

સુધારાવધારા સાથેની ૫૧૭ આજ્ઞા

તત્ર પૂર્વોપયોગમુપલમ્બ વિદ વિચારણે વિદુલ્લ લાભે, इत्येतयोश्च
धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोग इति पूर्वोपयोगमुपलम्ब पश्चात्प्रतिपत्तिर्भवति ।
आयुर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः ॥

આ અર્થમાં આયુધ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તથા
જનાથી આયુધ્યનો લાભ થાય એવા ઉપાયોનો ઉપદેશ કરવામાં
આવ્યો છે; માટે અહીં વેદ શબ્દનો વિચારરૂપ તથા લાભરૂપ અર્થ લેવો.

—સમવાન સુસુત

[સર્વ હેતુ પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય એટલે ઊંચામાં ઊંચું સાહિત્ય’

સુશ્રુત આયુર્વેદ

મૂળ સહિત સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર

~ ભાગ ૧ લો ~

[સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન]

બન્ને ભાગના રૂપિયા ૧૫૫

વૈદકના અન્ય ઉપયોગી ગ્રંથો

આર્યભિષદ્ અથવા હિંદુમ્નાનનો વૈદરાજ :

આ ગ્રંથમાં નાનાનાના ગામડાઓમાં પણ પોતાની મેળે બની શકે એવા હળવે ધરમથુ ઉપાયો છે નિત્યતા ઉપયોગની અને બીજી સુમારે ૧૦૦ વનસ્પતિઓના ગુણો, ઔષ્ણાણ તથા જીવજંતુના ઔષધિઓ ઉપર નવે વાપરવાની રિધિઓ છે સુમારે ૧૦૦ ધાતુકેપવાનુઆનુ ગોધન-મારણ તથા તેના જીવજંતુના રોગો ઉપર જીવજંતુના અનુપાનો છે સુમારે ૧૨૫ ઔષધિઓના લક્ષણ મારણ તથા ઉપાયો છે જીવજંતુના પાક, ચૂણો, શુદ્ધિકા અને હાર્માન છતાંદિ સેષ્ટો બનાવેા આપવામાં આવેા છે

પાન ૮૩૨ કિમત ૧૦ ૮ ખ ૮-૧૩

વૈદક સંબંધી વિચારો : (બા ૨ ભે)

આયુર્વેદ સંબંધી ૧૨૮ ઉપયોગી લેખોના સંગ્રહ પાન ૪૩૨ કિમત ૧-૧૨ ૮ ખ ૦ ૫

આરોગ્યસાધના :

આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખોરાક, પોશાક, હવા, પાણી સંગત વગેરે ઉપયોગી, સાગી અને અનુભવ સિદ્ધ સૂચનાઓ તથા નિયમો આપવામાં આયા છે કેવળ ખોરાકમાં વપરાતી ઘીનોના પૃથક્કરણનો કોયો આપવામાં આયો છે

પાન ૧૫૮ કિમત ૦ ૧૦ ૮ ખ ૦ ૨

ખોરાકના ગુણનો પ :

આયુર્વેદ પદ્ધતિ અનુસાર આપણા રોગના ખોરાક માટે માગદશન આપતુ આ પુસ્તક જાતુ અનુસાર કયો ખોરાક પથ્ય-અપથ્ય છે, તેની વિગતનાર માહિતી આપે છે

પાન ૧૦૦ કિમત ૦ ૧૦ ૮ ખ ૦-૨

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન :

આરોગ્યને લગતી ટૂંકી ને સરળ વિગતો તથા મહારોગોની દર રહેતાના ઉપાયો ને કુ રતી ઉપાયો થી પોતો નાજી કરવાની સરળ રીતો માટે તથા પોતાના શરીરને જાલનુ મરિ જાતના છાંડનારે આ નાનકડું પુસ્તક અવરત વાચવા જેવું છે

પાન ૧૨૮ કિમત ૦ ૧ ૮ ખ ૦ ૨

વધુ પુસ્તકોની વિગત માટે લખો :—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય }

પો બો ન ૫૦ અમદાવાદ
અને મવજાદેવી રોડ, મુબાઈ-૨

હરડે :

જ્યે દોડો હરનાર હરડેની ઉત્પત્તિથી માડી તેની જ્ઞાન, ગુણો અને તેની ઉપયોગિતા સાન્નેકત રીતે સામિત કરી બનાવતી સુધારાનધારાવાળી બીજી સમિત આટલિ

પાન ૮૦ કિમત ૦-૬ ૮ ખ ૦ ૧

સોનેરી સૂચનો :

સ્વાસ્થ્યને ઉપયોગી આયુર્વેદના સૂચનો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે, જે નાનામોટા સોને જીવનધનરમાં ઉપયોગી થઈ પડશે

પાન ૧૧૬ કિમત ૦-૬ ૮ ખ ૦-૧

માંદગીનાં કારણો :

રોગ એટલે શુ ? એના મારણ, નિવારણ તથા ઉપાયો વગેરેના કિંમતી વિચારો દર્શાવતી પુસ્તિકા

પાન ૬૬ કિમત ૦-૬ ૮ ખ ૦-૧

માંદાનો આહારવિહાર :

આ પુસ્તિકામાં રોગીની મા ગી વખતે આહાર સાથે વિહારનું આયુર્વેદ પદ્ધતિએ બીજીવદમર્થ અને ઉત્તમ માર્ગદર્શન કરવામાં આવ્યું છે

પાન ૬૪ કિમત ૦-૩ ૮ ખ ૦-૧

જીવનચર્યા :

સ્વાસ્થ્ય સાચવવા ખાતર સવારમાં બેઠે ત્યારથી તે રાત્રે સુઈ જાય ત્યા સુધીમાં માણસે શુ કરવું ને શુ ન કરવું તેની આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો અનુસાર ટૂંકી મર્યાબદ્ધી પ્રવામાં આવી છે આરોગ્યના લગભગ સર્વસામાન્ય બધા જ નિયમોને આ પુસ્તિકામાં આવરી લેવામાં આયા છે

પાન ૮૦ કિમત ૦ ૩ ૮ ખ ૦-૧

માંદગીમાં ઉપવાસ :

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ ઉપવાસ કરીને દરદ મગવા મટેની પૂરતી સૂચનાઓ સાથે અને ઉપવાસ અર્થેનું સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન આ પુસ્તિકામાં આપવામાં આવ્યું છે

પાન ૧૧૬ કિમત ૦-૬ ૮ ખ ૦-૧

નિવેદન

ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ આદ્ય ગ્રંથો છે, એટલું જ નહિ પણ આ દેશના પ્રાચીન આર્યોએ વેદકવિદ્યામાં જે મૌલિક, સનાતન મૂલ્યવાળા અને એ વિષયની વિવિધ શાખાઓને પોતાના વર્તુળમાં સમાવી દેતા સિદ્ધાંતો બાંધ્યા છે તથા વિચારો કર્યા છે તે સર્વનો સંગ્રહ આ ગ્રંથોમાં છે. આયુર્વેદિક વૈદ્યોનો એ ગ્રંથો જ સાચો આધાર છે. વૈદકનાં કેટલાંક અંગોમાં તો આ ગ્રંથોમાં જે મળે છે તેમાં ઉન્નતિની ટોચ આવી ગઈ છે અને પછીનો ઇતિહાસ અવનતિનો ઇતિહાસ છે.

આ સંહિતાઓમાં શારીર, કાયચિકિત્સા, શલ્ય આદિ અંગોને લગતું જે જ્ઞાન મળે છે તે એક કે બે-ત્રણ વ્યક્તિઓની અનુવેષણશક્તિનું ફળ નથી, પણ વૈદિકકાળના છેલ્લા ભાગના સમયથી આરંભી ચરક-સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કારના કાળપર્યંતના અનેક સૈદ્ધાંતો દરમિયાન થઈ ગયેલા અનેક સમર્થ અનુવેષકોની મહેનતનું ફળ છે.

વૈદકનાં પૂર્વાંગોમાં શારીર મુખ્ય છે. સામાન્ય લોકોનો-શિક્ષિતોના મોટાભાગનો પણ એવો મત છે, કે દેશી વૈદકમાં શારીર (Anatomy) જ્ઞાન નથી; તથા શસ્ત્રક્રિયા (Surgery) નથી પણ આ ભ્રમ છે. હાલના દાકતરના શારીરજ્ઞાન સાથે પ્રાચીન વૈદ્યના શારીરજ્ઞાનને સરખાવી ન શકાય, પણ સંહિતાકાલીન વૈદ્યના ધ્યાનમાં શારીરજ્ઞાનની આવશ્યકતા પૂરેપૂરી હતી. ચરકાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે, કે ‘જેને આખા શરીરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સર્વદા હોય, તે જ લોકોને સુખ આપનાર આયુર્વેદનો સંપૂર્ણ બાણ છે.’ (ચરક શા. અ. ૬)

સુશ્રુતમાં તો મૃત શરીરને પાણીમાં સોડવીને પછી તેનાં બાહ્ય અને આભ્યંતર સર્વ અંગોને જોવાનું વિધાન છે. ભગવાન સુશ્રુત કહે છે કે, “ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર શસ્ત્રકર્મ કરનારે મૃત શરીરને સારી રીતે શોધીને શરીરના અવયવો જોઈ લેવા જોઈએ. શરીર અને શાસ્ત્ર બેય જોણે જોયાં છે તે બાણકાર થાય છે. પ્રત્યક્ષ દર્શન તથા શાસ્ત્ર વડે સંદેહને દૂર કર્યો પછી શસ્ત્રક્રિયા કરવી. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને શાસ્ત્રજ્ઞાન બેય મળીને સાચું જ્ઞાન વધે છે.” એ રીતે સુશ્રુતે શસ્ત્રકર્મ કરવા ઇચ્છનારને ઉપદેશ આપ્યો છે. આ પ્રમાણે શારીરજ્ઞાનની આવશ્યકતા વૈદ્યોના ધ્યાનમાં પૂરી હતી. એ ચોક્કસ છે.

હાલકાં ચરકમાં ૩૬૦ અને સુશ્રુતમાં ૩૦૦ ગણ્યાં છે. હાલમાં દાકતરી મતમાં બસો ગણાય છે. સામાન્ય માણસને આ મતભેદથી જ પ્રાચીન વૈદ્યોને હાલકાનું જ્ઞાન નહોતું એમ લાગે; પણ હર્નલે અતિશય પરિશ્રમથી તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા આયુર્વેદની અરિથગણના બરાબર છે, માત્ર ગણતરીની રીત જુદી છે, એ સિદ્ધ કર્યું છે. વળી ત્વચાને સુશ્રુત સાત પ્રકારની તથા ચરક છ પ્રકારની કહે છે; બ્યારે હાલ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી ત્વચાના વિભાગ દેખાય છે, એ હકીકત પ્રાચીન વૈદ્યોની તર્કબુદ્ધિ માટે શોભાસ્પદ છે. સુશ્રુતમાં શારીરની ઘણી વિગતો વધારે છે તથા લખાણ વધારે વ્યવસ્થિત છે. વળી શારીરભાગોનું સુશ્રુતનું વર્ગીકરણ વધારે વૈજ્ઞાનિક છે.

આયુર્વેદનો સાચો આધાર તો ત્રિદોષવાદ છે. આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાન (Physical Science) તથા તેનાં અવલોકનો, પ્રયોગો વગેરેની મંદ્ર વગર કેવળ સમર્થ પ્રતિભાના બળ વડે શારીરક્રિયાવિજ્ઞાન, રોગવિજ્ઞાન અને ચિકિત્સા, ત્રણેયને એ ત્રિદોષવાદના એક સૂત્રમાં ગૂંથી લીધાં છે; અને એ કારણથી જ ત્રિદોષવાદ એ આયુર્વેદની એક વિશેષતા છે. આ પ્રાચીન વર્ગીકરણ આધુનિકથી જુદી જ ભૂમિકા ઉપર હોય એમ લાગે છે; છતાં વાત, પિત્ત, કફ કલ્પિત નથી. દોહ-બે હજાર વર્ષથી સંતોષકારક રીતે વૈદક વ્યવહારમાં તે બરાબર કાર્યસાધક નીવડેલ છે. આ જ ત્રણ દોષોની વિકૃતિના સંયંય, પ્રક્રાપ, પ્રસર અને સ્થાનસંત્રય થઈને રોગોનાં લક્ષણો દેખાય છે; એવું માનીને આયુર્વેદમાં રોગવિજ્ઞાન (Pathology)નો પણ એમાં જ સમાવેશ

જેમ રોગના કારણનો આયુર્વેદાચાર્યોએ વિચાર કર્યો છે, તેમ એનાં લક્ષણોનો પણ ધોળો ઊંડો વિચાર મેં છે. બિનબિન રોગના વિશિષ્ટ લક્ષણોનું વર્ણન આચાર્યોએ નિર્દાનધાનમાં, ચિન્તિમાધાનમાં તથા સુશ્રુતના ઉત્પત્તિધાનમાં કરેલું છે. આયુર્વેદાચાર્યોના મન પ્રમાણે કેઈ રોગનું નામ ન મળે તોપણ પ્રકૃપિત દોષનાં લક્ષણો જોઈને રોગનો ઉપચાર થઈ શકે

શુદ્ધાશુદ્ધ રોગો ઉપર કાષ્ઠકારક ઔષધોનો અને યોગ્ય બનાવટોનો ઉપયોગ મોખી કાઢવા માથે આચાર્યોએ પથ્થાપથ્થના ઝાંઝા મટે આદારમાં વપરાતા દ્રવ્યોના તથા ખોરાકની શુદ્ધિ બનાવટોના ગુણ-દોષો વિસ્તારથી વર્ણવ્યા છે. આ સામાન્ય ઉપદેશ માથે કેટલાક રોગો ઉપર તો અગ્રજ્ય શોષ થઈ છે. દાખલા તરીકે એક વખતના સર્જન જનરેશ સર પારિશ્રુકીસે એક પ્રમગે કહેવું તેમ 'વિડાન (Widal) અને ગવલ (Gaval) ના જર્મનીમાં થયેલા પ્રયોગોના પરિણામે ઉરરોગ (Dropsy) માં મીઠાવગરનો ખોરાક આપવો એ હવે દાકતરીમાં આવરતક ગણાય છે, પણ આ વસ્તુ પૂર્વમાં હજારો વર્ષથી જાણવામાં હતી.' અને ખરેખર ચરકે ઉરચિકિત્સક (શ્લેષ. ૧૦૦, ૧૦૧) માં મીઠાવાળા અમ તથા પાણીની ના પાડી છે. આ દૂધના પ્રયોગની ચરક-સુશ્રુતે ઉદરમાં ખાસ બનામણ કરી છે અને દાહના વેદો દરદીને દૂધ ઉપર રાખવાનો પ્રયોગ કરાવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આયુર્વેદિક કાવચિકિત્સાની આવી બધી વિશેષતાઓ અહીં નોંધી શકાય નહિ, પણ પંચકર્મનો ઉત્તેજક કર્મો વગર નહિ ચાલે. આયુર્વેદાચાર્યોએ સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન અને બળિત-એ પાંચને ઉપચારનાં મોટાં કર્મો ગણ્યા છે. આ કર્મો કયા કયા રોગમાં ખાસ કાપડો કરે છે, એ કર્મનો વિધિ, એના ભેદો, એના અતિયોગ અથવા હીનયોગની વ્યાપ્તિએક તથા તેના ઉપચારો વગેરે અનેક બાબતોનો વિચાર વિસ્તારથી આયુર્વેદે કર્યો છે. સામાન્ય રીતે વિરેચન (શુદ્ધાશુ), વમન અને બરિત (એનિમા) નો પાશ્વરવેદકમાં તથા દેશીવેદકમાં ઉપયોગ થાય છે, પણ આયુર્વેદમાં કહેવા વમન-વિરેચનબળિતમાં એથી ઘણું વધારે છે. પંચકર્મમાંની સ્નેહ, સ્વેદ જેવી કેટલીક ક્રિયાઓ જૂની રીતે મહાવાદમાં હતી થાય છે.

શસ્ત્રકર્મોપયોગી હથિયારોના સુશ્રુતે બે મોટા વિભાગ પાયા છે : (૧) યત્રો (Non-cutting or blunt instruments) અને (૨) શસ્ત્રો (cutting instruments), આ હથિયારો ઘણા મોટા માને છે તેમ જ ગળી કે પ્રાથમિક દશાનાં નહોતા. સુશ્રુત કહે છે કે 'યત્રો મોટે ભાગે લોટાનાં. કેઈવાર બીજી વસ્તુ (ચિમકું, હાડકાં વગેરે) ના પણ યોગ્ય માપનાં, સારી રીતે પકડાય એવાં, મજબૂત, સારા દેખાવાનાં અને હાતાવાળા કે લીસા મોઢાવાળા તથા શુદ્ધાશુદ્ધ જનારો, પક્ષીઓ વગેરેનાં મોઢાનાં આકારના * શુદ્ધાશુદ્ધ કાપોને લાયક હોવા જોઈએ.' સુશ્રુતે બીજાના યત્રો જોઈને તેવાં તંપાર કરાવવાં એમ લખ્યું છે, એ ઉપરથી પણ પ્રથિયામાં વર્ણન જ છે અમ નથી પણ પંચશસ્ત્રો પણ હતા એમ દરે છે. વળી શસ્ત્રો સારી પકડવાળા, સારા લોટામાંથી બનાવેલા તથા સારી ધારવાળા હોવા જોઈએ એમ લખેલું છે. (સુશ્રુત સ. અ. ૮-૮). શસ્ત્રોને પાણી પાવાનો વિધિ પણ લખ્યો છે.

આ યત્રો અને શસ્ત્રોનો પ્રાચીન સંસ્કૃતિયો યોગ્ય ઉપયોગ ઘણી કુશળતાથી અને ઝડપથી કરતા હશે એ મોક્કસ છે, કારણ કે આ જમાનામાં દરદીને બાનરહિત કરનારા કોરોડોઈમ્ આદિ ઔષધોના અભાવને લીધે મોટું શસ્ત્રકર્મ કરવું કેટલું જલ્દી શકે તેનું હશે એ સમજી શકાય છે. સુશ્રુતમાં ગભીર શસ્ત્રકર્મ કરવડ પહેલાં દરદીને મઘ (દાઢ) પાતાનું લખ્યું છે અને એના ઘેનમાં પડેલાને શસ્ત્રના ધાની વેદના નથી જણાતી એમ માન્ય છે.

પ્રાચીન કાળમાં સંસ્કૃતિયો જરૂર પડતા હિમનથી હાથપગ કાપી નાખતા, જોડાદરોગમાં બ્રીહિમુખ શસ્ત્રથી છેદ પાડી અને દિંદાર નાટી-કથાર્ક કે બીજી ધાતુની બે મોઢાવાળા નળી (Canula) નાખી તે દ્વારા ચારપાય વખતમાં પાણી કાઢી નાખતા. દાકતરી પેરેસેન્ટેસિસ (Paracentesis) કરના આ રીત હિતમ છે એમ કવિરાજ ગણનાય છે. કહે છે બરિત ચીરીને પથળી કાઢવાનો વિધિ પણ ચિમનથી વર્ણવેલો છે. પેટ ચીરીને અંદરના અવયવો ઉધર શસ્ત્રકર્મ (Heparatomy) કરવાનો વિધિ વર્ણવેલો છે. માથામાંથી શસ્ત્ર કાઢવાનું કહ્યું છે ને ખોપરી ચીરીને (Trepining) કરવાનું દરે. આવા મોટા શસ્ત્રકર્મો

ઉપરાંત તાજા લઝાઈમાં થતા ધા અને શરીરની અંદર રહી ગયેલાં બાણનાં ફળાં(શલ્ય)ને શસ્ત્રક્રિયા કરીને કાઢવામાં તથા તેનાં ઘણાંની સારવારમાં પ્રાચીન શસ્ત્રવૈદને ઘણી જાતની ક્રિયા કરવી પડતી. વળી લઝાઈમાં તથા બીજી રીતે હાડકાં ભાંગી બન્ય તેની ચિકિત્સા પણ સુશ્રુતમાં છે. પછી અરણ, ભગંદર, પ્રમેહપિડકા, વિસર્પરોગ, નાડીરોગ, ગાંઠ, અર્બુદ વગેરે રોગો ઉપર નાની શસ્ત્રક્રિયાઓ તો સામાન્ય હતી. આવી શસ્ત્રક્રિયા પછી તેમજ બીજી રીતે થયેલાં ધારાઓની ચિકિત્સા સુશ્રુતે વિસ્તારથી કહી છે. આ શસ્ત્રક્રિયા ઉપરાંત એ વખતના શસ્ત્રવૈદ્યો દ્વારકર્મ, ફસ ખોલીને લોહી કાઢવા વગેરે કર્મો પણ કરતા. હાલમાં જોના લગાડવાનું તથા ફસ ખોલવાનું કામ બીજા લોકો કરે છે. ખેદનો વિષય છે, કે વૈદ્યોમાંથી શારીરનો પ્રત્યક્ષ પરિચય અને શસ્ત્રકર્મો ઘણા વખતથી નીકળી ગયાં છે.

સુશ્રુતે શાકાકૃતતંત્રમાં મોઢાના રોગોને ગણ્યા છે; છતાં એ રોગોનાં ચિકિત્સાદિ ઉત્તરસ્થાનમાં આંખ વગેરેના રોગો સાથે નથી દેખાં પણ નિદાન અને ચિકિત્સાસ્થાનમાં દેખાં છે; અને દાંતના રોગોની ચિકિત્સાનું વર્ણન કરતાં દાંત કાઢી નાખવાની, દંતમાંસના રોગોમાં છેદનની, દંતશર્કરાના ઉદ્ધરણ(Removal of the Tartar)ની ક્રિયા વગેરે આધુનિક દંતવૈદ્યની ઘણી ક્રિયાઓ કહેલી છે. ડૉ. જમશેદજી જીવણજી મોદી કૃત્રિમ દાંતોની ગોઠવણની વાત પણ હોવાનું કહે છે.

ચરક-સુશ્રુતમાં સુવાવડીને રાખવા માટે જે મકાન(સૂતિકાગાર)નું વર્ણન કર્યું છે; તેમાં હવા, પ્રકાશ, કામળ વસ્ત્રો અને સુવાવડીનાં સુખસગવડનો એવો સારો વિચાર કરેલો છે, કે સુવાવડીની હાલની સ્થિતિ લોકમાં અજ્ઞાન અને દરિદ્રતા વધ્યા પછી ઉત્પન્ન થઈ હશે એમ લાગે છે. આયુર્વેદમાં સુવાવડીને યતા સૂતિકારોગો-(Puerpera disease)નું પણ ઘોડું વર્ણન છે; અને એ સૂતિકારોગોની ઔષધચિકિત્સા માત્ર હાલના વૈદ્યોમાં પ્રચલિત છે. બાકીની વિદ્યાઓમાંથી પ્રસૂતિતંત્ર વૈદ્યોમાંથી નીકળીને અભણ અસંસ્કારી સુયાણીઓના હાથમાં ઘણા વખતથી આવ્યું ગયું છે; અને મૃદગર્ભચિકિત્સા વૈદ્યો માટે તો અંથોમાં જ છે. બાકી કોઈક ગામડામાં પરંપરાથી કે સ્વયંપ્રસાથી મૃદગર્ભક્રિયામાં ચમત્કારિક હસ્તકૌશલ્ય મેળવેલો એકાદ ગામડિયો મળી આવે છે ખરો. ગર્ભ કચારે રહે, જુદેજુદે મહિને એનું રૂપ કેવું હોય, ગર્ભિણીને જુદાજુદા મહિનામાં કેવી રીતે સાચવવી, કસુવાવડ જેવી આપત્તિઓ અને છેવટે સુવાવડ વખતે માતાને તથા નવા જન્મેલા બાળકને શું કરવું એ સર્વ વિષયોનું, મતલબ કે ગર્ભવ્યાકરણ સાથે પ્રસૂતિતંત્રનું વર્ણન કર્યું છે.

આવા ઉપયોગી ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ વેદધર્મસભા મુંબઈ તરફથી સં. ૧૮૫૭માં એટલે લગભગ ૪૭ વર્ષ પહેલાં ઇ. ૧૭માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તે ખલાસ થતાં વરસો સુધી ગુજરાતી જાણનાર અને આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર સૌ કોઈ માટે આ ગ્રંથ આજ સુધી અપ્રાપ્ય રહ્યો. સાધારણ ધંધાદારી બુદ્ધિસભરો કે પ્રકાશન સંસ્થાઓ આવો દળદાર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ કરી શક્યા નથી.

થોડા સમય પહેલાં વેદધર્મસભાના હાલના ટ્રસ્ટીઓ સાથે મેળાપ થતાં વેદધર્મસભાના અપ્રાપ્ય ઉપયોગી ગ્રંથો સંસ્થા પ્રકટ કરે, એવી તેમણે ઇચ્છા પ્રકટ કરી અને તે પ્રકટ કરવાના સર્વ હક્ક તેમણે સંસ્થાને નિષ્કામભાવે અર્પણ કર્યાં. તે પછી અનુકૂળતા મળતાં અત્યારની સખ્ત મોંઘવારી અને બીજી અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં વેદધર્મસભાનાં અતિ ઉપયોગી પ્રકાશનો પૈકીના (૧) પંચીકરણ અને (૨) આ ગ્રંથ સુશ્રુત આયુર્વેદ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે, એમાં ઇચ્છેજેઠા અને વાંચકઅંધુઓને પુણ્યયોગ જ કારણભૂત છે.

વેદધર્મસભાના ટ્રસ્ટીઓ ભાઈ લક્ષ્મીનારાયણ વિશ્વનાથ વૈદ્ય તથા ભાઈ જગદીશ લક્ષ્મીનારાયણ વૈદ્યે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાના સર્વ હક્ક નિષ્કામભાવે આપ્યા છે, તે બદલ સંસ્થાના ટ્રસ્ટીમંડળ તરફથી અહીં તેમને આભાર માનવામાં આવે છે.

આવો ઉપયોગી ગ્રંથ સૌ કોઈ સહેલાઈથી વસાવી શકે એ માટે એનું મૂલ્ય અને તેટલું આંખું રાખવામાં આવ્યું છે. આજથી ૪૭ વરસ પહેલાં આ ગ્રંથ ઇ. ૧૭માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, બ્યારે આજે તે સમય કરતાં મોંઘવારી તેમજ બીજી મુશ્કેલીઓ અનેકગણી વધારે હોવા છતાં માત્ર ઇ. ૧૫૫માં પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ઉપરથી એ વાત સહેજે સમજી શકાશે.

સુશુન આયુર્વેદના આજ સુધીમાં યુજરાતીમાં બેત્રણ અનુવાદો જુદાજુદા સ્થળેથી બહાર પડેલા. પરંતુ વૈદ્યમંસભાનો અનુવાદ મૂળને બરાબર વળગી રહીને થયેલો જણાયો; આમ છતાં લગભગ અરધા સેકા પડેલાં થયેલા એ અનુવાદની ભાષામાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત લાગવાયી, છપાતાં અગાઉ એકવાર શ્રી. શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મવાશંકર પાસે તે જોવરાવી લઈને યોગ્ય સુધારાવધારા કરાવ્યા છે. સર્વજ્ઞ અને સંપૂર્ણ તે એક ઈશ્વર જ હોઈને આ આવૃત્તિમાં જો કંઈ જૂલ કે મુદ્રણદોષ જણાય તો તે લખી મોકલવા જણાકાર બંધુઓને વિનંતી છે. નવી આવૃત્તિ પ્રસંગે તેવા સુધારાઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

આ ગ્રંથમાં જાણાવેલાં શસ્ત્રક્રિયાનાં કેટલાંક યંત્રોનાં અને શસ્ત્રોનાં આયુર્વેદ પદ્ધતિ મુજબનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવીને અકારાદિ વિષયસૂચિ પછી આપ્યાં છે. આયુર્વેદમાં શસ્ત્રક્રિયાનાં એકંદરે ૧૦૧ યંત્ર-શસ્ત્રો છે. તે બધાંનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવવાની હિમેદ હતી પણ તે સફળ થઈ શકી નથી. આમાં આપેલાં ચિત્રો વગેરે તૈયાર કરાવવા પાછળ તેમ જ આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં યોગ્ય સવાહ અને દોરવણી જાણીતા વૈદ્યરાજ શ્રી. પ્રભાશંકર નાનબદ્દ ગઢગવાળા તથા ડૉ. રસિકલાલ તરફથી અમને મળ્યા કરી છે, તે માટે અહીં તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

આ પછીનાં પાનમાં આ ગ્રંથની મહત્તા દર્શાવતા ડૉ. રસિકલાલના ‘એ બોલ’, અને તે પછી અનુવાદકની પહેલી આવૃત્તિની પ્રતિપાદના આપી છે, તે વાંચી જના વાચક બંધુઓને વિનંતી છે.

આ આવૃત્તિમાં સામાન્ય અનુક્રમણિકા ઉપરાંત પાન ૭૮ ઉપર ‘અકારાદિ વિષયસૂચિ’ આપી છે, જેથી ગ્રંથના વિષયો સહેજાઈથી જોઈ શકાશે.

મુંબઈ,
તા. ૧૫-૧૦-૪૮ }

સરવ્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય દરેલના દરેલીઓ વતી
મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

એ બોલ

આ સંહિતામાં વાદકાપનું અંગ પ્રધાનપણે છે, પણ તે ઉપરાંત કાયચિકિત્સા, અગદતંત્ર, ભૂતતંત્ર, રસાયણ, વાજકરણ અને ઉત્તરતંત્ર પણ લખ્યાં છે. તે બતાવે છે, કે સર્જન વેદકનાં આડે ય અંગોનો પૂર્ણ જ્ઞાતા હોવો જોઈએ. શલ્યતંત્ર (Surgery) એ એક કળા છે. આંખ અને હાથની કુશળતાવાળાને તે વરે છે. એ કુશળતાના સંપાદન માટે પ્રથમ યુરુ પાસે યથાર્થ શાસ્ત્રાભ્યાસની જરૂર પડે છે, પછી દષ્ટકર્મી થવાની અને ત્યારબાદ સ્વયંકૃતિ.

આ ગ્રંથ અર્થવેદનો ઉપવેદ છે. પ્રથમ તે ભગવાન ધન્વંતરિએ પોતાના શિષ્યોને સંભળાવ્યો. તેમાંથી સુશ્રુને સુશ્રુતસંહિતા લખી, જેનો નાગાર્જુને પ્રતિસંસ્કાર કર્યો, જે આજે ઉપલબ્ધ છે. ઉત્તરતંત્ર પાછળથી 'ઉમેરાયું' છે એમ કેટલાક વૈદ્યોનું કહેવું છે; પણ અપરૈઃ અંગૈઃ શબ્દ વાપર્યો છે એટલે કે શલ્ય ઉપરાંત બીજાં અંગો પણ હું લાવ્યો છું, એમ ભગવાન ધન્વંતરિ બતાવે કહે છે. એટલે એ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી.

આ ગ્રંથનો ક્રમ અત્યંત યુદ્ધિપૂર્વક બંધાયેલો છે. તેમાંથી ફેરફાર કરી જે અમુક આડાઅવળા દુકડા ભણાવવામાં આવે છે તે ગંભીર ભૂલ છે. કેાઈ પણ શસ્ત્ર(ઓપરેશન)ક્રિયા કરવા પહેલાં દરદીની સામ અવસ્થા ટાળવી, શોધન કરવું તે સૌથી પહેલાં સૂત્રસ્થાનમાં જણાવ્યું છે. સર્જનીના મુખ્ય સિદ્ધાંતો Fundamental principles તેમાં લખ્યા છે. સૂત્રસ્થાન વાંચ્યા વિના બીજું સ્થાન વાંચીએ તો તે સમજાય તેવું નથી. સર્વ સ્થાનોમાં શારીરસ્થાન સર્વોચ્ચ ગણાય છે. કારણ કે શારીરસ્થાનમાં સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક, વેદાંત, આનુવંશિકતા (Heredity), સુપ્રજનનક (Eugenics), ગર્ભવૃદ્ધિવિજ્ઞાન(Embriology), શારીરકાર્થવિજ્ઞાન (Physiology), મનોવિજ્ઞાન(Psyciology), સ્ત્રીરોગ(Gynecology), પ્રસૂતિતંત્ર(mid-wifery), અને કૌમારભૂત્ય (Paediatrics), આવા ગહન અને મહત્વના વિષયો આપેલા છે.

આપણા દાકતરોને તો મોટે ભાગે એમ જ સમજાય કે હિંદમાં શલ્યતંત્ર બિલકુલ હતું જ નહિ અને અંગ્રેજોએ જ આ વિદ્યાનો સારો વિકાસ કર્યો. પણ આ સંહિતા વાંચનાર કેાઈ પણ સર્જન જોઈ શકશે કે હિંદની સર્જની જેટલો વિકાસ હજી બીજા દેશોએ કર્યો નથી. તે સમજવા દાકતર બંધુઓને આ સંહિતા એકવાર ઝીણવટપૂર્વક વાંચી-સમજી જવાની મારી ખાસ ભલામણ છે.

છેલ્લી લઠાઈમાં અમે ન્યારે ગણેશખીણ દાકતરી ટ્રેઈનિંગ માટે ગયેલા. ત્યારે એક ગોરા સર્જને અમને પૂછ્યું કે ધન્વંતરિ કોણ હતા? અમારામાંના ઘણાઓએ જવાબ આપ્યો, કે તે વૈદ્ય હતા; ત્યારે તે હર્યો અને હજું કે અફસોસની વાત છે કે ધન્વંતરિ સર્જન હતા એટલું ય હિંદી દાકતરો જાણતા નથી. તેની ઓદ્ધિસમાં ધન્વંતરિનો ફેરો હતો. ઘનુઃ અન્તં ઇયતિ ઇતિ ધન્વંતરિઃ જે શલ્યતંત્રને પાર પામ્યા છે તે જ સાચા ધન્વંતરિ છે. સુશ્રુતે અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર પણ પૂરેપૂરો કર્યો છે તેવું આ ગ્રંથના અભ્યાસીને જણાયા વગર રહેશે નહિ. પથરીના એક સામાન્ય ઓપરેશનમાં આપણી પદ્ધતિએ બ્યાં એક આકુ અને વાંકા સોપાની જરૂર પડે, ત્યાં પશ્ચિમની પદ્ધતિએ લગભગ બેહબર રૂપિયાનાં હથિયારોની જરૂર પડે છે.

આ સંહિતામાં કુલ ૧૮૬ અધ્યાય છે. તેમાંથી ૧૨૦ અધ્યાય સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન અને કલ્પસ્થાનના છે અને ૬૬ અધ્યાય ઉત્તરતંત્રના છે. ઉત્તરતંત્ર પણ ખુદ ધન્વંતરિએ જ લખ્યું છે. વર્ગીકરણ ક્રિયા ઉપરથી પણ પાડ્યું છે; જેમ કે છેદ(amputation), ભેદ(Incision), લેખ્ય(curating), વેધ્ય(Puncturing), એખ્ય(Probing), આહાર્ય(Extraction), વિસ્ત્રાવ્ય(Draining), સીવ્ય(Suturing), યંત્રો ૧૦૧ છે. તેના છ પ્રકાર લખ્યા છે. ઓપરેશન ઉપરાંત ક્ષારકર્મ, અગ્નિકર્મ, જળો મૂકવી વગેરે ક્રિયાઓ લખી છે. રુધિર વાયુથી જગડ્યું હોય તો નિ

કાદરાજી લખ્યું છે પિતૃથી બગડ્યું હોય તેા જગેા મુજીને કાદરાજી લખ્યું છે કદથી બગડ્યું હોય
 જાણી મુજીને કાદરાજી લખ્યું છે પાદા બાધનાની ક્રિયાના તેજે ૧૪ બેદ લખ્યા છે એ રીતે નાનામા ના
 બાગત પી પણ અલત મોકસાર્થ દેશી સમ્રીમા એ ઓપરેશનની ક્રિા ઉપરાત દરેક રોગે પથ્ય-અપ
 વર્ણવ્યું છે મળ્યા બરતી લાનસા વ, હા રો પીપરો મોની પીપર અને પારસમીપજાની છાન
 ઉભોમ કોઈ છ તેમ જ લી, મધ અો તેન પણ વાપર્યા છે નિતરથાનમા સન્નત તની દષ્ટિ સમાય
 છે જાર પછી અતિસાર, પછી મહણી પછી અરસ એવો માયચિત્સા જેવો કમ નથી પણ પ્રથ
 માતબામિ છે કારણ કે સન્નક્રિયામા વાયુનો પ્રકોપ થાય એ તેના જ્ઞાન પી મર્મનો અસર કરતો
 માતબામિ પછી અરસનું નિદા લખ્યું છે અરિયત્ત મુળોતિ હિતિ અર્થાં । દુસ્મનની માફક માર
 નાો તે અર્થાં એવો બપર વ્યાધિ વાતબ્યાધિ પછી તરત જ મૂકો એ પછી અરમરીતું નિદા
 લખ્યું છે હાત કમકમાળા, પેસામ્તુ અટકવું હદીએ દુખાવો પેડ બારે લાગતું એની પથરીની પરમાઓ
 રાખી છ શાકારમરી મુખને ને શુક પી પથરી લખી છે તે હજી અન્ય વિજ્ઞાનમા વિચારાં પણ નથી પછી
 જામદર, પાકો કુટ, પાકો પ્રગેહ, પછી ઉદર પછી મૂદગર્ભ, પછી વિદધિ પછી વિમર્પ નાડીનજી પછી અધિ
 પાકા માગી, પછી વપરાવળ પછી શૂદરોગ, પછી ચર્મકીવ અને પછી મસરિકા એમ કમ ગોઠવ્યા છે

સર્વ શેઠાં કારણ સુધ્ધને બન્યાં માન્ય નથી પણ મિથ્યા આદારવિહાર જ માન્ય છે તેને બધાં જો નાની કે દુનર્સાં. સાત્ત સુધ્ધતમા નથી તેના અત્યંત બારીક વિચાર સુધ્ધને કયો છે અતિ મુશ્કેલ દુનર્સાં મધ્યન કયું છે. માર્કેટરોપના જાન વિના ચામડીના સાન પડ સુધ્ધને શી રીતે લખ્યા હશે? માકાપની કિંમત મગર જ ૬૦૦ રાખુએ ૭૦૦ શીરાએ અને ૩૬૦ હાકાનું જાન થયું હશે? ચિકિત્સારથાનમાં કોક મધ્યમિખમમાં મધ્યની સાક કિંમત લખી છે આ ઝીણઝીણા જાતે કઈ રીતે અપૂર્ણ હશે? સર્વોત્તમ (Emergency Surgery) સર્જરી પણ તેના જાન વિના શી રીતે લખાઈ હશે?

માનમાં બપોરે કામ, કીપ, લોભ, મોહ, મત્સર આદિ વિકારો વધે છે, ત્યારે જ હાઈ થાય છે પણ એ વિકારો જ ન માપ તો માટે શુદ્ધ કાયચિકિત્સા થવી જોઈએ એ ન થાય તો વિકાર થાય અને હાઈ થાય. ત્યારે સત્તામ(સર્વ)ની જરૂર રહે છે

નો ને રોગો સુખતે અસાધ્ય લખ્યા છે તે તે રોગો પાળ્ય નરા અખતરા કરવા એ કાગણેપ કરવા જેવું થાય છે (Trepheane) ખોપરી કાચી મગજના જે આપરેશન થાય છે તે બાળનમાં માથામાં હાડકું બેઠાઈ જતા મીંસા ને મધુમાથી મગજ જેવવામાં આવતું હોય તે પ્રભુ અસાધ્ય હોવાનું સુખને લખ્યું છે લેવેપ્રાસર્ત બસાખ્યાં । ને આંતરડું કાચીમાં પૂરેલું ગિતરી ગયું હોય તે પ્રભુ અસાધ્ય છે આપરેશન પછી એ દસ વર્ષ નો કસોડો તાસ રોગો નો પરિણામના ટકા લેવા તો સુખત જ સાચો લાગ્યા વિના નહિ રહે (Appendicitis) નિનિવિમિમાં ખોપરેશન નથી તે કાપચિમ્તિસાથી મટાડી શકાય એ રોગો સાથે માંડ માંડ સામી ને લેખ્યાં બે માંડ ખોપરેશન લખ્યું છે અલ્વારે ને Leap X-Ray પેક્ટ ૬૪ બીં Mithesum ને રોગો નો સામી રોગ સુખત પ્રભુ નયેરે સુખને લખ્યાં છે

[illegible]

આ રીતે આપણે સામયિકાદિ દોષોની લોહીની પરીક્ષા આપી છે. ત્યારે તેમને (Bacteria) ગણાવ્યા છે. સામ એ બ (Bacteria) છે. કદમાં બગેરું લોહી ગેરના પાણી જેવું દિનબદ્ધ, દૃઢ, ગાંઠી ચીકણાવાળું, ઘણીવારે સચે તેવું અને ઘાટાપણાથી માંસની પેઠી જેવું થાય છે. ગળામાં પણ જે સામદોષ હોય તો તેમાં (Bacteria)ની દ્રવ્યના દરી છે. વાત, પિત્ત અને કફના દોષો અનુક્રમે (Nerves, blood અને lymph)ની Physiology ધરાવી છે. પણ ત્યાં (Nerves) જાનતંત્ર છે, ત્યાં પિત્ત પણ છે અને કફ પણ છે તે વાત હજી તેમને બહુઈ નથી. સુશ્રુતે પાચકપિત્તની વાત કરી છે, ત્યાં (Hydrochloric Acid) અને (Pancreatic Juice)ની વાત કરી છે, દાસ ગોતિયા ઉતારવામાં 'આઈડીસ'ને કાપવામાં આવે છે. તેથી બદારના વધુ પ્રકારથી 'ફેટાઈના' દબાઈ જાય છે; કારણ કે કોપેલી 'આઈડીસ' પૂરેપૂરી સંધ્યાર્ધ શકતી નથી. સુશ્રુતે જે (Coughing) પદ્ધતિ લખી છે, તે રીતથી જ આપણા દેશમાં ગોતિયો ઉતારાતો હતો, જે કાચો ઉતારાય તો જ આ પદ્ધતિથી નુકસાન થવાનો ભય રહેતો. ગોતિયા ઉપરાંત આંખનાં ઘણાં ઓપરેશન સુશ્રુતે લખ્યાં છે. બગવાન સુશ્રુત ડોળાના ઘોળા બાગમાં ફારને ન નાખવાનું કહે છે. આંખમાં ઘોળા ડોળામાં સિલ્વર નાઈટ્રેટ અને ગોરૂથ્રુ જેવા ફારો નાંખી દબાવે માળુસની આંખોમાં ચાંદાં પરતાં જે જેવાં છે. આપણે ત્યાં ફારોને બદલે ચિદાના છાંટવાનો રિવાજ હતો. વળી રૂઝવણમાં આજે ટીકચર આયોડીન જેવાં દાહક દ્રવ્યો વપરાય છે, પણ તે ઘાને મહિનાઓ સુધી રૂઝાવા દેતા નથી. સુશ્રુતે ઘી, તેલ અને મધ વાપર્યું છે. ઘી માંસરસ દોષાથી માંસ સાથે બળી ઘાને રૂઝવી એકમેક કરી નાખે છે.

આ સંહિતાનો દરેક અધ્યાય એક દિવસમાં બાણી શકાય તેટલા જ્ઞાનપૂર્વક લખેલો છે. તે રીતે એકમેકોવીસ અધ્યાય લખાયેલા છે. જે અધ્યાયમાં સરળતાથી સમજાય તેવી વાત છે તે અધ્યાય વધુ શ્લોકવાળો છે. વધુ વિચાર માગે તેવા અધ્યાય એક દિવસમાં બાણી શકાય તે માટે બહુ જ નાના લખેલા છે. આ રીતે ૭ મહિનામાં આ સંહિતા (Surgery) બાણી શકાય તેવી ગોણવણી કરેલી છે.

આ ઓપરેશનક્રિયામાં જે (Sepsis)ની વાત છે તે દોષની સામ અવસ્થા છે. તે કાઈ નવી શોધ નથી. સામને નિરામ કરવા આયુર્વેદે જે લંઘનવિધિ લખેલી છે, તેનો અમલ નહિ કરતાં રીયાઝોસ વગેરે દ્રવ્યોના ઉપદ્રવોમાંથી આપણા હાલના સર્જનોને નવો રસ્તો ચૂક્યો નથી. મારા ગુરુવર્ગ પૂજ્ય પ્રભાશંકરભાઈને ગદગમાં આ મંથમાં લખ્યા મુજબ ઘણાં ઓપરેશન કરતા જે પ્રત્યક્ષ જોયા છે. તેમની લંઘનક્રિયાથી કાઈને (Sepsis) થયેલું જે જેવું નથી. (Surgery) કરતાં પહેલાં દરદીને શોધન અને ઓપરેશન પછી સાત લાંઘણના ઉપચારવાળા દરદીને પરુ થવાનો અનુભવ કદી થાય નહિ. રેવાના મહારાજ શ્રી. રઘુવરસિંહજીએ એમને એકવાર કહ્યું કે 'વૈધરાજ! પણ સુશ્રુતમાં X Ray ક્યાં છે? કાઈને ગોળા વાગી હોય, તો X Ray વિના શી રીતે ખગર પડે?'

વૈધરાજે કહ્યું: 'ભાઈ! ત્યાં એવું શક્ય હોય ત્યાં થીજેલું ઘી જૂસીએ તો જે જગ્યાએ શક્ય હોય ત્યાં ઘી ઓગળતાં માંડે અથવા બીની માટી ચોપડીએ તો શક્યવાળી જગ્યાએ માટીનો ભાગ સુકાઈ જાય. વળી ત્યાં શક્ય હોય તે ભાગ લાલચોળ થઈ જાય. X Ray સિવાય અમે તે શોધી શકીએ છીએ. -

અગાઉ તાવમાં લાંઘણનો પ્રચાર હોવાથી તે સમયે સિલ્વર વધવાનો કાઈ રોગ જ ન હતો એટલે સિલ્વરના ઓપરેશનની જરૂર જ નહોતી; અને પથરી જેવા સિલ્વરના રોગોમાં પાપાણુમેદ જેવી વનસ્પતિઓથી ઓગાળી કાઢી નાખવાનું લખ્યું છે. છાતીમાં તીવ્ર વાગ્યું હોય તો કાઢવું, હૃદયમાંથી કાઢવું, ફરેલા હોઠ સાંધવા, બાળકને માતાનું પેટ ચીરી કાઢવું, આડું હોય તો તેને કાપી કાઢવું, અંતઃકૃદ્ધિ, પરવાળાં શીવવાં, ખીલતું લેખન કરવું, મોતિયા ઉતારવા એ સર્વ ઓપરેશનની ક્રિયા સુશ્રુતે લખેલી છે. બધાં જ અર્થુદ અસાધ્ય જ છે, પણ આંખની પાંપણનું અર્થુદ સાધ્ય છે તે વાત તો હજી અન્ય વિજ્ઞાનમાં વિચારાઈ જ નથી. સન્નિરુદ્ધ પ્રકાશ (ક્રાઈમોસીસ)નું ઓપરેશન પણ લખ્યું છે. સુશ્રુત પછી વાગબદે પણ અષ્ટાંગ આયુર્વેદમાં સર્જરી લખેલી છે. તેમાં અરશોભગંદર ઉપર નવું લખ્યું છે. અરશ અને ભગંદર સાથે હોય તેની ક્રિયા દર્શાવી છે.

સુશ્રુતે ઓપરેશનનાં હથિયારો કેમ બનાવવાં, કેવી રીતે બનાવવાં, કઈ ધાતુનો ઉપયોગ કરવો, કઈ જાતનાં પાણીપાવાં, માંસ કાપવું હોય તો તેજ પાવું, હાડકાં કાપવાં હોય ત્યાં ફાર પાવો—એ સર્વ બુદ્ધા.

જે થે જણાયું છે, જ્યારે હાલના સર્જનોને એ જ્ઞાન અપાતુ જ નથી

લોહી આપનાને વિધિ પણ સુચ્રુતમાં લખ્યો છે સમતીય પ્રાણીઓના લોહી પિત્તવાનના ઘણું ઠંડાણુ લખ્યું છે શીરાનાં જે લોહી રેણ છે તેના માઠા પરિણામ સર્જનો સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી જુએ તો તેમને જણાયા વિના નહિ રહે, જહરામિએ પશ્વેલુ ચૂસેતું અને ચડેતું લોહી જ કાયમ રહી શકે છે

વાતરકત (Leprosy) કુદ જોવા દરદોમાં જોવાન તોના લોહી કાઢવાનું પણ લખ્યું છે એટલે જ્યાં કર્પણ હોય ત્યાં તપણુ કેમ કરવું અને તર્પણ હોય ત્યાં કર્પણ કેમ કરવું એવી અનૌકિક વાતો આપણી પ્રાચીન સર્જરીમાં લખેલી છે લોહી કાઢના રૂઝડી-પૂઝડી કપીંગ જેવી ક્રિયાઓના પણ ઉત્તેજ છે

વાગ્વા પછી આનના સોજમાં ચામડી ચિરાય તો બહારથી જતુઓ પ્રવેશ કરે તેમ મનાય છે પણ કેઈ પણ પ્રકારની Injury સિવાય સોજને આવે તેમાં Bacteria કાથી પ્રવેશે ત્યાં ભગવાન સુચ્રુત વૃદ્ધિ કરેથી થયેની માને છે પાત્ર પિત્તથી થયેનો માને છે અને પીડા વાયુથી થયેલી માને છે Pathology આપણી સર્જરીમાં દરેક અધ્યાયે મૂકેની છે, જેમ કે સોજમાં રક્તપિત્તક્રફાન્ વાયુ દુષ્ટો દુષ્ણન્ વહિર્શીશ ની વા રુદ્ધ ગતિસ્તૈર્હિ કુર્યાત્ સ્વગ્માસસધયમ્ ॥ અર્થાત્ દુષ્ટ થયેનો વાયુ લોહીને પિત્તને અને કરને શિરાની બહાર માટે છે ગતિ રોધને કળેશન કરી બહાર નીચળી ચામડી અને માંસ વચ્ચેની ખાતી જગ્યામાં ભરાય છે આવી માટે Pathology દરેક રોગમાં સુચ્રુત લખેલી છે

વેદ માનનારા તો આ અચરવેદના ઉપવે ને સમાની નજરથી નહિ જ જુએ પરંતુ જે વેદને માનતા નથી તેઓ પહેરેથી તે છેડેને સુધી આ સહિતા જો વાગી જાય તો ઘણા માણસો જે રોગોમાં વાઢકાપની જરૂર નથી તેવા બિનજરૂરી વાઢકાપોમાંથી અવરજ અવરી જાય વાઢકાપનો વિષય જાણીને આ અથ ન વાચવાની સામાન્ય વાચકે પણ જૂન કરવા જેવી નથી કારણ કે આ સહિતામાં સમ્પન્ન ન ઉપરાત સામ ના જીવનને ઉપયોગી નીવડે એવી દિનચર્યા, નસત્યર્થા, રસાપણુ વગેરેની ઘણી વાતો દિસ્તારથી સમજાવી છે આશા છે કે અત્યંત ભાવપૂર્વક આધુર્વેદના આ ઉપદેશ પ્રત્યે પરમ આદર વાચક કેળવશે

સ ૨૦૦૪ આપણુ કુદ ડ
માઠવોની વાળ, અમદાવાદ

}

નસિદલાલ જેઠાલાલ પરીખ

ભાષાંતરકર્તાનો ઉપોદ્ધાત

આયુર્વેદના અંતિપ્રાચીન ગ્રંથો જેવા કે ધ્વજસંહિતા, દક્ષસંહિતા આદિ ગ્રંથો હમણાં ઉપલબ્ધ નથી; તે ગ્રંથો પ્રાચીન સમયમાં હતા, એ ચરક-સુશ્રુત વગેરે ગ્રંથોથી સિદ્ધ થાય છે. ઉપર પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સઘળા વિદ્વન્જનોના જાણવામાં છે કે અધુના ચરક અને સુશ્રુત નામના આયુર્વેદના જે મુખ્ય પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથો સર્વ આર્યવેદના મૂળભૂત છે, પોતામાં જાણવેલાં ચિકિત્સાદિકનાં તત્ત્વોથી યુરોપ આદિ દેશોમાં પણ સંપૂર્ણ પ્રખ્યાતિ તથા પ્રશંસા પામેલા છે, સદાચરણની પદ્ધતિના તથા નિદાનોના ઉપદેશથી શરીરની સ્વસ્થતા જાળવવાના પરમસાધનભૂત છે. રોગોથી શરીરની સ્વસ્થતા ખગડી હોય તો તે સુંધારવાની અનેક યુક્તિઓ જતાવનારા છે. પ્રાચીન છતાં પણ જેઓના કરતાં આજ દિવસ સુધીના અર્ચાચીન કોઈ આર્ય કે અનાર્ય વેદક ગ્રંથો તત્ત્વવિચારમાં વધી શક્યા નથી એવા છે. જાળજીમ આદિ દુરાચારો કે જેઓ પાછળથી આર્યલોકોમાં પેસી પ્રજાળ હાનિ કરનારા ચર્મ પત્રા છે, તેઓને પહેલેથી જ દુષ્ટ જણાવી ચૂક્યા છે. મનુ તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ પણ જેઓનાં અસંગોત્રવિવાહ તથા રજસ્વલાસ્પર્શ-નિષેધ આદિ આરોગ્યરક્ષક તત્ત્વોને ધર્મના સ્વરૂપમાં ગોઠવી દર્ષ લોકોના ઉપકાર માટે સુદૃઢતા આપી છે એવા છે. જેઓમાં કરેલું ઘણાખરાં દ્રવ્યાદિકના ગુણદોષોનું તથા રસવીર્યવિપાક આદિનું ઉપપત્તિપૂર્વક વિવેચન પ્રાચીન આર્યોની અપૂર્વ શોધકતાને જતાવી સાનંદ આશ્ચર્ય આપે એવા છે. મનુષ્યશરીર જીવતું હોય ત્યાં સુધી તેમાં અંદર થતી હોવાને લીધે કદી પ્રત્યક્ષ થાય નહિ એવી અને એ શરીર મરી જાય ત્યારે તેમાં તમામ બંધ જ પડી જાય એવી રસ-રક્ત-સંચરણ આદિ સ્વાભાવિક ક્રિયાઓનું યથાસ્થિત નિરૂપણ કરવાથી પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનમયપણાનો નિશ્ચય કરાવે છે. મરકી આદિ દેશોપદ્રવોના તથા ગર્ભસંભવ આદિના વિષયોમાં ચક્રાવેશાં મૂક્ય તત્ત્વજ્ઞાનો(શ્રીકોસોશી)થી વિદ્વાનોને સવિસ્મય કરી નાખે છે. કેટલાક શાંતિમય સદુપદેશોરૂપ ઔષધોથી માનસિક રોગોને દાખવામાં તો પોતે જ વૈદ્યરૂપ થાય છે. મરવા પડેલાઓને અમુકઅમુક અવધિમાં મરણ થવાની અગમચેતી આપનારાં નિમિત્તો જાણવાથી મિલકતની વ્યવસ્થા આદિ કરવામાં પ્રમત્ત ન થવા આપે એવા છે. શરીર કે જે સર્વ પુરુષાર્થોના સાધનરૂપ છે, તેને ચિરંજીવી તથા સજાળ જતાવનારા રસાયન આદિ પ્રયોગોનાં નિરૂપણ કરવાથી સર્વ લોકોના પરમમિત્રરૂપ છે. આયુષ્યની પરીક્ષાનો તથા રોગોના સાધ્યાસાધ્યપણા આદિના પૂર્ણ ઉપદેશ કરવાથી વૈદ્યજનોના પરમગુરુરૂપ છે. નગરાદિકમાં તથા સેનાઓમાં સારી ગોઠવણથી દાકતરો વગેરે રાખવાની યુરોપીયનોની ચાતુરી કે જે આપણને વિસ્મયકારક લાગે છે, તેવી ચાતુરી પ્રાચીન દાખના આર્યલોકોમાં હતી જ; એવો નિશ્ચય કરાવીને આપણી વયલા સમયમાં થયેલી ભૂલને જ વિસ્મયના દારણરૂપ જણાવે છે. નપુંસકોના સોપાપકિતક બેદો આપીને આપણને અમુક વિક્રમોથી નિવૃત્ત રહેવાનું પાકું શિક્ષણ આપે છે. ગર્ભ રહ્યા પહેલાં તથા ગર્ભ રહ્યા પછી અને જન્મ્યા પછી તે છેક મરણ પર્વત કરવાના સદુપચારો જતાવીને મનુષ્યોના માતાપિતા કરતાં પણ વિશેષ ઉપકાર કરે છે; અને વિધોની જાતે તથા વિપત સંસર્ગોની ચિકિત્સા આદિ જતાવીને આપણને સ્થાવર વિધોથી તેમ જ સર્પાદિકના તથા હડકાયાં વગેરેના દંશાદિક જંગમ વિધોથી પણ બચાવવાનો અનુગ્રહ કરે છે.

આ ચરકનો અને સુશ્રુતનો પ્રથમ અધ્યાય જોતાં જાણાય છે કે દેવલોકમાં બ્રહ્મા, પ્રજ્ઞપતિ, અશ્વિની-કુમાર અને ઇંદ્ર એ રીતે આયુર્વેદનો વિદ્યાવંશ એક જ ચાલેલો છે; પણ ઇંદ્રની પાસેથી તે વેદ શીખેલા બ્રહ્માર્ષિ ભરદ્વાજથી અને રાજર્ષિ ધન્વંતરિથી ભૂલોકમાં ચરક અને સુશ્રુત નામની મુખ્ય જે શાખાઓ થયેલી છે. બ્રહ્માર્ષિ ભરદ્વાજની પાસેથી શીખેલા આત્રેય(પુનર્વસુ)મુનિએ જે મૂળસંહિતા કરી, તે ઉપર અગ્નિવેશ-મુનિએ જે વૃત્તિ કરી અને તે ઉપર ચરકમુનિએ જે સવિસ્તર પ્રતિસંસ્કાર કર્યો, એ ત્રણેના સમુદાયરૂપ ચરકગ્રંથ છે. તેમ જ રાજર્ષિ ધન્વંતરિની પાસેથી શીખેલા સુશ્રુતમુનિએ ધન્વંતરિની જે મૂળસંહિતા ઉપર જે વૃત્તિ કરી અને તે વૃત્તિ ઉપર નાગાર્જુને જે સવિસ્તર પ્રતિસંસ્કાર કર્યો, એ ત્રણેના સમુદાયરૂપ સુશ્રુતગ્રંથ છે. પણ જેમ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં સૂત્રનો ભાગ, વાર્તિકનો ભાગ અને ભાષ્યનો ભાગ જુદાજુદા કરી જતાવી

૧ હલપ્રસ્થાનના ૬ઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયથી ૩૦મા વિષય સુધી વાંચો. ૨૬મો તથા ૨૭મો વિષય વાંચવાથી જાણશે, કે જેમ હાલ યુરોપીયન વૈદ્યોએ શીતળા તથા મરકીની રસી શોધી કાઢી છે તેમ પ્રાચીન આચાર્યોએ હંડકાવાના વિષયમાં ગોઠવણ શોધી કાઢી છે.

શકાય છે, તેમ આ પ્રથેમાં સહિતાભાગ, વૃત્તિભાગ અને પ્રતિસરકારભાગ જુગાનુદા કરી ખતાવી શકાય એમ નથી, કારણ કે વૃત્તિસરોએ સહિતાભાગમાં અને પ્રતિસરકારોએ વૃત્તિભાગમાં તથા સહિતાભાગમાં સુધારાવધારા કરીને બારે મિશ્રણ કરી નાખ્યું છે આમ થયા છતાં પણ ભવતિચાત્ર, ભવતચાત્ર અને સ્વતિચાત્ર એવા મથાળાઓની નીચે જે પ્રોત્ત આપનામાં આવ્યા છે તેઓ પ્રારંશ મૂળસંહિતાકરોના જ હોય અને રામકૃષ્ણ આદિ અવોચીન દેવાદિકના નામોવાળા મન્ત્રાદિક ભાગો પ્રતિસરકારકરોના જ હોય એમ ધારી શકાય છે

સુશ્રુતમાં શબ્દતત્ર, શાતાકપતત્ર, કાષ્યચિત્સારતત્ર, બતવિષ્ણતત્ર, કૌમારભૂલતત્ર, અમદતત્ર, રસાપતત્ર ન તથા વાઇકરણતત્ર જે આયુર્વેદના આઠે અંગોનો સમૂહ કરેલો છે અને ચરકમાં શબ્દતત્ર વિના શાકાકરતત્ર આદિ સાત અંગોનો સમૂહ કરેલો છે મૂલગર્ભ આદિ વિષયોમાં ભ્યા ભ્યા વાકાકાપ આદિ શબ્દતત્રની ક્રિયાઓની અપેક્ષા જણાઈ છે તથા સા ચરકે મ્પટ અક્ષરથી કહ્યું છે, કે એ ક્રિયાઓ શબ્દતત્ર જણાનારા વૈદના હાથથી કરાવવી કે ચિકિત્સા આદિ અનેક વિષયો ઉપર ચરકમાં જે તત્ત્વગાનાત્મક સૂક્ષ્મ વિચારો જોવામાં આવે છે તેઓ ખરેખર અપ્રતિભ છે એમ કહ્યા વગર ચાલતુ નથી, પણ તે સાથે એટલું જણાવવાની જરૂર છે, કે સુશ્રુતમાં કાર્ધિક અદ્ય અક્ષરોથી રેના પણ જે તત્ત્વગાનાત્મક સૂક્ષ્મ વિચારો જોવામાં આવે છે, તેઓ ચરકના તેના વિચરથી ખડું ભોજા બીરે એના તે નથી જ ચરકમાં થોડા રોગોના નામ, નિદાન, લક્ષણાદિક તથા ચિકિત્સાઓ આપેના છે અને સુશ્રુતમાં ઘણા રોગોના નામ, નિદાન, લક્ષણાદિક તથા ચિકિત્સાઓ આપેના છે સુશ્રુતની શારીરવિદ્યા ચરકથી ઘણી અગ્રિયતી છે અને શબ્દતત્રપ વાકાકાપ આદિ કરવાની વિદ્યા તે પોતાની આગવી જ છે ચરકમાં ચિકિત્સિતરચાનના છેલ્લા સત્તર અધ્યાયો, દર્પરચાન સઘળું અને સિદ્ધિરચાન સઘળું એટલા અસન ભાગો પ્રથમથી જ કાર્ધને હાથ લાગેના નથી તેથી એ પ્રથમે પૂર્ણ કરવા માટે એવા ભાગો દૃષ્ટબલકાપિલખસિ નામના ડોઝ આચાર્યે નરા કરીને તે તે પ્રથમે દાખન કરેલા છે, એમ તે પ્રથમે ચિકિત્સિતરચાનના છેલ્લા અધ્યાયમાં મ્પટ લખ્યું છે સુશ્રુતમાં એવું કશું થયેલું જોવામાં આવતુ નથી

આપણા આયસોદોના જૂના પ્રથેમાં શક-સવત આપવાની પ્રથા જ નથી, તે પ્રમાણે આ બે જૂના પ્રથેમાં પણ શક સવત આરોના નથી તેથી આ પ્રથેના કાળો નિર્ણય કરવામાં ઘણી બાબતો પડે છે, તે પણ આસપાસના પ્રમાણો ઉપરથી આત્રધનુનિ, બગવાન ધનવતરિ, અમિવેશ અને સુશ્રુત એઓ તે ખડું જ પ્રાચીનકાળમાં હતા એમ કહી શકાય છે ચરકકુનિ એ જે સનાયા પ્રમાણે પત્રજનિ જ હોય તે તે, મગધદેશના પ્રખ્યાત અશોક રાગતના પિતામહ અરુણના રાજ્યસમય પછી દમ પેઢીએ થયેલા ધુપમિત્ર રાજાના રાજ્યસમયમાં અથવા તે પછીના ઘુરતના સમયમાં એટલે આશરે ઇસવીસનથી ત્રણસોચારસો વર્ષ પહેલાં

૧ ચિકિત્સારચાનના ૩૦માં અધ્યાયનો ૮મો વિષય આરો

૨ આ આઠે તત્રોના અર્થો આ અધ્યાય પહેલાં અધ્યાયના ૪૫થી ૧૧૩માં સુધીના વિષયો વાચવાથી જાણવામાં આવશે

૩ પરિદષ્ટકર્મણા કામ્યદર્શા હરણમિ ચકે ચરક શબ્દગીરચાન અધ્યાય ૮મો અદમરી નુ કામ્યેજેવચ્છલ્યવિદુરદેતામ્ અર્થક ચિકિત્સારચાન અધ્યાય ૨૬મો

૪. અરિમ્ન સ્વદશાધ્યાયા કર્તવ્ય સિદ્ધય ઇલ ચ ॥ નાયાયતેમિવેદરચ તોચ ચરકસરકૃતે ॥ તાનેતાનુ ચાવિલક્ષિ રોચાન દૃષ્ટલોડકરોલ ॥ તત્રપચારય મદાર્પરય પૂર્ણાય ચચાવચમ્ ॥

૫ મદાભારતના શાંતિપર્વના ૨૧૦માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે 'યુગતેપરિતાનુ વેદાનુ સેતિહાસાનુ મહર્ષય ॥ ભેમિરે ત્પસા પુવમનુજાતા રવચમુત્રા ॥ વેદવિદેદ મગવાનુ વદાગાતિ બ્રહ્મરતિ ॥ માર્ગવો નીતિશાસ્ત્ર નુ જગાદ જગતોહિતમ્ ॥ મર્ષર્ષ મારદો વેવ મારદાજો મનુમંદમ્ ॥ દેવવિષતિ ગાર્મ્યે કૃષ્ણાજેવચિકિત્સિતત્ત્વ ॥' પૂર્વકથના અત્રા પ્રસય થતા તિરોહિત થઈ રેલા ઇનિહારો સહિન વેદો પાખી સુહિન્ના આરભમળયા મહાની અનુજાપી મેશનોટા જપિયોએ નપચરણેવ સાધન જે મેળવ્યા હતા એ પ્રમાણે સધળા વેદોને જનનનારા જપિયામાં લોકોના હિત માટે જુદરૂપતિએ વેદોના અંગોનો, શુકે નીતિશાસ્ત્રનો, નારદે ાલ્યવ વેદ(નાયનમગ્ધ)નો, ભરદવાજે ધનુર્વેદનો, માર્ગે દેવતાઓના તથા જપિયોના નરિત્રનો અને કૃષ્ણાજેવે (આત્રય) આયુર્વેદનો પ્રમુશ કર્યા છે 'ધનવતરિ એ વેવરતવ મનુના દોહિત, પુકરણી નરમી પરીમે હતા એમ કૃષ્ણાજનના નરમરકથના ૧૨માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે અમિવેશ ક્રોધુચાર્યના શુકે હતા એમ મદાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે સુશ્રુત વિશ્વામિત્રના પુત્ર હતા એમ મુશ્રુતમયમાં કહ્યું છે અને તે વિશ્વામિત્ર વાસ્ત્વભીકિ-રામાયણ આદિ અધ્યાયમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે

હતા એમ વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં સ્વરૂપશબ્દસ્યાશબ્દસંજ્ઞા, ૧-૧-૬૮ એ સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં આપેલા અદ્રગુમસભા તથા પુષ્પમિત્રસભા એ પ્રત્યુદાહરણથી જણાય છે. નાગાર્જુન કે જેને સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કારકાર કહેવામાં આવ્યો છે, તેનું તો જન્મકાલાદિક કાંઈ પણ જાણવામાં નહિ આવતાં પ્રતિસંસ્કર્તા તરીકે નામ પણ સુશ્રુતના ટીકાકાર ડક્કનના લખવા ઉપરથી જણાયું છે. તોપણ એટલું તો કહી શકાય છે કે તે વાગ્મટની પહેલાંનો છે; કેમ કે વાગ્મટે પ્રતિસંસ્કૃત થયેલા ચરક-સુશ્રુત ગ્રંથો ઉપરથી સરળ ક્રમાંતર કરીને વાગ્મટ નામના ગ્રંથમાં વિષયો આપ્યા છે. વાગ્મટ ઇસવીસનની પહેલાં આશરે ૫૨૦ વર્ષ ઉપર થયેલ છે એમ વાગ્મટના અંગ્રેજી તથા મરાઠી ઉપોદ્ધાત ઉપરથી જણાય છે.

હાલમાં ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્મટ એ આયુર્વેદની વૃદ્ધતરી અથવા આયુર્વેદના જૂના પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રગ્રંથો ગણાય છે, પણ તે વિષયમાં એટલું કહેવું પડે છે કે ચરક તથા સુશ્રુત એ બે ગ્રંથો તમામ સ્વતંત્ર છે અને વાગ્મટ ઘણું કરીને એ બે ગ્રંથોના એક જાતના ક્રમાંતરાત્મક તથા શબ્દાંતરાત્મક ઉતારાણ છે. તોપણ સુશ્રુતના શલ્યતંત્ર ઉપરથી વાગ્મટે પોતાના ગ્રંથમાં જે લખ્યું છે, તે સુશ્રુતના લેખથી જરા વધારે છે; કારણ કે વાગ્મટે શસ્ત્રો તથા શલ્યો આદિમાં કંઈક વધારે લખ્યું છે અને વાગ્મટના ગ્રંથ પછી આજ દિવસ સુધીમાં જે શાર્ફધર તથા ભાવપ્રકાશ આદિ આયુર્વેદ વિષયના પ્રકરણગ્રંથો થયા છે તેઓમાં તો ચરકાદિકના માત્ર ફક્તિથી જ લીધા છે તથા શલ્યતંત્રને છોડી જ દેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે આપણા આર્યવૈદ્યમાં સુશ્રુતના સમય પછી વાગ્મટના સમય સુધીમાં શલ્યતંત્રવિદ્યા તથા શારીરવિદ્યા કશી વૃદ્ધિ પામી ન હતી; અને વાગ્મટના સમય પછી તો શલ્યતંત્રવિદ્યા અસ્ત પામેલી છે તથા શારીરવિદ્યા લોકોમાં અર્વાચીન ધર્મસંપ્રદાયોના પ્રચારથી સ્પર્શસ્પર્શની છોટ પેસવાને લીધે અનુભવાયાવગરની માત્ર ઉતારાણે જ લખાતી આવી છે. સુશ્રુતે તો સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરી છે, કે વૈદ્યોએ અવશ્ય સુડાં દ્રાવીચીરીને તેઓની અંદરના ભાગોનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવું.^૧ પ્રકરણગ્રંથોના પ્રચાર થતાં આપણા આર્યગ્રંથોમાં આલસ્યાદિકને લીધે શાસ્ત્રગ્રંથોનું પરિશીલન બંધ પડ્યું અને હાલ તો કેટલોક સમય થયા હૃદયે લીધે પ્રાયશઃ પ્રકરણગ્રંથોનું પરિશીલન પણ બંધ પડ્યું છે.

કપાયેકાં જ્ઞાનનાક પાઠાં સાંધવાની ક્રિયા સુશ્રુતમાં સરસ રીતે જતાવેલ છે. તે આખત અંગ્રેજી વૈદ્યમાં લીધેલ છે અને તેથી જ તે ક્રિયા ઇન્ડિયન ઓપરેશન (Indian operation) એ નામથી અંગ્રેજી વૈદ્યમાં હજી સુધી ઓળખાય છે. તે છતાં પણ આજકાલ ‘શારીરવિદ્યા, યંત્રવિદ્યા તથા ચીરવું-કાડવું ઇત્યાદિ તો અંગ્રેજી વૈદ્યમાં જ છે અને જીજ્ઞ વિષયોમાં પણ દેશી વૈદ્ય અંગ્રેજી વૈદ્યથી ઘણું બિતરતું છે’ એમ કેટલાકનું કહેવું આપણને સાંભળવું પડે છે, એ દેવળ ઉપર કહેલી સ્થિતિનું જ પરિણામ છે. સંસ્કૃતભાષાનો પરિચય ધણેભાગે બંધ પડી જાય, જેણે આયુર્વેદનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી અનુજ્ઞાપત્ર (સનંદ) મેળવ્યું હોય, તે જ ચિહ્નિત્સા કરી શકે એવો પ્રાચીન સંપ્રદાય^૨ તૂટી જાય, ધણેભાગે આર્ય રાજઓ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેના ધર્મની અપેક્ષા નહીં રાખતાં મોજશોખ કપાં કરે અને વેરા, હળમ તથા મોચી વગેરે પણ પાંચસાત સાચાં-ખોટાં ઔષધો લઈ વૈદ્ય બની બેસે, ત્યારે જે દશા આવવી જોઈએ તે જ આવી છે.

આ સમયમાં ચરક-સુશ્રુતનો અને તેમાં પણ વિશેષે કરી પ્રથમ સુશ્રુતનો લોકોમાં પ્રચાર થાય તો કેટલાક લોકોને આર્યવૈદ્ય ઉપર જે અનાસ્થા બેસી ગઈ છે તે દૂર થઈ જાય. અંગ્રેજી શલ્યવિદ્યા તથા શારીરવિદ્યા કે જે બહુ જ સુધારાવધારાને પ્રાપ્ત થઈ છે તથા પ્રાપ્ત થતી જાય છે, તેમાં પણ સુશ્રુતનાં મૂળતત્ત્વો ઉપર જ અનુગમ થયેલ છે એમ નિશ્ચય થાય. પ્રાચીન આર્યવૈદ્યકમાં રોગોનાં મૂળકારણાદિક વિષે જે સૂક્ષ્મ વિચારો ગોઠવેલા છે તેવા વિચારો અનાર્યવૈદ્યમાં થોડા જ છે એમ ધ્યાનમાં આવે. કાળક્રમને લીધે નળળા સ્થિતિમાં આવી પડેલું આર્યવૈદ્યક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું અવલંબન કરવા લાગે, આપણા દેશની ઔષધિઓ કે જેઓ હાલ પણ આયુર્વેદની ભાંગીતૂટી પદ્ધતિને શ્રદ્ધાથી વળગી રહેલા કેટલાક સુચ આર્યવૈદ્યોના હાથથી વપરાયેલી હોય, તો આપણાં શરીરોનાં અંધારણ આદિને તથા આપણા દેશનાં પવન, જળ આદિને અનુસરતી હોવાથી, યુરોપ આદિ દેશોની ઔષધિઓ કરતાં ઉત્તમ લાભો આપતી બોવામાં આવે છે. તેઓની વિજ્ઞાનપૂર્વક વધારે ચોજના

૧ આ ગ્રંથના પહેલા જ સૂત્રની ટીકામાં ડક્કને લખ્યું છે, કે પ્રતિસંસ્કર્તાવીહ નાગાર્જુન એવ. ૧

૨ આ ગ્રંથના શારીરધ્યાનના પમા અધ્યાયનો પંચો વિષય વાંચો.

૩ આ ગ્રંથના સૂત્રધ્યાનના ૧૦મા અધ્યાયનો ૨જો વિષય વાંચો.

થાય, પ્રત્યેક વૈદ્યને સધળા રોગોની ચિકિત્સા કરવાનો અભિનિવેશ, કે જે ધણુ મરી સધળા રોગોના વિષમાં પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવા ન આપે એવો છે, તેને ઊંડી છર્ષને હાનના આનંદથી પ્રાચીનગ્રામની સામાન્ય પદ્ધતિ પ્રમાણે રોગોના વિભાગો કરી તેઓની ચિકિત્સામાં શુદ્ધગુણ પ્રવર્તે તો વધારે સગવડ થાય અને ખીજ પશુ ધણુ રાજા લાગે કે જેઓ આ પ્રથમી અનુક્રમણિકા વાચનાથી પશુ કાર્પકાર્પ ધ્યાનમાં આવશે તેઓને યથાશક્તિ પદોચનાની લેખોને ઉત્કટક થાય

આના લોકહિતાર્થ વિચારો હૃદયમાં આવવાથી યુગર્જની વૈદ્યાર્થસભા કે જેના પ્રમુખ પૈથરાજ પ્રનુરામ જીવનરામ છે અને જેના મંત્રીની પત્ની ઉપર ગૌ હારમાત્સ ધરમણી તથા રાં ગિરનાથ પ્રમુરામ છે, તેમજે સમૃત જાણનારા તથા નહિ જાણનારા સર્વ લોકોની મગા માટે બાહ્યર સહિત સુશુભમય પ્રમિદ મરવાનું ધારી યુગરાતી બાહ્યર કરવાની અને આના મરતા, જે તે આના મીમારી લીધી બાહ્યરનો આરબ કરતા જે કે કવાહ મદમનિ કવેદ મયન ક્ષીરગારિષે કસ્ત્ર પરમાણુર્વં યત્ર મજ્જતિ મદરઃ તથા તિતીપુંદ્રસ્તર મોહાદુહુપેનાસ્મિ સાગરમ્, એ શ્રીધરસ્વામીના તથા મહાદેવિ મનિાસના વચન પ્રમાણે મારી આ પ્રવૃત્તિ છે એમ મારા મનમાં આવ્યું તોણુ જેસાર વેન્મથોના બાહ્યરો મારા હ થયી થઈ ગયેન છે તેથી જે માર્જ્જાન મચ્ચુ છે તે આ વિષયમાં પણ ઉપોગી થઈ પડશે નવે મગેનો કોથસમદ પણ સહાય આપશે જ્ઞાને અને દીમાઓ ઉપરથી મેલી સુશુભની સમૃત દીમા લેખકોના તથા છાપનારાઓના પ્રમાણથી અતિ અશુદ્ધ થઈ ગયેની, છતાં પણ આ વિષયમાં ફેટલેમ અશે ઉપમાની થયા વગર રહેશે નહિ પૈથરાજ પ્રનુરામ જીવનરામ અને જે પોપટ પ્રનુરામની દેખરેખ અને સહાય હોવાથી અને વગી જગત પરામાં દોરોને સુધારી લેનારા તથા પરામાં અન્ય સુએથી પણ રાજ થનારા સમજનોથી રહિત થઈ ગયું નથી, તેથી પરિશ્રમ સફળ થયા વિના રહેશે નહિ એમ ધારી જે આ બાહ્યર તૈયાર મરી આપ્યું આમાં અમુકઅમુક મથેજ ન્યા વિશે જાણાવવાનું થોમ જાણાયુ ત્યાં મરે, વાગમદ તથા બાવપ્રમાણ આદિના આસારો પણ આપ્યા છે

આ બાહ્યરમાં ઔપધિઓના જે યુગરાતી નામે આપ્યા છે (જેના પર્વાયો મન્યા તથી તેના તે સસ્ત્રુત નામે જ રાખેલા છે) તેઓ ધણુ મરી તે ઔપધિઓના શુદ્ધદોષાદિ જેવા વિના આપ્યા નથી તેપણુ કોઈ રથજે ઉપેક્ષાદિક થવાથી ઔપધિઓના પર્વાયોમાં અસજ જૂન થયેની જાણાય, તે અથવા કોઈ રથજમાં દેખીતી જૂન થયેની જાણાય તો અથવા પૂર્વીપર વિરોધ આદિ બીજી પણ કોઈ જૂન થયેની જાણાય તો સમજનો પ્રમાણે માનુષો માય એ નિયમ ધ્યાનમાં લઈ તથા આરા મોટા કામમાં તેવા જનારને સાધારણ જાણી કામ કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે

રથજેમથે પૂર્વીપર અધ્યાયોના તથા નિરોધોના જે નળજે આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં જૂન રથજે કોકાદ ન્યુનાધિ નળર છપાઈ ગયો છે, તે વાચનારાઓએ સજબ જોઈને સુધારી લેવા

સવત ૧૬૫૭

કાલિદાસ ગોવિંદજી

૧ પુણ્યવત્તુ અવલોન કરતા જાણાય છે કે પચરયાનાત્મક સહિતામાં જેટલા રોગો તથા ચિકિત્સા નિ અપેક્ષા છે તેઓ ભગવન ધનવતરિના ખાસ વિષાઈ છે, અને ઉત્તરવત્ર મગા જે અપેક્ષા તેઓ વિદેહરાજના તથા અન્યમુનિઓના ખાસ વિષય રૂપ છે એ મેત્રદેવદિક રોગો તથા તેઓના ચિકિત્સાદિક અન્ય વેઓના ખાસ વિષયો હતા એને સજ ક સતવાન ધનવતરિમે તમિસુદિવાળા સિમ્બોના અજવાસ માટે પરિશિટ(ઉત્તરવત્ર)માં દાખલ થયાં છે પણ તેમ છતાં તેઓમાં જે શબ્દવત્ર સજબી ભાગ છે તે તે સતવાન ધનવતરિનો જ છે એમ ધારતુ અસબદ્ધ નથી

૨ ‘મદણુદિવાળે હું કયાં જો આ ક્ષીરસમુદ્રનું મયન કયાં જો ગા મદર ચક ૫૯ રૂબી નય તેમાં પામાણુ દા દિસાળમાં છે’ શ્રીધરસ્વામી હું જે દને લીધ દુસ્તર સમુદ્રને નાના મગવાથી દરવા છત્તુ છુ-મહાદેવિ મલિદાસ

૩ જે કે સુત્રમાનના દક્ષા અધ્યાયના છમા વિષયની ૬૬ી લીટીમાં તથા ૧૬માં વિષયની ત્રીજી લીટીમાં પ્રારબ્ધ સંબંધે જ છે વર્ષા ૨૦૬ લખાઈ ગયો છે

૪ જેમ કે રાસીર ધાનના પહેલા અધ્યાયના ૧૬માં વિષયની નોંધમાં શા અ ૪ વિ ૨૧ એમ છે ત્યાં શા અ ૩ વિ ૨૧ એમ વાંચી લેવું

અનુક્રમણિકા

સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧ ભો વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપક્રમ	૧	ત્રિદિત્સાર્થના આલીસ અધ્યાયનાં નામ તથા 'ત્રિદિત્સાર્થના' શબ્દનો અર્થ ...	૧૬
શિષ્યોની પ્રાર્થના તથા શુરુ તરફથી અંગીકાર	૨	કુલ્પરથાનના આઠ અધ્યાયોનાં નામ તથા 'કુલ્પરથાન' શબ્દનો અર્થ ...	૨૨
આયુર્વેદનો વિસ્તાર અને આઠ અંગોમાં સંક્ષેપ	૩	ઉત્તરતંત્રના છાસઃ અધ્યાયોનાં નામ, પેટાવિભાગો તથા 'ઉત્તરતંત્ર' શબ્દનો અર્થ ...	૧૭
આયુર્વેદના અંગનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ ...	૪	આયુર્વેદનાં આઠ અંગોનો સમાવેશ ...	૧૮
આયુર્વેદનું પ્રયોજન તથા અર્થ	૫	અંત્રના અભ્યાસની ઉપયોગિતા તથા તેથી લાભ	૨૨
શલ્ય પ્રથમ અંગ હોવાનું કારણ	૬	શસ્ત્ર ભણવા-ભણાવવાનો પ્રકાર ...	૧૯
આયુર્વેદના પૃથ્વી ઉપર આવવાની શુરુપરંપરા	૬	અધ્યાય ૪ થો	
પુરુષ	૭	ઉપક્રમ	૨૦
વ્યાધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ	૮	શસ્ત્રાધ્યયન પછી અર્થનું વ્યાખ્યાન અને શ્રવણ	૨૨
વ્યાધિઓ ટાળવાની સામાન્ય ક્રિયાઓ ...	૯	બીજાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવાની રીત ...	૨૩
ઔષધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ	૧૦	અધ્યાય ૫ મો	
કાળનું સામાન્ય નિરૂપણ	૧૦	ઉપક્રમ	૨૨
ઔષધિઓનો ઉપયોગ અને ત્રિદિત્સા ...	૧૧	કર્મોના ત્રણ પ્રકાર તથા શસ્ત્રક્રિયાનો ઉપદેશ	૨૩
કહેવાયેલા વિષયોનો ઉપસંહાર (એ વિષયો આયુર્વેદના બીજાં પાંચ છે)	૧૨	શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર અને તે કર્મોના આરંભમાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ	૨૪
૧૨૦ અધ્યાયોની પાંચ વિભાગોમાં વહેંચણી. ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ અને ક્ષરતુતિ ...	૧૩	શસ્ત્રકર્મ કરાવનારનો વિધિ અને વૈદ્યનો શસ્ત્ર નાખવા-કાઢવાનો પ્રકાર	૨૫
અધ્યાય ૨ ભો		ત્રણછેદ અને શસ્ત્રક્રિયા કરનાર વૈદ્યના શુણ ...	૨૬
ઉપક્રમ	૧૪	એકથી વધારે ત્રણો (છેદો) ક્યારે કરવા? ...	૨૭
આયુર્વેદની દીક્ષાનો અધિકાર	૧૫	સરખો ત્રણ કરવાનો અપવાદ	૨૮
દીક્ષા આપવાનો વિધિ	૧૬	જલદી રીતે છેદ કરવામાં નુકસાન	૨૯
દીક્ષા આપવાનો અધિકાર	૧૭	જમ્યા પછી શરીરમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો અપવાદ	૩૦
શરૂથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય	૧૮	શસ્ત્રક્રિયા પછીના ઉપચારો	૩૧
શિષ્ય સાથેનો કરાર	૧૯	વેદના તથા રાક્ષસો ટાળવાના ધૂપો અને ધૂપો પછીનો વિધિ	૩૨
આયુર્વેદના અનધ્યાયો	૨૦	રક્ષાની ક્રિયાનો વિધિ	૩૩
અધ્યાય ૩ ભો		રક્ષા પછીની ઇતિહતવ્યતા	૩૪
ઉપક્રમ	૨૧	સઘળી તૈયારી પછી શસ્ત્રકર્મ કરવાના તથા પાટા- ખાંધવાના સમયો વગેરે નિયમોનો અપવાદ	૩૫
પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તરતંત્રના અધ્યાયો ...	૨૨	શસ્ત્રની વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય ...	૩૬
સૂત્રસ્થાનના છેતાળીસ અધ્યાયોનાં નામ તથા 'સૂત્રસ્થાન' શબ્દનો અર્થ ...	૨૩	અધ્યાય ૬ થો	
નિદાનસ્થાનના સોળ અધ્યાયોનાં નામ તથા 'નિદાનસ્થાન' શબ્દનો અર્થ ...	૨૪	ઉપક્રમ	૩૭
શારીરસ્થાનના દસ અધ્યાયોનાં નામ તથા 'શારીરસ્થાન' શબ્દનો અર્થ ...	૨૫	વર્ણક કાળનું તથા તેના માસ પર્યાંત અવયવોનું નિરૂપણ	૩૮

વિષય

૫૪

ઋગ્વેદોનું, અપ્તોનું નથા તેમાં રસોના અને બળના વધવાદવાનું નિરૂપણ ...	૨૯
વર્ષ, યુગ તથા દાગયજ્ઞનું નિરૂપણ ...	૩૦
આ અધ્યાયમાં ઋગ્વેદોના જુદા ક્રમ ઋગ્વેદોમાં દોરોનો ઉપયોગ અને પ્રકાર થવાનાં કારણો ...	૩૧
પ્રકાર પામેલા દોરોનું સંશોધન કરવાનો સામાન્ય સમય ...	૩૨
વ્યાધિઓના સ્વાભાવિક ઉપશમ કાળ અદોરાત્રમાં સવળાં ઋગ્વેદોના-દોષ સંચય, પ્રકાર અને ઉપશમ ...	૩૩
ઋગ્વેદો અનુસાર ક્ષયશાંતિ અને રોગો ઋગ્વેદોના યગદાની ચિકિત્સા ...	૩૪
આકાશિક રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો ઉપર કહેલી વિપતિઓની ચિકિત્સા ...	૩૫
નહિ બગડેલી (શુદ્ધ) ઋગ્વેદોનાં જ્ઞાત્યુ ઋગ્વેદોના યગદાનો સંક્રમ ...	૩૬
દોરોનું સંશોધન કરવાનો સંક્રમ ...	૩૭

અધ્યાય ૭મો

ઉપક્રમ ...	૩૮
યંત્રોની સંખ્યા તથા યંત્રોના પ્રકારો ...	૩૯
યંત્રો કેવાં જોઈએ? ...	૪૦
ચોવીસ સ્વરિકક યંત્રોનાં નામો, આકૃતિઓ, પ્રમાણ, બનાવટ તથા ઉપયોગ ...	૪૧
બે સંદંશ યંત્રોનાં પ્રમાણ તથા ઉપયોગ ...	૪૨
બે ત્રણયંત્રોનાં પ્રમાણ, આકાર, ઉપયોગ ...	૪૩
ત્રીસ નાદીયંત્રોનાં પ્રમાણ, નામ, ઉપયોગ ...	૪૪
૯૯ શ્રદ્ધાકાંડોના આકાર, પ્રમાણ, ઉપયોગ પચીસ ઉપયંત્રોનાં નામ તથા ઉપયોગ ...	૪૫
યંત્રોનાં કારો ...	૪૬
યંત્રોનાં કારોની સંખ્યાનો નિયમ ન દોરા વિશે યંત્રોના દોરા ...	૪૭
યંત્રોના શુભો ...	૪૮
કેવાકેવાં શસ્ત્રોને કયાં કયાં યંત્રોથી કાઢવાં ...	૪૯
દાઘ વિનાનીની યંત્રોમાં કંઈક અજાણતી પ્રધાનતા અને સર્વ વ્યોનોમાં પેમવાની યોગ્યતા ...	૫૦

અધ્યાય ૮મો

ઉપક્રમ ...	૫૧
સંજોનો સંખ્યા, નામો તથા કારો ...	૫૨
સંજો પદ્યોની રીતિ, ગંભીર આકારોની સમતા, સંજોનાં પ્રમાણ તથા ઉપયોગ રવાની રીતિ ...	૫૩

વિષય

૫૪

કેવાં સંજો સારાં ગણાય? ...	૫૪
કેવાં સંજો ખરાબ ગણાય? ...	૫૫
કયાં સંજોની ધારોની કેવી સફળતા કરવી?	૫૬
સંજોને પાવોનો અને ચક્રાવલોનો પ્રકાર તથા તેમની ધાર સમી કરવાનું પાડિયું ...	૫૭
શસ્ત્ર કેવું હોય સારે કાગમાં લેવું? ...	૫૮
અનુશસ્ત્રો (પોને શસ્ત્રો નહિ છતાં સંજોનું ... કામ કરનારાં) ...	૫૯
સંજોને જડને અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ ...	૬૦
સંજો કેવા લોકોમાં કરાવવાં તથા કેવા લોકોમાં હાથથી કરાવવાં? ...	૬૧
વેળે સંજોના અભ્યાસની વાર ...	૬૨
અધ્યાય ૯મો	
ઉપક્રમ ...	૬૩
શિષ્યને શિષ્યાઓના અભ્યાસની વાર ...	૬૪
કયા પદાર્થમાં કઈ કિયોનો અભ્યાસ? ...	૬૫
અધ્યાય ૧૦મો	
ઉપક્રમ ...	૬૬
વેળના ધંધોનો પ્રારંભ ...	૬૭
વેળે રોગીને ઘેર શી રીતે વળું અને ત્યાં જઈને શું કરવું? ...	૬૮
રોગીને તબીબના છ ઉપાયોનું વિવેચન ...	૬૯
ચિકિત્સાના તથા તબીબના વ્યાધિઓના પ્રકાર તથા વર્ગો ...	૭૦
અધ્યાય ૧૧મો	
ઉપક્રમ ...	૭૧
હારની મુખ્યતા, વ્યુત્પત્તિ તથા કાર્યો ...	૭૨
હારના બે પ્રકાર અને તેનો ઉપયોગ ...	૭૩
કયા રોગીને પાનીય હાર અહિતકર છે ...	૭૪
પાનીય હાર બનાવવાનો સંસ્થિ વિધિ ...	૭૫
પ્રતિસારણીય હાર બનાવવાનો પ્રકાર ...	૭૬
હારના શુભો તથા દોષો ...	૭૭
પ્રતિસારણીય હાર મૂકવાનો પ્રકાર ...	૭૮
વ્યાધિ હારથી જાણીની પરીક્ષા ...	૭૯
સમજદાર થયા પછી હારનું ચમન કરવાનો ઉપાય ...	૮૦
હારથી જાણીની વ્યાધિ વીંધાય નહિ તો? ...	૮૧
હાર કરેલા વજુને રજાવવાનો ઉપાય ...	૮૨
સંકા ...	૮૩
મધ્યાધન ...	૮૪
વજાગે-ઓછું નાજવાનાં સમયો ...	૮૫
હારથી જાણીની વજુની ચિકિત્સા ...	૮૬
કેવા માણસો હારકર્મને અચોગ છે? ...	૮૭

વિષય

પૃષ્ઠ

ચરીરના કયા પ્રદેશોમાં ક્ષાર ન મૂકવો ? ...	૫૮
કેતો વ્યાધિ ક્ષારથી મટતો નથી ? ...	૫૯
ક્ષારની ક્રિયામાં હુદ્દિમાન વૈદ્યની જરૂર ...	૫૯
અધ્યાય ૧૨ મો	
ઉપક્રમ	૫૯
અગ્નિનું સામર્થ્ય	૫૯
અગ્નિથી દહન કરવાનાં સાધનો અને તેમનો	
રોગોમાં ઉપયોગ	૬૦
અગ્નિથી દહન કરવામાં યોગ્ય ઋતુ	૫૯
અગ્નિની ક્રિયાનો અંગમૂત વિધિ	૫૯
અગ્નિની ક્રિયામાં મતભેદ	૬૧
આમડી વગેરેમાં અગ્નિક્રિયા પછી દેખાતાં	
બુદ્ધાંશુદ્ધિ લક્ષણો	૫૯
કયા રોગોમાં કયા પ્રદેશોમાં દહન ?	૫૯
અગ્નિની ક્રિયા કરવાના વિષયો	૫૯
ગમની ચાર આકૃતિઓ	૬૨
અગ્નિક્રિયામાં કયાં ધ્યાન આપવું ?	૫૯
અગ્નિની ક્રિયા કેતો ન કરવી ?	૬૨
ગમની ચાર આકૃતિઓ અને તેનાંથી જાણવાના	
પ્રકારો	૬૩
દાઝવાથી દોષ્ઠતા તથા જરૂર વગેરે થવાનું કારણ	૬૪
દાઝેલાની શાંતિ માટે ચિકિત્સા	૫૯
અગ્નિદગ્ધોમાં ડાઝ લાવવાની ચિકિત્સા	૬૫
સ્નેહથી દગ્ધ થયેલાની ચિકિત્સા	૫૯
ધુમાગ્ધી થતા ઉપવાતનાં લક્ષણો	૫૯
ધુમાગ્ધી ઉપવાત પામેલાની ચિકિત્સા	૬૬
દગ્ધની ચિકિત્સા	૫૯
અધ્યાય ૧૩ મો	
ઉપક્રમ	૬૬
જળો મૂકવારૂપ ઉપાયની પ્રશંસા	૫૯
જળોના, શિંગડાના તથા તૂંબડીના વિષયવિભાગ	૬૭
શિંગડાથી તથા તૂંબડીથી લોહી કાઢવાનો પ્રકાર	૫૯
જળોનાં સંસ્કૃત નામોની વ્યુત્પત્તિઓ તથા	
જલોની સંખ્યા	૫૯
ઝેરી જળોનું નિરૂપણ તથા તેના ઝેરની ચિકિત્સા	૬૮
ઝેરવગરની જળોની જલો તથા સ્વરૂપો	૫૯
ઝેરવગરની જળોની ઉત્પત્તિના મુખ્ય દેશો	૬૯
ઝેરી અને ઝેરવગરની જળોનાં ક્ષેત્રો	૫૯
ઝેરવગરની જળોનું સામાન્ય લક્ષણ અને તેને	
પકડવાની તથા રાખવાની રીત	૬૯
જળો વળગાડવાની પદ્ધતિ	૭૦

વિષય

પૃષ્ઠ

લોહી પીધા પછી જળોને નીચોવવાની રીત...	૭૦
લોહી કાઢ્યા પછી જળોના ત્રણો પર કરવાની	
ક્રિયા	૭૧
વૈદ્ય જળોનાં ક્ષેત્રો વગેરે જાણવાની જરૂર	૫૯
અધ્યાય ૧૪ મો	
ઉપક્રમ	૭૧
રસનું સ્વરૂપ, સ્થાન તથા કામો	૭૨
રસની વિકૃત તથા અવિકૃત ગતિને અનુમાનથી	
જાણવા વિષે	૫૯
રસ સૌમ્ય પદાર્થ છે કે તૈજસ્ય પદાર્થ છે ?	
(ચંદ્રાત્મક છે કે અગ્ન્યાત્મક છે ?)	૫૯
રસમાંથી લોહી બનવા વિષે	૭૩
ત્રીનું રજ અગ્ન્યાત્મક (તૈજસ્ય) પદાર્થ હોવા વિષે	૫૯
સામાન્ય રુધિરના સ્વભાવમાં મતાંતર	૫૯
રસથી જ ધાતુઓની ઉત્પત્તિ, પોષણ અને	
રસનું રક્ષણ કરવાની ભલામણ	૭૪
રસ શબ્દનો વિગ્રહ, પ્રત્યેક ધાતુમાં રસની	
સ્થિતિનો કાળ, એક મહિને રસનું વીર્યરૂપે	
ગોઠવાનું અને વાછકરણ આદિ ઔષધિઓનો	
વિશેષ ચમત્કાર	૫૯
રસ મહિને મહિને વીર્ય તથા રજરૂપ થતાં છતાં	
પણ જાળકોને તથા કન્યાઓને વીર્ય તથા	
રજ ન દેખાવાનું કારણ	૭૫
અન્નપાનનો રસ વૃદ્ધોનાં શરીરોની વૃદ્ધિ કેમ	
કરતો નથી ?	૭૬
ધાતુ શબ્દનો અર્થ તથા રુધિર સંબંધી વિષયનો	
આરંભ	૫૯
જગડેલા લોહીનાં તથા શુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણો	૫૯
કેવા માણસોનાં લોહીને સ્વાવરૂં નહિ ?	૭૭
શસ્ત્રથી લોહી સ્ત્રાવવાના બે પ્રકાર, શસ્ત્ર	
રૂંધું જોઈએ ? ક્યારે કેવી મારવી ? લોહી	
ક્યારે સ્ત્રવે નહિ અથવા ઓછું સ્ત્રવે ?...	૫૯
હુદ લોહી સ્ત્રાવવામાં ન આવે તો શું થાય ?	
લોહીનો અતિસ્ત્રાવ શાથી થાય અને તે થાય	
તો શી પીડાઓ થાય ?	૭૮
લોહી સ્ત્રાવવાનો સમ્યગ્યોગ, તેનાં કારણો,	
લક્ષણો તથા લાભો	૫૯
લોહી ન નીકળે તો તેને કાઢવાનો ઉપાય	૭૯
લોહી અટકાવવાના ઉપાયો તથા અતિસ્ત્રાવ	
સંબંધના ઉપચારો	૫૯
જગડેલું લોહી સ્ત્રાવી ન નાખવું	૮૧
લોહીના સ્ત્રાવ પછીનું કર્મ	૫૯

વિષય

અધ્યાય ૧૫ મો

ઉપક્રમ
 દોષાઢિકના લક્ષણો હેવાનું રણ
 પ્રકૃતિરથ વાયનું કર્મરૂપ લક્ષણ
 પ્રકૃતિરથ પિતાનું કર્મરૂપ લક્ષણ
 પ્રકૃતિરથ મ્હનું કર્મરૂપ લક્ષણ
 પ્રકૃતિરથ ધાતુઓના કર્મરૂપ લક્ષણો
 પ્રકૃતિરથ મળોના કર્મરૂપ લક્ષણો
 પ્રકૃતિરથ ઉપધાતુના કર્મરૂપ લક્ષણો
 પ્રકૃતિરથ દોષા ધાતુઓ મળો તથા ઉપધાતુઓનું
 રક્ષણ મ્હનું
 દોષો વગેરેની ક્ષીણતા થવાના રણો
 દોષોની ક્ષીણતાના નક્ષત્રો-ચિન્હિત્સા
 ધાતુઓની ક્ષીણતાના લક્ષણો તથા ચિન્હિત્સા
 મળોની ક્ષીણતાના લક્ષણો તથા ચિન્હિત્સા
 ઉપધાતુઓની ક્ષીણતાના લક્ષણો ચિન્હિત્સા
 દોષો વગેરેની વૃદ્ધિના લક્ષણો હેવાનો આરભ
 અને વૃદ્ધિનું પ્રારણ્ય
 દોષાની અતિવૃદ્ધિના લક્ષણો
 ધાતુઓની વૃદ્ધિના લક્ષણો
 મળોની અતિવૃદ્ધિના લક્ષણો
 ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિના લક્ષણો
 દોષો ધાતુઓ મળો તથા ઉપધાતુઓની
 અતિવૃદ્ધિની ચિન્હિત્સા
 ધાતુની અતિવૃદ્ધિ કે અતિક્ષીણતા હિત રી નથી
 પણ સવ ધાતુઓનું પ્રકૃતિ થપણ હિત પ્રગી ૭
 બળ તથા બળના ક્ષયનું લક્ષણ
 બળના ક્ષયની નિવૃત્તિ
 તેજ, તજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ અને ક્ષ નાની
 ચિન્હિત્સા
 દોષા ધાતુઓ મળો ઉપધાતુઓ તથા બળના
 ક્ષય ઉપર આહારોનો સામાય પ્રમાર તથા
 દોષા ક્ષયવાળાને અસાધ્ય મનજવો ?
 શરીરમા અયતન થૂનતા તથા અયતન કૃશતા
 થવાના પ્રારણ્ય અને બનેલી ચિન્હિત્સા
 મધ્ય શરીર થવાનો ઉદાસ અને મધ્યશરીરનાની
 પ્રશસા
 દોષો ન ધાતુ મળ અને ઉપધાતુના ક્ષયમા
 કારણરૂપ છે
 પન વગેરે માપેથી દોષાદિના પ્રમાણે ન
 મ્હવાનું કારણ
 દોષાદિના પ્રમાણો મુકર થયા વિના નેઓની
 સમતા થી ગતિ ન થી પ્રાપ્ય ?

પૃષ્ઠ

૮૧

૮૨

૮૩

૮૪

૮૫

૮૬

૮૭

૮૮

૮૯

૯૦

૯૧

નિર્ણય

ક્ષય તથા વૃદ્ધિરૂપ અમમતા પણ અનમમતાથી
 ન નાણી લેરી
 અમમતાને અનમમતાથી ધારી લઈને પડી
 શ મ્હનું ?
 દોષાદિ નીમમતા ન બારો ૧ અથવા અવ્યથતા છે
 અધ્યાય ૧૬ મો
 ઉપક્રમ
 બાળમના મા વીધાનું પ્રયોજન સમય પદ્ધતિ
 અને વૈધ્યા પડીની ક્રિયા
 યોગ્ય પ્રદેશમા કાન વીધાયાની પરીક્ષા
 અ ય પ્રદેશમા રીધારાથી થતા ઉપદેશ તથા
 તેઓની ચિન્હિત્સા
 મનિકા વગેરે નમેો નહિ વીધાયા છતા પણ
 બારો અને તેની ચિન્હિત્સા
 વધારો ન હોય ત્યારે તેને સાધવાના પ્રમારો
 મન સાધવાની સામગ્રી પદ્ધતિ તથા સાધના
 પદ્ધતિની ચિન્હિત્સા
 કર્ણસંધાન પછી વર્જિત પ્રમાર-કન વ્યક્રમ
 કેવા અને સાધવો નહિ ?
 સાવેના મનને વધારવાની પદ્ધતિ
 દોષ વગરના કાનને વધારવા માં અબજગ
 નાન વવ તે શ મ્હનું ?
 ન રજાયેના મનને વધારવામા હરત
 મન કેવા થયા પછી તેને નવારવો ?
 કર્ણબંધનો જુદા પ્રમાર
 કાનની બૂમના બ્યાધિઓ અને ચિન્હિત્સા
 રોગોના નામો લક્ષણો તથા ચિન્હિત્સાઓ
 વ્યાધેના ના ને સાધવાનો પ્રમાર
 પાવેના દોષો સાધવાનો પ્રમાર

પૃષ્ઠ

૮૫

૮૬

૮૬

૮૭

૮૮

૮૯

૯૦

૯૦

૯૦

૯૦

૯૦

૯૦

૯૦

૯૦

અધ્યાય ૧૭ મો

ઉપક્રમ
 સોજન સ્વરૂપ અને તે સોજના છ પ્રમાર
 સોજનના છ પ્રમારો તથા લક્ષણો
 સો નું પાષાવામા અભિમુખ થયા નું પ્રારણ્ય
 કાયા-પા ૧ સોજનના લક્ષણો
 મનન્ય તથા અનિરાનન્ય સોજનના પા વાની
 પરીક્ષામા વેગને નેન ની
 ત્યા વગેરેના લક્ષણો નળવૃધ્ધી થુ અને
 દિદિ નળવૃધ્ધી દોષ
 એ દોષથી ઉત્પન્ન થવાના સોજન પણ પાકવાના
 સમયમા મળે દોષોના ન મધવાળા મર્દ
 બળ છે

૯૦

૯૦

૯૦

૯૦

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તના પ્રાધાન્યથી સોજતો પાક અને તે પાક ઉપરના પાકથી જુદો હોવાની માન્યતા	૧૦૯
કાચા સોજતે ન કાપવો અને પાકેલા સોજતે કાપવાની ઉપેક્ષા ન કરવી	...
સોજતે શસ્ત્રક્રિયાને લાયક થાય ત્યારે કરવાનું પૂર્વકર્મ	૧૧૦
મોટા-નાના સોજતે ચિકિત્સા વગર રાખવાથી મોટી હરકત	...
સોજા ઉપર ક્રિયાઓની સફળતા	...
પાકેલા સોજતે ન કાપવાથી નુકસાન થવાનું દર્શાવેલું	૧૧૧
સોજા ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ	...
અધ્યાય ૧૮ મો	
ઉપક્રમ	૧૧૧
શોષ ઉપર લેપની શ્રેષ્ઠતા અને તેથી પણ બંધની શ્રેષ્ઠતા	...
લેપ કરવાની રીતિ	૧૧૨
ત્રણ જાતના લેપ અને તે ક્યારે કરવા?	...
લેપનાં પ્રમાણ, સમય અને લેપમાં નિષેધ	૧૧૩
ત્રણ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો	...
બાંધવાના પાટાઓની આકૃતિઓ બતાવવાનાં નામો	૧૧૪
કયા સ્થાનમાં કયો પાટો બાંધવો?	...
પાટો કેવી રીતે બાંધવો?	૧૧૫
ત્રણમાં નાખવાની વાટ અને ઔષધનો કદક કેવો ભેઈએ?	...
ત્રણનાં સ્થાનકો ઉપરથી પાટાના ત્રણ પ્રકાર અને કયા પ્રકારનો પાટો કયા સ્થાનના ત્રણ ઉપર બાંધવો?	...
દોષો ઉપરથી પાટા બાંધવાનો ભેદ	૧૧૫
ઋતુઓના ભેદથી પાટા બાંધવાનો ભેદ	૧૧૬
પાટાનો વિચારપૂર્વક ફેરફાર કરવો	...
જે બંધ જે કેકાણે બાંધવો ભેઈએ તે કેકાણે ન બાંધતાં બીજાં બંધ બાંધવાથી નુકસાન	...
ચોથા બંધ (પાટો) બાંધવાથી લાભ	...
પાટો નહિ બાંધવાથી નુકસાન	...
પાટો બાંધવાથી અસાધારણ લાભ	૧૧૭
અમુક પ્રકારના ત્રણોની ઉપર પાટો ન બાંધવો ભેઈએ	...
સાધ્યો તથા અસાધ્યોનું જુદાપૂર્વકનું વિવેચન અને પ્રદેશાદિકને અનુકૂળ પાટો	...
અનુન વિષયોનો સામાન્ય સંગ્રહ	૧૧૮
અધ્યાય ૧૯ મો	
ઉપક્રમ	૧૧૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રણવાળા માટે ઘર તથા સ્થાન કરવા વગેરેનો પ્રકાર	૧૧૯
ત્રણવાળાએ પાળવાના નિયમો	...
ત્રણવાળાએ પાળવાની પરેશ	૧૨૦
ત્રણવાળાએ છોડવાની ક્રિયાઓ તથા પીડાઓ	...
રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ અટકાવવાનો વિધિ	૧૨૧
ત્રણવાળાએ ખાવાના પદાર્થો	૧૨૨
નિષિદ્ધ આચરણ કરવાથી હાનિ	...
ત્રણવાળાએ રાખવાનો વર્નાવ	૧૨૩
અધ્યાય ૨૦ મો	
ઉપક્રમ	૧૨૩
હિત, અહિત તથા હિતાહિતનો નિર્ણય	...
સંયોગથી અહિતરૂપ થનારાં દ્રવ્યો	૧૨૪
રોગીના વિષયમાં વ્યવસ્થાનો અપવાદ	૧૨૫
સંયોગથી અહિતરૂપ થનારા પદાર્થો	...
ક્રિયાથી અહિતકર થતા પદાર્થો	૧૨૬
પ્રમાણથી અહિતકર થતા પદાર્થો	...
રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી પરસ્પર વિરુદ્ધ જે જે પદાર્થો	૧૨૭
અત્યંત ગુણવાળા ત્યાજ્ય પદાર્થો	...
પરસ્પરમાં રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ પદાર્થોથી નુકસાન	...
વિરુદ્ધ તથા અહિતકર ભોજન કરવાથી હાનિ	૧૨૮
વિરુદ્ધ પદાર્થ ખાવાથી થતા રોગોની ચિકિત્સા	...
વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભક્ષણથી રોગો ન થવાનાં કારણો	...
હિતરૂપ પવનની દિશાના કારણે થતી પ્રતિકૂળતાના ગુણો	૧૨૯
અધ્યાય ૨૧ મો	
ઉપક્રમ	૧૨૯
શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રથમ દોષોથી તથા રુધિરથી જ થાય છે	...
વાત આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	૧૩૦
દોષોનાં સ્થાનકો	...
પિત્ત અને અગ્નિ એક જ છે	૧૩૧
સ્થાન પરત્વે પિત્તનાં કારણ તથા નામ	૧૩૨
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી પિત્તનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ	...
કફનાં સ્થાનો તથા કારણો	૧૩૩
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી કફનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ	...
લોહીનું સ્થાન તથા કારણ	૧૩૪
ચિકિત્સામાં ઉપયોગી લોહીનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ	...
દોષોની ચિકિત્સાનો અવસર અને ચર્ચનાં લક્ષણો	...

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દોષો તથા લોભીની ચિકિત્સાનો બીજો અવસર અને પ્રકોપ	૧૩૫	રોગોના નાન પ્રકાર	૧૪૮
દોષોની ચિકિત્સાનો બીજો અવસર	૧૩૬	સામા વ્યાધિઓનો વાત, પિત્ત અને કફમા મુખાવેશ	૧૫૦
દોષોની ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર તથા રથાનસથ	૧૩૮	દોષો અને વ્યાધિઓનો નિર્ણય નિર્ણય	૧૫૨
દોષોની ચિકિત્સાનો પાચનો અવસર તથા વ્યગ્નિ	૧૩૯	નિર્ણય સંબંધ માનકાર્મ અને અનિર્ણય મુખ્ય માનવામા દોષ	૧૫૨
દોષોની ચિકિત્સાનો છઠો અવસર-ભેદ વેદનુ લક્ષણ તથા પેદના અવસરમા કરેલી ચિકિત્સાથી લાભ	૧૪૦	શુદ્ધ બ્રહ્મરોગો મુખ્ય અધ્યાય ૨૫ મે	૧૫૩
રોગને ઉત્પન્ન કરનારા દોષો જનવાના અને તેમની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ	૧૪૦	ઉપક્રમ	૧૫૩
પ્રથમ સમ્બંધો અર્થ	૧૪૦	ઉદ્ભવ કરતા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૩
અધ્યાય ૨૭ મે	૧૪૦	ભેદન કરતા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૩
ઉપક્રમ	૧૪૦	લેખન કરતા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૪
મણોના રથાનકો અને તેમની ચિકિત્સામા મુગમતા તથા મુખેલી	૧૪૦	વેદન કરતા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૪
દુષ્ટ મણોના ચિત્રો	૧૪૧	અપાણુ કરતા યોગ્ય (અર્ધર મુખતા નાન) વ્યાધિઓ	૧૫૪
મણુની છ ભેદમા વડેમણી કરી ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ	૧૪૧	આદર્શ (રોગી કરતા યોગ્ય) વ્યાધિઓ	૧૫૪
મણુમાં થતા સ્વાદો ઉપરથી તેમના રથાનકોની પરીક્ષા	૧૪૧	સાવ કરતા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૪
મણુથી થતા સ્વાદો ઉપરથી તેના દોષોની પરીક્ષા	૧૪૨	સીવતા યોગ્ય વ્યાધિઓ	૧૫૪
સ્વાદ ઉપરથી મણુની અમાપરતાની પરીક્ષા	૧૪૩	કેવા મણુને ન સીવતા અને કેવી કિંદા કરી	૧૫૪
વેદનાઓ ઉપરથી મણુની પરીક્ષા	૧૪૩	નણુને કેવી રીતે સીવતા	૧૫૪
વર્ણો ઉપરથી મણુની પરીક્ષા	૧૪૪	મણુ સીવા પછીની ક્રિયા	૧૫૪
સોજા સમધીના વિકારોની પરીક્ષા	૧૪૪	સત્ત્વક્રિયાઓનો સંલેપ અને ચિકિત્સા પ્રકારશુભા નિર્માર	૧૫૪
અધ્યાય ૨૮ મે	૧૪૪	સત્ત્વક્રિયાઓ વ્યાપ્તિઓ (અગાડો)	૧૫૪
ઉપક્રમ	૧૪૪	સત્ત્વક્રિયા કરનારા વેદ બહુ બ્ર પ્રવીણ તથા પ્રમાણિત ભેદ	૧૫૪
કોના નણુ સુખસાધ્ય છે ?	૧૪૪	સત્ત્વક્રિયા કરતા મર્મમા જળમ થવાના ચિકિત્સા	૧૫૪
કોના નણુ કષ્ટસાધ્ય છે ?	૧૪૫	સિરા જળમ પામે તો કેસ નિહો થાય છે ?	૧૫૪
કયા રથાનકોમા થયેના નણુ સુખસાધ્ય છે ?	૧૪૫	અનાથ જળમ પામે તો કેસ ચિકિત્સા થાય છે ?	૧૫૪
કયા રથાનકોમા થયેના નણુ કષ્ટસાધ્ય છે ?	૧૪૫	મધિ જળમ પામે તો કેસ ચિકિત્સા થાય છે ?	૧૫૪
કેવા-કયા રથાનકો નણુ કષ્ટસાધ્ય છે ?	૧૪૫	અગ્નિ જળમ પામે તો કેસ ચિકિત્સા થાય છે ?	૧૫૪
માખ્ય મણુનો નિર્ણય અને 'માખ્ય' શબ્દનો અર્થ	૧૪૫	સધિ સિરા, રનાથ કે અગ્નિ પોતાના મર્મ સંલિન જળમામા હોય તો કેસ ચિકિત્સા થાય છે ?	૧૫૪
અસાધ્ય મણુ	૧૪૫	માસ પોતાના મર્મમા જળમ પામે તો કેસ ચિકિત્સા થાય છે ?	૧૫૪
મણુ શુદ્ધ થવાનું લક્ષણ	૧૪૫	સત્ત્વક્રિયા કરતા પોતાના બ્ર અગ્નને કાપી નાખનારો મર્મ વેદ	૧૫૪
મણુ રજાવાનું લક્ષણ	૧૪૫	વંદે સત્ત્વક્રિયામા કોઈ પણ જૂન અવાર ન દેવી	૧૫૪
નણુ સારી પેડે રજાવાનું લક્ષણ	૧૪૫	રોગીનું પુત્રની પેદ પાનન કરતું	૧૫૪
મણુ રજાવા પછી દાટવાના રીતો	૧૪૫	કોઈ વખતે એક વ્યાધિને દાટવામા બીજી કિંદાઓની પણ જરૂર પડે છે	૧૫૪
અધ્યાય ૨૯ મે	૧૪૫		
ઉપક્રમ	૧૪૫		
સમાગ વ્યાધિઓની કિંદાને સંલેપ અને ચૂન રીતે વ્યાધિઓનો સંગ્રહ	૧૪૫		

વિષય

પૃષ્ઠ

ક્રિયાથી વ્યાધિ ટાળનારા વૈદ્યને મોટું ફળ મળે છે ૧૫૮

અધ્યાય ૨૬ મો

ઉપક્રમ ... ૧૫૮

શલ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, શલ્ય એ શું છે? અને

શી ચીજ મુખ્ય શલ્યરૂપ થાય છે? ...

શલ્યોની પાંચ પ્રકારની ગતિ અને શરીરમાં

પેડેલાં શલ્યોનાં સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણો ૧૫૯

શલ્યોનું શરીરની અંદર ગુમ થઈ જવાનું કારણ ૧૬૦

ગુમ થયેલાં શલ્યોને શોધી કાઢવાના ઉપાયો ૧૬૧

ગુમ થયેલા શલ્યનાં દરનાં સામાન્ય લક્ષણો

શલ્ય બાણવાનાં બીજાં કેટલાંક ચિહ્નો ... ૧૬૨

રોગીને શલ્યરહિત ક્યારે કહેવો? ...

શલ્યો કાઢવામાં બાણવા જેવી અંદરની સ્થિતિઓ

આખા અધ્યાયનો પિંડાર્થ ... ૧૬૩

અધ્યાય ૨૭ મો

ઉપક્રમ ... ૧૬૩

શલ્યના જે ભેદ ...

અવબદ્ધ શલ્યને કાઢવાના પંદર ઉપાયો ...

કયાં શલ્યોમાં કયા ઉપાયો ચોજવા? ... ૧૬૪

શલ્ય કાઢવાના જે માર્ગ તથા પદ્ધતિ ... ૧૬૫

શલ્ય કાઢતી વખતે રોગીને થતા ઉપદ્રવની ચિકિત્સા

શલ્ય કાઢ્યા પછી કરવાની ક્રિયા ...

જુદાજુદા ભાગોમાંથી શલ્ય કાઢવાના જુદાજુદા

પ્રકારો ... ૧૬૬

શલ્ય કાઢવાની કેટલીક અપ્રકટ યુક્તિ ... ૧૬૮

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ ... ૧૬૮

અરિષ્ટો મરણનું ભવિષ્ય સૂચવે છે ...

દોષોથી બિપજનું મરણ પણ અનિવાર્ય છે ...

અરિષ્ટનું ફળ લાંબે દિવસે પણ થાય છે ...

વૈદ્યે અરિષ્ટો જોવાની જરૂર ... ૧૬૯

ત્રણવાળા માણસનાં અરિષ્ટોનો સામાન્ય સંપ્રદ

ગંધોના સ્વભાવના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ...

વર્ણોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ...

શબ્દોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ... ૧૭૦

સ્પર્શોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ...

આકારોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ...

ઉપદ્રવોરૂપ અરિષ્ટ ...

ચિકિત્સાની નિષ્ફળતારૂપ અરિષ્ટ ...

અધ્યાય ૨૯ મો

ઉપક્રમ ... ૧૭૦

રોગીના શુભ-અશુભ ભવિષ્યની પરીક્ષા ... ૧૭૧

વિષય

પૃષ્ઠ

દૂતોનું અશુભ દર્શન ... ૧૭૧

દૂતોના અશુભ વેષ (તથા અંગ) ...

દૂતોનાં અશુભ ભાષણ ...

દૂતોની અશુભ ચેષ્ટાઓ ... ૧૭૨

વૈદ્યના અશુભ પ્રદેશો અને કામિક, વાચિક

તથા માનસિક ચેષ્ટાઓ ...

દૂતોની અશુભ વેળા ...

દૂતોના સમાગમનાં અશુભ નક્ષત્રો ...

દૂતોના સમાગમમાં અશુભ તિથિઓ ...

અમુક અમુક રોગોમાં સ્થાનપરંતરે દૂતોના

સમાગમનું શુભાશુભપણું ... ૧૭૩

કેવી રીતનાં દૂતદર્શનાદિકને શુભનાં ચિહ્નોરૂપ

સમજવાં? ...

દૂતને વૈદ્યને ઘેર જતાં અને વૈદ્યને રોગીને ઘેર

જતાં કેવાં શકુંતો તથા કેવાં નિમિત્તો

હિતકારી તથા અશુભ ગણવાં? ... ૧૭૪

સ્વપ્નો ઉપરથી શુભાશુભનું દર્શન ... ૧૭૭

અધ્યાય ૩૦ મો

ઉપક્રમ ... ૧૭૮

અરિષ્ટનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ ... ૧૭૯

શબ્દોના ફેરફાર એ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે

સ્પર્શોના ફેરફાર પણ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે

રૂપોની વિપરીતતા પણ માણસના મરણનું

ચિહ્ન છે ...

રસોના ફેરફાર પણ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે

ગંધોના ફેરફાર પણ માણસના મરણનું ચિહ્ન છે

રસોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન

ગંધોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન

સ્પર્શોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન

રૂપોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું વિશેષ વ્યાખ્યાન ૧૮૧

અધ્યાય ૩૧ મો

ઉપક્રમ ... ૧૮૧

છાયાઓના (કાંતિઓના) ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ...

લાજ વગેરેના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ...

અવયવોના ફેરફાર (વિકૃતિ)રૂપ અરિષ્ટ ... ૧૮૨

અવયવોની ક્રિયાના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ

શરીરના તે તે પ્રદેશોમાં તે તે વ્યાધિઓરૂપ અરિષ્ટ ૧૮૩

ત્રણ પ્રકારે પ્રાણીઓનું મરણ ... ૧૮૪

ગોત આવેલા ઉપર ચિકિત્સા કેમ લાગુ પડતી નથી? ...

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમ ... ૧૮૪

અવયવોના સ્વભાવોનું બદલી જવું મરણના

ચિહ્નરૂપ છે ...

વિષય

૪૪

યાનોથી અપયવોનુ ખમનું તથા લગ્નોના વળનો
 રક્ષર મરણના શિખર ૪ ૭
 મરણની મુશ્કેલી આપના બીજા સિપરીત ચિ તો
 અમર સાધિઓમાં થતા અમુક ઉદ્ધવો મરના
 ચિદનંદ ૭
 મરણના ચિ નરપ અમર સ્થિતિ તથા અમુ
 એકાએક
 જાનસન અને જાનસન પીડાનું મરના
 ચિદનંદ ૭
 નહિતા પ્રથો પ્રમાણે ધર વગેરેમાં ખરા
 નિમિત્તોના પ્રાપ્તિ મરણના ચિદનંદ ૭
 ચિકિત્સા ઇત્યાદિ વિચારની વૃદ્ધિ એવા વ્યાધિન
 અકરમાન મધ પરી જાનુ અને આહારના
 પ્રજ્ઞો અભાવ એ પણ મરના ચિ તો ૭
 અરિષ્ટો જાનુવાળી ૧
 અધ્યાય ૩૩મો

ઉપક્રમ
 વિષયો નિદર
 આ મહારોગોને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 રાત યાદિને અસાધ્ય રનારા ઉપદ્રવો
 પ્રેક્ષને અસાધ્ય રનારા ઉપદ્રવો
 માને અસાધ્ય રનારા ઉપદ્રવો
 અરશને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 ભગદરને અસાધ્ય રનારા ઉપદ્રવો
 પથરીને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 મુગનને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 ઉરોગને અસાધ્ય રનારા ઉપદ્રવો
 તરને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 અતિસારને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 કાપરોગો અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 શુભને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 વિધિ અસાધ્ય કરી નાગ ઉપ વો
 પાદરોગો અસાધ્ય રનારા ઉપદ્રવો
 રક્તપિત્તને અસાધ્ય રનારા ઉપદ્રવો
 ઉમાને અસાધ્ય રનારા ઉપ વો
 અપપ્રમાને (વાત) અસાધ્ય રનારા ઉપ વો

અધ્યાય ૩૩મો

ઉપક્રમ
 અપાવના રિવાજ નિ
 મુશ્કેલી અના પ્રાપ્તિ રક્તો અના
 કરો નેપુંએ
 અના મુશ્કેલી અના નેપું અને મુશ્કેલી
 નેપું

૧૮૫

૧૮૬

૧૮૭

૧૮૮

૧૮૯

૧૯૦

૧૯૧

૧૯૨

૧૯૩

૧૯૪

૧૯૫

૧૯૬

૧૯૭

૧૯૮

૧૯૯

૨૦૦

૨૦૧

૨૦૨

૨૦૩

૨૦૪

૨૦૫

વિષય

૪૪

રાત્રી પુરોહિતનો મન લેવો
 વધ રાત્રી ૧૧ અમર મર પૂરી દાખલ રાખવાના
 કારણે
 મોનાના પાત્રા રેઘન રહેવાળું અને રેઘની
 ગિયતિ
 ચિ માના આર પાદ અને તેમાં વૈદ્ય ની જ ના
 રેઘની પાદો કેવો નેપુંએ ?
 રાત્રી પાદો કેવો નેપુંએ ?
 ઓર ધર પાદો કેવો નેપુંએ ?
 પારિવારિક પાદો કેવો નેપુંએ ?
 અધ્યાય ૩૪મો

ઉપક્રમ
 આનુદા આપુ ની અને વ્યાધિ રોગોની પરીમા
 પ્રથમ કરવાની જરૂર
 આપુ ની પરીમા
 દીરુ-અ પાણી નાન મર ૧૧ અત્ય મોના
 પ્રમાણે અને મર આદિ સારો
 સાધિઓની પરીમા
 ઔષધગિ-અ પ્રથમ વ્યાધિઓની ચિકિત્સા
 રનાની પદ્ધતિ
 નુપ્તોની પરીમા
 અત્યવિ રોગની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ
 અમિષ્ટોની
 મમ વરે અમિષ્ટોની ચિકિત્સા પદ્ધતિ
 અમિષ્ટોની પરીમા
 અમિષ્ટોના સંધિમાં ચિકિત્સા રનાની
 પદ્ધતિ
 દેહની પરીમા
 દેહના સંધિમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિ
 રાત્રી પરીમા
 સંધિની પરીમા
 નુપ્તોની તથા ઔષધની પરીમા
 મામની પરીમા
 રક્તની પરીમા
 રોગની વિગત મુશ્કેલીમાં દાખા ચિકિત્સા
 રનાની મુશ્કેલી
 રાત્રી મુશ્કેલી-અમાપના-અમાપના
 એક કિંમત નિ જ ના બીજા કિંમત કરો ?
 ગમેતો નાશ મમ થવો

૧૮૧

૧૮૨

૧૮૩

૧૮૪

૧૮૫

૧૮૬

૧૮૭

૧૮૮

૧૮૯

૧૯૦

૧૯૧

૧૯૨

૧૯૩

૧૯૪

૧૯૫

૧૯૬

૧૯૭

૧૯૮

૧૯૯

૨૦૦

૨૦૧

૨૦૨

૨૦૩

૨૦૪

૨૦૫

૨૦૬

૨૦૭

૨૦૮

૨૦૯

૨૧૦

અધ્યાય ૩૪મો

ઉપક્રમ
 રિમાન (મોશ્મો ૨૨ રાત્રી) નેપો

૨૦૫

વિષય

પૃષ્ઠ

વિષય

પૃષ્ઠ

સોમ્મસોનું પાચન (પકાવી નાખનાર) ...	૨૦૬
સોમ્મસોનું દારણ (પાકેલા સોમ્મને કાઢી નાખનાર)	..
વણનું પ્રપીડન (વણ દયાવી તેમાંથી રસી કાઢનાર)	..
વણનું શોધન (ધોવા વગેરેથી વણને શુદ્ધ કરનાર)	૨૦૭
વણનું રોપણ (વણમાં ભરતી કાવનાર) ...	૨૦૮
વણનું ઉત્સાદન (વણમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનાર)	..
વણનું અવસાદન (વણના અધિક માંસને તોડી નાખનાર) ...	૨૦૯
ગોધન-રોપણ વગેરે ઔપધોના વર્ગો ન મળે તો ?	..

અધ્યાય ૩૭ મો

ઉપક્રમ ...	૨૦૯
ઔપધો લેવા માટે પૃથ્વી અને ઔપધોની પરીક્ષા	..
પૃથ્વીની વિશેષ પરીક્ષા ...	૨૧૦
કઈ ઋતુઓમાં ક્યાં ઔપધો લેવાં ?	..
ક્યાં ઔપધો ક્યાં તત્ત્વોનાં આધિક્યવાળા પૃથ્વીમાં	..
ઉત્પન્ન થયાં હોય તો યજ્ઞવત્તર થાય ?	૨૧૧
ક્યાં ઔપધો નવાં તથા જૂનાં લેવાં ?	..
ઔપધિઓની ઓળખાણ શ્રી રીતે મેળવવી ...	..
અમુક યોગોમાં 'નવાં ઔપધો જ લેવાં' એ નિયમ નથી ...	..
ઔપધોની ઉત્પત્તિભૂમિની પરીક્ષાનો મૂળ હેતુ ...	૨૧૨
નવું-જૂનું ઔપધ કેવા પ્રકારનું લેવું ?	..
જંગમ ઔપધોના પદાર્થો લેવાનો નિયમ ...	..
ઔપધો રાખવાનું સ્થાન કેવું બેઠું એ ?	..

અધ્યાય ૩૮ મો

ઉપક્રમ ...	૨૧૩
દ્રવ્યોના ગણોની સંક્ષિપ્ત સંખ્યા ...	..
વિદારિગંધાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
આરગ્ધાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
વરણાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૪
વીરતર્વાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
સાક્ષસારાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
રેકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
અર્કોદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૫
સુરસાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
મુષકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
પિપ્પલાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
એકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૬
વચાદિ ગણ તથા હરિદ્રાદિ ગણ અને એ બન્નેના ગુણો ...	..
ચામાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
શુદ્ધાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..

પટોકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૭
કોકોદ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
ઊપકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
સારિવાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
અંબનાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૮
પશ્પકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
પ્રિયંગ્વાદિ ગણ તથા અંગાદિ ગણ અને તે બન્નેના ગુણો ...	..
ન્યગ્રોદાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
શુદ્ધાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
ઉત્પકાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૧૯
મુરતાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
ત્રિદળા ગણ અને તેના ગુણો ...	..
ત્રિકટુક ગણ અને તેના ગુણો ...	..
આમલક્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
તપ્તાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
લાક્ષાદિ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૨૦
લઘુપંચમૂળ ગણ તથા જૃહત્પંચમૂળ ગણ અને તેમના ગુણો ...	..
દશમૂળ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
વક્ષીપંચમૂળ ગણ તથા કંટકપંચમૂળ ગણ અને તેના ગુણો ...	૨૨૧
તૃણપંચમૂળ ગણ અને તેના ગુણો ...	..
લઘુપંચમૂળ, જૃહત્પંચમૂળ, વક્ષીપંચમૂળ, કંટકપંચમૂળ અને તૃણપંચમૂળના જુદાજુદા સામાન્ય ગુણો ...	..
ગણોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ ...	..
વૈદ્યે યોગ્ય ઘરમાં ઔપધોનો સંગ્રહ કરવો ...	..
ગણોના ઉપયોગો કરવાની પદ્ધતિ ...	૨૨૨

અધ્યાય ૩૯ મો

ઉપક્રમ ...	૨૨૨
વમન દ્રવ્યો ...	..
વમનનાં એ દ્રવ્યોના ક્યા ક્યા ભાગો લેવા ?	..
વિરેચન દ્રવ્યો ...	..
વિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના ક્યા ક્યા ભાગો લેવા ?	૨૨૩
વમન તથા વિરેચન કરનારાં દ્રવ્યો ...	..
અલે કામ કરનારાં દ્રવ્યોનો ક્યા ભાગ લેવા ?	..
શિશિવિરેચન એટલે માથામાંથી દોષને દૂર કરનારાં દ્રવ્યો ...	..
શિશિવિરેચનમાં દ્રવ્યોના ક્યા ભાગો લેવા ?	..
વાયુનાં સંદામન દ્રવ્યો ...	૨૨૪
પિત્તનાં સંદામન દ્રવ્યો ...	..

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ના નમન થો	૨૬	અ યાય ૮૨ મો	
પાન નથા ન મન થોની માના		ઉપક્રમ	૨૦૫
ગા ગેમીન બગાન મગાધન ન લેવું	૨૨૫	૨મ વળતો વા	૨૦
ગા થયેલા રોગીને સગોધન મારે દેવું		રસના છ પ્રકાર અને પ્રેમ પેગ પ્રકાર	"
ધિ અગિ નથા ગેગી નમમ બગવાળા દોષ		આ બંનેના ગંગના આધિપત્યી મો ૨મ	
તા નોરાની માના		બંને છે ?	"
અધ્યાય ૪૦ મો		મા મો મો દોરા હલે છે ?	"
કેન	૨૫	દાસની ઉત્પત્તિ	૨૦૬
કા ના મનના દ્રવ્ય પ્રધાન છે	૨૬	રસોના સામાન્ય નવાન	"
બા ના મનમા રમતી પ્રધાનતા	૨૭	કેનાકના મનમા રસોના મુખ્ય બે વા બંદો	
ગો પ્રધાન છે એ વાતુવદની વાગે નથી		કયા રસો આ તોતો વધારે છે તના ૧૨૧	
આમના મનમા વીરની પ્રધાનતા	૨૨૮	રસોથી દોરા હજારાના પ્રકારો	૨૦૮
નામના મતે વિષામની પ્રધાનતા	૨૨	પ્રત્યે રમના શુભાશુદ્ધ બક્ષણો	"
નવરિના મિદાનમા વાર મુખ્ય અને નના		પ્રત્યે રસના શુભાશુદ્ધ શુભો તથા દોરા	૨૧
મો વિશે	૨૨૦	પ્રત્યે રસના દ્રવ્યો	૨૪૧
જિના થી વા નામ આવાપરવાની પ્રાપ્તિ	૨૩૨	રસોના નસા સયારો	૨૪૦
અધ્યાય ૪૧ મો		મગવાન ઉપર મતી અસર	"
પકમ	૧	અધ્યાય ૪૩ મો	
અન ન્ય અમક જૂના રિત કપ દોરા ૭		ઉપક્રમ	૨૪૦
૧ ન	૨૦	મીદગથી વરુન મરાવનો પહેનો યોગ	૨૪૦
ધિવ ન્ય મુ ? ત શુ મે ૮ ?		ખીને યો	
મા પ દ્રવ્ય મુ ? ત શુ મે ૭ ?	"	ત્રીને યોગ	
મસ ન્ય મુ ? ત શુ મે ૭ ?		નોયો યોગ	
પાવરીય ક ન મુ ? ત શુ મે ૬		પાયમો યોગ	"
મામરીય ન્ય કો દહેવા ? ત શુ મે ૭	૨૨	છો યોગ	
મો ધિરપ મરુગ પાઈ કા ના પ્રમદા		સાનમો યોગ	
મામ ૨૦ છે		આ મો યોગ	"
ક્રમોના મો મુ વીર અવિરમ ઉપર		૧૨માથી યોગ મુમમા મુધીના યોગો	૪૪
અને રજ		આમથી યોગાનિમા મુધીના યોગોના નિય	
અનમનોથી ક વાના પ ધિવના આદિ		યોગ આપેા ૧૬૧ વમન ન ચાર તો ?	
વજાવોની પરીમા	"	વીમમો યોગ	
ક્ર વોના મો પલ અનુમાનથી વાજુલા	૨૨૪	એવીમમો યોગ	
નના મુલ ધિમના નિલુપ પછી નાગ મરો		વાવીમમો યોગ	"
વીયોના જુનો સબધી શુ ના અધિ ના નિલુ		ત્રવીમમો યોગ	
વિષામના જુના મ રીયુજોના ન્ય નિઠા નિલુ		વીમમાથી ત્રવીમમા મુધીના તો વિર	
મુ વીય દયા દા હલે ?	૨૨૫	નાવીસમો યોગ આ નો ૧૨૧	૨૮૫
આ વિષામ મા ૧૧ હલે ?		પન્નિસમો યોગ આ નો વિર	
વીયા થી રીત ના ના ૨૨૫ ?	"	છ વીમમો મા અને તનો વિર	
વિષામો થી રીત ના ના ૨૨૫ ?		મત્તાવીમમો યોગ આ તોનો વિર	
ક્રમોમા પધિવના વ રેની પરીમા		અ વાવીમમો યોગ આ તોનો વિર	
ક્રમથી રી મા દોરાની મમન રજ નથા		ઓગલુગીનમો યોગ અને તોનો વિર	"
શીજુના		સેમમો યોગ આ તોનો વિર	"

વિષય	પૃષ્ઠ
એકત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય ...	૨૪૫
કુદરતીય પુણ્યોથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેઓનો વિષય ...	૨૪૬
કુદરત તથા કુદરતી ધર્મોથી વમન કરાવવાના યોગો ...	૨૪૬
કુદરતી વાતોથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેમનો વિષય ...	૨૪૬
કુદરતી તરિયાંથી વમન કરાવવાના યોગો અને તેમનો વિષય ...	૨૪૬
સૂઝાવાથી વમન કરાવવાનો યોગ અને તેનો વિષય ...	૨૪૬
ભાવનાઓ દેવાથી વધારે દુઃખ ...	૨૪૭
વમન સંબંધી યોગોની કલ્પના ...	૨૪૭
અધ્યાય ૪૪મો	
ઉપક્રમ ...	૨૪૭
વિરેચનમાં પ્રથમ દ્રવ્યો ...	૨૪૮
વાતરોગી માટે વિરેચન ...	૨૪૮
પિત્તરોગી માટે વિરેચન ...	૨૪૮
કફરોગી માટે વિરેચન ...	૨૪૮
વાતશ્લેષ્મિક રોગી માટે વિરેચનના બે યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો છઠ્ઠો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો સાતમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો આઠમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો નવમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો દસમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો અગિયારમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો બારમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો ચૌદમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો પંદરમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો સોળમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો સત્તરમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો અઠારમો યોગ ...	૨૪૮
વિરેચનનો આગણીસમો યોગ ...	૨૪૯
વિરેચનનો વીસમો યોગ ...	૨૪૯
વિરેચનનો એકવીસમો યોગ ...	૨૪૯
વિરેચનનો બેવીસમો યોગ (આસવ) ...	૨૪૯
વિરેચનનો ત્રીવીસમો યોગ (પૈષ્ઠી સુરા) ...	૨૪૯
વિરેચનનો ચોવીસમો યોગ (સૌવીરક) ...	૨૪૯
વિરેચનનો પચીસમો યોગ (તુષોદક) ...	૨૪૯
અતિદેશ ...	૨૪૯
વિરેચનનો છવીસમો યોગ ...	૨૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
વિરેચનનો સત્યાવીસમો તથા અઠ્યાવીસમો યોગ ...	૨૫૩
વિરેચનનો આગણીસમો યોગ ...	૨૫૩
વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો એકત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો બીસમો યોગ (ત્રિવૃદ્ધક) ...	૨૫૪
વિરેચનનો તેત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો ચોત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો પાંત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો છત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો સાતત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો આઠત્રીસમો યોગ ...	૨૫૪
હરડેના યોગોનાં સામાન્ય દુષ્ટો ...	૨૫૪
ત્રિકુળના ગુણો તથા પ્રયોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો આગણીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો ચાળીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો એકતાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો બેતાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો ત્રીતાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો ચૌતાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો પિંચતાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો છતાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો સપ્તાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વિરેચનનો અષ્ટતાલીસમો યોગ ...	૨૫૪
વેદો રોગ પ્રમાણે વિરેચન આપવું ...	૨૫૪
વિરેચનનો આગણીપચાસમો યોગ ...	૨૫૪
‘વિરેચન અસુક પદાર્થો સાથે આપવું’ એમ જણાવ્યું ન હોય ત્યાં તે પદાર્થો કલ્પી લેવા ...	૨૫૪
ઔષધોના ઉત્તરોત્તર લઘુતાવાળા છ કલ્પો ...	૨૫૪
અધ્યાય ૪૫મો	
ઉપક્રમ ...	૨૫૪
વરસાદના પાણીના ગુણો ...	૨૫૪
જળ પૃથ્વી પર પડતાં પ્રકટતા રસો ...	૨૫૪
વરસાદના જળમાં રસ થવાના કારણ વિષે મતભેદ ...	૨૫૪
વરસાદના જળમાં રસ થવામાં પોતાનો મત ...	૨૫૪
આંતરિક્ષ જળના ભેદ-ગાંગજળની પરીક્ષા ...	૨૫૪
વરસાદના જળના સાત પ્રકાર ...	૨૫૪
વરસાદનું નવું જળ પીવાથી તથા નાહવાથી થતા રોગો ...	૨૫૪
ગંગાદેવ જળનાં લક્ષણો ...	૨૫૪
ગંગાદેવ જળને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો ...	૨૫૪
જળ કેવું અને કેવા પાત્રમાં રાખેલું પીવું ? ...	૨૫૪
ગંગાદેવ તથા કનખતે પડેલું જળ ન લેવું ...	૨૫૪

[illegible]

વિષય

પૃષ્ઠ

હાથપીના ધીના ગુણો ...	૨૭૩
દૂધ વલોવીને કટિકા માખણના ધીના ગુણો	"
પીંગળેકા ઘી ઉપર બમ્બેલા ઘાટા ભાગના ગુણો	"
બૂના ધીના ગુણો ...	૨૭૪
તલના તેલના ગુણો તથા કામો	"
ઝેરડિયા તેલના ગુણો તથા કામો	૨૭૫
લીંબડા વગેરેના ફળોના તેલોના ગુણો તથા કામો	"
અળસીના તેલના ગુણો તથા કામો	"
સરસિયા તેલના ગુણો તથા કામો	"
કંગોળિયાના તેલના ગુણો તથા કામો	"
કમ્બુઆના તેલના ગુણો તથા કામો	"
કરિયાતા વગેરેના તેલના ગુણો તથા કામો	૨૭૬
મહુડા, સીંગણુ તથા ખાખરાનાં ફળોનાં તેલના ગુણો તથા કામો	"
ચેર અને ભિકામાંનાં ફળોના તેલોના ગુણો તથા કામો	"
સારોના સ્નેહોના ગુણો તથા કામો	"
કરવી તૂંબડી વગેરેના સ્નેહોના ગુણો તથા કામો	"
આંખફૂટામંછીના તેલના ગુણો તથા કામો	"
નસોતરના તેલના ગુણો	"
મુગધી આંખાની ગોટલીના તેલના ગુણો તથા કામો	૨૭૭
શુણો તથા કામોની સમજણ	"
સ્થાવર સ્નેહોમાં તલના તેલના જેવાજ ગુણો તથા કામો	"
સઘળા તેલોમાં તલનું તેલ ઉત્તમ છે	"
ચરખી, મેદ તથા મળ્મળના ગુણો	"
મધના સામાન્ય ગુણો	"
મધની આકૃતિઓ	૨૭૮
પૌત્તિક મધના ગુણો	"
ભ્રામર " " "	"
શૌદ્ર " " "	"
માક્ષિક " " "	"
છાત્ર " " "	૨૭૯
આર્ધ " " "	"
ઔદાકિક " " "	"
દાક " " "	"
નવા " " "	"
બૂના " " "	"
પાકા તથા કાચા મધના ગુણો	"
મધ યોગવાદી હોવાને લીધે ઘણાં કામો કરે છે	"
મધને ઉષ્ણ ઉપચારથી તથા આંતરિક જળથી વિરોધ છે	"

વિષય

પૃષ્ઠ

શેલડીમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થો સાથે આપવાથી નુકસાન નથી	૨૮૦
મધનું અકર્ણ મહાક્રિદાથી છે	"
શેલડીના સામાન્ય ગુણો તથા શેલડીની આર વ્યતો	"
આર વ્યતની શેલડીઓના ગુણો	૨૮૧
શેલડીના અવયવોમાં શુદ્ધાશુદ્ધા રસો	"
ચૂસેલી શેલડીના રસના ગુણો	"
વનથી પીલેલી શેલડીના રસના ગુણો	"
અશ્મિથી પકાવેલા શેલડીના રસના ગુણો	"
શેલડીના રસની ગોળ થયા પહેલાંની રાગના ગુણો	"
ગોળના સામાન્ય ગુણો	"
શુદ્ધ તથા બૂના ગોળના ગુણો	૨૮૨
કાગી ખાંડ, પાકી સફેદ ખાંડ, સાકર અને ખડી સાકરના ગુણો	"
શેલડીમાં ગોળ વગેરે વિકારો જેમ શુદ્ધ તેમ ગુણોવાળા	"
ખાંડના મેલોમાં તેવાજ ગુણો	"
સાકરની શ્રેષ્ઠતાની પરીક્ષા	"
મધની સાકરના ગુણો	"
જવાસાની સાકરના ગુણો	"
સઘળી સાકરોના સામાન્ય ગુણો	૨૮૨
મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવા માટેની રાગના ગુણો	૨૮૩
મધના સામાન્ય ગુણો	"
દાક્ષિના દાક્ષિના " " "	"
ખમ્બરના " " "	"
આખાના લોટની રાતી મદિરાના ગુણો	"
" " સફેદ " " "	"
મદિરા ઉપરની આછના ગુણો	"
જવની મદિરાના ગુણો	૨૮૪
ઝીણા ઘઉંની મદિરાના ગુણો	"
ખડેડાંની ઝાક નાંખીને બનાવેલી મદિરાના ગુણો	"
જવના સાથવાથી બનાવેલી " " "	"
મદિરાની નીચે રહેલા ભાગના ગુણો	"
સારવગરના દાક્ષિના ગુણો	"
ગોળના " " "	"
સાકરના " " "	"
શેલડીના પકાવેલા રસના દાક્ષિના ગુણો	"
શેલડીના કાચા રસના દાક્ષિના ગુણો	૨૮૫
ખડેડાંના ક્ષાયથી તથા ગોળથી બનાવેલા અને પુષ્પોના સંસ્કારવાળા દાક્ષિના ગુણો	"

નિપય

૫૪

નિપય

૫૪

જાળના ઘાતા શુભો
 મુગ નાળી બનાવેના આમવના શુભો
 મધ-ગોળના બનાવેના આમવના શુભો
 મુગ અને આમવને મિશ્રિત કરો મનાવેના અને
 મળથી શુક્ર કરેના ઘાતા શુભો
 તામ તમા મેનડીના આમવના શુભો
 મહુડાના ફૂનના દાઢના શુભો
 આ પ્રકરણમાં નહિ કહેના અન્ય આમવેના
 શુભો જાણવાની પદ્ધતિ
 નરા ઘાતા શુભો
 નના ઘાતા શુભો
 અરિષ્ટના શુભો
 ધીમ અરિષ્ટ, આમવ અને મદાના શુભો તથા
 કૃષી જાણવાની પદ્ધતિ
 ગ્રેહ દાઢ ખરામ મમજવે અને ખરામ ઘાથી
 શી ખરામી થાય ?
 કેના મળતુ સેવન કરે ?
 સગરમા મધ કેવી રીતે મને ઉત્પન્ન કરે છે ?
 સગર સમધી હોરા ઉપરથી મ પ્રાપ્ત થવાના
 નમના મેદો
 મધ રીતારની સરવ આદિ ઘો ઉતરની
 શુભશુભી મેદોગો
 મુક્તના શુભો
 આમુતના શુભો
 ડાંતા ને થી મુક્તોના શુભોના બે
 મુગો ના તથા મૌનીર ના શુભો
 વાનામના શુભો
 અમુક મદાના સામાન્ય ઘો
 ગોમના શુભો
 મેશના મના શુભો
 મળીના મના શુભો
 માગીના મના શુભો
 મોડાના મના શુભો
 દાંડીના મના શુભો
 મેડાના મના શુભો
 મળના મના શુભો
 માણના મના શુભો
 ઉક્ત-અનુક્ત પ્રવાહી નાના શુભોનો વિચાર

અધ્યાય ૪૩મો

ઉપક્રમ

અજાણના નિધિ સિંધે મુશુભો પ્રશ્ન

ધનતરિના ઉત્તરનો આરબ

૨૮૫

"

"

"

"

"

"

૨૮૬

"

"

"

૨૮૭

"

"

"

"

"

"

"

"

૨૮૮

"

"

"

"

૨૮૯

"

"

"

"

૨૯૦

"

"

"

"

૨૯૧

"

જાનિ(હેમતકલ્પમા પામનારા ચોખા)ની

જનો અને તેના શુભો

મે મહિને પાકનારા ચોખાની જાતો

નીલિ(ચોખામા પાકનારા ચોખા)ની જાતો

અને શુભો

શમિ પરતે ચોખાના શુભો

એ ચાર કે પધારે વાર ઉમેરી જી ૧ મથળમા

વાવેના ચોખાના શુભો

ઠા-સાચો પાળીને ઉગાડવા ચોખાના શુભો

તથા નાવિયગેના ઉપમહાર

ખ ધાન્યોની જાતો તથા તેઓના મુગ

મગ વગેરે વૈદન (કોળ) ધાન્યોની જાતો અને

તેઓના શુભો

અડના શુભો

ચોખાના શુભો

મેશ તથા કાંડોળિયાના કોળના શુભો

જગની અડના શુભો

જળથીના શુભો

અનેડના શુભો

તનના શુભો

જવના શુભો

અતિસ(અણીયમરના નાના જવ)ના શુભો

ધકના શુભો

શિંગોના સામાન્ય શુભો

શુભાશુભ વર્ષો ઉપરથી શિંગોના શુભો

પરચુરણ શિંગોના અપા

મગ વગેરે વૈદન ધાન્યોની શિંગોના શુભો

મુગાના તથા અજગીના શુભો

વેળા મરમના શુભો

શાના સરમના શુભો

કેતુ ધાન્ય સાંકે નથી ?

ધાન્યોનો ઉપયોગ મરનામા આધારણ મમજાગ

અને ઉપસહાર

માગેના મુખ્ય મે વર્ષો

જગતવર્ગના આ પ્રકાર-તેમના નામ

જવાન પ્રાણીઓ અને તેઓના શુભો

નિરિ પક્ષીઓના મામના શુભો

પશુ પક્ષીઓ-તેઓના મામના શુભો

શુદ્ધાચર પશુઓ-તેઓના મામના શુભો

અમહ પક્ષીઓ-તેઓના મામના શુભો

પશુશુભો તથા તેઓના મામના શુભો

મિનેશન પ્રાણીઓ તથા તેઓના મામના શુભો

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આન્ય પશુઓ-તેઓના માંસના ગુણો ...	૩૦૨	નારંગીનાં ,, ,, ...	૩૧૦
નદગદ્ય વર્ગના માંસમાં અમુક વિશેષ ...	,,	ખાટા લીંબુનાં ,, ,, ...	,,
આન્ય વર્ગના પાંચ પ્રકાર-તેઓનાં નામો ...	,,	દોડીંગાં ,, ,, ...	,,
ફક્તચરો તથા તેઓના માંસના ગુણો ...	૩૦૩	ક્ષીરપ્રક્ષાલિતનાં ફળો અને તેમના સામાન્ય ગુણો	,,
પક્ષ્ય પક્ષીઓ-તેઓના માંસના ગુણો ...	,,	ક્ષીરપ્રક્ષાલિતનાં ફળોના વિશેષ ગુણો	૩૧૧
દ્રાક્ષચરો, પાદ્મીઓ અને તેઓના માંસના ગુણો	૩૦૪	બંજુના ફળનાં ,, ,, ...	,,
મત્સ્યોના બે બેદ ...	,,	રાણુનાં ,, ,, ,, ...	,,
નાદિય મત્સ્યો અને તેઓના ગુણો	,,	ગખાઈ અંગૂઠીના ફળનાં ,, ...	,,
સામુદ્ર મત્સ્યો અને તેઓના ગુણદોષ ...	૩૦૫	ટીળરના ફળના વિશેષ ગુણો	,,
આંધ્યાવગરના ફવાનાં, આંધ્રિકા ફવાનાં અને	,,	બોલમરીનાં ,, ,, ,, ...	,,
વાવનાં મત્સ્યોના ગુણો	,,	ધાવડા, ગંગેટી અને આસોદરાનાં ફળનાં	,,
નદીવગેરનાં મત્સ્યોના દુષ્કટા અને બારે	,,	વિશેષ ગુણો	,,
અન્યથો ...	,,	અંજુરનાં ,, ,, ...	,,
કેવાં માંસો છોડી દેવાં ! ...	૩૦૬	દ્રામણાનાં ,, ,, ...	,,
જ્વનિ તથા શરીરના નાના ગોટા કદ ઉપરથી	,,	પુષ્કરવર્તિનાં ,, ,, ...	,,
માંસની ઉત્તમતા ...	,,	ળીલાંનાં ,, ,, ...	૩૧૨
શરીરના પ્રદેશોને લીધે માંસનું બારે તથા	,,	ધોક્કી તથા સાગના ફળના વિશેષ ગુણો	,,
દુષ્કટાપણું ...	,,	તાડી વગેરેનાં ફળો અને તેના સામાન્ય ગુણો	,,
આહાર ઉપરથી માંસમાં વિશેષતા ...	૩૦૭	તાડીના ફળના તથા ળીજના વિશેષ ગુણો	,,
ઉપર કહેલા વર્ગોનાં માંસોમાં ઉત્તરોત્તર દુષ્કટાપણું	,,	નાળિયેરના વિશેષ ગુણો	,,
એક જાતનાં પશુપક્ષીઓ વગેરેમાં કદાવરનું	,,	ફળુસનાં ,, ,, ...	,,
માંસ સારું નથી ...	,,	ફળોનાં ,, ,, ...	,,
શરીરના કયા પ્રદેશનું માંસ અતિ ઉત્તમ છે ?	,,	દ્રાક્ષ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો	,,
માંસ વર્ગનો સંક્ષિપ્ત સાર ...	,,	દ્રાક્ષના વિશેષ ગુણો	,,
દ્રાક્ષ વગેરે ફળો-તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	૩૦૮	સીવણુના ફળના વિશેષ ગુણો	૩૧૩
દ્રાક્ષના વિશેષ ગુણદોષ ...	,,	ખજૂરના વિશેષ ગુણો	,,
આમળાના વિશેષ ગુણો	,,	મહુડાના ફળના તથા ફળના વિશેષ ગુણો	,,
બોરના વિશેષ ગુણો	,,	બદામ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો	,,
સેવફળ(મૂડી જેવાં મોટાં મીઠાં બોર)ના	,,	હરદારેવડી(ખાટી આમલી)ના વિશેષ ગુણો	,,
વિશેષ ગુણો	,,	અથેડાનાં ફળ, બળદાણાનાં ફળ અને બિલામાંના	,,
કાકાના વિશેષ ગુણો	૩૦૯	દીટિયાના ગુણો	,,
બિજેરના વિશેષ ગુણો	,,	ટંકનામના ગુણો	,,
આંબાના ફળના વિશેષ ગુણો	,,	ઈંગોળિયાના ફળના વિશેષ ગુણો	૩૧૪
આંબાના વિશેષ ગુણો	,,	બીજાનાં ,, ,, ,, ...	,,
નાના ફળુસના વિશેષ ગુણો	,,	ગુંદાનાં ,, ,, ,, ...	,,
કરમદાના વિશેષ ગુણો	,,	કેરડાં, બિલામાંનાં ફળ, પીંચુ અને કેવડાનાં	,,
ચરેળીનાં ,, ,, ...	,,	ફળના સામાન્ય ગુણો	,,
ઓટના ફળના વિશેષ ગુણો	૩૧૦	પીંચુના ફળના વિશેષ ગુણો	,,
અનનાસનાં ...	,,	કમ્બુકળિયા અને ચેરનાં ફળના ગુણ	,,
કદળનાં ફળ તથા પાણીઆમળાનાં વિશેષ ગુણો	,,	કેરંજ, ખાખરો તથા લીંબડાનાં ફળોના ગુણો	,,
કેકમ, પહાડી આંબાનાં ફળ તથા આંગૂલીનાં	,,	વાવડિંગના ગુણો	,,
ફળના વિશેષ ગુણો	,,	હરડેના ગુણો	,,

નિપય

૪૪

નિપય

૪૪

ના બુના દાઢના શુભ
 મુગ નાખી બનાવેના આમવના શુભ
 નધ-ગોળના બનાવેના આમવના શુભ
 મુરા અને આમવને શિશિત મરી લાવેના અને
 મળથી મુક્ત કરેના દાઢના શુભ
 ૧૫ તમા એનડીના આમવના શુભ
 ૨ મુકાના ફૂતના દાઢના શુભ
 આ પ્રમરણમાં નહિ કરેના અન્ય આમવેના
 શુભે ભણવાની પદ્ધતિ
 નરા નાના શુભ
 નના નાના શુભ
 અનિદના શુભ
 બીજા અરિષ્ટ, આમર અને મદાદા શો નથા
 મો નણવાની પદ્ધતિ
 વે દાઢ ખરા મમજવો અને ખરાગ નાથી
 શી ખરાગી થાય ?
 કેસ મનુ મેન કરુ ?
 શર્કરમાં મધ ફેરી મેને મને ઉત્પત મે છે ?
 શર્કર સળવી દોસ ઉતરથી મ પ્રાપ્ત થયાના
 નમનના ભેદે
 મ પીનારની સર આદિ શુભે ઉતરથી
 જુગીજુગી મેદાઓ
 નુકતના ગુણ
 આમુતના શુભ
 ન રાના ન થી શુકતોના શુભોના બે
 નુરામના તથા મોડીર ના શુભ
 ધાનામના શુભ
 અમુક મનાના સામાન્ય ગુણ
 ગોમુતના શુભ
 મેશના મતના શુભ
 બ રીના મતના શુભ
 ગા રીના મતના શુભ
 મોડાના મૂતના શુ ૧
 દાણીના મતના શુભ
 ગધેના મૂતના શુ ૧
 ઝાંખા મૂતના શુભ
 માણસના મૂતના શુભ
 ઉકત અનુકત પ્રવાહી ન રાના શુભોના વિચાર
 અધ્યાય ૪૩મો
 ઉકમ
 અનપાનના વિધિ વિન શુશ્રુતો પ્રક
 અનતરિના ઉત્તરનો આરમ

૨૮૫ નાનિદેમતસ્તુમા પામનારા નોખા)ની
 " નનો અને તેના શુભ
 " ૧ મહિને પાકનાર મોખાની નોતો
 ૨૬૨ નીહિ(ચોખામાં પામનારા નોખા)ની નનો
 " અને શુભો
 " ક્રમિ પર ૧ મોખાના શુભ
 " એનાર કે વધારે વાર ઉમેગી થી ૧ મથામા
 વાવેના નોખાના શુભ
 " ડોનાઓ નાધિને ઉમાડેના નોખાના શુભ
 ૨૮૬ તથા પાધિમનો ઉપસદાર
 " બ ધાનોની અને તથા તેઓના મુગ
 " મગ રંગે વે ન (કેળ) ધાનોની અને અને
 તેઓના ગા
 " અડના શુભો
 ૨૮૭ મોળના શુભો
 " મેથા તથા કાપડોડિયાના ફોળના શુભ
 " જમની અડના શુભ
 " ધોળના શુભ
 " મેળેના શુભ
 " તપના શુભ
 " જળના શુભ ૨૬૬
 " અનિલ(અણીવરના નાના જવોના શુભ
 ૨૮૮ ધડના શુભ
 " શિંગોના સામાન્ય શુભ
 " જુ ાણ ૧ વળે ઉપરથી શિંગોના શુભો
 " પરચુરણ શિંગોના ગળો ૨૭
 " મગ વગેરે ન ન ધાનોની શિંગોના શુભો
 ૨૮૯ કચુ ાના તથા અળખીના શુભો
 " ધે ા સરસના શુભો
 " રાના સરમના શુભો
 " કેડુ ધાન સારુ નથી ૧
 ૨૯૦ ધાનોનો ઉપવાગ મરનામાં માધાર મ અમજાગ
 " ઓ ઉપસદાર
 " મામોના મુખ્ય મે વગેરો ૨૯૦
 " જાગતમના આ પ્રકાર-તેમના નામ
 " જધાન પ્રાણીઓ અને તેઓના શુભ
 " વિચિર પલીઓના માસના શુભો ૨૯૧
 " પ્રલ પદીઓ-તેઓના માસના શુભો ૩૦૦
 " શુકાશ પશુઓ-તેઓના માસના શુભો
 " અશ્વ પાણીઓ-તેઓના માસના શુભો
 " પશુઓ તથા તેઓના માસના શુભો ૩૦૧
 " મિનેશ્ય પ્રા ણીઓ તથા તેઓના માસના શુભો ૩૦૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ગુચ્છકરેન્નાં પાંદડાંના ગુણો ...	૩૨૪	લોહાના ગુણો ...	૩૩૦
નાગરવેલનાં પાનના ગુણો ...	”	કૃથીર તથા સીસાના ગુણો ...	”
કાંચનારનાં પુષ્પોની ભાજ્યોના ગુણો ...	”	મણિઓ તથા તેઓના ગુણો ...	”
ઉદ્ભિદ (ધરતીને ફેડીને નીકળનારાં)		ખીન્ન ધાન્યો, માંસો, ફળો તથા શાકોના	
શાકોના ગુણો ...	૩૨૫	ગુણોની કલ્પનાની પદ્ધતિ ...	”
ખોળ વગેરેનાં શાકોના તથા વડિઓ અને ખેરા		ધાન્યવર્ગમાં ઉત્તમ ધાન્યો ...	”
વગેરે શુષ્ક શાકોના ગુણો ...	૩૨૬	માંસવર્ગમાં ઉત્તમ માંસો ...	૩૩૧
મધુર શાકોના સામાન્ય ગુણો ...	”	ફળવર્ગમાં ઉત્તમ ફળો ...	”
કેવા પત્રશાક (પાંદડાંરૂપ શાક) નો ત્યાગ કરવો	”	શાકવર્ગમાં ઉત્તમ શાકો ...	”
કંદો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	”	દૂધ તથા ઘી કેનાં ઉત્તમ ? ...	”
વિદારીકંદના વિશેષ ગુણો ...	૩૨૭	રસોમાં ઉત્તમ રસવાળા પદાર્થો ...	”
શતાવરીના વિશેષ ગુણો ...	”	શેરડીના વિકારો તથા પીવાના પદાર્થોમાં	
કમળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જડા અંકુરોના		ઉત્તમ કયો ? ...	”
વિશેષ ગુણો ...	”	ધાન્યોમાં તથા માંસોમાં પ્રધાન કયું ? ...	”
શિંગોડાના-કસેરકંદના વિશેષ ગુણો ...	”	અન્નો, ફળો-શાકોમાં પ્રધાન કયું ? ...	”
પિંડાલુકના વિશેષ ગુણો ...	”	જુદાજુદા પ્રકારનાં રાંધેલાં અન્નોના ગુણો ...	૩૩૨
સુરેન્દ્રકંદ (શકરકંદ) ના વિશેષ ગુણો ...	”	જુદાજુદા પ્રકારનાં રાંધેલાં માંસોના ગુણો ...	૩૩૩
વાંસના અંકુરોના વિશેષ ગુણો ...	”	જુદાજુદા પ્રકારના યૂષોના ગુણો ...	૩૩૫
સૂરણ આદિ કંદો-તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	”	તલના લાડુઓ, ખોળ, સૂકાં શાકો, ફાંટા	
એમાંના કેટલાક કંદોના વિશેષ ગુણો ...	”	ફૂટેલાં ધાન્યો, સિંડાકી અને સિંડાકીની	
તાડી વગેરેનાં અન્નોની મજબૂતના ગુણો ...	૩૨૮	વડીના સામાન્ય ગુણો ...	૩૩૬
કેના કંદો ત્યાગ કરવો ? ...	”	રાગોના અને ખાડવોના વિશેષ ગુણો ...	”
લવણ અને તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	”	શિખંડના ગુણો ...	૩૩૭
સૈંધવના વિશેષ ગુણો ...	”	ગોળથી સંયુક્ત કરેલા દહીંના ગુણો ...	”
સામુદ્ર (દરિયાઈ લણ) ના વિશેષ ગુણો ...	”	સાથવાના મંથોના ગુણો ...	”
ખિડલણના વિશેષ ગુણો ...	”	જુદાજુદા પ્રકારનાં શરબતોના ગુણો ...	”
સંચળના વિશેષ ગુણો ...	૩૨૯	જુદાજુદા પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થોના ગુણો ...	૩૩૮
વડાગરાના વિશેષ ગુણો ...	”	સઘળાં અનુપાનો (ખાધા ને પીધા પંચી પીવાના	
ઔદ્ભિદ લવણના વિશેષ ગુણો ...	”	પદાર્થો) ના ગુણો ...	૩૪૧
ગરબલ (વડાગરાની જાત) ના વિશેષ ગુણો ...	”	અનુપાનના ગુણો, સમય અને નિષેધ ...	૩૪૩
ધરતીના ખારા વગેરે લવણોના ગુણો ...	”	પદાર્થોનું વજન અને કયા માણસોને તે હલકું-	
ક્ષારો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો ...	”	ભારે પડે છે ? ...	૩૪૪
સાજખાર-જવખારના વિશેષ ગુણો ...	”	આહારનો વિધિ ...	૩૪૬
ખારી જમીનના ખારાના વિશેષ ગુણો ...	”	અજીર્ણના ભેદ, કારણો, હાનિ તથા સામાન્ય	
પાકિમ ક્ષારના વિશેષ ગુણો ...	”	ચિકિત્સા ...	૩૫૧
ટંકણખારના વિશેષ ગુણો ...	૩૩૦	શીત આદિ ગુણો તથા તેઓનાં કાર્યો ...	૩૫૨
સુવર્ણના ગુણો ...	૩૩૦	આહારથી શરીરમાં ઊપજતા અને પોષાતા	
રૂપાના ગુણો ...	”	પદાર્થો ...	૩૫૪
ત્રાંખાના ગુણો ...	”	દિવસ તથા રાતના આહારના અજીર્ણનો વિચાર	૩૫૫
કાંસાના ગુણો ...	”	આ અધ્યાયના અથવા સ્વરચનાના અભ્યાસની	
		પ્રશંસા ...	૩૫૫

અકેડાના ગણો

સોપારીના

બનતી મ્પૂર બનતી ના ॥ ચલુ ૩ ॥ અથવા

લનાકરતરી મોગા અથવા ॥ ૨ ॥ અમે નરિંગના

સામાન્ય શુભ

મ્પૂરના વિશેષ ગણો

લનાકરતરીના વિશેષ શુભ

ફળોની મળતીઓના ૫૨

બીના સિવાય પાંચેના ક્રોડ શુભકારી ૭

કેવા ફળો ત્યાં મળે

શાકી તથા તેઓ ॥ સામાન્ય શુભ

કોળાના વિશેષ શુભ

ત બૂચના વિશેષ શુભ

ફળોના વિશેષ શુભ

કેવી તૂડીના વિશેષ ગણો

નપુમ એકાદશ, મકાક તથા હી દત્ત મગે

મકાકીઓના સામાન્ય ગણો

મકાકીઓના વિશેષ શુભ

પીપર તથા મરી વગેરેના સામાન્ય શુભ

પીપરના વિશેષ શુભ

મરીના વિશેષ શુભ

સૂકાના વિશેષ શુભ

આદ્રક (આદ) ના વિશેષ શુભ

હિંગના વિશેષ ગણો

સદેહર દાહર મળીકરી ને હર

તથા અન્યના વિશેષ શુભ

લીના તથા સૂકા ધાણા શુભ

સૂકા બખાઈ હીણના વિશેષ ગણો

સેફ માળવવાળી તથા તીખા પાદાવાળી તુન્સી

અને જગની તુન્સીના વિશેષ શુભ

મળા માળવવાળી તુન્સી શુભ તુ મી અને બૂચના

વિશેષ શુભ

મસુદના વિશેષ શુભ

સરગવાના તથા રાના સરગવાના વિશેષ શુભ

સરસવ હુ સરપુ તથા વેગના વિશેષ શુભ

ચિત્ર અને તનવપીના વિશેષ ગણો

સરોડીના વિશેષ શુભ

મૂળાના વિશેષ ગણો

લસણના વિશેષ શુભ

કુમળી (મલ) ના વિશેષ શુભ

વટાણાના રાખના વિશેષ શુભ

ધુણ વગેરે બાદ્યો તથાના ગુણ

૨૧૪

હુળના વિશેષ શુભ

રા કડીની માત્રી તથા કાગની બાદ્યોના

વિશેષ શુભ

૩૧૫

ઉ રા વગેરે વન્ય ફળોના તથા મગ વગેરેના

પરોવાની બાદ્યોના વિશેષ શુભ

ધોળી મોગી નરેની બાદ્યો બો

તેઓના સામાન્ય શુભ

૨૨૧

વાળી સરોડીની બાદ્ય ॥ વિશેષ શુભ

તાલગળ વારેની ના... અને તેઓના

સામાન્ય શુભ

૩૧૬

તા ગળની નાદના વિશેષ શુભ

પોથીની નાદ ॥ વિશેષ શુભ

ટાકાની ચીનની તથા પાનખની ના...ના

વિશેષ ગણો

અથવા નામની મોગ પા કાગળી મેથીના

વિશેષ શુભ

નાની વારેની બા... અને તથા તેઓના

સામાન્ય ગણો

૩૨

૩૧૭

જાલી અને ગળનીના વિશેષ શુભ

ઓંગળા બા...નીની બાદ્ય અથવા ચુસાર ॥

બાદ્ય વટાણાની બાદ્ય તથા અડીની

બા...ના વિશેષ શુભ

ભોરિગડીના કડાના વિશેષ શુભ

૩૧૮

મીઠા પોગ ॥ વિશેષ શુભ

રોંગળા કડાના તથા મારેનાના વિશેષ શુભ

૨

અર રીની તરના મોની ગળોની હી ॥ ની

ખ સનિયની અન પ્રિયાનાની બા...ના

વિશેષ શુભ

વાયરપાની તથા હુવિસાની બાદ્યના

વિશેષ શુભ

રરપખાની તથા મન નાની બા...ના

વિશેષ શુભ

૩૧૯

નાળા નામનો પા ડીમા થતા વેનની

બાદ્યના ગણો

ખાની લૂ ॥ કે જે ચુકો મહેશ્વર જે તની

બાદ્યના વિશેષ શુભ

લૂ ॥ વગેરે બાદ્યો અને તેઓના

સામાન્ય શુભ

પરપાની તથા આગિયાની બાદ્યના વિશેષ શુભ

૨૪

૩૨૦

મળી રાખની બા...ના તથા મ્પૂરકાચરીની

બાદ્યના શુભ

ચળીના તથા વટાણાના રાખના વિશેષ ગણો

વિષય

પૃષ્ઠ

પિત્તથી યંચેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	૩૭૫
વાયુથી યંચેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	૩૭૬
આ ત્રણ પથરીઓ થાણું કરી યાળકોને બંધાય અને તે કાઢી ચાલેલી છે ...	"
મોટાઓને વીર્યથી થતી પથરીનાં વિશિષ્ટ નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો ...	"
પથરીના ઉપદ્રવો ...	૩૭૭
કાંકરી તથા રેતીનું લક્ષણ અને સ્થિતિ ...	"
કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો ...	"
મૂત્રાશયનું સ્થાન-આકાર: મૂત્ર ભરવાનો અને તેમાં પથરી યનવાનો પ્રકાર ...	"
મૂત્રાશયમાં થતા બીજા વિકારોનું કારણ પણ વાયુ બળ છે ...	૩૭૮

અધ્યાય ૪થો

ઉપક્રમ ...	૩૭૮
ભગંદરનાં નિદાનો તથા ભેદો ...	"
ભગંદરનો અર્થ અને તે ભગંદર ક્યારે ? ...	"
ભગંદરનાં પૂર્વરૂપો ...	૩૭૯
શતપોતક નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
ઉષ્ણગ્રીવ નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
પરિસ્થાવી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
સંજ્ઞકાવન નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	૩૮૦
ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ ...	"
બીજી કોણીમાં અને ભગંદરની કોણીમાં તદાવત ભગંદરનાં પૂર્વરૂપ ...	૩૮૧
ભગંદરો કદ સાધ્ય તથા અસાધ્ય ...	"

અધ્યાય ૫મો

ઉપક્રમ ...	૩૮૧
કોઢનાં દરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ ...	"
કોઢનાં પૂર્વરૂપો ...	૩૮૨
કોઢની સંખ્યા ...	"
સઘળા કોઢોમાં સઘળા દોષો તથા કૃમિઓમાં સંભવ ...	"
ક્યા મોટા કોઢમાં ક્યા દોષનું પ્રાધાન્ય ? તથા સાત મહા કૃષ્ણ શાસ્ત્રી ? ...	"
સાત મહાકુળનાં ગુરુગ્રંથનાં લક્ષણો ...	૩૮૩
અગિયાર સુદ કુળોનાં ગુરુગ્રંથનાં લક્ષણો ...	૩૮૪
ક્યા સુદ કુળમાં ક્યા દોષનું પ્રાધાન્ય છે ? ...	"
કિંત્રાસનાં નિદાનો, ભેદો, લક્ષણો તથા કિંત્રાસની અસાધ્યતા ...	૩૮૫
કોઢોમાં દોષોની અધિકતાની પરીક્ષાનાં બીજાં લક્ષણો ...	"
અમુક કોઢોની અસાધ્યતા ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

કોઢનો ધાતુઓમાં પ્રવેશ અને ગુરુગ્રંથની ધાતુઓમાં પેકેડા કોઢનાં લક્ષણો ...	૩૮૬
રજમાં તથા વીર્યમાં પેકેડો કોઢ સંતાપિતે પણ કાય પડે છે ...	"
ધાતુઓમાં પેકેડા કોઢની સાધ્યતા, યાધ્યતા તથા અસાધ્યતા ...	"
કોઢ થાય એવાં પાંચો, કોઢિયાને પુનર્જન્મમાં પણ કોઢની પ્રાપ્તિ અને અસાધ્યતાનું પ્રયત્ન ...	૩૮૭
કોઢ વગેરે કૃતકાક રોગો સંસર્ગથી પણ થાય છે ...	"
અધ્યાય ૬ઠો	
ઉપક્રમ ...	૩૮૭
પ્રમેહનાં દરનાં નિદાનો ...	"
પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ ...	૩૮૭
પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો ...	૩૮૮
પ્રમેહનું સામાન્ય લક્ષણ અને તંગના તથા પ્રમેહપિડના દોષો ...	"
પ્રમેહોમાં દોષોની અધિકતા, પ્રમેહોની સંખ્યા અને પ્રમેહો સાધ્ય, યાધ્ય તથા અસાધ્ય ત્રણ દોષો ક્યાં ક્યાંથી જોઈ શકાય પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે ? ...	૩૮૯
કંઈ અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
પિત્તની અધિકતાવાળા છ પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	"
કંઈ અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોના ઉપદ્રવો ...	૩૯૦
પિત્તની અધિકતાવાળા છ પ્રમેહોના ઉપદ્રવો ...	"
વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોના ઉપદ્રવો ...	"
પ્રમેહ સંખ્યા કોણીઓ ...	"
શરાવિકા વગેરે કોણીઓનાં લક્ષણો ...	"
પ્રમેહની કોણીઓમાં દોષોનો નિર્ણય ...	૩૯૧
અમુક પ્રકારની કોણીઓ અસાધ્ય તથા વાતબંધ પ્રમેહોની અસાધ્ય ...	"
પ્રમેહી કોને કહેવો ? મધુપ્રમેહી કોને કહેવો ? અસાધ્ય મધુપ્રમેહ ...	"
મધુપ્રમેહનું બીજું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
ત્રણ દોષોથી વીસ પ્રમેહોનાં કારણ ...	૩૯૨
પ્રમેહોની મધુપ્રમેહની સ્થિતિમાં અસાધ્યતા ...	"
અધ્યાય ૭મો	
ઉપક્રમ ...	૩૯૨
ગુરુસિખ્ણના સંવાદનું સ્મરણ ...	"
ઉદરરોગોનાં નિદાનો તથા સંખ્યા ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
નિદાનસ્થાન		મહામન નિ ન સપ્રાપ્તિ તથા નક્ષત્ર	૩૬૮
અધ્યાય ૧ લો		મહા, મિન્મિન તથા ગદ્ગના નિ ન, મપ્રાપ્તિ	
ઉપક્રમ	૫૭	તથા નક્ષત્ર	"
મુશ્વત્તો પ્રથ	"	ત્રીવાના નિ ન મપ્રાપ્તિ તથા વક્ષય	"
પ્રકૃતિય સાયુના માહાત્મ્ય, મ્યતો નો મ્યો	"	પ્રતિત્રીના નિ ન મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષ્ય	"
સાયુના નામ, મમ તથા રોગો	૫૮	અપ્રાપ્તના નિ ન, મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષ્ય	"
પ્રકૃતિ વાયુ યા રોગો ઉત્પન્ન કે છે ?	૫૯	પ્રત્યાપ્રાપ્તના નિદાન મપ્રાપ્તિ તથા વપ્ત	"
અગો અને ધાતુઓનો પ્રકૃતિ વાયુ મ્યા		સાન્યોના નિ ન, મપ્રાપ્તિ તથા નક્ષત્ર	"
રોગો ઉત્પન્ન કે છે ?	૩૬૦	પ્રત્યગોના નિદાન, મપ્રાપ્તિ, નક્ષત્ર	૩૬૬
પિત્તના મિશ્રિત વાયુના મામાન્ય નમ્યો	૩૬૧	અધ્યાય ૨ લો	
સાયુને થયેના આવરોના બેગથી વાન-આધિ		ઉપક્રમ	૩૬૮
એના બેદ	"	અગોના બેગ, દૂગતા તથા પામેના નિ નો	
વાતરક્તના નિ નો સપ્રાપ્તિ, તેદો અને નમ્યો	૩૬૨	અને સપ્રાપ્તિ	"
વાતરક્તનું પૂરક	૫૬૩	યુ ૧૬ તથા યુ ૧૭ વર્ગોનું વ્યાખ્યા	૧૭૦
વાતરક્તના આરબનું બીજું સ્થાન	"	અરશોના પૂરક તથા સામાન્ય લક્ષ્ય	"
વાતરક્તનું અમાધ્યમ્ય તથા યાત્રીય	"	વાયુથી થેના અરશોના વિશિષ્ટ નક્ષત્રો	"
આક્ષેપનું નિ ન મપ્રાપ્તિ તથા મામાન્ય નમ્ય	"	પિત્તથી થેના અરશોના વિશિષ્ટ લક્ષ્યો	૩૭૧
આક્ષેપના વિશેષ અપનાનનું મામાન્ય નમ્ય	"	મૂત્રથી થેના અરશોના વિશિષ્ટ લક્ષ્યો	"
અપનાનના વાતનાનું આચાર બેગના		રશિરથી થેના અરશોના વિશિષ્ટ લક્ષ્યો	"
બુદ્ધિયુ નક્ષત્ર	૩૬૮	ત્ર્યુ દોષથી થેના અરશોના વિશિષ્ટ લક્ષ્યો	"
અપનાનની અમાધ્યતા	"	રશિરથી થેના અરશોના વિશિષ્ટ નક્ષત્રો	૩૭૨
પમાસત નિ ન મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષ્ય		અરશોની મામાન્ય રીતે સાધ્યતા તથા અસાધ્યતા	"
પમાસતની મુસાધ્યતા, સાધ્યતા, તથા અમાધ્યતા	૩૬૫	મિગમા થેના અરશોના નિદાન, સપ્રાપ્તિ	"
અપતનના નિ ન મપ્રાપ્તિ નો લક્ષ્ય	"	તથા નક્ષત્ર	"
મયાતબના નિ ન મપ્રાપ્તિ, વપગ	"	યોનિમા થેના અરશોના નિદાન, મપ્રાપ્તિ	"
અતના (અગ્નિના) નિ ન મપ્રાપ્તિ	"	તથા વપગ	"
તથા લક્ષ્ય	"	કાન, નેન નાકે તથા મુખમા અરશોના	
અગિ તનું પૂરક	૩૬૬	નિદાન સપ્રાપ્તિ તથા નક્ષત્ર	૩૭૩
અર્દિતની અમાધ્યતા	"	અમર્યોન તામના અરશના નિ ન, સપ્રાપ્તિ	"
ગરબીનું નિ ન મપ્રાપ્તિ તથા નમ્ય	"	તથા નક્ષત્ર	"
વિશ્વામીના નિ ન સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષ્ય	"	અમર્યોનમા વાન આગિ દોસાની પ્રતિપત્તિના લક્ષ્યો	"
કાષ્ટકશિરના નિ ન સપ્રાપ્તિ તથા નક્ષત્ર	"	નિગ નરે પ્રદેશોમા થતા અરશોમા વાયુ	"
ખલ્લવાતના અને રશુરાના નિ ન મપ્રાપ્તિ		વગેરે દોસાના વિશિષ્ટ લક્ષ્યોનું જાન	"
તથા લક્ષ્ય	૩૬૭	ઓરોની મપના માટે અરશોમા બીજા દોસોના	
નારખલના નિ ન મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષ્ય		સમગ્રનું નિષ્પલ્લ	"
સાનકટના નિ ન સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષ્ય		અરશોની વાપના મુદ્યાધ્યના અને અમાધ્યતા	૩૭૪
પાતલના નિદાન સપ્રાપ્તિ તથા વપગ		અધ્યાય ૩ લો	
પાતલના નિ ન મપ્રાપ્તિ તથા નમ્ય	"	ઉપક્રમ	૩૭૬
અસગોના તથા અપગના નિ ન	"	પચ્ચીના બેગ તથા નિ નો	"
મપ્રાપ્તિ અને નમ્ય	"	પચ્ચીના પૂરક	૩૭૭
વાધ્યના (અગ્નિપણના) નિદાન સપ્રાપ્તિ		સવગા પ્રકારની રશ્મીઓના નક્ષત્રો	"
તથા લક્ષ્ય	"	મૂત્રથી થેની પચ્ચીના વિશિષ્ટ નક્ષત્રો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	૩૭૫
વાયુથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ...	૩૭૬
આ ત્રણે પથરીઓ ઘણું કરી બાળકોને બ	
થાય અને તે કાઢવી સહેલી છે ...	"
મોટાઓને વીર્યથી થતી પથરીનાં વિશિષ્ટ	
નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો ...	"
પથરીના ઉપદ્રવો ...	૩૭૭
કાંકરી તથા રેતીનું લક્ષણ અને સ્થિતિ ...	"
કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો ...	"
મૃત્તાશયનું સ્થાન-આકાર: મૂત્ર ભરવાનો અને	
તેમાં પથરી બનવાનો પ્રકાર ...	"
મૃત્તાશયમાં થતા બીજાં વિકારોનું કારણ પણ વાયુ બ છે	૩૭૮

અધ્યાય ૪થો

ઉપક્રમ ...	૩૭૮
ભગંદરોનાં નિદાનો તથા ભેદો ...	"
ભગંદરનો અર્થ અને તે ભગંદર ક્યારે ? ...	"
ભગંદરનાં પૂર્વરૂપો ...	૩૭૯
શતપોતક નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	"
ઉષ્ટપ્રીવ નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	"
પરિસ્વાવી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	"
શંખકાવર્ત નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	૩૮૦
ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	"
બીજાં ફેડલીમાં અને ભગંદરની ફેડલીમાં તદ્વાવત	૩૮૧
ભગંદરનાં પૂર્વરૂપ ...	"
ભગંદરો કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય ...	"

અધ્યાય ૫મો

ઉપક્રમ ...	૩૮૧
કોઢનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ	"
કોઢનાં પૂર્વરૂપો ...	૩૮૨
કોઢની સંખ્યા ...	"
સઘળા કોઢોમાં સઘળા દોષો તથા કૃમિઓમાં	
સંભવ ...	"
કયા મોટા કોઢમાં કયા દોષનું પ્રાધાન્ય ? તથા	
સાત મહા કૃષ્ણ શાયી ? ...	"
સાત મહાકુષોનાં જીવાંજીવાં લક્ષણો ...	૩૮૩
અગિયાર ક્ષુદ્ર કુષોનાં જીવાંજીવાં લક્ષણો ...	૩૮૪
કયા ક્ષુદ્ર કૃષ્ણમાં કયા દોષનું પ્રાધાન્ય છે ? ...	"
કિંકાસનાં નિદાનો, ભેદો, લક્ષણો તથા કિંકાસની	
અસાધ્યતા ...	૩૮૫
કોઢોમાં દોષોની અધિકતાની પરીક્ષાનાં બીજાં	
લક્ષણો ...	"
અમુક કોઢોની અસાધ્યતા ...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કોઢનો ધાતુઓમાં પ્રવેશ અને જીવીજીવી ધાતુ-	
ઓમાં પેડેલા કોઢનાં લક્ષણો ...	૩૮૬
રજમાં તથા વીર્યમાં પેડેલા કોઢ સંતાનોને પણ	
લાગુ પડે છે ...	"
ધાતુઓમાં પેડેલા કોઢની સાધ્યતા, યાપ્યતા તથા	
અસાધ્યતા ...	"
કોઢ થાય એવાં પાપો, કોઢિયાને પુનર્જન્મમાં	
પણ કોઢની પ્રાપ્તિ અને અસાધ્યતા પ્રપત્તે	
પણ કોઢ ટાળવાની જરૂર ...	૩૮૭
કોઢ વગેરે કટલાક રોગો સંસર્ગથી પણ થાય છે	"
અધ્યાય ૬ઠ્ઠો	
ઉપક્રમ ...	૩૮૭
પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો ...	"
પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ ...	૩૮૭
પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો ...	૩૮૮
પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ અને તેમના તથા	
પ્રમેહપિડકાના દોષો ...	"
પ્રમેહોમાં દોષોની અધિકતા, પ્રમેહોની સંખ્યા	
અને પ્રમેહો સાધ્ય, યાપ્ય તથા અસાધ્ય	"
ત્રણે દોષો કયાં દુષ્પ્રોથી જોડાઈ કયા પ્રમેહો	
ઉત્પન્ન કરે છે ? ...	૩૮૯
કંઈની અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો	"
પિત્તની અધિકતાવાળા છ પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ	
લક્ષણો ...	"
વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોનાં વિશિષ્ટ	
લક્ષણો ...	"
કંઈની અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોના ઉપદ્રવો...	૩૯૦
પિત્તની અધિકતાવાળા છ પ્રમેહોના ઉપદ્રવો...	"
વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	"
પ્રમેહ સંખ્યા ફેડલીઓ ...	"
શર્યાવિકા વગેરે ફેડલીઓનાં લક્ષણો ...	"
પ્રમેહની ફેડલીઓમાં દોષોનો નિર્ણય ...	૩૯૧
અમુક પ્રકારની ફેડલીઓ અસાધ્ય તથા	
વાતબળ્ય પ્રમેહોની અસાધ્ય ...	"
પ્રમેહી કોને કહેવો ? મધુપ્રમેહી કોને કહેવો ?	
અસાધ્ય મધુપ્રમેહ ...	"
મધુપ્રમેહનું બીજું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
ત્રણ દોષોથી વીસ પ્રમેહોનાં કારણ ...	૩૯૨
પ્રમેહોની મધુપ્રમેહની સ્થિતિમાં અસાધ્યતા...	"
અધ્યાય ૭મો	
ઉપક્રમ ...	૩૯૨
ચુરુશિખ્યા સંવાદનું સ્મરણ ...	"
ઉદરરોગોનાં નિદાનો તથા સંખ્યા ...	"

વિષય

૪૪

વિષય

૪૫

ઉદરરોગોના દુરના તથા પામેના નિદાનો	૨૬૨
ઉદરરોગોની સપ્રાપ્તિ	૨૬૩
ઉદરરોગોના પૂર્વરૂપો	"
વાતોદરનું લક્ષણ	"
પિત્તોદરનું લક્ષણ	"
કફોદરનું લક્ષણ	"
સન્નિપાતોદર અથવા દ્વ્યુદરનું લક્ષણ	૨૬૪
પ્લીહોદરનું લક્ષણ	"
બદ્ધબદ્ધોદરનું લક્ષણ	૨૬૫
પારસ્પર્યુર (ફોનોદર)નું લક્ષણ	"
દકોદર (જ્યોદર)નું લક્ષણ	"
ઉદરરોગોના સામાન્ય લક્ષણો અથવા ઉપ વે	૨૬૬
ઉદરરોગોની અસાધ્યતા	"
અધ્યાય ૮ મે	
ઉપક્રમ	"
મૂઠગર્ભના દૂરના નિદાનો	૨૬૬
મૂઠગર્ભનું પામેનું નિદાન તથા સપ્રાપ્તિ	"
મૂઠગર્ભના વિવેક રીતે થોળિયા આવવાના પ્રકારો	"
મૂઠ ગર્ભોની અસાધ્યતા	૨૬૭
સ્વાનાવિ પ્રસવ ગર્ભનો સ્વાવ કે પાન થવાના પ્રયોગો	૨૬૮
ગર્ભનો સ્વાવ અને પાત કયા સુત્રી ગણાવ	"
મૂઠ ગર્ભવાળી ક્ષત્રી સ્ત્રીને અમાધ્ય સમગ્રવી ?	"
અદર મરણ પામેના ગર્ભનું લક્ષણ	"
અદરના ગર્ભના મરણનું ૧૭૯	"
માના મૃત્યુ પછી જતા ગર્ભને ૧૮૦	"
અધ્યાય ૯ મે	
ઉપક્રમ	૨
બહારના વિદિધિઓના નિદાન સપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	"
વિદિધિના ૬ પ્રકાર	"
વાયુથી થયેના વિદિધિનું લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેના વિદિધિનું લક્ષણ	"
કફથી થયેના વિદિધિનું લક્ષણ	"
ત્રણે દોષોથી થયેના વિદિધિનું લક્ષણ	"
ક્ષતથી થયેના વિદિધિનું લક્ષણ	"
રક્તથી થયેના વિદિધિનું લક્ષણ	"
બાલ વિદિધિઓમાં અમાધ્ય વિદિધિ	"
અદરના વિદિધિઓના નિદાન સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો	"
અદરના વિદિધિઓની પરીક્ષા	"
સ્થાનકોના બેઠા ઉપરથી અદરના વિદિધિઓના ચિન્હોનો ને	"

મર્મ-ચક્રમાં થયેલો વિદિધિ ૨૬૯ સાધન	૪૦૨
અદરના વિદિધિઓના સ્વાવના માર્ગો	"
અદરના વિદિધિઓના સ્વાવ ઉપરથી સાધ્યતા	"
સ્ત્રીઓને ગર્ભ સમયે રક્તિથી થતા વિદિધિ	"
પ્રસવનું લોહી બરાબર ન નીકળ્યું હોય તો તેથી થેલો વિદિધિ	૪૦
વિદિધિને નુકસાન દોષો રીતે ઉત્પન્ન થતા	"
દુર્ભા વિદિધિ પાડે છે અને મુદ્ધમ પા ને નથી	"
વિદિધિની અમાધ્યતા	૪૦૩
અસ્થિમાં વિદિધિ પા વાનું લક્ષણ	"
અધ્યાય ૧૦ મે	
ઉપક્રમ	"
વિમર્ષના સપ્રાપ્તિ નિદાન અને અથ	"
વાયુના વિમર્ષનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને અમુ	"
ગ્નિનિમા અસાધ્યતા	૪૦૪
પિત્તથી થયેના વિમર્ષનું વિશિષ્ટ લક્ષણ અને અમુ	"
અમુ ગ્નિનિમા અસાધ્યતા	"
દૃષ્ટી થયેના વિમર્ષનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
જીરો દોષથી થેલો વિમર્ષનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
તથા અસાધ્યતા	૪૦૪
ક્ષતથી થેલો વિમર્ષનું વિશિષ્ટ લક્ષણ	"
વિનયોની માધ્યના અમાધ્યતા તથા દુષ્ટતા	"
સામુદાયિક વિવેચન	૪૦૫
નાડીનણની સપ્રાપ્તિ પૂર્વક નિર્દેશ	"
નાડીનણોની સપ્રાપ્તિ	"
વાયુથી થયેના નાડીનણનું લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેના નાડીનણનું લક્ષણ	"
મૂત્રથી થયેના નાડીનણનું લક્ષણ	"
બે દોષોથી થયેના નાડીનણના લક્ષણો	૪૦૬
ત્રણે દોષથી થયેના નાડીનણનું લક્ષણ	"
શરૂ થયેના નાડીનણનું લક્ષણ	"
સ્વનરોગોના નિદાનો અને સપ્રાપ્તિ	"
ગર્ભ ન રજો હોય એવી સ્ત્રીઓને સ્વનરોગો ન થવાનું અને પ્રસવ થયે સ્ત્રીઓને સ્વનરોગો થવાનું પ્રયોગ	"
ધાવણનું સ્વરૂપ મૂળ સ્ત્રીઓના શરીરમાં ધાવણ ન હોવાના અને ધાવણની પ્રકૃતિના પ્રયોગો	૪૦૭
દાસને લીધે ધાવણની જુદી જુદી કુદર	"
નિદાન ધાવણનું લક્ષણ	"
સ્વનરોગોની સપ્રાપ્તિ	"
અનિદેશથી સ્વનના રોગોના નક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૧૨મે			
ઉપક્રમ	૪૦૮	વાયુથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	૪૧૫
અંધિનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	,,	પિત્તથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
વાયુથી થયેલા અંધિનું લક્ષણ	,,	કફથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
પિત્તથી થયેલા અંધિનું લક્ષણ	,,	રુધિરથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
કફથી થયેલા અંધિનું લક્ષણ	,,	ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
મેદથી થયેલા અંધિનું લક્ષણ	,,	શ્લીપદનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને સામાન્ય લક્ષણ	,,
શિરાઓથી થયેલા અંધિનું લક્ષણ	૪૦૯	શ્લીપદોના ભેદ	,,
અંધિઓની કષ્ટસાધ્યતા તથા અસાધ્યતા ...	,,	વાયુથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
અપચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ...	,,	પિત્તથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
અર્ચુદ(રસોળી)નાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા		કફથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
સામાન્ય લક્ષણ	,,	અસાધ્ય શ્લીપદો	૪૧૬
અમુક અર્ચુદોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની અંધિનાં		ત્રણે શ્લીપદોમાં કફનો સંબંધ હોય છે ...	,,
લક્ષણો પ્રમાણે જ પરીક્ષા	,,	ખાસ શ્લીપદોની ઉત્પત્તિ કયા દેશોમાં ?	,,
રુધિરથી થયેલા અર્ચુદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા		પગની પેડે હાથ વગેરેમાં પણ શ્લીપદો થાય	,,
વિશિષ્ટ લક્ષણ	,,		
માંસથી થયેલા અર્ચુદની સંપ્રાપ્તિ તથા વિશિષ્ટ		અધ્યાય ૧૩મે	
લક્ષણ	,,	ઉપક્રમ	૪૧૬
માંસથી થયેલા અર્ચુદનું દૂરનું નિદાન ...	,,	ક્ષુદ્રરોગોની સંખ્યા અને નામ	,,
અર્ચુદોની અસાધ્યતા	૪૧૧	અબજસંક્રાન્તિનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૧૭
અર્ચુદોનો પાક ન થવાનું કારણ	,,	યવગ્રાખ્યાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
ગદગડની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદો	,,	અંધાકલનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
વાયુએ કરેલા ગદગડનું લક્ષણ	,,	વિવૃતાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
કફે કરેલા ગદગડનું લક્ષણ	૪૧૨	કચ્છપીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
મેદે કરેલા ગદગડનું લક્ષણ	,,	વલ્મીકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
કેવો ગદગડ અસાધ્ય છે ?	,,	ધંદ્રુદ્ધનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
ગદગડના સ્વરૂપનો પાકો નિશ્ચય	,,	પત્તસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,

અધ્યાય ૧૨મે

ઉપક્રમ	,,
વૃદ્ધિ(વધરાવળ)નાં નિદાનો તથા સંખ્યા ...	,,
વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ	૪૧૩
વૃદ્ધિઓનાં પૂર્વરૂપ	,,
વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	,,
પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	,,
કફથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	,,
રુધિરથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	,,
મેદથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	,,
મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ	,,
આંતરડાની વૃદ્ધિનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા ...	,,
ઉપદંશ(ચાંદી)નાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાન,	
સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	૪૧૪
ઉપદંશોની સંખ્યા	,,

વાયુથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	૪૧૫
પિત્તથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
કફથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
રુધિરથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
શ્લીપદનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને સામાન્ય લક્ષણ	,,
શ્લીપદોના ભેદ	,,
વાયુથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
પિત્તથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
કફથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	,,
અસાધ્ય શ્લીપદો	૪૧૬
ત્રણે શ્લીપદોમાં કફનો સંબંધ હોય છે ...	,,
ખાસ શ્લીપદોની ઉત્પત્તિ કયા દેશોમાં ?	,,
પગની પેડે હાથ વગેરેમાં પણ શ્લીપદો થાય	,,
અધ્યાય ૧૩મે	
ઉપક્રમ	૪૧૬
ક્ષુદ્રરોગોની સંખ્યા અને નામ	,,
અબજસંક્રાન્તિનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૧૭
યવગ્રાખ્યાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
અંધાકલનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
વિવૃતાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
કચ્છપીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
વલ્મીકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
ધંદ્રુદ્ધનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
પત્તસિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
પાપાણુગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૧૮
ભલગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
કક્ષા(કખ)નું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
વિરકેટકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
અગ્નિરોહિણીનું નિદાન, લક્ષણ તથા અસાધ્યતા	,,
ચિપ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
અનુશયીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૧૯
વિદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
શકરાણુદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ...	,,
પામા, વિચરિકા તથા રકસા ...	,,
પાદ્મરિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
કદર(કપાસી)નું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
અલસનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
ધંદ્રુમ(ઉદરી)નું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૨૦
ઘરુણકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,
અરુપિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	,,

વિષય

૪૪

પતિનાલોભા ગોષ્ઠી)નું નિદાન તથા નક્ષત્ર
મધુરિયાનું નિદાન તથા લક્ષણ
ગૌવનપિડકા(ખીન)નું નિદાન તથા નક્ષત્ર
પત્નિની પ્રદક્ષિણ નિદાન તથા નક્ષત્ર
વતુમણિ(લાખા)નું નિદાન તથા લક્ષણ
મશમ(મસ)નું નિદાન તથા લક્ષણ
નિનકાનમ(તિન)નું લક્ષણ તથા નિદાન
ન્યચ્છનું નિદાન તથા નક્ષત્ર
અમ કૌશલ

વ્યથા(દાગ)નું નિદાન તથા નક્ષત્ર
પરિવર્તિયાનું નિદાન તથા લક્ષણ
અપાદિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ
નિરુદ્ધપ્રશનું નિદાન તથા લક્ષણ
સાનિરુદ્ધપ્રશનું નિદાન તથા નક્ષત્ર
અલ્પિતનનું નિદાન તથા લક્ષણ
વૃષ્ટિનુકૂળનું નિદાન તથા લક્ષણ
શુદ્ધિ(આગલ)નું નક્ષત્ર તથા નિદાન

અધ્યાય ૧૪મો

ઉપક્રમ

શકદોષી ઉત્પત્તિ થતા વ્યાધિઓની મત્રાપ્તિ
અને સંખ્યા

સપ્તપિન્દુ લક્ષણ તથા નિદાન
અષ્ટપિન્દુ લક્ષણ તથા નિદાન
અધિતનું લક્ષણ તથા નિદાન
કુભિન્દુ લક્ષણ તથા નિદાન
અનુજનું લક્ષણ તથા નિદાન
શુદ્ધિતનું લક્ષણ તથા નિદાન
સમુપિન્દુ લક્ષણ તથા નિદાન
અવમંથનું લક્ષણ તથા નિદાન
પુષ્કરિન્દુ લક્ષણ તથા નિદાન
અપર્યાપ્તિનું લક્ષણ તથા નિદાન
ઉત્તમાનું લક્ષણ તથા નિદાન
શનપોતનું લક્ષણ તથા નિદાન
તદ્વપાનું નિદાન તથા નક્ષત્ર
શોણિનાલુદનું નિદાન તથા લક્ષણ
માસાલુદનું નિદાન તથા લક્ષણ
માસપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ
વિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ
તિનકાનનું લક્ષણ તથા નિદાન
શકદોષી થયેના અમુક અસાધ્ય વ્યાધિઓ

અધ્યાય ૧૫મો

ઉપક્રમ

વિષય

૪૫

૪૨૦ બળના નિદાનો અને સુખ્ય એ બેદ
" સધિયુક્તાના છ બેદ
" સધિયુક્તનું સામાન્ય લક્ષણ
૪૨૧ સધિયુક્તાના છ બેદોના શુભાશુભ લક્ષણો
" કાકાબળના ચાર બેદ
" કાકાબળના સામાન્ય લક્ષણ
" કાકાબળના ચાર બેદોના શુભાશુભ લક્ષણો
" અમુક ભગ્નો પ્રત્યાધ્ય
" ભગ્નોની અપ્રાપ્તિના વિવેચન
" અવધાના પ્રમાણે ગિરિકાંતની મર્યાદા
૪૨૨ અમુક અગ્નિઓમાં અમુક ભગ્નો
" અધ્યાય ૧૬મો

ઉપક્રમ
" મુખરોગોની સંખ્યા આદિ
" હોઠના રોગોના નિદાનો
" વાયુથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
" પિત્તથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
૪૨૩ કફથી થયેલા હોઠના રોગનું નક્ષત્ર
" ત્રો દોષથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
" રધિપ્તિ થયેલા હોઠના રોગના લક્ષણ
" માસથી થયેલા હોઠના રોગનું નક્ષત્ર
૪૨૪ મેઢથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
" પ્રકોપથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ
" ગતોના મૂલોમાં થતા રોગોના નામો
" શીતાલનું લક્ષણ અને નિદાન
" દત્તપુષ્પનું લક્ષણ તથા નિદાન
" દત્તપુષ્પનું લક્ષણ તથા નિદાન
" શોરિરનું લક્ષણ તથા નિદાન
" મહાશોરિરનું લક્ષણ તથા નિદાન
" પરિદરનું લક્ષણ તથા નિદાન
" ઉપકેશનું લક્ષણ તથા નિદાન
૪૨૫ દત્તેર્ભનું લક્ષણ તથા નિદાન
" વર્દનનું નિદાન તથા લક્ષણ
" અધિમાસનું નિદાન તથા નક્ષત્ર
" પાચ પ્રકારી દત્તાંગીઓના લક્ષણો તથા નિદાનો ૪૨૭
" ગતોના રોગોના નામ
" દાનનું લક્ષણ તથા નિદાન
" દુર્મિતનું નિદાન તથા લક્ષણ
" તદ્દાનું લક્ષણ તથા નિદાન
" બળનું લક્ષણ તથા નિદાન
" વત્સ રાનું લક્ષણ તથા નિદાન
૪૨૬ આનિન્દાનું નક્ષણ તથા નિદાન

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્થાવરદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૩૩
હનુમૌક્ષનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
જીવના રોગોનાં નામ ...	"
વાતકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
પિત્તકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
કરકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
અક્ષાસનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
ઉપનિદ્રાવિદાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૩૪
તાળાવાના રોગોનાં નામો ...	"
ગદ્યશુંકિદાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
તુંડીકેરીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
અદ્યપનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
માંસકચ્છપનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
તાંદ્યશુંકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
માંસસંઘાતનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
તાલુપુષ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૩૫
તાલુશીપનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
તાલુપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
કંઠના રોગોનાં નામો ...	"
પાંચે રોહિણીઓનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ ...	"
વાયુથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	"
પિત્તથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	"
કૃદ્ધી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	૪૩૬
ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ...	"
રુધિરથી થયેલી રોહિણીનું લક્ષણ ...	"
કંઠશાલકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
અધિનિદ્રાનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
વક્ષનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
ગદ્યાસનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
એકદંતનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૩૭
ષ્ટદંતનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
શતક્રીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
ગિદ્યાયુનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
ગદ્યવિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
ગદ્યોધનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
સ્વરક્ષનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૪૩૮
માંસતાનનું લક્ષણ તથા નિદાન ...	"
વિદારીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
મોઢામાં અને હોઠ વગેરે સ્થાનકોમાં થનારા રોગોનાં નિદાનો ...	"
વાયુથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

પિત્તથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ ...	૪૩૮
કૃદ્ધી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ ...	"
રુધિરથી થયેલા સર્વસરનું લક્ષણ તથા નામ ...	"

શરીરસ્થાન

અધ્યાય ૧૭

ઉપક્રમ ...	૪૩૯
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતનું કારણ ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ ...	૪૪૦
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયાના તથા કર્મેન્દ્રિયાના વિષયો ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત મુજબનાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને વિકારો ...	૪૪૧
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવની વ્યવસ્થા ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ચેતનનો તથા અચેતનનો વિભાગ ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અવ્યક્તની અચેતન છતાં પ્રવૃત્તિ અને દૃષ્ટાંત ...	"
પ્રકૃતિ અને જીવાત્માની નુસ્યતા અને અનુસ્યતાનું સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે વિવેચન ...	૪૪૨
મહતત્ત્વાદિ પ્રકારો સત્ત્વ આદિ ગુણોવાળા, તેનું સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે કારણ ...	"
સાંખ્યસિદ્ધાંતથી વૈદ્યકસિદ્ધાંતમાં અમુક બાબતોની જુદાઈ ...	"
મન સાથે સંબંધ થતાં પુરુષ(જીવાત્મા)ના ગુણો ...	૪૪૪
સાત્ત્વિક ગુણો ...	"
રાજસ ગુણો ...	૪૪૫
તામસ ગુણો ...	૪૪૫
આકાશના ગુણો ...	"
વાયુના ગુણો ...	"
તેજના ગુણો ...	"
જળના ગુણો ...	"
પૃથ્વીના ગુણો ...	"
કયા ભૂતમાં કયા ગુણનું આધિક્ય છે ? ...	"
ભૂતોનો અનુપ્રવેશ અને તેમનાં દ્રવ્યોમાં સ્પષ્ટતા ...	"
આ અધ્યાયમાં કહેલા વિષયો ...	૪૪૬

અધ્યાય ૨૦

ઉપક્રમ ...	૪૪૬
દુષ્ટ વીર્યવાળાને શુદ્ધ પ્રજા ન થવાનાં નિદાન, લક્ષણો-સાધ્યાસાધ્યતા ...	"
દુષ્ટ રજ્જવાળા સ્ત્રીની અશુદ્ધિ, દુષ્ટ રજ્જનાં લક્ષણો અને સાધ્યાસાધ્યતા ...	૪૪૭
વીર્યના દોષોની ચિકિત્સા ...	૪૪૮

નિપથ

પલિત(વોડા વગેરે)નું નિદાન તથા નક્ષણ	૪૨૦
મચ્છરિખાનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
ચૌવનપિ કા(ખીન)નું નિદાન તથા નક્ષણ	"
પક્ષિની-દંડનું નિદાન તથા નક્ષણ	૪૨૧
જનુમણિ(લાખા)નું નિદાન તથા નક્ષણ	"
મશ-મખનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
નિતકાન(તિન)નું નક્ષણ તથા નિદાન	"
ન્યંબનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
અમકીન	"
વ્યગ(દાઝ)નું નિદાન તથા નક્ષણ	"
પરિવર્તિખાનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
અપાદિકાનું નિદાન તથા નક્ષણ	૪૨૨
નિરંદ્ર રાત્રીનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
સાનિરંદ્રશુદ્ધનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
અદિપુત્રનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
દાણુ-જનું નિદાન તથા નક્ષણ	૪૨૩
શુદ્ધ રા(આગણ)નું નક્ષણ તથા નિદાન	"

અધ્યાય ૧૪મો

ઉપક્રમ	૪૨૩
શકદોષી ઉત્પત્તિ થતા વ્યાધિઓની અપ્રાપ્તિ અને સખ્યા	"
સરપિખાનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
અશ્વિનિખાનું નક્ષણ તથા નિદાન	૪૨૪
અશ્વિનનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
કૃષ્ણિકાનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
અનજનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
મૃદ્ધિનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
સમૃપિ-ખાનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
અવમથનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
પુષ્કરિખાનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
અપશાહનિનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
ઉત્તમાનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
સનપાનનું નક્ષણ તથા નિદાન	૪૨૫
તવ્રપાનનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
શોણિનાણુનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
માસાશુદ્ધનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
માસપાશુદ્ધનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
વિદ્યુતિનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
તિતકાનનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
શકદોષી થયેના અમક અસાધ્ય વ્યાધિઓ	૪૨૬

અધ્યાય ૧૫મો

ઉપક્રમ

૪૪

નિપથ

૪૪

બમ્બાના નિાનો અને મુખ્ય બે બે	૪૨
મધિમુકતાના ૮ બે	"
સધિમુકતનું સમાન્ય નક્ષણ	"
સધિમુકતાના ૮ બેદોના શુદ્ધાશુદ્ધ નક્ષણો	"
કાઝબમ્બાના ગાર બે	૪૨૭
કાઝબમ્બાના મામાના નક્ષણ	"
કાઝબમ્બાના ગાર બેદોના શુદ્ધાશુદ્ધ નક્ષણો	"
અમુક ભગ્નો દષ્ટમાધ્ય	૪૨૮
બમ્બોની અસાધ્યતાનું વિવેચન	"
અપચાના પ્રયાસે ચિકિત્સાની અસમ્મતા	"
અમુક અગ્નિઓમા અમુક ભગ્નો	"
અધ્યાય ૧૬મો	
ઉપક્રમ	૪૨૯
મુખરોગોની સખ્યા આદિ	"
હોમના રોગોના નિાનો	"
વાયુથી થયેના હોમના રોગનું નક્ષણ	"
પિત્તથી થયેના હોમના રોગનું નક્ષણ	૪૩૦
કફથી થયેના હોમના રોગનું નક્ષણ	"
ત્રણે દોષોથી થયેના હોમના રોગનું નક્ષણ	૪૩૧
રધિરથી થયેના હોમના રોગના નક્ષણ	"
ભાસથી થયેના હોમના રોગનું નક્ષણ	"
મેઘથી થયેના હોમના રોગનું નક્ષણ	"
પ્રહારથી થયેના હોમના રોગનું નક્ષણ	"
દત્તોના મુગેમા થતા રોગોના નામો	"
શીતાદનું નક્ષણ અને નિદાન	"
દત્તપુષ્પનું નક્ષણ તથા નિદાન	૪૩૨
દત્તેષ્ટનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
શોષિરનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
મહાશોષિરનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
પરિદરનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
ઉપદરનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
દત્તેષ્ટનું નક્ષણ તથા નિદાન	૪૩૩
વર્દનનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
અધિમાસનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
પાચ પ્રકારની દત્તનાગીઓના નક્ષણો તથા નિાનો	૪૩૪
દત્તોના રોગોના નામ	"
દાનનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
કૃષ્ણિકાનું નિદાન તથા નક્ષણ	"
તદર્શનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
બલનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
દત્તેષ્ટનું નક્ષણ તથા નિદાન	"
કપાનિકાનું નક્ષણ તથા નિદાન	૪૩૫

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૪ થો

ઉપક્રમ	૪૬૪
પ્રાણો (શરીરને ડવાળનારા મુખ્ય પદાર્થો)	"
સાન તથાઓ (આમશીઓ)	"
સાન ક્ષણો (આશયોનાં અંતરંગમાં સમાપ્તઓકરણ ક્ષણો)	૪૬૬
ગર્ભવતીનું રજ કેમ દેખાતું નથી!	૪૬૭
ગર્ભમાં યકૃત, પ્લીહા, કુષ્ઠુસ તથા મળની પોરકીની ઉત્પત્તિ	૪૬૮
આંતરંગ, શુદ્ધ તથા મુત્રાશયની ઉત્પત્તિ	"
ગર્ભની ડબની ઉત્પત્તિ	"
ગર્ભના સ્તોત્રાની, પેશાઓની, શિરાઓની, રનાયુઓની અને આશયોની ઉત્પત્તિ	"
શુદ્ધ તથા વૃષ્ણોની ઉત્પત્તિ	"
હૃદય, ચેતના, જાગૃતિ અને નિદ્રા	"
નિદ્રા, તેનું કારણ અને તેના ભેદ	૪૬૯
નિદ્રા, જાગૃતિ, સ્વપ્ન તથા મુપુષ્પિનાં કારણ	"
દિવસે કોઈવાનો-રાતે ઉગ્મગરે કરવાનો નિષેધ.	"
કંઈક છૂટ-તેનાં કારણો	૪૭૦
દિવસની નિદ્રા અને રાતના ઉગ્મગરનો ત્યાગ કરવાથી લાભ	"
નિદ્રા પર કાબૂ ધરાવનારાને છૂટ	"
નિદ્રાના નાશનાં નિદાનો અને ચિકિત્સા	૪૭૧
નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાનું નિરૂપણ	"
નિદ્રાના અતિયોગની ચિકિત્સા	"
અમુક રોગીઓને રાતે ઉગ્મગરે અને અમુક રોગીઓને દિવસે નિદ્રા કરવાનો વિધિ	"
તંદ્રાનું લક્ષણ	"
અગાસાનું લક્ષણ	"
કેવમનું લક્ષણ	૪૭૨
આગસનું લક્ષણ	"
ઉત્ક્રેશનું લક્ષણ	"
ગ્ધાનિનું લક્ષણ	"
ગૌરવ (ભારેપણા)નું લક્ષણ	"
મુઝી, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રાનાં નિદાનો	"
ગર્ભની વૃદ્ધિ થવાનું બીજું કારણ	"
શરીર વધે છે તેમ દૃષ્ટિ વગેરે ન વધે	૪૭૩
શરીર ક્ષીણ થવા છતાં નબ્બ અને કેશ સદા વધે	"
સાન પ્રકૃતિઓ	"
વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ	"
પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ	૪૭૪
કૃદ્ધપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતપિત્તકૃદ્ધપ્રકૃતિ, પિત્તકૃદ્ધપ્રકૃતિ

અને વાતપિત્તકૃદ્ધપ્રકૃતિનાં લક્ષણ	૪૭૫
ઉમરગર પ્રકૃતિરૂપ દોષો ટળતા નથી	"
કેટલાકના મતે પાંચ ભૌતિક પ્રકૃતિઓ	"
સાત્ત્વિક સર્વોપાયાનાં સાત શરીરો	૪૭૬
રાજસ સર્વોપાયાનાં છ શરીરો	૪૭૭
તામસ સર્વોપાયાનાં ત્રણ શરીરો	"
પ્રકૃતિઓ જાળવાનું પ્રયોગન	૪૭૮

અધ્યાય ૫ મો

ઉપક્રમ	૪૭૮
ગર્ભનું તથા પંચમહાભૂતોની ક્રિયાઓપૂર્વક શરીરનું લક્ષણ	"
શરીરમાં છ અંગો	"
શરીરનાં પ્રલંગો	"
અંગપ્રત્યાંગાત્મક શરીર	૪૭૯
ત્વચા વગેરે વિભાગોની સંખ્યા	"
આશયોનો વિસ્તાર	"
અંત્રા (આંતરંગો)નો વિસ્તાર	"
બહાર દેખાતા સ્તોત્રોનો વિસ્તાર	૪૮૦
કંડારો (મોટી રનાયુઓ)નો વિસ્તાર	"
જળો (જળાંઓ)નો વિસ્તાર	"
કુઓ (ગાભા)નો વિસ્તાર	"
રજ્જુ (દોરી)ઓનો વિસ્તાર	૪૮૧
સીધાઓનો વિસ્તાર	"
સંધાતો (અસ્થિઓના જડ્યાઓ)નો વિસ્તાર	૪૮૧
સીમંતો (સૌંદ સંધાતોને થોભાવી રાખનારા સંધાઓ)નો વિસ્તાર	"
અસ્થિઓનો વિસ્તાર	"
હાથપગમાં ૧૨૦ અસ્થિઓ	૪૮૨
કમર, પડખાં, ખીર, પેટ અને છાતીમાં અર્ધાંત કાકામાં ૧૧૭ અસ્થિઓ	"
કાકી ઉપરના પ્રદેશોમાં ત્રેસર અસ્થિઓ	"
અસ્થિઓના પાંચ ભેદ	"
શરીરના ટેકાઓ રૂપે અસ્થિઓ	૪૮૩
સંધિઓ (સાંધાઓ)ના જે ભેદ	"
સંધિઓનો વિસ્તાર	"
શાખાઓ-હાથપગમાં ૬૮ સંધિઓ	"
કાકામાં ૫૯ સંધિઓ	"
કાકી ઉપરના પ્રદેશોમાં ૮૩ સંધિઓ	૪૮૪
આકૃતિઓ ઉપરથી સંધિઓના આઠ ભેદ	"
પેશીઓ વગેરેના સાંધાઓની સંખ્યા નથી	"
રનાયુઓનો વિસ્તાર	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
તેના દોરાની ચિત્રિત્તા	૪૪૮	ખૂંધા વડે ખોડાણા ચારે બાજુએ છે ?	૪૫૫
તેની નુકલ્પના વચ્ચે	૪૪૯	ગભગ મતાન બેસવાનું મનુ નથી તથા	
તેની નુકલ્પના નમ્ર	"	નિષ્કામન મનુ નથી તેનું કારણ	૪૫૬
પ્રેમ વશ તથા તેના ઉપર	"	ગભગ સત્તા રોજ નથી તેનું કારણ ...	"
પ્રેમની ચિત્રિત્તા	"	માતાના નિશ્ચય વગેરેથી ગભને નિશ્ચય	"
ગુલાન અને રંગ ન આવના તેનું નિર્ણય તથા	૪૫૦	અવરોધની રચના વગેરે રચનાવિષય છે	"
ચિત્રિત્તા	"	પ્રાચીન માણસોને પૂર્વજનું મનુષ્ય મન ? ..	"
મીઠું થયેલા રંગની પીઠ ચિત્રિત્તા	"	મદ્યના મરગોમાં મર્મની મુખ્યતા	"
રંગવચનમાં પામવાના નિયમો અને તે ન પામ	"	અધ્યાય ૩ જે	
વાર્ષી પ્રગળે નુ માન	"	ઉપક્રમ	૪૫૬
પ્રેમ એકે વિષે કરવાનો વિધિ	"	વીર તથા રંગનું મનુષ્ય	"
રંગવચન પામી ગયે પછીના વિધિ	૪૫૧	મર્મનું અવરણ તથા માતાનો પ્રવેશ	૪૫૭
મીઠી છત્રાપી સ્ત્રીસંગ ચારે ?	"	પુત્ર, કન્યા કે નપુમ્ન ના કારણો અને કનુકાગ	"
રંગવચનમાં પહેલી રંગ રાત્રિઓમાં સ્ત્રીસંગ	૪૫૨	રંગ દેખાયા વિના પણ કનુમતીના લખણો	૪૫૮
રવાથી નુ સાન	"	કનુ જતા વીરની મર્મશયમાં અપ્રાપ્તિ	"
નવવાપણીની પહેલી રંગ રાત્રિમાં સ્ત્રીસંગ ન	"	રંગનું યોગિના મુખમાં આવવાનું કારણ તથા	"
મરવાનું બીજું કારણ	"	રંગેશની વર્ણના અવધિ	"
સ્ત્રીસંગની અપ્રાપ્તિ	"	કનુમતીના મેકીના દિવસોમાં મર્મ રહે તો પુત્ર	"
ગભ વતીને નમ્ર દેવો	"	અને એકીના વિષયોમાં કન્યા	"
નાર નાથના સનિધ્ધથી સારા પુત્રોનો જન્મ	૪૫૩	મૈથુનના અન મર્મ રંગની ગુરુ પરીક્ષા	૪૫૯
મનના ગૌર કે શ્યામ વગેરે વર્ણો	"	મર્મ રંગના ચિહ્નો	"
મનની આબોધા નિમિત્ત થવાનું કારણ	"	મર્મવતીએ પામવાના નિયમો	"
ના દિવસ મુધી સ્ત્રી થીજેના રંગનો મથુન	"	પ્રથમ ચાર માસમાં મર્મની ગ્રિહિતિ	"
સમયમાં પાઠો સચાર મે ?	"	મર્મ પીની છત્રા નહિ પૂરવાથી મર્મની	"
એકીરખતે એ મર્મ રહેવાનું કારણ	"	નિરૂતિ, છત્રા પૂરવાથી મર્મનું દિન,	"
આલેખ નપુસકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ	૪૫૪	અને છત્રા પ્રમાણે પુત્રની ઉત્પત્તિ	૪૬૦
અને તેના નપુસકનું લખણ	"	પાચમારી આરમ્ભ મહિના મુધીમાં મનની	"
નૌગધિક નપુસકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને	"	સ્થિતિઓ અને કન્યા મહિનામાં જન્મ	"
તેના નપુસકનું લખણ	"	ચોક્કસ ગણાય ?	૪૬૧
સ્ત્રી નપુસકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને	"	ગભ નિરાહાર જ રહે તો પગ ઉદરમાં તેને	"
તેના નપુસકનું લખણ	"	રવાનું તથા ઉચ્ચવાનું સાધન	૪૬૨
૧૧ નપુમ્નની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને	"	મનનું અનુષ્ઠાન જ પ્રથમ ગપ્તે એ વિચારના	"
તેના નપુસકનું લખણ	"	મોતની અવગતિ	૪૬૩
૧૨ નપુસકની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ અને	"	મર્મના અંગો તથા પ્રત્યંગો એકી વખતે	"
તેના નપુસકનું લખણ	"	પર છે	"
સ્ત્રીનપુસક (વેદ)ની ઉત્પત્તિનું ખાસ કારણ	"	ગૌરમાં પિતા માતા રમ આવતા, મરવ અને	"
અને તેનું લખણ	"	સામંત્રી થવા વિનાનો તથા પુત્રો	૪૬૪
પાંચ પુરુષનપુસકોમાં પહેલા અરે વીર હોય	૪૫૫	મર્મમાં પુત્ર, કન્યા નપુમ્ન કે જે નાની	"
અને પાંચમાને ન હોય	"	પછીના મરવાના ચિહ્નો	"
જવા આકારમાં તેની પ્રગ	"	માતાઓના અગરજો પ્રમાણે સતાનો	૪૬૫
૧૩ નથા કોમળ અગ્રિયમાં મર્મ	"	અવવેશની રચના અને અવવેશના યુગ્મોનો	"
ગભ મેળો, નથા તથા નાપુધી રહિત કોમળાનું કારણ	"	કારણ	"
અપ્રાપ્તિ જેવા ગભ દોરાનું કારણ	"		"

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૪ થો

ઉપક્રમ	૪૬૪
પ્રાણો (શરીરને જીવાડનારા મુખ્ય પદાર્થો) ...	"
સાત ત્વચાઓ (ચામડીઓ)	"
સાત દલાઓ (આશયોનાં અંતરોમાં સીમાડાઓરૂપ કલેદો)	૪૬૬
ગર્ભવતીનું રજ કેમ દેખાતું નથી? ...	૪૬૭
ગર્ભમાં યકૃત, પ્લીહા, કુકુસ તથા મળતી પોદડીની ઉત્પત્તિ	૪૬૮
આંતરડાં, ગુદા તથા મૂત્રાશયની ઉત્પત્તિ ...	"
ગર્ભની જામની ઉત્પત્તિ	"
ગર્ભના સ્ત્રોતોની, પેશીઓની, શિરાઓની, સ્નાયુઓની અને આશયોની ઉત્પત્તિ ...	"
શુક્રા તથા વૃષ્ણોની ઉત્પત્તિ	"
હૃદય, ચેતના, જાગ્રતિ અને નિદ્રા	"
નિદ્રા, તેનું કારણ અને તેના ભેદ	૪૬૯
નિદ્રા, જાગ્રતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિનાં કારણ... ..	"
દિવસે જાગવાનો-રાતે જાગરો કરવાનો નિષેધ, કંઈક છૂટ-તેનાં કારણો	૪૭૦
દિવસની નિદ્રા અને રાતના જાગરનો	"
ત્યાગ કરવાથી લાભ	"
નિદ્રા પર કાબૂ ધરાવનારાને છૂટ	"
નિદ્રાના નાશનાં નિદાનો અને ચિકિત્સા	૪૭૧
નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાનું નિષ્પણ	"
નિદ્રાના અતિયોગની ચિકિત્સા	"
અસુક રોગીઓને રાતે જાગરો અને અસુક રોગીઓને દિવસે નિદ્રા કરવાનો વિધિ ...	"
તંદ્રાનું લક્ષણ	"
અગાસાનું લક્ષણ	"
કલમનું લક્ષણ	૪૭૨
આળસનું લક્ષણ	"
ઉત્કલેશનું લક્ષણ	"
ગ્ધાનિનું લક્ષણ	"
ગૌરવ(ભારેપણા)નું લક્ષણ	"
મૂર્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રાનાં નિદાનો	"
ગર્ભની વૃદ્ધિ થવાનું બીજું કારણ	"
શરીર વધે છે તેમ દષ્ટિ વગેરે ન વધે	૪૭૩
શરીર ક્ષીણ થયા છતાં નખ અને કેશ સદા વધે ...	"
સાત પ્રકૃતિઓ	"
વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ	"
પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ	૪૭૪
કફપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વાતપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફપ્રકૃતિ

અને વાતપિત્તકફપ્રકૃતિનાં લક્ષણ	૪૭૫
ઉંમરભર પ્રકૃતિરૂપ દોષો ટળતા નથી	"
કેટલાકના મતે પાંચ ભૌતિક પ્રકૃતિઓ	"
સાત્ત્વિક સર્વોવાળાં સાત શરીરો	૪૭૬
રાજસ સર્વોવાળાં છ શરીરો	૪૭૭
તામસ સર્વોવાળાં ત્રણ શરીરો	"
પ્રકૃતિઓ જાણવાનું પ્રયોજન	૪૭૮

અધ્યાય ૫ મો

ઉપક્રમ	૪૭૮
ગર્ભનું તથા પંચમહાભૂતોની ક્રિયાઓપૂર્વક શરીરનું લક્ષણ	"
શરીરમાં છ અંગો	"
શરીરનાં પ્રત્યાંગો	"
અંગપ્રત્યાંગાત્મક શરીર	૪૭૯
ત્વચા વગેરે વિભાગોની સંખ્યા	"
આશયોનો વિસ્તાર	"
અંત્રા(આંતરડાંઓ)નો વિસ્તાર	"
બહાર દેખાતા સ્ત્રોતોનો વિસ્તાર	૪૮૦
કંડરાઓ(મોટી સ્નાયુઓ)નો વિસ્તાર	"
બજો(બળાંઓ)નો વિસ્તાર	"
કુચો(ગાભા)નો વિસ્તાર	"
રજ્જુ(દોરી)ઓનો વિસ્તાર	૪૮૧
સીવણીઓનો વિસ્તાર	"
સંધાતો(અસ્થિઓના જથ્થાઓ)નો વિસ્તાર ...	૪૮૧
સીમંતો(ચૌદ સંધાતોને થોભાવી રાખનારા સંધાઓ)નો વિસ્તાર	"
અસ્થિઓનો વિસ્તાર	"
હાથપગમાં ૧૨૦ અસ્થિઓ	૪૮૨
કમર, પડખાં, પીઠ, પેટ અને છાતીમાં અર્થાત કોઠામાં ૧૧૭ અસ્થિઓ	"
કોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ત્રેસઠ અસ્થિઓ	"
અસ્થિઓના પાંચ ભેદ	"
શરીરના ટેકાઓ રૂપે અસ્થિઓ	૪૮૩
સંધિઓ(સાંધાઓ)ના બે ભેદ	"
સંધિઓનો વિસ્તાર	"
શાખાઓ-હાથપગમાં ૬૮ સંધિઓ	"
કોઠામાં ૫૯ સંધિઓ	"
કોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ૮૩ સંધિઓ	૪૮૪
આકૃતિઓ ઉપરથી સંધિઓના આઠ ભેદ	"
પેશીઓ વગેરેના સાંધાઓની સંખ્યા નથી	"
સ્નાયુઓનો વિસ્તાર	"

નિવચ

૪૪

હાથપગમા ઝમે ગ્નાયુઓ
 ઝામા ઝમેનીસ ગ્નાયુઓની વહેચણી
 ઝામ્થી ઉપરના ઝામોમા ઝામ ગ્નાયુઓ
 ગ્નાયુઓના ચાર બે
 ગ્નાયુઓના ઝામોમા નથા ન ગ્નાયુઓને
 શર્માક્યા ઝરના ઝયાનાની જરૂર
 પેશીઓનો વિગતાર
 હાથપગમા ન્યારસો પેશીઓ
 ઝામામા છામર પેશીઓ
 ઝાકથી ઉપરના ગ્નાયુઓનો નોનીમ પેશીઓ
 પેશીઓનું ઝયાજન
 સ્નાઓનો વીસ પેશીઓ અધિષ્ટ હોન
 ઝયાઓને અનસરી પેશીઓના અનેકકા
 પુરાના નિહોમા તથા જુદોમા રહેનારી
 પેશીઓ ઝાઓને ઝયા પ્રદેશમા
 મોનિનું તથા ગભાશનું ઝામ
 ગભની ઝિયલિન ઝામ
 અણુવેદના તત્ત્વોમા શરત નહીં જરૂર
 શરીરના સધળા વિનાઓનું જાણી શાખથી તથા
 પ્રત્યક્ષ મેળવનું
 કેના શમન તાકીદારી ઝામી રીત જનું ?
 જવળ જવામા ઉત્પત્તિ થતા નથી
 શાખ તથા પ્રત્યક્ષ એ બન્નેથી શરીરના અન્યથો
 જોનાની જરૂર

અધ્યાય ૬૬

ઉપક્રમ

મમોની સખા તથા પાચ જના
 મમોની પાચ જનોની એક જ સખા
 શરીરના પ્રદેશમા ૧૦૦ મમોની વહેચણી
 પગમા રહેલા મમેના નામે
 પે તથા છાતીમા રે મમાના નામે
 પીમા રહેલા મમાના નામે
 હાથમા રહેલા મમાના નામે
 ઝામ્થી ઉપરના ભાગોના મમો
 સવળા મમામા મામના મમા મા છે
 સવળા મમામા શિરાઓના મમો મા છે
 સવળા મમોમા નાયુઓના મમા કયા છે
 સવળા મમોમા અરિથઓના મમો કેના છે
 સવળા મમોમા સધિઓના મમા છે
 સવળા મમોના બીજા પાચ જન અને રે મા
 મમોની મમા
 સઘપ્રાણુદર આદિ પાચ મનોન વિવેચન
 મમોનો પ્રદાર થતા પ્રાણુના આદિ થવાના મરજા

નિવચ

૪૫

સવળા મમાના પ્રાણુ ઉપર માગે અમર થાનું ?
 ઝાનાક આચાયાની જુદાજુદા માન્યતાઓ
 આચારીનો મિહાન વધાર નથી
 મમરૂપ એ પ્રદેશમા પ્રદાર થતા સવળા શરીરમા
 પી
 સવળા મમોમા ઝનાર થવાની નિયમિત કૃતિ
 જરૂર
 પ્રાણુદરપોતા રખત જ અને રખતમા રાર
 પગના મમોના થાનું તથા મમેના પ્રદારથી
 થતી વ્યથાઓ
 હાથના મમના થાનું તથા તે મમાના પ્રદારથી
 થતી વ્યથાઓ
 પે અને છાતીના મમાના રથાનું તથા તે મમોમા
 પ્રદારથી થતી વ્યથાઓ
 પીના મમાના થાના તથા તે મમોમા પ્રદારથી
 થતી વ્યથાઓ
 ઝામી ઉપરના પ્રદેશમા મમેના આનો-તમા
 પ્રદાર થાયથી થતી વ્યથાઓ
 સવળા મમેના જુદાજુદા માપ
 મમેના માપ લેવાનું મરજી અને ક્ષિપ્રમા કે
 તબક્કા થમા થાનું તો ખાસ કિયા
 સખાદિના પ્રયોગથી રથાને મરજીદાર અો
 અમરજીમર વિના
 પ્રાણુદર મમોના થા ન પામેના હો છે
 બીજા પ્રદેશમા થવાના પ્રદારો કરના મમોમા
 થવાના પ્રદારો બારે છે
 સઘપ્રાણુદર મમમા પ્રદાર થવાનું બમણું
 માનવરૂપ પુદર મમમા પ્રદાર થવાનું બધું
 વૈકલ્પિક મમમા પ્રદાર થવાનું નમગ
 વિશા મમમા પ્રદાર થવાનું નમગ
 રજ્જુર મમમા પ્રદાર થવાનું જાણી
 મમની પાચ થાનો પ્રદાર મમમા થયેના
 પ્રદાર જોવા મારી
 મમમા પ્રદાર થવાની ચિન્હિમામા વેદના
 માગીજની જરૂર
 મમમા કે તની સમીપના પ્રદેશમા થયેના
 વિરો અનિ મદમા છે
 અધ્યક્ષ ઝામો
 ઉપક્રમ
 શિરાઓની સખા મમ મગ અો પ્રમાર
 શિરાઓ અા જાણેલ એમ્બીઓનો આધાર
 મૂળ શિરાઓના મમે આનો અો તેમથી
 બીજા શિરાઓની ઉત્પત્તિ

વિષય

પૃષ્ઠ

સાતસો શિરાઓની વહેંચણી ...	...	...
વાતવાહિની શિરાઓમાં વાયુનાં કર્મો ...	૫૦૬	...
પિત્તવાહિની શિરાઓમાં પિત્તનાં કર્મો ...	...	...
કફવાહિની શિરાઓમાં કફનાં કર્મો ...	...	...
રક્તવાહિની શિરાઓમાં રક્તનાં કર્મો ...	૫૦૭	...
ખરી રીતે સઘળા શિરાઓમાં સઘળા દોષો વહે છે	...	...
શિરાઓના શુદ્ધ વર્ણો ...	...	...
નહિ વીંધવા યોગ્ય શિરાઓના નિર્દેશ ...	...	...
શાખાઓની નહિ વીંધવા યોગ્ય શિરાઓ ...	૫૦૮	...
કોઠાની ન વીંધવા યોગ્ય ગચ્છીસ શિરાઓ ...	...	...
કાંઠની ઉપરના પ્રદેશોમાં નહિ વીંધવા યોગ્ય	...	...
પચાસ શિરાઓ ...	૫૦૯	...
શિરાઓની સંખ્યા સુદરર કરી શકાતી નથી	૫૧૦	...

અધ્યાય ૮ મો

ઉપક્રમ ...	...	૫૧૦
કેવા રોગીઓની અને કેવી શિરાઓ વીંધવી નહિ	...	...
કેવા કેવા રોગોમાં શિરાઓ વીંધવી ?	...	૫૧૧
નિષેધ કરેલી શિરાઓ વીંધવાની છૂટ	...	...
શિરા વીંધવા પહેલાં કરવાનું મુખ્ય કર્મ	...	...
શિરાઓ ક્યારે ન વીંધવી ?	...	૫૧૨
માથાની શિરાઓ વીંધવાની રીત	...	...
પગ કે હાથની શિરાઓ વીંધવાની રીત	...	...
કમર, પીઠ કે કાંધની શિરા વીંધવાની રીત	...	૫૧૩
પેટની કે છાતીની શિરા વીંધવાની રીત	...	...
પગમાં, ઉપરથ. હાલો નીચેનો ભાગ, તાળવું,	...	...
કે દાંતનાં પેદાંની શિરા વીંધવાની રીત	...	...
શરીરના વિભાગો અને રોગ અનુસાર શિરાઓ	...	...
ઉદાગવાની યુક્તિ	...	...
શુદ્ધાશુદ્ધ પ્રદેશોમાં શસ્ત્ર ધોંચવાનું પ્રમાણ અને	...	...
શસ્ત્રોનો ઉપયોગ	...	...
શિરા વીંધવાના સમય	...	૫૧૪
ખરાખર વીંધાયેલી શિરાનું લક્ષણ	...	...
શિરા પ્રથમ ખરાખર લોહી ન જરે	...	...
શિરા કોઈ વખતે ઝરતી હોવાનું કારણ	...	...
લોહી ઝરવું જરૂરી છતાં ક્ષીણતા કે મર્યાદા લીધે	...	...
એકવાર સ્વા ન થાય તો ફરી કરવો	...	...
લોહીનો અલંત સ્વા કરવાનો નિષેધ	...	૫૧૫
લોહી કાઢવામાં છેલ્લું વળન	...	...
રોગોને અનુસરી વીંધવા યોગ્ય શિરાઓના પ્રદેશો	...	...
ખરાખર રીતે વીંધાયેલી શિરાઓના ભેદો	...	૫૧૭
શિરાઓના વીસ ભેદોનાં શુદ્ધાશુદ્ધ લક્ષણો	...	...
શિરાઓ વીંધવામાં સાવચેતીની જરૂર	...	૫૧૮

વિષય

પૃષ્ઠ

શિરાઓનો વેધ વધારે લાભકારી ...	...	૫૧૯
શિરાવેધ વગેરે ક્રિયા વખતે પાળવાની પરેશ	...	...
જગડેલું લોહી કાઢવાના પાંચ ઉપાયો	...	...
અધ્યાય ૯ મો		
ઉપક્રમ ...	...	૫૨૦
ધમનીઓની શિરાઓ તથા સ્ત્રોતોથી ભિન્નતા	...	...
હોવાનાં કારણો	...	...
ક્રોધ, નીચે, તથા આડી ગયેલી ધમનીઓની સંખ્યા	...	૫૨૧
ક્રોધ ગયેલી ધમનીઓનાં શુદ્ધાશુદ્ધ કાર્મો	...	...
નીચે ગયેલી ધમનીઓનાં શુદ્ધાશુદ્ધ કાર્મો	...	૫૨૨
આડ ગયેલી ધમનીઓનાં કાર્મો	...	...
હવાતમાને શબ્દાદિ વિષયો ગ્રહણ કરાવનારી	...	...
ધમનીઓની ક્રિયા	...	૫૨૩
ધમનીઓમાં રહેનારા અનુક્રમ સ્ત્રોતો, તેઓનાં	...	...
મૂળ અને લક્ષણો	...	...
રીવણમાં છેદનભેદનાદિ વખતોનાં લક્ષણો-તેઓનું	...	...
નિરૂપણ	...	૫૨૫
જો માણસને સ્ત્રોતમાં વેધ થાય છે તેની ચિકિત્સા	...	...
સ્ત્રોતનું લક્ષણ	...	...

અધ્યાય ૧૦ મો

ઉપક્રમ ...	...	૫૨૫
ગર્ભિણીએ પાળવાના નિયમો	...	...
ગર્ભિણીના મુખપ્રસવ માટે ધૈર્યના ઉપચારો	...	૫૨૬
ગર્ભિણીનો સુવાવડના ઘરમાં પ્રવેશ અને તે ઘર	...	...
કેવું જનાવડું તે	...	૫૨૭
પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો	...	...
પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીને કરવાના ઉપચારો	...	૫૨૮
સુવાણીઓએ શું કરવું તે વિષે	...	...
પીડ ન આવતાં છતાં જ્વર થવાથી સંતાનની	...	...
થતી ખરાબી	...	...
ગર્ભ અવજો હોય કે અટકી રહે ત્યારે શું કરવું ?	...	...
જન્મેલા બાળકને કરવાના ઉપચારો	...	૫૨૯
સ્ત્રીઓને ધાવણ આવતાં સુધી બાળકને તૃપ્ત	...	...
રાખવાની યોજના	...	...
સૂતિકાને કરવાના ઉપચારો	...	...
સૂતિકાપાણું ક્યારે મટે ?	...	૫૩૦
બાળક દેશની સૂતિકાના ઉપચારમાં વિશેષ	...	...
સૂતિકાનો સામાન્ય ઉપચાર અને પરેશ	...	૫૩૦
વૈદ્ય સુવાવડીની ખાસ કાળજી રાખવી	...	...
પ્રસવમાં જોળ ન પડવાથી થતા ઉપદ્રવો અને	...	...
જોળ પાડવાના ઉપાયો	...	૫૩૧
સૂતિકાના મુશ્કેલ નામના રોગનું નિદાન તથા લક્ષણ	...	...

નિરપ

૪૪

નક્કરની ચિંતિયા
 માગખે મરના ઉપચારે
 મને વિષે બાગખુ નામ પાડુ
 માગખે ધવત્રવા ધાર કેવી જેડેએ ?
 માગખે ધવત્ર દૂધ ધવત્ર રાનો વિધિ
 વાર ૧ નવાથી તથા પહેન દૂધ નહિ મ નથી
 નુકસાન
 કાંધવાળી ધાવથી નુકસાન
 ધારણ મરા ૧૨ ન આવે તો ઉભા
 આ ૧ ધાવણની પગમા
 કેવી જીનુ ધારણ ધવત્ર નહિ ?
 માગ ના બ રના મેગ તણુસો ઉપાર
 માગ ના મેગને ઠાગવાનો બોધપ્રાર
 માગખે દેવાના બોધથી નાના
 માગખે બોધ દરાની બીજી યુક્તિ
 માગખે બરના વિરામ વિગત
 માગ નુ તાગતુ નીચે બેસી બાર તો તેની
 નિ નપ્રવ ચિંતિયા
 માગ ની નામિકૂની ૧૫ તા નતી નિ ન
 પૂર ચિકિસા
 માગ ની યુ ૧ પકે તની ચિંતિયા
 માગ ને તરુરનીમા પપુ માફ હોવાથી વી બ
 બોધકપ છે
 માગ ને કેવી રીત ઉઠેરવ ?
 માગખે સારી ગેતે ઉઠેરવાથી નામ
 નામ તથા ત કે મરથી બાગકની રક્ષા
 માગખે ધારણ બોડુ મગતુ હોય કે મિન ન
 મગતુ ન હોય તો શુ મરતુ ?
 માગ ને બન કારે કેડ ?
 માગખે બનાનામા બ રાખસાની અને માન
 મેકેથી બચાવાની જગ
 માગ ને બામનકો નાડુ પચાના નહણી
 માગ ને કમગે મ્દ વિદ્યા બચાવવી ?
 પુનન ચો ૧ ૫ માથે ૫મ કારે મરતુ અને
 ન્યા કે ની ઉમરની બેકેએ ?
 મ મ્દો પગી જીસમાગમ
 કેવી બી કે પુત્ર મગ મન મો બચાવ છે
 મનસાવના તથા મગપાનના પુત્રવે અને
 મગસાની ચિંતિસા
 મનના વારવાર કરવાની ચિકિસા
 માગપાનના તથા મન ખસવાના ઉપ વે અને
 તની ચિંતિયા

નિરપ

૪૪

મગપાનમા કરવાની ચિંતિયા
 લીન મગના નિ ન, નજી તથા ચિંતિયા
 મગ સાયુથી પેમા બ મુખ્ય તેના (ઉપવિદ્યાના)
 નજી તથા ચિંતિયા
 પે મગથી વધુ પછી નાનુ થાય તેની
 નિ નપ્રવ ચિંતિયા
 મગિ પીઆનો મગસાવ બાં બચાવવા દર
 મહિને મરનાના ઉપચાર
 ૫ ૪ ૭ વા પગી બી જે પ્રમદ થાય તા તે માગક
 બ ૧ બાયુચવાળુ થાય
 મગિ પીતે વમન બાંદિ કિપાનો જે નિરપ છે
 તેનો અપાર
 ૫ ૫ બાગખના તરેર ધારણ, શમિ, મગ તથા
 મુદિવિમમના ઉપાયો

વિકિતિસત્થાન

અધ્યાય ૧ કો

ઉપક્રમ
 નજીના મે ન અને તેના મરણો
 આ અધ્યાયનુ વિનિ પિયચિમિન નામ શા મોડે ?
 આમતુક નજીમા વિર ૧ ચિકિસાનુ વિ શન
 દોષોના વિશેષ ઉપરથી મજીના ૫ ૨ મેદ
 નજીનુ સામાન્ય તથા વિગત લક્ષણ
 ૫ ૭ નજીમા વાયુના ચિકિ
 માત્રમા પિત્તના ચિકિ
 નજીમા કફના ચિકિ
 મજીમા રધિરના ચિકિ
 નજીમા વાયુ તથા પિત્તના ચિકિ
 નજીમા વાયુ તથા મ્દના ચિકિ
 નજીમા પિત્ત તથા કફના ચિકિ
 નજીમા વાડુ તથા રધિરના ચિકિ
 ૫ ૮ મગમા પિત્ત તથા રધિરના ચિકિ
 મજીમા કફ તથા રધિર એ બ નેના ચિકિ
 મજીમા વાન પિત્ત તથા રધિ ના ચિકિ
 મગમા વાયુ મ્દ તથા રધિરના ચિકિ
 નગમા ૬ પિત્ત તથા રધિરના ચિકિ
 ન ગમા વાયુ પિત્ત તથા મ્દના ચિકિ
 નજીમા વાયુ પિત્ત મ્દ તથા રધિર એ ચારેના ચિકિ
 શુદ્ધ નજીમા ચિકિ
 નજીમા માડ નિમિત્તમાઓના નામે
 સાર ચિકિસાઓના નિષ્પણની વ્યવસ્થા
 ૫ ૪ સાડ ચિકિસાઓમાની કેવી કેવી છે ?

વિષય	પૃષ્ઠ
અપતર્પણુ નામની પહેલી ચિહ્નિત્સાનું નિરૂપણુ	૫૫૦
આલેપ (લેપન) નામની બીજી ચિહ્નિત્સાનું નિરૂપણુ	..
પરિષેક (રોગ ઉપર લી વગેરે રેડવું) નામની ત્રીજી ચિહ્નિત્સા	
અભ્યંગ (ઘી તથા તેલ વગેરે સ્નેહન પદાર્થો લગાવવા) નામની ચોથી ચિહ્નિત્સા	... ૫૫૧
સ્વેદન (શેક તથા આદ દેવા) નામની પાંચમી ચિહ્નિત્સાનું નિરૂપણુ	
નિમ્બાપન (સોજનને કે ત્રણને ચોળીને કરમાવી નાખવા) નામની છઠી ચિહ્નિત્સા	
ઉપનાહ (આશીને ગરમ રાખેલાં ઔષધોને વસ્ત્રથી આંધીને આદ દેવા) નામની સાતમી ચિહ્નિત્સા	
પાચન (પકાવવા) નામની આઠમી ચિહ્નિત્સા	૫૫૨
વિસ્તાવણુ (લોહી સ્ત્રાવવા) નામની નવમી ચિહ્નિત્સા	
સ્નેહ (ઘી, તેલ, ચરખી કે મળ્મ પિવડાવવાં) નામની દશમી ચિહ્નિત્સા	
વમન (ઊઘટી કરાવવા) નામની અગિયારમી ચિહ્નિત્સા	
વિરેચન નામની બારમી ચિહ્નિત્સા	
છેદન નામની તેરમી ચિહ્નિત્સા	... ૫૫૩
ભેદન નામની ચૌદમી ચિહ્નિત્સા	
દારણુ (ઔષધોથી ફાડી નાખવા) નામની પંદરમી ચિહ્નિત્સા	
લેખન (ઉખેડવા તથા ખેતરવા) નામની સોળમી ચિહ્નિત્સા	
એપણુ (પરુ તથા શલ્ય વગેરેને શોષી કાઢવા) નામની સત્તરમી ચિહ્નિત્સા	... ૫૫૪
આહરણુ (શલ્ય કાઢવા) નામની અદારમી ચિહ્નિત્સા	
વ્યધન (વીંધવા) તથા સ્ત્રાવણુ (દોષોને સ્ત્રાવવા) નામની આગણીસમી તથા વીસમી ચિહ્નિત્સા	..
સીવન (સીવવા) તથા સંધાન (સાંધવા) નામની એકવીસમી તથા બાવીસમી ચિહ્નિત્સા	
પીડન (ત્રણને લેખોથી દાખ દેવા) નામની ત્રેવીસમી ચિહ્નિત્સા	
શોણિતાસ્થાપન (લોહીના અતિસ્ત્રાવને અટકાવવા) નામની ચોવીસમી ચિહ્નિત્સા	૫૫૫
નિર્વીપણુ (ત્રણમાં થતી બળતરાને તથા તે સંયંધી ન્યવરને શાંત કરવા) નામની પચીસમી ચિહ્નિત્સા	

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉત્કારિકા (ઔષધોની પાતળી લાપસીનો યોગ આપવો) નામની છત્વીસમી ચિહ્નિત્સા	..
કપાય (ત્રણને શુદ્ધ કરવાના ક્વાથ) નામની સત્તાવીસમી ચિહ્નિત્સા	
વર્તિ (ત્રણની અંદર વાટ નાખવા) નામની અઠ્ઠાવીસમી ચિહ્નિત્સા	
કલક (ચટણીની પેઠે વાટેલાં દ્રવ્યોની લૂગદીઓ મૂકવા) નામની આગણત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	૫૫૬
ઘી (ઔષધોના કલકથી પકાવેલું ઘી લગાવવા) નામની ત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	
તેલ (ઔષધોના કલકથી પકાવેલું તેલ લગાવવા) નામની એકત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	
રસક્રિયા (તૈયાર ક્વાથમાં બીજાં ઔષધો નાખી, ક્વાથને પકવી મલમ બેવો ઘાટો કરી તે લગાવવાની) નામની બત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	..
અવચૂર્ણન (ચૂર્ણ ભભરાવવા) નામની તેત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	૫૫૭
કપાયથી માંડી અવચૂર્ણન સુધીની સાત ચિહ્નિત્સાઓ ત્રણોનું શોધનરોપણુ કરે છે	
આ શોધનરોપણુનો વિધિ સર્વ ત્રણો માટે સરખો	૫૫૮
કપાયથી માંડી અવચૂર્ણન સુધીની સાત ચિહ્નિત્સાઓમાં ઔષધોના વિભાગોનો વિષય	..
ત્રણધૂપન (ત્રણને ધુમાડી દેવા) નામની ચોત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	
ઉત્સાદન (ઝિંગ ત્રણને ઝિંગો કરવા ત્રણના માંસને વધારવા) નામની પાંત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	૫૬૦
અવસાદન (ઝિંગ ત્રણને નીચો કરવા માંસને તોડવા) નામની છત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	
મૃદુકર્મ (કઠણ ત્રણને કોમળ કરવા) નામની સાડત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	
દારણુકર્મ (કોમળ ત્રણને કઠણ કરવા) નામની આડત્રીસમી ચિહ્નિત્સા	
ક્ષારકર્મ (ત્રણને ક્ષારથી શુદ્ધ કરવા) નામની આગણચાળીસમી ચિહ્નિત્સા	
અગ્નિકર્મ (ત્રણને ઝાંભવા) નામની ચાળીસમી ચિહ્નિત્સા	
કૃષ્ણકર્મ (રૂઝાએક છતાં સફેદ રહેલા ત્રણને પ્રકૃતિરથ અને કાળો કરવા) નામની એક-તાલીસમી ચિહ્નિત્સા	... ૫૬૨
પાંદુકર્મ (રૂઝાએક છતાં કાળા રહેલા ત્રણને પ્રકૃતિરથ અને સફેદ કરવા) નામની બેનાલીસમી ચિહ્નિત્સા	

વિષય

૫૪

પ્રતિસારણુ નામની (ધોળા અથવા કાળા કેનેડા નળુને સરીરના જેવા વર્ણવાળો મનાવનારી)	
તે તાનીમળી ચિકિત્સા	૫૨૨
ગેમમ જનન (રજાઈ ગયેલા નળુ ઉપર નાકા ઉત્પત્ત કરવા) નામની ચૂરાળીસમી ચિકિત્સા	
ગેમાપહરણ (નળુની જગ્યા ઉપર બેચેના નાકાઓને દૂર દરવા) નામની પિત્તાની સમી ચિકિત્સા	૫૬૩
અગ્નિકર્મ (ગુદામાં પિચમળી દેવા) નામની છેનાનીમળી ચિકિત્સા	
ઉત્તરઅગ્નિકર્મ (નિગમ કૈ થેનિંગા પિચમળી મારવા) નામની મુડનાનીમળી ચિકિત્સા	
મય (પાળે આધવા) નામની અડનાનીમળી ચિકિત્સા	
પનન (નળુ ઉપર પાંગડા મરવા) નામની ઓગણપચામી ચિકિત્સા	
કૃમિન (નળુમાં પડતા દોડાઓને નષ્ટ કરવા) નામની પચામી ચિકિત્સા	૫૬૪
મુદલા (નળુવાળા શરીરને પુષ્ટિ આપવી) નામની ઓકાવનમી ચિકિત્સા	
વિનન (ઝેર હળુનું) નામની માનનમી ચિકિત્સા	૫૬૫
શિગેવિચેન (માથાના દોડાને ખાતી કરવા) નામની ત્રેપનમી ચિકિત્સા	
નગ્ય (નાકમાં મીપા નાખવા) નામની ચોપનમી ચિકિત્સા	
નનધારણ (ઔરવાના દંડકેનો ઢાંગિરા અરધા ચવડાની થમની નાખવે) નામની પચા વનમી ચિકિત્સા	
ધૂત્ર (ધૂમાડા પિત્તવાવે) નામની છાનમી ચિકિત્સા	૫૬૫
મનુમર્પિ (મધ તથા ઘી જગાડવું) નામની મતાનમી ચિકિત્સા	
પન (પનથી મરત દાડતું) નામની અડાનનમી ચિકિત્સા	
આહાર નામની ઓગણપચામી ચિકિત્સા	
ગ્લાવિધાન (નળુવાળાનું રંગબુંદ કરવું) નામની આમી ચિકિત્સા	૫૬૬
નળોમાં મૂચો, ઘ્યાનો, લપટો, ચિકિત્સાઓ અને માધિકાની મર્યાદા	
યાજા ઔષધોવાળા યોગમાં બીજા યોગ ઔરો ઉમેરવામાં દરજન નથી	
યોગમાંના ઔષ્ધોમાંથી શક્ય ઔરો વાપરવા	

વિષય

૫૪

ઔષધ અરોન જણાના તે ટોડી યોગ ઔષધ બીજુ વાપરવું	...	...	...
નળુ તથા ત્રણવાળાના ઉપદ્રવો	..	..	૫૬૭
બીજા ચિકિત્સાનું નિરૂપણ દરે પત્રી	...	...	...
અધ્યાય ૨ જે			
ઉપક્રમ	...	...	...
આ અથની પર પરાનું સમગ્લ અને ગ્રાજોના નજોના નજીવો દેહોની પ્રતિતા	...	...	...
આગતુક અને આપમેળે બેદાયેના દોરજન્ય નજોની આકૃતિઓ	...	...	...
નજોની આકૃતિઓ જાણવાનું મળે	..	..	૫૬૮
આગતુક નજોના છ બે	...	...	...
ઊંઘનું બદલણું	..	...	...
ભિન્નનું બદલણું	..	...	...
ચિહ્નનું બદલણું	..	...	૫૬૯
ક્ષતનું બદલણું	..	...	...
પિચ્ચિતનું બદલણું	..	...	...
ધૂનનું બદલણું	..	...	...
હિમ, નિમ, વિદ્, દાન, પિચ્ચિત અને ધૂનનું મામાન્ય બદલણું તથા ચિકિત્સા	...	...	...
નિમ માટે ખાસ ચિકિત્સા	...	...	૫૭૦
ચદનાદિ તેન	...	...	૫૭૧
બીજુ નયોદશામ તેન	..	...	...
ભિન્ન માટે ખાસ ચિકિત્સા	..	...	૫૭૨
અધ્ધ-જ્ઞોતિ તેન	..	...	૫૭૩
તગરાતિ તેન	...	...	૫૭૪
વિદ્ માટે ખાસ ચિકિત્સા	...	...	...
મમ માનિ તેન	...	...	...
તાપીમાદિ તેન	...	...	...
ક્ષતની તથા પિચ્ચિતની ખાસ ચિકિત્સા	...	...	૫૭૫
ધૂનની ખાસ ચિકિત્સા	...	...	...
ગ્લાનગ્લાન અવપચોવાળા, આડ વગેરે ઉપરથી પડેના, દાનમની ગયેના તથા પ્રદારાનિકથી નત્યંત ક્ષત પામેના વગેરેની ચિકિત્સા	...	...	...
ચરીંગ તથા ઝનુ જે તેનની તથા ઘીની ચોખ્ખા કરવી	..	...	...
તુરના ત્રણ ઉપર દેસાના ધૂનો (ઘી)	...	...	...
તુરના ક્ષતનજની સળધુકન અવરથામાં ઘીના તથા મધાતેનના સિંચનો	...	...	...
સવળા પ્રકારના અદુષ્ટ તુરના મળો કઝાવા મમ માદિ તેન	...	...	૫૭૬
સહોનજોઈ (આગતુક નજો)ની ઉપર તૂટી, મધુર, શીત તથા અન્ય દિષાઓ કરાવો વિધિ	...	...	...

વિષય

પૃષ્ઠ

સર્વ પ્રકારના દુષ્ટ વ્રજો ઉપર કેવી ચિકિત્સાઓ કરવી ?	...	...	૫૭૬
સઘળા પ્રકારના દુષ્ટ વ્રજો ઉપર તેજના, ઘીના તથા કદ્દાના યોગો	...	...	"
દુષ્ટ વ્રજો ઉપર દોષોના ભેદોથી કદ્દાના ભેદો પ્રમેહના તથા કોદના વ્રજોમાં પણ તે પ્રમાણે	...	...	"
ખીનઓએ માનેલા તુરતના વ્રજના અતેક ભેદોનો છિન્ન આદિ ૭ ભેદોમાં સમાવેશ	...	...	"

અધ્યાય ૩ જો

ઉપક્રમ	...	...	...	"
કેવા માણસનું ભગ્ન કષ્ટસાધ્ય છે ?	...	...	...	"
ભગ્નવાળા માણસે પાળવાની પરેશ	...	...	૫૭૮	"
ભગ્નવાળા માણસો માટે પદ્ય	...	...	...	"
ભગ્નને બાંધવાની પદ્ધતિઓ બતાવવાની ચીજો	...	...	...	"
ભગ્ન ઉપર લેપ કરવાના પદાર્થો	...	...	...	"
ભગ્ન ઉપર બાંધેલો પાટો ક્યારે બદલવો ?	...	...	...	"
ભગ્ન ઉપર કેવો પાટો બાંધવો ?	...	...	...	"
ભગ્ન ઉપર સિંચત કરવાનાં દ્રવ્યો	...	...	૫૭૯	"
ભગ્નવાળા માણસ માટે અંદરનું ઔષધ	...	...	...	"
વ્રજવાળા ભગ્નની વિશેષ ચિકિત્સા	...	...	...	"
ઉંમર પ્રમાણે ભગ્ન સુખસાધ્ય તથા ભગ્ન સાંજનું થવાનો સમય	...	...	...	"
અંધિમુક્ત તથા કાંડભગ્ન ટાળવાના ઉપાયો	...	...	...	"
અંધિમુક્ત તથા કાંડભગ્નનાં સ્થાપન	...	...	૫૮૦	"
ઉત્પિપ્ત તથા વિશ્લિષ્ટ અંધિઓની ચિકિત્સા	...	...	...	"
ભગ્ન ઉપર પાટો બાંધવાની રીત	...	...	૫૮૦	"
એકએક અંગના ભગ્ન માટે જુદાજુદા ખાસ વિધિ	...	...	૫૮૧	"
ગંધતેજ	...	...	૫૮૪	"
સ્નેહોત્તમ તેજ	...	...	...	"
ભગ્નની ચિકિત્સામાં વૈદ્યની સંભાળની જરૂર	...	...	...	"
ભગ્નને બરાબર સંધાયેલું અને રુઝાયેલું ક્યારે સમજવું ?	...	...	૫૮૫	"

અધ્યાય ૪ જો

ઉપક્રમ	...	...	...	"
આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	...	"
પડ્ધરણુયોગ	...	...	...	"
પકવાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	...	"
મૃત્તાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	૫૮૬	"
કાન વજેરે ઇંદ્રિયોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	...	"
રસ, માંસ, રુધિર કે શિરામાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્નાયુ, સંધિ કે અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	૫૮૬
અસ્થિમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	"
વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	૫૮૭
સર્વ અંગોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	"
એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા	...	...	"
પિત વજેરેથી મિશ્રિત અથવા ઢંકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	...	...	૫૮૮
સુમિત્રાન, કે જેથી સ્પર્શની ખબર પડતી નથી, તેની ખાસ ચિકિત્સા	...	...	"
વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે ભોજનો	...	...	"
વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે શાસ્ત્રણ નામનો ઉપનાહ	...	...	"
વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે અગ્નિવગરનો સ્વેદ	...	...	"
કાંધ વજેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ખાસ ચિકિત્સા	...	...	૫૮૯
માથામાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ખાસ ચિકિત્સા	...	...	"
વાતવ્યાધિમાં સ્નેહહસ્તિની જ મુખ્યતા	...	...	"
કહેલા તથા નહિ કહેલા સર્વ વાતવ્યાધિ ટાળવાનો સામાન્ય પ્રયોગ	...	...	"
તિલ્વકસર્પિરૂપ સ્નેહવિરચન	...	...	૫૯૦
અણુતેજ	...	...	૫૯૧
સહસ્રપાક અને શતપાક તેજ	...	...	"
પત્રકવણુ	...	...	૫૯૨
સ્નેહકવણુ અને કાંડકવણુ	...	...	"
કદયાણુક કવણુ	...	...	"

અધ્યાય ૫ જો

ઉપક્રમ	...	...	...	૫૯૩
ખીન આચાર્યોના મનનું ખંડન	...	...	...	"
વાતરક્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા નિરુદ્ધિ	...	...	...	"
વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો અને રોગની સ્પષ્ટતા	...	...	૫૯૪	"
વાતરક્ત વાળું કરીને કેને થાય છે ?	...	...	...	"
વાતરક્તના કેવા દરદીની ચિકિત્સા કરવી	...	...	...	"
વાતરક્તમાં રુધિરની ચિકિત્સા પછી દોષની ચિકિત્સા તથા ખીજી ચિકિત્સાઓનો અધિકાર	...	...	...	"
વાયુની પ્રચળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા	...	...	૫૯૫	"
પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા	...	...	૫૯૬	"
રુધિરની પ્રચળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા	...	...	૫૯૭	"
કફની પ્રચળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા	...	...	...	"
જે તથા વ્રજો દોષની અધિકતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા	...	...	૫૯૮	"
સઘળા વાતરક્તોની ચિકિત્સા	...	...	...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
નાનરમ્મની માધ્યના યાત્રા, ઉપચારો અને		ભિનામાનો ખીજે પ્રયોગ	૧૧૫
પાળનાની પરેશ	૫૨	ભિનામાનો ત્રીજો પ્રયોગ	૧
અપતાનની ચિત્રિત્તા	૬૦૦	અરગો ઉપર ૬૬૦૮૨ મિનામા દ્વાર તથા	
પદ્માધાનની ચિત્રિત્તા	૬૦૧	અગ્નિની અસર	
મન્યાનની ચિત્રિત્તા	૬૦૨	દોડાના પ્રામય અને અરગની ચિત્રિત્તા	૬૧
અપનાત્રની ચિત્રિત્તા	,	અરગનાગાએ પાળનાની પરેશ	
અર્ધિતની ચિત્રિત્તા	,	અધ્યાય ૭ મો	
ગૃધ્રસી વગેરે રોગોની ચિત્રિત્તા	૬૦૩	ઉપક્રમ	,
મૃણુશનની ચિત્રિત્તા	,	પથરીના ઓલવ અને ડેહન વિ.	
વૃણુ નથા ગ્રાણુની ચિત્રિત્તા	૬૦૪	પથરીના પુવરૂપમા પ્રવાની ચિત્રિત્તા	
આધ્યાન તથા પ્રત્યાધ્યાનની ચિત્રિત્તા	,	વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું ભેદન	,
અદોના તથા પ્રત્યદોનાની ચિત્રિત્તા	,	પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું ભેદન	૬૧૭
વાયુની પરીક્ષા તથા ચિત્રિત્તા	,	પ્રદ અને વીર્યની પથરીનું ભેદન	''
મેદથી રોધવાના વાયુનું લક્ષણ તથા ચિત્રિત્તા	૬૦૫	માખરી (રેતીની) તથા પથરી પાડનારા તથા	
હિરન્યભ અથવા આલ્ક્યવાનનું લક્ષણ		સાગ કરનારા પાનો	
હિરન્યભ અથવા આલ્ક્યવાતની ચિત્રિત્તા		પથરી તથા કાકરીન નષ્ટ કરનારા દ્વારો	
અધ્યાય ૬ મો		પથરી રેતી તથા માખરી મળનાર મલો તથા દૂધા	
ઉપક્રમ	૬૦૬	પથરી તથા કાખરી ઉપર વીરનવાંનું ગણુનો ઉપયોગ	
અરશો મગડવાના ચાર ઉપાય	,	પથરી ઓષધાથી ન મરે તા શસ્ત્રક્રિયા કરવી	
અરશો દ્વારથી બાગી નાખવાનું વિધાન	૬૦૭	હેનર ન ચિત્રિત્તા હનકી છે	૬૧
અગ્નિથી અથવા દ્વારથી કેવા અરશોને બાળવા ?	૬૦૮	હેન પ્રવા માટે રાગની મજૂરીની જરૂર	
અરશો અને વધારે બળેન તથા ઓઠા બળેનાના		પથરીનું હેન કરવા પડેનાની તથા મ્પી પડીતી કિમા	૬૦૦
જુદાજુદા લક્ષણ		પથરી આપોઆપ મૂત્રના મારગમા આવ્યા	
અરશોને મ્પીને અગ્નિથી બાળવા	૬૦૯	પડીતી ચિત્રિત્તા	૬૦૧
બહાર નીકળેના અરશોની ચિત્રિત્તા		નજી રમવા પડી એક વર્ષ મુધી પાળનાની પરેશ	૬૨૨
જેવા અરશ તરી ચિત્રિત્તા		છ ન વખત આ મમતા રક્ષણની જરૂર	
અરશોની દાદાદાં ચિત્રિત્તા પણ તમજ		અધ્યાય ૮ મો	
અરશો ઉપર દ્વાર પાડના સાધનો		ઉપક્રમ	''
બહાર નીકળેની શુદ્ધ પરના અરશ પર મન		ભગદોરમા સાખાસાખો નિભાગ	
વિના દારાદિક કિયા પ્રવી		ભગદોરની દાંતી માં લીની ચિત્રિત્તા	૬૦૩
અરશવાગાએ કેવું બાળન પ્રવુ ?		ભગદોરની પાડેની તા બીડી આમાય ચિત્રિત્તા	
અરશવાગાએ સેવવાનો ચિત્રિત્તા-માગ	૬૧૦	અગ્નિની આસ ચિત્રિત્તા	૬૨૪
શુદ્ધા દારાદિકનો પ્રયાગ કરના વૈજ અભાગ		ઉદ્ધવ નામના ભગદોરની આસ ચિત્રિત્તા	૬૫
રાખની	,	પરિસારી નામના ભગદોરની આસ ચિત્રિત્તા	
યુવામા નાખવાના વનનું પ્રમાણ	,	બાગકને થોડા નમદોની ચિત્રિત્તા	૬૨૬
અરશો ઉપર કરનાના લેખ	૬૧૧	ભગદોરના નજીનું રક્ષન પ્રસંગે મોગ	
અરશોને મ્પી નાખનારો અગ્નિ		ઉમાર્ગો નામના ભગદોરની કદાચ ચિત્રિત્તા	
અદ્યય (દેખા વામા ન આવના) અરશોને		પ્રવી પણ સજ્જમાત નામના ભગદોરની	
પાડી નાખવાના પોતા	૬૧૨	ચિત્રિત્તા ન પ્રવી	,
ગુરતના અ પ દોડવાના તથા અગ્નિ અરશો		સગા ભગદોરમા રક્ષપાનની વેના રાત	
માટે ભેદન	૬૧૪	પ્રવા માટેની દિવાઓ	૬૦૭
ગુરતના અ પ દોડવાના અગ્નિ લામા દાખના		ભગદોરના કાગાનું મધિન પ્રવાના પોગો	
અદ્યય અરશો માટે ભિનામાનું વિધાન	૬૧૪	ભગદોરના નજીનું મધિન તથા રોગ પ્રવાના પોગો	૬૨૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ભગંદરની પ્રત્યુત્પન્ન સ્થિતિમાં શું કરવું? ...	૬૨૮	યત્રેમંથ તથા બીજા મંથોની બનાવટ ...	૬૪૦
ભગંદરનું યંત્ર કેવી રીતે કરવું? ...	"	ભયંકર કોઢવાળા માટે જોરાક ...	૬૪૧
ભગંદરના પ્રજ્ઞો રજાયા પછી એક વર્ષ મુઘી	"	ભયંકર કોઢવાળા માટે અરિષ્ટોની રચના ...	"
પાળવાની પરેશ ...	"	ભયંકર કોઢવાળા માટે આસવોની રચના ...	"
અધ્યાય ૯ મો		ભયંકર કોઢવાળા માટે મદિરાની રચના ...	૬૪૨
ઉપક્રમ ...	૬૨૮	ભયંકર કોઢવાળા માટે અવલેહોની રચના ...	"
કોઢનાં દરનાં નિદાનો ...	"	ભયંકર કોઢવાળા માટે ચૂણીની રચના ...	"
કોઢવાળાએ છોડવાના આહારવિહારો ...	૬૨૯	ભયંકર કોઢવાળા માટે અપરસ્કૃતિઓ અથવા	"
કોઢવાળા માટે આહારાદિક ...	"	લોહરસાપન ...	૬૪૩
કોઢનાં પૂર્વરૂપોની ચિકિત્સા ...	"	ઔપધાયસ્કૃતિ ...	"
કયો કોઢ ચિકિત્સાને યોગ્ય, યાગ્ય તથા	"	મહૌપધાયસ્કૃતિ ...	૬૪૪
અસાધ્ય છે? ...	૬૩૦	ભયંકર કોઢવાળા માટે ખદિરવિધાનું	"
કોઢ ઉપર ખાસ સ્નેહપાનો તથા અભ્યંગો ...	"	ભયંકર કોઢવાળા માટે ગજોના સ્વરસ, કવાથ	"
મહાતિક્તક ઘી ...	૬૩૧	તથા ઘીનું વિધાન ...	૬૪૫
તિક્તક ઘી ...	"	ભયંકર કોઢવાળા માટે સ્નેહવિધાન ...	"
ઘીનો કોઢ પર ઉપયોગ તથા લોહીનું આવણું	"	એ જ પ્રમાણે બીજાં મુરો વગેરે કરવાં	૬૪૬
કોઢો ઉપર સાત સિદ્ધલેપો ...	૬૩૨	અધ્યાય ૧૧ મો	
દાદર તથા શિત્ર (કિલાસ) પર ખાસ યોગો	૬૩૩	ઉપક્રમ ...	૬૪૬
નીલધૂત ...	૬૩૫	પ્રમેહની મુખ્ય જાતો અને તેનાં લક્ષણો	"
મહાનીલ ધૂત ...	"	પ્રમેહવાળાની ચિકિત્સાપદ્ધતિ ...	૬૪૭
ગોમૂતારિષ્ટ ...	૬૩૬	પ્રમેહવાળા માટે પરેશ ...	"
પૂતિકાદિક લેપ ...	"	પ્રમેહવાળા માટે આહારો ...	"
કોઢવાળાને વારંવાર વમનવિરેચનો તથા લોહીના	"	સર્વ પ્રમેહોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"
સાવણની જરૂર ...	"	કંઠજન્ય તથા પિત્તજન્ય પ્રમેહોની ચિકિત્સા	૬૪૮
કોઢના દરદી માટે પ્રાયોગિક યોગો ...	૬૩૭	સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે ચાર વાયુજન્ય અસાધ્ય	"
પિત્તના વધારાથી તથા નિર્મલતાથી કોઢમાં થના	"	પ્રમેહોને વધવા ન દેવા માટેના યોગો	૬૪૯
દાહને શાંત કરવાનો ઉપાય ...	"	પ્રમેહવાળાના દાહની ચિકિત્સા	"
કોઢવાળાનું માંસ ખરી પડતું હોય કે કીડા પડ્યા	"	પ્રમેહવાળાઓ માટે અરિષ્ટાદિ તથા અન્નાદિ	"
હોય તો તે ઉપર યોગો ...	૬૩૮	અપચ્ચ આહાર કરનારને રચે એવી ગોઠવણ	"
વજ્જક તેલ (ચોળવા માટે) ...	"	પ્રમેહવાળા બહા માણસને પાનજો કરવાનો ઉપાય	૬૫૦
મહાવજ્જક તેલ (ચોળવા માટે) ...	"	ઔષધ વગર પ્રમેહ મટાડવા માટે ધર્મક્રિયાઓ	"
લાક્ષાદિક તેલ (પીવા માટે) ...	૬૩૯	ઉપાય ...	"
કોઢો મટાડવા બીજાં તેલો, ઘૂતો પ્રલેપો તથા	"	અધ્યાય ૧૨ મો	
ઉદ્યર્પણો બનાવવાં ...	"	ઉપક્રમ ...	૬૫૨
કોઢવાળાએ વિરેચનો સેવવાં ...	"	પ્રમેહની કેવી કોઢલીઓ સાધ્ય થાય? ...	"
કૃમિવાળા કોઢો ઉપર કાંટડીનું મૂત્ર ...	"	કોઢલીવાળા પ્રમેહોની જીવંતજીવન સમયે જીવંતજીવ	"
કોઢ ઉપર ખેરનો ઉપયોગ ...	"	ચિકિત્સા ...	"
કોઢના દરદીએ પાળવાના નિયમો ...	૬૪૦	ધાન્યંતર ઘૂત ...	૬૫૨
અધ્યાય ૧૦ મો		મધુમેહવાળાઓને તીવ્રણુ શોધન દેવું પરંતુ	"
ઉપક્રમ ...	૬૪૦	સ્વેદન મંરકાર ન આપવો ...	"
કોઢ તથા મેદ મટાડવા વૈદ્યને ભક્ષામણુ ...	"	મધુમેહવાળાઓને શરીરના નીચેના ભાગમાં જ	"
		કોઢલીઓ થવાનું કારણ ...	"

નિધય

૫૪

૧૫નીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા
મર્દ પ્રમેહો મગ નારો અપેક્ષ
નવાયમ
લોહારિષ્ટ
અમલ ગાને આરો ય પ્રાપ્ત થયાનું નમણું

અધ્યાય ૧૩મે

ઉપક્રમ
મધુમેહ ઉપર શિનામિત્તનો પ્રયોગ
મધુમેહ ઉપર મુવગુમાસિખેનો (સોનામખી
નામની ઉપધાતુનો) પ્રયોગ
મધુમેહ ઉપર તુવરમિધાન
બીજા પ્રકારનું તુવરમિધાન
ત્રીજા પ્રકારનું તુવરમિધાન
ચોથા પ્રકારનું તુવરમિધાન
પાંચમા પ્રકારનું તુવરમિધાન
છઠ્ઠા પ્રકારનું તુવરમિધાન

અધ્યાય ૧૪મે

ઉપક્રમ
ઉ રોગોનાની માધ્યામાધ્યતાનું વિવેચન
ઉ રોગોનાના મટે યાગ્ય ખાનપાન
નાનારની ચિકિત્સા
પિત્તો રની ચિકિત્સા
૧૧ રની ચિકિત્સા
નનિપાતો ર (૧૫ ૨)ની ચિકિત્સા
ઉ રોગોમા વિરેચનની ખામ જરૂર
ઉ રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા
૧નીકો ૨ તથા યકૃદ્વા યુ રની ચિકિત્સા
૧૬૫ ૧ રની ચિકિત્સા
પરિસ્થા યુ રની ચિકિત્સા
ઉ ૩૨ (જલો ર)ની ચિકિત્સા
ઉરોગોએને પ્ર્યા આહાર દિનપરી ૩?

અધ્યાય ૧૫મે

ઉપક્રમ
મ ગમરૂની ર ૩ મ રાગા રા નની મ રૂરીની
અને માગજીની જરૂર
મ ગમની ગતિના આદ્ય બે અને અમ ગમની
નજી અપાયના
જીતા ગમ ન જાની રામય તા રુ કરવું?
મત્રાદિ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય અથવા મ ગમ
મરો ગયા હોય તો શુ મરન ?
મ ગમ ઉપર સમ્પ્રક્રિયા
મૃત ગમને જીવવાર પજી આદર રહેવા ન લેવો

નિધય

૫૪

મર્જના ઉત્તમો દર્શિતને બ ને મ નામનો
ઉપયોગ
ઓગ ન પ ની હોય તો તે માગ ક્રિયા
ગભ મટી ઓગ પાડીને રવાની ક્રિયા
મુવાવડીએ ચાર મહિના પછી પરી ૭ ડો વી
બનાવેન
સનામ જનાવેન
જનાવેન પ્રમાણે બીજા પા તેન નાનાવા
સનામની નાનાવા તેન
ગજપામ જનાવેન મેરેનો ઉપયોગ તથા શુભ
અધ્યાય ૧૬મે

ઉપક્રમ
આ નિ ધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા
વાયુથી થયેના વિરધિની ચિકિત્સા
પિત્તથી થયેના વિરધિની ચિકિત્સા
મરજીનું
મરૂથી થયેના નિ ધિની ચિકિત્સા
મધિર તથા દાનથી થયેના નિ ધિની ચિકિત્સા
અ ર થયેના વિરધિની ચિકિત્સા

અધ્યાય ૧૭મે

ઉપક્રમ
વિમ્બોની ચિકિત્સાનું સામાન્ય સૂચન
વાયુથી થયેના વિરધિની ચિકિત્સા
પિત્તથી થયેના વિરધિની ચિકિત્સા
ગોપાદિનું
કરૂથી થયેના નિસપની ચિકિત્સા
સચ્ચા નિસપે ઉપર પ્રયોગ મ શાધન અને
પામ્યા પછીની ચિકિત્સા
નાડીનજીની ચિકિત્સા અને માધ્યામાધ્યતા
વાયુથી થયેના નાડીનજીની ચિકિત્સા
પિત્તથી થયેના નાડીનજીની ચિકિત્સા
મ થી થયેના નાડીનજીની ચિકિત્સા
મ રૂથી થયેના નાડીનજીની ચિકિત્સા
કૃચ તથા મમના નાડીનજીને કારવાળા દારાથી
કાપવો
સચ્ચા નાડીનજીનો મામા ય નિધિ
રનરોગની ચિકિત્સા ધાવજીશુદ્ધિ
ધાવજીશુદ્ધિની વિરોધ ચિકિત્સા
અનના નિ ધિ જેવા રોગની ચિકિત્સા
અધ્યાય ૧૮મે

ઉપક્રમ
મરૂની અચિની ચિકિત્સા
વાયુથી થયેની અચિની ખામ ચિકિત્સા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તથી થયેલી ગ્રંથિની ખાસ ચિકિત્સા	૬૮૩	વિવૃતા, ઈંદ્રવૃક્ષા, ગર્દભી, ગજગર્દભ, ઇરિવેલિકા,	
કફથી થયેલી ગ્રંથિની ખાસ ચિકિત્સા ...	"	ગંધનાત્રી, કક્ષા અને વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા	૬૮૭
મેદથી થયેલી ગ્રંથિની ખાસ ચિકિત્સા ...	૬૮૪	ચિખ્વની ચિકિત્સા ...	"
અપચીની ચિકિત્સા ...	"	કુનખની ચિકિત્સા ...	"
અપચીની શસ્ત્રક્રિયાદિરૂપ ચિકિત્સા ...	૬૮૫	વિદારિકાની ચિકિત્સા ...	"
અપચી ઉપર લેપન અને ધૂમપાનરૂપ ચિકિત્સા	૬૮૬	શર્કરાણુદની ચિકિત્સા ...	૬૮૮
વાયુથી થયેલા અર્ણુદની ચિકિત્સા ...	"	કચ્છ, વિચરિયા અને પામાની ચિકિત્સા	"
પિત્તથી થયેલા અર્ણુદની ચિકિત્સા ...	"	પાદદારિકાની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા અર્ણુદની ચિકિત્સા ...	૬૮૭	અક્ષસની ચિકિત્સા ...	"
મેદથી થયેલા અર્ણુદની ચિકિત્સા ...	"	કદરની ચિકિત્સા ...	"
અર્ણુદોનો જડમૂળથી નાશ ...	"	ઈંદ્રણુતની ચિકિત્સા ...	"
વાયુથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા ...	૬૮૮	અફ્ફિકાની ચિકિત્સા ...	૬૮૯
કફથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા ...	"	દારુણુકની ચિકિત્સા ...	"
વાયુ તથા કફથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા		પક્ષિતની ચિકિત્સા ...	"
અને સર્વ ગલગંડના રોગીઓ માટે આહાર	૬૮૯	મસૂરિકાની ચિકિત્સા ...	"
મેદથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા	"	જલુમણુ, મશક તથા તિલકાલકની ચિકિત્સા	"
અધ્યાય ૧૯મો		ન્યચ્છ, વ્યંગ અને નીલિકાની ચિકિત્સા	"
ઉપક્રમ ...	૬૮૯	યૌવનપિડકાની ચિકિત્સા ...	૭૦૦
જી વૃદ્ધિઓમાં પાળવાની પરજી	"	પક્ષિનીકંટકની ચિકિત્સા ...	"
વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	૬૯૦	પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"	અવપાટિકાની ચિકિત્સા ...	"
લોહીથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"	નિરુધ્ધપ્રકશની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"	નિરુધ્ધગુદ, વદમીક અને અગ્નિરોહિણીની ચિકિત્સા	૭૦૧
મેદથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	૬૯૧	અહિપૂતનાની ચિકિત્સા ...	૭૦૨
મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"	વૃષણુકચ્છની ચિકિત્સા ...	"
અસાધ્ય વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ...	"	ગુદબ્રંશની ચિકિત્સા ...	"
ઉપદંશની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૬૯૨	અધ્યાય ૨૧ મો	
વાયુથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	"	ઉપક્રમ ...	૭૦૩
પિત્તથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	"	સર્પપિકાની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા ...	૬૯૩	અખીલિકાની ચિકિત્સા ...	"
ઉપદંશો ઉપર શસ્ત્રક્રિયા અને તેનાં કર્મો...	"	ત્રચિતની ચિકિત્સા ...	"
લોહી તથા ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશની		કુંભીકાની ચિકિત્સા ...	"
ચિકિત્સા ...	૬૯૪	અક્ષજની ચિકિત્સા ...	"
વાયુથી થયેલા શ્લીપદની ચિકિત્સા ...	"	મૃદિતની ચિકિત્સા ...	"
પિત્તથી થયેલા શ્લીપદની ચિકિત્સા ...	૬૯૫	સંમૃદપિડકાની ચિકિત્સા ...	"
કફથી થયેલા શ્લીપદની ચિકિત્સા ...	"	અવમંચની ચિકિત્સા ...	૭૦૪
સઘળાં શ્લીપદોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"	પુષ્કરિકાની ચિકિત્સા ...	"
અધ્યાય ૨૦મો		સ્પર્શહાનિની ચિકિત્સા ...	"
ઉપક્રમ ...	૬૯૬	ઉત્તમાની ચિકિત્સા ...	"
અજગલિકાની ચિકિત્સા ...	"	શતપોનકની ચિકિત્સા ...	"
અધાક્ષજ, યવપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી તથા		ત્વકપાકની ચિકિત્સા ...	"
પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા ...	"	શોણિતાણુદની ચિકિત્સા ...	"

નિપય

ચક્રદોનની મામાન્ય ચિત્રિતા
માસાપુર્વ આદિ મધ્યેશો ઉપર થયેના ના પાળા
પત્રી ચિત્રિતા મરવી

અધ્યાય ૨૨મો

ઉપક્રમ

વાયુથી થયેના હોવાના રોગની ચિત્રિતા
પિત્ત, રક્તિરે અભિજાતથી થયેના હોવાના રાગના
ચિત્રિતા

કફથી થયેના હોવાના રોગની ચિત્રિતા
મેદથી થયેના હોવાના રોગની ચિત્રિતા
વેગઓના મોતોની ચિત્રિતાઓ ઉપક્રમ
થેના રોગોમા શીતા ની ચિત્રિતા
દત્તપુષ્પદકની ચિત્રિતા

દત્તવેદની ચિત્રિતા

શોષિરની ચિત્રિતા

પરિહરની ચિત્રિતા

ઉપકુશની ચિકિત્સા

દત્તવેદની ચિત્રિતા

વહન-અભિવહનની ચિત્રિતા

અધિમાસના ચિત્રિતા

માર પ્રકારની તનાદીઓની ચિકિત્સા

દાતના રોગોની ચિત્રિતાઓ ઉપક્રમ

દાતના રોગોમા વનહાની ચિકિત્સા

દત્તશ્મદાની ચિકિત્સા

કપાનિશની ચિકિત્સા

કૃમિત્વની ચિકિત્સા

હનુમેદની ચિકિત્સા

દાતના રોગમાં એ પાગરાની પરે

અભના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

અભના રોગોમા વાન દમ્બની ચિકિત્સા

પિત્તદમ્બની ચિકિત્સા

મ્લેકદમ્બની ચિકિત્સા

ઉપજિવિની ચિકિત્સા

તાગવાના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

તાગવાના રોગોમા ગત્યશીની ચિકિત્સા

તુડકેરી અનુ માન્ય થઈ ગયેલા અને

તાનપુષ્પની ચિકિત્સા

તાનપાકની ચિકિત્સા

તાનુશાયની ચિકિત્સા

કહના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

કહરોગમાની ચાર ગ્રહણોની મામા

ચિત્રિતા

પૃષ્ઠ

૭૦૪

૭૦૫

૭૦૬

૭૦૭

૭૦૮

૭૦૯

૭૧૦

૭૧૧

૭૧૨

૭૧૩

૭૧૪

૭૧૫

૭૧૬

૭૧૭

૭૧૮

૭૧૯

૭૨૦

૭૨૧

૭૨૨

૭૨૩

૭૨૪

૭૨૫

૭૨૬

૭૨૭

૭૨૮

૭૨૯

૭૩૦

૭૩૧

૭૩૨

૭૩૩

૭૩૪

૭૩૫

૭૩૬

૭૩૭

૭૩૮

૭૩૯

૭૪૦

૭૪૧

૭૪૨

૭૪૩

૭૪૪

૭૪૫

નિપય

વાનરોહિની ખાસ ચિત્રિતા
પિત્તરોહિણીની ખાસ ચિત્રિતા
કકરોહિણીની ખાસ ચિત્રિતા
રક્તરોહિની ખાસ ચિત્રિતા
કમ્પાનની ચિત્રિતા
અધિજિવની ચિત્રિતા
એકદમની ચિત્રિતા
ગિનાયની ચિત્રિતા
અનવિદ્યિની ચિત્રિતા
મોના રોગોમા વાયુથી થયેના સમગ્રની ચિત્રિતા
પિત્તથી થયેના સર્વમરની ચિકિત્સા
મ્લેકથી થયેના સર્વમરની ચિકિત્સા
અવગા મખરાનો ઉપરના, કોગિના
મુખના રોગોમા અમાધ્ય રોગોની સખ્યા
અધ્યાય ૨૩મો
ઉપક્રમ
સર્વસર સોતના મુખ્ય નિર્ણય
રિતિ મિતિના તથા મર્યાદા સોગવોના દૂરના
નિર્ણય તથા અપ્રાપ્તિ
વાયુથી થયેના મરસર સોગવોના લક્ષણ
પિત્તથી થયેના મરસર સોગવોના લક્ષણ
કફથી થયેના મરસર સોગવોના લક્ષણ
મ્લેક દોષાગ્રા મરસર સોગવોના લક્ષણ
વિના સોગવોના દૂરના નિર્ણય તથા લક્ષણ
કર્ણ રહેના દોરો કર્ણ સોગવો ઉપગમે
સોગવોની ક્ષતિઓ તથા અરિષ્ટકર્મ
સોગવો અમાધ્ય રોગો ગણવે
સોગવોની મામા ય તથા વિશેષ ચિકિત્સા
સોગવોના વર્ગોએ ઠો રાગો પાથી
સર્વસર સોગવોની ખાસ ચિકિત્સા
સર્વમર સોગવોની સામાન્ય ચિકિત્સા
ગાગાગાએ પાગરાની પરે
અધ્યાય ૨૪મો
ઉપક્રમ
આ અધ્યાયમાં અમુક નિર્ણય
તત્ત્વો નિર્ણય તથા નિર્ણય
અભની યોગ ઉપારાણુ સાધન અને તેના નામો
મોના રોગ અથવા કવાચાનો દોષગો
રોગમાંથી નાન
મોના તથા નેત્રો પોનાના અવાકી અને તેથી નાન
આખમા મુરમો આજવો
નામરવેનું પાન ખાનુ
માથામા તેનું માનિય

પૃષ્ઠ

૭૧૧

૭૧૨

૭૧૩

૭૧૪

૭૧૫

૭૧૬

૭૧૭

૭૧૮

૭૧૯

૭૨૦

૭૨૧

૭૨૨

૭૨૩

૭૨૪

૭૨૫

૭૨૬

૭૨૭

૭૨૮

૭૨૯

૭૩૦

૭૩૧

૭૩૨

૭૩૩

૭૩૪

૭૩૫

૭૩૬

૭૩૭

૭૩૮

૭૩૯

૭૪૦

૭૪૧

૭૪૨

૭૪૩

૭૪૪

૭૪૫

૭૪૬

૭૪૭

૭૪૮

૭૪૯

૭૫૦

૭૫૧

૭૫૨

૭૫૩

વિષય

પૃષ્ઠ

નાળ હોળવાની ઠાંસકી ...	૭૨૩
જાનમાં તેજ નાખવું ...	..
શરીર પર તેજનું માલિશ ...	..
તેજ કે ઘીનું અંગા પર સિંચન ...	..
કસરતનો વિધિ અને નિષેધ ...	૭૨૨
અંગોને તેજ વગેરે યોગાયવાં ...	૭૨૩
સ્નેહ, સાથુ, અરીઠાં અને ઔપધાનાં ...	..
ચૂર્ણાદિથી કરાતાં સંસ્કારનાં ફળ ...	..
સ્નાન ...	..
લેપન ...	૭૨૪
પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો પહેરવાં ...	..
મુખને તેજ-પાણીથી સાફ કરવું ...	..
આંગળુ ...	..
દેવતા, અતિથિ તથા બ્રાહ્મણનું પૂજન ...	..
આહાર ...	..
પગ ધોવા ...	..
પગોમાં તેજ માલિશ કરાવવું તથા પગરખાં પહેરવાં ...	..
વાળ, નખ તથા રુવાડાં સાફ રાખવાં ...	૭૨૫
અંગરખું પહેરી રાખવું ...	..
પાંચડી પહેરવી ...	..
જન ધરવું ...	..
હાથમાં લાકડી રાખવી ...	..
મેરી રહેવાનાં તથા ફરવાનાં ગુણદોષ ...	..
શય્યા-આસન સ્વચ્છ રાખવાં ...	..
અમરીના તથા પંખાના ગુણો ...	૭૨૬
અંગઅંખી કરાવવી ...	..
બુઢી હવાવાળી અને હવાવગરની નળ્યા ...	..
તડકા અને છાયા ...	..
અગ્નિ ...	..
નિદ્રા ...	..
આવશ્યક સદાચાર ...	૭૨૭
સદાચારથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ...	૭૩૦
દરેક ઋતુમાં વૈદ્ય યોગ્ય રસો દેવા ...	..
ઋતુઓમાં જળ પીવાનો નિયમ ...	..
રોગીએ વેઢને જ અનુસરવું ...	..
સાગ અને રોગી માટે સામાન્ય શોધન ...	..
મળત્યાગ વગેરે ધ્યાન દઈ ફરવા ...	..
સ્ત્રીસંગનો નિર્ણય ...	૭૩૧
કેવી સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો ? ...	..
કયા કાળમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો ? ...	..
કેવા પ્રદેશમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો ? ...	..

વિષય

પૃષ્ઠ

કેવા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ ? ...	૭૩૧
અયોગ્ય યોગિ આદિમાં વીર્યત્યાગ ન કરવો ...	..
અયોગ્ય સ્ત્રી, કાળ, સ્થળ, સ્થિતિ અને અવયવમાં અયોગ્ય રીતે વીર્યત્યાગ કરવાથી હાનિ ...	૭૩૨
આવેલું વીર્ય રોકવું નહિ ...	..
કેવા પુરુષે કેવી સ્ત્રીનો સંગ કરવો ? ...	..
ગૈથુન પછી હિનકારી પદાર્થો ...	૭૩૩
અધ્યાય ૨૫ મો	
ઉપક્રમ ...	૭૩૩
કાનની ખૂટાના પાંચ રોગોનાં નામો ...	..
પરિપોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	..
ઉત્પાતનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	..
ઉન્મંથનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	..
દુઃખવર્દનનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૭૩૪
પરિલેહીનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	..
કાનની ખૂટાના પાંચ રોગોની ચિકિત્સા ...	..
પરિપોટકની ખાસ ચિકિત્સા ...	..
ઉત્પાતની ખાસ ચિકિત્સા ...	..
ઉન્મંથની ખાસ ચિકિત્સા ...	૭૩૫
દુઃખવર્દનની ખાસ ચિકિત્સા ...	..
પરિલેહીની ખાસ ચિકિત્સા ...	..
કાનની ખૂટ ઉપર માલિશ માટે સ્નેહ ...	..
પક્ષિતની ચિકિત્સા (નીકીતેજ) ...	૭૩૬
પક્ષિત તથા ટાક્તની ચિકિત્સા (સૈરીયકાદિ તેજ) ...	..
અંગ, નીલિકા, ફોડલીઓ તથા મોઢા ઉપરની ફરચલીઓ વગેરેની ચિકિત્સા-શાક્ષાદિ ઘૃત ફોડલીઓ વગેરે મટાડનારું તથા શરીરને શોભા આપનારું લેપન ...	૭૩૭
અધ્યાય ૨૬ મો	
ઉપક્રમ ...	૭૩૮
નિત્ય ગૈથુન ફરવાનો નિષેધ કેને નથી ? ...	..
વાજકરણ યોગો કેને હિતકારી છે ? ...	..
વાજકરણ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ ...	..
સામાન્ય વાજકરણો ...	..
નપુંસકતાના સાત ભેદો પૈક્ય પાંચની ચિકિત્સા ...	૭૩૯
વાજકરણ પ્રયોગો કહેવાનો આરંભ ...	..
વાજકરણનો પહેલો તથા બીજો પ્રયોગ ...	..
વાજકરણનો ત્રીજો પ્રયોગ ...	..
વાજકરણનો ચોથો પ્રયોગ ...	..
વાજકરણનો પાંચમો પ્રયોગ ...	..
વાજકરણનો છઠ્ઠો પ્રયોગ ...	..

વિષય

૫૪

વિષય

૫૪

વાહરણનો માત્રો પ્રયોગ
 વાહરણનો આ મો પ્રયોગ
 વાહરણનો નવમો પ્રયોગ
 વાહરણનો દમ્મો પ્રયોગ
 વાહરણનો અગિયારમો પ્રયોગ
 વાહરણનો બારમો પ્રયોગ
 વાહરણનો તેરમો પ્રયોગ
 વાહરણનો ચૌદમો પ્રયોગ
 વાહરણનો પંદરમો પ્રયોગ
 વાહરણનો સોળમો પ્રયોગ
 વાહરણનો અત્તરમો પ્રયોગ
 વાહરણનો અગિયારમો પ્રયોગ
 વાહરણનો બેસમો પ્રયોગ
 વાહરણનો એવીસમો પ્રયોગ
 વાહરણનો બાવીસમો પ્રયોગ
 વાહરણનો તેવીસમો પ્રયોગ
 વાહરણનો બોવીસમો પ્રયોગ
 સામાન્ય વાહરણ પ્રયોગો
 વાહરણ પ્રયોગોનું ફળ તથા પદ્ધતિ

અધ્યાય ૨૭મો

ઉપક્રમ

રસાયન દવાની અવગતિ તથા નહન-શીધનની
 વર્ણ

રસાયનપ્રયોગોનો ઉપક્રમ
 શીત જળાદિ રસાયનપ્રયોગો
 વાવડિંગના પાત્ર રસાયનપ્રયોગો અને મો
 વાવડિંગનો બીજો નમુરો પ્રયોગ અને રા
 સીવણના ફળોનો રસાયન-પ્રયોગ
 બળદા માત્રા ડો ના મુજિસનો પ્રયોગ
 ખપા, ગરેગી ફાવેનાનો અગિયારમો પ્રયોગ
 રસાયનપ્રયોગો

વારાહીના મુજિસના એ પ્રયોગો
 અડદના એ રસાયનપ્રયોગો
 શણના પ્રયોગો રસાયનપ્રયોગ

અધ્યાય ૨૮મો

ઉપક્રમ

ભુદ્ધિ અને આયુષ્યની દૃઢિ માટે બાત્તીના
 એ રસાયનપ્રયોગો
 ચિત્રકના મુજિસના એ રસાયનપ્રયોગો
 વિદ્યામાત્રીના પાત્ર રસાયનપ્રયોગો
 વળના વળ રસાયનપ્રયોગો

૭૪૦

"

"

૭૪૧

"

"

"

"

"

૭૪૨

૭૪૨

૭૪૩

૭૪૪

૭૪૫

૭૪૬

૭૪૭

૭૪૮

૭૪૯

૭૫૦

આયુષ્યની દૃઢિ માટે રસાયનપ્રયોગો
 બીનાના ચૂણનો રસાયનપ્રયોગ
 બીનીની ધાતુ તથા મૂળના વાથનો રસાયનપ્રયોગ
 કમળના મૂળના કવાથનો રસાયનપ્રયોગ
 સુવર્ણ, મગકાટી, મધ, સાગની ધાતુ તથા
 ધઉવાનો રસાયનપ્રયોગ
 નીતમગળના વાથનો રસાયનપ્રયોગ
 સુવર્ણ, મીણ અને મવનો રસાયનપ્રયોગ
 વળુ ધી મુવ અને માયા બીનાના ચૂણનો
 રસાયનપ્રયોગ
 અરુણીના તેનો રસાયનપ્રયોગ
 જવનો રસાયનપ્રયોગ
 મધ, આમળાન ચૂણ અને સુવર્ણનો રસાયનપ્રયોગ
 શતાવરીના ધીનો રસાયનપ્રયોગ
 ધઉલા, પુનઃવી, જેડીમધ, મધ અને સુવર્ણનો
 રસાયનપ્રયોગ

પક્ષાદિ ધૂનનો રસાયનપ્રયોગ
 મન ન દેલા હોય તે પ્રયોગમા ગાત્રીમત્ર નેવો
 ઉપર કહેલી ઔષધિઓના ફળ
 નિરતર વેદાધ્યયના પુણ્ય રસાયનપ્રયોગોની
 પેઠે નુ લુદ્ધિ વધારે છે

અભિચય પિથી પગ આયુષ્ય વધ છે
 અધ્યાય ૨૯મો

ઉપક્રમ ૭૫૨

મામકપ રસાયનનું વિધાન ૭૫૩

મોમના મોડીસ ને ૭૫૪

સઘળા સોમોના મરત તથા મુ ૭૫૫

મોમકપ રસાયનનું વિધાન ૭૫૬

સોમકપ રસાયનપ્રયોગનું ફળ ૭૫૭

સોમની ઔષધખાત ૭૫૮

સોમોના અનુભવોનો ઔષધખા ૭૫૯

સોમોનું ઉપક્રિયાન ૭૬૦

સોમો કાની નમુરે પડના નથી ૭૬૧

અધ્યાય ૩૦મો ૭૬૨

ઉપક્રમ ૭૬૩

ઉપોદ્યાન ૭૬૪

રસાયનોનો ઉપક્રમ ડોણ મરી રાકના નમી ૭૬૫

અર ઔષધિઓ તથા તેમના વિધાન ૭૬૬

અર ઔષધિઓનો ઉપક્રમ ૭૬૭

વિષય

પૃષ્ઠ

સોમો તથા અદાર ઔપધિઓ કેને મળતી નથી ?	૭૬૧
સોમો તથા અદાર ઔપધિઓના દિવ્ય મહિમાનું	
કારણ	”
અમુક ઔપધિ મળવાના દેશ તથા કાળ	૭૬૨
વેગવતીનો બક્ષણવિધિ તથા ફળ ...	”
સઘળી ઔપધિઓ આણુમાં મળે છે ...	”
થઈરતના પૃથ્વીમાં અન્યસ્થળે ઔપધિઓ મળશે	”

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમ	૭૬૨
સ્નેહનાં પ્રયાગનો	૭૬૩
પ્રયોગનો તથા વિધાનેને અનુસરી સ્થાવર	
સ્નેહોનું નિરૂપણ	”
સ્નેહોના સામાન્ય ગુણો	૭૬૪
ક્વાથો તથા સ્નેહો પકવવાનો વિધિ ...	”
ક્વાથો તથા સ્નેહો પકવવાનો ક્રમ ...	”
તોલનાં માપ	”
ક્વાથ તથા સ્નેહ પકવવાની રીત ...	૭૬૫
સ્નેહાદિકના તોલનો વિધિ	”
સ્નેહ પકવવાનો ક્રમ તથા તેના ત્રણ પ્રકારના	
પાકોનો ઉપયોગ	૭૬૬
ઘી તથા તેલના પાકની સિદ્ધિ	”
સ્નેહપાનનો ક્રમ	”
ઘી, તેલ, ચરણી તથા મળતો એ ચાર સ્નેહો	
કેને પાવા ?	૭૬૭
અમિશ્ર તથા મિશ્ર સ્નેહો	”
એ ઋતુમાં સ્નેહપાનના સમયો ...	”
સ્નેહપાનથી લાગતી તરસની ચિકિત્સા	૭૬૮
દ્રાવ વગેરેની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્નેહની માત્રા	”
કોઠાની પરીક્ષા માટે પ્રથમ ચોરી જ મ ત્રા દેવી	”
સ્નેહ યોગ્ય સમયે ન પચે અથવા મલગાંધ	
કરીને પચે અથવા પચતાંપચતાં તૃપા	
વગેરે ઉત્પન્ન કરે તો શું કરવું ? ...	”
સ્નેહપાન કેટલા દિવસો સુધી કરાવવું ?	૭૬૯
સુકુમાર વગેરેને તથા ઉષ્ણકાળમાં સ્નેહ અન્નની	
સાથે પાવો	”
સઘ:સ્નેહનના પ્રયોગો	”
સઘ:સ્નેહન પ્રયોગો કેના માટે ? ...	”
કેને તથા ક્યારે સ્નેહપાન ન કરાવવું ? ...	”
સ્નેહને યોગ્ય રૂક્ષ કેને સમજવો ? ...	૭૭૦
સ્નેહન બરાબર થયાનાં લક્ષણો ...	”
સ્નેહનનો અતિયોગ થયાનાં લક્ષણો ...	”
રૂક્ષ અને અતિસ્નિગ્ધની ચિકિત્સા ...	”

વિષય

પૃષ્ઠ

સ્વસ્થ દશામાં સ્નેહના ઉપયોગનાં ફળો ...	૭૭૧
સ્નેહનથી જઠરાગ્નિ તથા શરીરચળને લાભ	”
અધ્યાય ૩૨ મો	
ઉપક્રમ	૭૭૧
સ્વેદના ચાર ભેદ	”
તાપસ્વેદ	”
ઉષ્મસ્વેદ	”
ઉપનાહસ્વેદ	૭૭૨
દ્રવસ્વેદ	૭૭૩
ચાર પ્રકારના સ્વેદોના જુદાજુદાં ગુણો ...	”
કફ તથા મેદના મિશ્ર વાયુ ઉપર અસિવંગરનો	
સ્વેદ	”
શરીરમાં સ્વેદનો એ પ્રકારે પ્રયોગ ...	”
પહેલાં, પછી અને પહેલાં પછી સ્વેદ કેને	
અભ્યંગ અને સ્નેહન પછી જ સ્વેદન ...	૭૭૪
સંશમનીય સ્વેદના ગુણો	”
શોષનના અંગરૂપ સ્વેદના ગુણો ...	”
સ્વેદનના સમ્યગ્, મિથ્યા ને અતિયોગનાં લક્ષણો;	
મિથ્યા ને અતિયોગની ચિકિત્સા ...	”
કયા રોગીઓને સ્વેદન દેવું નહિ ? ...	૭૭૫
કોમળ સ્વેદોની યોજના	”
સ્વેદો કયાં દેવા ? અને તેના ઉપચારો ...	”

અધ્યાય ૩૩ મો

ઉપક્રમ	૭૭૫
વમન તથા વિરેચનનું વિધાન	”
વમન દરાવ્યા પહેલાંનું કર્મ	૭૭૬
વમન દીધા પહેલાં કેવા આહાર દેવા ? ...	”
સુકુમાર વગેરે માણુઓને વમન કેવું દેવું ?	”
વમનદ્રવ્યની માત્રા પાયા પછી શું કરવું ?	”
વમનના મિથ્યાયોગનાં, અતિયોગનાં અને સમ્યગ્-	
યોગનાં લક્ષણો	૭૭૭
વમન થયા પછી કરવાના ઉપચારો ...	”
વમનનાં ફળો	”
વમન કેને ન કરાવવું	”
તેવા લોકોને જેડીમધના ક્વાથથી વગન કરાવવું	૭૭૮
કેને કેને વમન કરાવવું ?	”
વિરેચન ક્યારે દેવું ?	૭૭૯
વિરેચન પહેલાંનું કાર્મ	”
વિરેચનનું વિધાન	”
રોગીના કોઈ પ્રમાણે વિરેચનની માત્રા ...	”
વિરેચન ઔપધ પીધા પછી કેમ વર્તવું ?	”
વમન અને વિરેચનમાં કયા પદાર્થો પડે ?	”

વિષય

૫૬

વિરેચનના ચિંત્તા, ૧૦ અતિ તથા અન્યથા
 યોગના જીવન શક્તિ
 વિરેચન પછીનું ખામ ભ
 વિરેચનના ફળો
 અને વિરેચન ન હેતુ
 વિરેચનના અપવાતો અપરા
 વિરેચનો કેને દવા ?
 રમન દ્વારાનું ઉચ્ચ અને વિરેચન રીત નીચે
 જવાન કારણ
 અતિ તીવ્ર વિરેચન ? ન હું ?
 કેવું વિરેચન સાચું મારું ?
 નાનિ દોરાનું નિવારણ અને રમન પ્રવાની સમ તથા
 મારા દોરા તથા મારા મિત્રાના મારા મન સમોધન
 પ્રવાનો પ્રમાણ
 મારા મન પહેલાં એક તથા એકના જરૂર
 અતિ મિત્ર અને અન્યથા મનરૂપ વિરેચન
 પીનું નહીં
 અમર રોગીઓને અતિ મિત્ર હતા હવા
 મરોધનો દવા ?
 રોડ મારું હોય તન કમ તથા મિત્ર અને પ્રીતિ
 સમોધન હું
 રોગની પરીક્ષા પ્રવા મરુ મરોધન પાનું
 નામને કેવું વિરેચન પાનું ?
 એક તથા એકના મારું મિત્ર સમોધન રીતથી
 નુપ્રમાણ

અધ્યાય ૩૬ મો

ઉપક્રમ

રમન વિરેચનના ૫૨ ના રના બગાડો
 અરાગતિ તથા અગતિનું નિરૂપણ અ
 ચિંત્તા
 રાગ મગાડનું નિરૂપણ અ ચિંત્તા
 મોયા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 પાચમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 ૧ બગાડનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 માનમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 આતમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 નવમા ભાગનું નિરૂપણ અને સામાન્ય ચિંત્તા
 સમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 અગિયારમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 દ્વાદશમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 ત્રીસમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 ચોત્તરમા ભાગનું નિરૂપણ અને ચિંત્તા

૭૮૦

૭૮૧

૭૮૨

૭૮૩

૭૮૪

૭૮૫

૭૮૬

૭૮૭

૭૮૮

૭૮૯

વિષય

૫૬

વમનના તથા વિરેચનના ૫૨મા ભાગનું
 નિરૂપણ અને ચિંત્તા
 રમનથી થયેલ પરિવર્તિ ૧ પરિવર્તન અને ત્રવાદિ
 મામા નહિ કહેવા વિશેષ
 પૂર્વોક્ત ૧૨૨ ભાગાડોના મુખ્ય કારણો
 અધ્યાય ૩૭ મો
 ઉપક્રમ
 અગ્નિમનની આત્મતા અને તેના નામો
 અગ્નિની નળી અને નિરૂપણ અગ્નિના દંતુ પ્રમાણ
 નળીઓ આપવાની તથા કેવી રીતે ?
 અગ્નિને ગળવાની રીત
 માગક તથા જલને મૂકુ પિયમગી
 અગ્નિના ૧ મેદા પરીયા, વ્યુપત્તિઓ અને
 વેગ મેદા

૭૮૨

૭૮૩

૭૮૪

૭૮૫

૭૮૬

૭૮૭

૭૮૮

અધ્યાય ૩૮ મો

ઉપક્રમ

નળી અપન કરવાની ૭ વ્યાપતિઓની
 ચિંત્તા
 નળીના અગિયાર વ્યાપતિઓની ચિંત્તા
 ચત્તારમા પાન વ્યાપતિઓની ચિંત્તા
 દ્વાદશમા પાન વ્યાપતિઓની ચિંત્તા
 ત્રીસમા અગિયાર વ્યાપતિઓની ચિંત્તા
 ચત્તારમા માન વ્યાપતિઓની ચિંત્તા
 એક અગ્નિઓની આદ્ય વ્યાપતિઓની ચિંત્તા
 અગ્નિ આદિ નવ વ્યાપતિઓના ફળો તથા
 ચિંત્તાઓ
 ઉપનહાર અને બનામગ
 અગ્નિઓના અનુક્રમ ૧૧ મો અમર

૭૮૯

૭૯૦

૭૯૧

૭૯૨

૭૯૩

૭૯૪

૭૯૫

૭૯૬

૭૯૭

૭૯૮

અધ્યાય ૩૯ મો

ઉપક્રમ

અનુવાનન અગ્નિનો સામાન્ય ફળ
 અનુવાનન અગ્નિની મારાઓ
 અનુવાનન અગ્નિને કેવી રીતે ?
 અનુવાન ૧ ઉપયોગી તેનો
 રાગની અગ્નિ પમાત્રે અગ્નિઓ દી

૭૯૯

૮૦૦

૮૦૧

૮૦૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનુવાસનઅસ્તિ દેવાના મુખ્ય સમયો ...	૮૦૮	વાહકરણઅસ્તિઓ ...	૮૨૪
અસ્તિ પહેલાં કેમ બોજન ? ...	..	પિચ્છિત્તઅસ્તિઓ ...	..
અનુવાસનઅસ્તિની પહેલાં તથા પછીનું કર્મ ...	૮૦૯	ગ્રાહીઅસ્તિઓ ...	..
અનુવાસનઅસ્તિના સ્નેહમાં સંઘવાદિની યોજના ...	..	નિહલઅસ્તિઓના સ્નેહો ક્યાં ઔપચારી પકવવાં ?	..
ખીણ વાર અનુવાસનઅસ્તિ ક્યારે દેવી ?	૮૧૦	સ્ત્રીઓનું વાંઝિયાપણું ટાળનારી અસ્તિઓ	..
અનુવાસનઅસ્તિના હીનયોગ તથા અતિયોગનાં	..	સત્ત્વ તથા અનુ વગેરેના વિચાર પછી અસ્તિઓના	..
લક્ષણો ...	..	પ્રયોગો કરવા ...	૮૨૫
અનુવાસનઅસ્તિના સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ ...	..	અસ્તિના ત્રણ ભેદના પ્રયોગોનો ક્રમ ...	..
સ્નેહ નીકળ્યા પછીના ઉપચારો ...	..	ઉત્કલેશન અસ્તિનું સ્વરૂપ ...	..
અનુવાસનઅસ્તિઓ અનેકવાર દેવાથી લાભ	..	દોષહર અસ્તિનું સ્વરૂપ ...	..
એકસી અનુવાસનઅસ્તિ કે નિહલઅસ્તિના સેવનનો	..	સંશયનીય અસ્તિનું સ્વરૂપ ...	..
નિષેધ તથા વિધિ ...	૮૧૧	માધુતૈલિક અસ્તિ ...	..
સ્નેહઅસ્તિની આદ્ય વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો તથા	..	માધુતૈલિકના ભેદરૂપ યુક્તરથ અસ્તિ ...	૮૨૬
ચિકિત્સાઓ ...	૮૧૨	માધુતૈલિકના ભેદરૂપ દોષહર અસ્તિ ...	..
ઉત્તરઅસ્તિમાં નળી તથા સ્નેહનું માપ ...	૮૧૩	માધુતૈલિકના ભેદરૂપ પાંચમૌલિક અસ્તિ ...	..
ઉત્તરઅસ્તિમાં મુત્રાશયની કાયળી ...	૮૧૪	માધુતૈલિકના ભેદરૂપ સિદ્ધઅસ્તિ ...	..
ઉત્તરઅસ્તિની પહેલાં તથા પછીનું કર્મ ...	..	માધુતૈલિકના ભેદરૂપ મુરતાદિક અસ્તિ ...	..
ઉત્તરઅસ્તિ પાછી ન આવે તો તેની ચિકિત્સા	૮૧૫	ખીણ અસ્તિઓ ગોઠવી લેવા વિધિ ...	૮૨૭
ઉત્તરઅસ્તિમાં ઉત્તરકર્મ અને દાહની ચિકિત્સા	..	અસ્તિ લીધેલા મોટે પરેણ ...	..
ઉત્તરઅસ્તિના યુગ્મો ...	..	માધુતૈલિક, યુક્તરથ અને સિદ્ધઅસ્તિના વ્યુત્પત્તિ—	..
ઉત્તરઅસ્તિ યાચર અપાયાનાં લક્ષણો, વ્યાપ્તિઓ	..	સિદ્ધ અર્થો ...	..
અને તેની ચિકિત્સા ...	૮૧૬	માધુતૈલિક અસ્તિઓના અધિકારીઓ ...	..
અધ્યાય ૩૮ મો	..	સખત પરેણ પાળવાની જરૂર નથી ...	..
ઉપક્રમ ...	૮૧૬	અધ્યાય ૩૯ મો	..
નિહલઅસ્તિનું પૂર્વ તથા ઉત્તરકર્મ ...	..	ઉપક્રમ ...	૮૨૮
અસ્તિના અતિયોગ કરતાં હીનયોગ કરવો	૮૧૭	મંદ જરૂરાસ્તિને વધારવા આહારની જરૂર	..
અસ્તિના હીન, અતિ તથા સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો	..	લોહીના સ્નાયુ પ્રમાણે આહાર તથા મુદત	..
અસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયા પછીનો ક્રિયા...	..	જળ કે અગ્નિ પ્રમાણે આહાર તથા મુદત	૮૨૯
નિહલઅસ્તિ એ ઘડીમાં પાછી ન આવે તો ?	૮૧૮	કૃમિ પ્રમાણે અન્નના સંસર્ગ પછી રસોનો ક્રમ	૮૩૦
જમ્યા પછી નિહલઅસ્તિ દેવી નહિ ...	..	સ્નેહપાત અથવા વમન પછી આહારનો ક્રમ	..
વમનવિરેચનાદિથી શુદ્ધ કરી નિહલઅસ્તિ દેવી	..	તથા મુદત ...	..
નિહલઅસ્તિનાં દ્રવ્યો ...	૮૧૯	શિરાવેધ તથા વિરેચન મોટે પરેણની મુદત	..
નિહલઅસ્તિમાં દ્રવ્યની માત્રા વગેરે ...	..	અસ્તિ લીધેલા મોટે પરેણની મુદત ...	..
નિહલની આર માત્રામાં સ્નેહાદિની ગોઠવણ	..	રોગીની ભૂલથી થતી પંદર વ્યાપ્તિઓ	૮૩૧
જુદાજુદા રોગો હણનારી નિહલઅસ્તિઓ	૮૨૦	કોષાદિક પંદર વ્યાપ્તિઓથી થયેલા ઉપદ્રવોનું	..
ત્રાયુના પ્રકોપ ઉપર ખાસ અસ્તિઓ ...	૮૨૧	ચિકિત્સાસૂચન ...	૮૩૨
પિત્તના પ્રકોપ ઉપર ખાસ અસ્તિઓ ...	૮૨૩	વમનવિરેચનથી શુદ્ધ થયેલા મોટે આહારો	..
કફના પ્રકોપ ઉપર ખાસ અસ્તિઓ ...	..	અધ્યાય ૪૦ મો	..
રુધિરના પ્રકોપ ઉપર ખાસ અસ્તિઓ ...	..	ઉપક્રમ ...	૮૩૨
શોધનઅસ્તિઓ ...	..	ધુમાડના પાંચ ભેદો ...	..
લેખનઅસ્તિઓ ...	..	ધુમાડો પીના નાળમાં નાખવાની પત્તીઓ	૮૩૩
શું હણ્યુઅસ્તિઓ ...	..	ધુમાડો પીવાની નળીઓ(નાળો)નાં દ્રવ્યો,	..
	..	પ્રમાણો તથા કિંદો ...	..

વિનય	પ્રશ્ન	વિષય	પ્રશ્ન
ધુમાડો શી રીતે ધોવો?	૮૪	મનના પ્ર રો ઉપક્રમ	૮૮
અતી ગમવામાં રિંગેના તથા ધૂનદાન ॥		કવનના આગ્ર બંદા લખાવો અને ઉપરામ	
અરધિ		આર અવેગમાં શોધી દેવવનુ ઉ ૧૬૨ ૧	
ધુમાડો ઢોલે ન ધોવો?	૮૫	કવન અને કોમળામાં તદારન	
સમય વગર ધુમાડો પીરાથી નુકસાન		કવનને મા સુધી મોભા રાખવો?	
ધુમાડો પીવાના સમય		દોહાને અનુમરી રીત મના ગો વરા	
સ્નેહન વૈરેચન અને પ્રાસંગિ ના ગુણો	૮૬	મનના અપે ૧ દોન નથા અતિથોગના નમણો	
ધુમાડો પીવાથી લાન		વહો નાથ મનારા કોમળાનુ ઉ ૧૬૨ ૧	૮૪૪
ધુમાડો પીરાથી મ્યા રોળે ન થાય ?		પ્રતિસારવના પ્રપરણી ઉપક્રમ	
ધુમાડાના રાગ અરાગ તથા અનિયોગના બપોર		પ્રતિમારણના આગ્ર પ્રપર અને વિધાન	
પ્રાસંગિક સ્નેહન તથા વૈરેચનનું વિચારના મના ૧		પ્રતિમારણના મર્મ રાગાં ના લક્ષ ૧	
અને નામની તથા કામ્યદા પીરામાં રિંગેના		પ્રતિસારણુનુ ફળ અને ત રીત મોજન	
બ્રહ્મને ધુમાડી દેવાની રીત તથા ૨ ૧			
નમ્યના વિધિનો ઉપક્રમ	૮ ૭	તત્વસ્થાન	
નમ્ય શા ની વ્યવસ્થિત મુખ્ય ન ૧ તથા		અધ્યાય ૧૯૦	
વેગબેગ		ઉપક્રમ	૮૪૫
વૈશેષિક ન ૧ (પહેલા નમ્ય) ૧૧ વિનય		સવાનુ સમાર	
શિરોવિરચન (ખીન નમ્ય) ના વિનય		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
ઉપર મહેના અને નરનાના સમય	૮૩૮	રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	૮૪૬
શિરોવિરચન નમ્યન વિધાન		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
દોહાએ નમ્ય લેતા નથી ન રવી		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
એકાદિક પ્રવાહીના નમ્યની મ ૧		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
નમ્યને ગળી ન જતા થકી નાખન		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
નમ્ય દવારા પછીનુ મમ તથા પરેશ		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
વૈશેષિક નમ્યના સમ્ય ૧ અતિ તથા બીનનામના		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
લક્ષણ તથા અતિ અને બીનનામના ચિન્હિ મા		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
શિરોવિરચન નમ્યના સમ્ય ૧ બીન તથા અતિ		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
થોગના નક્ષ ૧ અને બીન તથા અતિનામના		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
ચિન્હિ મા		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
દોહ પ્રમાણ નમ્યન બીનો વિનય	૮૪૦	રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	૮૪
અવધીક તથા પ્રધમન નમ્ય ૧ વિધાન		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
વૈશેષિક (સ્નેહન) નમ્યના ન રોતરરૂપ ૧ ૬		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
નમ્ય		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
એકોળ શિરોવિરચન નમ્ય કોને દન ?		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
નમ્ય અને તથા પરેશ ન દેવ ?		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
વૈશેષિક તથા વૈરેચનનું નમ્યની વ્યવસ્થિત અને		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
ચિન્હિ મા	૮૪૧	રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
પ્રતિમશના (વૈરેષિ અથવા નેહનન ના		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
બ) સમય તથા સમય પર વે ગુણે		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
પ્રતિમશ નમ્ય ૧ પ્રમાણ	૮૪૨	રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
નમ્ય લેવાથી થતા નમો		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	
દોહો ઉપર નમ્યના નેકો તથા તનોનુ વિધાન		રાજવૈષ વિનય મ ૧૬થી રાજને મયાવવો	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
હાથી વગેરે વાહનોની પીડામાં વિપ હોવાનાં		વિપવાળા સ્થળની પરીક્ષા તથા શોધન ...	૮૬૩
ચિહ્નો અને તેની તથા સવારની ચિકિત્સા	૮૫૧	વિપવાળાં ઘાસ તથા અન્નની પરીક્ષા અને શોધન	„
નર્યો કે પીવાના ધુમાડાઓમાં વિપ હોવાનાં		વિપવાળો ધુમાડો તથા પવનની પરીક્ષા અને શોધન	૮૬૪
ચિહ્નો અને ચિકિત્સા ...	૮૫૨	વિપની મૂળ ઉત્પત્તિ ...	„
પુષ્પોમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા ...	„	દ્રવ્યમાં રહેલા વિપને અનુસરવાનો રસનો સ્વભાવ	૮૬૫
કાનમાં નાખવાના તેલમાં વિપનાં ચિહ્નો		વિપથી સર્પ દોષો પ્રકૃપિત થવાનું કારણ ...	„
તથા ચિકિત્સા ...	„	વિપ પ્રાણરોધક હોવાનું કારણ ...	„
અંજનમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા	„	વિપ ચડેલ પ્રાણી ભેભાન કેમ થાય છે? ...	„
પાદુકા, પગરખાં વગેરેમાં વિપનાં ચિહ્નો		કરડતી વખતે સર્પોનું છતા થવાનું કારણ	૮૬૫
તથા ચિકિત્સા ...	૮૫૩	વિપ ચડેલાને શીતળ સિંચન કરવું ...	„
વિપની પીડામાં ઉપદ્રવોની અવસ્થા પ્રમાણે		કીડાંઓના વિષો ઉપર રક્ષેલનું કેમ? ...	„
ચિકિત્સા ...	„	કીડાંઓનાં વિપ પર શીતળ ચિકિત્સા ક્યારે?	„
વિપની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	„	વિપવાળાં શસ્ત્રથી અને સર્પદંશથી મરેલાનું માંસ	
વિપ ટાળવામાં બે ઔષધોનો પ્રભાવ ...	„	ક્યારે ખાવું? ...	૮૬૬
હૃદયમાં વિપ લાગુ ન પડે એવી યોજના	૮૫૪	જેણે વિપ પીધું હોય તેનાં લક્ષણ ...	„
વિપ અવાઈ જાય તો ઊલટી કરવી ...	„	વિપથી મરેલાનું હૃદય અસ્થિથી તુરત બળતું નથી	„
		દેશ, કાળ ને સ્થિતિ પરથી સર્પદંશની અસાધ્યતા	„
અધ્યાય ૨ જો		અધ્યાય ૪ થો	
ઉપક્રમ ...	૮૫૪	ઉપક્રમ ...	૮૬૭
વિપના બે ભેદ અને તેના આશ્રયો ...	„	સર્પોની સંખ્યા માટે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન ...	„
સ્થાવર વિપના દસ આશ્રયો ...	„	સર્પોની સંખ્યા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા ...	૮૬૮
સ્થાવર વિપના દસ આશ્રયોનું વિવેચન ...	૮૫૫	સર્પોની પાંચ જાતો અને તેમના ભેદો ...	„
મૂળવિપાદિ વિપના ઉપયોગથી શું થાય? ...	૮૫૬	સર્પો ક્યારે કરડે છે? ...	„
વિષોનો સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ ...	„	સર્પદંશના ત્રણ પ્રકાર અને તેમનાં લક્ષણો	૮૬૯
કાલકૃટાદિક વિપના ઉપયોગથી શું થાય? ...	„	થોડા વિપવાળા દંશો ...	„
વિષોના દસ ગુણો અને તેનાં કાર્યો ...	૮૫૭	સર્પદંશનું વિપ ક્યાં ગતિ કરી શકતું નથી?	„
હ્રીવિપ અને તેથી થતાં લક્ષણો ...	„	દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાનનાં લક્ષણો	„
હ્રીવિપના પ્રકોપના સમયો તથા પૂર્વરૂપ	૮૫૮	સર્પોમાં બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણોની કલ્પના	„
પ્રકોપ પામેલા હ્રીવિપનાં રૂપ ...	„	કયા સર્પનું વિપ કયા દોષને પ્રકૃપિત કરે?	૮૭૦
એ વિપ ‘હ્રીવિપ’ શા માટે કહેવાય છે?	૮૫૯	સમયો ઉપરથી સર્પોની જાતિઓની પરીક્ષા	„
સ્થાવર વિપના વેગોનાં ગુદાંશુદાં ચિહ્નો	„	સર્પો કઈ ઉંમરે મરણના કારણરૂપ થાય?	„
સ્થાવર વિપના એકએક વેગની ચિકિત્સા	„	સર્પો ઓછા વિપવાળા ક્યારે હોય છે?	„
વિપના બે વેગોના મધ્યમાં દેવાની રાખ ...	૮૬૦	સર્પોના એથી ભેદોનાં નામો ...	૮૭૧
અજ્યેયધૃત ...	„	સર્પોમાં નર, નારી અને નપુંસક જાતિ	૮૭૨
હ્રીવિપારિ અગદ ...	„	દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાનના દંશોનાં લક્ષણો	„
હ્રીવિપના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા ...	૮૬૧	નર, નારી, નપુંસક, ગર્ભિણી તથા સ્ત્રીકાના	
હ્રીવિપ સાધ્ય, યાચ્ય તથા અસાધ્ય ...	„	દંશોનાં લક્ષણો ...	૮૭૩
અધ્યાય ૩ જો		અહાર દ્રવ્યનારો, વૃદ્ધ તથા બાળકના દંશોનાં	
ઉપક્રમ ...	૮૬૧	લક્ષણો ...	„
જંગમ વિપના સોળ આશ્રયોનું નિરૂપણ ..	„	નિર્વિપ સર્પોના દંશોનું લક્ષણ ...	„
પ્રાણીઓના કયા પદાર્થોમાં વિપ છે? ...	„	તરત પ્રાણી લેનારા સર્પના દંશોનાં ચિહ્નો	„
શત્રુઓના વિપ સંબંધી દગાની પરીક્ષા	૮૬૨	સર્પોના વિપના વેગોની સંખ્યા ...	„
વિપવાળા જળની પરીક્ષા તથા શોધન ...	„		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વીરોના વિના માન વેગોના નશ્વો	૮૭૧	તારા નામનો અગ	૮૮૪
મન્ની મરોના વિના માન વેગોના નશ્વો		મન્ન નામનો અગ	,
નલિમાન મરોના વિના માન વેગોના નશ્વો	૮૭૫	સન્ન નામનો અગ	૮૮૫
વિના વેગો માન ન શા રણુથી થાય છે		‘દી રંગિનિમિત્ત’ નામનો અગ	
વેગો વેગોના મધ્યનુ રણુ	૮૭૬	‘મડીરિત્ત’ નામનો અગ	,
પુણ્યોને વિના આ ૯ વેગો અને તેમના નશ્વો		માર’ ઇમિ નામનો અગ	
૫ વેગોને વિના આ ૯ વેગો અને તેમના નશ્વો		પ રિત્તી નામનો અગ	૮૮૬
ના પ્રા પીઓને વિર ઓડુ ચે છે		ળીમ પ્ર રોનો માવ મામિ અ	,
અધ્યાય પમે		અ સર અગ મલ	”
૧૬મ	૮૭૬	અધ્યાય ૬૬૦	
નપ ન પડી તા ઇપારો		ઉપક	૮૮૬
શન અનવા રોગે મામાન્ય ઉરાવો	૮૭૭	અગમનના ઉરોના નામો વિર મની	
મન્નીમનના રશને ઝનવો નહિ		નશ્વો તથા ઓરોની પ્રતિના	,
ન નનો પાગે કયા માધવો		ઉ રની અદાગ જવો	
ન રાની નિ શક્તિ		ઉ રોના વિરો મગવ તથા તેમના નામાન્ય	
ન નના મદ્યજનો તથા સાનનનો વિધિ		અશ્વો	૮૮૭
ઓરરાથી પ પુ ચિત્તિઓનો ૯૭૨		યાનના વિના સમ્પર્નુ વિગર નક્ષુ અને તેની	
નપ ગમા નેહીના જાવ ખા ૯૭૩	૮૭૮	ચિત્તિઓ	”
ન રાના વિરાની માનાન્ય ચિત્તિઓ		પુ ના વિરનુ ખામ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	,
અમ નવાજ વિના મીમ નવાહી પાર્થ		કુપુના વિરનુ ખાસ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	,
૧૬મ મરાવુ		ઉરિરના વિરનુ ખાસ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	”
વીરોના વિના રે વેગની ચિત્તિઓ		વિહિરના વિરનુ ખાસ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	,
મ વીઓના વિના રે વેગની ચિત્તિઓ	૮૮૦	પુરુરના વિરનુ ખાસ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	૮૮૮
રાજિનામોના વિના રે વેગની ચિત્તિઓ		અનમના વિરનુ ખામ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	”
મમિની ગાગ નથા ૧૬ માટે વિરો		રાય તા વિરનુ ખામ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	,
ચિત્તિઓમાં ઇમિ જે		નિગના વિરનુ ખાસ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	”
પુણ્યોએ માટે વિરની ખામ ચિત્તિઓ		અનિતના વિરનુ ખાસ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	,
વિરની યા નમા નવનાની નામાઓ	૮૮૦	નરના વિરનુ ખામ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	,
વિરની ચિત્તિઓમાં દેશાઓ વિચાર દરવાની		મપિના વિરનુ ખામ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	”
અનના		મિના વિરનુ ખામ નક્ષુ અને ચિત્તિઓ	,
ગોનો ઉપનહાર અને વિરની ચિત્તિઓનો		રોન નરણુ, મહાકૃણુ, એન બો મહાકૃપિના	
૮૫૬મ		વિના શુ રાત્રુ નમા અને ચિત્તિઓ	૮૮૮
વિરની યાની ચિત્તિઓ વગની ચિત્તિઓ		નરની રના ઉ રોના વિરા ઉપર દોર ફર	
પાગે માધવથી રની મરોના નેહીની ચિત્તિઓ	૮૮૧	મરાની ચિત્તિઓ	,
વિર ગયા પડી મરોના નેહીની ચિત્તિઓ	૮૮૨	ઉદર વિર સાન થરા પડી મરુપિન થાય તો	
૧૬મ પ રાથી કે રવા વગેરેથી મેનાન		રોધન ચિત્તિઓ	૮૮૦
યરના પી ચિત્તિઓ		ઉ રના વિરથી થયેના પ્રામા તથા ઊન પશુ	
વિના ચોગથી મરુ મામની ચિત્તિઓ		વિરની દુષ્ટ નક્ષુમાં થતી રાજિની ચિત્તિઓ	
વિચારા પ્રામીઓના રા મા રોગથી થયેના		નર તથા ઊના વગેરેને દડમવા થવાના	
નજની ચિત્તિઓ	૮૮૩	નિ ન મેપ્રામિ અને વરો	
અમ મેરા મદાગ નામનો અગ		દ મા રા ઊના રના સમુગ નથા તેથી	
અનિત નામનો અગ		થના ઉપરવો	

વિષય

પૃષ્ઠ

હડકાયાના દંશવાળા માણસનાં ચિહ્નો ...	૮૬૧
હડકાયાના દંશવગરનો કોઈ પણ માણસ જગ- ત્રાસ પામે તો મરી જાય... ..	..
હડકાયાના દંશની ચિકિત્સા	..
પૂડલો ક્યાં સુધી ખવડાવવો ?	૮૬૨
હડકાયાના વિષમાં દેવિદ વધાન તથા લોકિક ચિકિત્સા	..
હડકાયાના દંશવાળો તેની જ પેઠે ચેષ્ટા તથા અવાજ કરે છે તેનું કારણ	૮૬૩
હૃતરાં વગેરે ફાડી ખાનારાં જનવરોએ કરેલા જખમોની સામાન્ય ચિકિત્સા	..

અધ્યાય ૭મો

ઉપક્રમ	૮૬૩
ક્ષારાગદ	..
કલ્યાણક ધૂન	૮૬૪
અમૃત ધૂન	..
મહાસુગંધી અગદ	૮૬૫
કીડાના વિપથી જ પીડાયેલાને સ્વેદન દેવું, વિપથી પીડાયેલાઓને કેવાં અન્નપાનો દેવાં ? વિપથી પીડાયેલાઓએ પાળવાની પરેશ	૮૬૬
માણસને વિપરહિત થયેલો ક્યારે જાણવો ?	..

અધ્યાય ૮મો

ઉપક્રમ	૮૬૬
સર્પોનાં વીર્યોદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા કીડાઓની ચાર પ્રકૃતિઓ	..
વાયુપ્રકૃતિવાળા કીડાઓની અઘાર જાત અને તેના દંશોથી થતા રોગો	૪૬૭
પિત્તપ્રકૃતિવાળા કીડાઓની ચોવીસ જાત અને તેના દંશોથી થતા રોગો	..
કફપ્રકૃતિવાળા કીડાઓની તેર જાત અને તેના દંશોથી થતા રોગો	..
ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા કીડાઓની બાર જાત અને તેના દંશોથી થતા રોગો	..
તીક્ષ્ણવિપવાળા કીડાઓના દંશોદિકનાં લક્ષણો	૮૬૮
મંદવિપવાળા કીડાઓના દંશોદિકનાં લક્ષણો	..
ખીજા કીડાઓના ભેદ વગેરે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	..
કણુભ જાતના ૪ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	..
ગૌધેરક જાતના ૫ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	..
ગલગોલી જાતના ૬ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	૮૬૯

વિષય

પૃષ્ઠ

શતપદી (કાનખતૂરા) જાતના ૮ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	૮૬૯
મંદૂક (દેડકા) જાતના ૮ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	..
વિશ્વંભરા જાતના ૪ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	..
પિપીલિકા જાતના ૬ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	૮૭૦
મક્ષિકા જાતના ૬ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	..
મશક જાતના ૫ કીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો	..
કીડાઓના નષ્ટોથી થયેલા જખમનાં લક્ષણો જળો નામના કીડાઓ વિષે	..
ખાવન કીડાઓમાં બાર અસાધ્ય વિપવાળા કીડાઓનાં, શયાદિકના સ્પર્શથી થતા રોગો અને તેઓની ચિકિત્સા	૮૭૧
કેવા કીડાઓનો દંશ કષ્ટસાધ્ય છે ?	..
તીક્ષ્ણ વિપવાળા કીડાઓની ચિકિત્સા	..
વિપવાળા કીડાઓના દંશો ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા સ્વેદન ન દેતાં ધુમાડી ક્યારે દેવી ?	..
કણુભ જાતના ત્રિકંટકના વિપની ખાસ ચિકિત્સા	૮૭૨
ગલગોલીઓના વિપની ખાસ ચિકિત્સા	..
શતપદીઓના વિપની ચિકિત્સા	..
મંદૂક (દેડકા) ના વિપની ખાસ ચિકિત્સા	..
વિશ્વંભરાઓના વિપની ખાસ ચિકિત્સા	..
પિપીલિકા વગેરેના વિપની ખાસ ચિકિત્સા	..
પ્રતિસૂચકના વિપની ખાસ ચિકિત્સા	..
વીંછીઓના ભેદ અને પેટા ભેદો	૮૭૩
મંદ વિપવાળા વીંછીઓની બાર જાતો અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો	..
મધ્ય વિપવાળા વીંછીઓની, ત્રણ જાતો અને તેઓનાં દંશોનાં લક્ષણો	..
ઉગ્ર વિપવાળા વીંછીઓની પંદર જાતો અને તેઓનાં દંશોનાં લક્ષણો	૮૭૪
ઉગ્ર, મધ્ય તથા મંદ વિપવાળા વીંછીઓની ચિકિત્સા	..
મંદ વિપવાળા વીંછીના દંશોની ચિકિત્સા	૮૭૫
લૂતાના વિપના શક પરથી ચિકિત્સા	..
લૂતાઓનું વિષ હોવાનાં લક્ષણો	૮૭૬
મધ્ય તથા મંદ વિપવાળા લૂતાઓ ક્યારે મારે છે ?	..
લૂતાઓનાં વિષોના પ્રકારો અને લક્ષણો	..
લૂતાઓની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ વગેરે	૮૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
જીસાધન અને અસાધન જૂતાઓ	૮૦૭	વાયુથી થતા દમ નેત્રરોગોમા અમાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય	૮૧૬
આર જ્વનની જીસાધન જૂતાઓના નામો		પિત્તથી થતા દમ નેત્રરોગોમા અમાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય	
જીસાધન જૂતાઓના દશના નક્ષત્રો		કથી થતા તેર નેત્રરોગોમા અમાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય	૮૧૭
આર જ્વનની અસાધન જૂતાઓના નામો		લોહીથી થતા મોળ નેત્રરોગોમા અમાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય	
અસાધ્ય જૂતાઓના દશોતુ સામાય નમણુ	૮૦૮	સર્વ દોષોથી થતા પચીમ નેત્રરોગોમા અમાધ્ય યાપ્ય અને સાધ્ય	
જીસાધન જૂતાઓના દશોતુ સામાય નમણુ અને ચિકિત્સા		આગતુષ્ક કારણોથી થતા નેત્રરોગો અમાધ્ય આગ્રયોના બે । પરથી નેત્રરોગોના સમહ અધ્યાય રહે	
૧ । તથા અમિષણુનાં જોના નમણુ અને ચિકિત્સા	૮૦૯	ઉપદ્રમ	૮૮
૨ । જ્વનની જૂતાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા	૮૧૦	મધિઓમા થતા નવ રોગો	
અમાધ્ય જૂતાઓના જોના નમણુ		પૂરાતનુ લક્ષણુ	
અસાધ્ય જૂતાઓની ચિકિત્સા		રોગોપનાદન નક્ષણુ	
જીસાધ્ય જૂતાઓની તુરત ચિકિત્સા	૮૧૧	આર સાવોની મગ્ગામિ તથા લક્ષ્ય	
૨ । જ્વનની જૂટ રહેલી ચિકિત્સા		પરોણાનુ લક્ષણુ	૮૧૯
જોના સો જે મગ્ગ પછીની ચિકિત્સા		અનટનુ નક્ષણુ	
ઉપસહાર		કિમિમ થિનુ લક્ષણુ	
પાચ સ્થાનોનો ઉપસહાર તથા ઉત્તરનત્રમા આવતા વિષયો	૧૨		
ચિકિત્સાની સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્રતા			
૩ નાજની પ્રાપ્તિ			
ઉત્તરતત્ર		અધ્યાય ૩	
અધ્યાય ૧ લો		ઉત્ક્રમ	૮૧૯
ઉપદ્રમ	૧૩	પાપણોમા થતા એકવીસ નેત્રરોગોની સગ્ગામિ	
ઉત્તરનત્રની મગ્ગિ અને તના વિષયો		પાપણોમા થતા એકવીસ રોગો	૮૨૦
માધ્યાના રોગોની સખ્યા નિર્વાહ તથા ચિકિત્સાઓ મહેતાની પ્રતિના	૮૧૪	ઉત્સગિનીનુ નક્ષણુ	
નેત્રના ગોત્રનુ નમાણુ		કુલિકાનુ લક્ષણુ	
નેત્રગોત્રમા પાચે મહાશૂત્રોના આગ		પોષથીનુ લક્ષણુ	
દષ્ટિનુ લક્ષણુ અને માળા રોગોનુ તથા દષ્ટિનુ માળા		ગરોત્રતર્મનુ લક્ષણુ	
નેત્રગોત્રમા મ રો સધિઓ અને પત્રોની મ મા		અગ્રોત મનુ નમગ	
નેત્રગોત્રમા મ્યા કયો પાચ મકો છે ?		શુ કાચનુ લક્ષણુ	
નેત્રગોત્રમા કયા કયા ૭ સધિઓ છે ?		અગ્રનિકાનુ નમણુ	
નેત્રગોત્રમા ૭ પત્રો અને તેની રચિની	૮૧૫	બદન મનુ નમણુ	૮૨૧
માળા તથા સરે રોગોને કોણુ દર્શવે છે ?		૧ મોર ૧ધનુ લક્ષણુ	
નેત્રના રોગોની સામાય પ્રગ્ગામિ		કિનટ્ટ મનુ લક્ષણુ	
નેત્રના રોગોનુ સામાય પ્રવરણ		૨ મનતર્મનુ નમગ	
પ્રવરણની મશિષ તથા વિચીત્ર ચિકિત્સા		સ્થાવરતર્મનુ લક્ષણુ	
નેત્રરોગોના સામાન્ય નિભો	૮૧૬	ત્રિકિન નરતર્મનુ મગ	
નેત્રના છેતર રોગો અને નેમના નિભો		અગ્રિમિનના મનુ સમગ	
		સાવદન મનુ લક્ષણુ	
		અર્થુ નુ નમગ	
		નિમિથનુ નમગ	

વિષય

પૃષ્ઠ

શોણિતાર્શનું લક્ષણ	...	૯૨૨
લગણનું લક્ષણ	...	"
મિસવર્તનું લક્ષણ	...	"
પક્ષમટાપનું લક્ષણ	...	"

અધ્યાય ૪ થો

ઉપક્રમ	...	૯૨૨
સદૈદ ડોળામાં થતા અગિયાર રોગો	...	"
પ્રસ્તાયર્શનું લક્ષણ	...	"
શુક્રાર્શનું લક્ષણ	...	૯૨૩
શોણિતાર્શનું લક્ષણ	...	"
અધિમાંસાર્શનું લક્ષણ	...	"
સ્નાયુર્શનું લક્ષણ	...	"
શુક્રિતકાનું લક્ષણ	...	"
અન્નુર્શનું લક્ષણ	...	"
પિષ્ટકનું લક્ષણ	...	"
શિરાગ્નકનું લક્ષણ	...	"
શિરાપિડકાનું લક્ષણ	...	"
અન્નાસગ્રચિતનું લક્ષણ	...	"

અધ્યાય ૫ મો

ઉપક્રમ	...	૯૨૪
કાળા ડોળામાં થતા ચાર રોગો	...	"
સવણશુક્રનું લક્ષણ	...	"
સવણશુક્ર સાધ્ય તથા અસાધ્ય કયું ?	...	"
અવણશુક્રનું લક્ષણ તથા સાધ્યતા	...	"
અવણશુક્ર સાધ્ય છતાં કષ્ટસાધ્ય પણ છે	...	"
અવણશુક્રની અમુક સ્થિતિ અસાધ્ય છે	...	૯૨૫
અક્ષિપાકાત્મ્યનું લક્ષણ	...	"
અગ્નકાગ્નનનું લક્ષણ	...	"

અધ્યાય ૬ હો

ઉપક્રમ	...	૯૨૫
નેત્રના સત્તર રોગો અને અભિષ્યંદોની ચિકિત્સા	...	૯૨૬
વાતાભિષ્યંદનું લક્ષણ	...	"
પિત્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ	...	"
કફાભિષ્યંદનું લક્ષણ	...	"
રક્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ	...	"
આદિ અધિમંથો અભિષ્યંદોથી થાય છે	...	"
સંઘળા અધિમંથોનું સામાન્ય લક્ષણ	...	૯૨૭
વાતાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ	...	"
પિત્તાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ	...	"
કફાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ	...	"
રક્તાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ	...	૯૨૮
અધિમંથોના ઉપરોક્તમાં ભયથી દર્શિતા	...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

સશોકપાકનું લક્ષણ	...	૯૨૮
અશોકપાકનું લક્ષણ	...	"
હતાધિમંથનું લક્ષણ	...	"
વાતપર્યાયનું લક્ષણ	...	"
શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ	...	૯૨૯
અન્યતોવાતનું લક્ષણ	...	"
અમ્બાધ્યુપિતનું લક્ષણ	...	"
શિરોત્પાતનું લક્ષણ	...	"
શિરાહર્ષનું લક્ષણ	...	"

અધ્યાય ૭ મો

ઉપક્રમ	...	૯૨૯
આંખની કીકીનું માપ, કારણ તથા લક્ષણ	...	"
દષ્ટિના રોગો તથા લક્ષણો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	...	૯૩૦
પહેલા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ	...	"
બીજા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ	...	"
ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ	...	"
ચોથા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ	...	૯૩૧
વાયુથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ	...	"
પિત્તથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ	...	"
કથથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ	...	"
રુધિરથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ	...	૯૩૨
સન્નિપાતથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ	...	"
લોહીનાં સોરભિશ્ચ પિત્તથી થયેલું તિમિર	...	"
ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષથી દષ્ટિના વર્ણો	...	"
છ પ્રકારના સિંમનાશનાં લક્ષણો	...	૯૩૩
દષ્ટિના ખાર રોગોમાં છ સિંમનાશો	...	"
પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિનું લક્ષણ	...	૯૩૪
શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિનું લક્ષણ	...	"
ધૂમદર્શીનું લક્ષણ	...	"
હસ્તગત્યનું લક્ષણ	...	"
નકુલાંધ્યનું લક્ષણ	...	"
ગંભીરિકાનું લક્ષણ	...	૯૩૫
બે આગતુક રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો	...	"
નેત્રરોગાદિકનો ઉપસંહાર	...	"

અધ્યાય ૮ મો

ઉપક્રમ	...	૯૩૬
નેત્રરોગોમાં જુદીજુદી ચિકિત્સાઓ	...	"
છોતેર નેત્રરોગોની ચિકિત્સાનું પૃથક્કરણ	...	"
કયા અગિયાર રોગો છેદનક્રિયાને લાયક છે ?	...	"
કયા નવ રોગો લેપનક્રિયાને લાયક છે ?	...	"
કયા પાંચ રોગો ભેદનક્રિયાને લાયક છે ?	...	"
કયા પાંચ રોગો લેપનક્રિયાને લાયક છે ?	...	"

નિવય	પૃષ્ઠ
યા બાર રો ૧૧ શબ્દક્રિયા મિત્રાર બી	૯૬
ક્રિયાઓને બાર બાર છે?	૯૭
યા સાત રો ૧૦ શબ્દ બાર છે?	
યા પંદર રો ૧૦ ક્રિયા બાર નથી?	
અધ્યાય ૯ મો	
ઉપક્રમ	૯૭૭
પાતાનિ ૧૦ તથા વાતાધિમયની ચિત્રિત્તા	૯૮૮
વાતાનિ ૧ તથા વાતાધિમય ઉપર તપ	
પુષ્પા, ધૂમ તથા નન્યના પ્રાર	
વાતાનિ ૫૬ તથા વાતાધિમય ઉપર નમ્યાનિ મા	
મ્યુ તેન યો ૧ છે?	
વાતાનિ ૧૬ તથા વાતાધિમય ઉપર મિચનમા	
તથા અનનનમા મ્યુ કૃષ્ણ	
વાતાનિ ૫૭ તથા વાતાધિમય ઉપર અનનનો	
અન્યતોવાન તથા વાતાધિમયની ચિત્રિત્તા	
૧૦ ક્ષિપાત્રની ચિત્રિત્તા	
સાચી ઉલ્પન્ન થયેના બીજા કે નાં દર્શનાત	૯૯૦
રોગોની ચિત્રિત્તા-પદ્ધતિ	
અધ્યાય ૧૦ મો	
ઉપક્રમ	૪૭
પિતાનિ ૧ તથા પિતાધિમયની ચિત્રિત્તા	
પિતાનિ ૭ તથા પિતાધિમય ઉપર તપજુ	
મિચન તથા નમ્યાનિ ઉપરોગી ક્ર ૧૧	૪૧
પિતાનિ ૭ તથા પિતાધિમય ઉપર અનનનો	
૧ તથા	
પિતાનિ ૭ તથા પિતાધિમય ઉપર અનનનો	
ક્ર ૧૧	૯૪૨
અનનનનન અન શુક્તિ ૧૧ સામાન્ય તથા	
વિદ્યા ચિત્રિત્તા	
નૂનશીની ચિત્રિત્તા	
અધ્યાય ૧૧ મો	
ઉપક્રમ	૯૪૦
ક્રાનિ ૭ તથા ક્રાધિમયની ચિત્રિત્તા	
ક્રાનિ ૭ તથા ક્રાધિમય ઉપર અનનનો તથા	
લેપના યો	
ક્રાનિ ૭ તથા ક્રાધિમય ઉપર અનનનો ૧ થા	
અનનનનનની ચિત્રિત્તા	૯૪૪
પિટ્ટની ચિત્રિત્તા	
પ્રક્રિયાતરમની ચિત્રિત્તા	
પ્રક્રિયા નેત્રોગ પરજ તથા સોજની ચિત્રિત્તા	૯૪૫
અનનનનનન પિટ્ટ પ્રવિવદન તથા બી ૧	
પણ પ્રવિવદન નેત્રોગની અનનન ચિત્રિત્તા	

નિવય	પૃષ્ઠ
અધ્યાય ૧૨ મો	
ઉપક્રમ	૯૪૫
રક્તાધિમય આદિ ચાર રધિરગત્ય રોગો ઉપરની	
પ્રયે ચિત્રિત્તા	
રક્તાધિમય આદિ ચાર રો ૧૦ માટે સામાન્ય ચિત્રિત્તા	
રક્તાધિમય આદિ ચાર રો ૧૦ માટે રેપના યો ૯૪૬	
રક્તાધિમય આદિ ચાર રો ૧૦ની અન્યત પી ને	
શાન પ્રવાના ઉત્તરોગ	
રક્તાધિમય આદિ ચાર રો ૧૦ પર અન્યોતનના રો	
અનનનો યો	
શિરો પાનની રિ ૧ ચિત્રિત્તા	૯૪૭
શિરોહાની રિ ૧ ચિત્રિત્તા	
અનુનની ચિત્રિત્તા	
અનુનનન તથા અન ૧૦ની ચિત્રિત્તા	૯૪૮
અન ૧૦ની ચિત્રિત્તા	૯૪૯
સંગોષ્ઠા તથા અશા પા ની ચિત્રિત્તા	
પાનમની ચિત્રિત્તા	૯૫૦
અપરિવિનન મની ચિત્રિત્તા	
પ્રવિવદન મની ચિત્રિત્તા	૯૫૧
અધ્યાય ૧૩ મો	
ઉપક્રમ	૯૫૨
ન લેખ્ય નેત્રોગની સામાન્ય ચિત્રિત્તા	
પાપાના લેખનનો સમ્યગયાગ થવાના લક્ષણો	૯૫૨
પાપજુના લેખનનો ક્ર ૧૧ થવાના લક્ષણો તથા	
ચિત્રિત્તા	
પાપજુના લેખનના અનિરોધના લક્ષણો	
તથા ચિત્રિત્તા	
નર રોગોમાના વ્યાર રાગમા લેખન ક્ર ૧૧	
નર રોગોમાના બે રો ૧૧મા ક્ર લેખન બ	
નર રો ૧૧મા નબુ ગ ૧૧મા લેખન ક્ર ૧૧	
પાપજુના ૧૧ નીચેના લેખન વારે	
પાપજુની ૧ નીચેની ચિત્રિત્તા પ્રમાણે દેવ લેખન ૫૨	
અધ્યાય ૧૪ મો	
ઉપક્રમ	૯૫
મિત્ર મની ચિત્રિત્તા	
નગાપુની ચિત્રિત્તા	
અનનનનની ચિત્રિત્તા	
ક્રમિચિની ચિત્રિત્તા	
પ્રે મોપાદની ચિત્રિત્તા	૯૫૪
પાત્ર રોગોની ચિત્રિત્તાની સમજણ	
અધ્યાય ૧૫ મો	
ઉપક્રમ	૯૫૪
પાત્ર પ્રમાણના અગ્રેની ચિત્રિત્તા	

વિષય

પૃષ્ઠ

વિષય

પૃષ્ઠ

શિરાન્નળ તથા શિરાપિડાની ચિકિત્સા ...	૯૫૬
પર્વણીની ચિકિત્સા ...	...
અર્શોવર્ત્ત, શુષ્કાર્શ અને અર્ધુદની ચિકિત્સા	૯૫૭
ઉપર કહેલા અગિયાર રોગોની બાધાની ચિકિત્સા	...
શસ્ત્રકર્મ પછી પડેલની મુદત ...	...

અધ્યાય ૧૬ મો

ઉપક્રમ ...	૯૫૭
પદ્મકોષ પર શસ્ત્રક્રિયા ...	...
પદ્મકોષ પર અગ્નિક્રિયા તથા ક્ષારક્રિયા ...	૯૫૮
પદ્મકોષ ઉપર ઔષધક્રિયા ...	...
પદ્મકોષ સર્વથા મટી શકતો નથી ...	...

અધ્યાય ૧૭ મો

ઉપક્રમ ...	૯૫૯
ક્રીડામાં થતા રોગોની ચિકિત્સાનું સ્મારણ	૯૫૯
પિત્તવિઘ્નદષ્ટિની તથા શ્લેષ્મવિઘ્નદષ્ટિની ચિકિત્સા	૯૬૦
તિમિરો અને યાખ્યલિંગનાશોની ચિકિત્સા	૯૬૩
તિમિરની કઈ સ્થિતિમાં શિરાવેધનો નિષેધ	૯૬૬
સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય તથા યાખ્ય તિમિરો ...	...
રાગવાળાં તિમિરો ઉપર કઈ ક્રિયાઓ કરવી ?	૯૬૬
કદ્ધ સંબંધી લિંગનાશની ચિકિત્સા ...	૯૬૭
કદ્ધ સંબંધી લિંગનાશ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે ?	૯૬૮
અયોગ્ય પ્રદેશમાં નેત્ર વીંધાયથી થતી વ્યાપત્તિઓ	...
અને તેની ચિકિત્સાઓ ...	...
કાચા દોષનું શસ્ત્ર વડે લેખન કરવાથી થતી વ્યાપત્તિ અને તેની ચિકિત્સા ...	૯૬૯
કેવો કદ્ધ શલાકાથી નષ્ટ થાય છે ?	...
શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં કદ્ધ પણ પાછો ક્યારે થાય ?	...
ખરાબ શલાકાથી થતી વ્યાપત્તિઓ ...	...
શલાકા કઈ ધાતુઓની, કેટલા માપની અને કેવી આકૃતિવાળી બેઠે છે ?	...
વીંધવાના દોષ તથા અહિતકર આહારવિહારથી થતી વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા ...	...
શલાકાની કઠોરતાથી થયેલા શળ તથા વેધના દોષથી થયેલી રતાશની ખાસ ચિકિત્સાઓ	૯૭૦
ચિકિત્સાઓ છતાં મેલી રહેતી દષ્ટિને નિર્મળ કરવાનાં અંગનો ...	...

અધ્યાય ૧૮ મો

ઉપક્રમ ...	૯૭૧
નેત્રરોગોની ચિકિત્સાનાં તર્પણ વગેરે જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા ...	...
તર્પણનું નિરૂપણ ...	૯૭૨

પુટપાકનું નિરૂપણ અને પેટા વિષય ...	૯૭૪
આશ્ચર્યોત્તન તથા સિંચનનું નિરૂપણ ...	૯૭૬
શિરોભસ્તિનું નિરૂપણ ...	૯૭૭
અંગનનું નિરૂપણ ...	૯૭૮
રાગ વગેરેને લાયક ઉત્તમ અંગનો ...	૯૮૨

અધ્યાય ૧૯ મો

ઉપક્રમ ...	૯૮૩
નેત્રના અભિધાતરૂપ આગંતુક રોગોની ચિકિત્સા	...
અભિધાતની સાધ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા, અસાધ્યતા અને યાખ્યતા ...	૯૮૪
અતિલિંગા અને બહારપડતા નેત્રની પ્રાયમિક ચિકિત્સા ...	...
કુદૃશ્યકર્તા નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ	૯૮૫
બાળકના નેત્રમાં પડેલાં કૂંઠાની ચિકિત્સા...	૯૮૬
બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તર્કથી રોગોની ચિકિત્સાઓ કરવી	...

અધ્યાય ૨૦ મો

ઉપક્રમ ...	૯૮૬
કાનના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા ...	૯૮૭
કર્ણશળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ...	...
કર્ણનાદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ...	...
બહેરાશનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ...	...
દ્વેડનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ...	...
કર્ણસ્ત્રાવનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૯૮૮
કર્ણકંડૂનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	...
કર્ણગૂચનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	...
પ્રતીનાહનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	...
કૃમિકર્ણનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	...
બે પ્રકારના વિદ્રધિઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો	...
કર્ણપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	૯૮૯
પૂતિકર્ણનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	...
અરશો, અર્ધુદો અને સોબ્બોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો	...

અધ્યાય ૨૧ મો

ઉપક્રમ ...	૯૮૯
સઘળા કાનના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	...
કર્ણશળ, કર્ણનાદ, બાધિય અને દ્વેડની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	૯૯૧
બાધિયની ખાસ ચિકિત્સા ...	૯૯૨
કર્ણસ્ત્રાવ, પૂતિકર્ણ તથા કૃમિકર્ણની ચિકિત્સા	૯૯૩
કર્ણદ્વેડની ખાસ ચિકિત્સા ...	૯૯૪
વિદ્રધિની ચિકિત્સા ...	...
કર્ણગૂચની ચિકિત્સા ...	...

વિષય

૫૪

કર્ણુદ્રુની ચિત્તિસા
 ઋણુત્રીનાહની ચિત્તિસા
 મર્ણુપામ્ની ચિત્તિસા
 નામ્ના દીડા વગેરેની ચિત્તિસા
 મનમ્ના અરશે અમુદો અને સોનગોની ચિત્તિસા
 અધ્યાય ૨૨મે

ઉપક્રમ
 નાકના રાગોના નામો તથા સખ્યા
 અપીનસનુ નિદાન તથા લક્ષણ
 પૂતિનસનુ નિ ન તથા નમગ
 નાસાપા નુ લખણ
 રક્તપિત્તનુ નિદાન તથા નમણ
 પૂષ્ણોષ્ણનુ લખણ
 શ્વથુનુ નિદાન તથા નમગ
 શ્વથુનુ નિદાન તથા લખણ
 દોષનુ લખણ
 નામ્નાનાહનુ નિદાન તથા નમ ૧
 નાસાપરિસ્થાનુ લખણ
 નામ્નાગોનુ નિ ન તથા લક્ષણ
 અરશે મોળગો અમુદો તથા પ્રતિસ્થાપોના
 લખણ તથા નિદાનો

અધ્યાય ૨૩મે

ઉપક્રમ
 અપીન તથા પૂતિનમ્ની ચિત્તિસા
 નાસાપામ્ની ચિત્તિસા
 રક્તપિત્ત તથા પૂષ્ણોષ્ણની ચિત્તિસા
 શ્વથુ તથા શ્વથુની ચિત્તિસા
 દોષની ચિત્તિસા
 નાસાનાહની ચિત્તિસા
 નાસાસ્થાની ચિત્તિસા
 નામ્નાગોની ચિત્તિસા
 અરશે શોષે અમુદો અને પ્રતિસ્થાપાની
 ચિત્તિસા

અધ્યાય ૨૪મા

ઉપક્રમ
 પ્રતિસ્થાપના સદ્ધો નક નિ ના
 પ્રતિસ્થાપના અલક્ષિમજ્જા નિ ના
 પ્રતિસ્થાપનુ પૃષ્ઠ ૧
 વાયુથી થયેના પ્રતિસ્થાપનુ નમ ૧
 પિત્તથી થયેના પ્રતિસ્થાપનુ નમગ
 મૂર્ધ્વી થયેના પ્રતિસ્થાપનુ નમગ
 નરો દોષોથી થયેના પ્રતિસ્થાપનુ લખ ૧

વિષય

૫૪

૧ ૪ સ્થિરથી થયેના પ્રતિસ્થાપનુ મ ૧ ૧૦૦૧
 પ્રતિસ્થાપની મૂલસાધ્યતા ૧૦૦૨
 ૧૧૫ દૃઢિ પામેના પ્રતિસ્થાપો જીવન રોગોને ઉપત
 રે છે
 સરળ પ્રતિસ્થાપોની મામાન્ય ચિત્તિસા
 મત્ત્ય પ્રતિસ્થાપોને પદ્મવાની ચિત્તિસા
 ૮૬૫ પાકેના પ્રતિસ્થાપોને દરે કરવાના ઉપચારો
 પામ પ્રતિસ્થાપનામાં મરે કેવા ઉપચારો? ૧૦૦૩
 ૧૬૬ પ્રતિસ્થાપવાળાએ પામવાની પદે
 ઉપદેશોવાળા પામ પ્રતિસ્થાપની ચિત્તિસાએ
 મત્ત્ય પ્રતિસ્થાપની આવગિચ્છ ચિત્તિસા તથા
 ઉત્તર ચિત્તિસાનો મમ
 વાયુથી થયેના પ્રતિસ્થાપની ચિત્તિસા
 પિત્ત તથા સ્થિરથી થયેના પ્રતિસ્થાપની ચિત્તિસા ૧૦૦૪
 ૮ ૭ મૂર્ધ્વી થયેના પ્રતિસ્થાપની ચિત્તિસા
 સાનિધાતિ પ્રતિસ્થાપની ચિત્તિસા
 સમગ્ર પ્રતિસ્થાપોની પરિશિષ્ટ-ચિત્તિસા ૧૦૦૫
 પ્રતિસ્થાપના કૃમિઓની ચિત્તિસા

અધ્યાય ૨૫મે

ઉપક્રમ ૧૦૦૬
 શિરોરાગોની મત્ત્યા
 વાનજ ૧ શિરોરાગનુ લખણ
 ૮ ૮ પિત્ત ૫ શિરોરાગનુ નક્ષત્ર ૧૦૦૬
 ૪ ૪૦૦૫ શિરોરાગનુ લખણ
 સ્થિપાનજ ૧ શિરોરાગનુ નમગ
 સ્થિરજ ૫ શિરોરાગનુ નમગ
 રક્તપિત્તજ ૫ શિરોરાગનુ લખ
 કૃમિજ ૫ શિરોરાગનુ લખણ
 સ્થિવર્ણનુ નિ ન તથા નમગ ૧૦૦૭
 અનતસાનુ નિ ન તથા નમગ
 અધવલેષનુ નિદાન તથા લખણ
 સખાનુ નિ ન તથા મ

અધ્યાય ૨૬મે

ઉપક્રમ ૧૦૦૮
 ૧૦૦૦ માન ૧ ૧ શિરોરાગની ચિત્તિસા
 રિત કે સ્થિરથી થયેના ગિરાગની એ
 સરખી ચિત્તિસા ૧૦૦૯
 ૧૦૦૧ કમ ૫ શિરોરાગની ચિત્તિસા ૧૦૧૦
 સ્થિપાનજન્ય શિરોરાગની ચિત્તિસા
 રક્તપિત્ત ૧ ૫ શિરોરાગની ચિત્તિસા
 કૃમિજન્ય શિરોરાગની ચિત્તિસા
 સ્થિવર્ણ તથા સ્થિવર્ણને કની ચિત્તિસા ૧૦૧૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અનંતવાતની ચિકિત્સા ...	૧૦૧૧
શંખકની ચિકિત્સા ...	૧૦૧૨
દૃઢિબળ્ય અને રક્તાદિશ્લેષબળ્ય શિરોરોગો સિવાય	
બીજા શિરોરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા	,,
સાધારણત્વનો ઉપસંહાર	,,

અધ્યાય ૨૭ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૧૩
બાળગ્રહોના વળગાડનાં ચિહ્નો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા	,,
નવ બાળગ્રહોનાં નામો ...	,,
બાળગ્રહો બાળકોને શા કારણથી વળગે છે ?	,,
શરીરમાં પેસના બાળગ્રહોની પરીક્ષા ...	,,
રક્તના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	૧૦૧૪
રક્તપરસ્પરના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	,,
શકુનીના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	,,
રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	,,
પૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	,,
અંધપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	૧૦૧૫
શીતપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	,,
સુખમંડિકાના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	,,
નૈમમેષના વળગાડનાં ચિહ્નો ...	,,
બાળગ્રહના અસાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ ...	,,
બાળગ્રહના સાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ ...	,,
બાળગ્રહના વળગાડની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૦૧૬

અધ્યાય ૨૮ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૧૬
પરિપેચન ...	,,
અભ્યંગ ...	,,
પાવાનું ઘી ...	,,
ધુમાડી ...	,,
હાર-માળા ...	,,
બલિદાન, સ્નાન તથા હોમ ...	૧૦૧૭
રક્તગ્રહના-વળગાડના રક્ષામંત્રો ...	,,

અધ્યાય ૨૯ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૧૭
સિંચન ...	,,
અભ્યંગ ...	૧૦૧૮
પાવાનું ઘી ...	,,
શરીર યોગનું ...	,,
ધુમાડી ...	,,
હાર-માળા ...	,,
બલિદાન તથા સ્નાન ...	,,
રક્તપરસ્પરના વિધાનનો પાઠ્ય મંત્ર ...	,,

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૩૦ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૧૮
સિંચન ...	,,
અભ્યંગ ...	૧૦૧૯
લેપન તથા વ્ષાહાર ...	,,
ધુમાડી ...	,,
હાર-માળા ...	,,
બલિદાન તથા સ્નાન ...	,,
પાવાનું ઘી ...	,,
પૂજા ...	,,
શકુનીના વિધાનના મંત્રો ...	,,

અધ્યાય ૩૧ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૨૦
સિંચન ...	,,
અભ્યંગ ...	,,
પાવાનું ઘી ...	,,
લેપ ...	,,
ધુમાડી ...	,,
ગળામાં માદગિયું ...	,,
બલિદાન ...	,,
સ્નાન ...	,,
શકુનીના વિધાનના પાઠ્ય મંત્રો ...	,,

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૨૧
સિંચન ...	,,
અભ્યંગ ...	,,
પાવાનું ઘી ...	,,
ધુમાડી ...	,,
હાર-માળા ...	,,
બલિદાન ...	,,
સ્નાન તથા પૂજન ...	,,
પૂતનાના વિધાનના પાઠ્ય મંત્રો ...	૧૦૨૨

અધ્યાય ૩૩ મો

ઉપક્રમ ...	૧૦૨૨
સિંચન ...	,,
અભ્યંગ ...	,,
પાવાનું ઘી ...	,,
લેપ ...	,,
ધુમાડી ...	,,
હાર-માળા ...	,,
બલિદાન ...	,,
સ્નાન ...	,,

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યતનના વિધાનનો પાઠ્ય મત
અધ્યાય ૩૪મે

૧૦૦૩

ઉપક્રમ
સિન્ન
અભ્યગ
પાવાનુ ઘી
ધુમાડી
હાર-માળા
અનિદાન
સ્નાન
શીતપૂતનાના વિધાનનો પાઠ્ય મત
અધ્યાય ૩૫મે

૧૦૦૩

"

"

"

"

"

"

"

"

"

ઉપક્રમ
સિન્ન
અભ્યગ
પાવાનુ ઘી
ધુમાડી
હાર-માળા
અનિદાન
સ્નાન
સુખમહિમાના વિધાનનો પાઠ્ય મત
અધ્યાય ૩૬મે

૧૦૦૪

"

"

"

"

"

"

"

"

ઉપક્રમ
સિન્ન
અભ્યગ
પાવાનુ ઘી
ધુમાડી
હાર-માળા
શરીર પર અભ્યગ
ધુમાડી
અનિદાન
સ્નાન
નૈગમે સખવી વિધાનનો પાઠ્ય મત
અધ્યાય ૩૭મે

૧૦૦૪

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

ઉપક્રમ
આનઅરો કોણે ઉત્પત્તિ થઈ?
નવ આનઅરોમા કોને કોણે ઉત્પત્તિ થઈ?
આનઅરો આગકોને વળગતાનું મારણ
વળગાડોની કટસાધના તથા અસાધના
અધ્યાય ૩૮મે

૧૦૦૫

૧૦૦૫

૧૦૦૬

૧૦૦૭

૧૦૦૮

ઉપક્રમ
યોનિરોગોના નિદાનોમા વાકુની પ્રધાનતા
યોનિરોગોની સખ્યા

૧૦૦૮

"

"

વિષય

પૃષ્ઠ

યોનિરોગોના દરના નિદાનોમા દૈવનું નિર્ધારણ ૧૦૦૮
યોનિરોગોના પેગરોગોના નામો ... ,
વાતિક યોનિરોગોના પાંચ બેદોના શુદ્ધાશુભ
લક્ષણો ૧૦૦૯
પિત્ત યોનિરોગોના પાંચ બેદોના શુદ્ધાશુભ
લક્ષણો
સ્વેદિય યોનિરોગોના પાંચ બેદોના શુદ્ધાશુભ
લક્ષણો
સાન્નિપાતિય યોનિરોગોના પાંચ બેદોના
શુદ્ધાશુભ લક્ષણો ૧૦૧૦
વીર યોનિરોગોમા પાંચ ગેગે અસાધ્ય છે
યોનિરોગોની મામાન્ય તથા વિશિષ્ટ ચિન્તિતા ૧૦૧૧
અધ્યાય ૩૯મે

ઉપક્રમ ૧૦૧૨
સુશ્રુત આદિ સિધ્ધેનો પ્રશ્ન ૧૦૧૩
જ્વરના નિદાન તથા ચિકિત્સાની પ્રતિજ્ઞા
જ્વર મરિ રોગોનો રાગ હોવાનું કારણ
માણસો તથા દેવતાઓ જ્વર સહી શકે
જ્વરનું મામાન્ય લક્ષણ
જ્વરના મુખ્ય આદિ બેદો ૧૦૧૪
જ્વરનું પાત્રવૈકૃતપણ અને કારણો
બીજા કારણોથી પણ જ્વર આવે છે ૧૦૧૫
જ્વરથી ગરોમા થતી ઉષ્ણતા
જ્વરનું સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ
સાન્નિપાતિય જ્વરનું પૂર્વરૂપ ૧૦૧૬
બાળે દોષોથી થયેના જ્વરનું પૂર્વરૂપ
વાન રરનું લક્ષણ
પિત્તજ્વરનું લક્ષણ
કફજ્વરનું લક્ષણ
સાન્નિપાતિય જ્વરનું લક્ષણ
સાન્નિપાતિક જ્વર તથા તેના બેદોના નક્ષો
તેની કટસાધના અને અસાધના ૧૦૧૭
હતોજસ (સાન્નિપાતિય) જ્વરનું લક્ષણ
સાન્નિપાતિય જ્વર અમુક મુદ્દામા ઊંડી
દે છે અથવા મારી નાખે છે ૧૦૧૮
વાતપિત્તજ્વર, વાતકફજ્વર અને પિત્ત
કફજ્વર જ્વરોના લક્ષણો ૧૦૧૯
વિભજ્વરોની સપ્રાપ્તિ તથા બેદો
તૃતીય આદિ જ્વરોના દોષની પ્રાપ્તિ ૧૦૨૦
ત્રિધાતુજ્વરોની ગ્થિતિ તથા સાધનાદિ ૧૦૨૧
અભિધાતુજ્વરની તથા કામાદિજ્વરની
અત્યંત પ્રસંગિકતા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિષમજ્વરના આવવાના સમયો અને પ્રકારો	૧૦૪૬	જ્વરવાળાઓને લંઘનાદિ કરાવ્યા પછી અન્ન	
વેગ શાંત થયા પછી પણ વિષમજ્વરની		દેવાના સમયમાં પેથા દેવી ...	૧૦૫૩
ફરી પ્રાપ્તિ ...	"	જ્વરવાળાઓને પાચનકવાથો ક્યારે દેવા ?	"
નંત્રકારોના મતે ધાતુઓમાં રહેલા દોષોથી		જ્વરો ઉપર પાચનકવાથો ...	"
વિષમજ્વરોની ઉત્પત્તિ અને ભેદો ...	૧૦૪૭	ફરી સ્થિતિમાં પાચનકવાથો ન દેવા ?	૧૦૫૪
સતત આદિ વિષમજ્વરો કેવી અપેક્ષાથી		જ્વરવાળાને ઔષધ ક્યારે દેવું ? ...	"
વિષમ છે ? એ જાણવા માટે સંતતનું		સામ જ્વરનું લક્ષણ ...	"
લક્ષણ ...	"	જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે મતભેદ	૧૦૫૫
સ્પષ્ટીકરણ માટે સતત આદિ ચાર		જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે સ્વમત	"
વિષમજ્વરનાં જીદાંજીદાં સ્વરૂપો ...	૧૦૪૮	દોષ પાક્યા પહેલાં ઔષધ ન દેવાનું કારણ	"
વિષમજ્વરની વૃદ્ધિ તથા હાનિમાં સ્પષ્ટ		જ્વરવાળાને પાતળો ઝાડો થતો હોય તો ?	"
દષ્ટાંત ...	"	મજો પાકી ગયા છતાં ન નીકળે તો ?	"
આગંતુક જ્વરોમાં દોષની પરીક્ષા ...	"	વમન આદિ ક્રિયાઓના જીદાંજીદાં વિષયો	"
આગંતુક જ્વરોમાં વિષજન્ય જ્વરનાં લક્ષણો	૧૦૪૯	જ્વરમાં પેટ ચડી આવ્યું હોય કે મળમૂત્ર રોકાઈ	
ઝેરી ઔષધિની ગંધથી થયેલા જ્વરનાં		ગયાં હોય તો શું કરવું ? ...	૧૦૫૬
લક્ષણો ...	"	વમનવિરેચન કર્યા છતાં જ્વર શાંત ન થાય	
કામથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો ...	"	તો શું કરવું ? ...	"
ભયથી, શોકથી તથા દ્રાપથી થયેલા જ્વરોનાં		જ્વરવાળો તરસ વગેરેથી પીડાતો હોય તો શું ?	"
જીદાંજીદાં લક્ષણો ...	"	જીદાંજીદાં જ્વરોમાં જીદાંજીદાં પથ્ય ભોજનો	૧૦૫૭
અભિચાર તથા શાપથી થયેલા જ્વરનાં		ફૂથ શરીરવાળા રોગી માટે ખીનું પથ્ય	"
લક્ષણો ...	"	રાત્રિ પથ્ય હોવા છતાં નિષેધ ...	"
ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો	"	અથ તથા ઘાસ કેને હિતકારી થાય ? ...	"
કોઈ પણ આગંતુક જ્વર દોષોનાં ચિહ્નો		કેવા જ્વરવાળાને દૂધ હિતકારી થાય છે ?	૧૦૫૮
વગરનો હોતો નથી ...	"	તરુણજ્વરમાં દૂધનો નિષેધ ...	"
જ્વરના ગંભીર (ઉંડા) વેગનું લક્ષણ	૧૦૫૦	વિષમજ્વરોમાં અન્નનો વિધિ ...	"
મરણસૂચક જ્વરનાં લક્ષણો ...	"	જીર્ણ જ્વરવાળાએ ભોજનના સમયમાં	
દોષોની હીનતા, મધ્યતા તથા અધિકતા		હિતકારી અન્ન અવશ્ય જમવું જ	
ઉપરથી જ્વરના ત્રીય વેગની મુદતો		જોઈ એ ...	"
વગેરે ...	"	લાંબા કાળના જ્વરવાળા ક્ષીણ માણસને	
જ્વરનાં નિદાનો વગેરેનો ઉપસંહાર અને		માટે ભોજનોપચાર ...	"
ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ ...	૧૦૫૧	જ્વરવાળા માટે પથ્ય ધાન્યો ...	૧૦૫૮
જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોના સમયમાં કરવાની		ક્ષીણ થયેલા જ્વરિત માણસનું જૂંહણ	
ચિકિત્સાઓ ...	"	કરવા માટે માંસો... ...	૧૦૫૯
જ્વરોનાં રૂપો પ્રકટે ત્યારે કરવાની ચિકિત્સા		જ્વરથી મુક્ત માણસ માટે પરેશ ...	"
લંઘનનો પણ જ્વરના આરંભમાં નિષેધ	૧૦૫૨	જ્વરવાળા માણસે પરિશ્રમ કરવો નહિ...	"
લંઘનના શુભો ...	"	જ્વર શાંત થયા પછી પણ શોધન ક્યારે ?	"
લંઘનનો સમ્યગ્ચોગ ધવાનાં લક્ષણો ...	"	અધિક ભોજનાદિકની તૃપ્તિ અયોગ્ય ...	"
લંઘનનો અતિયોગ થવાનાં લક્ષણો ...	"	સઘળા જ્વરોની ચિકિત્સાનું મૂળ તત્ત્વ...	૧૦૬૦
રુદ્ધજ્વર તથા વાતજ્વરવાળાઓને બિનું પાણી		કેટલાક જ્વરોની ચિકિત્સા-પદ્ધતિ ...	"
હિતકારી છે. ...	"	સંશમન કવાથો કહેવાનો ઉપક્રમ ...	"
પિત્તજ્વર વગેરેમાં મોથ વગેરેના સંસ્કારવાળું		વાતજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશમન	
ઉદાગેહું પાણી પાવું ...	૧૦૫૩	પ્રવાથો અને ખીજ પાગ વિષયો ...	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પિતૃત્વન્ય નવ- ઉપર દેવાના સશમન		આત્મના દાહવાળા વિભવતર ઉપર	
આવા અને બીજા ઉપચારા	૧૦૬૧	વિચિત્ર ક્રિયા	૧૦૭૨
મુદ્ગન્ય નવર ઉપર દેવાના સશમન નાથો	૧૦૬૨	દોહોના મસર્ગવાળા નવરોમાં અને મોઢ	
વાનકમન્ય નવર પર દેવાના નનમન પ્રાથો	"	વખતે મન્નિપાનમાં પણ પ્રથમ પિત્તો	
પિત્તમુદ્ગન્ય નવર ઉપર મશમન નાથ	૧૦૬૩	દૂર ગંગાની ખાસ નવર	૧૦૭૩
વાતપિત્તમન્ય નવર ઉપર મશમન નાથો	"	નવરના ઉપરોની ચિહ્નિત્વાપદન	"
સાન્નિપાનિ નવર ઉપર મશમન નાથો	"	માથાની વેળા વગેરે ઉપરોની ચિહ્નિત્વા	૧૦૭૪
સર્વ નવરો ઉપર ચિહ્નિત્વાઓ	૧૦૬૪	વખન વગેરે નવરના ઉપરોની ચિહ્નિત્વા	"
વિભવતરોની ચિહ્નિત્વાઓ	"	નવરના ઉપરોના ખામી તથા આસની	
અર્ચુનવરો ઉપર ધૂનો	૧૦૬૫	ચિહ્નિત્વા	"
મવ પ્રમારના નવરો ઉપર પગેનાં ધૂનો	૧૦૬૬	નવરના ઉપરોના તરસ તથા દાહની	
વિષમનવરો ઉપર કે નાથુ- ધૂન	"	ચિહ્નિત્વા	
સરના નવરો ઉપર મહા નાથુ ધૂન		નવરના ઉપરોના મોના વિરમપણાની	
વિભવતરો ઉપર પગન્ય ધૂન	૧૦૬૭	ખામ ચિહ્નિત્વા	"
અર્ચુનવરો ઉપર બીજા ચાર પ્રમારના		નવરના ઉપરોના માથાની મન્યનાની ખામ	
પગન્ય ધૂના	"	ચિહ્નિત્વા	૧૦૭૫
અર્ચુનવરો ઉપર પચાવિઠ, પચાઠ		નાથ વગેરેમાંથી વહેના રક્તપિત્તની ચિહ્નિત્વા	"
પચમહિ અને ચતુરદશ નામના ધૂનો		મનવરમાં તથા વાન તરમાં એ ઉપરો	
સર્વ પ્રમારના નવરો ઉપર ત્રિદશાદિ ધૂન	૧૦૬૮	થપા દોડા તે ખામ ચિહ્નિત્વા	"
સર્વ પ્રકારના તરો ઉપર પગેનાં ધૂન		નવરમાં દોડાનું દરણુ મોં પછી અમરી	
વિભવતરો ઉપર પચમાર પાન		આત્મી હોય તે તેની ખાસ ચિહ્નિત્વા	"
નવરો ઉપર અમ્યગ શાંત પગતક તેન	"	વાનવતર ઉપર અગ્નિઓ	"
અર્ચુનવરો ઉપર મોઢવાનુ ક્ષીરિટક્ષાદિ તેન	૧૦૬૯	પિત્ત તર ઉપર અગ્નિઓ	"
નવરસમયનું મરણુ નુનાતવાના ઉપરો	"	કેદનવર ઉપર ગરિતઓ	"
વિભવતરો ઉપર ધુમાડી		દૂદનવર તથા સન્નિપાન તર ઉપર અગ્નિઓ	૧૦૭૬
વિભવતરો ઉપર અગ્ન	"	શાત તર ઉપર અનુવામન અગ્નિમાં તેનો	
વિભવતરો ઉપર ઉદરરાગના વિરમમાં	"	નિરેવ અને અમ્યગાગ્રિમાં સર્વ	
કહેની ચિહ્નિત્વા પણ થાય	"	એકેની ભવિ	"
બૂનના આવેશથી તથા કામાગ્રિથી થયેના		પિત્ત તરોમાં નવરો ઉપર અગ્નિગાનિક	
આગનુ તરોની ચિહ્નિત્વા	૧૦૭૦	મોં ખામ નોડો	"
અમ કે નાની વગેરેના હાથથી થયેના		પિત્ત માંથી રણુ હોય, તે નવરની ઉત્પત્તિ	
આગનુ તરની ચિહ્નિત્વા		તથા તેનો પ્રતીકાર	"
અભિમાપ તથા અભિચારથી થયેના		વાયુ કે ક્રોધ રહેના તેથી નવરની ઉત્પત્તિ	
આગનુ તરોની ચિહ્નિત્વા	"	તથા તેનો પ્રતીકાર	૧૦૭૭
ઉનાપાન તથા અપદિ મેડોના કુદ્યાઓથી		નવરવાળા માણને આરે થી દેનું	"
થયેના નવરની ચિહ્નિત્વા	"	નવરથી મુખ થવાનું પૂર્વરૂપ	"
અભિમાનથી થના અગનુ તરની ચિહ્નિત્વા		નવરથી મુખ થયેવાના લક્ષણ	
ઓઢિના મધથી તથા તિપ્પી થયેના		નવરની ચિહ્નિત્વામાં મોઢાની નવર	૧૦૭૮
આગનુ તરની ચિહ્નિત્વા	"	અપદાય ૪૦ મે	
વિભવતરોની બીજી ચિહ્નિત્વાઓ	૧૦૭૧	ઉપક્રમ	૧૦૭૯
આરબમાં રાતના વિભવતરો ઉપર		અતિમારના નવરના નિર્દોશ	"
નિરિટ્કિત	"	અતિમારની મપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય ૩૧	૧૦૮૦

વિષય

પૃષ્ઠ

અતિસારની સંખ્યા ...	૧૦૭૬
અતિસારનું પૂર્વરૂપ ...	"
વાયુથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ ...	"
પિત્તથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ ...	"
કફથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ ...	૧૦૮૦
ત્રણે દોષોથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ અને તે કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય...	"
શોકથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ અને કષ્ટસાધ્યતા ...	"
આમથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ ...	"
આમ તથા પક્વનાં લક્ષણો ...	"
અસાધ્ય અતિસારનાં લક્ષણો ...	૧૦૮૧
અતિસાર છથી વધુ ન કહ્યવા ...	"
સઘળા અતિસારમાં વિજાનું આમપણું તથા પક્વપણું જાણવાની જરૂર ...	"
અતિસારમાં આમની સામાન્ય ચિકિત્સા વાયુ તથા કફથી થયેલા આમાતિસારની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૦૮૪
પિત્તથી થયેલા આમાતિસારની ચિકિત્સા પક્વાતિસારની ચિકિત્સા ...	૧૦૮૫
અતિસારની અમુક અવસ્થાઓમાં ચિકિત્સા અતિસારવાળાને આહારમાં આપવાનાં દ્રવ્યો રક્તાતિસારનું કારણ, ઉપદ્રવો તથા ચિકિત્સા વિજાના ક્ષયથી પડના શીણવાળા મળતી ચિકિત્સા ...	૧૦૮૬
પ્રવાહિકાનું લક્ષણ ...	૧૦૮૭
દોષો ઉપરથી પ્રવાહિકાનાં રૂપો, નિદાનો તથા ચિકિત્સા ...	"
પ્રવાહિકાની ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૦૮૮
અતિસારની વ્યાધિવિપરીત ચિકિત્સા ...	૧૦૮૯
અતિસારની હેતુવિપરીત ચિકિત્સા ...	"
અતિસારના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ ...	"
અતિસારમાં એ કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય તો કયા દોષની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી?	"
અતિસારથી મુક્ત થયેલાનું લક્ષણ ...	"
વ્યાધિઓના ત્રણ બેદો, તેમનાં લક્ષણો અને શાંતિના પ્રકારો ...	"
અતિસારમાં ગ્રહણીની ધારતી અને સંપ્રાપ્તિ અતિસારમાં પચેછ અને તેની મુદત ...	૧૦૯૦
ગ્રહણીનું નિરૂપણ તથા તેના દૂષિત થવામાં કારણ ...	"
ગ્રહણીરોગનું સંખ્યાપૂર્વક લક્ષણ ...	"

વિષય

પૃષ્ઠ

ગ્રહણીરોગનું પૂર્વરૂપ ...	૧૦૯૧
ગ્રહણીરોગનું સ્પષ્ટ થયેલું રૂપ ...	"
દોષોના બેદથી ગ્રહણીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ગ્રહણીરોગની ચિકિત્સા ...	૧૦૯૭
અધ્યાય ૪૧ મો	
ઉપક્રમ ...	૧૦૯૭
શોષ(ખેનના દરદ)નો સ્વભાવ ...	૧૦૯૮
એ વ્યાધિનાં ત્રણ નામોનું કારણ ...	"
શોષ સાન્નિપાતિક જ હોવા વિષે ...	"
શોષનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો ...	"
શોષની સંપ્રાપ્તિ ...	૧૦૯૯
શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ છ લક્ષણો ...	"
શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ અગિયાર લક્ષણો શોષને ક્યારે અસાધ્ય સમજવો? ...	"
આચાર્યોના મતે નિદાનો પરત્વે શોષના બેદો વ્યવાયશોષનું લક્ષણ ...	૧૧૦૦
શોકશોષનું લક્ષણ ...	"
ગરશોષનું લક્ષણ ...	"
અધ્વશોષવાળાનું લક્ષણ ...	"
વ્યાયામશોષવાળાનું લક્ષણ ...	"
ત્રણશોષનું નિદાન ...	"
ઉરઃક્ષતશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ ...	"
અન્ય આચાર્યોના મતનું ખંડન ...	૧૧૦૧
શોષનાં પૂર્વરૂપો ...	"
શોષની અસાધ્યતાનાં ખીજાં લક્ષણો ...	"
શોષના કેવા દરદીની ચિકિત્સા કરવી? ...	"
શોષની ચિકિત્સા ...	૧૧૦૩
શોષવાળાએ કેવી રીતે વર્તવું? ...	૧૧૦૪
અધ્યાય ૪૨ મો	
ઉપક્રમ ...	૧૧૦૫
ગુસ્મનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા ...	"
ગુસ્મનું સામાન્ય લક્ષણ ...	"
ગુસ્મના પાંચ સ્થાનકો ...	"
એ રોગને ગુસ્મ કહેવાનું કારણ ...	૧૧૦૬
ગુસ્મ ન પાડવાનું કારણ ...	"
ગુસ્મના પાંચ પ્રકાર ...	"
ગુસ્મનાં પૂર્વ રૂપો ...	"
વાયુજન્ય ગુસ્મનું લક્ષણ ...	"
પિત્તજન્ય ગુસ્મનું લક્ષણ ...	"
કફજન્ય ગુસ્મનું લક્ષણ ...	"
ત્રિદોષજન્ય ગુસ્મનું લક્ષણ તથા અસાધ્યતા ...	૧૧૦૭

વિષય	પૃષ્ઠ
રજદપ સ્થિતિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુસ્સાનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાનો સમય	૧૧૦૭
ગુસ્સાની ચિકિત્સાઓ...	૧૧૦૯
ગુસ્સાના ઉપશ્વેષ થયેલું સામાન્ય લક્ષણ તથા ખાસ ચિકિત્સાઓ...	૧૧૧૩
ગુસ્સાવાળાએ પાળવાની પરેશ	૧૧૧૪
ગુસ્સા વિના પછી શય થાય છે તેની ચિકિત્સા	"
શયનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ એ રોગ 'શય' શા માટે કહેવાય છે ?	"
વાયુજન્ય શયનું લક્ષણ	"
પિત્તજન્ય શયનું લક્ષણ	૧૧૧૪
કફજન્ય શયનું લક્ષણ	"
માત્રિપાતિક શયનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા	૧૧૧૫
વાનજન્ય શયની ચિકિત્સા	"
પિત્તજન્ય શયની ચિકિત્સા	૧૧૧૬
કફજન્ય શયની ચિકિત્સા	૧૧૧૭
પાર્શ્વશય આદિનાં નિદાનાદિકનું પ્રકરણ	"
પાર્શ્વશયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	"
કુલિશયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	૧૧૧૮
હૃદયશયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	"
અગ્નિશયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૧૧૧૯
મૂત્રશયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"
વિદુશયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"
અસ્તિશય, મૂત્રશય તથા વિદુશયની ચિકિત્સા	"
આમશયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	"
સૂચનાં થયેા ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૧૨૦
અધ્યાય ૪૩ મેા	
ઉપક્રમ	૧૧૨૦
હરોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ	"
હરોગેની સંખ્યા	"
વાતજન્ય હરોગનું લક્ષણ	"
પિત્તજન્ય હરોગનું લક્ષણ	"
કફજન્ય હરોગનું લક્ષણ	"
સંત્રિપાનજન્ય હરોગનું લક્ષણ	૧૧૨૧
કૃમિજન્ય હરોગનું લક્ષણ	"
હરોગના ઉપશ્વેા	"
વાનજન્ય હરોગની ચિકિત્સા	"
પિત્તજન્ય હરોગની ચિકિત્સા	"
કફજન્ય હરોગની ચિકિત્સા	૧૧૨૨
કૃમિજન્ય હરોગની ચિકિત્સા	"
અધ્યાય ૪૪ મેા	
ઉપક્રમ	૧૧૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
પાંડુરોગનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ	૧૧૨૩
પાંડુરોગેની સંખ્યા	"
'પાંડુરોગ' નામ હોવાનું કારણ	"
પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ	"
અવસ્થાબેદોથી આ રોગનાં નામાંતરો	"
વાતજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ	૧૧૨૪
પિત્તજન્ય પાંડુરોગનાં લક્ષણ	"
કફજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ	"
સાન્નિપાતિક પાંડુરોગનું લક્ષણ	"
કામળાનું નિદાન તથા લક્ષણ	"
કુંભકામળાનું લક્ષણ	"
લાઘરકે (અવસ) નું લક્ષણ	"
હૃલીમકનું લક્ષણ	"
પાંડુરોગના ઉપશ્વેા	૧૧૨૫
પાંડુરોગ તથા કામળાની ચિકિત્સા	૧૧૨૬
કામળાની ચિકિત્સા	૧૧૨૭
કુંભકામળાની ચિકિત્સા	૧૧૨૮
લાઘરકની ચિકિત્સા	"
સળા પાંડુરોગે ઉપર યોગે અને પૃથ બોજન	"
પાંડુરોગના ઉપશ્વેાની ચિકિત્સા	૧૧૨૯
પાંડુરોગની અસાધ્યતાનું લક્ષણ	"
અધ્યાય ૪૫ મેા	
ઉપક્રમ	૧૧૨૯
રક્તપિત્તનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ	"
રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ	"
શુદ્ધાશુદ્ધા માર્ગોથી રક્તપિત્ત વહેવાનાં શુદ્ધ-ગુર્મ કારણો	૧૧૩૦
રક્તપિત્તની સાધ્યતા, યાધ્યતા તથા અસાધ્યતા	"
રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ	"
રક્તપિત્તોની સંખ્યા અને દોષોનાં લક્ષણો	"
રક્તપિત્તના ઉપશ્વેા	૧૧૩૧
રક્તપિત્તની અસાધ્યતાનું વિશેષ વિવેચન	"
રક્તપિત્તની ચિકિત્સા	૧૧૩૩
અરણ, રક્તપ્રદર અને શુષ્કક્રિયાથી વહેતા લોહી ઉપર રક્તપિત્તની ની ચિકિત્સા	૧૧૩૪
અધ્યાય ૪૬ મેા	
ઉપક્રમ	૧૧૩૬
મૂર્છાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ	"
મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપો	"
મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ	"
મૂર્છાના ૭ પ્રકારોનું વિવેચન	"
સ્થિતિથી મૂર્છા આવવાનું કારણ	૧૧૩૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મઘ અને વિપથી મૂર્છા આવવાનું કારણ	૧૧૩૭	ભોજનાગતરુધિરજન્ય તથા શોકપ્રકૃપિત-	
રુધિરથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ	..	રુધિરજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	૧૧૫૦
મઘથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ	...	મર્માભિઘાતજન્ય દાહનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ...	..
વિપથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ	...	અમુક સ્થિતિમાં દાહોની અસાધ્યતા	..
મૂર્છાની ચિકિત્સા	...	મઘજન્ય રોગવાળા માટે વિધાન	૧૧૫૧
મૂર્છાની સંન્યાસ નામની અવસ્થાનું લક્ષણ	...	કેવું મઘ તરસ ઉત્પન્ન ન કરે?	..
અને અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા	...	કેવી સ્થિતિમાં મઘ રોગ તથા મદ ન કરે?	..
સંન્યાસની ચિકિત્સા તુરત કરવી	...	અધ્યાય ૪૮ મો	
સંન્યાસની ચિકિત્સા	...	ઉપક્રમ	૧૧૫૧
મૂર્છાની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર	...	તૃણાનું (તરસનું) સામાન્ય સ્વરૂપ	..
અધ્યાય ૪૯ મો		તૃણાનાં નિદાનો તથા અંત્રાસિ	..
ઉપક્રમ	...	તૃણાની સંખ્યા	૧૧૫૨
મઘનાં ગુણો	...	તૃણાનાં પૂર્વ રૂપો	..
તે તે ગુણોને લીધે મઘનાં ગુદાંગુદાં કર્મો	..	વાતજન્ય તૃણાનું લક્ષણ	..
મઘમાં રહેલા રસો	...	પિત્તજન્ય તૃણાનું લક્ષણ	..
મઘનું સેવન કેવી રીતે કરવાથી લાભ થાય?	..	કફજન્ય તૃણાનું લક્ષણ	..
વિધિ વગર મઘનું સેવન કરવાથી હાનિ	..	ક્ષતજન્ય તૃણાનું લક્ષણ	૧૧૫૩
મઘના મઘથી છાની વાત પણ ગુપ્ત રખાતી નથી	૧૧૪૧	રસક્ષયજન્ય તૃણાનું લક્ષણ	..
મઘના મઘની ત્રણ અવસ્થાઓ અને લક્ષણો	..	આમજન્ય તૃણાનું લક્ષણ	..
મઘ કેને કેને અતિ બાધક થતું નથી?	..	ભક્તજન્ય (અન્નજન્ય) તૃણાનું લક્ષણ	..
મઘને વિધિ વગર નિરંતર સેવવાથી મરણ	..	અમુક સ્થિતિમાં તૃણાઓની અસાધ્યતા	..
અમુક સ્થિતિઓમાં મઘનું સેવન કરવાથી	..	તૃણાની સામાન્ય ચિકિત્સા	..
પણ પાનાત્મક આદિ રોગો	..	વાતજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા	૧૧૫૪
મઘથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો	..	પિત્તજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા	..
પાનાત્મકના સાત ભેદો અને તેઓનાં લક્ષણો	૧૧૪૨	કફજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા	..
પરમઘનું લક્ષણ	...	ઉપર લખેલી ત્રણે જાતની તૃણાઓ ઉપર ખીજા યોગો	..
પાનાશ્ણનું લક્ષણ	...	ક્ષતજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા	૧૧૫૫
પાનવિભ્રમનું લક્ષણ	...	રસક્ષયજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા	૧૧૫૬
પાનાત્મક વગેરેની અસાધ્યતાનું લક્ષણ	૧૧૪૩	આમજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા	..
સાત પ્રકારના પાનાત્મકોની ચિકિત્સા	..	ભક્તજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા	..
પરમઘની ચિકિત્સા	૧૧૪૫	પરચુરણ તૃણાઓની ચિકિત્સાઓ	..
પાનાશ્ણની ચિકિત્સા	..	તૃણાઓ ઉપર કેવાં વસ્તો તથા પાચનો દેવાં?	..
પાનવિભ્રમની ચિકિત્સા	..	પિત્તહર પ્રયોગો	૧૧૫૭
પાનાત્મક આદિ ચારે રોગો ઉપર સામાન્ય વિધાન	૧૧૪૬	અધ્યાય ૪૯ મો	
મઘ છોડ્યા પછી પાછો સેવવાથી થતા રોગો	૧૧૪૭	ઉપક્રમ	૧૧૫૭
મઘથી તરસની ઉત્પત્તિ અને તેની ચિકિત્સા	..	છર્દિ (બિઘટી)નાં નિદાનો	..
મઘથી થતો દાહ અને તેની ચિકિત્સા	૧૧૪૮	છર્દિનું સામાન્ય લક્ષણ	..
મઘપાનથી અન્ય દાહો પર થતો અતિદેશ	૧૧૪૯	છર્દિની સંત્રાપ્તિ	..
રુધિરજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	..	છર્દિનું પૂર્વ રૂપ	..
પિત્તજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	..	વાતજન્ય છર્દિનું લક્ષણ	..
તૃણજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	..	પિત્તજન્ય છર્દિનું લક્ષણ	૧૧૫૮
રક્તપૂર્ણ કોષ્ટજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	૧૧૫૦	કફજન્ય છર્દિનું લક્ષણ	..
આતુક્ષ્યજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	..	સાન્નિપાતિઃ છર્દિનું લક્ષણ	..

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
આગતુ- હર્દિઓમાં દોરોની પરીમા	૧૧૫૮	વાતજન્ય કામનું લક્ષણ	૧૧૭૧
કૃમિથી થતી આગતુ- હર્દિનું વ્યક્તિય ...	"	પિત્તજન્ય કામનું લક્ષણ	"
હર્દિઓની સ્થિતિઓ ઉપરથી અસાધ્યતા	"	ફળજન્ય કામનું લક્ષણ	૧૧૭૨
હર્દિઓની સામાન્ય ચિત્તિમા	"	ફળજન્ય કામની નિદાનપૂર્વક મગ્નપ્રતિ અને નિદાન	"
વાતજન્ય હર્દિની ચિત્તિમા	૧૧૫૯	ફળજન્ય કામની નિદાનપૂર્વક મગ્નપ્રતિ,	"
પિત્તજન્ય હર્દિની ચિત્તિમા	"	લક્ષણ અને અલ્પજન્ય મગ્નપ્રતિ	"
ફળજન્ય હર્દિની ચિત્તિમા	"	રક્તાવરણમાં સ્થળા કામોની યાચના	૧૧૭૩
માનિપાતિ હર્દિની ચિત્તિમા	"	મગ્નપ્રતિ ચિત્તિમા	૧૧૭૪
આગતુ હર્દિઓની ચિત્તિમા	"	નિદાનનું	૧૧૭૫
હર્દિઓની ચિત્તિમાન અધિ નિરૂપણ	૧૧૬૦	અગ્નિજન્ય કામ	"
અધ્યાય ૫૦ માં		કુનિરાદિ વૃત્ત	"
ઉપક્રમ	૧૧૬૧	ગતાવસ્થાની વૃત્ત	૧૧૭૮
હૃદયની નિર્માણ	"	અધ્યાય ૫૩ માં	
હૃદયનું સ્વરૂપ તથા તેના હિમા એ	"	ઉપક્રમ	૧૧૭૮
નામનું વ્યવસ્થાન પ્રારંભ	"	અરભેનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વ	"
હૃદયની બહો તથા સંપ્રાપ્તિ	"	સામાન્ય લક્ષણ અને મગ્નપ્રતિ	"
હૃદયની પૂર્વ કોષ	"	વાતજન્ય અરભેનું લક્ષણ	"
અગ્નિજન્ય હૃદયનું લક્ષણ	"	પિત્તજન્ય અરભેનું લક્ષણ	"
યમના હૃદયનું લક્ષણ	"	ફળજન્ય અરભેનું લક્ષણ	"
શુદ્ધ હૃદયનું લક્ષણ	૧૧૬૨	માનિપાતિ અરભેનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા	"
મહાત્મા હૃદયનું લક્ષણ	"	ફળજન્ય અરભેનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા	"
મહાત્મા હૃદયનું લક્ષણ	"	મોહજન્ય અરભેનું લક્ષણ	૧૧૭૬
હૃદયની અસાધ્યતા ચિત્તિમા અસાધ્યતા	"	અરભેની અસાધ્યતા	"
હૃદયની ચિત્તિમા	૧૧૬૩	અરભેની સામાન્ય ચિત્તિમા	"
અધ્યાય ૫૧ માં		વાતજન્ય અરભેની સામાન્ય ચિત્તિમા	"
ઉપક્રમ	૧૧૬૪	પિત્તજન્ય અરભેની સામાન્ય ચિત્તિમા	૧૧૮૦
શ્વાસના નિર્માણ	"	ફળજન્ય અરભેની સામાન્ય ચિત્તિમા	"
શ્વાસની મગ્નપ્રતિ	"	મોહજન્ય અરભેની સામાન્ય ચિત્તિમા	"
શ્વાસના નિર્માણ	"	માનિપાતિ તથા ફળજન્ય અરભેની સામાન્ય ચિત્તિમા	"
શ્વાસનું પૂર્વ કોષ	૧૧૬૫	અલ્પજન્ય અને ગતાવસ્થાની અરભેની	"
શુદ્ધ શ્વાસનું લક્ષણ	"	આમ ચિત્તિમા	"
તમ શ્વાસનું લક્ષણ	"	અધ્યાય ૫૮ માં	
પિત્ત શ્વાસનું લક્ષણ	૧૧૬૬	ઉપક્રમ	૧૧૮૦
મહા શ્વાસનું લક્ષણ	"	કૃમિરોગના દૂર ન થવા પાસેના નિર્માણ	"
પિત્ત શ્વાસનું લક્ષણ	"	મિથિઓના ઉત્પત્તિસ્થાનો	૧૧૮૧
શ્વાસની આધ્યાત્મિકતાનું વિવેચન	"	વિષ્ટામાં થતા કૃમિઓની સાત જાતો	"
શ્વાસની ચિત્તિમા	૧૧૬૮	તે જાતોના આકારો તથા લક્ષણ	"
શ્વાસનું પૂર્વ કોષ	૧૧૭૦	મગ્નપ્રતિ થતા કૃમિઓની છ જાતો, તે	"
અધ્યાય ૫૨ માં		જાતોના આકારો તથા લક્ષણ	"
ઉપક્રમ	૧૧૭૦	નોહીમાં થતા કૃમિઓની માત્ર જાતો, તેમના	"
આમના નિર્માણ, મગ્નપ્રતિ અને નિર્માણ	૧૧૭૧	આકારો તથા લક્ષણ	૧૧૮૨
કામોની મગ્નપ્રતિ	"	કૃમિઓના નિર્માણના નિર્માણ	"
કામના પૂર્વ કોષ	"	સરીરમાં કૃમિઓ ઉત્પત્તિ થવાનું લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કૃમિઓની વીરાગતોમાં દૃશ્ય, અદૃશ્ય અને અસાધ્ય ૧૧૮૨		આંસુનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
વિષ્ટાના તથા ક્ષેના કૃમિઓની ચિકિત્સા	"	ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૧૮૮
મસ્તકાદિમાં રહેલા ક્ષે સંખ્યાની કૃમિઓની		છીંડનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૧૮૪	ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૧૮૯
રુધિરના કૃમિઓની ચિકિત્સા ...	"	ઝોડકારનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
સર્વ પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર સામાન્ય વિધાન	"	ખાસ ચિકિત્સા ...	"
કૃમિરોગવાળાએ ખાળવાની પરેશ	"	વમનનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
અધ્યાય ૫૫ મે		ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ઉપક્રમ ...	૧૧૮૫	વીરનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
સઘળા ઉદાવર્તોના મૂળનો નિબંધ ...	"	ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ઉદાવર્તનાં નિદાનો તથા સંખ્યા ...	"	ઘ્રધાનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
અધોવાયુનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	તરસનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
વિષ્ટાનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	આસનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
મૂત્રનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ૧૧૮૬		ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ખગાસાનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ	"	નિદ્રાનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની	
આંસુનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		ખાસ ચિકિત્સા ...	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	ઉદાવર્તના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા ...	૧૧૮૦
છીંડનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		ઔદમા પ્રકારના ઉદાવર્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ	
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	તથા લક્ષણ ...	"
ઝોડકારનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		અપધ્યભોજનનન્ય ઉદાવર્તની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	અપધ્યભોજનનન્ય ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા ૧૧૮૨	
વમનનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		અધ્યાય ૫૬ મે	
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	ઉપક્રમ ...	૧૧૮૧
વીરનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ ૧૧૮૭		વિસ્રચિકા, અલસક તથા વિસ્રચિકાનું નિદાન	૧૧૮૨
ઘ્રધાનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		વિસ્રચિકા શબ્દની નિરૂક્તિ ...	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	અણર્શરૂપિને વિસ્રચિકા થતી ન થતી	"
તરસનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		વિસ્રચિકાનું લક્ષણ ...	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	અલસકનું લક્ષણ ...	"
આસનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		વિસ્રચિકાનું લક્ષણ તથા અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	ચિકિત્સા સહેલી કરવા માટે આમવાળા	
નિદ્રાનો વેગ રોડવાથી ઉત્પન્ન થયેલા		પ્રદેશની પરીક્ષા ...	"
ઉદાવર્તનું લક્ષણ ...	"	વિસ્રચિકાદિની અસાધ્યતાનાં લક્ષણો ...	૧૧૮૩
ઉદાવર્તની અસાધ્યતાનું લક્ષણ ...	"	વિસ્રચિકા, અલસક અને વિસ્રચિકાની ચિકિત્સા	"
ઉદાવર્તોની સામાન્ય ચિકિત્સા ...	"	આનાહનું નિદાન તથા સામાન્ય લક્ષણ	૧૧૮૪
અધોવાયુનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની		આમથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહનું લક્ષણ	"
ખાસ ચિકિત્સા ...	"	વિષ્ટાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહનું લક્ષણ	"
વિષ્ટાનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની		આનાહની ચિકિત્સા ...	૧૧૮૫
ખાસ ચિકિત્સા ...	૧૧૮૮	અધ્યાય ૫૭ મે	
મૂત્રનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની		ઉપક્રમ ...	૧૧૮૫
ખાસ ચિકિત્સા ...	"	અરોચકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા તથા	
ખગાસાનો વેગ રોડવાથી થયેલા ઉદાવર્તની		સામાન્ય લક્ષણ ...	"
ખાસ ચિકિત્સા ...	"		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાત ન્ય અરોચકનું લક્ષણ	૧૧૮૬	દેહપ્રહના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	૧૨૦૭
પિત્તન્ય અરોચકનું લક્ષણ	"	દૈત્યપ્રહના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	"
કફન્ય અરોચકનું લક્ષણ	"	અધરપ્રહના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	"
આત્તિપાતિક અરોચકનું લક્ષણ	"	યક્ષપ્રહના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	"
ચિત્તવિષયન્ય અરોચકનું લક્ષણ	"	પિતૃપ્રહના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	"
પડેના આગ અરોચકની ચિત્તિ	૧૧૮૭	નાગના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	૧૨૦૮
અરિષાડનું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	૧૧૮૮	રાખપ્રહના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	"
ચિત્તરિષયન્ય અરોચકની ચિત્તિ	"	પિત્તપ્રહના વળગાડવાગાનું લક્ષણ	"
અધ્યાય ૫૮મે		વળગાડની અસાધ્યતાનું લક્ષણ	"
ઉપક્રમ	૧૧૮૮	વળગાડ થવાના માર્ગો	"
‘મત્રાવાત’ નામના આગ રોગો	"	અરો માણુએના શરીરમાં પેચના દેખાના	
નાતુ નિદાના નિ ન, મપ્રાપ્તિ તથા નષ્ટ	૧૧૮૯	નથી, તેના દૃષ્ટાત	"
વાતાગ્નિના નિ ન, મપ્રાપ્તિ તથા નષ્ટ	"	દેવાદિ નહિ પણ તેઓના અનુચરોજ વળગે છે	૧૨૦૬
વાતમગ્નિના નિ ન, મપ્રાપ્તિ તથા નષ્ટ	"	માણુએને વળગવાના પ્રદોષના તીવ્ર કૃત્યનું કારણ	"
મૂત્રાતીતના નિદાન, મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"	‘બૃત્તવિજ્ઞાન ત્ર’ નામ આપવાનું કારણ	"
મૂત્રજ રતા નિ ન, મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"	અરોના કે બૃત્તોના વળગાડોની ચિત્તિ	૧૨૧૦
મૂત્રો મગના નિદાન, મપ્રાપ્તિ તથા નષ્ટ	"	અધ્યાય ૬૧મે	
મૂત્રમયના નિદાન, મપ્રાપ્તિ તથા નષ્ટ	"	ઉપક્રમ	૧૨૧૨
મૂત્રચિના નિદાન, મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૧૨૦૦	અપરમાર શબ્દની નિસ્ક્રિતિ	"
મૂત્રશુક્રના નિ ન, મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"	અપરમારના નિ નો	"
ઉત્તવાના નિદાન, મપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"	અપરમારનું સામાન્ય લક્ષણ	૧૨૧૩
પિત્તકૃત મૂત્રોક્ષમાના નિદાન, મપ્રાપ્તિ તથા નષ્ટ	"	અપરમારની સખ્યા ...	"
કૃત મૂત્રોક્ષમાના નિદાન, મપ્રાપ્તિ તથા નષ્ટ	"	અપરમારનું પૂર્વ રૂપ	"
મનાવોનોની ચિત્તિ	૧૨૦૧	વાતન્ય અપરમારનું લક્ષણ	"
અધ્યાય ૫૯મે		પિત્તન્ય અપરમારનું લક્ષણ	"
ઉપક્રમ	૧૨૦૩	કફન્ય અપરમારનું લક્ષણ	"
મૂત્ર ના નિદાનો, સખ્યા તથા સામાન્ય નષ્ટ	"	મરુગા અપરમારોના ખાત્ર ચિત્તો	૧૨૧૪
વાતન્ય મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	"	સાત્તિપાતિક અપરમારનું લક્ષણ	"
પિત્તન્ય મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	૧૨૦૪	અપરમારના વિષયમાં બીજાઓનો મત	"
કફન્ય મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	"	બીજાઓના મતનું ખૂબ	"
આત્તિપાતિક મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	"	અપરમારની ચિત્તિ	૧૨૧૫
અનિધાતન્ય મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	"	અધ્યાય ૬૨મે	
વિદોન્ય મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	"	ઉપક્રમ	૧૨૧૬
અસ્પરીજન્ય મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	"	ઉન્માદના નિ ન અને મપ્રાપ્તિ	"
નર્કરાન્ય મૂત્રરૂપનું લક્ષણ	"	ઉન્માદની સખ્યા અને અસ્પરીજન્ય નામાતર	૧૨૧૭
નર્કરૂપોની ચિત્તિ	૧૨૦૫	ઉન્માદનું પૂર્વ રૂપ	"
અધ્યાય ૬૦મે		વાતન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ	"
ઉપક્રમ	૧૨૦૬	પિત્તન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ	"
આ અખ્યાઓ ઉદન	"	કફન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ	"
મદ (ગેગીને વળગવાના)નું સામાન્ય લક્ષણ	"	આત્તિપાતિક ઉન્માદનું લક્ષણ	૧૨૧૮
મદો ગા માટે અને કેને વળગે છે ?	"	ચાનસદ્ અન્ય ઉન્માદનું નિદાન અને લક્ષણ	"
મદો કાણુ અને તેઓની જાતિઓ કેટલી છે ?	"	વિદોન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ	"
મદોની આજ જાતિઓના નામો	૧૨૦૭	ઉન્માદની ચિકિત્સા	૧૨૧૯

વિષય

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૬૩ મો

ઉપક્રમ	...	...	૧૨૨૦
રસોના ભેદો કહેવાનું પ્રયોજન	...	...	,"
રસોના બળભેના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો	...	...	૧૨૨૧
રસોના ત્રણત્રણના સંયોગરૂપ વીસ ભેદો	...	...	,"
રસોના ચારચારના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો	...	...	૧૨૨૨
રસોના પાંચપાંચના સંયોગરૂપ છ ભેદો	...	...	,"
રસોના છના સંયોગરૂપ એક ભેદ	...	...	,"
એકએક રસથી છ ભેદો	...	...	,"
રસોના ભેદોના ઉપસંહાર	...	...	,"

અધ્યાય ૬૪ મો

ઉપક્રમ	...	...	૧૨૨૩
સ્વસ્થનું લક્ષણ અને ચિકિત્સાનું પ્રયોજન	...	...	,"
સ્વસ્થવૃત્ત કહેવાયા છતાં આ અધ્યાયની આવશ્યકતા	...	...	,"
આ અધ્યાયમાં કહેવાના ઋતુઓ સંબંધીના વિધિનો સંક્ષેપ	...	...	,"
વર્ષાઋતુનો સવિસ્તર વિધિ	...	...	,"
શરદઋતુનો સવિસ્તર વિધિ	...	...	૧૨૨૪
હેમંતઋતુનો સવિસ્તર વિધિ	...	...	૧૨૨૫
શિશિરઋતુનો સવિસ્તર વિધિ	...	...	,"
વસંતઋતુનો સવિસ્તર વિધિ	...	...	૧૨૨૬
ગ્રીષ્મઋતુનો સવિસ્તર વિધિ	...	...	,"
ગ્રાવૃષઋતુનો સવિસ્તર વિધિ	...	...	૧૨૨૭
ઋતુ સંબંધી વિધિઓ પાળવાથી લાભ	...	...	,"
આહારના બાર વિભાગો ને તેઓના અધિકારીઓ	...	...	૧૨૨૮
ઔપધના દસ કાળ તથા ભેદો	...	...	,"
નિર્મળતા અને તેનું ફળ...	...	...	,"
પ્રાગ્ભક્ત અને તેનું ફળ...	...	...	૧૨૨૯
અધોભક્ત અને તેનું ફળ	...	...	,"
મધ્યભક્ત અને તેનું ફળ	...	...	,"
અંતરાભક્ત અને તેનું ફળ	...	...	,"
સભક્ત અને તેનું ફળ...	...	...	,"
સામુદ્દગ અને તેનું ફળ...	...	...	,"
મુહુર્તુઃ અને તેનું ફળ	...	...	૧૨૩૦
ગ્રાસ અને તેનું ફળ	...	...	,"
ગ્રાસાંતર અને તેનું ફળ...	...	...	,"
ભોજનનો યોગ્ય સમય	...	...	,"

અધ્યાય ૬૫ મો

ઉપક્રમ	...	...	૧૨૩૦
તંત્રયુક્તિઓની સંખ્યા તથા નામો	...	...	,"
તંત્રયુક્તિઓ કહેવાનું પ્રયોજન	...	...	૧૨૩૧

વિષય

પૃષ્ઠ

અધિકરણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૧
યોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
પદાર્થનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૨
હેતુવર્થનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
ઉદ્દેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
નિર્દેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૩
ઉપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
અપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
પ્રદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
અતિદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
અપવર્ગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
વાક્યશીપનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
અર્થોપત્તિનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૪
વિપર્યયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
પ્રસંગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
એકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
અનેકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
પૂર્વપક્ષનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
નિર્ણયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૫
અનુમતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
વિધાનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
અનાગતાવેક્ષણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
અતિકાંતાવેક્ષણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
સંશયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
બ્યાખ્યાનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૬
સ્વસંજ્ઞાનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
નિર્વચનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
નિદર્શનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
નિયોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	૧૨૩૭
સમુચ્ચયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
વિકલ્પનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"
ગ્રીહનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ	...	...	,"

અધ્યાય ૬૬ મો

ઉપક્રમ	...	...	૧૨૩૮
દોષોના ભેદો બાણવા માટે સુચિતનો પ્રશ્ન	...	...	,"
દોષોના ત્રેસડ ભેદો વિષે ભગવાન ધન્યંતરિનો ઉત્તર	...	...	,"
વૈષે ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી ?	...	...	૧૨૪૦
ચિકિત્સાના કર્તા, કરણ, કારણ અને કાર્ય	...	...	,"
ઉત્તરતંત્રનો ઉપસંહાર...	...	...	,"
અંતનો ઉપસંહાર તથા ફળશ્રુતિ	...	...	,"

અકારાદિ વિષયસૂચિ

[અ]	અધિમૂલ	૪૪૧	અમરસ	૨૩૮,૨૩૬,૨૪૧	
અક્ષિત્રિયેષ	૨૬	અધિમંચ	૬૧, ૬૨૮	અમરસાધુવિત	૬૨૬
અક્ષિપાકાન્ય	૬૨૫	અધિમાંસક	૪૩૧,૭૦૭	અમરકાંત	૧૧૪
અમદનંત	૪	અધિમાંસામ	૬૨૩	અમરોગ	૮૦૨
અમિ	૧૦૮, ૭૨૬	અધ્યવનસપ્રતિનીય	૧૪	અમરકાદિગણ	૨૧૫
અમિ અને પિત્તની એકતા	૧૩૧	અધ્યાત્મ	૪૪૧	અમરૂરી	૩૨૩,૫૫૧
અમિકર્મ	૫૬૦	અધુષ	૪૩૪,૭૧૦	અરિષ્ટ	૧૮૨
અમિકર્મવિધિ	૫૬	અનધ્યાય	૧૪	અરણ્ય	૩૮૨
અમિને પ્રદીપ કરનાર	૨૧૬	અનામનાગ્રાધાપ્રતિવેદનીય	૭૧૮	અરુચિ	૮૫૬
અમિરોહિણી	૪૧૮, ૭૦૧	અનનાસ	૩૧૦	અરૂપિકા	૪૨૦,૬૬૬
અમિવેશમંદિતા	૬૧૩	અનુપાન	૩૪૧	અચ્યુત	૬૨૩
અમરોપદશગીય	૨૨	અનુચાન	૫	અર્દિત	૩૬૫,૬૦૨
અમરેકા	૩૧૩	અનુરાસન	૮૦૦,૮૧૦	અર્ધકપાટમંદિક	૬૬
અમ્બેન	૪૪૧	અનુરાસનચિકિત્સા	૮૦૪	અર્ધધાર	૪૩
અમરકામન	૬૨૫	અનુવેલિન બંધ	૧૧૪	અર્ધસાંગમક	૧૨૪
અમરગરી	૭૧૦	અનુસથી	૧૩૮,૪૧૬	અચ્યુદ	૪૧૦,૬૮૬
અમરગણિકા	૬૬૬	અનુસંજો	૪૬	અચ્યુદ(પાંપણુત)	૬૨૧
અમરો	૩૧૮	અન્નપાચક	૮૫૫	અરો અસાધ્ય	૩૭૨
અમરભોમી	૭૬૧	અમપાન રક્ષાકર્મ	૮૪૫	અરો ઉપર લેપ	૬૧૧
અમરસદા	૮૫૩	અમપાન વિધિ	૨૬૦	અરોચિકિત્સા	૧૦૬,૬૧૦
અમન	૭૬૦	અમમાં વિપ	૮૪૮	અરોનાં પૂરક	૩૭૦
અમિત	૮૮૩	અન્નરોગાન	૬૨૬	અરોમાધ્ય	૩૭૨
અમરજીના બેઠ	૩૫૧	અમધાધ	૨૦૯	અરોનિવાન	૩૬૬
અમરેષ અમન	૮૫૪	અમપત્ની	૪૦૬,૬૮૪	અરોવત્તમ	૬૨૦
અમરેષ પૂન	૮૫૪, ૮૬૦	અમપત્ન્યજી	૫૫૦	અમમરી	૬૮
અમર	૭૪૬	અમપત્ન્યક	૩૬૫	અમરજી	૩૬૧,૪૨૪,૭૦૩,૬૧૬
અમરુતેય	૫૬૧	અમપત્ન્યક	૩૬૧,૬૦૦	અમમ	૪૧૬,૬૬૮
અનિશિષ	૪૦૭	અમરુતનિમિત્ત પ્રમેદ	૬૪૬	અમમ	૪૩૩
અનિષ્ટા	૭૧૦	અમરુતક	૩૬૭	અમપઆયુષ	૧૬૫
અનિષ્ટ	૬૩	અમરિકિલ્લનનર્મ	૬૨૧	અમશિષ	૪૨૭
અનિષ્ટાન	૭૨૭	અમલત્રાય	૮૨	અમરુતન	૫૫૭
અનિષ્ટના નમે	૦૬૦	અમિતંદ	૬૨૬	અમરપાટિકા	૪૨૨,૭૦૦
અનિષ્ટ અમાય	૧૮૬	અમપંગ	૧૦૨,૫૫૧	અમરોનસ	૮૪૦
અનિષ્ટ	૧,૧૮૧	અમરમમાં વિનાં મિત્તો	૧૫૦	અમર ગાય	૧૧૩
અનિષ્ટ	૨૩૩	મિત્તિઆ	૮૫૦	અમરમિતી	૪૦૪
અનિષ્ટ	૮૩૫, ૧૧૩	અમિષ્યમેદ	૧૬૭	અમરમંચ	૪૨૮, ૭૦૪
અનિષ્ટ	૪૮૧	અમરુતપૂન	૮૬૪	અમરમંચ	૧૦૬
		અમરુતમેદ	૩૮૬	અમમાન	૫૬૦

અવસ્થાઓની પરીક્ષા	૨૦૧	અંબાગાના ગુણ	૩૦૬	આયુષ્ય મધ્યમ	૧૬૪
અવસ્થાઓમાં ચિદ્રિત્સા	૨૦૨	[આ]		આયુષ્ય લાંબું	૧૬૪
અવારણીય	૧૮૭			આધ્ય	૨૭૮
અશ્મરિચિદ્રિત્સા	૬૧૬	આકાશ	૪૪૦	આલેપ	૧૧૨,૫૫૦
અશ્મરિનિદાન	૩૭૪	આકાશના ગુણ	૪૪૫	આલોચકાગ્નિ	૮૨,૧૩૨
અશ્વકર્ણક	૪૨૭	આકાશીય દ્રવ્ય	૨૩૩	આશય	૪૭૬
અશ્વકર્ણાદિ તેજ	૫૭૩	આલેપક	૩૬૩	આસુર સત્ત્વ	૪૭૭
અશ્વિનીકુમાર	૧	આગમ	૫	આસેક્ય નપુંસક	૪૫૪
અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય	૧૫૩	આગંતુક	૨	આસોદરે	૩૧૧
અષ્ટીકા	૬૦૪	આગંતુક રોગ	૧૦	આહરણુ	૫૫૪
અષ્ટીલિકા	૪૨૪,૭૦૩	આગંતુક રોગની ચિદ્રિત્સા	૧૦	આહાર ૮,૬,૨૯૧,૫૬૬,૭૨૪,૮૨૮	
અષ્ટાંગ	૫	આગંતુક ત્રણ	૫૪૫,૫૬૭,૫૬૮	આહાર્ય	૨૨,૬૬
અસનપુષ્પક	૨૬૨	આગંતુજન્ય સોબ્દે	૧૦૭	આહાર્ય આધિ	૧૫૪
અસાધ્ય મધુપ્રમેહ	૬૬૧	આગંતુશયો	૧૭	આળસ	૪૭૨
અસ્થિઓના પાંચ ભેદ	૪૮૨	આગિયાની બાહ્ય	૩૨૪	આંખમાં સુરમો	૭૨૦
અસ્થિઓનો વિસ્તાર	૪૮૧	આગ્રેય	૭,૨૩૭	આંજણુ	૭૨૪
અસ્થિચ્છેદિત	૪૨૭	આચાર	૮	આંતરડાંની ઉત્પત્તિ	૪૬૮
અસ્થિજન્યમ	૧૫૭	આચૂપાણુ	૧૬૪	આંખાના ફળના ગુણ	૩૦૬
અસ્થિદૂષિતથી રોગ	૧૫૧	આટીમુખ	૪૩	આંખાની ગોટલી	૨૭૭
અસ્થિની અતિવૃદ્ધિ	૮૭	આઠ વિભાગ	૩		
અસ્થિનો ક્ષય	૮૫	આઠક	૭૬૫	[ઇ]	
અસ્થિમાં શલ્ય	૧૬૦	આઠ્યવાન	૬૦૫		
અસ્થિસાર પુરુષ	૧૬૭	આતુરોપકમણીય	૧૬૩	ઇક્ષુપ્રમેહ	૩૮૯
અહિપૂતન	૪૨૨	આતુરોપદ્રવ્યચિદ્રિત્સા	૮૨૮	ઇંગોળિયાના તેજના ગુણ	૨૭૫
અહિપૂતના	૭૦૨	આદિત્યપર્ણિની	૭૬૦	ઇંગોળિયાના ફળ	૩૧૪
અહોરાત્ર	૨૬	આદિત્યગત્રવૃત્ત	૧૪૯	ઇન્દ્ર	૧
અળસી	૨૦૬,૨૬૭	આદુ	૩૧૭	ઇન્દ્રજવ	૨૨૨,૨૪૬
અળસીનું તેજ	૨૭૫	આધ્માન	૩૬૮,૬૦૪,૮૦૩	ઇન્દ્રુપ	૪૨૦,૬૬૮
અંકોક્ષનું પુષ્પ	૮૫૩	આનાહવર્તિ	૬૬૩	ઇન્દ્રવૃદ્ધા	૬૯૭
અંગચંપી કરાવવી	૭૨૬	આનૃપ દેશ	૨૦૪	ઇન્દ્રાયુધા	૬૮
અંગપ્રગ્રહ	૮૦૩	આનૃપ ગાંસ	૨૬૮	ઇર્ષ્યક નપુંસક	૪૫૪
અંગરખું	૭૨૫	આન્તરિક્ષ જળ	૨૫૯	[ઈ]	
અંગો મરડનાં	૭૨૫	આન્તરિક્ષ જળના ભેદ	૨૫૯		
અંજનમાં વિપ	૮૫૨	આપ્ય દ્રવ્ય	૨૩૨	ઈરિવેલિકા	૬૬૭
અંજનાદિ ગણ	૨૧૮	આમપકૃતૈપણીય	૧૦૬	[ઉ]	
અંજનિકા	૬૨૦	આમસકૃત્યાદિ ગણ	૨૧૬		
અંજન	૭,૯	આમર્ગાં	૩૦૮,૭૫૧	ઉત્કારિકા	૫૫૫
અંતર્મુખ	૪૩	આમોશય	૧૩૩	ઉત્કલેશ	૪૭૨
અંતરવૃદ્ધિ	૪૧૪	આયુર્વેદ	૫	ઉત્કલેશન	૮૨૫
અંત્રોનો વિસ્તાર	૪૭૬	આયુર્વેદનાં અંગોનું જ્ઞાણ	૩	ઉત્તમ વૈદ્ય	૮૪૬
અંદરની વિદ્રધિ	૪૦૧,૬૭૪	આયુર્વેદની પરંપરા	૬	ઉત્તમા	૪૨૫,૭૦૪
અંધાક્ષણ	૪૧૭,૬૬૬	આયુર્વેદની ફળશ્રુતિ	૧૧	ઉત્તરકર્મ	૮૧૬
અંધશાદિ ગણ	૨૧૮	આયુષ્ય અદ્ય	૧૬૪	ઉત્તરતંત્ર	૧૮,૬૧૩
				ઉત્તરદિશાનો પવન	૧૨૬

ઉત્તરમગ્નિ	૮૧૦, ૮૧૬, ૫૬૩	ઉર્ધ્વમગ્નિ	૭૮૪	[ક]	
ઉત્તરાયણ	૩૦	બીનની	૮૫૪	દક્ષિણ	૪૧૮, ૬૬૭
ઉત્પન્નપત્ર	૪૭	બીકાનિ ગા	૭૧૭	દક્ષિણ	૩૬૦
ઉત્પન્નમેષ	૬૬	બીકાનિ ધીના ગુણ	૨૭૩	કન્ધી	૪૧૭, ૬૬૬
ઉત્પન્નદિ ગા	૭૧૬	બીકાનિ દક્ષિના ગુણ	૨૬૬	કન્ધી	૬૬૮
ઉત્પાન	૧૦૪	બીકાનિ દક્ષિના ગુણ	૭૬૭	કન્ધી તુરિયા	૭૨૨, ૭૪૬
ઉત્પાન	૭૩૩	બીકાનિ મુનના ગુણ	૭૬૦	કન્ધી ધિમેઝી	૨૭૭, ૨૪૬
ઉત્પિટ	૮૨, ૫૭૭	[એ]		કન્ધી તુલ્યી	૭૨૭, ૨૪૬, ૩૧૬
ઉત્પુટ	૧૦૪	એકુપ	૩૮૪	કન્ધી રસ	૭૪૦, ૨૩૬
ઉત્સ મિની	૬૭૦	એકુટ	૪૭, ૭૧૨	કન્ધી દક્ષિના દક્ષિના ગુણ	૨૬૬
ઉત્સાદન	૫૬૦	એકસર અગમણ	૮૮૬	કન્ધી	૮૫૫
ઉત્સાદહાનિ	૮૭	એકસર રિયુ તેન	૭૫૬, ૭૭૪	કન્ધી	૩૩૦
ઉત્સાદમેદ	૮૬	એકુપ	૫૫૪	કન્ધી	૪૧૬, ૬૬૮
ઉત્સાદર	૬૬૫	એકુપ	૪૩	કન્ધી	૩૧૦
ઉત્સર	૧૩૮	એકુપ	૨૨	કન્ધી	૪૫૮, ૭૭૦
ઉત્સરચિહ્નિસા	૬૪૮	[ઓ]		કન્ધી	૬૬
ઉત્સરચાધિ	૩૬૭	ઓન	૮૬	કન્ધી	૩૮૩
ઉત્સરચાગના પૂત્રો	૩૬૭	ઓનના ગુણો	૬૦	કન્ધી	૪૮૨
ઉત્સાવાયુ	૮૧	ઓનની દીલુના	૬૦	કન્ધી	૭૦૮
ઉત્સાવ	૪૮૪	ઓન	૩૧૬	કન્ધી	૩૧૫
ઉત્સાવ	૭૬	ઓન	૩૨૨	કન્ધી	૩૨૪
ઉત્સાવ ગામના ગુણ	૩૨૫	ઓન	૪૨૦	કન્ધી	૧૩૩, ૮૪૭
ઉત્સાગી	૩૭૮, ૬૨૬	ઓન	૫૩૧	કન્ધી	૮૨૩
ઉત્સાથ	૭૩૩	[ઓ]		કન્ધી	૪૩૩ ૭૦૬
ઉત્સાથ	૪૩૧ ૭૦૭	ઓનના	૭૭૬	કન્ધી	૧૪૪
ઉત્સાથ	૨૬૬	ઓનના	૩૮૨	કન્ધી	૧૦૭
ઉત્સાથિન	૮૩૪ ૭૦૬	ઓનના	૨૬	કન્ધી	૭૬
ઉત્સાથ	૪૧૪, ૬૬૨	ઓનના	૧૭	કન્ધી	૩૭૧
ઉત્સાથુઓની અતિશયિના લક્ષણ	૮૮	ઓનના	૨, ૭૧	કન્ધી	૩૬૦
ઉત્સાથુઓની દીલુના	૮૬	ઓનના	૧૬	કન્ધી	૨૨૪
ઉત્સાથ	૫૫૧	ઓનના	૨, ૨૧	કન્ધી	૧૩૩
ઉત્સાથ રવેદ	૭૭૨	ઓનના	૧૦, ૧૦૨, ૭૧૦	કન્ધી	૪૦૮
ઉત્સાથ	૫	ઓનના	૨૧૧, ૭૧૨	કન્ધી	૩૭૫
ઉત્સાથ	૩૭ ૪૦	ઓનના	૬૪૩	કન્ધી	૪૭૪
ઉત્સાથ	૫૪૧	ઓનના	૬	કન્ધી	૪૦૦
ઉત્સાથ	૩૨	ઓનના	૭૫૧	કન્ધી	૮૭
ઉત્સાથ	૩૭૮, ૬૨૫	ઓનના	૭૫૧	કન્ધી	૮૪
ઉત્સાથ	૩૭૫	ઓનના	૨૦૬	કન્ધી	૪૦૫
ઉત્સાથ	૭૭૧	ઓનના	૨૦૬	કન્ધી	૪૦૪
ઉત્સાથ	૭૦૮, ૩૧૦	ઓનના	૨૨૧	કન્ધી	૨૦૬
[ગ]		ઓનના		કન્ધી	૮૫૨
બીના પાણિના ગુણ	૨૬૫	ઓનના			
બીના પાણિ	૬૦૫	ઓનના			

કરોતિર્જી	૭૧૧	કપાલ (મળને)	૫૫૫	કાલીરાજ	૨
કરપદિ	૨૬૪	કપાલ રસ	૨૫૦	કાલ	૨૯
કરપિમંથ	૯૨૭	કસરનાં વિધિ	૭૨૨	કાલકેરો	૩૧૬
કરપિપદ	૯૨૬	કસોવાના તેલના મુળ	૨૭૫	કાળ	૧૦,૨૯,૨૩૩
કરપર	૧૦૯	કસોવાની બાક	૩૨૩	કાળનર	૩૦
કરપા	૭૫૨	કસોવા	૨૩૭	કાળના બંદ	૯
કરકોટક	૮૫૨	કસોવામુગ	૨૬૮	કાળગળામરણ	૧૪૯
કરપત	૪૨	કામરી	૨૬૫	કાળા ડોળાના રોગ	૯૨૪
કરમકો	૩૦૯	કાળા	૨૬	કાળા નસ	૨૬૬
કરન	૩૧૪	કાંચાકાર	૬૨	કાળા તેલરંગ માંસ	૨૬૯
કરનદિ મૂળ	૬૭૩	કાંટકપેશભૂળ મળ	૨૨૧	કાળિયાર	૨૯૮
કરબ	૮૫૫	કાંચાકાં	૩૨૩	કાળી રાઈ	૩૨૪
કરિયાવાના તેલના મુળ	૨૭૬	કાંચા રોગ	૭૧૧	કાંકરી	૩૭૭
કરેણ	૭૬૦	કાંચાવક	૪૩૫,૭૦૨	કાંચ	૨૬૪
કરકટક	૪૨૭,૮૫૫	કાંચાનાં વિસ્તાર	૪૮૦	કાંચક	૨૬૨
કાર્યબંધ	૧૦૬	કાંચાન	૧૦૪	કાંચાક	૨૯૧
કાર્યબંધન	૯૯	કાંચિય	૮૫૫,૮૫૬	કાંચાનાર	૩૨૪
કાર્યબંધનનિધિ	૯૬	કાંદો અને તેના મુળ	૩૨૬	કાંચાના	૪૨૬,૪૨૭
કાર્યશળ	૩૬૮,૧૦૩,	કાંચ	૩૭૭	કાંચાવળ	૫૯૨
કાર્યો	૧૫૯	કાંકરી	૩૧૬	કાંચાર	૨૮૧
કાર્યરીય	૮૫૫	કાંકરાણિયાં	૨૬૫	કાંચિ અને દાંધિ	૯૧
કાર્યમક	૨૯૧, ૮૫૫, ૮૫૬	કાંકરાક	૩૮૩	કાંકા	૩૨૦
કાર્યસા	૬૮	કાંકરાક	૨૬૨	કાંકાકી	૮૫૧
કાર્યો	૨૩૩	કાંકરાકાદિ ગળ	૨૧૭	કાંકાં	૩૩૦
કાર્યનો વિષાક	૪૫૬	કાંકરાક	૧૦૦	કાંકિયા	૩૮૪
કાર્યમાં સામગ્રી	૨૩	કાચા સોળને ન કાપવો	૧૦૯	કાંકાસ	૩૮૫
કાર્યોના મળ પ્રકાર	૨૨	કાંકરાકાણિયા	૩૧૪	કાંકાપ	૩૮૪
કાર્ય	૭૬૪	કાંકરાં	૮૫૫	કાંકરાકપ	૮૯૭
કાર્યળ	૯૬, ૨૦૨	કાનમાં નાખવાના તેલનાં વિધ	૮૫૨	કાંકા	૮૯૮
કલકલિયા	૨૬૯	કાનમાંથી રાગ	૮૫૨	કાંકા	૮૯૭
કલગારી	૮૫૫	કાન વધારવો	૧૦૨	કુકરેલ	૨૨૨
કલમ	૪૭૨	કાન વીંધવો	૯૬	કુકરેલનાં પુષ્પો	૨૪૫
કલમક	૨૬૧	કાન સાંધવો	૧૦૦	કુકરેલક	૨૬૨
કલાઓ	૪૬૬	કાનની ખૂટ ઉપર માંસિય	૭૩૫	કુકારિકા	૪૩
કલાયખાંજ	૩૬૭	કાનની ખૂટના ૧૦ રોગ	૧૦૪	કુકા	૭૬૪
કલક	૧૧૨	કાનમાં તેલ નાખવું	૭૨૧	કુનળ	૪૧૮
કલક (મળને)	૫૫૬	કાચચિકિત્સા	૧૮	કુસુદ્ધી	૮૫૫
કલપરયાન	૧૭	કારેલાં	૩૨૩	કુસુદ્ધી	૮૫૫
કલ્યાણક ધૂત	૮૯૪	કાર્યકારણભાવ મુંબંધ	૧૫૨	કુરવક	૨૬૨
કલ્યાણક લવણ	૫૯૨	કાલકટ	૮૫૫	કુરવિક	૨૬૪
કવક	૮૪૨	કાલકટાદિ કાંકવિધ	૮૫૬	કુચોનો વિસ્તાર	૪૮૦
કવક ધારણ	૫૬૫	કાલખાંડ	૧૩૦	કુવાડિયો	૩૨૩
કવકિકા	૨૫	કાલિકા	૯૭	કુશપત્ર	૪૩

કુલ	૬૨૮	કવીનક	૮૫૫	ખાંડ	૩૩૭
કુલનિદાન	૩૮૧	[ક]		ખીજાનુ કળ	૩૧૪
કુલપદ્મી	૮૪૮		૫૬૯	ખુદી હવાનાળી જળા	૭૨૬
કુલમપી	૭૭૪		૪૦૪	ખેતરના જળના ગુણ	૨૬૪
કુલીમ	૪૦૪,૭૦૩,૬૧૦		૪૦૦	ખેર	૬૩૯
કુલીકાનપુસક	૪૫૪		૧૦૬	ખોળ	૩૩૬
ફલમર	૩૦૨	કાન	૯૦	[ગ]	
ફવાના જળના ગુણ	૨૬૪	કાર	૩૦૬ ૬૦૭	ગડવણ	૩૨૯
ફમિલ	૫૬૪	કારકમ	૫૬૦	અદગદ	૩૬૮
ફમિલતક	૪૩૨,૭૦૮	કારના ગુણજા	૫૬	ગધીકાના મૂતના ગુણ	૨૯૦
ફલદેહ	૭૦૨	કારની વ્યાખ્યા	૫૭	ગર્ગરક	૮૫૫
ફલગરી	૬૫	કારની શાંતિ	૫૭	ગર્દભી	૬૬૭
ફલ્યકમ	૫૬૧	કારનું સમન	૫૭	ગર્ભ	૮૩,૪૭૮
ફલ્યકાપોતી	૭૬૦	કારપાવિધિ	૫૧	ગર્ભ અવગો	૫૨૮
ફલ્યગતરોગવિગ્નાની	૬૨૪	કારપાણ	૬૧૩	ગર્ભ શુવનો કાલવો	૩૬૬
ફલ્યનાદિ	૨૬૨	કારાગદ	૮૬૩	ગર્ભના ગોર કે સ્વામ વણો	૪૫૩
ફલ્યુ	૬૮	દીલ્યમનીરાશ્ચર્યચિન્તિતા	૭૩૮	ગર્ભની અતિવૃદ્ધિ	૮૮
ફાર	૨૬૨	દીલ્યરજની ચિન્તિતા	૪૫૦	ગર્ભની આખમા વિકાર	૪૫૩
ફરના	૩૧૪	દીરપ	૨૦૧	ગર્ભની વૃદ્ધિ	૪૭૨
ફરડો	૩૧૪	દીરવિ	૮૫૫,૮૫૧	ગર્ભનું અવતરણ	૪૫૭
ફળા	૩૧૨	દીરવજો	૭૦૮	ગર્ભનો કાર	૮૬
ફાકમ	૩૧૦	ફલકુષ્ઠ	૩૮૪	ગર્ભપાત	૩૯૮
ફામળા	૮૪૩	ફલગમચિન્તિતા	૬૬૬	ગર્ભપાતમા કરવાની ચિન્તિતા	૫૪૦
ફા	૧૦૬	ફલગમનિદાન	૪૧૬	ગર્ભ બે રહેવાનુ કારણ	૪૫૩
ફાની પરીક્ષા	૭૬૮	ફોદ	૨૭૮	ગર્ભ અરેવો	૩૬૮
ફાનું પુષ્પ	૮૫૨	ફોદપ્રમેદ	૩૮૬	ગર્ભ રજાના ચિહ્નો	૪૫૬
ફાનો રમ	૮૫૩	[ખ]		ગર્ભ રજાની પરીક્ષા	૪૫૬
ફાના પૂર્વરૂપ	૩૮૨		૩૧૩	ગર્ભવતીએ પાળવાના નિયમ	૪૫૬
ફાની અચાપના	૩૮૫		૭૮૩	ગર્ભવતીને નમ્ય	૪૫૨
ફાની અખ્યા	૩૮૨		૧૧૪	ગર્ભવ્યાપરણસારીર	૪૬૪
ફાનું નિદાન	૬૩૯		૭૬૩	ગર્ભવ્યાપરણસારીર	૪૫૬
ફાનો ધાતુપ્રરેય	૩૮૬		૬૪૪	ગર્ભોદાર	૪૮૮
ફાર	૭૬૩	અદિવિધાન	૮૫૫	ગર્ભણીએ પાળવાના નિયમ	૫૨૪
ફારસધિઓ	૪૮૪	આલવર્ધન	૭૦૭	ગર્ભણીના ઉકાળા	૫૨૧
ફાલપથ	૧૧૪	અજનાન	૩૬૭	ગર્ભણીઆરણસારીર	૫૨૪
ફાલપથ	૩૦૨	આખરો	૩૧૪	અસમક	૪૧૧,૬૮૮
ફોયા	૧૯૧	આગ લીજી	૩૧૦	અતવિધિ	૪૩૭,૭૧૨
ફોમારનુત્પ	૪,૧૮	આગી હામના ગુણ	૧૭૧	અપશુકા	૪૩૪,૭૧૦
ફોમનુમામ	૭૬૮	આગી લુગી	૨૭૩	અવેયુક	૨૬૪
ફિયા	૧૦	આરો રમ	૭૩૬	અગત્યની	૩૨૨
ફિયાથી અદિન પદાર્થો	૧૦૬	આરો	૩૨૬	અગામા વિ	૮૪૬
ફેલુકાથી	૩૬૬	આરો રમ	૭૩૬	અળા	૬૧૪

ગંધર્ભ	૯૯	માન્ય માંસ	૨૬૮	ગીનપંથ	૧૨૪
ગંધનેશ	૫૮૪	શાલી ગરિન	૮૨૪	ગીલની બાજી	૩૨૧
ગંધનામિ	૬૫૭	ગ્રીષ્મ	૨૯	ચુક્રો	૩૨૩
ગાંડરના ઘીના ગુણ	૨૭૩	ગ્રીષ્મ (નદિ બગેરી)	૩૫	ચૂર્ણક	૨૯૨
ગાંડરના દહીંના ગુણ	૨૬૯	ગ્રામિ	૪૭૨	ચૂર્ણિત	૪૨૭
ગાંડરના દૂધના ગુણ	૨૬૭			ચૂસેલી શેરડીના રસના ગુણ	૨૮૧
ગાંડરના મૂત્રના ગુણ	૨૮૯	[ધ]		ચેતન	૪૪૧
ગાંડપંથ	૧૧૫	ધકેના ગુણ	૨૬૬	ચેતના	૪૬૮
ગાયત્રી	૭૫૨	ઘી (મળ)	૫૫૬, ૭૬૭	ચેપથી રોગ	૩૮૭
ગાયના ઘીના ગુણ	૨૭૨	ઘીનો ઉપયોગ (કોઠમાં)	૬૩૧	ચેરિયું	૩૧૪
ગાયના દહીંના ગુણ	૨૬૮	ગોડાના મૂત્રના ગુણ	૨૬૦	ચોખાના લોટની રાતી મદિરા	૨૮૩
ગાયના દૂધના ગુણ	૨૬૬	ગોડીના ઘીના ગુણ	૨૭૩	ચોખાના લોટની સફેદ મદિરા	૨૮૩
ગાયની છાશની ઉત્તમતા	૨૭૧	ગોડીના દહીંના ગુણ	૨૬૯	ચોળવાનું ચૂર્ણ	૮૫૦
ગાંગજળની પરીક્ષા	૨૫૬	ગોડીના દૂધના ગુણ	૨૬૭	[છ]	
ગાંધર્વ સરવ	૧૭૬	[ચ]		છત્ર ધરતું	૭૨૫
ગિલાયુ	૪૩૭, ૭૧૨	ચક્રકા	૭૬૦	છત્રા	૭૬૦
ગુણકરંજ	૩૨૪	ચક્રકંઠિય	૪૯	છાત્ર	૨૭૮
ગુરુચ્ચાદિગણ	૨૧૮	ચણકચાપ (નાનો)	૩૧૭	છાયાવિપ્રતિપત્તિ	૧૮૧
ગુદમંથ	૪૨૩, ૭૦૨	ચણકચાપ (મોટો)	૩૧૫	છાશના સામાન્ય ગુણ	૨૭૦
ગુદા	૧૩૮, ૭૦૨	ચણા	૨૬૪	છિન્ન	૪૨૮, ૫૬૮
ગુદાત્ર	૩૭૦	ચણેચી	૩૨૪	છેદ (અર્ધચંદ્ર)	૨૪
ગુદામાં નાખવાનું યંત્ર	૬૧૦	ચમરીના ગુણ	૭૨૬	છેદ (આડો)	૨૪
ગુદાશય પશુઓ	૩૦૦	ચરણી	૭૬૭	છેદ (ચંદ્રમંડળ)	૨૪
ગુન્ન	૮૫૫	ચમકીલ	૪૨૧	છેદન	૫૫૩
ગુદાનું દૂધ	૩૧૪	ચમદક્ષ	૩૮૪	છેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિ	૧૫૩
ગુદ્મરી	૩૬૬, ૬૦૩	ચમરડી	૮૫૫	છેદ	૨૨
ગોચંદના	૬૮	ચક્રેર (ચેર)	૨૭૬	છુલ્લ	૩૨૦
ગોતીચંદ	૨૨૪	ચંદનાદિ નેત્ર	૫૭૧	[જ]	
ગોનરી	૭૬૦	ચામરી	૪૬૪	જલરાશિ	૧૩૧
ગોપુરરક્ષિત	૨	ચારુક	૨૬૮	જલમણિ	૬૯૯
ગોદણાગંધ	૧૧૪	ચાગેચી	૩૦૯	જલમુખ	૨૯૨
ગોમૂત્રચરિત્ર	૬૩૬	ચિકિત્સા ન કરવા યોગ્ય વ્યાધિ	૧૮૮	જન્મગળાપ્રવૃત્ત	૧૪૯
ગોમૂત્રના ગુણ	૨૮૯	ચિકિત્સાના ચાર પાયા	૧૯૨	જન્મોત્તરજ્ઞાન	૨
ગોચોમી	૭૬૧	ચિકિત્સાનો ચોથો અવસર	૧૩૮	જન્મેશા બાળકને કરવાના	
ગોળના દાણના ગુણ	૨૮૪	ચિકિત્સાનો છઠો અવસર	૧૩૯	ઉપચાર	૫૨૯
ઝોરવ	૪૭૨	ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર	૧૩૭	જન્મમતે ડાંબવાના ઉપાય	૮૧
ઝોર્યાદિ ઘૂન	૬૭૭	ચિકિત્સાનો પહેલો અવસર	૧૩૪	જરાયુજ	૭
ઝથિત	૪૨૪, ૭૦૩	ચિકિત્સાનો પાંચમો અવસર	૧૩૮	જલોદર	૬૬૫
ઝંથિ	૬૮૪	ચિકિત્સાનો ખીજો અવસર	૧૩૫	જલોદાવચારણીય	૬૬
ઝંથિ, અપચી, અર્ચુદ, મલગંડ	૬૮૧	ચિકિત્સારથાન	૧૬	જવ	૭૫૧
ઝંથિનાં નિદાન	૪૦૮	ચિકિત્સિતરથાન	૫૪૬	જવખાર	૩૨૯
ઝંથ્યપચ્યર્ચુદ મલગંડ	૪૦૮	ચિત્ત	૮૪૬	જવના ગુણ	૨૬૬
ઝામ્ય પશુઓ	૩૦૨	ચિત્રક	૭૪૮		

જવની મરિનાના ગુણ	૨૮૪	જૂના ગોળના ગુણ	૨૮૨	તાનુશીર	૪૦૫,૭૧૧
જવાસાની સામરના ગુણ	૨૮૨	જૂના ઘીના ગુણ	૨૭૪	તાન્વર્થુદ	૪૩૪
જવરને અસાધ્ય કરનાર ઉપદ્રવ	૧૮૯	જૂના દાઝના ગુણ	૨૮૬	તાળાનો રોગ	૭૧૦
જળ	૪૪૦,૪૪૫	જૂના મધના ગુણ	૨૭૯	તાળામાં દાઢ	૮૫૬
જળ કેડુ અને ક્યા પાત્રમાં	૨૬૨	[ઝ]		તાળળને	૩૨૧
જળ પીવાનો નિયમ	૭૩૦			નિકતક ઘી	૬૩૧
જળને કંકુ વરના ઉપાર	૨૬૨	ઝરણાના જળના ગુણ	૨૬૪	નિકતરસ	૨૪૦
જળને રસ્ટો વરના ઉપાર	૨૬૨	ઝીણા ઘઉં	૨૯૪	નિકતાર્ગ	૨૪૧
જળમાં રહેનાર પ્રાણીનું માંસ	૨૯૮	ઝેર	૮૪૭	નિર્વિક્ષિત	૪૨૭
જળો	૬૭,૬૮,૫૧૯	ઝેર દેનાર માણસ	૮૪૭	નિર્વિનાક	૪૨૧,૬૬૮
જળો (અયોગ)	૬૯	[ટ]		નિર્વિક સર્પિરૂપ એહવિરચન	૫૦૦
જળો વળગાડવાની પદ્ધતિ	૭			તી મો રસ	૨૭૭,૨૩૮
જળોને નાચાડવાની રીત	૭૦	ટ મણખાર	૭૩૦	ગુણસેવનીસધિ	૪૮૪
જગમ ઓશિ	૮	ટ કનામ	૩૧૩	ગુન્સરી	૩૧૮
જગમ નિર	૮૫૪,૮૬૧	ટાકાની ભાજ	૨૨૧	ગુના	૭૬૫
જગમવિચિત્રાનીય	૮૬૧	ટીળરુ	૩૧૧	ગુન્સરવિધાન	૬૫૭
જગની કૂંડો	૭૯૯	[ડ]		ગુન્સર	૨૯૬
જગની કોરો	૨૯૪			ગુરો નથા સૌનિરના ગુણ	૨૮૮
જગદાન પ્રાગીઓ	૭૯૮	ડામની ચાર આકૃતિઓ	૬૨	ગુડીરી	૪૩૪,૭૦૦
જાણુ	૧૦૪	ડુંગળી	૩૨૦	ગુણી તથા પ્રવણી	૬૦૪
જાણુચુંસહિતા	૯૧૭	ડોળાના અગિનાર રોગ	૯૨૨	ગુનીવાત	૩૬૮
જાણુદળ	૩૧૫	[ત]		ગુરો રસ	૨૩૭,૨૩૮
જાનપ્રશીરી	૮૫૫			ગુમડી	૬૭,૫૦૯
જાનગદભ	૪૨૯,૬૯૭	તગરાદિ તેન	૫૭૪	ગુમડી ચમૂન ગણ	૨૨૧
જાનિની	૩૯૦	તજો છાયા	૭૩૬	તેજ	૯૧,૪૦૦
જાનની	૩૧૫	તડખૂચ	૩૧૬	તેજના ગુણ	૪૪૫
જાળાના વિનાર	૪૮	તમેણુચું	૨૦૩	તેન (અનુવાસન)	૮૦૬
જાગન દેશ	૨૦૪	તરવમરના દહીના ગુણ	૭૧૦	તેન (મણ)	૫૫૧,૭૭૭
જાગન રેશના જળના ગુણ	૨૬૫	તરણાગ્નિઓ	૪૯૧	તેન ચોળાનું	૭૩૩
જાગન મામ	૨૯૮	તરના ગુણ	૨૯૫	તેનું સેચન	૧૦૧
જાગન વગ	૨૯૮	તરના તેના ગુણ	૨૭૪	તેમસ ક્રવ	૨૩૨
જાણુ	૩૧૧	તરનું તેન	૭૮૮,૨૭૭	તો પરણી	૭૮૪
જાણુના દાઝના ગુણ	૨૮૫	તરણી	૨૦૬	ત્યાગ પદાર્થો	૧૦૭
જામ	૮૦૯	તળાવના જળના ગુણ	૨૬૪	ચખાદિ	૨૧૯
જામના રોગ	૭૦૯	તદા	૪૫૧,૪૭૨	ચપોદરાગ તેન	૫૭૧
જામની ઓગ ઉનારની	૩૧૯	તાડી	૩૧૭	ચાણુ	૩૩૦
જરુ	૨૧૮	તાપખેલ	૭૭૧	નિકકુડ	૨૧૯
જાની વધન	૭૮૫	તામસ ગુણ	૮૪૫	નિકુચ	૪૩
જાનીય	૭૫	તામસ સર્પ	૪૭૭	નિરોધી જળેસું લોડી	૭૭
જાતમા	૪૧૯	તામસી	૪૬૯	નિરોધના અશ	૩૭૧
જાતમાનો પ્રવેશ	૪૫૭	તાપા	૪૬૫	નિયા	૨૧૯,૨૫૫
જાતાન	૮૦૪	તાદર્ નામનો અમદ	૮૮૪	નિ ધુળ	૧૦
જામિય	૭૫૭,૭૭૮	તાનન	૩૭,૦૯	નિધાક	૭૦૪
		તાનીમાદિ તેન	૫૭૪		
		તાનુપા	૪૩૫,૭૧૧		
		તાનુપુટ	૪૩૫,૭૧૦		

નદીઓના ગ્રંથ	૨૬૨	નીલપ્રબેદ	૩૮૯	પરિવર્તિકા	૪૨૨,૭૦
નદીના જળના ગ્રંથ	૨૬૪	નીલિકા	૧૮૧,૬૬૬	પરિમંક	૫૫
નદીસંક્રાંતિ	૪૫૫,૭૩૬	નીલીતેજ	૭૩૬	પરિમર્ષ	૩૮
નદીકાવ્યચંદ્ર	૪૮૩	નેત્રને દિતકર	૨૧૯	પરિસ્થાન	૮૦
નદી દાંતના ગ્રંથ	૨૮૬	નેપાળો	૨૨૨	પરિસ્થાની	૩૭૮,૬૨
નદીપ્રવાહ	૧૫૩	નેત્રનગ્નિપ્રમાણપ્રવિભાગ		પરિસ્થાનપુસ્તક	૩૬
નદીપ્રવાહ	૨૨૨	નિઃકિલ્સા	૭૬૨	પરીક્ષાના ૭ ઉપાધિ	૪
નદીપ્રવાહનું તેન	૨૭૬	નેત્રનગ્નિપાપનિઃકિલ્સા	૭૨૮	પરીક્ષાદિગણ	૨૧
નદીપ્રવાહ (ઉદ્ધ)	૨૩	નેત્રનગ્નિધાનક	૬૯	પરિમંક	૩૦
નદીપ્રવાહ મુકવાનો વિધિ	૨૩	નેપાળ	૨૮૧	પરિમંક	૬૧
નદીપ્રવાહ	૫૬૫,૮૩૭	નેપાળ	૮૪૬	પરિમંક	૪૨૦,૬૬૬,૭૩
નદીપ્રવાહ વિધિ	૮૫૨	નદીપ્રવાહ મુક	૨૧૮	પરિમંક	૧૨૧
નદીપ્રવાહ	૮૫૫	નદી	૪૨૧,૬૬૬	પરિમંક	૪૭૧
નદીપ્રવાહ	૮૫૫			પરિમંક	૧૦૬
નદીપ્રવાહ	૨૬૨	[૫]		પરિમંક	૮૮
નદી કંપાચેક્ષુ સાધુ	૧૦૫	પદા	૨૯	પરિમંક	૮૧
નદીપ્રવાહના પાન	૫૨૪,૭૨૦	પદાધ્યાન	૩૬૪,૬૦૧	પરિમંક	૭૩
નદીપ્રવાહ	૨૬૩	પદા	૩૦૨	પરિમંક	૩૬૮
નદીપ્રવાહ	૩૭,૩૯	પદમોધ	૬૨૨	પરિમંક	૮૮૧
નદીપ્રવાહ	૧૧૦,૮૦૫,૬૭૮	પદ ધોત	૭૨૪	પરિમંક	૧૨૧
નદીપ્રવાહ	૭૭૨	પદની આસિસ	૭૨૪	પરિમંક	૧૭૧
નદીપ્રવાહ	૩૦૪	પદમંક	૭૨૪	પરિમંક	૫૧
નદીપ્રવાહ	૩૧૦	પદાધ્યાન	૨૧૭	પરિમંક	૧૦૮
નદીપ્રવાહના ધોત	૮૫૨	પદા	૩૨૨	પરિમંક	૮૨,૧૩૧
નદીપ્રવાહ	૩૧૨	પદમંક	૫૬૨	પરિમંક	૧૧૩,૫૫૨
નદીપ્રવાહના જાળના ગ્રંથ	૨૬૫	પદમંક	૮૫૫,૮૫૬	પરિમંક	૭૨૧
નદીપ્રવાહ	૨૬૪	પદમંક	૧૫૩,૬૧૭,૬૧૮	પરિમંક	૨૬૨
નદીપ્રવાહ	૧૫	પદમંક	૩૭૭	પરિમંક	૧૧૩
નદી	૭૨૬,૪૬૯,૪૭૨	પદમંક	૩૭૫	પરિમંક	૨૬૮
નદી ઉપર કાળ	૨૭૦	પદમંક	૨૭૫	પરિમંક	૧૧૫,૧૧૬,૧૧૮
નદીપ્રવાહ	૮૭,૪૭૧	પદ	૫૧૬	પરિમંક	૫૮૦
નિમિત્ત લક્ષણ	૬૨૧	પદાધિ ધૂન	૭૫૨	પરિમંક	૩૮૪,૪૧૬,૬૬૮
નિરૂપણ	૭૦૧	પદાધિકારક	૪૨૧,૭૦૪,૮૫૧	પરિમંક	૩૬૭
નિરૂપણકાશ	૪૨૨,૭૦૦	પદાધિકાર	૬૧૭	પરિમંક	૩૬૮
નિરૂપણમંચિકિલ્સા	૮૧૬	પદાધિકાર	૬૬૬	પરિમંક	૩૦૨
નિરૂપણનિ	૭૬૬,૮૧૬,૮૧૯	પદાધિકાર	૩૨૪	પરિમંક	૮૫૩
નિર્માણન	૧૬૪	પદાધિકાર	૬૧૩	પરિમંક	૧૩
નિર્માણનિ	૮૫૫	પરિકલ્પિકા	૮૦૩	પરિમંક	૨૬૧
નિર્માણનિ	૫૫૫	પરિચારક	૧૬૩	પરિમંક	૬૬૮
નિર્માણનિ	૬૯	પરિચાર	૬૬૭	પરિમંક	૨૬૨
નિર્માણનિ તાપીપરસાન	૭૫૮	પરિચાર	૪૩૧,૭૦૬	પરિમંક	૨૩૨
નીનધન	૬૦૫	પરિચાર	૭૩૩	પરિમંક	૮૫૫
નીનધન	૨૮૧	પરિચાર	૭૩૫	પરિમંક	૩૨૧

પાપાણુમર્દભ	૪૧૮,૬૯૬	પીળું થવું	૮૫૬	પ્રતિતૂની	૩૬૮
પાંચમૌલિક	૮૨૬	પ્રવ	૩૦૨	પ્રતિમર્શ	૧૬૪,૮૪૧
પાંડુકર્મ	૫૬૧	પ્તીહ	૭૩	પ્રતિસારણીય	૫૨
પિચ્ચિત	૪૨૭,૫૬૯	પ્તીહોદર	૩૯૮,૬૬૩	પ્રતિસારણીય ક્ષાર	૨૦૬
પિચ્ચિત્તઅસ્તિ	૮૨૪	પુત્ર	૪૫૮	પ્રતુદપક્ષીઓ	૩૦૦
પિત્ત	૮૨,૧૩૨	પુત્રીની ઇચ્છાથી સ્ત્રીસંગ	૧૫૧	પ્રતોલીઅંધ	૧૧૫
પિત્ત ઉપર અસ્તિ	૮૨૩	પુત્રીણી	૩૯૧	પ્રત્યક્ષ	૫
પિત્તકંટક	૪૩૩,૭૦૯	પુરીપધરાકક્ષા	૪૬૭	પ્રત્યગ્રીક્ષા	૩૬૯,૬૦૪
પિત્તજન્ય વ્રણ	૧૩૧	પુરુષ	૭	પ્રત્યાશ્માન	૩૬૮,૬૦૪
પિત્તજન્ય સોળો	૧૦૭	પુરુષ, કન્યા કે નપુંસકનાં કારણો	૪૫૭	પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશશારીર	૪૮૯
પિત્તથી અગડેલું લોહી	૭૬	પુરુષપૂર્ણ	૧૯૭	પ્રદરની ચિકિત્સા	૪૪૯
પિત્તધરાકક્ષા	૪૬૭	પુષ્કરવર્તિ	૩૧૧	પ્રદરનું લક્ષણ	૪૪૯
પિત્તના અરશેા	૩૭૧	પુષ્કરિકા	૪૨૪,૭૦૪	પ્રદેહ	૧૧૨
પિત્તના પ્રમેહ	૩૯૦	પુષ્પવિપ	૮૫૫,૮૫૬	પ્રથમન નસ્ય	૮૪૦
પિત્તનાં સ્થાન	૧૩૦	પુષ્પાણુક	૨૯૧	પ્રપુંડરીક	૮૫૫
પિત્તનાં સંશમન દ્રવ્યો	૨૨૪	પુષ્પોમાં વિપ	૮૫૨	પ્રભાતમાં દોહેલું દૂધ	૨૬૭
પિત્તની ગ્રંથિ	૪૦૮	પુંડરીક	૨૯૧,૩૮૩,૮૫૬	પ્રભાવણીય	૨૦
પિત્તની પથરી	૩૭૫	પુંડરીકમુખી	૬૮	પ્રમાર્જન	૧૬૪
પિત્તની વિદ્રધિ	૩૯૯	પૂતીકાદિ લેપ	૬૩૬	પ્રમેહ	૬૪૬
પિત્તની વૃદ્ધિ	૮૭	પૂયાલસ	૯૧૮	પ્રમેહનિદાન	૩૮૭
પિત્તનું નાડીવ્રણ	૧૦૫	પૂર્વ દિશા તરફ માથું	૧૧૯	પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપ	૩૮૮
પિત્તનો ક્ષય	૮૪	પૂર્વનો પવન	૧૨૯	પ્રમેહની ફેાડલી	૩૯૧
પિત્તનો પ્રક્રાપ	૧૧૭,૧૩૫	પૃથુલા	૪૮૫	પ્રમેહનું વ્રણ	૫૭૭
પિત્તનો વિપય	૪૦૪	પૃથ્વી	૨૦૯,૨૧૦,૪૪૦,૪૪૫	પ્રમેહપીડિકા	૩૮૮
પિત્તનો સોળો	૨૦૬	પૃથ્વીમાં ગુણ	૨૫૯	પ્રમેહપિડકાચિકિત્સા	૬૫૧
પિત્તપાક	૧૦૯	પૃપત	૨૯૮	પ્રમેહક	૨૯૨
પિત્તપ્રકૃતિનું લક્ષણ	૪૭૪	પૃપત હરણ	૮૫૪	પ્રલેપ	૧૧૨
પિત્તરોહિણી	૭૧૧	પેદાં	૭૦૬	પ્રમેહવાળાનો આહાર	૬૪૬
પિત્તવૃદ્ધિ	૨૩૪	પેદાંનો સોળો	૮૫૦	પ્રવાહણ	૧૬૪
પિત્તાભિધ્યંદ	૯૨૬	પૈશાચ્ય સત્ત્વ	૪૭૭	પ્રવાહણી	૩૭૦
પિત્તોદર	૩૯૩	પોચકી	૯૨૦	પ્રવાહિકા	૮૦૩
પિપ્પલ્યાદિ ગણ	૨૧૫	પોથીની ભાણ	૩૨૧	પ્રસરતા પંદર પ્રકાર	૧૩૭
પિષ્ટક	૯૨૩	પૌષ્કલાવત	૨,૨૧	પ્રસવ	૩૯૮
પિષ્ટપ્રમેહ	૩૮૯	પ્રકૃતિ	૪૭૨	પ્રસહપક્ષીઓ	૩૦૦
પિંડાલુક	૩૨૭	પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા	૪૪૨	પ્રસ્તાર્થમ	૯૨૨
પીડન	૧૬૩,૫૫૫	પ્રકૃતિની પરીક્ષા	૨૦૩	પ્રસ્થ	૭૬૪
પીતક	૨૯૨	પ્રક્રિયન્નવર્તમ	૯૨૧	પ્રાક્ષેવસ	૧૯૮
પીપર	૨૨૨,૩૧૭	પ્રક્ષાલન	૧૬૪	પ્રાણનાયુ	૮૧
પીપલીવર્ધમાનક	૫૯૮	પ્રજ્વળિત	૧	પ્રાણહર મર્મ	૪૯૨
પીપળો	૨૦૮,૩૧૦	પ્રણયશલ્યવિજ્ઞાનીય	૧૫૮	પ્રાણપ્રાપ્ત	૩૧,૩૫
પીલુ	૩૧૪	પ્રતરસંધિઓ	૪૮૪	પ્રિયંગ્વાદિ ગણ	૨૧૮
પીવાના પદાર્થોમાં વિપનાં ચિહ્નો	૮૪૯	પ્રતાનવતી	૪૮૫	પ્રેત સત્ત્વ	૪૭૭
પીળા તણ	૨૯૬	પ્રતિજીર	૩૯૭		

[૬]

ક્રમસ	૩૦૬,૩૧૨
કરવાના ગુણદોષ	૭૨૫
કવચત્તિ ક્રિયા	૬૬૩
કળ	૮૧૯
કળ (ઉત્તમ)	૩૩૧
કળવિદા	૮૫૫,૮૫૬
કેશાશ્રમ ભસ્મ	૮૫૫
કેન પ્રમેદ	૩૮૮

[૫]

બાંધીના ધીના ગુણ	૨૭૧
બાંધીના દહીના ગુણ	૨૬૮
બાંધીના દૂધના ગુણ	૨૬૭
બાંધીના મૂત્રના ગુણ	૨૮૮
બાધાર્થ આતી	૩૧૧
બાગેલા બળના લાગુ	૨૬૧
ભાગના દહીના ગુણ	૨૭૧
બાગેલી દાસના ગુણ	૨૭૧
બાગાસા	૪૭૧, ૮૫૬
બાકિયા	૪૩
બામ	૩૧૩
બાક્યુલેર	૩૬૫, ૬૬૪
બાકારિયાનુ પુ ૧	૮૫૩
બરુક	૨૮૪
બનાનેન	૬૭૦
બનાસ	૪૩૬
બનાસમથિન	૬૨૩
બરિન	૭૬૧ ૭ ૩
બરિતમ્મ	૫ ૩
બરિનની નળી	૭ ૩
બરિનનો અતિરોગ	૮૧૮
બદલવત્તમ	૬૨૧
મહેડા	૩ ૪
બા	૮ ૨ ૦
બા ભા	૨૧૨ ૭૬૪
બા	૨૬૩
બાધ	૧૧૧ ૫૬૩
બાધના પ્રકાર	૧૧૧
ધિર	૩૬૭
બા	૮૪૮
બા	૭૪૭
બાવચી	૩૨૨

બાળ અરથા	૨૦૧
બાળશના કાન વીધના	૮૧
બાળા ની પથરી	૩૭૬
બાળાની રમા	૫૦૭
બાળાને ઓલખી આના	૫૩૫
બાળાને કરવાના ઉપાય	૫૩૨
બાળાની વીધ	૭૫
મિત્રેરુ	૩૦૬
વિગુણ	૩૦૮
બિનેશભાગીઓ	૩૦૧
મિત્રકર્મ	૮૨૨
મિત્ર	૬૦
બીજક	૨૬૭
બીજ શાઓનુ નાન	૨૧
બીના	૩૧૨
બૂદત્તપ અમૂળ	૨૩૦
બૂદત્તપામિગુ	૨૧૬
બૂદલ	૫૬૪
બૂદલ ગિન	૮૨૪
ભાર	૩૦૮
બોપમરી	૨૧૧
બલ્લા	૧
બાકી	૩૨૨, ૭૪૮

[૫]

બાળ પાંચ	૩૩૮
બાગ ૨ અસાધ્ય	૧૮૮
બાગ દરેચિકિત્સા	૬૨૨
બાગ દરેનિવન	૩૭૮
બાગ દરેનુ પૂર્વરૂપ	૩૮૧
બાગકલ્પસાધ	૫૬૭
બાગચિકિત્સા	૫૭૭
બાગિન ના	૮૨૬
બાગની અસાધ્યતા	૪૦૮
બાગમા પથ્ય-અપથ્ય	૫૭૮
બાલુનાન જ્વારનાના પ્રકાર	૧૯
બાલક	૪૦૦
બાર	૭૬૫
ભાગ	૮૫૫
બિનનુ લક્ષણ	૫૬૮
બિરુક	૨૮૧
બિનાગો	૨૭૬ ૩૧૪ ૬૧૫
જ્વારિલા	૪૧૮

બુધિપ્રવિભાગવિન્યા નિય	૨૦૬
બુધે	૭૭૨
બે મદિતા	૬૧૩
બે ન	૫૫૩
બે ન (સમ્યક્)	૧૬૩
બે ન અવગમ	૪૭
બેદનોરોગ વ્યાધિઓ	૧૫૩
બેવ	૨૦
બેસના ધીના ગુણ	૨૭૩
બેસના દહીના ગુણ	૨૬૮
બેસના દૂધના ગુણ	૨૬૭
બેસના મૂત્રના ગુણ	૨૮૮
બોળન	૮૪૮
બોરિમરી	૩૨૨
બ્રમ	૪૭૨
બ્રમમત્ત	૪૭૬
બ્રામર	૨૭૮

[૫]

મહાન	૫૩૧, ૫૩૨
મમ	૨૬૪
મમ	૮૨ ૭૬૭
મમમથી દુષિન રોગ	૧૫૧
મમમના ગુણ	૩૧૫
મમમની અતિદુષ્ટિ	૮૭
મમમનુગન	૪૨૭
મમમનો દુષ	૮૫
મમમ સળધી મારવાનો પુરુષ	૧૬૭
મમર	૨૮૪
મમ	૨૬૪
મમ્મિ	૩૩૦
મમ	૩૦૨, ૩૦૪
મમસત્ત	૪૭૭
મમિરો ઉપરની આગના ગુણ	૨૮૩
મમ	૧૨૦
મમના સામા ન ગુણ	૨૮૨
મમના ગુણ	૨૭૭
મમની આર નાન	૨૭૮
મમનું અ-ગુણ	૨૮૦
મમુપ્રમેદી	૩૬૧
મમુમેદચિકિત્સા	૬૫૪
મમુસાધી	૫૬૫
મમુર વગ	૨૪૧

મધુરરસ	૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯	મંડલી	૮૭૨	મુરનાદિ ગણ	૨૧૯
મધ્ય અવરથા	૨૦૧	મંદાગ્નિ	૨૦૦	મુક્ત	૨૯
મધ્ય દેહ	૨૦૨	માહિક	૨૭૮	મૃગમાતૃકા	૨૯૮
મધ્ય શરીર	૯૫	માખખના સામાન્ય ગુણ	૨૭૧	મૃદત	૪૨૪, ૭૦૩
મધ્ય શરીરવાળાની પ્રશંસા	૯૪	માણસના મૂલના ગુણ	૨૯૦	મૃદુકર્મ	૫૬૦
મન્યારતન	૩૬૫, ૬૦૩	માતૃજ	૧૪૯	મૃક	૩૬૮
મરજો	૫૫	માયાના રોગ	૯૧૪	મૃદગર્ભચિકિત્સા	૬૬૬
મરણ	૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬	માયાની માહિશ	૮૫૧	મૃદગર્ભનિદાન	૩૯૬
મરણનું ચિહ્ન	૧૭૯	માયાનો નળ	૧૪૭	મૃત	૮૩
મરી	૩૧૭	માયામાં તેજનું માહિશ	૭૨૦	મૃતની અતિશુદ્ધિ	૮૮
મર્મ	૪૮૯, ૪૯૦	માયું માંધવું	૬	મૃતનો ક્ષય	૮૫
મર્મરિક્ષા	૯૭	માયુનેલિકગરિત	૮૨૫, ૮૨૭	મૃતશય	૧૩૮
મર્મમાં બળમ	૧૫૬	માનસ	૨	મૃતશયની ક્ષયણી	૮૧૪
મર્મમાં શય	૧૬૦	માનસ આધિઓ	૮	મૃતશયનું રચાન	૩૭૬, ૩૭૭
મશક	૪૨૧, ૬૯૯	માસ	૨૯	મૃત્તી	૪૭૨
મશ્વર	૨૯૪	માંસ	૮૨, ૧૨૪	મુલક	૮૫૫, ૮૫૬
મશ્વરિક્ષા	૩૯૧, ૪૨૦, ૬૯૯	માંસ ઉત્તમ	૩૩૧, ૨૯૮	મુલવિપ	૮૫૫
મહાત્તરવ	૪૮૦	માંસકચ્છપ	૪૩૪, ૭૧૦	મૂપિકકદંપ	૮૮૬
મહાકુદ	૩૮૪, ૬૪૦	માંસતાન	૪૩૮	મૂપિકા	૬૮
મહાગદ	૮૩૩	માંસદ્ય	૬૧	મૂળવિપ	૮૫૬
મહાતિક્ષક ઘી	૬૩૧	માંસદૂપિતથી રોગ	૧૫૧	મૂળાનાં ખીજ	૨૦૬
મહાદૂપક	૨૯૧	માંસધરા	૪૬૫	મૂળો	૩૧૯
મહાનીસ દૂત	૬૩૫	માંસધરાકક્ષા	૪૬૬	મૂથી	૩૧૧
મહાવજક તેલ	૬૩૯	માંસનું અશુદ્ધ	૪૧૦	મેદ	૮૨, ૧૩૮
મહાવાતઆધિચિકિત્સા	૫૯૩	માંસનો ક્ષય	૮૫	મેદથી દૂષિત રોગ	૧૫૧
મહાવિપ	૮૫૫, ૮૫૭	માંસમાં શય	૧૬૦, ૧૬૧	મેદાધરાકક્ષા	૪૬૬
મહાપાષ્ટિક	૨૯૨	માંસવર્ગનો સંક્ષિપ્ત સાર	૩૦૭	મેદની અતિશુદ્ધિ	૮૭
મહાપ્રાણી	૨૯૧	માંસસંધાત	૪૩૪, ૭૧૦	મેદની અંધિ	૪૦૮
મહાપ્રોપિર	૪૩૧	માંસસાર પુરુષ	૧૯૭	મેદનો ક્ષય	૮૫
મહાપ્રાણી	૭૬૧	મિન્મિન	૩૬૮	મેદસારપુરુષ	૧૯૭
મહામુગધી અગદ	૮૫૩, ૮૯૫	મિશ્રક અધ્યાય	૨૦૫	મેલ	૮૫૦
મહીશમરિક્ષક	૨૯૧	મિશ્રકચિકિત્સા	૭૩૩	મેદાશિંગીનું પુખ્પ	૮૫૨
મહુગની સાકરના ગુણ	૨૮૩	મિશ્રરોહ	૭૬૭	માટી પીપર	૨૦૮
મહુડો	૨૭૬, ૩૧૩	મીંદળ	૨૨૨, ૨૪૩	મોદામાં કાગળો રાખવાનો કામ	૭૧૯
મહેન્દસત્ત	૪૭૬	મુકુન્દક	૨૯૨, ૨૯૪	મોર	૮૪૮
મહોપધાયરકૃતિ	૬૪૪	મુખના અસાધ્ય રોગ	૭૧૩	મોરનું માંસ	૨૯૯
મળત્યાગ	૭૩૦	મુખના લેપમાં વિપ	૮૫૧	મૈથુન	૭૩૩, ૭૩૮
મળોની અતિશુદ્ધિનાં લક્ષણ	૮૮	મુખરોગ	૭૦૫	મૈથુનના ગેરકાયદા	૧૧૯
મળોની ક્ષીણતા	૮૫	મુખરોગનિદાન	૪૩૧	મૈરય	૧૨૦
મનિષાપ્રમેહ	૩૮૯	મુદ્રિકા	૪૨		
મંડલપંથ	૧૧૪	મુદ્ગદાદિ ગણ	૨૧૫		
મંડલસંધિઓ	૪૮૪	મુસ્તક	૮૫૫		
મંડલાથ	૪૨, ૬૬૯	મુસ્તાદિકગરિત	૮૨૬		

[૫]

યદૃત ૭૩, ૧૩૦, ૧૩૪,
યદૃદાદ્યુદર ૩૯૪, ૬૬૩

સિંચના અરશ	૩૭૨	વડાણી	૨૬૪,૩૨૦,૩૨૪	વાટ	૨૫,૧૧૫
સીનગર્ભ	૫૪૦	વહ	૨૦૮,૩૧૦	વાન	૧૩૦
લીલા મગ	૨૬૪	વડાગરં	૩૨૬	વાનકંટક	૩૬૭,૪૩૩,૫૦૯
લીંગાના કુળના મુખ	૩૧૪	વધરાવળ	૪૧૨	વાનવળ્ય ગણ	૧૪૩
લીંબુ	૩૧૮	વનરપતિ	૬	વાનવળ્ય સોળે	૧૦૭
લીંગોળીનું તેલ	૨૭૫	વમન	૧૬૪,૨૪૭,૭૩૭	વાનપર્ણવ	૯૨૮
લૂના	૯૦૫	વમન તથા વિરેચનનું વિધાન	૨૪૨	વાનપ્રકૃતિનું ક્ષણ	૪૭૩
લેખન	૫૫૩	વમનદ્રવ્યવિકરણવિજ્ઞાન	૨૪૨	વાતરક્ત	૩૬૨,૫૬૩
લેખન ધરિત	૬૬,૮૨૪	વમન દ્રવ્યો	૬૬૨	વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપ	૫૬૪
લેખન વ્યાધિઓ	૧૫૩	વમનવિરેચનવ્યાપકચિકિત્સા	૧૪૮૩	વાતરોધિણી	૭૧૧
લેખ્ય	૨૨	વમનવિરેચનશાસ્ત્રોપદ્ય	૭૭૫	વાનવ્યાધિચિકિત્સા	૫૮૫
લેપ	૧૧૧	વરસાદના નળાના સાત પ્રકાર	૨૬૦	વાનવ્યાધિનિદાન	૩૫૭
લેપ દરવાની રીતિ	૧૧૨	વરસાદના પાણીના મુખ	૨૫૮	વાનવ્યાધિ માટે ભોજન	૫૮૮
લેપન	૧૭૨૪	વરસાદિ ગણ	૨૧૪	વાનદતવર્ત્ત	૯૨૧
લેપમાં રોલની માત્રા	૧૧૩	વર્તિ	૫૫૫,૫૫૭	વાતાભિષેક	૯૨૬
લોહું	૩૩૦	વદોરકા	૮૫૫	વાતાશીલા	૩૬૮
લોહું (ગજવેલ)	૪૬	વર્ધન	૪૩૧	વાનોદર	૩૬૩,૬૫૬
લોમાપરહણ	૫૬૩	વર્તમાન રોગ	૬૧૯	વાનરૂપ સરવ	૪૭૮
લોહચુંબક	૧૬૪	વર્તમાનરૂપ	૬૨૧	વાયવરણો	૩૨૩
લોહરસાપન	૬૪૩	વર્ષ	૨૯	વાયવીય દ્રવ્ય	૨૩૨
લોહારિષ્ટ	૬૫૪	વર્ષો	૩૦	વાયસતુંકસંધિ	૪૮૪
લોહિતક	૨૬૧	વર્ષો (નહિ જગડેલી)	૬૫	વાયુ	૩૫૮,૪૪૦
લોહિતા	૪૬૪	વસય	૬૨	વાયુ ઉપર ધરિત	૮૨૩
લોહિતિકા	૬૭	વસપારિધ્યો	૪૮૨	વાયુથી જગડેલું લોહી	૭૬
લોહી અટકાવવાની વિધિ	૭૯	વસ્ત્રીક	૭૦૧	વાયુના અરશ	૩૭૦
લોહી એ ન છૂવન છે	૮૧	વસ્ત્રીકર્ણ	૧૦૦	વાયુના મુલ્ય	૪૪૫
લોહી કાઢવામાં છેલ્લું વળન	૫૧૫	વસ્ત્રીન	૮૫૫	વાયુના પ્રમેદ	૩૯૦
લોહી કાનું સવતું નથી ?	૭૮	વસ્ત્રીપંચમુળ ગણ	૨૨૧	વાયુનાં નામ, કામ તથા રોગ	૩૫૮
લોહી ન નીકળે તો કાઢવાનો		વસ્ત્રીરૂક	૯૯	વાયુનાં સંશમન દ્રવ્યો	૨૨૪
ઉપાય	૭૯	વસા	૯૧	વાયુની ંથિ	૪૦૮
લોહીના અત્યંત સ્વાવેશ નિષેધ	૫૧૫	વસાપ્રમેદ	૩૮૯	વાયુની પયરી	૩૭૬
લોહીની પરીક્ષા	૭૬	વસ	૧૧૩	વાયુની પરીક્ષા	૬૦૪
લોહીનું સ્થાન	૧૩૪	વસ (વૈષ્ણનાં)	૪૮	વાયુની વિદ્રધિ	૩૯૯
લોહીનો અતિસ્રાવ	૭૮	વસથી ગાળેલા દહીંના મુલ્ય	૨૬૯	વાયુની વૃદ્ધિ	૮૭
લોહીનો પ્રકાપ	૧૩૬	વસંત	૩૦	વાયુનો ક્ષય	૮૩
લોહી સ્વાવવાના પ્રકાર	૭૭	વસંત (નહિ જગડેલી)	૩૫	વાયુનો નાડીવલ્ય	૪૦૫
[વ]		વળાઓ	૩૭૦	વાયુનો પ્રકાપ	૧૩૫,૧૩૬,૩૫૯
વક્ર	૪૨૮	વ્યથન	૫૫૪	વાયુનો વિસર્પ	૪૦૪
વગાદિ ગણ	૨૧૬	વ્યંગ	૬૯૯	વાયુનો સોળે	૨૦૫
વચ્છનાગ	૮૫૫	વ્યંગ (દાઝ)	૪૨૧	વાયુવેદના	૧૦૯
વજ	૭૫૦	વાજકરણ	૭૫,૭૩૮	વારાહી	૭૪૬,૭૬૦
વજ્રક તેલ	૬૩૮	વાજકરણતંત્ર	૫	વારુણ સરવ	૪૭૬
		વાજકરણ ધરિત	૮૨૪	વાવડિંગ	૨૨૨,૭૪૪

વાર્તાગિના ગુણ	૩૧૪	વિના અન	૮૪૮	વેગવતી	૭૬૧
વાવના જળના ગુણ	૨૬૪	વિપત્તિ અનનાં ચિહ્નો	૮૪૮	વેલુકા	૮૫૫
વાળ સાદ કરવા	૭૨૫	વિપત્તિ પરીક્ષા	૮૪૭	વેતમપત્ર	૪૩
વાળ હોળાની કામગીરી	૭૭૧	વિપત્તિ મોઝે	૭૨૫	વેત્ર	૮૫૫
વાશિના ઘડે	૨૬૪	વિપત્તિનિમ્ન	૮૫૫	વેદિની	૪૬૫
વામના અકુર	૩૭૭	વિપત્તિ ઉપદેશ	૮૫૩	વેદોત્પત્તિ	૧
વિચ્છિન્ન	૭૮૪, ૬૧૬, ૬૬૮	વિપત્તિના જળની પરીક્ષા	૮૬૨	વેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિ	૧૫૪
વિનય	૮૫૫	વિપત્તિ પરીક્ષાના મામ	૭૬૮	વૈતરણ	૨
વિનાયક	૧૧૪	વિષ્ટા	૮૩	વૈદન	૨૬૪
વિનાયક	૨૬૧, ૪૧૬, ૬૬૭	વિષ્ટાની અનિષ્ટદિ	૮૮	વૈદ્યરિકા	૪૬૬
વિનાયક	૪૩૮	વિષ્ટાનું અનુપપ્ત	૮૭	વૈદ્ય (ત્યાગ્ય)	૧૯
વિનાયક	૩૨૭	વિષ્ટાનો દાન	૮૫	વૈદ્ય (પ્રદાસનીય)	૨૪, ૮૪૬
વિનાયક ધાદિ માન	૧૧૭	વિષ્ટામાત્રિ	૨૦૦	વૈદ્યનો ગુણ	૨૦૫
વિનાયકો	૭૪૮	વિષ્ટાની	૩૭૦	વૈદ્યનો વિશ્વાસ	૧૫૮
વિનયગિના	૮૫૫	વિષ્ટા	૬૭૧	વૈરાટ	૮૫૧
વિનયક	૪૦૧	વિષ્ટા નાદીગતન	૬૭૫	વૈરાટક	૮૫૫
વિનયક	૩૬૧	વિષ્ટા નાદીગતનરોગ	૪૦૩	વૈશેષિક નમ્મ	૮૭
વિનયકિસ્તા	૬૭૨	વિષ્ટાટક	૪૧૮, ૬૭૭	વ્યાધિ	૧૦, ૧૧
વિનયકિસ્તા	૩૬૬	વિસસ	૬૦, ૬૧	વ્યાધિઓની પરીક્ષા	૧૦૮
વિનયક	૫૬૬	વિસાવણ	૫૫૨	વ્યાધિમુદ્રેશી	૧૦૧
વિનય	૮૬૧	વિસા	૨૨	વ્યાનવાયુ	૮૧
વિનયગિના ચિકિત્સા	૩૪	વિરહાના જળના ગુણ	૨૧૪	વ્યાપત્	૬૦, ૬૧
વિનયગિના ચિકિત્સા	૨૧૪, ૧૧૮	વિરહનો ગુણ	૨૧૪, ૧૧૮	વ્યાપોદ્ભવ	૬૬
વિનયગિના ચિકિત્સા	૧૭૦	વિરહ	૬	મણ	૧૪૦, ૧૪૩, ૫૪૫
વિનયગિના ચિકિત્સા	૭૭૮, ૨૦૪, ૨૦૫	વિરહ	૮૨, ૨૨૮, ૨૩૪	મણ (અસાધ્ય)	૧૦૭
વિનયગિના ચિકિત્સા	૭૭૨	વિરહ તથા રજનુ રસપ	૪૫૬	મણ (કટુસાધ્ય)	૧૪૫
વિનયગિના ચિકિત્સા	૧૧૪	વિરહનું રોગ	૪૪૧	નણ ઉપર પાટો બાધવો	૧૧૩
વિનયગિના ચિકિત્સા	૫૫૨	વિરહનું રોગ	૧૫૧	મણધૂપન	૫૫૬
વિનયગિના ચિકિત્સા	૨૦૫	વિરહના દોષ	૪૪૮	નણના ૭ બેદ	૧૪૮
વિરહ પદાર્થ	૧૦૮	વિરહની અતિષ્ટદિ	૮૭	મણના ૫૬૨ બેદ	૫૬૬
વિરહ જોગન	૧૨૮	વિરહની પથરી	૩૬૭	મણની આકૃતિઓ	૫૬૭
વિરહન	૧૧૪, ૫૨૨, ૭૭૮	વિરહની શુદ્ધિ	૪૪૮	મણની સાદ ચિકિત્સા	૫૪૮
વિરહન	૨૦૨, ૭૪૭	વિરહનો દાન	૮૫	મણને શુદ્ધ કરનાર ઘી	૨૦૭
વિરહના પ્રધાન દ્રવ્ય	૨૪૭	વિરહના દાન	૩૮૬	મણ પ્રથમ	૧૨૬
વિરહના	૬૨	વિરહના દાન પુર	૧૬૭	મણમાથી રસી નાદની	૨૦૬
વિરહના	૪૧૭, ૬૬૭	વિરહ	૬૦૪	મણરોપણ તેન	૨૦૭
વિરહના પ્રધાન દ્રવ્ય	૪૮	વિરહ	૬	મણમાળાએ ખાવાના પદાર્થ	૧૨૨
વિરહના	૪૦૬, ૫૭૦	વિરહ	૪૮૫	મણમાળાની રક્ષા	૧૦૨
વિરહના	૩૬૬	વિરહ અનરથા	૨૦૨	મણમાળાને ડોડાનાની કિયા	૧૨૦
વિરહના	૮૪૭	વિરહ	૧૨	મણમાળાને પાગવાના નિયમ	૧૨૯
વિરહના	૮૪૫	વિરહ	૪૧૨	મણ રસી માં પરીની કિયા	૧૫૫
વિરહના	૫૬૫	વિરહ	૪૨૦, ૭૦૨	મણસાવિજ્ઞાનીય	૧૪૦
વિરહના	૮૫૭	વિરહ	૮૫૬	મણસાવિજ્ઞાનીય	૧૧૧

પ્રણિતોપાસનીય	૧૧૮	શસ્ત્રની વેદના શાંત કરવાનો ઉપાય	૨૮	શીતલ જળ ન આપવું	૨૬૩
પ્રણેનું રોપણ	૨૦૮	શસ્ત્ર પકડવાની રીતિ	૪૪	શીનાદ	૪૩૦
પ્રણેનું શોધન	૨૭	શસ્ત્રાવચારણીય	૪૨	શીંગના ગુણો	૨૯૬
પ્રીહિ	૨૯૨	શંક્રમુખી	૬૮	શીંગોડાં	૩૨૩
પ્રીહિમુખ	૪૩	શંખાવર્ત સંધિઓ	૪૮૪	શુકન	૧૭૪, ૧૭૫:
[૧]		શંખૂકાવર્ત	૩૭૮, ૬૨૬	શુકતના ગુણો	૨૮૮
		શાક (ઉત્તમ)	૩૩૧	શુક્રિતકા	૯૨૩
શકરકંદ	૩૨૭	શાક અને તેના સામાન્ય ગુણો	૩૧૬	શુક્રજગત રોગ	૯૨૨
શકુનાહત	૨૯૧	શાકના ગુણ (મધુર)	૩૨૬	શુક્રધાર્મ	૯૨૩
શણ	૭૪૭	શાકુનસત્ત્વ	૪૭૭	શુક્રધરાકલા	૪૬૭
શણનાં ખીજ	૨૦૬	શાન્તનું	૨૯૩	શુક્રપ્રમેહ	૩૮૯
શતપાક તેલ	૫૬૧	શારીર	૨, ૪૪૬, ૪૭૮	શુદ્ધ લોહી	૭૬
શતપાકબજા તેલ	૬૭૧	શારીરવ્યાધિઓ	૮	શુદ્ધ ત્રણનાં ચિહ્ન	૫૪૮
શતપોનક	૨૩, ૩૭૮, ૬૨૪, ૭૦૪	શારીરપ્રણ	૫૪૫	શુદ્ધરોગચિકિત્સા	૭૦૩
શતાદ્ધી	૪૩૭	શારીરશલ્યો	૧૫૯	શુદ્ધકુર્મગહેતુકા	૪૨૪
શતાવરી	૩૨૭, ૭૪૫, ૭૫૧	શારીરસ્થાન	૪૩૯	શુદ્ધદોષ	૭૦૪
શય જોવાનો વિધિ	૪૮૮	શાલાકય	૩	શુદ્ધદોષનિદાન	૪૨૩
શય્યા	૮૦૧	શાલામુખ	૨૯૨	શુદ્ધની દીક્ષા	૧૩
શરદ (નહિ બગડેલી)	૩૬	શાલી ચોખાની જાતો અને તેના ગુણો	૨૯૧	શુદ્ધાક્ષિપાક	૯૨૦
શરપંખો	૩૨૩	શાલ્ય નામનો ઉપનાક	૫૮૮	શુદ્ધાર્શનું લક્ષણ	૯૨૦
શનારિમુખ	૪૩	શાસ્ત્રાધ્યયન	૨૦	શુગીવિપ	૮૫૬
શરાવિકા	૩૯૦	શિયિદગંધ	૧૧૫	શેરડીના વિકારો	૩૩૧
શરીર ઉપર તેલની માંસશ	૭૨૧	શિરા	૫૦૪	શેરડીના રસનો ગોળ થયા પડેલાંના રાગના ગુણો	૨૮૧
શરીરનાં છ અંગો	૪૭૮	શિરાબલ	૯૨૩	શેરડીના રસના દાઝના ગુણો	૨૮૪
શરીરનાં પ્રત્યંગો	૪૭૮	શિરાના વીસ ભેદો	૫૧૮	શેરડીના સામાન્ય ગુણો	૨૮૦
શરીરની કૃશતા	૯૩	શિરાની ગ્રંથિ	૪૦૯	શેલડીની ખાર જાત	૨૮૦
શરીરનું ધારણ	૧૩૦	શિરાપિડકા	૯૨૩	શોણિનપ્રમેહ	૩૮૯
શરીરસંખ્યાવ્યાકરણ	૪૭૮	શિરામાં શલ્ય	૧૬૦	શોણિતવર્ણનીય	૭૧
શરીરસ્થૂલતા	૯૩	શિરાવર્ણનવિભક્તિશારીર	૫૦૪	શોણિતાર્ણુદ	૭૦૪
શકરાણુદ	૪૧૯, ૬૯૮	શિરાવેધ	૫૧૯, ૮૩૦,	શોણિતાર્મ	૯૨૩
શકરાવર્ત	૯૨૦	શિરાહર્ષ	૯૨૯	શોણિતાર્શ	૯૨૨
શલાકાયંત્ર	૩૭ ૪૦	શિરોત્પાત	૯૨૯	શોણિતાર્થાપન	૮૪
શલ્ય	૩, ૫, ૩૭, ૧૬૧	શિરોવિરેચન	૫૬૫, ૮૩૭	શોધનગરિત	૮૨૩
શલ્ય કાઢવાના ઉપાય	૧૬૩	શિલાજીત	૬૫૫	શોધનરોપણ	૫૫૭
શલ્ય કાઢ્યા પછીની ક્રિયા	૧૬૫	શિશિર	૨૯	શોદ્ધચિકિત્સા	૭૧૪
શલ્યતંત્ર	૪૮૯	શિખના ગુણ	૧૦	શૌપિર	૪૩૧, ૭૦૬
શલ્યનાં લક્ષણો	૧૫૯, ૧૬૧	શિખ સાથેનો કરાર	૧૩	શ્યામાદિ ગણ	૨૧૬
શલ્યની વ્યાખ્યા	૧૫૮	શિખોપનયનીય અધ્યાય	૧૨	શ્યામ	૧૦૪
શલ્યનો નાડીપ્રણ	૪૦૬	શિંગડિયો વચ્છનાગ	૮૫૫	શ્યાવદંતક	૪૩૩
શલ્યમાં મૂર્છિતપણું	૧૬૫	શિંગડું	૬૭, ૫૧૯	શ્યાવવર્ત	૯૨૧
શલ્યશાસ્ત્ર	૧૫૮	શીતજળ	૨૬૩	શ્યામ	૮૫૬
શલ્યાપયનીય	૧૬૩	શીતભીરુક	૨૯૧		
શસ્ત્રક્રિયાનો ઉપદેશ	૨૨				

આવળી	૭૬૧	સર્વગતરોગવિનાશી	૯૨૫	સાતસો શીરાની વહેંચણી	૫૦૫
અદિણુ	૧૬૯	સર્વતોભદ્ર	૬૨૪	સાતમ્ય	૨૦૩
અલીપદ	૪૧૫	સર્વ દલી મા ગાયના દલીની		સારિત્ર ગુણ	૪૪૪
અલેખધરાકના	૪૬૭	ઉત્તમતા	૨૬૯	સારિત્ર સત્ત્વતાના સાત	
અદ્વૈત	૨૬૮	સર્વજ્ઞતયિતાશરીર	૪૦૯	શરીર	૪૭૬
એનકાપોતી	૭૬૦	સર્વસર	૪૩૮,૭૧૨	સાધમાત્રિ	૮૨,૧૩૨
એતા	૪૬૫	સર્વસર સોમને	૭૧૪	સાધારણ જળના ગુણ	૨૬૫
		સર્વપ	૮૫૬	સાધારણ દેશ	૨૦૪
		સર્વપિકા	૩૯૦,૪૨૪,૭૦૧	સામુદ્ર સધિ	૪૮૪
પદધરણ્યોમ	૫૮૫	સત્ત્વશુક	૯૨૪	સામુદ્ર (પરિવાર શીલુ)	૩૨૮
પદ્મનુમક	૪૫૪	સશીદ્યા	૯૨૮	સામુદ્રજળ	૨૬૦
		સદ્ગ્રામ્યેષ	૬૬	સામુદ્રિકા	૬૮
		સદસપાત્ર	૫૯૧	સામુદ્રમત્ય	૩૦૫
	૧૦૪	સંક્ષિપ્ત	૧૦૦	સામે	૨૬૩
	૧૬૭	મનાતમ્યગ્રન્થ	૧૯	સાર્વત્રિક અમન	૮૮૫,૮૮૬
	૨૦૩	સંતાનાના રિતનાર	૪૮૧	સાપાંક	૮૫૫
	૭૨૭	સંધાન	૫૫૪	સાનસારાદિગણ	૨૧૪
	૪૬૨	મયળ	૮૨૯	સાવરિકા	૬૯
	૫૧૭	મંજુવન અમન	૮૮૫	સારશીયોપધત્વ	૭૮૪
	૧૪૪	મનાન	૪૫૬	સામ્યસિદ્ધાંતસુદિક્ષમ	૪૪૦
	૧૦૭	મંશ યત્રો	૩૭,૩૮	સાદ્રામ્યેષ	૩૮૯
	૪૧૨	મધિઓનો ભેદ	૪૮૩	સિકતામ્યેષ	૩૮૯
	૨૨૨	મધિઓનો વિસ્તાર	૪૮૩	સિદ્ધમસ્તિ	૮૨૬
	૨૦૦	મધિઓનો વિસ્તાર	૬૧૮	સિદ્ધ	૩૮૪
	૧૧૫	મધિઓનો વિસ્તાર	૧૫૭	સીમ તોમી વિસ્તાર	૪૮૧
	૧૨૬	મધિઓનો વિસ્તાર	૧૧૦	સીવણ	૩૧૩
	૮૨	મધિઓનો વિસ્તાર	૪૨૬,૫૩૬	સીવણો વિસ્તાર	૪૮૧
	૪૨૮	મધિઓનો વિસ્તાર	૩૬૫	સીવણ	૫૫૪,૭૪૪
	૫૮,૬૩	મધિઓનો વિસ્તાર	૪૨૪,૭૦૩	સીવણ યોગ બાધિ	૧૫૪
	૬૦	મધિઓનો વિસ્તાર	૧૦૫,૧૦૬	સીવ	૨૨
	૨૬૪	મધિઓનો વિસ્તાર	૩૩૦	સીવ	૩૩૦
	૨૦૬	મધિઓનો વિસ્તાર	૮	સીવ	૨૬૧
	૩૧૮	મધિઓનો વિસ્તાર	૮૦૫	સીવ	૩૨૩
	૩૧૮,૮૫૫	મધિઓનો વિસ્તાર	૮,૩૬	સીવ	૨૧૫
	૨૧૫	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૩૩૦,૭૫૧
	૨૬૪	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૬૫૬,૭૬૪
	૮૫૫	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૭૧૪
	૮૭૧	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૩૮૯
	૮૧૭	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૫૨૭
	૮૬૭	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૪૮૫
	૮૫૫	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૧,૨
	૪૭૭	મધિઓનો વિસ્તાર	૨૦૨	સીવ	૮૫૨
	૩૮૯	મધિઓનો વિસ્તાર	૪૭૭	સીવ	૨૪૬

સૂચિ	૪૩	સ્નેહકથાવળ	૫૬૨	[૬]	
સૂચિપત્ર	૨૮૧	સ્નેહોત્તમ તેજ	૫૮૪	હરકાથું	૮૬૨
સુનિધાને કરવાના ઉપચાર	૫૨૬	સ્પર્શ	૮૪૮	હનાધિમંથ	૬૨૮
સુતિકાપણું ક્યારે મટે	૫૩૦	સ્પર્શદાનિ	૪૨૪, ૭૦૪	હનુગોશ્વ	૪૩૩, ૭૦૬
સૂતરચાનની વ્યાખ્યા	૧૫	સ્ત્રી (પૂર્ણ)	૧૬૭	હરં	૨૫૫, ૩૧૪
સૂચક	૮૫૫	સ્ત્રી નપુંસક	૪૫૪	હરનાસ	૮૫૫
સૂચાળીઓ	૫૨૮	સ્ત્રીના ધીના શુભ	૨૭૩	હરકારેવડી	૩૧૩
સૂક	૩૧૭	સ્ત્રીના દહીંના શુભ	૨૬૬	હરિદ્રા (પ્રગેહ)	૩૮૬
સેવક	૩૦૮	સ્ત્રીના દૂધના શુભ	૨૬૭	હરિદ્રાદિગણ	૨૧૬
સેરિયક આદિ તેજ	૭૩૬	સ્ત્રીનું વાંઝિયાપણું	૮૨૪	હવાવગરની જગા	૭૨૬
સેધવ	૩૨૮	સ્ત્રીને રંગ ન આવવાનું કારણ	૮૨૪	હરિતપ્રગેહ	૩૮૬
સોજની સાત ક્રિયા	૧૧૧	સ્ત્રીસમાગમ	૫૩૮	હાથગીના ધીના શુભ	૨૭૩
સોજ પર ક્રિયા	૧૧૦	સ્ત્રીસંગ	૭૩૧, ૪૫૨	હાથગીના દહીંના શુભ	૨૬૬
સોજે	૧૦૬, ૭૨૬	સ્ત્રીસંગની મર્યાદા	૪૫૨	હાથગીના દૂધના શુભ	૨૬૭
સોજે કાચો	૧૦૮	સ્ત્રીસંગનો નિર્ભય	૭૩૧	હાથગીના મૂત્રના શુભ	૨૬૦
સોજે પાકો	૧૦૮	સ્ત્રી (મણીનો)	૧૪૩	હાથપગનાં એકસોવીસ અશ્વિઓ	૪૮૨
સોપારી	૩૧૪	સ્ત્રાવણ	૫૫૪	હાથીની રવારી	૮૫૧
સોમકવિય	૮૫૫	સ્ત્રાવ કરાવવાના વ્યાધિ	૧૫૪	હાથનક	૨૬૧
સોમકલી	૭૫૨	સ્ત્રાવી	૧૦૪	હારિતસંહિતા	૬૧૩
સોય	૧૫૫	સ્ત્રોતમાં સ્વયં	૧૬૦	હાસાદ્ધ	૮૫૭
સોગંધિક નપુંસક	૪૫૪	સ્વભાવ	૧૬૩	હિતાહિત	૧૨૩
સોમ્ય	૭, ૨૩૭	સ્વભાવથી થયેલા અરણ	૩૭૨	હિંગ	૩૧૮
સેનનરોગ	૪૦૬	સ્વભાવગતપ્રવૃત્ત	૧૫૦	હિંઆદિ	૬૦૪
સ્થાવર ઔષધિ	૯	સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ	૧૪૪	હીનકર્ણુક	૧૦૦
સ્થાવર વિય	૮૫૪	સ્વભાવવ્યાધિપ્રતિષેધનીયરસાયન	૭૫૨	હીનદંઘ	૫૮
સ્થાવરવિયવિજ્ઞાનીય	૮૫૪	સ્વરક્ષ	૪૩૮	હીનદોષમહતરય	૭૮૫
સ્થાવરવિયવિવેચન	૮૫૫	સ્વસ્થિકર્મ	૧૧૪	હૃદય	૪૬૮
સ્થાવરસ્નેહ	૭૬૩	સ્વસ્થિત યંત્રો	૩૭	હૃદયમાં પીડા	૮૫૬
સ્નાન	૭૨૩	સ્વસ્થિક યંત્રોની યનાવટ	૩૮	હૃદયોપસરણ	૭૬૧
સ્નાયુઓનો વિસ્તાર	૭૮૪	સ્વભાવિકી	૪૬૯	હેમંત	૩૦
સ્નાયુજખમ	૧૫૭	સ્વાભાવિકવ્યાધિ	૮	હેમંત (નહિ ગગડેલી)	૩૫
સ્નાયુર્મર્મ	૬૨૩	સ્વેતા	૪૬૫	હેમજળ	૨૫૬
સ્નુહી	૮૫૫	સ્વેદ	૮૩	હોઠના રોગનાં નિદાન	૪૨૬
સ્નેહપાન	૭૬૯	સ્વેદજ	૧, ૬	હોઠની ચિકિત્સા	૭૦૫
સ્નેહપાનનો સમય	૭૬૭	સ્વેદન	૫૫૧	હોઠનો સોજો	૮૫૦
સ્નેહઅસ્તિ	૫૮૯, ૮૦૨, ૮૧૨	સ્વેદાવચારણીયચિકિત્સા	૭૭૧	હોઠ સાંધવાનો પ્રકાર	૧૦૬

અકારાદિ અનુક્રમણિકા

ઉત્તરતંત્ર

[અ]

અક્ષિપાપાત્રાય	૬૧૭,૬૨૫	અનુચર (દેવના)	૧૨૦૬	અરશ કદમ્બ-૧	૬૬૫
અગરનો વેપ	૧૨૨૪	અનુમન -	૧૨૩૫	અરશ પિત્તમ્બ	૬૬૫
અગરવાવેલે	૧૧૭૭	અનુવાસનમગિતિ	૧૧૦૬ ૧૦૦૫	અરશ વાતમ્બ-૧	૬૬૫
અગ્નિપ્રયોગ	૬૫૩	અનેગત	૧૨૩૫	અરશ સંદિપાત્-૧-૧	૬૬૫
અગ્નિવેશ	૬૧૩	અનતતાન	૧૦૦૫-૦૭,	અરણ્ય-૧	૧૦૦૧
અગર્ભપ અગ-ન્ય ધૂત	૧૦૬૭	અન્ન દેગનો સમય	૧ ૩૫	અરશોત્તમ	૬૩૭,૬૨૦
અથેકોના ફળ	૬૮૫	અગ્રપાનરિધિ	૧૨૩૭	અરોચક	૧૧૮૧-૧૭
અજકાળાત	૬૧૭,૬૦૦,૬૪૬	અ-પનોતાન	૬૨૯	અરોચકની ચિકિત્સા	૧૧૮૬
અજીર્ણો ત્યાગ	૧૨૨૪	અ-પમારત	૬૧૬	અરોચકપ્રતિષેધ	૧૧૮૫
અડક	૧૦૦૮	અ-પેતુષ્	૧૦૪૩-૪૭-૪૮	અનુન	૬ ૧,૦૨૨
અજીન	૬૬૬ ૧૦ ૦	અ-પેષ ઝવિપર્ચ	૧૦૪૩	અર્થપતિ	૧૨૩૬
અતિહાનાવેક્ષણ	૧૨૩૫	અપ	૧૨૧૨	અર્થનારીધર	૧૦૪૪
અતિચરણ	૧૦૩૦	અપદ્ય ભોજન	૧૧ ૫	અર્ધોત્તેજ	૧૦૦૫-૦૭
અતિદેશ	૧૨૩૩	અપદ્ય ભોજનન્ય ઉદયન	૧૧૬૦	અર્જુન	૬૬૫
અતિયોગ (નેત્રો)	૬૭૨	અપરિમિતનદર્મ	૬૧૭,૬૧૦,૬૪૬	અર્જુન (નેત્રનું)	૬૧૭,૬૨૦,૬૫૭
અતિસારથી મુક્ત થયેનાનું		અપદેશ	૧૨૩૩	અર્જુન મૂળન્ય	૬૬૫
લક્ષણ	૧૦૬૫	અપરાશન વર્મ	૧૦૧૨	અર્જુન પિત્તન્ય	૬૬૫
અતિસારથી વ્યાધિવિપરીત		અપવર્ગ	૧૨૩૦	અર્જુન માસન્ય	૬૬૫
ચિકિત્સા	૧૦૬૪	અપરમાર અકરમાત	૧૨૧૪	અર્જુન મેઝન્ય	૬૫૫
અતિસારની અમુક અવગ્યામા		અપરમાર કફન્ય	૧૨૧૩	અર્જુન રક્તન્ય	૬૬૫
ચિકિત્સા	૧૦૮૯	અપરમારના નિર્મનો	૧૨૧૨	અર્જુન વાતન્ય	૬૬૫
અતિસારની સખ્યા	૧૦૭૯	અપરમારની ચિકિત્સા	૧૨૧૫	અર્જુન સ્ત્રીતમક	૬૬૫
અતિસારનો આહાર	૧૦૮૦	અપરમારનું પૂર્ણ	૧૨૧૩	અર્મ	૬૫૭
અતિસારપ્રતિષેધ	૧૦૭૮	અપરમારપ્રતિષેધ	૧૦૧૦	અર્મકેદન	૬૫૬
અતિસારમા આમ	૧૦૮૦	અપીનસ	૬૬૫ ૬૬૬	અનજી	૬૧૭,૬૧૮,૬૧૬
અતિસારમા પદ્ય	૧૦૮	અભિનાત	૬૮૫	અનક	૧૦૩૩
અતિસારમા અપ્રહણી	૧૦૬૫	અભિનાતન્ય મૂત્રકૃત	૧૨૦૫	અનસ	૧૧૨૪
અત્યાન દા	૧૦૨૯	અભિવાતનર	૧૦૪૫	અનસક	૧૧૬૨-૦૩
અધિકરણ	૧૨૩૧	અભિચાર અથવા શાપ	૧૦૦૬	અવલી ન ન્ય	૬૪૩,૬૫૧
અધિમથ	૬૨૬ ૬ ૭	અભિનાયક	૧૦૩૩	અવિષાકનું લક્ષણ	૧૧૮૮
અધિમાસાર્મ	૬૧૭,૬૨૨	અભિન્યાસ	૧૦૪૦	અવણુશુકન	૬૧૭,૬૨૪,૬૨૫
અધીરતા	૧૦૧૭	અભિજ્ઞ	૬૨૬,૬૪૭	અરોહણીક	૬૧૭ ૬૨૮,૬૪૬
અધોભક્ત	૧૨૦૬	અઘ્ય ગ	૧૦૧૬-૧૮-૧૯-૨૦	અસ્તરીનન મૂત્રકૃત	૧૨૦૬
અધોનાયુ	૧૧૨-૮૫	અમાનુષપ્રતિષેધ	૧૨૦૬	અસાધ્યપ્રતિષેધ	૧૦૦૧
અનાગનામાધપ્રતિષેધનીય	૧૨૨૬	અમાવાસ્યા	૧૨૦૮	અવન	૬૩૬,૬૪૬,૬૭૮
અનાગનાવેક્ષણ	૧૨૩૫	અમરસ	૧૨૨૧	અવનિકા	૧૨૨૦
અનિમિતાક ગનાશ	૬૧૭,૬૩૫	અમરપ્રાપ્તિ	૬૧૬,૬૨૬ ૬૪૨	અવનિકા	૬૧૭ ૬૨૦,૬૫૩
		અરદુક્ષિનો કથથ	૧૦૬૩	અવનના કથથો	૬૪૩,૬૪૬
		અરદુક્ષો	૬૪૩,૧૦૨૧	અતરાભક્ત	૧૨૦૬
		અરશ	૧૧૩૫	અતરિક્ષમાથી ઝીનેતુ ગળ	૧૧૮૮

અધ્યપતના	૧૦૧૩-૨૨-૨૬
અધ્યપતનાના વિધાનનો	
પાઠ્યમંત્ર	૧૦૨૩
અધ્યપતનાનો વળગાડ	૧૦૧૫
અધ્યપતનાપ્રતિષેધ	૧૦૨૨

[અ]

આગંતુક અપરમાર	૧૨૨૪
આગંતુક ક્ષત્ર્ય	૬૬૭
આગંતુક ન્યર	૧૦૩૫-૪૬
આગંતુક નેત્રદાગ	૬૧૬
આદમ	૧૨૦૮
આદ સિદ્ધિઓ	૧૨૦૬
આનંદચરણ	૧૦૩૦
આનાદ	૧૧૬૪
આનાદની ચિકિત્સા	૧૧૬૫
આનાદનું નિદાન	૧૧૬૪
આમ	૧૦૫૪
આમજન્ય તૃપ્તિ	૧૧૫૬-૫૬
આમથી થયેલો આનાદ	૧૧૬૪
આમ દોષવાળાનું દોષધન	૧૦૫૫
આમશળ	૧૧૧૯
આમળાં	૧૨૦૫
આમાતિસાર	૧૦૮૪
આમાશય	૧૦૩૫-૪૩
આરનાક	૬૯૨
આન્ધ્યોતન	૬૭૭
આન્ધ્યોતનનું નિદેશન	૬૭૬
આરથાપનચરિત	૧૦૦૬, ૧૨૦૫
આદાર	૧૦૧૯
આંખના સંધિઓ	૬૧૫
આંતરીક્ષ બળ	૧૨૨૪
આંસુ આવવાના ઓતો	૬૧૪
આંસુનો વેગ	૧૧૮૮
આંસુ પડાવવાં	૧૧૮૯

[ધ]

ધંગાળિયાની છાક	૧૦૧૦
ધંગાળિયાનું તેલ	૬૯૨
ધંદમદ	૧૦૩૩
ધંદવારણી	૧૨૧૯

[ઉ]

ઉત્તરતંત્ર	૬૧૩
ઉત્તરચરિત	૧૨૦૫

ઉત્સાગિની	૬૧૭-૨૦
ઉદાયર્ત	૧૧૮૫
ઉદાયર્તા	૧૦૨૯
ઉદાયર્તના ઉપદ્રવોની	
ચિકિત્સા	૧૧૬૦
ઉદાયર્તની અસાધ્યતા	૧૧૮૧
ઉદાયર્તનો અમૃતતુલ્ય ઉપાય	૧૧૬૧
ઉદાયર્તપ્રતિષેધ	૧૧૮૫
ઉદેશ	૧૨૩૨
ઉત્તવાનાં નિદાન	૧૨૦૦
ઉનાળુ કાકડી	૧૨૦૬
ઉન્માદ ૧૦૩૬, ૧૨૧૬-૧૬-૨૦	
ઉન્માદપ્રતિષેધ	૧૨૧૬
ઉન્માદની સંભાળ	૧૨૧૭
ઉપદેશ	૧૨૩૩
ઉપ્પા આદાર	૧૨૨૮
ઉપ્પાચાન	૧૧૬૮, ૧૨૦૦
ઉત્ત	૧૨૩૭

[ઝ]

ઝાનું પાણી	૧૦૫૨
ઝાનું જોગળ	૧૨૨૫
ઝાધ્વ ભ્રમણ	૧૧૮૫
ઝાધ્વ આસ	૧૧૧૬
ઝાકડી	૧૧૫૭

[એ]

એકકાલિક આદાર	૧૨૨૮
એકાંત	૧૨૩૪
એખરો	૧૨૦૨-૦૩
એરંડકાંડ	૧૧૧૭

[ઓ]

ઓડકાર	૧૧૧૮૯
ઓપધના દસ કાળ	૧૨૨૮
ઓદ્ધિબિદ બળ	૧૨૨૪
ઓપદ્રવિક	૬૧૩

[ક]

કટુક રસ	૧૨૨૧
કકટૃત મૂત્રીકસાદ	૧૧૬૮, ૧૨૦૦
કકજન્ય અપરમાર	૧૨૧૩
કકજન્ય અર્ણવ	૬૮૭

કકજન્ય અરંધ્ર	૧૧૬૬
કકજન્ય ગુદમ	૧૧૦૬
કકજન્ય મૂત્રકૃમ્મ	૧૨૦૪
કકજન્ય શિરોદાગ	૧૦૦૫-૦૬
કકજન્ય શિરોદાગની	

ચિકિત્સા

ચિકિત્સા	૧૦૧૦
કકજન્ય શોથ	૬૮૭
કકજન્ય હેત્રોગ	૧૧૨૦
કકજન્ય	૧૦૩૬-૩૮
કકથી તિમિરનું ક્ષયન	૬૩૧
કકના તેર નેત્રદાગ	૬૧૭
કકનાં રચાન	૧૦૪૩
કકાગિનાદ	૬૧૭-૩૩-૬૭
કકાધિમંથ	૬૧૭-૨૭-૪૭
કકાગિખંદ	૬૧૭-૨૬-૪૩
કર્ણકંઠ	૬૮૭-૮૮

કર્ણગતરોગપ્રતિષેધ	૬૮૯
કર્ણગતરોગવિજ્ઞાતાય	૬૮૬
કર્ણગૃથ	૬૮૭-૮૮
કર્ણનાદ	૬૮૭
કર્ણપાક	૬૫૫-૮૭-૮૯
કર્ણપ્રતિનાદ	૬૪૪
કર્ણશળ	૬૮૭-૬૧
કર્ણશ્વાવ	૬૩૩-૮૭-૮૮
કર્ણિકા	૧૦૩૦

કર્મવર્ત્ત	૬૧૭-૨૦-૨૧-૫૩
કર્મપુરુષ	૧૨૩૪
કલ્યાણક ગુરુ	૧૧૭૭
કલ્યાણક દ્યુત	૧૦૬૬, ૧૨૧૯
કલકાંઠન	૬૬૧
કસરત	૧૨૨૪
કસુવાવડ	૧૦૩૬
કસેરકંઠ	૬૪૬
કાકડી	૧૨૦૨
કાચો પ્રતિશ્યાય	૧૦૦૨
કાનના રોગની સામાન્ય	

ચિકિત્સા

કાનને હુમાડી દેવી	૬૬૧
કામળા	૧૨૨૪
કામળાની ચિકિત્સા	૧૧૨૭
કામાદિજન્ય વિપમજન્ય	૧૦૪૫

કાપચિકિત્સાતંત્ર	૧૦૩૨	કાયની ખાંસી	૧૦૬૫	આસાંતર	૧૨૩
કાસ	૧૨૧૯	કવચુ	૯૯૫-૯૬	ઝીખ	૧૨૨
કાસપ્રતિષેધ	૧૧૭૦	કારપાણિ	૯૧૩	[ધ]	
કાસોની ચિકિત્સા	૧૧૭૫	કારાંબન	૯૪૪		
કાસોની સંખ્યા	૧૧૭૧	કીણુન	૧૨૪૦	ધી (સોવાર ધોયેલ)	૧૦૭૨
કાળા ડોળાના રોગ	૯૧૮	કુદ્ર તાસ	૧૧૬૫	ધુવડનાં ચામડાં	૧૨૧૧
કાળા હાંબરો	૧૨૦૫	કુધાનો વેગ	૧૧૮૯	ધૂધરી	૧૨૧૧
કાળા ડોળો	૯૧૫	કવેડ	૯૮૭	ધોડાની લાદ	૧૨૦૨
કીડી	૯૨૯	[ખ]		ધોડાનો વાળ	૯૫૮
કીડીના ખાર રોગ	૯૧૮			[ચ]	
કુકડવેલ	૧૨૧૯	ખરાખ શલાકાથી થતી			
કુકડાની ચરખી	૧૨૦૩	વ્યાપ્તિઓ	૯૬૯	ચતુરબુદ્ધ	૧૦૬૮
કુકુલુક	૯૮૫	ખાખરો	૯૪૧	ચાતુથિક	૧૦૪૩-૪૭-૪૮
કુકિયાળ	૧૧૧૮	ખારો રસ	૧૨૨૬	ચિકિત્સતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય	૯૩૬
કુમાર	૧૦૨૬	ખાંસી	૧૧૬૯	ચિકિત્સાની વિશાળતા	૯૮૬
કુસિરાદિ ધૂન	૧૧૭૭	ખાંસી કાયજન્ય	૧૦૧૦	ચિકિત્સાનું સાધન	૧૨૪૦
કુંજપક્ષીનાં હાડકાં	૧૨૦૨	[ગ]		ચિકિત્સાનો કતો	૧૨૪૦
કુંદ કાગડો	૧૨૧૧			ચિત	૧૦૪૯
કુંભકામળા	૧૧૨૪	ગડચીપંચગવ્ય ધૂત	૧૦૬૭	ચિત સ્વસ્થ	૧૨૨૦
કુંભકામળાની ચિકિત્સા	૧૧૨૮	ગધેડાનાં લીડાં	૧૨૦૨	ચિત્તવિપર્ધનજન્ય	૧૧૬૬
કુંભિકા	૯૧૭-૨૦	ગર્ભપાત	૧૨૦૩	ચિત્તવિપર્ધનજન્ય અરોચક	૧૧૯૮
કુંભીરવેદ	૧૦૩૧	ગળો	૧૨૧૯	ચિત્રક	૧૨૦૨
કુંમિકણું	૯૩૩-૮૭	ગળોનો સ્વરસ	૧૦૬૦	ચિત્રકાદિ ધૂત	૧૧૧૦
કુંમિકણુંક	૯૮૮	અધર્વ	૧૨૦૭	ચુલ્ક	૧૦૩૩
કુંમિકણુંક	૯૫૩	અધર્વમઠ	૧૨૦૭	ચુલ્કાંબન	૯૫૧-૮૨
કુંમિકણુંક શિરોરોગ	૧૦૧૦	અંબીરિકા	૯૩૩-૩૫	ચોખા	૧૨૦૨
કુંમિકણુંક હરોગ	૧૧૨૧	ગાય	૧૨૧૯	ચોથા પદકનો દોષ	૯૩૧
કુંમિરોગ	૧૧૮૦	ગાયત્રીમંત્ર	૧૦૧૭	ચોથો તાવ	૧૨૧૬
કુંસતા	૧૨૧૯	ગુટિકાંબન	૯૮૩	ચોદશ	૧૨૦૮
કુંબુચતરોગવિજ્ઞાનીય	૯૨૪	ગુલ્મ	૧૧૦૫-૮૭, ૧૨૧૯	[છ]	
કુંબુચાગર	૧૦૭૧	ગુલ્મની ચિકિત્સા	૧૧૦૮		
કુંસર	૧૨૦૨	ગુલ્મનાં ઠેકાણાં	૧૧૦૫	છર્દિનાં નિદાન	૧૧૫૭
કોમારભૂતપનંત્ર	૧૦૧૩	ગુલ્મનાં પૂર્વરૂપ	૧૧૦૬	છર્દિપ્રતિષેધ	૧૧૫૭
કોંચા	૧૨૦૩	ગુલ્મપ્રતિષેધ	૧૧૦૫	છાસ	૧૦૫૭
ક્રિપાકલ્પ	૯૭૧	ગૂનળ	૧૨૧૨	છાસ તાસ	૧૧૬૬
ક્રિષ્ટવર્ત	૯૧૭-૨૦-૨૧	ગેકણુંક	૧૦૩૩	છાંકનો વેગ	૧૧૮૯
ક્રિમિમંચિ	૯૧૭-૧૮-૧૯	ગેખરો	૧૨૦૨	છેદન નેત્રોગ	૯૩૬
[ક]		ગેખરોનો સ્વરસ	૧૨૦૫	છેદરોગપ્રતિષેધ	૯૫૪
		ગેમૂન	૧૧૧૨	[જ]	
કાન	૧૨૦૬	ગેમૂન	૧૦૬૬		
કાનજન્ય તુષ્ણ	૧૧૬૩-૫૫	ગેમૂન લક્ષણ	૧૨૦૬	જટામોંસી	૧૨૧૯
કાનવિદધિ	૯૮૯	ગેમૂનવિધિ	૧૦૨૬	જટામિત્ર નળગાવડ	૧૨૩૦
કાન	૧૦૯૮, ૧૨૧૯	ગેમૂન લક્ષણ	૧૨૪૦	જટામિત્ર મહામ કરે તેવું ચન	૧૨૨૪
		ગેમૂન લક્ષણ	૧૨૩૦	જાનક રામ	૯૧૩
		ગેમૂન લક્ષણ		જા	૧૨૧૦

વતારોપ	૧૧૦૦
વતુકર્ણ	૬૨૩
કર્ણ વતર	૧૦૫૮-૬૮
કવર	૬૨૩
કવન વધારનાર પ્રારબ્ધ	
કર્મ	૧૦૪૨
નતું ધી	૧૦૧૦
નેવન	૧૦૪૫
નેલીમધ	૬૪૬, ૧૨૦૨
નવર	૧૦૩૩-૪૩, ૧૨૧૬
નવર ઉપર પાચનક્રવાય	૧૦૫૩
નવરના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા	૧૦૭૩
નવરના પૂર્વરૂપમાં ચિકિત્સા	૧૦૫૧
નવરના મુખ્ય આદ્ય બેદ	૧૦૩૫
નવરનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	૧૦૩૩
નવરની મુક્તિનાં અક્ષયો	૧૦૭૭
નવરનું સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ	૧૦૩૫
નવરનું સામાન્ય અક્ષય	૧૦૩૪
નવરનો વેગ	૧૦૫૦
નવરમાં ઓપધ	૧૦૫૫
નવરપ્રતિષેધ	૧૦૩૨
નવરમાં પથ્ય	૧૦૫૮
નવરવાળાને ધી	૧૦૭૭
વ્યોતિ	૧૦૩૩

[ત]

તડો	૧૨૨૪
તરસનો વેગ	૧૧૮૭-૮૯
તરણુ નવર	૧૦૫૩-૫૮
તરણુ (આખના રોગમાં)	૬૭૨
તંત્રમૂળ	૧૨૨૦
તંત્રમુક્તિ	૧૨૩૦
તલ હ્રદય	૧૨૩૬
તિક્તા રસ	૧૨૨૧
તિભિર	૬૬૩-૬૬
તિલ્લક ધૂત	૧૧૧૧
તીવ્ર તપ	૧૨૦૯
તુલસી	૧૨૧૯
તૃતીય	૧૦૪૩-૪૭-૪૮
તૃતીય વિપર્ચય	૧૦૪૪
તૃણ	૧૧૫૧-૫૩

તેલ	૧૨૩૧
તિદોષન્ય યુક્ત	૧૧૦૭
તિદોષન્ય વિષમ નવર	૧૦૪૫
તિદોષિણી	૧૦૩૦
તિદ્વિજા ક્રવાય	૬૪૨-૮૬
તિદ્વિજા ધૂત	૧૦૬૮
તીવ્ર પચનનો દોષ	૬૩૧-૩૨

[દ]

દર્ભ	૧૨૦૨
દર્ભનું વળ	૧૨૦૫
દાડમ	૧૦૧૯
દાધિક	૧૧૧૦
દાન	૧૨૦૬
દાદ	૧૧૪૮
દાદવાળો વિષમનવર	૧૦૪૫-૭૨
દિવસની નિદ્રા	૧૨૨૪
દિવોદાસ	૧૨૩૮
દીપિકા તેલ	૬૬૧
દીપ્ત	૬૬૫, ૬૬૭
દુર્વા	૬૫૫
દૂધ	૧૦૫૮
દેવ	૧૨૦૭-૦૯
દેવમ્બ	૧૨૦૭-૦૯
દેવદાર	૧૨૦૨
દેવ	૧૨૦૭-૦૯
દેવમ્બ	૧૨૦૭
દેવચિદ્ર	૬૬૭
દેવનું નિદાનપણું	૧૦૨૮
દોષન્ય ક્ષવયુ	૬૬૭
દોષના બેદો	૧૨૨૦
દોષબેદ વિકલ્પ	૧૨૩૮
દોષ વિદ્રધિ	૬૮૯
દણિ	૬૧૪
દણિતરોગપ્રતિષેધ	૬૫૮
દણિતરોગવિજ્ઞાનીય	૬૨૯
દણિની નિર્બળતા	૧૧૮૭
દણિનું મંડલ	૬૧૪

[ધ]

ધુમાડી	૧૦૧૬-૧૮-૧૯
ધૂમશ્લી	૬૧૭, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૪૨

[ન]

નગોડ	૬૬૪
નપનાભિયાતપ્રતિષેધ	૬૮૩
નપુસકતા	૧૨૧૯
નવપ્રદાદૃતિવિજ્ઞાનીય	૧૦૧૩
નરોતર	૧૨૩૪
નરપ	૬૩૯
નાકના ડર રોગ	૬૬૫
નાકુક્કાધ્ય	૬૧૭, ૬૩૩, ૬૩૪
નાગ	૧૨૦૭-૦૮
નાગમ્બ	૧૨૧૧
નાડીમાણ (નેત્રનું)	૬૫૫
નાડી સ્વેદ	૬૬૧
નાડી	૧૨૦૨
નાસાગતરોગવિજ્ઞાનીય	૬૬૫
નાસાનાદ	૬૬૫, ૬૬૭
નાસાપરિસ્વાય	૬૬૭
નાસાપાક	૬૬૫, ૬૬૬
નાસાશોષ	૬૬૫, ૬૬૭
નાસાસ્ત્ર	૬૬૬
નિદર્શન	૧૨૩૬
નિદાનાશ	૧૦૩૯
નિદાનો વેગ	૧૧૮૯
નિમિષ	૬૨૦
નિરુદ્ધાસિત	૧૦૬૯-૭૬
નિર્ણય	૧૨૩૫
નિર્દેશ	૧૨૩૩
નિર્બળતા	૧૨૧૯
નિર્બળતા	૧૨૨૮
નિર્ચયન	૧૨૩૬
નિહરેત	૧૦૭૩
નીલકિંગનાશ	૬૧૬, ૬૫૯
નીલિકા	૧૦૩૩
નીલિકા ક્રાય	૬૧૫
નેત્રગોલકમાં પટલો	૬૧૪
નેત્રના ગોલકનું પ્રમાણ	૬૧૪
નેત્રના છોતર રોગ	૬૧૬
નેત્રનાડી	૬૧૮
નેત્રના સત્તર રોગ	૬૧૮
નેત્રના સાધ્ય રોગ	૬૧૭
નેત્રરોગ	૬૧૫
નેત્રરોગનું નિદાન	૬૧૬
નેત્રરોગનું પૂર્વરૂપ	૬૧૫

નૈત્રોગનો નાશ કરનાર	
બોજન	૬૭૭
નૈમમેય	૧૦૧૩
નૈમમેયનો વળમાડ	૧૦૧૪
નૈમમેયપ્રતિષ્ઠા	૧૦૨૪

[૫]

પક્ષવાતિસાગ	૧૦૮૬
પદ્મકોષ	૯૧૭-૭૦-૨૨
પદ્મકોષ પર અભિક્રિયા	૯૪૮
પદ્મકોષ પર શાન્તિક્રિયા	૯૪૭
પદ્મકોષપ્રતિરોધ	૯૪૭
પટોત્પાદિ કુત	૧૦૬૬
પડવો	૧૦૦૮
પથ્ય બોજન	૧૨૩૭
પદાર્થ	૧૨-૨
પરમદ	૧૧૪૫
પરાશર	૯૧૩
પરિકલ્પનાનંત્ર	૯૧૭
પરિણુતા	૧૦૦૯
પરિવર્તના નિગન શા ૧-૧-૩૦-૫૯	
પરિસ્થાન	૯૯૫
પર્વણી	૯૧-૧૮ ૧૮-૫૬
પવનાત્મ-	૧૧૮૬
પહેના પગથા રહેના ઢોલ	૯૩૦
પચગવ્ય બન	૧૦૬૭ ૧૨૨૬
પચમહિત	૧૦૬૭
પચસાર	૧૦૬૮
પચાગ	૧૦૬૭
પચાવિષ	૧૦૬૭
પાકન	૧૦૬૩
પાકો પ્રતિન્યાન	૧૦૦૩
પાકન ક્ષાય ક્ષયે ન રહેવો	૧૦૫૪
પાકવની ભગમ	૧૦૦૦
પાણી	૧૦૫૦
પાનવિષમ	૧૧૪૫
પાનાત્મ્ય	૧૧૪૦
પાર્વત	૯૧૦
પાર્થશ્યામ	૧૧૧૭
પાવાનુ ઘી	૧૦૧૬-૧૮-૧૯
પાસાણ	૧૦૦૭
પાત્ર મહાન	૮૧૪
પાત્રોગ	૧૧૦૦

પાત્રોગઉપ-૧	૧૧૫૫
પાત્રોગની ચિત્રિત્તા	૧૧૦૬
પાત્રમ	૧૨૦૮
પાપણી મેલી	૯૪૩
પાપણુ લેખન	૯૪૭
પાપણુનો નૈત્રોગ	૯૧૮-૨૦
પિતૃકૃત્યન્ય વતર	૧૦૪૮
પિતૃકૃત્યન્યોત્સાહ	૧૧૯૮, ૧૦૦૦
પિતૃકૃત્ય અપરમાર	૧૦૧૩
પિતૃકૃત્ય ઉત્સાહ	૧૨૧૭
પિતૃકૃત્ય મુનકૃત્ય	૧૦૦૪-૦૫
પિતૃકૃત્ય શિરોરોગ	૧૦૦૫
પિતૃકૃત્ય હુકોગ	૧૧૨૦
પિતૃકૃત્ય	૧૦૩૬-૩૮
પિતૃકૃત્ય યથેના તિથિરનુ લગન	૯૩૧
પિતૃના દસ નૈત્રોગ	૯૧૬
પિતૃની રાત્રી ગનાત	૯૩૩
પિતૃના	૧૦૦૯
પિતૃવિદ્યુત્ક્રાંતિ	૯૧૬-૩ -૩૪-૬૦
પિતૃદર પ્રભોગ	૧૧૫૭
પિતૃધિમય	૯૧૬-૨૭
પિતૃભિષ્યદ	૯૧૬-૨૬
પિતૃભિષ્યદપ્રતિરોધ	૯૪૦
પિતૃ	૧૦૦૭-૦૯
પિતૃમહા	૧૦૧૩, ૧૦૦૭
પિચામ	૧૦૦૭
પિચામયુદ્ધ	૧૦૦૮
પિષ્ટ	૯૧૭-૨૨-૪૪
પિષ્ટવેદ	૧૧૧૦
પીપર	૧૨૧૯
પીઠા	૯૯
પુટપા	૮૩૮
પુટપાનુ નિરૂપણ	૯૭૪
પુલી	૧૦૨૯
પુર	૧૨૩૪
પુષ્પાજન	૯૬૦
પૂજા	૧૦૧૯
પૂતના	૧૦૧૩-૨૬
પૂતનાના વળમા ના ચિત્ર	૧૦૧૪
પૂતનાપ્રતિરોધ	૧૦૨૧
પૂતનાના વિધાનના પાઠ્ય મત્રો	૧૦૨૨
પૂતિકર્મ	૯૯૩
પૂતિમર્જા	૯૯૩

પૂતિનમ્ય	૯૯૫-૯૬
પૂયગોષ્ઠિ	૯૯૫-૯૬
પૂયસ્થાન	૯૧૭-૧૮
પૂયાનસ	૯૧૭-૧૮-૪૯
પૂર્વપક્ષ	૧૦૩૫
પેવા	૧૦૫૩
પૈત્તિકચાનિરોગના પાત્ર બેદોના	
પૃથ્વ્યુના બક્ષણ	૧૦૮૯
પૈત્તિક સાવ	૯૧ -૧૮-૧૯
પૌષ્ઠી	૯૧૭-૨૦
પ્રક્રિતનવત્તમ	૧૦૦-૨૧-૪૪-૫૧
પ્રકૃતિસમસમવેન	૧૦૦૯
પ્રતિનાદ	૯૧૭
પ્રતિસ્થાપ	૯૫ ૧૦૦૫
પ્રતિસ્થાપ (કૃત્ય)	૯૯૫
પ્રતિસ્થાપ (પિતૃકૃત્ય)	૮૧૫
પ્રતિસ્થાપ (વાનકૃત્ય)	૮૧૫
પ્રતિસ્થાપ (સાનિપાનિક)	૯૧૫
પ્રતિસ્થાપના કૃત્તિ	૧૦૦૫
પ્રતિસ્થાપના ચનાદિકમળનક	
નિદાન	૧૦૦૦
પ્રતિસ્થાપના મહોગ ૧ નિદાનો	
	૧૦૦૦
પ્રતિસ્થાપનુ પૂવરૂપ	૧૦૦૧
પ્રતીનાદ	૮૧૮
પ્રતુદ પક્ષીઓ	૧૦૧૧
પ્રતિસ્થાપપ્રતિરોધ	૧૦૦૦
પ્રત્યજ્ઞ	૮૧૪
પ્રદક્ષ	૧૨૦૦
પ્રદક્ષનુ લગણ	૧૨૩૩
પ્રતેષ	૧૦૪૩
પ્રવાહિકા	૧૦૮૨
પ્રમ મ	૧૦૦૪
પ્રસાદન અજન	૯૭
પ્રસ્તાવ મ	૯૧૭-૨૨
પ્રદાનન તેન	૧૦૭૦
પ્રાકૃત વતર	૧૦૩૫
પ્રાગ્ભક્ષ	૧૨૨
પ્રાચિક	૧૦૩૫
પ્રાચી	૧૦૩૫

[૬]

શુભવર્ત	૧૧૮૮
શુભિની	૧૦૦૦

અધ્યત	૧૨૧૯	ભદ્રોદય	૯૮૨	માનસિક વ્યાધિ	૧૨૧૬
અજ્યુતિ	૧૨૪૦	ભાંગરાનાં પાંદડાં	૧૦૨૪	માથાના રોગ	૯૧૩
કૂલું (આંખનું)	૯૪૮-૮૬	મિલ્કોટ	૯૬૪	માથાની વેદના	૧૦૭૪
[ખ]		ભૂખનો વેગ	૧૧૮૭	માથામાં ખરબ	૧૦૭૭
અકરાનું માંસ	૯૯૯	ભૂત	૧૨૦૯	મારુતપર્યાય	૯૧૬
અકરો	૧૨૧૧	ભૂતવિદ્યા	૧૨૧૦	માલકાંગણી	૧૨૧૯
અગાસાં	૧૧૮૬-૮૮	ભૂતવિદ્યા તંત્ર	૧૨૦૯	માંસ	૧૦૫૯
અડિશમુખ યંત્ર	૯૫૫	ભૂતાદિક	૧૦૪૪	માંસના રસવાળો વાગ	૧૦૭૦
અભાતેલ	૯૯૨	ભેડ	૯૧૩	માંસના રસો	૯૯૦
અભાપંચગવ્ય ધૂત	૧૦૬૭	ભેદન નેત્રરોગ	૯૩૬	માંસનું ભક્ષણ	૧૨૦૨
અભાસગ્રથિત	૯૧૭-૨૨-૪૪-૪૫	ભેદરોગપ્રતિષેધ	૯૫૩	મોંઢળ	૧૨૩૪
અભિ	૧૨૧૧	ભેરી	૯૮૭	મુખમંડિકા	૧૦૧૩-૨૬
અભિદાન	૧૦૧૭-૧૮-૧૯	ભોરિંગડીનો ગોળ	૧૨૦૨	મુખમંડિકાના વળગાડનાં	
અસ્તિઓ	૧૦૭૫	ભ્રમર	૯૮૭	ચિહ્નો	૧૦૧૫
અસ્તિશળ	૧૧૧૯	ભ્રંશયુ	૯૯૫	મુખમંડિકાપ્રતિષેધ	૧૦૨૪
અહલાવર્ત	૯૧૭-૨૦-૨૧	[મ]		મુહમુહ	૧૨૩૦
અહડાં	૯૪૮	મકર	૧૦૩૩	મૂતકૃચ્છ	૧૨૦૩
અહડાંની મળમ	૧૨૦૨	મગ	૧૦૦૮-૧૯-૫૭	મૂતકૃચ્છચિકિત્સા	૧૨૦૫
અહરોશ	૯૯૩	મણુશીલ	૯૪૭	મૂતક્ષય	૧૧૯૮-૯૯
અળદાણા	૧૨૦૨	મદ	૧૨૨૦	મૂતપ્રાંધિ	૧૧૯૮-૧૨૦૦
આધિય	૯૮૭-૯૨	મદ	૧૨૧૧	મૂતજલર	૧૧૯૮-૯૯
આલગ્રહના વળગાડની સામાન્ય		મધ	૯૪૭	મૂતદોષપ્રતિષેધ	૧૨૦૩
ચિકિત્સા	૧૦૧૬	મધ		મૂતના વેગથી થયેલો ઉદાવર્ત	૧૧૮૬
આલગ્રહના સાધ્ય વળગાડનું		મધુમાધવી	૧૨૧૧	મૂતરોધજન્ય ઉદાવર્ત	૧૧૮૮
લક્ષણ	૧૦૧૫	મધુરતિક્ત	૧૨૨૧	મૂતશુદ્ધ	૧૧૯૮, ૧૨૦૦-૦૨
આલગ્રહનાં અસાધ્ય વળગાડનાં		મધુર રસ	૧૨૨૧	મૂત્રાધાત	૧૧૯૮, ૧૨૦૧-૦૩
લક્ષણ	૧૦૧૫	મધુરલવણ	૧૨૨૧	મૂત્રાધાતપ્રતિષેધ	૧૧૯૮
આલગ્રહો કેણે ઉત્પન્ન કર્યાં ?	૧૦૨૬	મધુરમ્લ	૧૨૨૧	મૂત્રાતીત	૧૧૯૮-૯૯
આળકોને આળગ્રહો શાથી		મધ્યેભક્ત	૧૨૨૯	મૂત્રાત્સંગ	૧૧૯૮-૯૯
વળગે	૧૦૧૩	મનની દીનતા	૧૦૭૩	મૂત્રીકસાદ	૧૧૯૮
આળગ્રહોનાં નામ	૧૦૧૩	મનનો નિગ્રહ	૧૦૭૦	મૂત્રી	૧૧૩૬
આળગ્રહોનાં વળગાડનાં ચિહ્નો	૧૦૧૩	મરણસૂચક જ્વરનાં લક્ષણો	૧૦૫૦	મૂત્રોની ચિકિત્સા	૧૧૩૮
ગિજેરોનો રસ	૯૯૨	મહતી	૧૦૩૦	મૂળા	૧૦૫૭
ગિસવર્ત	૯૧૭-૨૦-૫૩	મહાકલ્યાણક ઘી	૧૦૬૭, ૧૨૨૯	મૂદંગ	૯૮૭
બીજ પટલનો દોષ	૯૩૦	મહાગલ્લા	૧૦૧૬	મૈથુન	૧૦૭૨
બીજલોના કદ	૧૨૦૨	મહાધાત્મ	૧૧૬૬	મૈરય	૯૪૯
બીલી	૧૦૧૬	મંડલો	૯૧૪	મોથ	૧૨૦૨
બુંદણ	૧૦૫૮	મંડોદક	૧૨૧૬	મોરવેલ	૧૨૦૨
બાત્તી	૯૯૪, ૧૦૨૧	માણસો તથા દેવો જ જ્વરને		મોતીયો ઉતારવાની	
[ભ]		સહી શકે	૧૦૩૪	શવાકાનું માપ	૯૬૯
અક્તજન્ય તૃણા	૧૧૫૩-૫૬	માનસદુઃખજન્ય ઉન્માદ	૧૨૧૮-૨૦		
અક્ષયજ્વરલેહ્યપ્રેયવિધિ	૧૨૩૭				

મોહ	૧૧૮૭	રાજ	૧૦૫૭	લોહીનું નમ્બ	૧૦૧૦
[ય]		રાખા	૧૨૧૬	લોહીનું વહેતું (શસ્ત્રક્રિયાથી)	૧૧૩૫
યજ્ઞ	૯૬૬	રીંછ	૧૦૧૧	[વ]	
યજ્ઞ	૧૨૦૬	રુદ્રાક્ષ	૧૦૧૨	વજ	૧૦૧૬
યજ્ઞપ્રદ	૧૨૦૭	રુદિરક્ષરા	૧૦૨૬	વમન	૧૦૦૩-૫૫-૫૬
યોગ	૧૨૩૧	રુદિરજન્ય શિરોરોગ	૧૦૦૫	વમનનો વેગ	૧૧૮૯
યોગાનન	૯૪૫	રુદિરજન્યસોથ	૯૮૭	વરસાદનું જળ	૯૪૬
યોનિરોગ અસાધ્ય	૧૦૩૦	રુદિરથી થયેલા નિમિરનું	૯૩૨	વર્ત્ય જન	૯૬૧
યોનિરોગના નિદાનમા વાયુની		લક્ષણ	૯૩૨	વર્તમાનરોગવિજ્ઞાનીય	૯૧૬
પ્રધાનતા	૧૦૨૮	રુદિરથી મૂર્તિ	૧૧૩૭	વર્તમાનપ્રધ	૯૧૭-૭૦-૨૧
યોનિરોગના પેટા રોગ	૧૦૨૮	રેવતી	૧૦૧૩-૨૬	વર્ષાઋતુ	૧૨૨૩
યોનિરોગની સખ્યા	૧૦૨૮	રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો	૧૦૧૪	વર્ષાઋતુ	૧૨૨૬
યોનિરોગની સામાન્ય તથા		રેવતીપ્રતિષેધ	૧૦૨૦	વળગાડના સમય	૧૨૦૮
વિશિષ્ટ ચિકિત્સાઓ	૧૦૩૧	રેવતી (નેત્રનું)	૯૭૪	વધ્યા	૧૦૨૬
યોનિવ્યાપ્તપ્રતિષેધ	૧૦૨૮	રેવતી અંગન	૯૭૬	વાક્યશૈલ	૧૨૩૩
[ર]		[લ]		વાદ્યપ્ર અંગન	૯૮૩
રક્તજન્ય પ્રતિબંધ	૯૬૫	અક્ષણાદિચિકિત્સા	૧૨૪૦	વાતકફજન્ય જ્વર	૧૦૪૨
રક્તપિત્ત	૯૬૫-૯૮, ૧૧૨૬	લગણ	૯૧૭-૨૦-૫૩	વાતકફજ્વર	૧૦૪૨
રક્તપ્રદર	૧૧૩૫	લગણ રસ	૧૨૨૧	વાતકફજન્ય શુભ	૧૧૧૨
રક્તવિગનાશ	૯૧૭-૩૩	લગણ	૧૦૦૦-૬૫-૧૨૨૬	વાતકુંડલિકા	૧૧૮૭-૬૮
રક્તસ્રાવ	૯૧૭-૧૮-૧૬	લંઘણનો અતિયોગ	૧૦૫૩	વાતકુંડલિકાના નિદાન	૧૧૬૬
રક્તાતિસાર	૧૦૬૦	લંઘણનો અમયયોગ	૧૦૫૨	વાતજન્ય અપરમાર	૧૨૧૩
રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગ	૧૦૧૦	લાયરક	૧૧૨૪	વાતજન્ય અરુચ	૯૮૭
રક્તાધિમય	૯૧૭-૨૮	લાયરકની ચિકિત્સા	૧૧૨૮	વાતજન્ય અરોચક	૧૧૬૧
રક્તાભિષ્યદ	૯૧૭-૨૬-૮૪	લિંગનાશ	૯૧૬-૩૧-૩૩	વાતજન્ય મૂત્રક્રૂર	૧૨૦૩
રક્તાભિષ્યદપ્રતિષેધ	૯૪૫	લિંગનાશ (પાપ)	૯૬૩	વાતજન્ય શિરોરોગ	૧૦૦૫
રજ્જુપરુદિરથી ઉત્પન્ન થયેલા		લિંગનાશચિકિત્સા	૯૬૭	વાતજન્ય હ્રોમ	૧૧૨૦
શુભ	૧૧૦૧	લોભાડનું આસામય	૧૦૫૭	વાતજ્વર	૧૦૩૬
રજ્જુજન્ય શુભ	૧૧૦૭	લેખન નેત્રરોગ	૯૩૬-૫૧	વાતપ્રમાણ	૯૨૮-૩૬
રસજન્ય જુષ્ણ	૧૧૫૩-૫૬	લેખ્ય નેત્રરોગ	૯૫૧	વાતપિત્તજન્ય જ્વર	૧૦૪૭
રસના ત્રેસા જેટલું પતક	૧૨૪૨	લેખ્યપ્રતિષેધ	૯૫૧	વાતનવાસક	૧૦૪૫
રસના ત્રેસા અંશ	૯૧૩	લેખ્યાનન	૯૪૭-૫૫	વાતગતિ	૧૧૬/-૬૬-૧૨૦૪
રસમેદવિકૃત	૧૨૨૦	લેપ	૯૪૬-૧૦૨૦	વાતયા	૧૦૨૬
રમ્પતી	૯૪૪-૪૭	લેપન	૧૦૧૬	વાતલિંગનાશ	૯૨૩
રસાદિક્ષયજન્ય	૧૦૦૫	લોહની મદિરા	૧૨૦૨	વાતહનવર્ત	૯૨૦
રસોનાદિ મૂળ	૧૧૧૦	લોહી	૧૨૧૧	વાનાધિમય	૯૧૬-૭૭-૩૮
રસપ્રદ	૧૨૦૮	લોહીથી થતા મોળ નેત્રરોગ	૯૧૭	વાનાભિષ્યદ	૯૧૬-૨૬-૩૭
રસો (મજુના)	૧૦૦૬	લોહીથી થયેલા પ્રતિબંધ	૧૦૦૧	વાતાભિષ્યદપ્રતિષેધ	૯૩૭
રસને લાગે ઉત્તમ અંગન	૯૮૨	લોહીના સારમિશ્ર પિત્તથી		વાતાદોષ	૧૧૬૮-૪૬
રસ યોગ	૧૦૧૬	લોહીનું નિમિર	૯૩૨	વાનિત્ય યોનિરોગ	૧૦૨૮-૨૬

વાયવરણા	૧૦૨૧
વાયુકૃત ગુહ્ય	૧૦૩૪
વાયુથી થયેલા તિમિરનું લક્ષણ	૯૩૧
વાયુથી થયેલા ત્રિસ્થાપનું લક્ષણ	૧૦૦૧
વાયુના નેત્રરોગ	૯૧૬
વાયુનું પ્રતિલોભપણું	૧૧૮૭
વાયુને હણનાર વૃક્ષ	૧૦૧૬
વામિની	૧૦૨૯
વાવડિંગ	૧૨૧૯
વાંઝણી સ્ત્રી	૧૨૦૩-૧૯
વાંસનું મૂળ	૧૨૦૨
વિકલ્પ	૧૨૩૭
વિકૃતિવિષમસમવેત	૧૦૩૯
વિન્યા	૧૦૦૩
વિટશળ	૧૧૧૯
વિદ્રધિ	૯૯૪
વિધાન	૯૫૪, ૧૨૩૫
વિપર્યય	૧૦૪૩, ૧૨૩૪
વિષ્ણુતા	૧૦૨૯
વિલંબિકાનું લક્ષણ	૧૧૯૨-૯૩
વિશાખ	૧૦૧૮-૨૬
વિશ્વામિત્રનો પુત્ર	૧૨૩૮
વિષથી થયેલી મૂર્છા	૧૧૩૭
વિષનો ઉન્માદ	૧૨૧૭
વિષમન્તર	૧૦૪૨-૪૬
વિષમન્તર ઉપર અંજન	૧૦૬૯
વિષમન્તર ઉપર ધુમાડી	૧૦૬૯
વિષમન્તરમાં અન્નવિધિ	૧૦૫૮
વિજાનન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર	૧૨૦૪-૦૬
વિજાથી ઉત્પન્ન થયેલો આનાહ	૧૧૯૪
વિજાનો વેગ	૧૧૮૫
વિજાનો વેગ રોકવાથી થયેલો ઉદાવત	૧૧૮૮
વિષૂચિકા	૧૧૯૨-૯૩
વિષૂચિકાપ્રતિષેધ	૧૧૯૧
ચીર્ષની પથરી	૧૧૮૭
ચીર્ષનું વધુ નીકળવું	૧૦૫૦
ચીર્ષનો વેગ	૧૧૮૯
ચીર્ષનો વેગ રોકવાથી થયેલો ઉદાવત	૧૧૮૭

વૃદ્ધ દંડ	૧૨૩૯
વૃદ્ધ પિત્ત	૧૨૩૯
વૃદ્ધ વાત	૧૨૩૯
વૃષપંચગવ્ય ઘી	૧૦૬૭
વેગોપરોધ	૧૦૩૪
વેદ	૧૨૩૨
વેધ	૯૬૮
વેધન નેત્રરોગ	૯૩૬
વૈકૃત જ્વર	૧૦૩૫
વ્યવાયશોપ	૧૧૦૦
વ્યાખ્યાન	૧૨૩૬

[૧]

શકુની	૧૦૧૩-૨૬
શકુનીના વિધાનના મંત્રો	૧૦૧૯
શકુનીનાં વળગાડનાં ચિહ્નો	૧૦૧૪
શકુનીપ્રતિષેધ	૧૦૧૮
શતપાકતેલ	૯૯૧
શતાવર્ષાદિ ધૂત	૧૧૭૮
શમયેત્	૧૦૭૩
શરદ્દન્તુ	૧૨૨૪
શરીર ચોળવું	૧૦૧૮
શરીરમાં પેસતા આળગ્રહોની ચિકિત્સા	૧૦૧૩
શર્કરા	૧૨૦૪
શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર	૧૨૦૪-૦૬
શર્કરાવર્ત્ત	૯૧૭-૨૦
શંખ	૯૮૭
શંખક	૧૦૦૫-૦૭
શંખકની ચિકિત્સા	૧૦૧૨
શાલાકમ્પતંત્રનો ઉપસંહાર	૧૦૧૨
શાલાકમ્પશાસ્ત્ર	૯૧૩
શિરાજાલ તથા શિરાપિડકા	૯૧૭
	-૨૨-૫૬
શિરાહર્ષ	૯૧૭-૨૯-૪૭
શિરાપાત	૯૧૭-૨૯-૪૭
શિરાખસ્તિ	૯૩૮-૭૭-૯૧
શિરોવિરેચન	૧૦૦૪
શિરોરોગ	૧૦૦૬
શિરોરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૦૧૨

શિરોરોગપ્રતિષેધ	૧૦૦૮
શિરોરોગવિજ્ઞાનીય	૧૦૦૫
શિશિરન્તુ	૧૨૨૫
શિંગડાં વડે ચૂસવું	૯૯૫
શીત આહાર	૧૨૨૮
શીતજ્વર	૧૦૭૨
શીતપૂતના	૧૦૧૬-૨૬
શીતપૂતનાનો વળગાડ	૧૦૧૫
શીતપૂતનાના વિધાનનો પાઠ્ય મંત્ર	૧૦૨૩
શીતપૂતનાપ્રતિષેધ	૧૦૨૩
શીતવાળો વિષમજ્વર	૧૦૪૫
શીળસ	૧૦૩૯
શુક્રિકા	૯૧૬-૨૨-૪૨
શુક્રસંગતરોગવિજ્ઞાનીય	૯૨૨
શુક્રસાર્મ	૯૧૭-૨૨
શુષ્ક આહાર	૧૨૨૮
શુષ્કાક્ષિપાક	૯૧૬-૨૮-૪૦
શુષ્કાર્શ	૯૧૭-૨૦-૫૭
શળ	૧૧૧૩-૧૪
શૃંગાટક	૯૯૬
શેરડી	૧૨૦૨
શેળા	૧૨૧૧
શોકશલ્ય	૧૨૨૦
શોણિતાર્મ	૯૧૭-૨૨
શોણિતાર્શ	૯૨૦
શોફ દંક્ષન્ય	૯૯૫
શોફ પિત્તજન્ય	૯૯૫
શોફ રુધિરજન્ય	૯૯૫
શોફ વાતજન્ય	૯૯૫
શોષ	૧૧૦૫
શોષની સંપ્રાપ્તિ	૧૦૯૯
શોષપ્રતિષેધ	૧૦૯૭
શૌનક	૯૧૩
શ્યાવવર્ત્ત	૯૧૭-૨૦-૨૧-૫૩
શ્લેષ્મલા	૧૦૩૦
શ્લેષ્મવિદોષદષ્ટિ	૯૧૭-૩૩-૩૪-૬૦
શ્લેષ્મોપનાહ	૯૧૭-૧૮-૫૪
શ્લેષ્મિક સાવ	૯૧૮
શ્લેષ્મિક ચોનિરોગના પાંચ ભેદ	૧૦૨૯
શ્વાસ	૧૧૭૦

મોહ	૧૧૮૭	રખ	૧૦૫૭	લોહીનું નગ્ન	૧૦૧૦
[ય]		રખના	૧૨૧૬	લોહીનું વહેવું (શક્તિમાયી)	૧૧૩૫
પકૂન	૯૬૬	રીછ	૧૦૧૧	[વ]	
પક્ષ	૧૨૦૬	રદાક્ષ	૧૦૧૨	વજ	૧૦૧૬
પક્ષમહ	૧૨૦૭	રુધિરક્ષા	૧૦૨૬	વમન	૧૦૦૩-૫૫-૫૬
યોગ	૧૨૩૧	રુધિરજન્ય મિરોરોગ	૧૦૦૫	વમનનો વેગ	૧૧૮૯
યોગાનન	૯૪૫	રુધિરજન્યસોથ	૯૮૭	વરસાદનું જળ	૯૪૬
યોનિરોગ અમાખ્ય	૧૦૩૦	-રુધિરથી થયેલા નિમિરનું		વર્ષાજન	૯૧૧
યોનિરોગના નિવાનમા વાયુની		લક્ષણ	૯૩૨	વર્તમાનરોગવિજ્ઞાનીય	૯૧૬
પ્રધાનતા	૧૦૨૮	રુધિરથી મૂળ	૧૧૩૭	વર્તમાનમુદ	૯૧૭-૨૦-૨૧
યોનિરોગના પેટા રોગ	૧૦૨૮	રેવતી	૧૦૧૩-૨૬	વર્ષાઋતુ	૧૨૨૩
યોનિરોગની સખ્યા	૧૦૨૮	રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો	૧૦૧૪	વસંતઋતુ	૧૨૨૬
યોનિરોગની સામાન્ય તથા		રેવતીપ્રતિરોધ	૧૦૨૦	વળગાડના સમય	૧૨૦૮
વિશિષ્ટ ચિકિત્સાઓ	૧૦૩૧	રોપણ (નેત્રનું)	૯૭૪	વધ્યા	૧૦૨૬
યોનિન્યાપત્તપ્રતિરોધ	૧૦૨૮	રોપણ અનન	૯૭૬	વાકચળેપ	૧૨૩૩
[૨]		[લ]		વાટરૂપ અનન	૯૮૩
રક્તજન્ય પ્રતિરોધ	૯૬૫	લક્ષણાદિચિકિત્સા	૧૨૪૦	વાતરૂપન્ય જવર	૧૦૪૨
રક્તપિત્ત	૯૪૫-૯૦, ૧૧૨૬	લગણ	૯૧૭-૨૦-૫૩	વાતરૂપજવર	૧૦૪૨
રક્તપ્રદર	૧૧૩૫	લગણ રસ	૧૨૨૧	વાતરૂપકામક શુભ	૧૧૧૨
રક્તસિંગનાશ	૯૧૭-૨૩	લસણ	૧૦-૧-૧૫-૧૨૨૬	વાતરૂપકામિકા	૧૧૮૭-૬૮
રક્તસાવ	૯૧૭-૧૮-૧૬	લઘુલુનો અનિયમ	૧૦૫૭	વાતરૂપ-વિકાસના નિવાન	૧૧૬૬
રક્તપ્રતિરોધ	૧૦૬૦	લઘુલુનો અભ્યગ્રયોગ	૧૦૫૨	વાતજન્ય અપરમાર	૧૨૧૩
રક્તપ્રતિરોધન્ય શિરોગ	૧૦૧૦	લાધરક	૧૧૨૪	વાતજન્ય અરેશ	૯૮૭
રક્તપ્રતિરોધ	૯૧૭-૨૮	લાધરકની ચિકિત્સા	૧૧૨૮	વાતજન્ય અરેશ્યક	૧૧૬૧
રક્તપ્રતિરોધ	૯૧૭-૨૬-૮૪	સિંગનાશ	૯૧૬-૩૧-૩૩	વાતજન્ય મૂળરૂપ	૧૨૦૩
રક્તપ્રતિરોધ	૯૪૫	સિંગનાશ (માખ્ય)	૯૬૩	વાતજન્ય શિરોરોગ	૧૦૦૫
રક્તપ્રતિરોધથી ઉપન થયેલો		સિંગનાશચિકિત્સા	૯૬૭	વાતજન્ય હૃદયોગ	૧૧૨૦
શુભ	૧૧૦૧	લોગણનું એસામણ	૧૦૫૭	વાતજન્ય	૧૦૩૬
રક્તજન્ય શુભ	૧૧૦૭	લેખન નેત્રોગ	૯૩૧-૫૧	વાતપર્માય	૯૨૮-૩૬
રક્તજન્ય શુભ	૧૧૫૩-૫૬	લેખ્ય નેત્રોગ	૯૫૧	વાતપિત્તજન્ય જવર	૧૦૪૭
રક્તના પ્રેસ બેદનું પત્રક	૧૨૪૧	લેખ્યપ્રતિરોધ	૯૫૧	વાતપિત્તકામક	૧૦૪૫
રક્તના પ્રેસ માત્ર	૯૧૩	લેખ્યાનન	૯૪૭-૫૫	વાતપિત્ત	૧૧૬-૧૬-૧૨૦૪
રક્તપ્રતિરોધ	૧-૨૦	લેપ	૯૪૬-૧૦૨૦	વાતના	૧૦૨૬
રક્તપ્રતિરોધ	૯૪૪-૪૭	લેપન	૧૦૧૬	વાતસિંગનાશ	૯૩૧
રક્તપ્રતિરોધ	૧૦૦૫	લોટની અદિરા	૧૨૦૨	વાતનિવર્તન	૯૨૦
રક્તપ્રતિરોધ	૧૧૧૦	લોહી	૧૨૧૧	વાતપ્રતિરોધ	૯૧૧-૨૭-૩૮
રક્તપ્રતિરોધ	૧૨૦૮	લોહીથી થતા મોળ નેત્રોગ	૯૧૭	વાતપ્રતિરોધ	૯૧૧-૨૬-૩૭
રક્તપ્રતિરોધ (મુખ)	૧૨૦૬	લોહીથી થયેલો પ્રતિરોધ	૧૦૦૧	વાતપ્રતિરોધ	૯૩૩
રક્તપ્રતિરોધ	૯૬૨	લે લોન સારમિત્ર પિત્તથી		વાતપ્રતિરોધ	૧૧૬૮-૬૬
રક્તપ્રતિરોધ	૧૦૧૬	થોડું નિમિર	૯૩૨	વાતપ્રતિરોધ	૧૦૨૮-૨૬

વાયવરણો	૧૦૨૧	૪૬ કદ	૧૨૩૯	શિરોરોગપ્રતિષેધ	૧૦૦૮
વાયુકૃત ગુહ્ય	૧૦૩૪	૪૬ પિત્ત	૧૨૩૯	શિરોરોગવિજ્ઞાનીય	૧૦૦૫
વાયુથી થયેલા તિમિરનું લક્ષણ	૯૩૧	૪૬ વાત	૧૨૩૯	શિશિરઋતુ	૧૨૨૫
વાયુથી થયેલા પ્રતિસ્પાયનું લક્ષણ	૧૦૦૧	૪૫૫૨ગવ્ય સ્ત્રી	૧૦૬૭	શિંગડાં વડે ચૂસવું	૯૯૫
વાયુના નેત્રરોગ	૯૧૬	વેગોપરોધ	૧૦૩૪	શીત આહાર	૧૨૨૮
વાયુનું પ્રતિલોભપણ	૧૧૮૭	વેદ	૧૨૩૨	શીતજન્ય	૧૦૭૨
વાયુને હણનાર ૪૬	૧૦૧૬	વેધ	૯૬૮	શીતપૂતના	૧૦૧૬-૨૬
વામિની	૧૦૨૯	વેધન નેત્રરોગ	૯૩૬	શીતપૂતનાનો વળગાડ	૧૦૧૫
વાવડિંગ	૧૨૧૯	વૈકૃત જન્ય	૧૦૩૫	શીતપૂતનાના વિધાનનો પાઠ્ય	૧૦૨૩
વાંઝણી સ્ત્રી	૧૨૦૩-૧૯	વ્યવાયશોપ	૧૧૦૦	મંત્ર	૧૦૨૩
વાંસનું મૂળ	૧૨૦૨	વ્યાખ્યાન	૧૨૩૬	શીતપૂતનાપ્રતિષેધ	૧૦૨૩
વિકલ્પ	૧૨૩૭	[શ]		શીતવાળો વિપમજન્ય	૧૦૪૫
વિકૃતિવિપમસમવેત	૧૦૩૯			શીજસ	૧૦૩૯
વિજ્યા	૧૦૦૩	શકુની	૧૦૧૩-૨૬	શુક્રિતકા	૯૧૬-૨૨-૪૨
વિદ્યજ્ઞ	૧૧૧૯	શકુનીના વિધાનના મંત્રો	૧૦૧૯	શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીય	૯૨૨
વિદ્રધિ	૯૯૪	શકુનીનાં વળગાડનાં ચિહ્નો	૧૦૧૪	શુક્લાર્મ	૯૧૭-૨૨
વિધાન	૯૫૪, ૧૨૩૫	શકુનીપ્રતિષેધ	૧૦૧૮	શુષ્ક આહાર	૧૨૨૮
વિપર્યય	૧૦૪૩, ૧૨૩૪	શતપાકતેલ	૯૯૧	શુષ્કાક્ષિપાક	૯૧૬-૨૮-૪૦
વિપ્લુતા	૧૦૨૯	શતાવર્ષાદિ ધૂન	૧૧૭૮	શુષ્કાર્શ	૯૧૭-૨૦-૫૭
વિલંબિકાનું લક્ષણ	૧૧૯૨-૯૩	શમયેત	૧૦૭૩	શળ	૧૧૧૩-૧૪
વિશાખ	૧૦૧૮-૨૬	શરદઋતુ	૧૨૨૪	શૃંગાટક	૯૯૬
વિશ્વામિત્રનો પુત્ર	૧૨૩૮	શરીર ચોળવું	૧૦૧૮	શેરડી	૧૨૦૨
વિપથી થયેલી મૂર્છા	૧૧૩૭	શરીરમાં પેસતા બાળગ્રહોની ચિકિત્સા	૧૦૧૩	શેળો	૧૨૧૧
વિષનો ઉન્માદ	૧૨૧૭	શર્કરા	૧૨૦૪	શોકશલ્ય	૧૨૨૦
વિપમજન્ય	૧૦૪૨-૪૬	શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃમ્મ	૧૨૦૪-૦૬	શોણિતાર્મ	૯૧૭-૨૨
વિપમજન્ય ઉપર અંજન	૧૦૬૯	શર્કરાવર્ત્મ	૯૧૭-૨૦	શોણિતાર્શ	૯૨૦
વિપમજન્ય ઉપર ધુમાડી	૧૦૬૯	શંખ	૯૮૭	શોફ કદજન્ય	૯૯૫
વિપમજન્યમાં અન્નવિધિ	૧૦૫૮	શંખક	૧૦૦૫-૦૭	શોફ પિત્તજન્ય	૯૯૫
વિષાજન્ય મૂત્રકૃમ્મ	૧૨૦૪-૦૬	શંખકની ચિકિત્સા	૧૦૧૨	શોફ રુધિરજન્ય	૯૯૫
વિષથી ઉત્પન્ન થયેલો આનાહ	૧૧૯૪	શાલાકપતંત્રનો ઉપસંહાર	૧૦૧૨	શોફ વાતજન્ય	૯૯૫
વિષાનો વેગ	૧૧૮૫	શાલાકપશાસ્ત્ર	૯૧૩	શોષ	૧૧૦૫
વિષાનો વેગ રોકવાથી થયેલો ઉદાવત	૧૧૮૮	શિરાજ્જલ તથા શિરાપિડકા	૯૧૭-૨૨-૫૬	શોષની સંપ્રાપ્તિ	૧૦૯૯
વિપ્રચિકા	૧૧૯૨-૯૩	શિરાહર્ષ	૯૧૭-૨૯-૪૭	શોષપ્રતિષેધ	૧૦૯૭
વિપ્રચિકાપ્રતિષેધ	૧૧૯૧	શિરોત્પાત	૯૧૭-૨૯-૪૭	શૌનક	૯૧૩
વીર્યની પથરી	૧૧૮૭	શિરોઅસ્તિ	૯૩૮-૭૭-૯૧	શ્યાવવર્ત્મ	૯૧૭-૨૦-૨૧-૫૩
વીર્યનું વધુ નીકળવું	૧૦૫૦	શિરોવિરેચન	૧૦૦૪	શ્લેષ્મલા	૧૦૩૦
વીર્યનો વેગ	૧૧૮૯	શિરોરોગ	૧૦૦૬	શ્લેષ્મવિદ્યધદષ્ટિ	૯૧૭-૩૩-૩૪-૬૦
વીર્યનો વેગ રોકવાથી થયેલો ઉદાવર્ત	૧૧૮૭	શિરોરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા	૧૦૧૨	શ્લેષ્મોપનાહ	૯૧૭-૧૮-૫૪
				શ્લેષ્મિક સ્ત્રાવ	૯૧૮
				શ્લેષ્મિક ચોનિરોગના પાંચ ભેદ	૧૦૨૯
				શ્વાસ	૧૧૭૦

મોહ	૧૧૮૭
[ય]	
યકૃત	૯૯૬
યક્ષ	૧૨૦૬
યક્ષગ્રહ	૧૨૦૭
યોગ	૧૨૩૧
યોગાંગન	૯૪૫
યોનિરોગ અસાધ્ય	૧૦૩૦
યોનિરોગના નિદાનમાં વાયુની પ્રધાનતા	૧૦૨૮
યોનિરોગના ઘેટા રોગ	૧૦૨૮
યોનિરોગની સંખ્યા	૧૦૨૮
યોનિરોગોની સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ ચિકિત્સાઓ	૧૦૩૧
યોનિઆપત્તિપ્રતિષેધ	૧૦૨૮
[૨]	
રક્તજન્ય પ્રતિજ્ઞા	૯૯૫
રક્તપિત્ત	૯૯૫-૯૬, ૧૧૨૬
રક્તપ્રદર	૧૧૩૫
રક્તસિંમનાશ	૯૧૭-૩૩
રક્તસ્ત્રાવ	૯૧૭-૧૮-૧૯
રક્તાતિસાર	૧૦૬૦
રક્તાદિશ્લેષજન્ય સિરોરોગ	૧૦૧૦
રક્તાધિમથ	૯૧૭-૨૮
રક્તાભિધ્વંસ	૯૧૭-૨૬-૮૪
રક્તાભિધ્વંસપ્રતિષેધ	૯૪૫
રજ્જુપરધિરથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુમ	૧૧૦૬
રજ્જોજન્ય ગુમ	૧૧૦૭
રસશ્લેષજન્ય ગુણ્ય	૧૧૫૩-૫૬
રસના ત્રેસા બેદન પત્રક	૧૨૪૧
રસના ત્રેસા સંસર્ગ	૯૧૩
રસભેદવિકલ્પ	૧૨૨૦
રસવંતી	૯૪૪-૪૭
રસાદિશ્લેષજન્ય	૧૦૦૫
રમોનાદિ પૂન	૧૧૧૦
રાક્ષસગ્રહ	૧૨૦૮
રાક્ષસો (વલ્ગુમા)	૧૨૦૬
રાગને લાપક ઉનમ અંગન	૯૮૨
રાગ ચોખા	૧૦૧૬

રાજ	૧૦૫૭
રાસ્ના	૧૨૧૬
રીંછ	૧૨૧૧
રુદાક્ષ	૧૨૧૨
રુધિરક્ષારા	૧૦૨૬
રુધિરજન્ય શિરોરોગ	૧૦૦૫
રુધિરજન્યસોથ	૯૮૭
રુધિરથી થયેલા નિમિરનું લક્ષણ	૯૩૨
રુધિરથી મુર્છા	૧૧૩૭
રેવતી	૧૦૧૩-૨૬
રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો	૧૦૧૪
રેવતીપ્રતિરોધ	૧૦૨૦
રોપણ (નેત્રનું)	૯૭૪
રોપણ અંગન	૯૭૬
[૩]	
લક્ષણાદિચિકિત્સા	૧૨૪૦
લગણ	૯૧૭-૨૦-૫૩
લવણ રસ	૧૨૨૧
લસણ	૧૦૨૨-૬૫-૧૨૨૬
લંઘણનો અતિયોગ	૧૦૫૨
લંઘણનો સમ્યગ્યોગ	૧૦૫૨
લાધરક	૧૧૨૪
લાધરકની ચિકિત્સા	૧૧૨૮
લિંગનાશ	૯૧૬-૩૧-૩૩
લિંગનાશ (માથ)	૯૬૩
લિંગનાશચિકિત્સા	૯૬૭
લોખંડાનું ઓસામણ	૧૦૫૭
લેખન નેત્રરોગ	૯૩૬-૫૧
લેખ્ય નેત્રરોગ	૯૫૧
લેખ્યપ્રતિરોધ	૯૫૧
લેખ્યાંગન	૯૪૭-૫૫
લેપ	૯૪૬-૧૦૨૦
લેપન	૧૦૧૬
લોહની મદિરા	૧૨૦૨
લોહી	૧૨૧૧
લોહીથી થના મોઝ નેત્રરોગ	૯૧૭
લોહીથી થયેલો પ્રતિજ્ઞા	૧૦૦૧
લોહીના સારમિત્ર પિત્તથી થયેલું નિમિર	૯૩૨

લોહીનું નસ્ય	૧૦૧૦
લોહીનું વહેવું (શસ્ત્રક્રિયાથી)	૧૧૩૫
[૫]	
વજ	૧૨૧૯
વમન	૧૦૦૩-૫૫-૫૬
વમનનો વેગ	૧૧૮૯
વરસાદનું જળ	૯૪૬
વર્ષાંગન	૯૬૧
વર્ષાગતરોગવિગ્નાનીય	૯૬૯
વર્ષાવર્ષા	૯૧૭-૨૦-૨૧
વર્ષાઝડ	૧૨૨૩
વસંતઝડ	૧૨૨૬
વળગાડના સમય	૧૨૦૮
વધ્યા	૧૦૨૬
વાક્યરોધ	૧૨૩૩
વાદરૂપ અંગન	૯૮૩
વાતકેશજન્ય જવર	૧૦૪૨
વાતકેશજવર	૧૦૪૨
વાતકેશરમક ગુમ	૧૧૧૨
વાતકુંડલિકા	૧૧૮૭-૬૮
વાતકુંડલિકાનાં નિદાન	૧૧૬૬
વાતજન્ય અપરમાર	૧૨૧૩
વાતજન્ય અરુદા	૯૮૭
વાતજન્ય અરોચક	૧૧૬૬
વાતજન્ય મૂત્રકૃમ્મ	૧૨૦૩
વાતજન્ય શિરોરોગ	૧૦૦૫
વાતજન્ય હ્રોમ	૧૧૨૦
વાતજવર	૧૦૩૬
વાતપર્ણીય	૯૨૮-૩૬
વાતપિત્તજન્ય જવર	૧૦૪૨
વાતગલાસક	૧૦૪૫
વાતગરિન	૧૧૬૮-૬૬-૧૨૦૪
વાતસા	૧૦૨૬
વાતલિંગનાશ	૯૩૬
વાતહનવર્ત	૯૨૦
વાતાધિમથ	૯૧૬-૨૭-૩૮
વાતાભિધ્વંસ	૯૧૬-૨૬-૩૭
વાતાભિધ્વંસપ્રતિષેધ	૯૩૭
વાતાટીસા	૧૧૬૮-૬૬
વાનિક યોનિરોગ	૧૦૨૮-૨૬

વાયવરણો	૧૦૨૧
વાયુકૃત ગુહ્ય	૧૦૩૪
વાયુથી થયેલા તિમિરનું લક્ષણ	૬૩૧
વાયુથી થયેલા પ્રતિસ્થાયનું લક્ષણ	૧૦૦૧
વાયુના નેત્રરોગ	૬૧૬
વાયુનું પ્રતિભોમપણું	૧૧૮૭
વાયુને હણનાર વૃક્ષ	૧૦૧૬
વામિની	૧૦૨૯
વાવડિંગ	૧૨૧૯
વાંઝણી સ્ત્રી	૧૨૦૩-૧૯
વાંસનું મૂળ	૧૨૦૨
વિકલ્પ	૧૨૩૭
વિકૃતિવિષમસમવેત	૧૦૩૯
વિજ્યા	૧૦૦૩
વિરશળ	૧૧૧૯
વિદ્રધિ	૬૯૪
વિધાન	૬૫૪, ૧૨૩૫
વિપર્યય	૧૦૪૩, ૧૨૩૪
વિપ્લુતા	૧૦૨૯
વિક્ષંબિકાનું લક્ષણ	૧૧૯૨-૯૩
વિશાખ	૧૦૧૮-૨૬
વિશ્વામિત્રનો પુત્ર	૧૨૩૮
વિપથી થયેલી મૂર્છા	૧૧૩૭
વિષનો ઉન્માદ	૧૨૧૭
વિષમન્વર	૧૦૪૨-૪૬
વિષમન્વર ઉપર અંજન	૧૦૬૯
વિષમન્વર ઉપર ધુમાડી	૧૦૬૯
વિષમન્વરમાં અન્નવિધિ	૧૦૫૮
વિષાનન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર	૧૨૦૪-૦૬
વિષાથી ઉત્પન્ન થયેલો આનાહ	૧૧૯૪
વિષાનો વેગ	૧૧૮૫
વિષાનો વેગ રોકવાથી થયેલો ઉદાવત	૧૧૮૮
વિપૂચિકા	૧૧૯૨-૯૩
વિપૂચિકાપ્રતિષેધ	૧૧૯૧
વીર્યની પથરી	૧૧૮૭
વીર્યનું વધુ નીકળવું	૧૦૫૦
વીર્યનો વેગ	૧૧૮૯
વીર્યનો વેગ રોકવાથી થયેલો ઉદાવત	૧૧૮૭

વૃદ્ધ દંડ	૧૨૩૯
વૃદ્ધ પિત્ત	૧૨૩૯
વૃદ્ધ વાત	૧૨૩૯
વૃષપચગવ્ય ઘી	૧૦૬૭
વેગોપરોધ	૧૦૩૪
વેદ	૧૨૩૨
વેધ	૬૬૮
વેધન નેત્રરોગ	૬૩૬
વૈકૃત નવર	૧૦૩૫
વ્યવાયશોપ	૧૧૦૦
વ્યાખ્યાન	૧૨૩૬

[શ]

શકુની	૧૦૧૩-૨૬
શકુનીના વિધાનના મંત્રો	૧૦૧૯
શકુનીનાં વળગાડનાં ચિહ્નો	૧૦૧૪
શકુનીપ્રતિષેધ	૧૦૧૮
શતપાકતેલ	૬૯૧
શતાવર્ષોદિ ધૂત	૧૧૭૮
શમયેત્	૧૦૭૩
શરદ્દન્કતુ	૧૨૨૪
શરીર ચોળવું	૧૦૧૮
શરીરમાં પેસતા બાળગ્રહોની ચિહ્નિત્સા	૧૦૧૩
શર્કરા	૧૨૦૪
શર્કરાનન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર	૧૨૦૪-૦૬
શર્કરાવર્ત્ત	૬૧૭-૨૦
શંખ	૬૮૭
શંખક	૧૦૦૫-૦૭
શંખકની ચિહ્નિત્સા	૧૦૧૨
શાલાક્યતંત્રનો ઉપસંહાર	૧૦૧૨
શાલાક્યશાસ્ત્ર	૬૧૩
શિરાગ્ગલ તથા શિરાપિડકા	૬૧૭-૨૨-૫૬
શિરાહર્ષ	૬૧૭-૨૬-૪૭
શિરાત્પાત	૬૧૭-૨૬-૪૭
શિરાત્પિસ્તિ	૬૩૮-૭૭-૬૧
શિરાવિરેચન	૧૦૦૪
શિરોરોગ	૧૦૦૬
શિરોરોગની સામાન્ય ચિહ્નિત્સા	૧૦૧૨

શિરોરોગપ્રતિષેધ	૧૦૦૮
શિરોરોગવિજ્ઞાનીય	૧૦૦૫
શિશિરન્કતુ	૧૨૨૫
શિંગડાં વડે ચૂસવું	૬૯૫
શીત આહાર	૧૨૨૮
શીતનવર	૧૦૭૨
શીતપૂતના	૧૦૧૬-૨૬
શીતપૂતનાનો વળગાડ	૧૦૧૫
શીતપૂતનાના વિધાનનો પાઠ્ય મંત્ર	૧૦૨૩
શીતપૂતનાપ્રતિષેધ	૧૦૨૩
શીતવાળો વિષમન્વર	૧૦૪૫
શીળસ	૧૦૩૯
શુક્રિતકા	૬૧૬-૨૨-૪૨
શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીય	૬૨૨
શુક્લાર્મ	૬૧૭-૨૨
શુષ્ક આહાર	૧૨૨૮
શુષ્કાક્ષિપાક	૬૧૬-૨૮-૪૦
શુષ્કાર્શ	૬૧૭-૨૦-૫૭
શળ	૧૧૧૩-૧૪
શૃંગાટક	૬૯૬
શેરડી	૧૨૦૨
શેળો	૧૨૧૧
શોકશલ્ય	૧૨૨૦
શોણિતાર્મ	૬૧૭-૨૨
શોણિતાર્શ	૬૨૦
શોદ્ધ દંદનન્ય	૬૯૫
શોદ્ધ પિત્તનન્ય	૬૯૫
શોદ્ધ રુધિરનન્ય	૬૯૫
શોદ્ધ વાતનન્ય	૬૯૫
શોષ	૧૧૦૫
શોષની સંપ્રાપ્તિ	૧૦૯૯
શોષપ્રતિષેધ	૧૦૬૭
શૌનક	૬૧૩
શ્યાવવર્ત્ત	૬૧૭-૨૦-૨૧-૫૩
શ્લેષ્મણ	૧૦૩૦
શ્લેષ્મવિદ્યધદષ્ટિ	૬૧૭-૩૩-૩૪-૬૦
શ્લેષ્મોપનાહ	૬૧૭-૧૮-૫૪
શ્લેષ્મિક સાવ	૬૧૮
શ્લેષ્મિક ચોનિરોગના પાંચ ભેદ	૧૦૨૯
શ્વાસ	૧૧૭૦

સ્વાસની ચિકિત્સા	૧૧૬૮
સ્વામનો વેશ	૧૧૮૭-૮૯
સ્વામપ્રતિષેધ	૧૧૬૪

[૫]

પટ્ટક	૧૦૬૮
પટ્ટપલક	૧૧૦૫-૧૧
પડંગ ધૂન	૧૧૧૦
પડંગપાનીય	૧૦૫૩
પડી	૧૦૩૦

[સ]

અન્નિપાનગ્રન્થ શિરોરામ	૧૦૦૫-૧૦
અન્નિપાતગ્રન્થ હૃદય	૧૧૨૧
અન્નિપાતગ્રન્થની મર્યાદા	૧૦૪૧
અન્નિમિત્તશિખનાય	૯૧૭-૩૧-૮૩
અન્નિપાતથી થયેલુ નિમિત્ત	૯૩૨
સફેદ ડોંગા	૯૧૫-૧૮
સમકળ	૧૦૦૬
મર્પની કાચળી	૧૦૦૪-૦૩
સમુચ્ચય	૧૨૩૭
સમુદ્રીયુ	૯૪૭-૯૨
સમ્યગ્ચોગ (નેત્ર)	૯૭૭
સરસિયાર્તુ તેન	૯૬૦-૯૪
સરસિયાના તેનુ નચ્ચ	૧૦૧૬
સર્વગતરોગચિકિત્સા	૯૨૫
સર્વાંગરોગ	૧૦૩૫
મનસુથુક	૯૧૭-૨૪-૪૮
મરોદ્ધપાક	૯૧૭-૨૮-૪૬
મહરેવી	૧૦૧૬
સચ્ચ	૧૧૮૮
મતત	૧૦૪૦-૪૦-૪૮
સધિગતરોગવિજ્ઞાનીય	૯૧૮
સધિના નવ રોગ	૯૧૮
મંત્ર્યામ	૧૦૪૦
સંન્યામની ચિકિત્સા	૧૧૩૯

સંશય	૧૦૩૫
સંશયન કવાય	૧૦૬૨
સંશોધન	૧૦૫૧
સાન્નિપાતિક અપરમાર	૧૨૧૩
સાન્નિપાતિક બ્વર	૧૦૩૫-૩૭-૩૬-૬૩
સાન્નિપાતિક બ્વરના ભેદ	૧૦૪૦
સાન્નિપાતિક મૂત્રકૃન્ન	૧૨૧૩
સાન્નિપાતિક યોનિરોગ	૧૦૩૦
સાન્નિપાતિક શિખનાય	૯૧૭-૩૩
સામબ્વરનું લક્ષણ	૧૦૫૪
સામુદ્ધગ	૧૦૦૬
સિદ્ધ	૧૨૩૧
સિદ્ધાર્થ	૧૦૧૬
મિચ્છન	૧૦૧૮-૨૦
સિચ્ચનું નિરૂપણ	૯૭૬
સુરા	૧૧૧૨
સુરોવક્ત્રા	૧૦૩૦
સુધાવર્ત	૧૦૦૫-૭, ૧૧૮૬
સુધાવર્ત તમા અર્ધાવમેક્કની ચિકિત્સા	૧૦૧૧
સૂક	૧૨૧૬
સોનાની મળી	૯૭૬
રક્કંદ	૧૦૧૩
રક્કંદના વળગાડના રક્ષામત્રી	૧૦૧૭
રક્કંદપ્રતિષેધ	૧૦૧૬
રક્કંદનાં વળગાડનાં ચિદ્ન	૧૦૧૪
રક્કંદસખા	૧૦૦૬
રક્કંદાપમાર	૧૦૧૩-૦૫
રક્કંદાપમારના વળગાડના ચિદ્નો	૧૦૧૪
રક્કંદાપમારની સાંતિ	૧૦૧૮
રક્કંદાપમારપ્રતિષેધ	૧૦૧૭
સ્નાન	૧૦૧૭-૧૮-૧૯

સ્નાનવર્મ	૯૧૭-૨૩
એહનસિચ્ચન	૯૭૭
રેનેહાંગન	૯૩૬-૮૦
રમાર	૧૨૧૨
રવરમેદપ્રતિષેધ	૧૧૭૮
રવમંચા	૧૦૩૬
રવરથ	૧૦૨૩
રવરથવૃત્ત	૧૨૨૦
ઓઓનો કામબ્વર	૧૦૪૬
સરેલીની	૧૦૨૬

[હ]

હતાધિમંથ	૯૨૮
હતોજનુ	૧૦૪૦-૪૧
હરે	૧૦૦૩-૬૪, ૧૨૦૨
હસીમક	૧૦૦૪
હળદર	૧૨૧૬
હારમાળા	૧૦૧૭-૧૮-૧૯
હારિત	૯૧૩
હિદ્ધાપ્રતિષેધ	૧૧૬૧
હિંગ	૧૨૧૬
હિંગાદિ ધૂન	૧૧૧૦
હિનયોગ (નેત્રો)	૯૩૩
હરૂચ	૧૧૧૮
હરોગ	૧૧૨૦-૨૧-૮૭
હરોગપ્રતિષેધ	૧૧૨૦
હેઝી	૧૧૧૧-૮૧
હેઝીનાં નિદાન	૧૧૧૧
હેત્વર્થ	૧૨૩૨
હેમંતકળ	૧૨૨૫
હેમ	૧૦૧૭
હરવન્દ્ર	૯૧૬
હરવન્દ્ર	૯૩૩-૩૪

સુશ્રુતમાં કહેલાં કેટલાંક શસ્ત્રો તથા યંત્રોની સમજ

શસ્ત્રો

આધુનિક સર્જરી અને પશ્ચિમની શોધગોળનાં ઓળખે જોઈ દરેકને એમ જ થાય છે, કે પશ્ચિમમાંથી સર્જરીનો વિકાસ થયો હશે; પણ જ્યારે આ સુશ્રુતનાં દર્શાવેલાં હથિયાર જે ૧૦૧ છે તે જોવામાં આવે, તો એ મોહ ક્ષણ પણ ટટી શકે નહિ. દરેક હથિયારની પૂર્ણતા, ખનાવટ, માપ, ઉપયોગ, પ્રકાર, જડ, ધાર, કેમ પકડવું-એ એટલું જ બહુ જીણવટથી લખાયું છે, કે આ સાથે દરેકનાં ચિત્રોમાંથી કંઈકે કંઈકે જાણી તો સામાન્ય માણસને પણ થયા વિના રહે નહિ. કેટલાક પંડિતોએ સુશ્રુત આયુર્વેદમાં ઓળખેલાં ચિત્રો આપ્યાં છે, પણ પશ્ચિમની સર્જરીના કોટા ચીનરી દેશી પૂર્ણતામાં ઘાત કર્યો છે તે ખરેખર શોકપ્રદ છે.

૧૦૧ હથિયાર પૂરેપૂરાં ખનાવીએ તો પચીસથી ત્રીસ રૂપિયા કરતાં વધુ ખર્ચ ન થાય અને ઓછામાં ઓછાં પચાસ વર્ષ સુધી તો તે ચાલેજ, જ્યારે પશ્ચિમની ખનાવટમાં ઓછામાં ઓછા હસ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થાય અને વધુમાં વધુ તે ત્રણચાર વરસ ચાલે.

હથિયાર પાછળ એટલો પૂર્ણ વિચાર કરાયેલો છે કે તેમાં સુધારવું શું એ મોટો પ્રશ્ન છે.

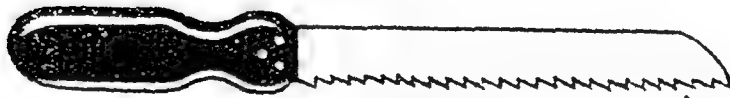
પૂર્વજોની આ મહાન વિદ્યા પાછળ સર્જનો જો મહેન દષ્ટિ કરશે તોપણ તેમને આ આર્થવિદ્યા તરફ માન થયા વિના રહેશે નહિ. દરેક યંત્ર અને શસ્ત્રની પૂરેપૂરી આકૃતિઓ નહિ આપનાં થોડીક આકૃતિઓ આપી છે. મળ શસ્ત્રો જેટલાં જોઈએ તેટલાં ચીતર્યાં છે.

શસ્ત્ર નં.૧

મંડલાગ્ર શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં.૨

કરપજ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં.૩

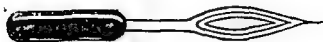
નતાગ્ર વૃદ્ધિપજ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં.૪

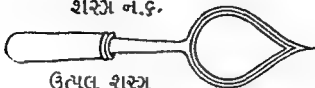
વૃદ્ધિ પજ

શસ્ત્ર નં. ૫

વેતસ પત્ર

શસ્ત્ર નં. ૬.

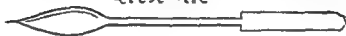
ઉત્પલ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૭

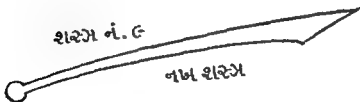
પ્રોહિમુખ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૮

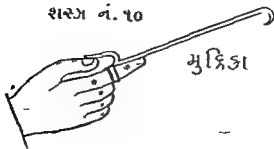
કુશ પત્ર શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૯

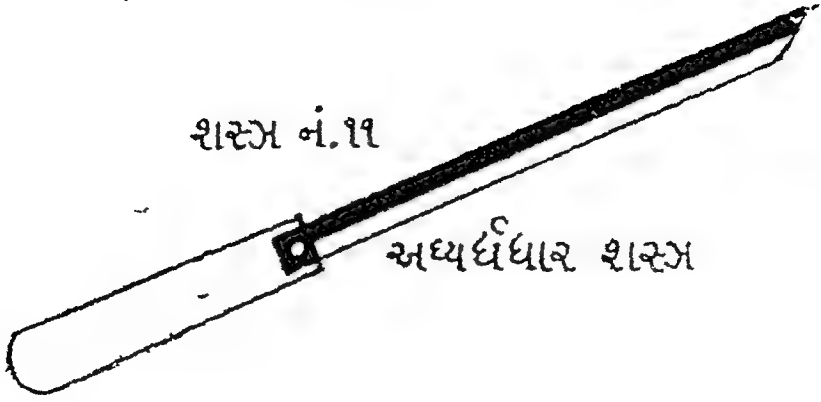
નખ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૧૦

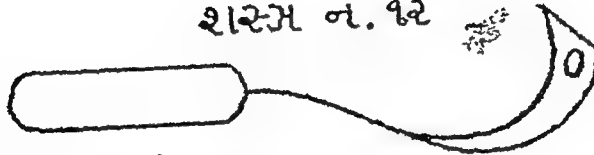
મુદ્રિકા

શસ્ત્ર નં. ૧૧

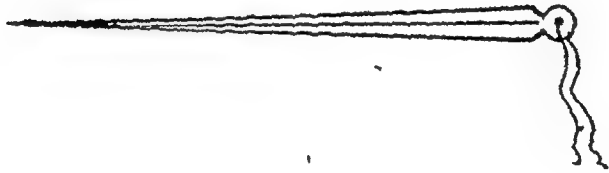
અધ્યર્ધધાર શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૧૨

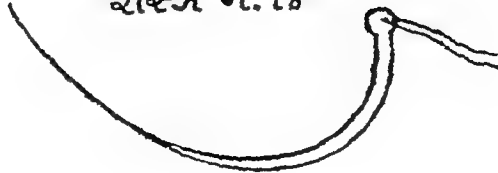

સૂચી શસ્ત્ર

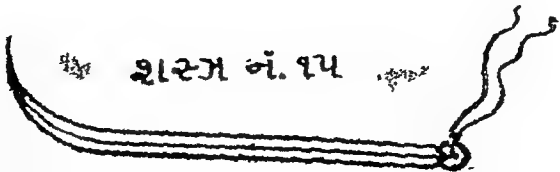
શસ્ત્ર નં. ૧૩

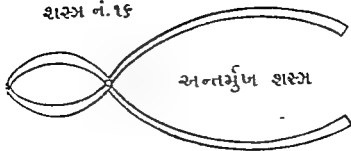
શસ્ત્ર નં. ૧૪

શસ્ત્ર નં. ૧૫

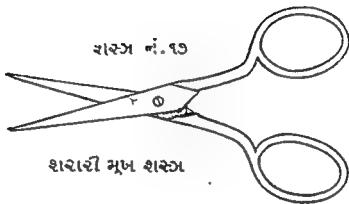

શસ્ત્ર નં. ૧૬

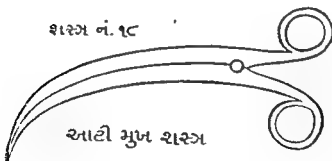
અન્તર્મુખ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૧૭

શરણી મુખ શસ્ત્ર

શસ્ત્ર નં. ૧૮

આટી મુખ શસ્ત્ર

નં. ૧૯

દંત શંકુ શસ્ત્ર

યંત્રો

સ્વસ્તિકયંત્ર

વ્યારે તીરનો ઉપયોગ લડાઈમાં થતો ત્યારે આ યંત્ર વપરાતો હતો. તે સાધિયા જેવા આકારનાં હોય છે. તેની બે મધ્યમાં હોય છે. તેના હાથા છેડાથી બાંધવાળા હોય છે, જેથી હાથમાંથી હથિયાર છટકી ન શકે. તેનાં મોઢાં બંગલી પશુઓ જેવાં હોય છે. જેમ બંગલી પશુએ પકડેલો શિકાર ધડ જુદું પડે છતાં મોંમાંથી છટકી શકતો નથી, તેમ આ હથિયારની પકડમાંથી શસ્ત્ર છટકી શકતું નથી. મુખ્યત્વે લોખંડમાંથી આ યંત્ર બનાવાય છે, પણ તે ઉપરાંત ખીંટ ધાતુ વાપરી શકાય. આ યંત્રો અદાર આગળ લાંબાં હોય છે. સુથુતે આવાં સ્વસ્તિક યંત્રો ૨૪ કાખ્યાં છે. વાગબદે એ યંત્ર વધુ

કાખ્યાં છે. લાડકાંમાં ખૂંચેલાં શસ્ત્રોને કાઢવા બે તેનો ઉપયોગ છે. યંત્રો બેવામાં અને સત્ત્રક્રિયાને સરળ કરવાના કામમાં આવે છે. તેમને ધાર હોતી નથી, વ્યારે શસ્ત્રને ધાર હોય છે.

સંખ્યા: ૨૪

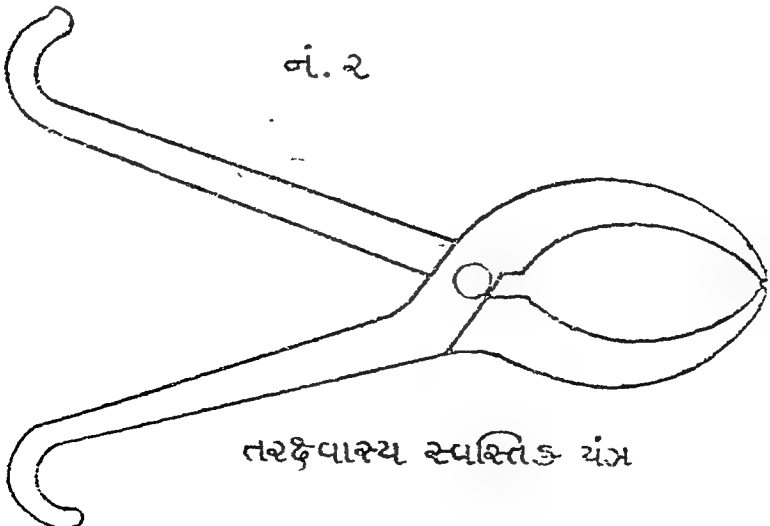
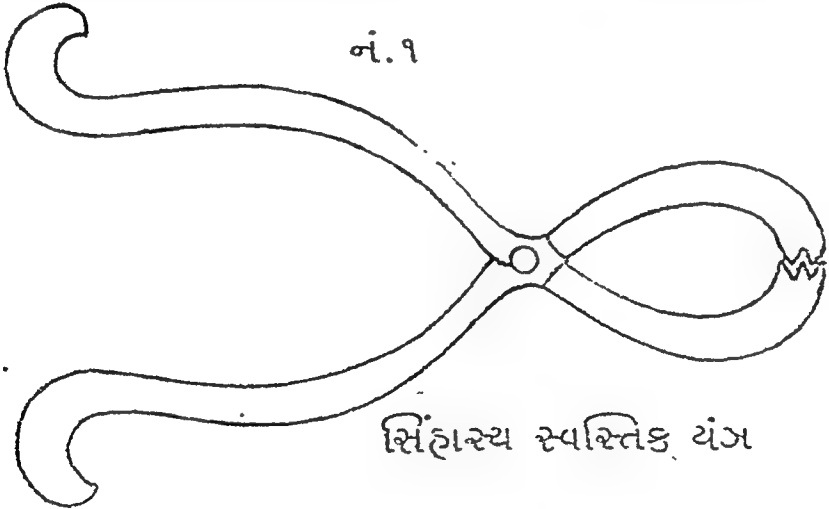
ધાતુ: લોખંડ

લંબાઈ: ૧૮ આંગળાં

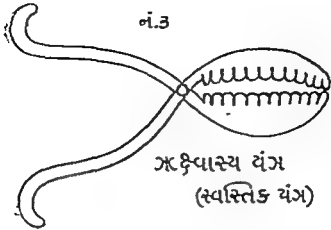
બેડ: મધ્યમાં

મોં: પકડકાર દાંતાવાળું

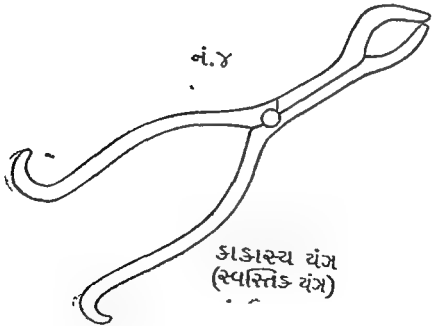
ઉપયોગ: લાડકાંમાંથી શસ્ત્ર કાઢવાનો

નં.૩

નં.૪

સંદંશયંત્ર

સંદંશયંત્ર એ છે : એક ચીપિયા જેવું અને બીજું સાણસી જેવું. જે સાણસી જેવું છે તેની જડ માથે હોય છે અને ચીપિયાવાળાને રેખ હોતી નથી. તેના ઉપયોગ ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી વસ્તુ એંચી કાઢવાનો છે. જે સાણસી જેવાં રેખવાળાં છે તેને સનિગ્રહ કહેવાય છે અને જે ચીપિયા જેવાં હોય છે તેને અનિગ્રહ કહેવાય છે.

સંખ્યા : ૨

ધાતુ : લોખંડ

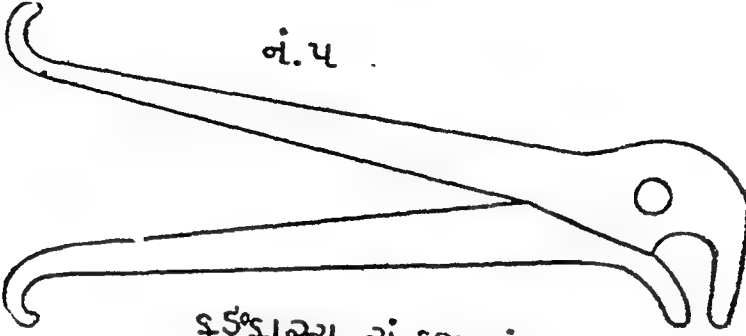
લંબાઈ : ૧૬ આંગળ

જડ : માથે

મોં : પકડદાર

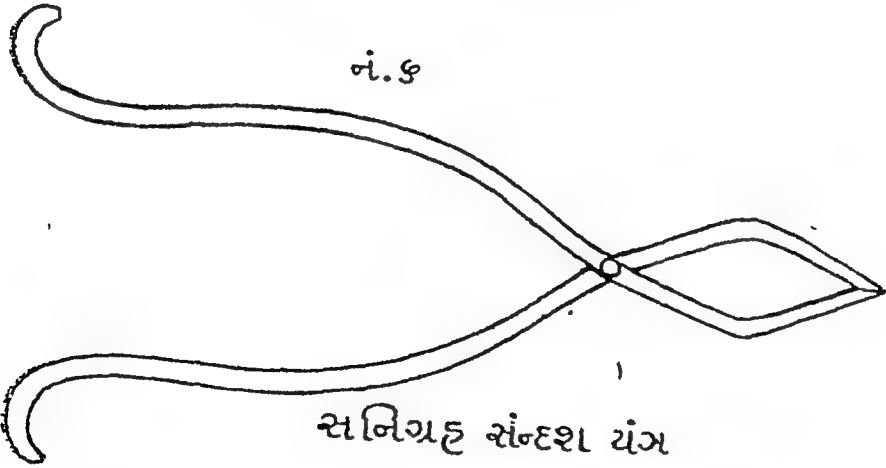
ઉપયોગ : ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી વસ્તુ કાઢવા.

નં. ૫

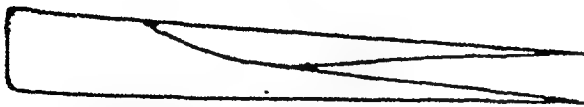
કડકડાસ્ય સંદંશ યંત્ર

નં. ૬

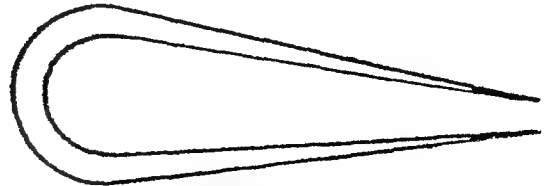
સનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

નં. ૭

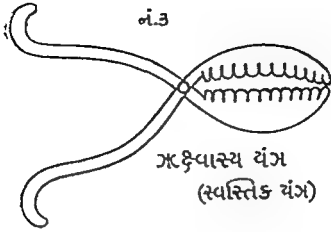
અનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

નં. ૮

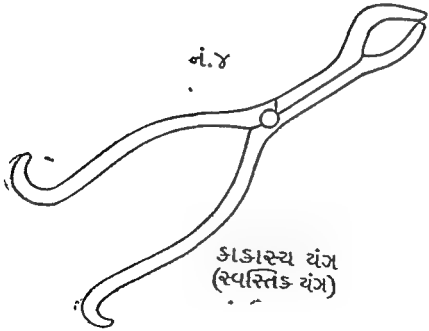

અનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

નં.૩

નં.૪

સંદંશયંત્ર

સંદંશયંત્ર બે છે: એક ચીપિયા જેવું અને બીજું સાણસી જેવું. જે સાણસી જેવું છે તેની જડ માથે હોય છે અને ચીપિયાવાળાને રેખ હોતી નથી. તેનો ઉપયોગ ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી વ્રણ ખેંચી કાઢવાનો છે. જે સાણસી જેવાં રેખવાળાં છે તેને સંનિગ્રહ કહેવાય છે અને જે ચીપિયા જેવાં હોય છે તેને અનિગ્રહ કહેવાય છે.

સંખ્યા: ૨

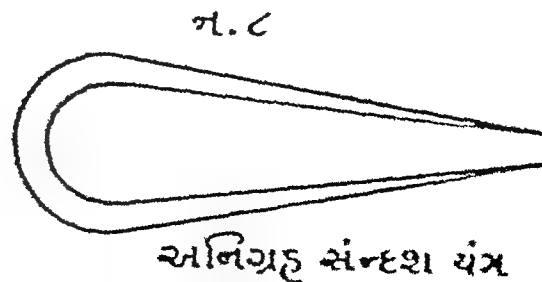
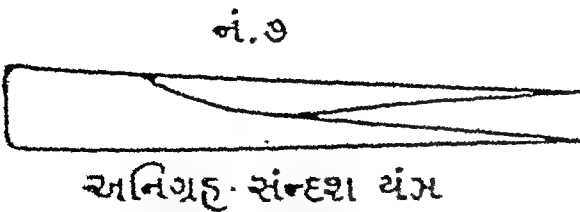
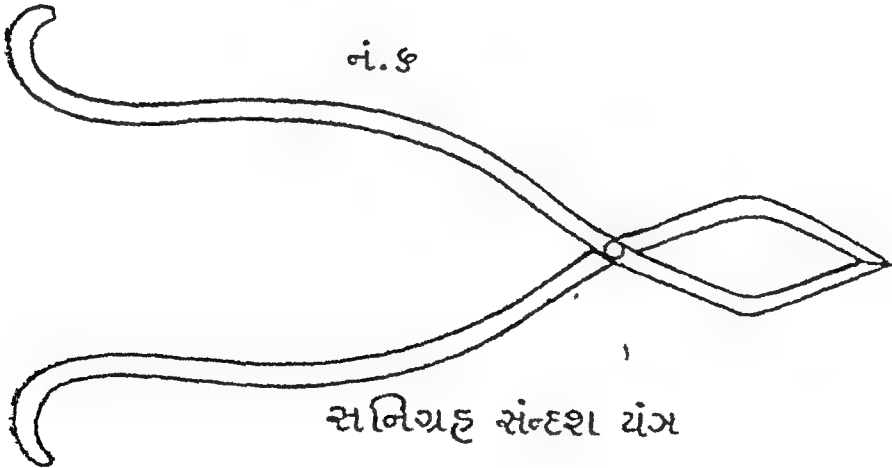
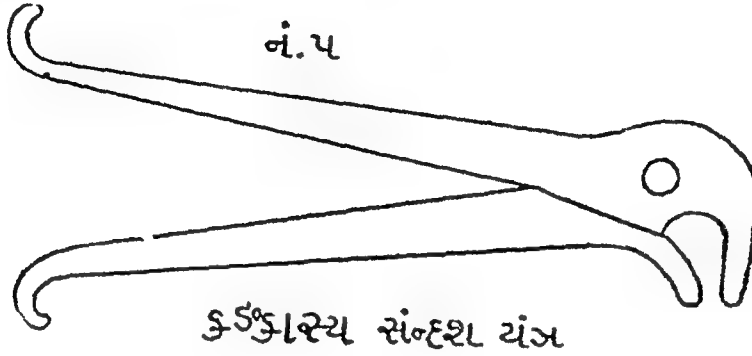
ધાતુ: લોખંડ

લંબાઈ: ૧૬ ઇંચ

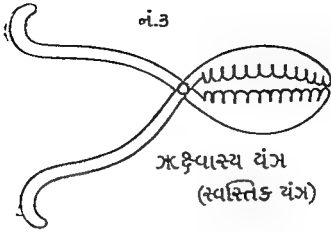
જડ: માથે

મોં: પકડદાર

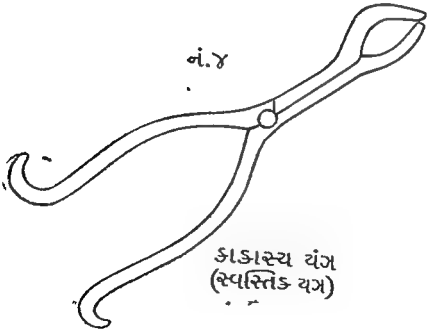
ઉપયોગ: ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી વ્રણ કાઢવા.

નં.૩

નં.૪

સંદંશયંત્ર

સંદંશયંત્ર બે છે: એક ચીપિયા જેવું અને બીજું સાણસી જેવું. જે સાણસી જેવું છે તેની જડ માથે હોય છે અને ચીપિયાવાળાને રેખ હોતી નથી. તેના ઉપયોગ ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી વસ્તુ એંચી કાઢવાનો છે. જે સાણસી જેવાં રેખવાળાં છે તેને સનિગ્રહ કહેવાય છે અને જે ચીપિયા જેવાં હોય છે તેને અનિગ્રહ કહેવાય છે.

સંખ્યા: ૨

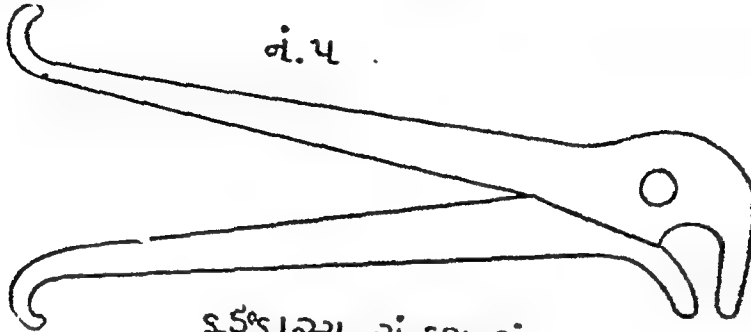
ધાતુ: લોખંડ

લંબાઈ: ૧૬ આંગળ

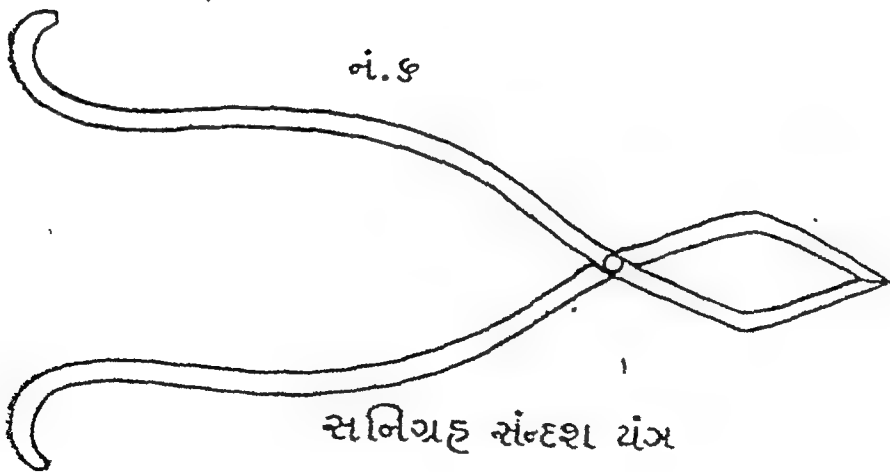
જડ: માથે

મેાં: ૫૩૩૬૨

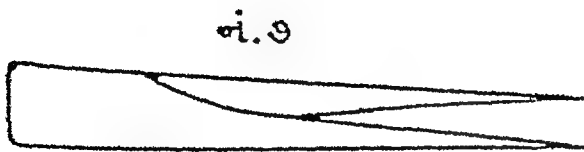
ઉપયોગ: ચામડી, માંસ અને નાડીમાંથી વસ્તુ કાઢવા.

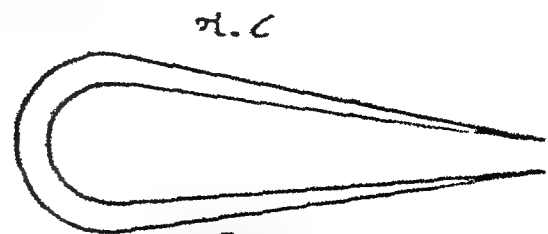
કુડકાસ્ય સંદંશ યંત્ર

સનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

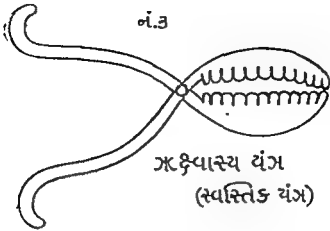

અનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

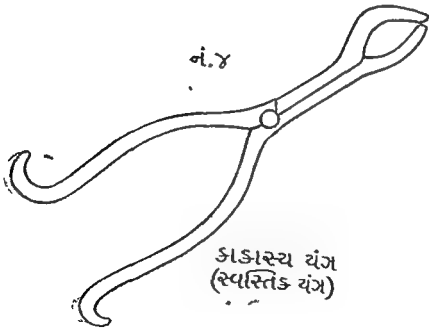
અનિગ્રહ સંદંશ યંત્ર

નં.૩

ઝડપાસ્ય યંત્ર
(સ્વસ્તિક યંત્ર)

નં.૪

કાકાસ્ય યંત્ર
(સ્વસ્તિક યંત્ર)

નાડીયંત્ર

નાડીયંત્ર પોલાં હોય છે. કેટલાંક એક છેડે બંધ હોય છે, તો કેટલાંક બન્ને છેડે પોલાં (ઉઘાડાં) હોય છે. આ યંત્રની ધાર વાગે તેવી હોતી નથી અને તેની સંખ્યા વીસ છે. તે સ્રોતોમાં ગયેલા શયને બહાર કાઢવાને, અંદરના યોનિ જેવા ભાગને બેવાને, લોહી વગેરે ચૂસવાને અને ખીણ ક્રિયામાં મદદ કરવાને વપરાય છે.

સંખ્યા : ૨૦

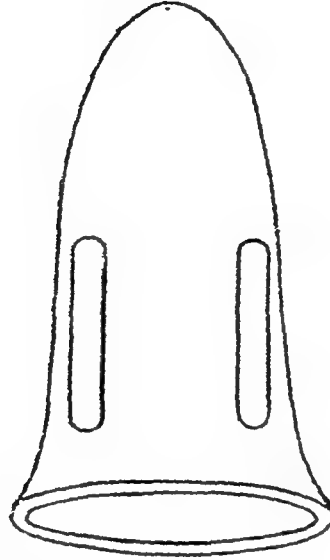
ધાતુ : લોખંડ

લંબાઈ : ૨થાન પ્રમાણે

જડ : નથી. કેટલાકને છે. ધાર નથી.

ઉપયોગ : બેવાની ક્રિયામાં મદદ માટે

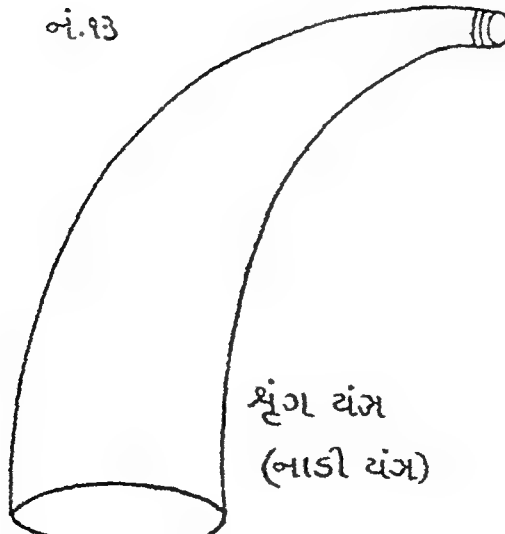
નં. ૧૨

નાડી યંત્ર

અર્શોદર્શન યંત્ર

નં. ૧૩

શૃંગ યંત્ર

(નાડી યંત્ર)

તાલચંત્ર

આ વગ્ર માહતીના નાગવા જેવું હોય છે. તે બાર આંગળી લાંબું હોય છે અને કાન, નાક અને નાડીમાંથી રસ્યને કાઢવા નીચેથી ઉપાડવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે.
નંબર ૭

ધાતુ: ચોખંડ
કળાઈ: બાર આંગળી
જડ: નથી. મદેજ ચોલાં હોય છે.
ઉપયોગ: કાન, નાક અને નાડીમાંથી રસ્યને કાઢવાનો.

નં. ૯

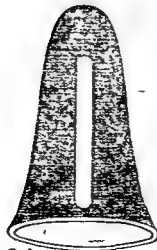
તાલ ચંત્ર

નં. ૧૦

તાલ ચંત્ર

નં. ૧૧

નાડી ચંત્ર

કર્ણકા

અર્શો ચંત્ર (ભગંદર માટે)

નાડીયંત્ર

નાડીયંત્ર પોલાં હોય છે. કેટલાંક એક છેડે બંધ હોય છે, તો કેટલાંક બન્ને છેડે પોલાં (ઉઘાડાં) હોય છે. આ યંત્રની ધાર વાગે તેવી હોતી નથી અને તેની સંખ્યા વીસ છે. તે સ્રોતોમાં ગયેલા શલ્યને બહાર કાઢવાને, અંદરના યોનિ જેવા ભાગને જોવાને, લોહી વગેરે ચૂસવાને અને બીજી ક્રિયામાં મદદ કરવાને વપરાય છે.

સંખ્યા : ૨૦

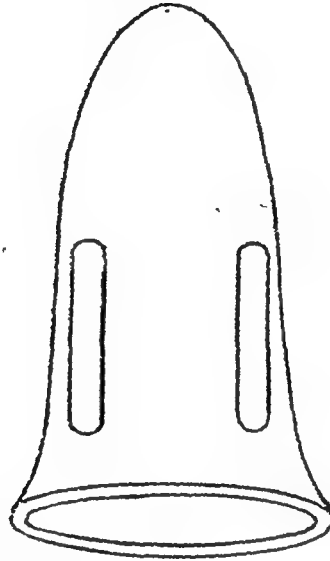
ધાતુ : લોખંડ

લંબાઈ : સ્થાન પ્રમાણે

ઝડ : નથી. કેટલાકને છે. ધાર નથી.

ઉપયોગ : જોવાની ક્રિયામાં મદદ માટે

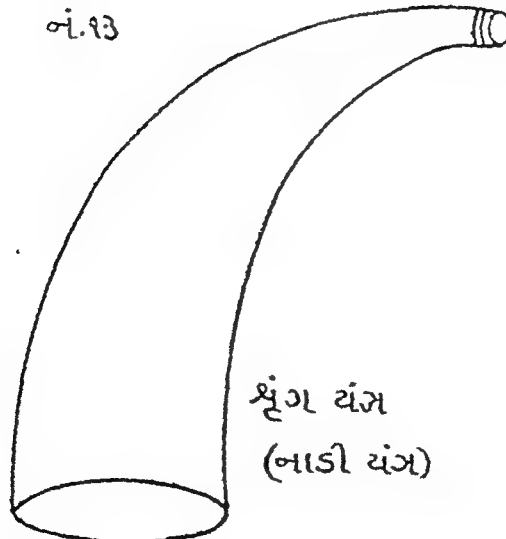
નં. ૧૨

નાડી યંત્ર

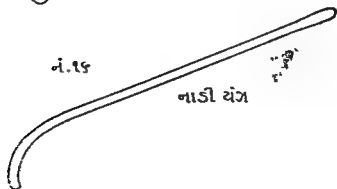
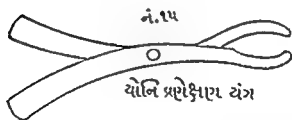
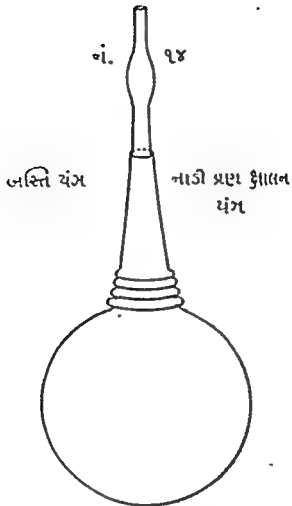
અર્શોદર્શન યંત્ર

નં. ૧૩

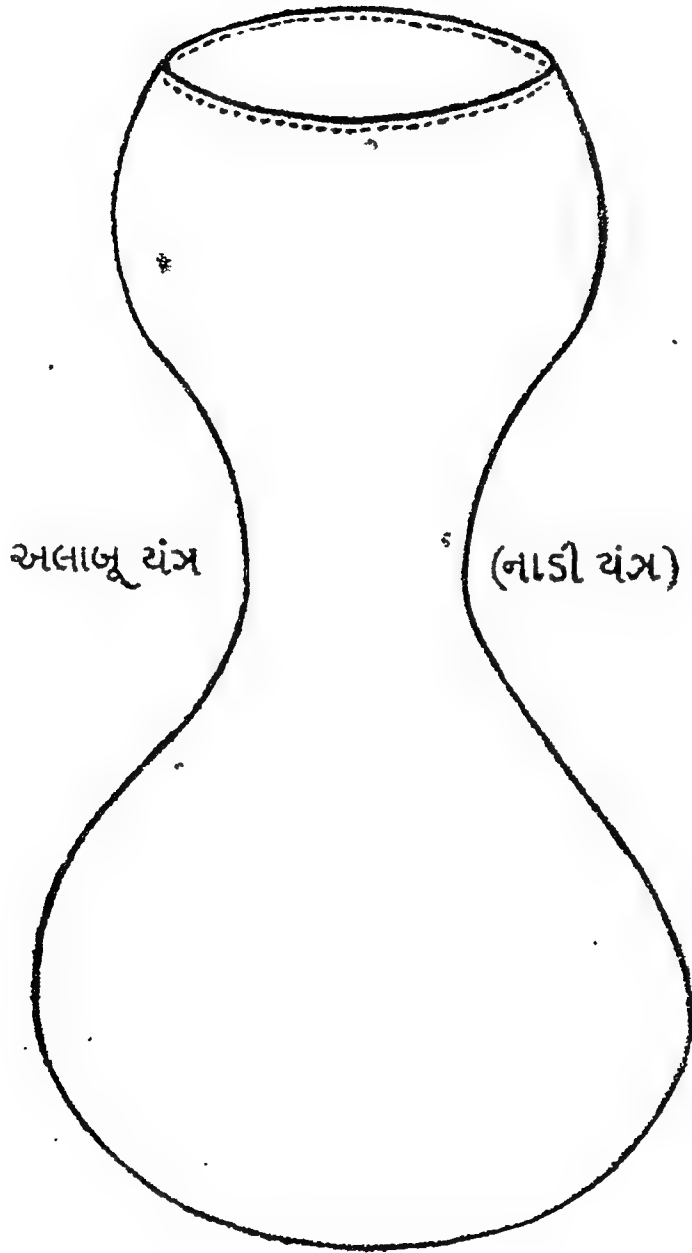

શૃંગ યંત્ર

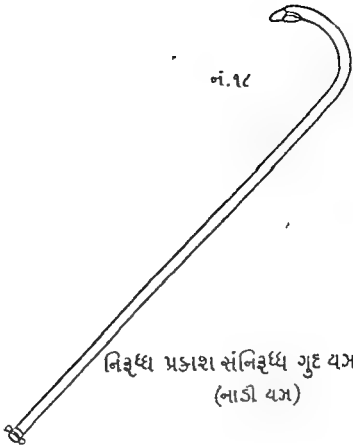
(નાડી યંત્ર)

નં. ૧૭

નં. ૧૮

નિરુદ્ધ પ્રકાશ સંનિરુદ્ધ ગુદ વમ
(નાડી વમ)

શક્તિકાયત્ર

નં. ૧૮

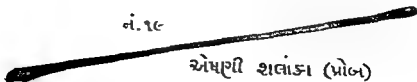
ધાતુ . યોગ્ય

નિર્માણ સ્થાન પ્રમાણ

૧૮ નથી

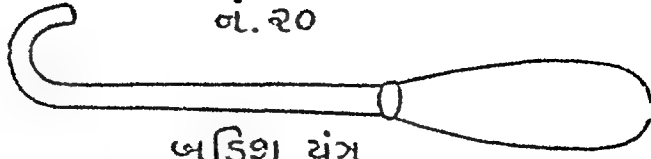
ઉપયોગ માથા માટે, લેખન માટે, 'સન' માટે

નં. ૧૮

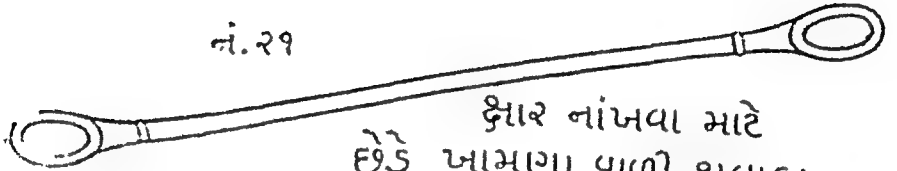
ઓમ્પાટી શલાંકા (પ્રોબ)

નં. ૨૦

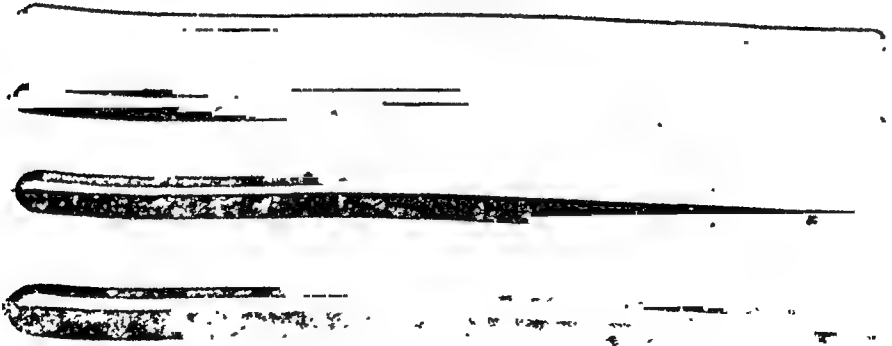

બડિશ યંત્ર

નં. ૨૧

ફાર નાંખવા માટે
છેડે ખામણા વાળી શલાકા

નં. ૨૨

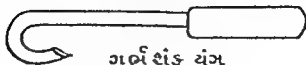
મૂત્ર માર્ગના શોધન માટે
(ડાયલેટર્સ)

નં. ૨૩

મોતીઆ ઉતારવાની
શલાકા

નં. ૨૪

ગાંઠ શંકુ યંત્ર

ઉપયંત્ર

ઉપયંત્ર : ૨૫ છે.

અન્નરૂપિયા કરતી વખતે આ ઉપયંત્રો હાલત હોવાં
વેદમંત્રો. અન્નરૂપિયામાં અન્ન કર્મ છે. વર્ણ કર્મ. પ્રધાન
કર્મ અને પશ્ચાત્ત કર્મ. પ્રધાન કર્મ સમયે આ ટંચો
નગીપ રાખવાં. ચાવ્યાં ટંચોમાં

- (૧) ત્રણ દોરડાં બેમાં રાખતો વજોડો દોરડો
- (૨) એક પાટો
- (૩) આમળનો કદડો
- (૪) જાડની છાત
- (૫) જતા-વેંચો
- (૬) વસ્ત્ર
- (૭) પથરની ગિલા

(૮) પથ્થર

(૯) મગદળ

(૧૦) લોહચુંગડના પથરા

(૧૧) ક્ષાર

(૧૨) અમ્મિ

(૧૩) આવશ્યક ઔષધો

ઉપયંત્ર એટલે યંત્રમાં મદદગાર થાય તે-ઉપયંત્રમાં
છન્ન. હાથપગનાં તળિયાં, બળ વગેરેની ગણતરી કરી
છે. જેમકે આંખમાં કંઈ પણ હોય તો તે છબથી
કટાય છે. પ્રશ્નની વખતે જો સહેજ બળ વાપરે તો
બાળક જલદી બહાર આવે છે તેથી બળને પણ
ઉપયંત્ર આલેખ્યું છે.

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	कोष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	कोष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	१	७	वेदोन्पत्तिनामाभ्याम्	वेदोत्पत्तिनामाभ्याम्	५०	२	६	साध्या	साध्या
				ध्यायम्	५३	"	२३	विहीर्षुः	विहीर्षुः
४	"	११	व्याघिनासु-	व्याघीनासु-	"	"	२७	तं	ते
१७	३१५.	"	युक्तिरसा	युक्तिरसा	५५	"	"	युधुं, तेयधु	युधुं ते युधु
१७	२	१	उद्भिभव	उद्भिभव	५७	१	२५	रसेगम्लन	रसेगम्लने
७	३१५.	७	"	"	६४	"	२८	तुगाक्षीरी	तुगोक्षीरी
८	२	१५	पाकनिष्ठा	पाकनिष्ठा	६७	"	३०	प्रच्छिते	प्रच्छिते
"	"	१६	स्वदेजो	स्वदेजो	६८	२	४	सत्तरात्रात्र	सत्तरात्रात्र
८	१	१६	उद्भिभव	उद्भिभव	७१	१	२३	मेयन	सेयन
११	"	४	पचपु	पचपु	७३	"	१५	तद्वर्षाद्वादश	तद्वर्षाद्वादश
१३	१	७	कर्तुर्महति	कर्तुर्महति	७४	"	६	मज्ज	मज्ज
"	"	२२	उरना	उरना	७७	"	७	थय	थय
१६	१	६	प्येव महर्द्धि	प्येवमहर्द्धि	७८	"	१५	सवधर्षये	सवधर्षये
"	"	८	द्यतनहवेतु	द्यतनाहवेतु	"	"	१	भोजनागार	भोजनागारः
"	"	८	योड्य	योड्य	"	"	७	दहय	दहय
१५	१	१७	अभाषणीय	अभाषणीय	८७	१	२७	श्वयु	श्वयु
"	"	२८	गमिष्या व्याकृति	गमिष्याव्याकृति	८८	"	५	त्राट	त्राट
१८	१	२७	चिह्नि सामायिकी	चिह्निसामायिकी	१००	७	१६	विधाननो-	विधाननो-
"	"	११	केवलशालस	केवलशालस	१०२	१	२०	स्वेदितो	स्वेदितो
"	"	१४	स सत्सु	स सत्सु	१०३	"	७	व्यापदस्तु ततो	व्यापदस्तुल्लो
"	"	२१	यन्मभयो मतिमान्	यन्मभयो मति-	"	"	४	कृणा	कृणा
				मान् स	१०४	१	२४	कूर्चं बोधस्य	कूर्चलोभस्य
२१	१	१०	मिश्रोपनीत-	मिश्रोपनीत-	"	"	२५	प्रतिसार्थन	प्रति सार्थन
२३	"	२१	अधगा	अधगा	१०५	७	१४	पतंग	पतंग
२५	१	१४	द्वेदनारक्षार्थैर्धूपैर्धूपे-	द्वेदनारक्षार्थैर्धूपै-	१०७	"	२८	निजदशन	निजदशन
			दशमप्रश्न मन्त्र	धूपयेदरक्षार्थमन्त्र	"	"	२६	प्रपीडयते	प्रपीडयते
२७	३१५.	"	दतय	दतय	१०८	"	"	यदिछिनक्या	यदिज्या
२८	"	२८	रसव्यापगोपतो	रसव्याप सपतो	११५	"	१	बन्धुगोर- शिरस्तु	बन्धुगोदशिरस्तु
३१	१	१५	पतिशान्	पतिशान्	"	"	२७	अभेते	अभेधी
"	"	२५	लपन्वा-	लपन्वा-	११७	१	१८	भञ्जति	भञ्जति
३२	"	५	निदांघ	निदांघ	"	"	२८	कुट्टिनामामि-	कुट्टिनाममि-
३८	"	२१	कर्षित	कर्षित	१२१	"	१८	प्रयनेनान्त	प्रयनेनान्त-
४०	१	८	रश्मिरेगा	रश्मिरेगा	१२३	"	६	दद्यापो	यद्यापो
४१	"	१३	बन्धन	बन्धन	१२५	"	१४	सौवीरेण	सौवीरेण
"	"	१४	निरवगन्-	निरवगन्-	"	"	१५	काश्माची	काश्माची
४३	"	२०	सबाग	सबागि	"	"	२६	विहटो	विहटो
४५	"	३	मिलटो	मिलटो	१२६	"	२८	हटन	यटन
४६	"	१७	वर्मावर्त्म-	वर्मावर्त्म-	१०११	"	८	आरभा	आरभा (यूरभ)
४७	१	२५	मरोमि-वर्मण्या	मरोमि वर्मण्या	१०११	"	३१	आरभा	आरभा
४८	२	१८	वैद्य	वैद्य	१०५६	२	१४	अमे	अमे
४८	"	६	अपुनर	अपुनर	११०५	१	११	आन	आन

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

सुश्रुत आयुर्वेद

सरण गुजराती भाषांतर साथे

सूत्रस्थान^१

अध्याय^२ १.लो

^३नमो ब्रह्मप्रजापत्यश्विचलभिद्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतिभ्यः ।

अस्मा, प्रजपति, अश्विनीकुमार, इंद्र, धन्वंतरि અને સુશ્રુત આદિ પ્રાચીન આચાર્યોને પ્રણામ કરીએ છીએ.

अथातो^४ वेदोत्पत्तिं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय ॥१॥

ઉપક્રમ

હવે^૫ શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘વેદોત્પત્તિ’^૬ એ નામના અધ્યાયનું આખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન^૭ ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.^૮ ૧

૧ જેમ સૂત્રના નાંતણાઓ દ્વારકામાં વીંટ્યા હોય છે તેમ આયુર્વેદના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સૂત્રરૂપે ભેગા કર્યા છે, તેવું સ્થાન તે સૂત્રસ્થાન.

૨ એક દિવસમાં જેટલું ભણી શકાય તેટલું લખાણ એક અધ્યાય કહેવાય છે. વિષય સહેલો હોય તો અધ્યાય મોટો હોય છે, પણ ન્યાં સમજતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે ત્યાં અધ્યાય નાનો હોય છે.

૩ મૂળ ગ્રંથમાં આ પંક્તિ નથી પાછળથી ડહને ઉમેરેલી છે.

૪ કેટલેક દેકાણે વેદોત્પત્તિ નામ અધ્યાય એમ છે.

કેટલેક દેકાણે વેદોત્પત્તિનામાધ્યાય એમ આખું પદ છે.

ડહને સુશ્રુત ઉપર ટીકા કરી છે. તે મથુરા પાસે અંકોલાના વૈદ્ય હતા. તેમણે જેજૂટ, ગયત્રાસ, ભાસ્કર, પન્નિકાકાર વગેરે ટીકાઓમાંથી લઈ સંગ્રહ કરી સરળતા માટે આ ટીકા કરી છે. આયુર્વેદોત્પત્તિ એવો અર્થ લેવાનો છે. મધ્યમપદલોપી સમાસ છે.

૫ મૂળમાં અથ શબ્દ છે, તેનો ‘હવે’ એવો અર્થ લેવાથી જણાય છે કે આની પહેલાં પણ અમુક વિષયનું આખ્યાન આપેલું છે. ટીકાકાર ‘ડહને’ તો કહે છે કે અથ એ શબ્દ કેવળ ગ્રંથારંભના મંગલાચરણ માટે જ છે.

૬ આયુર્વેદના પ્રાકૃત્ય વિષેનો.

૭ જે પુરુષ જ્ઞાનના ભંડારરૂપ હોય તેને ‘ભગવાન’ એ વિશેષણ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

૮ આ પહેલું સૂત્ર, અસલ ગ્રંથને પ્રતિસંસ્કાર આપનારા નાગાર્જુને કરેલું છે. કેઈ ગ્રંથના અંથેની શબ્દાંતરોમાં વિસ્તારથી જે ગોઠવણ કરવી તે ક્રિયાને પ્રતિસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.

અથ યત્ન મગવન્તમમરવરસ્યિગણપરિવૃત્તમા
શ્રમસ્યં કાશિરાજં દિવોદાસં ધન્વન્તરિમૌપધેનવૈત-

ધવેદનાભિષાતોપદ્રુતાન્સનાધાનપ્યનાયવદ્વિષ્ટમાનાન્
વિકોશતશ્ચ માનવાનભિમમોક્ષ્ય મનમિ નઃ પીડા
મવતિ તેષાં સુઘૈષિણાં રોગોપશ્ચમાર્થમાત્મનઃ પ્રાણયાચાર્ય
ચ પ્રજાહિતહૈતોરિણ્યુવેદં શ્રોતુમિચ્છામ હોપદિશ્યમાનં ।
અત્રાયતત્તૈદિકમામુષ્મિકં ચ શ્રેયઃ । તદ્ભયવન્તમુપપન્નાઃ
સ્મઃ શિષ્યત્વેનેતિ । તાનુવાચ મગવાન્ સ્વાગતં વઃ ।
સર્વે દ્વામીમાંસ્યા અધ્યાપ્યાશ્ચ મવન્તો વત્સાઃ ॥ ૨

શિષ્યોની પ્રાર્થના તથા ગુરુ
તરફથી અંગીકાર

દેવતાઓમાં ઉત્તમ^૧ ઋષિઓના સમૂહથી
વીટાયેલા અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેલા
કાશીરાજ^૨ દિવોદાસ^૩ કે જે 'ધન્વતરિ' એ

૧ ગુરુશિષ્યના મત્રાક્રમા પછી જૂનારાણ વાપર્યો છે,
ને વેની બાપા છે એમ મનાવે છે આધુનિક પૌરોષ
અથ નથી

૨ 'દિવોદાસ' પરંપરામાં અમૃત વાના હતા,
નથા સહ્યાના અવનારૂપ હતા તેથી તેમને 'દેવતાઓમાં
ઉત્તમ' એ વિશેષ આપ્યો છે (અર્થ) શ્રીભાગવતમાં
તો ધન્વન્તરિને વિષ્ણુના અવનારૂપ માનેતા છે

૩ નીકાર એવન કહે છે કે 'કાશીરાજ' એટલે
વારાણસી રેગના રાજા^૪ પણ શ્રીભાગવતનો નવમસ્કંધ
એના તો એમ જણાય છે કે દિવોદાસ 'કાશી' એ
નામથી ઓળખાતા એક યજ્ઞની કનિષ કુનમાં જન્મ્યા
હતા તેથી કાશીરાજ કહેવાના હતા.

કારવસ્ય કાશિસ્તુત્ત્વો રાષ્ટ્રો દીર્ઘતમ વિતા ।
ધન્વતરિર્દર્પતમ આયુર્વેદપ્રવર્તક ॥

તસ્યુન વેનુમાનસ્ય વજ્ર મીમત્સસ્તત ।
દિવોદામોયુર્નાસ્તસ્માદ પ્રતર્દનં હૃતિ રમ્યત ॥
શ્તીમે કાશ્યો મૃગ સ્વરૂદાન્વયાધિન ।

(નવમસ્કંધ, અધ્યાય ૧૭માં)

આ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે દિવોદાસ
આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા કરનારા ધન્વન્તરિ રાજાના અપોત્ર
હતા. દિવોદાસે પોતાના પરંપરાને માર્ગે આપીને

નામથી પણ ઓળખાતા હતા તેમની પાસે
જઈને ઔપધેનવ પૈતરણ, ઔરશ્ર, પૌષ્કલાનત,
કરવીધ્ય, ગોપુરરક્ષિત અને સુશ્રુત આદિ
ઋષિઓએ વિતપ્તિ કરી, કે "મહારાજ !
શારીર, માનસ અને આગંતુક વ્યાધિઓને"
લીધે અનેક પ્રકારની વેદનાઓથી તથા ધક્કાઓથી
કંઈ પામતા અને તેથી માતાપિતા આદિ અનેક
રક્ષકાવાળા છતાં પણ અનાથોની પેઠે તરફડવા
આદિ યેષ્ઠાઓ કરતા તથા ખૂબ પાડતા
માણસોને જઈને અમારા મનમાં પીડા થાય
છે. માટે એ સુખાભિલાષીઓના રોગોની
શાંતિ માટે, અમારી પણ સ્વસ્થતા ચાહુ
રાખવા માટે^૫ અને સવિધની પ્રત્યક્ષાના
પણ હિત માટે અહીં આપના મુખથી
આયુર્વેદના ઉપદેશાનું શ્રવણ કરવા ઇચ્છીએ
છીએ; કેમકે આ લોક સંબંધી ધનલાભાદિક
તથા સુખલાભાદિક કદ્યાણ અને પરલોક
સંબંધી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તથા જન્માંતરજ્ઞાનાદિક^૬

આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય અને તેથી તેમને પરદાદાનું
નામ આપવામાં આપ્યું હોય એ સમજવન છે.

૫ સુશ્રુત વિશ્વામિત્રના પુત્ર હતા જે કઈ એકવાર
સાબરે તે તેઓ ધારણ કરી લેતા, તેથી તેમનું નામ
શુનધર અથવા સારુ અથવા હરેના એમ છે.

૬ શારીર, માનસ અને આગંતુક એ ત્રણ પ્રકારના
રોગોનું વ્યાખ્યાન આ અધ્યાયના ૧૭માં વિષયમાં
આપવામાં આવ્યું છે જેનું ને કે એ સૂત્રમાં મુધા,
તૃણ વગેરે નોંધા પ્રકારના વ્યાભાવિક રોગો પણ કહ્યા
છે, તેપણુ એ રોગોની ચિકિત્સાનું આ શાસ્ત્રમાં
પ્રાધાન્ય નથી, તેથી અહીં ત્રણ પ્રકારના રોગોના
નામ આપ્યા છે કેટલીએ પ્રતોમાં 'શારીર-માનસગતુ-
સ્વાભાવિકે' એવો પણ પાઠ છે પણ ને પાઠ નીકારને
સમજ નથી.

૬ 'આ મન પ્રાણયાયાર્ય' એનો આ અર્થ નીકાર
કરના વખત પ્રમાણે વખતો છે. 'અમારી આહવિષક
ચાનસને માટે' એવો અર્થ પણ કરી શકાય છે.

૭ તાવ હોય અને તાવમાં લધન ચાનુ હોય તો
માણસ બાનમાં જ મરે, જેથી બીજા જન્મે પણ પૂર્વ
જન્મનું જ્ઞાન રહે, તે જન્માંતરજ્ઞાન કહેવાય.

કદ્યાણુ આયુર્વેદના જ્ઞાનને આધીન છે. આ કારણથી અમે શિષ્યો બનીને આપની પાસે આવ્યા છીએ.” ભગવાન ધન્વંતરિ બોલ્યા: ‘તમે ભલે આવ્યા. પુત્રો! તમારી ભતિ વગેરેની ચોખ્ખતા સુપ્રસિદ્ધ હોવાને લીધે તે વિષયમાં કશો વિચાર કરવો પડે એમ નથી, તેથી તમે અધ્યયનના અધિકારી છો.’ ૨

इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेद-
स्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च
कृतवान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायुष्टमल्पमेधस्त्वंचाव-
लोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥

તથા ॥ શલ્યં શાલક્યં કાયચિકિત્સા
ભૂતવિદ્યા કૌમારભૃત્યમગદતન્ત્રં રસાયનતન્ત્રં વાજી-
કરણતન્ત્રમિતિ ॥૩॥

આયુર્વેદનો વિસ્તાર અને આઠ
અંગોમાં સંક્ષેપ

આ જગતમાં આયુર્વેદ કે જે અથર્વ-
વેદનું ઉપાંગ^૧ છે, તેને બ્રહ્માએ લોકસૃષ્ટિની
પહેલાં જ એક લાખ શ્લોકોના એક હજાર
અધ્યાયોમાં ગોઠવીને પ્રકટ કર્યો હતો; પણ
પાછળથી તેમણે જ માણસોને અલ્પ આયુષ્ય-
વાળા તથા અલ્પ બુદ્ધિવાળા જોઈને છેવટ તે
આયુર્વેદને બુદ્ધિબુદ્ધિ આઠ વિભાગોમાં ગોઠવી
નાખ્યો. એ આઠ વિભાગોનાં અનુક્રમથી
શલ્ય, શાલાક્ય, કાયચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા,
કૌમારભૃત્ય, અગદતન્ત્ર, રસાયનતન્ત્ર અને
વાજીકરણતન્ત્ર એ આઠ નામો છે. ૩

૧ જેમ દેહનાં હાથ, પગ વગેરે ઉપાંગો કહેવાય છે
અને માથાં વગેરે અંગો કહેવાય છે, તેમ અથર્વવેદનું
વૈદ્યકશાસ્ત્ર ઉપાંગ કહેવાય છે અને શિક્ષા, કલ્પ તથા
વ્યાકરણ વગેરે અંગો કહેવાય છે. કાયચિકિત્સા ચરકમાં
પ્રધાન છે, તેથી ત્યાં ઋગ્વેદનો ઉપાંગ દર્શાવ્યો છે.
શલ્યનંત્ર અથર્વવેદમાં છે, બ્યારે કાયચિકિત્સા ઋગ્વેદમાં
છે. બ્યાં ક્રિયા છે, શસ્ત્રાદિ વાપરવાનાં છે, ત્યાં અથર્વ-
વેદનો ભાગ સમજવાનો છે.

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः ।

તત્ર શલ્યં નામ વિવિધતૃણકાષ્ટપાપાણપાં-
શુલોહલોષ્ઠાસ્થિવાલનસ્પૃયાસ્રાવાન્તર્ગર્ભશલ્યોદ્ધરણાર્થ
યન્ત્રશસ્ત્રક્ષારાગ્નિપ્રણિધાનવ્રણવિનિશ્ચયાર્થ ચ ॥૪॥

આયુર્વેદના અંગનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ

પણ વગેરેની અંદર રહેલાં અનેક ભતનાં
ખડ, કાષ્ટ, પથરા, રજ, લોઢાં, દેડાં, હાડકાં,
વાળ, નખ અને પરનો આવને કાઢવાનાં;
ગૂંચવાયલા ગર્ભરૂપ શલ્યને કાઢવાનાં યંત્ર
દાખલ કરવાનાં, શસ્ત્રો દાખલ કરવાનાં, ક્ષાર
મૂકવાનાં, ડામ દેવાનાં અને વ્રણોના નિશ્ચયો
કરવાનાં પ્રકારો જણાવવા માટે જે વિભાગ છે
તે શલ્ય^૨ કહેવાય છે. ૪

શાલાક્યં નામ ઝર્ફજઞ્ઞગતાનાં રોગાણાં શ્રવણ-
નયનવદનધ્રાણાદિસંશ્રિતાનાં વ્યાધીનામુપશમનાર્થ ॥૫

કંઠના મૂળથી અથવા હાંસીથી ઉપર
થયેલા એટલે કાન, નેત્ર, મુખ અને નાસિકા
ઇલાદિમાં થયેલા વ્યાધિઓને શાંત કરવા માટે
જે વિભાગ છે તે શાલાક્ય^૩ કહેવાય છે. ૫

કાયચિકિત્સા નામ સર્વાઙ્ગસંસ્થાનાં વ્યાધીનાં
જ્વરાતીસારરક્તપિત્તશોષોન્માદાપસ્મારકુષ્મંદાદીનામુ-
પશમનાર્થ ॥ ૬ ॥

સર્વ અંગમાં ગતિ કરનારા જ્વર, અતિ-
સાર,^૪ રક્તપિત્ત, શોષ, ઉન્માદ, અપરમાર, ટાઢ
તથા પ્રમેહ વગેરે રોગોને શાંત કરવા માટે જે
વિભાગ છે તે કાયચિકિત્સા^૫ કહેવાય છે. ૬

૧ કાંટા વગેરે પદાર્થ અથવા બીજાં પણ જે કાંઈ
પદાર્થ શરીરની અંદર સાક્ષતો હોય તે પણ શલ્ય
કહેવાય છે. એ શલ્યને ટાળવાના પ્રકારો જણાવવા
માટે જે શાસ્ત્ર તે પણ શલ્ય કહેવાય છે.

૨ આમાં શલાકાક્યંત્રોનું કામ મુખ્ય છે. તેથી
‘શલાકાક્ય’ નામ આપ્યું છે.

૩ અહીં અતિસાર શબ્દ અસહ્ય પાકમાં નથી
એમ ઉદ્ધન કહે છે.

૪ કાપ - એટલે દોષો, ધાતુઓ તથા મળોનાં

મૂતવિદ્યા નામ દેવાસુરગન્ધર્વયક્ષરક્ષ પિતૃ
પિશાચનાગગ્રહોપસૃષ્ટચેતસા શાન્તિકર્મપલિહરણાદિ-
ગ્રહોપશમનાર્થ ॥ ૭ ॥

દેવ, અસુર, ગન્ધર્વ, યક્ષ, ગાક્ષસ, પિતૃ
પિશાચ અને નાગના વગગાડથી જેઓનું
ચિત્ત દુષ્કિત થઈ ગયું હોય તેઓના ઉપર કહેના
વગગાડને શાન્તિકર્મથી તથા અવિદાન વગેરેથી
શાન્ત કરવા માટે જે વિભાગ છે તે ભૂતવિદ્યા^૧
કહેવાય છે ૭

કોમારમૃત્યુ નામ કુમારભરણધારીક્ષીરદોષ-
સંશોધનાર્થ દુષ્ટસ્તન્યગ્રહસમુત્થાનાં ચ વ્યાધિનામુ-
પશમનાર્થ ॥ ૮ ॥

આયઠોના ભગ્ન-પોષણ માટે વગગાડનારી
દાડોઓના દૂધને સારું કરવા માટે અને અગભ
ધાવણથી ઉત્પન્ન થયેના અથવા બાનગ્રહોના
વગગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને શાન્ત કરવા
માટે જે વિભાગ છે તે કૌમારમૃત્યુ કહેવાય છે

અગદતન્ત્ર નામ સર્પકીટલતાવૃશ્ચિકમૂષિકાદિ
દુષ્ટવિષવ્યજ્જનાર્થ વિવિધવિષમયોગવિવેકપ્રહતોપશમ-
નાર્થ ॥ ૯ ॥

અર્પ, એળ વગેરે છીડા, ઝેરી કોળિયા,
વીછી કે ઉદર વગેરે કાઈ પ્રાણી કરડી ગયેન
હોય પણ તેઓમાથી 'કાણુ કરડી ગયેન છે'
એવી ખબર ન પડી હોય, સામે તેઓના ઝેરની
પરીક્ષા કરવા માટે અને અનેક પ્રકારના
વિષોથી અથવા સંયોગી વિષોથી^૨ દુષ્ટી

મધાનગ્રા રહેનારા રોગોની અથવા મધ એગેને બદલાવિન
પામી રહેનારા રોગોની જે ચિત્તિ આ ત મધચિત્તિ આ
(હન)

૧ ભૂતના આવેશને દૂર કરવા માટે જે વિદ્યા ત
ભૂતવિદ્યા ઉત્તરતન્ત્રમા અપમારન નથી હોવાને
બનવિદ્યામા દાખલ થયા હ તનુ રણ એ ક કે
તેઓની ચિત્તિ મૂતવેશની ચિત્તિ જેવી હ તથા
ચિદિત્તમા પણ ભૂતવેશની ચિદિત્તમાને મળી હ ભૂત
એગ બદલાવી નહિ મનના રોગો

૨ મધ તથા ધીનુ અમનારો મિશ્રણ થયુ હોય તા

થયેનાઓની ખીડાને શાન્ત કરવા માટે જે
વિભાગ છે, તે અગદતન્ત્ર^૩ કહેવાય છે ૯

રસાયનતન્ત્ર નામ વય સ્થાપનમાયુર્મેધાવલ્કર
રોગપહરણસમર્થ ચ ॥ ૧૦ ॥

બાળા વખત સુધી યૌવનને તથા તેની
શક્તિને ટકાવી રાખવાના, આયુષ્યને વધારવાના,
બુદ્ધિને વધારવાના, બળને વધારવાના અને
રોગોને અસત દૂર કરવાના દૈઃ પ્રકારે બાળા
વત્રા માટે જે વિભાગ છે તે રસાયનતન્ત્ર^૪
કહેવાય છે ૧૦

વાઙીકરણતન્ત્ર નામ અલ્પદુષ્ટવિશુષ્ક^૫ ક્ષીણરોત
સામાપ્યાયનપ્રસાદોષચયજનનનિમિત્તપ્રહર્ષજનનાર્થ ચ ॥

૧૧ ॥

એઓનું વીર્ય^૬ પ્રતૃતિથી જે અર્પ હોય
તેઓના વીર્યને વધારવાના, અગડેના વીર્યવાળા
ઓના વીર્યને શુદ્ધ કરવાના, માદકાદિક પદાર્થોના
સેવનથી કે અતિઝીસગાદિકથી સુકાઈ
ગયેલા વીર્યવાળાઓના વીર્યને સારું કરવાના,^૭
અથવા પચીશ વર્ષથી ઓછી ઉંમર હોવાને
લીધે અર્પવીર્યવાળાઓના વીર્યને વધારવાના,
આધેડ અવસ્થા હોવાને લીધે ક્ષીણ થયેના
વીર્યવાળાઓના વીર્યને પ્રથમના જેવી સ્થિતિ
આપવાના, વૃદ્ધ અવસ્થા હોવાથી સુકાયેલા
વીર્યવાળાઓના વીર્યને વધારવાના અને રવરથ
પુરુષોને ઝીસગમ્મા પ્રદર્ષ^૮ ઉત્પન્ન કરી દેવાના

મરાગીરિ થાત આ તમાએ બીજા પગ મરાગીરિ
આ યથાનતા ૨૦મા અધ્યાયમા મેદવામા આવર
ક પચનાના ૮મા અધ્યાયનો ૭મો તથા ૮મો વિત
પણ વાના

૩ અગ એગેને વિર ટાગરનો ઉપાય તનુ તન્
ત અગદતન્ત્ર

૪ રસ રમાદિકને શુદ્ધિ આપવાનુ અથવા રમ
વીષ તથા વિષામા આદિને રિશેર મેળવવાનુ સાધન

૫ મિનકુલ વીષ ન હોય તો તને નવ બનાવી
શકાય હ એવ આ ગ્રંથમા દર્શાવેલુ ૭

૬ મારુ કરવાના-એણુ કરવાને

પ્રકારે જણાવવાને માટે જે વિભાગ છે તે વાજકરણતંત્ર^૧ કહેવાય છે.

આયુર્વેદ આ આઠ અંગોવાળો હોવાથી અષ્ટાંગ કહેવાય છે. ૧૧

अत्र कस्मै किमुच्यतामिति । ते ऊचुः । अस्माकं सर्वेषामेव शल्यज्ञानमूलं कृत्वोपदिशतु भगवानिति । स उवाचैवमस्त्विति । ते ऊचुर्भूयोऽपि भगवन्तं । अस्माकमेकમतीનાં મતમભિસમીક્ષ્ય સુશ્રુતો ભગવન્તં પ્રક્ષયતિ । અસ્મૈ ચોપદિશ્યમાનં વયમપ્યુ-પધારયિष्याમઃ । સ હોવાચૈવમસ્ત્વિતિ ॥ ૧૨ ॥

આ આઠ અંગોમાંથી કયા અંગનો તમારા-માંથી કોને ઉપદેશ કરવો તે કહો. ઋષિઓ બોલ્યા કે 'આપ શલ્યજ્ઞાનને મૂલરૂપ કરીને અમોને સર્વને સર્વ અંગનો ઉપદેશ કરો.' ધન્વંતરિ બોલ્યા કે 'બહુ સારું.' ફરી પણ તે શિષ્ય થઈ આવેલા ઋષિઓએ ધન્વંતરિને કહ્યું કે 'અમો સર્વે એકમત થઈને અમારો અભિપ્રાય સુશ્રુતને જણાવીશું એટલે સુશ્રુત અમારા અભિપ્રાય ઉપર ધ્યાન રાખીને આપને પૂછશે. આપ સુશ્રુતને જે જે ઉપદેશ કરશે તે તે ઉપદેશને અમો પણ હૃદયમાં ધારી લઈશું.' ધન્વંતરિ બોલ્યા: 'ત્યારે એમ થવા લો.' એમ કહી ભાષણ કરવા લાગ્યા. ૧૨

वत्स सुश्रुत ! इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याधु-पसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वास्थ्यस्य रक्षणं च । आयुरस्मिन्विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः ॥

આયુર્વેદનું પ્રયોજન તથા અર્થ

વત્સ સુશ્રુત! જેઓ વ્યાધિથી^૨ દુઃખી થતા હોય તેઓનો વ્યાધિથી છુટકારો થાય અને

૧ પુરૂષ જેથી સ્ત્રીઅંગમાં વાજ એટલે ઘોડાના જેવા સામર્થ્યવાળો તથા વીર્યવાળો અને તે વાજકરણ.

૨ હુષ થયેલા વાતાદિ દોષોને, તેઓનાં કાર્યોરૂપ જ્વરાદિ ક્લેશોને અને સંસાર આપનારા રાગદ્વેષાદિકને પણ આ વ્યાધિ શબ્દ લાગુ પડે છે.

સ્વસ્થનું રક્ષણ થાય એ પ્રયોજન છે.^૩ જેમાં આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અથવા જેથી માણસ આયુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે^૪ તે આયુર્વેદ. એ આયુર્વેદ^૫ શબ્દનો અર્થ છે. ૧૩

तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानैरविरु-द्धमुच्यमानमुपधारय । एतद्धचङ्गं प्रथमं प्रागभिधात-व्रणसंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तो ! नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भचां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यं । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति । अष्टास्वपि चायुर्वेदतन्त्रे-ष्वेतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणाद्यन्त्रशस्त्रक्षाराग्नि-प्रणिधानात्सर्वतन्त्रसामान्याच्च । तदिदं शाश्वतं^६ पुण्यं स्वर्ग्यं यज्ञस्यमायुष्यं वृत्तिकरंचेति ॥ १४ ॥

શલ્ય પ્રથમ અંગ હોવાનું કારણ

શલ્ય કે જે આયુર્વેદનાં આઠ અંગોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે પ્રથમ છે તેનું આગમ,^૭ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને ઉપમાન એ ચારે પ્રમાણોથી

૩ યાખ્યાવ્યાધિથી રક્ષણરૂપ અને રસાયણથી આયુષ્યનો વધારો કરવારૂપ જે બીજાં પ્રયોજનો છે, તેઓનો પણ આ પ્રયોજનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. કારણકે સાધ્યવ્યાધિની અને યાખ્યાવ્યાધિની ચિકિત્સા એક જ છે; અને રસાયનથી આયુષ્યનો વધારો સ્વસ્થતા રક્ષણમાં આવી જાય છે. અથવા મૂળમાં જે 'ચ' શબ્દ છે તેથી આ પ્રયોજનોનું પણ ગ્રહણ કરી લેવું. (હ્રીન.)

૪ પમાય છે.

૫ 'વેદ' એ શબ્દમાં વિદ્ વિચારણે, અને વિદ્વત્ લામે એ બે ધાતુઓના અર્થોનો ઉપયોગ કર્યો છે. (ઉત્તરતંત્રના ૬૫મા અધ્યાયનો ૭૬૦ વિષય જુઓ.)

૬ શાશ્વત છે. આયુર્વેદ નાશ પામતો નથી. તેમ મુદારોવધારો પણ મોગતો નથી.

૭ આગમ એટલે વેદ તથા આપલોકોનાં શાસ્ત્ર. આ પ્રમાણને સર્વ પ્રમાણોથી ઉદ્દૃષ્ટ ગણીને પહેલું લખ્યું છે.

૮ ધુમાડો નીકળતો જળાય ત્યાં અગ્નિ છે જ એ અનુમાન થયું.

૯ મસુરની ઢાળ જેવા ઢાણા નીકળે તો મસુરિકોનો

અવિરુદ્ધ એટલે એ ચારે પ્રમાણેથી તે સિદ્ધ થાય' એવું વ્યાખ્યાન આપુ છું તે સાબળો. સ્પષ્ટિમા શારીરવ્યાધિઓની ઉત્પત્તિની પહેલા દેવતાઓના અને દૈત્યોના સંગ્રામમાં શમાદિકના અભિધાતોથી જે મણો ઉત્પન્ન થયા હતા તેઓ શયતનના કક્ષા પ્રમાણેના ઉપચારો કરવાથી રક્ષાયા હતા તેથી અને યજ્ઞનું કષાઈ ગયેલું માથું પણ શયતનના કક્ષા પ્રમાણે કરવાથી સધાયું હતું તેથી આ શયતન આયુર્વેદના આડે અગોમા શ્રેષ્ઠ છે અને શ્રેષ્ઠ હોવાને લીધે આડે અગોમા પહેલું ગણાય છે વૃદ્ધ લોકોની પર પરાથી સાબળતા આવ્યા છીએ, કે જ્યારે રૂદ્રે યજ્ઞનું માથું કાપી નાખ્યું, ત્યારે દેવતાઓએ અશ્વિનીકુમારો પાસે જઈને કહ્યું કે 'તમે યજ્ઞનું માથું સાધી આપો તો અમે તમોને આપણામા (દેવતાઓમા) અતિ ઉત્તમ ગણીએ' અશ્વિનીકુમારોએ માથું સાંધી આપવાનો સ્વીકાર કરતા દેવતાઓએ ઇંદ્રને પ્રસન્ન કરી અશ્વિની કુમારોને યજ્ઞમા ભાગ મળવાની ઇંદ્રની મજૂરી મેળવી આપી, અને અશ્વિનીકુમારોએ યજ્ઞનું

રોગ સમજવો. આજુ પહોડ જેવું ચોટેતું ચિર ગૂંમ હોય તો અણુ પ્રેવાય અહીં ઉપમા ઉપરથી જાન થાય છે

૧૨૦ માં નામેડ યજ્ઞનું માથું અશ્વિનીકુમારોએ સાંધુ હતું કલ્યાદિ પ્રધાનો પુરાણાદિકમા આવે છે તેથી આ તત્ત્વ વ્યાગમથી સિદ્ધ છે સ્વર્ણી સામે જોવાથી તથા નાખતી અને સુતરની વાડ ધાત્વાથી છીક આવે કલ્યાદિક આ તત્ત્વની વાતા પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે (ઉત્તરતત્ત્વના પૃથ્વીમા અધ્યાયનો ૨૪મો વિષય જુઓ) શલ્યના ખરા ઠેકાણેનો પત્તો ન મળતો હોય સારે ચામડીને માગી વગેરેથી યોગી જોના ન્યા રનાશ જોવામા આવે તો અથવા ઘીથી ખરડી જોના ન્યા ઘી પીગમી નય તો શલ્ય છે એમ સમજવું ઇલાદિ અનમોનો પણ આ તત્ત્વની સિદ્ધિ કરે છે (આ આનના ૨૬મા અધ્યાયનો ૫મો વિષય જુઓ) 'મસ અડ્ડ જેવો થાય' ઇલાદિમા ઉપમાનોથી પણ સિદ્ધિ થાય છે (નિવાન ચાનના ૧૩મા અધ્યાયનો ૩૩મો વિષય જુઓ) ૨ વૈદના સર્વોત્તમ ધધાને અપિચારથી 'અધમ

માથું સાંધી લીધું આયુર્વેદનાં આડે તત્ત્વોમાં આ શયતન તત્ત્વ શ્રેષ્ઠ માનનામાં આવેલું છે, કારણ કે આ તત્ત્વ બીજા સાત તત્ત્વોની પક્તિમાં હોવા ઉપગત યત્ન, શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિના ઉપયોગથી બીજા તત્ત્વોના કરતા ભારે ઝડપથી કાર્ય સિદ્ધ કરી આપે છે તથા સર્વ તત્ત્વોમા અનુસૂત છે આથી આ તત્ત્વ બહુ પ્રાચીન છે, પવિત્ર છે, સ્વર્ગ આપનાર છે, શ્રીર્ત આપનાર છે, આયુષ્યનું હિત કરનાર છે અને જીવિકા આપનાર છે ૧૪

મહા પ્રોવાચ તત્ત્વ પ્રજાપતિરધિજગે તસ્માદશ્વિ નાવશ્વિયામિન્દ્રાદિદેવો જરાજ્ઞાન્યુદ્ધરોડમરણા શલ્યાક્ષમક્ષેરપરેસ્વેત પ્રાપ્તોડસ્મિ ગા' મૂયદ્ધોપદેહુ ॥

મવતિ પાત્ર ॥

અહિ ધન્યન્તરિતદિદેવો જરાજ્ઞાન્યુદ્ધરોડમરણા શલ્યાક્ષમક્ષેરપરેસ્વેત પ્રાપ્તોડસ્મિ ગા' મૂયદ્ધોપદેહુ ॥

આયુર્વેદના પૃથ્વી ઉપર આવવાની ગુરુપરંપરા

આ આયુર્વેદને પ્રથમ બ્રહ્માએ પ્રકાશિત કર્યો હતો બ્રહ્મા પાસેથી પ્રજાપતિ ભણ્યા હતા પ્રજાપતિ પાસે અશ્વિનીકુમારો ભણ્યા હતા, અશ્વિનીકુમારો પાસે ઇંદ્ર ભણ્યા હતા, ઇંદ્ર પાસે હું ભણ્યો છું અને હું તમો કે જ્યો અર્ધી' યઈ આવ્યા છો તેઓને પ્રજાઓના હિતને માટે ભણાવવાનું યોગ્ય ધારુ છું

આ વિપથના મોકમા ભગવાન ધન્ય તરિએ સ્વયંબધી કહ્યું છે કે 'હું વિષ્ણુના અવતાર છે એમ સમજીને દેવતાઓએ પ્રથમ અશ્વિનીકુમારો યજ્ઞના ભાગથી બહિષ્કૃત મ્યાં હતા પણ પાછળથી યજ્ઞનું માથું સાધવાની મરજ પ વાથી ભાગ આપવાનો દગમ કર્યો અને વૈદના ધધાને સર્વોત્તમ માન્યો

૩ એસડિયા ઉપરાત આપી વસ્તુ વધારાની છે ૪ સમગ્ર દેશોના માણસોને યોગ એકતા હિલના માણસા માટે જ નહિ

૫ પ્રતિભરકાર કરનાર નાગાર્જુન ધન્યવરિના અસન મોખેને અહીં દાખલ કરે છે

૩૫ ધન્વંતરિ ઠે જણે દેવતાઓનાં જરા, રાગો અને મરણોને ટાળ્યાં હતાં તે જ બીજાં સઘળાં 'અંગોથી સંયુક્ત શબ્દરૂપ અંગને ઉપદેશ કરવા માટે અહીં ફરીવાર અવતાર ધરી પૃથ્વીમાં આવેલો છું.' ૧૫

અસ્મિન્ શાસ્ત્રે પञ्चમહાભૂતશરીરિસમવાયઃ પુરુષ इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्माल्लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरો जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भૂयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजो-
ક્ષિજ્જરાયુજસંજ્ઞઃ । તત્ર પુરુષઃ પ્રધાનં તસ્યોપકરણ-
મન્યત્ । તસ્માત્પુરુષોઽધિષ્ઠાનં ॥ ૧૬ ॥

પુરુષ

આયુર્વેદમાં રહેલી ક્રિયાઓનો આશ્રય (આયુર્વેદની ક્રિયાઓ કાને લાગુ પડે છે?)

- આ શાસ્ત્રમાં પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો અને જીવ મળીને જ મનુષ્યશરીર થયેલું છે તે પુરુષ કહેવાય છે અને તે પુરુષમાં સઘળી ક્રિયાઓ લાગુ પાડવામાં આવે છે, માટે તે પુરુષ આશ્રય (અધિષ્ઠાન) છે. (આ સઘળો આયુર્વેદ જીવતા મનુષ્યશરીર માટે જ છે.) કારણ કે સ્થાવર અને જંગમ એ રીતે લોક એ પ્રકારના છે અને તે બંને પ્રકારના લોક આગ્નેય અને સૌમ્ય (અગ્નિમય અને ચંદ્રમય) છે. લોકમાં ઉષ્ણ અને શીત એ બે ગુણો જ ધણા જોવામાં આવે છે, તેથી લોકને અગ્નિચંદ્રાત્મક^૨ કહેવો યોગ્ય છે. અથવા સર્વ લોક પૃથ્વી આદિ પંચભૂતમય છે તેથી તેને પંચાત્મક કહીએ તો પણ ખોટું નથી. એ લોકમાં પ્રાણીઓ સ્વેદન,^૩

અંડન, ઉદ્બલિજ અને જરાયુજ એ રીતે ચાર પ્રકારનાં છે.^૪ આ સ્થાવર-જંગમાત્મક લોકમાં જીવતું મનુષ્યશરીર કે જ પુરુષ કહેવાય છે તે સુખ્ય છે અને બાકીનું જ કાંઈ છે તે સઘળું મનુષ્યશરીરના સુખના સાધનરૂપ છે, તેથી મનુષ્યશરીર આયુર્વેદમાં કહેલી સઘળી ક્રિયાઓના આશ્રયરૂપ છે.^૫ ૧૬

તદુઃખસંયોગા વ્યાધય इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधा आगन्तवः शरीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषा-
માગન્તવોઽધિષ્ઠાતનિમિત્તાઃ શરીરાસ્ત્વન્નપાનમૂલા વાત-
પિત્તકફશોણિતસન્નિપાતવૈષમ્યનિમિત્તાઃ । માનસાસ્તુ
ક્રોધશોકમયહર્ષવિપાદેર્ષ્યામ્યસૂયાદૈન્યમાત્સર્યલોભ-
કામપ્રમૃતય इच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः
क्षुत्पिपासाजरामृत्यુनिद्रાપ્રમૃતયઃ ત એતે મનઃશરીરા-
ધિષ્ઠાનાઃ ॥ ૧૭ ॥

વ્યાધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ

જોવાની પ્રાપ્તિથી અથવા જોવાના હોવાથી ઉપર કહેલા પુરુષને દુઃખ થાય છે તેઓ વ્યાધિઓ કહેવાય છે. એ વ્યાધિઓ આગંતુ,^૬ શારીર, માનસ અને સ્વાભાવિક એ રીતે ચાર પ્રકારના છે. જોવા અભિધાતરૂપ એટલે શસ્ત્રા-
દિકના પ્રહારરૂપ કારણથી થાય છે તે આગંતુ^૭ વ્યાધિઓ કહેવાય છે. જે વ્યાધિઓ અન્નપાનની

પ્રથમ ગણ્યા છે.

૪ પૃથ્વીના અથવા શરીરના બાકી જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ સ્વેદન, જે પ્રાણીઓ ઈંડામાંથી થાય છે તેઓ અંડન, જેઓ ગર્ભાશયથી-આરથી થાય છે તેઓ જરાયુજ અને જેઓ ધરતીને ફાડીને ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ ઉદ્બલિજ કહેવાય છે.

૫ આથી સૂચવ્યું છે કે મનુષ્યશરીર માટે જ બીજા સઘળા પદાર્થો છે, માટે મનુષ્યના સુખને માટે આયુર્વેદમાં કલા પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થનો ઉપયોગ કરાવવામાં કશો બાધ નથી.

૬ આગંતુ વ્યાધિઓ શારીર-વ્યાધિઓની પહેલાં ઉત્પન્ન થયા છે માટે તેઓને પ્રથમ ગણ્યા છે.

૭ વાદ્ય આદિના પ્રહાર વગેરેથી થતાં દુઃખો પણ આગંતુઓમાં જ ગણાય છે.

૧ બીજાં સઘળાં એટલે શલ્યતંત્ર ઉપરાંત કાય-ચક્રિત્સા વગેરે. શલ્યતંત્ર પ્રધાન છે.

૨ ધણું કરીને જગતમાં શીત અને ઉષ્ણ એ બે રાશિઓ શિવાય ત્રીજી કાંઈ પણ દ્રવ્યનો રાશિ નથી.

૩ ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓમાં સ્વેદ (બાક-ગરમી) વિના કાંઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી તેથી, સ્વેદનને

વિષમતા૩૫^૧ મૂળને લીધે વાત, પિત્ત, કફ, રુધિર^૨ અને સત્ત્વિપાત એઓની વિષમતાથી^૩ થાય છે તેઓ શારીર વ્યાધિઓ કહેવાય છે. ક્રોધ, શોક, ભય, હર્ષ, ગ્લાનિ, ઈર્ષ્યા,^૪ અભ્યમૂયા દીનતા,^૫ મત્સર, લોભ અને કામ ઇત્યાદિક વિકારો કે જેઓ ઇચ્છાના બેદોથી અને દ્રેષ્ટતા બેદોથી થાય^૬ છે, તેઓ માનસ વ્યાધિઓ કહેવાય છે. બૂખ, તરશ, જગ, મૃત્યુ અને નિદ્રા વગેરે ભાવો સ્વાભાવિક વ્યાધિઓ કહેવાય^૭ છે આ વ્યાધિઓ મનમા તથા શરીરમાં થાય^૮ છે ૧૭

૧ પ્રાણીનાં ગાત્રો વગેરેની અને વિશેષની વિષમતાનો પશુ આમાં સમાવેશ સમજ લેવો

૨ જે કે રુધિર નાનથી પણ દૂષિત છે, તે પાતળ ગાત્રોની પક્ષિમાં ગળ્યું છે, તેનું ગરબું એ ૭ કે આ શબ્દગતમાં નહીં પદ્ધતિ ૭ અને નજીમાં ઇચ્છાની આર રુધિર પ્રધાન છે

૩ વાતપૂર્વગતના આદિ વ્યાધિઓ ઉપરથી વાતાગ્નિની વિષમતા જણાય છે

૪ પરાજ મપતિ બેદોથી અસહનતા

૫ પરાયા યુગોમાં દોષોનું આરોપણ

૬ હર્ષ, ગ્લાનિ, દીનતા, લોભ તથા લોભ વગેરે વિકારો ઇચ્છાના બેદોથી થાય છે અને ક્રોધ, ભય, ગ્લાનિ, ઈર્ષ્યા, અભ્યમૂયા તથા મત્સર આદિ વિચારો દીનતા બેદોથી થાય છે

૭ બૂખ તથા તરશ વગેરે વ્યાધિઓ સદા શરીરના સ્વાભાવથી થાય છે પણ કોઈ વખતે દોષોથી પણ થાય છે જેમ કે પિત્તની વૃદ્ધિ થવા અને કફની ક્ષીણતા થવા બરમક અગ્નિથી જે બૂખ વાગે છે તે દોષગત્ત્ય છે, માટે તેના પ્રતીકાર કરવો જે આ તરશ કે નિદ્રા પણ જ્યારે દોષોથી થાય છે, સારે નેઓનો પ્રતીકાર કરવો જેઓમાં જરા પણ જ્યારે આકાંક્ષા થાય સારે દોષગત્ત્ય મનમને તેના પ્રતીકાર કરવો જેઓમાં જે કે બૂખ, તરશ અને જરા સ્વાભાવિક હોય તે પણ પિત્તગત્ત્ય છે અને સ્વાભાવિક નિદ્રા પણ કફગત્ત્ય છે, તે પણ તે અપદોથી થયેની દોષાને લીધે દોષગત્ત્ય ગણાવી નથી

૮ કોષ વગેરે વ્યાધિઓ મનમાં, જરા વગેરે વ્યાધિઓ શરીરમાં અને અપગ્રમર વગેરે વ્યાધિઓ મનમાં તથા શરીરમાં બન્નેમાં થાય છે માનસવ્યાધિઓ પ્રથમ મનને અને પછી શરીરને પીડે છે અને

તેમાં સશોધનસશમનાહારાચારાઃ સમ્યક્પ્રસુક્ત-નિગ્રહેતવઃ ॥ ૧૮ ॥

વ્યાધિઓ ટાળવાની સામાન્ય ક્રિયાઓ

સશોધન,^૧ સશમન^૨ આહાર^૩ અને આચાર^૪ એ ક્રિયાઓ કહેવાય છે આ ક્રિયાઓનો ખારી રીતે વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક પ્રયોગ કરવામાં આવે, તે તે ક્રિયાઓ વ્યાધિઓનો નિગ્રહ કરે છે ૧૮

પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો ષલવર્ણોજસાં ચ સપ્તસુ સેષ્ણાયત્તો રસા. પુનર્દ્રવ્યાગ્રયા. । દ્રવ્યાણિ પુનરોપધયસ્તા દ્વિવિધાઃ સ્થાવરા જહ્નમાશ્ચ । તાસાં સ્થાવરાશ્ચતુર્વિધાઃ । વનસ્પતયો વૃક્ષા વૌરુધ ઓપધય ઇતિ । તાસ્વપુષ્પાઃ ફલવન્તોવનસ્પતયઃ । પુષ્પફલવન્તો વૃક્ષા* । પ્રતાનવલ્લઃ સ્તમ્બિન્યશ્ચ વૌરુધ. । ફલ પાકનિષ્ઠા ઓપધય ઇતિ । જહ્નમાઃ સ્તલ્પિ ચતુર્વિધાઃ જરાયુજાઽજ્ઞસ્વદેજોદ્વિજ્ઞાઃ । તપ્ત પશુમનુષ્યવ્યાલા દયો જરાયુજાઃ । સ્વગર્ભસરીસૃપપ્રમૃતયોઽજ્ઞજ્ઞાઃ । કૃમિકોટિપીલીકાપ્રમૃતયઃ સ્વેદજાઃ । ફ્રોગોપમગ્ન* કપ્રમૃતય ઉદ્વિજ્ઞાઃ ॥ તત્ર સ્થાવરેભ્યસ્ત્વક્ષત્રપુષ્પ* ફલમૂલકન્દનિર્યાસસ્વરસાદયઃ પ્રયોજનવન્તો જહ્નમે* ભ્યશ્વમેનલ્હરોમરુકધિરાદયઃ ॥ પાર્થિવાઃ સુવર્ણરત્નતમણિ* સુકામન*શિલામૃતકપાલાદયઃ ॥

શરીરવ્યાધિઓ પ્રથમ શરીરને અને પછી મનને પીડે છે એક અદિરાશ્રય અને બીજું અભ્યનરાશ્રય એમ મંગોધન જે પ્રકારનું ૭ નામ, ક્ષાર તથા લેપ વગેરે અદિરાશ્રય અને વમન તથા વિરચન વગેરે અભ્યનરાશ્રય કહેવાય છે

૧૦ દોષોને બહાર કાઢે નહિ તથા વધાર પણ નહિ પરંતુ સમગ્નિનિશાળા કરે તે મશમન કહેવાય છે લેપ તથા ચેચન વગેરે અદિરાશ્રય અને પાચન તથા રસાયન વગેરે અભ્યનરાશ્રય સશમન છે જે દોષોને બહાર કાઢે નહિ અને અગર ને અગર ઓઠા કરે તે મશમન

૧૧ બદન વગેરે ચારે પ્રકારના આહારના દોષપ્રશમન, પાદિપ્રશમન અને આગ્રહ્યરૂપિતકર એના નહીં બેદ છે

૧૨ કાપાની, વાળીની તથા મનની ક્રિયાઓ

ઔષધિઓનું સામાન્ય નિરૂપણ

જ આહાર છે તે પ્રાણીઓના મૂળ સમાન છે અને પ્રાણીઓના બળના, વર્ણના તથા જોજના^૧ પણ મૂળરૂપ છે. એ આહાર છ રસોને^૨ આધીન છે અને એ રસો દ્રવ્યોમાં રહેલા છે. જ દ્રવ્યો છે તે જ ઔષધિઓ છે. એ ઔષધિઓ સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારની છે. તેઓમાં સ્થાવર ઔષધિઓના વનસ્પતિ, વૃક્ષ, વીરુધ્ અને ઔષધિ એ ચાર ભેદ છે. જઓમાં પુષ્પો નહિ થતાં ફળો લાગે છે, તેઓ (વડ તથા પીપળા વગેરે) વનસ્પતિ કહેવાય છે. જઓમાં પુષ્પો તથા ફળો બને થાય છે, તેઓ (આંબા તથા આંબલી વગેરે) વૃક્ષ કહેવાય છે. જઓ લાંબી ફેલાય છે તથા ગુચ્છાવાળી હોય છે, તેઓ (લતાઓ) વીરુધ્ કહેવાય છે અને જઓ ફળો પાકી રહેવાના સમયમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેઓ (ધઉં, બાજરી વગેરે) ઔષધિઓ કહેવાય છે. જંગમ ઔષધિઓના જરાયુજ,^૩ અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ એ ચાર ભેદ છે. અહિંસક^૪ પશુઓ, મનુષ્યો અને હિંસક^૫ પશુઓ વગેરે પ્રાણીઓ જરાયુજ કહેવાય છે. પક્ષીઓ, સર્પો અને પેટ ધસડીને ચાલનારાં ઈયળ વગેરે પ્રાણીઓ અંડજ કહેવાય છે. વિષ્ટા વગેરેના કૃમિઓ, નીંછી વગેરે ફીડાઓ અને ફીડીઓ વગેરે

૧ હૃદયમાં રહેલો, સર્વે ધાતુઓના ધામરૂપ જે સોમાત્મક પદાર્થ છે તે.

૨ મધુર, ખારો, તીખો, કડવો, ખાટો અને તૂરો.

૩. પ્રથમ કહેલા સ્વેદજ વગેરે ક્રમને અહીં છોડી દીધો છે, તે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિમાં જેવામાં આવતી ગરબડ જણાવવા માટે છે, જેમ કે ફીડીઓ અંડજ પણ છે અને ઉદ્ભિજ પણ છે.

૪ અહીં ઉપકરણોના પ્રસ્તાવમાં પશુઓ મુખ્ય છે, માટે માણસોથી પહેલાં તેઓનું ગ્રહણ કર્યું છે.

૫ મૂળમાં જે પદ્મ શબ્દ છે તેથી હિંસક પશુઓનું પણ ગ્રહણ થાય છે માટે 'ચાલ' શબ્દથી સર્પોની જે જાતિ અંડજ નથી, તેનું ગ્રહણ કરવું એમ કેટલાક કહે છે.

પ્રાણીઓ સ્વેદજ કહેવાય છે. ઇંદ્રગોપ (વરસાદમાં થતા રાતા ફીડાઓ, ભગવાનની ભેંસો) અને દેડકાં વગેરે પ્રાણીઓ ઉદ્ભિજ કહેવાય છે. તેઓમાં સ્થાવર ઔષધિઓના છાલ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, મૂળ, કંદ, ગુંદર તથા સ્વરસ વગેરે પદાર્થો ઉપયોગી છે અને જંગમ ઔષધિઓના ચામડાં, નખ, રુવાડાં તથા લોહી વગેરે પદાર્થો ઉપયોગી છે. ઓનુ, રુપું, મણિ, મોતી, મનશીલ, માટી અને ઠીકરાં આદિ જ પૃથિવીના વિકારરૂપ^૬ પદાર્થો છે તેઓ પણ ઔષધિઓ જ છે. ૧૧૯

કાલકૃતાસ્તુ પ્રવાતનિવાતાતપચ્છાયાજ્યોત્સ્ના-
તમઃશીતોષ્ણવર્ષાહોરાત્રપક્ષમાસર્ત્વયનાદયઃ સંવત્સર-
વિશેષાઃ । ત એતે સ્વભાવત એવ દોષાણાં સંચયપ્રકો-
પપ્રશમપ્રતીકારહેતવઃ પ્રયોજનવન્તશ્ચ ॥ ૨૦ ॥

કાળનું સામાન્ય નિરૂપણ

પ્રત્યેક વર્ષમાં ધણા પવનવાળો સમય, પવનવગરનો સમય, તડકાનો સમય, છાયાનો સમય, આંદનીનો સમય, અંધકારનો સમય, શીતકાળ, ઉષ્ણકાળ, વર્ષાકાળ, રાત, દિવસ, પખવાડિયાં, મહિના, ઋતુઓ અને અયનો ઇત્યાદિક જે જે વિશેષો (ભેદો) જેવામાં આવે છે, તેઓ કાળે કરેલા અર્થાત્ કાળના જ ભેદો છે.

૬ જે કે તર્કશાસ્ત્રીઓએ સોનાને તૈલસ (તેજના વિકારરૂપ) ગણેલું છે તેા પણ આયુર્વેદવાળાઓએ શુરત્વ, કઠિનત્વ તથા સ્થિરત્વ આદિ કારણોથી પાર્થિવ (પૃથ્વીના વિકારરૂપ) જ સ્વીકારેલું છે.

૭ જે કે આ પાર્થિવ ઔષધિઓને પણ સ્થાવર ઔષધિઓમાં જ ગણવી યોગ્ય છે; તેા પણ અહીં જુદી પાડીને કહેલી છે. તેનું કારણ એ છે કે નનસ્પતિ આદિ સ્થાવર ઔષધિઓ રસની પ્રધાનતાને કીધે આદરમાં ઉપયોગી છે અને પાર્થિવ સ્થાવર ઔષધિઓ આહારમાં ઉપયોગી નથી. પાર્થિવ દ્રવ્યોથી લોહી બનતું નથી. ચેતનમાંથી ચેતન પ્રાપ્ત થાય છે, જડમાંથી નહિ. સ્થિર રહે તે સ્થાવર એટલે જડ સ્થાવર છે તેમ ખનીજ પણ સ્થાવર છે; પરંતુ ખનીજ જડ છે. ખનીજ ખાઈને નિવાય નહિ. જડ ખાઈને નિવાય માટે ખનીજ ઉપયોગી નથી.

કાળના આ ભેદો સ્વભાવથી જ વાતાદિક દોષોના સંયયના,^૧ પ્રકાપના,^૨ પ્રશમનના^૩ અને પ્રતીકારના (ટાળવાના) કરનારા થાય છે અને ચિકિત્સામાં ઉપયોગી^૪ હોવાને લીધે પ્રયોજન વાળા હોવાથી ઔરવિઓરૂપ ગણી શકાય એમ પણ છે ૨૦

મરન્તિ ચાર ॥

શરીરાળા વિકારાળોમય વર્ગસ્થતુર્વિધ ।
ચયે કોપે શમે ચૈવ હેતુરુક્તશ્ચિકિત્સકૈ ॥
આમન્તવશ્ય યે રોગાસ્તે દ્વિષા નિપતન્તિ દ્વિ ।
મનસ્સન્યે શરીરેડ્યન્યે તેષા તુ દ્વિનિષા ક્રિયા ॥
શરીરપતિતાનાતુ શરીરવદુપકમ ।
માનસાનાતુ શબ્દાદિરિષ્ઠો વર્ગ સુખાવહ ॥૨૧॥

ઔપધિઓનો ઉપયોગ અને ચિકિત્સા

આ વર્ગમાં ભગવાન ધન્વન્તરિએ સ્વચ્છ સુખથી કહ્યું છે, કે રથાવર, જંગમ પૃથ્વીના વિકારો અને કાળના વિશેષો શરીર દોષોના તથા વ્યાધિઓના સંયયમાં, પ્રકાપમાં, પ્રશમમાં અને ટાળવામાં કારણોરૂપ તથા સાધનોરૂપ થાય છે, એમ વેદોએ કહ્યું છે જે આગતુ રોગો છે તેઓ જે પ્રકારથી આવી પડે છે તેટલાએક આગતુ રોગો શરીરમાં આવી પડે છે અને તેટલાએક આગતુ રોગો મનમાં આવી પડે

૧ યોગ્યતાના ધ્યાનોમાં જ દોષોની જ વૃદ્ધિ થાય તે મત્સ્ય મેદવાય ૭

૨ દોષોની ધ્યાનમાંથી જે જ્યોત્સ્ન માર્ગે ગતિ થાય તે પ્રકાર મેદવાય છે ૩ કોપ સમ્યક્ પ્રકાર ત્વર રથાનસ્રપ વર્મિત અને ભેદ એ મરતુ ગ્રહણ કરવું પ્રમર આલિના લક્ષણો આ ધ્યાનના ૩૧મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેશે

૪ રાત્રિ થયે જમ કે ક્રીડાનુક્રમ તથા મધ્યાહ્ન કાળમાં મધ્યર મહાભિમ્ રીતજ રાત્રિ થઈ જાય છે

૫ અમ્મ ઔષધને તથા સુકાવતુ તથા અમ્મ ઔષધને રાત્રિ અગાદીમાં મુખ રાખવું એમ મેદવામાં આવેશે તે ઉપરથી કાળના બે પક્ષ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી છે એમ જાણી

છે^૫ તેઓની ચિકિત્સા જે પ્રકારથી થાય છે જે આગતુ રોગો શરીરમાં આવી પડ્યા હોય તેઓની ચિકિત્સા શારીરરોગોની ચિકિત્સાની પેઠે જ કરવી અને જે આગતુ રોગો મનમાં આવી પડ્યા હોય તેઓની ચિકિત્સા શબ્દસ્પર્શ દિક પ્રિય વિશેષો આપવાથી તથા ધીજન આપવા વગેરેથી કરવી આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાથી રોગીઓને સુખ થાય^૬ છે ૨૧

એવમેતત્પુરુષો વ્યાધિરોપથ ક્રિયાકાલ इति च चतुष्टय समसिन व्याख्यातम् ॥ તત્ત પુરુષગ્રહણાત્ત સમ્ભવદ્રવ્યસમૂહો મૂતાદિરુક્તસ્તદ્ગ્રન્થપ્રવક્ત્રવિકલ્પશ્ચ ત્વડમાસશિરાસ્ત્રાસુપ્રભૂતય । વ્યાધિગ્રહણાદ્વાતવિત્તક ફળોણિતસન્નિપાતવૈપ્વન્યનિમિત્તા સર્વે એવ વ્યાધયો વ્યાખ્યાતા । ઔપધિગ્રહણાદ્દ્રવ્યગુણસર્વોર્વવિપાક પ્રમાણામાદેશ । ક્રિયાગ્રહણાદ્દેષાદીનિ સ્નેહાદીનિ ચ કર્મણિ વ્યારવાતાનિ । કાલગ્રહણાત્સર્વક્રિયા કાલાનામાદેશ ॥૨૨॥

મરન્તિ ચાર ।

ધીજ ચિકિત્સિતસ્યૈતત્સમાસેન પ્રકીર્તિત ।
સનિગમધ્યાયશતમસ્ય વ્યાખ્યા મવિષ્યતિ ॥

કહેવાયેલા વિષયોનો ઉપસહાર (એ - વિષયો આયુર્વેદના બીજરૂપ છે)

આ રીતે ક્રિયાઓના આશ્રયરૂપ પુરુષો નિરૂપણ કર્યું અને તે પછી વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાળ એ ચાર વિષયોનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કર્યું હવે પછી કહેવાનો સંયોગ થાય

૫ અભિવાનથી થતા નણાદિક આગતુ રોગો શરીરમાં આવી પડે છે અને અત્રિય શ્વણાદિકથી થતા ગોમ્મદિક આગતુ રોગો મનમાં આવી પડે છે

૬ જો કે આ અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં અભિવાન તથા રોગોને આગતુ મેદવા ઇ અને શોષાદિક રોગોને માનમ્ મેદવા છે તોપણ મલાદિક રોગોની પે ગોમ્મદિક રોગોના પણ બહારના નિમિત્તોથી આવવાના જવાબ છે તેથી તેઓને ધન્વન્તરિએ અર્ધો આગતુ પણ કહેવા છે

આ અધ્યાયમાં કહેલા પુરુષ, વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાળ એ પાંચ પદાર્થોના વ્યાખ્યાન-રૂપ છે એમ સમજવું, જેથી પુરુષની (મનુષ્ય-શરીરની) ઉત્પત્તિ થાય છે, એવા શુક્રશોણિતા^૧-દિકરૂપ પાંચભૌતિક પદાર્થોના સમૂહનું, પુરુષના અંગ-ઉપાંગાદિકનું અને ત્વચા, માંસ, શિરા તથા સ્નાયુ વગેરેનું^૨ જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું પુરુષનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. વાત, પિત્ત, કફ, રુધિર અને સન્નિપાત-ની વિષમતાથી થતારા તથા આગંતુકાદિક^૩ સર્વે રોગોનું જે સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું વ્યાધિનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. છેદન, ભેદનાદિક તથા રનેહનાદિક કર્મોનું જે સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવશે તે^૪ સઘળું ક્રિયાનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. જીદી જીદી ઔષધિઓનું અને તેઓના જીદા જીદા ગુણ, રસ, વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવનું જે^૫ સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવશે તે સઘળું ઔષધનું વ્યાખ્યાન છે એમ સમજવું. તે તે ક્રિયાઓ કરવાના તે તે સમયોનું જે સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવશે તે સઘળું કાળનું વ્યાખ્યાન છે, એમ સમજવું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખથી કહ્યું છે કે આ સઘળા ચિકિત્સિતનું બીજ સંક્ષેપથી કહેવામાં આવ્યું. (આ પહેલા અધ્યાયમાં પુરુષ, વ્યાધિ, ક્રિયા, ઔષધ અને કાળ વિષે જે કંઈ કહ્યું તે સઘળા આયુર્વેદના

બીજરૂપ છે.) હવે પછી જે એકસો આગણીશ અધ્યાયો કહેવામાં આવશે તેઓ ઉપર કહેલા સંક્ષિપ્ત બીજના વ્યાખ્યાનરૂપ થશે.^૧ ૨૨

તત્ત્વ સર્વિશમધ્યાયશતં પંચષુ સ્થાનેષુ । તત્ત્વ સૂત્રસ્થાનનિદાનશારીરચિકિત્સિતકલ્પેષ્વર્થવશાત્સંવિ-મજ્યોત્તરે તન્ત્રે શેષાનર્થાન્ વ્યાખ્યાસ્યામઃ

ભવતિ ચાત્ર ॥

સ્વયમ્મુત્ત્વા પ્રોક્તમિદં સનાતનં

પઠેદ્ધિ યઃ કાશિપતિપ્રકાશિતમ્ ।

સ પુણ્યકર્મા ભુવિ પૂજિતો નૃપૈ-

રસુક્ષ્મયે શક્તસલોકતાં વ્રજેત્ ॥ ૨૩ ॥

૧૨૦ અધ્યાયોની પાંચ વિભાગોમાં

વહેંચણી, ઉત્તરતંત્રની પ્રાપ્તિ

અને ફક્તરુતિ

એ એકસો વીસ અધ્યાયોને સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સિતસ્થાન અને કલ્પસ્થાન એ નામના પાંચ વિભાગોમાં અર્થની સંગતિ પ્રમાણે વહેંચીને પછી ઉત્તર-તંત્રમાં પરિશિષ્ટ વિષયોનું વ્યાખ્યાન આપીશું.

આ આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરવાના કળા વિષે ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે, કે “બ્રહ્માએ કહેલું આ પ્રાચીન આયુર્વેદ નામનું શાસ્ત્ર કે જે કાશીપતિએ (મેં) પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, તેનો જે પુરુષ અભ્યાસ કરશે તે પુરુષ પૃથ્વીમાં ચિકિત્સાસંબંધી ઉત્તમ કર્મો કરવાથી પુણ્યવાન થશે, રાજ્યો તરફથી સન્માન પામશે અને મરણ પામ્યા પછી ઇંદ્રના લોકને પ્રાપ્ત થશે.”^૨

૧ એમ્બીઓલોજીનું જ્ઞાન

૨ એનેટોમીનું જ્ઞાન

૩ શસ્ત્રક્રિયામાં લોહી જવાથી તેના ઉપદ્રવો થાય, તે માટે સુશ્રુતને રુધિરના વ્યાધિઓ એમ જીદું ગણવું પડ્યું છે. ભગવાન ચરકે આવો ભેદ પાછો નથી.

૪ ચિકિત્સાનું જ્ઞાન

૫ શીઝીઓલોજીનું જ્ઞાન

૬ દ્રવ્યોનું વિશેષ જ્ઞાન

૧ મૂળમાં એકસો વીસ અધ્યાય વ્યાખ્યાનરૂપ કલા છે, તે આ પહેલા અધ્યાયને સાથે ગણીને કલા છે.

૨ વૈદકનો ધંધો પવિત્ર છે, એવો અર્થ નીકળે છે તે નિદાનનક કે અપવિત્ર નથી.

અધ્યાય ૨૯

અથાતઃ શિષ્યોપનયનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શિષ્યોપન-
યનીય' નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે
કરીયું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યાનામન્યતમમન્વ્યવયઃશીલ-
શૌર્યશૌચાચારવિનયશક્તિવલમેધાધૃતિસ્મૃતિમતિપ્રતિ-
પત્તિયુક્તં તનુજિહ્વૌષ્ઠદન્તામ્રહુવક્ત્રાક્ષિનાસં પ્રસન્ન-
ચિત્તવાકચેષ્ટ ક્લેશસદં ચ મિપક્ શિષ્યમુપનયેત્ ।
અતો વિપરીતગુણં નોપનયેત્ ॥ ૨ ॥

આયુર્વેદની દીક્ષાનો અધિકાર

શિષ્ય થવા આવેલો જે પુરુષ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય
કે વૈશ્ય અતિનો હોય, કુક્ષીનું હોય, યોગ્ય
અવસ્થાવાળો હોય, સુશીલ હોય, દરેક કાર્યમાં
ગભરાય નહિ એવો હોય, પવિત્ર હોય, સારી
પદ્ધતિવાળો હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, ઉત્સાહવાળો
હોય, ક્રિયાએ કરવાની શારીરશક્તિવાળો હોય,
અંધને ધારણ કરવાના સામર્થ્યવાળો હોય,
ધીરજવાળો હોય, અનુભવેલી બાળતને ભૂલી ન
ભય એવો હોય, ન આવેલી બાળતને પણ
કદવી શકે એવો હોય, અર્થનો નિશ્ચય કરી
લેવાની ચાતુરીવાળો હોય, પાતળી જીભવાળો
હોય, પાતળા હોઠવાળો હોય, દાંતની ઝીણી
અણીઓવાળો હોય, સરલ મુખવાળો હોય,
સરલ નેત્રોવાળો હોય, સરલ નાસિકાવાળો હોય,
પ્રસન્ન ચિત્તવાળો હોય, પ્રસન્ન વાણીવાળો હોય,
પ્રસન્ન વેશાઓવાળો હોય અને દુઃખો સહન
કરી શકે એવો હોય તેને વેધે આયુર્વેદની દીક્ષા
આપવી. જે પુરુષ ઉપર કહેલા ગુણોથી વિપરીત

ગુણોવાળો હોય તેને દીક્ષા દેવી નહિ. ૨

ઉપનયનીયસ્તુ બ્રાહ્મણઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણ-
મુહૂર્તનક્ષત્રેષુ પ્રશસ્તાયાં દિશિ શુચી સમે દેશે ચતુર્દશં
ચતુર્થં સ્વજિહ્વલમુપલિપ્ય ગોમેયન દર્મે. સંસ્તીયે
પુષ્પૈર્ભાજમકૈરત્રૈશ્વ દેવતાઃ પૂજયિત્વા વિપ્રાન્ મિપજશ્વ
તત્રોલ્લિચ્યામ્યુશ્ચ ચ દક્ષિણતો મ્હાણં સ્થાપયિત્વા-
ન્નિમુષમમાધાય સ્વદિરપલાશદેવદારુચિત્વાનાં સમિદ્રિ-
શ્ચતુર્ણાં વા ક્ષીરવૃક્ષાણાં ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થમપૂકાનાં
દધિમધુધૃતાક્તામિદાર્વીર્હૌમિકેન વિધિના સુવેળા-
જ્યાદુતીર્જુદ્યાત્ સપ્રણવામિર્મહાવ્યાહૃતિમિસ્તતઃપ્રતિ-
દૈવતમુષેશ્ચ સ્વાહાકારં ચ કુર્વાત્ શિષ્યમપિ કારયેત્ ॥૨

દીક્ષા આપવાનો વિધિ

દીક્ષા આપનારા બ્રાહ્મણે જ્યોતિશાસ્ત્રમાં
કલા પ્રમાણે શુભ તિથિ, કરણ તથા નક્ષત્ર
જોઈ તે દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં, પૂર્વે અથવા
ઉત્તર દિશામાં, પવિત્ર તથા સપાટ પ્રદેશમાં,
ચાર હાથનું ચારસ સ્થંડિલ બનાવી, તેને
ગાયત્રી છાણથી લીપી, આસપાસ દર્ભો બીછાવી,
પુષ્પોથી, શાળની ધાણીઓથી તથા રત્નોથી
દેવતાઓનું, બ્રાહ્મણોનું તથા વેધોનું પૂજન
કરી, સ્થંડિલ ઉપર દર્ભ વડે જરા માટી ઉખેડી,
દર્ભથી સ્થંડિલ ઉપર જરા પાણી છાંટી, દક્ષિણ-
માં બ્રહ્માનું સ્થાપન કરી, સ્થંડિલમાં અગ્નિ
પધરાવી, દર્વાહોમમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે
દર્ભો, મધ તથા ધીથી ખરડેલી ખેર, ખાખરો,
દેવદાર તથા બીલી એ ચાર વૃક્ષોની અથવા
વડ, ઉંખરો, પીપળો અને મહુડો એ ચાર દૃધ-
વાળાં વૃક્ષોની સમિધોનો હોમ કરી એ રીતે
ઓં મૂઃ સ્વાહા ઓં ભુવઃ સ્વાહા ઓં સ્વઃ સ્વાહા ઓં
મૂર્ધુવઃ સ્વઃ સ્વાહા એ મહાબ્યાદતિઓ બોલી સરના
વડે ધીની આહુતિઓ હોમવી. બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ,

૩ શિષ્યને દીક્ષા આપવાનો મુખ્ય અધિકાર
બ્રાહ્મણને જ છે, તેથી અહીં બ્રાહ્મણ સમ્મ આપ્યો છે.

- ૪ ત્રીવેદોમાં પદ્ધતિ મામલેથી અગ્નિવેદોની
બ્રાહ્મણમાં પ્રસિદ્ધ છે. (અન)

૧ શિષ્યને આયુર્વેદની દીક્ષા આપવાના વિધિવિવરણો.

૨ 'જેના કુક્ષમાં આયુર્વેદ બજવાની પરંપરા ચાલી
આવતી હોય, એવો' એ અર્થ પણ કદ સકાય છે.

અશ્વિનીકુમાર તથા ઇંદ્ર એ પ્રત્યેક દેવતાઓ માટે અને ધન્વંતરિ, ભરદ્વાજ તથા આત્રેય ઇંદ્રાદિક ઋષિઓને માટે વ્રહ્મણે સ્વાહા ઇત્યાદિ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરીને ધીની આહુતિઓ હોમવી તથા શિષ્ય પાસે પણ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરાવીને ધીની આહુતિઓ હોમોવવી.૩

વ્રાહ્મણસ્ત્રયાણાં વર્ણાનામુપનયનં કર્તુમર્હતિ રાજન્યો દ્વયસ્ય વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવેતિ ॥૪॥

દીક્ષા આપવાનો અધિકાર

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને બ્રાહ્મણ દીક્ષા આપી શકે છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને ક્ષત્રિય દીક્ષા આપી શકે છે અને વૈશ્ય વૈશ્યને જ દીક્ષા આપી શકે છે.^૧ ૪

શૂદ્રમપિ કુલગુણસમ્પન્નં મન્ત્રવર્જમુપનીતમધ્યા-
પયેદિત્યેકે ॥૫॥

શૂદ્રથી પણ દીક્ષા લઈ શકાય

શૂદ્ર પણ જો કુલીન હોય અને સદ્ગુણોથી સંપન્ન હોય તો વેદમંત્રોના ઉચ્ચારણ વગરની દીક્ષા આપીને આયુર્વેદ ભણાવવો એમ કેટલાંક એક આચાર્યો કહે છે. ૫

તતોઽગ્નિં ત્રિઃ પરિણીયાગ્નિસાક્ષિકં શિષ્યં વ્રૂયાત્ ।
કામક્રોધલોભમોહમાનાહક્ષ્ણોર્ણપારુષ્યપૈશુન્યાનૃતાલ-
સ્યાયશસ્યાનિ હિંત્વા નીચનલરોમ્ણા શુચિના કપાય-
વાસસા સત્યવ્રતવ્રહ્મચર્યાભિવાદનતત્પરેણાઽવશ્યં ભવિ-
તવ્યં મદનુમતસ્થાનગમનશયનાસનમોજનાધ્યયનપરેણ
ભૂત્વા મત્પ્રિયહિતેષુ વર્તિતવ્યમતોઽન્યથા તે વર્તમાન-
સ્યાધર્મો ભવત્યફલાં ચ વિદ્યા ન ચ પ્રાકાશ્યં પ્રાપ્નોતિ ।
અહં વા ત્વયિ સમ્યગ્વર્તમાને યદ્યન્યથાદર્શી સ્યામેનો-
માર્ગ મવેયમફલવિદ્યશ્ચ । દ્વિજગુરુરદ્રિદ્રમિત્રપ્રવ્રજિતો-
પનતસાધ્વનાથામ્યુપગતાનાં ચાત્મવાન્ધવાનાભિવ સ્વ-

મેષજૈઃ પ્રતિકર્તવ્યમેવં સાધુ ભવતિ । વ્યાધશાકુનિક-
પતિતપાપકારિણાં ન ચ પ્રતિકર્તવ્યમેવં વિદ્યા પ્રકાશતે
મિત્રયશોધર્માર્થિકામાંશ્ચ પ્રાપ્નોતિ ॥ ૬ ॥

શિષ્ય સાથેનો કરાર

પછી અશ્વિની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી અશ્વિને સાક્ષી રાખીને શિષ્યને કહેવું કે “તારે અભ્યાસ પૂરે તતાં સુધી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, અહંકાર, ઈર્ષ્યા, કટોર વચન, આદી, મિથ્યા ભાષણ, આલસ્ય અને જનાથી અપદ્ધીતિ થાય એવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ એ સર્વ છોડી દેવાં. નખ તથા વાળ નીચા રાખવા. પવિત્ર રહેવું. કપાય વસ્ત્રો પહેરવાં. સત્ય વ્રતમાં, બ્રહ્મચર્યમાં તથા માન્યજનોને અભિવાદન (પ્રણામ) કરવામાં અવશ્ય તત્પર રહેવું. મારી આજ્ઞા પ્રમાણે જ સ્થિતિ, ગંભીર, શયન, આસન, ભોજન તથા અધ્યયનની ક્રિયાઓમાં સાવધાન રહેવું અને મને પ્રસન્ન કરનારાં તથા જનાથી મારું હિંત થાય તેવાં કૃત્યોમાં તત્પર રહેવું. જે તું આ નિયમોથી બિલટી રીતે વર્તશે તો તને અધર્મ થશે અને તારી વિદ્યા અક્ષણ જશે તથા તેમ થવાથી ક્યાંય પણ પ્રકાશ નહિ પામે. તેમ જ હું પણ, તું સારી રીતે ચાલતાં છતાં તારા ઉરના મારા ધર્મથી બિલટી રીતે વર્તું તો મને પણ પાપ લાગે તથા મારી વિદ્યા પણ અક્ષણ થાય. આયુર્વેદનો અભ્યાસ પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી તારે બ્રાહ્મણ, ગુરુ, દરિદ્ર, મિત્ર, તપસ્વી પાસે રહેનારા સ્નેહીજન, સત્પુરુષ, અનાથ અને દૂરથી આવેલાઓને પોતાના બાંધવો જેવા સમજીને તેઓના રોગોની ચિકિત્સા તારા જ ધનથી તૈયાર કરેલાં ઔષધોથી કરવી. આમ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે. પશુઓની હિંસા કરનારા, પક્ષીઓની હિંસા કરનારા, પતિત અને ચોરી તથા વ્યભિચાર વગેરે પાપકર્મ કરનારાઓના

૧ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ક્ષત્રિયથી અને વૈશ્યથી કેઈને દીક્ષા આપી શકાય નહિ, માટે મૂળમાં રાજન્યો દ્વયસ્ય, વૈશ્યો વૈશ્યસ્યૈવેતિ એટલો પાઠ પ્રાચીન નથી અને તેથી લાભ્ય છે એમ નિર્ણયકારીનો સિદ્ધાંત છે. (ડક્લેન)

રોગોની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ. આમ કરવાથી વિવા પ્રકાશે છે અને મિત્ર, યશ, ધર્મ, ધન તથા ઠામસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ”૬

મવતઃશ્વાઃ ॥

કૃષ્ણેડટ્ટમી તન્નિષ્ણનેડહની દે
કૃષ્ણેતેરેડ્યેવ મહર્દિસન્ધ્યમ્ ।

અકાલવિદ્યુસ્ત્તનયિબુધોપે
સ્વનન્નરાટ્પક્ષિતિપવ્યયાસુ ॥

શ્મશાનયાનાચતનહવેપુ
મહોત્સવૌત્પાતિકદર્શનેપુ ।

નાધ્વેયમન્યેપુ ચ યેપુ વિપ્રા
નાધીયતે નાશુચિના ચ નિલમ્ ॥૭॥

આયુર્વેદના અનધ્યાયો

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે, કે “કૃષ્ણપક્ષીની અદ્દમી ચતુર્દશી તથા અમાવાસ્યા અને શુક્લપક્ષીની પણ અદ્દમી, ચતુર્દશી તથા પૂર્ણિમાએ અધ્યયન કરવું નહિ. દિનસમાં સાયંસંધ્યાના કે પ્રાત સંધ્યાના સમયમાં અધ્યયન કરવું નહિ, ઋતુવગરની નીજળી કે ઋતુવગરની ગર્જના થાય સારે પણ અધ્યયન કરવું નહિ. પોતાનાં માણસોને પોતાના દેશને કે પોતાના રાજને પીડા હોય ત્યારે પણ અધ્યયન કરવું નહિ. સ્મશાનમાં, વાહન ઉપર બેઠા હોઈએ, સારે વધસ્થાનમાં, સંગ્રામમાં, મહોત્સવમાં અને જ્યારે ઉત્પાત જોવામાં આવે, સારે પણ અધ્યયન કરવું નહિ. જે પ્રતિપદા આદિ તિથિઓમાં કે સમયોમાં આઠાણી વેદાદિકં અધ્યયન કરતા નથી, તે તિથિઓમાં તથા તે સમયોમાં પણ આયુર્વેદનું અધ્યયન કરવું નહિ તથા અપવિત્ર સ્થિતિમાં પણ કદી અધ્યયન કરવું નહિ ”૭

અધ્યાય ૩૦

અથાતોડધ્યયનસંપ્રદાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછતા ઉપરથી ‘અધ્યયન’ સંપ્રદાનીય’ નામના અધ્યાયનું એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતને કહેલું છે. ૧

પ્રાગમિદિતં સર્વિશમધ્યાયશતં પંચસુ સ્થાનેપુ ।
તત્ર સૂત્રસ્થાનમધ્યાયાઃ પટ્ત્વસ્વારિશ્ત્ । પોડશ
નિદાનાનિ । દશ શરીરાણિ । ચત્વારિશ્ચિકિત્સિ-
તાનિ । અષ્ટૈ કલ્પાઃ । તદુત્તરં પટ્પટ્ટિઃ ॥૨॥

પાંચ સ્થાનોના તથા ઉત્તરતંત્રના અધ્યાયો

પહેલા અધ્યાયમાં કહી આવ્યા છીએ કે એકસોવીસ અધ્યાયોની પાંચ સ્થાનોમાં વહેંચણી કરી છે. એ વહેંચણી આ પ્રમાણે છે. સૂત્રસ્થાન છેતાલીસ અધ્યાયનું છે, નિદાનસ્થાન સોળ અધ્યાયનું છે, શારીરસ્થાન દશ અધ્યાયનું છે, ચિકિત્સિતસ્થાન ચાળીશ અધ્યાયનું છે અને કલ્પસ્થાન આઠ અધ્યાયનું છે. (૧૨૦) પછી ઉત્તરતંત્ર છાસડ અધ્યાયનું છે. ૨

વેદોત્પત્તિઃ શિષ્યનયસ્તયાધ્યયનદાનિકઃ ।

પ્રમાપણાગ્રહરણાવૃત્તુચર્ચ્યાય યાન્ત્રિકઃ ॥

શસ્ત્રાવચારણં યોગ્યા વિશિષ્ટા ક્ષારકલ્પનમ્ ।

અધિકર્મજલૌકારુદ્યાધ્યાયૌ રક્તવર્ણનમ્ ॥

દોષષ્ણાતમલાધાનાં વિજ્ઞાનાધ્યાય એવ ચ ।

કર્ણવ્યવહારમપકૈવાલાલેષો ઘણ્યુપાસનમ્ ॥

દિતાદિતો ઘણપ્રશ્નો ઘણાસ્તાવશ્ચ યઃ પૃથક્ ।

કૃત્યાકૃત્યવિધિર્વ્યાધિસમુદેશીય એવ ચ ॥

વિનિશ્ચયઃ શસ્ત્રવિધૌ પ્રણટજ્ઞાનિકસ્તથા ।

શલ્યોદૂતિઘણજ્ઞાનં દૂતસ્વપ્રતિનિર્દશનમ્ ॥

૧ અધ્યાયોના (પાંચોના) વિભાગ પાંચા વિના શિષ્યોને અધ્યયન આપી મોકલુ નથી, મારે પાંચોના વિભાગો વિશેના અધ્યાય.

પંચેન્દ્રિયં તથા છાયા સ્વભાવદ્વૈકૃતં તથા ।
 ચારણો યુક્તસેનીય આતુરક્રમમિશ્રકૌ ॥
 ભૂમિમાગો દ્રવ્યગણઃ સંશુદ્ધૌ શમને ચ યઃ ।
 દ્રવ્યાદીનાં ચ વિજ્ઞાનં વિશેષો દ્રવ્યગોઽપરઃ ॥
 રસજ્ઞાનં વમનાર્થમધ્યાયો રેચનાય ચ ।
 દ્રવદ્રવ્યવિધિસ્તદ્વદન્નપાનવિધિસ્તથા ॥
 સૂચનાત્સૂત્રણાદૈવ સન્ધાનાત્ચાર્થસન્તતેઃ ।
 પટ્ત્વત્ત્રિંશદધ્યાયં સૂત્રસ્થાનં પ્રચક્ષેતે ॥ ૩ ॥

સૂત્રસ્થાનના છેતાળીસ અધ્યાયોનાં નામ
 તથા 'સૂત્રસ્થાન' શબ્દનો અર્થ

વેદોત્પત્તિ, શિષ્યોપનયનીય, અધ્યયન-
 સંપ્રદાનીય, પ્રભાપનીય, અષ્ટોપહરણીય, ઋતુ-
 અર્થો, યંત્રવિધિ, શસ્ત્રાવચારણીય, યોગ્યાસૂત્રીય,
 વિશિષ્ઠાનુપ્રવેશનીય, ક્ષારપાઠવિધિ, અગ્નિકર્મ-
 વિધિ, જલોઠાવચારણીય, શોણિતવર્ગનીય,
 દોષધાતુભલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય, કર્ણવ્યધનધ-
 વિધિ, આમપકૃત્તેષણીય, ત્રણાલેપનખંધવિધિ,
 ત્રણિતોપાસનીય, હિતાહિતીય, ત્રણપ્રશ્ન,
 ત્રણાસ્ત્રાવવિજ્ઞાનીય, કૃત્યાકૃત્યવિધિ, વ્યાધિ-
 સમુદેશીય, અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય, પ્રણયશત્ય-
 વિજ્ઞાનીય, શત્યાપનયનીય, વિપરીતાવિપરીત-
 ત્રણવિજ્ઞાનીય, વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસ્વપ્ન
 નિદર્શનીય, પંચેન્દ્રિયાર્થવિપ્રતિપત્તિ, છાયા-
 વિપ્રતિપત્તિ, સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ, અવારંણીય,
 યુક્તસેનીય, આતુરોપક્રમણીય, મિશ્રક, ભૂમિ
 પ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, દ્રવ્યસંગ્રહણીય, સંશોધન-
 સંશમનીય, દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય,
 દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીય, રસવિશેષવિજ્ઞાનીય, વમન-
 દ્રવ્યવિઠ્ઠપવિજ્ઞાનીય, વિરેચનદ્રવ્યવિઠ્ઠપવિજ્ઞા-
 નીય, દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય અને અન્નપાનવિધિ
 એ નામના છેતાળીસ અધ્યાયોથી સૂત્રસ્થાન
 ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનમાં આયુર્વેદ સંબંધી સઘળી
 બાબતોનો સંક્ષેપથી પ્રકાશ કર્યો છે, તે તે

બાબતો સૌસૌનાં યોગ્ય સ્થળોમાં નિવેશિત કરી
 છે, અને છૂટાછૂટા વિષયોને સાંધી દીધા છે,
 તેથી આ સ્થાન સૂત્રસ્થાન કહેવાય છે. ૩

વાતવ્યાધિકર્મશાંતિ સાશ્વત્તરિશ્ચ ભગન્દરઃ । -
 કુષ્ઠમેહોદરા મૂઢવિદ્રધ્યઃ પરિસર્પણમ્ ॥
 ગ્રન્થિવૃદ્ધી મગ્નશ્કક્ષુદ્રાશ્ચ મુખરોગિકમ્ ।
 હેતુલક્ષણનિર્દેશાન્નિદાનાનીતિ પોઢશ ॥ ૪ ॥

નિદાનસ્થાનના સોળ અધ્યાયોનાં નામ
 તથા 'નિદાનસ્થાન' શબ્દનો અર્થ

વાતવ્યાધિનિદાન, અર્શોનિદાન, અશ્મરી-
 નિદાન, ભગંદરનિદાન, કુષ્ઠનિદાન, પ્રમેહનિદાન,
 ઉદરવ્યાધિનિદાન, મૂઢગર્ભનિદાન, વિદ્રધિનિદાન,
 વિસર્પનાડીસ્તનરોગનિદાન, ગ્રન્થિપરિવર્તન-
 ગલગંડનિદાન, વૃક્ષ્યપદ્મશસ્ત્રીપદનિદાન, ક્ષુદ્ર-
 રોગનિદાન, શૂકદોષનિદાન, ભગ્નનિદાન અને
 મુખરોગનિદાન એ નામના સોળ અધ્યાયોથી
 નિદાનસ્થાન ગોઠવેલું છે.

આ સ્થાનમાં તે તે રોગોની ઉત્પત્તિનાં
 કારણો અને તે તે રોગોનાં લક્ષણો બતાવેલાં છે,
 તેથી આ નિદાનસ્થાન કહેવાય છે. ૪

મૂતચિન્તા રજઃશુદ્ધિર્ગર્ભાવક્રાન્તિરેવ ચ ।
 વ્યાકરણં ચ ગર્ભસ્ય શરીરસ્ય ચ યત્ સ્મૃતમ્ ॥

પ્રત્યેકં મર્મનિર્દેશઃ શિરાવર્ણનમેવ ચ ।

શિરાવ્યઘો ધમનીનાં ગર્ભિણ્યાવ્યાકૃતિસ્તથા ॥

નિર્દિષ્ટાનિ દશૈતાનિ શરીરાણિ મહર્ષિણા ।

વિજ્ઞાનાર્થં શરીરસ્ય મિષજાં યોગિનામપિ ॥ ૫ ॥

શારીરસ્થાનના દશ અધ્યાયોનાં નામ
 તથા 'શારીરસ્થાન' શબ્દનો અર્થ

સર્વભૂતચિંતાશારીર, શુક્રશોણિતશુદ્ધિ-
 શારીર, ગર્ભાવક્રાંતિશારીર, ગર્ભવ્યાકરણશારીર,
 શરીરસંખ્યાવ્યાકરણશારીર, પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશ-
 શારીર, શિરાવર્ણનશારીર, શિરાવ્યધિવિધિ-
 શારીર, ધમનીવ્યાકરણશારીર અને ગર્ભણી-
 વ્યાકરણશારીર એ નામના દશ અધ્યાયોથી

ભગવાન ધનંતરિએ શારીરસ્થાન ગોઠવેલું છે. આ સ્થાનથી વૈદોને અને યોગીઓને શરીરની અંદરની રચનાઓનું જ્ઞાન થાય છે, માટે આ સ્થાન શારીરસ્થાન કહેવાય છે. ૫

દ્વિવ્રણીયો વ્રણઃ સઘો મગ્નાનાં વાતરોગિકમ્ ।
મહાવાતિકમશ્નૈસ સાન્નરિશ્ચ મગ્નન્દરઃ ॥
કુષ્ઠાનાં મહતાં ચાપિ મૈદિકં પૈદિકં તથા ।
મધુમેહચિકિત્સા ચ તથા ચોદરિણામપિ ॥
મૃદગર્ભચિકિત્સા ચ વિદ્રધીનાં વિસર્પિણામ્ ।
ગ્રન્થિવૃદ્ધ્યુપદંશાનાં તથા ચ ક્ષુદ્રરોગિકમ્ ॥
શ્કરોપચિકિત્સા ચ તથા ચ સુખરોગિણામ્ ।
શોફસ્થાનાગતાનાં ચ નિષેધો મિશ્રકં તથા ॥
વાઙ્ગીકર ચ યત્કીણે સર્વાવાયસમોપિ ચ ।
મેઘાયુષ્કરણ ચાપિ સ્વભાવવ્યાધિવારણમ્ ॥
નિવૃત્તસન્તાપકરં કીર્તિતં ચ રસાયનમ્ ।
સ્નેહોપચૌગિકઃ સ્વેદો વર્મને સર્વિચ્છેત્ ॥
તયોર્વ્યાપચિકિત્સા ચ નેત્રયસ્તિવિમાગિકઃ ।
નેત્રયસ્તિવિપત્તિસ્તિસ્તથાચોત્તરયસ્તિકઃ ॥
નિરુદ્ધક્રમસંજ્ઞશ્ચ તથૈવાતુરસંજ્ઞકઃ ।
ધૂમનસ્યવિધિશ્ચાગ્રયાશ્ચત્વારિશ્ચદિતિ સ્મૃતા ॥
પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રશમનં ચિકિત્સા જ્ઞાન્તિકર્મ ચ ।
પર્યાયાસ્તસ્ય નિર્દિષ્ટાચિકિત્સાસ્થાનમુચ્યતે ॥૬॥
ચિકિત્સાસ્થાનનાં આલીશ અધ્યાયનાં નામ તથા 'ચિકિત્સાસ્થાન' શબ્દનો અર્થ

દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત, સઘોવ્રણચિકિત્સિત, મગ્નચિકિત્સિત, વાતવ્યાધિચિકિત્સિત, મહાવાત-વ્યાધિચિકિત્સિત, અર્શચિકિત્સિત, અરમરી ચિકિત્સિત, ભગદરચિકિત્સિત, કુષ્ઠચિકિત્સિત, મહાકુષ્ઠચિકિત્સિત, પ્રમેહચિકિત્સિત, પ્રમેહ-પિટ્કાચિકિત્સિત, મધુમેહચિકિત્સિત, ઉદરચિકિત્સિત, મૃદગર્ભચિકિત્સિત, વિદ્રધિચિકિત્સિત, વિસર્પનાડીસ્તનરોગચિકિત્સિત, અંશ્યપચ્ચુદ-ગલગંડચિકિત્સિત, વૃદ્ધ્યુપદશસ્ત્રીપદચિકિત્સિત, ક્ષુદ્રરોગચિકિત્સિત, શ્કરોગચિકિત્સિત,

મુખરોગચિકિત્સિત, શોફચિકિત્સિત, અનાગતા-બાધપ્રતિષેધનીય, મિશ્રકચિકિત્સિત, ક્ષીણ-બીજીયવાચ્છકરણચિકિત્સિત, સર્વોપધાતશમ-નીયરસાયન, મેઘાયુષ્કામીયરસાયન, સ્વભાવ-વ્યાધિપ્રતિષેધનીયરસાયન, નિવૃત્તસન્તાપીય-રસાયન, સ્નેહોપચૌગિકચિકિત્સિત, સ્વેદાવયા-રણીયચિકિત્સિત, વમનવિરચનસાધ્યોપદ્રવચિકિત્સિત, વમનવિરચનવ્યાપચિકિત્સિત, નેત્ર-યસ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિત્સિત, નેત્રયસ્તિ-વ્યાપચિકિત્સિત, અનુવાસનોત્તરયસ્તિચિકિ-ત્સિત, નિરુદ્ધકમચિકિત્સિત, આનુશૌપદ્રવચિકિત્સિત અને ડૂમનસ્યકવલગ્રહચિકિત્સિત એ નામના ઉત્તમ આળીસ અધ્યાયોથી ચિકિત્સા સ્થાન ગોઠવેલું છે

પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રશમન અને શાંતિકર્મ એ ચિકિત્સાનાં પર્યાય શબ્દો છે, અર્થાત્ ગેગોના નિવારણનો વિધિ અથવા ગેગોને શાંત કરનારા ઉપાયો અથવા ગેગોને શાંત કરવાનાં કર્મો આ સ્થાનમાં કહેલ છે, તેથી આ સ્થાન ચિકિત્સાસ્થાન^૧ કહેવાય છે. ૬

અન્નસ્ય રક્ષા વિજ્ઞાનં સ્થાવરસ્યેતરસ્ય ચ ।
સર્પદણ્ડવિષજ્ઞાનં તસ્યૈવ ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥
દુંદુભેર્મૂષિકાણાં ચ કીટાનાં કલ્પ એવ ચ ।
ઘટ્ટી કલ્પઃ સમાલ્યાતા વિષમેષજકલ્પનાત્ ॥
અવ્યાયાનાં શતં વિશમેવમેતદુદીરિતમ્ ॥૭॥
કલ્પસ્થાનના આઠ અધ્યાયોનાં નામ તથા 'કલ્પસ્થાન' શબ્દનો અર્થ

અગ્રપાનરક્ષાકલ્પ, સ્થાવરવિષવિજ્ઞાનીય, જગમવિષવિજ્ઞાનીય, સર્પદણ્ડવિષવિજ્ઞાનીય, સર્પદણ્ડકલ્પચિકિત્સિત, મૂષિકકલ્પ, કુકુલિ-સ્વનીય અને કીટકલ્પ એ નામના આઠ અધ્યાયો કલ્પસ્થાનમાં ગોઠવેલા છે

૧ કષ્ઠચિકિત્સાનગ્રનો મોટો ભાગ, રસાનનગ અને વાચ્છકરણન આમાં આવી જતા છે, પણ ચિકિત્સાના નિષેધો બેગા કર્યા જ

આ સ્થાનમાં વિપનાં ઔપધેની કલ્પના આપી છે; તેથી આ સ્થાન કલ્પસ્થાન કહેવાય છે.

આ પાંચે સ્થાનોના અધ્યાયોનો સરવાળો કરતાં ૧૨૦ની સંખ્યા થાય છે. ૭

અતઃ પરં સ્વનામૈવ તન્નમુત્તરમુચ્યતે ॥
અધિકૃત્ય કૃતં યસ્માત્તન્નમેતદુપદ્રવાન્ ।
ઔપદ્રવિક્વ ઇત્યેપ તસ્યાગ્રયત્વાન્નિરુચ્યતે ॥
સન્ધૌ વર્ત્તનિ શુક્લે ચ કૃષ્ણે સર્વત્ર દષ્ટિષુ ।
સંવિજ્ઞાનાર્ધમધ્યાયા ગદાનાં તુ પ્રતિ પ્રતિ ॥
ચિકિત્સાપ્રવિભાગીયો વાતાભિપ્યન્દવારણઃ ।
પૈત્તસ્ય શ્લેષ્મિકસ્યાપિ રૌધિરસ્ય તૈથૈવ ચ ॥
લેહ્યભેદનિષેધો ચ છેદ્યાનાં વર્ત્તદષ્ટિષુ ।
ક્રિયાકલ્પોઽભિઘાતશ્ચ કર્ણોત્થાસ્તચિકિત્સિતં ॥
બ્રાણોત્થાનાં ચ વિજ્ઞાનં તદ્દદપ્રતિષેધનમ્ ।
પ્રતિશ્યાયનિષેધશ્ચ શિરોગદવિવેચનમ્ ।
ચિકિત્સા તદ્દદાનાં ચ શાલાક્યં તન્નમુચ્યતે ॥
નવગ્રહાકૃતિજ્ઞાનં સ્કન્દસ્ય ચ નિષેધનમ્ ।
અપસ્મારશકુન્ધોશ્ચ રેવત્યાશ્ચ પુનઃ પૃથક્ ॥
પૂતનાયાસ્તથાન્ધાયા મણ્ડિકા શીતપૂતના ।
નૈગમેષચિકિત્સા ચ ગ્રહોત્પત્તિઃ સયોનિજા ।
કૌમારતન્નમિત્યેતચ્છારીરેષુ ચ કીર્તિતમ્ ॥
જ્વરાતિસારશોષાણાં ગુલ્મહૃદ્રોગિણામપિ ।
પાણ્ડૂનાં રક્તપિત્તસ્ય મૂર્છાયાઃ પાનજાશ્ચ યે ॥
તૃણાયાશ્ચર્દિહિકાનાં નિષેધઃ શ્વાસકાસયોઃ ।
સ્વરભેદચિકિત્સા ચ કુમ્ભુદાવર્તિનોઃ પૃથક્ ॥
વિસૂચિકારોચકયોર્મૂત્રાઘાતવિકૃચ્છ્રયોઃ ।
ઇતિ કાયચિકિત્સાયાઃ શેષમત્ર પ્રકીર્તિતમ્ ॥
અમાનુષનિષેધશ્ચ તથાપસ્મારિકોઽપરઃ ।
ઉન્માદપ્રતિષેધશ્ચ મૂતવિદ્યા નિરુચ્યતે ॥
રસભેદાઃ સ્વસ્થવૃત્તિર્યુક્તયસ્તાન્નિકાશ્ચ યાઃ ।
દોષભેદા ઇતિ જ્ઞેયા અધ્યાયાસ્તન્નમ્ભૂષણાઃ ॥

શ્રેષ્ઠત્વાદુત્તરં હૈતત્તન્નમાહુર્મહર્ષયઃ ।
વહર્થસંગ્રહાચ્છ્રેષ્ઠમુત્તરં ચાપિ પશ્ચિમમ્ ॥ ૮ ॥

‘ઉત્તરતંત્ર’ના છાસક અધ્યાયોનાં નામ,
પેટાવિભાગો તથા ‘ઉત્તરતંત્ર’
શબ્દનો અર્થ

ઉપર કહેલાં પાંચે સ્થાનોરૂપ પૂર્વતંત્ર પછીનું તંત્ર ઉત્તરતંત્ર કહેવાય છે. આ તંત્ર કે જે અવશિષ્ટ ઉપદ્રવો(રોગો)રૂપ વિપયને લઈ ને કહેલું છે, તેના આરંભરૂપ હોવાથી તેના પહેલા અધ્યાયનું નામ ઔપદ્રવિક છે. (તે પછી તે બે બે અધ્યાયમાં બે બે રોગનું કે વિપયનું સારી રીતે વિજ્ઞાન આપેલું છે, તે તે રોગરૂપ વિપય ઉપરથી તે તે અધ્યાયનું નામ રાખેલું છે.)

ઔપદ્રવિક, સંધિગતરોગવિજ્ઞાનીય, વર્ત્ત-ગતરોગવિજ્ઞાનીય, શુક્લગતરોગવિજ્ઞાનીય, કૃષ્ણ-ગતરોગવિજ્ઞાનીય, સર્વગતરોગવિજ્ઞાનીય, દષ્ટિગત-રોગવિજ્ઞાનીય, ચિકિત્સિતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય, વાતાભિપ્યંદપ્રતિષેધ, પિત્તાભિપ્યંદપ્રતિષેધ, શ્લેષ્માભિપ્યંદપ્રતિષેધ, રક્તાભિપ્યંદપ્રતિષેધ, લેપ્યરોગપ્રતિષેધ, લેહ્યરોગપ્રતિષેધ, છેદ્યરોગ-પ્રતિષેધ, પક્ષ્મ, ટાપપ્રતિષેધ, દષ્ટિગતરોગપ્રતિષેધ, ક્રિયાકલ્પનયનાભિઘાતપ્રતિષેધ, કર્ણગતરોગ-વિજ્ઞાનીય, કર્ણગતરોગપ્રતિષેધ, નાસાગતરોગ-વિજ્ઞાનીય, નાસાગતરોગપ્રતિષેધ, પ્રતિશ્યાય-પ્રતિષેધ, શિરોરોગવિજ્ઞાનીય અને શિરોરોગ-પ્રતિષેધ એ છઠ્ઠીશ અધ્યાયો શાલાક્યતંત્રરૂપ છે. (આ તંત્રને લગતા મુખ્યરોગનિદાન તથા મુખ્યરોગચિકિત્સિત આદિ કેટલાએક વિષયો પૂર્વ-તંત્રમાં પણ કહ્યા છે.)

નવગ્રહાકૃતિવિજ્ઞાનીય, રક્તંદ્રવપ્રતિષેધ,

૧ કેટલાક વૈદ્યો ઉત્તરતંત્ર પાછળથી ઉમેરાયું હોય તેમ માને છે, પણ શક્યતંત્ર ઉપરાંત અંગેઃ અપરેઃ એટલે બીજાં અંગો પણ હું લાગ્યો છું એમ સ્વયં ભગવાન ધનંતરિ કહે છે. માટે ઉત્તરતંત્ર એ મૂળ જ છે, કોઈ એ વધારેકુંબુધારેકું નથી.

સ્કંદાપસ્મારપ્રતિષેધ, શકુનીપ્રતિષેધ, રેવતી-
પ્રતિષેધ, પૂતનાપ્રતિષેધ, અંધપૂતનાપ્રતિષેધ,
નીતપૂતનાપ્રતિષેધ, મુખમંદિકાપ્રતિષેધ, નેગમેય
પ્રતિષેધ, ગ્રહોત્પત્તિ અને ચોનાચાપત્તિપ્રતિષેધ
આ બાર અધ્યાયો કૌમારભૂત્યતંત્રરૂપ છે,
શારીરસ્થાનમાં કૌમારભૂત્ય તંત્રના કેટલાએક
વિષયો કહ્યા^૧ છે.

અપરપ્રતિષેધ, અતીસારપ્રતિષેધ, શોષપ્રતિ-
ષેધ, યુદ્ધમપ્રતિષેધ, દ્વરોગપ્રતિષેધ, પાંડુરોગ
પ્રતિષેધ, રક્તાપિત્તપ્રતિષેધ, મૂર્છાપ્રતિષેધ, પાનાલય
પ્રતિષેધ, તૃણાપ્રતિષેધ, ઇર્દિપ્રતિષેધ, હિક્કા
પ્રતિષેધ, શ્વાસપ્રતિષેધ, કાસપ્રતિષેધ, રચરભેદ-
પ્રતિષેધ, કૃમિરોગપ્રતિષેધ, ઉદાત્તપ્રતિષેધ,
ત્રિભુજિકાપ્રતિષેધ, અરોચકપ્રતિષેધ, મૂત્રાયાત-
પ્રતિષેધ અને મૂત્રદોષપ્રતિષેધ આ એકવીસ
અધ્યાયો કાયચિકિત્સાતંત્રના શેષભાગરૂપ છે.^૨

અભાતુષપ્રતિષેધ, અપસ્મારપ્રતિષેધ અને
ઉન્માદપ્રતિષેધ એ ત્રણ અધ્યાયો ભૂતવિદ્યા-
તંત્રરૂપ છે.

રસભેદવિકંઠરૂપ, સ્વસ્થવૃત્ત, તંત્રયુક્તિ અને
દ્રોષભેદવિકંઠરૂપ આ ચાર અધ્યાયો સળળા આયુ-
ર્વેદના શાળુગારરૂપ છે. કુલ અધ્યાય ૬૬

આ તંત્ર ઘણા વિષયોના સંચલવાણું
હોવાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે; અથવા પાંચે સ્થાનોની
પાછળ છે, તેથી મોટા ઋષિઓ આ તંત્રને
ઉત્તરતંત્ર કહે છે. ૮

શાલક્યપંત્રે કૌમર ચિકિત્સાકાવિક્રી ચ યા ।
મૂત્રવિષેતિ ચત્વારિ તન્ત્રે તૂતરસંજ્ઞિતે ॥
વાજીકરં ચિકિત્સાસુ રસાયનવિષિસ્રવા ।

વિષતંત્રં પુનઃ કલ્પાઃ શલ્યજ્ઞાનં સમન્તતઃ ॥૧॥

આયુર્વેદનાં આઠે અંગોનો સમાવેશ

શાલાક્યતંત્ર, કૌમારભૂત્યતંત્ર, કાય-

ચિકિત્સાતંત્ર^૧ તથા ભૂતવિદ્યાતંત્ર એ ચાર
અંગો ઉત્તરતંત્રમાં છે, વાજીકરણતંત્ર તથા
રસાયનતંત્ર નામનાં અંગો ચિકિત્સાસ્થાનમાં
છે. અગતંત્ર નામનું અંગ કદપસ્થાનમાં છે અને
શલ્યતંત્ર નામનું અંગ તો સર્વત્ર^૨ વ્યાપ્ત છે. ૯

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ।

विभिनापीत्य सुज्ञाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥

મૃતદવશ્યમધ્યેયમધીલ ચ કર્માપ્યવશ્યમુપાસિ-
તત્ત્વમુમયજ્ઞો હિ ભિપ્રાજ્ઞાર્હો ભવતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ।

स सुखत्यातुरप्राप्य प्राप्य मीरुखाहवम् ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो घाट्यार्वाञ्छास्त्रचहिष्कृतः ।

स सस्तु पूजां नामोति वषं चाहति राजतः ॥

उभावेतावानिपुणावસમર્થા સ્વકર્મણિ ।

અર્દ્ધવેદશરણેતાવેકપક્ષાવિવ દ્વિજૌ ॥

ઓપધ્યૌઽમૃતકલ્પાસ્તુ શસ્ત્રાશનિવિપોપમાઃ ।

મવન્યજ્ઞૈરુપદતાસ્તસ્માદેતૌ વિવર્જયેત્ ॥

સ્ત્રેહાદિવનભિજ્ઞો રચહેદાદિપુ ચ કર્મસુ ।

સ નિહન્તિ જનં લોમાત્ કુવૈધૌ નૃપદોષતઃ ॥

યસ્તૂમયજ્ઞો મતિમાન્ સમર્થોઽર્ચસાધને ।

આહવે કર્મ નિર્વોદું દ્વિચક્રઃ સન્દનો યયા ॥૧૦॥

અંત્રના અભ્યાસની ઉપયોગિતા

તથા તેથી લાભ

આ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ પ્રકટ
કરેલા આ શાસ્ત્રને વિધિપૂર્વક બાણીને નએ
તેમાં કરેલા પ્રયોગો કરે, તેઓ પૃથ્વીમાં લોકોને
જીવનદાન દેનારા થાય છે.

આ અંથ અવશ્ય બાણીને બેઈએ અને
બાણીને તેમાં કહેલી કયાઓનો પણ અવશ્ય
અભ્યાસ કરવો બેઈએ. શાસ્ત્ર અને ક્રિયા એ
બન્નેને બાણીનાંશ વેધ રાખ્યોઅ થાય છે.

૧ શુક્રોક્ષિનશુદ્ધિ અને મર્બીકાનિ દંત્યાદિ.

૨ કેમ કે કાયચિકિત્સાનો કેટલોક ભાગ પૂર્વેતંત્રમાં
કલ્પો છે.

૧ કાયચિકિત્સાનંતરે અપશિષ્ટ ભાગ.

૨ (પાંચે સ્થાનમાં)

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે, કે 'જે પુરુષ કેવળ શાસ્ત્રને જાણતો હોય, પણ ક્રિયાઓમાં નિપુણ ન હોય (ક્રિયાઓમાં કેળવાયેલો ન હોય) તે પુરુષ, જેમ બીજા પુરુષ સંગ્રામને પ્રાપ્ત થઈને ગભરાઈ જાય છે તેમ રાગીને પ્રાપ્ત થઈને ગભરાઈ જાય છે. જે પુરુષ કેવળ ક્રિયાઓમાં જ કેળવાયેલો હોય, પણ તેટલાથી જ પોતાને કૃતાર્થ માની લેવારૂપ ધૃષ્ટતાને લીધે શાસ્ત્રથી બહિર્મુખ હોય, તે પુરુષ (શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ છતાં કેવળ ક્રિયાઓના અભ્યાસને લીધે ક્રિયાઓ કરનારો પુરુષ) વિદ્વાનોમાં પ્રશંસાપાત્ર થતો નથી. એવા પુરુષનો રાજાએ વધ જ કરવો જોઈએ. ક્રિયાઓનો અભ્યાસી નહિ છતાં કેવળ શાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસી નહિ છતાં કેવળ ક્રિયાઓના અભ્યાસવાળા એ બંને પુરુષો અશિક્ષિત અને અર્ધજ્ઞાનવાળા હોવાથી એક એક પાંખવાળાં એ પક્ષીઓની પેઠે પોતાના કામમાં અશક્ત છે. ઔપધિઓ બંને અમૃત જેવી હોય, તોપણ શાસ્ત્રજ્ઞાન વગરના તથા ક્રિયાભ્યાસ વગરના માણસોના હાથથી દેવામાં આવે, તો તેઓ શસ્ત્રો જેવી, વજ્રપાત જેવી અને વિષ જેવી થઈ પડે છે; માટે શાસ્ત્રજ્ઞાન વગરના વૈદ્યનો પણ ત્યાગ કરવો અને ક્રિયાજ્ઞાન વગરના વૈદ્યનો પણ ત્યાગ કરવો. જે વૈદ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસી છતાં પણ સ્નેહનાદિક તથા હેઠાદિક ક્રિયાઓમાં અજાણ્યો હોય, તે કુવૈદ્ય જ છે અને તે કુવૈદ્ય રાજાના અપરાધને લીધે (અટકાયત નહિ કરવારૂપ રાજાના અપરાધને લીધે) લોભથી માણસને મારી નાખે છે. જેમ બંને પૈડાંવાળો

રથ સંગ્રામમાં પોતાનું કામ પાર પાડવા સમર્થ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ક્રિયાભ્યાસ એ બંને અભ્યાસવાળો વિદ્વાન સંકટના સમયમાં પણ પોતાનું કામ પાર પાડવાને સમર્થ થાય છે. ૧૦

અથ વત્સ તદેતદધ્યેયં યથા તથોપધારય મયા પ્રોચ્યમાનમ્ । અથ ગુચયે કૃતોત્તરાસદ્ભાવાવ્યાકુલા-
યોપશિત્તાયાધ્યયનકાલે શિષ્યાય યથાશક્તિ ગુરુરુપ-
દિશેત્ પદં પાદં શ્લોકં વા તે ચ પદપાદશ્લોકા ભૂયઃ
ક્રમેણાનુસન્ધેયા એવમેકેકશો વટયેદાત્મના ચાનુપટેત્ ।
અદ્રુતમવિલામ્બિતમવિશક્લિતમનનુનાસિકં વ્યક્તાક્ષરમ-
પીઢિતવર્ણમક્ષિભુવૌષ્ઠહસ્તૈરનભિનીતં સુસંસ્કૃતં નાત્યુ-
ચ્ચેર્નાતિનીચૈશ્ચ સ્વરૈઃ પટેન્ન ચાન્તેરેણ કશ્ચિદ્વ્રજેત્તવોર-
ધીયાનયોઃ ॥

મવતશ્ચાત્ર ॥

ગુચિર્ગુરુપરો દક્ષસ્તન્દ્રાનિદ્રાવિવર્જિતઃ ।

પટેદેતેન વિધિના શિષ્યઃ શાસ્ત્રાન્તયામુયાત્ ॥

વાક્સૌષ્ઠવેડ્યવિજ્ઞાને પ્રાગલ્ભ્યે કર્મનૈષુણે ।

તદમ્બ્રાસે ચ સિદ્ધૌ ચ યતેતાધ્યયનાન્તગઃ ॥૧૧॥

શાસ્ત્ર ભણવા-ભણાવવાનો પ્રકાર

પુત્ર સુશ્રુત ! હવે આ શાસ્ત્ર જે પ્રકારથી ભણાવવું તથા ભણવું જોઈએ તે પ્રકાર કહું છું તે સાંભળો. આવશ્યક નિત્યકર્મો કરવાથી પવિત્ર થયેલા, જેણે ઉત્તરીય વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હોય એવા અને એકાગ્ર ચિત્તવાળા શિષ્યને સમીપમાં બેસાડી ગુરુએ તેની શક્તિ પ્રમાણે પદનો, પાદનો અથવા આખા શ્લોકનો ઉપદેશ કરવો અને પાછાં તે પદો, પાદો અથવા શ્લોકો ક્રમથી યાદ રખાવવાં. આ પ્રમાણે જ એકએકની અન્યથયોજના કરાવવી અને પાછળથી ગુરુએ પોતે પણ સઘળું બોલી સંભળાવવું. શિષ્યે પદ વગેરેના ઉચ્ચારણમાં ખડું ઉતાવળ કરવી નહિ, ખડું ધીરજ કરવી નહિ, ભય ન રાખવો, ઝમઝમન એ અનુનાસિક અક્ષરો સિવાય બીજા અક્ષરો અનુનાસિક (ગૂંગણા) બોલવા નહિ.

૧ ઉર્ધ્વભાગની, અધોભાગની અને બંને ભાગની અથવા સંશોધનઔપધની, પાચનઔપધની અને સંશમનઔપધની વ્યાપ્તિઓ દેખાડવા માટે શાસ્ત્રની, વજ્રપાતની અને વિપત્તિ ઉપમાઓ આપી છે, એમ કેટલાક કહે છે. (૩૬૫)

અક્ષરો સ્પષ્ટ સંભળાય તેમ કરવું. અક્ષરો પર દખાણું કરવું નહિ. આંખોથી, શ્રુતિઓથી, હોઠોથી કે હાથોથી ખતાવ્યા કરવા નહિ, સારી રીતે શુદ્ધ બોલવું અને બહુ હાંચો સ્વર કે બહુ નીચો સ્વર રાખવો નહિ, પણ મધ્યમ સ્વર રાખવો. જ્યારે અધ્યયન ચાલતું હોય, ત્યારે ગુરુ અને શિષ્યની વચમાં થઈને કાંઈ પણ નીકળે નહિ એવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે, કે 'જે શિષ્ય પવિત્ર રહી, ગુરુભક્ત રહી, ઉદ્યોગી રહી અને આત્મસ્થ થી તથા અસમભયની નિદ્રાથી રહિત થઈ ઉપર કહેલા પ્રકારથી અધ્યયન કરે, તે શિષ્ય શાસનો પાર પામે છે. અધ્યયન પૂરું થઈ ગયા પછી વાણીની સ્પષ્ટતામાં, અર્થના વિજ્ઞાનમાં, દંઠ ઉત્સાહી-પણામાં, ક્રિયાઓની પૂરી કસરતમાં, ક્રિયાઓની ચાતુરીમાં, ક્રિયાઓ નજરે જોવામાં અને ધારેલી ખામતો પાર પાડવામાં યત્ન કરવો.' ૧૧

અધ્યાય ૪થો

અથાતઃ પ્રમાણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૃથ્વાથી 'પ્રમાણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુસુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અધિગતમપ્યધ્યયનમપ્રમાણિતમર્થતઃ સ્વસ્થ

ચન્દનમાર ઇવ કેવલં પરિશ્રમકરં મવતિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

યથા સ્વસ્થચન્દનમારવાહી

મારસ્ય વેતા ન તુ ચન્દનસ્ય ॥

૧ દારૂનું અર્થ સહિત અપખન કરી લીધા પછી તે શાખનું પાકું અર્થથી વ્યાખ્યાન કરવું એ પ્રમાણ સૂચાય છે. પ્રમાણને ઉદ્દેશીને કરેલો અધ્યાય તે પ્રમાણીય.

एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य
चार्षेण मूढाः खरवद्ब्रह्मन्ति ॥

તસ્માત્સર્વિશમધ્યાયશતમનુપદપાદશ્લોકાર્દ-
શ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ । કસ્માત્સદ્મા હિ
દ્રવ્યસંગુણવીર્યવિપાકરોપધાતુમલાશયમર્મશિરાસ્તાણુ-
સન્ધ્યસ્થિગર્ભસમ્મવદ્રવ્યસમૂહવિમાગાસ્તથા પ્રનટ-
શલ્યોદ્ધારણવ્રણવિનિશ્ચયભગ્નવિકલ્પાઃ સાધ્યયાપ્ય-
પ્રત્યાલ્પેયતા ચ વિકારાણામેવમાદયધ્વાન્યે વિશેષાઃ
સહસ્રશો યે વિવિન્ધમાના વિમલવિપુલબુદ્ધેરપિ
બુદ્ધિમાકુલીકુર્યુઃ કિં પુનરત્યબુદ્ધેઃ । તસ્માદવશમ
નુપદપાદશ્લોકાર્દશ્લોકમનુવર્ણયિતવ્યમનુશ્રોતવ્યં ચ ॥૧

શાસ્ત્રાધ્યયન પછી અર્થનું

વ્યાખ્યાન અને શ્રવણ

શાસ્ત્રને ગુરુના મુખથી અર્થ સહિત શીખી લીધા પછી પોતાની મેળે પણ તે શાસ્ત્રના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવું. જે શાસ્ત્ર બાણ્યા છતાં પણ ઉપર પ્રમાણે અર્થથી પ્રમાણિત ન થયું હોય, તે શાસ્ત્ર જેમ ગધેડાને ચંદનનાં કાષોનો બોળે કેવળ પરિશ્રમ આપનાર જ થાય છે તેમ બાણ્યનારને પરિશ્રમ આપનાર જ થાય છે.

કહ્યું છે કે 'જેમ ચંદનનાં કાષોના બોળેઓને ઉપાડનારા ગધેડાઓ કેવળ ભારને જ બળે છે, પણ ચંદનોના ચમત્કારને બાણ્ય નથી, તેમ ઘણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા છતાં પણ તે શાસ્ત્રોનું અર્થથી પ્રમાણણ ન કરેલું હોવાથી અર્થોમાં ખૂટ રહેલા લોકો શાસ્ત્રોના બોળેને જ ઉપાડે છે, પણ શાસ્ત્રોના ચમત્કારને બાણ્ય નથી.'

આ કારણથી પાંચે તંત્રોના અને ઉત્તરતંત્રના દરેક પદનું, દરેક પાદનું, દરેક શ્લોકાર્થનું અને દરેક શ્લોકનું ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અને વ્યાખ્યાન કરવું અને ગુરુના તથા બીજાના મોંડેથી પણ સાંભળવું; કેમ કે દ્રવ્યો, રસો, ગુણો, વીર્યો, વિષાકો, હોળો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, મળો, આશયો, મર્મો, શિરાઓ, આયુઓ,

સંધિઓ, અસ્થિઓ અને ગર્ભને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોના સમુદાયના વિભાગો,^૧ તેમ જ ચામડી વગેરેમાં ગુમ થઈ ગયેલાં શદ્યોને કાઢવાના ભેદો, પ્રણોના નિશ્ચયો કરવાના ભેદો, ભાંગેલાના ભેદો અને રોગોનાં સાધ્યપણાં, આધ્યપણાં તથા અસાધ્યપણાં વગેરે ખીજ પણુ દેટલાક પ્રકારો એવા સૂક્ષ્મ છે, કે જ્યાં હજાર હજારવાર વિચારતાં છતાં પણ અને વિચારનારો નિર્મળ તથા મોટી બુદ્ધિવાળો છતાં પણ તેની બુદ્ધિને વ્યાકુળ કરી નાખે, ત્યારે તે અદ્ય બુદ્ધિવાળાની બુદ્ધિને વ્યાકુળ કરી નાખે તેમાં તો કહેવું જ શું? એટલા માટે દરેક પદનું, દરેક પાદનું, દરેક શ્લોકાર્થનું તથા દરેક શ્લોકનું અર્થથી જાતે વ્યાખ્યાન કરવું અને ગુરુના તથા ખીજના મોઢેથી પણ તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું. ૨

અન્યશાસ્ત્રવિષયોપપન્નાનાં ચાર્યાનામિહોપની-
પતિતાનામર્થવશત્તેષાં તદ્વિદ્યેભ્ય એવ વ્યાખ્યાનમનુ-
શ્રોતવ્યં કસ્માન્નદ્યેકસ્મિન્ચાસ્ત્રે શક્યઃ સર્વશાસ્ત્રા-
નામવરોધઃ કર્તુમ્ ॥

भवन्ति चात्र ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।

तस्माद्बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ।

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत् ।

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥

औપधेनवमૌરખં સૌશ્રુતં પૌષ્કલાવતમ્ ।

शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥३॥

ખીજ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવાની રીત

વ્યાકરણ, સાંખ્ય, તર્ક તથા જ્યોતિષ ઇત્યાદિ ખીજ શાસ્ત્રોના અમુક વિષયો કે જ્યાં પ્રયોજનને લીધે આ શાસ્ત્રમાં દાખલ કરવા પડ્યા છે, તેમનું વ્યાખ્યાન તે તે શાસ્ત્રોના પંડિતોની પાસેથી જ સાંભળવું, કે જ્યાં તે વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળે, કેવળ આ શાસ્ત્ર ભણવાથી તે વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે એમ નથી; કેમ કે એક શાસ્ત્રમાં સર્વ શાસ્ત્રોનું પૂરું સંકલન કરી શકાતું નથી.

આ વિષયના શ્લોકોમાં વિદ્વાનોએ કહ્યું છે, કે 'જે પુરુષ એક જ શાસ્ત્ર ભણે તેને તે શાસ્ત્રનો પણ પૂરો નિશ્ચય થાય નહિ; માટે વૈદ્યે આ શાસ્ત્ર ભણ્યા પછી ખીજ પણ ધણું શાસ્ત્રો સાંભળીને આ શાસ્ત્રનો પાંકો નિશ્ચય કરવો. જે વૈદ્ય ગુરુના મુખથી શાસ્ત્રનું ગ્રહણ કરી અને પછી વારંવાર અર્થથી તેનો અભ્યાસ કરીને ચિકિત્સા કરે, તે જ ખરો વૈદ્ય કહેવાય. ખીજ વૈદ્યો તો વૈદ્યના બહાનાથી રોગીઓની પાસેથી ધન હરનારા તથા રોગીઓના પ્રાણોનો વિનાશ કરનારા હોવાથી એક જાતના ચોર જ છે. ઔપધેનવ, ઔરખ અને પૌષ્કલાવત એ ત્રણ તંત્રો આ સુશ્રુતતંત્રના જવાં જ છે અને સધળાં શલ્યતંત્રોનાં મૂળરૂપ છે; માટે આ તંત્રના વિષયોની, એ ત્રણ તંત્રોના વિષયોની સાથે મેળવણી કરીને, જે જે કંઈ મિથ્યા જ્ઞાનો તથા સંશયજ્ઞાનો રહી જતાં હોય અથવા રહી ગયાં હોય તેમનું નિવારણ કરવું.' ૩

૧ આ તંત્રો લખ્ય નથી, પરંતુ સુશ્રુતસંહિતાનો નાગાર્જુને પ્રતિસંસ્કાર કરેલો છે, તેથી તે ગ્રંથપ્ર સંભવની નથી.

૧ સ્વાવરાદિક ઔપધિઓ દ્રવ્યો કહેવાય છે. મધુર આદિ છ રસો કહેવાય છે. ગુરુ આદિ ગુણો કહેવાય છે. શીત તથા ઉષ્ણ એમ બે પ્રકારનું વીર્ય છે. આઠ પ્રકારનું પણ કહેવામાં આવશે. મધુર તથા કટુ એમ બે પ્રકારના વિપાક છે, વાત, પિત્ત તથા કફ એ દોષો કહેવાય છે. રસ તથા રક્ત આદિ ધાતુઓ કહેવાય છે. વિષ્ટા, મૂત્ર તથા ત્રીપડા આદિ મૂત્રો કહેવાય છે. આશયો ૭ છે અને સ્ત્રીના શરીરમાં ગર્ભાશય નામનો આશયો પણ આશય છે. મર્સો ૧૦૭ છે, શિરોઓ ૭૦૦ છે, સ્નાયુઓ ૬૦૦ છે, સંધિઓ ૨૧૦ છે, અસ્થિઓ ૩૦૦ છે. દેટલાક ખાટો વિપાક પણ ગણે છે.

અધ્યાય પમેા

અયાતોઽગ્રોપહરણીયમધ્યાય વ્યાસ્યાસ્વામ. ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અગ્રોપદન્ત્રીય' નામના અયાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે કરીશું કે પ્રમાણે ભગવાન વન્વતરિએ સુશ્રુતની પામે કહેલું છે ૧

ત્રિવિધ કર્મ । પૂર્વકર્મ પ્રધાનકર્મ પશ્ચાન્કર્મેતિ । તદ્વ્યાધિ પ્રતિ પ્રત્યુપદેક્ષ્યામ । અસ્મિન્ચાષ્ટે શસ્ત્ર-કર્મશાધાન્યાચ્છસ્રકર્મે વ તારત્પર્યમુપદેક્ષ્યામન્તત્સ્મગ્ના રાંશ્ચ ॥૨॥

કર્મોના ત્રણ પ્રકાર તથા ગત્રદિયાનો ઉપદેશ પૂર્વકર્મ, (અપ્યકર્મ કયા પહેલાં તેના સાધનકરવાનું કર્મ) પ્રધાનકર્મ, (અપ્યકર્મ) અને પશ્ચાત્કર્મ (અપ્યકર્મ કયા પછી કરવાનું કર્મ) એ રીતે ત્રણ પ્રકારનું કર્મ છે. તેના ઉપદેશ અહીં પણ કરવામાં આવે, તો ત્રયનો વિસ્તાર થઈ જાય, માટે તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે. હાલ પ્રથમ તો આ આ શાસ્ત્રમાં શસ્ત્રકર્મ જ અપ્ય છે, માટે તે

૧ મેં કરવાની પહેલાં તૈયાર રાખવાની વગરના સામગ્રીઓ વિના

ના પદ્ધતિ આગે વિચાર્યું છે. તે મેં જ તે નબળા પૂર મેં જ પાન તથા પાન્ય એ પ્રધાન મેં જ અને બાકીના વસ્તુ તથા અગ્નિની ને રાત્રે પાન્ય મેં જ કરું. મેં જ નોન કરવાનું હોય તો તમા પાન્ય નેટન તથા ને ન બે પૂર મેં જ વધત વિચેયન પીવડરી નબ તથા મેં માલી એ પ્રધાન મેં જ અને રાત્રે વગેરે અતઃ સ્વ એ પશ્ચાત્કર્મ કરું. મેં જ વ્યાધિની ઉપત્તિની પહેલાં અપ્યી તે પૂર રૂપ સુધીમા રવાની ને ક્રિયા છે તે પૂર મેં જ વ્યાધિની ઉપત્તિ પછી રાત્રાની ને ક્રિયા છે તે પ્રધાન મેં જ અને વ્યાધિ મરી ગયા પછી ને ઉપચારો કરવાના છે તે પશ્ચાત્કર્મ છે. પૂર મેં જ ક્રિયા પરથી મેં જ તથા કે

કર્મનો અને તે કર્મની સામગ્રીઓનો ઉપદેશ કરીએ છીએ ૨

તત્ત્વ શસ્ત્રકર્માઽષ્ટવિધમ્ । તથથા । છેવ મેવ લેખ્ય વેધ્યમેયમાદાયં વિસ્તારં સીચ્યમિતિ ॥

અતોઽન્યતમ કર્મચિકીર્ષતા વેધેન પૂર્વમેવોપ કલ્પયિતવ્યાનિ । તથથા । યન્ત્રશસ્ત્રક્ષારાગ્નિશ્લક્ષ શસ્ત્રજટોક્ષાસૂજામ્બવોષ્ઠપિચુપ્રોતસૂત્રપનપટ્ટમસુપૂત વસાપયસ્તૈલનર્પણકપાયાલેપનક્ત્વજનશીતોષ્ણોદ-કકટાદાદીનિ પરિકર્મિણશ્ચ સિંગ્ધા. સ્થિરા વલ્લન્ત ॥૩॥

શાસ્ત્ર કર્મના આઠ પ્રકાર અને તે કર્મના આરંભમાં તૈયાર રાખવાની સામગ્રીઓ

હેવ,^૧ લેખ્ય,^૨ લેખ્ય,^૩ વેધ્ય,^૪ એય,^૫ આદાય,^૬ વિસ્તાર્ય^૭ અને રીચ્ય^૮ શસ્ત્રકર્મના આઠ પ્રકાર છે. એમાંનું દાઈ કર્મ કરવું હોય, ત્યારે વેધે પ્રથમથી જ નો, શસ્ત્રો, ક્ષારો, અગ્નિ,

૧ જલ એગે પાનિ શુદ્ધ કરવું-એમનુંગન
૨ લેવ એગે કાપ મુખે-ઈન્સીડન
૩ લેખ્ય-ચુરંગ
૪ વેધ્ય એગે માલુ પાડવું-પગરિંગ
૫ એય એગે મગી નાખી સોધવું-૧૨૩૨
શોમિંગ

૬ આદાય-એમરૂકથન
૭ વિસ્તાર્ય-રા ગમિંગ પ્રેમિ ।
૮ રીચ્ય-સુચરિંગ
૯ અરશ વગેરે નિગેર કાપી નાખતા યોગ રો ।
છવ હેવાય છે એ વા યોગ વિધિ વગેરે રોગો એવ મેવાન જોવાનરા યોગ અથવા ઉમે વા યોગ રોહિણી વગેરે રોગો લેખ્ય મેવાય છે નાના મુખોવાળા લક્ષ્મીથી વધિવા યોગ નસો વગેરે લેખ્ય મેવાય જ શાધવા યોગ નાડીનબ વગેરે એય કહેવાનું છે એની માતા યોગ પથરી વગેરે આદાય કહેવાય છે આ રાત્રા યોગ વિધિ તથા ૬૪ વગેરે વિસ્તાર્ય યોગ છે અને એના નાખાને પછી સ્ત્રી લેવા યોગ કરેા મી ન હેવાય જ આ પ્રમાણે જો કે જ આદિ શસ્ત્રો ગોળો વાણ પડ છે, તોપણ અહીં અમરોપ ચારથી તે તે ગોળોમા લાણ કરવાના ગમેતો હા । પાશા છે મોધુ તથા એની માતુ એ જો ક્રિયાઓ વખત પર લઈએતો પણ કરી પડે જ માટે તેઓને શસ્ત્ર

શલાઠાઓ, (સળીઓ) શિંગડાં, જળો નામના જીવ, તુંબડાં, જાંબવોષ, ૩, વસ્ત્ર વગેરેનાં પોતાં, સુતર, પાંદડાં, પટ્ટીઓ, મધ, ઘી, ચરણી, દૂધ, તેલ, તર્પણુ, કાથો, લેપો, કલ્કો, ૨ પંખાઓ, ઠંડું જળ, ઊતું જળ તથા લોઢાનાં કડાયાં ઇત્યાદિક સામગ્રીઓ તૈયાર રાખવી. ૪ તેમ જ પ્રીતિવાળા, દૃઢ મનવાળા તથા શારીરબળવાળા (સર્વ કાર્યો કરી શકે એવા) પરિચારકો (સેવકો-સારવાર કરનારાઓ) પણ તૈયાર રાખવા. ૩

તતઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્ઘર્તનક્ષત્રેષુ દધ્યક્ષ-
તાન્નપાનરક્ષરિયં વિપ્રાન્ ભિષજશ્ચાર્ચયિત્વા કૃતવલિ-
મજ્જલસ્વસ્તિવાચનં લઘુ મુક્તવન્તં પ્રાહ્મુખમાતુરમુ-
પવેશ્ય યન્નચિત્વા પ્રત્યહ્મુખો વૈદ્યો મર્મશિરાસ્ત્રાયુ-
સન્ધ્યસ્થિધમનીઃ પરિહરન્નુલોમં શઙ્ખં નિદધ્યાદાપૂ-
યદર્શનાત્સકૃદેવાપહરેચ્છદમાશુ ચ । મહત્સ્વપિ ચ
પાકેષુ વ્યજ્જુલં વ્યજ્જુલં વા શઙ્ખપદમુક્તમ્ ॥ ૪ ॥

શસ્ત્રકર્મ કરાવનારનો વિધિ અને વૈધનો
શસ્ત્ર નાખવા-કાઢવાનો પ્રકાર

પછી જોશી લોકોને પૂછી જ દિવસે તિથિ, કરણ તથા નક્ષત્રનો સારો યોગ હોય, તે દિવસે શુભ મુદ્ઘર્તમાં રોગીના હાથે દહીં, અક્ષત, અન્નપાન તથા રત્નો વડે અગ્નિની, બ્રાહ્મણોની તથા વૈદ્યોની પૂજા કરાવી, તે રોગીનું સ્વસ્તિવાચન કરાવી, ગાયન આદિ મંગલકૃત્ય તથા ખલિદાન કરાવી તે રોગીને હલકું અન્ન જમાડવું. પછી રોગીને ઉગમણે મોઢે બેસાડી,

૧ જલુ જેવા મુખવાળો કાળો તથા લાંબો પથરો. આ પથરો ડામ દેવામાં કામ આવે છે. આ સ્થાનના ખતરમા અધ્યાયનો ત્રીજો વિષય જુઓ.

૨ પાણીથી ભિન્નવેલા સાતુ વગેરે તથા દૂધ વગેરે પદાર્થો કે જેઓ ત્રણને તૃપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

૩ ખારીક વાટેલી ઔષધોની ચટણી જેવી લૂગદીઓ.

૪ આ યંત્રાદિક સામગ્રીઓની અંદર કેટલીક સામગ્રીઓ કર્મનાં અંગોરૂપ છે અને કેટલીક સામગ્રીઓ જે કાંઈ બગાડ થાય તો તેને શાંત કરવા માટે છે.

અંગોને અસાધ્યમાન ન કરે એવી રીતે નિયમિત કરી (ખાંધી) વૈદ્યે પોતાનું મોઢું પશ્ચિમમાં રાખી મર્મ, રગ, નસ, સાંધા, અસ્થિ તથા નાડીઓને ખચાવી (તેમાં જખમ નહિ થવા દેતાં) રોગીના શરીરનાં રૂંવાડાંઓના વલણને અનુસરી ૨ પરુ દેખાય ત્યાં સુધી ઊંડું એકીવખતે જ ઝડપથી નસ્તર ઘોંચી દેવું અને ઝડપથી પાછું કાઢી લેવું. વારંવાર ઘોંચાઘોંચ ન થાય તેમ કરવું. મોટા પાકામાં પણ શસ્ત્ર વડે બે આંગળની અથવા વધારેમાં વધારે ત્રણ આંગળની ઊડી ૨ જગ્યા કરવી. એથી વધારે કરવી નહિ. ૪

તત્રાયતો વિશાલઃ સમઃ સુવિમક્ત્ત્વમ્ ઇતિ વ્રણગુણાઃ ।

મવતશ્ચાત્ર ॥

આયતશ્ચ વિશાલશ્ચ સુવિમક્ત્ત્વમ્ નિરાશ્રયઃ ।

પ્રાત્કાલકૃતશ્ચાપિ વ્રણઃ કર્મણિ શસ્યતે ॥

શૌર્યમાશુક્રિયા શઙ્ખતૈક્ષ્ણ્યમસ્વેદવેપથૂ ।

અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય શઙ્ખકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૫ ॥

ત્રણછેદ અને શસ્ત્રક્રિયા કરનાર
વૈધના ગુણ

જ ત્રણ લાંબો, વિસ્તીર્ણ, સર્વ ભાગોમાં સમપાકવાળો ૩ જુદાજુદા દેખાતા સધળા ભાગો-વાળો અને જીભના કે દાંતના સંધિ વગેરે અપ્રાપ્ય સ્થલમાં નહિ રહેલો હોય, તે ત્રણ શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં સગવડપડતો ગણાય છે. અથવા વૈદ્યે શસ્ત્ર વડે જ છેદ કરવો તે લાંબો, પહોળો, સરખો, નીચાપણા કે ઊંચાપણા વગરનો અને જના ભાગો સ્પષ્ટ દેખાય એવો કરવો. ૪

૧ શસ્ત્ર જે રૂંવાડાંઓના વલણથી ઊંડું નાખવામાં આવે, તો તેની ધારા રૂંવાડાંઓથી કુંદિત થઈ જાય છે અને તેવાં શસ્ત્રથી વ્યથા પણ બહુ થાય છે.

૨ જ્યાં સુધી પરુ હોય ત્યાં સુધી કરવી લાંબા કાપ મૂકવા નહિ.

૩ જે તે કાંઈકે પાકેલો અને કાંઈકે ન પાકેલો હોય, તો શસ્ત્રક્રિયામાં અનુકૂળ પડતો નથી.

૪ જે વૈદ્યે કરેલો ત્રણ આવો હોય, તો તેમાં કદકને કે ક્વાથ વગેરેને દાખલ કરવાનું સગવડબરેલું થાય છે.

। પ્રણના અથવા છેદના ગુણો છે

આ વિષયના સ્વેદિકામા ભગવાન ધન્વતરિ સ્વમુખે કહ્યું છે, કે "શયક્રિયામા લાળો, હોળો, જના લાળો સ્પષ્ટ દેખાય એવો, મર્મ હિ સ્થેને નહિ પડાયેવો અને યોગ્ય મમ્બે લામા આવેનો" છેદ વખણાય છે વેદે સ્ક્રિયા કરવામા નિર્ભય રહેવું ૩૭૫ રાખવી, ૩૭૬ તીક્ષ્ણ રાખવા, ૪ પોતાના શરીરમાં પસીના આવે એમ કરવું, ધૂંજવું નહિ, કાચા તથા કાકા પ્રણને સમજવામા તથા સમયસર પ્રાપ્ત થેલી ક્રિયામા ભલ કરવી નહિ અને વોહી મેરે જોવાથી ગભરાઈ જવું નહિ જે વૈદ્યમા ૧૧૧ ગુણો હોય તે નેત્ર પ્રશસાપાત્ર થાય છે ૧૧૫

એકેન વા વ્રણેનાનુચ્ચમાનેન ના અન્તરા બુદ્ધ્યાઽ દ્વ્યાપરાઽન્નપાન્કુર્યાત્

મવતિ ચાત્ર ॥

યતો યતો ગતિ વિદ્યાદુસ્સક્નો યત્ર યત્ર ચ ।

તત્ર તત્ર વ્રણ કુચાઘચા દોષો ન તિષ્ઠતિ ॥૬॥

એકથી વધારે પ્રણો (છેદો) ક્યારે કરવા ?

એક પ્રણ કરવાથી સાર ન થાય તો વેદે બુદ્ધિથી વિચાર કરીને મધ્યમા બીજા પ્રણો

કો, મા ૧ અપ્પષ્ટ ભાગોમાં વાઙ્મય અને ગિયા નીચાપગાના ૧૦ અંગુળ મલાય ૭

૧ નેત્રપ્રશસીત ૧૧મા અગ્નિમાધ્ય હોય તે નગ રીખ્યમાગમા મસ્તકમાધ્ય થાય ૭ હંસાઈ રીતે સમયની યોગ્યતા મમ્બ ૧૧ી અથવા નગનું પાંચે પાપણુ એ સમયની યોગ્યતા મમ્બ ૧૧ી ૧૨મા નગનર મારવામા આવે તો ૧ નહીં નીચાના મધિર ની ગે ૨ બી તેથી તે નગ મધ્યમાધ્ય પડે ૭

૨ વૈદ્ય ન નરનીત રાય તા સાધનજુમા પણુ ૬ સુધી રત્નેને રોચ્યા નહીં બી ૨૨ ॥ ભાગને અંગે ૧૭ રો ૧૦

૩ ૪ ૫ રાખવાથી તથા હાથની હનમ્બથી રોગીનો ધરીવાર મુખી દુખ વેડું પડું નથી

૪ મ્બ નેમ નેમ વધારે નીજા દોષ તેમ નેમ ના ૧૧૦ ૫૦ । મોડી થાય છે

પણ કરવા

આ સ્થળના સ્નેહમાં ભગવાન ધન્વતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે, કે "આસપાસ પણ જ્યાં જ્યાં પરની ગતિ જોવામાં આવે અને જ્યાં જ્યાં પરએ અદગ્ના બીજ કાચા લાગને ફાડ્યો હોય, ત્યાં ત્યાં પણ પણ કરવો કે જોથી પર રહે નહિ. ૬૧

તત્ર મૂળગ્ઢગ્ઢલગ્ઢાકિપુટીઘદન્તવેટકક્ષાકુક્ષિ-વક્ષણેષુ તિર્યકછેદ ઉક્ત ।

ચન્દ્રમણ્ડલવચ્છેદાન્નાણિપદેષુ કાર્યેત્ ।

અર્દ્ધચન્દ્રાકૃત્તીથાપિ ગુદે મેદૃં ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૭॥

સરખો પ્રણ કરવાનો અપવાદ

બ્રહ્મી, ગાય, લમણા, લવાટ, આખની પાપણુ, હોઈ, દાતનાં પેદા, કાખ, પેટ કે સાથજોના સાવામા છેદ કરવાની જરૂર પડે ત્યારે આડો છેદ કરવો ૨ હાથમા કે પગમાં છેદ કરવા હોય, ત્યારે બુદ્ધિમાન વેવે ચ દ્રમ કળ જેના ગોળ છેદ કરવા અને શુદ્ધમા કે લિંગમાં છેદ કરવા હોય, ત્યારે અરધા ચ દ્ર જેવા કરવા ૭

અન્યથા તુ શિરાસ્થાયુચ્છેદનાદતિમાત્ર વેદના ચિરાદ્રણસરોહો માંસકન્દીપ્રાદુર્માવિશ્વેતિ ॥૮॥

ઊલટી રીતે છેદ કરવામાં નુકસાન

ઉપર પ્રણો (છેદો) કરવાનો જે પ્રકાર કહ્યો તેથી ઊલટી રીતે છેદ કરનામા આવે, તો તેથી શિરા કે સ્નાયુ કપાઈ જવાને લીધે રોગીને અત્યંત વેદના થાય છે. પ્રણ લાગે કાળે રોગીય છે અને અદર માસના કદ જેના અકુરો ઉત્પન્ન થાય છે ૮

૧ મરજ કે આ આયુઓના રેમાઓ આ ૧ છે એને આ ૧ છે મ્બના ૧૧ રેમા વપાય નહિ પણ આડા રેમાયુક્ત આયુમા ઊભા છે મ્બકામા આવે તો અમ ૧૧ રેમાઓ મ્બા ૧૧ જે જતની મ્બાય નહિ

૨ ૫૨ રહે નહિ તે માટે કોઈ ધોર (ખાતું) રહેવું ન જોઈએ તેથી પર બધું જ વધી જાય તેની રીત નીચેના આ ૧૧ી નગ મમ્બો જોઈએ બી ૧૫ મમ્બા ૧૭ી ૫૨ અસ્યતની ગિયિન એટી રીતે રાખવી કે જેથી ૧૨ અગર જ નીચે

મૂઢગર્ભોદરાશોઽશ્મરીમગન્દરમુખરોગેષ્વમુક્તવતઃ
કર્મ કુર્વતિ ॥ ૯ ॥

જમ્યા પછી શરીરમાં શસ્ત્રક્રિયા
કરવાનો અપવાદ

પ્રસવમાં ગર્ભની અટકાયત, જલોદર આદિ
ઉદરના રોગો, અરશ, પથરી, ભગંદર અને
મોઢાના રોગોમાં રોગીને જમાડ્યા વગર જ
શસ્ત્રક્રિયા કરવી.^૧ ૯

તતઃ શસ્ત્રમવચાર્ય શીતાગિરદ્વિરાતુરમાશ્વાસ્ય
સમન્તાત્પરિપીઢ્યાઙ્ગુલ્યા વ્રણમભિમૃદ્ય પ્રક્ષાલ્ય કષાયેણ
પ્લોતેનોદકમાદાય તિલકલકમધુસર્પિઃપ્રગાઢામૌષધયુક્તાં
વર્તિ પ્રણિદધ્યાત્ । તતઃ કલ્કેનાચ્છાદ્ય નાતિસ્ત્રિગ્ધાં
નાતિરુક્ષાં ઘનાં કવલિકાં દત્વા વસ્ત્રપટ્ટેન વધીયા-
દ્વેદનારક્ષોમૈધૃપૈર્ધૃપયેદ્રક્ષોમ્નશ્ચ મન્ત્ર રક્ષાં કુર્વતિ ॥ ૧૦ ॥

શસ્ત્રક્રિયા પછીના ઉપચારો

શસ્ત્રક્રિયા કરી લીધા પછી રોગીને શીતલ
જળથી આશ્વાસિત^૨ કરી ત્રણને ચોતરફ
આંગળીથી દબાવી સ્નાવ કાઢી નાખી, શસ્ત્રથી
કરેલી જગ્યાના સમીકરણ માટે ત્રણનું
અભિમર્દન કરી, (આંગળીઓ વડે ચોળી)
કનાથથી ઘોઈ નાખી, ત્રણની અંદર રહેલા જળને
પોતાંથી^૩ ખેંચી લઈ તે પછી તલનો કંદક,
મધ^૪ તથા ધી^૫થી સારી પેટે ખરડેલી અને

૧ ગર્ભની અટકાયત વગેરે પાંચ વ્યાધિઓમાં જે
કેડો અન્યથી પૂર્ણ હોય, તે યંત્રપ્રયોગ વગેરેથી આતુર
કષ્ટ પામે છે અથવા મરી જાય છે અને મોઢાના રોગોમાં
આહાર આંગળી વગેરેના દબાવથી અથવા સૂગથી બહાર
નીકળે, તે ક્રિયામાં મોટી અડચણ આવે છે.

૨ મૂર્છાદિકના પ્રતિગ્રંથ માટે શીતળ જળથી
આશ્વાસન કરવું.

૩ કપડાં અથવા રૂનાં પોતાંથી. હાથ તેને બદલે
વાદળાનો પણ ઉપયોગ થાય છે.

૪ મધ ચોળખું મળે તો જ વાપરવું.

૫ જ્યાં જ્યાં થી શુદ્ધ શયત્તત્રમાં વાપર્યો છે ત્યાં
ગાયનં થી લેવું. થી એ માંસરસ છે. માંસરસ હોવાથી
ત્રણનો વચ્ચેનો ખાલી ભાગ બંધ થઈ જાય છે અને સાંધો
દે છે. આયોડીન અને મધુરોદકોમ જેવાં યાનનારાં

આ સ્થાનના ઉદમા અધ્યાયના દહા વિષયમાં
કહેલાં સંશોધનીય ઔષધોવાળી વાટ ત્રણની
અંદર ખોસવી. પછી ચિકિત્સિત સ્થાનના
પહેલા તથા બીજા અધ્યાયમાં કહેલાં સઘોત્રણનાં
ઔષધોના કંદકથી (ચટણીથી) ઢાંકી દઈ તેની
ઉપર, ઘણા ધીવાળી નહિ તેમ અત્યંત લૂખી
પણ નહિ એવી ઘાટી કવલિકા^૬ મૂકી લૂગડાનો
પાટો બાંધી દેવો. પછી વેદનાને તથા રાક્ષસોને
ટાળનારા ધૂપોની^૭ ધુમાડી દેવી અને રાક્ષસોને
હણનારા મંત્રોથી રક્ષા કરવી. ૧૦

તતો ગુરુગુલ્વગુરુસર્જરસવચાગૌરસર્પચૂર્ણેલ્વણ-
નિમ્વપત્રવ્ગમિશ્રૈરાજ્યયુક્તૈર્ધૂપૈર્ધૂપયેત્ । આઞ્ચશેષેણ
ચાસ્ય પ્રાણા, હમાલમેત્ ઉદકુમ્ભાચ્ચાપો ગૃહીત્વા
પ્રોક્ષ્યત્રક્ષાકર્મ કુર્યાત્તદ્વક્ષ્યામઃ ॥ ૧૧ ॥

વેદના તથા રાક્ષસો ટાળવાના ધૂપો
અને ધૂપો પછીનો વિધિ

ગૂગળ, અગરુ, રાળ, વજ અને ઘોળા
સર્પનાં ચૂર્ણોને લૂણથી તથા લીમડાનાં પાંદડાં-
થી મિશ્રિત કરી તે સર્વને ધીમાં ઠાલવીને
તેની ધુમાડી દેવી^૮ અને પછી તે ધૂપોને

દ્રવ્યો ત્રણને ભેગો ન થવા દેતાં રૂઝવવામાં ઘણી
મુશ્કેલી જાણી કરે છે.

૬ કેટલાક હું, કે ઔષધોના સ્વરસને
નીકળી જતો આ ત્રણ માટે ચિકિત્સિત સ્થાનના
ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ખાખરા તથા ઉંચરા
વગેરેનાં છાંદ તથા પાંદડાં વગેરેથી કરેલી પટ્ટી કવલિકા
કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે, કે જેવડા કે ચોવડા
કોમળ કપડાની પટ્ટી કવલિકા કહેવાય છે અને કેટલાક
કહે છે, કે શેડલા જવ અને સાતુની થી નાખીને
બનાવેલી લોપરી કવલિકા કહેવાય છે.

૭ રાળ તથા લૂણ વગેરે પદાર્થો વેદના મટાંડ છે
અને વજ વગેરે પદાર્થો રાક્ષસોને હણે છે. આ ધુમાડીનો
મુખ્ય હેતુ હવા શુદ્ધ કરવાનો છે, જેથી હવામાં શિયાં
ઝીણાં જંતુઓ ત્રણમાં ખેસવા પામે નહીં.

૮ કદત ત્રણને જ ધુમાડી દેવી એમ સમજવું નહીં,
પણ દુર્ગંધ ટાળવા માટે અને મહિષાદિકના પરિહાર
માટે આતંગના ગ્રથનાદિને પણ ધુમાડી દેવી

કાલવત્રાના વાસણમાં જે ધી ખરડાઈ રહ્યું હોય તે ધીથી દરદીનાં દૃઢ્ય, આદિ અંગો કે જેઓ પ્રાણને રહેતાનાં સ્થાનકો છે તેઓ પર અભ્યંગ કરવો. પછી ત્રણવાળા દરદીને લોહી તથા પર વગેરેનો પાચ દોષને લીધે રાક્ષસોના ભયનો સંભવ છે, એટલા માટે જળના કુંડમાંથી જળ લઈ પ્રોક્ષણ કરતાં કરતાં (છાંટતાંછાંટતાં) નીચે પ્રમાણે મંત્રો બોલી રક્ષાની ક્રિયા કરવી.૧૧

કૃત્યાનાં પ્રતિષ્ઠાતાર્થ તથા રક્ષોમયસ્ય ચ ।
રક્ષાકર્મ કરિષ્યામિ પ્રજ્ઞા તદનુમન્યતામ્ ॥
નાગાઃ પિન્ધાચા ગન્ધર્વાઃ પિત્રો યક્ષરાક્ષસાઃ ।
અભિદ્રવન્તિ ચે ચે ત્વાં પ્રજ્ઞાયા ઘ્નન્તુ તાન્સદા ॥
પૃથિવ્યામન્તરીક્ષે ચ ચે ચરન્તિ નિશાચરાઃ ।
દિક્ષુ વાસ્તુનિવાસાશ્ચ પાન્તુ ત્વાં તે નમસ્કૃતાઃ ॥
પાન્તુ ત્વાં મુનયો પ્રજ્ઞા દિવ્યા રાજર્ષયસ્તથા ।
પર્વતાશ્ચૈવ નદ્યશ્ચ સર્વાઃ સર્વેઽપિ સાગરાઃ ॥
બઝી રક્ષતુ તે જિહ્વાં પ્રાણાન્વાયુસ્તથૈવ ચ ।
સોમો વ્યાનમપાનં તે પર્જન્યઃ પરિરક્ષતુ ॥
ઉદાનં વિદ્યુતઃ પાન્તુ સમાનં સ્તનપિતૃત્વઃ ।
વલમિન્દ્રો વલપતિર્મનુર્મન્યે મતિં તથા ॥
કામાંસ્તે પાન્તુ ગન્ધર્વાઃ સત્ત્વમિન્દ્રોઽમિરક્ષતુ ।
પ્રજ્ઞાં તે વરુણો રાજા સમુદ્રો નામિમણ્ડલમ્ ॥
ચક્ષુઃ સૂર્યો દિશઃ શ્રોત્રે ચન્દ્રમાઃ પાતુ તે મનઃ ।
નક્ષત્રાણિ સદા રૂપં છાયાં પાન્તુ નિશાસ્ત્વઃ ।
રેતસ્ત્વાપ્યાયન્યન્વાપો રોમાણ્યોષધયસ્તથા ।
આકાશં સ્થાનિ તે પાતુ દેહં તવ વસુંધરા ॥
વૈશ્વાનરઃ શિરઃ પાતુ વિષ્ણુસ્તવ પરાક્રમં ।
પૌરુષં પુરુષશ્રેષ્ઠો પ્રજ્ઞાસ્માનં ધ્રુવો મુવૌ ॥
પ્તા દેહે વિશેષેણ તવ નિત્યા હિ દેવતાઃ ।
પ્તાસ્ત્વાં સતતં પાન્તુ દીર્ઘમાયુરવાપ્નુહિ ॥
સ્વસ્તિ તે મગવાન્ પ્રજ્ઞા સ્વસ્તિ દેવાશ્ચ કુર્વતામ્ ।
સ્વસ્તિ તે ચન્દ્રસૂર્યો ચ સ્વસ્તિ નારદપર્વતૌ ॥
સ્વસ્ત્યગ્નિશ્ચૈવ વાયુશ્ચ સ્વસ્તિ દેવાઃ મહેન્દ્રાગાઃ ।
પિતામહકૃતા રક્ષા સ્વસ્ત્યાયુર્વર્દતાં તવ ॥

ઈતયસ્તે પ્રશામ્યન્તુ સદા મવ ગતવ્યયઃ ।
इति स्वाहा ॥

एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याव्याधि विनाशनेः ।
मयैर्न कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥१२॥

રક્ષાની ક્રિયાનો વિધિ

રાક્ષસોના ભયના પ્રતિધાન માટે અને કાપ પામેલા મનશાસ્ત્રી પુરુષે કરેલા અભિચાર-પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી કૃત્યા નામની રાક્ષસીઓના પ્રતિધાત કરવા માટે હું રક્ષાની ક્રિયા કરીશ. આ ક્રિયાનો બ્રહ્મા સ્વીકાર કરજો નાગો, પિન્ધાઓ, ગંધર્વો, પિતૃઓ તથા બ્રહ્મરાક્ષસો માંના જે જે કાઈ તને પીડતા હોય, તેઓને બ્રહ્મા સંવંદા નષ્ટ કરી નાખજો જે રાક્ષસો પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં તથા દિશાઓમાં ફરે છે, તેઓ અને જે રાક્ષસો આ ધરની અંદર રહેતા હોય તેઓને નમસ્કાર કરીએ છીએ; માટે તેઓ તારું રક્ષણ કરજો. મુનિઓ પોતાના બ્રહ્મતેજથી તારું રક્ષણ કરજો. સપ્તથા દિવ્ય રાજર્ષિઓ પણ તારું રક્ષણ કરજો સર્વે પર્વતો, નદીઓ અને સમુદ્રો પણ તારું રક્ષણ કરજો. અગ્નિ તારી જીલની, વાયુ તારા પ્રાણવાયુની, અદ્ર વ્યાન વાયુની, ઇંદ્ર અથવા વૃદ્ધિવાળો મેઘ અપાન વાયુની, વીજળીઓ ઉદાનવાયુની, ગાઝતા મેરો સમાનવાયુની, બળનો પતિ ઇંદ્ર બળની, પ્રબળપતિ ડોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી બે શિરાઓની તથા બુદ્ધિની, ગંધર્વો ઇન્દ્રેલા વિપથોની, ઇંદ્ર સત્ત્વયુગ્મની, વરણ રાજ જ્ઞાન શક્તિની, સમુદ્ર નાભિમંડળની, સૂર્ય ચક્ષુઃ ઇન્દ્રિયની, દિશાઓ શ્રોત્રેન્દ્રિયની, ચંદ્ર ચિત્તની, નક્ષત્રો સૌંદર્યની અને રાત્રિઓ છાયા નામની પ્રજ્ઞા કે જે સમીપમાં જોવામાં આવે છે તેની રક્ષા કરજો. જળ તારા વીર્યને વૃદ્ધિ આપજો. આપધિઓ તારાં રૂપાંશોની, આકાશ સ્ત્રોતોની, પૃથ્વી દેહની, વૈશ્વાનર મરતકની, વિષ્ણુ

સામર્થ્યની, નારાયણ મેદની, બ્રહ્મા જીવની અને ધ્રુવ બ્રહ્મટિઓની રક્ષા કરજો. ઉપર કહેલા દેવતાઓ કે જોઓ તારા શરીરમાં સર્વદા રહે છે, તેઓ તારું નિરંતર રક્ષણ કરજો અને તેથી તું લાંબું આયુષ્ય પામજો. ઐશ્વર્યવાળા બ્રહ્મા તારું કલ્યાણ કરજો. દેવતાઓ તારું મંગળ કરો. ચંદ્ર તથા સૂર્ય અને નારદમુનિ તથા પર્વત તારું કલ્યાણ કરો. અગ્નિ, વાયુ અને ઇંદ્રની સાથે ચાલનારા દેવતાઓ તારું મંગળ કરો. તારી આ રક્ષા બ્રહ્માએ કરેલી છે. તારું મંગળ અને આયુષ્ય વૃદ્ધિ પામજો. તને ઈતિઓ^૧ શાંત થઈ જશે. તું સર્વદા વ્યથાથી રહિત રહેજો. સ્વાહા. અભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી રાક્ષસીઓને તથા રોગોને નષ્ટ કરનાર આ વેદમય મંત્રોથી મેં જોના રક્ષણવિધિ કર્યો છે એવો તું લાંબા આયુષ્યને પ્રાપ્ત થજો. ૧૨

તતઃ કૃતરક્ષમાતુરમાગારં પ્રવેશ્યાચારિકમાદિશેત્ ।
તતસ્તૃતીયેઽહનિ વિમુચ્યૈવંચધીયાદ્વચ્છપદ્દેન ન ચૈનં
ત્વરમાણોઽપરેદ્યુર્મોક્ષયેત્ । દ્વિતીયદિવસે પરિમોક્ષણા-
દિગ્રથિતોવ્રણશ્ચિરાદુપસંરોહતિ તીવ્રરુજશ્ચ ભવતિ । અત
ઉદ્ધર્ષ્વ દોષકાલવલાદીન્નેવેક્ષ્ય કષાયાલેપનવન્ધાહારા-
ચારાન્વિદધ્યાત્ । ન ચૈનં ત્વરમાણઃ સાન્તર્દોષં રોપયેત્
સ હ્યલ્પેનાપ્યપચોરેનામ્યન્તરમુત્સજ્ઞં કૃત્વા મૂયોઽપિ
વિકરોતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

तस्मादन्तर्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् ।
रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विवर्जयेत् ।
हर्ष क्रोधं भयं चापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ॥
हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।

अथादद्वयहाच्छरद्वीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ १३ ॥

૧ અતિવૃષ્ટિનાગ્રષ્ટિઃ શલભા મૂષકાઃ શુકાઃ ।

પ્રત્યાસન્નાશ્ચ રાજાનઃ પદેતા इत्यः स्मृताः ॥

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, તીડો, ઉદ્દેરો, પોપટો અને દેશમાં આવેલી દુશ્મનોની ફોજ એ જ ઈતિઓ કહેવાય છે.

રક્ષા પછીની ઇતિકર્તવ્યતા

ઉપર પ્રમાણે રક્ષા કર્યા પછી રોગીને ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી આ સ્થાનના 'વ્રણિતો-પાસનીય' નામના ૧૯મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારવિહાર કરવાની આજ્ઞા કરવી. પછી ત્રીજ દિવસે પાટો છોડી, એવી જ રીતે (પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે જ) ક્વાથથી વ્રણને ઘોઈ સાફ કરી, વાટ મૂટી કલકથી ઢાંકી, ઉપર લોપરી મૂટી, પાટો બાંધવો. કદી પણ ઉતાવળ કરી બીજ દિવસે પાટો છોડવો નહિ. બીજ દિવસે પાટો છોડવાથી વ્રણ ક્વથાઈને અંકુરિત નહિ થતાં ગ્રંથિ જવો થઈ જાય છે અને તેથી ઘણે કાળે ભોંય આવવાથી રુઝાય છે તથા તે તીવ્ર પીડા કરે છે. ત્રીજ દિવસ પછી વાત આદિ દોષો, હેમંતાદિ કાળ, હીન, મધ્યમ તથા ઉત્તમ બળ અને અવસ્થા ઇત્યાદિકની પરીક્ષા કરીને ક્વાથ, આલેપન, પાટા, આહાર તથા આચરણ ઇત્યાદિકની ગોઠવણ કરવી. જ્યાં સુધી વ્રણની અંદર જરા પણ પરનો સંબંધ રહેતો હોય, ત્યાં સુધી તેને ઉતાવળ કરી માંસ આદિની ભરતી લાવીને રુઝાવવો નહિ; કારણ કે એવી રીતની જરા પણ વિરુદ્ધ ક્રિયા થઈ જાય, તો તે વ્રણ અંદરના ભાગમાં ઢાતર પાડીને પાછો પણ વકરે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં લગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે, કે "ક્રિયામાં જરા પણ ભૂલ થઈ જાય તો વ્રણ વકરે છે; એટલા માટે અંદર તથા બહાર પણ વ્રણનાં વર્ણ, રસ, સ્થાન અને ગંધ અત્યંત શુદ્ધ થઈ જાય, ત્યારે તે વ્રણને ભરવાનો ઉપાય કરવો. વ્રણ ભરાયા પછી પણ અજીર્ણ, ઠસરત તથા મૈથુન ઇત્યાદિકનો ત્યાગ કરવો. જ્યાં સુધી તમામ રુઝાઈને સ્થિરતા ન થઈ હોય ત્યાં સુધી હર્ષ, ક્રોધ અને ભયનો પણ ત્યાગ કરવો. બુદ્ધિમાન વૈદે હેમંત, શિશિર અને વસંત એ ત્રણ ઋતુઓમાં ત્રણ દિવસ પછી

પાટા ઠોડવો અને શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા એ ત્રણ જંતુઓના જે દિવસે પણ પાટા ઠોડવો ^૧ (હેમત, શિશિર અને વસંત એ ત્રણ જંતુઓ સીતકાલરૂપ હોવાથી તેમાં નહિ તુરંત પાટી જવાની ધારતી નથી, તેથી ત્રણ દિવસ પછી પાટા ઠોડવાનું કહ્યું છે શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા એ ત્રણ જંતુઓ ઉષ્ણકાલરૂપ હોવાથી તેમાં મળના તુરંત પાટી જવાની ધારતી છે તેથી મે દિવસ પછી પાટા ઠોડવાનું કહ્યું છે, પણ ધ્યાનમાં નાખવું કે "પૈત્તિક ત્રણ હોય તો હેમતમાં તથા શિશિરમાં પણ થોડું વિચાર કરી મોડા કે વહેનો પાટા ઠોડવો અને વસંતમાં વૈશાખ ઉપાસ છે તેથી ઠાડવખતે જે દિવસે પણ ઠોડવો પૈત્તિક ત્રણમાં એક દિવસમાં બેવાર પણ પાટા બધાય છે શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષામાં જે દિવસે પાટા ઠોડવાના ત્રિવિ છે, તે છતાં પણ થોડું જણાય તો એક દિવસમાં પણ બેવાર પાટા બાંધવો ^૨ મૂળમાં જે અપિ શમ્ભો છે અને ત્રણ અશમ્ભો છે, તેથી આ સંધ્યા અર્થો નીકળે છે) ૧૩

અતિપાતિપુ રોગેષુ નેચ્છેદ્વિધિમિમ મિપહ્ન ।
પ્રદીપાગારવચ્છેદ્ર તત્ર કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥૧૪॥
સરળી તૈયારી પછી શસ્ત્રકર્મ કરવાના તથા પાટા બાંધવાના સમયો વગેરે નિયમોનો અપવાદ

જે રોગો ઝડપદાર^૨ હોય તેઓમાં તો પૈત્તિક સંધ્યા સામગ્રીઓ તૈયાર કરવાનો વખત નહિ કાઢતા અને પાટા બાંધવાના સમયો વગેરેના

૧ તાત્કાલિક રોગોમાં વિવિધ રોગોમાં આ એ દિવસે ઠોડવો એવો નિયમ ના હોય એમ સમજવું નહિ ચાનવિધિ અનિયમ એ છે હેમતમાં જાનિના અંગે જરૂર જાનિના ઠોડવો તથા અન્યરોગો વેળે નહિના પાટા ઠોડવા
૨ જો આ અક્રિયાને વિના થતા ગ્રાહ પરિણામ આપતો અન્યરોગ

નિયમો ઉપર પણ ધ્યાન નહિ આપતા, જેમ બળવા લાગેલા ધરતી હરેક પ્રકારથી શાંતિ કરવામાં આવે છે, તેમ ઝડપથી વૃદ્ધિ પામનારા રોગોની શાંતિ કરનાના ઉપાયો નીવડનાથી કરના ^૩

યા વેદનાશ્ચ નિપાતજાના
તીવ્રા શરીર પ્રદુનોતિ જન્તો ।
ઘૃતેન સા જ્ઞાન્તિમુપૈતિ સિદ્ધા
કોષ્ણેન વધીમધુકાન્વિતેન ॥ ૧૫ ॥

શસ્ત્રની વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય

શસ્ત્ર વાપર્યાથી જે તીવ્ર વેદના થાય છે, તે વેદના માણસના શરીરને બહુ પરિતાપ આપે છે એ વેદનાને શાંત કરવાનો ઉપાય એ, છે કે ધીમાં જઠીમંથ નાખી તે ધીને જરા ગરમ કરી તેનું તે ત્રણની ઉપર સેચન^૨ કરવું ૧૫

અધ્યાય છઠો

અથાતઃ સ્તુત્વર્ચાધ્યાય વ્યાખ્યાસ્યામ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'જંતુચર્ચા' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન વનવતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

કારો હિ નામ મગવાન્ સ્વયમ્મૂરનાદિમધ્ય નિષ્વોડ્ઝ રસચ્ચાપસપત્તૌ જીવિતમરણે ચ મતુ વ્યાણમાયત્તે સ સૂક્ષ્મામપિ કલા ન લીયતે इति

૧ આ ૨ રાત્રે વિવિધ વનવતરિએ ના મોઝમાં
૨ જો તેપણ જુદો સાથે વાગ્યે તમાચાથી જુદા પાત્રે

૩ વેનાદાર-એન્ડ્રેડી-કિયા છે
તે તે સ્તુત્વર્ચા વનવાના પ્રકારે વિશેષ
અત્રો રસીય પાત્ર નરત સ્તુત્વર્ચાનો અધ્યાય
વિસ્તાર જોવા નાજી પણ તેમ નથી રસ સ્તુત્વર્ચા
એમ સાથે અન્ય નિયમો અથવા એ તીવ્રતાથી
૪ આનો ક્રમ ગોચરો

કાલઃ સક્કલયતિ કાલયતિ વા ભૂતાનીતિ કાલઃ ।
તસ્ય સંવત્સરાત્મનો મગવાનાદિયો ગતિવિશેષેના-
ક્ષિનિમેષકાષ્ટાકલામુહૂર્તહોરાત્રપક્ષમાસર્ત્વયનસંવત્સર-
યુગપ્રવિભાગં કરોતિ ॥ તત્ર લઘ્વક્ષરોચારણમાત્રોડક્ષિ-
નિમેષઃ । પંચદશાક્ષિનિમેષાઃ કાષ્ટા । ત્રિંશત્કાષ્ટાઃ
કલા । વિંશતિકલો મુહૂર્તઃ કલાદશભાગશ્ચ ।
ત્રિંશન્મુહૂર્તમહોરાત્રમ્ । પંચદશાહોરાત્રાણિ પક્ષઃ ।
સ ચ દ્વિવિધઃ શુક્લઃ કૃષ્ણશ્ચ તૌ માસઃ ॥ ૨ ॥

વર્ષરૂપ કાળનું તથા તેના માસ પર્યંત
અવયવોનું નિરૂપણ

^૧કાળ એ મહાસમર્થ પદાર્થ છે, ઠાઈએ ઉત્પન્ન કરેલો નથી અને આદિથી, મધ્યથી તથા અંતથી રહિત છે. રસોનું^૨ (રસવાળા પદાર્થોનું) વધવું તથા ઘટવું અને માણસોનું જીવવું તથા મરવું કાળને આધીન છે. એ પદાર્થ જરા વાર પણ રોકાતો નથી, તેથી અથવા સંહારવાથી સર્વે પ્રાણીઓને એકઠાં કરી નાખે છે, તેથી અથવા પ્રાણીઓને સુખદુઃખોથી બેડી દે છે, તેથી અથવા સર્વને સંક્ષેપ કરી નાખે છે, તેથી અથવા સર્વને મરણના સમીપમાં લઈ જાય છે, તેથી કાળ કહેવાય છે. મોટી શક્તિવાળા સૂર્યનારાયણ પોતાની ગતિના વિશેષથી (ઉદયાસ્તથી) એ વર્ષરૂપ શરીરવાળા કાળના અક્ષિનિમેષ, કાષ્ટા, કળા, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર અને યુગ એ નામના વિભાગો કરે છે. એ વિભાગોમાં એક લઘુ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જટલો વખત લાગે છે તેટલો વખત અક્ષિનિમેષ કહેવાય છે. પંદર અક્ષિનિમેષ થાય ત્યારે કાષ્ટા કહેવાય છે. ત્રીસ કાષ્ટા થાય ત્યારે કળા કહેવાય છે. વીસ કળા થાય અથવા મતાંતરે ત્રણ કાષ્ટા થાય ત્યારે મુહૂર્ત કહેવાય

છે. ત્રીસ મુહૂર્ત થાય ત્યારે અહોરાત્ર (દિવસ તથા રાત્રિ મળીને એક અહોરાત્ર ગણાય છે.) કહેવાય છે અને પંદર અહોરાત્ર થાય ત્યારે પક્ષ કહેવાય છે. શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ એ રીતે બે પ્રકારનો પક્ષ છે. બે પક્ષ થાય ત્યારે એક માસ કહેવાય છે.^૧ ૨

તત્ર માષાદયો દ્વાદશ માસા દ્વિમાસિકમૃતું કૃત્વા પૃથૃત્વો ભવન્તિ । તે શિશિરવસન્તગ્રીષ્મવર્ષા-
શરદ્દેમન્તાઃ । તેષાં તપસ્તપસ્યૌ શિશિરઃ । મધુમાધવૌ
વસન્તઃ । શુચિશુક્રૌ ગ્રીષ્મઃ । નભોનભસ્યૌ વર્ષાઃ ।
ઈષોઝૌ શરત્ । સહઃસહસ્યૌ દેમન્ત ઇતિ ॥ ત એતે
શીતોષ્ણવર્ષલક્ષણાશ્ચન્દ્રાદિત્યયોઃ કાલવિભાગકરત્વા-
દયને દ્વે ભવતો દક્ષિણમુત્તરં ચ । તયોર્દક્ષિણવર્ષા-
શરદ્દેમન્તાસ્તેષુ ભગવાનાપ્યાયતે સોમોઽલ્લવળમધુ-
રાશ્ચ રસા વલવન્તો ભવન્ત્યુત્તરોત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં
વલમભિવર્દ્ધતે । ઉત્તરં ચ શિશિરવસન્તગ્રીષ્માસ્તેષુ
ભગવાનાપ્યાયતેડર્કસ્તિક્તકપાયકટુકાશ્ચ રસા વલ-
વન્તો ભવન્ત્યુત્તરોત્તરં ચ સર્વપ્રાણિનાં વલમપહીયતે ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

શીતાંશુઃ ક્લેદયત્યુર્વી ચિવસ્વાઞ્જોષયત્યપિ ।

તાવુમાવપિ સંશ્રિય વાયુઃ પાલયતિ પ્રજાઃ ॥ ૩ ॥

ઋતુઓનું, અયનોનું તથા તેમાં રસોના
અને બળના વધવાઘટવાનું નિરૂપણ

બાર માસો બળને માસના સમુદાયરૂપ એક એક ઋતુને બનાવી છ ઋતુઓરૂપ થાય છે. શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને દેમંત એ ઋતુઓ છે. એમાં માધ અને કાટ્યુન એ બે માસો શિશિર ઋતુ કહેવાય છે. એનું અને

^૧ શંકા-અહીં તો લઘુ સ્વરના ઉચ્ચારણાદિકથી નિમેષાદિક વિભાગો કલા, ત્યારે 'સૂર્યનારાયણ પોતાની ગતિના વિશેષથી નિમેષાદિક વિભાગો કરે છે એમ કહેવું કેમ સંભવે? સમાધાન-અ્યોનિયી લોકો સૂર્યની ગતિ ઉપરથી પણ શંકેની છાયાના આશ્રયથી નિમેષાદિનું માપ કરે છે, માટે ક્યો દોષ નથી. શંકેની છાયાનું માપ સર્વલોકપ્રસિદ્ધ નથી; તેથી અહીં તેને ઝાટી દઈને લોકપ્રસિદ્ધ દિશાનુસાર લીધો છે. (અન)

^૧ રાજ મટાડ્યામાં કાળ પણ એક સાધન છે.

^૨ કાળનો ધર્મ બનાવીને હવે ધર્મ બનાવે છે. કે જેથી કાળનું ગ્રહિત્વામાં ઉપયોગીપણું જણાય.

વશાખ એ બે માસો વસંત ઋતુ કહેવાય છે. જ્યેષ્ઠ અને અષાઢ એ બે માસો ગ્રીષ્મ ઋતુ કહેવાય છે. શ્રાવણ અને બાદ્રપદ એ બે માસો વર્ષા ઋતુ કહેવાય છે. આશ્વિન અને કાર્તિક એ બે માસો શરદઋતુ કહેવાય છે અને માર્ગશીર્ષ તથા પૌષ એ બે માસો હેમંત ઋતુ કહેવાય છે. શીત,^૧ ઉષ્ણ અને વરસાદથી લક્ષણોવાળી એ છ ઋતુઓ અંદ્ર અને સૂર્યના કાળોના વિભાગ કરનારી હોવાથી દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ નામના બે અયનોરૂપ થાય છે.^૨ એ અયનોમાં વર્ષા, શરદ અને હેમંત એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનરૂપ છે. એ ત્રણ ઋતુઓમાં ઉત્તરોત્તર અદ્રદેવ અધિક બળ પામે છે. ખાટો, ખારો તથા મધુર એ ત્રણ રસો પણ ઉત્તરોત્તર અધિક બળવાળા થાય છે^૩ અને પ્રાણીઓનું બળ પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુઓ ઉત્તરાયણરૂપ છે. એ ત્રણ ઋતુઓમાં સૂર્યનારાયણ અધિક બળ પામે છે. કડવો, તૂરો અને તીખો એ ત્રણ રસો પણ અધિક બળવાળા થાય છે^૪ અને સર્વ પ્રાણીઓનું બળ ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું બળ છે.

૧ શિશિરાદિ વિભાગ રમેના તથા બળના ન્યતાધિરૂપણ ઉપરથી તથા લેઓની નિષ્પત્તિ ઉપરથી ચિદ્રિત્સામા ઉપરોગી ૭ માટે ૬ઠ્ઠી ૭ ચરકમા પણ સૂચનાના તત્વાગિતિય નામના છઠ્ઠા અધ્યાયમા રસની તથા બળની નિષ્પત્તિ દેખાના માટે ૧૮ ત્રિશિરાદિ ઋતુઓ દેખાડેલી છ

૨ દક્ષિણાયન ચરના કાળોના અને ઉત્તરાયણ સૂર્યના બળોના વિભાગ કરે છે બે કે ઋતુઓના નામોમા ઉત્તરાયણની ઋતુઓ પ્રથમ મણુલી છે, તોપણ અહીં દક્ષિણાયનનું પ્રથમ અધ્યાયન આપ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે 'દક્ષિણાયન વિસર્ગ' (નેહને તથા બળને દેવાનો ઢાળ) છે અને બળને વધારનાર છે

૩ વર્ષાઋતુમા ખાટા રસનું, શરદ ઋતુમા ખારા રસનું અને હેમંત ઋતુમા મધુર રસનું બળ ઉત્તરોત્તર વધે છે.

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વરૂપે કહ્યું છે કે 'અંદ્ર પૃથ્વીને આદ્ર' કરે છે, સૂર્ય પૃથ્વીને સૂકાવે છે અને વાયુ એ બંનેના આશ્રયથી પ્રજાઓનું પાલન કરે' છે.^૧ ૩

અય ચલ્વયને દ્વે યુગપત્સંવત્સરો મગ્નિ । તે તુ પંચ યુગમિતિ સંજ્ઞાં લગ્નતે । સ એપ નિમેષાદિ-યુગપર્યન્તઃ કાલશ્ચક્રવર્તિવર્તમાનઃ કાલચક્રમુચ્યત ઇત્યેકે ॥ ૪ ॥

વર્ષ, યુગ તથા કાળચક્રનું નિરૂપણ દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ એ બે મળીને વર્ષ થાય છે અને એવાં પાંચ વર્ષો થાય સારે તે સર્વ વર્ષો મળીને 'યુગ' એવા નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રની પેઠે દૂર્થો કરતો નિમેષથી માંડીને યુગ સુધીનો આ કાળ 'કાળચક્ર' કહેવાય છે એમ દેટલાક કહે છે. ૪

इह तु वर्षाशरदमन्तनसन्तग्रीष्मप्रावृष षडृतवो मवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु माद्र-पदायेन दिमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा । माद्र-पदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौष-माघौ हेमन्त । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । अपादश्रावणौ प्रावृडिति ॥ ५ ॥

આ અધ્યાયમાં ઋતુઓનો ભૂદોલ ક્રમ

આ અધ્યાયમાં^૧ તો વર્ષા, શરદ, હેમંત, વસંત, ગ્રીષ્મ અને પ્રાવૃદ્ઃ એ છ ઋતુઓ સમજવી કે જોને અનુસરીને વાત આદિ

૧ વાયુ ચરના આશ્રયથી જગતની દૃદિ કરે ૭ અને સૂર્યના આશ્રયથી ગ્રાહણ કરે ૭, જેથી તે તે કાળ પ્રમાણે રમેની ગ્રાહણી થઈને પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે

૨ કહ્યું છે 'છે' એ મળના પદનો આ 'અધ્યાયમાં' એવો અર્થ લખ્યો છે, પણ દેટલાક એમ માને છે, કે સર્વમા આપુર્વે આ ઋતુઓનો આ ક્રમ જ લેવો વાસ્તવિક એ છે, કે પ્રથમનો ક્રમ રસની તથા મળની દૃદિ તથા હાનિ બતાવના માટે છે અને આ ક્રમ હોવાના સંચય પ્રકેપ તથા ઉપશમ બતાવના માટે છે.

દોષોનાં ઉપચય (વૃદ્ધિ), પ્રકાપ અને ઉપશમ સમજવવામાં આવશે. એ ઋતુઓ ભાદ્રપદ આદિ બધાં માસોથી થાય છે, જમ કે ભાદ્રપદ અને અશ્વિન એ બે માસો વર્ષાઋતુ^૧ છે. કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ એ બે માસો શરદઋતુ છે. પૌષ અને માઘ એ બે માસો હેમંતઋતુ છે. ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર એ બે માસો વસંતઋતુ છે. વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ એ બે માસો ગ્રીષ્મઋતુ છે અને આષાઢ તથા શ્રાવણ એ બે માસો પ્રાવૃટ્ઋતુ^૨ છે. ૫

તત્ર વર્ષાસ્વોષધયસ્તરુણ્યોડ્વપવીર્યા આપશ્ચા-
પ્રસન્નાઃ ક્ષિતિમલપ્રાયાસ્તા ઉપયુજ્યમાના નભસિ
મેવાવતેતે જલપ્રક્લિન્નાયાં ભૂમૌ ક્લિન્નદેહાનાં પ્રાણિનાં
શીતવાતવિષ્ટ્વામીનાં વિદહ્યન્તે વિદાહાત્ પિત્તસંચય-
માપાદયન્તિ સ સંચયઃ શરદિ પ્રવિરલમેષે વિયત્યુ-
પશુભ્યતિ પક્ષેડ્કરિણપ્રવિલાપિતઃ પતિકાન્ વ્યાધી-
જ્જનયતિ । તા એવૌષધયઃ કાલપરિણામાત્પરિણતવીર્યા
ચલત્વ્યો હેમન્તે ભવન્ત્યાપશ્ચ પ્રસન્નાઃ સ્તિગ્ધા અત્યર્થ
ગુર્વસ્તા ઉપયુજ્યમાના મન્દકિરણત્વાદ્ધાનોઃ સતુષાર-
પવનોપષ્ટાંમ્ભિતદેહાનાં દેહિનામવિદગ્ધાઃ સ્નેહાચ્છૈત્યા-
દ્ગૌરવાદુપલેપાચ શ્લેષ્મણઃ સંચયમાપાદયન્તિ સ સંચયો
વસન્તેડ્કરિણમિપ્રવિલાપિત ઈષત્સ્ત્વદેહાનાં દેહિનાં
શ્લેષ્મિકાન્ વ્યાધીજ્જનયતિ । તા એવૌષધયો નિદાધે
નિઃસારા રૂક્ષા અતિમાત્ર લઘ્વો ભવન્ત્યાપશ્ચ તા
ઉપયુજ્યમાનાઃ સૂર્યપ્રતાપોપશોષિતદેહાનાં દેહિનાં
રૌદ્ર્યાલ્પત્વાદ્ગૌરવાન્ વાયોઃ સંચયમાપાદયન્તિ સ
સંચયઃ પ્રાવૃષિ ચાત્યર્થ જલોપક્લિન્નાયાં ભૂમૌક્લિન્ન-
દેહાનાં પ્રાણિનાં શીતવાતવર્ષેરિતો વાતિકાન્ વ્યાધી-
જ્જનયતિ । એવમેષ દોષાણાં સંચયપ્રકોપહેતુરુક્તઃ ॥૬

૧ સંચયના વખતમાં પણ બે રોગ અપહાર જણાય, તે સંશોધન કરવું એમ જણાવવા માટે પિત્તના સંચયવાળી વર્ષાઋતુ પ્રથમ લીધી છે.

૨ ઝાઝા વરસાદવાળી પ્રાદ્ય અને ઝોઝા વરસાદ-
વાળી પણ ઝાઝા વરસાદના અનુબંધવાળી વર્ષા ગણી છે.

ઋતુઓમાં દોષોનો ઉપચય અને
પ્રકાપ થવાનાં કારણો

તેમાં વર્ષાઋતુમાં ઘઉં, ચણા વગેરે
ઔષધિઓ નવીન થાય છે તથા થોડી શક્તિવાળી^૧
હોય છે અને જળ પણ અસ્વચ્છ તથા જમાં
પૃથ્વીનો મેલ ઝાઝો હોય એવાં હોય છે. આકાશ
વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું તથા પૃથ્વી જળથી
કચકચતી હોવાને લીધે જમનાં શરીરો આદ્ર^૨
થયેલાં હોય છે તથા જમનો જઠરાગ્નિ શીતથી
ઠાપ પામેલા અંદરના વાયુએ મંદ કરી નાખેલો
હોય છે, એવાં પ્રાણીઓ એ નવી તથા ઝાઝી
શક્તિવાળી ઔષધિઓનો અને મેલા જળનો
ઉપયોગ કરે છે, તેથી તે ઔષધિઓ તથા જળ
પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં ખાટો પાક પામે છે અને
તેવો પાક પામવાથી પિત્તનો સંચય^૨ કરે છે.
એ સંચય જ્યારે શરદઋતુમાં આકાશનાં વાદળાં
છૂટાં પડી જાય છે અને પૃથ્વી પરનો કાદવ
સુકાવા લાગે છે, ત્યારે સૂર્યનાં કિરણોથી
પીગળીને પિત્ત સંબંધીના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે.
એ જ ઔષધિઓ હેમંતમાં કાળના ફેરફારને
લીધે ઉત્પન્ન થયેલી અધિક શક્તિવાળી તથા
શરીરની પુષ્ટિ કરે એવી થાય છે અને જળ પણ
સ્વચ્છ, સ્તિગ્ધ તથા અત્યંત ભારે થાય છે. એ
સમયમાં સૂર્યનાં કિરણો મંદ થઈ જવાને લીધે
હિમથી આદ્ર થયેલા પવને જમનાં શરીરોને
પુષ્ટિ આપી હોય છે, એવાં પ્રાણીઓ તે
ઔષધિઓનો અને તે જલોનો ઉપયોગ કરે છે;
તેથી તે ઔષધિઓ તથા જળ પ્રાણીઓનાં

૧ બે કે વર્ષાઋતુમાં ઘઉં આદિ ધાન્યો બૂનાં જ
હોય છે; તેપણુ પોતામાં સૂક્ષ્મ જળ પેરી જવાને
લીધે તેઓ ફૂલાં થઈ જાય છે, કાર્તિક શક્તિવગરનાં
થઈ જાય છે અને કોંટા ફૂટવા જેવાં બિપસેલાં થઈ જાય
છે; તેથી તેઓને નવીન તથા અત્યશક્તિવાળાં કહેવાં છે.
શાક આદિ ઔષધિઓ તો નવીન જ થાય છે.

૨ સંચય એટલે સંઘાતરૂપ વૃદ્ધિ. કેટલાક કહે છે,
કે સંચય એટલે પોતાના સ્થાનમાં વૃદ્ધિ.

શરીરમાં પૂર્ણ પરિપાક નહિ પામવાને લીધે સિન્ધવપણાથી, શીતપણાથી, ભાત્રેપણાથી તથા ગોપકાર્થ રહેવાથી ઠંકનો સચ્ચ કરે છે. પછી એ સચ્ચ વસતકતુમા જરા ભારે પડેલાં શરીરવાળા પ્રાણીઓના શરીરમાં સૂર્યના કિન્ચોથી પીગળીને કંઈ સખધી વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે એ જ ઔષધિઓ તથા જળ ગ્રીભમાં નિ સાર, રક્ત અને અત્યંત હલકા પણાવાળા થઈ જાય છે એ સમયમાં સૂર્યના તાપે સુકાવી નાખેના શરીરવાળા પ્રાણીઓ તે ઔષધિઓને અને તે જળનો ઉપયોગ કંઈ છે, તેથી તે ઔષધિઓ અને જળ પોતાના રક્ષણથી, હલકાપણાથી તથા શુષ્કપણાથી વાયુનો સચ્ચ કરે છે પછી એ સચ્ચ પ્રાવૃત્તનુમા અત્યંત જળથી પયગેલા પ્રાણીઓના શરીરમાં શીત પવનથી અને વરસાદથી પ્રેરાઈ વાયુ સખધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રમાણે દોષોના સચ્ચના અને પ્રકોપના કારણો કહ્યા છે

તત્ર વર્ષાદેમન્તગ્રીભેષુ સચિત્તાના દોષાણા શરદસન્તપ્રાવૃદ્સુ ચ પ્રકુપિતાના નિર્હરણ કર્તવ્યમ્ ॥૭
પ્રકોપ પામેલા દોષોનું સંશોધન કરવાનો સામાન્ય સમય

વર્ષામાં સચ્ચ પામી શરદમાં પ્રકોપ પામેના પિત્તનું શરદઋતુમાં સંશોધન કરવું હેમતમાં સચ્ચ પામી વૃત્તમાં પ્રકોપ પામેલા કંઈનું વસતમાં સંશોધન કરવું અને ગ્રીભમાં

૧ રત્તમાં સૂતા નાથ અનિ તીવ્રા દોષા ધી તથી મ્હનુ પીગળા થાય પપુ ના ૧ ન થાય

૨ ને કે વાડુ શીત દોષાને લીધે ઉત્પન્નતા ગ્રીભ ઋતુમાં તના મયથ થયે મનના નથી તાપણ ઔધિઓના ઉપપન્નાથી વાયવી ઉત્પન્ના વા ૧ એ જ તેો મનર મન લેવા

૩ ન શકથી મયથુ ૮ ૮ જ માત્રમાં દા ૧ ૮ ૧ ૧ તેઓ ૮ મળાલ દવ

૮ વનમાં વ્યાપે મય દત્ત ઉપર આવે તા ૧ ૮ ધાનમાંથી છે ૧ ધાનમાંથી છા પન્ના ૧ ને

સચ્ચ પામી વર્ષામાં પ્રકોપ પામેલા વાયુનું વર્ષામાં સંશોધન કરવું (સંશોધન એટલે એટલે શરીરમાંથી બહાર કાઢવું) ૭

તત્ર પૈત્તિકાના વ્યાધીનામુપશમો હેમન્તે શૈભિ-
કળા નિદાધે વાતિકાના ઘનાત્યયે સ્વમાવત એવ ।
ત એ સચ્ચપ્રકોપોપશમા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૮ ॥

વ્યાધિઓનો સ્વાભાવિક ઉપશમ કાળ

તેમાં પિત્ત સખધી વ્યાધિઓનો હેમતમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉશમ થાય છે, કંઈ સખધી વ્યાધિઓનો ગ્રીભમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉશમ થાય છે અને વાયુ સખધી વ્યાધિઓનો શરદમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉપશમ થાય છે આ સચ્ચ, પ્રકોપ અને ઉપશમ એ ત્રણનું વ્યાખ્યાન (પાચમાંથી વ્યાકમાં વિષય સુધીમાં) કરવામાં આવ્યું ૮

મિ જ આપવામાં આવે તો તે સહેલા થી બહાર નીકળી જાય છે એ રીત વચનના યોગ દ્વિત્વ ગતિ યા ૮ ધાન કરવું ને એ

૫ જે ઋતુઓમાં વર્ષાદિ શરદા નેઈએ તે ઋતુઓમાં જાની દ ને અ ૨ ઋતુઓમાં શરદામાં આવે તો વિપત્તિ અને મરુતે તે ઉપર મરુતે એવા સામાન્ય નિયમ ૮ તાપણ સંગ્રાહનથી જ મરુતે એવા પ્રકોપ શરદામાં અ ૨ ઋતુઓમાં પણ સંગ્રાહન મરુતે એમ મળમાં ન જ થી મચરી આવ્યું ૮ ૧૨૬ આદિ ઋતુઓના યોગ માસમાં મોધન રવુ એટલે પિત્તનું મોધન મોગ પીત્ત મ્હનુ સંશોધન ચેતમાં નો વાનુ મશોધન ના ૧ મા મરુતે એ માધાર ૧ મા છે ૧ જથી દા ૧૦ ૧ મુ મહિના ૧ અતર મળવાથી ઔષ્ધાદિચિકિત્સ દોષ સ્ત્રિમાસાતરિતલ્લ દોષ ૧ એ વચન માથ થાય

૧ રીનાદિ ૧ લી ૧

૨ ઉત્પન્નાદિ ૧ લી ૧

૮ ઉત્પન્નાદિ ૧ લી ૧

૮ આ સ્વાભાવિક ઉપશમ કાળના નિયમ પ્રમાણે માધાર ૧ થાય છે માટે અમાધાર ૧ ઉપશમ કરવા માટે ચિકિત્સાશાસ્ત્રની બાજુ ૮ જેમ કે યાદિક પદ્ધતિમાં માસર નાજ માળના નિયમ નામે થાય છે મરુતે ૮ તોપ ૧ અમાધાર ૧ ૧ ૧ ૨૨ મા મરુતે મરુતે ૧ ૧ ૧ ૧

તત્ર પૂર્વાહ્ને વસન્તસ્ય લિઙ્ગં મધ્યાહ્ને ગ્રીષ્મસ્યા-
પરાહ્ને પ્રાવૃષ્ઠઃ પ્રદોષે વાર્ષિકં શારદમર્દરાત્રે પ્રત્યુષસિ
હૈમન્તમુપરલક્ષયેત્ । એવમહોરાત્રમપિ વર્ષમિવ શીતોષ્ણ-
વર્ષલક્ષણં દોષોપચયપ્રક્રોષોપશ્ચમૈર્જાનીયાત્ ॥ ૧ ॥
અહોરાત્રમાં સત્રણાં ઋતુચિહ્નો-દોષ-
સંચય, પ્રકોપ અને ઉપશમ.

એક અહોરાત્રના પૂર્વાહ્ન^૧માં (મધ્યાહ્નના પહેલાના ભાગમાં) વસંતનું ચિહ્ન થાય છે, મધ્યાહ્નમાં ગ્રીષ્મનું ચિહ્ન થાય છે, અપરાહ્નમાં (મધ્યાહ્ન પછીના ભાગમાં) પ્રાવૃષ્ઠનું ચિહ્ન થાય છે, પ્રદોષમાં વર્ષાનું ચિહ્ન થાય છે, મધરાતે શરદનું ચિહ્ન થાય છે અને પરોઢિયે હૈમંતનું ચિહ્ન થાય છે એ જાણી લેવું. આ પ્રમાણે અહોરાત્રને પણ દોષોના સંચય, પ્રકોપ અને ઉપશમ થવા ઉપરથી શીત, ઉષ્ણ અને વરસાદથી લક્ષણવાળાં આખા વર્ષ જેવું સમજવું.^૨ ૯

તત્રાવ્યાપન્નેષ્વૃત્તુષ્ણવ્યાપન્ના ઓપધયો ભવન્ત્યાપશ્ચ
તા ઉપયુજ્યમાનાઃ પ્રાણાયુર્વલગ્નીયૌજસ્કર્યૌ ભવંતિ ।
તેષાં પુનર્વ્યાપદોડદટ્ટકારિતાઃ । શીતોષ્ણવાતવર્ષાણિ
ચલુ વિપરીતાન્યોપધીર્વ્યાપાદયંત્યપશ્ચ તામાસુપયોગા
દ્વિવિધરોગપ્રાદુર્ભાવો મરકો વા ભવેદિતિ ॥ ૧૦ ॥

૧ સવારના ૬થી ૧૦ વાગ્યા સુધીમાં

૨ એક અહોરાત્રમાં પણ પૂર્વાહ્નમાં કંઈનો પ્રકોપ થવારૂપ વસંતનું ચિહ્ન અને મધ્યાહ્નમાં વાયુનો સંચય થવારૂપ ગ્રીષ્મનું ચિહ્ન દેખાય છે છતાંદિ સમજી લેવું. અહોરાત્રમાં દોષોના જે અલ્પ સંચય અને અલ્પ પ્રકોપ થાય છે, તેઓનું સંશોધન દાતણ કરવા આદિથી થાય છે; પણ ઋતુઓમાં જે સંચય અને પ્રકોપ થાય છે તેઓ જલવત્તર હોવાથી તેઓનું સંશોધન તો વમન આદિ ક્રિયાઓથી જ થાય એમ સમજવું. અહોરાત્રમાં થતા સંચય અને પ્રકોપ માત્ર ચંદ્રના, સૂર્યના અને વાયુના ઉષ્ણ આદિ ગુણરૂપ અલ્પ કારણથી થાય છે, માટે અલ્પ હોય છે; પણ ઋતુઓમાં થતા સંચય અને પ્રકોપ તો ખીજા માર્ગોમાં ગયેલા ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુથી કરેલાં દ્રવ્યો વગેરેના ફેરફારરૂપ મોટાં કારણથી થાય છે, માટે તેઓ જલવત્તર હોય છે.

ઋતુઓ અનુસાર સુખશાંતિ અને રોગો

જે ઋતુઓ બગડેલી ન હોય તે ઔષધિઓ અને જળ બગડતાં નથી અને નહિ બગડેલી ઔષધિઓ તથા નહિ બગડેલાં જળ ઉપયોગમાં લેવાથી તે ઔષધિઓ તથા તે જળ માણસોને શારીરબળ, આયુષ્ય, ઉત્સાહવૃદ્ધિ, શક્તિ અને ઝોજની સંપત્તિ કરી આપે છે. ઋતુઓના બગાડો સર્વ જનોના અધર્મને લીધે શીત, ઉષ્ણ, વાયુ તથા વરસાદથી વિપરીત એટલે હીનયોગનાળાં, મિથ્યાયોગનાળાં, કે અતિ-યોગનાળાં થઈ જવાથી થાય છે. વિપરીત થયેલાં શીત, ઉષ્ણ, વાયુ અને વરસાદ એ ઔષધિઓ-ને તથા જળને ખરાબ કરી નાખે છે અને તે ખરાબ થયેલ ઔષધિઓનો તથા જળનો ઉપયોગ થવાથી અનેક પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે અથવા મરણી ચાલે છે. ૧૦

તત્રાવ્યાપન્નાનોષધીનામપાં ચોપયોગઃ ॥ ૧૧ ॥

ઋતુઓના બગાડની ચિકિત્સા

જે ઋતુઓમાં બગાડ^૧ થયે હોય તે નહિ બગડેલી જૂની ઔષધિઓનો તથા જૂના જળનો ઉપયોગ કરવો. ૧૧

કદાચિદવ્યાપન્નેષ્વૃત્તુષ્ણ કૃત્યામિશાપરક્ષઃક્રોધા-
ધમૈરુપધ્વસ્યન્તે જનપદાઃ । વિષૌષધીપુષ્પગન્ધેન-
વાયુનોપનીતેનાક્રમ્યતે યો દેશસ્ત્ર દોષપ્રકૃત્યવિશેષેણ
કાસશ્વાસવમથુપ્રતિશ્ચાયશિરોરુઙ્ગ્વૈરુપતપ્યંતે ગ્રહન-
ક્ષત્રચરિતૈર્વા ગૃહદારશયનાસનયાનવાહનમણિરત્નોપક-
રણગર્હિતલક્ષણનિમિત્તપ્રાદુર્ભાવૈર્વા ॥ ૧૨ ॥

આકસ્મિક રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો

ઋતુઓ નહિ બગડેલી અર્થાત્ સ્વચ્છ

૧ આટલા સારુ પ્રથમ વરસાદે ઘરમાં ટાંકાં ભરી દેવાં જોઈએ અને ઘરમાં કોઠાર રાખવા જોઈએ. જેમાં વરસાદે વરસનું ધાન્ય જૂનું રહે. બ્યારે ઋતુ બગડે, એપીડેમીક રોગ થાય, ત્યારે આ સંગ્રહીત ધાન્ય અને પાણી જીવન આપનારું થાય છે. બાકી જીવનતત્ત્વોમાં હવા રહી તે યત્નયાગાદિથી સારી થઈ છે.

રહી હોય, તોપણ ઠાઈ વખતે કૃત્યાથી, ગુરુઓના ઠે સિદ્ધો વગેરેના શાપોથી, રાક્ષસોથી કે અધર્મોથી દેશે બારે વિપત્તિમાં પડે છે. વાયુએ આણેલાં ઝેરી ઔષધિઓનાં પુષ્પોના ગંધથી જે દેશ વ્યાપ્ત થાય, તે દેશમાં પણ દોષોનો કે પ્રકૃતિઓનો કશે મેળ નહિ રહેતાં ખાંસી, શ્વાસ, વમન, સળેખમ, માથાનાં દરદો અને જ્વરથી લોહિા દુઃખી થાય છે. શનેશ્વર આદિ ગ્રહોની દુષ્ટ રાશિમાં સ્થિતિ અથવા વક્રગતિ આદિ કારણોથી, નક્ષત્રોનાં ઉત્ક્રાપાત આદિ કારણોથી, ધરોમાં ગંદછી વધવાથી, યોનિરોગાદિક રોગોવાળી અથવા મલિન આચારવાળી સ્ત્રીઓ દોષવાથી, માંકડ વગેરેથી ભરેલી ખરાબ શય્યાઓ તથા આસનો દોષવાથી, જેઓ પર બેસવાથી ખહુ જ થડકા લાગવા તથા શરીર ગ્રહાર્થ જવા અથવા દુઃખો ઉત્પન્ન થાય એવાં ગાડી વગેરે તથા ઊંટ વગેરે વાહનોથી, સંહિતા ગ્રંથોમાં જેમને ખરાબ ગણેલાં છે એવાં મણિ, રત્નાદિકની વપરાશથી અને અન્યાય આદિ કારણો ઉત્પન્ન થવાથી પણ લોહોમાં વિપત્તિઓ આવે છે. ૧૨

તત્ત્વ સ્થાનપરિભ્રમણશાન્તિકર્મપ્રાયશ્ચિત્તમજ્જલજપ-
હોમોપહારોજ્યાજ્ઞલિનમસ્કારતપોનિયમદયાશનદીક્ષા-
ભ્યુપગમદેવતામાલ્લણગુરુપરમંવિતવ્યમેવં સાધુ ભવતિ ॥

ઉપર કહેલી વિપત્તિઓની ચિકિત્સા

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિપત્તિઓ આવે, ત્યારે તે તે સ્થાનકોનો ત્યાગ કરવો, વેદમંત્રોથી યજ્ઞન આદિ શાંતિકર્મો કરવાં, ચાંદ્રાચળ આદિ પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં, ઉત્તમ ઔષધિઓનાં ધારણો વગેરે મંગળો કરવાં, જપ કરવા, હોમ કરવા, દેવતાઓને ખસિદાનો દેવાં, દેવતાઓનાં તથા મહાત્માઓનાં પૂજનો કરવાં, દેવતાઓને તથા મહાત્માઓને હાથ જોડવા તથા નમસ્કાર કરવા, ઉપનાસાદિક તપ કરવાં, નિયમો પાળવા, ક્યામાં

તથા દાનોમાં તત્પર રહેવું, ગુરુઓની પાસેથી મંત્રોની દીક્ષાઓ લેવી, ગુરુઓની આજ્ઞા માનવી અને દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની તથા ગુરુઓની સેવામાં તત્પર રહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી સારં થાય છે. ૧૩

ઋતુનામત ઊર્ધ્વમવ્યાપન્નાનાં લક્ષણાન્યુપદેશ્યામઃ ॥

વાયુર્વાત્સુત્તરઃ શીતો રજોધૂમાકુલા દિશઃ ।

છન્નસ્તુપૌરઃ સવિતા હિમાનદ્યા જલાશયાઃ ॥

દર્પિતાધ્વાન્નસ્રજાહમહિવોરમ્રકુજરાઃ ।

રોમપ્રિયદ્વુપન્નાગાઃ પુષ્પિતા હિમસાહયે ॥ ૧ ॥

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટ્યાકુલા દિશઃ ।

શેષં હેમંતવસર્વં વિજેયં લક્ષણં ધૃષ્ઠૈઃ ॥ ૨ ॥

દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનનૈરુપશોભિતાઃ ।

કિંચુકામ્બોજવકુલચૂતાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥

કોકિલાપદ્મપદ્મગૈરુપગીતા મનોહરાઃ ।

દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ સુમુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૩ ॥

ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિત્યો મારુતો નૈઋત્યોઽસુખઃ ।

મૃસ્તસા સરિતસ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥

ગ્રાંતચક્રાહયુગલાઃ પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।

ધ્વસ્તવીરુત્તુળતા વિપર્ણાક્ષિતપાદપાઃ ॥ ૪ ॥

પ્રાવૃષ્ઠમ્વરમાનન્દં પશ્ચિમાનિલકર્ષિતૈઃ ।

અમ્બુદૈર્વિયુદુહચોતપ્રચ્ચૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥

કોમલશ્યામશ્યાઘ્વા શક્રગોષોજ્જ્વલા મહી ।

કદમ્બનીપકુટજસર્જકૈતકિમૂષિતા ॥ ૫ ॥

તત્ત્વ વર્ષાસુ નયોમ્મઃપૂરોઘ્નતટદ્રુમાઃ ।

વાપ્યઃ પ્રોત્પુલ્હકુસુમદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥

મૃગ્યક્તસ્યલશ્મ્યા વહુશસ્યોપશોભિતા ।

નાતિગર્જસ્ત્રવન્મેધનિરુદ્ધકર્કશ્રદ્ધં નમઃ ॥ ૬ ॥

વમુરુણઃ શરણર્કઃ શ્વેતાગ્રવિમલં નમઃ ।

તથા સરાંસ્યમ્બુરુદૈર્માન્તિ હંસાંસવદ્ધૈઃ ॥

પદ્મશુષ્કદ્રુમાકીર્ણા નિમ્નોન્નતસમેષુ મઃ ।

વાણસપ્તાહવન્ધૂરકાશાસનવિરાજિતા ॥ ૭ ॥ ૧૪

નહિ અગડેલી (શુદ્ધ) ઋતુઓનાં લક્ષણ

હવે નહિ અગડેલી ઋતુઓનાં લક્ષણો

ઠહીએ છીએ. એ હેમંતઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતળ પવન વાતો હોય, દિશાઓ રજથી તથા શ્રુમસથી વ્યાપ્ત રહેતી હોય, સૂર્ય ઝાકળથી ઢંકાયેલો રહેતો હોય, જલાશયો ઠંડીથી વ્યાપ્ત રહેતાં હોય, કાગડા, ગેંડા, પાડા, ઘેટાં તથા હાથીઓ મસ્ત રહેતા હોય અને લોદર, ધઉલાંનાં વૃક્ષો તથા પુન્નાગો (નાગેકેસરનાં વૃક્ષો) પુષ્પયુક્ત થઈ રહ્યાં હોય, તો તે હેમંતઋતુને નહિ ખગડેલી સમજવી.

એ શિશિરઋતુમાં ઠંડી અધિક હોય, દિશાઓ વાયુ સહિત વૃષ્ટિથી વ્યાકુળ થતી હોય અને બીજાં સઘળાં લક્ષણો હેમંતઋતુના જેવાં જ દેખાતાં હોય, તો તે શિશિરઋતુને નહિ ખગડેલી સમજવી.^૧

એ વસંતઋતુમાં દિશાઓ નિર્ભળ રહેતી હોય, ખાખરા, કમળો, ગોલસરી, આંખા તથા અશોક^૨ આદિ વૃક્ષોથી ભરપૂર થયેલાં વનોથી શોભી રહેલી હોય, ટાક્લિઓના ટોકારાથી તથા ભ્રમરોના ગુંબરોથી મનતું આકર્ષણ કરતી હોય, દક્ષિણ તરફના પવનથી ઘેરાયેલી હોય, સારા દેખાવવાળી હોય અને નવીન પદ્મોથી દીપી રહેલી હોય, તો તે વસંતઋતુને નહિ ખગડેલી સમજવી.

એ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણોવાળો હોય, ગમરાવનારો નૈર્ઋત્ય ખૂણાનો પવન વાતો હોય, પૃથ્વી ધગેલી રહેતી હોય, નદીઓ પાતળા

પ્રવાહોવાળી થઈ ગઈ હોય, દિશાઓ સળગેલી જેવી દેખાતી હોય, ચક્રવાક પક્ષીઓનાં બેડાંઓ જળાશયો માટે ભટકતાં હોય, મૃગો પાણી પીના માટે વ્યાકુળ રહેતાં હોય, દંઠ લતાઓ, ખડો તથા ટામળ લતાઓ અત્યંત સુકાઈ ગયાં હોય અને વૃક્ષો પાંદડાં વગરનાં થઈ ગયાં હોય, તો તે ગ્રીષ્મઋતુને નહિ ખગડેલી સમજવી.

એ પ્રાવૃષ્ઠઋતુમાં પશ્ચિમ દિશાના પવને ખેંચી આણેલાં, વીજળીઓના ચમકાટવાળાં, જળની વૃષ્ટિ કર્યા કરતાં તથા ભારે ગર્જનાઓવાળાં વાદળાંઓથી આકાશ ઢંકાયેલું રહેતું હોય, અને પૃથ્વી ટામળ કાળા રંગના ખડોથી સંપન્ન, ઠસુંળા રંગના શ્રીકાઓથી (મેઘના મામાઓથી) દીપી રહેલી, તથા ઠંઠોથી, ઘૂળીઠંઠોથી અને દેતરીઓથી શણગાર પામેલી હોય, તો તે પ્રાવૃષ્ઠઋતુને નહિ ખગડેલી સમજવી.

એ વર્ષાઋતુમાં નદીઓના કિનારાઓનાં વૃક્ષો જળનાં પૂરથી ભાંગી ગયાં હોય, વાવો પ્રકુંદિત કુમુદોથી (રાત્રિવિકાસી કમળોથી) તથા નીલ કમળોથી શોભી રહેલી હોય, પૃથ્વીના સપાટ પ્રદેશો કે ખાડાઓ કાઢવને લીધે ખરાખર વરતી શકાતા ન હોય, ખેતરોમાં ઘણાંઘણાં ધાન્યોથી શોભા ફેલાઈ રહી હોય અને આકાશમાં પ્રખળ ગર્જના વગરનાં તથા જળનો સ્નાન કર્યો કરતાં વાદળાંઓથી સૂર્ય તથા બીજા ગ્રહો ઢંકાઈ ગયેલા હોય, તો તે વર્ષાઋતુને નહિ ખગડેલી સમજવી.

એ શરદઋતુમાં સૂર્ય પીંગળા રંગનો દેખાતો હોય, આકાશ સફેદ વાદળાંવાળું દેખાતું હોય તથા સ્વચ્છ પણ દેખાતું હોય, સરોવર હંસપક્ષીઓની કાંધોથી ચલાયમાન થતાં કમળોથી શોભી રહ્યાં હોય અને પૃથ્વી નીચા પ્રદેશોમાં કાઢવવાળી, ઊંચા પ્રદેશોમાં સુકાયેલી, સપાટ પ્રદેશોમાં વૃક્ષોવાળી, તથા કાંટા અશીરિયાંઓથી, સપ્તર્ષુ નામના વૃક્ષોથી, (જમ

૧ આ અધ્યાયમાં વર્ષા, શરદ, હેમંત, વસંત, ગ્રીષ્મ અને પ્રાવૃષ્ઠ એ છ ઋતુઓ કે જેઓ ભાદ્રપદ આદિ મળ્યો માસોથી થાય છે, તેઓનું જ ગ્રહણ કરવાનું માંચમા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે, તે છતાં અહીં શિશિરઋતુને ગણવામાં આવે તો પ્રતિજ્ઞાભંગ થાય છે અને વળી સાત ઋતુઓ થઈ જાય છે; માટે તેને જુદી ઋતુ નહિ ગણતાં હેમંતના ઉત્તર ભાગમાં જ ગણવાનો સંચારનો અભિપ્રાય હોય એમ જણાય છે.

૨ કેટલાક કહે છે કે ‘અશોક એટલે આસો-લાવ’ અને કેટલાક કહે છે, કે ‘અશોક એ નામથી જ સિદ્ધ જુદું જ ઝાડ છે.’

બીજીમાં ત્રણપણ પાંદડાં સાથે થાય છે તેમ જ્યોમાં સાત સાત પાંદડાં સાથે થાય છે તે વૃક્ષાથી) બપોરિયાઓથી અને બીજાઓથી શોષી રહી હોય તો તે શરદઋતુને નહિ બગડેલી સમજવી ૧૪

સ્વગુણૈતિયુક્તેષુ વિપરીતેષુ વા પુનઃ ।

વિપરેષ્વપિ વા દોષાઃ કુર્વંત્યુત્તુષુ દેહિનામ્ ॥૧૫॥

ઋતુઓના બગડવાનો સંગ્રહ

જે ઋતુઓ પોતપોતાના ગુણોનો અતિ-યોગ પામેલી હોય અથવા પોતપોતાના ગુણોથી મંદમદ યોગ પામેલી હોય અથવા શીતમાં ઉષ્ણ, ઉષ્ણમાં શીત અને વર્ષામાં અવૃષ્ટિ એવી રીતની વિપરીતતા પામી હોય, અથવા અનુસૌમ્ય, વિસૌમ્ય^૧ ચિદ્ગુનાવાળી થઈ હોય તે ઋતુઓમાં માણસોના વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકાપ પામે છે.^૨

૧ જેમ કે વર્ષાના ચિદ્ગુ શરદામાં અને શરદાના ચિદ્ગુ હેમનમાં દેખાત હોય

૨ અહીં ઇષન યોગથી વળે છે, કે પૂરે દેશના માણસો માઝાના તથા ખારા પહાડોના બોબલ કરે છે અને બગાડાયેલા દેશોમાં રહેનારાઓ પણ તેમ જ કરે છે, માટે તેઓને ઘણું કરીને સ્પીષ્ટ તથા અગ્રહ આદિ રોગો થાય છે. ફક્ત કે દેશના માણસો નીચા પ્રદેશના જમના, તથા મધ્યના માઝાના ખાય છે તેથી તેઓને કાઠ બહુ થાય છે. માણસના માણસો તેમ, ખારા તથા ઘડ ખાય છે, તેથી તેઓ ઘણું કરીને ક્ષગ્ર તથા અરુચના રોગોથી થાય છે. મિદાહ પ્રાપ્તના લોકો માંસ ખાય છે, સુરાપાન કરે છે અને કાનીઓમાં બપડાં કરે છે, તેથી તેઓ ઘણું કરી કષ્ણગાત્રી રોગોમાં આવે છે. બાહ્યક દેશના લોકો અભિષ્યગી (ગરબી કરનારા) મોએનો તથા બ્લોબો કિપંગા કરે છે અને તીવ્રત્વ અત્રી ખાય છે, તેથી તેઓ ઘણું કરી સોષમના રોગોથી થાય છે. ધીરે એક નવ લોકોના સામ્ય (દમોલ ગોપિ રહેતુ આદરારદિ) અને તનુ બોડને અદરની મારે ઓળખે છે. ઋતુઓના અભિષ્યગી નોરલગ કરવાથી માન્ય પૂર, નિર્ગમ અને ગેમી થાય છે. સામ્યો મેરનારો, ગિલેવિ રહેનારો, ખારા જર્મ થયા પછી જ જમનારો અને પરિમિત નિગ્રહા માણસ અભિષ્યગી થઈ છે. જે ઋતુમાં જે મન કરે તે યનેમાં તે ઋતુ પ્રમાણે બપ તથા તીરે આદિ પ્રાપ્ત થાય છે.

દોષમન્તે શ્લેષ્માણં પિત્તં શરદિ નિર્દેશત્ ।

વર્ષાસુ શમયેદ્વાયું પ્રાગ્વિકારસમુચ્ચયાત્ ॥ ૧૬ ॥

દોષોના સંશોધન કરવાના સંગ્રહ

વિકારોનો અત્યંત પ્રકાપ ન થયે હોય તે પહેલાંજ વસંતમાં કફનું, શરદામાં પિત્તનું અને વર્ષામાં વાયુનું સંશોધન કરવું. ૧૬

અધ્યાય ૭ મો

અથાતો યન્નવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'યન્નવિધિ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

યન્નવશતમેકોત્તરમગ્ર હસ્તમેવ પ્રધાનતમં યન્નામવગચ્છત્ । કિં કારણમ્ । યસ્માદ્ગ્રહાદતે યન્ત્રાણામવગચ્છતિરેવ તદધીનસ્વાધ્યત્કર્મણામ્ । તત્ર મનઃશીરાનાધકરણિ શુન્યાનિ તેપામાહરણોપાયો યન્ત્રાણિ ॥ તાનિ પદ્મકારણિ । તદ્વયા । સ્વસ્તિકરણાણિ । સંદશયન્ત્રાણિ । તાલયન્ત્રાણિ । નાદીયન્ત્રાણિ શલાકા યન્ત્રાણિ ઉપયન્ત્રાણિ ચેતિ ॥

તત્ર ચતુર્વિંશતિઃ સ્વસ્તિકરણાણિ । દ્વે સંદશયન્ત્રે । દ્વે એવ તાલયન્ત્રે । વિંશતિનાંદ્યઃ । અષ્ટવિંશતિઃ શલાકાઃ । પંચવિંશતિકરણયન્ત્રાણિ ॥ તાનિ પ્રાયશો લીલાનિ મવન્તિ તત્ત્વતિરૂપકાણિ વા તદ્લભં । તત્ર નાનાપ્રકારાણાં વ્યાલાનાં મૃગપક્ષિણાં મુલેમુલ્લાનિ યન્ત્રાણાં પ્રાપ્તશઃ સદૃશાનિ તસ્માત્તસ્માદ્વ્યાદામ્માદ્ પેદશાદન્યયંવદર્શનાદુક્તિત્વ કારણેત્ ॥ ૨ ॥

યન્ત્રોની સંખ્યા તથા યન્ત્રોના પ્રકારો

યન્ત્રો ગુપ્યત્વે કરી એકસો અને એક (૧૦૧) છે.^૩ યન્ત્રોમાં સર્વથી પ્રધાન યન્ત્ર

૧ યનેન ઋતુમાં વચમાં મોંઘાપન કરવું

૨ યનેને કાઠના વનેરેના યોગોના બે અપના કષ્ટના.

૩ યનેન અર્નેખ્યાન છે એવો અર્થ પણ થાય છે.

હાથ જ છે એમ સમજે; કારણ કે હાથ વિના યંત્રોની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી. યંત્રોનાં કર્મો હાથને જ આધીન છે. જ્યો મનને તથા શરીરને પીડા આપે છે તે શસ્ત્રો કહેવાય છે અને તે શસ્ત્રોને કાઢવાનો ઉપાય યંત્રો છે. એ યંત્રો છ પ્રકારનાં છે. જમ કે સ્વસ્તિકયંત્રો,^૧ સંદંશ-યંત્રો,^૨ તાલયંત્રો,^૩ નાડીયંત્રો^૪ શલાકાયંત્રો^૫ અને ઉપયંત્રો.^૬

તેમાં ચોવીશ સ્વસ્તિકયંત્રો છે, બે સંદંશયંત્રો છે, બે જ^૭ તાલયંત્રો છે, વીશ નાડી-યંત્રો છે, અઠવાવીશ શલાકાયંત્રો છે અને પત્રીસ ઉપયંત્રો છે.

એ યંત્રો ઘણું કરીને લોઢાનાં^૮ બેઈએ અને લોહું ન મળે તો પછી તેના જેવા પદાર્થોનાં^૯ બેઈએ.

૧ જેમને ઉઘાડતાં સાધિયા (જેને જડ વયમાં જડી હોય તે) જેવો અર્થાત્ ચોકડી જેવો આકાર થઈ રહે તે સ્વસ્તિકયંત્રો કહેવાય છે.

૨ સાણ્શી (જડ માથા પાસે હોય, એકબે પાંખિયાનું.)

૩ તાલ એટલે માણસાના ગળાના શબ્દ જેવાં આકારવાળાં જે યંત્રો હોય તેઓ તાલયંત્ર કહેવાય છે.

૪ જે યંત્રો નળી જેવાં હોય તે નાડીયંત્રો કહેવાય છે. આ યંત્રો ઘણું કરીને પોશાં હોય છે; કેમ કે તેઓથી દુષ્ટ રુધિર વગેરેને ચૂસવાનું તથા ક્ષાર વગેરે મૂકવાનું પણ કામ થાય છે.

૫ સળીઓ જેવા આકારવાળાં યંત્રો.

૬ પોતે યંત્રો નહિ છતાં યંત્રોનું કામ કરનારાં.

૭ બીજાં યંત્રોની સંખ્યા પછી નિશ્ચયવાચક 'જ' મૂક્યો નથી અને અહીં મૂક્યો છે, તેથી એમ જણાવ્યું છે કે બીજાં યંત્રોની જે સંખ્યા કહી છે તેમાં અધિકતા પણ થાય છે; પરંતુ તાલયંત્રો તો બેની સંખ્યાથી વધતાં જ નથી. (ઉક્ત) શસ્ત્રોના આકાર વગેરે બેઈને તથા પ્રયોગનો બેઈને અધિક સંખ્યા પણ બતાવવી યોગ્ય છે.

૮ ઉક્ત કહે છે કે મૂળમાં જે લોહ શબ્દ છે તે સુવર્ણ આદિ પાંચે ધાતુઓનો વાચક છે; માટે યંત્રો યોગ્યતા પ્રમાણે પાંચે ધાતુઓનાં બનાવવાં. ઉપયોગને અનુસરીને ગમે તે ધાતુનાં કરવાં. સ્વચ્છતા માટે કેટલાંક યંત્રો ઉપર હાલ રૂપાનો ઢાળ ચડાવવામાં આવે છે.

૯ દાંત, શિંગડાં, કાખો, વાંસ, સૂતર, ઝાડની

એ યંત્રોનાં મોઢાં ઘણું કરીને અનેક પ્રકારનાં હિંસક પશુઓનાં મોઢાં જેવાં અને હિંસક પક્ષીઓના મોઢાં જેવાં થાય^૧ છે; એટલા માટે તે પશુપક્ષીઓનાં મોઢાંના આકારોથી મેળવીને, શાસ્ત્ર તપાસીને, વૃદ્ધ વેદોને પૂછીને, બીજાં યંત્રોને બેઈને, અને કેમ કરવામાં આવે તો તેઓ ઉપયોગી થાય એ વિચારીને તેઓનાં મોઢાં કરાવવાં.^૨ ૨

સમાહિતાનિ યંત્રાણિ ચરશ્લક્ષણમુત્તાનિ ચ ।

સુદ્ધાનિ સુરૂપાણિ સુગ્રહાણિ ચ કારયેત્ ॥ ૩ ॥

યંત્રો કેવાં બેઈએ ?

એ સઘળાં યંત્રો બરાબર યોગ્ય માપવાળાં કરાવવાં, સારા દેખાવવાળાં તથા મજબૂત કરાવવાં, ઠીક રીતે પકડાય^૩ એવાં પાંખાઓ-વાળાં તથા જનાથી પકડેલી વસ્તુ આમતેમ હડી બંધ નહિ એવાં કરાવવાં અને તેઓમાં અમુક યંત્રો કરકરિયાળાં મોઢાંવાળાં તથા અમુક યંત્રો લીસા મોઢાંવાળાં કરાવવાં.^૪ ૩

તત્ર સ્વસ્તિકયંત્રાણ્યષ્ટદશાઙ્ગુલપ્રમાણાનિ સિંહ-વ્યાઘ્રવૃક્તરક્ષુશ્લક્ષીપિમાર્જારશૃગાલમૃગૈર્વાસ્કકાકક-જ્જકુરરચાસમાસશશવાત્યુલૂકચિહ્નિરયેનવૃધ્રકૌંચમૃજ્જ-

છાદ્ય, ખડ, સ્નાયુઓના તંતુઓ તથા પથરા ઇલાદિક પદાર્થોનાં પણ યંત્રો થાય.

૧ જેમ હિંસક (શિકારી) પશુપક્ષીઓ પોતાના શિકારને પોતાનાં મોઢાંથી પકડી લે છે અને પકડ્યા પછી ખેંચ્યા વગર રહેતાં નથી, તેમ યંત્રો પણ શરીરમાં રહેલાં શસ્ત્રોને પકડી લઈ ખેંચી કાઢે એ હેતુથી તથા શિકારી પશુપક્ષીઓનાં મોઢાં જેવાં હોય તો જ કામ કરી શકે છે તેથી હિંસક શબ્દ મૂક્યો છે. સ્વસ્તિક, સંદંશ અને તાલ યંત્રોનાં એવાં મોઢાં છે.

૨ યંત્રોનાં મોઢાં કરાવવામાં માણસોની અવસ્થાઓનો તથા અવયવ આદિના વિભાગોનો પણ વિચાર કરવો. કોઈ પણ યુક્તિની ખામી રાખવી નહીં, તેથી એટલા પશુના ઘાટ ઉપરાંત શસ્ત્ર અંદર પહોંચે કે નહિ વગેરે સમજાવતી યુક્તિ હોવું બેઈએ.

૩ આપણા હાથમાંથી છટકે નહિ તેવાં છટે બરા-બર વાળેલાં.

રાજાન્નલિર્ણાવમજ્જનનન્દિમુલ્લમુલ્લાનિ મસુરકૃતિમિ
કીલૈરવશ્ચદ્વાનિ મૂલેડ્ઙ્ગશ્વદાવૃત્તવારણ્યસિધિદષ્ટ-
શલ્યોદ્ધરણ્યમુપદિશ્યતે ॥ ૪ ॥

ચોવીસ સ્વસ્તિકથત્રોના નામો, આકૃતિ-
ઓ, પ્રમાણ, યનાવટ તથા ઉપયોગ

એમા ચોવીસ સ્વસ્તિકથત્રો સિદ્ધમુખ,^૧
વ્યાનમુખ,^૨ વૃક્ષમુખ,^૩ તરુમુખ,^૪ ઋક્ષમુખ,^૫
દ્વીપમુખ,^૬ આર્મરમુખ,^૭ શૃંગાવમુખ,^૮ શૃંગે
વાંરુકમુખ,^૯ કાંકમુખ,^{૧૦} કકમુખ,^{૧૧} કુરુમુખ,^{૧૨}
આસમુખ,^{૧૩} ભાસમુખ,^{૧૪} શશાનીમુખ,^{૧૫}
ઉનુકમુખ,^{૧૬} ચિદ્વીમુખ,^{૧૭} રથેનમુખ,^{૧૮} શૃંગ
મુખ,^{૧૯} કૌમુખ,^{૨૦} ભૃગરામમુખ,^{૨૧} અઞ્ચિ

૧ સિહના જેવા મુખવાળું

૨ વાન વિપદાનો જેવા મુખવાળું

૩ વરના જેવા મુખવાળું

૪ ઝરખા જેવા મુખવાળું

૫ રીંછના જેવા મુખવાળું

૬ ચીનરાના જેવા મુખવાળું

૭ બિનાના જેવા મુખવાળું

૮ શિયાળાના જેવા મુખવાળું

૯ શૃંગેરીર નામનો હિંસ પત્થ હરણના જેવા
આ રાગો થાય છે તેના જેવા મુખવાળું શૃંગેર નો
પથાય ગ રાત્રીમાં મરના નથી

૧૦ માગડાના જેવા મુખવાળું

૧૧ એ નામની ધાત્રી ની આચારાણી
અન મો ૧ ૬ થાળી સમગ્ર થાય છે કે જેના પીઝને
બીન લોખે તીરની પછાડા બાજે છે તેના જેવા
મુખવાળું મલપમાનુવિત્તકવત્રે (૨૫૫૧)

૧૨ ગિડાના જેવા મુખવાળું

૧૩ નીલમ નામના પક્ષીના જેવા મુખવાળું

૧૪ ગરુડ જે ન મરના પત્થુએના મામને હોતી-
હોતી (તાડીવાળી) ખાઈ છે તેના જેવા મુખવાળું

૧૫ અમનાને ફાડી ખાનારા બાજના જેવા મુખવાળું

૧૬ ધુવના જેવા મુખવાળું

૧૭ સમગીના જેવા મુખવાળું

૧૮ ગ રા સીંચાણના જેવા મુખવાળું

૧૯ ગીવના જેવા મુખવાળું

૨૦ કુઝડીના જેવા મુખવાળું

૨૧ ઉપરના ભાગમાં તેવરના જેવા રમથાળી એ-

કર્ણમુખ^૧ આનમ જનમુખ,^૨ અને નદિમુખમુખ
એ નામોથી કહેવામાં આવે છે આ યત્ર
અધારઅધાર આગળના બેઈએ એમની કાઠમાં
મસરના દાણા જેવી બડ નાખવી અને એમના
પાખા તેમના પોતાના છેડાએમાં અકુશની
પેડે વગેવા કરવા આ સ્વસ્તિકથત્રો કાઢકર્મમાં
ખૂંચેવા શયોને કાઢવા માટે ઉપયોગમાં
લેવાય છે ૪

સનિયહોડનિગ્રહશ્ચ સદશો પોદ્ધાજ્ઞલો ભવત
સ્વચ્ચાસિરાલાયુગતશલ્યોદ્ધરણ્યમુપદિશ્યતે ॥૫॥

ઘે સંદશ યત્રોનાં પ્રમાણ તથા ઉપયોગ

સદશ યત્ર ઘે પ્રકારના છે, એકની નીચે
હથેળીમાં પકડવાનો ભાગ રાખવામાં આવે છે
અને બીજાની નીચે તેવા ભાગ રાખવામાં
આવતો નથી^૧ (જુઓ સાયુસ્ત્રી, ચીપિયા અને
સમાણી) એમનું પ્રમાણ સોગસોળ આગળ
બેઈએ અને એ ઘે સદશ યત્રો ત્રણમાં, મોંસમાં,
ઝીણી નસોમાં તથા મોટી રંગોમાં રહેના શયોને
કાઢવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે ૫

૧ અઞ્ચિર્ણ પક્ષી અનસિદ્ધ છે ૩૧ દીપા રોએ
પગ જતોન નથી (વ નાનરીના રીા અઞ્ચિન જેના
થાય ૮ માટે વડાનરી હોત તે હોય)

૨ અઞ્ચિર્ણ પક્ષી પથ્થુ અનસિદ્ધ છે તે દેશ તરમાં
થતા હશે

૩ નદિમુખ નામના પક્ષીના જેવા મો નાણ
આ પક્ષીને હિંદુધાની લોકો પત્રાની મ્હે છે આ
અ લીની જાત છે તેનું ગણુ પાનણુ તથા બરા સા
હોય છે અને રમ મંગો નથા ધોગો હોઈ ૬

૪ પાયા ૧ સર્જરીમાં ગએ બડ નાનમડા છ પથ્થુ
લ દીપા ૬ માટે તીર વાગે અગર તે ૧૩મમાં કઈ
જ ૧ જેની બરા તા શસ્ત્ર લાણુ હોય તા તેને દારૂ
ગેરે બાધી ઝાડની નાથી અગર થો ના બજે ખચી
૩ રાત્રા આવે છ આથી લાખો રિયાર મ્દીને
આપેદે સચેની લગાડિ નિ ૧ રાખી છે

૫ કે ૧૧ એમ માને છે કે જેમાં ૧૫ ઉપર
૬ આવે તે પડેના પ્રકારો અશ (માલશી) કહેવાય
અને જેમાં ૧૫ ઉપર ૬ ન આવે તે બી ન પ્રકારો

તાલયંત્રે દ્વાદશાંગુલે મત્સતાલુવદેકતાલદ્વિતાલકે
કર્ણનાસાનાડીશલ્યાનામાહરણાર્થમ્ ॥ ૬ ॥

એ તાલયંત્રોનાં પ્રમાણ, આકાર, ઉપયોગ

તાલયંત્રો બારબાર આંગળનાં થાય છે. તેમાં એક માછલાંના ગળાના શદ્ક (ચૂઈ) જેવા પાતળા મુખવાળા એક પ્રદેશનાળું અને બીજું માછલાંના ગળાના શદ્ક જેવા પાતળા મુખવાળા બે પ્રદેશનાળું થાય છે. એ બે તાલયંત્રો કાનની કે નાકની નળીઓમાં રહેલાં શલ્યોને (મેલ તથા કાંકરી કે દેશ વગેરેને) કાઢવામાં ઉપયોગી થાય છે. (આ તાલયંત્રોની બહાર કાન વગેરેના પ્રદેશમાં પેસવાને લાગ્રહ કરવી.) ૬

નાડીયંત્રાણ્યનેકપ્રકારાણ્યનેકપ્રયોજનાન્યેકતો-
મુખાન્યમયતોમુખાનિ ચ તાનિ સ્તોતોમતશલ્યોદ્ધરણાય
રોગદર્શનાર્થમાચૂષણાર્થ ક્રિયાસૌકર્યાર્થ ચેતિ તાનિ
સ્તોતોદ્વારપરિણાહાનિ યથાયોગપરિણાહદીર્ઘાણિ ચ ।
મગંદરાશોત્રિણચસ્ત્યુત્તરચસ્તિમૂત્રવૃદ્ધિદકોદરધૂમનિરુ-
દ્ધપ્રકશસન્નિરુદ્ધદુર્યંત્રાણ્યલાવૃંઘ્યંત્રાણિ ચોપરિ-
ષ્ટાદ્વશ્યામઃ ॥ ૭ ॥

વીસ નાડીયંત્રોનાં પ્રમાણ, નામ, ઉપયોગ

નાડીયંત્રો અનેક પ્રકારનાળાં અને અનેક પ્રયોજનોવાળાં થાય છે. (આ યંત્રો નાડીઓની પેઠે એટલે નળીઓની પેઠે મધ્યમાં પોલાં હોવાથી નાડીયંત્રો કહેવાય છે.) એમાં અલાખ્યંત્ર આદિ નાડીયંત્રો કે જ્યો લોહીતું આકર્ષણ કરવા વગેરેમાં ઉપયોગી છે તેઓ એક તરફ મુખવાળાં થાય છે અને અસ્તિયંત્ર, ઉત્તર અસ્તિયંત્ર તથા ધૂમયંત્ર આદિ નાડીયંત્રો બન્ને તરફ મુખવાળાં થાય છે. નાડીયંત્રો સ્ત્રોતોમાં^૨

૧ સ્પેક્યુલમ્સ

૨ મન, પ્રાણ, અન, જળ, દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, ધાતુઓના મળો, મૂત્ર અને વિષ્ટા પ્રસાદિ પદાર્થો શરીરમાં જે રસ્તાઓથી ગતિ કરે છે, તે રસ્તાઓ સ્ત્રોત કહેવાય છે.

રહેલાં શલ્યોને કાઢવામાં, અંદરના અરશ વગેરે રોગોને જેવાના કામમાં, અસ્થિઓમાં રહેલા વાયુને, દુષ્ટ સંધરને તથા દુષ્ટ ધાવણને ચૂસવાના કામમાં અને અંદરના અરશ વગેરે રોગોમાં શસ્ત્રની, ક્ષારની તથા અગ્નિ વગેરેની ક્રિયાની સુગમતા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. આ નાડીયંત્રો સ્ત્રોતોનાં દ્વારો જેવાં ગોળ અને ચોગ્ગતોને અતુસરી બહાર તથા લાંબાં થાય છે. ૭ ભગંદરયંત્ર,^૨ અર્શોયંત્ર,^૩ ત્રણયંત્ર,^૪ અસ્તિયંત્ર,^૫ ઉત્તર અસ્તિયંત્ર,^૬ મૂત્રવૃદ્ધિયંત્ર,^૭ દ્વેષદરયંત્ર,^૮ ધૂમયંત્ર,^૯ નિરુદ્ધપ્રકશયંત્ર,^{૧૦} સંનિરુદ્ધશુદ્ધયંત્ર,^{૧૧} અલાખ્યંત્ર^{૧૨} અને શ્રૃંગયંત્ર,^{૧૩} એ નાડીયંત્રોનાં નામો છે. (આ નાડીયંત્રો ભગંદર આદિ દર્દોમાં ઉપયોગી થાય છે.) આ યંત્રો વિષે વિશેષ વ્યાખ્યાન તે તે રોગોની ચિકિત્સાઓમાં આપવામાં આવશે.^{૧૪}

૧ આ વાત હજી બીજાં શલ્યંત્રોમાં વિચારાઈ નથી ઓરડીઓમેષ્ટેન સુધી કાઢું પાડી વાયું જેમ બહીસલ વાગે તેમ બહાર નીકળે છે.

૨ ભગંદરમાં ઉપયોગી.

૩ અરશમાં ઉપયોગી.

૪ ત્રણમાં ઉપયોગી.

૫ પિચકારી મારવામાં ઉપયોગી.

૬ કિંગમાં કે યોનિમાં પિચકારી મારવામાં ઉપયોગી.

૭ મૂત્રવૃદ્ધિમાં મૂત્રનો સ્ત્રાવ કરાવવામાં ઉપયોગી.

૮ જલોદરના જળને સ્ત્રાવવામાં ઉપયોગી.

૯ ધુમાડો પીવાની નળી.

૧૦ નિરુદ્ધપ્રકાશ નામના દર્દમાં ઉપયોગી.

૧૧ સંનિરુદ્ધશુદ્ધ નામના દર્દમાં ઉપયોગી.

૧૨ તુંબું.

૧૩ શિંગું.

૧૪ શંકા-નાડીયંત્રો વીસ હોય છે એમ પ્રથમ જ કહ્યું છે, તે છતાં અહીં બારની સંખ્યા કેમ થાય છે? વીસ કેવી રીતે પૂરાં કરવાં?

સમાધાન-ભગંદર યંત્ર બે થાય છે. એક એક છિદ્રવાળું અને બીજું બે છિદ્રવાળું. અર્શોયંત્ર પણ બે થાય છે. એક એક છિદ્રવાળું અને બીજું બે છિદ્રવાળું. અસ્તિયંત્ર અવસ્થાઓના ભેદથી ચાર થાય છે. ઉત્તરઅસ્તિયંત્ર એક સ્ત્રીઓ માટે અને બીજું પુરુષો

શલાકાયત્રાણ્યપિ નાનાપ્રકારાણિ નાનાપ્રયો
જનાનિ યથાયોગપરિણાહદીર્ઘાણિ ચ તેષા મણ્ડૂપદ-
શરપુલ્લસર્પફળચંદ્રિશમુલે દ્વે દ્વે ઇણન્યૂહનચાલના-
હરણાર્થમુપદિશ્યેતે । મસૂરદલમાત્રમુલ દ્વે કિંચિદાન
તામે સ્તોતોગતશલ્યોદ્ધરણાર્થમ્ । પટ્કાર્પાવકૃતોષ્ણી
પાણિ પ્રમાર્જનક્રિયામુ । ગ્રીણિ દર્વ્યાકૃતીનિ સ્વહ
મુલ્લાનિ ક્ષારોચ્છપ્રણિધાનાર્થમ્ । ગ્રીણ્યન્યાનિ જામ્બ
વવદનાનિ ગ્રીણ્યકુશવદનાનિ પેદશ્ચાક્રિર્મસ્ત્વમિપ્રતા
નિ । નાસાર્થુદહરણાર્થમેક કોલાસ્થિદલમાત્રમુલ સ્વહ
તીક્ષ્ણોષ્ઠમ્ । અજનાર્થમેક કલાયપરિમણ્ડલમુખ્યતો
મુકુલાગ્રમ્ । મૂત્રમાર્ગવિશોધનાર્થમેક માલતીપુષ્પવૃન્તા-
ગ્રમ્પ્રમાણપરિમણ્ડલમિતિ ॥૮૮॥

૮૮ શલાકાય ત્રેના આકાર, પ્રમાણ ઉપયોગ

શનાકાયત્રો પશુ (સગીરૂપ યત્રો પશુ)
અનેક પ્રકારના, અનેક પ્રયોજનોવાળા અને
યોગ્યતા પ્રમાણે બહાર તથા અંદરના થાય
છે એમાં બે યત્રો અણુશિયાના જેવા
મુખવાળા, બે યત્રો બાણના પુષ્પ જેવા
મુખવાળા, બે યત્રો સર્પની ફેણ જેવા
મુખવાળા અને બે યત્રો માછના પકડવાની
કુદી-ગીન જેવા મુખવાળા થાય છે અણુશિયા
જેવા મુખવાળા બે યત્રો જીડા પાક વગેરેમાં
પર વગેરેને શોધવાના કામમાં ઉપયોગી થાય
છે બાણના પુષ્પ જેવા મુખવાળા બે યત્રો
શયેને જીયા કવાના કામમાં ઉપયોગી થાય
છે સર્પની ફેણ જેવા મુખવાળા બે યત્રો
શયેને ચવાયમાન કરવાના કામમાં ઉપયોગી
થાય છે અને માછના પકડવાની કુદી જેવા
મુખવાળા બે યત્રો શયેને બહાર કાઢી
લેવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે બે યત્રો
મમૂની દાળ જેવા મુખવાળા તથા કાર્થક

મટિ એમ ૭ થાય છે અને ધૈર્યનિક ઐદિક તથા
પ્રાસંગિક એ રીતે ધમ્યન નહીં થાય છે આ પ્રમાણે
આત્મની સખ્યા વધારી વીગ પૂરા થાય છે

નભેલી અણુઆવાળા થાય છે અને એ યત્રો
સોનોમા રહેના શયેને કાઢવામાં ઉપયોગી થાય
છે છ યત્રો કપાસની ટાપીઆવાળા થાય છે અને
તેઓ લોહી, પર તથા પાણી વગેરેને લૂંટી નાખ
વાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે નહીં યત્રો કઠછી
જેવી આકૃતિવાળા તથા કઠછીની પેઠે પહોળાં
તથા જીડા મુખવાળા થાય છે અને તેઓ
શરીરના ભાગોમાં ક્ષાર કે ઔષધ દાખન કરવામાં
ઉપયોગી થાય છે બીજા નહીં યત્રો બાણ જેવા
મુખવાળા તથા નહીં યત્રો હાથીના અકુશના
જેવા મુખવાળા થાય છે અને તે છ યત્રો
અગ્નિના કામોમાં (કામ દેના આદિ
કામોમાં) ઉપયોગી થાય છે એક યત્ર જોરના
કળિયામાંથી નીકળતા બીજાની દાળ જેવડા
મુખવાળા, જીડા તથા પહોળા મુખવાળા અને
તીક્ષ્ણ હોડવાળા થાય છે અને તે યત્ર નાકની
રસોળી કાઢવામાં ઉપયોગી થાય છે એક યત્ર
લાલુ છતાં પણ વટાણાના દાણા જેવું ફેરવું
ગોળ તથા બને તરફ કળી જેવી અણુઆવાળા
થાય છે અને તે યત્ર આખમાં અજનો આજ
વાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે એક યત્ર
માલતીના પુષ્પના દીટીયાના અથ જરુ લબોળ
થાય છે અને તે યત્ર મૂત્રના માર્ગને શુદ્ધ
કરવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે (કુન ૨૮) ૮

ઉપચન્નાણ્શ્વિ રત્નવેણિકાપટ્ટચર્માતવત્કલ-
લનાવશ્રામીલાશમમુદ્રાપાણિપાદતલાક્ષ્ણિકાદન્ત-
લમુલ્લપાલાશ્વકન્કશાસ્ત્રાદીવનપ્રવાહણદર્પાસ્કાતમ
યાનિ ક્ષારાદિભેષજાનિ ચેતિ ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहसावये तया ।
सद्यो कोष्ठे धमन्या च यथायोग प्रयोजयेत् ॥९॥
પચીસ ઉપચત્રોના નામ તથા ઉપયોગ

દોરી, ત્રેવી ભાગેવી દોરી, પાટિયુ, આમ
કાના ભાગો, આખરા તથા ઉંચરા વગેરે વૃક્ષોની

છાલ,^૧ લાંબા તંતુઆવાળી લતા, વસ, લંબગાળ
પથરો,^૨ રુદ્ધગ,^૩ હાથતુંકે પગતું તણું, આંગળી,
હાલ, દાંત, તળ, મુખ, વાળ, ઘોડાના
ગોઠડાની કડી,^૪ ઝાડની શાખા,^૫ યુંકાવતું,
વમન, વિરેચન, અશ્રુપાત તથા છીક વગેરે ગતિ
આપનાર ક્રિયાઓ, હૃદય, લોહાને ગતિ આપ-
નાર પથરો,^૬ કાર, અસિ તથા ઔષધો એ
પચીસ ઉપયંત્રો છે. (યંત્રો નહિ છતાં યંત્રોના
જેવાં કામ કરે તે ઉપયંત્રો કહેવાય.)

આ ઉપયંત્રોનો સઘળા શરીરમાં, શરીરના
અવયવમાં, સાંધામાં ટાંકામાં તથા નાડીમાં
યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ૯

યન્ત્રકર્માણિ તુ નિર્ધાતનપૂર્ણચન્વનચૂહનવર્તન-
ચાલનવિવર્તનવિવરણપીડનમાર્ગવિશોધનવિકર્પણાહર-
ણાન્ધનોન્નમનવિનમનમજનોન્મથનાચૂર્ણેષણદારણર્જૂ-
કરણપ્રક્ષાલનપ્રઘમનપ્રમાર્જનાનિ ચતુર્વિંશતિઃ ॥ ૧૦ ॥

યંત્રોનાં કામો

આમ તેમ હક્કાવતું, તેલ વગેરેથી પૂરવું,^૭
ખાંધવું, ઊંચું કરવું, ગોળ કરવું, એક સ્થાનથી બીજા

૧ વૃક્ષોની ઝાલો બાંધેલા વગેરેને આંધવામાં કામમાં
આવે છે.

૨ આ પથરો અટ્ટીકાશમાં કહેવાય છે અને તે
ઉત્તરાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. (ડહન)

૩ કાષ્ઠાદિકથી બનાવેલો મુદર હાડકામાં યુગ
થયેલા શસ્ત્રને ચલાવવાનું કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

૪ ઘોડાના ગોઠડાની કડીના ઉપયોગ આ સૂત્ર-
સ્થાનના શલ્યાપનયનીય નામના ૨૭મા અધ્યાયના ૮મા
વિષયમાં કહેવામાં આવશે.

૫ આનો ઉપયોગ પણ આ સૂત્રસ્થાનના શલ્યા-
પનયનીય નામના ૨૭મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં
કહેવામાં આવશે.

૬ આ પથરો (મેગ્નેટ) આકર્ષક, ચુંબક, દ્રાવક અને
બ્રામક એમ ચાર પ્રકારનો થાય છે. (લોહાનું આકર્ષણ
કરનાર, લોહાનું ચુંબન કરનાર, લોહાને દ્રવીભાવ
આપનાર અને લોહાને બ્રમણ કરાવનાર).

૭ પિચકારી તથા નળી વગેરેથી તેલ વગેરે
પુરાય છે.

સ્થાનમાં લેવું, પાછું ફેરવવું, ખુલ્લું કરવું, દબાવવું,^૧
રસ્તો સાફ કરવો,^૨ ખેંચવું,^૩ કાઢી લેવું, જરા
આગળ લાવવું, ઊંચે ઉપાડવું,^૪ નમાવવું, મદન
કરવું, યુગ થયેલા શસ્ત્રના માર્ગમાં ટાઈ વસતું
હક્કાવવું,^૫ લોહી વગેરે ચૂસવું,^૬ પરની ગતિનું
તથા પથરી વગેરેનું શોધવું, ચીરવું, વાંકાતું
સરખું કરવું,^૭ થોઈ નાખવું, નાકમાં ચૂર્ણ આદિ
નાખવું અને વાળ તથા આંગળી વગેરેથી માર્જન
કરવું;^૮ એ ચોવીશ, યંત્રોનાં કામો સમજવાં. ૧૦

સ્વચુદ્ધયા ચાપિ વિમજ્જેચન્ત્રકર્માણિ બુદ્ધિમાન ।
અસંખ્યેયવિકલ્પત્વાચ્છત્પાનામિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૧ ॥

યંત્રોનાં કામોની સંખ્યાનો નિયમ
ત હોવા વિષે

શસ્ત્રોના બેઠા અસંખ્યાત છે એટલા માટે
બુદ્ધિમાન વેદે પોતાની બુદ્ધિથી પણ યંત્રોનાં
કામોના વિભાગો બણી લેવા તથા કહી લેવા. ૧૧

તત્રાતિસ્થૂલમસારમતિદીર્ઘમતિહ્રસ્વમગ્રાહિવિપમ-
ગ્રાહિવક્રં શિથિલમત્યુન્નતં મૃદુકીલં મૃદુમુખં મૃદુ-
પાશમિતિ દ્વાદશ ચંત્રદોષાઃ ॥ ૧૨ ॥

યંત્રોના દોષો

અત્યંત બડું, અત્યુદ્ધ લોહા વગેરેથી બના-
વેલું, અત્યંત લાંબું, અત્યંત ટૂંકું, નહિ પકડ-
નારું, એક ભાગને પકડનારું, વાંકું, પોચું,
અત્યંત ઊંચું, ઢીલી જડવાળું, લાંપડા મુખ-
વાળું અને કામળ પાશવાળું એ પાર યંત્રોના

૧ પરુ વગેરે કાઢવા માટે આંગળી વગેરેથી
મળવું દયાવાય છે.

૨ મૂત્ર કે વિષ્ટા અટકા પંડાં હોય તો રસ્તો
સાફ કરવો પડે છે.

૩ માંસાદિકમાં ચોટી રહેલા શસ્ત્રને ખેંચવું.

૪ નમી ગયેલા કાન વગેરેનું ઊંચું ઉપાડવું.

૫ શલ્યના માર્ગમાં સળી વગેરેનું ફેરવવું.

૬ મુખથી, તૂંચાથી કે શિંગડાં વગેરેથી લોહી
વગેરે ચૂસાય છે.

૭ નેત્રમાં રજ પંડા હોય તો વાળ, આંગળી
તથા વસ્ત્રની વાટ વગેરેથી માર્જન કરવામાં આવે છે.

દોષો સમજવા. ૧૨

एतैर्दायैर्विनिर्मुक्तं यंमष्टादशांगुलम् ।

प्रशस्त मीपजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥ ૧૩ ॥

યંત્રોના ગુણો

જે અક્ષર આંગળતું યંત્ર ઉપર ઠહેલા દોષોથી રહિત હોય તેને વેધે ઉત્તમ સમજવું અને તેના યંત્રોના ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ કરવો ૧૩ દરયં સિદ્ધિમુખાયૈસ્તુ ગૂઢં કઙ્કસુપાદિમિઃ ।

નિર્દેરેતુ શ્વૈઃ શત્યં શશ્વયુક્તિષ્વપેક્ષ્યા ॥ ૧૪ ॥

કેવાં કેવાં શસ્થોને કયાં કયાં યંત્રોથી કાઢવાં

શસ્ત્રો ઉપર તથા યુક્તિઓ ઉપર ધ્યાન આપીને વેધે નજરે દેખાતા શસ્થને મિદ્ધમુખાદિક યંત્રો વડે અને શુભ રહેલા શસ્થને કઠમુખાદિક યંત્રો વડે ધીરેધીરે કાઢવું. ૧૪

विवर्तते साध्यवगाहते च शत्यं

निगृह्यોद्धરते च यस्मात् ।

यंत्रैर्वૃત્તઃ કઙ્કસુલં પ્રયત્ને

સ્થાનેષુ સર્વેષ્વવિકારિ ચૈવ ॥ ૧૫ ॥

હાથ વિના બીજાં યંત્રોમાં કંકસુખ્યંત્રની

પ્રધાનતા અને સર્વ સ્થાનોમાં

પેસવાની યોગ્યતા

કઠમુખ યંત્ર^૧ અદર સારી રીતે ફેરે છે, સારી રીતે પેસે છે, શસ્થને સારી રીતે પકડીને ખેંચી કાઢે છે અને સર્વ સ્થાનકામાં પેસવાના અવિકારવાળું તથા યોગ્ય સગવડવાળું છે, માટે તે યંત્ર બીજા સધળાં યંત્રોમાં પ્રધાન છે

૧ આ દોષો ઘણું કરીને સ્વન્નિભ્યન્ત્રાગ્રા સમ વ્યાપ્તા છે એમ નીતેના વિના ઉપરથી જ વ્યાખ્યા છે

૨ કેનાકે મગસા શાશ્વ શમ્દ વાર્યો ૮, તનો અથ શાસ્ત્રની યુક્તિ પ્રમાણે સમજવો

૩ મગસાની સાથ જોડે આ યંત્ર અત્યંત સગવડ ખરેખરે હોઈ નાના કિરોમણી યજ્ઞ શસ્થને ખની કાઢે જે આ યંત્ર ઘણા ઉપયોગમાં લેવાય છે

અધ્યાય ૮મો

अथातः शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછાથી 'શસ્ત્રાવચારણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરીશ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનનંતરિઃ સુશ્રુતની પાસે ઠહેડુ છે ૧

વિંશતિઃ શસ્ત્રાણિ । તથા ૧ । મળ્ડલાપ્રકરપત્ર વૃદ્ધિપત્રનલસશ્વમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારસૂચીકુશપત્ર ટીમુલશરીમુખાંતર્મુલત્રિકર્ષકકુટારિકાગ્રીહિમુલારા વેતસપત્રકવડિશદન્તશદ્કેપણ્ય इति । તન મળ્ડલા પ્રકરપત્રે સ્થાતાં છેદને લેખને ચ । વૃદ્ધિપત્રનલસ શ્વમુદ્રિકોત્પલપત્રકાર્ધધારાણિ છેદને ભેદને ચ । સૂચીકુશપત્રાટીમુલશરીમુખાંતર્મુલત્રિકર્ષકાણિ વિ વ્યાવળે । કુટારિકાનોદિમુલારાવેતસપત્રકાણિ વ્યવળે સૂચી ચ । વડિશ દત્તશંકુઆહરણે । વપ્પવેપળે આનુલોમ્યે ચ । સૂચ્યઃ સીવને । હલ્લવિધે કર્મણુ પયોગઃ શસ્ત્રાણાં વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૨ ॥

શસ્ત્રોની સંખ્યા, નામો તથા કામો
મહલાય,^૧ કરપત્ર,^૨ વૃદ્ધિપત્ર,^૩
નખશસ્ત્ર,^૪ મુદ્રિકા,^૫ ઉત્પલપત્રક,^૬

૧ મ્હા કયા કયોમા -યા કયા શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવો તે વિનિ

૨ જેના રૂખાના પ્રદેશમાં તર્જનીના અંતરના નખ જેડું જોગ મડગ હોય તે આ ૭ આંગળુ નેત્રંએ હળ એટલે શસ્ત્રની ધાર

૩ ઘણું દાનઝોનાળું આ કરપત્ર 'શ આગળ નાળુ ઓ 'તે આગળ પહેાળું નેત્રંએ

૪ આ શસ્ત્ર અસ્થાના જેના આકારવાળું થાય છે એક સીખી અપીનાળું અને બીજી પૃથ ભાગમાં નખેલી અપીનાળું થાય છે આ બન્ન સાત આંગળાના નેત્રંએ

૫ નરેણી આ' આગળ લાખી કરી આનુ ફળે બે આંગળ વાળુ ઓ એક આંગળ પહેાળું નેત્રંએ

૬ બે વાખરે મ્હેનુ અણુનિશસ્ત્ર આ હોય, તો તે શસ્ત્ર કરકામાંથી બહાર નીખેલા મુખવાળું અને અરધા આંગળ લાગા ફળાવાળું નેત્રંએ

૭ કરમણ નેવા આંતરનાળું આ શસ્ત્ર લાખા મુખવાળું થાય છે

અર્ધધાર,^૧ સૂચિ,^૨ કુશપત્ર,^૩ આટીમુખ,^૪
શરારીમુખ,^૫ અંતર્મુખ,^૬ ત્રિકૂર્ચક,^૭ કુઠારિકા,^૮
ત્રીહિમુખ,^૯ આરા,^{૧૦} વેતસપત્ર,^{૧૧} બડિશ,^{૧૨}
દંતશંકુ^{૧૩} અને એપણી^{૧૪} એ નામનાં વીશ શસ્ત્રો

૧ અર્ધમાં ધારવાળું અને ટુંકા મુખવાળું આ શસ્ત્ર
આઠ આંગળ લાંબું, એક આંગળ પહોળું અને બે
આંગળના ફળાવાળું બેઠું છે.

૨ સૂચિઓ વિશે આ સૂત્રસ્થાપના રૂપમા અધ્યાયના
૧૧મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે.

૩ આ શસ્ત્ર દર્ભના પીછાના બેરી આકૃતિવાળું,
એક આંગળના ફળાવાળું અને મધ્યમાં ત્રણ આંગળનું
કરવું. (તંત્રાંતર ઉપરથી ડહન)

૪ આ શસ્ત્ર જળમાં રહેનાર આડ નામના પક્ષીના
જેવા મુખવાળું અને બે આંગળના ફળાવાળું કરવું.
(વાગ્બટ)

૫ આ શસ્ત્ર લાંબી ચાંચવાળા અને સદેહ કાંધ-
વાળા આડ પક્ષીના જેવા મુખવાળું, બે આંગળના
ફળાવાળું, ચપલ પાંખિયાંઓવાળું અને બાર આંગળ
લાંબું કરવું. આ શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે. (ડહન)

૬ આ શસ્ત્ર દોઢ આંગળના ફળાવાળું, આઠ
આંગળ લાંબું, વાંકી ધારવાળું અને અર્ધચંદ્ર જેવું કરવું.

૭ આ શસ્ત્ર આઠ આંગળ લાંબું, ત્રણ ફળાવાળું
અને એક એક ફળા વચ્ચે ચોખ્ખાની સાળના બેટલાં
અંતરવાળું કરવું.

૮ કુઠારિકા એટલે કુહાડી. આ શસ્ત્ર પહોળું,
ગાયના દાંત જેવા અરધા આંગળના મુખવાળું અને
દાંડીવાળું કરવું. (વાગ્બટ)

૯ આ શસ્ત્ર અરધા આંગળના ફળાવાળું,
ચોખ્ખાની સાળના જેવા મુખવાળું, છ આંગળ લાંબું
અને બે આંગળના હાથાવાળું કરવું.

૧૦ આ શસ્ત્ર મોચીની આર જેવું, અર્ધ આંગળના
ગોળ મુખવાળું, અર્ધ આંગળ સુધી જ પેસનારું
અને ઉપરના ભાગમ બેટલા જ ચોરસ કરવું.
(વાગ્બટ)

૧૧ આ શસ્ત્ર નેતરના પાંદડા જેવું, એક આંગળ
પહોળું, ચાર આંગળ લાંબું અને ચાર આંગળના
હાથાવાળું કરવું. (ભોજના અંથ ઉપરથી ડહન)

૧૨ આ શસ્ત્ર માછલાં પડવાની કુંડીની ખેડે
નમેલા મુખવાળું કરવું. (વાગ્બટ)

૧૩ આ શસ્ત્ર એક પ્રદેશમાં એક ધારાવાળું તથા

થાય છે. ૨

એમાં મંડલાત્ર અને ઠરપત્ર એ બે
શસ્ત્રો છે. છેદનમાં તથા લેખનમાં (ઉખેડવા-
ખોતરવામાં) કામ આવે છે. વૃદ્ધિપત્ર, નખશસ્ત્ર,
મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્રક અને અર્ધધાર એ પાંચ
શસ્ત્રો છેદનમાં, લેદનમાં તથા લેખનમાં પણ કામ
લાગે છે. સૂચી, કુશપત્ર, આટીમુખ, શરારીમુખ,
અંતર્મુખ અને ત્રિકૂર્ચક એ છ શસ્ત્રો પરુ તથા
રઘિર વગેરેને સ્નાવવામાં કામ લાગે છે.
કુઠારિકા, ત્રીહિમુખ, આરા તથા વેતસપત્રક એ
ચાર શસ્ત્રો વીંધવામાં કામ લાગે છે. સૂચી પણ
વીંધવામાં કામ લાગે છે.^૧ બડિશ^૨ અને દંતશંકુ
એ બે શસ્ત્રો શલ્યોને બહાર ખેંચી લેવામાં કામ
લાગે છે. એપણી^૩ પરુ વગેરેને શોધવામાં તથા
સ્નાવવામાં કામ લાગે છે. સૂચીઓ^૪ સ્ત્રીવવામાં
કામ લાગે છે. આ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનાં કર્મોમાં
શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કહ્યો. ૨

તેષામથ યથાયોગગ્રહણસમાસોપાયઃ કર્મસુ
વક્ષ્યતે । તત્ર વૃદ્ધિપત્રં વૃત્તફલસાધારણે ભાગે ગૃહ્ણી-
યાદ્દેદનાન્યેવં સવાળ । વૃદ્ધિપત્રં મળ્ડલાત્રં ચ

ચોરસ કરવું અને ખીજ પ્રદેશમાં ગોળ આકારવાળું
કરવું. (વાગ્બટ)

૧૪ આ શસ્ત્ર અણશીયાના જેવા મુખવાળું, લીસું
અને ત્રણને અનુસરતું નહું કરવું.

૧ કુશપત્ર તથા ઉત્પલપત્રક વગેરેનો પણ વીંધવામાં
ઉપયોગ થાય.

૨ બડિશ યંત્રોમાં પણ કહેવાઈ ગયું છે તે છતાં
શસ્ત્રોમાં પણ લખ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે યંત્રરૂપ
બડિશની નડાઈ તથા લંબાઈ યોગ્યતા પ્રમાણે કરવી.
અને શસ્ત્રરૂપ બડિશ તો છ આંગળનું લાંબું તથા
તીક્ષ્ણ કાંદાના જેવા મુખવાળું જ કરવું.

૩ એપણીને યંત્રોમાં પણ ગણી છે અને શસ્ત્રોમાં
પણ ગણી છે. યંત્રરૂપ એપણીનું યથાયોગ્ય પ્રમાણ
કરવું અને શસ્ત્રરૂપ એપણીનું તો આઠ આંગળનું જ
કરવું. આનું મુખ તીક્ષ્ણ તથા ઝીણી અણીવાળું કરવું.

૪ સૂચીઓ (સોધયો) ધણા પ્રકારની થાય છે.
તેથી બહુવચન આપ્યું છે.

કિંચિદુત્તાનપાણિના લેખને વહુશોડ્વચાર્યમ્ । વૃન્તાયે
વિભાવપાણિ । વિશેષેણ ચાલવૃદ્ધસુકુમારભીરુનારીણાં
રાજા રાજપુત્રાણાં ચ ત્રિકર્ચકેન વિભાવયેત્ । તલ-
પ્રચ્છાદિતવૃન્તમગુપ્તપ્રદેશિનીમ્યાં પ્રીદિસુખમ્ । કુઠા
રિકાં વામહસ્તન્યસ્તામિતરહસ્તમધ્યમાગુલ્યાગુપ્તવિષ્ટ
વ્યયામિહ-યાત્ । આરાકરપત્રૈપ્પયો મૂલે । શેષાણિ
તુ યયાયોગ ગૃહ્ણીયાત્ । તેષા નામધિરેવાકૃતયઃ
પ્રાયણ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

તત્ર નવશઙ્ઘૈવપ્પયાવશંગુલે । સૂચ્યો વક્ષન્તે ।
ઘડિશો દન્તશરુશ્વાનતાપ્રે તીક્ષ્ણકણ્ઠકપ્રયમયવપત્ર
મુલે । ઇપ્પણી ગણ્ઠપદાકારમુલ્લી । પ્રદેશિન્યગ્રવર્વપ્રદે
શપ્રમાણા મુદ્રિકા । દશાગુલ્ય શરારીમુલ્લી સા કર્ત
રીતિ કથ્યતે । શેષાણિ તુ પઢગુલાનિ ॥ ૩ ॥

શસ્ત્રો પકડવાની રીતિ, શસ્ત્રોના
આકારોની સૂચના, શસ્ત્રોનાં પ્રમાણો
તથા ઉપયોગ કરવાની રીતિ

એ શસ્ત્રોને યોગ્ય રીતે પકડવાની તથા
ધોંચવાની રીતિ આગળ જતાં શસ્ત્રોના ઉપયોગોના
વિષયોમાં કહેવામાં આવશે, તેપણુ અહીં
અક્ષેપથી કહીએ છીએ વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્રને
તેના હાથાના અને ફૂળાના મધ્યભાગમાં પકડવું
જેઓ ભેદન કરવાના શસ્ત્રો છે તે સર્વને એ
પ્રમાણે જ પકડવાં વૃદ્ધિપત્રથી કે મહાકાચથી
લેખન કરવું હોય, ત્યારે તેઓને કાંઈક બિચા
હાથથી પકડીને દ્વં ઉપર વારવાર તેમની
ચોગળા કરવી બીજા શસ્ત્રોની પેઠે તેમને એક
વાર જ ઉપયોગ કરવો એમ સમજવું નહીં. જે
શસ્ત્રો પર વગેરેને અત્રાવવાનાં છે તેમને હાથાના
અથમાં પકડવાં વિશેષે કરી ખાવ, વૃદ્ધ, સુકુમાર,
બીકણુ, જુવાન સીઓ, રાજઓ કે રાજકુમારો
નાં પર વગેરેને અત્રાવવાં હોય તો ત્રિચંદ્રક
નામના શસ્ત્રથી જ અત્રાવવાં પ્રીદિમુખ નામના
શસ્ત્રોના ઉપયોગ કરવો હોય, ત્યારે તેના હાથાને
હાથનાં તળાથી ધાંધીને તેને અગ્રા વડે તથા

અગ્રાના પડખાની આગળી વડે ચવાવતું.
કુઠારિકાથી કામ કરવું હોય, ત્યારે તેને હાથ
હાથમાં રાખી જમણા હાથની વચલી આગળીને
અગ્રાનો ટેકા દઈ તે આંગળીથી ઠોકવી આરા,
કરપત્ર અને એપણી એ શસ્ત્રોને તેઓના મૂળમાં જ
પકડનાં અને ખાડીનાં શસ્ત્રોને જેમ ઢિયા
કરવામાં અનુકૂળ આવે તેમ પકડવાં આ
શસ્ત્રોની આકૃતિઓ તો ઘણું કરીને તેમના
નામો ઉપરથી જ કહી દીધી છે. ૩

તેમાં નખશસ્ત્ર અને એપણી આઠ આઠ
આંગળનાં કરવાં સચીઓતું પ્રમાણ આ સૂત્ર-
સ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે
બડિશ નમેલી અણીવાળું અને તીક્ષ્ણ કાટા જેના
મુખવાળું કરવું દત્તશકુ નામનું શસ્ત્ર જવનો
પહેવા નીકળતા પાદકાના જેના મુખવાળું
કરવું એપણીનું^૧ મુખ અણીથીયાના મુખ જેવું
કરવું મુદ્રિકા નામનું શસ્ત્ર અગ્રાના પડખાની
આંગળીના ત્રણ પર્વોમાનું ઉપલું^૨ પર્વ પેસી
જાય તેવું^૩ કરવું. શરારીમુખ અથવા શરારી-
મુખી નામનું શસ્ત્ર દશ આંગળનું^૪ કરવું. આ
શસ્ત્ર કાતર કહેવાય છે ખાડીનાં શસ્ત્રો છ છ
આંગળનાં કરવાં^૫ ૩

તાનિ સુગ્રહાણિ મુલોદ્ધાનિ સુધારાણિ મુદ્ધાણિ
સુમમાદિત્તમુદ્ધાણ્યકારાણિ ચેતિ શ્લક્ષમ્પત્ ॥૪॥

કેવાં શસ્ત્રો સારાં ગણાય ?

શસ્ત્રો સારી રીતે પકડી શકાય એવાં, સારા
લોકાવાર્જા, શોભતી ધાગવાળા, સારા દેખાતવાર્જા,
કરકરવગરનાં અને જેમનાં મોઢાંનાં અથો
જેનાં જોઈએ તેવાં ઠીક કરી રાખેલાં હોય એવા

૧ તીક્ષ્ણ કાગળા જેવા મુખવાળી, જવનો પહેલા
નીકળતા પાદકાના જેવા મુખવાળી અને અણીથીયાના
જેવા મુખવાળી એમ નખ પ્રકારની એ ૧૧ થાય છે

૨ આ અપ્રાપના ઠીક વિવિધી નોધના કસોતો
પ્રમાત્રો વિરે આગળની ૨ નોખા આપેલી ૭, ૧
અત્રાવવાના મન પ્રમાત્રે આપેલી ૭

જેઈ એ. ૪

તત્ર વક્કં કુણ્ઠં સ્વણ્ઠં સ્વરધારમતિસ્થૂલમત્યલ્પ-
મતિદીર્ઘમતિહ્રસ્વામિત્યથો શસ્ત્રદોષાઃ । અતો વિપરી-
તગુણમાદદીતાન્યત્રકરપત્રાત્તદ્ધિ સ્વરધારમસ્થિચ્છેદ-
નાર્થમ્ ॥ ૫ ॥

કેવાં શસ્ત્રો ખરાબ ગણાય ?

જ શસ્ત્ર વાંકું, બડી ધારવાળું હોવાને લીધે
રૂવાડાંને ન ઉતારે એવું, ખંડિત, ખરસટ
ધારવાળું, બહુ બડું, બહુ પાતળું, બહુ લાંબું કે
બહુ ટૂંકું હોય, તે ખરાબ ગણાય છે. વાંકાપણું
તથા બડી ધારવાળું હોવું ઇત્યાદિ આઠ દોષોમાંથી
જેમાં કોઈ પણ દોષ ન હોય અર્થાત્ એ દોષોથી
બિણટા ગુણોવાળું, એટલે સરલ, રૂવાડાંને ઉતારે
એવી સૂક્ષ્મ ધારવાળું, અખંડિત, લીસી
ધારવાળું, બહુ બડું ન હોય એવું, બહુ પાતળું
ન હોય એવું, બહુ લાંબું ન હોય એવું અને
બહુ ટૂંકું પણ ન હોય એવું શસ્ત્ર લેવું. કરવત
તો લીસી ધારવાળું નહિ પણ ખરસટ ધારવાળું
જ જેઈએ; કેમ કે તેનો ઉપયોગ હાડકાના
છેદનમાં કરવાનો છે. ૫

તત્ર ધારા ભેદનાનાં માસૂરી । લેખનાનામર્દ્ધ
માસૂરી । વ્યથનાનાં વિચ્છાવણાનાં ચ કૈશિકી ।
છેદનાનામર્દ્ધકૈશિકીતિ ॥ ૬ ॥

કયાં શસ્ત્રોની ધારોની કેવી સૂક્ષ્મતા કરવી ?

વૃદ્ધિપત્ર તથા નખશસ્ત્ર આદિ શસ્ત્રો કે
જ લેદન કરવામાં ઉપયોગી છે તેમની ધારા
મસૂરની દાળ જેવી પાતળી જેઈએ. મંડલાત્ર
આદિ શસ્ત્રો કે જ ખોતરવામાં—ઉખેડવામાં
ઉપયોગી છે તેમની ધારા મસૂરની અરધી દાળ
જેવી પાતળી^૧ જેઈએ. કુઠારિકા તથા ત્રીહિમુખ
આદિ શસ્ત્રો કે જ્યાં વીંધવામાં ઉપયોગી છે

૧ પાનાની ધારના છેડેથી મસૂરની અરધી દાળ
જેટલી જગ્યાએથી ધાર ઉતારેલી હોવી જેઈએ. આખા
પાનાથી ધાર ઉતારતાં ધાર તરફ નહિ જવું પણ છેવટ
તીક્ષ્ણ ધારના છેડાથી અર્ધી દાળમાં જ ધાર ઉતારવી.

અને સૂચી તથા દુશપત્ર આદિ શસ્ત્રો કે જ્યાં
પર વગેરેને સ્વાવવામાં ઉપયોગી છે તેઓની
ધારા વાળ જેવી પાતળી^૨ જેઈએ. લેદનમાં તથા
તથા ઉખેડવામાં જ શસ્ત્રો ઉપયોગી છે, તેમનો જ
જ્યારે છેદનમાં ઉપયોગ કરવો હોય, ત્યારે તેમની
ધારા વાળના અર્ધ જેવી પાતળી^૩ જેઈએ. ૬

તેષાં પાયના ત્રિવિધા ક્ષારોદકતૈલેષુ । તત્ર
ક્ષારપાયિતં શરશલ્યોસ્થિચ્છેદનેષુ । ઉદકપાયિતં
માંસચ્છેદનભેદનપાટનેષુ । તૈલપાયિતં શિરાવ્યથનસ્ના-
યુચ્છેદનેષુ । તેષાં નિશાનાર્થં શ્લક્ષણશિલા માષવર્ણા ।
ધારાસંસ્થાપનાર્થં શાલ્મલીફલકમિતિ ॥ ૭ ॥

શસ્ત્રોને પાવાનો અને ચડાવવાનો
પ્રકાર તથા તેમની ધાર સમી
કરવાનું પાટિયું

ક્ષારથી, પાણીથી અને તેલથી એમ ત્રણ
પ્રકારે શસ્ત્રોને પાવામાં આવે છે.^૪ તેમાં પાણના,
શલ્યના કે હાડકાના છેદનમાં જ શસ્ત્ર વાપરવાનું
હોય તેને ક્ષાર પાવો.^૫ માંસના કાપવામાં, લેદનમાં
કે ચીરવામાં જ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય તેને
પાણી પાવું અને શિરાઓને વીંધવામાં તથા
સ્નાયુઓને કાપવામાં જ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો
હોય તેને તેલ પાવું. એ શસ્ત્રોની ધારને ચડાવવા
માટે લીસી અને ચડદ જેવી કાળી શિલા
(પથરી) રાખવી અને ચડાવેલી ધારને સર્વત્ર
સરળી કરવા માટે શમળા નામના ગ્રાડનું
પાટિયું^૬ રાખવું. ૭

મવતિ ચાત્ર ।

યદા સુનિશિતં શસ્ત્રં રોમચ્છેદિ સુસંસ્થિતમ્ ।

સુગૃહીતં પ્રમાણન તદા કર્મસુ યોજયેત્ ॥ ૮ ॥

૧ બહુ ઝીણી અણીવાળી.

૨ અત્યંત તીક્ષ્ણ.

૩ પાવું એટલે શસ્ત્રોને ગરમ કરી ક્ષારમાં, પાણીમાં
અથવા તેલમાં નાખીને છુટાવવું.

૪ ક્ષારવાળા પાણીમાં શસ્ત્રને તપાવીને ધાર પાસે
બોળવું.

૫ ટપટપિયું.

શસ્ત્ર કેવું હોય ત્યારે કામમાં લેવું ?

આ વિષયના સ્વોક્તમા ભગવાન ધનન તરિએ સ્વમુખે કહેલું છે, કે "શસ્ત્ર જ્યારે સારી પેઠે સંગ્રહી, રવાડાને લઈ જાય એવું, પાટિયા પર ચડાવવાથી સમી કરેલી ધારાવાળું અને યોગ્ય પ્રમાણવાળું હોય, ત્યારે તેને આગળ કદા પ્રમાણે પકડીને તેની ક્રિયામાં ઉપયોગ કરવો" ૮

અનુશસ્ત્રાણિ તુ ત્વક્સારસ્પર્શિકાચકુરુવિન્દ-
જલૌકામિક્ષારનલ્લગોઝીશિલાલિકાશાકપત્રકરીરવાલા-
ગુલય इति ॥ ૯ ॥

અનુશસ્ત્રો (પોતે શસ્ત્રો નહિ છતાં
શસ્ત્રોત્ કામ કરનારાં)

વાસ, સ્ફટિક, કાચ, કુરુવિદ, (એક જાતનો રાતો પથરા કે જે ઉપર ઘસવાથી શસ્ત્રો તીક્ષ્ણ થાય છે તે અથવા રતાશમાં પીલાશવાળું માણુક) જળો, અગ્નિ, ક્ષાર, નખ, ગળજીલીના પાદડાં, ઘોળી નગોડના પાદડાં, સાગના પાદડા, કેરડાની સળીઓ, વાળ અને આગળી એટલાં અનુશસ્ત્રો છે ૯

શિશુના શલ્મીરૂપા શલ્માભવે ચ યોજયેત્ ।
ત્વક્સારાદિચતુર્વર્ગ છેવે મેધે ચ બુદ્ધિમાન્ ॥
આહાર્યચ્છેદ્યમેધેપુ નલ્લ શક્યેપુ યોજયેત્ ।
વિધિ પ્રવક્ષ્યતે પથ્થારસ્થાવરદ્વિવલૌકસામ્ ॥
યે સ્યુર્મુલ્લગતા રોગા નત્રવર્ત્મગતાશ્ચ યે ।
ગોઝીશિલાલિકાશાકપત્રેર્વિઘ્નાવયેતુ તાન્ ॥
એધેધેવળયલામે તુ વાલાગુલ્યકુરુહિતા ॥ ૧૦ ॥

શસ્ત્રોને ખદવે અનુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શસ્ત્રો ન મળે એવા સમયમાં અને પાવડાના અગોમાં કે શસ્ત્રોથી ભય પામનારા

૧ જેમના અગો તરફો પોતવા માટે લાયક નથી એવા માનડોના શરીરોમાં તથા લાયક છતાં પણ શસ્ત્રથી ભય પામનારા વગેરેના અગોમાં શસ્ત્રોથી જે ક્રિયા કરવાની હોય તે ક્રિયા વાચ વગેરેથી કરી

લોહાના અગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદે છેદના યોગ્ય અને ભેદવા યોગ્ય શસ્ત્રોમાં શસ્ત્રોને ખદવે વાસ, સ્ફટિક, કાચ અને કુરુવિદના ઉપયોગ કરવો કાઠી લેવામાં, છેદવામાં અને ભેદનામાં જે બની શકે એમ જણાય તો નખનો ઉપયોગ કરવો ક્ષારનો, અગ્નિનો અને જળો મૂકવાનો પ્રકાર આગળ જતા કહેવામાં આવશે જે રોગો યુગ્મમાં કે નેત્રોની પાપણોમાં હોય તેઓને સ્ત્રાવવા હોય તો ગળજીલીના પાદડા, ઘોળી નગોડના પાદડા અને સાગના પાદડાથી સ્ત્રાવવા જ્યોના છેડાને અથવા પ્રદેશ વગેરેને શોષવા જોઈએ, એવા રોગોમાં એધણી નામનું શસ્ત્ર ન મળે તો વાળથી, આગળીથી અને કેરડાના અકુરોથી કામ ચલાવવું એ હિતકારી છે ૧૦

શસ્ત્રાણ્યેતાનિ મતિમાબ્હુદ્ધશૈક્યાયસાનિ તુ
કાર્યેત્કરણેઃ પ્રાશ કર્મારકર્મકોવિદમ્ ॥ ૧૧ ॥

શસ્ત્રો કેવા લોહાનાં કરાવવાં તથા કેવા
લુહારના હાથથી કરાવવાં ?

બુદ્ધિમાન વૈદે એ શસ્ત્રો લુહ તીક્ષ્ણ લોહાના (ગજવેનના) કરાવવાં અને જે લુહાર શિપમાં ચતુર, પૂરા સાધનોવાળો અને અનુભવી હોય તેના હાથથી કરાવના ૧૧

પ્રયોગજ્ઞસ્ય વૈદસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ નિલ્લશ ।

તસ્માત્પરિચય કાર્ય શસ્ત્રાણામાદિતઃ સદા ॥ ૧૨

વૈદ્યને શસ્ત્રોના અભ્યાસની જરૂર

શસ્ત્રોની ઉત્તમ યોજના બજાવનારા વૈદ્યને હંમેશ પોતાના કામમાં સિદ્ધિ મળે છે, એટલા માટે તેણે અધ્યયનના આરંભથી જ નિત્ય શસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો ૧૨

અધ્યાય ૯મો

અઘાતો યોગ્યાસૂત્રીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧

યયોવાન ભગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'યોગ્યાસૂત્રીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અધિગતસર્વશાસ્ત્રાર્થમપિ શિષ્યં યોગ્યાં કારયેત્ ।
છેદ્યાદિપુ સ્નેહાદિપુ ચ કર્મપથમુપદિશેત્ । સુવહુ-
શ્રુતોપ્યકૃતયોગ્યઃ કર્મસ્વયોગ્યો ભવતિ ॥૨॥

શિષ્યને ક્રિયાઓના અભ્યાસની જરૂર

શિષ્ય સઘળા આયુર્વેદના અર્થને સમજી ચૂક્યો હોય, તોપણ તેને ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવો. છેદન વગેરેમાં તથા રનેદન વગેરેમાં તે ક્રિયાઓની રીતિનો ઉપદેશ કરવો. (શિષ્યના હાથથી તે ક્રિયાઓ કરાવવી.) ધણુંજ અધ્યયન કરનારો તથા જણે તે વિષયમાં બીજાઓના મોઢાથી પણ ધણું સાંભળ્યું હોય એવો શિષ્ય પણ એ ક્રિયાઓની કસરત કર્યા વગરનો રહ્યો હોય તો ક્રિયાઓ કરવામાં નાલાયક રહે છે. ૨

તત્ર પુષ્પફાલાલાવૃકાલિન્દકત્રપુસૈર્વારુકકર્કારુ-
કપ્રભૃતિપુ છેદ્યવિશેષાન્ દર્શયેદુત્કર્તનપરિકર્તનાનિ
ચોપદિશેત્ । દત્તિવસ્તિપ્રસેવકપ્રભૃતિપૂદકપંકપૂર્ણેષુ
મેઘયોગ્યામ્ । સરોમ્નિચર્મણ્યાતતે લેખ્યસ્ય । મૃત-
પશુશિરાસૂત્પલનાલેષુ ચ લેખ્યસ્ય । ઘુણોપહતકાષ્ટેવેણ-
નલનાલીશુષ્કાલાવૃમુલેલેખ્યસ્ય । પનસવિમ્બીવિત્ત્વ-
ફલમ્જમૃતપશુદન્તેષ્વાહાર્યસ્ય । મધૂચ્છિષ્ટોપલિષ્ઠે
શાલ્મલીફલકે વિસ્ત્રાવ્યસ્ય । સૂક્ષ્મઘનવસ્ત્રાન્તયોર્મૃદુ-
ચર્માન્તયોશ્ચ સીવ્યસ્ય । પુસ્તમયપુરુષાઙ્ગપ્રત્યઙ્ગવિશેષેષુ
ચંધયોગ્યામ્ । મૃદુમાંસપેશીપૂત્પલનાલેષુ ચ કર્ણસન્ધિ-
ચન્ધયોગ્યામ્ । મૃદુપુ માંસલખ્ણેષ્વન્નિશ્વારયોગ્યામ્ ।

૧ ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવા વિશેનો.

ઉદકપૂર્ણઘટપાર્શ્વસ્તોતસ્યલાઘૃમુખાદિપુ ચ નત્રપ્રણિધા-
નવસ્તિપીડનયોગ્યામિતિ ॥

ભવતશ્ચાત્ર ॥

એવમાદિપુ મેવાવી યોગ્યાર્હેષુ યથાવિધિ ।
દ્રવ્યેષુ યોગ્યાં કુર્વાણો ન પ્રમુહ્યતિ કર્મસુ ॥
તસ્માત્કૌશલમન્વિચ્છન્નચક્ષારાયિકર્મસુ ।
યસ્ય યત્રેહ સાધર્મ્યં તત્ર યોગ્યાં સમાચરેત્ ॥૩॥
કયા પદાર્થમાં કઈ ક્રિયાનો અભ્યાસ ?

પદ્મકાળાં-સાકરકાળું, કડવી તુંબડીઓ, કાલિંગાં, તૂસડાં (કાકડીની એક જાત), કાકડી તથા કાળાં એ વગેરેમાં ગોતીર્થ તથા લાંગણક (હળની એક જાત)ની આદિ છેદનના પ્રકારો દેખાડવા અને ઉપરના ભાગોમાં કાપવાની તથા નીચેના ભાગોમાં કાપવાની રીતિઓનો ઉપદેશ કરવો.

પખાલો, મૂત્રાશયોની ટાથળીઓ અને ચામડાના દાસમાં પાણી તથા કાદવ ભરી તે પખાલો વગેરેમાં ભેદન કરવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

રૂવાડાંઓવાળું ચામડું પાથરીને તેમ લેખનનો (ઉખેડવા તથા ખોતરવાનો) અભ્યાસ કરાવવો.

મરેલાં પશુઓની નસોમાં અને કમળોનાં નાળોમાં વીંધવાની ક્રિયાનો અભ્યાસ કરાવવો.

ધણ નામનાં જીવડાંઓએ દ્રોલેલાં કાઠોમાં, વાંસોમાં, બરુઓમાં, ડાંડલીઓમાં અને સુકાયેલી તુંબડીઓ વગેરેમાં શલ્યાદિક શોધી કાઢવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

કણસ, ઘોલાં તથા બીલાંના ગર્ભોમાંથી અને મરેલાં પશુઓના હાંતોમાંથી શલ્યો કાઢી લેવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

જેના ઉપર મીણ ચોપડ્યું હોય એવા શીમળાના પાટિયામાં સ્નાવવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

ઝીણાં-તથા બડાં વસ્ત્રોના છેડાઓમાં તથા દામળ ચામડાંના છેડાઓમાં સ્નાવવાનો અભ્યાસ કરાવવો.

વસ્ત્ર વગેરેથી બનાવેના માણસોના પૂતળા
જોના તે તે અંગોમા તથા ઉપાંગોમા પાટા
ખાનના વગેરેનો અભ્યાસ કરાવવો

કામળ માસોની પેઠીઓમા તથા નીલ
કમળોના નાંગોમા કાનના સાવાઓને ખાનવાનો
અભ્યાસ કરાવવો

કામળ માસના ટુકડાઓમા અગ્નિ સખધી
ક્રિયાઓનો (કામળ વગેરેનો) અને કાગ મૂંચાનો
અભ્યાસ કરાવવો

જળથી ભરેના ઘડાના પડખામા છિદ્ર
કરીને તે છિદ્રમા તથા તુગડાના મોઢા વગેરેમા
નળી નાખનાની તથા પિચકારી દબાવવાની
ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરાવવો

આ વિષયના સ્નેહિમા ભગવાન ધન તરિએ
સ્વપ્નમે કહ્યું છે “યુદ્ધિમાન પુરુષ જેઓમા
અભ્યાસની યુક્તિ હોય એવા ઉપર કહેના કાળા
વગેરે પદાર્થોમા શાસ્ત્રીતિને અનુસરીને છેદન-
બેદનાદિક ક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે, તે પછી
સાચેસાચી તે ક્રિયાઓ કરવામા મુકાતો નથી
આમ છે એટલા માટે શસ્ત્રકર્મ, કારકર્મ અને
અગ્નિકર્મમા પ્રવીણતા મેળવવાની ઇચ્છા
રાખનારા પુરુષે જે જે પદાર્થોમા જે જે ક્રિયા
કરવા જેવી સરખાઈ જોવામા આવે તે તે પદાર્થોમા
તે તે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ કરવો”

અધ્યાય ૧૦મો

અચાતો વિશિષ્ણાનુપ્રવેશનીયમધ્યાય વ્યારયા
સ્થામ ॥ ૧ ॥

યયોવાચ મગવાન્ ધવન્તરિ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વિશિષ્ણાનુ
પ્રવેશનીય’ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે

૧ વૈવ પાનાનો ધણ સનાથાની શરૂઆત થવા
વિતો

વ્યાખ્યાન કરીશુ કે પ્રમાણે ભગવાન ધન તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

અધિગતતન્ત્રેણોપાસિતતન્ત્રાર્થેન દટ્ટકર્મણા કૃત
યોગ્યેન શાસ્ત્રાર્થ નિગદતા રાજાનુજ્ઞાતેન નીચનલ
રોમ્ણા શુચિના શુક્લચ્છપરિહિતેન છત્રવતા દણ્ડહસ્તેન
સોપાનત્કેનાનુદ્વતવેષેણ સુમનસા કત્યાણામિવ્યાહરે
ણાકુહકેન વધુમૂતેન મૂતાના સુસહાયવતા વૈદન
વિશિષ્ણાનુપ્રવેશ્યા ॥ ૨ ॥

વૈદના ધધાનો પ્રારંભ

શાસ્ત્રનો સ પૂર્ણ અર્થ જાણી લઈ, શાસ્ત્રના
અર્થનું સ પૂર્ણ સેવન કરી, બીજા વૈવોના હાથથી
થતી છેવન તથા રનેહન આદિ ક્રિયાઓનું ધણી
વાર પ્રત્યક્ષ અવનોઠન કરી, પોતાના હાથથી
પણ તે તે ક્રિયાઓ કરવાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી,
શાસ્ત્રનો અર્થ બીજા વિદ્વાનોની પાસે કહેવો
હોય, તો સ પૂર્ણ તથા યથાર્થ કહી શકાય એવી
શક્તિનું સ પાદન કરી, રાજાને પરીમા આપી
તેની પાસેથી અનુજ્ઞાપન મેળવીને વધે પોતાના
ધધાની શરૂઆત કરવી વૈવે પોતાના નખો
તથા દાઢી-મૂછના વાળ સાદા રાખવા, પવિત્ર
રહેવું સદે વસ્ત્રો પહેરવા, હાથમા છન તથા
લાકડી રાખવા, પગરખા પહેરી રાખના, વેષ
ઉદ્ઘાતાર્થ ભરેનો નહિ પણ સાદા રાખવો, મનમા
પ્રસન્ન રહેવું, આગવિક યોગનાની ટેવ રાખવી,
કાર્ક જાતનું કપટ કે ઢેગ કરવાથી દૂર રહેવું,
પ્રાણીઓના જ હુરૂપ ધર્મને વર્તવું અને જ્યા
જ્યા હોય ત્યા પોતાની સાથે કામકાજ કરવા
માટે એક સારો સહાયક રાખવો ૨

તતો દૂતનિમિત્તશકુનમજ્જલાનુલોમ્યેનાતુરપ્રદમ-
મિગમ્યોપનિરયાતુરમભિવશ્યત્ સ્પૃશ્તપૃષ્ઠેષ્ઠ । ત્રિમિ
રૈર્વિજ્ઞાનોપાયૈ રોગા પ્રાયશો વેદિતવ્યા હત્યેકે ।
તત્તુ ન સમ્યક્ । ઘટ્ટવિષો દિ રોગાણા વિજ્ઞાનોપાય ।
તથયા પચમિ શ્રોત્રાદિમિ પ્રથન ચેતિ ॥ ૩ ॥

વૈદે રોગીને ઘેર શી રીતે જલું અને
ત્યાં જઈને શું કરવું?

પછી પોતાને બોલાવવા આવેલા રોગીના
હૃતની, સુગંધી વાયુ વગેરે નિમિત્તોની, શુભપક્ષી-
ઓનાં બોલવા વગેરે શક્યોત્તરી અને દર્પણ
આદિ ભાંગલિક પદાર્થોની અનુકૂલતા લઈ,
આતુરને ઘેર જઈ, ત્યાં બેસીને આતુરને બોલો,
આતુરનો સ્પર્શ કરવો તથા આતુરને તેની
સ્થિતિની હકીકત પૂછવી. દેટલાક કહે છે કે
'બેવાથી, સ્પર્શ કરવાથી તથા પૂછવાથી ઘણું
કરીને રોગો બાણી લેવા.'^૧ પણ તે વાત ખરાબ
નથી; કારણ કે રોગોને બાણવાના એ ત્રણ ઉપાય
નથી, પણ શ્રોતઃદ્રિય, ત્વચાઃદ્રિય, ચક્ષુઃદ્રિય,
રસનાઃદ્રિય, ઘ્રાણઃદ્રિય અને પ્રશ્ન એ છ ઉપાયો
છે. (તો કાઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે પેશાબ પણ
રસનાઃદ્રિય વડે તપાસવો-બાણવો. આ બાબત-
માં બની રસનાઃદ્રિય વધું તીવ્ર છે તેવાં શ્રીડી,
મંઢાડી વગેરે ત્યાં જલદી બચ છે તે ઉપરથી
તેમની જ્ઞાનેન્દ્રિયથી વૈદે બાણવું.) ૩

તત્ર શ્રોત્રેન્દ્રિયવિજ્ઞેયા વિશેષા રોગેષુ વ્રણાસા-
વવિજ્ઞાનીયાદિષુ વક્ષ્યન્તે સફેનં રક્તમીરયન્નિલઃ
સશબ્દો નિર્ગચ્છતીત્યેવમાદયઃ । સ્પર્શનેન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ
શીતોષ્ણશ્લક્ષ્ણકર્કશમૃદુકઠિનત્વાદયો જ્વરશોષાદિષુ ।
ચક્ષુરિન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ શરીરોપચયાપચયાયુર્લક્ષણલવ-
ર્ણવિકારાદયઃ । રસનેન્દ્રિયવિજ્ઞેયાઃ પ્રમેહાદિપુ રસ-
વિશેષાઃ । ઘ્રાણેન્દ્રિયવિજ્ઞેયા અરિઘ્નલિઙ્ગાદિષુ વ્રણાના-
મવ્રણાનાં ચ ગન્ધવિશેષાઃ । પ્રશ્નન ચ વિજ્ઞાનીયોદ્દેશં
કાર્ત્ત્વં જાતિં સાત્ત્વમાતક્કસમુત્પત્તિં વેદનાસમુચ્છાયં
બલં દીપ્તાગ્નિતાં વાતમૂત્રપુરીષરજસાં પ્રવૃત્ત્યપ્રવૃત્તી
કાલપ્રકર્ષાદિંશ્ચ વિશેષાન્ । આત્મસદ્દેષુ વિજ્ઞાના-

મ્યુપાયેષુ તત્સ્થાનીયૈર્જાનીયાત્ ॥
ભવતિ ચાત્ર ॥

મિથ્યાદૃષ્ટ વિકારા હિ દુરાશ્રયાતાસ્તયૈવ ચ ।
તથા દુષ્પરિમૃષ્ટાશ્ચ મોહયેયુશ્ચિકિત્સકમ્ ॥ ૪ ॥
રોગોને બાણવાના છ ઉપાયોનું વિવેચન
રોગોના વિષયમાં 'શ્રીણવાળા રુધિરને
પ્રવર્તાવતો પવન અવાજ કરતો નીકળે છે'
ઇત્યાદિક વિશેષો શ્રોતઃદ્રિયથી બાણવામાં આવે
છે, કે જો ત્રણાસ્રાવવિજ્ઞાનીય આદિ અધ્યાયોમાં
કહેવામાં આવશે. (આ સ્થાનનો ૨૨મો અધ્યાય
'ત્રણાસ્રાવવિજ્ઞાનીય' એ નામથી ઓળખાય છે.)

જ્વર તથા સોજ આદિ રોગોમાં ઠંડું,
ગરમ, લીસું, ખરસટ, ઢામળ, તથા ઠંઠણપણું
ઇત્યાદિક વિશેષો સ્પર્શનેન્દ્રિયથી (ત્વચા-ચામડી
ઃદ્રિયથી) બાણવામાં આવે છે.

શરીરની સ્પૃશ્યતા, કૃશતા, આયુષ્યનાં
લક્ષણો, ઉત્સાહ અને વર્ણના વિચારો ઇત્યાદિક
વિશેષો ચક્ષુઃદ્રિયથી બાણવામાં આવે છે.

પ્રમેહ વગેરે રોગોમાં જે મધુર વગેરે
રસોના વિશેષો છે તેઓ તેમના ઉપર માંખી
તથા શ્રીડીઓ વગેરેના જવા ઉપરથી બાણાય છે;
માટે તે વિશેષો રસનાઃદ્રિયથી બાણવામાં આવે છે.

જે ચિહ્નો ઉપરથી 'રોગી મરી જશે'
એવું અનુમાન થાય છે તે ચિહ્નોમાં ત્રણોના
તથા ત્રણોથી જુદા રોગોના જે જે જુદાજુદા
ગંધોના વિશેષો કહેવામાં આવશે તેઓ ઘ્રાણુ-
ઃદ્રિયથી બાણવામાં આવે છે.

પૂછવાથી જે દેશમાં^૧ રોગ ઉત્પન્ન થતો

૧ પાશ્ચિમાત્ય વિજ્ઞાનમાં રોગનું નિદાન ફક્ત
એ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને એક ઇન્સેન્સિયથી થાય છે, બ્યારે
અહીં છ રસ્તાઓથી બાણાય છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા બાણી
મનથી નિશ્ચય કરવાની વાત ખીજા વિજ્ઞાનમાં હજી
વિચારાઈ નથી.

૧ બંગલ, અનૂપ અને સાધારણ એ ત્રણ પ્રકારના
દેશોમાં જે દેશમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેની એટલે
ક્યા દેશમાં આ દોષનો સંચય થયો છે, ક્યા દેશમાં
પ્રકોપ થયો છે અને ક્યા દેશમાં વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થઈ
છે અથવા આતુરના જે દેશમાં એટલે અવયવમાં વ્યાધિ
ઉત્પન્ન થયો હોય (કઈસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયો છે કે
પિત્તસ્થાનમાં થયો છે?) તેની ખબર પડે છે.

હાય તેની, રોગની ઉત્પત્તિના સમયની, ^૧ રોગીની જાતિની, ^૨ રોગીને અનુકૂલ પડતા આહાર વિહારોની, જ્યોત્ષી રોગ થતો હોય તે કારણની, વેદનાના વધાગની, શરીરની શક્તિની, જઠરાગ્નિની પ્રદીપ્તતા વગેરે સ્થિતિની, ^૩ વાયુ, મૂત્ર, વિષ્ણુ, તથા અન્ય આદિની પ્રવૃત્તિ કે અપ્રવૃત્તિ થવાની, કેટલા સમયથી રોગ થયો છે, તેની અને એ વગેરે બીજાં વિશેષોની પણ ખબર પડે છે

શ્રોત્ર, ત્વચા, અશ્તુ, રસના, ગ્રાણુ અને પ્રશ્ન એ છ પરીક્ષાના ઉપાયો કે જે સધળા દોષોની પરીક્ષામાં લાગુ પાડી શકાય એવા છે, તેનાથી પ્રાપ્ત થતા શબ્દજ્ઞાનથી, સ્પર્શજ્ઞાનથી, રૂપજ્ઞાનથી, રસજ્ઞાનથી, ગંધજ્ઞાનથી અને વૃત્તાત વગેરેના જ્ઞાનથી વૈદે રોગોની પરીક્ષા કરી લેવી ^૪

૧ અર્થ નતુમા તથા ઘર્ષ અનુયાયા ઉત્પન્ન થયો છે તેની તથા જ્વરાદિ કેમ તો તેના કયા સમયમાં પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેની

૨ આલણુદિ જાતિની

૩ જઠરાગ્નિ સમ કે વિરમ કે કે મંદ કે એ સ્થિતિની

૪ વાતનગ્નમાં અવાજના નય શીલાના મધિરનુ તથા પવનનુ નીમળનુ મોતથી જાણી શકાય છે પ્રણુ જોરપણ કે રમપણ દલાદિ ત્વચાથી જાણાય છે નણુનો ભરમ જેવો હોય તેવો અગ્નિ જેવો વર્ષ અશ્તુથી જાણાય છે તીખા નમ ધાગી વગેરે જેવો અવલાજથી જાણાય છે નણુના ધાર વગેરે રસો રસનાથી જાણાય છે અને તાલન તથા બેલ આદિ વિશેષ પ્રશ્નથી જાણાય છે પિત્તનગ્નમાં C તથા ત્વચાથી જાણાય છે નીન તથા ઠીંગો વર્ષ અશ્તુથી જાણાય છે તીખો તથા ખાગે રમ રસનાથી જાણાય છે, તીક્ષ્ણાદિક ગંધ દ્રાણુથી જાણાય છે અને દાદ આદિ વેદનાઓ નજીથી જાણાય છે તેમ જ કરનગ્નમાં સ્પર્શપણ વગેરે ત્વચાથી જાણાય છે, સેતનપણ અશ્તુથી જાણાય છે, મધુરતાદિક રસ ધાથી જાણાય છે દુર્ગંધતાદિક દ્રાણુથી જાણાય છે અને ખૂંચની તથા ભારેપણ વગેરે વિશેષ પ્રશ્નથી જાણાય છે આથી એમ જાણાયું કે જે વ્યાધિઓના નામો આયુર્વેદના અર્થમાં આ ન હોય, તે વ્યાધિઓને પણ કુશામ્નુદિવાના વૈદ વાત આદિ દોષોના ચિહ્નો ઉપરથી

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનન્તર સ્વમુખે કહ્યું છે કે 'જે વિકારો ખોટી જોવામાં આવે અથવા રોગીના મુખથી રીતે જણાવવામાં આવે અથવા ખોટા આરોગી ચોજવામાં આવે, તે વિકારો વૈદ નુકરી દે છે ' ૪

एवमभिपरीक्ष्य साध्यान् साधयेद्याप्यान् येदसाध्यान्नापकमेत् परिसवत्सरोत्थिताश्च पिका प्रायशो वर्जयेत् । तत्र साध्या अपि व्या प्रायेणैषा दुश्चिकित्स्यतमा भवन्ति । तद्यथा श्रोत्रोत्पत्तिस्त्रोत्रान्द्रुद्धभीहराजसेवकक्रितवदुर्वलवैद्यविद व्याधिगोपकदरिद्रकुपणक्रोषवतामनात्मवतामनाया चैव निरूप्य चिकित्सा कुर्वन् धर्मार्थकामयस पामोति ॥

મવતિ ચાન ॥

સ્રીમિ સહાસ્યા સવાસ પરિહાસ ચ વર્જયેત્ ।

દત્ત ચ તામ્યો નાદેયમસાદન્યદ્વિવર્ગૈ ॥ ૫ ॥

ચિકિત્સાના તથા ત્યજવાના વ્યાધિઓના

પ્રકાર તથા વર્તોવ

એ પ્રમાણે પૂર્ણ વિચાર કરી વૈદે સા વ્યાધિઓને મટાડવાની ચિકિત્સા કરવી, યો વ્યાધિઓને શોભાવી રાખવાની તથા ન વધ દેવાની ચિકિત્સા કરવી અને અસાધ્ય રોગો ચિકિત્સા કરવી જ નહિ જે વ્યાધિઓની ઉત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ નીકળી ગયું હોય, તે વ્યાધિઓના પણ ધણુ કરી ચિકિત્સા કરવી નહિ ^૧ વૈદ

૧ વ્યાધિની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ થઈ ગયું હોય, તે વ્યાધિનું ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત્યોમાં મંદમણુ થવાને લીધે ધણુ કરીને અસાધ્યપણું થઈ જાય છે વ્યાધિને એ કે જે દોષથી થયેન હોય તો તે દોષોનો સમાચાર નતુમા તે વ્યાધિનો પ્રશ્ન કે અવતા થાય પણ એ વર્ષ વીત્યા છતાં તે કશું નહિ થાયથી ત્રિદોષજન્ય (પાશ્વિમાત્મ વિનાન જેવરિયો રોગ) કાર માં અને તે કારવાના કે દુર કરવાના ઉપાયો પૂરેપૂરે જાણ્યા નથી એને રોગ પ્રાથમિક અવસ્થામાં

બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, બીકણ લોકો, રાજના સેવકો, જુગારીઓ, નળાઓ, વૈધકનું થોડું જ્ઞાન મળવાથી પોતાને વૈધ માનનારાઓ, વ્યાધિને યુક્ત રાખનારાઓ, દરિદ્ર લોકો, કંજૂસ લોકો, ક્રોધી લોકો, અજિતેન્દ્રિય લોકો અને અનાથ લોકોના વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં પણ ઘણું કરીને ચિકિત્સા કરવામાં મુશ્કેલી ભરેલા થઈ પડે છે.^૨ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ચિકિત્સા કરનારો વૈધ ધર્મને, ધનને, સુખને અને યશને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે 'વૈધે સ્ત્રીઓની સાથે બેસવાની, સ્ત્રીઓની સાથે રહેવાની અને સ્ત્રીઓની સાથે

જન્યપણાને અસાધ્યપણું પામે છે. આ રીતે બેઝેરિયાને દૂર કરવાના સફળ ધ્વાજને શોધાતા મુધી દરદીઓનું શું? આ વાતનો વિચાર કરી વૈધો તેમાં ન અંગતતાં સામ હોય તો લંઘણ દ્વારા દોષને ઘટામાં જ દૂર કરવામાં શકાય તો દોષ ત્રિદોષજન્યપણાને પામે નહિ.) જણાઈ રહે છે. 'ઘણું કરીને' એમ કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે કેટલાક રક્તયુક્ત વગેરે વ્યાધિઓ એક વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા પછી પણ ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય છે અને અર્દિત તો ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા મુધી પણ સાધ્ય છે.

૨ વેદિયા બ્રાહ્મણો નિલસાન વગેરેને છોડે નહિ તેથી, રાજાઓ સ્વહૃદયારી હોય તેથી, સ્ત્રીઓ લાજને લીધે વેગાદિકને રોકી રાખે તથા શુભ વ્યાધિઓ પ્રકટ કરે નહિ તેથી, બાળકો તથા વૃદ્ધો વિરેચન વગેરેને અયોગ્ય હોય છે તેથી, બીકણ લોકો ક્રિયાથી બીજા છે તેથી, રાજના નોકરો પરત્ર હોય છે તેથી, જુગારીઓ ખસની હોય છે તેથી, નળાઓ વૃદ્ધ સમાન હોય છે તેથી, થોડું સમજવાથી પોતાને વૈધ માની લેનારાઓ વૈદના ક્ષત્રીઓ બિચારું કરે તેથી, વ્યાધિઓને યુક્ત રાખનારાઓ વ્યાધિને કહી દેખાડે નહિ તેથી, દરિદ્ર લોકો નિર્ધન હોવાને લીધે ઔષધ કરી શકે નહિ તેથી, કંજૂસ લોકો લાભથી ઔષધ કરે નહિ તેથી, ક્રોધીઓના રોગો ક્રોધથી વૃદ્ધિ પામે છે તેથી, અજિતેન્દ્રિય લોકો પથ પાળે નહિ તેથી અને અનાથ લોકો પરિચારક વગરના હોય તેથી, તેઓના વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં પણ ઘણું કરીને ચિકિત્સા કરવામાં બહુ મુશ્કેલી ભરેલા થઈ પડે છે.

હાંસી કરવાની ટેવ રાખવી નહિ. ઉત્તમ વૈદોએ સ્ત્રીઓની પાસેથી અન્ન સિવાય બીજું કશું તેઓ આપે તો પણ લેવું નહિ. (રાજની કે સ્ત્રીના માલિકની અનુમતિ હોય, તો જ ધનાદિક પણ લેવું.) ૫

અધ્યાય ૧૧ મો

અથાતઃ ક્ષારપાકવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ક્ષારપાકવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે.^૧

શસ્ત્રાનુશસ્ત્રેભ્યઃ ક્ષારઃ પ્રધાનતમસ્તેષામેધલેખ્ય-
કરણાત્ત્રિદોષપ્તત્વાદ્વિશેષક્રિયાવચારણાચ । તત્ર ક્ષરણા-
ત્ક્ષણનાદ્વા ક્ષારઃ । નાનૌષધિસમવાયાત્ત્રિદોષપ્તઃ શુક્લ-
ત્વાત્સૌમ્યસ્તસ્ય સૌમ્યસ્યાપિ સતો દહનપચનદારણા-
દિશક્તિરવિરુદ્ધા સ સ્વસ્વાગ્રેયૌષધિગણભૂયિષ્ટત્વાત્
કદુક ઉષ્ણસ્તીક્ષ્ણઃ પાચનો વિલયનઃ શોષનો રોપણઃ
શોષણઃ સ્તમ્ભનો લેખનઃ કૂમ્યામકફકુષ્ઠવિષમેદસામુ-
પહન્તા પુંસ્ત્વસ્ય ચાતિસેવિતઃ । સ દ્વિવિધઃ પ્રતિસાર-
ણીયઃ પાનીયશ્ચ ॥ ૨ ॥

ક્ષારની મુખ્યતા, વ્યુત્પત્તિ તથા કાર્યો

મંડલાચ વગેરે શસ્ત્રોથી અને જળો તથા અગ્નિ કે જ્યોત્સના અનુશસ્ત્રોમાં પ્રધાન તથા પ્રધાનતર છે, તેઓથી પણ ક્ષાર અત્યંત મુખ્ય છે; કારણ કે છેદન, ભેદન અને લેખન એ ત્રણ ક્રિયાઓ કે જ્યોત્સના મૂકવાથી કે અગ્નિથી થતી નથી તેઓ ક્ષારથી થાય છે અને વળી તે ક્ષાર ત્રણે દોષોને હરનાર છે કે જથી પિત્ત સંબંધી અરશો વગેરેમાં પણ તેનો વિશેષ ઉપયોગ છે. દુષ્ઠ થયેલાં ત્વચા તથા માંસ વગેરેને ચલાયમાન

૩ ક્ષાર પકાવવાના તથા ક્ષાર મૂકવાના પ્રકાર વિધેનો.

કરી છે અથવા ફાડી નાખે છે, અથવા નષ્ટ કરી નાખે છે તેથી ક્ષાર કહેવાય છે ક્ષારમા અનેક ઔષધિઓનો સંયોગ થાય છે, તેથી તે ક્ષાર ત્રણે દોષોને હણી નાખે છે અને જો કે તે ઉષ્ણ છે તોપણ સદૈઃ હોવાથી સૌમ્ય પણ છે ક્ષાર સૌમ્ય છતાં પણ તેમા બાળવાની, પકાવવાની તથા ફાડી નાખવા વગેરેની શક્તિ રહે છે (જેમ કે હિમ સૌમ્ય છતાં પણ તેમા બાળવાની, પકાવવાની તથા ફાડી નાખવા વગેરેની શક્તિ છે) ક્ષારમા અગ્નિ સંબધી (ગગમ) ઔષધિઓનો જથ્થો ઘણો છે, તેથી તે ક્ષાર તીવ્રો છે, ઉષ્ણ છે, ત્રણના સંજ્ઞ તથા અત્તના અચ્છર્ષ વગેરેને પકાનાર છે^૧, વાત તથા કંકવાળા મોખને પિગળાવી નાખનાર છે, કુષ્ઠ ત્રણને શુદ્ધ કરી નાખનાર છે, શુદ્ધ ત્રણમા ભરતી કરનાર છે,^૨ કચકચતા ત્રણને સુકાવનાર છે, સ્વવતા લોહીને અટકાવનાર છે, ત્વચા તથા માંસ વગેરેને ઉખેડનાર છે અને બહારના તથા અંદરના કીડાઓને^૩, આમને, (અપકવ રસને) કંકુને, કાકુને, ઝેરને અને મેહના રોગને હણનાર છે. જો પીવાના ક્ષારનું અત્યંત સેવન કરવામાં આવે, તો તેથી વીર્યનો નાશ પણ થાય છે^૪ ૨

૧ પ્રતિસારણીય ક્ષાર ત્રણના સંજ્ઞન પદાર્થ છે અને પાનીય ક્ષાર અત્તના અચ્છર્ષ ન પાવે ૭

૨ ક્ષાર ઔષધોના યાગની રક્તિને લીધે ત્રણની અંદર ભરતી પણ લાવે છે કેટલા દરે છે કે શુદ્ધ ત્રણમા રિરા વગેરેને માદી નાખનારા બાળ લીધે ક્ષાર મધ્વો યાગ જ નથી ત છતાં અહીં તેને શુદ્ધ મગમા ભરતી લાનારો મ્હો તનો અગ્નિપ્રાય એવો સમજવો કે ક્ષાર જાતે ભરતી લાનારો નથી પણ પરસ્પરથી ભરતી લાનારો છે કેટલા મગ યાગમાંથી રોપણ એ શબ્દે કાઢી જ નાખે છે

૩ બહારના કીડાઓને પ્રતિસારણીય અને અંદરના કીડાઓને પાનીય ક્ષાર હણે છે

૪ આમ છતાં આજે માણસમાં આ બીજા ક્ષારો છૂટથી વપરાય ૭ બાળ ઉપચારો માટે ક્ષારનો ઉપયોગ કીડા પરંતુ ખાતા માટે તે શોળના પૂરે આ બધાં પરિગામ મુદિત ન લે મગજ રાખવા જેવું ૭

તત્ત્વ પ્રતિસારણીયઃ કુષ્ઠકિટિભદ્રકુક્કિલાસમગ ન્દરાર્બુદદુષ્ટનળનાડીચર્મકીલતિલકાલકન્યઞ્ઞવ્યક્તમ શકનાશ્વિદ્રધિકૃત્તિવિપાર્શ્વસ્પૃશ્વદિશ્યતે સમમુ ચ મુપરોગેપૂર્વજિહ્વાધિજિહ્વપ્રકુશદન્તવૈદર્ભેષુ તિસ્પુ ચ રોહિણીષ્વેતેષુ ચૈવાનુશાસ્ત્રપ્રણિધાનમુક્તમ્ । પાનીયસ્તુ ગરુલ્મોદરાગ્નિસગાજીર્ણોચકાનાદશકેરાદમર્શામ્યન્ત રવિદ્રધિકૃત્તિવિપાર્શ્વસ્પૃશ્વયુજ્યતે ॥ ૩ ॥

ક્ષારના બે પ્રકાર અને તેનો ઉપયોગ

પ્રતિસારણીય (બહારના પ્રદોષો પર મૂકવાનો) અને પાનીય (પીવાનો) એમ ક્ષાર બે પ્રકારનો છે તેમા પ્રતિસારણીય ક્ષાર કોઠ, કિટિભ^૧, દાદર, કિલાસ, ભગદર, અર્બુદ^૨, કુષ્ઠ નણ, નાગીતણ^૩, ચર્મકીન^૪, તિલકાનક^૫, ન્યરછ^૬, વ્યગ^૭, મશક, (મસ) બહારના કૃમિ, બહારના વિદ્રધિ^૮, બહારનું ઝેર અને

૧ કિટિભ જો કે એ બાતનો કોઈ જ છે તાપણ તને કોઈ બિન લાખનાનું કારણ મે છે કે કિટિભ પ્રતિસારણીયથી ગરુલ મો છે

૨ કુદ્ધ પામેના હોવા ગરીરના કોઈ ઝેરમા માસને અને નિરો દ્વિત મગી ગોળ ગિર મો । ઘણા મગનાળા જો । પેના લામા કાગ સુધી વડ એવા અને ગાર મરના પણ ઘણી ભાગલિવા માસના ગોળને ઉત્પન્ન રે ૭ તે અણુ મ્હેનાય છે (ના પ્ર)

૩ જોડા પેરેનો અને નાગીની પેડે પડને વોનારે મધ (ભા પ્ર)

૪ કોપ પામેના બ્યાનાય મ્હેનો પરિમદ કરી મુલી બહાર જે ગિર અને ચામડાના ખીના જેવા અરણ દરે છે તે ચર્મકીન મ્હેનાય છે (આ અર્થનું નિભાગ્યાન અખાપ રતે)

૫ શરીર ઉપર પી । વગરના મળા તન જેના જે ચિહ્નો થાય ૭ તે નિવ ન વહેવાય છે (ભા પ્ર)

૬ ગાત્રમા સદૈઃ પીડારહિત નાનુ અથવા મોટા મુળ અથવા ઘોડા જે અમરુ થાય છ તે ન્ય ૭ મ્હેનાય છે (ભા પ્ર)

૭ કોષથી તથા પરિશ્રમથી કોપ પામેનો વાયુ પિત્તથી સમુત્પન્ન થઈ મો । પર નાની તુરત મોળા ઉપર પી । વમરન નાનુ અને કાગ મ ગ કરે ૭ તે મ ગ ન્ય મ્હેનાય છે (ભા પ્ર)

૮ ત્વચા રધિર માંસ અને મેને નિવ કરી

અરશ ઇસાદિ રોગો ઉપર ઉપયોગી છે અને મોઢાના ઉપજિન્હ^૧, અધિજિન્હ^૨, ઉપકુશ^૩, દંતવૈદભ^૪, વાતરોહિણી,^૫ પિત્તરોહિણી,^૬ તથા ક્ષરોહિણી^૭ એ સાત રોગો ઉપર જ ઉપયોગી છે. (મોઢાના એ સાત રોગો ઉપર જ ક્ષાર મૂકવો. બીજા રોગો ઉપર નહિ.) પાનીય ક્ષાર કૃત્રિમ ઝેર ઉપર, ગુદમ ઉપર, ઉદરના રોગો ઉપર, જઠરાગ્નિના વિકારથી થતા કોલેરા આદિ રોગો ઉપર, અજીર્ણ ઉપર, અરુચિ ઉપર, આનાહ^૮ ઉપર, વાયુથી ભેદાયેલી પથરીની કાંકરીઓ ઉપર, પથરી ઉપર, અંદરના

અસ્થિ પર્યંત પહોંચેલા અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોએ કરેલો ઊંડા મૂળવાળો અને મહા પીગકારી ભયંકર સોજો વિદ્રધિ કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

૧ જીભને ઉચકાવીને થયેલો જીભની અણી નેવો અને ચળ, હાળ તથા અળતરાવાળો સોજો ઉપજિન્હ કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

૨ રુધિર સાથે મિશ્રિત થયેલા ક્ષયી જીભની ઉપર જીભની અણી નેવો ને સોજો થાય છે તે. (ભા. પ્ર.)

૩ દંતોનાં પેદાંમાં દાહ તથા પાક થાય, તેથી દંતો હાલવા લાગે, ઘસતાં થોડી વેદનાવાળો લોહીનો સ્રાવ થાય, લોહી સ્રાવ પછી સોજો થાય તથા મુખ દુર્ગંધવાળું થાય તે ઉપકુશ કહેવાય છે અને તે પિત્તથી તથા રક્તથી થાય છે. (ભા. પ્ર.)

૪ દંતોનાં મૂળ ઘસતાં મોટા સોજો થાય, દંતો હાલી જાય અને વેદના, દાહ તથા પાક થાય તે દંતવૈદભ. (ભા. પ્ર.)

૫ જીભને ચોભેર અત્યંત વેદનાવાળો અને કંટને રોડી દે એવા માંસના કાંટા થાય અને વાયુથી થતા ઉપદ્રવો અત્યંત થાય તે વાતરોહિણી કહેવાય. (ભા. પ્ર.)

૬ ગળામાં માંસના ને કાંટાઓ તુરંત થાય, તુરંત અળતરા કરે, તુરંત પાકી જાય અને તીવ્ર જ્વર આવે તે પિત્તરોહિણી કહેવાય. (ભા. પ્ર.)

૭ કંટના સ્રોતને રોકનારા, મંદ પાકવાળા, બારે અને ચિથર ને માંસના કાંટા ઉત્પન્ન થાય તે ક્ષરોહિણી કહેવાય. (ભા. પ્ર.) સન્નિપાતજ અને રક્તજરોહિણી તો અસાધ્ય જ છે, તેથી તેઓને અહીં લીધી નથી.

૮ આમ અથવા વિષ્ટા અનુક્રમથી જ્યાંયંધ થઈ હુષ્ટ પત્રનથી રોકાઈને નીકળે નહિ તે રોગ આનાહ કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

વિદ્રધિ ઉપર અંદરના કૃમિઓની ઉપર, અંદરના ઝેર ઉપર અને અરશ ઉપર ઉપયોગી થાય છે. ૩

અહિતસ્તુ રક્તપિત્તજ્વરિતપિત્તપ્રકૃતિવાલવૃદ્ધ-
દુર્બલગ્રમમદમૂર્છાતિમિરપરીતેભ્યોડન્યેભ્યશ્ચૈવંવિધેભ્યઃ ૪

કયા રોગીને પાનીય ક્ષાર અહિતકર છે

રક્તપિત્તવાળો, જ્વરવાળો, પિત્તપ્રકૃતિ-
વાળો, ખાળક, વૃદ્ધ, દુર્બળ, ભ્રમથી ઘેરાયેલો,^૧ મદ્યથી ઘેરાયેલો,^૨ મૂર્છાથી ઘેરાયેલો, તિમિરથી ઘેરાયેલો અને એવા જ પ્રકારના બીજા રોગીઓને પાનીય ક્ષાર અહિતકર છે. ૪

તં ચેતરક્ષારવદ્ગ્ધ્વા પરિસ્તાવયેત્તસ્ય વિસ્તારોડ-
ન્યત્ર ॥ ૫ ॥

પાનીય ક્ષાર ખનાવવાનો સંક્ષિપ્ત વિધિ

નીચે જે પ્રતિસારણીય ક્ષારનો વિધિ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે કાઠોને ખાળી, તે ભસ્મને છગણા પાણીમાં પકાવી, ત્રીજા ભાગ જટલું પાણી અવશેષ રહે, ત્યારે તેને મોટા વસ્ત્રથી સ્નાવી લેવી; પણ પ્રતિસારણીય ક્ષારની પેઠે બીજી વાર પકાવવી નહિ એટલે તે પાનીય ક્ષાર કહેવાય છે. આ પાનીય ક્ષારના સંબંધમાં જે કાંઈ વિસ્તારથી કહેવાનું છે, તે ગુદમાદિના અધ્યાયોમાં કહેવામાં આવશે. ૫

અયેતરસ્ત્રિવિધો મૃદુર્મધ્યસ્તીક્ષ્ણશ્ચ । તં વિકીર્ણુઃ
શરદિ ગિરિસાનુજં શુચિરુપોઘ્ય પ્રશસ્તેડહનિ પ્રશસ્ત-
દેશજાતમનુપહતં મધ્યમવયસં મદાન્તમસિતમુક્કમ-
ધિવાસ્યાપરેદ્યુઃ પાટયિત્વાડભિમન્ન્યાનેન મન્ત્રેણ ।

અગ્નિવીર્ય મહાવીર્ય મા તં વીર્ય પ્રણશ્યતુ ।

इहैव तिष्ठ कल्याण मम कार्यं करिष्यसि ।

મમ કાર્યે કૃતે પશ્ચાત્સ્વર્ગલોકં ગમિષ્યસિ ॥

શ્વેતપુષ્પરક્તપુષ્પસહસ્રં હુહુયાત્ । સ્વપ્નઃ
પ્રકલ્પ્યાવપાત્ય નિર્વાતે દેશે નિચિતં કૃત્વા સુધાશર્ક-

૧ ચક્ર ઉપર ચંદ્રકાની પેઠે ને રોગથી ભ્રમણ થાય છે તે ભ્રમ કહેવાય છે.

૨ નિપથી, મદ્યથી અથવા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલો વિકાર-નેવો કે સોપારી ખાવાથી મીઠા ચડે છે.

રાથ પ્રક્ષિપ્ય તિલનાલે રાદીપપેદયોપચાન્તેડયો તદ્વસ્મ
પ્રયગ્ગૃહીયાદ્વસ્મશર્કરાથ ।

અથાનેનૈવવિધાનેન કુન્નપટાશ્ચકર્ણપારિમદ્ર-

દાનિમયગુજાશ્વતઘ્ન કોશતકી સમૂલ્પલપચ-
ગાસા દહેત્ । તત ક્ષારદ્રોણમુદકદ્રોણે પશ્ચિમિ
લોપ્ય મૂત્રેર્ગ યયોત્તૈરેકશિતિવાસન્ વિશ્વાચ્ય મહતિ
કગદ્દે શર્નદર્વ્યા વિષદૃચન્ વિપચેત્ ॥

સ યદા મગલચ્છો રક્તસ્તીક્ષ્ણ વિચ્છિલશ્ચ
તમાદાય મહતિ વધે પરિઘા પેતરદિસૃજ્ય ચ પુનર
ગાવધિશ્રયેત્ । તત એવ ચ ક્ષારોદકાલ્કુડવમધ્વદ્
વાપનયેત્ ।

તત ઇન્દ્રશર્કરામસ્મશર્કરાક્ષીરપાકશત્તનામીર-
શ્વિવર્ણા કૃત્વાડયસે પોતે તસ્મિન્નેવ ક્ષારોદકે નિવિષ્ય
વિદ્વા તેનૈવ દિદ્રોણેડણ્ણસમિત ક્ષણનામ્યાદીના
પ્રમાણ પ્રતિવાપ્ય સનતમપ્રમતર્થનમગ્નપટ્ટયન્ વિપચેત્ ।
સ યથા નાનિમ્નાન્દ્રો નાનિદ્રવધ મવતિ તથા પ્રપતેત્ ।

અર્ધનમાગતપાકમગ્નતાવાનુગુણમાપયે કુમ્ભે
સગ્રતમુગે નિદ્ધપોદેપ મન્યમ ।

એષ ણ્વાપ્રતીસપ્ પક્ સધ્ધૃદિમો મૃત્ ॥

પ્રતિસપે યથાટામ દન્તીદ્રવન્તીચિપ્રક્રન્તામલકી
પૃતિપ્રવાલ્પાન્તપીવિઙ્મુર્વાચિકાકાન્ધીરીદિગુવ-
પામિયા સમા ક્ષ્ણાણાં શુતિપ્રમાણા પ્રતિસપ્ ।
મ ણ્ય સપ્રતીસપ્ પક્ પાચયસ્તીક્ષ્ણ ।

તેર્ગ યથાશ્વાપિલમુરયોગ । ક્ષીપયંતે તુ
ક્ષારોદકમાપેદલક્ષણમ્ ॥ ૬૫ ॥

પ્રતિમાન્ગીય ક્ષારે બનાવવાનો પ્રકાર

પ્રતિમાન્ગીય ક્ષાર મૃદુ (મીઠુ), અથ
અને તીવ્ર અથ નળ પ્રકારનો થાય છે, એ
સાગ બનાવવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે પેદે ક્ષાર
અનુમા એગીએને પૂજાથી મારે દિવસ નખી
કરી ને દિ રો પાંચ થા, ઉપવાસ કરી પર્વનના

શિખર ઉપર અથવા બગના દેશમાં સાગ પ્રદેશમાં
ઊગેલા, દાવાશિ વગેરેથી ઉપધાત નહિ પામેલા,
મધ્યમ અવસ્થાવાળા અને મોટા, કાળા મર-
ખાની પાસે જઈ, અધિનાસન કરી આવી, બીજ
દિવસે ત્યા જઈ તેને ક્ષાદી નાખી, 'હે અગ્નિ ઘના
એવાળા! હે મોટી શક્તિવાળા! તારી શક્તિનો
નાશ થશે નહિ હે કલ્યાણરૂપ! તું આદી ૪
રહેજ તથા માર કામ કર? માર કામ કર્યા
પછી રમવા બેઠામાં જાજે' એ અર્થના ૧ મૂનોક્ત
મ નથી અભિમત્રણ કરી એક દિવસ ધોળા ફૂન
તથા રાતા ફૂનનો હોમ કરવો પડી તે મરખાના
ઠાણેના ક્ષાદ કરી, ક્ષાદાઓના પણ દુકડાદુકડા
કરી નાખી, તે દુકડાઓને પવનવગરના
પ્રદેશમાં ખડી, તે ઢગનામાં જેમાથી ચૂનો અને
છે એવી કાકરીઓ નાખી તેને તનમરાથી
સળગાવી દેવો બગી બધ અને અગ્નિ સાત થઈ
અથ, ત્યારે ભરખને લઈ લેવી અને ચૂનાની પાગી
તથા કાચી કાકરીઓને પણ બુદી ઘઈ લેવી
પડી એ જ રીતિથી પર્વતના શિખર ઉપર હે
બગન દેશમાં સારી જગ્યા પર ઊગેલા ઇન્દ્રજવના
મેંદે બતનાં ઝાડ, ખાખરો, રાગતુ ઝાડ, કેવડાર
બદેલાનુ ઝાડ, મરમાળાનુ ઝાડ, લોહરનુ ઝાડ,
આકટો, ચાર, અધેટો, કાકચ, કરજ અગ્રદૂતી,
દેગ, ગિયાનુ ઝાડ, ગુરુ-અરેય, કરજ, ઉપત
મરી, કબોર, મીષપલ, અરણી, અળોડીનુ ઝાડ

૧ જ ૬૪ ૧૬૬ ૭૫૪ ૧ અપ્ય ૬૪૫ ૧ ૧૫૫
ઉ ૧૫૫ ૧ ૧૫૫ ૧ ૧૫૫ ૧ ૧૫૫ ૧

૧ ૬ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧
૫ ૬ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧
૫ ૬ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧
૫ ૬ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧

૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧
૫ ૬ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧
૫ ૬ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧ ૫ ૫ ૪૫ ૧

અને ચાર પ્રકારની^૧ કડવી ઘીસોડીઓને ફળ, ફૂલ, પાંદડાં તથા શાખાઓ સહિત બાળી તેમની ભસ્મને જીદી લઈ લેવી.^૨

પછી મરખાની ભસ્મના એ ભાગ અને ઈંદ્રજવ આદિની ભસ્મનો એક ભાગ લઈ, ખંનેને મિશ્રિત કરી, તેનો એક હજાર ચોવીસ તોલા ભાર તોલ કરી તેટલી ભસ્મને તેથી છગણા પાણીમાં અથવા છગણા ગોમૂતમાં ઘોળી નાખી, તેને મોટા કડાયામાં વસ્ત્રથી એકવીસ વાર ગાળી લઈ, તે સઘળા પાણીને મોટા કડાયાની નીચે આંચ કરી ધીરેધીરે કડછાથી હલાવતાંહલાવતાં પકાવવું.

પછી એ ક્ષાથ જ્યારે આછો, રાતો, તીક્ષ્ણ અને ચીકણા તાંતણાવાળો થાય (જ્યારે ત્રીજા ભાગ જટલું પાણી અવશેષ રહે, ત્યારે આ સઘળા ગુણો થઈ જાય છે.) ત્યારે તેને લઈ મોટા વસ્ત્રથી ગાળી લઈ કીટાંને ફેંટી દઈ તે ક્ષાથને ફરીવાર અગ્નિ ઉપર કડાયામાં ચડાવવો અને તેમાંથી એક કુડવ (સોળ તોલાભારનું એક કુડવ થાય છે;) અથવા દોઢ કુડવભાર પાણી જીદું કાઢી લેવું.

પછી ચૂનાની કાચી કાંકરીઓ, પાટ્ટી કાંકરીઓ, છીપો તથા શંખોના વળીઓવાળા ભાગોને સમભાગે એટલે પ્રત્યેકને આઠ આઠ પલભાર (ચાર તોલાભારનું એક પલ થાય છે.) લઈ અગ્નિમાં નાખી અગ્નિ જેવાં ખૂબ લાલ કરી તેમને લોઢાનાં પાત્રમાં ભરેલા પેલા

કુડવભાર અથવા દોઢ કુડવભાર પાણીમાં ઠારી, તે જ પાણીથી વાટી તે સર્વના લોંદાને પેલા એ હજાર અડતાલીસ તોલાભાર પાણીવાળા ક્ષાથમાં નાખી, અવિગ્નિજન રીતે કાંઈ પણ ગદગત નહિ રાખતાં કડછાથી હલાવીહલાવીને પકાવવો અને તેમાં એવી તજવીજ રાખવી કે એ ક્ષાથ અત્યંત ઘાટો ન થઈ જાય તથા અત્યંત પાતળો પણ ન રહે.

પછી એ ક્ષાથમાં ખરાખર પાક આવી જાય, ત્યારે તેને ઉતારી લઈ યોગ્ય રક્ષણથી લોઢાના ઘડામાં^૩ નાખવો અને તે ઘડાનું મોઢું બંધ કરી દેવું. આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલો પ્રતિ-સારણીય ક્ષાર મધ્યમ કહેવાય છે.

ચૂનાની કાચી તથા પાટ્ટી કાંકરીઓ વગેરેને નહિ નાખતાં ઉપર પ્રમાણે કેવળ ક્ષાથ-થી જ તૈયાર કરવામાં આવેલા હોય, તો તે પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૃદુ અથવા સંવ્યૂહિત કહેવાય છે.

એને તૈયાર કરવાના સમયમાં તેમાં ચૂનાની કાચી તથા પાટ્ટી કાંકરીઓ વગેરેનો વાટલો લોંદો નાખી તે પછી નેપાલો, દ્રવંતી, (બીજી જાતનો નેપાળો) ચિત્રો, દૂધીઓ, વછનોગ, કરંજનાં પાંદડાં, મૂસલી, ખિડલૂણ, સંચળ, દારુડી, હિંગ, વજ અને અતિવિષની કળીઓ-માંથી જટલાં મળી આવે તેટલાં સમભાગે લઈ એટલે પ્રત્યેકને બળ્યે તોલા ભાર લઈ, તેઓનું ખારીક ચર્ણ કરી, તે ચર્ણ પણ નાખી પાક કરવો. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો તે પ્રતિ-સારણીય ક્ષાર તીક્ષ્ણ અથવા પાક્ય કહેવાય છે.

આ મૃદુ, મધ્યમ અને તીક્ષ્ણ એ ત્રણ પ્રકારના ક્ષારોનો વ્યાધિના બળને અનુસરીને ઉપયોગ કરવો. તથા કર્યા પછી કાળને લીધે અથવા ઔષધિઓની હીનતાને લીધે ક્ષાર

^૧ મોટાં ફળોવાળા, નાનાં ફળોવાળા, સફેદ પુષ્પો-વાળા અને પીળાં પુષ્પોવાળા.

^૨ જે કે મરખાનાં અને ઈંદ્રજવનાં ઝાડ વગેરેનો સાથે જ ઉપયોગ કરવાનો છે; તોપણ તેમની ભસ્મને જીદીજીદી કરવાનું કહ્યું તેનું કારણ એ છે, કે ઈંદ્રજવનાં ઝાડ વગેરેની ભસ્મના ભાગ કરતાં મરખાની ભસ્મના ભાગ અધિક દાખલ કરવાના છે. કેટલાક તો એમ કહે છે, કે એકલા મરખાની ભસ્મથી પણ ક્ષાર થાય એમ જણાવવા માટે જીદુંજીદું વિધાન કહ્યું છે.

^૩ લોઢાના ઘડામાં નાખવા કરતાં હાલના સમયના કાચના શીશામાં નાખવો એ વધારે અનુકૂળ થશે.

એ નિર્બળ થઈ જાય, તો તેને બળ આપવા માટે તેમાં ઉપર કહેલું એકવીસ વાર ગાળેલુ ભસ્મનુ બળ નાખીને તેને ફરીવાર પકાવે ૬

भवतश्चात्र ॥

નૈવાતિતીક્ષ્ણો ન મૃદુ શુક્લઃ શ્લેષ્ણોઽથ પિચ્છિલ ॥
અભિવ્યન્દી શિવ શીઘ્ર ક્ષારો હ્રાદ્યગુણ સ્મૃત ॥
અતિમાર્દવશૈલૌણ્યતૈક્ષ્ણ્યૈષ્ણિલ્યસર્પિતાઃ ॥
સાન્દ્રતાડપક્વા દ્વીનદ્રવ્યતા દોષ ઉચ્યતે ॥ ૭ ॥

ક્ષારના ગુણો તથા દોષો

આ ત્રિપયના સ્ત્રોકમાં ભગવાન ધનન્વતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે કે 'ક્ષારમાં આઠ ગુણો જેઈએ એટલે અત્યંત તીક્ષ્ણપણુ પણ ન જેઈએ અત્યંત ક્રોમળપણુ પણ ન જેઈએ, અત્યંત સફેદપણુ પણ ન જેઈએ^૧ લોસાપણુ જેઈએ^૨ ચીકણા તાતણા હોવા જેઈએ, મૂકયા પછી રેલાઈ જાય એવી સ્થિતિ હોવી જેઈએ સૌમ્યતા હોવી જેઈએ^૩ અને તુરંત કામ કરવાપણુ હોવુ જેઈએ^૪

અત્યંત ક્રોમળપણુ, અત્યંત સફેદપણુ, અત્યંત ઉષ્ણપણુ, અત્યંત તીક્ષ્ણપણુ, અત્યંત ચીકણા તાતણાવાળુ, અત્યંત રેવાઈજનારુ, અત્યંત ઘાટાપણુ, અપક્વપણુ અને ઊનશક્તિવાળા ઔષધોથી યુક્તપણુ એ નવ

૧ જે સુનાની મા રી વગેરે પદાર્થો વધારે નાખ્યા હોય તો અથન મટે થઈ જાય જેનાકે તો મૂળના અતિ ત ને શુક્રની આવે સમય ન રાખના અથ મટે ૭ કે ક્ષાર ને ને જેઈએ
૨ મગમાં અણ્ણ શરને ને ને મૂક્ય એવો પચુ પાડ ૭ તને અથ એવો યાય ૭ તથાગે ગોરે એવો હોવો જેઈએ

૩ મૂળમાં શિવ શરને ને ને સમ એવો પાડ પણ ૭ તને અથ એવો યાય કે જુ ધાગે કે નુ પાતળો ને મેવો જેઈએ

૪ જેડું વારજુ મરડુ હોય તો મહેજ બની શકે એવો અને દમ્બ હોતો જ ધાડું પડે એવો હોવો જેઈએ એમ બે ગુણો અધિક પણ બેાવવામાં આવે છે ખરજ દારવા વગેરે ગુણો ન હોવા જેઈએ

દોષોમાંથી દોઈ પણ દોષ ક્ષારમાં જેઈએ નહિ ૭
તત્ર ક્ષારસાધ્યવ્યાધિવ્યાધિતમુપવેશ્ય નિર્વાતા તપે દેશેડમમ્વાષેડગ્રોપહરણ્યોક્તેન વિધાનેનોપસમૃત સમાર તતોડસ્ય તમવકાશ નિરીક્ષ્યાવધૃગ્વાવલિચ્ચ પ્રચ્ચયિત્વા શ્લકયા ક્ષાર પાતપિત્વા વાવચ્છતમાજ મુપેક્ષેત ॥ ૮ ॥

પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૂકવાનો પ્રકાર

જેને ક્ષારથી મટે એવો વ્યાધિ થયો હોય તેને જેમાં વાયુ પણ ન હોય, તડકા પણ ન હોય અને લોકાની ગીરદી પણ ન હોય એવા વિશાળ પ્રદેશમાં બેસાડી, સૂત્રસ્થાનના 'અગ્રોપહરણીય' નામના પાંચમાં અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય મુકર્તમાં તેની પાસે યજ્ઞ, શઞ્જ, ક્ષાર, અગ્નિ તથા સગી વગેરે સામગ્રીઓ મૂકી, પછી શરીરના જે પ્રદેશમાં વ્યાધિ થયેલો હોય, તે પ્રદેશને બરાબર જેઈ તપાસી વ્યાધિના આકાર જાણી લઈ, તે વ્યાધિ જે પિત્તથી થયેલો હોય, તો તે પ્રદેશને ઘસીને, વાયુથી થયેલો હોય, તો તે પ્રદેશ બહેર મારી ગયેલી કડણ ચામડીવાળો હોવાને લીધે તેને ખણીને અને કદથી થયેલો હોય, તો તે પ્રદેશ ખરજ તથા સોજની પ્રબળતાવાળો હોવાને લીધે તેને ટોચીને તેમાં શનાકાય જ (મોખ જેવો સળિયો, ડેડે કડછી જેવો ખાડો હોય, જેનાથી ક્ષાર મુકાય અને આગનીએ દહાય નહિ) વડે ક્ષાર મૂકવો અને મૂક્યા પછી સો ગુરુ અમરેણુ ઉચ્ચારણ^૧ થાય તેટલા સમય સુધી એમ ને એમ રહેવા દેવો (આપતા સમયમાં જે ક્ષાર વ્યાધિને ખાળી શકે તે ક્ષારને સ પૂર્ણ ગુણનાળો સમજવો) ૮

तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धतक्षणम् ॥ ९ ॥

વ્યાધિ ક્ષારથી બળ્યાની પરીક્ષા

ક્ષાર પડ્યા પછી વ્યાધિ કાળા વર્ણવાળો થઈ જાય, તો તેને સમગ્રગ્રંથ (બરાબર ખગેનો)

૧ ધાગી એ ને નુ ચાર એજ ધાગીને બોલવુ

જવો. (સમ્યગ્દગ્ધપણું આ સામાન્ય
પણ છે.) ૯

ત્રામ્લવર્ગઃ શમનઃ સર્પિર્મધુકસંયુતઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રમ્યગ્દગ્ધ થયા પછી ક્ષારનું શમન
કરવાનો ઉપાય

ધી તથા જઠીમધ સહિત સૌવીરક^૧ તુષો-
^૨ અને ધાન્યામ્લ^૩ આદિ અમ્લવર્ગ (ખાટા

થોનો વર્ગ) ક્ષારનું શમન કરનાર છે. ૧૦

અથ ચેતિસ્થિરમૂલત્વાત્ક્ષારદગ્ધં ન શીર્યતે ।

દ્વાલેપનં તત્ર સમગ્રમવચારયેત્ ॥

મ્લકાંજિક્કવીજાનિ તિલાન્મધુકમેવ ચ ।

પેષ્ય સમભાગાનિ તેનૈવમનુલેપયેત્ ॥ ૧૧ ॥

૨થી બળેલો વ્યાધિ વીખાય નહિ તો ?

જો વ્યાધિ સ્થિર મૂળનાળો હોવાને લીધે
થી બળ્યા છતાં પણ વીખાય નહિ તો ખાટી

ઝીંઝીનાં કાંચના પદાર્થોને, તિલોને અને
મધને સમભાગે લઈ વાટીને તેનો ક્ષારથી

લા ભાગ ઉપર સંપૂર્ણ રીતે લેપ કરવો. ૧૧

અલક્કઃ સમધુકો વૃતાક્તો વ્રણરોપણઃ ॥ ૧૨ ॥

૩રે કરેલા ત્રણને રૂઝાવવાનો ઉપાય

ક્ષારે કરેલા ત્રણ ઉપર જો જઠીમધ સહિત
ને વાટી તેના લોંઘામાં ધી નાંખીને તે

નો લેપ કરવામાં આવે, તો તે ત્રણ ભોંય

બીને રૂઝાઈ જાય છે. ૧૨

મ્લન તીક્ષ્ણેન વીર્યોષ્ણેન ચ યોજિતઃ ।

યેનાગ્નિના તુલ્યઃ કથં ક્ષારઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

૧ ફેતરાં કાઢી નાખી કાચા અથવા પાકા

ના ટુકડા કરી જે પાણીમાં આથા હોય, તે પાણી

રક કહેવાય છે. ફેટકાક કહે છે કે એવી રીતે

ટુકડા આથવાથી પણ સૌવીરક થાય છે.

૨ ફેતરાં સહિત કાચા જવના ટુકડે ટુકડા કરીને

માં આથા હોય, તો તે પાણી તુષોદક કહેવાય છે.

૩ ચોખાનું ચૂર્ણ તથા કાંદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથ-
ધાન્યામ્લ થાય છે.

૪ ધાન્ય અને વડાં વગેરે જે આથેલાં હોય તે

કહેવાય છે.

શંકા

સૌવીરક, તુષોદક અને ધાન્યામ્લ આદિ
ખાટો રસ કે જે તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળો છે
અને અગ્નિ સંબંધી જ છે, તેથી અગ્નિ જેવા

ક્ષારનું શમન કેમ થવું જોઈએ ?

एवं चेन्मन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ।

અમ્લવર્ગ્યાત્રસાન્ધારે સર્વાનેવ વિભાવયેત્ ॥

કદુકસ્ત્ર મૂષિષ્ઠો લવણાનુરસસ્તથા ।

અમ્લેન સહ સંયુક્તઃ સ તીક્ષ્ણલવણો રસઃ ॥

માધુર્ય મજતેડસ્ય^૧ તીક્ષ્ણમાવં વિમુચ્યતિ ।

માધુર્યાચ્છમમાપ્નોતિ વહિરદ્ધિરિવાપ્નુતઃ ॥ ૧૪ ॥

સમાધાન

હે પુત્ર! તમને એમ લાગતું હોય, તો હું

એ શંકાનું સમાધાન કહું છું તે સાંભળો. ક્ષારમાં

એક ખાટો રસ સિવાય બીજા પાંચે રસો છે અને

તેમાં ખારો રસ પ્રધાન છે અને તીખો રસ

ખારા રસથી કાંઈક ઓછો છે.^૨ ક્ષારમાં રહેલો

એ તીક્ષ્ણ ખારો રસ સૌવીરક આદિ ખાટા

રસના સંયોગથી અત્યંત મધુર થઈ જાય છે અને

તીક્ષ્ણતાને છોડી દે છે. જેમ અગ્નિ પાણીથી

સિંજાઈને શાંત થઈ જાય છે તેમ ક્ષાર ખારા

રસના અને^૩ ખાટા રસના સમાગમથી થયેલી

મધુરતાથી શાંત થઈ જાય છે. ૧૪

૧ ફેટકાક માને છે કે ‘ક્ષારમાં તીખો રસ જ

અધિક છે’ પણ તે વાત બરાબર નથી; કારણ કે લોંઘા

ખાટા પદાર્થોના ભક્ષણમાં મધુરતા માટે ખારા

પદાર્થોનો જ ઉપયોગ કરે છે અને ગ્રંથકારે પણ ક્ષારને

લવણવર્ગમાં જ દાખલ કરેલો છે. લવણવર્ગમાં પાકથી જ

ક્ષારનું લવણપણું સિદ્ધ થાય છે, તે છતાં આ અધ્યાયના

બીજા વિષયમાં ક્ષારને તીખો કહ્યો છે તેનું કારણ એ

છે, કે ક્ષારમાં તીખો રસ ખારા રસથી ઓછો છે; પણ

બીજા રસોથી અધિક છે એમ જણાવવાનું છે.

૨ ખાટું પાણી ત્રણ દિવસે બને. તાત્કાલિક દહીંનો

ઉપયોગ કરવો. ખારા રસનું મારણ ખાટો રસ છે.

ખાટો અને ખારો પરસ્પર વિરોધી રસ છે, તેથી બંન્નાં

બહુ દગ્ધ ક્ષારથી થયું હોય તો ખાટો રસ એટલે દહીં

અથવા પાણી મૂકવું.

તત્ર સમ્યગ્દગ્ધે વિકારોપશ્મો લાઘવમનાસ્ત્ર-
વશ્ચ । હીનદગ્ધે તોદકજ્વજ્વાનિવ્યાધિવૃદ્ધિશ્ચ ।
અતિદગ્ધે દાહપાકરાગ્ન્યાવાગમર્દક્રમપિપાસામૂર્ચ્યા
સ્તુર્મરણ વા ॥ ૧૫ ॥

વધારે ઓછું દાઝવાના લક્ષણો

વ્યાધિનુ સ્થળ ક્ષારથી ઠીક બળેન હોય, તો
વિકારોની શાંતિ થાય છે, અગ્નિ હવલકા થાય
છે અને લોહી તથા પચ વગેરેના આવ બધ
પડી જાય છે^૧ (આ સમગ્રગ્ન કહેનાય છે)

વ્યાધિનુ સ્થળ ક્ષારથી ઓછુ બળેન હોય
તો^૨ ભોકાયા જેવી પીડા થાય છે, ખરબ આવે
છે, જડતા આવે, અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય
છે^૩ (આ હીનગ્ન કહેનાય છે)

વ્યાધિનુ સ્થળ ક્ષારથી અત્યંત બળેન હોય
તો બળતરા થાય છે, પાળી જાય છે, રતાશ
થાય છે, આન થાય છે, અગ્નિ બાગ્યા કંપે છે,
ગ્નિ થાય છે, તગ્મ લાગે છે, ખૂર્છી આવે છે
અને વખતસગ મરણ પપ થઈ જાય છે^૪ (આ
અતિદગ્ન કહેવાય છે) ૧૫

ક્ષારદગ્ધવ્રણ તુ યથાદોષ યથાવ્યાધિ ચોપન્નમેત્ ॥ ૧૬

ક્ષારથી બળેલા વ્રણની ચિકિત્સા

ક્ષારથી કન થયેના વ્રણમા બગાડ થાય
તો દોષો ઉપર તથા વ્યાધિ ઉપર લક્ષ્ય આપી,
તે દોષોના તથા વ્યાધિના પ્રત્યનીક (સામાન્ય
ચાપલુ ધગવનાગ) ઉપાયથી તેની ચિકિત્સા
કરવી ૧૬

૧ ક્ષાર મુકાયા પ ૧ કે લી વારે આ લખાઈ થાય
કે ના ૨ ૩ આ મળેમાના ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
યા ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
૨ નીચેના જતી ના ૧૪ જતી પી ૧ થય ૨
૩ ના મળેના તોદગ્નદગ્નજ્વજ્વાનિવ્યાધિવૃદ્ધિશ્ચ એવો
પા મોની ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
પિત્તના ખરબ એ ગ્નના અને જ ના એ ગ્નિરના
૧ ૧૨ નિદો ૨
૪ ૧૬ તથા પા ૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦
નિદો ૨

અય નૈતે ક્ષારકૃત્યા । તથા દુર્બલવાલસ્ય
વિરમીરુપર્વાદ્ગ્નુદરરિક્તપિત્તિર્મિષ્ટુતમતીપ્રવૃદ્ધ
જ્વરિપ્રમેહોર ક્ષતક્ષોણતુળ્લામૂર્ચ્છેપદુતક્ષીનાપવૃત્તોદ
ત્તફલયોનય ॥ ૧૭ ॥

કેવા માણસો ક્ષારકર્મને અથોગ્ય છે?

નીચે વળેના માણસોની ઉપર ક્ષારક્રિયા
કરવી નહિ દુર્બળ, બાળક, વૃદ્ધ, બીકલ, સર્વ
અગ્નિમા સૂચી ગયેનો, ઉદરગાત્રી, વક્ત્રપિત્તવાગો,
ગર્ભવાળી સ્ત્રી, ગર્ભસ્તના સ્ત્રી, અત્યંત વૃદ્ધ
પામેના જરવાગો, પ્રમેહવાગો, છાતીના ક્ષતથી
ક્ષીણ થયેનો, તરસથી ઉદરન પામેલો, ખૂર્છીથી
ઉદરન પામેલો, ક્ષીણ બીયવાગો^૧ જેના વ્રણો
થોગ્ય સ્થવથી જીવે ચડી ગયા હોય તે, જેના
વ્રણો થોગ્ય સ્થવથી નીચે ઉતરી ગયા હોય તે,
જેના ગર્ભાશય અથવા યોનિ થોગ્ય સ્થવથી જીવે
ચડી ગયેન હોય તે^૨ અને જેના ગર્ભાશય અથવા
યોનિ થોગ્ય સ્થવથી નીચે ઉતરી ગયા હોય
તે, એટલા માણસોના શરીરોમા ક્ષારક્રિયા
કરવી નહિ ૧૭

તથા મર્મશિરાસ્તાયુવમનીમન્ધિતરુણસ્થિભેદની
ગલનામીનવાન્તરોક્ષોતસ્સ્વલ્પમાસેષુ ચ પ્રદેશેષ્વ
ક્ષણેષ્વ ચ દદ્યાદન્યન વર્ત્ત્તરોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

શરીરના કયા પ્રદેશોમા ક્ષાર ન ચૂકવો?

મર્મસ્થાનો, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, યમનીઓ,
સાધાઓ, તરુણ અસ્થિઓ, સીવણીઓ,^૧ ગણ,
નાભિ,^૨ નખોના મર્મ, લિંગ, ઓતો, જેમા

૧ નયુમખને તો ક્ષારની અધિકાર જ નથી
૨ આમા કે વાગને ત્રિમાસરૂપી ક્ષારનો ગ્નના
એ પાનીય ક્ષારના અને કે ૧ અને બન ક્ષારના
ક્ષારના નિષેધ ૨
૩ નાસ્તિ કર્મ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦
તગ્ન અસ્થિઓ ઉપાય ૩
૪ મ થામા પાય બમા એ અને ધિગમા એક
એ રીને સાન ગીવણીઓ ૩
૫ એ કે નાભિ મર્મોમા જ આતી જાય ૬ તાપજ
નાભિ ૬ કુણ્ડુ મહણ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦

સ યોગુ છે એવા ગોઠણ તથા લક્ષણ વગેરે દેશે અને નેત્રોમાં 'ક્ષાર મૂકવો નહિ. નેત્રો-
માં પાંપણોમાં રાગ થયો હોય, તો નેત્રોનો
અંધ થતાં પણ પાંપણોમાં ક્ષાર મૂકવો. ૧૮

તત્ર ક્ષારસાધ્યેષ્વપિ વ્યાધિષુ શૂનગાત્રમસ્થિ-
લિનમન્ત્રેષિણં હૃદયસન્ધિપીડોષદુતં કારો ન
ભવતિ ॥ ૧૯ ॥

કેનો વ્યાધિ ક્ષારથી મટતો નથી ?

સૂચ ગયેલાં ગાત્રોવાળા, હાડકામાં રૂઝ
હાય તેના, અગ્ન ઉપર અરુચિવાળા, હૃદયની
પીડાથી અને સાંધાની પીડાથી ઉપદ્રવ પામેલા-
ના રોગો ક્ષારથી સાધ્ય હોય, તોપણ તે રોગોને
ક્ષાર મટાડતો નથી. ૧૯

ભવતિ ચાત્ર ॥

વિષામિશ્રાશનિમૃત્યુકલ્પઃ
ક્ષારો ભવત્યત્પમતિપ્રયુક્તઃ ।
સ ધીમતા સમ્યગનુપ્રયુક્તો
રોગાન્નિહન્યાદચિરેણ ચોરાન્ ॥ ૨૦ ॥

ક્ષારની ક્રિયામાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યની જરૂર

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'અહ્ય બુદ્ધિવાળા વૈદ્ય
મૂકેલો અથવા પાયેલો ક્ષાર વિષની પેઠે વેદના-
ઓથી સર્વ અંગોમાં વ્યાપીને, અગ્નિની પેઠે
કેદાં વગેરે ઉત્પન્ન કરીને, શસ્ત્રની પેઠે અંગછેદન
કરીને અને વીજળીની પેઠે ઝડપથી મારી

કે નાભિમાં ક્ષાર મૂકવાથી વધારે ખરાબી થાય છે એ
જણાવવાનું છે.

૧ સીસ્વર નાઇટ્રેટ અને મોરથૂયાનાં દીપાં ડોળા-
માં નાંખવાં નહિ. તેથી ડોળામાં ચાંદાં પડે છે. ખીસ
મોટે ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો હોય, તોપણ ડોળામાં દીપું
અડકવું બેઠે નહિ. દાર્તિયાનું, અત્યંત નાચુક પાતળું
પારદ્રશ્ય પડે છે અને ત્યાં રુધિરાભિસરણ નથી અને
જે સ્નાયુનું બનેલું નથી તેની ઉપર ક્ષાર પડે, તો આરો-
પાર દાણું જ પડે એ અનુભવેલી વાત લક્ષ્યમાં લેવી
બેઠે એ.

નાખે છે; પણ એ ક્ષાર એ બુદ્ધિમાન વૈદ્યે મૂકેલો
કે પાયેલો હોય, તો થોડા સમયમાં જ ભયંકર
રોગોને પણ નષ્ટ કરી નાખે છે. ૨૦

અધ્યાય ૧૨મો

વયાતોઽગ્નિકર્મવિધિમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'અગ્નિકર્મવિધિ'^૧
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ક્ષારાદર્મિર્ગીયાન્ ક્રિયાસુ વ્યાખ્યાતસ્તદ્વધાનાં
રોગાણામપુનર્ભવાન્નૈષજશસ્ત્રક્ષારૈરસાધ્યાનાં તત્સાધ્ય-
ત્વાન્ ॥ ૨ ॥

અગ્નિનું સામર્થ્ય

અગ્નિ ગુણોમાં નહિ પણ કામોમાં ક્ષાર
કરતાં પણ બળવત્તર છે;^૨ કારણ કે અગ્નિએ
ખાળેલા રોગો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી^૩ અને
જેઓ ઔષધોથી, શસ્ત્રોથી તથા ક્ષારોથી પણ

૧ અગ્નિથી ગંભીરની ક્રિયા થાયેનો.

૨ તણે દોળાને હણવામાં અને છેદન, ભેદન તથા
લેખન આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં તો ક્ષારનું જ મુખ્યપણું
છે. જેમ કર્ણ દર પ્રહારમાં અગ્નિનથી અધિક હતો
અને અગ્નિન ખાળેને અતિ દૂર પહોંચાડવામાં કર્ણથી
અધિક હતો. તેમ અગ્નિ અને ક્ષાર એ પોતપોતાનાં
કૃત્યોમાં પરસ્પરથી બળવત્તર છે.

૩ જે રોગો સાધ્ય હોય અને સમ્યગ્ધ્ય થયા હોય,
તો પાછા ઉત્પન્ન થતા નથી; પણ તેમ ન હોય તો
ખાળ્યા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક
કહે છે: "અગ્નિએ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખેલાં રોગો
પાછા ઉત્પન્ન થતા જ નથી. અર્બુદ વગેરે રોગો દાહ
કર્તા પછી પણ પાછા ઉત્પન્ન થયેલાં જોવામાં આવે છે.
(અર્બુદ અગ્નિક્રિયાથી પણ અસાધ્ય હોવાથી તેના ઉપર
શોધબોળ કરી ડાળક્ષેપ કરવો બુદ્ધિમાન મોટે યોગ્ય
નથી.) તેઓ મિથ્યા આહાર આદિથી પાછો દોષનો પ્રકોપ
થવાને લીધે બીજા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેના તે તો
ઉત્પન્ન થતા જ નથી."

અસાધ્ય હોય તે રોગો અગ્નિથી ટળી જાય છે.^૧ ૨
 અથેમાનિ દહનોપકરણાનિ । તથયા । પિપ્પલ્ય-
 જાશક્રુદ્ધોદન્તશરશલકા જાંવવૌષ્ઠેતરલીહાઃ ક્ષૌદ્રગુહ
 સ્નેહાશ્વ । તા પિપ્પલ્યજાશક્રુદ્ધોદન્તશરશલકાસ્ત્વ
 ચ્ચતાનાં જાંવવૌષ્ઠેતરલોહાનિ માંસગતાનાં ક્ષૌદ્રગુહસ્નેહા-
 ગ્રિદાઘાયુસન્ધ્યસિયગતાનામ્ ॥ ૩ ॥

અગ્નિથી દહન કરવાનાં સાધનો અને
 તેમનો રોગોમાં ઉપયોગ

લીડીપીપર, બકરીની લીડી, ગાયનો
 દાત, કાંમડાની સળી, જાંબુ જેવા મુખવાળી
 ઠાળા પથરાની સળી, ત્રાંબા તથા રૂપા વગેરે
 ધાતુઓના પદાર્થો, મધ, ગોળ અને તેલ આદિ
 સ્નેહ પદાર્થો રોગોને અગ્નિથી બાળવાનાં
 સાધનો છે

એમાં લીડીપીપર, બકરીની લીડી,
 ગાયનો દાત અને કાંમડાની સળી એ વાયુએ
 તથા કંકે કરેલા ત્વચામાં રહેવા સુમ્તિ (ચામડીનું
 બહેર મારી ગયેલાપણું) આદિ રોગોને બાળવામાં
 કામ લાગે છે

જાંબુ જેવા ગોળ મુખવાળી ઠાળા
 પથરાની સળી અને ત્રાંબા તથા રૂપા વગેરે
 ધાતુઓના પદાર્થો વાયુએ તથા કંકે ઉત્પન્ન
 કરેલા માંસમાં રહેવા રોગોને બાળવામાં કામ
 લાગે છે અને મધ, ગોળ તથા તેલ આદિ પદાર્થો
 વાયુએ તથા કંકે ઉત્પન્ન કરેલા, શિરાઓમાં,
 સ્નાયુઓમાં, સાંધાઓમાં તથા અસ્થિઓમાં
 રહેલા રોગોને બાળવામાં કામ લાગે છે ૩

૧ બૌદ્ધધના પ્રયોગથી ન મળે તો શલ્બનો, સસ્ત્રના
 પ્રયોગથી ન મળે તો શાસ્ત્રી શાય તો ક્ષારનો અથવા ક્ષારથી
 પણ ન મળે એવો દહનપદાર્થો વ્યાધિ હોય તો અગ્નિનો
 પ્રયોગ કરવો

૨ મધ, ગોળ તથા તેલ વગેરેની સાથે રાગ અને
 મીઠા વગેરે પદાર્થોને પણ મણવા

૩ કાશ્યપ મુનિના આયુર્વેદમાં શિરા વગેરેમાં અગ્નિની
 ક્રિયા કરવાનો નિર્દેશ કર્યો છે અને આ આયુર્વેદમાં
 વિધાન કર્યું છે, માટે શાસ્ત્રાનુસાર વિરોધના પરિહાર

તત્રાગ્નિકર્મ સર્વેતુ કુર્યાદન્યત્ર શરદગ્રીષ્માગ્ર્યાં
 તત્રાપ્યાલ્પાયિકેઽગ્નિકર્મસાધ્યે વ્યાધૌ તત્રપ્રત્યનીક વિધિ
 કૃતા ॥ ૪ ॥

અગ્નિથી દહન કરવામાં યોગ્ય ઋતુ

શરદ અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુઓ સિવાય
 સપ્તમી ઋતુઓમાં અગ્નિનું કર્મ કરવું, પરંતુ
 ગ્રીષ્મી ઋતુ પ્રાણુ જેવા ગ્રે એવો વ્યાધિ યથો
 હોય અને તે અગ્નિની જ ક્રિયાથી મટે એમ હોય,
 તો શરદ ઋતુમાં તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પણ તે
 ઋતુઓની ગરમીને શાંત કરે એવા શીતળ વસ્ત્ર,
 શીતળ ભોજન તથા શીતળ લેપન આદિ વિધિઓ
 કરીને અગ્નિ સંબંધી ક્રિયા કરવી ૪

સર્વવ્યાધિષ્ણુતુષુ પિચ્છિલમ્લ મુક્તવતઃ કર્મ
 કુર્વતિ મૂઢગર્માદમરીમગન્દરાશોંમુષ્ણરોગેષ્વસુક્તવતઃ ૫

અગ્નિની ક્રિયાનો અંગભૂત વિધિ

સર્વ વ્યાધિઓમાં તથા સર્વ ઋતુઓમાં
 રોગોને જમનાં વીર્ય ચીકાશવાળાં હોય છે
 એવા અત્તો જમાડીને પછી તેના અંગ પર

માટે એમ સમજવું કે શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ કે અધિ
 કષાર વ્યાધી સ્થિર નહીં જ વહેતા હોય હોય, તો તે
 ખરાબી મગડવા માટે અગ્નિની ક્રિયા કરવાનું અર્થ
 કર્યું છે, (ધમનીનું લોહી બધું રવા ને મોંપિયા
 વપરાય છે તેનાથી અધિક કામ આ દગ્ધક્રિયા મટે છે
 લોહી જતન વધી જતું હોય તો નરન જ સ્નાયુ બધું
 થઈ જાય લોહી વધી જતા ન હોય તેની અને શીઘ્ર હોય
 નહીં છે 'આગ્રી રસેષ્ઠા' વાપરવાની રીત
 જરૂર નથી એમ્યુટેશનમાં પણ ધગધગતો લાન હોય
 મુન્વાથી લોહીનું એવું પગ ટીપું નાંચીને નહિ પ્ર) પણ
 શિરા વગેરેમાં રહેતા રોગનું ઉચ્છેદન કરવા માટે
 હલ્લુ નથી કેમ કે માંસનો દાહ કરવાથી જ શિરા
 મન્ગોનક હોય છે 'તત્રયામ્લ' અને માંસમાં રહેતો
 વાયુ ત્વચાના નાદથી શાન થાય છે અને શિરા, સ્નાયુ,
 અસ્થિ તથા અધિમા રહેતા રોગો માંસના દાહથી
 શાન થઈ જાય છે' (હલન) પરંતુ હલનનો આ
 અભિપ્રાય આ અધ્યાયના છંદા વિષયને અનુકૂળ છે કે
 નહિ એ વિચારણા જેનું છે

૧ શીત, યદુ તથા પિચ્છિલ (ચીકણ) નીથી
 પિચ્છને હલુનાર છે

અગ્નિની ક્રિયા કરવી; પણ ગર્ભની અરાળ સ્થિતિની ગૂંચવાણ, પથરી, ભગંદર, અરશ અને મોઢાના રોગોમાં તો રોગી જમેલ ન હોય તે પહેલાં અગ્નિની ક્રિયા કરવી.^૧ ૫

તત્ર દ્વિવિધમગ્નિકર્માદિરેકે ત્વરદગ્ધં માંસદગ્ધં ચ। ઇહ તુ શિરાસ્ત્રાયુસન્ધ્યસ્થિષ્વપિ ન પ્રતિષિદ્ધોઽગ્નિઃ^૨
અગ્નિની ક્રિયામાં મતભેદ

દેહલાક આચાર્યો કહે છે: 'આમડીમાં રહેલા રોગને અને માંસમાં રહેલા રોગને બાળવા સારુ અગ્નિની ક્રિયા કરવી એટલે અગ્નિકર્મ' 'ત્વગ્દગ્ધ' અને 'માંસદગ્ધ' એવા બે પ્રકારનું જ છે' પરંતુ અમારા સિદ્ધાંતમાં તો શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ અને અસ્થિઓમાં રહેલા રોગોને બાળવા સારુ અગ્નિની ક્રિયા કરવાનો નિષેધ નથી.^૨ ૬

તત્ર શદ્દપ્રાદુભાવો દુર્ગન્ધતા ત્વક્સકોચશ્ચ ત્વરદગ્ધે । કપોતવર્ણતાડલ્પશ્વયથુવેદના શુષ્કસંકુચિત્તવ્રણતા ચ માંસદગ્ધે । કૃષ્ણોન્નતવ્રણતા સ્રાવ-સન્નિરોધશ્ચ શિરાસ્ત્રાયુદગ્ધે । રક્ષારૂણતા કર્કશસ્થિર-વ્રણતા ચ સન્ધ્યસ્થિદગ્ધે ॥ ૭ ॥

આમડી વગેરેમાં અગ્નિક્રિયા પછી

દેખાતાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો

આમડીમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે, તો અવાજ ઉત્પન્ન થાય છે, દુર્ગંધ નીકળવા લાગે છે અને આમડીનો સંક્રાંત થાય છે. માંસમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે, તો રોગવાળા પ્રદેશનો હોલાના જવો વર્ણ થઈ જાય છે, સોજે તથા પીડા અદૃપ થઈ જાય છે અને વ્રણ સુકાઈ

૧ ભોજન કર્યું હોય, તો વમન થવાથી કે દસ્ત આવવાથી ક્રિયાનો વિધાત થવાનો સંભવ છે તેથી.

૨ આ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયની નોંધમાં ઉદ્ધનેનો જે અભિપ્રાય લખ્યો છે તેને વળગી રહીને જ ઉદ્ધને આ વિષયનું વ્યાખ્યાન આપ્યું છે; પણ બીજા ટીકાકારો એવું વ્યાખ્યાન આપે છે, કે તુરત જ ગ્રાણુ જતા રહે એવો વ્યાધિ હોય, તો શિરાઓ વગેરેનું પણ દહન કરવું.

જાય છે તથા સંક્રાંત થઈ જાય છે. શિરામાં કે સ્નાયુમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે, તો વ્રણ કાળો તથા ઊંચો થઈ જાય છે અને સ્રાવ રોકાઈ જાય છે. સંધિમાં કે અસ્થિમાં અગ્નિની ક્રિયા કરવામાં આવે, તો વ્યાધિનો પ્રદેશ રક્ષ તથા લાલ થઈ જાય છે અને વ્રણ કઠોર તથા સ્થિર થઈ જાય છે. ૭

તત્ર શિરોરોગાધિમન્થયોર્મૂલલાટશઙ્ખપ્રદેશેષુ દહેત્ । વર્ત્મરોગેષ્વાદ્રાલક્તકપ્રતિચ્છન્નાં દષ્ટિં કૃત્વા વર્ત્મરોમકૂપાન્ દહેત્ ॥ ૮ ॥

કયા રોગોમાં કયા પ્રદેશોમાં દહન ?

માથાનો રોગ હોય કે અધિમંથ^૧ રોગ હોય તો ભમરમાં, લલાટમાં અને લમણામાં દહન કરવું. પાંપણનો રોગ હોય તો ચક્ષુને લીના કપડાથી ઢાંકીને પાંપણનાં રુવાડાંના ખાડાઓમાં દહન કરવું.^૨ ૮

ત્વહ્માંસશિરાસ્ત્રાયુસન્ધ્યસ્થિસ્થિતેઽત્યુગ્રરુજેવા-યાવુચ્છિત્કઠિનસુપ્તમાંસે વ્રણે ગ્રન્થ્યર્શોઽર્ધુદમગન્દરા-પચીશ્લીપદર્ચમકીલંતિલકાલકાંત્રવૃદ્ધિસન્ધિશિરાચ્છેદ-નાદિષુ નાડીશોણિતાતિપ્રવૃત્તિષુ ચાગ્નિકર્મ કુર્યાત્ ॥ ૯ ॥

અગ્નિની ક્રિયા કરવાના વિષયો

આમડી, માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ કે અસ્થિઓમાં રહેલો વાયુ અત્યંત પીડા કરતો હોય તો, અથવા ઊંચા કઠણ અને જડ માંસવાળો વ્રણ હોય તો, અથવા ગાંઠ, અરશ, અબુદ,^૩ ભગંદર, અપચી,^૪ શ્લીપદ,^૫

૧ આંખો દુખવા આવતાં તેની ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે, તો અધિમંથ નામનો રોગ થાય છે કે જેથી આંખમાં અત્યંત વેદના થાય છે અને અરધું માથું બણે અત્યંત ફાડી નાખવામાં આવતું હોય કે મથી નાખવામાં આવતું હોય એવી પીડા થાય છે.

(ભા. પ્ર.)

૨ ગરમ ગરમ સોયને તપાવી પાંપણનો વાળ કાઢ્યો હોય તે કાણુમાં ડામવું.

૩ અર્ધુદનું લક્ષણ અગિયારમા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયની નોંધમાં બુદ્ધો.

૪ ગંડમાળના દેહલાક ગાંઠાઓ પાછીને સવે,

અર્મશ્રીય,^૧ નિલકાલક^૨ કે અનવૃદ્ધિ^૩ થયેલ હોય તો, અથવા સાંધાઓનું^૪ કે શિરાઓનું^૫ છેદન આદિ થયું હોય તો, અથવા નાડીવણ^૬ થયો હોય તો, અથવા લોહી અત્યંત વહેવા લાગ્યું હોય તો અશિની ક્રિયા કરવી. ૯

તત્ત્વ રોગાધિષ્ઠાનભેદાદમિકર્મ ચતુર્દા મિયતે ।
તથા । વલ્લ્યનિન્દુવિલેપાપ્રતિસારણાનીતિ દહન
વિશેષાઃ ॥ ૧૦ ॥

કામની ચાર આકૃતિઓ

રોગોના ભેદથી અને રોગોના સ્થાનોકાના ભેદથી કામની ચાર આકૃતિઓ થાય છે તેમાં સળી વગેરેથી જે ચકરડા જેવી ગોળ આકૃતિ કરવામાં આવે તે વય (કઠણાકાર) કહેવાય છે. આદવા જેવી જે આકૃતિ કરવામાં આવે, તે બિંદુ કહેવાય છે. આડી, સીધી કે વાંટી જે લીટી કરવામાં આવે તે વિવેખા કહેવાય છે અને તાવેલી સળી વગેરેથી આમ તેમ ઘસવાથી જે આકૃતિ થાય તે પ્રતિસારણ કહેવાય છે ૧૦

મત્તિ ચાત્ર ॥

રોગસ્ય સસ્યાનમતો વિદિત્વા

નસ્ય મર્માણિ ઘલાઘલ ચ ।

કેટલાક ગામોએ મગી ભય, કેટલાક નાના થાય અને નાના કાગ સુધી તે દરદ આ ના મે, તે અપચી કહેવાય છે (ભા. ૩૦)

૧ જનરવાગો, સાયગના સધિમા થયેનો અને અત્યંત પીડાનાગો જે સોજે અનુક્રમે પગમાં બિતરે તે નીપદ નેત્રાય છે કેટલાક મે છે કે કાન, નેત્ર, ત્રિંગ, હોડ અને નાકમાં પણ આવે મોજે થાય તે નીપદ મેત્રાય છે (ભા. ૩૦)

૧ અગિયારમા અધ્યાયના ત્રીજા વિભાગી નાથ શુઓ

૭ આનું લક્ષણ અગિયારમા અધ્યાયના ત્રીજા વિભાગી નોધમા શુઓ

૮ કુટ થયેનો પવન નાના આનર નાના અવયવો બગાડી તેની જગ્યાએથી નીચે લઈ જાય, ત્યારે તે સાયગના મુગમા રહી ગાર જેવા સોજે કરે, તે અનવૃદ્ધિ કહેવાય છે. આ સોજે દુષ્ક્રિયા આવે છે (ભા. ૩૦)

૯ હોડા પેડેનો અને નાળી પેરે પરને વહેવારો નજુ

વ્યાધિં તયર્તુ ચ સમીક્ષ્ય સમ્યક્

તત્તો વ્યવસ્યેદ્વિપગમિકર્મ ॥ ૧૧ ॥

અશિક્ષિયામાં કયાં ધ્યાન આપવું?

આ વિષયના ત્રણેકમાં ભગવાન ધનનરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે સારી પેડે ગાંઠ આદિ રોગોના આકારનો વિચાર કરીને,^૧ રોગીનાં અર્મશ્રીઓનો વિચાર કરીને,^૨ રોગી બળવાન છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને,^૩ રોગ વાયુનો છે, કફનો છે કે પિત્તનો છે તેનો વિચાર કરીને^૪ અને જાતુનો વિચાર કરીને પછી વેચે અશિ સંબંધી ક્રિયા કરવાનો નિશ્ચય કરવો ૧૧

તત્ત્વ સમ્યગદર્શન મધુસર્વિર્મામમ્યક્ષઃ ॥ ૧૨ ॥

સમ્યગદર્શના શમનનો ઉપાય

સમ્યગદર્શ થયો હોય, તો મપથી તથા ધીધી તે દાહના સ્થાનક ઉપર અભયગ કરવો (રક્ત તથા પિત્ત કે જેઓ અશિની ક્રિયાના નિપયજ્ઞ નથી, તેઓને સ્વસ્થ કરવા માટે અને દાહની થયેલી વેદનાને શાંત કરવા માટે આ ઉપાય છે) ૧૨

અંયમાનયિના પરિદેરુ પિત્તમકૃતિમન્ત શોણિત
મિત્રકોષ્ટમનુદ્રતશલ્યં દુર્બલ ઘાલં વૃદ્ધ મીરમવેક
મળપોઢિતમસ્ત્વિયાંથેતિ ॥ ૧૩ ॥

અશિની ક્રિયા કોને ન કરવી?

પિત્ત પ્રકૃતિવાળો, જેનો હોડો ભેદા ગયો હોય પણ ચરિર અદર જ રહી ગયું હોય એવો,^૫

૧ આથી વનરાદિક આકારો કરવાનું નરણુ સન છે કે રોગના આકાર પ્રમાણે કામની આકૃતિ કરવી

૨ આથી અર્મશ્રીઓનો અભ્યાસ કરીને દાહ કરવાનું સ્વયં છે

૩ આથી સ્વયં છે કે રોગી બળવાન હોય તે અશિક્ષિયા કરવી પણ નિર્માણ હોય તો કરવી નહિ

૪ આથી સ્વયં છે કે વ્યાધિ વાયુનો કે કફનો હોય તો અશિક્ષિયા કરવી, પણ પિત્તનો હોય તો કરવી નહિ

૫ આવા માણસના શરીર પર અશિક્ષિયા કરવામાં આવે, તો લોહીના નિરોધને લીધે દાહ તથા પાક વગેરે થવાનો સંભવ છે.

કુર્બળ, બાળક, વૃદ્ધ, બીકણ, અનેક પ્રણેથી
અથવા અનેક વ્યાધિઓથી પિડાયેલો અને
શેઠ કરવા વગેરે સ્વેદનક્રિયાઓને અયોગ્ય
રોગોવાળાનાં^૧ અંગો પર અગ્નિની ક્રિયા કરવી
નહિ. ૧૩

અતઃ કુર્ધ્વમિતરયાદગ્ધલક્ષણં વક્ષ્યામઃ ।

તત્ર સ્તિગ્ધં રૂક્ષં વાશ્રિત્ય દ્રવ્યમગ્નિર્દહતિ ।

અગ્નિસન્તત્સો હિ સ્નેહઃ સૂક્ષ્મશિરાનુસારિત્વાત્ત્વ-
ગાદીનતુપ્રવિશ્યાશુ દહતિ । તસ્માત્સ્નેહદગ્ધેઽધિકા
રુજો ભવન્તિ । તત્ર પુષ્ટં દુર્દગ્ધં સમ્યગ્દગ્ધમતિદગ્ધં
ચેતિ ચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધમ્ । તત્ર ચદ્વિવર્ણં પુણ્યતેઽ-
તિમાત્રં તત્પુષ્ટમ્ । યત્રોત્તિષ્ઠન્તિ સ્ફોટાસ્તીવાશ્ચોપદા-
હરાગપાકવેદનાશ્ચિરાચોપશામ્યન્તિ તદુર્દગ્ધમ્ । સમ્ય-
ગ્દગ્ધમનવગાદં તાલફલવર્ણં સુસંસ્થિતં પૂર્વલક્ષણયુક્તં
ચ । અતિદગ્ધે માંસાગ્ધલ્પત્વનં ગાત્રવિશ્લેષઃ શિરાશ્ચાયુ-
સન્ધ્યસ્થિવ્યાપાદનમતિમાત્રં જ્વરદાહપિપાસામૂર્ચ્છા-
શ્વોષદ્રવા ભવન્તિ વ્રણશ્ચાસ્ય ચિરેણ રોહતિ રૂઢશ્ચ
વિવર્ણો ભવતિ ॥ તદેતચતુર્વિધમગ્નિદગ્ધલક્ષણમાત્મ-
કર્મપ્રસાધકં ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

ડામની ચાર આકૃતિઓ અને તેનાથી
બાળવાના પ્રકારો

હવે વક્ષ્ય આદિ ચાર આકારોથી જુદી
રીતનાં દહનો કે જેઓ વેદના હાથ વિના પ્રમાદથી
પણ થાય છે અને એક સમ્યગ્દગ્ધ વિના વેદના
પ્રમાદથી પણ થાય છે. તેમનાં લક્ષણો કહીએ
છીએ. અગ્નિ ધી વગેરે સ્તિગ્ધ દ્રવ્યનો આશ્રય
કરીને અથવા કાષ, પાપાણુ કે ઈંટ આદિ રૂક્ષ
દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને બાળે છે. તેમાં અગ્નિથી
સંતપ્ત થયેલું ધી વગેરે સ્નેહદ્રવ્ય પોતાનો ઝીણી
શિરાઓમાં પેસવાનો સ્વભાવ હોવાથી ચામડી
વગેરેમાં ઘૂસી જઈને તુરત બાળે છે; એટલા માટે
ધી વગેરે સ્તિગ્ધ દ્રવ્યોથી દાઝેલાને વેદનાઓ

બહુ થાય છે.

આ દહનોમાં પ્લુષ્ટ, દુર્દગ્ધ, સમ્યગ્દગ્ધ
અને અતિદગ્ધ એમ ચાર પ્રકારો થાય છે.^૧
સ્વાભાવિક વર્ણ બદલી જઈને અત્યંત બળતરા
થાય અને ફેફસા ન ઊઠે તો પ્લુષ્ટ થયું સમજવું.^૨
ફેફસા ઊઠે, જાણે આકર્ષણ થતું હોય એવા
પ્રકારની તીવ્ર વેદના થાય, રતાશ થઈ જાય,
પાછી જાય તથા સખાઠા (લગ્નકારા) નીકળવા
વગેરે બીજી પણ તીવ્ર વેદનાઓ થાય; અને
તે વેદનાઓ લાંબે કાળે મટે એવી થાય તો
દુર્દગ્ધ થયું સમજવું. જે દાહતું મૂળ હાંડું ન
ગયું હોય એટલે અતિદગ્ધનાં લક્ષણો ન થયાં
હોય, તાડનાં પાકેલાં ફળ જેવો રંગ થઈ ગયો
હોય, દાહમાં અત્યંત ઊંચો કે અત્યંત
નીચો વગેરે દોષો ન થયેલ હોય અને ત્વચા
વગેરેમાં દહન થયાનાં જે લક્ષણો પ્રથમ (આ
અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં) કહ્યાં છે તે લક્ષણોથી
યુક્ત હોય, તો સમ્યગ્દગ્ધ થયું સમજવું. જે માંસ
લટપટી રહ્યું હોય, ગાત્ર વીંખાઈ ગયું હોય,
શિરાઓમાં, સ્નાયુઓમાં સાંધાઓમાં કે અસ્થિ-
ઓમાં તૂટફાટ થઈ ગઈ હોય અને જ્વર, દાહ,
તરસ તથા મૂર્છા એ ઉપદ્રવો અત્યંત થયા હોય
તો અતિદગ્ધ થયું સમજવું. અતિદગ્ધ થયું હોય
તો તેનો પ્રણ ધણે કાળે ભરાય છે અને ભરાયા
પછી ખરાબ રંગવાળો રહે છે. વેદે રાગીના
અંગ ઉપર દાહક્રિયા કરવી હોય, તો જેથી
સમ્યગ્દગ્ધનાં લક્ષણો થાય એવી કરવી; પણ
પ્લુષ્ટનાં, દુર્દગ્ધનાં કે અતિદગ્ધનાં લક્ષણો થાય
એવી કરવી નહિ. ૧૪

૧ પ્લુષ્ટ અને દુર્દગ્ધ એ બંને હીનદગ્ધ છતાં પણ
તેમને જુદાંજુદાં ગણ્યાં છે, તેનું કારણ એ છે કે
તેમનાં લક્ષણો અને ત્રિકિત્સાઓ ભિન્નભિન્ન છે.
પ્લુષ્ટ અને દુર્દગ્ધથી હીનદગ્ધ જુદું નથી.

૨ ફેફસાકે પ્લુષ્ટમતિમાત્રં વિવર્ણં ચત્પુણ્યતે એ
પાઠાંતરથી કહે છે: ‘અગ્નિના તાપથી ઉન્નિષ્ઠન જેવું થઈ
જાય અને પાંડુવર્ણવાળું થઈ જાય તે પ્લુષ્ટ કહેવાય છે.’

૧ પાંડુરોગી, પ્રમેહવાળો, રક્તપિત્તવાળો અને
તૃપાથી પીડિત ઇત્યાદિક આતુરો સ્વેદન ક્રિયાને યોગ્ય
નથી.

भवन्ति चात्र ॥

અગ્નિના કોષિતં રક્તં મૃદું જન્તોઃ પ્રકુપ્યન્તિ ।

તતસ્તેનૈવ વેગેન પિત્તમસ્યામુદીર્યતે ॥

તુલ્યવીર્યે ઉમે દ્યોતે રસતો દ્રવ્યતસ્તયા ।

તેનાસ્ય વેદનાસ્તીઘ્રાઃ પ્રકૃત્યા ચ વિદહ્યતે ॥

સ્ફોટાઃ શીઘ્રં પ્રજાયન્તે જ્વરસ્તુષ્ણા ચ વર્દન્તે ॥૧૫

દાઝવાથી ફેલસા તથા જ્વર

વગેરે થવાનું કારણ

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સનમુખે કહ્યું છે. પ્રાણીના શરીરમાં અગ્નિએ દહાડિત કરેલું રુધિર અત્યંત પ્રકોપ કરે છે અને તે પ્રકોપ થતાં અગ્નિ તથા રુધિર એ બન્ને મળી ઝડપથી પિત્તને પણ પ્રકુપિત કરે છે. અગ્નિ અને પિત્ત એ બન્ને ઉષ્ણ વીર્યવાળાં છે, તીખા રસવાળાં છે અને તુલ્ય દ્રવ્યોવાળાં છે, તેથી દાઝેલા માણસનું પિત્ત પ્રકુપિત થાય છે. પિત્ત કે જે સ્વભાવથી જ દાહવાળું છે તેને, પ્રકોપ થવાથી પિત્ત સંબંધી દાહાદિક તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે અને રુધિરથી તથા પિત્તથી ફેલસા થાય છે તથા જ્વર અને તરસ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૫

दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा संप्रवक्ष्यते ।

ગુણસ્વાગ્નિપ્રતપનં કાર્યશુષ્ણં તથૌપધમ્ ।

શરીરે સ્વિન્નમૃયિષ્ઠે સ્વિન્નં મવતિ શોણિતમ્ ॥

પ્રકૃત્યા હ્રુદકં શીતં સ્કન્દયત્યતિશોણિતમ્ ।

તસ્માત્સુખ્યતિ હ્રુષ્ણં ન તુ શીતં કર્યચન ॥

શીતામુષ્ણાં ચ દુર્દગ્ધે ક્રિયાં કુર્યાદ્વિપક્વ પુનઃ ।

ઘૃતાલેપનસેકાંસ્તુ શીતાનેવાસ્ય કારયેત્ ॥

સમ્યગ્દગ્ધે તુગાક્ષીરીપ્લક્ષચન્દનગૈરિકૈઃ ।

સામૃતૈઃ સર્પિષા સ્થિગ્ધૈરાલેપં કારયેદ્વિપક્વ ॥

ગ્રામ્યાનૂપૌદકૈશ્વૈનં વિષ્ટેર્માસૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

પિત્તવિદ્રધિવચ્ચૈનં સંતોષમાણમાચરેત્ ॥

અતિદગ્ધે વિશીર્ણાનિ માંસાન્યુદુલ્લ શીતલામ્ ।

ક્રિયાં કુર્યાદ્વિપક્વશાન્ઝાલિતળુલકણ્ઠનૈઃ ॥

तिन्दुकीत्वकपायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।

ઘ્રણં ગુહ્વીપૈર્વૈર્વા છાદ્યેદધ્વૌદકૈઃ ।

ક્રિયાં ચ નિશિલં કુર્યાદ્વિપક્વ પિત્તવિસર્પવત્ ॥૧૬

દાઝેલાની શાંતિ માટે ચિકિત્સા

દગ્ધની શાંતિ માટે ચિકિત્સા કહીએ

છીએ. જે પ્લુપ્ત થયું હોય તે શરીરને અગ્નિથી

તપાવવું અને લેપન તથા અન્નપાનાદિક ઔષ્ણ

પણ ઉષ્ણ જ કરવાં. શરીરને બહુ જ શેકવાથી

રુધિર પણ શેકાઈને પાતળું થાય છે એટલે તેથી

ગરમી શરીરથી બહાર નીકળતાં અને માંસ ખુટી

થવાથી વાયુ પણ અતુલ્લ ગતિનાગો થતાં સુખ

થાય છે. જે શીત ઉપચાર કરવામાં આવે, તે

દુઃખ થાય છે; કેમ કે જળ સ્વાભાવિક રીતે શીતલ

હોવાથી રુધિરને અત્યંત જમાવી દે છે, તેથી

ગરમી બહાર નહિ નીકળતાં અને વાયુનું ગમન

પણ શેકાઈ જતાં ભારે વેદના થાય. એટલા

માટે જને પ્લુપ્ત થયું હોય તે માણસને ગરમ

ઉપચાર જ સુખ આપે છે, પણ શીત ઉપચાર

કદી સુખ આપતો નથી.

દુર્દગ્ધ થયું હોય તે વેદ તે આતુરના

શરીર ઉપર શીતળક્રિયા પણ કરવી અને ઉષ્ણ-

ક્રિયા પણ કરવી. (દાહ અત્યંત થતો હોય તે

શીતળક્રિયા કરવી અને દાહ બહુ ન થતો હોય

તો ઉષ્ણક્રિયા કરવી.) ધીનું આવેલેપન તથા સેયન

આદિ ઉપચારો તે શીત જ કરાવવા.

સમ્યગ્દગ્ધ થયું હોય તે વેદે વંશલોચન,

પીપર (લીંડી)પીપર નહિ પણ ટટીઆવાળું

પીપર એ નામનું મોટું ઝાડ થાય છે તેની છાલ

રતાંજલિ, સોનાગેરુ અને ગળોને વાટી ધીથી

સ્તિગ્ધ કરી તેનો સુકાય નહિ એવો લેપ

કરાવવો. (આથી પિત્ત શાંત થાય છે.) ઘોડા

વગેરે આમ્ય પશુઓનાં માંસો, સૂતર આદિ જલ-

પ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં પશુઓનાં માંસો અને

કાચળા આદિ જલચર પ્રાણીઓનાં માંસોને

વાદીને તેઓનો પણ લેપ કરાવવો. (આથી વાયુ શાંત થાય છે.) જે બહુ જ ગરમી રહેતી હોય, તો તેની પિત્તવિદ્રધિ પેઠે પણ ચિકિત્સા કરવી.^૧ (અહીં આ અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા પણ સ્મરણમાં રાખવી.)

અતિદુગ્ધ થયું હોય તો લટકી રહેલાં માંસોને કાઢી નાખી વૈદ્યે શીતળ ક્રિયા કરવી. પછી રાતા ચોખ્ખાનું ચૂર્ણ ભરવાનું અથવા ટીંબરુની છાલના ચૂર્ણને ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરવો;^૨ અથવા ગળોનાં પાંદડાંથી કે કમળ આદિ જળ સંબંધી ઉદ્દણિજ્જેનાં પત્રોથી ત્રણને ઢાંકવો તથા પિત્તવિસર્પની જે ચિકિત્સા છે તે પણ સઘળી કરવી.^૩ (પિત્તથી અને રક્તથી ઉપદ્રવ પામેલો ત્રણ ગળો વગેરેનાં પાંદડાંથી ઢાંકવામાં આવતાં ગરમીનો ત્યાગ કરીને સુખેથી રૂઝાય છે.) ૧૬

મધૂચ્છિદ્રં સમધુકં રોઘ્રં સર્જરસં તથા ।
મલ્લિષ્ઠાં ચન્દનં મૂર્વાં પિપ્પ્લા સર્પિર્વિપાચયેત્ ।
સર્વેષામગ્નિદગ્ધાનામેતદ્રોષણમુત્તમમ્ ॥ ૧૭ ॥

અગ્નિદુગ્ધોમાં રૂઝ લાવવાની ચિકિત્સા

મીણુ, જેઠીમધ, લોદર, રાળ, મજ્જક, રતાંજલિ અને મૂર્વા નામના વેલાને વાટી કલક કરી તેથી ધી પકાવીને તે ધી ચોપડવું. આ ધી સઘળાં અગ્નિદુગ્ધોમાં ભરતી (રૂઝ) લાવવા માટે ઉત્તમ ઉપાય છે. ૧૭

૧ પિત્તવિદ્રધિ થયેલ હોય તો વૈદ્યે આસોંદ, વાળો, જેઠીમધ અને રતાંજલિને દૂધમાં વાટી તે કલકમાં વી મેળવીને તેનો લેપ કરાવવો. (ભા. પ્ર.)

૨ કેટલાક કહે છે, કે ટીંબરુની છાલના અને નળિયાના ચૂર્ણને ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરાવવો. કેટલાક કહે છે કે ટીંબરુની તથા વંડ વગેરે કપાયત્વેલોની છાલને ઘીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરાવવો.

૩ જે પિત્તવિસર્પ થયેલ હોય તો કસેલાં, શિંગોડાં, કમળ, મોથ, શેવાલ, નીલ કમળ અને કાલવને વાટી તેમાં ધી મેળવી વચમાં વચ રાખીને તે ઢંડો લેપ કરવો. (ભા. પ્ર.)

સુ. ૫

સ્નેહદગ્ધે ક્રિયાં રુક્ષાં વિશેષેણાવચારયેત્ ॥ ૧૮ ॥

સ્નેહથી દુગ્ધ થયેલાની ચિકિત્સા

સ્નેહથી દુગ્ધ થયેલ હોય તો વિશેષે કરી રૂક્ષ ક્રિયાની ચોખ્ખા કરવી. ૧૮

અત ઊર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ધૂમોપહતલક્ષણમ્ ॥

શ્વસિતિ ક્ષૌતિ ચાત્યર્થમત્યાધમતિ કાસતે ।

ચક્ષુષોઃ પરિદાહશ્ચ રાગશ્ચૈવોપજાયતે ॥

સધૂમકં નિઃશ્વસિતિ ગ્રેયમન્યન્ન વેત્તિ ચ ।

તથૈવ ચ રસાન્સર્વાન્ શ્રુતિશ્ચાસ્યોપહન્યતે ॥

તૃષ્ણાદાહજ્વરયુતઃ સીદત્યથ ચ મૂર્છતિ ।

ધૂમોપહત इत्येवं શ્રુણુ તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

ધુમાડાથી થતા ઉપધાતનાં લક્ષણો

હવે ધુમાડાથી ઉપધાત પામેલાનું લક્ષણ કહું છું. જે માણસને ધુમાડાથી ઉપધાત થયો હોય તે માણસ હાકે છે, બહુ હેડકી ખાય છે, બહુ આક્રી બળ છે તથા ઉધરસ ખાય છે, અને સઘળા રસોને પણ ખાણી શકતો નથી. જે માણસને આંખોમાં બળતરા તથા રતાશ થાય છે, નિઃશ્વાસમાંથી ધુમાડો નીકળે છે. ઠાઈ ગંધની ખબર પડતી નથી, કાન બહેરા થઈ બળ છે, તરસ, દાહ તથા જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે અને મૂર્છા આવે છે. હવે ધુમાડાથી ઉપધાત પામેલાની ચિકિત્સા સાંભળો. ૧૯

સર્પિરિશ્ચુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા શર્કરામ્બુ વા ।

મધુરામ્લૌ રસૌ વાપિ વમનાય પ્રદાપયેત્ ॥

વમતઃ કોષ્ઠશુદ્ધિઃ સ્યાદ્ધૂમગન્ધશ્ચ નશ્યતિ ।

વિધિનાનેન શામ્યન્તિ સદનક્ષવશુજ્વરાઃ ॥

દાહમૂર્છાતૃડાધ્માનશ્વાસકાસાશ્ચ દારુણાઃ ।

મધુરૈર્લવણામ્લૈશ્ચ કટુકૈઃ કવલગ્રહૈઃ ॥

સમ્યગ્ગૃહ્ણતીન્દ્રિયાર્થાન્મનશ્ચાસ્ય પ્રસીદતિ ।

શિરોવિરેચનં તસ્મૈ દદ્યાદ્યોગેન શાસ્ત્રવિત્ ॥

દૃષ્ટિર્વિશુદ્ધયેતે ચાસ્ય શિરોગ્રીવં ચ દેહિનઃ ।

અવિદાહિ લઘુ સ્નિગ્ધમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ॥૨૦

ધુમાડાથી ઉપધાત પામેસાની ચિકિત્સા

એ માણસને વમન કરાવવા માટે ધી તથા શેરડીનો રસ દેવો, અથવા દ્રાક્ષ અને દૂધ દેવો, અથવા સાકરનું પાણી દેવું. અથવા મધુર રસ અને ખારો રસ દેવા. વમન થવાથી ઠાઠાની શુદ્ધિ થાય છે, અને ધુમાડાનો ગંધ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ ચિકિત્સા કરવાથી ગ્લાનિ, છીકો, જ્વર, દાહ, મૂર્છા, તરસ, આંધ્રો, શ્વાસ અને ઉધરસ દારણુ હોય, તોપણ શાંત થઈ જાય છે. એ માણસને મધુર, ખારો, ખાટા તથા તીખા કાળિયા^૧ લેવડાવવા; આથી તે માણસ ઇંદ્રિયોના ગંધાદિક ચિપ્થોનું સારી રીતે ગ્રહણ કરે છે અને જોનું મન પણ પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્ર અજુનારા વેદ એ માણસને માત્રાથી શિરાવિરચન (માથાને આહી કરવાનો ઉપાય) પણ દેવું. આ ઉપાયથી તે માણસની દષ્ટિ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને માથું તથા કંઠ પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે. એ માણસને આહાર એવો દેવો કે જે બળતરા નહિ કરતાં હલકો અને સિંગ્ધ હોય છે. ૨૦

उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः कार्यो विविधः सदा
शीतवर्षानिलहत उष्णं क्षिप्यं च शस्यते ।
तथाऽतितेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथंचन ॥
इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।
स्नेहाम्बुजपरिपेकैः प्रदेहैश्च तथा मिषक् ॥ २१ ॥

દગ્ધની ચિકિત્સા

ગરમ પવનથી કે તડકા વગેરેથી દગ્ધ થયેલ હોય, તો તે ઉપર સર્વેદા શીત ઉપચારો કરવા. હિમ પડવાથી કે વૃષ્ટિવાળા પવન વગેરેથી ઉપધાત થયો હોય, તો ઉષ્ણ અને સિંગ્ધ ઉપચારો

૧ વાયુ પિત્ત તથા કફને તોડનારા પદાર્થોના કાળિયો કરી તેને કેવળ મોઢામાં નાખી અરધો ચાવીને ઘૂંટી નાખવો. એ કવચગ્રહ (કાળિયો લીધો) કહેવાય છે. (બા. પ્ર.) આ ગ્રંથના ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયના ૩૮મા વિષયથી જુઓ.

કરવા એ ઉત્તમ છે. વીજળીથી બળી ગયેલ હોય તો ઠાંઈ ઉપાય ચાલતો નથી;^૧ પરંતુ તેથી બળ્યા છતાં પણ એ જીવતો હોય, તો વેદે રનેક પદાર્થોના અભ્યંગોથી, પરિપેકાથી^૨ તથા અડા લેપોથી ચિકિત્સા કરવી. ૨૧

અધ્યાય ૧૩મો

अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'જલૌકાવચાર-
ણીય'^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

नृपाढ्यवालस्यविरभीरुर्दुर्मलनारीसुकुमारगामतु-
ग्रहाय परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो
जलौकसः ॥ २ ॥

જળો મૂકવારૂપ ઉપાયની પ્રશંસા

અગડેલું લોહી કાઢવાનો જળો મૂકવારૂપ જે ઉપાય છે, તે શિંગડું મૂકવારૂપ તથા તૂંબડી મૂકવારૂપ સુકુમાર ઉપાયોથી પણ વધારે સુકુમાર છે અને તે રાજઓ માટે, ધનાઢ્ય લોકો માટે, બાળકો માટે, વૃદ્ધ લોકો માટે, બીકણ લોકો માટે, નબળાઓ માટે, સ્ત્રીઓ માટે અને સુકુમાર પ્રવૃત્તિવાળા માણસો માટે દ્યા લાગીને પિશ્તનેાએ શોષી કાઢેલો છે. ૨

तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलै-
कालमुद्विगलवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्वाणि
सर्वेषां ॥

૧ કારણ કે મરી ગયેલો હોય છે, જીવતો હોય તો ઉપચાર કરવો. પ્ર.

૨ ઉપર ધાર કરવી એ પરિપેક કહેવાય છે.

૩ જળો મૂકવાના પ્રકાર વિષેનો.

भवन्ति चात्र ॥

उष्णं समधुरं श्लक्ष्णं गवां शृङ्गं प्रकीर्तितम् ।
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥
शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा ।
तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सा ह्यवसेचने ॥
अलावु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णं च परिकीर्तितम् ।
तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ ३ ॥

જળોના, શિંગડાના તથા તૂંબડીના
વિષયવિભાગ

રુધિર જે વાયુથી ખગડેલું હોય, તે શિંગડું
મૂઝીને કાઢવું, પિત્તથી ખગડેલું હોય તે જળો
મૂઝીને કાઢવું અને કટુથી ખગડેલું હોય તે
તૂંબડી મૂઝીને કાઢવું; અથવા વાયુથી ખગડેલા
લોહી માટે શિંગડું, પિત્તથી ખગડેલા લોહી
માટે જળો અને કટુથી ખગડેલા લોહી માટે
તૂંબડી યોગ્ય સમયે ન મળી આવે, તે વાત,
પિત્ત અને કટુમાંના ગમે તેથી ખગડેલું લોહી
શિંગડું, જળો અને તૂંબડીમાંના ગમે તે
સાધનથી કાઢવું.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહેલું છે: “ગાયનું શિંગડું ઉષ્ણ છે,
કાંઈક સ્નિગ્ધ છે અને હીસું છે; તેથી વાયુથી
ખગડેલું લોહી કાઢવામાં તે વધારે હિતકારી છે.
જળો શીત સ્થળમાં રહેનારી છે, મધુર છે અને
જળમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે; તેથી પિત્તથી
ખગડેલું લોહી કાઢવામાં તે વધારે હિતકારી છે.
તૂંબડી તીખી છે રુક્ષ છે, અને તીક્ષ્ણ છે; તેથી
કટુથી ખગડેલું લોહી કાઢવામાં તે વધારે
હિતકારી છે.” ૩

तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावद्धेन शृङ्गेण शोणित-
मवसेचयेदाचूषणात् । सान्त्तर्दीपयाऽलाव्वा ॥ ४ ॥

શિંગડાથી તથા તૂંબડીથી લોહી
કાઢવાનો પ્રકાર

શિંગડાથી લોહી કાઢવું હોય, તે જ

ભાગમાં લોહી ખગડેલું હોય તે ભાગને પ્રથમ
શસ્ત્રથી ટાચી ઝીણા કપડાથી^૧ ઢાંકેલું શિંગડું^૨
લગાવી તે શિંગડા વડે જ્યાં સુધી લોહી ચુસાય
ત્યાં સુધી કાઢવું. તૂંબડી વડે લોહી કાઢવું હોય
તો જ ભાગમાં લોહી ખગડેલું હોય, તે ભાગને
પ્રથમ શસ્ત્રથી ટાચી, કાળી માટીથી ચોપડેલી
તૂંબડીની અંદર દીવો મૂકી તે તૂંબડી^૩ પેલા
ભાગ ઉપર લગાવીને જ્યાં સુધી લોહી ચુસાય
ત્યાં સુધી કાઢવું. ૪

अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति
जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश ।
तासां सविषाः षट् तावत्स एव निर्विषाः ॥ ५ ॥

જળોનાં સંસ્કૃત નામોની વ્યુત્પત્તિઓ
તથા જતોની સંખ્યા

સંસ્કૃત ભાષામાં જળોનાં જલાયુકા અને
જલૌકસુ એ બે નામ છે. જળ(પાણી)નું
આયુષ્ય છે તેથી જલાયુકા કહેવાય છે અને
જળનું સ્થાનક છે તેથી જલૌકસુ કહેવાય છે.
જળો ખાર જતની થાય છે, તેમાં છ જાત ઝેર-
વાળી છે અને છ જાત ઝેરવગરની છે. ૫

तत्र सविषाः । कृष्णा कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रा-
युधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वजनचूर्णवर्णा
पृथुशिराः कृष्णा । वर्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः
कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्दा । इन्द्रा-
युधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्रा इन्द्रायुधा । ईषदसितपी-

૧ તૂંબડીને ઘાટા સુતરથી, મૂત્રાશયની ડાઘળાથી
તથા કરોળિયાના પડ અને જળા વગેરેથી ઢાંકવી એમ
પણ કહેવામાં આવે છે.

૨ શિંગડું ઘોળા ગાયનું, ચંદ્ર જેવું વાંકું, સાત
આંગળ લાંબું અને જેની અંદર રૂનાં પૂમડાં નાખ્યાં
હોય એવું જોઈએ. એના મૂળમાં અંગૂઠાનાં મૂળ જેવડું
અને અગ્રમાં મગ જેવડું છિદ્ર જોઈએ.

૩ તૂંબડી આઠ આંગળ પરિભ્રાહવાળી, ચાર
આંગળના નાળવાળી અને પાતળા જોઈએ. (ઉપરથી
૧૮ ઈંચના પરિઘવાળી અને ૧૨ ઈંચ ઊંચી અને ૩
ઈંચના વ્યાસવાળી હોવી જોઈએ. પ્ર.)

તિકા વિચિત્રપુષ્પાકૃતિચિત્રા સામુદ્રિકા । ગોવૃષ્ણ-
વદ્ગોમાળે દ્વિધામૃતાકૃતિરણુમુખી ગોચન્દનેતિ ।
તામિદેદે પુરુષે દશે શ્વયયુરતિમાત્ર કણ્ઠર્મૂર્છાં જ્વરો
દાહચ્છર્દિર્મદઃ સદનમિતિ લિહ્વાનિ ભવન્તિ । તત્ર
મહાગદ. પાનાલેપનનસ્યકર્માદિપૂપયોજ્ય ઇન્દ્રાણુધા
દદ્યમસાધ્યમિલેતા. સવિપા. સચિકિત્સિતા વ્યાખ્યાતાઃ ૬

ઝેરી જળોનું નિરૂપણ તથા તેના

ઝેરની ચિકિત્સા

કૃષ્ણા, કપુર, અયર્ગદાં, ઇંદ્રાણુધા,
સામુદ્રિકા અને ગોચદના એ છ જાતની જળો
ઝેરી છે એમાં જે જળો કાજળના ચૂર્ણ જેવી
કાળી અને મોટા માથાવાળી હોય છે તે કૃષ્ણા
કહેવાય છે જે જળો સર્પ જેવી અથવા વર્ષા
નામના મત્સ્ય જેવી લાગી અને કાંઈક ચિરાયેલા
તથા કાંઈક ઊંચા પેટવાળી હોય તે કપુર
કહેવાય છે જે જળો વળીએને લીધે જ્વાડાંવાળી
જેવી જણાતી, મોટાં પડખાંવાળી અને કાળાં
મોઢાંવાળી હોય તે અલગદાં કહેવાય છે. જે
જળો ચોમાસામાં ઢેખાતા ઇંદ્રધનુષની પેઠે વિચિત્ર
રંગવાળી જાંચીજાંચી લીટીઓથી યુક્ત હોય તે
ઇંદ્રાણુધા કહેવાય છે જે જળો કાંઈક કાળી,
કાંઈક પીળી અને વિચિત્ર પુષ્પની પેઠે ભુદી-
ભુદી સ્થિતિવાળા સફેદ ચિહ્નોથી યુક્ત હોય
તે સામુદ્રિકા કહેવાય છે. જે જળો પોતાના
શરીરના નીચેના ભાગમાં બળદના વૃષણની પેઠે
જે ભાગવાળી હોય અને ઝીણા મોઢાવાળી હોય
તે ગોચદના કહેવાય છે. આ જાતોમાંની કાંઈ
પણ જળો માણસને કરડે તો સોજો, અલ્પ ત
ખરજ, મૂર્છા, જ્વર, બળતગ, વમન, સોપારી
ખાવાથી ચડતા મીણા જેવા મીણા અને ગ્દાનિ
એટલાં ચિહ્નો યાપ છે આ પ્રમાણે યથેવ હોય
તો પીવામાં, લેપમાં અને નસ્યકર્મ વગેરેમાં
મહાગદના ઉપયોગરૂપ ચિકિત્સા કરવી આ

જાતોમાં ઇંદ્રાણુધા નામની ચોથી જાતની જળો
કરડી હોય તો તેનું ઝેર તો અસાધ્ય જ છે
આ પ્રમાણે છ જાતની ઝેરી જળોનું અને
તેમાં પાંચ જાતની જળોના ઝેરની ચિકિત્સાનું
નિરૂપણ કથું. ૬

અથ નિર્વિપા. । કપિલા પિહ્લા શકુમુખી
મૂષિકા પુણ્ડરીકમુખી સાવરિકા ચેતિ । તત્ર મન
શિલારક્ષિતામ્યામિવ પાર્શ્વાભ્યાં પૃષ્ઠે સ્તિગ્ધમુદ્રવર્ણ
કપિલા । કિચિદ્રક્તા વૃત્તકાયા પિંગાડડગુણા ચ
પિંગલા । યદ્દર્શા શીઘ્રપાવિની દીવતીક્ષ્ણમુખી શકુ
મુખી । મૂષિકાકૃતિવર્ણાડનિષ્ઠગન્ધા ચ મૂષિકા ।
મુદ્રવર્ણાપુણ્ડરીકતુલ્યવક્ત્રા પુણ્ડરીકમુખી । સ્તિગ્ધા
પદ્મવર્ણાપિંગાદશાક્ષુલપ્રમાણા સાવરિકા સાચ પશ્યે
હ્યેતા અવિપા વ્યાખ્યાતા. ॥૭॥

ઝેરવગરની જળોની જાતો તથા સ્વરૂપો

કપિલા, પિંગલા, શકુમુખી, મૂષિકા,
પુડરીકમુખી અને સાવરિકા એ છ જાતો ઝેર
વગરની છે. જે જળો મન શિલધી રંગમાં
પડખાંવાળી અને પીઠમાં લીલા મગના જેવા
રંગવાળી હોય તે કપિલા કહેવાય છે જે જળો
કાંઈક રાતી, ગોળ શરીરવાળી પિંગળી અને
ઝડપથી ચાલનારી હોય તે પિંગલા કહેવાય છે.
જે જળો જમણી બાજુની ગાંઠ જેવા વર્ણવાળી,
ઝડપથી લોહી પીનારી અને લાખા તથા તીક્ષ્ણ
મોઢાવાળી હોય તે શકુમુખી કહેવાય છે
જે જળો ઉંદરના જેવા આકારવાળી, ઉંદરના
જેવા વર્ણવાળી અને ખરાબ ગંધવાળી હોય તે
મૂષિકા કહેવાય છે જે જળો મગના જેવા
વર્ણવાળી અને કમળની પેઠે વિસ્તીર્ણ મોઢાવાળી
હોય તે પુડરીકમુખી કહેવાય છે જે જળો

૭ ઇંદ્રાણુધાના દગનું ચિહ્ન અમાપ સપના જેવા
વિલ્લા વેગથી જાગી લેવું મોઢા વગેરે મુદ્રામાં
ચિહ્નો સપનું જેવામાં આસ્વાથી આ મહાગદની પણ
જાન નહિ થાયતી ઇંદ્રાણુધાના દશની અયર પડે ઝ
એમ કેપા ૨૬ ૭

સ્તિગ્ધ, સફેદ કમળના પત્ર જેવા મુખવાળી અને
અઢાર આંગળ લાંબી હોય તે સાવરિકા કહેવાય
છે. આ સાવરિકા (લેંસાજળો) હાથી તથા
ઘોડા વગેરે પશુઓનું લોહી કાઢવામાં કામ
આવે છે. આ ઝેરવગરની જળોની અતિઓનું
નિરૂપણ કર્યું. ૭

તાસાં યવનપાણ્ડ્યસહ્યપૌતનાદીનિ ક્ષેત્રાણિ ।
તેષુ મહાશરીરા વલ્વત્યઃ શીઘ્રપાયિન્યો મહાશના
નિર્વિષાશ્ચ વિશેષેણ મવાન્તિ ॥ ૮ ॥

ઝેરવગરની જળોની ઉત્પત્તિના મુખ્ય દેશો

તુરથી, હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ દેશોમાંના
પાંચ દેશ, સહ્યાદ્રિ અને મથુરા પ્રાંત ઇત્યાદિ
દેશોમાં ઝેરવગરની જળોની અતિઓ વિશેષ કરી
ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ મોટાં શરીરવાળી,
ખળવાળી, ઝડપથી લોહી પીનારી તથા ધણું
ખાનારી હોય છે. ૮

તત્ર સવિષમત્સ્યકીટદર્દુરમૂત્રપુરીષકોયજાતાઃ
કલુષેષ્વમ્મસ્સુ ચ સવિષાઃ । પક્ષોત્પલનલિનકુમુદ-
સૌગન્ધિકકુત્વલયપુણ્ડરીકશૈવલકોથજાતા વિમલેષ્વ-
મ્મસ્સુ ચ નિર્વિષાઃ ॥ ૯ ॥

ઝેરી અને ઝેરવગરની જળોનાં ક્ષેત્રો

ઝેરી માછલાં, ઝીડા અને દેડકાંના મૂત્રના
તથા વિષાના સડામાં ઉત્પન્ન થયેલી અને
મેલાં પાણીમાં રહેનારી જળો ઝેરી હોય છે. ઘોળાં
કમળો, નીલ કમળો, રાતાં કમળો, પોયણાં,
સૌગંધક નામનાં રાત્રિવિકાસી કમળો, રક્ત
કમળો, અતિ સફેદ કમળો તથા શેવાળના
સડામાં ઉત્પન્ન થયેલી અને નિર્મળ પાણીમાં
રહેનારી જળો ઝેરવગરની હોય છે. ૯

મવતિ ચાત્ર ॥

ક્ષેત્રેષુ વિચરન્ત્યેતાઃ સલિલેષુ સુગન્ધિષુ ।

ન ચ સક્ષીર્ણચારિણ્યો ન ચ પક્ષેશયાઃ સુખાઃ ॥

તાસાં પ્રગ્રહણમાર્દ્રચર્માન્યૈર્વા પ્રયોગૈર્ગૃહ્ણી-
યાત્ । અથૈનાં નેવ મહતિ ઘટે સરસ્તઢાગોદકપંક

માવાપ્ય નિદધ્યાત્ । મધ્યાર્થે ચાસામુપહરેચ્છૈવલં
વહ્નૃસૌદકાંશ્ચ કન્દાંશ્ચૂર્ણીકૃત્ય શય્યાર્થં તૃણમૌદકા-
નિચ પત્રાણિ । દ્વચહાત્પ્રહાચાન્યજ્જલં મધ્યં ચ દદ્યાત્
સસરાત્રાત્સસરાત્રાઞ્ચ ઘટમન્યં સંક્રામયેત્ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

સ્થૂલમધ્યાઃ પરિક્ષિપ્તાઃ પૃથ્વ્યો મન્દવિચેષ્ટિતાઃ ।

અગ્રાહિણ્યોઽત્પપાયિન્યઃ સવિષાશ્ચ ન પૂજિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

ઝેરવગરની જળોનું સામાન્ય લક્ષણ અને
તેને પકડવાની તથા રાખવાની રીત

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'એ ઝેરવગરની જળો સારાં
ક્ષેત્રોમાં મુગંધી પાણીમાં વિચરે છે, વિષા આદિ
વિરુદ્ધ આહાર કરતી નથી, કાઢવામાં રહેતી નથી
અને સુખાકારી હોય છે.'

જળોને આળાં આમડાંથી અથવા બીજા
પ્રયોગોથી પકડવી. પછી નવા તથા મોટા ઘડામાં
સરાવરના તથા તળાવનાં જળ અને કાઢવા નાખી
તેમાં તેઓને નાખવી, તેને આહાર માટે
શેવાળ, સુકાયેલું માંસ તથા જળમાં ઉત્પન્ન
થયેલા કંદોનું ચૂર્ણ આપવું અને સૂવા માટે
ખડ તથા જળમાં ઉત્પન્ન થતા શેપાઓનાં પાંદડાં
આપવાં. બચ્ચે દિવસે અથવા ત્રણત્રણ દિવસે
બીજું પાણી તથા બીજું ભક્ષ્ય આપવું અને
સાતસાત રાત વીત્યા પછી તેઓને બીજા
ઘડામાં નાખવી.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જે જળો બડાં મધ્યેવાળી,
કેશ પામેલી, પહોળી, સુસ્ત ચેષ્ટાવાળી બરાબર
પકડ નહિ કરનારી, થોડું લોહી પીનારી કે
ઝેરી હોય તેને વળગાડવાના કામમાં અયોગ્ય
સમજવી.' ૧૦

અથ જલૈકોઽવસેકસાધ્યવ્યાધિતમુપવેશ્ય
સંવેશ્ય વા વિરુદ્ધયેન્નાસ્ય તમવકાશં મૃદ્ધોમયચૂર્ણૈર્ય-
દ્યરુજઃ સ્યાત્ । ગૃહીતાશ્ચ તાઃ સર્વપરજનીકલ્કોદક-

પ્રદિગ્ધગાત્રીઃ સલિલસરકમયે મુહૂર્તસ્થિતા વિપતક્લમા
જ્ઞાત્વા તામીરોગં ગ્રાહયેત્ । સૂક્ષ્મચુક્કાર્દ્રપિચુપ્રોતાવ-
ચ્છન્નાં કૃત્વા મુલમપાવૃણ્યાદગૃહ્ણન્તૈ ક્ષીરચિન્દું
શોણિતચિન્દું વા દદ્યાચ્છન્નપદાનિ વા કુર્વીત યથેવ
મપિ ન ગૃહ્ણીયાત્તદાન્યાં ગ્રાહયેત્ । યદા ચ નિવિશતેઽ
શ્વપુરવદાનને કૃત્વોચ્છન્નય ચ સ્કન્ધં તદા જાનીયાદૃ-
હ્ણાતીતિ ગૃહ્ણન્તીં ચાર્દ્રવચ્છાવચ્છન્નાં ધારયેત્સેચયેચ ।
દંશે તોદકપ્રદાદુર્ભાવૈર્જાનીયાચ્છુદ્ધમિયમાદત્ત ઇતિ ।
શુદ્ધમાદદનામપનયેત્ । અથ શોણિતમધેન ન મુઞ્ચે
ન્મુલમસ્યાઃ સૈન્ધવચૂર્ણેનાવકિરેત્ ॥ ૧૧ ॥

જળો વળગાડવાની પદ્ધતિ

જનો રાગ જળો વળગાડવાથી મટે એવો
હોય તે રાગીને ખેસાડી અથવા સુવાડી, જે
જગ્યામાં રાગ હોય તે જગ્યા બે મણુવગરની
હોય, તો તે ઉપર માટીનું તથા છાણનું ચૂર્ણ
લગાવીને ધસવું કે જ્યોત્સનાં જળો વળગે. (જે
મણુ હોય તો તેમ કરવાની જરૂર નથી; કેમ કે
મણુના ગંધથી અને ક્ષેત્રથી જ વળગી રહેશે. મણુ
ઉપર ચૂર્ણ ધસવાથી પીડા પણ બહુ થાય.)
પછી ઘડામાંથી જળોને પકડી બહાર કાઢી તેનાં
ગાત્રોને સર્પાપના તથા હળદરના કઠકના પાણીથી
ખરડી, પાણીનાં ડુંડાં વગેરે બીજા પાત્રમાં થોડી
વાર રાખી, તે શાંત થયેલી બાણુવામાં આવે
ત્યારે તેની પાસે રાગની જગ્યા પકડાવવી.
ઝીણું તથા ઘોણું ૩ તથા વસ્ર બીંજવી તેથી
જળોને ઢાંકી દેવી^૧ અને તેનું મોઢું ઉધાડું રાખવું.
જળો બે રાગના સ્થાનકને પકડે નહિ તો રાગના
સ્થાનક પર દૂધનું અથવા લોહીનું ટીપું નાખવું,
અથવા શસ્ત્રથી ટોચા કરવા કે જ્યોત્સનાં તે સ્થાન-
કને પકડે. આમ કર્યા છતાં પણ ન પકડે તો તે
જળોને છોડી દઈ બીજા જળોની પાસે પકડાવવું.
જ્યારે જળો પોતાના મોઢાને ઘોડાની ખરી જવું

કરી, કાંધેથી કરીને ચોટે, ત્યારે બાણુવું કે હરે
લોહી પીએ છે. લોહી પીવા લાગેલી જળોને
લીના કપડાથી ઢાંકી રાખવી અને તેના પર
પાણી રેડ્યા કરવું. જળોના દંશમાં જ્યારે વધ્યા
અને ચળ થવા લાગે, ત્યારે તેને શુદ્ધ લોહી પીતી
બાણીને ત્યાંથી ખસેડી લેવી^૨ કદાચ તે જળો
લોહીની અત્યંત લાલચથી રાગના સ્થાનને ન
છોડે, તો તે જળોના મોઢા ઉપર સંધવનું ચૂર્ણ
બખરાવવું કે જ્યોત્સનાં તે પોતાની મેળે છોડી દે. ૧૧

અથ પતિતાં તણ્દુલકણનપ્રદિગ્ધગાત્રી તૈલ-
વળાગ્યકમુલ્લી વામહસ્તાદુષ્ટાક્ષુલીમ્યાં ગૃહીતપુષ્પાં
દક્ષિણહસ્તાંગુષ્ઠાંગુલીમ્યાં શનૈઃશનૈરતુલોમમનુમાર્ચયે-
દામુલ્લાદ્રામયેતાવધાવત્સમ્યગ્વાન્તલિહ્વાનીતિ । સમ્ય-
ગ્વાન્તા સલિલસરકેન્ન્યસ્તા મોક્ષુકામા સતી ચેત્ ।
યા સીદતિ ન ચેષ્ટે સા દુર્વાન્તા તાં પુનઃ સમ્યગ્વા-
મયેત્ । દુર્વાન્તાયા વ્યાધિરસાધ્ય ઇન્દ્રમદો નામ મર્ષતિ ।
અથ સુવાન્તાં પૂર્વવસન્નિદધ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

લોહી પીધા પછી જળોને નીચોવવાની રીત

જળો લોહી પીને પડી બધ, ત્યારે તેનાં
ગાત્રો પર ચોખાના ચૂર્ણનો બેડો લેપ કરી અને
મોઢા પર તેલમાં વારેલું લણુ ખરડી, ડાખા
હાથના અંગૂડાથી તથા આંગળીથી તેનું પૂંછડું
પકડી, જમણા હાથના અંગૂડાથી તથા
આંગળીથી ધીરેધીરે અનુક્રમ રીતે છેક તેના

૧ ધાતુના કાપને લીરે ઉગાળુ થયે ॥ વાણુથી વ્યથ
થાય છે. શુદ્ધ રશિરને કાપ થતા કંકના કાચપ ખરડ
ન થવી નોઈએ એમ ધારીને કેટલાક તો મગમાં
કડું સમ્પન્ન ઉચ્ચારણુ કરતા નથી, કેટલાક કે
છે કે 'રશિરધાતુ કે જે આમિય પદાર્થ છે તેનો કા
થના સૌમ્ય કદધાતુ બળોના મોઢાના કનેથી જદિ પામે
છે, તેથી ખરજ થવાનો સમ્ભવ છે.'

૨ જેમ હમ દૂધથી મિશ્રિત કરતા પાણીમાંથી
દૂધને જ પીએ છે. તેમ જળો પ્રથમ મિશ્રિત રશિરમાંથી
દૂધ રશિરને જ પીએ છે. દૂધ રશિર મમામ થઈ રહે
ત્યાર પછી શુદ્ધ રશિર પીવા લાગે છે.

૧ જળો મુખ પામે તો તુરત લોહી પીએ છે માટે
લીના વખતી તથા રૂપી ઢાંકવાના ઉપચાર કરવો.

મોઢા સુધી દખાણુ કરતું જતું અને દખાવી-
દખાવીને લોહી ઝાઢાવી નાખતું, તે ત્યાં સુધી કે
જ્યાં સુધી સારી પેઠે ઝાઢી નાખ્યાનાં ચિહ્નો
દખાય, એ જળો પાણીના વાસણમાં નાખવામાં
આવતાં ખાવાની ઇચ્છાથી ફરવા લાગે તો
જાણવું કે તેણે સંપૂર્ણ રીતે લોહી ઝાઢી નાખ્યું
છે. એ જળો પાણીના વાસણમાં સુરત થઈ રહે
અને ફરવા લાગે નહિ, તો તેને 'જરાજર લોહી
ઝાઢવાયું' નથી' એમ જાણીને ફરીવાર સારી
પેઠે ઝાઢવાયું. એ જળોને સારી પેઠે લોહી
ઝાઢવામાં ન આવે તો તેને ઈંદ્રમદે નામનો
રોગ થાય છે. લોહીનું સારી પેઠે વમન કરાવીને
પાછી તેને પ્રથમની પેઠે ઘડામાં નાખવી. ૧૨

શોણિતસ્ય ચ યોગાયોગાનવેક્ષ્ય જલૈકોઽવના-
ન્મધુનાડવવદ્યેચ્છીતાભિરદ્વિશ્ચ પરિપેચયેદ્વદ્ધીત વા
વ્રણં કપાયમધુરસ્તિગ્ધશીતૈશ્વ પ્રદેહૈઃ પ્રદિશ્વાદિતિ ૧૩

લોહી કાઢ્યા પછી જળોના ત્રણો

પર કરવાની ક્રિયા

લોહી નીકળવાના હીનયોગ, મિથ્યાયોગ
તથા અતિયોગ જેઈ તપાસી એ હીનયોગ થયો
જાણાય, તો ત્રણોની ઉપર મધ ચોળવું.^૧ અતિ-
યોગ થયો હોય તો ત્રણો ઉપર દંડા જળનું
સેવન કરવું અથવા પાટો બાંધવો^૨ અને મિથ્યા-

૧ દેરકાક કહે છે કે આ રોગોનું લક્ષણ આ
ગ્રંથમાં આપ્યું નથી, માટે આ પાઠમાં ઈંદ્રમદ શબ્દ
જોડવો જ નહિ.

ઈંદ્રમદ એટલે તાવ. જળોને તાવ આવે તેનું નામ
ઈંદ્રમદ કહેવાય છે. પૃથ્વીને પણ તાવ લાગ્યું પડે, ત્યારે
તે મુકાઈ જાય, એમ દેરક પ્રાણીને તાવ આવે તેનાં
નામ જુદાં પાયાં છે. પ્ર.

૨ અવશેષ રહેલા દુષ્ટ રુધિરનો સ્વાદ કરાવવા સાર
ચોળવાનું કહ્યું છે.

૩ જાડુ લોહી નીકળવાથી દાહ થાય છે. તેની શાંતિ
માટે દંડા ઉપચાર કરવો જોઈએ. ફક્ત જોડાનાં વધુ
લોહી નીકળે ત્યારે દંડુ પાણી છાંટવાનો ઉપચાર
કરાય છે. પ્ર.

૪ સવવા લાગેલા લોહીને અટકાવવા માટે દંડા

યોગ થયો હોય તો ત્રણો ઉપર તૂરા, મધુર,
સ્તિગ્ધ તથા શીતળ કહેલાના ઝડા લેવો કરવા.^૪

भवति चात्र ॥

ક્ષેત્રાણિ ગ્રહણં જાતીઃ પોષણં સાવચારણમ્ ।

જલૈકસાં ચ યો વેત્તિ તત્સાધ્યાન્સ જયેદ્દદાન્ ॥

વેદ જળોનાં ક્ષેત્રો વગેરે જાણવાની જરૂર

આ રચના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જે વેદ જળોનાં ક્ષેત્રોને,
અતિજોને, પોષણની રીતિને, વ્યાધિ ઉપર
વળગાડવાની રીતિને અને તે પછી કરવાનાં
કર્મોની પદ્ધતિને જાણતો હોય તે વેદ જળો
વળગાડવાથી મટે એવા રોગોને જીતે છે. ૧૪

અધ્યાય ૧૪મો

અથાતઃ શોણિતવર્ણનીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શોણિતવર્ણની-
ય'^૧ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે પ્રમાણે

જળના સેવનનું અને પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે.

૫ કપાયનો લેપ દુષ્ટ રુધિરને સ્વચ્છ કરવા માટે
અને મધુરનો લેપ સ્ત્રી જના શુદ્ધ રુધિરને અટકાવવા
માટે કહ્યો છે. દેરકાક તો એમ કહે છે: 'મૂર્છાદિ
ઉપદ્રવોને ટાળવા માટે શીત જળનું સેવન કહ્યું છે અને
ત્રણને સાંધવા માટે મધથી ચોળવાનું તથા કપાય આદિ
લેપ કરવાનું કહ્યું છે.' લોહી નીકળવાનો સમ્યગ્યોગ
થયો હોય તો જળોએ દેરકા ત્રણોને શો વાર ઘોષેલા
ઘીનો અભ્યંગ કરવો અથવા તેવા ઘીથી ભિન્નવેલું^૩
તેજોના ઉપર મૂકવું. જળો મૂક્યા વગેરેથી લોહી સવાવવું
તે પણ માણસના, દોષના તથા વ્યાધિના જળના પ્રમાણને
જોઈને સવાવવું, જેમ કે રોગનું સ્થાનક અલ્પ હોય તો
અલ્પ સવાવવું. અને મોટું હોય તો ઘણું સવાવવું ઇત્યાદિ.
લોહી સવાવવાની માત્રા નીચે પ્રમાણે સમજવી: ચાર
તોલાભારનું એક પદ્મ થાય છે એવા સાડાતેર પદ્મ
સવાવવું એટલે ચોપન તોલાભાર સવાવવું એ ઉત્તમ
માત્રા છે. પચીશ તોલાભાર સવાવવું એ મધ્યમ માત્રા
છે અને સાડાચાર તોલાભાર સવાવવું એ અધમ માત્રા
છે. જે માત્રા સવાવવી હોય તે પણ એ દિવસે સવાવવી.
૬ રુધિરના વર્ણનનો અધિષ્ઠાર લઈને કહેલો.

કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન તરિએ સુશ્રુત પાસે કહેલુ છે. ૧

તત્ર પાંચમૌતિકસ્ય ચતુર્વિધસ્ય પદ્મસ્ય દ્વિવિ-
ધવીર્યસ્યાદિવિધવીર્યસ્ય વાઙ્મેકગુણસ્યોપયુક્તસ્યાહાર-
સ્ય સમ્યક્વરિણતસ્ય યસ્તેજોમૂતઃ સારઃ પરમસૂક્ષ્મઃ
સ રસ ઇત્યુચ્યતે । તસ્ય ચ હૃદયં સ્થાનં સ હૃદયા-
ચતુર્વિંશતિ ધમનીરનુપ્રવિરયોર્ધ્વગા દશ દશ ચાધો
ગામિન્યશ્વતસસ્તિર્યંગાઃ કૃત્સ્તં શરીરમહાહસ્તર્પયતિ
વર્દ્ધયતિ ધારયતિ યાપયતિ ચાદ્યદ્દેતુકેન કર્મણા ॥૨

રસનું સ્વરૂપ, સ્થાન તથા કામો^૧

આહાર કે જે પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતોના
વિકારરૂપ છે, પીવાનો, જમવાનો, ચાટવાનો અને
ખાવાનો એ રીતે આ પ્રકારનો છે મધુર વગેરે
છ સ્વેદવાળો છે, શીત તથા ઉષ્ણ એમ બે
પ્રકારના વીર્યવાળો છે, અથવા શીત, ઉષ્ણ, સિન્ધુ,
રક્ષ, વિશદ, નિષ્ક્રિય, મૃદુ તથા તીક્ષ્ણ એ બેદોષથી
આઠ પ્રકારનાં વીર્યવાળો છે અને ગુણવાળો છે.
(શીત આદિ તથા દ્રવ આદિ ગુણોના ભેદથી
વીસ ગુણવાળો છે) તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ
થવા પછી તે સારી રીતે પાકતાં તેના જે અગ્નિના
મ યોગથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા ધીની પેડે ઉત્પન્ન
થયેલા અથવા ધીના જેવા આહારવાળો, વિશ
આદિ મળેલાથી રહિત અને સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ સોતોમાં
પણુ ગતિ કરી શકે એવા પરમસૂક્ષ્મ સાર યાપ
છે તે રસ કહેવાય છે હૃદયની આસપાસનો જે
પ્રદેશ છે તે રસનુ સ્થાનક છે^૨ એ રસ હૃદયમાંથી
ધમની નામની ચાનીસ નાડીઓ કે જમાંની
દમ શરીરના બીજા ભાગમાં ગયેલી છે, દસ નીચા
ભાગમાં ગયેલી છે અને ચાર આડી ગયેલી છે

તેમાં પ્રવેશ કરી દિવસેદિવસે જીવના અદૃશ્ય
થયેલી દિવાને લીધે સધળાં શરીરને વૃદ્ધ કરે છે,
ખાળકના શરીરને વધારે છે, મૃત્યુમ વયવાળાના
શરીરને ધારી રાખે છે અને વૃદ્ધના શરીરને^૩
ચલાવે એમ છે. ૨

તસ્ય શરીરમનુષાવતોઽનુમાનાદતિરુપલક્ષયિત
વ્યા ક્ષયવૃદ્ધિર્વૈજ્ઞૈઃ ॥૩॥

રસની વિકૃત તથા અવિકૃત ગતિને
અનુમાનથી જાણવા વિષે

એ રસ કે જે શરીરમાં ગતિ કર્યા કરે છે
તેની વિકૃત ગતિ, હૃદયની પીડા તથા ૬૫ વગેરે
સધનાં ચિહ્નોથી અને હૃદયમાં બોળ વગેરે વૃદ્ધિનાં
ચિહ્નોથી જાણી લેવી (હૃદયમાં પીડા તથા ૬૫
વગેરે યતાં હોય તો જાણુ કે રસની સ્વરૂપ
વિકૃત ગતિ થઈ ગઈ છે અને હૃદયમાં બોળ વગેરે
યતાં હોય તો જાણુ કે રસની વૃદ્ધિરૂપ વિકૃત
ગતિ થઈ છે.) રસ સધળા શરીરને બરાબર વૃદ્ધિ
આપતો હોય તો તેથી અને બીજા પણ તેજા
પ્રકારનાં ચિહ્નોથી રસની અવિકૃત ગતિ (વિકાર
વગરની ગતિ-સમ્યગ્ગતિ-જેવી જોઈએ તેવી
ગતિ) જાણી લેવી ૩

તસ્મિન્ સર્વશરીરાવયવદોષવાતુમલાશ્વાતુ
સારિણિ રસે જિજ્ઞાસા કિમયં સૌમ્યસ્તૈજસ ઇતિ ।
વજ્રોચ્યતે સ ચલુ દ્રવાનુસારીસ્નેહનજીવનતર્પણવાત-
નાદિભિર્વિજ્ઞૈઃ સૌમ્ય ઇત્યવગમ્યતે ॥૪॥

રસ સૌમ્ય પદાર્થ છે કે તૈજસ પદાર્થ છે?
(અંદાત્મક છે કે અગ્ન્યાત્મક છે?)

સધળા શરીરના અવયવોને, દોષોને, વાત-
ઓને, મળોને તથા આશયોને અનુસરનારા એ
રસ વિષે એવી જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા)

૧ હૃદયમાં નાણુથી જોએ ૩૧ સુકાષ છે, તેથી
રસનો પ્રવાહ પૂરેપૂરો પહોંચતો નથી, જારે ખાળકમાં
રસનો પ્રવાહ પૂરેપૂરો પહોંચે છે, તેથી પાણુ અને
રક્તિ જાણ કરી રમથી યાપ છે પ્ર.

૧ રહિરના ઉત્પત્તિ રમને આધિન છે, માટે પ્રથમ
રસ વિષે કહે છે

૨ હૃદયની આણુમાંથી જે કોષળી છે (પેરિકાર્ડિયમ)
તે રમનુ સ્થાન છે, જારે જોઈએ હૃદયમાં જ છે પ્ર

૩ હૃદય પોને તો આજનુ સ્થાન છે, તેથી રમનુ
સ્થાન હોવુ મનવે નહિ

થાય છે કે તે રસ નામનો પદાર્થ કંઈની પેઠે સૌમ્ય છે કે પિત્તની પેઠે તૈજસ છે? આવેા સંશય થતાં એવા નિશ્ચય ઉપર અવાય છે કે 'તે રસ દ્રવરૂપે શરીરમાં ગતિ કરનાર છે, સ્નિગ્ધ કરનાર છે, જિવાડનાર છે, 'તૃપ્ત કરનાર છે, ધરી રાખનાર છે અને તેના જ બીજા પણ ક્રેટલાક નિશેષોવાળો છે તેથી સૌમ્ય જ છે.' (અંદ્રાત્મક-જલાત્મક જ છે.) ૪

સ સ્વત્વાપ્યો રસો યકૃત્પ્લીહાનો પ્રાપ્ય રાગ-મુપૈતિ ॥

ભવતશ્ચાત્ર ॥

રક્ષિતાસ્તેજસા ત્વાપઃ શરીરસ્થેન દેહિનામ્ ।

અવ્યાપન્નાઃ પ્રસન્નેન રક્તમિત્યભિધીયતે ॥

રસાદેવ સ્થિયા રક્તં રજઃસંજ્ઞં પ્રવર્તતે ।

તદ્વર્ષાદ્વાદશાદૃર્ધ્વં યાતિ પંચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥ ૫ ॥

રસમાંથી લોહી બનવા વિષે

એ રીતે રસ જળમય પદાર્થ છતાં પણ જમણા પડખાની યકૃત 'નામની ગાંઠને અને ડાખા પડખાની પ્લીહ (ખરલ) નામની ગાંઠને પ્રાપ્ત થઈ ને રતાશ પામે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'રસ એ કોઈ જાતના બગાડને ન પામ્યો હોય તો પ્રાણીઓનાં શરીરમાં રહેલા રંજક નામના સ્વચ્છ પિત્તથી રંગાઈ જઈ ને 'રુધિર' એ નામને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીનું જ રજ નામનું રુધિર હોય છે તે પણ રસથી જ બને છે અને તે રુધિર ખારમાં વર્ષ પછી પ્રવર્તે

૧ આવેા મહિમા રસનો છે, પણ જ્યારે રસ નેષ્ટએ તે કરતાં વધી જાય ત્યારે લંઘન કરવું. આક્રી અન્ન એ પ્રાણ છે તેની પૂરેપૂરી સમજ શાસ્ત્રમાં છે. પ્ર.

૨ યકૃત = લીવર ગ્રહણીમાંથી રસ (લીમ્ફોસીડ્સ) રસસ્રોતવહી દ્વારા સીસ્ટીનીકાયલી ક્ષકાશયમાંથી ખરલમાં જાય છે અને પોર્ટલ વેઇન દ્વારા લીવરમાં જાય છે. આ રીતે લીવર અને ખરલ બંને અગત્યના અવયવો છે. ખરલને કાઢી નાખવાનો વિચાર અમલમાં મુકાય છે, તે ખતરનાક છે. પ્ર.

છે તથા પચાસમા વર્ષ પછી ક્ષય પામે છે.' ૫

આર્તવં શોણિતં ત્વાગ્નેયમગ્રીષોમીયત્વાદ્રમસ્ય ॥ ૬

સ્ત્રીનું રજ અગ્ન્યાત્મક (તૈજસ)

પદાર્થ હોવા વિષે

સ્ત્રીનું ઋતુ સંબંધી રુધિર (રજ) એ કે જલાત્મક રસમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ તે અગ્નિ સંબંધી પદાર્થ જ છે; કારણ કે ગર્ભ અગ્નિષોમીય કહેવાય છે, તો એ કથન જો રજ અગ્નિ સંબંધી પદાર્થ હોય તો જ ઘટે છે. સ્ત્રીનું રજ અગ્નિ સંબંધી છે અને પુરુષનું વીર્ય અંદ્ર સંબંધી અથવા જલાત્મક છે, તેઓથી ઉત્પત્તિ થવાને લીધે ગર્ભ અગ્નિષોમીય ગણાય છે. ૧ ૬

પાંચભૌતિકં ચાપેરે જીવરક્તમાહુરાચાર્યાઃ ॥

વિસ્તતા દ્રવતા રાગઃ સ્પન્દનં લઘુતા તથા ।

મૂમ્યાદીનાં ગુણા હ્યેતે દશ્યન્તે ચાત્ર શોણિતે ॥ ૭ ॥

સામાન્ય રુધિરના સ્વભાવમાં મતાંતર

સામાન્ય રુધિર કે જ પ્રાણીઓના જીવન-રૂપ છે તે વિષે બીજા આચાર્યો કહે છે, કે એ રુધિર કેવળ આગ્નેય નથી પણ પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોના વિકારરૂપ છે.

૧ અહીં ટીકાકાર ડક્લન એમ જણાવે છે કે રજ અને સામાન્ય રુધિર એ બંને આગ્નેય પદાર્થ છે, પણ બીજાઓ એમ માને છે કે રજ આગ્નેય છે અને સામાન્ય રુધિર તો અનુષ્ણાશીત છે; પરંતુ નીચે મતાંતર લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ધન્વંતરિ પણ રજ અને રુધિર એ બંનેને આગ્નેય પદાર્થ જ માને છે; માટે ડક્લનનું કહેવું ખરાખર છે.

૨ લોહી જીવતા શરીરમાં નેવામાં આવે છે, પણ રોગાદિકથી મરણ પામેલા શરીરમાં નેવામાં આવતું નથી માટે તે જીવનરૂપ એટલે જીવનતુલ્ય ગણાય છે. જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્ દેહે તત્ર વિશેષતઃ ।

વીર્યં રક્તે મલે યસ્મિન્ ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ (ભા. પ્ર.) આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જીવ શુદ્ધ રુધિરમાં વસે છે પણ દોષયુક્ત રુધિરમાં વસતો નથી. દોષયુક્ત રુધિરમાં પણ જીવ વસતો હોય, તો દોષયુક્ત રુધિરને જળો તથા તૂંપડી વગેરે દ્વારા કાઢી નાખવાનું કહ્યું છે તે અચુક્ત ગણાય.

નિષ્પન્ન થાય છે; તોપણ અહીં મહિને દિવસે ઉત્પન્ન થવાનું કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે તે રજ વધીવધીને એક મહિને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.)

આ વિષયના સ્લોકમાં કહ્યું છે કે રસ વીર્યરૂપ થતાં સુધીમાં કુલ એકંદર કળાઓ અઢાર હજાર અને નેવું એટલે એક માસ થાય છે એ વાત આ શાસ્ત્રમાં તથા બીજાં શાસ્ત્રમાં પણ સરખી જ છે.

એ રસ પોતાની સૂક્ષ્મ ઝડપથી સધળા શરીરમાં શબ્દના પ્રવાહની પેઠે આડો દોડે છે, જ્વાળાના પ્રવાહની પેઠે ઊંચે દોડે છે અને જળના પ્રવાહની પેઠે નીચે દોડે છે.^૧

જો કે આ પ્રમાણે રસ એક મહિને વીર્યરૂપ થાય છે, તોપણ તે ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે ‘વાજકરણ,^૨ અને જીવનીય^૩ વગેરે ઔષધિ-

ઓના પ્રયોગો કે જ્યો તુરત વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારા કહેલા છે તે સધળા વ્યર્થ બન્યા છે’ કારણ કે જમ નેપાળા તથા નસોતર વગેરે વિરેચન ઔષધો તુરત જ રેચ લગાડે છે તેમ વાજકરણ વગેરે ઔષધિઓ પણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તુરત જ પોતાના બળના અને ગુણના ઉત્કર્ષથી વીર્યને પ્રવર્તાવે છે.^૪ ૯

તથાહિ પુષ્પમુકુલસ્યો ગન્ધો ન શક્યમિહાસ્તી-
તિ વક્તું નૈવ નાસ્તીત્યથાસ્તિ સતાં માવાનામભિવ્ય-
ક્તિરિતિ કૃત્વા કેવલં સૌક્ષ્મ્યાન્નાભિવ્યજ્યતે સ એવ
ગન્ધો વિવૃતપત્રકેશરૈઃ કાલાન્તરેણાભિવ્યક્તિં ગચ્છત્યેવં
વાલાનામપિ વયઃપરિણામાચ્છુકપ્રાદુર્ભાવો ભવતિ
રોમરાજ્યાદયોડ્યાર્તવાદયશ્ચ વિશેષા નારીણાં રજસિ
ચોપચીયમાને શનૈઃ શનૈઃ સ્તનગર્ભાશયયોન્યભિવૃદ્ધિ-
ર્ભવતિ ॥ ૧૦ ॥

રસ મહિને મહિને વીર્ય તથા રજરૂપ થતાં
છતાં પણ બાળકોને તથા કન્યાઓને
વીર્ય તથા રજ ન દેખાવાનું કારણ

જમ ફૂલની કાચી કળીમાં ‘ગંધ છે’
એમ કહી શકાતું નથી અને ‘ગંધ નથી’ એમ

૪ જીવાન સ્ત્રીના સ્પર્શ આદિ વાજકરણો પોતાના બળના ઉત્કર્ષથી, દૂધ તથા ઘી વગેરે વાજકરણો પોતાના સ્નેહ વગેરે ગુણના ઉત્કર્ષથી અને અડદ (અડદ ચીકણો, મધુર અને પુષ્ટિકારક હોવાથી પ્રભાવે વીર્ય વધારે છે. આયુર્વેદમાં કેટલું જાડું મનન છે! પ્ર.) આદિ વાજકરણો પોતાના પ્રભાવ તથા ગુણ એ બંનેના ઉત્કર્ષથી તુરત જ રસાદિકના ઉત્પાદનપૂર્વક વીર્યને ઉત્પન્ન કરીને પ્રવર્તાવે છે ઇત્યાદિ સમજવું. વાજકરણ વગેરે ઔષધો પરભારાં જ વીર્યને પ્રવર્તાવે છે એમ સમજવું નહિ, પણ એમ સમજવું કે તેઓ પોતાના બળની (પ્રભાવ) અને ગુણોની અધિકતાને લીધે તુરત જ રસાદિકને ઉત્પન્ન કરીને વીર્યને પેદા કરી દે છે તથા પ્રવર્તાવે છે. કહ્યું છે, કે “દૂધ, અડદ, ભિન્નામાં, ફળોની મજાજાઓ અને આમણાં તેઓ તુરત જ રસાદિકનું ઉત્પાદન કરી તે દ્વારા વીર્યને ઉત્પન્ન કરી દે છે અને પ્રવર્તાવે છે.”

એટલે ક્રમે રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જાને વધારી શુક્રને વધારે છે, સીધું જ શુક્રને નથી વધારતું. પ્ર.

૧ કેટલાકે તો એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે “તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને શબ્દના પ્રવાહની પેઠે બહુ જ ઝડપથી રસનો સંચાર થાય છે, મધ્ય અગ્નિવાળાઓને જ્વાળાના પ્રવાહની પેઠે સાધારણ ઝડપથી રસનો સંચાર થાય છે અને મંદ અગ્નિવાળાઓને જળના પ્રવાહની પેઠે મંદ વેગથી રસનો સંચાર થાય છે. આ કારણથી તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને રસ અઢાર દિવસે જ વીર્યરૂપ થઈ જાય છે, મધ્ય અગ્નિવાળાઓને ઠાંઈકે અધિક દિવસે વીર્યરૂપ થઈ જાય છે અને મંદ અગ્નિવાળાઓને તો રસ એક મહિને જ વીર્યરૂપ થાય છે.” આ વ્યાખ્યાનને ગયદાસ આચાર્યે બહુ જ દૃષ્ટિ કરેલું છે અને એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે “તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાઓને મહિનામાં ઠાંઈકે ઝોણું હોય ત્યારે રસ વીર્યરૂપ થાય છે, મંદ અગ્નિવાળાઓને મહિના ઉપરાંત થાય ત્યારે રસ વીર્યરૂપ થાય છે અને મધ્ય અગ્નિવાળાઓને બરાબર એક મહિને રસ વીર્યરૂપ થાય છે.”

૨ પ્રિય વિષયો, જીવાન કામિની, અજ્વાળી રાત, મદિરા, પુષ્પમાળાઓ, બગીચા, મનનો અપ્રતિઘાત, દૂધ, ઘી, અડદ, ભિન્નામાં તથા શિખંડ ઇત્યાદિ જે ઔષધિઓથી પુરુષ રતિપ્રસંગમાં થોડા જેવા સમર્થ થાય તે ઔષધિઓ વાજકરણી કહેવાય છે. ચિકિત્સા-સ્થાનનો ૨૬મો અધ્યાય જુઓ.

૩ કાકોલ્યાદિગણ કે જે આ સ્થાનના ૩૮માં અધ્યાયના ૧૮માં વિષયમાં કહેવામાં આવશે તે.

પણ કહી શકાતું નથી, પરંતુ 'જે પદાર્થો પ્રથમ
 હોય તે જ પદાર્થો કારણ સામગ્રીને પ્રાપ્ત થઈને
 પાછળથી અભિવ્યક્ત થાય છે પણ જ્યોત્સુ
 મુદ્દય અન્તિત્વ જ ન હોય તે પદાર્થો કહી પણ
 અભિવ્યક્ત થતા નથી' એ મિદ્ધાતને અનુભવીને
 કહી શકાય છે કે 'દુનની કળીમા ગધ છે પણ
 કક્ત સુક્ષ્મ હોવાને વીધે પ્રત્યક્ષ જણાવે નથી'
 તેમ બાગ્દામા વીધ પ્રથમથી મુદ્દન નજ હોય
 તો પાછળથી અભિવ્યક્ત ન થયું એ, માટે
 બાગ્દામા પણ વીધ છે, પણ તે સુક્ષ્મ હોવાને
 લીધે પ્રત્યક્ષ થતું નથી જેમ કળીમા ગદેનો ગધ
 કાળાતરે કળીની પાખડીએ તથા દસગ ઊધે
 ત્યારે અભિવ્યક્ત થાય છે તેમ બાગ્દામા રહેતું
 વીધ કાળાતરે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે, ત્યારે
 અભિવ્યક્ત થાય છે કન્યાઓને ગર્ભ આદિ
 વિશેષા દેખાતા નથી તે વિરે તથા બાગ્દાને
 અને કન્યાઓને શમરાજી વગેરે દેખાતા નથી
 તે વિષે પણ એ પ્રમાણે જ સમજી લેવું સ્ત્રી
 જાતિને જેમ જેમ રજ વધતું જાય છે, તેમ તેમ
 ધીરધીરે સ્તનો, ગર્ભાશય અને યોનિની અભિ
 વૃદ્ધિ થતી જાય છે ૧૦

સ એવાન્નસો વૃદ્ધાના જરાપિવકશરીરત્વાન્ન
 પ્રીણનો મવતિ ॥૧૧॥

અન્નપાનનો રસ વૃદ્ધોના શરીરોની

વૃદ્ધિ કેમ કરતો નથી ?

જે કે અન્નપાનનો રસ સર્વ ધાતુઓનો
 પોષક છે, તોપણ વૃદ્ધ લોકોના શરીરો
 જરાવસ્થાથી પાછી ગઈલા હોય છે, તેથી તેઓની
 ધાતુઓને સપૂર્ણ પુષ્ટિ નહિ આપી શકતા
 જરાક પુષ્ટિ આપે છે કે જથી વૃદ્ધ લોકોનું જીવન
 આહ્યા કરે છે ૧૧

૧ જહી જનની જા યતા નથી મ આ નો રસ
 આ ન હ છતા પા ડ પાની નથ હ તમ તરીર ટે
 ટે પા નાક થતુ નથી પ્ર

ત એ શરીરવારણાદ્વાતવ ઇચ્છ્યન્તે । તેષા
 ક્ષયવૃદ્ધીશોષિતનિમિત્તેતસ્માત્તદધિકૃત્યવશ્યામ ૧૨
 ધાતુ રાખ્દનો અર્થ તથા રધિર સંબધી
 વિષયનો આરંભ

એ રસ વગેરે પદાર્થો શરીરનું કારણ કરે
 છે તેથી 'વાતુઓ' કહેવાય છે ધાતુઓનો ક્ષય
 અને વાતુઓની વૃદ્ધિનો પાયો લોહા ઉપર છે,
 માટે હવે લોહી સંબધી વિચારો આરંભ
 કરીએ છીએ. ૧૨

તત્ર પેનિલમરણ કૃણ્ય પરુપ તતુ શીઘ્રગમ
 સ્કન્દિ ચ વોતન દુષ્ટ । નીલ પીત હરિત રશાવ વિઘ્ન
 મનિષ્ટ પિપીલિકામક્ષિકાનામસ્કન્દિ ચ પિત્તદુષ્ટમ્ ।
 યૈરિકોદકમ્પતીકાશ સ્નિગ્ધ શીતલ વહલ પિન્ચિઠ
 ચિરઘાવિ માસપેશીમ સ્થેષ્મદુષ્ટ ચ । સર્વલક્ષણ
 સયુક્તમ્ । કાષિકામ વિશેષતો દુર્ગન્ધિ ચ સન્નિપાત
 દુષ્ટમ્ । દ્વિદોષલિંગ સસ્ટમ્ । ઇન્દ્રગોપમ્પતીકાશમસ
 હનમવિવર્ણ ચ પ્રકૃતિસ્ય જાનીયાત્ ॥૧૩॥

બગડેલા લોહીના તથા શુદ્ધ લોહીના
 લક્ષણો

વાયુથી બગડેલું લોહી ક્ષીણવાજી, જરાક
 રાતુ, પાકવામા અભિમુખ થાય ત્યારે કાજી,
 ચીકાશવગરનું, આજી, ઝડપથી ચાનનાર
 અને પાતજી થાય છે

પિત્તથી બગડેલું લોહી નીલ રંગવાજી,
 પીળા રંગવાજી, હરિત તથા કાળા રંગવાજી,
 કાચા માસના જેવા ગધવાજી, શ્રીડીઓને તથા
 માખીઓને ગમે નહિ એવું અને ઘાટું થાય છે
 (આમવાળા પિત્તથી બગડેલું હોય તો નીલ
 અથવા હરિત તથા કાળા રંગવાજી અને આમ
 વગરના પિત્તથી બગડેલું હોય તો પીળા રંગવાજી
 થાય છે)

કફથી બગડેલું લોહી ગેરુના પાણી જેવું,
 સિન્ધુ, ઠંડું, ઝાંખું, ચીકાશવાજી, ઘણીવારે સ્વે

એવું અને ઘાટું હોવાથી માંસની પેશી જેવું થાય છે.

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી બગડેલું હોય, તો ઉપર કહેલાં સઘળાં લક્ષણોવાળું, કાંછ જેવું અને વિશેષે કરી દુર્ગંધવાળું થાય છે.

જે દોષોથી બગડેલું હોય તો તેમાં જે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે.

લોહી શુદ્ધ હોય તો ઇંદ્રગોપક (વરસાદથી થતા રાતા ઘીડા-મેઘના મામા) જેવું રાતું હોય છે, બહુ પાતળું કે બહુ ઘાટું હોતું નથી અને વસ વગેરે ઉપર પડ્યું હોય, તો ધોવાતાં છતાં પણ પોતાના રંગને બદલતું નથી.^૧

(રુધિરનો 'જીવશોણિત'^૨ નામનો એક જુદો પ્રકાર પણ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૪મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે.)^{૧૩}

વિદ્વાવ્યાન્યન્યત્ર વક્ષ્યામઃ । અથાઽવિદ્વાવ્યાઃ ।
સર્વાક્ષીફઃ ક્ષીણસ્ય ચામ્લભોજનનિમિત્તઃ પાણ્ડુ-
રોચ્યશ્લેષોદરશોષિર્મિળીનાં ચ શ્વયયવઃ ॥ ૧૪ ॥

કેવાં માણસોનાં લોહીને સ્ત્રવાવણું નહિ?

સ્ત્રવાવવા યોગ્ય રુધિરો વિષે ખીજ સ્થળમાં (આ સ્થાનના ૨૫મા અધ્યાય વગેરેમાં) કહીયું. અહીં તો જ માણસોનાં લોહી નહિ સ્ત્રવાવવાં જોઈએ તેઓની ટિપ્પણ આપીએ છીએ. સઘળાં અંગોમાં સોજવાળો, જેને ખાટું જમવાથી સોજે થયો હોય એવો ક્ષીણ માણસ પાંડુરોગી, અરશવાળો, ઉદરના રોગવાળો, શોષવાળો અને ગર્ભિણી સ્ત્રી-તેઓના સોજા-ઓમાંથી લોહી સ્ત્રવાવણું નહિ.^૩ ૧૪

તત્ર શસ્ત્રવિસ્ત્રાવણં દિવિધં પ્રચ્છાનં શિરાવ્યધનં

૧ ધોયા આદિ ઘાત પડતો નથી અને રંગ બદલાતો નથી. પ્ર.

૨ એ આંટરીના લોહીની વાત છે. કાળું, વેદન-નું લોહી છે અને શુદ્ધ લોહી આંટરીનું લોહી છે તેવો નિર્ણય આયુર્વેદનો છે. પ્ર.

૩ ક્ષેપ્યોત્તરી નહિ. પ્ર.

ચ । તત્ર ઋજ્વસર્ક્કર્ણ સૂક્ષ્મં સમમતવગાદમનુત્તાન-
માશુ ચ શ્લેષં પાતયન્મર્મશિરાસ્થાયુસન્ધીનાં ચાનુપપાતિ ।
તત્ર દુર્દિને દુર્વિદ્ધે શીતવાતયોરસ્વિન્નેઽમુક્તવતઃ
સ્કન્દત્વાચ્છોણિતં ન સ્વલ્પત્વં વા શ્વવતિ ભવતિ ચાત્રા ॥

મદમૂર્છાશ્રમાર્તાનાં વાતવિષ્મૂત્રસક્તિનામ્ ।

નિદ્રાભિભૂતમીતાનાં નૃણાં નામૃક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૧૫ ॥

શસ્ત્રથી લોહી સ્ત્રવાવવાના બે પ્રકાર, શસ્ત્ર કેવું જોઈએ? કાયર કેવી મારવી?

લોહી કયારે સ્ત્રવે નહિ? અથવા

ઓછું સ્ત્રવે?

કાયર (છેરો) મારીને સ્ત્રવાવણું અને ક્ષેપ્યોત્તરીને સ્ત્રવાવણું એમ શસ્ત્રથી સ્ત્રવાવવાના બે પ્રકાર છે. કાયર મારવી હોય તો જતું મોટું અત્યંત મોટું ન હોય એવા શસ્ત્રથી સરળ, ખીજ કાયરથી સંઘીર્ણ ન થાય એવી, સરખી રેખાવાળી, દૂર ન જતરેલી અને કાંઈક માંસનો સ્પર્શ કરે એવી મારવી. કાયર મારવાતું^૨ જે શસ્ત્ર હોય તેથી શિરાઓને, સ્નાયુઓને કે સંધિઓને હરકત ન આવે એવી રીતે ઝડપથી ક્રિયા કરવી. દિવસ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલો હોય અથવા અયોગ્ય રીતે કાયર મારવામાં આવે અથવા ટાઢ કે પવન પ્રખળ હોય અથવા રોગીને સ્વેદન (શેક વગેરે ક્રિયા) ન કરી હોય અથવા રોગીને જમાડ્યો ન હોય અથવા રોગી તુરતનો જમેલો હોય તો લોહી ઘાટું હોવાને લીધે સ્ત્રવણું નથી અથવા ઓછું સ્ત્રવે છે.

આ વિષયના ૨૬૦૬માં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે: "જે માણસો મદથી (વિપના કે મદના વિકારથી) મૂર્છાથી કે શ્રમથી પીડાયેલ હોય, વાયુની, વિષાની કે મૂત્રની

૧ આમાં અયોગ અને તેનાં કારણો જતાવવામાં આવશે.

૨ શિરા ખોલવાનાં બે શસ્ત્ર છે: કુરિકા શસ્ત્ર હાડકા ઉપરની શિરા માટે અને ત્રીહોમુખ માંસની શિરા માટે વાપરવાનું છે. પ્ર.

અટકાયતવાળા હોય, નિદ્રાથી ઘેરાયેલા હોય કે બય પામેલા હોય તેઓનું લોહી સ્વતંત્ર નથી." ૧૫

તદુપે શોણિતમનિર્હિયમાણં કણ્ઠશોફરાગદાહ-
પાકવેદના જનયેત્ ।

અત્યુષ્ણાનિસ્થિન્નાતિવિદ્યેષ્વૈર્વિદ્યાવિતમતિપ્રવર્તેતે ।

તદતિપ્રવૃત્તં શિરોમિતાપમાન્યમધિમન્યં તિમિર-
પ્રાદુર્ભાવં ધાતુક્ષયમાક્ષેપકં પક્ષાઘાતમેકાઙ્ગવિકારં
તૃષ્ણાદાહૌ દિઘ્કાં કાસં શ્વાસં પાણ્ડુરોગં મરણં
ચાપાદયતિ ॥ ૧૬ ॥

દુષ્ટ લોહી સ્વાવવામાં ન આવે તો શું
થાય? લોહીનો અતિસ્રાવ શાથી

થાય અને તે થાય તો શી
પીડાઓ થાય? ૧

દુષ્ટ થયેલું (ખગડેલું) લોહી જે સરાવીને
ઠાઠી નાખવામાં ન આવ્યું હોય, તો ખરજ, સોજ, અંગમાં રતાય, પાકવું તથા વેદનાને ઉત્પન્ન કરે છે.

અત્યંત ઉષ્ણ કાળમાં અથવા અત્યંત સ્વેદન કરીને અથવા અત્યંત વીધીને સ્વાવવામાં આવે અથવા જ્યોત્સે જાના વેદોના હાથથી થતી ક્રિયાઓ જોયેલી ન હોય એવા વેદોના હાથથી સ્વાવવામાં આવે, તો લોહી ખડુ જ સ્વવા લાગે છે.

લોહીની જે અત્યંત પ્રવૃત્તિ (ખડુ જ સ્રાવ) થાય તો તેથી માથાનું રાગ, આંધળાપણું, અધિમંથ નામનો ચક્ષુનો રોગ, તિમિર, (સિન્ધનાશ) ૨ કાતુરજ, ૩ આક્ષેપક વાયુ, ૪

૧ આમા અનિયોગ તથા તેના કારણે જન્મવામાં આવશે.

૨ ને માથામાંથી લોહીની ખડુ જ પ્રવૃત્તિ થાય તો માથાના યજ્ઞથી સિન્ધનાગ સુધીના રોગો થાય છે.

૩ ધાતુસ્રાવ તો લોહીનો અતિસ્રાવ થવાથી મજા સરીકા થાય.

૪ પ્રોપ પામેના વાયુ સરળી ધમનીઓમાં આવી વારંવાર અચળ થઈ લાઇના ઉપરની બેરકની જે આજમના સરીરને દહાડવા કરે તે આક્ષેપક વાયુ

પક્ષાઘાત, વાયુથી થતો એક અંગમાં વિકાર, તરસ, ખળતરા, હેડટી, ખાંસી, શ્વાસ, તથા પાંડુરોગ થાય છે અને મરણ પણ થઈ જાય છે.

મવન્તિ ચાત્ર ॥

તસ્માન્ શીતે નાત્યુષ્ણે નાસ્થિન્ને નાતિતાપિતે ।

યવાગું પ્રતિષીતસ્ય શોણિતં મોક્ષયેન્નિપક્ ॥

સમ્યગ્ગત્વા યદા રક્તં સ્વયમેવાવતિષ્ઠતે ।

શુદ્ધં તદા વિજાનીયાત્સમ્યગ્વિદ્યાવિતં ચ તત્ ॥

લપ્તવં વેદનાશાન્તિર્વ્યધિવેંગપરિક્ષયઃ ।

સમ્યગ્વિદ્યાવિતે ભિદ્ધં પ્રસાદો મનસસ્તથા ॥

ત્વગ્દોષા ગ્રન્થયઃ શોફા રોગાઃ શોણિતજાથ્યથે ।

રક્તમોક્ષણશીલાનાં ન મવન્તિ કદાચન ॥ ૧૭ ॥

લોહી સ્વાવવાનો સમ્યગ્યોગ, તેનાં કારણો, લક્ષણો તથા લાભો

આ વિષયના સ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વપુણે કહ્યું છે. "પૂર્વોક્ત કારણ માટે વેદે અત્યંત શીતકાળમાં કે અત્યંત ઉષ્ણકાળમાં સ્વાવવું નહિ. રોગીના શરીર પર સ્વેદન ક્રિયા કર્યા વગર સ્વાવવું નહિ. સ્વેદન ક્રિયા અત્યંત થઈ ગઈ હોય તો સ્વાવવું નહિ. સૂર્યનાં કિરણો વગેરેથી અત્યંત તાપ લાગ્યો હોય તો સ્વાવવું નહિ. યવાગુ નામની ૧ રાખ એવાર કે ત્રણવાર પાપા પછી સ્વાવવું. લોહી બ્યારે સારી રીતે રાતા વર્ણવાણું થાય ત્યારે તેને શુદ્ધ થયેલું કહેવાય છે.

૧ યવાગુ સમ્પ્રયો અહીં તપની રાખ સમગ્રની દેમ કે તે રાખ ગુરુત્વ બદલેલ કરે છે અને રક્ષિતને ઉત્કલેષ કરે છે." દેવાક કહે છે કે 'મગની કમ્પીઓની બરા પાંચથી રાખ એ યવાગુ કહેવાય છે. યવાગુમાં ઘણું કરીને કુચેનો તથા એવન કરવાનો અભાવ છે અને વળી તે યવાગુ ફર તથા ઉષ્ણ હોય છે તેથી ગુરુત્વ લોહીને પિગાવે છે' આ યવાગુ માત્રથી પાતી. (આવ વેકરો નિયમ છે કે દમ આવામાં જગેરથી જ વગુ પડેલી નીકળે, તો તેને તોખી પાડી દોષ તે બની જહાર આવી જાય એ માટે પ્રથમ યવાગુ પાતી. તે લોહીમાં રૂધકરણ કરી રોગોને નેખા પારે છે. પ્ર.)

સમજવું. તેમ જ જ્યારે સારી રીતે સ્ત્રીને રાત્રી
થયેલું લોહી પોતાની મેળે જ સ્ત્રી અટકી
જાય, ત્યારે તેને સારી રીતે સ્ત્રીવાચું સમજવું.
હલકાઈ, વેદનાની શાંતિ, બ્યાધિના વેગને
ક્ષય અને મનની પ્રસન્નતા એટલાં આભ્યંતર
ચિહ્નોથી પણ લોહીનું સારી રીતે આવણું થયું
સમજવું. જો લોહીનું આવણું કરાવવાનો
અભ્યાસ^૧ રાખે છે તેઓને દોઢ, લાખું તથા દાઝ
વગેરે આમડીના દોષો, અંધિઓ, સોજાઓ અને
લોહીના બગાડથી થનારા રક્તગુદ્મ તથા વિસર્પ
વગેરે રોગો ઠીક પણ થતા નથી. ૧૭

અથ સ્ત્રીવર્તમાને રક્તે એલાશીતશિવકુષ્ઠ-
ગરપાઠાભદ્રદારુવિઙ્ગચિત્રકનિકટુકાગારધૂમહરિદ્રા-
કાંક્ષુરનક્તમાલફલૈર્યથાલાખં ત્રિભિશ્ચતુર્ભિઃ સમસ્તૈર્વા
ચૂર્ણાકૃતૈઃ સર્પપતૈલલવણપ્રગાદૈર્વ્રણમુલમવધર્પયેદેવં
સમ્યક્ પ્રવર્તેત ॥ ૧૮ ॥

લોહી ન નીકળે તો તેને કાઢવાનો ઉપાય

ચોગ્ય પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ લોહીની
પ્રવૃત્તિ ન થાય તો એલચી, કપૂર, કઠ, તગર,
કાળીપાક, તેલિયો, દેવદાર, વાવડિંગ, ચિત્રો,
નિકટુ, (સૂંઠ, મરી, પીપળ,) ધરના ધુમાડાની
ચૂંસ, હળદર, આકડાના અંકુર અને કરંજનાં
ફળ એ સઘળાંનું અથવા એ સઘળાં ન મળે
તો તેમાંનાં ત્રણચારનું ચૂર્ણ કરી, એ
ચૂર્ણને લૂણ સહિત સરસિયા તેલમાં કાલવીને
તેથી ત્રણના મોઢાને ધસવું. આમ કરવાથી લોહી
સારી રીતે વહેવા લાગે છે. ૧૮

અથાતિપ્રવૃત્તે રોધ્રમધુકપ્રિયકુપતઙ્ગૈરિકસર્જ-
રસરાજાનનશાલમલીપુષ્પશંખશુક્તિમાષયવગોધૂમચૂર્ણૈઃ
શનૈર્વ્રણમુલમવચૂર્ણાકૃત્યગ્રેણાવપીડયેત્ । સાલસર્જા-
ર્જુનારિમેદમેષશૃઙ્ગધવધન્વનત્વગ્નિર્મર્વા ચૂર્ણિતામિઃ
ક્ષોભેણ વા ધ્માપિતેન સમુદ્રફેનલાક્ષાચૂર્ણૈર્વા યથોક્તૈર્વ-

જવન્ધનદ્રવ્યૈર્ગાંઢં વધ્ધીયાત્ । શીતાચ્છાદનભોજનાગારઃ
શીતૈઃ પરિપેકપ્રદેહૈશ્વોપાચરેત્ ક્ષારેણામ્નિના વા દહધ-
થોક્તવ્યધનાદનન્તરં વાંતામેવાતિપ્રવૃત્તાં શિરાં વિધ્યેત્ ।
કાકોલ્યાદિકાથં વા શર્કરામધુમધુરં પાયયેત્ । ણ્ણ-
હરિણોરબ્રશશમહિપવરાહાણાં વા રુધિરમ્ ક્ષીરયૂપરસૈઃ
સુન્નિગ્ધૈશ્વાશ્રીયાદુપદ્રવાંશ્ચ યથાસ્વમુપાચરેત્ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ધાતુક્ષયાત્સુતે રક્તે મન્દઃ સંજાયતેઽનલઃ ।

પવનશ્ચ પરં કોપં યાતિ તસ્માત્પ્રયત્નતઃ ॥

તન્નાતિશીતૈર્લઘુભિઃ સ્નિગ્ધૈઃ શોણિતવર્દ્ધનૈઃ ।

ઈષદમ્સૈરનમ્સૈર્વાં મોજનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

ચતુર્વિધં યદેતદ્ધિ રુધિરસ્ય નિવારણમ્ ।

સંધાનં સ્કન્દનં ચૈવ પાચનં દહનં તથા ॥

વ્રણં કપાયઃ સંધત્તે રક્તં સ્કન્દયતે હિમમ્ ।

તથા સંપાચયેદ્દસ્ય દાહઃ સંકોચયેચ્છિરાઃ ॥

અસ્કન્દમાને રુધિરે સંધાનાનિ પ્રયોજયેત્ ।

સંધાને બ્રશ્યમાને તુ પાચનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥

કલ્પૈરૈતૈસ્તિભિર્વેધઃ પ્રયતેત યથાવિધિ ।

અસિદ્ધિમત્સુ ચૈતેષુ દાહઃ પરમ ઇષ્યતે ॥૧૯॥

લોહી અટકાવવાના ઉપાયો તથા

અતિસ્ત્રાવ સંબંધના ઉપચારો

લોહી જે અત્યંત નીકળ્યા કરે તો લોદર,

જઠીમધ, ધઉલાં, પતંગ, ગેરુ, રાળ, રસવંતી,

શીમળાનાં ફૂલ, શંખ, છીપ, અડદ, જવ અને

ધઉનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ધીરેધીરે ત્રણના

મોઢા ઉપર ભભરાવી આંગળીના અગ્ર વડે

ત્રણના મોઢાને દબાવવું. અથવા સાલવૃક્ષ,

રાળનું ઝાડ, કડાથો, ગંધીલો ખેર, મેંઢાશીંગી,

ધાવડો અને ધામાણુની છાલનું ચૂર્ણ કરી

તે ચૂર્ણ ધીરેધીરે ત્રણના મોઢા પર ભભરાવી

આંગળીના અગ્રથી ત્રણના મોઢાને દબાવવું;

અથવા અળસીનું વસ્ત્ર ખાળી તેની ભસ્મ ધીરે-

ધીરે ત્રણના મોઢા પર ભભરાવી આંગળીના

અગ્રથી ત્રણના મોઢાને દબાવવું; અથવા સમુદ્ર-

ફીણ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી ધીરેધીરે ત્રણના મોઢા પર ભરારાવી આંગળીના અગ્ર વડે ત્રણના મોઢાને ઢળાવવું; અથવા અળસીનાં વસ્ર અને સૂતરનાં વસ્ર વગેરે પાટાઓ કે જેઓ આ સ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયના ૬૪૧ વિષયમાં કહેવામાં આવશે તેઓથી ત્રણના મોઢાને મજબૂત રીતે બાંધવું. શીતવસ્રથી આચ્છાદન, શીતળ ભોજન, શીતળ ધરમાં નિવાસ, શીતળ સેચન અને શીતળ શીતળ જડા લેવાથી પણ ઉપચાર કરવા; અથવા કારથી કે અગ્નિથી દહન કરવું. નસ શાસ્ત્રેકત રીતે ખોલાયા પછી અત્યત વહેવા લાગી હોય, તો લોહીની ગતિને અટકાવવા માટે પ્રથમ જ છેદ કહો હોય તેની પાસે વીધીને ખીજો છેદ કરવો કે જ્યાં લોહીની ગતિ તૂટી જાય. અથવા કઠિાક્ષી^૧ આદિ ગણુને કચાય કરી તેને સાકર વડે તથા મધ વડે મીઠા કરીને પાવો, અથવા કાળિયાર મૃગ, સાધારણ મૃગ, ઘેટા, સસલો, પાડો કે સૂતરનું લોહી પાવું. જેને લોહીનો ખડુ આવ થયો હોય તે માણસ જે પિત્તપ્રકૃતિવાળો હોય અથવા તેને પિત્તથી બગડેલું લોહી ખડુ નીકળ્યું હોય, તો દૂધથી ભિજવેલો ભાત ધીથી સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરીને ખવરાવવો. જે કફ પ્રકૃતિવાળો હોય અથવા તેને કફથી બગડેલું લોહી ખડુ નીકળ્યું હોય તો મગના યૂષથી^૨ ભિજવેલો ધીથી સ્નિગ્ધ કરેલો

૧ “કાકોલી હીરકાકોલી જીવકર્કમવા તથા ।
ઋદિરિદિરત્તયા મેદા મહામેદા ગઢચિકા ॥ છુરપર્ણી માષપર્ણી
પદમક વશભોવના । શ્વેતી પ્રવોઢીક ચ જીવતી સમુચ્ચિકા ॥
દ્રાધા ચેતિ ગ્ણો નાત્રા કાકોલ્યાદિરિતિ ॥” આ
ગણુ આ સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયના ૧૮મા ચિત્રમાં
દર્શી છે.

૨ ચાર તોનાબાર મગને એક એ અક્ષત્રીજ તો તબાર પાણીમાં પકાવના ચાચા ભાગનું પાણી અવશેષ રહે સારે ચાળા ગાળા વગેરેમાં ચાર તોનાબાર દાડમનો રસ નાખી સંધા, ચૂર તથા ઘાણા નાખીને ઉપર પીયગનું તથા હરણું ચૂર્ણ ભરારાવવું એટલે તે મગનો થપ કહેવાય છે.

ભાત ખવરાવવો. જે વાતપ્રકૃતિવાળો હોય અથવા તેને વાયુથી બગડેલું લોહી ખડુ નીકળ્યું હોય તો માંસના રસાથી ભિજવેલો ધીથી સ્નિગ્ધ કરેલો ભાત ખવરાવવો.^૩ લોહીનો અતિ-આવ થવાથી માથાનાં શૂન આદિ જ ઉપદ્રવો થયા હોય તેઓના ઉપર તેઓને અનુસંગતા ઉપાયો કરવા.

આ વિષયના ૧૩૦૬માં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે. “લોહીનો આવ થયા પછી ધાતુના કાયને લીધે અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે અને પવન સારે પ્રકાપ પામે છે, એટલા માટે અત્યત શીતળ ન હોય એવાં, હલકાં, સ્નિગ્ધ, લોહીને વધારનારાં, કાંઈક ખાટાં (દાડિમ તથા આમળા-વાળાં) અથવા ખટાશવગરનાં ભોજનોથી ઉપચાર કરવો. (આ ઉપચારથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, સ્થિર તૃપ્ત થાય છે અને ઉપદ્રવોનો નાશ થાય છે.) શસ્ત્રથી કરેલા જખમને સાંધવો, લોહીને ધાટું કરવું, જખમને પકાવવો અને જખમને ડાંભવો—એ ચાર ઉપાયો લોહીને અટકાવનારા છે. લોહર વગેરે તૂરી વસ્તુ ઝોતું ચૂર્ણ ભરારાવવાથી અથવા હરડે^૩ કે પંચવક્કલ આદિ તૂરી વસ્તુઝોતું ચૂર્ણ ભરારાવવાથી જખમ સંધાય છે, શીતળ પદાર્થોથી સ્થિર ધાટું થઈ જાય છે, અગ્નિથી વગેરેની ભરમથી જખમ પોકે છે અને ડાંભવાથી નસોનો સંક્રોચ થાય છે, એટલે તેથી લોહી વહેતું અટકી જાય છે. લોહી ધાટું ન થતું હોય અર્થાત્ અટકતું ન હોય તો પ્રથમ શીત ઉપચારો વગેરે કરવા. એથી પણ ન અટકે તો લોહર તથા

૩ ૩૮૧૦ કહે છે કે પ્રતીમ અગ્નિવાળાઓને દુધથી ભિજવેલો, મધ અગ્નિવાળાઓને ઘસથી ભિજવેલો અને મઘ અગ્નિવાળાઓને મામના રસાથી ભિજવેલો ભાત ખવરાવવો.

૪ માટે હરડે ગાદિથી કે એટલે કાનનું રાપણું કરે છે, એથી એનું ગાદિણી એનું મીઠું નામ પણ છે. પ્ર.

હરડે વગેરેનું ચૂર્ણ ઇત્યાદિ સાંધનારા ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવો અને એથી પણ ન અટકે તો પછી ભરમાદિક પદાવનારા ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવો. એ ત્રણ પ્રકારોથી શાસ્ત્રીરિતિ પ્રમાણે યત્ન કરતાં છતાં પણ જો એ ઠાઈ પણ પ્રયોગ લાગુ ન પડે તો વૈધે છેવટ જખમને ડાંભવારૂપ પ્રખળ ઉપાય કરવો." ૧૯

સરોષદોષે રુધિરે ન વ્યાધિરતિવર્તેતે ।

સાવશેષે તતઃ સ્થેયં ન તુ કુર્યાદતિકમમ્ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરેણૈવ ધાર્યતે ।

તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્યં રક્તં જીવ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥૨૦॥

બગડેલું બધું લોહી સ્ત્રવાવી ન નાખવું

દુષ્ટ થયેલું રુધિર નીકળી જતાં કાંઈક અવશેષ રહી જાય તોપણ વ્યાધિનો વધારો થતો નથી એટલા માટે એવું લોહી કાંઈક અવશેષ રહી ગયું હોય તેટલામાં જ તેને સ્ત્રવાવવાથી અટકવું, પણ લોહીનો અતિસ્ત્રાવ કરવો નહિ.^૧ દેહની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં લોહી જ મૂળ છે અને લોહીથી જ દેહનું ધારણ થાય છે એટલા માટે લોહીનું યત્નથી સંરક્ષણ કરવું. જ લોહી છે તે જીવનરૂપ છે એવો નિશ્ચય છે.

સુતરક્તસ્ય સેકાદ્યૈઃ શીતૈઃ પ્રકૃપિતેડનિલે ।

શોફં સતોદં કોષ્ઠેન સર્પિષા પરિષેચયેત્ ॥૨૧॥

લોહીના સ્ત્રાવ પછીનું કર્મ

જનું લોહી સ્ત્રવાવવામાં આવ્યું હોય તેને શીતળ સેચન આદિ કરવાથી વાયુનો પ્રકોપ થતાં જો વ્યથા સહિત સોજો હોય, તો તેના ઉપર જરાજરા ગરમ ધીથી સેચન કરવું. ૨૧

અધ્યાય ૧૫મે

અથાતો દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દોષધાતુમલક્ષય-વૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય'^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દોષધાતુમલમૂલં હિ શરીરં તસ્માદેતેષાં લક્ષણ-મુચ્યમાનમુપધારય ॥ ૨ ॥

દોષાદિકનાં લક્ષણો કહેવાનું કારણ

દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ અને મળો એ શરીરનાં મૂળરૂપ^૨ છે, એટલા માટે એમનાં લક્ષણો^૩ કહું છું તે સાંભળો. ૨

તત્ર પ્રસ્પન્દનોદ્વહનપૂરણવિવેકધારણલક્ષણો વાયુઃ પંચધા પ્રવિમક્તઃ શરીરં ધારયતિ ॥ ૩ ॥

પ્રકૃતિસ્થ વાયુનું કર્મરૂપ લક્ષણ

વ્યાન, ઉદાન, પ્રાણ, સમાન અને અપાન એ રીતે પાંચ પ્રકારોમાં વહેંચાયેલો વાયુ શરીરનું ધારણ કરે છે. એમાં વ્યાનવાયુ શરીરનું આલન કરે છે. ઉદાનવાયુ ઇંદ્રિયોના વિષયોનું ધારણ કરે છે. પ્રાણવાયુ આહારથી

૧ વાત આદિ દોષો, રસ આદિ ધાતુઓ અને વિષ્ણુ આદિ મળોનાં ક્ષયનાં તથા વૃદ્ધિનાં ચિકિત્સા અને સામાન્ય ચિકિત્સાઓ જણાવવા વિશેનો.

૨ જેમ વૃક્ષાદિકનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયમાં મૂળ પ્રધાન છે, તેમ શરીરનાં ઉત્પત્તિ વગેરેમાં દોષાદિક પ્રધાન છે માટે તેઓને મૂળરૂપ કહેવા છે.

૩ દોષ વગેરેની સમતા ક્ષય અને વૃદ્ધિ એ સ્વભાવરૂપ લક્ષણથી અને કર્મરૂપ લક્ષણથી જણાય છે. તેઓમાં વાયુનું સ્વભાવરૂપ લક્ષણ નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં, પિત્તનું તથા કફનું આ સ્થાનના ૨૧મા અધ્યાયમાં અને ધાતુ વગેરેનું પણ ગુદાંશુદાં સ્થળોમાં કહેવામાં આવશે. અહીં તો કર્મરૂપ લક્ષણો જ કહેવામાં આવશે.

૧ બગડેલું છે, કાળું છે માટે જવા દેવું એમ ન કરવું. બગડેલું થોડું બાકી રહે, તોપણ મુધરી જાય માટે માપથી દાઢવું, બધું કાઢવા જનાં મોત થાય છે. પ્ર.

પૂરણ કરે છે. સમાનવાયુ રસ, મૂત્ર તથા વિષા વગેરેનું પૃથક્કરણ કરે છે અને અપાનવાયુ વેગના સમયમાં વિષા તથા મૂત્ર વગેરેને પ્રવર્તાવે છે તથા અવેગના સમયમાં તેઓને ધરી રાખે છે. (ઠટલાક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે “પ્રત્યંદન એટલે શ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસ આદિરૂપે શરીરનું આસન, ઉદ્વહન એટલે દોષ ધાતુ તથા મળનું શરીરમાં અર્હાતર્હા લઈ જવું, પૂરણ એટલે આહારરસાદિકનું પોતપોતાના આશયોમાં લઈ જવું, વિવેક એટલે રસ મૂત્ર તથા વિષા વગેરેનું પૃથક્કરણ કરવું અને ધારણ એટલે શરીરનું ધારણ કરવું એ સંધના વાયુઓનું સામાન્ય કર્મ છે.”) ૩

રાગપક્તયોજસ્તેજોમેધોષ્મકૃત્પિત્તં પંચધા પ્રવિ-
મક્તમન્નિકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥ ૪ ॥

પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનું કર્મરૂપ લક્ષણ

રંજકાક્ષિ, પાચકાક્ષિ, સાધકાક્ષિ, આલો-
ચકાક્ષિ, અને ભ્રાજકાક્ષિ એ રીતે પાંચ પ્રકારનાં વહેંચાયેલું પિત્ત અશિનું કામ કરીને શરીરનો ઉપકાર કરે છે. એમાં રંજકાક્ષિ રસને રંગે છે. પાચકાક્ષિ આહારને પકાવે છે. સાધકાક્ષિ દંધમાં રહેનારા અંદ્રાત્મક ઓળને બનાવે છે તથા અયાદિકનું ધારણ કરવાની શક્તિવાળી ‘બુદ્ધિ’નું નિષ્પાદન કરે છે. આલોચકાક્ષિ દ્રષ્ટિનું નિષ્પાદન કરે છે અને ભ્રાજકાક્ષિ શરીરમાં ગરમી આપ્યા કરે છે. (ઠટલાક એવું વ્યાખ્યાન કરે છે કે પાંચ પ્રકારનાં પિત્તો એ સંધનાં કામો કરે છે.) ૪

સંધિસંરેષણયેદનરોપણપૂણમલસૈર્યકૃત્તેષ્મા
પંચધા પ્રવિમક્ત ઉદકકર્મણાનુગ્રહં કરોતિ ॥ ૫ ॥

પ્રકૃતિસ્થ કંકરું કર્મરૂપ લક્ષણ

આમાશય, ઉર, રચલ, મરેતક, કંઠ અને

સંધિઓ એ પાંચ સ્થાનોમાં^૧ વહેંચાયેલો કંકર સાંધાઓનું બંધન કરે છે, સ્નિગ્ધપણાને લીધે શરીરનું સ્નેહન કરે છે, સૌમ્યપણાને લીધે મણમાં ભરતી આણે છે, અને ધણેા તથા કંકણ દોવાથી શરીરનું પૂરણ કરે છે, પુષ્ટિ આપે છે, તથા દંઢપણું કરે છે. આ રીતે કંકર જળનું કામ કરીને શરીરનો ઉપકાર કરે છે. (ઠટલાક કહે છે કે શરીરને વૃદ્ધિ આપવી અને ધાતુઓને વૃદ્ધ કરવી એ પણ કંકરનું જ કામ છે.) ૫

રસઃ પ્રીણયતિ રક્તપુષ્ટિં ચ કરોતિ । રક્તં વર્ણ-
પ્રસાદં માંસપુષ્ટિં જીવયતિ ચ । માંસં શરીરપુષ્ટિં મેદ-
સશ્ચ । મેદઃ સ્નેહસ્વેદૌ દઢસ્વં પુષ્ટિમસ્ત્નાં ચ । અસ્થિ
દેહધારણં મગ્ગઃ પુષ્ટિં ચ । મગ્ના પ્રીતિં સ્નેહં ષલં
શુક્રપુષ્ટિં પૂણમસ્ત્નાં ચ કરોતિ । શુક્રં ધૈર્યં વ્યવનં
પ્રીતિં દેહષલં હૃપં વીજાર્યં ચ ॥ ૬ ॥

પ્રકૃતિસ્થ ધાતુઓનાં કર્મરૂપ લક્ષણો

રસ વૃદ્ધિ આપે છે અને રુધિરનું પોષણ કરે છે. રુધિર શરીરનાં વર્ણને સ્વચ્છ રાખે છે, માંસનું પોષણ કરે છે અને જિવાડે છે. માંસ શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને મેદની પણ પુષ્ટિ કરે છે. મેદ શરીરમાં સ્નિગ્ધતા કરે છે, પરીની આપે છે દંઢતા કરે છે અને અસ્થિઓને પુષ્ટિ આપે છે, અસ્થિ રહેલું ધારણ કરે છે અને મજ્જને પુષ્ટિ કરે છે. મજ્જા પ્રીતિ આપે છે, સ્નેહ આપે છે, બળ આપે છે, વીર્યને પુષ્ટિ આપે છે અને અસ્થિઓની અંદર ભરતી રાખ્યા કરે છે. વીર્ય ધૈર્ય રખાવે છે, (વીર્ય નહિ દોવાથી જ નપુંસકો અધીર હોય છે) રખસિત થાય છે, સ્ત્રીઓ ઉપર સ્નેહ કરાવે છે. દેહમાં બળ આપે છે, હર્ષ આપે છે અને ગર્ભની

૧ ઠટલાક તો આલોચના બેરથી પાંચ પ્રકારનાં વહેંચાયેલા કંકરનાં અનુક્રમે સ્નેહક, સ્વેદક, બોષક, તપક અને અવશંકક એવાં પાંચ નામો આપે છે.

૧ ગાનતંત્રીઓ (નર્સ) બુદ્ધિપ્રેરક નથી, પણ એ પિત્તનો ધર્મ છે અને બુદ્ધિનું સ્થાન પણ હૃદય છે. પ્ર.

ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૬

પુરીપમુપસ્તમ્મં વાચ્યગ્રિધારણં ચ । વસ્તિપૂર્ણ-
વિક્લેદકૃન્મૂત્રમ્ । સ્વેદઃ ક્લેદત્વકસૌકુમાર્યકૃત્ ॥૭॥

પ્રકૃતિસ્થ મળોનાં કર્મરૂપ લક્ષણો

વિષ્ટા^૨ શરીરને ટકાવે છે, અને વાયુને તથા અગ્નિને ધારણ કરે છે. મૂત્ર મૂત્રાશયને પૂર્યા કરે છે અને આદ્ર^૩ રાખ્યા કરે છે. સ્વેદ (પસીનો) શરીરમાં ક્લેદન^૪ કરે છે અને આમડીને સુકુમાર રાખે છે. ૭

રક્તલક્ષણમાર્તવં ગર્ભકૃચ્છ । ગર્ભો ગર્ભલક્ષણમ્ ।
સ્તન્યં સ્તનયોરાપીનત્વજનનં જીવનં ચેતિ ॥ ૮ ॥

પ્રકૃતિસ્થ ઉપધાતુનાં કર્મરૂપ લક્ષણો

રજ^૫ રુધિરના જવાજ સ્વભાવવાળું છે, ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે અને રુધિરની પેઠે જ જીવન આપે છે. ગર્ભ સ્તનોનાં મુખોને શ્યામતા આપવા વગેરે ગર્ભલક્ષણોને ઉત્પન્ન કરે છે. ધાવણ (દૂધ) સ્તનોને પુષ્ટ કરે છે અને બાલકોને જીવન આપે છે. ૮

તેષાં વિધિવત્પરિરક્ષણં કુર્વાત ॥ ૯ ॥

પ્રકૃતિસ્થ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા

ઉપધાતુઓનું રક્ષણ કરવું.

એ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓ

૧ અહીં 'રસ તૃપ્તિ આપે છે, રુધિર જીવાડે છે, માંસ લેપ કરે છે, મૈદ સ્નિગ્ધતા કરે છે, અસ્થિ ધારણ કરે છે, મળન અસ્થિને પૂરે છે અને વીર્ય ધૈર્ય આપે છે, સ્પન્નિત થાય છે, સ્ત્રીઓ ઉપર પ્રીતિ આપે છે, ઉત્સાહ આપે છે, હૃદય આપે છે તથા ગર્ભને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલા અર્થવાળો પાઠ જ નિબંધકારોએ આદરથી સ્વીકારેલો છે.

૨ કાઈપિણુ આશય ખાલી રાખી શકાય નહિ, ખાલી રહે તો મોત થાય; એટલા માટે તાવમાં અને ક્ષયમાં એનીમ્ના દ્વારા મળ કાઢી નાખતાં મૃત્યુ નીપજે છે. આશય ખાલી ન થાય તે માટે મળની પણ જરૂર છે, પ્ર.

૩ ભીનું. પ્ર.

૪ આર્તવ નહિ પણ બીજ (ઓવમ્). પ્ર.

પ્રકૃતિસ્થ હોય તો શરીરના બહુ ઉપકારક છે; માટે તેઓનું શાસ્ત્રોક્ત પ્રકાર પ્રમાણે રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. ૯

અતઃ ऊर्ध्वमेपां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः । क्षयः पुनरेषामतिसंशोधनातिसंशमनवेगविधारणासात्त्यान्नम-
नस्तापव्यायामानशनातिभैथुनैर्भवति ॥ ૧૦ ॥

દોષો વગેરેની ક્ષીણતા થવાનાં કારણો

હવે એ દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો કહેવાના છીએ તેથી પ્રથમ એ ક્ષીણતા થવાનાં કારણો બતાવીએ છીએ. અત્યંત સંશોધનથી, અત્યંત સંશમનથી, મૂત્ર વગેરેના વેગોને અટકાવી રાખવાથી, પ્રકૃતિને અતુલ્લ ન હોય એવા પદાર્થો ખાવાથી, મનના સંતાપથી, અત્યંત કસરત કરવાથી, ઉપવાસો^૧ કરવાથી અને અતિ મૈથુન કરવાથી એ દોષો વગેરે પદાર્થોની ક્ષીણતા થાય છે.^૨ ૧૦

તत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्पवाक्त्वमल्पहर्षो मूढसंज्ञता च ।

પિત્તક્ષયે મન્દોષ્માગ્નિતા નિષ્પ્રભત્વં ચ ।

શ્લેષ્મક્ષયે રુક્ષતાન્તર્દાહ આમાશયેતરાશયશિરસાં
શૂન્યતા સંધિશૈથિલ્યં તૃષ્ણા દૌર્બલ્યં પ્રજાગરણં ચ ।

તत्र स्वयोनिवर्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः ॥ ૧૧ ॥

દોષોની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો ચિકિત્સા

વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરને ન્યાપાર મંદ થઈ જાય છે, ભાષણ અદ્ય થઈ જાય છે, હૃદય અથવા સંતોષ અદ્ય થઈ જાય છે,

૧ ઉપવાસથી જ્યાં તુકસાન છે, ત્યાં સ્પષ્ટ દર્શવ્યું છે પણ જ્યાં વૃદ્ધિ છે, ત્યાં દોષ ઓછો કરવા ઉપવાસની મહત્તા પણ દર્શાવી છે. પ્ર.

૨ આ કારણોમાં ઘણાંખરાં કારણો વાયુને વૃદ્ધિ આપનારાં છે અને પિત્તને તથા કફને જ ક્ષય આપનારાં છે; માટે આ કારણોના પાહનું અહીં પ્રયોજન નથી એમ સાંપ્રદાયિક આચાર્યો માને છે.

પદાર્થોનુ યથાર્થ જ્ઞાન^૧ નદ યદિ જય છે અને આ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં વાયુના જે કર્મલક્ષણ લક્ષણો કહ્યા તેઓની પણ હાનિ થાય છે (કદ કે જે વાયુનો વિરોધી છે તેના આ અધ્યાયના પાચમા વિષયમાં કહેવા કર્મલક્ષણોની વૃદ્ધિ થાય છે)

પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો ગરમી તથા અગ્નિ મદ યદિ જય છે, કાતિની હાનિ થાય છે^૨ અને આ અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં પિત્તના જે કર્મલક્ષણો કહ્યા છે તેઓની પણ હાનિ થાય છે (વિરોધી લક્ષણોની વૃદ્ધિ થાય છે)

કદનો ક્ષય થયો હોય તો શરીરમાં રક્ષપાણુ થાય છે, અઠર દાહ થાય છે, આભાસ્ય વગેરે કદના સધળા આશયો(સ્થાનો)ની અને માથાની શન્યતા થાય છે, સાધાઓનુ શિથિલપણુ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, દુર્બળપણુ થાય છે, નિદ્રા નહિ આવવાથી ઉત્તગદૌ થાય છે અને આ અધ્યાયના પાચમા વિષયમાં કદના જે કર્મલક્ષણો કહ્યા છે તેઓની પણ હાનિ થાય છે (વિરોધી લક્ષણોની વૃદ્ધિ થાય છે)

આ પ્રમાણે ઘાઈ દોષનો ક્ષય થયો હોય તો જે દોષનો ક્ષય થયો હોય તે દોષને તથા તે દોષના ઉત્પત્તિકારણને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનુ સેવન કરાવવુ એ જ તે દોષના ક્ષયની ચિકિત્સા છે (જેમ કે વાયુનો ક્ષય થયો હોય તો શીત તથા રક્ષ પદાર્થોનુ સેવન કરાવવુ, પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો તીખા તથા ઠંધુ પદાર્થોનુ સેવન કરાવવુ અને કદનો ક્ષય થયો હોય તો

દૂધ વગેરે સિંગવ તથા શીત પદાર્થોનુ સેવન કરાવવુ. કદનો ક્ષય થયો હોય તો કદ રસથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રસની વૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનુ પણ સેવન કરાવવુ અને પિત્તનો ક્ષય થયો હોય તો પિત્ત રુધિરથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રુધિરની વૃદ્ધિ કરનારા પદાર્થોનુ પણ સેવન કરાવવુ ઇત્યાદિ સમજી લેવુ પણ તેમાં એટલું યાદ રાખવુ કે જેથી ક્ષીણ દોષની વૃદ્ધિ થાય પણ બીજા દોષનો પ્રકોપ થાય એવા પદાર્થોનુ સેવન નહિ કરાવવુ) ૧૧

રસક્રમે દૃત્વીકા કમ્પ. શૂન્યતા તૃણા ચ ।
શોણિતક્રમે ત્વક્ષાસ્ત્યમ્લશીતપ્રાર્થના શિર-
શૈથિલ્ય ચ ।

માસક્રમે સ્ફિગ્ગણ્ઠૌષ્ઠોપસ્થોરુવક્ષ કક્ષાપિણ્ડ
કોદરગ્રીવાશુક્તા રૌક્ષતોદૌ ગાનાના સદન ધમની
શૈથિલ્ય ચ ।

મેદ-ક્રમે પ્રીહામિવૃદ્ધિ સન્ધિશૂન્યતા રૌક્ષ
મેદુરમાસપ્રાર્થના ચ ।

અલ્પિક્ષયેડસ્થિતોદો દ-તનસમજ્ઞો રૌક્ષ્ય ચ ।
મજ્જાત્વેડસ્થુક્તા પર્વમેદોડસ્થિનિસ્તોદોડસ્થિ
શૂન્યતા ચ ।

શુક્રક્રમે મેદૂવૃષ્ણવેદનાડ્યક્તિમથુને ચિત્તા
પ્રસેક પ્રસેકે ચાલ્પરક્તશુક્રદર્શન ચ ।

તત્રાપિ સ્વયોનિવર્દનદ્રવ્યોપયોગ પ્રતીકાર ॥૧૨
ધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો

તથા ચિકિત્સા

રસનો ક્ષય થયો હોય તો દદ્યમા પીડા
યાય છે, દદ્યમા કપ યાય છે, દદ્યમા શૂન્યતા^૧

૧ પિત્તના ધમમાં પનુ જ્ઞાન નાર સ ૦ ૩૫૭૦
૨ આ વાયુના ક્ષયમાં પણ જ્ઞાન નદ મરનાર સ
૩ વાયુના ૦ માટે નવન સીગ્મ એવા વાયુની જ
બીજી ૭ ન પચાય નથી પ્ર

મનિ એ મના ધમ નથી તમ પિત્તના ૭ એ
આ ઠંધુથી ૦ ૩૫૭૦ ૭ પ્ર

૧ મરના કે રમન મના ૭ ૫ છે અને ત્યાં રમ
પદોઓ નથી માટે દદ્યમા મપ-પી ૧-શૂન્યતા યા
૨ તત્તમ જનુ લાગવાના મરણ હિંો પુરાવેના દોષથી
પિત્તમનામના પાણી પદોચનુ નથી તેથી તત્તમ
માથમ રહે છે આ રીતે મ મિ આ પુરાવેના હિંો
આધ્યા ૭ના રમને પદોઆ ના નથી અને રાણી પનુ
નથી પ્ર.

થાય છે અને તરસ ખડુ લાગે છે.^૧

રુધિરનો ક્ષય થયો હોય તો ચામડીમાં કઠોરપણું થાય છે, શિરાઓમાં શિથિલપણું થાય છે, વાયુની વૃદ્ધિ થવાને લીધે વાયુથી વિરુદ્ધ ખાટા રસની ઇચ્છા થાય છે અને દ્રવરૂપ રુધિરનો નાશ થતાં તેજની વૃદ્ધિ થવાથી શીતની પણ ઇચ્છા થાય છે.

માંસનો ક્ષય થયો હોય તો ફૂલા, ગાલ, હોઠ, ઉપસ્થ, સાથળ, છાતી, કાખ, પિંડીઓ, ઉદર અને ડોક સુકાઈ જાય છે, રુક્ષપણું થાય છે, વ્યથા થાય છે, ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે અને ધમની^૨ નામની નાડીઓ શિથિલ થઈ જાય છે.

મેદનો ક્ષય થયો હોય તો ખરલની વૃદ્ધિ થાય છે, સાંધાઓમાં શૂન્યતા વ્યાપે છે, ચામડીમાં રુક્ષતા આવે છે અને સ્નિગ્ધ માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય છે.

અસ્થિનો ક્ષય થયો હોય તો અસ્થિ-ઓમાં વ્યથા થાય છે, દાંતોનો તથા નખોનો ભંગ થાય છે અને હેઠમાં અથવા દાંતોમાં તથા નખોમાં રુક્ષતા થાય છે.

મજ્જાનો ક્ષય થયો હોય તો વીર્ય અદૃષ્ય થઈ જાય છે, આંગળી વગેરેનાં પર્વોમાં પીડા થાય છે, અસ્થિઓમાં વ્યથા થાય છે અને ભરતી નહિ મળવાને લીધે અસ્થિઓ શૂન્ય^૩ થઈ જાય છે.

વીર્યનો ક્ષય થયો હોય તો લિંગમાં તથા વૃષણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુનમાં અશક્તિ થાય

૧ દૃઢલાક વૈદ્યો અહીં પાદાંતર બોલીને એવા અર્થ કરે છે, કે રસનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં પીડા થાય છે, કંપ થાય છે, શરીરનો શોષ થાય છે, આમા-શયની અથવા મનની શૂન્યતા થાય છે અને તરસ ખડુ લાગે છે.

૨ અહીં ધમની એટલે ધમણ કહે છે તે-પછી તે શિરા હોય કે આર્ટરી હોય. પ્ર.

૩ ખડેરાં થઈ જાય છે-ખાલી પડી જાય છે. પ્ર.

છે, મૈથુન કરવામાં આવે તો પણ ધણીવારે વીર્ય સ્ખલિત થાય છે અને તે વીર્ય થોડું તથા રાતું જેવામાં આવે છે.^૧

આ પ્રમાણે ઠાઈ ધાતુનો ક્ષય થયો હોય તો જ ધાતુનો ક્ષય થયો હોય, તે ધાતુને તથા તે ધાતુના ઉત્પત્તિકારણને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનું^૨ તથા તેનાં જ કર્મોનું^૩ સેવન કરાવવું એ જ તે ધાતુના ક્ષયની ચિકિત્સા છે. ૧૨

પુરીષક્ષયે હૃદયપાર્શ્વપીડા સજ્વદસ્ય ચ વાયો-રુધ્વગમનં કુક્ષૌ સંચરણં ચ ।

મૂત્રક્ષયે વસ્તિતોદોડ્વપમૂત્રતા ચ ।

અત્રાપિ સ્વયોનિવર્જનદ્રવ્યાણ્યેવ પ્રતીકારઃ ॥

સ્વેદક્ષયે સ્તબ્ધરોમકૂપતા ત્વક્છોષઃ સ્પર્શ-વૈગુણ્યં સ્વેદનાશશ્ચ ।

તત્રામ્યઙ્ગઃ સ્વેદોપયોગશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

મળોની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા

વિષ્ટાનો ક્ષય થયો હોય તો હૃદયમાં તથા પડખાંઓમાં પીડા થાય છે, પવન અવાજ કરતો કરતો જાયો અડે છે અને પેટમાં^૩ તેવા જ પવનનો સંચાર થાય છે.

મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો મૂત્રાશયમાં વ્યથા થાય છે અને મૂત્ર થોડું થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે વિષ્ટાનો ક્ષય થયો હોય કે મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો તે મળને તથા તે મળનાં ઉત્પત્તિકારણોને વૃદ્ધિ આપનારા પદાર્થોનું સેવન કરાવવું. (જમ કે વિષ્ટાનો ક્ષય થયો હોય તો અડદ વગેરેનું અને મૂત્રનો ક્ષય થયો હોય તો શેલડી^૪ તથા કાકડી વગેરેનું સેવન કરવું.)

પસીનાનો ક્ષય થયો હોય તો રુવાંડાનાં

૧ રાતું આવવાનું કારણ વીર્ય ખૂટી જવાથી ગરમીથી લોહી આવે છે. પ્ર.

૨ આ જ વિદ્યામીનની વાત છે. જે ધાતુ ઓછી હોય તેનો ઉમેરો કરવો. પ્ર.

૩ આંતરડાંમાં. પ્ર.

૪ શેલડી, કાકડી મૂત્ર છે. પ્ર.

છેદ્રો અક્કડ થઈ જાય છે, ત્વચામાં શોષ થાય છે, સ્પર્શનું બરાબર જ્ઞાન થતું નથી અને પરીની માવતો નથી.^૧

આ પ્રમાણે પરીનાનો નાશ થયો હોય તો ત્વચાદિકનો અભ્યગ કરાવવો શેક લેવા વગેરે વેદનક્રિયા કરાવવી અને ફકડાં તથા સૂતર વગેરેના માસોના ઉપયોગ કરાવવો ૧૩

આર્તવક્ષયે યયોચિતકાલાદર્શનમત્વતા યાયોનિ-
વદના ચ ।

તત્ર સશોધનમાગ્રેયાનાં ચ દ્રવ્યાણાં વિધિવદુપયોગઃ ॥
સ્તન્યક્ષયે સ્તનયોર્મ્લાનતા સ્તન્યાસમ્મવોડ
પતા વા ।

તત્ર શ્લેષ્મવર્દનદ્રવ્યોપયોગઃ ॥
ગર્ભક્ષયે ગર્ભાસ્પન્દનમતુન્નતકુક્ષિતા ચ ।
તત્ર પ્રાસવસ્તિકાલાયાઃ ક્ષીરવસ્તિપ્રયોગો મેઘ્યા
પ્રોપયોગશ્ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

ઉપધાતુઓની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો-ચિકિત્સા
રજનો ક્ષય થયો હોય તો મહિને મહિને
રજ આવવાનો જ યોગ્ય કાળ છે તેમાં રજ
એવામાં આવતું નથી, જો સાવ થાય, તોપણ
અત્ય થાય છે અને યોનિમાં વેકના થાય છે

આ પ્રમાણે રજનો ક્ષય થયો હોય તો
સામાન્ય સશોધન^૨ કરવું અને તિલ, અડદ,
સુરા તથા શુકત^૩ વગેરે આગ્રેય પદાર્થોના ઉપયોગ

૧ મરણ કે બ્રાજક પિત્ત આમરીમાં આવતું નથી
સ્પર્શજ્ઞાનને અને બ્રાજકપિત્તને સમજ છે પ્ર

૨ કેટલાક મહે છે કે રજની ક્ષીણતા થઈ હોય
તો વનને દેવ પણ વિરચને દેવ નહિ કેમ કે વિરચનથી
પિત્તનો ક્ષય થવાને લીધે બે-રો રજનો ક્ષય જ થઈ જાય
વનનથી તો સૌમ્ય ધાતુ હણી જતા અને આગ્રેય
ધાતુ દહિ પામતા રજ દહિ પામે છે એટલે અગ્નના
માર છે

૩ વદમૂલપલાદીને સજેહલવળાનિ તુ ।

યત્ર દ્રવેડમિપૂયતે તચ્ચુકમમિધીયતે ॥ ૨ ॥
આથેના અધાણા (સધાણા) નો રસ શુકત કહેવાય
છે (બા પ્ર) આ રચાનના ધપમાં અધ્યાયનો ૧૮૬નો
વિભ જુઓ

કરા-વે.

ધાવણનો ક્ષય થયો હોય તો સ્તનો
કરમાઈ જાય છે ધાવણ આવતું નથી અને આવે
છે તો અદ્ય આવે છે

આ પ્રમાણે ધાવણનો ક્ષય થયો હોય તો
જ્યોથી કફ વધે એવા પદાર્થોના ઉપયોગ
કરાવવો

ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો ગર્ભનું ચપન
થતું નથી (ગર્ભ પેટમાં ફરકતો નથી) અને
પેટ ઉત્તત (જીચું) રહેતું નથી

આ પ્રમાણે ગર્ભનો ક્ષય થયો હોય તો
સ્તનધ અગ્નિનો ઉપયોગ કરાવવો અને પિયઠકારી
દેવાનો કાળ (આઠમો મહિનો બેઠો) હોય તો
દૂધની પિયઠકારી^૧ જેવી ૧૪

અતઃ ઉર્ધ્વમતિવૃદ્ધાનાં દોષધાતુમલાનાં લક્ષણ
વક્ષ્યામઃ ॥ વૃદ્ધિઃ પુનરેવા સ્વયોનિવર્દનામ્યુપસેવના
ઢ્ઢવતિ ॥ ૧૫ ॥

દાપો વગેરેની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો કહેવાનો
આરંભ અને વૃદ્ધિનું કારણ

હવે અત્ય ત વૃદ્ધિ પામેલા દાપો, ધાતુઓ
તથા મળોના લક્ષણો કહીશું એઓની
વૃદ્ધિ એઓને વધારનારા તથા એઓનાં ઉત્પત્તિ
કારણોને વધારનારા પદાર્થોનું અતિ સેવન કર્યાથી
થાય છે. ૧૫

તત્ર વાતવૃદ્ધો વાકપારુષ્ય કાર્શ્યકાર્ણ્ય ગાત્ર
સ્ફુરણમુષ્ણકામિતા નિદ્રાનાશોડત્વચલત્વ ગાઢવર્ચ-
સ્ત્વ ચ ।

વિત્તવૃદ્ધૌ પીતાવમાસતા સન્તાપ શીતકામિત્વ
મત્વનિદ્રતા મૂર્છાં બલહાનિરિન્દ્રિયદૌર્લભ્ય પીતવિષ્મ-
ત્તેનત્ત્વ ચ ।

૧ મગાશયમાં દૂધની પિયઠકારી જેવી મગાશયમાં
થી પણ પોષણ આવવાનો સિદ્ધાંત જુનો આર્યમિદ્ધાન
છે તે જણાશે મગાશયમાં આમ ને અ-કોને જ ગર્ભ
ક્ષય છે તેથી મગાશયમાંથી દૂધ સીધું જ ગર્ભાશયમાં
ગુમાઈ પોષણ આપી મળ્યું કરે છ પ્ર

શ્લેષ્મવૃદ્ધૌ શૌક્લ્યં શૈલ્યં સ્થૈર્યં ગૌરવમવસાદ-
સ્તન્દ્રા નિદ્રા સન્ધ્યસ્થિવિશ્લેષશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

દોષોની અતિ વૃદ્ધિનાં લક્ષણો

વાયુની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો વચનોનું
કઠોરપણું થાય છે. માંસનો ક્ષય થવાથી ગાત્રો
કુશ્લ થઈ જાય છે, શરીર ઠાણું થઈ જાય છે,
ગાત્રો ફરક્યા કરે છે, ઉષ્ણ પદાર્થોની ઇચ્છા
થાય છે, નિદ્રાનો નાશ થાય છે, ઉત્સાહની હાનિ
થાય છે અને વિષા કઠણ થઈ જાય છે. (વાયુનાં
કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

પિત્તની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો પદાર્થો પીળા
પીળા લાગે છે, સંતાપ થાય છે, શીત પદાર્થોની
ઇચ્છા થાય છે, નિદ્રા અલ્પ થઈ જાય છે,^૧ મૂર્છા
થઈ જાય છે, સંતાપને લીધે આજનો ક્ષય થાય
છે. ઇંદ્રિયોમાં નબળાપણું આવે છે અને વિષા,
મૂત્ર, તથા નેત્ર પીળાં થઈ જાય છે. (પિત્તનાં
કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)^૨

કફની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો ચામડી વગેરે
સફેદ તથા શીતળ થઈ જાય છે, ગાત્રો ઝલાઈ
જાય છે, ભારેપણું થાય છે, ચિત્તમાં તથા દેહમાં
જ્ઞાનિ થાય છે, તંદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે અને કફ
વધીને ભરાઈ જવાને લીધે સાંધાઓ તથા
સાંધાઓનાં અસ્થિઓ જુદાં પડી જાય છે.
(પરસ્પરને ખરાબર વળગી રહેતાં નથી.) (કફનાં
કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.) ૧૬

રસોડતિવૃદ્ધૌ હૃદયોત્કેદં પ્રસેકં ચાપાદયતિ ।

રક્તં રક્તાઙ્ગાક્ષતાં શિરાપૂર્ણત્વં ચ ।

માંસં સ્ફિગગ્ણઢૌષ્ઠોપસ્યોરુવાહુજંવાસુ વૃદ્ધિ
ગુરુગાત્રતાં ચ ।

મેદઃ સ્લિગ્ધાઙ્ગતામુદરપાર્શ્વવૃદ્ધિં કાસશ્વાસાદીન્
દૌર્ગન્ધ્યં ચ ।

અસ્થિ અઘ્યસ્થીન્યધિદન્તાંશ્ચ ।

૧ પિત્ત કંઠકે સ્નિગ્ધ છે તેથી નિદ્રાનો નાશ નહિ
પણ નિદ્રા થોડી થવાનો સંભવ છે.

મજ્જા સર્વાઙ્ગનેત્રગૌરવમ્ ।

શુક્રં શુક્રાશ્મરીમતિપ્રાદુર્ભાવં ચ ॥ ૧૭ ॥

ધાતુઓની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો

રસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો હૃદયમાં
મોળ આવે છે, વખત પર વગન થાય છે અને
લાળ ઝર્પા કરે છે. (રસનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ
વધે છે.)

રુધિરની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગો
તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે. અને શિરાઓ પૂર્ણ
(ભરાઈ ગયેલી) થઈ જાય છે. (રુધિરનાં કર્મરૂપ
લક્ષણો પણ વધે છે.)

માંસની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો ફૂલા,
ગાલ, હોઠ, ઉપસ્ય, સાયળ, ખાલુ અને પીડિઓથી
વૃદ્ધિ થાય છે અને ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય છે.
(માંસનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

મેદની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અંગો
સ્નિગ્ધ થઈ જાય છે, પેટ તથા પડખાં વૃદ્ધિ પામે
છે, ખાંસી તથા શ્વાસ વગેરે દરદો થાય છે અને
દુર્ગંધી થાય છે. (મેદનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ
વધે છે.)

અસ્થિની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો
અસ્થિઓ તથા દાંતો અધિક થાય છે અને
કેશોની તથા નખોની પણ અતિવૃદ્ધિ થાય છે.
(અસ્થિનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

મજ્જાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સધળાં
અંગોમાં તથા નેત્રોમાં ભારેપણું થાય છે.
(મજ્જાનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

વીર્યની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો વીર્યની
પથરી થાય છે અને વીર્યનો અત્યંત સ્રાવ થાય
છે. (વીર્યનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.) ૧૭

પુરોષમાટોપં કુક્ષૌ શૂલં ચ । મૂત્રં મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિં
ચસ્તિતોદમાધ્માનં ચ । સ્વેદસ્ત્વચો દૌર્ગન્ધ્યં
કણ્ઠં ચ ॥ ૧૮ ॥

મળોની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો।

વિષ્ટાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટમાં આક્રેશ તથા ક્ષોભ યાય છે અને કૃષ્ણમાં રૂણ પણ આવે છે. (વિષ્ટાના કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

મૂત્રની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો મૂત્રની પ્રવૃત્તિ વાર વાર થાય છે અને મૂત્રાશયમાં બ્યથા થાય છે તથા ક્ષોભ પણ થાય છે (મૂત્રનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

પસીનાની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો આમડીમાં કુર્ગં વપાણુ થાય છે તથા ખરજ આવે છે (પસીનાના કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે) ૧૮

આર્તવમજ્જમર્દમતિપ્રવૃત્તિં દૌર્લભ્ય ચ। સ્તન્ય સ્તનયોરાપીનત્વ મુદુર્મુદુઃ પ્રવૃત્તિ તોદ ચ

ગર્ભો જટરામિવૃદ્ધિ શોય ચ ॥૧૯॥

ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિનાં લક્ષણો।

રજની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો અગ્રો ભાગ્યા કરે છે, રજનો બહુ સ્નાવ થાય છે અને શરીરમાં કુબંધુપણુ થાય છે^૧ (રજના કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

ધાવણુની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો સ્તનો અતિપ્રુષ્ઠ થાય છે, વાર વાર ધાવણુ અગ્રો કરે છે અને સ્તનોમાં બ્યથા થાય છે (ધાવણુનાં કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે.)

ગર્ભની અતિવૃદ્ધિ થઈ હોય તો પેટ વધી બળે છે અને સોજે પણ થાય છે (ગર્ભના કર્મરૂપ લક્ષણો પણ વધે છે) ૧૯

તેષાં યથાસ્વ સશોષન ક્ષપણ ચ ક્ષયાદવિરુદ્ધૈઃ ક્રિયાવિશેષૈઃ કુર્વતી ॥૨૦॥

૧ મૂળમાં 'દૌર્લભ્ય' ને બદલે દૌર્લભ્ય એવો પણ પાઠ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેતુ રજ શરીરમાં કુર્ગંધપાણુ થતે છે રજ પિત્તની ધર્મ છે એટલા માટે તેથી કુર્ગંધના થતી પણ સંભવે છે વૃદ્ધિ પામેના રજથી રક્તચુ માદિ રોગો પણ થાય છે,

દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓની અતિવૃદ્ધિની ચિકિત્સા

એ અતિવૃદ્ધિ પામેલા દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓનું તે તે પ્રકારની ક્રિયાઓથી યથાયોગ્ય સંશોધન તથા સશમન કરવું પણ તે ક્રિયાઓ જથી દોષો વગેરેનો ક્ષય થઈ બળ એવી ન હોવી જોઈએ^૧ ૨૦

पूर्व. पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्द्धयेद्धि परपरम् ।

तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां हासन हितम् ॥२१॥

ધાતુની અતિવૃદ્ધિ કે અતિક્ષીણતા હિત કારી નથી પણ 'સર્વ ધાતુઓનું'

પ્રકૃતિસ્થપણું' હિતકારી છે

કોઈ પણ પહેલી ધાતુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પછીની ધાતુને વધારે છે અને કોઈ પછીની ધાતુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે તો તે પોતપોતાથી પહેલાની ધાતુને વધારે છે એવી જ રીતે કોઈ પછીની ધાતુ અતિક્ષીણ થાય તો પોતપોતાથી પહેલી ધાતુને ક્ષીણ કરે છે અને પહેલી ધાતુ અતિક્ષીણ થાય તો પોતપોતાથી પછીની ધાતુને ક્ષીણ કરે છે^૨ આ પ્રમાણે ધાતુઓનો પરસ્પર સબંધ છે, માટે અત્યંત વધેલી ધાતુઓની વૃદ્ધિને ઓછી કરવી અને અત્યંત ક્ષીણ થયેલી ધાતુઓના ક્ષયને ઓછો કરવો, અર્થાત્ જ રીતે સધળી ધાતુઓ પ્રકૃતિસ્થ

૧ કે.પાઠ તો 'તેષાં ક્ષપણમવિરુદ્ધૈઃ ક્રિયાવિશેષ કુર્વતી એવો પાઠ જોડે છે એ પાઠનો અર્થ એ છે કે મશમન મશોધન બાહ્યાર અને આચાર એ નામની ક્રિયાઓથી દોષો વગેરેની વૃદ્ધિને ટાળવી

૨ જેમ એક પા પિત્ત મધ બાધો હોય તો બધી આગમ પાણી વધુ બરાણ છે તેમ રક્ત ધાતુ વગેરે તે રસ પણ વધે પણ એમ બનતું નથી રક્ત વગેરે તે રસ વધે નહિ પણ જાતન એટલે બગડે એવો અર્થ છે રસ વધે તો રક્ત વધે એમ ઉત્તરોત્તર બનકેમ ધાતુ વધે પણ એક ધાતુની પડેલાની ધાતુ વધે નહિ પણ મગડે એવો અર્થ છે પ્ર.

રહે તેમ કરવું એ હિતકારી છે.^૧ ૨૧

ચલલક્ષણં ચલક્ષયલક્ષણમતઃ ક્ષયમ્ વક્ષ્યામઃ

તત્ર રસાદીનાં શુક્રાન્તાનાં ધાતૂનાં યત્પરં તેજસ્તત્સ્વલ્વોજસ્તદેવ ચલમિત્યુચ્યતે સ્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તાત્ । તત્ર ચલેન સ્થિરોપચિતમાસતા સર્વચેષ્ટાસ્વપ્રતિઘાતઃ સ્વરવર્ણપ્રસાદો વાહ્યાનામામ્યન્તરાણાં ચ કરણાનામાત્મકાર્યપ્રતિપત્તિર્ભવતિ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

ઓજઃ સોમાત્મકં સ્નિગ્ધં શુક્લં શીતં સ્થિરં સરમ્ ।

વિવિક્તં મૃદુ મૃત્સં ચ પ્રાણાયતનમુત્તમમ્ ॥

દેહઃ સાવયવસ્તેન વ્યાપ્તો ભવતિ દેહિનામ્ ।

તદભાવાશ્ચ શીર્યન્તે શરીરાણિ શરીરિણામ્ ॥

અભિઘાતાત્ક્ષયાત્કોપાચ્છોકાધ્યાનાચ્છૂમાત્ક્ષુધઃ

ઓજઃ સંક્ષીયતે હ્યેમ્યો ધાતુગ્રહણનિઃસૃતમ્ ।

તેજઃ સમીરિતં તસ્માદ્વિઞ્ચયતિ દેહિનઃ ॥

તસ્ય વિઘ્નસો વ્યાપ્ત ક્ષય ઇતિ લિઙ્ગાનિ વ્યાપન્નસ્ય ભવન્તિ । સંધિવિશ્લેષો ગાત્રાણાં સદનં દોષચ્ચવનં ક્રિયાસન્નિરોધશ્ચ વિઘ્નસે । સ્તબ્ધગુરુગાત્રતા વાતશોફો વર્ણભેદો ગ્લાનિસ્તન્દ્રા નિદ્રા ચ વ્યાપન્ને । મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપો મરણમિતિ ક્ષયે ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

ત્રયો દોષા ચલસ્યોક્તા વ્યાપદિઘ્નસનક્ષયાઃ ।

વિશ્લેષસાદૌ ગાત્રાણાં દોષાવિઘ્નસનં શ્રમઃ ।

અપ્રાચુર્ય ક્રિયાણાં ચ ચલવિઘ્નસલક્ષણમ્ ॥

ગુરુત્વં સ્તબ્ધતાઙ્ગેષુ ગ્લાનિર્વર્ણસ્ય મેદનમ્ ।

તન્દ્રા નિદ્રા વાતશોફો ચલવ્યાપદિ લક્ષણમ્ ॥

મૂર્છા માંસક્ષયો મોહઃ પ્રલાપોઽજ્ઞાનમેવ ચ ।

પૂર્વોક્તાનિ ચ લિઙ્ગાનિ મરણં ચ ચલક્ષયે ॥ ૨૨ ॥

બળ તથા બળના ક્ષયનું લક્ષણ

હવે બળનું લક્ષણ તથા બળના ક્ષયનું

૧ આથી એમ જણાવ્યું કે ધાતુઓ પોતાની મેળે વૃદ્ધિ કે ક્ષય પામી હોય તો અનર્થ કરે છે અને બીજી ધાતુઓએ પરંપરાથી વધારી કે ક્ષીણ કરી હોય, સારે તો વળી મોટા અનર્થ કરે છે.

લક્ષણ કહીશું.

રસથી માંડીને વીર્ય પર્યંત સધળા ધાતુઓના જ ઉત્કૃષ્ટ સ્નેહ છે એ જ ઓળ છે અને એ જ અમારા શાસ્ત્રના^૧ સિદ્ધાંત પ્રમાણે બળ કહેવાય છે.^૨ એ બળથી માંસ સ્થિર તથા સંપત્તિવાળું રહે છે, શરીરના, વાણીના તથા મનના વ્યાપારોમાં અપ્રતિહતપણું (પ્રતિઘાતથી રહિતપણું) રહે છે,^૩ સ્વરની તથા વર્ણની નિર્ભળતા રહે છે.^૪ અને કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કામોમાં સાવચેત રહે છે તથા તે કામોને લાંબા કાળ સુધી કરવાને શક્તિવાળાં રહે છે.^૫

૧ શ્વેતત્રના. પ્ર.

૨ જે કે મૂળ ગ્રંથકર્તા આ કેટલાં બળને અને ઓળને ઓળખી રીતે એક જ કહે છે, તોપણ ઉક્ત કહે છે: “બળ અને ઓળ એ બે જુદા પદાર્થો છતાં અહીં તેઓને એક કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે બંનેની ચિકિત્સા એક જ છે. ઓળ કે જે સર્વ ધાતુઓના સ્નેહભૂત છે અને ઉપચયરૂપ છે, તેમાં રૂપ, રસ, શૌર્ય તથા વીર્ય ઇત્યાદિક ગુણો છે અને બળ કે જે ભાર ઉપાડવા વગેરે શક્તિ ઉપરથી જ જણાય છે તેમાં રૂપ આદિ ગુણો નથી એ મોટો ભેદ છે. આ ગ્રંથમાં પહેલા અધ્યાયના ‘પ્રાણિનાં પુનર્મુલમાહારો ચલવર્ણોજસાં ચ’ એ વાક્યમાં પણ બળને અને ઓળને જુદાં ગણ્યાં છે. (ઓળથી હિંમત છે. ઓળ અને બળ બે જુદાં વસ્તુ છે. પહેલવાનને બળ છે પણ શસ્ત્ર દેખીને ભાગે છે એટલે હિંમત નથી એટલે ઓળ નથી. ઓળસ એટલે હિંમત-ઉસાહ. પ્ર.) ચરકમાં પણ ઓળને બળથી જુદું જણાવીને તેમાં ધોળો, રોતો તથા પીળો એ ત્રણ વર્ણ કહ્યા છે. એ ઓળ જુદો ધાતુ નથી પણ જેમ દૂધમાં ઘી રહે છે તેમ વીર્યમાં અભિન્નપણાથી રહેલ છે. નહિતર આઠ ધાતુઓ અર્થ જન્ય.” ‘મૂળમાં શુકલ, શબ્દને બદલે શુક શબ્દ છે.’ એમ કહીને મૂળના-શબ્દથી જ ઓળમાં ત્રણ વર્ણ દેરાવવાનો ઉક્તે પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩ માંસનું સ્થિરતાદિક અને ક્રિયાઓનું અપ્રતિહતપણું એ શક્તિરૂપ બળથી જ થાય છે. (ઉક્ત)

૪ આ, બળ અને ઓળ એ બંનેથી થાય છે. (ઉક્ત)

૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની કાર્યપ્રવૃત્તિ તથા કર્મેન્દ્રિયોની કાર્યપ્રવૃત્તિ બંનેથી થાય છે. જે ઓળ છે તે બળનું

આ વિષયના સ્વોક્તમા ભગવાન ધન્વતરિએ વસ્તુએ કહ્યું છે 'ઓજ સૌમ્ય (ચદ્રાત્મક) છે, સ્નિગ્ધ છે, સફેદ છે, શીતળ છે, શરીરના બળવળેને સ્થિરતા આપનાર છે, પ્રસરવાના વલાવવાળું છે, શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત છે, અથવા નવીન છે, ^૧ દામળ છે, ચીકણું છે, (ગુરુ આદિ ગુણોવાળું પણ છે) અને અગ્નિપ્રેમ આદિ પ્રાણોના ઉત્તમ સ્થાનકરૂપ છે પ્રાણીઓનો અવયવો સહિત દેહ એ ઓજની વ્યાપ્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા ટકે છે ઓજનો અભાવ થાય તો પ્રાણીઓના શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે એ ઓજ અભિધાતથી, ક્ષયથી, ઢાપથી, શોકથી, ધ્યાનથી, ધ્રમથી અને ક્ષુધાથી ક્ષીણ થાય છે એ અભિધાત આદિ હેતુઓને લીધે દૃઢ્યમાથી નીકળેલું અને અભિધાત આદિથી ઉત્પન્ન થયેના વાયુએ ઠેલેલું એ ક્ષીણ થયેલું ઓજ પ્રાણીઓને સ્વસ્થતાથી ભ્રષ્ટ કરી નાખે છે

આવી રીતે અભિધાત વગેરેથી હરકત પામેલા ઓજની વિસ્ત્રસ (સ્થાનમાથી ભ્રષ્ટતા^૧), ખગડી જવુ, વ્યાપત્ (અન્યથાભાવ^૨) અને ક્ષય (પોતાના પ્રમાણથી ઓછાપણ^૩) એ રીતે ત્રણ જાતની ક્ષીણતા થાય છે એઓમાં વિસ્ત્રસ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો સાધાઓનું શિથિલપણ, ગાત્રોની ગ્નાનિ દોષોની પોત પોતાના સ્થાનોથી ય્યુતિ અને શરીર વગેરેની

ખરણુ ૭ (૧૧)

૧ ઓજસ મનને પુષ્ટ રે છે મનન હ વચ્ચ ન છે અને મળ આયુ સાથે સમઘ ધરાવે છે પ્ર

૨ નવીન ન માટે નવીન અવાદિકથી જ તેની જુદી થાય છે

૩ સ્ત્રી અને નપસંગત ઓજ ન હુ ૭ માટે ડરપા છે પ્ર

૪ સ્થાનભ્રષ્ટના અભિધાત વગેરેથી જ થાય છે

૫ અન્યથાભાવ કુદ દોરાના અને દૂખાના સસમ થી થાય છે

૬ ઓછાપણ શોક ખ્યાન તથા ક્ષય વગેરેથી થાય છે

ક્રિયાઓનો નિરોધ થાય છે વ્યાપત્ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો ગાત્રો અક્રુડ તથા ભારે થઈ જાય છે, વાયુ સખધી સોજે થાય છે, શરીરનો વર્ણ ખદ્દી જાય છે, ગ્નાનિ થાય છે અને તદ્રા તથા નિદ્રા રહ્યા કરે છે ક્ષય નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો મૂર્છા, (જ્ઞાને દ્રિયોનો નિરોધ) મોહ, માસનો ક્ષય, પ્રનાપ અને મરણ થાય છે

આ વિષયના સ્વોક્તમા ભગવાન ધન્વતરિ એ સ્વસ્તુએ કહ્યું છે 'ખગતા (ઓજના) વિસ્ત્રસ, વ્યાપત્ અને ક્ષય એ નામના ત્રણ દોષ (વિકાર) થાય છે ગાત્રોનું અસધક્રિતપણું, ગાત્રોની ગ્નાનિ, દોષોની સ્થાનચ્યુતિ, શ્રમ અને ક્રિયાઓનું અસ્પષ્ટપણું એટલાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે ઓજનો વિસ્ત્રસ થયો છે અગોમા ભારેપણું, સ્તબ્ધપણું, ગ્નાનિ, વર્ણનું ખદ્દી જવું, તદ્રા, નિદ્રા અને વાયુ સખધી સોજે એટલાં ચિહ્નો ઉપરથી જાણવું કે ઓજની વ્યાપત્ થઈ છે મૂર્છા, માસનો ક્ષય, મોહ, પ્રનાપ, અજ્ઞાન, ઉપર કહેનાં ચિહ્નો અને મરણની તૈયારી ઉપરથી જાણવું કે ઓજનો ક્ષય થયો છે ૨૨

તત્ર વિસ્ત્રસે વ્યાપન્ને ચ ક્રિયાવિશેષૈરવિશ્લેષ્યં
માસ્થાપયેત્ । નટસજ્જમિતર ચ વર્જયેત્ ॥ ૨૩ ॥

ખગતા ક્ષયની ચિકિત્સા

ખગતા (ઓજના) વિસ્ત્રસ કે વ્યાપત્ થયેલ હોય તો અગ્નિ વગેરેને હરકત ન પાડે એવી રસાયન તથા વાજકરણ આદિ ક્રિયાઓથી ખગતની વૃદ્ધિ કરવી ખગતો ક્ષય થયેલ હોય અને તેથી એ સજ્જા જ જતી રહી હોય તો તેની ચિકિત્સા છોડી જ દેવી (સજ્જા ન જતી રહી હોય તો રસાયનાદિકથી ચિકિત્સા કરવી) ૨૩

૧ સજ્જા એટલે મેનના એટલે જરૂરશક્તિ જાય તો પગી ચિકિત્સા ન કરવી પ્ર

તેજોઽપ્યાગ્નેયં ક્રમશઃ પચ્યમાનાનાં ધાતૂનામ-
મિનિર્વૃત્તમન્તરસ્થં સ્નેહજાતં વસાત્યં સ્ત્રીણાં વિશેષતો
ભવતિ તેન માર્દવસૌકુમાર્યમૃદ્વલ્પરોમતોત્સાહદૃષ્ટિસ્થિ-
તિપક્તિકાન્તિદીપ્તયો ભવન્તિ તત્ કપાયતિક્તશીત-
રૂક્ષવિષ્ટમ્ભિવેગવિઘાતવ્યવાયવ્યાયામવ્યાધિકર્પણૈશ્ચ
વિક્રિયતે । તસ્યાપિ પારુષ્યવર્ણભેદતોદનિષ્પ્રભત્વાનિ
વિસ્તંસને ભવન્તિ । કાર્યં મન્દાશિતાઘસ્તિર્યકચ્યુતિ-
ર્વ્યાપતૌ । દૃષ્ટ્યશિવલહાન્યનિલપ્રકોપમરણાનિ ક્ષયે ।

તત્રાપિ સ્નેહપાનામ્યઙ્ગપ્રદેહપરિષેકસ્તિગધલધ્વન્નાનિ
ક્ષયે વિદધીત ॥ ૨૪ ॥

તેજ, તેજની ક્ષીણતાનું લક્ષણ

અને ક્ષીણતાની ચિહ્નિત્સા

તેજ પણ આગ્નેય પદાર્થ છે. અનુક્રમથી
પાકતી ધાતુઓમાંથી બનતો 'વસા'¹ એ નામનો
સ્નેહ કે જે શરીરની અંદર રહે છે તે તેજ છે.
આ તેજ સ્ત્રીઓમાં અધિક હોય છે તેથી સ્ત્રીઓનાં
શરીરોમાં ક્રામળતા, સુકુમારપણું, ક્રામળ
તથા અદ્ય રવાડાં, ઉત્સાહ, દીપ્તિ, સ્થિરતા,
અન્નાદિકનું પાકવું, કાંતિ અને દીપ્તિ² અધિક
થાય છે. તૂરાં, કડવાં, ટાઢાં, લૂખાં તથા દસ્તની
અટકાયત કરનારાં અન્નાદિકથી, મૂત્રાદિકના
વેગોનો વિઘાત કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત
કસરત કરવાથી, વ્યાધિઓથી અને ઉપવાસ
વગેરેથી. એ તેજ ક્ષીણતા પામે છે. તેજની
વિસ્તંસ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો ત્વચાની
કઠોરતા, વર્ણનું બદલાઈ જવું, વ્યથા અને
કાંતિરહિતપણું એટલાં ચિહ્નો થાય છે. તેજની
વ્યાપત્ નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો કૃશપણું,
અશિની મંદતા અને વસાનું વિષ્ટાદ્વારથી અથવા
મૂત્રદ્વારથી નીકળી જવું થાય છે. તેજની ક્ષય
નામની ક્ષીણતા થઈ હોય તો દૃષ્ટિના તથા
અશિના બળની હાનિ થાય છે અને વાયુનો પ્રકોપ

થાય છે તથા મરણ પણ થઈ જાય છે. ૨૪

આ પ્રમાણે તેજની ક્ષીણતા થઈ હોય તો
સ્નેહનાં પાન, અભ્યંગ, પ્રદેહ (લેપ) તથા
પરિષેક³ કરવા અને સ્નિગ્ધ તથા હલકાં⁴
અન્નો જમાડવાં.⁵ ૨૪

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

દોષધાતુમલક્ષીણો બલક્ષીણોઽપિ વા નરઃ ।

સ્વયોનિવર્દનં યત્તદન્નપાનં પ્રકાઙ્ગતિ ॥

યદ્દાહારજાતં હિ ક્ષીણઃ પ્રાર્થયતે નરઃ ।

તસ્ય તસ્ય સ લાભે તુ તં તં ક્ષાયમપોહતિ ॥

યસ્ય ધાતુક્ષયાદ્વાયુઃ સંજ્ઞાં કર્મ ચ નાશયેત્ ।

પ્રક્ષીણં ચ વલં યસ્ય નાસૌ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમ્ ॥૨૫

દોષો, ધાતુઓ, મળો, ઉપધાતુઓ તથા

બળના ક્ષય ઉપર આહારનો સામાન્ય

પ્રકાર તથા કેવા ક્ષયવાળાને

અસાધ્ય સમજવો ?

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છેઃ “જે માણસને દોષો,
ધાતુઓ, મળો, ઉપધાતુઓ તથા બળ-એમાંથી
કાઈ નો ક્ષય થયો હોય તે માણસ, જેનો ક્ષય
થયો હોય તેને તથા તેની ઉત્પત્તિના કારણને
વધારનારાં અન્નપાનોને ઇચ્છે છે.⁶ ક્ષીણ⁷ થયેલા

૧ છાંટવું સીંચન કરવું. પ્ર.

૨ હલકા બોરાકે અગ્નિ ઉઘડે, ત્યારે જ ધાતુઓમાં
પહેંચે અને ક્ષીણતા દૂર થાય. ભારે પદાર્થ ન ચોળવાં
તે વિચારવા જેવી વાત છે તેમ જ હલકાં અન્નોનો
પણ શાસ્ત્રીય મત અનુસરવો જોઈએ. પ્ર.

૩ આ ચોવીસમો આખો વિષય નિબંધકારોએ
'ઋષિપ્રણીત નથી અર્થાત્ ક્ષેપક છે' એમ કહીને
અપકનીય ઠરાવ્યો છે અને તે ઉપરથી ઉદ્ધને પણ તેનું
વ્યાખ્યાન આપ્યું નથી.

આટલું સૂક્ષ્મ સમજી શકાતું નથી એવું ગ્રીણું
જ્ઞાન હોવાથી આ ક્ષેપકની વાત મૂકી છે. પ્ર.

૪ કેટલાક સુશ્રુતપાઠીઓ અહીં આહારની
ઇચ્છાના વિષયમાં શ્લોકોનો અધિક પાઠ બોલે છે તે
પાઠનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. વાયુના ક્ષયવાળાં
માણસને જલ, મગ, વટાણા, રક્ષ તથા હલકું ભોજન

૧ વસા ઉપધાતુ છે, માંસમાંથી મેદ બનતાં જે
નીચે છે તે. પ્ર.

૨ મોઢાની કાંતિ. પ્ર.

માણુસને જે જે આહારની ઇચ્છા થાય તે તે આહાર જે તેને મજે તો તે તે દોષો- વગેરેનો

અને તૂરા, તીખા તથા નડા રંગોની ઇચ્છા થાય છે પિત્તના કષયવાળા માણુસને તન, બડા તથા કળથા વગેરે લોટના જળાશાળા પાણી, હાંની ઉપરનો ની-નશવાયો ધોળો બાગ, અથાણુનો રમ, ખાગ પાણી, હાંની તથા છામની ઇચ્છા થાય છે કંફના કષયવાળા માણુસને પાંખના મૂરના તથા મ-શના મામે, ગોળ, બારે પાણી, દૂધ અને હાંની ઇચ્છા થાય છે રસના કષયવાળા માણુસને ઝેરડીનો રસ માસનો રમ મય, મધ થી, ગોળ પાણી લોહી, મામ તથા રામના ઇચ્છા થાય છે રવિરના કષયવાળા માણુસને દાઢા, દાઢમ એવ તથા તણી અને રધિરમા પાવેના મામેની ઇચ્છા થાય છે માંસના કષયવાળા માણુસને ખાગ પાણી, પડા પડાને વડા વગેરે, ખાગરો અને માસમય ન્યુપ પ્રાણીઓના માસોની ઇચ્છા થાય છે મેદના કષયવાળા માણુસને જેમા પાવેના તથા કારનાગા ગ્રામ પશુઓના, મૂર ગેરના તથા જનતુઓના માસોની ઇચ્છા થાય છે અસ્થિના કષયવાળા આરી રીતે પાવેના રંગોની તથા અગ્નિઓના મામેની ઇચ્છા થાય છે મજાના કષયવાળાને સિયિત મામ, અગ્નિઓથી તથા મેદથી મયુક્ત મજા અને મધુર તથા ખાગ રમના પાણીની ઇચ્છા થાય છે વીર્યના કષયવાળા માણુસને મોર પડા, રસ તથા મારમના છામોની અને ગ્રામ પશુઓ મવર વગેરે તથા જનતર પ્રાણીઓના મામેની ઇચ્છા થાય છે વિદ્યાના કષયવાળાને જવના ખાટા પાણી, અને જ રાગના તાકિ અને મોરના મામના થપની ઇચ્છા થાય છે મૂત્રના કષયવાળાને રામ, રોઝડીનો રમ દૂધ ગોળાણુ મોરતુ પાણી અને દાઢીઓની ઇચ્છા થાય છે પરીનાના કષયવાળાને અવ્યગ, (પરીનારી અમડી નુકાળી થાય છે અને રસાયુ થાય છે પણ પરીનાનો કાય થાય તો આમડીના રાગ થાય તેથી અવ્યગ દારા આમડીને રસાયુ કરતુ જોએ અને અમિ વધારી પરડીના નાચના ક્રિયા કરી જોએ પ્ર.) મદન અને થવન વગરની જળામા શયન તથા આમન અને જન વગેરેની ઇચ્છા થાય છે રજના કષયવાળી સ્ત્રીને તીખા, ખાગ ખાટા, વિદાહી અને બારેપણવાળા રંગોની રાહીની અને અનુપાનોની ઇચ્છા થાય છે ગર્ભના કષયવાળીને હરિણી અમડી ગાડર તથા મૂરના પકાવેલા ગરોળી, ચરનીની અને કાપથી પકાવેલા મામેની ઇચ્છા થાય છે. ધાવણના કષયવાળાને

દાય મડી બય છે.

ધાતુ વગેરેના કષયને લીધે વાયુએ જેની સંજ્ઞાનો અને ક્રિયાનો નાશ કર્યો હોય અને જેતુ શારીર બળ તમામ ક્ષીણ ગઈ થયુ હોય તે માણુસની ચિકિત્સા કરી શકાતી નથી. (કરવામાં આવે તોપણ નિક્ષણ થાય છે.) ૨૫

રસનિમિત્તમેવ સ્થૈત્ય કાર્ય ચ તત શ્લેષ્મ લાહારસેવિનોડ્યશનશીલસ્યાવ્યાયામિનો દિવાસ્વમ રતસ્ય ચામ ઇવાન્નરસો મધુરતરશ્ચ શરીરમનુકામવ્ર-તિસ્તેહાન્મેદો જનયતિ તદતિસ્થૈત્યમાપાદયતિ । તમ તિસ્થૂત ક્ષુદ્રાસપિપાસાશુત્વમસ્વેદગાગ્રદોર્ગન્યક્-થનગાગ્રસાદગદ્ગદત્વાનિ ક્ષિપ્રમેવાવિશન્તિ સૌકુમાર્ય-ન્મેદસઃ સર્વક્રિયાસ્વસમર્થઃ કફમેદોનિરુદ્ધમાર્ગત્વા ચાત્પવ્યવાયો ભવત્યાવૃતમાર્ગત્વાદેવ શેષા ધાતવો નાપ્થાયન્તેડલ્યર્થમતોડલ્યપ્રાણો ભવતિ પ્રમેહપિડકા-જ્વરમગન્દરવિદ્રિષવાતવિકારાણામન્યતમં પ્રાપ્ય પચ સ્વમુપયાતિ સર્વે એવ ધાસ્ય રોગા વલવન્તો મવન્ત્યા-વૃતમાર્ગત્વાત્ એતસામતસ્તસ્પોષતિદેતુ પરિદોત્ । ઉત્પન્ને તુ શિલાજતુગુગુલુગોમૂત્રત્રિફલોદરજોરસાં જનમધુચવમુદ્રકોરુદપકસ્યામાકોદાલક્રાદીનાં વિરુ ક્ષણચ્છેદનોયાનાં ચ દ્રવ્યણાં વિધિવદુપયોગો વ્યાયામો લેરતનવસ્તુપયોગથેતિ ॥

તત્ર પુનર્વાતલાહારસેવિનોડતિવ્યાયામવ્યવાયા ધ્યયનમયશોકચ્યાનરાત્રિજાગરણપિપાસાશુત્કપાયાસ્થ-શનપ્રમૃતિભિરુપશોષિતો રસધાતુઃ શરીરમનુકામવ્રતે-ત્વાન્ન પ્રીણયતિ તસ્માદતિકાર્ય ચ ભવતિ । સોડતિ કૃત્શ ક્ષુત્પિપાસાશીતોષ્ણવાતવર્ષમારાદાનેષ્વસહિન્-

યુર બાત, મામ, ગાયનું દૂધ, સાકર, આમન, હાંનો અને ખીજ પણ પ્રિય ભદ્યોની ઇચ્છા થાય છે

૫ આરોગ્યવાનને જે ઇચ્છા થાય તે રમ ચોળવો મોરમર છ, પણુ આદિને મથામોગ્ય નથી તાવવાળાને દડ પાણી પીવાનું મન થાય છે, પણ તેને દડ પાણી પિવડાયાય નહિ, માટે આરોગ્યવાન માટે આ નિમ

છે એમ સમજવું પ્ર
૧ કષય એટલે રાત્રિમાં નહિ ધાતુના પ્રમાણનો કષય, ધાતુના રોગનો કષય નહિ પ્ર

વાતરોગપ્રાયોડ્વપ્રાણશ્ચ ક્રિયાસુ ભવતિ શ્વાસકાસ-
શોષપ્લીહોદરાગ્નિસાદગુલ્મરક્તપિત્તાનામન્યતમં પ્રાપ્ય
મંરણમુપયાતિ સર્વં એવં ચાસ્ય રોગા વલ્લન્તો મવ-
ન્યલ્પપ્રાણત્વાદતસ્તસ્યોત્પત્તિહેતું પરિહરેત્ । ઉત્પન્ને
તુ પયસ્યાશ્વગન્ધાવિદારીવિદારીગન્વાશતાવરીવલાતિ-
વલાનાગવલાનાં મધુરાણામન્યાસાં ચૌપથીનામુપયોગઃ
ક્ષીરદધિવૃત્તમાંસશાલિષટ્કિયવગોધૂમાનાં ચ દિવા-
સ્વપ્નવ્રત્તચર્યાવ્યાયામવૃંહણવસ્ત્યુપયોગશ્ચેતિ ॥ ૨૬ ॥

શરીરમાં અત્યંત સ્થૂલતા તથા
અત્યંત કૃશતા થવાનાં કારણો
અને ખંતેની ચિકિત્સા

શરીરની સ્થૂલતાનું અને કૃશતાનું મુખ્ય
કારણ રસજ છે. ક્ષવર્ધક આહારોનું સેવન
કરનારા, ઝાઝું ભોજન કરવાની આદતવાળા,^૧
કસરત કે મહેનત નહિ કરનારા અને દિવસે
સૂવાના અભ્યાસવાળા માણસના શરીરમાં કેવળ
જઠરાગ્નિએ પકાવેલો પણ ધાતુઓના અગ્નિઓથી
નહિ પાકવાને લીધે કાચો રહેલો અને તેથી
અત્યંત મધુરતાવાળો અન્નનો રસ શરીરમાં
ગતિ કરતોકરતો મેદથી રસ્તા રોકાઈ જવાને
લીધે રુધિરને તથા માંસને છોડી દઈ પોતાના
અત્યંત સિન્ગ્ધપણને લીધે પરભારી મેદની જ
વૃદ્ધિ કરે છે અને તે વૃદ્ધિ પામેલો મેદ શરીરમાં
અત્યંત સ્થૂલતા^૨ કરી નાખે છે. એવી રીતે
અત્યંત સ્થૂલતા પામેલા માણસના શરીરમાં
ક્ષુદ્ર શ્વાસ, તરસ, ક્ષુધા, નિદ્રા, પસીનો, ડુર્ગંધી,
કંઠમાં ધરધરાટ, ગાત્રોની ગ્લાન્ડિ અને વાણીની
ગદગદા (અસ્ફુટતા)એ તુરત જ પ્રવેશ

કરે છે. મેદથી સ્થૂલ થયેલો માણસ મેદના
સુકુમારતાને લીધે સધળી ક્રિયાઓમાં અસમર્થ
થાય છે અને ક્ષયી તથા મેદથી રોકાયેલા
માર્ગોવાળો થઈ જવાને લીધે અદ્ય મેથુનવાળો
થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે મેદથી માર્ગો રોકાઈ
જવાને લીધે અસ્થિ વગેરે બીજી ધાતુઓ પણ
રસથી સારી પેકે વૃદ્ધિ પામતી નથી, તેથી તે
માણસ અદ્ય શક્તિવાળો થઈ જાય છે. એ માણસ
પ્રમેહપિડિકા, જંવર, જગંદર, વિદ્રધિ કે વાયુ
સંબંધી વિકારોમાંના દર્દી રોગને પ્રાપ્ત
થઈને મરણ પામે છે. એ માણસના શરીરમાં
સ્રોતોના રસ્તાઓ મેદથી રોકાયેલા હોય છે,
તેથી તેને સર્વે રોગો જળવાન થઈ પડે છે.
એટલા માટે જમની સ્થૂલતાની ઉત્પત્તિ થાય
છે તે કારણોનો સ્થૂલતાની ઉત્પત્તિ થવા પહેલાં
જ ત્યાગ કરાવવો.^૩ એ સ્થૂલતા^૨ થઈ ગઈ હોય
તો શિલાજીત, ગૂગળ, ગોમૂત્ર, ત્રિફલા, લોહરજ^૪
રસવંતી, મધ, જવ, મગ, ટાદરા, સામો અને
જંગલી ટાદરા ઇત્યાદિક પદાર્થોનો અને બીજા
પણ મેદને તોડનારા તથા સ્રોતોને શુદ્ધ કરનારા
પદાર્થોનો અવસ્થાના તથા જઠરાગ્નિના ખળને
અનુસરીને વિધિ પ્રમાણે ઉપયોગ કરાવવો. કસરત
કરાવવી અને મેદને તથા ક્ષેને ઉમેડી નાખનારી
લેખન બસ્તિઓનો^૫ (પિચકારીઓનો) પણ

૧ સ્થૂલતાનાં કારણોનો ત્યાગ કરાવવો પણ
‘ઈન્દ્રિયક્ષીન’નાં ઈન્દ્રિયક્રિયાઓ આપી જગડેલી મેદ ધાતુને
રોકવી તે જરૂર નથી. સ્રોતો પુરાયેલાં હોય અને
ધાતુ જગડેલી હોય તેને સુધારવાં કે શરીરમાં રાખવાં ?
મેદમાંથી મેદ થાય છે એટલા માટે ભગવાન અરક
મેદ પછી મેદનો ક્રમ આપે છે અને મેદ પછી આમડીના
રોગ છે તે વિચારવા જેવું છે. પ્ર.

૨ આથી એમ જણાવ્યું કે અનાગત (નહિ
આવેલા) વ્યાધિથી પ્રથમથી જ તે વ્યાધિનાં નિદાનોનો
ત્યાગ કરાવવારૂપ ચિકિત્સા કરવી.

૩ અહીં ગ્રાવણ કરવાનો વિધિ છે એટલે લોહરજ-
લોહાનો ભૂટા-વાપરવો. લોહભસ્મ નહિ. પ્ર.

૪ હરડાં, ખડેડાં તથા આમળાનો ક્વાથ, ગોમૂત્ર,

૧ અઝીર્ણમાં ભોજન કરવાના અભ્યાસવાળા.

૨ સમ શરીરવાળા, દુર્બળ શરીરવાળા અને ભારે
શરીરવાળામાં જડા માણસો પહેલાં મૃત્યુ પામે છે.
એ રીતે જેતાં દુબળા માણસોની પ્રકૃતિ સારી કહેવાય.
જડા માણસોની નહિ. પ્ર.

ઉપયોગ કરાવેલો.

તેમજ વાતવર્ધક (અતિરુક્ષ) આહારોનું સેવન કરનારા, અતિ કસરત કે અતિ મહેનત કરનારા, અતિ મૈથુન કરનારા, અત્યંત અધ્યયન કરનારા, અતિ ભય ધરાવતા, અતિ શોક કરતા, અત્યંત ધ્યાન કરનારા, રાત્રિઓમાં અતિ અગરણુ કરનારા, અત્યંત તરસ્યા રહેતા, અત્યંત ભૂખ્યા રહેનારા, અને તૂરાં તથા અદ્ય ભોજનો કરનારા માણસનો એજ વાતવર્ધક આહારોના સેવન વગેરે કારણોએ અત્યંત રુક્ષ તથા અદ્ય કરી નાખેલો રસ શરીરમાં ફરતાં છતાં અદ્યપતાને લીધે તથા રુક્ષતાને લીધે ધાતુઓને પૂરી રીતે વૃદ્ધ કરી શકતો નથી, તેથી તે માણસના શરીરમાં અત્યંત કૃશતા આવે છે આવી રીતે અત્યંત કૃશ થયેલો માણસ ભૂખને, તરસને, ટાઢને, ગરમીને, વાયુને, વરસાદને તથા બોજને સહન કરી શકતો નથી. ઘણાઘણા વાયુ સંબધી રોગોવાળો થાય છે અને કાયાની, વાણીની તથા મનની ક્રિયાઓમાં અદ્ય શક્તિવાળો થાય છે. એ માણસ શ્વાસ, ખારસી, કાંચ, ખરલ, ઉદરરોગ, અગ્નિની મહતા, ગુદમ તથા રક્ત-પિત્તમાંના ઢાઈ રોગને પ્રાપ્ત થઈ મરણ પામે છે. એના શરીરમાં શક્તિ અદ્ય હોય છે તેથી તેને સર્વે રોગો ખજવાન થઈ પડે છે. એટલા માટે જેઓથી કૃશતાની ઉત્પત્તિ થાય છે તે કારણોનો કૃશતાની ઉપત્તિની પહેલાંજ ત્યાગ કરાવેલો. જે કૃશતા થઈ ગઈ હોય તો હીરકાકાલી, આસોદ, વિદારીકદ, (કુવેવાનો કદ) શાલિ-પર્ણી, શતાવરી, ખજદાણા, ખપાટ, ગંગેટી અને બીજી પણ મધુર ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરાવેલો. મધ અને જલપ્રારને સમુક્ત કરી બિષાદિ ગળના ચૂર્ણો નાખીને જે પિચકારી દેવામાં આવે તે સેવન અસ્તિઓ કહેવાય છે.

૧ આથી ઉપવ્યવ્ર ખજનો (એજનો) અખાત રસોઓ છે.

૨ આથી શક્તિરૂપ ખજનો અખાત રસોઓ છે.

દૂધ, દહી, ઘી, માંસ, ચોખા, સાડીચોખા, જવ તથા ઘઉં એ ધાન્યોનો ઉપયોગ કરાવેલો દિવસે સુવું, પ્રભાતર્ય પાળવું, કસરતનો તથા મહેનતનો ત્યાગ અને બૃહદ્બુદ્ધિની યોજના કરવી. ૨૬

યઃ પુનરુપસાધારણાન્યુપસેવેત તસ્યાજ્વરસ-શરીરમનુક્રામન્સમાન્ ધાતુનુપચિનોતિ સમધાતુત્વાન્મધ્યશરીરો ભવતિ સર્વક્રિયાસુ સમર્થઃ ક્ષુદ્રિગ્મા-શીતોષ્ણવર્ષાતપસહો વલવાંશ્ચ સ સતતમનુપાલયિતય ઇતિ ॥

भवन्ति चान् ॥

अत्यन्तगर्हितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ।

श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलस्तु पूजितः ॥ २७॥

મધ્ય શરીર થવાનો ઉપાય અને મધ્ય-શરીરવાળાની પ્રશંસા

જે માણસ અત્યંત સ્તિબ્ધ પણ નહિ અને અત્યંત રુક્ષ પણ નહિ એવા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરે તે માણસનો અજ્વરસ શરીરમાં ફરતોફરતો ધાતુઓને સમ રાખીને ઉપચય આપ્યા કરે છે. એ માણસ ધાતુઓની સમતાને લીધે મધ્ય શરીરવાળો થાય છે, સપળી ક્રિયાઓ કરવામાં સમર્થ થાય છે, ભૂખ, તરસ, ઠંડી, ગરમી, વરસાદ તથા ટાઢકાને સહન કરી શકે છે અને ખજવાન થાય છે, આવા મધ્ય શરીરવાળા માણસને વેંચે સર્વદા સ્વસ્થ વૃત્તની પદ્ધતિમાં આશ્રમે

૧ ધાતુઓને વધારનારા દ્રવ્યોના ક્વાથો કરી તેઓમાં મધુર દ્રવ્યોના કદ, ઘી અને માખનો રસ નાખી તેઓની પિચકારીઓ મારવી, એ બૃહદ્બુદ્ધિઓ કહેવાય છે.

૨ સાડી ચોખા, રાતા ચોખા, દાઝમ અને તા' જળ વગેરે સ્વચ્છત્તિ સંબધી પદાર્થોનો.

૩ 'સપળી ક્રિયાઓમાં સમર્થ થાય છે' એટલું કહેવાથી જ 'ખજવાન થાય છે' એમ સમજ લેવાય છે, તે છતાં મુખથી કશું તે એમ જણાવતા કે આવી રીતના આહારવિહારોનું સેવન કરનારો માણસ અજ્વરસ ખજવાન થાય છે.

રાખીને પાલન કરવું. (સ્વસ્થવૃત્ત ચિકિત્સિત સ્થાનના ૨૪મા તથા ઉત્તરતંત્રના ૬૪મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.)

આ સ્થળના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: "સ્થૂલ શરીરવાળો અને કૃશ શરીરવાળો એ બે માણસો સર્વદા નિંદિત છે અને મધ્ય શરીરવાળો માણસ શ્રેષ્ઠ છે. જો કે સ્થૂલ શરીરવાળો અને કૃશ શરીરવાળો એ પ્રત્ને નિંદિત છે, તોપણ તેઓમાં સ્થૂલ શરીરવાળાથી કૃશ શરીરવાળો ઉત્તમ છે." (કારણ કે સ્થૂલ શરીરવાળો માણસ ક્રિયાઓમાં અસમર્થ રહે છે અને સર્વદા વ્યાધિઓથી પિડાયા કરે છે.) ૨૭

દોષ: પ્રકુપિતો ધાતુન્નક્ષયત્યાત્મતેજસા ।

इद्धः स्वतेजसा वह्निस्खागतमिवोदकम् ॥ ૨૮ ॥

દોષો જ ધાતુ, મળ અને ઉપધાતુના

ક્ષયમાં કારણરૂપ છે

વાત, પિત્ત અને કંદ્ર પ્રકુપિત થાય તો પોતાની શક્તિથી,^૧ જમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ પોતાના તેજથી તપેલીમાં રહેલા પાણીને ક્ષીણ કરે છે: તેમ ધાતુઓને, મળોને તથા ઉપધાતુઓને ક્ષીણ કરે છે. (ધાતુઓ વગેરેની વૃદ્ધિને પણ ઓછી કરે છે અને સમતાને પણ ઓછી કરે છે.) ૨૮

वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तयैव च ।

દોષધાતુમલાનાં તુ પરિમાણં ન વિદ્યતે ॥ ૨૯ ॥

પલ વગેરે માપોથી દોષાદિકનાં

પ્રમાણો^૨ ન કહેવાનું કારણ

શરીરો વાત આદિ પ્રકૃતિઓના, રસ.

૧ પિત્ત પોતાની કટુક્રતાથી તથા ઉષ્ણતાથી, વાયુ પોતાની શોષણ કરવાની શક્તિથી અને કંદ્ર પોતાની માર્ગોને રોકી રાખવારૂપ શક્તિથી ધાતુઓ વગેરેને ક્ષીણ કરે છે.

૨ અંગ્રેજી મત જે લોહી વગેરેનું માપ કરે છે, તે યથાયોગ્ય નથી, તેનો નિર્ણય થઈ શકે જ નહિ. પ્ર.

રક્તાદિકના અને લાંબા ટૂંકાપણા વગેરેના લેદને લીધે કોઈ કોઈની સાથે મળતા આવતા નથી અને વળી ધાતુઓ વગેરે પદાર્થો બાહ્યાદિક અવસ્થાઓમાં, હેમંત આદિ ઋતુઓમાં તથા પ્રત્યેક દિવસમાં પણ ફેરફાર પામ્યા કરે છે^૧ તેથી દોષોનું, ધાતુઓનું, મળોનું કે ઉપધાતુઓનું કથું મુકરર પ્રમાણ છે જ નહિ. (તેથી અમોએ આ અંતમાં કહ્યું નથી.) ૨૯

एषां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधार्यते ।

ન તત્સ્વાસ્થ્યાદ્યતે શક્યં વક્તુમન્યેન હેતુના ॥૩૦॥

દોષાદિકનાં પ્રમાણો મુકરર થયા

વિના તેઓની સમતા શી રીતે

જાણી શકાય ?

એ દોષો વગેરેની સમતા કે જને વૈદ્યલોકો કલ્પી લે છે તે (સમતા) સ્વસ્થપણા સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણથી કહી શકાય એમ નથી. (સ્વસ્થતા ઉપરથી જ સમતાનું અનુમાન કરી લેવું.) ૩૦

दोषादीनांत्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ।

અપ્રસન્નેન્દ્રિયં વીક્ષ્ય પુરુષં કુશલો ભિષક્ ॥ ૩૧ ॥

ક્ષય તથા વૃદ્ધિરૂપ અસમતા પણ

અનુમાનથી જ જાણી લેવી

માણસને અપ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળો તથા અપ્રસન્ન વર્ણાદિકવાળો જોઈને પ્રવીણ વૈદ્ય દોષાદિકની ક્ષય તથા વૃદ્ધિરૂપ અસમતા અનુમાનથી ધારી લેવી. ૩૧

क्षपयेद्द्वंद्वेयद्वापि दोषधातुमलान् भिषक् ।

તાવદ્યાવદરોગઃ સ્યાદેતત્સામ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૨॥

૧ બાહ્યાવસ્થામાં વીર્ધની અલ્પતા હોય છે અને કંદ્રની વૃદ્ધિ હોય છે. હેમંતમાં કંદ્ર વધે છે અને ગ્રીષ્મમાં વાયુ વધે છે; તેમ જ પ્રભાતમાં કંદ્ર વધે છે અને મધ્યાહને પિત્ત વધે છે ઇત્યાદિ ફેરફારો સમજી લેવા.

અસમતાને અનુમાનથી ધારી લઈને
પછી શું કરવું?

જો દોષો, ધાતુઓ, મળો તથા ઉપધાતુઓ
વૃદ્ધિ પામેલા જણાય, તો વૈદે તેઓને ઓછા
કરવા અને ક્ષીણ થયેલા જણાય તો તેઓને
વધારવા. આ કર્મણ્ય અને બૃહણરૂપ ક્રિયાઓ
ત્યાં સુધી કરવી કે જ્યાં સુધી રોગીને આરોગ્ય
પ્રાપ્ત થાય. જે આરોગ્ય છે તે જ દોષો વગેરેની
સમતાતુ ક્ષણ છે. ૩૨

સમદોષઃ સમામિશ્ર સમધાતુમલક્રિયઃ ।
પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ ઇત્યમિધીયતે ॥૩૩॥

દોષાદિકની સમતા જ આરોગ્ય
અથવા સ્વસ્થતા છે

સમ દોષોવાળો,^૧ સમ અક્ષિવાળો,^૨ સમ
ધાતુઓવાળો, સમ મળોવાળો અને સમ ક્રિયા-
ઓવાળો^૩ માણસ કે જે પ્રસન્ન દેહવાળો, પ્રસન્ન
ઇન્દ્રિયોવાળો અને પ્રસન્ન મનવાળો જ હોય છે તે
સ્વસ્થ કહેવાય છે. ૩૩

૧ ને કે પ્રત્યેક અવસ્થામાં, પ્રત્યેક ઋતુમાં અને
પ્રત્યેક દિવસમાં દોષોના ફેરફાર થવા કરે છે. તેથી દેહ
નમયે પણ દોષોની અમતા થયેલી ક્ષણ શકાય એમ
નથી તેપણ આરોગ્યદશામાં દોષોના સમય નથા
પ્રદોષ વગેરે અપ દોષ છે, તેથી દોષોની નમતા ગણવા
માં આવે છે. અથવા દોષોના ઋતુ અર્થથી અત્યાદિ
ક્રમા અત્યત્તમમાં કહેલા વિધિઓથી અને પ્રત્યેક
દિવસ મનથી સમવાદિકમાં રાખણ કરવા વગેરે વિધિઓથી
દોષોની અમતા રહેલી અમલ છે.

૨ ને કે દોષોની અમતાથી અક્ષિની નમતા મળો
રહે છે તેપણ 'સમ અક્ષિતા' એમ જે શુદ્ધ રહે
જે તે, દોષોની અને અક્ષિની ચિન્હોના જુદાજુદા છે
એમ જણાવવા માટે કહ્યું છે. એમ કે થી અને
અક્ષિનું દૂધ પિત્તને હરનાર છતાં પણ અક્ષિને વધારે છે.

૩ ધાતુઓની અને મળોની મન ક્રિયાઓના
અર્થાત્ મન નિરા તથા મન અમરણ વગેરેના
કેવે અર્થ પણ કરી ગણા છે.

અધ્યાય ૧૬મો

અર્થાતઃ કર્ણવ્યવસ્થાવિધિમધ્યાયં વ્યાख्या-
સામઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'કર્ણવ્યવ-
સ્થાવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

રક્ષામૂષણનિમિત્તં વાલસ્ય કર્ણો વિચ્યેત શ્વે
માસિ સપ્તમે વા શુક્રાક્ષે પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્ઘૃત-
નક્ષત્રેષુ કૃતમંગલસ્વસ્તિવાચનં ધાન્યકે કુમારસુવેરન
પાલક્રીડનકૈઃ પ્રભોગ્યાડમિસાન્ત્વયન્ મિપવામહ-
સ્તેનાકૃપ્ય કર્ણ દૈવકૃતે છિદ્રે આદિલક્ષણવાસિતે
શનૈઃ શનૈર્દક્ષિણહસ્તેન ઋતુ વિચ્યેત્ પ્રતનુકં સમ્યા
પદલમારયા પૂર્વ દક્ષિણં કુમારસ્ય વામં કન્યાપાલતઃ
પિતૃવર્તિ પ્રવેરય સપ્તવિંશદ્દમાતૈઃતેન પરિવેચયેત્ ॥૨

બાળકના કાન વીંધવાનું પ્રયોજન.

સમય, પદ્ધતિ અને વીંધ્યા

પછીની ક્રિયા

રક્ષા^૧ માટે અને ભૂખણો પહેરાવવા માટે
અથવા રક્ષણ કરનારાં ભૂખણો પહેરાવવા માટે
બાળકના કાનો વીંધવામાં આવે છે, છો મહિને
અથવા સાતમે મહિને^૨ શુક્રવૃક્ષમાં ન્યોતિષ-
વિત્તિ^૩

૧ કાનને વીંધવાના તથા બંધવાના પ્રકાર વિશેષ.

૨ ને કે કાન વીંધવાથી અધિરાક્ષિતો અમર
હોવાને કારણે રાગમળો ભર થવાનો ભયર છે. તે પણ
તે કાનનો નજીકથી કાળ મુઠી રહે છે અને તેમાં
છિદ્ર તો દૈવે જ કરી મુકેલું હોય છે. તેથી કર્ણવેષ
(આરોગ્ય માટે કાન વીંધવામાં આવે છે, એ જાણી
રિવાજ નથી. એ ક્રિયા રાગા એટલે આરોગ્ય માટે
છે. પ્ર.) રક્ષા માટે કરવામાં આવે છે, એમ કહ્યું છે.

૩ જન્મથી છો કે માનને મહિને નહિ પણ વર્ષના
આશ્વિન બાદપદ માસથી છો કે નાનને મહિને અર્ધ
માસમાં કે શાશ્વનમાં (૩૩૦) (૨ અર્ધ વાય પ્રોત્ત)

શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે શુભ તિથિ, શુભ કરણ અને શુભ યોગ હોય તે દિવસે મંગળ તથા સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યા પછી શુભ મુહૂર્તમાં વૈવે બાળકને ઉપમાતાના (ધાવના) અથવા બીજા કોઈ રક્ષક પુરુષના બોળામાં બેસાડી, કૃત્રિમ હાથી, ઘોડા વગેરે રમકડાં આથી તથા લાડુ વગેરે ભક્ષ્યોથી પણ લલચાવી, સાંતવના કરતાં કરતાં તેના કાનને ડાખા હાથથી ખેંચી, તે કાનમાં દેવે જ કરી રાખેલું છિદ્ર કે જે સૂર્યનાં કિરણોના પ્રકાશથી દેખાઈ રહે છે તેમાં ધીરેધીરે જમણા હાથથી સોય પકડીને તેથી સરળ વીંધ કરવું. કાન જડો કે કઠણ હોય, તો આરથી વીંધ પાડવું. કુમારનો પ્રથમ જમણો કાન વીંધવો અને કન્યાનો પ્રથમ ડાબો કાન વીંધવો. વીંધ્યા પછી જે 'બરાબર પ્રદેશમાં વીંધાયો છે' એમ જણાય તો તે વીંધમાં રૂની વાટે નાખવી અને તેની ઉપર કાચા તેલનું સેચન કરવું. ૨^૧

શોણિતવહુત્વેન વેદનયા વાડ્યવેદશવિદ્ધમિતિ જાનીયાન્નિરુપદ્રવતયા તદ્દેશવિદ્ધમિતિ ॥ ૩ ॥

ચોગ્ય પ્રદેશમાં કાન વીંધાયોની પરીક્ષા

જે લોહી ધાણું નીકળે અથવા વેદના થાય તો જાણવું કે તે બીજા પ્રદેશમાં વીંધાઈ ગયો છે અને કશો ઉપદ્રવ ન થાય તો જાણવું કે બરાબર દેવે કરી રાખેલા છિદ્રમાં જ તે વીંધાયો છે. ૩

તત્રાજ્ઞેન યદ્દચ્છયા વિદ્ધાસુ શિરાસુ કાલિકા-મર્મરિકાલોહિતિકાસુપદ્રવા ભવન્તિ । તત્ર કાલિકાયાં જ્વરો દાહઃ શ્વપશુવેદના ચ ભવતિ । મર્મરિકાયાં વેદના જ્વરો ગ્રન્થયશ્ચ । લોહિતિકાયાં મન્યાસ્તમ્મા-પતાનકશિરોગ્રહકર્ણશૂલ્લાનિ ભવન્તિ । તેષુ યથાસ્વં પ્રતિકુર્વતિ ॥ ૪ ॥

છે માટે જણાવેલા ઉપર કાળમાં આ વીંધ કરવું. પ્ર.) પણ ડહનનું આ કહેવું બ્યોતિપશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ થાય છે.

૧ શસ્ત્રક્રિયાથી પ્રકોપેલા વાયુને મટાડવા માટે તેજ વાપર્યું છે. પ્ર.

અન્ય પ્રદેશોમાં વીંધાયોથી થતા ઉપદ્રવો તથા તેઓની ચિકિત્સા

જે યદચ્છાને લીધે મૂર્ખના હાથથી કાનની કાલિકા, મર્મરિકા કે લોહિતિકા નામની નસ વીંધાઈ જાય તો નીચે પ્રમાણે જુદાજુદા પ્રકારના ઉપદ્રવો થાય છે: ^૧ કાલિકા નામની નસ વીંધાઈ ગઈ હોય તો જ્વર, દાહ, સોજો અને વેદના થાય છે. મર્મરિકા નામની નસ વીંધાઈ ગઈ હોય તો વેદના, જ્વર, અને ગ્રંથિઓ થાય છે. લોહિતિકા નામની નસ વીંધાઈ ગઈ હોય તો મન્યાસ્તંભ, ^૨ અપતાનક, ^૩ શિરોગ્રહ

૧ આયુર્વેદમાં શરીરશાસ્ત્ર (એનેટોમી) સાથે ચિકિત્સા એટલે રોગ કેમ મટાડવો અને સ્વાસ્થ્ય કેમ જાળવવું આ જે જ વાત વણેલી છે. એકલું શરીરશાસ્ત્ર તો ખું પાડ્યું નથી. કારણ કે સર્વનું કાર્ય તો સ્વાસ્થ્ય મેળવવું તે જ છે, માટે તે દષ્ટિ તરી આવે છે. પ્ર.

૨ વાયુ કદ્ધથી વીંટાઈને ડોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી ચૌદ શિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દે છે તે મન્યાસ્તંભ કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

(કદ્ધથી વિંટાયેલો હોવાથી કદ્ધ ફર કરવાની ચિકિત્સા પ્રથમ કરવી જોઈએ. દોષ શુદ્ધ એકલા જ હોય તો તેનાં ઓસડિયાં બરાબર કામ કરે; પણ (સકચ્ચામ) સામ એટલે કાચા રસ સાથે હોય તો ઓસડિયાં પણ દોષ જ થશે. નિરામદેહસ્ય હિ મેષજાનિ ભવન્તિ યુક્તાનિ અમૃતોપમાનિ દેહને નિરામ ગનાવાય: અને પછી ઔષધ યોગ્ય થો જ ઔષધ અમૃતની ગરજ સારે છે. નિરામ થવા માટે લંઘન કરવું જોઈએ, તેથી (સકચ્ચામ) સામ વાયુના રોગમાં પણ પ્રથમ લંઘન જ કરવું થયે. જે છિદ્રો અને સોતો સાદ ન હોય, તો સંચિત થયેલા વાયુના દોષના સ્થાન સુધી વાયુનાશક દ્રવ્યો પહોંચશે કેવી રીતે? માટે પ્રથમ છિદ્રો અને સોતો ખુલ્લા કરવા માટે લંઘનની જરૂર છે. પ્ર.)

૩ વાયુના પ્રકોપથી બેવાની શક્તિ તથા સંજા નષ્ટ થઈ જાય, ગળું ઘૂંઘળ્યા કરે અને મોહથી ઘેરાયેલું હૃદય મોહથી છૂટું થાય, ત્યારે સ્વસ્થતા મળે તે અપતાનક કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

૪ વાયુ રુધિરમાં રહી ડોકની શિરાઓને રક્ત વેદનાવાળી તથા કાળી કરી નાખે છે તે શિરોગ્રહ કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

અને કણ્ડશૂળ^૧ નામના વ્યાધિઓ થાય છે. આ પ્રમાણે જનર વગેરે કાઠ વ્યાધિ થાય તો જે વ્યાધિનું જે ઔષધાદિક છે તે ઔષધાદિકથી તે વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવી. ૪

ક્ષિયજિજ્ઞાસપ્રશસ્તસૂચીવ્યધાદ્વાદતરવર્તિત્વાદોષ-પ્રકોપાદપ્રશસ્તવ્યધાદ્વા યત્ર સંસ્મૃતો વેદના વા ભવતિ તત્ર વર્તિતમપદ્ધત્યાશુ મધુકૈરણ્ડમૂલમજ્જિષ્ઠાયવતિલક-સ્કૈર્મધુપ્રગૌદૈરલેપેત્તાવધાવત્સુરુદ્ધિતિ સુરુદ્ધં ચૈનં પુનર્વિવેદિધાનં તુ પૂર્વોક્તમેવ । વ્યહાત્યહાચ વર્તિ સ્થૂલતરાં દદ્યાત્પરિપેકં ચ તમેવ । અથ વ્યપગતદોષો-પદ્રવે કર્ણે વર્ધનાયં લઘુ વર્ધનકં કુર્યાત્ ॥ ૫ ॥

કાસિકા વગેરે નસો નહિ વીંધાયા છતાં પણ વ્યાપત્તિ અને તેની ચિકિત્સા કઠાયેલી, વાંટી આહુનાળી કે બીજી પણ કાઠ અથવા ગ્યતાનાળી સોપ વડે વીંધાયાથી અથવા વાટની અત્યંત મજબૂતાઈ અથવા દૈનિકૃત છિદ્ર સિવાય બીજા સ્થળમાં વીંધાયાથી કે દોષના પ્રકાપથી કાનમાં સોજા કે વેદના થાય તો વાટને કાઢી લઈ ને તુરત જીરીમધ, એરડાંનાં મૂળ, મજ્જા, જવ અને તિલના કદક કરી,^૨ મધ તથા ધીમાં સારી પેટે કાસવીને તેઓનો ચોતરફ લેપ કર્યો કરવો તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી પહેલો ત્રણ સારી પેટે રજાઈ જાય. સારી પેટે રજાયા પછી ફરીવાર તે કાનને વીંધવો. વીંધવાનો વિધિ તો પ્રથમ કહેવાઈ ગયો છે. ફરીવાર વીંધીને ત્રણત્રણ દિવસે કાંઈક વિશેષ બડી વાટ નાખવી અને તેના ઉપર કાયા તેલનું જ સેવન કરવું. કાનમાંથી દોષો તથા ઉપદ્રવો ટળી

૧ કાનમાં એવેર અવગણી રીતે કરવો અને પ્રોપ પામેલા દોષોથી વીંધાયેલા વાયુ કાનમાં તેને દોષના સંબંધવાળાં થવને અત્યંત ઉત્પન્ન કરે છે તે કર્ણધાતુ કહેવાય છે.

૨ પીઠા એાળી થાય તેની જગ્યા. પ્ર. ૩ આમાં કાંઈ કદક વસ્તુ મેષ્ટીક થાય તે બીજી પાપરેલી નથી. એમાં પાપરેલી વસ્તુઓ શામક છે, પંખ દીકમર જેવી કદક નથી. પ્ર.

અથ ત્યારે તે કાનને વધારવા માટે તેમાં નાની અથવા કે લીંબડા વગેરેની સળી નાખવી અથવા સીસા વગેરે ધાતુની હલકી ભૂંગળી નાખવી. ૫ ભવતિ ચાત્ર ॥

एवं विवर्धितः कर्णदिद्यते तु द्विधा नृणाम् ।
दोषतो वाऽभिधाताद्वा संधानं तस्य मे शृणु ॥

તત્ર સમાસેન પંચદશ કર્ણવન્ધનાકૃતયઃ । તદયા નેમિસંધાનક ઉત્પલમેઘકો વહુરક આસંગિમો ગણ્ડકર્ણ આહાર્યો નિર્વેધિમો વ્યાયોજિમઃ કપાટ-સંધિકોડર્ષકપાટસંધિકઃ સંક્ષિપ્તો હીનકર્ણો દહીકર્ણો યદિકર્ણઃ કાકોષ્ઠક-ઈતિ ॥

તેણે પૃથુલાયતસમોમયપાલિર્નેમિસંધાનકઃ । વૃત્તાયતસમોમયપાલિરુત્પલમેઘકઃ । હસ્તવૃત્તસમોમ-યપાલિર્વહુરકઃ । અમ્યન્તરદીર્ધકપાલિરાસંગિમઃ । વાદ્યદીર્ધકપાલિર્ગણ્ડકર્ણઃ । અપાલિરુમયતોડ્યાદ્યાર્યો પીદોષમપાલિરુમયતઃ ક્ષીણગુત્રિકાશ્રિતો નિર્વેધિમઃ । સ્થૂલાણુસમવિપમપાલિર્વ્યાયોજિમઃ । અમ્યન્તરદીર્ધક-પાલિરિતરાત્રપાલિઃ કપાટસંધિકઃ । વાદ્યદીર્ધકપાલિ-રિતરાત્રપાલિર્ધકપાટસંધિકઃ । તત્ર દર્શતે કર્ણવન્ધ-વિકલ્પાઃ સાધ્યાસ્તેષાં સ્વનામભિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેણ વ્યાખ્યાતાઃ । સંક્ષિપ્તાદયઃ પંચાસાધ્યાસ્તત્ર શુષ્ક-શક્તુલિક્તસન્નપાલિરિતરાત્રપાલિઃ સંક્ષિપ્તઃ । અનધિ-ષ્ઠાનપાલિઃ પર્યન્તયોઃ ક્ષીણમાંસો હીનકર્ણઃ । તતુવિ-પમાત્પપાલિર્વહીકર્ણઃ । ગ્રયિતમાંસઃ સ્તન્ધશિરાતતઃ સૂક્ષ્મપાલિર્ધિકર્ણઃ નિર્માંસસંક્ષિપ્તાગ્રાસ્તગોણિતપાલિઃ કાકોષ્ઠક-ઈતિ । વન્ધેષ્વપિ તુ શોષદાહરાગપાકવિઙ-કાસાવસુક્તા ન સિદ્ધિમુપયન્તિ ॥

भवन्ति चात्र ॥
यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।
कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्वया विवर्धयेत् ॥
वाद्यायामिह दीर्घायां संधिराम्यन्तरो भवेत् ।
आम्यन्तरायां दीर्घायां वाद्यसंधिराहृतः ॥
एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृष्ठी सिरा च या ।
तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्वा चोपरि संपथेत् ॥

ગણ્ઠાદુત્પાઘ્ય માંસેન સાનુવન્ધેન જીવતા ।
કર્ણપાલિમપાલેસ્તુ કુર્યાન્નિર્લિચ્ય શાસ્ત્રવિત્ ॥૬॥

વધારેલો કાન છેદાઈ જાય તો તેને
સાંધવાના પ્રકારે

અહીં ભગવાન ધન્વંતરિએ કહ્યું છે:
'એ પ્રમાણે માણસોનો વધારેલો કાન વાત
આદિ દોષોએ કરેલા વ્યાધિથી અથવા અભિધા-
તથી (ચોટ લાગવાથી) એમ બે પ્રકારે છેદાઈ
જાય છે. આ પ્રમાણે છેદાઈ ગયો હોય તો તેને
સાંધવાના પ્રકાર કહું છું તે સાંભળો.'

તેમાં સંક્ષેપથી^૧ નેમિસંધાનક, ઉત્પલભેદક
વલ્લૂરક, આસંગિમ, ગંડકર્ણ, આહાર્ય, નિર્વે-
ધિમ, વ્યાયોજિમ, કપાટસંધિક, અર્ધકપાટસં-
ધિક, સંક્ષિપ્ત, હીનકર્ણ, વલ્લીકર્ણ, યષ્ટિકર્ણ
અને કોઠાષ્ઠક એ રીતે કર્ણબંધનોની પંદર
આકૃતિઓ છે. (જે કે આ આકૃતિઓમાં અર્ધ-
કપાટસંધિક સુધીની દસ આકૃતિઓ જ કર્ણબંધ
છે, તોપણ સર્વને કર્ણબંધ કહી છે તે છત્રીન્યા-
યથી^૨ કહી છે એમ સમજવું.)

કાનની ખૂટના બન્ને ભાગ પહોળા, લાંબા
તથા સમાન હોય, તો તેઓ નેમિ એટલે પૈડાની
ધારની પેઠે સંધાય છે; માટે તે કર્ણબંધ નેમિ-
સંધાનક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બન્ને
ભાગ ગોળ, લાંબા તથા સમાન હોય, તો તેઓ
ભેદાયેલા કમળપત્રની પેઠે સંધાય છે; માટે તે
કર્ણબંધ ઉત્પલભેદક કહેવાય છે. કાનની
ખૂટના બન્ને ભાગ ટૂંકા, ગોળ તથા તુલ્ય હોય,
તો તેઓ સૂકા માંસની ફાંડોની પેઠે સંધાય છે,

૧ વિસ્તારથી કહેવા માગીએ તો કર્ણબંધનોમાં
બેદો અપરિમિત થાય એમ છે.

૨ માણસોના ટોળામાં ઘણા માણસો છત્રવાળા
હોય, તો ટોળાના સઘળા માણસો છત્રવાળા ગણાય છે.
એ છત્રીન્યાય સમજવો. આ પંદર પ્રકારોમાં દસ
કર્ણબંધ છે તેથી પંદરને કર્ણબંધ કહ્યા છે.

એકને છત્રી ન હોય તો પણ છત્રીવાળો સમજવો.

તેથી તે વલ્લૂરક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે
ભાગોમાં ગાલ તરફનો એક જ લાંબો ભાગ બચ્યો
હોય, તેમાંથી ફાંડી, કાપી, જતા રહેલા ભાગના
મૂળની સાથે તેને લગાવી દેવાય છે; માટે તે કર્ણ-
બંધ આસંગિમ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે
ભાગોમાં બહારનો એટલે ગાલ તરફના ભાગની
સામેનો એક જ લાંબો ભાગ બચ્યો હોય, તો તેને
ગાલ તરફના જતા રહેલા બીજા ભાગના મૂળની
સાથે જોડી દેવાય છે, તેથી તે કર્ણબંધ ગંડકર્ણ
કહેવાય છે. કાનની ખૂટના ભાગો બન્ને થોડા-
થોડા રહ્યા હોય, તો ગાલના પ્રદેશમાંથી વળગેલા
છેડાવાળું જીવતું માંસ કાઢી ખૂટના જોડો આકાર
બનાવીને સાંધવામાં આવે છે; માટે તે કર્ણબંધ
આહાર્ય કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે ભાગો
જરા પણ નહિ રહેતાં છેદાઈ ગયેલ હોય, તો ક્ષીણ
થયેલી કાનની ખૂટળી ઉપર વેધ કરી બનાવવામાં
આવે છે; માટે તે કર્ણવેધ નિર્વેધિમ કહેવાય છે.
કાનની ખૂટના બે ભાગો (બે ચીર) જોડી ઝીણી
હોવાથી સમવિપમ હોય, તો શસ્ત્રથી બન્નેને
ઢાતરી અનેક પ્રકારની યોજનાથી સાંધી દેવાય
છે; માટે તે કર્ણબંધ વ્યાયોજિમ કહેવાય છે.
કાનની ખૂટના બે ભાગોમાંથી ગાલ તરફનો ભાગ
લાંબો હોય અને સામેનો ભાગ ટૂંકા હોય, તો
લાંબા ભાગને ટૂંકા ભાગની સાથે બહાર કમાડની
પેઠે સાંધી દેવામાં આવે છે; માટે તે કર્ણબંધ
કપાટસંધિક કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બે
ભાગોમાંથી ગાલ તરફના ભાગની સામેનો ભાગ
લાંબો હોય અને ગાલ તરફનો ભાગ ટૂંકા હોય
તો લાંબા ભાગને અંદર અરધા કમાડની પેઠે
સાંધી દેવામાં આવે છે; માટે તે કર્ણબંધ અર્ધ-
કપાટસંધિક કહેવાય છે. કર્ણબંધોના પંદર
ભેદોમાં આ દસ ભેદો સાધ્ય છે અને એમની
આકૃતિઓ ઘણું કરીને તેમનાં નામો ઉપરથી
જણાવી દીધી છે. એ દસ પછીના સંક્ષિપ્ત વગેરે
પાંચ કર્ણબંધો અસાધ્ય છે. કાનની ખૂટના બે

ભાગોમાં ગાલ તરફના ભાગની સામેના જતા રહેલા ભાગનું મૂળ પણ સુકાઈ ગયું હોય અને ગાલ તરફનો ભાગ અદૃષ્ટ હોય, તે તે કાન સંક્ષિપ્ત કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બંને ભાગોમાં મૂળો સુકાઈ ગયાં હોય અને આસપાસ ગાલના ભાગોમાં માંસ પણ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, તે તે કાન હીનકર્ણ કહેવાય છે. કાનની ખૂટના બંને ભાગો પાતળા વિષમ તથા અદૃષ્ટ હોય, તે તે કાન વેધ જ્વે હોવાથી વક્ષીકર્ણ કહેવાય છે. યુથાયેલા માસવાળો, અક્રૂડ શિરાઓથી વ્યાપ્ત અને ઝીણીઝીણી ખૂટાની ચીરાવાળો કાન લાકડી જેવો હોવાથી તે યષ્ટિકર્ણ કહેવાય છે. માંસ વગરની, સંક્રાંતિયેલા અશ્રોવાળી અને અદૃષ્ટ રુધિરવાળી ખૂટની ચીરાવાળો કાન કાગડાની ચાંચ જેવો હોવાથી કાકોષ્ઠક કહેવાય છે. પહેલાંના ઠસ બધોમાં પણ જે કાનો સોજ, દાઢ, રતાશ, પાક, ફેડીઓ અને સાવથી યુક્ત હોય તેઓ સારા કરી શકાતા નથી.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનન તરિએ સ્વપ્રપ્તે કહ્યું છે. 'જે કાનની ખૂટાની બંને ચીરા રહી ન હોય, તે કાનની ખૂટાની ઉપરના સમતાવાળા મંચભાગમાં વેધ કરીને વધારો કરવો. (આ નિર્વેધિમત્તુ સધાનસૂત્ર છે) ગાલ તરફની ફાડની સામેની ફાડ લાંબી હોય, તે તેને ગાલ તરફના ટૂંકા ભાગની સાથે અદર માંધા આવે અને ગાલ તરફની ફાડ લાંબી હોય, તે તેને સામેના ટૂંકા ભાગની સાથે બહાર માંધા આવે (આ અર્ધકપાટસધિક અને કપાટસધિકનું સધાનસૂત્ર છે) જે જડી, પહોળી તથા સ્થિરતાવાળી એક જ ફાડ અવશેષ રહી હોય, તે તેને ફાડી બે ફાડ કરી એક ફાડને કાપીને ઉપરના ભાગમાં સાંધવી.

(આ આસગિમત્તુ સધાનસૂત્ર છે) ખૂટની બંને ફાડો યોડીયોડી રહી હોય, તે શાસ્ત્ર બલુનારા વેધે એ ફાડોમાં ટોચા દર્ઠ ગાયમાથી વળગેલા છેડાવાળું જીવતું (લોહીવાળું) માંસ કાઢીને તે માંસથી બંને ફાડોને પૂરીને સાંધી દેવી.' (આ આહાર્યનું સધાનસૂત્ર છે.)

અતોઽન્યતમ વન્ધં ચિકીત્સ્યોપહરણીયોક્તોપસ-
મૃતસમ્મારં વિશેષતઃપાત્રોપહરેત્ સુરામણં ક્ષીણુદક-
ધાન્યામ્લં કપાલચૂર્ણં ચૈતિ । તતોઽજ્ઞનાં પુરુષ વા
પ્રથિતક્રેશાન્ત લઘુ મુક્તવન્તમાસૈઃ સુપરિગૃહીત ચ
કૃત્વા વન્ધ્યમુપધાર્યેલેષમેષલેષ્યવ્યધૈનરુપપત્રૈરુપપાદ્ય
કર્ણં શોણિતમવેક્ષેત તદુષ્ટમદુષ્ટં વૈતિ । તત્ર વાતદુષ્ટે
ધાન્યામ્લેષ્ણોદકામ્યાં પિત્તદુષ્ટે શીતોદકપયોમ્યા
શ્લેષ્મદુષ્ટે સુરામણોષ્ણોદકામ્યાં પ્રક્ષાલ્ય કર્ણો ઇન
રચલિલયાનુન્નતમહીનમવિષમ ચ કર્ણસધિ સંનિવેર્ય
સિતરક્તં સદધ્વાત્ । તતો મધુષ્ટતેનામ્યજ્ય પિત્તગ્રે-
તયોરન્યતરેણાવગુણ્ય સૂત્રેણાનવમાદમશિથિલ ચ
વધ્વા કપાલચૂર્ણેનાવકીર્યાઽઽચારિકમુરિશેદ્દિવ્રણી
યોક્તેન ચ વિધાનનોપચરેત્ ॥ ૭ ॥

કાન સાંધવાની સામગ્રી, પદ્ધતિ તથા
સાંધ્યા પછીની ચિકિત્સા

એ દશ બધોમાનો કાઈ પણ બધ કરવો હોય, સ્નાન વેધે આ પ્રથમ 'અશ્રોપહરણીય' નામના અધ્યાયમાં (આ સ્થાનના પાંચ અધ્યાયમાં) કહેલી સામગ્રીઓ હાજર રાખવી અને વિશેષે કરી મદિરાની ઉપરનો આઠો ભાગ, દૂધ, જળ, ધાન્યામ્લ અને ઠીકરાના ચૂર્ણને

૧ લોહીવાળા મામ્લો એક જડા ગાનમા વળગેલા ન રાખવો હોય તે જા ૪૨ નવું નાનું તે મામ્લ ગરમ થાય છે એવો આ સાધા બરાબર રજા કરે મળ્યો તથા પડી, મામ્લો ગાનની સાથ વળગેલો જા ૪૫ માં નાખવો

૨ નાન્યાનું ચૂર્ણ તથા મદિરા વળગેલું ચૂર્ણ આપવાની ધાન્યામ્લ સાથ છે (બા ૩)

૧ ૩૨૧ તે માને છે, કે આ નિર્વેધિમત્તુ પદ્ય સધાનસૂત્ર છે

હાજર રાખવાં. પછી સ્ત્રીને^૧ કે પુરુષને તેના વાળ ગુંથાવી,^૨ હલકું જમાડી,^૩ તેનાં સગાં-સંબંધીઓને હાજર રાખી, તે દ્વારા બરાબર સ્થિર કરી, વિશ્વાસપાત્ર લોકોની સાથે ‘અહીં અમુક પ્રકારનો બંધ કરવો છે’ એમ નિશ્ચય કરી લઈ, કાન ઉપર છેદન, ભેદન, લેખન તથા વેધન એ ક્રિયાઓમાંથી યોગ્ય જણાય તે ક્રિયા કરીને લોહીની તપાસ કરવી કે ‘લોહી દુષ્ટ છે કે અદુષ્ટ છે?’ રુધિર એ વાયુથી દુષ્ટ થયેલું જણાય, તો તેને ધાન્યામ્લ તથા ઊના જળથી, પિત્તથી દુષ્ટ થયેલું જણાય, તો તેને ઠંડા પાણીથી તથા દૂધથી અને કફથી દુષ્ટ થયેલું જણાય, તો તેને મદિરાની આછથી તથા ઊના પાણીથી ઘોઈ નાખી, કાનમાં ફરીવાર ટોચા ઈર્ષ, ઝેરો પણ નહિ, નીચો પણ નહિ અને વિષમ પણ નહિ, એવો બરાબર સાંધો મિલાવી, લોહી વહેતું બંધ પડે, ત્યારે સાંધવાની ક્રિયા કરવી. પછી તે ઉપર મધનો તથા ઘીનો અભ્યંગ કરી તેના ઉપર ૩ અથવા ૪ પડું વીંટી દોરા વડે બહુ દઢ પણ નહિ અને પોચું પણ નહિ એવી રીતે બાંધી લઈ તેના ઉપર ઠીકરાતું ચૂર્ણ ભભરાવીને પછી આહારવિહાર કરવાતું બતાવવું અને દ્વિતીય નામના અધ્યાયમાં (ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં) કહેલી આલેપન આદિ ક્રિયાઓથી ઉપચાર કરવા. ૭

મવતશ્ચાત્ર ।

વિષટ્વનં દિવાસ્વપ્નં વ્યાયામમતિમોજનમ્ ।
વ્યવાયમશ્ચિસંતાપં વાક્ક્રમં ચ વિવર્જयेત્ ॥

૧ સ્ત્રીઓને ભૂપણુંનું પ્રધાનપણું છે, તેથી સ્ત્રીનું નામ પ્રથમ આપ્યું છે.

૨ વાળ ગુંથાવ્યા ન હોય, તો તે વાળો આડા-અવળા આવી પડવાથી ક્રિયામાં હરકત આવે.

૩ રોગી જામ્યો હોય તો ક્રિયાની પીડા સહન કરી શકે અને થોડું તથા હલકું જામ્યો હોય તેથી વેદનાને લીધે અથવા રાતના ઉત્તરગરા વગેરેને લીધે પણ અચ્છર્ણની હરકત ન આવે.

આમતૈલપરીષેકં ત્રિરાત્રમવચારयेत् ।

તતસ્તૈલેન સંમૃદ્ધં ત્ર્યહાદપનયેસિચુમ્ ॥ ૮ ॥

કર્ણસંધાન પછી વર્જિતકર્મ-કર્તવ્યકર્મ

કાનને હલાવવો કે રગડવો નહિ. દિવસે સૂવું નહિ. કસરત કે મહેનત કરવી નહિ. અતિ ભોજન કરવું નહિ. મૈથુન કરવું નહિ. અગ્નિનો તાપ લેવો નહિ અને ગ્રાગું બોલવું પણ નહિ.

કાન ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી કાચા તેલથી સેચન કર્યા કરવું અને ત્રણ દિવસ થયા પછી તેલથી ભિજયેલું રતું પૂમડું અથવા ૪ પડું કાઢી નાખવું. ૮

ન चासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा संदध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान् । पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान् । श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान् । अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमपैति ॥ ९ ॥

કેવા કાનને સાંધવો નહિ ?

અશુદ્ધ (દુષ્ટ) લોહીવાળા કાનને સાંધવો નહિ, લોહી શુદ્ધ છતાં પણ બહુ વહેતું હોય ત્યાં સુધી સાંધવો નહિ અને ક્ષીણ રુધિરવાળા કાનને પણ સાંધવો નહિ. રુધિર એ વાયુથી દુષ્ટ હોય તો સાંધેલો કાન રુઝાઈ ગયા છતાં પણ પાછો ફાટી જાય છે અથવા મિશ્રચિકિત્સિતમાં (ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં) કહ્યા પ્રમાણે સોજવાળા પરિપેટ નામના રોગવાળો થાય છે. રુધિર એ પિત્તથી દુષ્ટ હોય તો સાંધેલો કાન દાઢ, પાક, રતાશ તથા વેદનાથી સંયુક્ત થાય છે. રુધિર એ કફથી દુષ્ટ હોય તો સાંધેલો કાન સ્તબ્ધ અને ખરજવાળો થાય છે. રુધિર અત્યંત વહેતું હોય તે છતાં સાંધ્યો હોય, તો તે કાન વાયુએ ફેરેલા કાળા સોજવાળો થાય છે. એ ક્ષીણ^૧ રુધિરવાળો કાન સાંધવામાં આવ્યો

૧ અહીં શુદ્ધ રુધિરના અતિસાવથી જ ક્ષીણ રુધિરવાળો સમજવો, પણ દોષ સંબંધી ઉપદ્રવથી ક્ષીણ

ઓસોંદ, ખરણેર, એરંડો અને કાકાલી આદિ જીવનીયગણનો કદક નાખી ચોગણા દૂધમાં પકાવેલા તેલનો અભ્યંગ કરવામાં આવે તો તેથી પણ કાન વધે છે. ૧૧

ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः ।

તેષામપાંગદેશેષુ કુર્યાત્પ્રચ્છાનમેવ તુ ।

बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः ॥१२॥

કાન ન વધે તો શું કરવું ?

કાનને વધારવાના જે ઉપાયો કદા તે ઉપાયોની યોજના કરતાં કાન ન વધે, તો યોગ્યતા જોઈ તે કાનની પૂતળીના નીચા ભાગમાં શસ્ત્ર વડે જરાક છેદન કરવું. કાનની પૂતળીથી બહારના ભાગમાં કદી પણ છેદન કરવું નહીં. બહારના ભાગમાં છેદન કરવામાં આવે, તો તેથી અવશ્ય બગાડો થાય છે. ૧૨

वद्धमात्रं तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् ।

आमकोशी समाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥ १३ ॥

ન રુઝાયેલા કાનને વધારવામાં હરકત

જો કર્ણ બંધ કરીને તુરત જ કાનને વધારવામાં આવે, તો તે ખરાબર નહિ રુઝાયેલા મધ્યવાળો કાન સૂચી જઈને તુરત જ તૂટી જાય છે.

जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसंधिः समः स्थिरः

सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः ॥ १४ ॥

કાન કેવો થયો પછી તેને વધારવો ?

કાન જ્યારે સારી પેઠે રુઝાયેલો, વેદના વગરનો, જના ઉપર રુઝાટાં ઉત્પન્ન થયાં હોય એવો, સુંદર છિદ્રવાળો, પરસ્પરની સાથે સંલગ્ન સાંધાઓવાળો, નીચતા તથા જંચતા રહિત અને દઢ થાય ત્યારે તેને ધીરેધીરે વધારવો. ૧૪

अमिताः कर्णवन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह ।

યો યથા સુનિવિષ્ટઃ સ્યાત્તં તથા વિનિયોજયેત્ ॥ ૧૫ ॥

કર્ણબંધનો જુદો પ્રકાર

અહીં કુશલ વૈદોએ ‘કર્ણબંધોના પ્રકારો

અપરિમિત છે’ એમ સમજી લેવું અને યથાશક્તિ તે પ્રકારે બણી લેવા. જ્યાં જે પ્રકાર બંધ-બેસતો જણાય ત્યાં તે પ્રકારની યોજના કરવી. ૧૫

कर्णपाल्यामयानृणां पुनर्वक्ष्यामि सुश्रुत ।

कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥

દ્વિધા વાપ્યથ સંસ્રઘાઃ કુર્વતિ વિવિધા રુજઃ ।

विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥

દાહવિસ્ફોટજનનં શોફઃ પાકશ્ચ પૈત્તિકે ।

कण्डूः सश्वयथुः स्तम्भो गुरुत्वं च कफात्मके ॥

યથાદોષં ચ સંશોધ્ય કુર્યાત્તેષાં ચિકિત્સિતમ્ ।

स्वेदाम्यंगपरिषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः ॥

મૃદ્ધીં ક્રિયાં વૃંહણીયૈર્યથાસ્વં મોજનૈસ્તથા ।

य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ १६ ॥

કાનની ખૂટમાંના વ્યાધિઓ અને ચિકિત્સા

હે સુશ્રુત ! હવે માણસોને કાનની ખૂટમાં જે રોગો થાય છે તેઓ વિષે કહું છું. કાનની ખૂટમાં પ્રકાપ પામેલા વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષો જુદાજુદા અથવા બધાં મળીને અથવા ત્રણે મળીને અનેક પ્રકારના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. જે વાયુનો પ્રકાપ થયો હોય તો ફેડલા, સ્તબ્ધતા તથા સોજો થાય છે. જે પિત્તનો પ્રકાપ થયો હોય, તો દાહ, ફેડલા, સોજો તથા પાક થાય છે. જે કફનો પ્રકાપ થયો હોય, તો ખરજ, સોજો, સ્તબ્ધતા અને ગુરુતા થાય છે.

જે દોષ હોય તેને અતુસરતું સંશોધન કરીને યોગ્યતા પ્રમાણે સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી, સ્નેહાદિકની ધારાઓ કરવાથી, પ્રદોષોથી અને લોહી કાઢવાથી, તે તે વ્યાધિઓની ચિકિત્સા કરવી, તેમ જ યોગ્યતાને અતુસરીને બૃંહણીય ઔષધોથી તથા તેવા જ પ્રકારનાં લોજનોથી કામળ ચિકિત્સા પણ કરવી. જે વૈદ આ પ્રમાણે દોષોની પરીક્ષા કરી શકે તે વૈદ જ ચિકિત્સા કરવામાં યોગ્ય છે. ૧૬

અતઃ ઊર્ધ્વં નામલિંગૈર્વદ્યે પાત્યામુપદ્રવાન્ ।
 ઉત્પાટકશ્ચોત્પટકઃ શ્યાવઃ કણ્ઠ્યુતો મૃશ્મ ॥
 અવમન્યઃ સકળ્ઠ્ઠકો ગ્રન્થિકો જમ્બુલસ્તથા ।
 ઝાવી ચ દાહવાંધૈવ ગૃધ્રેષાં ક્રમજઃ ક્રિયામ્ ॥
 અપામાર્ગઃ સર્જસઃ પાટલાલકુચત્વચૌ ।
 ઉત્પાટકે પ્રલેપઃ સ્વાતૈલમેમિથ પાચયેત્ ॥
 શમ્યાકશિમુપ્તીકગોધામેદોડય તદ્દસા ।
 વારાહં ગમ્યમેળેયં પિત્તં સર્પિથ સંસૃજેત્ ॥
 લેપમુત્પટકે દદ્યાતૈલમેમિથ સાધિતમ્ ।
 ગૌરં સુગન્ધાં સદયામામનન્તાં તળ્હુલીયકમ્ ॥
 શ્યાવે પ્રલેપનં દદ્યાતૈલમેમિથ સાધિતમ્ ।
 પાઠાં રસાંજનં ક્ષૌદ્રં તથા સ્યાદુષ્ણકાંજિકમ્ ॥
 દદ્યાલેપં સકળ્ઠ્ઠકે તૈલમેમિથ સાધિતમ્ ।
 વ્રણીમૂત્તસ્ય દેયં સ્વાદિદં તૈલં વિજાનતા ॥
 મધુકક્ષીરકાકોલીજીવન્ઘૌર્વિષાગિતમ્ ।
 ગોધાવરાહસર્પાણાં વસાઃ સ્યુઃ કૃતવુંહણે ॥
 પ્રલેપનમિદં દદ્યાદવસિન્ધાવમન્યકે ।
 પ્રપીઞ્ડરીકં મધુકં સર્મણં ધર્મૈવ ચ ॥
 તૈલમેમિથ સપઞ્ઠ ગૃણુ કણ્ઠમૂતઃ ક્રિયામ્ ।
 સદ્દેવા ત્રિશ્વદેવા જગદ્ધીરં સસૈન્ધવમ્ ॥
 ઐતૌલ્લભનં દદ્યાતૈલમેમિથ સાધિતમ્ ॥
 ગ્રન્થિકે શુટિકાં પૂર્ણં સાવયેદવપાઠ્ય તુ ।
 તતઃ સૈન્ધવચૂર્ણં તુ ઘૃષ્ઠા લેપં પ્રદારયેત્ ॥
 લિંગિત્વા તત્ક્રુતં ઘૃષ્ઠા ચૂર્ણં રોષસ્ય જમ્બુજે ।
 ધીરેણ પ્રતિષાર્પ્યેન શુદ્ધં સંરોચયેત્તતઃ ॥
 મધુર્ગ્ધો મધૂકં ચ મધુકં મધુના મદ્દ ।
 ટાઃ સાવિત્રિં દાતવ્યન્તૈલમેમિથ સાધિતમ્ ॥
 પંચવર્ણઃ સમધુકઃ પિષ્ઠસ્તૈશ્વ ઘૃતાન્વિનઃ ।
 જીરકાર્પઃ મર્પર્ષિર્દેશ્વપાનં પ્રતેરયેત્ ॥ ૧૭ ॥
 દોગોનાં નાભોઃ સદાગ્ણો તથા ચિદ્રિત્સાગ્ણો

તેને કાનની ખૂટમાં જે ઠાગો થાય છે

અર્થે તે ઉપર જે એક મધુન્ન. નક્ષત્ર. ના ઠાગો અને
 ૩ અને તે ઉપરથી તેને ૫૧ દેવ ના ઠાગોને નાની
 ના ના ૧૨ી નક્ષ.

તેઓને નાભોથી તથા ચિદ્રનોથી જણાવું છું.
 ઉત્પાટક, ઉત્પટક, શ્યાવ, સકંડુક, અવમન્ય,
 કંડુમાન, ગ્રન્થિક, જંબુલ, ઝાવી અને દાહવાન
 એ નામના દશ રોગ થાય છે.

(કાનની ખૂટમાં દાહ, પાક તથા પીડા-
 વાળો જે સોજો થાય તે ઉત્પાટક કહેવાય
 છે. કાનની ખૂટમાં વેદનાવાળો અને ફાટી
 જનારો જે સ્તબ્ધ સોજો થાય તે ઉત્પટક
 કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં દાહ, પાક તથા
 પીડાવાળો જે ઠાગો સોજો ઉત્પત્ત થાય તે
 શ્યાવ કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં જે અત્યંત
 ખરજવાળો સોજો ઉત્પત્ત થાય તે સકંડુક
 કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં કંડના જેવા વર્ણ-
 વાળો, કંડ સાંબંધી વેદનાવાળો તથા ખરજવાળો
 જે સોજો ઉત્પત્ત થાય તે અવમન્યક કહેવાય
 છે. કાનની ખૂટમાં જે સાધારણ અળવાળો સોજો
 ઉત્પત્ત થાય તે કંડુમાન કહેવાય છે. કાનની
 ખૂટમાં ગાંડરૂપ સોજો ઉત્પત્ત થાય તે ગ્રન્થિક
 કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં જંબુ જેવો જે ઠાગો
 સોજો થાય તે જંબુલ કહેવાય છે. કાનની
 ખૂટમાં ખરજ, દાહ અને વેદનાવાળી તથા સાવ-
 વાળી સર્પણો જેવી ફેદલીઓ થાય તે સાવી
 કહેવાય છે. કાનની ખૂટમાં ફક્ત ભારે બળતરાવાળો
 સોજો થાય તે દાહવાન કહેવાય છે.)

તેને એ દશ રોગોની અનુક્રમથી ચિકિત્સા
 કરું છું તે સાંભળો.

ઉત્પાટક ગયો દોષ તે અપેરો, રાજ,
 પાટલ અને શુદ્ધ કૃતસની છાકનો પ્રલેપ કરવો
 અને એનો કંદક નાખીને પકાવેલું તેવ
 લગાવવું.

ઉત્પટક ગયો દોષ તે ગરમાળો, મરગતો,
 કરંજ, ચંદનપોની ચરખી, ચંદનપોની વગર,
 ચરખું પિત્તું, બગદતું પિત્તું, કાકિયા
 દરિયતું પિત્તું અને પી-એમને સામે વાટીને
 નેનો લેપ કરવો અને એમના કંદકથી પકાવેલું

તેણે લગાવવું.

શ્યાવ થયો હોય તો હળદર, નગડ, ધણાં, ઘોળી ઢોઢ અને તાંદળખનો પ્રલેપ કરવો અને એમનો કલક નાળીને પકાવેલું તેણે લગાડવું.

સકંડૂક થયો હોય તો કાળીપાડ, રસવંતી, મધ અને ગરમ કાંજીનો લેપ કરવો અને એમનો કલક નાળી પકાવેલું તેણે લગાડવું. જો સકંડૂક ત્રણરૂપ થઈ ગયો હોય તો સમજીલું જેઠીમધ, ક્ષીરકાકાલી અને જીવંક ઇત્યાદિ ઔષધોથી પકાવેલું તેણે લગાડવું તથા બુંદણ-ક્રિયા કરીને ચંદનથો, સૂતર અને સર્પની ચરખીનો લેપ કરવો.

અવમંથક થયો હોય તો આવણ કર્યા પછી પાંડેરવો, જેઠીમધ, મજીઠ અને ધાવડો એમનો લેપ કરવો અને તેમનો કલક નાળી પકાવેલું તેણે લગાવવું.

કંડૂમાન થયો હોય તો સહદેવી અને ગંગેટીને બકરીના દૂધમાં સંધવ સહિત વાટી તેનો લેપ કરવો અને એમનો કલક નાળી પકાવેલું તેણે લગાવવું.

અંધિક થયો હોય તો પ્રથમ ગાંઠને ચીરી તેમાંથી આવ કરાવવો અને પછી તે ઉપર સંધવનું ચૂર્ણ ધસીને તેનો જ લેપ કરવો.

જંબુક થયો હોય તો તેને શસ્ત્ર વડે ખોતરી આવ કર્યા પછી લોદરના ચૂર્ણથી ધસી દૂધથી ઘોઈ, શુદ્ધ થયા પછી તેની રોપણક્રિયા (ત્રણમાં ભરતી લાવવાની ક્રિયા) કરવી.

સાવી થયો હોય તો સીવણ, જેઠીમધ, મહુડા અને મધનો લેપ કરવો અને એ જ દ્રવ્યો નાળીને પકાવેલું તેણે લગાવવું.

દાહવાન થયો હોય તો પંચવલ્કલ^૧ અને જેઠીમધને વાટી ધીથી મિશ્રિત કરીને તેનો

લેપ કરવો, અથવા જીવંકાદિક દ્રવ્યોને વાટી ધીથી મિશ્રિત કરીને તેનો લેપ કરવો.^૨ ૧૭

વિશ્લેષિતાયાસ્ત્વથ નાસિકાયા વક્ષ્યામિ સંધાનવિધિં યથાવત્ ।

નાસાગ્રમાણં પૃથિવીરુદ્ધાણાં પત્રં ગૃહીત્વા ત્વવલમ્વિતસ્ય ॥

તેન પ્રમાણેન હિ ગણ્ડપાર્શ્વા- દુત્કૃત્ય વદ્ધં ત્વથ નાસિકાગ્રમ્ ।

વિલિખ્ય ચાશુ પ્રતિસંદધીત તત્સાધુવંધૈર્ભિષગપ્રમત્તઃ ॥

સુસંહિતં સમ્યગથો યથાવન્ નાડીદ્વયેનાભિસમીક્ષ્ય વદ્ધ્વા ।

પ્રોત્તમ્ય ચૈનામવચૂર્ણયેચ પત્તંગયટ્ટીમધુકાંજનૈશ્ચ ॥

સંછાદ્ય સમ્યક્ પિચુના સિતેન તૈલેન સિંચેદસકૃત્તિલાનામ્ ।

વૃતં ચ પાચ્યઃ સ નરઃ સુજીર્ણે સ્લિગ્ધો વિરેચ્યઃ સ યથોપદેશમ્ ॥

સ્વદં ચ સન્ધાનમુપાગતં સ્યાત્ તદર્ધશેષં તુ પુનર્નિક્ષ્ણેત્ ॥

હીનાં પુનર્વર્દ્ધયિતું યતેત સમાં ચ કુર્યાદતિવૃદ્ધનાસામ્ ॥ ૧૮ ॥

કપાયેલા નાકને સાંધવાનો પ્રકાર

હવે નાક કપાઈ ગયું હોય તો તેને સાંધવાનો પ્રકાર સંપૂર્ણ રીતે કહું છું. વૈધે નાકનો જટલો ભાગ કપાઈ ગયો હોય તેના બરાબર કોઈ ઝાડનું પાંદડું લઈ, તેને ગાલ ઉપર મૂકી, બરાબર તે પ્રમાણે ભરી લઈ, ગાલના પડખામાંથી

૨ આ સઘળો સત્તરમો વિષય પૂર્વીચાર્યોએ તથા ડહને પણ ક્ષેપક માનેલો છે. ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં કાનની બૂટના પાંચ રોગો ચિકિત્સા સાહત આપેલા છે, તેથી જણાય છે કે આ અધ્યાયનો આ સત્તરમો વિષય ક્ષેપક જ હોવો જોઈએ. એક જગ્યાના રોગોનું એ જગ્યાએ નિષ્પણ જોવામાં આવે એ વાંધા- બરેલું જ ગણાય.

૧ વડ, ઉંચરો, પીપળો, પારસપીપળો અને પીપર એ પાંચ દૂધવાળાં વૃક્ષોની છાત્ર પંચવલ્કલ કહેવાય છે.

સંલક્ષ્મ રીતે ગાલને વળગી રહેવા છેડાવાજી માંસ
કાપી લઈ,^૧ નાકના અગ્રને ટાચા દઈને તુરત જ
સાવધાની રાખી, તે અગ્રની સાથે સારા બધોથી
તે માસને સાંધી દેવું. તે નાકના અગ્રને સારી
રીતે સધાયલું જોઈ, વરુની અથવા ઝોરડાની
ડાડલીની બે નળીઓથી થોડી રીતે બાંધી લઈ
સારી રીતે જાય કરીને તેના ઉપર રતાંજલિ,
ઝીંડીચૂર અને રસવતીનું ચૂર્ણ ભજરાવી,
સફેદ રૂના પૂમડાથી સપૂર્ણ રીતે ઢાંધી દઈ
તેની ઉપર વાર વાર તથના તેવથી સેચન કરવું
એ માણસને ધી પાવું અને ધી પાવાથી ગ્રિગ્ધ
થયેલા તે માણસને ભોજન સારી પેટે પચ્યા
પછી શાશ્વોક્ત રીતિ પ્રમાણે વિરેચન દેવું.
ન્યાય સાધેલા ભાગ સપૂર્ણ રીતે રજાઇને ઠીક^૨
જમી જાય, ત્યારે ગાયત્રી સાથે વળગી રહેવો તે
માસને છેડા કાપી નાખવો આમ કર્યા છતાં
જે નાક ટૂક રહી ગયું હોય, તો તેને વવારવા
માટે તે પ્રમાણે જ ફરીવાર ચત્ન કરવો અને
બહુ વધી ગયું હોય તો તેને સમ કરવું ૧૮

નાડીયોગ વિનૌષ્ઠસ્ય નાસાસધાનવદ્વિધિમ્ ।

ય એવમેવ જાનીવાત્સ રાજઃ કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૯ ॥

કપાયેલા છેડાને સાંધવાનો પ્રકાર

કપાઈ ગયેલા છેડાને સાંધવાનો પ્રકાર
પણ નળીઓ લગાવવા સિવાય બાકી નાકને
સાંધવાના પ્રકારની પેટે જ કરવો જે વેદ આ
પ્રમાણે કરી જાય તે જ વૈત રાજની ચિકિત્સા
કરવાને લાયક ગણાય છે ૧૯

૧ માથેના જ ભાગનું માંસ પેાત્તુનત્ત ચાતુ રહેવાથી
સધા જાય છે પણ જો તે કપાઈવાથી ‘અગ્ર’
માં ‘ગ’ કે ‘મામ’ માઈટિંગ થાય તો તે તે ભાગથી
અન્ય પડી જવાથી થોડી રીતે અર્ધાં છેડે નહિ પ્ર

૨ જ્યારે જીવન સામાન્યની મળી જાય ત્યારે શુભે
પાવે પ્ર

અધ્યાય ૧૭મો

અયાત આમપકૈષ્ણીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્વામ. ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી જ ‘આમ
પકૈષ્ણીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન વન્વત
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેવું છે ૧

શોફસમુત્પાના ગ્રન્થિવિદ્રવ્યલજીવમૃતયઃ પ્રાયેણ
વ્યાધયોઽભિધાસ્યન્તેઽનકાકૃતયસ્તૈર્વિલક્ષણ. ધૃષ્ટ્ય
યિતઃ સમો વિપમો વા ત્વચ્ચાંસણ્યાયી દોષસપાત્ક
શરીરૈકદેશોત્થિતઃ શોફ इत्युच्यते ॥ ૨ ॥

સ પદ્ધિથી વાતપિત્તકફશોનિતસન્નિપાતાડઽ-
ગન્તુનિમિત્તઃ ।

સોજાનું સ્વરૂપ અને તે સોજાના છ પ્રકાર

ધાતુ કરીને સોજાના જવા ઉદયવાળા અને
અનેક આકારવાળા અધિ, વિદ્રધિ અને અવજી^૨
છત્યાદિ બ્યાધિઓ કે જ્યાં કહેવામાં આવશે
તેઓથી જુદા જ પ્રકારનો, વિસ્તીર્ણ, ગાઢ જેવો
જિવો, સમ આકારવાળો અથવા વિષમ આકાર-
વાળો અને ધાતુ કરીને ત્વચામાં તથા માંસમાં
રહેનારો દોષોનો સમૂહ શરીરના કોઈ એક
પ્રદેશમાં જોડે છે તે સોજો કહેવાય છે

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સનિ
પાતજન્ય, રધિરજન્ય અને આગતુજન્ય એ
રીતે તે સોજો છ પ્રકારનો થાય છે ૨

તસ્ય દોષરૂપચર્ચનૈર્લક્ષણાનિ વ્યાख्याસ્વામઃ

તત્ર વાતશોફોડરુણઃ કૃષ્ણો વા પરુષો મૃદુરત્વ
વચ્ચિત્ત્વોદાદયધ્યાત્ર વેદનાવિશેષા મવતિ ।

૧ કાયા મોજાની પાખા લાગેલા મોજાની તથા
પાખા ગરેલા મોજાની પરીણા વિરોધ

૨ અવજી નાચની ફા ની થાય છે પ્ર

પિત્તશોફઃ પીતો મૃદુઃ સરક્તો વા શીઘ્રાનુસારી
ચોષાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા ભવંતિ ।

શ્લેષ્મશોફઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વા કઠિનઃ શીતઃ
સ્નિગ્ધો મન્દાનુસારી કણ્ઠાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષા
ભવંતિ ।

સર્વવર્ણવેદનઃ સન્નિપાતજઃ ।

પિત્તવચ્છેગિતજોડતિકૃષ્ણશ્ચ ।

પિત્તરક્તલક્ષણ આગ્નુર્લોહિતાવમાસશ્ચ ॥૩॥

સોજના છ પ્રકારો તથા લક્ષણો

એ સોજના^૧ દોષો સંબંધી વર્ણો ઉપરથી
અને દોષો સંબંધી ચિહ્નો ઉપરથી લક્ષણો
કહીએ છીએ.

વાતજન્ય સોજે લાલ અથવા કાળો
હોય છે, રક્ત હોય છે, કામળ હોય છે, ચંચળ
હોય છે અને તેમાં સોયથી ભોંકાયા જેવી તથા
શસ્ત્રથી કપાયા જેવી વગેરે અનેક જાતની
વેદનાઓ થાય છે.

પિત્તજન્ય સોજે પીળો અથવા રતાશ-
વાળો હોય છે, કામળ હોય છે, તુરત ગતિ
કરનારો હોય છે અને તેમાં આકર્ષણ થવા જેવી
તથા ચોમેર બળ્યા જેવી વગેરે અનેક જાતની
વેદનાઓ થાય છે.

કફજન્ય સોજે પાંડુ વર્ણવાળો અથવા
સફેદ વર્ણવાળો હોય છે, કઠણ હોય છે, કંઠો
હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, મંદ ગતિવાળો હોય
છે અને તેમાં ખરજ તથા ભારેપણું ઇત્યાદિ
અનેક વેદનાઓ થાય છે.

સન્નિપાતજન્ય સોજે ઉપર કહેલા સધળા
વર્ણોવાળો અને ઉપર કહેલી સધળી વેદનાઓ-
વાળો થાય છે.

રુધિરજન્ય સોજે પિત્તજન્ય સોજ જેવો
હોય છે અને અત્યંત કાળો હોય છે.

આગંતુજન્ય (અભિધાત આદિથી
થયેલો) સોજે પિત્તજન્ય સોજનાં તથા રુધિર-
જન્ય સોજનાં લક્ષણોવાળો હોય છે અને લાલ
વર્ણુ જેવો દેખાય છે.૩

સ યદા વાહ્યામ્યન્તરૈઃ ક્રિયાવિશેષૈર્ન સમ્ભાવિતઃ
પ્રશમયિતું ક્રિયાવિપર્યયાદ્વહુત્વાદ્વા દોષાણાં તદા
પાકામિમુખો ભવતિ ॥ ૪ ॥

સોજનું પાકવામાં અભિમુખ થવાનું કારણ

એ સોજે જ્યારે આલેપન તથા શોધન
વગેરે બહારની ક્રિયાઓથી અને ક્વાથપાન, વમન
તથા વિરેચન વગેરે અંદરની ક્રિયાઓથી પણ
દોષોના બહુપણાને લીધે અથવા તે ક્રિયાઓમાં
ઠાઈ પ્રકારની ભૂલ થઈ જવાથી શમાવી શકાય
નહિ, ત્યારે પાકવામાં અભિમુખ થાય છે. ૪

તસ્યાડસમસ્ય પચ્યમાનસ્ય પક્વસ્ય ચ લક્ષણ-
મુચ્યમાનમવધારય ।

તત્ર મન્દોષ્મતા ત્વક્સર્વર્ણતા શીતશોફતા સ્થૈર્ય
મન્દવેદનતાત્પશોફતા ચામલક્ષણમુંદિષ્ટમ્ ।

સૂચીભિરિવ નિસ્તુદ્યતે દશ્યત ઇવ પિપીલિકા-
મિસ્તામિશ્ચ સંસૃપ્યત ઇવ ચ્છિદ્યત ઇવ શક્ષેણ મિદ્યત
ઇવ શક્તિમિસ્તાહ્યત ઇવ દણ્ડેન પીડ્યત ઇવ પાણિના
ઘટ્ટ્યત ઇવ ચાંગુલ્યા દહ્યતે પચ્યત ઇવ ચાગ્નિક્ષારા-
ભ્યામોષ્વોષપરીદાહાશ્ચ ભવંતિ વૃશ્ચિકવિદ્ધ ઇવ ચ
સ્થાનાસનશયનેષુ ન શાંતિમુપૈતિ । આધ્માતવસ્તિરિ-
વાતતશ્ચ શોફો ભવતિ ત્વગ્વૈવર્ણ્ય શોફાભિવૃદ્ધિર્જ્વર-
દાહપિપાસા મક્તારુચિશ્ચ પચ્યમાનલિંગમ્ ॥

વેદનોપશાન્તિઃ પાણ્ડુતાત્પશોફતા વલીપ્રાદુર્મા-
વસ્ત્વકપરિપુટનં નિમ્નદર્શનમઙ્ગુલ્યાડવપીડિતે પ્રત્યુન્ન-
મનં વસ્તાવિવોદકસંચરણં પૂયસ્ય પ્રપીઢ્યલેકમન્ત-
મન્તેવાવપીડિતે મુહુર્મુહુસ્તોદઃ કણ્ઠૂરનુન્નતતા ચ
વ્યાધેરુપદ્રવશાંતિર્મક્ત્રામિકાહ્વા ચ પક્વલિન્ગમ્ ॥૫॥

કાચા-પાકા સોજનાં લક્ષણો

કાચા સોજનાં, પાકવા લાગેલા સોજનાં
અને પાકી ગયેલા સોજનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો

૧ સોજના એ પ્રકાર છે. પાણીનો સોજો અને
લોહીનો સોજો. અહીં લોહીના સોજની વાત આલે છે. પ્ર.

કંઠુ છુ તે સામગ્રો પ

જે સોજે કાચો હોય તો તે સોજમા ઉપ્સુતા મદ હોય છે ૨૭ ચામડીના જ્વોજ હોય છે, શીતતા હોય છે, કંઠિતા હોય છે, વેદના અપ્પ હોય છે અને તે સોજનુ કદ પણ નાનું હોય છે

જે સોજે પાકવા લાગેયો હોય, તો તેમા જાણે સોયો ભોકાતી હોય, શ્રીડીઓ ચટકા ભરતી હોય, શ્રીડીઓ ચડતી હોય, રસથી ડેદન થતુ હોય, ભાવાઓથી ભેદન થતુ હોય, ધોકાથી માર પડતો હોય, હાથથી દમાણ થતુ હોય, આગળીથી મર્દન થતુ હોય, અગ્નિથી પાગી નખાતુ હોય તથા સાગથી પકાવાતુ હોય એવી વેદનાઓ થાય છે, એક પ્રદેશમા અથવા ચોગેર ખગતગ થાય છે અને આકર્ષણ થતુ હોય એવી પીડા થાય છે, જેને વીછી કરજ્યો હોય એવા માણસની પેરે પાકવા લાગેવા સોજવાગો માણસ ભિમતા, બેસતા કે મૂંચા મ્યાય પપ્પ શાંતિ પામતો નથી સોજે કંઠથી કુંકવેના મૂંચાશયના દડાની પેઠે ચામડીના મ ડાયથી રહિત થઈ જાય છે, ચામડીનો રંગ બદલાઈ જાય છે, સોજે વધી જાય છે, જ્વર આવે છે, ખગતરા ઊઠે છે, તરસ લાગના કરે છે અને અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે

જે સોજે પાકી ગયો હોય, તો વેદના ઓઠી થાય છે, સોજતો ૨૭ દિવસો થાય છે, સોજનુ કદ કાંઈક નાનું થાય છે, સોજની ઉપર કચ્ચનીઓ વગે છે, ચામડી જાયડી જાય છે, નમ્રતા જેવામા આવે છે, આગળીથી દમાવવામા આવતા બીજ પ્રદેશમાં ત્યાણ થતુ જેવામા આવે છે, સોજના એક ડેડાને દમાવવામા આવે અથવા તે ડેડા પોતાની મેગે દમાય, તો જેમ મૂંચાશયની દાગળીમા જગતુ આમ તેમ મચરણ થાય તેમ સોજમા પગતુ આમનેમ મચરણ થાય છે, વાગવાર ભોકાયા જેવી

વેદના થાય છે, ખરજ આવે છે, જો ચાઈ ઓઠી થઈ જાય છે, ખગતરા વગેરે ઉપદ્રવોની શાંતિ થાય છે અને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે (પાકી ગયેવા સોજમા ભોકાયા જેવી વેદના થાય એ વાતનુ ચિહ્ન છે અને ખરજ આવે એ કંઈનુ ચિહ્ન છે દાહાદિક જતુ રહેવાથી પિત્તનુ ચિહ્ન માત્રમ પડતુ નથી) ૫

કફનેપુ તુ રોગેષુ ગમ્भीરગતિત્વાદમિષાત્રેપુ વા કેપુચિદસમસ્ત પક્લક્ષણ દૃષ્ટ્વા પક્મપક્મિતિ મન્યમાનો મિષમમોહમુપૈતિ યત્ત્વ દિ સ્વક્ષ્મવર્ગતા શીતશોફતા સ્થોલ્યમલસ્રજતાડ્ઝમવદ્વનતા ન તત્ત્વ મોહમુપેયાદિતિ ॥ ૬ ॥

કંઠજન્ય તથા અભિનાતજન્ય^૧ સોજના પાકવાની પરીક્ષામા વૈપરને ચેતવણી

કંઠજન્ય સોજઓમા ગભીર ગતિ હોય છે અને અભિષાતથી થયેલા કટવાક સોજઓમા ગુપ્ત પ્રેશની અદઃ પેસી ગયેના શન્ય વગેરે નિમિત્ત હોય, તેથી પડવતાનાં લક્ષણો પૂરપૂરા જેવામા આવતા નથી આમ થવાને લીધે વેધ પાકેના સોજને પણ કાચો માની લેવાથી ભૂલ કરી મેસે એમ છે કંઠજન્ય તથા અભિષાતજન્ય એ બન્ને પ્રકારના સોજઓ પાકી ગયા હોય, તોપણ તેઓનો જોડો પાક થવાને લીધે ઉપરનો રંગ ચામડીના જ્વોજ રહે છે, અર્પશ અદરમા જિનો છતા પણ બહારના ભાગમા ઠંડો રહે છે,^૨ રુચ્યતા રહે છે, પીડા થોડી હોય છે^૩ અને કંઠિનાઈ પથરાતા જેવી રહે છે,^૪ તેથી તેઓમા વેધને કાચાપણાની ભાંતિ

૧ સમસાથી આરોગ્ય પ્રેશથી આગતુ મળી શકે છે

૨ નીચે નિર્ણય થાય છે કે કંઠથી થયેલો નીચે પગ ન જાય ના જાય તેમ જોડો રહે

૩ કંઠજન્ય સોજમા પ્રેશના સમયથી શી ૧ અપ્પ

૪ કિંતા નીચે ગતિથી પૃથક થાય અને ૫ તા અપ્પથી પૃથક થાય

થવાનો સંભવ છે;^૧ તોપણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
(ઉપરના પાંચમા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે) પાછી
ગયાનાં ખીજાં લક્ષણો જોવામાં આવે, તો વૈદે
જરા પણ નહિ મુશ્કેલી તે સોજાઓને પાછી
ગયેલા જ સમજવા. ૬

भवति चात्र ॥

આમેં વિપચ્યમાનં ચ સમ્યક્ પક્કં ચ યો મિષ્ઠ્ઠ ।
જાનીયાત્સ ભવેદ્વૈયઃ શેષાસ્તસ્કરવૃત્તયઃ ॥ ૭ ॥

કાયા વગેરેનાં લક્ષણો જાણવાથી ગુણ
અને નહિ જાણવાથી દોષ

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જે વૈદ્ય કાયા સોજાને,
પાકવા લાગેલા સોજાને અને પાછી ગયેલા
સોજાને સારી પેઠે જાણખી શકે તે જ ખરો વૈદ્ય
કહેવાય. ખાટીના વૈદ્યોને તો એક જાતના ચોરના
ધંધાવાળા જ સમજવા.' ૭

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः
पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः ।
तस्मात्समस्ताः परिपाककाले
पचन्ति शोफांश्च एव दोषाः ॥ ८ ॥

એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજા પણ
પાકવાના સમયમાં ત્રણે દોષોના
સંબંધવાળા થઈ જાય છે

વાયુ વિના વેદના હોતી નથી, પિત્ત વિના
પાક હોતો નથી અને કફ વિના પરુ હોતું નથી,
તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પાકના સમયમાં ત્રણે
દોષો સોજાઓને પકાવે છે. ૮

कालान्तरेणाऽभ्युदितं तु पित्तं
कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य ।

पचत्यतः शोणितमेष पाको

मतोऽपरेषां विदुषां द्वितीयः ॥ ९ ॥

૧ એટલા માટે એપણી શસ્ત્ર અને એપણી શલાકાથી
ખાતરી કર્યો પછી ઉપાય કરવો. પ્ર.

પિત્તના પ્રાધાન્યથી સોજાનો પાક
અને તે પાક, ઉપરના પાકથી
જુદો હોવાની માન્યતા

પોતાના પ્રદોષાદિઠનો સમય પ્રાપ્ત થવાને
લીધે ચોમેર ઉદય પામેલું પિત્ત ખળાત્કારથી
વાયુને તથા કફને હીન કરી, પોતાના પેટામાં
લઈને લોહીને પકાવે છે. આ પ્રમાણે લોહી
પાકવાથી સોજાનો જે પાક થાય છે, તેને વિદ્વાન
લોહા ઉપર કહેલા પાકથી જુદો માને છે.
(આથી એમ પણ સૂચવ્યું કે વાત, પિત્ત, કફ
અને રુધિર એ ચારે મળીને આ શરીરને ધરી
રાખે છે.) ૯

તન્નામચ્છેદે માંસશિરાસ્ત્વાશ્વસ્થિસંધિવ્યાપાદનમ-
તિમાત્રં શોણિતાતિપ્રવૃત્તિર્વેદનાપ્રાદુર્ભાવોઽવદરણમને-
કોપદ્રવદર્શનં ક્ષતવિદ્રધિર્વા ભવતિ ।

સ યદા મયમોહાભ્યાં પક્કમપ્યપક્કમિતિ મન્ય-
માનશ્ચિરમુપેક્ષતે વ્યાધિં વૈદ્યસ્તદા ગમ્भीરાનુગતો
દ્વારમલમમાનઃ પૂયઃ સ્વમાશ્રયમવદીર્યોત્સંગં મહાંત-
મવકાશં કૃત્વા નાડીં જનયિત્વા કુચ્છસાઘ્યો ભવ-
ત્યસાઘ્યો વૈતિ ।

भवति चात्र ।

ચરિત્તનત્તયામમજ્ઞાનાદ્યથ પક્કમુપેક્ષતે ।

શ્વપચાવિવ મન્તવ્યૌ તાવનિશ્ચિત્કારિણૌ ॥ ૧૦ ॥

કાયા સોજાને ન કાપવો અને પાકેલા
સોજાને કાપવાની ઉપેક્ષા ન કરવી

કાયા સોજાને કાપવાથી માંસ, શિરાઓ,
સ્નાયુઓ તથા સંધિઓનું અત્યંત હિંસન
થઈ જાય છે, લોહીનો અત્યંત સ્ત્રાવ થાય છે,
વેદનાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જરો ચીરો પડી
જાય છે, અનેક ઉપદ્રવો જોવામાં આવે છે અને
વખત પર ક્ષતવિદ્રધિ^૧ પણ થાય છે.

૧ અભિધાનથી કે નળમને લીધે રુધિરનો ક્ષય
થવાથી કોપ પામેલા વાયુએ ફેલાવેલી અભિધાનની
અથવા ક્ષતની ગરમી રુધિરને તથા પિત્તને પ્રદુષિત કરી
કાળા અથવા પાકેલા ઉંચરાના ક્ષણ જેવા, જ્વરવાળા,

જે વેદ બયથી કે મોહથી, પાઠલા સોજને
પણ કાચો માનીને લાંબા વખત સુધી ઉપેક્ષા
કરે (કાપે નહિ તો) તો પર હાકુ પેસી જઈ
નીકળવાનું દ્વાર નહિ મળવાને લીધે પોતાના
સ્થાનકને ફાડી નાખી અંદર હાંડાણવાળું મોટું
ઠાતર બનાવી લઈ નાડીમણ (નસમાં-મણ-સર-
નીગળ) કરી નાખી કદસાધ્ય થઈ પડે છે અને
વખત પર અસાધ્ય પણ થઈ પડે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં મળવાનું ધનંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે. 'જે વેદ અજ્ઞાનને લીધે
કાચા સોજને કાપે અને જે વેદ પાઠલા સોજને
કાપવામાં ઉપેક્ષા કરે તે બંને અનિશ્ચિત ક્રિયા-
વાળા વેદોને આંડાણો જેવા જ માનવા.' ૧૦

પ્રાક્ષ્ણકર્મણ્યેષ્ટં મોજયેદાતુરં મિપક્ત્ ।
મયં પાયયેન્મયં તીક્ષ્ણં યોડ્વેદનાસહઃ ॥
ન મૂર્ઝલ્યન્નસંયોગાન્મત્તઃ શસ્ત્રં ન સુધ્યતે ।
તસ્માદવશ્યં મોક્તયં રોગપૂત્રેષુ કર્મણિ ॥
પ્રાણો દ્યામ્યન્તરો નૃણાં વાદ્યપ્રાણગુણાન્વિતઃ ।
ધારમલવરોધેન શરીરં પાંચમૌતિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

સોજને શસ્ત્રક્રિયાને લાયક થાય
ત્યારે કરવાનું પૂર્વકર્મ

વેદે શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પહેલાં રોગીને હિતકારી
અથવા પ્રિય લાગે એવું આજ જમાડવું અને
જે રોગી વેદના સહન ન કરી શકે એવો અને
મધ પીનાર હોય તેને તીક્ષ્ણ મધ પાવું. રોગી
અજ્ઞાના સંયોગથી મૂંઝેલ થતો નથી અને મધ
પીધું હોય, તો શસ્ત્રની વેદનાને પણ અણુતો

નિવારણ, દાદવાળા અને જેનું કિશ્વ તથા પાંચ
ગુરુન થાય છે એવા વિદ્યાર્થી (મોટા મુશ્કેલી સોજને)
ઉત્પન્ન કરે છે તે મોજને દાનવિદ્યાર્થી કહેવાય છે.

૨ જેના બચા સ્વક્રિયા કરતી દોષ, તેને બગ
નિવારણ, જે પ્રિય દોષ તે બગ અપચય દોષ
તોપણ જમાડવું એમ દેવદાસ કહે છે.

૩ ના ક્રિયાથી દરેક જગ્યા બગ, અગ્રી નાથ, તોપણ
તેના તેને બગર પડતી નથી એટલે એ બેજાન થાય છે. પ્ર.

નથી. એટલા માટે મુઠગર્ભ, ઉદરરોગ તથા
પથરી આદિ રોગો સિવાય બીજા રોગોમાં
શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય, ત્યારે રોગીને અવરથ
જમાડવો અને મધ પીવાની આદત હોય, તો
તીક્ષ્ણ મધ પણ પાવું. દૈવ્યમાં રહેલા જોજ
ઉત્પન્ન કરેલું તાકાતરૂપ બળ, પાંચભૌતિક
દ્રવ્યોના આહારે ઉત્પન્ન કરેલા ઉપચયથી અને
શરીરની દૈવતા આદિ શુણ્ણથી યુક્ત થઈને
અવિરોધથી માણસોનાં પાંચભૌતિક શરીર
ધારણ કરે છે, એટલા માટે શસ્ત્રકર્મ પ્રાપ્ત થાય
ત્યારે મુઠગર્ભ આદિ રોગો સિવાય બીજા રોગોમાં
રોગીને અવરથ જમાડવો જોઈએ. ૧૧

અત્તો મહાન્વા ક્રિયયા વિના યઃ

સમુન્દ્રિતઃ પાકમુપૈતિ શોકઃ ।

વિશાલમૂલો વિષમો વિદમ્બઃ

સ કૃષ્ણતાં વાલવગાદરોપઃ ॥ ૧૨ ॥

મોટા-નાના સોજને ચિકિત્સા વગર

રાખવાથી મોટી હરકત

શરીરમાં જાંઘો થયેલો નાનો અથવા

મોટા જે સોજે ચિકિત્સા વગર જ પાછી બધે તે
સોજે વિશાલ મૂળપ્રાણો, વિષમ પાકવાળો અને
જાંડા ઉતરેલા પરવાળો થઈને કદસાધ્ય થઈ
પડે છે. ૧૨

આલેપવિસ્ત્રાવણશોધનૈઘ

સમ્યક્પ્રયુક્તૈર્વદિ નોપશમ્યત્ ।

પચ્યેત શીર્ષં સમમલ્પમૂલઃ

સપિન્ડિતશ્ચોપરિ ષોક્તઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

સોજ ઉપર ક્રિયાઓની સફળતા

આલેપન, લોહીનું અવાવનું અને સોજને

એ ક્રિયાઓનો સારી રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે,
તો સોજે શાંત થઈ જાય છે. પણ કદાચ શાંત

૧ સપિન્ડિતપ્રજાહાર નો આનો એરો બધે આવે
છે, કે જેથી પ્રાણી હરે છે તે અગ્રિમાદિ આબ્ય
નરપ્રાણ જ નરપ્રાણ અગ્રમાં રહેલા તપણ આદિ ગુરોથી
યુક્ત થઈને અવિરોધથી માણસોના પાંચભૌતિક શરીર
ધારણ કરે છે.

ન થાય તોપણ તુરત પાકે, સમપાઠવાળો થાય,
અદ્ય મૂળવાળો રહે અને ગોળ થઈ ને ઉપર જ
જાયો થાય. ૧૩

કક્ષં સમાસાદ્ય યથૈવ વહિ-
ર્વાચ્ચીરિતઃ સન્દહતિ પ્રસદ્ય ।
તથૈવ પૂયોઽપ્યવિનિઃસૃતો હિ
માંસં શિરાસ્ત્રાસુ ચ खादतीह ॥ ૧૪ ॥
પાકેલા સોજને ન કાપવાથી
નુકસાન થવાનું દૃષ્ટાંત

જમ અગ્નિ પવનથી પ્રેરાઈ સૂકા ખડને
પ્રાપ્ત થઈ ને તે ખડને બળાત્કારથી બાળી નાખે
છે તેમ નહિ કાઢવામાં આવેલું પરુ દોષાદિકથી
પ્રેરાઈ માંસાદિકમાં પેસીને માંસને, શિરાને અને
સ્નાયુને બળાત્કારથી ખાઈ જાય છે. ૧૪

આદૌ વિમ્લાપનં કુર્યાદ્દ્વિતીયમવસેચનમ્ ।
તૃતીયમુપનાહં ચ ચતુર્થી પાટનક્રિયામ્ ॥
પંચમં શોધનં કુર્યાત્પષ્ઠં રોપણમિષ્યતે ।

एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥ ૧૫ ॥

સોજ ઉપર કરવાની સાત ક્રિયાઓ

શોકને આંગળી વગેરેથી ચોળીને નરમ
કરવો એ વિમ્લાપન નામની પહેલી ક્રિયા
કહેવાય છે. પછી જળો વગેરે લગાવીને તેમાંથી
લોહી સ્રવાવડું એ અવસેચન નામની બીજી
ક્રિયા કહેવાય છે. પછી તેના ઉપર ઔષધોવાળા
પાટા બાંધવા એ ઉપનાહ નામની ત્રીજી ક્રિયા
કહેવાય છે. પછી તેને શસ્ત્ર વડે ચીરવો એ
પાટન નામની ચોથી ક્રિયા કહેવાય છે. પછી તેનું
શોધન કરવું એ શોધન નામની પાંચમી ક્રિયા
કહેવાય છે. પછી તે વ્રણમાં ભરતી લાવવી એ
રોપણ નામની છઠી ક્રિયા કહેવાય છે. તે પછી
વ્રણના સ્થાનમાં અસલતા જેવો વર્ણ બનાવવો
તથા રુવાંટાં ઉગાડવાં વગેરે કરવું એ સાતમી
વૈકૃતાપહ નામની ક્રિયા કહેવાય છે. શોક ઉપર
આ સાત ક્રિયાઓ કરવી. ૧૫

૧ કેટલાક કહે છે, ૨ વિમ્લાપન શબ્દથી સોજને

અધ્યાય ૧૮ મો

अथातो व्रणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વ્રણાલેપન બંધ-
વિધિ' ૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આલેપ આદ્ય ઉપક્રમ એ સર્વશોફાનાં સામાન્યઃ
પ્રધાનતમશ્ચ તં ચ પ્રતિરોગં વક્ષ્યામઃ । તતો વન્ધઃ
પ્રધાનં તેન શુદ્ધિર્વ્રણરોપણમસ્થિસંધિસ્થૈર્થ ચ ॥ ૨ ॥

શોક ઉપર લેપની શ્રેષ્ઠતા અને તેથી
પણ બંધની શ્રેષ્ઠતા

લેપ કરવો એ શ્રેષ્ઠ ક્રિયા છે અને તે સધળા
પ્રકારના સોજઓ માટે સાધારણ છે. લેપ
પીડાને તુરત મટાડે છે; માટે સધળી ક્રિયાઓ
કરતાં તે વધારે પ્રધાન છે. આ સૂત્રસ્થાનમાં તથા
ચિકિત્સાસ્થાનમાં પ્રત્યેક રોગના વિષયમાં તે
લેપનું નિર્દેશ કરીશું. લેપ કરતાં બંધની
પ્રધાનતા છે; કેમ કે બંધથી (ઔષધ સંયુક્ત
પાટા બાંધવાથી) વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે, વ્રણમાં
ભરતી આવે છે અને અસ્થિઓના સંધિઓની
દૃઢતા થાય છે. ૨

तत्र प्रतिलोममालिम्पेन्नानुलोमं प्रतिलोमे हि
सम्यगौषधमवतिष्ठतेऽनुप्रविशति रोमकूपान् स्वेदा-
हिभिः शिरासुखैश्च वीर्यं प्राप्नोति । न च शुष्यमाण-
मुपेक्षेतान्यत्र पीडयितव्यात् । शुष्को ह्यपार्थकोऽ-
रुष्करश्च ॥ ૩ ॥

નરમ પાડનારા લેપ, પરિષેક, અભ્યંગ તથા સ્વેદન
વગેરેનું પણ ગ્રહણ કરવું; તેમ જ અવસેચન શબ્દથી
વમન, વિરેચન આદિ ક્રિયાઓનું પણ ગ્રહણ કરવું. આવી
રીતે બાકીની પાંચ ક્રિયાઓમાં પણ તેને લગતી બીજી
ક્રિયાઓનું ગ્રહણ કરી લેવું.

૨ સોજ તથા વ્રણ ઉપર લેપ કરવાના તથા પાટા
બાંધવાના પ્રકારના વિષયનો.

લેપ કરવાની રીતિ

લેપ કરવો તે રૂઆંઝોની વણણથી બાંધેલો કરવો, પણ રૂઆંઝોની વણણને અનુસરતો કરવો નહીં. રૂઆંઝોની વણણથી બાંધેલો લેપ કરવાથી ઔષધ ખરાબર સ્થિતિ કરે છે, રૂઆંઝોનાં છિદ્રોમાં પેસી બંધ છે અને પસીનાનું વહન કરનારાં શિરાઓનાં મુખો દ્વારા ગતિ કરીને શક્તિ પામે છે. લેપને લગાવ્યા પછી સુકાવા દેવો નહીં, પણ જ લેપ ત્રણને દબાવવા તથા તાણવા માટે કરવામાં આવે તે લેપને તો સુકાવા દેવો. સુકાયેલો લેપ અંગ ઉપર રહ્યો હોય, તો પણ નિષ્ફળ છે અને બાંધતી પીડા કરે છે. ૩

સ ત્રિવિધઃ પ્રલેપઃ પ્રદેહ આલેપશ્ચ । તેષામન્તરં પ્રલેપઃ શીતસ્તુરવિશોધી વિશોધી ચ । પ્રદેહસ્તૂષ્ણઃ શીતો વા ઘટલો ઘટુરવિશોધી ચ । મધ્યમોઽપ્રાલેપઃ । તત્ર રક્તપિત્તપ્રસાદકૃદાલેપઃ । પ્રદેહો વાતશ્લેષ્મપ્રશમનઃ સન્ધાનઃ શોષનો રોપણઃ શોફવેદનાપહશ્ચ । તત્સ્યોપયોગઃ ક્ષતાક્ષતેષુ । યસ્તુ ક્ષતેષૂપયુજ્યતે સ મૃદઃ કલ્ક ઇત્રિ સંજ્ઞાં ઇમતે નિરુદ્ધાલેપઃ સંજ્ઞસ્તેનાસાત્વસંનિરોધો મૃદુતા પૂતિમાંસાપકર્ષણમન્તનિર્દોષતા ઘ્રણશુદ્ધિશ્ચ ભવતિ ॥

અવિદગ્ધેષુ શોફેષુ હિતમાલેપનં ભવેત્ ।
યથાસ્તં દોષપ્રશમનં દાહકણ્ઠ્ઠુરુજાપહશ્ચ ॥
ત્વક્પ્રસાદનમેવાપ્યં માંસરક્તપ્રસાદનમ્ ।
દાહપ્રશમનં શ્રેષ્ઠં તોદકણ્ઠ્ઠુવિનાશનમ્ ॥
મર્મદેશેષુ યે રોગા ગુણેષ્વપિ તથા નૃણામ્ ।
સંશોષનાય તેષાં હિ કુર્યાદાલેપનં મિષક્ ॥
પદ્માર્ગ પૈત્તિકે સ્નેહં ચતુર્માર્ગં તુ વાતિકે ।
અષ્ટમાર્ગં તુ કફજે સ્નેહમાત્રાં પ્રદાપ્યેત્ ॥૪॥

ત્રણ બળતના લેપ અને તે ક્યારે કરવા ?

લેપના પ્રલેપ, પ્રદેહ અને આલેપ એ નામના ત્રણ ભેદ છે. તેઓમાં જ લેપ પાનળો, શીતળ, સુકાવા દેવો ન બેઈએ એવો અને દબાવવા યોગ્ય ત્રણ ઉપર સુકાવા દેવો બેઈએ

એવો કરવામાં આવે તે પ્રલેપ કહેવાય છે. જ લેપ ઠંડો, બેડો, ઝાઝો અને સુકાય નહીં એવો કરવામાં આવે તે પ્રદેહ કહેવાય છે. પ્રલેપનાં લક્ષણવાળો પણ નહિ અને પ્રદેહનાં લક્ષણવાળો પણ નહિ એવો જ મધ્યમ સ્થિતિનો લેપ કરવામાં આવે તે આલેપ કહેવાય છે. એઓમાં આલેપ રુધિરને તથા પિત્તને શુદ્ધ કરે છે. પ્રદેહ વાયુને તથા કફને શાંત કરે છે, ભાગેલાં સાંધી દે છે, શુદ્ધ કરનાર છે, ત્રણમાં ભરતી લાવીને રૂઆવનાર છે અને સોજની મેદનાને ટાળનાર છે.^૧ જખમથી થયેલા અને જખમ વગર થયેલા શોફોમાં લેપનો ઉપયોગ છે. લેપ બ્યારે જખમથી થયેલા સોજ ઉપર કરવાનો હોય, ત્યારે તેને 'લેપ' એ નામ ન આપતાં 'કલ્ક' એ નામ આપવામાં આવે છે. કલ્કથી ત્રણને સ્નાન અટકે છે, ત્રણમાં કામળતા આવે છે, ત્રણમાંથી બગડેલું માંસ દૂર થઈ બંધ છે, અંદરનું પર નષ્ટ થઈ બંધ છે અને ત્રણમાં રહેલા દોષોની નિવૃત્તિ તથા ત્રણમાં ભરતી થાય છે.

કાયા સોજની ઉપર આલેપ હિતકારી છે. (પાકા સોજની ઉપર તો પ્રદેહ જ હિતકારી છે, કે જે પ્રદેહનું બીજું નામ ઉપનાદ છે.) યોગ્ય દ્રવ્યોથી કરવામાં આવેલું લેપન દોષને શાંત કરે છે અને પિત્ત સંબંધી દાહને, કફ સંબંધી ખરજને તથા વાત સંબંધી વેદનાને મટાડે છે. લેપન આમટીને શુદ્ધ કરવામાં મુખ્ય છે, માંસને તથા રુધિરને સ્વચ્છ કરે છે અને રુધિર આદિ દ્રવ્યોએ કરેલા દાહ, વ્યથા તથા ખરજને પણ નષ્ટ કરે છે. માણસોને મર્મ-સ્થળોમાં તથા ગુણ પ્રદેશોમાં પણ જ રોગો થયા હોય તેઓનું સંશોધન કરવા માટે વેગે લેપન દેવું. પિત્ત સંબંધી ત્રણ ઉપર કરવાના લેપનમાં છટ્ટા ભાગ જટલી, વાત સંબંધી ત્રણ

— ૧ અર્થથી પ્રલેપના કારણો પણ બને રહ્યા નથી.

ઉપર કરવાના લેપનમાં ચોથા ભાગ જેટલી અને
કદ સંબંધી ત્રણ ઉપર કરવાના લેપનમાં આઠમા
ભાગ જેટલી સ્નેહની માત્રા નાખવી. ૪

તસ્ય પ્રમાણમાર્દ્રમાહિષચર્મોત્સેધમુપદિશંતિ ।
ન ચાલેપં રાત્રૌ પ્રયુજીત મામૂચ્છૈત્યપિહિતોષ્મણસ્તદ-
નિર્ગમાદિકારપ્રવૃત્તિરિતિ ॥

પ્રદેહસાધ્યે વ્યાધૌ તુ હિતમાલેપનં દિવા ।

પિત્તરક્તાભિઘાતોત્થે સવિષે ચ વિશેષતઃ ॥

ન ચ પર્યુષિતં લેપં કદાચિદવચારયેત્ ।

ઉષ્માણં વેદનાં દાહં ઘનત્વાજ્જનયેત્સ હિ ॥

ઉપર્યુપરિ લેપં તુ ન કદાચિત્પ્રદાપયેત્ ॥

ન ચ તેનૈવ લેપેન પ્રદેહં દાપયેત્પુનઃ ।

શુક્કમાવાત્સ નિર્વીર્યો યુક્તોઽપિ સ્યાદપાર્થકઃ ॥ ૫

લેપનાં પ્રમાણુ, સમય અને લેપમાં નિષેધ

આ લેપનો થર પાડાના આળા ચામડા
જેટલો જાંચો કરવો^૧ એમ કહેવામાં આવે છે. આ
લેપ રાતે કરવો નહિ; કારણ કે અંદરની ગરમી
રાતની શીતળતાથી દબાઈને નીકળી જાય છે,
તેથી જો રાતે લેપ કર્યો હોય, તો જ્વરાંટાઓનાં
છિદ્રો શેઠાઈ જવાને લીધે બહાર નીકળી શકતી
નથી, તેથી વિકારની વૃદ્ધિ થાય છે. જો વ્યાધિ
પ્રદેહથી મટે એવો હોય, તેમાં પણ દિવસે લેપ
કરવો એ હિતકારી છે. પિત્તથી, રુધિરથી તથા
અભિઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા ઝેરના સંબંધ-
વાળા વ્યાધિમાં તો દિવસે જ લેપ કરવો એ
વિશેષ હિતકારી છે. રાતવારી રહેલો લેપ કદી
પણ લગાવવો નહિ, કેમ કે તે વાશી લેપ ધટ્ટ
હોવાને લીધે ગરમીને, વેદનાને તથા દાહને
ઉત્પન્ન કરે છે. લેપનો થયેડો લેપની ઉપર ઉપર
કદી પણ કરાવવો નહિ. અંગ ઉપરથી કાઢી
નાખેલો એનો એ લેપ કદી પણ ફરીવાર કરાવવો
નહિ; કેમ કે તે એકવાર સુકાઈ ગયેલો હોવાથી

નિર્વીર્ય થઈ ગયેલો હોય છે,^૨ તેથી ફરીવાર
લગાવવામાં આવે તો પણ નિષ્ફળ જ થાય છે. ૫

અતઃ ऊर्ध्वं त्रणवन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः ।
तद्यथा । क्षौमकार्पासाविकदुकूलकौशेयपर्णैर्चीनपट्ट-
चर्मान्तर्वल्कलालावृशकललताविदलरज्जुतूलफलसंतानि
कालौहानीति तेषां व्याधिं कालं चावेक्ष्योपयोगः
प्रकरणतश्चैषामादेशः ॥ ६ ॥

ત્રણ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો

હવે ત્રણ ઉપર પાટા બાંધવાના પદાર્થો
કહીએ છીએ. અળસીનાં વસ્ત્ર, કપાસનાં વસ્ત્ર,
ઊનનાં વસ્ત્ર, શણનાં વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર, ઘોયેલાં
રેશમી વસ્ત્ર, ચીનાઈ વસ્ત્ર, ચામડાં, વૃક્ષોની
અંતરછાલ, તૂંબડાંની ફાડ, લતા, વાંસ વગેરેની
ફાડો, દોરી, રૂ, કાપડની તર અથવા સૂતરની
આંટી, અને ધાતુઓના પદાર્થો એ ત્રણને
બાંધવાનાં સાધનો છે. વ્યાધિને તથા સમયને
જોઈને એમનો ઉપયોગ કરવો અને જેવું
પ્રકરણ હોય તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરી લેવી. (જમ
કે વાત-કદ સંબંધી વ્યાધિ હોય તો અને
વ્યાધિનું સ્થાન દઢ હોય, તો એમાંથી ઘટ્ટ
પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. પિત્ત સંબંધી વ્યાધિ
હોય, ઉષ્ણકાળ હોય કે વ્યાધિનું સ્થાન શિથિલ
હોય તો એમાંથી પાતળા પદાર્થોનો ઉપયોગ
કરવો. તેમાં પણ મસ્તકનો ત્રણ હોય તો
તૂંબડાંની ફાડથી બંધન કરાવવું. ઇત્યાદિ
સમજી લેવું.) ૬

तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेहितप्रतौलीमण्डल-
स्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पंचांगी
चेति चतुर्दश बन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः
प्रायेण व्याख्याताः ॥ ७ ॥

આંધવાના પાટાઓની આકૃતિઓ બતાવવાનાં નામો

દાશબંધ, દામબંધ, સ્વસ્તિકબંધ, અનુ-
વેલ્લિતબંધ, પ્રતોલીબંધ, મંડળબંધ, સ્થગિકા-
બંધ, યમકબંધ, ખટ્વાબંધ, ચીનબંધ, વિખં-
બંધ, વિતાનબંધ, ગોફણબંધ અને પંચાંગીબંધ
એ રીતે પાટા આંધવાના ચોદ બેદ છે. એ બધોની
આકૃતિઓ ધણું કરીને તેઓનાં નામો ઉપરથી જ
સમજવી હોય છે. (કમલના પોટા જેવો જે
પાટો બંધાય તે દાશબંધ કહેવાય છે. દોરી
જેવો અને ચાર છેડાવાળો જે પાટો બંધાય તે
દામબંધ કહેવાય છે. ચોકડી જેવો જે પાટો
બંધાય તે સ્વસ્તિકબંધ કહેવાય છે. પાછળના
ભાગમાં આંટા દઈદઈને જે પાટો બંધાય તે
અનુવેલ્લિતબંધ કહેવાય છે. સપાટ રસ્તા
જેવો અને કશાળિયાનાં બળાં જેવાં છિદ્રોવાળો
જે પાટો બંધાય તે પ્રતોલીબંધ કહેવાય છે.
જે પાટો ટોપીની પેઠે ગોળ આકૃતિવાળો બંધ-
વામાં આવે તે મંડળબંધ કહેવાય છે. જે
પાટો દરજીની ઝીણી અંગૂઠી જેવો બંધવામાં
આવે તે સ્થગિકાબંધ કહેવાય છે. જે પાટો
જેટાદરે બંધવામાં આવે તે યમકબંધ કહેવાય
છે. જે પાટો ખાટલાના આકારે બંધવામાં આવે
તે ખટ્વાબંધ કહેવાય છે. જે પાટો ઘણા ચીરાઓ-
થી બંધવામાં આવે તે ચીનબંધ કહેવાય
છે. જે પાટો વિવિધ બંધોથી બંધવામાં આવે તે
વિખંબંધ કહેવાય છે. જે પાટો હલેચ જેવો
બંધવામાં આવે તે વિતાનબંધ કહેવાય છે.
જે પાટો પૃથરા દેંકવાની ગોફણ જેવો બંધવામાં
આવે તે ગોફણબંધ કહેવાય છે. જે પાટો
પાંચ તરફથી બંધવામાં આવે તે પંચાંગીબંધ
કહેવાય છે.) ૭

તથા કોશમંગુષ્ઠાંગુલિવર્ગો વિદધ્યાન્ । દામઃ
મગ્ધાપેઠે । સંધિમૂર્ષેકમ્પસ્તવાનતલભ્રમેણ સ્વ-
નિભ્રમ્ । મનુરિર્નિ તુ શાસ્ત્રમ્ । પ્રીતમેદયોઃ

પ્રતોલીમ્ । વૃષ્ટેઢ્ઞે મળ્ડલમ્ । અંગુષ્ઠાંગુલિમદ્ભ્રમે
સ્થગિકામ્ । યમલઘ્નયોર્યમકમ્ । હનુસંલ્લગ્ન
લટ્ઠામ્ । અપાંગયોધીનમ્ । પૃષ્ઠોદરોઃસુ વિચ્ચન્મ
મૂર્દ્ધનિ વિતાનમ્ । ચિત્રુકનાસૌષ્ઠાંસવસ્તિપુ ગોફણ
જવૃણ ઊર્ધ્વ પંચાંગીમિતિ । યો વા યસ્મિદ્ધરીરપ્રદે
સુનિવિષ્ઠો મવતિ તં તસ્મિન્ વિદધ્યાત્ । યંત્રણમ
ઊર્ધ્વમવસ્તિર્થકચ ॥ ૮ ॥

કયા સ્થાનમાં કયા પાટો આંધવો ?

અંગૂઠાનાં અને આંગળીઓનાં પવોમાં
દાશબંધ બાંધવો. સાંકડા અંગમાં દામબંધ
બાંધવો. સાંધાઓના મધ્યમાં, કૂચ જોના મધ્યમાં
ખુકુટીઓના મધ્યમાં, સ્તનોના મધ્યમાં, તથા
અને કાનમાં સ્વસ્તિકબંધ બાંધવો. પગમાં તથા
બાહુમાં અનુવેલ્લિતબંધ બાંધવો. ડોકમાં તથા
શિશ્નમાં પ્રતોલીબંધ બાંધવો. ગોળ અંગમાં
મંડળબંધ બાંધવો. અંગૂઠાના અંગ્રમાં, આંગળીના
અંગ્રમાં તથા શિશ્નના અંગ્રમાં સ્થગિકાબંધ
બાંધવો. બે ત્રણ હોરોહોર હોય ત્યાં યમકબંધ
બાંધવો. હડપચી, લમણાં તથા ગાંધામાં
ખટ્વાબંધ બાંધવો. નેત્રોના છેડાઓમાં ચીન-
બંધ બાંધવો. પીઠ, પેટ તથા છાતીમાં વિખં-
બંધ બાંધવો. મસ્તકમાં વિતાનબંધ બાંધવો.
દાદી, નાક, હોઠ, ખભા તથા મૂત્રાશયમાં
ગોફણબંધ બાંધવો. ડોકની ડાંસડીની ઉપર
પંચાંગીબંધ બાંધવો, અથવા ઉપર કહેવો કશો
નિષ્પન્ન ન રાખતાં શરીરના જે પ્રદેશમાં જે
પ્રકારનો પાટો બંધએસનો આવે તે પ્રદેશમાં તે
પ્રકારનો પાટો બાંધવો. પાટાના છેડાઓની

૧ પૂર્વોઃ સુર્યસ્થલેઃ ૨ તાવંતી વાસોત્તમી ।
મીઠાવનિદ્ધ દરજી મેઢે મંત્રે વદ્ સ્વપ્ના ।
૩ વર્ષેઢ્ઞિ રિતમંગુષ્ઠાંગુલિવર્ગમ્ઃ સ્વપ્ના ।

બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે, શિશ્નમાં એક અને
રેશમાં એક એવી રીતે અથવા મંત્રને ૩ રૂપો છે.
એ રૂપો (આખો) શિશ્નોગ્રી, આયુર્ઓગ્રી, માંમગ્રી
અને અગ્નિઓગ્રી એવા છે.

ગાંઠો ઊંચી પણ ખંધાય, નીચી પણ ખંધાય
અને આટી પણ ખંધાય. ૮

તત્ર વનાં કવલિકાં દત્ત્વા વામહસ્તપરિક્ષેપ-
મૃજુમનાવિદ્ધમસંકુચિતં મૃદુપટ્ટં નિવેશ્ય વધીયાત્ । ન
ચ વ્રણસ્યોપરિ કુર્યાદ્ ગ્રન્થિમાવાધકરં વા ॥ ૧ ॥

પાટો કેવી રીતે બાંધવો ?

ઔપધ ઉપર ઘાટી પોટીસ અથવા છાલ,
પાંદડાં વગેરેની ઘાટી થેપડી મૂકી ડાખા હાથમાં
પાટો પકડી જમણા હાથ વડે તે પાટાને સીધો,
સંકીર્ણપણા વગરનો, કરચડીઓ વગરનો અને
દામળતાવાળો ગોઠવીને બાંધી દેવો. પાટાની
ગાંઠ ત્રણની ઉપર આવે તેમ ન કરવું અને
એ ગાંઠ ડાખા-જમણાં પડખાંઓમાં દે પીઠમાં
આવે તેમ ન કરવું. જે સ્થળમાં તથા જે રીતે
બાંધવાથી રોગીને સૂવા, બેસવા વગેરેમાં હરકત
ન આવે તે સ્થળમાં તથા તેવી રીતે પાટાની
ગાંઠ બાંધવી. ૯

ન ચ વિકેશિકૌષ્ઠે અતિસ્થિગ્ધે અતિસ્થે
વિષમે વા કુર્વાત । યસ્માદતિસ્થેહાત્કેદો રૌદ્ર્યા-
ચ્છેદો દુર્ન્યાસાદ્રણવર્ત્માવવર્ષણમિતિ ॥ ૧૦ ॥

ત્રણમાં નાખવાની વાટ અને ઔપધનો
કદક કેવો બેઠો એ ?

ત્રણમાં નાખવાની વાટ અને ઉપર
લગાવવાના ઔપધના કદકને અત્યંત સ્તિગ્ધ ન
કરવાં, અત્યંત રક્ષ પણ ન કરવાં અને વિષમ
રીતે પણ દાખલ ન કરવાં; ટેમ કે અત્યંત
સ્તિગ્ધ કરવાથી ત્રણમાં આદ્રતા થઈ જાય છે,
અત્યંત રક્ષ કરવાથી ત્રણના ભેળા થતા બે
હોઠનો છેદ થઈ જાય છે અને વિષમ રીતે
દાખલ કરવાથી ત્રણનું મોટું ધસાય છે. ૧૦

તત્ર વ્રણાયતનવિશેષાદ્ગ્રન્થિવિશેષસ્થિવિધો ગવતિ
ગાઠઃ સમઃ શિથિલ ઇતિ ।

પીડ્યન્નરુજો ગાઠઃ સોચ્છાસઃ શિથિલઃ સ્મૃતઃ ।

નૈવ-ગાઠો ન શિથિલઃ સમો વન્ધઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

તત્ર સ્ફિક્કુક્ષિક્ષાવદ્ગુણોઃ શિરસ્સુ ગાઠઃ ।
શાસ્ત્રાવદનકર્ણકણ્ઠમેદ્રમુષ્કપૃષ્ઠપાર્શ્વોદરોરસ્સુ સમઃ ।
બદ્ધનોઃ સંધિષુ ચ શિથિલ ઇતિ ॥ ૧૧ ॥

ત્રણનાં સ્થાનકો ઉપરથી પાટાના ત્રણ
પ્રકાર અને કયા પ્રકારનો પાટો કયા
સ્થાનના ત્રણ ઉપર બાંધવો ?

ત્રણનાં સ્થાનકોના ભેદને લીધે ગાઠ (દૃઢ)
સમ અને શિથિલ (દીવો) એ રીતે બંધના
ત્રણ પ્રકાર છે. કયાવે એવો પણ વેદના નહિ કરે
એવો જે બંધ (પાટો) તે ગાઠ કહેવાય છે.
શ્વાસ ખાતો એટલે પોચાપણાવાળો જે બંધ તે
શિથિલ કહેવાય છે અને ગાઠ પણ નહિ તથા
શિથિલ પણ નહિ એવો જે બંધ તે સમ
કહેવાય છે.

તેમાં ફૂલા, ફૂખ, કાખ, સાધળના સંધિ,
હૃદય અને ગાથામાં ગાઠબંધ બાંધવો.
ખાડુ, પગ, મોટું, કાન, કંઠ, શિશ્ન, વૃપણ,
પીઠ, પડખાં, પેટ અને વક્ત્ર-સ્થળમાં
સમબંધ બાંધવો. નેત્રોમાં અને સંધિઓમાં
શિથિલબંધ બાંધવો. ૧૧

તત્ર પૈત્તિકં ગાઢસ્યાને સમં વધીયાત્ સમ-
સ્યાને શિથિલં શિથિલસ્યાને નૈવ શોણિતદુષ્ટં ચ ।

શ્લેષ્મિકં શિથિલસ્યાને સમં સમસ્યાને ગાઠં
ગાઢસ્યાને ગાઢતરમેવં વાતદુષ્ટં ચ ॥ ૧૨ ॥

દોષો ઉપરથી પાટા બાંધવાનો ભેદ

જે ત્રણ પિત્ત સંબંધનો હોય તો ગાઠબંધ
બાંધવાની જગ્યાએ સમબંધ બાંધવો, સમબંધ
બાંધવાની જગ્યાએ શિથિલબંધ બાંધવો અને
શિથિલબંધ બાંધવાની જગ્યાએ મુદ્દલ બાંધવો જ
નહિ. ત્રણ જે રુધિરથી દુષ્ટ હોય, તો પણ પિત્ત
સંબંધના ત્રણ પ્રમાણે જ સમજવું.

જે ત્રણ કફ સંબંધનો હોય તો શિથિલબંધ
બાંધવાની જગ્યાએ સમબંધ બંધ બાંધવો,
સમબંધ બાંધવાની જગ્યાએ ગાઠબંધ બાંધવો.

અને ગાઢબંધ બાંધવાના ઠેકાણામાં અતિ ગાઢ-
બંધ બાંધવો. ત્રણ જે વાયુ સંબંધી હોય, તોપણ
ઠંદુ સંબંધના ત્રણ પ્રમાણે જ સમજવું. ૧૨

તત્ર પૈત્તિકં શરદિ ગ્રીષ્મે દ્વિત્વો વધીયાદક્રો-
પદ્રુતમપ્યેવમ્ ।

શ્લેષ્મિકં હેમન્તવસન્તયોરુષ્ણહ્રાદાતોપદ્રુતમ-
પ્યેવમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઋતુઓના ભેદથી પાટા બાંધવાનો ભેદ

જે પિત્ત સંબંધના ત્રણ હોય તો શરદઋતુમાં
અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તેના ઉપર એક દિવસમાં
બેવાર પાટા બાંધવો. ત્રણ રુધિરથી દુષ્ટ હોય,
તોપણ એ પ્રમાણે જ કરવું.

જે ઠંદુ સંબંધના ત્રણ હોય તો હેમન્તઋતુમાં
અને વસન્તઋતુમાં તેના ઉપર ત્રણ ત્રણ દિવસે
પાટા બાંધવો. ત્રણ વાયુ સંબંધી હોય, તોપણ
એ પ્રમાણે જ સમજવું. ૧૩

एवमग्न्यूहं बन्धविपर्ययं च कुर्वीत ॥ ૧૪ ॥

પાટાનો વિચારપૂર્વક ફેરફાર કરવો

ઉપર પાટા બાંધવાના ફેરફારોનાં કારણો
જણાવ્યાં તે પ્રમાણે વેદે બીજાં પણ ડેટલાંક
કારણોનો પોતે પણ વિચાર કરીને પાટા
બાંધવાના ફેરફારો કરવા. (જેમકે પિત્ત અને
ઠંદુ એ બંને સંબંધના ત્રણ હોય તો ગ્રીષ્મઋતુમાં
તથા શરદઋતુમાં નિત્ય પ્રાતઃકાળે પાટા બાંધવો.
હેમન્તઋતુમાં પિત્ત સંબંધી ત્રણને નિત્ય પાટા
બાંધવો અને વર્ષા વગેરે ઋતુઓમાં પણ પિત્ત
તથા ઠંદુ એ બંને સંબંધના ત્રણને જે જે દિવસે
સાધઃકાળે પાટા બાંધવો, ઇત્યાદિ.) ૧૪

તત્ર સમશિથિલસ્થાનેષુ ગાઢવદે વિકેશિકીય-
ધનૈર્યક્યં શોષવેદનાપ્રાદુર્ભવશ્ચ ।

ગાઢસમસ્થાનેષુ સિથિલવદે વિકેશિકીય-
પતનં પટસંચારદ્રવ્યવર્ત્તવિપર્યમમિતિ । ગાઢશિથિલ-
સ્થાનેષુ સમં વદે ચ ગુણમાવ ઇતિ ॥ ૧૫ ॥

જે બંધ જે ઠેકાણે બાંધવો જોઈએ તે
ઠેકાણે ન બાંધતાં બીજે બંધ
બાંધવાથી નુકસાન

શરીરના જે પ્રદેશોમાં સમ કે શિથિલબંધ
બાંધવો જોઈએ, તે પ્રદેશોમાં ગાઢબંધ બાંધવામાં
આવે તો ત્રણમાં નાખેલી વાટ તથા ઉપર લગા-
વેલો ઠંદક વ્યર્થ જાય છે અને સોજમાં વેદના
પ્રકટ થાય છે.

શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે સમબંધ
બાંધવો જોઈએ, તે પ્રદેશોમાં શિથિલબંધ બાંધ-
વામાં આવે, તો ત્રણમાં નાખેલી વાટ તથા ઉપર
લગાવેલો ઠંદક પડી જાય છે અને બંધનો મંચાર
થવાથી ત્રણનું મોટું પણ ધસાય છે.

શરીરના જે પ્રદેશોમાં ગાઢ કે શિથિલ બંધ
બાંધવો જોઈએ, તે પ્રદેશોમાં સમબંધ બાંધવામાં
આવે, તો યોગ્ય શુણ્ઠ થતો નથી. ૧૫

અવિપરીતબંધે વેદનોપશાન્તિરસુક્ષ્મસાદોમાર્દવં
ચ ॥ ૧૬ ॥

યોગ્ય બંધ (પાટો) બાંધવાથી લાભ
અવિપરીત એટલે જે સ્થાન પર જેવો બંધ
બાંધવો જોઈએ તેવો જ બંધ બંધાવાથી વેદનાની
ઉપશાન્તિ થાય છે, લોહીની સ્વચ્છતા થાય છે
અને ઠામજતા આવે છે. ૧૬

અપ્યમનો દંશમશકતૃણકાષ્ઠોપલપાંશુશીતવા-
તાતપ્રમૃત્તિર્મિર્વિંશૈર્મિદ્ધન્યેતે । ઘ્નો વિવિધવેદનો-
પદ્મતથ દુષ્ટતામૃત્યુલેપનાદિનિ ચાસ્ય વિશેષુપ-
યાન્તિ ॥ ૧૭ ॥

પાટો નહિ બાંધવાથી નુકસાન

પાટાથી નહિ બાંધવામાં આવતો ત્રણ
કાંસ, મચ્છર, ખડ, કાષ્ઠ, પથરા, રત્ન, ઠંડો
પવન તથા તડકા ઇત્યાદિ વિશેષોથી અભિપ્રાત
પામે છે, વિવિધ વેદનાઓથી પિડાર્થને દુષ્ટતા
પામે છે અને તે ત્રણની ઉપર જે લેપાદિક કર્યા

૧ ત્રણ ઉપાટો રહેવાથી ૫૦ થેન થાય છે. પ્ર.

હોય, તે પણ સુકાઈ જાય છે. ૧૭

ચૂર્ણિતં મથિતં મગ્નં વિશ્લિષ્ટમતિપાતિતમ્ ।

અસ્થિસ્નાયુશિરં છિન્નમાશુ વન્ધેન રોહતિ ॥

સુખમેવં વ્રણી શેતે સુખં ગચ્છતિ તિષ્ઠતિ ।

સુખં શય્યાસનસ્યસ્ય ક્ષિપ્રં સંરોહતિ વ્રણઃ ॥ ૧૮ ॥

પાટો ખાંધવાથી અસાધારણ લાભ

ચૂર્ણિત થયેલાં, હાલી ગયેલાં, ભાંગી ગયેલાં, સંધિથી બ્રષ્ઠ થયેલાં, સ્થાનથી બ્રષ્ઠ થઈને લટકતાં અને છેદાઈ ગયેલાં અસ્થિઓ, સ્નાયુઓ તથા શિરાઓ પાટો ખંધાયાથી તુરત જ સાજાં થઈ જાય છે. વ્રણવાળો માણસ પણ પાટો ખંધાયાથી સુખે સૂઈ શકે છે, સુખે ચાલી શકે છે, સુખે બાંધી શકે છે અને સુખથી સૂઈ શકતા તથા સુખથી બેસી શકતા તે માણસનો વ્રણ પણ સુખાસનાદિકે સ્થિતિમાં જ તુરત રુઝાઈ જાય છે. ૧૮

અવન્ધ્યાઃ પિત્તરક્તામિષાતવિષનિમિત્તા યદા
ચોપદાહપાકારાગવેદનામિભૂતાઃ ક્ષારાગ્નિદગ્ધાઃ પાકા-
ત્પ્રકુપિતાઃ પ્રવિશીર્ણમાંસાશ્ચ ભવતિ ।

કુષ્ઠિનામાગ્નિદગ્ધાનાં પિડકા મધુમેહિનામ્ ।

કર્ણિકાશ્ચોન્દુરુવિષે વિષજુષ્ટવ્રણાશ્ચ યે ॥

માંસપાકે ન વધ્યન્તે ગુદપાકે ચ દારુણે ॥ ૧૯ ॥

અમુક પ્રકારના વ્રણોની ઉપર

પાટો ન ખાંધવો જોઈએ

પિત્ત, રુધિર, અભિષાત કે વિષથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્રણો જ્યારે પોતાના એક પ્રદેશમાં કે સર્વ પ્રદેશમાં ચોસથી, બળતરાથી, પાકવાથી, રતાશથી કે વેદનાથી વ્યાપ્ત થયા હોય, ત્યારે તેઓને પાટાથી ન ખાંધવા જોઈએ. ક્ષારથી કે અગ્નિથી બળેલા વ્રણો, પણ જ્યારે પાકવાથી પ્રકુપિત થયા હોય કે વિખાઈ ગયેલાં માંસ-વાળા થઈ ગયા હોય, ત્યારે તેઓને પાટાથી ન ખાંધવા જોઈએ.

ઠાઠવાળા તથા અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા

માણસોનું માંસ પાક્યું હોય, ત્યારે તેઓને વ્રણોને પાટાથી ખાંધવા નહિ. મધુપ્રમેહવાળા માણસોની પિડકાઓને (એક જાતની ફોલ્લીઓને) પાટાથી ખાંધવી નહિ. બાંધરના ઝેરથી જ કર્ણિકાઓ (કુળો રહેવાનાં છિદ્રોવાળાં કમળોની ડોડીઓ જેવી આકૃતિઓ) થયેલાં હોય, તેઓને તથા બીજા પણ વિપવાળા વ્રણોને પાટાથી ખાંધવા નહિ. દારુણ ગુદપાક થયો હોય તેને પણ પાટો ખાંધવો નહિ. (બાંધરના ઝેરથી કર્ણિકાઓ થવા વિષે કલ્પસ્થાનના છદ્દા અધ્યાય નો ચોથો, અદ્યારમો તથા એકવીશમો વિષય જુઓ.) ૧૯

સ્વબુદ્ધ્યા ચાપિ વિભજેત્ કૃત્યાકૃત્યાંશ્ચ બુદ્ધિમાન્ ।

દેશં દોષં ચ વિજ્ઞાય વ્રણં ચ વ્રણકોવિદઃ ।

ઋતુંશ્ચ પરિસંખ્યાય તતો વન્ધાન્નિવેશયેત્ ॥ ૨૦ ॥

સાધ્યો તથા અસાધ્યોનું બુદ્ધિપૂર્વકનું વિવે-

ચન અને પ્રદેશાદિકને અનુકૂળ પાટો

બુદ્ધિમાન વૈદે પોતાની બુદ્ધિથી પણ સાધ્ય વ્રણોનું તથા અસાધ્ય વ્રણોનું વિવેચન કરી લેવું. વ્રણોને બાંધનારા વૈદે પ્રદેશ, દોષ, વ્રણ તથા ઋતુ ઉપર બરાબર ધ્યાન આપીને પછી પાટો ખાંધવા. ૨૦

ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता ।

यथा च वध्यते वन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥

वनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि पट्टकम् ।

विकेशिकामौषधं च नातिस्निग्धं समाचरेत् ॥

प्रक्लेदयत्यતિસ્निग्ધा तथा रूक्षा क्षिणोति च ।

युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म वर्षति ॥

विषमं च व्रणं कुर्यात्સ્तम्भयेत्સ્नावयेत्तथा ।

यथाव્રણं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥

पित्तजे रક્તજે વાપિ સક્રુદેવ પરિક્ષિપેત્ ।

અસક્રુત્કફજે વાપિ વાતજે ચ વિચક્ષણઃ ॥

તલેન પ્રતિપીડ્યાથ સ્નાવેદનુલોમતઃ ।

સર્વાશ્ચ વંધાન્નૂદાન્તાન્ સંધીશ્ચ વિનિવેશયેત ॥

ઓષ્ઠસ્યાપ્યેપ સંધાને યથોદ્દિષ્ટો વિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 બુદ્ધયોત્તેદ્યામિયુક્તેન તથા ચાસ્થિષુ જાનતા ॥
 ઉત્તિષ્ઠતો નિપણ્ણસ્ય શયનં ચાપિ ગચ્છતઃ ।
 ગચ્છતો વિવિધૈર્યોનૈર્નાસ્ય દુષ્યતિ સ વ્રજઃ ॥
 યે ચ સ્યુર્માસંસ્યા વૈ ત્વગતાથ તથા વ્રજાઃ ।
 સંવ્યસ્થિકોષ્ઠપ્રાપ્તાથ ગિરાહ્યાયુગતાસ્તથા ॥
 તથાવગાદ્યગમ્ભીરાઃ સર્વતો વિપમસ્થિતાઃ ।
 નૈતે સાધયિતું શક્યા ઋતે વન્ધ્યાદ્ભવન્તિ હિ ॥ ૨૧ ॥

પ્રસ્તુત વિધયોનો સામાન્ય સંગ્રહ

પાટાના છેડાઓની ગાડોતું બાંધવું, જોએ, આડું તથા નીચે એમ ત્રણ પ્રકારનું સ્વીકારેલું છે. જે રીતે પાટા બાંધાય તે રીત સંપૂર્ણ કહું છું. ઔપધ ઉપર ધાટી પોટીસ અથવા છાલપાંદડાં વગેરેની ધાટી થેપદી મૂકીને તે ઉપર દામળ પાટા બાંધવો. ત્રણમાં ખોસવાની વાટ તથા ઉપર લગાવવાનો કદક અતિચ્છિન્ધ કે અતિરુક્ષ યાય એમ ન કરવું. વાટ અતિચ્છિન્ધ હોય તો ત્રણને પીડાવાળો કરે છે, અતિરુક્ષ હોય તો ત્રણના હોડને છેદી નાખે છે અને વિષમ રીતે નખાયેલી હોય તો ત્રણના મોઢાને ધસે છે. વાટ જે જટલી જેઈએ તેટલા જ સ્નેહવાળી હોય, તો ત્રણમાં ભરતી લાવીને રજાવે છે. વૈદે ત્રણની પરીક્ષા કરીને તેને જાંઘોનીચો કરવાની, સ્તબ્ધ કરવાની તથા તેમાંથી આવ કરવાની યોજના કરવી. ત્રણ જે પિત્તજન્ય કે રુધિરજન્ય હોય, તો વિચક્ષણ વૈદે એકવરો પાટો બાંધવો અને કદજન્ય કે વાતજન્ય હોય, તો બેવરો, ત્રેવરો બાંધવો. વૈદે પોતાની હથેલીથી દખાવીને અનુલોભ રીતે (સવળી રીતે) ત્રણમાંથી પાચને સ્નાવવો અને સધળા પાટાઓને તથા સાંધાઓને તેઓના છેડા યુક્ત રહે એવી રીતે ગોડવવા. તુટી ગયેલા હોડને સાંધવામાં પણ પૂર્વોક્ત રીતિ પ્રમાણે યોગ્ય ગોડવણ કરવી. શારીરને બહુનારા પ્રાભાલિક વૈદે અસ્થિઓને સાંધવામાં પણ

બુદ્ધિથી તક કરીને તે ક્રિયા કરવી. ૧ જે યોગ્ય ગોડવણ કરવામાં આવી હોય, તો જોડતાં, બેસતાં, સૂતાં અને વિવિધ વાહનો પર ચડીને ચાલતાં પણ ત્રણમાં કંથો જગાડ થતો નથી. જે ત્રણે માંસને, ત્વચાને, સંધિને, અસ્થિને, ઢાઢાને, શિરાને કે આયુને પ્રાપ્ત થયા હોય, જોડા પેસવાને લીધે ગંભીર ગતિવાળા હોય અને સધળી તરફથી વિષમ સ્થિતિવાળા હોય, તો તેઓ પાટા બાંધ્યા વિના વશ કરી શકાતા નથી. ૨૧

અધ્યાય ૧૯મો

અયાતો વ્રણિતોપાસનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વ્રણિતોપાસનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વ્રણિનઃ પ્રથમેવાગારમન્વિષ્ણેત્તવાગારં પ્રશસ્તવાસ્ત્વાદિકં કાર્યમ્ ।

પ્રશસ્તવાસ્તુનિ યદે શુચાવાતપવર્જિતે ।

નિવાતે ન ચ રોગાઃ સ્યુઃ શારીરાગન્તુમાનસાઃ ॥

તસ્મિન્પ્રથમમસમ્બાધં સ્વાસ્તીર્ણ મનોર્થં પ્રાપ્તિઃ સમગ્રં કુર્વાતે ।

સુલ્લેષપ્રચારઃ સ્વાસ્ત્વાસ્તીર્ણે શયને વ્રજી ।

પ્રાન્ધ્યાં દિશિ સ્થિતા દેવાસ્તત્પૂજાર્થં નતં શિરઃ ॥

તસ્મિન્મુહદ્વિતુકૃત્લેઃ પ્રિયવંદરુણસ્વમાનો યયેષ્માઘીત ।

સુદ્ધો વિશ્ણિપન્થાશુ કયામિવ્રજવેદનાઃ ।

આચ્છાસયન્તો મહુશસ્ત્વનુકૃત્લાઃ પ્રિયવંદાઃ ॥ ૨ ॥

૧ હોડનો તથા અસ્થિનો વિષય પ્રશ્નથી અનંત હોવો જાય છે.

૨ ત્રણવાળાની મેલા કરવા તથા ત્રણવાળાને વનંતાના વિષયનો.

પ્રણવાળા માટે ઘર તથા શયન કરવા વગેરેનો પ્રકાર

પ્રણવાળા માટે પ્રથમ જ ઘરની સગવડ કરવી અને તે ઘર સારા પ્રદેશમાં કરવામાં આવેલું તથા અંદર સૂના, બેસવા વગેરેના હિતમ પ્રદેશોવાળું કરવું. જે ઘર સારા પ્રદેશોવાળું, સ્વચ્છ, તડકા વગરનું અને પવન વગરનું હોય, તેમાં શારીર, આગંતુક કે માનસિક કોઈ પણ રોગો થતા નથી. એ ઘરમાં સારી રીતે બિછાવેલું સાંકડ વગરનું, મનને પ્રિય લાગે એવું તથા ઉગમણી તરફ ઓશીકાવાળું શયન કરવું અને તે શયનની પાસે રાક્ષસાદિકના નિવારણ માટે શસ્ત્રો^૧ રાખવાં. શયન એ સારી રીતે બિછાવેલું હોય, તો પ્રણવાળો માણસ તેમાં સુખથી પડખાં ફેરવવાં વગેરે ક્રિયાઓ કરી શકે છે. પૂર્વદિશામાં દેવતાઓ રહે છે, એટલા માટે તેઓને માન આપવા સારુ તે તરફ માથું રાખવાનું કહ્યું છે. પ્રણવાળાએ એ શયનમાં થયેલ રીતે બેસવું અને પ્રિય બોલનારા તથા અનુદ્રુષ વર્તનારા મિત્ર-લોકોએ તે પ્રણવાળાની સેવા કરવી. ઘણી ઘણી રીતે આશ્વાસન આપતા અને પ્રિય લાગે એવી ઇતિહાસાદિકની વાતો કરતા અનુદ્રુષ મિત્રો પોતાની વાતોથી જ તુરત પ્રણની વેદનાઓને શાંત કરી દે છે. ૨

ન ચ દિવા નિદ્રાવશગઃ સ્યાત્ ।

દિવાસ્પ્રભાદ્રણે કણ્ઠ્ઠર્ગાત્રાણાં ગૌરવં તથા ।

શ્વયથુર્વેદના રાગઃ સ્વાવશ્ચૈવ મૃશં ભવેત્ ॥

ઉત્થાનસંવેશનપરિવર્તનચક્રક્રમણોચૈર્માપ્નાદિપુ
ચાત્મચેષ્ટાસ્વપ્રમત્તો વ્રણં સંરક્ષેત્ ।

સ્થાનાસનં ચક્રક્રમણં યાનયાનાતિભાષણમ્ ।

વ્રણવાંન્ન નિષેવેત શક્તિમાનપિ માનવઃ ॥

ઉત્થાનાઘાસનં સ્થાનં શય્યાં ચાતિનિષેવિતા ।
પ્રામુખ્યાન્માસ્તાદંગે રુજસ્તસ્માદિવર્જયેત્ ॥

ગમ્યાનાં ચ સ્ત્રીણાં સંદર્શનસંભાષણસંસ્પર્શનાનિ
દૂરતઃ પરિહેરેત્ ।

સ્ત્રીદર્શનાદિભિઃ શુક્રં કદાચિચ્ચલિતં ભવેત્ ।

ગ્રામ્યધર્મકૃતાન્દોષાન્ સોઽસંસર્ગંઽપ્યવાપ્નયાત્ ॥૩॥

પ્રણવાળાએ પાળવાના નિયમો

પ્રણવાળાએ દિવસે સૂવું નહિ; કારણ કે દિવસે જાંઘનાથી ત્રણમાં ખરજ આવે છે, ગાત્રો ભારે થાય છે, સોજે થાય છે, વેદના થાય છે, રતાશ થાય છે અને અત્યંત સ્નાન પણ થાય છે.^૧ જાઠવું, સૂવું, પડખાં ફેરવવાં, ફરવું તથા જાંઘા સ્વરથી બોલવું ઇત્યાદિક શારીર ચેષ્ટાઓ કરવાના સમયમાં પ્રણવાળાએ સાવધાનપણથી ત્રણનું સંરક્ષણ કરવું. પ્રણવાળા માણસે પોતામાં શક્તિ છતાં પણ જામા રહેવાનું, બેસવાનું, આમતેમ જવાઆવવાનું, વાહન પર બેસીને ફરવાનું અને અતિભાષણનું સેવન કરવું નહિ. પ્રણવાળો માણસ એ જાઠવા વગેરેનું, બેસી રહેવાનું, જામા રહેવાનું અને શય્યાનું પણ અત્યંત સેવન કરે, તો પવનને લીધે અંગમાં તેને વેદનાઓ થાય છે; એટલા માટે તેવાં અતિસેવનો છોડી દેવાં. જે સ્ત્રીઓ ગમ્ય હોય, તેઓનાં પણ દર્શન, સંભાષણ અને સ્પર્શ-નને દૂરથી છોડી દેવાં; કારણ કે સ્ત્રીઓનાં દર્શન વગેરે કારણથી ચલિત થયેલું વીર્ય એ કદાચ સ્વે તે સ્ત્રીઓનો સંગ નહિ કર્યા છતાં પણ મૈથુનથી થતી વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

નવધાન્યમાપતિલકલાયકુલત્યનિષ્ણાવહરિતક-
શાકામ્લલવ્રણકટુકગુડપિષ્ટવિકૃતિવહુરશુષ્કશાકાજા-
વિકાનૂપૌદકમાંસવસાશીતોદકકૃશરાપાયસદ્ધિદુન્ધ-

૧ હાસના વૈદ્ય-ડોક્ટરો ભૂત એટલે 'બેક્ટેરિયા' એવો અર્થ કરે છે, પણ લોહું રાખવાથી 'બેક્ટેરિયા'નો નાશ થાય એ અર્થ સંભવતો નથી. પ્ર.

૧ ખરજ તથા ભારેપણું કદથી, સોજે તથા વેદના વાયુથી, રતાશ પિત્તથી અને સ્વાવ-રુધિરથી થાય છે; માટે દિવસની નિદ્રા સઘળા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે એમ સમજવું.

તત્રપ્રમૃતીન્પરિહરેત્ ।

તત્કાન્તો નવધાન્યારિયોઽય વર્ગ પ્રકીર્તિત ।

દોષસજનનો હોષ વિજ્ઞેય પૂયવર્ષન ॥

મધપથ મૈરેયાડરિપ્પાસવસીધુસુરાવિકારાન્ પરિહરેત્ ।

મધમમ્લ તથા રુક્ષ તીક્ષ્ણમુષ્ણ ચ વીર્યત ।

આશુકારિ ચ તત્પીત ક્ષિપ્ર વ્યાપાદયેદ્વ્રણમ્ ॥૪॥

ત્રણવાળાએ પાળવાની પરેછ

નવા વાન્યો, અડદ, તથા, વગણા, ઠગથી, વાવ, સરગવાતુ, ચૂકા(અંક જતની ભાજી)તુ તથા લૂણી વગેરેનું હગિત શાક, ખાટો રસ, ખારો રસ, તીખો રસ, ગોળના વિકારો, ચોખાના લોટના વિકારો, સૂકું માસ, સૂકા શાક, બકરાનું માસ, ગાડરનું માસ, જવપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારા સૂર વગેરે પશુઓનું તથા સારસ વગેરે પક્ષીઓનું માસ, જલચર જ તુઓનું માસ, ચરખી, ટાકું જળ, તવ ચોખા તથા અડદની રાખ કે ખીચડી, દૂધપાક, દહી, દધ તથા છાશ એ વગેરેનો ત્યાગ કરવો આ નવા ધાન્યથી માડીને છાશ સુધીનો જે વર્ગ કહ્યો તે ત્રણેને દુષ્ટ કરનાર છે^૧ અને પરને વવાગનાર છે મધ પીવાનો અભ્યાસ હોય, તે પણ મૈરેય (સુરાને તથા આસવને મિશ્રિત કરી મરનો યોગ આપીને કરેલું મધ) અરિષ્ટ,^૨ આસવ,^૩ સીધું^૪ તથા સુરાના^૫ વિકારોનો

૧ આ વગમા નવા પ થીં સારર કે ક નાક પિત્તહર ની જે નવા કુદર પગ છે તેથી નીંદો રાત્રી રાત્રી નથી પગ આધિની નીંદો છે
૨ પગવેના ઔરોગથી તથા નળથી જે મધ પ્રસાદ આ પુ ગેય તે અરિષ્ટ નીંદો છે જેમ કે દ્યારિષ્ટ
૩ પ્રસાદ ઔરોગથી તથા પ્રસાદ પા થીથી જે મધ પ્રસાદ આ પુ ગેય તે આમ નીંદો છે જેમ કે યોગમય
૪ નળીના પાન અથવા પ્રસાદ પ્રસાદ પ્રસાદ આવેલું મધ
૫ નાખાના અથવા નાની નાખાના ને વગેરેથી પ્રસાદ આવેલું મધ નીંદો પ્રસાદ છે

ત્યાગ કરવો,^૬ કારણ કે મધ ખાટું છે, રુક્ષ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે અને ઝડપથી પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, તેથી તે બે પીવામાં આવે તો તુરંત જ ત્રણની ખરાબી કરે છે ૪

વાતાત્પરજોધુમાવર્યાયાતિસેવનાતિમોજનાનિષ્ઠ શ્રવણદર્શનેર્ધર્મામર્મયક્રોધશોકધ્યાનરાત્રિજાગરણવિષ માસનાશનશયનોપવાસવાગ્વ્યાયામસ્થાનચઢકમળશીત વાતવિરુદ્ધાશનાર્જીર્મક્ષિકાઘાવાધા પરિહરેત્ ॥

ગ્રણિન સપ્રતસસ્ય કારણેરેવમાદિભિઃ ॥

ક્ષીણશોણિતમાસસ્ય મુક્ત સમ્યક્ જીર્યતિ ॥

અર્જીર્ણત્વવાદીના વિગ્રમો ઘલવાન્મવેત્ ।

તત શોફરુગ્માવદાહપાકાનવામુયાત્ ॥૫॥

ત્રણવાળાએ છોડવાની ક્રિયાઓ

તથા પીડાઓ

પવનનું અતિસેવન, તડકાનું અતિસેવન, રજનું અતિસેવન, હુમાડાનું અતિસેવન, તુપારનું અતિસેવન, અતિભોજન, અનિષ્ટ શબ્દોનું શ્રવણ, અનિષ્ટ પદાર્થોનું દર્શન, ઈર્ષ્યા, અસહનતા, ભય, ક્રોધ, શોક, ચિંતા, રાતનું ભગરણ, વિષમ રોડક, વિષમ ભોજન,^૧ વિરમ શયન,^૨ ઉપવાસ, ધાતુ ભાષણ, જીવ રહેત, આકુ અવજી રૂરુ, ઠડી, પવન, વિરુદ્ધ ભોજન,^૩ અજીર્ણ અને માખીઓ તથા મરુત^૪

૧ કેનાક પ્રે ક કે જે મધો ખાટા વા જે અપાના છે તે અવગાઓનો નળસાગાએ ત્યાગ કરવો પગ જે મધો પ્રાક્ત વગેરેથી કરવામાં આવે તે અમે મા તેના અમે નથી નીંદો તેઓ રાત્રિપિતાદિકમાં પગ અપાય છે મારે તેમ નળસાગાએને શક્તિ વખતે એના મધો આપવામાં કરવું મળી નહિ એમ અથવાનો આશય છે
૨ મારે જમન થોઈ જમન તથા સમય વગર ભડ જે વિરમ નાજન ગળાય છે
૩ તે કે રાતે જમન અને વિગે મળુ એ નીંદો વિરમ રમન છે અને તેનો નિર્ધાર પ્રથમ નીંદો છે તે વિરમ મળનું નીંદો કરીનાર જે નિર્ધાર મારે છે તે વિરમ મળનું નીંદો ખરાબપણુ મળવના મારે ક્યો છે (ક્રાંત)
૪ જેમ મધ તથા ધી મધાન મારે નાના નીંદો દ્યારિષ્ટ બાજનો

૫ મારે જમન થોઈ જમન તથા સમય વગર ભડ જે વિરમ નાજન ગળાય છે

૬ તે કે રાતે જમન અને વિગે મળુ એ નીંદો વિરમ રમન છે અને તેનો નિર્ધાર પ્રથમ નીંદો છે તે વિરમ મળનું નીંદો કરીનાર જે નિર્ધાર મારે છે તે વિરમ મળનું નીંદો ખરાબપણુ મળવના મારે ક્યો છે (ક્રાંત)

૭ જેમ મધ તથા ધી મધાન મારે નાના નીંદો દ્યારિષ્ટ બાજનો

૮ તેમ મધ તથા ધી મધાન મારે નાના નીંદો દ્યારિષ્ટ બાજનો

વગેરેની પીડા એમનો ત્યાગ કરવો; કારણ કે જતું રુધિર તથા માંસ દીર્ઘ થયેલું હોય છે એવા ત્રણવાળાને ઉપર કહેલાં પવનનાં અતિ-સેવન આદિ કારણોથી સંતાપ થાય, તે ખાધેલું અનાદિક સારી રીતે પચતું નથી. એવી રીતે અજીર્ણ થવાથી વાત, પિત્ત તથા કફની સ્થાનાંતરમાં જવા આદિ બલવત્તર ગરબડ થાય છે અને તે ગરબડ થવાથી ત્રણમાં સોજો, વેદના અતિસ્નાવ, બળતરા તથા પાક થાય છે. (સોજો તથા વેદના વાયુથી, અતિસ્નાવ કફથી અને બલતરા તથા પાક પિત્તથી થાય છે.) ૫

સદા નીચનસ્રોમ્ણા શુચિના શુક્લવાસસા
શાન્તિમંગલદેવતાત્રાણનુરુપેણ ભવિત્યમિતિ ।
તત્કસ્ય હેતોર્હિંસાવિહારાણિ હિ મહાવીર્યાણિ રક્ષાંસિ
પશુપતિકુવેરકુમારાનુચરાણિ માંસશોણિતપ્રિયત્વાત્ક્ષ-
તજનિમિત્તં વ્રણિનમુપસર્પન્તિ સત્કારાર્થં જિવાંસૂનિ
વા કદાચિત્ ॥

भवति चात्र ॥

तेषां सत्कारकामानां प्रयतेनान्तरात्मना ।

धूपचतुष्पहारांश्च भक्ष्यांश्चैवोपहारयेत् ॥

તે તુ સંતર્પિતા આત્મવન્તં ન હિંસ્યુઃ । તસ્મા-
ત્સતતમતન્દ્રિતો જનપરિવૃતો નિત્યદીપોદકશસ્ત્રસ્રગ્દા-
મપુષ્પલજાઘલંકૃતે વેદમનિ સમ્પન્નમજ્જલમનોનુકૂલાઃ
કથાઃ શૃણ્વન્નાસીત ॥

सम्पदाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ।

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ।

ઋગ્યજુઃસામાયર્વવેદાભિહિતૈરપૈશ્વશીર્વિધાનૈ-
રુપાધ્યાંયા મિષજશ્ચ સંધ્યયો રક્ષાં કુર્યુઃ ॥

सर्षपाश्छिपत्राम्यां सर्षिषा लवणेन च ।

द्विरहः कारयेद्भूपं दशरात्रमतन्द्रितः ॥

છત્રાતિડચ્છત્રે લાઙ્ગલીં જટિલાં વ્રહ્મચારિણીં
લક્ષ્મીં ગુહામતિગુહાં શતવીર્યાં સહસ્રવીર્યાં સિદ્ધાર્યાંશ્ચ
શિરસા ધારયેત્ ॥

व्यज्येत वालव्यजनैर्व्रणं न च विषद्वयेत् ।

न तुदेन्न च कण्डूयेच्छयानः परिपालयेत् ॥

अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचराः ।

वनं कैसरिणाक्रान्तं वर्जयन्ति मृगा इव ॥ ६ ॥

રાશ્વસોનો ઉપદ્રવ અટકાવવાનો વિધિ

ત્રણવાળાએ સર્વદા પોતાના નખ અને વાળ સાદા રાખવા, પવિત્ર રહેવું, ઘોળાં વસ્ત્રો પહેરવાં અને શાંતિમંગળ, દેવતાઓનાં પૂજન, બ્રાહ્મણોનાં પૂજન તથા ગુરુઓનાં પૂજનમાં તત્પર રહેવું; કારણ કે મહાદેવની, કુબેરની તથા કાર્તિકેય સ્વામીની સેવા કરનારા કેટલાક રાક્ષસો (અહો) કે જગ્યા હિંસાને એક જાતની ક્રીડારૂપ માનનારા છે અને અત્યંત બલવાન છે, તેઓ પોતાને માંસ તથા રુધિર ખ્યારાં હોવાથી ક્રોધ વળતે મારી નાખવાની ઇચ્છાથી અને ઘણું કરીને પૂજ લેવાની ઇચ્છાથી ત્રણવાળા પાસે આવે છે.

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘પૂજ લેવાની ઇચ્છાવાળાએ રાક્ષસો માટે વૈદ્યે સાવધાન અંતઃકરણથી ધૂપો કરાવવા, પૂજનો કરાવવાં, પશુઓનાં બલિ-દાન દેવડાવવાં અને ભક્ત્યો પણ અપાવવાં.’

આ રીતે તૃપ્ત કરેલા એ રાક્ષસો જિતેન્દ્રિય રહેનારા એ ત્રણવાળાને દુઃખ દેતા કે મારતા નથી. રાક્ષસોના હાથથી ઘાત ન થવામાં સાદાઈ, પવિત્રતા, દેવ વગેરેનું પૂજન અને શુભસ્થાનમાં નિવાસ ઇત્યાદિ બહુ ઉપયોગી થાય છે, એટલા માટે ત્રણવાળાએ નિરંતર આળસથી રહિત થઈ સારા લોકોનો સમાગમ રાખવો અને અખંડ દીવાથી, પુષ્પોની માળાઓથી, જલથી, શસ્ત્રોથી, હાર આદિ આભરણોથી, પુષ્પોથી તથા ચોખ્ખાની ધાણી આદિથી શણગારેલા ઘરમાં રહેવું; તેમ જ સંપત્તિને, મંગળને તથા મનને અનુકૂળતા આપનારી કથાઓ સાંભળતા રહેવું.

સંપત્તિ વગેરેને અનુકૂળતા આપનારી કથાઓથી પ્રસન્ન રહેતા મનવાળો માણસ બ્યાધિથી છુટવાની દૃઢ આશાવાળો થવાથી તુરત સુખ પામે છે. ઉપાધ્યાય લોકોએ અને વૈદ્યોએ જગવેદ, ચતુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદમાં કહેલાં તથા તે ઉપરાંત બીજાં પણ આશીર્વાદોનાં વિધાનોથી પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે વ્રણવાળાની રક્ષા કરવી. વૈદ્યે કાળજી રાખીને દશ રાત સુધી એક દિવસમાં બેવાર સર્પપ, લીખડાનાં પાંદડાં, ધી તથા હણુનો ઘૂંપ કરાવવો^૧ કે જેથી રાક્ષસોની પીડા, અધિર આદિની પીડા અને માખીઓ આદિની પીડા પણ ટળી જાય છે.

વ્રણવાળાએ છત્રા, અનિચ્છત્રા,^૨ કૌતમ્ય, જટામાંસી, બ્રાહ્મી, ખીજડી, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિ પર્ણી, શતાવરી, સફેદ ધરો, અને ઘોળા સર્પપ એ ઔષધિઓને પણ માથા પર ધારણ કરવી. પોતાના શરીરને આમરોથી પવત નંખાવ્યા કરવો. વ્રણને હલાવવો નહિ, ખોતરવો નહિ તથા ખંજોરવો પણ નહિ અને રાખનના સમયમાં પણ તેનું પરિપાક્ત કરવું.

જેમ કેસરી સિંદે દબાવેલા વનને મૃજો પ્રથમથી જ છોડી દે છે તેમ આ વિધિથી સચુકત રહેનારા વ્રણવાળા માણસને ગણસો પ્રથમથી જ છોડી દે છે. ૬

जीर्णशाल्योदनं लिग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तम ।

મુલાનો જાઘડાંમાંસૈઃ શીર્ષ ઘ્ર્ણમપોહતિ ॥

તળટ્ટીયકઝીવન્તીમુનિપણ્ણકયાસ્તુકૈઃ ।

પાલમૂલકવર્તાકપટોલૈઃ કારવેલકૈઃ ॥

સદાદિમેઃ સામલકૈર્ધૃતમૃદૈઃ સર્વેન્ધવૈઃ ।

અન્યૈસ્વેનુર્ણવીપિ મુદ્રાદીનાં રસેન ચા ॥

સત્કૂન્ ત્રિલેખાં કુન્દમાપં જલં ચાપિ ગૃતં પિતૃત્ ॥ ૭

૧ મુખમાંની નીચ્છત્રાથી દ્રવજન્ય પણ આવી વડના નથી. ઘ.

૨ છત્રા અને અનિચ્છા એ બે કૃષ્ણાની જોનો છે. કૃષ્ણે જન અંગેની પીડાને દૂરવાર છે.

વ્રણવાળાએ ખાવાના પદાર્થો

જૂના ચોખ્ખાનો^૧ દ્રવ વગરનો,^૨ સિન્ધ, જીનો અને થોડો ભાત હરણુ આદિ જંગમી પશુઓના માંસની^૩ સાથે ખાવામાં આવે, તો તે ભાત તુરત જ વ્રણને મટાડે છે. તાંદળએ, ખર-ખોડી, સુનિષાણુલુક,^૪ ટાંકા, કોમળ મૂળ, રીગણું, પટોળ તથા કારેલાંને દાડિમનો અને આમળાનો યોગ આપી, ધીમાં શેરી, સૈંતવ નાખીને તેઓની સાથે અથવા એમના જેવા ગુણોવાળાં બીજાં કે કોડાં વગેરે શાદોની સાથે અથવા મગ વગેરેના રસની સાથે જવનો અથવા ચોખ્ખાની ધાણીનો સાથેવો, જવની કે ચોખ્ખાની થોડા દ્રવવાળી રાખ અથવા જવની ધૂપરી ખાવી અને જીનું કરેલું પાણી પીવું. ૭

વ્રણે શ્વયયુગપાસાત્મ ચ રામશ્ચ જાગરાત્ ।

તો ચ રુચ્ચ દિવાસ્વાપાત્તાશ્ચ મૃત્યુશ્ચ મૈયુનાત્ ॥ ૮

નિષિદ્ધ આચરણ કરવાથી હાનિ

પરિશ્રમ કરવાથી વ્રણમાં સોજે થાય છે. જાગરણ કરવાથી સોજે તથા રતાશ થાય છે. દિવસે નિદ્રા કરવાથી સોજે, રતાશ તથા વેદના થાય છે અને મૈથુન કરવાથી સોજે, રતાશ વેદના તથા ગરણ થાય છે. ૮

दिवा न निद्रावश्यगो निर्वातग्रहणोचरः ।

વળી વૈદ્યવશે તિષ્ઠન્ચ્છીઘ્રં ઘ્ર્ણમપોહતિ ॥

૧ નાશ ધાન્યનો. યમજ નિષેધ કરેલો, છતાં અલ્પ ચોખ્ખાને 'જૂના' એ રિતવાળુ આપ્યું તે 'એક' વાળા જૂના ચોખ્ખા 'લેરા' એમ સુચવવા મટે છે. (કુત્તર)

૨ જો કે મૂળના 'કરોત્તર' એ શબ્દથી 'અધિક દ્રવ્યોત્તર' એવો અર્થ પણ થાર છે. પણ નવપ્રાણીને ક્રોધે નિર્ભય છે. તેથી આ ખીન્ને અર્થ લીધો છે.

૩ જવની પશુઓના અંગોના ઉપયોગ નજીમાં જરૂરી હાવવાના મગમાં કરાવેલા જેમ કે માન મામળે થાય છે.

૪ આ શાક આરચાર પાંદડાંવાળું થાય છે. જળમાં નમે છે અને મુશ્કેલીમાં ઝોરીમગ્ય રહેવાય છે.

એવં વૃત્તસમાચારો વ્રણી સમ્પદ્યતે સુખી ।

આયુશ્ચ દીર્ઘમાપ્નોતિ ધન્વન્તરિવચો યથા ॥ ૧ ॥

વ્રણવાળાએ રાખવાનો વર્તાવ

વ્રણવાળો માણસ જો દિવસે નિદ્રા ન કરે,
પવન વગરના ધરમાં રહે તથા વેધના ઠંઠા
પ્રમાણે જ વર્તે, તો તેનો વ્રણ તુરત મટી જાય
છે. વ્રણવાળો માણસ આ પ્રમાણે વર્તે તો સુખી
થાય છે અને લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.
એમ ભગવાન ધન્વન્તરિએ કહ્યું છે. ૯

અધ્યાય ૨૦મો

અથાતો હિતાહિતીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ । ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોનાં પૂછવાથી 'હિતાહિતીય'નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

યદ્વાયોઃ પથ્યં તત્પિત્તસ્યાપથ્યમિત્યનેન હેતુના
ન કિંચિદ્રવ્યમેકાન્તેન હિતમહિતં વાસ્તીતિ કેચિદા-
ચાર્યા બ્રુવતે તત્તુ ન સમ્યક્ । इह खलु यस्माद्द्र-
व्याणि स्वभावतः संयोगतश्चैकાન્તહિતાન્યેકાન્તાહિ-
તાનિ હિતાહિતાનિ ચ ભવન્તિ । તત્રૈકાન્તહિતાનિ
જાતિસાત્મ્યાત્ સલિલઘૃતદુગ્ધોદનપ્રમૃતીનિ । એકા-
ન્તાહિતાનિ દહનપચનમારણાદિષુ પ્રવૃત્તાન્યગ્નિશ્વાર-
વિપાદીનિ । સંયોગાદપરાણિ વિપતૃત્યુત્થાનિ ભવન્તિ ।
હિતાહિતાનિ તુ યદ્વાયોઃ પથ્યં તત્પિત્તસ્યાપથ્યમિતિ ।
અતઃ સર્વપ્રાણિનામયમાહારાયં વર્ગં ઉપદિશ્યતે ।

તથથા । રક્તશાલિપાદિકાંગુકમુકુંદકપાણ્ડુ-
કપીતકપ્રમોદકકાલકાશનકપુષ્પકર્દમકશકુનાહત-
સુગન્ધકલમનીવારકોદ્રવોદાલકશ્યામાકગોધૂમવેણુ-
યવાદયઃ । એણહરિણકુરુમૃગમાતૃકાશ્વદંટાકરાલક-

૧ હિત, અહિત તથા હિતાહિત પદાર્થોના વિવેચન
વિષેનો.

કરકપોતલાવતિત્તિરિકપિજલવર્તીરવર્તિકાદીનાં માં-
સાનિ । મુદ્રવનમુદ્રમકુષ્ઠકલાયમસૂરમજ્જલ્યચળકહ-
રેણ્વાઢક્રીસતીનાઃ । ચિહ્નિવાસ્તુકસુનિષ્ણકજીવન્તી-
તણ્ડુલીયકમણ્ડૂકપર્ણ્યઃ । ગવ્યં વૃતં સૈન્ધવદાહિમા-
મલકમિત્થેષ વર્ગઃ સર્વપ્રાણિનાં સામાન્યતઃ પથ્યતમઃ ।

તથા વ્રજાચર્યનિવાતશયનોળ્લોદકનિશાસ્ત્રમ-
વ્યાયામાશ્ચેકાન્તતઃ પથ્યતમાઃ ।

એકાન્તહિતાન્યેકાન્તાહિતાનિ ચ પ્રાગુપદિષ્ટાનિ
હિતાહિતાનિ તુ યદ્વાયો પથ્યં તત્પિત્તસ્યાપથ્યમિતિ ॥ ૨

હિત, અહિત તથા હિતાહિતનો નિર્ણય

'વાયુને જે પથ્ય છે તે પિત્તને અપથ્ય' છે'
છત્યાદિ કારણોને લીધે 'અચુક દ્રવ્ય હિત જ
છે અને અચુક દ્રવ્ય અહિત જ છે' એવો નિર્ણય
કરી શકાતો નથી એમ કૃટલાક આચાર્યો કહે
છે; પણ તેઓનું એ કહેવું બરાબર નથી; કેમ કે
આ જગતમાં સ્વભાવથી^૧ અને સંયોગથી^૨
કૃટલાક દ્રવ્યો હિતરૂપ જ છે. કૃટલાક દ્રવ્યો
અહિતરૂપ જ છે અને કૃટલાક દ્રવ્યો હિતાહિત-
રૂપ પણ છે, જેમકે જળ, ધી, દૂધ તથા
ભાત વગેરે દ્રવ્યો મનુષ્યના દેહની સાથે
જન્મથી જ સાત્મ્ય હોવાથી હિતરૂપ જ છે.
અગ્નિ, ક્ષાર તથા ઊર વગેરે દ્રવ્યો બાળવામાં,
પકાવી નાખવામાં તથા મારી નાખવા વગેરેમાં
પ્રવૃત્તિવાળાં હોવાથી અહિતરૂપ જ છે અને
કૃટલાક દ્રવ્યો હિતરૂપ છતાં પણ સંયોગથી
ઊર જેવાં થવાને લીધે અહિતરૂપ જ છે. કૃટલાક

૧ તેજ તથા કાંઈ વગેરે પદાર્થો વાયુને હિતરૂપ
છે અને પિત્તને અહિતરૂપ છે છત્યાદિ સમગ્ર લેવું.

૨ પદાર્થોની કાંઈ પણ અવસ્થામાં ન જુટે એવી જે
પ્રકૃતિ હોય છે તે સ્વભાવ કહેવાય છે; જેમ કે અગ્નિની
ઉષ્ણતા અને જળની દ્રવતા.

૩ એકથી વધારે પદાર્થોનું મિશ્રિત થવું તે
સંયોગ કહેવાય છે. સંયોગમાં પણ સ્વભાવનું કારણ
હોવાપણું તો છે જ.

૪ અગ્નિ વગેરે દ્રવ્યો સ્વસ્થને અહિતકર છે, પણ
રોગીને તો તે તે રોગના અનુસારથી હિતરૂપ છે.

દ્રવ્યો 'જ વાયુને પૃથ્થ છે, તે પિત્તને અપૃથ્થ છે' ઇત્યાદિ નિયમને લીધે હિતાહિતરૂપ પદ્ય છે

એટલા માટે સામાન્ય રીતે સર્વ મનુષ્યોના આહાર માટે નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી દ્રવ્યોના વર્ગ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે

રાતા ચોખા, સાદી ચોખા, પીળા ચોખા, કાળા સાદી ચોખા, પાકું વર્ણના ફેતરાનાળા ચોખા, પીતલ નામના ચોખા, પ્રમેદક નામના ચોખા, કાયક નામના ચોખા, અશનક નામના ચોખા, પુષ્પક નામના ચોખા, કદંબક નામના ચોખા, શકુનાદંત નામના ચોખા, સુગન્ધક નામના ચોખા, કલમ નામના ચોખા,^૧ બદી, ઠાદરા, જગની ઠાદરા, સામો, ઘડ તથા પોવા વાસના (ખામુના) જવ ઇત્યાદિક સાધ્યો, કાજિયાર મૃગનુ માસ, રાતા હરણુ માસ, કુરંગ નામના હરણુ માસ, નાના કદની મોટા પેટવાળી કુરંગીનુ માસ, શ્વેદાનુ માસ, કસ્તૂરીમૃગનુ માસ, નીલકંઠ પક્ષીનુ માસ, હોવાનુ મામ, લાવા પક્ષીનુ માસ, તેતરનુ માસ, ગેરા તેતરનુ માસ, બટાવડા પક્ષીનુ માસ અને વૈયા પક્ષીનુ માસ ઇત્યાદિક માસો, મગ,^૨ જગલી મગ,

૧ અહીં સુધી જગમનના નામોમાં નામો જ આવેલા છે હાલ જેદશની જુગે નામોને લીધે અસ્તુ નામના એ નામો આપના નથી તેથી જગરાતીમાં અમર અનૂત નામનામાં તે અમર જ નાખ્યા એમ જણાવી રાખાનું નથી હાલ જગરાતીમાં તે ઇરામાં ૫૦ નામોમાં જોર મુજાથી ચીનીમર છે. સામસાથી તથા બીરમગી ઇત્યાદિ નામો નાને છે. તથામાં જમ યાગ્ય જગાય તમ અનૂત નામોના નામ કરી લેવી

૨ ઘાડ મરીને નામમાંમાં ૧૧૨૧ જગા તથા જુદા પદ્ય વચ્ચે છે તે ત્રપકાયા મગ રેણુ છે અને ડાનામાં જે નામ છે તે ડાના મગ રેણુ છે. મરી મગ તથા વાગાયા મગ ઇત્યાદિ દશ ઉપરથી મગના નામો જોનામાં આવે છે. મરી મગ મગા દોષ છે અને રાગાયા મગ લીના દોષ છે આ નામ મગમાં તીના ગવાયા મગો વખાણ્યા છે આ નામના ઇરામાં અખ્યાનો ૧૧૨૧ વિષય જુઓ

મડ, વટાણા, મસૂર, સકેદ રગના મસૂર, ચણ, હરેણુ નામના વટાણા, તુવર, મટર, ચીવ નામના ટાકાનુ શાક, ટાકાનુ શાક, સુનિપણુકનુ શાક, રાહાગેડીનુ અથવા ખરખોડીનુ શાક, તાંદળખનુ શાક, બ્રાહ્મીનુ શાક, ગાયનુ ધી, સૈંધવ, દાડિમ અને આમળા એ વર્ગ સધળા મનુષ્યોને સામાન્ય રીતે અતિપૃથ્થ છે

માણસોને જમ ઉપર કહેવો વર્ગ આહારમાં સામાન્ય રીતે અત્યંત હિતકારી છે, તેમ જ વિહારમાં મેથુનની નિવૃત્તિ, ખદુ પતન વગરની બગ્યામાં શયન, જીતુ પાણી, રાતની નિદ્રા અને નિયમિત કસરત એ સામાન્ય રીતે અત્યંત હિતકારી છે

જે દ્રવ્યો હિતરૂપ જ છે અને જે દ્રવ્યો અહિતરૂપ જ છે તે સર્વ પ્રથમ કહેવામાં ગયા છે હિતાહિત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન 'વાયુને જે પૃથ્થ છે તે પિત્તને અપૃથ્થ છે' એ પદ્ધતિને અનુસરી મેળવી લેવું ૨

સયોગતસ્ત્વપરાણિ વિપતુલ્યાનિ મન્વન્તિ । તથા । વહ્નીકલકવકરીરામ્લફલસ્વજ્વલુલ્લપિ ષ્યાકદધિતૈલવિરોહિપિષ્ટશુષ્કશાકાજાવિકમાસમધજા મ્બવચિલિચિમમત્સ્યગોધાવરાહાશ્ચ નૈકલ્યમશ્રીયા તપસા ॥ ૩ ॥

સંયોગથી અહિતરૂપ ધનારાં દ્રવ્યો

કેટલાક દ્રવ્યો ખીબ દ્રવ્યોના સંયોગથી વિપતુલ્ય થાય છે, જેમ કે વેવામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કેળા વગેરે ફળો, ચોખામાંથી થતા શીદડાના દોષ,^૧ ઠરડા, અખાડા વગેરે ખાગ ફળો, ખારા પકાઈ, કળથી, ખોળ, દહીં, તેન, કાટા ફૂટેલા ધાન્યો, ચોખાના લોટના પકાઈ, શકાની સુકવણીઓ, ખકરાનુ માસ, ઘેરાનુ

૧ ઉદરો મગ ને દોષ થાય છે રોના ઉપર મગ ખાજે છે આજે એમાંથી મનના પનીમીતીન વારે ચોની રોમનાશ મા જણવરી થાય છે ૫૩ વાનવિગીતે એ અદિનમર છે પ્ર

માંસ, મધ, જંબુ, રાતી લીટીઆવાળાં તથા રાતી આંખોવાળાં માછલાં,^૧ ચંદનધોતું માંસ અને સૂવરનું માંસ એ દૂધના સંયોગથી વિષ તુલ્ય થાય છે; માટે એમને દૂધની સાથે એકઠાં કરી ખાવાં નહિ. ૩

રોગં સાત્મ્યં ચ દેશં ચ કાલં દેહં ચ બુદ્ધિમાન્ ।
અવેક્ષ્યાશ્યાદિકાન્માવાનોગવૃત્તેઃ પ્રયોજયેત્ ॥
અવસ્થાન્તરવાહુલ્યાદ્રોગાદીનાં વ્યવસ્થિતમ્ ।
દ્રવ્યં નેચ્છન્તિ મિષજ ઇચ્છન્તિ સ્વસ્થરક્ષણે ॥
દ્વયોરન્યતરાદાને વદન્તિ વિષદુઃખયોઃ ।
દુઃખસ્યૈકાન્તહિતતાં વિષમેકાન્તતોડહિતમ્ ॥
એવં યુક્તરસાદ્યેષુ દ્રવ્યેષુ સલિલાદિષુ ।
एकांतहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत नान्यथा ॥ ૪ ॥

રોગીના વિષયમાં વ્યવસ્થાનો અપવાદ

ઊહાપોહવાળી તર્કશાળી બુદ્ધિવાળા વૈદે ઉદરાર્દિક રોગને, જાતિ, આતુર, ઔષધ, અન્ન, રસ, દેશ, ઋતુ તથા જળ એ ભેદોથી આડ પ્રકારના સાત્મ્યને, અનૂપ આદિ દેશને, શીત, ઉષ્ણ તથા વર્ષા એ રૂપ કાળને અને સૂક્ષ્ણ, કૃશ તથા મધ્ય એ ભેદોવાળા દેહને જોઈ તેઓ વિષે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને અગ્નિ તથા વિષ આદિ અહિતકર પદાર્થોની પણ રોગોના વિષયમાં યોજના કરવી. (જમ કે ઉદરના રોગવાળાને જરાક વિષ પણ દેવામાં આવે છે ઇત્યાદિ) રોગ વગેરેની સ્થિતિઓના ફેરફારો ઘણા હોવાને લીધે વૈદ લોકો રોગીના વિષયમાં 'અમુક દ્રવ્ય હિત જ છે અને અમુક દ્રવ્ય અહિત જ છે' એ નિયમને સ્વીકારતા નથી, પણ સ્વાસ્થ્યના રક્ષણમાં એ નિયમને સ્વીકારે છે. ઉપર કહેલા રોગાર્દિકના વિષયોનો વિચાર ન લેતાં દૂધ અને ઝેર-માંથી એક એકનો જ વિચાર લઈએ તો દૂધ હિતરૂપ જ અને વિષ અહિતરૂપ જ સિદ્ધ થાય

છે. હે પુત્ર સુશ્રુત ! એ રીતે યોગ્ય રસોવાળાં થી તથા ભાત આદિ દ્રવ્યોમાં તથા જળ આદિ દ્રવ્યોમાં જે હિતરૂપતા જ માનવામાં આવી છે, તેને પણ સ્વાસ્થ્યના વિષયમાં જ નિયમિત સમજવું, પણ રોગીના વિષયમાં નિયમિત સમજવું નહિ. ૪

અતોડન્યાન્યપિ સંયોગાદહિતાનિ વક્ષ્યામઃ ॥

ન ચ વિરુદ્ધધાન્યૈર્વસામધુપયોગુડમાપૈર્વાગ્રામ્યા-
નૂપૌદકપિશિતાદીન્યમ્યવહરેત્ । ન પયોમધુમ્યાં
રોહિણીશાકં જાતુશાકં વાશ્રીયાત્ । વલાકાં વારુણી-
કુલ્માપામ્યામ્ । કાકમાર્ચીં પિપ્પલીમરિચામ્યાં ।
નાડીમજ્જશાકકુકુટદધીનીં ચ નૈકધ્યમ્ । મધુ ચોષ્ણો-
દકાતુપાને પિત્તેન વા માંસાનિ । સુરાકુશરાપાયસાંશ્ચ
નૈકધ્યમ્ । સૌવીરકેન સહ તિલશચ્છુલીમ્ । મત્સ્યૈઃ
સહેશ્વિકારાન્ । ગુડેન કાકમાર્ચી મધુના મૂલકં
ગુડેન વારાહં મધુના ચ સહ વિરુદ્ધમ્ । ક્ષીરેણ
મૂલકમ્ । આમ્રજામ્બવશ્વાવિચ્છૂકરગોધાશ્ચ સર્વાશ્ચ
મત્સ્યાન્વિશેષેણ ચિલિચિમં પયસા । કદલીફલં
તાલફલેન પયસા દદ્ધા તક્ષેણ વા । લકુચફલં
પયસા દદ્ધા માષસૂપેન વા મધુના વૃત્તેન ચ ।
ગ્રાક્વપયસં પયસોડન્તે વા ॥ ૫ ॥

સંયોગથી અહિતરૂપ થનારા પદાર્થો

હવે સંયોગથી અહિતરૂપ થનારા બીજા પણ કેટલાક પદાર્થો કહીએ છીએ. આમ્ય પશુઓનાં, જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં સૂવર વગેરે પશુઓનાં તથા જલજંતુઓનાં માંસો વગેરેને ફળા ફૂટેલાં ધાન્યોની સાથે, ચરબીની સાથે, મધની સાથે, દૂધની સાથે, ગોળની સાથે, મધની સાથે કે અડદની સાથે ખાવાં નહિ. કડુંના શાકને અથવા સ્થળકમળના શાકને દૂધની કે મધની સાથે ખાવું નહિ. બલાકા નામની બગલાની જાતના માંસને મધની કે ધૂધરીની સાથે ખાવું નહિ. અઘેડીના શાકને પીંપરની કે મરીની સાથે ખાવું નહિ. ડાંડલી

૧ 'કેળીવર એકલિ' દૂધ સાથે યોગવાથી વિષ થાય છે. પ્ર.

કે પાંદડાંરૂપ શાકને, ફૂકડાના માંસને અને દહીંને એકઠાં ખાવાં નહિ. ઊના પાણીના અનુપાનથી મધ ખાવું નહિ. પિત્તાની સાથે માંસ ખાવાં નહિ. મદિરા, તલ, અડદ તથા ચોખ્ખાની ખીચડી અને દૂધપાક એમને સાથે ખાવાં નહિ. જવની કે ઘડની કાંજીની સાથે તેલની પૂરીઓ ખાવી નહિ. માછલાંઓની સાથે શેરડીના વિકારરૂપ ગોળ વગેરે પદાર્થો ખાવા નહિ. અથેડી ગોળની સાથે, મૂળા મધની સાથે અને સૂતરનું માંસ મધની તથા ગોળની સાથે વિરુદ્ધ છે. મૂળા દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. આંખાં, જાંબુ શેદાઈતું માંસ, સૂતરનું માંસ, ચંદનધોતું માંસ, સઘળી જાતનાં માછલાં અને તેઓમાં પણ વિશેષ કરી રાતી લીટીઓવાળું તથા રાતી આંખોવાળું માછલું દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. ઢળાં તાડના ફળની સાથે, ફૂધની સાથે, દહીંની સાથે અને ઊરાની સાથે વિરુદ્ધ છે. જંગલી ફળુસ દૂધની સાથે, દહીંની સાથે, અડદની દાળની સાથે, મધની સાથે અને ધીની સાથે વિરુદ્ધ છે. દૂધ ખાધા ચહેલાં અને પછી પણ જંગલી ફળુસ વિરુદ્ધ છે. ૫

અતઃ કર્મવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ કપોતાન્સર્પ-પતૈલમૃદ્ધાન્નાદ્યાત્ ॥ કપિજ્વલમયૂરલવતિતિરિગોધાથૈ-રણ્ડદાર્વિસિદ્ધા ઇણ્ડતૈલસિદ્ધા વા નાદ્યાત્ ॥ કાં-સ્યમાજને દશરાત્રપર્યુપિતં સર્વિર્મયુ ચોષ્ણેરુષ્ણે વા ॥ મત્સ્યપરિપચને શૃન્ગવેરપરિપચને વા સિદ્ધાં કાકમા-ચીમ્ ॥ તિલકલ્કસિદ્ધમુપોદિકાશાકમ્ નારિકેલેન-વરાહવસાપરિમૃદ્ધાં વલકામ્ ॥ માસમજ્જારશ્લેષ્યં નાશ્ત્રી-યાદિતિ ॥ ૬ ॥

ક્રિયાથી અહિતકર થતા પદાર્થો

સરસિયા તેલમાં શેરડું દોડાવતું કે કમ્પુ-તરનું માંસ ખાવું નહિ. ધોળાં તેલ, મેર,

લાંચાં, સામાન્ય તેલર અને ચંદનધોનાં માંસોને એરડાના લાકડાના અગ્નિથી અથવા એરંડિયા તેલથી પકાવીને ખાવાં નહિ. કાંસાના વાસણમાં દશ રાત સુધી રહેલું ધી ખાવું નહિ. ઉષ્ણ કાળમાં મધ ખાવું નહિ. અગ્નિ આદિ ઉષ્ણ પદાર્થોથી સંબંધ પામેલું મધ ખાવું નહિ. માછલાં પકાવવાના અથવા આહું પકાવવાના વાસણમાં પકાવેલું અથેડીનું શાક ખાવું નહિ. તેલના કદકથી પકાવેલું પોથીનું શાક ખાવું નહિ. સૂતરની ચરખીમાં પકાવેલું ખટાકાં (ખગલાની એક જાત)નું માંસ નાળિયેરની સાથે ખાવું નહિ. નાની ચાંચવાળા હુખરા રંગના ગરજના માંસને અંગારા ઉપર કાંટાથી પકાવીને ખાવું નહિ. ૬

અતો માનવિરુદ્ધાન્ વક્ષ્યામઃ ॥ મધુમ્બુત્રી-મધુસર્પિણી માનતસ્તુલ્યે નાશ્ત્રીયાત્ ॥ સ્નેહી મધુલેહી-જલસ્નેહી વા વિશેષાદાન્ત્રીશ્લેષકાનુપાનો ॥ ૭ ॥

પ્રમાણથી અહિતકર થતા પદાર્થો

પરપરથી સમાન વજનવાળાં મધ તથા પાણી કે મધ તથા ધી ખાવાં નહિ. મધ તથા સ્નેહ, જળ તથા સ્નેહ, તેલ તથા ધી, તેલ તથા ચરખી, તેલ તથા મજ્જા, ધી તથા ચરખી, ધી તથા મજ્જા અને મજ્જા તથા ચરખી-એમને સમાન વજનવાળાં કરીને સાથે ખાવાં નહિ. મધ તથા સ્નેહને વિશેષે કરી આકાશમાંથી ઊલેસા જળના અનુપાનથી ખાવાં નહિ. ૭

અંતઃ કર્ષ્યં રસદ્વન્દ્વાનિ રસતો વીર્યતો વિપાક-તથા વિરુદ્ધાનિ વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર મધુરામ્લૌ રસવીર્ય-વિરુદ્ધો મધુરલવણી ચ મધુરકટુકૌ ચ સર્વતઃ ॥ મધુરતિક્તૌ રસવિપાકાગ્ન્યાં મધુરકપાયૌ ચામ્લલવણૌ રસતઃ ॥ અમ્લકટુકૌ રસવિપાકાગ્ન્યામમ્લનિક્તાવમ્લક-પાયૌ ચ સર્વતઃ ॥ લવણકટુકૌ રસવિપાકાગ્ન્યાં લવ-ણતિક્તૌ લવણકપાયૌ ચ સર્વતઃ ॥ કટુતિક્તૌ રસવી-ર્યાગ્ન્યાં કટુકપાયૌ તિક્તકપાયૌ ચ રસતઃ ॥ ૮ ॥

૧ દરિયાનાં પ્રાણીઓ કદ કરનારાં છે. દૂધ પણ કદ વધારનાર છે. કદ વધારથી કદ જેવા આપણો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્ર.

રસથી, વીર્યથી તથા વિપાકથી પરસ્પર
વિરુદ્ધ-એ એ પદાર્થો

હવે એ એ પદાર્થો કે જોના પરસ્પરની સાથે
રસથી, વીર્યથી^૧ તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે
તેઓનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

મધુર પદાર્થ અને ખાટો પદાર્થ એ
તથા મધુર પદાર્થ અને ખારો પદાર્થ એ
રસથી તથા વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. મધુર પદાર્થ
અને તીખો પદાર્થ એ રસથી, વીર્યથી તથા
વિપાકથી પણ વિરુદ્ધ છે. મધુર પદાર્થ અને
ઠંડો પદાર્થ એ તથા મધુર પદાર્થ અને
તૂરો પદાર્થ એ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ
છે. ખાટો પદાર્થ તથા ખારો પદાર્થ એ રસથી
વિરુદ્ધ છે. ખાટો પદાર્થ અને તીખો પદાર્થ
એ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે.^૨ ખાટો
પદાર્થ અને ઠંડો પદાર્થ એ તથા ખાટો
પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એ રસથી, વીર્યથી
તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. ખારો પદાર્થ અને
તીખો પદાર્થ એ રસથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ
છે. ખારો પદાર્થ અને ઠંડો પદાર્થ તથા
ખારો પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એ રસથી,
વીર્યથી તથા વિપાકથી વિરુદ્ધ છે. તીખો પદાર્થ
તથા ઠંડો પદાર્થ એ રસથી તથા વીર્યથી
વિરુદ્ધ છે. તીખો પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ
તથા ઠંડો પદાર્થ અને તૂરો પદાર્થ એ
રસથી વિરુદ્ધ છે.^૩ ૮

૧ ઉપર તથા શીત એ એ પ્રકારનું વીર્ય છે.

૨ જલરાશિથી સંયોગ થતાં રસો પરિણમ્યા પછી
જે બીજને રસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિપાક કહેવાય છે.

૩ અંદર પાક્યા પછી ખોરાકનું કેવું રૂપાંતર થાય,
એ સ્થૂળ પ્રયોગો કે પૃથક્કરણથી સમજાય તેવું નથી;
કેમ કે તે દૈવી વાત છે. પ્ર.

૪ આ સઘળો રસો પાકે ઋષિગ્રાણીત નથી
અર્થાત્ ક્ષેપક છે એમ કેટલાક માને છે; કારણ કે
'પહેલાં મધુર પદાર્થ ખાવો' ઇત્યાદિ વાક્યોથી સઘળા
રસો ખાવાની સ્વસ્થ માણસને આજ્ઞા કરેલી છે અને

તરતમયોગયુક્તાંશ્ચ ભાવાનતિરુક્ષાનતિસ્થિધા-
નત્યુપ્પાનતિશીતાનિલેવમાદીન્ વિવર્જયેત્ ॥ ૯ ॥

અર્થત્ ગુણવાળા ત્યાજ્ય પદાર્થો

જે જે પદાર્થો પોતાની જાતના પદાર્થો
કરતાં અતિશયિત ગુણોવાળા હોય, અર્થાત્
અતિરુક્ષ, અતિસ્નિગ્ધ, અતિઉષ્ણ કે અતિશીત
હોય તેઓને તથા એવી જ રીતની અતિશયતા
ધરાવનારા બીજા અતિ તીક્ષ્ણાદિક પદાર્થોને પણ
છોડી દેવા. (એંશનું દૂધ કે જે ગાયના દૂધ
કરતાં અતિસ્નિગ્ધ છે તેને સમ અશ્નિવાળા
સ્વચ્છ માણસે છોડી દેવું અને તીક્ષ્ણ અશ્નિવાળા
સ્વસ્થ માણસે સેવવું ઇત્યાદિક તર્ક આ ઉપરથી
કરી લેવો.) ૯

भवति चात्र ॥

વિરુદ્ધાન્યેવમાદીનિ રસવીર્યવિપાકતઃ ।

તાન્યેકાન્તાહિતાન્યેવ શેષં વિદ્યાદિતાહિતમ્ ॥૧૦॥

પરસ્પરમાં રસથી, વીર્યથી તથા વિપાક-
થી વિરુદ્ધ પદાર્થોથી નુકસાન

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંત-
રિએ સ્વયંએ કહ્યું છે: 'જોનાને પરસ્પરમાં
રસથી, વીર્યથી, વિપાકથી કે એમાંના બેથી
કે ત્રણથી વિરોધ હોય તે દ્રવ્યો તથા એવી જ
રીતની બીજી જાતની વિરુદ્ધતા ધરાવનારાં દ્રવ્યો
પણ અહિતરૂપ જ છે એમ સમજવું. ખાટીના
પદાર્થો તો ઠાઈને માટે હિતકર છે અને ઠાઈને
માટે અહિતકર છે એમ સમજવું. (અહલ આદિ
પદાર્થો જના દોષને પ્રકૃપિત કરે તેને માટે
અહિતકર છે અને જના દોષનું હરણ કરે તેને
માટે હિતકર છે.)' ૧૦

'એક રસનું જ સર્વદા સેવન કરવું નહીં' ઇત્યાદિ વાક્યોથી
એક રસના સેવનનો નિષેધ કરેલો છે. આ પાકને
સ્વીકારીએ, તોપણ આ પાક ઉપરથી કરેલો નિષેધ
ઉપયોગ કરવા યોગ્ય નહીં, સાકર વગેરે પદાર્થોને લાગુ
પડતો નથી; પણ જે પદાર્થો ઉપયોગ માટે અયોગ્ય
છે તેઓને જ લાગુ પડે છે એમ સમજવું.

વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યં મરણં ચાધિગચ્છતિ ।
 વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન્મુજ્જાનોઽનાત્મવાદ્ધરઃ ॥
 યદ્દિક્ષિદોપમુલ્લેચ્ય મુક્તં કાયાન્ન નિર્દરેત્ ।
 રસાદિધ્વયથાર્થં વા તદ્વિકારાય કલ્પતે ॥ ૧૧ ॥

વિરુદ્ધ તથા અહિતકર બોજન
 કરવાથી હાનિ

જનનાં રસ તથા વીર્યા વગેરે પરસ્પરથી
 વિરુદ્ધ છે એવા પદાર્થોને અતુચિત રીતે ખાતો
 મૂખ માણસ વિરોધાટક તથા ભગદર આદિ
 રોગોને, ઇન્દ્રિયોના નબળાપણુને અને મરણુને
 પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર પરસ્પરથી વિરુદ્ધ
 પદાર્થ જ નહિ, પરંતુ જે કોઈ અહિતકર પદાર્થ
 યોનાના ખાવામાં આવ્યા પછી તે દોષને પ્રદુષિત
 કરે પણ પ્રદુષિત કરી નેપાળા તથા નસોતર વગેરે-
 ની પેઠે પાછો તે દોષને શરીરમાંથી કાઢે નહિ
 અથવા દોષને પ્રદુષિત નહિ કરતાં રસ આદિ
 ધાતુઓમાં ભગાડ કરે તે પદાર્થ વ્યાધિ ઉત્પન્ન
 કરવાને સમર્થ થાય છે. ૧૧

વિરુદ્ધાશનજાત્રોગાન્પ્રતિહંતિ વિરેચનમ્ ।
 વમનં શમનં વાપિ પૂર્વં વા હિતસેવનમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિરુદ્ધ પદાર્થ ખાવાથી થતા રોગોની
 ચિકિત્સા

વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી ઉત્પન્ન
 થયેલા રોગો વિરેચનથી, વમનથી અથવા
 સંશમનથી મટે છે. (ધણુ દોષવાળાઓને તથા
 બળવાળાઓને વમન, વિરેચન દેવાં અને અદ્ય
 દોષવાળાઓને તથા અદ્ય બળવાળાઓને સંશ-
 મન દેવું.) અથવા વિરુદ્ધ પદાર્થો ખાવામાં
 આવી જાય તો પહેલાંથી જ હિતકર પદાર્થોનું
 સેવન કરવું જોઈએ, વિરુદ્ધ પદાર્થો વ્યાધિઓને
 ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. ૧૨

માત્મ્યોઽન્વતયા વાપિ દીપામેસ્તરુણમ્ ચ ।
 ત્રિગ્વપ્યાયામણિનાં વિરુદ્ધં વિતયં મરેન્ ॥

વ્યાયામશીલો ષઠ્ઠવાદ્વિજ્ઞશ્ચ
 સ્ત્રિગ્વોઽગ્નિમાંશ્વાપિ મહાશનશ્ચ ।
 આસોતિ રોગાન્ન વિરુદ્ધજાતા
 નગ્યાસતો વાલ્પતયા ચ જન્તુઃ ॥ ૧૩ ॥
 વિરુદ્ધ પદાર્થોના ભક્ષણથી રોગો ન
 થવાનાં કારણો

કોઈ માણસને વિરુદ્ધ પદાર્થો સાત્ત્વરે
 દોવાને લીધે, કોઈ માણસને વિરુદ્ધ પદાર્થોની
 અદ્યપતાને લીધે, કોઈ માણસને જઠરાગ્નિની
 પ્રદીપ્તતાને લીધે, કોઈ માણસને જીવાનીને લીધે,
 કોઈ માણસને સ્તિગ્ધતાને લીધે, કોઈ માણસને
 કસરતને લીધે અને કોઈ માણસને બળને લીધે
 વિરુદ્ધ પદાર્થોનું ભક્ષણ અનર્થ ઉત્પન્ન કરી શકવું
 નથી. કસરત કરનારો માણસ, બલવાન માણસ,
 ખાલક, ત્રિગ્વ, પ્રબળ જઠરાગ્નિવાળો માણસ,
 અને જે કોઈ દોષ તે ખાઈ જવાની આદતવાળો
 માણસ વિરુદ્ધ ભક્ષણથી યનારા રોગોને પ્રાપ્ત
 થતો નથી. વિરુદ્ધ ભક્ષણના અદ્યપાસને લીધે
 અથવા વિરુદ્ધ ભક્ષણની અદ્યપતાથી પણ તે
 સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થતા નથી. ૧૩

અય વાતગુણાન્વક્ષ્યામઃ ॥

પૂર્વઃ સમધુરઃ સ્ત્રિગ્વો લઘ્વગ્ધૈવ મારુતઃ ।
 શુર્કવિદાહજનનો રક્તપિત્તામિવર્દનઃ ॥
 ક્ષતાનાં વિપજીણાં ત્રણિનઃ શ્લેષ્મલાશ્ચ યે ।
 તેપામેવ વિશેષેણ સદા રોગવિવર્દનઃ ॥
 વાતલાનાં પ્રયુક્તશ્ચ શ્રાન્તાનાં કફશોષિણામ્ ।
 તેપામેવ વિશેષેણ વ્રણહેદવિવર્દનઃ ॥
 મધુરશ્વાવિદાદી ચ કપાયાતુરસો લઘુઃ ।
 દક્ષિણો મારુતઃ શ્લેષ્મશુષ્કો મઠવર્દનઃ ॥
 રક્તપિત્તપ્રશમનો ન ચ વાતપ્રકોષ્ણઃ ॥
 નિશ્વદો રુક્ષપરુષઃ તરઃ શ્લેષ્મલપદઃ ।
 પશ્ચિમો મારુતસ્તીક્ષ્ણઃ કફમેદોવિશેષણઃ ।
 સઘઃ પ્રાણશ્ચક્રઃ શોષણસ્તુ શરીરિણામ્ ॥

ઉત્તરો મારુતઃ સ્નિગ્ધો મૃદુર્મધુર એવ ચ ।
 કષાયાનુરસઃ શીતો દોષાણામપ્રકોપણઃ ॥
 તસ્માન્ન પ્રકૃતિસ્થાનાં ક્લેદનો બલવર્દનઃ ।
 ક્ષીણક્ષતવિષાર્તાનાં વિશેષેણ તુ પૂજિતઃ ॥ ૧૪ ॥

હિતરૂપ પવનની દિશાના કારણે
 થતી પ્રતિકૂળતાના ગુણો

પૂર્વ દિશાનો પવન^૧ પેટામાં મધુર રસવાળો
 છે, સ્નિગ્ધ છે, ખારો છે, ભારે છે, અન્નનો વિદાહ
 કરનાર છે, રુધિરને તથા પિત્તને વધારનાર છે,
 મોટે ભાગે ક્ષતવાળાઓના, ઝેરથી સંયુક્ત
 થયેલાઓના, વ્રણવાળાઓના તથા કંક્રુપ્રકૃતિ-
 વાળાઓના રોગોને વધારનાર છે અને વાત-
 પ્રકૃતિવાળાઓ માટે, થકિલાઓ માટે અને
 કંક્રના શોષવાળાઓ માટે સારો છે; પણ જો
 તેઓ વ્રણવાળા હોય તો તેઓના વ્રણમાં ક્લેદ
 (પીડા) કરનાર છે.

દક્ષિણ દિશાનો પવન મધુર છે, અન્નાદિ-
 ક્લેદનો વિદાહ કરનાર નથી. મધુરના પેટામાં તૂરા
 રસવાળો છે, હલકો છે, ચક્ષુ માટે સારો છે,
 બળને વધારનાર છે, શ્રેષ્ઠ છે, રુધિરનું તથા
 પિત્તનું પ્રશમન કરનાર છે અને શરીરના વાયુને
 પ્રકુપિત કરનાર નથી.

પશ્ચિમ દિશાનો પવન આર્દ્રતાથી રહિત
 છે, રુક્ષ છે, કઠોર છે, ખરછટ છે, સ્નેહને તથા
 બળને હણનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, કંક્રને તથા મેદને
 સુકાવનાર છે, બળનો તુરત ક્ષય કરનાર છે
 અને માણસોને સુકાવનાર છે.

ઉત્તર દિશાનો પવન સ્નિગ્ધ છે, કામળ છે,
 મધુર છે, મધુરના પેટામાં તૂરા રસવાળો છે,

શીતળ છે, દોષોને પ્રકુપિત કરનાર નથી, સ્વસ્થ
 માણસોને પીડાકારી છે, બળને વધારનાર
 છે અને ક્ષીણ થયેલાઓ માટે, ક્ષતવાળાઓ
 માટે તથા ઝેરથી પીડાયેલાઓ માટે બહુ
 સારો છે.^૧ ૧૪

અધ્યાય ૨૧ મો

અથાતો વ્રણપ્રશ્નમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વ્રણપ્રશ્ન'^૨ નામના
 અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જ
 પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે
 કહેલું છે. ૧

વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ દેહસમ્ભવહેતવઃ । તૈરે-
 વાવ્યાપન્નૈરધોમધ્યોર્ધ્વસંનિવિષ્ટૈઃ શરીરમિદં ધાર્યતે-
 ગારમિવ સ્થૂળાભિસ્તિસ્રિભિરતશ્ચ ત્રિસ્થૂળમાદુરેકે । ત
 એવ ચ વ્યાપન્નાઃ પ્રલયહેતવસ્તદેભિરેવ શોણિતચતુર્થૈઃ
 સમ્ભવસ્થિતિપ્રલયેષ્વપ્યવિરહિતં શરીરં ભવતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

નર્તે દેહઃ કપાદસ્તિ ન પિત્તાન્ન ચ મારુતાત્ ।
 શોણિતાદપિ વા નિત્યં દેહ એતૈસ્તુ ધાર્યતે ॥ ૨ ॥

શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય
 દોષોથી તથા રુધિરથી જ થાય છે

વાત, પિત્ત અને કંક્ર એ જ શરીરની
 ઉત્પત્તિનાં^૩ કારણો છે. શરીરના નીચા, વચલા,

૧ કેટલાક કહે છે, કે આ અધ્યાય આહારોના
 નિરૂપણ માટે જ હોવાથી તેમાં પવનના ગુણદોષોનું
 વર્ણન અસંગત છે; માટે આ આજો યૌદ્ધો વિષય
 ક્ષેપક હોવો જોઈએ.

૨ વ્રણાદિને ઉત્પન્ન કરનારા દોષોના સંબંધમાં
 શિષ્યોના પ્રશ્નોના ખુલાસા વિષેનો.

૩ જો કે શુક્ર અને શોણિત એ દેહની ઉત્પત્તિનાં
 કારણો છે, તોપણ વાત વગેરે દોષોને ઉત્પત્તિના
 કારણરૂપ કહ્યા તે એટલા માટે, કે એ દોષો શુક્રના તથા
 શોણિતના મદદગાર છે.

૧ પિત્તવાળાઓ માટે બધું ગ્રાણુવાયુ હિતાવહ નથી,
 એ રીતે ન્યાંત્યાં હવાની છૂટનો મહિમા યોગ્ય ન
 ગણાય. કંઈ દિશાનો પવન કંઈ ક્રિયા ઉપજાવે તે અને
 ચારે દિશાના પવનના ગુણદોષ બીજા કોઈ વિજ્ઞાનમાં
 વિચારવા નથી. આયુર્વેદમાં કેટલું ઉંડું મનન અને
 વિચારણા છે તે આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે. પ્ર.

તથા જિઆ ભાગમાં રહેલા એ વાત આદિ દોષો ખગડેલા ન હોય, તો તેઓથી જ આ શરીરનું ધારણ થાય છે. જમ મોટા ત્રણ સ્તભોથી ધરનું ધારણ થાય છે તેમ વાત આદિ ત્રણ દોષોથી શરીરનું ધારણ થાય છે, તેથી કેટલાક વિદ્વાનો શરીરને 'ત્રિસ્થૂળ' કહે છે. એ વાત આદિ દોષો એ ખગડ્યા હોય તો તેથી જ શરીરનો નાશ થાય છે. આ રીતે શરીરનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય એ ત્રણે દોષો વગર અને ચોથા લોહી વગર કદી પણ થતા નથી.

આ સ્થળના સ્થાનકમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વપ્નમે કહ્યું છે 'કદ્ પિત્ત, વાત અને તેઓની સાથે ચોથું લઈએ તો લોહી, એ વિના કેહ હોતો જ નથી અને એથી જ સર્વદા કેહતું ધારણ થાય છે.' ૨

તત્ર વા ગતિગ્વનયોરિતિ ધાતુઃ । તપ સન્તપે । શ્લિષ આલિજ્જને । એતેષાં કૃદ્વિદિતૈઃ પ્રત્યયૈર્વાત. પિત્ત શ્લેષ્મેતિ ચ રૂપાણિ ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

વાત આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ

સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ પ્રમાણે ગતિ અને સૂચન અર્થવાળા વા ધાતુથી પર કૃત્સંજક 'ક્ત' પ્રત્યય આવવાથી વાત શબ્દ થયો છે સતાપ અર્થવાળા તપ ધાતુથી પર કૃત્સંજક 'ક્ત' પ્રત્યય આવવાથી તથા પૃષોદરાદિ ગણની રીતિથી વર્ણનો વિપર્યય યત્રાથી પિત્ત શબ્દ થયો છે અને આયિગન અર્થવાળા 'શ્લિષ' ધાતુથી પર કૃત્સંજક 'મનિ' પ્રત્યય આવવાથી તથા ઉપધાગુણ યત્રાથી 'શ્લેષ્મન્' શબ્દ થયો

૧ મણના પાકવાના વિવરણ મુખ્ય આચાર્યો માને છે, કે દોષોથી જ ત્રણ પાકે છે અને કેટલાક માને છે કે મણના પાકવામાં લોહી પણ કારણરૂપ છે. (જુઓ આ સૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયનો ૮મો તથા ૬૨મો વિાચ) આ પ્રમાણે એ મત છે, તેથી શરીરની ઉત્પત્તિ આદિના કારણરૂપે પ્રથમ દોષોને જ ગણીને પાછળથી લોહીને પણ દાખલ કર્યું છે

છે, કે જે કદનો પર્ચાય છે. એ ધાતુઓના અર્થો ઉપરથી જ સામાન્ય રીતે વાત, પિત્ત અને કદનાં રૂપો તથા કામો ધ્યાનમાં આવી જાય છે. ૩

દોષસ્થાનાન્યતઃ ક્ષર્વં વક્ષ્યામઃ ॥ તત્ર સમા સેન વાતઃ શ્રોણિગુરુદશશ્રયઃ । શ્રોણિગુરુદશશ્રયઃ નામેઃ પકાશ્રયઃ પકામાશ્રયમધ્યં પિત્તસ્ય । આમાશ્રયઃ શ્લેષ્મણઃ ॥

અતઃ પરં પંચથા વિમજ્યન્તે । તત્ર વાતસ્ય વાતવ્યાધૌ વક્ષ્યામઃ । પિત્તસ્ય યકૃન્મોહાનૌ હૃદયં દષ્ટિસ્ત્વકુ પૂર્વોક્તં ત્ર । શ્લેષ્મણસ્તૂરઃશિરઃકળ્ઠમન્વય ઇતિ પૂર્વોક્તં ચ । એતાનિ ચલુ દોષાણાં સ્થાનાન્ય- વ્યાપ્ત્તાનામ્ ॥

મવતિ યાત્ર ॥

વિસર્ગાશનવિક્ષેપૈઃ સોમસૂર્યોનિલા યયા ।
ધારયન્તિ જગદેહં કફપિત્તાનિલાસ્તયા ॥ ૪ ॥

દોષોનાં સ્થાનકો

હવે દોષોનાં સ્થાનકો કહીએ છીએ. સંક્ષેપથી કહીએ તો વાત (વાયુ) કટિ અને ગ્રુદામાં રહેલો છે, પિત્ત પક્વાશયના તથા આમાશયના મધ્યમાં રહેલું છે અને કદ આમાશયમાં રહેલો છે. કટિની તથા ગ્રુદાની ઉપર અને નાભિની નીચે પક્વાશય (પાકેલા આહારને રહેવાનું ખાનું) છે અને નાભિના તથા સ્તનનાં મધ્યમાં આમાશય (કાચા આહારને રહેવાનું ખાનું) છે

હવે એ દોષોની પાંચપાંચ પ્રકારની વહેંચણી યવાનાં જે પાંચ પાંચ સ્થાનકો છે તેમજ નિરૂપણ કરીએ છીએ વાતનાં જે પાંચ સ્થાનકો છે, તેઓ વિષે તો નિદાનસ્થાનના 'વાતવ્યાધિ' નામના પહેલા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે, તેથી અહીં કહેતા નથી. જમણા પડખાની યકૃત અથવા કાલખંડ નામની તથા ડાબા પડખાની પ્લીહેન્ (ખરલ) નામની ગાંઠ, હૃદય, દષ્ટિ, ત્વચા અને પક્વાશયનું તથા આમાશયનું મધ્ય

એ પાંચ પિત્તનાં સ્થાનકો છે. સ્તનોનું મધ્ય, માથું, કંઠ, સાંધાઓ અને આમાશય એ પાંચ કંદનાં સ્થાનકો છે. જ્યાં સુધી દોષો બગડેલા (પ્રકોપાદિ ક પામેલા) ન હોય ત્યાં સુધી તેમનાં એ જ મુખ્ય સ્થાનકો છે.

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે: ‘જમ ચંદ્ર રસના દાનથી, (દેવાથી) સૂર્ય રસના આદાનથી (ખેંચવાથી) અને વાયુ શીતાદિકની પ્રેરણા કરવાથી જગતને ધરી રહેલ છે તેમ કંદ બળના દાનથી, પિત્ત બળને ખેંચવાથી અને વાત શીતાદિકનું પ્રેરણ કરવાથી દેહને ધરી રહેલ છે.’ ૪

અત્ર જિજ્ઞાસા કિં પિત્તવ્યતિરેકાદન્યોઽગ્નિરાહો-સ્વિત્પિત્તમેવાગ્નિરિતિ । અત્રોચ્યતે । ન खलु पित्तव्य-तिरેકાदन्योऽग्निरूपलभ्यते आग्नेयत्वात्पित્તે दहनपच-नादिष्वभिवर्तमानेऽग्नિबहुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरिति । क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीत-क्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामो न खलु पित्तव्यतिरे-कादन्योऽग्निरिति ॥ ૫ ॥

પિત્ત અને અગ્નિ એક જ છે

અહીં બણવાની ઇચ્છા (સંશય) થાય છે કે ‘અગ્નિ એ પદાર્થ પિત્તથી બુદ્ધો છે? અથવા જ પિત્ત છે તે જ અગ્નિ છે?’ આ વિષયમાં ઉત્તર આપીએ છીએ, કે ‘અગ્નિ પિત્તથી બુદ્ધો છે’ એમ કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી. ‘પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બેઈએ તો શરીરમાં પિત્ત સિવાય બીજો અગ્નિ જોવામાં આવતો નથી. અગ્નિના સઘળા ગુણો પિત્તમાં છે તેથી પિત્ત જ આહારાદિકને પકાવવા તથા બાળવા વગેરે

ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતું હોવાને લીધે તેને જ અગ્નિનું સાદૃશ્ય આપીને ‘જઠરાગ્નિ’ એ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. અનુમાન પ્રમાણથી બેઈએ તો તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે, કે શરીરમાં પિત્ત સિવાય બીજો અગ્નિ નથી; કેમ કે અગ્નિના જવા જ ગુણોવાળું પિત્ત જ્યારે ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે અગ્નિ જવી જ ઉષ્ણતા તથા તીક્ષ્ણતાવાળાં ઔષધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને અત્યંત વધે છે, ત્યારે શીતક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આગમ(શાખા) પ્રમાણથી બેઈએ, તો પણ ‘શરીરમાં પિત્ત સિવાય બીજો અગ્નિ નથી’ એમ સિદ્ધ થાય છે; કેમ કે આયુર્વેદમાં ક્યાંય પણ ‘અગ્નિને પિત્તથી બુદ્ધો કહ્યો હોય એવું વચન જોવામાં આવતું નથી.’ ૫

तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं पचति विवेचयति च रसदोष-मूत्रपुरीषाणि तत्रस्थमेव चात्मशक्त्याशेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निर्कर्मणानुग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ॥

યતુ યકૃત્પ્લીહોઃ પિત્તં તસ્મિન્ રંજકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સ રસસ્ય રાગકૃદુક્તઃ ।

યત્ પિત્તં હૃદયસંશ્લિષ્ઠં તસ્મિન્ સાધકોઽગ્નિ-રિતિ સંજ્ઞા સોઽભિપ્રાર્થિતમનોરથસાધનકૃદુક્તઃ ।

યદૃષ્ટ્યાં પિત્તં તસ્મિન્નાલોચકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સ રૂપગ્રહણેઽધિકૃતઃ ।

યતુ ત્વચિ પિત્તં તસ્મિન્ ભ્રાજકોઽગ્નિરિતિ સંજ્ઞા સોઽમ્યજ્ઞપરિષેકાવગાહાવલેપનાદીનાં ક્રિયા-દ્રવ્યાણાં પક્ત્તા છાયાનાં ચ પ્રકાશકઃ ॥ ૬ ॥

૧ પિત્ત અને અગ્નિ એક જ હોય, તો ‘હી પિત્તને શાંત કરે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, દિવસની નિદ્રા પિત્તને પ્રકુપિત કરે છે, પણ અગ્નિને શાંત કરે છે અને દૂધ તથા માછલાં પિત્તની વૃદ્ધિ કરે છે; પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતાં નથી’ ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો ખોટા પડી જાય છે. તેમ જ પિત્ત દ્રવ્ય છે, સ્નિગ્ધ છે તથા નીચે ગતિ કરનારું પણ છે અને અગ્નિ દ્રવ્ય નથી, રક્ષ છે તથા ઊંચી ગતિવાળો છે ઇત્યાદિ

૧ ચરકચિકિત્સાસ્થાનના પંદરમા અધ્યાયમાં ‘જ્ઞાન્તેઽન્નૈ । મ્રિયતે’ એવું પદ વાપર્યું છે, એટલે અગ્નિ શાંત થાય ત્યારે મરણ થાય છે, તેથી તે પ્રત્યક્ષ બણી જ ન શકાય, શરીર ખોડીને ન જ જણાય એવા ભગવાન ચરકનો મત કાયચિકિત્સાનો વિષય હોવાથી માન્ય રાખવો બેઈએ. પ્ર.

સ્થાન પરત્વે પિત્તનાં કામ તથા નામ

પડનાશય અને આમાશયના મધ્યમાં રહેલું પિત્ત અદૃષ્ટે આપેલી શક્તિથી ચારે પ્રકારનાં (લક્ષ્ય, લોબ્ય, લેલ્ય અને જોબ્ય) અન્નને પકાવે છે. રસ દોષ, મૂત્ર તથા વિદાતું પૃથક્કરણ કરે છે અને ત્યાંજ રહી પોતાની શક્તિથી અશ્નિતું કામ કરી ખાણીનાં પિત્ત-સ્થાનોના તથા આખા શરીરના ઉપકાર કરે છે. આ પિત્ત ‘પાયકાશ્નિ’ એ નામથી જાળખાય છે ૬

યકૃત તથા રક્તીકામાં રહેલું પિત્ત રસને ગ્રાહ્ય કરે છે, તેથી ‘રંજકાશ્નિ’ નામથી જાળખાય છે

હૃદયમાં રહેલું પિત્ત હૃદયમાં રહેલા કશ્કીપી અધકારને દૂર કરી મનને સ્પષ્ટ તથા શુણ્ણનાં કરી ધારેલા મનોરથને (નર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ) સિદ્ધ કરાવે છે, તેથી ‘સાધકાશ્નિ’ એ નામથી જાળખાય છે.

દૃષ્ટિમાં રહેલું પિત્ત રૂપોત્તુ ગ્રહણ કરાવે

રસાવાનેા પશુ વિરોધ આવે છે અને આ સ્વસ્થાનના પદરમાં અધ્યાયના ૩૩મા વિસ્થાના સમવોષ સમાગ્રિય’ એ મનોક્રમા દોરોને નવા અશ્નિને ભિન્નભિન્ન ગણ્યા છે તે વાનનેા પશુ વિરોધ આવે છે મારે પિત્તથી અશ્નિને જુદો જ સમજવો આ વિષયમાં ખતેની જે એમ્તા કહી, તે તેા ખતેની ચિન્તિસાની એમ્તા જણાવવા માટે છે નહિતર અશ્નિ કે જે રસ તથા વિષાદ આદિ શુભોથી રહિત છે તેની ડમે કરી ચિકિત્સા યર્થ શકે નહિ (હૃદય) જેમ કાન્નમમાં ગવો રહે છે તેમ નાભિમાં સોમમંડળની અદરના સ્વ મડાગની અદર જરાયુથી હકથેવો અશ્નિ છે (તત્રાનર) જેમ અત્યન તપાવેવા લોડાના ગોળાને અશ્નિ કહેતામાં આવે છે તેમ પિત્તને જદરાશ્નિ માનવામાં આવે છે, મારે વાત્સલિક રીતે જદરાશ્નિ પિત્તથી જુદો છે (મધુકેસ) જદરાશ્નિ મોટા દેહવાળા પ્રાણીઓના જરામાં ભવ જેટલો, નાના દેહવાળા પ્રાણીઓના નજીરામાં નિન જેવો અને ખાંપનઓના શરીરમાં વાળ જેટલો છે (રસબદીય)

છે, તેથી ‘આલોચકાશ્નિ’ એ નામથી જાળખાય છે

ત્વચામાં રહેલું પિત્ત અબ્યગ, પરિષેક, અવગ્રાહન તથા અવવેપન આદિ ક્રિયાઓમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલાં દ્રવ્યોને પકાવે છે તથા કાંતિઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ‘ભ્રાજકાશ્નિ’ એ નામથી જાળખાય છે. ૬

મવતિ ચાત્ર ॥

પિત્ત તીક્ષ્ણં દ્રવ પૂતિ નીલ પીત તૈયવ ચ ।

ઉષ્ણ કહરસ ચૈવ વિદગ્ધ ચામ્લમેવ ચ ॥૭॥

ચિકિત્સામાં ઉપયોગી પિત્તનું

સ્વભાવરૂપ લક્ષણ

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધનન્તરિ એ સ્વમુખથી કહ્યું છે ‘પિત્ત રાગ તથા મરી વગેરેની પેડે તીક્ષ્ણ છે, દ્રવરૂપ છે, કાથા માસાદિકના જેવા ગંધવાળું છે આમવાળું હોય ત્યારે નીલ રંગવાળું હોય છે, આમવગરનું હોય ત્યારે પીળા રંગવાળું હોય છે, ઉષ્ણ છે, તીખા રસવાળું છે અને વિરુદ્ધ પડનાવસ્થામાં ખાટું હોય છે.’ ૭

શ્લેષ્મસ્થાનાન્યત્ત ઝર્ષ્ય વક્ષ્યામ. । તત્રામાશય- પિત્તાશયસ્યોપરિણત્ત્વત્પ્રત્યનીકત્વાદૂર્ધ્વગતિત્વાત્તેજસ- અન્ન-દ્ર-સ્વાદિત્વસ્ય સ-ચતુર્વિધસ્યાહારસ્યાધાર । સ- ચ-તત્રૌદકૈર્નૃગૈરાહાર. પ્રક્લિન્નો મિન્નસપાત. સુલ- જરશ્ચ મવતિ ।

માધુર્યોત્પિન્નિહલત્વાચ પ્રક્રોદિત્વાતૈયવ ચ ।

આમાશયે સમવતિ શ્લેષ્મા મધુરશીતલઃ ॥

સ તત્રસ્ય એવ સ્વશક્ત્યા શેપાણા શ્લેષ્મસ્થા- નાનાં શરીરસ્ય ચોદકકર્મણાનુગ્રહ કરોતિ ।

ઉરઃસ્થચ્ચિકિત્સધારણમાત્મવીર્યેજાન્નરસસહિતેન હૃદયાવલમ્બવં કરોતિ ।

૧ અમ પર તૈનાદિ- જોગતુ

૨ ઉપરથી જળ વગેરેની ધારા કરવી

૩ જળ વગેરેથી બરેની ઠોપી વગેરેમાં ભેખડ

૪ અમ ઉપર ચોપનુ-લગાવતુ

જિહ્વામૂલકઠસ્થો જિહ્વેન્દ્રિયસ્ય સૌમ્યત્વાત્
સમ્યગ્રસંજ્ઞાને વર્તેતે ।

શિરસ્થઃ સ્નેહસંતર્પણાધિકૃતત્વાદિન્દ્રિયાણામા-
ત્મવીર્યેણાનુગ્રહં કરોતિ ।

સંધિસ્થસ્તુ શ્લેષ્મા સર્વસંધિસંશ્લેષાત્સર્વસંઘ્યનુ-
ગ્રહં કરોતિ ॥ ૮ ॥

કંઠનાં સ્થાનો તથા કામો

હવે કંઠનાં સ્થાનકો કહીએ છીએ. એમાં
આમાશય કે જે કંઠનું પહેલું સ્થાન છે, તે
પિત્તાશયની ઉપર છે; કારણ કે તેજોમય પિત્ત^૧
કે જે અગ્નિની પેઠે જાંચી ગતિવાળું છે તે જે
પોતાની ઉપર પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળો
આમાશય ન હોય, તો સ્વચ્છંદ ગતિવાળું થઈને
શરીરને બાળી નાખે. જગત્કર્તાએ જેમ સૂર્યના
તેજની ઊર્ધ્વ ગતિને અટકાવવા માટે સૂર્યની
ઉપર ચંદ્ર ગોઠવ્યો^૨ છે, તેમ પિત્તની ઊર્ધ્વ
ગતિને અટકાવવા માટે પિત્તાશયની ઉપર
આમાશયને ગોઠવ્યો છે. આમાશય ચારે પ્રકારના
આહારનો આધાર છે, માટે તેની નીચે જે
પિત્તરૂપ અગ્નિ ન હોય તો સઘળો આહાર
કાચો જ રહે, તેથી પણ આમાશયની સ્થિતિ
પિત્તાશયથી ઉપર જ સંભવે છે. આમાશયમાં
આવેલો આહાર આમાશયમાં રહેલા દ્રવ તથા
સ્નેહ આદિ જળ સંબંધી ગુણોને લીધે છૂટાછૂટા

૧ તેજોમય શબ્દ વાપર્યો છે. ત્યાં ઉદ્ધતને જ અગ્નિ
અને પિત્ત ગુણો પાછાં છે, તે અર્થ જ અમને સંમત
છે. પિત્તમાં દ્રવ શબ્દ ભગવાન ધન્વંતરિએ વાપર્યો છે.
દ્રવની નીચે ગતિ હોય છે એટલે તે પિત્તાશયમાંથી
ગ્રહણીમાં આવે છે, પણ અગ્નિનું સ્થાન કલોમ-
(પેન્ક્રીયાસ)માં છે, જેની ઉપર આમાશય આવેલું છે,
જેમ સૂર્યની ઉપર ચંદ્ર છે તેમ. પ્ર.

૨ ન્યોતિપશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતગ્રંથોમાં સૂર્ય જાંચો છે
અને ચંદ્ર નીચો છે એમ લખ્યું છે; પણ પુરાણગ્રંથોમાં
ચંદ્ર સૂર્યની ઉપર છે એમ લખ્યું છે. આ ગ્રંથકારે
પુરાણના મતને દર્શાવે માટે જ સ્વીકારીને ચંદ્રને
સૂર્યથી જાંચો સ્વીકાર્યો છે.

અવયવોવાળો થઈ જાય છે, તથા પલળી જાય છે
અને તેથી સહેજ પચે એવો બની જાય છે.

હોઝરીમાં મધુરતા, ચીકણાશ તથા
આદ્રતા ઇત્યાદિ ગુણો હોવાને લીધે તેમાં
મધુરતાવાળો તથા શીતળતાવાળો કંઠ પૂરી
સગવડ પામીને રહે છે.

જે કંઠ આમાશયમાં રહ્યોરહ્યો પોતાની
શક્તિથી જળનાં પૂરણ તથા ક્ષેદન આદિ કૃત્યો
કરીને બીજાં કંઠસ્થાનોનો તથા શરીરનો ઉપકાર
કરે છે.

સ્તનોના મધ્યમાં રહેલો કંઠ અત્રોના રસ
સહિત પોતાની શક્તિથી કાંધના તથા બે હાથના
સંધિસ્થાનને ધારણ કરી રાખે છે અને હૃદયને
કાર્યમાં સમર્થ કરે છે.

જીભના મૂળને લગતો કંઠમાં રહેલો કંઠ
સૌમ્યતાથી જીભને સારી રીતે રસનું જ્ઞાન
આપે છે.

સાંધામાં રહેલો કંઠ સ્નેહથી તૃપ્ત કરવાના
કાળમાં ગોઠવાયેલો હોવાને લીધે પોતાની
શક્તિથી ઇન્દ્રિયોની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે.

સાંધાઓમાં રહેલો કંઠ સઘળા સાંધાઓ-
ને જોડી રાખવાથી તેઓના ઉપર અનુગ્રહ
કરે છે. ૮

भवति चात्र ॥

શ્લેષ્મા શ્વેતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પિચ્છિલઃ શીત એવ ચ ।
મધુરસ્ત્વવિદગ્ધઃ સ્યાદ્વિદગ્ધો લવણઃ સ્મૃતઃ ॥૯॥

ચિકિત્સામાં ઉપયોગી કંઠનું

સ્વભાવરૂપ લક્ષણ

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'કંઠ સફેદ છે, ભારે છે,
સ્નિગ્ધ છે, ચીકણો છે અને શીતળતા વગેરે
ગુણોવાળો છે. જે કંઠ અપક્વ સ્થિતિમાં મધુર
હોય છે અને પક્વાસ્થામાં ખારો હોય છે;
અથવા પ્રકૃતિસ્થ હોય ત્યારે મધુર હોય છે અને

દુષ્ઠ થયો હોય ત્યારે ખારો હોય છે. ૯

શોણિતસ્ય સ્થાનં યકૃત્પ્રીહાનૌ તત્ત્વ પ્રાગમિ-
હિતં તત્રસ્યમેવ શોણિતસ્થાનાનામનુગ્રહં કરોતિ ॥૧૦॥

લોહીનું સ્થાન તથા કામ

યકૃત (જમણા પડખાની ગાંઠ) તથા
પ્રીહા (કાખા પડખાની ગાંઠ-ગરલ) એ
લોહીનું સ્થાનક છે કે જે વિષે આ સૂત્રસ્થાનના
'શોણિતવર્ણનીય' નામના ઔદ્ધમા અધ્યાયમાં
કહેવાઈ ગયું છે. એ લોહી ત્યાં રજીરજી પોતાનાં
ખીજાં સ્થાનકો પર અનુગ્રહ કરે છે. ૧૦

મવતિ ત્રાત્ર ॥

અનુષ્ણગીતં મધુરં સિન્ધુ રક્તં ચ વર્ણતઃ ।

શોણિતં શુરુ વિત્તં સ્યાદ્દિદાદહશ્વાસ્ય પિત્તવત્ ॥૧૧॥

ચિકિત્સામાં ઉપયોગી લોહીનું

સ્વભાવરૂપ લક્ષણ

આ સ્થળના શ્લોકમાં જગવાન ધનંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'લોહી અનુષ્ણગીત છે,
મધુર છે, સિન્ધુ છે, રાતા વર્ણવાળું છે, ખારે
છે, કાચા માંસાદિકના જેવા ગંધવાળું છે અને
જે પદાર્થોથી પિત્તનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે, તે
પદાર્થોથી જ લોહીનો વિરુદ્ધ પાક થાય છે. ૧૧

एतानि खलु दोषस्यानान्येषु संचिचयन्ते दोषाः ।
प्राक्संचयहेतुरक्तः । तत्र संचितानां दोषाणां स्तम्भ-
पूर्णकोष्ठता पीतावमासता मन्दोष्मता चाज्ञानां गौरव-
मालस्यं चयकारणविद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति तत्र
प्रथमः क्रियाकालः ॥ १२ ॥

દોષોની ચિકિત્સાનો અવસર

અને ચયનાં લક્ષણો

ઉપર દોષોનાં જે સ્થાનકો કદાં તેઓમાં
દોષોનો ચય (સંચય) થાય છે. દોષોનો સંગ્રહ
થવામાં જે કારણો છે, તે આ સૂત્રસ્થાનના
અનુચર્યા નામના છઠા અધ્યાયના છઠા વિષયમાં
કહેવાઈ ગયાં છે. વાતનો સંગ્રહ થયો હોય તો

૧ વધુ-જાતા થયું.

કાઠો સ્તપ્થ અને પૂર્ણ થાય છે. પિત્તનો સંગ્રહ
થયો હોય તો પીજો દેખાવ થાય છે અને મંદ
મંદ ગરમી દેખાય છે. કફનો સંગ્રહ થયો હોય તો
અંગોમાં ભારેપણું તથા આળસ થાય છે. સર્વમાં
સામાન્ય ચિહ્ન એ થાય છે, કે જે પદાર્થોથી
સંગ્રહ થયો હોય, તે પદાર્થો ઉપર અરુચિ થાય છે.
આ રીતે સંગ્રહ થાય ત્યારે 'ચિકિત્સાનો પહેલો
અવસર છે' એમ સમજવું. ૧૨

अत ऊर्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः । तत्र बल-
वद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रघावनप्रपीड-
नामिघातलंघनघ्ननतरणरात्रिजागरणमारहरणमजतुर-
ङ्गरयपदातिचर्चाकटुकपायतित्तरूक्षलघुशीतवीर्यशुष्क-

પ્રપુરીપશુકચ્છર્દિક્ષવથૂદારવાજ્યવેગવિઘાતાદિમિત્રિશ-
વૈર્વાયુઃ પ્રકોપમાપદ્યતે ॥

સ શીતાગ્રપ્રવાતેષુ ધર્માન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પ્રત્યૂષેષ્વપરાહ્ને તુ જીર્ણેઽગ્ને ચ પ્રકુપ્યતિ ॥

ઘ્રોષશોકમયાયાસોપવાસત્રિદશ્યમૈપુનોપગમન-
કટુમ્હલવળતીક્ષ્ણોષ્ણલઘુવિદાહિતિલૈલપિષ્ણાકકુઠ-
ત્યસર્પરાતસીદરિતકશાકગોધામતસ્યાજાવિક્રમાંસદધિ-
તકાકૂર્ચિકામસ્તુસૌશીરકસુરાવિકારામ્લફલકદુરાર્ક-
પ્રભૃતિમિઃ પિત્તં પ્રકોપમાપદ્યતે ।

તદુષ્ણરુણકાલે ચ મેષાન્તે ચ વિશેષતઃ ।

મધ્યાહ્ને ચાર્દરાત્રે ચ જીર્ણસ્રજે ચ કુપ્યતિ ॥

દિવાસ્વપ્નાપ્યાયામાલસ્યમધુરામ્લઙ્ગવળશીતશિ-
શ્વગુરુપિચ્છિલામિષ્યન્દિદાયાનક્રયવક્રતૈપષેત્કટમાપ-
મહામાયગોધૂમતિલવિષ્ટવિકૃતિદધિદુગ્ધકૃશરાપાયસેશુ-
વિકારાનુપૌરકમાંસવસાથિસમૃણાલકરોરુગ્રહાટકમ-
ધુરવહ્નોફલાસમાશનાધ્યશનપ્રભૃતિમિઃ શ્લેષ્મા પ્રકોપ-
માપદ્યતે ।

સ શીતૈઃ શીતકાલે ચ વસન્તે ચ વિશેષતઃ ।

પૌર્ણે ચ પ્રદોષે ચ મુક્તમાત્રે પ્રકુપ્યતિ ॥

પિત્તપ્રકોપૈરેવ ચામીક્ષ્ણં દ્રવસ્તિગ્ધગુરુમિશ્વા-
ગૈર્દિવાસ્વપ્રક્રોધાનલાતપશ્રમાભિઘાતાજીર્ણવિરુદ્ધાઘ્ય
પાનાદિભિરસુક્ પ્રકોપમાપદ્યતે ।

યસ્માદ્રક્તં વિના દૌર્વૈર્ન કદાચિત્ પ્રકુપ્યતિ ।
તસ્માત્તસ્ય યથાદોષં કાલં વિદ્યાત્પ્રકોપે ॥

તેષાં પ્રકોપાત્કોષ્ઠતોદસંચરણામ્લિકાપિપાસાપ-
રિદાહાન્નદ્વેષહૃદયોત્કેદાશ્ચ જાયન્તે તત્ર દ્વિતીયઃ
ક્રિયાકાલઃ ॥ ૧૩ ॥

દોષો તથા લોહીની ચિકિત્સાનો ખીન્ને
અવસર અને પ્રકોપ^૧

હવે દોષોનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો કહીએ
છીએ. બળવાનની સાથે લડાઈ, અત્યંત કસરત,
અત્યંત મૈથુન, અત્યંત અધ્યયન, અત્યંત પડવું,
અત્યંત દોડવું, અત્યંત દબાવું, અત્યંત અભિ-
ઘાત, વેગથી ખાડા વગેરેનું ઉર્લ્લંઘન કરવું, દૂદી-
દૂદીને ચાલવું, પાણીમાં અત્યંત તરવું, રાતના
ઉબગરા, અત્યંત બોલે ઉઠાવે, હાથીથી, ઘોડાથી
રથથી કે પગથી અત્યંત ફરવું, તીખા, તૂરા, કડવા,
રુક્ષ, હલકા તથા શીતવીર્યવાળા પદાર્થોનું અતિ
સેવન, શાકાની કાયરીઓ, સુકાયેલાં માંસો,
નાગલી, (ખાવટા જેવું એક અનાજ)
જંગલી ઢાદરા, ઢાદરા, સામો, ખંટી,
મગ, મસૂર, તુવેર, વટાણા, કલાય નામની
વટાણાની ખીજી જાત, વાલ, ચોખા, ઉપવાસ,
અહપ ભોજન, વિષમ ભોજન, અજીર્ણમાં ભોજન,
અધોવાયુના વેગનો રોધ, મૂત્રના વેગનો રોધ,
વિષ્ટાના વેગનો રોધ, વીર્યના વેગનો રોધ, બલટીનો
રોધ, છીંકનો રોધ, ઝોડકારનો રોધ અને
આંસુના વેગનો રોધ ઇત્યાદિ કારણોથી વાયુ
પ્રકુપતિ થાય છે. વિશેષે કરી શીતકાળ, વાદળાંનો
સમય, ઘણા પવનવાળો સમય, વર્ષાકાળ, પરોઢિયું,
રેંઢો, અને જમેલું અન્ન જીર્ણ થવાનો સમય

એટલા સમયોમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે.^૧

ક્રોધ, શોક, ભય, પરિશ્રમ, ઉપવાસ,
આહાર આદિથી થતી બળતરા, મૈથુનનું અત્યંત
સેવન, તીખા, ખાટા, ખારા, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા
હલકા પદાર્થો, ખાટા થઈ બળતરા વગેરેને
ઉત્પન્ન કરીને માંડમાંડ પચે એવા આહારો,
તિલ, તલ, બોળ, કળથી, સર્ષપ, અળસી,
સરગવા તથા ચૂકા વગેરે લીલોતરી, ચંદનઘોનું
માંસ, માછલાં, બકરાનું માંસ, ગાડરનું માંસ,
દહીં, બગડીને ફોદાફોદા થયેલી છાસ, દહીંની
નીચેનો ભાગ, કાંજી, પૈટ્ટી વગેરે તીક્ષ્ણ મદિરા-
ઓ, ખાટાં ફળો, રનેહવાણું દહીં અને આઠડો
ઇત્યાદિકથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. વિશેષે કરી
ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી, ઉષ્ણ કાલમાં, શરદ ઋતુમાં,
મધ્યાહ્ન કાળમાં, મધરાતે અને અન્ન પચતું
હોય તે સમયમાં પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે.

દિવસની નિદ્રા, કસરતનો અભાવ,
આલસ્ય, મધુર, ખાટા, ખારા, શીત, સ્નિગ્ધ, ભારે,
તીક્ષ્ણ તથા અભિષ્યંદી (સ્ત્રોત વગેરેને અત્યંત
ઠંદેદ્યુક્ત કરી ભારેપણું કરનારા) આહારો,
હાયનક નામના ચોખા, ચવક નામનું ધાન્ય,
નૈપધ નામનું ધાન્ય, ઇત્કટ નામનું ધાન્ય, અડદ,
ચોળા, ઘઉં, તિલ, ચોખાના લોટની બનાવટ,
દહીં, દૂધ, તલ, ચોખા તથા અડદની
ખીચડી, દૂધપાક, શેલડીની બનાવટ, જલપ્રાય
પ્રદેશમાં ફરનારાં સૂર વગેરે પશુઓનાં માંસો,
જલચર જંતુઓનાં માંસો, ચરબી, કમળનાં
મૂળ, કમળના નાળના તંતુ, કસેલાં, શિંગોડાં,
નાળિયેર વગેરે મધુર ફળો, વેલામાંથી થતાં

૧ આ દોષની પ્રથમ અવસ્થામાં સામદોષ હોય તો
બંધન જ છે. દોષો વધે ત્યારે પ્રસર થયા પહેલાં તેનું
શોધન કરવું જોઈએ અને માણસ નયજો હોય તો
સંશયન કરવું જોઈએ. શોધનમાં ઇકને વમન, પિત્તને
વિરચન, વાયુને બરિત; અને શમનમાં વાયુને તેલ, પિત્તને
ઘી ને ઇકને મધ દેવું. પ્ર.

૧ ઉદ્ધત થવું—મસ્તીમાં આવી જવું—ગુસ્સે થવું.

તૂંબડાં વગેરે ક્ષોભ, વિપન્ન ભોજન અને અશ્ણુ-
માં ભોજન ઇત્યાદિકથી કંઈનો પ્રકોપ થાય છે.
વિશેષે કરી શીતદ્રવ્યોથી, શીતકાલમાં, વસંત-
ઋતુમાં, પૂર્વાહ્ન સમયમાં, પ્રકોપ સમયમાં અને
ગમ્યા પછી તુરંતના સમયમાં કંઈનો પ્રકોપ
થાય છે.

પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા આહારોથી, દ્રવ્ય,
સિન્ધુ તથા બારે આહારોનું વારંવાર સેવન
કરનાથી, દિવસની નિદ્રાથી, ક્રોધથી, અશ્નિથી,
તડકાથી, શ્રમથી, અભિધાતથી, અશ્ણુથી,
વિરુદ્ધ ભોજનથી, અતિ ભોજનથી તથા તેના જ
બીજા પ્રકારોથી લોહીનો પ્રકોપ થાય છે.
લોહી દોષો વિના કદી પણ પ્રકુપિત થતું નથી;
એટલા માટે જે દોષનો પ્રકોપ થવાના જે કાળો
છે તે જ કાળો તે દોષથી કુદ થયેલા લોહીનો
પ્રકોપ થવાના કાળો સમજવા. (વાયુથી કુદ
થયેલું લોહી વાયુનો પ્રકોપ થવાના સમયમાં,
પિત્તથી કુદ થયેલું લોહી પિત્તનો પ્રકોપ થવાના
સમયમાં અને કંઈથી કુદ થયેલું લોહી કંઈનો
પ્રકોપ થાયથવાના પ્રસંગ પ્રકુપિત થાય છે.)

વાયુના પ્રકોપથી ઠાઠામાં વેદના તથા
ઠાઠામાં વાયુનું પરિભ્રમણ એ ચિહ્નો થાય છે.
પિત્તના પ્રકોપથી ખાટા આડકાર, તરસ તથા
સર્વ અંગોમાં દાહ એ ચિહ્નો થાય છે અને
કંઈના પ્રકોપથી અત્ન ઉપર અરુચિ તથા મોળ
આવવી એ ચિહ્નો થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકોપ
થાય ત્યારે ચિકિત્સાનો બીજો અવસર છે. ૧૩

અતઃ ઋષ્ય પ્રસારં વક્ષ્યામઃ । તેષામેભિરાતઃ-
વિશેષેઃ પ્રકુપિતાનાં પર્યુષિતકિણ્વોદકપિણ્વસમવાય-
ફોદ્રિક્તાનાં પ્રસારો મવતિ । તેષાં વાયુર્ગતિમત્વાત્વ-
સરણદેતુઃ સત્યપચૈતત્યે સ દિ રજોમૃષિયો રજઃ
પ્રવર્તેત સર્વમાવાનામ્ । યથા મહાનુદકસંચયોડતિ
મૃદઃ સેતુમવદાર્પણોદકેન વ્યામિશ્રઃ સર્વતઃ
પ્રપારત્યેવં દોષાઃ કદાચિદેકગ્રો દિગઃ સમસ્તાઃ

શોનિતસહિતા વાડનેકથા પ્રસરન્તિ ।

તથા । વાતઃ પિત્તં શ્લેષ્મા શોનિતમ્ ।
વાતપિત્તે વાતશ્લેષ્માણૌ પિત્તશ્લેષ્માણૌ વાતશોનિતે
પિત્તશોનિતે શ્લેષ્મશોનિતે । વાતપિત્તશોનિતાનિ વાત-
શ્લેષ્મશોનિતાનિ પિત્તશ્લેષ્મશોનિતાનિ । વાતપિત્તકફ-
વાતપિત્તકફશોનિતાનીત્યેવં પંચદશથા પ્રસરન્તિ ॥

કૂત્લેડજ્જ્વલયે વાપિ યત્રાક્ષે કુપિતો મૃશમ્ ।

દોષો વિકારં નમસિ મેષવત્તત્ર વર્ષતિ ॥

નાલ્યર્થ કુપિતશ્ચાપિ લીનો માર્ગેષુ તિષ્ઠતિ ।

નિપ્પલનીકઃ કાલેન હેતુમાસાપ કુપ્યતિ ॥

તત્ર વાયોઃ પિત્તસ્થાનગતસ્ય પિત્તવદ્ પ્રતી-
કારઃ । પિત્તસ્ય કફસ્થાનગતસ્ય કફવદ્ । કફસ્ય
ચ વાતસ્થાનગતસ્ય વાતવદેષ ક્રિયાવિમાગઃ ॥

एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्गगम-
नादौषै । औषधोषपरिदाहप्रमायनानि पित्तस्य ।
अरोचकाविषाकाक्लसादारुक्षेति श्लेष्मणो लिङ्गानि
भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रियाकालः ॥ १४ ॥

દોષોની ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર

હવે દોષોના પ્રસાર વિષે કહીએ છીએ.
જેમ મદિરાનું બીજ, (દારૂની નીચે રહેલો
કંડો કે જે બીજે દારૂ બનાવવાના સમયમાં
દારૂના પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે તે)
જળ અને લોટના ગુણો પરસ્પરમાં પ્રવેશ
કરવાથી તે પદાર્થોના ગાળમાં આવે (જેસ-
ખમીર) આવવારૂપ દેશવો થાય છે તેમ ઉપર
કહેલા પ્રકોપનાં કારણોથી પ્રકોપ પામેલા
દોષોનો જે બારે દેશવો થાય છે, તે પ્રસાર
કહેવાય છે. વાયુ જે કે અચેતન છે, તેપણ તે
થણ રમેયુષ્ણગો છે અને સર્વ પદાર્થોને પ્રવૃત્તિ
આપવી એ રમેયુષ્ણનો ધર્મ છે; માટે રમેયુષ્ણને
લીધે ગતિવાગો દોષોથી સર્વના પ્રસારમાં
કારણભૂત થાય છે. જેમ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો
પાણીનો મોટા બધો પોતાની આડે બાંધેલી
પાળને તોડી નાખી કાઢે સમયે એકલો જ અને

કાઈ સમયે બીજાં પાણીથી મિશ્રિત થઈ ને ચારે દાર દોડે છે, તેમ દોષો પણ કાઈ સમયે એકલા, કાઈ સમયે બે મળીને, કાઈ સમયે સઘળા મળીને અને કાઈ સમયે રુધિર સાથે તથા કાઈ સમયે એકલું રુધિર પણ અનેક પ્રકારે પ્રસરે છે.

એકલા વાયુનો પ્રસર, એકલા પિત્તનો પ્રસર, એકલા કફનો પ્રસર, એકલા રુધિરનો પ્રસર, વાયુનો તથા પિત્તનો પ્રસર, વાયુનો તથા કફનો પ્રસર, પિત્તનો તથા કફનો પ્રસર, વાયુનો તથા રુધિરનો પ્રસર, પિત્તનો તથા રુધિરનો પ્રસર, કફનો તથા રુધિરનો પ્રસર, વાયુનો, પિત્તનો તથા રુધિરનો પ્રસર, વાયુનો, કફનો તથા રુધિરનો પ્રસર, પિત્તનો, કફનો તથા રુધિરનો પ્રસર, વાયુનો, પિત્તનો તથા કફનો પ્રસર અને વાયુ, પિત્ત, કફ તથા રુધિર એ ચારેનો પ્રસર^૧ એ રીતે પંદર પ્રકારના પ્રસરો થાય છે.

દોષ સઘળા અંગમાં, અરધા અંગમાં કે એક અવયવમાં જ્યાં પ્રસર પામ્યો હોય ત્યાં જમ મેઘ આકાશમાં જળને વરસાવે છે, તેમ તે દોષ વિકારને વરસાવે છે. દોષ બે અત્યંત પ્રકોપ નહિ પામતાં (એટલે પ્રસર નહિ પામતાં) સાધારણ પ્રકોપ પામ્યો હોય અને તેની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો તે સંતાળને શરીરના માર્ગોમાં રહે છે, તે જ્યારે કાળે કરીને પોતાને કારણ મળે ત્યારે પ્રસર^૨ પામે છે.

પ્રસર થતાં બે વાયુ પિત્તના સ્થાનમાં આવ્યો હોય, તો તેની પિત્તની પેઠે ચિકિત્સા કરવી, પિત્ત કફના સ્થાનમાં આવ્યું હોય, તો તેની કફની પેઠે ચિકિત્સા કરવી અને કફ વાયુના

સ્થાનમાં આવ્યો હોય, તો તેની વાયુની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. એ ચિકિત્સાના વિભાગો સમજવા.

એ રીતે દોષો પ્રસરને અર્થાત્ અત્યંત પ્રકોપ ને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં બે વાયુ પ્રસર પામ્યો હોય તો પોતાના માર્ગને મૂકી ને બીજા માર્ગે ચાલવા લાગે તથા પેટમાં વેદના પૂર્વક ક્ષોભ કરે એવાં ચિહ્નો થાય છે. પિત્ત પ્રસર પામ્યું હોય તો એક અંગમાં અથવા સર્વ અંગમાં બળતરા, ચોસ અને બળે ધુમાડા નીકળતા હોય એવી સ્થિતિ, એ ચિહ્નો થાય છે. કફ પ્રસર પામ્યો હોય તો અરુચિ, અપાક, અંગોમાં ગ્લાનિ અને ભેદી એ ચિહ્નો થાય છે. આ રીતે પ્રસર^૧ થાય ત્યારે ચિકિત્સાનો ત્રીજો અવસર છે.^૨ ૧૪

અતઃ ઊર્ધ્વ સ્થાનસંશ્રયં વક્ષ્યામઃ । एवं કુપિ-
તાસ્તાંસ્તાચ્છરીરપ્રદેશાનાગત્ય તાંસ્તાન્ વ્યાધીજ્ઞન-
યન્તિ । તે યદોદરસંનિવેશં કુર્વન્તિ તદા ગુલ્મવિદ્ર-
ધ્યુદરાગ્નિસંજ્ઞાનાહવિસૂચિકાતિસારપ્રમૃતીજ્ઞનયન્તિ ।
વસ્તિગતાઃ પ્રમેહાશ્મરીમૂત્રાઘાતમૂત્રદોષપ્રમૃતીન્ । મેદૂ-
ગતા નિરુદ્ધપ્રકાશોપદંશશૂકદોષપ્રમૃતીન્ । ગુદગતા
મગંદરાશ્નિપ્રમૃતીન્ । વૃષણગતા વૃદ્ધીઃ । ઊર્ધ્વજનુગતા-
સ્તૂર્ધ્વજાન્ । ત્વઙ્માંસશોણિતસ્થાઃ ક્ષુદ્રરોગાન્ કુઠ્ઠાનિ
વિસર્પાશ્ચ । મેદોગતા ગ્રન્થ્યપચ્યુચ્યદગલગળડાલર્જી-
પ્રમૃતીન્ । અસ્થિગતા વિદ્રધ્યનુશયીપ્રમૃતીન્ । પાદ-
ગતાઃ શ્લીપદવાતશોણિતવાતકષ્ઠકપ્રમૃતીન્ । સર્વાંગ-
ગતા જ્વરસર્વાંગરોગપ્રમૃતીન્ ।

તેષામેવમભિનિવિધાનાં પૂર્વરૂપપ્રાદુર્ભાવસ્તત્પ્રતિ-
રોગં વક્ષ્યામઃ । તત્ર પૂર્વરૂપગતેષુ ચતુર્થઃ ક્રિયાકાલઃ ॥

૧ પ્રસર એટલે ગતિ-કરવી; ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્થંગ. પ્ર.

૨ જેમ ઘીને બીજાં કરતાં પ્રથમ તેનું સંચલન માત્ર થાય તેમ દોષોનું જે સંચલન માત્ર થાય તે પ્રકોપ કહેવાય છે અને જેમ તે ઘીને અત્યંત તપાવતાં શીણના સમૂહથી ભરપૂર થઈને તેની બીજા પ્રદેશમાં ગતિ થાય છે, તેમ દોષોની જે બીજા પ્રદેશમાં ગતિ થાય તે પ્રસર કહેવાય છે. (ક્રમત)

૧ દોષોના પ્રસરનાં ચિહ્નો ઉપરથી દોષોનું જ્ઞાન થઈ ચિકિત્સા કરવાનો અવસર છે. કાઈ સાધનથી દોષોનો પ્રસર દેખાય તેમ નથી. પ્ર.

૨ પ્રસર થયો હોય ત્યાં સુધી દોષની તેનાં કારણો ઉપરથી તથા ચિહ્નો ઉપરથી આનુમાનિક ચિકિત્સાઓ થાય અને પ્રસર પછીની સ્થિતિમાં તો વ્યાધિઓ જણાઈ રહેવાથી પ્રત્યક્ષ ચિકિત્સાઓ થાય છે.

દોષોની ચિકિત્સાનો ચોથો અવસર તથા સ્થાનસંશ્રય

હવે દોષોના સ્થાનસંશ્રય વિષે કહીએ છીએ. એ રીતે પ્રસર થતાં દોષો શરીરના તે તે પ્રદેશોમાં આવીને તે તે વ્યાધિઓનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સ્થાનસંશ્રય કહેવાય છે. એ દોષો જ્યારે ઉદરમાં જમા થાય ત્યારે ગુદમ, વિદ્રધિ, ઉદરના રોગો, અગ્નિની મદતા, મલમ્બ, કોલેરા અને અતિસાર ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે મૂત્રાશયમાં જમા થાય, ત્યારે પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રાવાત અને મૂત્રદોષ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે સિંગમાં જમા થાય, ત્યારે નિરુદ્ધ પ્રકાશ,^૧ ચાંદી અને શકદોષ^૨ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે ગુદામાં જમા થાય, ત્યારે ભગદર અને અગ્નિ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે વૃષણમાં જમા થાય, ત્યારે વધરાવળનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. ગળાના કાંઠાથી ઉપરના ભાગમાં જમા થાય ત્યારે તે ભાગના રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે ત્વચામાં, (રસમાં) માંસમાં કે રુધિરમાં જમા થાય, ત્યારે શુદ્ધ રોગ, કોઠ તથા વિસર્પનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે મેદમાં જમા થાય, ત્યારે ગાંઠ, અપચી,^૩ અર્ચુદ,^૪ ગયગડ^૫ તથા અલ્પ

ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે અસ્થિઓમાં જમા થાય, ત્યારે વિદ્રધિ અને અનુચથી^૬ ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે.^૭ જ્યારે પગમાં જમા થાય, ત્યારે શ્લીષ્ઠ,^૮ વાતગત તથા વાતકટકે ઇત્યાદિ રોગોનાં^૯ પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે સપ્તશા શરીરમાં જમા થાય, ત્યારે જ્વર અને સર્વાંગવાત ઇત્યાદિ રોગોનાં પૂર્વરૂપોને ઉત્પન્ન કરે છે.

તે તે સ્થાનકામાં જમા થયેલા દોષોથી જ જ રોગોનાં જ જ પૂર્વરૂપો થાય છે, તે તે પૂર્વરૂપો તે તે રોગના વિષયમાં કહીશું રોગો પૂર્વરૂપની સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે ચિકિત્સાનો ચોથો અવસર છે.^{૧૫}

અતઃ ઈર્ષ્વ વ્યાધિદર્શનં વક્ષ્યામઃ । શોફાર્બુદ-
મ્ન્યિવિદ્રધિવિસર્પમ્પ્રમૃતીનાં પ્રત્યક્કલ્પણતા જ્વરાતિ
સારપ્રમૃતીનાં ચ । તત્ર પચમઃ ક્રિયાકાલઃ ॥૧૬॥

દોષોની ચિકિત્સાનો પાંચમો

અવસર તથા વ્યક્તિ

હવે વ્યક્તિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. સોમ, અર્ચુદ, અગ્નિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ ઇત્યાદિ રોગોનાં તથા જ્વર અને અતિસાર ઇત્યાદિ રોગોનાં રૂપો સ્પષ્ટ રીતે દેખવામાં આવે,

૧ પગ ઉપર ગમ્ભીર અર્ચુ સોમવાળી, પગનાં
જેવા વર્ણવાળી અને અદર પાખાવાળી ફેની થાય છે તે
(બા ૩)

૨ મ જ્વર તથા ગુદમાં દોષો જમા થતા જે
રોગો થાય છે તેઓ અર્ચુ છે અને ફેની વખતે જે
થાય છે, માટે તેઓ વિદ્રે અદર કશું નથી (ઇલા)

૩ જુદું પીડાવાગે માથાગના મૂળમાં થઈને અનુક્રમે
પગમાં બિનરેતો સોને આવેો સોને કાન, નેત્ર, સિન્ધુ
દોષ તથા નાકમાં પણ થાય છે.

૪ અમથી અથવા પગ વિષમ રીતે સુકાવાળી
વાયુને લીધે ધમીમાં જે પીડા થાય તે

૫ સ્પષ્ટપણે લીધે સ્થાનમાં જમા થવાનું લક્ષણ
પણ નહિ કહેતા અને તેને ક્રિયાકાળ પણ નહિ
આપતા પરબાજ તેના કાર્યરૂપ પૂર્વરૂપને જ ક્રિયાકાળ
આપે છે.

૧ વિંગનો મણિ આમરીથી રોમાં જતા મૂળનો
માર્ગ રોકાઈને થોડુથોડું મુનરાય છે તથા મણિ ખુલે
થતો નથી તે રોગ

૨ સિંગને ઓળખી વગાડીને જાડું કચ્છા જતા
થતા રોગો

૩ મં.માગની માથે પાકી ફેડીને સવે તથા
કેડીએ નહ થઈને પાકી ઉત્પન્ન થાય તે રોગ

૪ ઘણે દાગે વધે અને પાકે એવી ગ્રંથા મળવાળી
મોગી જોગ રોગો

૫ હડપચીની, ઓડની અથવા ગમ્ભીર ઉપર
જાળુની પેરે લટકતો નાનો અથવા મોટો સોજો (બા ૩.)

એ દોષોની વ્યક્તિ સમજવી. આ રીતની વ્યક્તિ થાય, સારે ચિકિત્સાનો પાંચમો અવસર છે. ૧૬

અતઃ કુર્ચમેતેષામવદીર્ણાનાં વ્રણમાવમાપન્નાનાં
પથઃ ક્રિયાકાલઃ । તત્રાપ્રતિક્રિયામાણેઽસાધ્યતામુપયાન્તિ ॥ ૧૭

દોષોની ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો અવસર-ભેદ
સોઝ, અશુદ્ધ, અધિ, વિદ્રધિ અને વિસર્પ
વગેરે રોગો જ્યારે ક્ષત્રીને વણરૂપ થાય, સારે
અને જ્વર તથા અતિસાર વગેરે રોગો કાંબા
કાળ સુધી આવે, ત્યારે દોષોનો ભેદ થયો
સમજવો.^૧ આ ભેદ^૨ ચિકિત્સાનો છઠ્ઠો અવસર
છે. આ અવસરમાં પણ જે ચિકિત્સા કરવામાં
ન આવે તો રોગો અસાધ્ય થાય છે. (ભેદની
પહેલાંની પાંચ સ્થિતિઓમાં વખતપર ચિકિત્સા
ન થઈ હોય, તોપણ ચિકિત્સાનો અવસર રહે
છે પણ ભેદ થયા પછી જે ચિકિત્સા ન કરવામાં
આવે તો સાતમી દોષી પણ સ્થિતિ નહિ હોવાથી
રોગના નાશની આશા જ રાખી શકાતી
નથી.^૩) ૧૭

મવતશ્ચાત્ર ॥

સંચયં ચ પ્રકોપં ચ પ્રસરં સ્થાનસંશ્રયમ્ ।
વ્યક્તિં મેદં ચ યો વેત્તિ દોષાણાં સ મવેદ્વિષક્ ॥
સંચયેઽપહૃતા દોષા લમન્તે નોત્તરા ગતીઃ ।
તે તૂત્તરાસુ ગતિષુ મવન્તિ વલ્લવત્તરાઃ ॥ ૧૮ ॥
વેંધનું લક્ષણ તથા પહેલા અવસરમાં
દરેલી ચિકિત્સાથી લાભ

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિયે

૧ દેરકાદ દરે છે, દે દરેક વ્યાધિની જનમાં
કાંબા કાળ સુધી આવતું સંબંધનું નથી; એટલા માટે
જ્વરાદિ વ્યાધિઓમાં જે વાત વગેરેનાં લક્ષણો ઉપરથી
બુદ્ધિ ગણવી છે તેને જ ભેદ્ય સમજવી; જેમ કે
જ્વરના આદિ ભેદ છે કત્યાદિ.

૨ થાન, પિત્ત, કફ જે દોષવાળો પ્ર.

૩ માટે મુન દરદીઓને મૂચના કરવામાં આવે છે
કે દરદીઓની જ સાચા વિદ્વાન અનુભવી વેંધની પાસે
ચિકિત્સા કરાવવી. પ્ર.

સ્વમુખેથી કહ્યું છે: 'દોષોનાં સંચય, પ્રકોપ,
પ્રસર, સ્થાનસંશ્રય, વ્યક્તિ અને ભેદને અને
સંચયાદિકનાં કારણો તથા સ્થાનો વગેરેને જે
જાણનો હોય તે જ વેંધ થવાને લાયક છે.

સંચયના સમયમાં જ જે ચિકિત્સા કરવામાં
આવે તો દોષો પ્રકોપ આદિ ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ-
ઓમાં આવી શકતા નથી અને ચિકિત્સા પણ
અદ્ય કરવી પડે છે. જે દોષો જેમ જેમ
ઉત્તરોત્તર સ્થિતિઓમાં આવતા જાય તેમ તેમ
બલવત્તર થતા જાય છે. (જે દોષોનું બહુપાત્રું
હોય તો સંશોધનરૂપ, મધ્યપણું હોય તો સંશન-
પાયનરૂપ અને અદ્યતા હોય તો સંશમનરૂપ
ચિકિત્સા કરવી.) ૧૮

सर्वैर्भावैर्निर्भाषिषि द्रव्यामेकेन वा पुनः ।

संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दोषं दोषोऽनुवावति ॥

સંસર્ગે ચો ગરીયાન્ સ્યાદુપક્રમ્યઃ સર્વે મવેત્ ।

શ્રેષ્ઠદોષાવિરોધેન સન્નિપાતે તથૈવ ચ ॥ ૧૯ ॥

રોગને ઉત્પન્ન કરનારા દોષો જાણવાની
અને તેમની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ

જે અથવા ત્રણ દોષ ભેગા થયા હોય
તેઓમાં પ્રકોપ પામેલો જે દોષ અંશોથી પરિપૂર્ણ
હોય, તેને મુખ્ય જાણવો અને પ્રકોપ પામેલા જે
એક કે બે દોષ પોતાના એક, બે, કે ત્રણ અંશોથી
પહેલા મુખ્ય દોષને અનુસર્યો હોય, તેઓને ગોણ
જાણવા. (જે મુખ્ય દોષ તે અનુબંધ કહેવાય
છે અને જે ગોણ દોષ તે અનુબંધ કહેવાય છે.
અનુબંધની ચિકિત્સા કરી તેનો પ્રશમ કરવાથી
અનુબંધનો પ્રશમ થઈ જાય છે. જે બે કે
ત્રણ દોષો પોતપોતાના સવળા અંશોથી પરિપૂર્ણ
હોય, તો સર્વને પરસ્પરના અનુબંધરૂપ સમજવા.)
જે દોષના સંસર્ગમાં અથવા ત્રણે દોષના સંનિ-
પાતમાં જે દોષ બળવત્તર હોય, તેની ચિકિત્સા
કરવી અને તેમાં બાકીના દોષને અથવા દોષોને

અયોગ્ય ઉપચાર ન થાય એવી સલાહ રાખવી.^૧
વૃણોતિ યસ્માદ્દેહોપિ વ્રણવસ્તુ ન નશ્યતિ ।

આદેહધારણાત્તસ્માદ્વ્રણ ઇચ્છ્યતે વૃધૈઃ ॥ ૨૦ ॥

‘વ્રણ’ શબ્દનો અર્થ

વ્રણ જે ભાગમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, તે ભાગને ઢાંકી દે છે અને વરતી આવીને રક્ષાઈ ગયા પછી પણ શરીર રહે ત્યાં સુધી તેનું ચિહ્ન મટતું નથી, એટલા માટે વિદ્વાન લોકો તેને ‘વ્રણ’ કહે છે. ૨૦

અધ્યાય ૨૨મે

અઘાતો વ્રણાસ્તાવિજ્ઞાનીયમધ્યાય વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧

ઉપકેમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વ્રણાસ્તાવિજ્ઞાનીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યતરિ એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

ત્વચ્ચાંસશિરાસ્તાવસ્થિસધિકોપ્પમર્માણીત્યદૈ
વ્રણવસ્તૂનિ । સત્ર સર્વવ્રણસનિવશઃ । તત્રાયૈકવસ્તુ
સંનિવશી ત્વગ્મેદ્રી વ્રણઃ સુપચરઃ । શેષા. સ્વયમવ-
દીર્યમાણા દુરુપચારાઃ ॥ તત્રાયતત્થતુરસો વૃત્તશ્લિપ્તક
ઇતિ વ્રણાકૃતિસમાસઃ । શેષાસ્તુ વિકૃતાક્રતયો દુરુ-
પક્રમા ભવન્તિ । સર્વે એવ વ્રણા. ક્ષિપ્ર સરોદ્વન્યાત્મ
વતાં સુમિપર્ગિમધ્યોપક્રાન્તાઃ । અનાત્મવતાનામજ્ઞૈશ્વોપ
ક્રાન્તાઃ પ્રદુષ્યન્તિ પ્રવૃદ્ધત્વાદોષાણામ્ ॥ ૨ ॥

૧ ‘સાનિપાતિત્ત’ જ્વરોમાં પ્રથમ પિત્તનું જે શબ્દન કરવું, કેમ કે જ્વરથી પીડાયેલા શરીરમાં પિત્ત, નિવારણ કરવાને અત્યંત અસક્ય છે સનિપાત જ્વરમાં અને સનિપાતાનિસારમાં તે પ્રથમ પિત્તનું જે નિવારણ કરવાના ઉપચારો કરવા’ કૃત્યાદિ વ્યક્તો તે અમમનિ પાત માટે છે ત્રિમ સનિપાતમાં તે જે દોર બળવત્તર જણાય તેની જે ચિકિત્સા કરવી (અન)

૨ વ્રણનો અર્થ આ રીતે ચિહ્ન કયો છે પ્ર

૩ પરુ વજેરના સાથે ઉપરથી નણેના દોઠો વજેરની પરીખા મિતે.

વ્રણોનાં સ્થાનકો અને તેમની ચિકિત્સા-
માં સુગમતા તથા મુશ્કેલી

ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ અસ્થિ, સધિ, દાઢો અને મર્મ એ આઠ, વ્રણોનાં સ્થાનકો છે. જે વ્રણ થાય છે તે તેઓનાં જે સ્થાનકોમાં થાય છે. તેઓમાં જે વ્રણ પહેલા જે સ્થાનકવાળો એટલે કેવળ ત્વચાને જે લેદીને થયો હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી સુગમ છે.^૧ પાછીના માંસ આદિ સ્થાનકોવાળા વ્રણો જે આલેપન આદિ ક્રિયા વિના પોતાની મેળે જે પાછીને ફાટ્યા હોય, તે તેઓની ચિકિત્સા કઠણ થઈ પડે છે.^૨ વ્રણ લાંબી, ચોરસ, ગોળ અને ત્રિકોણ એમાંની કોઈ આકૃતિવાળો^૩ હોય, તે ચિકિત્સા કરવામાં સુગમ થાય છે અને પાછીના અર્ધચંદ્ર તથા સાથિયા આદિ વિકૃત આકૃતિવાળા વ્રણો ચિકિત્સા કરવામાં મુશ્કેલી બરેલા થઈ પડે છે. હિતકર આહારનું તથા હિતકર વિહારનું સેવન કરનારા માણસોને થયેલા અને જ્યાંની ચિકિત્સા સારા વેધોના હાથથી થતી હોય એવા સધળા વ્રણો તુરત વરતી આવવાથી રક્ષાઈ જાય છે.^૪ અને અહિતકર આહારનું તથા અહિતકર વિહારનું સેવન કરનારા માણસોને થયેલા તથા જ્યાંની ચિકિત્સા મૂર્ખ વેધોના હાથથી થતી હોય એવા વ્રણો દોષોની વૃદ્ધિથી કવથાઈ જાય છે ૨

તત્રાતિસવૃત્તોડતિવિવૃત્તોડતિક્રાંતિનોડતિમુદુરુસ
ઓડવસત્તોડતિશીનોડત્યુષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તપીતશુક્લદીનાં
વર્ણાનામન્યતમવર્ણો ભૈત્વ. પૃતિપૂર્વમાંસશિરાસ્તાવુપ

૧ એને અગ્રેજમાં બોલેલ કહેવામાં આવે છે ‘એગ્રેસ’ નથી, ‘એગ્રેસ’ ને નાપડુ જે પડે છે પ્ર

૨ નાડી વ્રણ થઈ જાય છે પ્ર

૩ જેમ સાવનું જ્ઞાન ચિકિત્સામાં મન કો જે નેન આકૃતિનું જ્ઞાન પણ મદદ કરે છે

૪ દાઢ તથા પ્રમેહવાળા લોકો ચોરસ આકારના વિહારના હોર અને ચોરસ વેધના હાથથી ચિકિત્સા પામતા હોય, તેપણ તેઓના નજીક દોઢ વખતે વીધની પ્રગતિ માન્યોજ દુટ થઈ જાય છે

મૃતિપૂર્ણઃ પૂતિપૂયાન્નાવ્યુન્માર્ગ્યુત્સજ્જયમનોજ્ઞદર્શનગ-
ન્ધોડ્યત્યર્થં વેદનાવાન્ દાહપાકરાગકણ્ડૂશોફપિઙ્કોપ-
દ્રુતોડ્યત્યર્થં દુષ્ટશોણિતાન્નાવી દીર્ઘકાલાનુવન્ધી ચેતિ
દુષ્ટવ્રણલિજ્ઞાનિ ॥ ૩ ॥

દુષ્ટ વ્રણોનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ અત્યંત સંઘાયાયેલો, અત્યંત
ઉઘાડા મુખવાળો, અત્યંત કઠણ, અત્યંત દોષમળ,
જાંઘા માંસવાળો, હીન માંસવાળો, (હાંડા
આકારવાળો) અત્યંત શીતળ, અત્યંત જીનો,
ઠાળા, રાતા, પીળા કે ઘોળા વગેરે વર્ણવાળો,
જેનું કારણ જાણવામાં ન આવતું હોય એવો,
દુર્ગંધી પરુ, દુર્ગંધી માંસ, દુર્ગંધી શિરાઓ તથા
દુર્ગંધી સ્નાયુ વગેરેથી ભરેલો, દુર્ગંધી પરના
સાવવાળો, આડી ગતિવાળો, અંદર જાડી
કોતરવાળો, ખરાબ દેખાવવાળો, ખરાબ ગંધ-
વાળો, અત્યંત વેદનાવાળો, દાહથી, પાકથી,
રતાશથી, ખરજથી, સોજથી તથા ફેદલીઓથી
ઉપદ્રવ પામેલો, દુષ્ટ રુધિરના અતિ સાવ-
વાળો કે લાંબા કાળથી થયેલો હોય તે વ્રણને
દુષ્ટ જાણવો.^૧ ૩

તસ્ય દોષોચ્છ્રયેણ ષટ્ત્વં વિમજ્જ્ય યયાસ્વં
પ્રતીકોર પ્રયતેત ॥ ૪ ॥

વ્રણની છ ભેદમાં વહેંચણી કરી

ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ

વ્રણને દોષના ઉત્કટપણ ઉપરથી વાત,
પિત્ત, કફ, રુધિર, સંનિપાત અને આગંતુક એ

૧ અત્યંત સંઘાત, કઠિનાઈ, જાંઘા માંસવાળું, વેદના
અને સોજાં એ વાયુથી થાય છે. અત્યંત ખુદા મોઢાવાળું
અત્યંત જીનું, ખરાબ દેખાવવાળું, ખરાબ ગંધવાળું, દાહ,
પાક, રતાશ અને દુષ્ટ રુધિરનો સાવ એ રુધિરથી તથા
પિત્તથી થાય છે. અત્યંત દોષમળતા કોતર અને ખરજ એ
કફથી થાય છે. અતિશીતતા કફ સહિત વાયુથી થાય છે
અને લાંબા કાળ મુધીની સ્થિતિ વ્રણે દોષોથી થાય છે
કાંઈકાંઈ યથાયોગ્ય સમજી લેવું.

(વ્રણની આવી સૂક્ષ્મ વિચારણા બીજા કોઈ
શસ્ત્ર તંત્રમાં વિચારાઈ નથી. પ્ર.)

છ ભેદમાં વહેંચી, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અમુક ભેદને
નિશ્ચય કરીને દોષ પ્રભાણે તેની ચિકિત્સા
કરવાનો યત્ન કરવો. ૪

અતઃ ऊर्ध्वं सर्वस्मावान् वक्ष्यामः । तत्र घृष्टासु
छिन्नासु वा त्वक्षु स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा
सलिलप्रकाशो भवत्यान्नावः किंचिद्विन्नः पीतावभा-
सश्च । मांसगतः सर्पिः प्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छि-
लश्च । शिरागतः सद्यश्छिन्नासु शिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः
पक्कासु च तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्यान्नाव-
श्चात्र तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बीश्यावोऽवश्या-
यप्रतिमश्च । स्नायुगतः स्निग्धो वनः सिंघाणकप्रतिमः
सरक्तश्च । अस्थिगतोऽस्थिन्यभिहेते स्फुटिते भिन्ने
दोषावदारिते वा दोषभक्षितत्वादस्थि निःसारं शुक्ति-
धौतमिवाभ्यान्नावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः
स्निग्धश्च ॥ संधिगतः पीड्यमानो न प्रवर्तत आकुं-
चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणैश्च
स्रवत्यान्नावश्चात्र पिच्छिलोऽवलम्बी सफेनपूयसुधिरો-
न्मथितश्च ॥ कोष्ठगतोऽसृज्ઞૂત્રપુરીषપૂयोदકानિ સ્ર-
વતિ ॥ મર્મગતસ્ત્વગાદિષ્વવરુદ્ધત્વાન્નોચ્યતે ॥ ૫ ॥

વ્રણમાં થતા સાવો ઉપરથી તેમનાં

સ્થાનકોની પરીક્ષા

હવે દોષ સંબંધી વ્રણના તથા આગંતુક
વ્રણના સાવો કહીએ છીએ. ત્વચા ધસાવાથી કે
છેદાવાથી અથવા ફેદા ભેદાવાથી કે દાઈએ
ભેદવાથી ત્વચામાં^૧ જે વ્રણ થાય છે તેમાંથી
પાણી જવો, કાંઈક કાંચા માંસાદિકના જેવા
ગંધવાળો અને પીળા દેખાવવાળો સાવ^૨ થાય છે.
માંસમાં રહેલા વ્રણમાંથી ધી જવો, ઘાટો, ઘોળો
અને ચીકણો સાવ થાય છે. શિરાઓનું આઘાત
આદિથી તુરત છેદન થઈ જતાં જે વ્રણ^૩ થાય

૧ ત્વચામાં થાય છે એટલે રસમાં થાય છે એમ
સમજવું. (ઉદ્ધન)

૨ કાંચા માંસાદિકના જેવા ગંધ તથા પીળા દેખાવ
એ પિત્તથી થતા સાવનું લક્ષણ છે.

૩ શિરા કપાયાથી જે વ્રણ થાય તેનું અધિશ્ન
રુધિર છે એમ સમજવું.

તેમાંથી રુધિરની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને શિરાઓ પાછી જતાં શિરાઓમાં જે પ્રણુ થાય છે, તેમાંથી બહુ નળીઓથી પાણી આવતું હોય, તેમ સાવ આબ્યા કરે છે અને પરતો આવ પાતળો, થોડોથોડો ચીકણો, લટકતો, કાળો તથા ઝાકળ જેવો થાય છે. સ્નાયુમાં^૧ રહેલા પ્રણુમાંથી સિન્ધ, ધાટો, નાકના બડા લીટ જેવો અને રતારાનાળો આવ થાય છે. અસ્થિ અભિધાત પામતાં, ફૂટતાં, લેદાનાં અથવા દોષથી ચિરાતાં અસ્થિમાં પ્રણુ થાય છે, ત્યારે અસ્થિ દોષથી ખર્ચાઈ જવાને લીધે હથડું થઈ બપ છે. ધીપ જેવું થઈ-બપ છે તથા ધોયેલા જેવું લાગે છે અને તેમાંથી મજ્જાથી મિશ્રિત તથા રુધિરવાળો સિન્ધ આવ થાય છે. જે પ્રણુ સંધિમાં થયો હોય, તે દબાવવા છતાં પણ તેમાંથી આવ થતો નથી, પરંતુ હાથ વગેરે ગાત્રોને સંઘાતવાથી, લાંમાં કરવાથી, ઊંચાં કરવાથી, નીચાં કરવાથી, ઢોડવાથી, ખાંસી આવવાથી તથા વેગ સબધી ભેર કરવાથી આવ થાય છે અને તે સાવ ચીકણો, લટકતો અને પરથી તથા દીલથી મિશ્રિત લોહીવાળો થાય છે. ઢોડામાં રહેલા પ્રણુમાંથી^૨ લોહી, મૂત્ર, વિષ, પર તથા પિત્ત અથવા રસના કવેદનો આવ થાય છે મર્મમાં રહેલા પ્રણુનો તત્ત્વા આદિમાં રહેલા પ્રણુમાં અતર્જાવ થઈ બપ છે તેથી તેના સાવ વિષે અહીં^૩ બહુ કહેવામાં આવતું નથી.^૪ ૫

૧ સ્નાયુના પ્રણુનું અધિગત બેદ છે એમ સમજવું કેટલાક કહે છે કે મેદ અને મજ્જા એ ઘીની પેઠે પીગળી જવાના અભાવવાળા છે, માટે તેમાં પ્રણુની રિચાન સમજતી નથી

૨ ધીપ જેવું ધોળું થઈ બપ છે પ્ર.

૩ 'કાગમા રહેનો પ્રણુ' એ શબ્દથી મગોના તથા ધાતુઓના મસુદામાં રહેનો પ્રણુ કહ્યો એમ સમજવું (હસન)

૪ આ વિષયમાં કહેના નહોતા એ પ્રણો મસાના તથા છેદના વગેરે બહારના કારણોથી થવા હોય, તેઓને આગનુક નહોતો મમભવા.

તત્ર ત્વગાદિગતાનામાસાવાણાં યથાક્રમં પારુ-
પ્યથ્યાનાવચયાયદધિમસ્તુક્ષારોદકમાંસંધાવનપુલકો-
દકર્મનિમત્વાનિ મારુતાદ્રવન્તિ । પિત્તાદ્રોમેદગોમૂત-
મસ્મશ્લકપાયોદકમાઘ્વીકતૈલસંનિમત્વાનિ । પિત્ત-
વદ્રક્તાદતિવિશ્લત્વં ચ । કફાન્નવનીતકાસીસમજપિ-
શ્નિતનારિકેતોદકૈર્વારકરસકાઞ્ઞિકપ્રસાદાકોદક-
પ્રિયદુષ્કન્યક્રુન્મુદ્રયૂપસર્વજ્વાનીતિ ॥ ૬ ॥

પ્રણુથી થતા સાવો ઉપરથી તેના દોષોની પરીક્ષા

તત્ત્વા વગેરેમાં રહેલા પ્રણુમાંથી બે અનુક્રમે^૧ કંઠણ, કાળો, ઝાકળ જેવો, દહી જેવો, દહીના પાણી જેવો, માંસનાં ધોણુ જેવો અને કાચા ધાન્યના ધોણુ જેવો સાવ થતો હોય, તે બણવું કે તે પ્રણુ વાયુથી દુષ્ટ છે ગોમેદ નામના મણિ જેવો, ગોમૂત જેવો, ભસ્મ જેવો, શખ જેવો, ક્વાથના પાણી જેવો, મધ જેવો અને તેવ જેવો આવ થતો હોય, તે બણવું કે તે પ્રણુ પિત્તથી દુષ્ટ છે. પિત્તથી થતા સાવ જેવો અને અત્યંત કાચા માંસના જેવા ગંધવાળો સાવ થતો હોય તે બણવું કે તે પ્રણુ રુધિરથી દુષ્ટ છે. માખણ જેવો, હીરાકરી જેવો, મજ્જા જેવો, લોટના પાણી જેવો, તણના પાણી જેવો, નાજિયેરના પાણી જેવો અને સૂતરની ચરખી જેવો આવ થતો હોય, તે બણવું કે તે પ્રણુ કફથી દુષ્ટ છે. તથના તથા નાજિયેરના પાણી જેવો, કાકડીના રસ જેવો, કાંછની આસ જેવો અરુઠના પાણી જેવો, ઘઉંલા જેના વણુંવાળો, ચક્રતાના જેવા વણુંવાળો અને મગના યૂપના જેવા

૧ મર્મેને છોડી છંદને તત્ત્વા વગેરે સાત રથતોમાં અનુક્રમ લેવો, એટલે તત્ત્વામાં રહેના પ્રણુમાંથી કંઠણ- માંસમાં રહેના પ્રણુમાંથી કાળો, શિરામાં રહેના પ્રણુમાંથી ઝાકળ જેવો છંદાદિ સમગ્ર લેવું આવી રીતે પિત્તનજ, રુધિરનજ, કફનજ તથા સનિપાતનજ એમના આવોમાં પણ તત્ત્વા વગેરે સાત રથતોમાં અનુક્રમ લેવો

વર્ણવાળો સાવ થતો હોય, તો જાણું કે તે વ્રણ
ત્રણે દોષોથી હુષ્ટ છે. ૬

શ્લોકો ચાત્ર ભવતઃ ॥

પ્રકાશયાદસાધ્યસ્તુ પુલાકોદકસંનિમઃ ।

ક્ષારોદકનિમઃ સ્નાવો વર્જ્યો રક્તાશયાત્સવન્ ॥

આમાશયાત્કલાયામ્મોનિમશ્ચ ત્રિકસંધિજઃ ।

સ્નાવનેતાન્પરીક્ષ્યાદૌ તતઃ કર્માચરેદ્ધિષક્ ॥ ૭ ॥

સાવ ઉપરથી ત્રણની અસાધ્યતાની
પરીક્ષા

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જો પક્વાશયમાંથી કાયા
ધાન્યના ધોવણુ જવો સાવ થતો હોય, તો તે ત્રણને
અસાધ્ય જાણી છોડી દેવો; તેમજ રક્તાશય-
માંથી ખારાના પાણી જવો, આમાશયમાંથી
મટરના ધોણુ જવો, તેમજ કંધના તથા હાથના
સંધિસ્થાનમાંથી પણ મટરના ધોવણુ જવો સાવ
થતો હોય, તો તે ત્રણોને પણ અસાધ્ય જાણી
છોડી દેવો. વૈદે પ્રથમ આ પ્રમાણે સ્નાવોની
પરીક્ષા કરીને પછી ચિકિત્સા કરવી. ૭

અતઃ ઊર્ધ્વં સર્વવ્રણવેદના વક્ષ્યામઃ ॥

તોદનભેદનતાડનચ્છેદનાયમનમન્યનવિક્ષેપણ-
ત્તુમતુમાયનનિર્દહનાવભક્ષનસ્ફોટનવિદારણોત્પાટનક-
મ્પનવિવિધશૂલવિશ્લેષણવિકિરણપૂર્ણસ્તમ્બનસ્વપનાવ
ક્ષુન્ધનાહ્નુશિકાઃ સંભવન્ત્યનિમિત્તવિવિધવેદનાપ્રાદુર્ભાવો
વા મુહુર્મુહુર્યત્રાગચ્છન્તિ વેદનાવિશેષાસ્તં વ્રાતિકમિતિ
વિદ્યાત્ ॥

ઉષાચોષપરિદાહધૂમાયનાનિ યત્ર ગાત્રમજ્જારાવ-
કીર્ણમેવ પચ્યતે યત્ર ચોષ્માભિવૃદ્ધિઃ ક્ષતે ક્ષારાવસિ-
ક્તવચ્ચ વેદનાવિશેષાસ્તં પૈત્તિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥

પિત્તવદ્રક્તસમુત્પન્નં જાનીયાત્ ॥

કણ્ઠૂર્ગુસ્ત્વં સુષ્પ્તવમુપદેહોડપ્લવેદનત્વં સ્તમ્મઃ
ચૈત્સં ચ યત્ર તં શ્લેષ્મિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥

યત્ર સર્વાસાં વેદનાનાં સમુત્પન્તિસ્તં સાંનિપા-
ત્તિકમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૮ ॥

વેદનાઓ ઉપરથી ત્રણોની પરીક્ષા

હવે કયા દોષવાળા ત્રણમાં કયા પ્રકારની
વેદના થાય તે વિષે કહીએ છીએ. જ ત્રણમાં
સોઈથી ભોકાયા જવી, ચામડી ચિરાયા જવી,
ધોકાથી વાગતા માર જવી, શસ્ત્રાદિકથી થતા
છેદન જવી, સંક્રાંચાથેલા અંગને લાંબું કરવામાં
આવતું હોય તેના જવી, ખાઈથી વલોવાયા જવી,
ઉચકાવીને ફેંટી નંખાતા જવી, રાઈ વગેરેના લેપ
કરવાથી થતા અમચમાટ જવી, અગ્નિથી ખાળી
નંખાતા જવી, મરડીને ભાળી નંખાતા જવી,
પથરા વગેરેથી ફાડી નંખાતા જવી, નખ વગેરેથી
ચીરી નંખાતા જવી, ઉખેડી નંખાતા જવી, હાથ
વગેરેથી કંપાવાતા જવી, અંગમાં અનેક શૂળ
નીકળતાં હોય એવી, અવયવોને તોડીને બુદ્ધ-
બુદ્ધ સુકાતા હોય એવી, અંદર દૂધા ભરાતા
હોય એવી, દાખીને સ્તબ્ધ કરી નાખવામાં
આવતું હોય એવી, જડતા થવા જવી, સંકુચિત
કરાતું હોય એવી અને ખાલી ચક્રા જવી
તથા અંકુશોથી આકર્ષણ થતું હોય એવી
વેદનાઓ થતી હોય અથવા અકસ્માત
અનેક વેદનાઓ પ્રકટ થતી હોય અથવા વારંવાર
નવીનવી વેદનાઓ આવ્યા કરતી હોય તે
ત્રણને વ્રાતજન્ય જાણવો.

જ ત્રણમાં એક ઠેકાણે અથવા સર્વ ઠેકાણે
દાહ થતો હોય, ચોસ થતો હોય, ધુમાડા
નીકળવા જેવું લાગતું હોય, ચોતરફ ખળતા
ટાંડા સુકાયાની પેઠે ગાત્ર રંધાઈ જતું હોય,
ગરમીની અત્યંત વૃદ્ધિ થતી હોય અને જાણે
જખમમાં ક્ષાર સુકાતો હોય એવી અનેક જાતની
વેદનાઓ થતી હોય તે ત્રણને પિત્તજન્ય
જાણવો.

રુધિરજન્ય ત્રણને પણ પિત્તજન્ય ત્રણના
જવી જ વેદનાઓથી પારખી લેવો.

જ ત્રણમાં ખરજ, ભારે, જડતા, (નખ

વાગ્ધ્યા વગેરેની કે માખી-મચ્છર વગેરેના દંશની વેદના બાણવામાં ન આવે એવું) થરની વૃદ્ધિ, વેદનાની અદ્યપતા, અકકાઈ અને શીતતા હોય તે ત્રણને કંક્રુજન્ય બાણવો.

જે ત્રણમાં ઉપર કહેલી ત્રણે હોથોની વેદનાઓ ઉત્પન્ન થતી હોય, તે ત્રણને સંનિપાત-જન્ય બાણવો. ૮

અતઃ ઊર્ધ્વં વ્રણવર્ણાન્વક્ષ્યામઃ । મસ્મક-પોતાસ્થિવર્ણોઃ પશ્વોઽઙ્ગુળઃ કૃષ્ણ ઇતિ મારુતજસ્ય । નીલઃ પીતો હરિતઃ રુદ્રાવઃ કૃષ્ણો રક્તઃ કપિલઃ પિંગલ ઇતિ રક્તપિત્તસમુત્પન્નોઃ । શ્વેતઃ સિમ્ભઃ પાણ્ડુરિતિ શ્લેષ્મજસ્ય । સર્વવર્ણોપતેઃસાંનિપાતિક ઇતિ ॥ ૯ ॥

વર્ણો ઉપરથી ત્રણોની પરીક્ષા

હવે કયા હોપથી થયેલા ત્રણનો કેવો વર્ણ થાય છે તે વિષે કહીએ છીએ. જે ત્રણનો વર્ણ ભસ્મના જેવો, હોલાના જેવો, હાડકાના જેવો, ખરડ, રાતો કે કાગો હોય તે ત્રણને વાતજન્ય બાણવો.

જે ત્રણનો વર્ણ નીલ, પીળો, લીલો, જરા કાગો, કાગો, રાતો, કપિલ કે પિંગળો હોય તે ત્રણને પિત્તજન્ય બાણવો. રુધિરજન્ય ત્રણ પણુ એવા જ વર્ણવાળો હોય છે.

જે ત્રણનો વર્ણ સફેદ, સ્તિબ્ધ કે પાંડુ હોય તે ત્રણને કંક્રુજન્ય બાણવો.

જે ત્રણનો વર્ણ ઉપર કહેલા સઘળા પ્રકારોવાળો હોય તે ત્રણને સંનિપાતજન્ય બાણવો. ૯

મવતિ ચાત્ર

ન કેવલં વ્રણેષુત્તો વેદનાવર્ણસંગ્રહઃ ।

સર્વશોષકવિકારેષુ વ્રણવલ્લભ્યેન્નિપક્ ॥ ૧૦ ॥

સોજ સંબંધીના વિકારોની પરીક્ષા

આ વિપથના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'ઉપર જે વેદનાઓનું,

વર્ણોનું, સાધેનું' તથા બીજાં પણ દોષજન્ય પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું, તે કેવળ ત્રણોની પરીક્ષાને માટે જ નથી; માટે વેદે તેના વર્ણો વગેરે ઉપરથી વિદ્યધિ, અલગ તથા ત્રિયિ વગેરે સઘળા સોજ સંબંધી વિકારોની પણ એ પ્રમાણે જ પરીક્ષા કરવી.' ૧૦

અધ્યાય ૨૩મે।

અઘાતઃકૃત્યાકૃત્યવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કૃત્યાકૃત્યવિધિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

તત્ર વયસ્થાનાં દદાનાં પ્રાણવતાં સત્ત્વવતાં ચ સુચિકિત્સ્યા વ્રણા એકસ્મિન્વા પુરુષે યત્રૈતદ્રુણચતુષ્ટયં તસ્ય મુલસાધનીયતમાઃ । તત્ર વયસ્થાનાં પ્રલમ્બાતુલ્લાદાશુ વ્રણા રોહન્તિ । દદાનાં સ્થિરબહુમાંસ-ત્વાચ્છમ્ભવચાર્યમાર્ગ શિરાસ્ત્રાગ્વાદિવિશેષાન્ન પ્રાપ્નોતિ । પ્રાણવતાં વેદનાભિધાતાહારયંવ્રણાદિભિર્ન ગ્લાનિસ્ત-ધતે । સત્ત્વવતાં દારુણૈરપિ ક્રિયાવિશેષૈર્ન વ્યથા મવતિ । તસ્માદેતેષાં મુલસાધનીયાઃ ॥ ૨ ॥

કોના ત્રણો સુખસાધ્ય છે ?

જુવાન માણસોના, દૃઢ માણસોના, શક્તિ-વાળા માણસોના અને કદ પડતાં છતાં પણ વ્યાકુળ નહિ થનારા માણસોના ત્રણો સુખસાધ્ય છે. જે એક જ માણસમાં જુવાની, દૃઢતા, શક્તિ અને કદ પડતાં છતાં પણ વ્યાકુળતા એ ચારે ગુણો હોય તેના ત્રણો તો અત્યંત સુખસાધ્ય છે. જુવાન માણસોની સઘળી ધાતુઓ નવી હોય છે. તેથી તેઓના ત્રણો તુરત રુઝાઈ બાંધ છે. દૃઢ માણસોનું માંસ

૧ ત્રણોના સાપ્તપ્તમાના, કૃત્સાપ્તપ્તમાના, માપ્ત-પ્તમાના તથા અસ્તપ્તપ્તમાના નિર્લપ વિગતો.

સ્થિર તથા ધાતુ હોય છે, તેથી તેઓના ત્રણોમાં નાખવામાં આવતું શસ્ત્ર તેઓની શિરાને કે સ્નાયુ વગેરેને પહોંચી જતું નથી. શક્તિવાળા માણસોને વેદના, અભિધાત તથા આહારની પરેજી ઇત્યાદિકથી શરીરની શિથિલતા થતી નથી અને કષ્ટ પડતાં છતાં પણ વ્યાકુળ ન થનારા માણસોને અનેક પ્રકારની દારુણ ક્રિયાઓથી પણ વ્યથા થતી નથી; એટલા માટે એમના ત્રણો સુખસાધ્ય થાય છે. (એમાંથી એક ગુણ હોય, તો ત્રણ સુખસાધ્ય થાય છે, બે કે ત્રણ ગુણો હોય, તો ત્રણ વધારે સુખસાધ્ય થાય છે અને ચારે ગુણો હોય તો ત્રણ અત્યંત સુખસાધ્ય થાય છે. ૨)^૧

ત एव विपरीतगुणा वृद्धकृशात्प्राणभीरुषु द्रष्टव्याः ॥ ૩ ॥

કેના ત્રણો કષ્ટસાધ્ય છે ?

જેઓ વૃદ્ધ, કૃશ (અદબ), અદ્યપ શક્તિવાળા કે બીકણ હોય તેઓના ત્રણો કષ્ટસાધ્ય થાય છે. (વૃદ્ધતા, અદબતા, અદ્યપશક્તિ અને બીકણપણું એમાંથી એક હોય, તો ત્રણ કષ્ટસાધ્ય થાય છે, બે કે ત્રણ હોય તો વધારે કષ્ટસાધ્ય થાય છે અને એ ચારે હોય તો અતિ કષ્ટસાધ્ય થાય છે.) ૩

स्फिक्वायुप्रजननललाटगण्डौष्ठपृष्ठफलकोपजत्रु-
सुखाम्यन्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः ॥ ૪ ॥

કયાં સ્થાનકેમાં થયેલા ત્રણો સુખસાધ્ય છે ?

ફૂલા, ગુદા, લિંગ, લલાટ, ગાલ, હોઠ, પીઠ, વૃષણ, ગળાનો કાંઠલો અને મોઢાનો અંદરનો ભાગ એમાં થયેલા ત્રણો સહેલાઈથી રુઝાવી શકાય છે તેથી સુખસાધ્ય છે. ૪

૧ આ સંગ્રંધમાં નીચેના વિષયમાંથી 'દુશ્ચિકિત્સ્યાઃ' એ પદનો અપદ્ય કરી લેવો; કેમ કે અનુકૂળતા માટે આ વિષયને જુદો પાંચો છે.

સ. ૧૦

अक्षिदन्तनासापाङ्गश्रोत्रनाभिजठरसेवनीनितम्ब-
पार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसंधिभागगताः ॥ ૫ ॥

કયાં સ્થાનકેમાં થયેલા ત્રણો કષ્ટસાધ્ય છે ?

નેત્ર, દાંત, નાક, નેત્રોના પ્રાંત ભાગ, કાન, નાભિ, પેટ, સીવણી, નિતંબ, પડખાં, કૃષ્ણ, છાતી, કાપ અને સ્તનોનો સંધિભાગ એમાં થયેલા ત્રણો કષ્ટસાધ્ય છે. ૫

सफेनपूररक्तानिलवाहिनोऽन्तःशल्यश्च दुश्चिकि-
त्स्याः । अधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्वाहिणो रोमान्तोप-
नखर्मज्जस्त्रिस्त्यसंश्रिताश्च । भगंदरमपि चान्तर्मुखं
सेवनीकुटकास्थिसंश्रितम् ॥

भवति चात्र ॥

કુષ્ટિનાં વિષજુદાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥ ૬ ॥

કેવા-કયા સ્થળમાં ત્રણો કષ્ટસાધ્ય છે ?

જેમાંથી શ્રીણ, પરુ તથા રુધિરથી સંયુક્ત પતન નીકળતો હોય તથા જેની અંદર શલ્ય હોય, તે ત્રણો કષ્ટસાધ્ય છે. નીચે રહેલા જે ત્રણોના જાંએના ભાગમાંથી આવે થતો હોય તે ત્રણો, વાળના છેડે થયેલા ત્રણો, નખોના સમીપ-માં થયેલા ત્રણો, મર્મોમાં થયેલા ત્રણો અને પીંડીના અસ્થિમાં થયેલા ત્રણો પણ કષ્ટસાધ્ય છે. ભગંદર પણ જે અંદર મોઢાવાળું હોય અને સીવણીને, કટિકાંડના અસ્થિને કે મૂત્રમાર્ગના અસ્થિને આશ્રિત હોય તો કષ્ટસાધ્ય છે.

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'કાઢિયા, દૂધીવિપના^૧ સંગ્રંધ-વાળા, કાયરોગવાળા, પ્રમેહવાળા, અને જમને એક ત્રણમાં બીજા ત્રણો થયા હોય તેમના ત્રણો કષ્ટસાધ્ય છે.' ૬

૧ અતિ જૂનું, ઝેરને હણનારી ઔષધિઓએ નિવાધ કરેલું, વાયુ વગેરેએ સુકાવેલું કે સ્વાભાવિક રીતે ગુણુવગરનું ઝેર દૂધીવિપ કહેવાય છે.

અવપાટિકાનિરુદ્ધપ્રકરણસંનિરુદ્ધગુદજઠરાગ્નિ-
ક્ષતક્રિમયઃ પ્રતિશ્યાયજાઃ કોષ્ટજાશ્ચ ક્રૂમયસ્ત્વગ્દો-
પિણાં પ્રમેહિનાં વા યે પરિક્ષતેષુ દ્વયન્તે શર્કરાસિક
તામેહવાતકુણ્ડલિકાગ્રીલાદન્તશર્કરોપકુશકઠશાલૂકા
નિષ્કોપણદૂપિતાશ્ચ દન્તવેદ્યા દિસર્પાસ્થિક્ષતોરઃક્ષત-
વ્રણગ્નિપ્રમૃતયશ્ચ યાપ્યાઃ ॥

સાધ્યાયાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા ।
ઘ્નન્તિ પ્રાણાનસાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતમ્ ॥
યાપનીયં વિજાનીયાક્રિયા ધારયતે તુ યમ્ ।
ક્રિયાયાં તુ નિવૃત્તાયાં સદ્ય-એવ વિવચ્યતિ ॥
પ્રાપ્તા ક્રિયા ધારયતિ યાપ્યવ્યાધિતમાતુરમ્ ।
પ્રપતિષ્યદિવાગારે વિષ્કમ્ભઃ સાધુયોજિતઃ ॥૭॥

યાપ્ય પ્રણેાનો નિર્દેશ અને 'યાપ્ય'
શબ્દનો અર્થ

જમને અવપાટિકા,^૧ નિરુદ્ધપ્રકરણ, સન્નિ-
રુદ્ધગુદ,^૨ ઉદરરોગ, પથરીની કાંકરી, સિકતામેહ,^૩
વાતકુંડલિકા,^૪ અષ્ટીલા,^૫ દંતશર્કરા,^૬ ઉપકુશ^૭
કંઠશાલૂક,^૮ વિસર્પ,^૯ અસ્થિક્ષત, ઉર-ક્ષત કે
પ્રણયથિ ઇત્યાદિ રોગો થયેલા હોય, જમને

૧ નાની ઉમ્મરવાળી ઓતો બળાટકાર સભોગ
કરવાથી કે હાય વડે ઐયુનક્રિયા કરવા વગેરેથી લિંગની
આમડી કાઢી ગઈ હોય તે રોગ.

૨ ગુદાનુ દાર સ્પર્શ થઈ ગયું હોય તે રોગ.

૩ પ્રમેહમાં રેતી જેવી કાકરીઓ બતી હોય
તે રોગ.

૪ મૂત્રાશયમાં વાયુ કુંડલીરૂપ થઈને કરનાં વેદના
સહિત ધોડુધોડુ સુનરાય છે તે રોગ.

૫ વાયુથી મળામૂત્ર રોગાર્થ, ગુદા તથા મૂત્રાશય
કુખી બતાં મળમૂત્રનો માર્ગ રોગનાગી અચળ અને ગેંચી
જે લાંબી ગાંઠ થાય છે તે. (બા. પ્ર.)

૬ દાંતનો રોગ અને ક્રૂર સ્પર્શને કાંકરી જેવો
ખરસટ રસયોગી થાય છે તે. (બા. પ્ર.)

૭ દાંતનાં પેદાંમાં દાહ તથા પાક થાય, દાંત
દુઃખપ્રવાળી થોડી વેદના અહિન થોડી રહે અને થોડું
ફૂંડપ્રવાળું થાય તે રોગ. (બા. પ્ર.)

૮ ગળામાં કફથી કાંઠા જેવી, બોરના ઇંચિયા
જેવી, ખરસટ તથા ગિયર ગાંઠ થાય છે તે. (બા. પ્ર.)

અંધિના ક્ષતમાં શ્રીડા પડ્યા હોય, જમને
પ્રતિશ્યાયથી^૧ શ્રીડા પડ્યા હોય કે ઠાઠામાં
શ્રીડા પડ્યા હોય, જમને ત્વચાના દોષના
કે પ્રમેહના ક્ષતોમાં શ્રીડા પડ્યા હોય અને જમના
દાંતોનાં પેદાંઓ મસી^૨ દેવા વગેરેના ઊંચી
પદાર્થથી દૂષિત થઈ ગયા હોય તેમના પ્રણેાને
યાપ્ય સમજવા.

જ રોગી માણસો ચિકિત્સાથી રહિત રહે
તેમના સાધ્ય રોગો યાપ્ય થઈ બંધ છે.
યાપ્ય રોગો અસાધ્ય થઈ બંધ છે અને તે
અસાધ્ય રોગો તુરંત પ્રાણુ લઈ બંધ છે.

જ રોગ ચિકિત્સા આણુ રહેવાથી પ્રાણુ
લઈ શકતો ન હોય, પણ ચિકિત્સા બંધ પાડવામાં
આવે તો તુરંત જ પ્રાણુ લઈ બંધ એમ હોય તે
રોગ યાપ્ય કહેવાય છે. જમ પડવાને તૈયાર
થયેલા ધરને સારી રીતે લગાવેલો થાંભલો ધરી
રાખે છે, તેમ યાપ્યવ્યાધિવાળા રોગીને સારી
રીતે કરવામાં આવતી ચિકિત્સા જિવાલ્યા
કરે છે. ૭

અતઃ ઝર્ષ્વમસાધ્યાન્વક્ષ્યામઃ ॥ માંસપિંડવદ્-
દ્રઢતાઃ પ્રસેકિનોડન્તઃપૂર્વવેદનાવન્તોડશ્ચાપાનવદ્દુઃ-
સૌષ્ઠાઃ । કેચિત્કઠિના ગોશ્રંગવદુક્તમૃદુમાંસપ્રરોહાઃ ।
અપેર દુષ્ટકધિરાદ્ધાવિણસ્તુપિચ્છિલાદ્ધાવિણો વા
મધ્યોવતાઃ । કેચિદ્વસન્નસુપિરપર્યન્તાઃ । શળતુલ્વ-
સ્ત્થાપુજાલવન્તો હૃદયશી વસમેદોમજમસ્તુલુક્ષાવિ-
ગ્નશ્ચ દોષસમુત્થાઃ । પીતાસિતમૂત્રપુરીપગતમહિનશ્ચ
કોષ્ઠસ્થાઃ । ક્ષીણમાંસાનાં ચ સર્વતોગતયથાણુમુલાઃ ।
માંસહુદ્વદન્તઃ સચન્દ્રવાતવાહિનશ્ચ શિરઃકુણ્ઠસ્થાઃ ।
ક્ષીણમાંસાનાં ચ પૂયરક્તનિર્વાહિણોજોચકાવિપાકકા-
સથાષોપદ્રવમુક્તાઃ । મિત્રે વા શિરઃકપાલે યત્ર
મસ્તુલુક્ષદર્શનં ત્રિદોષલિપ્તપ્રાદુર્ભાવઃ કાસશ્વાસો વા
ચલ્યેતિ ॥

૧ પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ ઉત્તરનંબના રચના
અધ્યાપમાં ગુણો.

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

વસાં મેદોડ્ય મજ્જાનં મસ્તુલુક્કં ચ યઃ સ્ત્રવેત્ ।

આગન્તુસ્તુ વ્રણઃ સિદ્ધેન્ન સિદ્ધેદ્દોપસમ્ભવઃ ॥

અમરોપહિતે દેશે શિરાસંધ્યસ્થિવર્જિતે ।

વિકારો યોડ્નુપર્યેતિ તદસાધ્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ક્રમેણોપચયં પ્રાપ્ય ધાતૂનનુગતઃ શનૈઃ ।

ન શક્ય ઉન્મૂલયિતું વૃદ્ધો વૃદ્ધ ઇવામયઃ ॥

સ સ્થિરત્વાન્મહત્વાચ્ચ ધાત્વનુક્રમણેન ચ ।

નિહન્ત્યૌષધવીર્યાણિ મન્ત્રાન્દુષ્ટગ્રહો યથા ॥

અતો યો વિપરીતઃ સ્યાત્સુખસાધ્યઃ સ ઉચ્યતે ।

અવદ્ધમૂલઃ ક્ષુપકો વદ્ધદુત્પાદને સુખઃ ॥ ૮ ॥

અસાધ્ય વ્રણો

હવે અસાધ્ય વ્રણોનો નિર્દેશ કરીએ છીએ. જે વ્રણો માંસના પિંડની પેઠે બહાર નીકળેલા, બહુ સ્ત્રાવવાળા, અંદર પરની વેદનાવાળા અને ઘોડીની થોનિની પેઠે બધડેલા હોઠવાળા હોય તેઓ અસાધ્ય છે. કઠણ અને જમાં માંસના અંકુરો ગાયનાં શિંગડાંની પેઠે ઊંચા તથા દામળ હોય એવા ઢેટલાક વ્રણો અસાધ્ય છે. મધ્યમાં ઊંચા અને દુષ્ટ રુધિરના સ્ત્રાવવાળા અથવા પાતળા અને ચીકણા સ્ત્રાવવાળા ઢેટલાક વ્રણો અસાધ્ય છે. નીચા માંસવાળા અને છેડામાં ઊંડાં છિદ્રવાળા ઢેટલાક વ્રણો અસાધ્ય છે. અભિઘાતથી નહિ પણ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા ઢેટલાક વ્રણો કે જેઓ શણના તાંતણા જેવા આયુઓનાં બળાંઓવાળા, જેઈ શકાય નહીં એવા ભયંકર અને ચરળી, મેદ, મજ્જા તથા મગજના સ્ત્રાવવાળા હોય છે તેઓ અસાધ્ય છે. દાઠામાં રહેલા જે વ્રણોને લીધે ગુદામાંથી, મોઢામાંથી તથા વ્રણના મુખમાંથી ઠાળાંપીળાં મૂત્ર, વિષ્ટા કે પવન નીકળતાં હોય, તે વ્રણો અસાધ્ય છે. જેઓનાં માંસો ક્ષીણ થયાં હોય એવા માણસોના જે વ્રણો રસ વગેરે સર્વ ધાતુઓમાં ગતિવાળા અને ઝીણા મોઢાવાળા હોય તેઓ અસાધ્ય છે. માથાના કે હાંડના જે

વ્રણોમાંથી શબ્દ સહિત પવન નીકળતો હોય તથા માંસના પરપોટા જેવા જેવામાં આવતા હોય, તે વ્રણો અસાધ્ય છે. જમનાં માંસો ક્ષીણ થયાં હોય એવા માણસોના જે વ્રણો પરના તથા રુધિરના વહનવાળા અને અરુચિ, અપાક, ખાંસી તથા શ્વાસ એ ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય તેઓ અસાધ્ય છે. માથાનું હાડકું ભેદાઈ જતાં થયેલા જે વ્રણોમાંથી મગજ (જરા પીગળેલા ધી જેવી માથાની મજ્જા) દેખવામાં આવતું હોય, વ્રણો દોષોનાં ચિહ્નો પ્રકટ થયાં હોય કે ખાંસી તથા શ્વાસ થયેલો હોય, તો તે વ્રણો અસાધ્ય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: "જે વ્રણ ચરળીના, મેદના, મજ્જાના તથા માથાનું મગજ કે જે અરધા પીગળેલા ધી જેવું હોય છે તેના સ્ત્રાવવાળો હોય, તે વ્રણ જે આગંતુ હોય તો સાધ્ય છે; પણ જે દોષોથી થયેલો હોય તો અસાધ્ય છે. મર્મના સમીપમાં નહિ રહેલા અને શિરાઓ, સંધિઓ તથા અસ્થિઓ ઇત્યાદિ વગરના પ્રદેશમાં (ત્વચામાં) થયા છતાં પણ તથા ચિકિત્સા કરાતાં છતાં પણ જે વ્રણ સઘળી ધાતુઓમાં ફેલાતો જતો હોય તે વ્રણ અસાધ્ય છે. કમથી વૃદ્ધિ પામીને ધીરેધીરે ધાતુઓમાં પહોંચેલો રોગ વૃદ્ધિ પામેલા વૃક્ષની પેઠે ઉખેડી નાખવાને અશક્ય થાય છે. સ્થિરતાથી, મોટાઈ અને ધાતુઓમાં ગતિ કરવાથી પ્રબળ થયેલો રોગ, જેમ દુષ્ટ ગ્રહ (સ્કંદાપસ્મારોદિક) મંત્રોની શક્તિને હણી નાખે છે તેમ ઔષધોની શક્તિને હણી નાખે છે. જે વ્રણ એ અસાધ્યનાં લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણોવાળો હોય તે સુખસાધ્ય કહેવાય છે અને તે સુખસાધ્ય વ્રણ, નહિ બંધાયેલા મૂળવાળા તથા શાખાઓ આદિ વગરના નાના ઝાડની પેઠે ઉખેડી નાખવામાં સુગમ થાય છે. ૮

ત્રિમિર્દોષૈરનાક્રાન્તઃ ક્ષયવૌઘોડપિડકી સમઃ

ત્રણ શુદ્ધ થયાનું લક્ષણ

ન્યારે ત્રણ દોષો સખધી આકૃતિ, ગંધ તથા વર્ણ આદિથી રહિત થાય, કંઈક કાળાશ પકડતા હોઠનાળો થાય, કોઠ્ઠીઓ વગરનો થાય, જીભનાં તળિયાં જેવો સખ થાય, દોષો સખધી વેદનાઓથી મુક્ત થઈને સામાન્ય વેદનાવાળો જ રહે અને આવવગરનો થાય, ત્યારે તેને શુદ્ધ થયેલો સમજવો. ૯

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસાન્તાઃ ક્લેદવર્જિતાઃ ।

સિરાશ્ચિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ॥૧૦॥

ત્રણ રંગાવાનું લક્ષણ

ન્યારે ત્રણના છેડાઓ હોલાના વર્ણ જેવા ધૂસર થાય, કંઠણ થાય, ક્યેદવગરના થાય અને આમરીના જવા વર્ણવાળો અને હાથનાં તળિયા જેવો સપાટ થઈ જાય, ત્યારે તેને રંગાવા લાગ્યો છે' એમ કહેવું ૧૦

રૂઢનર્ત્માનમગ્રન્યમશૂનમરૂજં વ્રણમ્ ।

ત્વક્સવર્ણં સમતલ સમ્યગ્દૃઢં વિનિર્દિશેત્ ॥૧૧॥

ત્રણ સારી પેઠે રંગાયાનું લક્ષણ

ન્યારે ત્રણ જમી ગયેલા મોઢાવાળો, અથિવગરનો, સોજવગરનો, વેદનાવગરનો, આમરીના જેવા વર્ણવાળો અને હાથનાં તળિયા જેવો સપાટ થઈ જાય, ત્યારે તેને બરાબર રંગાયેલો કહેવો. ૧૧

દોષપ્રકોષાદ્ વ્યાયામાદમિષાતાદર્જીર્ણતઃ ।

હર્ષાત્કોષાદ્વાદાપિ વ્રણો રૂઢોડપિ દીર્ઘતે ॥૧૨॥

ત્રણ રંગાયા પછી ફાટવાનાં કારણો

ત્રણ રંગાઈ ગયા છતાં પણ દોષોના પ્રકાપથી, કસરત કે મહેનત કરવાથી, અભિષાત યથાથી અને અજીર્ણ થવાથી પાછો ફાટે છે અને હર્ષથી, શોકથી કે ભયથી પણ પાછો ફાટે છે, એટલા માટે ટેટલાક કાળ સુધી એ કારણોથી દૂર રહેવું ૧૨

૧ આ બારમા વિષયને સઘળા નિગંધકારીએ અનાર (શેષ) ગણે છે.

અધ્યાય ૨૪મો

અયાતો વ્યાધિસમુદેશીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામ્ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'વ્યાધિસમુદેશીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન-તરિએ મુશ્તુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દ્વિવિધા વ્યાધયઃ શસ્ત્રસાધ્યાઃ સ્નેહાદિક્રિયા સાધ્યાશ્ચ । તત્ત્વશસ્ત્રસાધ્યેષુ સ્નેહાદિક્રિયા ન પ્રતિ પિચ્યતે । સ્નેહાદિક્રિયાસાધ્યેષુ શસ્ત્રકર્મ ન ક્રિયતે । અસ્મિન્નુનઃ શસ્ત્રે સર્વતન્નસામાન્યાત્સર્વેષાં વ્યાધીનાં યથા સ્થૂલમવરોધઃ ક્રિયતે । પ્રાગ્બિહિતં તદ્દુઃસ્વસયોગો વ્યાધિરિતિ । તચ દુઃસ્વ ત્રિવિધમાધ્યાત્મિકમાધિભૌતિક-માધિદૈવિકમિતિ તત્ત્વ સત્ત્વિયે વ્યાધાવુપનિપતતિ ॥૨ સધળા વ્યાધિઓની ક્રિયાનો સંક્ષેપ અને સ્થૂળ રીતે વ્યાધિઓનો સંગ્રહ

શસ્ત્રોથી સાધ્ય અને સ્નેહન, સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓથી સાધ્ય, એમ વ્યાધિઓ બે પ્રકારના છે. તેમાં જે વ્યાધિઓ શસ્ત્રોથી સાધ્ય છે તેમાં સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી, પણ જે વ્યાધિઓ સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓથી સાધ્ય છે તેમાં શસ્ત્રની ક્રિયાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે હવે આ મુશ્તુતત્ત્વ સધળાં તત્ત્વોની પકિતમાં પણ છે, એટલા માટે આ તત્ત્વમાં સ્થૂળ રીતે સધળા વ્યાધિઓનો સંગ્રહ કરીએ છીએ આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે, કે 'પુરુષને જ્યેષ્ઠ કુળનો સયોગ થાય છે તે વ્યારિ કહેવાય છે' આ-આત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એ રીતે કુળના ત્રણ પ્રકાર છે અને તે ત્રણ પ્રકારનું કુળ નીચે પ્રમાણે સાત પ્રકારના રોગોમાં પ્રાપ્ત થાય છે ૨

૧ વ્યાધિઓના સંક્ષિપ્ત ઉદ્દેશ વિશે.

તે પુનઃ સપ્તવિધા વ્યાખ્યઃ । તથા । આદિ-
 ચલપ્રવૃત્તા જન્મચલપ્રવૃત્તા દોષચલપ્રવૃત્તાઃ સંઘાતચલ-
 પ્રવૃત્તાઃ કાલચલપ્રવૃત્તા દૈવચલપ્રવૃત્તાઃ સ્વભાવચલ-
 પ્રવૃત્તા ઇતિ । તત્રાદિચલપ્રવૃત્તા યે શુક્રશેણિતદોષા-
 ન્વયાઃ કુષ્ઠાર્શઃ પ્રભૃતયઃ । તેડપિ દ્વિવિધા માતૃજાઃ
 પિતૃજાશ્ચ । જન્મચલપ્રવૃત્તા યે માતુરપચારાત્પજ્જાત્ય-
 ન્ધવધિરમૂકમિષ્ણિનવામનપ્રભૃતયો જાયન્તે । તેડપિ
 દ્વિવિધા રસકૃતા દૌહદાપચારકૃતાશ્ચ । દોષચલપ્રવૃત્તા
 ય આતક્કસમુત્પન્ના મિથ્યાહારાચારમવાશ્ચ । તેડપિ
 દ્વિવિધા આમાશયસમુત્પન્ના પક્વાશયસમુત્પન્નાશ્ચ । પુનશ્ચ
 દ્વિવિધાઃ શારીરા માનસાશ્ચ । ત એત આધ્યાત્મિકાઃ ।
 સંઘાતચલપ્રવૃત્તા ય આગન્તવો દુર્વલસ્ય ચલવદ્વિગ્રહાત્ ।
 તેડપિ દ્વિવિધાઃ શક્તકૃતા વ્યાલાદિકૃતાશ્ચ । એત
 આધિભૌતિકાઃ । કાલચલપ્રવૃત્તા યે શીતોષ્ણવાતવર્ષા-
 પ્રભૃતિનિમિત્તાઃ । તેડપિ દ્વિવિધા વ્યાપન્નર્તુકૃતા અવ્યા-
 પન્નર્તુકૃતાશ્ચ । દૈવચલપ્રવૃત્તા યે દેવદ્રોહાદભિશસ્ત્રકા
 અથર્વકૃતા ઉપસર્ગકૃતાશ્ચ । તેડપિ દ્વિવિધા વિદ્યુદ-
 જનિકૃતાઃ પિશાચાદિકૃતાશ્ચ । પુનશ્ચ દ્વિવિધાઃ સંસ-
 ર્ગજા આકસ્મિકાશ્ચ । સ્વભાવચલપ્રવૃત્તાઃ ક્ષુત્પિપા-
 સાજરામૃત્યુનિદ્રાપ્રભૃતયઃ । તેડપિ દ્વિવિધાઃ કાલકૃતા
 અકાલકૃતાશ્ચ । તત્ર પરિરક્ષણકૃતાઃ કાલકૃતા અપરિ-
 રક્ષણકૃતા અકાલકૃતાઃ । એત આધિદૈવિકાઃ । તત્ર
 સર્વવ્યાધ્યવરોધઃ ॥ ૩ ॥

રોગોના સાત પ્રકાર

આદિળપ્રવૃત્ત, જન્મળપ્રવૃત્ત, દોષળપ્ર-
 વૃત્ત, સંઘાતળપ્રવૃત્ત, કાળળપ્રવૃત્ત, દૈવળપ્ર-
 વૃત્ત અને સ્વભાવળપ્રવૃત્ત એ રીતે સાત
 પ્રકારના રોગો છે. વીર્યના તથા રજના દોષથી
 સંતાનના શરીરમાં પ્રવર્તનારા જે ઠાઠ અને
 અરશ આદિ રોગો છે તેઓ આદિળપ્રવૃત્ત
 કહેવાય છે. એમાં પણ માતૃજ અને પિતૃજ
 એ બે ભેદ છે. જે રોગો માતાના રજના સંબંધથી
 પ્રવર્તે છે, તેઓ માતૃજ કહેવાય છે અને જે રોગો
 પિતાના વીર્યના સંબંધથી પ્રવર્તે છે તેઓ

પિતૃજ કહેવાય છે. લંગડાપાળું, જન્મગંધતા, બહે-
 રાશ, ગૂંગાપાળું, ગૂંગાળું બોલનાર અને
 ઠીંગણાપાળું ઇત્યાદિ રોગો જે જોગો માતાએ
 કરેલી વિરુદ્ધ ક્રિયાથી થાય છે તેઓ જન્મળપ્ર-
 વૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ રસજ અને
 દૌહદાપચારકૃત એ બે ભેદ છે. જે રોગો માતાએ
 કરેલી આહારવિહારની ભૂલથી થાય છે, તેઓ
 રસજ કહેવાય છે અને જે રોગો ગર્ભ રહ્યા
 પછી ચોથા માસથી થતા ભાવાઅભાવાને
 પૂર્ણ કરવા વગેરેમાં થયેલી ભાનાની ભૂલથી
 થાય છે, તેઓ દૌહદાપચારકૃત કહેવાય છે. જે
 રોગો સળેખમ આદિ રોગોથી ઉત્પન્ન થાય છે
 તથા જે રોગો જોડા આહારથી તથા આચારથી
 થાય છે તેઓ દોષળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે.
 એમાં પણ આમાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને
 પક્વાશયમાં ઉત્પન્ન થયેલા એ બે ભેદ છે અને
 તેઓમાં પણ શારીર અને માનસ એ બીજા બે
 ભેદ છે. આ આદિળપ્રવૃત્ત, જન્મળપ્રવૃત્ત
 અને દોષળપ્રવૃત્ત એ ત્રણે પ્રકારના વ્યાધિઓ
 આધ્યાત્મિક દુઃખવાળા એટલે શરીરમાં રહેલા
 વાત આદિ દોષોથી અથવા શરીરમાં રહેલા
 રજેશુણ આદિ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખવાળા
 સમજવા. જે રોગો તળળા માણસને બળવાનની
 સામે લડાઈ થવાથી નવા આવે છે, તેઓ
 સંઘાતળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ
 શક્તકૃત અને સિંહાદિકૃત એ બે ભેદ છે. આ
 સંઘાતળપ્રવૃત્ત વ્યાધિઓ, આધિભૌતિક દુઃખ-
 વાળા એટલે બીજાં પ્રાણીઓથી થયેલાં દુઃખવાળા
 સમજવા. જે બડચ, દાહ તથા કંપ આદિ
 રોગો ટાઢ, તડકા, પતન કે વરસાદ આદિ
 નિમિત્તોથી થાય છે, તેઓ કાળળપ્રવૃત્ત
 કહેવાય છે. એમાં પણ બગડેલી ઋતુથી
 થયેલા અને નહિં બગડેલી ઋતુથી થયેલા એ
 ભેદ છે. જે રોગો દેવ વગેરેના દ્રોહ કરવામાં
 આવતાં તેઓના શાપ આદિ કારણથી અથવા

શત્રુઓએ કરેલા અથર્વવેદાક્ત આભિચારિક પ્રયોગોથી અથવા પીડિત લોકોના સંસર્ગથી થાય છે, તેઓ દૈવબળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે. એમાં પણ વીજળી તથા કડાકા વગેરેએ કરેલા અને પિશાચ વગેરેએ કરેલા એ બે ભેદ છે અને તેઓમાં પણ વળી સંસર્ગજન્ય અને આકસ્મિક એ બે ભેદ છે. બ્રૂખ, તરસ, જરા, મૃત્યુ તથા નિદ્રા આદિ જે રોગો સ્વભાવના બળથી થાય છે, તેઓ સ્વભાવબળપ્રવૃત્ત કહેવાય છે, એમાં પણ કાલકૃત અને અકાલકૃત એ બે ભેદ છે. યોગ્ય રીતે યત્ન કરતાં છતાં પણ જ્યો થાય છે, તેઓને કાલકૃત સમજવા અને યોગ્ય રીતે યત્ન નહિ કરવાથી જ્યો થાય છે, તેઓને અકાલકૃત સમજવા. આ કાળ બળપ્રવૃત્ત, દૈવબળપ્રવૃત્ત અને સ્વભાવબળપ્રવૃત્ત એ ત્રણે પ્રકારના બ્યાધિઓ આધિદેવિક દુઃખવાળા એટલે ઈશ્વરશક્તિએ કરેલાં દુઃખોવાળા સમજવા. આ રીતે સાત ભેદોમાં સૂચ્ય રીતે સધળા બ્યાધિઓનો સંબંધ થયો છે. ૩

સર્વેષાં ચ વ્યાધીનાં વાતપિત્તશ્લેષ્માણ એવ મૂલં તલિહ્નત્વાદૃષ્ટફલત્વાદાગમાચ । યથાહિ કૃત્ત્વં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેણાવસ્થિતં સત્ત્વરજસ્તમાંસિ ન વ્યતિરિચ્યન્તે । એવમેવ કૃત્ત્વં વિકારજાતં વિશ્વરૂપેણાવસ્થિતમવ્યતિરિચ્ય વાતપિત્તશ્લેષ્માણો વર્તન્તે ॥ દોષપાતુમલસંસર્ગોદાયતનવિરોપાન્નિમિત્તતથૈવાં વિકલ્પા મવન્તિ । દોષદૂષિતેષ્વત્યર્થ ધાતુપુ સંજ્ઞા ક્રિયતે રસજોડ્યં શોણિતજોડ્યં માંસજોડ્યં મેદોજોડ્યમસ્થિજોડ્યં મજ્જજોડ્યં શુક્રજોડ્યં વ્યાધિરિતિ ॥

તત્રાન્નાશ્રદ્ધારોચકાવિપાકાન્નમર્દજ્વરહ્રાસત્તુ સિર્ગોરહૃત્પાન્દુરોગમાર્ગોપરોધકાર્યવૈરસાદ્ગ્રાસદાકાલવલીપટિતદશેનપ્રમૃતયો રસદોષજા વિકારાઃ ॥

કુષ્ઠવિસર્પવિષકામશ્ચ રુનીલિકાતિલવાલકન્યચ્છ-
પ્પન્નેન્દ્રલસ્રીહવિદ્રધિગુલ્મવાતશોણિતાર્શોર્જુદાદ્રમ-

દાંસદ્ગદરરક્ષપિત્તપ્રમૃતયો રક્તદોષજા ગુદમુલમેદ-
પાકાશ્ચ ॥

અધિમાંસાર્જુદાર્શોઽધિજિહ્વોપજિહ્વોપકુશલગુ-
ળિકાડલજીમાંસસંઘાતૌષ્ઠપ્રકોપગલગળગળ્ડમાલપ્ર-
મૃતયો માંસદોષજાઃ ॥

ગ્રન્યિવૃદ્ધિગલગળ્ડાર્જુદમેદોજૌષ્ઠપ્રકોપમધુમેહા-
તિસ્યૌલ્વાતિસ્વેદપ્રમૃતયો મેદોદોષજાઃ ॥

અવ્યસ્થયિદન્તાસ્થિતોદશૂલકુલસપ્રમૃતયોઽ
સ્થિદોષજાઃ ॥

તમોદર્શનમૂર્છાન્નમર્પસ્થૂલમૂલાર્જનન્મનેત્રામિષ્ય-
ન્દ્રપ્રમૃતયો મજ્જદોષજાઃ ॥

કૈન્દ્રાપ્રહર્ષશુક્રાશ્મરીશુક્રમેહશુક્રદોષાદયશ્ચ-
તદોષજાઃ ॥

સ્વગ્દોષાઃસક્ષોઽતિપ્રવૃત્તિર્વા મલાયતનદોષાઃ ।
ઇન્દ્રિયાણામપ્રવૃત્તિરયથાપ્રવૃત્તિર્વેન્દ્રિયાયતનદોષાઃ ॥

इत्येवं समाप्त उक्तौ विस्तरनिमित्तानि चैषां
प्रतिरोगं वक्ष्यामः ॥

भवति चात्र ॥
કુપિતાનાં હિ દોષાનાં શરીરે પરિધાવતામ્ ।

यत्र सङ्गः खवैगुण्याद् व्याधिस्तत्रोपजायते ॥ ४ ॥

સધળા બ્યાધિઓનો વાત, પિત્ત અને
કફમાં સમાવેશ

વાત, પિત્ત અને કફ એ જ સધળા બ્યાધિઓનું મૂળ છે; કારણ કે સધળા બ્યાધિઓમાં એમનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. એમને પ્રતીકાર કરવાથી બ્યાધિઓનો પ્રતીકાર થાય છે અને સધળા આયુર્વેદ જોતાં પણ એમનું જ મૂળ સિદ્ધ થાય છે. જમ જગતરૂપે રહેલા સધળા જન્ય પદાર્થોની સ્થિતિ સત્તગુણ, રમેયુષ્ અને તમેયુષ્ વિના નથી તેમ મોટા વિસ્તારથી રહેલા સધળા બ્યાધિઓની સ્થિતિ વાત, પિત્ત અને કફ વિના નથી. દોષોની સાથે ધાતુઓના સંસર્ગોથી, દોષદૂષ્યોની સાથે મળોના સંસર્ગોથી, દોષના અગાડવાનાં ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાનકોના બેદોથી

અને નિમિત્તોના લેદાથી વ્યાધિઓના લેદાની કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે. જમ અસ્થિથી અત્યંત તપી ગયેલાં ધીથી અથવા તેલથી માણસનું અંગ બળતાં અંશિતું નામ ન લઈને 'ધીથી બળ્યું અને તેલથી બળ્યું' જોમ કહેવામાં આવે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તે અસ્થિથી જ બળેલું હોય છે તેમ દોષોથી અત્યંત દૂષિત થયેલા રસ આદિ ધાતુઓથી વ્યાધિઓ થતાં દોષોનાં નામ નહિ લઈને 'આ વ્યાધિ રસથી થયો છે, આ વ્યાધિ રુધિરથી થયો છે, આ વ્યાધિ માંસથી થયો છે, આ વ્યાધિ મેદથી થયો છે, આ વ્યાધિ અસ્થિથી થયો છે, આ વ્યાધિ મજ્જાથી થયો છે અને આ વ્યાધિ વીર્યથી થયો છે' જોમ સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે સધળા વ્યાધિઓ દોષોથી જ થયેલા હોય છે.

અન્ન^૧ ઉપર દ્વેષ, અરોચક, અવિપાક, અંગોનું ભાંગવું, જ્વર, મોળ, તૃપ્તિ, ભારેપાણું, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, સ્ત્રોતોનો ઉપરોધ, કૃશતા, વિરસતા, અંગોમાં ગ્લાનિ, સમય વગર અંગોમાં કરચલી પડવી અને સમય વગર કૌશોનું સંકેદ થઈ જવું ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થયેલા રસથી થાય છે.

ઢાઢ, વિસર્પ, ફેલીઓ, મસ, દાઝ, તલ, લાખાં, ખીલ, ઉંદરી, ખરલનું દરદ, વિદ્રધિ, ગુદમ, વાતરક્ત, અરશ, અર્ધુદ, અંગોનું ભાંગવું, પ્રદર, ગુદાનું પાકવું, મુખનું પાકવું, લિંગનું પાકવું અને રક્તપિત્ત ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી થાય છે.

અધિમાંસ, અર્ધુદ, અરશ, અધિનિહ્વ, ઉપનિહ્વ, ઉપકુશ, ગલશુંડિકા,^૨ અલજ્જ, માંસ-

સંઘાત નામનો મુખરોગ, હોઠનો પ્રકોપ, ગલગંડ અને ગંડમાલા ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થયેલા માંસથી થાય છે.

ત્રંચિ, વધરાળ, ગલગંડ, અર્ધુદ, મેદથી થતો હોઠનો પ્રકોપ, મધુપ્રમેહ, અત્યંત જડાઈ અને અત્યંત પરીનો ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થયેલા મેદથી થાય છે.

અસ્થિની અધિકતા, દાંતોની અધિકતા, અસ્થિઓમાં વ્યથા, અસ્થિઓમાં શૂળ અને કુનપ્પ ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થયેલાં અસ્થિઓથી થાય છે.

અંધારું દેખાવું, મૂર્છા, ચક્ર પર ચડેલાના જવું ભ્રમણ, પર્વોમાં જડાં મૂળવાળા ત્રણોની ઉત્પત્તિ અને નેત્રાભિષ્યંદ (આંખો દુખવી) ઇત્યાદિ વિકારો દોષોથી દૂષિત થયેલી મજ્જાથી થાય છે.

નપુંસકપણું, સ્ત્રીની પાસે જતાં શક્તિ ન આવવી, વીર્ય સંબંધી પથરી, શુક્રપ્રમેહ અને વીર્ય સંબંધી દોષો ઇત્યાદિ વ્યાધિઓ દોષોથી દૂષિત થયેલા વીર્યથી થાય છે.

ત્વચાના રોગ, મળોની અટકાયત અથવા મળોની અતિપ્રવૃત્તિ એ વ્યાધિઓ દોષદૂષ્યોથી સંસર્ગ પામેલા મળોથી થાય છે.

ઇંદ્રિયોની અપ્રવૃત્તિ અથવા જવી જોઈ એ તેવી પ્રવૃત્તિનો અભાવ એ વ્યાધિઓ દોષોના બગાડવાળાં ઇંદ્રિયોનાં સ્થાનકોના લેદાથી થાય છે.

આ પ્રમાણે સંસર્ગથી તથા દોષોના બગાડવાળાં ઇંદ્રિયોનાં સ્થાનકોના લેદથી જુદાજુદા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થવાનું સંક્ષેપથી કહ્યું. વ્યાધિઓનો વિસ્તાર તથા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થવાનાં નિમિત્તોનું નિરૂપણ તે તે વ્યાધિઓનાં પ્રકરણોમાં કરીશું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'પ્રકોપ પામીને શરીરમાં પ્રસરેલા દોષોનો સ્ત્રોતોની વિશુલ્લતાને લીધે જ્યાં

૧ ચિકિત્સાના પ્રકારો જણાવવા માટે તથા મુખસાધ્યત્વ વગેરે જણાવવા માટે પ્રત્યેક ધાતુથી થતા વિકારો દેખાડે છે.

૨ તાળવાના મૂળથી ચાલેલો ચામડાની ફૂલેલી નળા જેવો લાંબો સોજો.

જ્યાં જમાવ (સ્થાનસંઘ્રય) થાય છે ત્યાં ત્યાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.' ૪

મૂયોઽન્ન જિજ્ઞાસ્યં કિં વાતાદીનાં જ્વરાદીનાં ચ નિત્યઃ સંઘેયઃ પરિચ્છેદો વેતિ ॥ ૫ ॥

દોષો અને વ્યાધિઓનો સંબંધ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?

'દોષો કારણોરૂપ છે અને વ્યાધિઓ તેઓનાં કાર્યોરૂપ છે' એમ કહ્યું ત્યારે ફરી આ વિષયમાં જિજ્ઞાસા થાય છે, કે 'જેમ અગ્નિને અને ઉષ્ણુતાને નિત્ય સંબંધ છે તેમ દોષોને અને વ્યાધિઓને નિત્ય સંબંધ છે કે જેમ કુંભારને અને ઘડાને બુદ્ધિબુદ્ધિ સ્થળમાં રહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ છે તેમ દોષોને અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓને બુદ્ધિબુદ્ધિ રહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ છે' ૫

યદિ નિત્યઃ સંઘેયઃ સ્વાત્તર્હિ નિત્યાતુરાઃ સર્વે એવ પ્રાણિનઃ સ્વુઃ । અયાપ્યનયયા વાતાદીનાં જ્વરાદીનાં ચાન્યત્ર વર્તમાનાનામન્યત્ર લિંગ્ન ન મવતીતિ કૃત્વા યદુચ્યતે વાતાદયો જ્વરાદીનાં મૂલનીતિ તત્ત્વ ॥ ૬

નિત્ય સંબંધ માનવામાં અને અનિત્ય સંબંધ માનવામાં દોષ

જે નિત્ય સંબંધ દોષ, તે સધળાં પ્રાણીઓ સર્વદા રોગી જ રહેવા જોઈએ અને અનિત્ય સંબંધ દોષ, તે વાત આદિ દોષો અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓ ભિન્નભિન્ન પ્રદેશમાં રહેનાર હોય છે; તેથી તેઓતું એક પ્રદેશમાં ચિહ્ન ન દેખાવું જોઈએ. આમ બન્ને પક્ષમાં દોષ આવે છે, તેથી 'વાત આદિ દોષો જ્વર વગેરે વ્યાધિઓનાં મૂળ છે' એમ બોલવું ખરાખર જણાતું નથી. ૬

અત્રોચ્યતે । દોષાન્પ્રત્યાહ્યાય જ્વરાદયો ન મવન્તિ । અથ ચ ન નિત્યઃ સંઘન્યો । યદાદિ વિદુઃ દ્વાતાશનિવર્ણ્યાકાશં પ્રત્યાહ્યાય ન મવન્તિ । સલ્પ્યાકાશે કદાચિન્ન મવન્તિ । અથ ચ નિમિત્તતત્ત્વત્ત્વ એવોત્પત્તિરિતિ । તરજ્જુદ્ધાદયશ્વોદકવિશેષા એવમ્ ।

વાતાદીનાં જ્વરાદીનાં ચ નાપ્યેવં સંઘેયો ન પરિચ્છેદઃ શાશ્વતિકઃ । અથ ચ નિમિત્તત્ત્વ એવોત્પત્તિરિતિ ॥ વિકારપરિમાણં ચ સંખ્યા ચૈવાં પૃથક્ પૃથક્ વિસ્તરેણોત્તરે તન્ને સર્વાં વાધાશ્ચ વક્ષ્યતે ॥ ૭ ॥

બુદ્ધિ જ પ્રકારનો સંબંધ

આ વિષયમાં નિર્ણય આપીએ છીએ, કે દોષોને છોડીને જ્વર વગેરે વ્યાધિઓની સ્થિતિ છે જ નહિ, પણ તેમ છતાં નિત્ય સંબંધ પણ નથી એટલે કે જેમ વાદળોને છોડીને વીજળી, પવન, કડાકા તથા વરસાદની સ્થિતિ નથી; પણ તેમ છતાં તેઓ વાદળો વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતાં નથી; પરંતુ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેની વાદળોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ દોષો વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે વ્યાધિઓ હોતા નથી. પરંતુ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેમની દોષોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. જેમ જળ છોડીને જળના તરંગ તથા પરપોટા આદિ પ્રકારની સ્થિતિ નથી, પણ તેમ છતાં તેઓ જળ વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતાં નથી; પરંતુ પવનરૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયાથી તેઓની જળમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દોષોને છોડીને વ્યાધિઓની સ્થિતિ નથી પણ તેમ છતાં તેઓ દોષો વિદ્યમાન છતાં પણ કોઈ સમયે હોતા નથી; પરંતુ નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયાથી તેમની દોષોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે છે તેથી વાત આદિ દોષોને અને જ્વર આદિ વ્યાધિઓને અગ્નિની અને ઉષ્ણુતાની પેઠે નિત્ય સંબંધ પણ નથી તેમ કુંભારની અને ઘડાની પેઠે બુદ્ધિ-બુદ્ધિ પ્રદેશમાં રહેવારૂપ અનિત્ય સંબંધ પણ નથી. પરંતુ બુદ્ધિ પ્રકારનો જ કાર્યકારણમાન-સંબંધ છે કે જથી વીજળી વગેરેની પેઠે તથા તરંગ આદિની પેઠે નિમિત્તો પ્રાપ્ત થયાથી જ વ્યાધિઓની દોષોમાંથી અને દોષોના સ્થળમાં જ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ નિમિત્તો તે તે વ્યાધિઓનાં

પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે.

વ્યાધિઓની કુલ સંખ્યા, પ્રત્યેક વ્યાધિની જુદીજુદી સંખ્યા અને જ્વર, અતિસાર તથા શોષ વગેરે વ્યાધિઓ હવે પછીના અંત્ય-સંદર્ભમાં કહેવામાં આવશે. ૭

અધ્યાય ૨૫મે

અયાતોઽષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્યમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ ॥૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘અષ્ટવિધશસ્ત્ર-કર્મણ્ય’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વં-તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

છેદ્યા મગન્દરા ગ્રન્થિઃ શ્લેષ્મિકસ્તિલકાલકઃ ।

વ્રણવર્ત્માર્બુદાન્યર્શસ્વર્મકીલોઽસ્થિમાંસગમ્ ॥

શલ્યં જતુમણિર્માસસંઘાતો ગલશુણ્ડિકા ।

સ્નાયુમાંસશિરાકોયો વલ્મીકં શતપોતકઃ ॥

અધ્રુષ્વશ્વોપદંશાશ્ચ માંસકન્ધવિમાંસકઃ ॥ ૨ ॥

છેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

ભગંદરો, કફ સંબંધી કાચો અંથિ, ક્ષુદ્ર રોગોમાં ગણેલો તિલકાલક, વણનો માર્ગ, અર્બુદો, અરશ, ચર્મશીલ, માંસમાં કે અસ્થિમાં રહેલું શલ્ય, જતુમણિ, માંસસંઘાત, ગલશુંડિકા, સ્નાયુનો સડો, માંસનો સડો, શિરાનો સડો, વલ્મીક, શૂકદોષોમાં ગણેલો શતપોતક,^૨ અધ્રુષ, ઉપદંશો, માંસનો અંકુર અને અધિમાંસક એટલા વ્યાધિઓ છેદન કરવાને યોગ્ય છે. (આ પરિગણન નથી, પણ ઉપલક્ષણ માત્ર છે એમ જણાય છે; કેમ કે મસ વગેરે જે બીજા પણ વ્યાધિઓને ચિકિત્સાસ્થાનમાં છેદ કહ્યા છે,

તેમનાં નામો અથવા કશું સૂચન આમાં જોવામાં આવતું નથી. નીચે આપેલા લેઘ આદિ વ્યાધિઓના વિષયોમાં પણ ઉપલક્ષણ-પણું જ જણાય છે.) ૨

મેઘા વિદ્રઘયોઽન્યત્ર સર્વજાદ્ ગ્રન્થયસ્ત્રયઃ ॥

આદિતો યે વિસર્પાશ્ચ વૃદ્ધયઃ સવિદારિકાઃ ।

પ્રમેહપિડકાશોફસ્તનરોગાવમન્થકાઃ ॥

કુમ્ભીકાનુશયીનાઢ્યો વૃન્દૌ પુષ્કરિકાલજી ।

પ્રાયશઃ ક્ષુદ્રરોગાશ્ચ પુષ્પુટૌ તાલુદન્તજૌ ॥

તુણ્ડિકેરી ગિલાયુશ્ચ પૂર્વે યે ચ પ્રપાકિણઃ ।

વસ્તિસ્તથાશ્મરીહિતોર્મેદોજા યે ચ કેચન ॥૩॥

ભેદન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

સર્વ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્રધિ સિવાય બાકીના સઘળા વિદ્રધિઓ, વાતિક, પૈત્તિક તથા શ્લેષ્મિક એ ત્રણેય વ્યાધિઓ, વાતિક, પૈત્તિક તથા શ્લેષ્મિક વિસર્પો, વૃદ્ધિઓ, વિદારિકા નામનો ક્ષુદ્રરોગ, પ્રમેહપિડકા, સોજો, સ્તનરોગો, શૂક-દોષોમાંનો અવમન્થક, કુંભીકા, અનુશયી, નાડીવણો, કંઠરોગોમાંના બે વૃંદો, શૂકદોષોમાંની પુષ્કરિકા, અલજી, ધણખરા ક્ષુદ્રરોગો, તાલુ-પુષ્પુટ, દંતપુષ્પુટ, તુંડિકેરી, ગિલાયુ, ભગંદરો અને જે ઠાઈ મેઘથી થયેલા રોગો હોય, તેઓ ભેદન કરવાને યોગ્ય છે. મૂત્રાશયનું ભેદન કરવું હોય, તો પથરી માટે જ કરવું પણ બીજા ઠાઈ કારણથી કરવું નહિ. ૩

લેખ્યાશ્વત્ત્વો રોહિણ્યઃ કિલાસમુપજિહ્વિકા ।

મેદોજો દન્તવૈદર્ભો ગ્રન્થિર્વર્ત્માધિજિહ્વિકા ॥

અર્શાસિ મળ્ડલં માંસકન્દી માંસોન્નતિસ્તથા ॥૪॥

લેખન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

વાતિક, પૈત્તિક, શ્લેષ્મિક અને સાંનિપાતિક એ ચારે પ્રકારની રોહિણીઓ, કિલાસ, ઉપ-જિહ્વિકા, મેઘથી થયેલો રોગ, દંતવૈદર્ભ, અંથિ, વણનું મોઢું, અધિજિહ્વિકા, અરશો, ઠાઠ

૧ કયા કયા વ્યાધિઓ આઠ પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયા-ઓમાં ઈર્ષ કર્ષ શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે તે વિષેનો.

૨ ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૧મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં શતપોતકની જે ચિકિત્સા કહી છે તેમાં તો લેખન કરવાનું કહ્યું છે.

વગેરેના મડલો, માસકદી (સ્વપ્ન માસનો અકુર) અને માસની ઊંચાઈ એટલા વ્યાધિઓ લેખન કરવા યોગ્ય છે ૪

વેધ્યા શિરા વહુવિધા મૂત્રવૃદ્ધિર્દકોદરમ્ ॥૫॥

વેધન કરવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

ધણા પ્રકારની શિરાઓ, મૂત્રવૃદ્ધિ અને દેહાદર એ વ્યાધિઓ વેધન કરવા યોગ્ય છે ૫

एष्या नाड्यः सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये ॥६॥

એપણુ કરવા યોગ્ય (અંદર શોધવા લાયક) વ્યાધિઓ

નાડીવ્રણો, શસ્ત્રવાળા વ્રણો અને વિપરીત માર્ગમાં ગયેલા વ્રણો એપણુ કરવાને (લોહા વગેરેની સળીથી અંદર તપાસવાને) યોગ્ય છે ૬

बाह्यार्थाः शर्करास्तिस्रो दन्तकर्णमलाश्मरी ।

શલ્યાનિ મૂઢગર્ભોશ્ચ વર્ષશ્ચ નિચિત્ત શુદે ॥૭॥

આહાર્ય (ખેતી કાઢવા યોગ્ય) વ્યાધિઓ

૬ તશકંરંસ આદિ ત્રણ પ્રકારની શકંરાઓ, અતિચક્ષિત દંત, કર્ણમળ, પથરી, શંથો, મૂઢગર્ભો અને શુદ્ધામા જમા થયેલી વિષા એ આહાર્ય છે ૭

साव्या विद्रव्य पच भवेयुः सर्वजाहते ॥

કુષ્ઠાનિ વાયુ સરુજ શોફોયશૈકદેશજ ।

પાલ્યામયા સ્ત્રીપદાનિ વિપ્રસુષ્ટ ચ શોણિતમ્ ॥

ઋર્ધુદાનિ વિસર્પાશ્ચ ગ્રન્થયશ્ચાદિતસ્તુ યે ।

ત્રયસ્રયશ્ચોપદશાઃ સ્તનરોગા વિદારિકા ॥

શૌષિરો ગલ્શલ્કુરુ કણ્ઠકા કૃમિદન્તક ।

દન્તવેષ્ટ સોપકુશ શીતાદો દન્તપુષ્પટ ॥

પિતામ્બકજાશ્ચોષ્ઠયા ધુદ્રોગાશ્ચ મૂચ ॥૮॥

સાવ કરાવવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

સર્પ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેના નિદ્રધિ સિનાય ખાળીના પાને પ્રકારના વિદ્રવિઓ, કુષો, વેદના વાગો વાયુ, એક પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેના સોએ, કાનની ખૂટોના દરેકો, સ્ત્રીપદો, ઝેરના ગયોગ

વાણુ રધિર, અપ્યુંદો, વિસર્પો, વાતિક, પૈત્તિક તથા શ્લેષ્મિક ગ્રંથિઓ, ત્રણ જાતના ઉપદેશો, સ્તનરોગો, વિદારિકા, શૌષિર, ગનશાલ્કુરુ, કટકો, કૃમિદંતક, દંતવેષ્ટ, ઉપકુશ, શીતાદ, દંતપુષ્પટ, પિત્ત, રધિર તથા કક્ષી ઉત્પન્ન થયેના હોઠ સળધી રોગો અને ધણાખરા ધુદ્રોગો એ સાવ કરાવવા યોગ્ય છે ૮

સૌંધ્યા મેદ સમુત્થાશ્ચ મિત્ત્રા સુલિલિતાગદા ।

સયોવ્રણાશ્ચ યે ચૈવ ચલસધિવ્યપાશ્રવા ॥૯॥

સીવવા યોગ્ય વ્યાધિઓ

કેવળ મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા જ વ્યાધિઓ ભેદવામાં આવ્યા હોય અને સારી પેઢે ખોતરાયા તથા ઉખેડાયા હોય તેઓ સીવના યોગ્ય છે તુરતના થયેના વ્રણો અને હાથપગ વગેરેના હાલતા સાધાઓમાં થયેલા વ્રણો પણ સીવના લાયક છે ૯

न क्षारामिविपैर्लुष्टा न वा मारुतवाहिनाः ।

નાન્તર્લોહિતશલ્યાશ્ચ તેષુ સમ્યગ્વિશોધનમ્ ॥

પાશુરોમનસાદીનિ ચલમસ્ય મન્વેષ યત્ ।

અદ્વતાનિ યતોડમૂનિ પાચયેયુર્મૂશ વ્રણમ્ ॥

રુજશ્ચ વિવિધા કુર્યુસ્તસ્માદેતાન્વિશોધયેત્ ॥૧૦॥

કેવા વ્રણોને ન સીવવા ?

અને કેવી ક્રિયા કરવી ?

જે વ્રણો ક્ષારથી, અગ્નિથી કે ઝેરથી સર્પમાં પામ્યા હોય, જે વ્રણોમાંથી પવન નીકળતો હોય અને જે વ્રણોની અંદર લોહી કે શ્વેત રહી ગયેના હોય, તે વ્રણોને સીવના નહિ એવા વ્રણોને સારી રીતે શુદ્ધ કરવા એ જ સારું છે, કેમ કે રજ, રનાગ, નખ વગેરે તથા અચળ અસ્થિ કાઠનામાં નહિ આવતાં વ્રણમાં રહી જાય તો વ્રણને અસત પકવે છે તથા અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે એવા માટે તેના વ્રણોનું મારી પેઢે શોધન કરવું જોઈએ ૧૦

તદો વ્રણ સમુત્તમ્ય આપયિત્વા યયાસ્થિતમ્ ।

સીવ્યેત્ સૂક્ષ્મેણ સૂત્રેણ વલ્કેનામન્તરુસ વા ॥

શળજક્ષૌમસૂત્રાભ્યાં સ્વાધ્વા વાલેન વા પુનઃ ।
મૂર્વાગ્નિચીતાનૈર્વા સીચ્યેદ્દેહિતકં શનૈઃ ॥
સીચ્યેદ્દોષણિકાં વાપિ સીચ્યેદ્વા તુન્નસેવનીમ્ ।
ઋજુગ્રન્થિમયો વાપિ યથાયોગમથાપિ વા ॥
દેશેઽલ્પમાંસે સંધૌ ચ સૂચી વૃત્તાઙ્ગલદ્વયમ્ ।
આયતા વ્યઙ્ગુલા વ્યસ્ત્રા માંસલે વાપિ પૂજિતા ॥
ધનુર્વક્રા હિતા મર્મફલકોશોદરોપરિ ।
इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः ।
कारयेन्માલતીપુष्पवृन्ताग्रपरिमण्डલાः ॥
નાતિદૂરે નિકૃષ્ટે વા સૂચીં કર્મણિ પાતયેત્ ।
દૂરાદ્રુજો વ્રણૌષ્ઠસ્ય સંનિકૃષ્ટેઽવલુચ્ચનમ્ ॥૧૧॥

વ્રણુને કેવી રીતે સીવવો ?

વણુને જાંચો કરી, ચામડી વગેરેને બરાબર
જેસતાં કરી, ઝીણા સૂતરના દોરાથી, અથવા
આસોંદરાની છાલથી અથવા શણથી અથવા
રેશમના દોરાથી અથવા શણ જેવા સ્નાયુ
નામના ઉપધાતુના વાળાથી અથવા વાળથી
અથવા ધનુષની દોરી બનાવવામાં કામ આવતી
મૂર્વાથી; અથવા ગજોના તાંતણથી ધીરેધીરે
વેલાની પેઠે, ગોફણની પેઠે અથવા દરજી લોઢાની
પદ્ધતિ પ્રમાણે સરળ ગાંઠો વાળી તૂની લેવાની
રીતે અથવા જમ ચોગ્ય લાગે તેવી રીતે ટાંકા
ભરીને સીવી લેવો. અલ્પમાંસવાળા પ્રદેશમાં
અથવા સંધિમાં સીવવું હોય, તો ગોળ અને જે
આંગળ લાંબી સોય જોઈએ. ઘણા માંસવાળા
પ્રદેશમાં સીવવું હોય, તો ત્રણ આંગળ લાંબી
અને ત્રણ હાંસોવાળી સોય અનુકૂળ થાય છે.
મર્મોમાં, વૃષણોમાં કે પેટ ઉપર સીવવું હોય,
તો ધનુષ જેવી વાંછી સોય અનુકૂળ થાય છે.
આ ત્રણે પ્રકારની સોયો તીક્ષ્ણ, સારી ગોઠવણ-
વાળી, સ્વચ્છ અને માલતીના પુષ્પના ડીંટાના
અથ જવી ગોળ કરાવવી. સીવવાના સમયમાં
સોયને વ્રણુની અંદર અતિ દૂર પણ નાખવી
નહિ અને બહુ નજદીક પણ નાખવી નહિ.

સોય જો બહુ જાંડી નાખવામાં આવે, તો વેદનાઓ
થાય છે અને બહુ જ નજદીકમાં નાખવામાં
આવે તો ચામડી જાયડી જાય છે. ૧૧

અથ ક્ષૌમપિચુચ્છન્નં સુસ્યૂતં પ્રતિસારયેત્ ।
પ્રિયઙ્ગવજ્જનયષ્ટચાહ્વોઘ્રચૂર્ણૈઃ સમન્તતઃ ॥
શલ્કીફલચૂર્ણૈર્વા ક્ષૌમધ્યામેન વા પુનઃ ।
તતો વ્રણં યથાયોગં વદ્વાચારિકમાદિશેત્ ॥૧૨॥

વ્રણુ સીંચ્યા પછીની ક્રિયા

સારી રીતે સીવી લીધેલા વ્રણુને રેશમી
વસ્ત્રથી તથા રૂના પૂંમડાથી ઢાંકી ચોતરફ,
ઘઉંલાં, રસવંતી, જીંઠીમધ તથા લોદરનું
ચૂર્ણ ભભરાવવું; અથવા સાલેડા નામના વૃક્ષના
ફળનું ચૂર્ણ ભભરાવવું, અથવા અળસીના
વસ્ત્રની ભસ્મ ભભરાવવી. વેઢે આટલું કર્યા પછી
વ્રણુવાળાને યથાયોગ્ય રીતે વ્રણિતોપાસનીય
નામના આ સૂત્રસ્થાનના ૧૯મા અધ્યાયમાં
કહ્યા પ્રમાણે ઘણીઘણી રીતે આચારવિધિ
બતાવેલો. ૧૨

एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्तितम् ।

ચિકિત્સિતેષુ કાત્સ્ન્યેન વિસ્તરસ્તસ્ય વક્ષ્યતે ૧૩

શસ્ત્રક્રિયાઓનો સંક્ષેપ અનેચિ કિત્સા-

પ્રકરણમાં વિસ્તાર

આ આઠ પ્રકારનું શસ્ત્રકર્મ અહીં સંક્ષે-
પથી કહ્યું. સંપૂર્ણ વિસ્તારથી તો ચિકિત્સાનાં
પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે. ૧૩

हीनातिरिक्तं तिर्यक् च गात्रच्छेदनमात्मनः ।

एताश्चतस्रोऽष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः ॥૧૪॥

શસ્ત્રકર્મોમાં વ્યાપત્તિઓ (બગાડો)

શસ્ત્ર વ્રણુની અંદર જટલું નાખવું જોઈએ
તેથી જોહું નાખવામાં આવે અથવા શસ્ત્રથી
જટલું કામ કરવું જોઈએ તેથી જોહું કરવામાં
આવે, તો તે બગાડ છે. શસ્ત્ર વ્રણુની અંદર
જટલું નાખવું જોઈએ તેથી અધિક નાખવામાં

આવે અથવા શસ્ત્રથી ઘેટવું કામ કરવું જોઈએ તેથી અધિક કરવામાં આવે, તો તે પણ બગાડ છે. શસ્ત્ર વણમાં આડું નાખવામાં આવે, તો તે પણ બગાડ છે અને શસ્ત્ર નાખતાં વેધનું જ અગ કપાઈ જાય, તો તે પણ બગાડ છે. આકે પ્રકારની શસ્ત્રક્રિયાઓમાં આ ચાર વ્યાપતિઓ કંઠેલી છે. ૧૪

અજ્ઞાનલોભાદિતવાક્યયોગ-
ભયપ્રમોહૈરપૈથ માવૈઃ ।
યદા પ્રયુક્તોત મિપ્કુશ્ચં
તદાસ શેપાન્કુરુને વિકારાન્ ॥
તં ક્ષારશ્ચાગ્નિમિરીપયૈથ
મૂયોઽભિયુજ્ઞાનમયુક્તિયુક્તમ્ ।
જિજીવિષુર્દુરત ઇય વૈયં
વિવર્જયેદુગ્રવિપાગિતુલ્પમ્ ॥
તદેવ યુક્તં ત્વતિમર્મસંધીન્
દિંસ્યાન્ધિરાં રાસુમથાસિ ચૈવ ।
મૂલેપ્રયુક્તં પુરુષં ક્ષણેન
પ્રાણૈર્વિયુજ્વવાદયવા કયંચિત્ ॥ ૧૫ ॥

શસ્ત્રક્રિયા કરનારો વેધ બાહુ જ પ્રવીણ
તથા પ્રમાણિક જોઈએ

જે વેધ અજ્ઞાનથી, લોભથી, શયુઓની શીખવળીથી, ભયથી, મોહથી કે વ્યથા વગેરેથી વળખાં શસ્ત્રનો હીનયોગ કરે, તો બીજા પણ હેટલાક નિકારાને ઉત્પન્ન કરી દે છે. યુક્તિઓને નહિ જાણનારો એ મૂર્ખ વેધગેરરીતે ફરીવાર પણ શાર, શસ્ત્ર, અગ્નિ કે ઔષધની ક્રિયા કરવા નેપાર થાય, તો જીવતા મૃત્યુનારા રોગીએ તેને ઉમ વધ જવો તથા ઉમ અગ્નિ જવો મનજીને દુરથી જ છેડી દેવો

મૂર્ખ વેરના દાયથી મરેલો શસ્ત્રનો અનિ-
યોગ પણ મર્મને, મંદિને, શિગને, રનાયુને તથા
અરિધને કાળી નાખે છે અને તે પ્રમાણે મવાળી
ગળા પર એક જ સ્તંભમાં બાજુમને પ્રાણુદિન

પણ કરી નાખે છે. ૧૫

બ્રમઃ પ્રલાપઃ પતનં પ્રમોહો
વિચેષ્ટનં સંસ્વપનોજ્ઞતા ચ ।
છસ્તાંગતા મૂર્છનમૂર્ચ્વવાત-
સ્ત્રીત્રા રુજો વાતકૃતાથ તાસ્તાઃ ॥
માંસોદકામં રુધિરં ચ ગચ્છે-
ત્સર્વેન્દ્રિયાર્થોપરમસ્તથૈવ ।
દશાર્દ્ધસંખ્યેષ્વપિ દિ ક્ષતેષુ
સામાન્યતો મર્મસુ લિઙ્ગયુક્તમ્ ॥ ૧૬ ॥
શસ્ત્રક્રિયા કરતાં મર્મમાં જખમ
થયાનાં ચિહ્નો

પાંચ પ્રકારનાં મર્મો કે જગ્યા શારીરસ્થાનના
છઠ્ઠા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેવામાં આવે,
તેઓમાં શસ્ત્રથી વેધ થાય, તો રોગીને જખ
(આકડા પર ચડેલાના જેવું જખણું) અસંબંધ
ભાવણું, પડી જવું, મોહ, શારીર શ્વેદાઓથી
રહિતપણું, ચિત્તની અશક્તતા, શરીરમાં પરિતાપ,
શરીરની શિથિલતા, ખૂર્છા, શ્વાસ અને વાયુએ
કંઠેલી તે તે વેદનાઓ થાય છે. તેમ જ માંસના
પાણ જેવું રુપિર ચાલવા લાગે છે અને મપજા
વિષયોનું અદણ ખંધ પડી જાય છે. ૧૬

સુરેન્દ્રગોપપ્રતિમં પ્રમૂતં
રક્તં સર્વેદૈ ક્ષતતથ વાયુઃ ।
કોનો રોગાન્ વિવિધાન્ યયોક્તા-
ન્ધિલામુ મિશ્રાસ્વય વા શિલામુ ॥ ૧૭ ॥

શિરા જખમ પામે તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે!

મજ્જાદિકમાં શસ્ત્ર અસાવતાં તેથી મર્મ-
વગરની એકલી શિરાઓ જ છેદાય કે બેદાય તો
વરસાદમાં પૃથ્વી ઉપર થતા ઠંડગોપ નામના
લાલ છીડાઓના જેવું રાતું લોહી તે જખમમાંથી
અન્યંત ઓછા લાગે છે અને વાયુ આ
મુચરસ્થાનના શોષિતવર્ષનીય નામના ૧૪મા
અધ્યાયના ૧૮મા વિષયમાં કહેવા માપવું
શક તથા અધિભય વગેરે અનેક પ્રકારના રોગોને

ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૭

કૌન્ઙ્યં શરીરાવયવાજ્ઞસાદઃ

ક્રિયાસ્વશક્તિસ્તુમુલા રુજશ્ચ ।

ચિરાદ્રણો રોહતિ યસ્ય ચાપિ

તં સ્નાયુવિદ્ધં મનુજં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૧૮ ॥

સ્નાયુ જખમ પામે તો કેવાં ચિહ્નો
થાય છે ?

જે શરીર ખૂંધું થઈ જાય, અવયવ
તથા સધળું શરીર પણ ક્રિયાઓમાં અશક્ત
થઈ જાય, તુમુલ વેદનાઓ થાય અને પ્રણુ લાંબે
ઠાળે રુઝાય તો જાણવું કે સ્નાયુમાં જખમ
થયો છે. ૧૮

શોષાતિવૃદ્ધિસ્તુમુલા રુજશ્ચ

ચલક્ષયઃ પર્વસુ મેદશોષૌ ।

ક્ષતેષુ સંધિષ્વચલાચલેષુ

સ્યાત્સંધિકર્મોપરતિશ્ચ લિઙ્ગમ્ ॥ ૧૯ ॥

સંધિ જખમ પામે તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે ?

ચલ કે અચલ સંધિ, શસ્ત્રથી જખમ પામે
તો સોજની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે, તુમુલ
વેદનાઓ થાય છે, જળનો ક્ષય થાય છે, સંધિમાં
ભેદ તથા સોજ થાય છે અને સંધિની સધળી
ક્રિયાઓ ખંધ પડી જાય છે. ૧૯

ઘોરા રુજો યસ્ય નિશાદિનેષુ

સર્વાસ્વસ્થાસુ ન શાન્તિરસ્તિ ।

તૃષ્ણાજ્ઞસાદૌ શ્વયથુશ્ચ રુક્ચ

તમસ્થિવિદ્ધં મનુજં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૨૦ ॥

અસ્થિ જખમ પામતાં થતાં ચિહ્નો

જે ઘોર વેદનાઓ થાય, રાતે કે દિવસે
કોઈ પણ અવસ્થામાં શાંતિ નજ થાય, તરશ
લાગ્યા કરે, અંગોમાં ગ્હાનિ થાય, સોજે થાય
અને સંતાપ થાય તો જાણવું કે અસ્થિમાં
જખમ થયો છે. ૨૦

યથાસ્વપેતાનિ વિભાવયેયુ-

લિઙ્ગાનિ મર્મસ્વભિતાહિતેષુ ॥ ૨૧ ॥

સંધિ, શિરા, સ્નાયુ કે અસ્થિ પોતાનાં
મર્મ સહિત જખમમાં હોય તો
કેવાં ચિહ્નો થાય છે ?

સંધિ, શિરા, સ્નાયુ કે અસ્થિ પોતપોતાનાં
મર્મ સહિત જખમ પામ્યાં હોય, તો ઉપર પ્રમાણે
એકએકનાં ચિહ્નો થવા ઉપરાંત આ અધ્યાયના
૧૬મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે જખમ તથા
અસંખદ્ધ શાપણુ (પ્રસ્રાપ) આદિ ચિહ્નો
થાય છે. ૨૧

સ્પર્શ ન જાનાતિ વિપાણહુવર્ણો

યો માંસમર્મણ્યભિતાહિતઃ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

માંસ પોતાના મર્મમાં જખમ પામે
તો કેવાં ચિહ્નો થાય છે ?

માંસનું મર્મ શસ્ત્રક્રિયાથી જખમ પામે
તો માણસને કોઈ પ્રકારના સ્પર્શની ખબર
પડતી નથી અને શરીરનો વર્ણ અત્યંત પાંડુ
(ફિક્કો) થઈ જાય છે. ૨૨

આત્માનમેવાય જઘન્યકારી

શસ્ત્રેણ યો હન્તિ હિ કર્મ કુર્વન્ ।

તમાત્મવાનાત્મહનં કુર્વેદ્યં

વિવર્જયેદાયુરમીપ્સમાનઃ ॥ ૨૩ ॥

શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાના જ અંગને
કાપી નાખનારો સૂર્ય વૈદ્ય

જે સૂર્ય વૈદ્ય શસ્ત્રક્રિયા કરતાં પોતાના જ
અંગને જખમી કરી નાખે તેને આત્મઘાતી
સમજીને, જીવવાને ઇચ્છનારા વિચક્ષણુ રોગીએ
છોડી જ દેવો. ૨૩

તિર્યક્પ્રણિહિતે શસ્ત્રે દોષાઃ પૂર્વમુદાહૃતાઃ ।

તસ્માત્પરિહરન્દોષાન્કુર્યાચ્છન્નિપાતનમ્ ॥ ૨૪ ॥

વૈદ્યે શસ્ત્રક્રિયામાં કોઈ પણ ભૂલ
આવવા ન દેવી

જે શસ્ત્રને આડું નાખવામાં આવે તો આ
સૂત્રસ્થાનના અગ્રોપહરણીય નામના પમા

અધ્યાયના ૮મા વિપયમાં કહેલા દોષો થાય છે; એટલા માટે વેધે કોઈ પણ દોષને નહિ લાગુ પડવા કેતાં શસ્ત્રક્રિયા કરવી. ૨૪

માતરં પિતરં પુત્રાન્વાન્ધવાનપિ ચાતુરઃ ।

અપ્યેતાનભિશદ્ધેત વૈધે વિશ્વાસમેતિ ચ ॥

વિમૃજત્યાત્મનાત્માનં ન ચૈનં પરિશદ્ધેત ।

તસ્માત્પુત્રવદેવૈનં પાલયેદાતુરં મિષક્ ॥ ૨૫ ॥

રાગીનું પુત્રની પેઠે પાલન કરવું

રાગી પોતાની માનો, આપનો, પુત્રોનો તથા આંધવોનો પણ વિશ્વાસ કરતો નથી; એટલું જ નહિ પણ તેઓના ઉપર શંકા રાખે છે અને વૈધનો પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ કરે છે; પોતે જ પોતાના શરીરને વૈધના હાથમાં સોંપી દે છે અને વૈધની ઉપર કરો શક રાખતો નથી; એટલા માટે વૈધે તેને પુત્રની પેઠે પાળવો જોઈએ. ૨૫

કર્મણ કશ્ચિદેકેન દ્વામ્યાં કશ્ચિત્ત્રિમિસ્તયા ।

વિકારઃ સાખ્યતે કશ્ચિન્નુર્મિરપિ કર્મભિઃ ॥ ૨૬ ॥

કોઈ વખતે એક વ્યાધિને ટાળવામાં

અનેક ક્રિયાઓની પણ જરૂર પડે છે

કોઈ વ્યાધિ એક ક્રિયાથી, કોઈ વ્યાધિ બે ક્રિયાઓથી, કોઈ વ્યાધિ ત્રણ ક્રિયાઓથી અને કોઈ વ્યાધિ ચાર ક્રિયાઓથી પણ ટળે છે. ૨૬

ધર્માર્થો કીર્તિમત્યર્થ સતાં ગ્રહણમુત્તમમ્ ।

પ્રાપ્તવાત્સ્વર્ગવાસં ચ હિતમારમ્ય કર્મણા ॥ ૨૭ ॥

ક્રિયાથી વ્યાધિ ટાળનારા વૈધને

મોટું ફળ મળે છે

ક્રિયા વડે રાગીનું હિત કરવાથી વેધ ધર્મને, ધનને, અનંત શ્રીતિને, સત્પુરુષો તરફના ઉત્તમ માનને અને અંતે સ્વર્ગવાસને પણ પામે છે. ૨૭

અધ્યાય ૨૬મો

અથાતઃ પ્રણેશશલ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પ્રણેશશલ્ય-વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંત-રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શલ શ્વલ આશુગમને ધાતુસ્તસ્ય શલ્યમિતિ રૂપમ્ । તદ્ દિવિષં શારીરમાગન્તુકંચ । સર્વશરીરાવા-ધકરં શલ્યં તદિહોપદિશ્યત હત્યતઃ શલ્યશાસ્ત્રમ્ । તત્ર શારીરં રોમનલાદિ ધાતવોઽન્નમલા દોષાશ્ચ દુષ્ટાઃ । આગન્ત્વપિ શારીરશલ્યવ્યતિરંકેણ યાવન્તો માવા દુઃસ્વમુપાદયન્તિ । અધિકારો હિ લોહવેણુવૃક્ષતૃણ-શૃક્ષાસ્થિમયેષુ, તત્રાપિ વિશેષતો લોહમયેષ્વેવ વિશ્વ-નાર્યોપપન્નત્વાહોહસ્ય । લોહાનામપિ દુર્વારત્વાદણુક-સ્ત્વાદૃષ્ટપ્રયોજનકરત્વાય શર ઇવાધિકૃતઃ । સ દિવિષઃ કર્ણો શ્લક્ષ્ણશ્ચ । પ્રાયેણ વિવિધવૃક્ષપત્ર-પુષ્પફલતુલ્યાકૃતયો વ્યાખ્યાતા વ્યાલમૃગપક્ષિવક્ત-સદ્શશ્ચ ॥ ૨ ॥

શલ્ય શલ્યની વ્યુત્પત્તિ, શલ્ય એ

શું છે? અને શી યીજ મુખ્ય

શલ્યરૂપ થાય છે?

સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે 'શલ્ય' અને 'શલ્ય' એ બે ધાતુઓ શીઘ્રગતિરૂપ અર્થ-વાળા છે. તેઓમાં પહેલા ધાતુની આગળ કૃત્યત્ય સાગવાથી 'શલ્ય' એ રૂપ થાય છે. એકે શારીર અને બીજું આગંતુક એ રીતે તે શલ્ય બે પ્રકારનું હોય છે. શલ્ય એટલે સર્વ શરીરમાં ગમે ત્યાં પીડા કરનારી વસ્તુ. એ વસ્તુને આ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તેથી આ શાસ્ત્રનું 'શલ્યશાસ્ત્ર' એ નામ છે.

૧ શરીરમાં ગ્રમ થઈ ગયેલા શલ્યની પરીક્ષા

રોમ તથા નખ વગેરે પદાર્થો, દુષ્ટ થયેલી ધાતુઓ, દુષ્ટ થયેલી ઉપધાતુઓ, દુષ્ટ થયેલા અન્નના મળો અને દુષ્ટ થયેલા દોષો એ શારીર શલ્યો કહેવાય છે. શારીર શલ્ય સિવાય બીજા જ કાંઈ પદાર્થો દુઃખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ આગંતુ શલ્યો કહેવાય છે. લોઢાના, વાંસના, વૃક્ષના, ખડના, શિંગડાના અને અસ્થિ-ઓના પદાર્થોમાં શલ્યરૂપ થવાની યોગ્યતા છે, અને તેઓમાં પણ વિશેષે લોઢાના પદાર્થોમાં જ શલ્યરૂપ થવાની યોગ્યતા છે; કારણ કે લોઢું પીડવાના તથા મારવાના કામમાં વધારે ઉપયોગી થાય છે. લોઢાના પદાર્થોમાં પણ બાણ જ શલ્યપણની વિશેષ યોગ્યતાવાળું છે; કારણ કે તે વારણ કરવાને અશક્ત છે. જ ઝીણા મોઢા-વાળું હોય છે અને દૂરથી જ ધારેલા પ્રયોજનને પાર પાડી નાખે છે, એ બાણ કુર્ણી (કાનવાળું-આડા કે વળેલા એક ભાગવાળું) અને શ્લેષ્ણુ (કાન વગરનું સીધું) એમ બે પ્રકારનું હોય છે. બાણો ધાણું કરીને અનેક જાતનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓ જવી, પુષ્પો જવી તથા ફળો જવી આકૃતિઓવાળાં હોય છે અને હિંસક પશુ-ઓનાં મોઢાં જવી આકૃતિઓવાળાં પણ હોય છે.

સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણૂનાં વા પચ્ચવિધો ગતિવિશેષ ઊર્ધ્વમધોડ્વાચીનસ્તિર્યગૃજ્જરિતિ । તાનિ યદા વેગક્ષયાત્પ્રતિવાતાદ્વા ત્વગાદિષુ વ્રણવસ્તુષ્વ-વતિષ્ટન્તે ધમનીસ્રોતોડસ્થિવિવરપેશીપ્રમૃતિષુ વા શરીરપ્રદેશેષુ ।

તત્ર શલ્યલક્ષણમુચ્યમાનમુપધારય । તત્ત્વ દ્વિવિધં સામાન્યં વૈશેષિકં ચ । શ્યાવં પિઢકાચિતં શોફવેદ-નાવન્તં મુદુર્મુદુઃ શોણિતાસ્રાવિણં બુદ્ધુદવદુન્નતં મૃદુ-માંસં ચ વ્રણં જાનીયાત્સશલ્યોડયમિતિ । સામાન્ય-લક્ષણમેતદુક્તમ્ ॥

વૈશેષિકં તુ ત્વગ્ગતે વિવર્ણઃ શોફો મવત્યાયતઃ કઠિનશ્ચ । માંસગતે શોફામિવૃદ્ધિઃ શલ્યમાર્ગાનુપસં-

રોહઃ પીડનાસહિષ્ણુતા ચોપપાકૌ ચ । પેશ્યન્તરસ્થેડ-વ્યેતદેવ ચોપશોફવર્જમ્ । શિરાગતે શિરાધ્માનં શિરા-શૂલં શિરાશોફશ્ચ । સ્નાયુગતે સ્નાયુજાલોત્ક્ષેપણં સંરમ્ભ-શ્રોગ્રા રુક્ચ । સ્રોતોગતે સ્રોતસાં સ્વકર્મગુણહાનિઃ । ધમનીસ્થે સફેનં રક્તમીરયન્નનિલઃ સશબ્દો નિર્ગચ્છ-ત્યક્તમર્દઃ પિપાસા હૃલ્લાસશ્ચ । અસ્થિગતે વિવિધવેદના-પ્રાદુર્ભાવઃ શોફશ્ચ; અસ્થિવિવરગતેડસ્થિપૂર્ણતાડસ્થિ-તોદઃ સંહર્ષો બલવાંશ્ચ । સંધિગતેડસ્થિવચ્છેદ્યોપરમશ્ચ । કોષ્ઠગત આટોપાનાહૌ મૂત્રપુરીષાહારદર્શનં ચ વ્રણ-મુખાત્ । મર્મગતે મર્મવિદ્ભવચ્છેદ્યે ॥

સૂક્ષ્મગતિષુ શલ્યેષ્વેતાન્યેવ લક્ષણાન્યસ્પષ્ટાનિ ભવન્તિ ॥ ૩ ॥

શલ્યોની પાંચ પ્રકારની ગતિ અને શરીરમાં પેઢેલાં શલ્યોનાં સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણો

નાનાં અથવા મોટાં સર્વ શલ્યોની ગતિ ઊંચે, નીચે, પાછળથી, આડી અને સીધી એમ પાંચ પ્રકારની હોય છે. (શલ્ય જે નીચેથી આવે તો શરીરમાં ઊંચે જાય છે, ઊંચેથી આવે તો નીચે જાય છે, પાછળથી આવે તો આગળ જાય છે, પડખાથી આવે તો આડું જાય છે અને સામેથી આવે તો સીધું જાય છે.) એ શલ્યો જ્યારે વેગ બંધ પડવાથી અથવા વેગનો પ્રતિધાત થવાથી ત્રણનાં ત્વચા વગેરે (ત્વચા, માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ, સંધિ, કોઠો અને મર્મ) આઠ સ્થાનોમાં અથવા ધમનીઓમાં, સ્રોતોમાં કે અસ્થિઓનાં છિદ્રોમાં અથવા પેશીઓ વગેરેમાં (માંસખંડો વગેરેમાં) રહી જાય છે, ત્યારે તેઓમાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.

શલ્યનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળો. સામાન્ય અને વૈશેષિક એમ લક્ષણના બે પ્રકાર છે. ત્રણ કાળી ગ્રંથિવાળો, ફેાદીઓવાળો, સોજની વેદનાવાળો, વારંવાર લોહીનો સ્રાવ કરતો, પરપોટાની પેઢે ઊંચો અને ઠામળ માંસવાળો

જેવામાં આવે, ત્યારે જાણવું કે 'આ વળુ શલ્ય-વાળો છે.' શલ્યનું આ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું

વિશેષ લક્ષણ તો આ છે, કે શલ્ય જો ત્વચામાં હોય તો ત્વચાના વર્ણથી જુદા વર્ણવાળો, લાંબો અને કઠણ સોજે થાય છે માંસમાં હોય તો સોજે વૃદ્ધિ પામેવો હોય છે, શલ્યનો માર્ગ રૂઝાતો નથી, દબાણ ખમી શકાતું નથી, ચોસ થાય છે અને પાક થઈ જાય છે શલ્ય પેશીની અંદર હોય, તોપણ ચોસ તથા સોજા સિવાય બીજા સધળાં એ જ (માંસમાં રહેલા શલ્યનાં જ) લક્ષણો થાય છે શલ્ય જો શિરામાં હોય, તો શિરા ફૂલે છે, શિરામાં શૂન થાય છે અને શિરામાં સોજે થાય છે શલ્ય જો સ્નાયુમાં હોય તો સ્નાયુનું જળ જાયું થઈ જાય છે, સોજે થાય છે અને ઉચ્ચ વેદના થાય છે. શલ્ય જો સ્ત્રોતમાં હોય તો સ્ત્રોતો રસાદિકનું વહન કરવાનું કામ ખરાબર કરી શકતા નથી અને તેઓનો વળું પણ ખદલાઈ જાય છે શલ્ય જો ધૂમનીમાં હોય તો પવન ફીણવાળા સ્વરને ચલાવતો તથા અવાજ કરતો નીકળે છે, ગાત્રો ભાગે છે, તરશ લાગ્યા કંઈ છે અને વાર વાર ચકવું પડે છે શલ્ય જો અસ્થિમાં હોય, તો અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને સોજે થાય છે શલ્ય જો અસ્થિના છિદ્રમાં હોય તો અસ્થિ ભરપૂર થઈ જાય છે, અસ્થિમાં વ્યથા થાય છે અને રુવાડાં જામાં કરી નાખનારો પવનનો પ્રબળ ઉપદ્રવ થાય છે શલ્ય જો સંધિમાં હોય, તો અસ્થિમાં રહેલાં શલ્યનાં જોવા જ પ્રકાર થાય છે અને અંગની સંક્રાન્તિ તથા લાણુ કરવા વગેરે ક્રિયાની હાનિ થાય છે શલ્ય જો ઠાઠામાં હોય, તો સોયવડે શોકાયાના નવી વ્યથાવાળો વાયુનો ક્ષોભ થાય છે, વાયુ, મૂત્ર તથા વિષ વગેરે રોકાઈ જાય છે, અને મૂત્રના મોઢાંમાંથી મૂત્ર, વિષ તથા આદાર

નજરે પડે છે શલ્ય જો મર્મમાં હોય તો શિરા વગેરેનાં મર્મો વીધાયાનાં જ ચિહ્નો ગયા રખા અધ્યાયમાં કહેલાં છે તે થાય છે.

શલ્યો સૂક્ષ્મ સ્થિતિનાળાં હોય તોપણ તે તે સ્થાનકોમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ ચિહ્નો થાય છે, પરંતુ તેઓ અસ્પષ્ટ રહે છે ૩

મહાન્તિ સ્વલ્પાનિ વા શુદ્ધદેહાનામનુલોમસંનિ-
વિષ્ણિનિ રોહન્તિ વિશેષતઃ કણ્ઠઞ્ચોતઃ શિરાત્વક્ષ્પેદ્યસિ-
વિવોરુ । દોષપ્રકોપવ્યાયામામિધાતિમ્યઃ પ્રચલિતાનિ
પુનર્વાપ્નન્તે ॥ ૪ ॥

શલ્યોનું શરીરની અંદર ગુમ થઈ
જવાનું કારણ

જ્યોનાં શરીરો શુદ્ધ હોય (વાત આદિ દોષોથી દૂષિત ન હોય) તેઓનાં શરીરોમાં રુવાડાંની વચણ પ્રમાણે અનુકૂળ રીતે પેઢેલાં નાનાં અથવા મોટા શલ્યો શરીરોમાં પાકાદિક નહિ થવાને લીધે અકરના ભાગોમાં મળી જવાથી ગુમ થઈ જાય છે કંઠ, સ્ત્રોત, શિરા, ત્વચા, પેશી કે અસ્થિના છિદ્રમાં પેઢેલાં શલ્યો તો વિશેષ કરી તે તે ભાગોમાં મળી જવાથી ગુમ થઈ જાય છે, પરંતુ તેઓ અપારે ઠાઠાપના પ્રકાપથી, કસરત વગેરે મહેનત કરવાથી કે અભિધાતથી અવાયમાન થાય છે, ત્યારે પાકાં પીકા કરે છે ૪

તત્ર ત્વક્પ્રણેષ્ટે ક્ષિપ્તસ્થિત્ત્વાયાં મૃન્માપયગો-
ધૂમગોમયમૃદિતાયાં ત્વચિ યત્ર સરમ્મો વેદના વા
મવતિ તત્ર શલ્ય જાનીયાત્ । સ્થાનઘટત્વચન્દન-
કન્કૈયાં પ્રદિગ્ધાયાં શલ્યોગ્મણાશુ વિસરતિ ઘટમુપ-
શુષ્યનિ વા લેપો યત્ર તત્ર શલ્ય વિજાનીયાત્ ॥

માંમપ્રગટે સ્નેહસ્નેદાદિમિ ક્રિયાવિશેષૈરવિરુદ્ધે
રાતુસુપપાદયેત્ । કર્શિતસ્ય તુ શિથિલીભૂતમનવમદ્દ
લુગ્યમાણ યત્ર સરમ્મ વેદનાં વા જનયતિ તત્ર
શલ્ય વિજાનીયાત્ ॥

કોષ્ટાસિધિસંધિવિવોરેષ્વસ્થિતયેન પરીક્ષેન ॥

શિરાધમનીસ્રોતઃસ્નાયુપ્રણેત્રે સ્વચ્છાવચ્ચક્રસંયુક્તે
યાને વ્યાધિતમારોપ્યાશુ વિષમેડધ્વનિ યાયાદ્યત્ર
સંસ્મૃતો વેદના વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ॥

અસ્થિપ્રણેત્રે સ્નેહસ્વેદોપપન્નાન્યસ્થીનિ વન્ધન-
પીડનામ્યાં મૃશમુપાચરેદ્યત્ર સંસ્મૃતો વેદના વા ભવતિ
તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ॥

સંધિપ્રણેત્રે સ્નેહસ્વેદોપપન્નાન્ય સંધીન્પ્રસારણાકુ-
ચ્ચનવન્ધનપીડનૈર્મૃશમુપાચરેદ્યત્ર સંસ્મૃતો વેદના વા
ભવતિ તત્ર શલ્યમિતિ જાનીયાત્ ॥

મર્મપ્રણેત્રે ત્વનન્યમાવાન્મર્મણામુક્તં પરીક્ષણં
ભવતિ ॥ ૫ ॥

ગુમ થયેલાં શલ્યોને શોધી
કાઢવાના ઉપાયો

શલ્ય જો ત્વચામાં ગુમ થયું હોય, તો
ત્વચાને સ્નેહનનો તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી
માટીના, અડદના, જવના, ઘઉંના તથા છાણના
ચૂર્ણથી ચોળતાં જે સ્થળમાં રતાશ, સોજે કે
વેદના થાય, તે સ્થળમાં 'શલ્ય છે' એમ જાણી
લેવું. અથવા ત્વચાને થીણા ધીનો, માટીનો કે
ચંદનના કલકનો લેપ કરતાં જે સ્થળમાં શલ્યની
ગરમીથી તુરત ધી પીગળવા લાગે અથવા માટી
વગેરેનો લેપ સુકાઈ જવા લાગે તે સ્થળમાં
'શલ્ય છે' એમ જાણી લેવું.

શલ્ય જો માંસમાં ગુમ થયું હોય, તો
આતુરના અંગમાં સ્નેહન, સ્વેદન તથા વમન,
વિરેચન વગેરે અવિરુદ્ધ ઉપચારો કરવા. આવા
ઉપચારો થવાને લીધે, શરીરની કૃશતા થતાં
શલ્ય જ્યાં ચોટી ગયું હોય, ત્યાંથી પોચું પડી
છૂટું થઈને હાલવા લાગે છે. આમ થવાથી જે
પ્રદેશમાં રતાશ, સોજે કે વેદના થાય, તે પ્રદેશમાં
'શલ્ય છે' એમ જાણવું.

શલ્ય જો ડાઠામાં, અસ્થિના છિદ્રમાં,
સંધિના છિદ્રમાં કે પેશીના છિદ્રમાં ગુમ થયું
હોય, તોપણ તેની એવી જ રીતે પરીક્ષા કરવી.

શલ્ય જો શિરામાં, ધમનીમાં, સ્રોતમાં કે
સ્નાયુમાં ગુમ થયું હોય તો આતુરને ભાંગેલાં
પૈડાંવાળી ગાડીમાં બેસાડીને, વેગથી ખાડા-
ખડખાવાળા નીચાણાંયા માર્ગમાં ફેરવે.
ગાડીનો થડકા લાગવાથી જે પ્રદેશમાં રતાશ,
સોજે કે વેદના થાય, તે પ્રદેશમાં 'શલ્ય છે'
એમ જાણી લેવું.

શલ્ય જો અસ્થિમાં ગુમ થયું હોય, તો
અસ્થિઓને સ્નેહનથી તથા સ્વેદનથી યુક્ત કરી
અત્યંત ખાંધવાં તથા દખાવવાં. આમ કરવાથી
જ્યાં રતાશ, સોજે કે વેદના થાય તે પ્રદેશમાં
'શલ્ય છે' એમ જાણવું.

શલ્ય જો સંધિમાં ગુમ થયું હોય, તો
સંધિઓને સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી સારી
પેકે લાંબા કરાવવા, ટૂંકાં કરાવવા, ખાંધવા તથા
દખાવવા. આ પ્રમાણે કરતાં જે સ્થળમાં રતાશ,
સોજે કે વેદના થાય તે સ્થળમાં 'શલ્ય છે' એમ
જાણી લેવું.

શલ્ય જો મર્મમાં ગુમ થયું હોય તો મર્મો,
ઉપર કહેલાં ત્વચા આદિ સ્થાનકોથી જુદાં
સ્થાનમાં હોતાં નથી, તેથી મર્મોમાં રહેલા
શલ્યની પરીક્ષા ત્વચા આદિ સ્થાનકોમાં ગુમ
થયેલાં શલ્યોની પરીક્ષા કરવાની પદ્ધતિ
પ્રમાણે જ કરવી એમ કહેવાઈ ગયું સમજવું. ૫

સામાન્યલક્ષણમપિ ચ હસ્તિસ્કન્ધાશ્વપૃષ્ઠપર્વત-
દ્રુમારોહણધનુર્વ્યાયામદ્રુતયાનનિયુદ્ધાધ્વગમનલજ્જનપ્ર-
તરણપ્લવનવ્યાયામૈર્જૃમ્ભોદારકાસક્ષવથુષ્ટીવનહસનપ્રા-
નાયામૈર્વાતમૂત્રપુરીષશુક્રોત્સર્ગૈર્વા યત્ર સંસ્મૃતો વેદના
વા ભવતિ તત્ર શલ્યં જાનીયાત્ ॥ ૬ ॥

ગુમ થયેલા શલ્યનાં દૂરનાં સામાન્ય લક્ષણો

શરીરમાં રહી ગયેલા શલ્યનું નજીકનું
સામાન્ય લક્ષણ આ અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં
કહેવાઈ ગયું છે, પણ તેનું દૂરનું સામાન્ય લક્ષણ

આ છે, કે આતુરને હાથીની કાંધે ઉપર ચડવાથી, ઘોડાની પીઠ પર ચડવાથી, પર્વત પર ચડવાથી, ઝાડ પર ચડવાથી, ધનુષ્ય ખેંચવાની મહેનત કરવાથી, વેગવાળા વાહન પર ચડવાથી, કુસ્તીથી, માર્ગમાં ચાલવાથી, ભીંત વગેરેને ઠેકી જવાથી, જળમાં તરવાથી, કૂદવાથી, શરીરને શ્રમ પડે એવું કામ કરવાથી, ખગાસું ખાવાથી, ઝોડકાર આવવાથી, ખાંસી આવવાથી, છીંક આવવાથી, ચૂંકવાથી, હસવાથી, પ્રાણાયામ કરવાથી અથવા અધોવાયુ, મૂત્ર, વિષ્ટા કે વીર્યનો ઉત્સર્ગ કરતાં જે પ્રદેશમાં રતાશ, સોજા કે વેદના થાય તે પ્રદેશમાં 'શલ્ય છે' એમ વેધે જાણી લેવું. ૬

भवन्ति चात्र ॥

यस्मिन्तोदादयो देशे सुप्तता गुरुतापि च ।
घट्टते बहुशो यत्र खूयते तुदतेऽपि च ॥
जातुरश्वापि यं देशममीक्ष्यं परिरक्षति ।
संवाद्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥७॥

શલ્ય જાણવાનાં બીજાં
કેટલાંક ચિહ્નો

આ વિષયના શ્લોકોમાં જગતના ધન્યંતરિએ સ્વખુષે કહ્યું છે: 'જે પ્રદેશમાં સોય વડે ભોંકાયા જેવી બ્યથા, રતાશ, પાકવા વગેરે સ્પર્શની ખબર ન પડે તથા ભારેપણું થાય અથવા રોગી જે પ્રદેશને વારંવાર ચલાયમાન કર્યા કરે, ચાંપવા વગેરેનું દબાણ આવતાં વારંવાર જે પ્રદેશને ખચાવ્યા કરે, જે પ્રદેશમાં વારંવાર પીડાય અને જે પ્રદેશ પર પોતાના હાથથી કે નખથી દબાવવાનો આગો કર્યા કરે, તે પ્રદેશમાં 'શલ્ય છે' એમ જાણી લેવું. ૭

अल्पावाधमशूनं च नीरुजं निरुपद्रवम् ।

प्रसन्नं मृदुपर्यन्तं निराघट्टमनुन्नतम् ॥

एषण्वा सर्वतो दृष्ट्वा ययामार्गं चिकित्सकः ।

प्रसारकुञ्चनादूनं निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥८॥

રોગીને શલ્યરહિત ક્યારે કહેવો?

ન્યારે કુઃખ અલ્પ થઈ જાય, સોજા રહે નહિ, શૂળ આદિ વેદનાઓ ટળી જાય, ઉપદ્રવો જતા રહે અને પ્રણ સ્વચ્છ, કામળ છેડાવાળું, જેના ઉપર આંગળીથી કે નખથી દાબ દેવા વગેરેનો કશો પણ આગો ન થતો હોય એવું, તથા જાણણુવગરનું થઈ જાય, ત્યારે વેધે જે માર્ગથી શલ્ય પેહું હોય, તે માર્ગમાં એપણીથી (પર વગેરે શોધવાની સળી નાખવાથી) સધળી તરફ જોઈ તપાસી તથા તે સ્થળને લાંબા કરવાના સમયમાં કે સંકાયવાના સમયમાં તમામ અડચણુ વગરનું થયેલું જોઈને, રોગીને શલ્ય રહિત થયેલો કહેવો. ૮

अस्थ्यात्मकं मज्जते तु शल्यमन्तश्च शीर्यते ।

प्रायो निर्मुज्यते शार्ङ्गमायसं चेति निश्चयः ॥

वार्ध्ववૈળવતાર્णानि निर्दिश्यन्ते तु नो यदि ।

पचन्ति रक्तं मांसं च क्षિપ्रमेतानि देहिनाम् ॥

कानकं राजतं ताम्रं रૈતિકં त्रुपु सीसकम् ।

चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥

स्वभावशीतां मृदवો ये चान्येऽपीदृशा मताः ।

द्रवीमृताः शरीरेऽस्मिन्नेकत्वं यान्ति घातुमिः ॥

विषाणदन्तકેશાસિયવેળુદારુપલાનિ તુ ।

શલ્યાનિ ન વિશીર્યન્તે શરીરે મૃન્મયાનિ ચ ॥૯॥

શલ્યો કાઢવામાં જાણવા જેવી

અંદરની સ્થિતિઓ

અસ્થિરૂપ શલ્ય અંદર જાગી જાય છે અને કાઢીકે તો અંદર ને અંદર વીંખાઈ પણ જાય છે; માટે તેને કાઢવાના સમયમાં તેના કાઢી અવયવો અંદર ન રહી જાય એવી તજવીજ રાખવી. શિંગડાનું તથા લોઠાનું શલ્ય ઘણું કરીને અંદર વાંકું વળી જાય છે એવો નિશ્ચય છે. ઝાડનાં, વાસનાં કે ખડનાં શલ્યો જો કાઢી નાખવામાં ન આવે, તો તેઓ તુરંત જ માણસોના કથિરને અને માંસને પકાવી નાખે છે અને

પકાવીને પછી પોતાની મેળે નીકળી પડે છે. માટે તેઓ જે વિશલ્યધ્ર (જમાંથી શલ્ય કાઢવામાં આવે તો પ્રાણ જતાં રહે એવાં) મર્મોમાં^૧ પડ્યાં હોય, તો તેઓને કાઢવા જ નહિ. સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, પિત્તળ, કથીર તથા સીસું એનાં શલ્યો લાંબા કાળ સુધી શરીરમાં રહે, તો પિત્તરૂપી અગ્નિને તાપ લાગવાથી પોતાની મેળે જ પીગળીને શરીરના ધાતુઓની સાથે એક થઈ જાય છે; માટે જે તેઓ વિશલ્યધ્ર મર્મોમાં પડ્યાં હોય, તો તેઓને ન કાઢવાથી કશી હરકત નથી. કાંસા વગેરે જે પદાર્થો સ્વભાવથી જ શીતળ છે તથા દોષમળ છે અને બીજા પણ જે જે પદાર્થો તેવા જ પ્રકારના છે તેઓનાં શલ્યો આ શરીરમાં પિત્તરૂપી અગ્નિના તાપથી પીગળી જઈને ધાતુઓની સાથે એકતા પામી જાય છે. શિંગડાં, દાંત, કેશ, અસ્થિ, વાંસ, કાઠ, પથ્થર અને માટી એમનાં શલ્યો તો કદી પણ શરીરની અંદર સડી જતાં નથી કે એકતા પામતાં નથી. ૯

દ્વિવિધં પંચગતિકં ત્વગાદિવ્રણવસ્તુષુ ।

ચો વેત્સ્યધિષ્ઠિતં શલ્યં સ રાજ્ઞઃ કર્તુમર્હતિ ॥૧૦॥

આખા અધ્યાયનો પિંડાર્થ

શલ્યના કલ્પિપણને તથા શ્લેષ્મણુતાને, શલ્યની પાંચ પ્રકારની ગતિઓને અને ત્વચા આદિ વ્રણ વસ્તુઓમાં જતી અંદર શલ્ય હોય તેને, જે વૈદ્ય બરાબર જાણી શકે તે વૈદ્ય જ રાજ-વૈદ્ય થવાને લાયક છે. ૧૦

અધ્યાય ૨૭મો

અથાતઃ શલ્યાપનયનીયમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શલ્યાપનયનીય'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિયે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શલ્યં દ્વિવિધમવવદ્ધમનવવદ્ધં ચ ॥ ૨ ॥

શલ્યના બે ભેદ

એક અવબદ્ધ (મજબૂત ચોંટી રહેલું) અને બીજું અનવબદ્ધ, (નહિ ચોંટી રહેલું) એમ શલ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે. ૨

તત્ર સમાસેનાવવદ્ધશલ્યોદ્ધરણાર્થ પચ્ચદશ હેતૂન્વક્ષ્યામઃ

તદ્યથા—સ્વભાવઃ પાચનં મેદનં દારણં પીઢનં પ્રમાર્જનં નિર્ધર્માપનં વમનં વિરેચનં પ્રક્ષાલનં પ્રતિમર્શઃ—પ્રવાહણમાચૂપણમયસ્કાન્તો હર્ષથેતિ ॥ ૩ ॥

અવબદ્ધ શલ્યને કાઢવાના પંદર ઉપાયો

તેમાં અવબદ્ધ શલ્ય કાઢવાના પંદર ઉપાયો સંક્ષેપથી કહીએ છીએ. (કે જમાંના અમુક ઉપાયો અનવબદ્ધ શલ્ય કાઢવામાં પણ લાગુ પડે એમ પોતાની મેળે સમજી શકાશે.)

સ્વભાવ (પ્રકૃતિ), પાચન (પાકવું ન હોય તેને પાચનદ્રવ્યોથી^૨ પકાવવું), ભેદન (શસ્ત્રોથી ભેદવું), દારણ (ફાડી નાખનારાં દ્રવ્યોથી^૩ ફાડી નાખવું), પીડન (દબાવનારાં

૧ શલ્યને કાઢવાના પ્રકારો વિષેનો.

૨ શણનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, સરગવાનાં બીજ, તલ, સર્પ, સાથવો, મદિરાની નીચે રહેલો કદંડો, અળસી અને બીજાં પણ ઉપયુક્તિયં દ્રવ્યો પાચન કહેવાય છે.

૩ ગુચ્છકર્ણ, દૂધિયો વહનાગ અથવા ભિલામું, નેપાળો, ચીનરો, કણેર, કબૂતરની ચરક, ગરંજની

દ્રવ્યોથી દાળ દેવો), પ્રમાર્જન (વાળથી કે વસ્ત્ર વગેરેથી લૂછી દૂર કરી નાખવા વગેરે), નિર્ધર્માપન (નાકમાં નળી વડે પીપર તથા કાયકળ વગેરેનું ચૂર્ણ નાખવું વગેરે), વમન, વિરેચન, પ્રક્ષાલન (ધોવું), પ્રતિભર્ષ (આંગળી વગેરેથી ધસવું), પ્રવાહણ (વિષ્ટા વગેરેને ખળાત્કારથી કાઢવા માટે રાગીએ ભેર કરવું), આચૂપણ (મોઢા વગેરેથી ચૂસવું), અયસ્કાંત (લોઢાને ખેંચનારા ચુંખક) અને હર્ષ એ પંદર ઉપાયોથી અવળદ શલ્ય નીકળે છે. ૩

તપાશ્ચક્ષવયૂદ્ધારકાસમૂત્રપુરીપાનિલેઃ સ્વમાવ-
પલપ્રવૃત્તૈર્નયનાદિન્યઃ પતતિ ॥

સાવગાઢં શલ્યમવિદક્ષમાનં પાચયેત્ પ્રકોપાત-
સ્ય પ્રયશોણિતવેગાદૌરવાદ્વા પતતિ ॥

પક્વમિચમાનં મેદયેદ્વાસ્યેદ્વા શિત્તમનિરસ્ય-
માનં પીઢનીચૈઃ પીઢયેન્પાણિમિર્વા ॥

અણૂચક્ષશલ્યાનિ પરિપેચનાધ્માપનૈર્વાલ્વલ્પપા-
ણિમિઃ પ્રમાર્જયેત્ ॥

આહારશ્લેષધેમ્મહીનાણુશલ્યાનિ શ્વસનોત્કાસન-
પ્રથમનૈર્નિર્દ્દમેત્ ॥

અન્નશલ્યાનિ વમનાન્નુલિપ્રતિભર્ષપ્રભૃતિમિઃ વિરે-
ચનૈઃ પક્વાશયગતાનિ ॥

વ્રણદોષાશ્રયગતાનિ પ્રક્ષાલનૈઃ ॥

વાતમૂત્રપુરીષગર્મસન્નેષુ પ્રવાહણમુક્તમ્ ॥

મારુતોદ્રકસવિપરુષિરદુષ્ટસ્તન્યેષ્વાચૂપણમાસ્યેન
વિપાણૈર્વા ॥

અનુલોમમનવચ્છેદમકર્ણમનલ્પવ્રણમુલ્લમયસ્કાન્તેન ।
હ્યવલ્લિતમનેકકારણોત્પન્નં શોકશલ્યં હર્ષેણિતિ ॥૪૮॥

ચરક, અને કકપથીની ચરક, અથવા શાર દ્રવ્યો કે શાર એ કાઢી નાખનારા દ્રવ્યો કહેવાય છે.

૧ ચીડાળી ઔષધિઓની છાયા તથા મળિયા એ દવાનારા દ્રવ્યો કહેવાય છે જવ, ઘઉં તથા અડદનો લોટ પણ દવાવાનાર છે.

કયાં શલ્યોમાં કયા ઉપાયો યોગ્યના?

આંસુ, છીંક, ઝાડકાર, ખારસી, મૂત્ર, વિષ્ટા અને પવન કે જેઓ સ્વભાવશક્તિથી જ પ્રવર્તે છે, તેઓના બળથી નેત્રાદિકમાં રહેલું શલ્ય પોતાની મેળે પડી જાય છે. (સ્વભાવ)

અંદર ગયેલું શલ્ય જો પાક્યું ન હોય, તો પાચનદ્રવ્યોથી પકાવવું એટલે માંસનો સડો થતાં પરુના તથા રુધિરના વેગથી અથવા પોતાના જ ભારપણાથી તે પડી જાય છે. (પાચન)

શલ્ય પકિલું છતાં ભેદાતું ન હોય, તો તેને વૃદ્ધિપત્ર આદિ શસ્ત્રોથી ભેદી નાખવું અને તેમ કયાં છતાં પણ ન પડે તો કાઢી નાખનારાં દ્રવ્યોથી કાઢી નાખવું, અથવા દવાવાનારાં દ્રવ્યોથી કે હાથથી દબાવવું. (આ ભેદન, દાગણ અને પીડન.)

છેદ્રિયોમાં રહેલાં નાનાં શલ્યોને જળની ધારાથી, કૂંક મારવાથી અને વાળ, વસ્ત્ર કે હાથથી દૂર કરી નાખવાં. (પ્રમાર્જન)

ભોજન કરતાં ગળા વગેરેમાં રહી ગયેલા આહારના અવશ્યવને, કફને અને પડી ગયેલાં શલ્યોના અવશેષ રહી ગયેલા ભોગોને શ્વાસથી, ખારસી લાવવાથી અથવા નાકમાં ઔષધોનાં ચૂર્ણો નાખી છીંકા લાવવાથી કાઢી નાખવાં. (નિર્ધર્માપન)

અન્નરૂપ શલ્યોને વમનથી તથા અંદર આંગળી વગેરે ધસવાથી કાઢી નાખવાં અને પક્વાશયમાં રહેલાં અન્નરૂપ શલ્યોને વિરેચનોથી કાઢી નાખવાં. (વમન, પ્રતિભર્ષ તથા વિરેચન.)

પરુના રચાનમાં રહેલાં શલ્યોને ધોવાથી કાઢી નાખવાં. (પ્રક્ષાલન)

પવન, મૂત્ર, વિષ્ટા કે ગર્ભ સાથે એટલી રહેલાં હોય, તો તે શલ્યોને ભેર કરાવવાથી કાઢી નખાવવાં. (પ્રવાહણ)

પવન, જળ, ઝેરવાળું રુધિર અને કુદ

ધાવણ એજોને મોઢાથી અથવા શિંગડાથી ચૂસીને કાઢી નાખવાં. (આચૂપણ)

જ શલ્ય સરલ હોય, અવબદ્ધ ન હોય, સીધું હોય કે મોટા મોઢાવાળા વ્રણમાં રહેલું હોય તેને લોહચુંબકથી કાઢી નાખવું. (અયસ્કાંત)

અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થઈને દૃઢ્યમાં રહેલા શોકરૂપી શલ્યને હર્ષથી કાઢી નાખવું. (હર્ષ) ૪

સર્વશલ્યાનાં તુ મહતામણનાં વા દ્વાવેવાહરણહેતુ મવતઃ પ્રતિલોમોઽનુલોમશ્ચ । તત્ર પ્રતિલોમમવાચીન-માનયેદનુલોમં પરાચીનમ્ ।

ઉત્તુષ્ણિતં છિત્વા નિર્વાતયેન્છેદનીયમુલમ્ । છેદનીયમુલ્લાન્યપિ કુક્ષિવક્ષઃકક્ષાવક્ષ્ણપર્શુકાન્તર-પતિતાનિ ચ હસ્તશક્યં યથામાર્ગં હસ્તેનૈવાપહર્તું શ્રયતેત ।

અનુત્તુષ્ણિતશલ્યાનિ છેદનીયમુલ્લાનિ ચ ।

અનિર્વાત્યાનિ જાનીયાદ્વયશ્છેદાનુવન્ધતઃ ॥

હસ્તેનાપહર્તુમશક્યં વિશસ્ય શસ્ત્રેણ યન્ત્રેણ વાપહરેત્ ॥ ૫ ॥

શલ્ય કાઢવાના બે માર્ગ તથા પદ્ધતિ

નાનાં અથવા મોટાં સઘળાં શલ્યોને કાઢવાના બે જ માર્ગ છે. એક અનુલોમ અને બીજો પ્રતિલોમ. (જ રસ્તાથી શલ્ય પેહું હોય તે રસ્તાથી જ કાઢવું એ અનુલોમ કહેવાય છે અને જ રસ્તાથી પેહું હોય તેની સામેના રસ્તાથી કાઢવું એ પ્રતિલોમ કહેવાય છે.) અત્યંત દૂર નહિ પેસવાને લીધે અંગના પૂર્વાર્ધમાં રહેલું હોય તેને પ્રતિલોમ માર્ગથી કાઢવું અને અત્યંત દૂર પેસવાને લીધે જનું મોઢું અંગના પરાર્ધમાં નીકળ્યું હોય તેને અનુલોમ રીતે કાઢવું.

શલ્યનું મોઢું પરાર્ધમાંથી બહાર નીકળ્યું ન હોય, પણ તે મોઢાના ગોઢાથી તે અંગના પરાર્ધનો ભાગ જાયો થઈ રહ્યો હોય, તો અને તે કાપવા લાયક મુખવાળો હોય તો તેને કાપી

શલ્યને હાંથ વડે કે મુઠ્ઠાગર આદિ વડે હલાવવું. પેટ, છાતી, કાખ, સાંથળનું મૂળ કે પાંસળાં-માં રહેલાં શલ્યોએ પરાર્ધના ભાગને જાયો કર્યો હોય અને તે ભાગનું મોઢું કાપવા લાયક જણાય, તોપણ તેમ નહિ કરતાં હાથથી ખની શકે એમ હોય તો હાથ વડે જ પ્રતિલોમ માર્ગથી કાઢવાનો યત્ન કરવો અને હાથ આદિથી શલ્યને હલાવવું નહિ.

શલ્ય બહુ જ દૂર સુધી પેહું હોય છતાં પણ તે શલ્યે પોતાના મોઢાથી પરાર્ધના ભાગને જાયો કર્યો ન હોય, તો પરાર્ધનો ભાગ છેદવા લાયક મુખવાળો જણાય છતાં પણ શલ્યને હાથ વગેરેથી હલાવવું નહિ; કારણ કે હલાવવાથી વધારે છેદ થઈ જશે.

હાથ વડે કાઢી શકાય એમ ન હોય, તો યોગ્ય યંત્ર વડે પકડીને કાઢી લેવું; પણ જો યંત્રથી પણ કાઢી શકાય એમ ન હોય તો શસ્ત્રથી કાપી જોઈતો રસ્તો કરીને કાઢી લેવું. ૫

મવતિ ચાત્ર ॥

શીતલેન જલેનૈન મૂર્છન્તમવસેચયેત્ ।

સંરક્ષેદસ્ય મર્માણિ મુદુરાશ્વાસયેચ તમ્ ॥ ૬ ॥

શલ્ય કાઢતી વખતે રોગીને થતા

ઉપદ્રવની ચિકિત્સા

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ ‘શલ્ય કાઢવાના સમયમાં આતુર મૂર્છિત થયો હોય, તો તેના ઉપર શીતલ જળ છાંટવું, તેના મર્મોનું રક્ષણ કરવું અને વારં-વાર (દૂધનું તર્પણ વગેરે આપવાથી) તેનું આશ્વાસન કરવું.’ ૬

તતઃ શલ્યમુદ્ઘૃત્ય નિર્લોહિતં વ્રણં કૃત્વા સ્વેદા-ર્હમગ્નિઘૃતપ્રમૃતિભિઃ સંસ્વેદ્ય વિદહ્ય પ્રદિહ્ય સર્પિર્મ-ધુમ્યાં વદ્ધ્વાઽઽચારિકમુપદિશેત્ ॥ ૭ ॥

શલ્ય કાઢ્યા પછી કરવાની ક્રિયા

શલ્ય કાઢી લીધા પછી વ્રણને સ્વિરવગરનું

કરી, સ્વેદનક્રિયાને લાયક નજાય તે યોગ્યતા પ્રમાણે અગ્નિથી કે બીના થી વગેરેથી સ્વેદનક્રિયા કરી અને જો ડાંભવા લાયક નજાય તે ડાંભી તેના ઉપર મધનો તથા થીનો લેપ કરી પાટા બાંધીને વેદે યોગ્ય આહારવિહારાદિકનો ઉપદેશ કરવો. ૭

શિરાસ્ત્રાયુવિલગ્ન શલાકાદિમિર્વિમોન્યાપનયેત્ ।
શ્વયથુગ્રસ્તવારઙ્ગં સમવપીઢ્ય શ્વયથું દુર્બલ-
વારઙ્ગં કુશાદિમિર્વદ્ધ્વા ॥

હૃદયમમિતો વર્તમાનં શલ્યં શીતજલાદિમિરુ-
દ્ધેજિતસ્યાપહરેચયામાર્ગમ્ । દુરુપહરમન્યતોઽપવાધમાનં
પાટયિત્વોદ્ધરેત્ ॥

અસ્થિવિવરપ્રવિષ્ટમસ્થિવિદદ્યે વાઙવગૃહ્ય પાદા-
ભ્યાં યન્ત્રેણાપહરેદશકયમેવં વા ધલવદ્ધિઃ સુપરિચ્છી-
તસ્ય યન્ત્રેણ ગ્રાહયિત્વા શલ્યવારઙ્ગં પ્રવિસુજ્ય ધનુર્યુગે-
ર્ષદ્ધ્વૈકતશ્વાસ્ય પચ્ચાઙ્ગામુપસંયતસ્યાશ્વસ્ય વક્ત્ર-
કવિકેવા ધમ્નીયાદયૈનં કશયા તાડયેચયોન્નમયન્ચિરો
વેગેન શલ્યમુદ્ધરતિ । દદાં વા વૃક્ષશાસ્ત્રામવનમ્ય
તસ્યાં પૂર્વવદ્ધ્વોદ્ધરેત્ ॥

અસ્થિદેશોત્તુણ્ડિતમઘ્રીલાશ્મમુદ્ધરાણામન્યતમસ્ય
પ્રહારેણ વિચાલ્ય યયામાર્ગમેવ ॥

યન્ત્રેણ વિમૃદિતકર્ણાનિ કર્ણવન્ત્યનાશાપકર-
દેશોત્તુણ્ડિતાનિ પુરસ્તાદેવ ॥

જાતુષે કણ્ઠાસક્તે કણ્ઠે નાર્દાં પ્રવેશ્યામિતસાં
ચ શલાકાં તયાવગૃહ્ય શીતામિરદ્ધિઃ પરિપિચ્ય
સિરીમૃતમુદ્ધરેત્ ॥

અજાતુષં જતુમધૂન્છિષ્ટલિપયા શલાકયા પૂર્વ-
કલ્પેનેલ્લેકે ॥

અસ્થિશલ્યમન્યદ્વા તિર્થકણ્ઠાસક્તમવેક્ષ્ય કેશો-
ન્ધુકં દૈકૈકસૂત્રવદ્ધં દ્રવમક્તોપહિતં પાયયેદાકણ્ઠાચ
પૂર્ણકોષ્ટં વાયુપેદમતશ્ચ શલ્યૈકદેશસક્તં જ્ઞાત્વા સૂત્રં
સહસ્ર ત્વાક્ષિપેત્ । મૃદુના વા દન્તધાવનકૂર્ચક્રેના-
પહરેત્ પ્રણુદેદ્ધાન્તઃ । ક્ષતકણ્ઠાય ચ મધુસર્પિણી લેહું
પ્રચચ્છેત્ ત્રિફલાચૂર્ણં વા મધુશર્કરામિશ્રમ્ ॥

ઉદકપૂર્ણોદરમવાચિહ્નસમવપીઢ્યેદુનીયાદ્વામ-
યેદ્વા મસ્મરાશી વા નિલ્ખનેદામુલાત્ ॥

ગ્રાસશલ્યે તુ કણ્ઠાસક્તે નિઃશઙ્ગમનવસુદં
સ્કન્ધે મુષ્ટિનામિહન્યાત્ । સ્નેહં મધં પાનીયં વા
પાષયેત્ ॥

વાહુરજ્જલતાપાશશલ્યે તુ કણ્ઠપીઢનાદ્વાયુઃ
પ્રકુપિતઃ સ્ત્રેષ્માર્ણં કોપયિત્વા સ્ત્રોતો નિરુણદ્ધિ લાઠા
ઝાવં ફેનાગમનં સંજ્ઞાનાશં ચાપાદયતિ । તમમ્યજ્ય
સંસ્લેષ શિરોવિરેચનં તસ્મૈ તીક્ષ્ણં દધાદ્રસં ચ વાતર્થં
વિદધ્યાદિતિ ॥ ૮ ॥

બુદાબુદા ભાગોભાંથી શલ્ય કાઢવાના
બુદાબુદા પ્રકારે ।

શલ્ય શિરામાં કે સ્નાયુમાં થોડી રહ્યું હોય,
તો તેને શલાકા આદિથી, શિરાથી તથા સ્નાયુથી
જૂડું પાડ્યા પછી કાઢવું.

શલ્યનું પાંખું સોજામાં ઘેરાઈ મધું હોય,
તો સોજાને દબાવીને ક્રિયા કરવી અને શલ્યનું
પાંખું નખડું હોય, તો તેને છાંલ વગેરેની પદ્ધતિ
આદિથી બાંધીને ક્રિયા કરવી.

હૃદયના સમીપના પ્રદેશમાં શલ્ય હોય તો
શીતળ જળ વગેરેથી આતુરને બંધત કરીને
પ્રતિલોભ માર્ગથી શલ્ય કાઢવું. જો શલ્ય
પ્રતિલોભ માર્ગથી કાઢવું સુરેક્ષ નજાય અને
તે શલ્ય મર્મને પીડા કરનારું હોય, તો બીજા
પ્રદેશમાં શસ્ત્રથી ચીરીને પલ્લુ તે શલ્યને કાઢી લેવું.

જો શલ્ય અસ્થિના છિદ્રમાં પેડેલું હોય
અથવા જોને અસ્થિ બહુ જ વળગી રહેલું હોય, તે
શલ્યને વેદે યોગ્ય લાગમાં પોતાના પગભરાવી ને
ચંત્ર વડે કાઢી લેવું. આ પ્રમાણે કરવા છતાં
પલ્લુ તે ન કાઢી શકાય એમ હોય, તો આતુરને
બલવાન પુરુષોના હાથોથી બરાબર પકડાવી,
ચંત્ર વડે શલ્યના પાંખાને વાંકું વાળી નાખી,
તે પાંખામાં ધનુષની ઢોરીને એક છેડે બાંધી,
એક ઘોડાને પંચાંગી નામના બંધનમાં (જ

ખંધનથી મોટું અને ચાર પગ આધાંપાછાં કરી શકાય નહીં એવા દૃઢ ખંધનમાં) ખાંધી, ધનુષની દોરીના બીજ છેડાને ઊભા રાખેલા એ ઘોડાના ચોક્કડાની કડીમાં ખાંધેલા અને પછી તે ઘોડાને ચાબુક (દારડો) એવી રીતે મારવો કે જે રીતે ઘોડો પોતાના માથાને ડાચું કરતાં ઝડપથી શલ્યને કાઢી નાખે અથવા ઢાઈ ગ્રાહની મજબૂત શાખાને નમાવી, તે શાખામાં ધનુષની દોરીના બીજ છેડાને ખાંધીને શાખાને હાથમાંથી છોડી દેવી એટલે ડાચી થતી તે શાખા જ શલ્યને કાઢશે.

જે શલ્ય અસ્થિના પાછળના ભાગમાં મોટું કાઢી રહ્યું હોય, તો તે શલ્ય કાંકરાના, પથરાના અથવા મુઠ્ઠાગરના પ્રહારથી ચક્ષાયમાન કરી પ્રતિલોભ માર્ગથી જ કાઢી લેવું.

કર્ણવાળું (આડી અથવા નમેલી એક અણીવાળું) શલ્ય જે મર્મદિકને પીડા ન કરે એવા પ્રદેશમાં મોટું ઘાલીને તે પ્રદેશને ઊંચો કરી રહ્યું હોય, તો ચત્રથી શલ્યના કર્ણને (આડી અથવા નમેલી અણીને) ચગદી કે મરડી નાખીને પછી તે શલ્યને તે પ્રદેશમાં જ ખેંચી લેવું.

લાખનું શલ્ય કંઠમાં અંટગ્રી રહ્યું હોય, તો કંઠમાં નળી નાળી અને તે નળીની અંદર અગ્નિથી તપાવેલી સળી નાળી તે સળીમાં શલ્યને ચોટાડી પછી સળી ઉપર ઠંડું જળ નાળી, જ્યારે શલ્ય તે સળીમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કાઢી લેવું.

લાખ સિવાય બીજા ઢાઈ પદાર્થનું શલ્ય કંઠમાં અંટગ્રી રહ્યું હોય, તો કંઠમાં નળી નાળી અને તે નળીની અંદર લાખથી અથવા મીણથી ચોપડેલી, અગ્નિથી તપાવેલી સળી નાળી તે સળીમાં શલ્ય ચોટાડી પછી સળી ઉપર ઠંડું જળ નાળી, જ્યારે તે શલ્ય સળીમાં સ્થિર થઈ જાય ત્યારે કાઢી લેવું, એમ દૃઢલાક કહે છે.

અસ્થિનું અથવા બીજા ઢાઈ પદાર્થનું શલ્ય

કંઠમાં આડું ભરાયું છે એમ જોવામાં આવે તો વાળના જળાને (ગૂંચળાને) એક મજબૂત દોરાથી ખાંધી તે જળું આતુરને ચોખ્ખાની પાતળી રાખની સાથે પાઈ દેવું. ગળા સુધી રાખ પાવાથી આતુરનો કોઠો પૂર્ણ થતાં આતુરને વમન કરાવવું અને વમન થતાં જ્યારે તે જળું શલ્યના એક ભાગમાં વીંટાઈ રહેલું જણવામાં આવે, ત્યારે દોરાના બહારના છેડાને તુરત ખેંચી લેવો. એટલે તે શલ્ય પેલા જળાની સાથે બહાર નીકળી આવશે અથવા કંઠમાં આડા આવેલા શલ્યને દાતણના કોમળ દ્વારાથી બહાર કાઢી લેવું અને બહાર કાઢવાનું ન બની શકે તો ઢેલીને અંદર પેસાડી દેવું. આમ કરવાથી જનું ગળું છોલાઈ ગયું હોય એવા આતુરને મધ તથા ઘી ચાટવા આપવાં અથવા મધમાં તથા સાકરમાં કાલવેલું ત્રિકળાનું ચૂર્ણ ચાટવા દેવું.

જોતા પેટમાં નદી કે દ્વા વગેરેનું પાણી બહુ જ ભરાઈ ગયું હોય એવા માણસને ઊંધે માથે લટકાવીને દબાવવો અથવા હલાવવો, અથવા વમન કરાવવું અથવા ભસ્મના સમૂહમાં મોઢા સુધી દાદી દેવો.

ઢાળિયાનું શલ્ય ગળામાં ચોટી રહ્યું હોય, તો તે આતુરની કાંધ ઉપર બેઠક અચાનક મૂકી મારવી અથવા સ્નેહ, મધ કે પાણી પાવું.

હાથથી, દોરીથી કે લતાથી ગળાને ફાંસો આવ્યો હોય, તો ગળું દબાવવાથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ કંફને પ્રકુપિત કરીને સ્રોતને રોકી દે છે અને લાળનો સ્રાવ કરાવે છે, ફીણ લાવી દે છે અને સંજ્ઞાનો નાશ પણ કરી દે છે. આવા આતુરને વૈદે અભ્યંગ કરી તથા સ્વેદન કરીને તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન (જેથી માથું ખાલી થાય એવું નસ્ય) દેવું અને વાયુને હણનારો રસ પણ દેવો. ૮

મવન્તિં ચાત્ર ॥

શલ્યાકૃતિર્વિશેષાંશ્ચ સ્થાનાન્યાવેક્ષ્ય બુદ્ધિમાન્ ।
તથા યન્ત્રપૃથક્ત્વં ચ સમ્યક્કલ્પમથાહરેત્ ॥

કર્ણવન્તિ તુ શલ્યાનિ દુઃસ્વાહાર્યાણિ યાનિ ચ ।
આદદીત મિપક્તસ્માત્તાનિ ચુક્ત્યા સમાહિતઃ ॥
એતૈરુપાયૈઃ શલ્યં તુ નૈવ નિર્ધાર્યતે યદિ ।
મત્યા નિપુણયા વૈદો યન્ત્રયોમેશ્ચ નિર્દેરત્ ॥
શોથપાકૌ રુજશ્ચોગ્રાઃ કુર્યાન્ચલ્યમનિર્દેતમ્ ।
વૈકલ્યં મરણં ચાપિ તસ્માદ્વાદ્વિનિર્દેરત્ ॥ ૧ ॥
શલ્ય કાઢવાની કેટલીક અપકટ યુક્તિ

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સ્વમુખે કહેલું છે: 'યુદ્ધિમાન વદે શલ્યનાં
નેત્ર તથા હૃદય વગેરે સ્થાનકોને, શલ્યની જુદી-
જુદી આકૃતિઓને તથા યંત્રોના જુદાજુદાપણાને
જોઈને યોગ્ય યુક્તિથી શલ્ય કાઢવું. જે શલ્યો
કર્ણવાળાં હોય છે તેઓને તથા બીજાં પણ જે
શલ્યો કાઢવામાં ખડુ મુશ્કેલી ભરેલાં જણાય
તેઓને વેદે ખડુ જ સાવચેતી રાખી ખરાખર
યુક્તિથી કાઢવાં. જે ઉપર કહેલા ઉપાયોથી
શલ્ય ન કાઢી શકાય એમ જણાય તો વદે
નિપુણ યુદ્ધિથી બીજાં યંત્રો તથા બીજા સંયોગો
ગોઠવીને પણ શલ્ય કાઢવું. જે શલ્ય કાઢવામાં
ન આવ્યું હોય, તો તે શલ્ય સોજીને, પાકીને,
ઉત્પેદનાઓને, ખોડખાંપણને અને મરણને પણ
ઉત્પન્ન કરે છે; એટલા માટે ગમે તેવા યોગ્ય યત્ન
કરીને શલ્યને કાઢવું જોઈએ. ૯

અધ્યાય ૨૮મો

અથાતો વિપરીતાવિપરીતવ્રણવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વિપરીતા-
વિપરીતવ્રણવિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ પ્રશ્ન આતુર ને વિપરીત છે કે અવિપરીત છે
તે જાણવાનાં ચિહ્નો વિષે.

ફલમિજલવૃદ્ધીનાં પુષ્પધૂમામ્બુદા યથા ।
સ્થાપયન્તિ મવિષ્યત્ત્વં તથાઽરિષ્ટાનિ પચ્ચતામ્ ॥
તાનિ સૌશ્કમ્યાત્પ્રમાદાદા તયૈવાશુ વ્યનિક્રમાત્ ।
શુદ્ધાન્તે નોદ્ધતાન્યજ્ઞૈર્મુર્મૂર્ષોર્નૈત્વસમ્મવાત્ ॥ ૨ ॥

અરિષ્ટો મરણતું ભવિષ્ય સૂચવે છે

જમ પુષ્પો ફૂળોના ભવિષ્યને, ધુમાડો
અગ્નિના ભવિષ્યને અને વાદળાં વૃદ્ધિના
ભવિષ્યને સૂચવે છે, તેમ અરિષ્ટો રોગીના
મરણના ભવિષ્યને સૂચવે છે. (એમાં જમ
ધુમાડાએ સૂચવેલું અગ્નિનું ભવિષ્ય ખરું જ
નીવડે છે, તેમ દોષોએ સૂચવેલું મરણનું ભવિષ્ય
ખરું જ નીવડે છે. દોષો સિવાય બીજાં ચિહ્નો-
એ સૂચવેલા મરણના ભવિષ્યમાં વખત પર
વ્યભિચાર પણ થઈ જાય છે.) એ અરિષ્ટો પ્રકટયા
છતાં પણ સફળતાને લીધે, અથવા પ્રમાદને લીધે,
અથવા ઝડપદાર હોવાને લીધે મૂર્ખ માણસોના
ધારવામાં આવતાં નથી; પરંતુ જે અરિષ્ટો થાય
તો તેઓથી મરણના સંભવ નથી, એમ નથી. ૨

દ્રુવં તુ મરણં રિષ્ટે દ્રાક્ષ્યૈસ્તત્કિલામલૈઃ ।

રસાયનતરોજવ્યતસ્પરૈર્વા નિવાર્યતે ॥ ૩ ॥

દોષોથી ઊપજતું મરણ પણ અનિવાર્ય છે

દોષજન્ય અરિષ્ટોએ સૂચવેલું મરણ જે કે
વ્યભિચારવગરનું છે-અર્થાત્ અવશ્ય થાય છે, એમ
કહેવામાં આવે છે, તોપણ રાગાદિક દોષોથી રહિત
રહેનારા મહાત્મા બ્રાહ્મણ લોકો તેનું નિવારણ
કરી શકે છે અને રસાયનોના સેવનથી, તપ
અને જપ કરવામાં તત્પર રહેવાથી પણ તેનું
નિવારણ થતું જેવામાં આવે છે. ૩

નક્ષત્રપીડા ઘટ્ટયા યથા કાલાદિપચ્યતે ।

તયૈવારિષ્ટપાકં ચ દ્રુવતે ઘટ્ટયા જનાઃ ॥ ૪ ॥

અરિષ્ટનું ફળ લાંબે દિવસે પણ થાય છે

જમ જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે નક્ષત્રે
ઉત્પન્ન કરેલી પીડા ઘણું કરીને લાંબે દિવસે

પ્રગટ થાય છે, તેમ અરિષ્ટોનું ક્ષણ કાઈ સમયે લાંબે દિવસે પણ થાય છે, એમ વિદ્વાન લોકો અનેક પ્રકારે બોલે છે. ૪

અસિદ્ધિમાપ્ત્યાલ્લોકે પ્રતિકુર્વન્ગતાયુષઃ ।
અતોડરિષ્ટાનિ યત્નેન લક્ષયેત્કુશલો મિષક્ ॥ ૫ ॥

વૈદ્યે અરિષ્ટો જ્ઞેવાની જરૂર

જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય એવા રાગીની ચિકિત્સા કરવાથી વૈદ્યને ધર્મ, અર્થ તથા કામ વગેરેની હાનિ થાય છે; એટલા માટે પ્રવીણ વૈદ્યે અરિષ્ટો યત્નપૂર્વક જોવાં જોઈએ. ૫

ગન્ધવર્ણરસાદીનાં વિશેષાણાં સ્વમાવતઃ ।

વૈકૃતં યત્તદાચષ્ટે વ્રણિનઃ પક્લક્ષણમ્ ॥ ૬ ॥

વ્રણવાળા^૧ માણસનાં અરિષ્ટોનો

સામાન્ય સંગ્રહ

વ્રણનાં ગંધ, વર્ણ, રસ, શબ્દ, સ્પર્શ તથા આકારના જે સ્વભાવો છે તેઓમાં વિકૃતિવાળો ફેરફાર જોવામાં આવે તો બાણુ^૨ કે તે ફેરફાર વ્રણવાળાના મરણની નિશાનીરૂપ છે. ૬

કટુસ્તીક્ષ્ણશ્ચ વિસ્રશ્ચ ગન્ધસ્તુ પવનાદિભિઃ ॥

લેહગન્ધિસ્તુ રક્તેન વ્યામિશ્રઃ સાંનિપાતિકઃ ॥

લાજાતક્ષીતૈલસમાઃ કિંચિદ્વિસ્રાશ્ચ ગન્ધતઃ ।

જ્ઞેયાઃ પ્રકૃતિગન્ધાઃ સ્યુરતોન્યદ્રન્ધવૈકૃતમ્ ॥

મદ્યાગુર્વાજ્યસુમનઃપદ્મચન્દનચમ્પકૈઃ ।

સગન્ધા દિવ્યગન્ધાશ્ચ મુમૂર્ષુણાં વ્રણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

શ્વવાજિમૂષિકધ્વાહ્ણપૂતિવલ્લૂરમત્કુળૈઃ ।

સગન્ધાઃ પદ્મગન્ધાશ્ચ મૂમિગન્ધાશ્ચ ગર્હિતાઃ ॥ ૭ ॥

ગંધોના સ્વભાવના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ

વાત સંબંધી વ્રણમાં તીખો, પિત્ત સંબંધી વ્રણમાં તીક્ષ્ણ, કફ સંબંધી વ્રણમાં કાચા માંસનાં જોવા, લોહી સંબંધી વ્રણમાં લોહાના જોવા, વ્રણે દોષના સન્નિપાતથી થયેલા વ્રણમાં મિશ્રિત, વાતપૈત્તિક વ્રણમાં કાંઈક કાચા માંસના જોવા

તથા કાંગરની ધાણી જોવા, વાતશ્લેષ્મિક વ્રણમાં કાંઈક કાચા માંસના જોવા તથા અળસીના તેલ જોવા અને પિત્તશ્લેષ્મિક વ્રણમાં કાંઈક કાચા માંસના જોવા તથા તલના તેલના જોવા ગંધ હોય એ સ્નાનાત્મિક છે. એ સિવાય જુદી રીતનો ગંધ આવે તો વિકૃતિ થઈ છે (અરિષ્ટ થયું છે), એમ સમજવું. જે વ્રણમાંથી મધના જોવા, અગરના જોવા, ઘીના જોવા, જઈનાં ફૂલના જોવા, કમળના જોવા, ચંદનના જોવા કે ચંપકપુષ્પના જોવા ગંધ નીકળતો હોય અથવા દિવ્ય ગંધ નીકળતો હોય, તો તેને મૃત્યુના ચિહ્નરૂપ બાણુવો. ફતરાં, ઘોડા, બંદર, કાગડા, સુકાયેલું ફુગંધી માંસ, કાદવ અને પૃથ્વીના જેવા ગંધો પણ મૃત્યુના ચિહ્નરૂપ છે. ૭

ધ્યામકુક્કુમકઙ્કુષ્ઠસર્વળાઃ પિત્તકોપતઃ ।

ન દહ્યન્તે ન ચૂષ્યન્તે મિષક્તાન્પરિવર્જયેત્ ॥

કંડૂમંતઃ સ્થિરાઃ શ્વેતાઃ સ્નિગ્ધાઃ કફનિમિત્તતઃ ।

દૂયંતે ચ વિદહ્યન્તે મિષક્તાન્પરિવર્જયેત્ ॥

કૃષ્ણાસ્તુ યે તતુઘ્રાવા વાતજા મર્મતાપિનઃ ।

સ્વલ્પામપિ ન કુર્વન્તિ રુજં તાન્પરિવર્જયેત્ ॥ ૮ ॥

વર્ણોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ

પિત્તના દોષથી થયેલા વ્રણો કાંઈક કાળા, ઠસર જેવા કે દારૂડીના રસના જેવા હોય છે, પણ તે વ્રણો જો બળતરાવગરના હોય તથા ચોસવગરના હોય તો વૈદ્યે તે વ્રણોની ચિકિત્સા કરવી નહીં. કફના દોષથી થયેલા વ્રણો ખરબાળા, સ્થિર, સફેદ તથા સ્નિગ્ધ હોય છે, પણ તે વ્રણો જો અતિ પીડા કરતા હોય અને બળતરા કરતા હોય તો વૈદ્યે તે વ્રણોની ચિકિત્સા કરવી નહીં. વાતના દોષથી થયેલા વ્રણો કાળા, પાતળા સાવ-વાળા અને મર્મોને તાપ કરનારા હોય છે, પણ તે વ્રણો જો જરા પણ વેદના ન કરતા હોય તો વૈદ્યે તે વ્રણોની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (વેદનાઓના ફેરફારને જ વર્ણોના ફેરફારરૂપ

૧ આ શાસ્ત્રમાં વ્રણની ખાખત જ મુખ્ય છે, માટે પ્રથમ વ્રણવાળાનાં જ અરિષ્ટો જણાવ્યાં છે.

સમજવો.) ૮

ધ્વેહન્તિ ઘુર્ધુરાયન્તે જ્વલન્તીવ ચ યે વ્રણાઃ ।

ત્વર્માસંસ્થાશ્ચ પવનં સશદ્ધં વિસૃજન્તિ યે ॥

યે ચ મર્મસ્ત્વસમ્મૂતા મવન્ત્યત્થર્થવેદનાઃ ॥૧॥

શબ્દોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ઠ

જે પ્રણેમાં ખડખડાટ કે ધરધરાટ યતો હોય, જે પ્રણે સળગતા જેવા દેખાતા હોય, જે પ્રણે ત્વચામાં તથા માંસમાં રક્ષા છતાં પોતામાંથી અવાજવાળા પવનને કાઢતા હોય અને જે પ્રણે મર્મોમાં નહીં ચયેલા છતાં અત્યંત વેદનાવાળા હોય તે પ્રણેની વેદે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૯

દહન્તે ચાન્તરત્થર્થં વહિઃ શીતાશ્ચ યે વ્રણાઃ ।

દહન્તે વહિરત્થર્થં મવન્ત્યન્તશ્ચ શીતલાઃ ॥૧૦॥

સ્પર્શોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ઠ

જે પ્રણે અંદર અત્યંત ઉષ્ણતાવાળા છતાં બહારના ભાગમાં શીતલ જણાતા હોય અથવા અંદર શીતલતાવાળા છતાં બહારના ભાગમાં ઉષ્ણતાવાળા જણાતા હોય તેઓની વેદે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૦

શક્તિકુન્તલ્લજરયા વાજિવારણગોવૃષાઃ ॥

યેપુ ચાપ્યવમાસેરન્ત્રાસાદાકૃતપસ્તયા ।

ચૂર્ણાવકીર્ણાં ઇવ યે માન્તિ વા ન ચ ચૂર્ણિતાઃ ॥૧૧॥

આકારોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ઠ

જે પ્રણે સાંઘ, ભાલાં, ધ્વજ, રથ, ઘોડા, હાથી, બળદ અને મહેલ એના જેવી આકૃતિઓવાળા દેખાય અથવા જેઓ પોતાની

૧ આ અધ્યાયના છઠા વિષયમાં કલા પ્રમાણે શબ્દોના અભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ઠ કહેવાની પદ્ધતિ રમોના સ્વભાવોના ફેરફારરૂપ અરિષ્ઠ કહેવું નોર્મલો, પણ તે મુદ્ધ કહ્યું જ નથી; માટે વેદે પાતના કયામ રસનો, પિત્તના તીખા રસનો અને કફના મધુર રસનો ફેરફાર ટોડી વગેરેના આવા ન આવવા વગેરે ઉપરથી પોતાની મેળે જ જાણી લેવો. (જને આખોને પણ નિશ્ચય કરવામાં આવે છે.)

ઉપર ચૂણો ભરાવેલાં નહીં છતાં ચૂણો સંયોગ પામેલા જેવા દેખાય તે પ્રણેની વેદે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૧

પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસકાસરોચકપીડિતાઃ ।

શ્વૃદ્ધપૂરુષિરા વ્રણા યેવાં ચ મર્મસુ ॥૧૨॥

ઉપદ્રવોરૂપ અરિષ્ઠ ,

જે પ્રણેથી શક્તિનો તથા બળનો ક્ષય થયે હોય, જે પ્રણેથી શ્વાસ, ખાંસી તથા અસર થયાં હોય, જે પ્રણેમાં પર તથા સ્પર્શ બહુ વધી પડ્યાં હોય તથા જે પ્રણે મર્મોમાં થયે હોય તે પ્રણેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૨

ક્રિયામિઃ સમ્યગારબ્ધા ન સિદ્ધ્યન્તિ ચ યે વ્રણાઃ વર્જયેતાન્મિપક્ષપ્રાણઃ સંરક્ષન્નાત્મનો યશઃ ॥૧૩॥

ચિકિત્સાની નિષ્ફળતારૂપ અરિષ્ઠ

જે પ્રણે શાઓકત રીતિ પ્રમાણે બરાબર ચિકિત્સાએ કરવામાં આવતાં છતાં પણ કેમે કરી મટે નહીં, તેઓની પોતાના યશનો બચાવ કરવા ઇચ્છનારા વેદે ચિકિત્સા છોડી જ દેવી. ૧૩

અધ્યાય ૨૯મો

બયાતો વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસમનિર્દર્શ-
નીયમધ્યાયં વ્યાલ્યાસ્યામઃ । યયોવાચ મગવાન-
ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિપરીતાવિપરીતદૂતશકુનસમનિર્દર્શનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દૂતદર્શનસંમાપાવેષાથેષ્ટિતમેવ ચ ।

ઋક્ષં વેલા તિથિશ્ચેવ નિમિત્તં શકુનોઽનિલઃ ॥

૧ વિપરીત કે અવિપરીત દૂત, શકુન તથા રત્ન દેખાદિકે ઉપરથી રાગીના શુભ કે અશુભ ભવિષ્યની કલ્પના વિશેનો.

દેશો વૈધસ્ય વાગ્દેહમનસાં ચ વિચેષ્ટિતમ્ ।

કયયન્ત્યાતુરગતં શુભં વા યદિ વાડશુભમ્ ॥ ૨ ॥

રોગીના શુભ-અશુભ ભવિષ્યની પરીક્ષા

હૂતનું દર્શન, હૂતનું ભાષણ, હૂતનો વેધ, હૂતની ચેષ્ટા, નક્ષત્ર, વેશા, તિથિ, નિમિત્ત, શકુન, પવન, વૈધનો પ્રદેશ અને વૈધની કાયિક, વાચિક તથા માનસિક ચેષ્ટા-એ આતુરના શુભ કે અશુભ ભવિષ્યને સૂચવી આપે છે. ૨

પાશ્વળ્લાશ્રમવર્ણનાં સ્વપક્ષાઃ કર્મસિદ્ધયે ।

ત એવ વિપરીતાઃ સ્યુર્દૂતાઃ કર્મવિપત્તયે ॥

નપુંસકં છી વહવો નૈકકાર્યા અસૂયકાઃ ।

ગર્દમોષ્ટ્રયપ્રાપ્તાઃ પ્રાપ્તા વા સ્યુઃ પરમ્પરાઃ ॥

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥ ૩ ॥

હૂતોનું^૧ અશુભ દર્શન

હરદાઈ પાખંડ ધર્મવાળા રોગી તરફથી તેવા જ પાખંડ ધર્મવાળો હૂત આવે, અથવા રોગી બ્રહ્મચર્ય આદિ જે આશ્રમવાળો હોય તેવા જ આશ્રમવાળો તેના તરફથી હૂત આવે અથવા રોગી જે વર્ણનો હોય તેજ વર્ણનાળો તેના તરફથી હૂત આવે, તો રોગીનું કાર્ય સિદ્ધ થશે એમ સમજવું; પણ રોગીથી વિપરીત પાખંડવાળો, વિપરીત આશ્રમવાળો અને વિપરીત વર્ણવાળો હૂત આવે, તો રોગીનું કાર્ય બગડશે એમ સમજવું. (જૈન તરફથી જૈન, માર્ગી તરફથી માર્ગી, બ્રહ્મચારી તરફથી બ્રહ્મચારી અને ગૃહસ્થ તરફથી ગૃહસ્થ હૂત આવે તો કાર્યની સિદ્ધિ સમજવી અને જૈન તરફથી માર્ગી, માર્ગી તરફથી જૈન, બ્રહ્મચારી તરફથી ગૃહસ્થ કે ગૃહસ્થ તરફથી બ્રહ્મચારી હૂત આવે તો કાર્યની અસિદ્ધિ સમજવી.)

નપુંસક, સ્ત્રી, ધણા, અનેક કાર્ય માટે આવનારા, પરસ્પર કબ્જિયા કરતા, ગધેડાની કે

૧ રોગી તરફથી વૈધને બોલાવવા માટે અથવા પૂછવા માટે જે માણસ આવે તે હૂત કહેવાય છે.

હાંટની ગાડીમાં બેઠેલા અથવા પોતાની પંક્તિ બાંધીને આવનારા જે હૂતો વૈધની પાસે આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૩

પાશ્વળ્લાશ્રમવર્ણનાઃ પાણ્ડુરેતરવાસસઃ ॥

આર્દ્રજીર્ણપસવ્યૈકમલિનોદ્ધ્વસ્તવાસસઃ ।

ન્યૂનાધિકાજ્ઞા ઉદ્વિશ્વા વિકૃતા રૌદ્રરૂપિણઃ ॥ ૪ ॥

હૂતોના અશુભ વેધ (તથા અંગ)

દોરી વગેરેના પાશ, કડિયાળી લાકડી તથા ખડ્ગાદિ આયુધોને ધરનારા; કાળાં, પીળાં કે રાતાં વસ્ત્રોવાળા, જમણા ખભાપર રહેલાં એક જ ભીનાં, જૂનાં મેલાં કે ફાટેલાં વસ્ત્રોવાળા, ન્યૂન કે અધિક અંગોવાળા, ભય પામેલા, ડોકા આદિ વિકારોવાળા કે ભયંકર રૂપોવાળા હૂતો વૈધની પાસે આવે, તો તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૪

રૂક્ષનિષ્ઠુરવાદાશ્ચાપ્યમાજ્ઞલ્યાભિધાયિનઃ ॥ ૫ ॥

હૂતોનાં અશુભ ભાષણ

સ્નેહ વગરનાં વચનો બોલતા, કઠોર વચનો બોલતા અથવા 'બુઝો ગયો' ઇત્યાદિ અમંગલ શબ્દો બોલતા હૂતો વૈધની પાસે આવે, તો તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૫

છિન્દન્તસ્તૃણકાષ્ઠાનિ સ્પૃશન્તો નાસિકાં સ્તનમ્ ।

વસ્ત્રાન્તાનામિકાકેશનખરોમદશાસ્પૃશઃ ॥

સોતોઽવરોધદ્વદ્વડમૂર્દોરઃકુક્ષિપાણયઃ ।

કપાલોપલમસ્માસ્થિતુષાઙ્ગારકરાશ્ચ યે ॥

વિલિખન્તો મહીં કિંચિન્મુચ્ચન્તો લોષ્ઠમેદિનઃ ।

તૈલકર્દમદિગ્ધાઙ્ગા રક્તઘ્નગુલેપનાઃ ॥

ફલં પક્વમસારં વા ગૃહીત્વાન્યચ તદ્વિધમ્ ।

નચ્ચૈર્નિવાન્તરં વાપિ કરેણ ચરણં તથા ॥

ઉપાનચર્મહસ્તા વા વિકૃતવ્યાધિપીડિતાઃ ।

વામાચારા રુદન્તશ્ચ શ્વાસિનો વિકૃતેક્ષણાઃ ॥

યામ્યાં દિશં પ્રાજ્ઞલયો વિષમૈકપદે સ્થિતાઃ ।

વૈદ્યં ય ઉપસર્પન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥ ૬ ॥

હૃતોની અશુભ ચેષ્ટાઓ

તણ તથા કાષ વગેરેનું હેદન કરતાકરતા અને નાક, રેતન, વસ્ત્રના છેડા, અનામિકા આંગળી, દેશ, નખ, રવાટાં કે વસ્ત્રના છેડાનો સ્પર્શ કરતાકરતા જે હૃતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. કાન વગેરેનાં છિદ્રો, કાંધ, ગુદ, હૃદય, ગાલ, માથું, છાતી કે કૂખ-એની ઉપર હાથ રાખીને જે હૃતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. માથાના અસ્થિનો ખંડ, પથરો, લસખ, અસ્થિ, દ્રાતરાં કે ઢાલસાને હાથમાં લઈને જે હૃતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ધરતીને ખોતરતા, કાઈ પકડેલી વસ્તુને મૂકી દેતા, ટેકાં ભાંગતા, તેલથી ખરડાયેલા, કાઢવથી ખરડાયેલા, રાતાં વજ્રોવાળા, રાતી માળાઓવાળા, જેમાં અંદર કાંઈ સાર ન હોય એવા પાકા ફળને અથવા એવી જ કાઈ બીજી વસ્તુને હાથમાં લઈ આવેલા, નખથી નખને અથવા હાથથી પગને પકડતા, હાથમાં પગરખાં કે બીજાં ચામડાંવાળા, ઝરતો કાઢ આદિ વિકૃત વ્યાધિઓથી પીડાયેલા, વિપરીત વ્યવહારવાળા, શેતા, હાંકતા, વિકૃત નેત્રોવાળા, દક્ષિણ દિશામાં હાથ બેડતા તથા વિપમ સ્થિતિથી કે એક પગથી બેઠેલા અથવા કાઈ એક વિપમ સ્થાનમાં બેઠા રહેલા હૃતોને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૬

દક્ષિણામિમુરં દેશે ત્વશુચૌ વા હુતાશનમ્ ।

જ્વલ્યન્તં પચન્તં વા કૃત્કર્મણિ ચોષતમ્ ॥

નમ્ મૂમૌ શયાનં વા વેગોત્સર્ગેષુ વાડશુચિમ્ ।

પ્રકીર્ણકેશમમ્યક્તં સ્લિષ્ઠં વિહરમેવ ચ ॥

વેપં ય ઉપસર્વન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥૭૭॥

વૈદ્યના અશુભ પ્રદેશો અને દાયિક,

વાચિક તથા માનસિક ચેષ્ટાઓ

વેપ પોને દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ રાખી

બેઠો કે બેઠો હોય, અપવિત્ર પ્રદેશમાં હોય, અગ્નિને સળગાવતો હોય, કાઈ વસ્તુને પકાવતો હોય, પશુવધ આદિ ક્રૂર કર્મ કે મુંડન આદિ કર્મ કરવા તૈયાર થયો હોય, નાગો હોય, ધરતીપર સૂતો હોય, મૃત કે વિષ્ટા વગેરેનો ઉત્સર્ગ કરીને અપવિત્ર સ્થિતિમાં હોય, છૂટા ડશવાળો હોય, તેલના અભ્યંગવાળો હોય, પરીનાનાળો હોય કે વિહ્વળ હોય, તે સમયે જે હૃતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૭

વૈદ્યસ્ય વૈવ્યે દૈવે વા કાર્યે ચોત્સાતદર્શને ॥

મધ્યાહ્ને ચાર્ધરાત્રે વા સંધ્યયોઃ

હૃતોની અશુભ વેળા

વૈવ શ્રાદ્ધ આદિ પિતૃકાર્યમાં કે હોમ આદિ દેવકાર્યમાં લાગ્યો હોય તે સમયે, ઉત્પાત બેવામાં આવતો હોય તે સમયે, મધ્યાહ્ને, મધરાત્રે, સૂર્યોદયના સમયમાં અથવા સૂર્યાસ્તના સમયમાં જે હૃતો આવે, તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા.

કૃત્તિકાસુ ચ ।

આર્દ્રાર્દ્રેષામધ્યામૂલપૂર્વાસુ મરણીષુ ચ ॥૮૦॥

હૃતોના સમાગમનાં અશુભ નક્ષત્રો

કૃત્તિકા, આર્દ્રા, આશ્લેષા, મધા, મૂળા, પૂર્વાશ્વિનુતી, પૂર્વાભાદ્રપદા, પૂર્વાષાઢા અને મરણી એમાંનાં કાઈ નક્ષત્રમાં હૃતો આવે, તો તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૮, ૯

ચતુષ્પાં વા નવમ્યાં વા પચ્મ્યાં સંધિદિનેષુ ચ ।

વેપં ય ઉપસર્વન્તિ દૂતાસ્તે ચાપિ ગર્હિતાઃ ॥૧૦૦॥

હૃતોના સમાગમમાં અશુભ તિથિઓ

ચોથ, નોમ, છડ, અમાવાસ્યા, પૂનમ તથા પ્રતિપદા એ તિથિઓમાં હૃતો વૈદ્યની પાસે આવે, તો તેઓને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા. ૧૦

વિલામિતસા મધ્યાહ્ને જનનસ્ય સમીપતઃ ।

ગર્હિતાઃ વિત્તરોગેષુ દૂતા વૈવમુપાગતાઃ ॥

ત એવ કફરોગેષુ કર્મસિદ્ધિકારાઃ સ્મૃતાઃ ।
 એતેન શેષં વ્યાખ્યાતં બુદ્ધ્યા સંવિભજેતુ તત્ ॥
 રક્તપિત્તાતિસારેષુ પ્રમેહેષુ તથૈવ ચ ।
 પ્રશસ્તો જલરોધેષુ દૂતવૈદ્યસમાગમઃ ॥
 વિજ્ઞાયૈવં વિમાગં તુ શેષં બુદ્ધ્યેત પણિતઃ ॥૧૧॥

અમુક અમુક રોગોમાં સ્થાનપરત્વે દૂતોના
 સમાગમનું શુભાશુભપણું

પરીનાવાળા તથા પરિતાપ પામેલા દૂતો
 અગ્નિના સમીપમાંથી મધ્યાહ્નના સમયમાં
 વૈદ્યની પાસે આવે અને રોગીને પિત્તસંબંધી રોગ
 હોય, તો તે દૂતોને અશુભનાં ચિહ્નોરૂપ સમજવા;
 પણ રોગીને કફ સંબંધી રોગ હોય તો એ
 દૂતોને કાર્યની સિદ્ધિ કરનારા સમજવા. આ
 ઉપરથી બાકીનું કહેવાઈ ગયું; માટે એ પદ્ધતિ
 ઉપર ધ્યાન આપીને આવા વિષયમાં બુદ્ધિથી
 શુભાશુભના વિભાજો કરી લેવા. (રોગીને
 વાયુ સંબંધી રોગ હોય અને દૂતો ઠંડા પવનના
 કે બલવત્તર પવનના સમયમાં આવે, તો તેઓને
 અશુભ સમજવા, ઇત્યાદિ.)

રોગીઓને રક્તપિત્ત, અતિસાર કે પ્રમેહ
 હોય અને તે રોગીઓના દૂતો જે જગ્યાએ જલનો
 અટકાવ થતો હોય, તે જગ્યામાં આવીને વૈદ્યને
 મળે, તો તે સમાગમને શુભનાં ચિહ્નરૂપ સમજવો.
 પંડિત વૈદ્યે આ ઉપરથી સમજી લઈને બીજા
 સ્થળોમાં થતા સમાગમના શુભપણાનો પણ
 નિર્ણય કરી લેવો. (રોગીઓને ઉદાવર્ત અને
 મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ રોગો હોય અને તે રોગીઓના
 દૂતો જ્યાં જળ વહેતું હોય એવા સ્થળમાં
 આવીને વૈદ્યને મળે, તો તે સમાગમ શુભના
 ચિહ્નરૂપ છે, ઇત્યાદિ.) ૧૧

શુક્લવાસાઃ શુચિર્ગૌરઃ શ્યામો વા પ્રિયદર્શનઃ ॥
 સ્વસ્થાં જાતૌ સગોત્રો વા દૂતઃ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ।
 ગોયાનેનાગતસ્તુષ્ઠઃ પાદાભ્યાં શુભચેષ્ઠિતઃ ॥

દૃતિમાન્વિધિકાલજ્ઞઃ સ્વતન્ત્રઃ પ્રતિપત્તિમાન્ ।
 અલંકૃતો મજ્જલવાન્દૂતઃ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥
 સ્વસ્થં પ્રાઙ્મુખમાસીનં સમે દેશે શુચૌ શુચિમ્ ।
 ઉપસર્પતિ યો વૈદ્યં સ ચ કાર્યકરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૨॥
 કેવી રીતનાં દૂતદર્શનાદિકને શુભનાં
 ચિહ્નોરૂપ સમજવાં?

દૂત એ સફેદ વસ્ત્રવાળો, સ્વચ્છ, ગૌર વર્ણ-
 વાળો, શ્યામ વર્ણવાળો છતાં પણ રૂપાળો,
 રાગીની બતનો કે રાગીના ગોત્રવાળો હોય, તો
 તેને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર સમજવો. જે દૂત બળદ
 કે ઘોડા વગેરે સારાં વાહનથી અથવા પગે ચાલીને
 આવ્યો હોય, પ્રસન્ન હોય, શુભ ચેષ્ટાવાળો હોય,
 ધીરજવાળો હોય, પૂર્વાપર વગેરેના જ્ઞાનવાળો
 હોય, સ્વતંત્ર હોય, ત્રિધિને તથા સમયને બાજુ-
 નારો હોય, શણગારેલો હોય, સ્વચ્છ તથા ક્રામળ
 બોલનારો હોય, માંગલિક પદાર્થોવાળો હોય અને
 અવિપરીત તિથિ નક્ષત્રાદિકમાં આવેલો હોય,
 તેને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર સમજવો. જે દૂત
 આધિબ્યાધિ વગરના, પવિત્ર તથા સમ પ્રદેશમાં
 ઉગમણે મોઢે બેઠેલા અને પવિત્ર સ્થિતિવાળા
 વૈદ્યની પાસે આવે, તેને કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર
 સમજવો. ૧૨

માંસોદકુમ્માતપત્રવિપ્રવારણગોવૃષાઃ ।
 શુક્લવર્ણાશ્ચ પૂજ્યન્તે પ્રસ્થાને દર્શનં ગતાઃ ॥
 સ્ત્રી પુત્રિણી સવત્સા ગૌર્વર્ધ્વમાનમલંકૃતા ।
 કન્યા મત્સ્યાઃ ફલં ચામં સ્વસ્તિકં મોદકા દધિ ॥
 હિરણ્યાક્ષતપાત્રં વા રત્નાનિ સુમનોનૃપઃ ।
 અપ્રશાન્તોડનલો વાજી હંસશ્ચાપઃ શિખી તથા ॥
 વ્રહ્મદુન્દભિજીમૂતશઙ્ખવૈનુરથસ્વનાઃ ।
 સિંહગોવૃષનાદાશ્ચ હેષિતં ગજવુંહિતમ્ ॥
 શસ્ત્રં હંસસ્તં નૃણાં કૌશિકં ચૈવ વામતઃ ।
 પ્રસ્થાને યાયિનઃ શ્રેષ્ઠા વાચશ્ચ હૃદયંગમાઃ ॥
 પત્રપુષ્પફલોપેતાન્સક્ષીરાંન્વીરુજો દુમાન્ ।
 આશ્રિતા વા નમોવેશ્મધ્વજતોરણવેદિકાઃ ॥

દિક્ષુ શાન્તાસુ વક્તારો મધુરં પૃથ્વોડનુગાઃ ।
 વામા વા દક્ષિણા વાપિ શકુનાઃ કર્મસિદ્ધયે ॥
 શુષ્કેડશનિહતેડપથે વલીનદ્વે સકળ્પકે ।
 વૃક્ષેડયવાશ્મમસ્માસ્યિવિદ્તુપાદ્ધારાપાસુપુ ॥
 ચૈત્યવત્ત્રીકવિપમસ્થિતા દીપ્તચરસ્વરાઃ ।
 પુરતો દિક્ષુ દ્રીપાસુ વક્તારો નાર્યેસાધકાઃ ॥
 પુનામાનઃ ચ્વગા વામાઃ સ્ત્રીસંજ્ઞા દક્ષિણાઃ શુભાઃ ।
 દક્ષિણાદ્વામગમનં પ્રશસ્તં શ્વશ્રુગાલયોઃ ।
 વામં નકુલચાપાણાં નોમયં શશસર્પયોઃ ॥
 આસકૌશિકયોશ્ચૈવ ન પ્રશસ્તં કિલોમયમ્ ।
 દર્શનં વા સ્તં ચાપિ ન ગોધાકૃત્કલસયોઃ ॥
 દૂતૈરનિષ્ઠૈસ્તુલ્યાનામશસ્તં દર્શનં નૃપામ્ ।
 કુલત્થતિલકર્પાસતુપપાપાણમસ્મનામ્ ॥
 પાત્રં નેદ્રં તથાક્ષારતેલકર્દમપૂરિતમ્ ।
 પ્રસન્નેતરમધાનાં પૂર્ણં વા રક્તસર્પપૈઃ ॥
 શવકાષ્ઠપલાશાનાં શુષ્કાણાં પયિ સંગમાઃ ।
 નેપ્યન્તે પતિતાન્તસ્યદીનાન્ધરિપવસ્તયા ॥
 સૃદુઃ શીતોડનુકૂલશ્ચ સુગન્ધિશ્ચાનિલઃ શુભઃ ।
 સ્વરોપ્પોડનિષ્ઠગન્ધશ્ચ પ્રતિલોમશ્ચ ગર્હિતઃ ॥
 ગ્રંથ્યર્ધુદાદિપુ સદા હેદશન્દશ્ચ પૂજિતઃ ।
 વિદ્રધ્યુદરગુલ્મેપુ મેદશન્દશ્ચૈવ ચ ॥
 રક્તપિત્તાતિસારેપુ રુદ્ધશન્દઃ પ્રશસ્યતે ।
 ઇવં વ્યાધિવિશેષેણ નિમિત્તમુપધારયેત્ ॥
 તથૈવાકુષ્ઠહાકષ્માક્રન્દરુદિતસ્વનાઃ ।
 છર્ધા વાતપુરીપાણાં શન્દો વૈ ગર્દમોદ્ધૂયોઃ ॥
 પ્રતિપિદ્ધં તથા મમં ધ્રુતં સ્થલિતમાહતમ્ ।
 દૌર્મનસ્યં ચ વૈદસ્ય યાત્રાયાં ન પ્રશસ્યતે ॥
 પ્રવેશેડપ્યેતદુદ્દેશાદવેક્ષ્યં ચ તથાતુરે ।
 પ્રતિદ્વારં પૃથ્વે વાસ્ય પુનરેતન્ન ગમ્યતે ॥
 કેશમસ્માસ્યિકાષ્ઠાશ્મતુપકર્પાસકળ્પકાઃ ।
 સ્વદ્યોર્ધ્વપાદા મધાપો વસા તૈલં તિલાસ્તૃણમ્ ॥
 નપુંસકવ્યક્તમગ્રનમ્પુણ્ડાસિતામ્બરાઃ ।
 પ્રસ્યાને વા પ્રવેશે વા નેપ્યન્તે દર્શનં ગતાઃ ॥

માળ્દાનાં સદ્ગતસ્થાનાં સ્થાનાત્સંચરણં તથા ।
 નિચાતોત્પાટનં મદ્ધઃ પતનં નિર્ગમસ્તથા ॥
 વૈદ્યાસનાવસાદો વા રોગી વા સ્વાદયોમુખઃ ।
 વૈદ્યં સંમાપમાણોડજ્ઞં કુલ્લ્યામાસ્તરણાનિ વા ॥
 પ્રમથાદ્વા ધુનીયાદ્વા કરી પૃથ્વે શિરસ્તથા ।
 હસ્તં ચાકૃપ્ય વૈદ્યસ્ય ન્યસેચ્છિરસિ ચોરસિ ॥
 યો વૈદ્યમુનુમુખઃ પૃષ્ઠેદુન્માર્ષિં સ્વાહ્મમાતુરઃ ।
 ન સ સિધ્યતિ વૈદ્યો વા પૃથ્વે યસ્ય ન પૂજ્યતે ॥
 મવને પૂજ્યતે વાપિ યસ્ય વૈદ્યઃ સ સિધ્યતિ ।
 શુભં શુમેપુ દૂતાદિધ્વશુમં દ્યશુમેપુ ચ ॥
 આતુરસ્ય ધ્રુવં તસ્માદ્દૂતાદીલક્ષ્યેન્નિપક્ ॥૧૩॥
 દૂતને વૈદ્યને ઘેર જતાં અને વૈદ્યને
 રોગીને ઘેર જતાં કેવાં શકુનો તથા
 કેવાં નિમિત્તો હિતકારી તથા
 અશુભ ગણવાં ?

જવાના સમયમાં માંસ, જલનો ધડો,
 છત્ર, બ્રાહ્મણ, હાથી, બળદ, ફેલ, દર્ડો તથા
 અવિદ્ધ મોતી બગેરે સફેદ વર્ણવાળા શુભ પદાર્થો,
 પુત્રવાળી સ્ત્રી, બાછરડા સહિત ગાય, આરતી
 ઉતારવાની થાળી બગેરે, શાશુભારેલી કન્યા,
 માછલાં, કાચું ફળ, સાથિયા, લાડુ, સુવર્ણ
 પાત્ર, અક્ષતનું પાત્ર, રત્નો, પ્રસન્ન ચિત્તવાળો
 રાજા, પ્રજ્વલિત અગ્નિ, ઘોડો, હંસપક્ષી, આપ-
 પક્ષી કે મોરપક્ષી જેવામાં આવે, તો શુભ થશે
 એમ સમજવું. વેદધોષ, નોખતનો અવાજ, મેથનો
 નાદ, શંખનો શબ્દ, વાંસળીનો શબ્દ, રથનો
 શબ્દ, સિંહનાદ, બળદનો નાદ, ઘોડાનો હણ-
 હણાટ, હાથીની ગર્જના કે હંસનો શબ્દ
 સાંભળવામાં આવે, તો શુભ થશે એમ સમજવું.
 ડાબી બાજુ ધ્રુવડો અવાજ થાય, તો તેને પણ
 શુભકારી સમજવો. જવાના સમયમાં રાજદ્વારી

૧ રોગીના ઘરમાં જતો પૂર્ણ ધડો અને રોગીના
 ઘરમાંથી નીકળતો ખાલી ધડો જેવામાં આવે, તો તે
 શુભનું ચિહ્ન છે.

લોહા જેવામાં આવે તથા દુહ્યને પ્રિય લાગે
 એવી વાણી સાંભળવામાં આવે, તો શુભ થશે
 એમ સમજવું. પાંદડાં, ફૂલ તથા ફળથી
 સંપન્ન તથા રોગવગરના, દૂધવાળા, વૃક્ષોની ઉપર
 બેઠેલાં અથવા આકાશમાં ઊડતાં અથવા ઘર,
 દ્વજ, દરવાજો કે વેદી-એમની ઉપર બેઠેલાં
 પક્ષીઓ શાંત દિશામાં મધુર અવાજ કરે અથવા
 પાછળ આવે અથવા ડાખાં કે જમણાં ઊતરે, તો
 તેઓને કાર્યની સિદ્ધિ કરનારાં સમજવાં. સુકા-
 ચેલા, વીજળીથી બળેલા, પાંદડાંવગરના,
 વેલાઓથી ઘેરાયેલા કે કાંટાવાળા વૃક્ષની ઉપર
 બેઠેલાં અથવા પથરા, ભસ્મ, અસ્થિ, વિષા,
 ફેતરાં, કાલસા, રજ, ચોતરાવાળાં વૃક્ષો, રાફડા
 કે વિષમસ્થાન ઉપર બેઠેલાં દીપ્ત તથા કઠોર
 શબ્દવાળાં પક્ષીઓ સામી દિશામાં અથવા
 ખરાબ દિશાઓમાં અવાજ કરે, તો અશુભ થશે
 એમ સમજવું. પુલ્લિંગ નામવાળાં પક્ષીઓ ડાખાં
 ઊતરે અને સ્ત્રીલિંગ નામવાળાં પક્ષીઓ જમણાં
 ઊતરે, તો શુભ થશે એમ સમજવું. કૂતરો કે શિયાળ
 જમણી બાજુથી ડાખી બાજુએ જાય તો શુભ
 છે અને નોળીઓ કે ચાપપક્ષી ડાખા ભાગમાંથી
 જમણો ઊતરે તો શુભ છે. સસલો, સર્પ, ગરજ કે
 ધ્રુવડ એ ડાખાં ઊતરે તો પણ અશુભ છે અને
 જમણાં ઊતરે તો પણ અશુભ છે. ચંદનઘો કે
 કાચડાનું દર્શન તથા તેમનો અવાજ અશુભ જ
 છે. અશુભસૂચક દૂતો જેવાં જ વેપાદિકવાળાં
 બીજાં પણ કોઈ માણસો જેવામાં આવે, તો તેઓ
 અશુભ છે. કળથી, તલ, કપાસ, ફેતરાં, પથરા
 તથા ભસ્મનું દર્શન અશુભ છે. કાલસાથી,
 તેલથી, કાદવથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ છે.
 સ્વચ્છ મઘથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ નથી
 પણ તે વગરનાં બીજાં-ગંદાં મઘોથી અથવા રાતા
 સર્પોથી ભરેલા પાત્રનું દર્શન અશુભ છે.
 માર્ગમાં ચાલતાં શયો, સુકાયેલાં કાષો તથા

પાંદડાંનો સમાગમ અશુભ છે. પતિત, મરવા
 તૈયાર થયેલ અથવા ચંડાલ, દીન, અંધ
 તથા શત્રુનો સમાગમ પણ અશુભ છે.
 દામળ, શીતળ, અનુકૂલ તથા સુગંધવાળો પવન
 શુભકારી છે. કઠોર, ગરમ, ખરાબ ગંધવાળો
 તથા સામેથી આવતો પવન અશુભ છે. અંધિ કે
 અર્ધુદ વગેરે રોગવાળાની પાસે જવું હોય,
 ત્યારે કાપવાના અર્થવાળો શબ્દ સાંભળવામાં
 આવે તો શુભ છે. વિદ્રધિ, ઉદરરોગ કે ગુદમ એ
 રોગવાળાની પાસે જવું હોય, ત્યારે ભેદનના અર્થ-
 વાળો શબ્દ કાને પડે તો શુભ છે. રક્તપિત્ત કે
 અતિસાર એ રોગવાળાની પાસે જવું હોય
 ત્યારે રોકાવાનો અર્થવાળો શબ્દ કાને પડે,
 તો શુભ છે. આ પ્રમાણે વ્યાધિઓના ભેદો
 ઉપરથી શબ્દોનું શુભાશુભમાં નિમિત્તપણું સમજી
 લેવું. તેમજ ગાળો ભાંડવાનો શબ્દ, ‘હાય ભૂંડું’
 થયું, એવો શબ્દ, ખરાડાનો શબ્દ, રોવાનો શબ્દ,
 વમનનો અવાજ, અધોવાયુનો અવાજ, વિષાના
 ઉત્સર્ગનો અવાજ, ગધેડાનો અવાજ અને
 ઊંટનો અવાજ એ પણ અશુભ છે. વૈધ
 પોતાના ઘરથી ચાલે તે સમયમાં મના થાય,
 કાંઈ ભાગી જાય, છીંક થાય, લથડી જવાય,
 આઘાત થાય કે મનમાં ખેદ થાય, તો પણ
 અશુભ થાય છે. રોગીના ઘરમાં પ્રવેશ કરતી
 વખતે પોતાની અને રોગીની પણ એ સઘળી
 સ્થિતિઓ વૈધે જોવી. રોગીના ઘરમાં ગયા પછી
 તે ઘરના દ્વારની આગળ કે તે ઘરમાં એવી કોઈ
 સ્થિતિઓ થાય, તો તેઓને અશુભ કરનારી
 ગણવી નહિ. વૈધ પોતાના ઘરથી ચાલે તે
 સમયમાં અને રોગીના ઘરમાં પેસે તે સમયમાં
 કેશ, ભસ્મ, અસ્થિ, કાષ, પથરા, ફેતરાં, કપાસ,
 કાંટા, બંધો પડેલો ખાટલો, મઘનું જળ,
 ચરબી, તેલ, તલ, ખડ, નપુંસક, ખોડખાં-
 પણવાળો માણસ, ભાંગેલાં અંગવાળો માણસ,

નશ, મુડેલા મસ્તકનાળો કે તમામ કાળાં
વસોવાળો માણસ જોવામાં આવે, તો તે
અશુભનાં ચિહ્નરૂપ છે, એમ સમજવું. વેધ
રાગીના ધરમાં જાય કે બેસે તે સમયમાં, એકઠાં
કરી રાખેલાં વાસણો સ્થાનમાંથી ખસી જાય,
ઊંડા ખાડામાંની વસ્તુ ઉખેડવામાં આવતી હોય,
કોઈ વસ્તુ ભાંગી નાખવામાં આવતી હોય, કોઈ
વસ્તુ પડતી હોય, કોઈ વસ્તુને બહાર લઈ
જવામાં આવતી હોય, વૈધનું આસન ગપડી
જાય કે રાગી નીચું મોડું કરી બેઠો હોય, તો તે
અશુભનાં ચિહ્નરૂપ છે. રાગી વૈધની સામે જાત
કરતો કરતો લીંતને, બિછાતાને, પોતાના
હાથને, પીઠને કે માથાને, ચોળ્યા કરે અથવા
હલાબ્યા કરે, તો તે પણ અશુભ છે. જો રાગી
માણસ વૈધના હાથને ખેંચીને પોતાના માથા
ઉપર કે છાતી ઉપર મૂકે અથવા જાયું મોડું
રાખીને વૈધને પૂછે અથવા પૂછતો પૂછતો
પોતાના અંગને સાફ કર્યા કરે, તો તે રાગીને
આરામ થતો નથી. જોના ધરમાં વૈધનો સત્કાર
ન થાય તે રાગીને પણ આરામ થતો નથી. જોના
ધરમાં વૈધ પૂજાય તે રાગી રાગથી મુક્ત થાય
છે. દૂતાદિક શુભ હોય તો રાગીનું શુભ થાય છે
અને અશુભ હોય તો રાગીનું અશુભ થાય છે;
એટલા માટે વૈધે અવરથ દૂતાદિકની પરીક્ષા
કરવી. ૧૩

સ્વપ્રાનતઃ પ્રવક્ષ્યામિ મરણાય શુભાય ચ ॥
સુદૃઢો યાંશ્ચ પશ્યન્તિ વ્યાધિતો વા સ્વયં તથા ।
સ્નેહામ્યક્તશરીરસ્તુ કરમન્યાલભદૈર્મઃ ॥
વગદૈર્મહિર્વૈર્વાપિ યો યાયાદશ્ચિનામુલ્લઃ ।
રક્તામ્બરધરા કુળ્ળા હસન્તી મુક્તમૂર્દ્ધજા ॥
યં વા કર્ષતિ વદ્ધ્યા હ્રી નૃત્યન્તી દક્ષિણામુલ્લઃ ।
અન્તાવસાયિર્મિયો વા કૃષ્યતે દક્ષિણામુલ્લઃ ॥
પરિષ્વજેરન્યં વાપિ પ્રેતાઃ પ્રવ્રજિતાસ્તથા ।
મૂર્દ્ધન્યાગ્રાયતે યસ્તુ શ્વાપદૈર્વિકૃતાનનૈઃ ॥

પિવેન્મધુ ચ તૈલં ચ યો વા પદ્મેઽવસીદતિ ।
પદ્મપ્રદિગ્ધગાત્રો વા પ્રનૃત્યેત્રહસેત્તથા ॥
નિરમ્બરશ્ચ યો રક્તાં ધારયેન્નિરસિ સ્ત્રજમ્ ।
યસ્ય વંશો નલો વાપિ તાલો ચોરસિ જાયતે ॥
યં વા મસ્ત્યો ગ્રસેયો વા જનનીં પ્રવિશેષ્વરઃ ।
પર્વતાગ્રાસ્પતેયો વા શ્વગ્ર વા તમસા ધૃતે ॥
હિયતે સ્રોતસા યો વા યો વા મૌળ્યમવાપુષાત્ ।
પરાજીયેત વચ્ચેત કાકાઘૈર્વામિમૂયતે ॥
પતનં તારકાદીનાં પ્રણાશં દીપચક્રુષોઃ ।
યઃ પર્યેદેવતાનાં વા પ્રકમ્પમવનેસ્તથા ॥
યસ્ય હર્દિર્વિરેકો વા દશનાઃ પ્રપતન્તિ વા ।
શત્મર્લો કિંશુકં ચૂપં વત્તમીકં પારિમદ્રકમ્ ॥
પુષ્પાલ્યં કોવિદારં વા ચિતાં વા યોઽધિરોહતિ ।
કાર્પાસતૈલવિણ્યાકલોહાનિ લજ્જણં તિલાન્ ॥
ભમેતાશ્રીત વા પક્કમજ્જં યશ્ચ વિવેસ્તુતામ્ ।
સ્વસ્થઃ સ ભમતે વ્યાધિં વ્યાધિતો મૃત્યુમુચ્ચતિ ॥
યથાસ્વં પ્રકૃતિસ્વમો વિસ્મૃતો વિહતશ્ચ યઃ ।
ચિન્તાક્રુતો દિવા દષ્ટો ભવન્ત્યલ્પફલદાસ્તુ તે ॥
જ્વરિતાનાં શુના સર્વ્યં કપિસર્વ્યં તુ શોષિણામ્ ।
ઉન્માદે રાક્ષસૈઃ પ્રેતૈરપસ્મારે પ્રવર્તનમ્ ॥
મેહાનિસારિણાં તોયપાનં સ્નેહસ્ય કુઠિનામ્ ।
ગુલ્મેપુ સ્થાવરોત્પત્તિઃ કોષ્ઠે મૂર્ધ્નિ શિરોરુજિ ॥
શ્ત્રુકુલીમશ્ણણં છર્દ્યામધ્વા શ્વાસપિપાસયોઃ ।
દ્વારિદ્રં મોજનં વાપિ યસ્ય સ્થાત્પાળુરોગેણઃ ॥
રક્તપિત્તી પિવેચશ્ચ શોણિતં સ વિનશ્યતિ ।
સ્વપ્રાનેવવિધાન્દૃષ્ટા પ્રાતરુત્થાય યત્તવાન્ ॥
દધાન્માપાસ્તિલાલોહં વિપ્રેમ્યઃ વાશ્વનં તથા ।
જપેષાપિ શુમાન્મન્ત્રાન્ગાયત્રીં ત્રિપદાં તથા ॥
દૃષ્ટ્વા ચ પ્રથમે યામે સ્વપ્નાદ્ધ્યાત્મા પુનઃ શુભમ્ ।
જપેદ્વાન્યતમં દેવં મહાચારી સમાહિતઃ ।
ન ચાકશીત કસૈચિદ્દૃષ્ટ્વા સ્વપ્નમશોભનમ્ ॥
દેવતાપતને ચૈવ વસેદ્રાત્રિત્રયં તથા ।
વિપ્રાંશ્ચ પૂજયેન્નિલં દુઃસ્વપ્નાત્રિવિમુચ્યતે ॥

અતઃ ઝર્વં પ્રવક્ષ્યામિ પ્રગસ્તં સ્વપ્રદર્શનમ્ ।
 દેવાન્દ્વિજાન્ગોવૃષભાઙ્ગીવતઃ સુહૃદો નૃપાન્ ॥
 સમિદ્ધમગ્નિં વિપ્રાંશ્ચ નિર્મલાનિ જલानિ ચ ।
 પશ્યેત્કલ્યાણલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥
 માંસં મત્સ્યાન્નજઃ શ્વેતા વાસાંસિ ચ ફલાનિ ચ ।
 લમન્તે ધનલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥
 મહાપ્રાસાદસફલવૃક્ષવારણપર્વતાન્ ।
 આરોહેદ્ દ્રવ્યલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥
 નદીનદસમુદ્રાંશ્ચ ક્ષુભિતાન્કલુષોદકાન્ ।
 તરેત્કલ્યાણલાભાય વ્યાધેરપગમાય ચ ॥
 ઊરગો વા જલૌકા વા ધ્રમરો વાપિ યં દશેત્ ।
 આરોગ્યં નિર્દિશેત્તસ્ય ધનલાભં ચ લુદ્ધિમાન્ ॥
 એવંરૂપાન્જીભાન્સ્વમાન્યઃ પશ્યેદ્ વ્યાધિતો નરઃ ।
 સ દીર્ઘાયુરિતિ જ્ઞેયસ્તસ્મૈ કર્મ સમાચરેત્ ॥૧૪॥
 સ્વમ્નો ઉપરથી શુભાશુભનું દર્શન

હવે રોગીના સંબંધીઓને અથવા રોગીને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાં જે સ્વમ્નો મરણની કે શુભની સૂચના આપે છે, તે સ્વમ્નો વિષે કહું છું:

જે માણસ સ્વપ્નમાં તેલથી ખરડાયેલા શરીરવાળો થઈ ઊઠે, હિંસક જનવર, ગધેડો, સૂવર કે પાડો એમના ઉપર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ જાય, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં રાતાં વસ્ત્રોને ધરનારી, હસતી, છૂટા કેશવાળી અને નાચતી કાળી સ્ત્રી બાંધીને દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં ચાંડાલ લોહા દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચે અથવા પ્રેતો (મરણ પામેલાઓ) કે સંન્યાસીઓ આલિંગન કરે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. સ્વપ્નમાં વિકૃત મોઢાવાળાં, ફાડી ખાનારાં જતાવરો જે માણસનું માથું સૂધે અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં મધને કે

તેલને પીએ અથવા કાદવમાં ખૂંચી જાય, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં કાદવથી ખરડાયેલાં ગાત્રોવાળો થઈ નાચે તથા હસે અથવા નાગોનાગો માથા પર રાતી માળાને ધારણ કરે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં છાતી પર વાંસ, ખરુ કે તાડ ઊગે અથવા જીને સ્વપ્નમાં મત્સ્ય ગળી જાય અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં માતાના ઉદરમાં પેસી જાય, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં પર્વતની ટોચ ઉપરથી પડે અથવા અંધકારથી ઘેરાયેલા ખાડામાં પડે અથવા પ્રવાહમાં તણાઈ જાય અથવા માથાથી મુંડાઈ જાય અથવા હારી જાય, બંધાય કે કાગડાઓ વગેરેથી પરાલભ પામે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં તારાઓને પકડતા દેખે અથવા દીવાને કે ચક્રને નષ્ટ થઈ ગયેલાં દેખે અથવા દેવમૂર્તિઓના કે પૃથ્વીના કંપને દેખે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં વમન થાય કે વિરેચન થાય અથવા દાંત પડી જાય અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં શીમળાના ઝાડ પર, ખાખરા પર, યજ્ઞમાં પશુ બાંધવાના ખીલા પર, રાફડા પર, લીંબડા પર, પુષ્પોથી ભરપૂર રક્તકાંચન નામના વૃક્ષ ઉપર અથવા ચિતા ઉપર ચડે, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ પામે છે. જે માણસને સ્વપ્નમાં કપાસ, તેલ, ખોળ, લોઢાના પદાર્થ, લૂણ કે તલ એમાંનું કંઈ મળે અથવા જે માણસ સ્વપ્નમાં રંધિલું અન્ન ખાય અથવા મદિરા પીએ, તે માણસ સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે અને રોગી હોય તો મરણ

પામે છે.

જે સ્વપ્ન પોતાની વાત આદિ પ્રકૃતિ પ્રમાણે જોવામાં આવે^૧, જે સ્વપ્ન અસત બુવાઈ બય, જે સ્વપ્ન તુરત જ સારા સ્વપ્નથી હણાઈ બય, જે સ્વપ્ન ચિતાએ કરેલું હોય અને જે સ્વપ્ન દિવસે જોવામાં આવે, તે સ્વપ્નો કશું કશું આપતાં નથી.

જનરવાળા માણસોને સ્વપ્નમાં કંતરાની સાથે મૈત્રી થાય, ક્ષયવાળાઓને સ્વપ્નમાં વાનરા ની સાથે મૈત્રી થાય, ઉન્માદવાળાઓને સ્વપ્નમાં રાક્ષસોનો સમાગમ થાય અને અપરમારવાળાઓને સ્વપ્નમાં પ્રેતોનો સમાગમ થાય, તો તે રોગીઓ મરણ પામે છે જે પ્રમેહ કે અતિ સારવાળો રોગી સ્વપ્નમાં પાણી પીએ, ઠાઠવાળો રોગી સ્વપ્નમાં તેલ આદિ સ્નેહ પીએ, શુદ્ધમવાળો રોગી સ્વપ્નમાં પોતાના ઠાઠા પર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થયેલી દેખે, માથાનો દરદી સ્વપ્નમાં માથા પર વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થયેલી દેખે, વમનનો દરદી સ્વપ્નમાં અણ વગેરેની તેવમાં તળેલી પૂરી ખાય, શ્વાસનો કે તરશનો દરદી સ્વપ્નમાં આવે. પાંડુ રોગનો દરદી સ્વપ્નમાં હળદરવાળું ભોજન જમે અને રક્તપિત્તનો દરદી સ્વપ્નમાં લોહી પીએ, તો મરી બય છે.

આવાં દુષ્ટ સ્વપ્નો જોવામાં આવ્યાં હોય તો પ્રભાતમાં ઊઠી યત્નપૂર્વક બ્રાહ્મણોને અડે, તય, લોહ તથા સોનું એના દાનો દેવાં અને શુભ મંત્રોનો તથા ત્રિપદા ગાયત્રીનો જપ કરવો ગત્રિના પહેલા પહેારમાં દુષ્ટ સ્વપ્ન જોવામાં આવે તો શુભનું ધ્યાન કરી પાછું સૂઈ જવું અથવા

બ્રહ્મચર્ય રાખી એકાગ્ર ચિત્તથી ઠાઈ દેવના મનનો જપ કરવો. ખરાબ સ્વપ્ન જોવામાં આવેલું હોય, તો તેની ઠાઈની પાસે વાત ન કરેતાં દેવમંદિરમાં ત્રણ રાત સુધી રહેવું અને નિત્ય બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવું. આમ કંવાથી દુ સ્વપ્નનું કશું થતું નથી.

હવે સારાં સ્વપ્નો કહું છું જે સ્વપ્નમાં દેવ, શુભ પક્ષીઓ, બળદો, જીવતા સંબંધીઓ, રાજાઓ, પ્રદીપ્ત અગ્નિ, બ્રાહ્મણો કે નિર્મળ જળ જોવામાં આવે, તો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી બય છે જે સ્વપ્નમાં માંસ, મત્સ્ય, સરૂદ માળાઓ, સરૂદ વસ્ત્રો કે ઉત્તમ ક્લોની પ્રાપ્તિ થાય, તો ધનનો લાભ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી બય છે સ્વપ્નમાં મોટા મહેલ પર, ક્ષવાળા વૃક્ષો પર, હાથી કે પર્વતની ઉપર અડે તો દ્રવ્ય મળે છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી બય છે. સ્વપ્નમાં વૃદ્ધિ પામેલાં અને મેલાં જળનાળી નદીઓ, નદો કે સમુદ્રોને તરે, તો કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જે વ્યાધિ હોય તે ટળી બય છે જે માણસને સ્વપ્નમાં સપ, જળો કે ભ્રમર કરડે તેનું શરીર આગેબળવાળું થવાનું અને તેને ધનનો લાભ થવાનું ભવિષ્ય બુદ્ધિમાન વૈદે કહેવું જે રોગી માણસ આવી રીતનાં શુભ સ્વપ્નોને દેખે તેને લાખા આયુષ્યવાળો બન્યો અને તેવો બનીને ચિકિત્સા કરવી ૧૪

અધ્યાય ૩૦મો

ઉપક્રમ

અયાત પચેન્દ્રિયાર્યવિપ્રતિપત્તિમધ્યાય વ્યાખ્યા
સ્વામઃ । યયોવાચ મગવાન્ ઘન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'પચેન્દ્રિયાર્યવિપ્ર-

• ચરકે શારીરસ્થાન પછી દરિયસ્થાન લખ્યું છે. અહીં સૂત્રસ્થાનમાં તો સમાવેશ છે, શરણે

૧ વાનપ્રકૃતિનાં માણસ સ્વપ્નમાં આકાશમાં બય છે પિત્તપ્રકૃતિનાં માણસ સ્વપ્નમાં અગ્નિ, વીળગી ને તથા ઉન્માદોને દેખે છે કફપ્રકૃતિનાં માણસ સ્વપ્નમાં કમળોને, દમોને તથા મુદર જલાશયોને દેખે છે (બાવપ્રકાશ) શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૩૩મો, ૩૪મો તથા ૩૫મો વિષય બુદ્ધો

તિપત્તિ^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શરીરશીલયોર્યા તુ પ્રકૃતેર્વિકૃતિર્ભવેત્ ।
તત્ત્વરિષ્ટં સમાસેન વ્યાસતસ્તુ નિવોધ મે ॥૨॥

અરિષ્ટનું સંક્ષિપ્ત લક્ષણ

શરીરની પ્રકૃતિનું અને સ્વભાવની પ્રકૃતિનું વિપરીતપણું થઈ જાય એ અરિષ્ટ (મરણનું લક્ષણ) સમજવું. અરિષ્ટનું આ સંક્ષિપ્ત લક્ષણ કહ્યું. હવે અરિષ્ટ વિષે વિસ્તારથી કહું છું, તે સાંભળો. ૨

શૃણોતિ વિવિધાન્છન્દાન્યો દિવ્યાનામભાવતઃ ।
સમુદ્રપુરમેવાનામસંપત્તૌ ચ નિઃસ્વનાન્ ॥
તાન્સ્વનાન્નાવગૃહ્ણતિ મન્યતે ચાન્યશન્દવત્ ।
ગ્રામ્યારણ્યસ્વનાંશ્ચાપિ વિપરીતાન્શૃણોત્યપિ ॥
દ્વિષન્છન્દેષુ રમતે સુહૃન્છન્દેષુ કુપ્યતિ ।
ન શૃણોતિ ચ યોડકસ્માત્તં બ્રુવન્તિ ગતાયુષ્મ્ ॥૩॥

શબ્દોનો ફેરફાર એ માણસના

મરણનું ચિહ્ન છે

જે માણસ આસપાસમાં કોઈ પણ સિદ્ધ, ગંધર્વ કે કિન્નર આદિ દિવ્ય પ્રાણીઓ ન હોવા છતાં પણ તેઓના વિવિધ શબ્દોને સાંભળે અથવા સમુદ્ર, પુરવાસી લોકો કે મેઘના શબ્દોનો અભાવ છતાં પણ તેઓના શબ્દોને સાંભળે અથવા સમુદ્રાદિકના શબ્દો થવા છતાં પણ તેઓને ન સાંભળે અથવા એ સમુદ્રાદિકના શબ્દોને અન્ય પદાર્થોના શબ્દો માને અથવા ગ્રામ્ય પ્રાણીઓના

આ ગ્રંથમાં શલ્યતંત્ર પ્રધાન છે, સર્જનને પણ સાધ્ય-અસાધ્યનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. હવે પછીના અધ્યાયોમાંથી સાધ્ય-અસાધ્યનું જ્ઞાન આપેલું છે. આ આગો વિષય શ્રીકૃષ્ણલોક (દેહધર્મવિદ્યા)નો છે તે અત્યંત ગહન અને સૂક્ષ્મ છે, એકેએક ચિહ્ન પાછળ ઘણી ગહન ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. પ્ર.

૧ પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયોના વિપરીતપણાં અરિષ્ટ જણાવવા વિશેનો.

શબ્દોને જંગલી પ્રાણીઓના શબ્દો માને અને જંગલી પ્રાણીઓના શબ્દોને ગ્રામ્ય પ્રાણીઓના શબ્દો માને અથવા શત્રુઓની વાતો સાંભળીને રાજી થાય અને સ્નેહીની વાતો સાંભળીને ક્રોધ કરે અથવા અકસ્માત કશું સાંભળે જ નહીં, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે, એમ સમજવું. ૩

યસ્તૂષ્ણમિવ ગૃહ્ણતિ શીતમુષ્ણં ચ શીતવત્ ।
સંજાતશીતપિડકો યશ્ચ દાહેન પીડ્યતે ॥
ઉષ્ણગાત્રોડતિમાત્રં ચ યઃ શીતેન પ્રવેપતે ।
પ્રહારાન્નામિજાનાતિ યોડ્ઙ્ગન્છેદમથાપિ વા ॥૪॥

સ્પર્શોનો ફેરફાર પણ માણસના

મરણનું ચિહ્ન છે

જે માણસ ઉષ્ણસ્પર્શને શીતસ્પર્શ જેવો તથા શીતસ્પર્શને ઉષ્ણસ્પર્શ જેવો ગણે, અથવા કંઈ સંબંધી ફેલીઓ થયા છતાં પણ બળતરાથી પીડાય અથવા અત્યંત ગરમ ગાત્રોવાળો છતાં પણ શીતથી ધ્રૂજે અથવા લાકડી વગેરેના પ્રહારોને કે અંગના છેદનને પણ ન જાણે, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે, એમ સમજવું. ૪ પાંસુનેવાવકીર્ણાંનિ યશ્ચ ગાત્રાણિ મન્યન્તે ।
વર્ણાન્યમાવો રાજ્યો વા યસ્ય ગાત્રે ભવન્તિ હિ ॥૫॥

રૂપોની વિપરીતતા પણ માણસના

મરણનું ચિહ્ન છે

જે માણસ પોતાનાં અંગોને રજથી ખરડા-યેલા જેવાં માને અથવા જે માણસના શરીરમાં વર્ણનો મોટો ફેરફાર થઈ જાય અથવા જે માણસના શરીરમાં કાળી તથા રાતી વગેરે લીટીઓ થાય, તે માણસનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું છે, એમ સમજવું. ૫,

સ્નાતાનુલિપ્તં યં ચાપિ મજન્તે નીલમશ્વિકાઃ ॥૬॥

રસનો ફેરફાર પણ માણસના

મરણનું ચિહ્ન છે

નાહીને શરીર પર ચંદનનું લેપન કરવા છતાં

પિશાચોરગનાગાનાં ભૂતાનાં વિકૃતામપિ ।
યો વા મયૂરકળ્ઠામં વિધૂમં વહ્નિમીક્ષતે ॥
આતુરસ્ય ભવેન્મૃત્યુઃ સ્વસ્થો વ્યાધિમવાપ્નુયાત્ ॥૧૧॥

૩૫૦નાં ફેરફારરૂપ અરિષ્ટનું
વિશેષ વ્યાખ્યાન

જે માણસ દિવસે તારાઓને પ્રજ્વલિત
જેવા દેખે, રાતે સૂર્યને પ્રકાશ પામેલો દેખે,
દિવસે સૂર્યને ચંદ્ર જેવા તેજવાળો દેખે, આકાશ
વાદળાંથી ઢંકાયેલું ન હોય છતાં પણ તેમાં
ઘેંદ્રધનુષને તથા વીજળીના ચમકારાઓને દેખે,
નિર્મલ આકાશમાં પણ વીજળીવાળાં કાળાં
વાદળાંને દેખે, આકાશને વિમાનોથી, વાહનો-
થી તથા મહેલોથી ભરપૂર દેખે, વાયુને તથા
અંતરિક્ષને દેવતા જેવા આકારવાળાં દેખે,
પૃથ્વીને ધુમાડાથી, ઝાઝળથી તથા વસ્રોથી ઢંકા-
યેલા જેવી દેખે, જગતને ગ્રીષ્મકાલ વિના પણ
સળગેલા જેવું તથા વર્ષાકાલ વિના પણ જળથી
વ્યાપ્ત જેવું દેખે, પૃથ્વીને ચોપાટખાજીના
પાટિયા જેવી દેખે, રાતે નક્ષત્રોની સાથે અરુંધતી
દેવીને દેખે નહીં, ધ્રુવને તથા આકાશગંગાને દેખે
નહીં, ચંદ્રના પ્રકાશમાં કે સૂર્યના તડકામાં
પોતાના પડછાયાને દેખે નહીં, જળમાં કે અરીસા-
માં પોતાના પ્રતિબિંબને દેખે નહીં, જે દેખે
તો એકાદ અંગવગરની, વિકારવાળી અથવા
દોષ પ્રાણીના જેવી છાયા દેખે, દૂતરાં, કાગડા,
કંક, ગરજ, પ્રેત, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, સર્પ તથા
ભૂત આદિ પ્રાણીઓની વિકૃત છાયાઓને દેખ્યા
કરે અથવા નિર્ધૂમ અગ્નિને મોરના કંઠ જેવો
આસમાની દેખે, તે માણસ રોગી હોય તો મરી
જાય છે અને સ્વસ્થ હોય તો રોગી થાય છે.
(વાદળાંને આડંબર નહિ છતાં ઘેંદ્રધનુષ કે
વીજળી જેવામાં આવે, તો યેત્રણ મહિનામાં
મરણ થાય છે.) ૧૧

અધ્યાય ૩૧ મો

અથાતઃ છાયાવિપ્રતિપત્તિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'છાયાવિપ્રતિ-
પત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ-
ન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શ્યાવા લોહિતિકા નીલા પીતિકા વાપિ માનવમ્ ।
અભિદ્રવન્તિ યં છાયાઃ સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૨ ॥

છાયાઓના (કાંતિઓના) ફેરફારરૂપ
અરિષ્ટ

જે માણસની અસલની કાંતિ ટળી જઈને
કાળી, રાતી, આસમાની અથવા પીળી કાંતિ
થઈ જાય, તે માણસ અવશ્ય તુરત મરે છે. ૨
હીંચિયો નશ્વતો यस્ય તેજ ઓજઃ સ્મૃતિઃ પ્રભા ।
અકસ્માદ્યં મજન્તે વા સ પરાસુરસંશયમ્ ॥ ૩ ॥

લાજ વગેરેના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ

જે માણસનાં લાજ, શોભા, તેજ, ખજ,
સ્મરણ અને પ્રભા અકસ્માત નષ્ટ થઈ જાય,
અથવા જે માણસને એ લાજ, શોભા, તેજ, ખજ,
સ્મરણ અને પ્રભા અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય, તે
માણસ અવશ્ય તુરત મરે છે. ૩

યસ્યાધરોષ્ઠઃ પતિતઃ ક્ષિપ્તશ્ચોર્ધ્વં તથોત્તરઃ ।
ઉમૌ વા જામ્બવામાસૌ દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥
આરક્તા દશના यस્ય શ્યાવા વા સ્યુઃ પતન્તિ ચ ।
સ્વજનપ્રતિમા વાપિ તં ગતાયુષ્માદિશેત્ ॥
કૃષ્ણા સ્તન્ધાવલિપ્તા વા જિહ્વા શૂના ચ यस્ય વૈ ।
કર્કશા વા મવેદ્યસ્ય સોઽચિરાદ્વિજહાત્યસૂન્ ॥
કુટિલા સ્ફુટિતા વાપિ શુષ્કા વા यस્ય નાસિકા ।
અવસ્ફૂર્જતિ મગ્ના વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥

૧ કાંતિ વગેરેના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટો જણાવવા
વિશેષ.

સંક્ષિપ્તે વિપ્રમે સ્તબ્ધે રક્તે ઘસ્તે ચ લીચને ।
 સ્પાતાં વા પ્રહ્રુતે યસ્ય સ ગતાયુર્નરો ધ્રુવમ્ ॥
 કેશાઃ સીમન્તિનો યસ્ય સંક્ષિપ્તે વિનતે મુઘ્રી ।
 લુનન્તિ ચાક્ષિપ્દમાણિ સોઽચિરાઘાતિ મૃત્યવે ॥૩૫॥
 અવયવોના ફેરફાર (વિકૃતિ) રૂપ અરિષ્ઠ

જેના નીચલો હોઠ લાંબો થાય તથા ઉપલો
 હોઠ ઊંચો ચડી જાય અથવા બન્ને હોઠ બંધુનાં
 ફેળો જેવા શ્યામ થઈ જાય, તે માણસનું જીવનું
 દુર્લભ થાય છે. જેના દાંતો રતાશવાળા થઈ જાય,
 કાસાશવાળા થઈ જાય, પડી જાય અથવા ખંચન
 પડીના રંગ જેવા કાળાઘોળા થઈ જાય અથવા
 મૃદંગના મોઢા ઉપરના કાળા ભાગ જેવા થઈ
 જાય, તેને ક્ષીણ આયુષ્યવાળો જાણવો. જેની
 જીભ કાળી, અકકડ, પ્રમેહાદિક ચિન્તા પણ
 લેપવાળી, સૂઝલી અથવા ખરસટ થઈ જાય, તે
 માણસ થોડા સમયમાં પ્રાણ છોડી દે છે.
 (આ થવાથી એક પખવાડિયાની અંદર મરણ
 થાય છે.) જેની નાસિકા વાંધી, ખૂલી ગયેલી,
 સુકાયેલી, ઘણા અવાજવાળી કે તૂટેલી થઈ જાય,
 તે માણસ જીવતો નથી. (આ અરિષ્ઠ થવાથી
 સાત રાતની અંદર મરણ થાય છે.) જેનાં નેત્રો
 સંકોચાયેલાં, જાંબાનીયાં, અકકડ, રાતાં, નીચે
 પડેલા જેવાં અથવા આંસુના પ્રવાહવાળાં થઈ
 જાય, તે માણસને અવશ્ય ક્ષીણ આયુષ્યવાળો
 જાણવો. જેના હેશે વચમાં અનેક સંચાઓવાળા
 થઈ જાય, શ્રુદ્ધિઓ દંટી તથા નમેલી થઈ જાય,
 કે આંખોની પાંપણોના વાળો કંપ્યા કરતા હોય
 અથવા ખરી પડતા હોય, તે માણસ તુરત જ
 મૃત્યુની પાસે જાય છે. ૪

નાદરત્નમાસસ્યં ન ધારયતિ યઃ શિરઃ ।
 દ્વાપ્રદર્શિર્મદ્વાત્મા સઃ પ્રાણાદ્વદ્વાતિ સઃ ॥
 પલવાન્દુર્બલો વાપિ સંમોહં યોઽધિગચ્છતિ ।
 ઉત્થાપ્યમાનો ઘટુશસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥

ઉત્તાનઃ સર્વદા શેતે પાદૌ વિકુરુતે ચ યઃ ।
 વિપ્રસારણશીલો વા ન સ જીવતિ માનવઃ ॥
 શીતપાદકરોઽક્ષાસસ્થિઞ્નશ્વાસથ્વ યો મવેત્ ।
 કાકોઽક્ષાસથ્વ યો મર્ત્યસ્તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥
 નિદ્રા ન ચ્છિદ્યતે યસ્ય યો વા જાગર્તિ સર્વદા ।
 મુષ્ણેદ્વા વત્તુકામસ્તુ પ્રત્યાલ્સ્યેયઃ સ જાનતા ॥
 ઉત્તરોઘં ચ યો લિહ્યાદુત્કારાંશ્વ કરોતિ યઃ ।
 પ્રેતૈર્વા માપતે સાર્ધં પ્રેતરૂપં તમાદિશેત્ ॥૫॥

અવયવોની ક્રિયાના ફેરફાર રૂપ અરિષ્ઠ

જે માણસ મોઢામાં નાખેલા અન્નને
 ગળી શકતો ન હોય, માથું સ્થિર રાખી શકતો
 ન હોય, દંઢિને એકાગ્ર રાખ્યા કરતો હોય કે મૂંઠ
 ચિત્તવાળો બની ગયો હોય, તે માણસ તુરત મરી
 જાય છે. જે બળવાન અથવા દુર્બલ રોગી
 ઉઠાડવાના સમયમાં વારંવાર મૂંઠિત થઈ જતો
 હોય, તેની ધીર વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહીં.
 (વારંવાર મૂંઠિત થવાથી ઊઠી જ શકે નહીં, તે
 માણસ સાત રાતની અંદર મરી જાય છે.) જે
 રોગી સર્વદા અત્તો જ સૂએ, પગને લાંબાટૂંકા
 કયાં કરે અથવા સંકોચી જ રાખે, તે રોગી તુરત
 મરી જાય છે. જે રોગીના હાથપગ તથા શ્વાસ
 કંડા થઈ ગયા હોય, શ્વાસ તૂટતૂટક રીતે જોએ
 જ રહેતો હોય અથવા જે રોગી કાગડાની પેઠે
 મોઢું ફાડીને શ્વાસ લીધા કરતો હોય, તેની વૈદે
 ચિકિત્સા છોડી દેવી; કારણ કે તે તુરત મરી
 જાય છે. જે રોગી જોંધ્યા જ કરતો હોય અથવા
 જગ્યા જ કરતો હોય અને જોણવાની મરજી
 કરે ત્યારે ગમરાઈ જતો હોય કે મુઝાઈ જતો
 હોય, તેની ચિકિત્સા કરવાની સમજી વૈદે ના
 પાડવી. જે રોગી ઉપલા હોડને આઘ્યા કરતો
 હોય, હાથપગ પછાડ્યા કરતો હોય કે પ્રેનોની
 સાથે વાનો કરતો હોય, તેને પ્રેતરૂપ જ
 સમજવો. ૫

સ્વેમ્યઃ સરોમકૂપેમ્યો यस્ય રક્તં પ્રવર્તતે ।
 પુરુષસ્યાવિપાર્તસ્ય સઘો જળાત્સ જીવિતમ્ ॥
 વાતાષ્ટીલા તુ હૃદયે યસ્યોર્ધ્વમનુયાયિની ।
 રુજાન્નિવદ્વેપકરી સ પરાસુરસંશયમ્ ॥
 અનન્યોપદ્રવકૃતઃ શોકઃ પાદસમુત્થિતઃ ।
 પુરુષં હન્તિ નારીં તુ મુખજો ગુહ્યજો દ્વયમ્ ॥
 અતિસારો જ્વરો દ્વિક્કા હૃદિઃ શૂનાણ્ડમેદૃતા ।
 શ્વાસિનઃ કાસિનો વાપિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥
 સ્વેદો દાહશ્ચ વલવાન્દિક્કા શ્વાસશ્ચ માનવમ્ ।
 વલવન્તમપિ પ્રાણૈર્વિયુક્ષ્ણન્તિ ન સંશયઃ ॥
 શ્યાવા જિહ્વા મહેઘસ્ય સઘ્યં ચાક્ષિ નિમજ્જતિ ।
 મુખં ચ જાયેતે પૂતિ યસ્ય તં પરિવર્જયેત્ ॥
 વક્ત્રમાપૂર્ણેતેડશ્રૂણાં સ્વિચ્છતશ્વરણાવુઘૌ ।
 ચક્ષુશ્ચાકુલતાં યાતિ યમરાષ્ટ્રં ગમિષ્યતઃ ॥
 અતિમાત્રં લઘૂનિ સ્યુર્ગાત્રાણિ ગુરુકાણિ ચ ।
 યસ્યાકસ્માત્સ વિજ્ઞેયો ગન્તા વૈવસ્વતાલયમ્ ॥
 પદ્મમત્સ્યવસાતૈલઘૃતગન્ધાંશ્ચ યે નરાઃ ।
 મૃષ્ટગન્ધાંશ્ચ યે વાન્તિ ગન્તારસ્તે યમાલયમ્ ॥
 યૂક્તા લલાટમાયાન્તિ વલિં નાશ્નન્તિ વાયસાઃ ।
 યેપાં વાપિ રતિર્નાસ્તિ યાતારસ્તે યમાલયમ્ ॥
 જ્વરાતિસારશોકાઃ સ્યુર્થસ્યાન્યોન્યાવસાદિનઃ ।
 પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય નાસૌ શક્યશ્ચિકિત્સિતુમ્ ॥
 ક્ષીણસ્ય યસ્ય ધૃતૃષ્ણે દૃઘૈર્મિષ્ટૈર્હિતૈસ્તથા ।
 ન શામ્યતોઽન્નપાનૈશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥
 પ્રવાહિકા શિરઃશૂલં કોષ્ટશૂલં ચ દારુણમ્ ।
 પિપાસા વલહાનિશ્ચ તસ્ય મૃત્યુરુપસ્થિતઃ ॥ ૬ ॥

શરીરના તે તે પ્રદેશોમાં તે તે

વ્યાધિઓરૂપ અરિષ્ટ

ઝેરથી નહિ પીડાયા છતાં જે રોગીની
 હૈદ્રિયોનાં છિદ્રોમાંથી તથા રુજાટાંનાં છિદ્રોમાંથી
 લોહી આદ્યા ઠરતું હોય, તે રોગી તુરત મરી
 જાય છે. જેના હૃદયમાં વાતાષ્ટીલા નામની ગાંઠ
 હોયે ચૂક્યા ઠરતી હોય, અને તેથી અન્ન ઉપર
 અરુચિ તથા અતિ પીડા થતાં હોય, તો તે રોગી

અવશ્ય મરી જાય છે. શ્વાસ, તરશ તથા
 દુર્બલતા વગેરેથી પગમાં ઉત્પન્ન થયેલો અથવા
 પાંદુરોગાદિક કારણો સિવાય બીજાં કારણોથી
 થયેલો પગનો સોજો, અથવા શ્વાસ, તરશ તથા
 દુર્બલતા આદિ ઉપદ્રવોવાળો પગનો સોજો
 અથવા પગના તળિયાથી મોઢાને પ્રાપ્ત થયેલો
 સોજો પુરુષને મારી નાખે છે. એવી રીતનો
 સોજો મોઢા પર થયો હોય, તો સ્ત્રીને મારી નાખે
 છે. એવો સોજો જે ગુહ્યસ્થળમાં થયો હોય, તો
 પુરુષને પણ મારી નાખે છે અને સ્ત્રીને પણ મારી
 નાખે છે. જે શ્વાસના ઠે આંત્રીના દરદીને
 અતિસાર, જ્વર, હેડથી, બલટી કે વૃષણમાં તથા
 લિંગમાં સોજો થાય, તે દરદીને વેધે છોડી દેવો.
 (આવા દરદીતું મરણ સાત રાતની અંદર થાય
 છે.) બહુ પરીના, બહુ બળતરા, બહુ હેડથી
 અને બહુ શ્વાસ એ બળવાન માણસને પણ
 પ્રાણસુક્ત કરી નાખે છે, એમાં દોષ સંશય નથી.
 જેની જીભ કાળી પડી ગઈ હોય, કાળી આંખ
 ડોડી બિતરી ગઈ હોય અને મોઢું દુર્ગંધવાળું થઈ
 ગયું હોય, તે રોગીને વેધે છોડી દેવો. (આવો
 રોગી ત્રણ રાતની અંદર મરી જાય છે.) જેનું
 મોઢું આંસુઓથી વ્યાપ્ત થઈ જતું હોય, બને
 પગ પરીનાથી લિંગઈ જતા હોય અને નેત્ર
 વ્યાકુળ થઈ જતાં હોય, તે રોગીને યમપુરીમાં
 જવાને તૈયાર થયેલો સમજવો. (આવો રોગી
 બે થડીની અંદર કે એક પહોરની અંદર મરી
 જાય છે.) પરિચારકો ઉઠાડ્યા હોય તે સમયમાં
 જેનાં ગાત્રો અઠસ્માત ભારે થઈ જાય અથવા
 અઠસ્માત હલકાં થઈ જાય તે રોગી યમને ઘેર
 જાય છે. જે રોગીઓનાં શરીરોમાંથી કાઢવના
 જેવો, માછલાંના જેવો, ચરબીના જેવો, ઘીના
 જેવો કે અત્યંત પ્રિય લાગે એવો ગંધ નીકળે, તે
 રોગીઓને યમનાં દ્વારમાં જનારા સમજવા.
 જેમના લલાટ પર જૂ આવે, જેમના હાથથી
 નખાયેલા કાઠબલિને કાગડાઓ ખાય નહીં

અને જેમને કોઈ પ્રકારે સુખ જ પ્રાપ્ત ન થતું હોય, તેઓ ચમપુરીમાં જાય છે (આવા દરદી એક વર્ષની અંદર મરે છે) જેના માસ તથા બાળ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય એવા જે રાગીને જ્વર, અતિસાર તથા સોજા પરસ્પરના ઉપદ્રવરૂપ થયા હોય તે રાગીની વૈષે ચિકિત્સા કરવી નહીં ક્ષીણ થયેલા જે રાગીની ભૂખ અને તરશ પ્રિય, મીઠા તથા હિતકારી અન્નપાનોથી પણ શાંતિ ન પામે, તેનું મૃત્યુ આવી પહોંચેલું સમજવું જેને પ્રવાહિકા રોગ, માથાનું શૂળ, કોઠામાં દારૂણ શૂળ, તરશ અને બગનારા થયેલા હોય, તે રાગીનું મરણ પાસે આવી ચૂકેલું સમજવું ૬

વિષમેષોપચોણ કર્મેમિથ પુતકૃતૈઃ ।
અનિલત્વાચ જન્તૂના જીવિત નિષન પ્રજેત્ ॥ ૭ ॥

ત્રણ પ્રકારે પ્રાણીઓનું મરણ

વિષમ ચિકિત્સા થવાથી અથવા પ્રાચીન કર્મોથી અથવા શરીરને અનિલ્ય હોવાનો જ સ્વભાવ છે, તેથી (એમ ત્રણ પ્રકારે) પ્રાણીઓનું જીવિત નષ્ટ થાય છે ૭

પ્રેતમૃતપિશાચાશ્ચ રક્ષાસિ વિવિધાનિ ચ ।
મરણમિમુષ્ણ નિલ્યમુપસર્પન્તિ માનવમ્ ॥
તાનિ મેષજ્વરીયોણિ પ્રતિગ્નન્તિ જિષાસયા ।
તસ્માન્મોષાઃ ક્રિયા સર્વા મવન્ત્યેવ ગતાયુષ ॥ ૮ ॥

મોત આવેલા ઉપર ચિકિત્સા

કેમ લાગુ પડતી નથી ?

જેનું મોત આંચુ હોય તે માણસની પાસે પ્રેતો, ભૂતો, પિશાચો અને અનેક બળના રાક્ષસો સર્વદા આવ્યા કરે છે અને તેઓ તે માણસને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઔષધોના વીર્યોને હણી નાખે છે, માટે જેનું આયુષ્ય ક્ષીણ થયું હોય તેના ઉપર સધળી ચિકિત્સાઓ નિષ્ફળ જાય છે (કટલાક કહે છે કે શારીર વ્યાધિઓમાં ચિકિત્સા નિષ્ફળ થવાના કારણે આ સૂત્રસ્થાનના

૩૩મા અધ્યાયના આઠમા નિત્યમાં 'સ્થિરત્વ ન્મહત્વાચ ધાત્વનુક્રમણેન ચ । નિહન્ત્યૌપચવીર્યા મનાન્દુષ્ટમ્ણો યથા ॥' એ શ્લોકથી કહેવાઈ ગયું છે માટે અહીં એમ સમજવું કે આગતું ગંગો જ ભૂતપ્રેતાદિક લોકો ચિકિત્સાને નિષ્ફળ કરે છે) ૮

અધ્યાય ૩૩મો

અથાતિ સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિમધ્યાય વ્યાખ્યાસ્યામ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વભાવવિપ્રતિપત્તિ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્વભાવપ્રસિદ્ધાના શરીરકેદેશાનામન્યમાવિત્ત્વ મરણાય । તથા-શુક્લાના કૃષ્ણતા કૃષ્ણાના શુક્લતા રક્તાનામન્યવર્ણત્વ સ્થિરાણામસ્થિત્વ સૂદૂના સ્થિતા પ્લાનામચલત્ત્વમચલના ચલતા પૃથૂના સશ્ચિત્ત્વ સશ્ચિતાના પૃથુતા દીર્ઘાણા હસ્તત્વ હસ્તાના દીર્ઘતાઽ પતનધર્મિણા પતનધર્મિત્વ પતનધર્મિણામપતનધર્મિત્વ મકસ્માચ શૈલૌપ્યસૌમ્યરૌદ્ર્યપ્રસ્તમ્મવૈવર્ણ્યોવસાદન ચાક્ષ્ણત્વ ॥ ૨ ॥

અવયવોના સ્વભાવોનું બદલી જવું
મરણના ચિહ્નરૂપ છે

માણસના શરીરના અવયવો, કે જેઓ પ્રસિદ્ધ સ્વભાવવાળા છે, તેઓના સ્વભાવોનો અરિદ્ધરૂપ ફેરફાર થાય છે જેમ કે આંખોના આસપાસના ખૂણા કે જેઓ સફેદ છે, તેઓ અકસ્માત કાળા થઈ જાય, આંખોના વચ્ચા કાળા કે જેઓ કાળા છે, તેઓ અકસ્માત સફેદ થઈ જાય, હોઠ, તાળવું તથા જીભ વગેરે, કે જેઓ

૧ અભાગદિકના ફેરફારરૂપ અરિદ્ધો જણાવવા વિષયો

રાતાં હોય છે તેઓ અકસ્માત ધોળાં, કાળાં કે પીળાં થઈ જાય; દાંતો, શિરાઓ તથા સ્નાયુઓ વગેરે, કે જેઓ કઠણ છે, તેઓ અકસ્માત ઢામળ થઈ જાય; માંસ, લોહી, મેદ તથા મજ્જા વગેરે, કે જેઓ ઢામળ છે, તેઓ અકસ્માત કઠણ થઈ જાય, સંધિ તથા જીભ વગેરે કે જેઓ ચલ છે તેઓ અકસ્માત અચલ થઈ જાય, માંસ, મેદ તથા અસ્થિ વગેરે પદાર્થો કે જેઓ અચલ છે, તેઓ અકસ્માત ચલ થઈ જાય, માથું, લલાટ છાતી તથા પીઠ વગેરે કે જેઓ મોટાં (પહોળાં) છે, તેઓ અકસ્માત નાનાં (સંકુચિત) થઈ જાય, શીઘ્રી, નખ, રુવાટાં તથા ધૂંદી વગેરે કે જેઓ નાનાં છે, તેઓ અકસ્માત મોટાં થઈ જાય, નેત્રો, નાસિકા તથા જીભો વગેરે કે જેઓ લાંબાં છે, તેઓ અકસ્માત ટૂંકાં થઈ જાય, પીંડી તથા કંઠ વગેરે કે જેઓ ટૂંકાં છે, તેઓ અકસ્માત લાંબાં થઈ જાય, આંગળીઓ વગેરે કે જેઓ ન પડવાના સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત પડવા લાગે, રુવાટાં વગેરે કે જેઓ પડવાના સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત ન પડે એવાં થઈ જાય, હાથ તથા પગ વગેરે કે જેઓ ઉબળુ સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત શીતળ થઈ જાય, જીભ વગેરે કે જેઓ શીતળ સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત ઉબળુ થઈ જાય, નેત્રોની શીઘ્રીઓ વગેરે, કે જેઓ સ્તિગ્ધ સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત રક્ષ થાય, દેશ તથા રુવાટાં વગેરે કે જેઓ રક્ષ સ્વભાવવાળાં છે, તેઓ અકસ્માત સ્તિગ્ધ થઈ જાય, પગના ફણા તથા કાંડાં ઉપરના ભાગો વગેરે, કે જેઓ અઘ્રક રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, તેઓ અકસ્માત શિથિલ થઈ જાય, વસ્ત્રાદિકથી ઢંકાયેલા રહેતા જે અવયવો સારા વર્ણવાળા રહેવાના સ્વભાવવાળા છે, તેઓ અકસ્માત ખરાબ વર્ણવાળા થઈ જાય અને હાથ વગેરે અવયવો, કે જેઓ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળા છે, તેઓ અકસ્માત પ્રવૃત્તિવગરના થઈ જાય; તે સ્વભાવો-

નો ફેરફાર થયો ગણાય. ૨

સ્વેમ્યઃ સ્થાનેભ્યઃ શરીરૈકદેશાનામવસ્રસ્તોત્ક્ષિ-
સપ્રાન્તાવક્ષિસપતિતવિગુક્તનિર્ગતાન્તર્ગતગુરુલુત્વાનિ। ૩

સ્થાનોથી અવયવોનું ખસવું તથા
તેઓના વજનનો ફેરફાર મરણના
ચિહ્નરૂપ છે

અવયવોનું પોતપોતાનાં સ્થાનકોથી જરા પણ ખસવું તથા અવયવોના ફેરફાર પણ મરણના ચિહ્નરૂપ છે; જમ કે ભમરો તથા પાંપણો વગેરેનું સ્થાનકોથી લટકી જવું, તેઓનું જ સ્થાનકોથી હાથે ચડી જવું, ચક્ષુ વગેરેનું પરિભ્રમણ થવું, ચક્ષુ વગેરેનું આકું થઈ જવું, મસ્તક તથા કંઠ વગેરેનું નમી જવું, સાંધાઓનું પરસ્પરથી છૂટા પડી જવું, જીભ તથા નેત્ર વગેરેનું બહાર નીકળી જવું, જીભ, નેત્ર તથા નાક વગેરેનું અંદર પેસી જવું, હાથ તથા સાથળ વગેરેનું હલકું વજન થઈ જવું અને આંખની પાંપણો વગેરેનું ભારે થઈ જવું; એ સઘળાં ચિહ્નો મરણની સૂચના આપે છે. ૩

પ્રવાલવર્ણવ્યક્તપ્રાદુર્ભાવોડ્યકસ્માત્ । શિરાણાં
ચ દર્શનં લલટે । નાસાવંશે વા પિઙ્કોત્પત્તિઃ । લલટે
વા પ્રમાતકાલે સ્વેદઃ । નેત્રોગાદિના વાડ્શુપ્રવૃત્તિઃ ।
ગોમયચૂર્ણપ્રકાશસ્ય વા રજસો દર્શનમુત્તમાર્જે નિલયનં
વા કપોતકક્ષપ્રમૃતીનામ્ । મૂત્રપુરીપવૃદ્ધિરમુજ્જાનાનાં
તત્પ્રણાશો મુજ્જાનાનાં વા સ્તનમૂલહૃદયોરઃસુ ચ
શૂલોત્પત્તયઃ । મધ્યે શૂનત્વમન્તેષુ પરિમ્લાયિત્વં વિપ-
ર્યયો વા તથાદ્ધૈજ્ઞે શ્વયથુઃ । શોષોડ્ગ્ગપક્ષયોર્વા
નષ્ટહીનવિકલવિકૃતસ્વરતા વિવર્ણપુષ્પપ્રાદુર્ભાવો વા
દન્તમુખનલશરીરેષુ । यस્ય વાપ્સુ કપપુરીષેતાંસિ
નિમજ્જન્તિ । यस્ય વા દૃષ્ટિમણ્ડલે મિત્રવિકૃતાનિ
રૂપાણ્યાલોક્યન્તે । સ્નેહામ્યક્તકેશાઙ્ગ ઇવ યો માતિ ઇ

મરણની સૂચના આપતાં બીજાં

વિપરીત ચિહ્નો

શરીરમાં થયેલા વ્યંગ નામના કાળા વર્ણ-

વાળા ક્ષુદ્રરોગનો વર્ણ અકસ્માત પરવાળાના
વેવાના જેવો અત્યંત લાલ થઈ જાય, લવાટમાં
લાલ રંગની શિરાઓ જોવામાં આવે, નાકની
ડાંડીમાં અત્યંત લાલ રંગની ફેલાટીઓ ઉત્પન્ન
થાય, પ્રજાતકાળે લવાટ પર પસીના આવે,
નેત્રરોગ આદિ કારણ વિના નેત્રોમાંથી આસુ
વહેવા લાગે, માથા પર છાણના ચૂર્ણ જેવી
રજ પડેલી જેવામાં આવે, માથા પર હોવા કે
ઠઠ વગેરે અશુભ પક્ષીઓ બેસી જાય, અતિ
ભોજન ન કરવા છતાં ભૂતની તથા વિદ્યાની
વૃદ્ધિ થાય, ભોજન કરવા છતાં ભૂતનો તથા
વિદ્યાનો નાશ થાય, રતનનાં મૂળ, હૃદય તથા
છાતીમાં શયની ઉત્પત્તિ થાય, અંગોનું
મધ્યમાં સૂજવું તથા અતમાં ચિમળાવું
અથવા અતમાં સૂજવું તથા મધ્યમાં ચિમળાવું
વગેરે થાય, અરધા અંગમાં સોજો અને અર્ધું
અંગ ચિમળાયેલું હોય, અંગો અથવા અરધું
શરીર સુકાઈ જાય, સ્વર નષ્ટ થઈ જાય, સ્વર
હીન થઈ જાય, સ્વર ગદ્ગદ થઈ જાય, સ્વર વિકૃત
થઈ જાય, દાંત, મુખ, નખ તથા શરીરમાં
ફીકાં સફેદ રંગવાળા પુષ્પો જેવાં બિંદુઓ ઉત્પન્ન
થાય, કંઠ, વિદ્યા તથા વીર્ય જળમાં ફૂંચી જાય,
નેત્રોની ઘીટીઓમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા
પદાર્થો છિન્નભિન્ન તથા વિકૃતરૂપે દેખાય અને
દેશોમાં કે અંગોમાં તેનાદિકનો અસ્થગન કથો
છતાં તેઓ અવ્યગ્રવાળા જેવા દેખાય, એ ચિહ્નો
મરણની સૂચના આપે છે ૮

યથા દુર્વલો મક્તદ્રેપાતિસારામ્યાં પીઘ્યતે ।
કાસમાનશ્ચ તુષ્ણામિભૂતઃ । ક્ષીણચ્છદિમક્તદ્રેપપુત્ત ।
સફેનપૂયરુષિરોદ્ધામી દત્તસ્વર શૂલ્યમિપન્નશ્ચ મનુષ્યઃ ।
શૂનસ્સ્વચરણવદન ક્ષીણોઽન્નદ્રેપી ચસ્તપિન્દિસ્તન-
પાળિપાદો જ્વરકાષામિમૂતો યસ્તુ પૂર્વાર્ધે મુતમપરાર્ધે
છર્દયત્યનિદ્રામતિષ્ઠાયતે વા જ્વરકાષામિમૂતઃ
સમાસો પ્રિયતે । યસ્તપિલ્લપ્યશ્ચ સૂમૌ પતતિ

ચસ્તપુષ્કઃ સ્તન્નમ્મેદો મગગ્રીવઃ પ્રણપ્તમેહનશ્ચ મનુષ્યઃ ।
અમુક વ્યાધિઓમાં થતા અમુક ઉપદ્રવો
મરણના ચિહ્નરૂપ છે

દુર્બલતામાં અન્ન ઉપર અરુચિ તથા
અતિસાર એ ઉપદ્રવો મરણના ચિહ્નરૂપ છે
ખાસીના દરદમાં તરશથી દુષ્પી થવું એ
ઉપદ્રવ મરણના ચિહ્નરૂપ છે ક્ષીણતામાં જીવદી,
અન્ન ઉપર દ્વેષ, ક્રીણ તથા પર સહિત લોહીનું
વમન, સ્વરભંગ તથા શૂન એ ઉપદ્રવો મનુષ્યને
મરણના ચિહ્નરૂપ છે જ્વર તથા ખાસી એના
સંયોગમાં હાય, પગ તથા મોઢાના સોજા,
ક્ષીણતા, અન્ન ઉપર દ્વેષ અને રતન, પિડીઓ,
ખખા તથા હાથપગની શિથિલતા એ
ઉપદ્રવો મરણના ચિહ્નરૂપ છે, સ્વર, ખાસી
તથા શ્વાસ એ વ્યાધિઓના સંયોગમાં પૂર્વા
હનમાં જમેલા અન્નની અપરાહણમાં જીવદી
થવી અથવા જમાં કાચુ અન્ન નીકળે એવા
અતિસારનું થવું એ ઉપદ્રવો મરણના ચિહ્નરૂપ
છે વૃષણોની સ્થાનથી બ્રહ્મતા, વિગની સ્તબ્ધતા
કે મ કોચાવું, ગળાનું ભાંગી જવું તથા
ખાટકીના હાથથી કપાતા બકરાની પેડે ખાડા
પાડતાપાડતા નીચે પડવું એ ઉપદ્રવો પણ
મરણના ચિહ્નરૂપ છે ૫

પ્રાગ્વિશુષ્યમાણહૃદય આર્દ્રશરીરો યથા લોષ
લોષેનામિહન્તિ કાષ્ઠ કાષ્ઠેન તુષ્ણાનિ વા છિન્નત્વ
ધરોષ દશત્યુત્તરોષ વા લેભ્યાલુચ્ચતિ વા વર્ણો કેશાંશ્ચ
દેવદિજગુરુમુદ્દૈર્ઘ્યાંશ્ચ દ્વેષ્ટિ ॥ ૬ ॥

મરણના ચિહ્નરૂપ અમુક સ્થિતિ
તથા અમુક ચેષ્ટાઓ

જેનું સપ્ત શરીર જળથી ભીનું હોવા
છતા હૃદય પ્રયમથી સુકાવા લાગે તે માણસ
(પદર દિવમની અદર) મરી જાય છે જે
માણસ દેહથી દેહને ભાગ્યા કરતો હોય,
કાથથી કાથને ભાગ્યા કરતો હોય, નખ વગેરેથી

તણતું છેદન કર્યા કરતો હોય, નીચલા હોઠને દાંતોથી ડર્યા કરતો હોય, ઉપલા હોઠને ચાટ્યા કરતો હોય, કાનને અથવા ક્ષેત્રને હાથથી તોડ્યા કરતો હોય કે દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની, ગુરુઓની સ્નેહીઓની અથવા વૈદની નિંદા કર્યા કરતો હોય તે માણસ (એક વર્ષની અંદર) મરી જાય છે. ૬

यस्य वक्रानुवक्रगा ग्रहा गर्हितस्थानगताः पीडयन्ति जन्मर्क्षं वा यस्योल्काशनिभ्यामभिहन्यते होरा वा ॥ ७ ॥

જન્મનક્ષત્ર અને જન્મલક્ષનું પીડાતું
મરણના ચિહ્નરૂપ છે

જેના જન્મનક્ષત્રને વક્ર થયેલા અથવા વક્ર થઈને તુરત સીધા ચાલેલા ગ્રહો જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં ખતાવેલાં દુષ્ટ સ્થાનોમાં રહીને પીડતા હોય અથવા જેનું જન્મલક્ષ ઉલ્કાપાતથી કે વીજળીના કડાકાથી પીડાય તે માણસ મરી જાય છે. ૭

गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावो वेति ॥ ८ ॥

સંહિતા ગ્રંથો પ્રમાણે ઘર વગેરેમાં
ખરાબ નિમિત્તનો પ્રાદુર્ભાવ
મરણના ચિહ્નરૂપ છે

(વારાહી સંહિતા વગેરે) સંહિતા ગ્રંથોમાં કહ્યા પ્રમાણે, જેના ઘરમાં, સ્ત્રીમાં, શયનમાં, આસનમાં, ગાડી તથા ઘોડા વગેરે વાહનોમાં, મણિરત્નોમાં કે ઘરનાં રાચરચીલાંઓમાં ખરાબ નિમિત્તો પ્રકટે, તે માણસ મરી જાય છે. ૮

भवतश्चात्र ।

ચિકિત્સ્યમાનઃ સમ્યક્ચ વિકારો યોડમિવદ્ધતે ।

પ્રક્ષીણવલમાંસસ્ય લક્ષણં તદ્વતાયુષઃ ॥

નિવર્તતે મહાવ્યાધિઃ સહસ્રા यस્ય દેહિનઃ ।

ન ચાહારફલં यस્ય દૃશ્યતે સ વિનશ્યતિ ॥ ૯ ॥

ચિકિત્સા છતાં વિકારની વૃદ્ધિ, મોટા વ્યાધિનું અકસ્માત બંધ પડી જવું અને આહારના ફળનો અભાવ એ પણ મરણનાં ચિહ્નો છે

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જેનાં ગળ તથા માંસ ક્ષીણ થયાં હોય એવા માણસનો કોઈ વિકાર સારી રીતે ચિકિત્સા કરવામાં આવતાં છતાં પણ વૃદ્ધિ પામે, તો તે વિકારને આયુષ્યની ક્ષીણતાના ચિહ્નરૂપ સમજવો. જે માણસનો વાતવ્યાધિ વગેરે કોઈ મોટા વ્યાધિ ધીરેધીરે નહિ પણ અકસ્માત બંધ પડી જાય અને જે માણસને આહારાદિકથી કશું ફળ ન થતું હોય, તે માણસ મરી જાય છે. ૯

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यगबुद्धयेत यो मिषक् ।

साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः संमतो भवेत् ॥ १० ॥

અરિષ્ટો જાણવાથી ફળ

જે વૈદ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અરિષ્ટોનાં રૂપોને સારી રીતે સમજતો હોય, તે વૈદ સાધ્ય તથા અસાધ્ય રોગોની પરીક્ષામાં રાજ તરફથી માન પામે છે.' ૧૦

અધ્યાય ૩૩ મો

अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અવારણીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्थताम् ।

रसायनाद्विना वत्स तान्मृण्वेकमना मम ॥ २ ॥

૧. અસાધ્યરોગોના નિરૂપણ વિષેનો.

વિપયનો નિર્દેશ

હે પુત્ર સુશ્રુત ! ઉપદ્રવેથી^૧ સયુક્ત થયેલા
જે વ્યાધિઓ રસાયનપ્રયોગો વિના^૨ અસાધ્ય
થઈ પડે છે, તે વ્યાધિઓ વિષે કહ્યું છે, તે
એકાચ્ચિત્ત થઈ મારી પાસેથી સાબળો ર
વાતવ્યાધિ પ્રમેહશ્ચ કુષ્ઠમર્શો ભગદરઃ ।
અરમરી મૂઢગર્ભશ્ચ તથૈવોદરમણ્ડલમ્ ॥
અણ્ણવેતે પ્રકૃત્યેવ દુશ્ચિકિત્સ્યા મહાગદા ।
પ્રાણમાસક્ષયશ્ચાસતૃષ્ણાશોષવમીજ્વરૈ ॥
મૂર્ચ્છાતિસારહિક્ષામિ પુનઃૈતૈસ્પદ્રુતા ।
વર્જનીયા વિશેષેણ મિપજા સિદ્ધિમિચ્છતા ॥ ૩ ॥

આઠ મહારોગોને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

વાતવ્યાધિ, પ્રમેહ, કોઠ, અરશ, ભગદર,
પથરી, મૂઢગર્ભ અને ઉદરરોગ એ આઠ
મહારોગો, કે જેઓ સ્વભાવથી જ ચિકિત્સા
કરવામા મુશ્કેલી ભરેલા છે, તેઓ વળી જે
ઉત્સાહક્ષય, ખવક્ષય, શ્વાસ, તરશ, શોષ, વમન,
જ્વર, મૂર્છા, અતિસાર કે હેકકી, એ ઉપદ્રવેથી
સયુક્ત થયેલા જોવામા આવે, તેા ધીર્તિને
ઇચ્છનારા વૈદે તેઓની ચિકિત્સા કરવી જ
નહી ૩

શૂન સુસ્ત્વચ મગ્ન વમ્પાધ્માનેનિવીહિતમ્ ।

નર રુઝાર્તમન્તશ્ચ વાતવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥ ૪ ॥

વાતવ્યાધિને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

વાતવ્યાધિ જે સોજથી, ત્વચાની
ખહેરાશથી, તૃટવાથી, કપથી, પેટના આક્રાશથી
અને અદરની ગભીર વેદનાથી સયુક્ત થયો હોય,
તો માણસને તે મારી નાખે છે (આ
ઉપદ્રવોમાના ત્રણ ઉપદ્રવેથી તે સયુક્ત થાય તો

૧ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિને પાછળથી તેમા
ઉત્પન્ન થયેલા જે વ્યાધિ જનનતર કરી નામે છે, તે
ઉપ ૪ મ્હેવાય છે

૨ રસાયનપ્રયોગો અસાધ્ય વ્યાધિને પશુ મલક
કરીને માખ્ય કરી નાખે છે એવા માટે રસાયન
પ્રયોગો વિના^૩ એમ કહ્યું છે

પણ તે મારી નાખે છે) ૪

યથોક્તોપદ્રવાવિષ્મતિપ્રસ્રુતમેવ વા ।

પિઙ્કાવીહિત ગાઢ પ્રમેહો હન્તિ માનવમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રમેહને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

પ્રમેહ જે મૂનના અત્યંત સ્ત્રાવ
શરાવિકા વગેરે દ્રૌણીઓની પીડાથી, શ્લેષ્મિ
સ્થિતિમા માખીઓના આવવા વગેરેથી, પેત્તિ
સ્થિતિમા વૃષણોના કાઠી જવા વગેરેથી અ
વાતિક સ્થિતિમા દ્વંદ્વગ્રહ વગેરેથી સયુક્ત હોય
તો તે માણસને મારી નાખે છે ૫

પ્રમિન્ન પ્રસ્રુતાઙ્ગ ચ રક્તનેત્ર હતસ્વરમ્ ।

પચ્ચર્મગુણાતીત કુષ્ઠ હન્તીહ કુષ્ઠિનમ્ ॥ ૬ ॥

કોઠને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

કોઠ જે અગના ભેદાવાથી, અતિસ્ત્રાવથી
નેત્રોની લાક્ષાશયી અને સ્વરનાશથી સયુક્ત થયે
હોય અને તે વળી અસ્થિમારહીને સશોધનાદિ
ક્રિયાઓને પણ ન માનતો હોય, તો માણસને
તે મારી નાખે છે ૬

તૃષ્ણારોચકશૂળાર્તમતિપ્રસ્રુતશોણિતમ્ ।

શોફાતીસારસયુક્તમર્શોવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥ ૭ ॥

અરશને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

અરશ જે તરશથી, અરશકથી, શનથી,
સોજથી અને અતિસારથી સયુક્ત થયો હોય
અને રુધિરના અત્યંત સ્ત્રાવવાગો થયો હોય, તો
તે માણસને મારી નાખે છે ૭

વાતમૂનપુરીપાણિ ક્રિમય શુક્રમેવ ચ ।

મગદતાત્પ્રસ્રવન્તિ યસ્ય ત પરિવર્જયેત્ ॥ ૮ ॥

ભગદરને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

જે ભગદરમાથી વાયુ નીકળતો હોય,
મૂત્રનો તથા વિષાનો સ્ત્રાવ થતો હોય, શીઠાઓ
નીકળતા હોય અને વીર્યનો સ્ત્રાવ થતો હોય, તે
ભગદરની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહી ૮
પ્રસ્રુતનામિવૃષણ રુદ્ધમૂત્ર રુગન્વિતમ્ ।
અરમરી શૂપયત્વાનુ સિવ્તાશર્કાન્વિતા ॥ ૯ ॥

પથરીને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

રેતી જેવી કાંકરીવાળી પથરી, જે નાભિના તથા વૃષણના સોજથી, મૂત્રના રોધથી અને અતિ વેદનાથી સંયુક્ત થઈ હોય, તે માણસને તે તુરત મારી નાખે છે. ૯

ગર્ભકોષપરાસક્તો મક્કલો યોનિસંવૃત્તિઃ ।

હન્યાત્ સ્ત્રિયં મૂઢગર્ભે યથોક્તાશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥૧૦॥

મૂઢગર્ભને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

મૂઢગર્ભ જે ગર્ભના અત્યંત નિરોધથી, મક્કલ^૧ નામના વ્યાધિથી, યોનિના સંકોચથી અને મૂઢગર્ભના નિદાનમાં (નિદાનસ્થાનતા ટમા અધ્યાયના પગા વિપયમાં) કહેલા આક્ષેપક, ખાંસી, શ્વાસ તથા ભ્રમ વગેરે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થયો હોય, તો તે સ્ત્રીને મારી નાખે છે. ૧૦

પાર્શ્વમજ્જાન્નવિદ્વેપશોફાતીસારપીડિતમ્ ।

વિરિક્તં પૂર્યમાણં ચ વર્જયેદુદરાર્દિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઉદરરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

ઉદરરોગ જે પડખાંજોને ભાંગી નાખનારી વેદનાથી, અન્નના દ્રેપથી, સોજથી તથા અતિ-સારથી સંયુક્ત થયો હોય અને વિરેચનથી ખાલી કરાતાં છતાં પણ પાછો ભરાઈ જતો હોય, તો વેદે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૧

યસ્તામ્યતિ વિસંજ્ઞશ્ચ શેતે નિપત્તિતોઽપિ વા ।

શીતાર્દિતોન્તરુણશ્ચ જ્વરેણ પ્રિયતે નરઃ ॥

યો હૃદયોમા રક્તાક્ષો હૃદિ સંપાતશલ્વાન્ ।

નિત્યં વક્ત્રેણ ચોચ્છ્વસ્પાત્તં જ્વરો હન્તિ માનવમ્ ॥

હિક્કાશ્વાસપિપાસાર્તં મૂઢં વિપ્રાન્તલોચનમ્ ।

સંતતોચ્છ્વાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥

૧ મુવાવડી સ્ત્રીનો રક્ષે વધારેલો વાયુ તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણે મુદ્રાવેશ રુધિરને રોધીને નાભિની નીચે, પડખાંમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયની ઉપરના ભાગમાં ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠ થવાથી નાભિમાં, મૂત્રાશયમાં તથા પેટમાં શળ નીકળે છે, પડખાશય ફૂલી જાય છે અને મૂત્રની અટકાયત થાય છે એ મક્કલ રોગ કહેવાય છે. (ભા. પ્ર.)

આવિલાશં પ્રતામ્યન્તં નિદ્રાયુક્તમતીવ ચ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસં ચ નરં ક્ષપયતિ જ્વરઃ ॥ ૧૨ ॥

જ્વરને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

જ્વરવાળો જે માણસ અત્યંત ગભરાયા કરતો હોય, બેભાન થઈને સૂઈ રહેતો હોય, પડ્યો જ રહેતો હોય અને અંદર દાહ પામતાં છતાં બહાર શીતથી પીડાતો હોય, તે માણસ જ્વરથી મરી જાય છે. જે જ્વરવાળા માણસનાં રુવાટાં ઊભાં થઈ જતાં હોય, આંખો લાલ થઈ જતી હોય, દૃઢ્યમાં પ્રખલ શલ્ નીકળતું હોય અને નિરંતર મોઢાથી ઊંચો શ્વાસ જ ચાલતો હોય, તે માણસને જ્વર મારી નાખે છે. હેડથી, શ્વાસ તથા તરશથી પીડાતા, ભાનરહિત થઈ જતા, ભ્રમણ કરતી આંખોવાળા, ક્ષીણ થયેલા અને નિરંતર ઊંચો શ્વાસ લીધા કરતા માણસને જ્વર તુરત જ મારી નાખે છે. આંસુઓથી ભરપૂર રહેતી આંખોવાળા, અત્યંત બેભાન થઈ જતા, રાતદિવસ ઊંઘ્યા કરતા અને જનાં રુધિર તથા માંસ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય, એવા માણસને જ્વર મારી નાખે છે. ૧૨

શ્વાસશૂલ્પિપાસાર્તં ક્ષીણં જ્વરનિપીડિતમ્ ।

વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતીસારો વિનાશયેત્ ॥ ૧૩ ॥

અતિસારને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

શ્વાસ, શૂળ તથા તરશથી પીડાતા, ક્ષીણ થયેલા, જ્વરથી દુઃખી થતા અને વિશેષે કરી વૃદ્ધ અવસ્થાવાળા માણસને અતિસાર મારી નાખે છે. ૧૩

શુક્લાક્ષમન્નદેષ્ટારમૂર્ધ્વશ્વાસનિપીડિતમ્ ।

કૃચ્છ્રેણ વહુ મેહન્તં યક્ષ્મા હન્તીહ માનવમ્ ॥ ૧૪ ॥

ક્ષયરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

સફેદ થઈ ગયેલાં નેત્રોવાળા, અન્નનો દ્રેપ કરનારા, ઊંચો શ્વાસે અત્યંત પીડાતા અને અતિકષ્ટથી ઘણા મળનો ઉત્સર્ગ કરતા^૧ માણસને

૧ આ માણસનો આહાર અત્યંત મળગ્ર્ય થઈ

યદ્મા (સપ્તમે) મારી નાખે છે ૧૪

આસન્નપિપાસાન્નવિદેપપ્રત્યિમૃદતાઃ ।

મવન્તિ દુર્નલ્લઙ્ગં ચ ગુલ્મિનો મૃત્યુમેવ્યતઃ ॥૧૫॥

ગુલ્મને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

ગુલ્મવાળો જે માણસ મરી જવાનો હોય

તેને શામ, નળ, તગ્ધ, અન્ન ઉપર દ્રેષ, ગુલ્મની

અદૃગ્ધતા અને દુર્બળતા પ્રાપ્ત થાય છે ૧૫

આત્માતં વદ્દનિપ્યન્દં છર્દિદ્વિઘ્નાતૃઙ્ગિતમ્ ।

રુજાશ્વાસસમાવિષ્ટં ત્રિદ્રષિર્નાશયેન્નરમ્ ॥૧૬॥

વિદ્રધિને અસાધ્ય કરી દેનારા ઉપદ્રવો

જે ત્રિદ્રધવાળો માણસ આકરી ગયો

હોય, હિયડી, હેડડી, વ્ધા, વેદના તથા શામથી

ઘેગયેલો હોય અને વગી તેને મૂત્રની

અટકાયત થઈ હોય કે પત્તની ગતિ રોકાઈ ગઈ

હોય, તો તે માણસને ત્રિદ્રષિ મારી નાખે છે. ૧૬

પાણ્ડુદન્તનલ્હો યદ્ય પાણ્ડુનેત્રય માનવઃ ।

પાણ્ડુસદ્ઘાતદર્શી ચ પાણ્ડુરોગી વિનશ્યતિ ॥૧૭॥

પાંડુરોગને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

પાંડુરોગવાળા જે માણસનાં નેત્રો, નખો

તથા હાનો પાંડુ થઈ જાય અને ચામડી દિશાઓમાં

પાંડુ પદાર્થોના સમૂહ જ તેના બેવામાં આવે,

તો તે માણસ મરી જાય છે ૧૭

લેહિત છર્દયેવસ્તુ બહુયો લેહિતેન્નરઃ ।

રક્તાનાં ચ દિશાં દ્રણ રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥૧૮॥

રક્તપિત્તને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

જે રક્તપિત્તવાળો માણસ વેદીનું વખન

કરે, વાગવાર રાતા નેત્રોવાળો થઈ જાય અને

ચામડી દિશાઓને રાતી દેખે, તે માણસ મરી

જાય છે ૧૮

ઘવાઙ્મુલસ્તુન્મુલો વા ક્ષીણમાંસવલો નરઃ ।

જાગરિષ્ણુરસદેહસુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥૧૯॥

જય છે અને તેથી મામ્મો તથા નિરોહો દ્રણ થાય

છે આવો ક્ષય થતા નેત્રોમાં ઘેળાવત નથા અન્ન ઉપર

દ્રેષ આદિ ઉપદ્રવો થાય છે

ઉન્માદને અસાધ્ય કરનારા ઉપદ્રવો

ઉન્માદવાળો જે માણસ મોઢાને નીચું

અથવા હાથ જ રાખેલો હોય, બગ્યા જ કરેલો

હોય અને માંમની તથા હિસાદની ક્ષીણતા

પામ્યો હોય, તે માણસ અવશ્ય મરી જાય છે ૧૯

મહુશોષસ્મરન્તુ તુ પ્રક્ષીણં ચલિતમુવમ્ ।

નેત્રામ્યાં ચ વિઙ્ગુર્જીવનપસારો વિનાશયેત્ ॥૨૦॥

અપસ્મારને (વાઈને) અસાધ્ય

કરનારા ઉપદ્રવો

જે અપસ્મારવાળો માણસ વાગવાર

અપસ્મારના વેગોથી ઘેરાતો હોય, ક્ષીણ થઈ

ગયો હોય, બન્ને નેત્રોને વિકારવાળાં કરી

નાખેલો હોય અને ચલિત થયેથી ભ્રમરોવાળો

હોય, તે માણસ મરી જાય છે. ૨૦

અધ્યાય ૩૪મો

યયાતો યુક્તસેનીયમધ્યાયં વ્યાહ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'યુક્તસેનીય' ૧

નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું.

કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની

પાસે કહેલું છે ૧

યુક્તસેનસ્ય વૃષ્ટેઃ પરાનમિજીવિપત્ ।

મિષ્ણા રક્ષણ કાર્યં યયા તદુપદેક્ષ્યતે ॥૨॥

અધ્યાયના વિષયનો નિર્દેશ

સેના તૈયાર કરી, શત્રુઓને જીતવાની

ધ્વજાથી પ્રયાણ કરનાર રાજાનું વેલે જે

પ્રકારથી રક્ષણ કરવું જોઈએ, તે પ્રકારનો

ઉપદેશ કરીએ છીએ ૨

૨ શત્રુઓની વિપર ચાર્જ લઈ લેતા રાજાનું તથા

તેની મેનાનું શત્રુઓએ કરેલા વિપ્રયોગોથી રક્ષણ

કરવા વિશેષ તથા ચિકિત્સાના માર પાયાઓ વિશેષ

વિજિગીષુઃ સહામાલૈર્યાત્રાયુક્તઃ પ્રયત્નતઃ ।
 રક્ષિતવ્યો વિશેષેણ વિપાદેવ નરાધિપઃ ॥
 પન્થાનમુદકં છાયાં મક્તં યવસમિન્ધનમ્ ।
 દૂષ્યન્ત્યરયો યસ્માજ્ઞાનીયાચ્છોધયેત્તથા ।
 તસ્ય લિઙ્ગં ચિકિત્સા ચ કલ્પસ્થાને પ્રવક્ષ્યતે ॥૩૥॥
 શત્રુઓના ઝેરના પ્રયોગોથી રાજાનો
 અચાવ કરવો જોઈએ

શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છાથી પોતાના
 મંત્રીઓની સાથે ફેાજ સહિત પ્રયાણ કર્યું હોય
 એવા રાજાની ઉપર જે તેની સેનાની ઉપર
 શત્રુઓ તરફથી ઝેરના પ્રયોગોની જ ખલુ ધાસ્તી
 રહે છે; માટે વૈદે મુખ્યત્વે કરી પ્રયત્નપૂર્વક તેવા
 પ્રયોગોથી રાજાનો અચાવ કરવો જોઈએ. શત્રુઓ
 વિષપ્રયોગોથી રસ્તાની ધૂળને, રસ્તાના જળને,
 રસ્તાના અન્નને, રસ્તાનાં ખડને, રસ્તાનાં કાથોને
 અને રસ્તાનાં વૃક્ષોની છાયાને^૧ પણ વિષથી દૂષિત
 કરી નાખે છે; માટે વૈદે ચિહ્નનો ઉપરથી તે તે
 સ્થળોમાં વિષની પરીક્ષા કરવી અને વિષપ્રયોગ
 થયો જાણવામાં આવે, તો ચિકિત્સા કરવી. વિષનાં
 ચિહ્નો અને ચિકિત્સા કલ્પસ્થાનમાં કહેવામાં
 આવશે. ૩

एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।
 तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥
 दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
 रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ ॥૪॥

અકાલ મૃત્યુથી અથવા માટે વૈદ્ય
 અને પુરોહિતની જરૂર

મૃત્યુ એક નથી પણ એક સો અને એક
 છે, એમ અથર્વવેદના આચાર્યો કહે છે. એ
 મૃત્યુમાં કાલમૃત્યુ તો એક જ છે અને બાકીનાં
 સઘળાં તો અકાળમૃત્યુઓ જ છે. (એટલા

^૧ કેટલાંક વિશે એવા પ્રભાવવાળાં હોય છે, કે
 જેઓ વૃક્ષોને લગાવ્યાં હોય, તો તે વૃક્ષોની છાયાઓ
 પણ વિષમય થઈ જાય છે.

માટે પ્રાણીઓનું મરણ કાળ વિના થતું જ નથી
 એવી અનાદી પદ્ધતિ રાખવી નહિ.) ઔષધો-
 માં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદે અને મંત્રીમાં
 પ્રવીણતા ધરાવનારા પુરોહિતને વાત આદિ
 દોષોથી થતા મૃત્યુથી અને વિષપ્રયોગોદિકથી
 થતા મૃત્યુથી સર્વદા પ્રયત્નપૂર્વક રાજાનું
 રક્ષણ કરવું. ૪

ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
 पुरोहितमते तस्माद्वर्तेत भिषगात्मवान् ॥ ૫ ॥
 રાજવૈદે પુરોહિતનો મત લેવો

બ્રહ્માએ આઠે અંગોવાળા આયુર્વેદને
 અથર્વવેદના^૧ અંગરૂપ કહેલો છે અને અથર્વવેદનું
 સંપૂર્ણ જ્ઞાન પુરોહિતને હોય છે (વૈદને તો
 અથર્વવેદના અંગરૂપ આયુર્વેદનું જ જ્ઞાન હોય
 છે); માટે બુદ્ધિમાન વૈદે પુરોહિતનો મત લઈને
 સર્વ કાર્યો કરવાં. ૫

संकरः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ।
 प्रजानामपि चोच्छित्तिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥
 पुरुषाणां नृपाणां च केवलं तुल्यमूर्तिता ।
 आज्ञा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ॥
 तस्माद्वैवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनःकर्मभिः शुभैः ।
 चिन्तयेन्नृपतिं नित्यं श्रेयांसीच्छन्विचक्षणः ॥ ૬ ॥

વૈદે રાજાના રક્ષણ માટે પૂરી
 કાળજી રાખવાનાં કારણો

જે રાજા વિપત્તિ પામે અથવા મરણ પામે
 તો કોઈ દંડકારકન હોવાથી સર્વ વર્ણો વર્ણસંકર
 થઈ જાય, ધર્મોનો તથા ધંધારોજગારનો વિનાશ
 થઈ જાય અને પ્રજાઓનું પણ ઉગ્રચેદન થઈ

^૧ અથર્વવેદમાં ક્રિયા મુખ્ય છે એટલે તેમાં શલ્ય-
 તંત્ર પ્રધાન છે. તેથી આયુર્વેદ અથર્વવેદનો ઉપવેદ
 છે એમ અહીં લખ્યું છે, બ્યારે ભગવાન ચરકે
 ઋગ્વેદનો ઉપવેદ લખ્યો છે; કારણ કે કાયચિકિત્સા
 ચરકમાં પ્રધાન છે, જે ઋગ્વેદમાં છે. તેથી વિરોધાભાસ
 સમજવાનો નથી. પણ બંન્ને શલ્યતંત્રની વાત છે
 ત્યાં ત્યાં અથર્વવેદનો જ ઉપવેદ છે એમ દર્શાવેલું છે. પ્ર.

અથ રાજઓનાં શરીરો તો બીજા માણસોના
જેવાજ હોય છે, પણ રાજઓના જે આત્માશક્તિ,
દાનશક્તિ, ક્ષમાશક્તિ, દૈર્ઘ્યશક્તિ અને પરાક્રમ
શક્તિ હોય છે, તે સધળા માણસોથી વિવક્ષણ
હોય છે, એટલા માટે અખડ કલ્યાણોને ઇચ્છતા
વિવક્ષણ વૈદ્ય સર્વદા શુભ મનથી અને શુભ
કર્મોથી દેવની પેઠેજ રાજને માનવો ૬
સ્કન્ધાવોરં ચ મહતિ રાજગેહાદનન્તરમ્ ।
મવેત્સનિહિતો વૈદ્ય સર્વોપકરણાન્વિત ॥
તત્રસ્થમેન ધ્વજવદ્યશ્ચ ક્ષ્યાતિસમુચ્છિતમ્ ।
ઉપસર્પન્ત્યમોહેન વિષશય્યામયાર્દિતા ॥
સ્વતન્ત્રકુશલોડ્યનેપુ શાસ્ત્રાયૈશ્વરહિન્કૃત ।
વૈદ્યો ધ્વજ ઇવામાતિ નૃપતદ્વિષપૂજિત ॥ ૭ ॥

સેનાના પડાવમાં વૈદ્યનું રહેણું
અને વૈદ્યની સ્થિતિ

સેનાના મોટા પડાવમાં રાજને રહેવાનું
જે ઠેકાણું હોય તેની પાસેજ વૈદ્યનું રહેણું
જોઈએ વૈદ્યે પોતાના રહેણાંશમાં (ઉતારામાં)
યત્રો, શસ્ત્રો, ક્ષારો તથા ઔષધો વગેરે સધળા
ઉપકરણો તૈયાર રાખવા યશની પ્રખ્યાતિથી
ઉત્તિ પામેલા વૈદ્યે ધ્વજની પેઠે જાયા
રહેણાંશમાં રહેવું જોઈ તે ઠેકાણાની સોય
કરવાની પચાત ન રહેવાને લીધે, જે જે લોહા
વિષથી, આણુદિકના શત્રોથી કે રાજોથી
પીડાય તે સધળાઓ કશી અગવડ વગર ત્યા
આવી શકે પોતાના શાસ્ત્રમાં પૂરી પ્રવીણતાવાળો,
બીજા શાસ્ત્રોના વિષયોને પણ બહુનારો
અને રાજએ તથા રાજ જેવા સરદાર લોકોએ
પૂજ્યલો વૈદ્ય જમ દેવમંદિરમાં ધ્વજ શોભે તેમ
સેનાના પડાવમાં શોભે છે ૭

વૈદ્યો વ્યાધ્યુપસૃષ્ટશ્ચ મેષજ પરિચારક ।
એતે પાદાશ્ચિકિત્સાયા કર્મસાધનદેવ ॥
ગુણવદ્વિક્ષિમિ પાદૈશ્ચતુર્યો ગુણવાન્નિમગ્ન ॥
વ્યાધિમત્ત્વેન કાલેન મહાન્તમપિ સાધયેત્ ॥

વૈદ્યહીનાદ્ય પાદા ગુણવન્તોડ્યપાર્થકા ।
ઉદ્ગાતૃદ્વૈતૃમદ્ગાણો યથાધ્વર્યુ વિનાધ્વરે ॥
વૈદ્યસ્તુ ગુણવાનેકસ્તારેયદાતુરાન્સદા ।
ઘ્રવ પ્રતિવૈર્હીન કર્ણધાર ઇવામ્મસિ ॥ ૮ ॥

ચિકિત્સાના ચાર પાદો અને તેમાં
વૈદ્યની શ્રેષ્ઠતા

વૈદ્ય, રાગી, ઔષધ અને પરિચારક એ
ચાર ચિકિત્સાના પાદો (પાયાઓ) ગણાય છે
કારણ કે એ પાયાઓ ઠીક હોય તો ચિકિત્સાના
ફળની (આરોગ્યની) સિદ્ધિ થાય છે ગુણવાન
વૈદ્યપી પાચો પાચો બે બીજા ત્રણ પાયા સાર
હોય તો મોટા બ્યાધિને પણ અપ કાળમાં
વશ કરી શકે છે (ટાળી શકે છે) એ વૈદ્ય ન
હોય તો ઉપર કહેતા બીજા ત્રણ પાયાઓ સારા
છતા પણ નકામાં જ થઈ પડે છે જેમ યગમાં
અર્ધવધુ ન હોય તો હિંગાતા, હોતા અને બ્રહ્મા
એ ત્રણ ઋત્વિએ સારા હોય, તોપણ બ્યથા છે,
તેમ વૈદ્ય ન હોય તો રાગી વગેરે ત્રણ પાયાઓ
સારા હોય તોપણ બ્યથા છે જેમ અધાસીએ
સારા ન હોય પણ સુકાની સારો હોય, તો
વહાણને જળમાંથી તારી શકે છે તેમ બીજા
પાયા ગુણવાન ન હોય પણ વૈદ્યપી એક પાચો
પાચો ગુણવાન હોય, તો રાગીએને રાગોમાંથી
સર્વદા તારી શકે છે ૮

તત્ત્વાધિગતશાસ્ત્રાર્યો દષ્ટકર્મા સ્વય કૃતી ।
લઘુદસ્ત શુચિ શૂર સન્નોપસ્કરમેષજ ॥
પ્રત્યુલ્લભ્યમતિર્ધીમાન્યવસાયી વિશારદ ।
સત્યધર્મપરો યશ્ચ સ મિપક્ષપાદ ઉચ્યતે ॥ ૯ ॥

વૈદ્યપી પાચો કેવો જોઈએ ?

જણે આયુર્વેદનો અર્થ સહિત સપૂર્ણ
અભ્યાસ કર્યો હોય, બીજા ઉત્તમ વેદોનો
હાથથી થતી છેદાદિક તથા સ્નેહનાદિક
ક્રિયાઓને નજરે ભેંચેલી હોય, પોતાના હાથથી
પણ તે ક્રિયાઓ કરેલી હોય અને યનાદિક

સાધનોને તથા ઔષધોને સજ્જ રાખ્યાં હોય એવો; છેદ આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં ધૂજ નહિ તથા રોગીને વધારે વેદના પણ કરે નહિ એવા હલકા હાથવાળો, બહારની તથા અંદરની પવિત્રતાવાળો, ક્રિયાઓ કરવામાં ઉત્સાહવાળો, હાજર રહેતા વિચારવાળો, ઊહાપોહ કરવામાં કુશળ બુદ્ધિવાળો, વિપમ સ્થિતિઓમાં પણ ચિકિત્સા કરવામાં ન મુંઝાય એવો, પાંડિત્યવાળો અને સત્યમાં તથા ધર્મમાં તત્પર રહેનારો વૈદ ચિકિત્સાના પહેલા પાયા૩૫ કહેવાય છે. ૯

આયુષ્માન્સત્ત્વવાન્સાધ્યો દ્રવ્યવાનાત્મવાનપિ ।

આસ્તિકો વૈદવાક્યસ્યો વ્યાધિતઃ પાદ ઉચ્યતે ॥૧૦

રોગી૩૫ પાચો કેવો જોઈએ ?

લાંબા આયુષ્યનાં ચિહ્નોવાળો, દુઃખોને સહન કરી શકે એવો, સાધ્ય વ્યાધિવાળો, ધનવાળો, ઇંદ્રિયોની લોહુપતા વગરનો, સ્વધર્મ ઉપર આસ્થાવાળો અને વૈદના કહેના પ્રમાણે વર્તનારો રોગી ચિકિત્સાના બીજા પાયા૩૫ કહેવાય છે. ૧૦

પ્રશસ્તદેશસંભૂતં પ્રશસ્તેઽહનિ ચોદ્ધૃતમ્ ।

યુક્તમાત્રં મનઃક્રાન્તં ગન્ધવર્ણરસાન્વિતમ્ ॥

દોષમ્મગ્લાનિકરમવિકારિ વિપર્યયે ।

સમીક્ષ્ય દત્તં કાલે ચ મેષજં પાદ ઉચ્યતે ॥૧૧

ઔષધ૩૫ પાચો કેવો જોઈએ ?

સારા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું, જ્યોતિઃ-શાસ્ત્રાદિકની રીતિ પ્રમાણે સારા દિવસમાં લેવામાં આવેલું, યોગ્ય માત્રાવાળું, મનને પ્રિય લાગે એવું, યોગ્ય ગંધવાળું, યોગ્ય વર્ણવાળું, યોગ્ય રસવાળું, વાત આદિ દોષોને હરનારું, ગ્લાનિ નહિ આપનારું, ક્રિયામાં બગાડ થતાં પણ કશી વિકૃતિ નહિ કરનારું અને આયુષ્ય વગેરેની પરીક્ષા કરીને તથા સમય જોઈને આપવામાં આવેલું ઔષધ ચિકિત્સાના ત્રીજા પાયા૩૫ કહેવાય છે. ૧૧

લિંગ્વોઽજુગુપ્સર્વલવાન્યુત્તો વ્યાધિતરક્ષણે ।

વૈદવાક્યકૃદશ્રાન્તઃ પાદઃ પરિચરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૨

પરિચારક૩૫ પાચો કેવો જોઈએ ?

પ્રીતિવાળો, આતુરની ગમે તેવી સ્થિતિ હોય તોપણ તેની સૂચક નિંદા નહિ કરનારો, સધળા ક્લેશો સહન કરી શકાય એવા બળવાળો, આતુરનું રક્ષણ કરવામાં નિપુણ તથા તત્પર, વૈદના વચનને સંપૂર્ણ રીતે પાળનારો અને કામ કરવામાં થાકે નહિ એવો પરિચારક ચિકિત્સાના ચોથા પાયા૩૫ કહેવાય છે. ૧૨

અધ્યાય ૩૫ મો

અથાત આતુરોપક્રમણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘આતુરોપ-ક્રમણીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આતુરોપક્રમમાણેન મિષજાયુરેવાદૌ પરીક્ષેત્ ।
સત્યપ્યાયુપિ વ્યાધૃત્વશ્ચિવયોદેહવલસત્ત્વસાત્મ્યપ્રકૃતિ-
મેષજદેશાન્પરીક્ષેત્ ॥ ૨ ॥

આતુરના આયુષ્યની અને વ્યાધિ વગેરેની પરીક્ષા પ્રથમ કરવાની જરૂર

આતુરની ચિકિત્સા કરવા ધારતા વૈદે પ્રથમ તે એ આતુરના આયુષ્યની જ પરીક્ષા કરવી જોઈએ. આયુષ્ય લાંબું છે એમ સિદ્ધ થયા પછી પણ વ્યાધિ, ઋતુ, અગ્નિ, અવસ્થા, દેહ, બળ, સત્ત્વ, સાત્મ્ય, (જે કાંઈ આહારવિહારાદિ હમેશના સેવનને લીધે શરીરને ગોઠી રહેલ હોય તે) પ્રકૃતિ, ઔષધ અને દેશ વગેરેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. ૨

૧ કૃત્તું જોઈ તપાસીને આતુરની ચિકિત્સા કરવી તે વિષયનો.

તત્ર મહાપાણિપાદપાર્શ્વપૃષ્ઠસ્તાનપ્રદશનવદન-
સ્કન્ધલલાટં દીર્ઘાક્ષલિપર્વોચ્ચવાસપ્રેક્ષણબાહુ વિસ્તીર્ણ-
મૂસ્તનાન્તરોરસ્ક હસ્વજઘામેદુગ્રીવ ગમ્भीરસત્ત્વસ્વર
નામિમનુષૈર્ધદ્વસ્તનમુપચિતમહારોમશકર્ણ પશ્ચાન્મસ્તિ
ષ્ક સ્નાતાનુલિપ્ત મૂર્ધાનુપૂર્વ્યા વિશુષ્યમાણશરીરં પશ્ચાચ
વિશુષ્યમાણદ્વય પુરુષ જાનીયાદીર્ઘાયુઃ. સ્વલ્પયમિતિ ।
તમેકાન્તેનોપક્રમેત્ । ઇમિલેક્ષણૈર્વિપરીતૈરત્વાયુઃ ।
મિશ્રૈર્મધ્યમાયુરિતિ ॥

મવન્તિ ચાત્ર

ગૂઢસપિશિરાસ્ત્રાયુઃ સહતાઙ્ગઃ સ્થિરેન્દ્રિયઃ ।
ઉત્તરોત્તરસુક્ષ્મેષો ય સ દીર્ઘાયુરુચ્યતે ॥
ગર્માત્પ્રમૃત્યરોગો યઃ શનૈઃ સમુપચીયતે ।
શરીરજ્ઞાનવિજ્ઞાનૈઃ સ દીર્ઘાયુઃ સમાસતઃ ॥
મધ્યમસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઈર્ષ્ય નિબોધ મે
અષ્ટાદશાયુર્યેસ્ય લેખાઃ સ્યુર્ધ્યક્તમાયતાઃ ॥
દ્વે વા તિલ્લોડધિકા વાપિ પાદૌ કર્ણૌ ચ માંસલૌ ।
નાસાગ્રમૂર્ધ્વ ચ મવેદ્ધર્વલેલાશ્ચ પૃષ્ઠતઃ ॥
યસ્ય સ્યુસ્તસ્ય પરમમાયુર્ભવતિ સપ્તતિઃ ।
જવન્યસ્યાયુષો જ્ઞાનમત ઈર્ષ્ય નિબોધ મે ॥
દૂસ્વાનિ યસ્ય પર્વોણિ સુમહાચાપિ મેહનમ્ ।
તયોરસ્યવલીઢાનિ ન ચ સ્યાત્પૃષ્ઠમાયતમ્ ॥
ઈર્ષ્ય ચ શ્રવણૌ સ્થાનાત્રાસા ચોચ્છા શરીરિણઃ ।
હસતો જલ્પતો વાપિ દન્તમાંસ પ્રદ્યયતે ।
પ્રેક્ષતે યશ્ચ વિગ્રાન્ત સ જીવેત્પશ્ચવિશતિમ્ ॥૨॥

આયુષ્યની પરીક્ષા

જેનાં હાથ, પગ, પડખાં, પીઠ, રતનના
અંગ્રો, હાત, મુખ, કાન અને લવાટ મોટા^૧ હોય,
આગળીઓના પર્વો, શ્વાસ, નેત્રો તથા બાહુઓ
લાંબા હોય, બ્રૂકડીઓ, રતનોનો મધ્ય ભાગ તથા
છાતી વિશાળ હોય, પિડીઓ, શિશ્ન તથા ઠૂંઠ
ટૂંકાં હોય, સત્ત ગભીર(બધુ) હોય, સ્વર ઉદ્ધતાઈ
વગરનો તથા સિંગડ હોય, નાભિ ઊંડી હોય,

૧ મોઢા વિષયમાં હાથ વગેરેના જે પ્રમાણે કલા
છે, તેઓથી કાર્ક અધિક. (૬૬૧)

રતનો ઘાટા બધાયવા તથા કાંઈક ઊંચા હોય;
કાન માસની ભરતીવાળા, મોટા તથા રુવાટાવાળા
હોય, માથાના પાછવા ભાગમાં મસ્તિષ્ક (મગજ)
અધિક^૨ હોય, નાદા પછી અથવા અદન વગેરેનું
લેપન કર્યા પછી પ્રથમ માથાથી માંડીને શરીર
સુકાતુ હોય અને છેવટે છાતી સુકાતી હોય, તે
પુરુષને લાંબા આયુષ્યવાળો અણુવો. વૈવે
આવા માણસની ચિકિત્સા મનમાં બેધડક રહીને
કરવી.

જે પુરુષમાં ઉપર કહેવાં લક્ષણોથી ઊપડાં જ
લક્ષણો હોય તેને અદ્ય આયુષ્યવાળો અણુવો

જે પુરુષમાં લાંબા આયુષ્યવાળાનાં તથા
અદ્ય આયુષ્યવાળાનાં લક્ષણો મિશ્રિત દેખાતા
હોય, તેને મધ્યમ આયુષ્યવાળો અણુવો

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્યતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે 'જે પુરુષ માંસાદિકથી ગૂઢ
સાવાઓવાળો, ગૂઢ શિરાઓવાળો, ગૂઢ આયુ
ઓવાળો, દૃઢ અંગોવાળો, સ્થિર ઈન્દ્રિયોવાળો
અને પગની આંગળીઓથી માંડીને ઉત્તરોત્તર
સુદર અવયવોવાળો હોય, તે પુરુષ લાંબા
આયુષ્યવાળો કહેવાય છે. ટૂંકામાં એટલું
સમજાવું કે જે પુરુષ ગર્ભસ્થિતિથી માંડીને ગંગા
વગરનો હોય અને જેનાં શરીર, તત્ત્વમોષ તથા
શિષ્ય વગેરેનાં જ્ઞાનો ધીરેધીરે વધતાં હોય^૩ તે
પુરુષ લાંબા આયુષ્યવાળો હોય છે હવે
મધ્યમ આયુષ્યવાળાની પરીક્ષા કહું છું, તે

૧ પાછળના ભાગમાં નાનું મગજ (સેરોમેટ્રમ)
આવેલું છે પ્ર

૨ અવગ્રહાદિશ્ચમા વિદ્યા મેદો મેષાદ્યો યથા ।

અર્થે વયસિ ચર્યેતજ્જ સ જીવેત્ કદાચન ॥

(૬૬૧)

જે માણસના વ્યવન આદિ શુભ વિદ્યા મેદ
ઉત્તમ પ્રકારની જુદી વગેરે તથા યજ્ઞ આ નાની ઉમરમાં
જ (એકદમ) વધી જાય, તે કદો (સાબો ગળ)
જીવે નથી.

સાંભળો. જેનાં અક્ષક નામનાં બે અસ્થિઓની^૧
નીચે બે, ત્રણ અથવા તેથી વધારે લાંબી અને
સ્પષ્ટ લીટીઓ હોય, પગ તથા કાન માંસથી
ભરપૂર હોય, નાકની અણી જાંચી હોય અને
પીઠમાં જાંચી લીટીઓ હોય, તેનું પરમ આયુષ્ય
સિત્તેર વર્ષનું થાય છે. હવે અદ્ય આયુષ્ય-
વાળાની પરીક્ષા કરું છું તે સાંભળો. જેની
આંગળીઓનાં પર્વો (વેઢાઓ) ટૂંકાં હોય,
શિશ્ન બહુ મોટું હોય, છાતીમાં અવળીસવળી
રુવાટાંની ચકરીઓ હોય, પીઠ પહેળી ન હોય,
કાન તથા નાક પોતાના સ્થાનથી જાંચા હોય,
હસતાં તથા બોલતાં દાંતનાં પેઢાં દેખાતાં
હોય અને નેત્રોથી જોવું ભ્રમણનાળું હોય તે
પુરુષનું પરમ આયુષ્ય પચીસ વર્ષનું થાય છે. ૩

અથ પુનરાયુષો વિજ્ઞાનાર્થમજ્જપ્રત્યક્ષપ્રમાણ-
સારાનુપદેક્ષ્યામઃ । તત્રાજ્ઞાન્યન્તરાધિસન્ધિવાહુશિરાંસિ
તદવયવાઃ પ્રત્યઙ્ગાનીતિ । તત્ર સ્વૈરઙ્ગુલૈઃ પાદાઙ્ગુ-
ષ્ઠપ્રદેશિન્યૌ દ્વચઙ્ગુલાયતે । પ્રદેશિન્યાસ્તુ મધ્યમાઙ્ગના-
મિકાકનિષ્ઠિકા યથોત્તરં પશ્ચમભાગદ્વીનાઃ । ચતુરઙ્ગુ-
લાયતે પશ્ચાઙ્ગુલવિસ્તૃતે પ્રપદપાદતલે । પશ્ચચતુરઙ્ગુ-
લાયતવિસ્તૃતા પાર્ણિઃ । ચતુર્દશાઙ્ગુલાયતઃ પાદઃ ।
ચતુર્દશાઙ્ગુલપરિણાહાનિ પાદગુલ્ફજઙ્ગાજાનુમધ્યાનિ ।
અષ્ટાદશાઙ્ગુલા જઙ્ગા । જાનૂપરિણાચદ્વાત્રિંશદઙ્ગુલમ્ ।
એવં પશ્ચાશત્ । જઙ્ગાયામસમાવૃત્તુઃ । દ્વચઙ્ગુલાનિ વૃષણ-
ચિત્તુકદશનનાસાપુટભાગકર્ણમૂલનયનાન્તરાણિ । ચતુ-
રઙ્ગુલાનિ મેહનવદનાંતરનાસાકર્ણલઘટગ્રીવોચ્છાયદ-
ષ્ટચન્તરાણિ । દ્વાદશાઙ્ગુલાનિ ભગવિસ્તારમેહનનામિહ-
દયગ્રીવાસ્તનાન્તરમુલાયામમણિવન્ધપ્રકોષ્ઠસ્થૌલ્યાનિ ।
ઇન્દ્રચસ્તિપરિણાહાંસપીઠકૂર્પરાન્તરાયામઃ પોઢશાઙ્ગુલઃ ।
ચતુર્વિંશત્યઙ્ગુલો હસ્તઃ । દ્વાત્રિંશદઙ્ગુલપરિમાણૌ મુજૌ ।
દ્વાત્રિંશત્પરિણાહાવૃત્તુઃ । મણિવન્ધકૂર્પરાન્તરં પોઢશાઙ્ગુ-
લમ્ । તલં ષટ્ચતુરઙ્ગુલાયામવિસ્તારમ્ । અઙ્ગુલમૂલ-
પ્રદેશિનીશ્રવણાપાજ્ઞાન્તરમધ્યમાઙ્ગુલ્યૌ પશ્ચાઙ્ગુલે । અર્ધ-

પશ્ચાઙ્ગુલે પ્રદેશિન્યનામિકે । સાર્દઙ્યઙ્ગુલૌ કનિષ્ઠાઙ્ગુલૌ
ચતુર્વિંશતિવિસ્તારપરિણાહં મુલગ્રીવમ્ । ત્રિભાગાઙ્ગુલ-
વિસ્તારા નાસાપુટમર્યાદા । નયનત્રિભાગપરિણાહ-
તારકા । નવમસ્તારકાંશો દષ્ટિઃ । કેશાન્તમસ્તકાન્તરમે-
કાદશાઙ્ગુલમ્ । મસ્તકાદવદુકેશાન્તો દશાઙ્ગુલઃ
કર્ણવિદ્વન્તરં ચતુર્દશાઙ્ગુલમ્ । પુરુષોરઃ પ્રમાણવિસ્તીર્ણ-
સ્ત્રીશ્રોણિઃ । અષ્ટાદશાઙ્ગુલવિસ્તીર્ણમુરઃ । તત્પ્રમાણ-
પુરુષસ્ય કટી । સર્વિંશમઙ્ગુલશતં પુરુષાયામ ઇતિ ।

भवन्ति चात्र ॥

પશ્ચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્નારી તુ પોઢશે ।
સમત્વાગતવીર્યૌ તૌ જાનીયાત્કુશલો મિષક્ ॥
દેહઃ સ્વૈરઙ્ગુલૈરેષ યથાવદનુકીર્તિતઃ ।
યુક્તઃ પ્રમાણેનાનેન પુમાન્વા યદિ વાઙ્ગના ॥
દીર્ઘમાયુરવાપ્નોતિ વિત્તં ચ મહદ્ઞચ્છતિ ।
મધ્યમં મધ્યમૈરાયુર્વિત્તં હીનૈસ્તથાઽવરમ્ ॥

अथ सारान्वक्ष्यामः—

સ્મૃતિભક્તિપ્રજ્ઞાશૌર્યશૌચોપેતં કલ્યાણામિનિવેશ-
સત્ત્વસારં વિદ્યાત્ । સ્તિગ્ધસંહતશ્વેતાસિદન્તનલ-
ચહુલકામપ્રજં શુકેણ । અકુશમુત્તમવલં સ્તિગ્ધગમ્भी-
રસ્વરં સૌભાગ્યોપપન્નં મહાનેત્રં ચ મજ્જા । મહા-
શિરઃસ્કન્ધં દૃઢદન્તહન્વસ્થિનલ્લમસ્થિભિઃ । સ્તિગ્ધ-
મૂત્રસ્વેદસ્વરં વૃદ્ધચ્છરીરમાયાસસહિષ્ણું મેદસા
અચ્છિદ્રગાત્રં ગૂઢાસ્થિસંધિં માંસોપચિત્તં ચ માંસેન
સ્તિગ્ધતાગ્રનલ્લનયનતાલુજિહ્વોષ્ઠપાણિપાદતલં રક્તેન ।
સુપ્રસન્નમૃદુત્વગ્રોમાણં ત્વક્સારં વિદ્યાત્ । ઇત્યેષાં પૂર્વ-
પૂર્વં પ્રધાનમાયુઃસૌભાગ્યયોરિતિ ।

भवति चात्र ॥

सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।

પરીક્ષ્યાયુઃ સુનિપુણો મિષક્સિધ્યતિ કર્મસુ ॥ ૪ ॥
દીર્ઘાયુ-અદ્યપાયુના જ્ઞાન માટે અંગ-પ્રત્ય-
ગોનાં પ્રમાણો અને સત્ત્વ આદિ સારો

હવે માણસના આયુષ્યના જ્ઞાન માટે
અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો કહીએ છીએ
અને સારો પણ કહીએ છીએ. શરીરનો મધ્ય-

ભાગ, કમરના સંધિથી માંડીને પગની આંગળીએ સુધીનો ભાગ, બાહુ અને મસ્તક એ અંગો કહેવાય છે. એ અંગોના જે અવયવો તે પ્રત્યંગો કહેવાય છે. એમાં પગનો અંગૂઠો અને પ્રદેશિની (પગના અંગૂઠા પાસેની આંગળી) એ નખના ભાગો સિવાય પૌતાનાં (જનાં હોય તે માણસનાં) બે આંગળ જેટલાં લાંબાં હોય છે. પગની પ્રદેશિની પછીની વચલી આંગળી, તે પછીની અનામિકા આંગળી અને તે પછીની કનિકા આંગળી-એ ઉત્તરોત્તર પાંચમા પાંચમા ભાગે ટૂંકી હોય છે. પગનાં કૂળાં અને તળિયાં ચાર આંગળ પહોળાં અને પાંચ આંગળ લાંબાં^૧ હોય છે. પગની પાની પાંચ આંગળ પહોળી અને ચાર આંગળ લાંબી હોય છે. પગ ચૌદ આંગળ લાંબો હોય છે. પગનું મધ્ય, ઘૂંટીઆનું મધ્ય, પિંડીનું ઘૂંટીને લગતું મધ્ય અને ગોઠણનું મધ્ય એ ચૌદ આંગળના પરિણાહ- (જડાઈ) ત્રાળાં હોય છે^૨. (ચૌદ આંગળના દોરાથી વીંટાઈ રહે છે.) ઘૂંટી અને ગોઠણ એનું મધ્ય અઠાર આંગળ લાંબું હોય છે.^૩ ગોઠણના સંધિથી ઉપર કમરના સંધિ સુધીનો ભાગ બત્રીશ આંગળ લાંબો હોય છે. આ પ્રમાણે ઘૂંટીથી કમરના સંધિ સુધીનો ભાગ કુલ પચાસ આંગળ લાંબો હોય છે. સાથજો અઠાર આંગળ લાંબો હોય છે. વૃષણ, હડપચી, દાંત, નાકનો અગ્ર ભાગ, કાનનાં મૂળ અને નેત્રોનું મધ્ય એ બધાં આંગળ લાંબાં હોય છે. શિશ્ન,^૪ કાંડેલા મોઢાનું મધ્ય, નાકની ડાંડી, કાન, લલાટ, કંઠ અને ટીટીઆનું મધ્ય એ ચારચાર આંગળ

લાંબાં હોય છે. સ્ત્રીની ચૌનિનો પરિણાહ શિશ્નનું તથા નાભિનું અંતર, નાભિનું તથા હૃદયનું અંતર, હૃદયનું તથા ડોકનું અંતર, સ્તનોનું અંતર, હડપચીથી માંડીને લલાટ સુધીના મુખની લંબાઈ, મણિબંધનો પરિણાહ અને તેથી ઉપરનો કાંડાનો પરિણાહ^૫ બાર-બાર આંગળનો હોય છે. પિંડીના ગોઠણને લગતા મધ્યનો પરિણાહ, બે ખભાની ટાંચો વચ્ચેની લંબાઈ એ સોળ આંગળનાં હોય છે^૬. હાથ કે જે ઠાણીથી માંડીને મધ્યમા (વચલી) આંગળીનાં અગ્ર સુધી ગણાય છે, તે ચૌવીસ આંગળનો હોય છે. બંને બુઝાઓની લંબાઈ મળીને બત્રીશ આંગળની થાય છે. સાથજોનો પરિણાહ (ગોળ-જડાઈ) બત્રીશ આંગળની હોય છે. મણિબંધ અને ઠાણી એ વચ્ચેનું અંતર સોળ આંગળનું હોય છે. હાથનું તળિયું ચાર આંગળ પહોળું અને છ આંગળ લાંબું હોય છે. અંગૂઠાનું મૂળ અને પ્રદેશિની એ વચ્ચેનું અંતર, કાન અને નેત્રનો છેડો એ વચ્ચેનું અંતર અને વચલી આંગળી એ પાંચપાંચ આંગળનાં લાંબાં હોય છે. પ્રદેશિની અને અનામિકા એ સાડાચાર સાડાચાર આંગળની લાંબી હોય છે. કનિકા અને અંગૂઠો એ સાડાત્રણ સાડાત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. મોઢું ચાર આંગળ લાંબું હોય છે. કંઠ વીશ આંગળના પરિણાહવાળો હોય છે. નાકના અગ્રભાગની મર્યાદા પોણા બે આંગળની હોય છે. કાળા ડોળાની ગોળાઈ આંખોના ત્રીજા ભાગ જેટલી હોય છે. કીકીનું પ્રમાણ કાળા ડોળાના નવમા ભાગ જેટલું હોય છે. ઢેરીના અંતની જગ્યા અને માથાનું મધ્ય એ વચ્ચેનું

૧ પાદાંતરમા '૭ આંગળ લાંબા હોય છે.' એવો પાઠ છે.

૨ પાદાંતરમાં, 'તેર આંગળના પરિણાહવાળાં હોય છે' એવો અર્થ છે.

૩ પાદાંતરમાં એવો અર્થ છે કે પિંડી ચૌવીસ આંગળ લાંબી હોય છે.

૪ જે શય નનિતો પુરુષ હોય તેનું શિશ્ન જ નખ અવસ્થામાં ચાર આંગળનું હોય એમ કામશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

૫ આંખો બારે પરિણાહ દરિની નનિની સ્ત્રીના બમનો હોય એમ કામશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

૬ જે સ્થવમાં પડેગીઓ પડેરાય છે, તે સ્થવની ઉપર ચાર આંગળનો ભાગ પ્રદેશ કહેવાય છે.

૭ પાદાંતરમાં એ લંબાઈ અઠાર આંગળની હોય છે, એવો અર્થ છે.

અંતર અગિયાર આંગળનું હોય છે. માથાથી દાઢી ઉપરના કશનો અંત દશ આંગળ દૂર હોય છે. બે કાનની ટોચો અને દાઢીનું અંતર ચૌદ આંગળનું હોય છે. પુરુષનો હૃદયથી ઉપરનો અને કંઠથી નીચેનો છાતીનો ભાગ, કે જે બાર આંગળનો છે; તેવડો જ સ્ત્રીનો શ્રોણિભાગ (સાથ-ળના સંધિથી નીચેનો અને યોનિથી ઉપરનો ભાગ) હોય છે. સ્ત્રીનું ઉરઃસ્થલ અઢાર આંગળ લાંબું હોય છે. પુરુષની કમર પણ અઢાર આંગળ લાંબી હોય છે. પગની પાનીઓ અને બાહુઓને ઊંચા કરી ઊભેલા પુરુષનું પ્રમાણ એકસો વીસ આંગળનું થાય છે. ૪

આ સ્થલના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘પુરુષ પચીસમે વર્ષે પરિપૂર્ણ સર્વ ધાતુઓવાળો થાય છે અને સ્ત્રી સોળમે વર્ષે પરિપૂર્ણ સર્વ ધાતુઓવાળી થાય છે; માટે તે સમયે તેઓનાં અંગપ્રત્યંગોનું પ્રમાણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય છે, એમ પ્રવીણ વૈદે જાણી લેવું. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અંગુલોથી દેહનું જે માપ કહ્યું છે, તે પોતપોતાનાં અંગુલોથી જાણવું. દેહનું આ સંપૂર્ણ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું. જે પુરુષ અથવા જે સ્ત્રી આ પ્રમાણથી યુક્ત હોય, તે અધિક આયુષ્ય પામે છે અને ધણું ધન મેળવે છે. જે મધ્યમ પ્રમાણ હોય તે મધ્યમ આયુષ્યની તથા મધ્યમ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અલ્પ પ્રમાણ હોય તે અલ્પ આયુષ્યની તથા અલ્પ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.’

લાંબા, મધ્યમ તથા અલ્પ આયુષ્યની પરીક્ષામાં શરીરના સારોનું જ્ઞાન પણ ઉપયોગી છે, માટે હવે સારો વિષે કહીએ છીએ.

જે પુરુષ સ્મરણશક્તિથી, દેવ તથા ગુરુજન આદિ ઉપરની લક્તિથી, કાઈ સમયમાં પણ આધિત ન થાય એવી બુદ્ધિથી, શૂરવીરતાથી (કાઈ પણ કામમાં નહિ ગમરાવા રૂપ ધૈર્યથી) તથા

પવિત્રતાથી યુક્ત હોય અને કદયાણુકારી બાબતો-માં જ યતન ધરાવનારો હોય, તેને સત્ત્વગુણ સંબંધી સારવાળો જાણવો.

જનાં હાડકાં, દાંત તથા નખો સ્નિગ્ધ, ઘાટાં અને સફેદ હોય તથા જેને રતિની ઇચ્છા ઘણી હોય તથા પ્રજા પણ ઘણી હોય, તે પુરુષને શુક્ર (વીર્ય) સંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષ પાતળો ન હોય, ઉત્તમ બળવાળો હોય, સ્નિગ્ધ તથા ગંભીર સ્વરવાળો હોય, સૌભાગ્યવાળો હોય અને મોટાં નેત્રોવાળો હોય, તેને મજ્જા સંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષનાં મસ્તક તથા કાંધે મોટાં હોય અને દાંતો, હડપચી, હાડકાં તથા નખો દઢ હોય, તેને અસ્થિ સંબંધી સારવાળો સમજવો.

જે પુરુષ મોટા શરીરવાળો તથા પરિશ્રમે સહન કરી શકે એવો હોય તથા જેનાં મૂત્ર, પરસેવો અને સ્વર સ્નિગ્ધ હોય, તેને મેદ સંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષ ઉન્નત ગાત્રોવાળો તથા માંસની ભરતીવાળાં શરીરવાળો હોય અને જેનાં અસ્થિ-ઓના સાંધાઓ ગૂઢ હોય, તેને માંસ સંબંધી સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષનાં નખો, નેત્રો, તાળવું, જીભ, હોઠ, હાથનાં તળિયાં સ્નિગ્ધ તથા રાતાં હોય, તેને લોહીના સારવાળો જાણવો.

જે પુરુષની ત્વચા અતિ પ્રસન્ન તથા કામળ હોય અને રુવાટાં પણ તેવાં જ હોય તે પુરુષને રસ સંબંધી સારવાળો જાણવો.

ઉપર કહેલા આઠ સારોમાં પહેલો સાર પોતા પછીના સાત સારો કરતાં, બીજો સાર પોતા પછીના છ સારો કરતાં, ત્રીજો સાર પોતા પછીના પાંચ સારો કરતાં, ચોથો સાર પોતા પછીના ચાર સારો કરતાં, પાંચમો સાર પોતાના પછીના ત્રણ સારો કરતાં, છઠો સાર પોતા

પછીના બે સારો કરતાં અને સાતમો સાર પોતા પછીના એક સાર કરતાં અધિક આયુષ્યને તથા અધિક સૌભાગ્ય આપનાર છે, એટલે ઉત્તરોત્તર કરતાં પૂર્વપૂર્વ શ્રેષ્ઠ છે, એમ સમજવું.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'ગયા ઝોગણુત્રીશમા અધ્યાયથી તે તેત્રીશમા અધ્યાય સુધીમાં ત્રણાદિકની પરીક્ષાઓનાં જે ચિહ્નો કહ્યાં છે, તેઓ ઉપરથી, અંગોનાં તથા પ્રત્યંગોનાં પ્રમાણો ઉપરથી અને સારો ઉપરથી આયુષ્યની પરીક્ષા કરીને ચિકિત્સા કરનારો નિપુણ વૈદ્ય ચિકિત્સા સંબંધી સધળી ક્રિયાઓમાં સિદ્ધિ પામે છે. (કેતેહમંદ નીવડે છે.)' ૪

વ્યાધિવિશેષાસ્તુ પ્રાગ્ભિહિતાઃ । સર્વં પૈવેતે ત્રિવિધાઃ-સાઘ્યા યાપ્યાઃ પ્રત્યાલ્પેયાથ । તત્રૈતાન્ મૂલક્ષિણા પરીક્ષેત-કિમસાવૌપસર્ગિકઃ પ્રાકેવલોડ-ન્યલક્ષણં હિતિ ।

તત્રૌપસર્ગિકો યઃ પૂર્વોત્પન્નં વ્યાધિ જ્વન્ય-કાલજાતો વ્યાધિસ્પન્નજિતિ સ તન્મૂલ ઇવોપદ્રવસંજઃ ।

પ્રાકેવલો યઃ પ્રાગેત્તોત્પન્નો વ્યાધિરપૂર્વરૂપોડ-નુપદ્રવશ્ચ ।

અન્યલક્ષણો યો મવિપ્વદ્વ્યાધિલ્યાપકઃ સ પૂર્વરૂપસંજઃ ॥ ૫ ॥

વ્યાધિઓની પરીક્ષા

વ્યાધિઓના ભેદો તો આ સૂત્રસ્થાનના વેદોત્પત્તિ નામના પહેલા અધ્યાયમાં અને વ્યાધિસમુદેશીય નામના ચોવીસમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયા છે. એ સધળા વ્યાધિઓના સાધ્ય, યાપ્ય અને પ્રત્યાલ્પેય^૧ (અસાધ્ય) એ ત્રણ ભેદો છે. વળી દરેક વ્યાધિની ત્રણ પ્રકારની

પરીક્ષા કરવી કે 'આ વ્યાધિ ઔપસર્ગિક છે ? પ્રાકેવલ છે ? કે અન્યલક્ષણ છે ?'

પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વ્યાધિ પ્રથમથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિને તેની સાથે મળી જઈને જોર આપે, તે વ્યાધિ ઔપસર્ગિક કહેવાય છે. ઔપસર્ગિક વ્યાધિનું મૂળ પહેલો વ્યાધિ હોય છે, તેથી ઔપસર્ગિક વ્યાધિને 'ઉપદ્રવ' એ નામ પણ આપવામાં આવે છે.^૧

જે વ્યાધિ કશા પણ પૂર્વરૂપ વિના પ્રથમથી પોતાના રૂપે જ ઉત્પન્ન થયો હોય અને ઉપદ્રવો વગરનો હોય, તે પ્રાકેવલ કહેવાય છે. (મરુ, તક્ષ તથા લાખાં વગેરે વ્યાધિઓ પૂર્વરૂપો વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપદ્રવો વગરના જ હોય છે, માટે તેઓ પ્રાકેવલ ગણાય.)

જે વ્યાધિ બનિયવ્યાધિની સૂચના આપનારો થાય તે અન્યલક્ષણ કહેવાય છે. અન્યલક્ષણને જ પૂર્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ૫

તત્ર સોપદ્રવમન્યોન્યાવિરોધેનોપક્રમેત વલન-મુપદ્રવં વા ।

પ્રાકેવલં યથાસ્વં પ્રતિકુર્વતિ ।

અન્યલક્ષણે સ્વાદિવ્યાધૌ પ્રયતેત ॥

મરતિ જ્વાત્ર ॥

નાસ્તિ રોગો વિના દૌર્બૈર્યસ્માત્તસ્માદિવલ્લક્ષણઃ ।

અનુક્તમપિ દોષાણાં લિઙ્ગેવ્યાધિમુપાચરેત્ ॥ ૬ ॥

ઔપસર્ગિક આદિ ત્રણે વ્યાધિઓની

ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ

જે વ્યાધિ ઉપદ્રવોત્પન્નો હોય તેની ચિકિત્સા કરવી હોય, ત્યારે મૂળવ્યાધિની ચિકિત્સા ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય અને ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા મૂળવ્યાધિની

૧ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડવા યોગ્ય કેટલાક વ્યાધિઓના વિષયમાં એમ પણ કહેવામાં આવેલો, કે વૈદ્યે આ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ ના પાડીને પછી તે રોગી વગેરેના અપ્રાપ્ત અવસ્થા તો કરવી; કે જેથી વૈદ્યને અપયશ આવે નહિ.

૧ મૂળવ્યાધિની માથે થયેલા ચિકિત્સા ઉપદ્રવ ન ગણાય, પણ પાછળથી જે નીતી વ્યાધિઓ થાય છે, તેઓ ઉપદ્રવો કહેવાય. મૂળ વ્યાધિનાં ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય તેવાં કામ સુધી રહેતાં આવે, નો તેઓને પણ ઉપદ્રવો કહી શકાય છે. (અન્ય)

ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય એવી પદ્ધતિ પદ્ધતી; અથવા ઉપદ્રવોમાં જે દોષ બલવાન ઉપદ્રવ હોય તેની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી, પણ તે ચિકિત્સા બીજા ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાથી વિરુદ્ધ ન થાય એમ કરવું.

પ્રાક્તેવલ વ્યાધિની ચિકિત્સા તો તેને પોતાને માટે જે ઠહી હોય તેજ કરવી.

અન્યલક્ષણ (પૂર્વરૂપાત્મક) વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવી હોય, ત્યારે જે વ્યાધિ શરૂઆતમાં જેવામાં આવતો હોય તેની જ તેને પોતાને માટે ઠહેલી ખાસ ચિકિત્સા કરવી.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'દોષ પણ રોગ દોષો વિના હોતો નથી; એટલા માટે, જેનું લક્ષણાદિક આ ગ્રંથમાં ન ઠહેવામાં આવ્યું હોય, તેવા વ્યાધિની ચિકિત્સા પણ વિચક્ષણ વૈદે દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી કલ્પના કરી લઈ કરવી.' ૬

પ્રાગ્મિહિતા ઋતવઃ ॥ ૭ ॥

ઋતુઓની પરીક્ષા

ઋતુઓનું નિરૂપણ આ સૂત્રસ્થાનના ઋતુચર્યાધ્યાય નામના ૬૬ા અધ્યાયમાં ઠહેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી ઋતુઓની પરીક્ષા કરી લેવી. ૭

શીતે શીતપ્રતીકારમુષ્ણે ચોષ્મનિવારણમ્ ।

કૃત્વા કુર્યાત્ક્રિયાં પ્રાપ્તાં ક્રિયાકાલં ન હાપયેત્

અપ્રાપ્તે વા ક્રિયાકાલે પ્રાપ્તે વા ન કૃતા ક્રિયા ।

ક્રિયા હીનાડતિરિક્તા વા સાધ્યેષ્વપિ ન સિધ્યતિ ॥

યા હ્યુદીર્ણ શમયતિ નાન્યં વ્યાધિં કરોતિ ચ ।

સા ક્રિયા ન તુ યા વ્યાધિં હરત્યન્યમુદીર્યેત્ ॥૮૮॥

આત્યયિક રોગની ચિકિત્સા કરવાની પદ્ધતિ

શીતકાળમાં (શિયાળામાં તથા

ચોમાસામાં) પ્રથમ શીતનો પ્રતીકાર-એટલે

ઉષ્ણતા કરીને અને ઉષ્ણકાળમાં પ્રથમ ઉષ્ણનું

નિવારણ-એટલે શીતતા કરીને તે પછી તે તે

આત્યયિક (તુરંત ઉપાય કર્યા વિના ચાલે નહિ એવો) રોગ માટે જે ક્રિયા શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી પ્રાપ્ત હોય તે કરવી, પણ ઋતુના સ્વભાવને વળગી રહીને તે ક્રિયા કરવાનો વખત ગુમાવવો નહીં; (આ સૂત્રસ્થાનના અગ્નિકર્મ-વિધિ નામના બારમા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુઓ.) જેમ કે સમય પ્રાપ્ત થયા છતાં ન કરવામાં આવેલી ક્રિયા સમય વીત્યા પછી કરવામાં આવે તો સાધ્યરોગોમાં પણ સિદ્ધ થતી નથી; (જેમ કે જ્વરમાં પ્રથમ ન કરવામાં આવેલું લંઘન જ્વર જીર્ણ થયા પછી કરવામાં આવે તો પણ સિદ્ધ થતું નથી-અર્થાત્ વિફલ જ બને છે.) જેમ સમય વીતી ગયા પછી કરવામાં આવેલી ક્રિયા સાધ્યરોગોમાં પણ નિષ્ફળ બને છે, તેમ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના કરવામાં આવેલી ક્રિયા પણ નિષ્ફળ બને છે. (જેમ કે આમજ્વરમાં આપવામાં આવતું ઔષધ બલકું તે જ્વરને વધારવાને લીધે નિષ્ફળ જ બને છે.) ક્રિયા જટલી કરવી જોઈએ તેથી ઓછી કરવામાં આવે તો પણ વ્યર્થ બને છે. (જેમ કે દોષ બહુ છતાં ઓછી ક્રિયા કરવામાં આવે તો રોગનો સંપૂર્ણ નાશ કરતી નથી.) જટલી કરવી જોઈએ તેથી અધિક કરવામાં આવે, તો પણ સિદ્ધ ન થતાં બલકી ખરાબી જ કરે છે. (જેમ કે દોષ અલ્પ હોય તે ઉપર મોટી ક્રિયા કરવામાં આવે, તો બીજા રોગને ઉત્પન્ન કરી દે છે અથવા રોગીના પ્રાણ હરે છે.) મિથ્યા ક્રિયા કરવામાં આવે તો તેનું પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું. (જેમ કે શીતળ ક્રિયાથી મટે એવા રોગમાં ઉષ્ણક્રિયા અને ઉષ્ણ-ક્રિયાથી મટે એવા રોગમાં શીતળક્રિયા રોગની હાનિ કરવાને બદલે વૃદ્ધિ જ કરે છે.) જે ક્રિયા વૃદ્ધિ પામેલા વ્યાધિને શમાવે અને બીજા વ્યાધિને ઉત્પન્ન ન કરે તે જ ક્રિયા ઠહેવાય

૧ જીર્ણજ્વર લંઘનાદિકથી મટતો નથી, પણ દૂધથી તથા માંસરસ આદિ રોગોથી મટે છે.

છે; પરંતુ જે ક્રિયા એક વ્યાધિને હરે, પણ બીજા વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે તે ક્રિયા જ કહેવાતી નથી.^૧ ૮

ગ્રામમિહિતોઽધિરન્નસ્ય પાચકઃ । સ ચતુર્વિધો
મવતિ-દોપાનમિષ્ણન્ન ઈકો; વિક્રિયામાપન્નશ્ચિવિધો
મવતિ-વિષમો વાતેન તીક્ષ્ણઃ પિત્તેન મન્દઃ શ્લેષ્મણા,
ચતુર્થઃ સમઃ સર્વસામ્યાદિનિ ।

તત્ર યો યથાકાલમુપયુક્તમન્નં સમ્યક્પચતિ
સ સમઃ સમદોષૈઃ ।

યઃ કદાચિત્સમ્યક્પચતિ કદાચિદાધ્માન-
શ્લોદાવર્તાતિસારજઠરગૌરવાન્નકૂજનપ્રવાહણાનિ કૃત્વા
સ વિષમઃ ।

યઃ પ્રમૂતમપ્યુપયુક્તમન્નમાશુ પચતિ સતીક્ષ્ણઃ,
સ ઇવામિવર્દ્ધમાનોઽત્યગિરિલામાપ્યતે સ મુદુર્મુદુઃ
પ્રમૂતમપ્યુપયુક્તમાશુરં પચતિ પાકાન્તે ચ ગલતા-
સ્વોઽષ્ટયોષદાહસન્તાપાઙ્ગનયતિ ।

યસ્ત્વલ્પમપ્યુપયુક્તમુદરાશિરોગૌરવાકાસશ્વાસપ્ર-
સેકચ્છર્દિગાત્રસદનાનિ કૃત્વા મહતા કાલેન પચતિ
સ મન્દઃ ॥

વિષમો વાતજાન્તોગાંતીક્ષ્ણઃ પિત્તનિમિત્તજાન ।
કરોત્સિન્નિસ્તથા મન્દો વિકારાન્કફસંભવાન્ ॥ ૧ ॥

અગ્નિપરીક્ષા

જે અગ્નિ અન્નને પકાવે છે, તેનું આ સૂત્ર-
સ્થાનના ત્રણપ્રશ્ન નામના ૨૧મા અધ્યાયના પમા
તથા ૬૬ા વિષયમાં નિરૂપણ કરી આવ્યા છીએ;
એ અગ્નિ સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મંદ એ
રીતે ચાર પ્રકારનો થાય છે. જે અગ્નિ દોષોની
સમતાને લીધે ખરાબી નહિ પામેલા હોય તે
પહેલા પ્રકારમાં આવે છે અને દોષોથી ખરાબ
થઈને નિકળ્યા પામેલા અગ્નિએ વિષમ આદિ

ત્રણ પ્રકારોમાં આવે છે. અગ્નિની વિષમતા
વાયુથી થાય છે, તીક્ષ્ણતા પિત્તથી થાય છે,
મંદતા કફથી થાય છે અને સમતા સર્વ દોષોની
સમતાથી રહે છે.

જે અગ્નિ કાળતું ઉત્સંધન નહિ કરતા
જમવામાં આવેલા અન્નને સારી રીતે પકાવે, તે
સમ કહેવાય છે. અગ્નિની સમતા સર્વ દોષોની
સમતાથી જ રહે છે.

જે અગ્નિ ઠાઈ સમયે સારી રીતે પકાવે
અને ઠાઈ સમયે આક્રાંતે, શળને, ઉદાવર્તને,
અતિસારને, પેટના ભારેપણને, ગડગડાટને કે
વેગના પ્રવાહને ઉત્પન્ન કરીને પછી અન્નને પકાવે
તે વિષમ કહેવાય છે.^૧

જે અગ્નિ ખાત્રામાં આવેલા ઘણા અન્નને
તુરત પકાવી નાખે તે તીક્ષ્ણ કહેવાય છે;
એ તીક્ષ્ણ અગ્નિ જ ને વધતો જતો હોય તો
અત્યગ્નિ (ભરમક) કહેવાય છે અને ખડું જ
વધી જાય તો તીક્ષ્ણતમ કહેવાય છે. અત્યંત
તીક્ષ્ણ થયેલા અગ્નિ વારંવાર અને ઘણા
ખાધેલા અન્નને પણ તુરત પકાવી નાખે છે
અને પકાવી નાખ્યા પછી ગળામાં, તાળવામાં
તથા હોઠમાં શોષ, દાહ તથા સંતાપને
ઉત્પન્ન કરે છે.

પરંતુ જે અગ્નિ થોડા ખાધેલા અન્નને પણ
પેટ તથા માથાને ભારે કરીને અને ખાંસી,
શ્વાસ, લાળનો આવ, ઊલટી તથા અંગઝાતિ-
ને પણ ઉત્પન્ન કરીને ઘણે કાળે પકાવે છે તે
મંદ કહેવાય છે.

વિષમ અગ્નિ વાયુ સંબંધી રોગોને, તીક્ષ્ણ
અગ્નિ પિત્ત સંબંધી રોગોને અને મંદ અગ્નિ
કફ સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯

૧ દુર્બળ માણસની બૂઢણક્રિયા અવિવેકથી કરવામાં
આવે, તો અગ્નિમન્દતા, પ્રમેહ તથા અતિસાર આદિ
રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; અને યથૂલ માણસની કંબળક્રિયા
અવિવેકથી કરવામાં આવે, તો શ્વેત રોગ તથા વાનરોમ
આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે.

૧ વિષમ અગ્નિવળા માણસના અગ્નિને વાયુ ન્યારે
વિષેરી નાખતો નથી ત્યારે તે અગ્નિ સારી રીતે પકાવે
છે; અને ન્યારે વાયુ અગ્નિને આમનેમ વિષેરી નાખે
છે ત્યારે તે અગ્નિ ખરાબ પકાવી શકતો નથી.

તત્ર સમે પરિક્ષણં કુર્વતિ । વિષમે સ્તિગ્ધા-
મ્લલવળેઃ ક્રિયાવિશેષેઃ પ્રતિકુર્વતિ । તીક્ષ્ણે મધુર-
સ્તિગ્ધશીતૈર્વિરેકૈશ્ચ; એવમેવાત્યગ્રૌ, વિશેષેણ માહિષૈશ્ચ
ક્ષીરદધિસર્પિર્મિઃ । મન્દે કટુતિત્તકષાયૈર્વમનૈશ્ચ ॥
જાઠરો ભગવાનચિરીશ્વરોઽન્નસ્ય પાચકઃ ।
સૌક્મ્યાદ્રસાનાદદાનો વિવેક્તું નૈવ શક્યતે ॥
પ્રાણાપાનસમાનૈસ્તુ સર્વતઃ પવનૈસ્ત્રિભિઃ ।
ધ્માયતે પાલ્યતે ચાપિ સ્વે સ્વે સ્થાને વ્યવસ્થિતૈઃ ॥૧૦॥

સમ વગેરે અગ્નિએની ચિકિત્સાપદ્ધતિ

અગ્નિ સમ હોય તો એવી ચિકિત્સા
કરવી, કે જ્યાં તે સમ જ રહ્યા કરે. વિષમ હોય
તો સ્નિગ્ધ, ખાટા તથા ખારા પદાર્થોથી અનેક
પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવારૂપ ચિકિત્સા કરવી.
તીક્ષ્ણ હોય તો મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શીત
પદાર્થોથી અને વિરેચનોથી ચિકિત્સા કરવી.
અત્યગ્નિ કે તીક્ષ્ણતમ હોય, તો એ જ રીતે
અને વિશેષે કરી ભેંસનાં દહીં, દૂધ અને ઘીથી
ચિકિત્સા કરવી. મંદ હોય તો તીખા,
કડવા તથા તૂરા પદાર્થોથી અને વમનોથી
ચિકિત્સા કરવી.

અન્નને પકાવનારો જઠરાગ્નિ મોટા મહિમા-
વાળો છે અને અપાર શક્તિવાળો છે. એ જઠરાગ્નિ
સધળા રસોને પકાવવા માટે પોતાના વશમાં
લીધા કરે છે, પણ પોતે અતિસૂક્ષ્મ હોવાને
લીધે પ્રત્યક્ષ નહિ દેખાતાં અન્નને પકાવવારૂપ
કાર્યોથી જ જાણવામાં આવે છે. વાયુ જેમ
બહારના અગ્નિનો સહાયક થાય છે, તેમ અંદરના
અગ્નિનો પણ સહાયક થાય છે. અંદરના સધળા
વાયુઓમાંથી પ્રાણ, અપાન અને સમાન એ
ત્રણ વાયુઓ જ જઠરાગ્નિને મદદ આપે છે.
પોતપોતાના માર્ગમાં રહી ક્રિયા કર્યા કરતા એ
ત્રણ વાયુઓમાંથી પ્રાણ તથા અપાન એ અગ્નિને
ધમ્યા કરે છે અને સમાનવાયુ પાળ્યા કરે છે. ૧૦

વયસ્તુ ત્રિવિધ-ચાલ્યં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।

તત્રોનપોઙ્ગશર્વા ચાલાઃ । તેઽપિ ત્રિવિધાઃ-ક્ષીરપાઃ
ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપા
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતોઽન્નાદા ઇતિ ।
પોઙ્ગસપ્તત્યોરન્તરે મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિર્યૌવનં
સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેર્વૃદ્ધિરાત્રિંશતો યૌવન-
માચત્વારિંશતઃ સર્વધાત્વિન્દ્રિયવલવીર્યસંપૂર્ણતા । અત
ઊર્ધ્વમીપત્પરિહાણિર્યાવત્સપ્તતિરિતિ । સપ્તેરૂર્ધ્વં ક્ષીય-
માણધાત્વિન્દ્રિયવલવીર્યોત્સાહમહન્યહનિ વલીપલિત-
ખાલિત્યજુષ્ટં કાસશ્વાસપ્રમૃતિભિરુપદ્રવૈરભિમૂયમાનં
સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણાગારમિવામિવૃષ્ટમવસીદન્તં
વૃદ્ધમાચક્ષતે ॥૧૧॥

અવસ્થાઓની પરીક્ષા

ખાળ, મધ્ય અને વૃદ્ધ એ રીતે અવસ્થાના
ત્રણ ભેદ છે. જ્યાં સુધી સોળ વર્ષ પૂરાં ન
થયાં હોય, ત્યાં સુધી ખાળ ગણાય છે.
ખાળના પણ ક્ષીરપ, ક્ષીરાન્નાદ અને અન્નાદ
એ રીતે ત્રણ ભેદ છે. પહેલું વર્ષ પૂરું
થતાં સુધી ધાવણ ઉપર મુખ્ય આધાર રહે
છે તેથી ક્ષીરપ કહેવાય છે. બીજું વર્ષ પૂરું
થતાં સુધી દૂધ અને અન્ન એ બન્નેની ઉપર
મુખ્ય આધાર રહે છે તેથી ક્ષીરાન્નાદ કહેવાય
છે અને તે પછી અન્ન ઉપર જ મુખ્ય આધાર
રહે છે તેથી અન્નાદ કહેવાય છે. સોળ વર્ષ
અને સિત્તેર વર્ષની વચ્ચેમાં જ અવસ્થા હોય
છે તે મધ્ય ગણાય છે. મધ્યના પણ વૃદ્ધિ,
યૌવન, સંપૂર્ણતા અને હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ
છે. વીસમા વર્ષ સુધી ધાતુઓ વગેરે વધે છે,
તેથી વીસ વર્ષ સુધી વૃદ્ધિ કહેવાય છે. ત્રીસમા
વર્ષ સુધી ધાતુઓ વગેરેની વૃદ્ધિનો અને સંપૂર્ણ-
તાનો મિશ્રભાવ રહે છે, તેથી ત્રીસ વર્ષ સુધીની
ઉંમર યૌવન^૧ કહેવાય છે. ચાલીસમા વર્ષ સુધી

૧ આ 'યૌવન' શબ્દ 'યુ' મિશ્રણમિશ્રણયોઃ
(પાણિનીય ધાતુપાઠ અદાદિ ગણુ)-એ 'મિશ્રઅમિશ્ર
કરતું' અર્થમાં વપરાતા ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે.

સર્વં ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બળ તથા વીર્યની પૂર્ણતા રહે છે, તેથી સંપૂર્ણતા કહેવાય છે. આળીસમા વર્ષ પછી સિત્તેરમા વર્ષ સુધીમાં એ ધાતુઓ વગેરે સર્વં પદાર્થોની ઉત્તરોત્તર કાંઈક હાનિ થયા કરે છે, તેથી તે મધ્ય ઉંમરનો ભાગ હાનિ કહેવાય છે. સિત્તેરમા વર્ષ પછી ધાતુઓ, ઇંદ્રિયો, બળ, વીર્ય તથા ઉત્સાહ એ દિવસે-દિવસે ક્ષીણ થતાં જાય છે; વળી, (આમરીની કસ્યલી), વાળોની ચેતતા તથા ટાંચ એ વધારે પ્રાપ્ત થયા કરે છે; ખાંસી તથા શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો પરાભવ કરતા રહે છે; સપ્તળી ક્રિયાઓમાં અશક્તતા થઈ જાય છે અને શરીર વરસાદથી ભિંજાયેલા જાના ધરની પેઠે પડવાની હાલતમાં આવી જાય છે; માટે સિત્તેરમા વર્ષ પછીની અવસ્થા વૃદ્ધ કહેવાય છે. ૧૧

તત્રોત્તરોત્તરાસુ વયોઽવસ્થાસુત્રોત્તરા મેષજ-
માત્રાવિશેષા મવન્ન્યુતે ચ પરિહાણેસ્ત્રાગ્રાપેક્ષ્યા
પ્રતિકુર્વાતિ ।

મવતશ્ચાત્ર ॥

પાલે વિવર્દતે શ્લેષ્મા મધ્યમે પિત્તમેવ તુ ।

મૃષિષ્ઠં વર્દતે વાયુર્વૃદ્ધે તદ્વીક્ષ્ય યોજયેત્ ॥

અમિશ્વારવિરેકૈસ્તુ ચાલવૃદ્ધી વિવર્જયેત્ ।

તસ્માપ્યેવુ વિકારેષુ મૃદ્ધી કુર્યાત્ ક્રિયાં જનૈઃ ॥૧૨॥

અવસ્થાઓના સંબંધમાં ચિકિત્સા
કરવાની પદ્ધતિ

એમાં ઉત્તરોત્તર અવસ્થાઓમાં ઔષધોની માત્રાઓ અધિક-અધિક દેવી; પરંતુ સિત્તેરમા વર્ષ પછી તે પ્રમાણે કરવું નહિ. સિત્તેરમા વર્ષ પછી તો બાળ અવસ્થાની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી. (સોળ વર્ષના બાળકને બેટલી માત્રા અપાય તેટલી જ વૃદ્ધને માત્રા દેવી)

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે. 'ધણું કરીને બાળ અવસ્થામાં કફ વધે છે, મધ્ય અવસ્થામાં પિત્ત વધે છે અને

વૃદ્ધ અવસ્થામાં વાયુ વધે છે; માટે તે ઉપર ધ્યા આપીને વૈદે ચિકિત્સાની યોજના કરવી. બાળ અને વૃદ્ધ એમની અગ્નિથી, સારથી કે વિરેચનથી ચિકિત્સા કરવી નહિ; બાળકને કે વૃદ્ધ અગ્નિથી, સારથી કે વિરેચનથી જ મટે એવું રાગો થયા હોય તો વૈદે ધીરે-ધીરે અગ્નિ વગેરેના દ્રામળ ક્રિયાઓ કરવી.' (જમ કે અગ્નિક્રિયા કરવી હોય તો બકરીની લીંટીના અગ્નિથી કરવી છેલ્લનેદનાદિક કરવું હોય તો કપ્પૂતરની ગરજની ચરકથી કરવું; સારથી જ ક્રિયા કરવી હોય તો મૃદુ સારથી કરવી અને વિરેચન કરવું હોય તો ગરમાળા વગેરેથી કરવું ઇત્યાદિ.) ૧૨

દેહઃ રઘૂલઃ કૃસો મધ્યમ્ ઇતિ પ્રાગુપદિદ્યઃ ॥૧૩॥

દેહની પરીક્ષા

દેહ સ્પર્શ, મધ્ય અને કૃશ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આ વિષે આ સૂત્રસાધના 'દાય-ધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયું છે. ૧૩

કર્ષયેદ્દંદ્રિયેષાપિ સદા સ્થૂલકૃશી નૌતી ।

રક્ષણં ચૈવ મધ્યસ્ય કુર્વાતિ સતતં મિષક્ ॥૧૪॥

દેહના સંબંધમાં ચિકિત્સાની પદ્ધતિ

વૈદે સર્વદા સ્પર્શ દેહવાળાં બાણસોતું કષણું કરવું, કૃશ દેહવાળાં બાણસોતું બુંદણું કરવું અને મધ્ય દેહવાળાં બાણસનું હમેશ તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહે એવી રીતે રક્ષણ કરવું. ૧૪

ચલમભિહિતગુણમ્ । દૌર્વિલ્યં ચ સ્વામાવદોષ-
જરાદિમિરવેક્ષિતલ્પમ્ । યસ્માદ્લલ્ભતઃ સર્વંક્રિયાપ્રવૃ-
ત્તિસ્તસ્માદ્લભેવ પ્રધાનમધિકરણાનામ્ ॥

કેચિત્કૃશાઃ પ્રાણવન્તઃ રઘૂલાશ્વાત્પવલા નરાઃ ।

તસ્માત્સ્થિરત્વં વ્યાયામૈર્વિલં વૈદઃ પ્રતર્કયેત્ ॥૧૫॥

બળની પરીક્ષા

બળનું નિરૂપણ આ સૂત્રસાધનાના 'દાય-ધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના ૫૬મા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે.

બળની પરીક્ષામાં માણસની દુર્બળતા તપાસવાની જરૂર છે. દુર્બળતા માતાપિતાનાં શુક્ર-શોણિત સંબંધી સ્વભાવથી થાય છે, વાત આદિ દોષોથી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા વગેરેથી પણ થાય છે; માટે વેદે તપાસ કરવી, કે 'દુર્બળતા શા કારણથી થઈ છે?' જે માણસ બળવાન હોય તે સઘળી ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તી શકે છે; માટે ક્રિયાઓના જે જે આધાર છે તે સઘળાઓમાં બળ જ સુખ્ય છે.

દેહલાક માણસો પાતળા હોય, છતાં સારા બળવાળા હોય છે અને દેહલાક માણસો સ્થૂલ હોય, છતાં અદ્ય બળવાળા હોય છે; માટે કસરત તથા મહેનત વગેરે વ્યાયામો ઉપરથી જ સ્થિરતા-રૂપી લક્ષણવાળા બળની પરીક્ષા કરવી. ૧૫

सत्त्वं तु व्यसनाभ्युदयक्रियास्थानेष्वैकल्यकरम् ।

સત્ત્વવાન્સહતે સર્વ સંસ્તમ્યાત્માનમાત્મના ।

રાજસઃ સ્તમ્યમાનોઽન્યૈઃ સહતે નૈવ તામસઃ ॥૧૬॥

સત્ત્વની પરીક્ષા

ગમે તેવાં દુઃખનાં કારણો કે દુઃખો આવી પડ્યા છતાં જેને લીધે મનમાં ગ્લાનિ કે વિહ્વલતા ન થાય; અને ગમે તેવાં સુખનાં કારણો કે સુખો આવી પડ્યા છતાં જેને લીધે મનમાં હર્ષનો પ્રબળ વેગ ઉત્પન્ન ન થાય એવું મનનું એક જાતનું જે સત્ત્વગુણાત્મક બળ હોય છે, તે સત્ત્વ કહેવાય છે.

સત્ત્વવાળો માણસ પોતાની બુદ્ધિથી પોતાના મનને દૃઢ રાખીને સઘળું સહન કરે છે. રજો-ગુણવાળો માણસ બીજા લોકોએ કરાતા આશ્વાસ-નાદિકથી મનને દૃઢ રાખીને સઘળું સહન કરે છે; પણ તમોગુણવાળો માણસ બીજા લોકોએ આશ્વાસનાદિક કરાતાં છતાં મનને દૃઢ નહીં રાખી શકતાં દુઃખ સહન કરી શકતો નથી. ૧૬

પ્રકૃતિં મેષજં ચોપરિઘટ્ટક્ષ્યામઃ ॥ ૧૭ ॥

પ્રકૃતિની તથા ઔષધની પરીક્ષા

પ્રકૃતિની પરીક્ષાનો પ્રકાર શારીરસ્થાનના 'ગર્ભવ્યાકરણ' નામના ગ્રંથો અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે અને ઔષધની પરીક્ષા આ સૂત્રસ્થાનના 'બૃગિપ્રવિભાગીય' નામના ૩૭મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. (આ ચાલતા અધ્યાય પછી સૂત્રસ્થાનની સમાપ્તિ સુધીના સઘળા અધ્યાયોમાં ઔષધની પરીક્ષા છે એમ કહેવામાં પણ કાંઈ ખોટું નથી.) ૧૭

સાત્મ્યાનિ તુ દેશકાલજાત્યુરોગવ્યાયામદિ-વાસ્વત્રસપ્રમૃતીનિ પ્રકૃતિવિરુદ્ધાન્યપિ યાન્યવાધક-રાણિ ભવન્તિ ।

યો રસઃ કલ્પતે યસ્ય સુસ્વાયૈવ નિષેવિતઃ ।

વ્યાયામજાતમન્યદ્વા તત્સાત્મ્યમિતિ નિર્દિશેત્ ॥૧૮॥

સાત્મ્યની પરીક્ષા

જેઓ પ્રકૃતિથી (સ્વભાવથી) કદાચ વિરુદ્ધ હોય, તેઓ નિરંતર સેવન આદિ કારણને લીધે કશી હરકત કરનારાં હોતાં નથી, પરંતુ સુખ-દાયી જ હોય છે તેઓ સાત્મ્ય કહેવાય છે. એ સાત્મ્યો દેશસાત્મ્ય, કાલસાત્મ્ય, જાતિસાત્મ્ય, ઋતુસાત્મ્ય, રોગસાત્મ્ય, વ્યાયામસાત્મ્ય, દિવા-સ્વપ્નસાત્મ્ય, રસસાત્મ્ય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં હોય છે.

અત્યંત સેવવામાં આવતો જે રસ અથવા કસરત વગેરે જે માણસને સુખદાયી થતા હોય, તે રસ અથવા તે કસરત વગેરે તે માણસને સાત્મ્ય છે, એમ સમજવું. ૧૮

દેશસ્વાનૂપો જાઙ્ગલઃ સાધારણ ઇતિ । તત્ર મહૂદકનિમ્નોન્નતનદીવર્ષગહનો મૃદુશીતાનિલો વહુ-મહાપર્વતવૃક્ષો મૃદુસુકુમારોપચિતશરીરમનુષ્યપ્રાયઃ-કપવાતરોગમૂયિષ્ઠશ્વાનૂપઃ । આકાશસમઃ પ્રવિરલાલ્પક-ષ્ણકિવૃક્ષપ્રાયોઽલ્પવર્ષપ્રસ્રવણોદપાનોદકપ્રાયઃ ઉષ્ણ-દારુણવાતઃ પ્રવિરલાલ્પશૈલઃ સ્થિરકૃશશરીરમનુષ્યપ્રાયો વાતપિત્તરોગમૂયિષ્ઠશ્ચ જાઙ્ગલઃ । ઉભયદેશલક્ષણઃ

સાધારણ इति ॥

भवति चात्र ॥

समा साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्ममारुता ।

दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मत ॥१९॥

देशानी परीक्षा

આનૂપ, જંગમ અને સાધારણ એ રીતે દેશના ત્રણ ભેદ છે જે દેશમાં ઘણા જળથી, ઘણા નીચાણા આ પ્રદેશથી, ઘણી નદીઓથી તથા ઘણા વરસાદથી ઊંડાણ હોય દ્વારજ તથા ઠંડો પવન વાતો હોય, પર્વતો તથા વૃક્ષો ઘણા તથા મોટા હોય, માણસો ધણુ કરીને દ્વારજ, સુક્રમાર તથા પુષ્ટ શરીરવાળા જ થતા હોય, અને ઠંડ તથા વાત સખધી રોગો ઘણા થતા હોય તે દેશને આનૂપ સમજવો જે દેશમાં ખડુ નીચાણાં ઊંડાણ કે પહાડ આદિ ન હોવાને લીધે આકાશ જેવી સપાટી હોય, ઘણુ કરીને વૃક્ષો યોડા તથા ઠાટાવાળા જ થતા હોય, પર્વતો પણ છૂટાછત્તાયા તથા યોડા જ હોય, ઘણુ કરીને વરસાદ થોડો થતો હોય, ઝરણા, જલાશયો અને તેમાં જળ પણ યોડુ હોય, પવન ગરમ તથા દારુણ વાતો હોય, માણસો ધણુ કરીને રિગ્ત તથા દુબળા શરીરનાર્ણા જ થતા હોય, અને વાત તથા પિત્ત સખધી રોગો ઘણા થતા હોય તે દેશને જંગલ સમજવો જે દેશમાં આનૂપ દેશના પણ લક્ષણો હોય અને, જંગમ દેશના પણ લક્ષણો હોય, તે દેશને સાધારણ સમજવો

આ વિષયના શ્લોકોમાં જગતના ધન્ય તર્કિ એ સ્વમુખે કહ્યું છે 'સાધારણ દેશમાં ઠંડી, વરસાદ, ગરમી અને પવન એ સમતાવાળા હોય છે અને માણસોના શરીરમાં દોષોની પણ સમતા હોય છે, માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ છે' ૧૯

ન તથા ધરન્ત સ્યુર્નંદના વા સ્પલાહતા ।

સ્વદેશે નિષિતા દોષા અયસ્મિન્કોપમાગતા ॥

उचितं वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।

आहारस्वप्नघेषादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥ ૨૦ ॥

રોગથી વિપરીત ગુણોવાળા દેશમાં ચિકિત્સા કરવાની સુગમતા

આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્લીષ્ઠ આદિ રોગોને (રોગીઓને) જંગમ દેશમાં સર્વ જવામાં આવ્યા હોય, તો તે રોગો જના આનૂપ દેશમાં જવવાન હોય તેવા જંગમ દેશમાં જવવાન રહેતા નથી પોતાના જના ગુણોવાળા દેશમાં વૃદ્ધિ પામેલા હોયો પોતાથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા દેશમાં પ્રકાપ પામે, તોપણ પ્રથમના જવા જાવાન રહેતા નથી એક દેશમાંથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા બીજા દેશમાં આવેલો રોગી જે યોગ્ય આહાર, યોગ્ય નિદ્રા તથા યોગ્ય ચેષ્ટા વગેરે કરે તો રોગને તે દેશની અસર થનાથી રોગીને પ્રથમના દેશે ઉત્પન્ન કરેલી ધારતી રહેતી નથી (જેમ કે આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઠંડ સખધી રોગવાળો માણસ જંગમ દેશમાં આવે અને ત્યાં દિનસે સૂઈ રહેવા આદિ કંઈપણ ક્રિયાઓ ન કરે, પણ કંઈ વિરુદ્ધ ક્રિયાઓ કરે તો આનૂપ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલો રોગ દેશના મહિમા ને લીધે વવારે નિર્બળ થઈ ટળી જાય છે) ૨૦

देशप्रकृतिसात्पर्युर्तुविपरीतोऽचिरોऽन्यत ।

सप्तौ મિષગાદીના ઘટસત્વાયુષા તથા ॥

केवल समदेहानि सुखसाध्यो मतो गद ।

અતોજન્યયા સ્વસાધ્ય' સ્વાત્કચ્છ્રો વ્યામિશ્રલક્ષણ ॥

રોગોની મુખસાધ્યતા-અસાધ્યતા-

કષ્ટસાધ્યતા

જે રોગ દેશથી, પ્રકૃતિથી, સાત્ત્વથી તથા જાતુથી વિપરીત હોય, યોડા સમયથી ઉત્પન્ન

૧ જેમ કે જંગમ દેશમાં ઠંડ મળતી રોગ થતા હોય તો તે દેશથી વિપરીત છે પિત્તપ્રકૃતિવાળાને ઠંડ મળતી રોગ થતો હોય તો તે પ્રકૃતિથી વિપરીત છે જે તીખા પાયાં આપ્ય હોય તો ઠંડ મળતી રોગ થતો હોય તો તે આપ્યો વિતીત છે દરદમાં

થયો હોય, એક જ દોષવાળો હોય અને સમ દેહવાળા તથા સમ અશ્તિવાળા માણસને થયો હોય તે રોગને સુખસાધ્ય સમજવો; પણ તેમાં વેદ વગેરેની, બળની, સત્ત્વની તથા આયુષ્યની સંપત્તિ જોઈએ.

જ રોગમાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી ઉલટાં જ લક્ષણો હોય તે રોગને અસાધ્ય સમજવો.

જ રોગમાં સુખસાધ્યતાં અને અસાધ્યતાં લક્ષણો મિશ્રિત થયાં હોય, તે રોગને કષ્ટસાધ્ય સમજવો. ૨૧

ક્રિયાયાસ્તુ ગુણાભે ક્રિયામન્યાં પ્રયોજયેત્ ।
પૂર્વસ્યાં શાન્તવેગાયાં ન ક્રિયાસંકરો હિતઃ ॥
ગુણાભેડપિ સપદિ યદિ સૈવ ક્રિયા હિતા ।
કર્તવ્યૈવ તદા વ્યાધિઃ કૃચ્છ્રસાધ્યો ભવેદ્યદિ ॥૨૨॥
એક ક્રિયા નિષ્ફળ જતાં બીજી ક્રિયા ક્યારે?

એક ક્રિયાથી ગુણ થયો ન બેવામાં આવે, તો તે ક્રિયાનો વેગ શાંત થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવી; ૨૨ ક્રમ કે ક્રિયાઓની ભેળસેળ થાય એ હિતકારી નથી; પરંતુ કષ્ટસાધ્ય વ્યાધિમાં એક ક્રિયાથી ગુણ થયો ન બેવામાં આવે, તો જ બીજી ક્રિયા હિતકારી જણાય તે જલદી કરવી. ૨૨

ય એવમેનં વિધિમેકરૂપં
વિમર્તિ કાલાદિવશેન ધીમાન્ ।

સ મૃત્યુપાશાજ્જગતો ગદૌવાન્
છિન્નતિ મૈષજ્યપરશ્વધેન ॥ ૨૩ ॥

રોગોનો નાશ કેમ થાય ?

જ બુદ્ધિમાન વેદ આ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે કાળ વગેરેના સામર્થ્ય ઉપર પૂરું ધ્યાન આપીને ચિકિત્સા કરે, તે વેદ જગતના મૃત્યુપાશો જના રોગોના સમૂહોને ઔપધરૂપી કુહાડાથી કાપી નાખે છે. ૨૩

વાતિક, હેમંતમાં પૈત્તિક અને ગ્રીષ્મમાં શ્લેષ્મિક રોગ થયો હોય, તો તે ઋતુથી વિપરીત છે.

૨ પહેલી ક્રિયાને પાંચ કે છ રાત બતીત થઈ જાય તે પછી બીજી ક્રિયા કરવી. (૩૬મો)

અધ્યાય ૩૬મો^૧

અથાતો મિશ્રકમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મિશ્રક' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું; કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

માતુલજ્ઞામિમન્થૌ ચ દેવદારુ મહૌપધમ્ ।
અહિંસા ચૈવ રાક્ષા ચ પ્રલેપો વાતશોકહૃત્ ॥
દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ મધુકં ચન્દનં તથા ।
શીતલાશ્ચ ગળાઃ સર્વે પ્રલેપઃ પિત્તશોકહૃત્
આગન્તુજે રક્તજે ચ હ્રેષ્ણ એવ વિધિઃ સ્મૃતઃ ।
વિધિર્વિપન્નો વિપજે પિત્ત્વોડપિ હિતસ્તથા ॥
અજગન્ધાડશ્વગન્ધા ચ કાલા સરલયા સહ ।
એકૈષિકાડજગૃહ્મી ચ પ્રલેપઃ શ્લેષ્મશોકહૃત્ ॥
એતે વર્ગાદ્યૌ લોઘ્રં પથ્યા પિણ્ડીતકાનિ ચ ।
અનન્તા ચેતિ લેપોડયં સાન્નિપાતિકશોકહૃત્ ॥
સ્ત્રિગ્ધામ્લલવ્ણો વાતે કોષ્ણઃ શીતઃ પયોસુતઃ ।
પિત્તે ચોષ્ણઃ કફે ક્ષારમૃત્વાદ્યસ્તત્પ્રશાન્તયે ॥૨॥
વિમ્ભાપન (સોજાઓ દૂર કરનારા) લેપો
ખિજેરું, અરણી, દેવદાર, સૂંઠ, કંથારી
અને રાક્ષાનો લેપ વાયુથી થયેલા સોજાને હરે છે.
દ્રોઢક, બરુનું મૂળ, જઠીમધ, રતાંજલિ
અને કોદાદ્યાદિ, ઉત્પલાદિ તથા ન્યગ્રોધાદિ એ
ત્રણ શીતજાણોનો^૨ લેપ પિત્તથી થયેલા

૧ આ અધ્યાય નિર્ણયસાગરની પ્રતમાં ૩૭મો છે; અને આ પછીનો અધ્યાય તે પ્રતમાં ૩૬મો છે.

૨ સોજાની તથા ત્રણોની ચિકિત્સામાં વિમ્ભાપન, પાચન, દારણ, પ્રપીડન, શોધન, રોપણ, ઉત્સાદન તથા અવસાદન એ આઠ પ્રધાન ક્રિયાઓના એકંદર કથનવાળો અથવા સોજા અને ત્રણના મિશ્રયોગોના કથનવાળો.

૩ આ ત્રણ ગણો આ સૂત્રસ્થાનના 'દ્રવ્યસંગ્રહણીય' નામના ૩૮મા અધ્યાયમાં બેતા.

એજને હરે છે

આગંતુકથી થયેલા તથા અધિરથી થયેલા સોજની ઉપર પણ એજ (પિત્તથી થયેલા સોજ ઉપર જે કદ્યો તેજ) લેપ કરવો. વિપરીત થયેલા સોજની ઉપર વિનિદ્રે જે કદ્યપ્રથાનમાં કહેનામા આવશે, તે પણ હિતકારી છે, અને આ ઉપર કદ્યો પિત્તને જ્ઞાત કરનારો લેપ પણ હિતકારી છે

તથવલ્લી, આસોદ, કવારી અથવા કાગી રંગી, ગાના મૂગાણી નમોતર, ધોળા મૂગાણી નમોતર અને કાકડાર્શીંગોના લેપ કદ્યથી થયેલા સોજને હરે છે

ઉપર કહેવા બિજોગ આદિ, ત્રોકડ આદિ તથા તથવલ્લી આદિ ત્રણ વર્ગો, વોદ, ચીદ્ર, હરદે અને ધમામાનો લેપ સાન્નિપાતિક (નપુ ત્રણથી થયેલા) સોજને હરે છે

વાયુથી થયેલા સોજની ઉપર જે લેપ કદ્યો, તે લેપ મિનગ, ખાગ તથા ખાગ પદાર્થોથી મિશ્રિત કરીને જરા બિનોડો લગાડવો પિત્તથી થયેલા સોજની ઉપર જે લેપ કદ્યો, તે લેપ દૂનની મિશ્રિત કરીને દટોજ લગાડવો કદ્યથી થયેલા સોજની ઉપર જે લેપ કદ્યો, તે લેપ લાગેથી તથા મૂત્રથી મધુન્ન કરી ગરમ કરીને લગાડવો આ પ્રમાણે કરનારી સોજસોની જ્ઞાતિ થાય છે

શળમૂલકશિષૂના પદ્ધાનિ નિર્મલપાઃ ।
સત્ત્વ કિષ્કમ્વનકી દ્રવ્યાણ્યુગાનિ પાચનમ્ ॥૩૧॥
સોજસોજનું પાચન (પકાવી નાખનાર)

શણના બીજ, મૂગાના બીજ, મગનાના બીજ, તન, મરંપ, માથવે, મદિગની નીર ગંદો કદો, અગસી અને બીજ પણ કદ તથા અગર વગેરે ઉપર લીંચવાના પદાર્થો પાચન છે (સોજને પકાવી નાખે છે) એમાનુ એક

૧ માથવા એ કે ધીનવીષ છે, તેપણ પ્રનાવનિ તથા અથવા સોજનિ તથા તેમા લયનાપલ છે

એક દ્રવ્ય પણ પાચન છે ૩

ચિત્તિલ્લોડમિમે દન્તી ચિત્રકો હ્યમારક ।

વપોતપ્પકુદ્ધાના પુરીપાણિ ચ દારણમ્ ।

શ્વારદ્રવ્યાણિ વા યાનિ શ્વોરો વા દારણ પરમ્ ॥૩૨॥

સોજસોજનું દારણ (પાકેલા સોજને કાઢી નાખનાર)

ચિન્નિલ્લ નામની કદ્ય, (શુદ્ધકર) દ્રવિયો વજનાગ અથવા મિનામુ, નેપાગો, ચિત્તે, કણેર, કબૂતરની ચક, ગરજની ચક અને કદ્યથીની ચક એ દારણ છે (ચકદ્રવ્ય દારણ સુકુમાર છે, માટે ખાગકના કે વૃક્ષના સોજ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવો) મખરો, ખાખરો, ઈદ્રજનતુ ઝાંડ તથા ગાનતુ ઝાંડ ઇત્યાદિ કારના દ્રવ્યો પણ દારણ છે, એનાથી બનાવેલો પ્રતિમારણીય કાર એ પ્રથમ દારણ છે

દ્રવ્યાણા વિષ્ણિલ્લાના તુ સ્વચ્છૂલિનિ પ્રસીદનમ્ ।

ચવગોષ્ઠમાપાણા ચૂર્ણાનિ ચ સમાસત ॥ ૫ ॥

ગોળનું પ્રસીદન (ત્રણ દવાથી તેમાંથી રમી કાઢનાર)

નીમળા તથા વડ વગેરે ચીકલી ઓરિં સોના ધાન તથા મૂગિયાં એ પ્રસીદન છે જન, ધડ તથા અડદનો લોટ પણ પ્રસીદન છે આ પ્રસીદનનો સંલેપ કદ્યો (પ્રસીદનની ગીનિ એમ છે કે જાડના મોઢાને કુદ્દુ રાખી નાળની ઉપર પ્રસીદનનો લેપ કરી તે લેપને સુકાના દેવો સુકાઈ ગયેલો આ લેપ ત્રણને દસાવે છે) ૫

શક્તિન્યજોઽમુન કમ્પીસુવર્ચલા ।

શોષનાનિ કપાયણિ વર્ગશ્વારવચાદિક ॥

ચવગન્વાડચરુદ્ધો ચ ગમ્પાકી લાઘ્વલહવા ।

પૃત્તીકથિયક પાઠા વિદ્વદ્વિદ્યોદયવ । ॥

કદુવિક ચરકારો લવગાનિ મન શિલા ।

વાષીષ્ઠ વિવૃતા દન્તી હરિતાલ મુરપ્પા ॥

સંશોધનીનાં વર્તીનાં દ્રવ્યાણ્યેતાનિ નિર્દિશેત્ ।
 ઇતૈરૈવૌપધૈઃ કુર્યાત્કલ્કાનપિ ચ શોધનાન્ ॥
 કાસીસકટુરોહિણ્યોર્જાતીકન્દહરિદ્રયોઃ ।
 પૂર્વોદિષ્ટેષુ ચાક્ષેષુ કુર્યાત્તૈલઘૃતાનિ ચૈ ॥
 અર્કોત્તમાં સ્તુહીક્ષીરં પિષ્ઠા ક્ષારોત્તમાનપિ ।
 જાતીમૂલં હરિદ્રે દ્વે કાસીસં કટુરોહિણીમ્ ॥
 પૂર્વોદિષ્ટાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્સંશોધનં ઘૃતમ્ ।
 મયૂરકો રાજવૃક્ષો નિમ્બઃ કોશાતકી તિલાઃ ॥
 વૃહતી કળ્પકારી ચ હરિતાલં મનઃશિલા ।
 શોધનાનિ ચ યોગ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ॥
 કાસીસે સૈન્ધવે કિણ્વે વચાયાં રજનીદ્વયે ।
 શોધનાહ્નેષુ ચાન્યેષુ ચૂર્ણં કુર્વીત શોધનમ્ ॥
 સાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિફલાસુ ચ ।
 રસક્રિયા વિઘાતન્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥
 શ્રીવૈષ્ણકે સર્જરસે સરલે દેવદારુણિ ।
 સોરબ્ધપિ ચ કુર્વીત મતિમાન્નગધૂપનમ્ ॥૬॥

પ્રણેતુ^૧ શોધન (ધોવા વગેરેથી
 પ્રણને શુદ્ધ કરનાર)

શંખવેલ (આંખકૂટામણી), અંકાલ,
 ચમેલી, કણેર અને સૂરજમુળી એમના કષાયો^૧
 અને આરગ્વધાદિ ગણ^૨ એ શોધન છે.

તલવણી, કાકડાશીંગી, ઇંદ્રવરણાં, દૂધિયો
 વછનાગ, ગુચ્છકરંજ, ચિત્રો, કાળીપાક, વાવડિંગ
 એલચી, હરેણુ,^૩ સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર,

૧ સ્વરસ, ક્વાથ, હિમ અથવા ફાંટ. લીલી
 ઔષધિઓ લાવી તેઓને તે વખતે જ ખાંડી અથવા
 વાટીને તેઓને રસ કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે તે
 સ્વરસ કહેવાય છે. ઔષધને ખાંડી અથવા વાટી
 પાણીમાં પલાળી રાખી આખી રાત એમ તે એમ રહેવા
 ઈ સવારે ગાળી લેવું તે હિમ કહેવાય છે. ઔષધના
 ખારીક ચૂર્ણને માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં બિનું
 પાણી નાખીને પછી કપડાથી ગાળી લેવું એ ફાંટ
 કહેવાય છે.

૨ આ ગણ આ સૂત્રસ્થાનના ૩૮મા
 અધ્યાયમાં જુઓ.

૩ એનો શુન્દરાતીમાં ખરે પર્યાય મળતો નથી.

પંચલવણુ,^૧ મણુશીલ, હીરાકસી, નસોતર, નેપાળો,
 હરતાલ અને ફટકડીની વાટ પણ પ્રણને
 શુદ્ધ કરનાર છે. (વાટ ઉપર એ પદાર્થોનો કટક
 લગાવીને તે વાટ પ્રણમાં નાખવી.)

પ્રણને શુદ્ધ કરવાના કટકો પણ એ જ
 પદાર્થોના બનાવવા.

હીરાકસી અને કડુ, ચમેલી અને હળદર
 અને ઉપર કહેલાં શંખવેલ (આંખકૂટામણી)
 આદિ તથા તલવણી આદિ દ્રવ્યોનાં તેલ તથા
 ઘી પણ શોધન માટે કરવાં.

આકડાનાં મૂળ, હરડાં, ખહેડાં, આમળાં,
 થોરતું દૂધ, મખરા તથા ખાખરા વગેરે ક્ષારના
 પદાર્થો; બઈનાં મૂળ, હળદર, દારુહળદર, થોડી
 પીળી હીરાકસી, કડુ અને ઉપર કહેલી શોધનની
 વાટના પણ સધળા પદાર્થો વાટીને તેમનું
 ઘી બનાવવું. આ ઘી પણ પ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે.

અઘેડો, ગરમાળો, લીંબડો, કડવી ધીસોડી,
 તલ, બજી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી,
 હરતાલ, મણુશીલ અને શોધન કરનારી વાટનાં
 ઉપર કહેલાં દ્રવ્યો અથવા વિરેચન દ્રવ્યો એ
 પદાર્થોનું તેલ બનાવવું. આ તેલ પણ પ્રણને
 શુદ્ધ કરનાર છે.

હીરાકસી, સૈંધવ, મદિરાની નીચેનો કદડો,
 વજ, હળદર, દારુહળદર અને શોધનની વાટ
 માટે કહેલાં નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનું
 ચૂર્ણ બનાવવું. આ ચૂર્ણ પણ પ્રણને શુદ્ધ
 કરનાર છે.

શાલસારાદિ^૨ ગણના સાર, પટોલ અને
 ત્રિક્ષ્ણાં(હરડાં, ખહેડાં, આમળાં)ની તથા
 વમનવિરેચનનાં દ્રવ્યોની રસક્રિયા કરવી. આ
 રસક્રિયા પણ પ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે. (રસક્રિયા

૧ સિંધાલુણુ, સાભરલુણુ, દરિયાઈલુણુ, ખીંગલુણુ
 અને સંચળ.

૨ આ ગણ આ સૂત્રસ્થાનના ૩૮મા
 અધ્યાયમાં જુઓ.

કરવાની રીતિ એમ છે કે દ્રવ્યોમાં તેનાથી આઠગણુ અથવા સોળગણુ પાણી નાખી આઠમે ભાગ અથવા સોળમે ભાગ બાકી રહે એવા ક્ષાય કરવો. પછી તે ક્ષાયને ગાળી લઈ પાછો અગ્નિ પર ચડાવી તેનો મધ્યમ એવા રંગડો બનાવીને ચોપડવો.)

ચદ્રસ, રાળ, સરલ નામનું દેવદાર, દેવદાર અને શાલસારાદિક ગણુના પદાર્થોની ધુમાડી દેવાથી પણ મણુ શુદ્ધ થાય છે, માટે બુદ્ધિમાન વૈદે તે ધુમાડી પણ દેવી. ૬

કપાયણામનુષ્ણાનાં વૃક્ષાણાં ત્વક્ષુ સાધિતમ્ ।
શૃતં ક્ષીતં કષાયં વા રોપણાર્થેનુ શસ્યતે ॥
સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા ।
ક્ષીરિપ્રરોહેષ્વવિ ચ વર્તયો રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
સમક્ષા સોમસરલા સોમવલ્કઃ સચન્દનઃ ।
કાકોલ્યાદિશ્ચ કલ્કઃ સ્પાત્રશસ્તો વ્રણરોપણે ॥
પૃથક્કર્ણાત્મગુણા ચ હરિદ્રિ માલતી સિતા ।
કાકોલ્યાદિશ્ચ યોજ્યઃ સ્યાદ્ મિષજારોપણે ઘૃતે ॥
કાલાનુસાર્યાંશુરુણી હરિદ્રિ દેવદાર ચ ।
ત્રિપલ્લવશ્ચ રોષ્ઠ્રં ચ તૈલે યોજ્યાનિ રોપણે ॥
કક્ષુકા ત્રિફલા રોષ્ઠ્રં કાશીસં શ્રવણાદ્યથા ।
ધવાશ્વર્ણયોસ્ત્વકચ રોપણં ચૂર્ણમિષ્યતે ॥
ત્રિપલ્લવઃ સર્જરસઃ પુષ્પકાશીસમેવ ચ ।
ત્વચ્ચૂર્ણ ધવજં ચૈવ રોપણાર્થ પ્રશસ્યતે ॥
ત્વક્ષુ ન્યગ્રોધવર્ગસ્ય ત્રિફલાયાસ્તયૈવ ચ ।
રસક્રિયાં રોપણાર્થે વિદધીત યયાકમમ્ ॥ ૭ ॥

મણુનું રોપણુ (મણુમાં ભરતી લાવનાર)

વડ, ઉંખરો, પીપળો તથા મોટી પીપર ઇલાદિ અનુપથુ ત્રણ વૃક્ષોની છાલનો ક્ષાય અથવા દિમ કરવો અથવા એ છાલોનો ફાંટ કે સ્વરસ કરવો. આ ક્ષાય, દિમ, ફાંટ અથવા સ્વરસ એ મણુમાં ધરતી લાવવાના કામમાં ઉત્તમ છે.

સોમવલ્કી અથવા શ્રાક્ષી, ગળે, આસોંદ,

કાકોલ્યાદિ ગણુ અને ક્ષીરવૃક્ષોના અંકુરોનો કલ્ક ચોપડીને કરેલી વાટો પણ મણુનું રોપણુ કરવામાં ઉત્તમ છે.

રિસામણી, સોમવલ્કી, સરલ નામનો દેવદાર, કાયકળ, રતાંગલિ અને કાકોલ્યાદિ ગણુનો કલ્ક પણ મણુનું રોપણુ કરવામાં ઉત્તમ છે.

પૃથિપર્ણી,^૧ કૌયાં, હળદર, દારુહળદર, માલતી, સાકર અથવા સફેદ ધ્રોવક અને કાકોલ્યાદિ ગણુનું ઘી પણ મણુનું રોપણુ કરવામાં ઉત્તમ છે.

તગર, અગર, હળદર, દારુહળદર, દેવદાર, ધઉંકાં અને લોદરનું તેલ પણ મણુનું રોપણુ કરવામાં ઉત્તમ છે.

કાંગ, ત્રિફળા, (હરડે, બહેડાં, આમળાં) લોદર, હીરાકસી, ગોરખચુંડી, ધાવડાની છાલ અને રાળના ઝાડની છાલના ચૂર્ણથી પણ મણુનું રોપણુ થાય છે.

કાંગ અથવા ધઉંકાં, રાળ, સફેદ રંગની હીરાકસી અને ધાવડાની છાલનું ચૂર્ણ પણ મણુનું રોપણુ કરવામાં સ્વીકાર્યું છે.

ન્યથેાધાદિ^૨ વર્ગની છાલનો અને ત્રિફળો ક્ષાય કરી તે ક્ષાયને ગાળી લઈ પાછો અગ્નિ પર ચડાવી બેડો રંગડો બનાવીને ચોપડવો. એ રસક્રિયા મણુનું રોપણુ કરવા માટે યોગ્ય સમયે કરવી. ૭

અપામાર્ગોડશ્વગન્ધા ચ તાલશ્રી સુવર્ચલા ।
ઉત્સાદને પ્રશસ્યન્તે કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગણઃ ॥ ૮ ॥

મણુનું ઉત્સાદન (મણુમાં માંસની વૃદ્ધિ કરનાર)

અધેડાનાં મૂળ, આસોંદ, મુસકી, મૂશ-ચુખીનું મૂળ અને કાકોલ્યાદિ ગણુનો લેપ મણુની

૧ વડ, હળદર, પીપળો, પારમપીપળો અને પીપર એ પાંચ ક્ષીરિદ્રેશ કહેવાય છે.

૨ આનો પાંચ મુખ્યભાગોમાં ગાળેા મળેા નથી.

૩ આ વર્ગ આ મૂળ-ચાલના કલ્કમાં અધારણી બુઓ.

અંદર માંસ વધારવાના કામમાં ઉત્તમ છે. ૮

કાસીસં સૈન્ધવં કિષ્કં કુસવિન્દો મનઃશિલા ।

કુકુટાણ્ડકપાલાનિ સુમનોમુકુલાનિ ચ ॥

ફલે શૈરીષકારણે ઘાતુચૂર્ણાનિ યાનિ ચ ।

વ્રણેષૂત્સન્નમાંસેષુ પ્રશસ્તાન્યવસાદને ॥ ૧ ॥

ત્રણુનું અવસાદન (ત્રણુના અધિક
માંસને તોડી નાખનાર)

હીરાકસી, સૈન્ધવ, મદિરાનું ખીજ, (નીચેનો
રંગડો) જરા પીળાશવાળું માણેક, માણશીક,
ફકડાનાં ઇંડાનાં ખોપરાં, બઠની કળીઓ,
સરસડીઆનું ફળ, કરંજનું ફળ અને હરતાલ
તથા હીરાકસી વગેરે ઘાતુઓનાં ચૂર્ણોનો લેપ
ત્રણુમાં અધિક થયેલા માંસને તોડી નાખવામાં
ઉત્તમ છે. ૮

સમસ્તં વર્ગમર્ધં વા યયાલાભમથાપિ વા ।

પ્રયુક્તીત મિષકપ્રાણો યયોદ્ધિષ્ઠેષુ કર્મસુ ॥ ૧૦ ॥

શોધન-રોપણ વગેરે ઔષધોના વર્ગો
ન મળે તો ?

વિદ્વાન વૈદે આ મિશ્રકાધ્યાયમાં, 'દ્રવ્ય-
સંગ્રહણીય' નામના ૩૮ મા અધ્યાયમાં અને
'સંશોધનસંશમનીય' નામના ૩૯ મા અધ્યાયમાં
ઔષધોના જે જે વર્ગો કહેવામાં આવ્યા છે,
તેઓમાંથી જે જે વર્ગ સંપૂર્ણ મળે તેનો
સંપૂર્ણનો, અરધો મળે તેનો અર્ધનો અને
અર્ધ પણ ન મળે તો જટલો મળે તેટલાનો
યથોક્ત કર્મોમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૦

અધ્યાય ૩૭મેા

અથાતો ભૂમિપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ભૂમિપ્રવિભાગ-
વિજ્ઞાનીય' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શ્વપ્રશર્કરાશ્મવિષમવલ્મીકશ્મશાનાઘાતનેદવતાય-
તનસિકતામિરનુપહતામનૂપરામભદ્ધુરામદૂરોદકાં સ્તિગ્ધાં
પ્રરોહવર્તીં મૃદ્ધાં સ્થિરાં સમાં કૃષ્ણાં ગૌરીં લોહિતાં
વા ભૂમિમૌષધાર્થં પરીક્ષેત ।

તસ્યાં જાતમપિ કૃમિવિપશ્ચાતપપવનદહનતો-
યસંવાયમાર્ગૈરનુપહતમેકરસં પુષ્ટં પૃથ્વવગાઢમૂલમુદીચ્યાં
ચૌષધમાદદીત ।

इत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः ॥ २ ॥

ઔષધો લેવા માટે પૃથ્વી અને

ઔષધોની પરીક્ષા

જમાંથી ઔષધિઓ લેવી હોય તે પૃથ્વી
એવી જોઈએ, કે જે ખાડાઓથી, કાંકરીઓથી
તથા પથરાઓથી વિષમતા પામેલી ન હોય,
રાફડાઓથી, રમશાનથી, પ્રાણીઓના વધસ્થાનથી
દેવસ્થાનથી કે રેતીથી દૂષિત થયેલી ન હોય;
ખારી ન હોય, જેમાં રેખાઓ પડી ન
હોય, જેમાં જળ દૂર હોય એવી ન હોય,
ચીકણી હોય, ખીજકુરોની સારી ઉત્પત્તિવાળી
હોય, ઢામળ હોય, જેની માટી વાયુથી કે વર-
સાદ વગેરેથી જતી રહી ન હોય, સપાટ હોય
અને કાળા રંગવાળી, સોનેરી રંગવાળી કે
રાતા રંગવાળી હોય, એવી પૃથ્વીની વૈદે
ઔષધિઓ લેવા માટે પરીક્ષા કરવી.

૧ ઔષધિઓ લેવા લાયક પૃથ્વીના સારા ભાગોની
પરીક્ષા વગેરે વિષયોવાળા.

એવી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔષધિઓ પણ એવી લેવી, કે જે કીડાઓથી, વિપથી, શસ્ત્રોથી, તડકાથી, પવનથી, અગ્નિથી, જળથી કે સાંકડા રસ્તાઓથી દૂષિત થયેલી ન હોય, ઉત્કૃષ્ટ રસવાળી હોય, પુષ્ટ હોય, જડી છાલવાળી હોય અને હાડાં ખૂણાવાળી હોય એવી ઔષધિ-ઓનું વૈદે ઉત્તરાભિમુખ રહીને ગ્રહણ કરવું.

ઔષધિઓની અને પૃથ્વીની આ સામાન્ય પરીક્ષા કહી. ૨

વિશેષતસ્તુ-તત્રાશ્વમવતી સ્થિરા ગુર્વી શ્યાવા કૃષ્ણા વા સ્થૂલવૃક્ષશસપ્રાયા સ્વગુણમૂયિષ્ઠા ॥

સ્થિયા શીતલાડસત્તોદકા સ્થિગ્ધસ્યતૃણ-કોમલવૃક્ષપ્રાયા શુક્લામ્બુગુણમૂયિષ્ઠા ॥

નાનાવર્ણો લઘ્વશ્વમવતી પ્રવિરલત્વપાણ્ડુવૃક્ષ-પ્રરોહાસગ્નિગુણમૂયિષ્ઠા ॥

રુક્ષા મસ્ત્રાશ્વમવર્ણો તનુરુક્ષકોટરાત્પરસવૃક્ષ-પ્રાયાસનિલગુણમૂયિષ્ઠા ॥

શુદ્ધી સમા શ્વપ્રવલ્યત્કરસજલા સર્વતોડસાર-વૃક્ષા મહાપર્વતવૃક્ષપ્રાયા શ્યામા ચાક્રાશ્વગુણ-મૂયિષ્ઠા ॥ ૩ ॥

પૃથ્વીની વિશેષ પરીક્ષા .

પૃથ્વીની વિશેષ પરીક્ષા આ પ્રમાણે કરવી: જે પૃથ્વી પથરાવાળી, પવનથી કે વરસાદથી નહીં ગયેલી માટીવાળી, ભાદે, ઝાઝી અથવા થોડી કાળાશવાળી અને ધણાંખરાં રચ્ચલ વૃક્ષોવાળી તથા રચ્ચલ ઘાસવાળી હોય, તેને પોતાના (પાર્થિવ) ગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી સ્થિગ્ધ, શીતલ, નમ્દીક જળવાળી, સફેદ, ધણાંખરાં ટામળ વૃક્ષોવાળી અને ધણાંખરાં સ્થિગ્ધ ધાન્યોવાળી તથા સ્થિગ્ધ ઘાસવાળી હોય, તેને જળગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી અનેક વર્ણોવાળી, નાના તથા હલકા પથરાવાળી અને જેમાં વૃક્ષો, આછાં,

થોડાં તથા પાંડુ વર્ણવાળાં થતાં હોય, તેને અગ્નિ-ગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી રૂક્ષ, ભસ્મના કે ગધેડાના જેવા વર્ણવાળી, અને જેમાં ધણાંખરાં વૃક્ષો નાનાં, સૂકાં ઘાતરોવાળાં તથા અદ્ધપરસવાળાં હોય, તેને વાયુગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી સમજવી.

જે પૃથ્વી ટામળ, સપાટ, ઘાતરોવાળી, અરકુટ રસવાળી, અરકુટ જળવાળી, ચામેર નિઃસાર વૃક્ષોવાળી, ધણાંખરા પ્રદેશોમાં મોટા પર્વતો તથા મોટાં વૃક્ષોવાળી અને શ્યામ વર્ણ-વાળી હોય, તેને આકાશગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી સમજવી. ૩

તત્ર કેચિદાહુરાચાર્યાઃ-પ્રાવૃષ્વર્ષાશરદ્દેમન્ત-વસન્તગ્રીષ્મેષુ યથાસંલ્પ્યં મૂલપત્રત્વક્ષીરસારફળ-ન્યાદદીતેતિ । તત્તુ ન સમ્યક્, કસ્માસૌમ્યાગ્નેય-ત્વાન્નગતઃ । સૌમ્યાન્યૌપધાનિ સૌમ્યેષ્વતુષ્ઠાદીતા-મેયાન્યાગ્નેયેષ્વેવમવ્યાપન્નગુણાનિ મવન્તિ । સૌમ્યા-ન્યૌપધાનિ સૌમ્યેષ્વતુષ્ઠુ ગૃહીતાનિ સોમગુણમૂયિષ્ઠાયાં મૂર્ધો જાતાન્યતિમધુરસ્થિગ્ધશીતાનિ જાયન્તે । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥ ૪ ॥

કઈ ઋતુઓમાં કયાં ઔષધો લેવાં ?

આ વિષયમાં કૃત્ત્વાક આચાર્યો કહે છે: 'પ્રાવૃષકતુમાં મૂળરૂપ, વર્ષાઋતુમાં પાંદડાં રૂપ, શરદઋતુમાં છાલરૂપ, હેમંતઋતુમાં ક્ષીરરૂપ, વસંતઋતુમાં સારરૂપ અને ગ્રીષ્મ-ઋતુમાં ફળરૂપ ઔષધો લેવાં.' પણ તે આચાર્યો-નું એ કહેવું બરાબર નથી; કારણ કે સમગ્ર જગત સૌમ્ય (અંદ્રમય) અને આગ્નેય (અગ્નિમય) છે; માટે ઋતુઓની શીતલતા અને ઉષ્ણતા ઉપરથી જ ઔષધો લેવાની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. જટલાં ઔષધો સૌમ્ય (શીતલતાવાળાં) છે, તેઓને સૌમ્ય ઋતુમાં લેવાં અને જટલાં ઔષધો આગ્નેય (ઉષ્ણતાવાળાં) છે તેઓને આગ્નેય ઋતુમાં લેવાં; કેમ કે દરેક ઔષધ

પોતપોતાના સ્વભાવને લગતી ઋતુઓમાં અવ્યા-
પન્ન (નહીં બગડેલા) ગુણોવાળાં હોય છે. સૌમ્ય
ઔષધો જળના ગુણોના આધિક્યવાળી પૃથ્વીમાં
ઉત્પન્ન થયાં હોય અને વળી તેઓ સૌમ્ય ઋતુ-
ઓમાં લેવામાં આવે, તો અત્યંત મધુર, અત્યંત
સ્તિગ્ધ અને અત્યંત શીતલ જ રહે. બાકીનું જે
કહેવાનું રહ્યું, તે આ ઉપરથી કહેવાઈ ગયું
સમજવું. (આગ્રેય ઔષધો અગ્નિના ગુણોના
આધિક્યવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયાં હોય અને
વળી તેઓ આગ્રેય ઋતુઓમાં જ લેવામાં આવે,
તો પોતાના ગુણોથી ભરપૂર જ રહે.) ૪

તત્ર પૃથિવ્યમ્બુગુણભૂયિષ્ઠાયાં ભૂમૌ જાતાનિ
વિરેચનદ્રવ્યાણ્યાદદીત । અદ્યાકાશમાસ્તગુણભૂયિષ્ઠાયાં
વમનદ્રવ્યાણિ । ઉભયગુણભૂયિષ્ઠાયામુભયતોભાગાનિ ।
આકાશગુણભૂયિષ્ઠાયાં સંશમનાનિ । एवं ચલવત્તરાણિ
भवन्ति ॥ ૫ ॥

કયાં ઔષધો કયાં તત્ત્વોના આધિક્ય-
વાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયાં હોય
તો બલવત્તર થાય ?

વિરેચનનાં ઔષધો પૃથ્વી તથા જળના
ગુણોના આધિક્યવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં
હોય તે લેવાં. વમનનાં ઔષધો અગ્નિના, આકાશ-
ના તથા વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળી પૃથ્વી-
માં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. જ્યોત્ષી વિરે-
ચન અને વમન બન્ને થાય, એવાં ઔષધો પૃથ્વી
વગેરે પંચભૂતોના ગુણોના આધિક્યવાળી
પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે લેવાં. સંશમન
ઔષધો એટલે વિરેચન કે વમન કર્યું ન કરા-
વતાં વ્યાધિની સાથે એક થઈ જઈને પોતે જ
વ્યાધિને શમાવે છે, તેઓ આકાશના ગુણોના
આધિક્યવાળી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોય તે
લેવાં. આ પ્રમાણે લેવાયેલાં ઔષધો બલવત્તર
થાય છે. ૫

सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पली-

विडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सक्षीराणि वीर्यवन्ति । तेषाम-
संपत्तावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति ॥ ६ ॥

કયાં ઔષધો નવાં તથા જૂનાં લેવાં ?

મધ, ઘી, ગોળ, પીપર અને વાવડિંગ
સિવાય સઘળાં ઔષધો નવાં જ લેવાં; ટેમ
કે રસભરેલાં ઔષધો જ સામર્થ્યવાળાં હોય, એ
સ્વાભાવિક છે; પરંતુ નવાં ન મળે તો જ્યોત્ષી
એક વર્ષ વીતી ગયું ન હોય એવાં લેવાં. (નવાં
લેવાં એટલે પાક્યા પછીના તુરતના કાળમાં જ
લેવાં એમ સમજવું, પણ ઉત્પન્ન થયા પછી
તુરત જ લેવાં એમ સમજવું નહીં.) ૬

भवन्ति चात्र ।

गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः ।
मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥ ७ ॥

ઔષધિઓની ઓળખાણ
શી રીતે મેળવવી ?

આ સ્થળના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘ગાય વગેરે પશુઓને ચારનારા
લોકો, તપસ્વી લોકો, પારધી લોકો, જંગલોમાં જ
ફરનારા મ્હેચ્છાદિ લોકો અને કંદમૂળાદિનો
આહાર કરીને જીવનારા લોકોને પૂછી ઔષધિઓ-
ની ઓળખાણ મેળવવી. ૭

सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु ।
व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥ ८ ॥
અમુક યોગોમાં ‘નવાં ઔષધો જ લેવાં’
એ નિયમ નથી

પત્તલવણ વગેરે યોગો કે જ્યાં ઔષધોના
મૂળ આદિ સઘળા અવયવો લેવાય છે તેમાં
‘અમુક ઋતુમાં જ લેવાં’ એવો કશો નિયમ
નથી. એમાં પ્રાવૃષ આદિ સર્વ સમયનાં
ઔષધો લેવાની છૂટ છે. (પત્તલવણયોગચિકિત્સા-
સ્થાનના વાતવ્યાધિ નામના ચોથા અધ્યાયના
૨૪મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે.) ૮

ગન્ધવર્ણસોપેતા પદ્ધિવા મૂમિરિષ્યતે ।
 તસ્માદ્મૂમિસ્વમાવેન ધીજિનઃ પદ્મસાસુતાઃ ॥
 અવ્યક્તઃ કિલ તોયસ્ય રસો નિશ્ચયનિશ્ચિતઃ ।
 રસઃ સ એવ ચાવ્યક્તો વ્યક્તો મૂમિરસાદ્ભવેત્ ॥
 સર્વલક્ષણસંપન્ના મૂમિઃ સાધારણા સ્મૃતા ।
 દ્રવ્યાણિ યત્ર તૈવેવ તદ્ગુણાનિ વિશેષતઃ ॥ ૧ ॥
 ઔષધાની ઉત્પત્તિભૂમિની પરીક્ષાને
 મૂળ હેતુ

પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ
 એ પાંચે ગુણોથી યુક્ત છે; અને તે પેતાના
 ગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી, જળગુણના આધિષ્ઠ્ય-
 વાળી, અગ્નિગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી, વાયુ-
 ગુણના આધિષ્ઠ્યવાળી, આકાશગુણના આધિ-
 ષ્ઠ્યવાળી અને સર્વ ગુણોના આધિષ્ઠ્યવાળી
 એ રીતે છ પ્રકારની છે; એટલા માટે
 વૃક્ષો પૃથ્વીના સ્વભાવ પ્રમાણે જ છ રસોથી
 યુક્ત થાય છે અથવા હવે રસો પૃથ્વીના
 સ્વભાવની સાથે મળીને જ વૃક્ષો રૂપ થાય છે.
 જે કે રસ જળનો જ ગુણ છે એ વાત પ્રમાણસિદ્ધ
 છે, તોપણ જળમાં રહેલો રસ અન્યક્ત છે અને
 તે અન્યક્ત રસ જ પૃથ્વીના સંબંધથી મધુરપણા
 વગેરેને પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વી પાંચે ભૂતોનાં
 લક્ષણોવાળી છે, તેથી તેને સર્વ ગુણોના
 સાધારણ આશ્રયરૂપ માનવામાં આવી છે. એ
 પૃથ્વીમાં જ તે તે સ્થળોમાં સર્વ ઔષધો ઉત્પન્ન
 થાય છે; માટે વિશેષે કરી સર્વ ઔષધો પૃથ્વીના
 ગુણોવાળાં જ થાય છે. ૮

વિગન્ધેનાપરામૃષ્ટમવિપન્નં રસાદિભિઃ ।
 નવં દ્રવ્યં પુરાણં વા ગ્રાહ્યમેવં વિનિર્દિશેત્ ॥
 વિઢક્તં પિપ્પલી ક્ષૌદ્રં સર્વિશ્વાપ્યનવં હિતમ્ ।
 શેષમન્યત્ત્વમિનવં શૃલીયાદોષવર્જિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

નહું-જૂનું ઔષધ કેવા પ્રકારનું લેવું ?

નહું કે જૂનું ને કાંઈ ઔષધ વિરુદ્ધ

ગંધના સંબંધવાળું ન થયું હોય અને
 તેના રસાદિક જગડેલા ન હોય તેવું લેવું.
 વાવડિંગ, પીપર, મધ, ધી અને ગોળ
 એટલાં ઔષધો જૂનાં હોય તો હિતકારી છે;
 પણ તેઓ જે વિરુદ્ધ ગંધ કે રસાદિકના
 જગાડવાળાં થયાં હોય તો હાન્ય છે. બાટીનાં
 સપળાં ઔષધો નવાં હોય તો હિતકારી છે, પણ
 તે જે વિરુદ્ધ ગંધ કે રસાદિકના જગાડવાળાં
 હોય તો હાન્ય છે. ૧૦

જઙ્ગમાનાં વયઃસ્થાનાં રક્તરોમનલાદિકમ્ ।

ક્ષીરમૂત્રપુરિષાણિ લીર્ણાદોષુ સંદેહેત્ ॥ ૧૧ ॥

જંગમ ઔષધોના પદાર્થો લેવાનો નિયમ

રુધિર, વાળ તથા નખ વગેરે ને પદાર્થો
 પશુ વગેરે જંગમોના લેવાય છે, તે પદાર્થો જીવાન
 જંગમોના જ લેવા; પણ બાળક કે વૃદ્ધ જંગમોના
 લેવા નહિ. જંગમોનાં દૂધ, મૂત્ર કે છાણ લેવાનાં
 હોય, તો તે જંગમોએ કરેલો આહાર પચ્યા
 પછીનાં જ લેવાં. ૧૧

ક્ષોતમૃદ્ધાણ્ડફલકશકુલિન્યસ્તમેષજમ્ ।

પ્રશસ્તાયાં દિશિ શુભી મેષજાગારમિણ્યતે ॥ ૧૨ ॥

ઔષધો રાખવાનું સ્થાન કેવું જોઈએ ?

ઔષધોનું સ્થાન ઉત્તર અથવા પૂર્વ
 દિશામાં જોઈએ અને પવિત્ર તથા સ્વચ્છ
 પ્રદેશમાં જોઈએ. એ સ્થાનની અંદર ઔષધો
 ચોગ્યતા પ્રમાણે વસોમાં, માટીનાં વાસણોમાં,
 પાટિયાં ઉપર અને ખીસાઓ ઉપર તૈયાર
 રાખેલાં હોવાં જોઈએ. ૧૨

અધ્યાય ૩૮ ગો

અયાતો દ્રવ્યસંગ્રહણીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દ્રવ્યસંગ્રહણીયમ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું. જે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સમાસેન સતત્રિંશદ્ દ્રવ્યગણા ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

દ્રવ્યોના ગણોની સંક્ષિપ્ત સંખ્યા

સંક્ષેપથી ગણતાં દ્રવ્યોના ગણો ૩૭ છે. ૨

તથા-વિદારિગન્ધા વિદારી સહેદવા વિશ્વદેવા ચ્વદંટ્રા પૃથક્પર્ણી શતાવરી સારિવા કૃષ્ણસારિવા જીવકર્પમકૌ મહાસહા ક્ષુદ્રસહા વૃહત્યૌ પુનર્નવેરણ્ડો હંસપાદી વૃથિકાલ્પમી चेति ॥

વિદારિગન્ધાદિરયં ગણઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

ગોપગુલ્માક્ષમર્દોર્ધ્વશ્વાસકાસવિનાશનઃ ॥ ૩ ॥

વિદારિગન્ધાદિ ગણ અને તેના ગુણો

શાલિપર્ણી, વિદારીકંદ, (કેળવેલાનો કંદ) સહેદવા, (ખીળાં ફૂલવાળી અપાટ-કાંકરી અથવા ખીળાં ફૂલવાળી મહાગણા જે જે બસદાણાની બત છે તે.) વિશ્વદેવા, (ગંગેટી) ગોખરુ, પૃથક્પર્ણી, શતાવરી, સારિવા, (કપૂરી) કાળી કપૂરી, જીવક, કપલક, જંગલી અડક, જંગલી મગ, કાલી ભોરિંગણી, બેટી ભોરિંગણી, સાટોટી, એરંડો, હંસરાજ, વૃથિકાલી, (જરા-રુછડાવાળી અને જમણી તરફ આવર્તવાળી તથા સફેદ ફૂલવાળી મેંદાશિંગી) અને કૌવચ એ વીશ દ્રવ્યો મળીને વિદારિગન્ધાદિ ગણ કહેવાય છે.

૧ દ્રવ્યોના ગણપાઠ વિશેનો.

૨ વિદારિગન્ધાદિ ગણમાં શાલિપર્ણી, પૃથક્પર્ણી, જીવક અને કપલક એ ચાર દ્રવ્યોના ગુજરાતી

આ વિદારિગન્ધાદિ ગણ પિત્તને તથા વાતને મટાડનાર છે અને શોષ, શુદ્ધ, અંગમર્દ, ક્ષર્ધશ્વાસ તથા ખાંસીને નષ્ટ કરનાર છે. ૩

આરગ્વધમદનગોપધોષ્ટાકુટજપાટાકણ્ટકીપાટ લામૂર્વેન્દ્રવચસમપર્ણનિમ્બકુરુષ્ટકદામીકુરુષ્ટકગુટ્ટ-ચીચિત્રકશાક્ષેપ્ટાકરજદ્રવ્યપટોલકિરાતતિત્તકાનિ સુપ વી चेति ॥

આરગ્વધાદિરિત્યેષ ગણઃ શ્લેષ્મવિષાપહઃ ।

મેહકુષ્ઠજ્વરવમીકણ્ડૂનો-વ્રણશોધનઃ ॥ ૪ ॥

આરગ્વધાદિ ગણ અને તેના ગુણો

ગરમાળો, મીંદળ, કટોકી અથવા એક બતની સોપારી, હેંદ્રજવતું ઝાડ, કાળીપાડ. વીકળો, પાડલ, મૂર્ચી, હેંદ્રજવ, સમપર્ણ, ક્ષીંગડો, ખીળાં ફૂલવાળો કાંટા અશેળિયો, આસમાની ફૂલવાળો કાંટા અશેળિયો, ગજો, ચિત્રો, ખીલડી અથવા અથેડી, કરંજ, શુદ્ધ કરંજ, પટોળ, કરિયાતું અને કારેલી એ એકવીશ

પર્ણો મળતા જ નથી. જીવક અને કપલક તે કાંઈની પણ બાબતમાં નથી. બાવચદાસ કહે છે કે: 'જીવક, કપલક, મેદા, ગડામેદા, કાંકરી. ક્ષીરકાંકરી, કદિ અને ત્રિદિ એ આઠ કંદો રાત્રીઓને પણ અતિ દુક્ષ્મ છે.' આ આઠનાં નામો સંસ્કૃત બાસા સિવાય ખીલ કાંઈ બાબતમાં મળતાં નથી, તેથી કાંઈ રીતે એમની શોધ કરી શકાતી નથી. સાલમ વગેરે પૌષ્ટિક કંદો હાલ મળે છે, પણ તેમનાં નામો સંસ્કૃત લેખકના કાંઈ પણ ગ્રામીણ ગ્રંથમાં મળતાં નથી; તેથી શંકા થાય છે કે રજોને એ કંદો જીવક આદિ આઠમાંના હોય? આ ગણપાઠમાં લખેલાં જે દ્રવ્યોના વિશિષ્ટ ગુણો અન્નપાનવિધિ નામના આ સુત્રધાનના ૪૬મા અધ્યાયમાં જોવામાં ન આવે, તેઓના ગુણોનો સામાન્ય નિર્ણય આ ગણપાઠ ઉપરથી જ કરી લેવો. 'વૃથિકાલી' એ નામ ચમારદૂધેલીનું પણ છે; અને તેના ગુણો પણ આ ગણના ગુણોથી મળતા આવે છે.

૩ જેમાંથી ધનુષની દોરી બનાવાય છે તે મૂર્ચી કહેવાય છે, પણ હજી મુધી ગુજરાતીમાં તેના પર્ણીય મળ્યો નથી.

૪ આ ઝાડની એક ડાંખળીમાં સાતસાત પાંદડાં થાય છે અને તે ઝાડ ગોવા તરફ થાય છે.

દ્રવ્યો મળીને આરગ્વધાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ આરગ્વધાદિ ગણ કફ, પ્રમેહ, કાઠ, જ્વર, વમન તથા ખરજને મટાડનાર છે અને ત્રણને શુદ્ધ કરનાર છે ૪

વરુણાર્તગલશિશ્નમધુશિશ્રુતર્કારીમેષઞ્ઞીપ્તીકન-
ક્તમાલમોરડાગિમન્યસેરેયકદ્વયવિમ્બીવસુકવસિરચિ-
ત્રકશતાવરીવિલ્વાજઞ્ઞીદર્મી વૃહતીદ્વય ચેતિ ॥

વરુણાદિર્ગળો હોપ કફમેદોનિવારણ ।

વિનિહન્તિ શિરઃશૂલ ગુલ્મામ્યન્તરવિદ્રધીન્ ॥ ૫ ॥

વરણાદિ ગણ અને તેના ગુણો

વાયવરણ, કાળા કૃષ્ણવાળો કાઠાઅશેળિયો સરગવો, રાતો સરગવો, અરણી, ચમારદૂધેલી, ગુચ્છકરજ, કરજ, મોરડા, મોટી અરણી, રાતા કૃષ્ણવાળો કાઠાઅશેળિયો, આસમાની કૃષ્ણવાળો કાઠાઅશેળિયો, કડવી, આકડો, ગજપીપર, ચિત્રો, શતાવરી, ખીલી, મેઢાશીગી, દર્બ, જીલી ભોરિ ગણી અને બેટી ભોરિ ગણી એ બાવીશ દ્રવ્યો મળીને વરણાદિ ગણ કહેવાય છે ૧

આ વરણાદિ ગણ કફ, મેદ, માથાનુ શૂલ તથા ગુદમને અને અદરના વિદ્રધિને મટાડનાર છે ૫

વીરતરુસહચરદ્વયદર્ભવૃક્ષાદનીગુન્દ્રાનલકુશકાશા

શ્વદૃષ્ટા ચેતિ

વીરતર્વાદિસ્તિથ ગળો વાતવિકારનુત્ ॥

અમરીશર્કરામૃત્ત્રકૃન્ધાવાતરુજાપદ ॥ ૬ ॥

વીરતર્વાદિગણ અને તેના ગુણો

વેનતરુ કે જ સફેદ તથા લાલ કૃષ્ણવાળો મારવાડ તરફ થાય છે તે, રાતા કૃષ્ણવાળો કાઠા અશેળિયો, આસમાની કૃષ્ણવાળો કાઠાઅશેળિયો, દર્બ, વઢો, (એક વૃક્ષ ઉપર બીજી વૃક્ષ થાય છે તે,) પાન્ય, ખરુ, નાનો દર્બ, કાસડો,

પાપાણભેદ, અરણી, મોરડા, સફેદ કૃનનો આકડો, અધેડો, અરડૂસો, આગિયો, ચમાર દૂધેલી, સૂરજમુખી અને ગોખરુ એ આગણીશ દ્રવ્યો મળીને વીરતર્વાદિ ગણ કહેવાય છે ૧

આ વીરતર્વાદિ ગણ વાયુના વિકારો, પથરી કાકરી, મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાધાતને મટાડનાર છે ૬

સાલસારાજર્ણસ્વદિરકદરકાલસ્કન્ધકુસુમ
ર્જમેષઞ્ઞીતિનિશચન્દનકુચન્દનશિશપાશિરીપાસન
ધવાર્જુનતાલશાકવક્તમાલપૂતીકાશ્વકર્ણાડગુરુણિ કાલી-
યક ચેતિ ॥

સાલસારાદિસ્તિથ ગળઃ કુષ્ઠવિનાશનઃ ।

મેહપાણ્ડ્વામયહરઃ કફમેદોવિશેષણ. ॥ ૭ ॥

સાલસારાદિ ગણ અને તેના ગુણો

સાગનો સાર, નાનું રાળનું ઝાડ, ખેર, સફેદ ખેર, ઉખરો, સોપારી, ભોજપત્રનું ઝાડ, કાકડાશિગી, મીથુંહરમો, સુખડ, રતાજનિ, રીસમ, સરસડિયો, ખીખલો, ધાવડો, કડાચો, તાંક, શાક (સાગની જ એક જાત), કરજ, ગુચ્છકરજ, રાળનું ઝાડ, અગરુ અને પીળી સુખડ એ ત્રેવીશ દ્રવ્યો મળીને સાલસારાદિ ગણ કહેવાય છે

આ સાલસારાદિ ગણ કાઠ, પ્રમેહ, તથા પાડુરાગને મટાડનાર છે અને કફને તથા મેદને મુકાવનાર છે ૭

રોધ્રસાવરરોધ્રપલાશકુટન્નટાશોકફણીકટ્તફલૈલ
વાલકશલકીજિહ્વિનીકદમ્બસાલા કદલી ચેતિ ॥

પપ રોધ્રાદિસ્તિથુક્તો મેદ કફહરો ગળ ।

યોનિદોષહર સ્તમ્બી વ્રણો વિપવિનાશનઃ ॥ ૮ ॥

રોધ્રાદિ ગણ અને તેના ગુણો

લોહર, પડાણી લોહર, ખાખરો, અરડૂસો, આસોપાવવ, ખારગી, કાયફળ, એનવાતુક,

૧ આ ગણમાં મોરડા અને ગુન્દાની પાંચ પાંચ મળ્યા નથી

૨ આ ગણમાં મોરડાની ગુન્દાની પાંચ મળ્યા નથી આમાં તે મૂત્ર પાંચ શબ્દ છે

સાલેડો (કિંદરતું ઝાડ), મવેડી, કદંબ, સાગ અને કેળ એ તેર દ્રવ્યો મળીને રોધ્રાદિ ગણ કહેવાય છે.^૧

આ રોધ્રાદિ ગણ મેદ, કદં તથા ચેનિના દોષને હરનાર છે, અતિ સારાદિકને રોકનાર છે, વ્રણને માટે સારો છે અને વિષનો નાશ કરનાર છે. ૮

અર્કાર્લકરજ્જદ્વયનાગદન્તીમયૂરકમાર્ગીરાસ્ત્રેન્દ્રપુષ્પીક્ષુ-
દ્રશ્વેતામહાશ્વેતાવૃશ્ચિકાલ્યલવણાસ્તાપસવૃક્ષશ્ચેતિ ।
અર્કાદિકો ગળો હોષ કફમેદોવિષાપહઃ ।
કૃમિકુષ્ઠપ્રશમનો વિશેષાદ્રણશોધનઃ ॥ ૧ ॥

અર્કાદિ ગણ અને તેના ગુણો

આઠડો, સફેદ આઠડો, કરંજ, ગુચ્છ-
કરંજ, નેપાળો, અધેડો, ભારંગી, રાસ્ના,
દૂધિયો વછનાગ, કાળી ગરણી, સફેદ ગરણી,
ચમારદૂધેલી, માલકાંકણી અને ઇંગોળીઆ એ
ચૌદ દ્રવ્યો મળીને અર્કાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ અર્કાદિ ગણ કદં, મેદ તથા વિષને
મટાડનાર છે; કૃમિઓને તથા ડાઢને શાંત
કરનાર છે અને વિશેષ કરી વ્રણને શુદ્ધ
કરનાર છે. ૯

સુરસાશ્વેતસુરસાફણિજ્જ્વાર્જકમૂસ્તૃણસુગન્ધક-
સુમુખકાલમાલકાસમર્દક્ષવકઝરપુષ્પાવિહંગકટ્ફલ-
સુરસીનિર્ગુણકુલાહલેન્દુરુકર્ણિકાફલ્લીપ્રાચીવલકાક-
માચ્યો વિષમુષ્ટિશ્ચેતિ ।

સુરસાદિર્ગળો હોષ કફહૃત્કૃમિસૂદનઃ ।

પ્રતિશ્યાયારુચિશ્વાસકાસઘ્નો વ્રણશોધનઃ ॥ ૧૦ ॥

સુરસાદિ ગણ અને તેના ગુણો

કાળી તુલસી, ઘોળી તુલસી, મરવો,
રામતુલસી, રોહિસખડ, મોટું સુગંધી ખડ,
રાઈ, ખીજી જાતની કાળી તુલસી, કાસોદરો,
નાકછીકણી, જંગલી તુલસી, વાવડિંગ, કાયકળ,

ઘોળી નગોડ, કાળી નગોડ, ગોરખમુંડી, ઉંદરકત્રી,
ભારંગી, અધેડી, પીલુડી, અને ખડાન એ
એકવીશ દ્રવ્યો મળીને સુરસાદિ ગણ
કહેવાય છે.

આ સુરસાદિ ગણ કદં, કૃમિ, સળેખમ,
અરુચિ, શ્વાસ તથા ખાંસીને ટાળનાર છે અને
વ્રણને શુદ્ધ કરનાર છે. ૧૦

મુષ્કકપલાશધવચિત્રકમદનવૃક્ષકશિંશપાવજ્રવૃક્ષા-
સ્ત્રિફલા ચેતિ ॥

મુષ્કકાદિર્ગળો હોષ મેદોઘ્નઃ શુક્રદોષહૃત્ ।

મેહાર્શઃપાણ્ડુરોગઘ્નઃ શર્કરાશ્મરિનાશનઃ ॥ ૧૧ ॥

મુષ્કકાદિ ગણ અને તેના ગુણો

મખરો, ખાખરો, ધાવડો, ચિત્રો, મીઠળતું
ઝાડ, સીસમ, થોર, હરડે, બહેડાં તથા
આમળાં એ દશ દ્રવ્યો મળીને મુષ્કકાદિ ગણ
કહેવાય છે.

આ મુષ્કકાદિ ગણ મેદ, પ્રમેહ, અરશ,
પાંડુરોગ, પથરી તથા કાંકરીને નષ્ટ કરનાર છે
અને વીર્યના દોષને હરનાર છે. ૧૧

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકશૃઙ્ગવેરમરિચ-
હસ્તિપિપ્પલીહેરુકૈલાજમોદેન્દ્રયવપાઠાજીરકસર્ષપમ-
હાનિમ્વફલહિહ્વગુમાર્ગીમધુરસાતિવિષાવચાવિહંગાનિ
કદુરોહિણી ચેતિ ॥

પિપ્પલ્યાદિઃ કફહરઃ પ્રતિશ્યાયાનિલારુચીઃ ।

નિહન્યાદીપનો ગુલ્મશૂલ્લઘ્નશ્ચામપાચનઃ ॥ ૧૨ ॥

પિપ્પલ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો

પીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સૂંઠ,
મરી, ગજપીપર, હરેણુકા, એલચી, બોડી
અજમેદ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાડ, જીરું, સર્ષપ,
ખડાનનાં ફળ, હિંગ, ભારંગી, મૂર્વા, અતિવિષ,
વજ, વાવડિંગ અને કડુ એ બાવીશ દ્રવ્યો
મળીને પિપ્પલ્યાદિ ગણ કહેવાય છે.

^૧ આ ગણમાં એલવાણુકનો ગુજરાતી પર્યાય
મળ્યો નથી.

^૧ આ ગણમાં હરેણુકનો તથા મૂર્વાનો પર્યાય
શબ્દ ગુજરાતી મળ્યો નથી.

આ પિપ્પલ્યાદિ ગણુ કંક, સજેખમ,
વાયુ, અરચિ, ગુહમ તથા રાજને મટાડનાર
છે, અશિને દીપ્ત કરનાર છે અને આમને
પકાવનાર છે. ૧૨

પ્લાતાગરકુદ્ધમાંસીધ્યામકલ્પવપ્રનાગપુષ્પપ્રિય-
હુહરેણુકાવ્યાપ્રનરણુક્તિચણ્ડાસ્યૌણેયકૃષ્ણીવેષ્ટકચો-
ચચોરકવાલકગુમ્ફુલપર્જરસતુરુષ્કકુન્દુરુકાડગરુષ્ટ-
કોશીરમદ્રદારુકુદ્ધમાનિ પુંનામકેશરં ચેતિ ।
પ્લાદિકો વાતકફો નિહન્યાદિપમેવ ચ ।
વર્ણપ્રસાદનઃ કણ્ઠપિડકાકોઠનાશનઃ ॥ ૧૩ ॥

એલાદિ ગણુ અને તેના ગુણુ।

એલચી, તગર, કંક, જટામાંસી, શેહિસ
ખડ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ધડલાં,
હરેલુકા, મોટા નખલા, નાના નખલા, કરમાણી,
રથૌથેયક, ચદ્રસ, ઝીલી તજ, ચેરક (તગરની
ગાંઠનો એક ભેદ), વાળો, ગૂળજ, રાજ, સિંધારસ,
કિંદર, અગર, સુગંધી પાંદડી, કાળો વાળો,
દેવદાર, કેસર, નાગકેસરનું ઝાડ અને બોલસરી
એ આગણુત્રીશ દ્રવ્યો મળીને એલાદિ ગણુ
કહેવાય છે.^૧

આ એલાદિ ગણુ વાત, કંક, વિષ,
ખરજ, ક્ષેત્રીઆ તથા કાઠને નષ્ટ કરનાર છે
અને વણુને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૧૩

વચામુસ્તાતિવિપામયામદ્રદારુણિ નાગકેશરં ચેતિ ।
હરિદ્રાદારુહરિદ્રાકલશીકુટજવીજાનિ મધુકં ચેતિ ।
एतौ वचाहरिद्रादौ गणौ स्तन्यविशेषनौ ।
आमातिसारशमनौ विशेषाहोपपाचनौ ॥ ૧૪ ॥

વચાદિ ગણુ તથા હરિદ્રાદિ ગણુ
અને એ બન્નેના ગુણુ।

વજ, મોથ, અતિવિષ, હરડે, દેવદાર અને
નાગકેસર એ છ દ્રવ્યો મળીને વચાદિ ગણુ
કહેવાય છે.

હજદર, દારુહજદર, પૃષ્ઠિપર્ણી,
અને જેઠીમધ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને
ગણુ કહેવાય છે.

આ વચાદિ અને હરિદ્રાદિ એ
ધાવણને શુદ્ધ કરનારા છે, આમ
અતિસારને શાંત કરનારા છે અને
આમથી થયેલા દોષોને પકાવનારા છે.

શ્યામામહાશ્યામાત્રિવૃદન્તીશક્તિનીતિ
લકરમ્યકમુકમુવપ્રેણીગવાક્ષીરાજવૃક્ષક
ચીસસલચ્છગલાન્ત્રીસુષાઃ સુવર્ણક્ષીરી ચેતિ
ઉક્તઃ શ્યામાદિરિત્યેવ ગણો ગુલ્મવિપાપહઃ
આનાહોદરવિઙ્મેદી તથોદાવર્તનાશનઃ ॥

શ્યામાદિ ગણુ અને તેના ગુ
ધાળી નસોતર, વરધારો,^૨ રા
નસોતર, નેપાળો, આખડૂટામણાં, લોહર,
ખકાન, સોપારી, હંદરકત્રી, હંદ્રવારણી,
કરંજ, ગુચ્છકરંજ, ગળો, હાથલો (યોર
જતનો વરધારો, યોર અને દારુદી એ
દ્રવ્યો મળીને શ્યામાદિ ગણુ કહેવાય

આ શ્યામાદિ ગણુ ગુહમ, વિષ,
હરરોગ તથા હાવાતને નષ્ટ કરનાર
દંત લગાડનાર છે. ૧૫

વૃહતીકણ્ઠકારિકાકુટજફલપાઠા મધુકં ચૈ
પાચનીયો વૃહત્યાદિર્ગણઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
કપારોચકહલાસમૃત્કુચ્છ્રુજાપહઃ ॥ ૧૬ ॥

બૃહત્યાદિ ગણુ અને તેના ગુણુ
જાથી ભોરિ ગણી, જેઠી ભોરિ ગણી,
કાળીપાડ અને જેઠીમધ એ પાંચ દ્રવ્યો
બૃહત્યાદિ ગણુ કહેવાય છે.

૧ આ ગણુમા પૃષ્ઠિપર્ણીના પર્ણાં
ગુજરાતીમા મળ્યા નથી.

૨ વરધારો એ અમુદ્રોર હોય એમ
સમુદ્રોરનું નામ છે પણ પ્રાચીન અયમ

આ બડાદિ ગણ પાચન કરનાર છે અને પિત્ત, વાત, કફ, અરોગ્યક, મોળ તથા મૂત્ર-કૃત્તને મટાડનાર છે. ૧૬

પટોલચન્દનકુચન્દનગૂર્વાગુડ્ઝર્ચાપાઠાઃ કદુરો-
હિણી ચેતિ ।

પટોલાર્દિર્ગણઃ પિત્તકફરોચકનાશનઃ ।

જ્વરોપશ્મનો વ્રણ્યશ્ચર્દિકષ્ણૂવિપાપહઃ ॥૧૭॥

પટોલાદિ ગણ અને તેના ગુણો

પટોલ, સુખડ, રતાંજલિ, મૂર્ત્તી, ગળો, ઠાળીપાડ અને કંટુ એ સાત દ્રવ્યો મળીને પટોલાદિ ગણ કહેવાય છે.^૧

આ પટોલાદિ ગણ પિત્ત, કફ, અરો-
ગ્યક, ઊલટી, ખરજ તથા ઝેરને ટાળનાર છે,
જ્વરને શાંત કરનાર છે અને ત્રણ માટે પણ
સાર છે. ૧૭

કાકોલીક્ષીરકાકોલીજીવકર્પમકમુદ્ગર્ણમાપ-
ર્ણમેદામહામેદાન્છિન્નરુદ્ધાર્કકટગૃહ્ણીતુગાક્ષરિપિચક-
પ્રપૌણ્ડરીકલ્લિવૃદ્ધિમૃદ્ધીકાજીવન્યો મધુકં ચેતિ ।

કાકોલ્યાદિરયં પિત્તશોણિતાનિલનાશનઃ ।

જીવનો વૃંહણો વૃણ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તથા ॥૧૮॥

કાકોલ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો

કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, મકપમક,
અડખાઉ મગ, અડખાઉ અડક, મેદા, મહામેદા,
ગળો, ઠાકડાશીંગી, વંશજોચન, પદ્મકાષ્ઠ,
પાંડેરવો, ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, દ્રાક્ષ, જીવંતી^૨ અને
જેઠીમધ એ અઠાર દ્રવ્યો મળીને કાકોલ્યાદિ
ગણ કહેવાય છે.^૩

૧ આ ગણમાં મૂર્ત્તીનો પર્ણાય ગુજરાતીમાં મળ્યો
નથી.

૨ કંટુએ ખરખોડો, ખરખોર, રાડાડી, શિંગરોડી
(સુડિયાના વેજા) અને ત્રણધારની મોટી ખરખોડી
એ સઘળી જીવંતીઓ કહેવાય છે. તેમાંથી આ
ગણમાં ત્રણ ધારની મોટી ખરખોડી લેવી યોગ્ય છે.

૩ આ ગણમાં કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક,
મકપમક, મેદા, મહામેદા, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એ આઠ

આ કાકોલ્યાદિ ગણ પિત્ત, રુધિર સં-
રંગ તથા વાત સંબંધી રોગને નષ્ટ કરનાર
પ્રાણને ધારણ કરનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર
વીર્યને વધારનાર છે, ધાન્યને ક્ષિતકારી છે -
કફ કરનાર છે. ૧૮

ઝપકસૈન્ધવશિલાજતુકાસીસદ્વ્યહિઙ્ગુનિ તુત્યકં
ઝપકાદિઃ કર્ફં દન્તિ ગળો મેદોવિશોષણઃ ।

અશ્મરીશર્કરામૃત્તકૃચ્છ્રગુલ્મપ્રણાશનઃ ॥૧૯॥

ઝિપકાદિ ગણ અને તેના ગુણો

ખારી ગાટી, સંધન, શિશાજિત, ૭
જેના રંગનાળી કાંઈક ખાટી અને ખારા રસન
હીરાકસી, કાંઈક પીળી તથા તૂરી બ
જતની હીરાકસી, હિંગ અને મોરચૂથુ આ
ખાપરિયો એ સાત દ્રવ્યો મળીને ઝિપકાદિ
કહેવાય છે.

આ ઝિપકાદિ ગણ કફ, પથરી, કાંક
મૂત્રકૃત્ત તથા ગોળાને નષ્ટ કરનાર છે અને મે
શોષણ કરનાર છે. ૧૯

સારિવામધુકચન્દનકુચન્દનપદ્મકકાશ્મરીપ-
મધૂકપુષ્પાણ્યુશીરં ચેતિ ।

સારિવાદિઃ પિપાસાન્નો રક્તપિત્તહરો ગળઃ ।

પિત્તજ્વરપ્રશ્મનો વિશેષાદ્વાહનાશનઃ ॥૨૦॥

સારિવાદિ ગણ અને તેના ગુણો

કેપૂરી, જેઠીમધ, સુખડ, રતાંજલિ અ
પતંગ, પદ્મક, સીવણનાં ફળ, મહુડાનાં
અને વાળો એ આઠ દ્રવ્યો મળીને સારિવ
ગણ કહેવાય છે.

આ સારિવાદિ ગણ તરશને તથા રક્તપિ
હણનાર છે, પિત્તજ્વરને શાંત કરનાર છે -
વિશેષે કરી દાહને નષ્ટ કરનાર છે. ૨૦

અજ્ઞનરસાજ્ઞનનાગપુષ્પપ્રિયઙ્ગુનીલોત્પલનલ
લિનકેશરાણિ મધુકં ચેતિ ॥

અજ્ઞનાદિર્ગળો હ્રેષ રક્તપિત્તનિર્વહણઃ ।

અંબનાદિ ગણ અને તેના ગુણો

સુરભો, રસવતી, નાગકેશર, ઘઉંધાં, નીલકમળ, જટામાંસી, કમળના કેસરા અને જીંઘી અને આઠ દ્રવ્યો મળીને અંબનાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ અંબનાદિ ગણ રક્તપિત્તને નષ્ટ કરનાર છે, વિષને શાંત કરનાર છે અને અદરના દાહને ટાળી નાખે છે. ૨૧

પરુપકદ્રાક્ષાકટ્ફલદાડિમરાજાદનકતકફલ શાકફલાનિ ત્રિફલા ચેતિ ।

પરુપકાદિરત્યેપ ગણોડનિલવિનાશન ।

મૂવદોષહરો દ્વયઃ પિપાસામ્નો રુચિપ્રદઃ ॥ ૨૨ ॥

પરુપકાદિ ગણ અને તેના ગુણો

દ્રામણાં, દ્રાક્ષા, કાયકળ, દાડમ, રાણુ, નિર્મળી, સાગનાં ફળ, હરડે, ખડેડાં અને આમળા એ દશ દ્રવ્યો મળીને પરુપકાદિ ગણ કહેવાય છે

આ પરુપકાદિ ગણ વાતના દોષને તથા તરશને મટાડનાર છે, ભૂતના દોષને હરનાર છે, દહ્યને પ્રિય લાગે એવો છે અને રચિ આપનાર છે

પ્રિયદ્ગુલમજ્જાધાતકીપુનાગરક્તચન્દનકુચન્દન મોચરસાન્નકુમ્ભીકક્ષોતોડ્ઞનપચ્ચકેસરયોજનવલ્લ્યો દીપ્તમૂલા ચેતિ ॥

અમ્બઘાષાતકીકુસુમસમજ્ઞાકટ્વજ્ઞમધુકચિલ્વેપ- શિકારોપ્રસાવરોપ્રપલાશનન્દીવૃક્ષપચ્ચકેશરાણિ ચેતિ ॥

ગળૌ પ્રિયદ્ગવ્યઘાદી પચ્ચાત્તીસરનાશનો ।

સંધાનીયૌ હિતૌ પિત્તે વ્રણાનાં ચાપિ રોપણૌ ॥ ૨૩ ॥

પ્રિયંબાદિ ગણ તથા અંબનાદિ ગણ

અને તે બન્નેના ગુણો

ઘઉંધા, રિસામણી, ધાવણી, નાગકેસરનું ઝાંડ, રતાજલિ, પતંગ, મોત્યરસ, રસવતી, પાડલ, સુરભો, કમળના કેસરા, મચ્છા અને જલાસો એ તેર દ્રવ્યો મળીને પ્રિયંબાદિ ગણ કહેવાય છે

કાળીપાઠ અથવા મોરશિખા, ધાવણીનાં ફૂલ, રિસામણી, અરડુસો, જીંઘીમધ, બીવાંની પેશી, લોદર, પહાણી લોદર, ખાખરે, પિડીતગ અને કમળના કેસરા એ અગિયાર દ્રવ્યો મળીને અંબનાદિ ગણ કહેવાય છે

આ પ્રિયંબાદિ ગણ અને અંબનાદિ ગણ એ બન્ને ગણો પાકા અતિસારને નષ્ટ કરનારા છે, ભાંગવાને સાધનારા છે, પિત્તમાં પણ હિતકારી છે અને ત્રણોમા પણ ભરતી લાવનારા છે ૨૩

ન્યગ્રોષોદુમ્બરાશ્વત્યપ્લશ્મમધૂકકપીતનકકુલમ્ર- કોશામ્રસોમવલ્કજમ્બૂદ્વયપ્રિયાલમધૂકરોહિણિવલ્લુલક દમ્બવદરીતિન્દુકીસલ્લકીરોપ્રસાવરોપ્રમહાતકપલાશ નન્દીવૃક્ષથેતિ ।

ન્યગ્રોધાદિર્ગળો વ્રણ્યઃ સગ્રાહી મદ્રસાધકા ।

રક્તપિત્તહરો દાહમેદોમ્નો યોનિદોષહન્ ॥ ૨૪ ॥

ન્યગ્રોધાદિ ગણ અને તેના ગુણો

વડ, ઉબરે, પીપળો, પીપર, જીંઘીમધ, અખારો, કડાચો, આમો, પહાડી આમો, સફેદ સારવાળો ખેર, મોઠાં ફળોવાળું બબૂનું ઝાંડ, ઝીણું ફળોવાળું જગડી બબૂનું ઝાંડ, ચારાળી, મહુડો, કાયકળ, નેતર, કદબ, બોરડી, ટીખર, સાલેડો, લોદર, પહાણી લોદર, ભિલામુ, ખાખરે અને પારશપીપળો એ પચીસ દ્રવ્યો મળીને ન્યગ્રોધાદિ ગણ કહેવાય છે

આ ન્યગ્રોધાદિ ગણ ત્રણ માટે સાશે છે, દરેક રોકનાર છે, ભાંગવાને સાધનાર છે અને રક્તપિત્ત, દાહ, મેદ તથા યોનિના દોષોને મટાડનાર છે ૨૪

ગુહ્ચીનિમ્બકુસ્તુમ્બુરુચન્દનાનિ પચ્ચક ચેતિ ॥

एष सर्वज्वरान्दन्ति गुह्यादिस्तु दीपनः ।

દહ્યાસરોચકવમ્બીપિપાસાદાહનાશન ॥ ૨૫ ॥

ગુહ્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો

મગો, લીખડો, ધાણ, રતાજલિ અને પચ્ચક (પચ્ચકાષ્ઠ) એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને

ગડૂઆદિ ગણ કહેવાય છે.

આ ગણ સર્વ પ્રકારના જ્વરો, મોળ, અરોચક, ઊલટી, તરશ તથા દાહને નષ્ટ કરે છે અને અશ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૨૫

ઉત્પલરક્તોત્પલકુમુદસૌગન્ધિકુવલયપુષ્કરી-
કાણિ મધુકં ચેતિ ॥

ઉત્પલાદિરયં દાહપિત્તરક્તવિનાશનઃ ।

પિપાસાવિષદ્રોગચ્છર્દિમૂર્છાહરો ગણઃ ॥ ૨૬ ॥

ઉત્પલાદિ ગણ અને તેના ગુણો

નીલકમળ, રક્તકમળ, કુમુદ (પોયણું), સુગંધી નીલકમળ, જરા સ્યામ તથા જરા સફેદ રાત્રિવિકારી કમળ, શ્વેત કમળ અને જઘ્નીમધ એ સાત દ્રવ્યો મળીને ઉત્પલાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ ઉત્પલાદિ ગણ દાહ, પિત્ત, લોહીના ખગાડ, તરશ, વિષ, હૃદયના રોગો તથા ઊલટી અને મૂર્છા મટાડનાર છે. ૨૬

મુસ્તાહરિદ્રાદાસ્હરિદ્રાહરીતક્યામલકવિમીતક-
કુષ્ઠૈમવતીવચાપાઠાકદુરોહિણીશાઙ્ગૈષ્ટાતિવિપાદ્રાચિ-
લીમલ્લાતકાનિ ચિત્રકશ્ચેતિ ॥

એપ મુસ્તાદિકો નામ્ના ગણઃ શ્લેષ્મનિપૂદનઃ ।

યોનિદોષહરઃ સ્તન્યશોધનઃ પાચનસ્તથા ॥ ૨૭ ॥

મુસ્તાદિ ગણ અને તેના ગુણો

મોથ, હળદર, દારૂહળદર, હરડે, આમળાં, ખહેડાં, કઠ, ઘોળી વજ, રાતી વજ, કાળીપાડ, કડું, પીલુડી, અતિવિષ્, એલચી, ભિલામું અને ચિત્રો એ સાળ દ્રવ્યો મળીને મુસ્તાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ મુસ્તાદિ ગણ કઠને તથા ચોનિના દોષોને મટાડનાર છે, ધાવણને શુદ્ધ કરનાર છે અને પાચન છે. ૨૭

હરીતક્યામલકવિમીતકાનિ ત્રિફલા ॥

ત્રિફલા કફપિત્તઘ્ની મેહકુષ્ઠવિનાશી ।

ચક્ષુષ્યા દીપની ચૈવ વિષમજ્જરનાશી ॥ ૨૮ ॥

ત્રિક્ષ્ણા ગણ અને તેના ગુણો^૧

હરડે, આમળાં અને ખહેડાં એ ત્રણ દ્રવ્યો મળીને ત્રિક્ષ્ણા ગણ કહેવાય છે.

આ ત્રિક્ષ્ણા ગણ કફ, પિત્ત, પ્રમેહ, દોહ તથા વિષમજ્જરને નષ્ટ કરનાર છે, અશ્નિને દીપ્ત કરનાર છે તથા નેત્રોને હિતકારી છે. ૨૮

પિપ્પલીમરિચશુદ્ધગવેરાણિ ત્રિકટુકમ્ ॥

ત્ર્યૂષણં કફમેદોઘં મેહકુષ્ઠત્વગામયાન્ ।

નિહન્યાદીપનં ગુલ્મધીનસાશ્વત્પતામપિ ॥ ૨૯ ॥

ત્રિકટુક ગણ અને તેના ગુણો

પીપર, મરી અને ત્ર્યૂષ્ઠ એ ત્રણ દ્રવ્યો મળીને ત્રિકટુક અથવા ત્ર્યૂષણ ગણ કહેવાય છે.

આ ત્રિકટુક ગણ અશ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને કફ, મેદ, પ્રમેહ, દોહ, ત્વચાના રોગો, ગોળો, શરદી અને અશ્નિની મંદતાને મટાડનાર છે. ૨૯

આમલકીહરીતકીપિપ્પલ્યશ્ચિત્રકશ્ચેતિ ॥

આમલક્યાદિરિત્યેષ ગણઃ સર્વજ્વરાપહઃ ।

ચક્ષુષ્યો દીપનો વૃષ્યઃ કફારોચકનાશનઃ ॥૩૦॥

આમલક્યાદિ ગણ અને તેના ગુણો

આમળી, હરડે, પીપર અને ચિત્રો એ ચાર દ્રવ્યો મળીને આમલક્યાદિ ગણ કહેવાય છે.

આ આમલક્યાદિ ગણ સર્વ પ્રકારના જ્વરોને કઠને તથા અરોચકને નષ્ટ કરનાર છે, નેત્રોને, હિતકારી છે, અશ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે. ૩૦

ત્રપુસીસતામ્રજતકૃષ્ણલોહસુવર્ણાનિ લોહમલં ચેતિ ॥

ગણજ્વપ્વાદિરિત્યેષ ગરક્તિમિહરઃ પરઃ ।

પિપાસાવિષદ્રોગપાણ્ડુમેહહરસ્તથા ॥

ત્રપ્વાદિ ગણ અને તેના ગુણો

કથિર, સીસું, ત્રાંબું, રૂપું, ગજવેલ, સોનું

^૧ હારિત સંહિતામાં ત્રિક્ષ્ણાના પ્રમાણમાં હરડે ૧ ભાગ, ખહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૩ ભાગ એમ પ્રમાણ લેવાનું કહ્યું છે. પ્ર.

રક્તપિત્તહરૌ હોતૌ શોફત્રયવિનાશનૌ ।

સર્વમેહહરૌ ચૈવ શુક્રદોષવિનાશનૌ ॥૩૫॥

વહ્નીપંચમૂળ ગણુ તથા કંટકપંચમૂળ
ગણુ અને તેના ગુણો

કૃગવેલો, કપૂરી, હળદર, ગળો અને
ચમારદૂધેલી^૧ એ પાંચ વેલા૩૫ દ્રવ્યો મળીને
વહ્નીપંચમૂળ ગણુ કહેવાય છે.

કરમદાં, ગોખરુ, કાંટાઅશેળિયો, શતાવરી
અને બોરડી એ પાંચ કાંટાવાળાં દ્રવ્યો મળીને
કંટકપંચમૂળ ગણુ કહેવાય છે.

આ વહ્નીપંચમૂળ ગણુ અને કંટકપંચમૂળ
ગણુ ત્રણે દોષોના સોજાઓને, સર્વ પ્રકારના
પ્રમેહોને, વીર્યના દોષોને અને રક્તપિત્તને નષ્ટ
કરનારા છે. ૩૫

કુશકાશનલદર્મકાણ્ડેક્ષુકા इति तृणसंज्ञकः ॥

મૂત્રદોષવિકારં ચ રક્તપિત્તં તથૈવ ચ ।

અન્યઃ પ્રયુક્તઃ ક્ષીરેણ શીઘ્રમેવ વિનાશયેત્ ॥૩૬॥

તૃણપંચમૂળ ગણુ અને તેના ગુણો

દૂંદો, ડોમળ તથા સોય જેવાં પત્રવાળો
દર્ભ, કાસડો, ખરુ, પહોળો ખરસટ પત્રવાળો
તથા લાંગો દર્ભ અને ઘોળી શેરડી એ પાંચ
દ્રવ્યો મળીને તૃણપંચમૂળ ગણુ કહેવાય છે.

આ તૃણપંચમૂળ ગણુનો દૂધની સાથે
ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી મૂત્રદોષના
વિકારો તથા રક્તપિત્ત તુરંત જ નષ્ટ થાય છે. ૩૬

एषां वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः ।

પશ્ચકૌ શ્લેષ્મશમનાવિતરૌ પરિકીર્તિતૌ ॥૩૭॥

૧ ચમારદૂધેલી વેલા૩૫ છે અને આ ગણુને છાજતા
ગુણોવાળો છે. મેદાશિંગી કે જે મરડાશિંગી પણ કહેવાય
છે, તે તો મોટા વૃક્ષ૩૫ છે. ચમારદૂધેલીનાં મેદાં, વિષા-
ણિકા તથા શૃંગી એ ત્રણ નામો જેતાં ‘અજશૃંગી’ એ
નામ પણ અંધમેસતું જણાય છે.

લઘુપંચમૂળ, બૃહત્પંચમૂળ, વહ્નીપંચમૂળ
કંટકપંચમૂળ અને તૃણપંચમૂળના
બુદ્ધાબુદ્ધા સામાન્ય ગુણો

લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એ બે
ગણુ વાયુને હરનારા છે. વહ્નીપંચમૂળ અને
કંટકપંચમૂળ એ બે ગણુ કફને હરનારા છે અને
તૃણપંચમૂળ ગણુ પિત્તને હરનારા છે. ૩૭

त्रिवृदादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥ ૩૮ ॥

ત્રિવૃદાદિગણુ બીજા સ્થળમાં કહેવામાં
આવશે. ત્રિવૃદાદિ નામનો આડત્રીસમો ગણુ ઉપર
લખેલા સાડત્રીસ ગણુથી બુદ્ધો છે, તે અન્ય
સ્થળમાં કહેવામાં આવશે. (આ પછીના
અધ્યાયનો ચોથો વિષય બુદ્ધો.) ૩૮

समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषां तु विस्तरम् ।

ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યામિ જ્ઞાત્વા દોષવલાચલમ્ ॥

एभिर्लेपान्कषायांश्च तैलं सर्पीषि पानकान् ।

પ્રવિભજ્ય યથાન્યાયં કુર્વીત મતિમાન્મિષક્ ॥૩૯॥

ગણુનો યથાચોગ્ય ઉપયોગ

આ સાડત્રીસ ગણુ સંક્ષેપથી કહેવામાં
આવ્યા છે. એમનો ઉપયોગ ચિકિત્સાનાં
પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે
દોષોના બળાબળની પરીક્ષા કર્યા પછી આ
ગણુની વહેંચણી કરીને લેપો, ક્ષાઓ, હિમો,
કાંટો, સ્વરસો, તૈલો, ધી તથા પીવાનાં પીણાં
વગેરે ઔષધો કરવાં. ૩૯

धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्वतुण्णनभिद्रुते ।

ગ્રાહયિત્વા ગૃહે ન્યસ્યેદ્વિધિનૌષધસંગ્રહમ્ ॥૪૦॥

વૈદ્યે ચોગ્ય ઘરમાં ઔષધોનો સંગ્રહ કરવો

વૈદ્યે ઔષધો મંગાવી, સઘળી ઋતુઓમાં
જને ધુમાડાથી, વરસાદથી, પવનથી કે ભીના-
શથી કશી હરકત ન થતી હોય એવા ઘરમાં તે
ઔષધોનો સંગ્રહ રાખવો. ૪૦

समीक्ष्य दोषभेदांश्च भिक्षान्मिन्नान्प्रयोजयेत् ।

ગળું વા વ્યસ્તસંહતમ્ ॥૪૧॥

અને લોહાનો કાટ^૧ એ સાત દ્રવ્યો મળીને ત્રણાદિ ગણ કહેવાય છે

આ ત્રણાદિ ગણ ઝેર તથા ઘીડાઓને મટાડવામાં બહુ ઉત્તમ છે અને તરંગ, ત્રિષ્ણ, સખધી રોગો, હૃદયના રોગો,^૨ પાડુરોગ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે ૩૧

લાક્ષાડ્ડરેતકુટજાડ્ઞમારકટ્ફલહરિદ્રાદ્વયનિ-
શ્વસત્ત્વદમાલ્પધ્વાયમાણા ચેતિ ॥

કપાયસ્તિક્તમધુર. કફપિત્તાતિનાશન ।

કુષ્ઠત્રિમિહરશ્ચૈવ દુષ્ટગ્નવિશેષન ॥૩૨॥

લાક્ષાદિ ગણ અને તેના ગુણો

લાખ, ગરમાગો, ઇદ્ર^૧, કપુર, કાપડ, હળદર, દારુહળદર, લીમડો, સમખર્પ, માવતી અને ત્રાયમાણ એ અગિયાર દ્રવ્યો મળીને લાક્ષાદિ ગણ કહેવાય છે

આ લાક્ષાદિ ગણ તૂટે છે, કડવો છે, મધુર છે, કુષ્ઠ મથુને તુદ્ધ કરનાર છે અને કફના મેગોને, પિત્તના મેગોને કોટાને, તથા કૃમિઓને નષ્ટ કરનાર છે ૩૨

પથ્થ પથ્થમૂળાન્યતઃ ક્ષર્વં વક્ષ્યામઃ । તત્ર
ત્રિકણ્ટકવૃહતીદ્વયપૃથક્કર્ણો વિદારિન્વા ચેતિ
કનીય ॥

કપાયતિક્તમધુર કનીય પથ્થમૂળકમ્ ।

વાતમ્ પિત્તશ્મન વૃહણ વલ્લવદ્વનમ્ ।

વિત્વાશિમન્યદુષ્ણકપાટલાકાશ્મર્યથેતિ મહત્ ।

સત્તિક્ત કફત્રાતમ્ પાકે લઘ્વશિર્દીપનમ્ ।

મધુરાનુરસ ચૈવ પથ્થમૂળ મહત્સૂતમ્ ॥ ૩૩ ॥

૧ લોહાનો ૧૦ વાપર્યો છે અરકે પણ અવસ ત્રણ વાપર્યો છે લોહભક્ષ વપર્યેની નથી રમમાત્રમા પારો મધ્ય છે પ્ર

૨ પાડુરોગમાં આ રીતે મુઝને પણ તોહ વાપરી છે, પરંતુ આ કાપચિત્તાને વિષ લોવાથી અરનો સિદ્ધાન્ત વડુ માન્ય રાખવો જેમાં આમણ કરડે ગોમર નગેરે વાપરી ૨૦૦ પિત્ત મુધારવાની વાત છે પ્ર

લધુપંચમૂળ ગણ તથા બૃહત્પંચમૂળ ગણ અને તેમના ગુણો

ગોખર, લાથી ભોગિ ગણી, ગેડી ભોરિંગણી, પૃશ્નિપણી અને શાંખિપણી એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને લધુપંચમૂળ ગણ કહેવાય છે^૧

આ વધુપંચમૂળ ગણ તૂટે છે, કડવો છે, મધુર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, બગ વનારનાર છે અને વાયુના રોગો તથા પિત્તના રોગો શાન્ત કરનાર છે.

મીઠી, અરણી, અગુસો, કાકચ અને રીવણ એ પાંચ દ્રવ્યો મળીને બૃહત્પંચમૂળ ગણ કહેવાય છે

આ બૃહત્પંચમૂળ ગણ કડવા રસવાળો છે, કડવાને અનુભરતા મધુર રસવાળો છે, પાકમાં હલકો છે, અશ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને કફના તથા વાયુના રોગો નષ્ટ કરનાર છે ૩૩

અનયોદ્દશમૂળમુચ્યતે ॥

મળ. શ્વાસહરો હ્રોષ કફપિત્તાનિલપદ ।

શ્વામસ્ય પાચનશ્ચૈવ સર્વજ્વરવિનાશન ॥ ૩૪ ॥

દશમૂળ ગણ અને તેના ગુણો

ઉપર કહેલા લધુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એ દશ દ્રવ્યો મળીને દશમૂળ ગણ કહેવાય છે

આ દશમૂળ ગણ શ્વાસ, કફ, પિત્ત, વાયુ તથા સર્વ પ્રકારના જ્વરોને ઢરનાર છે અને આમને પાકાવનાર છે ૩૪

વિદીરાસારિવારજનીગુડ્ડ્યોડજગૃહ્ણી ચેતિ
વહ્નીસજ્જ ॥

કરમર્દનિકણ્ટકસૈરીયકચતાવરીગૃધ્રનલ્પ્યં ઇતિ
કણ્ટકસજ્જ ॥

૧ આ ગણમાં પૃશ્નિપણી અને શાંખિપણીના પર્ણો શબ્દો ગુજરાતીમાં મળતા નથી કેવાકે વેલી આ ગણમાં ગોખરને મને અરડો લાખન ઝરે છે

તત્ર તિલ્વકપૂર્વેષાં મૂલાનિ । તિલ્વકાદીનાં
પાટલાન્તાનાં ત્વચઃ । કમ્પિલ્લકફલરજઃ । પૂગાદી-
નામેરળાન્તાનાં ફલાનિ પૂત્રીકારગ્વધયોઃ પત્રાણિ ।
શેષાણાં ક્ષીરાણીતિ ॥ ૫ ॥

વિરેચનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા
ભાગો લેવા ?

રાતાં મૂળવાળી નસોતરથી લોદર સુધીનાં
દ્રવ્યોનાં મૂળ લેવાં, લોદર, બઠાન અને પાડલની
છાલ લેવી; કપીલાના ફલતું ચૂર્ણ લેવું;
સોપારીથી એરંડા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળો લેવાં;
ગુચ્છકરંજ અને ગરમાળાનાં પાંદડાં લેવાં અને
આઘીનાં દ્રવ્યોતું દૂધ લેવું. ૫

કોશાતકી સસલા શક્તિની દેવદાલી કારવેલિકા
ચેત્યુભયતોમાગહરાણિ ॥ ૬ ॥

વમન તથા વિરેચન કરનારાં દ્રવ્યો

કડવી ઘિસોડી, હાથલો, આંખકૂટામણી,
કુકડવેલ અને કારેલી એટલાં દ્રવ્યો વમન પણ
કરાવે છે અને વિરેચન પણ કરાવે છે. ૬

एषां स्वरसा इति ॥ ७ ॥

અને કામ કરનારાં દ્રવ્યોનો કયો

ભાગ લેવો ?

એ દ્રવ્યોના સ્વરસો લેવા. ૭

પિપ્પલીવિઙ્ગાપામાર્ગશિશુસિદ્ધાર્થકશિરીષમરિ-
ચકરવીરવિમ્બીગિરિકર્ણિકાકિણીહીવચાજ્યોતિષ્મતી-
કરજ્ઞાકર્કલર્કલશુનાતિવિષાશૃઙ્ગવેરતાલીશતમાલસુર-
સાર્જકેડુગદીમેષશૃઙ્ગીમાતુલડ્ગીસુરડ્ગીપીલુજાતી-
શાલતાલમધૂકલાક્ષાહિંગુલવળમધગોશકૃદ્રસમૂત્રા-
ણીતિ શિરોવિરેચનાનિ ॥ ૮ ॥

શિરોવિરેચન એટલે માથામાંથી દોષને
દૂર કરનારાં દ્રવ્યો

પીપર, વાવડિંગ, અધેડો, સરગવો, સફેદ

૧ કડવી ઘિસોડી વગેરે દ્રવ્યો નિયમથી અને
કામ કરનારાં છે અને ઈંદ્રવારણી વગેરે દ્રવ્યો તો પત્ર
પુષ્પ તથા મૂળ વગેરેના લેદથી કાઢી વખતે વમન કરાવે
છે અને કાઢી વખતે વિરેચન કરાવે છે. (૩૬૫.)

સર્ષપ, સરસડિયો, મરી, કણેર, કડવી ઘોલી,
ગરણી, નાની માલકાંકણી, વજ, મોટી માલ-
કાંકણી, કરંજ, આકડો, સફેદ આકડો, લસણ,
અતિવિષ, સૂંઠ, તાલીસ, તમાલ, તુલસી, જંગલી
તુલસી, ઇંગોળિયો, મેંઢાશીંગી, જંગલી બિજેર,
રાતાં ફૂલોવાળો સરગવો, પીલુડી, માલતી, સાગ,
તાડ, મહુડો, લાખ, હિંગ, લવણો, મધો, ગાયના
છાણુનો રસ અને ગાયનું મૂત્ર એટલા પદાર્થો
શિરોવિરેચન છે. ૮

તત્ર કરવીરપૂર્વેષાં ફલાનિ । કરવીરાદીનામ-
કાન્તાનાં મૂલાનિ । તાલીશપૂર્વેષાં કન્દાઃ । તાલીશા-
દીનામર્જકાન્તાનાં પત્રાણિ । ઇડ્ગુદીમેષશૃઙ્ગયોસ્ત્વ-
ચઃ । માતુલડ્ગીસુરડ્ગીપીલુજાતીનાં પુષ્પાણિ । શાલ-
તાલમધૂકાનાં સારાઃ । હિંગુલક્ષે નિર્યાસૌ । લવણા-
નિ પાર્થિવવિશેષાઃ । મધાન્યા સવસંયોગાઃ । ગોમૂત્ર-
શકૃદ્રસૌ મલાવિતિ ॥ ૯ ॥

શિરોવિરેચનમાં દ્રવ્યોના કયા ભાગો લેવા ?

પીપરથી મરી સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળ
લેવાં. કણેરથી સફેદ આકડા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં
મૂળ લેવાં. લસણથી સૂંઠ સુધીનાં દ્રવ્યોનાં કંદ
લેવાં. તાલીસથી જંગલી તુલસી સુધીનાં દ્રવ્યોનાં
પાંદડાં લેવાં. ઇંગોળિયો અને મેંઢાશીંગીની
છાલ લેવી. જંગલી બિજેર, રાતાં
ફૂલવાળો સરગવો, પીલુડી અને માલતીનાં
પુષ્પો લેવાં. સાગ, તાડ અને મહુડાના
સાર લેવા. હિંગ અને લાખ એ ગુંદરૂપ છે,
માટે તેને જ લેવી. લવણો (લણો) પૃથ્વીના
અવયવો છે, માટે તેઓને જ લેવાં. મધો
આસવાના સંયોગોરૂપ છે, માટે તેઓને જ
લેવાં. ગાયનું મૂત્ર અને ગાયના છાણુનો રસ એ
રસરૂપ છે; માટે તેને જ લેવાં. ૯

સંશમનાન્યત ઝર્ષ વક્ષ્યામઃ-તત્ર મદ્રદારુકુ-
ષ્ઠહરિદ્રાવરુણમેષશૃઙ્ગીવલાતિવલાર્તગલકચ્છુરાસલ્હકી-
કુષેરાક્ષીવીરતરુસહચરાશિમન્યવત્સાદન્યેરળાદમમેદ-

ગણોના ઉપયોગો કરવાની પદ્ધતિ

દોષોના ભેદો કે જોડા ઉત્તરતંત્રના ૬૬માં અધ્યાયમાં કહેવાશે, તેમની તપાસ કરી રોગીના શરીરમાં એક દોષ જો બીજા દોષોના મિશ્રણવગરનો બેવામાં આવે, તો એક ગણનો પ્રયોગ કરવો; જો બે દોષો મિશ્રણ થયેલા બેવામાં આવે તો બે ગણોનો પ્રયોગ કરવો અને જો ત્રણ દોષો મિશ્રિત થયેલા બેવામાં આવે, તો ત્રણ ગણોનો પ્રયોગ કરવો; (કેટલાક ગણો બધાં દોષોને ટાળનારા પણ છે.) ગણનાં દ્રવ્યોમાં જો બે, ત્રણ કે ચાર વગેરે દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય જણાય તો તેમ કરવું અને સધળાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય જણાય તો તેમ કરવું. ૪૧

અધ્યાય ૩૯મો

અયાતઃ સંશોધનસંશમનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોત્રાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘સંશોધનસંશમનીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જો પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મદનકુટજજીમૂતકેશ્વાકુધામાર્ગવક્રત્વેધનસર્પ-
પવિહઙ્ગપિપ્પલીકરહ્રપ્પ્રાહકોવિદારકર્ણુદારાશિષ્ઠ-
શ્રગન્ધાવિદુલવન્ધુજીવકથેતાશણપુષ્પીવિમ્બીવચામૃગે-
ર્વાસૃશિત્રા ચેત્યૂર્વમાગહરાણિ ॥ ૨ ॥

વખન દ્રવ્યો

મીઠળ, ઇંદ્રજન, કુકડવેલ, કડવી તુંબડી, કડવાં તુરિયાં, કડવી ધિસોડી, સફેદ સર્પ, ૧

૧ સંશોધન તથા સંશમન દ્રવ્યોના નિષ્પણ્ણ જિનો. ૩૯માં અધ્યાયમાં રોગોની સામે ચનારાં દ્રવ્યો દર્શાવે છે અને આ અધ્યાયમાં તો દોષોની સામે ચનારાં તથા પંચકર્મોમાં ઉપયોગી સંશોધન સંશમન દ્રવ્યોના વ્યાખ્યાનો કહેવાય છે એ ભેદ છે. (૩૯ન.)

વાતડિંગ, પીપર, કરંજ, કુત્તારિયો, કંચનાર, ગુદો, લીંબડો, આસોંદ, નેતર, અપોરિયો, ધોળી વજ, શણ, કડવી ઘોલી, રાતી વજ, ઇંદ્રનારણી અને ઉંદરકત્રી આ દ્રવ્યો વખન કરાવનારાં છે.

તત્ર કોવિદારપૂર્વેષાં ફલાનિ કોવિદારાદીનાં મૂલાનિ ॥ ૩ ॥

વખનમાં એ દ્રવ્યોના કયા કયા

ભાગો લેવા ?

મીઠળથી કુત્તારિયા સુધીનાં દ્રવ્યોનાં ફળો લેવાં અને કંચનારથી ઉંદરકત્રી સુધીનાં દ્રવ્યોનાં મૂળ લેવાં. ૩

ત્રિવૃષ્ઠચામાદન્તીદ્રવન્તીસસલાશક્તિનીવિપાણિ-
કાગવાક્ષીષ્ઠગલાન્તીમુલસુવર્ણક્ષીરીચિત્રકકિર્ણિદ્દી-
શકાશતિલ્વકકમ્પિલકરમ્પકપાટલાપૂગહરીતક્યામલ-
કવિમીતકનીલિનીચતુરદ્ગુલૈરણ્ડપૂતીકમહાવૃક્ષસત-
ત્ત્વદાર્કાં જ્યોતિષ્મતી ચેલ્લધોમાગહરાણિ ॥ ૪ ॥

વિરેચન દ્રવ્યો

રાતાં મૂળવાળી નસોતર, ઘોળી નસોતર, નેપાળો, નાનો નેપાળો, હાથલો, આંખકૂટાં-
મણી, નેંદાશિંગી, ઘોળાં ફૂલવાળી ઇંદ્રનારણી, વરધારો, ચોર, દારુડી અથવા પીળિયો, ચિત્રો, નાની માલકાંઠણી, દર્ભ, કાસડો, તિલક, (મોટો લોદર) કપીલો, બકાન, પાડલ, સોપારી, હરડે, આમળાં, બહેડાં, ગળી, ગરમાળો, એંરડો, ગુચ્છકરંજ, કંટોલા નામનો ચોર, સપ્તપર્ણ, આક્ટો અને માલકાંઠણી એટલાં દ્રવ્યો વિરેચન કરાવનારાં છે. (લોદરના યુષ્ણેનું નિષ્પણ્ણ બેતાં તેમાં ગ્રાહીપણું બેવામાં આવે છે. મોટા લોદરનાં નામોમાં ‘વિરેષી’ શબ્દ છે, તેથી તેમાં વિરેચનપણું હશે ? કાશમાં બેતાં ‘તિલક’ એ નામ ઇંગોળિયાનું પણ નીકળે છે.) ૪

૨ આ દ્રવ્યોમાં કેટલાંક દ્રવ્યો સાક્ષાત્ વખન કરાવનારાં છે અને કેટલાંક દ્રવ્યો વખનદ્રવ્યોમાં મળ્યા પછી વખન કરાવનારાં છે. (૩૯ન.)

વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે છે;^૧ જે અશિના બળ પ્રમાણે નહિ, પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે તો અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહી પાકે છે; અને પુરુષના બળ પ્રમાણે નહિ પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે, તો ગ્લાનિને, મૂર્છાને તથા મદને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે જ સંશોધન ઔષધ પણ જે અધિક આપવામાં આવે, તો ઉપર પ્રમાણે કરે છે; અને તે ઉપરાંત રોગીના બળને બહુ જ હાનિ પહોંચાડી દે છે. એ ઔષધો વ્યાધિના, અશિના તથા પુરુષના બળથી ન્યૂન આપવામાં આવે, તો અદ્યપ ગુણ કરનારાં અથવા નકામાં જ થઈ પડે છે; માટે જ ઔષધ દેવું તે સમ જ (રોગથી વિષમ જ) દેવું. ૧૩

भवन्ति चात्र ॥

રોગે શોધનસાધ્યે તુ યો ભવેદોષદુર્વલઃ ।
તસ્મૈ દદ્યાદ્વિષ્ણુપ્રાજ્ઞો દોષપ્રચ્ચાવનં મૃદુ ॥ ૧૪ ॥

નબળા રોગીને બળવાન
સંશોધન ન દેવું

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: “રોગ સંશોધનથી મટે એવો હોય અને રોગી ઉપવાસાદિકથી નહિ, પણ દોષોથી નબળો થયેલો હોય, તો તેને વિદ્વાન વૈદે કામળ વીર્યવાળું ગરમાળા વગેરે સંશોધન દેવું. ૧૪

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अव्याधिदुर्वलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥
स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।
भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥

૧. એટલા માટે ત્યાં અતિ દુઝળાપણું હોય અને શોધનક્રિયા સહન ન જ થઈ શકે તેમ હોય, ત્યાં જ સંશમન ઔષધનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ રોગના દોષને દબાવવાનો ઉપાય છે, દોષને બહાર કાઢવાનો નહિ. પ્ર.

સુ. ૧૫

નબળા થયેલા રોગીને સંશોધન
ક્યારે દેવું ?

રોગી વ્યાધિથી નહિ પણ ઉપવાસાદિકથી નબળો થયેલો હોય, પરંતુ જે તેનો દોષ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય અને કાઠો કામળ હોય, તો તેને સંશોધન દેવામાં બળ ઉપર લક્ષ્ય ન આપવું; કેમ કે જે સ્થિતિમાં સંશોધન હિતકારી છે. રોગી અદ્યપ બળવાળો હોય, પરંતુ તેનો દોષ પોતાની મેળે જ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય અને કાઠો કામળ હોય તો દેવામાં આવેલું સંશોધન વ્યાધિને નષ્ટ કરનારું થાય છે. ૧૫

व्याध्यादिषु तु मध्येषु कायस्याल्लिरिष्यते ।

વિઢાલપદકં ચૂર્ણં દેયઃ કલ્કોઽક્ષસંમિતઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બળવાળાં હોય તો ઔષધોની માત્રા

વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બળવાળાં હોય, તો ક્વાથની માત્રા સોળ તોલાભાર દેવી, ચૂર્ણની માત્રા એક તોલાભાર દેવી અને કલ્કની માત્રા પણ એક તોલાભાર જ દેવી. (જે વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી હીન બળવાળાં હોય, તો એ માત્રાઓ ઓછી કરવી અને અધિક બળવાળાં હોય તો એ માત્રાઓ વધારવી.)” ૧૬

અધ્યાય ૪૦ મો

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘દ્રવ્યરસગુણ-વીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ દ્રવ્યોના મધુર આદિ રસોના, શીતોષ્ણાદિક ગુણોના, તે તે દ્રવ્યોના પ્રભાવોના અને પરિપાકસમયમાં જે રસાંતરો થાય છે, તેઓના વિશેષ જ્ઞાન વિષેનો.

કાલકાર્કેશતાવરીપુતર્નવાવસુકવશિરવાશ્વનકમાર્ગીકાર્પાસીવૃશ્ચિકાલીપત્તૃવદરયવકોલકુલત્યપ્રમૃતીનિ વિદારિગન્ધાદિશ્ચ દ્વેષાદે પચ્ચમૂલ્યૌ સમાસેન વાતસશ્મનો વર્ગઃ ॥ ૧૦ ॥

વાયુનાં સંશમન દ્રવ્યો

દેવદાર, કઠ, હળદર, વાયનરણાં, મેંદાશીંગી, બલદાણા, પીળા ફૂલવાળી ખપાટ, કાળા પુષ્પેવાળો કાટાઅશેળિયો, કૌવચ, સાવેડો, કાકચ, વેલતરુ, પીળાં ફૂલવાળો કાટાઅશેળિયો, અરણી, ગળો, એરડો, પાપાણુભેદ, સફેદ ફૂલનો આકડો, રાતા ફૂલનો આકડો, શતાવરી, સાટોડી, શિવચીંગી, અવેડો, ધતૂરો, ભારંગી, હીરવણી, અમારફૂધી, પતંગ, જોર, જળ, મોટાં જોર, તથા કળથી ઇત્યાદિ પદાર્થો, વિદારિગનાદિ ગણુ, લઘુપચમૂળ ગણુ અને બૃહત્પચમૂળ ગણુ એ વાયુનું સશમન કરનારાં છે. આ વાયુનું સશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે ૧૦

ચન્દનકુચન્દનહીવેરોશીરમસિષ્ઠાપયસ્યાવિદારીશતાવરીગુન્દારીશૈવાલકહ્લારકુમુદોત્પલકદલીકન્દલી-દૂર્વામૂર્વાપ્રમૃતીનિ કાકોત્વાદિર્ન્યગ્રોષાદિસ્તૃણપચમૂલમિતિ સમાસેન પિત્તસશ્મનો વર્ગઃ ॥ ૧૧ ॥

પિત્તનાં સંશમન દ્રવ્યો

સુખડ, રતાંજલિ, અથવા પતંગ, વાળો, કાળા વાળાનું મૂળ, મજ્જા, ખરણુર, નિદારીકદ, શતાવરી, મોથ, શેનાળ, કદહાર નામનું કમળ, કુમુદ નામનું રાત્રિવિકાસી કમળ, ઉત્પલ નામનું કમળ, કેળનાં અકુર, દ્રેશખડ, તથા મૂર્ત્ત આદિ દ્રવ્યો, કાકોત્વાદિ ગણુ, ન્યગ્રોષાદિ ગણુ અને તૃણપચમૂળ ગણુ એ પિત્તનું સશમન કરનારાં છે. આ પિત્તનું સશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૧૧

૧ આથી એમ જણાયું કે આપના જે દવા વાયુના સશમન છે એમ સમજવું નહિ

૨ ચન્દન આદિ દ્રવ્યો ગ્રેષ્મના આથી ગયા છતાં પણ જુના લખ્યા છે, તેથી એમ જણાયું છે કે

કાલેયકાગુરુતિલપર્ણીકુષ્ઠહરિદ્રાશીતશિવશતપુ

પચ્ચમૂલ્યૌ પિપ્પલાદિર્વૃહલાદિર્મુષ્કાદિર્વૃષ્ણાદિ સુરસાદિરાગ્વધાદિરિતિ સમાસેન શ્લેષ્મસશ્મનો વર્ગ ॥ ૧૨ ॥

કંકનાં સશમન દ્રવ્યો

પીળી સુખડ, અગર, તવનણી, કઠ, હળદર, કપૂર, અથવા પથ્થરફૂલ, સુવા, નસોતર, રાસના, કરજ, શુચ્છકરજ, ઈંગોળિયો, બર્ષ, ફૂધિયો વજનાગ, રાતો એરડો, નાનું મુઝ નામનું ખડ તથા વાળો ઇત્યાદિ દ્રવ્યો, વત્રીપચમૂળ ગણુ, કટકપચમૂળ ગણુ, પિપ્પલાદિ ગણુ, બૃહત્લાદિ ગણુ, મુકકાદિ ગણુ, વચાદિ ગણુ, સુરસાદિ ગણુ અને આરગ્વનાદિ ગણુ એ કંકનું સશમન કરનારાં છે. આ કંકનું સશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો. ૧

તત્ર સર્વાણ્યેવૌપધાનિ ધ્યાપ્યમિપુરુષવલ્ગ્નમ્પિ સમીક્ષ્ય વિદધ્યાત્ ॥ તત્ર વ્યાધિનલાદધિક્રમૌપધનુ પયુક્ત તપુપશમય્ય વ્યાધિં વ્યાધિમન્યમાવદતિ ॥ અગ્નિ વલાદધિક્રમજીર્ણં નિષ્ક્રમ્ય વા પચ્યતે ॥ પુરુષવલ્ગ્ન-ધિક ગ્લાનિમૂર્છામદાનાવદતિ સશ્મનમ્ ॥ એવ સશો ધનમતિપાતયતિ ॥ હીનમેગ્નો દત્તમર્કચિત્તક મતિ ॥ તસ્માત્સમયેન વિદધ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

સંશોધન તથા સંશમન દ્રવ્યોની માત્રા

વૈષે વ્યાધિના, અગ્નિના અને પુરુષના બળને સારી ધેઠે જોઈ નિચારીને સત્રાં ઔષ્ઠીની યોજના કરવી એ સશમન ઔષધ વ્યાધિના બળ પ્રમાણે નહિ, પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે, તો તે એ વ્યાધિને શાંત કરીને બીજ

એમાના ગેયાર ૫ ૧ યોના ૧ કારે માગી રીતે મરી ગયે છે

૧ આથી એમ જણાયું કે આપના જે દ્રવ્યો કંકનું સશમન કરનારાં છે એમ સમજવું નહિ

વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે છે;^૧ એ અગ્નિના બળ પ્રમાણે નહિ, પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે તો અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહી પાકે છે; અને પુરુષના બળ પ્રમાણે નહિ પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે, તો ગ્દાનિને, મૂર્છાને તથા મદને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે જ સંશોધન ઔષધ પણ એ અધિક આપવામાં આવે, તો ઉપર પ્રમાણે કરે છે; અને તે ઉપરાંત રોગીના બળને બહુ જ હાનિ પહોંચાડી દે છે. એ ઔષધો વ્યાધિના, અગ્નિના તથા પુરુષના બળથી ન્યૂન આપવામાં આવે, તો અલ્પ ગુણ કરનારાં અથવા નકામાં જ થઈ પડે છે; માટે જ ઔષધ દેવું તે સમ જ (રોગથી વિષમ જ) દેવું. ૧૩

भवन्ति चात्र ॥

રોગે શોધનસાધ્યે તુ યો ભવેદોષદુર્વલઃ ।

तस्मै दद्याद्विषकप्राज्ञो दोषप्रव्यावनं मृदु ॥ ૧૪ ॥

નબળા રોગીને બળવાન

સંશોધન ન દેવું

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: “રોગ સંશોધનથી મટે એવો હોય અને રોગી ઉપવાસાદિકથી નહિ, પણ દોષોથી નબળો થયેલો હોય, તો તેને વિદ્વાન વૈદે કામળ વીર્યવાળું ગરમાળા વગેરે સંશોધન દેવું. ૧૪

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।

अव्याधिदुर्वलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥

स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।

भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥ ૧૫ ॥

૧. એટલા માટે જ્યાં અતિ દુર્બળાપણું હોય અને શોધનક્રિયા સહન ન જ થઈ શકે તેમ હોય, ત્યાં જ સંશમન ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ રોગના દોષને દુર્બળવાનો ઉપાય છે, દોષને બહાર કાઢવાનો નહિ. પ્ર.

નબળા થયેલા રોગીને સંશોધન
ક્યારે દેવું ?

રોગી વ્યાધિથી નહિ પણ ઉપવાસાદિકથી નબળો થયેલો હોય, પરંતુ એ તેનો દોષ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય અને કાઠો કામળ હોય, તો તેને સંશોધન દેવામાં બળ ઉપર લક્ષ્ય ન આપવું; કેમ કે એ સ્થિતિમાં સંશોધન હિતકારી છે. રોગી અલ્પ બળવાળો હોય, પરંતુ તેનો દોષ પોતાની મેળે જ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય અને કાઠો કામળ હોય તો દેવામાં આવેલું સંશોધન વ્યાધિને નષ્ટ કરનારું થાય છે. ૧૫

व्याध्यादिषु तु मध्येषु कायस्याल्ललिरिष्यते ।

विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥ ૧૬ ॥

વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બળવાળાં હોય તો ઔષધોની માત્રા

વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બળવાળાં હોય, તો ક્વાથની માત્રા સોળ તોલાભાર દેવી, ચૂર્ણની માત્રા એક તોલાભાર દેવી અને કલ્કની માત્રા પણ એક તોલાભાર જ દેવી. (એ વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી હીન બળવાળાં હોય, તો એ માત્રાઓ ઓછી કરવી અને અધિક બળવાળાં હોય તો એ માત્રાઓ વધારવી.) ૧૬

અધ્યાય ૪૦ મો

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘દ્રવ્યરસગુણ-વીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ દ્રવ્યોના મધુર આદિ રસોના, શીતોષ્ણાદિક ગુણોના, તે તે દ્રવ્યોના પ્રભાવોના અને પરિપાકસમયમાં જે રસાંતરો થાય છે, તેઓના વિશેષ જ્ઞાન વિષેનો.

કાલકાર્કશતાવરીપુનર્નવાવસુકશિરકાચનકમાર્ગીકાર્પીસીઘ્રશિકાલીપત્તરવદરયવકોલકુલ્લયપ્રમૃતીતિ વિદારિગન્ધાદિશ્વ દ્વે ચાચે પચ્ચમૂલ્યૌ સમાસેન વાતસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૦ ॥

વાયુનાં સંશમન દ્રવ્યો

દેવદાર, કંઠ, હળદર, વાયવરણાં, મેંઢાશીંગી, ખલદાણા, પીળાં ફૂલવાળી ખપાટ, કાળાં પુષ્પેવાળો કાંઠાઅશેળિયો, કૌવચ, સાલેડો, કાકચ, વેલતરુ, પીળાં ફૂલવાળો કાંઠાઅશેળિયો, અરણી, ગળો, એર ડો, પાપાણુભેદ, સદેહ ફૂલનો આકડો, રાતાં ફૂલનો આકડો, શનાવરી, સાટોડી, શિવલિંગી, અઘેડો, ધંતૂરો, ભારંગી, હીરવણી, અમારફૂલો, પતંગ, બોર, જવ, મોટાં બોર, તથા કળથી ઇત્યાદિ પદાર્થો, વિદારિગન્ધાદિ ગણુ, લઘુપંચમૂળ ગણુ અને બૃહત્પંચમૂળ ગણુ એ વાયુનું સંશમન કરનારાં છે. આ વાયુનું સંશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી^૧ કહ્યો છે. ૧૦

ચન્દનકુચન્દનહીવેરોશીરમણિષ્ઠાપયસ્યાવિદારીશતાવરીગુન્દરાશૈવાલકહ્વારકુમુદોત્પલકદલીકન્દલી-દૂર્વામૂર્વાપ્રમૃતીતિ કાકોલ્યાદિન્યગ્રોધાદિસ્તૃણપચ્ચમૂલમિતિ સમાસેન પિત્તસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૧ ॥

પિત્તનાં સંશમન દ્રવ્યો

સુખડ, રતાંજલિ, અથવા પતંગ, વાળો, કાળા વાળાનું મૂળ, મજ્જા, ખરણેર, વિદારીકંદ, શનાવરી, મોથ, શેત્રાળ, કલ્હાર નામનું કમળ, કુમ્બ નામનું રાત્રિવિકાસી કમળ, ઉત્પલ નામનું કમળ, કેળના અંકુર, દ્રોખડ, તથા મૂર્તી આદિ દ્રવ્યો, કાંઠાદ્યાદિ ગણુ, ન્યગ્રોધાદિ ગણુ અને તૃણપંચમૂળ ગણુ એ પિત્તનું સંશમન કરનારાં છે. આ પિત્તનું સંશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી^૨ કહ્યો છે. ૧૧

૧ આથી એમ જણાવ્યું કે આટલાં જ દ્રવ્યો વાયુનાં સંશમન છે એમ સમજવું નહિ.

૨ ચન્દન આદિ દ્રવ્યો ગણોમાં આવી ગયા છતાં પણ જુદાં લખ્યા છે, તેથી એમ જણાવ્યું છે કે

કાલેયકાગુરુતિલપર્ણીકુષ્ઠહરિદ્રાશીતશિવશતપ-
.....

પચ્ચમૂલ્યૌ પિપ્પલ્યાદિવૃંહલ્યાદિમુષ્કાદિર્વંચાદિઃ સુરસાદિરાગ્વધાદિરિતિ સમાસેન શ્લેષ્મસંશમનો વર્ગઃ ॥ ૧૨ ॥

કફનાં સંશમન દ્રવ્યો

પીળી સુખડ, અગરુ, તલવણી, કંઠ, હળદર, કપૂર, અથવા પથ્થરફૂલ, સુવા, નસોતર, રાસના, કરંજ, ગુચ્છકરંજ, ઇંગોળિયો, બર્ષ, દૂધિયો વછનાગ, રાતો એર ડો, નાનું મુંજ નામનું ખડ તથા વાળો ઇત્યાદિ દ્રવ્યો, વક્ષીપંચમૂળ ગણુ, કંટકપંચમૂળ ગણુ, પિપ્પલ્યાદિ ગણુ, બૃહત્યાદિ ગણુ, મુષ્કાદિ ગણુ, વચાદિ ગણુ, સુરસાદિ ગણુ અને આરગ્વધાદિ ગણુ એ કફનું સંશમન કરનારાં છે. આ કફનું સંશમન કરનારો વર્ગ સંક્ષેપથી^૩ કહ્યો.

તત્ર સર્વાણ્યેવૌષધાનિ વ્યાધ્યન્નિપુરુષવલ્લભિ-સમીક્ષ્ય વિદધ્યાત્ ॥ તત્ર વ્યાધિચલાદધિકમૌષધમુ-પયુક્તં તમુપશમય્ય વ્યાધિં વ્યાધિમન્યમાવહતિ ॥ અગ્નિ-ચલાદધિકમજીર્ણ વિદ્યમ્ય વા પચ્યતે ॥ પુરુષવલ્લાદ-ધિકં ગ્લાનિમૂર્છામદાનાવહતિ સંશમનમ્ ॥ एवं સંશો-ધનમતિષાતયતિ ॥ હીનમેગ્નો દત્તમર્કિચિત્કરં મવતિ ॥ તસ્માત્સમેવ વિદધ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

સંશોધન તથા સંશમન દ્રવ્યોની માત્રા

વેવે વ્યાધિના, અગ્નિના અને પુરુષના બળને સારી પેઠે જોઈ વિચારીને સઘળાં ઔષધોની યોજના કરવી. જો સંશમન ઔષધ વ્યાધિના બળ પ્રમાણે નહિ, પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે, તો તે જો વ્યાધિને શાંત કરીને બીજા

એમાંનાં બેચાર પણ પોતાનું કાર્ય માગી રીતે કરી શકે છે.

૧ આથી એમ જણાવ્યું કે આટલાં જ દ્રવ્યો કફનું સંશમન કરનારાં છે એમ સમજવું નહિ.

વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરે છે;^૧ એ અગ્નિના બળ પ્રમાણે નહિ, પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે તો અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે અથવા લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહી પાકે છે; અને પુરુષના બળ પ્રમાણે નહિ પણ તેથી અધિક આપવામાં આવે, તો ગ્લાનિને, મૂર્છાને તથા મદને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે જ સંશોધન ઔષધ પણ એ અધિક આપવામાં આવે, તો ઉપર પ્રમાણે કરે છે; અને તે ઉપરાંત રોગીના બળને બહુ જ હાનિ પહોંચાડી દે છે. એ ઔષધો વ્યાધિના, અગ્નિના તથા પુરુષના બળથી ન્યૂન આપવામાં આવે, તો અદ્ય ગુણ કરનારાં અથવા નકામાં જ થઈ પડે છે; માટે જ ઔષધ દેવું તે સમ જ (રોગથી વિષમ જ) દેવું. ૧૩

भवन्ति चात्र ॥

રોગે શોધનસાધ્યે તુ યો ભવેદ્દોષદુર્વલઃ ।
તસ્મૈ દદ્યાદ્વિષ્કપ્રાણો દોષપ્રચ્યાવનં મૃદુ ॥ ૧૪ ॥

નબળા રોગીને બળવાન
સંશોધન ન દેવું

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: “રોગ સંશોધનથી મટે એવો હોય અને રોગી ઉપવાસાદિકથી નહિ, પણ દોષોથી નબળો થયેલો હોય, તો તેને વિદ્વાન વૈદે કામળ વીર્યવાળું ગરમાળા વગેરે સંશોધન દેવું. ૧૪

चले दोषे मृदौ कोष्ठे नेक्षेतात्र बलं नृणाम् ।
अव्याधिदुर्वलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥
स्वयं प्रवृत्तदोषस्य मृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।
भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥ १५ ॥

૧. એટલા માટે ત્યાં અતિ દુઝળાપણું હોય અને શોધનક્રિયા સહન ન જ થઈ શકે તેમ હોય, ત્યાં જ સંશમન ઔષધનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એ રોગના દોષને દબાવવાનો ઉપાય છે, દોષને બહાર કાઢવાનો નહિ. પ્ર.

નબળા થયેલા રોગીને સંશોધન
ક્યારે દેવું ?

રોગી વ્યાધિથી નહિ પણ ઉપવાસાદિકથી નબળો થયેલો હોય, પરંતુ એ તેનો દોષ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય અને કાઠો કામળ હોય, તો તેને સંશોધન દેવામાં બળ ઉપર લક્ષ્ય ન આપવું; કેમ કે એ સ્થિતિમાં સંશોધન હિતકારી છે. રોગી અદ્ય બળવાળો હોય, પરંતુ તેનો દોષ પોતાની મેળે જ સ્થાનથી ચલિત થયો હોય અને કાઠો કામળ હોય તો દેવામાં આવેલું સંશોધન વ્યાધિને નષ્ટ કરનારું થાય છે. ૧૫

व्याध्यादिषु तु मध्येषु काथस्याल्ललिरिष्यते ।
विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥ १६ ॥

વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બળ-
વાળાં હોય તો ઔષધોની માત્રા

વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી મધ્યમ બળવાળાં હોય, તો ક્વાથની માત્રા સોળ તોલાભાર દેવી, ચૂર્ણની માત્રા એક તોલાભાર દેવી અને કલ્કની માત્રા પણ એક તોલાભાર જ દેવી. (એ વ્યાધિ, અગ્નિ તથા રોગી હીન બળવાળાં હોય, તો એ માત્રાઓ ઓછી કરવી અને અધિક બળવાળાં હોય તો એ માત્રાઓ વધારવી.)” ૧૬

અધ્યાય ૪૦મો

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १७ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘દ્રવ્યરસગુણ-
વીર્યવિપાકવિજ્ઞાનીય’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ દ્રવ્યોના મધુર આદિ રસોના, શીતોષ્ણાદિક ગુણોના, તે તે દ્રવ્યોના પ્રભાવોના અને પરિપાકસમયમાં

કેચિદાચાર્યા બ્રુવતે દ્રવ્ય પ્રધાનમ્ । કસ્માત્ ?
 વ્યવસ્થિતત્વાદિહ પલુ દ્રવ્ય વ્યવસ્થિત ન રસાદયો
 યયાઽઽમે ફલે યે રસાદયસ્તે પકે ન સન્તિ । નિત્ય
 ત્વાચ્ચ નિત્ય હિ દ્રવ્યમનિત્યા ગુણા યયા વત્કાદિપ્ર
 વિભાગ । ય એવ સમ્પન્નરસગન્ધો વ્યાપન્નરસગન્ધો વા
 ભવતિ । સ્વજાત્યવસ્થાનાચ્ચ યયા હિ પાર્થિવ દ્રવ્યમ
 ન્યમાવ ન ગન્ધત્વેવ શેષાણિ । પચેન્દ્રિયગ્રહણાચ
 પચ્ચભિરિન્દ્રિયૈર્ગૃહ્યતે દ્રવ્ય ન રસાદય । આશ્રયત્વાચ્ચ
 દ્રવ્યમાશ્રિતા રસાદયો ભવન્તિ । આરમ્ભસામર્થ્યાચ્ચ
 દ્રવ્યાશ્રિત આરમ્ભો યયા-વિદારિગ્ધાદિમાહૃત્ય
 સશુદ્ધ વિપચેદિત્યેવમાદિપુ ન રસાદિધ્વારમ્ભ ।
 શાષ્ટ્રપ્રામાણ્યાચ્ચ શાષ્ટ્રે હિ દ્રવ્ય પ્રધાનમુપદેશે હિ
 યોગાના યયા-માતુલુક્ષાશિમન્યૌ ચેત્યાદૌ ન રસાદય
 ઉપદિશ્યન્તે । ક્રમાપેક્ષિત્વાચ્ચ રસાદીના રસાદયો હિ
 દ્રવ્યક્રમમપેક્ષન્તે યયા તરુણે તરુણાં સર્પણે સર્પણા
 ઇતિ । એકદેશસાધ્યત્વાચ્ચ દ્રવ્યાણામેકદેશેવાપિ યયા
 ધય સાધ્યન્તે યયા મહાવૃદ્ધક્ષીરેણેતિ । તસ્માદ્ દ્રવ્ય
 પ્રધાનમ્ । દ્રવ્યલક્ષણ તુ ક્રિયાગુણવત્સમવાયિકારણ
 મિતિ ॥ ૨ ॥

કેટલાકના મતમા દ્રવ્ય પ્રધાન છે

કેટલાક આચાર્યો કહે છે 'દ્રવ્ય,
 રસ,^૧ ગુણ,^૨ વીર્ય^૩ અને વિપાક^૪મા દ્રવ્ય જ

૧ મનુર અમ્ભ કહે તિક્ત લઘુ અને કાયા
 એ ૭ રસો હેવાય છે

૨ શીત ઠીલ સ્થિત રક્ત મંદ તીક્ષ્ણ ગુરુ
 લઘુ પિચ્છન વિશ મૃદુલ પરા મહિન મૃદુ
 દ્રવ સા ગિદર મર રથુન અને સ્પ્રમ્ભ એ વીશ ગુણો
 મેટવાય છે (આ ગ્યાનના ૪૫મા અધ્યાયના ૨૪૧
 મા વિવરમા આ જ ગુણો થોડા ફેરફારથી જણાયા
 છે (૫૧)

૩ એમના શીત ઉષ્ણ સ્થિત રક્ત વિશા
 પિચ્છન મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એ આઠ ગુણો વીશ કહેવાય
 છે ગુણોથી રીયામા જુદાઈ છે જુદાં કે જે ગુણો
 આમતોમા છે તે જ ગુણો દરરોમા જ પરંતુ આમતો
 શીતનીય છે અને દરરો ઉષ્ણનીય છે ૬૧ રમ ગુણ
 અને વિપાક એ જે કામ કરી શકના નથી તે

પ્રધાન છે આ વિષયમા પહેલું કારણ એ
 છે કે દ્રવ્ય એનું એ જ રહે છે અને રસાદિક
 તો એના એ જ રહેતા બદલાઈ જાય છે
 જેમ કે આખા વગેરેનું ફળ એનું એ જ રહે છે
 અને રસાદિક તો તેઓ નાના ફળમા હોય છે
 તેઓ પાકા ફળમા હોતા નથી બીજું કારણ
 એ છે કે દ્રવ્ય નિત્ય છે અને ગુણો અનિત્ય છે
 જેમ કે કંઠક, સ્વરસ તથા કાયા વગેરે પદાર્થ
 એના એ રહે છે, પણ તે પદાર્થમાં રસ તથા ગંધ
 અમુક કાળમા જેવા બેઈએ તેના રહે છે અને
 અને અમુક કાળમા બગડી જાય છે ત્રીજું
 કારણ એ છે કે દ્રવ્ય પોતાની જે પાર્થિવ આદિ
 ભતિમા હોય તે ભતિમા જ રહે છે, પણ બીજી
 ભતિને પ્રાપ્ત થતું નથી જેમ કે જે દ્રવ્ય
 પૃથ્વી સખધી હોય તે પૃથ્વી સખધી જ રહે છે
 પણ જલ સખધી, અગ્નિ સખધી, વાયુ સખધી
 કે આકાશ સખધી થઈ જતું નથી, તેમ જ જે દ્રવ્ય
 જલ સખધી હોય તે જલ સખધી જ રહે છે પણ
 પૃથ્વી સખધી, અગ્નિ સખધી, વાયુ સખધી કે
 આકાશ સખધી થઈ જતું નથી આ પ્રમાણે જ
 અગ્નિ સખધી, વાયુ સખધી તથા આકાશ સખધી
 દ્રવ્યો વિષે સમજી લેવું ચોથું કારણ એ છે કે
 દ્રવ્યોનું પાચે ઇન્દ્રિયોથી અહણ થાય છે અને રસ,
 ગુણ, વીર્ય તથા વિપાકનું પાચે ઇન્દ્રિયોથી
 અહણ થતું નથી, પણ અમુક અમુક ઇન્દ્રિયોથી જ
 અહણ થાય છે પાચ્યમું કારણ એ છે કે દ્રવ્ય જ
 રગના, ગુણના, વીર્યના તથા વિપાકના આશ્રય
 રૂપ છે, પણ રસ, ગુણ, વીર્ય કે વિપાક
 દ્રવ્યના આશ્રયરૂપ નથી છઠું કારણ એ છે કે

જે કંઠક તથા કાયા વગેરેની બનાવ થાય છે
 તે દ્રવ્યના આશ્રયથી જ થાય છે પણ રસાદિકના

કામો કરનારા જે પ્રમાત્ર હોય છે તે વીર્ય જ (અન)
 ૪ દ્રવ્ય પરિપાકના સમયમા પોતાના રાગભાવિક
 રમો છોડી દેને જે રસાનરો પ્રાપ્ત થાય છે તે
 રસાનવિપાક કહેવાય છે (અન)

આશ્રયથી થતી નથી. જમ કે 'શાક્ષિપણી' આદિ ઔષધને લાવી દૂદીને પકાવ્યું' વગેરે વાક્યો પ્રમાણે દ્રવ્યને જ લાવી દૂદીને તેને પકાવી શકાશે; પણ રસાદિકને લાવી દૂદીને તેને પકાવી શકાશે નહીં. સાતમું કારણ એ છે કે શાસ્ત્રમાં પણ તે યોગોના ઉપદેશમાં દ્રવ્યોનાં જ નામે આપેલાં છે; પણ રસાદિકનાં નામે આપેલાં નથી. જમ કે અમુક યોગમાં ણિજ્ઞેરું અને અરણીને મિશ્રિત કરવાં અને અમુક યોગમાં અમુક દ્રવ્યોને મિશ્રિત કરવાં ઇત્યાદિ લખ્યું છે; પણ અમુક યોગમાં અમુક રસોને, અમુક ગુણોને, અમુક વીર્યોને કે અમુક વિપાકોને મિશ્રિત કરવાં એમ લખ્યું નથી. આઠમું કારણ એ છે કે રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાકને દ્રવ્યના ક્રમની અપેક્ષા છે; પણ દ્રવ્યને એમના ક્રમની અપેક્ષા નથી. જમ કે દ્રવ્ય નવું હોય ત્યારે એ સઘળા નવા હોય છે અને દ્રવ્ય સંપૂર્ણ હોય, ત્યારે એ સઘળા સંપૂર્ણ હોય છે. નવમું કારણ એ છે કે અમુક વ્યાધિઓને દ્રવ્યનો એક ભાગ પણ મટાડે છે; પરંતુ રસનો, ગુણનો, વીર્યનો કે વિપાકનો એક ભાગ ઠાઈ વ્યાધિને મટાડે છે એમ નથી. જમ કે ચોરના એકલા દૂધનો જ ઉપયોગ કરવાથી ઠાઈ વ્યાધિ મટે છે, તેમ રસાદિકના એકલા અમુક ભાગનો જ ઉપયોગ કરવાથી ઠાઈ વ્યાધિ મટે એ સંભવિત નથી. રસાદિક પદાર્થો ભાગ વગરના જ છે. આ નવ કારણોથી સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે. " ક્રિયાઓવાળું, ગુણોવાળું અને ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં સમવાયી (ઉપાદાન) કારણ-રૂપે રહેનારું જ હોય છે તે દ્રવ્ય કહેવાય છે, એ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. ૨

નેલાહુરન્યે । રસાસ્તુ પ્રધાનમ્ । કસ્માત્ ? આગ-માત્ આગમો હિ શાસ્ત્રમુચ્યતે શાસ્ત્રે હિ રસા અધિકૃતા યથા-રસાયત્ત આહાર इति तस्मिंश्च प्राणाः । उपदे-शाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा-मधुराम्ललवणा वातं

शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा किंचिदिज्यार्यं मधुरमाहरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानम् ॥ ३ ॥

કેટલાકના મતમાં રસની પ્રધાનતા

કેટલાક આચાર્યો દ્રવ્યોની પ્રધાનતા માનતા નથી, પણ રસોની પ્રધાનતા માને છે. એ કહે છે, કે 'રસો જ પ્રધાન છે.' આ વિષયમાં પહેલું કારણ એ છે કે આગમમાં રસોની પ્રધાનતા માનેલી છે. આગમ અને શાસ્ત્ર એ બે પર્યાય શબ્દો છે. 'આહાર રસોને આધીન છે અને પ્રાણો આહારને આધીન છે' ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોથી સિદ્ધ થાય છે, કે શાસ્ત્રોએ રસોની જ પ્રધાનતા સ્વીકારેલી છે. બીજું કારણ એ છે કે ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં પણ 'મધુર, અમ્લ અને લવણ એ રસો વાયુને શાંત કરે છે' ઇત્યાદિ વાક્યોથી રસોનો ઉપદેશ મુખ્ય કરેલો છે. ત્રીજું કારણ એ છે, કે રસો ઉપરથી જ દ્રવ્યોની મધુરતા વગેરેનું અનુમાન થાય છે; જમ કે મધુર રસ અનુભવમાં આવવાથી અનુમાન કરવામાં આવે છે, કે 'આ દ્રવ્ય મધુર છે.' ચોથું કારણ એ છે, કે 'યજન કરવાને માટે થોડોક મધુર રસ લાવવો' એવાં વેદવચનથી પણ રસનું પ્રાધાન્ય સિદ્ધ થાય છે. આ કારણોથી સિદ્ધ થયું કે રસો જ પ્રધાન છે. " ૩

રસેષુ ગુણસંજ્ઞા । રસલક્ષણમન્યત્રોપદેક્ષ્યામઃ ॥૪॥ ગુણો પ્રધાન છે એ જણાવવાની જરૂર નથી

જમ દ્રવ્યની અને રસોની પ્રધાનતા વિષે જુદાજુદા વાદો લખ્યા અને વીર્યની તથા વિપાકની પ્રધાનતાના વાદો હવે પછી જુદા-જુદા લખવામાં આવશે, તેમ ગુણોની પ્રધાનતાનો વાદ જુદો લખવાની જરૂર નથી; કારણ કે રસ, વીર્ય અને વિપાક એ એક જાતના ગુણો જ છે; માટે તેમની પ્રધાનતાનો વાદ જ ગુણોની

પ્રધાનતાનો વાદ છે રસોના લક્ષણો આ સૂત્ર સ્થાનના 'રસવિશેષવિજ્ઞાનીય' નામના ૪૨મા અધ્યાયમા આવશે ૪

નેત્રાહુરન્યે । વીર્ય પ્રધાનમિતિ । કસ્માત્ ? તદ્-
જ્ઞેનોપધર્મનિષ્પત્તેઃ । ઇહૌપધર્મકર્માણ્યૂર્ધ્વોમાગો
મયમાગસશોધનસશમનસપ્રાહકાગ્નિદીપનપ્રપીડનલેહ
નવૃહ્નરસાયનવાજીકરણશ્વયથુકરવિલયનદહનદારણ-
માદનપ્રાણવિપ્રશમનાનિ વીર્યપ્રાધાન્યાદ્ભવન્તિ । તથ
વીર્યં દ્વિવિધમુષ્ણ શીત ચાગ્રીયોમીયત્વાઙ્ગતઃ ।
કેચિદ્દૃષ્ટવિધમાહુરુષ્ણ શીત સ્નિગ્ધ રૂક્ષં વિશદ
પિચ્છિલ મૃદુ તીક્ષ્ણ ચેત્યેતાનિ વીર્યાણિ સ્વવલગુણો-
ત્કપાંદ્રસમભિમૂયાત્મકર્મ કુર્વન્તિ । યયા તાવન્મહત્-
શ્વમૂલ કપાય તિક્તાનુરસ વાત શમયત્યુષ્ણવીર્યત્વાત્તયા
કુલત્યઃ કપાય' કટુક પલાન્દુઃ સ્નેહમાવાચ । મધુર-
શ્વેધુરસો વાત વર્દયતિ શીતવીર્યત્વાત્ । કટુકા પિપ્પલી
પિત્ત શમયતિ મૃદુશીતવીર્યત્વાદમ્લમામલક લવણ સૈન્ધ
વ ચા । તિક્તા કાકમાચી પિત્ત વર્દયત્યુષ્ણવીર્યત્વાન્મધુરા
મત્સ્યાશ્ચ । કટુક મૂલક શ્લેષ્માણ વર્દયતિ સ્નિગ્ધ-
વીર્યત્વાત્ । અમ્લ કપિત્થ શ્લેષ્માણ શમયતિ રૂક્ષવી-
ર્યત્વાન્મધુર ક્ષૌદ્ર ચ । તેદતન્નિદર્શનમાત્રમુક્તમ્ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

યે રસા વાતશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।

રૌક્ષ્યલાઘવશૈલાનિ ન તે હન્ધુઃ સમીરણમ્ ॥

યે રસાઃ પિત્તશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।

તૈક્ષ્ણ્યૌષ્ણ્યલઘુતાશ્ચૈવ ન તે તત્કર્મકારિણઃ ॥

યે રસાઃ શ્લેષ્મશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ ।

સ્નેહગૌરવશૈલાનિ વલાસ વર્દયન્તિ તે ॥

તસ્માદ્વીર્ય પ્રધાનમિતિ ॥ ૫ ॥

કેટલાકના મતમાં વીર્યની પ્રધાનતા

કેટલાક આચાર્યો દ્રવ્યોની કે રસોની પ્રધાનતા માનતા નથી, પણ વીર્યની જ પ્રધાનતા માને છે, કારણ કે ઔષધોનાં કર્મોની સિદ્ધિ વીર્યને લીધે જ થાય છે આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમા ઔષધોના વર્મન, વિરેચન, ઉશ્વચ્છાદન સીધન,

(વર્મન તથા વિરેચન એ બન્ને) સશમન, સન્નિહન, અગ્નિદીપન, પ્રપીડન (દબાવવું), લેપન (હોષોનું ઉખેડી તથા ખોતરીને પાતળા પણું કરવું), બૃહણ (શરીરની પુષ્ટિ કરવી), રસાયન (યૌવનનું સ્થાપન વગેરે), વાછકરણ, શ્વયથુકરણ (સોજે કરવો), વિવચન (સોજને નરમ પાડવો), દહન, દારણ (ચીરવું), મદ કરવો, પ્રાણ હરવા અને વિષનું શમન કરવું, ઇત્યાદિ કામો વીર્યના પ્રાધાન્યથી જ થાય છે એ વીર્ય ઉષ્ણ અને શીત એમ બે પ્રકારનું છે, કારણ કે સધણું જગત અગ્ન્યાત્મક અને સોમાત્મક જ છે. કેટલાક આચાર્યો ઉષ્ણ, શીત, સિન્ધ, રૂક્ષ, વિશદ, પિચ્છિન, મૃદુ અને તીક્ષ્ણ એ રીતે વીર્યને આઠ પ્રકારનું માને છે આ વીર્યો પોતાના બળોના અને પોતાના શુષ્ણોના ઉત્કર્ષથી રસનો પરાભવ કરીને પોતાનું કામ કરે છે, જેમ કે બૃહત્પચમૂળ ગણ ત્રણ રસવાળો અને કડવા અતુરસવાળો હોવાથી વાયુને વધાર નારો સભવતાં છતાં પણ ઉષ્ણ વીર્યપણને લીધે વાયુને શાંત કરે છે તેમ જ કળથી ત્રણ રસવાળી અને ડૂંગળી (કાંદા) તીખા રસવાળી હોવાને લીધે વાયુને વધારનારી સભવતા છતાં પણ ઉષ્ણ તથા સિન્ધ વીર્યવાળી હોવાને લીધે વાયુને શાંત કરે છે શેરડીનો રસ મધુર હોવાથી વાયુનો નાશ કરનાર શનુ સભવતા છતાં પણ શીતવીર્ય હોવાને લીધે વાયુને વધારે છે પીપર તીખી, આમળા ખાટું અને સિધવ ખારું હોવાને લીધે પિત્તને વધારનારા સભવતા છતાં પણ મૃદુ તથા શીત વીર્યવાળાં હોવાને લીધે પિત્તને શાંત કરે છે પીલુડી કડવી હોવાથી અને માછલાં મધુર હોવાથી પિત્તનો નાશ કરનાર સભવતાં છતાં પણ ઉષ્ણવીર્યપણને

૧ જીજી આચાર્યોએ પીતુડીને ઉષ્ણ વીર્ય માનીને પિત્તને વધારનારી ગણી છે, પણ આ પ્રથમા આચાર્યે તો સમશ્વેતોષ્ણ ગણીને ત્રણ દોષોને હણનારી જ માની છે.

લીધે પિત્તને વધારે છે. મોટા મૂળા^૧ તીખા હોવાથી કફને નાશ કરનાર સંભવતાં છતાં પણ સ્નિગ્ધ વીર્યવાળા હોવાને લીધે કફને વધારે છે. ઢાહું ખાટું અને મધ મધુર^૨ હોવાથી કફને વધારનાર સંભવતાં છતાં પણ રક્ષ વીર્યવાળાં હોવાને લીધે કફને શાંત કરે છે. આ જ કહ્યું, તે કેવળ દિક્પ્રદર્શન માત્ર છે.

આ સ્થળના શ્લોકોમાં કેટલાક વૈદો કહે છે: 'જમ ઉપર પ્રમાણે અમુક વીર્યો અમુક દ્રવ્યોમાં પોતાનાં હોવાથી એટલે અન્નયથી ઉપકાર કરે છે, તેમ અમુક વીર્યો અમુક રસોમાં પોતાનાં નહિ હોવાથી એટલે વ્યતિરેકથી પણ ઉપકાર કરે છે; જમ કે મધુર, ખાટા અને ખારા એ ત્રણ રસો કે જ્યો વાયુને શાંત કરનારા છે, તેઓમાં જો રક્ષતા, લઘુતા કે શીતતા હોય, તો તે રસો વાયુને હણી શકે જ નહિ. મધુર, તિક્ત (કડવો) તથા તૂરો એ ત્રણ રસો, કે જ્યો પિત્તને શાંત કરનારા છે, તેઓમાં તીક્ષ્ણતા, ઉષ્ણતા કે લઘુતા હોય, તો તે રસો પિત્તને હણી શકે જ નહિ. તેમ જ કટુ (તીખો), તિક્ત, (કડવો) અને તૂરો એ ત્રણ રસો, કે જ્યો કફને હણનારા છે, તેઓમાં સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા કે શીતતા હોય તો તેઓ કફને વધારે. (આ જ વિષયમાં લઘુ તથા ગુરુને વીર્યોમાં ગણેલાં નથી છતાં તે અહીં ગણ્યાં છે તે મતાંતરથી ગણ્યાં હશે એમ જણાય છે.)'

આ કારણોથી સિદ્ધ થયું કે વીર્ય જ પ્રધાન છે. પ નેત્યાહુરન્યે । વિપાકઃ પ્રધાનમિતિ કસ્માત્ સમ્યઙ્ચિથ્યાવિપાકત્વાદિહ સર્વદ્રવ્યાણ્યમ્બવહતાનિ સમ્યઙ્ચિથ્યાવિપાકાનિ ગુણં દોષં વા જનયન્તિ । તન્નાહુરન્યે પ્રતિરસં પાકઈતિ । કેચિત્ત્રિવિધમિચ્છન્તિ

મધુરમમ્લં કટુકં ચેતિ । તત્તુ ન સમ્યગ્મૂત્રગુણાદાગ-
માચામ્લો વિપાકો નાસ્તિ પિત્તં હિ વિદગ્ધમમ્લતામુપૈ-
ત્યગ્નેર્મન્દત્વાત્ । યથેવં લવણોડપ્યન્યઃ પાકો ભવિ-
ષ્યતિ શ્લેષ્મા હિ વિદગ્ધો લવણતામુપૈતિ । મધુરો
મધુરસ્યામ્લોડમ્લસ્યૈવં સર્વેપામિતિ કેચિદાહુર્દધાન્તં
ચોપદિશન્તિ યથા-તાવત્ક્ષીરં સ્થાલીગતમભિપચ્યમાનં
મધુરમેવ સ્યાદથા વા શાલિયવમુદ્ગાદયઃ પ્રકીર્ણાઃ
સ્વભાવમુત્તરકાલેડપિ ન પરિત્યજન્તિ તદ્વદિતિ ।
કેચિદ્વદન્યલવન્તો લવણતાં વશમાયાન્તિલિંવમનવ-
સ્થિતિસ્તસ્માદસિદ્ધાન્ત એપઃ । આગમે હિ દ્વિવિધ
એવ પાકો મધુરઃ, કટુકશ્ચ । તયોર્મધુરાણ્યો ગુરુઃ
કટુકાણ્યો લઘુરિતિ । તત્ર પૃથિવ્યસેજોવાત્વાકાશાનાં
દ્વૈવિધ્યં ભવતિ ગુણસાધર્મ્યાદ્ગુરુતા લઘુતા ચ । પૃથિ-
વ્યાપશ્ચ ગુર્યઃ શેષાણિ લઘૂનિ તસ્માદ્ દ્વિવિધ એવ પાક
ઈતિ ॥

भवन्ति चात्र ॥

દ્રવ્યેષુ પચ્યમાનેષુ યેષ્વમ્બુપૃથિવીગુણાઃ ।
નિર્વર્તન્તેડધિકાસ્તત્ર પાકો મધુર ઉચ્યતે ॥
તેજોડનિલાકાશગુણાઃ પચ્યમાનેષુ યેષુ તુ ।
નિર્વર્તન્તેડધિકાસ્તત્ર પાકઃ કટુક ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

કેટલાકના મતે વિપાકની પ્રધાનતા

કેટલાક આચાર્યો દ્રવ્યોની, રસોની કે વીર્યોની પ્રધાનતા માનતા નથી, પણ વિપાકની જ પ્રધાનતા માને છે; કારણ કે ખાવામાં આવતાં સર્વ દ્રવ્યો સારી રીતે વિપાક પામે તો ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે અને મિથ્યાવિપાક પામે તો દોષને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વિષયમાં કેટલાક કહે છે કે દરેક રસનો જુદોજુદો વિપાક થાય છે. કેટલાક કહે છે કે મધુર, અમ્લ (ખાટો) અને કટુક (તીખો) એમ ત્રણ જ વિપાકો થાય છે, પણ એ ત્રણ વિપાકો માનવા યોગ્ય નથી; કારણ કે મહાભૂતોના ગુણોનો તથા શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં 'અમ્લવિપાક થતો જ નથી' એમ જણાય છે. જો અગ્નિના મંદપણને લીધે વિદાહ પામેલા

૧ નાના મૂળા તો ત્રણે દોષોને હણનારા છે.

૨ લગભગ અર્ધ જ મધુર રસો કફ વધારનાર છે, પણ મધ નથી. પ્ર.

પિત્તનો જ અમ્લપાક થાય છે તેને વિપાકરૂપ માનીએ, તો એથી એક લવણવિપાક પણ માનવો જોઈએ; કેમ કે વિદાહ પામેલો કંઈ લવણપણને (આરાપણને) પ્રાપ્ત થાય છે. મધુરનો મધુર અને અમ્લનો અમ્લ એ રીતે સર્વ રસોના પોતાના જવાબ વિપાકો થાય છે, એમ કહેનારા કેટલાક આચાર્યો એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત પણ આપે છે, કે જમ દૂધ કઠાર્થમાં નાખીને પકાવતાં છતાં પણ છેવટ સુધી મધુર ને મધુર જ રહે છે અને એખા, જવ તથા મગ ઇત્યાદિ ધાન્યો ધરતીમાં વાળ્યા પછી પાકવા છતાં પણ પોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી, તેમ રસો જઠરાગ્નિથી થતી પરિપાક અવસ્થામાં પણ પોતાનો સ્વભાવ ન છોડે એ સંભવિત જ છે. કેટલાક આચાર્યો વળી એમ કહે છે કે નિર્બળ રસો બળવાન રસોને વશ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે અનેક મતો હોવાથી વિપાકો વિષે કશું સુકરર થતું નથી અને તેથી જ જાણવું જોઈએ કે એ કોઈ પણ મતો સિદ્ધાંત રૂપ નથી. શાસ્ત્ર જોતાં તો ‘મધુર અને કટુક’ એમ બે જાતનો જ વિપાક સિદ્ધ થાય છે. એમાં મધુર વિપાક ભારે છે અને કટુક વિપાક હલકો છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશના ગુણોને અનુસરી વિપાકમાં ગુરુતા અને લઘુતા થાય છે. પૃથ્વી તથા જળ એ બે જોતો ગુરુ (ભારે) છે અને બાકીના ત્રણ જોતો લઘુ (હલકો) છે; તેથી વિપાકોમાં ગુરુતા અને લઘુતા થાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે વિપાક બે પ્રકારનો જ છે અને એ જ પ્રધાન છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વન્તરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘પાકવા આવેલા પદાર્થોમાં જ પદાર્થોની અંદર પૃથ્વીના અને જળના ગુણો અધિક થાય છે, તે પદાર્થોના વિપાક મધુર થાય છે અને જ પદાર્થોની અંદર તેજ, વાયુ અને આકાશના ગુણો અધિક થાય છે, તે

પદાર્થોના વિપાક કટુક થાય છે.’ ૧૬
 પૃથક્ત્વદર્શિનામેષ વાદિનાં વાદસંગ્રહઃ ।
 ચતુર્ણામપિ સામર્થ્યમિચ્છન્સ્યત્ર વિપશ્રિતઃ ॥
 તદ્વ્યમાત્મના કિંચિત્કિંચિદ્વિયેણ સેવિતમ્ ।
 કિંચિદ્રસવિપાકાગ્ન્યાં દોષં હન્તિ કોતિ વા ॥
 પાકો નાસ્તિ વિના વીર્યાદીર્યં નાસ્તિ વિના રસાત્ ।
 રસો નાસ્તિ વિના દ્રવ્યાદ્યં શ્રેષ્ઠમતઃ સ્મૃતમ્ ।
 જન્મ તુ દ્રવ્યરસયોરન્યોડ્યપેક્ષિકં સ્મૃતમ્ ।
 અન્યોડ્યપેક્ષિકં જન્મ યથા સ્વાદેહદેહિનોઃ ॥
 વીર્યસંજ્ઞા ગુણા યેડૈ તેડપિ દ્રવ્યાશ્રયાઃ સ્મૃતાઃ ।
 રસેષુ ન વસન્ત્યેતે નિર્ગુણાસ્તુ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥
 દ્રવ્યે દ્રવ્યાગિ યસ્માદ્ધિ વિપચ્યન્તે ન પૃક્ષ્ણાઃ ।
 શ્રેષ્ઠં દ્રવ્યમતો જ્યેષ્ઠ શેષા માવાસ્તદાશ્રયાઃ ॥૭॥

ધન્વન્તરિના સિદ્ધાંતમાં ચાર મુખ્ય અને તેમાં દ્રવ્યો વિશેષ

અને ઉપરના સઘળા સંદર્ભથી, ભેદશી-ના વાદોના સંગ્રહ બતાવ્યો છે. ધન્વન્તરિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો વિદ્વાન લોકો દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ચારેની પ્રધાનતા સ્વીકારે છે અને ચારેયમાં પણ દ્રવ્યનું વિશેષ મહત્ત્વ સ્વીકારે છે; કારણ કે સેવવામાં આવેલું કોઈ દ્રવ્ય, પોતાના પાયિત્વ આદિ સ્વરૂપથી દોષોને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે; કોઈ દ્રવ્ય વીર્યથી દોષને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે; અને કોઈ દ્રવ્ય વિપાકથી દોષને તથા વ્યાધિને હણે છે અથવા કરે છે. (જમ કે ખેર કાઢને હણે છે તે કેવળ પોતાના સ્વરૂપથી જ હણે છે; ખૂટતું થ-મૂલ ગણ પોતાના વીર્યથી જ વાયુને હણે છે, ગળો પોતાના રસથી જ પિત્તને હણે છે અને સૂંઠ પોતાના વિપાકથી જ વાયુને હણે છે ઇત્યાદિ.) વિપાક વીર્ય વિના થતો નથી, વીર્ય રસ વિના થતું નથી અને રસ દ્રવ્ય વિના થતો નથી; એટલા માટે ચારેયમાં દ્રવ્યની વિશેષ પ્રધાનતા માનવામાં આવે છે. જમ જવ અને શરીરનો જન્મ,

પરસ્પરની અપેક્ષાથી છે, તેમ દ્રવ્ય અને રસનો જન્મ પણ પરસ્પરની અપેક્ષાથી છે. (આ અધ્યાયના પમા વિષયમાં કદા પ્રમાણે) કેટલાક વૈદ્યોએ 'વીર્ય' એ નામથી માનેલા ઉષ્ણ આદિઆઠ ગુણોને રસોમાં રહેનારા પણ માન્યા છે; પરંતુ એ લોકોનું એ માનવું બૃહભરંડો છે; કારણ કે તે ગુણો દ્રવ્યોમાં રહે છે, પણ રસોમાં રહેતા નથી. ગુણોમાં ગુણોની સ્થિતિ પ્રમાણ વિરુદ્ધ છે. રસો પણ ગુણ છે અને ઉષ્ણતાદિ આઠ પણ ગુણ છે. (ગુણોમાં ગુણોની સ્થિતિ તર્કશાસ્ત્રીઓએ પણ સ્વીકારી નથી.) (આ અધ્યાયના છઠા વિષયમાં કદા પ્રમાણે) કેટલાક આચાર્યોએ વિપાદોને રસોમાં રહેનારા સ્વીકાર્યા છે, તો એ સ્વીકાર પણ બૃહભરંડો છે; કેમ કે રસો તથા વિપાદો એ બંને ગુણો છે અને ગુણોની ગુણોમાં સ્થિતિ પ્રમાણ વિરુદ્ધ છે. આ પાંચભૌતિક શરીરમાં દ્રવ્યો પાંચ છે, પણ છ રસો પાઠતા નથી; કેમ કે રસો નિરવયવ છે અને નિરવયવ પદાર્થોને પાઠવું સંભવતું જ નથી; આ કારણથી વિપાદો પણ દ્રવ્યોમાં રહેનારા જ હશે છે; માટે દ્રવ્ય, રસ, વીર્ય અને વિપાક એ ચારમાં દ્રવ્યની વિશેષ પ્રધાનતા છે. દ્રવ્યોના આશ્રયથી જ રસ, વીર્ય અને વિપાકની સ્થિતિ છે. ૭

અમીમાંસાન્યચિન્ત્યાનિ પ્રસિદ્ધાનિ સ્વભાવતઃ ।
આગમેનોપયોજ્યાનિ મેષજાનિ વિચક્ષણૈઃ ॥
પ્રત્યક્ષલક્ષણફલાઃ પ્રસિદ્ધાશ્ચ સ્વભાવતઃ ।
નૌપધીર્હેતુર્ભિર્વિદ્વાન્પરીક્ષેત કયંચન ॥
સહસ્રેણાપિ હેતુર્નાં નાન્વષ્ટાદિર્ધિરચેત્ ।
તસ્માત્તિષ્ઠેતુ મતિમાનાગમે ન તુ હેતુષુ ॥૮॥

શાસ્ત્રાધારથી જ કેટલાંક ઔષધો વાપરવાની થોડીયતા

જે ઔષધો પ્રસિદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે, તેમાં રસ, વીર્ય તથા વિપાક વગેરેનો જોડો વિચાર કે

તર્ક નહિ કરતાં વિચક્ષણ વૈદ્યોએ ટેવળ શાસ્ત્ર ઉપર જ આધાર રાખીને તેઓને વાપરવાં. જે ઔષધોમાંનું કૃત્ર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે અને સ્વભાવ પ્રસિદ્ધ જ છે, તે ઔષધોમાંની વિદ્વાને તેઓના રસ વગેરે હેતુઓથી ટાઈ રીતે પણ પરીક્ષા કરવી નહિ. (અવી ઔષધોમાંના રસ, વીર્ય તથા વિપાકાદિ અનુમાનથી વિરુદ્ધ જતાં હોય, તોપણ તે વાતની કશી દરકાર ન રાખતાં શાસ્ત્રવચન ઉપર આધાર રાખીને તેઓને પ્રયોગ કરવો.) જે કે અંગષ્ટાદિ ગણમાં વિદ્યેયનશક્તિ હોવાના હજાર હેતુઓ જોવામાં આવે છે; તોપણ તે ગણથી કદી પણ વિદ્યેયન થતું નથી; એટલા માટે વિદ્વાન વૈદ્યો એવા કેટલાક વિષયોમાં શાસ્ત્ર ઉપર જ આધાર રાખવો, પણ હેતુઓ ઉપર આધાર રાખવો નહિ. ૮

અધ્યાય ૪૨મે

અયાતો દ્રવ્યવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દ્રવ્ય વિશેષ-
વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પૃથિવ્યસેજોવાચ્ચાકાશાનાં સમુદાયાદૃવ્યાભિનિ-
ર્વૃત્તિસ્ત્વર્કર્પસ્ત્વભિવ્યજ્જકો ભવતીદં પાર્થિવમિદમાપ્ય-

૧ જોર, રસવંતી તથા હળદર વગેરે દ્રવ્યો, કે જેઓ ટાઈ વગેરેને હરનારાં છે, તેઓના વિષયમાં જ તર્ક ન કરતાં શાસ્ત્રવચન ઉપર આધાર રાખવો એમ સમજવું. જે સર્વ ઔષધોના વિષયમાં એમ સમજવામાં આવે, તો 'એક વર્ગને બીજા વર્ગની સાથે મિશ્રિત કરવો' અને 'જો યુક્તિથી વૈદ્યો સેકડો ઔષધો બનાવી લેવાં' હતાદિ વચનોનો વિરોધ આવે. (ઉક્ત) ૨ દ્રવ્યોના પાર્થિવ આદિ ભેદો જણાવવા વિશેષ.

મિદ તૈજસમિદ વાયવીયમિદમાકાશીયમિતિ ॥ ૨ ॥

‘અમુક દ્રવ્ય અમુક ભૂતના વિકારરૂપ’

હોવાનું કારણ

જોકે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચે ભૂતોના સમૂહથી સર્વ દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ છે, તોપણ જે દ્રવ્યમાં જે ભૂતના ગુણોનું આલિંગ્ય હોય છે, તે દ્રવ્યને તે ભૂતના વિકારરૂપ અથવા તે ભૂત મળી કહેવામાં આવે છે જેમ કે અમુક દ્રવ્ય પાર્થિવ (પૃથ્વીના વિકારરૂપ અથવા પૃથ્વી મળી) છે, અમુક દ્રવ્ય આપ્ય (જળના વિકારરૂપ અથવા જળ મળી) છે, અમુક દ્રવ્ય તેજસ (તેજના વિકારરૂપ અથવા તેજ મળી) છે, અમુક દ્રવ્ય વાયવીય (વાયુના વિકારરૂપ અથવા વાયુ મળી) છે અને અમુક દ્રવ્ય આકાશીય (આકાશના વિકારરૂપ અથવા આકાશ મળી) છે ૨

તત્ત્વસ્થૂલમાસાન્દ્રમન્દસ્થિરસ્થાનુરુકઠિનગ્ન્ય મહુલ્લીપક્તપાપ પ્રાયશો મધુરમિતિ પાર્થિવમ્ ।

તત્ત્વૈર્યત્ત્વલક્ષણોપચયકર વિશેષત્ત્વધો-ગતિસ્ત્વમાવમિતિ ॥ ૩ ॥

પાર્થિવ દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

જે દ્રવ્ય જડ, દઢ, ઘાટું, મદ, સ્થિર, ખગમ, ભારે (ધણે સમયે પાકે એવું), કડણુ, ઘણું ગંધવાળું, જરા તૂટ અને ઘણું અણે મધુર હોય, તે પાર્થિવ કહેવાય છે

પાર્થિવ દ્રવ્ય સ્થિરતા આપે છે, જળ આપે છે, કઠિનતા આપે છે, પ્રુષ્ઠિ આપે છે અને વિશેષ કરી તે નીચે જવાના સ્વભાવવાળું હોય છે ૩

મૃતિસ્થિમિતિસ્થિગ્ધમન્દગુરુસાન્દ્રમૃદુચિન્નિ ત્ત્વરમહુલ્લીપક્તપાપામ્લત્ત્વ મધુરસપ્રાયમાપ્યમ્ । તત્ત્વેદનપ્રહારદનજ્ઞેદનપ્પનવિવિવ્યન્દનકરમિતિ ॥ ૪ ॥

આપ્ય દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

જે દ્રવ્ય શીતળ, આર્દ્ર, ગિન્ગ્ય, મદ, ભારે, સ્તના આધિગમ્ય, મર (મજાની મુવત્તિ

કરાવનાર), ઘાટું, કોમળ, ચીકાશવાળું, જરા તૂટ, ખાટું તથા ખાર અને ઘણું માધુર્યવાળું હોય તે આપ્ય જાત સળધી કહેવાય છે

આપ્ય દ્રવ્ય સ્નિગ્ધતા આપે છે, સુખ આપે છે, આર્દ્રતા કરે છે, ચૂર્ણ વગેરે છૂંક પદાર્થને બાધી આપે છે અને સાવ કરે છે ૪

ઉષ્ણતીક્ષ્ણસૂક્ષ્મરૂક્ષત્વરલ્પવિશદ રૂપગુણરહિતમીપદમ્લત્વગ્ન કટુકરસપ્રાય વિશેષત્ત્વધોર્વગતિસ્ત્વ માવમિતિ તૈજસમ્ ॥

તદ્દહનપચનદારણતાપનપ્રકાશનપ્રમાવર્ણકરમિતિ ॥ ૫ ॥

તૈજસ દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

જે દ્રવ્ય ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સ્તોતને અનુભવનાર સ્વભાવવાળું, રક્ત, ખરસદ, હંબડું, ચીકાશ વગરનું, રૂપગુણના આધિગમ્યવાળું, જરા ખાટું તથા ખાર, ઘણું તીખા રસવાળું અને વિશેષ કરી જીવે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળું હોય તે તૈજસ કહેવાય છે

તૈજસ દ્રવ્ય બાળે છે, પકાવે છે, રૂક્ષતાએ છે, તપાવે છે, પ્રકાશ કરે છે અને કાતિ તથા ગૌરાદિક વર્ણને આપે છે ૫

સૂક્ષ્મરૂક્ષત્વરશિશિરલ્પવિશદ સ્પર્શમહુલ્લીપક્ત વિશેષતઃ કપાયમિતિ વાયવીયમ્ ॥

તદ્દેશલ્પલ્પવન્નલ્પનવિરૂક્ષણવિચારણકરમિતિ ॥ ૬ ॥

વાયવીય દ્રવ્ય કયું? તે શું કરે છે?

જે દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, રક્ત, ખરસદ, શીતળ, હંબડું, જુદાજુદા અવયવોવાળું, ઘણું સ્પર્શવાળું, જરા કડવું અને વિશેષ કરી વરા રસવાળું હોય, તે વાયવીય કહેવાય છે

વાયવીય દ્રવ્ય અવયવોને જુદાજુદા કરે છે, હલકારી આપે છે, સ્ત્રીના વિવિધ પ્રકારે રહેવા દેતું નથી, રક્તતા કરે છે અને મનમાં અનેક વિકલ્પો કરાવે છે ૬

સૂક્ષ્ણસૂક્ષ્મમૃદુવ્યવાયિત્રિત્તમ્પત્તમ્પત્તમ્પત્તમ્પત્તમાકાશીયમ્ ॥

તન્માર્દવશૌષ્ઠિયલાઘવકરમિતિ ॥ ૭ ॥

આકાશીય દ્રવ્ય કેને કહેવાય ?

તે શું કરે છે ?

જે દ્રવ્ય લીસું, સૂક્ષ્મ, ઠામળ, વિષની પેઠે તથા મધની પેઠે સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયા પછી પાકનારું, જુદાજુદા અવયવોવાળું, જેમાં કાઈ પણ રસ સ્પષ્ટ ન હોય એવું અને ઘણા શબ્દવાળું હોય, તે આકાશીય કહેવાય છે.

આકાશીય દ્રવ્ય ઠામળતા આપે છે, છિદ્ર કરે છે અને હલકાઈ કરે છે. ૭

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किंचिद्द्रव्यमस्तीति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्थं चाभिसमीक्ष्य स्ववीर्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि कर्मकराणि भवन्ति ॥ ८ ॥

ઔષધિરૂપ સઘળા પદાર્થો પ્રયોજન પ્રમાણે કામ કરે છે

આ દિક્પ્રદર્શન ઉપરથી જાણી લેવું, કે જગતમાં એવું કાઈ પણ દ્રવ્ય નથી, કે જે ઔષધિરૂપ ન હોય; એટલા માટે વ્યાધિના નાશરૂપ પ્રયોજનને જોઈ જુદાજુદા પાકાદિક સંસ્કાર તથા ભાવના વગેરે યોજનાઓ આપવાથી પોતપોતાનાં વીર્યોવાળાં તથા પોતપોતાનાં ગુણોવાળાં દ્રવ્યો કામ કરનારાં થાય છે. ૮

तानि यदा कुर्वन्ति स कालः । यत्कुर्वन्ति तत्कर्म । येन कुर्वन्ति तद्दीर्यम् । यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम् । यथा कुर्वन्ति स उपायः । यन्निष्पादयन्ति तत्फलमिति ॥ ९ ॥

દ્રવ્યોનાં કાળ, કર્મ, વીર્ય, અધિકરણ, ઉપાય અને ફળ

એ દ્રવ્યો જે સમયમાં કર્મ કરે છે તે તેમનો કાળ કહેવાય છે, જે કાંઈ કામ કરે છે તે કર્મ કહેવાય છે, જેથી કામ કરે છે તે વીર્ય કહેવાય છે. જેમાં કામ કરે છે તે (માણસ)

અધિકરણ કહેવાય છે, જે સ્વરસ કે કલ્ક આદિ પ્રકારથી કામ કરે છે તે પ્રકાર ઉપાય કહેવાય છે અને જને (સ્વસ્થતાને અથવા અસ્વસ્થતાને) ઉત્પન્ન કરે છે તે ફળ કહેવાય છે. ૯

तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापो गुर्व्यो गुस्त्वादधोगच्छन्ति तस्माद्वિरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनुमानात् ।

વમનદ્રવ્યાણ્યગ્નિવાયુગુણભૂયિષ્ઠાન્યગ્નિવાયૂ હિ લઘૂ । લઘુવાચ તાવૂર્ધ્વમુત્તિષ્ટતસ્તસ્માદ્વમનમપૂર્ધ્વગુણભૂયિષ્ઠમુક્તમ્ ।

उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागम् । आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनम् । सांग्राहिकमनिगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणात्मकत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयिष्ठम् । लेखनमनिलानलगुणभूयिष्ठम् । बृंहणं पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठम् ॥ १० ॥

અનુમાનોથી દ્રવ્યોની પાર્થિવતા આદિ સ્વભાવોની પરીક્ષા

જે કાઈ વિરેચન દ્રવ્યો છે, તેઓ સઘળાં પૃથ્વીના અને જળના આધિક્યવાળાં છે; કેમ કે પૃથ્વી અને જળ એ ભારે છે અને ભારેપણુને લીધે નીચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળાં છે. વિરેચન દ્રવ્યો પણ નીચે ગતિ કરવારૂપ ગુણથી અત્યંત યુક્ત હોય છે; માટે તેઓ પૃથ્વીના અને જળના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જ જોઈએ.

જે કાઈ વમન દ્રવ્યો છે તેઓ અગ્નિના અને વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં છે; કેમ કે અગ્નિ તથા વાયુ હલકા છે અને હલકાપણુને લીધે ઊંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા છે. વમન દ્રવ્યો પણ ઊંચે ગતિ કરવાના સ્વભાવથી અત્યંત યુક્ત છે; માટે તેઓ અગ્નિના અને વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જ જોઈએ.

૧ વાયુ આડી ગતિવાળો છે એમ નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહ્યું છે; માટે અહીં ઉપપત્તિ વિચારવા જોવી છે.

આ પ્રમાણે જે કાઈ દ્રવ્યોથી વમન તથા નિરેચન એ બંને થાય છે, તે દ્રવ્યો પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચારેના ગુણોના આધિક્ય-વાળાં હોવાં જ જોઈએ. સંશમન દ્રવ્યો આકાશના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જોઈએ. મળને રોકનારાં દ્રવ્યો વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જોઈએ; કેમ કે વાયુ શોષણાત્મક છે. દીપન દ્રવ્યો અગ્નિના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જોઈએ. લેપન (કઠ્ઠને તથા મેદને લેખેડી તથા ખોતરીને પાતળા કરનારાં) દ્રવ્યો વાયુના તથા અગ્નિના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જ જોઈએ. બુંદણુ (પુષ્ટિ આપનારાં) દ્રવ્યો પૃથ્વીના તથા જળના ગુણોના આધિક્યવાળાં હોવાં જ જોઈએ. ૧૦
 एवमौषधकर्माण्यनुमानात्साधयेत् ॥ ૧૧ ॥

भवन्ति चात्र ।

મૂત્રેજોવારિજૈર્દ્રવ્યૈઃ શમં યાતિ સમીરણઃ ।
 મૂમ્યમ્બુવાયુજૈઃ પિત્તં ક્ષિપ્રમાપ્નોતિ નિર્વૃત્તિમ્ ॥
 સ્વતેજોઽનિલજૈઃ શ્લેષ્મા શમમેતિ શરીરિણામ્ ।
 વિવલ્પવનજાતાભ્યાં વૃદ્ધિમાપ્નોતિ મારુતઃ ॥
 બાજોયમેવ યદ્વ્યં તેન પિત્તમુદીર્યતે ।
 વસુધાજલજાતામ્યાં ઘલાસઃ પરિવદ્ધેતે ॥ ૧૧ ॥

દ્રવ્યોનાં કામો પણુ અનુમાનથી બળવાં
 વેધે ઔષધોનાં કામો પણુ આવી રીતનાં
 અનુમાનોથી સાધી લેનાં.

આ વિષયના મ્લોકોકામાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ 'પાર્થિવ, તેજસ (આગ્નેય) તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી વાયુ શાંતિ પામે છે. પાર્થિવ, આપ્ય અને વાયવીય દ્રવ્યોથી પિત્ત તુરત શાંતિ પામે છે અને આકાશીય, તેજસ તથા વાયવીય દ્રવ્યોથી કફ તુરત શાંતિ પામે છે.

આકાશીય અને વાયવીય દ્રવ્યોથી, વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે, તેજસ દ્રવ્યોથી પિત્ત વૃદ્ધિ પામે છે અને પાર્થિવ તથા આપ્ય દ્રવ્યોથી કફ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૧

एवमेतद् गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितम् ।
 द्विशो वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥ ૧૨ ॥
 દ્રવ્યના ગુણાધિક્યના નિર્ણય પછી
 પ્રયોગ કરવો

આ પ્રમાણે અનુમાનોથી દરેક દ્રવ્યમાં જે જે ગુણોનું આધિક્ય હોય, તેના નિર્ણય થાય છે. વેધે ભુક્ષિથી અવલોકન કરીને એક, બે અથવા થણાં દ્રવ્યોનો વ્યાધિ ઉપર પ્રયોગ કરવો. ૧૨

तत्र य इमे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्ध-
 रूक्षमृदुतीक्ष्णपिच्छलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावमेयो ।
 शीतपिच्छलावमृगुणमूयिष्ठौ । पृथिव्यमृगुणमूयिष्ठः
 स्नेहः । तोषाकाशगुणमूयिष्ठं मृदुत्वम् । वायुगु-
 णमूयिष्ठं रौक्ष्यम् । क्षितिसमीरणगुणमूयिष्ठं वैशद्यम् ॥ ૧૩ ॥

વીર્યોમાં ભૂતો સંબંધી ગુણોના
 આધિક્યનો નિર્ણય

શીત, ઉષ્ણ, ત્રિઞ્ન, રક્ષ, મૃદુ, તીક્ષ્ણ, પિચ્છલ અને વિશદ એ આઠ ગુણો કે એ આ વીર્ય કહેવાય છે, તેમાં તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ એ ગુણો અગ્નિના ગુણોના આધિક્યવાળા છે, શીત તથા પિચ્છલ એ બે ગુણો જળના ગુણોના આધિક્યવાળા છે, ત્રિઞ્ન ગુણ પૃથ્વીના તથા જળના ગુણોના આધિક્યવાળા છે, મૃદુ ગુણ જળના તથા આકાશના ગુણોના આધિક્યવાળા છે, રક્ષ ગુણ વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળા છે અને વિશદ ગુણ પૃથ્વીના તથા વાયુના ગુણોના આધિક્યવાળા છે. ૧૩

• ગુરુલ્લુપિષાકાવુક્તગુણૌ ॥ ૧૪ ॥

વિષાકોમાં ભૂતો સંબંધી ગુણોના
 આધિક્યનો નિર્ણય

મધુર વિષાક કે જે ગુરુતા ધરાવનારો છે, તેમાં પૃથ્વીના તથા જળના ગુણોનું આધિક્ય છે અને કટુક ત્રિષાક કે જે લઘુતા ધરાવનારો છે, તેમાં તેજના, વાયુના તથા આકાશના ગુણોનું

આધિક્ય છે; એ નિર્ણય (૪૦મા અધ્યાયના ૬૬ા વિષયમાં) કહેવાઈ ગયો છે. ૧૪

તત્રોષ્ણસ્તિગ્ધૌ વાતઘ્નૌ । શીતમૃદુપિચ્છિલાઃ પિત્તઃ । તીક્ષ્ણરૂક્ષવિશદાઃ શ્લેષ્મઃ ॥૧૫॥

કયું વીર્ય કયો દોષ હશે ?

ઉષ્ણ અને સ્તિગ્ધ એ વીર્યો વાયુને હશે છે; શીત, મૃદુ તથા પિચ્છિલ એ વીર્યો પિત્તને હશે છે અને તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, તથા વિશદ એ વીર્યો કફને હશે છે. ૧૫

ગુરુપાકો વાતપિત્તઃ । લઘુપાકઃ શ્લેષ્મઃ ॥૧૬॥

કયો વિપાક કયો દોષ હશે ?

ગુરુ વિપાક (મધુર વિપાક) વાયુને તથા પિત્તને હશે છે અને લઘુ વિપાક (કટુ વિપાક) કફને હશે છે. ૧૬

તેષાં મૃદુશીતોષ્ણાઃ સ્પર્શગ્રાહ્યાઃ । પિચ્છિલવિશદૌ ચક્ષુઃસ્પર્શાભ્યામ્ । સ્તિગ્ધરૂક્ષૌ ચાક્ષુષૌ । તીક્ષ્ણો ઘ્રાણદુઃખોત્પાદનેન ॥૧૭॥

વીર્યો શી રીતે જાણી શકાય ?

મૃદુ, શીત અને ઉષ્ણ એ ત્રણ વીર્યો સ્પર્શ કરવાથી જાણવામાં આવે છે; પિચ્છિલ અને વિશદ એ બે વીર્યો ચક્ષુથી તથા સ્પર્શથી જાણવામાં આવે છે; સ્તિગ્ધ અને રૂક્ષ એ બે વીર્યો ચક્ષુથી જાણવામાં આવે છે; તીક્ષ્ણ વીર્ય નાકમાં (અને મુખમાં) દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી જાણવામાં આવે છે. ૧૭

ગુરુપાકઃ સૃષ્ટવિષ્મૂત્રતથા કફોત્કેશન ચ ।

લઘુર્વદ્ધવિષ્મૂત્રતથા મારુતકોપેન ચ ॥૧૮॥

વિપાકો શી રીતે જાણી શકાય ?

મધુરતાવાળો ગુરુ વિપાક વિદ્યાની તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિથી અને કફનું ઉત્કેશન (સ્થાનચ્યુતતા) થવાથી જાણવામાં આવે છે. કટુકતાવાળો લઘુ વિપાક વિદ્યાની તથા મૂત્રની કષ્ઠગ્રિયાતથી અને વાયુના પ્રકાપથી જાણવામાં આવે છે. ૧૮

તત્ર તુલ્યરસેષુ ભૂતેષુ ગુણવૈશેષ્યમુપલક્ષયેત્ । તદ્વથા-મધુરો ગુરુશ્ચ પાર્થિવઃ । મધુરઃ સ્તિગ્ધશ્ચાપ્ય ઇતિ ॥૧૯॥

દ્રવ્યોમાં પાર્થિવતા વગેરેની પરીક્ષા

જે દ્રવ્યો રસોથી સમાન જોવામાં આવતાં હોય તેમની પાર્થિવતા આદિની પરીક્ષા ગુણોની વિશેષતા ઉપરથી કરી લેવી; જેમ કે મધુરતા ધરાવનારા બે પદાર્થોમાં જે પદાર્થ મધુરતાની સાથે ગુરુતાથી સંયુક્ત હોય, તેને પાર્થિવ સમજવો અને જે પદાર્થ મધુરતાની અને ગુરુતાની સાથે વિશેષ સ્તિગ્ધતાથી સંયુક્ત હોય, તેને આપ્ય સમજવો. ૧૯

ભવતિ ચાત્ર ॥

ગુણા ય ઉક્તા દ્રવ્યેષુ શરીરેષ્વપિ તે તથા ।

સ્થાનવૃદ્ધિક્ષયાસ્તસ્માદેહિનાં દ્રવ્યેહેતુકાઃ ॥૨૦॥

દ્રવ્યોથી શરીરમાં દોષોની સમતા,

વૃદ્ધિ તથા ક્ષીણતા

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'દ્રવ્યોમાં જે ગુણો કહેવામાં આવ્યા તે ગુણો પ્રાણીનાં શરીરોમાં પણ તેવી જ રીતે જોવામાં આવે છે; તેથી નિશ્ચય કરી શકાય છે, કે દોષોની સમતા, વૃદ્ધિ અને ક્ષીણતા એ દ્રવ્યોના ઉપયોગથી જ થાય છે.' ૨૦

અધ્યાય ૪૨ મો

અથાતો રસવિશેષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'રસવિશેષ-

૧ તેથી ચિકિત્સાનું પ્રધાન અંગ પથ્ય છે, પથ્ય આહારથી પ્રકૃતિ બંધાય છે. તેમાં પણ વિપાકનું જ્ઞાન આવશ્યક છે; જેમકે મગ વિપાકે તીખા છે એટલે કફ પ્રકૃતિને હિતકર છે. પ્ર.

વિજ્ઞાનીય^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે જગતના ધન-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આકાશપવનદહનતોયમ્મિપુ યથાસંલ્પમેકોત્ત-
રપરિવૃદ્ધાઃ શબ્દસ્વર્શરૂપસગન્ધાઃ તસ્માદાપ્યો રસઃ ।
પરસ્પરસંસર્ગાત્પરસ્પરાનુગ્રહાત્પરસ્પરાનુપ્રવેશાત્ સર્વેષુ
સર્વેષાં સાંનિધ્યમસ્ત્યુત્કર્ષાપકર્ષાન્તુ ગ્રહણમ્ ॥ ૨ ॥

રસ જળનોજ છે

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ
આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી એ
પાંચ ભૂતોમાં અનુક્રમથી વધેલાં ભૂતોમાં આવે
છે; જેમ કે આકાશ કેવળ શબ્દગુણવાળું જ છે;
વાયુ શબ્દ તથા સ્પર્શ એ બે ગુણોવાળો છે;
અગ્નિ શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણોવાળો
છે; જળ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર
ગુણોવાળું છે અને પૃથ્વી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ તથા ગંધ એ પાંચ ગુણોવાળી છે. આ
ઉપરથી નિશ્ચય કરી શકાય છે કે રસ જળનોજ
છે, પણ બીજા દાઈ ભૂતોનો નથી; એ કે સર્વ
દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોના પરસ્પરના સંયોગથી,
પરસ્પરના ઉપકારથી અને પરસ્પરના પ્રવેશથી
સર્વ ભૂતોનું સાંનિધ્ય છે, તોપણ ભૂતોની
અધિકતા અને ન્યૂનતા ઉપરથી શબ્દાદિકની
અધિકતાનું અને ન્યૂનતાનું ગ્રહણ થાય છે. (જેમ
કે જે દ્રવ્યમાં આકાશ અધિક હોય છે, તે દ્રવ્યમાં
શબ્દ અધિક હોય છે અને જે દ્રવ્યમાં વાયુ
અધિક હોય છે, તે દ્રવ્યમાં સ્પર્શ અધિક હોય
છે ઇત્યાદિ.) ૨

સ પાત્ત્વાપ્યો રસઃ શેષમૂતમંસર્ગાદિદમ્બઃ પોદા
રિમગ્નયેતે । તપ્પથા-મધુરોઽસ્ટો લવનઃ કટુક-
શ્લિષ્કકઃ કષાય इति । તે ચ ભૂયઃ પરસ્પરમંસર્ગાત્
વિપટ્ટિષા વિપન્તે ॥ ૩ ॥

૧ રમના બેરના વિગત જાણ નિર્ણય.

રસના છ પ્રકાર અને ત્રેસડ પેટા પ્રકાર

જળનોજ ગુણરૂપ એ રસ, કાળનાં સહાય-
વાળાં પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશના
સંસર્ગથી વિકૃતિ પામીને મધુર, ખારો,
તીખો, ખારો, કડવો અને તૂરો એ રીતે છ
પ્રકારનો થાય છે; અને તે છ પ્રકારોમાંથી પણ
પરસ્પરના સંસર્ગથી ત્રેસડ પ્રકારનો બને છે.
(રસોના ત્રેસડ ભેદોનું નિરૂપણ ઉત્તરતંત્રના ૬૩મા
અધ્યાયમાં સ્પષ્ટતાથી આપવામાં આવશે.)^૧ ૩

તત્ર મૂયમ્બુગુણવાહુલ્યાન્મધુરઃ । મૂયમિગુણ-
વાહુલ્યાદમ્કઃ । તોષામિગુણવાહુલ્યાલ્લવણઃ । વાસ્વ-
મિગુણવાહુલ્યાત્કટુકઃ । વામ્વાકાશગુણવાહુલ્યા-
તિક્તઃ । પૃથિવ્યનિલગુણવાહુલ્યાત્કષાય इति ॥ ૪ ॥

કયાં ભૂતોના ગુણોના આધિક્યથી

કયો રસ બને છે ?

પૃથ્વી અને જળના ગુણોના આધિક્યથી
મધુર રસ બને છે; પૃથ્વી અને અગ્નિના ગુણોના
આધિક્યથી ખારો રસ બને છે; જળ અને
અગ્નિના ગુણોના આધિક્યથી ખારો રસ
બને છે; વાયુ અને અગ્નિના ગુણોના આધિક્ય-
થી તીખો રસ બને છે; વાયુ અને આકાશના
ગુણોના આધિક્યથી કડવો રસ બને છે; અને
પૃથ્વી તથા વાયુના ગુણોના આધિક્યથી કષાય
રસ બને છે. ૪

તત્ર મધુરામ્લઙ્ગણા વાત્ત્વાઃ । મધુરાતિક્તક-
ષાયઃ પિત્ત્વાઃ । કટુતિક્તકષાયઃ શ્લેષ્મ્મ્વાઃ ॥ ૫ ॥

કયા રસો કયો દોષ હોય છે ?

મધુર, ખારો અને ખારો એ ત્રણ રસો
વાયુને દોષે છે; મધુર, કડવો અને તૂરો એ
ત્રણ રસો પિત્તને દોષે છે અને તીખો, કડવો
તથા તૂરો એ ત્રણ રસો કફને દોષે છે. ૫

૧ રમના બેરના બેરના બેરના જ જાણથી તથા
રસોમાં રસારૂપ છે. આ બેરના બેરના જાણ એ
જુદી પ્રજાં મિતિયા છે. ૪.

તત્ર વાયુરાત્મનૈવાત્મા પિત્તમાગ્રેયં શ્લેષ્મા સૌમ્ય
ઇતિ ॥ ૬ ॥

દોષોની ઉત્પત્તિ

વાયુ પોતે જ સ્વતંત્ર મહાભૂતરૂપ છે.
(એટલે વાયું વાયુમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે;)પિત્ત
અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે અને કફ જળ-
માંથી ઉત્પન્ન થયો છે. ૬

ત एते रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्र-
शमनाश्च ॥ ७ ॥

રસોનો સામાન્ય સ્વભાવ

દરેક રસ જનાથી પોતે ઉત્પન્ન થયા
હોય છે તે કારણોને વધારે છે અને જનાથી
અન્ય રસો ઉત્પન્ન થયા હોય છે તેનો નાશ
કરે છે. ૭

केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः
सौम्या आग्नेयाश्च । तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः
कट्वम्ललवणा आग्नेयाः । मधुराम्ललवणाः स्निग्धा
गुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः
शीता आग्नेयाश्चोष्णाः ॥ ८ ॥

કેટલાકના મતમાં રસોના મુખ્ય બે જ ભેદો

દૃઢલાઠ આચાર્યો કહે છે કે સૌમ્ય અને
આગ્રેય એ ભેદોમાં જ રસો વહેંચાઈ જાય છે.
સઘણું જગત અગ્ન્યાત્મક અને જળાત્મક જ છે,
તેથી રસોને એ બે ભેદોમાં જ વહેંચવા યોગ્ય
છે. મધુર, તીખો અને તૂરો એ ત્રણ રસો સૌમ્ય
(જળાત્મક) છે અને કડવો, ખાટો તથા ખારો
એ ત્રણ રસો અગ્ન્યાત્મક છે. મધુર, ખાટો અને
ખારો એ ત્રણ રસો સ્નિગ્ધ છે અને ગુરુ છે.
તીખો, કડવો અને તૂરો એ ત્રણ રસો રુક્ષ છે
અને લઘુ છે. સૌમ્ય રસો શીત છે અને આગ્નેય
રસો ઉષ્ણ છે. ૮

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो
वायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः । सोऽस्य शैत्या-

ચૈત્યં વર્દ્ધયતિ રૌક્ષ્યાદ્રૌક્ષ્યં લાઘવાલાઘવં વૈશદ્યાદૈ-
શદ્યં વૈષ્ટમ્ભ્યાદૈષ્ટમ્ભ્યમિતિ ।

औष्ण्यतૈક્ષ્ણ્યરૌક્ષ્યલાઘવવૈશદ્યગુણલક્ષણં પિત્તં
તસ્ય સમાનયોનિઃ કટુકો રસઃ સોઽસ્યૌષ્ણ્યાદૌષ્ણ્યં
વર્દ્ધયતિ તૈક્ષ્ણ્યાતૈક્ષ્ણ્યં રૌક્ષ્યાદ્રૌક્ષ્યં લાઘવાલાઘવં
વૈશદ્યાદૈશદ્યમિતિ ॥

માધુર્યસ્નેહગૌરવશૈત્યપૈચ્છિલ્યગુણલક્ષણઃ શ્લેષ્મા
તસ્ય સમાનયોનિર્મધુરો રસઃ સોઽસ્ય માધુર્યાન્માધુર્યં
વર્દ્ધયતિ સ્નેહાત્સ્નેહં ગૌરવાદ્રૌરવં શૈત્યાચ્ચૈત્યં પૈચ્છિ-
લ્યાત્પૈચ્છિલ્યમિતિ ॥ ૯ ॥

કયા રસો કયા દોષો વધારે છે
તેનાં કારણો

વાયુમાં શીતતા, રુક્ષતા, લઘુતા, વિશદતા
અને વિષ્ભક્તા (મલાદિકને અટકાવનારી ક્રિયા)
એ ગુણો છે; અને તૂરો રસ પણ એ જ સ્વભાવ-
વાળો છે; માટે તૂરો રસ પોતાની શીતતાથી
વાયુની શીતતાને, પોતાની રુક્ષતાથી વાયુની
રુક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી વાયુની લઘુતાને,
પોતાની વિશદતાથી વાયુની વિશદતાને અને
પોતાની વિષ્ભક્તાથી વાયુની વિષ્ભક્તાને
વધારે છે, કે જથી વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે.

પિત્તમાં ઉષ્ણતા, તીક્ષ્ણતા, રુક્ષતા, લઘુતા
અને વિશદતા એ ગુણો છે અને તીખો રસ પણ
એ જ સ્વભાવોવાળો છે; માટે તીખો રસ પોતાની
ગરમીથી પિત્તની ગરમીને, પોતાની તીક્ષ્ણતા-
થી પિત્તની તીક્ષ્ણતાને, પોતાની રુક્ષતાથી
પિત્તની રુક્ષતાને, પોતાની લઘુતાથી પિત્તની
લઘુતાને અને પોતાની વિશદતાથી પિત્તની
વિશદતાને વધારે છે, કે જથી પિત્તની વૃદ્ધિ
થાય છે.

કફમાં મધુરતા, સ્નિગ્ધતા, ગુરુતા, શીતતા
અને પિચ્છિલતા એ ગુણો છે અને મધુર રસ
પણ એ જ સ્વભાવોવાળો છે; માટે મધુર રસ
પોતાની મધુરતાથી કફની મધુરતાને, પોતાની

ચીકાશથી ઠંદની ચીકાશને, પોતાની ચુરતાથી ઠંદની ચુરતાને, પોતાની શીતતાથી ઠંદની શીતતાને અને પોતાની પિચ્છિલતાથી ઠંદની પિચ્છિલતાને વધારે છે, કે જેથી ઠંદની વૃદ્ધિ થાય છે. ૯

તસ્ય પુનરન્યયોનિઃ કટુકો રસઃ । સ સ્તેષ્મણઃ પ્રલયનીકૃત્વાત કટુકૃત્વાન્માધુર્યમભિમવતિ રૌદ્ર્યાત્કેદં લાગવાદ્ઐસ્વભૌષ્ણ્યાચ્છેત્યં વૈશઘાત્તૈચ્છિલ્યમિતિ ।

તદેતન્નિર્દર્શનમાત્રમુક્તમ્ ॥ ૧૦ ॥

રસોથી દોષો હણવાનાં કારણો

તીખો રસ ઠંદથી વિપરીત સ્વભાવોવાળો છે, માટે તે રસ ઠંદનો શત્રુ (ઠંદથી વિરુદ્ધ) હોવાને લીધે પોતાની તીખાશથી ઠંદની મધુરતાનો, પોતાના રક્ષણથી ઠંદની સ્તિગ્ધતાનો, પોતાની લઘુતાથી ઠંદની ચુરતાનો, પોતાની ગરમીથી ઠંદની શીતતાનો અને પોતાની વિશલતાથી ઠંદના પિચ્છિલપણાનો (તાંતણાવાળી ચીકાશનો) પરાલભ કરી નાખે છે, કે જેથી ઠંદ હણાઈ જાય છે.

આ એક દર્શાતમાત્ર કહ્યું, તે ઉપરથી બીજા અમુક રસો વડે બીજા અમુક દોષોનો નાશ થવાનાં કારણો સમજી લેવાં. ૧૦

રસલક્ષણમતઃ કૃત્ત્વં વશ્વધામઃ ॥

તત્ર યઃ પરિતોષમુત્પાદયતિ પ્રહ્રાદયતિ તર્પયતિ જીવયતિ મુષોષ્ણેષં જનયતિ સ્તેષ્માણં ચામિવર્દયતિ સ મધુરઃ ॥

યો દન્તર્હર્ષમુત્પાદયતિ મુષામ્રાવં જનયતિ શ્રદ્ધાંતોત્પાદયતિ સોઽમ્લઃ ॥

યો મક્તરુચિમુત્પાદયતિ કફપ્રસેકં જનયતિ માર્દવં ચાપાદયતિ સ લઘવઃ ॥

યો જિહ્વાયં પાપત ઉદ્વેગં જનયતિ શિથો ગૃહ્ણતિ નાસિકાં ચ ઘાવયતિ સ કટુકઃ ॥

યો ગલે ચોપમુત્પાદયતિ મુલ્લવૈશયં જનયતિ મક્તરુચિ ચાપાદયતિ હર્ષં ચ સ તિક્તઃ ॥

યો વક્ત્રં પરિશેષયતિ જિહ્વાં સ્તમ્ભયતિ કણ્ઠં વગ્નાતિ હૃદયં કર્ષતિ પીઠયતિ ચ સ કષાયઃ ॥૧૧॥

મત્ત્યેક રસનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો હવે રસોનાં લક્ષણો કહીએ છીએ:

જે રસ સતોષને ઉત્પન્ન કરે છે, સુખ આપે છે, તૃપ્તિ આપે છે, પ્રાણોને ધારણ કરે છે, લાળની વૃદ્ધિ કરે છે અને ઠંદને વધારે છે, તે રસ મધુર કહેવાય છે.

જે રસ દાંતોને અંબાવી નાખે છે, મોઢા-માંથી લાળનો સ્રાવ કરાવે છે અને રુચિને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રસ અમ્લ (ખાટા) કહેવાય છે.

જે રસ અત્ર ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, ઠંદનો સ્રાવ કરાવે છે અને અગોમાં ઠામળતા કરી દે છે, તે રસ લવણ (ખારો) કહેવાય છે.

જે રસ જીભની અણીને પીકા કરે છે, ઉદ્વેગને (અમઘી જવાને) ઉત્પન્ન કરે છે, ઉદ્વેગ કરવાથી માથાને પકડી લે છે અને નાકમાંથી સ્રાવ કરાવે છે તે રસ કટુક (તીખો) કહેવાય છે.

જે રસ ગળામાં દાંઢ કરે છે, મોઢાને સ્વચ્છ કરે છે, અંતો પર રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે અને રુચાટાને બીમાં કરી નાખે છે, તે રસ તિક્ત (કડવો) કહેવાય છે.

જે રસ મોઢાને સુકાવી નાખે છે, જીભને સ્તબ્ધ કરી દે છે, કઠને ખાંધી લે છે અને દૃઢ્યને ખેંચે છે તથા પીડે છે તે રસ કષાય (પરો) કહેવાય છે. ૧૧

રસગુણાતઃ કૃત્ત્વં વશ્વધામઃ ॥

તત્ર મધુરો રસો રસરક્તમાં સમેદોઽસ્થિમજ્જાઃ-શુક્તસ્તન્યવર્દનશ્ચક્રુષ્યઃ કેરયો વર્ષાં યલકૃત્સંધાનઃ શોણિતરસપ્રસાદનો ચાલુઃકૃષ્ણતક્ષીણદિતઃ પદ્મપદ્મિ-પીલિઃપામિષ્ટમસ્તુષ્મામૂર્છાદાહપ્રશમનઃ પઙ્કિન્દ્રિય-પ્રસાદનઃ ક્રુમિકફકરચેતિ । સ એવંગુણોઽપ્યેક-એકાલર્યમાસેવ્યમાનઃ કાસશ્વાસાલસકાગમયુવદનમા-

ધુર્યસ્વરોપઘાતકૃમિગલગળ્ડાનાપાદયતિ તથાબુદશીપ-
દવસ્તિગુદોપલેપામિખ્યન્દપ્રભૃતીજ્ઞનયતિ ॥

અમ્લો જરણઃ પાચનઃ દીપનઃ પવનનિગ્રહણોડુલો-
મનઃ કોષ્ટવિદાહી વહિઃ શીતઃ ક્લેદનઃ પ્રાયશો હૃદયશ્ચેતિ ।
સ એવંગુણોડપ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો દન્ત્તર્હર્ષનય-
નસંમીલનરોમસંવેજનકફવિલયનશરીરશૈથિલ્યાન્યાપા-
દયતિ તથા ક્ષતાભિહતદગ્ધદદ્યમ્નશૂનરૂગ્નપ્રચ્યુતાવ-
મૂત્રિતવિસર્પિતચ્છિન્નમિત્રવિદ્વોત્પિષ્ટાદીનિ પાચયત્યા-
ગ્રેયસ્વભાવાત્પરિદહતિ કઠ્ઠમુરો હૃદયં ચેતિ ॥

લવણઃ સંશોધનઃ પાચનો વિશ્લેષણઃ ક્લેદનઃ
શૈથિલ્યકૃતુષ્ણઃ સર્વરસપ્રત્યનીકો માર્ગવિશોધનઃ
સર્વશરીરાવયવમાર્દવકરશ્ચેતિ । સ એવંગુણોડપ્યેક
એવાત્યર્થમાસેવ્યમાનો ગાત્રકણ્ઠકોઠશોફવૈવર્ણ્યપુંસ્ત્વો-
પઘાતેન્દ્રિયોપતાપાંસ્તથા મુખાક્ષિપાકં રક્તપિત્તવાતશો-
ણિતામ્લિકાપ્રભૃતીનાપાદયતિ ॥

કટુકો દીપનઃ પાચનો રોચનઃ શોધનઃ
શૈથિલ્યાલસ્યકફકૃમિવિપકુષ્ઠકણ્ઠપ્રશમનઃ સંધિવન્ધ-
વિચ્છેદનોડવસાદનઃ સ્તન્યશુક્રમેદસામુપહન્તા ચેતિ ।
સ એવંગુણોડપ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો ઇમમદગ-
લતાલ્વોષશોષગાત્રસંતાપલવિઘાતકમ્પતોદમેદકૃત્ક-
રચરણપાર્શ્વપૃષ્ઠપ્રભૃતિષુ ચ વાતશૂનાપાદયતિ ॥

તિક્તશ્લેદનો રોચનો દીપનઃ શોધનઃ કણ્ઠ-
કોઠતૃષ્ણામૂર્છાજ્વરપ્રશમનઃ સ્તન્યશોધનો વિષમૂત્રક્લે-
દમેદોવસાપૂયોપશોષણશ્ચેતિ । સ એવંગુણોડપ્યેક
એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો ગાત્રમન્યાસ્તમ્માક્ષેપકાર્દિતશિરઃ-
શૂલમ્રમતોદમેદચ્છેદાસ્યચૈરસ્યાન્યાપાદયતિ ॥

કષાયઃ સંગ્રાહકો રોપણઃ સ્તમ્ભનઃ શોધનો
લેહનઃ શોષણઃ પીડનઃ ક્લેદોપશોષણશ્ચેતિ । સ
એવંગુણોડપ્યેક એવાત્યર્થમુપસેવ્યમાનો હૃત્પીઠાસ્યશો-
ષોદરાધ્માનવાક્યગ્રહમન્યાસ્તમ્ભગાત્રસ્ફુરણચુમચુમાય-
નાકુચ્ચનાક્ષેપણપ્રભૃતીજ્ઞનયતિ ॥ ૧૨ ॥

અત્યેક રસના બુદ્ધાબુદ્ધા ગુણો તથા દોષો
હવે રસોના ગુણો કહીએ છીએઃ (અને
દોષો પણ કહીએ છીએઃ)

મધુર રસ રસ, રુધિર, માંસ, મેદ,
અસ્થિઓ, મજ્જા, ઓજા, વીર્ય તથા ધાવણ
વધારે છે, અક્ષુઓનું તેજ વધારે છે, દેશોને
સારા રાખે છે, વર્ણને સારો કરે છે, બળ આપે
છે, ભાંગેલાં સાંધી દે છે, રુધિરને તથા રસને
સ્વચ્છ કરે છે, બાળક, વૃદ્ધ તથા ક્ષતથી ક્ષીણ^૧
થયેલાઓનું હિત કરે છે, ભ્રમરોને તથા
ગ્રીડીઓને બહુ જ પ્યારો છે, તરસ, મૂર્છા તથા
ઢાંઢને શાંત કરે છે, પાંચે ઇંદ્રિયોને તથા મનને
પ્રસન્ન કરે છે અને કૃમિઓને તથા કંકને ઉત્પન્ન
કરે છે. એ મધુર રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ
જો તે એકલો જ સેવાય, તો તેથી
ખાંસી, શ્વાસ, આળસ, ઊલટી, મોઢાની
મધુરતા, સ્વરનું ભારેપણું, કૃમિ, ગલગંડ, અર્ધુદ,
શ્લીપદ, મૂત્રાશયમાં ઉપલેપ, ગુદામાં ઉપલેપ
અને અભિષ્પંદ (એક જાતનો નેત્રરોગ) ઇત્યાદિ
વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે.

અમ્લ^૨ રસ આહારને પચાવે છે, દોષને
તથા રોગને પકાવે છે, અગ્નિને તેજ કરે છે, પવનને
પકડી લે છે, વાયુ, મૂત્ર તથા વિષાનું અનુલોમન
કરે છે (સીધે રસ્તે લાવે છે), ઢાઠામાં બળતરા
કરે છે, બહારથી શીતતા દેખાડે છે, આર્દ્રતા
કરે છે અને ઘણું કરીને હૃદયને પ્રિય લાગે એવો
છે. એ અમ્લ રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ
જો તે એકલો જ અત્યંત સેવાય, તો ઢાંતોને
અંખાવે છે, નેત્રોને મિચાવી દે છે, રુનાંટાંને
ઊભાં કરે છે, કંકને પિગળાવે છે,
શરીરને શિથિલ કરે છે અને જખમી
થયેલા, અભિઘાત પામેલા, બળેલા, કરડાયેલા,

૧ તેથી મધુપ્રમેહના રોગીના પેશાબમાં કાઠીઓ
ખાંડે છે, જેનાથી પેશાબમાં સાકર જાય છે, તેનું
જ્ઞાન થાય છે. પ્ર.

૨ ખાટા રસથી સોજો થાય છે એવું શલ્યતંત્રમાં
પણ આલેખેલું નથી. ઊલટો ખાટો રસ વાયુનું શમન
કરનાર છે; છતાં ખટાશથી સોજા આવે એ જ્ઞાન
આમના જ્ઞાનને લીધે ખટાશને માથે ઓઢાડેલું છે. પ્ર.

ભાંગેલા, સૂચ ગયેલા, વાંકા થઈ ગયેલા, સ્થાનથી ખસી ગયેલા, ઝેરી મૂત્રવાળાં પ્રાણીઓનાં મૂત્રથી સ્પર્શ પામેલા, ઝેરી સ્પર્શવાળાં પ્રાણીઓથી સ્પર્શ પામેલા, છેદાયેલા, ભેદાયેલા, વીધાયેલા કે મદન પામેલા અવયવને પકાવી દે છે તથા અન્યાત્મક હોવાને લીધે કઠમાં, છાતીમાં અને હૃદયમાં દાહ કરે છે.

લવણ રસ વમન તથા વિરચન કરવાથી સંશોધન કરે છે, દુદ્ધ પ્રણને પકાવે છે, અવયવોને જુદા પાડી દે છે, પ્રણને આદ્ર કરે છે, શરીરમાં શિથિલતા કરી દે છે, ઉષ્ણ છે, સપળા રસોનો શત્રુ છે, મૂત્રાદિકના માર્ગોને સાફ કરનાર છે અને સપળા શરીરના અવયવોને ક્રોમળ કરનાર છે એ લવણરસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ એ તે એકલો જ અસત સેવાય, તો શરીરમાં ખરજ, દ્રામઠાં, સોજા, વર્ણની ખરાબી, વીર્યનો ક્ષય, ઇદ્રિયોનો ઉપતાપ, મોઢાનું પાકવું, આખોનું પાકવું, રક્તપિત્ત, વાતરક્ત તથા ખાટા ઝોડકાર વગેરે વ્યાધિઓ ને ઉત્પન્ન કરે છે.

કટુક રસ અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, પાચન છે, રુચિ ઉપજાવે છે, માર્ગોને સ્વચ્છ કરે છે, સ્થૂલતા મટાડે છે, આવસ્થ, કફ, કૃમિ, વિષ, કોઢ તથા ખરજને શાંત કરે છે, સાધાઓના બળોને દીધા કરી નાખે છે, ઉત્સાહને ટાળે છે અને ધાવણ, વીર્ય તથા મેદનો ઉપઘાત કરે છે એ કટુક રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ એ તે એકલો જ અત્યંત સેવાય તો બ્રમણ, હર્ષના ક્ષય, ગળાનો શોષ, તાળવાનો શોષ, હોઠનો શોષ, ગાત્રોમાં સતાપ, બળનો ઉપઘાત, કંપ, ભોંકાયા જેવી વ્યથા તથા ભેદનને કરે છે અને હાથ પગ, પડખા તથા પીઠ વગેરેમાં વાતશળને ઉત્પન્ન કરે છે.

તિક્ત રસ કફને નાશ કરે છે, બીજી બક્ષ્ય વસ્તુઓ ઉપર રુચિ કરાવે છે, અગ્નિને

દીપ્ત કરે છે, શોધન કરે છે, ખરજ, દ્રામઠાં, તરશ, મુર્છા તથા જ્વરને શાંત કરે છે, ધાવણને સાફ કરે છે અને વિદા, મૂત્ર, કોદ, મેદ, ચરમી તથા પરને સુકાવે છે એ તિક્ત રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ એ તે એકલો જ અત્યંત સેવાય, તો ગાત્રોને તથા ડોકની પાછલી શિરાઓ ને ગ્રાહી લે છે અને આક્ષેપક, આદિત, શિરશ્ણ, બ્રમ, ભોંકાયા જેવી પીડા, ભેદન, છેદન તથા ગુખની વિરસતા એ વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

કષાય રસ મળોની પ્રવૃત્તિને અટકાવે છે, પ્રણમાં ધરતી લાવે છે, ગાત્રોને દૃઢ કરે છે, પ્રણનું શોધન કરે છે, પ્રણના માંસને ઉખેડી નાખે છે, દ્રવનું શોષણ કરે છે, પ્રણને તથા હૃદયને દબાવે છે અને કોદને સુકાવી નાખે છે એ કષાય રસ એવા ગુણોવાળો છતાં પણ એ તે એકલો જ અસત સેવાય, તો હૃદયમાં પીડા, મોઢાનો શોષ, પેટનો આક્રેશ, ઘોયવામાં અટકાયત, ડોકની પાછલી શિરાઓનું ક્ષયાર્જન્ય, ગાત્રોનું ફરકવું, ચમચમાટી, ગાત્રોનું સંક્રાંચન અને અત્યંત કંપન વગેરે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે ૧૨

અતઃ સર્વેષામેવ દ્રવ્યાણ્યુપદેક્ષ્યામઃ । તદ્વયા કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરધૃતવસામજ્ઞશાલિપટ્ટિકવયગોધૂમ માપચૃક્ષાટકકસેરુકનપુસૈર્વારુકકર્તારુકાલુકાલિ-

વિદારીપયસ્યાગોશુરકક્ષીરમોરટમધૂલિકાકૂભાણ્ડમૃતીનિ સમાસેન મધુરો વર્ગઃ ॥

દાદિમામલકમાતુલકામ્રાતકકપિત્થકરમર્દવદ-રકોલપ્રાચીનામલકતિત્તિડીકકોશાન્નકમવ્યપારાવતથે ત્રફલલકુચાન્લેતસદન્તશઠધિતકસુરાશુક્તસૌવીરક-તુપોદકધાન્યાન્લમૃતીનિ સમાસેનાન્લો વર્ગઃ ।

સૈન્ધવસૌર્વલવિહવાકયરોમકસામુદ્રકપત્તિ-

મયવક્ષારોપરપ્રસૂતસુવર્ચિકાપ્રમૃતીનિ સમાસેન લવણો વર્ગઃ ।

પિપ્પલ્યાદિઃ સુરસાદિઃ શિગુમધુશિગુમૂલકલશુ-
નસુસુવશીતશિવકુષ્ઠેવદારુહરેણુકાવત્ગુજફલચણ્ડા-
ગુમ્બુલમુસ્તલાઙ્ગલકીશુકનાસાપીલુપ્રમૃતીનિ સાલ
સારાદિશ્ચ પ્રાયશઃ કટુકો વર્ગઃ ।

આરગ્વધાદિર્ગુહ્યુદિર્મઙ્ગૂરુપર્ણીવેત્રકરીરહરિ-
દ્રાહ્યેન્દ્રયવવરુણસ્વાદુકણ્ટકસપ્તર્ણવૃહતીદ્વયશક્તિ-
નીદ્રવન્તીત્રિવૃત્કૃતવેધનકર્કોટકકારવેલકવાર્તાકકરી-
રકરવીરસુમનઃશક્તપુષ્પ્યપામાર્ગત્રાયમાણાડશોકરોહિણી-
વૈજયન્તીસુવર્ચલાપુનર્નવાવૃશ્ચિકાલીજ્યોતિષ્મતીપ્રમૃતી-
નિ સમાસેન તિક્તો વર્ગઃ ।

ન્યગ્રોધાદિરમ્બઘાદિઃ પ્રિયઙ્ગવાદી રોપ્રાદિશ્ચિ
ફલા શલ્કીજમ્વામ્રવકુલતિન્દુકફલાનિ કતકશાક
પાપાળભેદકવનસ્પતિફલાનિ સાલસારાદિશ્ચ પ્રાયશઃ
કુરુચક્રકોવિદારકજીવન્તીચિહ્લીપાલક્ષ્યાસુનિપળ્લક
પ્રમૃતીનિ નીવારકાદયો મુદ્રાદયશ્ચ વૈદલાઃ સમાસેન
કષાયો વર્ગઃ ॥ ૧૩ ॥

પ્રત્યેક રસનાં દ્રવ્યો

હવે સધળા રસનાં દ્રવ્યો જતાવીએ છીએઃ
કાષ્ઠાદ્યાદિ-ગણ, દૂધ, ઘી, ચરબી, મજ્જા,
ચોખા, સાઠી ચોખા, જવ, ઘઉં, અડદ, શિંગોડાં,
કસેરકંદ, તપુસ (કાકડીની જાત છે), એર્ચરુક,
(મોટી કાકડી) કર્કારુક (પદકોળાં), મીઠાં
તૂંખડાં, તડખૂચ, નિર્મળી, ગિલોહ્ય,^૧ આરોળી,
કમળકાકડી, સીવણનાં ફળ, મહુડાં, દ્રાક્ષ,
ખજૂર, રાણ, તાડનાં ફળ, નાળિયેર, શેરડીમાંથી
થતા ગોળ વગેરે સધળા પદાર્થો, બલદાણા,
ખપાટ, કૌચાં, કંગવેલાનો કંદ, ખરણેર, ગોખરુ,
ફાટેલા દૂધતું પાણી, જીંદીમધ અને કાણું વગેરે
પદાર્થો મધુરવર્ગ છે. આ મધુરવર્ગ સંક્ષેપથી
કહ્યો છે.

ઠાંદીમ, આમળાં, બિજેરાં, અંબાડાં, કાઠ,

૧ ગિલોહ્યનો પર્યાય ગજરાતીમાં મળ્યો નથી.

કરમદાં, નાનાં જોર, મોટાં જોર, પાન આમળાં,
કાકમ, પહાડી આંખાનાં ફળ, ચોટનાં ફળ,
અનનાસ, નેતરનાં ફળ, લકુચ (નાનાં ફળસ),
અમલવેત, લીંબું, દહીં, છાશ, મદિરા, શુક્ત,^૨
સૌવીરક,^૩ તુષોદક^૪ અને ધાન્યામ્બ^૫ ઇત્યાદિ
પદાર્થો અમ્લવર્ગ છે. આ અમ્લવર્ગ સંક્ષેપથી
કહ્યો છે.

સૈંધવ, ચંચળ, ગિડલણ, વડાગરું લણ,
સાંભરલણ, દરિયાઈ લણ, પકાવીને જતાવેલું
લણ, જવખાર, ખારો અને સાંજખાર વગેરે
પદાર્થો લવણવર્ગ છે. આ લવણવર્ગ સંક્ષેપથી
કહ્યો છે.

પિપ્પલ્યાદિ ગણ, સુરસાદિ ગણ, સરગવો,
રાતો સરગવો, મૂળા, લસણ, સુમુખ નામની
જંગલી તુલસી, કપૂર અથવા પથ્થરફૂલ, કઠ,
દેવદાર, હરેણુકા, બાપચી, કરમાણી, ગૂગળ,
મોથ, દૂધિયો વછનાગ, અરકુસો, પીલુ અને
ધણુંખરું સાલસારાદિ ગણ એ કટુકવર્ગ છે.
આ કટુકવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

આરગ્વધાદિ ગણ, ગદ્યુદ્યાદિ ગણ, બ્રાહ્મી,
નેતરના અંકુરો, હળદર, દારુહળદર, ઇંદ્રજવ,
વાયવરણાં, ગોખરુ, સપ્તર્ણ, ઊલી ભોરિંગણી,
જેઠી ભોરિંગણી, આંખકુટામણી, હાંદરકત્રી,
નસોતર, કડવી ઘિસોડી, કડવી કંટાલી,
કારેલી, રીંગણી, ફરડો, કણેર, માલતી, મોટી
સફેદ જીરું, અથેડો, ત્રાયમાણ, કડું, મોટી
ચરણી, સરજમુખી, સાટોડી, મેંદાશિંગી અને
મોટી માલકાંકણી વગેરે પદાર્થો તિક્તવર્ગ

૧ તેલ, ગોળ, કાંચ અને લણ વગેરેવાળો આથો.

૨ કોતરાં કાઢી નાખી કાચા અથવા પાકા
જવના દુકડે દુકડા કરી પાણીમાં આથા હોય, તે પાણી
સૌવીરક કહેવાય છે.

૩ કોતરાં સહિત કાચા જવના દુકડે દુકડા
કરીને પાણીમાં આથા હોય, તે પાણી તુષોદક કહેવાય છે.

૪ ચોખાનું તથા કાંદરા વગેરેનું ચૂર્ણ આથવાથી
ધાન્યામ્બ થાય છે.

છે. આ તિક્તવર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે.

ન્યગ્રોધાદિ ગણ, અબઘાદિ ગણ, પ્રિયંગ્વાદિ ગણ, રોધ્રાદિ ગણ, ત્રિક્ષ્ણા ગણ, સાલેડો, બળ્યુ, આંભો, બોલસરી, દી ખરનાં કાચાં ફળો, નિર્ભલી, સાગ, પાપાણ્બેદ, વડ વગેરે વનસ્પતિઓનાં ફળો, ધણુંખર સાલસારાદિગણ, કાંટાઅશેળિયો, કચનાર, કડવી ખરખોડી, ટાંકાની ભાજી, પાલખની ભાજી, ઓટી ગણ વગેરે, બી ટી આદિ વૃણુધાન્યો અને મગ આદિ કઠોળ ધાન્યો એ પદાર્થો કૃપાય વર્ગ છે. આ કૃપાય વર્ગ સંક્ષેપથી કહ્યો છે. ૧૩

તત્રૈતેષાં રમાનાં સયોગાશ્ચિષ્ઠિર્ભવન્તિ । તથા પચ્ચદશ દિકા વિશતિચ્છિકાઃ પચ્ચદશ ચતુષ્કાઃ પદ્ પચ્ચકા એકઃ પદ્મસા એકઃ પદ્મકાંકરો દિકા ૧૮ ૥ ૧૪ ૥

રસોના ત્રેસઠ સંયોગો

એ રસોના સંયોગો ત્રેસઠ થાય છે; જેમ કે અબ્જે રસોના સંયોગો ૫૬૨ થાય છે, તથા ત્રણ રસોના સંયોગો વીશ થાય છે, આરઆર રસોના સંયોગો ૫૬૨ થાય છે, પાંચપાંચ રસોના સંયોગો છ થાય છે, જુદાજુદા રસો છ થાય છે અને છનો સંયોગ એક થાય છે એમનાં પ્રયોજનો ઉત્તર તત્રત્રા ૬૩૫૦ અધ્યાયમાં કહીશું ૧૪^૧

મવતિ ચાત્ર ॥

જગ્ધા પદ્ધિગચ્છન્તિ ઘલિનો વશતાં રસાઃ ।

યથા પ્રકૃપિતા દોષા વશં યાન્તિ ઘલીયસઃ ॥ ૧૫ ॥

બળવાન ઉપર રસની અસર

આ રસોના વિપયના સ્વોક્રમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘જમ દોષો

પ્રકાપ પામેલા છતાં પણ અતિ બળવાન માણસને વશ થઈ જાય છે, તેમ વારંવાર એક એક કરી ખાયેલા છએ રસો પણ અતિ બળવાન માણસને વશ થઈ જાય છે. (કશેા વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી.)’ ૧૫

અધ્યાય ૪૩મો

અથાતો વમનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
સ્ત્યાસ્વામઃ, યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વમનદ્રવ્ય-
વિકલ્પવિજ્ઞાનીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વમનદ્રવ્યાણાં ફલાઘાનાં મદનફલાનિ શ્રેષ્ઠ-
તગાનિ મવન્તિ ।

અર્થ મદનપુષ્પાણામાતપ્પારિશુષ્કાણાં ચૂર્ણપ્રકૃત્યં
પ્રત્યક્કુષ્ઠસદાપુષ્પીનિમ્બકપાયાણામન્યતમેનાલોઽય
મધુલવૃણુવયુક્તાં માત્રાં પાપયિત્વા વામયેત્ ।

મદનશલાદુચૂર્ણાન્યેવં વા ઘક્કુલમ્યક્રોપયુક્તાનિ
મધુલવૃણુવયુક્તાન્યભિપ્રતત્તાનિ મદનશલાદુચૂર્ણસિદ્ધાં વા
તિલગ્નુલવયુગ્મ્ ।

નિર્વૃત્તાનાં વા નાતિહરિતપાણ્ડૂનાં કુશમ્બદાવવ-
દ્દમ્બદ્રોમયપ્રલિસાનાં યવતુપમુદ્રમાપશાલ્યાદિધાન્યારા-
શાવણાનોપિતક્લિન્નમિત્રાનાં ફલાનાં ફલપિપ્પલીરુદ્-
ત્યાતેપ શોષયેતાસાં દક્ષિમધુપલ્લવિમુદિતપરિશુષ્કાણાં
સુમાજનસ્યાનામન્તર્નેશ્વમુષ્ણિયુષ્ણે યદીમધુકકપાયે કો-
વિદાસાદીનામન્યતમે વા કપાયે વિમ્થ રાત્રિપર્વુપિતં
મધુલવૃણુવયુક્તમાશીર્મિરમિમન્ત્રિતમુદદ્મુલઃ પ્રાહ્મુ-
લ્લમાતુરં પાપયેતાનેન મન્ત્રેણામિમન્થ-

‘મદ્દક્ષાધિક્તેન્દ્રમુચન્દ્રાકાંનલાનિલાઃ ।

કપયઃ સૌષ્ઠીક્રામા મૂતસદ્દાસ્તુ પાન્તુ તે ॥

૧ વમનદ્રવ્યના પ્રયોગો બજાવવા વિશેનો.

૧ રસો ઉપર અત્યંત ઊંડો વિચાર કરાયેલો છે,
કારણ કે રોગનું કારણ અમુક રસો જ છે. આ રસોમા
ફેરફાર કરવાથી રોગમા પ્રતીક્રિયા ફેરફાર થઈ શકે છે,
આટલું જ રસો અને એકબીજાના સંયોજનો પરિણામ
બળવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પ્ર.

રસાયનમિવર્ષાણાં દેવાનામમૃતં યથા ।

સુધેવોત્તમનાગાનાં મૈષજ્યમિદમસ્તુ તે ॥^૧

વિશેષેણ શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિશ્યાયાન્તર્વિદ્રવિષ્વપ્રવ-
ર્તમાને વા દોષે પિપ્પલીવચાગૌરસર્ષપકલ્કોન્મિશ્રૈઃ
સલવર્ણૈરુષ્ણામ્બુમિઃ પુનઃ પુનઃ પ્રવર્તયેદાસમ્યગ્વાન્ત-
લક્ષણાદિતિ ॥

મદનફલમન્નચૂર્ણં વા તત્કાથપરિભાવિતં મદન-
ફલકષાયેણ । મદનફલમન્નસિદ્ધસ્ય વા પયસઃ સંતા-
નિકાં ક્ષૌદ્રયુક્તમ્ । મદનફલમન્નસિદ્ધં વા પયઃ ।
મદનફલમન્નસિદ્ધેન વા પયસા યવાગૂમધોમાગાનૃક્ષિપ-
ત્તદ્વાહયોઃ ॥

મદનફલમન્નસિદ્ધસ્ય વા પયસો દ્વિમાવ-
સુપગતસ્ય દધ્યુત્તરં દવિ વા કફપ્રસેકચ્છર્દિમૂર્ચ્છાત-
મકેષુ ॥

મદનફલમન્નસ્લેહં વા મહાતક્ત્ત્વેહવદાદાય
ફાણિતીભૂતં લેહ્યેદાતપપરિશુષ્કં વા મદનફલમન્નચૂર્ણં
જીવન્તીકષાયેણ પિત્તે કફસ્યાનગતે ॥

મદનફલમન્નકાથં વા પિપ્પલ્યાદિપ્રતીવાપં તચૂર્ણં
વા નિમ્બરૂપિકાકષાયયોરન્યતરેણ કફવ્યાવિહરં
મદનફલમન્નચૂર્ણં વા મધૂકકાશમર્યદ્રાક્ષાકષાયેણ સંત-
ર્પણં ચ । મદનફલવિવાનમુક્તમ્ ॥ ૨ ॥

મીઠળથી વમન કરાવવાનો પહેલો યોગ

મીઠળ, કુકરુલેષ તથા કઠલાં તૃત્રિયાં
વગેરે જે જે વમનદ્રવ્યો^૧ કહેલાં છે, તેઓમાં
મીઠળ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે.

મીઠળને તડકામાં ચૂકવી, તેનું ચૂર્ણ
કરી, તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ,

૧ આયુર્વેદમાં વમનને અતિ મહત્ત્વનું અંગ
જાહેરનું ગણ્યું છે, કારણકે હૈનરીમાં રહેલા કદ
હૈનરીમાંથી બીજા બહાર આવે તો તે ગ્રહણીનાં
ગર્ભ છિદ્રોને પૂરી દેતો નથી. વમન સિવાય જે વિવિધ
દ્રવ્યો યોગ્યતામાં આવે છે તેનાથી હૈનરીના કદ ગ્રહણીમાં
ગર્ભ ગ્રહણીનાં છિદ્રોને પૂરી દે છે. આ રીતે જોતાં
હૈનરીમાં મીઠળ વગેરે આ અધ્યાયમાં દર્શાવેલાં દ્રવ્યો
યોગ્ય તો કદ સીધા બહાર આવે ત્યજી નય અતિ
વિચિત્ર દ્રવ્યો દોષોનું બહારનું વિચિત્ર પથુ કરી શકે. પ્ર.

તે ચૂર્ણને અથેડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં
મધ તથા સૈંધવ નાખી, તે ક્વાથ પાઈને વમન
કરાવવું.

બીજો યોગ

મીઠળને તડકામાં ચૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી,
તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તેને
આઠડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ
નાખી, તે ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું.

ત્રીજો યોગ

મીઠળને તડકામાં ચૂકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી,
તે ચૂર્ણમાંથી ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ, તેને
હીંબડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા
સૈંધવ નાખી, તે ક્વાથને પાઈને વમન કરાવવું.

ચોથો યોગ

કાયાં મીઠળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં
બોલસરી તથા બકાન નાખી, અથેડાના રસમાં
ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી,
તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

પાંચમો યોગ

કાયાં મીઠળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં
બોલસરી તથા બકાન નાખી, આઠડાના રસમાં
ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી
તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

છઠ્ઠો યોગ

કાયાં મીઠળના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણમાં
બોલસરી તથા બકાન નાખી, હીંબડાના રસમાં
ઘોળી, ગરમ કરી, તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખી,
તે રસ પાઈને વમન કરાવવું.

સાતમો યોગ

કાયાં મીઠળનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ
નાખીને પકાવેલી તલની તથા ચોખાની રાખ
ચટાડીને વમન કરાવવું.

આઠમો યોગ

પાંદેલાં છતાં અત્યંત લીલાં કે પાંદુ ન થઈ

નાની મૂઠીથી ભરેલા ચૂર્ણને ઠોઠીમથના કે
કંચનાર આદિ અગિયાર ઔષધોમાંના કોઈ
ઔષધના ક્ષાયમાં ઘોળી, રાતવાસી રહેવા છંદ,
તેમાં મધ તથા સૈંધવ નાખીને તે ક્ષાય પાવે;
અથવા કુકડવેલનાં પુષ્પોતું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘોળીને
તે દૂધ પાઈ દેવું. કુકડવેલનાં પુષ્પો પાટ્ટી ગયાં
હોય, તો તેઓતું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ નાખી,
દૂધ પકાવીને તે દૂધની સાથે રાખ પાવી. કુકડ-
વેલનાં પુષ્પો રૂંછાડવાળાં થઈ ગયાં હોય-અર્થાત્
ઠંણુ થઈ ગયાં હોય, તો તેના ચાર તોલા-
ભાર ચૂર્ણની સાથે પકવેલા દૂધની તર મધની
સાથે ચટાડીને વમન કરાવવું. જો રૂંછાડ વગરનાં
હોય-અર્થાત્ વધારે પાકી ગયાં હોય, તો તેના
ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકવેલા દૂધતું
હલી કરીને તે હલી નો ઉપરનો બડો ભાગ ચટા-
ડવો. જો એ પુષ્પો અત્યંત પાકીને લીલા વર્ણ-
વાળાં કે પાંડુ વર્ણવાળાં થઈ ગયાં હોય, તો તેના
ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકવેલા દૂધતું
હલી કરીને તે હલી પાવુ અથવા એ પુષ્પોના
ક્ષાયના સંસાર્થી પૈથી મદિરા બનાવીને તે
મદિરા પાવી.

કફ, અરોચક, ખાંસી, શ્વાસ, પાંડુરોગ
અને યક્રમરોગમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ
કરવો.

કુકડવેલનાં પુષ્પો બહુ પકિડાં ન થઈ ગયાં
હોય, પણ લીલા વર્ણવાળાં કે પાંડુ વર્ણવાળાં થઈ
ગયાં હોય, તો મીઠાળની મજ્જાની પેટે જ
બીજા યોગો કરીને તેમનો ઉપયોગ કરાવવો. ૩

તદ્દેવ કુટજફલવિધાનમ્ ॥

કૃતવેષનાનામપ્યેવ એવ કલ્પઃ ॥ ૪ ॥

દંદ્રજવ તથા કડવી ધિસોડીથી વમન
કરાવવાના યોગો

દંદ્રજવનાં ફળોથી વમન કરાવવાના યોગો

... ૧૧૨ પાનાએ જ કરવા અને કરવી ધિસોડી-

થી વમન કરાવવાની ગોઠવણ પણ એ પ્રમાણે
જ કરવી. ૪

इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण ।

कासश्वासच्छर्दिकफरोगेषूपयोगः ॥ ५ ॥

કડવી તૂંબડીથી વમન કરાવવાના
યોગો અને તેમનો વિષય

કડવી તૂંબડીનાં ફૂલોથી વમન કરાવવાના
યોગો પણ મીઠાળથી વમન કરાવવાના યોગોની
પેટે ગોઠવી લેવા, અથવા તે ફૂલોતું ચૂર્ણ દૂધમાં
ઘોળીને તે દૂધ પાઈ દેવું.

કડવી તૂંબડીથી વમન કરાવવાના યોગોનો
ઉપયોગ ખાંસી, શ્વાસ, કિલ્કી અને કફ સંબંધીના
રોગોમાં કરવો. ૫

घामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषे-
षतस्तु गरगुल्मीदरकासश्वासच्छेषामप्येषु वायौ च
कफस्थानगते ॥ ६ ॥

કડવાં તુરિયાંથી વમન કરાવવાના

યોગો અને તેમનો વિષય

કડવાં તુરિયાંથી વમન કરાવવાના યોગો
પણ મીઠાળની મજ્જાથી વમન કરાવવાના
યોગોની પેટે જ કરવા.

આ યોગોનો વિશેષ ઉપયોગ ઝેર, શુદ્ધ,
ઉદરરોગ, ખાંસી, શ્વાસ તથા કફ સંબંધીના
રોગોમાં કરવો અને વાયુ કફના સ્થાનમાં ગયે
હોય, તો તે સંબંધીના વ્યાધિમાં પણ કરવો. ૬

કૃતવેષનફલવિપ્પલીનાં વમનદ્રવ્યક્ષવાપરિપી-
તાનાં વદુગચ્છર્ણમુત્પલાદિપુ દત્તમાપ્રાતં વામયતિ,
તત્ત્વનમ્બદ્ધોષેષુ યવાગૂમાકળ્ડાત્પીતવત્સુ ચ
વિદધ્યાત્ ॥ ૭ ॥

સૂંઘાડવાથી વમન કરાવવાનો યોગ
અને તેનો વિષય

કડવી ધિસોડીનાં ફળોમાંથી બીજો કાઢી
છર્ધ તે બીજોને વમનદ્રવ્યોના ક્ષાયોની તથા

સ્વરસ વગેરેની ઘણીઘણી ભાવનાઓ આપી,
પછી તેમના ચૂર્ણને ઉત્પલાદિ ગણની સાથે
મિશ્રિત કરીને સૂંધાડવામાં આવે, તો તે ચૂર્ણ
વમન કરાવે છે.

જમના દોષો અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યા હોય,
એવા આતુરોને ગળા સુધી રાખ પાઈને પછી
ઉપર કંઠેલું ચૂર્ણ સૂંધાડવું. ૭

વમનવિરેચનશિરોવિરેચનદ્રવ્યાણ્યેવં વા પ્રધાન-
તમાનિ ભવન્તિ ॥ ૮ ॥

ભાવનાઓ દેવાથી વધારે ક્ષણ

વમન, વિરેચન અને શિરોવિરેચનનાં
દ્રવ્યોને પણ જમ જમ તેવા જ પ્રકારનાં દ્રવ્યોની
ઘણીઘણી ભાવનાઓ દેવામાં આવે, તેમ તેમ તે
દ્રવ્યો અતિશય શક્તિવાળાં થાય છે. ૮

મવતશ્ચાત્ર ॥

વમનદ્રવ્યયોગાનાં દિગિયં સમ્પ્રકીર્તિતા ।

તાં વિમજ્ય યથાવ્યાધિ કાલશક્તિવિનિશ્ચયાત્ ॥

કષાયૈઃ સ્વરસૈઃ કલ્કૈશ્ચૈર્નૈરપિ ચ બુદ્ધિમાન્ ।

પેયલેહ્યાઘમોજ્યેષુ વમનાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ ૯ ॥

વમન સંબંધી યોગોની કલ્પના

આસ્થૂળના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘આ વમનદ્રવ્યોના યોગોનો
માર્ગ અમેએ કહ્યો છે. બુદ્ધિમાન વૈદે કાળનો
તથા વીર્ય વગેરેનો નિશ્ચય કરી, જ્યે રોગ હોય
તે પ્રમાણે આ માર્ગના વિભાગો કરી નાખી
સક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય (ચાટવા યોગ્ય) તથા પેય
(પીવા યોગ્ય) પદાર્થોમાં ક્ષાથોથી, સ્વરસોથી,
કલ્કોથી તથા ચૂર્ણોથી પણ વમનદ્રવ્યોના
પ્રયોગો ગોઠવી લેવા.’ ૯

અધ્યાય ૪૪મો

અથાતો વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વિરેચનદ્રવ્ય-
વિજ્ઞાનીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કંઠેલું છે. ૧

અરુણામં ત્રિવૃન્મૂલં શ્રેષ્ઠં મૂલવિરેચને ।

પ્રધાનં તિલ્વકસ્ત્વક્ષુ ફલેષ્વપિ હરીતકી ॥

તૈલેષ્વેરળ્દજં તૈલં સ્વરસે કારેલ્લિકા ।

સુધાપયઃ પયસ્સૂક્તમિતિ પ્રાધાન્યસંગ્રહઃ ॥

તેષાં વિધાનં વક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૨ ॥

વિરેચનમાં પ્રધાન દ્રવ્યો

મૂળ ૩૫ વિરેચનોમાં કાંઈક રતાશવાળું
નસોતર^૨નું મૂળ ઉત્તમ છે. છાલ૩૫ વિરેચનોમાં
મોટા લોદર^૩ ઉત્તમ છે. ક્ષણ૩૫ વિરેચનોમાં
હરડે ઉત્તમ છે. તેલ૩૫ વિરેચનોમાં ઐરંડિયું
તેલ ઉત્તમ છે. સ્વરસ૩૫ વિરેચનોમાં કારેલીનો
સ્વરસ ઉત્તમ છે અને દૂધ૩૫ વિરેચનોમાં
થોરતું દૂધ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે વિરેચન
દ્રવ્યોમાં જ્યે મુખ્ય છે તેમનો સંગ્રહ કહ્યો.
હવે યોગ્યતાને અનુસરીને તેમના પ્રયોગની
રીતિ અનુક્રમથી કહું છું. ૨

વૈરેચનદ્રવ્યરસાનુપીતં

મૂલં મહત્તૈવૃતમસ્તદોષમ્ ।

ચૂર્ણીકૃતં સૈન્ધવનાગરાઢ્ય-

મમ્લૈઃ પિવેન્માસ્તરોગજીઘ્ઃ ॥ ૩ ॥

૧ વિરેચન દ્રવ્યોના લેદનું જ્ઞાન આપવા વિષેનો.

૨ નસોતર ઘોળા મૂળવાળું અને રાતા મૂળવાળું
એમ બે જાતનું હોય છે, તેમાંથી રાતા મૂળવાળું લેવું. પ્ર.

૩ લોદરના શુણેનું નિરૂપણ જ્ઞેનાં તો તેમાં
ગ્રાહીપણું જ્ઞેવામાં આવે છે !! મોટા લોદરનાં
નામેમાં ‘વિરેટી’ એ નામ પણ છે, કે જેથી તેમાં
વિરેચન શક્તિ હોવાનું માલૂમ પડે છે.

ગયા^૧ દોય એવાં મીઠળોને ચોતરફ દર્બના પાટાથી બાંધી, તે પાટા ઉપર છાલુમાટીના લેપ કરી, જવનાં ફોતરાંના દગવામાં અથવા મગ, અડદ જે ચોખ્ખા વગેરે ધાન્યના દગવામાં આઠ રાત સુધી ગખવાં. આમ કરવાથી એ મીઠળો દીર્ઘાં યદ્યં ચોતાની મેળે ફાટી બચ; એટલે તેમનાં બીજ કાઢી લઈને તડકામાં નકવવાં. પછી એ બીજોને દહીં, મધ તથા માંસમાં ખૂબ વાટી ફરીવાર સૂકવીને સાગ વાસણમાં ભરી રાખવાં. એ ચૂર્ણમાંથી નાની નૂદી ભરી તે ચૂર્ણને જોડીમધના ગરમ કાઠા માં ચોળી નાખી ગતવાસી રહેવા દઈ તેમાં મર તથા મેધવ નાખવાં પછી વેગે તે કાઠાને વેદોક્ત આશીર્વાદના મંત્રોથી મંત્રી, ચોતાનું મુખ ઉત્તર તરફ રાખી, આતુરને જીમમણે મોઢે બેમાઢી તથા નીચે પ્રમાણે અર્ચવાળા બૂનોક્ત મંત્રોથી અભિમંત્રિત કરી તે કાઠો પાવે.

‘બ્રહ્મા, દક્ષ, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર, ઇંદ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ઋષિઓ, ઔષધિઓના મખૂદો અને સર્વ બૂનોના મખૂદો તારે ગ્લણ કરજો. જમ ગસાયત ઋષિઓને આરોગ્ય આપે છે, અમૃત દેવતાઓને આરોગ્ય આપે છે અને સુધા ઉત્તમ નાગોને આરોગ્ય આપે છે, તેમ આ ઔષધ તને આરોગ્ય આપજો.’

નવમાથી ઓગણીસમા સુધીના યોગો

ઉપર પ્રમાણે જ મીઠળના બીજોનાં ચૂર્ણને તૈયાર કરી, તેમાંથી એક મૂઠી ચૂર્ણ લઈ, તે ચૂર્ણને આ સ્થાનના સર્વોચ્ચશાસ્ત્રનીય નામના ઓગણીસમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેવાં કચનાર વગેરે અગિયાર ઔષ્ધોમાંથી ઠોઠ ઔષધના કાઠામાં ચોળી નાખી, રાતવાસી રહેવા દઈ, તેમાં મધ તથા સેધવ નાખવાં અને

૧ પાઈને અલ્પત નેતા વર્ણવાળા પાકુ વર્ણ વાળા યદ્યં ગયા દોઢ, તે તેઓના વીજોના અતિક્રમ અર્થ જ્વર છે.

પછી વેગે ઉપર પ્રમાણે જ મંત્રોચ્ચાર વગેરેની ઝોડવણ કરીને તે કાઠો આતુરને પાવે.

આઠમાથી ઓગણીસમા સુધીના

યોગોનો વિષય

વિશેષે કરી કફજ્વર, સળેખમ અને અંદરના વિદ્રધિમાં ઉપર કહેવા યોગોનો ઉપ-યોગ કરવો.

યોગ આપ્યા પછી વમન ન થાય તો ?

યોગ આપ્યા પછી દોષની પ્રવૃત્તિ ન થાય, તો પીપર, વજ તથા ઘોળા સર્પપના કંઠકથી તથા સેધવથી બીના જળને મિશ્રિત કરી, તે પાઈને વારંવાર વમન કરાવતું—ને ત્યાં સુધી કફજ્વર સુધી વમનનો યોગ યથાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે

વીસમો યોગ

મીઠળની મજ્જાનું (મીઠળની અંદરના સ્તિગ્ધ ભાગનું) ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી ચાર તોલા ભાર ચૂર્ણ લઈ, મીઠળના ક્વાથની ભાવના આપી, મીઠળના ક્વાથની સાથે જ પાઈને વમન કરાવતું.

એકવીસમો યોગ

મીઠળની મજ્જાનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ અંદર નાખીને પકાવેલા દૂધની તર મધની સાથે ચઠાડીને વમન કરાવતું.

બાવીસમો યોગ

મીઠળની મજ્જાનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ નાખી પકાવેલું દૂધ પાઈને વમન કરાવતું

ત્રેવીસમો યોગ

મીઠળની મજ્જાનું ચૂર્ણ અંદર નાખી પકાવેલા દૂધની સાથે રાખ પાઈને વમન કરાવતું

વીસમાથી ત્રેવીસમા સુધીના યોગોનો

વિષય

અધાભાગના રક્તપિત્તમાં^૧ અને પિત્તે કરેલા

૧ અધુઓ ઉપરની બાજુએ સક્રિયાત્મકી પોષી બધ થાય છે પ્ર.

દૃઢ્યના દાઢમાં ઉપર કહેલા યોગોનો ઉપયોગ કરવો.^૧

ચોવીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીઠળની મજ્જના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકવેલા દૂધનું દહીં કરીને તે દહીંની ઉપરનો જડો ભાગ ચટાડી વમન કરાવવું. કફ સંબંધી લાળનો સ્નાવ, ગિલટી, મૂર્છા અને તમકશ્વાસમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

પચીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીઠળની મજ્જના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકવેલા દૂધનું દહીં કરી તે દહીં પાઈને વમન કરાવવું. આ યોગનો ઉપયોગ પણ કફ સંબંધી લાળનો સ્નાવ, ગિલટી, મૂર્છા અને તમકશ્વાસમાં કરવો.

છઠ્ઠીસમો યોગ અને તેનો વિષય

ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિપ્રણીયચિકિત્સિત નામના પહેલા અધ્યાયના ૬૭મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ભિલામાના સ્નેહની પેટે મીઠળની મજ્જનો સ્નેહ લઈ તે રાખ જવો સ્નેહ ચટાડીને વમન કરાવવું. પિત્ત-કફના સ્થાનમાં આઠ્યું હોય, ત્યારે આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

સત્તાવીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીઠળની મજ્જના ચાર તોલાભાર ચૂર્ણને તડકામાં સૂકવી જીવંતીના^૨ ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. પિત્ત કફના સ્થાનમાં આઠ્યું હોય, ત્યારે આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

^૧ અધોભાગના રક્તપિત્તમાં અને પિત્તે કરેલા દાઢમાં કેવળ એકવીસમા યોગનો જ ઉપયોગ કરવો, એમ ડક્ષન કહે છે; પણ મૂળ ગ્રંથનો અન્વય જોતાં એમાં વીસમાથી તેવીસમા સુધીના ચારે યોગોનો ઉપયોગ કરવો, એમ જણાય છે.

^૨ જીવંતી એ એક સૂકા અજમાની જાત છે અને ખારા રસવાળી છે, તથા પહોડામાં લતારૂપે થાય છે. (ડક્ષન)

અઠ્યાવીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીઠળની ચાર તોલાભાર મજ્જના ક્વાથમાં (તે ક્વાથ પાકવા આવે તે સમયમાં) પિપ્પલ્યાદિ ગણનો કટક નાખી તે ક્વાથ સિદ્ધ થાય, ત્યારે પાવો. કફ સંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

ઓગણત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીઠળની ચાર તોલાભાર મજ્જનું ચૂર્ણ લીંબડાના ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. કફ સંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

ત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીઠળની ચાર તોલાભાર મજ્જનું ચૂર્ણ આકડાના ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. કફ સંબંધી વ્યાધિમાં આ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

એકત્રીસમો યોગ અને તેનો વિષય

મીઠળની ચાર તોલાભાર મજ્જનું ચૂર્ણ મહુડાં, સીવણનાં ફળ અને દ્રાક્ષના ક્વાથની સાથે પાઈને વમન કરાવવું. આ યોગ કફ સંબંધી રોગોને હરે છે તથા પીવામાં પણ રુચિ આપે છે. આ પ્રમાણે મીઠળના એકત્રીસ યોગો કહ્યા. ૨

જીમૂતકકુસુમચૂર્ણ વા પૂર્વવદેવ ક્ષીરેણ ।
નિર્વૃત્તેષુ ક્ષીરયવાગૂં, રોમશેષુ સન્તાનિકામરોમશેષુ
દધ્યુત્તરં, હરિતપાણ્ડુષુ દધિ તત્કષાયસંસૃષ્ટાં વા
સુરાં, કફારોચકકાસશ્વાસપાણ્ડુરોગયક્ષ્મસુ પર્યાગતેષુ
મદનફલમજ્જવદુપયોગઃ ॥ ૩ ॥

કુકડવેલનાં પુષ્પોથી વમન કરાવવાના

યોગો અને તેઓનો વિષય

કુકડવેલનાં પુષ્પોનું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ લઈ તે ચૂર્ણને અધેડાના, આકડાના અથવા લીંબડાના ક્વાથમાં ઘોળી, તેમાં મધ તથા સંધવ નાખીને તે ક્વાથ પાવો; અથવા તેના એક

નાની મૂઠીથી ભરેલા ચૂર્ણને ઝઠીમધના કે
કચનાર આદિ અગિયાર ઔષધોમાંના કાઈ
ઔષધના ક્ષાયમાં ઘોળી, રાતવારની રહેવા દઈ,
તેમાં મધ તથા સેધવ નાખીને તે ક્ષાય પાવે,
અથવા કુકડવેવનાં પુષ્પોતું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘોળીને
તે દૂધ પાઈ દેવું. કુકડવેવનાં પુષ્પો પાટ્ટી ગયાં
હોય, તો તેઓતું ચાર તોલાભાર ચૂર્ણ નાખી,
દૂધ પકાવીને તે દૂધની સાથે રાખ પાવી કુકડ-
વેવનાં પુષ્પો ૩ છાંડવાળાં થઈ ગયાં હોય-અર્થાત્
કઠણ થઈ ગયાં હોય, તો તેના ચાર તોલા
ભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધની તર મધની
સાથે ચટાડીને વમન કરાવવું. જો ૩ છાંડ વગરના
હોય-અર્થાત્ વધારે પાકી ગયાં હોય, તો તેના
ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું
હઠી કરીને તે હઠીનો ઉપરનો બેડો ભાગ ચટા-
ડવો. જો જો પુષ્પો અત્યંત પાકીને લીલા વર્ણ-
વાળાં કે પાકુ વર્ણવાળાં થઈ ગયાં હોય, તો તેના
ચાર તોલાભાર ચૂર્ણની સાથે પકાવેલા દૂધનું
હઠી કરીને તે હઠી પાવું અથવા જો પુષ્પોના
ક્ષાયના સસર્ગથી પેદી મઢિરા બનાવીને તે
મઢિરા પાવી

કંક, અરોચક, ખારસી, શ્વાસ, પાંડુરોગ
અને ચક્રમરોગમાં ઉપર કહેવા યોગોનો ઉપયોગ
કરવો.

કુકડવેવના પુષ્પો બહુ પાક્યાં ન થઈ ગયાં
હોય, પણ લીલા વર્ણવાળાં કે પાંડુ વર્ણવાળાં થઈ
ગયાં હોય, તો મીઠળની મજ્જાની પેઠે જ
ખીજ યોગો કરીને તેમનો ઉપયોગ કરાવવો ૩
તદ્દેવ કુટ્જફલવિધાનમ્ ॥

ફલતોષનાનામપ્યેવ એવ કલ્પઃ ॥ ૪ ॥

ઈદ્રજવ તથા કડવી ધિસોડીથી વમન
કરાવવાના યોગો

ઈદ્રજવનાં ઋગોથી વમન કરાવનાના યોગો
પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવા અને કડવી ધિસોડી-

થી વમન કરાવવાની ગોઠવણ પણ જો પ્રમાણે
જ કરવી ૪

इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण ।

कासश्वासच्छर्દिकफरोगेषूपयोगः ॥ ५ ॥

કડવી તૂંબડીથી વમન કરાવવાના
યોગો અને તેમનો વિષય

કડવી તૂંબડીનાં કૂવોથી વમન કરાવવાના
યોગો પણ મીઠળથી વમન કરાવવાના યોગોની
પેઠે ગોઠવી લેવા, અથવા તે કૂવોતું ચૂર્ણ દૂધમાં
ઘોળીને તે દૂધ પાઈ દેવું.

કડવી તૂંબડીથી વમન કરાવનાના યોગોનો
ઉપયોગ ખારસી, શ્વાસ, ઊંચડી અને કંક સંબંધીના
રોગોમાં કરવો ૫

धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जनदुपयोगो विज्ञे-
यतस्तु गरुत्वमोदरकासश्वासच्छेष्मावपेषु वायी च
कफस्थानगते ॥ ६ ॥

કડવાં તુરિયાંથી વમન કરાવવાના
યોગો અને તેમનો વિષય

કડવાં તુરિયાંથી વમન કરાવનાના યોગો
પણ મીઠળની મજ્જાથી વમન કરાવનાના
યોગોની પેઠે જ કરવા

આ યોગોનો નિશેષ ઉપયોગ ઝેર, ગુલ્મ,
ઉદરરોગ, ખારસી, શ્વાસ તથા કંક સંબંધીના
રોગોમાં કરવો અને વાયુ કંકના સ્થાનમાં ગયે
હોય, તો તે સંબંધીના બ્યાધિમાં પણ કરવો ૬

कृतवेधनफलपिप्पलीनां वमनद्रव्यरूपावपत्ति-
ताजा घटुशृङ्गर्णमुत्पलादिषु दक्षमाप्रातः वामपति,
तत्त्वनवचन्द्रदोषेषु यवागूमाकण्डास्तीतवत्सु च
विदध्यात् ॥ ७ ॥

સૂંચાડવાથી વમન કરાવવાનો યોગ
અને તેનો વિષય

કડવી ધિસોડીનાં કૂવોમાંથી ખીજે કાઢી
લઈ તે ખીજેને વમનદ્રવ્યોના ક્ષાયોની તથા

સ્વરસ વગેરેની ધણીધણી ભાવનાઓ આપી,
પછી તેમના ચૂર્ણને ઉત્પલાદિ ગણની સાથે
મિશ્રિત કરીને સૂંધાડવામાં આવે, તો તે ચૂર્ણ
વમન કરાવે છે.

જેમના દોષો અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યા હોય,
એવા આતુરોને ગળા સુધી રાખ પાઈને પછી
ઉપર કહેલું ચૂર્ણ સૂંધાડવું. ૭

વમનવિરેચનશિરોવિરેચનદ્રવ્યાણ્યેવં વા પ્રધાન-
તમાનિ ભવન્તિ ॥ ૮ ॥

ભાવનાઓ દેવાથી વધારે ફળ

વમન, વિરેચન અને શિરોવિરેચનનાં
દ્રવ્યોને પણ જેમ જેમ તેવા જ પ્રકારનાં દ્રવ્યોની
ધણીધણી ભાવનાઓ દેવામાં આવે, તેમ તેમ તે
દ્રવ્યો અતિશય શક્તિવાળાં થાય છે. ૮

ભવતશ્ચાત્ર ॥

વમનદ્રવ્યયોગાનાં દિગિયં સમ્પ્રકીર્તિતા ।

તાં વિમજ્ય યથાવ્યાધિ કાલશક્તિવિનિશ્ચયાત્ ॥

કષાયૈઃ સ્વરસૈઃ કલ્કૈશ્ચૈર્નૈરપિ ચ બુદ્ધિમાન્ ।

પેયલેહ્યાદ્યમોજ્યેષુ વમનાન્યુપકલ્પયેત્ ॥ ૯ ॥

વમન સંબંધી યોગોની કલ્પના

આસ્થૂળના શ્લેષ્ઠોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'આ વમનદ્રવ્યોના યોગોના
માર્ગ અમેએ કહ્યો છે. બુદ્ધિમાન વૈદે કાળને
તથા વીર્ય વગેરેના નિશ્ચય કરી, જેવો રોગ હોય
તે પ્રમાણે આ માર્ગના વિભાગો કરી નાખી
શક્ય, લોબ્ય, લેહ્ય (ચાટવા યોગ્ય) તથા પેય
(પીવા યોગ્ય) પદાર્થોમાં ક્વાથોથી, સ્વરસોથી,
શ્લેષ્ઠોથી તથા ચૂર્ણોથી પણ વમનદ્રવ્યોના
પ્રયોગો ગોઠવી લેવા.' ૯

અધ્યાય ૪૪મો

અથાતો વિરેચનદ્રવ્યવિકલ્પવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિરેચનદ્રવ્ય-
વિજ્ઞાનીય'^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અરુણામં ત્રિવૃન્મૂલં શ્રેષ્ઠં મૂલવિરેચને ।

પ્રધાનં તિલ્લકસ્ત્વક્ષુ ફલેષ્વપિ હરીતકી ॥

તૈલેષ્વેરળ્દજં તૈલં સ્વરસે કારેલ્હિકા ।

સુધાપયઃ પયસ્સૂક્તમિતિ પ્રાધાન્યસંગ્રહઃ ॥

તેષાં વિધાનં વક્ષ્યામિ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૨ ॥

વિરેચનમાં પ્રધાન દ્રવ્યો

મૂળ ૩૫ વિરેચનોમાં કાંઈક રતાશવાળું
નસોતર^૨નું મૂળ ઉત્તમ છે. છાલ૩૫ વિરેચનોમાં
મોટા લોદર^૩ ઉત્તમ છે. ફળ૩૫ વિરેચનોમાં
હરડે ઉત્તમ છે. તેલ૩૫ વિરેચનોમાં ઐરંડિયું
તેલ ઉત્તમ છે. સ્વરસ૩૫ વિરેચનોમાં કારેલીનો
સ્વરસ ઉત્તમ છે અને દૂધ૩૫ વિરેચનોમાં
ચોરતું દૂધ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે વિરેચન
દ્રવ્યોમાં જેઓ મુખ્ય છે તેમનો સંગ્રહ કહ્યો.
હવે યોગ્યતાને અનુસરીને તેમના પ્રયોગની
રીતિ અનુક્રમથી કહું છું. ૨

વૈરેચનદ્રવ્યરસાનુષીતં

મૂલં મહત્તૈવૃતમસ્તદોષમ્ ।

ચૂર્ણીકૃતં સૈન્ધવનાગરાદ્ય -

મમ્લૈઃ પિવેન્મારુતરોગજુષ્ટઃ ॥ ૩ ॥

૧ વિરેચન દ્રવ્યોના ભેદનું જ્ઞાન આપવા વિધેનો.

૨ નસોતર ઘોળા મૂળવાળું અને રાતા મૂળવાળું
એમ બે ભતનું હોય છે, તેમાંથી રાતા મૂળવાળું લેવું. પ્ર.

૩ લોદરના શુણોનું નિષ્પણ જેનાં તો તેમાં
ગ્રાહીપણું જેવામાં આવે છે !! મોટા લોદરનાં
નામોમાં 'વિરેચી' એ નામ પણ છે, કે જેથી તેમાં
વિરેચન શક્તિ હોવાનું માલુમ પડે છે.

વાતરોગી માટે વિરેચન

જેમાં શીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય એવું નસોતરતું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, સિંધવથી તથા સૂંઠથી મિશ્રિત કરીને સૌવીરક તથા દહીં વગેરે ખાટા પદાર્થોની સાથે પાવું. આ પ્રયોગ વાયુના રોગ વાળા માટે છે. ૩

इक्षोर्विकौर्मधुरै रसैस्तत्

पैत्ते गंद क्षीरयुतं पिबेच्च ॥ ૪ ॥

પિત્તરોગી માટે વિરેચન

જેમાં શીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય એવું નસોતરતું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, સિંધવથી તથા સૂંઠથી મિશ્રિત કરીને તેને ખાંડના ઠે સાકરના પાણીની સાથે, અથવા કાંકાલી આદિ મધુર ગણુના ક્વાથની સાથે, અથવા દૂધની સાથે પાવું. આ યોગ પિત્તના રોગવાળા માટે છે. ૪

गुड्व्यरिष्टत्रिफलासेन

सव्योषमूर्ध्वं कफजे पिबेत्तत् ॥ ૫ ॥

કફરોગી માટે વિરેચન

જેમાં શીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય, એવું નસોતરતું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, સિંધવથી તથા સૂંઠથી મિશ્રિત કરીને ગજોળા, લીમડાના તથા ત્રિકાંના ક્વાથની સાથે અથવા જેમાં સૂંઠ, મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખ્યું હોય, એવા ગોમૂતની સાથે પાવું. આ યોગ કફના રોગવાળા માટે છે. ૫

त्रिवर्णकच्यूपणयुक्तमेतद्

गुडेन लिष्टादनेवेन चूर्णम् ।

प्रस्ये च तन्मूलरसस्य दत्त्वा

तन्मूलकङ्कं कुडवप्रमाणम् ।

कर्पोन्मिते सैन्धवनागरे च

त्रिपाच्य कल्कीકૃતમેતદધાત્ ॥ ૬ ॥

વાતશ્લેષ્મિક રોગી માટે વિરેચનના યોગ

જેમાં શીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય, એવું નસોતરતું મોટું મૂળ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, તેને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસોની ભાવના આપી, તેમાં તેના જેટલું જ તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સૂંઠ, મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે ચૂર્ણ જૂના ગોળની સાથે ખરાવવું; અથવા જેમાં શીડા પડવા વગેરે કશી ખરાબી ન થઈ હોય, એવાં નસોતરનાં મોટાં મૂળ લઈ, તેના ચાસક તોલા-ભારના ક્વાથમાં તેજ મૂળનો સોળ તોલાભાર કંદક નાખી અને તેમાં એક એક તોલાભાર સિંધવ તથા સૂંઠ પણ નાખી, તે ક્વાથને પકાવી, લગદી જેવા યઈ બધ ત્યારે તેમાંથી યોગ્ય માત્રા ખરાવવી. આ બે યોગો વાતશ્લેષ્મિક રોગ-વાળા માટે છે. ૬

तत्कल्कमागः समहौषषार्द्धः

ससैन्यवो मृदयुतश्च पेयः ॥ ૭ ॥

વિરેચનનો છઠ્ઠો યોગ

નસોતરના કંદકનો એક ભાગ લઈ તેમાં અરધા ભાગ જેટલી સૂંઠ તથા અરધા ભાગ જેટલું સિંધવ નાખીને ગોમૂત સાથે પાવું. ૭

समास्त्रिवृत्ताणरकाडमयाः स्यु-

र्माणार्द्धकं पूगफल सुपक्वम् ।

विडङ्गसातो मरिचं सदाह

योगः ससिन्धूद्रवमृत्रयुक्तः ॥ ૮ ॥

વિરેચનનો સાતમો યોગ

નસોતર, સૂંઠ તથા દરડેનાં ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ, મિશ્રિત કરી, તેમાં નસોતરના અરધા ભાગ જેટલાં જૂનાં પાંદેલાં સોપારી, વાવડિંગનાં બીજ, મરી, દેવદાર તથા સિંધવનાં ચૂર્ણો નાખી તે એકડા કરેલા ચૂર્ણને ગોમૂત

સાથે પાવું. ૮

વિરેચનદ્રવ્યમવં તુ ચૂર્ણ

રસેન તેષાં મતિમાન્વિમૃદ્ય ।

તન્મૂલસિદ્ધેન ચ સર્પિષાક્તં

સેવ્યં તદાજ્યે ગુટિકીકૃતં ચ ॥ ૯ ॥

વિરેચનનો આઠમો યોગ

વિરેચનનાં દ્રવ્યોના ચૂર્ણને તે દ્રવ્યોના જ રસની ભાવના આપી અને પછી તે દ્રવ્યોનાં મૂળોના કલ્કથી પક્ષવેશા ધીની ભાવના^૧ આપીને, તેની એ જ ધીમાં ગોળીઓ વાળીને તે ગોળીઓનું સેવન કરાવવું. ૯

ગુડે ચ પાકામિમુલે નિધાય

ચૂર્ણીકૃતં સમ્યગિદં વિપાચ્ય ।

શીતં ત્રિજાતાક્તમયો વિમૃદ્ય

યોગાનુરૂપા ગુટિકાઃ પ્રયોજ્યાઃ ॥ ૧૦ ॥

વિરેચનનો નવમો યોગ

ચૂર્ણથી ખમણા ગોળને એક પાત્રમાં નાખી, અગ્નિ પર મૂકી, તે ગોળ પાકવા આવે, ત્યારે તેમાં તે વિરેચન દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ નાખી, સારી રીતે પક્ષાવી, નીચે ઉતારી લઈ, ગોળ ઠંડો પડે ત્યારે તેમાં સુગંધી માટે તજ, તમાલ-પત્ર તથા એલચી નાખી, ખરાખર ચોળીને તે ગોળની યોગને અનુસરતી ગોળીઓ વાળીને તેઓનો પ્રયોગ કરવો. ૧૦

વૈરંકીયદ્રવ્યચૂર્ણસ્ય ભાગં

સિદ્ધં સાર્દ્ધં કાયમભાગૈશ્વતુર્મિઃ ।

આમૃદ્વીયાત્સર્પિષા તચ્છૃતેન

તત્કાયોષ્મસ્વેદિતં સામિતં ચ ॥

પાકપ્રાપ્તે ફાળિતે ચૂર્ણિતં તત્

ક્ષિતં પક્કં ચાવતાર્યં પ્રયત્નાત્ ।

૧ જેટલા રસથી ચૂર્ણ બીતું થાય તેટલા રસની જ ભાવના દેવી અને જેટલા ઘીથી ચૂર્ણ સ્નિગ્ધ થાય, તેટલા ઘીની જ ભાવના દેવી.

શીતીમૂતા મોદકા હૃદયગન્ધાઃ

કાર્યાસ્ત્વેતે ભક્ષ્યકલ્પાઃ સમાસાત્ ॥ ૧૧ ॥

વિરેચનનો દશમો યોગ

નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણનો એક ભાગ લઈ, તેને તે જ દ્રવ્યોના યોગણા ક્ષાથમાં પક્ષવેશ; પછી તે જ દ્રવ્યોના કલ્કથી પક્ષવેશા ધીમાં તે ચૂર્ણ જેટલો જ ઘઉંનો મેંદો નાખી ખૂબ શેષ્ટીને તેને તે જ દ્રવ્યોના જીદા ક્ષાથમાં પક્ષવેશ. પછી એ શીરો પાકવા આવે ત્યારે તેમાં પેલું ચૂર્ણ નાખી ફેવું અને પાકી રહે, ત્યારે પ્રયત્નપૂર્વક તે શીરાને નીચે ઉતારી લેવો. શીરો ઠંડો પડીને લાડુ વાળવા જેવો થાય, ત્યારે તેમાં તજ વગેરે સુગંધી પદાર્થો નાખીને તેના, નાના લાડુ વાળવા અને તે લાડુઓનો પ્રયોગ કરવો. ૧૧ -

રસેન તેષાં પરિભાવ્ય મુદ્દાન્

યૂષઃ સસિન્ધૂદ્ભવસર્પિરિષ્ટઃ ।

વૈરેચનેડન્યૈરપિવૈદલૈઃ સ્યાદ્

એવં વિદધ્યાદ્દમનોષધૈશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

વિરેચનનો અગિયારમો યોગ

નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોના રસથી મગને ભાવના આપી, તે મગનો યૂષ^૧ બનાવી તેમાં સિંધવ તથા ઘી નાખીને તે યૂષનો ઉપયોગ કરાવવો.

આ મગના યૂષની પેટે જ મસૂર આદિ બીજાં પણ શિંબી^૨ ધાન્યોના યૂષો બનાવીને તેઓનો પણ ઉપયોગ કરાય. વમન કરાવવું હોય ત્યારે મગ વગેરે શિંબી ધાન્યોને વમન-દ્રવ્યોના રસથી ભાવિના આપી તે ધાન્યોના

૧ આઠ તોલાભાર મગ એકસો અઠાવીસ તોલા-ભાર પાણીમાં પકાવવા. ચોથા ભાગનું પાણી રહે, ત્યારે તેને લૂગડામાં ચોળાને ગાળી લેવું અને પછી તે પાણીને ધાણાબર વગેરેથી વધારવું, એટલે તે યૂષ કહેવાય છે.

૨ શિંગમાંથી જે દાણા નીકળે છે તે ધાન્ય; જેમકે મગ, મસૂર, મહં, ઉવેર વગેરે. પ્ર.

યૂષો ખનાવીને તેઓનો ઉપયોગ પણ કરાય. ૧૨
મિત્વા દ્વિષેષું પરિલિપ્ય કલ્કૈ-
ક્ષિમણ્ડિજાતૈઃ પ્રતિવચ્ય રજ્જ્વા ।
પક્કં ચ સમ્યક્ પુટપાકયુત્તયા
ચાદેતુ તં પિત્તગદી સુશીતમ્ ॥ ૧૩ ॥

વિરેચનનો આરંભો યોગ

શેરડીને ચીરી તેમાં ઘાળી નસોતરનો કદક
મરી, તે શેરડીને દોરાઓથી ખાંધી, સીતલ
વગેરેનાં પાંદડાંથી ઢાંધી દઈ, ઉપર માટી
લગાવી, નિર્ધૂમ અંગારાની અદર બાંધવા આદિ
પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે પકાવીને તે શેરડી ઠંડી
પડી બપો, ત્યારે ખવરાવવી. આ યોગ પિત્ત
સંબંધી રોગગ્રાણી માટે છે. ૧૩

સિતાજગન્ધાત્વકક્ષીરીવિદારીત્રિવૃત્તઃ સમાઃ
લિપ્તાન્મધુષ્ટતામ્યાં તુ તૃડ્દાહજ્વરાશ્નત્યે ॥ ૧૪ ॥

વિરેચનનો તેરમો યોગ

સાકર, કરંભાણી, વંશલોચન, કુમ્ભેશનો
કદ અને નસોતર—એ સમભાગે લઈ મધની
તથા ઘીની સાથે મિશ્રિત કરીને ચટાડવાં. આ
વિરેચનથી તુપાની, દાહની અને જ્વરની શાંતિ
થાય છે. ૧૪

શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુક્તં ત્રિવૃક્ષ્ણાવચૂર્ણિતમ્ ।
રેચનં સુકુમારાણાં ત્વકપત્રમરિચાંશકમ્ ॥ ૧૫ ॥

વિરેચનનો ચૌદમો યોગ

સાકર અને મધમાં નસોતરનું ચૂર્ણ મિશ્રિત
કરી, તેમાં નસોતરથી ચોથા ભાગનાં તજ,
તમાલપત્ર તથા મરી નાખીને તે અવલેહ
ચટાડવો. આ અવલેહ સુકુમાર મનુષ્યો માટે
ઉત્તમ છે. ૧૫

પચેછેદં સિતાક્ષૌદ્રપલાર્દકુહવાન્વિતમ્ ।
ત્રિવૃક્ષ્ણયુતં શીતં પિત્તઘ્નં તદિરેચનમ્ ॥ ૧૬ ॥

વિરેચનનો પંદરમો યોગ

ચાર તોલામાર સાકર અને આઠ તોલા-

માર મધમાં ચતુર્થાંશ માર નસોતરનું ચૂર્ણ
મિલાવીને તેને પકાવવું; અને પાક્યા પછી
ઠંડું થાય ત્યારે ચટાડવું. આ વિરેચન પિત્ત
ટાળનાર છે. (આ યોગમાં મધને અશિથી ગરમ
કરવાની કશી હરકત સમજવી નહિ.) ૧૬
ત્રિવૃક્ષચામાક્ષાશુષ્કોષિપ્પ્તોર્મધુનાડડમુયાત્ ।
સર્વેષ્ઠમવિકારાણાં શ્રેષ્ઠમેતદિરેચનમ્ ॥ ૧૭ ॥

વિરેચનનો સોળમો યોગ

નસોતર, વરધારો, જવખાર, ચૂંક અને
પીપરને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં
કાલવીને ચટાડવાં. આ વિરેચન કફ સંબંધી
સધળા વિકારો માટે ઉત્તમ છે. ૧૭

ચીજાલ્પચ્ચાકાદમયધાત્રીદાહિમકોલજાન ।
તૈલમૃદાન્નસાનમ્લફટૈરાવાપ્ય સાધપેત્ ॥
ઘનીમૂતં ત્રિભોગન્ધ્યત્રિવૃત્તૌદ્રસમન્વિતમ્ ।
લેષ્મનેતલ્કપ્રાયૈઃ સુકુમારૈર્વિરેચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

વિરેચનનો સત્તરમો યોગ

સારી પેડે પાકેલાં હરડે, સીતલનાં ફળ,
આમળાં, દાડિમ અને બોર—એટલાં ફળોને
તેનાં બીજો સહિત સોળગણા પાણીમાં પકાવીને
કત્તાથ કરવો; એ કત્તાથને એરંદિયા તેલમાં
પકાવી લઈ, તેમાં તેથી ચોથા ભાગનાં
બિએરાં વગેરે ખાંડાં ફળો નાખીને તેનો ફરીવાર
પાક કરવો; એ પાક ઘટ થાય, ત્યારે તેમાં
તજ, તમાલપત્ર તથા એલચીનું ચૂર્ણ તથા તે
પાકના ચતુર્થાંશ એટલું નસોતરનું ચૂર્ણ નસોતરના
ચૂર્ણ એટલું જ મધ નાખી તે પાક ચટાડવો.
આ અવલેહ ઘણા કફગ્રાણી સુકુમાર માણસો
માટે ઉત્તમ છે ૧૮

નીલીતુલ્યં ત્વગેલં ચ તૈષ્ઠિવૃત્સસિતોપલા ।
ચૂર્ણં સંતર્પણં ક્ષૌદ્રફલામ્લં સંનિપાતનુત્ ॥ ૧૯ ॥

વિરેચનનો અઠારમો યોગ

એક ભાગ ગળીની શિંગ, એક ભાગ

તજ તથા એલચી અને બે ભાગ નસોતરના ચૂર્ણને સાકરથી, મધથી તથા ખિજેરાં વગેરે ખાટાં ફળોથી મિશ્રિત કરીને ખવરાવવું. આ વિરેચન ખાવામાં પણ રચિ આપનાર છે અને સન્નિપાત મટાડનાર છે. ૧૯

ત્રિવૃચ્છ્યામાસિતાકૃષ્ણાત્રિફલામાક્ષિકૈઃ સમૈઃ ।
મોદકાઃ સંનિપાતોધ્વરક્તપિત્તજ્વરાપહાઃ ॥ ૨૦ ॥

વિરેચનનો ઓગણીસમો યોગ

નસોતર, વરધારો, પીપર અને ત્રિક્ષણને સમભાગે લઈ, ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ખમણી સાકર તથા ખમણા મધમાં પકાવીને તેના લાડુ વાળવા. આ લાડુઓ સન્નિપાતને, ઉપરના ભાગના રક્તપિત્તને અને જ્વરને મટાડે છે. ૨૦

ત્રિવૃદ્ધાગાદ્યયઃ પ્રોક્તાસ્ત્રિફલા તત્સમા તથા ।
ક્ષારકૃષ્ણાવિડક્કાનિ સંચૂર્ણ્ય મધુસર્પિષા ॥
લિહ્યાદુદેન ગુટિકાં કૃત્વા વાપ્યથ મક્ષયેત્ ।
કપવાતકૃતાન્ગુલમાન્ઘ્રીહોદરહલીમકાન્ ॥
હન્યન્યાનપિ ચાપ્યેતન્નિરપાયં વિરેચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

વિરેચનનો વીસમો યોગ

ત્રણ ભાગ નસોતર, ત્રણ ભાગ ત્રિક્ષણ અને એક એક ભાગ જવખાર, પીપર તથા વાવડિંગતું ચૂર્ણ કરી, તેને મધમાં તથા ધીમાં કાલવીને ચટાડવું અથવા ગોળમાં નાખી ગોળી બનાવીને ખવરાવવું. આ વિરેચન કફથી તથા વાયુથી થયેલા ગુદ્ધોને, ખરલના દરદને, ઉદરરોગોને, હલીમકને તથા ખીજ પણ કેટલાક રોગોને મટાડે છે અને તે નિર્દોષ-નિર્ભય છે. ૨૧

ચૂર્ણ શ્યામા ત્રિવૃન્નીલી કટ્વી સુસ્તા દુરાલમા ।

ચવ્યેન્દ્રવીજં ત્રિફલા સર્પિર્માસરસામ્બુમિઃ ॥

પીતં વિરેચનં તદ્દિ રુક્ષાણામપિ શસ્યતે ॥૨૨॥

વિરેચનનો એકવીસમો યોગ

વરધારો, નસોતર, ગળીની શિંગ, કડુ, મોથ, રાતો ધમાસો, ચવક, ઈંદ્રજવ અને ત્રિક્ષણ-

તું ચૂર્ણ કરી, ધીની તથા માંસના રસાની સાથે પાવામાં આવે, તો તે વિરેચન રક્ષ શરીર-વાળાઓ માટે ઉત્તમ છે. એ ચૂર્ણ જળની સાથે પાવામાં આવે, તો તે સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓ માટે પણ ઉત્તમ છે. ૨૨

વૈરેચનિકનિઃકાથમાગાઃ શીતાશ્ચયો મતાઃ ।

દ્વૌ ફાણિતસ્ય તત્ત્વાપિ પુનરગ્રાવધિશ્રયેત્ ॥

તત્સાધુ સિદ્ધં વિજ્ઞાય શીતં કૃત્વા નિધાપયેત્ ।

કલશે કૃતસંસ્કારે વિમજ્યતૂં હિમાહિમૌ ॥

માસાદૂર્ધ્વં જાતરસમાસવં મધુગન્ધિકમ્ ।

વિવેદસાવેવ વિધિઃ ક્ષારમૂત્રાસવેષ્વપિ ॥ ૨૩ ॥

વિરેચનનો બાવીસમો યોગ (આસવ)

થોર સિવાય ખીજ વિરેચન દ્રવ્યોનો ક્વાથ કરવો; તે ક્વાથને ઠંડો કરી તેના ત્રણ ભાગ અને સાથવાની રાખના બે ભાગ-એમ પાંચ ભાગોને મિશ્રિત કરી પાછા અગ્નિ પર ચડાવવા; સારી રીતે પાકી અરધું પ્રવાહી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તે પાકને ઠંડો પાડવો; પછી એક ઘડો લઈ, તેને સારી પેઠે અંદર ઘોઈ, લૂછી, સુકાવા દઈ, અંદર મધ તથા પીપરનો લેપ કરી, અગરની ધુમાડી દઈ, તેમાં પેલો પાક ભરી, તે ઘડાને શિયાળામાં એક મહિના સુધી અને ઉનાળામાં પંદર દિવસ સુધી ધાન્યના ગંજમાં દાટી મૂકવો. મુદત પૂરી થતાં તેમાં ખમીર આવીને રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને મધના જેવો ગંધ નીકળવા લાગે છે; એટલે આસવ સિદ્ધ થયો ગણાય છે. આ આસવને પાવાથી વિરેચન થાય છે. ચિકિત્સાનાં પ્રકરણોમાં જ ક્ષારાસવો અને મૂત્રાસવો કહેવામાં આવશે, તેઓને બનાવવાની રીત પણ આ પ્રમાણે જ સમજી લેવી. ૨૩

વૈરેચનિકમૂલાનાં કાથે માષાન્સુમાવિતાન્ ।

સુધૌતાંસ્તત્કષાયેણ શાલીનાં ચાપિ તળ્હુલાન્ ॥

અવધુર્ધૈકતઃ પિષ્ઠાન્કૃત્વા શુષ્કાન્સુચૂર્ણિતાન્ ।
 શાલિનણ્ડલચૂર્ણં ચ તત્કષાયોષ્મસાધિતમ્ ॥
 તસ્ય પિષ્ઠસ્ય માગાંઘ્રીન્કિષ્ણ્વભાગવિમિશ્રિતાન્ ।
 મળ્હોદકાર્થે ક્ષાયં ચ દદ્યાત્તત્સર્વમેકતઃ ॥
 નિદધ્યાત્કલ્પ્યે તાં તુ સુરાં જાતરસાં પિવેત્ ।
 ઇષ એવ સુરાકલ્પો વમનેશ્વપિ કીર્તિતઃ ॥ ૨૪ ॥
 વિરેચનનો ત્રેવીસમો યોગ (પૈથી સુરા)

અડદની દાળને નસોતર વગેરે વિરેચન દ્રવ્યોનાં મૂળોના ક્ષાયની ખૂબ ભાવના આપવી અને ચોખાને પણ તે ક્ષાય વડે સારી પેટે ધોવા; પછી તે અડદની દાળને તથા ચોખાને સારી પેટે વાટી, એકઠાં કરી, તેના પિંડા બનાવી સૂકવી મૂકવા; પછી ચોખાના લોટને વિરેચન દ્રવ્યોના ક્ષાયમાં પઠાવી, તે લોટના ત્રણ ભાગ અને પેલા પિંડાનો એક ભાગ—એમ ચાર ભાગને મિશ્રિત કરી, તેમાં વિરેચન દ્રવ્યોનો જ ક્ષાય રેડી, તે સર્વને ઉપર પ્રમાણે સંસ્કાર આપેલા; એટલે જને ઘોઈ, લૂછી, સૂકવી, અંદર મધ તથા પીપરનો લેપ દીધો હોય તથા અગરુની ધુમાડી દીધી હોય એવા ઘડામાં નાળી, તે ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી મૂકવો. એમાં જ્યારે ખમીર આવીને રસ ઉત્પન્ન થાય અને ગંધ નીકળવા લાગે, ત્યારે પૈથી સુરા સિદ્ધ થઈ સમજાવી. આ સુરા પાનાથી વિરેચન થાય છે. મીઠળ વગેરે વખત દ્રવ્યોની સુરા બનાવવી હોય, તેપણ આ પ્રમાણે જ બનાવી લેવી. ૨૪

મૂલાનિ ત્રિવૃદાદીનાં પ્રથમસ્ય ગણસ્ય ચ ।
 મહતઃ પચ્ચમૂલસ્ય મૂર્ધ્નશર્ધૈષ્ઠયોરપિ ॥
 સુધાં હૈમવર્તીં ચૈવ ત્રિફલાતિવિધે વચામ્ ।
 સંદલૈતાનિ માગૌ દ્વૌ કારયેદેકમેતયોઃ ॥
 કુર્ણાન્નિઃક્રાયમેકસ્મિન્નેતસ્મિન્શ્ચર્ણમેવ તુ ।
 શુષ્ણાંસ્તસ્મિન્સ્તુ નિઃક્રાયે માલ્યેદ્દહુશો યવાન્ ॥
 શુષ્કાણાં મૃદુભૃષ્ઠાનાં તેષાં માગાલ્યયો મતાઃ ।
 ચતુર્થ માગમાવાપ્ય ચૂર્ણાનામનુકીર્તિતમ્ ॥

પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્સમસ્તં તદનન્તરમ્ ।
 તેષામેવ કષાયેણ શીતલેન સુયોજિતમ્ ॥
 પૂર્વવત્સંનિદધ્યાતુ જ્ઞેયં સૌવીરકં હિ તત્ ॥ ૨૫ ॥
 વિરેચનનો ચોવીસમો યોગ (સૌવીરક)
 આ સ્થાનના ઉદ્દેશ અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેલાં નસોતર વગેરે દ્રવ્યોનાં મૂળો, ઉદ્દેશ અધ્યાયમાં કહેલા વિદારીગંધાદિગણનાં મૂળો, ખૃદત્પચ્ચમૂળનાં મૂળો, મૂર્ધ્નશર્ધૈષ્ઠ મૂળ, પીપ્પુરીતું મૂળ, ચોર, સફેદ વજ, ત્રિફળા, અતિવિષ્ણ અને વજને એકઠાં કરીને તેના જે ભાગ કરવા; એક ભાગનો ક્ષાય કરવો અને બીજા ભાગનું ચૂર્ણ કરવું; પછી જવોને ફટી તેઓને સાત દિવસ સુધી તે ક્ષાયની ભાવના દેવી; પછી તે જવોને સૂકવી થોડાથોડા શેકી, તેઓના ત્રણ ભાગ અને ચોથો ચૂર્ણનો ભાગ—એ ચાર ભાગને એકઠાં કરી, ઘડામાં નાળી, તે ચાર ભાગની સાથે પહેલો ઠંડો ક્ષાય પણ તે ઘડામાં ભરી દઈ એ ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી દેવો. જ્યારે આથી આવીને સારા ગંધવાળો રસ થઈ જાય, ત્યારે સૌવીરક થયું સમજવું. આ સૌવીરકથી વિરેચન થાય છે. ૨૫

પૂર્વોક્તં વર્ગમાહૃત્ય દ્વિધા કૃત્વૈકમેતયોઃ ।
 માગં સંઘુચ સંઘુજ્ય યવાન્ સ્વાલ્પામધિચયેત્ ॥
 અજઘ્રક્ષયાઃ કષાયેણ તાનગ્યાસિચ્ય સાષયેત્ ।
 સુસિદ્ધાંધ્યાવતાર્થેતાનોપધિગ્યો વિવેચયેત્ ॥
 વિમૃષ્ય સતુપાન્સમ્યક્તતસ્તાનુર્પૂર્વવન્મિતાન્ ।
 પૂર્વોક્તૌપચમાગસ્ય ચૂર્ણં દત્ત્વા તુ પૂર્વવત્ ॥
 તેનૈવ સદ્ યૂષેણ કલશે પૂર્વવચ્ચયેત્ ।
 જ્ઞાત્વા જાતરસં શાપિ તતુપોદકમાદિશેત્ ॥
 તુપામ્બુસૌવીરકયોર્વિધિરેપ પ્રકીર્તિતઃ ।
 પદ્માપ્રાત્સપ્તરાત્રાદ્વા તે ચ પેયે પ્રકીર્તિતે ॥ ૨૬ ॥
 વિરેચનનો પચીસમો યોગ (તુપોદક)
 નસોતર વગેરેનાં મૂળો, વિદારીગંધાદિ ગણનાં મૂળો, ખૃદત્પચ્ચમૂળનાં મૂળો, મૂર્ધ્નશર્ધૈષ્ઠ

ભૂળ, પીલુડીનું મૂળ, થોર, સફેદ વજ, ત્રિક્ષા,
અતિવિષ્ણ અને વર્જને એકઠાં કરી તેના બે
ભાગ કરવા; એક ભાગને કૂટી, ફેતરાંવાળા જવોની
સાથે મિશ્રિત કરી, તે જવોને હાંડલીમાં નાખી,
તેમાં ચમારદૂધેલીનો અથવા મેંઢાશિંગીનો ક્ષાથ
રેડી, તે ક્ષાથમાં તે જવોને પકાવવા; પાકી રહે
ત્યારે ચૂલા પરથી ઉતારી લઈ, ઔષધિઓથી
જવોને જુદા વીણી લઈ, તેઓને ફેતરાં સાથે જ
સારી પેટે કૂટી, તે જવના ત્રણ ભાગ અને ચોથો
ખાઠી ખચાવેલાં ઔષધોનાં ચૂર્ણનો ભાગ-એ
રીતે ચાર ભાગને એકઠા કરી, તેમાં પહેલાંનો
(જમાંથી જવને કાઢી લીધા હોય તે) ક્ષાથ
નાખી, એક ઘડામાં ભરીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ
તે ઘડાને ધાન્યના ગંજમાં દાટી દેવો. એ ઘડામાં
જ્યારે આથો આવીને ખાટો રસ ઉત્પન્ન થાય,
ત્યારે તુષોદક થયું જાણવું. આ તુષોદકથી પણ
વિરેચન થાય છે. આ તુષોદક ખનાવવાનો પ્રકાર
કહ્યો અને ઉપરના વિષયમાં સૌવીરક ખનાવવાનો
પણ પ્રકાર કહ્યો. સૌવીરક અને તુષોદકમાં
ખટાશ ખરાખર ન આવે, તોપણ ઉનાળામાં
છ રાત વીત્યા પછી અને શિયાળામાં સાત રાત
વીત્યા પછી તેઓ પાવા લાયક થાય છે. ૨૬
વૈરેચનેષુ દ્રવ્યેષુ ત્રિવૃન્મૂલવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૭ ॥

અતિદેશ

આ અધ્યાયમાં નસોતરનાં મૂળોના જે જે
વિધિઓ કહ્યા, તે તે વિધિઓ જ ખીજાં વિરેચન
દ્રવ્યોના પણ કરવા. ૨૭

દન્તીદ્રવન્ત્યોર્મૂલાનિ વિશેપાન્મૃત્કુશાંતરે ॥
પિપ્પલીક્ષૌદ્રયુક્તાનિ સ્ત્રિન્નાન્યુદ્મૂલ્ય શોષયેત્ ॥
તતસ્ત્રિવૃદ્ધિધાનેન યોજયેચ્છેલ્લભપિત્તયોઃ ॥ ૨૮ ॥

વિરેચનનો છઠ્ઠીસમો યોગ

મોટા તથા નાના નેપાળાનાં મૂળોને
પીપર તથા મધવાળાં કરી, ગોળો ખનાવી,
દર્ભથી વીંટી, કપડછાણ કરીને અગ્નિમાં સારી

પેટે ખાઈનાં. ખર્દાઈ રહે ત્યારે કાઢી લઈને સૂક-
વનાં; પછી નસોતરની રીતિ પ્રમાણે જ તેના
કદ તથા પિત્ત ઉપર પ્રયોગો કરવા. ૨૮
તયોઃ કલ્કકપાયામ્યાં ચક્રતૈલં વિપાચયેત્ ॥
સર્પિશ્ચ પક્કં વીસર્પકક્ષાદાહાલજીર્જયેત્ ॥
મેહગુલ્માનિલશ્લેષ્મવિવન્ધાંસ્તૈલમેવ ચ ॥ ૨૯ ॥

વિરેચનનો સત્યાવીસમો તથા

અઠ્યાવીસમો યોગ

મોટા તથા નાના નેપાળાના કદકથી
તથા ક્ષાથથી ચક્રતૈલ (ચક્રમાં પિલાયેલું તેલ)
પકાવવું અને એ જ કદકથી તથા ક્ષાથથી ધી
પણ પકાવવું; આ ધી વિસર્પને, કખ, દાહ
તથા અળગ્નને મટાડે છે અને તેલ પ્રમેહ,
ગુદમ, વાયુ, કદ તથા મળખંધને મટાડે છે. ૨૯
ચતુઃસ્નેહં શકૃચ્છુક્રવાતસંરોષજા રુજઃ ॥ ૩૦ ॥

વિરેચનનો એાગણીસમો યોગ

મોટા તથા નાના નેપાળાના કદકથી તથા
ક્ષાથથી પકાવેલાં ધી, તેલ, ચરખી અને મજા
એ સાર રનેહો વિઘાના, વીર્યના તથા વાયુના
રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો મટાડે છે. ૩૦

દન્તીદ્રવન્તીમરિચકનકાહ્યવાસકૈઃ ॥

વિશ્વમેષજમ્બૂદીકાચિત્રકૈર્મૂત્રમાવિતૈઃ ॥

સપ્તાહં સર્પિષા ચૂર્ણં યોજ્યમેતદ્વિરેચનમ્ ॥

જીર્ણં સંતર્પણં ક્ષૌદ્રં પિત્તશ્લેષ્મરુજાપહમ્ ॥

અજીર્ણપાર્શ્વરુક્ષપાણ્ડુપ્લીહોદરનિર્વર્હનમ્ ॥ ૩૧ ॥

વિરેચનનો ત્રીસમો યોગ

નાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો, મરી,
પીળીઓ, જવાસો, સૂંઠ, દ્રાક્ષ અને ચિત્રકને

૧ અત્રીસ પદ્ધતિ (ચાર તોલાભારનું એક પદ્ધ ગણાય
તેટલા) તેલમાં આઠ પદ્ધભાર મોટા નેપાળાનો કદક અને
એકસો અઠ્યાવીસ પદ્ધભાર બન્ને નેપાળાનો ક્ષાથ
નાખીને તેલ પકાવવું. પાંચસો પદ્ધભાર પાણીમાં સો
પદ્ધભાર નાનો તથા મોટો નેપાળો નાખી ઉકાળતાં
એકસો અઠ્યાવીસ પદ્ધભાર પાણી ખાકી રહે, ત્યારે
ક્ષાથ થયો ગણાય. (ઉદ્ધન)

સાત દિવસ સુધી ગોમૂતની ભાવના આપી,
તેઓનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ધીથી મિશ્રિત
કરીને ચટાડવાથી વિરેચન થાય છે આ ચૂર્ણ
પચી બધ તૈયારે તે ઉપર મધ સહિત સાચવે
ખવરાવે. આ ચૂર્ણથી પિત્તના રોગો, કફના
રોગો, અજીર્ણ, પડખાની પીડા, પાકુરોગ,
બગલનું દરદ અને ઉદરરોગો મટી બધ છે ૩૧

ગુહસ્વાષ્ઠ્યલે પથ્યા વિશતિ સ્વ પલપલમ્ ।
દન્તીચિત્રકયોઃ કર્ષો વિપ્પલીત્રિવૃતોદશ ॥
કૃત્વૈતાન્મોદકાનેક દશમે દશમેઽહનિ ।
તતઃ લાદેદુષ્ણતોયસેવી નિર્યન્નણાસ્તિલ્વમે ॥
દોષમા ગ્રહણીપાણ્ડુરોગાર્શ કુષ્ઠનાશના ॥ ૩૨ ॥
વિરેચનનો એકત્રીસમો યોગ

બત્રીસ તોલાભાર ગોળમા વીસ હરડેનું
ચૂર્ણ, ચાર તોલાભાર નાના નેપાળાનું ચૂર્ણ,
ચાર તોલાભાર ચિત્રકનું ચૂર્ણ, એક તોલાભાર
પીપરનું ચૂર્ણ અને એક તોલાભાર નસોતરનું
ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી તેના દશ લાકડું કરવા,
એમાંથી દશમે દિવસે એક લાકડું ખવરાવે
અને તે ઉપર જીના પાણીનું સેવન કરાવવું
આ લાકડુંએ દોષોને હણનારા છે અને ગ્રહણી,
પાકુરોગ, અરશ તથા કોહને નાશ કરનારા છે
આમાં દાઈ પ્રકારની પરજ રાખવાની કરી
જરૂર નથી ૩૨

વ્યોપ ત્રિજાતક મુસ્તા વિઢક્કામલકે તથા ।
નૈવૈતાનિ સમાશાનિ ત્રિવૃદ્દશ્યુગાનિ વૈ ।
શ્લક્ષ્ણચૂર્ણીકૃતાનીદ્વ દન્તીમાગદ્વય તથા ॥
સર્વાણિ ચૂર્ણતાનીદ્વ ગાલિતાનિ વિમિશ્રયેત્ ।
પદ્મિશ્ચ શર્કરામાગૈરીપત્સેન્ધવમાશ્નિકૈઃ ॥
પિષ્ઠિત મક્ષયિત્વા તુ તતઃ શીતામ્બુ પાયયેત્ ।
મસ્તિસ્કતૃદ્જ્વરચ્છર્દિશોપાણ્ડુમમાપહમ્ ॥
નિર્યન્નમિદ સર્વ વિપન્ન તુ ત્રિરેચનમ્ ।
ત્રિવૃદ્દકસઙ્ગોઽય પ્રશસ્તઃ પિત્તરોગિણમ્ ॥

મધ્ય ક્ષીરાનુપાનો વા પિત્તસ્યેષ્માતુરૈર્નરૈઃ ।
મધ્યરૂપસધર્મત્વાદાઘ્નેષ્વેવ વિધીયેત્ ॥ ૩૩ ॥
વિરેચનનો બત્રીસમો યોગ (ત્રિવૃદ્દક)

સૂક, મરી, પીપર, તજ, તમાકપત્ર,
એલચી, મેથ, વાનડિંગ તથા આમળા એ નવ
દ્રવ્યોનો એક એક ભાગ અને નસોતરના આઠ
ભાગ લઈ, તેનું ચૂર્ણ કરી, કપડાથી ચાળી
લઈને તેમાં છ ભાગ સાકર અને ચતુર્થોશ
ઝટલા સિંધવ તથા મધ નાખી તેના ગોળા
કરવા, આ ગોળાઓનો યોગ્ય માત્રાથી
ઉપયોગ કરાવવો અને તેના ઉપર ટાકુ પાણી
પાવું આ વિરેચન મૂત્રાશયના રોગને, તૃપાને,
જવરને, જવડીને, શોષને, પાકુરોગને તથા
શ્રમને મટાડે છે અને ઝેરને પણ નષ્ટ કરે છે
આ વિરેચનમાં કરી પરજ પાળવાની જરૂર
નથી આ ત્રિવૃદ્દક નામનો યોગ પિત્તજન્ય
રોગવાળાઓ માટે ખુબ ઉત્તમ છે પિત્ત તથા
કફથી આતુર થયેલા લોકો આ ભક્ષ્યનું દૂધના
અનુપાન સાથે સેવન કરે, તોપણ તે યોગ્ય
છે આ ગોળાઓનું ૩૫ ખાવાના લાકડુંએ જુ
જ થાય છે અને તે ગોળાઓ ધનવાન લોકો
માટે જ છે ૩૩

તિલ્વકસ્ય ત્વચ વાદ્યામન્તર્વલ્કવિવર્જિતામ્ ।
ચૂર્ણયિત્વા તુ દ્વી ભાગૌ તત્કપાયેણ ચાલયેત્ ॥
તૃતીય માવિત તેન ભાગ શુષ્ક તુ માવિતમ્ ।
દશમૂલીકપાયેણ ત્રિવૃદ્દસપ્રયોજયેત્ ॥
વિપાન ત્વજ્જુ નિર્દિષ્ટ પત્તનામય વક્ષ્યતે ॥ ૩૪ ॥

વિરેચનનો તેત્રીસમો યોગ

લોદરની અતરછાલવગરની ઉપરની જ
છાલ લઈ, ચૂર્ણ કરીને તેના ત્રણ ભાગ કરવા
એમાંથી એ ભાગને લોદરની છાલના જ
કપડાથી એકવીસ વાર ગાળી લેવા, પછી બાકી
રાખેલા ત્રીજા ભાગના ચૂર્ણને એ ગાળેલા કપડાથી
ભાવના દેવી અને તે ભાવના સુકાઈ ગયા પછી

દશમૂળના ક્વાથની લાવના દેવી; પછી તે ચૂર્ણને
નસોતરના ચૂર્ણની પેઠે તે તે પ્રકારેથી ઉપયોગ
કરાવે. જ જ દ્રવ્યોની છાલો વિરેચનમાં
ઉપયોગી થાય છે, તે સધળાં દ્રવ્યોની છાલોનો
વિધિ આ લોદરની છાલના વિધિ પ્રમાણે જ
કરવો. હવે કુંળોનો વિધિ કહેવામાં આવશે. ૩૪
હરીતક્યા: ફલં ત્વસ્થિવિમુક્તં દોષવર્જિતમ્
યોજ્યં ત્રિવૃદ્ધિધાનેન સર્વવ્યાધિનિર્વહનમ્ ।
રસાયનં પરં મેઘ્યં દુષ્ટાન્તર્વ્રણશોધનમ્ ॥ ૩૫ ॥

વિરેચનનો યોગીસમો યોગ

જમાં સડો વગેરે કશો દોષ ન હોય એવું
હરડેનું કુંળ લઈ, ઠળિયે કાઢી નાખી, તે કુંળનો
નસોતરના પ્રકારે પ્રમાણે જ ઉપયોગ કરાવવામાં
આવે, તો તેથી સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ થાય
છે. આ યોગ રસાયન^૧ પરમ પવિત્ર બુદ્ધિને
વધારનાર અને અંદર દુષ્ટ થયેલા પ્રણુને શુદ્ધ
કરનાર છે. ૩૫

હરીતકી વિઙ્ગાનિ સૈન્ધવં નાગરં ત્રિવૃત્ ।
મરિચાનિ ચ તત્સર્વં ગોમૂત્રણ વિરેચનમ્ ॥ ૩૬ ॥

વિરેચનનો પાંત્રીસમો યોગ

હરડે, વાવડિંગ, સિંધવ, સૂંઠ, નસોતર
અને મરીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે દેવામાં
આવે, તો તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે. ૩૬

હરીતકી મદ્રદારુ કુષ્ઠં પૂર્ણફલં તથા ।

સૈન્ધવં શૃંગ્ગવેરં ચ ગોમૂત્રેણ વિરેચનમ્ ॥ ૩૭ ॥

વિરેચનનો છત્રીસમો યોગ

હરડે, દેવદાર, કઠ, સોપારી, સિંધવ અને
સૂંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે દેવામાં આવે,
તો તેથી યોગ્ય વિરેચન થાય છે. ૩૭

નીલિનીફલચૂર્ણં ચ નાગરામયયોસ્તથા ।

લિઘાદુહેન સલિલં પશ્ચાદુષ્ણં પિવેન્નરઃ ॥ ૩૮ ॥

૧ શાડગંધરમાં વીર્યશોષિણી શબ્દ છે તેખરેખર નથી.
સુશુતે પણ રસાયનમાં હરડેની ગણતરી કરી છે. પ્ર.

વિરેચનનો સાડત્રીસમો યોગ

ગળીની શિંગો, સૂંઠ અને હરડેનું ચૂર્ણ
ગોળથી મિશ્રિત કરી ચટાડવું અને તે ઉપ
બનું પાણી પાવું. ૩૮

પિપ્પલ્યાદિકપાયેણ પિવેત્પિષ્ઠાં હરીતકીમ્ ।
સૈન્ધવોપહિતાં સઘ્વ એષ યોગો વિરેચયેત્ ॥ ૩૯ ॥

વિરેચનનો આડત્રીસમો યોગ

પિપ્પલ્યાદિ ગણના ક્વાથમાં સિંધવ સહિ
હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પાવામાં આવે, તો
યોગથી તુરત જ વિરેચન થાય છે. ૩૯

હરીતકી મહ્યમાણા નાગરેણ ગુહેન વા ।
સૈન્ધવોપહિતા વાપિ સાતસ્યેનાગ્નિદીપની ॥
વાતાનુલોમની વૃષ્યા ચેન્દ્રિયાણાં પ્રસાદની ॥ ૪૦ ॥

હરડેના યોગોનાં સામાન્ય કુંળો

ગોળની સાથે, સૂંઠની સાથે અથવા સિંધવ
સાથે નિત્ય હરડેનું સેવન કરવામાં આવે
તો તે હરડે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે,^૧ પવન
અનુલોમન કરે છે, વીર્યને વધારે છે અને
દેંદ્રિયાને પ્રસન્ન રાખે છે. ૪૦

સંતર્પણકૃતાન્નોગાન્પ્રાયો હન્તિ હરીતકી ॥
શીતમામલકં રૂક્ષં પિત્તમેદઃકફાપહમ્ ।
ચિમ્બીતકમનુષ્ણં તુ કફપિત્તનિર્વહનમ્ ॥
ત્રીણ્યપ્યમ્લકષાયાણિ સતિક્તમધુગણિ ચ ।
ત્રિફલા સર્વરોગઘ્ની ત્રિભાગઘૃતમૃચ્છિતા ॥
વયસઃ સ્થાપનં ચાપિ કુર્યાત્સતતસેવિતા ॥ ૪૧ ॥

ત્રિફળાના ગુણો તથા પ્રયોગ

હરડે ઘણું કરીને સંતર્પણથી (અત્યંત
તૃપ્ત થવાથી) થતા તરશ આદિ રોગોને હરે
છે. આમળું શીત છે, રૂક્ષ છે અને પિત્ત, મે
તથા કફને મટાડનારું છે. બહેડું ઉષ્ણ નથી અને
કફને તથા પિત્તને મટાડનારું છે. આ ત્રણે કુંળો

૧ વીર્યશોષણ કરતી નથી પણ વધારે છે. અને
નિત્ય શબ્દ ભગવાન સુશુતે પણ વાપરે છે; તેથી રોગ
સેવન કરવા લાયક જ છે; પ્ર.

અમ્બ, કપાય, તિક્ત તથા મધુર એ ચારે રસોથી
યુક્ત છે, અને એ ત્રણે મળીને ત્રિક્ષણ કહેવાય
છે ત્રિક્ષણાનુ ચર્ણ નીજ ભાગ ગટવા ધીવાણ
કરી નિત્ય સંવાય, તો તે સર્વે ગંગોનો નાશ કરે છે
અને યૌનનને સ્થાપે છે ૪૧

હરીતકીવિધાનેન ફલાન્યેવ પ્રયોજયેત્ ।
વિરેચનાનિ સર્વાણિ વિશેષાક્ષતુરજ્જ્વલાત્ ॥
ફલ કાલે સમુદ્ભૂત્ય સિકનાયા નિધાપયત્ ।
સસાહમાતપે શુષ્ક તતો મજાનમુદ્ધરેત્ ॥
તૈલ દ્રાઘ જલે પક્ત્વા તિલવદ્ધા પ્રપીઢ્ય ચ ।
તસ્યોપયોગો ધાલના યાવદ્દર્શણિ દ્વાદશ ॥૪૨॥

વિરેચનનો યોગાણુઆળીસમો યોગ

હરડેનો જ વિધિ કહ્યો તે જ વિધિ વિચન
કરનારા બીજ ક્ષોનો કરવો, પણ ગરમાગાના
ક્ષોથી (શિગથી) વિરેચન કરાવતું હોય, તો
યોગ્ય સમયમાં તે ક્ષોને લઈ, સાત દિવસ સુધી
રેતીમાં ઢાંધી રાખી, પછી તડકામાં સૂકવી,
તેમાંથી મજાન કાઢી, તે મજાનને જગમાં
પકાવીને તેનું તેલ લઈ તેનું અથવા તનની પેડે
ઢવાવીને તેનું તેલ વડે લેવું બાગક ખાર વર્ષનું
થાય ત્યાં સુધી તેને વિરેચન દેવામાં આ તેડનો
ઉપયોગ કરવો એ ઉત્તમ છે ૪૨

લિઘાદેરજ્જ્વલેન કુષ્ઠ ત્રિકટુકાન્વિતમ્ ॥
સુલ્લોદક ચાનુવિવિદપ યોગો વિરેચયેત્ ॥૪૩॥

વિરેચનનો આળીસમો યોગ

કઠ, ત્રુક, મરી તથા પીપરના ચૂર્ણને
એર ડિયા તેનમાં કાનવીને ખરાવતમાં આવે,
અને તે ઉપર જરા ગરમ પાણી પાત્રમાં
આવે, તો તેથી યોગ્ય વિચન થાય છે ૪૩

एरण्डतैल त्रिफलाकायेन द्विगुणेन तु ।
सुक्त पीत तथा क्षीरसाम्या तु विरेचयेत् ॥
घालवृद्धक्षतक्षीणमुकुमारेषु योजितम् ।
फलाणां विधिरुदित क्षीराणां शृणु सुश्रुत ॥४४॥

વિરેચનનો એકતાલીસમો યોગ

એર ડિયા તેન ખમણા ત્રિક્ષણના ક્ષાયની
સાથે, દૂધની સાથે કે માસના રસાની સાથે
પાનામાં આવે, તો તેથી ખાળાને, વૃદ્ધોને, ક્ષતથી
ક્ષીણ થયેલાઓને તથા સુકુમાર શરીરવાળાઓને
સહેજ વિચન થાય છે હે સુશ્રુત! આ ક્ષત
૩૫ વિરેચનોનો વિધિ કહ્યો, હવે દૂધ ૩૫ વિ
ચનોનો વિધિ કહ્યું છું તે સામગ્રો ૪૪

વિરેચનાના તીક્ષ્ણાના પય સોષ પર મનમ્ ।
અગ્નપ્રયુક્ત તદ્દન્તિ વિપવત્કર્મવિપ્રમાત્ ॥
વિજાનતા પ્રયુક્ત તુ મહાન્તમપિ સચયમ્ ।
મિનત્યાશ્વેવ દોષાણા રોગાન્હન્તિ ચ દુસ્તરાન્ ॥

મહત્યાઃ પચમૂલ્યાસ્તુ વૃદ્ધસૌશ્વૈકય પ્રયક્ ।
કર્ણાયે સમમાગ તુ તદ્દર્કારવિશેષિતમ્ ।
અમ્લાદિમિ પૂર્વવત્ પ્રયોજ્ય કોલમમિતમ્ ॥૪૫॥

વિરેચનનો બેતાળીસમો યોગ

ગટવાં તીક્ષ્ણ વિચનો છે, તેમાં મર્ચથી
ચોરનું દૂધ અતિ ઉત્તમ છે, પણ ઢિયાઓના
વિધિને નહીં અણુતા મૂખ્ય વૈવના હાથે અપાયેલું
એ દૂધ, વિપની પેડે મારી નાખે છે અને
ઢિયાઓના વિધિને અણુનારા નિદાન વૈવના હાથે
અપાયેલું એ યોગનું દૂધ દોષોના યોગ
સમયને પણ તુરત ભેદી નાખે છે અને દુસ્તર
રોગોને પણ નષ્ટ કરે છે એ નેને બૃહત્પથ
મૂળ, લાબી ભોરિગલી અને બેદી ભોરિગલીના
ક્ષાયની સાથે મિશ્રિત કરી અગારાની
ઉપર ચડાવીને સુકાવતું અને પછી એ
ક્ષાયના સાત ભાગ અને દૂધનો એક ભાગ-એમ
આઠ ભાગોથી મિશ્રણ કરેલો એક તોતાખાર
યોગ, નસોતરની પેરે ખાટી ઢાઝ તથા મદિરા
વગેરે પદાર્થોની મારે એ ૮૫

મહાશ્વપ પીરૈર્થવાગ્સ્ટનુલે કૃતા ।
પીતા વિરેચયસાશુ

હાયે ભપકતાં જળનાં સ્થાનો, વીરડા, ક્યારા (ખેતર) અને જળથી ભરાઈ રહેતી મોટી ખાડો^૧ વગેરે સ્થાનદાના મહિમાને લીધે મધુર આદિ છ રસોમાંથી ટાઈ રસને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩

તત્ર લોહિતકપિલપાણ્ડુપીતનીલશુક્લેષ્વનિપ્રદે-
શેષુ મધુરામ્લલવળકદુતિત્તકપાયાણિ યથાસંખ્યમુદ-
કાનિ સમ્ભવન્તીત્યેકે માષન્તે ॥ ૪ ॥

વરસાદના જળમાં રસ થવાના
કારણ વિષે મતભેદ

ઠેટલાક આચાર્યો^૧ કહે છે: 'વરસાદનું જળ રાત્રી પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી મધુર થાય છે, પીંગળા વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી ખાટું થાય છે, ઘોળા વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી ખારું થાય છે, પીળા વર્ણની પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી તીખું થાય છે, અને કાળી પૃથ્વીના પ્રદેશોમાં પડવાથી તૂરું થાય છે.' ૪

તત્તુ ન સમ્યક્ । તત્ર પૃથિવ્યાદીનામન્યોન્યાનુ-
પ્રવેશકૃતઃ સલિલરસો ભવત્યુત્કર્ષાપકર્ષેણ । તત્ર
સ્વગુણમૂયિષ્ઠાયાં મૂમાવસ્ત્લં લવણં ચ । અમ્બુગુણમૂ-
યિષ્ઠાયાં મધુરમ્ । તેજોગુણમૂયિષ્ઠાયાં કટુકં તિત્તં
ચ । વાયુગુણમૂયિષ્ઠાયાં કપાયં ચ । આકાશગુણમૂ-
યિષ્ઠાયામવ્યક્તરસમવ્યક્તં હ્યાકાશમિત્યતસ્તત્રપ્રધાનમ-
વ્યક્તરસત્વાત્ । તત્પ્રેયમાન્તરીક્ષાલાભે ॥ ૫ ॥

વરસાદના જળમાં રસ થવામાં
પોતાનો મત

ઠેટલાક આચાર્યોનું આ કથન બરાબર નથી. ખરીવાત આ છે કે પૃથ્વી આદિ ભૂતોના પરસ્પરમાં અનુપ્રવેશને લઈને તે અનુપ્રવેશની વધવટ પ્રમાણે જળમાં મધુર આદિ રસો થાય છે. જે પૃથ્વીમાં પાર્થિવ ગુણો અધિક હોય, તે

પૃથ્વીમાં પડેલું જળ ખાટું અને ખારું થાય છે.^૧ જેમાં જળના ગુણો અધિક હોય, તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ મધુર થાય છે. જેમાં અગ્નિના ગુણો અધિક હોય, તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તીખું તથા કડવું થાય છે. જેમાં વાયુના ગુણો અધિક હોય, તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ તૂરું થાય છે, જેમાં આકાશના ગુણો અધિક હોય, તે પૃથ્વીમાં પડેલું જળ અસ્ફુટ રસવાળું થાય છે; કેમ કે આકાશ પોતે અવ્યક્ત છે. જે આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો જેમાં આકાશના ગુણો અધિક હોય એવી પૃથ્વીનું જળ પીનું; કારણ કે તે જળ અવ્યક્ત રસવાળું હોવાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે. ૫

તત્રાન્તરીક્ષં ચતુર્વિધમ્ । તથ્યા-ધારં કારં તૌષારં હૈમમિતિ । તેષાં ધારં પ્રધાનં લઘુત્વાત્તત્પુનર્દ્વિ-
વિધં ગાઙ્ગં સામુદ્રં ચેતિ । તત્ર ગાઙ્ગમાશ્વયુજે માસિ પ્રાયશો વર્ષતિ । તયોર્દ્વયોરપિ પરીક્ષણં કુર્વીત । શાલ્યોદનપિણ્ડમકુચિતમવિદગ્ધં રજતભાજનોપહિતં વર્ષતિ દેવે બહિષ્કુર્વીત સ યદિ મુહૂર્તં સ્થિતસ્તાદ્દશ એવ ભવતિ તદા ગાઙ્ગં પતતીત્યવગન્તવ્યં વર્ણાન્યત્વે સિદ્ધ્યક્લેદે ચ સામુદ્રમિતિ વિદ્યાત્તત્ત્રોપદેયમ્ । સામુ-
દ્રમપ્યાશ્વયુજે માસિ ગૃહીતં ગાઙ્ગવદ્ભવતિ । ગાઙ્ગં પુનઃ પ્રધાનં તદુપાદદીતાશ્વયુજે માસિ । શુચિશુક્લવિત-
તપટૈકદેશચ્યુતમથવા હર્મ્યતલપરિભ્રમન્યૈર્વા શુચિ-
ભિર્ભાજનૈર્ગૃહીતં સૌવર્ણં રાજતે મૃગમયે વા પાત્રે નિદ-
ધ્યાત્તત્સર્વકાલમુપયુજીત । તસ્યાલાભે ભૌમમ્ । તત્ત્રાકાશગુણવહુલમ્ ॥ ૬ ॥

આંતરિક્ષ જળના ભેદ-ગાંગજળની પરીક્ષા
ધાર, કાર, તૌષાર અને હૈમ એ રીતે આંતરિક્ષ જળ ચાર પ્રકારનું છે. વરસાદની નીચે પડતી ધારાઓનું ઝીલી લીધેલું જળ ધાર કહેવાય છે. આકાશમાંથી જળના પથરા જેવા

^૧ સૂર્ય મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં આવે ત્યારે જેઓમાં પાણી ન રહે એવી ખાડો.

^૧ રસવિશેષવિજ્ઞાનીય નામના ૪૨મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં 'પૃથ્વીના ગુણોની અને જળના ગુણોની અધિકતાથી મધુર રસ થાય છે' એમ જે કહ્યું છે તેનો આ અપવાદ છે, એમ સમજવું.

તથા વાયુથી યથેલા બીજ રોગોને પણ
મટાડે છે. ૫૩

ઘૃતેષુ તૈલેષુ પયઃસુ ચાપિ
મઘેષુ મૂત્રેષુ તથા રસેષુ ।

મક્ષ્યાન્નલેદોષુ ચ તેષુ તેષુ

વિરેચનાન્યયમતિર્વિદધ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

‘વિરેચન અમુક પદાર્થો સાથે આપણું’

એમ જણાવું ન હોય ત્યાં તે

પદાર્થો કદપી લેવા

સૂક્ષ્મ યુદ્ધિવાળા વેદે ધી, તેલો, દૂધો,
મધો, મૂત્રો, રસો તથા તે તે પ્રકારનાં ભક્ષ્યો,
ભોજ્યો અને લેદોષોમાં વિરેચનોના પ્રયોગો
સંયુક્ત કરી દેવા. ૫૪

ધીરં રસઃ કલ્કમયો કપાયઃ

શૃતશ્ચ શીતશ્ચ તથૈવ ચૂર્ણમ્ ।

કલ્પાઃ પઢેતે લલુ મેપજ્ઞાનાં

યયોત્તરં તે લઘવઃ પ્રદિદ્યાઃ ॥ ૫૫ ॥

ઔષધોના ઉત્તરોત્તર લઘુતાવાળા

છ કદપો

દૂધ, સ્વરસ, કલ્ક, કપાય, દ્વિમ અને
ચૂર્ણ એ રીતે ઔષધોના છ કદપો છે; અને
તેઓમાં પહેલાથી બીજો, બીજાથી ત્રીજો, ત્રીજાથી
ચોથો, ચોથાથી પાંચમો અને પાંચમાથી છઠો
કદક લઘુ છે. ૫૫

૧ લીલી ઔષધિઓને લાતી, તે વખતે જ ખાંડી,
અથવા વાડીને તેઓનો રસ કપડાથી આળી લેવામાં
આવે તે સ્વરસ કહેવાય છે. ઔષધની અટણી જેવી
ભૂગી કરવામાં આવે, તે કલ્ક કહેવાય છે. ઔષધને
ખાંડી અથવા વાડી ચોવીસ તોલાનાર પાણીમાં
પચાણી આખી રાત એમ ને એમ રહેવા છઠ્ઠ સવારે
સેવું, એ દ્વિમ કહેવાય છે.

અધ્યાય ૪૫મો

અથાતો દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં ધ્યાત્વ્યા-
સ્યામઃ । યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘દ્રવદ્રવ્ય
વિજ્ઞાનીય’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પાનીયમાન્તરીક્ષમનિર્દેશ્યરસમયુતં જીવનં તર્પણં
ધારણમાશ્વાસજનનં શ્રમઘ્નં ક્રમપિપાસામદમૂર્ચ્છાતિન્દ્રા-
નિદ્રાદાહપ્રશમનમેકાન્તતઃ પથ્યતમં ચ ॥ ૨ ॥

વરસાદના પાણીના ગુણો

અંતરિક્ષમાંથી ઝીલી લીધેલું વરસાદનું
જળ અપ્રકટ રસવાળું છે, અમૃત સમાન છે,
પ્રાણને ધારણ કરનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે,
ઓજા દેનાર છે, આશ્વાસના આપનાર છે ચાકને
હણનાર છે અને ગ્લાનિ, તરસ, મધ વગેરેથી
યથેલા મદ, મૂર્છા, તંદ્રા, સ્વામાત્મિક નિદ્રાથી
જુદી નિદ્રા તથા દાહને શાંત કરનાર છે;
અને સર્વ કાળોમાં, સર્વ દેશોમાં, સર્વ પુરુષોમાં
તથા સર્વ વ્યાધિઓમાં પથ્યરૂપ છે. સ્વસ્થ
માણસને તેા અત્યંત પથ્યરૂપ છે. ૨

તેદેવાવૃત્તીપતિતમન્યતમં રસપ્રપલભતે સ્યાન-
વિશેષાન્નદીનદસરસ્તઙાગવાપીકૃપચુણ્ટીપ્રસવળોદ્વિદ-
વિકાલકેદારપલ્લવાદિષુ સ્યાનેષ્વલસ્યિતમિતિ ॥ ૩ ॥

જળ પૃથ્વી પર પડતાં પ્રકટતા રસો

વરસાદનું જળ પૃથ્વી ઉપર પડે ત્યારે
નદી, નદ, સરોવર, ખોદેલાં તળાવ, વાવ, કૂવા,
ખાંધ્યા વગરના કૂવા, પવંત આદિ હાંચા પ્રદેશ-
માંથી પડતાં ઝરણાંનાં સ્થાનો, ધરતીમાંથી

૧ પાણી તથા દૂધ વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોના ભેદોના
ગુણોનું ગાન આપવા વિશેનો.

જળ શ્રીડાઓના, મૂત્રોના, વિષાના, ઈંડાંઓના તથા શળોના સડાથી દૂષિત હોય છે; ખડના તથા પાંદડાંના કચરાવાળું હોય છે, મલિન હોય છે; અને સ્થાવર તથા જંગમ વિષોવાળું પણ હોય છે; માટે તે જળને જે માણસ પીએ તેને ઉદર-રોગો વગેરે અંદરના રોગો તુરત જ થાય છે અને તે જળમાં જે માણસ નહાય તેને ઠાઠ વગેરે બહારના રોગો તુરત જ થાય છે. ૮

તત્ર ચચ્ચૈવાલપક્કહટતૃણપક્ષપત્રપ્રભૃતિભિરવચ્છન્નં ચ શિસૂર્યકિરણાનિલૈર્નામિજુષ્ટં ગન્ધવર્ણરસોપસૃષ્ટં ચ તદ્વ્યાપન્નમિતિ વિદ્યાત્ । તસ્ય સ્પર્શરૂપરસગન્ધવીર્ય વિપાકદોષાઃ ષટ્ સમ્ભવન્તિ । તત્ર સ્વરતા પૈચ્છિલ્ય-મૌળ્યં દન્તગ્રાહિતા ચ સ્પર્શદોષઃ । પક્કસિકતા-શૈવાલવહુવર્ણતા રૂપદોષઃ । વ્યક્તરસતા રસદોષઃ । અનિષ્ટગન્ધતા ગન્ધદોષઃ । યદુપયુક્તં તૃણાગૌરવ-શૂલકફપ્રસેકાનાપાદયતિ સ વીર્યદોષઃ । યદુપયુક્તં ચિરાદ્વિપચ્યતે વિષ્ટમ્ભયતિ વા સ વિપાકદોષ इति । ત एत आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ ९ ॥

અગડેલા જળનાં લક્ષણો

શેવાળ, કાદવ, રાતાં પોડાં, ખડ તથા કમળપત્ર વગેરેથી ઢંકાયેલું, જેને સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોનો અને પવનનો સ્પર્શ ન થતો હોય એવું અથવા ગંધથી, વર્ણથી કે રસથી સંયુક્ત થયેલું જે જળ હોય તેને અગડેલું સમજવું. જળમાં સ્પર્શદોષ, રૂપદોષ, રસદોષ, ગંધદોષ, વીર્યદોષ અને વિપાકદોષ એ રીતે છ પ્રકારના દોષો થાય છે. ખરસટપાણું, ચીકાશ, પૃથ્વીના આદ્ધી ગરમપાણું અને જેથી દાંતો ખડખડવા લાગે અથવા કળે એવું ઠંડાપણું એ સ્પર્શદોષો ગણાય છે. કાદવ, રેતી, શેવાળ અને અનેક વર્ણોવાળું એ રૂપદોષો ગણાય છે. રસતું સ્પષ્ટપાણું એ રસદોષ ગણાય છે. ગંધ ખરાબ હોય તે ગંધદોષ ગણાય છે. પીવાથી તરશ, સારેપાણું, શૂળ તથા કદ્દું ઝરવું થાય છે

તે વીર્યદોષ ગણાય છે. પીધા પછી ઘણીવારે પચે અથવા ગડગડાટ કરે તે વિપાકદોષ ગણાય છે. આ દોષો આંતરિક્ષ જળમાં હોતા નથી અને જેમાં આકાશના ગુણો ઘણા હોય તે જળમાં પણ હોતા નથી. ૯

व्यापन्नस्य चाग्निक्वथनं सूर्यातपप्रतापनं तप्तायः-पिण्डसिकतालोष्णानां वा निर्वापणं प्रसादनं च कर्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति॥ अगडेला जलने स्वरञ्छ करवाना उपाये।

અગ્નિથી ઉકાળવું, સૂર્યના તડકાથી તપાવવું, તપાવેલા લોઢાના ગોળાથી, રેતીથી કે ઈંટ વગેરેથી ઝામવું અને નાગકેસર, રાજપંચક સૌગંધિક કમળ કે પાડલનાં પુષ્પ વગેરેથી સુગંધવાળું કરવું—એ અગડેલા જળને સ્વચ્છ તથા સારું કરવાના ઉપાયો છે. ૧૦

सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ ११ ॥ જળ કેલું અને કેવા પાત્રમાં રાખેલું પીવું?

સોનાના, રૂપાના, તાંબાના, કાંસાના, મણિના કે માટીના વાસણમાં રાખેલું અને પુષ્પોથી સુગંધવાળું કરેલું જળ પીવું. ૧૧

व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यचाप्यनार्तवम् ।

દોષસંજનનં જ્ઞેતન્નાદદીતાહિતં તુ તત્ ॥

વ્યાપન્નં સલિલં યસ્તુ પિવતીહાપ્રસાધિતમ્ ।

શ્વયયું પાણ્ડુરોગં ચ ત્વગ્દોષમવિપાકતામ્ ॥

શ્વાસકાસપ્રતિશ્વાયશૂલગુલ્મોદરાણિ ચ ।

અન્યાન્વા ત્રિપમાન્રોગાન્પ્રાપ્નુયાત્ ક્ષિપ્રમેવ ચ ॥ ૧૨ ॥

અગડેલું તથા કવખતે પડેલું જળ ન લેવું

અગડેલું તથા ઋતુ વગર પડેલું જળ

સર્વદા છોડી જ દેવું. એ જળ દોષો ઉત્પન્ન

કરનારું અને અહિતકર જ છે; માટે તે લેવું જ

નહિ. જે માણસ અગડેલા જળને ગરમ કર્યા

વગર પીએ છે તેને સોજે, પાંડુરોગ, આમડીના

રોગો, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, ખાંસી, સળેખમ, શૂળ,

જે કરા પડે છે, તેનું જળ કાર કહેવાય છે તુષારના (નદીથી સમુદ્ર પર્વત જે અગ્નિ રહેતો છે, તે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને જ્યોત્ષ્ણમાં ધુમાડાનો લેશ પણ હોતો નથી, એવા જ્યોત્ષ્ણ-રાતે પડતા ઝાકળના) જ્યોત્ષ્ણ તૌષાર કહેવાય છે હિમાનય વગેરેના શિખરોમાંથી હિમ પીગળીને જે જળરૂપે વરસે છે, તે જળ હૈમ કહેવાય છે એ ચાર પ્રકારના આતરિક્ષ જ્યોત્ષ્ણ ધારજળ હલકુ હોવાને લીધે મુખ્ય છે એ ધાર જળ, ગાગ અને સામુદ્ર એ રીતે બે પ્રકારનું હોય છે જે જળ આસો મહિનામાં વરસે છે, તે ધણુ કરીને ગાગ હોય છે, અને તે સિવાયનું ધારજળ સામુદ્ર હોય છે આસો મહિનામાં પણ ગાગજળની અને સામુદ્રજળની પરીક્ષા કરી ગાગજળ જ લેવું. જરા પણ સડેલું કે બળ્યા વગરનું ભાતનું ટેકું રૂપાના વાસણમાં રાખીને તે વાસણ વરસાદમાં ખહાર મૂકવું જરા વાર વરસાદમાં રાખતા એ ટેકું જો એવું ને એવું રહે, તો બળ્યું કે ગાગજળ પડે છે અને જો તે ટેકાનો વર્ણ બદલી બધું અથવા ભાતના દાણામાં પથપથા થઈ બધું તો બળ્યું કે સામુદ્રજળ પડે છે સામુદ્રજળ પડતું હોય તો લેવું નહિ ગાગજળ ન મળે એમ હોય તો સામુદ્રજળ પણ લેવું, કેમ કે આસો મહિનામાં લીધેલું સામુદ્રજળ પણ ગાગજળના જેવું જ કામ કરે છે ગાગજળ શ્રેષ્ઠ છે અને તે આસો મહિનામાં લેવું, તે એવી રીતે કે વરસાદમાં અદ્ધર સ્વચ્છ વસ્ત્રને પહેાણું કરી તેના એક ભાગમાંથી પાંતું જળ લેવું અથવા સ્વચ્છ મહેનના ઉપરના ભાગ પરથી પડતું હોય તે લેવું અથવા રૂપાના કે સુવર્ણ વગેરેના સ્વચ્છ પાત્રોમાં જીવીને લેવું આ જળને સુવર્ણના, રૂપાના કે માત્રીના વાસણમાં રાખી મૂકવું અને તેના સર્વ

કાળમાં ઉપયોગ કરવો એ ગાગજળ અથવા સામુદ્રજળ ન મળે, તો પછી પૃથ્વી પર પડેલું જળ લેવું, પણ તે એવું લેવું કે જે આકાશના ગુણોના આધિશ્વરતાણુ હોય ૬

તત્પુન સસવિષમ્ । તદ્યથા-કૌપ નારેષ સારસ તાડાગ પ્રાઘવળમૌહ્નિદ ચૌષ્ઠ્યમિતિ । તત્ત્વર્ષાસ્વાન્તરિક્ષમૌહ્નિદ વા સેવેત મહાગુણત્વાત્ । શરદિ સર્વ પ્રસન્નત્વાત્ । હેમન્તે સારસ તાડાગ વા । વસન્તે કૌપ પ્રાઘવળ વા । ગ્રીષ્મેડપ્યેવમ્ । પ્રાવૃષિ ચૌષ્ઠ્યમનવમનમિવૃષ્ટ સર્વં ચેતિ ॥ ૭ ॥

વરસાદના જળના સાત પ્રકાર

પૃથ્વી પર પડેલું જળ રૂવાનું, નદીનું, સરોવરનું, તળાવનું, ઝરણાનું, પૃથ્વીમાંથી નીકળતું અને બાધ્યા વગરના રૂવાનું-એ રીતે સાત પ્રકારનું હોય છે વર્ષાઋતુમાં આતરિક્ષ જળ અથવા પૃથ્વીમાંથી નીકળતું જળ સેવતું, કેમ કે તે ઉત્તમ ગુણોનાણુ છે શરદઋતુ મા અગરસના ઉદયને લીધે સધળા જો સ્વચ્છ જ હોય છે, માટે ઉપર કહેના સર્ગા જ્યોત્ષ્ણ સેવત હેમતઋતુમાં સરોવરનું અથવા તળાવનું જળ સેવતું વસતઋતુમાં રૂવાનું અથવા ઝરણાનું જળ સેવતું ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ રૂવાનું અથવા ઝરણાનું જળ સેવતું પ્રાવૃષ ઋતુમાં બાધ્યા વગરના રૂવાનું જળ તથા જળ જળ સેવતું અને વરસાદ ન થયો હોય તો સુધી સરોવર તથા તળાવ વગેરેના જળનું સેવન કરનામાં પણ કળી દરકત નથી ૭

કૌતુમ્બપુરીપાણ્ડશ્વકોયપ્રદ્વિતમ્ ।

તૃણપર્ણોત્કારયુત કલ્પ નિપસુનમ્ ॥

યોડગાદેત વર્ષાસુ વિવેદાપિ નવ જલમ્ ।

સ વાદ્યામ્યન્તરણોગપ્રામુવાત્ ક્ષિપ્રમેવ ॥ ૮ ॥

વરસાદનું નવું જળ પીવાથી તથા

નાહવાથી થતા રોગો

અતઃ, શાવણ અને ભાદ્રપદમાં નહિ

૧ રૂપા પથ્થર આ । રમણાનું હોય છે તેમાં સામું જળ પથા પિત્તા બાદમાં જ્યાંકે થાય નહિ

માળવામાં પૂર્વદિશાના પર્વતોમાંથી નીકળેલી નદીઓ તથા પશ્ચિમ દિશાના પર્વતોમાંથી નીકળેલી નદીઓ અરશે કરે છે. પારિયાત્ર નામના પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓ પથ્થ છે અને બળ તથા આરોગ્ય આપનારી છે.

જે નદીઓ ઉતાવળા વેગવાળી તથા નિર્મળ જળવાળી હોય, તે હલકા જળવાળી હોય છે અને જે નદીઓ શેવાળથી ઢંકાયેલી, મેલી તથા મંદ વેગવાળી હોય, તે ભારે જળવાળી હોય છે. ધણું કરીને મારવાડની નદીઓ ઠડવા તથા ખારા રસોવાળી અને ઠાંઈક તૂરી તથા મધુર હોય છે; તેથી તેઓનું જળ પાકમાં હલકું છે અને બળ માટે પણ સારું છે. ૧૭

તત્ર સર્વેષાં મૌમાનાં ગ્રહણં પ્રત્યૂષસિ । તત્ર હ્યમલત્વં શલ્યં ચાધિકં ભવતિ । સ એવ ચાપાં પરો ગુણ ઇતિ ॥ ૧૮ ॥

પૃથ્વીનું જળ ક્યારે ભરી લેવું ?

સર્વ પ્રકારનાં પૃથ્વીનાં જળો પરાધિયાના સમયમાં લેવાં; કારણ કે એ સમયે તે જળોમાં સ્વચ્છતા તથા શીતતા અધિક હોય છે. સ્વચ્છતા અને શીતલતા એ જળમાં મુખ્ય ગુણો છે. ૧૮

દિવાર્કકિરણૈર્જુષ્ટં નિશાયમિન્દુરશ્મિભિઃ ।

અરુક્ષમનમિષ્યન્દિ તત્તુલ્યં ગગનામ્બુના ॥ ૧૯ ॥

સામાન્ય રીતે પૃથ્વીનું ઉત્તમ જળ કયું ?

જે જળ ઉપર દિવસે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય અને રાતે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય, તે જલને રૂક્ષ કે શરદી કરનાર ન હોવાને લીધે આંતરિક્ષ જળ જેવું સમજવું. (અર્થાત્ આંતરિક્ષ જળ ન મળે તો તે જળ લેવું.) ૧૯

ગગનામ્બુ ત્રિદોષઘ્નં ગૃહીતં યત્સુમાજને ।

વલ્યં રસાયનં મેઘ્યં પાત્રોપેક્ષિ તતઃ પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

નદીઓ દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે. (૩૬૧)

હિમવત્રમવા યાસ્તુ નયોડ્માહતપાયસઃ ।

ગંગાશતત્રસરયમનાદ્યા ગુણોત્તમાઃ ॥ (ભાવપ્રકાશ)

આંતરિક્ષ જળના વિશેષ ગુણો-

સારા વાસણમાં લઈ રાખેલું આકાશનું જળ ત્રણે દોષોને હણનાર છે, બળને વધારનાર છે, રસાયન હોવાથી સર્વને ઉપયોગી છે અને પવિત્ર છે. જે એ જળ અતિશ્રેષ્ઠ વાસણમાં રાખવામાં આવ્યું હોય, તો અધિક ગુણુ કરે છે. ૨૦

રક્ષોઘ્નં શીતલં હ્રાદિ જ્વરદાહવિષાપહમ્ ।

ચન્દ્રકાન્તોદ્ભવં વારિ પિત્તઘ્નં વિમલં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

ચંદ્રકાંત મણિમાંથી ઝરેલા જળના ગુણો

ચંદ્રકાંત મણિનું જળ રાક્ષસોના લયને ટાળનાર છે, શીતલ છે, સુખદાયી છે, નિર્મળ છે અને જ્વર, દાહ, વિષ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૨૧

મૂર્છાપિત્તોષ્ણદાહેષુ વિષે રક્તે મદાત્મયે ।

બ્રમહ્મપરીતેષુ તમકે વમયૌ તથા ॥

ઝર્વગે રક્તપિત્તે ચ શીતમમ્મઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૨૨ ॥

શીત જળ કયા રોગમાં દેવું ?

મૂર્છા, પિત્ત, દાહ, વિષ, રુધિર સંબંધી રોગ, મદાત્મય, બ્રમણ, થાક, તમકશ્વાસ, મોહ, ઊલટી અને ઉપરના ભાગના રક્તપિત્તમાં શીતલ જળ દેવું એ ઉત્તમ છે. સામાન્ય રીતે શરદઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ શીતલ જળ દેવું એ ઉત્તમ છે. ૨૨

પાર્શ્વશૂલે પ્રતિશ્યાયે વાતરોગે ગલગ્રહે ॥

આધ્માને સ્તિમિતે કોષ્ઠે સઘઃશુદ્ધે નવજ્વરે ।

હિક્કાયાં સ્નેહપીતે ચ શીતામ્બુ પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૩ ॥

કયા રોગોમાં શીતલ જળ ન આપવું ?

પડખાંતું શૂળ, સળેખમ, વાયુ સંબંધી રોગ, ગલગ્રહ, આક્રો, ઠાઠાનું સ્તબ્ધપણું, (આમઠાઠ) નવીનજ્વર અને હેડકીમાં શીતલ જળનો ત્યાગ કરવો. જે દિવસે શોધન કયું હોય તે દિવસે અથવા તે પછી સાત દિવસ સુધી શીતલ જળનો ત્યાગ કરવો. સ્નેહપાન કર્યા

શુદ્ધ, ઉદરરોગો તથા બીજા પણ કેટલાક વિષમ રોગો તુરંત જ થાય છે. ૧૨

તત્ર સપ્ત કલુષસ્ય પ્રસાદનાનિ મવન્તિ ।
તથયા-કતકગોમેદકવિસગ્રનિયૌશૌવાલમૂલવસ્ત્રાણિ
મુક્તા મણિથેતિ ॥ ૧૩ ॥

મેલા જળને સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો ।
નિર્મળીતું ચૂર્ણ, ગોમેદ નામનો મણિ,
કમળતું મૂળ, શેવાળતું મૂળ, વસ્ત્ર, મોતી અને
રક્ષટિક વગેરે મણિ એ સાત, મેલા જળને
સ્વચ્છ કરવાના ઉપાયો છે. (આ રૂપદોષને
ટાળવાના ઉપાયો બતાવ્યા છે.) ૧૩

પંચ નિષ્કેષણાનિ મવન્તિ । તથયા-ફલકં
વ્યષ્ટકં મુજ્જવલય ઉદકમથિકા શિષ્યં ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

જળભરેલાં વાસણો કયાં રાખવાં ?
પાટિયાં, આઠ હાંસવાલી ત્રિપદીઓ, મુંજ
નામના ખડની ઉટેણીઓ, માંચીઓ અને
શીંકાં એ પાંચ જળને રાખવાના આધારો
સમજાવા. એમાંથી કોઈના ઉપર જળભરેલાં વાસણો
રાખવાં. ૧૪

સપ્ત શીતીકરણાનિ મવન્તિ । પ્રવાતસ્થાપનમુદક-
પ્રક્ષેપણં યદિકાપ્રામણં વ્યજનં વસ્રોદ્ધરણં વાલુકાપ્ર-
ક્ષેપણં શિષ્યાવલમ્પનં ચેતિ ॥ ૧૫ ॥

જળને ઠંડું કરવાના ઉપાયો ।
પવનવાળી ખુદ્દલી જ્યાંમાં રાખવું, જળથી
ભરેલા પાત્રતું વસ્ત્ર વડે મોટું ખાંધીને ચોતરફ
બીજું જળ સીંચવું, લાકડી વગેરેથી બનાવેલા
ચંત્રમાં જળના પાત્રને લઈને ફેરવવું, પંખા
નાખવા, વસ્ત્રથી ગાળવું, જળના પાત્રને રેતીમાં
નાખવું અને શીંકામાં લટકાવવું એ સાત
જળને ઠંડું કરવાના ઉપાયો છે. ૧૫

નિર્ગન્ધમયચક્રસં તૃષ્ણાર્થં શુચિ શીતલમ્ ।
અરૂંડં લઘુ ચ દૃઢં ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પૃથ્વીત્વં જળ કેવું લેવું ?
જ જળ ગંધવગરનું, અપ્રકટ રસવાળું,

તરશ મટાકનારું, પવિત્ર, ઠંડું, સ્વચ્છ, હલકું
અને મનને પ્રિય લાગે એવું હોય, તે જળ
શુણ્ણવાળું કહેવાય છે. ૧૬

તત્ર નયઃ પશ્ચિમામિમુક્તાઃ પથ્યા લઘૂદકત્વાત્ ।
પૂર્વામિમુક્તાસ્તુ ન પ્રશસ્યન્તે ગુરુદકત્વાત્ । દક્ષિ-
ણામિમુક્તા નાઝતિદોષલાઃ સાધારણત્વાત્ । તત્ર
સહ્યપ્રમવાઃ કુષ્ઠં જનયન્તિ । વિન્ધ્યપ્રમવાઃ કુષ્ઠં
પાણ્ડુરોગં ચ, મલયપ્રમવાઃ કૃમીન્મહેન્દ્રપ્રમવાઃ શ્લીપ-
દોદરાણિ, હિમવત્પ્રમવા દ્વરોગશ્ચયુશિરોરોગશ્ચીપદ-
ગલગળ્ડાન્ । પ્રાચ્યાવન્ત્યા અપરાવન્ત્યાશ્ચાર્શ્વપુજ-
નયન્તિ । પારિયાત્રપ્રમવાઃ પથ્યા વલરોગ્યકર્યં ચેતિ ।
નયઃ શીપ્રવહા લખ્યઃ પ્રોક્તા યાશ્ચામલોદકાઃ ।
ગુર્યઃ શૌવાલસંછન્નાઃ કલુષા મન્દગાશ્ચ યાઃ ॥
પ્રાયેણ નયો મરુધુ સતિત્ત્વા લવણાન્વિતાઃ ।
ઈપત્કપાયા મધુરા લઘુવાકા વલે દિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

નદીઓના શુણ્ણ ।
પશ્ચિમ તરફ જનારી નદીઓ હલકા
જળવાળી છે, માટે તે પથ્ય છે. પૂર્વ તરફ જનારી
નદીઓ ભારે જળવાળી છે, તેથી તે સારી ગણાતી
નથી. દક્ષિણ તરફ જનારી નદીઓ સાધારણ
છે; માટે તે ખુદ દોષવાળી નથી. સહ્યાદ્રિમાંથી
નીકળેલી નદીઓ ઢોઢને ઉત્પન્ન કરે છે. વિન્ધ્યા-
ચળમાંથી નીકળેલી નદીઓ ઢોઢને તથા પાંડુરોગને
ઉત્પન્ન કરે છે. મલયાચલમાંથી નીકળેલી નદીઓ
કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. મહેન્દ્રાચલમાંથી
નીકળેલી નદીઓ શ્લીપદને તથા ઉદરરોગોને
ઉત્પન્ન કરે છે અને હિમાલયમાંથી નીકળેલી
નદીઓ છાતીનાં ફરેદો, સોાજઓ, માયાના રોગો,
શ્લીપદ અને ગળગંડને ઉત્પન્ન કરે છે.

૧ મલયાચલની નદીઓ એ જનની છે. કેટલીક
પથરાઓવાળી તથા રેતીવાળી છે અને કેટલીક ટેવળ
રેતીવાળી જ છે. એમાં પડેલી જનની નદીઓ
પથ્ય છે. (૩૫૫)

૨ હિમાલયના ઉપરના ભાગમાંથી પ્રકટ થયેલી
નદીઓ પથ્ય છે અને નીચેના ભાગમાંથી પ્રકટ થયેલી

જાંગલ દેશના જળના ગુણે

જાંગલ દેશનું જળ (ધણું કરીને) આ અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેલા સ્પર્શાદિક છ દોષોથી રહિત હોય છે અને તે ઉત્તમ હોય છે. ૩૭

પાકેડવિદાહિ તૃષ્ણાન્ન પ્રશસ્તં પ્રીતિવર્દનમ્ ।
દીપનં સ્વાદુ શીતં ચ તોયં સાધારણં લઘુ ॥ ૩૮ ॥

સાધારણ દેશના જળના ગુણે

સાધારણ દેશનું જળ પાકમાં દાહ કરતું નથી, તરશને હણે છે, ઉત્તમ છે, પ્રીતિને વધારે છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, મધુર છે, શીતલ છે અને હલકું છે. ૩૮

કફમેદોડનિલામઘ્નં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ॥
શ્વાસકાસજ્વરહરં પથ્યમુષ્ણોદકં સદા ।
યત્કાઘ્યમાનં નિર્વેગં નિષ્ફેનં નિર્મલં લઘુ ॥
ચતુર્ભાગવશેષં તુ તત્તોયં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઊના પાણીના ગુણે

ઊકાળીને અરધું ખાટી રાખેલું ઊનું પાણી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે, સર્વદા પથ્ય છે અને કફ, મેદ, વાયુ, આમ, શ્વાસ, ખાંસી તથા જ્વરને હણનાર છે.

ઊકાળવાના સમયમાં વેગથી તથા ક્ષીણથી રહિત રહેલું, નિર્મળ, હલકું અને ઊકાળીને ચોથા ભાગનું ખાટી રાખેલું ઊનું જળ ઉત્તમ ગુણવાળું છે. ૩૯

ન ચ પર્યુષિતં દેયં કદાચિદ્વારિ જાનતા ॥
અમ્લીમૂતં કફોક્લેશિ ન હિતં તત્ પિપાસવે ॥ ૪૦ ॥

વૈધે રાતવાસી રહેલું ઊનું જળ
રોગીને દેવું નહિ

સમજી વૈધે કદી પણ રાતવાસી રાખેલું ઊનું પાણી રોગીને દેવું નહિ; કેમકે તે ખાડું થઈ ગયેલું હોય છે અને કફને સ્થાનચ્યુત કરનાર છે. ૪૦

મઘપાનાત્સમુદ્ભૂતે રોગે પિત્તોત્થિતે તથા ।

સંનિપાતસમુત્થે ચ શ્રુતશીતં પ્રશસ્યતે ॥ ૪૧ ॥

ઊનું કરીને ઠંડું પાડેલું જળ
દેવાના વિષયે

મદાત્યયથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગમાં ઊનું કર્યા પછી ઠંડું પાડેલું જળ દેવું એ ઉત્તમ છે. (મદાત્યયમાં તો શીતલ જળ પણ ઉત્તમ છે અને ઊનું કર્યા પછી ઠંડું કરેલું જળ પણ ઉત્તમ છે.) ૪૧

સ્તિગ્ધં સ્વાદુ હિમં દ્વયં દીપનં વસ્તિશોધનમ્ ।
વૃષ્યં પિત્તપિપાસાઘ્નં નારિકેલોદકં ગુરુ ॥ ૪૨ ॥

નાળિયેરના જળના ગુણે

નાળિયેરનું જળ સ્તિગ્ધ છે, મધુર છે, ઠંડું છે, દ્વયને પ્રિય લાગે એવું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પિત્તને તથા તરશને મટાડનાર છે અને ભારે છે. ૪૨

દાહાતીસારપિત્તાશુદ્ધમૂર્ચ્છામઘવિષાર્તિષુ ।
શ્રુતશીતં જલં શસ્તં તૃષ્ણાન્નદિગ્મમેષુ ચ ॥ ૪૩ ॥

ઊનું કરી ઠંડું પાડેલું જળ દેવાના
ખીજ વિષયે

દાહ, અતિસાર, પિત્તજન્યરોગ, રુધિર-જન્યરોગ, મૂર્ચ્છા, મઘ સંબંધી પીડા, વિષસંબંધી પીડા, તરશ, ઊલટી અને ભ્રમ-એમાં ઊનું કરી ઠંડું પાડેલું જળ દેવું, એ ઉત્તમ છે. ૪૩

અરોચકે પ્રતિશ્યાયે પ્રસેકે શ્વયથૌ ક્ષયે ॥

મન્દાગ્નાવુદરે કુષ્ઠે જ્વરે નેત્રામયે તથા ।

વ્રણે ચ મધુમેહે ચ પાનીયં મન્દમાચરત્ ॥ ૪૪ ॥

ઈતિ જલવર્ગઃ

કયા રોગમાં થોડું જળ પીવું ?

અરોચક, સળેખમ, લાળનો સાવ, સોજો, ક્ષય, અગ્નિનું મંદપણ, ઉદરરોગ, દાહ, જ્વર

પછી પણ શીતળ જળ પીવું નહીં. ૨૩
 નવદયં વાતલં રુક્ષં દીપનં લઘુ લેખનમ્ ।
 તદમિષ્યન્દિ મધુરં સાન્દ્રં ગુરુ કફાવહમ્ ॥ ૨૪ ॥
 નદીના જળના સામાન્ય ગુણો
 નદીનું જળ વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, રક્ત
 છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હલકું છે અને કઠ્ઠને
 તથા મેદને હલુનાર છે; પણ બે નદીનું જળ
 મધુર તથા ઘાટું હોય, નો શરદી કરનાર છે,
 ભારે છે અને કઠ્ઠ કરનાર છે. ૨૪

તૃષ્ણાગ્રં સારસં ષ્લ્યં કષાય મધુર લઘુ ॥ ૨૫ ॥
 સરોવરના જળના ગુણો
 સરોવરનું જળ તરશને મટાડનાર છે, જળ
 આપનાર છે, ટૂંકું છે, મધુર છે અને હલકું છે. ૨૫
 તાઢાગં ઘાતલં સ્વાદુ કષાયં કટુશકિ ચ ॥ ૨૬ ॥

તળાવના જળના ગુણો
 તળાવનું જળ વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે,
 મધુર છે, ટૂંકું છે અને કટુ પાકવાળું છે. ૨૬
 વાતશ્લેષ્મહરં ઘાપ્યં સઘારં કટુ પિત્તલમ્ ॥ ૨૭ ॥

વાવના જળના ગુણો
 વાવનું જળ ખારું હોય, તો વાયુને તથા
 કઠ્ઠને હલુનાર છે, ટીપું છે અને પિત્તને
 વધારનાર છે. (મીઠું હોય તો કઠ્ઠ કરનાર છે
 અને વાયુને તથા પિત્તને હલુનાર છે.) ૨૭
 સઘારં પિત્તલં કૌપં શ્લેષ્મણં દીપનં લઘુ ॥ ૨૮ ॥
 કૂવાના જળના ગુણો

કૂવાનું જળ ખારું હોય, તો પિત્ત કરનાર
 છે, કઠ્ઠને હલુનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે
 અને હલકું છે. (મીઠું હોય તો ત્રણે દોષને
 દરનાર છે, દિતકારી છે અને હલકું છે.) ૨૮
 ચૌષ્ઠામગિકરં રુક્ષં મધુરં કફરુક્ષ ચ ॥ ૨૯ ॥

નદીં આપિસા કૂવાના જળના ગુણો
 નદીં આપિસા કૂવાનું જળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત
 કરનાર છે, રક્ત છે અને મધુર છતાં કઠ્ઠ કરનાર
 નથી. ૨૯

કફાગ્રં દીપનં દ્રવ્યં લઘુ પ્રસવણોદ્ભવમ્ ॥ ૩૦ ॥

ઝરણાંના જળના ગુણો
 ઝરણાનું જળ કઠ્ઠને હલુનાર છે, અગ્નિને
 પ્રદીપ્ત કરનાર છે, દ્રવ્યને પ્રિય લાગે એવું છે અને
 હલકું છે. ૩૦

મધુરં પિત્તશમનમવિદાહ્નોદ્ધિરં સ્થૂતમ્ ॥ ૩૧ ॥
 પૃથ્વીભાંથી નીકળતા જળના ગુણો
 પૃથ્વીભાંથી નીકળતું જળ મધુર છે,
 પિત્તને શાંત કરનાર છે અને સારી રીતે પચે
 એવું છે. ૩૧

વૈકિરં કટુ સઘારં શ્લેષ્મણં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૩૨ ॥
 વીરડાના જળના ગુણો

વીરડાનું જળ ખારું હોય, તો ટીપું
 છે, કઠ્ઠને હલુનાર છે, હલકું છે અને અગ્નિને
 પ્રદીપ્ત કરનાર છે. (મીઠું હોય તો નિર્દોષ છે,
 શીતલ છે, હલકું છે અને પિત્તને દરનાર છે.) ૩૨
 કૈદારં મધુરં પ્રોક્તં વિપાકે ગુરુ દોષલમ્ ॥ ૩૩ ॥

ક્યારાના (ખેતરના) જળના ગુણો
 ક્યારાનું જળ મધુર છે, વિપાકમાં ભારે
 છે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૩૩

તદ્ગત્પાત્વલમુદિયં વિશેષાદોષલં તુ તત્ ॥ ૩૪ ॥
 ખાખોચિયાના જળના ગુણો

ખાખોચિયાનું જળ ખેતરના જળ જેવું જ છે
 અને વિશેષે કરી દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૩૪
 સામુદ્રમુદકં મિસં ઢવણં સર્વદોષહૃન્ ॥ ૩૫ ॥

સમુદ્રજળના ગુણો
 સમુદ્રનું જળ ખરાબ ગંધવાળું છે, ખારું
 છે અને સાપળા દોષો નિપજવનાર છે. ૩૫

અનેકદોષગાનૂષં વાયમિષ્યન્દિ ગદ્ધિતમ્ ॥ ૩૬ ॥
 જળમય દેશના જળના ગુણો

જળમય દેશનું જળ અનેક દોષવાળું છે,
 શરદી કરનાર છે અને ખરાબ છે. ૩૬

પમિદોષીરંયુક્તં નિરવયં તુ જાત્રમ્ ॥ ૩૭ ॥

રક્તપિત્તને હરનાર છે, શીતળ છે, રસમાં
તથા પાકમાં મધુર છે, જીવનરૂપ છે અને વાયુને
તથા પિત્તને ટાળી નાખનાર છે. ૪૭

ગવ્યતુલ્યગુણં ત્વાજં વિશેષાચ્છોષિણં હિતમ્ ।

દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ શ્વાસકાસાસપિત્તનુત્ ॥

અજાનામત્પકાયત્વાત્કટુતિક્તનિપેવણાત્ ।

નાલ્યમ્બુપાનાદ્વ્યાયામાર્સવવ્યાધિહરં પયઃ ॥ ૪૮ ॥

બકરીના દૂધના ગુણો

બકરીનું દૂધ ગાયના દૂધના જેવા જ ગુણો-
વાળું છે, વિશેષે ઠરી ક્ષયરોગનાળાઓને
હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકું
છે, દસ્તને રોકનાર છે અને શ્વાસ, ખાંસી તથા
રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. બકરીઓ નાના
હદનાળી હોય છે, તીખા તથા ઠંડવા પદાર્થોનું
સેવન કરે છે, ઘાણું પાણી પીતી નથી અને
મહેનત કરનારી છે; માટે તેનું દૂધ સર્વ
વ્યાધિઓને ટાળે છે. ૪૮

રુક્ષોષ્ણં લવણં કિંચિદૌષ્ટં સ્વાદુરસં લઘુ ।

શોફગુલ્મોદરાશોષં કૃમિકુષ્ઠવિષાપહમ્ ॥ ૪૯ ॥

ઊંટડીના દૂધના ગુણો

ઊંટડીનું દૂધ રક્ષ છે, ગરમ છે, કાંઈક
ખારું છે, મધુર રસવાળું છે, હલકું છે અને
સોજા, ગુદમ, ઉદરરોગ, અરશ, કૃમિ, કોઠ તથા
વિપત્તિને હરનાર છે. ૪૯

આવિકં મધુરં સ્નિગ્ધં ગુરુ પિત્તકફાવહમ્ ।

પથ્યં કેવલવાતેષુ કાસે ચાનિલસમ્ભવે ॥ ૫૦ ॥

ગાડરના દૂધના ગુણો

ગાડરનું દૂધ મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, ભારે
છે, પિત્તને તથા ઠંડને કરનાર છે, અન્ય દોષોના
સંસર્ગ વગરના વાતરોગોમાં હિતકારી છે અને
વાયુથી થયેલી ખાંસીમાં પણ હિતકારી છે. ૫૦

મહામિષ્યન્દિ મધુરં માદિષં વહ્નિનાશનમ્ ।

નિદ્રાકરં શીતકરં ગવ્યાત્સ્નિગ્ધતરં ગુરુ ॥ ૫૧ ॥

ભેંશના દૂધના ગુણો

ભેંશનું દૂધ સ્ત્રોતો વગેરેમાં અતિમંદતા
તથા અતિ લીનાશ કરનાર છે, મધુર છે. જઠરાગ્નિને
નષ્ટ કરનાર છે, નિદ્રા આપનાર છે, શીત કરનાર
છે અને ગાયના દૂધ કરતાં વધારે સ્નિગ્ધ છે
તથા ભારે છે. ૫૧

ઉષ્ણં ચૈકશફં વલ્યં શાલાવાતહરં પયઃ ।

મધુરામ્લરસં રુક્ષં લવણાનુરસં લઘુ ॥ ૫૨ ॥

ધોડીના દૂધના ગુણો

ધોડીનું તથા એક ખરીવાળી બીજી પશુ-
અતિનું દૂધ પણ બળને વધારનાર છે, હાથ-
પગના વાયુરોગોને હરનાર છે, ગરમ છે, મધુર
છે, ખાટા રસવાળું છે, રક્ષ છે, ખારાશને અનુ-
સરતા રસવાળું છે અને હલકું છે. ૫૨

નાર્યાસ્તુ મધુરં સ્તન્યં કષાયાનુરસં હિતમ્ ।

નસ્યાશ્ચ્યોતનયોઃ પથ્યં જીવનં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૫૩ ॥

સ્રીના દૂધના ગુણો

સ્રીનું દૂધ મધુર છે, તૂરા રસને અનુસરતું
છે, ટાકું છે, નસ્ય દેવામાં તથા આંખોની અંદર
ટીપાં પાડવામાં પથ્ય છે, જીવન દેનાર છે, હલકું
છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. ૫૩

હસ્તિન્યા મધુરં વૃષ્યં કષાયાનુરસં ગુરુ ।

સ્નિગ્ધં સ્થૈર્યકરં શીતં ચક્ષુષ્યં વલવર્દનમ્ ॥ ૫૪ ॥

હાથણીના દૂધના ગુણો

હાથણીનું દૂધ મધુર છે, વીર્યને વધારનાર
છે, તૂરા રસને અનુસરતું છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ
છે, શરીરને દૃઢ કરનાર છે, ટાકું છે, નેત્રોને
હિતકારી છે અને બળને વધારનાર છે. ૫૪

પ્રાયઃ પ્રામાતિકં ક્ષીરં ગુરુ વિષ્ટમ્બિ શીતલમ્ ।

રાગ્યાઃ સોમગુણત્વાચ્ચ વ્યાયામાભાવતસ્તથા ॥ ૫૫ ॥

પ્રભાતમાં દોહેલા દૂધના ગુણો

રાત્રિ ચંદ્રના ગુણોવાળી છે અને પશુઓ
રાતે વ્યાયામ કરતાં નથી; તેથી પ્રભાતનું દૂધ
ઘણું ઠરીને ભારે હોય છે, પેટમાં ગડગડાટ કરે

નેત્રના રોગ, પ્રણ અને મધુપ્રમેહ—એમાં થોડું થોડું પાણી પીવું. ૪૪

અથ ક્ષીરવર્ગઃ

ગવ્યમાજં તથા ચૌષ્માવિકં માદિપં ચ યત્ ।
અશ્વાયાશ્વેવ નાર્યાશ્ચ કોરૂનાં ચ યત્પયઃ ॥ ૪૫ ॥
દૂધના આઠ ભેદ

ગાયતું, બકરીતું, ઢાંટીતું, ગાડરતું, બેંસતું, ઘોડીતું, સ્ત્રીતું અને હાથણીતું—એ રીતે દૂધના આઠ ભેદ છે. ૪૫

તત્ત્વનેકૌષધિરસપ્રસાદં પ્રાણદં ગુરુ ।

મધુરં વિચ્છિલ્લં શીતં સિર્ગધં શ્લક્ષ્ણં સરં મૃદુ ॥

સર્વપ્રાણમૃતાં તસ્માત્સાત્મ્યં ક્ષીરમિદોદ્યતે ॥

તત્ત્વ સર્વમેવ ક્ષીરં પ્રાણિનામપ્રતિપિદ્ધં જાતિસા-
ત્મ્યાત્ । વાતપિત્તશોણિતમાનસવિકોરૃષ્વવિરુદ્ધમ્ ।
ઝીર્ણજ્વરકાસશ્વાસશોષક્ષયગુલ્મોન્માદોદરમૂર્ચ્છાઘ્રમમ-
દદાહપિપાસાદ્વસ્તિપાન્ડુરોગપ્રવ્રૂણીદોષાર્કઃશુભોદાવ-
ર્તાતિસારપ્રવાહિકાયોનિરોગગર્ભાશ્વાવરક્તપિત્તશ્રમક્રમ-
હરં પામ્પાપહં ધૃત્યં ધૃષ્યં વાજીકરણં રસાયનં મેઘ્યં
સંધાનમાસ્થાપનં વયઃસ્થાપનમાયુષ્યં જીવનં ઘુંહણં
વમનં વિરેચનં ચ તુલ્યગુણત્વાઙીજસો વર્દનમિતિ
ષાઠ્વદ્વદ્વક્ષતક્ષીણાનાં ક્ષુદ્રવ્યવાયવ્યાયામકર્મિતાનાં
ચ પથ્યતમમ્ ॥ ૪૬ ॥

દૂધના સામાન્ય ગુણો

દૂધ અનેક દ્રવ્યોના રસના પ્રસાદરૂપ છે, પ્રાણુ આપનાર છે, ખારે છે, મધુર છે, સ્વીકલુ છે, ટાકું છે, સ્નિગ્ધ છે, લીસું છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે અને દોષગ્ન છે. આ પ્રમાણે દેવાને લીધે દૂધ સર્વ પ્રાણીઓને સાત્મ્ય (પ્રકૃતિથી જ દિતકારી) છે, એમ કહેવાય છે.

દૂધ સર્વ પ્રાણીઓને જન્મથી જ સાત્મ્ય છે, એટલા માટે દાઢ પણ પ્રાણીને એ આઠ

પ્રકારના દૂધનો નિષેધ નથી. વાતવિકાર, પિત્ત-
વિકાર, રુધિરવિકાર અને રજોગુણ વગેરેથી યતા
માનસિક વિકારોમાં પણ દૂધનો નિષેધ નથી. દૂધ
જીર્ણજ્વર, કફજન્ય વગરની બીજી ખાંસીઓ,
શ્વાસ, મુખ તથા કંઠ વગેરેનો શોષ, ક્ષયરોગ,
વાતિક તથા પૈત્તિક ગુલ્મો, ઉન્માદો, વાતિક
તથા પૈત્તિક ઉદરરોગો, કફવગરની મૂર્છા, કફ-
વગરનો શ્રમ, કફ, મદ, દાહ, કફવગરની તરશ,
વાતિક તથા પૈત્તિક દહ્યન્-રોગો, મૂત્રાશયના
રોગો, વાતિક તથા પૈત્તિક પાંડુરોગ, ગ્રહણી-
રોગ, અરશ, રાજ, ઉદાવર્ત, અતિસાર, પ્રવાહિકા,
યોનિરોગો, આમના સંબંધ વગરનો ગર્ભજ્વાલ,
કફની પ્રધાનતા વગરનું તથા અશ્નિની મંદતા
વગરનું રક્તપિત્ત, શ્રમ તથા ગ્લાનિને
હરનાર છે; પાપોને ટાળનાર છે, બળને વધારનાર
છે, વીર્યને વધારનાર છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રકર્ષ
આપનાર છે, સર્વદા ઉપયોગ કરવાથી રસાયન
છે, પવિત્ર છે, જીર્ણને વધારનાર છે, બાગિકાને
સાંધનાર છે, નિદ્રા અસ્તિમાં ઉપયોગી છે,
યૌવનને સ્થિર રાખનાર છે, આયુષ્યને વધારનાર
છે, જિવાડનાર છે, પ્રુષ્ઠિ આપનાર છે, વમન
દ્રવ્યોની સાથે મળીને વમન કરાવનાર છે, બને
તથા વિરેચન દ્રવ્યોની સાથે મળીને પણ
વિરેચન કરાવનાર છે, ઓઝના જિવા જ ગુણુવાળું
દેવાને લીધે ઓઝને વધારનાર છે અને ખાલક,
ગૂઢ, સતથી શીણુ થયેલા, મૂખથી કુર્બળ થયેલા,
મૈથુનથી કુર્બળ થયેલા તથા કસરતથી કુર્બળ
થયેલાને અત્યંત પથ્યરૂપ છે. (ધણું કરીને
કફજન્ય રોગો ઉપર સારું નથી.) ૪૬

ગોક્ષીરમનમિષ્વન્દિ ગિર્ગધં ગુરુ રસાયનમ્ ।

રક્તપિત્તહરં શીતં મધુરં રસપાકયોઃ ॥

ઝીરનીયં તથા વાતવિત્તમં પરમે સ્મૃતમ્ ॥ ૪૭ ॥

ગાયના દૂધના ગુણો

ગાયનું દૂધ સોનો વગેરેને બીનારા તથા
મંદતા આપનાર નથી, સ્નિગ્ધ છે, ખારે છે, રસાયન

૧ ખમરી, ગધેરી, હરિણી અને ગેડી વગેરેનાં
દૂધો પણ કરીને લેપાદિમાં ઉપયોગી છે, પણ પીવામાં
ઉપયોગી નથી. તેથી તેઓને આ પ્રકરણમાં દાખલ
કર્યો નથી.

છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને અરશ, શ્વાસ તથા ખાંસી ઉપર હિતકારી છે. ૬૧

વિપાકે મધુરં વૃષ્યં વાતપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

ચલાસવર્દનં સ્ત્રિગ્ધં વિશેષાદધિ માહિષમ્ ॥ ૬૨ ॥

ભેંશના દહીંના ગુણો

ભેંશનું દહીં વિપાકમાં મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનાર છે, ઠંડને અત્યંત વધારનાર છે અને અત્યંત સ્તિગ્ધ છે. ૬૨

વિપાકે કઠુ સક્ષારં ગુરુ મેઘૌષ્ટિકં દધિ ।

વાતમર્શાસિ કુષ્ઠાનિ કૃમીન્હન્ત્યુદરાણિ ચ ॥ ૬૩ ॥

ઊંટડીના દહીંના ગુણો

ઊંટડીનું દહીં વિપાકમાં તીષ્ણ છે, ક્ષારવાળું છે, ભારે છે, દસ્ત લગાડનાર છે અને વાયુ, અરશ, ઢાઢ, કૃમિઓ તથા ઉદરરોગોને નષ્ટ કરનાર છે. ૬૩

કોપનં કફવાતાનાં દુર્ગામ્નાં ચાવિકં દધિ ।

રસે પાકે ચ મધુરમત્યમિષ્યન્દિ દોષલમ્ ॥ ૬૪ ॥

ગાડરના દહીંના ગુણો

ગાડરનું દહીં રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, સ્ત્રોતો વગેરેને અતિ મંદતા તથા અતિ સીનાશ આપનારું છે, વિકારો કરનારું છે, અને અરશ, ઠંડ તથા વાયુને પ્રદુષિત કરનારું છે. ૬૪

દીપનીયમચક્ષુષ્યં વાહવં દધિ વાતલમ્ ।

રુક્ષમુષ્ણં કષાયં ચ કફમૂત્રાપહં ચ તત્ ॥ ૬૫ ॥

ઘોડીના દહીંના ગુણો

ઘોડીનું દહીં અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે, રુક્ષ છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળું છે, તૂરું છે, ઠંડને તથા મૂત્રને હણનારું છે અને નેત્ર માટે સારું નથી. ૬૫

સ્ત્રિગ્ધં વિપાકે મધુરં વલ્યં સંતર્પણં ગુરુ ।

ચક્ષુષ્યમગ્ન્યં દોષઘ્નં દધિ નાર્યાં ગુણોત્તરમ્ ॥ ૬૬ ॥

સ્રીના દહીંના ગુણો

સ્રીનું દહીં વિપાકમાં મધુર છે, બળ

આપનાર છે, તૃપ્ત આપનાર છે, ભારે છે, નેત્રોને અત્યંત હિતકારી છે, દોષોને હણનારું છે અને સધળી રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે ૬૬

લઘુ પાકે ચલાસઘ્નં વીર્યોષ્ણં શક્તિનાશનમ્ ॥

કષાયાનુરસં નાગ્યા દધિ વર્ચોવિવર્દનમ્ ॥ ૬૭ ॥

હાથણીના દહીંના ગુણો

હાથણીનું દહીં પાકમાં હલકું છે; ઠંડ હણનાર છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળું છે, શક્તિને નષ્ટ કરનાર છે, પેટામાં તૂરા રસવાળું છે અને વિધાને વધારનાર છે. ૬૭

દધીન્યુક્તાનિ યાનીહ ગવ્યાદીનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

વિજ્ઞેયમપુ સર્વેષુ ગવ્યમેવ ગુણોત્તરમ્ ॥ ૬૮ ॥

સર્વ દહીંઓમાં ગાયના દહીંની ઉત્તમતા

ઉપર જે ગાય, બકરી, ભેંસ ઊંટડી, ગાડર, ઘોડી, સ્રી તથા હાથણીનાં દહીં જુદાંજુદાં કદમાં, તે સધળાંમાં ગાયના દૂધને જ ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું સમજવું. ૬૮

વાતઘ્નં કફકૃત્તિગ્ધં વૃંહણં ન ચ પિત્તકૃત્ ।

કુર્યાદ્ધક્તામિલાપં ચ દધિ યત્સુપરિસ્તુતમ્ ॥ ૬૯ ॥

વસ્ત્રથી ગાળેલા દહીંના ગુણો

વસ્ત્રથી સારી રીતે ગાળી લીધેલું દહીં વાયુને હણે છે, ઠંડને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્તિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, પિત્ત કરનાર નથી અને અન્ન ખાવામાં રચિ ઉપજવનાર છે. ૬૯

શૃનાત્ક્ષીરાત્તુ યજ્ઞાતં ગુણવદધિ તત્સમૃતમ્ ।

વાતપિત્તહરં રુચ્યં ધાત્વશ્ચિવલવર્દનમ્ ॥ ૭૦ ॥

કઢેલા દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણો

કઢેલા દૂધમાંથી કરેલું દહીં ગુણવાળું છે, વાયુને તથા પિત્તને હણનાર છે, રચિ ઉપજવનાર છે, અને ધાતુઓને, અગ્નિને તથા બળને વધારનાર છે. ૭૦

દધ્નઃ સરો ગુરુર્વૃષ્યો વિજ્ઞેયોઽનિલનાશનઃ ।

વહેવિધમનુશ્વાપિ કફશુક્રવિવર્દનઃ ॥ ૭૧ ॥

છે અને શીતળ હોય છે ૫૫

દિવાકરામિતસાનાં વ્યાયામાનિલસેવનાત્ ।

વાતાનુલોમિ શ્રાન્તિમ્ ચક્ષુષ્ય ચાપરાક્તિકમ્ ॥૫૬॥

દિવસના પાછલા પહોરના દૂધના ગુણે ।

પશુઓ દિવસે સૂઈનાં કિરણોથી તપે છે, વ્યાયામ કરે છે અને પવનનું સેવન કરે છે, તેથી દિવસના પાછલા પહોરના દોહેલું દૂધ વાયુનું અનુલોમન કરે છે, પરિશ્રમને મટાડે છે અને નેત્રોને હિતકારી છે ૫૬

પયોડમિષ્યન્દિ ગુર્વામ પ્રાયશ્ચ પરિકીર્તિતમ્ ।

તદેવોક્ત લઘુતરમનમિષ્યન્દિ વૈ શ્રુતમ્ ।

વર્જયિત્વા સ્ત્રિયા સ્તન્યમામમેવ હિ તદ્વિતમ્ ॥

ધારોળ ગુણવરક્ષીર વિપરીતમતોડન્યયા ।

તદેવાતિશ્રુત સર્વં ગુરુ વૃદ્ધગમુચ્યતે ॥ ૫૭ ॥

ટાઢા, ગરમ કરેલા, શેડકઢા તથા

ખડુ જ ગરમ કરેલા દૂધના ગુણે ।

ટાઢું દૂધ ધણુ કરીને સોતો વગેરેને મદ તાથી તથા ભીનાશથી યુક્ત કરનાર છે અને ખાગે છે ગરમ કરેલું દૂધ અત્યંત હલકું છે અને સોતો વગેરેને મદતાથી તથા ભીનાશથી યુક્ત કરનાર નથી સ્ત્રીનું દૂધ તો ગરમ કરેલું હિતકારી નથી, પણ ટાઢું જ હિતકારી છે શેડકઢું દૂધ ઉત્તમ ગુણકારી છે અને જે દૂધ શેડકઢું ન હોય તે તેવું ગુણકારી નથી ખડુ જ પકાવેલું (કઢેલું) સર્વ પ્રકારનું દૂધ ભારે છે અને શરીરને પુષ્ટિ આપનાર છે ૫૭

અનિષ્ટગન્ધમલ્લ ચ વિવર્ણં વિરસ ચ યત્ ।

વર્જ્યં સલગ્ન ક્ષીર યચ્ચ વિગ્રયિત મવેત્ ॥ ૫૮ ॥

इति क्षीरवर्ग

કેવા દૂધનો ત્યાગ કરવો ?

જે દૂધ ખરાબ ગંધવાળું, ખાટું, ખદવી ગયેલા વળુંવાળું, રસવગરનું, ખારાશવાળું કે ફેલાફેલા થઈ બગડી ગયેલું હોય તેનો ત્યાગ કરવો ૫૮

अथ दधिवर्गः

दधि तु मधुरमम्लमत्यम्ल चेति तरुपायानुरस

स्निग्धमुष्ण पीनसविपमज्वરાतिसારारોચकमૂत्रकृच्छ

कार्श्यापहं वृष्य प्राणकर मङ्गल्य च ॥

महामिष्यन्दि मधुर कफमेदोविवर्द्धनम् ।

कफपित्तकृदम्ल स्यादम्ल रक्तदूषणम् ॥

विदाहि स्रष्टविष्मૂન मन्दजात त्रिदોषकृत् ॥ ૫૯ ॥

દહીના સામાન્ય ગુણે ।

દહી મધુર, ખાટું અને અત્યંત ખાટું એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે દહી પેટમાં દુરા રસવાળું છે, સિનગ્ન છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળું છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ આપનાર છે, મગ વિક છે અને સગેષ્મ, વિષમજ્વર, અનિસાર, અરોચક, મૂત્રકૃચ્છ તથા કૃશતાને મટાડ નાર છે મધુર દહી સોતો વગેરેને અત્યંત મદતા તથા અત્યંત ભેગ આપનાર છે, અને કઢીને તથા મેદને વધારનાર છે ખાટું દહી કઢીને તથા પિત્તને કરનાર છે અને અત્યંત ખાટું દહી રુધિરને ખરાબ કરનાર છે જામવા લાગેલું દહી બળતરા કરનાર છે, વિષ્ણી તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરનાર છે અને એકી વખતે ત્રણે રોપોને કરનાર છે ૫૯

સ્નિગ્ધ વિપાકે મધુર દીપન ધલવર્દનમ્ ।

વાતાપહ પવિત્ર ચ દધિ ગવ્ય રુચિપ્રદમ્ ॥ ૬૦ ॥

ગાયના દહીના ગુણે ।

ગાયનું દહી સ્નિગ્ધ છે, વિપાકમાં મધુર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, બળને વધારનાર છે, વાયુને હણનાર છે, પવિત્ર છે અને રુચિ આપનાર છે ૬૦

દધ્યાગ કફપિત્તમ્ લઘુ વાતક્ષયાપહમ્ ।

દુર્ગંધાશ્વાસકાસેષુ હિતમગ્ને પ્રદીપનમ્ ॥ ૬૧ ॥

ખકરીના દહીના ગુણે ।

ખકરીનું દહી કઢીને તથા પિત્તને હણનાર છે, હલકું છે, વાયુનો તથા ક્ષયનો નાશ કરનાર

અને તૂરો હોય, તે છાશમાં ઉપર કહેલા ગુણો સમજવા. જમાંથી રનેહ કાઢી લેવામાં ન આવ્યો હોય તથા જને જળ નાખ્યા વગર જ વડોવી હોય, તે છાશ ઘોલ કહેવાય છે. ઘોલમાં ખીજ ગુણો છે, પણ ઉપર કહેલા ગુણો નથી. ૭૭
તત્રં નૈવ ક્ષતે દયાન્નોષ્ણકાલે ન દુર્બલે ।
ન મૂર્છાભ્રમદોહુષુ ન રોગે રક્તપૈત્તિકે ॥૭૮॥

છાશ ક્યારે ન અપાય ?

ક્ષતમાં, શરદઋતુમાં, ગ્રીષ્મઋતુમાં, દુર્બલ માણસને, મૂર્છામાં, ભ્રમમાં, દાહમાં અને રક્તપિત્ત સંબંધી રોગમાં છાશ દેવી નહીં. ૭૮
શીતકાલેઽગ્નિમાન્દ્યે ચ કફોત્થેષ્વામયેષુ ચ ।
માર્ગવિરોધે દુષ્ટે ચ વાયૌ તત્રં પ્રશસ્યતે ॥૭૯॥

કયા વિષયોમાં છાશ દેવી સારી છે ?

શીતકાલમાં, અગ્નિની મંદતામાં, કફથી થયેલા રોગોમાં, સ્રોતો રોકાઈ ગયા હોય ત્યારે અને વાયુ દુષ્ટ થયો હોય, ત્યારે છાશ દેવી, એ ઉત્તમ છે. ૭૯

તત્પુનર્મધુરં શ્લેષ્મપ્રકોપણં પિત્તપ્રશમનં ચ ।

અમ્લં વાતશ્ચં પિત્તકરં ચ ॥૮૦॥

મીઠી છાશનો તથા ખાટી છાશના ગુણો

મીઠી છાશ કફને પ્રક્રુપિત કરનાર છે અને પિત્તને શાંત કરનાર છે. ખાટી છાશ વાયુને હણનાર છે અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે ૮૦

ચોતેઽમ્લં સૈન્ધવોપેતં સ્વાદુ પિત્તે સશર્કરમ્ ।

પિવેત્તક્રં કફે चापि व्योषश्चारसमायुतम् ॥૮૧॥

કયા દોષમાં કેવી છાશનો ઉપયોગ કરવો ?

વાતદોષ હોય તો સિંધવના યોગવાળી ખાટી છાશનો ઉપયોગ કરવો, પિત્તદોષ હોય તો સાકરના યોગવાળી મીઠી છાશનો ઉપયોગ કરવો અને કફદોષ હોય તો સૂંઢ, મરી, પીપર તથા જવખારના યોગવાળી છાશનો ઉપયોગ કરવો. ૮૧

ગ્રાહિણી વાતલા રૂક્ષા દુર્જરા તત્રકૂર્ચિકા ।

તત્રાહ્લધુતરો મળ્ડઃ કૂર્ચિકાદધિતત્રજઃ ॥ ૮૨ ॥

इति तत्रवर्गः

અગડેલી છાશના તથા અગડેલા દહીંના ગુણો

અગડવાથી જમાં નાની નાની ગાંઠો પડી ગઈ હોય, તે છાશ તત્રકૂર્ચિકા કહેવાય છે. તત્રકૂર્ચિકા દસ્તને રોકનાર છે, રક્ષ છે અને માંડ પત્રે એવી છે.

અગડેલી છાશનો તથા અગડેલા દહીંનો ઉપરનો ભાગ છાશથી અત્યંત હલકો છે. ૮૨

गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।

मधुरौ वृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरटौ ॥ ૮૩ ॥

અગડેલા દૂધના માવાના, સાત દિવસની

અંદરના ખીરાના અને ફાટી ગયેલા

દૂધના પાણીના ગુણો

અગડેલા દૂધનો માવો ભારે છે, વાયુને હણનાર છે, વીર્યને વધારે છે અને નિદ્રા આપે છે.

વિયાયા પછી સાત દિવસની અંદરનું ખીરું મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે અને પુષ્ટિકારક છે.

ફાટી ગયેલા દૂધનું પાણી પણ એવા જ ગુણોવાળું છે. ૮૩

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषायमीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं संग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यमविदाहि क्षयकासश्वासघ्नशोषार्शोऽर्दितापहम् ॥ ૮૪ ॥

માખણના સામાન્ય ગુણો

તાજું માખણ હલકું છે, દેહને સુકુમાર કરનારું છે, મધુર છે, તૂરું છે, કાંઈક ખાટું છે, ટાકું છે, બુદ્ધિને વધારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, દસ્તને રોકનાર છે, પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પાકમાં બળતરા કરનારું નથી અને ક્ષય, ખાંસી, શ્વાસ, વ્રણ, શોષ, અરશ તથા અદિતને મટાડનાર છે. ૮૪

દહીંની તરના ગુણે।

દહીંની તર બારે છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રદર્ષ
આપનાર છે, વાયુને નષ્ટ કરનાર છે, અગ્નિને
મંદ કરનાર છે અને કફને તથા વીર્યને
વધારનાર છે. ૭૧

દધિ ત્વસારં રૂક્ષં ચ ગ્રાહિ વિષમ્મિ વાતલમ્ ।

દીપનીયં લઘુતરં સકપાયં રુચિપ્રદમ્ ॥૭૨॥

તરવગરના દહીંના ગુણે।

તરવગરનું દહીં રક્ષી છે, દેસ્તને રોકનાર
છે, પેટમાં ગડગડાટ કરનાર છે, વાયુને ઉત્પન્ન
કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, અત્યંત
હલકું છે, કઠિંઈ તૂરા રસવાળું છે અને રુચિ
આપનાર છે. ૭૨

શરદ્ગ્રીષ્મવસંતેષુ પ્રાયશો દધિ ગર્હિતમ્ ।

હેમંતે શિશિરે ચૈવ વર્ષાસુ દધિ શત્યતે ॥૭૩॥

ઋતુ પરત્વે દહીંના ગુણુદોષે।

ઘણું કરીને શરદ, ગ્રીષ્મ તથા વસંત એ
ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાતું ખરાબ છે અને
હેમંત, શિશિર તથા વર્ષા એ ત્રણ ઋતુઓમાં
દહીં ખાતું સારું છે. ૭૩

તુષ્ણાક્રમહરં મસ્તુ લઘુ ઓતોવિશોધનમ્ ।

ઘમ્લં કપાયં મધુરમવૃણ્યં કફવાતનુત્ ॥

પ્રહ્લાદનં પ્રીળનં ચ મિનત્પાણુ મલં ચ તત્ ।

ધલમાવહતે ક્ષિપ્રં મક્ત્ત્વન્દં કરોતિ ચ ॥૭૪॥

દહીંના નીચે રહેલા જળમિશ્રિત

ભાગના ગુણે।

દહીંનો નીચે રહેલો જળમિશ્રિત ભાગ
તરસને તથા થાકને મટાડનાર છે, સોનોને સાફ
કરનાર છે, ખાટા છે, તૂરા છે, મધુર છે, સ્ત્રી-
સંગમાં હર્ષ આપનાર નથી, કફને તથા વાયુને
તોડનાર છે, સુખ આપનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે,
મળને જલદી તોડી નાખનાર છે, તુરંત જળઆપે
છે અને અન્ન ખાવામાં રુચિ ઉપજાવે છે. ૭૪

સ્વાદ્મન્મલમ્લક્રમન્દજાતં

તથા શૂતકીરમવં સરથ્થ ।

અસારમેવં દધિ સસઘાડસિન્

વર્ગે સ્મૃતા મસ્તુગુણાસ્તયૈવ ॥ ૭૫ ॥

इति दधिवर्गः

આ વર્ગમાંની બાબતોની અનુક્રમણિકા

મધુર દહીં, ખાટું દહીં, અત્યંત ખાટું
દહીં, અમવા લાગેલું દહીં, કઠેલા દૂધનું દહીં,
દહીંની તર તથા તરવગરનું દહીં—એ સાતના
ગુણો આ વર્ગમાં કલા છે અને તે પછી દહીંના
નીચે રહેલા જલમિશ્રિત ભાગના ગુણો કલા છે.

अथ तत्तत्तुर्गः

તકં મધુરમ્લં કપાયાતુરસમુષ્ણવીય લઘુ
રૂક્ષમગ્નિદીપનં ગરશોફાતિસારમ્હૃણીમ્હુરોમાર્શઃપ્લી-
હગુલ્મારોચકવિપમજ્વરતૂષ્ણાચ્છર્દિપ્રસેકશૂલમેદઃકે-
પ્માનિલહરં મધુરવિપાકં દ્યવં મૂત્રકૂચ્છૂસ્નેહવ્યાપલ્લવ-
મનમવૃણ્યં ચ ॥૭૬॥

છાશના સામાન્ય ગુણો

છાશ મધુર છે, ખાટી છે, પેટમાં તૂરા
રસવાળી છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, હલકી છે, રક્ષ
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મધુર વિપાકવાળી
છે, દદ્યને પ્રિય લાગે એવી છે, મૂત્રકૂચ્છૂને તથા
સ્નેહના અતિયોગથી કે મિથ્યાયોગથી થયેલા
ખગાડને શાંત કરનાર છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રદર્ષ આપ-
નાર નથી અને ઊર, સોજ, અતિસાર, ચક્રણી,
પાંડુરોગ, અરશ, ખરલનું દરદ, ગુદમ, અરોચક,
વિપમજ્વર, તરશ, કાલદી, લાળનો સાવ, રાજ,
મેદ, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૭૬

મન્યાનાદિપૃથગ્મૂત્સેદમર્દોદકં તુ યત્ ।

નાતિસાંદ્રદ્રવં તકં સ્વાદ્મલં તુવરં રસે ॥

યતુ સસ્નેહમજલં મયિતં ધોલમુચ્યતે ॥૭૭॥

આ ગુણો કેવી છાશના હોય ?

જમાંથી વલોવવા વગેરે ઉપાયો વડે માખણ
કાઢી લેવામાં આવ્યું હોય, જમાં દહીંથી
અરણું પાણી નાખવામાં આવ્યું હોય, જનો દ્રવ
જલુ ધાટો ન હોય તથા જનો રસ મધુર, ખાટો

બકરીના ધીના ગુણો

બકરીનું ધી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, નેત્રોતું હિત કરનાર છે, બળને વધારનાર છે, પાકમાં હલકું છે અને ખાંડી ઉપર, શ્વાસ ઉપર તથા કાય ઉપર પથ્ય છે. ૮૧

મધુરં રક્તપિત્તમ્ ગુરુ પાકે કફાવહમ્ ।
વાતપિત્તપ્રશમનં સુશીતં માહિષં ઘૃતમ્ ॥ ૯૨ ॥

ભેંશના ધીના ગુણો

ભેંશનું ધી મધુર છે, રક્તપિત્તને હણનાર છે, પાકમાં ભારે છે, કઠ્ક કરનાર છે, વાયુને તથા પિત્તને શાંત કરનાર છે અને બહુ ટાકું છે. ૮૨

બૌદ્ધં કદુરસં પાકે શોફક્રિમિવિપાપહમ્ ।
દીપનં કફવાતમ્ કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥ ૯૩ ॥

ઊંટડીના ધીના ગુણો

ઊંટડીનું ધી પાકમાં તીખા રસવાળું છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને સોજા, કૃમિઓ, એર, કઠ્ક, વાયુ, દોઢ, શુદ્ધ તથા ઉદરરોગને મટાડનાર છે. ૮૩

પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિર્ન ચ પિત્તપ્રકોષ્ણમ્ ।
કફેડનિલે યોનિદોષે શોષે કમ્પે ચ તદ્વિતમ્ ॥ ૯૪ ॥

ગાડરના ધીના ગુણો

ગાડરનું ધી પાકમાં હલકું છે, પિત્તને પ્રકુપિત કરનાર નથી અને કઠ્ક, વાયુ, થોનિદોષ, શોષ તથા કંપ ઉપર હિતકારી છે. ૮૪

પાકે લઘ્વૃષ્ણવીર્યં ચ કપાયં કફનાશનમ્ ।
દીપનં ચક્ષુમૂત્રં ચ વિચાદૈકશકં ઘૃતમ્ ॥ ૯૫ ॥

ઘોડીના ધીના ગુણો

ઘોડીનું ધી પાકમાં હલકું છે, ઉષ્ણવીર્ય-વાળું છે, તૂરું છે, કઠ્કને નષ્ટ કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને મૂત્રની અટકાયત કરનાર છે. ૮૫

ચક્ષુષ્યમગ્ન્યં સ્ત્રીણાં તુ સર્પિઃ સ્યાદમૃતોપમમ્ ।

વૃદ્ધિં કરોતિ દેહાગ્ન્યોર્લેષપાકં વિપાપહમ્ ॥ ૯૬ ॥

સ્રીના ધીના ગુણો

સ્રીજાનું ધી નેત્રોતું અત્યંત હિત કરનાર છે, અમૃત લેવું છે, દેહને તથા અગ્નિને વૃદ્ધિ આપનાર છે, પાકમાં હલકું છે અને વિપને ટાળનાર છે. ૮૬

કપાયં ચક્ષુવિષ્ણમૂત્રં તિક્તમગ્નિકરં લઘુ ।

હન્તિ કરેણવં સર્પિઃ કફકુષ્ઠવિપક્રિમીન્ ॥ ૯૭ ॥

હાથણીના ધીના ગુણો

હાથણીનું ધી તૂરું છે, વિદાને તથા મૂત્રને શેકનાર છે, કઠ્કું છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકું છે અને કઠ્ક, દોઢ, ત્રિપ તથા કૃમિઓને હણનાર છે. ૮૭

ક્ષીરઘૃતં પુનઃ સંગ્રાહિ રક્તપિત્તમ્ ગૂર્ણપ્રશમનં
નેત્રરોગહિતં ચ ॥ ૯૮ ॥

હૃદય વલોવીને કાઢેલા માખણના ધીના ગુણો

હૃદય વલોવીને કાઢેલા માખણમાંથી કઢેલું ધી દરતને શેકનાર છે, નેત્રના રોગો ઉપર સારું છે અને રક્તપિત્ત, અમ તથા મૂત્રને શાંત કરનાર છે. સર્પિર્મળ્હસ્તુ મધુરઃ સરો યોનિશ્રોત્રાક્ષિશિરસાં શૂલ્લભો ચસ્તિનસ્યાક્ષિપ્રપૂરણેપૂપદિશ્યતે ॥ ૯૯ ॥

ખીંગણેલા ધી ઉપર જામેલા ઘાટા ભાગના ગુણો

ખીંગણેલા ધી ઉપર જામેલા ઘાટા ભાગ મધુર છે, મળને પ્રવૃત્તિ આપનાર છે અને થોનિ, કાન, નેત્રો તથા માથાના શૂળને હણનાર છે. પિચકારી દેવામાં, નરથ દેવામાં અને નેત્રોની અંદર નાખવાના કામમાં એ ભાગ ઉપયોગી છે.

સર્પિઃ પુરાણં સરં કદુવિપાકં ત્રિદોષાપહં સૂચ્છા-
મદોન્માદોદરજ્વરગરશોફાપસ્મારયોનિશ્રોત્રાક્ષિશિરઃ-
શૂલ્લભં દીપનં ચસ્તિનસ્યાક્ષિપૂરણેપૂપદિશ્યતે ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

પુરાણં તિમિરશ્વાસપીનસજ્વરકાસનુત્ ।

સૂચ્છાકપ્રવિષોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશનમ્ ॥

ચિરોત્પિતં ગુરુ કફમેદોવિવર્દનં ઘટકર વૃહણ
શોષણ વિશેષતો બાહ્યાનાં પ્રશસ્યતે ॥ ૮૫ ॥

વાસી માખણના ગુણો

વાસી માખણ ભારે છે, કઠને તથા મેદને
વનારનાર છે, બળ આપનાર છે, પ્રુષ્ઠિ આપનાર
છે, શોષને હણનાર છે અને વિશેષે કરી બાધકો
માટે ઉત્તમ છે ૮૫

શીરોત્પ્ય પુનર્નવનીતમુત્કૃષ્ટદેહમાધુર્યયુક્તમતિ
શીત સૌકુમાર્યકર ચક્ષુષ્ય સગ્રાહિ રક્તપિત્તનેત્રરોગ-
હરં પ્રસાદન ચ ॥ ૮૬ ॥

દૂધમાંથી કાઢી લીધેલા માખણના ગુણો

દહી કર્યા પછી નહિ, પણ દૂધમાંથી જ
પરભાર કાઢી લીધેલું માખણ ઉત્કૃષ્ટ રસેહ
વાણ છે, મધુરતાથી યુક્ત છે, અત્યંત શીત છે,
સુકુમારતા આપનાર છે, નેત્રો માટે આર છે,
હસ્તને રાકનાર છે અને રક્તપિત્તને તથા નેત્ર
રોગોને માફ કરી ટાળી નાખે એવું છે. ૮૬

સંતાનિકા પુનર્વાતપ્તી તર્પણી વલ્વા વૃષ્યા
સ્ત્રિગ્ધા રુચ્યા મધુરા મધુરવિષાકા રક્તપિત્તપ્રસાદની
ગુર્વી ચ ॥ ૮૭ ॥

દૂધની તરના ગુણો

દૂધની તર વાધુને હણનારી છે, દમ્ભિ
આપનારી છે, બળને તથા વીર્યને વનારનારી
છે, સ્તિગ્ધ છે, રચિ ઉપખવનારી છે, મધુર છે,
મધુર વિપાકવાળી છે, રક્તપિત્તને સાફ કરી
નાખનારી છે અને ભારે છે ૮૭

વિકલ્પ એવ દધ્યાદિઃ શ્રેષ્ઠો મયોડમિવર્ણિતઃ ।

વિકલ્પાનવશિષ્ઠાસ્તુ ક્ષીરવીર્ણસમાદિશેત્ ॥ ૮૮ ॥

હિતિ પ્રકીર્ણવર્ગ

છાશ વગેરે પદાર્થો ગાયના જ ઉત્તમ છે

આ જ છાશ વગેરે જુદાજુદા પદાર્થો
કહેવામા આવ્યા, તેઓ ગાયના દૂધના જ ઉત્તમ
છે અને ગુણો પણ તેઓના જ કદા છે એમ
સમજવું બીજા છાશ વગેરે દૂધના પદાર્થોના

ગુણો તે તે દૂધોના ગુણો પ્રમાણે સમજી લેના ૮૮

અથ ઘૃતમ્

ઘૃતં તુ સૌમ્ય શીતવીર્યં મૃદુ મધુરમલ્લામિ-
ષ્યન્દિ સ્નેહનમુદાવર્તોન્માદાપસ્મારશૂલજ્વરાનાહવાત
વિત્તપ્રશમનમગ્નિદીપન સ્મૃતિમતિમેષાકાન્તિસ્વરલાવ-
ણ્યસૌકુમાર્યોન્વસ્તેજોવલકરમાયુષ્ય વૃષ્ય મેધ્ય વયઃ-
સ્થાપન ગુરુ ચક્ષુષ્ય ક્ષેપ્મામિવર્દન પાપ્માડલક્ષ્મી-
પ્રશમન વિપહર રક્ષોઘ્ન ચ ॥ ૮૯ ॥

ધીના સામાન્ય ગુણો

ધી યદ્રાત્મક પદાર્થ છે, શીતવીર્યવાણ
છે, ઠામળ છે, મધુર છે, ઓતો વગેરેને થોડીક
મદતા તથા થોડીક ભીનાશ આપનાર છે, સ્તિગ્ધ
કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, આયુષ્યને
તથા વીર્યને વનારનાર છે, બુદ્ધિ આપનાર છે,
ઔષ્ણ્યને સ્થિર રાખનાર છે, ભારે છે, નેત્રોત્ત
હિત કરનાર છે, કઠને વનારનાર છે, પાપને
તથા અવશ્યનીને શાત કરનાર છે, વિષને હરનાર
છે, રાક્ષસોને હણનાર છે અને ઉદાવર્ત, ઉન્માદ,
અપરમાર, રાગ, જ્વર, મયમધ, વાયુ તથા
પિત્તને શમાવનાર છે ધીથી રમરણશક્તિ,
અવિષ્ણના જ્ઞાનની શક્તિ, અયાદિકને ધારણ
કરવાની શક્તિ, ક્રાંતિ, સ્વરત્તુ સારાપણ, રૂપની
અતિશયતા, અગોની સુકુમારતા, ઓજ, તેજ
અને બળની પ્રાપ્તિ થાય છે ૮૯

વિષાકે મધુર શીત વાતવિત્તવિષાપહમ્ ।

ચક્ષુષ્યમૃદ્ય વલ્ય ચ મધ્ય સર્વિયુગોત્તરમ્ ॥ ૯૦ ॥

ગાયના બીના ગુણો

ગાયનુ ધી વિપાકમાં મધુર છે, ટાક છે,
વાત, પિત્ત તથા વિષને તોડનાર છે, નેત્રોત્ત
અત્યંત હિન કરનાર છે, બળ આપનાર છે અને
સમગ્ર ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે. ૯૦

આજ ઘૃત દીપનીય ચક્ષુષ્ય ઘટવર્દનમ્ ।

કાસે આમે ક્ષયે ચાપિ પથ્ય પાકે ચ તલ્લયુ ॥ ૯૧ ॥

ખામેલ, બહુ જ ખરાબ રીતે ભાંગી ગયેલ, દુષ્ટ
પશુઓએ ઠરડેલ અને સર્પાદિએ ડંસેલ વગેરે
ઉપર સીંચવામાં, ચોળવામાં અને અંગોને
ડુખાડવામાં તલનું તેલ ઉત્તમ છે.

વાયુની શાંતિ માટે પિયઠારીઓમાં, પીવા-
માં, નસ્યમાં, કાનમાં નાખવામાં, નેત્રોની અંદર
નાખવામાં અને અન્નપાતવિધિમાં પણ તલના
તેલનો પ્રયોગ કરવો. ૧૦૧

एरण्डतैलं મધુરમુષ્ણં તીક્ષ્ણં દીપનં કટુકષાય-
નુરસં સૂક્ષ્મં સ્ત્રોતોવિશોધનં ત્વચ્ચં વૃષ્ણં મધુરવિપાકં
વ્યઃસ્થાપનં યોનિશુક્રવિશોધનમારોગ્યમેધાકાન્તિસ્મૃ-
તિવલકરં વાતકફહરમધોભાગદોષહરં ચ ॥૧૦૨॥

એરંડિયા તેલના ગુણો તથા કામો

એરંડિયું તેલ મધુર છે, ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પેટામાં તીખા તથા
પૂરા રસવાળું છે, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં પેસી બચ
એવું છે, સ્ત્રોતોને શુદ્ધ કરનાર છે, આમડીને સારી
કરે છે, વીર્યને વધારે છે, વિપાકમાં મધુર છે,
શુવાનીને સ્થિર રાખનાર છે, યોનિને તથા
વીર્યને શુદ્ધ કરનાર છે, આરોગ્ય આપનાર છે,
ધારણશક્તિ દેનાર છે, કાંતિ આપનાર છે,
સ્મરણશક્તિ દેનાર છે, બળ આપનાર છે, વાયુને
તથા કફને હરનાર છે અને વિરેચન દ્વારા દોષોને
હરનાર છે. ૧૦૨

निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकवृक्षककृतवेष-
नार्ककम्पिलकहस्तिकर्णपृश्नीकापीलकरज्जेङ्गुदीशिग्रुस-
र्षपसुवर्चलाविडङ्गज्योतिष्मतीफलतैलानि તીક્ષ્ણાનિ
લઘૂત્સુષ્ણવીર્યાણિ કદ્ધાનિ કટુવિપાકાનિ સરાણ્યનિલ-
કફક્રમિકુષ્ઠપ્રમેહશિરોરોગહરાણિ ચેતિ ॥ ૧૦૩ ॥

લીંબડા વગેરેનાં ફળોના તેલોનાં

ગુણો તથા કામો

લીંબડો, અળસી, કસુઓ, મૂળા, કુકડવેલ,
ઇંદ્રજવ, કડવી ધિસોડી, આકડો, કપીલો, રાતો
એરંડો, કાળીજીરી, પીલુ, કરંજ, ઇંગોળિયા-

સરગવો, સરસવ, સૂરજમુખી, વાવડિંગ અને
માલકાંકણીનાં ફળોનાં તેલો તીક્ષ્ણ છે; હલકાં
છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળાં છે, તીખાં છે, વિપાકમાં
પણ તીખાં છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં છે
અને વાયુ, કફ, કૃમિ, ડાઢ, પ્રમેહ તથા માથાના
રોગોને હરનારાં છે ૧૦૩

વાતघ्नं મધુરં તેષુ ક્ષૌમં તૈલં વલાવહમ્ ।

કટુપાકમચક્ષુષ્યં સ્નિગ્ધોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ॥૧૦૪॥

અળસીના તેલના ગુણો તથા કામો

અળસીનું તેલ વાયુને હણનાર છે, મધુર
છે, બળ આપનાર છે, પાકમાં તીખું છે, નેત્રો
માટે સારું નથી, સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણ છે, ભારે છે,
અને પિત્ત કરનાર છે. ૧૦૪

कृमिघ्नं सर्पपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं लघु ।

કફમેદોડનિલહરં લેખનં કટુ દીપનમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

સરસિયા તેલના ગુણો તથા કામો

સરસિયું તેલ કૃમિઓ, ખરજ, ડાઢ, કફ,
મેદ તથા વાયુને હરનાર છે, હલકું છે, લેખન
છે, તીખું છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. ૧૦૫

કુમિષ્ઠમિદ્ધુદીતૈલમીષત્તિક્તં તથા લઘુ ।

કુષ્ઠામયકૃમિહરં દષ્ટિશુકવલાપહમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

ઇંગોળિયાના તેલના ગુણો તથા કામો

ઇંગોળિયાનું તેલ કૃમિઓ, ડાઢ, કૃમિજન્ય
વિકારો, દષ્ટિ, વીર્ય તથા બળને હણનાર છે,
કાંઈક કડવું છે અને હલકું છે. ૧૦૬

વિપાકે કટુકં તૈલં કૌસુમ્ભં સર્વદોષકૃત્ ।

રક્તપિત્તકરં તીક્ષ્ણમચક્ષુષ્યં વિદાહિ ચ ॥ ૧૦૭ ॥

કસુખાના તેલના ગુણો તથા કામો

કસુખાનું તેલ વિપાકમાં તીખું છે, સર્વ
દોષોને કરનાર છે, રક્તપિત્તને કરનાર છે, તીક્ષ્ણ
છે, નેત્રો માટે હિતકારી નથી અને બળતરા
કરનાર છે. ૧૦૭

કિરાતતિક્તકાડતિમુક્તકવિમીતકનાલિકેરકો-
લાક્ષોડજીવન્તીપ્રિયાલકર્ણદારસૂર્યવહ્નીત્રપુસૈર્વારુકક-

एकादशशतं चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
 रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ॥
 पेयं महाघृतं मूत्रैः कफघ्नं पचनाधिकैः ।
 बल्यं पवित्रं मेघ्यं च विशेषातिमिरापहम् ॥
 सर्वमूतहरं चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥ १०० ॥
 इति घृतवर्गः ।

જૂના ધીના ગુણો

જનુ ધી મળની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, વિપાકમાં તીષ્ણ છે, ત્રણ દોષોને હણનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને મૂર્છા, મદ, ઉન્માદ, ઉદરરોગ, જ્વર, ઝેર, સોજો, અપરમાર, યોનિશય, કર્ણશય, નેત્રશય, તથા મસ્તકશયને મટાડનાર છે. પિયકારી દેવામાં, નસ્ય દેવામાં તથા નેત્રોની અંદર નાખવાના કામમાં એ ધી ઉપયોગી છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વપ્નુએ કહ્યું છે 'દશ વર્ષનું જનુ ધી તિમિર, શ્વાસ, સળેખમ, જ્વર, ખાંસી, મૂર્છા, કાક, ત્રિષ, ઉન્માદ, ગ્રહો તથા અપરમારને નષ્ટ કરે છે. એકસો અગિયાર વર્ષનું જનુ ધી કુંભસર્પિ કહેવાય છે અને તે રાક્ષસોને હણે છે. એથી વધારે જનુ ધી મહાઘૂત કહેવાય છે. વાયુની અધિકતાવાળાં મનુષ્યોએ મહાઘૂત પીવું. એ મહાઘૂત કંદને હણનાર છે, બળને વધારનાર છે, પવિત્ર છે, બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરનાર છે, વિશેષ કરી તિમિરને હણનાર છે, અને સઘળા જુના સંબંધી ઉપદ્રવોને હરનાર છે. ૧૦૦

अथ तैलानि

તૈલં ત્વાગેયમુષ્ણં તીક્ષ્ણં મધુરં મધુરવિપાકં
 શૃદ્ધં પ્રીણં વ્યવાયિ સૂક્ષ્મં વિશદં ગુરુ સરં વિકાસિ
 વૃષ્યં ત્વન્પ્રસાદનં મેધામાર્દવમાસસ્યૈર્વર્ણવલકરં
 ચક્ષુષ્યં વદ્મમૂયં લેખનં તિક્તકપાયાનુરસં પાચનમ-
 નિલપ્પટાસઘ્યકરં કૃમિમમશિતપિત્તજનનં યોનિશિરા-
 કર્ગશ્લપ્રશમનં ગર્ભાશયશોધનં ચ તથા હિલ્લમિન્ન-

विद्धोत्पिष्टच्युतमयितक्षतपिषितममस्फुटितक्षारामिद-
 ग्वविच्छिष्टदारितामिहतदुर्भममृगव्यालविदष्टप्रमृतिषु च
 परिषेकामृक्कावगाहादिषु तिलतैलं प्रशस्यते ॥

તદસ્તિષુ ચ પાને ચ નસ્યે કર્ણાક્ષિપૂર્ણે ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥ १०१ ॥

તલના તેલના ગુણો તથા કામો

તલનું તેલ અગ્ન્યાત્મક છે ઉષ્ણ છે,

તીક્ષ્ણ છે, મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, શરીરને દૃઢ કરનાર છે, તપ્તિ આપનાર છે, પચ્યા વિના પણ સઘળા દેહમાં વ્યાપ્ત થનાર છે, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પણ પેસે એવું છે, નિર્મળ છે, ભારે છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, સાંધાના બધેને મોકળા કરનાર છે, વીધને વધારનાર છે, ત્વચાને સ્વચ્છ કરનાર છે, નેત્રોનું હિત કરનાર છે, મૂત્રને રોકનાર છે, મેહને ઉખેડનાર છે, પેટામાં કડવા તથા તૂરા રસવાળું છે, પાચન છે, વાયુનો તથા કંદનો સથ કરનાર છે, વાયુના તથા કંદના સ્રોતોને શુદ્ધ કરનાર છે, શ્રીકાઓને હણનાર છે, શરીરને કાંઈક પાતળું કરનાર છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, ધારણ શક્તિ આપનાર છે, કામળતા કરનાર છે, માંસની સ્થિરતા કરનાર છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, બળ આપનાર છે અને યોનિશય, મસ્તકશય તથા કર્ણશયને શાંત કરનાર છે. છેદાયેલ, ભેદાયેલ, વીધાયેલ, ચૂર્ણિત થયેલ, સ્થાનથી ખરડી ગયેલ, હાલી ગયેલ, જળામી થયેલ, ચગદારી ગયેલ, ભાંગી ગયેલ, ફૂટી ગયેલ, ફારથી કે અગ્નિથી બળેલ, સંધિથી છૂટું પડેલ, ચિરાઈ ગયેલ, અભિપાત

૧ કેટલાક પદાર્થો અગ્ન્યાત્મક છતાં પણ ઉષ્ણ હોવા નથી અને કેટલાક ઉષ્ણ છતાં પણ આગ્રેય હોવા નથી. તેથી અહીં તલના તેલનાં આગ્રેય અને ઉષ્ણ એ બંને વિશેષણ આપ્યાં છે. જુઓ કે પ્રમા આગ્રેય છતાં પણ ઉષ્ણ નથી અને માલતી ઉષ્ણ છતાં પણ આગ્રેય નથી.

સહકારતૈલમીષત્તિક્તમતિસુગન્ધિવાતકફહરં રૂક્ષં
કષાયં મધુરસવન્નાતિપિત્તકરં ચ ૧૧૫॥

સુગંધી આંબાની ગોટલીના તેલના
ગુણો તથા કામો

કલમી આંબાનું તેલ કાંઈક કડવું છે,
અતિસુગંધી છે, વાયુને તથા કફને હરનાર છે,
રૂક્ષ છે, તૂરું છે, પેટામાં મધુર રસવાળું છે અને
અતિપિત્ત કરનાર નથી. ૧૧૫

ફલોદ્ભવનિ તૈલનિ યાન્યુક્તાનીહ કાનિચિત્ ।
ગુણાન્કર્મ ચ વિજ્ઞાય ફલવત્તાનિ નિર્દિશેત્ ॥૧૧૬

ગુણો તથા કામોની સમજણ

આ વર્ગમાં જે જે ફલોનાં તેલો કહ્યાં,
તે તેલોના ગુણો તથા કામો કહ્યા પ્રમાણે જ
સમજવાં; પણ જે ફલોનાં તેલો કહ્યાં નથી, તે
તેલોનાં ગુણો તથા કામો તે તે ફલોનાં ગુણોને
તથા કામોને જાણી લઈને તે પ્રમાણે જ સમજવાં.

ચાવન્તઃ સ્થાવરાઃ સ્નેહાઃ સમાસાત્પરિકીર્તિતાઃ ।
સર્વે તૈલગુણા જ્ઞેયાઃ સર્વે ચાનિલનાશનાઃ ॥૧૧૭॥
સ્થાવર સ્નેહોમાં તલના તેલના જેવા જ
ગુણો તથા કામો

આ વર્ગમાં જટલા સ્થાવર સ્નેહો સંક્ષેપથી
કહ્યા છે, તેમાં જટલાકમાં તલના તેલ જેવા જ
અમુક ગુણો છે તથા જટલાકમાં તલના તેલના
જેવા જ અમુક કામો છે. સર્વે સ્નેહો વાયુનો
નાશ કરનારા છે. ૧૧૭

સર્વેભ્યસ્તિલ તૈલેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ।
નિષ્પત્તેસ્તદ્ગુણત્વાચ્ચ તૈલત્વમિતેરેષ્વપિ ॥૧૧૮॥

સધળાં તેલોમાં તલનું તેલ ઉત્તમ છે

સધળાં તેલો તલના તેલની પેઠે થાય છે
અને તલના તેલના જેવા જ અમુક ગુણોવાળાં
છે તેથી તેલ કહેવાય છે; પરંતુ સધળાં તેલોથી
તલનું તેલ ઉત્તમ છે. ૧૧૮

ગ્રામ્યાનપૌદ્ધકાનાં ચ તમાષેદોમજ્જાનો મરુણા-

મધુરા વાતઘ્ના જાઙ્ગલૈકશફકવ્યાદાનાં લઘુશીતકષાયા
રક્તપિત્તઘ્નાઃ પ્રતુદવિઘ્નિકરાણાં શ્લેષ્મઘ્નાઃ ॥

તત્ર ઘૃતતૈલવસામેદોમજ્જાનો યથોત્તરં ગુરુવિપાકા
વાતહરાશ્ચ ॥૧૧૯॥

इति तैलवर्गः ।

ચરળી, મેદ તથા મજ્જના ગુણો

ઊંટ તથા બકરાં વગેરે ગ્રામ્ય પ્રાણીઓ,
પાડા વગેરે આનૃપ (જલપ્રાય પ્રદેશમાં ફરનારાં)
પ્રાણીઓ અને માછલાં વગેરે જલચર પ્રાણીઓ-
નાં ચરળી, મેદ અને મજ્જા એ ભારે છે,
ઉષ્ણ છે, મધુર છે અને વાયુને હરનારાં છે.
હરણ વગેરે જાંગલ પ્રાણીઓ, એક ખરીવાળાં
ઘોડા તથા ગધેડા વગેરે પ્રાણીઓ અને સિંહ
વગેરે માંસભક્ષક પ્રાણીઓનાં ચરળી, મેદ અને
મજ્જા એ હલકાં છે, ટાઢાં છે, તૂરાં છે
અને રુધિરના તથા પિત્તના દોષોને હણનારાં છે.
હોલા તથા કપૂતર વગેરે પ્રતુદ (ચાંચ વડે ફેલી-
ફેલીને ખાનારાં) પક્ષીઓ અને લાવા વગેરે
વિઘ્નિકર (ધરતીને ખોતરીખોતરીને ખાનારાં)
પક્ષીઓનાં ચરળી, મેદ તથા મજ્જા કફને
હણનારાં છે.

ધી, તેલ, ચરળી, મેદ અને મજ્જા તે
ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક ભારે વિપાકવાળાં છે
અને ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક વાયુને હરનારાં છે.

अथ मधुवर्गः

મધુ તુ મધુરં કષાયાનુરસં રૂક્ષં શીતમગ્નિદીપનં
વર્ણ્યં વલ્યં લઘુ સુકુમારં લેખનં હૃદયં સંધાનં શોષનં
રોપણં વાજીકરણં સંગ્રાહિ ચક્ષુઃપ્રસાદનં સૂક્ષ્મમાર્ગા-
નુસારિ પિત્તશ્લેષ્મમેદોમેહદિક્કાશ્વાસકાસાતિસારચ્છર્દિ-
તૃષ્ણાક્રમિવિષપ્રશમનં હ્રાદિ ત્રિદોષપ્રશમનં ચ । તત્તુ
લઘુત્વાત્કફઘ્નં પૈચ્છિલ્યાન્માધુર્યાત્કષાયભાવાચ્ચ વાત-
પિત્તઘ્નમ્ ॥૧૨૦॥

મધના સામાન્ય ગુણો

મધ મધુર છે, પેટામાં તરુ રસવાળું છે

કૌરૂઘ્માણ્ડપ્રભૃતીનાં તેલોનિ મધુરાણિ મધુરવીર્યવિ-
પાકાનિ વાતપિત્તપ્રશમનાનિ શીતવીર્યાણ્યભિષ્પન્દીનિ
સૃષ્ટવિષ્મૃત્રાણ્યમિસાદનાનિ ચેતિ ॥ ૧૦૮ ॥

કરિયાતા વગેરેના તેલના ગુણો

તથા કામો

કરિયાતું^૧, ટીંબરુ, ગહેડાં, નાળિયેર, બોરની
મન્ગ, અખોડ, મીઠી ખરખોડી, ચારોળી,
કચ્ચનાર, ખરણેર, પતકાણું, વપુસ, (વુસડું કદ-
વાય છે તે,) કાકડી, પદકાણું, કાણું વગેરે
નાં તેલો મધુર છે, મધુર વીર્યવાળાં છે; વિપાકમાં
પણ મધુર છે; વાયુ તથા પિત્ત શમાવનારાં છે;
શીત વીર્યવાળાં છે; સ્ત્રોતો વગેરેને મંદતા તથા
ભીનાશ આપનારાં છે; વિદ્યાની તથા મૂત્રની વધારે
પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે અને અગ્નિને મંદ કરનારાં છે.

મધુકકારમર્યપલાશતૈલોનિ મધુરકપાયણિ કફ-
વિત્તપ્રશમનાનિ ॥ ૧૦૯ ॥

મહુડા, સીવણ તથા ખાખરાનાં ફળોનાં
તેલોના ગુણો તથા કામો

મહુડાનાં ફળો, સીવણનાં ફળો તથા
ખાખરાનાં ફળોનાં તેલો મધુર છે, તૂરાં છે તથા
કફને અને પિત્તને શાંત કરનારાં છે. ૧૦૯

તુવરકમહાતકતૈલે ઉષ્ણે મધુરકપાયે તિક્તાનુ
રસે વાતકફકુષ્ઠમેદોગદ્દમિહરે ઉમયતોમાગદોષ
હરે ચ ॥૧૧૦॥

ચેર^૨ અને જિલામાંનાં ફળોના

તેલોના ગુણો તથા કામો

ચેર અને જિલામાંનાં તેલો ઉષ્ણ છે,
મધુર છે, તૂરાં છે, પેટમાં કડવા રસવાળાં
છે, વમનથી તથા વિરેચનથી પણ દોષોને હરનારાં
છે અને વાત, કફ, કોઠ, મેદ, પ્રમેહ તથા કૃમિને

૧ કરિયાતા વગેરે કડવા પદાર્થોનું તેન મધુર થાય
છે એ પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે. (હલન)

૨ ચેરના ટક્કો સમુદ્રના કિનારા પર કાલમા
ગોટાં ગોટા જ્યાંય થાય છે.

હરનારાં છે. ૧૧૦

સરલદેવદારુગળ્ડીરશિંશપાગુરુસારજ્ઞોસ્તિકક-
દુકપાયાદુષ્ટવળ્ગોષનાઃ કૃમિકફકુષ્ઠાનિલહરાશ્ચ ॥૧૧૧॥

સારોના સ્નેહોના ગુણો તથા કામો

સરલ નામો દેવદાર, દેવદાર, ગંડીર,
સીસમ અને અગરના સારોના સ્નેહો કડવા
છે, તીખા છે, તૂરા છે, દુષ્ટ પ્રણેને શુદ્ધ કરનારા
છે અને કૃમિ, કફ, કોઠ તથા વાયુને હરનારા
છે. ૧૧૧

તુમ્બીકોશમ્પ્રદન્તીરયામાસસલાનીલિકાકમ્પિલ-
કશઙ્ગિનીચ્છેદાસ્તિકકદુકપાયા બધોમાગદોષહર-
કૃમિકફકુષ્ઠાનિલહરા દુષ્ટવળ્ગોષનાશ્ચ ॥૧૧૨॥

કડવી તુંબડી વગેરેના સ્નેહોના ગુણો
તથા કામો

કડવી તુંબડી, જગંડી આંબો, નેપાળો,
વરધારો, હાથલા, ગળી, કપીલો અને શંખા-
વળીના સ્નેહો કડવા છે, તીખા છે, વિરેચનથી
દોષોને હરનારા છે અને કૃમિ, કફ, કોઠ તથા
વાયુને હરનારા છે તથા દુષ્ટ પ્રણેને શુદ્ધ કરનારા
છે. ૧૧૨

યવતિક્તાતૈલં સર્વદોષપ્રશમનમીપતિક્તમસિદ્ધીપ-
નં લેખનં મેઘ્યં પથ્યં રસાયનં ચ ॥૧૧૩॥

આંખડૂટામણીના તેલના ગુણો તથા કામો

આંખડૂટામણીનું તેલ સર્વ દોષોને શાંત
કરનાર છે, જરાક કડવું છે, અગ્નિને દીપ્ત કર-
નાર છે, કફને ઉષ્ણનાર છે, પવિત્ર છે, પથ્ય
છે અને રસાયન છે. ૧૧૩

एकैवિકातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रको-
पणं छेष्माणिवर्द्धनम् ॥११४॥

નસોતરના તેલના ગુણો

નસોતરનું તેલ મધુર છે, અત્યંત ઠાંડું છે,
પિત્ત હરનાર છે, વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે
અને કફ વધારનાર છે. ૧૧૪

૧ ગંડીરનો ગુજરાતી પૃથોવ મળ્યો નથી.

મધ શ્વાસ આદિ રોગોમાં ઉપયોગ કરવા માટે બહુ વખણાયેલું છે. (આ મધ તેલના જેવા વર્ણવાળું હોય છે.) ૧૨૫

સ્વાદુપાકં ગુરુ હિમં પિચ્છિલં રક્તપિત્તજિત્ ।
શ્વિત્રમેહકૃમિહરં વિઘાન્ઝાત્રં ગુણોત્તરમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

છાત્ર મધના ગુણો

છાત્ર મધ પાકમાં મધુર છે, ભારે છે, ટાકું છે, ચીકણું છે અને રક્તપિત્ત, શ્વિત્ર નામનો દોષ, પ્રમેહ તથા કૃમિને હરનાર છે અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણોવાળું છે. ૧૨૬

આર્ધ્ય મધ્વતિચક્ષુષ્યં કફપિત્તહરં પરમ્ ।
કપાયં કટુ પાકે ચ વત્યં તિક્તમવાતકૃત્ ॥ ૧૨૭ ॥

આર્ધ્ય મધના ગુણો

આર્ધ્ય મધ નેત્રોત્તું અત્યંત હિત કરનાર છે, કંકને તથા પિત્તને સારી પેઠે મટાડનાર છે, તૂરું છે, પાકમાં તીખું છે, બળ આપનાર છે, કંકવું છે અને વાયુ કરનાર નથી. ૧૨૭

ઔદાલકં રુચિકરં સ્વર્યં કુષ્ઠવિષાપહમ્ ।
કપાયમુષ્ણમમ્લં ચ પિત્તકૃત્કટુપાકિ ચ ॥ ૧૨૮ ॥

ઔદાલક મધના ગુણો

ઔદાલક મધ રુચિ કરનાર છે, સ્વરને સારી કરનાર છે, દોષને તથા વિષને હણનાર છે, તૂરું છે, ઉષ્ણ છે, ખાટું છે, પિત્ત કરનાર છે અને પાકમાં તીખું છે. ૧૨૮

ઈર્દિમેહપ્રશમનં મધુ રૂક્ષં દલોદ્ભવમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

દાલ મધના ગુણો

દાલ મધ ઊલટીને તથા પ્રમેહને શાંત કરનાર છે અને રૂક્ષ છે. ૧૨૯

બૃંહણીયં મધુ નવં નાતિશ્લેષ્મહરં સરમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

નવા મધના ગુણો

નવું એટલે જને મધપૂડામાંથી લીધા પછી ધણો કાળ ન થયો હોય, એવું મધ શરીરને પુષ્ટિ આપનારું છે, કંકને અત્યંત તોડનાર નથી અને

મળની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. ૧૩૦

મેદઃસ્યૌલ્યાપહં ગ્રાહિ પુરાણમતિલેખનમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

જૂના મધના ગુણો

જૂનું મધ મેદથી થયેલી સ્થૂલતાને મટાડનાર છે, મળાદિકને શોષણ આપનાર છે અને કંકને અત્યંત ઉખેડનાર છે. ૧૩૧

દોષત્રયહરં પક્કમામમમ્લં ત્રિદોષકૃત્ ॥ ૧૩૨ ॥

પાકા તથા કાચા મધના ગુણો

અગ્નિથી નહિ, પણ યોગ્ય સમયથી પાટીને ધાટું થયેલું મધ ત્રણે દોષો હરનાર છે અને કાચું મધ ત્રણે દોષોને કરનાર છે. ૧૩૨

તદ્યુક્તં વિવિધૈર્યોગૈર્નિહન્યાદામયાન્વહન ।

નાનાદ્રવ્યાત્મકત્વાચ્ચ યોગવાહિ પરં મધુ ॥ ૧૩૩ ॥

મધ યોગવાહી હોવાને લીધે

ધણાં કામો કરે છે

મધ, વિવિધ ઔષધોથી સંયુક્ત થઈને ધણા રોગો મટાડે છે અને જાતે પણ અનેક દ્રવ્યોથી યુક્ત છે; માટે સધળા યોગવાહી પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે, (અમુક સંસ્કારને લીધે જ જ દ્રવ્યની સાથે ગોઠવાય, તે તે દ્રવ્યના ગુણોને વધારીને જ દ્રવ્ય અમૃત સમાન થાય, તે દ્રવ્ય યોગવાહી કહેવાય છે.) ૧૩૩

તત્તુ નાનાદ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપાકવિરુદ્ધત્વાત્પુ-
ષ્પરસવિષમક્ષિકાસમ્ભવત્વાચ્ચાનુષ્ણોપચારમ્ ।

ઉષ્ણૈર્વિરુદ્ધ્યતે સર્વં વિષાન્વયતયા મધુ ।

ઉષ્ણાર્તમુષ્ણૈરુષ્ણે વા તન્નિહન્તિ યથા વિષમ્ ॥

તત્સૌકુમાર્યર્ચ તથૈવ શૈલાન્નાનૌષધીનાં રસસ-
મ્ભવાચ્ચ । ઉષ્ણૈર્વિરુદ્ધ્યત વિશેષતશ્ચ તથાન્તરીક્ષેણ
જલેન ચાપિ ॥ ૧૩૪ ॥

મધને ઉષ્ણ ઉપચારોથી તથા આંતરિક્ષ
જળથી વિરોધ છે

મધ અનેક દ્રવ્યોના પરસ્પર વિરુદ્ધ રસોથી,
ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાકોથી યુક્ત છે અને

રક્ષ છે, ટાકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વર્ણને સારા કરનાર છે, બળને વધારનાર છે, હલકું છે, સુકમારપણું આપનાર છે, કફને ઉખેડનાર છે, દહ્યને પ્રિય લાગે એવું છે, જાગિલાને સાંધનાર છે, વ્રણાદિકને શુદ્ધ કરનાર છે, વ્રણને ધરતી લાવીને રજાવનાર છે, સ્ત્રીસંગમાં જલદી ઉત્સુકતા આપનાર છે, મળતું શોષણ કરનાર છે, નેત્રોને સ્વચ્છ કરનાર છે, સૂક્ષ્મ આગોમાં ગતિ કરનાર છે, સુખ કરનાર છે અને પિત્ત, કફ, મેહ, પ્રમેહ, હેડગ્રી, શ્વાસ, ખાંસી, અતિસાર, ઊલટી, તરસ, કૃમિઓ તથા વિપને શાંત કરનાર છે. મધ ત્રણે દોષોને હણનાર છે; કેમ કે તે હલકું હોવાથી કફને હણે છે અને ચીકણું, મધુર તથા તૂરું હોવાથી વાયુને તથા પિત્તને હણે છે. (જે કે શીતપણું, રક્ષપણું અને હલકાપણું એ શુણે વાયુને કરનારા છે અને મધુરપણું વગેરે શુણે કફને કરનારા છે, તોપણ દ્રવ્ય અને શુણે એ બન્નેના પ્રભાવને લીધે મધ ત્રણે દોષોને હણનાર છે.) ૧૨૦

પૌતિકં ગ્રામરં ક્ષૌદ્રં માક્ષિકં છાત્રમેવ ચ ।

આર્ચ્યમૌદાલકં દાલમિલયદૌ મધુજાતયઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મધની આઠ જાતિઓ

પૌતિક, ગ્રામર, ક્ષૌદ્ર, માક્ષિક, છાત્ર, આર્ચ્ય, ઔદાલક અને દાલ એ રીતે આઠ જાતનું મધ થાય છે. (મચ્છર જેવી અત્યંત ઝીણી, કાળી, લોકોને બહુ પીડા કરનારી અને વૃક્ષોની ઠાતરોમાં રહેનારી પ્રતિકા નામની માખીઓએ બનાવેલું મધ પૌતિક કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ ભમરાઓ કરતાં કાંઈક નાના ભમરાઓએ બનાવેલું સ્ફટિકમણિ સરખું મધ ગ્રામર કહેવાય છે. પીંગળા વર્ણવાળી ઝીણી માખીઓએ બનાવેલું મધ ક્ષૌદ્ર કહેવાય છે. પીળા વર્ણવાળી મોટી માખીઓએ બનાવેલું મધ માક્ષિક કહેવાય છે. પીંગળી અને પીળી માખીઓ ધણું

કરીને હિમાલયના વનમાં છત્ર જેવા આકારવાળા મધપૂડા બનાવે છે, તે મધપૂડાનું મધ છાત્ર કહેવાય છે. ભમરા જેવી તીક્ષ્ણ મુખોવાળી માખીઓએ બનાવેલું મધ આર્ચ્ય કહેવાય છે. ઘણું કરીને રાફડામાં રહેનારા પીંગળા વર્ણવાળા ઝીણાઝીણા શ્રીડાઓ, જે પીંગળા વર્ણવાળું થોડુંક મધ બનાવે છે, તે ઔદાલક કહેવાય છે. પુષ્પોમાંથી ઝરીને પાંદડાની ઉપર પડેલા જે મધુર, ખાટા અને તૂરો મકરંદ હોય છે, તે દાલ કહેવાય છે.) ૧૨૧

વિશેષાત્પૌતિકં તેષુ રુક્ષોર્ણં સવિપાન્વયાત ।

વાતાસ્ફિપત્તકૃચ્છેદિ વિદાહિ મદકૃન્મયુ ॥ ૧૨૨ ॥

પૌતિક મધના શુણો

એ આઠ જાતનાં મધોમાં પૌતિક મધ, ઝેરવાળા રસોને ખાનારી માખીઓના સંબંધને લીધે વિશેષ કરી રક્ષ તથા ઉષ્ણ છે; મેહ તથા અગ્નિ વગેરેને કાપનાર છે; પાકમાં દાહ કરનાર છે, ઝેર સંબંધી મેહ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને વાયુ, રુધિર તથા પિત્ત પેદા કરનાર છે. (આ મધ ધીના જેવા વર્ણવાળું હોય છે.) ૧૨૨

પૈચ્છિત્વાત્સ્વાદુમૂયસ્ત્વાદ્રામરં ગુરુસંજિતમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

ગ્રામર મધના શુણો

ગ્રામર મધ ચીકણું તથા વધારે મધુરતાવાળું હોવાને લીધે ભારે છે. ૧૨૩

ક્ષૌદ્રં વિશેષતો જ્ઞેયં શીતલં લઘુ લેહનમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

ક્ષૌદ્ર મધના શુણો

ક્ષૌદ્ર મધ વિશેષ કરી શીતલ છે, હલકું છે અને કફ ઉખેડનાર છે. (આ મધ પીળા વર્ણવાળું હોય છે.) ૧૨૪

તસ્માલ્પુરં રુક્ષં માક્ષિકં પ્રવરં સ્મૃતમ્ ।

આસાદિષુ ચ રોગેષુ પ્રયસ્યં તદ્વિશેષતઃ ॥ ૧૨૫ ॥

માક્ષિક મધના શુણો

માક્ષિક મધ, ક્ષૌદ્ર કરતાં પણ વધારે ઉષ્ણ છે, રક્ષ છે અને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. એ

અતિઆના ગુણો કહું છું. ૧૩૭
સુશીતો મધુરઃ સ્નિગ્ધો બુંહનઃ શ્લેષ્મલઃ સરઃ ।
અવિદાહી ગુરુર્વૃષ્યઃ પૌષ્કો ભીરુકસ્તથા ॥
આખ્યાં તુલ્યગુણઃ કિંચિત્સક્ષારો વંશકો મતઃ ।
વંશવચ્છતપોરસ્તુ કિંચિદુષ્ણઃ સ વાતહા ॥
કાન્તારતાપસાવિક્ષૂ વંશકાનુગુણૌ મતૌ ।
એવંગુણસ્તુ કાષ્ઠેશ્વઃ સ તુ વાતપ્રકોપણઃ ॥
સૂચીપત્રો નીલપોરો નૈપાલો દીર્ઘપત્રકઃ ।
વાતલાઃ કફપિત્તઘ્નાઃ સકષાયા વિદાહિનઃ ।
કોશકારો ગુરુઃ શીતો રક્તપિત્તક્ષયાપહઃ ॥૧૩૮॥

આર જાતની શેલડીઆના ગુણો

પૌંડ્રક અને ભીરુક એ બે અત્યંત શીત
છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, કફ
કરનાર છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે, વિદાહી
નથી, ભારે છે અને વીર્ય વધારનાર છે. વંશક
ઉપર કહેલા ગુણોમાંથી છે અને કાંઈક ખારી છે.
શતપોરક વંશકના જવાજ ગુણોવાળી છે,
કાંઈક ઉષ્ણ છે અને વાયુને હણનારી છે. કાંતાર
અને તાપસેશ્વ એ બે વંશકને મળતા ગુણોવાળી
માનવામાં આવે છે. કાષ્ઠેશ્વ પણ વંશકને મળતા
ગુણોવાળી છે; પણ વાયુને પ્રકુપિત કરનારી છે.
સૂચીપત્ર, નીલપોર, નૈપાળ અને દીર્ઘપત્ર
એ ચાર વાયુ કરનારી છે, કફ તથા પિત્ત
હણનારી છે, તૂરા રસવાળી છે અને વિદાહ
કરનારી છે. કોશકાર ભારે છે, ટાઢી છે અને
રક્તપિત્ત તથા ક્ષય હણનારી છે. ૧૩૮

અતીવ મધુરો મૂલે મધ્યે મધુર એવું તું ।

અગ્રેષ્વક્ષિષુ વિજ્ઞેય ઇક્ષૂનાં લવણો રસઃ ॥૧૩૯॥

શેલડીના અવયવોમાં જુદાજુદા રસો

શેલડીના મૂળમાં અત્યંત મધુર રસ છે,
મધ્યમાં મધુર રસ છે અને અગ્ર ભાગોમાં તથા
આંખોવાળી ગાંઠોમાં ખારો રસ છે. ૧૩૯

અવિદાહી કફકરો વાતપિત્તનિવારણઃ ।

વક્ત્રપ્રહ્લાદનો વૃષ્યો દન્તનિષ્પીડિતો રસઃ ॥૧૪૦॥

ચૂસેલી શેલડીના રસના ગુણો

શેલડીને દાંતોથી દાખીને ચૂસેલો રસ
પાકમાં ખળતરા કરનારો થતો નથી, કફ કરનાર
છે, વાયુનું તથા પિત્તનું નિવારણ કરનાર છે,
મોઢાને સુખ આપનાર છે અને વીર્ય વધાર-
નાર છે. ૧૪૦

ગુરુર્વિદાહી વિષ્ટમ્બી યાન્ત્રિકસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૪૧

ચંત્રથી પીલેલી શેલડીના રસના ગુણો

ચંત્રથી પીલીને કાઢેલો શેલડીનો રસ
પવનથી તથા તડકા વગેરેથી સંયોગ પામવાને
લીધે અને છાલ સહિત પિલાવાને લીધે ભારે છે,
પાકમાં ખળતરા કરનાર છે, પેટમાં ગડગડાટ
કરનાર છે અને મળ રોકનાર છે. ૧૪૧

પક્ષો ગુરુઃ સરઃ સ્નિગ્ધઃ સતીક્ષ્ણઃ કફવાતનુત્ ॥૧૪૨

અગ્નિથી પકાવેલા શેલડીના રસના ગુણો

અગ્નિથી પકાવેલો શેલડીનો રસ ભારે
છે, મળની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે, સ્નિગ્ધ છે,
તીક્ષ્ણ છે અને કફ તથા વાયુ મટાડનાર છે. ૧૪૨

ફાળિતં ગુરુ મધુરમભિષ્યન્દિ બુંહનમવૃષ્યં
ત્રિદોષકૂચ ॥ ૧૪૩ ॥

શેલડીના રસની ગોળ તથા પહેલાંની
રાખના ગુણો

ગોળ બનાવવા માટે કરવામાં આવતી
શેલડીના રસની રાખ ભારે છે, મધુર છે, સોતો
વગેરેમાં ભીનાશ કરનારી છે, પુષ્ટિ આપનારી
છે, વીર્યવર્ધક નથી અને ત્રણે દોષોને કરનારી
છે. ૧૪૩

ગુહઃ સક્ષારમધુરો નાતિશીતઃ સ્નિગ્ધો મૂત્રરક્ત-
શોધનો નાતિપિત્તજિદ્વાતઘ્નો મેદાઃકફકરો વલ્યો
વૃષ્યશ્ચ ॥ ૧૪૪ ॥

ગોળના સામાન્ય ગુણો

ગોળ ક્ષાર સહિત મધુર રસવાળો છે, બહુ
ઠંડો નથી, સ્નિગ્ધ છે, મૂત્રને તથા રુધિરને શુદ્ધ
કરનાર છે, પિત્તને અત્યંત મટાડનાર નથી,

પ્રુપ્પરસોમાં ફરનારી ઝેરી માખીઓએ ઉત્પન્ન કરેલું હોય છે, માટે તેને ઉષ્ણ હાચારોથી વિરોધ છે સધળી અતનુ મધ ઝેરી માખીઓએ ઉત્પન્ન કરેલું હોવાને લીધે ઝેરના સબધવાળું છે, માટે તેને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે વિરોધ જ છે ઉષ્ણથી (ધામથી) પીડાયેલા માણસને આપવામાં આવેલું અથવા ઉષ્ણ વીર્યવાળા નહીં, પણ ઉષ્ણ સ્પર્શ વાળા દ્રવ્યોની સાથે અપવામાં આવેલું અથવા ઉષ્ણ ઠાળમાં આપવામાં આવેલું મધ, ઝેરની પેઠે મારી નાખે છે મન સુક્રમાર હોવાથી, શીતળ હોવાથી અને અમેષ ઔષધિઓના રસોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તેને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે વિશેષ વિરોધ છે મધને જેમ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા પદાર્થોની સાથે સંકારણ વિરોધ છે, તેમ આતરિક્ષ જળની સાથે સ્વાભાવિક વિરોધ છે (આર્ધ્ય મધને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે વિરોધ નથી) ૧૩૪

उष्मेन मधु सयुक्त वमनेष्ववचारितम् ।

अपाकादनवस्थानाच्च विरुष्येत पूर्ववत् ॥૧૩૫॥

ઝિલડીમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થો સાથે આપવાથી તુકસાન નથી

વમન કર્મોમાં મધને ઉષ્ણ પદાર્થોની સાથે સયુક્ત કરીને આપવામાં તુકસાન થતું નથી, કેમ કે વમનમાં આપેલું મધ અદર પાકતું નથી અને અદર રહેતું પણ નથી, માટે વમનમાં તેને ઉષ્ણ પદાર્થોના યોગનેા નિરોધ નથી (આ પ્રમાણે છે, તોપણ વૃદ્ધ પૈવો વમનની અધાદારમાં જવાની ધારતીને લીધે વમનમાં મધનો પ્રયોગ કરતા નથી) ૧૩૫

मध्वामात्परतस्त्वन्यदाम कष्ट न विद्यते ।

विरुद्धोपक्रमत्वात्तत्સर्वं दन्ति यथा विषम् ॥૧૩૬॥

મધનું અછર્ણ મહાકષ્ટદાયી છે

મધના અછર્ણ કરતા બીજું કોઈ પણ અછર્ણ વધારે કષ્ટદાયી નથી, કેમ કે અછર્ણની

સ્વેદન તથા ઉષ્ણ જળપાન આદિ સધળી ચિકિત્સાઓ મધથી વિરુદ્ધ છે, માટે મધનું અછર્ણ ઝેરની પેઠે જ માણસને મારી નાખે છે ૧૩૬

अयेक्षुर्वर्ग ।

इक्षवो मधुरा मधुरनिपाका गुर्व शीता त्रिग्व्या घृत्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमना कृमिकफरता येति । ते चानेकविधा । तद्यथा -

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वशक शतपोरकः ।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेषु सूचिपत्रक ॥

नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽय कोऽरुत् ।

इत्येता जातय स्यौत्पादुगान्वक्ष्याम्यत परम् ॥૧૩૭॥

શેલડીના સામાન્ય ગુણો તથા શેલડીની ખાર જાતો

શેલડીમાં મધુર છે, ત્રિપાકમાં પણ મધુર છે, ખાર છે, ટાઢી છે, સિંગ્ગ છે, બળ આપનારી છે, વીર્ય વધારનારી છે, મૂત્ર વધારનારી છે, રક્તપિત્તને શાંત કરનારી છે અને કૃમિઓ તથા કંઈ કરનારી છે શેલડીમાં પૌક્રક,^૧ બીરક,^૨ વશક,^૩ શતપોરક,^૪ કાંતાર,^૫ તાપસેક્ષુ,^૬ કાષ્ટેક્ષુ,^૭ સૂચિપત્રક,^૮ નૈપાલ,^૯ દીર્ઘપત્ર,^{૧૦} નીલપોર,^{૧૧} અને કાશકાર,^{૧૨} છતાંદિ અનેક જાતની યાય છે આ તેની ખાર જાતો સ્થૂન દષ્ટિએ માનવામાં આવેલી છે, હવે એ ખાર

૧ મિશ્રવર્ણોનાગી શેનડી

૨ કાગી શેનડી

૩ વાસ જેવા આકારવાળી શેનડી

૪ ઘણી કાતરીઓવાળી શેનડી

૫ કાગી જગમી શેનડી

૬ પાતળી શેનડી

૭ ઘોળી જેવળી બીજા મધોમાં આનું નામ

કડિયુ છે

૮ સોષ જેવા પા મંડાળી શેનડી

૯ નેપાળ દેશની શેનડી

૧૦ લાંબા પાંડાળી શેનડી

૧૧ નીલકર્ણની કાતરીઓવાળી શેનડી

૧૨ યોગ જેવી કાતરીઓવાળી શેનડી

રૂક્ષં મધૂકપુષ્પોત્થં ફાણિતં વાતપિત્તકૃત્ ।
કફઘ્નં મધુરં પાકે કષાયં વસ્તિદૂષણમ્ ॥૧૫૩॥
इति इक्षुवर्गः ।

મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવા
માટેની રાખના ગુણો

મહુડાનાં ફૂલોની સાકર બનાવવાની રાખ
રૂક્ષ છે, વાયુ તથા પિત્ત વધારનારી છે, કઠ્ક
હણનારી છે, પાકમાં મધુર છે, તૂરી છે, અને
મૂત્રાશયમાં વાતાદિનો પ્રકાપ કરનારી છે. ૧૫૩
अथ मद्यवर्गः ।

સર્વ પિત્તકરં મદ્યમમ્લં દીપનોરોચનમ્ ।
મેદનં કફવાતઘ્નં હૃદયં વસ્તિવિશોધનમ્ ॥
પાકે લઘુ વિદાહ્યુષ્ણં તીક્ષ્ણમિન્દ્રિયબોધનમ્ ।
વિકાસિ સૃષ્ટિવિમૂઝં શૃણુ તસ્ય વિશેષણમ્ ॥૧૫૪॥

મધના સામાન્ય ગુણો

સર્વ પ્રકારનાં મધો પિત્ત કરનારાં છે,
ખાટા રસની અધિક તાવવાળાં છે, અગ્નિને દીપ્ત
કરનારાં છે, રચિ ઉપજવનારાં છે, દસ્ત લાવનારાં
છે, કઠ્કને તથા વાયુને હણનારાં છે, હૃદયને પ્રિય
લાગે એવાં છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારાં છે,
પાકમાં હલકાં છે, પાકમાં બળતરા કરનારાં છે,
ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઇન્દ્રિયોને બ્રત કરનારાં છે,
સાંધાઓના બંધોને મોક્ષ કરનારાં છે અને
વિદ્યાની તથા મૂત્રની વધારે પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં
છે. હવે મધોના ભેદો કહું છું, તે સાંભળો. ૧૫૪
मर्द्विकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ।
રક્તપિત્તેડપિ સતતં ચુર્વૈર્ન પ્રતિષ્ઠિયતે ॥
મધુરં તદ્દિ રૂક્ષં ચ કષાયાનુરસં લઘુ ।
લઘુપાકિ સરં શોષવિષમજ્વરનાશનમ્ ॥૧૫૫॥

દ્રાક્ષના દારૂના ગુણો

દ્રાક્ષનો દારૂ સંતાપ કરનાર નથી અને
મધુર દ્રવ્યના સંબંધવાળો છે; તેથી વિદ્વાન વૈદો
રક્તપિત્તમાં પણ કદી તેની અટકાયત કરતા
નથી. દ્રાક્ષનો દારૂ મધુર છે, રૂક્ષ છે, પેટામાં

તૂરા રસવાળો છે, હલકો છે, તુરત પાટી જનાર
છે, દસ્ત ઉતારનાર છે અને શોષને તથા વિષમ-
જ્વરને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૫૫

मर्द्वीकाल्पान्तरं किंचित्स्वाजूरं वातकोपनम् ।
તદેવ વિશદં રુચ્યં કફઘ્નં કર્શનં લઘુ ॥
કષાયમધુરં હૃદયં સુગન્ધીન્દ્રિયબોધનમ્ ॥૧૫૬॥

ખજૂરના દારૂના ગુણો

ખજૂરનો દારૂ દ્રાક્ષના દારૂથી થોડા જ
અંતરવાળો છે અને કાંઈક વાયુને પ્રકુપિત કર-
નાર છે. એ ખજૂરનો દારૂ નિર્ભળ હોય, તો રચિ
ઉપજવનાર છે, કઠ્ક હણનાર છે, કૃશતા આપ-
નાર છે, હલકો છે, તૂરા તથા મધુરો છે, હૃદયને
પ્રિય લાગે એવો છે, સુગંધી છે અને ઇન્દ્રિયોને
બ્રત કરનારો છે. ૧૫૬

कासारोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा ।

સ્તન્યરક્તક્ષયહિતા સુરા વૃંહણદીપની ॥૧૫૭॥

ચોખાના લોટની રાતી મદિરાના ગુણો

લોટની રાતી મદિરા ધાવણ માટે સારી
છે, રુધિરના ક્ષય ઉપર પણ સારી છે, શરીરને
પુષ્ટિ આપનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે અને
ખાંસી, અરશ, અહણીદોષ તથા મૂત્રાઘાત
મટાડનારી છે. ૧૫૭

कासारोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशनी ।

શ્વેતા મૂત્રકફસ્તન્યરક્તમાંસકરી સુરા ॥૧૫૮॥

ચોખાના લોટની સફેદ મદિરાના ગુણો

લોટની સફેદ મદિરા ખાંસી, અરશ
અહણી, શ્વાસ તથા સળેખમને નષ્ટ કરનારી છે.
અને મૂત્ર, કઠ્ક, ધાવણ, રુધિર તથા માંસ
વધારનારી છે. ૧૫૮

छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ।

પ્રસન્ના કફવાતાશોષવિષ્ણાનાહનાશની ॥૧૫૯॥

મદિરા ઉપરની આછના ગુણો

મદિરા ઉપરની આછ ઊલટી, અરોચક,
હૃદયની વ્યથા, કુક્ષિની વ્યથા, શૂલ, કઠ્ક, વાયુ,

વાયુને હણનાર છે, મેઢ તથા ઠક કરનાર છે, બળ વધારનાર છે અને સ્ત્રીસગર્ભા પ્રદર્થ આપનાર છે ૧૪૪

પિત્તઘ્નો મધુરઃ શુદ્ધો વાતઘ્નોઽયુક્ત્રસાદન ।
સ પુરાણોઽધિકગુણો ગુઢઃ પથ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥૧૪૫॥

શુદ્ધ તથા બૂના ગોળના ગુણો

શુદ્ધ ગોળ પિત્તને હણનાર છે, મધુર છે, વાયુને હણનાર છે અને લોહીને શુદ્ધ કરનાર છે બનો થયેલા શુદ્ધ ગોળ અધિક ગુણોવાળો છે અને અસત પથ્ય છે ૧૪૫

મત્સ્યઙ્કિકાણ્ડશર્કરા વિમલજાતા ઉત્તરોત્તર શીતા સ્નિગ્ધા ગુરુતરા મધુરતરા ઘૃપ્યા રક્તપિત્તપ્ર સાદનાસ્તૃષ્ણાપ્રશમનાશ્ચ ॥ ૧૪૬ ॥

ઠાચી ખાંડ, પાષી સફેદ ખાંડ, સાકર અને ખડીસાકરના ગુણો

ઠાચી ખાંડ, પાષી સફેદ ખાંડ, સાકર અને ખડીસાકર એ ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે ઠડી છે, વધારે વધારે મધુર છે, વધારે વધારે વીર્યવર્ધક છે, વધારે વધારે રક્તપિત્તને શાત કરનારી છે અને વધારે વધારે તગસને શાત કરનારી છે. ૧૪૬

યથા યથૈવા વૈમલ્ય મધુરત્વ તથા તથા ।
એહલાઘવશૈત્યાનિ સર્વત્વ ચ તથા તથા ॥ ૧૪૭ ॥

શેલડીના ગોળ વગેરે વિકારો જમ શુદ્ધ તેમ ગુણોવાળા

શેલડીના ગોળ વગેરે વિકારોમા જમ જમ વધારે નિર્મળતા હોય, તેમ તેમ તેઓમા મધુરતા સ્નિગ્ધતા હલકાપણુ, ઠડાપણુ અને રચકત્વ વધારે વધારે હોય છે ૧૪૭

યો.યો મત્સ્યઙ્કિકાણ્ડશર્કરાણા સ્વકો ગુણ ।
તેન તેનૈવ નિર્દેશ્યસ્તેષા વિદ્ધાવળો ગુણ ॥ ૧૪૮ ॥

ખાંડના મેલોમા તેવા જ ગુણો

ઠાચી ખાંડ, પાષી સફેદ ખાંડ તથા

સાકરને બનાવતાં જ તેનો કાર સહિત મેવ કાઢવામાં આવે છે, તે મેવમાં (કટવેક અશે) એમના જેવા જ ગુણો છે (ખાંડના મેવમા ખાંડના જેવા અને સાકરના મેવમાં સાકરના જેવા ગુણો હોય છે) ૧૪૮

સારસ્થિતા સુનિમલ્લા નિ ક્ષારા ચ યથા યથા ।
તથા તથા ગુણવતી વિજ્ઞેયા શર્કરા બુધે ॥૧૪૯॥

સાકરની શ્રેષ્ઠતાની પરીક્ષા

સાકર જમ જમ સારરૂપે રહેવી, નિર્મળ અને કાર વગરની હોય, તેમ તેમ સમગ્ર વૈવોએ તેને અધિક અધિક ગુણોવાળી સમજવી ૧૪૯

મધુશર્કરા પુનરલ્પયતોસારહરી રુક્ષા છેદની પ્રહારદની કપાયમધુરા મધુરવિપાકા ચ ॥૧૫૦॥

મધની સાકરના ગુણો

મધની સાકર બવટી તથા અતિસાર કરનારી છે, રસ છે, કદ વગેરે કાપનારી છે, સુખ આપનારી છે, તૂરી તથા મધુર છે અને વિપાકમાં પણ મધુર છે (મધ કાળાન્તરે સુકાઈ પાડે થઈને સાકર જેવું બની બધ છે, એ જ મધની સાકર સમજવી, એમ ક્ષેત્ર કહે છે) ૧૫૦

યવાસશર્કરા મધુરકપાયા તિક્તાનુરસા સ્થેષ્ઠ હરી સરા ચેતિ ॥૧૫૧॥

જવાસાની સાકરના ગુણો

જવાસાની સાકર મધુર છે, તૂરી છે, પેટામાં કડવા રસવાળી છે, કદ કરનારી છે અને દસ્ત લાવનારી છે ૧૫૧

યાવલ્યઃ શર્કરા પ્રોક્તા સર્વા દાહપ્રણાશના ।
રક્તપિત્તપ્રશમનાદર્હર્દિમૂર્છાતૃપાપહા ॥૧૫૨॥

સગળી સાકરોના સામાન્ય ગુણો

જટલી સાકરો કહેવામાં આવી, તે સગળી સાકરો દાહને નષ્ટ કરનારી છે, રક્તપિત્તને શાત કરનારી છે અને બિનટી, મૂર્છા તથા તરસ હણનારી છે ૧૫૨

શેલડીના કાચા રસના દાડના ગુણો

શેલડીના રસનો અશિથી ક્વાથ કર્યા વગર ખનાવેલો દાડ ધાતુઓનું કર્પણ કરનાર છે, સોજને તથા ઉદરરોગને નષ્ટ કરનાર છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, પાચક છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, મલખંધ તોડનાર છે અને અરશ ઉપર સારો છે. ૧૬૮

આક્ષિક: પાણ્ડુરોગમ્નો વ્રણ્ય: સંગ્રાહકો લઘુ: ।

કપાયમધુર: શીઘુ: પિત્તઘ્નોડમ્કપ્રસાદન: ॥૧૭૦॥

બહેડાંના ક્વાથથી તથા ગોળથી ખનાવેલા અને પુષ્પોના સંસ્કારવાળા દાડના ગુણો

બહેડાંના ક્વાથથી તથા ગોળથી ખનાવેલો અને ધાવણીનાં પુષ્પો વગેરેનો સંસ્કાર આપ્યો હોય એવો દાડ પાંડુ રોગોને હણનાર છે, ત્રણ માટે સારો છે, હલકો છે, તૂરો તથા મધુર છે, પિત્તને હણનાર છે અને રુધિરને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૧૭૦

જામ્બવો વદ્ધનિષ્યન્દસ્તુવરો વાતકોપન: ॥૧૭૧॥

જાંખૂના દાડના ગુણો

જાંખૂનો દાડ મૂત્રને રોકનાર છે, તૂરો છે અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનાર છે. ૧૭૧

તીક્ષ્ણ: સુરાસવો હૃદ્યો મૂત્રલ: કફવાતનુત્ ।

સુલપ્રિય: સ્થિરમદો વિજ્ઞેયોડનિલનાશન: ॥૧૭૨॥

સુરા નાખી ખનાવેલા આસવના ગુણો

જળને બદલે સુરા નાખીને ખનાવેલો આસવ તીક્ષ્ણ છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો છે, મૂત્રને વધારનાર છે, કંકને તથા વાયુને ટાળનાર છે, મુખને પ્રિય લાગે એવો છે, ઘણીવાર સુધી કંક રાખે એવો છે અને પવન સંખંધી રોગોને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૭૨

લઘુર્મધ્વાસવશ્છેદી મેહકુષ્ઠવિષાપહ: ।

તિક્ત: કષાય: શોફન્નસ્તીક્ષ્ણ: સ્વાદુરવાતકૃત્ ૧૭૩

મધ-ગોળના ખનાવેલા આસવના ગુણો

મધ તથા ગોળને મિશ્રિત કરીને ખનાવેલો

આસવ હલકો છે, કંકવો તથા તૂરો છે, મધુર છે, તીક્ષ્ણ છે, વાયુ કરનાર નથી, કંકને કાપનાર છે અને પ્રમેહ, ઠાક, ઝેર તથા સોજને હણનાર છે.

તીક્ષ્ણ: કપાયો મદકૃદ્ધુર્નમકફગુલ્મહત્ ।

કૃમિમેદોડનિલહરો મૈર્યો મધુરો ગુરુ: ॥૧૭૪॥

સુરા અને આસવને મિશ્રિત કરી

ખનાવેલા અને મધથી યુક્ત

કરેલા દાડના ગુણો

લોટની સુરાને અને ગોળના આસવને જુદાજુદા ખનાવી, પાછાં તેઓને મિશ્રિત કરી, મધનો યોગ આપીને ખનાવેલો દાડ, કે જે મૈર્ય હલવાય છે તે તીક્ષ્ણ છે, તૂરો છે, મદ કરનાર છે, મધુર છે, સારો છે અને અરશ, કંક, ગુલ્મ, કૃમિઓ, મેદ તથા વાયુને ટાળનાર છે. (લોટની સુરાને અને મધના આસવને મિશ્રિત કરીને ગોળનો યોગ આપીને ખનાવેલા દાડના પણ એ જ ગુણો છે.) ૧૭૪

વલ્ય: પિત્તહરો વર્ણ્યો મૃદ્વીકેશ્વરસાસવ: ॥૧૭૫॥

દ્રાક્ષ તથા શેલડીના આસવના ગુણો

દ્રાક્ષ તથા શેલડીના રસથી ખનાવેલો આસવ બળ આપનાર છે, પિત્ત હણનાર છે અને વર્ણને સારો કરનાર છે. ૧૭૫

શીઘુર્મધૂકપુષ્પોત્યો વિદાહ્યચિવલપ્રદ: ।

રુક્ષ: કપાય: કફહૃદ્વાતપિત્તપ્રકોપન: ॥૧૭૬॥

મહુડાંનાં ફૂલના દાડના ગુણો

મહુડાંનાં ફૂલોનો દાડ પાકમાં બલતરા કરનાર છે, અગ્નિને બળ આપનાર છે, રક્ષ છે, તૂરો છે, કંક હરનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનાર છે. ૧૭૬

નિર્દિશેદ્રસતશ્ચાન્યાન્કન્દમૂલફલસવાન્ ॥૧૭૭॥

આ પ્રકરણમાં નહિ કહેલા અન્ય

આસવોના ગુણો જાણવાની પદ્ધતિ

જે કંક, મૂળ, ફળ તથા છાલ વગેરેના

ખીજ આસવો આ પ્રકરણમાં કહ્યા નથી, તેઓના

અરશની, દસ્તની અટકાયતને અને પેટના આક્રાને નષ્ટ કરનારી છે. ૧૫૮

પિત્તલાત્પકફા રુક્ષા યવૈર્વાતપ્રકોષ્ણી ॥૧૬૦॥

જવની મદિરાના ગુણો

જવની મદિરા પિત્ત કરનારી છે, કાંઈક કફ કરનારી છે, રક્ષ છે, અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનારી છે. ૧૬૦

વિષ્ટમ્મિની સુત ગુર્વી શ્લેષ્મલા તુ મધૂલિકા ॥૧૬૧॥

ઝીણા ધઉંની મદિરાના ગુણો

ઝીણા ધઉંની મદિરા પેટમાં ગડગડાટ કરનારી છે, મળ અટકાવી પેટમાં રક્ષ વગેરેની પીડા કરનારી છે, ભારે છે અને કફ વધારનારી છે. ૧૬૧

રુક્ષા નાતિકફા વૃષ્યા પાચની ચાક્ષિકી સ્મૃતા ॥૧૬૨॥

બહેડાંની છાલ નાખીને બનાવેલી

મદિરાના ગુણો

બહેડાંની છાલ નાખીને કૈશ્વી મદિરા રક્ષ છે, કફને અત્યંત વધારનારી નથી, સ્ત્રીસંગમાં પ્રદર્ષ આપનારી છે અને પાચન કરનારી છે. ૧૬૨

વિદોયો મેઘવૃષ્યથ કોહલો વદનપ્રિયઃ ॥૧૬૩॥

જવના સાથવાથી બનાવેલી

મદિરાના ગુણો

જવના સાથવાથી બનાવેલી મદિરા ત્રણે દોષો ઉત્પન્ન કરનારી છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરાવનારી છે, સ્ત્રીસંગમાં પ્રદર્ષ આપનારી છે અને મુખને પ્રિય લાગે એવી છે. ૧૬૩

ગ્રાણુળ્લો જગલઃ પક્કા રુક્ષસ્તુટ્કફયોફલા ।

દુઘઃ પ્રવાહિકાટોપદુર્નામાનિલયોપહત્ ॥૧૬૪॥

મદિરાની નીચે રહેલા ભાગના ગુણો

મદિરાની નીચે રહેલો ભાગ દસ્ત વગેરેનું શોષણ કરનાર છે, ઉષ્ણ છે, પાચન છે, રક્ષ છે, દહ્યને પ્રિય લાગે એવો છે અને તરશ, કફ, સોજા, પ્રવાહિકા, પેટની અંદરનો ગડગડાટ, અરશ, વાયુ અને ક્ષય મટાડનાર છે. (લેપ

કરવાથી સોજાને મટાડે છે.) ૧૬૪

પક્ષ્મો દ્વતસારત્વાદિષ્મી વાતકોપનઃ ।

દીપનઃ સુષ્ણિમ્મયો વિશ્વદોઽલ્પમદો ગુરુઃ ॥૧૬૫॥

સારવગરના દાડના ગુણો

સાર કાઠી લઈ ખાકી રાખેલા દાડની નીચેના બુદાબુદા અવધવાવાળો દુધો નિઃસાર દોવાને લીધે ગડગડાટ કરનાર છે, વાયુને પ્રક્રુપિત કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વિશ્વાની તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, થોડો મદ આપનાર છે અને ભારે છે. ૧૬૫

કપાયો મધુરઃ શીધુર્ગાંઠઃ પાચનદીપનઃ ॥૧૬૬॥

ગોળના દાડના ગુણો

ગોળનો દાડ તૂટે છે, મધુર છે, પાચન છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. ૧૬૬

શર્કતો મધુરો રુચ્યો દીપનો મસ્તિશોધનઃ ।

વાતમ્નો મધુરઃ પાકે દુધ્યન્દ્રિયશોધનઃ ॥૧૬૭॥

સાકરના દાડના ગુણો

સાકરનો દાડ મધુર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, વાયુ હણનાર છે, પાકમાં મધુર છે, દહ્યને પ્રિય લાગે એવો છે અને ઇંદ્રિયોને બચત કરનાર છે. ૧૬૭

તદ્વત્પક્કસઃ શીધુર્ચલવર્ગકરઃ સરઃ ।

શોફમ્નો દીપનો દુધ્યો રુચ્યઃ શ્લેષ્માર્સાં હિતઃ ॥૧૬૮॥

શેલડીના પકાવેલા રસના દાડના ગુણો

શેલડીના પાકા રસથી બનાવેલો દાડ સાકરના દાડના જેવા જ ગુણોવાળો છે, બળ આપનાર છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, સોજા હણનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, દહ્યને પ્રિય લાગે એવો છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને કફ ઉપર તથા અરશ ઉપર સારો છે. ૧૬૮

કર્ણ્યઃ શીતરસિકઃ શ્વયધૂરનાશનઃ ।

વર્ણકૃન્નરણઃ સ્વર્યો વિવન્ધમ્નોર્જ્જ્ઞસાં હિતઃ ॥૧૬૯॥

હોય, ગ્રીક્ષુ ડોય કે વાસણમાં નીચે કદડાની સાથે થોડું બાકી રહેલું હોય, તે મધનો સર્વદા લાગ કરવો.

જે મધ અદ્ય ઔપધોવાળું, નવું, ગ્રીક્ષુ, કે ભારે હોય, તે મધ કદને પ્રકુપિત કરે છે અને વિશેષે કરી દુર્ગંધ (માંડ પચે એવું) હોય છે.

જે મધ ઘાટું, તીક્ષ્ણ, ઊંતા સ્પર્શવાળું કે પાકમાં બાટું થઈને બળતરા કરનારું હોય, તે મધ પિત્તને પ્રકુપિત કરે છે.

જે મધ પ્રિય ન લાગે એવું, પરાબ વાસણમાં રહેલું, અત્યંત આછું, દુર્ગંધવાળું, ગ્રીડાઓવાળું, વિરુદ્ધ રસવાળું, વાસણમાં કદડાની સાથે જરાક બાકી રહેલું કે ખાલા વગેરેમાં રાતવાસી રહેલું હોય, તે મધ વાયુને પ્રકુપિત કરે છે.

જે મધ ઘાટાપણથી માંડીને વાસણમાં કદડાની સાથે બાકી રહેવા સુધીના સમગ્ર દોષોથી યુક્ત હોય, તે મધ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોને પ્રકુપિત કરે છે. ૧૮૨

ચિરચિત્તં જાતરસં દીપનં કફવાતજિત્ ।

રુચ્યં પ્રસન્નં સુરમિ મધં સેવ્યં મદાવહમ્ ॥૧૮૩॥

કેવા મધનું સેવન કરવું ?

જે મધ જનું, ઉત્પન્ન થયેલા રસવાળું, અગ્નિને દીપ્ત કરનારું, કદને તથા વાયુને જીતનારું, રચિકારક, નિર્મળ, સુગંધી તથા હર્ષ આપનારું હોય, તે મધનું સેવન કરવું. ૧૮૩

તસ્યાનેકપ્રકારસ્ય મધસ્ય રસવીર્યતઃ ।

સૌક્ષ્મ્યાદૌર્ણ્યાચ તૈક્ષ્ણ્યાચ વિકાસિત્વાચ વહ્નિના ॥

સમેત્ય હૃદયં પ્રાપ્ય ધમનીરુર્ધ્વમાંગતમ્ ।

વિશ્લેષ્યેન્દ્રિયચેતાંસિવીર્યં મદયતેઽચિરાત્ ॥૧૮૪॥

શરીરમાં મધ કેવી રીતે મદને

ઉત્પન્ન કરે છે ?

મધ કે જે દ્રાક્ષ આદિ અનેક દ્રવ્યોના મેદને લીધે, લવણવર્જિત બીજ પાંચ રસોના મેદને લીધે અને ઉષ્ણ તથા રક્ષ આદિ વીર્યોના

મેદને લીધે અનેક પ્રકારનું છે, તેની શક્તિ જઠરાગ્નિની સાથે મળી અગ્નિના ઊર્ધ્વગામીપણાને લીધે, મધના આગ્નેયદ્રવ્યપણાથી તેના પણ ઊર્ધ્વગામીપણારૂપ સ્વભાવને લીધે તથા હલકા-પણાને લીધે ધમનીઓ દ્વારા હૃદયે ચડી દ્વદ્યને પ્રાપ્ત થઈ, તીક્ષ્ણતા તથા સાંધાઓના બંધોને મોક્ષણ કરી દેવાના સ્વભાવને લીધે ઝડપદાર હોવાથી અને સૂક્ષ્મ હોવાથી તુરત જ ઇંદ્રિયોને તથા ચિત્તને ચક્ષાયમાન કરી નાખી મધ્યુક્ત કરી દે છે. ૧૮૪

ચિરેણ શૈભિકે પુંસિ પાનતો જાયતે મદઃ ।

અચિરાદ્વાતિકે દૃષ્ટઃ પૈત્તિકે શીઘ્રમેવ તુ ॥૧૮૫॥

શરીર સંબંધી દોષો ઉપરથી મદ પ્રાપ્ત

થવાના સમયના ભેદો

કફપ્રકૃતિવાળા માણસને દાઝ પીધા પછી ઘણીવારે મદ ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસને દાઝ પીધા પછી થોડીવારે મદ ઉત્પન્ન થાય છે અને પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસને દાઝ પીધા પછી તુરત જ મદ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮૫

સાત્ત્વિકે શૌચદાક્ષિણ્યહર્ષમળ્હનલાલસઃ ।

ગીતાધ્યયનસૌભાગ્યસુરતોત્સાહકૃન્મદઃ ॥

રાજસે દુઃખશીલંત્વમાત્મત્યાગં સસાહસમ્ ।

કલહં સાનુવંધં તુ કરોતિ પુરુષે મદઃ ॥

અશૌચનિદ્રામાત્સર્યાગમ્યાગમનલોલતાઃ ।

અસત્સમાવેશં ચાપિ કુર્યોદ્ધિ તામસે મદઃ ॥૧૮૬॥

મધ પીનારની સત્ત્વ આદિ ગુણો ઉપરથી

બુદ્ધિબુદ્ધિ ચેષ્ટાઓ

દાઝ સાત્ત્વિક માણસમાં પવિત્રતાની, પરાયા મનને અનુસરીને વર્તવાની, હર્ષની અને શણગારની લાલસાઓ ઉત્પન્ન કરે છે તથા ગાયન, અધ્યયન, સૌભાગ્ય અને મૈથુનોત્સાહને ઉત્પન્ન કરે છે.

એ જ દાઝ રજોગુણી માણસમાં દુઃખના સેવનને, દેહનો વિનાશ કરી નાંખે એવા સાહસને

ગુણે તે તે કંદ-મૂળ વગેરેના રસો પ્રમાણે
જાણી લેવા ૧૭૭

નવ મધમમિષ્ણન્દિ ગુરુ વાતાદિકોપનમ્ ।
અનિષ્ઠગન્ધ વિરસમદ્વય ચ વિદાહિ ચ ॥૧૭૮॥
નવા દારૂના ગુણે ।

નવા દારૂ ઓતો વગેરેને બીનાશ આપનારો
છે, ભારે છે, વાયુ વગેરેને પ્રકુપિત કરનારો છે,
અપ્રિય ગંધવાળો છે, સારા રસ વગરનો છે,
હૃદયને પ્રિય લાગે એવો નથી અને ખાટા પાક
વાળો હોવાથી વિદાહ કરનારો છે ૧૭૮
સુગન્ધી દીપન દ્વય રોષિણુ કૃમિનાશનમ્ ।
સ્ફુટસ્રોતસ્કર જીર્ણ લઘુ વાતકફાપહમ્ ॥૧૭૯॥

જૂના દારૂના ગુણે ।

જૂનો દારૂ સુગંધી છે, અગ્નિને દીપ્ત કર
નારો છે, વૃક્ષને પણ રચિ આપનારો છે, કૃમિઓને
નષ્ટ કરનારો છે, ઓતોને ચોખ્ખા કરનારો છે,
હૃદય છે અને વાયુને તથા કંદને ટાળનારો
છે ૧૭૯

ઘરિણો દ્રવ્યસયોગસસ્કારાદધિકો ગુણે ॥
મહુદોપહરશ્ચેવ દોષાણા શ્મનશ્ચ સ ।
દીપનઃ કફવાતગ્ન સરઃ પિત્તાવિરોધન ॥
શૂલપ્ખાનોદરપ્લીહજ્વરાજીર્ણાર્શસાં હિત ।
પિપ્તલ્પાદિકૃતો ગુલ્મકર્ષરોગહરઃ સ્મૃતઃ ॥
ચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યન્તેઽરિષ્ટા રોગહરા ધૃયઃ ॥૧૮૦॥
અરિષ્ટના ગુણે ।

અરિષ્ટ હરડે વગેરે દ્રવ્યોના સ યોગને લીધે
અને સસ્કારને લીધે દારૂ કરતા અવિક ગુણે
વાળો છે, ઘણા દોષોને હરનારો છે, ઘણા બધા
ઓને શાન્ત કરનારો છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારો
છે, વિશેષ કરી કંદને તથા વાયુને હણનારો છે,
દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનારો છે, પિત્તને નરાક હણ
નારો છે, અને શળ, પેટનો આક્રેશ, ઉદરોગ,
પરસનુ દરદ, જનર, અજીર્ણ તથા અરશની
ઉપર હિતકારી છે પીપર વગેરેથી કરેતા

અરિષ્ટ ગુદમને અને કંદ સ બધી રોગોને હણ
નારો છે જુદાજુદા રોગોને હરનારો જુદાજુદા
અરિષ્ટો ચિકિત્સાનાં પ્રકરણોમા કહેવામા આવશે.
(ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયનો પમે
નિયમ જુઓ. એવી રીતે બીજા સ્થળોમા પણ
કહેવામા આવશે) ૧૮૦

અરિષ્ઠસવશીધૂના ગુણાન્કર્માણિ ચારિશેત્ ॥
બુદ્ધ્યા યથાસ્વ સસ્કારમવેક્ષ્ય કુશલો મિપક્ ॥૧૮૧॥
બીજા અરિષ્ટ, આસવ અને મધોના ગુણે
તથા કર્મો જાણવાની પદ્ધતિ

આ વર્ગમા જે અરિષ્ટો, જે આસવો તથા
જે મધો કહેવામા આવ્યાં નથી, તેઓના ગુણે
અને કર્મો, તેઓના પદાર્થો પ્રમાણે તથા તેઓના
સસ્કારો પ્રમાણે વિચક્ષણ વેદે પોતાની બુદ્ધિથી
જાણી લેનાં ૧૮૧

સાન્દ્ર વિદાહિ દુર્ગન્ધં વિરસ કૃમિલ ગુરુ ।
બદ્ધચ તરુણ તીક્ષ્ણમુષ્ણ દુર્માજનસ્થિતમ્ ॥
અલ્પોષધ પર્યુપિતમલચ્છ વિચ્છિલ ચ યત્ ।
તદ્વર્જ્યં સર્વદા મધ કિચિચ્છેપ તુ યદ્ભવેત્ ॥
તત્ર યસ્તોકસમ્માર તરુણ વિચ્છિલ ગુરુ ।
કફપ્રક્રોપિ તન્મધ દુર્જર ચ વિશેષત ॥
પિત્તપ્રક્રોપિ બહલ તીક્ષ્ણમુષ્ણ વિદાહિ ચ ।
અદ્ય દુષ્ણ પૂતિ કૃમિલ વિરસ તતુ ॥
તથા પર્યુપિત ચાપિ વિદ્યાદનિલકોપનમ્ ।
સર્વદોષેષ્વેત તુ સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ॥૧૮૨॥

કેવો દારૂ ખરાબ સમજવો અને ખરાબ
દારૂથી શી ખરાબી થાય ?

જે મધ ઘાટુ દોષ, પાકમા ખાટુ થઈ
જઈને જળનામ કરનાર દોષ, દુર્ગંધનાળુ દોષ,
નિરુદ્ધ રસવાળુ દોષ, ઘીડાએવાળુ દોષ, ભારે
દોષ, પ્રિય ન લાગે એવુ દોષ, નતુ દોષ, તીક્ષ્ણ
દોષ, જિના સ્પર્શવાળુ દોષ, ખરાબ વાસણુમાં
રહેવુ દોષ, અદ્ય ઔષધોવાળુ દોષ, ધ્યાવા
વગેરેમા રાતવાસી રહેવુ દોષ, અત્યંત ઓછુ

ધાન્યામ્લ જમ અશ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તેમ પાચન છે, દસ્ત પાડનાર છે અને નિરૂહ અસ્તિમાં (ક્વાથ, દૂધ તથા તેલને મિશ્રિત કરી દેવામાં આવતી પિચ્છકારીમાં) પણ હિતકારી છે તથા સમુદ્રના કિનારા પર રહેનારા લોકોને તે સાત્ત્વ જ (સ્વાભાવિક અનુકૂળ જ) છે. ૧૯૧

અથ મૂત્રાણિ

ગોમદિગ્ધ્યાજાવિગજહયસ્વરોષ્ઠાણાં મૂત્રાણિ તીક્ષ્ણાણિ કદ્વન્ન્યુષ્ણાણિ તિક્તાણિ લવણાનુરસાણિ લઘૂણિ શોષનાણિ કફવાતકૃમિમેદોવિષગુલ્માર્શોદરકુષ્ઠશોફારોચકપાણ્ડુરોગહરાણિ હ્રદ્યાણિ દીપનાણિ ચ સામાન્યતઃ ॥૧૯૨॥

ભવતશ્ચાત્ર ॥

તત્સર્વં કદુતીક્ષ્ણોષ્ણં લવણાનુરસં લઘુ ।
શોષનં કફવાતઘ્નં કૃમિમેદોવિષાપહમ્ ॥
અર્શોજઠરગુલ્મઘ્નં શોફારોચકનાશનમ્ ।
પાણ્ડુરોગહરં મેદિ હ્રદ્યં દીપનપાચનમ્ ॥

અમુક મૂત્રોના સામાન્ય ગુણો

ગાય, ભેંશ, બકરી, ગાડરી, હાથી, ઘોડો, ગધેડો અને બાટનાં મૂત્રો તીક્ષ્ણ છે, તીખાં છે, ઉષ્ણ છે, કડવાં છે, ખારા રસને અનુસરતાં છે, હલકાં છે, મળોની શુદ્ધિ કરનારાં છે, પ્રિય લાગે એવાં છે, અશ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદ, વિષ, ગુલ્મ, અરશ, ઉદરરોગ, કાઢ, સોજા, અરોચક તથા પાંડુરોગને કરનારાં છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'સર્વ જાતનાં મૂત્રો તીખાં છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, ખારા રસને અનુસરનારાં છે, હલકાં છે, મળોની શુદ્ધિ કરનારાં છે, દસ્ત લગાડનારાં છે, પ્રિય લાગે એવાં છે, અશ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે, પાચન છે અને કફ, વાયુ, કૃમિ, મેદોરોગ, વિષ, અરશ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, સોજા, અરોચક તથા પાંડુરોગને નષ્ટ કરનારાં છે. ૧૯૨

ગોમૂત્રં કદુ તીક્ષ્ણોષ્ણં સક્ષારત્વાન્ન વાતલમ્ ।
લઘ્વશ્નિદીપનં મેઘ્યં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥
શૂલગુલ્મોદરાનાહવિરેકાસ્થાપનાદિષુ ।
મૂત્રપ્રયોગસાધ્યેષુ ગવ્યં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ॥૧૯૩॥

ગોમૂત્રના ગુણો

ગાયનું મૂત્ર તીખું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, ક્ષારવાળું હોવાને લીધે વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, હલકું છે, અશ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પવિત્ર છે, પિત્તને વધારનાર છે અને કફને તથા વાયુને મટાડનાર છે. શૂળ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, મલબંધ, વિરેચન તથા નિરૂહઅસ્તિ વગેરે જ વિષયો મૂત્રના પ્રયોગને લાયક જણાય, તેઓમાં ગાયના મૂત્રનો પ્રયોગ કરવો. ૧૯૩

દુર્નામોદરશૂલેષુ કુષ્ઠમેહાવિશુદ્ધિષુ ।
આનાહશોફગુલ્મેષુ પાણ્ડુરોગે ચ માહિષમ્ ॥૧૯૪॥

ભેંશના મૂત્રના ગુણો

ભેંસનું મૂત્ર અરશ, ઉદરરોગ, શૂળ, કાઢ, પ્રમેહ, બલદીની ખરાબર નહિ થયેલી શુદ્ધિ, મલબંધ, સોજા, ગુલ્મ અને પાંડુરોગ ઉપર હિતકારી છે. ૧૯૪

કાસશ્વાસાપહં શોષકામલાપાણ્ડુરોગનુત્ ।
કદુતિક્તાન્વિતં છાગમીષન્માસ્તકોપનમ્ ॥૧૯૫॥

બકરીના મૂત્રના ગુણો

બકરીનું મૂત્ર તીખા તથા કડવા રસવાળું છે, કંઈક વાયુને પ્રકુપિત કરનાર છે અને ખાંસી શ્વાસ, શોષ, કમળો, તથા પાંડુરોગને મટાડનાર છે. ૧૯૫

કાસપ્તીહોદરશ્વાસશોષવર્ષોગ્રહે હિતમ્ ।
સક્ષારં તિક્તકદુક્રમુષ્ણં વાતઘ્નમાવિકમ્ ॥૧૯૬॥

ગાડરીના મૂત્રના ગુણો

ગાડરીનું મૂત્ર ક્ષારવાળું છે, કડવું છે, તીખું છે, ઉષ્ણ છે, વાયુને હણનાર છે અને ખાંસી, ખરલનું દરદ, ઉદરરોગ, શ્વાસ તથા મલબંધ-એ ઉપર હિતકારી છે. ૧૯૬

અને નિરંતર ચાલ્યા કરે એવા કલહને (કન્ધિયાને) ઉત્પન્ન કરે છે.

એ જ દારૂ તમેાગુણી માણસમાં અપવિત્રતા, નિદ્રા, મત્સર, અગમ્યાગમનની લાલસા અને અસત્ય બાપણને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮૬

રક્તપિત્તકરં શુક્તં છેદિ મુક્તવિપાચનમ્ ।

વૈસ્વર્યં જરણં શ્લેષ્મપાણ્ડુકૃમિહરં લઘુ ॥

તીક્ષ્ણોષ્ણં મૂત્રલં હૃદયં કફઘ્નં કટુપાકિ ચ ॥૧૮૭॥

શુક્તના ગુણો

(દહીં, મધ, ગોળ, હણુ તથા કાંચ વગેરે પદાર્થોને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી ધાન્યના ગંજમાં ત્રણ રાત સુધી રાખી મૂકતાં તેમાં જે આથો આવે છે તે શુક્ત કહેવાય છે.) એ શુક્ત રક્ત-પિત્ત કરનાર છે, કફ વગેરેનું છેદન કરનાર છે, ખાધેલાને પચાવનાર છે, સ્વર બગાડનાર છે, આમને છાણું કરનાર છે, હલકું છે, કફના વધારાવાળા પાંડુરોગને તથા કૃમિઓને હરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, મૂત્રજનક છે, પ્રિય લાગે એવું છે, કફ હણનાર છે, અને પાકમાં લીધું છે. તદ્વત્તદાસુતં સર્વં રોચનં ચ વિશેષતઃ ॥૧૮૮॥

આસુતના ગુણો

ઉપર કહેલા શુક્તમાં આથેલાં કંદમૂળ વગેરે, કે જ્યો આસુત કહેવાય છે, તેજો પણ શુક્તના જેવા જ ગુણોવાળાં છે અને વિશેષ કરી રચિ ઉપશ્વવનારાં છે. ૧૮૮

ગૌઢાનિ રસશુક્તિનિ મધુશુક્તિનિ યાનિ ચ ।

યથાપૂર્વં શુક્તરાગ્યમિષ્યન્દકરાણિ ચ ॥૧૮૯॥

દ્રવ્યોના ભેદથી શુક્તોના ગુણોના ભેદ

ગોળના સંબંધવાળા આથાઓ, શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા આથાઓ અને મધના સંબંધવાળા આથાઓમાં મધના સંબંધવાળા આથાઓ કરતાં શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા આથાઓ અને તે આથાઓ કરતાં ગોળના સંબંધવાળા આથાઓ વધારે

ભારે છે અને વધારે અભિધ્યંદી (સોતોને લીના કરી દેનારા) છે. લીંબુનો રસ, પીપરીમૂળ અને મધને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી તે વાસણને ધાન્યના ગંજમાં ત્રણ રાત સુધી દાટી મૂકવાથી જે આથો થાય, તે મધુશુક્ત કહેવાય છે. ૧૮૯

તુષામ્બુ દીપનં હૃદયં હૃત્પાણ્ડુકૃમિરોગનુત્ ।

ગ્રહણ્યર્શોવિકારઘ્નં મેદિ સૌવીરકં તથા ॥૧૯૦॥

તુષોદકના તથા સૌવીરકના ગુણો

ફેતરાં સહિત કાચો જવોને ટુકડે ટુકડા કરીને (ભરડીને) પાણીમાં આથવાથી થયેલું તુષોદક અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને હૃદયરોગ, પાંડુરોગ તથા કૃમિરોગને હરનાર છે. ફેતરાં કાઢી નાખી પકાવેલા જવોના ટુકડા ટુકડે કરી આથવાથી જે સૌવીરક થાય છે, તે ગ્રહણીના તથા અરશના વિકારને હણનાર છે અને રસ લગાડનાર છે. ૧૯૦

ધાન્યામ્લં ધાન્યયોનિત્વાન્નિવનં દાદનાશનમ્ ।

સ્પર્શત્પાનાતુ પવનકફતુષ્ણાહરં લઘુ ॥

તૈક્ષ્ણ્યાચ નિદ્દેસદાશુ કર્ફં ગન્ડૂપધારણાત્ ।

મુલવૈરસ્યદીર્ગચ્ચમલશોષકમાપહમ્ ॥

દીપનં જરણં મેદિ દિતમાલ્યાવનેષુ ચ ।

સમુદ્રમાશ્રિતાનાં ચ જનાનાં સાત્મ્યમુચ્યતે ॥૧૯૧॥

इति मध्वर्गः

ધાન્યામ્લના ગુણો

ચોખાતું તથા ડાઢરા વગેરેનું ચૂણું આથ-વાથી જે ધાન્યામ્લ થાય છે, તે ધાન્યથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાને લીધે પ્રાણધારક બને છે, સ્પર્શથી દાહનો નાશ કરે છે, પીવાથી વાધુ તથા કફ સંબંધીની તરસને હરે છે અને હલકું છે. એ ધાન્યામ્લ તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે તુરત કફને બહાર કાઢી નાખે છે. ધાન્યામ્લના ડાગળા કરવાથી મોઢાની મોળ, ડુર્ગંધપણું, મળ, શોષ તથા થાકનો નાશ થાય છે.

અન્નપાનના વિધિ વિધે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન

સુશ્રુતે પ્રશ્નામ કરીને ભગવાન ધન્વંતરિને પૂછ્યું: 'મહારાજ! પ્રાણીઓનું તથા પ્રાણીઓના બળનું, વર્ણનું અને ઓજસનું મૂળ કારણ આહાર છે, એ આહાર છ રસોને આધીન છે, છ રસો દ્રવ્યોને આધીન છે અને દોષોનાં તથા ધાતુઓનાં ક્ષય, વૃદ્ધિ તથા સામ્ય, એ દ્રવ્યોના રસોથી, ગુણોથી, વીર્યોથી તથા વિપાદોથી થાય છે, એમ આપ પ્રથમ કહી ગયા છો. બ્રહ્માથી માંડીને જ જ પ્રાણીઓ છે, તેઓની ઉત્પત્તિનો, સ્થિતિનો અને પ્રલયનો હેતુ આહાર જ છે. આહારથી જ શરીરની અભિવૃદ્ધિ, બળ તથા આરોગ્ય થાય છે, આહારથી જ વર્ણોનું સારાપણું તથા ઇંદ્રિયોનું સામર્થ્ય થાય છે અને આહારના જ અન્યથા ઉપયોગથી અસ્વસ્થપણું થાય છે. ભક્ત્ય, ભોજ્ય, પેય અને લેહ્ય એ રીતે ચાર પ્રકારેવાળા, પૃથ્વી આદિ અનેક દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થતા, અનેક ગોઠવણોવાળા તથા અનેક પ્રભાવોવાળા તે આહારનાં જ જ જુદાંજુદાં દ્રવ્યો છે, તેઓનાં રસોને, ગુણોને, વીર્યોને, વિપાદોને, પ્રભાવોને તથા કર્મોને જુદાંજુદાં બળવા હું મરું છું; કેમ કે જ્યોત્સ્ને આહારના સ્વભાવો બળ્યા ન હોય, તે વેધો સ્વસ્થ માણસોની સ્વસ્થતાને ચાલુ રાખી શકતા નથી અને રોગી માણસોના રોગોનો નિવૃત્ત કરી શકતા નથી. આહાર જ સર્વ પ્રાણીઓનું મૂળ છે; એટલા માટે આપ અન્નોના તથા અન્નપાનાદિકના પ્રકારોનો ઉપદેશ કરો.' ૨

इत्युक्तः प्रोवाच भगवान्धन्वन्तरिरथ खलु वत्स सुश्रुत यथाप्रश्नमुच्यमानमुपधारयस्व ॥ ३ ॥

ધન્વંતરિના ઉત્તરનો આરંભ

આ પ્રમાણે સુશ્રુતના પ્રશ્નને સાંભળી, ભગવાન ધન્વંતરિ બોલ્યા: 'પુત્ર સુશ્રુત! હું તમારા પૂછવા પ્રમાણે ઉત્તર આપું છું, તે શ્રવણ કરો. ૩ ત્વ લોહિતકશાલિકલમકર્દમકપાણ્ડુકસુગન્ધકશકુ-

નાહતપુષ્પાણ્ડકપુણ્ડરીકમહાશાલિશીતમીરુકરોધ્રપુ-
ષ્પકદીર્ઘશૂકકાશ્વનકમહિષમસ્તકહાયનકદૂષકમહા-
દૂષકપ્રમૃતયઃ શાલયઃ ।

મધુરા વીર્યતઃ શીતા લઘુપાકા ચંલાવહાઃ ।
પિત્તઘ્નાલ્પાનિલક્રફાઃ સ્નિગ્ધા બંદ્ધાલ્પવર્ચસઃ ॥

તેષાં લોહિતકઃ શ્રેષ્ઠો દોષઘ્નઃ શુક્રમૂત્રલઃ ।
ચક્ષુષ્યો વર્ણવલકૃત્સ્વર્યો દ્વઘઃ શ્રમાપહઃ ॥

વ્રણ્યો જ્વરહરશ્ચૈવ સર્વદોષવિષાપહઃ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણાઃ ક્રમશઃ શાલયોઽવરાઃ ॥ ૪ ॥

શાલિ (હેમંતઋતુમાં પાકનારા ચોખા)-
ની જાતો અને તેના ગુણો

લોહિતક (રાતા સંધી ચોખા), કલમક, કર્દમક (ધણા કાઢવમાં ઉત્પન્ન થનારા), પાંડુક (સફેદ ફેાતરાંનાળા તથા સફેદ અણીવાળા), સુગંધક (રંધાય ત્યારે જમાંથી સુગંધ આવે છે તે), શકુતાહત (ઉત્તરકુરુ ખંડમાંથી હંસોએ અથવા ગરુડે ચાણેલા), પુષ્પાંકક (ફૂલ જેવા), પુંડરીક (સફેદ કમળ જેવા સફેદ, સુકુમાર તથા સુગંધી), મહાશાલિ (જડા), શીતલીરુક (ઠંડીથી બગડી જનારા), રોધ્રપુષ્પક (લોદ-રના ફૂલ જેવી અણીવાળા), દીર્ઘશૂક (લાંબી અણીવાળા), કાંચનક (પીળા વર્ણવાળા), મહિષ-મસ્તક, હાયનક (વધારેમાં વધારે એક વર્ષ સુધી સારા રહેનારા), દૂષક અને મહાદૂષક વગેરે શાલિની અતિઓ^૧ છે.

સધળા શાલિઓ મધુર છે, શીતવીર્યવાળા છે, પાકમાં હલકા છે, બળ આપનારા છે, પિત્તને

૧ ચોખા અનેક જાતના થાય છે. એમાંથી કેટલીક જાતોના અર્થો જતાવીને ડહન લખે છે, કે 'ચોખાની જાતો તે તે દેશોમાં જુદાંજુદાં નામોથી યોજવામાં આવે છે, માટે તે તે દેશના લોકોને પૂછીને જાણી લેવી.' શુબ્રાતીમાં પણ જરાશાક, પટણી, આંબેમહોર, ખંગાલી, ચીનીસકર, ઉડા તથા વીરબટી વગેરે અનેક જાતો યોજવામાં આવે છે, પણ તેઓમાં અમુક જાત સંસ્કૃતમાં અમુક નામથી કહેણાય છે; એ યોજનાવાલું બની શકતું નથી.

અને નિરંતર આદ્યા કરે એવા કલહને (કન્યાને) ઉત્પન્ન કરે છે.

એ જ દાદ તમેશુણી માણસમાં અપવિત્રતા, નિદ્રા, મત્સર, અગમ્યાગમનની લાલસા અને અસત્ય ભાષણને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮૬

રક્તપિત્તકરં શુક્તં છેદિ મુક્તવિપાચનમ્ ।

વૈસ્વર્ય જરણં શ્લેષ્મપાણ્ડુકૃમિહરં લઘુ ॥

તીક્ષ્ણોષ્ણં મૂલં હૃદયં કફમ્ કટુપાકિ ચ ॥૧૮૭॥

શુક્તના ગુણો

(દહીં, મધ, ગોળ, લણ તથા કાંઈ વગેરે પદાર્થોને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી ધાન્યના ગંજમાં ત્રણ રાત સુધી રાખી મૂકતાં તેમાં જે આથો આવે છે તે શુક્ત કહેવાય છે.) એ શુક્ત રક્ત-પિત્ત કરનાર છે, કફ વગેરેનું છેદન કરનાર છે, આધિકાને પચાવનાર છે, સ્વર અગાડનાર છે, આમને જીર્ણ કરનાર છે, હલકું છે, કફના વધારાવાળા પાંડુરોગને તથા કૃમિઓને હરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, મૂત્રજનક છે, પ્રિય લાગે એવું છે, કફ હણનાર છે, અને પાકમાં તીખું છે. તદ્વત્તદાસુતં સર્વ રોચનં ચ વિશેષતઃ ॥૧૮૮॥

આસુતના ગુણો

ઉપર કહેલા શુક્તમાં આથેલાં કંદમૂળ વગેરે, જે એઓ આસુત કહેવાય છે, તેઓ પણ શુક્તના જેવા જ ગુણોવાળાં છે અને વિશેષે કરી એથી ઉપશ્રવનારાં છે. ૧૮૮

ગૌઢાનિ રસશુક્તિનિ મધુશુક્તિનિ યાનિ ચ ।

યયાપર્વં શુક્તરાણ્યમિષ્યન્દકરાણિ ચ ॥૧૮૯॥

દ્રવ્યોના ભેદથી શુક્તોના ગુણોના ભેદ

ગોળના સંબંધવાળા આથાઓ, શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા આથાઓ અને મધના સંબંધવાળા આથાઓમાં મધના સંબંધવાળા આથાઓ કરતાં શેલડી વગેરેના રસના સંબંધવાળા આથાઓ અને તે આથાઓ કરતાં ગોળના સંબંધવાળા આથાઓ વધારે

ભારે છે અને વધારે અભિધ્યંદી (સોતોને લીના કરી દેનારા) છે. લીંબુનો રસ, પીપરીમૂળ અને મધને સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી તે વાસણને ધાન્યના ગંજમાં ત્રણ રાત સુધી દાટી મૂકવાથી જે આથો થાય, તે મધુશુક્ત કહેવાય છે. ૧૮૯

તુષામ્ણુ દીપનં હૃદયં હૃત્પાણ્ડુકૃમિરોગહુત્ ।

ઘ્રહણ્યર્શોવિકારખં મેદિ સૌવીરકં તથા ॥૧૯૦॥

તુષોદકના તથા સૌવીરકના ગુણો

ફોતરાં સહિત કાચા જોને દુકડે દુકડા કરીને (ભરડીને) પાણીમાં આથવાથી થયેલું તુષોદક અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને દુષ્પરોગ, પાંડુરોગ તથા કૃમિરોગને હરનાર છે. ફોતરાં કાઢી નાખી પકાવેલા જોના દુકડા દુકડે કરી આથવાથી જે સૌવીરક થાય છે, તે ઘ્રહણીના તથા અરશના વિકારને હણનાર છે અને દસ્ત લગાડનાર છે. ૧૯૦

ધાન્યાન્તં ધાન્યયોનિત્વાજીવનં દાહનાશનમ્ ।

સ્પર્શત્પાનાતુ પવનકફતુળ્લાહરં લઘુ ॥

તૈક્ષ્ણ્યોચ નિદ્દેરોદાશુ કર્મ ગણ્ડૂપધારણાત્ ।

મુલવૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યમલ્લોપક્રમાવહમ્ ॥

દીપનં જરણં મેદિ દિતમાસ્થાનેષુ ચ ।

સમુદ્રમાશ્રિતાનાં ચ જનાનાં સાત્ત્વ્યમુચ્યતે ॥૧૯૧॥

इति मयवर्गः

ધાન્યામ્લના ગુણો

જાખાનું તથા ડાદરા વગેરેનું ચૂણું આથવાથી જે ધાન્યામ્લ થાય છે, તે ધાન્યથી ઉત્પન્ન થયેલું દોવાને લીધે પ્રાણધારક અને છે, સ્પર્શથી દાહનો નારા કરે છે, પીવાયી વાંચુ તથા કફ સંબંધીની તરસને હરે છે અને હલકું છે. એ ધાન્યામ્લ તીક્ષ્ણ દોવાને લીધે તુરત કફને બહાર કાઢી નાખે છે. ધાન્યામ્લના ડાગળા કરવાથી મોઢાની મોળ, દુર્ગંધપણું, મળ, શોષ તથા ચાકનો નારા થાય છે.

રેને ભીનાશ કરનારા) છે, વિષાને ખાંધનારા છે અને પાણીના જવા ગુણોવાળા છે. ત્રીહિઓમાં કાળા ત્રીહિઓ સર્વથી ઉત્તમ છે, પેટામાં કપાય રસવાળા છે અને હલકા છે. એ પછીના પાટીના ત્રીહિઓ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે થોડાથોડા ઓછા ગુણોવાળા છે. ૬

દમ્બાયામવનો જાતા: શાલ્યો લઘુપાકિન: ।

કપાયા વદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષા: શ્લેષ્માપકર્ષણા: ॥

સ્થલજા: કફપિત્તઘ્ના: કપાયા: કટુકાન્વયા: ।

કિંચિત્સત્તિક્તમધુરા: પવનાનલવર્દ્ધના: ॥

કૈદારા મધુરા વૃષ્યા વલ્યા: પિત્તનિવર્દ્ધના: ।

ઈષત્કષાયાત્પમલા ગુરવ: કફશુકલા: ॥૭॥

ભૂમિ પરત્વે ઓખાના ગુણો

ખડ વગેરે પાથરીને ખાળેલી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ પેટમાં જલદી પાકી જનારા છે, તૂરા છે, વિષા તથા મૂત્રને ખાંધનારા છે, રક્ષ છે અને ઠંડું કરનારા છે.

જંગલ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ ઠંડું તથા પિત્તને હણનારા છે, તૂરા છે, પેટામાં તીખા રસવાળા છે, કાંઈક ઠંડવાશવાળા, મીઠાશવાળા છે અને વાયુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનારા છે.

અનુપ^૧ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ મધુર છે, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, ખળ આપનારા છે, પિત્તને ટાળનારા છે, કાંઈક તૂરા છે, વિષાને અટપ કરનારા છે, ભારે છે અને ઠંડું તથા વીર્યને વધારનારા છે. ૭

રોપ્યાતિરોપ્યા લઘવ: શીઘ્રપાકા ગુણોત્તરા: ।

અદાહિનો દોષહરા વલ્યા મૂત્રવિવર્દ્ધના: ॥૮॥

એકવાર કે વધારે વાર ઉખેડીને ખીજ

સ્થળમાં વાવેલા ઓખાના ગુણો

એકવાર કે બે ત્રણવાર ઉખેડી-ઉખેડીને

ખીજ સ્થળમાં વાવેલા ઓખા હલકા છે, તુરંત પાટી જનારા છે, અધિક ગુણોવાળા છે, દાહ કરતા નથી, દોષોને હરનારા છે, ખળ આપનારા છે અને મૂત્રને વધારનારા છે. ૮

શાલયશિલ્લરૂઢા યે રૂક્ષાસ્તે વદ્ધવર્ચસ: ।

તિક્તા: કપાયા: પિત્તઘ્ના: લઘુપાકા: કફાવહા: ॥

વિસ્તરેણાયમુદિષ્ટ: શાલિવર્ગો હિતાહિત: ।

તદ્વત્કુધાન્યમુદ્દાદિમાષાદીનાં ચ વક્ષ્યતે ॥૯॥

છોડવાઓને કાપીને ઉગાડેલા ઓખાના

ગુણો તથા શાલિવર્ગનો ઉપસંહાર

છોડવાઓને કાપીને ઉગાડેલા ઓખા રક્ષ છે, વિષાને ખાંધનારા છે, ઠંડવા છે, તૂરા છે, પિત્તને હણનારા છે, પેટમાં જલદી પાટી જનારા છે અને ઠંડું કરનારા છે.

શાલિવર્ગનું આ હિતાહિતપણું વિસ્તારથી કહ્યું; હવે એવી રીતે જ ખડધાન્ય, મગ વગેરે તથા અડદ વગેરેનું પણ હિતાહિતપણું કહેવામાં આવશે. ૯

અથ કુધાન્યવર્ગ:

કોરદૂપકચ્યામાકનીવારશાન્તનુવરકોદાલપ્રિય-
જ્ઞમધૂલિકાનાન્દીમુલ્લીકુરુવિન્દગવેધુકસરવસ્કતોદ-
ર્પર્ણીમુકુન્દકવેણુયવપ્રમૃતય: કુધાન્યવિશેષા: ॥

ઉષ્ણા: કપાયમધુરા રૂક્ષા: કટુવિપાકિન: ।

શ્લેષ્મઘ્ના વદ્ધનિષ્પન્દા વાતપિત્તપ્રકોપણા: ॥

કપાયમધુરાસ્તેષાં શીતપિત્તાપહા: સ્મૃતા: ।

કોદ્રવશ્ચ સનીવાર: ચ્યામાકશ્ચ: સશાન્તનુ: ॥

કૃષ્ણા રક્તાશ્ચ પીતાશ્ચ શ્વેતાશ્ચૈવ પ્રિયજ્ઞવ: ।

યથોત્તરં ગ્રધાના: સ્યૂ રૂક્ષા: કફહરા: સ્મૃતા: ॥

મધૂલી મધુરા શીતા સ્નિગ્ધા નાન્દીમુલ્લી તથા ।

વિશેષી તત્ર મૂયિષ્ઠં વસ્ક: સમુકન્દક: ॥

રૂક્ષા વેણુવયા જ્ઞેયા વીર્યોષ્ણા: કટુપાકિન: ।

વદ્ધમૂત્રા: કફહરા: કપાયા વાતકોપના: ॥ ૧૦ ॥

ખડધાન્યોની જાતો તથા તેઓના ગુણો

કોદારા, સામે, ખંટી, શાંતનુ, નાગલી,

^૧ અનુપ એટલે ન્યાં ઝાડપાન વિશેષ હોય તેવા થીલો પ્રદેશ.

દીપનં કટુતીક્ષ્ણોષ્ણં વાતચેતોવિકારાનુત્ ।

આશ્વં કફહરં મૂત્રં કૃમિદદ્રુપુ શસ્યતે ॥૧૯૭॥

ઘેડાના મૂત્રના ગુણે ।

ઘેડાનું મૂત્ર અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીષ્ણું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, કૃમિ તથા દાદર ઉપર હિતકારી છે અને વાયુ, ચિત્તા વિકારો તથા કફ ટાળનાર છે. ૧૯૭

સતિક્તં લવણં મેદિ વાતપ્ત્તં પિત્તકોષ્ઠનમ્ ।

તીક્ષ્ણં ક્ષોર કિલસે ચ નાગં મૂત્રં પ્રયોજયેત્ ૧૯૮

હાથીના મૂત્રના ગુણે ।

હાથીનું મૂત્ર કઠિનું છે, ખારું છે, દરત પાડનાર છે, વાયુને હણનાર છે, પિત્તને પ્રદુષિત કરનાર છે અને તીક્ષ્ણ છે. સાર કરવામાં અને કિલ્લાસ નામના ઢોઢ ઉપર હાથીના મૂત્રનો પ્રયોગ કરવો. ૧૯૮

ગરચેતોવિકારપ્ત્તં તીક્ષ્ણં ગ્રહણિરોગનુત્ ।

દીપનં ગાર્દભં મૂત્રં કૃમિવાતકફાપહમ્ ॥૧૯૯॥

ગધેડાના મૂત્રના ગુણે ।

ગધેડાનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને વિષ, ચિત્તા વિકારો, ચંદ્રી-રોગ, કૃમિઓ, વાયુ તથા કફને ટાળનાર છે.

શોફકુષ્ઠોદરોન્માદમાસ્તકૃમિનાશનમ્ ।

અર્શોષ્ણં કારમં મૂત્રં ॥૨૦૦॥

ઊંટના મૂત્રના ગુણે ।

ઊંટનું મૂત્ર સોમ, ઢોઢ, ઉદરરોગ, ઉન્માદ, વાયુ, કૃમિઓ તથા અરચને હણનાર છે અને ઝેરને પણ ટાળનાર છે. ૨૦૦

માનુષં ચ વિપાપહમ્ ॥૨૦૧॥

માણસના મૂત્રના ગુણે ।

માણસનું મૂત્ર ઝેરને ટાળનાર છે. (એ કે માણસનું મૂત્ર ગોમૂત્ર વગેરે આઠ મૂત્રોમાં ગણ્યું નથી, તોપણ ધન્વંતરિના શ્લોકોમાં 'સર્વં અતનાં મૂત્રો' એ વાક્યમાં સૂચનાઈ ગયેલ છે, માટે એ મૂત્રને અહીં દાખલ કર્યું છે.) ૨૦૧

દ્રવદ્રવ્યાણિ સર્વાણિ સમાસાત્કીર્તિતાનિ તુ ।

કાલદેશવિમાગજો નૃપતેર્દાનુમર્દતિ ॥૨૦૨॥

ઉક્ત-અનુક્ત પ્રવાહી દ્રવ્યોના ગુણોનો વિચાર

આ અધ્યાયમાં સઘળાં પ્રવાહી દ્રવ્યો ગુણોની સાથે સંક્ષેપથી કથાં છે, પણ વિસ્તારથી કથાં નથી; એટલા માટે દેશકાળના વિભાગોને બાજુનારા રાજવૈદ્યે આ દિગ્દર્શન પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિથી પ્રવાહી દ્રવ્યોના ગુણોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી તેઓનો પ્રયોગ કરવો. ૨૦૨

અધ્યાય ૪૬મો

અયાતોડનપાનવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અન્નપાનવિધિ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધન્વન્તરિમિવાથ સુશ્રુત ઉવાચ । પ્રાગમિ-
હિતં પ્રાણિનાં પુનર્મૂલમાહારો ષડ્વર્ણોજસાં ચ । સ
પદ્મસુ રસેષ્વાવતો, રસાઃ પુનર્દ્રવ્યાશ્રયિણો દ્રવ્યરસ-
ગુણવીર્યવિપાકનિમિત્તે ચ ક્ષયવૃદ્ધી દોષપાતૂનાં
સામ્યં ચ । મદ્ધોદરપિ ચ લોકસાહારઃ ક્ષિપ્તસુત્ત-
તિત્રિનાશહેતુરાદ્યારોદેવામિવૃદ્ધિર્વલમારોગ્યં વર્ણેન્દ્રિ-
યપ્રસાદશ્ચ, તથાદ્યારૈષ્મ્યાદસ્તાસ્થ્યમ્ । તસ્યાશિતપી-
તલીઢલાદિતસ્ય નાનાદ્રવ્યાત્મકસ્યાનેકવિષવિકલ્પ-
સ્યાનેકવિષપ્રમાવસ્ય પૃથક્પૃથગ્દ્રવ્યરસગુણવીર્યવિપા-
કપ્રમાવકર્માણીષ્ઠામિ જ્ઞાતુમ્ । નહ્યનવયુદ્ધસ્વમાવા
મિયજઃ સ્વસ્થાનુવૃત્તિં રોગાનિગ્રહણં ચ કર્તું સમર્થાઃ
આદ્યારમૂલાશ્ચ સર્વપ્રાણિનો યસ્માત્તસ્માદન્નપાનવિધિ-
સુપદિગતુ મે મગવાન્ ॥ ૨ ॥

રેને બીનાશ કરનારા) છે, વિધાને ખાંધનારા છે અને પદિ દાના જવા ગુણોવાળા છે. વ્રીહિઓમાં કાળા વ્રીહિઓ સર્વથી ઉત્તમ છે, પેટામાં કપાય રસવાળા છે અને હલકા છે. એ પછીના ખાટીના વ્રીહિઓ ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે થોડાથોડા ઓછા ગુણોવાળા છે. ૬

દમ્બાયમવનૌ જાતાઃ શાલયો લઘુપાકિનઃ ।
કપાયા વદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષાઃ શ્લેષ્માપકર્ષણાઃ ॥
સ્થલજાઃ કફપિત્તઘ્નાઃ કપાયાઃ કટુકાન્વયાઃ ।
કિંચિત્સતિત્કમધુરાઃ પવનાનલવર્દ્ધનાઃ ॥
કૈદારા મધુરા વૃષ્યા ચલ્યાઃ પિત્તનિર્વર્હણાઃ ।
ઈષ્ટકપાયાલ્પમલા ગુરવઃ કફશુક્લાઃ ॥૭॥

ભૂમિ પરત્વે ચોખાના ગુણો

ખડ વગેરે પાથરીને ખાળેલી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ પેટમાં જલદી પાકી જનારા છે, તૂરા છે, વિષા તથા મૂત્રને ખાંધનારા છે, રક્ષ છે અને કઠ્ઠને ઓછા કરનારા છે.

અંગલ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ કઠ્ઠને તથા પિત્તને હણનારા છે, તૂરા છે, પેટામાં તીખા રસવાળા છે, કાંઈક કડવાશવાળા, મીઠા-શવાળા છે અને વાયુ તથા જઠરાગ્નિને વધારનારા છે.

અનુપ^૧ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શાલિઓ મધુર છે, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, ખળ આપનારા છે, પિત્તને ટાળનારા છે, કાંઈક તૂરા છે, વિધાને અટપ કરનારા છે, ભારે છે અને કઠ્ઠને તથા વીર્યને વધારનારા છે. ૭

રોપ્યાતિરોપ્યા લઘવઃ શીઘ્રપાકા ગુણોત્તરાઃ ।
અદાહિનો દોષહરા ચલ્યા મૂત્રવિવર્દ્ધનાઃ ॥૮॥

એકવાર કે વધારે વાર ઉખેડીને ખીજ

સ્થળમાં વાવેલા ચોખાના ગુણો

એકવાર કે બે ત્રણવાર ઉખેડી-ઉખેડીને

^૧ અનુપ એટલે ન્યાં ઝાડપાન વિશેષ હોય તેવા ક્ષાલો પ્રદેશ.

ખીજ સ્થળમાં વાવેલા ચોખા હલકા છે, તુરત પાકી જનારા છે, અધિક ગુણોવાળા છે, દાહ કરતા નથી, દોષોને હરનારા છે, ખળ આપનારા છે અને મૂત્રને વધારનારા છે. ૮

શાલયશ્ચિત્તરૂઢા યે રૂક્ષાસ્તે વદ્ધવર્ચસઃ ।

તિત્તાઃ કપાયાઃ પિત્તઘ્નાઃ લઘુપાકાઃ કફાવહાઃ ॥

વિસ્તરેણાયમુદ્દિષ્ટઃ શાલિવર્ગો હિતાહિતઃ ।

તદ્વત્કુધાન્યમુદ્ગાદિમાપાદીનાં ચ વક્ષ્યતે ॥૯॥

છોડવાઓને કાપીને ઉગાડેલા ચોખાના ગુણો તથા શાલિવર્ગનો ઉપસંહાર

છોડવાઓને કાપીને ઉગાડેલા ચોખા રક્ષ છે, વિધાને ખાંધનારા છે, કડવા છે, તૂરા છે, પિત્તને હણનારા છે, પેટમાં જલદી પાકી જનારા છે અને કઠ્ઠ કરનારા છે.

શાલિવર્ગનું આ હિતાહિતપણું વિસ્તારથી કહ્યું; હવે એવી રીતે જ ખડધાન્ય, મગ વગેરે તથા અડદ વગેરેનું પણ હિતાહિતપણું કહેવામાં આવશે. ૯

અથ કુધાન્યવર્ગઃ

કોરદૂપકચયામાકનીવારશાન્તનુવરકોદાલપ્રિય-
જ્ઞમધૂલિકાનાન્દીમુખીકુરુવિન્દગવેધુકસરવરુક્તોદ-
ર્પર્ણીમુકુન્દકવેણુયવપ્રભૃતયઃ કુધાન્યવિશેષાઃ ॥

ઉળ્લાઃ કપાયમધુરા રૂક્ષાઃ કટુવિપાકિનઃ ।

શ્લેષ્મઘ્ના વદ્ધનિષ્વન્દા વાતપિત્તપ્રકોપનાઃ ॥

કપાયમધુરાસ્તેષાં શીતપિત્તાપહાઃ સ્મૃતાઃ ।

કોદ્રવશ્ચ સનીવારઃ શ્યામાકશ્ચઃ સશાન્તનુઃ ॥

કૃષ્ણા રક્તાશ્ચ પીતાશ્ચ શ્વેતાશ્ચૈવ પ્રિયજ્ઞવઃ ।

યથોત્તરં ગ્રધાનાઃ સ્યૂ રૂક્ષાઃ કફહરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

મધૂલી મધુરા શીતા સ્નિગ્ધા નાન્દીમુખી તથા ।

વિશેષી તત્ર મૂયિષ્ઠં વરુકઃ સમુકન્દકઃ ॥

રૂક્ષા વેણુવયા જ્ઞેયા વીર્યોળ્લાઃ કટુપાકિનઃ ।

વદ્ધમૂત્રાઃ કફહરાઃ કપાયા વાતકોપનાઃ ॥ ૧૦ ॥

ખડધાન્યોની જતો તથા તેઓના ગુણો કાદરા, સામો, ખંટી, શાંતનુ, નાગલી,

હણુનારા છે, કાંઈક વાયુને તથા કંઈને ઉત્પન્ન કરનારા છે, ત્રિગુણ છે અને વિજ્ઞાને બાંધનારા તથા અદૃષ્ટ કરનારા છે. એ સધળા શાસ્ત્રિઓમાં લેહિતક (રાતા સંધીચોખા) શ્રેષ્ઠ છે, દોષોને હણુનારા છે, વીર્યને તથા મૂત્રને વધારનારા છે, નેત્રોનું હિત કરનારા છે, વર્ણને સારા કરનારા છે, બળ આપનારા છે, સ્વરને સારા કરનારા છે, દુઃખને પ્રિય લાગે એવા છે, શ્રમને ટાળી નાખનારા છે, ત્રણને શુદ્ધ કરનારા છે અને સર્વ દોષોને તથા સર્વ ત્રિષોને હણુનારા છે. લેહિતક પછીના ઉપર કહેલા બીજા શાસ્ત્રિઓ એથી ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે ઓછાઓછા શુણ્ણવાળા છે. ૪

પટ્ટિકાક્ષુકમુકુન્દકપીતકપ્રમોદકકાકલકા-
સનપુષ્પકમહાપટ્ટિકર્ષુર્ણકકુરવકકેદારકપ્રમૃતયઃ
પટ્ટિકાઃ ।

રસે પાકે ચ મધુરાઃ શમના વાતપિત્તયોઃ ।

શાલીનાં ચ ગુણૈસ્તુલ્યા વૃંદ્યાઃ કફશુક્લ્મ્ભઃ ॥

પટ્ટિકઃ પ્રવરસ્તેષાં કપાયાનુરસો લઘુઃ ।

મૃદુઃ ત્રિગ્વલ્લિદોષઃ સૈર્વજ્ઞદ્વલવર્દનઃ ॥

વિપાકે મધુરો ગ્રાહી તુલ્યો લોહિતશાલિમિઃ ।

શેષાસ્ત્વત્વાન્તરગુણાઃ પટ્ટિકાઃ ક્રમશો ગુણૈઃ ॥૫॥

એ મહિને પાકનારા ચોખાની બતો

પટ્ટિક (વધારે ધોળાશવાળા સાડી ચોખા), કાંશુક, મુકુંદક, પીતક, પ્રમોદક, કાંકલક, અસનપુષ્પક, મહાપટ્ટિક, ચૂર્ણક, કુરબક અને દેદાર વગેરે બતના ચોખા પટ્ટિક કહેવાય છે. (એમાં મુકુંદક, કાંકલક, અસનપુષ્પક, કુરબક અને દેદાર, એ કાળા વર્ણુવાળા થાય છે અને બીજા ધોળા તથા કાળા વર્ણુવાળા થાય છે.)

સધળા પટ્ટિકા રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, વાયુને તથા પિત્તને શમાવનારા છે, શાસ્ત્રિઓના શુણ્ણથી પલ્લુ યુક્ત છે, પ્રુષ્ઠિ આપનારા છે અને કંઈ તથા વીર્યને વધારનારા છે. એ સરળા પટ્ટિ-

કામાં પટ્ટિક (અધિક ધોળાશવાળા સાડીચોખા) ઉત્તમ છે, પેટામાં કષાય રસવાળા છે, હલકા છે, કામળ છે, સ્મિગ્ધ છે, ત્રણે દોષોને હણુનારા છે, શરીરને દૃઢ કરનારા છે, બળ વધારનારા છે, વિપાકમાં મધુર છે, દસ્ત રોકનારા છે અને રાતા સંધીચોખાના જેવા શુણ્ણવાળા છે. બાકીના પટ્ટિકા ઉત્તરોત્તર અનુક્રમે કાંઈક કાંઈક ઓછા શુણ્ણવાળા છે. ૫

કૃષ્ણત્રીહિશાલુમુલજતુમુલનન્દીમુલલાવણ-
કલ્પતિકકુકુટાન્નકપારાવતકપાટલપ્રમૃતયો ત્રીહયઃ ॥

કપાયમધુરાઃ પાકે મધુરા વીર્યતોડહિમાઃ ।

અત્વામિષ્યન્દિનસ્તુલ્યાઃ પટ્ટિકૈર્વદ્વર્ચસઃ ॥

કૃષ્ણત્રીહિર્વસ્તેષાં કપાયાનુરસો લઘુઃ ।

તસ્માદત્વાન્તરગુણાઃ ક્રમશો ત્રીહયોડરે ॥૬॥

ત્રીહિ (ચોખાસામાં પાકનારા ચોખા)ની બતો અને શુણ્ણ

કૃષ્ણત્રીહિ (કાળીઅણીવાળા), શાલા મુખ (ચેત તથા રથામવર્ણુવાળા), જતુમુખ (લાખ જેવી અણીવાળા), નંદીમુખ (આકની આંચ જેવી અણીવાળા), લાવાણક (લાવાં પશીની આંચ જેવા વર્ણુવાળા), ત્વરિતક (સાડી-ચોખાઓની પેઠે જ તુરત પાકનારા), કુકુટાક (કુકડાના ઇંડા જેવો ગોળ તથા સફેદ), પારા-વતક (કષ્ટૂતર જેવા વર્ણુવાળા), અને પાટલક (પાટળના ફૂલ જેવા વર્ણુવાળા) વગેરે ત્રીહિની બતો છે.

સધળા ત્રીહિઓ પાકમાં મધુર છે, ઉષ્ણ-વીર્યવાળા છે, જરાક અભિધંદી (સોતો વગે-

૧ આ ચોખાને એક જગ્યાએ વાલ્યા બાં
ઉપાનામાં આપના નથી. તે દક્ષત આઃ દિવસમાં જ
પાકે છે. તે ઓછા રસક્રમવાળા અને ત્રીકાદવાળા
હોવાથી દક્ષક છે. બ્યારે બીજા ચોખાનું રોપું થયું
એક મહિને બીજા બેતરમાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં
એમ ચારપાંચ માત્ર પાકનાં થાય છે. આ રીતે તે
રસક્રમવાળા હોવાથી બારે થાય છે. પ્ર.

નારા (રોક્ષનારા) છે. આ વેદ્ય જ્ઞતિઓમાં મગ અને મધુર એ સિવાય સપ્તળી જ્ઞતિઓ પેટમાં આક્રેશ કરનારી છે. ૧૧

માષો ગુરુર્મિત્રપુરીષમૂત્રઃ

સ્તિગ્ધોષ્ણવૃષ્ણો મધુરોડનિલપ્પઃ ।

સંતર્પણઃ સ્તન્યકરો વિશેષાદ્

વલપ્રદઃ શુક્રકફાવહશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

અડદના શુભો

અડદ શારે છે, વિષાને તથા મૂત્રને વિશેષ ગતિ આપનારા છે, રિતઞ્ચ છે, ઉષ્ણ છે, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે, મધુર છે, વાયુને હણનારા છે, તૃપ્તિ આપનારા છે, વિશેષે કરી ધાવણ કરનારા છે, બળ આપનારા છે અને વીર્યને તથા કફને વધારનારા છે. ૧૨

કપાયમાવાજ્ઞ પુરીષમેદી

ન મૂત્રલો નૈવ કફસ્ય કર્તા ।

સ્વાદુર્વિપાકે મધુરોડલસાન્દ્રઃ

સંતર્પણઃ સ્તન્યરુચિપ્રદશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

ચોખાના શુભો

ચોખા તૂરા હોવાથી દ્રવ લગાડનારા નથી, મૂત્રને વધારનારા નથી, કફ કરનારા પણ નથી, મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, તૃપ્તિ આપનારા છે, ધાવણને વધારનારા છે, અને રુચિ ઉપજાવનારા છે. ૧૩

માપૈઃ સમાનં ફલમાત્મગુપ્ત-

મુક્તં ચ કાકાળફલં તથૈવ ॥ ૧૪ ॥

કૌંઘાં તથા કાકડોળિયાનાં ક્ષોના શુભો

કૌંઘાંનાં ક્ષો અને કાકડોળિયાં કે જે અડ-
ધ્વેષ પણ કહેવાય છે, તેનાં ક્ષો અડદના જેવા
જ શુભોવાળાં છે. ૧૪

આરણ્યમાપા ગુણતઃ પ્રદિષ્ટા

રૂક્ષાઃ કપાયા અવિદાહિનશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

૧ વાતક હોવાથી તેમાં તેલ સાથે જ ખાવાને
રિવાજ છે, કારણ કે તેલ વાયુવિરોધી છે.

જંગલી અડદના શુભો

જંગલી અડદ (અડખાડ અડદ) સારા
અડદો કરતાં રૂક્ષ છે, તૂરા છે અને ઘણીવારે
પચીને બળતરા કરનારા નથી. ૧૫

ઉષ્ણઃ કુલત્થો રસતઃ કપાયઃ

કદુર્વિપાકં કફમાસ્તપ્તઃ ।

શુક્રાદમરીગુલ્મનિપૂદનશ્ચ

સંગ્રાહકઃ પીનસકાસહારી ॥ ૧૬ ॥

કળથીના શુભો

કળથી ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, તૂરા રસવાળી
છે, વિપાકમાં તીખી છે, મિશ્રિત થયેલા કફ
અને વાયુને તોડનારી છે, દ્રવને રોક્ષનારી
છે અને વીર્યની પચરી, શુદ્ધ, પીનસ તથા
ખાંસી હણનારી છે. ૧૬

આનાહમેદોગુદકીલહિકા-

શ્વાસાપહઃ શોણિતપિત્તકૃચ ।

કફસ્ય હન્તા નયનામયધ્નો

વિશેષતો વન્યકુલત્થ ઉક્તઃ ॥ ૧૭ ॥

અમેડના શુભો

અમેડ વિશેષે કરી નેત્રોના રોગોને હણનારી
છે, રુધિરને તથા પિત્તને વધારનારી છે અને
મલબંધ, મેદ, શુદ્ધીલ નામના અરશ, હેડથી,
શ્વાસ તથા કફને હણનારી છે. ૧૭

ઈપત્કપાયો મધુરઃ સતિક્તઃ

સાંગ્રાહિકઃ પિત્તકરસ્તથોષ્ણઃ ।

તિલો વિપાકે મધુરો ચલિષ્ઠઃ

સ્તિગ્ધો વ્રણાલેપન એવ પથ્યઃ ॥

દન્ત્યોડયિમેધાજનનોડત્પમૂત્ર-

સ્ત્વચ્ચોડય કેરયોડનિલહા ગુરુશ્ચ ।

તિલેષુ સર્વેષ્વસિતઃ પ્રધાનો

મધ્યઃ સિતો હીનતરાસ્તથાન્યે ॥ ૧૮ ॥

તલના શુભો

તલ જરાક તૂરા છે, મધુર છે, કડવાશ-
વાળા છે, મળને રોક્ષનારા છે, પિત્ત કરનારા છે,

જંગલી ઢાઢરા, કાંગ, ઝીણા ધડ, નાંદીમુખી (અણીવગરના ઝીણા તથા લાંબા ધડ), કુરુવિંદક, ગવેધુક, ખરુક (પર્વતોમાં થતા ખરુ સરખા કાંસડાંઓનાં ખીએ કે બેઓ કસયા ઢાણા કહેવાય છે તે), સર (કાંગની અંત છે), તોદપર્ણી, મુકુંદક અને વાંશીયા ધડ વગેરે ખડધાન્યોની અંતિઓ છે (શાંતનુ, કુરુવિંદક, તોદપર્ણી અને મુકુંદક એ ચારના શુજરાતી પર્ચયો મળ્યા નથી^૧)

ખડધાન્યો ઉખ્ય છે, તૂરાં તથા મધુર છે, રૂક્ષ છે, વિપાકમાં તીખાં છે, કંદને ઢાળનારાં છે, મૂત્રને રોકનારાં છે અને વાતને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારાં છે.

એમાં ઢાઢરા, ખટી, સામો અને શાંતનુ તૂરાં છે, મધુર છે અને શીતપિત્તને ઢાળનારાં છે

કાંગ કાળી, રાતી, પીળી અને સફેદ એમ ચાર પ્રકારની થાય છે તેમાં ઉત્તરોત્તર પ્રધાન છે, રૂક્ષ છે અને કંદને હરનારી છે. ઝીણા ધડ તથા અણી વગરના ઝીણા લાંબા ધડ મધુર છે, ઢાઢા છે તથા સિંગ્ધ છે ખરુક અને મુકુંદક એ દ્રવ ધાતુઓને ખડુ જ શોષણ આપનારા છે વાંશીયા ધડ રૂક્ષ છે, ઉખ્યવીર્યવાળા છે, પાકમાં તીખા છે, મૂત્રને રોકનારા છે, કંદને હરનારા છે, તૂરા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે ૧૦

મુદ્રવનમુદ્રકલાયમકુપ્તમસૂરમજ્જલ્યચળકસતી-

૧ આ અધ્યાયમાં જે જે ધાન્ય, તુલ્યધાન્ય, શાક, વૃણ તથા પશુપક્ષીઓ વગેરેના નામો આપવામાં આયા છે, તેમાંથી કેવાકની ઝોળખાણુ આપવામાં અંતિકરેશ હોવાથી ગબરાઈને ક્ષણ મહે છે 'ધાન્યો વિરો દેશોદેશના એડૂતોને પૂછીને, મૂત્રો વિષે તથા પક્ષીઓ વિરો દેશોદેશના પારધીઓને પૂછીને, વૃણના ક્ષેત્ર વિરો વનચર તથા તપગ્રી લેકોને પૂછીને, શાકો વિરો ગામના તથા જંગલના લેકોને પૂછીને, રાધેના અબો વિરો રસોધ્યાઓને પૂછીને અને કેવાક દ્રવો વિષે ગાધીઓને પૂછીને ઝોળખાણુ મેળવી લેા'

નત્રિપુટકહરેખાઢકપ્રિમૃતયો વૈદલાઃ ।

કધાયમધુરા. શીતાઃ કટુપાકા મરુત્કાઃ ।

મદમૂવપૂરિયાથ પિત્તેષ્ઠમ્મહરાસ્તયા ॥

નાત્યર્થ વાતલસ્તેપુ મુદ્રા દષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।

પ્રધાના હરિતાસ્તવ ઘન્યા મુદ્રસમા સ્મૃતાઃ ॥

વિષાકે મધુરાઃ પ્રોક્તા મસૂરા મદ્ધવર્ચસઃ ।

મકુષ્ઠકાઃ કૃમિકરાઃ કલાપાઃ પ્રચુરાનિલાઃ ॥

આઢકી કપપિત્તઘ્ની નાતિવાતપ્રકોપણી ।

વાતલાઃ શીતમધુરા. સંક્રપાયા વિરુક્ષણાઃ ॥

કપ્ત્રોગિતવિત્તપ્તમાશળકાઃ મુસ્ત્વનાશનાઃ ।

હોળવઃ સત્તીનાથ વિશેષ્યા મદ્ધવર્ચસઃ ॥

ક્ષેત્રે મુદ્રમસૂરાગ્યામન્યે સ્વાધ્માનકારકાઃ ॥ ૧૧ ॥

મગ વગેરે વૈદલ (કઠોળ) ધાન્યોની અંતો અને તેઓના શુણો

મગ, વનમુદ્રા (જંગલી મગ), વઢાણા, મક, મસૂર, સફેદ વણવાળી મસૂર, અણા, મટર, ખીજ અંતના મટર, નાના વઢાણા અને તુવેર વગેરે ધાન્યોની અંતિઓ વૈદલ કહેવાય છે

એ અંતિઓ તૂરી તથા મધુર છે, ઢાઢી છે, વિપાકમાં તીખી છે, વાયુ કરનારી છે, વિષાને તથા મૂત્રને રોકનારી છે અને પિત્તને તથા કંદને હરનારી છે

એમાં મગ અત્યંત વાયુ કરનારા નથી અને નેત્રોને સ્વચ્છ કરનારા છે મગમાં પણ લીલાવણવાળા મગ શ્રેષ્ઠ છે, વનમુદ્રા મગના બેવા જ શુણોવાળા છે મસૂર વિપાકમાં મધુર છે અને વિષાને રોકનારા છે, મક કૃમિઉપઅવનારા છે વઢાણા ખડુ વાયુ કરનારા છે. તુવેર કંદને તથા પિત્તને હણનારી છે અને વાયુને જરાક પ્રકુપિત કરનારી છે, અણા વાયુ કરનારા છે, ઢાઢા છે, મધુર છે, તૂરાશવાળા છે, રૂક્ષતા કરનારા છે, કંદ, રુધિર તથા પિત્તને હણનારા છે અને પુરુષધનને ઝાણુ કરનારા છે. નાના વઢાણા અને મટર એ વિષાને બાંધ-

નારા (રોકનારા) છે. આ વૈદ્ય જ્ઞાતિઓમાં મગ અને મધુર એ સિવાય સઘળી જ્ઞાતિઓ પેટમાં આક્રંદ કરનારી છે. ૧૧

માપો ગુરુર્મિત્રપુરીપમૂત્રઃ
સ્લિગ્ધોઽપ્પાવૃષ્ઠો મધુરોઽનિલ્પ્નઃ ।
સંતર્પણઃ સ્તન્યકરો વિશેષાદ્
ચલપ્રદઃ શુક્રકફાવદ્યથ ॥ ૧૨ ॥
અડદના ગુણો

અડદ ખારે છે, વિદાને તથા મૂત્રને વિશેષ ગતિ આપનારા છે, રિતગ્ધ છે, ઉષ્ણ છે, વીર્યની પ્રવૃત્તિ કરનારા છે, મધુર છે, વાયુને હણનારા છે, તૃપ્તિ આપનારા છે, વિશેષે કરી ધાવણ કરનારા છે, બળ આપનારા છે અને વીર્યને તથા કંદને વધારનારા છે. ૧૨

કપાયમાવાન્ન પુરીપમેદી
ન મૂત્રલો નૈવ કફસ્ય કર્તા ।
સ્વાદુર્વિપાકે મધુરોઽલસાન્દ્રઃ
સંતર્પણઃ સ્તન્યરુચિપ્રદશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

ચોળાના ગુણો

ચોળા તૂરા હોવાથી દસ્ત લગાડનારા નથી, મૂત્રને વધારનારા નથી, કંદ કરનારા પણ નથી, મધુર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે, તૃપ્તિ આપનારા છે, ધાવણને વધારનારા છે, અને રુચિ ઉપજાવનારા છે. ૧૩

મૌષઃ સમાનં ફલમાત્મગુણ-

મુક્તં ચ કાકાળકફલં તથૈવ ॥ ૧૪ ॥

કૌયાં તથા કાકડોળિયાનાં કૃણોના ગુણો

કૌયાનાં કૃણો અને કાકડોળિયાં કે જે અડ- દેવેલ પણ કહેવાય છે, તેનાં કૃણો અડદના જેવા જ ગુણોવાળાં છે. ૧૪

આરણ્યમાપા ગુણતઃ પ્રદિષ્ય

રૂક્ષાઃ કષાયા અવિદાહિનશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

૧ વાનવ હોવાથી તેમાં તેલ સાથે જ ખાવાનો રિવાજ છે, કારણ કે તેલ વાયુવિરોધી છે.

જંગલી અડદના ગુણો

જંગલી અડદ (અડળાઉ અડદ) સારા અડદો કરતાં રૂક્ષ છે, તૂરા છે અને ઘણીવારે પગીને બળતરા કરનારા નથી. ૧૫

ઉષ્ણઃ કુલ્લ્યો રસતઃ કપાયઃ
કદુર્વિપાક કફમારુત્ત્વનઃ ।
શુક્રાદમરીગુત્ત્વમનિષ્પ્રદનશ્ચ
સંગ્રાહકઃ પીનસકાસહારી ॥ ૧૬ ॥

કળથીના ગુણો

કળથી ઉષ્ણ વીર્યવાળી છે, તૂરા રસવાળી છે, વિપાકમાં તીખી છે, મિશ્રિત થયેલા કંદ અને વાયુને તોડનારી છે, દસ્તને રોકનારી છે અને વીર્યની પથરી, શુદ્ધ, પીનસ તથા ખારી હણનારી છે. ૧૬

આનાહમેદોગુદકીલહિકા-
શ્વાસાપહઃ શોણિતપિત્તકૃચ્છ ।
કફસ્ય દન્તા નયનામયધ્નો
વિશેષતો વન્યકુલ્ય ઉક્તઃ ॥ ૧૭ ॥

અમેડના ગુણો

અમેડ વિશેષે કરી નેત્રોના રોગોને હણનારી છે, રુધિરને તથા પિત્તને વધારનારી છે અને મલબંધ, મેદ, શુદ્ધીલ નામના અરશ, હેડકી, શ્વાસ તથા કંદને હણનારી છે. ૧૭

ઈષત્કપાયો મધુરઃ સતિક્તઃ
સાંગ્રાહિકઃ પિત્તકરસ્તયોષ્ણઃ ।
તિલો વિપાકે મધુરો ચલિષ્ઠઃ
સ્લિગ્ધો વ્રણાલેપન એવ પથ્યઃ ॥
દન્ત્યોઽગ્નિમેષાજનનોઽલ્પમૂત્ર
સ્ત્વચ્ચોઽય કેશ્યોઽનિલહા ગુરુશ્ચ ।
તિલેષુ સર્વેષ્વસિતઃ પ્રધાનો
મધ્યઃ સિતો હીનતરાસ્તથાન્યે ॥ ૧૮ ॥

તલના ગુણો

તલ જરાક તૂરા છે, મધુર છે, કડવાશ- વાળા છે, મળને રોકનારા છે, પિત્ત કરનારા છે,

જંગલી ઢાદરા, કાંગ, ઝીણા ધડ, નાંદીમુખી (અણીવગરના ઝીણા તથા લાંબા ધડ), કુરુવિંદક, ગવેધુક, અરુક (પર્વતોમાં થતા અરુ સરખા કાંસડાંબિનાં બીજે કે બેબો કસયા દાણા કહેવાય છે તે), સર (કાંગની જાત છે), તોદપર્ણી, મુકુંદક અને વાંશીયા ધડ વગેરે ખડા-અનેની જાતિઓ છે. (શાંતનુ, કુરુવિંદક, તોદપર્ણી અને મુકુંદક એ ચારના યુજ્જરાતી પર્વાયો મળ્યા નથી.)

ખડા-અને ઉષ્ણ છે, તૂરાં તથા મધુર છે, રક્ષ છે, વિપાકમાં તીખાં છે, કફને ટાળનારાં છે, મૂત્રને રોકનારાં છે અને વાતને તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારાં છે.

એમાં ઢાદરા, ખંટી, સામો અને શાંતનુ તૂરાં છે, મધુર છે અને શીતપિત્તને ટાળનારાં છે.

કાંગ કાળી, રાતી, પીળી અને સફેદ એમ ચાર પ્રકારની થાય છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર પ્રધાન છે, રક્ષ છે અને કફને હરનારી છે. ઝીણા ધડ તથા અણી વગરના ઝીણા લાંબા ધડ મધુર છે, ટાઢા છે તથા સ્નિગ્ધ છે. અરુક અને મુકુંદક એ દ્રવ ધાતુઓને બહુ જ શોષણ આપનારા છે. વાંશીયા ધડ રક્ષ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, પાકમાં તીખા છે, મૂત્રને રોકનારા છે, કફને હરનારા છે, તૂરા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. ૧૦

મુદ્રવનમુદ્રકલાયમકુષ્ઠમસૂરમજ્જલ્યચળકસતી-

૧ આ અખાયમાં જે જે ધાન્ય, તુલ્યાન્ય, શાક, દ્રવ્ય તથા પશુપક્ષીઓ વગેરેના નામે આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંથી કેટલાકની ઝોળખાણુ આપવામાં અતિરેક હોવાથી ગભરાઈને ડબ્બે છે. ધાન્યો વિશે દેશોદ્દેશના ખેડૂતોને પૂછીને, મજા વિશે તથા પક્ષીઓ વિશે દેશોદ્દેશના પારખીઓને પૂછીને, દ્રવ્યો વિશે વનચર તથા તપસ્વી લોકોને પૂછીને, શાકો વિશે ગામના તથા જંગલના લોકોને પૂછીને, રાધેનાં અનો વિશે રસોડાખાઓને પૂછીને અને કેટલાક દ્રવ્યો વિશે ગાંધીઓને પૂછીને ઝોળખાણુ મેળવી લેવી.

નવિપુટકહરેણ્વાદકીપ્રમૃતયો વૈદલાઃ ।

કષાયમધુરાઃ શીતાઃ કટુપાકા મરુતકરાઃ ।

વદ્મમૂત્રપૂર્ણાશ્ચ પિત્તછેષ્મહરાસ્તયા ॥

નાલ્યર્થ વાતલાસ્તેષુ મુદ્રા દષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।

પ્રપાના હરિતાસ્ત્ર વન્યા મુદ્રસમાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વિષાકે મધુરાઃ પ્રોક્તા મસૂરા વદ્મવર્ચસઃ ।

મકુષ્ઠકાઃ કૃમિકરાઃ કલાયાઃ પ્રચુરાનિલાઃ ॥

આદકી કફપિત્તમ્બી નાતિવાતપ્રકોપણી ।

વાતલાઃ શીતમધુરાઃ સકપાયા વિરુદ્ધાઃ ॥

કફજોગિતપિત્તધ્નાશ્વજાઃ પુંસ્ત્વનાશનાઃ ।

હરેણ્વઃ સત્વીનાશ્ચ વિજ્ઞયા વદ્મવર્ચસઃ ॥

શ્લેષ્મ મુદ્રમસૂરામ્યામન્યે સ્વાધ્માનકારકાઃ ॥૧૧॥

મગ વગેરે વૈદલ (કઠોળ) ધાન્યોની જાતો

અને તેઓના ગુણો

મગ, વનમુદ્રા (જંગલી મગ), વટાણા, મઠ, મસૂર, સફેદ વર્ણવાળી મસૂર, ચણા, મટર, બીજી જાતના મટર, નાના વટાણા અને તુવેર વગેરે ધાન્યોની જાતિઓ વૈદલ કહેવાય છે.

એ જાતિઓ તૂરી તથા મધુર છે, ટાઢી છે, વિપાકમાં તીખી છે, વાયુ કરનારી છે, વિજાને તથા મૂત્રને રોકનારી છે અને પિત્તને તથા કફને હરનારી છે.

એમાં મગ અત્યંત વાયુ કરનારા નથી અને નેત્રોને સ્વચ્છ કરનારા છે. મગમાં પણ લીલાવર્ણવાળા મગ શ્રેષ્ઠ છે, વનમુદ્રાગો મગના જેવા જ ગુણોવાળા છે. મસૂર વિપાકમાં મધુર છે અને વિજાને રોકનારા છે, મઠકૃમિ ઉપજાવનારા છે. વટાણા બહુ વાયુ કરનારા છે. તુવેર કફને તથા પિત્તને હણનારી છે અને વાયુને જરાક પ્રકુપિત કરનારી છે, ચણા વાયુ કરનારા છે, ટાઢા છે, મધુર છે, તૂરાશાળા છે, રક્ષતા કરનારા છે, કફ, રુધિર તથા પિત્તને હણનારા છે અને પુરુષત્વને ઓછું કરનારા છે. નાના વટાણા અને મટર એ વિજાને બાંધ-

જ્ઞેયા વિપાકે મધુરા રસે ચ
વલપ્રદાઃ પિત્તનિર્વહ્ણાશ્ચ ॥ ૨૪ ॥

પરચુરણ શિંગોના ગુણો

અડખાઉ મગની શિંગો, અડખાઉ અડદની
શિંગો, મોઢરા તથા પરબોલિયાં વેલાની શિંગો
વિપાકમાં મધુર છે, રસમાં પણ મધુર છે, બળ
દેનારી છે અને પિત્તને શાંત કરનારી છે. ૨૪

વિદાહવન્તશ્ચ મૃશં ચ રૂક્ષા
વિષ્ટમ્ય જીર્યન્ત્યનિલપ્રદાશ્ચ ॥

રુચિપ્રદાશ્ચૈવ સુદુર્જરાશ્ચ

સર્વે સ્મૃતા વૈદલિકાસ્તુ શિમ્વાઃ ॥ ૨૫ ॥

મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની શિંગોના ગુણો

મગ વગેરે વૈદલ ધાન્યોની ફણી શિંગો
બળતરા કરનારી છે, અત્યંત રૂક્ષ છે, પેટમાં
ગડગડાટ કર્યા પછી પચે છે, વાયુ વધારનારી
છે, રચિકારક છે અને માંડમાંડ પચે એવી
હોય છે. ૨૫

કટુર્વિપાકે કટુકઃ કફઘ્નો

વિદાહિમાવાદહિતઃ કુસુમ્મઃ ॥

ઉષ્ણાતસીસ્વાદુરસાડનિલઘ્ની

પિત્તોલ્બળા સ્યાત્કટુકા વિપાકે ॥ ૨૬ ॥

કસુંબાના તથા અળસીના ગુણો

કસુંબો તીખો છે, વિપાકમાં પણ તીખો
છે, કફને હણનાર છે અને ઘણીવારે પચવાને
હીધે બળતરા કરનાર હોનાથી અહિતરૂપ છે.

અળસી ઉષ્ણવીર્યવાળી છે, મધુર છે,
વાયુને હણનારી છે, પિત્તને બહુ જ પ્રક્રુપિત
કરનારી છે અને વિપાકમાં તીખી છે. ૨૬

પાકે રસે ચાપિ કટુઃ પ્રદિષ્ટઃ

સિદ્ધાર્થકઃ શોણિતપિત્તકોપી ॥

તીક્ષ્ણોષ્ણરૂક્ષઃ કફમારુતઘ્નઃ ॥ ૨૭ ॥

ધોળા સરસવના ગુણો

ધોળા સરસવ પાકમાં તથા રસમાં તીખા
છે, રુધિરને તથા પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનારા છે,

તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, રૂક્ષ છે અને
કફને તથા વાયુને હણનારા છે. ૨૭

તથાગુણશ્ચાસિતસર્વપોડપિ ॥ ૨૮ ॥

રાતા સરસવના ગુણો

રાતા સરસવ પણ તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય-
વાળા છે, રૂક્ષ છે, કફને તથા વાયુને હણનારા
છે, રુધિરને તથા પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનારા છે
અને પાકમાં તથા રસમાં તીખા છે. ૨૮

અનાર્તવં વ્યાધિહતમપર્યાગતમેવ ચ ।

અમૂમિજં નવં ચાપિ ન ધાન્યં ગુણવત્સ્મૃતમ્ ॥

નવં ધાન્યમમિષ્યન્દિ લઘુ સંવત્સરોષિતમ્ ।

વિદાહિ ગુરુ વિષ્ટમ્મિ વિરૂઢં દષ્ટિદૂષણમ્ ॥ ૨૯ ॥

કેવું ધાન્ય સારું નથી ?

પોતાની ઋતુ વગર બીજી ઋતુમાં ઉત્પન્ન
થયેલું, ગેર વગેરે દરદથી ખરાબ થયેલું, નહિ
પાકેલું, ખરાબ પ્રદેશમાં બેગેલું, નવું અને જની
અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ જતી રહી હોય
એવું ધાન્ય ગુણકારી નથી. નવું ધાન્ય કફનો
વધારો કરનાર છે. જે ધાન્ય એક વર્ષનું જનું
હોય તે હલકું છે. જની અંકુરો ઉત્પન્ન કરવાની
શક્તિ જતી રહી હોય એવું ધાન્ય બળતરા
કરનાર છે, ભારે છે, ગડગડાટ કરનાર છે અને
નેત્રોને ખરાબ કરનાર છે. (જના કાંટા ફૂટેલા
હોય અથવા જે જરાક શેકેલું ધાન્ય હોય, તે
પણ ખરાબ છે. ફટલાક કહે છે, કે અડદ તથા
ચણા વગેરે ધાન્યો તે નવાં જ ઐષ્ઠ છે.) ૨૯

શાલ્યાદેઃ સર્પપાન્તસ્ય વિવિધસ્યાસ્ય માગશઃ ।

કાલપ્રમાણસંસ્કારમાત્રાઃ સંપરિકીર્તિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

ધાન્યોનો ઉપયોગ કરવામાં સાધારણ

સમજણ અને ઉપસંહાર

ચોખાથી માંડીને સરસવ સુધીનાં જે આ

૧ કારણે એક વર્ષમાં ઉનાળાની ગરમ હવા
પસાર થવાથી ધાન્યની ચીકણ ઓછી થાય છે અને
એક ચોમાસું પસાર થવાથી ધાન્યમાં બીનાશ આવી
ખરાશ થઈ આવેલા થાય છે. આ રીતે ધાન્ય હલકું
થઈ જાય છે.

ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, વિપાકમાં મધુર છે, બળ
આપનારા છે, સ્નિગ્ધ છે, કુષ્ઠ પ્રણી ઉપર લેપ
કરવામાં ઉત્તમ છે; પણ ખાવામાં અપચ્ચ છે.
દાંતો માટે સારા છે, જઠરાગ્નિ તથા બુદ્ધિ
વધારનારા છે, મૂત્રને અદ્ય કરનાર છે, ધાવણ
વધારનારા છે, ત્વચાને સારી કરનારા છે, કેશને
પેણ સારા કરનારા છે, વાયુને હણનારા છે અને
ભારે છે. તલોમાં કાળા તલ સર્વથી મુખ્ય છે,
ઘોળા તલ મધ્યમ છે અને પીળા તથા રાતા
વગેરે બીજા તલો અતિહીન-અધમ છે. ૧૮

યવઃ કપાયો મધુરો દિમ્બ
કર્દુર્વિપાકે કફપિત્તહારી ।
પ્રણેપુ પથ્થસ્તિલવચ્ચ નિલં
પ્રવદ્મમૂત્રો મહુવાતવર્ષાઃ ॥
સ્થૈર્યોન્નિમેધાસ્થરવર્ણકૃચ્ચ
સપિચ્છિલઃ સ્થૂલવિલેખનચ્ચ ।
મેદોમસ્તૃદ્ધરણોડતિરુચ્ચ
પ્રસાદનઃ શોણિતપિત્તયોચ્ચ ॥૧૯॥

જવના ગુણો

જવ તૂરા છે, મધુર છે, ટાઢા છે, વિપાકમાં
તીખા છે, કઠ્ઠ તથા પિત્તને હરનારા છે, મણ
ઉપર સર્વદા તલો જેવા જ પચ્ચ છે, મૂત્રને અદ્ય
કરનારા છે, કાઠાના વાયુને તથા વિઘ્નને વધારનારા
છે, ચીકાશવાળા છે, જડા માણસના મેદને
ઝોણું કરનારા છે, મેદથી આવરણ પામેલા
વાયુને તથા ત્પાને હરનારા છે, અતિરૂક્ષ છે,
રુધિરને તથા પિત્તને સ્વચ્છ કરનારા છે, દંડતા
કરનારા છે, જઠરાગ્નિને વધારનારા છે, બુદ્ધિ
આપનારા છે, સ્વર સારા કરનારા છે અને
વર્ણને પણ સારા કરનારા છે. ૧૯

અર્મિર્ગુણૈર્દીનતસાંસ્તુ કિંચિ-
દ્વિધાયવંચોડતિયવાનશેષૈઃ ॥ ૨૦ ॥

અતિથવ(અણીવગરના નાના

જવ)ના ગુણો

અણીવગરના કાળા તથા રાતા નાના

જવમાં, ઉપર કહેલા જવના સધળા ગુણો અત્યંત
ઝોણા છે. ૨૦

ગોધૂમ ઉત્તો મધુરો ગુરુચ્ચ
વલ્ચઃ સ્થિરઃ શુક્રરુચિપ્રદચ્ચ ॥
સ્થિમ્બોડતિશીતોડનિલપિત્તહન્તા
સંધાનકૃચ્છેષ્મકરઃ સરચ્ચ ॥ ૨૧ ॥

ધઉના ગુણો

ધઉ મધુર છે, ભારે છે, બળ આપનારા
છે, શરીરને દંડ કરનારા છે, વીર્યને વધારનારા
છે, રુચિ આપનાર છે, અત્યંત સ્નિગ્ધ છે,
અત્યંત ટાઢા છે, વાયુને તથા પિત્તને હણનારા
છે, બાગિકાને સાધનારા છે, દસ્ત ઉતારનાર છે;
અને નવા હોય તો કઠ્ઠ કરનારા છે. ૨૧

રુચ્ચઃ કપાયો વિપશોફશુક્ર-
ચલાસદષ્ટિક્ષયકૃદિદાહી ॥

કર્દુર્વિપાકે મધુરસ્તુ શિમ્બઃ
પ્રમિત્તવિષ્મારુતપિત્તલચ્ચ ॥ ૨૨ ॥

શિંગોના સામાન્ય ગુણો

શિંગો રૂક્ષ છે, તૂરી છે, બળતરા કરનારી
છે, વિપાકમાં તીખી છે, મધુર છે, વિઘ્નનું ભેદન
કરનારી છે, વાયુને તથા પિત્તને વધારનારી છે,
અને વિષ, સોજો, કઠ્ઠ તથા દષ્ટિનો ક્ષય કરનારી
છે. ૨૨

સિતાસિતાઃ પીતકરુક્તવર્ણા

મવન્તિ યેડનેકવિધાસ્તુ શિમ્બાઃ ॥

યયોદિતાસ્તે ગુણતઃ પ્રધાના

જેયા- કદ્ધળ્યા રસપાકયોચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

બુદ્ધબુદ્ધ વર્ણો ઉપરથી શિંગોના ગુણો.

ઘોળી, કાળી, પીળી તથા રાતી જે અનેક
પ્રકારની શિંગો થાય છે, તેમાં રાતી કરતાં
પીળી, પીળી કરતાં કાળી અને કાળી કરતાં
ઘોળી શિંગો ઉત્તમ ગુણોવાળી છે અને રસમાં
તથા પાકમાં તીખી તથા ઉષ્ણવીર્યવાળી છે. ૨૩

સહાદ્રયં મૂલકજાચ્ચ શિમ્બાઃ

કુશિમ્બિવલીપ્રમવાસ્તુ શિમ્બાઃ ॥

રાતો પણ નહીં એવો મૃગ દુરંગ કહેવાય છે.

મૃગભાવકાનું માંસ શીત છે, રક્તપિત્તને શાંત કરનાર છે અને સન્નિપાત, ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી, હેડગ્રી તથા અરુચિને મટાડનાર છે. ૩૩

લાવતિત્તિરિકપિજ્જલવર્તીરવર્તિકાવર્તકનપ્તુકા-
વાર્તીકચકોરકલવિક્કમયૂરક્રકરોપચક્રકુટસારક્કશ-
તપત્રકુતિત્તિરિકુરુવાહકયેવાલકપ્રમૃતયરુયાહલા વિ-
ષ્કિરા લઘવઃ શીતમધુરાઃ કષાયા દોષશમનાશ્ચ ॥

સંગ્રાહી દીપનશ્ચૈવ કષાયમધુરો લઘુઃ ।
લાવઃ કદુવિપાકશ્ચ સન્નિપાતે ચ પૂજિતઃ ॥
ઈષદુરુષ્ણમધુરો વૃષ્યો મેધાગ્નિવર્દનઃ ।

તિત્તિરિઃ સર્વદોષઘ્નો ગ્રાહી વર્ણપ્રસાદનઃ ॥
દિક્ષાશ્વાસાનિલહરો વિશેષાદૌરતિત્તિરિઃ ।

રક્તપિત્તહરઃ શીતો લઘુશ્ચાપિ કપિજ્જલઃ ॥
કફોત્થેષુ ચ રોગેષુ મન્દવાતે ચ શસ્યતે ।

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા મેધાગ્નિવલવર્દનાઃ ॥
લઘવઃ ક્રકરા હૃદ્યાસ્તથા ચૈવોપચક્રકાઃ ।

કષાયઃ સ્વાદુલવળસ્ત્વચ્યઃ કેશ્યો રુચિપ્રદઃ ॥
મયૂરઃ સ્વરમેધાગ્નિદ્વક્ષોત્રેન્દ્રિયદાર્બ્યકૃત્ ।

સ્તિગ્ધોષ્ણોડનિલહા વૃષ્યઃ સ્વેદસ્વરવલવહઃ ॥
વૃંહણઃ કુકુટો વન્યસ્તદ્વદ્વામ્યો ગુરુસ્તુ સઃ ।

વાતરોગક્ષયવમીવિષમજ્વરનાશનઃ ॥ ૩૪ ॥

વિષ્કિર પક્ષીઓના માંસના ગુણો

લાવાં, કાળાં તેતર, ગોરાં તેતર, લવાઈડાં, ખટાઈડાં, વૈયાં, નપ્તુકા, વાતીક, ચકાર, રાતાં-
માથાંવાળાં તથા કાળીડોકવાળાં ચકલાં, મોર, કલકલિયો, ઉપચક્રક (કલકલિયાની એક જાત), ફકડાં, ખપૈયા, સુતાર-ટંકારા, ભૂરા વર્ણનાં તેતર, દુરખાહુક અને ચવલક વગેરે ચાહલ (જે પગથી અને ચાંચથી પ્રહાર કરનારાં) પક્ષીઓ ધરતીને ખોતરી-ખોતરીને તેમાંથી ઘ્રીડા વગેરે ખાય છે; માટે વિષ્કિર કહેવાય છે. (જેઓના પર્યાયો ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી તેઓનાં સંસ્કૃત નામો જ રાખ્યાં છે.)

વિષ્કિરોનું માંસ હલકું છે, ટાઢું છે, મધુર છે, તૂરું છે અને દોષોને શમાવનાર છે.

એમાં લાવાંનું માંસ પ્રવાહીનું શોષણ કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તૂરું તથા મધુર છે, હલકું છે, વિપાકમાં તીવ્રું છે અને સન્નિપાત ઉપર અતિપથ્ય છે.

કાળાં તેતરનું માંસ જરાક ભારે છે, કાંઈક ઉષ્ણવીર્ય છે, કાંઈક મધુર છે, વીર્ય, જઠરાગ્નિ તથા બુદ્ધિને વધારનાર છે, સર્વ દોષોને હણનાર છે, દ્રવનું શોષણ કરનાર છે, અને વર્ણને સારો કરનાર છે.

ગોરા તેતરનું માંસ ઉપર કહેલા ગુણોવાળું છે અને વિશેષે ઠરી હેડગ્રી, શ્વાસ તથા વાયુને હણનાર છે.

રાતાં માથાંવાળાં તથા કાળી ડોકવાળાં ચકલાંનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર છે, ટાઢું છે, હલકું છે અને કફથી થયેલા રોગો ઉપર તથા મંદ થયેલા વાયુ ઉપર ખડું સારું છે.

કલકલિયા તથા ઉપચક્રકનું માંસ વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, વીર્ય, બુદ્ધિ તથા જઠરાગ્નિને વધારનાર છે, હલકું છે અને પ્રિય લાગે એવું છે.

મોરનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, ખારું છે, ચામડીને સારી કરનાર છે, ઠંશ માટે સારું છે, રુચિ આપનાર છે અને સ્વર, બુદ્ધિ, જઠરાગ્નિ, દષ્ટિ તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયને દૃઢ કરનાર છે.

જંગલી ફકડાનું માંસ સ્તિગ્ધ છે, ગરમ છે, વાયુને શાંત કરનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પસીનો લાવનાર છે, સ્વરને સારો કરનાર છે, ખળ આપનાર છે અને પુષ્ટિ આપનાર છે. ગામઠી ફકડાનું માંસ પણ એવું જ છે, પણ તે વધારે ભારે છે અને વાયુ સંબંધી રોગ, ક્ષય, ઊલટી તથા વિષમજ્વરને નષ્ટ કરનાર છે. ૩૪

કપોતપારાવતમૃજ્જરાજપરમૃતકોયષ્ઠિકકુલિજ્જ-
હકુલિજ્જગોક્ષ્વેડકડિડિમાળકશતપત્રકમાતૃનિન્દકમે-

બુદ્ધાંબુદ્ધાં ધાન્યોઃ કહેવામાં આવ્યાં છે, તેઓને તેઓની ઉત્પત્તિના સમય ઉપર, તેઓને આપવામાં આવેલા રાંધવા તથા ખૂંજવા વગેરે સંસ્કાર ઉપર તથા તેઓની માત્રાઓ ઉપર ધ્યાન રાખીને ઉપયોગ કરવો. ૩૦

અતઃ ઊર્ધ્વ માંસવર્ગાનુપદેશ્યામઃ । તદયથા-જલેશયા આનૂપા ગ્રામ્યાઃ કન્યમુજ એકશાજા જાક્કલા-શ્ચેતિ વર્ણમાંસવર્ગાસ્તેષાં વર્ણાણામુત્તરોત્તરં પ્રધાનતમાઃ । તે પુનર્દિવિધા જાક્કલા આનૂપાશ્ચેતિ ॥ ૩૧ ॥

માંસોના મુખ્ય બે વર્ગો

હવે માંસોના વર્ગોના ઉપદેશ કરીએ છીએ. જલેશય (જળમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), આનૂપ (જળાશયોના કિનારા વગેરે જળપ્રાય પ્રદેશોમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), આમ્ય (ગામમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), કન્યમુજ (માંસમયુક્ત પ્રાણીઓનું માંસ), એકશક (એક ખરીવાળાં પ્રાણીઓનું માંસ) અને જંગલ (જંગલમાં રહેનારાં પશુઓનું માંસ), એ રીતે માંસોના છ વર્ગ છે અને તેઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. એ છ વર્ગોના જંગલવર્ગ અને આનૂપવર્ગ એ બે વર્ગોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ૩૧

તત્ર જાક્કલવર્ગોઽષ્ટવિધઃ । તદયથા-જહાલા વિશ્કિરાઃ પ્રતુદા શુદાશયાઃ પ્રસહાઃ પર્ણમૃગા બિલેશયા ગ્રામ્યાશ્ચેતિ । તેષાં જહાલવિશ્કિરો પ્રધાનતમૌ ॥ ૩૨ ॥

જંગલવર્ગના આઠ પ્રકાર-તેમનાં નામ

જંગલવર્ગ આઠ પ્રકારનો છે. જધાલ, વિશ્કિર, પ્રતુદ, શુદાશય, પ્રસહ, પર્ણમૃગ, બિલેશય અને ગ્રામ્ય-એ રીતે આઠ પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં માંસોના જંગલવર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. ૩૨

તાવેળહરિણર્ધ્યકુરુકરાલકૃતમાલશરમશ્વદંદ્ય-પૃષ્ઠતચારુકમૃગમાતૃકામૃતયો જહાલા મૃગાઃ કપાયા મધુરા લપ્થો વાતપિત્તહરાસ્ત્રીક્ષ્ણા હૃયા ઘસ્તિશોષ-નાશ્ય ॥

કપાયો મધુરો હૃદયઃ પિતામૃતકફરોગહા । સંગ્રાહી રોચકો ચલ્યસ્તેષામેણો જ્વરાપહઃ ॥ મધુરો મધુરઃ પાકો દોષધ્નોઽનલદીપનઃ । શીતલો ષદ્ધવિષ્મૃતઃ સુગન્ધિર્હરિણો લઘુઃ ॥ ઇણઃ કૃષ્ણસ્તયોર્જેયો હરિણસ્તામ્ર ઉચ્ચૈતે । ન કૃષ્ણો ન ચ તામ્રથ કુરુઃ સોઽમિધીયતે ॥ શીતામૃતવિષ્ણમની વિજ્ઞેયા મૃગમાતૃકા । સંનિપાતશ્ચયશ્વાસકાસહિક્કાઽરુચિપ્રણુત્ ॥ ૩૩ ॥

જંધાલ પ્રાણીઓ અને તેઓના ગુણો

કાળિયાર, રાતો મૃગ, રાઝ, કાળો પશુ નહીં તથા રાતો પશુ નહીં એવો મધ્યવર્ણવાળો મૃગ, કસ્તૂરીમૃગ, જંધામાં જ કરનારા મૃગો, શરલ (આઠપગવાળો એટલે બીજા ચાર પગ જની પીઠમાં હોય છે એવો મૃગ), શ્વદંટા (ચાર દાંડાવાળો અતિકૂર મૃગ), પૃષ્ઠ (છાંટણવાળો નાના કદનો મૃગ કે જે પસુડો કહેવાય છે તે), ચારુક (૩પાળો નાના કદનો મૃગ) અને મૃગમાતૃકા (જુજરાતીમાં પર્યાય મળ્યો નથી) એટલા મૃગો સાથળના નેરવાળા હોવાથી જંધાલ કહેવાય છે.

જંધાલ મૃગોનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, હલકું છે, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનાર છે; એટલે મૂત્રકૃમ્મ, પથરી તથા મૂત્રાઘાત વગેરે રોગોમાં પેથ છે.

એમાં કાળિયારનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, પ્રવાહીનું શોષણ કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, બળ આપનાર છે અને પિત્ત સંબંધી રોગ, રુધિર સંબંધી રોગ, કંદ સંબંધી રોગ અને જ્વરને મટાડનાર છે.

રાતો હરણનું માંસ શીતલ છે, વિદાને તથા મૂત્રને રોકનાર છે, સુગંધી છે અને હલકું છે.

કાળિયાર એણું કહેવાય છે, રાતો મૃગ હરણું કહેવાય છે અને કાળો પશુ નહીં તથા

પણ્મૃગો તથા તેઓના માંસના ગુણો

મદ્યુ ઝાડના ઉદર, ખિસકાલી, ગોલાંગુલ
અતના વાનર, પૂતિધાસ (જેઓનાં વૃષણોમાંથી
જખાદિયાં કરતરી થાય છે તે ખિલાડા) અને
વાનર વગેરે પ્રાણીઓ પાંદડાંઓમાં મૃગોની
પેઠે દેહનારા છે, તેથી પણ્મૃગો કહેવાય છે.

પણ્મૃગોનું માંસ મધુર છે, ભારે છે,
વીર્યને વધારનાર છે, નેત્રોને હિતકારી છે, ક્ષય-
રોગવાળા માટે હિતકારી છે, વિષાતી તથા
મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે અને ખાંસી, અરશ
તથા શ્વાસને નષ્ટ કરનાર છે. ૩૮

શ્વાવિચ્છલ્યકળોધાશશવૃષપદંશલોપાકલોમશક-
ર્ણકદલીમૃગપ્રિયકાડજગરસર્પમૃપિકનકુલમદાવધુપ્રમૃ-
તયો વિલેશયાઃ ॥

વર્ષોમૃગં સંદતં કુરુરેતે

વીર્યં ચોળ્યાઃ પૂર્વવત્સ્વાદુપાકાઃ ।

વાતં હન્યુઃ શ્લેષ્મપિત્તે ચ કુર્યુઃ

ભિગ્ધાઃ કાસશ્વાસકાર્શ્યાપિદાશ્ચ ॥

કપાયમધુરસ્તેષાં શશઃ પિત્તકફાપહઃ ।

નાતિશીતલવીર્યત્વાદ્વાતસાધારણો મતઃ ॥

ગોધા વિપાકે મધુરા કપાયકટુકા સ્મૃતા ।

વાતપિત્તપ્રશમની વૃંહણી વલવર્દ્ધની ॥

શલ્યકઃ સ્વાદુપિત્તઘ્નો લઘુઃ શીતો વિપાપહઃ ।

પ્રિયકો માસ્તે પથ્યોડજગરસ્ત્વર્શસાં હિતઃ ॥

દુર્નામાનિલદોષઘ્નાઃ કૃમિદૂષીવિપાપહાઃ ।

ચક્ષુષ્યા મધુરાઃ પાકે સર્પા મેધાધિવર્દ્ધનાઃ ॥

દર્વીકરા દીપકાશ્ચ તેપૃક્તાઃ કટુપાકિનઃ ।

મધુરાશ્વાતિચક્ષુષ્યાઃ સ્પૃષ્ણિમૂત્રમાસ્તાઃ ॥ ૩૯ ॥

ખિલેશય પ્રાણીઓ તથા તેઓના

માંસના ગુણો

શેઠાઈ, શેળા, ઘો, સસલાં, ગામઠી ખિલાડા,
લોંકડી, લોમશકર્ણ, - કદલીમૃગ, પ્રિયકમૃગ,
અજગર, સર્પ, ઉદર, નોળિયાં તથા મોટાં
નોળિયાં વગેરે પ્રાણીઓ ૩૯માં રહે છે; તેથી

ખિલેશય કહેવાય છે. (જેઓના ગુજરાતી પર્યાયો
મળ્યા નથી, તેઓનાં સંસ્કૃત નામો જ રાખેલાં છે.)

ખિલેશયોનું માંસ વિષાતે તથા મૂત્રને
ધાટાં કરનારું છે, સિંહાદિકના માંસની પેઠે જ
ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, વિપાકમાં મધુર છે, વાયુને
હણનાર છે, કફ તથા પિત્ત વધારનાર છે,
રિત્તંબ છે અને ખાંસી, શ્વાસ તથા કૃશતા
મટાડનાર છે.

એમાં સસલાનું માંસ તૂરું તથા મધુર
છે, તે પિત્ત તથા કફ ટાળનાર છે અને અત્યંત
શીતવીર્યવાળું નથી; તેથી વાયુને કુપિત પણ
કરતું નથી અને શાંત પણ કરતું નથી.

ઘોનું માંસ વિપાકમાં મધુર છે, તૂરું તથા
તીખું છે, વાતને તથા પિત્તને શાંત કરનાર છે,
પ્રુષ્ઠિ આપનાર છે અને બળને વધારનાર છે.

શેળાનું માંસ મધુર છે, પિત્તને હણનાર છે,
હલકું છે, ટાકું છે અને ઝેર ટાળનારું છે.

પ્રિયકમૃગનું માંસ વાયુના રોગ ઉપર પથ્ય છે.

અજગરનું માંસ અર્શના દરદ ઉપર
હિતકારી છે.

સર્પોનું માંસ અર્શને, વાયુ સંબંધી રોગ,
કૃમિઓ તથા વાયુ જે તડકા વગેરેથી મંદ
થયેલા ઝેરને હણનાર છે. નેત્રોને હિતકારી છે,
પાકમાં મધુર છે અને બુદ્ધિને તથા અગ્નિને
વધારનાર છે.

સર્પોમાં દર્વીકર^૧ સર્પોનું માંસ અને રેખાઓ-
વાળા સર્પોનું માંસ પાકમાં તીખું છે, મધુર છે,
નેત્રોને અત્યંત હિત કરનારું છે અને વિષા,
મૂત્ર તથા પવનની પ્રવૃત્તિ કરનારું છે. ૩૯

અશ્વાશ્વતરસરોષ્ટ્રવસ્તોરબ્રમેદઃ પુચ્છકપ્રમૃતયો
ગ્રામ્યાઃ ॥

ગ્રામ્યા વાતહરાઃ સર્વે વૃંહણાઃ કફપિત્તલાઃ ।

મધુરા રસપાકામ્યાં દીપના ચલવર્દ્ધનાઃ ॥

૧ દર્વીકર સર્પોનું લક્ષણ કલ્પસ્થાનના ચોથા
અધ્યાયના ૯મા વિષયમાં જોવું.

બુદ્ધાંબુદ્ધાં ધાન્યો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેઓને તેઓની ઉત્પત્તિના સમય ઉપર, તેઓને આપવામાં આવેલા રાંધવા તથા ખૂંજવા વગેરે સંસ્કાર ઉપર તથા તેઓની માત્રાઓ ઉપર ધ્યાન રાખીને ઉપયોગ કરવો. ૩૦

અતઃ ઈર્ષ્ય માંસવર્ગાનુપદેશ્યાર્મઃ । તથયા-
જલેશયા આનૂપ ગ્રામ્યાઃ કવ્યભુજ એકશપ્તા જાહ્નલા-
શ્ચેતિ ષર્માંસવર્ગાસ્તેષાં વર્ગાણામુત્તરોત્તરં પ્રધાનતમાઃ ।
તે પુનર્દ્વિવિધા જાહ્નલા આનૂપાશ્ચેતિ ॥ ૩૧ ॥

માંસોના મુખ્ય બે વર્ગો

હવે માંસોના વર્ગોને ઉપદેશ કરીએ છીએ. જલેશય (જળમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), આનૂપ (જળાશયોના કિનારા વગેરે જળપ્રાય પ્રદેશોમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), આમ્ય (ગામમાં રહેનારાં પ્રાણીઓનું માંસ), કવ્યભુજ (માંસભક્ષક પ્રાણીઓનું માંસ), એકશપ્ત (એક ખરીવાળાં પ્રાણીઓનું માંસ) અને જંગલ (જંગલમાં રહેનારાં પશુઓનું માંસ), એ રીતે માંસોના છ વર્ગ છે અને તેઓ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. એ છ વર્ગોને જંગલવર્ગ અને આનૂપવર્ગ એ બે વર્ગોમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ૩૧

તત્ર જાહ્નલવર્ગોઽષ્ટવિધઃ । તથયા-જહ્નલા
વિક્રિરાઃ પ્રતુદા ગુહાશયાઃ પ્રસહઃ પર્ણમૃગા બિલેશયા
ગ્રામ્યાશ્ચેતિ । તેષાં જહ્નલવિક્રિરૌ પ્રધાનતમૌ ॥૩૨
જંગલવર્ગના આઠ પ્રકાર-તેમનાં નામ

જંગલવર્ગ આઠ પ્રકારનો છે. જંઘાલ, વિક્રિર, પ્રતુદ, ગુહાશય, પ્રસહ, પર્ણમૃગ, બિલેશય અને આમ્ય-એ રીતે આઠ પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં માંસોને જંગલવર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. ૩૨

તાવેળહરિણર્ધ્યકુરુક્કરાલકૃતમાલશરમશ્વદંદુ-
ષ્ટપત્તચારુકમૃગમાતૃકાપ્રમૃતયો જહ્નલા મૃગાઃ કપાયો
મધુરો લપ્થો વાતપિત્તહરાસ્ત્રીક્ષ્ણા હૃદ્યા ઘરિતશોષ-
નાથ ॥

કપાયો મધુરો હૃદ્યાઃ પિત્તાષ્વક્રફરોગહ્વા ।
સંગ્રાહી રોચકો વલ્યસ્તેપામેણો જ્વરાપહઃ ॥
મધુરો મધુરઃ પાકે દોષધ્નોઽનલદીપનઃ ।
શીતલો વદ્ધવિષ્ણુઃ સુગન્ધિર્હરિણો લપ્થઃ ॥
અર્ણઃ કૃષ્ણસ્તયોર્જેયો હરિણસ્તામ્ર ઈચ્છતે ।
ન કૃષ્ણો ન ચ તામ્રશ્ચ કુરુઃ સોઽમિધીયતે ॥
શીતાસૃષ્પિત્તશમની વિજ્ઞેયા મૃગમાતૃકા ।
સંનિપાતક્ષયશ્વાસકાસદિક્ષ્ણાઽરુચિપ્રણુત્ ॥૩૩॥

જંઘાલ પ્રાણીઓ અને તેઓના ગુણો

કાળિયાર, રાતો મૃગ, રાઝ, કાળો પલ્લુ નહીં તથા રાતો પલ્લુ નહીં એવા મધ્યવર્ણવાળો મૃગ, કસ્તૂરીમૃગ, જંઘામાં જ ફરનારા મૃગો, શરભ (આઠપગવાળો એટલે બીજા ચાર પગ જેની પીઠમાં હોય છે એવો મૃગ), ચઢદ્વા (ચાર દાદોવાળો અતિદૂર મૃગ), પૃષ્ઠ (છાંટણવાળો નાના કદનો મૃગ કે જે પસડો કહેવાય છે તે), ચારુક (રૂપાળો નાના કદનો મૃગ) અને મૃગમાતૃકા (ગુજરાતીમાં પર્યાય મળ્યો નથી) એટલા મૃગો સાધળતા ભરવાળા હોવાથી જંઘાલ કહેવાય છે.

જંઘાલ મૃગોનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, હલકું છે, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને મૃતશયને સ્વચ્છ કરનાર છે; એટલે મૂત્રકૃચ્છ, પથરી તથા મૃતપાત વગેરે રોગોમાં પેથ છે.

એમાં કાળિયારનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, પ્રવાહીનું શોષણ કરનાર છે, રચિ ઉપજવનાર છે, બળ આપનાર છે અને પિત્ત સંબંધી રોગ, રક્તિર સંબંધી રોગ, કફ સંબંધી રોગ અને જ્વરને મટાડનાર છે.

રાતો હરણનું માંસ શીતલ છે, વિઘ્નને તથા મૂત્રને રોકનાર છે, સુગંધી છે અને હલકું છે.

કાળિયાર એણું કહેવાય છે, રાતો મૃગ હરણું કહેવાય છે અને કાળો પલ્લુ નહીં તથા

પર્ણમૃગો તથા તેઓના માંસના ગુણો

મદ્યુ ઝાડના ઉંદર, ખિસકાલી, ગોલાંગૂલ
જતના વાનર, પૂતિધાસ (જેઓનાં વૃષણોમાંથી
જખાદિયાં ક્ષતૂરી થાય છે તે ખિલાડા) અને
વાનર વગેરે પ્રાણીઓ પાંદડાંઓમાં મૃગોની
પેઠે ઠેકનારા છે, તેથી પર્ણમૃગો કહેવાય છે.

પર્ણમૃગોનું માંસ મધુર છે, ભારે છે,
વીર્યને વધારનાર છે, નેત્રોને હિતકારી છે, ક્ષય-
રોગવાળા માટે હિતકારી છે, વિષાની તથા
મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે અને ખાંસી, અરશ
તથા શ્વાસને નષ્ટ કરનાર છે. ૩૮

શ્વાવિચ્છલ્યકગોધાશશવૃષદંશલોપાકલોમશક-
ર્ણકદલીમૃગપ્રિયકાડજગરસર્પમૂષિકનકુલમહાવમ્બુપ્રમૃ-
તયો વિલેશયાઃ ॥

વર્ષોમૂત્રં સંહતં કુર્યુરેતે

વીર્યં ચોષ્ણાઃ પૂર્વવત્સ્વાદુપાકાઃ ।

વાતં હન્યુઃ શ્લેષ્મપિત્તે ચ કુર્યુઃ

સ્ત્રિઘ્નાઃ કાસશ્વાસકાર્શ્યાપહાશ્ચ ॥

કષાયમધુરસ્તેષાં શશઃ પિત્તકફાપહઃ ।

નાતિશીતલવીર્યત્વાદ્વાતસાધારણો મતઃ ॥

ગોધા વિપાકે મધુરા કષાયકટુકા સ્મૃતા ।

વાતપિત્તપ્રશમની બુંદાણી બલવર્દની ॥

શલ્યકઃ સ્વાદુપિત્તઘ્નો લઘુઃ શીતો વિષાપહઃ ।

પ્રિયકો મારુતે પથ્યોડજગરસ્ત્વર્શસાં હિતઃ ॥

દુર્નામાનિલદોષઘ્નાઃ કૃમિદૂષીવિષાપહાઃ ।

ચક્ષુષ્યા મધુરાઃ પાકે સર્પા મેધાગ્નિવર્દનાઃ ॥

દર્વીકરા દીપકાશ્ચ તેષૂક્તાઃ કટુપાકિનઃ ।

મધુરાશ્વાતિચક્ષુષ્યાઃ સૃષ્ટવિષ્મૂત્રમારુતાઃ ॥ ૩૯ ॥

ખિલેશય પ્રાણીઓ તથા તેઓના

માંસના ગુણો

શેઢાઈ, શેળા, ઘો, સસલાં, ગામડી ખિલાડા,
લોંકડી, લોમશકર્ણ, - કદલીમૃગ, પ્રિયકમૃગ,
અજગર, સર્પ, ઉંદર, નોળિયાં તથા મોટાં
નોળિયાં વગેરે પ્રાણીઓ ડબમાં રહે છે; તેથી

ખિલેશય કહેવાય છે. (જેઓના ગુજરાતી પર્યાયો
મળ્યા નથી, તેઓનાં સંસ્કૃત નામો જ રાખેલાં છે.)

ખિલેશયોનું માંસ વિષાને તથા મૂત્રને
ઘાટાં કરનારું છે, સિંહાદિકના માંસની પેઠે જ
ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, વિપાકમાં મધુર છે, વાયુને
હણનાર છે, કફ તથા પિત્ત વધારનાર છે,
સ્તિગ્ધ છે અને ખાંસી, શ્વાસ તથા કૃશતા
મટાડનાર છે.

એમાં સસલાનું માંસ તૂરું તથા મધુર
છે, તે પિત્ત તથા કફ ટાળનાર છે અને અત્યંત
શીતવીર્યવાળું નથી; તેથી વાયુને કુપિત પણ
કરતું નથી અને શાંત પણ કરતું નથી.

ઘોનું માંસ વિપાકમાં મધુર છે, તૂરું તથા
તીખું છે, વાતને તથા પિત્તને શાંત કરનાર છે,
પુષ્ટિ આપનાર છે અને બળને વધારનાર છે.

શેળાનું માંસ મધુર છે, પિત્તને હણનાર છે,
હલકું છે, ટાકું છે અને ઝેર ટાળનારું છે.

પ્રિયકમૃગનું માંસ વાયુના રોગ ઉપર પથ્ય છે.

અજગરનું માંસ અર્શના દરદ ઉપર
હિતકારી છે.

સર્પોનું માંસ અર્શને, વાયુ સંબંધી રોગ,
કૃમિઓ તથા વાયુ કે તડકા વગેરેથી મંદ
થયેલા ઝેરને હણનાર છે. નેત્રોને હિતકારી છે,
પાકમાં મધુર છે અને બુદ્ધિને તથા અગ્નિને
વધારનાર છે.

સર્પોમાં દર્વીકર^૧ સર્પોનું માંસ અને રેખાઓ-
વાળા સર્પોનું માંસ પાકમાં તીખું છે, મધુર છે,
નેત્રોને અત્યંત હિત કરનારું છે અને વિષા,
મૂત્ર તથા પવનની પ્રવૃત્તિ કરનારું છે. ૩૯

અશ્વાશ્વતરચ્છોદ્રવસ્તોરમ્બેદઃ પુચ્છકપ્રમૃતયો
ગ્રામ્યાઃ ॥

ગ્રામ્યા વાતહરાઃ સર્વે બુંદાણાઃ કફપિત્તલાઃ ।

મધુરા રસપાકામ્યાં દીપના બલવર્દનાઃ ॥

૧ દર્વીકર સર્પોનું લક્ષણ કલ્પસ્થાનના ચોક્ષા
અધ્યાયના ૬મા વિષયમાં જોવું.

દાશિશુકસારિકાવલ્યુલીગિરિશાલદ્વાદશદૂષકસુપ્તદી-
સ્વજીરિટકહારિતદાત્યુદ્ધપ્રમૃતયઃ પ્રતુદાઃ ॥
કપાયમધુરા રુક્ષાઃ ફલાહારા મરુત્કરાઃ ।
પિત્તછેમ્પહરાઃ શીતા વદ્મમૂત્રાલ્પવર્ચસઃ ॥
સર્વદોષકરસ્તેષાં મેદાશી મલદૂષકઃ ।
કપાયસ્વાદુલવળો ગુરુઃ કાળકપોતકઃ ॥
રક્તપિત્તપ્રશમનઃ કપાયવિશદોષિ ચ ।
વિપાકે મધુરશ્ચાપિ ગુરુઃ પારાવતઃ સ્મૃતઃ ॥
કુલિજ્ઞો મધુરઃ સ્નિગ્ધઃ કફશુક્રવિવર્દનઃ ।
રક્તપિત્તદરો વેશ્મકુલિજ્ઞસ્વતિશુકલઃ ॥ ૩૫ ॥

પ્રતુદ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના ગુણો
હોલા, કબૂતર, ભૂંગરાજ, કોયલ, કાપટિક,
જંગલી ચઢી, ગામઠી ચઢી, ગોક્ષેડક, ડિડિ-
માણુક, કાકાકના, માતુનિંદક, ભેદાશી, પોપટ,
મેના, વડવાનરી, પહાડીચઢી, છાટપક્ષી, અજ
દૂષક, મુધરી, ખંજન, હારિત અને દાત્યુદ
અત્યાદિ પક્ષીઓ આંચ વડે ક્ષલાદિક પદાર્થોને
ફેલીફેલીને ખાય છે, માટે પ્રતુદ કહેવાય છે.
(જેઓના પર્યાયો ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી,
તેઓનાં સંસ્કૃત નામો જ રાખેલાં છે.)

પ્રતુદોનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, રસ છે,
વાયુ કરનાર છે, પિત્તને તથા કફને હરનાર
છે, ટાકું છે, મૂત્રને રોકનાર છે અને વિષાને
અદ્ય કરનાર છે.

એમાં ભેદાશીનું માંસ સર્વ દોષોને કરનાર
છે અને મેળોને ખગાડનાર છે.

હોલાનું માંસ તૂરું છે, મધુર છે, ખારું છે
અને ભારે છે.

કબૂતરનું માંસ રક્તપિત્તને શાંત કરનારું
છે, તૂરું છે, ચીકણું નથી, વિપાકમાં મધુર છે
અને ભારે છે.

જંગલી ચઢલાનું માંસ મધુર છે, સ્નિગ્ધ
છે અને કફ તથા વીર્યને વધારનાર છે.

ગામઠી ચઢલાનું એટલે જ ચઢલાં ઘરમાં

માળા કરે છે, તેઓનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર
છે તથા વીર્યને અત્યંત વધારનારું છે. ૩૫

સિંહવ્યાધ્રવૃક્તરક્ષુક્ષદીપિમાર્જારશૃગાલમૃગેર્વા-
રુકપ્રમૃતયો ગુહાશયાઃ ॥

મધુરા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા ઘૃત્યા માફતનાશનાઃ ।
ઉષ્ણવીર્યાં હિતા નિલ્યં નેત્રગુણવિકારિણામ્ ॥ ૩૬ ॥

ગુહાશય પશુઓ-તેઓના માંસના ગુણો
સિંહ, વાઘ, વર, ઝરખ, રીંછ, દીપડા,
જંગલી બિલાડા, શિયાળ તથા મૃગેર્નારક (અ-
પ્રસિદ્ધ છે.) વગેરે પશુઓ ગુહાઓમાં રહે છે,
તેથી ગુહાશય કહેવાય છે.

ગુહાશયોનું માંસ મધુર છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ
છે, ખળ આપનાર છે, વાયુને નષ્ટ કરનાર છે,
ઉષ્ણવીર્યું છે અને નેત્રોના વિકારોવાળાઓને
તથા ગુહના વિકારવાળાઓને સર્વદા પથ્ય છે ૩૬

કાકકહ્નુરુપમાસયશયાત્યુલુકવિહિસ્યેન-
ગ્રપ્રમૃતયઃ પ્રસદાઃ ॥

એતે સિંહાદિભિઃ સર્વે સમાના વાયસાદયઃ ।
રસવીર્યવિપાકેષુ વિશેષાન્છોષિણે હિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પ્રસદ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના ગુણો
કાગડા, કંક (જેઓનાં પીછાં ખાણું
પુખ્તોમાં વાપરવામાં આવે છે તે), ટીટાડા,
ગરજ, ભાસ (ગરજની એક જાત), ખાત્ર,
ધુવડ, સમળા, શકરા અને ગ્રીધ વગેરે પક્ષીઓ
ખળાત્કારથી ઝાંટીને ખાય છે, માટે પ્રસદ
કહેવાય છે.

એ કાગડા વગેરે પ્રસદોનું માંસ રસમાં,
વીર્યમાં તથા વિપાકમાં ઉપર કહેલા સિદ્ધાંતિકના
માંસના જેવા જ ગુણોવાળું છે અને ખાસ કરી
શયરોગવાળાઓને હિતકારી છે. ૩૭

મદુસૂપિકૃત્વશાયિકાવકુશપ્તિપાસવાનપ્રમૃતયઃ
પર્ણમૃગાઃ ॥

મધુરા ગુરોઃ વૃષ્યાશ્વધુધ્યાઃ શોષિણે હિતા ।
સૃષ્ટમૂત્રપુરીવાશ્ચ કાસાર્યઃ શ્વાસનાશનાઃ ॥ ૩૮ ॥

સ્વેદનં વૃંહણં વૃષ્યં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।
 સ્નિગ્ધં શ્રમાનિલહરં વારાહં બલવર્દનમ્ ॥
 કફધ્નં ક્ષલ્મિગ્નિશિતં કષાયમનિલાપહમ્ ।
 પિત્ત્યં પવિત્રમાયુષ્યં વૃદ્ધમૂત્રં વિરુક્ષણમ્ ॥
 ગોકર્ણમાંસં મધુરં સ્નિગ્ધં મૃદુ કફાવહમ્ ।
 વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તવિનાશનમ્ ॥ ૪૩ ॥
 ફૂલચરો તથા તેઓના માંસના ગુણો

હાથી, ગવય, પાડા, રુરુ^૧, ચમર (જેનાં પૂછડાંનાં ચામર થાય છે તે), સૂમર (પ્રખલ ગતિવાળો મોટો સૂવર), રોહિત (રાતાવર્ણુવાળો મૃગવિશેષ), સૂવર, ગેંડા, ગોઠ્ઠુ (ગાયના જેવા કાનવાળો મૃગવિશેષ), કાલપુચ્છક (ચંચલ ચતા શ્યામ પૂછડાંવાળો મૃગવિશેષ), ઓન્દ્ર (પાણીનો બિલાડો), ન્યંકુ (સાવરની જાત છે) અને જંગલી ગવય વગેરે પશુઓ જળાશયોના કિનારાઓમાં ફરે છે તથા ચરે છે, તેથી ફૂલચરો કહેવાય છે.

ફૂલચરોનું માંસ વાયુ તથા પિત્ત હરનાર છે, વીર્ય વધારે છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, ટાકું છે, બળ આપનાર છે, સ્નિગ્ધ છે અને મૂત્ર તથા કંઈ વધારનાર છે. (ફૂલચરોમાં ઠેટલાકનાં માંસો ઉષ્ણ પણ છે.)

એમાં હાથીનું માંસ રક્ષતા કરનાર છે, કંઈ વગેરેને ઉખેડનાર છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનાર છે, મધુર, ખાટો તથા ખારો એ ત્રણ રસોથી યુક્ત છે અને કંઈ તથા પવનને ટાળનાર છે.

ગવયનું માંસ સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, ખાંસીને ટાળનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને મૈથુન-શક્તિને વધારનાર છે.

પાડાનું માંસ સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું

^૧ સાવર જેવાં જ ઘણાં વિકટ શિંગડાંવાળો, સાવરના જેવા આકારવાળો, ભારે અવાજ કરનારો અને શરદ્ગતિમાં શિંગડાંનો ત્યાગ કરનારો મૃગ રુરુ કહેવાય છે.

છે, મધુર છે, વીર્ય વધારનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, નિદ્રા, પુરુષત્વ, બળ તથા ધાવણને વધારનાર છે અને માંસની મજબૂતી કરે છે.

રુરુનું માંસ મધુર છે, પેટામાં તૂરું છે, વાયુ તથા પિત્તને શમાવનાર છે, ભારે છે અને વીર્ય વધારનાર છે.

ચમરનું માંસ સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, ખાંસીને ટાળનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને વાયુ તથા પિત્તને નષ્ટ કરનાર છે.

સૂમરનું માંસ પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, વાયુ તથા પિત્ત શમાવનાર છે, ભારે છે અને વીર્ય વધારનાર છે.

સૂવરનું માંસ પરીની આપનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ટાકું છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, શ્રમ તથા વાયુ હરનાર છે અને બળ વધારનાર છે.

ગેંડાનું માંસ કંઈ હળુનાર છે, તૂરું છે, વાયુ હળુનાર છે, શ્રાદ્ધમાં વાપરવાથી પિત્તઓને પ્રસન્ન કરે એવું છે, પવિત્ર છે, આયુષ્ય વધારનાર છે, મૂત્ર રોકનાર છે અને કાંઈક રક્ષ છે.

ગોઠ્ઠુનું માંસ મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, ક્રામળ છે, કંઈ વધારનાર છે, વિપાકમાં પણ મધુર છે અને રક્તપિત્તનો વિનાશ કરનાર છે. ૪૩

હંસસારસકૌશ્વચક્રવાકકુરુકાદમ્બકારણ્ડવજી-
 વંજીવકવકચલાકાપુણ્ડરીકપ્લવશારીમુલ્ખનન્દિમુલ્ખન-
 દ્ગૂદૂત્કોશકાચાક્ષમલ્લિકાક્ષશુક્લાક્ષપુષ્કરશાયિકાકો-
 નાલકામ્બુકુટિકામેઘરાવશ્વેતચરણપ્રમૃતયઃપ્લવાઃ સં-
 ઘાતચારિણઃ ।

રક્તપિત્તહરાઃ શીતાઃ સ્નિગ્ધા વૃષ્યા મરુજિતઃ ।

સૃષ્ટમૂત્રપુરીષાશ્ચ મધુરા રસપાકયોઃ ॥

ગુરુષ્ણમધુરઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વરવર્ણવલપ્રદઃ ।

વૃંહણઃ શુક્લસ્તેષાં હંસો મારુતનાશનઃ ॥૪૪॥

પ્લવ પક્ષીઓ-તેઓના માંસના ગુણો

હંસ, સારસ, કુંઝ, ચક્રવાક, દીરાડો

નાતિશીતો ગુરુઃ ક્ષિગ્ધો મન્દપિત્તકફઃ સ્મૃતઃ ।
 ઇગ્લસ્ત્વનમિષ્યન્દી તેષાં પીનસનાશનઃ ॥
 ઘૃહ્ણં માંસમૌર્છં પિત્તછેષ્માવદ્દં ગુરુ ।
 મેદઃપુષ્છોદ્ભવં વૃષ્યમૌરમ્મસદ્દયં ગુણેઃ ॥
 શ્વાસકાસપ્રતિશ્વાયવિપમજ્વરનાશનમ્ ।
 શ્રમાત્યગ્નિહિતં ગવ્યં પવિત્રમનિલાપદમ્
 ઔરઘવત્સલવણં માંસમેકશ્વફોદ્ભવમ્ ॥ ૪૦ ॥

આમ્ય પશુઓ-તેઓના માંસના ગુણો

ઘોડા, ખચ્ચર, ગધેડા, હાટ, બકરા, ઘેટાં
 અને ડુંબાવાળા ઘેટાં વગેરે આમ્ય (ગામમાં
 રહેનારાં) પશુઓ કહેવાય છે.

આમ્ય પશુઓનું માંસ વાયુને હણનારું છે,
 પુષ્ટિ આપનારું છે, કફ તથા પિત્ત કરે છે,
 રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે. અગ્નિને દીપ્ત
 કરનારું છે અને બળ વધારનારું છે.

બકરાનું માંસ ખડુ ટાઢું નથી, ભારે છે,
 સ્નિગ્ધ છે, જરાક કફ તથા પિત્ત કરનારું છે,
 સ્ત્રોતો વગેરેને બીનાશ કરનાર નથી અને
 પીનસને હણનાર છે.

ઘેટાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર છે, પિત્ત
 તથા કફ વધારનાર છે અને ભારે છે.

ડુંબાવાળા ઘેટાનું માંસ વીર્ય વધારનારું
 છે અને બીજા સઘળા ગુણોથી ઉપર કહેલા
 ઘેટાના માંસ જેવું જ છે.

બળદનું માંસ શ્રમને દૂર કરનાર, જઠરા-
 ગ્નિને હિતકારી, પવિત્ર તથા વાયુનો નાશ કર-
 નાર છે; અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિશ્વાય તથા
 વિષમજ્વરને હણનાર છે.

એક ખરીવાળાં ઘોડા વગેરે પશુઓનું માંસ
 ઘેટાના માંસના જેવા જ ગુણોવાળું છે તથા
 ખારાશવાળું છે. ૪૦

અલ્પામિષ્યન્દયં વર્ગો જાક્ષ્ણલઃ સમુદાદ્યતઃ ।

દૂરે જનાન્તનિલયા દૂરે પાત્રીયગોચરાઃ ॥

યે સૃગાશ્ચ વિદ્વજ્ઞાશ્ચ તેઽલ્પામિષ્યન્દિનો મતાઃ ॥

અતીવાંસઙ્ગનિલયાઃ સમીપોદકગોચરાઃ ।

યે સૃગાશ્ચ વિદ્વજ્ઞાશ્ચ મહામિષ્યન્દિનસ્તુ તે ॥ ૪૧ ॥

બંગલ વર્ગના માંસમાં અમુક વિશેષ

આ જે બંગલ પ્રાણીઓનો માંસવર્ગ
 કહ્યો, તે જરાક અભિપ્રદી (શરદી કરનાર) છે.
 તેમાં એમ સમજવાનું છે, કે જે બંગલ પશુઓ
 તથા પક્ષીઓ ગામોથી દૂર રહેનારાં તથા
 જળાશયોથી દૂરના પ્રદેશોમાં રહેનારાં હોય,
 તેઓનું માંસ યોડીક શરદી કરનારું છે; અને જે
 બંગલ પશુઓ તથા પક્ષીઓ ગામોના અલગ
 સમીપમાં રહેનારાં તથા જળાશયોની સમીપમાં
 રહેતાં હોય, તેઓનું માંસ ખડુ શરદી
 કરનારું છે. ૪૧

આનૂપવર્ગસ્તુ પંચવિધઃ । તથયા-કૂલચરાઃ

જ્ઞવાઃ કોશઃપાદિનો મત્સ્યાથેતિ ॥ ૪૨ ॥

આનૂપ વર્ગના પાંચ પ્રકાર-તેઓનાં નામો

ફલચર, પ્લેચ, ટોશસ્થ, પાદી અને મત્સ્ય;
 એ રીતે આનૂપ વર્ગ પાંચ પ્રકારનો છે. ૪૨

તત્ર ગજગવ્યમદિપરુષચમરુમરોદિતવ્રાહ-
 સ્વદિગ્ગોર્કર્ણકાલપુષ્કકૌન્દ્રન્યદ્કરણ્યગવ્યપ્રમૃતયઃ
 કૂલચરાઃ પશવઃ ॥

વાતપિત્તહરા વૃષ્યા મધુરા રસપાકયોઃ ।

શીતલ ચલિનઃ સ્તિનષ્ઠા સૂત્રલાઃ કમ્પવર્દનાઃ ॥

વિરુક્ષ્ણો લેહનશ્ચ વીર્યોષ્ણઃ પિત્તદૂષણઃ ।

સ્વાદમ્બલવણસ્તેષાં ગજઃ શ્લેષ્માનિલાપદઃ ॥

ગવ્યસ્ય તુ માંસં દિ સ્તિનષ્ઠં મધુરકાસજિત્ ।

વિષાકે મધુરં ચાપિ વ્યવાયસ્ય તુ વર્દનમ્ ॥

સ્તિનષ્ઠોષ્ણમધુરો વૃષ્યો મદિપસ્તર્ણો ગુરુઃ ।

નિદ્રાસુત્ત્વચલસ્તન્યવર્દનો માંસદાર્બ્યકૃત્ ॥

રુક્માંસં સમધુરં કપાયાતુરસં સ્મૃતમ્ ।

વાતપિત્તોપશ્મનં ગુરુ શુક્રપ્રવર્દનમ્ ॥

તથા ચમરમાંસં તુ સ્તિનષ્ઠં મધુરકાસજિત્ ।

વિષાકે મધુરં ચાપિ વાતપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥

સપ્રાસ્ય તુ માંસં ચ કપાયાતુરસં સ્મૃતમ્ ।

વાતપિત્તોપશ્મનં ગુરુ શુક્રવિવર્દનમ્ ॥

તથા પાંખોવગરનો), પાટલા, રાજીવ, વર્મી (સર્પ જેવા આકારવાળો), ગોમત્સ્ય, કૃષ્ણમત્સ્ય (ધણીકાંટાવાળો તથા રાતીઆંખવાળો), વાયુ-જર, મુરલ અને સહસ્તદંટુ (ધણીદાંડોવાળો) વગેરે જાતનાં મત્સ્યો નાદેય કહેવાય છે. (માછી-મારલોહોને પૂછીપૂછીને મત્સ્યો ઝાળખી લેવાં.)

નાદેય મત્સ્યો મધુર છે, ભારે છે, વાયુને તોડનારા છે, રક્તપિત્તને કરનારા છે, ઉષ્ણવીર્ય-વાળા છે, વીર્ય વધારનારા છે અને વિદ્યને થોડી તથા સ્નિગ્ધ કરે છે.

એમાં જ મત્સ્યો લીલું ખડ તથા શેવાળ ખાય છે, તેઓ કાંઈક તૂંચરસવાળાં છે.

રોહિત વાયુને હરનાર છે અને પિત્તને અત્યંત પ્રકુપિત કરનાર નથી.

માંસનું ભક્ષણ કરનારો પાઠીન કંઈ કરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, નિદ્રા આપનાર છે, અભક્ષપિત્તને દૂષિત કરનાર છે અને ઢાઢ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

મુરલ પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે અને ધાવણ તથા કંઈ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

સ્વાભાવિક તળાવો તથા ખોદેલા તળાવોનાં મત્સ્યો સ્નિગ્ધ છે અને મધુર રસવાળાં છે.

મોટાં જળાશયોનાં મત્સ્યો ખળ આપનારા છે અને નાનાં જળાશયોનાં મત્સ્યો ખળ આપનારા નથી. ૪૭

તિમિતિમિઙ્ગિલકુલિશપાકમત્સ્યનિરાલકનન્દિ-વારલકમકરગર્ગરકચન્દ્રકમહામીનરાજીવપ્રમૃતયઃ સામુદ્રાઃ ॥

સામુદ્રા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા મધુરા નાતિપિત્તલાઃ ।
ઉષ્ણા વાતહરા વૃષ્યા વર્ચસ્યાઃ શ્લેષ્મવર્દનાઃ ॥
ચલાવહા વિશેષેણ માંસાશિત્વાત્સમુદ્રજાઃ ॥ ૪૮ ॥

સામુદ્રમત્સ્યો અને તેઓના ગુણદોષ તિમિ (અતિમોટો મત્સ્ય), તિમિંગિલ (તેથી પણ અત્યંત મોટો મત્સ્ય), કુલિશ, પાક-

મત્સ્ય, નિરાલક, નંદિવારલક, મધર, ગર્ગરક, ચન્દ્રક (પડખામાં કાંટાવાળો ગોળ મત્સ્ય), મહામીન અને રાજીવ વગેરે જાતનાં મત્સ્યો સામુદ્ર કહેવાય છે.

સામુદ્રમત્સ્યો ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, જરાક પિત્ત કરનારાં છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, વાયુ હરનારાં છે, વીર્ય વધારનાર છે, વિદ્યને ઠીક કરનારાં છે અને કંઈ વધારનાર છે. સામુદ્રમત્સ્યો માંસભક્ષક હોવાથી ખાસ કરી ખળ આપનારાં છે. ૪૮

તેષામપ્યનિલઘ્નત્વાચૌષ્ઠ્યકૌપ્યૌ ગુણોત્તરૌ સ્નિગ્ધત્વાત્સ્વાદુપાકત્વાત્તયોર્વાપ્યા ગુણોત્તરાઃ ॥ ૪૯ ॥
ખાંધ્યાવગરના કૂવાનાં, ખાંધેલા કૂવાનાં અને વાવનાં મત્સ્યોના ગુણો

નાદેય મત્સ્યોમાં ખાંધ્યાવગરના કૂવાનાં મત્સ્યો અને ખાંધેલા કૂવાનાં મત્સ્યો ઉત્તમ ગુણોવાળાં છે; એથી પણ વાવનાં મત્સ્યો સ્નિગ્ધ હોવાથી તથા મધુર પાકવાળાં હોવાથી વિશેષ ગુણોવાળાં છે. ૪૯

નાદેયા ગુરવો મધ્યે યસ્માત્પુન્ઙ્ગસ્યચારિણઃ ।
સરસ્તઙ્ગજાનાં તુ વિશેષેણ શિરો લઘુ ॥
અદૂરગોચરા યસ્માત્સ્માદુત્સોદપાનજાઃ ।
કિંચિન્મુક્ત્વા શિરોદેશમત્યર્થ ગુરવસ્તુ તે ।
અઘસ્તાદુરવો જ્ઞેયા મત્સ્યાઃ સરસિજાઃ સ્મૃતાઃ ॥
ઉરોવિચરણાત્તેષાં પૂર્વમઙ્ગં લઘુ સ્મૃતમ્ ।
ઇત્યાનૂષો મહાભિવ્યન્દિમાંસવર્ગો વ્યાખ્યાતઃ ॥ ૫૦ ॥
નદી વગેરેનાં મત્સ્યોના હલકા અને

ભારે અવયવો
નદીનાં મત્સ્યો પૂંછડાથી તથા મોઢાંથી ગતિ કરનારાં છે, માટે તેઓ મધ્યભાગમાં ભારે હોય છે. સ્વાભાવિક તળાવોના તથા ખોદીને કરેલાં તળાવોનાં મત્સ્યોનાં માથાં વિશેષેકરી હલકાં હોય છે. પર્વતોનાં ઝરાણાંનાં મત્સ્યો ખલુ જ થોડો વ્યાયામ કરનાર હોય છે, તેથી કાંઈક

(પ્રસહોર્મા પથુ દીટાડાનો પાઠ છે તેથી તેમાં બંને જાતના ગુણો છે એમ સમજવું), બતક, કારંડવ (લાંબાપગવાળું કાઠું જળચર પક્ષી), જીવંજીવ (ઘેર જેવાં પીછાવાળાં અને જેના દર્શનથી વિષનો નાશ થાય છે તે), બલાકા (બગલાની એક જાત), પુંડરીક, રક્ષવ, શરાસી-ચુખ, નંદિચુખ, જળનો કાગડો, ઉત્તોશ (દીટાડાની એક જાત), કાયાકા, મલ્લિકાકા (જેની ચાંચ તથા પગ કાંઈક ધૂંધ્રવર્ણવાળાં હોય એવા સફેદ હંસ), શુક્લાકા, પુંકરશાયિકા, કોનાલક, જલકુકડી, બપેયો (આનો વિષ્કિરોમાં પથુ પાઠ છે, તેથી તેમાં બંને જાતના ગુણો સમાજવા) અને શ્વેતચરણ (મોટા કદવાળી બગલાની જાત) વગેરે પક્ષીઓ પાણીમાં તરે છે, તેથી રક્ષવ કહેવાય છે અને તેઓ પોતાના જગ્યામાં ફરનારાં છે.

રક્ષવોનું માંસ રક્તપિત્ત તથા વાયુ હરનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, ટાકું છે, વીર્યવર્ધક છે, વિદ્યાની તથા ભૂતની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે અને રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર છે.

એમાં હંસનું માંસ ભારે છે, ઉષ્ણ છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, સ્વર, વર્ણ તથા બળ દેનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે અને વાયુને નષ્ટ કરનાર છે. ૪૪

શઙ્ગશઙ્ગનલગુક્તિશમ્બૂકમલુકપ્રમૃતયઃ કોશસ્થાઃ ।
કૂર્મકુમ્ભીરકર્કટકકૃષ્ણકર્કટકશિશુમારપ્રમૃતયઃ
પાદિનઃ ॥

શઙ્ગકૂર્માદયઃ સ્વાદુરસપાકા મરુચુદઃ ।
શીતાઃ ક્ષિગ્ધા દિતાઃ પિત્તે વર્ષસ્થાઃ શ્લેષ્મવર્દનાઃ ॥
કૃષ્ણકર્કટસ્તેષાં વલ્યઃ કોષ્ણોઽનિલાપહઃ ।
શુક્રઃ સંધાનકૃત્સૃષ્ટિવિષ્મૃજોઽનિલપિત્તહ ॥૪૫॥

કોશસ્થો, પાદીઓ અને તેઓના માંસના ગુણો

શખના જીવડા, શંખલાંનાં જીવડા, છીપના જીવડા, કડાના જીવડા, અને મદદુક (મોટા

કડાના જીવડા) વગેરે પ્રાણીઓ સંપુટામાં રહેનારા છે તેથી કોશસ્થ કહેવાય છે.

કાચખા, કુંભીર, સફેદ કુડચલ, કાળો કુડચલ અને શિશુમારક (દરિયાઈ કૂતરો) વગેરે જળજંતુઓ પગનાળાં છે, તેથી પાદી કહેવાય છે.

કોશસ્થ અને પાદી એ બંને જાતના જળજંતુઓનાં માંસો રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર છે, વાયુ તોડનારાં છે, ટાકાં છે, સ્નિગ્ધ છે, પિત્ત ઉપર હિતકારી છે, વિદ્યાને ઠીક કરનારાં છે અને કફ વધારનારાં છે.

એમાં કાળો કુડચલનું માંસ બળ આપનાર છે, જરાક ઉષ્ણવીર્યવાળું છે અને વાયુને નષ્ટ કરનાર છે.

સફેદ કુડચલનું માંસ માંગેલાને સાંધનાર છે, વિદ્યાની તથા ભૂતની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તને હથેલનાર છે. ૪૫

મત્સ્યાસ્તુ દિવિધા નાદેયાઃ સામુદ્રાદ્ય ॥૪૬॥

મત્સ્યોના બે ભેદ

નાદેય અને સામુદ્ર; એ રીતે મત્સ્યો બે પ્રકારના છે. ૪૬

તત્ર નાદેયાઃ-

રોહિતપાટીનપાટલારાજીવવર્મિગોમત્સ્યકૃષ્ણમત્સ્યવા-
ગુક્ષારમુરલસહસ્રદંટૂપ્રમૃતયો નાદેયાઃ ॥

નાદેયા મધુરા મત્સ્યા ગુરવો મારુતાપદ્માઃ ।

રક્તપિત્તકરાશ્વોષ્ણા વૃષ્યાઃ ક્ષિગ્ધાલ્પવર્ષસઃ ॥

કષાયાનુરસાસ્તેષાં શળ્યશૈવાલમોજિનઃ ।

રોહિતો મારુતદરો નાત્યર્થ પિત્તકોપનઃ ॥

પાટીનઃ શ્લેષ્મલો વૃષ્યો નિદ્રાલુઃ વિશિતાશનઃ ।

દૂષપેદન્લગ્નિતં તુ કુષ્ઠરોગં કરોત્સયી ॥

ગુરલો બુંદળો વૃષ્યઃ સ્તન્યશ્લેષ્મકરસ્તયા ।

સસ્તઙાગસમ્મતાઃ ક્ષિગ્ધાઃ સ્વાદુરસાઃ સ્મૃતાઃ ।

મદાહદેષુ વલિનઃ સ્વત્વેઽમ્મસ્યવલાઃ સ્મૃતાઃ ॥૪૭॥

નાદેય મત્સ્યો અને તેઓના ગુણો

રોહિત (રોહીડો), પાટીન (લાંબો, નિર્મળ

ખભા, હૃદય, માથું, પગ, હાથ, કમર, પીઠ, આમડી, કાલેયક (ગુફા-કાળજું), જગણા પડખાંની ગાંઠ અને આંતરડાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે.

ખભા કરતાં માથું ભારે છે, પીઠ કરતાં કમર ભારે છે અને સાયળના ઉત્તર ભાગ કરતાં પૂર્વ ભાગ ભારે છે. રુધિરથી માંડીને વીર્યસુધીની ધાતુઓ શરીરના ઉત્તરોત્તર ભાગોમાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે. સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોનો મધ્ય ભાગ ભારે છે. પુરુષોનાં શરીરોનો ઉપરનો ભાગ ભારે છે અને સ્ત્રીઓનાં શરીરોનો નીચેનો ભાગ ભારે હોય છે. પક્ષીઓનાં છાતી તથા કંઠ વંધારે ભારે હોય છે અને પાંખો ફેલાવવાને લીધે મધ્ય ભાગ સમ હોય છે. પડ

અતીવ રૂક્ષ માંસં તુ વિહજ્ઞાનાં ફલાશિનામ્ ।

વૃંહણં માંસમત્યર્થં સ્થાનાં વિશિતાશિનામ્ ॥

મત્સ્વાશિનાં પિત્તકરં વાતઘ્નં ઘાન્યચારિણામ્ ॥૫૪॥

આહાર ઉપરથી માંસમાં વિશેષતા

ફળ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ અત્યંત રૂક્ષ હોય છે, માંસ ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ અત્યંત પુષ્ટિકારક હોય છે, મત્સ્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ પિત્ત કરનાર હોય છે અને ઘાન્ય ખાનારાં પક્ષીઓનું માંસ વાયુને હણનાર હોય છે. ૫૪

જલજાનૂપજા ગ્રામ્યા ક્રન્યાદૈકશપાસ્તથા ।

પ્રસહા વિલવાસાથ્ય ચે ચ જહ્વાલસંજિતાઃ ॥

પ્રતુદા વિક્કિરાશ્ચૈવ લઘવઃ સ્યુર્યયોત્તરમ્ ।

અભિષ્યન્દિનશ્ચૈવ યથાપૂર્વમતોડન્યથા ॥ ૫૫ ॥

ઉપર કહેલા વર્ગોનાં માંસોમાં

ઉત્તરોત્તર હલકાપણું

જલચર, આનૂપ, ગ્રામ્ય, માંસલક્ષક, એક-ખરીવાળાં, પ્રસહ, બિલેશય, જંઘાલ, પ્રતુદ અને વિષ્કરમાં ઉત્તરોત્તરનાં માંસો પૂર્વ પૂર્વનાં માંસો કરતાં હલકાં છે અને થોડાં અભિષ્યંદી (શરદી કરનારાં) છે. ઉત્તરોત્તર વર્ગનાં માંસો કરતાં પૂર્વપૂર્વ વર્ગનાં માંસો ભારે છે તથા વધારે

અભિષ્યંદી છે. ૫૫

પ્રમાણાધિકાસ્તુ સ્વજાતૌ ચાત્વસારા ગુરવશ્ચ ॥ ૫૬ ॥

એક જાતિનાં પશુપક્ષીઓ વગેરેમાં કદાવરનું માંસ સારું નથી

એક જાતિનાં પશુપક્ષીઓ વગેરેમાં, જેઓ મોટાં કદવાળાં હોય, તેઓનું માંસ અત્પસારવાળું છે અને ભારે છે. ૫૬

સર્વપ્રાણિનાં સર્વશરીરેભ્યો યે પ્રધાનતમા ભવન્તિ ચક્રત્પ્રદેશવર્તિનસ્તાનાદદીત । પ્રધાનભાગમાભવે મધ્યમ-વયસ્કં સઘસ્કમક્ષિપ્તમુપાદેયં માંસમિતિ ॥ ૫૭ ॥

શરીરના કયા પ્રદેશનું માંસ અતિ ઉત્તમ છે ?

સર્વ પ્રાણીઓનાં સર્વ શરીરોમાં જગણા પડખાંની ગાંઠના પ્રદેશમાં રહેનારી જે લાંબી-લાંબી માંસની વાટો હોય છે, તેઓ અતિશ્રેષ્ઠ છે; માટે તેને અહણ કરવી. આ જે મુખ્ય સ્થાનનું માંસ કહ્યું છે, તે જ ન મળે, તો તાજું અને અતુફળ તથા નિર્દોષ માંસ હોય તે લેવું.^૧ ૫૭

મવતિ ચાવ ॥

ચરઃ શરીરાવયવાઃ સ્વમાવો ધાતવઃ ક્રિયાઃ ।

લિઙ્ગં પ્રમાણં સંસ્કારો માત્રા ચાસ્મિન્પરીક્ષિતા ॥૫૮

इति मांसवर्गः ।

માંસ વર્ગનો સંક્ષિપ્ત સાર

આ સ્થળના શ્લોકમાં ભગવાન, ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'પ્રાણીઓનો આહાર, શરીરના અવયવો, વિહાર આદિ સ્વભાવ, એક અવયવના પણ પૂર્વોત્તર ભાગો, ચલન આદિ ક્રિયાઓ, સ્ત્રીપુરુષરૂપ જાતિ, શરીરનાં કદ, રાંધવા વગેરેનો સંસ્કાર અને માત્રા વગેરે વિષયોની તપાસ કરીને માંસનું હલકાપણું,

^૧ માંસ એટલે પ્રાચીન એટલું જ જ્ઞાન પૂરતું નથી; પરંતુ કયાં માંસો અને માંસનો કયો ભાગ કેવી અસર ઉપજાવે છે તે જ્ઞાન આયુર્વેદની જેમ પશ્ચિમનાં વિજ્ઞાનોમાં હજી વિચારાયું નથી. પ્ર.

માથાના ભાગ વિના તેઓના બાહીના સધળા અવયવો અત્યંત ભારે હોય છે. મોટાં તળાવોનાં મત્સ્યોના નીચેના અવયવો ભારે હોય છે. એ મત્સ્યો છાતીથી ગતિ કરે છે, માટે તેઓના છાતીથી ઉપરના અવયવો હલકા ગણવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે આનૂપ માંસવર્ગ, કે જે ભારે અભિભૂદી (સોના વગેરેને ક્ષેત્રયુક્ત કરનાર-શરદી કરનાર) છે; તેઓનું વ્યાખ્યાન કહ્યું. ૫૦

તત્ત્વ શુષ્કગૂતિવ્યાધિતવિપક્ષપદ્ધતદિગ્વિદ્ધત્રીર્ણકૃશચાલ્મનામસાત્મ્યચારિણાં ચ માંમાન્યમદ્વ્યાપિ, યસ્માદ્દિગતવ્યાપન્નાપદ્ધતપરિણતાત્વાસંપૂર્ણવીર્યત્વાદોપકારાણિ ધ્રુવન્તિ ॥

શરોચક્રં પ્રતિદશયં ગુરુ શુષ્કં પ્રકીર્તિતમ્ ।
વિપક્ષાધિહત મૃત્યું ચાલ છર્દિં ચ કોપયેત્ ॥
કાસશ્વાસકર વૃદ્ધ વિદોષ વ્યાધિદૂષિતમ્ ।
ક્લિન્નમુલ્કેશજનનં કૃશં વાતપ્રકોષ્ણમ્ ।
અગ્ન્યોડન્યેવામુપાદેયં માંવમિતિ ॥૫૧॥

કેવાં માંસો છોડી દેવાં ?

સુકાયેત્તુ માંસ, કુર્ગં ધનાશું (સહેતું) માંસ, રોગવાળા પ્રાણીનું માંસ, ઝેરથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ, સપ્તથી મરેલાનું માંસ, ઝેરથી ખરડેલાં શસ્ત્રાદિકથી વીધાએલા પ્રાણીનું માંસ, વૃદ્ધ પ્રાણીનું માંસ, કુર્મળ પ્રાણીનું માંસ, બાળક પ્રાણીનું માંસ અને અસાત્મ્ય આહાર કરનારા પ્રાણીના માંસનું ભક્ષણ કરવું નહી, કારણ કે એ માંસો નિર્વાય, બગડેલા વીર્યવાળાં, હણાયેલાં વીર્યવાળાં, જૂના થયેલા વીર્યવાળાં, અત્પ-વીર્યવાળાં અને અસંપૂર્ણ વીર્યવાળાં હોવાથી દોષો કરનારાં છે.

સુકાયેત્તુ માંસ અરુચિ કરનાર છે, પ્રતિ રચાય નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે અને ભારે છે. રોગી પ્રાણીનું માંસ તથા વિપથી મરેલા પ્રાણીનું માંસ મરણ આપે છે. બાળક પ્રાણીનું માંસ ભક્ષી કરાવે છે. વૃદ્ધ પ્રાણીનું માંસ ખાંસી

તથા શ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યાધિથી મરણ પામેલા પ્રાણીનું માંસ ત્રણે દોષો ઉત્પન્ન કરે છે. સહેતું માંસ ઉત્કેશ કરે છે (ઉછાળા આણે છે) અને દૂબળા પ્રાણીનું માંસ વાયુને પ્રદુષિત કરે છે. જે માંસ ઉપર કંદેલા દોષોથી રહિત હોય તે મહણ કરવું. ૫૧

શ્વિયશ્વતુષ્પાદેષુ પુમાંસો વિદક્ષેષુ મહાશરીરેષ્વ-
ત્વશરીરા અત્પશરીરેષુ મહાશરીરાઃ પ્રધાનતમાઃ, ૫૨
જાતીયાનાં મહાશરીરેભ્યઃ કૃશશરીરાઃ પ્રધાનતમાઃ ॥૫૨
અતિ તથા શરીરના નાના-મોટા કદ

ઉપરથી માંસની ઉત્તમતા

પશુઓમાં સ્ત્રીઅતિનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે, પક્ષીઓમાં પુરુષઅતિનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે; મોટા શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં નાનાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે, નાનાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં મોટા શરીરવાળા પ્રાણીનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે અને એક જાતનાં પ્રાણીઓમાં મોટાં શરીરવાળાં કરતાં કૃશ શરીરવાળાંનું માંસ શ્રેષ્ઠ છે. ૫૨

સ્થાનાદિકૃતં માંસસ્ય ગુરુહાવવમુપદેક્ષ્યામઃ ।
તથા રત્નાદિષુ શુક્લાન્તેષુ ધાતુપૂત્રોત્તરામ્તુ ગુરુ-
રાસ્તથા સન્ધિસ્કન્ધમ્નોઢશિરઃપાર્શ્વકટીપૃષ્ઠવર્ચકા-
લેપકર્ચકૃદન્ત્રાણિ ॥

શિરઃ સ્કન્ધં કટી પૃષ્ઠં સન્ધિની ચાત્મપક્ષયોઃ ।

ગુરુપૂર્વં વિજાનીયાદ્ધતવસ્તુ યથોત્તરમ્ ॥

સર્વસ્ય પ્રાણિનો દેહે મધ્યો ગુરુદ્ધાહતઃ ।

પૂર્વમાયો ગુરુઃ પુમામધોમાગસ્તુ યોપિનામ્ ॥

ઉરોગ્રીવં વિદક્ષાનાં વિશેષેણ ગુરુ સ્મૃતમ્ ।

પક્ષોલ્લેપાત્સમો દિષ્ઠો મધ્યમાગસ્તુ પક્ષિનામ્ ॥૫૩

શરીરોના પ્રદેશોને લીધે માંસનું

ભારે તથા હલકાપણું

હવે સ્થાન વગેરેને લીધે માંસમાં ભારે તથા હલકાપણુનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. જેમ શિરથી માંડીને વીર્ય સુધીના ધાતુઓમાં ઉત્તરોત્તર ધાતુઓ વધારે ભારે છે, તેમ સાયળ,

આમં કપિત્થમસ્વર્યં કફઘ્નં ગ્રાહિ વાતલમ્ ।
કફાનિલહરં પક્કં મધુરામ્લરસં ગુરુ ॥૬૪॥

કોઠના વિશેષ ગુણો

કાચું કોઠ સ્વરને બગાડનાર છે, કંકને હણનાર છે, દસ્તને સૂકાવનાર છે તથા વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર છે; અને પાકું કોઠ કંક તથા વાયુને હરનાર છે, મધુર ખાટા રસવાળું તથા ભારે છે. ૬૪

શ્વાસકાસારુચિહરં તૃષ્ણાઘ્નં કઠશોધનમ્ ।
લઘ્વમ્લં દીપનં હૃદયં માતુલુક્કમુદાહતમ્ ॥
ત્વક્તિક્તા દુર્જરા તસ્ય વાતક્રિમિકફાપહા ।
સ્વાદુ શીતં ગુરુ સ્તિગ્ધં માંસં મારુતપિત્તજિત્ ॥
મેઘ્યં શૂળાનિલચ્છર્દિકફારોચકનાશનમ્ ।
દીપનં લઘુ સંગ્રાહિ ગુલ્માશોઘ્નં તુ કેસરમ્ ॥
શૂળાઝીર્ણવિવન્ધેષુ મન્દાઘ્રૌ કફમાસ્તે ।
અરુચૌ ચ વિશેષેણ રસસ્તસ્યોપદિશ્યતે ॥
પિત્તાનિલકરં બાલં પિત્તલં વદ્ધકેસરમ્ ।
હૃદયં વર્ણકરં રુચ્યં રક્તમાંસવલપ્રદમ્ ॥૬૫॥

બિઝેરાના વિશેષ ગુણો

બિઝેરું કંઠને સ્વચ્છ કરનાર છે, હલકું છે, ખાટું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે અને શ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ તથા તરસને હરનાર છે. બિઝેરાની છાલ કંઠવી છે, માંડ પચે એવી છે અને વાયુ, કૃમિ તથા કંકને હણનારી છે. બિઝેરાનો ગર્ભ મધુર છે, ટાઢો છે, ભારે છે, સ્તિગ્ધ છે અને વાયુ તથા પિત્તને ટાળનાર છે. બિઝેરાના તંતુઓ બુદ્ધિ વધારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હલકા છે, દસ્તનું શોષણ કરનાર છે અને શૂળ, વાયુ, બિલ્વટી કંક, શુદ્ધ, અર્શ તથા અરોચકને નષ્ટ કરનાર છે. શૂળ, અજીર્ણ, મલબંધ, અગ્નિની મંદતા, કંક સહિત વાયુ અને અરુચિ એટલાં દરદોમાં બિઝેરાનો રસ વિશેષ ઉપયોગી છે. નાનું બિઝેરું પિત્ત તથા વાયુ કરનારું છે.

જમાં તંતુઓ બંધાઈ ગયા હોય એવું બિઝેરું પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, વર્ણને સારો કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને રુધિર, માંસ તથા બળ આપનાર છે. ૬૫

કષાયાનુરસં સ્વાદુ વાતઘ્નં વૃંહણં ગુરુ ।
પિત્તાવિરોધિ સંપક્કમાઘ્રં શુક્રવિવર્દનમ્ ॥૬૬॥

આંબાના ફળના વિશેષ ગુણો

બરાબર પાકેલું આંબાનું ફળ મધુર છે, પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, વાયુને હણનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, ભારે છે, પિત્તને જરાક શાંત કરનાર છે અને વીર્ય વધારનાર છે. ૬૬

વૃંહણં મધુરં વલ્યં ગુરુ વિષ્ઠમ્બી જીર્યતિ ।
આમ્રાતકફલં વૃષ્યં સસેહં શ્લેષ્મવર્દનમ્ ॥૬૭॥

અંબાડાના વિશેષ ગુણો

અંબાડાનું ફળ પુષ્ટિ આપનાર છે, મધુર રસવાળું છે, બળ વધારનાર છે, ભારે છે, ધણીવાર સુધી પેટમાં પીડા કરીને પછી પચે છે, વીર્ય તથા કંક વધારનાર છે અને સ્તિગ્ધ છે. ૬૭

ત્રિદોષવિષ્ઠમ્બકરં લક્ષ્ણં શુક્રનાશનમ્ ॥૬૮॥

નાના ફળુસના વિશેષ ગુણો

નાનું (જંગલી) ફળુસ ત્રણે દોષોને કરનાર છે, મળની કબજિયાત કરનાર છે, અને વીર્યનો નાશ કરનાર છે. ૬૮

અમ્લં તૃષ્ણાપહં રુચ્યં પિત્તકૃત્કરમર્દકમ્ ॥૬૯॥

કરમદાના વિશેષ ગુણો

કરમદાં ખાટાં છે, તરસને મટાડનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને પિત્ત કરનાર છે. ૬૯

વાતપિત્તહરં વૃષ્યં પ્રિયાલં ગુરુ શીતલમ્ ॥૭૦॥

ચારોળીના વિશેષ ગુણો

ચારોળી વાયુ તથા પિત્ત હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ભારે છે અને ઠંડી છે. ૭૦

હૃદયં સ્વાદુ કષાયામ્લં મઘ્યમાસ્યવિશોધનમ્ ।

પિત્તશ્લેષ્મહરં ગ્રાહિ ગુરુ વિષ્ઠમ્બી શીતલમ્ ॥૭૧॥

બારેપણું તથા સિન્ધ-રક્ષતા વગેરેના નિર્ણય કરવેા. ૫૮

અતઃ ઊર્ધ્વ ફલવર્ગાનુપદેક્ષ્યામઃ । તદયથા-
દાદિમામલકચદરકોલકર્કન્ધુસૌવીરસિન્ધિતિકાફલ
કપિત્થમાતુલજ્ઞામ્નાતકકરમર્દપ્રિયાલલકુચમવ્યપા-
રાવતવેત્રફલપ્રાચીનામલક્રતિન્તિહીકનીપકોશામ્નામ્લિ
કાનારઙ્ગજમ્વીરપ્રમૃતીનિ ॥

અમ્લાનિ રસતઃ પાકે ગુરુણ્યુષ્ણાનિ વીર્યતઃ ।

પિત્તલાન્યનિલઘ્નાનિ કફોત્તેજશકરાણિ ચ ॥ ૫૯ ॥

દાડમ વગેરે ડૂળો-તેઓના સામાન્ય ગુણો

હવે ડૂળોના વર્ગો કહીએ છીએઃ દાડમ, આમળાં, બોર, નાનાં બોર, ચણિયાં બોર, ખારેક જેવાં લાંબાં બોર, મૂડી જેવાં મોટાં મીઠાં બોર, ટાઠ, બિબેરાં, આંબા, અખાડાં, કરમદાં, આશાદી, લકુચ (નાનાં ફળસ), આટનાં ફળ, અનનાસ, નેતરનાં ફળ, પાણી આમળાં, ટાકમ, કદાંબનાં ફળ, પહાડી આંખાનાં ફળ, આંખદીનાં ફળ, નારંગી અને ખાટાં લીંબુ વગેરેના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

ઉપર કહેલાં ડૂળો ખાટારસવાળાં છે, પાકમાં બારે છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, વાયુને હણનારાં છે અને કફને ઉત્તેજેશ (અખખખાટ) કરનારાં છે. ૫૯ કષાયારુરં તેષાં દાદિમં નાતિપિત્તલમ્ । દીપ્તીવ રુચિકરં દ્યૈયં વર્ષોવિવન્ધનમ્ ॥ દ્વિત્રિય તત્તુ વિજેયં મધુરં ચામ્લમેવ ચ । ત્રિદોષઃ ચ મધુરમ્લ વાતકફાવહમ્ ॥ ૬૦ ॥

દાડમના વિશેષ ગુણરોપ

એમાં દાડમ પેટામાં તૂરા રસવાળું છે, બરાક પિત્ત કરનાર છે, આશને દીપ્ત કરનાર છે, રચિ ઉપજવનાર છે, દુદ્યને પ્રિય લાગે એવું છે અને વિષાને રાકનાર છે. દાડમ મીઠું અને ખાટું એમ બે પ્રકારનું થાય છે. તેમાં મીઠું દાડમ ત્રણે દોષોને હણનાર છે અને ખાટું

દાડમ વાયુને તથા કફને હણનાર છે ॥ ૬૦

અમ્લં સમધુરં તિક્તં કષાયં કટુકં સરમ્ ।

ચક્ષુષ્યં સર્વદોષઘ્નં વૃષ્યમામલકીફળમ્ ॥

હન્તિ વાતં તદમ્લત્વાત્પિત્તં માધુર્યશૈલતઃ ।

કર્ક રુક્ષકષાયત્વાત્ફલેમ્બોડમ્બધિકં ચ તત્ ॥ ૬૧

આમળાંના વિશેષ ગુણો

આમળાં ખાટાં છે, મધુરરસવાળાં છે, કડવાં છે, તૂરાં છે, તીખાં છે, દરને સારનારાં છે, નેત્રોને હિતકારી છે, સર્વ દોષોને હણનારાં છે અને વીર્ય વધારનારાં છે. આમળાં ખાટાં હોવાથી વાયુને હણે છે, મધુર તથા શીત હોવાને લીધે પિત્તને હણે છે અને રક્ષ તથા તૂરાં હોવાથી વાયુને પણ હણે છે; માટે સર્વળાં ડૂળોમાં આમળાં શ્રેષ્ઠ છે. ૬૧

કર્કન્ધુકોલચદરમામં પિત્તકફાવહમ્ ।

પક્કં પિત્તાનિલહરં સ્થિયં સમધુરં સરમ્ ॥

પુરાતનં તુદ્ઘમનં શ્રમઘ્નં દીપનં લઘુ ।

સૌવીરં ચદરં સ્થિયં મધુરં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૬૨ ॥

બોરના વિશેષ ગુણો

ચણિયાં બોર, નાનાં બોર અને સામાન્ય બોર કાચાં હોય, તેા પિત્ત તથા કફને ઉત્પન્ન કરે છે, પાકાં હોય તેા પિત્ત તથા વાયુને હરે છે, સિન્ધ છે, મધુર રસવાળાં છે અને દરને સારનાર છે. સુકાયેલાં બૂનાં બોર તૃપાને શાંત કરનારાં છે, શ્રમને હણનારાં છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારાં છે અને હલકાં છે.

ખારેક જેવાં લાંબાં મીઠાં બોર સિન્ધ છે, મધુર છે અને વાયુને તથા પિત્તને જીતનારાં છે. ૬૨ કષાયં સ્વાદુ સંગ્રાહિ શીતં સિન્ધિતિકાફળમ્ ।

સેવફળ (મૂડી જેવાં મોટાં મીઠાં બોર)ના વિશેષ ગુણો

સેવફળ તૂરાં છે, મધુર છે, દરને ચૂકવનાર છે અને શીતવીર્યવાળું છે. ૬૩

તેષાં દ્રાક્ષા સરા સ્વર્યા મધુરા સ્તિગ્ધશીતલા
રક્તપિત્તજ્વરશ્વાસતૃષ્ણાદાહક્ષયાપહા ॥ ૯૭ ॥

દ્રાક્ષના વિશેષ ગુણો

એમાં દ્રાક્ષ દરતને સારનાર છે, સ્વરને
સારો કરનારી છે, મધુર છે, સ્તિગ્ધ છે, શીતલ
છે અને રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, તરસ, દાહ તથા
ક્ષય મટાડનારી છે. ૯૭

હૃદયં મૂત્રવિવન્ધનં પિત્તામૃત્વાતનાશનમ્ ।

કેશ્યં રસાયનં મેઘ્યં કાશ્મર્યં ફલમુચ્યતે ॥ ૯૮ ॥

સીવણના ફળના વિશેષ ગુણો

સીવણનું ફળ હૃદયને પ્રિય લાગે એવું
છે, મૂત્રની અટકાયતને મટાડનાર છે, કેશો માટે
સારું છે, રસાયન છે, યુક્તિ વધારનાર છે અને
પિત્ત, રધિરના રોગ તથા વાયુનો નાશ
કરનાર છે. ૯૮

ક્ષતક્ષયાપહં હૃદયં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।

રસે પાકે ચ મધુરં ચાર્જૂરં રક્તપિત્તજિત્ ॥ ૯૯ ॥

ખજૂરના વિશેષ ગુણો

ખજૂર હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, શીતળ
છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, રસમાં તથા
પાકમાં મધુર છે અને ક્ષત, ક્ષય તથા રક્તપિત્ત-
મટાડનાર છે. ૯૯

ચુંદ્રણીયમહૃદયં ચ મધૂકકુસુમં ગુરુ ।

વાતપિત્તોપશમનં ફલં તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

મહુડાના ફળના તથા ફળના

વિશેષ ગુણો

મહુડાનું ફળ પુષ્ટિ આપનાર છે, હૃદયને
પ્રિય લાગે એવું નથી અને ભારે છે. મહુડાનું ફળ
વાયુ અને પિત્તને શાંત કરનાર છે. ૧૦૦

વાતામાશ્વોદામિષુકનિચુલપિચુનિકોચકોરુમા-
ગ્રપ્રમૃતીની ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરાપ્યાહુઃ સ્તિગ્ધોષ્ણાનિ ગુરુણિ ચ ।

ચુંદ્રણાન્યનિલઘ્નાનિ વલ્લ્યાનિ મંધરાણિ ચ ॥ ૧૦૧ ॥

બદામ વગેરે ફળો અને તેઓના
સામાન્ય ગુણો

બદામ, અખરોટ, અભિષુક, નિચુલ,^૧
કપાસના ડોડવા, પિસ્તાં તથા વાયવરણાં વગેરે
ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:

એ ફળો પિત્ત તથા કફ હણનારાં છે,
સ્તિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, ભારે છે, પુષ્ટિ
આપનારાં છે, વાયુને હણનારાં છે, બળ આપનારાં
છે અને મધુર છે. ૧૦૧

કષાયં કફપિત્તઘ્નં કિંચિત્તિક્તં રુચિપ્રદમ્ ।

હૃદયં સુગન્ધિ વિશદં લવલીફલમુચ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

હરફારેવડી (ખાટી આમળી)ના

વિશેષ ગુણો

હરફારેવડીનું ફળ તૂરું છે, કફ તથા
પિત્તને હણનાર છે, કાંઈક કડવું છે, રુચિ
આપનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે
અને ચીકણું નથી. ૧૦૨

વસિરં શીતપાક્યં ચ સારુષ્કરનિવન્ધનમ્ ।

વિષ્મિમ્ દુર્જરં રુક્ષં શીતલં વાતકોપનમ્ ॥

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અઘેડાનાં ફળ, બળદાણાનાં ફળ અને

ભિલામાનાં દીટિયાંના ગુણો

અઘેડાનાં ફળ, બળદાણા અને ભિલામાનું
દીટીયું, કબજિયાત કરનારાં છે, માંડ પચે
એવાં છે, રૂક્ષ છે, શીતલ છે, વાયુને પ્રકુપિત કર-
નારાં છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારાં છે ૧૦૩
શીતં કષાયં મધુરં ટક્કં મારુતકૃદુરુ ॥ ૧૦૪ ॥

ટંકનામના ગુણો

ટંકફળ (કાશિમરમાં થતું ફળ) ટાકું છે,
તૂરું છે, મધુર છે, વાયુ કરનાર છે અને ભારે
છે. ૧૦૪

સ્તિગ્ધોષ્ણં તિત્તમધુરં વાતશ્લેષ્મિકમૈઙ્ગુદમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧ અભિષુક તથા નિચુલના ગુજરાતી પર્ચાંથો
અહીં નથી

ઠંદ કરનાર છે અને ભારે છે. ૮૮
 કફાનિલહર તીક્ષ્ણ સ્નિગ્ધ સમ્રાહિ દીપનમ્ ।
 કટુતિત્તકપાયોષ્ણ ઘાલ વલ્વમુદાહતમ્ ॥
 તદેવ વિઘાત્સમ્પક્ક મધુરાનુરસ ગુરુ ।
 વિદાહિ વિષ્ટમ્પકર દોષકૃત્પૂતિમારુતમ્ ॥ ૮૯ ॥

ખીલાંના વિશેષ ગુણો

કાચુ ખીલુ ઠંદ તથા વાયુને હણનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, સ્નિગ્ધ છે, દરતને સૂકવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીખૂ, ઠંડૂ તથા તૂરુ છે અને ઉષ્ણવીર્યવાળુ છે પાકુ ખીલુ પેટામાં મધુરરસ-વાળુ છે, ભારે છે, ધણીવારે પચનારુ હોવાથી બળતરા કરનાર છે, દરતને કબજિયાત કરનાર છે, સુગંધી પવનવાળુ છે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે ૮૯

વિમ્બીફલ સાશ્વકર્ણ સ્તન્યકૃત્કફપિત્તજિત્ ।
 તૃદ્દાદશ્વરપિતાસુક્કાસશ્વાસક્ષયાપદમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઘોલી તથા સાગના ક્ષણના વિશેષ ગુણો

ઘોલીનુ ક્ષણ તથા સાગનુ ક્ષણ ધાવણુ વધારનાર છે, ઠંદ તથા પિત્તને જીતનાર છે, અને તૃષા, દાંઢ, જ્વર, પિત્ત, રુધિર, ખારસી, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે ૯૦

તાલનારિકેલપનમોચપ્રમૃતીનિ ॥
 સ્વાદુપાકાસાન્યાહુર્વૌતપિત્તહરાણિ ચ ॥
 ચલપ્રદાનિ સ્નિગ્ધાણિ વૃહ્ણાણિ હિમાણિ ચ ॥ ૯૧ ॥

તાડી વગેરેના ક્ષણો અને તેના

સામાન્ય ગુણો

તાડીનુ ક્ષણ, નાળિયેર, ક્ષણ તથા કેળાં વગેરે ક્ષણોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે એ ક્ષણો રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, વાયુ તથા પિત્તને હરનારા છે, બળ આપનારા છે, સ્નિગ્ધ છે, પ્રુદિ આપનારા છે અને ટાઢા છે ૯૧

ફલ સ્વાદુરસ તેવા તાલજ ગુરુ પિત્તજિત્ ।

તાડીના ક્ષણના તથા ખીજના વિશેષ ગુણો

એમાં તાડીનુ ક્ષણ મધુરરસવાળુ છે, બા છે અને પિત્તને જીતનાર છે, તાડીના ક્ષણનુ ખીજ પાકમાં મધુર છે, મૂત્રને વધારનાર છે અને વાર તથા પિત્તને જીતનાર છે ૯૨

નારિકેલ ગુરુ સ્નિગ્ધ પિત્તજ સ્વાદુ શીતલમ્ ।
 ષલમાસપ્રદ હ્રય વૃહ્ણ મસ્તિશોષનમ્ ॥ ૯૩ ॥

નાળિયેરના વિશેષ ગુણો

નાળિયેરનુ ક્ષણ ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, પિત્તને હણનાર છે, મધુર છે, ટાઢુ છે, બળ તથા માસ વધારનાર છે, દહ્યને પ્રિય કાગે એવુ છે, પ્રુદિ આપનાર છે, અને મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનાર છે ૯૩

પનસ સકપાય તુ સ્નિગ્ધ સ્વાદુરસ ગુરુ ॥ ૯૪ ॥

ક્ષણસના વિશેષ ગુણો

ક્ષણસ પેટામાં તૂરાસવાળુ છે, સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે અને ભારે છે ૯૪

મૌચ સ્વાદુરસ પ્રોક્ત કષાય નાતિશીતલમ્
 રક્તપિત્તહર વૃષ્ય રુચ્ય શ્લેષ્મકર ગુરુ ॥ ૯૫ ॥

કેળાનાં વિશેષ ગુણો

કેળુ મધુરરસવાળુ છે, તૂરુ છે, બહુ ટાઢુ નથી, રક્તપિત્ત હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, રુચિકારક છે, ઠંદ કરનાર છે અને ભારે છે ૯૫

દ્રાક્ષાકારમર્ષમધૂકપુષ્પલર્જૂપ્રમૃતીનિ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્ગુરુણિ મધુરાણિ ચ ॥ ૯૬ ॥

દ્રાક્ષ વગેરે ક્ષણો અને તેઓના

સામાન્ય ગુણો

દ્રાક્ષ, સીંતળુનુ ક્ષણ, મહુડાનુ ક્ષણ, મહુડાનુ ક્ષણ અને ખ દર વગેરેના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે

તેઓ રક્તપિત્તને હરનારા છે, ભારે છે અને

એ સઘળાં ફળો ટાઢાં છે, કફ તથા પિત્તને
હરનારાં છે, દ્રવને સૂકવનારાં છે, રક્ષ છે અને
તૂરાં તથા મધુર છે. ૭૮

ક્ષીરવૃક્ષફલં તેષાં ગુરુ પિષ્ટમ્મિ શીતલમ્ ।

કષાયં મધુરં સામ્લં નાતિ મારુતકોપનમ્ ॥૭૯॥

ક્ષીરવૃક્ષોનાં ફળોના વિશેષ ગુણો

ક્ષીરવૃક્ષોનાં ફળો ભારે છે, પેટમાં ગડગડાટ
કરનારાં છે, ટાઢાં છે, તૂરાં છે, મધુર છે, ખટાશ-
વાળાં છે અને વાયુને જરાક પ્રક્રુપિત કરનારાં
છે. ૭૯

અંલયં વાતલં ગ્રાહિ જામ્બવં કફપિત્તજિત્ ॥ ૮૦ ॥

જંબુના ફળના વિશેષ ગુણો

જંબુનું ફળ અલંત વાયુ કરનાર છે, દસ્તને
સૂકવનાર છે અને કફ તથા પિત્તને જીતનાર
છે. ૮૦

સ્નિગ્ધં સ્વાદુ કષાયં ચ રાજાદનફલં ગુરુ ॥ ૮૧ ॥

રાણુના ફળના વિશેષ ગુણો

રાણુનું ફળ સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, તૂરું છે,
અને ભારે છે. ૮૧

કષાયં મધુરં રુક્ષં તોદનં કફવાતજિત્ ।

અમ્લોષ્ણં લઘુ સંગ્રાહિ સ્નિગ્ધં પિત્તાગ્નિવર્દનમ્ ॥ ૮૨ ॥

ખખાઈ આંખલીના ફળના ગુણો

ખખાઈ આંખલીનું ફળ તૂરું છે, મધુર છે,
રક્ષ છે, કફ તથા વાયુને જીતનાર છે, ખાટું છે,
ઉષ્ણ છે, હલકું છે, દસ્તને સૂકવનાર છે, સ્નિગ્ધ
છે અને પિત્ત તથા અગ્નિને વધારનાર છે. ૮૨

આમં કષાયં સંગ્રાહિ તિન્દુકં વાતકોપનમ્ ।

વિપાકે ગુરુ સંપક્કં મધુરં કફપિત્તજિત્ ॥ ૮૩ ॥

ટીંબરુના ફળના વિશેષ ગુણો

ટીંબરુનું ફળ તૂરું છે, દસ્તને સૂક-
વનાર છે અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનાર છે. ટીંબરુ-
નું પાકું ફળ વિપાકમાં ભારે છે, મધુર છે અને
કફ તથા પિત્તને જીતનાર છે. ૮૩

મધુરં ચ કષાયં ચ સ્નિગ્ધં સંગ્રાહિ વાકુલમ્ ।

સ્થિરીકરં ચ દન્તાનાં વિશદં ફલમુચ્યતે ॥ ૮૪ ॥

બોલસરીના ફળના વિશેષ ગુણો

બોલસરીનું ફળ મધુર છે, તૂરું છે, સ્નિગ્ધ
છે, દાંતને મજબૂત કરનાર છે, દસ્તને સૂકવનાર
છે અને ચીકણું નથી. ૮૪

કષાયં ચ હિમં સ્વાદુ ધાન્વનં કફવાતજિત્ ।

તદ્વદ્રાક્ષેરુકં વિદ્યાદશ્મન્તકફલાનિ ચ ॥ ૮૫ ॥

ધાવડા, ગંગેટી અને આસોંદરાનાં

ફળના વિશેષ ગુણો

ધાવડાનાં ફળ, ગંગેટીનાં ફળ અને આસોં-
દરાનાં ફળ તૂરાં છે, ટાઢાં છે અને કફ તથા
વાયુને ટાળનારાં છે. ૮૫

વિષ્ટમ્મિ મધુરં સ્નિગ્ધં ફલગુજં તર્પણં ગુરુ ॥ ૮૬ ॥

અંજીરના વિશેષ ગુણો

અંજીર પેટમાં ગડગડાટ કરનારાં છે, મધુર
છે, સ્નિગ્ધ છે, તૃપ્તિ આપનાર છે અને ભારે
છે. ૮૬

અલ્યમ્લમીષન્મધુરં કષાયાનુરસં લઘુ ।

વાતઘ્નં પિત્તજનનમામં વિદ્યાત્પરુષકમ્ ॥

તદેવ પક્કં મધુરં વાતપિત્તનિર્વહનમ્ ।

વિપાકે મધુરં શીતં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૮૭ ॥

ધ્રામણાના વિશેષ ગુણો

ધ્રામણું અત્યંત ખાટું છે, જરાક
મધુર છે, પેટમાં તૂરા રસવાળું છે, હલકું છે,
વાયુને હણનાર છે, અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર
છે. પાકું ધ્રામણું મધુર છે, વાયુ તથા પિત્તને
ટાળનાર છે, વિપાકમાં મધુર છે, ટાટું છે અને
રુધિર તથા પિત્તને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૮૭

પૌષ્કરં સ્વાદુ વિષ્ટમ્મિ વલ્યં કફકરં ગુરુ ॥ ૮૮ ॥

પુષ્કરવર્તિના વિશેષ ગુણો

પુષ્કરવર્તિ મધુર છે, ઘણીવારે પચનારી
હોવાથી ગડગડાટ કરે છે, ખળ આપનાર છે,

ઝોટના ફળના વિશેષ ગુણે।

ઝોટનું ફળ પ્રિય લાગે એવું છે, મધુર છે, તૂટ તથા ખાટું છે, મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે, પિત્ત તથા કફ કરનાર છે, દસ્તને ચૂકવનાર છે, ભારે છે, પેટમાં ગડગડાટ કરનાર છે અને ટાઢું છે ૭૧

પારાવત સમધુર રુચ્યમલમિવાતનુત્ ॥૭૨॥

અનનાસના વિશેષ ગુણે।

અનનાસ મધુર છે, રુચિ કરનાર છે અને અક્ષિ તથા વાયુને અત્યંત ટાળનાર છે ૭૨

ગરદોષહર નીપ પ્રાચીનામલક તથા ॥૭૩॥

કદંબનાં ફળ તથા પાણીઆમળાંના વિશેષ ગુણે।

કદંબના ફળ ઝેરના દોષને હરે છે અને પાણીઆમળાં પણ તેવા જ ગુણેવાળા છે ૭૩

ઘાતાપહ તિન્તિહીકમામ પિત્તવલસકૃત્ ।

ગ્રાહ્યુષ્ણ દીપન રુચ્ય સપક કફવાતનુત્ ॥

તસ્માદરૂપાન્તરુણ કોશાન્નફલમુચ્યતે ।

અમ્લિકાયા ફલ પક્ક તદ્દ્વેદિ તુ કેવલમ્ ॥૭૪॥

કોકમ, પહાડી આંબાનાં ફળ તથા આમલીનાં ફળના વિશેષ ગુણે।

કાયુ કોકમ વાયુને હણનાર છે અને પિત્ત તથા કફ કરનાર છે પાકુ કોકમ દસ્તને ચૂકવનાર છે, ઉષ્ણ છે, અક્ષિને દીપ્ત કરનાર છે અને કફ તથા વાયુ ટાળનાર છે પહાડી આંબાનાં ફળ કોકમ કરતાં થોડા જ ઝોઝા ગુણેવાળા છે આમલીનું પાકુ ફળ પણ એવું જ છે, પરંતુ મળને પાડનાર છે ૭૪

અમ્લ સમધુર હ્રદ્ય વિશદ મક્તરોચનમ્ ।

વાતશ્ચ દુર્જર પ્રોક્ત નારદ્ગ્રસ્ય ફલ ગુરુ ॥૭૫॥

નારંગીના વિશેષ ગુણે।

નારંગીનું ફળ ખાટું છે, મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, ચીકાશવાળું નથી, અત્ત ઉપર

રુચિ કમવનાર છે, વાયુને હણનાર છે, માંડ પચે એવું છે અને ભારે છે ૭૫

તૃષ્ણાશૂલકફોક્લેશચ્છર્દિશ્વાસનિવારણમ્ ।

વાતછેમ્ભવિવન્ધન જમ્નીર ગુરુ પિત્તકૃત્ ॥૭૬॥

ખાટા લીંબુના વિશેષ ગુણે।

ખાટું લીંબુ વાયુ, કફ તથા મળમધને તોડનાર છે, ભારે છે, પિત્ત કરનાર છે અને તરશ, રુચ્છ, કફનો વનારો, બિયડી તથા શ્યામને મટાડનાર છે ૭૬

દેરાવત દન્તશટમગ્ન શોણિતપિત્તકૃત્ ॥૭૭॥

દોડીંગા લીંબુના ગુણે।

દોડીંગુ લીંબુ ખાટું છે અને રશિર તથા પિત્ત વધારનાર છે. ૭૭

શ્કીરવૃક્ષફલજામ્બવરાજાદનતોદનશીતફલતિન્દુ-
કવકુલ ધન્વનાદમન્તકાશ્વર્ણફલગુપ્તરૂપકગાઢેરકી-
પુષ્કરવ-તિંબિલવિન્મીપ્રમૃતીતિ ॥

ફલન્યેતાનિ શીતાનિ કફપિત્તહરાણિ ચ ।

સચ્ચાદ્રકાણિ રુક્ષાણિ કપાયમધુરાણિ ચ ॥૭૮॥

શ્કીરવૃક્ષાદિકનાં ફળો અને તેમના

સામાન્ય ગુણે।

વડ, ઉબરો, પીપગો તથા પીપર ઇત્યાદિ શ્કીરવૃક્ષોના ફળો, બાલુ, રાણ, બખારીઆબનીના ફળ, શીતફળ (રાનાણુ આમલી અથવા કારમીરી આબલી), દીબર, યોવસરીના ફળ, ધાવડાના ફળ, આસોદરાના ફળ, અશ્વકર્ણ (રાળનાં ઝાડનાં ફળ), અજીર, ક્રામણા, ગગેટીનાં ફળ, પુષ્કર વર્તિ (અપ્રસિદ્ધ), બીલા અને ઘોલા વગેરે ફળોના સામાન્ય ગુણે નીચે પ્રમાણે છે

૧ તેમાં મળ શર્કરા છે તેથી અપ્ર છે તે વાત અહીં પણ જ્યવ શ્રેત છે પરંતુ તે કેટલા પ્રમાણમાં મહણીમાંથી લીવરમાં જઈ સવાગમાં પહોંચી શકે તેમ છે તેનું ધ્યાન અન્ય વિનાતોમાં એવાયુ નથી ભારે-
ફર્ન હોવાથી માત્રને અક્ષિ જ ન હોય તો ફળ-શર્કરાની શી કિમત? આ વિચારે મા ૧ માટે નારંગી ન જ ચોખતી જોઈએ પ્ર

તેષાં દ્રાક્ષા સરા સ્વર્યા મધુરા સ્निग्धशीतला
 રક્તપિત્તજ્વરશ્વાસતૃષ્ણાદાહક્ષયાપહા ॥ ૯૭ ॥

દ્રાક્ષના વિશેષ ગુણો

એમાં દ્રાક્ષ દસ્તને સારનાર છે, સ્વરને
 સારો કરનારી છે, મધુર છે, સ્નિગ્ધ છે, શીતલ
 છે અને રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, તરસ, દાહ તથા
 ક્ષય મટાડનારી છે. ૯૭

હૃદયં મૂત્રવિવન્ધનં પિત્તામૃગ્વાતનાશનમ્ ।

કેશ્યં રસાયનં મેઘ્યં કાશ્મર્યં ફલમુચ્યતે ॥ ૯૮ ॥

સીવણના ફળના વિશેષ ગુણો

સીવણનું ફળ હૃદયને પ્રિય લાગે એવું
 છે, મૂત્રની અટકાયતને મટાડનાર છે, કેશો માટે
 સારું છે, રસાયન છે, યુક્તિ વધારનાર છે અને
 પિત્ત, રુધિરના રોગ તથા વાયુનો નાશ
 કરનાર છે. ૯૮

ક્ષતક્ષયાપહં હૃદયં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।

રસે પાકે ચ મધુરં ધર્મજૂરં રક્તપિત્તજિત્ ॥ ૯૯ ॥

ખજૂરના વિશેષ ગુણો

ખજૂર હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, શીતળ
 છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, રસમાં તથા
 પાકમાં મધુર છે અને ક્ષત, ક્ષય તથા રક્તપિત્ત-
 મટાડનાર છે. ૯૯

ચંદ્રાણીયમહૃદયં ચ મધૂકકુસુમં ગુરુ ।

વાતપિત્તોપશમનં ફલં તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

મહુડાના ફળના તથા ફળના

વિશેષ ગુણો

મહુડાનું ફળ પુષ્ટિ આપનાર છે, હૃદયને
 પ્રિય લાગે એવું નથી અને ભારે છે. મહુડાનું ફળ
 વાયુ અને પિત્તને શાંત કરનાર છે. ૧૦૦

વાતામાશ્વોઢાભિષુકનિચુલપિચુનિકોચકોરુમા-
 નપ્રમૃતીનિ ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરણ્યાહુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણાનિ ગુરુણિ ચ ।

ચંદ્રાણ્યનિલઘ્નાનિ વલ્યાનિ મધુરાણિ ચ ॥ ૧૦૧ ॥

બદામ વગેરે ફળો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

બદામ, અખરોટ, અભિષુક, નિયુલ,^૧
 કપાસના ડોડના, પિસ્તાં તથા વાયવરણાં વગેરે
 ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:

એ ફળો પિત્ત તથા કફ હણનારાં છે,
 સ્નિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, ભારે છે, પુષ્ટિ
 આપનારાં છે, વાયુને હણનારાં છે, બળ આપનારાં
 છે અને મધુર છે. ૧૦૧

કષાયં કફપિત્તઘ્નં કિંચિત્તિક્તં રુચિપ્રદમ્ ।

હૃદયં સુગન્ધિ વિશદં લવલીફલમુચ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

હરફારેવડી (ખાટી આમળી)ના

વિશેષ ગુણો

હરફારેવડીનું ફળ તૂરું છે, કફ તથા
 પિત્તને હણનાર છે, કાંઈક કડવું છે, રચિ
 આપનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે
 અને ત્રીકણું નથી. ૧૦૨

વસિરં શીતપાક્યં ચ સારુક્કરનિવન્ધનમ્ ।

વિષ્ઠમ્નિ દુર્જરં રૂક્ષં શીતલં વાતકોપનમ્ ॥

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અઘેડાનાં ફળ, બળદાણાનાં ફળ અને

ભિલામાનાં દીટિયાંના ગુણો

અઘેડાનાં ફળ, બળદાણા અને ભિલામાનું
 દીટિયું, કબજિયાત કરનારાં છે, માંડ પચે
 એવાં છે, રૂક્ષ છે, શીતલ છે, વાયુને પ્રકુપિત કર-
 નારાં છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારાં છે ૧૦૩
 શીતં કષાયં મધુરં ટક્કં મારુતકૃદ્ગુરુ ॥ ૧૦૪ ॥

ટંકનામના ગુણો

ટંકફળ (કારિભરમાં થતું ફળ) ટાકું છે,
 તૂરું છે, મધુર છે, વાયુ કરનાર છે અને ભારે
 છે. ૧૦૪

સ્નિગ્ધોષ્ણં તિક્તમધુરં વાતશ્લેષ્મિકમૈક્લુદમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧ અભિષુક તથા નિયુલના ગુણોની પર્યાયો
 મળ્યા નથી.

ઠંદ કરનાર છે અને બારે છે. ૮૮
 કફાનિલહરં તીક્ષ્ણં સ્નિગ્ધં સંગ્રાહિ દીપનમ્ ।
 કટુતિક્તકપાયોષ્ણં ષાલં તિલ્વમુદાહતમ્ ॥
 તેદેવ વિદ્યાત્સમ્પકં મધુરાનુસં ગુરુ ।
 વિદાહિ ત્રિષ્ટમ્પકરં દોષકૃત્પૂતિમાસ્તમ્ ॥૮૯॥

ખીણાના વિશેષ ગુણો

ઠાયું ખીણુ ઠંદ તથા વાયુને હણનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, સ્નિગ્ધ છે, દસ્તને સૂકવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીખું, ઠંડૂં તથા તૂરું છે અને ઉષ્ણવીર્યવાળું છે. પાકુ ખીણું પેટામાં મધુરરસ-વાળું છે, બારે છે, ધણીવારે પચનારું દોષાથી બળતરા કરનાર છે, દસ્તને કબજિયાત કરનાર છે, સુગંધી પવનવાળું છે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૮૯

વિમ્બીફલં સાશ્વકર્ણં સ્તન્યકૃત્કફપિત્તજિત્ ।

તૃદ્વદાહજ્વરપિત્તાસ્રુક્ષાસશ્વાસક્ષયાપહમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઘોલી તથા સાગના ફળના વિશેષ ગુણો

ઘોલીનું ફળ તથા સાગનું ફળ ધાવણ વધારનાર છે, ઠંદ તથા પિત્તને જીતનાર છે, અને ઉષ્ણ, દાહ, જ્વર, પિત્ત, રધિર, ખાંસી, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૯૦

તાલનારિકેલપનમમૌચપ્રમૃતીનિ ॥

સ્વાદુષાકારસાન્યાદુર્ગતપિત્તહરાણિ ચ ॥

વલપ્રદાનિ સ્નિગ્ધાનિ વૃંદ્ણાનિ હિમાનિ ચ ॥૯૧॥

તાડી વગેરેનાં ફળો અને તેના

સામાન્ય ગુણો

તાડીનું ફળ, નાળિયેર, ફેણસ તથા કેળાં વગેરે ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

એ ફળો રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, વાયુ તથા પિત્તને હરનારાં છે, બળ આપનારાં છે, સ્નિગ્ધ છે, પ્રુષ્ઠિ આપનારાં છે અને ટાંઢાં છે. ૯૧

ફલં સ્વાદુરસં તેષાં તાલત્રં ગુરુ પિત્તજિત્ ।

ત્રીચં મ્વાટપાકં ચ મત્રલં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૯૨ ॥

તાડીના ફળના તથા ખીજના વિશેષ ગુણો

એમાં તાડીનું ફળ મધુરરસવાળું છે, બારે છે અને પિત્તને જીતનાર છે; તાડીના ફળનું ખીજ પાકમાં મધુર છે, મૂચને વધારનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તને જીતનાર છે. ૯૨

નારિકેલં ગુરુ ઘિગ્ધં પિત્તમ્ સ્વાદુ શીતલમ્ ।

ષલમાંસપ્રદં દ્વયં વૃદ્ધ્યે મસ્તિશોષનમ્ ॥ ૯૩ ॥

નાળિયેરના વિશેષ ગુણો

નાળિયેરીનું ફળ બારે છે, સ્નિગ્ધ છે, પિત્તને હણનાર છે, મધુર છે, ટાંડું છે, બળ તથા માંસ વધારનાર છે, દૃઢ્યને પ્રિય સાગે એવું છે, પ્રુષ્ઠિ આપનાર છે, અને મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૯૩

પનસં સકપાયં તુ ઘિગ્ધં સ્વાદુરસં ગુરુ ॥ ૯૪ ॥

ફેણસના વિશેષ ગુણો

ફેણસ પેટામાં તૂગારસવાળું છે, સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે અને બારે છે. ૯૪

મૌચં સ્વાદુરસં પ્રોક્તં કપાયં માતિશીતલમ્

રક્તપિત્તહરં વૃષ્યં રુચ્યં શ્લેષ્મકરં ગુરુ ॥ ૯૫ ॥

કેળાનાં વિશેષ ગુણો

કેળું મધુરરસવાળું છે, તૂરું છે, ખડું ટાંડું નથી, રક્તપિત્ત હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, રચિકારક છે, ઠંદ કરનાર છે અને બારે છે. ૯૫

દ્રાક્ષાકારમર્યમધુકપુષ્પલર્જીપ્રમૃતીનિ ॥

રક્તપિત્તહરાણ્યાદુર્ગુરુણિ મધુરાણિ ચ ॥ ૯૬ ॥

દ્રાક્ષ વગેરે ફળો અને તેઓના

સામાન્ય ગુણો

દ્રાક્ષ, સીવણનું ફળ, મહુડાનું ફળ, મહુડાનું ફળ અને ખજૂર વગેરેના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:

તેઓ રક્તપિત્તને હરનારાં છે, બારે છે અને મધુર છે. ૯૬

તેષાં દ્રાક્ષા સરા સ્વર્યા મધુરા સ્તિગ્ધશીતલા
રક્તપિત્તજ્વરશ્વાસતૃષ્ણાદાહક્ષયાપહા ॥ ૯૭ ॥

દ્રાક્ષના વિશેષ ગુણો

એમાં દ્રાક્ષ દસ્તને સારનાર છે, સ્વરને
સારો કરનારી છે, મધુર છે, સ્તિગ્ધ છે, શીતલ
છે અને રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, તરસ, દાહ તથા
ક્ષય મટાડનારી છે. ૯૭

હૃદયં મૂત્રવિવન્ધનં પિત્તાસ્રગ્વાતનાશનમ્ ।

કેરયં રસાયનં મેઘ્યં કાશ્મર્યં ફલમુચ્યતે ॥ ૯૮ ॥

સીવણના ફળના વિશેષ ગુણો

સીવણનું ફળ હૃદયને પ્રિય લાગે એવું
છે, મૂત્રની અટકાયતને મટાડનાર છે, કેશો માટે
સારું છે, રસાયન છે, બુદ્ધિ વધારનાર છે અને
પિત્ત, રધિરના રોગ તથા વાયુનો નાશ
કરનાર છે. ૯૮

ક્ષતક્ષયાપહં હૃદયં શીતલં તર્પણં ગુરુ ।

રસે પાકે ચ મધુરં સ્વાર્જૂરં રક્તપિત્તજિત્ ॥ ૯૯ ॥

ખજૂરના વિશેષ ગુણો

ખજૂર હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે, શીતળ
છે, તૃપ્તિ આપનાર છે, ભારે છે, રસમાં તથા
પાકમાં મધુર છે અને ક્ષત, ક્ષય તથા રક્તપિત્ત-
મટાડનાર છે. ૯૯

ચૃદ્ધણીયમહૃદયં ચ મધૂકકુસુમં ગુરુ ।

વાતપિત્તોપશમનં ફલં તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

મહુડાના ફળના તથા ફળના

વિશેષ ગુણો

મહુડાનું ફળ પુષ્ટિ આપનાર છે, હૃદયને
પ્રિય લાગે એવું નથી અને ભારે છે. મહુડાનું ફળ
વાયુ અને પિત્તને શાંત કરનાર છે. ૧૦૦

વાતામાશોઢાધિષ્ઠકનિચુલપિચુનિકોચકોરુમા-
ળપ્રમૃતીનિ ॥

પિત્તશ્લેષ્મહરાણ્યાહુઃ સ્તિગ્ધોષ્ણાનિ ગુરુણિ ચ ।

ચૃદ્ધણાન્યનિલઘ્વાનિ વલ્યાનિ મધુરાણિ ચ ॥ ૧૦૧ ॥

અદામ વગેરે ફળો અને તેઓના

સામાન્ય ગુણો

અદામ, અખરોટ, અભિષુક, નિયુલ,^૧
કપાસના ડોડવા, પિસ્તાં તથા વાયવરણાં વગેરે
ફળોના સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:

એ ફળો પિત્ત તથા કફ હણનારાં છે,
સ્તિગ્ધ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળાં છે, ભારે છે, પુષ્ટિ
આપનારાં છે, વાયુને હણનારાં છે, બળ આપનારાં
છે અને મધુર છે. ૧૦૧

કષાયં કફપિત્તઘ્નં કિંચિત્તિક્તં રુચિપ્રદમ્ ।

હૃદયં સુગન્ધિ વિશદં લવલીફલમુચ્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

હરફારેવડી (ખાટી આમળી) ના

વિશેષ ગુણો

હરફારેવડીનું ફળ તૂરું છે, કફ તથા
પિત્તને હણનાર છે, કાંઈક કડવું છે, રચિ
આપનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે
અને ચીકણું નથી. ૧૦૨

વસિરં શીતપાક્યં ચ સારુશ્કરનિવન્ધનમ્ ।

વિષ્ટમ્મિ દુર્જરં રૂક્ષં શીતલં વાતકોપનમ્ ॥

વિપાકે મધુરં ચાપિ રક્તપિત્તપ્રણાશનમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અઘેડાનાં ફળ, બળદાણાનાં ફળ અને

ભિલામાનાં દીટિયાનાં ગુણો

અઘેડાનાં ફળ, બળદાણા અને ભિલામાનું
દીટિયું, કબજિયાત કરનારાં છે, માંડ પચે
એવાં છે, રક્ષ છે, શીતલ છે, વાયુને પ્રકુપિત કર-
નારાં છે અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારાં છે ૧૦૩
શીત કષાયં મધુરં ટક્કં મારુતક્રુરુ ॥ ૧૦૪ ॥

ટંકનામના ગુણો

ટંકફળ (કારિભરમાં થતું ફળ) ટાઢું છે,
તૂરું છે, મધુર છે, વાયુ કરનાર છે અને ભારે
છે. ૧૦૪

સ્તિગ્ધોષ્ણં તિક્તમધુરં વાતશ્લેષ્મિકમૈક્રુદમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

૧ અભિષુક તથા નિયુલના ગુન્દરાતી પર્ણાંચો
મળ્યા નથી.

કદ્ કરનાર છે અને બારે છે. ૮૮
 કફાનિલહરં તીક્ષ્ણં સ્નિગ્ધં સંગ્રાહિ દીપનમ્ ।
 કદુત્તિકકપાયોષ્ણં બાલં તિલ્વમુદાદૃતમ્ ॥
 તદેવ વિદ્યાત્સમ્પક્કં મધુરાનુરસં ગુરુ ।
 વિદાહિ વિગ્રમ્મકરં દોષકૃત્પ્રતિમારુતમ્ ॥ ૮૯ ॥

બીલાનાં વિશેષ ગુણો

કાચું બીણુ કદ્ તથા વાયુને હણનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, સ્નિગ્ધ છે, હસ્તને સૂકવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીખું, કડવું તથા તૂરું છે અને ઉષ્ણવીર્યવાળું છે. પાકુ બીણું પેટામાં મધુરરસ-વાળું છે, ભારે છે, ઘણીવારે પચનારું હેત્રાથી ખળતરા કરનાર છે, હસ્તને કબજિયાત કરનાર છે, સુગંધી પવનવાળું છે અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૮૯

વિમ્બીફલં સાશ્વકર્ણં સ્તન્યકૃત્કફપિત્તજિત્ ।
 તૃદ્વદાહજ્વરપિતાસક્કાસશ્વાસકષાયપદમ્ ॥ ૯૦ ॥
 ઘોલી તથા સાગનાં ફળનાં વિશેષ ગુણો
 ઘોલીનું ફળ તથા સાગનું ફળ ધાવણ વધારનાર છે, કદ્ તથા પિત્તને જીતનાર છે, અને તૃષ્ણા, દાહ, જ્વર, પિત્ત, રુધિર, ખાંસી, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૯૦

તાલનારિકેલપનસમૌચપ્રમૃતીનિ ॥
 સ્વાદુપાકરસાન્યાહુર્વાતપિત્તહરાણિ ચ ॥
 વલપ્રદાનિ સ્નિગ્ધાનિ વૃદ્ધાણિ હિમાનિ ચ ॥ ૯૧ ॥
 તાડી વગેરેનાં ફળો અને તેનાં

સામાન્ય ગુણો

તાડીનું ફળ, નાળિયેર, ફળસ તથા કેળાં વગેરે ફળોનાં સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે. એ ફળો રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, વાયુ તથા પિત્તને હરનારાં છે, ખળ આપનારાં છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનારાં છે અને ટાકાં છે. ૯૧

ફલં સ્વાદુરમં તેજાં તાલત્રં ગુરુ પિત્તજિત્ ।
 તદીજં સ્વાદુપાકં ચ મૂત્રલં વાતપિત્તજિત્ ॥ ૯૨ ॥

તાડીનાં ફળનાં તથા બીજનાં વિશેષ ગુણો

એમાં તાડીનું ફળ મધુરરસવાળું છે, ભારે છે અને પિત્તને જીતનાર છે; તાડીનાં ફળનું બીજ પાકમાં મધુર છે, મૂત્રને વધારનાર છે અને વાયુ તથા પિત્તને જીતનાર છે. ૯૨

નારિકેલં ગુરુ ક્ષિગ્ધં પિત્તઘ્નં સ્વાદુ શીતલમ્ ।
 ચલમાંસપ્રદં દૃઢ્યં વૃદ્ધ્યં વસ્તિશોભનમ્ ॥ ૯૩ ॥

નાળિયેરનાં વિશેષ ગુણો

નાળિયેરીનું ફળ ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, પિત્તને હણનાર છે, મધુર છે, ટાકું છે, ખળ તથા માંસ વધારનાર છે, દૃઢ્યને પ્રિય લાગે એવું છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, અને મૂત્રાશયને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૯૩

પનસં સકપાયં તુ ક્ષિગ્ધં સ્વાદુરસં ગુરુ ॥ ૯૪ ॥
 ફળસનાં વિશેષ ગુણો

ફળસ પેટામાં તૂરાંરસવાળું છે, સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે અને ભારે છે. ૯૪
 મૌચં સ્વાદુરસં પ્રોક્તં કપાયં નતિશીતલમ્
 રક્તપિત્તહરં વૃષ્યં કૃષ્યં ક્ષેમ્પકરં ગુરુ ॥ ૯૫ ॥

કેળાનાં વિશેષ ગુણો

કેળું મધુરરસવાળું છે, તૂરું છે, ખડુ ટાકું નથી, રક્તપિત્ત હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, રુચિકારક છે, કદ્ કરનાર છે અને ભારે છે. ૯૫

દ્રાક્ષાક્ષાદમર્ચમધૂકપૂષ્પજર્જૂરપ્રમૃતીનિ ॥
 રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્ગુરુણિ મધુરાણિ ચ ॥ ૯૬ ॥

દ્રાક્ષ વગેરે ફળો અને તેઓનાં

સામાન્ય ગુણો

દ્રાક્ષ, સીંગણનું ફળ, મડુકાનું ફળ, મડુકાનું ફળ અને ખજૂર વગેરેનાં સામાન્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:

તેઓ રક્તપિત્તને હરનારાં છે, ભારે છે અને મધુર છે. ૯૬

છે, રક્ષ છે, મુખની ચીકાશને તથા મેલને ટાળનાર છે, તરૂં છે, જરાક મધુર છે અને કાંઈક દસ્ત લગાડનાર છે. ૧૧૫

જાતીકોશોડય કર્પૂરં જાતીકદુકયોઃ ફલમ્ ।
કક્કોલકં લવઙ્ગં ચ તિક્તં કટુ કફાપહમ્ ॥
લઘુ તૃષ્ણાપહં વકત્રકેદરૌર્ગન્ધ્યનાશનમ્ ॥૧૧૬॥
જવંત્રી, કપૂર, જયફળ, નાનો ચણક-
ખાખ અથવા લતાકસ્તૂરી, મોટા
ચણકખાખ અને લવિંગના
સામાન્ય ગુણો

જવંત્રી, કપૂર, જયફળ, નાનો ચણકખાખ
અથવા લતાકસ્તૂરીનું ફળ, મોટા ચણકખાખ
અને લવિંગ કડવાં છે, તીખાં છે, કદ તથા
તરસને ટાળનારાં છે, હલકાં છે અને મુખની
ચીકાશને તથા દુર્ગંધપણને નષ્ટ કરનારાં છે. ૧૧૬
સત્તિક્તઃ સુરમિઃ શીતઃ કર્પૂરો લઘુલેખનઃ
તૃષ્ણાયાં મુલ્લશોષે ચ વૈરસ્યે ચાપિ પૂજિતઃ ॥૧૧૭॥
કપૂરના વિશેષ ગુણો

કપૂર કડવાશયી છે, સુગંધી છે, શીતલ
છે, હલકું છે, કદનું લેખન કરનાર છે, અને
તરશ, મુખનો શોષ અને મુખના વિરસપણા
ઉપર બહુ સારું છે. ૧૧૭

લતાકસ્તૂરિકા તદ્વચ્છીતા વસ્તિવિશોવની ॥૧૧૮॥
લતાકસ્તૂરીના વિશેષ ગુણો

લતાકસ્તૂરી પણ કપૂર જેવી જ છે, શીતલ
છે અને મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે. (આ
લતાકસ્તૂરી દક્ષિણ દેશમાં થાય છે એમ અંથ-
હારા લખે છે, પણ તે ટાઈ જગ્યાએ વાપરવામાં
દેખવામાં આવી નથી.) ૧૧૮

પ્રિયાલમ્જા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
વૈભીતકો મદકરઃ કફમારુતનાશનઃ ॥
કપાયમધુરો મજ્જા કોલાનાં પિત્તનાશનઃ ।
તૃષ્ણાચ્છર્ધનિલગ્ન્ય તદ્વચ્ચામલકસ્ય ચ ॥

વીજપૂરકશમ્યાકમજ્જા કોશામ્રમમ્મવઃ ।
સ્વાદુપાકોડગ્રિવલકૃત્તિસ્ત્રગ્ધઃ પિત્તાનિલાપહઃ ॥
યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં સ્વતિ યાદશમ્ ।
તસ્ય તસ્યેવ વીર્યેળ મજ્જાનમપિ નિર્દિશેત્ ॥૧૧૯॥
ફળોની મજ્જાઓના ગુણો

ચારોળીની મજ્જા મધુર, વીર્ય વધાર-
નાર, પિત્ત તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર છે.
બહેડાંની મજ્જા મદ કરનાર છે અને કદ
તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર છે. બોરની મજ્જા તૂરી
ને મધુર છે, પિત્તને નષ્ટ કરનાર છે તથા તરશ,
હલકી અને વાયુને પણ ટાળનાર છે. આમળાંની
મજ્જામાં પણ બોરની મજ્જાના જેવા જ ગુણો
છે. બિજેરું, ગરમાળાની શિંગ અને પહાડી
આંખાનાં ફળોની મજ્જા મધુર પાકવાળી છે,
અશ્નિ તથા બળને વધારનારી છે, સ્નિગ્ધ છે અને
પિત્ત તથા વાયુને નષ્ટ કરનાર છે.

જે જે ફળનું જેવું જેવું વીર્ય હોય, તે તે
વીર્ય પ્રમાણે, તે તે ફળની મજ્જાના ગુણો પણ
કહેવા. ૧૧૯

ફલેષુ પરિપક્વં યદ્ગુણવત્તદુદાહતમ્ ।
ચિલ્વાદન્યત્ર વિજેયમામં તદ્દિ ગુણોત્તરમ્ ॥
ગ્રાહ્યુર્ણં દીપનં તદ્દિ કષાયં કટુ તિક્તકમ્ ॥૧૨૦॥
ખીસાં સિવાય પાકેલાં ફળો ગુણકારી છે

ફળોમાં જે પરિપક્વ ફળ હોય, તેને ગુણકારી
સમજવું; પણ ખીલું કાચું ગુણકારી સમજવું.
કાચું ખીલું દસ્તને સૂકવનાર, અશ્નિને શીત
કરનાર, તરૂં, તીખું અને કડવું હોવાથી વિશેષ
ગુણકારી છે. ૧૨૦

વ્યાધિતં કૃમિશુદ્ધં ચ પાકાતીતમકાલજમ્
વર્જનીયં ફલં સર્વમપર્યાગતમેવ ચ ॥૧૨૧॥
ઇતિ ફલવર્ગઃ ।

કેવાં ફળો ત્યાગ કરવો ?
જે ફળ વ્યાધિવાળું, શીડવાળું, બેના
પાકેલાં જો તરૂં હોય એવું, અપાક્ય સમયમાં

अभिधाना इत्यादि विधिः इति

[illegible]

श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १०८ ॥

सुंदराना धर्मना विविध सुखे।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

संस्कृत-संज्ञा-संग्रहः ॥ १०८८ ॥

કે.પં, મિત્રનાંનાં ડા, પીટુ અને

ਸ੍ਰੀਮਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤਿ

કેળે બિહારનાં ફા. પુણ્યનાં ફા. અને
 દેશનાં ફા. સહુ છે, દેશનાં છે, બિહારનાં છે,
 કોણનાં ફા. છે અને ફા. નહીં વાળે
 વાળનાં છે. ૧૦૮

विं विं सं सं लल्लो ॥

टीकामोक्षं कुरुते इति सुत्रेण अक्षयवर्षे ॥१०॥

પીટુના ફરના વિશેષ સુધો

કેળીયાં પાણી આ બધું છે, જિન
સમુદ્ર છે, સગરો સમુદ્ર છે, વાઘો ટીકો
છે, નોકડો છે, કાર્તિકેશવજી છે, શિવજી છે
અને એ તમારા મહા હરનાર છે : ૧૦૮

ब्रह्मं तैत्तिरीयं कथं नृणं लु ।

तस्य कृतिव्यङ्ग्येनैवोदात्तमन्त्रम् ।

इन्द्रादयश्च कुरुते तद्वत् च ॥ ११ ॥

કાનુનીય અને ચૂંટણી કાનૂનો

ઉ, દડમાંડે, ઉજુ ઓ, ઘેમ:પા:કાગા ઓ અગે

[illegible]

कविप्रियं वन्द्यम् ।

[illegible]

કરે, ખાજે તથા લીંચણાં

Figure 1

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be addressed. This involves understanding the context and the specific requirements of the task.

निजनिजिनिजि निजि निजि ॥ ११८

ब्रह्मविद्या सुखे।

સાચું જોઈએ તો જોઈએ, જોઈએ તો જોઈએ
જોઈએ તો જોઈએ, જોઈએ તો જોઈએ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

દરોના મુજબ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
 श्रीकृष्णाय नमः ॥

[illegible]

मदनं तु हृद्येनैव संप्रेक्षितवान् ।

वसुधैव कुटुम्बकम् इत्यत्र कुटुम्बकारम् ॥१॥
अदोषांताः अथैः

[illegible]

દાસ્ય છે, રાજ છે, કૌલ છે, સ્વામ્ય ભગને
તથા કૃષિચિત્તે નજ દાસ્ય છે, નેત્રો મુકે

સાતે ઇ. સુવર્ણચંદ્રાણી ૩ મ્મદ દે. ૮૦
જિન્દે હાલકે ઇ. ૧૧૪

कटिनिद्रां रुधे वक्तुं न शक्यम् ।

कथयन्महर्षिः किञ्चिदुक्तवान् ॥ ११५ ॥
 सोऽप्रीना तुषो

સેવાદીનું કૃત્ય કરે ત્યાં પિત્તને હરવડે

શીર્ણુવૃંત જાતની કાઠડી કાંઈક ક્ષારપણ-
વાળી છે, મધુર છે, કઠ્ઠ તોડનાર છે, દસ્ત
પાડનાર છે, અશ્નિ દીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે
એવી છે, હલકી છે અને આક્રેશ તથા મૂત્રાશયની
પથરીના રોગને નષ્ટ કરે છે. ૧૨૮

પિપ્પલીમરિચશૃઙ્ગવેદાર્દ્રકહિઙ્ગુજીરકકુસ્તુંવરુજ-
મ્બીરકસુમુલસુરસાર્જકમૂસ્તૃણસુગન્ધકકાસમર્દકકા-
લમાલકુઠેરકક્ષવકલરપુષ્પશિયુમધુશિયુફણિજ્ઙ્ગકસર્પ
પરાજિકાકુલાહલવેણુગળ્ડીરતિલપર્ણિકાવર્ષામૂચિત્રક-
મૂલકપોતિકાલશુનપલાળહુકલાયપ્રભૃતીની ॥
કઠ્ઠન્યુષ્ણાનિ રુચ્યાનિ વાતશ્લેષ્મહ્રગણિ ચ ।
કૃતાન્નેષૂપયુજ્યન્તે સંસ્કારાર્થમેનેકથા ॥૧૨૯॥

પીપર તથા મરી વગેરેના

સામાન્ય ગુણો

પીપર, મરી, સૂંઠ, આદુ, હિંગ, જીરું,
ધાણ, બખાઈ સૂકાં લીંબુ, તીખાં પાંદડાંવાળી
તુલસી, જંગલી તુલસી, કુદ્ર તુલસી, ભૂસ્તણ,
સુગંધક (એક જાતનું નાનું સુગંધી ખડ),
કાસુંદરો, કાળી તુલસી, કુઠેરક (ખીજી જાતની
કાળી તુલસી), ક્ષવક (કાળા સર્પ), ખરપુષ્પ,
સરગવો, રાતો સરગવો, મરવો, સર્પપ, રાઈ,
કુલાહલ (ગોરખમુંડી), વેણુ (વાંસ), ગંડીર
(કડવું સૂરણ), તિલપર્ણિકા (તલવણી), સાટોડી,
ચિત્રક, કામળ મૂળા, લસણ, કુંગળી-કાંદા અને
વટાણા વગેરે પદાર્થો તીખા છે, ઉષ્ણ છે,
રુચિકારક છે, વાયુ તથા કઠ્ઠ હરનારા છે
અને એમાં કૃટલાક રાધિલાં અત્રોને વધાર
વગેરે સંસ્કારો આપવાના કામમાં અનેક
પ્રકારોથી ઉપયુક્ત થાય છે. (આ પદાર્થોમાં
જેઓના ગુજરાતી પર્યાયો મળ્યા નથી, તેઓનાં
સંસ્કૃત નામો જ રાખ્યાં છે.) ૧૨૯

૧ આ પદાર્થોમાં કૃટલાક પદાર્થો વધાર વગેરેમાં
કામ આવે છે, કૃટલાક શાકરૂપ છે, કૃટલાક ઔષધરૂપ
છે અને કૃટલાક આહારરૂપ છે. (હલંત)

તેમાં ગુર્વી સ્વાદુશીતા પિપ્પલ્યાર્દ્રા કફાવહા ।
શુષ્કા કફાનિલમ્બી સા વૃષ્યા પિત્તાવિરોધિની ॥૧૩૦॥
પીપરના વિશેષ ગુણો

તેઓમાં લીલી પીપર ભારે, મધુર, શીત
અને કઠ્ઠ કરનારી છે. સૂકી પીપર કઠ્ઠ તથા
વાયુ હણનારી છે, વીર્ય વધારનારી છે અને
પિત્તથી વિરુદ્ધ નથી. ૧૩૦

સ્વાદુપાક્યાર્દ્રમરિચં ગુરુ શ્લેષ્મપ્રસેકિ ચ ।
કઠ્ઠ્વણં લઘુ તન્નુષ્કમવૃષ્યં કફવાતજિત્ ॥
નાત્યુષ્ણં નાતિશીતં ચ વીર્યતો મરિચં સિતમ્ ।
ગુણવન્મરિચેભ્યશ્ચ ચક્ષુષ્યં ચ વિશેષતઃ ॥૧૩૧॥

મરીના વિશેષ ગુણો

લીલું મરી પાકમાં મધુર, ભારે અને
મુખથી કઠ્ઠનો સ્નાન કરાવનાર છે. સૂકું મરી
તીખું, ઉષ્ણ, હલકું, વીર્ય માટે સારું નથી
અને કઠ્ઠ તથા વાયુ જાતનાર છે. સફેદ મરી
અત્યંત ઉષ્ણ વીર્ય નથી, અત્યંત શીત વીર્ય
પણ નથી, સઘળાં મરીઓ કરતાં ઉત્તમ ગુણો-
વાળું છે અને વિશેષે કરી નેત્રોતું હિત કરનાર
છે. (કૃટલાક કહે છે કે સરગવાનાં બીજ એ જ
ધોળાં મરી છે.) ૧૩૧

નાગરં કફવાતઘ્નં વિપાકે મધુરં કઠુ ।

વૃષ્યોષ્ણં રોચનં હૃદયં સક્ષેહં લઘુ દીપનમ્ ॥૧૩૨॥

સૂંઠના વિશેષ ગુણો

સૂંઠ કઠ્ઠ તથા વાયુને હણનાર છે, પાકમાં
મધુર છે, તીખી છે, વીર્યને વધારનાર છે, ઉષ્ણ-
વીર્યવાળી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, પ્રિય લાગે
એવી છે, કાંઈક સ્નિગ્ધ છે, આદુથી હલકી છે
અને અશ્નિને દીપ્ત કરનારી છે. ૧૩૨

કફાનિલહરં સ્વર્યં વિબન્ધાનાહશ્નુત્ ।

કઠ્ઠ્વણં રોચનં હૃદયં વૃષ્યં ચૈવાર્દ્રકં સ્મૃતમ્ ॥૧૩૩॥

આર્દ્રક (આદુ)ના વિશેષ ગુણો

આ કઠ્ઠ તથા વાયુને હરનાર છે, સ્વરને
સારો કરનાર છે, તીખું છે, ઉષ્ણવીર્ય છે,

ઉત્પન્ન થયેલું કે અપરિપક્વ હોય, તેનો ત્યાગ કરવો. ૧૨૧

શાકાન્યત ઝઘ્ઘં વક્ષ્યામઃ। તત્ર પુષ્પફલઞ્જલ
સુકાલિન્દકપમૃતીનિ ॥

પિત્તધાન્યનિલં કુર્યુસ્તથા મન્દકફાનિ ચ ।

સુદમૂત્રપુરીષાણિ સ્વાદુપાકરસાનિ ચ ॥૧૨૨॥

શાકો તથા તેઓના સામાન્ય ગુણો

હવે શાકવર્ગ કહીએ છીએ: ઠાણું, દૂધિયું તથા તડબૂચ વગેરે શાકો કહેવાય છે.

સઘર્ષા શાકો પિત્તને હણનારાં છે, જરાક ઠંડું કરનારાં છે, વિદ્યા તથા મૂત્રને વિશેષ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને વિપાકમાં તથા રસમાં મધુર છે. ૧૨૨

પિત્તઘ્નં તેષુ કૂષ્માણ્ડં બાલં મધ્યં કફાવહમ્ ।

પક્લં લઘૂર્ણં સક્ષાર દીપનં ષસ્તિશોધનમ્ ।

સર્વદોષહરં દ્વયં પચ્યં ચેતોવિકારિણામ્ ॥૧૨૩॥

કાળાંના વિશેષ ગુણો

શાકોમાં કાચું ઠાણું પિત્તને હણનાર છે, મધ્યમ-કાચુ પાકું ઠંડું કરનાર છે અને પાકેલું હલકું છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, કાર્ષ્ણિક દારતાવાળું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર છે, સર્વ દોષોને હરનાર છે, દૃઢ્યને પ્રિય હોય છે તથા ઉન્માદ વગેરે ચિત્તવિકારો ઉપર પચ્ય છે. ૧૨૩

દૃષ્ટિશુક્ષ્મચક્ષુરં કાલિન્દં કફવાતકૃત્ ॥૧૨૪॥

તડબૂચના વિશેષ ગુણો

તડબૂચ દૃષ્ટિનો તથા વીર્યનો ક્ષય કરનાર છે અને ઠંડું તથા વાયુને વધારનાર છે. ૧૨૪

બલઝૂર્ણિભવિદ્કા તુ રુક્ષા ગુર્વતિશીતલા ॥૧૨૫॥

દૂધીના વિશેષ ગુણો

દૂધી વિદ્યારૂં ભેદન કરનાર છે, રૂક્ષ છે, ખાર છે અને અત્યંત શીતલ છે. ૧૨૫

નિસ્કાલનૂદ્ધવા તુ ધામની યાતપિત્તચિત્ ॥૧૨૬॥

- કડવી તૂંબડીના વિશેષ ગુણો

કડવી તૂંબડી દૃઢ્યને અપ્રિય હોયે એવી છે, વમન કરાવનારી છે, વાયુ તથા પિત્તને જીતનારી છે. ૧૨૬

ત્રપુસૈર્વારુકર્કારુકશીર્ણવૃન્તપ્રમૃતીનિ ॥

સ્વાદુતિત્તરસાન્યાદુઃ કફવાતકરાણિ ચ ॥

સુદમૂત્રપુરીષાણિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥૧૨૭॥

ત્રપુસ, એર્વારુક, કર્કારુક તથા

શીર્ણવૃન્ત વગેરે કાકડીઓના સામાન્ય ગુણો

ત્રપુસ, એર્વારુક, કર્કારુક તથા શીર્ણવૃન્ત વગેરે કાકડીઓની ખતોને સ્વાદિષ્ઠ, ઠંડા રસ-વાળી, ઠંડું તથા વાયુને કરનાર, વિદ્યા તથા મૂત્રને પ્રવૃત્તિ આપનાર અને રક્તપિત્તને હરનાર કહે છે. ૧૨૭

બાલં સુનીલં ત્રપુસં તેષાં પિત્તહરં સ્મૃતમ્ ।

તરુણજ્વ કફકૃન્નર્જીર્ણમ્લં વાતકફાપહમ્ ।

ર્વાર્વક્તં સર્કારુક સમ્પક્લં કફવાતકૃત્ ॥

સક્ષારં મધુરં રુચ્યં દીપનં નાતિપિત્તલમ્ ।

સક્ષારં મધુરં ચૈવ શીર્ણવૃન્તં કફાપહમ્ ॥

મેદનં દીપનં દ્વયમાનાહાઘ્રીલુલુપ્ત ॥૧૨૮॥

કાકડીઓના વિશેષ ગુણો

ત્રપુસ નામની કાકડી કાચી તથા અત્યંત નીલચર્ણવાળી હોય તો પિત્ત હરે છે, પાકું ચર્ણવાળી હોય તો ઠંડું કરે છે અને જની હોય તો ખાટી છે તથા વાયુ અને ઠંડું ઉત્પન્ન કરે છે.

એર્વારુક અને કર્કારુક એ જાતની કાકડીઓ પાકી હોય તો ઠંડું તથા વાયુ કરનાર છે, કાર્ષ્ણિક દારતાવાળી, મધુર, રુચિકારક, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને જરાક પિત્ત કરનાર છે.

૧ કાકડીઓ મગી જાતની થાય છે, પણ તથા ત્રપુસ કર્ષ, કર્કારુક કર્ષ અને શીર્ણવૃન્ત કર્ષ એ જાતની સમાનું નથી. જેનું દીર્ઘ્ય ખરી પડતું હોય તે શીર્ણવૃન્ત કહેવાય. ઉનાળુ દારડીને એર્વારુક કહે છે.

કાસુંદરાના વિશેષ ગુણો

કાસુંદરો મધુર છે, કંદ તથા વાયુને હણે છે, પાચન છે, કંઠને શુદ્ધ કરે છે, કંડવો છે અને વિશેષે કરી પિત્તને હણે છે. ૧૪૦

કટુઃ સક્ષારમધુરઃ શિશુસ્તિક્તોડય પિત્તલઃ ।
મધુશિશુઃ સરસ્તિક્તઃ શોફઘ્નો દીપનઃ કટુઃ ॥૧૪૧॥

સરગવાના તથા રાતા સરગવાના વિશેષ ગુણો

સરગવો તીખો છે, ક્ષાર સહિત મધુર રસ-વાળો છે અને કંડવો છે. રાતો સરગવો પિત્ત કરનાર છે, દસ્ત લાવનાર છે, કંડવો છે, સોજ ટાળનાર છે, અગ્નિ દીપ્ત કરનાર છે અને તીખો છે. ૧૪૧

વિદાહિ વદ્ધવિષ્મૂત્રં રૂક્ષં તીક્ષ્ણોષ્ણમેવ ચ ।
ત્રિદોષં સર્ષપં શાકં ગાણ્ડીરં વેગનામ ચ ॥૧૪૨॥

સરસવ, કંડવું સૂરણ તથા વેગના વિશેષ ગુણો

સરસવ, કંડવું સૂરણ તથા વેગ (અપ્રસિદ્ધ અત)નાં શાક બળતરા કરનારાં છે, વિષ્ટા તથા મૂત્રને રોકનારાં છે, રૂક્ષ છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે અને ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. ૧૪૨

ચિત્રકસ્તિલર્પર્ણી ચ કફશોફહેરે લઘૂ ॥૧૪૩॥

ચિત્રક અને તલવણીના વિશેષ ગુણો

ચિત્રક અને તલવણી કંદ તથા સોજને હરે છે અને હલકાં છે. ૧૪૩

ચર્ષામૂઃ કફવાતશ્ચી હિતા શોફોદરાર્શસામ્ ॥૧૪૪॥

સાટોડીના વિશેષ ગુણો

સાટોડી કંદ તથા વાયુને હણનારી છે અને સોજ, ઉદરરોગ તથા અરશરોગ ઉપર હિતકારી છે. ૧૪૪

કટુતિક્તરસા હૃદ્યા રોચની વહ્નિદીપની ।
સર્વદોષહરા લઘ્વી કણ્ઠ્યા મૂલકપોતિકા ॥
મહત્તદુરુ વિષ્ટમ્નિ તીક્ષ્ણમામં ત્રિદોષકૃત્ ।
તદેવ સ્નેહસિદ્ધં તુ પિત્તતુત્કફવાતજિત્ ॥

ત્રિદોષશમનં શુષ્કં વિષદોષહરં લઘુ ।

વિષ્ટમ્નિ વાતલં શાકં શુષ્કમન્યત્ર મૂલકાત્ ॥

પુષ્પં ચ પત્રં ચ ફલં તથૈવ

યથોત્તરં તે લઘવઃ પ્રદિષ્ઠાઃ ।

તેષાં તુ પુષ્પં કફપિત્તહન્તુ

ફલં નિહન્યાત્કફમારુતૌ ચ ॥૧૪૫॥

મૂળાના વિશેષ ગુણો

નાના કામળ મૂળા તીખા તથા કંડવા રસવાળા છે, પ્રિય લાગે એવા છે, સચ્ચિકારક છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સર્વ દોષોને હરનારા છે, હલકા છે અને કંઠ માટે ઉત્તમ છે. મોટા મૂળા ભારે છે અને મળ વગેરેની કબજિયાત કરનારા છે. અગ્નિથી નહીં પકાવેલા મોટા મૂળા તીક્ષ્ણ છે અને ત્રણે દોષોને કરનારા છે. ઘી તથા તેલ વગેરે સ્નેહોમાં પકાવેલા એ જ મૂળા પિત્તને ટાળનાર છે અને કંદ તથા વાયુ જીતનાર છે. સુકાયેલા મૂળા ત્રણે દોષોને શાંત કરનારા છે, વિષતા દોષને હરનારા છે અને હલકા છે. મૂળા સિવાય બીજાં સૂક્ષ્ણ્ણીરૂપ શાક કબજિયાત કરનાર છે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મૂળાનાં પુષ્પોથી પાંદડાં અને પાંદડાંઓથી ડુંગો વધારે હલકાં છે. મૂળાનાં પુષ્પો કંદ તથા પિત્ત હણનાર છે અને મૂળાનાં ડુંગો કંદ તથા વાયુ હણનાર છે. ૧૪૫

સ્નિગ્ધોષ્ણતીક્ષ્ણઃ કટુપિચ્છિલશ્ચ

ગુરુઃ સરઃ સ્વાદુરસશ્ચ વલ્યઃ ।

વૃષ્યશ્ચ મેધાસ્વરવર્ણચક્ષુ-

ર્મશાસ્થિસંધાનકરો રસોનઃ ॥

હૃદ્રોગજીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલ

વિવન્ધગુલ્મારુચિકાસશોફાન્ ।

દુર્નામકુષ્ઠાનલસાદજન્તુ-

સમીરણશ્વાસકફાંશ્ચ હન્તિ ॥૧૪૬॥

લસણના વિશેષ ગુણો

લસણ સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, તીક્ષ્ણ,

રચિ ઉપબવનાર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, વીર્યને વધારનાર છે અને કષ્ઞિયાત, આફ્રે તથા શૂળને મટાડનાર છે. ૧૩૩

લઘૂણં પાચનં દિઙ્ઘુ દીપનં કફવાતજિત્ ।
કટુ સિન્ધવં સરં તીક્ષ્ણં શૂલાઝીર્ણવિવિચ્ચનુત્ ॥૧૩૪॥

હિંગના વિશેષ ગુણે।

હિંગ હલ્દી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પાચન છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, કફ તથા વાયુને શતનારી છે, તીખી છે, સિન્ધ છે, દરેત લગાડનાર છે, તીક્ષ્ણ છે અને શૂળ, અશુભું તથા અધોવાયુ વગેરેની કષ્ઞિયાતને ટાળનાર છે. ૧૩૪

તીક્ષ્ણોષ્ણં કટુકં પાકે રુચ્યં પિત્તાગ્નિવર્દનમ્ ।
કટુ શ્લેષ્માનિલહરં ગન્ધાલ્પ જીરકદ્યમ્ ॥
કારવી કરવી તદ્વદ્વિજેયા સોપકુષિકા ॥૧૩૫॥

સફેદ છરું, શાહછરું, કાળીછરી,
કલ્લોછ છરું તથા અજમાના
વિશેષ ગુણે।

સફેદ છરું તથા શાહછરું તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પાકમાં તીખું છે, રચિકારક છે, પિત્ત તથા અગ્નિને વધારનાર છે, તીખું છે, કફ તથા વાયુને હરનાર છે અને મુગધવાળું છે. કાળીછરી, કલ્લોછ છરું તથા અજમાના પણ એવા જ ગુણે છે. ૧૩૫

મક્ષ્યવ્યજ્ઞનમોજ્યેષુ ત્રિવિષેષવચારિતા ।
ઘાદ્રાં કુસ્તુમ્બરી કુર્યાત્સ્વાદુસૌગન્ધ્યહૃદયતામ્ ।
સા શુષ્કા મધુરા પાકે સિન્ધવા તુહ્દાહનાશની ॥
દોપધી કટુકા કિંચિત્તિક્તા ઓતોવિશોષની ॥૧૩૬॥
લીલા તથા સૂકા ધાણાના ગુણે।

ઢાયમરી (લીલા ધાણા) અનેક પ્રકારનાં ભક્ષ્યોમાં, ભોજ્યોમાં તથા કઠી વગેરેમાં નાખવાથી તે પદાર્થોને સ્વાદિષ્ટ, મુગંધી તથા પ્રિય લાગે એવા બનાવે છે, સૂકા ધાણા પાકમાં મધુર તથા સિન્ધ છે, તથા તથા દાહને નષ્ટ

કરનાર છે, દોષોને હણનાર છે, કાંઈક તીખા છે, કાંઈક કડવા છે અને સોનોને શુદ્ધ કરનારા છે. ૧૩૬

જમ્બીરઃ પાચનસ્તીક્ષ્ણઃ કૃમિવાતકફાપહઃ ।
સુરમિર્દીપનો રુચ્યો મુખવેશયકારકઃ ॥૧૩૭॥

સૂકા બખાઈ લીંબુના વિશેષ ગુણે।

સૂકું બખાઈ લીંબુ પાચક છે, તીક્ષ્ણ છે, કૃમિ, વાયુ તથા કફને નષ્ટ કરે છે, મુગધી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રચિકારક છે અને મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૧૩૭

કફાનિલવિપશ્વાસકાસદૌર્ગન્ધ્યનાશનઃ ।
પિત્તકૃત્પાર્શ્વશૂઘ્નઃ સુમુખઃ સમુદાહતઃ ।
તદ્વત્તુ સુરસો જ્ઞેયો વિશંપાદ્રનાશનઃ ॥૧૩૮॥

સફેદ માંજરવાળી તથા તીખાં પાંદડાં-
વાળી તુલસી અને જંગલી તુલસીના
વિશેષ ગુણે।

સફેદ માંજરવાળી તથા તીખાં પાંદડાં-
વાળી તુલસી કફ, વાયુ, વિષ, શ્વાસ, ખાંસી તથા દુર્ગંધને નષ્ટ કરનાર છે, પિત્ત કરનાર છે અને પડખાંના શૂળને હણનાર છે. જંગલી તુલસી પણ એવા જ ગુણેવાળી છે અને વિશેષ કરી ઝેરને નષ્ટ કરનાર છે. ૧૩૮

કફાન્ના લપ્થો રુક્ષાઃ મ્નિગ્ધોષ્ણાઃ પિત્તવર્દનાઃ ।
કટુપાકરસાયૈવ સુરસાર્જકમૃત્પુનાઃ ॥૧૩૯॥

કાળાં માંજરવાળી તુલસી, શુદ્ર તુલસી
અને ભસ્તૃણના વિશેષ ગુણે।

કાળાં માંજરવાળી તુલસી, શુદ્ર તુલસી અને ભસ્તૃણ, એ કફને હણનાર છે, હલકાં છે, રક્ષ છે, કાંઈક સિન્ધ છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, પિત્તને વધારનારાં છે અને પાકમાં તથા રસમાં તીખાં છે. ૧૩૯

મધુરા કફવાતપ્તઃ પાચનઃ કણ્ઠશોષનઃ ।
વિશેષતઃ પિત્તહરઃ સતિકઃ કાસમર્દકઃ ॥૧૪૦॥

અને ઉત્પલ વગેરે કમળ જાતિઓનાં પાનની ભાજીઓ તૂરી છે, ટાઢી છે, દસ્તને સૂકવનારી છે અને રક્તપિત્ત તથા અતિસારની ઉપર પથ્ય છે. ૧૫૨

પુનર્નવાવરુણતર્કાર્યુર્બૂકવત્સાદનીચિલ્વશાકપ્રમૃત્તીનિ
ઉષ્ણાનિ સ્વાદુતિક્તાનિ વાતપ્રશમનાનિ ચ ॥૧૫૩॥

ધોળી સાટોડી વગેરેની ભાજીઓ અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

ધોળી સાટોડીની ભાજી, વાયવરણાંની ભાજી, અરણીની ભાજી, ધોળા એરડાની ભાજી, જંગલી કપાસની ભાજી અને બીલીની ભાજી વગેરે ભાજીઓ ઉષ્ણવીર્યવાળી છે, સ્વાદિષ્ઠ છે, કડવી છે અને વાયુને શાંત કરનારી છે. ૧૫૩

તેષુ પૌનર્નવં શાકં વિશેષાચ્છોફનાશનમ્ ॥૧૫૪॥

ધોળી સાટોડીની ભાજીના વિશેષ ગુણો

એમાં ધોળી સાટોડીનું શાક વિશેષ કરી સોળને નષ્ટ કરનારું છે. ૧૫૪

તળ્હુલીયકોપોદિકાઽશ્વચલચિલીપાલક્રચાવા-
સ્તુકપ્રમૃત્તીનિ ॥

સપ્તમૂત્રપુરીષાણિ સક્ષારમધુરાણિ ચ ।

મન્દવાતકફાન્યાહૂ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ॥૧૫૫॥

તાંદળજી વગેરેની ભાજીઓ અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

તાંદળજીની ભાજી, પોથીની ભાજી, અશ્વ-
પલા નામની મોટાં પાંદડાંવાળી મેથીની ભાજી (ગદભની ભાજી હોવી એઈએ), ચીલની ભાજી, પાલખની ભાજી અને ટાંકાની ભાજી વગેરે ભાજીઓ વિષા તથા મૂત્રને વૃદ્ધિ આપનારી તથા પ્રવર્તાવનારી છે, કાંઈક ક્ષારતાવાળી છે, મધુર છે, કાંઈક વાયુ તથા કંક કરનારી છે અને રક્તપિત્ત હરનારી છે. ૧૫૫

મધુરો રસપાકામ્યાં રક્તપિત્તમદાપહઃ ।

તેષાં શીતતમો રૂક્ષસ્તળ્હુલીયો વિષાપહઃ ॥૧૫૬॥

તાંદળજીની ભાજીના વિશેષ ગુણો

એમાં તાંદળજીની ભાજી રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, રક્તપિત્ત, મદ તથા વિપને મટાડનારી છે, અત્યંત ટાઢી છે અને રૂક્ષ છે. ૧૫૬

સ્વાદુપાકરસા વૃષ્યા વાતપિત્તમદાપહા ।

ઉપોદિકા સરા સિંગ્ધા ચલ્યા શ્લેષ્મકરી હિમા ॥૧૫૭॥

પોથીની ભાજીના વિશેષ ગુણો

પોથીની ભાજી રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, વીર્યને વધારનારી છે, વાત, પિત્ત તથા મદને ટાળનારી છે, દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનારી છે, સ્નિગ્ધ છે, બળ આપનારી છે, કંક કરનારી છે અને ટાઢી છે. ૧૫૭

કદુર્વિપાકે કૃમિહા મેધાગ્નિચલવર્દનઃ ।

સક્ષારઃ સર્વદોષઘ્નો વાસ્તુકો રોચકઃ સરઃ ॥

ચિલી વાસ્તુકવજ્જેયા પાલક્રચા તળ્હુલીયવત્ ।

વાતકૃદ્વદ્ધવિષ્મૂત્રા રૂક્ષા પિત્તક્રોધે હિતા ॥૧૫૮॥

ટાંકાની, ચીલની તથા પાલખની ભાજીના વિશેષ ગુણો

ટાંકાની ભાજી ક્ષારવાળી છે, પાકમાં તીખી છે, કૃમિઓને હણનારી છે, બુદ્ધિ, અગ્નિ તથા બળને વધારનારી છે, સર્વ દોષોને હણનારી છે, રચિકારક છે અને દસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે. ચીલની ભાજીના ગુણો ટાંકાની ભાજીના જેવા જ છે. પાલખની ભાજી તાંદળ-
જીની ભાજીના જેવા ગુણોવાળી છે, વાયુને કરનારી છે, વિષા તથા મૂત્રને રોકનારી છે, રૂક્ષ છે અને પિત્ત તથા કંક ઉપર સારી છે. ૧૫૮

શાકમાશ્વચલં રૂક્ષં વદ્ધવિષ્મૂત્રમાસૃતમ્ ॥૧૫૯॥

અશ્વખલા નામની મોટાં પાંદડાંવાળી મેથીના વિશેષ ગુણો

અશ્વખલા નામની મોટાં પાંદડાંવાળી મેથીની ભાજી રૂક્ષ છે, અને વિષા, મૂત્ર તથા

તીથુ, ચીકાશનાથુ, ભારે, દરત લાવ-
નાર, મધુરરસનાથુ, બળ આપનાર,
વીર્યને વધારનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર,
સ્વરને હિતકારી, વર્ણ તથા નેત્રો માટે
સારું છે, ભાંગેલાં અસ્થિઓને સાંધનાર છે અને
હૃદયના રોગ, જીર્ણસ્વર, કુશિરૂણ, કબજિયાત,
ગુદમ, અરુચિ, ખારસી, સેજા, અરશ, કોર,
અગ્નિની મંદતા, કૃમિ, વાયુ, શ્વાસ તથા કફને
હણનાર છે. ૧૪૬

નાત્યુષ્ણવીર્યોઽનિલહા કટુશ્વ
તીક્ષ્ણો ગુરુર્નાતિકફવદ્શ્વ ।
વલવહઃ પિત્તક્રોડય કિંચિ-
ત્પલાળુગ્નિ ચ વિવર્દયેચ ॥
સ્તિગ્ધો રુચિષ્યઃ સ્થિરધાતુકર્તા
ઘ્ત્યોડય મેધાકફપુષ્ટિદશ્વ ।
સ્વાદુર્ગુરુઃ શોણિતપિત્તશસ્તઃ
સ પિચ્છિલઃ ક્ષીરપલાળુકુક્તઃ ॥૧૪૭॥
કુંગળી(કાંદા)ના વિશેષ ગુણે।

કુંગળી અત્યંત ઉષ્ણવીર્યવાળી નથી,
વાયુને હણે છે, તીક્ષ્ણ છે, ભારે છે, અત્યંત
ઠંડું કરતી નથી, બળ આપનારી છે, કાંઈક
પિત્ત કરનારી છે અને અગ્નિને વધારનારી છે.
હીલી કુંગળી સ્તિગ્ધ છે, રુચિ આપનારી
છે, ધાતુને સ્થિર કરનારી છે, બળ આપનારી છે,
બુદ્ધિને વધારનારી છે, ઠંડું કરનારી છે, પુષ્ટિ
આપનારી છે, સ્વાદિષ્ઠ છે, ભારે છે, રક્તપિત્ત
ઉપર સારી છે અને ચીકણી છે. ૧૪૭

કલાયશાકં પિત્તધ્નં કફધ્નં વાતલં ગુરુ ।
કપાયાનુરં ચૈવ વિપાકે મધુરં ચ તત્ ॥૧૪૮॥

વટાણાના શાકના વિશેષ ગુણે।

વટાણાનું શાક પિત્તને હણનાર છે, ઠંડું
કરનાર છે, વાયુને કરનાર છે, ભાંગે છે, પેટમાં
તૂસ રસનાથું છે અને વિપાકમાં મધુર છે. ૧૪૮

સુશ્રૂષિકાતરણીજીવન્તીવિમ્બીતિકાગ્નતામહા

તકચ્છગલાન્ત્રીવૃક્ષાદનીફક્ષીશાલ્મલશિલુવનસ્પતિપ્રસ-
વશ્ચકર્ણુદારકોવિદારમૃત્તીતિ ॥

કપાયસ્વાદુતિતાનિ રક્તપિત્તહરાણિ ચ ।

કફધ્વાન્યનિલં કુર્યુઃ સંગ્રાહીણિ લઘૂનિ ચ ॥૧૪૯

છુંછ વગેરે ભાજીઓ-તેઓના ગુણો

છુંછ, યૂથિકા (અપ્રસિદ્ધ છે), કુવાર,
રાડાડી, દીડોરી, દુધિયો વછનાગ, મિસામાં,
વરધારા, ખાંદા (અપરવૃક્ષ), ફાંચ, શેમલા,
ગુદી, ઉંખરા વગેરે વનસ્પતિઓનાં પક્ષેવાની,
શણની, ગુદાની અને કંચનાર વગેરેની
ભાજીઓ તૂરી છે, મધુર છે, ઠંડી છે, રક્તપિત્ત
તથા કફને હણનારી છે, વાયુ કરનારી છે,
દરતને રોકનારી છે, અને હલકી છે ૧૪૯

લઘુઃ પાકે ચ જન્તુધનઃ પિચ્છિલો ઘ્રિણાં હિતઃ ।

કપાયમધુરો ગ્રાહી સુશ્રૂતેપાં ત્રિદોષહા ॥૧૫૦॥

છુંછના વિશેષ ગુણે।

એમાં છુંછની ભાજ પાકમાં હલકી છે,
કૃમિઓને હણનારી છે, ચીકણી છે, મધુવાળા-
ઓને હિતકારી છે, તૂરી છે, મધુર છે, દરતને
સૂકવનારી છે અને ત્રણે દોષોને હણનારી
છે. ૧૫૦

ચક્ષુષ્યા સર્વદોષાં જીવન્તી સમુદાહતા ।

વૃક્ષાદની વાતહરા ફક્ષી ત્વલ્લવલા મતા ॥૧૫૧॥

રાડાડીની, ખાંદાની તથા ફાંચની

ભાજીઓના વિશેષ ગુણે।

રાડાડીની ભાજ નેત્રોને હિતકારી છે
અને સર્વ દોષોને કરનારી છે. ખાંદાની ભાજ
વાયુને કરનારી છે. ફાંચની ભાજ અસ્થબળ
કરનારી છે ૧૫૧

ક્ષીરવૃક્ષોત્પલાદીનાં કપાયા પહુવા સ્મૃતા ।

શીતાઃ સંગ્રાહિણઃ શસ્તા રક્તપિત્તાનિમારિણાવા ॥૧૫૨॥

ઉંખરા વગેરે વનસ્પતિઓના તથા કમળ

વગેરેનાં પક્ષેવાની ભાજીઓના

વિશેષ ગુણે।

છીરવાળાં ઉંખરા વગેરે વૃક્ષોનાં પક્ષેવા

રીંગણાં, કંટોલાં તથા કારેલાંના
વિશેષ ગુણો

રીંગણું ઠંડું તથા વાયુ હરનાર છે,
ઠંડું, રુચિકારક, તીખું, હલકું, અને
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. પાષ્ટી ગએલું રીંગણું
ક્ષારતાવાળું છે અને પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર છે.
કંટોલામાં અને કારેલામાં પણ એવા જ ગુણો
છે. ૧૬૫

અટરૂષકવેત્રાગ્રગુદ્ધૂચીનિમ્બપર્પટાઃ ।

કિરાતતિક્તસહિતાસ્તિક્તાઃ પિત્તકફાપહાઃ ॥૧૬૬॥
અરડૂસીની, નેતરનાં અગ્રોની, ગળોની,
લીંબડાની, ખડસલિયાની અને કરિ-
યાતાની ભાજના વિશેષ ગુણો

અરડૂસીની, નેતરનાં અગ્રોની, ગળોની,
લીંબડાની, ખડસલિયાની અને કરિયાતાની
ભાજ ઠંડી છે, તથા પિત્ત અને ઠંડું મટા-
ડનારી છે. ૧૬૬

કફાપહં શાકમુક્તં વરુણપ્રપુનાડયોઃ ।

રૂક્ષં લઘુ ચ શીતં ચ વાતપિત્તપ્રકોપનમ્ ॥૧૬૭॥
વાયવરણાની તથા કુવાડિયાની
ભાજના વિશેષ ગુણો

વાયવરણાની ભાજ તથા કુવાડિયાની
ભાજ ઠંડું હળુનારી છે, રૂક્ષ છે, હલકી છે,
ટાઢી છે અને વાયુને તથા પિત્તને પ્રક્રુપિત
કરનારી છે. ૧૬૭

દીપને કાલશાકં તુ ગરદોષહરં કઠુ ।

કૌસુમ્યં મધુરં રૂક્ષમુષ્ણં શ્લેષ્મહરં લઘુ ॥૧૬૮॥

શરપંખાની તથા કસૂંખાની ભાજના
વિશેષ ગુણો

શરપંખાની ભાજ અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, ઝેરના દોષને હરનાર છે અને તીખી છે.
(ભાવપ્રકાશમાં શરપંખાને ઠંડો કહ્યો છે.
હવે તે કાલશાક એટલે શ્રાદ્ધને લાયક શાક
એટલો જ અર્થ આપે છે.) કસૂંખાની ભાજ

મધુર છે, રૂક્ષ છે, ઉષ્ણ છે, ઠંડું હરનાર છે
અને હલકી છે. ૧૬૮

વાતલં નાલિકાશાકં પિત્તઘ્નં મધુરં ચ તત્ ।

ગ્રહણ્યર્શોવિકારઘ્ની સામ્લા વાતકફેઽહિતા ॥૧૬૯॥

નાળા નામના પાણીમાં થતા

વેલાની ભાજના ગુણો

નાળાની ભાજ વાયુ કરનાર છે, પિત્ત
હરનાર છે, મધુર છે, ગ્રહણી તથા અરશને
મટાડનારી છે, ખટાઈવાળી છે અને વાયુ તથા
ઠંડું ઉપર અહિતકર છે. ૧૬૯

ઉષ્ણા કષાયમધુરા ચાક્ષેરી ચામિદીપની ॥૧૭૦॥

ખાટી લૂણી કે જે ચુક્રો કહેવાય છે, તેની
ભાજના વિશેષ ગુણો

ખાટી લૂણી ઉષ્ણવીર્યવાળી છે, પેટમાં
તૂરી તથા મધુર છે અને અગ્નિને દીપ્ત કરે છે. ૧૭૦

લોણિકાજાતુકર્ણિકાપત્તૂરજીવકસુવર્ચલાકુરચ-
કકઠિજ્જરકુન્તલિકાકુરુણિકાપ્રમૃતીનિ ॥

સ્વાદુપાકરસાઃ શીતાઃ કફઘ્ના નાતિપિત્તલાઃ ।

લવણાનુરસા રૂક્ષાઃ સક્ષારા વાતલાઃ સરાઃ ॥૧૭૧॥

લૂણી વગેરે ભાજઓ અને તેઓના

સામાન્ય ગુણો

લૂણી, જતુક, પર્ણિકા (વાલોળ પાનડી),
પત્તૂર, જવક, સુવર્યલા, કુરબક, કઠિંજર
(તુલસીની જાત), પરપોટી અને આગિયો
વગેરે ભાજઓ પાકમાં તથા રસમાં મધુર છે,
ટાઢી છે, ઠંડું હળુનારી છે, બહુ પિત્ત કરનારી
નથી, રૂક્ષ છે, ક્ષારવાળી છે, વાયુને ઉત્પન્ન કર-
નાર છે અને દસ્ત લગાડનાર છે. (આમાં જતુક
પત્તૂર, જવક, સુવર્યલા અને કુરબકના ગુજરાતી
પર્યાયો મળ્યા નથી. હવે આ સ્થાનના ૨૦મા
અધ્યાયના ૫મા વિષયમાં જતુશાકનો અર્થ
'પૌષ્કરશાક' આપેલો છે.) ૧૭૧

સ્વાદુતિક્તા કુન્તલિકા સકષાયા કુરુણિકા ॥૧૭૨॥

વાયુને અટકાવનારી છે. ૧૫૯

મળ્લૂકર્પર્ણસિસલસુનિવપ્પનકસુવર્ચલામ્લસુવ-
ર્ચલાપિપ્પલીગુદ્ધીગોજિહ્વાકાકમાચીપ્રપુચ્છાદાવત્પુજ-
સતીનવૃહતીકણ્ટકારિકાફલપટોલવાતાંકુકારવેલ્લક-
કુકિકાકેયુકોરુદ્ધૂકર્પટકકિરાતતિત્તકર્કોટકારિષ્ઠ-
કોશતકીવેત્રકરીરાટરૂપકાર્કપુષ્પીપ્રભૃતીનિ ।

રક્તપિત્તહરાણ્યાહુર્દ્ધવાનિ સુલઘૂનિ ચ ।
કુષ્ઠમેહજ્વરશ્વાસકાસારુચિહરાણિ ચ ॥૧૬૦॥

પ્રાક્ષી વગેરેની ભાજ્યો તથા તેઓના
સામાન્ય ગુણો

પ્રાક્ષી, હાથલા અથવા કંટોળા, ઝાઢી-
ગણુ-અડદિયાની ભાજ્ય, સુવર્ચલા (સૂરજ-
ગુળીની ભાજ્ય), અલ્પસુવર્ચલા (પ્રાક્ષીની
જાત)ની ભાજ્ય, પીપરની ભાજ્ય, ગજોની
ભાજ્ય, ગળજીભી (ભોંપાયરી)ની ભાજ્ય, અધે-
ડીની ભાજ્ય, કુવાડિયાની ભાજ્ય, બાબચીની
અથવા ગુવારની ભાજ્ય, વટાણાનાં પાંદડાંની
ભાજ્ય, ભીભી ભોરિંગીના ડોડવાતું શાક, બેડી-
ભોરિંગીના ડોડવાતું શાક, મીઠાં પટોલ,
રીંગણાં, ઠારેલાં, ળંગલી કાસુંદરાની ભાજ્ય,
ટાળી, રાતા એરડાની ભાજ્ય, ખડસલિયાની
ભાજ્ય, કરિયાતાની ભાજ્ય, કંટોલાં, લીબડાની
ભાજ્ય, તૂરિયાં, નેતરનાં અથ, અરડૂરીની
ભાજ્ય, અને ખરણેરની ભાજ્ય વગેરે ભાજ્યો
રક્તપિત્તને હરનારી છે, દુઃખને પ્રિય લાગે એવી
છે, અત્યંત હલકી છે અને ઢાઢ, પ્રમેહ, જ્વર,
શ્વાસ, આંસી તથા અરુચિ એ રોગોને હરનારી
છે. ૧૬૦

કપાયા તુ હિતા પિત્તે સ્વાદુપાકસા હિમા ।

લઘ્વી મળ્લૂકર્પર્ણી તુ તદ્વદ્વોજિહ્વિકા મતા ॥૧૬૧॥

પ્રાક્ષી અને ગળજીભીના વિશેષ ગુણો

પ્રાક્ષી તૂરી છે, પિત્ત ઉપર સારી છે,
સ્વાદમાં તથા પાકમાં મધુર છે, ટાઢી છે અને
હલકી છે. ગળજીભી (ભોંપાયરી) પણ એવા જ

ગુણોવાળી છે. ૧૬૧

અવિદાદી ત્રિદોષઘ્નઃ સંગ્રાહી સુનિવપ્પનકઃ ।

અવત્ગુજઃ કટુઃ પાકે તિત્તઃ પિત્તક્રફાપહઃ ॥

ઈપતિત્તં ત્રિદોષઘ્નં શાકં કટુ સતીનજમ્ ।

નાત્યુષ્ણશીતં કુષ્ઠઘ્નં કાકમાચ્યાસ્તુ તદ્વિધમ્ ॥૧૬૨॥

ઝાઢીગણુ, બાબચીની ભાજ્ય અથવા

ગુવારની ભાજ્ય, વટાણાની ભાજ્ય તથા

અધેડીની ભાજ્યના વિશેષ ગુણો

ઝાઢીગણુ (સુનિવપ્પનક) ત્રણે દોષોને

હણનાર છે અને દસ્તને સૂકવનાર છે. બાબચીની

અથવા ગુવારની ભાજ્ય પાકમાં કડવી છે,

તીખી છે અને પિત્ત તથા કફને હણનારી છે.

વટાણાની ભાજ્ય જરા કડવી છે, ત્રણે દોષોને

હણનારી છે અને તીખી છે. અધેડીની ભાજ્ય

ખડુ ઉષ્ણ પણ નથી તથા ખડુ શીત પણ નથી,

ઢાઢને હણનારી છે, તીખી છે, જરા કડવી છે

અને ત્રણે દોષોને પણ હણનારી છે. ૧૬૨

કળ્લૂકુષ્ઠકૃમિઘ્નાનિ કફવાતહરાણિ ચ ।

ફલનિ વૃહતીનાં તુ કટુતિત્તલઘૂનિ ચ ॥૧૬૩॥

ભોરિંગીના ડોડવાના વિશેષ ગુણો

ભોરિંગી (અન્ને જાતની)ના ડોડવા

તીખા છે, કડવા છે, હલકા છે અને ખરજ, ઢાઢ,

કૃમિઓ, કફ તથા વાયુને હરનારા છે. ૧૬૩

કફપિત્તહરં વ્રણ્યમુષ્ણં તિત્તમવાતલમ્ ।

પટોલં કટુકં પાકે વૃષ્યં રોચનદીપનમ્ ॥૧૬૪॥

મીઠાં પટોળના વિશેષ ગુણો

મીઠું પટોળ કફ તથા પિત્તને હરનાર

છે, ત્રણ ઉપર હિતકારી છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, કડવું

છે, વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પાકમાં તીખું

છે, વીર્ય વધારનાર છે, રચિ ઉપજાવનાર છે

અને અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે. ૧૬૪

કફવાતહરં તિત્તં રોચનં કટુકં લઘુ ।

વાર્તાકં દીપનં પ્રોક્તં જીર્ણં સક્ષારપિત્તલમ્ ॥

તદ્વત્કર્કોટકં પ્રોક્તં કારવેલ્લકમેવ ચ ॥૧૬૫॥

એ. રાતા સરગવાનાં અને ઠરડાનાં પુષ્પો વિપા-
કમાં તીખાં છે, વાયુ હરનારાં છે અને વિષા
તથા મૂત્રની વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં છે.
અગ્નિયાતું પુષ્પ અત્યંત શીતલ નથી તથા
અત્યંત ઉષ્ણ પણ નથી અને રાત્રે તહિ દેખતા
લોહાને હિતકારી છે. રક્તવૃક્ષ(પર્યાય મળ્યો
નથી)તું, લીળડાતું, મરખાતું, આકડાતું, ખીજ-
લાતું અને ઇંદ્રજવતું ફૂલ કદ્ તથા પિત્ત
હરનાર છે અને ડાહને ટાળનાર છે. કમળતું
પુષ્પ કડવાશવાળું છે, મધુર છે, શીત છે અને
પિત્ત તથા કદ્ને ટાળનાર છે. કુમુદ નામના
રાત્રિવિકારી કમળતું ફૂલ મધુર, ચીકાશ-
વાળું સ્નિગ્ધ તથા સુખદાયી છે અને શીતળ
છે. કુવલય અને ઉત્પલ એ નામનાં કમળોનાં
પુષ્પો લગભગ કુમુદનાં પુષ્પ જેવા જ ગુણોવાળાં
છે. (કુવલય પણ રાત્રિવિકારી જ છે.) તગોડતું
પુષ્પ હિતકારી છે અને પિત્તને ટાળનાર છે.
માલતીનાં ફૂલ અને મોગરાનાં ફૂલ કડવાં છે
અને સુગંધથી પિત્તને નાશ કરનારાં છે.
ગોલસરીનાં તથા પાડલનાં પુષ્પો સુગંધી છે,
ચીકાશવગરનાં છે અને પ્રિય લાગે એવાં છે.
નાગકેસરનાં તથા કેસરનાં પુષ્પો કદ્, પિત્ત
તથા વિપત્તે હણનારાં છે. અંપાતું પુષ્પ રક્ત-
પિત્તને હણનાર છે, શીત છે, ઉષ્ણ પણ છે અને
કદ્ને નષ્ટ કરનાર છે. ખાખરાતું ફૂલ અને
કાંઠાઅશેળિયાતું ફૂલ કદ્ તથા પિત્તને હણનાર
છે. આ પ્રકરણમાં જે પુષ્પોના ગુણો નથી કહ્યા,
તે પુષ્પોના ગુણો તેઓનાં વૃક્ષોના ગુણો પ્રમાણે
જાણી લેવા. રાતા સરગવાની અને ઠરડાની
ડાંડલીઓ તીખી છે અને કદ્ને હણનારી
છે. ૧૭૭

શ્વકકુલેચરવંશકરીરમ્ભૃતીનિ કફહરાણિ
સુષ્પમૂત્રપુરીષાણિ ॥

શ્વકં કૃમિલં તેષુ સ્વાદુપાકં સપિચ્છિલમ્ ।
વિષ્યન્દિ વાતલં નાતિપિત્તશ્લેષ્મકરં ચ તત્ ॥

વેળોઃ કરીતાઃ કફલા મધુરા રસપાકતાઃ ।

વિદાહિનો વાતકરાઃ સકપાયા વિરૂક્ષણાઃ ॥

ઉદ્ભિદાનિ પલલેશુકરીપ્વેણુક્ષિતિજાનિ । તત્ર
પલલજાતં મધુરં મધુરવિપાકં રૂક્ષં દોષપ્રશમનં ચ ।
ફલજં મધુરં કપાયાનુરસં કદુકં શીતલં ચ । તદ્દેવો-
ળ્ળં કારીષં કપાયં વાતકોપનં ચ । વેણુજાતં કપાયં
વાતકોપનં ચ । મૂમિજં ગુરુ નાતિવાતલં મૂમિતશ્વા-
સ્યાનુરસઃ ॥ ૧૭૮ ॥

ઉદ્ભિદ (ધરતીને ફેડીને નીકળનારાં)

શાકોના ગુણો

ક્ષતક (અપ્રસિદ્ધ છે), ચોમાસામાં ઊગતા
મીંદડીના ટોપ અને વાંસના અંકુર વગેરે શાકો
કદ્ હરનારાં છે અને વિષા તથા મૂત્રની
વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરનારાં છે. એમાં ક્ષતક
કૃમિઓને ઉત્પન્ન કરનાર છે, પાકમાં મધુર છે,
ચીકાશવાળું છે, કદ્ને સ્નાવ કરનાર છે,
વાયુને વધારનાર છે અને કદ્ તથા પિત્તને
કાંઈક ઉત્પન્ન કરનાર છે. વાંસના અંકુરો કદ્
ઉત્પન્ન કરનારા છે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર
છે, પાક્યા પહેલાં બળતરા ઉત્પન્ન કરનારા છે,
વાયુ કરનારા છે, તૂરાશનાળા છે અને રક્ષતા
કરનારા છે. મીંદડીનાં ટોપો ધાન્યનાં ફેાતરાંઓ
વગેરેમાં, શેલડીઓમાં, છાણમાં, વાંસમાં અને
પૃથ્વીમાં થાય છે. તેઓમાં ફેાતરાંઓ વગેરેમાં
ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર છે, વિપાકમાં પણ
મધુર છે, રક્ષ છે અને દોષોને શાંત કરનારા છે.
શેલડીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો મધુર છે, પેટામાં
તૂરાશનાળા છે, તીખા અને શીતલ છે. છાણમાં
ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ઉષ્ણવીર્યનાળા છે, તૂરા છે
અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનારા છે. વાંસમાં ઉત્પન્ન
થયેલા ટોપો તૂરા છે અને વાયુને પ્રક્રુપિત
કરનારા છે. પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા ટોપો ભારે
છે, વાયુને અત્યંત ઉત્પન્ન કરનારા નથી અને
જે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયા હોય, તે પૃથ્વીને

પરપોટી તથા આગિયાની ભાજના
વિશેષ ગુણે।

પરપોટી મધુર છે તથા કડવી છે અને
આગિયે। ત્રાશવાળો છે. ૧૭૨

સંગ્રાહિ શીતલં चापि लघु दोषाविरोधि च ।
राजक्षयकशाकं तु शरीशकं तु तद्विषम् ॥૧૭૩॥

કાળી રાઈની ભાજના તથા કપૂર-
કાચરીની ભાજના ગુણે।

કાળી રાઈની ભાજ દરતને સૂકવનાર છે,
શીતળ છે, હલકી છે અને દોષોથી વિરુદ્ધ
નથી. કપૂરકાચરીની ભાજ પણ એવા જ ગુણો-
વાળી છે. ૧૭૩

स्वादुपाकरं शकं दुर्जरं हस्मिन्विषम् ।
भेदनं मधुरं रुक्षं कलायमनिवातलम् ॥૧૭૪॥

અણેચીના તથા વટાણાના શાકના
વિશેષ ગુણે।

અણેચીનું શાક, રસમાં તથા પાકમાં મધુર
છે અને માંદ પચે એવું છે. વટાણાનું શાક
દરતની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, મધુર છે, રૂઝા છે
અને અસત વાયુ કરનાર છે. (૧૪૮માં
વિષયમાં પણ વટાણાના શાકના ગુણો કહ્યા છે
અને અર્ધો પણ કહ્યા છે, તેથી અર્ધો બીજા કાઈ
ભતના વટાણા સમગત.) ૧૭૪

संघनं कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ।
शोफप्रमुष्णवीर्यं तु पत्रं पृतिहरजम् ॥૧૭૫॥

ગુચ્છકરંગનાં પાંદડાંના ગુણે।

ગુચ્છકરંગનાં પાંદડાં મળને પાડનાર છે,
પાકમાં તીખાં છે, હલકાં છે, વાયુ તથા કફને
હજીનારાં છે, મોખને મટાડનારાં છે અને ઉષ્ણ-
વીર્યવાળાં છે. ૧૭૫

ताम्रलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तप्रकोपणम् ।
मुगन्धि विशदं निक्तं रूपं वातकफापहम् ॥

ગંધનં કટુકં પાકે કપાથં શદ્ધિરીવનમ્ ।

वातकफप्रमत्ते रदीर्गन्धादिनिशेषनम् ॥૧૭૬॥

નાગરવેલનાં પાનના ગુણે।

નાગરવેલનું પાન તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું
છે, તીખું છે, પિત્તને પ્રકૃપિત કરનાર છે, સુગંધી
છે, ચીકાશ વગરનું છે, કડવું છે, રસને સારો
કરનાર છે, વાયુ તથા કફને ટાળનાર છે, મળને
સ્થાનથી પાડનાર છે, પાકમાં તીખું છે, તૂરું
છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને મોઢાની ખરજ,
મળ, ચીકાશ તથા દુર્ગંધપણું વગેરેને સાફ
કરી નાંખનાર છે. ૧૭૬

कोविदारशृणशाल्मलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरवि-
पाकानि रक्तपित्तहराणि च । घृणामस्त्ययोः पुष्पाणि
तिक्तानि कटुविपाकानि क्षयकासापहानि च । मधुशिशु-
करीकुसुमानि कटुविपाकानि वातहराणि सष्टमूत्रपुरी-
पाणि च ।

આગસ્ત્ય નાતિશીતોષ્ણં નક્ત્યાનાં પ્રશસ્યેતે।

रक्तवृक्षस्य निम्बस्य गुष्ककाकारासनस्य च ॥

કર્કષિતહરં પુષ્પં કુમુદં કુટજસ્ય ચ ।

सतिक्तं मधुरं शीतं पत्रं पित्तकफापहम् ॥

મધુરં પિચ્છિલં સ્તિગ્ધં કુમુદં હ્રાદિ શીતઝમ્ ।

तस्मादत्रान्तर्गुणे विद्यात्कुवलयोत्पले ॥

સિન્દુવારં વિજાનીયાદિત્તં પિત્તવિનાશનમ્ ।

માલતીમલિકે તિક્તે સૌરમ્યાત્પિત્તનાશને ॥

मुगन्धि विशदं द्वयं पाकुलं पाटलानि च ।

છેમ્બવિત્તવિપાં તુ નાગં તદ્દય કુટુમ્બમ્ ॥

चमरं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् ।

કિંચુકં કર્કષિત્તં તદ્દેવ કુરુણકમ્ ॥

ययावृषं विजानीयत्पुष्पं पृथोचितं तथा ।

મધુશિશુકરીણિ કટુછેમ્બદરાણિ ચ ॥૧૭૭॥

કાંચનારનાં પુષ્પો, રાણનાં પુષ્પો અને

શીમળાનાં પુષ્પો મધુર છે, વિપાકમાં પણ

મધુર છે અને રક્તપિત્ત દરનારાં છે. અરૂરની

તથા અખિયાનાં પુષ્પો કડવાં છે, વિપાકમાં

તીખાં છે અને રાસ તથા ખારી ટાળનારાં

વિદારીકંદના વિશેષ ગુણો

વિદારીકંદ (કંગવેલાનો કંદ) મધુર છે, પુષ્ટિ કરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ટાઢો છે, સ્વર સારો કરનાર છે, મૂત્રને અત્યંત વધારે છે, બળ આપનાર છે અને પિત્ત તથા વાયુને હરનાર છે. ૧૮૩

વાતપિત્તહરી વૃષ્યા સ્વાદુતિક્તા શતાવરી ।
મહતી ચૈવ હૃદ્યા ચ મેધાગ્નિવલવર્દિની ॥
ગ્રહણ્યર્શોવિકારઘ્ની વૃષ્યા શીતા રસાયની ।
કફપિત્તહરાસ્તિક્તાસ્તસ્યા એવાક્કુરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૮૪॥

શતાવરીના વિશેષ ગુણો

શતાવરી વાયુ તથા પિત્તને હરનારી છે, વીર્ય વધારનારી છે અને મધુર તથા કડવી છે. મોટી શતાવરી હૃદયને સારું કરે છે; બુદ્ધિ, અગ્નિ તથા બળ વધારનારી છે, ગ્રહણી તથા અરશના રોગને હણનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, ટાઢી છે અને રસાયન છે. શતાવરીના અંકુરો કડ્ડ તથા પિત્ત હરનારા છે અને કડવા છે. ૧૮૪

અવિદાહિ વિસં પ્રોક્તં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

વિષ્ટમ્નિ દુર્જરં રૂક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

કમળના મૂળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બડા

અંકુરોના વિશેષ ગુણો

કમળના અંકુરો બળતરારને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, રક્તપિત્તને સ્વચ્છ કરનાર છે, દસ્ત અટકાવનાર છે, માંડ પચે એવા છે, રૂક્ષ છે, રસરહિત છે અને વાયુ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧૮૫

ગુરુ વિષ્ટમ્નિશીતૌ ચ શૃઙ્ખાટકકશેરુકૌ ॥ ૧૮૬ ॥

શિંગોડાના-કસેરકંદના વિશેષ ગુણો

શિંગોડું તથા કસેરકંદ ભારે છે અને દસ્ત અટકાવનાર તથા શીતળ છે. ૧૮૬

પિંડાલુકં કફકરં ગુરુ વાતપ્રકોપનમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

પિંડાલુકના વિશેષ ગુણો

પિંડાલુક કડ્ડ કરનાર, ભારે અને વાયુને

પ્રકુપિત કરનાર છે. ૧૮૭

સુરેન્દ્રકન્દઃ શ્લેષ્મઘ્નો વિપાકે કટુપિત્તકૃત્ ॥૧૮૮॥

સુરેન્દ્રકંદ(શકરકંદ)ના વિશેષ ગુણો

શકરકંદ કડ્ડને હણનાર છે, વિપાકમાં તીખો અને પિત્ત કરનાર છે. ૧૮૮

વેળોઃ કરીરા ગુરવઃ કફમારુતકોપનાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

વાંસના અંકુરોના વિશેષ ગુણો

વાંસના અંકુરો ભારે, કડ્ડ તથા વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. ૧૮૯

સ્થૂલસૂરણમાણકપ્રભૃતયઃ કન્દા ઈષત્કષાયાઃ
કટુકા રૂક્ષા વિષ્ટમ્નિનો ગુરવઃ કફવાતલાઃ
પિત્તહરાશ્ચ ॥ ૧૯૦ ॥

સૂરણ આદિ કંદો-તેઓના સામાન્ય ગુણો

સ્થૂલ, સૂરણ અને માણક (માનકંદ) વગેરે પણ કંદો જ છે અને તેઓ જરાક તૂરા, તીખા છે, રૂક્ષ છે, દસ્તની અટકાયત કરનારા છે, ભારે છે, કડ્ડ તથા વાયુ વધારનારા છે અને પિત્ત હરનારા છે. ૧૯૦

માણકં સ્વાદુ શીતં ચ ગુરુ ચાપિ પ્રકીર્તિતમ્ ।

સ્થૂલકન્દસ્તુ નાત્યુષ્ણઃ સૂરણો ગુદકીલહા ॥

કુમદોત્પલપદ્માનાં કન્દા મારુતકોપનાઃ ।

કષાયાઃ પિત્તશમના વિપાકે મધુરા હિમાઃ ॥

વારાહકન્દઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ કટુકો રસપાકતઃ ।

મેઢકુષ્ઠકૃમિહરો વલ્યો વૃષ્યો રસાયનઃ ॥ ૧૯૧ ॥

એમાંના કેટલાક કંદોના વિશેષ ગુણો

માનકંદ મધુર છે, શીતળ છે અને ભારે છે. સ્થૂલકંદ અત્યંત ઉષ્ણ નથી. સૂરણ અરશને મટાડનાર છે. કુમદ, ઉત્પલ અને પદ્મ (શ્વેત કમળ) વગેરે અતનાં કમળોના કંદો વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે, તૂરા છે, પિત્તને શાંત કરનારા છે, પાકમાં મધુર છે અને ટાઢા છે. વારાહી-કંદ કડ્ડ હણનાર છે, રસમાં તથા પાકમાં તીખો છે, બળ આપનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, રસાયન છે અને પ્રમેહ, ઠાઠ તથા કૃમિઓને હરનાર છે. ૧૯૧

અનુસરતા ગુણોવાળા હોય છે ૧૭૮

વિખ્યાતિલક્ષ્ણસ્થૂળિકાશુષ્કશાકાનિ સર્વ
દોષપ્રકોપણાનિ ।

વિષ્મિનઃ સ્મૃતાઃ સર્વે વટકા વાતકોપનાઃ ।

સિષ્ઠાકી વાતલા સાન્દ્રા રુચિવ્યાનલદીપની ॥૧૭૯

ખોળ વગેરેનાં શાકોના તથા વડિયો

અને ખેરા વગેરે શુષ્ક શાકોના ગુણો

સરસવ તથા અળસી વગેરેના ખોળ, તલના
ખોળ અને વડિયો તથા ખેરા વગેરે શુષ્ક શાકો
સર્વ દોષોને પ્રક્રુપિત કરનારાં છે. સર્વ
પ્રકારના ખેરા તથા વડિયો દરત અટકાવનાર
છે અને વાયુને પ્રક્રુપિત કરનારા છે. મૂળા
વગેરેને કાર્ધિક ખાદી-કચરી, સુગંધી પદાર્થોથી
તથા રાઈ વગેરે તીખા પદાર્થોથી યુક્ત કરીને
આધ્યાં હોય, તે સિંડાળી કહેવાય છે, એ
સિંડાળી વાયુને ઉત્પન્ન કરનારી છે, પ્રુદિ
આપનારી છે, ચિકિત્સક છે અને અગ્નિને દીપ્ત
કરનારી છે. ૧૭૯

વિદ્મદિ ગુરુ રુક્ષં ચ પ્રાયો વિષ્મિદુર્જર્મ ।

સકપાય ચ સર્વં હિ સ્વાદુ શાકમુદાદ્યત્ ॥

ગુર્ધં પત્ર ફલં નાલ કન્દાશ્ચ ગુરવઃ ક્રમાત્ ॥૧૮૦

મધુર શાકોના સામાન્ય ગુણો

સઘર્ષાં મધુર શાકો વિઘાનુ બેદન કરનારાં
(દરત ઉત્પન્ન કરનારાં) છે, ભારે છે, રૂક્ષ
છે, ઘણું કરી દરત અટકાવીને તેની વ્યથા
તથા શ્લેષ સહિત પ્રવૃત્તિ કરનારા છે, માંડ પચે
એવાં છે અને તૂરાશનાળા છે પુષ્પશાક કરતાં
પત્રશાક ભારે છે, પત્રશાક કરતાં ફળશાક ભારે
છે, ફળશાક કરતાં નાળશાક (કાંડલીઓરૂપ
શાક) ભારે છે અને નાળશાક કરતાં કદશાક
ભારે છે. ૧૮૦

કર્કશં પરિજીર્ણં ચ કૃમિગુણ્મદેશજમ્ ।

વર્જયેત્પત્રશાકં તથાકાલવિરોદ્ધિ ચ ॥૧૮૧॥

કેવા પત્રશાક (પાંદડાંરૂપ શાક)નો

ત્યાગ કરવો ?

જે પત્રશાક કઠોરસ્પર્શવાળું, જનુ,
ક્રીડાઓએ ખાધેલું, અયોગ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન
થયેલું કે અયોગ્ય કાળમાં ભોજેલું હોય તેનો
ત્યાગ કરવો. ૧૮૧

કન્દાનત ઝર્દૂ વક્ષ્યામઃ-વિદારીકન્દશતાવ

રીવિસમૃણાલશૃક્ષાટકકરોરુકાવિષ્ઠાલુકમધ્વાલુકફ-
સ્ત્યાલુકકાષ્ઠાલુકચક્ષ્માલુકકાલુકેન્દીવરોત્પલકન્દ-
પ્રમૃતીનિ ॥

રક્તપિત્તહરણ્યાદુઃ શીતાનિ મધુરાણિ ચ ।

ગુરુણિ ઘનુશુકાણિ સ્તન્યવૃદ્ધિકરાણિ ચ ॥૧૮૨॥

કંદો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

હવે કે દો વિશે કહીએ છીએ. ફળેવાનો
કદ, શતાવરી, કમળનાં મૂળ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
બડા દાંડલા, મૃણાલો, શિંગોડાં, કસેરકંદ,
પિંડાલુક, મધ્વાલુક, હસ્ત્યાલુક, કાષ્ઠાલુક,
શંખાલુક, રક્તાલુક (રતાળું), ઈંદીવર નામના
કમળનો કદ અને ઉત્પલ નામના કમળનો કદ
વગેરે કે દો કહેવાય છે. (આમાં જે દૃઢતાક
અકદ છે, તેઓને પણ ગુણસામ્યને લીધે સાથે
ગણી દીધાં હોય એમ જણાય છે)

કે દો રક્તપિત્તને હરનારા, ટાઢા, મધુર,
ભારે, વીર્યને ઘણું કરનારા અને ધાતુઓની વૃદ્ધિ
કરનારા કહેવાય છે ૧૮૨

મધુરો વૃહ્ણો વૃષ્યઃ શીતઃ સ્વર્યોઽતિમૂત્રલઃ ।

વિદારીકન્દો વલ્યસ્તુ પિત્તવાતહરસ્તુ સઃ ॥૧૮૩॥

૧ હાન જે અનેક જાતના કદો યાય છે તેઓમાં
ફેવાનું પિંડાલુક તથા મધ્વાલુક વગેરે અડોં લખેલા
કદો જ હશે, પણ નાઓના ફેરફાર થઈ જવાથી લખેલા
પ્રમાણે યોગ્યતા રખતા નથી જગતમાં પણ અનેક
કદો યાય છે, કે જોઓમાં ફેવાનું ખાવા યોગ્ય હોય છે
અને ફેવાનું ઝેરી હોય છે. સાધુનોમાં ઝેરી કદોને પણ
અગામિ ખાદી ઝેરવગરના કરીને ખાય છે.

સંચળના વિશેષ ગુણો

સંચળ પાકમાં હલકું છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, ત્રીકાશ વગરતું છે, તીપ્તું છે, દ્વદ્યને પ્રિય લાગે એવું છે, સુગંધી છે, રચિકારક છે અને શુદ્ધ, શૂળ તથા મળબંધને ટાળનાર છે, (સાંજખાર અને દરિયાઈલૂણમાંથી સંચળ ખનાવવામાં આવે છે.) ૧૯૮

રોમકં તીક્ષ્ણમત્યુષ્ણં વ્યવાયિ કટુપાકિ ચ ।

વાતઘ્નં લઘુ વિવ્યન્દિ સૂક્ષ્મં વિઙ્મેદિ મૂત્રલમ્ ॥૧૯૯॥

વડાગરાના વિશેષ ગુણો

વડાગરું તીક્ષ્ણ છે, અત્યંત ઉષ્ણ છે, જઠરાગ્નિથી પાક્યા વિના જ સઘળા દેહમાં વ્યાપ્ત થઈને પછી પાક એવું છે, પાકમાં તીપ્તું છે, વાયુ હણનાર છે, હલકું છે, કફ કરનાર છે, સ્ત્રોતોમાં પેસી જાય એવું છે, દસ્ત લાવનાર છે અને મૂત્રને વધારનાર છે. (આ લૂણ ખારી જમીનમાં ધ્યારા ખાંધી પાણી પાઈ જમાવવામાં આવે છે.) ૧૯૯

લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણમુત્કેદિ સૂક્ષ્મં વાતાનુલોમનમ્ ।

સત્તિક્તં કટુ સક્ષારં વિદ્યાલવણમૌદ્ધિદમ્ ॥૨૦૦॥

ઔદ્ભિદ લવણના વિશેષ ગુણો

ઔદ્ભિદ લવણ હલકું છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, આદ્રપણું કરનાર છે, સ્ત્રોતોમાં પેસી જાય એવું છે, વાયુને અનુકૂળ કરનાર છે, કડવાશવાળું છે, તીપ્તું છે અને ક્ષારવાળું છે. ૨૦૦

કફવાતક્રિમિહરં લેખનં પિત્તકોપનમ્ ।

દીપનં પાચનં મેદિ લવણં ગુટિકાહ્યમ્ ॥૨૦૧॥

ગડલવણ(વડાગરાની જાત)ના વિશેષ ગુણો

ગડલવણ મલાદિકને ઉખેડનાર છે, પિત્તને પ્રક્રુપિત કરનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, દસ્ત લાવનાર છે અને કફ, વાયુ તથા કૃમિઓને ટાળનાર છે. ૨૦૧

ઝવસૂતં વાલુકેલં શૈલમૂલાકરોદ્ભવમ્ ।

લવણં કટુકં છેદિ વિહિતં કટુ ચોચ્યતે ॥૨૦૨॥

ધરતીના ખારા વગેરે લવણોના ગુણો

ખારી જમીનમાં થતો ખારો, રેતાળ જમીનનો ખારો, પહાડી ખારો અને ખાણમાં થયેલો ખારો વગેરે લવણો તીખાં છે અને કફને કાપનારાં છે. આ સિવાય ખનાવટથી કરેલાં ખીજાં પણ લવણો તીખાં જ કહેવામાં આવે છે. ૨૦૨

યવક્ષારસ્વર્જિકાક્ષારપાકિમટ્કજ્ઞક્ષારાઃ ।

ગુલ્માર્શોગ્રહણીદોષર્કરાશ્મરિનાશનાઃ ॥

ક્ષારાસ્તુ પાચનાઃ સર્વે રક્તપિત્તકારાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૦૩

ક્ષારો અને તેઓના સામાન્ય ગુણો

જવખાર, સાંજખાર, પાકિમ (પકાવીને કરેલો પ્રતિસારણીય તથા પાનીય ક્ષાર) અને ટંકણખાર એ ક્ષારો કહેવાય છે. સઘળા ક્ષારો દ્રવણાદિકનું પાચન કરનારા છે, રક્તપિત્ત કરનારા છે અને શુદ્ધ, અરશ, ગ્રહણીદોષ, કાંકરી તથા પથરીને નષ્ટ કરનારા છે. ૨૦૩

જ્ઞેયૌ વહ્નિસમૌ ક્ષારૌ સ્વર્જિકાયાવશૂકજૌ ।

શુકલેષ્મવિવન્ધાર્શોગુલ્મગ્રીહવિનાશનૌ ॥૨૦૪॥

સાંજખાર-જવખારના વિશેષ ગુણો

સાંજખાર અને જવખાર એ બન્ને ક્ષારો અગ્નિ જેવા ગુણોવાળા છે અને વીર્ય, કફ, મલબંધ, અરશ, શુદ્ધ તથા ખરલના દરદને નષ્ટ કરનારા છે. ૨૦૪

ઉષ્ણોડનિલઘ્નઃ પ્રક્રેદી ચોષક્ષારો વ્લપહઃ ॥૨૦૫॥

ખારી જમીનના ખારાના વિશેષ ગુણો

ખારી જમીનનો ખારો વાયુ હણનાર છે, લીનાશ કરનાર છે અને બળને નષ્ટનાર છે. ૨૦૫

મેદોઘ્નઃ પાકિમઃ ક્ષારો મૂત્રવસ્તિવિશોધનઃ ॥૨૦૬॥

પાકિમ ક્ષારના વિશેષ ગુણો

પાકિમ ક્ષાર મેદને તોડનાર છે અને મૂત્ર તથા મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનાર છે. ૨૦૬

વિરૂક્ષણોડનિલકરઃ શ્લેષ્મઘ્નઃ પિત્તદૂષણઃ ।

અગ્નિદીપ્તિકરસ્તીક્ષ્ણદ્રઘ્નઃ ક્ષાર ઉચ્યતે ॥૨૦૭॥

તાલનાલિકેરૂર્ણપ્રમૃતીનાં મસ્તકમજ્જાનઃ ।

સ્વાદુપાકરસાનાહૂ રક્તપિત્તહરાંસ્ત્રયા ॥

શુક્લજાનનિલગ્રાંથ કફવૃદ્ધિક્ષતાનપિ ॥ ૧૯૨ ॥

તાડી વગેરેનાં અગ્રોની મજ્જાના ગુણે ।

તાડી, નાગિયેરી અને ખચરીઓનાં અગ્રોની મજ્જાઓ રસમાં તથા પાકમાં મધુર છે, રક્તપિત્ત તથા વાયુ હરનારી છે અને કફ તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧૯૨

ઘાલં ઘનાર્તવં જીર્ણ વ્યાધિતં ક્ષિપ્રમક્ષિતમ્ ।

કન્દં વિવર્જયેત્સર્વં યો વા સમ્યજ્ઞન રોહતિ ॥ ૧૯૩ ॥

કેવા કંદનો ત્યાગ કરવો ?

જે કંદ કાચો, જાતુ વગર ઉત્પન્ન થયેલો, જનો, દરદવાળો, શીડાઓએ આધેલો કે વાવતાં ખરાખર ન જોગે એવો હોય, તે સર્વ કંદનો ત્યાગ કરવો. ૧૯૩

અથ લવણાનિ ।

સૈન્ધવસામુદ્રવિઙ્ઘસૌવર્ચલરોમકૌદ્રિદપ્રમૃતીનિ લવણાનિ વયોક્તસ્મૃણાનિ વાતહરાણિ કફપિત્તક-રાણિ યથાપૂર્વં ચિગ્ધાનિ સ્વાદૂનિ સ્પષ્ટમૂત્રપુરીષાણિ ચેતિ ॥ ૧૯૪ ॥

લવણો અને તેઓના સામાન્ય ગુણે ।

સૈન્ધવ, દરિયાઈલણ, ખિડલણ, સંયજ, વડાગરું અને ઔઘિલિદ (પૃથ્વીને ફેડીને નીકળતા ક્ષારજળને સૂર્યનાં કિરણોથી અથવા અગ્નિથી તપાવીને જે લણ બનાવવામાં આવે છે તે) વગેરે લવણો કહેવાય છે. તેઓ ઉત્તરોત્તર ઐતલે સૈન્ધવ કરતાં દરિયાઈલણ, દરિયાઈલણ કરતાં ખિડલણ, ખિડલણ કરતાં સંયજ, સંયજ કરતાં વડાગરું અને વડાગરું કરતાં ઔઘિલિદ વધારે ઉષ્ણ છે, વધારે વાયુ હરનાર છે અને વધારે કફ તથા પિત્ત કરનાર છે. ઔઘિલિદ કરતાં વડાગરું, વડાગરું કરતાં સંયજ, સંયજ કરતાં ખિડલણ, ખિડલણ કરતાં દરિયાઈલણ અને દરિયાઈલણ કરતાં સૈન્ધવ વધારે સ્નિગ્ધ

છે, વધારે રસાદ્યુક્ત છે અને વધારે મૂલ તથા વિશાની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. ૧૯૪

ચક્ષુષ્યં સૈન્ધવં દ્વયં રુચ્યં લઘ્વમ્નિદોષનમ્ ।

ચિગ્ધં સમઘૂર્ણં વૃષ્યં શ્રીતં દોષમુત્તમમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

સૈન્ધવના વિશેષ ગુણે ।

સૈન્ધવ અક્ષુતું હિત કરનાર છે, દૃઢધને પ્રિય લાગે એવું છે, રુચિકારક છે, હલકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, મધુર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ટાકું છે, કોષોને હણનાર છે અને સધળાં લણોથી ઉત્તમ છે. (આ લણ સિંધદેશની અમુક ખાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સૈન્ધવ કહેવાય છે.) ૧૯૫

સામુદ્રં મધુરં પાકે નાત્યુષ્ણમવિદાદિ ચ ।

મેદનં ચિગ્ધમીપચ શૂલમ્ નાતિપિત્તલમ્ ॥ ૧૯૬ ॥

સામુદ્ર (દરિયાઈલણ) ના વિશેષ ગુણે ।

દરિયાઈલણ પાકમાં મધુર છે, અત્યંત ઉષ્ણ નથી, બળતરા કરનારું નથી, દસ્ત લાવનાર છે, કાંઈક સ્નિગ્ધ છે, રાજ ટાળનાર છે અને કાંઈક પિત્ત કરનાર છે. (આ લણ દરિયાના પાણીને જમાવીને બનાવવામાં આવે છે, તેથી સામુદ્ર કહેવાય છે.) ૧૯૬

સક્ષારં દીપનં સૂક્ષ્મં શૂલદ્રોગનાશનમ્ ।

રોચનં તીક્ષ્ણમુષ્યં ચ વિઙ્ઘં વાતાનુલોમનમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

ખિડલણના વિશેષ ગુણે ।

ખિડલણ ક્ષારવાળું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સૂક્ષ્મ સ્રોતોમાં પેરરી બળ્ય એવું છે, રાજ તથા દૃઢધના રોગને નષ્ટ કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે અને સ્રોતોની શુદ્ધિ કરનારું હોવાથી વાયુને ગતિ આપનાર છે. (આ લણ પ્રસારણીના પુટા ઈર્ષને જે ક્ષાર બનાવવામાં આવે છે તે છે.) ૧૯૭

લઘુ સૌવર્ચલં પાકે વીર્યેષ્યં વિશદં કટુ ।

શુભ્વશૂલવિવચ્છયં દ્વયં સુરમિ રોચનમ્ ॥ ૧૯૮ ॥

માંસવર્ગમાં ઉત્તમ માંસો

લાવાં, તેતર, ઘોળાં હરણુ, કુરંગ, કાળિયાર
મૃગ, ઘોળાં તેતર, મયૂર, વર્મા નામનો મત્સ્ય,
રોહિત (રોહિડો) નામનો મત્સ્ય અને કાચળાનાં
માંસો સઘળા માંસવર્ગમાં ઉત્તમ છે. ૨૧૭

દાહિમામલકં દ્રાક્ષા खर्जूरं सपरूपकम् ।

રાજાદનં માતુલુકં ફલવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥ ૨૧૮ ॥

ફળવર્ગમાં ઉત્તમ ફળો

ફળવર્ગમાં દાહમ, આમળાં, દ્રાક્ષ, ખજૂર,
ધ્રામણાં, રાણુ અને બિઝેરાં ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૧૮

सतीनो वास्तुकश्चुच्चिलीमूलकपोतिकाः ।

મણ્ડૂકપર્ણી જીવન્તી શાકવર્ગે પ્રશસ્યતે ॥ ૨૧૯ ॥

શાકવર્ગમાં ઉત્તમ શાકો

શાકવર્ગમાં વટાણાની ભાજી, ટાંકાની
ભાજી, છૂંછની ભાજી, ચીકની ભાજી, નાના
તથા કુમળા મૂળાની ભાજી, બ્રાહ્મીની ભાજી અને
રાડાડી તથા મીઠી ખરખોડી ઉત્તમ
ગણાય છે. ૨૧૯

गव्यं क्षीरं घृतं श्रेष्ठम् ॥ ૨૨૦ ॥

દૂધ તથા ધી કેનાં ઉત્તમ ?

સઘળાં દૂધોમાં ગાયનું દૂધ ઉત્તમ છે અને
સઘળાં ધીમાં ગાયનું ધી ઉત્તમ છે. ૨૨૦

सैन्धवं लवणेषु च ।

ધાત્રી દાહિમમ્લેષુ પિપ્પલી નાગરં કટૌ ॥

તિક્તે પટોલવાર્તાકે મધુરે ઘૃતમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્રં પૂર્ણફલં શ્રેષ્ઠં કપાયે સપરૂપકમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

રસોમાં ઉત્તમ રસવાળા પદાર્થો

લવણોમાં સૈંધવ ઉત્તમ છે. અમ્લ (ખાટા)
પદાર્થોમાં આમળાં તથા દાહમ ઉત્તમ છે. તીખા
પદાર્થોમાં પીપર તથા સૂંઠ ઉત્તમ છે. કડવા
પદાર્થોમાં પટોલ તથા રીંગણાં ઉત્તમ છે. મધુર
પદાર્થોમાં ધી તથા મધ ઉત્તમ છે અને તૂરા
પદાર્થોમાં સોપારી તથા ધ્રામણાં ઉત્તમ છે. (ખાટા
કરવાના પ્રયોગોમાં જ્યાં અમુક પદાર્થોનાં નામ

ન આપ્યાં હોય, ત્યાં આમળાં તથા દાહમનો જ
પ્રયોગ કરવો એમ આ ઉપરથી સમજી લેવું.)

शर्करेक्षुविकोरषु पाने मध्वासवौ तथा ॥ ૨૨૨ ॥

શેરડીના વિકારો તથા પીવાના

પદાર્થોમાં ઉત્તમ કયો ?

શેરડીના વિકારોમાં સાકર સર્વથી ઉત્તમ
છે અને પીવાના પદાર્થોમાં દ્રાક્ષનું મધ તથા
દ્રાક્ષનો આસવ ઉત્તમ છે. ૨૨૨

परिसंवत्सरं धान्यं मांसं वयसि मध्यमे ॥ ૨૨૩ ॥

ધાન્યોમાં તથા માંસોમાં પ્રધાન કયું ?

ધાન્યોમાં જે ધાન્યને ઉત્પન્ન થયાને એક
વર્ષ વીતી ગયું હોય, અર્થાત્ જે ધાન્ય એક
વર્ષનું જનું હોય તેને ગ્રહણ કરવું અને માંસોમાં
જે માંસ મધ્યમવયવાળા પ્રાણીનું હોય તેનું
માંસ ગ્રહણ કરવું. ૨૨૩

अपर्युषितमन्नं तु संस्कृतं मात्रया शुभम् ।

ફલં પર્યાગતં શાકમશુષ્કં તરુણં નવમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

અન્નો, ફળો-શાકોમાં પ્રધાન કયું ?

જે રાધેલું અન્ન રાતવાસી ન રહ્યું હોય
અને યોગ્ય માત્રાથી દેવામાં આપ્યું હોય, તેને
ઉત્તમ સમજવું. ફળોમાં પાકેલા ફળને ઉત્તમ
સમજવું અને શાકોમાં જે શાક સુકાયેલું ન હોય,
તાજું હોય તથા કરમાયેલું ન હોય તેને ઉત્તમ
સમજવું ૨૨૪

अतःपरं प्रवक्ष्यामि कृतान्नगुणविस्तरम् ।

લાજમણ્ડો વિશુદ્ધાનાં પથ્યઃ પાચનદીપનઃ ।

वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥

સ્વેદાયિજનની લઘ્વી દીપની વસ્તિશોધની ।

क्षुत्तुदृच्छ्रमग्लानिहरी पेया वातानुलोमनी ॥

વિલેપી તર્પણી હૃદ્યા ગ્રાહિણી વલવર્દની ।

पथ्या स्वादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तुपापहा ॥

હૃદ્યા સન્તર્પણી વૃષ્યા વૃંહણી વલવર્દની ।

શાકમાંસફલેર્યુક્તાં વિલેપ્યમ્લા ચ દુર્જરા ॥

સિઘ્યૈર્વિરહિતો મણ્ડઃ પેયા સિઘ્યસમન્વિતા ॥

ટંકણુખારના વિશેષ ગુણો

ટંકણુખાર રક્ષપાણું કનાર છે, વાયુ કરનાર છે, કફ તોડનાર છે, પિત્તને દૂષિત કરનાર છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને તીક્ષ્ણ છે ૨૦૭

સુવર્ણ સ્વાદુ હ્રદય ચ મૃદુળીય રસાયનમ્ ।
દોષત્રયમ્ શીતં ચ ચક્ષુષ્યં વિપસૂદનમ્ ॥૨૦૮॥

સુવર્ણના ગુણો

સુવર્ણ મધુર છે, હ્રદય માટે સારુ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, રસાયન છે, ત્રણે દોષોને હણનાર છે, ટાઢુ છે, નેત્રોનું હિત કરનાર છે અને ઝેરને નષ્ટ કરનાર છે. ૨૦૮

રૂપ્યમ્લં સર શીત સહેદં પિત્તવાતનુત્ ॥૨૦૯॥

રૂપાના ગુણો

રૂપુ ખાટું છે, હસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે, ટાઢુ છે, સિન્ધુ છે અને પિત્ત તથા વાયુને ટાળનાર છે. ૨૦૯

તામ્ર કપાય મધુર લેખન શીતલ સરમ્ ॥૨૧૦॥

તાંબાના ગુણો

તાંબુ તૂરુ છે, મધુર છે, કફાદિકને ઉખેડનાર છે, ટાઢુ છે અને હસ્તની પ્રવૃત્તિ કરનાર છે ૨૧૦

તિક્ત કાસ લેખન ચ ચક્ષુષ્ય કફવાતજિત્ ૨૧૧

કાંસાના ગુણો

કાંસુ કડવુ છે, કફાદિકને ઉખેડનાર છે, નેત્રો માટે સારુ છે અને કફ તથા વાયુને ટાળનાર છે ૨૧૧

વાતક્રૂષીતલ રોહ તૃષ્ણાપિત્તકફપ્રણુત્ ॥ ૨૧૨ ॥

લોહાના ગુણો

લોહુ વાયુ કરનાર છે, ટાઢુ છે અને તરશ, પિત્ત તથા કફને ટાળનાર છે ૨૧૨

કદુત્રિમિથે સ્વળે પ્રવૃત્તિસે વિલેખને ॥ ૨૧૩ ॥

કથીર તથા સીસાના ગુણો

કથીર તથા સીસુ કડવાં છે, કૃમિઓને

હણનારાં છે, ખારાં છે અને કફાદિકને ઉખેડનારાં છે. ૨૧૩

મુક્તાવિદ્રુમવજ્રેન્દ્રવૈદ્યસ્ફટિકાદયઃ ॥

ચક્ષુષ્યા મળય. શીતા લેખના વિપસૂદનાઃ ।

પવિત્રા ધારણીયાથ પાખાલક્ષ્મીમલાપદાઃ ॥૨૧૪॥

મણિઓ તથા તેઓના ગુણો

મોતી, પરવાળા, હીરા, નીવની, લસણિયા તથા સ્ફટિક વગેરે મણિઓ કહેવાય છે મણિઓ નેત્રોનું હિત કરનાર છે, ટાઢા છે, કફને ઉખેડનારા છે, ઝેર ટાળનારા છે, પવિત્ર છે, ધારણ કરવા યોગ્ય છે અને પાપો, અવશ્યી તથા મળોને ટાળનારા છે ૨૧૪

ધાન્યેષુ માંસેષુ ફલેષુ ચૈવ

શકેષુ ચાનુક્તમિદાપ્રમેયાત્ ।

આસ્વાદતો મૂતગુણેથ મર્યા

તદાદિશેદ્રવ્યમનસ્પ્રવૃદ્ધિઃ ॥ ૨૧૫ ॥

ખીખાં ધાન્યો, માંસો, ફળો તથા શાકોના

ગુણોની કલ્પનાની પદ્ધતિ

ધાન્યો, માંસો, ફળો, શાકો તથા કદમ્બજો વગેરે પદાર્થો અપરિમિત હોવાથી સર્વના ગુણો કહેવાનું બની શકે એમ નથી, એટલા માટે જે પદાર્થોના ગુણો આ અર્થમાં કહેનામાં આવ્યા નથી, તેઓના ગુણો ઉત્તમ બુદ્ધિનાળા વધે રસો ઉપરથી તથા તે તે પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારા પૃથ્વી આદિ જ્વોના ગુણો ઉપરથી કદમ્બજોને કહેવા ૨૧૫

પરિક્ષા યવગોધૂમા લોહિતા યે ચ શાલયઃ ।

મુદ્રાદક્રીમસૂચાય ધાન્યેષુ પ્રચરઃ સ્મૃતા ॥ ૨૧૬ ॥

ધાન્યવર્ગમાં ઉત્તમ ધાન્યો

ધાન્ય વર્ગમાં સાઠી ચોખા, જવ, ધડ, રાતા ચોખા, મગ, વગેરે અને મધુર ઉત્તમ ગણાય છે. ૨૧૬

સાવતિચિરિશાક્તકુદ્દૈર્ગકપિચ્છલાઃ ।

મયૂર્વર્મિકર્માથ થેષા માંસગણેશ્વિહ ॥ ૨૧૭ ॥

ધાન્યોની સાથે કે દાડમ વગેરે અમ્લ પદાર્થોની સાથે પકાવેલો ભાત ભારે છે, પુષ્ટિ આપે છે અને બળ આપે છે. પ્રથમ પાણીથી પકાવી પાછળથી દૂધ નાંખીને પકાવેલો ભાત પણ એવા જ ગુણોવાળો છે.

પ્રથમ ફેાતરાં વગરની ઠરી, જરાક શેષ્ટીને પછી સારી પેટે. જળમાં પકાવેલી દાળ હલકી છે અને હિત કરનારી છે.

પ્રથમ ખાફીને નીચોવેલું અને પછી ધીમાં કે તેલમાં જને સંસ્કાર આપ્યો હોય એવું શાક હિતકારી છે. ખાફા વગરનું, નીચોવ્યા વગરનું અને ધી તથા તેલ વગરનું શાક હિતકારી નથી. ૨૨૫

માંસં સ્વભાવતો વૃષ્યં સ્નેહનં બલવર્દનમ્ ।
સ્નેહગોરસધાન્યામ્લફલામ્લકટુકૈઃ સહ ॥
સિદ્ધં માંસં હિતં બલ્યં રોચનં વૃંહણં ગુરુ ।
તદેવ ગોરસાદાનં સુરમિદ્રવ્યસંસ્કૃતમ્ ॥
વિઘાત્પિત્તકફોદ્રેકિ બલમાંસાશ્નિવર્દનમ્ ।
પરિશુષ્કં સ્થિરં સ્નિગ્ધં હર્ષણં પ્રીણનં ગુરુ ॥
રોચનં બલમેધાશિમાંસૌજઃશુક્રવર્દનમ્ ।
તદેવોલુપિષ્ટત્વાદુલુપમિતિ પાચકાઃ ॥
પરિશુષ્કગુણેયુક્તં વહ્નૌ પક્વમતો લઘુ ।
તદેવ શૂલિકાપ્રોતમજ્જારે પરિપાચિતમ્ ॥
જ્ઞેયં ગુરુતરં કિંચિત્પ્રદિગ્ધં ગુરુપાકતઃ ।
ઉલુપં મર્જિતં પિષ્ટં પ્રતસં કન્દુપાચિતમ્ ॥
પરિશુષ્કં પ્રદિગ્ધં ચ શૂલ્યં ચ્ચાન્યદીદૃશમ્ ।
માંસં યતૈલસિદ્ધં તુ વીર્યોષ્ણં પિત્તક્રુદ્રુરુ ॥
લઘ્વમિદીપનં હૃદયં રુચ્યં દષ્ટિપ્રસાદનમ્ ।
અનુષ્ણવીર્યં પિત્તગ્નં મનોજ્ઞં ઘૃતસાધિતમ્ ॥
પ્રીણનઃ પ્રાણજનનઃ શ્વાસકાસક્ષયાપહઃ ।
વાતપિત્તશ્રમહરો હૃદ્યો માંસરસઃ સ્મૃતઃ ॥
સ્મૃયોજઃસ્વરહીનાનાં જ્વરક્ષીણક્ષતોરસામ્ ।
મગ્નવિશ્લિષ્ટસન્ધીનાં કૃશાનામલ્પરેતસામ્ ॥

આપ્યાયનઃ સંહનનઃ શુક્રૌજોબલવર્દનઃ ।
સ દાડિમયુતો વૃષ્યઃ સંસ્કૃતો દોષનાશનઃ ॥
યન્માંસમુદ્ધૃતરસં ન તત્પુષ્ટિબલાવહમ્ ।
વિઘ્નમ્નિ દુર્જરં રૂક્ષં વિરસં મારુતાવહમ્ ॥
દીપ્તાગ્રીનાં સદા પથ્યઃ શ્વાનિષ્કસ્તુ પરં ગુરુઃ ।
માંસં નિરસ્થિ સુસ્વિન્નં પુનર્દષદિ ચૂર્ણિતમ્ ॥
પિપ્પલીશુઠિમરિચગુડકર્પિઃસમન્વિતમ્ ।
એકઘ્યં પાચયેત્સમ્યગ્વેસવાર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥
વેસવારો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો બલ્યો વાતરુજાપહઃ ।
પ્રીણનઃ સર્વધાતૂનાં વિશેષાન્મુખશોષિણામ્ ॥
શુત્તૃષ્ણાપહરઃ શ્રેષ્ઠઃ સ એવ સ્વાદુશીતલઃ ॥૨૨૬॥
બુદાબુદા પ્રકારનાં રાંધેલાં માંસોના ગુણો

માંસ સ્વાભાવિક રીતે જ વીર્ય વધારનાર છે, સ્નિગ્ધપાણું આપનાર છે અને બળ વધારનાર છે.

ધી વગેરે સ્નેહ, દહીં વગેરે ગોરસ, ધાન્યામ્લ,^૧ દાડમ વગેરે અમ્લ ફળો અને મરી વગેરે તીખા પદાર્થોની સાથે પકાવેલું માંસ હિતકારી છે, બળ વધારનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, પુષ્ટિ આપનાર છે અને ભારે છે.

જમાં ઉપરથી દહીં વગેરે ગોરસ નાંખ્યો હોય એવું અને હિંગ, મરી તથા જીરાં વગેરેથી જને સંસ્કાર આપ્યો હોય એવું માંસ પિત્ત તથા કફને વધારે છે. બળ, માંસ તથા અશ્નિને પણ વધારે છે. (વારંવાર ઉના પાણીથી સેચન કરી ઘણા ધીમાં શેકેલું, ડામળ અને જીરા વગેરેથી જને સંસ્કાર આપ્યો હોય એવું ઘાટું માંસ પરિશુષ્ક કહેવાય છે. એ પરિશુષ્ક માંસમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દહીં વગેરે ગોરસ નાંખેલો હોય તો તે માંસ પ્રદિગ્ધ કહેવાય છે.)

પરિશુષ્ક માંસ સ્થિર હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, મૈથુનાત્સાહને ઉત્પન્ન કરે છે, તૃપ્તિ આપે

વિલેપી મહુસિકયા સ્વાઘવાગૂર્વિરલદ્રવા ।
 વિષ્ટમ્બી પાયસો વલ્યો મેદઃકફકરો ગુરુઃ ॥
 કફપિત્તકરી વલ્યા કૃશરાડનિલનાશની ।
 ધૌતસ્તુ વિમલઃ શુદ્ધો મનોજ્ઞઃ સુરપિઃ સમઃ ॥
 સ્વિન્નઃ સુપ્રસ્રુતસ્તૂળો વિશદસ્ત્વોદનો લઘુઃ ।
 અષૌતોડપ્રસ્રુતોડસ્વિન્નઃ શીતશ્વાપ્યોદનો ગુરુઃ ॥
 લઘુઃ સુગન્ધિઃ કફદા વિજ્ઞેયો મૃષ્ટતળ્હલઃ ।
 એદૈર્માસૈઃ ફલૈઃ કન્દૈર્વેદલામ્લૈશ્ચ સંયુતાઃ ॥
 ગુરવો વૃહણા વલ્યા યે ચ ક્ષીરોપસાધિતાઃ ।
 સુસ્વિન્નો નિસ્તુષો મૃષ્ટ ઈપ્તસ્તુષો લઘુર્હિતઃ ॥
 સ્વિન્ન નિષ્વીડિત શાક દિતં સ્પાત્સ્નેહસસ્કૃતમ્ ।
 ધસ્વિન્નં સ્નેહરહિતમપીડિતમતોડન્યયા ॥ ૨૨૫ ॥
 ભુદાભુદા પ્રકારનાં રાંધેલાં અન્નોના ગુણો

હવે રાધેલાં અન્નોના ગુણો વિષે વિસ્તારથી
 કહું છું. જેમાં કણીઆ ન હોય, એવા રાખનો
 જે ઉપરનો ભાગ તે મડ કહેવાય છે વિરેચન
 વગેરે કર્મોથી શુદ્ધ થયેલા રાગીઆને શાળની
 ધાણીનો મડ પથ્થ છે, પાચન કરનાર છે, અગ્નિને
 દીપ્ત કરનાર છે, વાયુને અતુદ્ગૂળ ગતિ આપનાર
 છે અને પ્રિય લાગે એવો છે એ મડમાં જરાક
 પીપરનો અને સૂઠનો યોગ દેવો ભેદિએ જેમાં
 કણીઆ થોડી હોય અને દ્રવ પાતળો હોય અર્થાત્
 જે રાખ પીવા જેવી હોય તે પેલા કહેવાય છે પેલા
 ઉષ્ણ હોવાથી પસીનો ઉત્પન્ન કરે છે, તે અગ્નિને
 ઉત્પન્ન કરનારી છે, હવણી છે, અગ્નિને દીપ્ત કર-
 નારી છે, મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી છે, વાયુને
 અતુદ્ગૂળ કરનારી છે અને કુધા, તુષા, શ્રમ તથા
 ગ્લાનિ હરનારી છે. મણી કણીઆવાળી ચાટવા
 જેવી રાખ વિલેપી કહેવાય છે. વિલેપી તૃપ્તિ
 આપનારી છે, દધ્યને પ્રિય લાગે એવી છે, દ્રવને
 સૂક્ષ્મનારી છે, બળ વધારનારી છે, પથ્થ છે,
 સ્નાદિષ્ટ રસવાળી છે, હવણી છે, અગ્નિને દીપ્ત
 કરનારી છે અને કુપા તથા તૃષ્ણાને ટાળનારી
 છે. જેને અમ્ય વગેરેથી સરકાર આપ્યો હોય

અને શાક, માંસ તથા ફળથી યુક્ત કરી હોય,
 એવી વિલેપી પચવી મુશ્કેલ થાય છે, પણ તે
 દધ્યનું હિત કરનારી છે, તૃપ્તિ આપનારી
 છે, વીર્ય વધારનારી છે, પ્રુષ્ટિ આપનારી છે
 અને બળ વધારનારી છે. (કેટલાક કહે છે કે,
 પાંચગણા પાણીમાં પકવેલો મડ કહેવાય,
 છગણા પાણીમાં પકવેલ હોય તે યનાગૂ કહેવાય,
 ચૌદગણા પાણીમાં પકવેલ હોય તે પેલા કહેવાય
 અને ચોગણા પાણીમાં પકવેલ હોય તે
 વિલેપી કહેવાય)

ચોખાને દૂધમાં રાધીને કરેલો દૂધપાક
 મડગડાટ તથા વ્યથા કરીને મળને પ્રવર્તીતનાર
 છે, બળ આપનાર છે, મેદ તથા કફ કરનાર છે
 અને ભારે છે.

તલ, ચોખા અને અડદની ખીચડી કફ
 તથા પિત્ત કરનારી છે, બળ આપનારી છે
 અને વાયુને નષ્ટ કરનારી છે

સફેદ, ખાડીને નિર્મળ કરેલો, જળથી
 ઘોઈને સાફ કરેલો, મનને ધ્યાને લાગે એવો,
 સુગંધવાળો, સ્વચ્છ ભાગોમાં અક્ષયેલો, ખાડીને
 છાબડા વગેરેથી ગાળેલો (આસાવેલો), બેનો
 અને ભુદાભુદા રહેલા દાણાઓવાળો ભાત
 હલકો છે.

જળથી નહિ ઘોયેલો, નહિ આસાવેલો,
 જરાબર નહિ અક્ષયેલો અને ટાઢો ભાત ભારે છે

ચોખાને શેષીને પછી કરવામાં આવેલો
 ભાત હવડો છે, સુગંધવાળો હોય છે અને
 કફને હણનારો છે.

ઘી વગેરે સ્નેહોની સાથે, માંસોની સાથે,
 ફળોની સાથે, ક દોની સાથે, મગ વગેરે શિખી-

૧ શેષવાથી ચોખાના રહેલી ઘીકાશ મળી ભય
 છે ઘીકાશ જળવાથી કફકારક તત્ત્વ રહેતું નથી આ
 રીતે શેષો અને પડી રાધેલો ખાન માદાની પ્રદબ્ધિને
 લાચક ગુણા ઇવનત્તરનો નાશ થાય એ કથના હીક
 નથી, કારણ કે મદાગિમા ઘીકાશયુક્ત શી રીતે
 પ્રદબ્ધ થાય? પ્ર.

શ્વાસકાસપ્રતિશ્યાયપ્રસેકારોચકજ્વરાન્ ।
 હન્તિ મૂલકયૂષસ્તુ કફમેદોગલામયાન્ ॥
 કુલ્થયૂષોડનિલહા શ્વાસપીનસનાશનઃ ।
 તૂળીપ્રતૂળીકાસાર્શોગુલ્મોદાવર્તનાશનઃ ॥
 દાહિમામલકૈર્યૂષો દ્વઘઃ સંશ્મનો લઘુઃ ।
 પ્રાણાગ્નિજનનો મૂર્છામેદોઘ્નઃ પિત્તવાતજિત્ ॥
 મુદ્ગામલકયૂષસ્તુ ગ્રાહી પિત્તકફે હિતઃ ।
 યવકોલકુલ્થાનાં યૂષઃ કળ્થ્યોડનિલાપહઃ ॥
 સર્વધાન્યકૃતસ્તદ્દ્વંહનઃ પ્રાણવર્દનઃ ।
 સ્વલકામ્બલિકૌ દ્વઘૌ તથા વાતકફે હિતૌ ॥
 ત્રલ્યઃ કફાનિલૌ હન્તિ દાહિમામ્લોડગ્નિદીપનઃ ।
 દધ્યમ્લઃ કફકૃદ્વલ્યઃ સ્નિગ્ધો વાતહરો ગુરુઃ ॥
 તક્રામ્લઃ પિત્તકૃત્પ્રોક્તો વિષરક્તપ્રદૂષણઃ ।
 સ્વહાઃ સ્વહ્યવાગ્વશ્ચ સ્વહવાઃ પાનકાનિ ચ ॥
 એવમાદીનિ ચાન્યાનિ ક્રિયન્તે વૈઘવાક્યતઃ ।
 અસ્નેહલવણં સર્વમકૃતં કટુકૈર્વિના ॥
 વિજેયં લવણસ્નેહકટુકૈઃ સંયુતં કૃતમ્ ।
 અથ ગોરસધાન્યામ્લફાલમ્લૈરન્વિતં ચ યત્ ॥
 યયોત્તરં લઘુ હિતં સંસ્કૃતાસંસ્કૃતં રસમ્ ।
 દધિમસ્ત્વમ્લસિદ્ધસ્તુ યૂષઃ કામ્બલિકઃ સ્મૃતઃ ॥૨૨૭

જુદાજુદા પ્રકારના યૂષોના ગુણો

(જે ધાન્યો શિંગોમાંથી પેદા થાય છે, તેઓને અઠારગણા પાણીમાં પકાવતાં, તેઓનો થોડી કણીઓવાળો અને પેયાથી કાંઈક ઘાટો જે રસ થાય, તે યૂષ કહેવાય છે. શિંગોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યને ચાર તોલાભાર લઈ અને પીપર તથા સૂંઠ એ બન્નેને અરધા તોલાભાર લઈ, તેઓની જુદીજુદી લૂગદીઓ કરી, ચોસઠ તોલાભાર પાણીમાં તે સઘળી લૂગદીઓને સાથે પકાવતાં પાણીને જે રસ થાય, તે પણ યૂષ કહેવાય છે.) સ્નેહ (ધી અથવા તેલ), લૂણ તથા સૂંઠ વગેરે તીખા પદાર્થો નહિ નાખતાં જે યૂષાદિક કરેલ હોય, તે અકૃત કહેવાય છે; અને સ્નેહ, લૂણ તથા સૂંઠ વગેરે તીખા પદાર્થો

નાંખીને જે યૂષાદિક કરેલ હોય, તે કૃત કહેવાય છે. મગનો કૃત અથવા અકૃત યૂષ કંઈ હણનાર છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, પ્રિય લાગે છે અને વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ થયેલાં પ્રાણીઓને પણ અત્યંત પથ્યરૂપ છે. યૂષ જે દાહમ અને દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલો હોય, તે રાગખાડવ કહેવાય છે. એ રાગખાડવ રુચિકારક છે, પાકમાં હલકો છે અને વાયુ વગેરે દોષોને કાંઈક શમાવનાર છે. મસૂર, મગ, ઘઉં, કળથી અને લૂણથી કરેલો યૂષ કંઈ તથા પિત્તના રોગ ઉપર અવિરુદ્ધ છે અને વાયુ સંબંધી રોગ ઉપર બહુ સારો^૧ છે. એ યૂષ દ્રાક્ષથી તથા દાહમથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય, તે વાયુ સંબંધી રોગને અત્યંત ટાળે છે, રુચિકારક થાય છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, દ્વંધ્યને પ્રિય લાગે છે અને તુરત જ પચી જાય છે. પટોલનાં પાંદડાં નાંખીને કરેલો મગ^૨ વગેરેનો યૂષ અને લીંબડાનાં પાંદડાં નાંખીને કરેલો મગ વગેરેનો યૂષ કંઈનું તથા મેદનું શોષણ કરે છે, પિત્તને હણે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, દ્વંધ્યનું હિત કરે છે અને કૃમિ, કાઠ તથા જ્વરને નષ્ટ કરે છે. નાના કુમળા મૂળા નાંખીને કરેલો મગ વગેરેનો યૂષ કંઈ, મેદ તથા ગળાના રોગો ટાળે છે અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિશ્યાય, લાળનો સાવ, અરોચક તથા જ્વરને પણ હણે છે.

એકલી કળથીનો અથવા કળથી અને મગનો યૂષ વાયુને ટાળે છે અને શ્વાસ, પીનસ, તૂણી, પ્રતૂણી, ખાંસી, અરશ, ગુદમ તથા ઉદાવર્તને પણ નષ્ટ કરે છે. દાહમ તથા

૧ મસૂર, મગ તથા ઘઉં-એ ત્રણ પદાર્થો શીતળ છે; તેથી કળથી અને લૂણ પણ પિત્તની વૃદ્ધિ કે પ્રકોપ કરી શકતાં નથી અને કળથીના તથા લૂણના યોગને લીધે મગ તથા મસૂર પણ વાયુના રોગ ઉપર હિતકારી બની જાય છે.

૨ આવા યૂષોમાં મગ વગેરે ધાન્યો ત્રણગણાં નાંખવાનો સંપ્રદાય છે.

છે, ભારે છે, સ્થિતકારક છે અને ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, માસ, ઓઝસ તથા વીર્ય વધારે છે

પરિશુષ્ક માસ જ ઝીણાઝીણા ટુકડાંરૂપે કાપીને વાટેવા જેવું કરવામા આવ્યું હોય, તે ઉત્તુલ્લ કહેવાય, એમ પકાવનારા લોકો કહે છે ઉત્તુલ્લ માસમા પરિશુષ્ક માસના જેવા જ ગુણો હોય છે

અગારા ઉપર પકાવેલું પરિશુષ્ક માસ, ઉપર કહેવા પરિશુષ્ક માસ કરતા હનકુ હોય છે લોઢાના કાંટા વગેરેમા પરાંવી અગારા ઉપર પકાવેલું અને પછી પ્રદિગ્ધ કરેલું અર્થાત્ જમા દહી વગેરે ગોરસ નાંખવામા આવ્યો હોય એવું, પરિશુષ્ક માસ પેલા ભાગે પાકવાળા પરિશુષ્ક કરતા કાર્થક વધારે ભારે છે

કાપીને ટુકડાટુકડા કરેલું, ધી વગેરેમા શેષીને પાછું પકાવેલું, દહી, દાડમ, સુગંધી પદાર્થો, જીરું, લણ તથા મરીની સાથે પકાવી પુડવા વગેરે અન્નોમા ગોઠવેલું, અગારા વગેરેમાં પકાવેલું, સુગંધી પદાર્થોથી તથા રાઈના કંકથી સ્થિત કરી મધ બનાવવાના વાસણમા પકાવેલું પરિશુષ્ક, પ્રદિગ્ધ, હિગતઃ પાણીમા નાખી લોઢાની સળીમાં દબાવી, જળની ધારાઓથી વાર વાર સેચન કરી, નિર્ધૂમ અગ્નિમા તપાવી, દાડમ વગેરે દ્વાજ્ઞની સાથે પકાવી, સુગંધી પદાર્થોથી યુક્ત કરેલું અને એવા જ પ્રકારનું બીજું પણ જે માસ તેનમા સિદ્ધ કરેલું હોય તે માસ ઉષ્ણવીર્ય છે, પિત્ત કરનાર છે અને ભારે છે એ જ ધીમાં પકાવેલું હોય તો હલકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, દંધનું હિત કરે છે, સ્થિતકારક છે, નેત્રોને સારા કરે છે, ઉષ્ણવીર્યવાળું નથી, પિત્ત હણે છે અને પ્રિય લાગે છે

માસના દ્રવ (રસો) વૃષ્ટિ આપનાર છે, બળને વધારનાર છે, દંધનું હિત કરનાર છે અને શ્વાસ, ખાસી, ક્ષય, વાત, પિત્ત તથા શ્રમ ટાળનાર છે

દાડમથી યુક્ત કરીને પકાવેલો માસનો રસો મૈથુનોત્સાહને વધારનાર છે, મોષોને નષ્ટ કરનાર છે, વીર્ય, ઓઝસ તથા બળ વધારનાર છે, ભાગેના તથા છૂટા પડી ગયેલા સાધાઓને સાધનાર છે અને સ્મૃતિવગરના, ઓઝસવગરના, સ્મરથી રહિત થયેના, જ્વરથી ક્ષીણ થયેના, કૃશ, ઉર ક્ષતવાળા તથા અદ્ય વીર્યવાળા લોકોને સ્વસ્થ તથા દૃઢ કરનાર છે

જેમાથી રસો કાઢી લીધો હોય એવું માસ પુષ્ટિ કે બળ આપતું નથી, દરતને રોકે છે, માડ પચે છે, રક્ષ હોય છે, સ્વાદ વગરનું હોય છે અને વાયુ કરે છે

માસનો ખાનિક કે જે નીચે લખેના વેસવારનો જ ભેદ છે, તે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને સર્વદા પથ્ય છે અને અત્યંત ભારે છે

અસ્થિઓ કાઢી નાખીને સારી રીતે બાંહેલું પછી છીપર ઉપર વાટેલું અને તે પછી પીપર, સૂકું, મરી, ગોળ તથા ધીથી સયુક્ત કરીને સારી રીતે પકાવેલું માસ વેસવાર કહેવાય છે એ વેસવાર ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, બળ આપનાર છે, વાયુના કરકને ટાળનાર છે, સર્વ ધાતુઓને વૃદ્ધ કરનાર છે અને વિશેષે કરી મુખના શોષવાળાઓનું હિત કરનાર છે એ જ વેસવાર મધુર તથા શીતળ કરેલો હોય, તો શ્રેષ્ઠ છે અને ક્ષુધા તથા વૃધાને ટાળે છે ૨૨૬

કફનો દીપનો દ્યઃ શુદ્ધાના પ્રાણિનામપિ ।

જ્યૈઃ પચ્યતમશ્વાપિ મુદ્ગયૂષ કૃતાકૃત ॥

સ તુ દાહિમશ્વદીકાયુક્ત સ્વાદ્રાગલાહવ ।

રુચિષ્યો લઘુપાકશ્ચ દોષાણામવિરોધકૃત ॥

મસુરમુદ્ગોધૂમકુલત્યલવળે કૃત ।

કફપિત્તાવિરોધી સ્યાદ્વાતવ્યાપી ચ શસતે ॥

મૃદીકયાદાહિમૈયુક્ત સ ય્વોક્ષોઽનિલાદિતે ।

રોચનો દીપનો દ્યૌ લઘુપાકયુપદિશ્યતે ॥

પટેલનિમ્બયુપૌ તુ કફમેદોવિશોષિણી ।

વિત્તઘ્ની દીપનો દ્યૌ કૃમિકુપ્તજ્વરાપદૌ ॥

કાકમ, ધ્રામણાં, જાંબૂ અને રાઈથી બનાવેલા પદાર્થો રાગ કહેવાય છે.) રાગ અને ખાડવો હલકા છે, પુષ્ટિ આપનારા છે, વીર્ય વધારનારા છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવા છે, રચિકારક છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા છે અને તરશ, મૂર્છા, ભ્રમ, ઊલટી તથા શ્રમને મટાડનારા છે. (દાડમથી તથા દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલા યૂષો રાગ-ખાડવ કહેવાય છે.) ૨૨૯

રસાલા વૃંદાણી વલ્યા સ્તિગ્ધા વૃષ્યા ચ રોચની ॥૨૩૦

શિખંડના ગુણો

શિખંડ પુષ્ટિ આપનાર છે, બળ આપનાર છે, સ્તિગ્ધ છે, વીર્ય વધારનાર છે અને રચિકારક છે. ૨૩૦

સ્નેહનં ગુહસંયુક્તં હૃદ્યં દધ્યનિલાપહમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

ગોળથી સંયુક્ત કરેલા દહીંના ગુણો

ગોળથી સંયુક્ત કરેલું દહીં સ્તિગ્ધ કરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે અને વાયુને હણનાર છે. ૨૩૧

સક્તવઃ સર્પિષામ્યક્તાઃ શીતવારિપરિપ્રુતાઃ ।

નાતિદ્રવા નાતિસાન્દ્રા મન્યં ઇત્યુપદિશ્યતે ।

મન્યઃ સઘોવલકરઃ પિપાસાશ્રમનાશનઃ ॥

સામ્લસ્નેહગુહો મૂત્રકૃચ્છ્રોદાવર્તનાશનઃ ।

શર્કરેશ્વરસદ્રાક્ષાયુક્તઃ પિત્તવિકારનુત્ ॥

દ્રાક્ષામધૂકસંયુક્તઃ કફરોગનિર્વહણઃ ।

વર્ગત્રયણોપહિતો મલદોષાનુલોમનઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સાથવાના મંથોના ગુણો

જવ વગેરેના સાથવાને ધી લગાવી ઠંડા પાણીમાં નાંખી તેનો બહુ ઢીલો નહિ અને બહુ ઘાટો પણ નહિ, એવો જ રસ બનાવવામાં

૧. સ્તિગ્ધ, વીર્ય વધારનાર, બળ આપનાર અને બારે હોનાથી તે ગ્રીષ્મમાં ખાવા યોગ્ય છે; કારણ કે ગ્રીષ્મમાં શરીરની ચીકણા ઓછી થઈ જાય છે. કંઈનો નાશ હોય છે. પણ વસંતમાં તે ન યોગ્યવો જોઈએ; કારણ કે વસંતમાં કંઈ તેના સ્થાનમાંથી છૂટા પડતો હોય છે. પ્ર.

આવે તે મંથ કહેવાય છે. મંથ તુરત બળ આપે છે પણ રૂક્ષ હોનાથી ઉતરકાળમાં બળ આપતો નથી અને તરસ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ખાટા પદાર્થોથી, ઘીથી તથા ગોળથી યુક્ત કરેલો મંથ મૂત્રકૃચ્છ્રને તથા ઉદાવર્તને નષ્ટ કરે છે. સાકર, શેરડીનો રસ અને દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલો મંથ, પિત્તના વિકારોને નષ્ટ કરે છે. દ્રાક્ષથી તથા મહુડાંથી યુક્ત કરેલો મંથ કંઈ સંખંધીના રોગોને નષ્ટ કરે છે. ખાટા પદાર્થો, ઘી, ગોળ, સાકર, શેરડીનો રસ, દ્રાક્ષ તથા મહુડાં-સર્વથી યુક્ત કરેલો મંથ મળોને તથા દોષોને અનુકૂળ કરનાર છે. ૨૩૨

ગૌડમમ્લમનમ્લં વા પાનકં ગુરુ મૂત્રલમ્ ।

તદેવ ચ્વણ્ડમૃદ્વીકાશર્કરાસહિતં પુનઃ ॥

સામ્લં સતીક્ષ્ણં સહિમં પાનકં સ્યાન્નિરત્યયમ્ ।

માર્દીકં તુ શ્રમહરં મૂર્છાદાહતૃપાપહમ્ ॥

પરૂષકાણાં કોલાનાં હૃદ્યં વિષ્ટમ્ભિ પાનકમ્ ।

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં જ્ઞાત્વા માત્રાશ્ચ સર્વતઃ ।

પાનકાનાં યથાયોગં ગુરુલાવવાદિશેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

બુદ્ધાબુદ્ધા પ્રકારનાં શરબતોના ગુણો

જમાં ખટાશ નાંખી હોય એવું અથવા ખટાશ વગરનું ગોળનું શરબત બારે છે અને મૂત્રને વધારનાર છે. ખાંડ, દ્રાક્ષ તથા સાકરથી યુક્ત કરેલું, આંબલી વગેરેની ખટાઈવાળું અને મરી વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો તથા ભીમસેની ખરાસથી યુક્ત કરેલું શરબત અતિ ઉત્તમ છે. દ્રાક્ષનું શરબત શ્રમને મટાડે છે અને મૂર્છા, દાહ તથા તરસને પણ નષ્ટ કરે છે. ધ્રામણાનું શરબત અને ખેરનું શરબત હૃદયને પ્રિય લાગે છે અને દસ્તની અટકાયત કરે છે. પાનકો અનેક પ્રકારનાં થાય છે, માટે વેલે તે તે પાનકો(શરબતો)માં દ્રવ્યોના સંયોગને, દ્રવ્યોથી આપવામાં આવેલા સંસ્કારને તથા દ્રવ્યોની માત્રાઓ જાણીને યથાયોગ્ય રીતે તે તે

છે, ભારે છે, સ્થિતકારક છે અને ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, માંસ, ઓઝસ તથા વીર્ય વધારે છે.

પરિશુષ્ક માંસ જ ઝીણાઝીણા ટુકડાઓ કે પીને વાટેલા જેવું કરવામાં આવ્યું હોય, તે ઉલ્લુપ્ત કહેવાય, એમ પકાવનારા લોકો કહે છે. ઉલ્લુપ્ત માંસમાં પરિશુષ્ક માંસના જેવા જ ગુણો હોય છે.

અંગારા ઉપર પકાવેલું પરિશુષ્ક માંસ, ઉપર કહેલા પરિશુષ્ક માંસ કરતાં હલકું હોય છે.

લોઢાના કાંટા વગેરેમાં પેરાવી અંગારા ઉપર પકાવેલું અને પછી પ્રદિગ્ધ કરેલું અર્થાત્ જમાં દહીં વગેરે ગોરસ નાંખવામાં આવ્યો હોય એવું, પરિશુષ્ક માંસ પેલા ભારે પાકવાળા પરિશુષ્ક કરતાં કાંઈક વધારે ભારે છે.

કાપીને ટુકડાટુકડા કરેલું, ધી વગેરેમાં શેષીને પાકું પકાવેલું, દહીં, દાડમ, સુગંધી પદાર્થો, જીરું, લણ તથા મરીની સાથે પકાવી પુડસા વગેરે અન્નોમાં ગોઠવેલું, અંગારા વગેરેમાં પકાવેલું, સુગંધી પદાર્થોથી તથા રાઈના કઢકથી લિપ્ત કરી મધ બનાવવાના વાસણમાં પકાવેલું, પરિશુષ્ક, પ્રદિગ્ધ, દિગ્ધના પાણીમાં નાંખી લોઢાની સળીમાં ઢાંચી, જળની ધારાઓથી વારંવાર સેચન કરી, નિર્ધૂમ અગ્નિમાં તપાવી, દાડમ વગેરે દ્વાબ્ધની સાથે પકાવી, સુગંધી પદાર્થોથી યુક્ત કરેલું અને એવા જ પ્રકારનું બીજું પણ જ માંસ તેલમાં સિદ્ધ કરેલું હોય તે માંસ ઉષ્ણવીર્ય છે, પિત્ત કરનાર છે અને ભારે છે. એ જો ધીમાં પકાવેલું હોય તો હલકું છે, અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, દહ્યતું હિત કરે છે, સ્થિતકારક છે, નેત્રોને સારાં કરે છે, ઉષ્ણવીર્યવાનું નથી, પિત્ત હણે છે અને પ્રિય લાગે છે.

માંસના દ્રવ (રસો) વૃષ્ટિ આપનાર છે, બળને વધારનાર છે, દહ્યતું હિત કરનાર છે અને શાસ, ખાંસી, કાશ, વાત, પિત્ત તથા શ્રમ ટાળનાર છે.

દાડમથી યુક્ત કરીને પકાવેલો માંસનો રસો મૈથુનોત્સાહને વધારનાર છે, દોષોને નષ્ટ કરનાર છે, વીર્ય, ઓઝસ તથા બળ વધારનાર છે, બાગેલા તથા છૂટા પડી ગયેલા સાંધાઓને સાંધનાર છે અને સ્મૃતિવગરના, ઓઝસવગરના, સ્વરથી રહિત થયેલા, જ્વરથી ક્ષીણ થયેલા, કૃશ, ઉરાશતવાળા તથા અદ્ય-વીર્યવાળા લોકોને સ્વસ્થ તથા દૃઢ કરનાર છે.

જમાંથી રસો કાઢી લીધો હોય એવું માંસ પુષ્ટિ કે બળ આપતું નથી, દસ્તને રોકે છે, માંડ પચે છે, રૂક્ષ હોય છે, સ્વાદ વગરનું હોય છે અને વાયુ કરે છે.

માંસનો ખાતિષ્ક કે જ નીચે લખેલા વેસવારનો જ ભેદ છે, તે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને સર્વદા પથ્ય છે અને અત્યંત ભારે છે.

અસ્થિઓ કાઢી નાંખીને સારી રીતે બાંહેલું, પછી છીપર ઉપર વાટેલું અને તે પછી પીપર, સૂંક, મરી, ગોળ તથા ધીથી સંયુક્ત કરીને સારી રીતે પકાવેલું માંસ વેસવાર કહેવાય છે. એ વેસવાર ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, બળ આપનાર છે, વાયુના દરદને ટાળનાર છે, સર્વ ધાતુઓને વૃદ્ધ કરનાર છે અને વિશેષ કરી મુખના શોષવાળાઓનું હિત કરનાર છે. એ જ વેસવાર મધુર તથા શીતળ કરેલો હોય, તો શ્રેષ્ઠ છે અને ક્ષુધા તથા વૃષ્ટિને ટાળે છે. ૨૨૬ .

કફમો દીપનો દ્યઃ શુદ્ધાનાં પ્રાણિનામપિ ।

જેયઃ પપ્પતમશ્ચાપિ મુદ્ગયૂષઃ કૃતાકૃતઃ ॥

સ તુ દાહિમૃદ્ધીકાયુક્તઃ સ્વાદ્રાગલાહવઃ ।

રુચિવ્યો લઘુપાકશ્ચ દોષાણામવિરોધકૃત્ ॥

મસામુદ્રગોધૂમકુલરપલવૈઃ કૃતઃ ।

કફરિત્તાવિરોધી સ્યાદ્વાતવ્યાધૌ ચ શસ્યતે ॥

મૃદ્ધીકાદાહિમૈયુક્તઃ સ એવોક્તોઽનિહારિતે ।

રોચનો દીપનો દ્યઃ લઘુપાકયુપદિરપ્યતે ॥

પટોલનિમ્બયુષૌ તુ કફમેદોવિશોષિણી ।

રિત્તમૌ દીપનો દ્યઃ કૃમિકુપ્તજ્વરાપહૌ ॥

કાકમ, ધ્રામણાં, જાંબૂ અને રાઈથી બનાવેલા પદાર્થો રાગ કહેવાય છે.) રાગ અને ખાડવો હલકા છે, પુષ્ટિ આપનારા છે, વીર્ય વધારનારા છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવા છે, રચિકારક છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા છે અને તરસ, મૂર્છા, ભ્રમ, બિલટી તથા શ્રમને મટાડનારા છે. (દાડમથી તથા દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલા યૂષો રાગ-ખાડવ કહેવાય છે.) ૨૨૯

રસાલ વૃંદણી વત્યા સ્નિગ્ધા વૃષ્યા ચ રોચની ॥૨૩૦

શિખંડના ગુણો

શિખંડ પુષ્ટિ આપનાર છે, બળ આપનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, વીર્ય વધારનાર છે અને રચિકારક છે.^૧ ૨૩૦

સ્નેહનં ગુડસંયુક્તં દ્વયં દધ્યનિલાપહમ્ ॥ ૨૩૧ ॥

ગોળથી સંયુક્ત કરેલા દહીંના ગુણો

ગોળથી સંયુક્ત કરેલું દહીં સ્નિગ્ધ કરનાર છે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છે અને વાયુને હણનાર છે. ૨૩૧

સક્તવઃ સર્પિષામ્યક્તાઃ શીતવારિપરિપ્લુતાઃ ।

નાતિદ્રવા નાતિસાન્દ્રા મન્યં ઇત્યુપદિચયતે ।

મન્યઃ સઘોવલકરઃ પિપાસાશ્રમનાશનઃ ॥

સામ્લસ્નેહગુહો મૂત્રકૃચ્છોદાર્વતનાશનઃ ।

શર્કરેશ્વરસદ્રાક્ષાયુક્તઃ પિત્તવિકારનુત્ ॥

દ્રાક્ષામધૂકસંયુક્તઃ કફરોગનિર્વહનઃ ।

વર્ગત્રયણોપહિતો મલદોષાનુલોમનઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સાથવાના મંથોના ગુણો

જવ વગેરેના સાથવાને ધી લગાવી ઠંડા પાણીમાં નાંખી તેનો બહુ ઢીલો નહિ અને બહુ ઘાટો પણ નહિ, એવો જ રસ બનાવવામાં

૧. સ્નિગ્ધ, વીર્ય વધારનાર, બળ આપનાર અને ભારે હોવાથી તે ગ્રીષ્મમાં ખાવા યોગ્ય છે; કારણ કે ગ્રીષ્મમાં શરીરની ત્રીકાશ એટલી થઈ જાય છે. કફનો નાશ હોય છે. પણ વસંતમાં તે ન યોગ્યવો જોઈએ; કારણ કે વસંતમાં કફ તે હોય છે. પ્ર.

આવે તે મંથ કહેવાય છે. મંથ તુરત બળ આપે છે પણ રૂક્ષ હોવાથી ઉતરકાળમાં બળ આપતો નથી અને તરસ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. ખાટા પદાર્થોથી, ઘીથી તથા ગોળથી યુક્ત કરેલો મંથ મૂત્રકૃચ્છને તથા ઉદાર્વતને નષ્ટ કરે છે. સાકર, શેરડીનો રસ અને દ્રાક્ષથી યુક્ત કરેલો મંથ, પિત્તના વિકારોને નષ્ટ કરે છે. દ્રાક્ષથી તથા મહુડાંથી યુક્ત કરેલો મંથ કફ સંબંધીના રોગોને નષ્ટ કરે છે. ખાટા પદાર્થો, ઘી, ગોળ, સાકર, શેરડીનો રસ, દ્રાક્ષ તથા મહુડાં-સર્વથી યુક્ત કરેલો મંથ મળોને તથા દોષોને અનુકૂળ કરનાર છે. ૨૩૨

ગૌડમમ્લમનમ્લં વા પાનકં ગુરુ મૂત્રલમ્ ।

તદેવ ચ્વળમ્મૃદ્ધીકાશર્કરાસહિતં પુનઃ ॥

સામ્લં સતીક્ષ્ણં સહિમં પાનકં સ્યાન્નિરત્યયમ્ ।

માર્દ્વીકં તુ શ્રમહરં મૂર્છાદાહતૃષાપહમ્ ॥

પરૂષકાણાં કોલાનાં દ્વયં વિષ્ટમ્ભિ પાનકમ્ ।

દ્રવ્યસંયોગસંસ્કારં જ્ઞાત્વા માત્રાશ્ચ સર્વતઃ ।

પાનકાનાં યથાયોગં ગુરુલાવવાદિશેત્ ॥ ૨૩૩ ॥

બુદાબુદા પ્રકારનાં શરબતોના ગુણો

જમાં ખટાશ નાંખી હોય એવું અથવા ખટાશ વગરનું ગોળનું શરબત ભારે છે અને મૂત્રને વધારનાર છે. ખાંડ, દ્રાક્ષ તથા સાકરથી યુક્ત કરેલું, આંબલી વગેરેની ખટાઈવાળું અને મરી વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થો તથા ભીમસેની ખરાસથી યુક્ત કરેલું શરબત અતિ ઉત્તમ છે. દ્રાક્ષનું શરબત શ્રમને મટાડે છે અને મૂર્છા, દાહ તથા તરસને પણ નષ્ટ કરે છે. ધ્રામણાનું શરબત અને ખોરનું શરબત હૃદયને પ્રિય લાગે છે અને દસ્તની અટકાયત કરે છે. પાનકો અનેક પ્રકારનાં થાય છે, માટે વૈદ્યે તે તે પાનકો(શરબતો)માં દ્રવ્યોના સંયોગને, દ્રવ્યોથી આપવામાં આવેલા સંસ્કારને તથા આ બધીને યથાયોગ્ય રીતે તે તે

આમળાં નાંખીને કરેલો એકલી કળથીનો અથવા કળથી અને મગનો યૂષ દ્વયને પ્રિય લાગે છે, વિરચન કે વમન નહીં કરાવતાં દોષને શાંત કરે છે, હલકા છે, બળ તથા આગ્નિ ઉત્પન્ન કરે છે, ખૂર્ષા તથા મેદ હણે છે અને પિત્ત તથા વાયુને પણ જીતે છે મગનો તથા આમળાંનો યૂષ દ્રવનું શોષણ કરે છે અને પિત્ત તથા કફ ઉપર હિતકારી થાય છે. જવ, મધ્યમ પ્રમાણનાં બોર અને કળથીનો યૂષ કઠ સારો કરે છે અને વાયુ મટાડે છે મગ વગેરે ખીખ પણ પર્ય ધાન્યોથી બનાવેલો યૂષ પ્રુષ્ઠિ આપે છે અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. (છાશ નાખીને કરેલો મગ વગેરે ધાન્યોનો યૂષ અને છાશ, મરી, જીરુ તથા ચિત્રક નાંખીને કરેલો ઢોઢનો તથા ચુકાનો યૂષ ખડયૂષ કહેવાય છે. દહીંની તર, ઢાડમ, લણ તથા સ્નેહ નાંખીને કરેલો તક્ષનો તથા અડઢનો યૂષ કાબલિકયૂષ કહેવાય છે તક્ષનાં ફેાતરાં કાઢી નાખી, તે તથને વાટી, ત્રણ દિવસ સુધી દૂધમાં રાખી, વસંથી ગાળી લઈ આડુ નાખી, પકાવીને તેમાં મરી, જીરુ તથા લણ નાખ્યા હોય, એ યષ પણ ખડયૂષ કહેવાય છે.) ખડયૂષ તથા કાબલિક યૂષ દ્વયને ગમે એવા છે અને વાયુ તથા કફ ઉપર હિતકારી છે

ઢાડમ નાંખીને ખાટો કરેલો યૂષ બળ આપે છે, કફ તથા વાયુ હણે છે અને આગ્નિને લીપ્ત કરે છે. દહીં નાખીને ખાટો કરેલો યૂષ કફ ઉત્પન્ન કરે છે, બળ આપે છે, સિન્ધ છે, વાયુને હરે છે અને ભાગે છે છાશ નાખીને ખાટો કરેલો યૂષ પિત્ત કરે છે અને વિષ તથા ગ્બિરને પ્રકુપિત કરે છે

ખડયૂષો, ખડયૂષોથી પકાવેથી રાગો, જાત જાતના ખાડવો, આબલી તથા દ્રાક્ષ વગેરેનાં

૧ અન્ન, મધુર, કયાય તથા લવણ પદાર્થોના સયોગથી અનેક જાતના ખાડવો જનાવવામાં આવે

શરબતો અને એવા જ ખીખ પણ ઢેટવાક પદાર્થો વેદના કહેવા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે ગોરસ (દહીં વગેરે) નાંખીને બનાવેલા યૂષાદિક કન્તાં ધાન્યામ્લ^૨ નાંખીને બનાવેલાં યૂષાદિક હલકાં છે અને તે કરતાં પણ ઢાડમ તથા બિજેરાં વગેરે ફળોની ખટાઈથી યુક્ત કરેલાં યૂષાદિક હલકાં છે અમ્લ પદાર્થોના સયોગથી સસ્કાર આપેલા યૂષો તથા માંસના રસો કરતાં, સસ્કાર આપ્યા વગરના યૂષો તથા માંસના રસો હલકા છે ૨૨૭

તિલપિષ્પાકવિકૃતિઃ શુષ્કશાકં વિરુદ્ધકમ્ ।
સિન્ધાકી ચ ગુરુણિ સ્વુઃ કફપિત્તકરાણિ ચ ।
તદ્વચ વટકાન્વાહુર્વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ॥ ૨૨૮ ॥
તક્ષના લાડુઓ ખોળ, સુકાં શાકો,
કોંટા ફેટલાં ધાન્યો, સિંડાકી
અને સિંડાકીની વડીના
સામાન્ય ગુણો

તક્ષના લાડુઓ વગેરે વિકૃતિઓ, ખોળ, સુકાં શાકો, કોંટા ફેટલાં ધાન્યો અને સિંડાકી બારે છે અને કફ તથા પિત્તને કરનારાં છે સિંડાકીની વડિયો પણ બળતરા કરનારી અને બારે કહેવામાં આવે છે (ખૂણ વગેરે શાકને કાંઈક ખાટી, કચરી તેમાં મુગધી તથા તીખાં દ્રવ્યો વગેરે નાખી સ્નેહમાં તળી લેવામાં આવે, તે પણ એક જાતની સિંડાકી કહેવાય છે) ૨૨૮

લષ્વો ઘુંઘળા વૃષ્ટ્યા દ્વયા રોચનવીપનાઃ ।
તૃણામૂર્છામ્મન્થર્દિશમન્ના રાગલાઢવાઃ ॥ ૨૨૯ ॥
રાગોના અને ખાડવોના વિશેષ ગુણો

(સાકર, સયળ, સિંધ, અમ્લવેતસ અથવા

ઝે દહીં, સાકર, મધ તથા ફેસરને એન્ન કરી, ગાળીને કરવામાં આવેલું શિખડ પણ ખાડવ કહેવાય છે
૨ ચોખ્ખાનું ચૂણ તથા ઢોઢા વગેરેનું ચૂણ આયનથી જે ખાટો રસ થાય છે, તે ધાન્યામ્લ કહેવાય છે ગ્રા જયમા અધ્યાનો ૧૮૧નો વિષય જુઓ

છે, વાયુને નષ્ટ કરે છે, દાહ કરતા નથી, પિત્તને હરે છે અને વીર્ય તથા કફને વધારે છે.

ખાખાં, સંયાવો,^૧ અને માલપુડા વિશેષે કરી ભારે છે અને પુષ્ટિ આપનાર છે.

લાડુઓ તો અત્યંત દુર્ગ્ગર (માંડમાંડ પચે એવા) હોય છે.

સદૃઢ^૨ રુચિ ઉપજવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, સ્વર સારો કરનાર છે, પિત્ત તથા વાયુ હણનાર છે, ભારે છે, અત્યંત સ્વાદિષ્ટ છે અને બળને વધારનાર છે.

ઘઉંના લોટને ઘીથી, દૂધથી તથા ગોળથી યુક્ત કરીને જે પકાવવામાં આવે છે, તે વિષ્યંદન કહેવાય છે. વિષ્યંદન પ્રિય લાગે છે, સુગંધી હોય છે, મધુર છે, સ્તિગ્ધ છે, કફ કરનાર છે, ભારે છે, વાયુને હણનાર છે, તૃપ્તિ આપનાર છે અને બળ આપનાર છે.

પરસૂદીમાંથી બનતા પદાર્થો પુષ્ટિ આપે છે, વાયુ તથા પિત્તને હણે છે અને બળ આપે છે. એમાં સૂતરફેણી વગેરે પદાર્થો દૃઢ્યને પ્રિય લાગનારા છે, અત્યંત પથ્ય છે અને હલકા છે.

ખાકીને વાટેલા તથા જાએને હિંગ વગેરેના સંસ્કારો આપ્યા હોય, એવા મગ વગેરેના કલ્કા (વેસણ-મસાલા) વેસત્રાર કહેવાય છે. એ

૧ પરસૂદીને ઘીનું મોણુ દઈપાપડી બનાવી, ઘીમાં તળાને ફટવી, ચાળી નાંખવી અને પછી શુદ્ધ સાકરનું ખૂરું તેમાં ચોળાચોળીને મેળવવું. એમાં-ઘણાંઘણાં એલચી, લવિંગ, મરી, ટોપરું, ભીમસેની બરાસ અને ચારોળીનાં બીજ નાંખવાં. પછી ઘીના મોણુવાળી પરસૂદીની રોટલી કરી, તેની અંદર પેલા ચૂર્ણનું પૂરણ ભરી દઢ રીતે મોઢું બંધ કરી દેવું. એ રોટલીને ઝાઝા ઘીમાં પકાવવી એટલે તે સંયાવ કહેવાય છે.

૨ સદૃઢ ઘણી જાતના થાય છે. તેઓમાંનો એક પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે: લવિંગ, સૂંદ, મરી, પીપર અને ખાંડની સાથે દહીંને મંથી, ગાળી તેને દાડમના રસનો તથા ભીમસેની બરાસનો યોગ આપી, તે દહીં નાંખીને બનાવેલું ભક્ષ્ય સદૃઢ કહેવાય છે.

મસાલાઓનું પૂરણ ભરીને, કરેલા પરસૂદીના ભક્ષ્ય પદાર્થો દસ્તની કબજિયાત કરનારા છે. માંસ સહિત મગ વગેરેના મસાલાઓનું પૂરણ ભરીને બનાવેલા પરસૂદીના ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે અને પુષ્ટિ આપનારા છે.

ગોળ વગેરેથી સંયુક્ત કરેલા તલના પિષ્ટથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

પરસૂદીની સુંવાળીઓ કફ તથા પિત્ત વધારનારી છે.

ચોખાના લોટથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ઉષ્ણવીર્યવાળા છે, કફ તથા પિત્તને પ્રદુષિત કરનારા છે, બળતરા કરનારા છે, બળને અત્યંત વધારનારા નથી અને વધારે ભારે છે.

મગ વગેરે શિંગનાં ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્યો હલકા, તૂરા અને વાયુનું વિસર્જન કરાવનારા છે, પરંતુ અડદના ભક્ષ્યો દસ્તની અટકાયત કરીને પછી દસ્તનું ભેદન કરનાર છે, પિત્તને સાધારણ રીતે ઉત્પન્ન કરનાર છે, કફને હણનારા છે, બળ દેનારા છે, વીર્ય વધારનારા છે અને ભારે છે.

ઊતરી જઈને ઘાટું થયેલું (બગડેલું) દૂધ નાંખીને બનાવેલા ભક્ષ્યો ભારે છે અને પિત્તને જરાક ઉત્પન્ન કરનારા છે.

ઠાંટાકૂટેલા મગ વગેરે ધાન્યોથી બનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે, વાયુ તથા પિત્તને વધારનારા છે, બળતરા તથા દોષોનો વધારો કરનારા છે, રૂક્ષ છે અને નેત્રોનું અહિત કરનારા છે.

ઘીમાં પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો દૃઢ્યને પ્રિય લાગે છે, સુગંધવાળા હોય છે, વીર્ય વધારે છે, હલકા છે, વાયુ તથા પિત્તને હરે છે, બળ આપે છે અને વર્ણ તથા દષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારા છે.

તેલમાં પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ઘણા દાહ કરે છે, ભારે છે, વિપાકમાં કડવા થાય છે, ઉષ્ણ છે,

શરભતોનું હસકાપણ તથા ભારેપણું કહેવું. ૨૩૩
 વક્ષ્યામ્યતઃ પરં મક્ષ્યાન્નસર્વિધીવિપાકતઃ
 મક્ષ્યાઃ ક્ષીરકૃતા ધત્વા વૃષ્યા હઘ્યાઃ સુગન્ધિનઃ ।
 અદાહિનઃ પુષ્ટિકરા દીપનાઃ પિત્તાનાશનાઃ ॥
 તેષાં પ્રાણકરા હઘ્યા ધૃતપૂરાઃ કફાવહા ।
 વાતપિત્તહરા વૃષ્યા ગુરવો રક્તમાંસલાઃ ॥
 ઘુંહણા ગૌહિકા મક્ષ્યા ગુરવોઽનિલનાશનાઃ ।
 અદાહિનઃ પિત્તહરાઃ શુક્લાઃ કફવર્દનાઃ ॥
 મધુમસ્તકમંયાવાઃ પૂષા દ્યૌતે વિશેષતઃ ।
 ગુરવો ઘુંહણાશ્ચૈવ મોદકાસ્તુ સુદુર્જરાઃ ॥
 રોચનો દીપનઃ સ્વર્યઃ પિત્તઘ્નઃ પવનાપહઃ ।
 ગુરુર્મિષ્ટમશ્વૈવ સટ્ટકઃ પ્રાણવર્દનઃ ॥
 હઘ્યઃ સુગન્ધિર્મધુરઃ સ્નિગ્ધઃ કફકરો ગુરુઃ ।
 વાતાપહસ્તૃતિકરો ધત્વો વિષ્યન્દનઃ સ્મૃતઃ ॥
 ઘુંહણા વાતપિત્તઘ્ના મક્ષ્યા ધત્વાસ્તુ સૌમિતાઃ ।
 હઘ્યાઃ પથ્યતમાસ્તેષાં લઘવઃ ફેનકાદયઃ ॥
 સુદ્રાદિવેસવારાણાં પૂર્ણા વિષ્ટમ્બિનો મતાઃ ।
 વેસવારૈઃ સવિશિતૈઃ સમ્પૂર્ણા ગુરુઘુંહણાઃ ॥
 પાલલાઃ શ્લેષ્મજનનાઃ શંકુલ્યઃ કફપિત્તલાઃ ।
 ધીર્યોળ્લાઃ પૈષ્ટિકા મક્ષ્યા કફપિત્તપ્રકોપણાઃ ॥
 વિદાહિનો નાતિવલા ગુરવશ્ચ વિશેષતઃ ।
 વૈદલા લઘવો મક્ષ્યાઃ કષાયાઃ સ્પૃષ્માસ્તાઃ ॥
 વિષ્ટમ્બિનઃ પિત્તસમાઃ શ્લેષ્મઘ્ના મિત્રવર્ચસઃ ।
 ધત્વા વૃષ્યાસ્તુ ગુરવો વિજેયા માપસાધિતાઃ ॥
 કૂર્ષિકાવિકૃતા મક્ષ્યા ગુરવો નાતિપિત્તલાઃ ।
 વિરુદ્ધકકૃતા મક્ષ્યા ગુરવોઽનિલપિત્તલાઃ ॥
 વિદાહોત્કેશજનના રુક્ષા દષ્ટિપ્રદૂષણાઃ ।
 હઘ્યાઃ સુગન્ધિનો વૃષ્યા લઘવો ધૃતપાચિતાઃ ॥
 વાતપિત્તહરા ધત્વા વર્ણદષ્ટિપ્રસાદનાઃ ।
 વિદાહિનસ્તૈલકૃતા ગુરવઃ કટુપાકિનઃ ॥
 ડળ્ળા મારુતદષ્ટિઘ્નાઃ પિત્તભ્રુસ્ત્વકપ્રદૂષણાઃ ।
 ફલમાંસેશ્વુવિકૃતિતિલમાપોપસંસ્કૃતાઃ ॥
 મક્ષ્યા ધત્વાસ્તુ ગુરવો ઘુંહણા હૃદયપ્રિયાઃ ।
 કપાલક્ષારપક્વાસ્તુ લઘવો વાતકોપનાઃ ॥

સુપ્કાસ્તનવશ્ચાપિ મૃયિષ્ઠં લઘવો મતાઃ ।
 સકિલદયો મક્ષ્યા ગુરવઃ કફવર્દનાઃ ॥
 કુલ્માષા વાતલા રુક્ષા ગુરવો મિત્રવર્ચસઃ ।
 ઉદાવર્તહરો વાઘ્યઃ કાસપીનસમેહસુત્ ।
 ધાનોલુપ્માસ્તુ લઘવઃ કફમેદોવિશેષણાઃ ॥
 સક્તવો ઘુંહણા વૃષ્યાસ્તૃષ્ણાપિત્તકફાપહાઃ ।
 પીતાઃ સઘો ધલકરા મેદિનઃ પવનાપહાઃ ॥
 ગુર્વો પિષ્ઠી સ્વાત્યથં લઘ્વી સૈવ વિપર્યયાત્ ॥
 સન્નૂનામાશુ જીર્ણેત મૃદુત્વાદવલેહિકા ।
 લજ્જાચ્છર્ધતિસારઘ્ના દીપનાઃ કફનાશનાઃ ॥
 ધત્વાઃ કષાયમધુરા લઘવસ્તૃષ્ણમલાપહા ।
 તૃટ્છદિદાહધર્માર્તિનુદસ્તસક્તવો મતાઃ ॥
 રક્તપિત્તહરાશ્ચૈવ દાહજ્વરવિનાશનાઃ ॥
 પૃથુકા ગુરવઃ સ્નિગ્ધા ઘુંહણાઃ કફવર્દનાઃ ।
 ધત્વાઃ સક્ષીરમાવાતુ વાતઘ્ના મિત્રવર્ચસઃ ॥
 સંધાયકૃતપિષ્ટામામં તાણ્દુલં કૃમિમેહસુત્ ॥
 સુદુર્જરઃ સ્વાદુરસો ઘુંહણસ્તાણ્દુલો નવઃ ।
 સન્ધાનકૃન્મેદહરઃ પુગળસ્તાણ્દુલઃ સ્મૃતઃ ॥
 દ્રવ્યસયોગપંસ્કારવિકારાન્સમૈવેક્ય સુ ।
 યયાકારણમાયાય મોક્ષર્ણા ઇન્દ્રિયોઽપિ વા ॥
 અનેકદ્રવ્યયોનિત્વાચ્છાન્નસ્તાન્વિનિર્દિશેત્ ॥૨૩૪
 છુદાછુદા પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થોના ગુણો
 હવે એ, વીર્યો તથા વિપાકોના વિચાર
 કરીને લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થોના ગુણો કહ્યું છે.
 ઘડના લોટને દૂધને યોગ આપી બનાવેલા ભક્ષ્ય
 પદાર્થો બળ આપનારા છે, વીર્ય વધારનાર
 છે, પ્રિય લાગે તેના હોય છે, સુગંધી હોય
 છે, દાહ કરનારા હોતા નથી, પુષ્ટિ કરે છે,
 અગ્નિને દીપ્ત કરે છે અને પિત્તનો નાશ કરે છે.
 ઘેર ધણુ બળ આપનાર છે, દૃઢ્યને પ્રિય
 લાગે છે, કંઈ કરનાર છે, વાયુ તથા પિત્તને
 હરનાર છે, વીર્ય વધારનાર છે, ભારે છે અને
 કઠિર તથા માંસ વધારે છે.

લોકસ્ય જન્મપ્રભૃતિ પ્રશસ્તં
તોયાત્મકાઃ સર્વરસાશ્ચ દૃષ્ટાઃ ॥
સંક્ષેપ એષોઽભિહિતોઽનુપાને-
ષ્વતઃપરં વિસ્તરતોઽભિધાસ્યે ॥

ઉષ્ણોદકાનુપાનં તુ સ્નેહાનામથ શસ્યતે ।
ઋતે મહાતકસ્નેહાસ્નેહાતૌવરકાત્તથા ॥
અનુપાનં વદન્ત્યેકે તૈલે યૃષામ્લકાશ્લિકે ।
શીતોદકં માક્ષિકસ્ય ચ પિષ્ટાન્નસ્ય સર્વશઃ ॥
દધિપાયસમદ્યાર્તિવિષજુષ્ટે તથૈવ ચ ।
કેચિત્પિષ્ટમયસ્યાહુરનુપાનં સુખોદકમ્ ॥
પયો માંસરસો વ્રાઙ્પિ શાલિમુદ્ગાદિભોજિનામ્ ॥
યુદ્ધાધ્વાતપસન્તાપવિષમઘરૂઝાસુ ચ ।
માષાદેરનુપાનં તુ ધાન્યામ્લં દધિમસ્તુ વા ।
મઘં મઘોચિતાનાં તુ સર્વમાંસેષુ પૂજિતમ્ ॥
અમઘપાનામુદકં ફલામ્લં વા પ્રશસ્યતે ।
ક્ષીરં ઘર્માધ્વભાષ્યહ્વીક્લાન્તાનામમૃતોપમમ્ ॥
સુરા કૃશાનાં સ્થૂલાનામનુપાનં મધૂદકમ્ ।
નિરામયાનાં ચિત્રં તુ મક્તમધ્યે પ્રકીર્તિતમ્ ॥
સ્તિગ્ધોષ્ણં માસ્તે પથ્યં કફે રૂક્ષોષ્ણમિષ્યતે ।
અનુપાનં હિતં ચાપિ પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥
હિતં શોણિતપિત્તિભ્યઃ ક્ષીરમિશ્કુરસસ્તથા ।
અર્કશેલુશિરીષાણામાસવાસ્તુ વિષાર્તિષુ ॥
અતઃ પરં તુ વર્ગાણામનુપાનં પૃથક્પૃથક્ ।
પ્રવક્ષ્યામ્યાનુપૂર્વ્યેણ સર્વેષામેવ મે શૃણુ ॥

તત્ર પૂર્વશસ્યજાતીનાં વદરામ્લં વૈદલાનાં
ધાન્યામ્લમ્ ॥ જઙ્ગાલાનાં વર્તેકાદીનાં ચ પિપ્પલ્યાસવઃ ।
વિઙ્કિરાણાં કોલવદરાસવઃ । પ્રતુદાનાં તુ ક્ષીરવૃક્ષા-
સવઃ । ગુહાશયાનાં તુ ખર્જૂરનારિકેલાસવઃ । પ્રસહા-
નામશ્વગન્ધાસવઃ ॥ પર્ણમૃગાણાં કૃષ્ણગન્ધાસવઃ ।
મિલેશયાનાં ફલસારાસવઃ । એકશફાનાં ત્રિફલાસવઃ ।
અનેકશફાનાં હાદિરાસવઃ । કૂલચરાણાં તુ શૃઙ્ગા-
ટકકશેરુકાસવઃ । કોશવાસિનાં પાદિનાં ચ સ એવ ।
સ્લવાનામિશ્કુરસાસવઃ । નાદેયાનાં મત્સ્યાનાં મૃગાલા-
સવઃ । સામુદ્રાણાં તુ માતુલજ્ઞાસવઃ । ગમ્લાનાં

ફલાનાં પશ્ચોત્પલકન્દાસવઃ । કષાયાણાં દાહિમે
ત્રાસવઃ । મધુરાણાં ત્રિકટુકયુક્તઃ કન્દાસવઃ ।
તાલફલાદીનાં ધાન્યામ્લમ્ । કટુકાનાં દૂર્વાનલો-
ત્રાસવઃ । પિપ્પલ્યાદીનાં શ્વદંઘ્રાવસુકાસવઃ ।
કૂષ્માણ્ડાદીનાં દાર્વીકરીરાસવઃ । ચુઞ્ચપ્રભૃતી-
લોધ્રાસવઃ । જીવન્ત્યાદીનાં ત્રિફલાસવઃ । કુસુમ-
શાકસ્ય સ એવ । મળ્ડૂકપર્ણ્યાદીનાં મહાપંચમૂલાસવ-
તાલમસ્તકાદીનામમ્લફલાસવઃ । સૈન્ધવાદીનાં સુરા-
આરનાલં ચ । તોયં વા સર્વત્રેતિ ॥ ૨૩૫ ॥

સઘળાં અનુપાનો (આધા ને પીધા પદ્ધ-
તિવાના પદાર્થો)ના ગુણો

હવે સઘળાં અનુપાનોનો ઉપદેશ કરી-
છીએ. ખાટા પદાર્થો ખાવાપીવાથી ઉદ્વે-
ગ પામેલાં કટલાંક માણસો મધુર પદાર્થો-
ઉપયોગથી સુખી થાય છે અને મધુર પદાર્થો-
ખાવાપીવાથી ઉદ્વેગ પામેલાં કટલાંક માણસો
ખાટા પદાર્થોના ઉપયોગથી સુખી થાય છે.
આથી ખાટા પદાર્થોથી તૃપ્ત થયેલાઓ
મધુર પથ્ય છે અને મધુર પદાર્થોથી તૃ-
પ્ત થયેલાઓને ખાટું પથ્ય છે. (ખાટા ર-
તથા મધુર રસ સિવાય બીજા રસો તૃપ્તિ પર્થ-
ખાઈ શકાય એવા નથી, માટે અહીં જે ર-
વિષેજ કહ્યું છે એમ સમજવું; અથવા જે રસ
તૃપ્તિ થઈને ઉદ્વેગ થયો હોય, તે રસથી વિરુ-
દ્ધ રસવાળા પદાર્થોનું અનુપાન દેવું એમ એ
ઉપરથી સમજી લેવું.)

ટાઢું જળ, બિતું જળ, આસવ, મઘ, યૂષ-
દાહમ વગેરે કૃષ્ણોનો ખાટો રસ, અનાજન
ખટાઈ, દૂધ અને માંસના રસોમાંથી જે અનુપા-
ન માણસને હિંતકર હોય, તે માણસને તે અનુપા-
નોગ્ય માત્રાથી દેવું.

ધીર વૈધોએ વ્યાધિ, ઋતુ અને અવસ્થાન
સમયનો વિચાર કરી, તે તે રસોની તથા
ભોજ્ય પદાર્થોની યોજના કરવી.

વાયુ તથા દહિને હણે છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને આગનીને ખરાબ કરે છે.

કૃળ, માંસ, ગોળ વગેરે શેરડીના વિકારો તથા તલ અને અડદના ખનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો બળ આપે છે. ભારે છે, પુષ્ટિ કરે છે અને દૈન્યને પ્રિય લાગે છે.

તાવડી ઉપર કે અંભારા ઉપર પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો હલકા છે અને વાયુને પ્રત્યુપિત કરનારા છે. એ પદાર્થો અત્યંત પકાવેલા તથા પાતળા હોય તો બહુ જ હલકા છે.

બગડેલા દૂધનો આવો તથા તાપિંડ (ધાટી છાશને વસથી ગાળી નાખતાં તેનો છેવટ રહેલો લોહો) વગેરે નાંખીને ખનાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે, તથા કફને વધારે છે.

ધડું વગેરે ધાન્યોને કઠિને કરેલી ધૂધરીઆ વાયુ કરનારી છે, રુચી ભારે છે અને વિષ્ટાનું ભેદન કરનારી છે.

ઢોઢળાં ઉદાવર્તને કરનારાં છે અને ખાંસી, પીનસ તથા પ્રમેહને ટાળનારાં છે. ધાણી અને ઝોળા હલકા છે અને કફ તથા મેદનું શોષણ કરનારા છે.

સાથવો પુષ્ટિ આપનાર છે. શીરં વધારનાર છે, તરશ, પિત્ત તથા કફને હલુનાર છે, પીનામાં આવે તો તુરંત જ આપે છે, પશુ પાછળથી બળ આપનાર નથી, વિષ્ટાનું ભેદન કરનાર છે અને વાયુને ઢોઢનાર છે સાથવાની સાડુડી અત્યંત કઠણ છે (ભારે છે) પ્રવાહીરૂપે રાખેલો માથરો પચી અથ છે. આટણુ કોમળ હોવાથી તુરંત પચી અથ છે.

ચોખાની સગતી ધણી જીવડીને તથા અતિસારને હણે છે. અગ્નિને કીમ્ત કરે છે, બળ

આપે છે, કફનો નાશ કરે છે, તૂરી છે, મધુર છે, હલકી છે અને તરશ તથા મળને મટાડે છે. ધાણીનો સાથવો ટપા, જીવડી, દાહ, ધામની પીડા, રક્તપિત્ત, દાહ તથા જ્વરને મટાડે છે.

પૌંઆ ભારે છે, સિન્ધુ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, કફ વધારનાર છે અને બળ આપનાર છે. એઓ દૂધના સયોગથી વાયુને હણનારા છે અને વિષ્ટાનું ભેદન કરનારા છે.

ચોખાનો ઠાચો લોટ ભોગેલાને સાંધનાર છે અને કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

નવા ચોખા માંડ પચે છે, મધુર રસવાળા છે અને પુષ્ટિ આપનારા છે. જૂના ચોખા ભોગેલાને સાંધનાર છે અને બહુ મૂત્રતાને કરનાર છે.

ન્યારે રાગીને તે તે ભક્ષ્યો ખનાવવાનું

કારણ પ્રાપ્ત યાયુ, અથવા તે તે	"
રાગીને છ,	ત્યારે "
સરકારો .	"
વેધે શા	ભક્ષ્યો
હલકા .	"
અનેક	"
ગુણુદો	"
શકે	"

૧ રસ હોવાથી આનરુચ અદના કફના પડનું શોષણ થતાં વખતમાં કફ દેવા સ્થાનમાંથી છૂટી પડે છે એ આવા ધાણી દેવા વખતે પદાર્થો ખાવાથી કફ

લોકસ્ય જન્મપ્રભૃતિ પ્રશસ્તં
તોયાત્મકાઃ સર્વરસાશ્ચ દૃષ્ટાઃ ॥
સંક્ષેપ એષોઽમિહિતોઽનુપાને-
ધ્વતઃપરં વિસ્તરતોઽભિધાસ્યે ॥

ઉષ્ણોદકાનુપાનં તુ સ્નેહાનામથ શસ્યતે ।
ઋતે ભણ્ણાતકસ્નેહાત્સ્નેહાતૌવરકાક્તથા ॥
અનુપાનં વદન્ત્યેકે તૈલે યૂષામ્લકાક્ષિકે ।
શીતોદકં માક્ષિકસ્ય ચ પિષ્ટાન્નસ્ય સર્વશઃ ॥
દધિપાયસમદ્યાર્તિવિષજુષ્ટે તથૈવ ચ ।
કેચિત્પિષ્ટમયસ્યાહુરનુપાનં સુખોદકમ્ ॥
પયો માંસરસો વાઽપિ શાલિમુદ્રાદિભોજિનામ્ ॥
યુદ્ધાધ્વાતપસન્તાપવિષમધરુજાસુ ચ ।
માપાદેરનુપાનં તુ ધાન્યામ્લં દધિમસ્તુ વા ।
મધં મદ્યોચિતાનાં તુ સર્વમાંસેષુ પૂજિતમ્ ॥
અમઘપાનામુદકં ફલામ્લં વા પ્રશસ્યતે ।
ક્ષીરં વર્માધ્વમાષ્યસ્ત્રીક્ષ્ણાન્તાનામમૃતોપમમ્ ॥
સુરા કૃશાનાં સ્થૂલાનામનુપાનં મધૂદકમ્ ।
નિરામયાનાં ચિત્રં તુ ભક્તમધ્યે પ્રકીર્તિતમ્ ॥
સ્તિગ્ધોષ્ણં મારુતે પથ્યં કફે રૂક્ષોષ્ણમિષ્યતે ।
અનુપાનં હિતં ચાપિ પિત્તે મધુરશીતલમ્ ॥
હિતં શોણિતપિત્તિભ્યઃ ક્ષીરમિશ્નુરસસ્તથા ।
અર્કશેલુશિરીષાણામાસવાસ્તુ વિષાર્તિષુ ॥
અતઃ પરં તુ વર્ગાણામનુપાનં પૃથક્પૃથક્ ।
પ્રવક્ષ્યામ્યાનુપૂર્વ્યેણ સર્વેષામેવ મે શૃણુ ॥

તત્ર પૂર્વશસ્યજાતીનાં વદરામ્લં વૈદલાનાં
ધાન્યામ્લમ્ ॥ જઙ્ગાલાનાં વર્તેકાદીનાં ચ પિપ્પલ્યાસવઃ ।
વિષ્કિરાણાં કોલવદરાસવઃ । પ્રતુદાનાં તુ ક્ષીરવૃક્ષા-
સવઃ । ગુહાશયાનાં તુ ચર્જૂરનારિકેલાસવઃ । પ્રસહા-
નામશ્વગન્ધાસવઃ ॥ પર્ણમૃગાણાં કૃષ્ણગન્ધાસવઃ ।
વિલેશયાનાં ફલસારાસવઃ । એકશફાનાં ત્રિફલાસવઃ ।
અનેકશફાનાં ચિદિરાસવઃ । કૂલચરાણાં તુ શૃંગા-
ટકકશેરુકાસવઃ । કોશવાસિનાં પાદિનાં ચ સ એવ ।
પ્લવાનામિશ્નુરસાસવઃ । નાદેયાનાં મત્સ્યાનાં મૃગાલા-
સવઃ । સામુદ્રાણાં તુ માતુલજ્ઞાસવઃ । અમ્લાનાં

ફલાનાં પશ્ચોત્પલકન્દાસવઃ । કષાયાણાં દાહિમવે-
ત્રાસવઃ । મધુરાણાં ત્રિકટુકયુક્તઃ કન્દાસવઃ ।
તાલફલાદીનાં ધાન્યામ્લમ્ । કટુકાનાં દૂર્વાનલવે-
ત્રાસવઃ । પિપ્પલ્યાદીનાં શ્વદંટાવસુકાસવઃ ।
કૂષ્માણ્ડાદીનાં દાર્વીકરીરાસવઃ । ચુઞ્ચપ્રભૃતીનાં
લોધ્રાસવઃ । જીવન્ત્યાદીનાં ત્રિફલાસવઃ । કુસુમ્ભ-
શાકસ્ય સ એવ । મળ્ડૂકપર્ણ્યાદીનાં મહાપંચમૂલાસવઃ ।
તાલમસ્તકાદીનામમ્લફલાસવઃ । સૈન્ધવાદીનાં સુરાસવ
આરનાલં ચ । તોયં વા સર્વત્રેતિ ॥ ૨૩૫ ॥

સઘળાં અનુપાનો (ખાધા ને પીધા પછી
પીવાના પદાર્થો)ના ગુણો

હવે સઘળાં અનુપાનોનો ઉપદેશ કરીએ
છીએ. ખાટા પદાર્થો ખાવાપીવાથી ઉદ્વેગ
પામેલાં કેટલાંક માણસો મધુર પદાર્થોના
ઉપયોગથી સુખી થાય છે અને મધુર પદાર્થો
ખાવાપીવાથી ઉદ્વેગ પામેલાં કેટલાંક માણસો
ખાટા પદાર્થોના ઉપયોગથી સુખી થાય છે;
આથી ખાટા પદાર્થોથી તૃપ્ત થયેલાઓને
મધુર પથ્ય છે અને મધુર પદાર્થોથી તૃપ્ત
થયેલાઓને ખાટું પથ્ય છે. (ખાટા રસ
તથા મધુર રસ સિવાય બીજા રસો તૃપ્તિ પર્થત
ખાઈ શકાય એવા નથી, માટે અહીં જે રસ
વિષેજ કહ્યું છે એમ સમજવું; અથવા જે રસથી
તૃપ્તિ થઈને ઉદ્વેગ થયો હોય, તે રસથી વિરુદ્ધ
રસવાળા પદાર્થનું અનુપાન દેવું એમ આ
ઉપરથી સમજ લેવું.)

ટાઢું જળ, ઊતું જળ, આસવ, મધ, યૂષ,
દાહમ વગેરે ક્ષણોનો ખાટો રસ, અનાજની
ખટારી, દૂધ અને માંસના રસોમાંથી જે અનુપાન
જે માણસને હિંતકર હોય, તે માણસને તે અનુપાન
યોગ્ય માત્રાથી દેવું.

ધીર વૈદ્યોએ વ્યાધિ, ઋતુ અને અવસ્થાના
સમયનો વિચાર કરી, તે તે રસોની તથા
ભોજ્ય પદાર્થોની યોજના કરવી.

વાયુ તથા દૃષ્ટિને હણે છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને ચામડીને ખરાબ કરે છે.

કૂળ, માસ, ગોળ વગેરે શેઠીના વિકારો તથા તવ અને અડદના ખતાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો બળ આપે છે ભારે છે, પુષ્ટિ કરે છે અને હૃદયને પ્રિય લાગે છે

તાવડી ઉપર કે અગારા ઉપર પકાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો હવકા છે અને વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે એ પદાર્થો અત્યંત પકાવેના તથા પાતળા હોય તો બહુ જ હવકા છે

બગડેલા દૂધનો ભાવો તથા તકપિડ (ધાટી છાશને વચ્ચથી ગાળી નાખતા તેનો છેવટ રહેલો લોહો) વગેરે નાખીને ખતાવેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે, તથા કંકને વધારે છે

ઘઉં વગેરે ધાન્યોને ખાકીને કરેલી ધૂધરીઆ વાયુ કરનારી છે, રૂક્ષ છે, ભારે છે અને વિષાનુ ભેદન કરનારી છે

ઢોઢળા ઉદાવર્તને હરનારા છે અને ખાંસી, પીનસ તથા પ્રમેહને ટાળનારા છે

ધાણી અને ઝોળા હવકા છે અને કંક તથા મેહનુ શોષણ કરનારા છે

સાથેવો પુષ્ટિ આપનાર છે, વીર્ય વવાર નાર છે, તરશ, પિત્ત તથા કંકને હણનાર છે, પીત્તમા આવે તો તુરંત બગ આપે છે, પણ પાછળથી બળ આપનાર નથી, વિષાનુ ભેદન કરનાર છે અને વાયુને તોડનાર છે સાયવાની લાડુડી અત્યંત કઠણ છે (ભારે છે) અને પ્રવાહીરૂપે રાખેલો સાથેવો હનકા છે સત્યવાનુ ચાટણુ કેમળ દોવાથી તુરંત પચી જાય છે

ગોખાની સાગની ધાણી જીનડીને તથા અતિમારને દણે છે અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, બગ

આપે છે, કંકનો નાશ કરે છે, તૂરી છે, મધુર છે, હવકી છે અને તરશ તથા મળને મટાડે છે ધાણીનો સાથેવો તૃષા, જીનડી, દાહ, ધામની પીડા, રક્તપિત્ત, દાહ તથા જ્વરને મટાડે છે

પૌઆ ભારે છે, સ્નિગ્ધ છે, પુષ્ટિ આપનાર છે, કંક વધારનારા છે અને બગ આપનારા છે એઓ દૂધના સયોગથી વાયુને હણનારા છે અને વિષાનુ ભેદન કરનારા છે

ચોખ્ખાનો કાચો લોટ ભાગેનાને સાધનાર છે અને કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે

નવા ચોખ્ખા માડ પચે છે, મધુર રસવાળા છે અને પુષ્ટિ આપનારા છે જૂના ચોખ્ખા ભાગે લાને સાધનાર છે અને બહુ ભૂતતાને હરનાર છે

જ્યારે રોગીને તે તે ભક્ષ્યો ખવરાવવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય, અથવા તે તે ભક્ષ્ય ખાવાની રોગીને ઇચ્છા થાય, ત્યારે દ્રવ્યોના સયોગો, સરકારો તથા વિકારોના શાસથી વિચાર કરીને વંધે શાસ્ત્રાનુસાર તે તે ભક્ષ્યોનું ભારેપણ તથા હવકાપણ વગેરે કહેવું, કેમ કે ભક્ષ્ય પદાર્થો અનેક દ્રવ્યોમાથી બને છે, માટે તે સર્વના ગુણોયો કહેવાનું આ સંક્ષિપ્ત અથમા બની શકે એમ નથી ૨૩૪

અતઃ સર્વાણ્યનુપાનાન્યુપદેક્ષ્યામ ।

અમ્લેન કેચિદ્દિહતા મનુષ્યા

માધુર્યયોગે પ્રણયીમવન્તિ ॥

તથામ્લયોગે મધુરેણ તૃષ્ણા

સ્તેષા યથેષ્ટ પ્રવદન્તિ પથ્યમ્ ।

ઝીતોષ્ણતોપાસન્નમધુર્યવ-

ફલમ્લઘાન્યામ્પયોરસાનામ્ ॥

યસ્યાનુપાનં તુ દિત મંથેય

તસ્મે પ્રદેય ત્વિહ માત્રયા તત્ ।

વ્યાધિં ચ કાલં ચ વિમાલ્ય ધીરૈ-

દ્રૈવાણિ મોઝ્યાનિ ચ તાનિ તાનિ ॥

સર્વાનુપાનેષુ વર વદન્તિ

મેથ્ય યદમ્મ. શુચિમાજનસ્પય્મ ।

૧ રૂપ દોવાથી આનર ના અદરના કંકના પડ્ડુ માલ્ય થતા પમનમા કંક તેના સ્થાનમાથી છૂટે પડે છે તારે આના દબી નેના જુખા પદાર્થો ખાવાથી કંક શોષાઈ જતાર આવે છે પ્ર

ઉપર ખજૂર તથા નાળિયેરના આસવતું
અનુપાન દેવું. પ્રસહ પક્ષીઓનાં માંસની ઉપર
આસોદના આસવતું અનુપાન દેવું. પણ્મૃગોનાં
માંસ ઉપર સરગવાના આસવતું અનુપાન દેવું.
દરવાસીના માંસ ઉપર ઉત્તમ કૃષ્ણાના આસવ-
તું અનુપાન દેવું. એક ખરીવાળાં ઘોડા વગેરે
પ્રાણીઓના માંસ ઉપર ત્રિકૃષ્ણાના આસવતું
અનુપાન દેવું. જે ખરીઓવાળાં પ્રાણીઓનાં
માંસ ઉપર ખેરના આસવતું અનુપાન દેવું.
પાડા વગેરે ફૂલચરનાં માંસ ઉપર શિંગોડાના
અને કશેરુકંદના આસવતું અનુપાન દેવું.
કોશવાસીઓનાં તથા કાચળા વગેરે પાદીઓનાં
માંસ ઉપર પણ્મ શિંગોડાના અને કશેરુકંદના
આસવતું અનુપાન દેવું. ખતક વગેરે પક્ષવોનાં
માંસ ઉપર શેરડીના રસના આસવતું અનુ-
પાન દેવું. નદીનાં માછલાં ઉપર કમળના નાળના
આસવતું અનુપાન દેવું અને સમુદ્રનાં માછલાં
ઉપર ગિજેરાના આસવતું અનુપાન દેવું.

દાડમ વગેરે ખાટાં કૃષ્ણા ઉપર ઘોળાં
કમળો તથા ઉત્પલોના કંદોના આસવતું અનુ-
પાન દેવું. હંબરાના તથા વડનાં કૃષ્ણ વગેરે તૂરાં
કૃષ્ણા ઉપર દાડમ તથા નેતરનાં આસવતું
અનુપાન દેવું. દ્રાક્ષ વગેરે મધુર કૃષ્ણા ઉપર
મુંડ, મરી તથા પીપરથી સંયુક્ત કરેલા
કંદોના આસવતું અનુપાન દેવું. તાડી વગેરેનાં
કૃષ્ણા ઉપર ધાન્યામ્લનું અનુપાન દેવું. તીખાં
કૃષ્ણાની ઉપર ધ્રોક્કડ, ખરુ તથા નેતરના
આસવતું અનુપાન દેવું. પીપર વગેરે ઉપર
ગોખરુ તથા બોલસરીના આસવતું અનુપાન દેવું.
ઢાળાં વગેરે શાકો ઉપર દારૂહળદર
તથા દેરડાંના આસવતું અનુપાન દેવું. છુંછ
વગેરે શાકો ઉપર લોદરના આસવતું અનુપાન
દેવું. રાડાડી તથા ખરખોડી વગેરેનાં શાકો
ઉપર હરડે, ખહેડાં તથા આમળાંના આસ-
વતું અનુપાન દેવું. કસૂખાની માછ ઉપર પણ્મ

એ જ અનુપાન દેવું. ગ્રાહી વગેરેની માછ ઉપર
ખૂડતપંચમૂલના આસવતું અનુપાન દેવું.

તાડીના અથની મજ્જા વગેરે ઉપર ખાટાં
(દાડમ વગેરે) કૃષ્ણાના આસવતું અનુપાન દેવું.
સંધવ આદિ લૂણો ઉપર મદિરા, આસવ
અને આરનાળના (કેતરાં વગરના કાચા અથવા
પકવેલા ઘઉંના આથા)નું અનુપાન દેવું.

અથવા સર્વ પદાર્થો ઉપર જળનું અનુ-
પાન દેવું. ૨૩૫

भवन्ति चात्र ।

सर्वेषामनुपानानां मोहेन्द्रं तोयमुत्तमम् ।
सात्तम्यं वा यस्य यत्तोयं तत्तस्मै हितमुच्यते ॥
उष्णं वाते कफे तोयं पित्ते रक्ते च शीतलम् ।
दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥
यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ।
रोचनं वृंहणं वृष्यं दोषसङ्घातभेदनम् ॥
तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं सुखम् ।
दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ॥
वलयं वर्णकरं सम्यगनुपानं सदोच्यते ।
तदादौ कर्शयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ॥
पश्चात्पीतं वृंहयति तस्माद्दीक्ष्य प्रयोजयेत् ।
स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनाम् ॥
मवत्यावाधजननमनुपानमतः पिबेत् ।
न पिबेच्छ्वासकासार्तो रोगे चाप्यूर्ध्वजन्त्रुगे ।
क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ।
पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्नाच्च शीलयेत् ॥
प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् ।
स्यन्दाग्रिसादच्छर्वादीनामयाजनयेद्बहून् ॥ २३६ ॥

અનુપાનના ગુણો, સમય અને નિષેધ

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વં-
તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘સધળાં અનુપાનોમાં
આંતરિક્ષ જળનું અનુપાન શ્રેષ્ઠ છે; આંતરિક્ષ
જળ ન મળે, તો પછી જે માણસને જે જળ સાત્તમ્ય
હોય, તે માણસને તે જળનું અનુપાન દેવું. વાયુ

પવિત્ર અને સ્વચ્છ વાસણમાં રાખેલું આંતરીક્ષ (વરસાદનું ઝીલ્લી રાખેલું) જળ, સધળાં અનુપાનોમાં ઉત્તમ છે; કેમ કે સર્વ લોહાને જન્મભર સુધી એ જળ પૃથ્વિ છે અને સધળા રસો પણ જલાત્મક જ જોવામાં આવે છે. મેં આ અનુપાન વિષે સંક્ષેપ કહ્યો, હવે વિસ્તારથી કહું છું.

બિલાખાના તથા ચેરિયાનાં સ્નેહ સિવાય ખાટીના સધળા સ્નેહોની ઉપર ઊના જળનું અનુપાન હેવું ઉત્તમ છે. (બિલાખાના તથા ચેરિયાનાં સ્નેહ અત્યંત ઉષ્ણ છે, માટે તેની ઉપર તો ટાઢા જળનું જ અનુપાન હેવું.) કેટલાક કહે છે કે, તેણ ઉપર ઉષ્ણકાળમાં યૂષનું અનુપાન હેવું અને શીતકાળમાં ખાટી કાંજનું અનુપાન હેવું.

સર્વ પ્રકારનું મધ, ચોખાના લોટનું અજ, દહીં, દૂધપાક, મધ પીવાથી થતો દાહ અને ઝેર ચક્રવાથી થતા મૂંઝારા ઉપર ટાઢા પાણીનું અનુપાન હેવું. કેટલાક કહે છે કે, ચોખાના લોટના અન્ન ઉપર જરાક ઊના કરેલા પાણીનું અનુપાન હેવું.

ભાત તથા મગ વગેરેના ભોજન ઉપર, યુક્તથી થયેલી પીડા ઉપર, તડકાથી કે પંચથી થયેલી પીડા ઉપર, અગ્નિના તાપથી થયેલી પીડા ઉપર અને ઝેરથી કે મધથી થયેલી પીડા ઉપર દૂધનું અથવા માંસના રસોનું અનુપાન હેવું ઉત્તમ છે.

અડદ વગેરેના ભોજન ઉપર ધાન્યામ્લનું અથવા દહીંની તરવું કે દહીંની નીચે રહેલા પાણીનું અનુપાન હેવું.

જ્યોત્તે મધ પીવાનો અવ્યાસ હોય, તેઓને તો સધળા પ્રકારનાં માંસોની ઉપર મધનું અનુપાન હેવું ઉત્તમ છે; જ્યોત્તે મધ પીવાનો

અવ્યાસ ન હોય, તેઓને સધળા પ્રકારનાં માંસો ઉપર જળનું અથવા દોડમ વગેરે રૂબોની ખટાઈનું અનુપાન હેવું.

ધામથી, પંચ કરવાથી, ઊંચે સ્વરે ભાષણ વગેરે કરવાથી અને સ્ત્રીસંગ કરવાથી પરિશ્રમ પામેલાઓને દૂધનું અનુપાન અમૃત જેવું શુભકારી થાય છે.

મધ પીવાથી નિષંગ થયેલાં સ્ત્રૂળ માણસોને, મધથી મિશ્રિત કરેલા જળનું અનુપાન હેવું ઉત્તમ છે.

સ્વચ્છ માણસોને ભોજનના મધ્યમાં વિચિત્ર પ્રકારનું અનુપાન હેવું.

વાયુ ઉપર સિંગધ તથા ઉષ્ણ અનુપાન હેવું, પિત્ત ઉપર મધુર તથા શીતળ અનુપાન હેવું, કફ ઉપર રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ અનુપાન હેવું, રક્તપિત્ત ઉપર દૂધનું તથા શેરડીના રસનું અનુપાન હેવું અને ઝેરની પીડાઓ ઉપર આકડો, ઘુંઠો તથા સરસડિયાના આસવોનું અનુપાન હેવું હિતકારી છે.

હવે ધાન્ય વગેરે સધળા વર્ગો ઉપર અનુક્રમથી જુદાંજુદાં અનુપાનો કહું છું, તે સાંભળો.

તેમાં પ્રથમ કહેવામાં આવેલાં શૂક્રધાન્ય (અણીનાં જવ વગેરે ધાન્ય), કુધાન્ય (સાખા તથા ખંટી વગેરે ધાન્ય) અને શમી-ધાન્ય (અડદ વગેરે)ની ઉપર બોરની ખટાઈ-વાણું અનુપાન હેવું, મગ તથા તુવેર વગેરે કડોળ ધાન્યો ઉપર ધાન્યામ્લનું અનુપાન હેવું.

જંધાણ પ્રાણીઓ તથા ખટાઉડાં વગેરે વિઠ્ઠર પક્ષીઓના માંસ ઉપર પીપરના આસવનું અનુપાન હેવું. વિઠ્ઠર પક્ષીઓના માંસની ઉપર નાનાં તથા મોટાં બોરનાં આસવનું અનુપાન પણ ઉત્તમ છે. પ્રતુદ પક્ષીઓનાં માંસની ઉપર હંબરા વગેરે છીરવાળાં વૃક્ષોના આસવનું અનુપાન હેવું. શુક્રવાસી પ્રાણીઓનાં માંસની

अभ्यासनाणां ङाय, तेऽग्रे भाटे पदार्थानां
लक्षणा तथा भारेपणानां विचारः कर्तव्यः ॥३३॥
नथी. २३७

अथाहारविधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु ।
आसान्वितमसंकीर्णं शुचि कार्यं महानसम् ॥
तत्रासैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् ।
शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्विषक् ॥
विषधैरगादैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ।
सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदेयेत् ॥
वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नामाहारस्योपकल्पनाम् ।
घृतं कार्णायसे देयं पेया देया तु राजते ॥
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वेदलेषु च ।
परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
कद्वराणि खडांश्चैव सर्वाञ्छैलेषु दापयेत् ॥
दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ।
पानीयं पानकं मधं मृण्मयेषु प्रदापयेत् ॥
काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
दद्याद्द्वैदूर्ध्वपात्रेषु रागखाडवसट्टकान् ॥
पुरस्ताद्विषले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
सूदः सूपौदनं दद्यात्प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥
फलानि सर्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च ।
तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुज्जानस्योपकल्पयेत् ॥
प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खडान्यूषांश्च पेयांश्च सव्यपार्श्वे प्रदापयेत् ॥
सर्वान्गुडविकारांश्च रागखाडवसट्टकान् ।
पुरस्तात्स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
एवं विज्ञाय मतिमान्भोजनस्योपकल्पनाम् ।
भोक्तारं विजने रम्ये निःसंपाते शुभे शुचौ ॥
सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टै रसादिभिः ॥
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ।
पूर्वं मधुरमश्यान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥
पश्चाच्छेषान् रसान् चैव भोजनेष्ववचारयेत् ।

आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान्
ततः पेयांस्ततो भोज्यान्भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् ।
घनं पूर्वं समशीयात्कोचिदाहुर्विपर्ययम् ॥
आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते
निरत्ययं दोषहरं फलं ह्यामलकं नृणाम् ॥
मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च ।
पूर्वं योज्यानि भिषजा न तु भुक्ते कथंचन ॥
सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ।
काले सात्त्व्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
बुभुक्षितोऽन्नमश्रीयान्मात्रावद्विदितागमः ।
काले भुक्तं प्रीणयति सात्त्व्यमन्नं न वाधते ॥
लघु शीघ्रं ब्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं बलवह्निदम् ।
क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ॥
सुखं जीर्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च ।
अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वातुषु स्मृताः ॥
तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
नाप्रासातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा ॥
अप्रासकाले भुज्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ।
तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥
अतीतकाले भुज्जानो वायुनोपहृतेऽनले ।
कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं च न काङ्क्षति ॥
हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् ॥
आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुनेऽधिकम् ।
तस्मात्सुमंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ।
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥
विभज्य कालदोषादीन्कालयोरुभयोरपि ।
अचोक्षं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्ठवत् ॥
द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ।
चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ॥
अशान्तमुपदग्धं च तथा स्वादु न लक्ष्यते ।

તથા કદ્ ઉપર જીના જળનું અનુપાન
 દેવું અને પિત્ત ઉપર તથા રુધિર ઉપર શીતળ
 જળનું અનુપાન દેવું. દોષનાશ, ભારે કે માત્રા
 કરતાં અધિક જમવામાં આવેલું અન્ન, ઉપર
 કહેલાં અનુપાનોથી સુખાકારી રીતે પચી જાય
 છે; વળી તે રુચિ ઉપજવનાર છે, પુષ્ટિકારક છે,
 વીર્ય વધારનાર છે, દોષોના સમૂહનું પૃથક્કરણ
 કરનાર છે, દૃષ્ટિ આપનાર છે, શરીરને કામળ
 કરનાર છે, શ્રમ તથા ગ્લાનિ હરનાર છે, સ્વસ્થતા
 આપનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વાયુ વગેરે
 દોષોનું શમન કરનાર છે, તૃષ્ણા દાગનાર છે;
 બળ આપનાર છે અને વર્ણને સારો કરનાર છે.
 માટે સર્વદા અતિઉત્તમ ગણવામાં આવે છે.
 ભોજનના આદિમાં અનુપાન પીવામાં આવે તો
 તે અનુપાન શરીરને કૃશ કરી નાખે છે; ભોજન-
 ના મધ્યમાં પીવામાં આવે તો શરીરને મધ્યમ-
 રિચિતિમાં રાખે છે અને ભોજનના અંતમાં
 પીવામાં આવે, તો શરીરને પુષ્ટ કરે છે; માટે
 કૃશતા ઇચ્છનારાએ ભોજનના આદિમાં, મધ્ય-
 તા ઇચ્છનારાએ ભોજનના મધ્યમાં અને પુષ્ટ-
 તા ઇચ્છનારાએ ભોજનના અંતમાં પીવું અને
 વધે તે પ્રમાણે નિયારીને જ દેવું. જેઓ અનુપા-
 નરૂપ રસ પીએ નહીં, તેઓએ પાષણું અન્ન
 પેટમાં ભીતું થયા વગર અચળ થઈને રહેવાથી
 તેઓને પીડાકારી થઈ પડે છે; એટલા માટે
 અનુપાન પીવું યોગ્ય છે. શ્વાસના દરદીએ,
 ખાંસીના દરદીએ, ગળાની હાંસડીથી ઉપરના
 ભાગના દરદવાળાએ, ઉર ક્ષતવાળાએ, જેને
 લાળનો સ્વાદ થયા કરના હોય તેણે અને જેનો
 સ્વર ઉપશાત પામ્યા હોય તેણે અનુપાન પીવું
 નહીં; અનુપાન પીધા પછી પંથ કરવો નહીં, લંચા
 સ્વરથી ભાષણ કરવું નહીં, મણવું નહીં, ગાવું નહીં
 અને નિદ્રા પણ કરવી નહીં; કેમ કે કંઠમાં તથા
 છાતીમાં રહેલું અનુપાન તે માણસના આમાશયને
 દૂષિત કરી, અર્થાત્ વાયુ આદિ દોષોને પ્રકુપિત

કરીને કફનો સ્વાદ, અગ્નિની મંદતા તથા વમન
 આદિ ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥ ૨૩૬ ॥

ગુરુલાઘવચિત્તેયં સ્વમાવં નાતિવર્તેતે ।
 તથા સંસ્કારમાત્રાક્ષકાલાંશ્ચાપ્યુત્તરોત્તરમ્ ॥
 મન્દકર્માનલરોગ્યાઃ સુકુમારાઃ સુલ્લોચિતાઃ ।
 જન્તવો યે તુ તેષાં હિ ચિત્તેયં પરિકીર્તિતા ॥
 ષલિનઃ સ્વામદ્યા યે યે ચ દીપાન્નયો નરાઃ ।
 કર્મનિત્યાથ યે તેષાં નાવર્યં પરિકીર્તયેતે ॥ ૨૩૭ ॥

પદાર્થોનું વજન અને કયા માણસોને
 તે હલકું-ભારે પડે છે ?

ખાવાપીવાના પદાર્થોના હલકા તથા
 ભારેપણોનો જે વિચાર કહેવામાં આવ્યો,
 તે વિચાર તે તે પદાર્થોના સ્વભાવનું ઉલ્લેખન
 કરતો નથી. (જેમ કે જંગલમાં જનવરો સ્વભાવથી
 જ હલકાં હોવાથી તેઓનું માંસ પણ સ્વભાવ-
 થી જ હલકું છે) સ્વભાવ પછી સંસ્કારનું
 ઉલ્લેખન કરતો નથી. (જેમ કે ચોખા હલકા
 છતાં પણ ચોખાનો ભોટ ભારે છે.) સંસ્કાર
 પછી માત્રાનું ઉલ્લેખન કરતો નથી. (જેમ
 કે હલકાં અતોથી દૃષ્ટિ કરવી અને ભારે અતોથી
 અરધી દૃષ્ટિ કરવી) માત્રા પછી અન્નનું
 ઉલ્લેખન કરતો નથી. (જેમ કે મંડ, પેયા, વિલેપી
 ભાત તથા પૂડામાં ઉત્તરોત્તર ભારે છે અને
 પૂર્વપૂર્વ હલકાં છે.) અન્ન પછી કાળનું ઉલ્લેખન
 કરતો નથી. (જેમ કે નવું ધાન્ય કદ્ કરનાર
 છે અને એક વર્ષ સુધી રહેલું જાતું ધાન્ય
 હલકું છે.)

જે માણસો થોડું કામ કરનારા, મંદ
 અગ્નિવાળા, મદ આરોગ્યવાળા, કામળ શરીર-
 વાળા અને સુખ ભોગવવાના અભ્યાસી હોય,
 તે માણસો માટે પદાર્થોના હલકા તથા
 ભારેપણોનો આ વિચાર કલ્પો છે; પરંતુ જે
 માણસો બળવાળા, કઠોર પદાર્થો ખાનારા,
 પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા અને હમેશા કામ કરવાના

પથરાનાં પાત્રોમાં પીરસવા; સારી પેઠે ઉઠાળીને યોગ્ય રીતે ઠંડું કરેલું દૂધ ત્રાંખાના પાત્રમાં પીરસવું; જળ, શરબત તથા મધ માટીનાં પાત્રોમાં પીરસવાં; રાગો શીતળ તથા શુભ કાચનાં પાત્રોમાં પીરસવા; ખાડવો શીતલ તથા શુભ સ્ફટિકનાં પાત્રોમાં પીરસવા અને સદૃઢા શીતળ તથા શુભ વૈદ્ય (લસણિયા મણિઓ) નાં પાત્રોમાં પીરસવા. રસોઈયાએ સારી રીતે સંસ્કાર આપેલાં દાળ, ભાત અને પ્રદિગ્ધ માંસો સામા ભાગમાં રાખેલા નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ અને મનોહર પાત્રમાં પીરસવાં. કૃણો, સર્વ પ્રકારનાં ભક્ષ્યો અને પરિશુષ્ક માંસો ભોજન કરનારના જમણા હાથની તરફ રાખવાં. મંડ આદિ ઉત્તમ રસો, માંસના રસો, જળ, શરબતો, દૂધ, ખડયૂષો, યૂષો તથા પીવાના પદાર્થો ભોજન કરનારના ડાબા હાથની તરફ રાખવાં. ગોળ-સંબંધી સઘળા વિકારો, રાગો, ખાડવો તથા સદૃઢા સમજી રસોઈયાએ ભોજન કરનારાની સામે મધ્યભાગમાં અને જમણી તથા ડાબી બાજુએ પીરસવા. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે આ પ્રમાણે ભોજનની ગોઠવણ બાળીને, જમનારને એકાંત, રમણીય, સુગંધી પુષ્પોની રચનાવાળાં, સપાટ, રજ વગેરે ન પડે એવા, શુભ અને પવિત્ર પ્રદેશમાં જમાડવો. મનને પ્રિય લાગે એવા વધાર વગેરે સંસ્કારોથી યુક્ત કરેલું, પથ્ય તથા પ્રિય રસોવાળું, ગંધથી, વર્ણથી તથા સ્પર્શથી પણ પ્રિય લાગે એવું, પવિત્ર, અત્યંત ઊનું ન હોય એવું અને તુરતનું પકાવેલું ભોજન હિતકારી થાય છે. વૈદ્યે ભોજનમાં પ્રથમ મધુર રસ જમાડવો, મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો રસ જમાડવો અને તે પછી બાકીના રસો જમાડવા.^૧

૧ ભુખ્યા માણસને પ્રથમ મધુર રસ દેવો, કે જેથી પક્વાશયમાં રહેલો વાયુ નિતાય. મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો રસ દેવો, કે જેથી પિત્તાશયમાં અગ્નિ દીપ્ત થાય. અંતમાં તીખા વગેરે રસો દેવો કે જેથી કફ નિતાય. શઙ્ગાતમાં અગ્નિ પૂરેપૂરો હોવાથી ભારે પદાર્થ

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે પ્રથમ દાડમ વગેરે કૃણો જમાડવાં, પછી પીવાના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો, પછી ભોજ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો અને તે પછી વિચિત્ર લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો.^૨ કેટલાક કહે છે; કે પ્રથમ કઠણ પદાર્થો જમાડવા અને કેટલાક કહે છે, કે પ્રથમ પ્રવાહી પદાર્થો જમાડવા. ભોજનના આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં માણસોને આમળાંનો ઉપયોગ કરાવવો, બહુ ઉત્તમ છે; ઠમ કે આમળાં કશી હરકત કરે એવાં નથી અને નેત્રોનું હિત કરનારાં છે^૩ તથા દોષોને હરનારાં છે. વૈદ્યે કમળનાં નાળ, કમળના કંદ, કમળના કંદોમાંથી ફૂટેલા કાંટા, સૂરણ વગેરે કંદો અને શેરડી વગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો હોય તો પ્રથમ કરાવવો; પણ ભોજન કર્યા પછી ટાઈ રીતે પણ કરાવવો નહિ. ઊંચા આસન પર સારી રીતે બેસાડી, શરીરને વાકુંચકું નહિ પણ સમાન રખાવી, મનને કામાદિક પ્રવૃત્તિઓમાં ન રહેવા દેતાં અન્નમાં જ તત્પર રખાવીને યોગ્ય સમયમાં હિતકારી, હલકું, સ્લિગ્ધ તથા જમાં પ્રવાહી પ્રધાન હોય એવું ઉષ્ણ અન્ન જમાડવું. જમવામાં અત્યંત ઉતાવળ પણ ન કરાવવી અને અત્યંત વિલંબ પણ ન કરાવવો. શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ ઉપર ધ્યાન આપી, ભૂખ લાગે

જરૂરસ સાથે ભળી પચી જાય છે. પાછળથી જરૂર-રસનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી હલકો અને ઘાસ આદું જેવો જમાં ભૂતાગ્રિ છે તેવો પદાર્થ લેવો, મધ્યમાં પાણી પીવું કે હોન્દરીનો ૧ ભાગ પાણીથી ભરાય અને એ રીતે બનેલો પ્રવાહી ખોરાક શોષણને લાયક થાય. પ્ર.

૨. વાયુ જીતવા માટે પ્રથમ દાડમ આદિ ખાટા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો. પછી દાડમ આદિ કઠણ પદાર્થોને કોમળ કરવા માટે તથા વયઃસ્થાપન માટે પીવાના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો.

૩ આલોચક પિત્તને સુધારીને આંખની દષ્ટિ સુધારે છે. પ્ર.

યદત્સ્વોદુતરં તત્તદ્વિદધ્યાદુત્તરોત્તરમ્ ॥
 પ્રક્ષાલ્યેદદ્ધિરાસ્યં મુજાનસ્ય મુહુર્મુહુઃ ।
 વિશુદ્ધરસને તસ્મે રોચતેઽન્નમર્ણવત્ ॥
 સ્વાદુના તસ્ય રસનં પ્રયમેનાતિતરિપિતમ્ ।
 ન તથા સ્વાદયેદન્યત્તસ્માદપ્રક્ષાલ્યમન્તરા ॥
 સૌમનસ્યં ચલે પુષ્ટિમુત્સાદં દર્પણં સુખમ્ ।
 સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમસ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥
 મુક્ત્વાઽપિ યત્પ્રાર્થયતે મ્યસ્તત્સ્વાદુ મોજનમ્ ।
 અશિતશ્ચોદકં યુક્ત્યા મુજાનશ્ચાન્તરા પિવેત્ ॥
 દન્તાન્તરગતં ચાન્ને શોષનેનાહરેન્ચ્છનૈઃ ।
 કુર્ચાદનાદતં તદ્ધિ મુલ્કસ્યાનિષ્ઠમન્યદામ્ ॥
 જીર્ણેઽન્ને વદ્ધેતે વાસુર્વિદગ્ધે પિત્તમેવ તુ ।
 મુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માદ્ધુકે દરત્કફમ્ ॥
 ધૂમેનાપોહ્ય દ્વૈર્વા કપાયકદુતિત્તકૈઃ ।
 પૂગકક્ષોલકર્પૂલવક્ત્રસુમનઃફલેઃ ॥
 કદુતિત્તકપાયૈર્વા મુલ્કવૈશઘકારકૈઃ ।
 તામ્બૂલપત્રસદિતૈઃ સુગન્ધૈર્વા વિચ્છેક્ષણઃ ॥
 મુક્ત્વા રાજવદાસીત યાવદન્નક્રમો ગતઃ ।
 તતઃ પાદશતં ગત્વા વામપાર્શ્વે તુ સંવિશેત્ ॥
 શન્દરૂપરસાન્ગન્ધાન્સ્પર્શશ્ચ મનસઃ પ્રિયાન્ ।
 મુક્તવાનુપસેવેત તેનાન્નં સાધુ તિષ્ઠતિ ॥
 શન્દરૂપરસસ્પર્શગન્ધાશ્ચાપિ હ્રુગુપ્સિતાઃ ।
 અશુન્યન્નં તથામુક્તમતિદ્વાસ્થ્યં ચ વામયેત્ ॥
 શ્યનં ચાસનં વાપિ નેન્ચ્છેદ્વાપિ દ્રવોત્તરમ્ ।
 નાઙ્મયાતવી ન પ્લવનં ન યાનં નાપિ વાહનમ્ ॥
 નચૈકસસેવાયાં પ્રસજ્યેત કદાચન ।
 શાકાવરાન્નમૂયિષ્ઠમમ્લં ચ ન સમાચરેત્ ॥
 એકૈકશઃ સમસ્તાન્ વા નાપ્યશ્ચીયાદ્રસાન્સદા ।
 પ્રાગ્મુક્તે ત્વવિવિક્તેઽર્જો દિરન્નં ન સમાચરેત્ ॥
 પૂર્વમુક્તે વિદગ્ધેઽન્ને મુજાને દન્તિ પાલકમ્ ।
 માત્રા ગુરુ પરિહેદાદારં દ્રવ્યતથ ચ ॥
 પિષ્ઠાન્નં નૈવ મુજીત માત્રયા વા હ્રુમુક્ષિતઃ ।
 દ્વિગુણં ચ પિવેતોર્યં સુલં સમ્પકપ્રજીર્યતિ ।
 પેયંલઘ્વાયમશ્યાનાં ગુરુ વિષાધયોત્તરમ્ ॥

ગુરુણામર્દસૌહિર્યં લઘૂનાં તૃપ્તિરિષ્યતે ।
 દ્રવોત્તરો દ્રવશ્ચાપિ ન માત્રાગુરિષ્યતે ॥
 દ્રવાભ્યમપિ શુષ્કં તુ સમ્યગેવોપપદ્યતે ।
 વિશુષ્કમન્નમયસ્તં ન પાકં સાધુ ગચ્છતિ ॥
 પિષ્ઠીકૃતમસંકિન્નં વિદાહમુપગચ્છતિ ।
 ઓતસ્યન્નવેદે પિત્તં પક્તૌ વા યસ્ય તિષ્ઠતિ ॥
 વિદાહિ મુક્તમન્યદ્વા તત્સાપ્યન્નં વિદદ્યતે ।
 શુષ્કં વિરુદ્ધં વિષ્ટમિ વદ્ધિવ્યાપદમાવેત્ ॥૨૩૮॥
 આહારનો વિધિ

હે પુત્ર સુશ્રુતા! હવે આહારનો વિધિ
 સંપૂર્ણ રીતે કહું છું તે સાંભળો. રસોઈ કરવાનું
 સ્થાન સ્વચ્છ અને મોક્ષુ બનાવવું અને
 તેમાં જ માણસો નિશાસપાત્ર હોય, તેમને જ
 રાખનાં. એ સ્થાનમાં તે નિશાસપાત્ર માણસોએ
 સારી રીતે પકવેલું અને જના ગંધ, રસ, સ્પર્શ
 તથા વર્ણ પ્રિય લાગે એવું ખાવાનું અન્ન વેધે
 દાઈની પણ નજર ન પડે એવી રીતે સ્વચ્છ
 બચ્ચામાં રખાવવું. વેધે એ અન્નને વિષહર
 ઔષધોથી યુક્ત કરી તથા વિષહર ઔષધોના
 યોગનાળાં બોળો વડે સિંબવેલા પંખાઓથી તેના
 ઉપર પવન નાખી, અથત્રવેદના વિપનાશક સિદ્ધ
 મંત્રોથી અભિમંત્રિત કરી, રાજની પાસે હાજર
 કરીને પીરસવું તથા રસોઈયાના હાથથી
 પિરસાવવું.

હવે કયા પદાર્થો કેનાં કેનાં પાત્રોમાં પીર-
 સવા તથા કયા કયા પ્રદેશમાં મૂકવા વગેરે
 વિધેની સઘળી યોજના કહું છું. ધી લોહાના
 પાત્રમાં દેવું, પેથા રૂપાના પાત્રમાં દેવી, કૃણો
 તથા સર્વ પ્રકારનાં બદ્ધે પાંદડાઓમાં અથવા
 પાંદડાઓથી ઢાંકેલા વાંસ વગેરેનાં પાત્રોમાં
 પીરસનાં; પ્રિશુષ્ક માંસો તથા પ્રદિગ્ધ માંસો
 સુવર્ણનાં પાત્રોમાં પીરસવાં; મંડ વગેરે ઉત્તમ
 રસો તથા માંસના રસો રૂપાનાં પાત્રોમાં
 પીરસવાં; છાશ, કાંચ તથા સર્વ પ્રકારના અડધૂપો

સ્વાદિષ્ઠ હોય તે પીરસવું. જમવા લાગેલા માણસના મુખને જળ વડે વારંવાર ધોવાવવું- એટલે વારંવાર જળથી ઢાગળા કરાવવા; કેમ કે ઢાગળા કરવાથી જીભ શુદ્ધ થતાં બીજે સ્વાદ અપૂર્વની પેઠે રહે છે. પહેલા સ્વાદથી તૃપ્ત થયેલી માણસની જીભ બીજ સ્વાદને પહેલાંની પેઠે ગ્રહણ કરી શકતી નથી, એટલા માટે વચમાં વચમાં જળથી ઢાગળા કરાવવા. સ્વાદવાળું અન્ન મનની સ્વસ્થતા, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ, હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વાદ વગરનું અન્ન મનના અસ્વસ્થપણને, બળની હાનિને, પુષ્ટિની હાનિને, ઉત્સાહનો અભાવ, અહર્ષ તથા અસુખ ઉત્પન્ન કરે છે. જમનારો, જે અન્નને જમ્યા પછી ફરીવાર માગે, તે અન્નને સ્વાદિષ્ઠ બાણવું. જમી રહ્યા પછી અને જમતાં-જમતાં વચમાં પણ માત્રાથી પાણી પાવું.^૧

દાંતોના મધ્યમાં પેસી રહેલા કે ચોટી રહેલા અન્નને ધીરેધીરે ખડની સળી વગેરે વડે કાઢી નખાવવું. જે એ અન્નને દાંતોના મધ્યમાંથી કાઢી નાખવામાં ન આવે, તો તે અન્ન મોઢાને ખરાબ ગંધવાળું કરી નાખે છે.

જમેલું અન્ન પચી ગયા પછી વાયુ વધે છે અને પચવા લાગે, ત્યારે પિત્ત વધે છે. ભોજન કર્યા પછી તુરત કંકની વૃદ્ધિ થાય છે; એટલા માટે ભોજન કર્યા પછી તુરત જ બીડી પાવાથી અથવા હૃદયને પ્રિય લાગનારાં તૂરાં, તીખાં તથા કડવાં સોપારી, ચણકબાબ, લીમસેની ખરાસ, લવિંગ તથા બયડળથી અથવા મુખને સ્વચ્છ કરે એવા તૂરા, તીખા તથા કડવા બીજ પદાર્થોથી અથવા નાગરવેલનાં પાન સહિત સુગંધી પદાર્થોથી કંકને દૂર કરવો.

સમજી માણસે ભોજન કર્યા પછી જ્યાંસુધી

અન્નનો ક્લમ મટે, ત્યાંસુધી રાખની પેઠે બેસવું અને તે પછી સો પગલાં ચાલી શય્યામાં ડાબું પડખું દબાવી સૂવું. જમેલા માણસે મનને પ્રિય લાગે એવા શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું સેવન કરવું; એમ કરવાથી ઉદરમાં અન્નની સારી રીતે સ્થિતિ થાય છે. ખરાબ શબ્દ, ખરાબ રૂપ, ખરાબ રસ, ખરાબ ગંધ અને ખરાબ સ્પર્શ વમન કરાવે છે. જમવામાં આવેલું અશુચિ અન્ન પણ વમન કરાવે છે અને અતિ હાસ્ય પણ વમન કરાવે છે.

જમ્યા પછી લાંબા સમય સુધી શયનનું કે આસનનું સેવન કરવું નહિ; જમાં પ્રવાહી પ્રધાન હોય એવા પદાર્થનો પણ ઉપયોગ કરવો નહિ; અશ્નિના તાપનો, સૂર્યના તડકાનો, નાહવાનો, જળમાં તરવાનો, દૂર પ્રદેશમાં જવાનો અને વાહનનો પણ ત્યાગ કરવો.

એકના એક રસનું વારંવાર કઠી પણ સેવન કરવું નહિ. જમાં શાક કે વૈદલાનો (તૂવેરની દાળ વગેરે અન્નો) ઘણાં આવતાં હોય એવા ભોજનનું વારંવાર સેવન કરવું નહિ; તેમ જ ખાટા રસનું અતિસેવન કરવું નહિ. એક એક રસ પણ ઝાઝો જમવો નહિ; તેમ જ સધળા રસો પણ ઝાઝા જમવા નહિ; અથવા એક-એક રસનું જ સેવન કરવું નહિ અને સધળા રસોને એકઠા કરીને પણ જમવા નહિ.

એક વાર જમ્યા પછી જ્યાંસુધી જઠરાગ્નિ નિર્મળ ન થયે હોય, ત્યાંસુધી બીજી વાર જમવું નહિ. પહેલાં જમેલું અન્ન જઠરાગ્નિથી કાંઈક પાકું હોય અને કાંઈક કાચું હોય, તેટલામાં જે માણસ બીજી વાર જમે, તે પોતાના જઠરાગ્નિનો જ વિનાશ કરે છે.

જે અન્ન માત્રાથી અથવા દ્રવ્યથી ભારે હોય તેનો આહાર કરવો નહિ. જમાં ક્ષત્ત ચોખ્ખો લોટ જ આવતો હોય, એવું અન્ન જમવું નહિ. બહુ જ ભૂખ લાગી હોય, તોપણ

^૧ બહુ પાણી પીવાથી જઠરરસ મંદબળવાળો થઈ અગ્નિ મંદ કરશે. તરસ મુજબ જ પાણી પીવાં બેઈએ. પ્ર.

ત્યારે યોગ્ય સમયમા યોગ્ય માત્રાથી^૧ અન્ન જમાડવું. યોગ્ય સમયમાં જમવામા આવેલું અન્ન તુષિ આપે છે, હિતકારી અન્ન પીડા ઉત્પન્ન કરતું નથી, હલકું અન્ન તુરત પાક પામે છે, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ અન્ન બળની તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે ઉતાવળથી પણ નહિ અને વિલબથી પણ નહિ, પરંતુ સમ રીતે જમવામા આવેલું અન્ન સમપાકને પામે છે જેમાં પ્રવાહી પ્રધાન હોય એવું અન્ન નિર્દોષ રીતે પાકે છે અને માત્રાથી જમવામા આવેલું અન્ન સુખેથી પચી બપ છે તથા દોષો વગેરેની સમતા કરે છે જે ઋતુઓમા રાત્રિઓ અત્યંત લાંબી થાય છે, તે ઋતુઓમા (હેમત અને શિશિરમાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જમાડવું અને તે સત્તા પહેર દિવસ ચડે ત્યારે જમાડવું જે ઋતુઓમા દિવસો અત્યંત લાંબા થાય છે, તે ઋતુઓમાં (ગ્રીષ્મ તથા વર્ષામાં) તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જમાડવું અને તે અપરાદ્ધમા જમાડવું—એટલે દિવસના અઢી પહેર ગયા પછી જમાડવું જે ઋતુઓમાં દિવસો અને રાત્રિઓ સમાન થાય છે, તે ઋતુઓ(શરદ અને વસંત)મા તે ઋતુઓના ગુણોથી વિપરીત ગુણોવાળું અન્ન જમાડવું અને તે મધ્યાહન સમયમા જમાડવું. (આ જમાડવાનો વિધિ એક ટક જે જમવાના અભ્યાસવાળા માણસ માટે છે જેને બે ટક જમવાની ટેવ હોય, તે માણસને સત્તા પહેર દિવસ ચડે ત્યારે જમાડવું અને તે ભોજનની માત્રાથી અડધું અથવા ત્રીજા ભાગનું અન્ન

૧ એટલું અન્ન જમવાથી કૃષ્ણમા દમાનું ન થાય પણમા ફરતે નહિ હ વમા પીડા ન થાય પેર ભારે ન થાય ચકુ વગેરે ધર્મિગે પ્રસન્ન થાય છુધા તથા તૃપ્તિ શાન્ત થાય અને હસવામા શ્વાસપ્રદૈસ્સમા તથા વાનો કરવામા શુષ્ક રહે તેટલું જમાડવું એ માના કહેવાય છે

દિવસના સાડાત્રણ પહેર ગયા પછી જે રાતે જમાડવું) ભોજનનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના જમાડવું નહિ, ભોજનનો સમય વ્યતીત કરીને પણ જમાડવું નહિ, ઓછી માત્રાથી પણ જમાડવું નહિ અને અધિક માત્રાથી પણ જમાડવું નહિ ભોજનનો સમય પ્રાપ્ત થયા વિના ભોજન કરતો માણસ શરીર ભારે થઈ જવાથી તે તે વ્યાધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે અથવા મરણ પામે છે ભોજનનો સમય વ્યતીત થયા પછી ભોજન કરનારા માણસનો જઠરાગ્નિ વાયુથી ઉપધાત પામે છે, તેથી તેને ખાધિનું^૨ અન્ન માંડ માંડ પચે છે અને બીજાવાર જમવાની ઇચ્છા થતી નથી ઓછી માત્રાથી ખાધિનું અન્ન તુષિ આપતું નથી અને બળનો કાય કરે છે અધિક માત્રાથી ખાધિનું અન્ન આગસ, ભારેપણું, પેટના કૂનવાને અને અગ્નિની ગ્વાનિને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ છે એટલા માટે સારી રીતે સસ્કાર આપેલું, ઉપર કહેતા દોષો વગરનું અને ઉપર કહેવા ઉત્તમ ગુણોવાળું ભોજન યોગ્ય માત્રાથી કરાવવાનો અસ્થાસ રખાવો સમયોનો તથા દોષ વગેરેનો વિભાગ કરી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિત્ય મે વખત ભોજન કરાવતું જે અન્ન ચોખ્ખાઈ વગરનું, દુધ, એહું, કાકરી વાળું, તણખનાંવાળું, દેશનાળું, જેના ઉપર અરુચિ થતી હોય એવું, વાસી રહેલું, ઘણીવાર સુધી પડ્યું રહેલું, સ્નાદ વગરનું કે સડેનું હોય તેને છેડી દેવું જે અન્ન રધાયા પછી ઘણીવાર સુધી પડ્યું રહેલું, કઠણું, ટાકું થઈ ગયેનું, ફરીવાર જીનું કરેલું, નહિ સીંચેલું કે બળી ગયેલું હોય તે અન્ન તેવું સ્નાદિષ લાગતું નથી ઘણા પ્રકારનાં અન્નો સ્નાદિષ હોય તે તેઓમા જે જે અન્ન વધારે વધારે સ્નાદિષ હોય, તે તે અન્નને પાછળ મોઝમથી પીરસવું એટલે એક સ્નાદિષ જમાયા પછી તેથી વધારે સ્નાદિષ અન્ન પીરસવું અને તે જમાયા પછી જે તેથી પણ વધારે

મવેદજીણ પ્રતિ યસ્ય શક્ત્વા
સ્તિગ્ધસ્ય જન્તોર્વિલિનોઽન્નકાલે ।

પ્રાતઃ સશુઠીમમયામશક્તો
મુક્તીત સમ્પ્રાશ્ય હિતં હિતાર્થી ॥

સ્વલ્પં યદા દોષવિવદ્ધમામં
લીનં ન તેજઃપથમાવૃણોતિ ।

મવલ્સજીર્ણેઽપિ તદા બુબુક્ષા
સા મન્દબુદ્ધિં વિષવન્નિહન્તિ ॥ ૨૩૯ ॥

અજીર્ણના ભેદ, કારણો, હાનિ
તથા સામાન્ય ચિકિત્સા

આમાજીર્ણ, વિદગ્ધાજીર્ણ અને વિષ્ઠ્ઠા-
જીર્ણ એ ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ છે. આમાજીર્ણ
કંઠથી થાય છે, વિદગ્ધાજીર્ણ પિત્તથી થાય છે
અને વિષ્ઠ્ઠાજીર્ણ વાયુથી થાય છે. કેટલાક
આચાર્યો માને છે કે 'રસશેષાજીર્ણ' નામનું
ચોથું પણ એક અજીર્ણ છે અને તે, ખાધા પછી
પાકી ગયેલાં અન્નનો સારરૂપ જે પ્રવાહી ભાગ
અપકવ રહી ગયો હોય છે તેથી થાય છે.

ધણું પાણી પીવાથી, વિષમ ભોજન કર-
વાથી, ક્ષુધા, મૂત્ર તથા વિષ્ણુ વગેરે રોગી રાખ-
વાથી, દિવસે સૂવાથી અને રાતે જાગવાથી માંજીસ-
ને સમયસર ખાધેલું, પ્રકૃતિથી હિતાવહ, હલકું
અને સ્તિગ્ધતા તથા ઉષ્ણતા આદિ ગુણોવાળું
અન્ન પણ પચતું નથી. ઇર્ષ્યાથી, ભયથી, ક્રોધથી
કે લોભથી વ્યાપ્ત થયેલો અથવા રોગથી કેદીનતાથી
પીડાયેલો અથવા મત્સરથી સંયુક્ત થયેલો
માંજીસ, જે અન્નનું ભોજન કરે, તે અન્ન તે
માંજીસને સારી રીતે પચતું નથી.

કંઠથી દૂષિત થયાના પ્રભાવથી જે અન્ન
મધુરતા પામેલું હોય, તેથી થયેલું અજીર્ણ
આમાજીર્ણ કહેવાય છે. ખાવામાં આવેલું અન્ન
પિત્તથી દૂષિત થયાના પ્રભાવથી કાંઈક કાચું તથા
કાંઈક પાકું થઈને ખાટાપણાને પામ્યું હોય,
તેથી જે અજીર્ણ થાય, તે વિદગ્ધાજીર્ણ કહેવાય

છે. પ્રવૃત્ત ન થતા તથા વિશેષે કરી રોકાઈ
ગયેલા વાયુથી જે અજીર્ણ થાય છે, તે વિષ્ઠ્ઠા-
જીર્ણ કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે, અન્નનો
સારરૂપ જે રસ ભાગ અપકવ રહી ગયો હોય છે,
તેથી જે અજીર્ણ થાય છે, તે રસશેષાજીર્ણ કહે-
વાય છે.

(જો આમાજીર્ણ હોય તો પેટમાં તથા
અંગોમાં ભારેપણું થાય છે, વમનની તૈયારી
જવું થઈ રહે છે, ગાલ ઉપર તથા આંખોનાં
ડોડલા ઉપર થોથર (સોજો) થાય છે, જવું ખાધું
હોય તેવા જે ઝોડકાર આવે છે તથા શરીરમાં
ચળ આવે છે.

જો વિદગ્ધાજીર્ણ હોય તો ભ્રમ થાય છે,
તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પિત્તને લીધે
સંતાપ તથા ચોસ વગેરે ઘણા પ્રકારની વ્યથાઓ
થાય છે, ધુમાડાવાળા તથા ખાટા ઝોડકાર
આવે છે, પસીનો વળ્યા કરે છે અને દાહ થાય છે.

જો વિષ્ઠ્ઠાજીર્ણ હોય તો અત્યંત શૂળ
નીકળે છે, આક્રંદો થાય છે ચોખાવા જેવી તથા
ભેદાવા જેવી વગેરે અનેક પ્રકારની વાયુ સંબંધી
વેદનાઓ થાય છે, મળ તથા અધોવાયુ રોકાઈ
જાય છે, અંગો ઝલાઈ ગયાં જવાં થઈ જાય છે,
મૂર્છા થાય છે અને અંગોમાં પીડા થાય છે.)

જો રસશેષાજીર્ણ હોય, તો ઝોડકાર સાફ
આવતા છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થતી નથી,
લાળ સ્ત્રવ્યા કરે છે અને છાતીમાં ભારેપણું
થાય છે.

અજીર્ણથી મૂર્છા, અસંબંધ સાપણ, વમન,
લાળનો સ્રાવ, અંગોની ગ્લાનિ અને ભ્રમણ; એ
ઉપદ્રવો થાય છે અને કદાચ મરણ પણ થઈ
જાય છે.

આમાજીર્ણ થયું હોય તો લંઘન કરાવવું
હિતકારી છે. વિદગ્ધાજીર્ણ હોય તો વમન કરા-
વવું હિતકારી છે, વિષ્ઠ્ઠાજીર્ણ હોય તો સ્વેદન
(ખાફ દેવી) હિતકારી છે અને રસશેષાજીર્ણ હોય

એવું અન્ન માપસરજ જમવું. એવું અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઉપર જમણું પાણી પીવું, કે જ્યાં તે અન્ન કશું કદ આપ્યા વગર પચી જાય.

પીના યોગ્ય પદાર્થો કરતાં ચાટવા યોગ્ય પદાર્થો ભારે છે, ચાટવા યોગ્ય પદાર્થો કરતા દાળ, ભાત વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ભારે છે અને ભોજ્ય પદાર્થો કરતાં લાડુ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થો ભારે છે. લાડુ તથા અડદ વગેરે પદાર્થો, કે જ્યો ભારે છે તેઓથી અરધી તુલિ કરવી અને સુવર વગેરેનાં ખંસો વગેરે પદાર્થો, કે જ્યો અત્યંત ભારે છે તેઓથી ત્રીજા ભાગની તુલિ કરવી. હલકા પદાર્થોથી પણ જરાક ઓછી તુલિ કરવી. જે અત્યંત હલકા પદાર્થો છે, તેઓથી તુલિ કરવી, પણ માપસર કરવી, જેમાં પ્રવાહી પ્રમાણ હોય એવા પદાર્થો અથવા બને પ્રવાહી પદાર્થો પણ માપથી ભારે પડતો થાય, એમ કરવું નહિ. શુષ્ક અન્ન પણ પ્રવાહી સાથે સંયુક્ત કરીને જમવામાં આવે, તો જઠરાગ્નિથી સારી રીતે પાચી જાય છે. શુષ્ક અન્ન વારંવાર ખાવામાં આવે, તો તે સારી પેટે પાકતું નથી, પણ તે અન્ન પેટમાં પિંડારૂપે તથા નરમાશ પામ્યા વગરનું રહીને આટો પાક પામે છે.

જે માણસના આમાશયમાં અથવા અગ્નિના સ્થાનકમાં પિત્ત હોય, તે માણસને જમવામાં આવેલું ત્રિદાહી (ખારો પાક પામે એવું) અન્ન અને બીજું અન્ન પણ ઠાવું પાડું જ રહે છે.

શુષ્ક અન્નો, દૂધ તથા માછલાં આદિ વિરુદ્ધ પદાર્થો અને ચણા તથા મસૂર વગેરે વિષ્ણી (કબજિયાત કરનારા) પદાર્થો જઠરાગ્નિને મંદ કરી નાખે છે. ૨૩૮

આમં વિદગ્ધં વિષ્ણં કફપિત્તાનિલૈશ્ચિમિઃ ।
અર્જીર્ણં કેચિદિચ્છન્તિ ચતુર્થં રસશેષતઃ ॥

અલ્પમ્બુપાનાદ્વિષમાશનાદ્વા
સંધાણાત્સ્વપ્નવિપર્યયાદ્ ॥

કાલેડપિ સાત્મ્યં લઘુ ચાપિ મુક્ત-
મન્નં ન પાર્કં મજ્જતે નરસ્ય ॥
ઈર્ષ્યામયક્રોધપરિક્ષિતેન
લુપ્થેન રુદ્ધિનિપીડિતેન ।
પ્રદિપયુક્તેન ચ સેવ્યમાન-
મન્નં ન સમ્યક્પરિણામમેતિ ॥
માધુર્યમન્નં ગતમામંસંજં
વિદગ્ધસંજં ગતમ્લમાવમ્ ।
કિંચિદ્વિપકં મૃશતોદશૂર્લ
વિષ્ણમવાવદ્ધવિરુદ્ધવાતમ્ ॥
ઉદ્ગ્રાશુદ્ધાવપિ મત્તકાદ્ધ્વા
ન જાયતે દ્વદુસ્તા ચ યસ્ય ।
રસાવશેષેણ તુ સપ્રસેકં
ચતુર્થમેતત્પ્રવદન્સર્જીર્ણમ્ ॥

મૂર્છાં પ્રલાપો વમયુઃ પ્રસેકઃ સદતં પ્રમઃ ।
ઉપદ્રવા મવન્ત્યેતે મરણં ચાપ્યર્જીર્ણતઃ ।
તન્નામે લંઘનં કાર્યં વિદગ્ધે વમનં દિતમ્ ।
વિષ્ણે સ્વેદનં પર્યં રસશેષે શયીત ચ ॥
વામયેદાશુ તં તસ્માદુષ્ણેન લવણામ્બુના ।
કાર્યં પાનશનં તાવધાવન્ન પ્રકૃતિં મજ્જત્ ।
લઘુસ્થાયમતત્ત્વેન લંઘયેઃ સમુપાચરેત્ ॥
યાવચ્ચ પ્રકૃતિસ્યઃ સ્વાદોપતઃ પ્રાણતસ્તયા ॥
હિતાહિનોગસંયુક્તમન્નં સમશનં સ્મૃતમ્ ।
વહુ સ્તોકમકાલે વા વિજ્ઞેયં વિષમાશનમ્ ॥
અર્જીર્ણં મુજ્યતે યત્તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ।
ત્રયમેતન્નિહન્ત્યાશુ બહુન્ધ્યાધીન્કરોતિ વા ॥

અન્નં વિદગ્ધં હિ નરસ્ય શીર્ષં
શીતામ્બુના વૈ પરિપાકમેતિ ।
તદ્વચસ્ય શૈલેન નિહન્તિ પિત્ત-
માહ્લેદિમાવાચ નયત્પચસ્તાત્ ॥
વિદહ્યતે યસ્ય તુ મુક્તમાત્રે
દહ્યેત દ્વસ્કોષ્ઠગલં ચ યસ્ય ।
દ્રાક્ષાડમયાં માશિકસમ્પ્રયુક્તાં
લીદ્વાડમયાં વા સ મુક્તં ભજેત્ ॥

ગુણો કે જ્યાં અનેક દ્રવ્યોમાં રહેલા છે, તેઓનું અનુમાન તેઓનાં કામો ઉપરથી થાય છે.

જે ગુણ સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, લોહી વગેરેનું સ્તંભન કરે છે અને મૂર્છા, વૃષા, સ્વેદ તથા દાહ મટાડે છે, તે ગુણ શીત કહેવાય છે—અર્થાત્ એવા ગુણોવાળું જે દ્રવ્ય હોય, તે શીતગુણવાળું દ્રવ્ય કહેવાય છે.

જે ગુણ સુખ આપતો નથી, લોહી વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરે છે, મૂર્છા, વૃષા, સ્વેદ તથા દાહ ઉત્પન્ન કરે છે અને વિશેષે કરી ત્રણાદિકને પકાવનાર છે, તે ગુણ ઉષ્ણ કહેવાય છે.

જે ગુણ સ્નિગ્ધ કરે, કામળ કરે, બળ આપે અને વર્ણને સારો કરે છે, તે ગુણ સ્નિગ્ધ કહેવાય છે.

જે ગુણ રક્ષ કરે, કઠણ કરે, બળને ઓછું કરે, વર્ણને ખરાબ કરે, વિશેષે કરી અતિસાર વગેરેને અટકાવે અને કર્કશ હોય તે ગુણ રક્ષ કહેવાય છે.

જે ગુણ (તાંતણાવાળો છે), જીવન આપે છે, બળ આપે છે, ભાંગેલાંને સાંધે છે, કંક કરનાર છે અને ગુરુત્વવાળો છે, તે ગુણ પિચ્છિલ કહેવાય છે.

જે ગુણ જીવન આપનાર નથી, બળ ઓછું કરનાર છે, ભાંગેલાંને સાંધતો નથી, પણ જીવંને જીવં રાખે છે, આદ્રપણાને ચૂસનાર છે, હલકો છે અને ત્રણને રૂઝાવનારો છે, તે ગુણ વિશદ કહેવાય છે.

જે ગુણ દાહ કરનાર છે, ત્રણાદિકને પકાવનાર છે અને સ્નાવ કરનાર છે, તે ગુણ તીક્ષ્ણ કહેવાય છે.

જે ગુણ દાહ કરતો નથી, ત્રણાદિકને પાકવા દેતો નથી અને પર વગેરેનો સ્નાવ થવા

દેતો નથી (તથા કામળ છે), તે ગુણ મૃદુ કહેવાય છે.

જે ગુણ અંગને ગ્લાનિ કરે, મળોની વૃદ્ધિ કરે, કંક કરે, તૃપ્તિ આપે અને પુષ્ટિ આપે છે, તે ગુણ ગુરુ કહેવાય છે.

જે ગુણ અંગને ઉત્સાહ આપે છે, મળોની વૃદ્ધિ કરતો નથી, કંક હરે છે, ચોખ્ખાઈ આપે છે, વિશેષ તૃપ્તિ કે પુષ્ટિ કરતો નથી અને ત્રણને રૂઝાવે છે, તે ગુણ લઘુ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે પહેલા શીત આદિ દશ ગુણો તેઓનાં કર્મોરૂપ વિશેષો ઉપરથી કર્મો સહિત કહેવામાં આવ્યા; હવે બીજા દ્રવ આદિ દશ ગુણો કહું છું, તે સાંભળો.

જે ગુણ ભીનાશ કરનાર છે તે ગુણ દ્રવ કહેવાય છે.

જે ગુણ માંસાદિકનો ઉપચય (વધારો) કરનાર છે અને ઘાટાપણું કરનાર છે, તે ગુણ સાંદ્ર કહેવાય છે.

જે ગુણ (સ્નેહ વગરના પદાર્થોમાં પણ હોય છે, કઠણ છતાં પણ ચીકણો છે) અને તે ઉપરાંત કંક કરનાર છે, જીવન આપે છે, બળ આપે છે, ગુરુત્વવાળો છે અને ભાંગેલાંને સાંધનાર છે, તે ગુણ શ્લક્ષ્ણ કહેવાય છે.

જે ગુણ જીવન આપતો નથી, બળ આપતો નથી, ભાંગેલાંને સાંધતો નથી, કૃશતા કરે છે, હલકાઈવાળો છે અને ખરસટપણાવાળો છે, તે ગુણ કર્કશ કહેવાય છે.

જે ગુણ દ્રવ્યને શરીરમાં ઝીણું છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરાવે છે, સુખને ઉત્પન્ન કરે છે, રચિકારક છે અને કામળ છે, તે ગુણ સુગંધ કહેવાય છે.

જે ગુણ સુગંધથી બિલટો છે, આહારને સ્નાદ વગરનો કરનાર છે અને મોળ તથા

જે ગુણો અધિક દાખલ કર્યા છે. આ ફેરફારનું કારણ સૂક્ષ્મશુદ્ધિથી વિચારવા જેવું છે.

તો શયન કરાવવું હિતકારી છે. યોગ્ય જાણાય તો આમાશ્લેષ્માં લઘનની સાથે વમન પણ કરાવવું અને શયનની સાથે સ્વેદન પણ દેવું તથા ભોજનના સમયમાં પાચન પણ દેવું વિદ્યગ્ના શ્લેષ્માં લણથી સંયુક્ત કરેલા ઘીના પાણીથી તુરત જ વમન કરાવવું, આમાશ્લેષ્માં ન્યાસુધી અશ્લેષ્ની વિકૃતિ ન મટે ત્યાંસુધી લઘન કરાવવું. ઉપર કહેલા વિધિ કર્યા પછી અશ્લેષ્નો દરદી હવઠા શરીર વાળો થયા છતાં પણ ન્યાસુધી સમદોષવાળો અને સ્વસ્થ પ્રાણવાળો ન થાય, ત્યાંસુરી તેને માટે લઘન જેવા જ ઉપચારો કર્યા કરવા.

ધાતુ, થાતુ અથવા સમય પ્રાપ્ત થયા વગર જ ભોજન કરવામાં આવે, તે વિપમાશન કહેવાય છે. હિતકર પદાર્થોથી તથા અહિતકર પદાર્થોથી પણ સંયુક્ત ભોજન કરવામાં આવે, તે સમશન કહેવાય છે અને અશ્લેષ્ છતાં ભોજન કરવામાં આવે, તે અધ્યશન કહેવાય છે. વિપમાશન, સમશન તથા અધ્યશન એ ત્રણે તુરત મારી નાખે છે અથવા ઘણા વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે.

વિદ્યગ્ન થયેલું (કાંઈક કાચું અને કાંઈક પાકું રહીને ખાટું થયેલું) અન્ન શીતળ જળથી તુરત પાકી જાય છે, કેમ કે શીતળ જળ વગરે પીનાશવાજી હોવાથી પોતાની શીતળતાથી પિત્તને તોડીને નીચે લઈ જાય છે.

જે માણસને જમતાવે ત જ આમાશયમાં વિદાહ થાય, દહનમાં, કોઠામાં તથા ગજામાં દાહ થાય તે માણસ જે દ્રાશથી સંયુક્ત હરડેનું ચૂર્ણ આટે અથવા મધથી સંયુક્ત હરડેનું ચૂર્ણ આટે તો સુખ પામે.

જે સિન્ધ તથા બજવાન માણસને પ્રભાતમાં રસશેષાશ્લેષ્ની શંકા ઉત્પન્ન થાય, તે માણસે પોતાના હિત માટે ભોજનના સમયમાં ચૂકથી સંયુક્ત હરડેનું ચૂર્ણ ખાઈને પછી નિ શંકા રીતે હિતકારી ભોજન કરવું.

ન્યારે થાતુ ઠ આમ દોષથી રોકાઈને એક પડખામાં છુપાઈ રહેલું હોવાથી જઠરાગ્નિના માર્ગને રોકતું નથી, ત્યાંજે અશ્લેષ્ છતાં પણ જમવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ તે ઇચ્છા મંદ-બુદ્ધિવાળાને અન્ન ખવડાવીને ઝેરની પેડે મારા નાખે છે. ૨૩૯

અતઃ ઋષ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ગુણાનાં કર્મવિસ્તારમ્ ।
કર્મભિસ્ત્વતુમીયન્તે નાનાદ્રવ્યાશ્રયા ગુણા ॥
હ્રાદન-સ્તમ્મનઃ શીતો મૂર્છાતૃટ્સ્વેદદાહજિત્ ।
ઉષ્ણસ્તદ્વિપરીતઃ સ્વાત્પાચનશ્ચ વિશેષતઃ ॥
એહમાર્દવકૃત્તિગ્ધો ધલવર્ણકરસ્તથા ।
રુક્ષસ્તદ્વિપરીતઃ સ્વાદ્વિશેષાસ્તમ્મનઃ સ્વરઃ ॥
ગિન્ધિલો બીવનો વલ્યઃ સધાનઃ ક્લેષ્મલો ગુરુ ।
વિશદો વિપરીતોડસ્માલ્લેહાચૂષ્ણરોષણઃ ॥
દાહપાકઃસ્તીક્ષ્ણઃ દ્યાવળો સુદુરન્યયા ।
સારોપેલપલકૃદુરુક્તર્ણવર્ણઃ ॥
લુપ્તસ્તદ્વિપરીતઃ સ્વાલેહલ્લો રોષણસ્તથા ।
દશાયાઃ કર્મતઃ પ્રોગ્તાસ્તેષાં કર્મનિશેષણેઃ ॥
દશૌનાન્યાન્પ્રવક્ષ્યામિ દ્રવાદૌસ્તાન્નિષેષ મે ।
દ્રવઃ પ્રકેદનઃ સાન્દ્રઃ સ્થૂલઃ સ્યાદન્ધકાકઃ ॥
શ્લષ્ણઃ પિન્ધિલવઙ્ગેષઃ કર્કશો વિશદો યથા ॥
સુલાનુવન્ધી સૂદમ્બઃ સુગન્ધો રોવનો મૃદુઃ
દુર્ગન્ધો વિશીરોડસ્માલ્લેહાસારુચિકારુઃ ॥
સરોડનુલોમનઃ પ્રોક્તો મદો યાત્રાકરઃ સ્મૃતઃ ।
સ્પન્નાપી ચાપિલ દેહં વ્યાપ્ય પાકાય વસતે ॥
વિકાસી વિકપ્લેષં ધાતુપન્થાન્વિમોક્ષયેત્ ।
આશુકાસી તથાશુલ્વાદ્વાવસ્પન્નસિ તૈલત્ ॥
સૂદમસ્તુ સૌક્ષ્માસૂદમેષુ સ્રોતસ્સ્વનુસરઃ સ્મૃતઃ ।
ગુણા વિશતિસ્તિલેવ યથાસ્તરિકીર્તિતાઃ ॥૨૪૦॥

ગીત આદિ યુગ્મો^૧ તથા તેઓનાં કામે
હવે યુગ્મોનાં કામેના વિસ્તાર કરું છું.

૧ અસંગીન પ્રયોગા સ્તીકરેલા ગીન તથા C-અ આદિ લીમ યુગ્મો કે જેઓ આ રચાનના ૪૦માં અપાસના બીજા વિભાગી નોંધમાં આપેલા છે, તે જ યુગ્મો જુન દેશમાંથી મધ્યકરે અહીં આપેલા છે એ

ચીપડાઓ તથા ત્વચામાં જ સ્નેહ રહે છે તે મજબૂતો મળ છે. (વીર્ય તો હજાર વાર ગાળેલા સુવર્ણ જેવું નિર્મળ જ છે, તેથી તેનો કાઈ પણ મળ નથી. કટલાક કહે છે કે, 'જે પુરુષના વૃષણ ખેંચી કાઢવામાં આવે, તેના મૂછ વગેરેના વાળ પડી જાય છે, માટે મૂછ વગેરેના વાળોને વીર્યના મળરૂપ ગણવા;' પણ એ વાતનું ટીકાકારોએ ખંડન કરેલું છે.) ૨૪૧

દિવા વિબુદ્ધે હૃદયે જાગ્રતઃ પુણ્ડરીકવત્ ।
અન્નમક્ષિન્નધાતુત્વાદર્જીર્ણેઽપિ હિતં નિશિ ॥
હૃદિ સંમીલિતે રાત્રૌ પ્રસુપ્તસ્ય વિશેષતઃ ।
ક્ષિન્નવિસ્તસ્તધાતુત્વાદર્જીર્ણે ન હિતં દિવા ॥૨૪૨॥
દિવસ તથા રાતના આહારના
અભ્યર્ણનો વિચાર

માણસ દિવસે જાગતો હોય કે સૂતો હોય, તો પણ તેનું હૃદય સ્વભાવથી જ કમળની પેઠે પ્રકૃષ્ટિત રહેવાથી ધાતુઓમાં ભેજ થતો નથી, તેથી દિવસે કરેલો આહાર પચ્યો ન હોય, તો પણ રાતે આહાર કરવો એ અહિતરૂપ થતો નથી;

પરંતુ રાતે હૃદય, કમળની પેઠે સંક્રાચાઈ જાય છે અને સૂતેલા માણસનું તો વિશેષે કરી સંક્રાચાઈ જાય છે, તેથી ધાતુઓ લીની તથા શિથિલ થઈ જાય છે, માટે રાતે કરેલો આહાર પચ્યો ન હોય, તો દિવસે આહાર કરવો, એ હિતકારી નથી. ૨૪૨

इमं विधिं योज्युमतं महामुने-
नृपर्विमुख्यस्य पठेद्धि यत्नतः ।

સ મૂર્ખપાલાય વિધાતુમૌષધં
મહાત્મનાં ચાર્હતિ સૂરિસત્તમઃ ॥૨૪૩॥

આ અધ્યાયના અથવા સૂત્રસ્થાનના
અભ્યાસની પ્રશંસા

રાજર્ષિઓમાં મુખ્ય મહામુનિ ધન્વંતરિના મત પ્રમાણે કહેલા આ અન્નપાનવિધિ નામના અધ્યાયનો અથવા આખા સૂત્રસ્થાનનો જ વૈદ્ય યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરે, તે વૈદ્ય વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ થવાને લીધે રાજાઓની અને રાજા જવાઓની ચિકિત્સા કરવાને યોગ્ય થાય છે. ૨૪૩ ૧

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे सूत्रस्थानं समाप्तम्

૧ આયુર્વેદના તમામ સિદ્ધાંતોનું સામાન્ય જ્ઞાન આવી ગયું. આટલું જ્ઞાન મેળવ્યા બાદ શક્યતઃ પ્રધાન આવશે. આ જ્ઞાનમાં લગભગ આડેય અંગનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ રીતે જેમ ઘણાં સૂત્રો મળી શકેલા થાય છે, તેમ ઘણાં સૂત્રો અહીં ભેગાં મૂક્યાં છે; તેથી સૂત્રસ્થાન નામ આપ્યું છે. આટલું જાણ્યા બાદ જ નિદાન સમજવાની સમજ આવે. પ્ર.

બિલ્વટીને કરનાર છે, તે ગુણ દુર્ગંધ કહેવાય છે.

જે ગુણ વાયુ તથા મળને અતુલ્યેભ ગતિ આપીને પ્રવર્તાવનાર છે, તે ગુણ સર કહેવાય છે.

જે ગુણ શરીરમાં રહીને શરીરની વૃત્તિ ચલાવે છે, તે ગુણ મદ કહેવાય છે.

જે ગુણ અપકવ છતાં જ સપળા શરીરમાં વ્યાપીને પાઠળથી પાકે છે, તે ગુણ વ્યવાયી કહેવાય છે.

જે ગુણ અપકવ છતાં જ સપળા શરીરમાં ફેલાય છે અને ફેલાતાં જ ધાતુઓને તથા સાધાઓને શિથિલ કરી નાખે છે, તે ગુણ વિકાસી કહેવાય છે.

જે ગુણ તે જળમાં ઝડપથી ઢોડે છે, તેમ શરીરમાં ઝડપથી ઢોડનાર છે, તે ગુણ આશુ-કારી કહેવાય છે.

જે ગુણ પોતે સૂક્ષ્મ હોવાથી શરીરનાં સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં ગતિ કરનાર છે, તે ગુણ સૂક્ષ્મ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે વીસ ગુણોતું સંપૂર્ણ રીતે વ્યાખ્યાન આપ્યું. (પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વીસ જ ગુણો થવા જોઈએ; તેને બદલે બાવીસ ગુણો થાય છે અને સ્થળનો પાઠ ઉમેરીએ તો ત્રેવીસ થાય છે; આ વિરોધ ટાળવા માટે કેટલાક કહે છે કે, વ્યવાયી, વિકાસી અને આશુકારી એ ત્રણનો પાઠ ક્ષેપક જ છે કેટલાક કહે છે કે, વીસ કહેવા જોઈએ, તેને બદલે ત્રેવીસ કહેવાથી એમ જણાવ્યું છે કે, ગુણોની સંખ્યાનો નિયમ જ નથી. કેટલાક કહે છે કે 'દશ આન્યાનમવક્યામિ' એવો મૂળમાં પાઠ છે; તેમાં ચક્રારના બળથી વધારાના ત્રણ ગુણોનો સંગ્રહ પણ કરી શકાય છે. વ્યવાયી, વિકાસી અને આશુકારી એ ત્રણ ગુણોનો નિર્દેશ આ ગ્રંથમાં ધણીવાર આવે છે, તેથી એ ત્રણ ગુણોના પાઠને ક્ષેપક કહેવો, એ તો દેખીતું જ અયોગ્ય છે.) ૨૪૦

સંપ્રવક્ષ્યામ્યતથ્યોર્ધ્વમાહારગતિનિશ્ચયમ્ ॥

પંચમૂતાત્મકે દેહ આહારઃ પાંચમૌતિકઃ ।

વિપકઃ પચ્ચા સમ્યગ્ગુણાન્સ્વાનભિવર્દયેત્ ॥

અવિદગ્ધઃ કર્પં પિત્તં વિદગ્ધઃ પવનં પુનઃ ।

સમ્યગ્વિપકો નિઃસાર આહારઃ પરિવુંદયેત્ ॥

વિષ્મૂષ્માહારમલઃ સારઃ પ્રાગીરિતો રસઃ ।

સ તુ વ્યાનેવ વિક્ષિપ્તઃ સર્વાન્ધાતુન્વતપયેત્ ॥

કફઃ પિત્તં મલઃ સ્તેપુ સ્વેદઃ સ્વાન્નલ્લોમ ચ ।

નેત્રવિદ્ ત્વક્ષુ ચ સ્નેહો ધાતુનાં કમશો મલઃ ॥૨૪૧॥

આહારથી શરીરમાં ઊપજતા

અને પોષાતા પદાર્થો

હવે આહારની ગતિનો નિશ્ચય કરું છું:

આ પંચમૂતાત્મક દેહમાં પંચમૂતાત્મક આહાર, પંચમૂતોના અગ્નિઓથી સારી રીતે પાકીને પોતપોતાને લગતા પંચમૂતોને તથા તે પૃથ્વી આદિ મૂતોના ગંધ આદિ પાંચ ગુણોને વધારે છે. કાચો રહીને મધુર થતો આહાર કંઈને અત્યંત વધારે છે. કાર્થિક કાચો તથા કાર્થિક પાકો રહીને ખાટો થતો આહાર પિત્તને અત્યંત વધારે છે (કે જે વિદાહી કહેવાય છે) અને સારી પેટે પકવ થયેલો નિસ્સાર આહાર, પોતાના રૂક્ષપણને લીધે વાયુને અત્યંત વધારે છે. આહારનો જે મળ બાકી રહે છે તે વિદારૂપ અને મૂતરૂપ થાય છે. રસ કે જે આહારના સારરૂપ છે તે વિષે તો આ સૂત્રસ્થાનના શોણિત-વર્ણનીય નામના ૧૪મા અધ્યાયમાં વ્યાખ્યાન અપાઈ ગયું છે. વ્યાન નામનો વાયુ કે જે સપળા દેહમાં વ્યાપ્ત રહે છે, તેણે પ્રેરેલો એ રસ સપળા ધાતુઓને પોષણ રૂપ તૃપ્તિ આપે છે. શરીરમાં જે કંઈ છે તે રસનો મળ છે, જે પિત્ત છે તે રુધિરનો મળ છે; કાન તથા મુખ વગેરે સ્ત્રોતોમાં જે મેલ થાય છે, તે માંસનો મળ છે; જે પસીનો થાય છે તે મેદનો મળ છે; જે નખો તથા રૂવાડાં છે તે અસ્થિઓનો મળ છે; અને નેત્રોના

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

सुश्रुत आयुर्वेद

सरण गुजराती भाषांतर साथे

निदानस्थान

अध्याय १. ले।

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

उपक्रम

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી 'વાતવ્યાધિનિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધન્વન્તરિં ધર્મમૃતાં વરિષ્ઠમમૃતોદ્ભવમ્ । ચરણાવુપસંગૃહ્ય સુશ્રુતઃ પરિવૃચ્છતિ વાયોઃ પ્રકૃતિભૂતસ્ય વ્યાપન્નસ્યં ચ કોપૈત્ ॥ સ્થાનં કર્મ ચ રોગાંશ્ચ વદ મે વદતાં વર ॥૨॥

સુશ્રુતનો પ્રશ્ન

ધર્માત્માઓમાં ઉત્તમ અને ક્ષીરસમુદ્રમાંથી અમૃતની સાથે પૂર્વજન્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા ભગવાન ધન્વન્તરિને, સુશ્રુતે તેમના ચરણોમાં પ્રણામ કરી પૂછ્યું: 'હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ! પ્રકૃતિસ્થ^૧ એટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે રહેલા-અર્થાત્ નહિ બગડેલા વાયુનાં સ્થાનો તથા કામો અને દુષિત કરનારાં દ્રવ્યો વગેરેથી બગડેલા વાયુનાં સ્થાનો, કામો તથા રોગો પણ મારી પાસે કહે.' (મને કહી સમજવો.) ૨

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાન્નવીરોધિષજાં વરઃ સ્વયમ્ભૂષે ભગવાન્વાયુરિત્યમિશન્વિતઃ ॥

સ્વાતન્ત્યાન્નિત્યમાવાચ સર્વગત્વાત્તથૈવ ચ । સર્વેષામેવ સર્વાત્મા સર્વલોકનમસ્કૃતઃ ॥

સ્થિત્યુત્પત્તિવિનોદેષુ મૃતાનામેષ કારણમ્ । અવ્યક્તો વ્યક્તકર્મા ચ રૂક્ષઃ શીતો લઘુઃ સ્વરઃ ॥

તિર્યગ્ગો દ્વિગુણૈશ્ચ રજોવહુલ એવ ચ । અચિન્ત્યવીર્યો દોષાણાં નેતા રોગસમૂહરાટ્ ॥

આશુકારી મુહુશ્ચારી પક્ષાધાનગુદાલયઃ । દેહે વિચરતસ્તસ્ય લક્ષણાનિ નિબોધ મે ॥

દોષષાત્વમિસમતાં સંપ્રાપ્તિં વિષયેષુ ચ । ક્રિયાણામાનુલોમ્યં ચ કરોત્યકુપિતોઽનિલઃ ॥૩॥

પ્રકૃતિસ્થ વાયુનાં માહાત્મ્ય, સ્થાનો અને કામો^૩

એ પ્રમાણે સુશ્રુતનું વચન સાંભળીને વૈદ્યોમાં ઉત્પન્ન ધન્વન્તરિ ભગવાન, નીચે પ્રમાણે

૧ વાયુ સંબંધી રોગોનાં જે કારણો, નામો અને લક્ષણો છે તેઓનાં કથન વિધેતો.

૨ વાયુ એટલે જ્ઞાનતંતુનો સમુદ (નર્વસ સીસ્ટીમ) નહિ, કારણ કે જ્ઞાન કરનાર પિંત છે, નર્વસેશ-જ્ઞાનતંતુમાં પિંત અને વાયુ પણ છે. પંચમહાભૂતની રચના પ્રમાણે જે પૃથક્કરણ કરીએ તો દરેક અવયવનું અંદરનું પડ કદનું છે. વ્યક્તું રનાયુનું પડ વાયુનું છે, કારણ કે ત્યાં ગતિ છે. જ્યાં ગતિ છે ત્યાં વાયુ છે. પ્ર.

૩ શલ્યતંત્રમાં વાયુ અગલનો ભાગ લે છે. આગંતુક વ્યાધિમાં અને વાગવા-ભાગવા આદિ વાયુનો પ્રકોપ થાય છે તેથી વાયુનું વર્ણન પ્રથમ કરેલું છે. પ્ર.

श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे सूत्रस्थानं समाप्तम्

ઉદાન નામનો વાયુ છે જે નાભિ, છાતી તથા કંઠ રૂપી જાંઘાં સ્થાનકોમાં ગતિ કર્યા કરે છે, તે વાયુથી ભાષણ, ગાયન તથા શ્વાસ આદિ ક્રિયાઓ આદ્યા કરે છે. એ ઉદાન વાયુ બે કુપિત થાય, તો વિશેષે કરી ગળાની હાંસડીથી ઉપરના ભાગોના રોગોને એટલે નેત્ર, મુખ, નાસિકા, કાન તથા માથા વગેરેના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

સમાન નામનો વાયુ, જે ને પચવા લાગેલા આહારના આશયમાં (સ્થાનકમાં) રહેનારો છે, તે વાયુ જઠરાશિની સહાયથી અન્નને પચાવે છે અને અન્નના પચવાથી થતા રસ, દોષો, મૂત્ર તથા વિષ્ટાને બુદ્ધિ પાડે છે. એ ઉદાન વાયુ બે કુપિત થાય તો શુદ્ધ, અશિની મંદતા તથા અતિસાર વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

વ્યાન નામનો વાયુ જે ને સધળા શરીરમાં ફર્યા કરે છે, તે વાયુ અન્નના સારભૂત રસને શરીરના સર્વ ભાગોમાં ગતિ આપ્યા કરે છે, પસીનાનો તથા રુધિરનો સ્રાવ કરે છે અને હાથ, પગ વગેરે અવયવોને પ્રસારણ, આકુંચન, નમન, ઉત્તમન તથા તિર્યંગમન (આડી ગતિ)—એ પાંચ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ આપે છે. એ વ્યાનવાયુ બે કુપિત થાય, તો ધણું કરીને સધળા દેહમાં વ્યાપ્ત થનારા જ્વર, અતિસાર તથા રક્તપિત્ત વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

અપાન નામનો વાયુ જે ને પડનાશયમાં રહે છે, તે વાયુ સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિષ્ટા, મૂત્ર, વીર્ય, ગર્ભ તથા રજને નીચે ખેંચી બચે છે. એ અપાનવાયુ બે કુપિત થાય, તો મૂત્રાશયમાં થનારા પથરી વગેરે રોગો અને શુદ્ધમાં થનારા ભગંદર વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

વીર્ય સધળાં અંગોમાં રહેલું છે તથા ઉપસ્થદ્વારરૂપી આશ્રયવાળું છે, તેથી વીર્ય સંબંધી રોગોને વ્યાન તથા અપાન—એ બન્ને વાયુઓના પ્રકોપથી થતા ગણવામાં આવે છે; એવી રીતે પ્રમેહો પણ સધળા દેહમાં રહેનારા મેદ આદિ

દૂષ્યો (વાયુ આદિ દોષોથી જે પદાર્થો દૂષિત થાય છે તેઓ દૂષ્ય કહેવાય છે, તે)થી થાય છે તથા ઉપસ્થદ્વારરૂપી આશ્રયવાળા છે, તેથી તેઓને પણ વ્યાન તથા અપાન એ બન્ને વાયુઓના પ્રકોપથી થતા ગણવામાં આવે છે.

એ પાંચે વાયુઓ એકી વખતે પ્રકુપિત થાય, તો દેહને નષ્ટ કરી નાખે છે એ વાત નિઃસંશય છે. ૪

અતઃ ઉર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ નાનાસ્થાનાન્તરાશ્રિતઃ ।
વહુશઃ કુપિતો વાયુર્વિકારાન્કુસ્તે હિ યાન્ ।
વાયુરામાશયે ક્રુદ્ધસ્છર્દ્યાદીન્કુસ્તે ગદાન્ ॥
મોહં મૂર્છાં પિપાસાં ચ હૃદ્ગ્રહં પાર્શ્વેદનામ્ ।
પક્વાશયસ્યોડન્નકૂજં શૂલં નામૌ કરોતિ ચ ॥
કૃચ્છ્રમૂત્રપુરીષત્વમાનાહં ત્રિક્ષેદનામ્ ।
શ્રોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયવધં કુર્યાત્ક્રુદ્ધઃ સમીરણઃ ॥
વૈવર્ણ્યં સ્ફુરણં રૌક્ષ્યં સુપ્તિં સુમુચુમાયનમ્ ।
ત્વક્સ્યો નિસ્તોદનં કુર્યાત્ત્વગ્મેદં પરિપોટનમ્ ॥
વ્રણાંશ્ચ રક્તગો ગ્રંથીન્સશૂલન્માંસસંશ્રિતઃ ।
તથા મેદઃશ્રિતઃ કુર્યાદગ્રન્થીન્મન્દરુજોડવ્રણાન્ ॥
કુર્યાન્છિરાગતઃ શૂલં શિરાકુંચનપૂર્ણમ્ ।
સ્નાયુપ્રાપ્તઃ સ્તમ્ભકમ્પૌ શૂલમાક્ષેપણં તથા ॥
હંતિ સંધિગતઃ સંધીન્શૂલશોફૌ કરોતિ ચ ।
અસ્થિશોષં ચ મેદં ચ કુર્યાન્શૂલં ચ તત્સ્થિતઃ ॥
તથા મજ્જગતે રુક્ચ ન કદાચિત્પ્રશામ્યતિ ।

અપ્રવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિર્વા વિકૃત્તા શુક્રોગેડનિલે ॥ ૫ ॥

પ્રકુપિત વાયુ કયા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે ?

હવે બીજાં પણ અનેક સ્થાનકોમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે જે જે ધણાધણા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગો કહું છું:

આમાશયમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે ઊલ્લસી, ઉદરસ્તંભ તથા જાંઘી ગતિ કરનારું રક્તપિત્ત વગેરે રોગો અને મોહ, મૂર્છા, તરસ, હૃદયગ્રહ તથા પડખાંની વેદના ઉત્પન્ન કરે છે.

બોલ્યા: સધળાં એકથોથી સંપન્ન આ વાયુદેવ
સધળાં કામોમાં સ્વતંત્ર છે, અવિનાશી છે અને
સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહેલ છે; તેથી, સ્વયંબુ
કહેવાય છે. એ વાયુ સર્વ જગતનાં સધળાં પ્રયા-
જનોમાં કારણરૂપ છે, તેથી સર્વ લોકો તેને
પ્રણામ કરે છે. એ વાયુદેવ સર્વ પ્રાણીઓની
ઉત્પત્તિ, જીવન અને મરણનું કારણ છે,
અદૃશ્ય મૂર્તિવાળો છતાં પણ પ્રકટ ક્રિયાઓવાળો
છે, રૂક્ષ છે, સ્વાભાવિકરીતે શીત છે, ખીમ પદા-
ર્થોના યોગથી ઉષ્ણ પણ થાય છે, હલકો છે,
ખરસટ સ્પર્શવાળો છે, આડી ગતિવાળો છે,
શબ્દ તથા સ્પર્શ—એ બે ગુણોવાળો છે, સત્ત્વ આદિ
ત્રણે ગુણોવાળો છે, એ ત્રણે ગુણોમાં પણ પ્રવૃત્તિ-
સ્વભાવવાળો હોવાને લીધે રમેગુણના આધિ-
ક્યવાળો ગણવામાં આવે છે, અચિંત્ય શક્તિ-
વાળો છે, દોષો, ધાતુઓ તથા મળોનો પ્રેરક
છે, એ ખગડે તો પિત્ત, કફ તથા રધિર આદિ જે
જે રાગોનાં કારણો છે, તે સધળાં કારણોમાં મુખ્ય
છે, ઝડપથી ક્રિયા કરનાર છે, પ્રકૃતિરૂપ દશામાં
પણ વારંવાર ગતિ કરનાર છે અને મુખ્યત્વે
કરી પદ્માશયમાં તથા શુદામાં રહે છે. હવે હું
દેહમાં ગતિ કર્યા કરતા એ વાયુદેવનાં લક્ષણો
કહું છું તે સાંભળો. દેહમાં રહેનારો વાયુ કુપિત
થયો ન હોય તો દોષો, ધાતુઓ, મળો, ઉપધાતુઓ
તથા અંજિની સમતા કરે છે, સધળી ઈંદ્રિયોને
વિષયોની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે અને શરીર, વાણી
તથા મનની ક્રિયાઓને અનુકૂળ પ્રવર્તીવે છે. ૩
યથાગ્નિ: પચ્ચા મિત્રો નામસ્થાનાત્મકર્મમિ: ।
મિત્રોડનિલસ્તયા ચેકો નામસ્થાનક્રિયામયૈ: ॥
પ્રાણોદાનો સમાનશ્ચ વ્યાનશ્ચાપાન એવ ચ ।
સ્થાનસ્થા મારુતા: પચ્ચ યાપયન્તિ શરીરિણમ્ ॥
વાયુર્યો વનસ્તસંચારી સ પ્રાણો નામ દેહધૃક્ ।
સોડન્નં પ્રવેશયન્ત: પ્રાણાંશ્ચાપ્યવલ્મ્યતે ॥
પ્રાયશ: કુસ્તે દુષ્ટો દિકાશ્ચાસાદિકાન્નાદાન્ ।
ઉદાનો નામ યસ્તૂર્ધ્વયુપૈતિ પવનોત્તમ: ॥

તેન માપિતગીતાદિવિશેષોડમિપ્રવર્તેતે ।
ઝર્વજનુગતાંનોગાન્કરોતિ ચ વિશેષત: ॥
આમપચાશયચર: સમાનો વહ્નિસજ્જત: ।
સોડન્નં પચતિ તર્જાશ્ચ વિશેષાન્વિવિનક્તિ દિ ॥
ગુલ્માગ્નિસાદાતીસારપ્રમૃતીન્કુસ્તે ગદાન્ ।
કૃત્સ્વદેહચરો વ્યાનો રસસંવહનોદયત: ॥
સ્વેદાસ્રુક્ષ્માવગથાપિ પચ્ચા ચેષ્ટયત્સપિ ।
કુદ્બશ્ચ કુસ્તે રોગાન્પ્રાયશ: સર્વદેહગાન્ ॥
પચ્ચાપાનાલ્લોડપાન: કાલે કર્ષતિ શ્વાપ્યયમ્ ।
સમીરણ: શુક્રન્મૂત્રશુક્રગર્મર્તિવાન્યય: ॥
કુદ્બશ્ચ કુસ્તે રોગાન્પોરાન્મસ્તિગુદાશ્રયાન્ ।
શુક્રોષ્ણમેહાસ્તુ વ્યાનાપાનપ્રકોપજા: ॥
યુગરક્તપિતાશ્ચાપિ દેહં મિન્દુસંસયમ્ ॥૪૥

વાયુનાં નામ, કામ તથા રાગો

જેમ પિત્ત પોતાનાં નામો, સ્થાનો તથા
કામોથી પાંચ પ્રકારનું ગણવામાં આવે છે,
તેમ વાયુ પણ પોતાનાં નામો, સ્થાનો, કામો
તથા રાગોથી પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવે
છે. સ્થાનોના ભેદને લીધે પ્રાણ, ઉદાન, સમાન,
વ્યાન તથા અપાન—એ પાંચ નામો પામેલા વાયુ—
અર્થાત્ એ નામોથી ગણાતા પાંચ વાયુઓ, પોત-
પોતાનાં સ્થાનકોમાં રહી સર્વ પ્રાણીઓની
નિર્વાહ ચલાવ્યા કરે છે.

મુખમાં, મસ્તકમાં, છાતીમાં, કંઠમાં તથા
નાસિકામાં ફરનારો અને શરીરને નિભાવનારો
જે પ્રાણ નામનો વાયુ છે, તે વાયુ અત્તને
અંદર પેસાડે છે અને જીવનાના આધારભૂત
દેહને ધરી રાખે છે. (જેમ સિંધુ દેશનો ધોડો
ખીલો ઉપાડીને દોડી જાય, તેમ એ પ્રાણવાયુ
શરીરના મરણસમયમાં સધળા વાયુઓને ઉપાડીને
દોડી જાય છે) એ પ્રાણવાયુ એ કાપે છે, તો
પણ કરીને હેડછી, શાસ, ખાંસી, સ્વરભેદ તથા
પ્રતિરયાય (મળેખમ) આદિ રાગો ઉત્પન્ન કરે છે.

થયેલા વાયુની જે ચિકિત્સા નહિ કરતાં ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, તો તે વાયુ સર્વ અંગોમાં તથા સર્વ ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાયુ ક્રમથી માણસોના હાથ, પગ, મસ્તકો તથા ધાતુઓમાં ગતિ કરવા લાગે છે અથવા એકી વખતે સઘળા દેહમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. સઘળા શરીરમાં વ્યાપેલો પ્રક્રુપિત વાયુ શરીરમાં સ્તંભન, ચાલન, જડતા, સોજા^૧ તથા શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. જે ઉપર કહેલાં આમા-શય વગેરે સ્થાનોમાં પ્રાપ્ત થયેલો પ્રક્રુપિત વાયુ પિત્ત, કફ કે રુધિરથી મિશ્રિત થયો હોય, તો પિત્તનાં, કફનાં તથા રુધિરનાં ચિહ્નો સહિત પીડા-ઉપજાવે છે. (વાયુ ઢેવળ શીત સ્વભાવ-વાળો હાવાથી દાહ ઉત્પન્ન કરે નહીં પણ પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય, તો દાહ પણ ઉત્પન્ન કરે છે, વગેરે સમજી લેવું.) અવયવોમાં પ્રાપ્ત થયેલો પ્રક્રુપિત વાયુ અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૬

દાહસન્તાપમૂર્છાઃ સ્યુર્વાયૌ પિત્તસમન્વિતે ॥
 શૈલ્યશોફગુસ્ત્વાનિ તસ્મિન્નેવ કફાન્વિતે ।
 સૂચીભિરિવ નિસ્તોદઃ સ્પર્શદ્વેષઃ પ્રસુપ્તા ॥
 શેષાઃ પિત્તવિકારાઃ સ્યુર્માસ્તે શોણિતાન્વિતે ॥૭॥

પિત્તના મિશ્રિત વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો વાયુ પિત્તથી સંયુક્ત થયો હોય, તો દાહ થાય છે, સંતાપ થાય છે તથા મૂર્છા થાય છે. વાયુ કફથી સંયુક્ત થયો હોય, તો અતિશીતપણું, સોજા તથા ભારેપણું થાય છે. વાયુ રુધિરથી સંયુક્ત થયો હોય, તો સોઈઓથી ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, સ્પર્શ ઉપર દ્રેષ થાય છે, જડપણું થાય છે અને બાકી સઘળાં પિત્ત સંબંધી ચિહ્નો થાય છે. ૭

૧ વાયુ કફને, પિત્તના દોષને શિરાઓની બહાર પોતાના દબાણથી ધકેલે છે અને ચામડી અને સ્નાયુ વચ્ચેના પોલાણમાં (ઝેરીઓલર સ્પેસ) દોષ ભરાઈ સોજા ઉત્પન્ન કરે છે, એ રીતે વાયુ સોજાને કરનાર છે. પ્ર.

પ્રાણે પિત્તાવૃત્તે છર્દિર્દાહશ્ચૈવોપજાયતે ।
 દૌર્બલ્યં સદનં તન્દ્રા વૈવર્ણ્યં ચ કફાવૃત્તે ।
 ઉદાને પિત્તસંયુક્તે મૂર્છાદાહમ્રમઙ્ગમાઃ ॥
 અસ્વેદહર્ષૌ મંદોગ્નિઃ શીતસ્તમ્ભૌ કફાવૃત્તે ।
 સમાને પિત્તસંયુક્તે સ્વેદદાહૌણ્યમૂર્છનમ્ ॥
 કફાધિકં ચ વિષમૂત્રં રોમહર્ષઃ કફાવૃત્તે ।
 અપાને પિત્તસંયુક્તે દાહૌણ્યે સ્યાદસૃગ્ધરઃ ॥
 અષઃકાચે ગુરુત્વં ચ તસ્મિન્નેવ કફાવૃત્તે ।
 વ્યાને પિત્તાવૃત્તે દાહો ગાત્રવિક્ષેપણં ક્લમઃ ॥
 ગુરુણિ સર્વગાત્રાણિ સ્તમ્ભનં ચાસ્થિપર્વણામ્ ।
 લિઙ્ગં કફાવૃત્તે વ્યાને ચેષ્ટાસ્તમ્ભસ્તથૈવ ચ ॥૮॥

વાયુને થયેલાં આવરણો^૧ના ભેદોથી વાતવ્યાધિઓના ભેદ

પ્રાણવાયુ જે પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય, તો બિલટી તથા દાહ થાય છે અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય, તો દુર્બલપણું, જ્વાનિ, તંદ્રા તથા ક્રીકાશ થાય છે.

ઉદાન વાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય તો મૂર્છા, દાહ, ભ્રમ તથા જ્વાનિ થાય છે અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય તો પસીનાનો અભાવ, રુવાડાંઓનું ઊભું થવું, અગ્નિનું મંદ-પણું અને શરીરનું શીતપણું તથા સ્તબ્ધપણું થાય છે.

સમાન વાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય તો પસીનો, દાહ, ઉષ્ણતા તથા મૂર્છા થાય છે અને કફથી આવરણ પામ્યો હોય તો વિષા તથા મૂત્ર, કફની અધિકતાવાળાં થાય છે અને રુવાડાં ઊભાં થાય છે.

અપાનવાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યો હોય તો દાહ થાય છે, ઉષ્ણતા થાય છે તથા સ્ત્રીઓને પ્રદર પણ થાય છે; અને કફથી આવરણ પામ્યો

૧ ગતિનું રોકાવું એ આવરણ કહેવાય છે; જેમ કે પિત્તથી પ્રાણવાયુની ગતિ રોકાય અને તેમ થવાથી પ્રાણવાયુ પાછો ફરે, એ પ્રાણવાયુને પિત્તથી આવરણ થયું ગણાય.

પક્વાશયમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે આંતરડાંઓમાં અવાજ, નાભિમાં શૂળ, દસ્તનું માંડમાંડ ઊતરવું, મૂત્રનું માંડમાંડ ઊતરવું, પેકુંનું ચડી આવવું અને ફૂલા તથા ખરડાનાં અસ્થિઓની સંધિમાં (ઢાંઢાંમાં) વેદના વગેરે રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

કાન વગેરે ઇંદ્રિયોમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે તે તે ઇંદ્રિયોને નષ્ટ કરી નાખે છે એટલે પોતપોતાના દર્શન તથા સ્પર્શન આદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવામાં ઇન્દ્રિયોને અશક્ત કરી નાખે છે.^૧

ત્વચામાં અર્થાત્ રસમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે ત્વચાના વર્ણને ખરાબ કરી નાખે છે, સ્ફુરણ (અંગોનું ફૂરકવું) કરે છે, રક્ષતા કરે છે, સ્પર્શની ખબર પડવા હેતો નથી, રાઈ વગેરેના લેપના જેવો અમચમાટ કરે છે, ત્વચામાં ભોળાયા જેવી વ્યથા કરે છે, ત્વચાનું ભેદન થયા જેવું કરે છે અને ત્વચાને ઊપસેલી તથા ફાટેલી કરે છે.

રુધિરમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય ત્યારે પ્રણેને ઉત્પન્ન કરે છે. (રુધિરમાં રહેલા વાયુના પ્રકાપથી તીવ્ર પીડાઓ થાય છે, સંતાપ થાય છે, ફીકાશ આવે છે, કૃશતા થાય છે, અરચિ થાય છે અને જમ્યા પછી તૃપ્તિને લીધે રુધિરની વૃદ્ધિ થવાથી સ્તબ્ધતા પણ થાય છે.)

માંસમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય તો શૂળ સહિત અંધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. (અંગ ભારે થઈ બળ છે, લાંકડીને જે મૂડીને પ્રહાર વાગ્યા જેવી પીડા થાય છે, સ્તબ્ધતા થાય છે અને વ્યથા પણ થાય છે.)

મેદમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે મંદ પીડા-વાળી તથા પ્રણ વગરની ગાંઠો થાય છે.

શિરાઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે શૂળ થાય છે, શિરાઓનો સંકોચ થાય છે અને

^૧ વાયુનો ધર્મ સ્ફુરવાનો છે, તેથી જે સ્થાન છોડી ગતિ કરી ન્યાં બળ તે ભાગને સૂકવી દે છે. પ્ર.

શિરાઓ ભારે થઈ બળ છે. (બાહ્યાયામ તથા અંતરાયામ થાય છે.)

સ્નાયુઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય તો સ્તંભ, કંપ, શૂળ તથા ચાલન થાય છે.

સંધિઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, તો સંધિઓનાં આકુચન તથા પ્રસારણ બંધ પડી બળ છે, શૂળ નીકળે છે અને સોજો પણ થાય છે.

અસ્થિઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, તો અસ્થિઓ સુકાઈ બળ છે, અસ્થિઓમાં ભેદન થયા જેવી પીડા થાય છે, શૂળ નીકળે છે, (માંસ તથા બળનો ક્ષય થાય છે અને નિદ્રા આવતી નથી.)

મજ્જામાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, તો પીડા જેવી થાય છે કે, જે ઠંડી પણ શાંત થતી નથી. (જમ અસ્થિઓમાં વાયુ પ્રકુપિત થઈને અસ્થિઓનું શોષણ કરે છે, તેમ મજ્જામાં વાયુ પ્રકુપિત થઈને મજ્જાનું શોષણ કરે છે.)

વીર્યમાં વાયુ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે વીર્યનું સ્ખલન બંધ પડી બળ છે અને જે સ્ખલન થાય તો વીર્ય મંદ, ગાંઠાઓવાળું તથા ફિક્કું સ્ખલિત થાય છે. (જે વાયુ કાચા ગર્ભને પાડી નાખે છે, ગર્ભને મૃદ કરી નાખે છે તથા ગર્ભનાં અંગોને બગાડવા વગેરે વિકૃતિ કરે છે. વાયુથી દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો ગર્ભ કાચો જ પડી બળ અથવા મૃદ કે વિકૃત થઈ બળ, જે સંભવિત છે.) ૫

હસ્તપાદશિરોઘાતુંસ્તથા સંચરતિ ક્રમાત્ ।
વ્યામુચ્યાદ્વાલિલં દેહં વાયુઃ સર્વગતો નૃણામ્ ॥

સ્તમ્બનાક્ષેપણસ્વાપશોફશૂલ્લાનિ સર્વગઃ ।

સ્થાનેવૃક્તેષુ મિશ્રશ્ચ સંમિશ્રાઃ કુરુતે રજઃ ।

કુર્યાદવ્યવપ્રાસો મારુતસ્સ્વમિતાન્ગદાન્ ॥ ૬ ॥

અંગો અને ધાતુઓમાંનો પ્રકુપિત વાયુ

કયા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે ?

• એક અંગમાં અથવા એક ધાતુમાં પ્રકુપિત

સંયુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત થાય છે અને વાયુથી દૂષિત થયેલું રુધિર ત્રણે દોષોથી સંયુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત થાય છે. આમાં વાયુ અને રુધિરનો પ્રથમ સંબંધ હોય જ છે તેથી આ રોગ વાતરક્ત કહેવાય છે.

જે વાતરક્ત વાયુના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગ સ્પર્શથી ઉદ્વેગ પામે છે અને ભોંકાયા જેવી વ્યથા, ભેદાયા જેવી વ્યથા, શુષ્કપણું તથા જડતાથી યુક્ત થઈ જાય છે.

જે વાતરક્ત પિત્ત કે રુધિરના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગ ઉગ્ર બળતરાવાળા, અત્યંત ઉષ્ણ, રાતા સોજવાળા અને ઢામળ થઈ જાય છે.

જે વાતરક્ત કફના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગ ખરજવાળા, સફેદ, શીતળ, સોજવાળા, પુષ્ટ અને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.

જે વાતરક્ત ત્રણે દોષોના પ્રાબલ્યવાળું હોય, તે પગમાં ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે.^૧ ૮

પ્રાગ્રૂપે શિથિલૌ સ્થિન્નૌ શીતલૌ સવિપર્યયૌ ।
વૈવર્ણ્યતોદસુસત્વગુરુત્વૌષમન્વિતૌ ॥૧૦॥

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ

વાતરક્ત થવાનું હોય, ત્યારે પગ શિથિલ થઈ જાય છે, પસીનાવાળા થઈ જાય છે, શીતળ થાય છે અથવા કઠણ, પસીના વગરના તથા ઉષ્ણ થઈ જાય છે. પગમાં ફિકાશ, વ્યથા, સ્પર્શનું અજ્ઞાન, ભારેપણું, તથા દાહ થાય છે. ૧૦

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિદ્ધસ્તયોરપિ ।

આલોર્વિષમિવ ક્રુદ્ધં તદ્દેહમનુસર્પતિ ॥૧૧॥

વાતરક્તના આરંભનું બીજું સ્થાન

પગના મૂળથી માંડીને અને ઢાઈ સમયે હાથના મૂળથી માંડીને પણ જન્મ ઉદરનું કુપિત થયેલું ઝેર ધીરેધીરે દેહમાં ફેલાય છે, તેમ

^૧ વાતરક્ત એ એ દોષોની પ્રગળતાવાળું પણ થાય છે, એમ ચિકિત્સાસ્થાનના પમા અધ્યાયના ૧૨મા વિષય ઉપરથી જણાય છે.

કુપિત થયેલું તે વાતરક્ત, ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારાઓના શરીરમાં ધીરેધીરે ફેલાય છે. ૧૧

આજાનુ સ્ફુટિતં યચ્ચ પ્રમિત્તં પ્રસ્રુતં ચ યત્ ।

ઉપદ્રવૈશ્વ યજુષ્ટં પ્રાણમાંસક્ષયાદિભિઃ ॥

શોણિતં તદસાધ્યં સ્યાદ્યાપ્યં સંવત્સરોત્થિતમ્ ॥૧૨॥
વાતરક્તનું અસાધ્યપણું તથા યાપ્યપણું

જે વાતરક્ત પગથી તે ગોઠણ સુધી ફેલાયું હોય તેને અસાધ્ય સમજવું. જે વાતરક્તથી ત્વચા જન્મ ટાઢથી ફાટી જાય છે તેમ ફાટી ગઈ હોય તે વાતરક્તને અસાધ્ય સમજવું. જે વાતરક્ત અત્યંત ભેદાઈ ગયું હોય અથવા અત્યંત સ્નાવવાળું હોય અથવા બળક્ષય, માંસક્ષય અને આંગળીઓની વક્તા વગેરે ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત હોય તેને પણ અસાધ્ય સમજવું. (વાતરક્તમાં ત્વચાનું ફાટવું વાયુના પ્રાબલ્યથી થાય છે; અને ભેદાવું તથા સ્નાવ થાય છે, તે પિત્ત અને રુધિરના પ્રાબલ્યથી થાય છે.) જે વાતરક્તની ઉત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું હોય, તે વાતરક્તને યાપ્ય સમજવું. ૧૨

યદા તુ ધમનીઃ સર્વાઃ કુપિતોઽભ્યેતિ મારુતઃ ।

તદાક્ષિપત્યાશુ મુહુર્મુહુર્દેહં મુહુશ્ચરઃ ।

મુહુર્મુહુસ્તદાક્ષેપાદાક્ષેપક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧૩॥

આક્ષેપકનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા

સામાન્ય લક્ષણ

જ્યારે પ્રકુપિત થયેલો વાયુ સઘળી ધમનીઓમાં આવે છે, ત્યારે વારંવાર સંચરણ કરનારા એ વાયુથી, જન્મ હાથી ઉપર બેઠેલા માણસનું શરીર વારંવાર હલે છે, તેમ રોગીનું શરીર વારંવાર હલે છે. આ પ્રમાણે શરીરને વારંવાર અને તુરત હલાવવાને લીધે એ રોગ આક્ષેપક કહેવાય છે. ૧૩

સોઽપતાનકસંજો યઃ પાતયત્યન્તરાન્તરા ॥૧૪॥

આક્ષેપકના વિશેષરૂપ અપતાનકનું

સમાન્ય લક્ષણ

જે આક્ષેપક વચમાં વચમાં પાડી નાખે, તે

હાય તો કાયાના નીચલા ભાગમાં ભારેપણું
(તથા શીતપણું) થાય છે.

આન પ્રાયુ પિત્તથી આવરણ પામ્યા હોય
તો દાઢ, ગાંતોનું પછાડવું તથા ગ્લાનિ થાય છે
અને કફથી આવરણ પામ્યા હોય, તો સઘળાં
ગાંતો ભારે થઈ જાય છે, અસ્થિઓના સાંધાઓ
સ્તબ્ધ થઈ જાય છે તથા ચેષ્ટા થતી અટકી જાય
છે. (રણ તથા સોજ પણ થાય છે.) ૮

પ્રાયશઃ સુકુમારણાં મિથ્યાદારવિદ્યારિણામ્ ।
શોકાચ પ્રમદામઘવ્યાયામેશ્ચાતિપીડનાત્ ॥
ઋતુસાત્મ્યવિપર્યાસાત્સેદાદીનાં ચ વિપ્રમાત્ ।
અવ્યવાયે તથા સ્થૂલે વાતરક્તં પ્રકુપ્યતિ ॥

હસ્ત્યશ્ચૌદૈર્ગ્યંચ્છતોડન્યેશ્ચ વાયુઃ
કોપં યાતઃ કારણેઃ સેવિતૈઃ સ્વેઃ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણામ્લક્ષારશ્ચાકાદિમોઝયૈઃ
સંતાપાયૈર્મૂયસા સેવિતૈશ્ચ ॥

શિશ્રં રક્તં દુષ્ટિમાચાતિ તથા
વાયોર્માર્ગં સંરુણદ્વયાશુ યાતઃ ।

ક્રુદ્ધોડ્વચ્ચ માર્ગરોચાસ વાયુ-
રત્યુદ્રિક્તં દૂષપેદ્રક્તમાશુ ॥

તત્સમ્પૃક્તં વાયુના દૂષિતેન
તત્પ્રાવર્યાદુચ્યતે વાતરક્તમ્ ।

તદ્વત્પિત્તં દૂષિતેનાસજાક્તં
છેષ્મા દુષ્ટો દૂષિતેનાસજાક્તઃ ॥

સ્પર્શોદિગ્ધૌ તોદમેદપ્રશોષ-
સ્વાપાપેતૌ વાતરક્તેન પાટૌ ।

પિત્તાસૃગ્મ્યામુપ્રદાદૌ મહેતા-
મલ્યર્થોષ્ણૌ રક્તશોફૌ મૃદ્ ચ ॥

કળદ્મન્તૌ શ્વેતશીતૌ સશોફૌ
પીનસ્તથ્વી છેષ્મદુષ્ટે તુ રક્તે ।

સર્વદુષ્ટે શોષિતે ચાપિ દોષાઃ

સ્વં સ્વં રૂપં પાદયોર્દર્શયન્તિ ॥ ૯ ॥

વાતરક્તનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, ભેદો
અને લક્ષણો।

ધણું કરીને અનુચિત આહાર તથા અનુ-

ચિત વિહાર કરનારા સુકુમાર શરીરવાળા લોકોને
અને મૈથુનથી રહિત રહેનારા સૂક્ષ્મ શરીરવાળા
લોકોને વાતરક્તનો (વાયુનો અને રુધિરનો)
પ્રકાપ થાય છે. શોક કરવાથી, અત્યંત સ્ત્રીસંગથી,
મઘપાનથી કે કસરતથી અત્યંત પીડાવાથી,
ઋતુઓમાં પાગવાના ત્રિવિધોનું વિપરીતપણું
કરવાથી, અહિતકર પદાર્થોના ભક્ષણાદિકથી
અને રોગહન, વિરેચન તથા વમન વગેરે ક્રિયા-
ઓમાં ખગાડ થવાથી વાતરક્તનો પ્રકાપ થાય છે.

હાથી, ઘોડા કે જાંટ વગેરે ઉપર ચડીને
પંથ કરવાથી અને એવી જ રીતના ખીજ પણ
ભાર ઉપાડવા વગેરે તથા વિદાહી^૧ પદાર્થોનાં
ભક્ષણ વગેરે કારણોનું સેવન થવાથી વાયુ પ્રકાપ
પામે છે. તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખાટાં તથા ખારાં શાક
વગેરે પદાર્થોના અતિભક્ષણથી અને અશિના
તથા સૂર્યના તાપ વગેરેનું અતિસેવન કરવાથી
રુધિર તુરત જ દુષ્ટ થઈ જાય છે. દુષ્ટ થયેલું એ
રુધિર ઝડપથી ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા વાયુના
માર્ગને રોકી દે છે. માર્ગ રોકાવાથી અત્યંત
પ્રકુપિત થયેલા વાયુ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા
રુધિરને દૂષિત કરી નાખે છે. એ દૂષિત થયેલું
રુધિર કુપિત થયેલા વાયુથી સંયુક્ત થઈ જાય
છે, તેથી વાતરક્ત થાય છે. (લોકો હાલ આ
રોગને રક્તપિત કહે છે.)^૨

જેમ વાયુથી દૂષિત થયેલું રુધિર વાયુથી
સંયુક્ત થતાં વાતરક્ત થાય છે, તેમ વાયુથી દૂષિત
થયેલું રુધિર પિત્તથી સંયુક્ત થતાં પણ વાતરક્ત
થાય છે. વાયુથી દૂષિત થયેલું રુધિર કફથી

૧ જો પદાર્થો ખાખથી ખાટા ઓઝાર આવે,
તરસ લાગે અને હેદયની અંદર દાઢ થાય, તે પદાર્થ
વિદાહી કહેવાય છે.

૨ લોકો આ રોગને રક્તપિત કહે છે તે યથાર્થ
નથી. વાતરક્ત એટલે પિત્ત (લેપ્રસી) ગણવી ભેદ
રક્તપિત એટલે રક્ત જેવું પિત્ત એ પિત્તનો રોગ છે,
જ્યારે વાતરક્તમાં વાયુ દૂષિત થયો છે અને રુધિર
ખગાડે છે, જેમા યન્યના, સોજ વગેરે થાય છે. પ્ર.

ખીજ અર્ધના સંધિખંધાને છૂટા કરીને અરધા શરીરને હણે છે; (જમણા અથવા ડાખા પડખાને તે તરફના હાથ વગેરે અવયવો સહિત નકામા કરી નાખે છે.) તે રોગને ઉત્તમ વેદો પક્ષાઘાત કહે છે. આ રોગથી શરીરનો સઘળો અર્ધભાગ કામ કરવામાં અસમર્થ અને સ્પર્શ વગેરેના અદ્યપ્રજ્ઞાનવાળો થઈ જાય છે. આમ થવાથી એ વાયુએ પીડેલો માણસ પડે છે અથવા પ્રાણ છોડી દે છે. ૧૭

શુદ્ધવાતહતં પક્ષં કૃચ્છ્રસાધ્યતમં વિદુઃ ।
સાધ્યમન્યેન સંસ્ટમસાધ્યં ક્ષયહેતુકમ્ ॥ ૧૮ ॥

પક્ષાઘાતની કષ્ટસાધ્યતા, સાધ્યતા
તથા અસાધ્યતા

કેવળ એટલે ખીજ દોષથી મિશ્રિત નહીં થયેલા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત અતિ કષ્ટસાધ્ય છે, ખીજ દોષથી મિશ્રિત થયેલા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત સાધ્ય છે અને ધાતુઓના ક્ષયથી કુપિત થયેલા વાયુએ કરેલો પક્ષાઘાત અસાધ્ય છે. ૧૮

વાયુરૂર્ધ્વં વ્રજેત્સ્યાનાત્કુપિતો હૃદયં શિરઃ ।
શક્તૌ ચ પીડયત્યઙ્ગાન્યાક્ષિપેન્નમયેચ્ચ સઃ ॥
નિમીલિતાક્ષો નિશ્ચેષ્ટઃ સ્તન્વાક્ષો વાપિ કૂજતિ ।
નિરુચ્છ્રાસોડય વા કૃચ્છ્રાદુચ્છ્રસ્યાન્નષ્ટચેતનઃ ।
સ્વસ્યઃ સ્યાદ્વૃદ્યે મુક્ત આવૃતે ચ પ્રમુહ્યતિ ।
કફાન્વિતેન વાતેન જ્ઞેય ઇષોડપતંત્રકઃ ॥ ૧૯ ॥

અપતંત્રકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ ને લક્ષણ
પોતાને કુપિત કરનારાં નિદાનોથી પ્રકાપ પામેલો વાયુ પડવાશયમાંથી જાંચે જઈ હૃદય, માથું તથા લમણાઓને પીડે છે; હાથ, પગ વગેરે અંગોને પ્રચલિત કરે છે તથા કમાનની પેઠે નમાવે છે અને ચિત્તને મોહયુક્ત કરી દે છે, કે જથી માણસ મિચાચેલી આંખોવાળો અથવા સ્તબ્ધ આંખોવાળો થઈ જાય છે; ચેષ્ટાઓથી રહિત થઈ જાય છે, હોહાની પેઠે ઘૂઘવે છે, જાંચા શ્વાસ લઈ શકતો નથી અથવા મોંડમોંડ જાંચા

શ્વાસ લઈ શકે છે અને બેમાન થઈ જાય છે. આ રોગ અપતંત્રક કહેવાય^૧ છે. આ રોગમાં કદ્ધી સંયુક્ત થયેલો વાયુ જ્યારે હૃદયને છોડી દે છે, ત્યારે માણસ સ્વસ્થ થાય છે અને હૃદયને ઘેરી લે છે, ત્યારે માણસ સંજ્ઞાવગરનો થઈ જાય છે.^૨ ૧૯
દિવાસ્વપ્નાસમસ્થાનવિકૃતોર્ધ્વનિરીક્ષણેઃ ।

મન્યાસ્તમ્મં પ્રકુસ્તે સ એવં શ્લેષ્મણા વૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

મન્યાસ્તંભના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

દિવસે નિદ્રા કરવાથી, વિપરીત રીતે બેસવાથી, વિપરીત રીતે ઊભવાથી અને ડોક વગેરે અવયવો આડાઅવળા રહે એવી રીતે જાંચા ભાગમાં બેવાથી કુપિત થયેલો તે જ વાયુ, કદ્ધી વીંટાઈ ને ડોકના પાછલા ભાગમાં રહેલી મન્યા નામની શિરાઓને સ્તબ્ધ કરી દે છે, એ રોગો મન્યાસ્તંભ કહેવાય^૩ છે. ૨૦

ગર્મિણીસૂતિકાવાલવૃદ્ધક્ષીણેષ્વસૃક્ષયે ।
ઉચ્ચેવ્યર્હરતોડ્યત્યર્થં શ્વાદતઃ કઠિનાનિ ચ ॥

હસતો જૃમ્મતો મારાદિષ્માન્છયનાદપિ ।

શિરોનાસૌષ્ઠચિબુકલલટેક્ષણસંધિગઃ ॥

અર્દયિત્વાડનિલો વક્ત્રમર્દિતં જનયત્યતઃ ।

વક્રીભવતિ વક્ત્રાર્દ્ર ગ્રીવા ચાપ્યપર્વતે ॥

શિરશ્ચલતિ વાક્સજ્જો નેત્રાદીનાં ચ વૈકૃતમ્ ।

ગ્રીવાચિબુકદન્તાનાં તસ્મિન્પાર્શ્વે તુ વેદના ॥ ૨૧ ॥

અર્દિતનાં (અરદિયાનાં) નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

(ધણું કરીને) ગાંભિણી, સૂતિકા, ખાલક, વૃદ્ધ અને ક્ષીણ માણસને લોહીનો ક્ષય થવાથી અર્દિત^૪ થાય છે. જાંચે સ્વરે બોલવાથી, સોપારી

૧ કટલાક વેદો અપતંત્રકને અને અપતાનકને એક જ ગણીને આ પાઠનું અધ્યયન છોડી જ દે છે.

૨ આ રીતે ચેતનાસ્થાન હૃદયમાં છે, મગજમાં નથી. પ્ર.

૩ કટલાક વેદો મન્યાસ્તંભને અપતાનકનું પૂર્વરૂપ જ માને છે.

૪ મોહાનું વાંકું થવું. પ્ર.

અપતાનક કહેનાય છે. ૧૪

કફાન્વિતો મૃશ વાયુસ્તાસ્વેવ યદિ તિષ્ઠતિ ॥
સ દળ્ઘવસ્તસ્મ્યયતિ કૃચ્છ્રો દળ્ઘાપતાનકઃ ।
દ્વનુગ્રહસ્તાલ્યર્થ સોડ્ઞ કૃચ્છ્રાન્નિવેતે ॥
ધનુસ્તુલ્યં નમેઘસ્તુ સ ધનુઃસ્ત્વમ્મસંજ્ઞક ।
અઙ્ગીગુલ્ફજટઘદ્વક્ષોગલસશ્રિતઃ ॥
આયુપ્રતાનમનિલો યદાડ્ઞક્ષિપતિ વેગવાન ।
વિષ્ણ્વાક્ષઃ સ્તન્ધદનુર્ભ્રમપાર્શ્વઃ કફ વમન્ ॥
અગ્ન્યન્તર ધનુરિવ યદા નમતિ માનવઃ ।
તદા સ્યાડગ્ન્યન્તરાયામં કુરુતે મારુતો વલી ॥
વાહ્યસ્નાયુપ્રતાનસ્યો વાહ્યાયામં કરોતિ ચ ।
તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાહુર્વક્ષઃકટયૂરુમજ્જનમ્ ॥
કફપિત્તાન્વિતો વાયુર્વાયુરેવ ચ કેવઠઃ ।
કુર્વાદાક્ષેપકં સ્વન્ય ચતુર્વમભિષાતજમ્ ॥ ૧૫ ॥

અપતાનકના દંડાપતાનક આદિ આર
ભેદોનાં ભુદાંભુદાં લક્ષણો

વાયુ કક્ષી સયુક્ત થઈ ધમનીઓમાં જ
રહે અને શરીરને લાકડીની પેઠે સ્તબ્ધ ઠરી
નાંખે, એ દંડાપતાનક કહેવાય છે આ દંડા-
પતાનક કષ્ટસાધ્ય છે દંડાપતાનકમાં દાદી
અત્યંત ઝવાઈ બળ છે અને તેથી અન્ન ખાડ-
માંડ જમી શકાય છે

જ્યારે આંગળીઓ, ધૂરીઓ, પેટ, દંઢ્ય,
વક્ષ સ્થલ અને ગળામાં રહેવો બળવાન પવન
વેગવાળો થઈને સ્નાયુઓના સમૂહને, શિરાઓ
તથા કંઠને પણ કંપાવે છે, ત્યારે રોગીની આખો
તથા દાદી સ્તબ્ધ થઈ બળ છે, પડખાં ભાંગી
ગયેલાં જવાં થઈ બળ છે, કક્ષતું વમન થાય છે
અને રોગી છાતીથી કમાનની પેઠે નમી બળ
છે, એ અંતરાયામ ધનુઃસ્તંભ કહેવાય છે

નિદાનોથી પ્રબળ થયેલા વાયુ પગના ગૂળમાં
પિંડીઓ, કમર, ઓડ તથા પીઠમાં રહેલી પછ
વાડાની શિરાઓ, સ્નાયુઓ તથા કંઠરા
ઓને કંપાવે છે અને તેથી રોગી વાંસા તરફ

કમાનની પેઠે નમી બળ છે, એ બહિરાયામ
ધનુઃસ્તંભ કહેવાય છે. બહિરાયામમાં છાતી,
સાથળ તથા કંઠનુ સમર્દન થઈ જતું હોય, તો તે
બહિરાયામને વિદ્વાન વેદો અસાધ્ય કહે છે,

દંડાપતાનક કક્ષી સયુક્ત થયેલા વાયુથી
થાય છે, અંતરાયામ પિત્તથી સયુક્ત થયેલા
વાયુથી થાય છે અને બહિરાયામ કેવળ વાયુથી
થાય છે.

અપતાનકનો અભિધાતબક્ષેપ નામનો
ચોથો ભેદ અભિધાતથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી
થાય છે. (અભિધાતબક્ષેપનું લક્ષણ ભુદુ લપ્પુ
નથી, માટે આક્ષેપકનું તથા અપતાનકનું જે
સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે, તે જ એનું લક્ષણ સમ
જનું, એમ કહી શકાય છે.) ૧૫

ગર્ભપાતનિમિત્તશ્ચ શોષિતાતિસ્રવાચ યઃ ।

અભિષાતનિમિત્તશ્ચ ન સિધ્ધ્યલ્પતાનકઃ ॥ ૧૬ ॥

અપતાનકની અસાધ્યતા

એ અપતાનક ગર્ભપાતથી, રુધિરના અત્યંત
સ્રાવથી કે અભિધાતથી થયેલ હોય તો તેને
અસાધ્ય સમજવો. ૧૬

અધોગમાઃ સતિર્યગ્મા ધમનીરૂર્ધ્વદેહગા ।

યદા પ્રકુપિતોડ્ઢ્યર્થ માતરિશ્ચા પ્રપદ્યતે ॥

તદાન્યતરપક્ષસ્ય સધિવધાન્વિમોક્ષયન્ ।

હન્તિ પક્ષ તમાર્હુર્દિ પક્ષાઘાત મિષગ્વરા ॥

યસ્ય કૃત્સ્ન શરીરાદ્દેમકર્મણ્યમચેતનમ્ ।

તતઃ પતલસન્નાપિ જહાત્યનિલપીઢિતઃ ॥ ૧૭ ॥

પક્ષાઘાતનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

અત્યંત કુપિત થયેલો વાયુ શરીરના એક
અર્ધને છોડી દઈ, બીજા અર્ધમાં રહેવી નીચેની
આડી તથા જોડેની ધમનીઓમાં આવે છે, ત્યારે

૧ વાયુનો અવરોધ થાય છે અવરોધ કરનાર દોઢ
કક્ષ બંધવા પિત્ત ધમનીમાં ભરાઈ બળ છે, તેથી વાયુ
આગળ જઈ શકેલો નથી પક્ષાઘાત એટલે વાયુનો
શ્લ નહિ પણ વાયુનો અવરોધ પ્ર

વાયુઃ કઠ્યા સ્થિતઃ સ્વશ્નઃ કણ્ઠરામાક્ષિપેઘદા ।
 સ્વજ્જસ્તદા ભવેજ્જન્તુઃ પક્તુઃ સ્વશ્નોર્દ્યયોર્વધાત્ ॥૨૭
 ખંજવાતનાં અને પંગુવાતનાં નિદાન,
 સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

કમરમાં રહેલો વાયુ કમરથી તે ઘૂંટી
 સુધીના ભાગની કંડારાને (મોટી નસને) જ્યારે
 ખેંચે છે (ચાલવા વગેરેમાં કંપાવે છે), ત્યારે
 માણસ ખંજ (લૂલો) થઈ જાય છે. આ રોગ
 ખંજવાત કહેવાય છે. કમરમાં રહેલો વાયુ,
 બન્ને પગની કમરથી તે ઘૂંટી સુધીની કંડારાઓને
 ખેંચી બન્ને સાથળોની ક્રિયાને અટકાવી દે, તે
 રોગ પંગુવાત કહેવાય છે. ૨૭

પ્રકામન્વેપતે યસ્તુ સ્વજ્જન્નિવ ચ ગચ્છતિ ।
 કલાયસ્વજ્જં તં વિદ્યાન્મુક્તસંવિપ્રવંધનમ્ ॥૨૮॥
 કલાયખંજનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

માણસ વાયુથી પીડાઈને, ચાલવાની શરૂ
 આત કરતાં કંપે તથા જાણે લુલકાતો હોય
 એવો દેખાય અને સાંધાઓનાં ખંધનોની શિથિ-
 લતા થઈ જાય, તે માણસને કલાયખંજ
 નામનો રોગ પ્રાપ્ત થયો સમજવો. (ચાલવા
 લાગતી વખતે કંપ થવો તથા લુલકાતા જેવું
 દેખાવું, એટલી ખંજવાતથી કલાયખંજતાની
 ખુદાઈ છે. 'કલાયખંજ' એ નામ અર્થને
 અનુસરીને નહિ હોવાથી યૌગિક નથી, પણ ૩૯
 છે એમ સમજવું.) ૨૮

ન્યસ્તે તુ વિષમે પાદે રુજઃ કુર્યાત્સમીરણઃ ।
 વાતકણ્ઠકાદિભ્યઃ વિજ્ઞેયઃ સ્વદુઃકાશ્રિતઃ ॥૨૯॥

વાતકંઠકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
 તથા લક્ષણ

પગ વિષમરીતે મુકાઈ જતાં પગની પીડીના
 સંધિમાં રહેલો વાયુ જે પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે,
 તે પીડા વાતકંઠક કહેવાય છે. ૨૯

પાદયોઃ કુર્યેત્ દાહં પિત્તામ્લકસહિતોઽનિલઃ ।
 વિશેષતશ્ચંક્રમતઃ પાદદાહં તમાદિશત્ ॥૩૦॥

પાદદાહનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

પિત્ત તથા રુધિરથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ
 બન્ને પગમાં દાહ કરે છે અને પગથી ચાલવાના
 સમયમાં વિશેષ દાહ કરે, એ રોગ પાદદાહ
 કહેવાય છે. ૩૦

હૃણ્યતશ્ચરણૌ યસ્ય ભવતશ્ચ પ્રસુપ્તવત્ ।
 પાદહર્ષઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફવાતપ્રકોપજઃ ॥૩૧॥

પાદહર્ષનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
 કફથી સંયુક્ત થયેલો વાયુના પ્રકોપને
 લીધે બન્ને પગ રોમાંચવાળા, અંદર ઠંડીવાળા
 અને જાણે સ્પર્શના જ્ઞાનથી રહિત જ હોય એવા
 થઈ જાય છે, એ રોગ પાદહર્ષ કહેવાય છે. ૩૧

અંસદેશસ્થિતો વાયુઃ શોષયિત્વાંસબન્ધનમ્ ।
 શિરાસ્ત્વાકુચ્ચય તત્રસ્થો જનયત્પચાહુકમ્ ॥૩૨॥
 અંસશોષનાં તથા અપખાહુકનાં નિદાન,
 સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

ખાહુની ટોચના સમીપના પ્રદેશમાં રહેલો
 વાયુ ત્યાંના કફને સૂકવી નાખે છે; એ રોગ
 અંસશોષ કહેવાય છે. ખાહુની ટોચના સમીપ-
 ના પ્રદેશમાં રહેલો વાયુ, ખાહુની શિરાઓને
 સંકોચી નાખે છે; તે રોગ અપખાહુક
 કહેવાય છે. ૩૨

યદા શ્વદવહં સ્રોતો વાયુરાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ।
 શુદ્ધઃ શ્લેષ્માન્વિતો વાપિ વાર્ધિર્યં તેજ જાયતે ॥૩૩॥
 બાધિર્યનાં (બહેરાપણનાં) નિદાન,
 સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

જ્યારે શુદ્ધ (કેવળ) અથવા કફસંયુક્ત
 વાયુ કાનના શબ્દવાહી સ્રોતને રોકી દે છે
 ત્યારે બહેરાપણ થાય છે; એ બાધિર્ય કહેવાય
 છે. (રુધિર કે પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ,
 કાનના શબ્દવાહી સ્રોતને રોકી દે, તો તેથી
 પણ બાધિર્ય થાય છે. આ રોગ ઉત્તરતંત્રના
 ૨૦મા અધ્યાયના પમા વિષયમાં પણ કહેવામાં
 આવશે.) ૩૩

વગેરે અત્યંત કઠણ પદાર્થો ખાવાથી, અત્યંત હસવાથી, અત્યંત ખગાસાં ખાવાથી, અત્યંત ખાર ઉપાડવાથી, ડોકને આડીઅવળી કરી વિપ્રમ રીતે ચૂવાથી અને વિપ્રમ રીતે બેસવાથી માથું નાક, હોઠ, હડપચી, લલાટ તથા નેત્રની સંધિમાં ગયેલો વાયુ મોઢાને પીડે છે, તેથી અર્દિત રોગ થાય છે. આ રોગથી અરધું મોઢું વાંકું થઈ જાય છે, ડોક વાંચી થઈ જાય છે, માથું ચલાય-માન થાય છે, બોલવામાં અટકાયત થાય છે; નેત્ર, ભ્રમર, ગાલ તથા નાકમાં સ્ફુરણ તથા વાંકાપણું વગેરે થાય છે અને જ તરફ અર્દિત થયેલ હોય, તે પડખે ડોક, હડપચી તથા દાંત-માં વેઠના થાય છે. ૨૧

यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नैत्रमाविलम् ॥
वायुरूक्षं त्वचि स्वापस्तोदो मन्वाहनुग्रहः ।
तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥ २२ ॥
અર્દિતનું પૂર્વરૂપ

અર્દિત રોગ થવાનો હોય, ત્યારે પ્રથમ જ્વાકાં ઊભાં થઈ જાય છે, કંપ થાય છે, નેત્ર ચીપડાવાળું થાય છે, વાયુ ઊંચે આવે છે, આમડીમાં જડતા આવે છે (સ્પર્શની ખબર પડતી નથી), બ્યથા થાય છે અને ડોકના પાછલા ભાગની શિરાઓ તથા હડપચી ગૂઝાઈ જાય છે એમ વિદ્વાન વૈદો કહે છે. ૨૨

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्तान्यक्तमापिणः ।
न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ २३ ॥
અર્દિતની અસાધ્યતા

જે માણસ ક્ષીણ હોય, જેની આંખો નિમેષાથી રહિત થઈ ગઈ હોય અને જેનું બાષ્પણ પરસ્પરની સાથે મળેલા અક્ષરોવાળું તથા અરકુટ હોય, તે માણસના અર્દિત રોગને અસાધ્ય સમજવો. જેના અર્દિત રોગને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં હોય અથવા જે માણસ ધૂન્ટો હોય, અથવા જેનાં નેત્ર, નાક તથા મોઢું સ્વર્ણ હોય,

તે માણસનો અર્દિત તો મટતો જ નથી. ૨૩

पाष्णिप्रलङ्घलीनां तु कण्ठरा याऽनिलादिता ।
सक्त्रोः क्षेपं निगृह्णीवाद्दृष्टीति हि सा स्मृता ॥ २४ ॥
ગૃધ્રસી'નું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

પગની પાનીઓ તથા આંગળીઓની વાયુએ પીડેલી કંઠરા (મોટી નસ), સાથળોના હાલવા-ચાલવાને રોગી દે, તે રોગ ગૃધ્રસી કહેવાય છે. (વાયુએ કરેલી અને વાયુ તથા કફ એ બંનેએ કરેલી-એમ ગૃધ્રસી બે પ્રકારની થાય છે.) ૨૪

तलप्रलङ्घलीनां तु कण्ठरा बाहुश्रुतः ।

बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाचीति हि सा स्मृता ॥ २५ ॥

વિશ્વાચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

ખાહુના અથવા બન્ને ખાહુઓના પૃથ્થભાગથી માંડીને હાથનાં તળાંને લાગતી આંગળીઓની બડી નસ, વાયુથી પીડાઈ ખાહુના અથવા બન્ને ખાહુઓના કામનો ક્ષય કરી નાખે છે, એ રોગ વિશ્વાચી કહેવાય છે. ૨૫

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महासृज ॥

शिरः क्रोष्टुकपूर्वं तु स्थूलः क्रोष्टुकमूर्द्धवत् ॥ २६ ॥

કોષ્ટુકશિરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

વાયુ તથા રુધિરથી અથવા વાતરક્ત નામના રોગથી ગોઠણના મધ્યમાં શિયાળિયાના માથા જેવો બડો તથા જોવો અને મોટી પીડાવાળો જે સોજો થાય છે, તે કોષ્ટુકશિર કહેવાય છે ૨૬

૧ ગૃધ્રસી ને સાયેટીકા કહે છે. આ પણ વાતચાધિ છે. પ્ર.

૨ આ રોગને આચરશાળીસ કહે છે, જેમાં વિશેષ સામગ્રી હોય છે.

આ સર્વ રોગમાં ન્યાં સામગ્ર્યાધિ હોય ત્યાં પ્રથમ ચોક્કસ નિદાન કરવું કે હોય સામ છે કે વિરામ છે. જેથી પ્રથમ સામની લઘણ ચિકિત્સા કરવાની સમજ પડે. પ્ર.

નામ જ સમજવું, પણ તેમાં વાત શબ્દને વ્યાવ-
ર્તક સમજવો નહિ. ૪૦

એનામેવ રુઝાયુક્તાં વાતવિષ્મૃત્તરોધિનીમ્ ।

પ્રત્યષ્ઠીલામિતિ વેદજ્ઞઠે તિર્યગુત્થિતામ્ ॥ ૪૧ ॥

પ્રત્યષ્ઠીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

વાયુના પ્રકાપને લીધે અધોવાયુ, વિષા
તથા મૂત્રને રોકનારી અને વેદના કરનારી
અષ્ઠીલા જે પેટમાં આડી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તે
પ્રત્યષ્ઠીલા કહેવાય છે. ૪૧

અધ્યાય ૨જો

અયાતોડર્શસાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અર્શોનિદાન' ૨
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

પઢર્શસિ ભવન્તિ વાતપિત્તકફશોણિતસંનિપાતૈઃ
સહજાનિ ચેતિ ॥

તત્રાનાત્મવતાં યથોક્તૈઃ પ્રકોપૈર્વિરુદ્ધાધ્યશન-
સ્ત્રીપ્રસજ્જોત્કટુકાસનપૃષ્ઠયાનવેગવિધારણાદિભિર્વિશેષૈઃ
પ્રકુપિતા દોષા એકશો દ્વિશઃ સમસ્તાઃ શોણિતસહિતા
વા યથોક્તં પ્રસ્તાઃ પ્રધાનધમનીરનુપ્રપદ્યાડધો ગત્વા
ગુદમાગમ્યપ્રદૂષ્ય વલીર્માસપ્રરોહાજ્જનયન્તિ વિશેષતો

૧ જેમ અરના ફૂલકામાં વાયુ ભરાય છે અને
કાણુ લાગે છે, જે કે તે વાયુ છે તેમ જ આંતરકામાં
રહેનારો વાયુ જ પ્રત્યષ્ઠીલામાં છે. પ્ર.

૨ અરશોનાં કારણો તથા લક્ષણો વગેરેના કથન
વિષેનો.

અરિવત્શુણોતિ ઇતિ અર્શઃ । જે દુસ્મનની માફક
મારી નાળે તે અર્શ. અર્શ એ શિરાઓનાં ફૂલેલાં જાળાં
નથી પણ સ્નાયુઓના અંકુરો છે. આ ભયંકર વ્યાધિ
છે, કારણ કે તેથી ઝાડો અને પેશાબ બને ય
રોગાય છે. પ્ર.

મન્દાગ્રેસ્તથા તૃણકાષ્ઠોપલોષ્ટવસ્ત્રાદિભિઃ શીતોદક-
સંસ્પર્શનાદ્વા કન્દાઃ પરિવૃદ્ધિમાસાદયન્તિ તાન્યર્શ-
સીત્યાચક્ષતે ॥ ૨ ॥

અરશોના ભેદો, દૂરનાં તથા પાસેનાં
નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ

વાયુ, પિત્ત, કફ, એ ત્રણે દોષોથી, રુધિર
અને સ્વભાવથી એમ છ પ્રકારના અરશો થાય છે.

અજિતેન્દ્રિય લોકોને સૂત્રસ્થાનના પ્રણુપ્રશ્ન
નામના ૨૧મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં
કહેલાં ક્રોધ, શોક, ખળવાન સાથે વિરોધ તથા
દિવસની નિદ્રા વગેરે પ્રકાપણોથી અને વિરુદ્ધ
ભોજન, અજીર્ણમાં ભોજન, અત્યંત સ્ત્રીસંગ,
ગુદને પેત્રીથી દબાવીને બેસવાની ટેવ અથવા
ઉભડક બેસવાની ટેવ, ઘોડા તથા ઊંટ વગેરેની
પીઠ ઉપર બેસીને પંથ કરવો, અને વિષા તથા
મૂત્ર વગેરેની હાજતો રોકવી વગેરે વિશેષોથી
પ્રકુપિત થયેલા એક એક દોષ અથવા બે બે
અથવા ત્રણે દોષો અથવા પિત્ત જવા જ પ્રકાર-
વાળું દોષથી સંયુક્ત થયેલું રુધિર સૂત્રસ્થાનના
૨૧મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે
વધવાપૂર્વક પ્રસાર પામી, વિષાનું વહન કરનારી
ધમનીઓમાં પ્રાપ્ત થઈ, નીચે જઈ, ગુદમાં આવી,
ગુદાની વળિયોને દૂષિત કરી, માંસના અંકુરોને
ઉત્પન્ન કરે છે. એ અંકુરો મંદ અશિવાળા
પુરુષને અત્યંત થાય છે. એ માંસના કંદ જવા
અંકુરો તણ, કાષ, પથ્થર, ઢેકાં કે વસ્ત્ર
વગેરેનો સંયોગ થવાથી અથવા શીત જળનો
સ્પર્શ થવાથી વૃદ્ધિ પામે છે. એ અંકુરોને
વૈદો અરશ કહે છે. (બે બે દોષોના સંસર્ગ-
વાળાં અરશો વિશે આ અધ્યાયના ૧૮મા
વિષયમાં જુઓ.) ૨

તત્ર સ્થૂલાંત્રપ્રતિવદ્ધમર્દ્ધપચ્ચાક્કુલં ગુદમાહુસ્ત-
સ્મિન્ વલયસ્તિસ્ત્રોડ્યર્દ્ધાક્કુલાન્તરમૂતાઃ પ્રવાહ્યની
વિસર્જની સંવરણી ચેતિ ચતુરક્કુલાયતાઃ સર્વાસ્તિર્યગે-

હનુશ્લશિરોગ્રીવં यस્ય મિન્દન્નિવાનિલઃ ।
 કર્ણયોઃ કુસ્તે શૂલં કર્ણશૂલં તદુચ્યતે ॥૩૪॥
 કર્ણશૂલનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
 પ્રતિલોભ ગતિ કરતો વાયુ બધે હડપચી,
 લમણાઓ, માથા, તથા ડાહને ભેદી નાખતો
 હોય એવી રીતે કાનમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, એ
 રોગ કર્ણશૂળ કહેવાય છે. (આ રોગ ઉત્તર-
 તંત્રના ૨૦મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં પણ
 કહેવામાં આવશે.) ૩૪

ચાતુલ વાયુઃ સકપો ધમનીઃ શન્દવાહિનીઃ ।
 નરાન્કરોલક્રિયકાન્મૂકમિન્મિનગદ્ગદાન્ ॥૩૫॥
 મૂક, મિન્મિન તથા ગદ્ગદનાં નિદાન,
 સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

કંઠથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ, શબ્દને ચલા-
 વનારી ધમનીઓનું આવરણ કરી નાખીને
 (ધમનીઓને રાહી ઈંને) બોલવાની ક્રિયામાં
 અડચણ કરનારા મૂક, મિન્મિન તથા ગદ્ગદ
 એ ત્રણ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. (તમામ મૂગા-
 પણું, કાલાપણું એ મૂક કહેવાય છે. શુંગણી
 રીતે એટલે જમાં અક્ષરો નાકમાંથી બોલવામાં
 આવે એવું બોલનારપણું એ મિન્મિન કહેવાય
 છે અને પદાનો તથા વ્યંજનોનો જમાં લોપ થઈ
 જાય, એવું અસ્કુટ બોલનારપણું એ ગદ્ગદ
 કહેવાય છે. જે કે આ ત્રણે રોગોનું સ્થાનક
 એક જ છે, તેપણુ દોષના વધારા-ઘટાડા ઉપરથી
 અથવા પ્રારબ્ધના યોગ ઉપરથી એ રોગોનો
 ભેદ થાય છે, એમ સમજવું.) ૩૫

અથો યા વેદના યાતિ વર્ષોમૂત્રાશયોલ્પિતા ।
 મિન્દન્તીવ ગુદોપચ્ચં સા તૂનીત્સુપદિચ્ચતે ॥૩૬॥
 તૂનીવાતનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
 વાયુના પ્રકાપથી, વિષાના સ્થાનકથી તથા
 મૂત્રાશયથી ઊઠેલી અને બધે શુદાને તથા ઉપસ્થને
 (લિંગને અથવા યોનિને) ભેદી નાખતી હોય એવી
 વેદના નીચે જતી હોય તે તૂની કહેવાય છે ૩૬.

ગુદોપચ્ચોલ્પિતા સૈવ પ્રતિલોભવિસર્પિણી ।
 વૈયેઃ પકાશયં યાતિ પ્રતિતૂની તુ સા સ્મૃતા ॥૩૭॥
 પ્રતિતૂનીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
 વાયુના પ્રકાપને લીધે જે વેદનાં ગુદામાંથી
 તથા ઉપસ્થમાંથી ઊઠી જાય દોડીને ઉત્પન્ન થતા
 તથા ઉપશમ પામતા વેગાથી વારંવાર પડતારાય-
 માં જાય, તે વેદના પ્રતિતૂની કહેવાય છે. ૩૭
 સાયોપમત્સુગ્રજમાધ્માતમુદરં મૃશમ્ ।
 આધ્માનમિતિ જાનીયાદ્યોરં વાતનિરોધજમ્ ॥૩૮॥
 આધ્માનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

અધોવાયુના નિરોધને લીધે પેટ ગડગડાટ-
 વાળું, અત્યંત ઉગ્ર પીડાવાળું, અને પવનથી
 ભરાયેલી ધમણની પેઠે અત્યંત દૂલેલું થઈ જાય
 છે, એ કટકારી રોગ આધ્માન કહેવાય છે. ૩૮
 વિમુક્તપાર્શ્વદ્વયં તદેવામાશયોલ્પિતમ્ ।
 પ્રત્યાધ્માનં વિજાનીયાત્કફવ્યાકુલિતાનિલમ્ ॥૩૯॥

પ્રત્યાધ્માનનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ
 વાયુ, કંઠથી વ્યાકુળ થવાને લીધે (રાહી
 જવાને લીધે) પડખાંઓ તથા હૃદયને છોડી ઈંને
 થયેલું અને આમાશયમાંથી ઊઠેલું (નાભિના તથા
 સ્તનના મધ્યમાંથી ઊઠેલું) જે આધ્માન થાય
 છે, તેજ પ્રત્યાધ્માન કહેવાય છે. ૩૯

અષ્ટીલાવદ્ધનં ગ્રન્થિમૂર્ધ્વમાયતમુન્નતમ્ ।
 વાતાષ્ટીલાં વિજાનીયાદ્ધિર્માર્ગવિરોધિનીમ્ ॥૪૦॥
 વાતાષ્ટીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

નાભિની નીચે લંબજોળ પથરા જેવી
 ધાટી, જાંબી તથા જંચેના ભાગમાં વિસ્તારવાળી
 જે સ્થિર અથવા ચંચલ ગાંઠ, વાયુના પ્રકાપથી
 થાય છે, તે વાતાષ્ટીલા કહેવાય છે. આ ગાંઠ
 લિંગ, યોનિ તથા શુદાને રાહી દે છે, કે જથી
 વિષા, મૂત્ર અને અધોવાયુનો રોધ થાય છે.
 (પિત્તે કરેલી કે કફ કરેલી અષ્ટીલા હોતી નથી,
 એટલા માટે આ સ્થળમાં 'વાતાષ્ટીલા' એ

યકૃતપ્રકાશાનિ શુકજિહ્વાસંસ્થાનાનિ યવમધ્યાનિ
જલૌકોવક્ત્રસદશાનિ પ્રક્લિન્નાનિ ચ ભવન્તિ તૈરુપહતઃ
સદાહં સરુધિરમતિસાર્થતે જ્વરદાહપિપાસામૂર્છાશ્વાસ્યો-
દ્રવા ભવન્તિ પીતત્વઙ્નચનયનદશનવદનમૂત્રપુરીષશ્ચ
પુરુષો ભવતિ ॥ ૬ ॥

પિત્તથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

પિત્તથી થયેલાં અરશો શ્યામ અથોવાળાં,
મૂળમાં તથા અંતમાં પાતળાં, પ્રસાર પામનારાં,
પીળાં અવભાસવાળાં, જમણા પડખાની ગાંઠ
જેવા વર્ણવાળાં, પોપટની જીભ જેવી આકૃતિ-
વાળાં, જવની પેઠે બડાં મધ્યોવાળાં, જળોના
મોઢા જેવાં અને ક્ષેદના સ્ત્રાવવાળાં હોય છે. એ
અરશોથી ઉપહત થયેલા માણસને બળતરા થઈ-
થઈને લોહીવાળો પાતળો ઝાડો આવ્યા કરે છે.
જ્વર, દાહ, તરસ તથા મૂર્છા; એ ઉપદ્રવો થાય
છે અને એ માણસનાં ત્વચા, નખો, નેત્રો,
દાંતો, મોઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા પીળાં થઈ
જાય છે. ૬

શ્લેષ્મજાનિ શ્વેતાનિ મહામૂલાનિ સ્થિરાણિ વૃત્તાનિ
સ્તિગ્ધાનિ પાણ્ડૂનિ કરીરપનસાસ્થિગોસ્તનાકારાણિ ન
ભિચન્તે ન સ્રવન્તિ કણ્ડૂવહુલાનિ ચ ભવન્તિ તૈરુપહતઃ
સશ્લેષ્માણમનલ્પં માંસવાચનપ્રકાશમતિસાર્થતે શોફ-
શીતજ્વરારોચકાવિપાકશિરોગૌરવાણિ ચાસ્ય તન્નિમિ
ત્તાન્યેવ ભવન્તિ શુક્લત્વઙ્નચનયનદશનવદનમૂત્રપુરી-
ષશ્ચ પુરુષો ભવતિ ॥ ૭ ॥

કફથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

કફથી થયેલાં અરશો શ્વેત હોય છે, મોટા
મૂળવાળાં હોય છે, કઠણ હોય છે, ગોળ હોય છે,
સ્તિગ્ધ હોય છે, ધૂસર વર્ણવાળાં હોય છે, ટરડાના
જેવા, ફણસના ઠળિયા જેવા કે ગાયના આંચળ
જેવા આકારવાળાં હોય છે, ભેદાતાં નથી, સ્વતાં
નથી અને ઘણી ખરજવાળાં હોય છે. એ અરશોથી
ઉપહત થયેલા માણસને કફવાળો, ઝાઝો તથા
માંસના ઘોણુ જેવો પાતળો ઝાડો આવ્યા કરે

છે. એ અરશોને લીધે જ સોજ, શીતજ્વર,
અરુચિ, અન્નનું નહીં પાકવું અને માથાનું
ભારેપણું એ ઉપદ્રવો થાય છે. એ માણસનાં ત્વચા,
નખો, નેત્રો, દાંતો, મોઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા
સફેદ વર્ણવાળાં થઈ જાય છે. ૭

રક્તજાનિ ન્યગ્રોધપ્રરોહવિદ્રુમકાકળન્તિકાફલ-
સદશાનિ પિત્તલક્ષણાનિ ચ યદાવગાદપુરીષપ્રપીડિતાનિ
ભવન્તિ તદાત્યર્થ દુષ્ટમનલ્પમસૃકસહસા વિસૃજન્તિ
તસ્યૈવાતિપ્રવૃત્તૌ શોણિતાતિયોગોપદ્રવા ભવન્તિ ॥ ૮ ॥

રુધિરથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

રુધિરથી થયેલાં અરશો વડવાઈઓ જેવાં,
પરવાળાં જેવાં કે ચણેાઈ જેવા વર્ણવાળાં હોય
છે અને ઉપર પિત્તથી થયેલાં અરશોનાં લક્ષણો
ક્યાં તે લક્ષણોવાળાં હોય છે. એ અરશો જ્યારે
દહ વિષ્ટાથી દખાય છે, ત્યારે તુરત જ અત્યંત
દુષ્ટ તથા ઝાઝા રુધિરનો સ્ત્રાવ કરે છે. એ રુધિર-
ની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થતાં તે માણસને રુધિરના
અતિ સ્ત્રાવથી થતારા આક્ષેપક વગેરે ઉપદ્રવો
થાય છે. ૮

સંનિપાતજાનિ સર્વદોષલક્ષણયુક્તાનિ ॥ ૯ ॥

ત્રણે દોષથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

સંનિપાતથી એટલે ત્રણે દોષોના સંયોગથી
થયેલાં અરશો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો-
વાળાં હોય છે. ૯

સહજાનિ દુષ્ટશોણિતશુકનિમિત્તાનિ તેષાં દોષત
एव प्रसाधनं कर्तव्यम् । विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि
परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि । तैरुપद्रुतઃ
કુશોડ્વપ્સુચ્ચિરાસન્તતગાત્રોડ્વપ્રજઃક્ષીણેરતાઃ ક્ષામ-
સ્વરઃ ક્રોધનોડ્વપ્રાણિપ્રાણઃ પરમલસશ્ચ તથા પ્રાણશિરોડ
ક્ષિનાસાશ્રવણરોગવાન્સતતમન્ત્રકૂજાટોપહદયોપલેપારો-
ચકપ્રમૃતિભિઃ પીડ્યતે ॥ ૧૦ ॥

૧ વાણુ કે કફ કારણરૂપ થયા હોય, તો તેઓનાં
લક્ષણો પણ જોવામાં આવે છે.

કાક્ષુલોચ્છિતા ॥

શઙ્ઘાવર્તનિમાશ્વાપિ હ્રુપર્થુપરિ સસ્થિતા. ૧

ગજતાલુનિમાશ્વાપિ વર્ણત સપ્રકીર્તિતા. ॥

રોમાન્તેમ્યો યવાધ્યર્દ્ધો ગુદોઘ પરિકીર્તિત ॥

પ્રથમા તુ ગુદોઘદક્ષુલમાત્રે ॥૩॥

ગુદાનુ તથા ગુદાના વળિયોનું વ્યાખ્યાન

સ્થૂળ આંતરકુ, કે જે ગુદાન કહેવાય છે, તેની સાથે ગુદા બેડાચેની છે અને તે સાડાચાર આગળના પ્રમાણવાળી કહેવાય છે એ ગુદામા પ્રવાહણી, વિમર્જની અને સવરણી એ ત્રણ વળિયો છે અને તેઓ એક એકની ઉપર રહેલી છે ગુદાનો હોઠ કે જે રોમાવળિના અંતની ઉપર અરધા આગળનો છે, તેની ઉપર એક આગળને છેટે પહેલી વળી છે, એ વળીની ઉપર દોઢ આગળને છેટે બીજી વળી છે અને તે બીજી વળીની ઉપર દોઢ આગળને છેટે ત્રીજી વળી છે ગુદાના હોઠનું અને ત્રણ વળિયોનું એક જ અંતર સાડાચાર આગળનું છે, કે જેથી ગુદા સાડાચાર આગળની કહેવાય છે સઘળી વળિયો ચાર આગળ લાંબી છે, એક આગળની આડી હાથાઈવાળી છે, શખના આવર્તોના જેવા આકારવાળી છે અને હાથીના તાળવાના જેવા વણવાળી છે પહેલી વળી ગુદાના હોઠથી એક આગળ દૂર છે ૩

તેણા તુ મવિષ્યતા પૂર્વરૂપાણિ-એત્તે ન શ્રદ્ધા કૃત્સ્યપ્તકિરમ્લિકા સન્ધિયસદનમાદોષ. કાર્યયુક્તાર-ચાહુલ્યમક્ષ્ણોષ શ્વયશુરન્ત્રકૂજન ગુદપરિકર્તનમાશઙ્ઘા પાણ્ડુરોગમ્નહ્ણીદોષશોવાળા કાસશ્વાસૌ વન્ધાનિર્મ્મ મસ્તન્દ્રા નિદ્રેન્દ્રિયદીર્ઘવ્ય ચ ॥ જાતેષ્વેતાનિ રૂપાણિ અવ્યક્ત તરાણિ ભવન્તિ ॥૪॥

૧ વિષ્ટાનો બહાર કા વા મટે બોર કરનારી જે વળી છે, તે પ્રવારણી કહેવાય છે

૨ વિષ્ટાને બહાર કા નારી જે વળી છે, તે વિમર્જની કહેવાય છે

૩ વિષ્ટા નીકળી મળા પછી ગુદાને બીડી દેનારી જે વળી છે, તે સવરણી કહેવાય છે

અરશોનાં પૂર્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણ

અગ્રશો થવાના હોય ત્યારે અન્ન ઉપર અરચિ થાય છે, ખાધેલું અન્ન માંડમાડ રહે છે, ખાટા ઝોડકાર આવે છે, સાથળોમાં ગ્વાનિ થાય છે, પેટમા ગડગડાટ થાય છે, શરીર ફૂબળું થઈ જાય છે, ઝોડકાર ઘણા આવે છે, આખો પર સોજો થાય છે, આંતરડાંઓમા અત્રાજ થાય છે ગુદામા વાઢકાપ થયા જેવી બપ્થા થાય છે, ખાસી આવે છે, શ્વાસ થાય છે, બળની હાનિ થાય છે, શ્રમ થાય છે, તદ્રા થાય છે, નિદ્રા વધે છે, ઇદ્રિયોમા નબળાપણું થાય છે અને પાડુરોગ, અડલુંદોષ તથા શોષ ઉત્પન્ન થયાની શકા થાય છે. જ્યારે અરશો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ સઘળા લક્ષણો અત્યંત સ્પષ્ટ થાય છે ૪

તત્ર મારુતાત્પરિશુષ્કારુણવર્ણાનિ વિપમમધ્યાનિ કદમ્બપુષ્પતુળિંદ્રેતીનાડીમુલ્લસૂચીમુલાક્રૂતીનિ ચ મવન્તિ ॥ તૈરુદ્રત સશૂલ સદતમુપેશ્યતે કદીદૃષ્ટ પાર્શ્વમેદૂગુદનામિપ્રદેશેષુ ચાસ્ય વેદના ગુલ્માઘીલાઘ્ની હોદરાણિ ચાસ્ય તન્નિમિતાન્યેવ મવન્તિ, કૃષ્ણત્વદ્વન રુચનયદનશવદનમૂનપુરીવશ પુરુષો મતિ ॥૫॥

વાયુથી થયેલાં અરશોના વિશિષ્ટ લક્ષણો

વાયુથી થયેલાં અરશો સાવ વગરના હોય છે, કાઠક રાતા વણવાળાં હોય છે, નીચાડાંયાં મધ્યાવાળા હોય છે અને કદ બના પ્રુષ્પો જેવી જ ગલી કપાસની ડાડલીના મુખ જેવી કે સોઈના મુખ જેવી આકૃતિઓવાળા હોય છે એ અરશોથી ઉપહત થયેલા માણસને શૂળ નીકળી નીકળીને કંઠણ દરેત આવે છે, કમર, પીઠ, પડખાં, લિંગ, ગુદા તથા નાભિમા વેદના થાય છે, અરશોને લીધેજ ગુદમ, અધીવા, ખરવનુ દરદ, તથા ઉદર રોગ એ ઉપદ્રવો થાય છે અને એ માણસની ત્વચા, નખો, નેત્રો, દાંતો, મોઢું, મૂત્ર અને વિશ્વા રયામ થઈ જાય છે ૫

વિષાગ્રીલાગ્રાણિ તનૂનિ વિસર્પાણિ પીતાવમાસાનિ

યકૃત્પ્રેકાંશાનિ શુક્રજિહ્વાસંસ્થાનાનિ યવમધ્યાનિ
જલૌકોવક્ત્રસદૃશાનિ પ્રક્લિન્નાનિ ચ ભવન્તિ તૈરુપહતઃ
સદાહં સરુધિરમતિસાર્યતે જ્વરદાહપિપાસામૂર્છાશ્વાસ્યો-
દ્રવા ભવન્તિ પીતત્વડ્નચ્ચનયનદશનવદનમૂત્રપુરીષશ્ચ
પુરુષો ભવતિ ॥ ૬ ॥

પિત્તથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

પિત્તથી થયેલાં અરશો રયામ અગ્રોવાળાં,
મૂળમાં તથા અગ્રમાં પાતળાં, પ્રસાર પામનારાં,
પીળાં અવસાસવાળાં, જમણા પડખાની ગાંઠ
જેવા વર્ણુવાળાં, પોપટની જીભ જેવી આકૃતિ-
વાળાં, જવની પેઠે બડાં મધ્યોવાળાં, જળોના
મોઢા જેવાં અને ક્ષેદના સ્ત્રાવવાળાં હોય છે. એ
અરશોથી ઉપહત થયેલા માણસને બળતરા થઈ-
થઈને લોહીવાળો પાતળો ઝાડો આવ્યા કરે છે.
જ્વર, દાહ, તરસ તથા મૂર્છા; એ ઉપદ્રવો થાય
છે અને એ માણસનાં ત્વચા, નખો, નેત્રો,
દાંતો, મોઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા પીળાં થઈ
જાય છે. ૬

શ્લેષ્મજાનિ શ્વેતાનિ મહામૂલાનિ સ્થિરાણિ વૃત્તાનિ
સ્લિગ્ધાનિ પાણ્ડૂનિ કરીરપનસાસ્થિગોસ્તનાકારાણિ ન
ભિઘન્તે ન સ્તવન્તિ કણ્ઠૂબહુલાનિ ચ ભવન્તિ તૈરુપહતઃ
સશ્લેષ્માણમનલ્પં માંસધાવનપ્રકાશમતિસાર્યતે શોફ-
શીતજ્વરારોચકાવિપાકશિરોગૌરવાણિ चास्य तन्निमि-
त्तान्येव ભવન્તિ શુક્લત્વડ્નચ્ચનયનદશનવદનમૂત્રપુરી-
ષશ્ચ પુરુષો ભવતિ ॥ ૭ ॥

કંઈથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

કંઈથી થયેલાં અરશો શ્વેત હોય છે, મોટા
મૂળવાળાં હોય છે, કઠણ હોય છે, ગોળ હોય છે,
સ્નિગ્ધ હોય છે, ધૂસર વર્ણુવાળાં હોય છે, ડરડાના
જેવા, ફણસના ઠળિયા જેવા કે ગાયના આંચળ
જેવા આકારવાળાં હોય છે, ભેદાતાં નથી, સ્વતાં
નથી અને ઘણી ખરજવાળાં હોય છે. એ અરશોથી
ઉપહત થયેલા માણસને કંઈવાળો, ઝાઝો તથા
માંસના ઘોણુ જેવો પાતળો ઝાડો આવ્યા કરે

છે. એ અરશોને લીધે જ સોજ, શીતજ્વર,
અરચિ, અન્નનું નહીં પાકવું અને માથાનું
ભારેપણું એ ઉપદ્રવો થાય છે. એ માણસનાં ત્વચા,
નખો, નેત્રો, દાંતો, મોઢું, મૂત્ર તથા વિષ્ટા
સફેદ વર્ણુવાળાં થઈ જાય છે. ૭

રક્તજાનિ ન્યગ્રોધપ્રરોહવિદ્રુમકાકળન્તિકાફલ-
સદૃશાનિ પિત્તલક્ષણાનિ ચ યદાવગાઢપુરીષપ્રપીઢિતાનિ
ભવન્તિ તદાત્યર્થ દુષ્ટમનલ્પમસૃક્સહસા વિસૃજન્તિ
તસ્યૈવાતિપ્રવૃત્તૌ શોણિતાતિયોગોપદ્રવા ભવન્તિ ॥ ૮ ॥

રુધિરથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

રુધિરથી થયેલાં અરશો વડવાઈઓ જેવાં,
પરવાળાં જેવાં કે ચણોઠી જેવા વર્ણુવાળાં હોય
છે અને ઉપર પિત્તથી થયેલાં અરશોનાં લક્ષણો
ઠવાં તે લક્ષણોવાળાં હોય છે. એ અરશો જ્યારે
દઢ વિષ્ટાથી દબાય છે, ત્યારે તુરત જ અત્યંત
કુષ્ઠ તથા ઝાઝા રુધિરનો સ્ત્રાવ કરે છે. એ રુધિર-
ની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થતાં તે માણસને રુધિરના
અતિ સ્ત્રાવથી થનારા આક્ષેપક વગેરે ઉપદ્રવો
થાય છે. ૮

સંનિપાતજાનિ સર્વદોષલક્ષણયુક્તાનિ ॥ ૯ ॥

ત્રણે દોષથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

સંનિપાતથી એટલે ત્રણે દોષોના સંયોગથી
થયેલાં અરશો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો-
વાળાં હોય છે. ૯

સહજાનિ દુષ્ટશોણિતશુક્રનિમિત્તાનિ તેષાં દોષત
एव प्रसाधनं कर्तव्यम् । विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि
परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि । तैरुપદ્રુતઃ
કૃશોડલ્પમુષ્કિરસન્નતગાત્રોડલ્પપ્રજઃક્ષીણરેતાઃ ક્ષામ-
સ્વરઃ ક્રોધનોડલ્પાગ્નિપ્રાણઃ પરમલસશ્ચ તથા વ્રાણશિરોડ
ક્ષિનાસાશ્રવણરોગવાન્સતતમન્ત્રકૂજાટોપહૃદયોપલેપારો-
ચકપ્રમૃતિભિઃ પીડ્યતે ॥ ૧૦ ॥

૧ વાયુ કે કંઈ કારણરૂપ થયા હોય, તો તેઓનાં
લક્ષણો પણ તેઓનાં અરશોને

કાઠ્ઠુલોચ્છિતા ॥

શઙ્ખાવર્તેનિમાશ્વાપિ હ્રુપયુર્પરિ સંસ્થિતાઃ ।

ગજતાલુનિમાશ્વાપિ વર્ણતઃ સંપ્રકીર્તિતાઃ ॥

રોમાન્તેમ્યો યવાઘ્યર્થો ગુદોઘ્નઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

શ્રયમા તુ ગુદોઘ્નદક્ષુલમાત્રે ॥ ૩ ॥

ગુદાનું તથા ગુદાની વળિયોનું વ્યાખ્યાન

સ્થૂળ આંતરકું, કે જે ગુદાન કહેવાય છે, તેની સાથે ગુદા બેડાયેલી છે અને તે સાડાચાર આંગળના પ્રમાણવાળી કહેવાય છે. એ ગુદામાં પ્રવાહણી, વિસર્જની અને સંવરણી એ નામની ત્રણ વળિયો છે અને તેઓ એક એકની ઉપર રહેલી છે. ગુદાનો હોઠ કે જે રોમાવળિના અંતની ઉપર અરધા આંગળનો છે, તેની ઉપર એક આંગળને છેટે પહેલી વળી છે; એ વળીની ઉપર ઠોઠ આંગળને છેટે બીજી વળી છે અને તે બીજી વળીની ઉપર ઠોઠ આંગળને છેટે ત્રીજી વળી છે. ગુદાના હોઠનું અને ત્રણ વળિયોનું એકંદર અંતર સાડાચાર આંગળનું છે, કે જેથી ગુદા સાડાચાર આંગળની કહેવાય છે. સપ્તળી વળિયો ચાર આંગળ લાંબી છે, એક આંગળની આડી હાથાઈવાળી છે, શંખના આવર્તોના જેવા આકારવાળી છે અને હાથીના તાળવાંના જેવા વર્ણવાળી છે. પહેલી વળી ગુદાના હોઠથી એક આંગળ દૂર છે. ૩

તેણાં તુ મવિષ્યતાં પૂર્વરૂપાણિ-યજ્ઞે ન શ્રદ્ધા કૃષ્ણાત્પક્તિરમ્લિકા સંકિયસદનમાદોષઃ કાર્યમુદ્ગાર-ચાહુલ્યમશ્વોષ શ્વયશુરન્ત્રકૂજનં ગુદપરિકર્તનમાશઙ્કા પાણ્ડુરોગગ્રહણીદોષશોવાણાં કાષ્ઠશ્વાસૌ યજ્ઞાનિર્ઝ મસ્તન્દ્રા નિદ્રેન્દ્રિયદોષૈર્લયં ચ । જાતેષ્વેતાનિ રૂઘાણિ પ્રવ્યક્ત તરાણિ ભવન્તિ ॥ ૪ ॥

૧ વિષ્ટાને બહાર કાઢવા મટે બેર કરનારી જે વળી છે, તે પ્રવાહણી કહેવાય છે.

૨ વિષ્ટાને બહાર કાઢનારી જે વળી છે, તે વિસર્જની કહેવાય છે.

૩ વિષ્ટા નીકળી મળા પછી ગુદાને બીડી દેનારી જે વળી છે, તે સંવરણી કહેવાય છે.

અરશોનાં પૂર્વરૂપ તથા સામાન્ય લક્ષણ

અરશો થવાનાં હોય ત્યારે અત્ર ઉપર અરુચિ થાય છે, ખાધેલું અત્ર ચાંડમાંડ પચે છે, ખાટા ઝોડકાર આવે છે, સાયળોમાં ઝાણિ થાય છે, પેટમાં ગડગડાટ થાય છે, શરીર દૂબળું થઈ જાય છે, ઝોડકાર ઘણા આવે છે, આંખો પર સોજો થાય છે, આંતરડાંઓમાં અવાજ થાય છે. ગુદામાં વાઢકાપ થયા જેવી વ્યથા થાય છે, ખાંસી આવે છે, શ્વાસ થાય છે, બળની હાનિ થાય છે, ભ્રમ થાય છે, તંદ્રા થાય છે, નિદ્રા વધે છે, ઈંદ્રિયોમાં નબળાપણું થાય છે અને પાંડુરોગ, અહલીદોષ તથા શોષ ઉત્પન્ન થયાની શંકા થાય છે. આરે અરશો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ સપ્તળાં લક્ષણો અત્યંત સ્પષ્ટ થાય છે. ૪

તત્ર મારુતાત્પરિશુષ્કારુણવર્ણાનિ વિષમમધ્વાનિ કદમ્બપુષ્પતુળિંકેરીનાડીમુલસૂચીમુલાકૃતીનિ ચ ભવન્તિ । તૈરુદ્ધતઃ સશૂલં સંદૃતમુપવેચ્યતે કટ્ટીપૃષ્ઠ-પાર્શ્વમેદ્ગુદનામિષ્વેદોષેષુ ચાસ્ય વેદના ગુલ્માછીલાછી-હોદરાણિ ચાસ્ય તન્નિમિતાત્ત્યેવ ભવન્તિ, કૃષ્ણત્વદ્વન-ચનયનદશનવદનમૂત્રપુરિપથ પુરુષો ભવતિ ॥ ૫ ॥

વાયુથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

વાયુથી થયેલાં અરશો આવ વગરનાં હોય છે, કાંઈક રાતા વર્ણવાળાં હોય છે, નીચાંડાયાં મધ્યેવાળાં હોય છે અને કદંબનાં પુષ્પો જેવી, જંગલી કપાસની ડાંડલીના મુખ જેવી કે સોઈના મુખ જેવી આકૃતિઓવાળાં હોય છે. એ અરશોથી ઉપહત થયેલા માણસને રજા નીકળી નીકળીને કઠણ દરત આવે છે; કમર, પીઠ, પડખાં, લિંગ, ગુદા તથા નાભિમાં વેદના થાય છે, અરશોને લીધેજ ગુદમ, અહીલા, પારણનું દરદ, તથા હૃદય રોગ એ ઉપદ્રવો થાય છે અને એ માણસની ત્વચા, નખો, નેનો, દાંતો, મોઢું, મૂત્ર અને વિષ્ટા સ્થાપ થઈ જાય છે. ૫

વિતાલીલાગ્રાણિ તનૂનિ વિસર્પાણિ પીતામ્ભાસાનિ

કાન, નેત્ર, નાક તથા મુખમાં અરશોનાં
નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

પ્રકુપિત થયેલા દોષો જાંચે આવી કાન,
નેત્ર, નાક તથા મુખમાં અરશો ઉત્પન્ન કરે છે.
અરશો કાનમાં થયા હોય, તો બહેરાપણું
થાય છે, કાનમાં શૂળ નીકળે છે અને કાન
દુર્ગંધયુક્ત થઈ જાય છે.

અરશો નેત્રમાં થયા હોય, તો પાંપણો
રોકાય છે, નેત્રોમાં વેદના થાય છે, સાત થાય છે
અને નેત્રોની જોવાની શક્તિ બંધ પડી જાય છે.

અરશો નાકમાં થયા હોય, તો પ્રતિશ્યાય,
પ્રબલ ક્ષવથુ રોગ, ઉચ્છ્વાસનું માંડમાંડ લેવાનું,
પૂતિનસ્ય રોગ, ગુંગળા અક્ષરો બોલવાપણું
અને માથાનું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. (પ્રતિશ્યાય,
ક્ષવથુ અને પૂતિનસ્યનાં લક્ષણો ઉત્તર તંત્રના
૨૨મા તથા ૨૩મા અધ્યાયમાં જુઓ.)

અરશો મુખમાં થયા હોય તો કંઠ,
હોઠ, કે તાળવામાંથી એક સ્થાનમાં રહેલા તે
અરશોથી બોલવામાં ગદ્ગદપણું થાય છે, રસની
ખખર પડતી નથી અને મુખના રોગો ઉત્પન્ન
થાય છે. ૧૪

વ્યાનસ્તુ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્માણં પરિગૃહ્ય વહ્નિઃ
સ્થિરાણિ કીલવદર્શાસિ નિર્વર્તયતિ, તાનિ ચર્મકીલા-
ન્યર્શાસીત્યાચક્ષતે ॥ ૧૫ ॥

ચર્મકીલ નામના અરશોનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

પ્રકુપિત થયેલો વ્યાનવાયુ કંઠને સાથે
લઈને ગુદાના હોઠની બહાર અથવા ખીજ
પ્રદેશોમાં પણ ત્વચાથી બહાર કઠણ અને ખીલા
જેવા આકારવાળા અરશો ઉત્પન્ન કરે છે. એ
અરશોને વેઘો ચર્મકીલ કહે છે. (ચર્મકીલ
પણ માંસના અંકુર જેવા જ થાય છે, માટે તેને
અરશોમાં ગણ્યો છે.) ૧૫

भवन्ति चात्र ॥

તેણે કીલેણુ નિસ્તોદો મારુતેનોપજાયતે ।
શ્લેષ્મણા તુ સર્વણત્વં ગ્રન્થિત્વં ચ વિનિર્દિશેત્ ॥
પિત્તશોણિતજં રૌક્ષ્યં કૃષ્ણત્વં શુક્લતા તથા ।
સમુદીર્ણચરત્વં ચ ચર્મકીલસ્ય લક્ષણમ્ ॥૧૬॥

ચર્મકીલમાં વાત આદિ દોષોની
પ્રબલતાનાં લક્ષણો

આ વિષયના શ્લોકોમાં લગત્રાન ધનંતરિકે
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'ચર્મકીલમાં જે વાયુ પ્રબળ
હોય, તો તેમાં સોઈથી ભોંકાયા જેવી વેદના
થાય છે. જે કંઠ પ્રબળ હોય, તો ચર્મકીલનો
વર્ણ શરીરના વર્ણ જેવો જ થાય છે; અને તે
ચર્મકીલ અંથિ જેવો થાય છે. જે પિત્ત કે રુધિર
પ્રબળ હોય, તો ચર્મકીલમાં રૂક્ષતા, શ્યામતા,
શ્વેતા તથા અત્યંત કઠિનતા થાય છે.' ૧૬

અર્શસાં લક્ષણં વ્યાસાદુક્તં સામાન્યતસ્તુ યત્ ।
તત્સર્વં પ્રાગ્વિનિર્દિષ્ટાત્સાધયેદ્વિષજાં વરઃ ॥૧૭॥
લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોમાં વાયુ
વગેરે દોષોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોનું જ્ઞાન

લિંગ વગેરે પ્રદેશોમાં થતા અરશોનાં સામાન્ય
લક્ષણો વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યાં છે, પણ
વાયુ આદિ દોષોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો કહેવામાં
આવ્યાં નથી, માટે ઉત્તમ વૈદને તે લક્ષણો
જાણવાની ઇચ્છા થાય, તો તેણે આ અધ્યાયના
પાંચમા, છઠા, સાતમા, આઠમા તથા નવમા
વિષયમાં જે જે લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે
લક્ષણો ઉપરથી આ અરશોમાં પણ વાયુ વગેરે
દોષોનાં લક્ષણોની પરીક્ષા કરી લેવી. ૧૭

અર્શઃસુ દૃશ્યતે રૂપં યદા દોષદ્વયસ્ય તુ ।
સંસર્ગં તં વિજાનીયાત્સંસર્ગઃ સ ચ ષડ્વિધઃ ॥૧૮॥
ઓષધોની કલ્પના માટે અરશોમાં ખીજ
દોષોના સંસર્ગનું નિરૂપણ

અરશોમાં જે દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં

સ્વભાવથી થયેલાં અરશોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

સ્વાભાવિક એટલે શરીરના જન્મની સાથે જ થયેલા અરશો. માતાના રક્તના દોષથી અને પિતાના વીર્યના દોષથી થયેલાં હોય છે, માટે તેઓની ચિકિત્સા રક્તના તથા વીર્યના દોષ ઉપર અથવા તેઓમા પોતામાં જે દોષ જોવામા આવતો હોય, તે દોષ ઉપર ધ્યાન આપીને કરવી વિશેષ કરી આ સ્વાભાવિક અરશો અદરના ત્રિદ્રવિઓની પેઠે જોવાને અશક્ય, કઠણ, બૂખરા વર્ણવાળા, અત્યંત દુઃખ દેનારા અને અદર મોઢાવાળા હોય છે આ અરશોથી પીડાતો માણસ કૃશ શરીરવાળો, અપ જમનારો, નસોથી વ્યાપ્ત થયેનાં શરીરવાળો, અપ પ્રજ વાળો, ક્ષીણ વીર્યવાળો, ક્ષીણ સ્વરવાળો, કોષી, અપ અગ્નિવાળો, અપ પ્રાણવાળો, અત્યંત અળસુ અને નાક, માથું, નેત્રો તથા કાનના રોગોવાળો હોય છે એ માણસ આતરકાઓને અવાજ, પેટનો ગડગડાટ, છાતીનું કઠ્કી લેપાઈ રહેવું અને અરોચક વગેરે રોગોથી પણ નિરતર પીડાય છે ૧૦

મવતિ ચાત્ર ॥

વાહ્યમધ્યવત્સ્થાના પ્રતિકુર્યાદ્વિપ્રવર ।

અન્તર્વલિસમુત્થાના પ્રત્યાહ્યાયાચોરેત્કિયામ ॥૧૧॥

અરગોની સામાન્ય રીતે સાધ્યતા
તથા અસા યતા

આ ત્રિયમા ભગવાન ધન્વતરિએ સ્વપ્રુષે કહ્યું છે 'અરશો સવરણી કે વિસર્જની નામની વગીઓમાં રહ્યા હોય, તો ઉત્તમ વેદો તેઓની ચિકિત્સા કરવી પણ જો પ્રવાહણી નામની વગીમા રહ્યાં હોય, તો તેઓ થડું કરી અસાધ્ય છે એવા માટે ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને પછી રોગી વગેરેના આગ્રહ જણાય તો ચિકિત્સા કરવી ' ૧૧

પ્રકૃપિતાસ્તુ દોષા મેદમમિપ્રવન્ના માસશોણિતે પ્રદૂષ્ય કણૂ જનયન્તિ, તત કણૂયનાત્ક્ષત સમુપજાયતે, તસ્મિન્ન ક્ષતે દુષ્ટમાસજા પ્રરોદા વિચ્છિલરુષિ રચાવિણો જાયન્તે કૂર્ચકિનોઽમ્યન્તરમુપરિણદ્વા, તે તુ શેષો વિનાશયન્ત્યુપગન્તિ ચ પુસ્ત્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

લિંગમાં થયેલા અરશોનાં નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

પ્રકૃપિત થયેલા દોષો લિંગમા આવી, માસ તથા રુધિગે દૂષિત કરી, ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે, ખરજને લીધે ખજવાળવાથી લિંગમાં ક્ષત થાય છે અને તે ક્ષતમાં દુષ્ટ માંસના અકુરો થાય છે મણિની અદર કે બહારની ચામડીમા ઉત્પન્ન થયેલા એ અકુરો, ચીકણા લોહીને સાવ કરે છે અને ઝીણા તથા લાખા તત્ત્વો વાળા હોય છે આ અકુરો વિગતો વિનાશ કરે છે અને પુરુષત્વનો પણ નાશ કરે છે ૧૨

યોનિમિપ્રવન્ના સુકુમારનુર્ગંધાત્ પિચ્છિલ રુષિરચાવિણરચ્ચાકારાન્કીરાજનયન્તિ ॥ ૧૩ ॥

યોનિમા થયેલા અરશોના નિદાન,
સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

પ્રકૃપિત થયેલા દોષો યોનિમાં આવી કામળ, દુર્ગંધવાળા, ચીકણા તત્ત્વોવાળા, રુધિરને અવનારા અને છત્ર જેવા આકારવાળા દુષ્ટ માંસના અકુરો ઉત્પન્ન કરે છે ૧૩

ત एवोर्ध्वમાગતા ઓઝાક્ષિપ્રાણવદન્ધ્વર્શસ્તુ પનિર્વર્તયન્તિ । તન્ન કર્ણજેપુ વાધિર્યં શૂલ પૂતિકર્ણતા ચ । નેત્રજેપુ વર્ત્માવરોષો વેદના સાગ્રોદર્શનનાશશ્ચ । દ્રાણજેપુ પ્રતિરથાયોઽતિમાત્ર ક્ષવયુ કૃચ્છ્રોચ્છ્વાસતા પૂતિનસ સાનુનાસિકવાક્યત્વ શિરોદુલ્લેચ । વક્ત્રજેપુ કળ્થોષ્ઠતાલ્લનામન્યતમસ્મિન્નૌર્ગદ્ગદવાક્યતા રસાજ્ઞાન મુલરોગાશ્ચ મવતિ ॥ ૧૪ ॥

૧ કરણ કે અરશો દોષોવાથી વાયુની અનુનોમન મતિ અવગણ થાય છે જે ધાતુઓને સક્રી કે છે ધાતુ સુક્રવાથી પુરુષત્વનો નાશ થાય છે પ્ર

યથાસ્વં વેદનાવર્ણં દુષ્ટં સાન્દ્રમથાવિલમ્ ।
પૂર્વરૂપેઽશ્મનઃ કૃચ્છ્રાન્મૂત્રં સૃજતિ માનવઃ ॥૩॥

પથરીનાં પૂર્વરૂપ

પથરી થવાની હોય ત્યારે મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે, અન્ન વગેરે ઉપર અરુચિ થાય છે, મૂત્ર-રવામાં કષ્ઠ થાય છે, એ કષ્ઠથી મૂત્રાશયનો ઉપરનો ભાગ, વૃષણ તથા લિંગમાં આકર્ષણ થઈને વેદના થાય છે, જ્વર આવે છે, ગ્દાનિ થાય છે અને મૂત્ર મોટા ખડરાના જેવા ગંધવાળું થાય છે. પથરીનું પૂર્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે માણસ જે દોષથી પથરી થવાની હોય, તે દોષને અનુસરતી વેદનાવાળું, તે દોષને અનુસરતા વર્ણુવાળું, ઘાહું તથા મેલું મૂત્રે છે અને તે પણ માંડ-માંડ મૂત્રરી શકે છે. ૩

અથ જાતાસુ નામિવસ્તિસેવનીમેહનેષ્વન્યતમ સ્મિન્મેહતો વેદના મૂત્રધારાસંગઃ સરુધિરમૂત્રતા મૂત્ર-વિકિરણં ચ ગોમેદકપ્રકાશમનાવિલં સસિકતં વિસ-જતિ ધાવનલજ્જનપ્લવનપૃષ્ઠયાનાધ્વગમનૈશ્ચાસ્ય વેદના ભવતિ ॥૪॥

સંધળા પ્રકારની પથરીઓનાં લક્ષણો

જ્યારે પથરી થાય ત્યારે મૂત્રરવાના સમ-યમાં નાસિ, મૂત્રાશય, સ્ત્રીવણી અને લિંગમાંથી એકમાં વેદના થાય છે, મૂત્રની ધારા અટકી જાય છે, લોહીવાળું મૂત્ર નીકળે છે, મૂત્ર વિંખાઈ જઈને આમતેમ પડે છે અને ઠાઈ સમયે વાયુને લીધે પથરી મૂત્રના ભાગમાંથી ખસી જાય, ત્યારે ગોમેદ નામના પીળા મણિ જેવા વર્ણુવાળું તથા રેતીવાળું સ્વચ્છ મૂત્ર નીકળે છે. આ માણસને દોડતાં, ઠેકતાં, પાણીમાં તરતાં, વાહનની પીઠ ઉપર બેસીને ચાલતાં અને પંથ કરતા વેદના થાય છે. ૪

તત્ર શ્લેષ્માશ્મરી શ્લેષ્મલમન્નમમ્યવહરતોઽત્યર્થ-મુળલિપ્યાઘઃ પરિવૃદ્ધિં પ્રાપ્ય વસ્તિમુલમધિષ્ઠાય સ્ત્રોતો નિરુણદ્ધિ, તસ્ય મૂત્રપ્રતિઘાતાદાલ્યતે મિઘતે નિસ્તુ-

ઘત ઇવ ચ વસ્તિર્ગુરુઃ શીતશ્ચ ભવતિ । અશ્મરી ચાત્ર શ્વેતા સ્તિગ્ધા મહતી કુકુટાણ્ડપ્રતીકાશા મધુ-કપુષ્પવર્ણા વા ભવતિ તાં શ્લેષ્મિકીમિતિ વિદ્યાત્ ॥૫॥
કફથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

કફરૂપું અન્ન ખાનારા માણસનો કફ તે માણસના શરીરના અંદરના ભાગને અત્યંત ખરડી નાખી, નીચેના ભાગમાં અતિવૃદ્ધિ પામી, મૂત્રાશયના મોઢામાં રહીને સ્રોતને રોકી દે છે. આ માણસનું મૂત્રાશય મૂત્રના રોકાવાને લીધે જાણે છેદી નખાતું હોય, ભેદી નખાતું હોય તથા સોઈઓથી ભોઠાતું હોય, તેવી વ્યથા પામે છે, ભારે થઈ જાય છે અને ટાઢો થઈ જાય છે. એમાં પથરી સફેદ, સ્તિગ્ધ, મોટી અને કુકડાનાં ઇંડા જેવી અથવા મહુડાના ફૂલ જેવા વર્ણુવાળી હોય છે. આવી પથરીને કફની અધિકતાથી થયેલી સમજવી. ૫

પિત્તયુક્તસ્તુ શ્લેષ્મા સજ્ઞાતમુપગમ્ય યથોક્તાં પરિવૃદ્ધિં પ્રાપ્ય વસ્તિમુલમધિષ્ઠાય સ્રોતો નિરુણદ્ધિ, તસ્ય મૂત્રપ્રતીઘાતાદૂચ્યતે ચૂચ્યતે દહ્યતે પચ્યત ઇવ વસ્તિરુણવાતશ્ચ ભવતિ । અશ્મરી ચાત્ર સરક્તા પીતાવભાસા કૃષ્ણા મહાતકાશ્ચિપ્રતિમા મધુવર્ણા વા ભવતિ, તાં પૈત્તિકીમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પિત્તથી થયેલી પથરીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો કફ, કઠણ થઈ તથા ઉપર કઢ્યા પ્રમાણે અતિવૃદ્ધિ પામી, મૂત્રાશયના મોઢામાં રહીને સ્રોતને રોકી દે છે. આ માણસનું મૂત્રાશય મૂત્રના રોકાણથી તપ્પા કરતું હોય, ખેચાતું હોય, ખાળી નખાતું હોય અને ક્ષારાદિકથી પકાવી નખાતું હોય તેવી વ્યથા પામે છે અને એ માણસને ઉત્તરતંત્રના પટમા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલો ઉષ્ણવાત નામનો રોગ થાય છે. એમાં પથરી કાંઈક રાતી, પીળા અવભાસવાળી, કાળી, લીલામાંના ઠળિયા જેવી અથવા મધના જેવા

આવે, તો બે દોષનો સંસર્ગ થયેલો સમજવે.
એ સંસર્ગ વાતપિત્ત સંસર્ગ, વાતકફ સંસર્ગ,
પિત્તકફ સંસર્ગ, વાતરુધિર સંસર્ગ, પિત્તરુધિર
સંસર્ગ અને કફરુધિર સંસર્ગ; એ રીતે છ
પ્રકારનો થાય છે. ૧૮

ત્રિદોષાણ્યત્વલિજ્ઞાનિ યાપ્યાનિ તુ વિનિર્દિશેત્ ।
દ્વન્દ્વજ્ઞાનિ દ્વિતીયાયાં વલૌ યાન્યાશ્રિતાનિ ચ ॥
કૃષ્ણસાધ્યાનિ તાન્યાદુઃ પરિસંવત્સરાણિ ચ ।
સંનિપાતસમુત્થાનિ સદ્જાનિ ચ વર્જયેત્ ॥
સર્વાઃ સ્યુર્વલયો યેપાં દુર્નામિમિશ્રદ્રુતાઃ ।
તૈસ્તુ પ્રતિદ્વતો વાદુરપાનઃ સંનિવર્તેતે ॥
તત્તો વ્યાનેન સંગમ્ય જ્યોતિર્મુદ્નાતિ દેહિનામ્ ॥૧૯

અરશોની યાપ્યતા, કષ્ટસાધ્યતા
અને અસાધ્યતા.

અરશો ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોવાળાં હોય
છતાં એ તેઓમાં એ ચિહ્નો અદ્ય હોય, તો તે
અરશોને યાધ્ય કહેવા. બે દોષોના સંસર્ગથી
થયેલા જ અરશો, બીજી વળીમાં રહ્યા હોય,
તેઓને તથા જોઓની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ વીતી
ગયું હોય, તે અરશોને કષ્ટસાધ્ય કહેવા જ અરશો
ત્રણે દોષોનાં પૂરેપૂરાં ચિહ્નોવાળા હોય અથવા
સ્વાભાવિક હોય તેઓને તો (ધાતુ) કરી) અસાધ્ય
સમજીને છોડી જ દેવાં.

જો માણસોની ત્રણે વળીઓ અરશોથી
ઘેરાયેલી હોય, તે માણસોના અપાનવાયુ અર-
શોથી પ્રતિઘાત પામીને બહાર નીકળતો નથી
અને પછી વ્યાનની સાથે મળીને જઠરાગ્નિનું
મર્દન કરી નાખે છે. (આમ યવાથી અરશો
અસાધ્ય થઈ પડે છે અથવા આ પ્રમાણે ચતી
અગ્નિની મંદતા સ્વાભાવિક અરશોમાં ઉપદ્રવ
રૂપ હોય છે.) ૧૯

અધ્યાયે ૩૦^૧

અથાતોઽરમરીણાં નિદાનં વ્યાખ્યાસામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ. ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘અરમરી-
નિદાન’^૨ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ચત્તોઽરમર્યો મવન્તિ શ્લેષ્માધિષ્ઠાનાસ્તવયા
શ્લેષ્મણા વાતેન પિત્તેન શુક્રેણ ચેતિ । તત્રાસંશોધન-
શીલસ્યાપચ્ચકારિણઃ પ્રકુપિતઃ શ્લેષ્મા મૂત્રસંદ્રક્તોઽ-
પ્રવિદ્ય વસ્તિમરમરીં જનયતિ ॥૨॥

પથરીના બેદો તથા નિદાનો

કફ, વાયુ, પિત્ત અને વીર્યથી ચાર પ્રકાર-
ની પથરીઓ થાય છે. સઘળી પથરીઓમાં કફ
મૂળકારણ હોય છે; પણ વીર્યથી થયેલી
પથરીમાં વીર્ય મૂળકારણ હોય છે. (કેટલાક
વેદો તો વીર્યની પથરીમાં પણ કફનું મૂળ-
કારણ માને છે.)

વખનવિરેચનાદિકથી સંશોધન કરવાની
આદત વગરના અને અપચ્ચ કરનારા પુરુષોનો
પ્રકુપિત થયેલો કફ મૂત્રનો સંયોગ પામી, મૂત્રા-
શયમાં પ્રવેશ-કરીને પથરી ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

તાસાં પૂર્વરૂપાણિ વસ્તિપીઢાડરોકૌ મૂત્રકૃષ્ણં
વસ્તિશિરોમુષ્કરોક્ષતાં વેદના કૃષ્ણાજ્જવારાવસાદૌ વસ્ત-
ગન્ધિત્વં મૂત્રસ્યેતિ ॥

૧ નિદાનસ્થાનની અનુક્રમણિકા સંખ્યનર પ્રધાન ગણી
ગોરવેલી છે. ૨રકથી નિદાન અહીં જુદું લાગશે.
આધવે ભર પછી અતિસાર પછી મદહુએ યથાર્થ
ક્રમ અગ્નિના રોગ ઉપર ગોરવેલ છે. જનારે અહીં
સંખ્યનર પ્રધાન રાખી ગોરવેલ છે પ્ર.

૨ પથરીના નિદાન, સપ્રાપ્તિ તથા અજ્ઞાના
કથન વિશે.

પથરીના ઉપદ્રવો.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંત-
રિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'કાંકરી, રેતી, પ્રમેહ
અને મૂત્રશુક્ર નામનો ઉત્તરતંત્રના ૫૮મા અધ્યા-
યના ૧૧મા વિષયમાં કહેલો રોગ પથરીમાં
ઉપદ્રવરૂપે થાય છે. ૧૦

અશ્મર્યાઃ શર્કરા જ્ઞેયા તુલ્યવ્યજ્જનવેદના ॥
પવનેડ્નુગુણે સા તુ નિરેત્યત્પા વિશેષતઃ ।
સા મિત્રમૂર્તિર્વાતેન શર્કરેત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥
કાંકરી તથા રેતીનું લક્ષણ અને સ્થિતિ
કાંકરી પથરીનાં જવાં જ લક્ષણોવાળી તથા
પથરીના જવાં જ વેદનાવાળી થાય છે. વીધની
પથરી જ જ્યારે વાયુથી ભેદાઈ બળ્ય છે, ત્યારે
કાંકરી કહેવાય છે. વાયુથી વિખાઈને ઢુકડા
ઢુકડાઈપ થયેલી એ પથરી (કાંકરી અથવા
રેતી), જ્યારે વાયુ સત્રળી રીતે ચાલે, ત્યારે ધણું
ઠરીને થોડીથોડી નીકળે છે અને વાયુ ઊલટો
ચાલે ત્યારે અટકી બળ્ય છે. ૧૧

હૃત્પીઢા સન્ધિસદનં કુક્ષિશૂલઃ સવેપથુઃ ।
તૃષ્ણોર્ધ્વગોડનિલઃ કાષ્ઠ્યં દૌર્બલ્યં પાણ્ડુગાત્રતા ॥
ઓરોચકાવિપાકૌ તુ શર્કરાતે ભવન્તિ ચ ।
મૂત્રમાર્ગપ્રવૃત્તા સા સક્તા કુર્યાદુપદ્રવાન્ ॥
દૌર્બલ્યં સદનં કાર્શ્યં કુક્ષિશૂલમરોચકમ્ ।
પાણ્ડુત્વમુષ્ણવાતં ચ તૃષ્ણાં હૃત્પીઢનં વમિમ્ ॥ ૧૨ ॥

કાંકરી તથા રેતીના ઉપદ્રવો.

કાંકરી અથવા રેતીથી પીડાયેલા માણસ-
ને હૃદયમાં પીડા થાય છે, સાથળોમાં ગ્લાનિ
થાય છે, કૃષ્ણમાં શૂણ નીકળે છે, કંપ થાય છે,
તરસ લાગે છે, શ્વાસ ઊંચો ચાલે છે, શરીર
કાળું થાય છે, દુર્બળ થાય છે, ગાત્રો ફીકાં
થઈ બળ્ય છે, અત્રાદિક ઉપર અરુચિ થાય
છે અને ખાધેલું અત્રાદિક પચતું નથી. મૂત્રના
માર્ગમાં પ્રાપ્ત થઈને તેમાં અંદર ચોંટી રહેલી
તે કાંકરી અથવા રેતીથી દુર્બળતા, ગ્લાનિ,

કૃશતા, કૃષ્ણમાં શૂણ, અત્રાદિક ઉપર અરુચિ,
ફીકાશ, ઉષ્ણવાત, તરસ, હૃદયમાં પીડા અને
ઊલટી-એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૨

નામિષ્ઠકટીમુષ્કગુદવજ્જ્ઞણશેષસામ્ ।
એકદ્વારસ્તનુત્વકો મધ્યે વસ્તિરઘોમુખઃ ॥
અલાન્વા ઇવ રૂપેણ શિરાસ્નાયુપરિગ્રહઃ ।
વસ્તિર્વસ્તિશિરશ્ચૈવ પૌરુષં વૃષણૌ ગુદમ્ ॥
એકસંબન્ધિનો હોતે ગુદાસ્થિવિવરસ્થિતાઃ ।
મૂત્રાશયો મલાધારઃ પ્રાણાયતનમુત્તમમ્ ॥
પ્રકાશયગતાસ્તત્ર નાહ્યો મૂત્રવહાસ્તુ યાઃ ।
તર્પયંતિ સદા મૂત્રં સરિતઃ સાગરં યથા ॥
સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલમ્બ્યન્તે મુલાન્યાસાં સહસ્રશઃ ।
નાડીભિરુપનીતસ્ય મૂત્રસ્યામાશયાન્તરાત્ ॥
જાગ્રતઃ સ્વપતશ્ચૈવ સ નિઃસ્યન્દેન પૂર્યતે ।
આમુખાત્સલિલે ન્યસ્તઃ પાર્શ્વેભ્યઃ પૂર્યતે નવઃ ॥
ઘટો યથા તથા વિદ્ધિ વસ્તિર્મૂત્રેણ પૂર્યતે ।
એવમેવ પ્રવેશેન વાતઃ પિત્તં કફોડપિ વા ॥
મૂત્રયુક્ત ઉપસ્થેહાત્પ્રવિશ્ય કુસ્તેડશ્મરીમ્ ।
અપ્સુ સ્વચ્છાસ્વપિ યથા નિષિક્તાસુ નવે ઘટે ॥
કાલાંતરેણ પક્કઃ સ્યાદશ્મરીસંભવસ્તથા ।
સંહન્ત્યપો યથા દિવ્યા માસ્તોડગ્નિશ્ચ વૈદ્યુતઃ ॥
તદ્વદ્વલાસં વસ્તિસ્થમુષ્મા સંહન્તિ સાનિલઃ ॥ ૧૩ ॥
શૂત્રાશયનું સ્થાન-આકારઃ શૂત્ર ભરવાનો
અને તેમાં પથરી બનવાનો પ્રકાર

નાભિ, પીઠ, કમર, વૃષણ, ગુદા, સાથળના
સંધિ અને લિંગના મધ્યમાં એક દ્વારવાળું,
પાતળી ત્વચાવાળું, નીચે રહેલા મુખવાળું,
તૂંબડીના જવા રૂપવાળું અને શિરાઓ તથા
સ્નાયુઓના આશ્રયવાળું મૂત્રાશય છે. મૂત્રા-
શય, તેનો ઉપરનો ભાગ, લિંગ, વૃષણ અને
ગુદા એક સંબંધવાળાં છે અને ગુદાના અસ્થિના
છિદ્રને લગતી સ્થિતિવાળાં છે. મૂત્રાશય કે જે
મૂલાધાર પણ કહેવાય છે, તે પ્રાણીનું ઉત્તમ
સ્થાનક છે. જેમ નદીઓ સમુદ્રને વધાર્યા કરે

વણવાળી હોય છે આવી પથરીને પિત્તની અધિકતાથી થયેલી સમજવી ૬

વાતયુક્તસ્ટુ શ્લેષ્મા સદ્વાતમુપગમ્ય યથોક્તા પરિવૃદ્ધિ પ્રાપ્ય ઘસ્તિમુખમધિષ્ઠાય ઓતો નિરુણદ્ધિ, તસ્ય મૂવપ્રતીષાતાતીના વેદના મવતિ તયાસ્ય પીઢ્યમાનો દન્તાન્ત્રાદતિ નામિ પીઢયતિ મેદુ મૂદનાતિ પાયુ સ્પૃશતિ વિશદ્ધતે વિદહતિ વાતમૂવપુરીપાગિ કૃચ્છ્રેણ ચાસ્ય મેહતો નિ સરન્તિ । અરમરી ચાપ રયામા પરુષા વિપમા સ્વરા કદમ્બપુણ્વલ્કળકાચિતા મવતિ, તા વાતિકીમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૭ ॥

વાયુથી થયેલી પથરીના વિશિષ્ટ લક્ષણો

વાયુથી સયુક્ત થયેલા કઠ્ઠ કઠણ થઈ તથા ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે અતિવૃદ્ધિ પામી, ભૂતારથના મોઢામા રીતને ઓતને રાકી દે છે આ માણસ ભૂતના રાકાણથી તીવ્ર વેદના પામે છે, અત્યંત પીડાવાથી હાત કરડે છે, નાભિને દળાવ્યા કરે છે, સિંગને ચાળી નાખે છે, ગુદાને સ્પર્શ કરે છે, અધોનાયુને ઉત્સર્ગ કરે છે અને સિંગમાં બળતરાવાળો થાય છે એ માણસ અ્યારે મૂતરે ત્યારે વાયુ, મૂત્ર તથા વિષા અત્યંત કષ્ટથી નીકળે છે આમા પથરી કાળી, ખરસ, નીચી, ઊંચી, કઠણ તથા કઠબના કૂંસની પેડે કાટાઓથી વ્યાપ્ત હોય છે આવી પથરીને વાયુની ઉચ્ચતાથી થયેલી સમજવી ૭

પ્રાયેજૈતાસ્તિજોડમયો દિવાસ્વપ્નસમશનાધ્યશ નશીતસ્લિગ્ધગુરુમધુરાદારપ્રિયત્વાદિશ્યેષેણ ચાલાતા મવન્તિ, તેષામેવાલ્પવસ્તિક્રાયત્વાદનુપચિતમાસત્વાઘ ઘસ્તિ સુખગ્રહણાદરણા મવન્તિ ॥ ૮ ॥

આ ત્રણે પથરીઓ વણુ કરી બાળકોને જ થાય અને તે કાઢવી સહેલી છે

બાળકો દિવસે નિદ્રા કરે છે, હિતાહિત પદાર્થોનું બંધાણ કરે છે, અજીર્ણમા ખાય છે અને ટાઢા, રિંગન, ખાર તથા મધુર આહારો પર અતિપ્રેમ રાખે છે તેથી ઘણું કરીને આ ઉપર

કહેવી ત્રણે પથરીઓ બાળકોને જ થાય છે એ બાળકોના ભૂતારથો નાના હોય છે, શરીરો નાના હોય છે અને ભૂતારથોના મારો વૃદ્ધિ પામેના હોતા નથી અર્થાત્ તેઓના ભૂતારથોની બડાઈ પણ થોડી હોય છે તેથી બાળકોની પથરીઓ સહેવાઈથી પકડી શકાય છે તથા કાઢી શકાય છે ૮

મહતા તુ શુકારમરી શુક્રનિમિત્તા મવતિ । મૈથુનામિષાતાદતિમૈથુનાદ્વા શુક્ર ચલિતમનિર્ગન્ધદિ-માર્ગમનાદનિલોડમિત સપ્તઘ્ર મેહવૃષ્ણયોરતો સહરતિ, સદ્વત્પ ચોપશોષયતિ । સા મૂત્રમાર્ગમાવૃણોતિ મૂત્રકૃચ્છ્ર ઘસ્તિવેદના વૃષ્ણયોશ્ચ સ્વયમુમાપાદયતિ, પીડિતમાને ચ તસ્મિન્નેવ પ્રદેશે પ્રવિલયમાપયતે, તા શુકારમરીમિતિ વિદ્યાત્ ॥ ૯ ॥

મોઢાઓને વીર્યથી થતી પથરીનાં વિશિષ્ટ નિદાનો, સંભાસિ તથા લક્ષણો

મોઢાઓને વીર્યથી પથરી થાય છે અને તે પથરી શુકારમરી કહેવાય છે મૈથુનના રાકાણ થી અથવા અતિમૈથુનથી અક્ષિત થયેલા અને અવળા માર્ગે જવાને લીધે બહાર નહિ નીકળતા વીર્યને વાયુ નીચેથી તથા ઊંચેથી ધરી લઈને સિંગ અને વૃષણોની મધ્યમા (ભૂતારથના દારની નીચે) વતુલ (ગોળ) કરી સૂકવી નાખે છે, કે જેથી તે વીર્ય પથરીરૂપ બની જાય છે આ પથરી ભૂતના માર્ગને રાકી દે છે તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, ભૂતારથમા વ્યથા અને વૃષણોમા સોજા ઉત્પન્ન કરે છે એ પથરીવાળો પ્રદેશ દમાવ તાં તે પથરી નાની હોવાથી તુરત છૂપી જાય છે અને દળાણ મટે એટલે પાછી પ્રકટ થાય છે આવી પથરીને શુકારમરી એટલે વીર્યથી થયેલી બણવી ૯

મવન્તિ ચાપ ॥

શર્કરા સિકતા મેહો મસ્માલ્પોડમરિવૈકૃતમ્ ॥ ૧૦ ॥

૧ પરતુ મેહો કે ચૂર્ણ કરી શકાતી નથી પ્ર

ભગંદરનાં પૂર્વરૂપો

ભગંદર થવાનો હોય, ત્યારે કમરમાં ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, શુદ્ધામાં ખરજ, દાહ અને સોજો થાય છે. ૪

તત્રાપથ્યસેવિનાં વાયુઃ પ્રકુપિતઃ સંનિવૃત્તઃ સ્થિરીમૂતો ગુદમથિતોઽઙ્ગુલે વા દ્વયઙ્ગુલે માંસશોષિતે પ્રદબ્બ્યાસુવર્ણાં પિડકાં જનયતિ, સાસ્ય તોદાદીન્વેદનાવિશેષાજ્ઞનયત્યપ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપૈતિ, મૂત્રાશયામ્યાસગતત્વાચ્ચ વ્રણઃ પ્રક્લિન્નઃ શતપોનકવદણુ-મુલૈશ્ચિદ્રૈરાપૂર્યતે, તાનિ ચ ચ્છિદ્રાણ્યજસ્રમચ્છં ફેના નુવિદ્ધમધિકમાત્રાવં સ્ત્રવન્તિ, વ્રણશ્ચ તાઢ્યતે મિથતે ચ્છિદ્રતે સૂચીભિરિવ નિસ્તુદ્યતે ગુદં ચાવદીર્યતે ઉપેક્ષિતે ચ વાતમૂત્રપુરીષેરતસામપ્યાગમશ્ચ તૈરેવ ચ્છિદ્રૈર્ભવતિ તં, મગંદરં શતપોનકમિત્યાચક્ષતે ॥ ૫ ॥

શતપોનક નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણ

અપથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરનારા માણસોનો પ્રકુપિત થયેલો વાયુ પાછો ફરી, સ્થિર થઈ, શુદ્ધાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં માંસ તથા રુધિરને દૂષિત કરી, શતા વર્ણવાળી ફેડલી ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફેડલી ભોંકાયા જેવી વ્યથા જેવી અનેક પ્રકારની વ્યથાઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો એ ફેડલી પાટી બય છે. એ ફેડલી મૂત્રાશયની સમીપ હોય છે તેથી તેનો પ્રણુ ભેજ પામે છે અને ચારણીના જેવાં અથવા આ સ્થાનના ૧૪ મા અધ્યાયના ૧૪ મા વિષયમાં કહેલા શતપોનક નામના વ્યાધિના જેવાં ઝીણાં મોઢાવાળાં છિદ્રોથી પુરાય છે. એ છિદ્રોમાંથી નિરંતર સ્વગ્ધ તથા ફીણવાળો સ્રાવ થાય છે અને પ્રણુ બળે દંડાદિકથી ઠોકાતો હોય, શસ્ત્રોથી ભેદાતો તથા હેદાતો હોય અને સોઈયોથી ભોંકાતો હોય એવી વ્યથા કરે છે તથા શુદ્ધ ચિરાઈ બય છે. તેની બેદરકારી

કરાય તો એ માણસને વાયુ, મૂત્ર, વિષા તથા વીર્ય પણ તે પ્રણુનાં છિદ્રોમાંથી જ નીકળે છે. આ ભગંદરને આચાર્યો શતપોનક કહે છે. ૫

પિત્તં તુ પ્રકુપિતમનિલેનાધઃપ્રેરિતં પૂર્વવદવસ્થિ-તં રક્તાં તન્વીમુચ્છિન્નતામુદ્ગ્રીવાકારાં પિડકાં જનયતિ । સાસ્ય ચોષાદીન્વેદનાવિશેષાજ્ઞનયત્યપ્રતિક્રિયમાણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણશ્ચાશિક્ષારામ્યામિવ દહ્યતે દુર્ગન્ધમુષ્ણ-માત્રાવં સ્ત્રવત્યુપેક્ષિતશ્ચ વાતમૂત્રપુરીષેરતાંસિ વિસૃજતિ તં મગંદરમુદ્ગ્રીવમિત્યાચક્ષતે ॥ ૬ ॥

ઉદ્ગ્રીવ નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણ

પ્રકુપિત થયેલું અને વાયુએ નીચે પ્રેરેલું પિત્ત શુદ્ધાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં માંસ તથા રુધિરને દૂષિત કરી રાતી, ઝીણી અને ઊંટની ડોક જેવા આકારવાળી ઊંચી ફેડલી ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફેડલી દાહ વગેરે અનેક વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો પાટી બય છે. તે ફેડલીનો પ્રણુ અગ્નિ કે ક્ષારથી બાળી નખાતો હોય એવી બળતરાથી યુક્ત થાય છે, દુર્ગંધવાળો બેનો સ્રાવ સ્રવે છે અને જે ચિકિત્સા વગરનો રાખવામાં આવે, તો તે પ્રણુમાંથી જ વાયુ, મૂત્ર, વિષા તથા વીર્ય નીકળે છે. આ ભગંદરને આચાર્યો ઉદ્ગ્રીવ કહે છે. ૬

શ્લેષ્મા તુ પ્રકુપિતઃ સમીરણેનાધઃપ્રેરિતઃ પૂર્વવદ-વસ્થિતઃ શુક્લાવમાસાં સ્થિરાં કણ્ઠમર્ત્તાં પિડકાં જન-યતિ, સાસ્ય કણ્ઠવાદીન્વેદનાવિશેષાજ્ઞનયત્યપ્રતિક્રિ-માણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણશ્ચ કઠિનઃ સંરમ્ભી કણ્ઠ-પ્રાયઃ પિચ્છિલમજસ્રમાત્રાવં સ્ત્રવત્યુપેક્ષિતશ્ચ વાતમૂત્ર-પુરીષેરતાંસિ વિસૃજતિ તં મગંદરં પરિસ્ત્રાવિણમિત્યા-ચક્ષત ॥ ૭ ॥

પરિસ્ત્રાવી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણ

પ્રકુપિત થયેલો અને વાયુએ નીચે પ્રેરેલો

છે, તેમ મૂત્રનું વહન કરનારી, પક્તશયમા રહેલી નાડીઓ મૂત્રને સર્વદા વધાર્યા કરે છે મૂત્રનું વહન કરનારી બે ધમનીઓની શાખા ૩૫ બીજી હઞ્જરો નાડીઓ છે તેઓનાં હઞ્જરો મુખો સૂક્ષ્મપણાને લીધે બેવામાં આવતા નથી માણસ જગતો હોય અને સ્ત્રી હોય ત્યારે પણ આમાશયના અંતરથી નાડીઓએ આણેલા મૂત્રના ઝરવાથી મૂત્રાશય પુરાયા કરે છે જેમ મોહુ બહાર રાખી પાણીમા ડુબાડેલા નેલો ઘડો પોતાના પડખાઓમાથી પેસતા જળ વડે ભર્યાં જાય છે, તેમ મૂત્રાશય, ત્રીજે રહેલા મુખવાળુ છના ઉપરના ભાગોમાથી પેસતા મૂત્ર વડે ભર્યાં જાય છે બગડેલા વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ દોષો પણ મૂત્રની સાથે જ મૂત્રાશયમા પ્રવેશ કરે છે અને પ્રવેશ કરી સમીપના ભાગોને બીનાશ-વાળા કરી, પથરી બનાવે છે જેમ નવા ઘડામાં સ્વચ્છ પાણી ભરવામાં આવ્યું હોય, તોપણ અમુક સમય જતા તેમા ધીચડ બને છે, તેમ મૂત્રાશયમા પથરી ગોઠવાય છે જેમ આકાશમા રહેલા મેઘના જળને વાયુ તથા વીજળી ૩૫ અગ્નિ ઠંઠણ બનાવી દે છે (કરા ૩૫ કરે છે), તેમ વાયુ અને પિત્ત મૂત્રાશયમા રહેલા કફને ઘાટો બનાવી દે છે ૧૩

માસ્તે પ્રગુણે વસ્તૌ મૂત્ર સમ્યક્પ્રવર્તતે ।

વિકારા વિવિધાશ્વાપિ પ્રતિભેદો મવન્તિ હિ ॥

મૂત્રાષાતા પ્રમેહાશ્ચ શુક્લદોષાસ્તયૈવ ચ ।

મૂત્રદોષાશ્ચ યે કેચિદ્વસ્તવેન મવન્તિ હિ ॥૧૪॥

મૂત્રાશયમાં થતા બીજા વિકારોનું

કારણ પણ વાયુ જ છે

મૂત્રાશયમાં વાયુ અનુકૂળ આવતો હોય, તો મૂત્ર સારી રીતે પ્રવર્તે છે અને જો બન્ટો આવતો હોય, તો અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે મૂત્રાષાતા, પ્રમેહો, વીર્યના દોષો તથા બીજા પણ જે કાંઈ મૂત્રના દોષો છે, તેઓ મૂત્રાશયમા જ થાય છે

૧ મૂત્રાપાન એટલે પેશાવનું ન બનવું તે પ્ર

અધ્યાય ૪ થો

અથાતો મગન્દ્રાણાં નિદ્રાન વ્યાખ્યાસ્યામ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યાના પૂછવા ઉપરથી ' મગદ્રનિદ્રાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

વાતપિત્તજેમસનિષાતાગન્તુનિમિત્તા શતપોન
કોષ્ટ્રીયપરિછાલિશ્વૃકાવર્તોન્માર્ગિણો યથાસત્ત્વ પદ
મગદ્રા મવન્તિ ॥ ૨ ॥

ભગંદરોનાં નિદાનો તથા બેદો

વાયુ, પિત્ત, તથા કફથી, ત્રણે દોષોથી અને આગતુક કારણથી-એમ પાંચ કારણેથી પાંચ પ્રકારના મગદ્ર થાય છે. વાયુથી થયેલો મગદ્ર શતપોનક કહેવાય છે, પિત્તથી થયેલો મગદ્ર ઉષ્ટ્રગ્રીવ કહેવાય છે, કફથી થયેલો મગદ્ર પરિસ્તાવી કહેવાય છે, ત્રણે દોષોથી થયેલો મગદ્ર શંખુકાવર્ત કહેવાય છે અને આગતુક કારણથી થયેલો મગદ્ર ઉન્માર્ગી કહેવાય છે

તે તુ મગવદુદવસ્તિપ્રદેશદાણાચ મગદ્રા
દ્યુચ્યન્તે । અપકા પિડકા. પકાસ્તુ મગદ્રા. ॥૩॥
ભગંદરનો અર્થ અને તે ભગંદર કયારે?

શુદ્ધ અને મૂત્રાશયના પ્રદેશને આ શગ ભગ(યોનિ)ની પેડ કાઢી નાખે છે, તથા મગદ્ર કહેવાય છે પાકેલ ન હોય ત્યાંમુથી પિડકા (કોડલી) કહેવાય છે અને પાકે ત્યારે મગદ્ર કહેવાય છે ૩

તેપાં તુ પૂર્વરૂપાણિ કટ્ટીકપાલવેદના ગુદકણ્ઢ
દાર્દઃ શોફથ ગુદસ મવતિ ॥ ૪ ॥

૧ ભગદરના કારણો તથા દર્શનો વગેરેના

નિષ્પન્ન વિરો

વિદ્યા વગેરે નીકળે છે, તેથી આને 'ઉન્માર્ગી' નામ આપેલું છે.) ૯

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ઉત્પદ્યતેડ્વસ્કલોપા ક્ષિપ્રં ચાપ્યુપશામ્યતિ ।
પાચ્વન્તદેશે પિડકા સા જ્ઞેયાડન્યા મગંદરાત્ ॥
માગંદરી તુ વિજ્ઞેયા પિડકાડતો વિપર્યયાત્ ।
પાયોઃ સ્યાદ્દ્વયજ્જલે દેશે ગૂઢમૂલા સસુજ્વરા ॥૧૦॥

ખીજ ફેડલીમાં અને ભગંદરની
ફેડલીમાં તફાવત

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વન્તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'શુદ્ધના છેડાના પ્રદેશમાં અદ્ય પીડાવાળી તથા અદ્ય સોજવાળી જે ફેડલી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછી તુરત શાંત થઈ જાય છે, તે ફેડલીને ભગંદરની ફેડલી-થી જુદી સમજવી. ભગંદરની ફેડલી તો એથી ઊંચટા પ્રકારની જ થાય છે અને તે શુદ્ધાની પાસે એક આંગળના અથવા બે આંગળના પ્રદેશમાં ગૂઢ મૂળવાળી થાય છે તથા મોટી પીડાથી અને જ્વરથી સંયુક્ત થાય છે.' ૧૦

યાનયાનાન્મલોત્સર્ગાત્કણ્ડૂરુદાહશોફવાન્
પાયુર્મવેદુજઃ કટ્યાં પૂર્વરૂપં મગંદરે ॥ ૧૧ ॥

ભગંદરનાં પૂર્વરૂપ

વાહન પર બેસી પંથ કરવાથી તથા વિદ્યાના ઉત્સર્ગથી, શુદ્ધ ખરજવાળી, વેદનાવાળી, દાહવાળી તથા સોજવાળી થઈ જાય અને કમરમાં પીડાઓ જાહેરે ભગંદરનું પૂર્વરૂપ સમજવું. ૧૧

ઘોરાઃ સાધયિતું દુઃખાઃ સર્વં એવ મગંદરાઃ ।

તેષ્વસાધ્યચ્છિદોષોત્થઃ ક્ષતજશ્ચ મગંદરઃ ॥ ૧૨ ॥

ભગંદરે કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય

સધના પ્રકારના ભગંદરે અતિદુઃખદાયી છે અને કષ્ટસાધ્ય છે. તેઓમાં ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થતો શંખૂકાવર્ત નામનો ભગંદર અને ક્ષતથી થતો ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર તો અસાધ્ય જ છે. ૧૨

અધ્યાય પમે

અથાતઃ કુષ્ઠનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'કુષ્ઠનિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-ની પાસે કહેલું છે. ૧

મિથ્યાહારાચારસ્ય વિશેષાદુવિરુદ્ધાસાત્મ્યારુજી-ર્ણહિતાશિનઃ સ્નેહપીતસ્ય વાન્તસ્ય વા વ્યાયામગ્રામ્ય-ધર્મસેવિનો ગ્રામ્યાનૂપૌદકમાંસાનિ વા પયસામીક્ષ્ણ-મશ્નતો યો વા મજ્જત્યપ્સૂમાભિતપ્તઃ સહસા છર્દિં વા પ્રતિહન્તિ તસ્ય પિત્તશ્લેષ્માણૌ પ્રકુપિતૌ પરિગૃહ્યાનિલઃ પ્રવૃદ્ધસ્તિર્યગ્ગાઃ શિરાઃ સંપ્રતિપદ્ય સમુદ્ભૂય વાહ્યં માર્ગં પ્રતિ સમન્તાદ્વિક્ષિપતિ । યત્ર યત્ર ચ દોષો વિક્ષિપ્તો નિઃસરતિ તત્ર તત્ર મળ્ડલાનિ પ્રાદુર્ભવન્ત્યેવમુત્પન્નસ્ત્વાચિ દોષસ્તત્ર ચ પરિવૃદ્ધિં પ્રાપ્યાડપ્રતિક્રિયમાણોડમ્યન્તરં પ્રતિપદ્યતે ધાતૂન્દૂષયન્ ॥ ૨ ॥

કોઢનાં હૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો

અને સંપ્રાપ્તિ

અનુચિત આહાર તથા વિહાર કરવાથી, વિશેષે કરી ભારે, વિરુદ્ધ, અસાત્મ્ય કે અહિત ભોજન કરવાથી, અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી, સ્નેહપાન કર્યા પછી કે વમન કર્યા પછી કસ-રતનું કે મૈથુનનું સેવન કરવાથી, ગ્રામ્ય, આનૂપ કે જળજંતુઓનાં માંસોનું દૂધ સાથે વારંવાર ભોજન કરવાથી, ઊંચટીને રોકવાથી અને ગરમીથી તપી જઈને જલદી જળમાં ડૂબકી મારવાથી પિત્ત, કફ તથા વાયુ એ ત્રણે દોષો પ્રકુપિત થાય છે. પ્રકોપ પામેલો વાયુ પ્રકોપ પામેલા એ પિત્ત તથા કફને સાથે લઈ, આડી

૧ કોઢનાં હારણ તથા સંપ્રાપ્તિ વગેરેનાં નિરૂપણ વિધાનો.

છે, તેમ મૂત્રનું વહન કરનારી, પક્ષાશયમા રહેલી નાડીઓ મૂત્રને સર્વદા વધાર્યા કરે છે મૂત્રનું વહન કરનારી બે ધમનીઓની શાખા ૩૫ બીજી હજાર નાડીઓ છે તેઓના હજારો મુખો સક્ષમપણાને લીધે જોવામાં આવતા નથી માણસ જાગતો હોય અને સૂતો હોય ત્યારે પણ આમાશયના અત્યંત નાડીઓએ આવેલા મૂત્રના ઝરવાથી મૂત્રાશય પુગાયા કરે છે જેમ મોઢું બહાર રાખી પાણીમા ડુબાડેનો નવો ઘડો પોતાના પડખાઓમાથી પેસતા જળ વડે ભર્યાં બધ છે, તેમ મૂત્રાશય, નીચે રહેવા મુખનાજી છતાં ઉપરના ભાગોમાથી પેસતા મૂત્ર વડે ભરાઈ જાય છે બગડેલા વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ દોષો પણ મૂત્રની સાથે જ મૂત્રાશયમા પ્રવેશ કરે છે અને પ્રવેશ કરી સમીપના ભાગોને લીનાશ વાળા કરી, પથરી બનાવે છે જેમ નવા ઘડામાં સ્વચ્છ પાણી ભરવામા આવ્યું હોય, તોપણ અમુક સમય જતા તેમા ધીમડ બને છે, તેમ મૂત્રાશયમા પથરી ગોઠવાય છે જેમ આકાશમા રહેલા મેઘના જળને વાયુ તથા વીજળી રૂપ અગ્નિ ઠંઠણ બનાવી દે છે (કરારૂપ કરે છે), તેમ વાયુ અને પિત્ત મૂત્રાશયમા રહેવા કફને ઘાટો બનાવી દે છે ૧૩

માસ્તે પ્રમુખે વસ્તૌ મૂત્ર સમ્યક્પ્રવર્તતે ।
વિકારા વિવિધાશ્ચાપિ પ્રતિભેમે ભવન્તિ હિ ॥
મૂત્રાપાતા પ્રમેહાશ્ચ શુક્રદોષાસ્તયૈવ ચ ।
મૂત્રદોષાશ્ચ યે કેચિદ્દસ્તવિવ ભવન્તિ હિ ॥૧૪॥

મૂત્રાશયમા ચતા બીજા વિકારોનું

કારણ પણ વાયુ જ છે

મૂત્રાશયમા વાયુ અતુલ્લખ ચાનતો હોય, તો મૂત્ર સારી રીતે પ્રવર્તે છે અને જે જલદો ચાનતો હોય, તો અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે મૂત્રાપાતો,^૧ પ્રમેહો, વીર્યના દોષો તથા બીજા પણ કે કોઈ મૂત્રના દોષો છે, તેઓ મૂત્રાશયમા જ થાય છે

૧ મૂત્રાપાત એટલે પેરામનુ ન બનવું તે પ્ર

અધ્યાય ૪ થો

અથાતો મગન્દરાણા નિદાન વ્યારપાસ્યામ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મગદરનિ દાન' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

વાતપિત્તશ્લેષ્મસનિષાતાગન્તુનિમિત્તા શતપોન કોટ્પ્રોવપરિસ્થાવિશ્વરૂઢાવર્તોન્નાર્ગિણો યથાસરુપ પચ મગદરા ભવન્તિ ॥૨॥

ભગદરોના નિદાનો તથા બેદો

વાયુ, પિત્ત, તથા કફથી, ત્રણે દોષોથી અને આગતુક કારણથી—એમ પાંચ કારણોથી પાંચ પ્રકારના ભગદર થાય છે વાયુથી થયેલા ભગદર શતપોનક કહેવાય છે, પિત્તથી થયેલો ભગદર ઉષ્ણગ્રાવ કહેવાય છે, કફથી થયેલો ભગદર પરિસ્થાવી કહેવાય છે, ત્રણે દોષોથી થયેલો ભગદર શબ્દકાવર્ત કહેવાય છે અને આગતુક કારણથી થયેલો ભગદર ઉન્માર્ગી કહેવાય છે

તે તુ મગવદ્દુદવસ્તિપ્રદેશદારણાચ મગદરા ઇત્યુન્યન્તે । અપકા પિડકા પક્કાસ્તુ મગદરા ॥૩॥
ભગદરનો અર્થ અને તે ભગદર કયારે?

ગુદા અને મૂત્રાશયના પ્રદેશને આ રોગ ભગ(યોનિ)ની પેઠે ક્ષાદી નામે છે, તેથી ભગદર કહેવાય છે પાકિન ન હોય ત્યાંમુથી પિડકા (કોડવી) કહેવાય છે અને પાકે ત્યારે ભગદર કહેવાય છે ૩

તેષા તુ પૂર્વરૂપાણિ કનીકપાલવેદના ગુદકળ્ઢ દાર્દ શોફશ્ચ ગુદસ ભવતિ ॥૪॥

૧ ભગ રોગ કારણો તથા લક્ષણો વોરેના નિરપણ વિદાનો

સામાન્યાનિ લિજ્ઞાનિ । પુણ્ડરીકપત્રપ્રકાશાનિ પુણ્ડરી-
કાણિ । અતસીપુષ્પવર્ણાનિ તામ્રાણિ વા વિસર્પીણિ
પિઙ્ગાવન્તિ ચ દદ્રુકુષ્ઠાનિ । તયોર્દયોરપ્યુત્સન્નતા
પરિમણ્ડલતા કણ્ઠશ્ચિરોત્થાનત્વં ચેતિ સામાન્ય-
રૂપાણિ ॥ ૭ ॥

સાત મહાકુષ્ઠોનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણે ।

તેઓમાં વાયુની અધિકતાને લીધે રાતા
વર્ણવાળાં, પાતળાં, પ્રસાર પામનારાં, સોઈથી
ભોંકાયાના જેવી તથા શસ્ત્રાદિકથી ભેદાયાના
જેવી વ્યથાવાળાં તથા જડતાવાળાં જે મંડળો
થાય છે, તેઓ અરુણ કહેવાય છે.

પિત્તની અધિકતાને લીધે પાકેલાં ઉંખરાનાં
ફળોના જેવા આકારવાળાં તથા તેઓના જેવા જ
વર્ણવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ ઔદુંબર
કહેવાય છે.

પિત્તની જ અધિકતાને લીધે રીંછની જીભ
જેવા વર્ણવાળાં તથા રીંછની જીભના જેવા જ
ખરસટપણાવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ
ઋક્ષજિહ્વ કહેવાય છે.

પિત્તની જ અધિકતાને લીધે કાળી ઠીક-
રીઓ જેવા વર્ણવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ
કપાલકુષ્ઠ કહેવાય છે.

પિત્તની જ અધિકતાને લીધે અત્યંત
ચણેાઠીના ફળ જેવા વર્ણવાળાં એટલે મધ્યમાં
કાળાં અને અંતમાં રાતાં અથવા મધ્યમાં રાતાં
અને અંતમાં કાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ
કાકણુક કહેવાય છે.

ઔદુંબર, ઋક્ષજિહ્વ, કપાલ અને કાકણુક
એ ચારે મહાકુષ્ઠોમાં તાપ, ચોસ, બળતરા,
ધૂંધવતાં હોય એવાપણું (અમયમાટ), તુરત
ઊઠવું, તુરત પાકવું, તુરત ભેદાવું અને ઢીકા-
ઓની ઉત્પત્તિ; એટલાં સામાન્ય ચિહ્નો થાય છે.

કંઈની અધિકતાને લીધે કમળપત્રોના જેવા
આકાર તથા વર્ણવાળાં જે મંડળો થાય છે, તેઓ
પુંડરીક કહેવાય છે.

કંઈની જ અધિકતાને લીધે અળસીના
ફૂલના જેવા વર્ણવાળાં અથવા રાતા વર્ણવાળાં,
પ્રસાર પામનારાં અને ફેડલીઓવાળાં જે મંડળો
થાય છે, તેઓ દદ્રૂકુષ્ઠ (દાદર) કહેવાય છે.

દદ્રૂકુષ્ઠ અને પુંડરીક એ બન્ને મહાકુષ્ઠોમાં
જાંચા મંડળવાળાપણું, ગોળપણું, ખરજ અને
લાંબે સમયે ઉઠનારપણું, એટલાં સામાન્ય ચિહ્નો
થાય છે. (કાળી તથા જાંડાં મૂળવાળી જે દાદર
થાય છે, તે મહાકુષ્ઠોમાં ગણાય છે અને એ
સિવાય બીજા પ્રકારની તથા જાંડાં મૂળ વગરની
જે દાદર થાય છે, તે તેો ક્ષુદ્ર કુષ્ઠોમાં જ ગણવા
ચોગ્ય છે. ચરકે પણ એવી રીતની દાદરને ક્ષુદ્ર
કુષ્ઠોમાં ગણી છે.) ૭

ક્ષુદ્રકુષ્ઠાન્યત ઊર્ધ્વ વક્ષ્યામઃ ॥

સ્થૂલાનિ સંધિષ્વતિદારૂણાનિ
સ્થૂલારુષિ સ્યુઃ કઠિનાન્યરૂષિ ।

ત્વક્ચોચમેદસ્વનાઙ્ગસાદાઃ

કુષ્ઠે મહત્પૂર્વયુતે ભવન્તિ ॥

કૃષ્ણારૂણં યેન ભવેચ્છરીરં

તદેકકુષ્ઠં પ્રવદન્ત્યસાદયમ્ ।

સ્યુર્યેન કણ્ઠ્યવ્યથનોષ્ણોષ-
સ્તલેષુ તત્ત્વમ્દલં વદન્તિ ॥

વિસર્પવત્સર્પતિ સર્વતો ય-

સ્ત્વગ્રન્થમાંસાન્યભિભૂય શીઘ્રમ્ ।

મૂર્છાવિદાહારતિતોદપાકાન્

કૃત્વા વિસર્પઃ સ ભવેદ્ધિકારઃ ॥

શનૈઃ શરીરે પિઙ્ગકાઃ સ્રવન્ત્યઃ

સર્પન્તિ યાસ્તં પરિસર્પમાહુઃ ।

કણ્ઠ્વન્વિતં શ્વેતમપાયિ સિધ્ધં

વિદ્યાત્તનુ પ્રાયશ ઊર્ધ્વકાયે ॥

રાજ્યોઽતિકણ્ઠ્વર્તિરુજઃ સુરુક્ષા

ભવન્તિ ગાત્રેષુ વિચર્ચિકાયામ્ ।

કણ્ઠ્મતી દાહરુજોપપન્ના

વિપાદિકા પાદગતેયમેવ ॥

કદ્દુદાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં માંસ તથા રુધિરને દૂષિત કરી સફેદ અવભાસવાળી, સિયર (કઠણ) અને ખરજવાળી ફેડલી ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફેડલી તે રોગને ખરજ વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે અને જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો પાટી બંધ છે. એ પાકેલી ફેડલીના પ્રજ્વળ કાંઈક કઠણ હોય છે, સોજવાળો થાય છે, ઘણી ખરજવાળો થાય છે અને તેમાંથી નિરંતર ચીકણો આવે છે. એ પ્રજ્વળને જે ચિકિત્સા વગરનો રાખવામાં આવે, તો તેમાંથી જ વાયુ, મૂત્ર, વિષા તથા વીર્ય નીકળે છે. આ ભગંદરને આચાર્યો પરિસ્ત્રાવી કહે છે. ૭

વાયુ: પ્રકુપિત: પ્રકુપિતૌ પિત્તછેન્માણૌ પરિગૃહ્યાડ્યો ગત્વા પૂર્વવદવસિત: ઘાદાહ્નુપ્રપ્રમાણં સર્વ-લિક્ષ્ણાં પિંડકાં જનયતિ, સાસ્યતોદદાહકણ્ડાવાદોન્વે-દનાવિશેષાહ્નયત્યપ્રતિક્રિયામાણા ચ પાકમુપૈતિ વ્રણશ્ચ નાનાવિષવર્ણમાસ્તાવં સ્વતિ પૂર્ણનદીશમ્બૂકાવર્તવચાત્ર સમુત્તિગ્નિતિ વેદનાવિશેષાસ્તં ભગંદરં શમ્બૂકાવર્ત-મિત્યાચક્ષતે ॥૮॥

શંખૂકાવર્ત નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણ

પ્રકુપિત થયેલો વાયુ પ્રકુપિત થયેલા પિત્તને તથા પ્રકુપિત થયેલા કદને સાથે લઈ, નીચે જઈ, ગુદાની પાસે એક આંગળ જેટલા અથવા બે આંગળ જેટલા પ્રદેશમાં માંસ તથા રુધિરને દૂષિત કરી, પગના અંગૂઠા જેવડી અને ઉપર કહેલાં પ્રજ્વળોનાં ચિહ્નોવાળી ફેડલીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફેડલી તે રોગીને સોઈઓથી ભોંકાયા જેવી બધા, દાહ તથા ખરજ વગેરે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે અને જે ચિકિત્સાથી રહિત રાખવામાં આવે તો પાટી બંધ છે. એ પાકેલી ફેડલીના પ્રજ્વળમાંથી અનેક પ્રકારના વર્ણોવાળો આવે છે અને તે પ્રજ્વળો ખરપૂર

નદીમાં થતી શંખલાંબોની ચકરીઓની પેઠે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ભેડે છે અને આવેલો માર્ગ પણ શંખલાંબોની ચકરી જેવો થાય છે. આ ભગંદરને આચાર્યો શંખૂકાવર્ત કહે છે. (શંખલાંબોનું નામ 'શંખૂક' છે, તે ઉપરથી આ ભગંદર શંખૂકાવર્ત કહેવાય છે.) ૮

મૂદેન માંસલુબ્ધેન યદસ્થિશ્વર્યમન્ત્રેન સહાય-વદ્ધતં યદાવગાઢપુરીપોન્મિશ્રમપાનેનાઘઃપ્રેરિતમસમ્ય-ગાગતં ગુદં ક્ષિણોતિ તત્ર ક્ષતનિમિત્તઃ કોય ઉપજાયતે તસ્મિન્ ક્ષતે પૂયરુધિરાવકીર્ણમાંસકોયે મૂમાવિ-જલપ્રક્લિન્નાયાં કિમયઃ સંજાયન્તે તે મક્ષયન્તો ગુદ-મનેકથા પાર્શ્વતો દારયન્તિ તસ્ય તૈર્માર્ગૈઃ ક્રમિકૃતૈર્વા-તમૂત્રપુરીપરેતાંસ્વમિનિઃસરન્તિ તં મગંદરમુન્માર્ગિણમિ-ત્યાચક્ષતે ॥૯॥

ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરનું સંપ્રાપ્તિ-પૂર્વક લક્ષણ

માંસ ખાવામાં અત્યંત આસક્તિવાળા મૂઠં મથાસે અગ્નની સાથે જે અસ્થિરૂપ શક્ય પાધેતું હોય, તે શક્ય પાટી વિશાથી સંયુક્ત થઈ, અપાનવાયુની ગતિને લીધે નીચેના ભાગમાં ઠેલાઈ, આકુંતેકું આવી જઈ ગુદાને જખમી કરે છે કે જે જખમને લીધે તેમાં દુર્ગંધવાળો સડો થાય છે. પરંતુ તથા રુધિરથી વ્યાપ્ત થયેલા માંસના સડાવાળા તે જખમમાં જેમ જખનના ભેજવાળી પૃથ્વીમાં છીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ છીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ છીડાઓ ગુદાને ભક્ષણ કરતા કરતા પાસેના પ્રદેશોમાં અનેક પ્રકારે ફાડી નાખે છે અને તે છીડાઓએ કરેલા માર્ગોમાંથી વાયુ, મૂત્ર, વિષા તથા વીર્ય નીકળે છે. આ ભગંદરને આચાર્યો ઉન્માર્ગી કહે છે. (કાંટા વગેરેથી, નખથી કે ખજવાળવા વગેરેથી પણ જખમ થતાં ગુદામાં ફેડલી થઈને છીડા-વાળો પ્રજ્વળ થાય છે, તે પણ ઉન્માર્ગી ભગંદર ગણાય છે. છીડાઓએ કરેલા આડા માર્ગોમાંથી

કિલાસમપિ કુષ્ઠવિકલ્પ એવ । તત્ત્રિવિધં
વાતેન પિત્તેન શ્લેષ્મણા ચેતિ । કુષ્ઠકિલાસયોરન્તરં
ત્વગતમેવ કિલાસમપરિચ્છાવિ ચ । તદ્વાતેન મण्डल
મરુણં પરુષં પરિધ્વંસિ ચ । પિત્તેન પञ्चपत्रप्रतीकाशं
સપરિદાહં ચ । શ્લેષ્મણા શ્વેતં સ્निग्धं वहलं
कण्डूमच्च ॥

તેષુ સંમિત્રમण्डलमन्तर्जातरक्तरोम चासाध्य-
मग्निदग्धं च ॥ ૧૦ ॥

કિલાસનાં નિદાનો, ભેદો, લક્ષણો તથા
કિલાસની અસાધ્યતા

કિલાસ પણ કોઢની જ એક જાત અથવા
વિકૃતિ છે. વાયુથી થયેલું, પિત્તથી થયેલું અને
કફથી થયેલું, એ રીતે કિલાસ ત્રણ પ્રકારનું છે.
કોઢ અને કિલાસ વચ્ચે તફાવત એ છે કે,
કોઢ રસમાં અને રુધિર વગેરેમાં પણ રહે છે
તથા સ્નાવવાળો પણ હોય છે અને કિલાસ તો
રસમાં જ રહે છે અને સ્નાવવગરનું જ હોય છે.
(બીજા ગ્રંથોમાં તો કિલાસને ક્ષિત્ર તથા દારણ
એવાં બીજાં પણ બે નામે આપી કહ્યું છે કે,
ક્ષિત્ર ત્રણ દોષોથી થાય છે તથા રુધિર આદિ
ત્રણ ધાતુઓમાં રહે છે.) વાયુથી થયેલું કિલાસ
ગોળ, રાતું, ખરસટ તથા જમાંથી કળીઓ ખરે
એવું હોય છે. પિત્તથી થયેલું કિલાસ કમળપત્રના
જેવા વર્ણવાળું (મધ્યમાં શ્વેત તથા અંતમાં
રાતું) તથા બળતરાવાળું હોય છે. કફથી થયેલું
કિલાસ શ્વેત વર્ણવાળું હોય છે, જડું હોય છે
અને ખરજવાળું હોય છે.

તેઓમાં જ કિલાસ પરસ્પરથી મિશ્રિત
મંડોલોવાળું અથવા જેના મધ્યમાં રાતાં રંવાડાં
ઉત્પન્ન થયાં હોય એવું હોય તે અસાધ્ય છે.
અશિથી દાઝવાને લીધે જ કિલાસ ઉત્પન્ન થયું
હોય, તે પણ અસાધ્ય છે. ૧૦

કુષ્ઠેષુ રુક્તવક્સક્લોચસ્વાપસ્વેદશોફમેદકૌण्य-
સ્વરોપઘાતા વાતેન । પાકાવદરણાહ્નુલિપતનકર્ણનાસામ-

ક્ષાક્ષિરાગસ-ત્વોત્પત્તયઃ પિત્તેન । કण्डूवर्णभेदशो-
फाम्नावगौरवाणि શ્લેષ્મણા ॥ ૧૧ ॥

કોઢોમાં દોષોની અધિકતાની પરીક્ષાનાં
બીજાં લક્ષણો

કોઢોમાં વાયુની અધિકતા હોય, તો વેદના
થાય છે, ત્વચાનો સંક્રાચ થાય છે, સ્પર્શની
ખબર પડતી નથી, પસીનો આવ્યા કરે છે,
(પસીનાનો અભાવ પણ થઈ જાય છે,) સોજો
થાય છે, ત્વચાતું ભેદન થાય છે, હાથનું ઠૂંઠાપણું
થાય છે અને સ્વરનો ઉપધાત થાય છે.

કોઢોમાં પિત્તની અધિકતા હોય, તો પાક
થાય છે, ત્વચા વગેરે કાઠી જાય છે, આંગળીઓ
પડી જાય છે, કાનનો તથા નાકનો ભંગ થાય
છે, આંખોમાં રતાશ થાય છે અને ક્રીડાઓની
ઉત્પત્તિ થાય છે.

કોઢોમાં કફની અધિકતા હોય તો ખરજ
આવ્યા કરે છે, વર્ણ બદલી જાય છે, સોજો થાય
થાય છે, સ્નાવ થાય છે અને અંગોમાં ભારેપણું
થાય છે. ૧૧

તत्रादिबलप्रवृत्तं पुण्डरीकं काकणकं चासाध्यम् । ૧૨
અમુક કોઢોની અસાધ્યતા

જ કોઢ આદિબળ પ્રવૃત્ત હોય તે અસાધ્ય
છે અને પુંડરીક તથા કાકણક પણ અસાધ્ય છે.
(આદિબળ પ્રવૃત્તનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૨૪મા
અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં જુઓ.) ૧૨

मवन्ति चात्र ॥

यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणम् ।

अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैर्वृष्टिविवर्द्धितैः ॥

एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः ।

क्रमेण घातून्यामोति नरस्याप्रतिकारिणः ॥

स्पर्शहानिः स्वेदनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ।

वैवर्ण्यं रूक्षमावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥

त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्याभिप्रवर्तनम् ।

कण्डूर्विषूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥

શિરાઓમાં આવી, તે શિરાઓને ચલાયમાન કરીને પિત્ત તથા કફને ચોતરફ શરીરના ખહારના માર્ગો તરફ ફેરવે છે. એ પ્રમાણે વાયુએ ફેરવેલા દોષ જ જ પ્રદેશમાં નીકળે છે, તે તે પ્રદેશમાં ઠાઠરૂપ મંડલો (ચક્રરૂડી) ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે આમડીમાં ઉત્પન્ન થયેલો દોષ આમડીમાં વૃદ્ધિ પામી, બે ચિકિત્સાથી રહિત રાખવામાં આવે, તો ધાતુઓને દૂષિત કરતો કરતો અંદર પેસે છે. ૨

તસ્ય પૂર્વરૂપાણિ-ત્વકપારુષ્યમકસ્માદ્રોમહર્ષઃ કણ્ઠઃ સ્વેદબાહુત્વમસ્વેદને વાહ્નપ્રદેશાનાં સ્વાયઃ ક્ષત-વિસર્પણમસૃજઃ કૃષ્ણતા ચેતિ ॥ ૩ ॥

કોઠનાં પૂર્વરૂપો

ઠાઠ થવાનો દોષ, ત્યારે આમડી ખરસટ થઈ બળ છે, અકસ્માત રુવાડાં ઊભાં થઈ બળ છે, ખરજ આવે છે, પરીનો બહુ થઈ પડે છે અથવા થનો જ નથી, અંગેને સ્પર્શની ખબર પડતી નથી, પ્રણો દેશાતાં બળ છે અને લોહી કાઠું થઈ બળ છે. ૩

તત્ર સપ્ત મહાકુષ્ઠાન્યેકાદશ ક્ષુદ્રકુષ્ઠાન્યેવમથ-દશ કુષ્ઠાનિ મવન્તિ । તત્ર મહાકુષ્ઠાન્યસ્તૌર્દુશ્મરક્ષં જિહ્વકપાલકાકણકપુન્ડરીકદ્રૂકુષ્ઠાનીતિ । ક્ષુદ્રકુષ્ઠાન્યપિ સ્થૂલરુક્ષં મહાકુષ્ઠમેકકૂષ્ઠં ચર્મદલં વિસર્પઃ પરિસર્પઃ સિધ્મં વિચર્ચિકા કટિમં પામા રક્ષસા ચેતિ ॥ ૪ ॥

કોઠની સંખ્યા

સાત મહાઠાઠ અને અગિયાર ક્ષુદ્ર ઠાઠ એમ ઠાઠ અદાર પ્રકારના છે. તેઓમાં અરુણ, ઔદુંબર, ઋક્ષગિહ્વ, કપાળ, કાઠણક, પુન્ડરીક અને દદ્રુકુષ્ઠ, એ સાત મહાકુષ્ઠ કહેવાય છે. સ્થૂલારુક્ષ, મહાકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, ચર્મદલ, વિસર્પ, પરિસર્પ, સિધ્મ, ત્રિચર્ચિકા, કટિમ, પામા અને રક્ષસા એ અગિયાર મહાકુષ્ઠો કહેવાય છે. (આ જ સંખ્યા ખતાવી છે, તે કેવળ દિદ્વપ્રદર્શન માત્ર

છે, એમ સમજવું. કેમ કે કોઠોની સંખ્યા મુકર કરી શકાતી નથી.) ૪

સર્વાણિ કુષ્ઠાનિ સવાતાનિ સપિત્તાનિ સછેખાણિ સક્રિપીણિ ચ મવન્ત્યુત્સન્નતસ્તુ દોષગ્રહણમમિવાત્ત્મ

સઘળા કોઠોમાં સઘળા દોષો તથા

કૃમિઓનો સંભવ

સઘળા પ્રકારના ઠાઠ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોવાળા હોય છે અને કૃમિઓ (ક્રીડાઓ) વાળા પણ હોય છે. બે કે આ પ્રમાણે ઠાઠ ત્રિદોષગ્રન્થ જ છે, તો પણ તેમાં જ દોષની અધિક તાથી બીજા દોષ દબાઈ ગયા હોય, તે દોષને પ્રાપ્ત આપીને અમુક ઠાઠો વાયુથી, અમુક ઠાઠો પિત્તથી અને અમુક ઠાઠો કફથી થાય છે, એમ કહેવાય છે. ૫

તત્ર વાતેનારુણં પિત્તેનૌદુશ્મરક્ષંજિહ્વકપાલકા-કણકાનિ સ્હેમ્મણા પુન્ડરીકં દદ્રુકુષ્ઠં ચેતિ તેષાં તુ મહત્ત્વં ક્રિયાગુરુત્વાદુત્તરોત્તરં પાત્સ્વપ્રવેશાદસાપ્-ત્વાચેતિ ॥ ૬ ॥

કયા મોટા કોઠમાં કયા દોષનું પ્રાધાન્ય ?

તથા સાત મહા કુષ્ઠ શાથી ?

તેઓમાં અરુણ વાયુથી થાય છે. ઔદુંબર, ઋક્ષગિહ્વ, કપાલ અને કાઠણક પિત્તથી થાય છે. પુન્ડરીક અને દદ્રુકુષ્ઠ કફથી થાય છે. આ સાત મોટા કોઠો કહેવાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, તેઓ ધાતુઓમાં ઉત્તરોત્તર પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અસાધ્ય થાય છે અને સાધ્ય હોય, ત્યારે પણ તેઓની ચિકિત્સા મોટા પ્રયાસથી થાય છે. ૬

તત્ર વાતેનારુણામાનિ તનૂનિ વિસર્પીણિ તોદ-મેદસ્વાયુક્તાન્યરુણાનિ । પિત્તેન પક્વોદુશ્મરફલકૃ-તિવર્ણાન્બૌદુશ્મરાણિ । ઋક્ષજિહ્વાપ્રકાશવરત્વાનિ ઋક્ષજિહ્વાનિ । કૃષ્ણકપાલિકાપ્રકાશાનિ કપાલકુ-ષ્ઠાનિ । કાકણન્તિકાફલસદશાન્યતીવ રક્તકૃષ્ણાનિ કાકણકાનિ । તેષાં ચતુર્ણામપ્યોષકોપપરિદાહધૂમા-નિ શિષોદ્યાનપ્રપાકમેદિત્વાનિ ક્રિમિજન્મ ચ

કેઠ થાય એવાં પાપો, કેઠિયાને પુન-
ર્જન્મમાં પણ કેઠની પ્રાપ્તિ અને
અસાધારણ પ્રયત્ને પણ કેઠ
ટાળવાની જરૂર

બ્રહ્મહત્યા, સ્ત્રીવધ, મન્મથનવધ અને પર-
ધનહરણ વગેરે પાપો... યોગથી જ કેઠ
નામનો દુષ્ટ રોગ થાય છે. એ દેહિયો માણસ
કેઠ સહિત મરી જાય, તો પુનર્જન્મમાં પણ
તે દેહિયો જ થાય છે. કેઠ જોવા બીજો
કોઈ પણ રોગ અત્યંત ખરાબ નથી; આથી
આહારની તથા વિહારની આ ગ્રંથમાં કદા
પ્રમાણે સધળી ઉત્તમોત્તમ યુક્તિ રાખી, ઉત્તમ
ઔષધિઓનું મોટું સેવન રાખી અને તપશ્ચર્યાનું
પણ અતિ સેવન રાખીને જન્મ અને તેમ કેઠ-
માંથી મુક્ત થવું જોઈએ. જો માણસ એ પ્રમાણે
કરીને કેઠમાંથી મુક્ત થાય, તેને પવિત્ર ગતિ
પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

પ્રસન્નાદ્રાવ્રસંસ્પર્શાન્નિશ્વાસાત્સહમોજનાત્ ।
સદશ્યાસનાચ્ચાપિ વદ્નમાલ્યાનુલેપનાત્ ॥
કુષ્ઠં જ્વરશ્ચ શોષશ્ચ નેત્રામિષ્યન્દ એવ ચ ।
ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્રામન્તિ નરાન્નરમ્ ॥ ૧૭ ॥

કેઠ વગેરે કેટલાક રોગો સંસ-
ર્ગથી પણ થાય છે

કેઠ, જ્વર, શોષ, નેત્રામિષ્યંદ અને શીતળા
વગેરે રોગો રોગી સાથે મૈથુનપ્રસંગથી, રોગીનાં
ગાત્રનો સ્પર્શ કરવાથી, રોગીનો નિશ્વાસ લેવાથી,
રોગી સાથે લોજન કરવાથી, રોગી સાથે
સુવાથી, રોગી સાથે બેસવાથી, રોગીનું કપડું
પહેરવાથી, રોગીએ પહેરેલાં પુષ્પો ધારણ કરવાથી
અને રોગીએ કરેલા ચંદન વગેરેનું લેપન કરવાથી
પણ રોગીના શરીરમાંથી બીજા માણસના
શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; આથી કેઠ વગેરેના
કરદીનો સંસર્ગ કરવો પણ યોગ્ય નથી. ૧૭

અધ્યાય ૬૪ો

અયાતઃ પ્રમેહનિદાન વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી 'પ્રમેહનિ-
દાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું; કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુ-
તની પાસે કહેલું છે. ૧

દિવાસ્વપ્નાવ્યાયામાલસ્યપ્રસક્તં શીતસ્તિગ્ધમધુર-
મેઘદ્રવાન્નપાનસેવિનં પુરુષં જાનીયાત્પ્રમેહી ભવિષ્ય-
તીતિ ॥ ૨ ॥

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો

જો માણસ દિવસે સૂઈ રહે, કદી પણ
કસરત-મહેનત કરે નહીં આળસમાં જ લાગેલો
રહે અને શીત, સિન્ધ, મધુર, મેઘને ઉત્પન્ન
કરનારાં કે પ્રવાહી અન્નપાનોનું સેવન કરનારો
હોય, તે માણસને પ્રમેહ થશે એમ જાણવું. ૨

તસ્ય ચૈવં પ્રવૃત્તસ્યાપરિપ્કા એવ વાતપિત્તશ્લે-
ષ્માળો યદા મેદસા સદૈકત્વમુપેત્ય મૂત્રવાહિણીતાં-
સ્યનુમૃત્યાધો ગત્વા વસ્તેર્મુલ્કમાશ્રિત્ય નિર્મિલ્યન્તે
તદા પ્રમેહાજ્જનયન્તિ ॥ ૩ ॥

પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ

એવી પદ્ધતિવાળા માણસના વાત, પિત્ત
અને કફ એ દોષો પોતાની આમદશામાં જ મેદ
વગેરેની સાથે એકતા પામી, મૂત્રનું વહન કર-
નારી નાડીઓને અનુસરી, નીચે જઈ મૂત્રાશયના
મોઢાનો આશ્રય કરીને જ્યારે બહાર નીકળવા
લાગે છે, ત્યારે પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. ૩

તેષાં તુ પૂર્વરૂપાણિ-હસ્તપાદતલદાહઃ સ્તિગ્ધ-
પિન્ચિલગુસ્તા ગાત્રાણાં મધુરશુક્રમૂત્રતા તન્દ્રા સાદઃ

૧ પ્રમેહના નિદાનો આદિના નિરૂપણ વિષેનો.

૨ કેટલાક કહે છે કે 'સ્ત્રીઓને પ્રમેહો થતા
નથી' પણ એ વાતનું ડહવળું અંડન કર્યું છે; કેમ કે
સ્ત્રીઓને પણ પ્રમેહો થતા બેવામાં આવે છે.

યત્પ્રાવિ શૂંતં ધનમુગ્રકણ્ડુ
તત્ત્વિગ્ધકૃષ્ણં કિટિમં વદન્તિ ।
સાસાવકણ્ડૂપરિદાહકામિઃ
પામાડ્ગુકામિઃ પિડકામિત્તુદ્ધા ॥
સ્ફોટૈઃ સદાદૈરતિ સૈવ કચ્છઃ
સ્ફિક્ષપાણિપાદપ્રમર્શૈર્નિરૂપ્યા ।
કણ્ડૂવન્વિતા યા પિડકા શરીરે
સંઘ્રાવહીના રક્તોચ્યતે સા ॥ ૮ ॥

અગિયાર શુદ્ધ કુષોનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો
હવે શુદ્ધ કુષોનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ કરીએ
છીએ.

સંધિઓમાં બેડા, અતિદારણુ (કષ્ઠસાંધ્ય)
અને કાણુપણાવાળા ને મણો થાય છે, તેઓ
સ્પૃક્ષાશુક કહેવાય છે.

મહાકુષ્ઠ ગયેલ હોય તો ચામડીનો સંઘાય
થાય છે, ચામડી બેઠાઈ બધ છે, ચામડી અગે-
તન (સ્પર્શના જ્ઞાન વગરની) થઈ બધ છે અને
અંગમાં બેડાનિ થાય છે.

જે કાઠથી શરીર કાઠું તથા રાતું થઈ બધ
છે, તે કાઠ એકકુષ્ઠ કહેવાય છે. આ કાઠ અસા-
ધ્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે.

જે કાઠથી હાથનાં તથા પગનાં તર્જાઓમાં
ખરખ, બ્યથા, દાદ અને ચોસ થાય છે, તે કાઠને
વેધો અર્મદલ કહે છે.

જે કાઠ મૂર્છાને, દાદને, અરુગિને તથા
બેંકાયા જેવી બ્યથા ઉત્પન્ન કરીને પાટીને
અને ત્વચાનો, અધિરો તથા મસિરો પરાજવ
કરી વિમર્ષની પેઠે શરીરમાં ચોતરફ પુરત
ફેલાય છે, તે કાઠને કિસર્પ કહે છે.

જે ફોડલીઓ, સાવ કરતી કરતી શરીરમાં
ધીરધીર ફેલાય છે, તે ફોડલીઓને વેધો પરિ-
સર્પ કહે છે.

જે કાઠ ખરખવાળો, મહેક, પાતળો તથા
વપાર કદ ન આવે એવો થાય છે તે સિંધુ કહે-

વાય છે. આ કાઠ ધણું કરીને શરીરના ઉપરના
ભાગમાં, વિશેષે કરી છાતીમાં અને ઠાઈ વખતે
નાભથી નીચેના ભાગમાં પણ થાય છે. (જે
સિંધુ ધાતુઓમાં પેસી ગયું હોય, તે તો મહાકુષ્ઠ
જ ગણાય છે. ચરકે પણ ધાતુઓમાં પેસી ગયેલા
સિંધુને મહાકુષ્ઠોમાં ગણેલું છે.)

ગાત્રોમાં (હરતોમાં) અત્યંત ખરખની
પીડાવાળી, અત્યંત વેદનાવાળી અને અત્યંત
રૂક્ષપણાવાળી રેખાઓ (ફોટા) થઈ બધ છે, તે
કાઠ વિચચિંકા કહેવાય છે. ખરખવાળી,
દાદવાળી તથા વેદનાવાળી આ વિચચિંકા બે
પગમાં થઈ હોય, તો તે જ વિપાદિકા કહેવાય છે.
સાત્રવાળી, ગોળ, ઘાટી, ઉગ્ર ખરખવાળી,
સ્તિગ્ધ અને કાળી ને છીટી થાય છે, તે કાઠ
કિટિભ કહેવાય છે.

સાત્રવાળી, ખરખવાળી તથા બજતરાવાળી
જે નાની નાની ફોડલીઓ થાય છે તે કાઠ પામા
(ખસ) કહેવાય છે. એ પામા જ બે ત્રીજ વેદના-
વાળા ફોડલાઓથી યુક્ત હોય અને હાથપગમાં
તથા કૂલાઓમાં ગયેલ હોય તો કચ્છ કહેવાય છે.
શરીરમાં ખરખવાળી અને સાત્ર વગરની
જે ફોડલીઓ થાય છે, તે કાઠ રક્સા કહેવાય
છે. ૮

અરુઃ સક્ષિષ્ણં રક્તમા મદ્ય

યથૈકકુષ્ઠં કષ્ણત્રાન્યમૂનિ ।

વાયોઃ પ્રક્ષોપાત્પરિવર્ષમેકં

શેષાણિ વિત્તવ્રમવાણિ વિષાત્ ॥ ૯ ॥

કયા શુદ્ધકુષ્ઠમાં કયા દોષનું પ્રાધાન્ય છે ?

ઉપર કહેલા અગિયાર શુદ્ધકુષ્ઠોમાં રૂક્ષા
અક, સિંધુ, રક્સા, મહાકુષ્ઠ તથા એકકુષ્ઠ,
એ કદથી થાય છે. (તેમાંમાં કદની પ્રધાનતા
છે.) એક પરિમર્ષ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે.
(વાયુની પ્રધાનતાવાળો છે.) બાકીના શુદ્ધકુષ્ઠો
પિત્તના પ્રકાપથી થાય છે. (પિત્તની પ્રધાનતા-
વાળા છે.) ૯

કોઠ થાય એવાં પાપો, કોઠિયાને પુન-
ર્જન્મમાં પણ કોઠની પ્રાપ્તિ અને
અસાધારણ પ્રયત્ને પણ કોઠ
ટાળવાની જરૂર

બ્રહ્મહત્યા, સ્ત્રીવધ, સજ્જનવધ અને પર-
ધનહરણ વગેરે પાપકર્મોના યોગથી જ કોઠ
નામનો દુષ્ટ રોગ થાય છે. એ કોઠિયો માણસ
કોઠ સહિત મરી જાય, તો પુનર્જન્મમાં પણ
તે કોઠિયો જ થાય છે. કોઠ જોવા બીજો
કોઈ પણ રોગ અત્યંત ખરાબ નથી; આથી
આહારની તથા વિહારની આ ગ્રંથમાં કહ્યા
પ્રમાણે સઘળી ઉત્તમોત્તમ યુક્તિ રાખી, ઉત્તમ
ઔષધિઓનું મોટું સેવન રાખી અને તપશ્ચર્યાનું
પણ અતિ સેવન રાખીને જન્મ અને તેમ કોઠ-
માંથી મુક્ત થવું જોઈએ. જ માણસ એ પ્રમાણે
કરીને કોઠમાંથી મુક્ત થાય, તેને પવિત્ર ગતિ
પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

પ્રસન્નાદાત્રસંસ્પર્શાન્નિશ્વાસાત્સહમોજનાત્ ।
સહશ્યાસનાચ્ચાપિ વચ્ચમાલ્યાનુલેપનાત્ ॥
કુષ્ઠં જ્વરશ્ચ શોષશ્ચ નેત્રાભિષ્યન્દ એવ ચ ।
ઔપસર્ગિકરોગાશ્ચ સંક્રામન્તિ નરાન્નરમ્ ॥ ૧૭ ॥

કોઠ વગેરે કેટલાક રોગો સંસ-
ર્ગથી પણ થાય છે

કોઠ, જ્વર, શોષ, નેત્રાભિષ્યંદ અને શીતળા
વગેરે રોગો રોગી સાથે મૈથુનપ્રસંગથી, રોગીનાં
ગાત્રનો સ્પર્શ કરવાથી, રોગીનો નિશ્વાસ લેવાથી,
રોગી સાથે ભોજન કરવાથી, રોગી સાથે
સૂવાથી, રોગી સાથે બેસવાથી, રોગીનું કપડું
પહેરવાથી, રોગીએ પહેરેલાં પુષ્પો ધારણ કરવાથી
અને રોગીએ કરેલા અંદન વગેરેનું લેપન કરવાથી
પણ રોગીના શરીરમાંથી બીજા માણસના
શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; આથી કોઠ વગેરેના
દરદીનો સંસર્ગ કરવો પણ યોગ્ય નથી. ૧૭

અધ્યાય ૬૬૦

અથાતઃ પ્રમેહનિદાન વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘પ્રમેહનિ-
દાન’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુ-
તની પાસે કહેલું છે. ૧

દિવાસ્વપ્નાવ્યાયામાલસ્યપ્રસક્તં શીતસ્તિગ્ધમધુર-
મેઘદ્રવાન્નપાનસેવિનં પુરુષં જાનીયાત્પ્રમેહી મવિષ્ય-
તીતિ ॥ ૨ ॥

પ્રમેહનાં દૂરનાં નિદાનો

જ માણસ દિવસે સૂઈ રહે, કઠી પણ
કસરત-મહેનત કરે નહીં આળસમાં જ લાગેલો
રહે અને શીત, સિન્ધ, મધુર, મેઘને ઉત્પન્ન
કરનારાં કે પ્રવાહી અન્નપાનોનું સેવન કરનારો
હોય, તે માણસને પ્રમેહ થશે એમ બાણુ.^૨ ૨

તસ્ય ચૈવં પ્રવૃત્તસ્યાપરિપક્વા એવ વાતપિત્તશ્લે-
ષ્માળો યદા મેદસા સહૈકત્વમુપેત્ય મૂત્રવાહિસ્રોતાં-
સ્યનુસૃત્યાધો ગત્વા વસ્તેર્મુલ્કમાશ્રિત્ય નિર્ભિઘન્તે
તદા પ્રમેહાક્ષનયન્તિ ॥ ૩ ॥

પ્રમેહોની સંપ્રાપ્તિ

એવી પદ્ધતિવાળા માણસના વાત, પિત્ત
અને કફ એ દોષો પોતાની આમદશામાં જ મેદ
વગેરેની સાથે એકતા પામી, મૂત્રનું વહન કર-
નારી નાડીઓને અનુસરી, નીચે જઈ સૂત્રાશયના
મોઢાનો આશ્રય કરીને જ્યારે બહાર નીકળવા
લાગે છે, ત્યારે પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. ૩

તેષાં તુ પૂર્વરૂપાણિ-હસ્તપાદતલદાહઃ સ્તિગ્ધ-
પિન્છિલગુસ્તા ગાત્રાણાં મધુરશુક્લમૂત્રતા તન્દ્રા સાદઃ

૧ પ્રમેહના નિદાનો આદિના નિષ્પણ વિષેનો.

૨ કેટલાક કહે છે કે ‘સ્ત્રીઓને પ્રમેહો થતા
નથી’ પણ એ વાતનું ડહોળે અંદન કર્યું છે; કેમ કે
સ્ત્રીઓને પણ પ્રમેહો થતા બેવામાં આવે છે.

શાહુલ્યં વક્ત્રશોષશ્ચ કાર્કર્યં પિડકોદ્ભવઃ ।
તોદઃ સ્ફોટઃ સ્થિરત્વં ચ કુષ્ઠે માંસસમાશ્રિતે ॥
દૌર્ગંધ્યસુપેદહશ્ચ પ્યુડોઽય ક્રિમયસ્તથા ।
ગાત્રાણાં મેદનં चापि कुष्ठे मेद-समाश्रिते ॥
નાસામક્ષોઽક્ષિરાગશ્ચ ક્ષતે ચ ક્રિમિસમ્ભવઃ ।
મવેત્સ્વરોષપાતશ્ચ અસ્થિમજ્જસમાશ્રિતે ॥
કૌર્ણ્યં ગતિશ્ચયોઽજ્ઞાતાં સંમેદઃ ક્ષતસર્પણ્મ્ ।
શુક્લસ્થાનગતે હિલ્લં પ્રાગુક્તાનિ તયૈવ ચ ॥૧૨૩॥

કોદનો ધાતુઓમાં પ્રવેશ અને બુદ્ધીબુદ્ધી
ધાતુઓમાં પેટેલા કોદનાં લક્ષણો

આ વિષયમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે
કહ્યું છે. 'જેમ ઉત્પન્ન થયેલું ઝાડ જેમ જેમ
વધારે વખત જતો જાય, તેમ તેમ વૃદ્ધિને
લીધે વધતાં જતાં મૂળોથી ધરતીમાં વધારે વધારે
જાંડું પેસે છે, તેમ ત્વચામાં ઉત્પન્ન થયેલો કોદ
જે ચિકિત્સાથી રહિત રાખવામાં આવે તો,
જેમ જેમ વખત જતો જાય, તેમ તેમ અતુકને
ધાતુઓમાં વ્યાપ્ત થાય છે.

કોદ જે રસમાં પેડો હોય, તો સ્પર્શની
ખબર પડતી નથી, પસીનો બહુ આવ્યા કરે છે,
થોડીથોડી ખરજ આવે છે અને ચામડી ફીટી
તથા લૂપી થાય છે.

કોદ જે અધિરમાં પેડો હોય, તો ચામડી જડ
(સ્પર્શના જ્ઞાન વગરની) થાય છે, રવાડાં જોમાં
થાય છે, પસીનો બહુ આવ્યા કરે છે, ખરજ
આવે છે અને કુર્મંધ થાય છે.

કોદ જે માંસમાં પેડો હોય, તો મંડળો
જડાં થાય છે, મોઢામાં સોય થાય છે, ખરસટપણું
થાય છે, ફોલ્લીઓ લાપડે છે, ભોંકાયા જેવી
પીડા થાય છે, ચામડી ફાટી જાય છે અને
કોદ કાણુ થાય છે.

કોદ જે મેદમાં પેડો હોય, તો કુર્મંધ થાય
છે, શરીર ખરડાયેલું થઈ જાય છે, પગ ઉત્પન્ન
થાય છે, છીડા પડે છે અને ગાત્રો ઠળે છે.

કોદ જે હાડકાંમાં કે મજ્જામાં પેડો હોય,
તો નાક ભાંગી જાય છે, આંખોમાં રતાશ થાય
છે, કાતમાં છીડા પડે છે અને ઘાંટો બેસી જાય છે.

કોદ વીર્યના (અથવા રજસના) સ્થાનમાં
પેડો હોય, તો હાથ દૂઠા થઈ જાય છે, અંગોનાં
ચલનવગેરે બંધ પડે છે, આંગો ફાટી છે, મથ્થો ફેલાય
છે અને હપ્પર સખેલાં ચિહ્નો પશુ થાય છે. ૧૩

સીર્ણસયોઃ કુષ્ઠરોષાદુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ ।
યદપસ્યન્તયોર્જાતિં જ્યૈયં તદપિ કુષ્ઠિતમ્ ॥૧૨૪॥
રજમાં તથા વીર્યમાં પેટેલો કોદ
સંતાનોને પણ લાગુ પડે છે

જે સ્ત્રીપુરુષોનાં રજ તથા વીર્ય કોદના
દોષથી દુષ્ટ થયેલાં હોય, તેઓને જે સંતાનો
થાય તેઓ પણ કાઢિયાં જ થાય છે. ૧૪

કુષ્ઠમાત્રમવતઃ સાધ્યં ત્વગ્રક્તવિશિતાશ્રિતમ્ ।
મેદોગતં મવેદાપ્યમસાપ્યમત ઉત્તરમ્ ॥૧૨૫॥

ધાતુઓમાં પેટેલા કોદની સાધ્યતા,
ચાપ્યતા તથા અસાધ્યતા

કોદ રસમાં, અધિરમાં કે માંસમાં પેડેલો
હોય, છતાં રાંગો, જે ખરાબર થયે પાણતાર હોય,
તો તેને કોદ સાધ્ય થાય છે, મેદમાં પેડેલો કોદ
ચાપ્ય છે અને મેદ પછીના ધાતુઓમાં એટલે
હાડકાંમાં, મજ્જામાં કે વીર્યના સ્થાનમાં પેડો
હોય, તો અસાધ્ય જ છે, એમ સમજવું. ૧૫

મલ્લસ્રીસજ્જનવપરસ્વહરણાદિમિઃ ।
કર્મમિઃ પાપરોગસ્ય પ્રાહુઃ કુષ્ઠસ્ય સંભવમ્ ।
પ્રિયતે यदि कुष्ठेन पुनर्जातेऽपि गच्छति ॥
નાતઃ કષ્ટનો રોગો યથા કુષ્ઠં પ્રકીર્તિતમ્ ।
આદાત્તચારયોઃ પ્રોક્તામાસ્થાય મહતીં ક્રિયામ્ ॥
ઔપચીનાં ત્રિવિદાનાં તપસ્ય નિપેવજાત્ ।

યસ્તેન મુચ્યતે જન્તુઃ સ પુણ્યાં ગતિમામુચાત્ ॥૧૬॥

૧ આ રીતે દોષ ચર્ચા કરે ન કરાય તો તે
ધાતુમત્ થાય છે. ધાતુમત્ કોદ બધારે સાનેમ ધાતુમાં
પેડો જાય ત્યારે અત્યંત કષ્ટનાથ બની જાય છે.

ત્રણે દોષો કયાં દૂષ્યોથી જોડાઈ
કયા પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે?

વાત પિત્ત, અને મેદથી જોડાયેલો અને
અધિકતા પામેલો કફ ઉદકપ્રમેહ વગેરે કફજન્ય
ઠહેવાતા દશ પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. વાત, કફ,
રુધિર અને મેદથી જોડાયેલું અને અધિકતા પામેલું
પિત્ત નીલપ્રમેહ વગેરે પિત્તજન્ય ઠહેવાતા છ
પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. કફ, પિત્ત, વસા, મજ્જા
અને મેદથી જોડાયેલો અને અધિકતા પામેલો
વાયુ સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે વાતજન્ય ઠહેવાતા ચાર
પ્રમેહો ઉત્પન્ન કરે છે. (આમાં મેદ, રુધિર,
વસા તથા મજ્જા એ ચાર જ દૂષ્યોનું ગ્રંહણ
કયું છે, પણ બીજા ગ્રંથોમાં રસ, માંસ, મેદ,
રુધિર, વસા, વીર્ય, મજ્જા, લસિકા (ચામડી
તથા માંસની વચ્ચેનો રસ) તથા ઓજસ એ
સર્વને દૂષ્ય ગણેલાં છે.)^૭

તત્ર શ્વેતમવેદનમુદકસદશમુદકમેહી મેહતિ,
ઈક્ષુરસતુલ્યમિક્ષુમેહી, સુરામેહી સુરાતુલ્યં, સરુજં સિક-
તાનુવિદ્ધં સિકતામેહી, શનૈઃ સકફં મૃત્સં શનૈર્મેહી,
વિશદં લવણતુલ્યં લવણમેહી, હૃષ્ટ્રોમા પિષ્ટ્રસતુલ્યં
પિષ્ટ્રમેહી, આવિલં સાન્દ્રં સાન્દ્રમેહી, શુક્રતુલ્યં શુક્ર-
મેહી, સ્તોકં સ્તોકં સફેનં ફેનમેહી મેહતિ ॥ ૮ ॥

કફની અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોનાં
વિશિષ્ટ લક્ષણો

ઉદકપ્રમેહવાળો માણસ સફેદ, વેદના-
વગરનું અને પાણી જવું મૂતરે છે. ઇક્ષુપ્રમેહ-
વાળો માણસ શેરડીના રસ જવું મૂતરે છે.
સુરાપ્રમેહવાળો માણસ મદિરા જવું તથા વેદના-
વાળું મૂતરે છે. સિકતાપ્રમેહવાળો માણસ
રેતીની કણીઆવાળું મૂતરે છે. શનૈઃપ્રમેહવાળો
માણસ ધીરેધીરે કફવાળું તથા ચીકણું મૂતરે
છે. લવણપ્રમેહવાળો માણસ નિર્મળ તથા ખારા
પાણી જવું મૂતરે છે. પિષ્ટ્રપ્રમેહવાળો માણસ
લોટના પાણી જવું મૂતરે છે અને મૂતરતી વખતે

તેનાં રવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે. સાંદ્રપ્રમેહવાળો
માણસ મેલું તથા ઘાટું મૂતરે છે. શુક્રપ્રમેહવાળો
માણસ વીર્ય જવું મૂતરે છે અને ફેનપ્રમેહવાળો
માણસ કીણવાળું થોડુંથોડું મૂતરે છે. ૮

અતઃ ऊर्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः—સફેનમચ્છં
નીલં નીલમેહી મેહતિ, સદાહં હરિદ્રામં હરિદ્રામેહી,
અમ્લરસગન્ધમમ્લમેહી, સ્નુતક્ષારપ્રતિમં ક્ષારમેહી, મજ્જિ-
ષ્ઠોદકપ્રકાશં મજ્જિષ્ઠામેહી શોણિતપ્રકાશં શોણિતમેહી
મેહતિ ॥ ૯ ॥

પિત્તની અધિકતાવાળા છ પ્રમેહોનાં
વિશિષ્ટ લક્ષણો

નીલપ્રમેહવાળો માણસ કીણવાળું, આંધું
તથા નીલવર્ણવાળું મૂતરે છે. હરિદ્રાપ્રમેહવાળો
માણસ ખળતરાવાળું તથા હળદર જેવા વર્ણ-
વાળું મૂતરે છે. અમ્લપ્રમેહવાળો માણસ ખાટા
રસવાળું તથા ખાટા ગંધવાળું મૂતરે છે. ક્ષાર-
પ્રમેહવાળો માણસ વસ્રથી ગાળી લીધેલા ક્ષાર
જવું મૂતરે છે. મજ્જિષ્ઠાપ્રમેહવાળો માણસ
મજ્જાના પાણી જવું મૂતરે છે અને શોણિત-
પ્રમેહવાળો માણસ લોહી જેવા વર્ણવાળું મૂતરે
છે. (જે કે રક્તપિત્તમાં પણ મજ્જાના પાણી
જવું અને લોહી જવું મૂત્ર થાય છે, તોપણ રક્ત-
પિત્તમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો થતાં નથી અને
મજ્જિષ્ઠાપ્રમેહમાં તથા શોણિતપ્રમેહમાં પ્રમેહનાં
પૂર્વરૂપો થાય છે એ તફાવત છે. ડલ્લન.) ૯

અતઃ ऊर्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः—સર્પિઃપ્રકાશં
સર્પિર્મેહી મેહતિ, વસાપ્રકાશં વસામેહી, ક્ષૌદ્રસર્વર્ણ
ક્ષૌદ્રમેહી, મત્તમાતઙ્ગવદનુગ્રવદ્ધં હસ્તિમેહી મેહતિ ॥ ૧૦ ॥

વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોનાં
વિશિષ્ટ લક્ષણો

સર્પિઃપ્રમેહવાળો માણસ ધી જવું મૂતરે
છે. વસાપ્રમેહવાળો માણસ ચરબી જવું મૂતરે
છે. ક્ષૌદ્રપ્રમેહવાળો માણસ મધના જેવા રસ
તથા વર્ણવાળું મૂતરે છે અને હસ્તિપ્રમેહવાળો

પિવાસા દુર્ગન્ધશ્ચ શ્વાસસ્તાહુગલજિહ્વાદન્તેષુ મલોત્ત
તિર્જેઢિભાવઃ કેશાના વૃદ્ધિશ્ચ નલ્લાનામ્ ॥ ૪ ॥

પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપે

ન્યારે ઝાડ પશુ પ્રમેહ થવાનો હોય, ત્યારે
હાથના તથા પગના તળાઓમાં દાઢ થાય છે,
ગાત્રો સ્તિગ્ન, ચીકાશવાળા તથા ખારે થઈ જાય
છે, મૂત્ર મનુષ્ય તથા સફેદ થાય છે, આજસ તથા
ક્ષીણના પ્રાપ્ત થાય છે, તરમ વાગ્યા કરે છે, શ્વાસ
દુર્ગન્ધવાળો થાય છે, તાળવુ, ગદુ, ઝમ તથા
દાંતોમાં મેવની ઉત્પત્તિ થાય છે, દેશ અને નખ
વધે છે ૪

તત્રાવિત્તપ્રમૂતમૂતલક્ષણા. સર્વં એવ પ્રમેહા -
સર્વં એવ સર્વદોષસમુત્થાઃ સદ્ધ વિઢકામિ ॥ ૫ ॥

પ્રમેહોનુ^૧ સામાન્ય લક્ષણુ અને તેમના
તથા પ્રમેહપિડકાના દોષો

મૂત્ર મેદુ અને ઘણુ થાય, એ સપળા
પ્રમેહોનુ સામાન્ય લક્ષણુ છે સપળા પ્રકારના
પ્રમેહો અને પ્રમેહપિડકાઓ બે દે સપળા
દોષોથી થાય છે, તે પશુ 'આ પ્રમેહ અને આ
પિડકા અમુક દોષોથી થયેલ છે' એમ બે
કહેવામાં આવે છે, તે અધિક થયેલા દોષ ઉપરથી
કહેવામાં આવે છે ૫

તત્ર કપાદુદવેશુસુરાસિક્તાચનૈર્લવગપિષ્ઠા
ન્દ્રશુન્ફેનમેહા દશ સાધ્યા દોષદૃષ્ટ્યાણા સમ
ક્રિયત્વાત્ । પિત્તાત્રીહરિદ્રામ્લશ્વાસમ્હિષ્ઠાશોણિત
મેહા પદ્ યાપ્યા દોષદૃષ્ટ્યાણાં વિપમક્રિયત્વાત્ ।
વાતાસર્પિવસાશ્વૌદ્રહસ્તિમેહાશ્વતારોઽસાપ્યતમામહા
ત્થયિકત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પ્રમેહોમાં દોષોની અધિકતા, પ્રમેહોની
સંખ્યા અને પ્રમેહો સાધ્ય, યાપ્ય^૨

તથા અસાધ્ય

ઉદકપ્રમેહ,^૩ ધનુપ્રમેહ,^૪ સુરાપ્રમેહ, સિક્તા^૫

૧ યાપ્ય એટલે અત્યંત મુશ્કેલીથી મટે, મટે
અરુ પશુ દૃષ્ટી મટે તે ૨ ગામળીગીસ ઇન્સીથી મ.

પ્રમેહ, શનૈ પ્રમેહ,^૬ લવણપ્રમેહ, પિષ્ઠપ્રમેહ,^૭
સાંદ્રપ્રમેહ, શુક્રપ્રમેહ^૮ અને ફેનપ્રમેહ, એ દશ
પ્રમેહોમાં કફની અધિકતા હોય છે આ દશ
પ્રમેહો સાધ્ય છે, કેમ કે તેઓમાં કફરૂપ મુખ્ય
દોષ પશુ કર્પણરૂપ ચિકિત્સાનુ પાત્ર છે અને,
મેદરૂપ દૂધ્ય પશુ કર્પણરૂપ ચિકિત્સાનુ પાત્ર છે
એટલે જાતેની ક્રિયા મરખી છે

નીલપ્રમેહ, હરિદ્રાપ્રમેહ અમ્બપ્રમેહ, શાર-
પ્રમેહ,^૯ મજ્જિષ્ઠાપ્રમેહ અને શોણિતપ્રમેહ^{૧૦} એ છ
પ્રમેહોમાં પિત્તની અધિકતા હોય છે આ છ
પ્રમેહો યાપ્ય છે, કેમ કે તેઓમાં પિત્તરૂપ મુખ્ય
દોષ તથા રધિરરૂપ દૂધ્ય ક્ષીન તથા મુરુર
ચિકિત્સાનાં પાત્ર છે અને મેદરૂપ દૂધ્ય રક્ત તથા
તીક્ષ્ણ ચિકિત્સાનુ પાત્ર છે, એટલે દોષની તથા
દૂધ્યની ક્રિયા મરખી નથી

સર્પિપ્રમેહ, વસાપ્રમેહ, શૌદ્રપ્રમેહ અને
હસ્તિપ્રમેહ, એ ચાર પ્રમેહોમાં વાયુની અધિકતા
હોય છે આ ચાર પ્રમેહો અત્યંત અસાધ્ય છે,^{૧૧}
કેમ કે તુરંત નિનાશ કરનારા છે, ઉત્તરોત્તર
ધાતુઓનો નાશ કરનારા છે અને તેઓની ચિકિ-
ત્સા પશુ જીવીજીવી હોય છે (આ પ્રમેહોમાં
વાયુરૂપ મુખ્ય દોષ સ્તિગ્ન તથા મુરુર આદિ
ચિકિત્સાનુ પાત્ર છે અને મેદ આદિ દૂધ્યો રક્ત
તથા તીક્ષ્ણ ચિકિત્સાનાં પાત્ર છે, એટલે દોષની
તથા દૂધ્યોની ચિકિત્સા જીવીજીવી છે) ૬

તત્ર વાતપિત્તમેદોમિરન્વિતઃ શ્લેષ્મા શ્લેષ્મપ્રમે-
હાજ્ઞવપતિ, વાતકફશોણિતમેદોમિરન્વિત પિત્ત પિત્ત
પ્રમેહાન્, કફપિત્તવસામજ્ઞમેદોમિરન્વિતો વાયુવાંત-
પ્રમેહાન્ ॥ ૭ ॥

૩ ગામળીગીસ મેલીમ ૪ મુરુર એમીઝ કાયાથમીમ
૫ એન મુરેમીસ ૬ કાઈમુરિયા ૭ અપમે ટોરિયા
૮ ફેન્ડેમુરિયા ૯ લીમેમુરિયા મ

૧૦ તમામ અથ્થે એવુ જ ૭ વાયુના રોગ લગભગ
અત્યાપ્ય દોષ છે પિત્તના દૃષ્ટસાધ્ય છે અને મ્દના
મુખ્યમ ૮ તેથી વધુમાં વધુ વાયુના રોગ ૮ તેના ૮૪
તેથી ઓછા પિત્તના ૪૦ અને મ્દના વીમ જ ૭ મ.

જ ફેડલી મોટી અને આકાશી રંગવાળી હોય, તેને વિનતા જાણવી. જ ફેડલી મોટી અને બીજી ઝીણીઝીણી ઘણી ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત હોય તેને પુત્રિણી જાણવી. જ ફેડલી મસૂરની દાળ જેવા આકારવાળી હોય, તેને મસૂરિકા જાણવી. જ ફેડલી રાતી તથા કાળી હોય અને બીજા ફેડલાઓથી પણ વ્યાપ્ત હોય તથા દારુણ હોય, તેને અલજી જાણવી. જ ફેડલી ફંગેલાના કંદ જેવી ગોળ હોય અને કઠણ હોય, તેને વિદારિકા જાણવી. જ ફેડલી વિદ્રધિનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય, તેને વિદ્રધિકા જાણવી. ૧૫

યે યન્મયાઃ સ્મૃતા મેહાસ્તેષામેતાસ્તુ તત્કૃતાઃ ॥૧૬

પ્રમેહની ફેડલીઓમાં દોષોનો નિર્ણય

જ પ્રમેહ જ દોષની અધિકતાવાળો હોય, તે પ્રમેહની ફેડલી પણ તે દોષની જ અધિકતાવાળી હોય છે. ૧૬

ગુદે હૃદિ શિરસ્યંસે પૃષ્ઠે મર્મણિ ચોત્થિતાઃ ।
સોપદ્રવા દુર્વલસ્ય પિડકાઃ પરિવર્જયેત્ ॥
કૃત્સ્નં શરીરં નિષ્પીઙ્ઘ્ય મેદોમજ્જવસાયુતઃ ।
અથઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજાઃ ॥૧૭॥

અમુક પ્રકારની ફેડલીઓ અસાધ્ય તથા વાતજન્ય પ્રમેહોની અસાધ્ય

ગુદા, છાતી, માથું, ખભો, પીઠ કે મર્મસ્થળોમાં ઉત્પન્ન થયેલી, ઉપદ્રવોવાળી અને નખળા અથવા નખળા અગ્નિવાળા માણસને થયેલી પ્રમેહની ફેડલીઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

વાયુ સઘળા શરીરને નીચાવી મેદ, મજ્જા તથા ચરબીથી યુક્ત થઈ નીચે ગતિ કરે છે, તે કારણથી વાયુની અધિકતાવાળા સઘળા પ્રમેહો અસાધ્ય છે. ૧૭

પ્રમેહપૂર્વરૂપાણામાકૃતિર્યત્ર દૃશ્યતે ॥
કિંચિચ્છાપ્યધિકં મૂત્રં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।
કૃત્સ્નાન્યર્દ્ધાનિ વા યસ્મિન્પૂર્વરૂપાણિ માનવે ॥
પ્રવૃત્તમૂત્રમત્યર્થં તં પ્રમેહિણમાદિશેત્ ।
પિડકાપીઙ્ઘિતં ગાઢમુપસૃષ્ટમુપદ્રવૈઃ ॥
મધુમેહિનમાચ્છે સ ચાસાધ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૮॥

પ્રમેહી કેને કહેવો ? મધુપ્રમેહી કેને કહેવો ? અસાધ્ય મધુપ્રમેહ

જેના શરીરમાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપોની આકૃતિ જોવામાં આવતી હોય અને મૂત્ર કાંઈક અધિક થયું હોય, તેને પ્રમેહી કહેવો. જેના શરીરમાં સઘળાં અથવા અર્ધાં પ્રમેહનાં પૂર્વરૂપો જોવામાં આવતાં હોય અને મૂત્ર અત્યંત વધ્યું હોય તેને પણ પ્રમેહી કહેવો.^૧

જ માણસ ફેડલીઓથી અત્યંત પીડાતો હોય અને પ્રમેહોના બીજા ઉપદ્રવોથી પણ ઘેરાયો હોય તેને મધુપ્રમેહી કહેવો. આ મધુપ્રમેહ અસાધ્ય છે. ૧૮

સ ચાપિ ગમનાત્સ્થાનં સ્થાનાદાસનમિચ્છતિ ।
આસનાદૃણુતે શય્યાં શયનાત્સ્વપ્નમિચ્છતિ ॥૧૯॥

મધુપ્રમેહનું બીજું સામાન્ય લક્ષણ

મધુપ્રમેહવાળો માણસ ચાલતો હોય, ત્યાં ઊભો રહેવાની ઇચ્છા કરે છે; ઊભો રહ્યો હોય, ત્યાં બેસી જવાની ઇચ્છા કરે છે; બેઠો હોય ત્યાં શય્યાની ઇચ્છા કરે છે અને શય્યામાં પડ્યો હોય ત્યાં નિદ્રા લેવાની ઇચ્છા કરે છે. ૧૯

યથા હિ વર્ણાનાં પશ્ચાનામુત્કર્ષાપર્કર્ષકૃતેન સંયોગવિશેષેણ શવલવપ્તુકપિલકપોતયેચકાદીનાં વર્ણાનામનેકેષામુત્પત્તિર્મવત્યેવમેવ દોષધાતુમલાહારવિશેષેણો-

૧ જેમાં પાણી પચ્યું નથી, કારણ કે તૃપાનું સ્થાન ક્લોમ(પેન્ક્રીયાસ)માં છે. પાણી પચીને ત્યાં પહોંચે તો જ તરસ છિપાય. તેમ નહિ થતાં કાચું પાણી નીકળી જ નય છે. ક્લોમનું સત્ત્વ જે ઇન્ડુલીન મૂડવામાં આવે છે તેને ખદેલે ઇન્ડુલીન પેદા થાય એટલે અગ્નિ વધે તેવી ચિકિત્સા થવી જોઈએ. પ્ર.

૧ તસ, શ્વાસ, માંસનો સડો, બહુમૂત્રતા, હેડકી, મેદ, જ્વર, વિસર્પ અને મર્મસ્થળોનું જડકાણું; એ ફેડલીઓના ઉપદ્રવો છે. (ભાવપ્રકાશ.)

માણસ મદોન્મત્ત હાથી પેઠે વાર વાર રસી
જેવા પદાર્થવાણુ મૂતર્યા કરે છે ૧૦

મશ્કોપસર્પણમાલસ્ય માસોપચય પ્રતિવ્રયાય
શૈથિલ્યારોચકાવિપાકા કફપ્રસેકચ્છર્દિનિદ્રાકાસશ્વા
સાશ્વેતિ શ્લેષ્મજાનામુપદ્રવા. ॥ ૧૧ ॥

કફની અધિકતાવાળા દસ પ્રમેહોના
ઉપદ્રવો

કફની અધિકતાવાળા પ્રમેહોમા વાર વાર
માળીઓતુ આવી મેસવુ, આળસ, માસનો
વધારો, પ્રતિરચાય, શિથિલતા, અરુચિ, ખોરાકનું
નહીં પચવુ, મોઢામાથી કફનું ઝરવુ, જાનટી,
નિદ્રા, ખાસી અને શ્વાસ એ ઉપદ્રવો થાય છે ૧૧

વૃષણયોરવદરણ વસિમેદો મેદૂતોદો હૃદિ શૂલ
મસ્તિકાજ્વરાતીસારારોચકા વમથુ પરિધૂમાયન દાહો
મૂર્છા પિપાસા નિદ્રાનાશ. પાણ્ડુરોગઃ પીતવિષ્મૂનત્વ
ચેતિ પૈત્તિકાનામ્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્તની અધિકતાવાળા છ પ્રમેહોના
ઉપદ્રવો

પિત્તની અધિકતાવાળા પ્રમેહોમા વૃષણોતુ
ક્રાંતવુ, મુત્રાશયમા ભેદાયા જેવી વ્યથા, લિંગમા
કે થોનિમા સોઈઓથી ભોઠાયા જેવી વ્યથા,
છાતીમા શૂળ, ખાટા આકાર, જન, અતિસાર
અરુચિ, જાનટી, ચોમેરશી ધૂમાડા નીકળતા
હોય એવી સ્થિતિ, દાહ, મૂર્છા, તરસ, નિદ્રાનો
નાશ, પાણુરોગ અને વિષા તથા મૂત્રનું પીળાશ
પણુ, એ ઉપદ્રવો થાય છે ૧૨

હૃદયગ્રો હૈત્યમનિદ્રા સ્તમ્ભ કમ્પ શૂલ વદ્ધ
પુરીપત્ર ચેતિ વાતજાનામ્ ॥ ૧૩ ॥

વાયુની અધિકતાવાળા ચાર પ્રમેહોના
ઉપદ્રવો

વાયુની અધિકતાવાળા પ્રમેહમા હૃદયનું
અસાધ્ય જવુ, મથળા ગેસો જમવાની થળી કચ્ચા,
નિદ્રાનો અભાવ, રતબ, કપ, શૂળ અને વિષાનું

શેઠાવુ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. એ પ્રમાણે વીસ
પ્રમેહોનું અને તેઓના ઉપદ્રવોનું વ્યાખ્યાન
આપ્યું ૧૩

તત્ર વસમેદોગ્યામમિપત્તશરીરસ્ય ત્રિમિદોપૈશ્ચા
નુગતધાતો પ્રમેદિણો દશ પિઢકા જાયન્તે । તદ્વથા-
શરાવિકા સર્પપિકા કચ્છપિકા જાલિની વિનતા પુત્રિણી
મસૂરિકા બલજી વિદારિકા વિદ્રપિકા ચેતિ ॥ ૧૪ ॥

પ્રમેહ સંખ્યા ધી ક્રેડલીઓ

ચરખીથી તથા મેદથી બગડેલા શરીરવાળા
અને જેના ધાતુઓ તથે દોષોથી વ્યાપ્ત થયા હોય
એવા પ્રમેહી માણસને શરાવિકા, સર્પપિકા,
કચ્છપિકા, જાલિની, વિનતા, પુત્રિણી, મસૂ-
રિકા, અલજી, વિદારિકા અને વિદ્રપિકા, એ
નામની દશ જાતની ક્રેડલીઓ થાય છે ૧૪

શરાવમાત્રા તદ્રૂપા નિમ્નમધ્યા શરાવિકા ।
ગૌરસર્પપસથાના તત્રપ્રમાણા ચ સર્પપી ॥
સદાદા કર્મસથાના જૈયા કચ્છપિકા ધુધૈ ।
જાલિની તીનદાહા તુ માસજાલસમાવૃતા ॥
મહતી પિઢકા નીલા સા ધુધૈર્વિનતા સ્મૃતા ।
મહત્વસ્થાચિતા જૈયા પિઢકા સા તુ પુત્રિણી ॥
મસૂરસમસથાના જૈયા સા તુ મસૂરિકા ।
રક્તા સિતા સ્ફોટવતી દારુણા ત્વજી ભવેત્ ॥
વિદારીકન્દવદ્ધૃતા કઠિના ચ વિદારિકા ।
વિદ્રપેર્લેશ્ણેયુક્તા જૈયા વિદ્રપિકા ધુધૈ ॥ ૧૫ ॥
શરાવિકા વગેરે ક્રેડલીઓના લક્ષણો

જે ક્રેડલી કાઠિયા જેવડી, કાઠિયા જેવા
આકારવાળી, કાઠી અને મૂલ્ય ભાગમા જીવી
હોય, તેને શરાવિકા જાણવી જે ક્રેડલી ધોળા
સરખતના જેવા આકારવાળી અને ધોળા સરખત
જેવડી હોય તેને સર્પપિકા જાણવી જે ક્રેડલી
દાઢનાગી અને કાચળા જેવા આકારવાળી હોય,
તેને કચ્છપિકા જાણવી જે ક્રેડલી તીન દાઢ
વાળી અને માંસના (અથવા ઝીલીઝીલી નસોના)
જાગોથી વોંગાયેલી હોય, તેને જાલિની જાણવી

થવાથી, વૃદ્ધિ પામીને ઠાઠાને પ્રાપ્ત થયેલા દોષો,
ગુદમ જેવી આકૃતિથી પ્રકટ થયેલાં લક્ષણોવાળા
સપંકર ઉદરરોગો ઉત્પન્ન કરે છે.^૧ ૪

કોષ્ઠાદુપસ્ત્રેહવદન્નસારો
નિઃસૂત્ય દુષ્ટોઽનિલવેગનુન્નઃ ॥
ત્વચઃ સમુન્નમ્ય શનૈઃ સમન્તા-
દ્વિવર્દ્ધમાનો જઠરં કરોતિ ॥ ૫ ॥

ઉદરરોગોની સંપ્રાપ્તિ

દુષ્ટ થયેલા અને વાયુના વેગથી પ્રેરાયેલો
અન્નનો સાર જેમ નવા ધડામાંથી પાણી સ્ત્રવે છે,
તેમ ઠાઠામાંથી સ્ત્રવી, ત્વચાઓને ઊંચી કરી
ધીરેધીરે ચોતરફ વધતોવધતો ઉદરરોગો ઉત્પન્ન
કરે છે. ૫

તત્પૂર્વરૂપં ચલવર્ણકાઙ્ગા-
વલીવિનાંશો જઠરે હિ રાજ્યઃ ॥
જીર્ણપરિજ્ઞાનવિદાહવલ્યો
વસ્તૌ રુજઃ પાદગતશ્ચ શોફઃ ॥ ૬ ॥

ઉદરરોગોનાં પૂર્વરૂપો

જ્યારે આઠમાંનો ઠાઈપણ ઉદરરોગ થવાનો
હોય, ત્યારે બળની હાનિ થાય છે, વર્ણ બગડી
જાય છે, પેટ ઉપરની વળીઆ નષ્ટ થઈ જાય છે,
પેટ ઉપર રેખાઓ થાય છે, અન્નનો પચાવ
થવાની બબર પડતી નથી, હૃદયમાં બળતરા
થાય છે, મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે અને પગમાં
સોજે થાય છે. ૬

સંગૃહ્ય પાર્શ્વોદરપૃષ્ઠનાભી-
ર્યદ્વર્દ્ધતે કૃષ્ણશિરાવનદ્વમ્ ॥
સશૂલમાનાહવદુગ્રશબ્દં
સતોદમેદં પવનાત્મકં તત્ ॥ ૭ ॥

વાતોદરનું લક્ષણ

પેટ, પડબાંઓ, પીઠ તથા નાભિને સાથે

લઈ વૃદ્ધિ પામે, ઝીણીઝીણી કાળી નસોથી
વ્યાપ્ત થઈ જાય, શૂળથી યુક્ત થાય, હાથ વડે
ઠોકવાથી, પવનથી ભરાયેલી ધમણ જેવા ઉગ્ર
અત્રાજ કરે, મળોની જમાવટવાળું થાય, અને
ભોંકાયા જેવી તથા ભેદાયા જેવી વ્યથા પામે, તો
વાતોદર થયેલું સમજવું. ૭

યચ્છોપતૃષ્ણાજ્વરદાહયુક્તં
પીતં શિરા યત્ર મવન્તિ પીતાઃ ॥
પીતાક્ષિવિષ્મૂત્રનસ્થાનનસ્ય
પિત્તોદરં તત્ત્વચિરામિવૃદ્ધિ ॥ ૮ ॥

પિત્તોદરનું લક્ષણ

પેટ પીછું તથા પીળી નસોથી વ્યાપ્ત થઈ
જાય અને જલદી વધી જાય, તેમ જ નેત્રો, વિષ્ઠા,
મૂત્ર, નખો તથા મોઢું પીળાં થઈ જાય અને
સંતાપ, તરસ, જ્વર તથા દાહ થયા કરે, તો
પિત્તોદર થયું સમજવું, ૮

યચ્છીતલં શુક્લશિરાવનદ્વં
ગુરુ સ્થિરં શુક્લનસ્થાનનસ્ય ॥
સ્તિગ્ધં મહચ્છોફયુતં સસાદં
કફોદરં તત્ત્વ ચિરામિવૃદ્ધિ ॥ ૯ ॥

કફોદરનું લક્ષણ

પેટ ટાઢું, ઝીણીઝીણી ઘોળી નસોથી
વ્યાપ્ત, ભારે, કઠણ, સ્તિગ્ધ અને મોટા સોજ-
વાળું થઈ જાય, નખ સફેદ થઈ જાય, મોઢું
સફેદ થઈ જાય અને અંગોમાં ગ્લાનિ થાય, તો
કફોદર થયું કહેવાય છે. કફોદર લાંબે કાળે
વૃદ્ધિ પામે છે. ૯

સ્ત્રિયોઽન્નપાનં નસ્રોમમૂત્ર-
વિહર્તૈવૈર્યુક્તમસાધુવૃત્તાઃ ।
યસ્મૈ પ્રયચ્છત્વરયો ગરાંશ્ચ
દુષ્ટામ્બુદ્ધવીવિષસેવનાદ્વા ॥
તેનાશુ રક્તં કુપિતાશ્ચ દોષાઃ
કુર્વન્તિ ચોરં જઠરં ત્રિલિન્ગમ્ ।
તચ્છીતવાતાપ્રસમુદ્ભવેષુ
વિશેષતઃ કુપ્યતિ દહ્યતે ચ ॥

^૧ ઉદર એટલે સોળે. પેટમાં લીવર અને બરફ
અન્નનો સોળે આવે તે ઉદર કહેવાય છે; આ સોળે
પાણીનો સોળે હોય છે, રક્તનો સોળે નહિ. પ્ર

સ્કર્ષાપર્કર્ષકૃતેન સંયોગવિશેષેણ પ્રમેહાણાં નાનાકરણં
भवति ॥ ૨૦ ॥

ત્રણ દોષોથી વીસ પ્રમેહોનાં કારણુ

જન ધોળો, લીલો, કાળો, પીળો અને
રાતો; એ પાંચ રંગોના વધારાધટાડાથી કરેલા
મિશ્રણથી કાબરચીતરા, ભૂરા, પીંગળા, હોલાના
જેવા તથા આસમાની વગેરે અનેક રંગોની
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ દોષો, ધાતુઓ, મળો અને
આહારોના વધારાધટાડા ઉપરથી થયેલા મિશ્રણ-
થી વીસ પ્રમેહોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨૦

भवति चात्र ॥

સર્વ એવ પ્રમેહાસ્તુ કાલેનાપ્રતિકારિણઃ ।

મધુમેહત્વમાયાન્તિ તદાડસાધ્યા भवन्ति हि ॥ ૨૧ ॥

પ્રમેહોની મધુપ્રમેહની સ્થિતિમાં અસાધ્યતા

આ વિષયના સ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વપ્રુપે કહ્યું છે : 'ચિકિત્સાથી રહિત રહેનારા
માણસના સધળા પ્રમેહો કાળે કરી મધુપ્રમેહ-
તાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અસાધ્ય બની જાય
છે; એટલા માટે પૂર્વરૂપે દેખાતાં જ પ્રમેહોની
ચિકિત્સા કરવી. એઈએ.' ૨૧

અધ્યાય ૭મો

अर्थात् उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ઉદરવ્યાધિ-
નિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વં-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

धन्वन्तरिर्षर्मभूतां वरिष्ठो

રાજર્ષિન્દ્રપ્રતિભો યમ્લ ॥

૧ ઉદરરોગોનાં કારણો, બેદા, ગંધાગ્નિ તથા
સમગ્રોના નિરૂપણ વિગતો.

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं

શિષ્યં શુભં સુશ્રુતમન્વસાત્સઃ ॥ ૨ ॥

સુરશિષ્યના સંવાદનું સ્મરણ

ધન્વંતરિ કે જે ધર્માત્માઓમાં સર્વોત્તમ અને
છેદના જેવા પ્રભાવવાળા રાજર્ષિ હતા, તેમણે
વિદ્યામિત્રના પુત્ર અને નમ્રતાથી આવીને શિષ્ય
થયેલા શુભ આચારવાળા, સુશ્રુતને નીચે પ્રમાણે
ઉપદેશ કર્યો. ૨

पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः

ગ્રીહોદરં વદ્યદુદં તથૈવ ।

આગન્તુકં સમમમ્મમં ચ

દકોદરં ચેતિ વદન્તિ તાનિ ॥ ૩ ॥

ઉદરરોગોનાં નિદાનો તથા સંખ્યા

વાયુ, પિત્ત, કફ-એ ત્રણે દોષોથી,
ખરસ વધવાથી, ગુદાનો રોધ થવાથી, આગંતુક
કારણથી (શલ્ય વડે આંતરકું ધવાથી) અને
પેટમાં પાણીનો જમાવ થવાથી, એ રીતે આઠ
પ્રકારનાં ઉદરરોગો થાય છે. એ આઠ પ્રકારનાં
ઉદરરોગોનાં અનુક્રમે વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર,
સન્નિપાતોદર અથવા દ્વ્યુદર, પ્લીહોદર, અક્ક-
ગુદોદર, પરિસાંબુદર અને દકોદર (જલોદર);
એ આઠ નામો છે. ૩

सुदुर्बलमेरहिताशनस्य

સંશુષ્કપૂષ્પન્નનિવેવળાદ્વા ।

ચેદાદિમિથ્યાચરણાચ જન્તો

વૃદ્ધિંગતાઃ કોષ્ઠમમિપ્રવ્રજાઃ ॥

ગુલ્માકૃતિવ્યશિતલક્ષણાનિ

કુર્વન્તિ ઘોરાણ્યુદરાણિ દોષાઃ ॥ ૪ ॥

ઉદરરોગોનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો

જઠરાગ્નિ અત્યંત મંદ થઈ જવાથી, અહિત
ભોજન (વિરજાશન, સમશન, અધ્યશન કે
વિષભાશન) કરવાથી, સુકાયેલાં કે દુર્ગંધવાળાં
અન્નોર્જુ સેવન કરવાથી અને સ્નેહપાન તથા
યમન, વિરેચન વગેરે ક્રિયાઓ અનુચિત રીતે

સંચીયતે તત્ર મલઃ સદોષઃ
 ક્રમેણ નાહ્યામિવ સંકરો હિ ।
 નિરુધ્યતે चास्य गुदे पुरीषं
 निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ॥
 हन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
 यच्चोदरं विट्समगन्धिकं च ।
 प्रच्छर्दयन् चन्द्रगुदी विभाज्य-
 स्ततः परित्वाव्युदरं निबोध ॥ ૧૨

બદ્ધગુદોદરનું લક્ષણ

ચીકણા પદાર્થોના સંયોગનાળાં અત્રો,
 વાળા અથવા કાંકરીઓથી ગુદાનું આંતરડું
 કંકારી જતાં, ગુદાના દ્વારમાં જન્મ પગનાળમાં
 કચરો એકઠો થઈ જાય છે, તેમ જન કરી
 દોષ સહિત મળ એકઠો થાય છે. આમ થવાથી
 ગુદામાં વિષા રોકાઈ જાય છે તથા મહામહેનને
 માંડમાંડ થોડીથોડી નીકળે છે અને હૃદયના
 તથા નાભિના મધ્યમાં પેટનો વધારો થાય છે.
 એ પેટ વિષા જવું ગંધાય છે અને રોગીને
 બિલ્લીઆ યથા કરે છે. આ રોગ બદ્ધગુદોદર
 કહેવાય છે. હવે પરિસ્ત્રાવ્યુદરનું લક્ષણ કહું છું
 તે સાંભળો. ૧૨

शल्यं यदन्नोपहितं तदन्नं
 भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात्सुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः
 स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
 नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
 निस्तुष्यतेऽतीव विदह्यते च ।
 एतत्परित्वाव्युदरं प्रदिष्टं
 दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ ૧૩ ॥

પરિસ્ત્રાવ્યુદર(ક્ષતોદર)નું લક્ષણ

અન્ન સાથે ખાવામાં આવી ગયેલા અથવા
 બીજા કોઈ રીતે પેટમાં આવી ગયેલા કાંટા
 કે કાંકરા વગેરે શલ્યથી આંતરડું ભેદાઈ
 જતાં તે આંતરડાંમાંથી પાણી જેવો સ્રાવ નીકળે

છે, તે સ્રાવ પાછો ગુદામાંથી થોડોથોડો સ્રવે
 છે અને નાભિથી નીચેના ભાગમાં પેટ વધે છે, કે
 જથી માણસ સોઈથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા
 પામે છે તથા જળનરાથી યુક્ત થાય છે. આ રોગ
 પરિસ્ત્રાવ્યુદર કહેવાય છે. હવે દ્વેષોદરનું લક્ષણ
 કહું છું તે સાંભળો. ૧૩

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा
 वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः ।

पिवेजलं शीतलमाशु तस्य
 स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥

स्नेहोपलिप्तेष्वथ चापि तेषु
 दकोदरं पूर्ववदभ્યુપैति ।

ક્ષિપ્તં મહત્સમ્પરિવૃત્તનાભિ
 મૃશોન્નતં પૂર્ણમિવામ્બુના ચ ॥

यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
 शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ ૧૪ ॥

દ્વેષોદર(જલોદર)નું લક્ષણ

સ્નેહપાન કરી અથવા અનુવાસન ખસિત
 લઈ અથવા વમન કરી અથવા વિરેચન
 લઈ અથવા નિશ્ક્રિય ખસિત લઈ જે માણસ
 તુરત ટાકું પાણી પીએ, તે માણસનાં જળનું
 વહન કરનારાં સ્નેહાદિલિપ્ત સ્રોતો દૂષિત થાય
 છે અને તે સ્રોતો દૂષિત થતાં જળ, રાંધેલા
 અન્નમાં નાખેલા ઝાઝા ધીની પેઠે સ્રોતોમાંથી
 બહાર નીકળી આવે છે તથા આવીને ગુદામાંથી
 નીકળવા લાગે છે, એ રોગ દ્વેષોદર કહેવાય છે. કે
 જથી પેટ સિન્ધ, મોટું, બિલ્લી પડેલી નાભિ-
 વાળું તથા અત્યંત બેચું થઈ જાય છે. જળથી
 ભરપૂર જવું બની જાય છે, જળના આમતેમ
 ચલનને લીધે પાણીથી ભરેલી પખાલની પેઠે
 ક્ષોભ પામે છે, બહાર હાલ્યા કરે છે અને હાલતાં
 હાલતાં અવાજ કરે છે. ૧૪

आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्वलाग्रिता ॥

शोफः सदनमङ्गानां संगो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तृष्णा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥ ૧૫ ॥

સ ચાતુરો મૂર્છતિ સપ્રસક્ત

પાણ્ડુ કૃશ શુષ્પતિ તૂળ્ણયા ચ ।

પ્રકીર્તિત દૂષ્પુદર તુ ઘોર

હીહોદર કીર્તયતો નિષોધ ॥ ૧૦ ॥

સન્નિપાતોદર અથવા દૂષ્પુદરનું લક્ષણ

ખરાબ આવવાળી સ્ત્રીઓ અથવા બીજા દાઈ નજદીક રહેનારા દુષ્ટ માણસો વશીકરણ વગેરેની ઇચ્છાથી જે પુરુષને નખ, રવાડા, મૂત્ર, ખિવાડા વગેરેની વિદ્યા કે રજસ્વલાપણાના સ્પર્શથી યુક્ત કરેલુ અથવા ખવડાવે તે પુરુષને, અથવા દુષ્ટ શત્રુઓ જેને સ યોગથી થયેલામાં એર ખવડાવે તેને અથવા એરી માછલા, એરી ખડ, એરી પાદડા વગેરેવાળુ પાણી જેના પીવામાં આવે તેને અને દૂધીવિષ જેના સેવવામાં આવે તેને એ કારણોથી પ્રકુપિત થયેલુ સ્વર અને પ્રકુપિત થયેલા દોષો તુરંત જ ત્રણે દોષોના ચિહ્નોવાળા અતિભયકર ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે એ ઉદરરોગ ઠડીના સમયમાં, પ્રખળ વાયુના સમયમાં અને જે સમયે આકાશ માં વાદળાઓનો ઘેરાવ થાય તે સમયમાં વિશેષ કરી પ્રકુપિત થાય છે તથા બળતરા કરે છે, આથી રોગી મૂર્છિત પણ થઈ બળ્ય છે (એવા સમયોમાં દૂધીવિષાદિહિનો પ્રકાપ થાય અને તેથી રોગીને મૂર્છા થાય એ સંભવે છે) આ રોગવાગો માણસ નિરતર ફીટા રહે છે શરીરમાં કૃશ રહે છે, તરસથી સુકાયા કરે છે આના પ્રકારનો ઉદરરોગ દૂષ્પુદર અથવા સન્નિપાતોદર કહેવાય છે આ ભયકર દૂષ્પુદર કહ્યું હવે પ્લીહોદરનું લક્ષણ કહ્યું છું તે સામગ્રી ૧૦

વિદાહામિષ્યન્દિરતસ જન્તો

પ્રદુષ્ટમત્યર્થમસૂક્ષ્મકથ ॥

૧ વિદાહ લક્ષનારી ઓરમિષ્યોથી લગ્નવાને લાગે, જાનું હોવાથી દાવાનથી વાણી કે તકાથી સુકાર્ષ જાનને લીધે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જે ઝર પેલાના ગુણોથી સંહિત થયું હોય તે દૂધીવિષ કહેવાય છે

હીહામિષ્યદિ સતત કરોતિ

હીહોદર તત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

વામે ચ પાશ્વે પરિવૃદ્ધિમેતિ

વિશેષત સીદતિ ચાતુરોઽત ॥

મન્દજ્વરાગ્નિ કષ્પતિલિઙ્ગે

રુષ્ણત ક્ષીયવલોઽનિમગ્ન ॥

સવ્યેતરસિન્ધુકૃતિ પ્રદુષ્ટે

જેય યકૃદાલ્સુદર તદેવ ॥ ૧૧ ॥

પ્લીહોદરનું લક્ષણ

વિદાહી અને અભિષ્યદી પદાર્થોનું સેવન કરનારા માણસને અત્યંત દુષ્ટ થયેતુ સ્વર અને અત્યંત પ્રકુપિત થયેલો કંઈ નિરતર ખરસની વૃદ્ધિ કરે છે. આ રોગને આયુર્વેદના આચાર્ય પ્લીહોદર કહે છે આ રોગથી પેટ કાખ પડખામાં અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી આતુર અત્યંત સિદાય છે, મદમદ જ્વરવાગો રહે છે, મદ અક્ષિવાગો થઈ બળ્ય છે, કંઈના તથા પિત્તના ચિહ્નોથી ઉપદ્રવ પામે છે, નિષર્જ થઈ બળ્ય છે તથા અત્યંત કીટા થઈ બળ્ય છે યકૃદાલ્સુદર નામનો જે રોગ છે તે પણ આ પ્લીહોદરની જ બળ છે, તેને લીધે જુદો ગણવામાં આવ્યો નથી પ્લીહોદરથી યકૃદાલ્સુદરની જુદાઈ માત્ર એટલી જ છે કે, યકૃત નામની જમણા પડખાની ગાઠ વધવાથી જમણા પડખામાં પેનું જ વધવું થાય છે, તે યકૃદાલ્સુદર કહેવાય છે એ રોગમાં સ્વર તથા કંઈના પ્રકાપથી યકૃત બેઠાઈ બળે છે તેથી એ રોગનું નામ 'યકૃદાલ્સુદર' છે ૧૧

યસ્યાન્નમન્નૈસ્પલેપિમિર્વા

વાલરમિર્મિર્વા પિદિત યથાવત્ ॥

૧ જે પાત્ર ખાવાથી ખાત્રા ઝોડખાર આવે તરસ લાગે અને હૃદયમાં બળતરા થાય તે નિહી મહેવાય છે

૨ જે પાત્ર રસનું વદન કરનારી શિરાઓને સ્પર્શથી તથા ભારેપણથી રોગી હઈ શરીરમાં ભારેપણ કરે તે અભિષ્યદી કહેવાય છે

૩ જેને અન્નજાત શરિરાતીસ ઝોડાવર કહે છે પ્ર

પેટમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. પેટનો ક્ષોભ થવાથી મૂઠ (રોઠાઈ ગયેલો) સ્ત્રીનો અપાન-વાયુ પડખાંના શૂળને, મૂત્રાશયના શૂળને, માથાના શૂળને, પેટના શૂળને, યોનિના શૂળને, મળની અટકાયત કે મૂત્રની અટકાયત ઉત્પન્ન કરી લોહીનો સ્રાવ કરી તે દ્વારા કાચા ગર્ભને સ્રવાવી નાખે છે અથવા પાડી નાખે છે. ટાઈ સમયે વૃદ્ધિ પામી સઘળાં અંગોથી પૂર્ણ થયેલો ગર્ભ અપાનવાયુની દુષ્ટતાથી મૂંછિત થઈ વિલોમપણથી આવી યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને કેમે કરી બહાર નીકળતો નથી, તે ગર્ભને આયુર્વેદના આચાર્યો મૂઠગર્ભ કહે છે. ૩

તતઃ સ કીલઃ પ્રતિચુરો વીજકઃ પરિઘ ઇતિ । તત્ર, ઝર્વવાહુશિરઃપાદો યો યોનિમુખં નિરુણદ્ધિ કીલ ઇવ સ કીલઃ । નિઃસૃતહસ્તપાદશિરાઃ કાયસંગી પ્રતિ-ચુરઃ । યસ્તુ નિર્ગચ્છલ્યેકશિરોમુજ સ વીજકઃ પરિઘ ઇવ યોનિમુખમાવૃત્ય તિષ્ઠેત્ સ પરિઘ ઇતિ ચતુર્વિધો મવતીલ્યેકે માપન્તે તત્તુ ન સમ્યક્સ્માત્ સ યદા વિગુણાનિલપ્રપીઢિતોડપત્યપથમનેકધા પ્રતિપદ્યતે તદા સંખ્યા હીયતે । તત્ર કશ્ચિદ્દ્વાભ્યાં સક્થિભ્યાં યોનિમુખં પ્રતિપદ્યતે । કશ્ચિદામુઘ્રૈકસક્થિરેકેન । કશ્ચિદામુઘ્ર-સક્થિશરીરઃ સ્ફિદેશેન તિર્યગાગતઃ । કશ્ચિદુરઃપાર્શ્વ-પૃષ્ઠાનામન્યતમેન યોનિદ્વારં પિવાયાવતિષ્ઠતે । અન્તઃ-પાર્શ્વપવૃત્તશિરાઃ કશ્ચિદેકેન વાહુના । કશ્ચિદામુઘ્ર-શિરા વાહુદ્વયેન । કશ્ચિદામુઘ્રમધ્યો હસ્તપાદશિરોમિઃ । કશ્ચિદેકેન સક્થા યોનિમુખમાભિપ્રતિપદ્યતેડપરેણ પાણુમિત્યષ્ટવિધા મૂઠગર્ભગતિરુદ્દિષ્ટા સમાસન ॥ ૪ ॥

મૂઠગર્ભના વિલોમરીતે યોનિમાં

આવવાના પ્રકારો

કેટલાક આચાર્યો કહે છે: 'મૂઠગર્ભ' ક્રીલ, પ્રતિચુર, બીજક અને પરિઘ, એ રીતે ચાર પ્રકારનો થાય છે. જેનાં હાથ, માથું અને પગ બંધાં હોય એવો જ ગર્ભ જાણા ખીલાની પેઠે યોનિના મુખને રોટ્ટી જે છે, તે ક્રીલ કહેવાય છે,

જ ગર્ભનાં હાથ, પગ તથા માથું યોનિમાંથી બહાર નીકળ્યા છતાં ખાકીનો શરીરનો ભાગ યોનિમાં અટકી રહ્યો હોય, તે ગર્ભ પ્રતિચુર કહેવાય છે. જેનો એક હાથ માથાંની સાથે યોનિ-માંથી બહાર નીકળ્યો હોય અને ખાકીનો ભાગ અંદર અટકી રહ્યો હોય તે ગર્ભ બીજક કહેવાય છે અને જ ગર્ભ ભોગળની પેઠે આડો આવી યોનિનું મુખ બંધ કરી, અંદર રહ્યો હોય, પરિઘ કહેવાય છે' પરંતુ એ આચાર્યોનું કહેવું ખરાબર નથી કેમ કે દુષ્ટ થયેલા અપાન-વાયુએ અત્યંત પીડેલો ગર્ભ, એ ચાર પ્રકાર ઉપરાંત બીજ પણ અનેક પ્રકારોથી યોનિમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એ ચારની સંખ્યા મુકરર રહેતી નથી. ટાઈ ગર્ભ બન્ને સાથળથી યોનિના મુખને પ્રાપ્ત થાય છે. જેની એક સાથળ વાંકી વળી ગઈ હોય, એવો ટાઈ ગર્ભ બીજ એક સાથળથી જ યોનિના મુખને પ્રાપ્ત થાય છે. જેની બન્ને સાથળો વાંકી વળી ગઈ હોય તથા શરીર પણ વાંકું વળી ગયું હોય, એવો ટાઈ ગર્ભ આડો આવી ફલાના પ્રદેશથી યોનિના મુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ટાઈ ગર્ભ છાતી, પડખાં કે પીઠથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈ અટકી રહે છે. જેનું માથું યોનિની અંદર પડખામાં આડું વળી ગયું હોય, એવો ટાઈ ગર્ભ એક હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈ અટકી રહે છે. જેનું માથું વાંકું વળી હોય, એવો ટાઈ ગર્ભ બે હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈ અટકી રહે છે. જેની કમર વાંકી વળી ગઈ હોય, એવો ટાઈ ગર્ભ હાથ, પગ તથા માથાથી યોનિના દ્વારને ઢાંકી દઈ અટકી રહે છે. ટાઈ ગર્ભ એક સાથળથી યોનિના મુખને અને બીજ સાથળથી ગુદાને પ્રાપ્ત થઈ અટકી રહે છે. આ પ્રમાણે મૂઠગર્ભની ગતિ સંક્ષેપથી આઠ પ્રકારની કહેવામાં આવી. (આ ઉપરાંત બીજ પણ અનેક પ્રકારોથી મૂઠગર્ભ યોનિના મુખમાં પ્રાપ્ત થાય છે.) ૪

સ ચાતુરો મૂર્છતિ સંપ્રસક્તં
પાણ્ડુઃ કૃશઃ શુષ્યતિ તૃષ્ણયા ચ ।
પ્રકીર્તિતં દૂષ્યુદરં તુ ધોરં
શ્રીહોદરં કીર્તયતો નિષેષ ॥ ૧૦ ॥

સન્નિપાતોદર અથવા દૂષ્યુદરનું લક્ષણ

અરાગ અવવાળી સ્ત્રીઓ અથવા બીજા કોઈ નબદીક રહેનારાં દુષ્ટ માણસો વશીકરણ વગેરેની ઇચ્છાથી જે પુરુષને નખ, રવાડાં, મૂત્ર, ખિલાડાં વગેરેની વિદ્યા કે રજસ્વલાપણાનાં રહિરથી યુક્ત કરેલુ અત્ર ખવડાવે તે પુરુષને, અથવા દુષ્ટ શત્રુઓ જેને સ યોગથી યથેવામાં ઝેર ખવડાવે તેને અથવા ઝેરી માછલાં, ઝેરી ખડ, ઝેરી પાંદડાં વગેરેવાળુ પાણી જેના પીવામાં આવે તેને અને દૂધીવિપ જેના સેવવામાં આવે તેને એ કારણોથી પ્રકુપિત થયેલુ રહિર અને પ્રકુપિત થયેલા કોષો તુલ્ય જ ત્રણે કોષોનાં ચિહ્નોવાળા અતિભયકર ઉદરરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ ઉદરરોગ ઠીકના સમયમાં, પ્રબળ વાયુના સમયમાં અને જે સમયે આકાશ માં વાદળાંઓનો ઘેરાવ થાય તે સમયમાં વિશેષે કરી પ્રકુપિત થાય છે તથા બળતરા કરે છે, આથી રોગી મૂર્છિત પણ થઈ જાય છે (એવા સમયોમાં દૂધીવિપાદિકનો પ્રકોપ થાય અને તેથી રોગીને મૂર્છા થાય એ સભવે છે) આ રોગવાળો માણસ નિરત્ર દીઠા રહે છે, શરીરમાં કૃશ રહે છે, તરસથી સુકાયા કરે છે આના પ્રકારનો ઉદરરોગ દૂષ્યુદર અથવા સન્નિપાતોદર કહેવાય છે આ બધાં કર દૂષ્યુદર કહ્યું હવે પ્લીહોદરનું લક્ષણ કહ્યું છું તે સામળો ૧૦

વિદાહમિષ્પન્દિરતસ્ય જન્તો

પ્રદુષ્ટમત્સ્યધમસુક્કપથ ૧

૧ નિ ને હબનારી ઓરિધિઓથી હબનાને લીધે, નૂનું હોવાથી હાતાનગથી વાયુથી કે તકકાથી સુકાઈ જવાને લીધે અથવા સ્વાભાવિક રીતે જે ઝેર પોતાના ગુણોથી રહિત થયુ હોય તે દૂધીવિપ કહેવાય છે

શ્રીહામિવૃદ્ધિ સતતં કરોતિ
શ્રીહોદરં તત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥
વામે ચ પાર્શ્વે પરિવૃદ્ધિમેતિ
વિશેષતઃ સીદતિ ચાતુરોઽન ।
મન્દજ્વરામિ કફપિત્તલેપૈ
સ્પન્નુતઃ શીગવલોઽતિપાણ્ડુ ॥
સવ્યેતરસ્મિન્યકૃતિ પ્રદુષ્ટે
જ્ઞેય યકૃદાદ્યુદરં તદેવ ॥ ૧૧ ॥

પ્લીહોદરનું લક્ષણ

વિદાહી અને અભિષેક દ્વારા પદાર્થોનું સેવન કરનારા માણસને અત્યંત દુષ્ટ થયેલુ રહિર અને અત્યંત પ્રકુપિત થયેલો કંઈ નિરતર બરલની વૃદ્ધિ કરે છે. આ રોગને આયુર્વેદના આચાર્યો પ્લીહોદર કહે છે. આ રોગથી પેટ ડાબા પડવામાં અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી આતુર અત્યંત સિદાય છે, મદમંદ જ્વરવાળો રહે છે, મદ અભિવાળો થઈ જાય છે, કંદનાં તથા પિત્તનાં ચિહ્નોથી ઉપદ્રવ પામે છે, નિર્બળ થઈ જાય છે તથા અત્યંત ફીકો થઈ જાય છે યકૃદાદ્યુદર નામનો જે રોગ છે તે પણ આ પ્લીહોદરની જ ભાવ છે, તેને લીધે જુદા ગણવામાં આવ્યો નથી પ્લીહોદરથી યકૃદાદ્યુદરની જુદાઈ માત્ર એટલી જ છે કે, યકૃત નામની જમણા પડખાની ગાંઠ વધવાથી જમણા પડખામાં પેટનું જે વધવું થાય છે, તે યકૃદાદ્યુદર કહેતાય છે એ રોગમાં રહિર તથા કંદના પ્રકોપથી યકૃત ભેદાઈ જાય છે તેથી એ રોગનું નામ 'યકૃદાદ્યુદર' છે ૧૧

યસ્યાન્નમન્નૈરુપલેપિભિર્વા

ચાલમ્ભમિર્વા પિદિતં યથાવત્ ॥

૧ જે પચા ખાવાથી આડા ઓઝાર આવે, તરસ લાગે અને હવેલા બળતરા થાય તે વિદાહી કહેવાય છે

૨ જે પચા રસનું વધન કરનારી શિરાઓને ચીકાસથી તથા બારેપણાથી ગ્રાહી કરી શરીરમાં બારેપણ કરે તે અભિષેક કહેવાય છે

૩ જેને અથેજમા રશિરતીસ ઓપલીવર કહે છે પ્ર.

ઉપતાપોથી અથવા બંધુ કે ધનના ક્ષય વગેરેથી થયેલા માનસિક ઉપતાપોથી અથવા રોગોની પીડાથી ગર્ભ પેટમાં જ મરી જાય છે. ૧૦

વસ્તમારંવિપન્નાયાઃ કુક્ષિઃ પ્રસ્પન્દતે યદિ ।
તત્ક્ષણાન્નમકાલે તં પાટયિત્વોદ્ધરોદ્ધિષ્ઠ્ ॥૧૧॥

માના મૃત્યુ પછી જીવતા ગર્ભને કાઢી લેવો

પ્રસવના સમયમાં મા બહારને મોતે મરી ગઈ હોય અર્થાત્ અત્યંત દુઃખથી ડોક વગેરેને મરડી નાખીને મરી ગઈ હોય, પણ જો તેનું પેટ ચલાયમાન થતું હોય, તો જલદી જ (જે ધડીની અંદર) માના પેટને ચીરી નાખીને વેઢે ગર્ભને બહાર કાઢી લેવો. (જો નવમો માસ બેસી ગયો હોય, તો આ ક્રિયા કરવાની છે અને તે પણ માનું મરણ થયા પછી જો ધડીની અંદર જ કરવાની છે. જો જો ધડીથી વધારે કાળ વ્યતીત થાય, તો પછી ગર્ભ પણ મરી જાય છે.) ૧૧

અધ્યાય ૯મો

અથાતો વિદ્રધીનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરીઃ ॥

સર્વામરગુરુઃ શ્રીમાન્નિમિત્તાન્તરમૂમિપઃ ॥

શિષ્યાયોવાચ નિશ્ચિલમિદં વિદ્રધિલક્ષણમ્ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વિદ્રધિનિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. સઘળા દેવોને અમૃત આપી અમર બનાવનાર અને ઔષધાદિકથી મનુષ્યોનો ઉપકાર કરવા માટે જ રાજ થયેલા શ્રીમાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે નીચે પ્રમાણે વિદ્રધિનું સઘળું લક્ષણ કહ્યું. (આ ધન્વન્તરિના વર્ણનથી જણાવ્યું છે કે, વિદ્રધિરોગ બહુ અયંકર છે.) ૧

ત્વગ્રક્તમાંસમેદાંસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ ।

દોષાઃ શોફં શનૈર્ધોરં જનયન્ત્યુચ્છ્રિતા મૃશમ્ ॥

મહામૂલં રુજાવન્તં વૃત્તં ચાપ્યથવાયતમ્ ।

તમાહુર્વિદ્રધિં ધીરા વિજ્ઞેયઃ ષડ્વિધઃ સ ચ ॥૨॥

બહારના વિદ્રધિઓનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા સામાન્ય લક્ષણ

અત્યંત પ્રકુપિત થયેલા અને રસ, રુધિર, માંસ તથા મેદને દૂષિત કરીને અસ્થિઓમાં પ્રાપ્ત થયેલા દોષો ધીરેધીરે ગોળ અથવા લાંબા, મોટા મૂળવાળા અને વેદનાવાળા ભયંકર સોજા ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજાને વિદ્રાનો વિદ્રધિ કહે છે. આ વિદ્રધિ છ પ્રકારનો હોય છે. ૨

પૃથગ્દોષૈઃ સદસૈશ્ચ ક્ષતેનાપ્યસૃજા તથા ।

વળગામપિ હિ તેષાં તુ લક્ષણં સંપ્રવક્ષ્યતે ॥૩॥

વિદ્રધિના છ પ્રકાર

વાયુ, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણે દોષોથી, ક્ષતથી અને રુધિરથી એ રીતે વિદ્રધિ છ પ્રકારનો થાય છે. હવે એ છ પ્રકારોનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો કહીએ છીએ. ૩

કૃષ્ણોઽરુણો વા વિષમો મૃશમત્યર્થવેદનઃ ।

ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિર્વાતસમ્ભવઃ ॥૪॥

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

જો વિદ્રધિ કાળા અથવા રાતા વર્ણવાળો, અત્યંત વિષમ તથા અત્યંત વેદનાવાળો હોય અને જેનું ઊઠવું તથા પાકવું લાંબે કાળે થાય, તે વિદ્રધિને વાયુ સંબંધી જાણવો. આ વિદ્રધિનો સાવ પાતળો હોય છે. ૪

પક્વોદુમ્બરસંકાશઃ શ્યાવો વા જ્વરદાહવાન્ ।

ક્ષિપ્રોત્થાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ પિત્તસમ્ભવઃ ॥૫॥

પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

જો વિદ્રધિ પાકેલાં જાંબરાનાં ફળ જેવો અથવા કાળાશવાળો હોય, જર તથા બળતરાથી યુક્ત હોય અને જેનું ઊઠવું તથા પાકવું જલદી થાય, તે વિદ્રધિને પિત્તથી થયેલો જાણવો.

ઉદરરોગોનાં સામાન્ય લક્ષણો

અથવા ઉપદ્રવો

આદરો, ચાલવામાં અશક્તિ, દુર્બળતા, જઠરાગ્નિની નબળાઈ, સોજો, અગોમાં ગ્દાનિ, વાયુ તથા વિદ્યાની અટકાયત, બળતરા અને તરસ એટલાં સામાન્ય લક્ષણો અથવા ઉપદ્રવો સંધળા પ્રકારના ઉદરરોગોમાં થાય છે. ૧૫
અન્તે સલિલમાવં તુ મજન્તે જઠરાણિ તુ ।
સર્વાણ્યેવ પરીપાકાક્તદા તાનિ વિવર્જયેત ॥ ૧૬ ॥

ઉદરરોગોની અસાધ્યતા

સંધળા ઉદરરોગો પચિપાક પામીને અતે જળરૂપ થઈ જાય છે આ પ્રમાણે ઉદરરોગો જળરૂપ થઈ જાય, ત્યારે તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ ૧૬

અધ્યાય ૮મો

અપાતો મૂઢગર્ભનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

અયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછતા ઉપરથી 'મૂઢગર્ભ-નિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

ગ્રામ્યધર્મયાનવાહનાધ્વગમનપ્રસ્વલનપ્રપતનપ્ર-
વીહનધાવનામિષાતવિપમશયનાસનોપવાસવેગામિષા-

૧ ધણુ કરીને સવળા ઉદરરોગો કટકાધ્વજ બે છ રોગો બળવાન હોય, ઉદરમાં પાણી ઉત્પન્ન ન થયું હોય અને તે રોગ તરતો ઉત્પન્ન થયો હોય તો યત્ન કરવાથી મટે છે. બદ્ધજન નામનો ઉદરરોગ એક પખવાતિમાંથી વધારે ચાલે, તો ધણુ કરીને મારી નાખે છે. બદ્ધ વગેરેથી આનંદગામી દિવ્દ થયું હોય, તો તે ઉદરરોગ પશુ મારી નાખે છે (ભાવપ્રકાશ)

૨ સંધળા અનપવેથી પૂર્વે થયેલા અને મન વગેરેથી પશુ સુકત થયેલા ગર્ભ કુટ થયેલા અપાન વાયુને લીધે રોકાઈ ગયો હોય, તેના નિદાન વગેરેના કથન વિષેના

તાતિરુક્ષકદુતિક્તમોજનશાકાતિશ્વારસેવનાતિસારવમ નવિરેચનપ્રેક્ષોલનાજીર્ણગર્મશતનમ્મૃતિમિર્વિશેષવૈશ્વ-
નાન્મુચ્યતે ગર્ભઃ ફલમિવ વૃન્તધન્વનાદમિષાત-
વિશેષઃ ॥ ૨ ॥

મૂઢગર્ભનાં દરનાં નિદાનો

મૈથુન કરાવવાથી, ગ્રાહિકમાં બેસીને જવાથી, વાહનની પીઠ પર ચડીને ચાલવાથી, પંથ કરવાથી, ડેશ વાગવાથી, લયડી જવાથી, પડી જવાથી, અત્યંત દબાણ આવવાથી, દોડવાથી, લાકડી વગેરેનો પ્રહાર પડવાથી, વિષમ રીતે મૃત્રાથી, વિષમ રીતે બેસવાથી, ઉપવાસો કરવાથી, મૂત્ર વગેરેની હાજતો રોકવાથી, અતિસારથી, વમનથી, ત્રિરચનથી, અતિરક્ત મોજનથી, અત્યંત તીવ્ર જમવાથી, અત્યંત કડવું જમવાથી, શોકાના અતિસેવનથી, ક્ષારના અતિસેવનથી, હોંચકવાથી, અજીર્ણથી, ગર્ભને પાડી નાખવાના ઉપચારો કરવાથી અને એવા પ્રકારનાં બીજાં પણ કારણોથી, જન્મરૂપ પથરા-
ઓના કે લાકડી વગેરેના પ્રહારોથી પોતાના ડીટિયાના બંધનમાંથી છૂટી પડી જાય છે, તેમ ગર્ભ ગર્ભાશયના શિગ્રાચાર પથરા પેશીઓરૂપ બંધનમાંથી છૂટી પડી જાય છે ૨

સ વિમુક્તધન્વનો ગર્ભાશયમતિક્રમ્ય ચક્રુક્ષીહા-
ન્નવિવૈરેચ્છસમાનઃ કોષ્ઠસક્ષોમમાપાદયતિ, તસ્યા
જઠરસક્ષોમાદ્રાસુરપાનો મૂઢઃ પાર્શ્વસ્તિશીર્ષોદરસોનિ
શ્લઘાદ્મૂત્રસક્કાનામન્યતમમાપાદય ગર્ભ વ્યાપાદયતિ
તરુણ શોણિતઘાવેણ, તમેવ કદાચિદ્વિવૃદ્ધમસમ્યગાગ
તપપલ્લવયમનુપ્રાસમનિરસ્યમાનમપાનવૈગુણ્યસમોદિત
ગર્ભ મૂઢગર્ભિત્યાચક્ષતે ॥ ૩ ॥

મૂઢગર્ભનું પાસેનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ

ગર્ભાશયના બંધનમાંથી ઉપર પ્રમાણે છૂટી પડેલો ગર્ભ ગર્ભાશયનું ઉદ્ધવન કરી જમણાં પડખાની ગાંઠના, ડાખા પડખાની ગાંઠના તથા આંતરગાંઠોના અવકાશો દ્વારા ખસતોખસતો

ઉપતાપોથી અથવા ખંધુ કે ધનના ક્ષય વગેરેથી
થયેલા માનસિક ઉપતાપોથી અથવા રોગોની
પીડાથી ગર્ભ પેટમાં જ મરી જાય છે. ૧૦

ચસ્તમારંવિપન્નાયાઃ કુક્ષિઃ પ્રસ્પન્દતે યદિ ।
તત્ક્ષણાન્નન્મકાલે તં પાટયિત્વોદ્ધરેદ્વિષ્ક ॥ ૧૧ ॥
માના મૃત્યુ પછી જીવતા ગર્ભને કાઢી લેવો

પ્રસવના સમયમાં મા બકરાને મોતે મરી
ગઈ હોય અર્થાત્ અત્યંત દુઃખથી ડોક વગેરેને
મરડી નાખીને મરી ગઈ હોય, પણ જો તેનું પેટ
અલાયમાન થતું હોય, તો જલદી જ (જે ધડીની
અંદર) માના પેટને ચીરી નાખીને વેઢે ગર્ભને
બહાર કાઢી લેવો. (જો નવમો માસ બેસી ગયો
હોય, તો આ ક્રિયા કરવાની છે અને તે પણ
માનું મરણ થયા પછી જે ધડીની અંદર જ
કરવાની છે. જો જે ધડીથી વધારે કાળ વ્યતીત
થાય, તો પછી ગર્ભ પણ મરી જાય છે.) ૧૧

અધ્યાય ૯મો

અથાતો વિદ્રધીનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરીઃ ॥

સર્વામરગુરુઃ શ્રીમાન્નિમિતાન્તરમૂમિપઃ ॥

શિષ્યાયોવાચ નિઃખિલમિદં વિદ્રધિલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'વિદ્રધિનિ-
દાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. સઘળા દેવોને અમૃત
આપી અમર બનાવનાર અને ઔષધાદિકથી
મનુષ્યોનો ઉપકાર કરવા માટે જ રાજ થયેલા
શ્રીમાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે નીચે પ્રમાણે
વિદ્રધિનું સઘળું લક્ષણ કહ્યું. (આ ધન્વન્-
તરિના વર્ણનથી જણાવ્યું છે કે, વિદ્રધિરોગ બહુ
ભયંકર છે.) ૧

ત્વગ્રક્તમાંસમેદાંસિ પ્રદૂષ્યાણિસમાશ્રિતાઃ ।

દોષાઃ શોષં શનૈર્ધોરં જનયન્ત્યુચ્છ્રિતા મૃશમ્ ॥

મહામૂલં રુજાવન્તં વૃત્તં ચાપ્યથવાયતમ્ ।

તમાહુર્વિદ્રધિં ધીરા વિજ્ઞેયઃ ષડ્વિધઃ સ ચ ॥૨॥

બહારના વિદ્રધિઓનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા સામાન્ય લક્ષણ

અત્યંત પ્રકુપિત થયેલા અને રસ, રુધિર,
માંસ તથા મેદને દૂષિત કરીને અસ્થિઓમાં
પ્રાપ્ત થયેલા દોષો ધીરેધીરે ગોળ અથવા લાંબા,
મોટા મૂગવાળા અને વેદનાવાળા ભયંકર સોજ
ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજને વિદ્વાનો વિદ્રધિ કહે
છે. આ વિદ્રધિ છ પ્રકારનો હોય છે. ૨

પૃથગ્દોષૈઃ સદસૈશ્ચ ક્ષતેનાપ્યસૃજા તથા ।

વર્ણનામપિ હિ તેષાં તુ લક્ષણં સંપ્રવક્ષ્યતે ॥૩॥

વિદ્રધિના છ પ્રકાર

વાયુ, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણે દોષોથી,
ક્ષતથી અને રુધિરથી એ રીતે વિદ્રધિ છ
પ્રકારનો થાય છે. હવે એ છ પ્રકારોનાં જુદાંજુદાં
લક્ષણો કહીએ છીએ. ૩

કૃષ્ણોડરુણો વા વિષમો મૃશમત્યયર્થવેદનઃ ।

ચિરોત્યાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિર્વાતસમ્ભવઃ ॥૪॥

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

જે વિદ્રધિ કાળા અથવા રાતા વર્ણવાળો,
અત્યંત વિષમ તથા અત્યંત વેદનાવાળો હોય
અને જેનું ઊઠવું તથા પાકવું લાંબે કાળે થાય, તે
વિદ્રધિને વાયુ સંબંધી જાણવો. આ વિદ્રધિનો
સાવ પાતળો હોય છે. ૪

પક્ષોદુસ્વરસંકાશઃ શ્યાવો વા જ્વરદાહવાન્ ।

ક્ષિપ્રોત્યાનપ્રપાકશ્ચ વિદ્રધિઃ પિત્તસમ્ભવઃ ॥૫॥

પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

જે વિદ્રધિ પાકેલાં ઊંખરાનાં ફળ જેવો
અથવા કાળાશવાળો હોય, જ્વર તથા બળ-
તરાથી યુક્ત હોય અને જેનું ઊઠવું તથા પાકવું
જલદી થાય, તે વિદ્રધિને પિત્તથી થયેલો જાણવો.

તત્ર દ્વાવન્ત્યાવસાધ્યૌ મૃદગર્ભૌ શેપાનપિ વિપ-
રીતેન્દ્રિયાર્થોક્ષેપકયોનિઘ્નશંસંવરણમક્કલશ્વાસકાસગ્રમ-
નિપીઢિતાન્પરિહરેત્ ॥ ૫ ॥

મૃદ ગર્ભોની અસાધ્યતા

એ આઠ પ્રકારોમાં સાતમા અને
આઠમા પ્રકારના મૃદ ગર્ભ તેો અસાધ્ય જ
છે. બાકીના પાંચ પ્રકારના મૃદ ગર્ભોના વિષય-
માં પણ જો તેઓની માતાઓ શબ્દસ્પર્શદ્દિક
વિષયોનાં વિપરીત અહો દરવા લાગી હોય,
આક્ષેપક નામના રોગથી પીડાયેલી હોય, ચેનિ-
બ્રંશથી (ચેનિના ખરસી જવાથી) પીડાયેલી
હોય, ચેનિના સંઘાતથી પીડાયેલી હોય અથવા
મક્રલ નામના રોગથી, શ્વાસ, ખાંસી કે અકરી
આવવાથી પીડાયેલી હોય, તો તે ગર્ભોની ચિકિત્સા
કરવી નહીં. ૫

મૃન્તિ ચાત્ર ॥

કાલસ્ય પરિણામેન મુક્તં ઘૃન્તાવયા ફલમ્ ।
પ્રપચતે સ્વમાવેન નાન્યયા પતિતું ધ્રુવમ્ ॥
एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाडीविवन्धनात् ।
गर्भाशयस्यो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥
કૃમિવાતામિષાતૈસ્તુ તદેવોપદ્રુતં ફલમ્ ।
પતલકાલેપિ યથા તથા સ્યાદ્ર્ભવિચ્યુતિઃ ॥ ૬ ॥

સ્વાભાવિક પ્રસવ, ગર્ભનો સ્ત્રાવ

કે પાત થવાનાં કારણો

જમ કાળે કરેલા ચોગ્ય પરિપાકને લીધે
ડી ટિયાના ખંધનથી મુક્ત થયેલું કૃન્ સ્વાભાવિક
રીતે પતન પામે છે તેમાં કશી હરકત પડતી
નથી, તેમ કાળની ચોગ્યતાએ કરેલા ચોગ્ય પ્રસવ-
ને લીધે ગર્ભાશયની નાડીના ખંધનમાંથી મુક્ત
થયેલા ગર્ભ સ્વાભાવિક રીતે જન્મ પામે છે
તેમાં કશી હરકત પડતી નથી.

જમ ટીડાઓ, પવન કે લાકડી વગેરેના
પ્રહારથી ઉપદ્રવ પામેલું કૃન્ સમય પ્રાપ્ત થયા
વિના પણ પડી જાય છે તેમ નિદાનોથી ઉપદ્રવ

પામેલો ગર્ભ સમય પ્રાપ્ત થયા વિના પણ સ્ત્રી
જાય છે તથા પડી જાય છે. ૬

આચતુર્થાત્તતો માસાત્પ્રસવેદ્ર્ભવિદ્રવઃ ।

તતઃ સ્પિરશરીસ્ય પાતઃ પચ્ચમષ્ટયોઃ ॥ ૭ ॥

ગર્ભનો સ્ત્રાવ અને પાત કર્યાં સુધી ગણાય ?

ચોથા મહિના સુધી ગર્ભનો બ્રંશ અધિરૂપે
થાય છે તે સ્ત્રાવ થયો કહેવાય અને પાંચમા કે
છઠ્ઠા મહિનામાં કઠણ થયેલા ગર્ભનો બ્રંશ થાય
તે પાત થયો કહેવાય છે. (આથી જણાવ્યું કે
ચાર મહિના સુધી તો મૃદ ગર્ભ ગણાય જ નહીં. ૭
પ્રવિધ્યતિ શિરો યા તુ શીતાક્ષી નિરપત્રપા ।

નીલોદ્ધતાશિરા હન્તિ સા ગર્ભ સચ તાં તથા ॥ ૮ ॥

મૃદ ગર્ભવાળી કેવી સ્ત્રીને અસાધ્ય

સમજવી ?

જ સ્ત્રી પોતાનું માથું પણ ધરી રાખ-
વામાં અશક્ત હોય, માથું પછાડતી હોય, ટાઢો
અંગોવાળી થઈ ગઈ હોય, લાઝમગરની થઈ ગઈ
હોય કે જના પેટ ઉપર આસમાની વર્ણવાળી
શિરાઓ ઊપડી રહી હોય, તે સ્ત્રી ગર્ભને હણી
નાખે છે અને તે ગર્ભ તે સ્ત્રીને હણી નાખે છે. ૮
ગર્ભાસ્પન્દનમાવીનાં પ્રણાશઃ દયાવપાણ્ડતા ।
મવત્સુચ્છાસપ્રતિત્વં શરૂં ચાન્તમૃતે શિશૌ ॥ ૯ ॥

અંદર મરણ પામેલા ગર્ભનું લક્ષણ

જો ગર્ભ અંદર જ મરી ગયો હોય, તો
ગર્ભનું ચલન થતું નથી, પ્રસવની વેદનાઓ નહ
થઈ જાય છે. (નીણો આવતી નથી અને મૂત્રનું
આબ્યા કરવું વગેરે પ્રસવનાં ચિહ્નો નહ થાય
છે) સરીર કાળાશગિચ્ચિત દ્રીકાશવાણું થઈ જાય
છે, શ્વાસ દુર્ગંધવાળો થઈ જાય છે અને મરેલું
બાળક સણી જવાથી રૂળ નીકળે છે. ૯

માનસાગન્તુમિર્માતુરુપતાયૈઃ પ્રપીઢિતઃ ।

ગર્ભો વ્યાપચતે કુક્ષૌ વ્યાધિમિશ્ર પ્રપીઢિતઃ ॥ ૧૦ ॥

અંદરના ગર્ભના મરણનું કારણ

માને પ્રહાર વગેરેથી થયેલા આગંતુક

અટકાવવાથી અને વિદાહી પદાર્થોના સેવનથી
ઢાપ પામેલા દોષો, જુદાજુદા અથવા સામટા
મળી ગુદાની અંદર, મૂત્રાશયના મોઢામાં,
નાભિની અંદર, પેટની અંદર, સાયળના સાંધા-
ઓની અંદર, ડાઘા તથા જમણા પડખામાં
રહેલા વૃક્ક (બુક્ક) નામના માંસપિંડો, ખરલ,
ઠાલખંડ નામની જમણા પડખાની ગાંઠ,
હૃદયની અંદર અથવા તરસ લાગવાના
સ્થાનની અંદર, રાડડા જેવા, ચોમેર ડાઘા અને
ગુદમ જેવા રૂપવાળા વિદ્રધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે;
એ વિદ્રધિઓનાં ચિહ્નો બહારના વિદ્રધિઓનાં
લક્ષણો પ્રમાણે જાણી લેવાં. ૧૧

આમપક્ષેષણીયેન પક્ષાપકં વિનિર્દિશેત્ ॥૧૨॥

અંદરની વિદ્રધિઓની પરીક્ષા

અંદરના વિદ્રધિઓ 'ઠાઘા છે કે પાકા
છે એ પરીક્ષા સૂત્રસ્થાનના આમપક્ષેવપણીય
નામના સત્તરમા અધ્યાયના ૫મા વિપયમાં
ઠહેલી રીત પ્રમાણે કરી લેવી. ૧૨

અધિષ્ઠાનવિશેષેણ લિંગં શૃણુ વિશેષતઃ ।

ગુદે વાતનિરોધસ્તુ વસ્તૌ કૃચ્છાલ્પમૂરતા ॥

નામ્યાં દિક્ષા તથાટોપઃ કુક્ષૌ માસ્તકોપનમ્ ।

કટીપૃષ્ઠગ્રહસ્તીવ્રો વજ્જ્ઞોત્યે તુ વિદ્રઘૌ ॥

વૃક્કયોઃ પાર્શ્વસંકોચઃ પ્લીહ્યુચ્છવાસાવરોધનમ્ ।

સર્વાઙ્ગપ્રગ્રહસ્તીવ્રો હૃદિ શૂલશ્ચ દારુણઃ ॥

શ્વાસો યકૃતિ તૃષ્ણા ચ પિપાસા ક્ષોમજેડધિકા ૧૩.

સ્થાનકોના ભેદ ઉપરથી અંદરના વિદ્રધિ-
ઓનાં ચિહ્નોનો ભેદ

હવે સ્થાનકોના ભેદ ઉપરથી અંદરના
વિદ્રધિઓનાં વિશિષ્ટ ચિહ્નો ઠહું છું તે સાંભળો.
ગુદાની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય, તો અધોવાયુ
રોકાઈ જાય છે. મૂત્રાશયના મોઢામાં વિદ્રધિ
થયો હોય તો માંડમાંડ થોડુંથોડું મૂત્ર ઊતરે
છે. નાભિની અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો હેડકી
આવ્યા કરે છે તથા સંક્ષોભ થાય છે. પેટની

અંદર વિદ્રધિ થયો હોય, તો વાયુનો પ્રકોપ
થાય છે. સાયળના મૂળની અંદર વિદ્રધિ થયો
હોય, તો તીવ્ર રીતે ઠમરતથા પીઠ ઝડાઈ જાય
છે. શુક્રાઓમાં વિદ્રધિ થયો હોય તો જાણે
પડખાં ઉમેડી નાખવામાં આવતાં હોય, એવી
વ્યથા થાય છે. ખરલની અંદર વિદ્રધિ થયો
હોય તો ડાંચો શ્વાસ લઈ શકાતો નથી. હૃદયની
અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો તીવ્ર રીતે સઘળાં
અંગો ઝડાઈ જાય છે તથા દારુણ શૂળ નીકળે
છે. ઠાલખંડ (જમણા પડખાની ગાંઠ)ની
અંદર વિદ્રધિ થયો હોય તો શ્વાસ તથા તરસ
થાય છે અને તરસ લાગવાના સ્થાનની અંદર
થયો હોય તો બહુ જ પાણી પિવાય છે. ૧૩

આમો વા यदि वा पक्को महान्वा यदि वेतरः ।

सर्वो मर्मोत्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ॥૧૪॥

મર્મસ્થળમાં થયેલો વિદ્રધિ કષ્ટસાધ્ય

ઠાચો અથવા પાકો અને નાનો અથવા
મોટો મર્મસ્થળમાં ઉત્પન્ન થયેલો સર્વ પ્રકારનો
વિદ્રધિ કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૪

નામેરુપરિજાઃ પક્ષા યાન્ત્યૂર્ધ્વમિતેર ત્વઘઃ ॥૧૫॥

અંદરના વિદ્રધિઓના સ્ત્રાવના માર્ગો

નાભિથી ઉપરના ભાગોમાં થયેલા અંદરના
વિદ્રધિઓ પાકે, ત્યારે તેઓનો સ્ત્રાવ મોઢામાંથી
નીકળે છે અને નાભિથી નીચેના ભાગો-
(મૂત્રાશય વગેરે)માં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ
પાકે ત્યારે તેઓનો સ્ત્રાવ ગુદામાંથી નીકળે
છે. (નાભિમાં થયેલો અંદરનો વિદ્રધિ પાકે,
ત્યારે તેનો સ્ત્રાવ તો નાભિ તથા મોઢામાંથી
થાય છે.) ૧૫

जीवत्यधो निःसृतेषु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति ।

हन्नामिबस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ॥

जीवित्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥૧૬॥

અંદરના વિદ્રધિઓની સ્ત્રાવ ઉપરથી

સાધ્યાસાધ્યતા

વિદ્રધિઓનો સ્ત્રાવ ગુદામાંથી થતો હોય

આ વિદ્રધિનેા સાવ પીળો હોય છે. ૫

શરાવસદૃશઃ પાણ્ડુઃ શીતઃ સ્તબ્ધોડ્વલ્લવેદનઃ ।

ચિરોત્થાનપ્રપાકશ્ચ સકણ્ડશ્ચ કફોત્થિતઃ ॥

તનુપીતસિતાશ્વેપામાસ્રાવાઃ ક્રમશઃ સ્મૃતાઃ ॥૬॥

કઈથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

જે વિદ્રધિ ઠાડિયા જેવો, પાંડુવર્ણવાળો,

શીતળ, સ્તબ્ધ, અલ્પ વેદનાવાળો તથા ખરખર

વાળો હોય અને જેનું ઊંડવું તથા પાકવું

વિલંબથી થાય તે વિદ્રધિને કઈથી થયેલો જણવો.

આ વિદ્રધિનેા સાવ ધોળો હોય છે. ૬

નાનારૂપરુજાસ્રાવો ઘાટાલો વિષમો મહાન્ ।

વિષમં પચ્યતે વાપિ વિદ્રધિઃ સાંનિપાતિકઃ ॥૭॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

જે વિદ્રધિ કાળા, રાતા તથા પાંડુ વર્ણવાળો

હોય, ભોંકાયા જેવી વ્યથા, બળતરા તથા ખરખર

આદિ અનેક પ્રકારની પીડાવાળો હોય, પાતળા,

પીળા તથા ધોળા સાવવાળો હોય, જાંચી

અણીવાળો હોય, જાંચો-નીચો હોય, મોટો હોય

અને જેનું પાકવું લાંબે કાળે, થોડે કાળે, ઊંડું,

છીછરું તથા ઊંચું-નીચું એ રીતે અનિયમિત

હોય, તે વિદ્રધિને ત્રણે દોષોથી થયેલો જણવો. ૭

તૈસ્તૈર્ભાવૈરમિહતે ક્ષતે વાપચ્યસેવિનઃ ।

ક્ષતોષ્મા વાયુવિષ્તઃ સરક્તં પિત્તમીરયત્ ॥

જ્વરસ્તુષ્ણા ચ દાહશ્ચ જાયતે તસ્ય દેહિનઃ ।

એવ વિદ્રધિરાગન્તુઃ પિત્તવિદ્રધિલક્ષણઃ ॥૮॥

ક્ષતથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

લાકડાં કે ચરારા વગેરેથી પ્રહાર શામ્યા

છતાં અથવા જેથી રહિરનો આવ થાય એવો

જખમ થયા છતાં જે માણસ અપચ્યનું સેવન

કરે તેના અંગમાં રહિરના કાયથી પ્રકુપિત

થયેલા વાયુએ ફેલાવેલી પ્રહારની અથવા

જખમની ગરમી રહિર તથા પિત્તને પ્રકુપિત

કરી વિદ્રધિ ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી તે

માણસને જ્વર, તરસ અને બળતરા થાય છે.

આ આગંતુ (અભિધાતથી થયેલા) વિદ્રધિનાં

લક્ષણો પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિનાં લક્ષણો જેવાં

હોય છે. ૮

કૃષ્ણસ્ત્રોડાઘ્રુતઃ શ્યાવસ્તીવ્રદાહરુજાજ્વરઃ ।

પિત્તવિદ્રધિલિઙ્ગસ્તુ રક્તવિદ્રધિરુચ્યતે ॥૯॥

રહિરથી થયેલા વિદ્રધિનું લક્ષણ

જે વિદ્રધિ કાળા ફેડલાઓથી વીટાયેલો,

કાળાશાવળો, તીવ્ર બળતરાવાળો, તીવ્ર વેદના-

વાળો, તીવ્ર જ્વરવાળો અને બીજાં પણ પિત્ત

સંબંધી વિદ્રધિના જેવાં લક્ષણોવાળો હોય તે

વિદ્રધિને રહિરથી થયેલો જણવો. ૯

ઉક્તા વિદ્રચયો હ્યેતે તેષ્વસાધ્યસ્તુ સર્વજઃ ॥૧૦॥

બાહ્ય વિદ્રધિઓમાં અસાધ્ય વિદ્રધિ

આ સરળા જે બાહ્ય વિદ્રધિઓ કદા તેઓમાં

ત્રણે દોષોથી થયેલો વિદ્રધિ અસાધ્ય છે. ૧૦

આગમ્યત્તરનાતરતૂર્ધ્વ વિદ્રધીન્પરિચક્ષતે ।

ગુર્વંસાત્પચિરુદ્ધાન્નશુષ્કસંક્લિન્નમોજનાત્ ॥

અતિવ્યવાયવ્યાયામવેગાઘાતવિદાહિમિઃ ।

પૃથક્સમ્ભૂય વા દોષાઃ કુપિતા ગુત્મરૂપિણ્ ॥

વલ્મીકવત્સમુચ્છદમન્તઃ કુર્વન્તિ વિદ્રધિમ્ ।

ગુદે યસ્તિમુખે નામ્યાં કુશૌ વહ્નણયોસ્તથા ॥

વૃક્કયોઃ શ્રોહિ યકૃતિ હૃદયે ક્લોમિ વા તથા ।

તેષાં લિઙ્ગાનિ જાનીયાદ્વાલ્યવિદ્રધિલક્ષણેઃ ॥૧૧॥

અંદરના વિદ્રધિઓનાં નિદાનો,

સંભ્રામિ તથા લક્ષણો

હવે અંદરના વિદ્રધિઓ વિષે કહીએ છીએ.

ભારે અત્રોતા ભોજનથી, અસાત્મ્ય અત્રોતા

ભોજનથી, પરસ્પર વિરુદ્ધતા ધરાવનારા પદાર્થો-

ના ભોજનથી, સુકાયેલા તથા સડેલા પદાર્થો

જખવાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અત્યંત કસરત

કરવાથી, મૂવ તથા અધોવાયુ વગેરેની હાજતો

૧ ન્યાં રહિ છે ત્યાં કઈ હોય છે, ન્યા પાક છે ત્યાં પિત્ત હોય છે, અને ન્યા પીડા છે ત્યાં વાયુ હોય છે. પ્ર.

ગુદમ માંસ તથા રુધિરથી રહિત હોવાથી પાકતો નથી. ગુદમ પોતાના દોષમાં રહે છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા રુધિરમાં રહે છે, તેથી ગુદમ પાકતો નથી અને વિદ્રધિ પાકે છે. (ગુદમ નથી પાકતો એ વાતને નિયમિત સમજવી નહિ; કેમ કે ઉત્તરતંત્રના ૪૨મા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિપયના કૌંસમાં ગુદમનો પાક પણ પરમતથી કહેવામાં આવશે. એ ગુદમનો પાક થતો હોય, તો વિદ્રધિ તુરત પાકે છે અને ગુદમ લાંબે કાળે પાકે છે એટલે વિશેષ સમજવો.) ૧૯

હન્નામિવસ્તિજઃ પક્વો વર્જ્યો યશ્ચ ત્રિદોષજઃ ॥૨૦॥

વિદ્રધિની અસાધ્યતા

હૃદય, નાભિ કે મૂત્રાશયમાં થયેલા વિદ્રધિને અસાધ્ય સમજવો અને ત્રણે દોષોથી થયેલો વિદ્રધિ એ પાક્યો હોય, તો તેને પણ અસાધ્ય સમજવો. ૨૦

વય મજાપરીપાકો ઘોરઃ સમુપજાયતે ।

સોડસ્થિમાંસનિરોધેન દ્વારં ન લભતે યદા ॥

તતઃ સ વ્યાધિના તેન જ્વલનેનેવ દહ્યતે ।

અશ્થિમજ્જોષ્મણા તેન શીર્ષતે દહ્યમાનવત્ ॥

વિકારઃ શત્યમૂતોડયં ક્લેશયેદાતુરં ચિરમ્ ।

જયાસ્ય કર્મણા વ્યાધિદ્વારં તુ લભતે યદા ॥

તતો મેદાપ્રમં સ્તિગ્ધં શુકું શીતમયો ગુરુ ।

મિત્તેડસ્થિ નિઃશ્વેત્પૂયમેતદશ્થિગતં વિદુઃ ॥

વિદ્રધિં શાસ્ત્રકુશલાઃ સર્વદોષરુજાવહમ્ ॥ ૨૧ ॥

અસ્થિમાં વિદ્રધિ પાકવાનું લક્ષણ

અસ્થિમાં રહેલો વિદ્રધિ પાકે છે, ત્યારે મજ્જાનો પણ ભયંકર પાક થાય છે. એ મજ્જાનો પાક જ્યારે અસ્થિ તથા માંસથી અટકી રહીને બહાર નીકળવાના દ્વારને પ્રાપ્ત થતો નથી, ત્યારે માણસ તે વ્યાધિથી, જમ અગ્નિથી દાહ પામવા લાગે તેમ દાહ પામવા લાગે છે. એ મજ્જાના પાકની ગરમીથી અસ્થિ બહાર બહાર લાગેલું હોય તેમ શિથિલ થઈ જાય છે. આ શબ્દ જોવા

થયેલો વિકાર રોગીને લાંબા વખત સુધી દુઃખ દે છે. જ્યારે શાસ્ત્રક્રિયાથી અસ્થિને ભેદવામાં આવે, ત્યારે રસ્તો મળવાથી તેમાંથી મેદ જવું સિન્ધ, ઘોળું, ટાકું તથા ભારે પરુ આવે છે. આવા અસ્થિમાં રહેલા વિદ્રધિને શાસ્ત્રજ વૈદો સધળા દોષો સંબંધી વેદનાઓ કરનારો કહે છે. ૨૧

અધ્યાય ૧૦ મો

અથાતો વિસર્પનાડીસ્તનરોગનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી 'વિસર્પનાડી-સ્તનરોગનિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ત્વચ્ચાંસશોણિતગતાઃ કૃપિતાસ્તુ દોષાઃ

સર્વાઙ્ગસારિણમિદાશ્ચિતમાત્મલિઙ્ગમ્ ।

કુર્વન્તિ યં વિસૃતમુન્નતમાશુ શોફં

તં સર્વતો વિસરણાચ વિસર્પમાહુઃ ॥ ૨ ॥

વિસર્પનાં સંપ્રાપ્તિ, નિદાન અને અર્થ

પ્રદુષિત થયેલા દોષો ત્વચામાં (રસમાં), માંસમાં તથા રુધિરમાં આવી, સર્વ અંગોમાં પ્રસાર પામનારા, પોતપોતાનાં (તે તે દોષનાં) ચિહ્નો-વાળા, સ્થિર ન રહે એવા તથા હાથાઈવાળા જે વિસ્તીર્ણ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે, તે સોજા ચોમેર ફેલાઈ જનારો હોવાથી વિસર્પ કહેવાય છે. ૨

વાતાત્મકોડસિતમૃદુઃ પરુવોડક્કમર્દ-

સમ્મેદતોદપવનજ્વરલિઙ્ગયુક્તઃ ।

ગળ્દૈર્યદા તુ વિષમૈરતિદૃષિતત્વા-

યુક્તઃ સ એવ કથિતઃ ચલુ વર્જનીયઃ ॥ ૩ ॥

૧ વિસર્પ, નાડીત્રણ અને સ્તન સંબંધી રોગનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો વગેરેના નિષ્પણ વિધેનો.

૨ વિસર્પ એટલે સ્તવા પ્ર.

તો માણસ જીવે છે,^૧ પણ મોઢામાંથી આવે થતો હોય તો માણસ જીવતો નથી. દૃઢ્ય, નાભિ અને મૂત્રાશય એ સ્થાનકો સિવાય બીજાં સ્થાનકોમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ એ બહાર કૂટ કરે, તો માણસ કદાચ જીવે છે, પરંતુ દૃઢ્ય, નાભિ અને મૂત્રાશયમાં થયેલા વિદ્રધિઓ તો અંદર કે બહાર ગમે ત્યાં કૂટ કરે તોપણ માણસ કદી જીવતો નથી. (દૃઢ્ય, નાભિ અને મૂત્રાશયમાં થયેલા વિદ્રધિઓ તો અસાધ્ય જ છે. આ અધ્યાયનો ૨૦મો વિષય જીવ્યો.) ૧૯

સ્ત્રીનામપ્રજાતાનાં પ્રજાતાનાં તયાડિતૈઃ ।
દાહજ્વરકરો ઘોરો જાયેત રક્તવિદ્રધિઃ ॥૧૭॥

સ્ત્રીઓને ગર્ભ સંબંધી રુધિરથી
થતા વિદ્રધિ

જ્યોનો ગર્ભ પડી ગયો હોય અથવા
જ્યોને યોગ્ય રીતે પ્રસવ થયો હોય, તે સ્ત્રીઓને
પણ શીત, રક્ત તથા વિદાહી વગેરે અહિતકર
પદાર્થોના સેવનથી દાહ તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરનારો
ભયંકર રુધિર સંબંધી વિદ્રધિ થાય છે. ૧૭

અપિ સમ્યક્પ્રજાતાનામચક્ષ્યાયાદનિસૃતમ્ ।
રક્તજં વિદ્રધિં વિચાત્કુશ્વો મક્કલસંજિતમ્ ।
સત્તાહાબોપશાન્તચ્ચેત્તોડસી સંપ્રપચ્યેત ॥૧૮॥

પ્રસવનું લોહી બરાબર ન નીકળ્યું
હોય તો તેથી થતો વિદ્રધિ

જ સ્ત્રીઓને સારી રીતે પ્રસવ થયો હોય
તે સ્ત્રીઓને પણ પ્રસવનું લોહી શરીરમાંથી
બરાબર ન નીકળ્યું હોય, તો તે લોહી મક્કલ

નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે રોગમાંથી
પેટમાં રુધિર સંબંધી વિદ્રધિ થાય છે. એ વિદ્રધિ
એ સાત દિવસની અંદર શાંત ન થાય તો પછી
પાકે છે. ૧૮

વિશેષમય વક્ષ્યામિ સ્પષ્ટં વિદ્રધિગુલ્મયોઃ ।
તુલ્યદોષસમુત્થાનાદ્વિદ્રધેર્ગુલ્મકસ્ય ચ ॥
કસ્માન્ન પચ્યેત ગુલ્મો વિદ્રધિઃ પાકમેતિ ચ ।
ન નિવન્ધોઽસ્તિગુલ્મનાં વિદ્રધિઃ સનિવન્ધનઃ ।
ગુલ્માકારાઃ સ્વયં દોષા વિદ્રધિર્માસશોણિતે ॥
વિવરાનુચરો ગ્રન્થિરપ્સુ શુદ્ધુદકો યથા ।
ર્વંપ્રકારો ગુલ્મસ્તુ તસ્માત્પાકં ન ગચ્છતિ ॥
માસશોણિતવાહુલ્યાત્પાકં ગચ્છતિ વિદ્રધિઃ ।
માસશોણિતહીનસ્વાદગુલ્મઃ પાકં ન ગચ્છતિ ॥
ગુલ્મસ્તિષ્ઠતિ દોષે સ્વે વિદ્રધિર્માસશોણિતે ।
વિદ્રધિઃ પચ્યેતે તસ્માદગુલ્મશ્ચાપિ ન પચ્યેત ॥૧૯॥

વિદ્રધિ ને ગુલ્મ દોષોથી તુલ્ય રીતે
ઉત્પન્ન થતા છતાં વિદ્રધિ પાકે છે
અને ગુલ્મ પાકતો નથી

હવે વિદ્રધિ અને ગુલ્મના વિષયને
સ્પષ્ટ રીતે કહું છું. વિદ્રધિ અને ગુલ્મ,
દોષોથી તુલ્ય રીતે ઊડનારા છતાં પણ તેઓમાં
ગુલ્મ શા માટે પાકતો નથી અને વિદ્રધિ શા માટે
પાકે છે એવો જે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તેનું
નિવારણ આ પ્રમાણે છે. ગુલ્મોનું મૂળ દોષનું નથી;
પણ વિદ્રધિનું મૂળ કોષ છે. જે દોષો છે તેઓ રુધિર
વગેરે કાર્થ પણ દૂષ્યોનો આશ્રય કર્યા વિના
પોતે જ ગુલ્મરૂપ થાય છે અને વિદ્રધિ તો દોષોએ
દૂષિત કરેલા માંસ તથા રુધિર વગેરેથી બને
છે. જમ પાણીમાં પાણીમય જ પરપોટો થાય છે,
તેમ ઓતોમાં ફેરનારો ગુલ્મ એક બીજાને દૂષ્યમય
નહિ, પણ દોષમય અંશિ જ થાય છે; એ કારણે
લીધે ગુલ્મ પાકતો નથી. વિદ્રધિ માંસ અને
રુધિરના જથ્થાવાળો દોષોથી પાકે છે અને

૧ ઉદરમાં જીવે છે. ઇન્ડિયન એન્સાઇક્લોપીડિયા.

૨ સુવાવડી ઓનો રક્તથી વધતો વામુ તીકા
તથા ઉપરોક્ત રુધિરને રોગ નાભિની નીચે
પડ્યાઓમાં, મૂત્રાશયમાં અથવા મૂત્રાશયની ઉપરના
આગમાં ગાઢ ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠ થવાથી નાભિ,
મૂત્રાશય તથા પેટમાં યજ નીકળે છે; પડ્યાશય પૂર્ણ
જાય છે અને મૂત્રની અટકાવ થાય છે એ પ્રકાર રોગ
કહેવાય છે.

પૈત્તાનિલાવપિ ચ દર્શિતપૂર્વલિઙ્ગૌ
સર્વે ચ મર્મસુ ભવન્તિ હિ કૃચ્છ્રસાધ્યાઃ ॥ ૮ ॥

વિસર્પોની સાધ્યતા, અસાધ્યતા તથા
કષ્ટસાધ્યતાનું સામુદાયિક વિવેચન

વાયુએ કરેલા, પિત્તે કરેલા અને કફે
કરેલા એ ત્રણ વિસર્પો સાધ્ય છે. ત્રણે દોષોએ
કરેલો વિસર્પ અને કષ્ટે કરેલો વિસર્પ
અસાધ્ય છે. પિત્તે કરેલો વિસર્પ પણ બે આ
અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે કાઢવના
પ્રવાહી જેવા વર્ણવાળો અને જેથી માંસ તથા
શિરાઓનો ઉપધાત થયો હોય, એવો હોય તો
અસાધ્ય છે. વાયુએ કરેલો વિસર્પ પણ બે આ
અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે અશ્નિ
જેવા નિપમ ફેડલાઓથી યુક્ત થયો હોય, તો
અસાધ્ય છે. મર્મોમાં થયેલા સઘળા પ્રકારના
વિસર્પો કષ્ટસાધ્ય છે. ૮

શ્લોષં ન પક્વમિતિ પક્વમુપેક્ષતે યો

યો વા વ્રણં પ્રચ્ચુરપૂયમસાણુવૃત્તઃ ।

અમ્યન્તરં પ્રવિશતિ પ્રવિદાર્ય તસ્ય

સ્થાનાનિ પૂર્વવિહિતાનિ તતઃ સ પૂયઃ ॥

તસ્યાતિમાત્રગમનાદ્વતિરિત્યતશ્ચ

નાહીવ યદ્વહતિ તેન મતા તુ નાહી ॥ ૯ ॥

નાડીત્રણુની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક નિરૂક્તિ

જે મૂર્ખ માણસ પરવાળા તથા પાછી
ગયેલા સોબને કાચો બાણીને તેનું મોઢું કરાવે
નહિ અથવા ઘણા પરવાળા પાછી ગયેલા ત્રણુને
કાચો બાણીને તેને શોધનપદાર્થોથી સાફ કરાવે
નહિ અને અહિત આહાર તથા અહિત વિહાર
કરે તે માણસનું પરુ તે પછી ત્વચા, માંસ,
શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સાંધાઓ, અસ્થિઓ,
ઠોઠા તથા મર્મસ્થળોને છિદ્રવાળાં કરીને
તેઓની અંદર પેસી જાય છે. અંદર ઘણા દૂર
સુધી પ્રવેશ થવાથી તે પરુ સર્વદા સ્વચ્છ
કરે છે; આથી એ ત્રણુગતિ કહેવાય છે તથા

પોલી નળીની પેઠે પરુ વહ્યા કરે છે તેથી
નાડીત્રણુ પણ કહેવાય છે. ૯

દોષૈશ્ચિમિર્મવતિ સા પૃથગેકશશ્ચ

સંમૂર્ચ્છિતૈરપિ ચ શલ્યનિમિત્તતોઽન્યથા ॥ ૧૦ ॥

નાડીત્રણુની સંખ્યા

વાયુ, પિત્ત અને કફથી, ત્રણે દોષો અને
શલ્યથી; એ રીતે નાડીત્રણુ પાંચ પ્રકારના
થાય છે. ૧૦

તત્રાનિલાત્પરુપસૂક્ષ્મમુખી સશૂલ

ફેનાનુવિદ્મમધિકં સ્તવતિ ક્ષપાયામ્ ॥ ૧૧ ॥

વાયુથી થયેલા નાડીત્રણુનું લક્ષણ

બે નાડીત્રણુ ઝીણા તથા ખરસટ મોઢાવાળો
હોય, શૂળવાળો હોય અને તેમાંથી રાતે ફીણથી
મિશ્રિત સ્ત્રાવ અધિક થતો હોય, તો તે નાડી-
ત્રણુને વાયુથી થયેલો બાણુવો. ૧૧

તૃટ્તાપતોદસદનજ્વરમેદહેતુઃ

પીતં સ્તવત્યધિકમુણ્ણમહઃસુ પિત્તાત્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્તથી થયેલા નાડીત્રણુનું લક્ષણ

બે નાડીત્રણુ તરસ, તાપ, ભોંકાયા
જેવી વ્યથા, અંગોની ગ્લાનિ, જ્વર તથા
લેદાયા જેવી વ્યથા કરતો હોય અને દિવસે
તેમાંથી પીળા વર્ણવાળો ઉષ્ણ સ્ત્રાવ અધિક
થતો હોય, તો તે નાડીત્રણુને પિત્તથી થયેલો
બાણુવો. ૧૨

જ્ઞેયા કપાદ્વહુવનાર્જુનપિચ્છિલાન્ના

રાત્રિશ્ચુતિઃ સ્તિમિતસ્કાઠિના સંકળ્ઢુઃ ॥ ૧૩ ॥

કફથી થયેલા નાડીત્રણુનું લક્ષણ

બે નાડીત્રણુ બહુ ઘાટા, સફેદ તથા ચીકણા
સ્ત્રાવવાળો હોય, અદ્ય વેદનાવાળો હોય, રાતે
અધિક સ્ત્રવતો હોય, કઠણ હોય અને ખરજ-
વાળો હોય તો તે નાડીત્રણુને કફથી થયેલો
બાણુવો. ૧૩

દોષદ્વયામિહિતલક્ષણદર્શનેન

તિષ્ઠો ગતીર્વ્યતિકરપ્રમવાસ્તુ વિદ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

વાયુના વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
અને અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યતા

વાયુથી થયેલો વિસર્પ કાળા તથા ક્રોમળ વર્ણવાળો હોય છે, ખરસટ હોય છે અને આંગળાનું મર્દન, ભેદાયા જેવી વ્યથા તથા વાતજ્વરના જેવાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન કરે છે. એ એ વાયુથી થયેલો વિસર્પ ધાતુઓના અત્યંત દૂષિતપણાથી અગ્નિ જેવા વિષમ ફેડલાઓથી યુક્ત હોય, તે અસાધ્ય છે; માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. (વાયુથી થયેલા વિસર્પની અસાધ્યતાનાં જ ચિહ્નો કહ્યાં તે ચિહ્નો તેની અસાધ્યતાનાં નથી, પણ વાયુ અને પિત્ત એ બે દોષોથી થયેલો વિસર્પ કે જે અસાધ્ય છે તેનાં છે, એમ પણ માનવામાં આવે છે.) ૩

વિષ્ણુસ્ફોટપ્રમેદવહુલઃ ક્ષતજપ્રકાશઃ ।
દોષપ્રવૃદ્ધિહતમાસશિરો યદા સ્યા-

સ્ત્રોતોજકર્દમનિમો ન તદા સ સિધ્યેત્ ॥ ૪ ॥

પિત્તથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
અને અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યતા

પિત્તથી થયેલો વિસર્પ ઝડપથી ગતિ કરે છે, લોહી જેવો રાતો હોય છે અને તેમાં જ્વર, દાઢ, પાકવું, ફેડલા તથા ભેદાવ અત્યંત હોય છે. એ પિત્તથી થયેલો વિસર્પ જળના પ્રવાહ-થી ઉત્પન્ન થયેલા કાદવના દ્રવ જેવા વર્ણવાળો અને દોષની અતિવૃદ્ધિથી જેમાં માંસનો તથા શિરાઓનો ઉપધાત યર્થ ગયો હોય એવો યર્થ ભય ત્યારે અસાધ્ય છે. (પિત્તથી થયેલા વિસર્પની અસાધ્યતાનાં જ લક્ષણો કહ્યાં તે લક્ષણો તેની અસાધ્યતાનાં નથી પણ પિત્ત અને કફ એ બે દોષોથી થયેલા વિસર્પ કે જે અસાધ્ય છે તેનાં છે એમ પણ માનવામાં આવે છે.) ૪

શ્લેષ્માત્મકઃ સરતિ મન્દમચીપ્રપાકઃ

શ્ચિમ્બઃ સિતઃ શ્વપશુરુપરુપકણ્ઠઃ ॥ ૫ ॥

કફથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
કફથી થયેલો વિસર્પ ધીરેધીરે ફેલાય છે, તુરત પાકતો નથી, સ્નિગ્ધ હોય છે, સફેદ વર્ણવાળો હોય છે, અદ્ય પીડાનાળો હોય છે અને ઉચ ખરજવાળો હોય છે. ૫

સર્વાત્મકશ્ચિવિષ્ણુવર્ણક્રોડગાઢઃ

પક્ષો ન સિધ્યતિ ચ માંસશિરાપ્રણાશાત્ ॥ ૬ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ
લક્ષણ તથા અસાધ્યતા

જે વિસર્પમાં ઉપર કહેલા વાયુ વગેરે સર્વ દોષોના વર્ણો તથા વેદનાઓ જેવામાં આવે તથા જેનું મૂળ અત્યંત જીડું હોય તે વિસર્પને ત્રણે દોષોથી થયેલો જણવો. આ ત્રિદોષાત્મક અથવા સાન્નિપાતિક વિસર્પ પાકી જ ભય છે અને તેના પાકવાના સડાથી માંસ તથા શિરાઓનો નાશ થઈ ભય છે માટે અસાધ્ય છે. ૬

સઘઃ ક્ષતવ્રણમુપેત્ય નરસ્ય પિત્તં
રક્તં ચ દોષમહુલસ્ય કરોતિ શોફમ્ ।

શ્યાવં સ્લોહિતમતિજ્જરદાહપાકં
સ્ફોટૈઃ કુલ્લયસદૃશૈરસિતૈશ્ચ કીર્ણમ્ ॥ ૭ ॥

ક્ષતથી થયેલા વિસર્પનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

જેના ધાતુઓ દોષોથી દૂષિત થયા હોય તે માણસને શસ્ત્રપ્રહાર વગેરે આંગતુક કારણોથી જખમ થતાં તે તાજ જખમમાં પિત્ત અને રુધિર બંને પ્રાપ્ત થઈ કાળાશનાળા, રતાશનાળા, અત્યંત જળતરાનાળા, અત્યંત જ્વરવાળા, અત્યંત પાકવાળા અને કળથી જેવા કાળા ફેડલાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા સોજા ઉત્પન્ન કરે છે એ સોજાને ક્ષતથી થયેલો વિસર્પ જણવો. ૭

સિધ્યન્તિ વાતકફપિત્તિકૃતા વિસર્પાઃ

સર્વાત્મકઃ ક્ષતકૃતશ્ચ ન સિદ્ધિમેતિ ।

૧ ક્ષત થતાં તે એમ બાળ્યાન આવે છે કે, ત્રિદોષાત્મક વિસર્પ કદાપિ છે પણ તેને પાકે અને પાકવાના સડાથી માંસ તથા શિરાઓનો નાશ થાય તે અસાધ્ય છે.

વિશસ્તૈષ્વપિ દેહેષુ યથા શુક્રં ન દૃશ્યતે ।
 સર્વદેહાશ્રિતત્વાच्च શુક્રલક્ષણમુચ્યતે ॥
 તદેવ ચેષ્ટ્યુવતેર્દર્શનાત્સ્મરણાદપિ ।
 શન્દસંશ્રવણાત્સ્પર્શસંહર્ષાच्च પ્રવર્તતે ॥
 સુપ્રસન્નં મનસ્તન્ન હર્ષણે હેતુરુચ્યતે ।
 આહારસયોનિત્વાદેવં સ્તન્યમપિ સ્ત્રિયાઃ ॥
 તદેવાપલ્યસંસ્પર્શાદર્શનાત્સ્મરણાદપિ ।
 ગ્રહણાદપ્યુરોજસ્ય શુક્રવત્સંપ્રવર્તતે ॥
 સ્નેહો નિરન્તરસ્તન્ન પ્રઘ્નવે હેતુરુચ્યતે ॥૧૯॥
 ધાવણુનું સ્વરૂપ, મૃત સ્ત્રીઓનાં શરીરોમાં
 ધાવણુ ન હોવાનાં અને ધાવણુની
 પ્રવૃત્તિનાં કારણો

પાકિલા આહારથી ઉત્પન્ન થયેલો રસનો
 મધુર તથા ઉત્તમ સાર સઘળા શરીરમાંથી સ્તનોમાં
 આવે છે, ત્યારે સ્તન્ય (ધાવણુ-દૂધ) ઠહેવાય છે.
 જમ પુરુષોનાં શરીરોને કાપી તેમાં તપાસ
 કરવા છતાં વીર્ય નજરે ચડતું નથી, તેમ
 સ્ત્રીઓનાં શરીરોને કાપીને અવલોકન કરવા
 છતાં તેમાં ધાવણુ જેવામાં આવતું નથી.
 આમ છતાં જમ વીર્ય પુરુષોના સઘળા
 શરીરમાં રહેનાર છે તેમ ધાવણુ સ્ત્રીઓના સઘળા
 શરીરમાં રહેનાર છે તેથી જ વીર્યની રીતિ છે
 તેવી જ ધાવણુની રીતિ છે. જમ પ્રિય યુવતીના
 દર્શન, સ્મરણ, શબ્દના શ્રવણ કે સ્પર્શથી
 હર્ષ ઉત્પન્ન થતાં તે હર્ષને લીધે પુરુષના વીર્યનો
 સ્ત્રાવ થાય છે અને તે હર્ષનું કારણ સુપ્રસન્ન
 થયેલું મન છે, તેમ સંતાનના સ્પર્શ, દર્શન,
 સ્મરણ, અને સંતાનના હાથ વડે સ્તન પક-
 ડાયાથી હર્ષ થતાં તે હર્ષને લીધે સ્ત્રીઓના દૂધનો
 સ્ત્રાવ થાય છે અને તે હર્ષનું કારણ હર્ષેશનો
 સ્નેહ છે. વીર્ય અને દૂધ બંનેનું મૂળ ઉત્પ-
 ત્તિકારણ આહારનો રસ જ છે.^૧ ૧૯

તત્કષાયં ભવેદ્વાતાલ્ક્ષિસં ચ પ્લવતેઽમ્મસિ ।
 પિત્તાદમ્લં ચ કટુકં રાજ્યોઽમ્મસિ ચ પીતિકાઃ ॥
 કફાદ્ધનં પિચ્છિલં ચ જલે ચાપ્યવસીદતિ ।
 સર્વૈર્દુષ્ટૈઃ સર્વલિઙ્ગમભિઘાતાच्च દુષ્યતિ ॥૨૦॥
 દોષોને લીધે ધાવણુની બુદીબુદી દુષ્ટતા
 જે ધાવણુ વાયુથી બગડેલું હોય, તો તૂટી
 રસનાળું થાય છે અને પાણીમાં નાખનાર્માં
 આવતાં પાણી ઉપર તરે છે. જે ધાવણુ પિત્તથી
 બગડેલું હોય, તો ખાટું તથા તીખું થાય છે
 અને પાણીમાં નાખતાં તેની પીળીપીળી રેખાઓ
 થાય છે. જે ધાવણુ કફથી બગડેલું હોય, તો ઘાટું
 તથા ચીકણું થાય છે અને પાણીમાં નાખતાં
 પાણીની અંદર ડૂબી જાય છે. ત્રણે દોષોથી બગે-
 ડેલું હોય તો ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નોનાળું થાય છે.
 ધાવણુ અભિઘાતથી પણ દૂષિત થઈ જાય છે. ૨૦
 ચત્સ્રીરમુદકે ક્ષિત્તમેકીમવતિ પાણ્ડુરમ્ ।
 મધુરં ચાવિવર્ણં ચ પ્રસન્નં તદ્વિનિર્દિશેત્ ॥૨૧॥

નિર્દોષ ધાવણુનું લક્ષણ

જે ધાવણુ પાણીમાં નાખતાં પાણીની
 સાથે મળી જાય (એક થઈ જાય), સફેદ, મધુર
 અને ટ્રિકાશથી રહિત હોય, તે ધાવણુને પ્રસન્ન
 (નિર્દોષ) કહેવું. ૨૧

સક્ષીરૌ વાપ્યદુગ્ધૌ વા પ્રાપ્ય દોષઃ સ્તનૌ સ્ત્રિયાઃ ।
 રક્તં માંસં ચ સન્દ્રૂષ્ય સ્તનરોગાય કલ્પતે ॥૨૨॥

સ્તનરોગોની સંપ્રાપ્તિ

દોષ, સ્ત્રીઓના દૂધનાળા અથવા દૂધ વગરના
 સ્તનોને પ્રાપ્ત થઈ, રુધિર તથા માંસને દૂષિત
 કરી સ્તનરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨

પચ્ચાનામપિ તેષાં તુ હિત્વા શોણિતવિદ્રધિમ્ ।

લક્ષણાનિ સમાનાનિ બાહ્યવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥૨૩॥

અતિદેશથી સ્તનના રોગોનાં લક્ષણ

પાંચ પ્રકારના સ્તનરોગોનાં લક્ષણો રુધિરના
 પ્રકાપથી થયેલા વિદ્રધિ સિવાય બાકીના બહારના
 વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો જેવાં જ હોય છે. (રુધિરના
 પ્રકાપથી સ્તનરોગ થતો નથી એ સ્વભાવ જ છે.)

૧ ધાવણુનો સંબંધ સીધો રસ સાથે જ છે, રક્ત,
 માંસ કે મેદ સાથે નથી. તેથી માતાના બોરાકની અસર
 તરત જ ધાવણુમાં થાય છે. પ્ર.

જે દોષોથી થયેલા નાડીવણુનાં લક્ષણો

ત્રણ દોષોનાં જે બુદ્ધાંબુદ્ધાંલક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં તેઓમાંથી જે નાડીવણુમાં વાયુ અને પિત્તનાં મિશ્રિત લક્ષણો જેવામાં આવે તે નાડીવણુને વાયુ તથા પિત્તથી થયેલો જણવો. જે નાડીવણુમાં વાયુ અને કફનાં મિશ્રિત લક્ષણો જેવામાં આવે તે નાડીવણુને વાયુ તથા કફથી થયેલો જણવો અને જે નાડીવણુમાં પિત્ત તથા કફનાં મિશ્રિત લક્ષણો જેવામાં આવે તે નાડીવણુને પિત્ત તથા કફથી થયેલો જણવો. (ગયદાસાચાર્યે આ પાઠ છોડી દીધો છે તેથી પાંચ જ નાડીવણુ થાય છે અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાય-નો ૭મો વિપય જેતાં તથા તે પછી આપેલી ચિકિત્સાઓ જેતાં પણ ગયદાસાચાર્યનો મત વાસ્તવિક છે એમ જણાય છે.) ૧૪

દાહજ્વરશ્વસનમૂર્ચ્છનવક્રશોષા

યસ્યાં મન્વન્ત્યમિહિતાનિ ચ લક્ષણાનિ ।

તામાદિશેત્પત્રનપિત્તકફપ્રકોષાદુ-

ષોરામસુક્ષ્મકરીમિવ કાઠરાત્રિમ્ ॥ ૧૫ ॥

ત્રણે દોષથી થયેલા નાડીવણુનું લક્ષણ

જે નાડીવણુ ઠાક, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્છાળી તથા સુખના શોષથી યુક્ત હોય અને જેમાં ઉપર કહેલાં બીજાં પણ ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય તે ભયંકર નાડીવણુ ત્રણે દોષોનાં પ્રકાશ-થી થયેલો અને કાળરાત્રિની પેઠે પ્રાણુનો નાશ કરનારો જણવો. ૧૫

નષ્ટ કચચિદણુમાત્રમુદીત્તિષુ

સ્થાનેષુ શ્લેષ્મચિરેણ ગતિં કરોતિ ।

સા ફેનિલં મથિતમુષ્ણમગુચ્ચિમિત્રં

ઘ્રાવં કરોતિ સદૃશા સરજા ચ નિત્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

શલ્યથી થયેલા નાડીવણુનું લક્ષણ

ત્વગા, મારા, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, સંધિઓ, અસ્થિઓ, કોડો કે મર્મસ્થળોમાં પેદાશ અને કાઈ રીતે શુભ થઈ જવાને લીધે નહીં ।

દેખવામાં આવતું ઝીણું શલ્ય થોડા કાળમાં ઉગતિ કરે છે અને તે ગતિથી તુરંત મથાયે જવો, ઊનો તથા લોહીથી સંયુક્ત થયેલો ફીવાળો સાવ થાય છે અને નિરંતર પીડા થાય છે, એ શલ્યથી થયેલો નાડીવણુ કહેવાય (અંગોને લાંબાટૂકાં કરવા વગેરેના સમય શલ્યનું સંયજન થતાં સાવ થાય છે.) ૧૬

યાવલ્લો ગતયો યૈશ્વ કારણૈઃ સમ્ભવન્તિ હિ ।

તાવન્તઃ સ્તનરોગાઃ સ્યુઃ સ્ત્રીણાં તૈરેવ હેતુભિઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્તનરોગોનાં નિદાનો અને સંખ્યા

જે કારણોથી નાડીવણુ થાય છે તે નેટલી સંખ્યાવાળા થાય છે તે જ કારણોથી સ્તનરોગો અને સ્તનરોગો થાય છે તથા તેટલી જ સંખ્યાવાળા થાય છે અર્થાત્ વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે દોષો અને અભિધાતથી, એ રીતે સ્તનરોગો પાંચ પ્રકારના થાય છે. ૧૭

ધમન્યઃ સંવૃત્તદ્વારાઃ કન્યાનાં સ્તનસંશ્રિતાઃ ।

દોષાવિસરણાત્તાસાં ન ભવન્તિ સ્તનામયાઃ ॥

તાસમેવ પ્રજાતાનાં ગર્ભિણીનાં તુ તાઃ પુનઃ ।

સ્વાભાવેવ વિવૃતા જાયન્તે સમ્ભવન્ત્યતઃ ॥ ૧૮ ॥

ગર્ભ ન રહ્યો હોય એવી સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો ન થવાનું અને પ્રસવ થયેલ

સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થવાનું કારણ

જેઓને ગર્ભ કદી પણ ન જ રહ્યો હોય એવી સ્ત્રીઓનાં સ્તનોની ધમનીઓ બિડાયેલાં દ્વારાવાળી અને તેને લીધે દોષોના સંચાર વગરની હોય છે તેથી નેત્રી સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થતા નથી. જે સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીઓની અને ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓની તે ધમનીઓ સ્વાભાવિક રીતે ખૂલેલાં દ્વારાવાળી થઈ બપ છે એટલા માટે તે સ્ત્રીઓને સ્તનરોગો થાય છે. ૧૮

રસપ્રસાદો મધુરઃ પક્વાહારનિમિત્તજઃ ।

ફલ્લેદેહાત્તત્ત્વો પ્રાપ્તઃ સ્તન્યમિત્યમિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

ત્યારે તલના કદક જેવા કે થીણા ધી જેવા મેદને
સ્રવે, તે અંથિ મેદ સંબંધી જણવો. ૬

વ્યાયામજાતૈરવલસ્ય તૈસ્તૈ-
રાક્ષિપ્ય વાયુર્હિ શિરાપ્રતાનમ્ ।
સંપીઙ્ય સંકોચ્ય વિશેષ્ય ચાપિ
ગ્રન્થિં કરોત્યુન્નતમાશુ વૃત્તમ્ ॥
ગ્રન્થિઃ શિરાજઃ ॥ ૭ ॥

શિરાઓથી થયેલા અંથિનું લક્ષણ

નિર્બળ માણસ ભાર ઉપાડવા કે યુદ્ધ
કરવા વગેરે પરિશ્રમો કરે તો તેઓથી કુપિત
થયેલો વાયુ શિરાઓના સમૂહને ચલિત કરી,
દબાવી, સંકોચી તથા સૂકવીને તરત જાંચા
તથા ગોળ આકારવાળા અંથિ ઉત્પન્ન કરે છે.
એ અંથિ શિરાઓથી થયેલો જણવો. ૭

સ તુ કુચ્છસાધ્યો
મવેઘદિ સ્યાત્સરુજશ્ચલશ્ચ ।
અરુક્સ એવાપ્યચલો મહાંશ્ચ
મર્મોસ્થિતશ્ચાપિ વિવર્જનીયઃ ॥ ૮ ॥

અંથિઓની કષ્ટસાધ્યતા તથા અસાધ્યતા

જે શિરાઓથી થયેલો અંથિ પીડાવાળો
તથા ચલ હોય તો કષ્ટસાધ્ય^૧ છે. જે શિરાઓથી
થયેલો અંથિ અથવા વાયુ વગેરેથી થયેલા
બીજા અંથિઓ પણ પીડાવગરના, અચળ, મોટા
કે મર્મસ્થળોમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો તેઓની
ચિકિત્સા કરવી નહીં અર્થાત્ અસાધ્ય છે. ૮

હન્વસ્થિકક્ષાક્ષકવાહુસન્ધિ-
મન્યાગલેષૂપચિતં તુ મેદઃ ।
ગ્રન્થિં સ્થિરં વૃત્તમથાયતં વા
સ્તિગ્ધં કફશ્ચાલ્પરુજં કરોતિ ॥

૧ ચિકિત્સિત સ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયમાં આની
ચિકિત્સા આપી નથી તેથી તો અસાધ્યતા સિદ્ધ થાય
એમ છે પણ વાગ્ભટે ચિકિત્સા આપી છે તેથી
કષ્ટસાધ્યતા જ રહે છે.

તં ગ્રન્થિમિશ્રામલકાશ્ચિમાત્રૈ-
ર્મત્સ્યાળહજાલપ્રતિમૈસ્તથાન્યૈઃ ।
અનન્યવર્ણેરુપચીયમાનં
ચયપ્રકર્ષાદપર્ચીં વદન્તિ ॥
કણ્ઠ્યુતાસ્તેડલ્પરુજઃ પ્રમિત્ત્વાઃ
સ્રવન્તિ નશ્યન્તિ ભવન્તિ ચાન્યૈઃ ।
મેદઃકફાભ્યાં खलु रोग एष
सुदुस्तरो वर्षगणानुबन्धी ॥ ९ ॥

અપચીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

હડપચીનાં અસ્થિઓની સંધિ, કાખની
સંધિ, અક્ષકાસ્થિઓની સંધિ, બાહુની
સંધિ, ડોકના પાછલા ભાગની ધમની
(ઓડમાં) કે ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલો મેદ તથા
કફ સ્તિગ્ધ, થોડી વેદનાવાળા અને ગોળ
આકારવાળા અથવા લાંબા સ્થિર અંથિ ઉત્પન્ન
કરે છે. એ અંથિ મેદ તથા કફના અત્યંત
વધારાને લીધે આમળાના ઠળિયા જેવડા અથવા
માછલાનાં ઇંડાઓના સમૂહો જેવા અને શરીરના
જેવા જ વર્ણવાળા બીજા અંથિઓથી વ્યાપ્ત થઈને
વધ્યા કરે છે. એ રોગને આયુર્વેદના આચાર્યો
અપચી કહે છે. અરજવાળા તથા થોડી પીડા-
વાળા એ અંથિઓમાં ઠેટલાક અંથિઓ પાકી,
ભેદાઈ સ્રવે છે, ઠેટલાક મટી જાય છે અને
ઠેટલાક નવા થતા આવે છે. વાયુ આદિથી
સંયુક્ત થયેલા મેદથી તથા કફથી થયેલો એ
રોગ અતિદુસ્તર છે અને ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલ્યા
કરે છે. (જે અપચી છે, તે ગંડમાળાની જ એક
અવસ્થા છે એમ માનવામાં આવે છે.) ૯

માત્રપ્રદેશે ક્વચિદેવ દોષાઃ
સંમૂર્ચ્છિતા માંસમભિપ્રદૂષ્ય ।
વૃત્તં સ્થિરં મન્દરુજં મહાન્ત-
મનલ્પમૂલં ચિરવૃદ્ધચપાકમ્ ॥
કૂર્વન્તિ માંસોપચયં ચ શોફં
તમર્બુદં શાસ્ત્રવિદો વદન્તિ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧મો

અયાતો ગ્રન્થપચ્ચર્ચુદગલગણ્ડાનાં નિદાનં ।

વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યેના પૂછવા ઉપરથી 'અંથપ-
ચ્ચર્ચુદગલગંડનિદાન' એ નામના અધ્યાયનું
તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે મગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વાતાદયો માંસમસ્ટકપ્રદુષ્ટાઃ ।

સંદૃષ્ય મેદશ્ચ કફાનુવિદ્મઃ ॥

વૃત્તોન્નતં વિચયિતં તુ શોફં

કુર્વન્ત્યતો ગ્રન્થિરિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥૨॥

અંથિનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા

સામાન્ય લક્ષણ

પ્રકૃપિત થયેલા વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ
ત્રણ દોષો ભાંસિ તથા રુધિરને દૂષિત કરી, જે
દોષો, ગોળાકાર તથા અત્યંત કઠણ, ગાંઠ રૂપ
સોજો ઉત્પન્ન કરે છે તે અંથિ કહેવાય છે. કફથી
સંયુક્ત થયેલું મેદ પણ એવા જ અંથિ ઉત્પન્ન
કરે છે અને વાયુથી વિકૃતિ પામેલી શિરાઓ
પણ એવા જ અંથિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

આયમ્યતે ઘ્યયત ઇતિ તોદં ।

પ્રત્યસ્યતે કૃલ્યત ઇતિ મેદમ્ ॥

કૃષ્ણોઽમૃદુર્ધસ્તિરિવાતતથા ।

મિશ્રઃ સ્વેચ્છાનિલજોઽસ્ત્રમન્થમ્ ॥૩॥

વાયુથી થયેલા અંથિનું લક્ષણ

જે અંથિ બાહ્ય ખેંચીને લાંબો કરવામાં
આવતો હોય, વારંવાર કંપાવાતો હોય, વારંવાર
સોઈઆથી ભાંકાતો હોય, ઉપાડી ઉપાડીને
ફેંકવામાં આવતો હોય, કાપી નખાતો હોય અને
ફાડી નાખવામાં આવતો હોય એવી વ્યથા કરે,

૧ અંથિ, અપચી, અયુદ્ધ (રસોળી) અને મસખંડનાં
નિદાનો, અંપ્રાપ્તિ તથા સ્પર્શના નિરૂપણ વિશેષ.

કાળો હોય, કઠણ હોય, મૂત્રાશયની ડાયળીની
પેઠે લાંબો હોય અને ભેદાય ત્યારે આછા રુધિરને
અવે, તે અંથિ વાયુએ કરેલો બાહ્યો. ૩

દન્દ્વસ્તે ધૂપ્યતિ ચાતિમાવં ।

પાપચ્યતે પ્રજ્વલતીવ ચાપિ ॥

રક્તઃ સર્વોત્પચ્ચવાપિ પિતા-

દ્વિજઃ સ્વેદુષ્ણમતીવ ચાન્નમ્ ॥૪॥

પિત્તથી થયેલા અંથિનું લક્ષણ

જે અંથિ આખા શરીરમાં અત્યંત બળતરા
કરતો હોય, અંદર અત્યંત સંતાપ કરતો હોય,
અત્યંત પાકતો હોય, અત્યંત સગળતો બાહ્યો
હોય, રાતો અથવા પીળાશવાળો હોય અને
ભેદાય ત્યારે અત્યંત ઊંચા રુધિરને અવે, તે
અંથિ પિત્તથી થયેલો બાહ્યો. ૪

શીતોઽવિવર્ણોઽલ્પરક્ષોઽતિકણ્ઠુઃ

પાષાણવત્સંહનનોપપન્નઃ ।

ચિરામિવૃદ્ધિશ્ચ કફપ્રકોપા-

દ્વિજઃ સ્વેચ્છુકૃષ્ણં વ પૂયમ્ ॥૫॥

કફથી થયેલા અંથિનું લક્ષણ

જે અંથિ ટાઢો હોય, શરીરના જેવા જ વર્ણ-
વાળો હોય, થોડી વેદનાવાળો હોય, ઘણી ખરજ-
વાળો હોય, પચરા પેટે ધાટા તથા મોટા હોય,
લાંબે કાળે વધતો હોય અને ભેદાય ત્યારે સફેદ
તથા ધાટા પચને અવે, તે અંથિ કફના પ્રકોપથી
થયેલો સમજવો. ૫

શીરવૃદ્ધિશ્ચવૃદ્ધિહાનિઃ

ધિગ્ધો મહાનત્પક્ષોઽતિકણ્ઠુઃ ।

મેદઃકૃતો ગચ્છતિ ચાતિમિન્ને

પિષ્ટાકસર્પિઃપ્રતિમં તુ મેદઃ ॥ ૬॥

મેદથી થયેલા અંથિનું લક્ષણ

જે અંથિ શરીરના વધારાથી વધતો હોય,
શરીરની ક્ષીણતાથી ક્ષીણ થતો હોય, સ્તિમ્બ
હોય, મોટા હોય, થોડી વેદનાવાળો હોય,
અત્યંત ખરજવાળો હોય અને વધારે ભેદાય

યજ્ઞાયતેડન્યત્સલુ પૂર્વજાતે

જ્ઞેયં તદધ્યર્બુદમર્બુદજ્ઞૈઃ ।

યદ્વદ્વન્દ્રજાતં યુગપત્કમાદ્વા

દ્વિર્બુદં તત્ત્વં ભવેદસાધ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્બુદોની અસાધ્યતા

માંસ અને રૂધિરથી થયેલું અર્બુદ અસાધ્ય છે.^૧ વાયુથી થયેલાં અર્બુદ વગેરે જ સાધ્ય અર્બુદો છે.^૨ તેઓમાં પણ જ અર્બુદ સ્વાવ-વાળું, મર્મસ્થળમાં થયેલું, સ્ત્રોતમાં થયેલું કે અલાયમાન ન કરી શકાય એવું હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. પ્રથમ થયેલા અર્બુદમાં જ બીજું અર્બુદ ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'અધ્યર્બુદ' કહેવાય છે. જો એથી વખતે અથવા અનુક્રમે હારોહાર બે અર્બુદો થયેલાં હોય તો તે 'દ્વિર્-ર્બુદ' કહેવાય છે. અધ્યર્બુદ અને દ્વિર્ર્બુદ એ બંને પણ અસાધ્ય છે. ૧૫

ન પાકમાયાન્તિ કફાધિકત્વા-

ન્મેદોડધિકત્વાચ્ચ વિશેષતસ્તુ ।

દોષસ્થિરત્વાનાચ્ચદ્વય તૈષાં

સર્વાર્બુદાન્યેવ નિર્સર્ગતસ્તુ ॥ ૧૬ ॥

અર્બુદોનો પાક ન થવાનું કારણ

સધળા પ્રકારનાં અર્બુદો વિશેષે કરી કફ તથા મેદની અધિકતાવાળાં હોય છે, તેથી દોષોના કાર્યરૂપ માંસના જથ્થાની સ્થિરતા હોય છે, તેથી એ માંસનો જથ્થો ગુંથાઈ જાય છે; તેથી અને મેદ વગેરેના સ્વભાવને લીધે પણ પાકતાં નથી. (અપચીમાં કફ તથા મેદ આધિક હોય છે, તોપણ અપચીનો પાક થતો જોવામાં આવે છે અને અર્બુદમાં તે પ્રમાણે જ હોય છતાં મુદ્દલ પાક થતો નથી અને થાય છે તો થોડો થાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ સ્વભાવ વિના બીજું કશું નથી.)

વાતઃ કફશ્ચૈવ ગલે પ્રવૃદ્ધૌ

મન્યે તુ સંસૃત્ય તથૈવ મેદઃ ।

૧ મેદોગ્નન્ટ ટયુમર. ૨ બીનાઈન ટયુમર.

કુર્વન્તિ ગણં ક્રમશઃ સ્વલિઙ્ગૈઃ

સમન્વિતં તં ગલગણ્ડમાહુઃ ॥ ૧૭ ॥

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદો

ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, કફ કે તેઓથી દૂષિત થયેલું મેદ ડોકના પાછલા ભાગની મન્યતામની બે શિરાઓમાં આવી અનુક્રમે પોત-પોતાનાં લક્ષણોવાળા (વાયુ, કફ તથા મેદનાં લક્ષણોવાળા) ગંડ (ગડ)ને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રોગ ગલગંડ કહેવાય છે. ૧૭

તોદાન્વિતઃ કૃષ્ણશિરાવનઙ્કઃ

કૃષ્ણોડરુણો વા પવનાત્મકસ્તુ ।

મેદોડન્વિતશ્ચોપચિતશ્ચ કાલા-

દ્ભવેત્પ્રદિગ્ધે ચ ગલેડરુજશ્ચ ॥

પારુષ્ણયુક્તશ્ચિરવૃદ્ધ્યપાકો

યદ્દૃષ્ટ્યા પાકમિયાત્કદાચિત્ ।

વૈરસમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તો-

ર્ભવેત્તથા તાલુગલપ્રશોષઃ ॥ ૧૮ ॥

વાયુએ કરેલા ગલગંડનું લક્ષણ

જો ગલગંડ સોઈઓથી ભોંકાયા જવી વ્યથાવાળો હોય, કાળી શિરાઓથી વ્યાપ્ત હોય અને કાળા અથવા રાતા વર્ણવાળો હોય, તો તે વાયુથી થયેલો બાણવો. આ ગલગંડ કાળે કરીને બ્યારે મેદથી સંયુક્ત થાય છે તથા વધે છે, ત્યારે મેદથી ગળું ખરડાઈ જવાથી અતિ પીડા વગરનો થઈ જાય છે. વાયુએ કરેલો આ ગલગંડ કઠણ હોય છે, લાંબે કાળે વધે છે, પાકતો નથી અને ટાઈ સમયે દૈવચ્છાથી પાછી પણ જાય છે. જો માણસને આ વાયુ સંબંધી ગલગંડ થયો હોય, તે માણસનું મોહું વિરસ રહે છે અને તાળવું તથા ગળું સુકાયા કરે છે. ૧૮

સ્થિરઃ સવર્ણોડલ્પરુગ્રકણ્ઢુઃ

શીતો મહાંશ્વાપિ કફાત્મકસ્તુ ।

ચિરામિવૃદ્ધિં કુરુતે ચિરાદ્વા

પ્રપચ્યતે મન્દરુજઃ કદાચિત્ ॥

અર્બુદ(રસોળી)નાં નિદાન,^૧ સંપ્રાપ્તિ
તથા સામાન્ય લક્ષણ

પ્રકુપિત થયેલા દોષો કાઈ ગાત્રના પ્રદેશ-
માં માંસ (તથા રધિર)ને દૂષિત કરીને
ગોળાકાગ્વાળા, થોડી પીડાવાળા, મોટા, મોટા
મૂળવાળા, સ્થિર, નહીં પાકનારા અને લાંબે કાળે
વધનારા સૌજ ઉત્પન્ન કરે છે. એ માંસના
જથ્થા રૂપ સોજાને આયુર્વેદના આચાર્યો અર્બુદ
કહે છે. ૧૦

વાતેન પિત્તેન ક્ષેપેન ચાપિ
રક્તેન માસેન ચ મેદસા ચ ॥

તજ્ઞાયતે તસ્ય ચ લક્ષણાનિ

ગ્રન્થે સમાનાનિ સદા ભવન્તિ ॥ ૧૧ ॥

અમુક અર્બુદોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની
ગ્રંથિનાં લક્ષણો પ્રમાણે જ પરીક્ષા

એ અર્બુદ વાયુ, પિત્ત, કફ, રધિર, માંસ
અને મેદથી એમ છ પ્રકારનું થાય છે અને એ
છ પ્રકારમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા મેદથી
થયેલા અર્બુદોના લક્ષણો ગ્રંથિઓના લક્ષણો
જેવાં જ સદા હોય છે ૧૧

દોષ' પ્રદુષ્ટો રુધિરં શિરાસ્તુ

સપીડ્ય સ્કોચ્ય તતસ્ત્વપાકમ્ ॥

સામ્રાવમુત્પદ્યતિ માંપવિષ્ઠ

માંસાકુરેરાચિતમાશુરુદ્ધિમ્ ।

સવલ્લજયં રુધિરં પ્રદુષ્ટ

મસાધ્યમેતદ્રુધિરાત્મક સ્વાત્ ॥

રક્તક્ષયોપદ્રવવીઢિતવા

ત્વાપ્તુર્મવેદર્ધુદવીઢિતસ્તુ ॥ ૧૨ ॥

રુધિરથી થયેલા અર્બુદનું નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ

કુદ થયેલું પિત્ત રુધિર તથા શિરાઓને
સંક્રાંત પમાડીને તથા એકઠાં થઈ બંધ એવી

૧ ઈન્સર-આશુના પહાડ જેવું ગોળ અને સ્થિર
જે હાનીયાળી ન શકે તેવું પ્ર.

રીતે ઘાટા કરીને સાવવાળા, માંસના અકુરોથી
વીઠાયેલા અને તુરત વધનારા માંસના પિંડને
જરાક પાકે એવી રીતે ઊંચો કરે છે અને તેમાંથી
કુદ રુધિર નિરતર સ્ત્રાવ્ય કરે છે, એ રુધિરથી
થયેલું અર્બુદ કહેવાય છે આ અર્બુદ અસાધ્ય
છે. આ અર્બુદથી પીડાયેલા માણસ રુધિરના
ક્ષયથી યતા ઉપદ્રવોથી પીડાઈને પાકુવર્ણવાળો
થઈ બંધ છે. (સપ્તમા પ્રકારના અર્બુદોમાં માંસ
તથા રુધિર દૂષિત થાય છે, પણ રુધિરથી થયેલા
અર્બુદમાં રુધિર વિશેષે કરી દૂષિત થાય છે અને
માંસથી થયેલા અર્બુદમાં માંસ વિશેષે કરી દૂષિત
થાય છે એમ સમજવું) ૧૨

મુષ્ટિપ્રહારાદિમિરદિતેઙ્ગે

માંસ પ્રદુષ્ટ પ્રકરોતિ શોકમ્ ॥

અવેદનં ક્ષિમ્ભમનન્યર્ગ

મપાકમમ્રમોપમમપ્રચાલ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

માંસથી થયેલા અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ
તથા વિશિષ્ટ લક્ષણ

મૂઠીના પ્રહાર વગેરેથી અંગ પીડિત યાત્રી
વાયુથી કુદ થયેલું માંસ વેદનાવગમના અથવા
થોડી વેદનાવાળા, શરીરના જેવા જ વર્ણવાળા,
નહિ પાકનારા અથવા જરાક પાકનારા, પથરા
જે ॥ અને અધાયમાન ન કરી શકાય એના સ્થિતિ
સોજે ઉત્પન્ન કરે છે, એ માંસાર્બુદ કહેવાય છે

પ્રદુષ્ટમાંસસ્ય નરસ્ય ગાદ-

મેતદ્રવેન્માંસપાયણસ્ય ॥ ૧૪ ॥

માંસથી થયેલા અર્બુદનું દૂરનું નિદાન

માત્ર આત્રાના અધ્યાનથી જેતું માંસ

અતિકુદ થયેલું દોષ, તે માણસને ઉપર કહેલા

માંસાર્બુદ નામનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ૧૪

માસાર્બુદ ત્વેતદસાન્યમુક્તં

સાધ્યેષ્વપીમાન્યુપરર્જયેતુ ।

સપ્રસૂત મર્મણિ યચ જાત

ઘોત સુ વા યચ મવેદચાલ્યમ્ ॥

અધઃપ્રકુપિતોડન્યતમો હિ દોષઃ ફલકો-
શવાહિનીરમિપ્રપદ્ય ધમનીઃફલકોશયોર્વૃદ્ધિં જનયતિ,તાં
વૃદ્ધિમિત્યાચક્ષતે ॥૩॥

વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ

નીચેના ભાગમાં પ્રકુપિત થયેલો વાયુ,
પિત્ત કે કફ વૃષણની ક્રાંતિનીમાં ગયેલી ધમની-
ઓમાં આવી વૃષણની વૃદ્ધિ કરે છે, એ રોગને
આચાર્યો વૃદ્ધિ કહે છે. ૩

તાસાં ભવિષ્યતીનાં પૂર્વરૂપાણિ-વસ્તિકટોમુષ્ક-
મેદૃષુ વેદના માસ્તનિગ્રહઃ ફલકોશશોફથેતિ ॥૪॥

વૃદ્ધિઓનાં પૂર્વરૂપ

સાતમાંની કાઈ પણ વૃદ્ધિ જ્યારે થવાની
હોય, ત્યારે મૂત્રાશય, કમર, વૃષણ અને
લિંગમાં વેદના થાય છે, વાયુનો નિગ્રહ થઈ જાય
છે અને વૃષણમાં સોજો થાય છે. ૪

તન્નાનિલપરિપૂર્ણાં વસ્તિમિવાતતાં પરુષામનિમિ-
ત્તાનિલરુજં વાતવૃદ્ધિમાચક્ષતે ॥૫॥

વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

જે વધરાવળ પવનથી ભરાયેલી, મૂત્રાશયની
ક્રાંતિની જેવી વિસ્તીર્ણ, કઠોર અને અકસ્માત
થી વાયુ સંબંધી વેદનાઓવાળી હોય, તે વધરા-
વળને વાતવૃદ્ધિ કહે છે. ૫

પક્ષોદુશ્વરસંકાશાં જ્વરદાહોષ્મવર્તીં ચાશુસમુ-
ત્થાનપાકાં પિત્તવૃદ્ધિમ્ ॥૬॥

પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

જે વધરાવળ પાકેલાં ઉંખરાનાં ફળ જેવી
હોય, જ્વરથી યુક્ત હોય, દાહથી તથા ગરમીથી
યુક્ત હોય (અંદર બળતરાવાળી હોય તથા
બહારના ભાગમાં પણ તપતી હોય) અને તુરત
જેડેલી તથા તુરત પાકેલી હોય તે વધરાવળને
પિત્તવૃદ્ધિ કહે છે. ૬

કઠિનામલ્પવેદનાં શીતાં કણ્ઠમતીં શ્લેષ્મવૃદ્ધિમ્ ॥૭

કફથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

જે વધરાવળ કઠણ હોય, અદ્ય વેદનાવાળી

હોય, ટાઢી હોય અને ખરજવાળી હોય, તે
વધરાવળને શ્લેષ્મવૃદ્ધિ કહે છે. ૭

કૃષ્ણસ્ફોટાવૃતાં પિત્તવૃદ્ધિલિહ્નાં રક્તવૃદ્ધિમ્ ॥૮॥

રુધિરથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

જે વધરાવળ કાળા ફેડલાઓથી વ્યાપ્ત હોય
અને ઉપર કહેલાં પિત્તવૃદ્ધિનાં લક્ષણોથી યુક્ત
હોય તે વધરાવળને રક્તવૃદ્ધિ કહે છે. ૮

મૃદુસ્તિગ્ધાં કણ્ઠમતીમલ્પવેદનાં તાલફલપ્રકાશાં
મેદોવૃદ્ધિમ્ ॥૯॥

મેદથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

જે વધરાવળ કામળ તથા સ્તિગ્ધ, ખરજ-
વાળી, અદ્ય વેદનાવાળી અને તાડના ફળની પેઠે
શ્યામ તથા ગોળ હોય તે વધરાવળને મેદો-
વૃદ્ધિ કહે છે, ૯

મૂત્રસન્ધારણશીલસ્ય મૂત્રવૃદ્ધિર્ભવતિ, સા ગચ્છ-
તોડમ્બુપૂર્ણાં દતિરિવ ક્ષુમ્બ્યતિ મૂત્રકૃચ્છ્રવેદનાં શ્વયશું
કોશયોશ્વાપાદયતિ તાં મૂત્રવૃદ્ધિં વિદ્યાત્ ॥૧૦॥

મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિનું લક્ષણ

જેનો મૂત્રની હાજતને અટકાવી રાખવાનો
સ્વભાવ હોય, તે પુરુષને મૂત્રવૃદ્ધિ થાય છે. જે
વધરાવળ ચાલવાના સમયમાં જળથી ભરેલી
પખાણની પેઠે ક્ષોભ પામતી હોય, મૂત્રકૃચ્છ્રની
વેદના કરતી હોય અને જેથી વૃષણોમાં સોજો
થયો હોય, તે વધરાવળને મૂત્રવૃદ્ધિ જાણવી. ૧૦

મારહરણબલવદ્વિગ્રહવૃક્ષપ્રપતનાદિમિરાયાસવિશે-
ષૈર્વાયુરતિપ્રવૃદ્ધઃ પ્રકુપિતશ્ચ સ્થૂલાન્નસ્યેતરસ્ય ચૈક-
દેશં દ્વિગુણમાદાયાધો ગત્વા વહ્નણસંધિમુપેત્ય ગ્રન્થિ-
રૂપેણ સ્થિત્વાડપ્રતિક્રિયમાણે ચ કાલાન્તરેણ ફલ-
કોશં પ્રવિશ્ય મુષ્કશોફમાપાદયત્યાધ્માતો વસ્તિરિવા-
તતઃ પ્રદોર્ધઃ શોફો ભવતિ સશબ્દમવપીડિતશ્ચોર્ધ્વમુ-
પૈતિ વિમુક્તશ્ચ પુનરાધમતિ તામન્નવૃદ્ધિમસાધ્યા-
માચક્ષતે ॥૧૧॥

આંતરડાંની વૃદ્ધિનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા

આંતરડાંની વૃદ્ધિ જાણવી

માયુર્યમાસ્યસ્ય ચ તસ્ય જન્તો-

મંવેત્યા તાદુગલપ્રલેયઃ ॥ ૧૯ ॥

કદે કદેશા ગણગંડનું લક્ષણ

જે ગણગંડ સ્થિર હોય, જે દેહાણુ થયો હોય તે દેહાણુના જેવા જ વર્ણવાળો હોય, થોડી પીડાવાળો, ઉંચ ખરજવાળો તથા ટાંઠો હોય અને મોટા પલ્લુ હોય, તો તેને કદે કદેશો જાણવો. આ ગણગંડ કાંબે કાંબે વધે છે, વખત પર કાંબે કાંબે પાકે પલ્લુ છે અને મંદ વેદનાવાળો હોય છે. જે માણસને આ કદ સંબંધી ગણગંડ થયો હોય તે માણસનું મોટું સ્તિગ્ધ તથા મધુર રહે છે અને તાજવું તથા ગરુ કદથી ખરડાયેલાં રહે છે. ૧૯

શ્લિષ્ઠો મૃદુઃ પાણ્ડુરનિશ્ણન્વો

મેદઃકૃનો નીલગપાનિક્ષ્ણુઃ ॥

પ્રલમ્બોઽપ્લવુવદત્વમૂલો

દેહાનુરૂપઞ્જનૃદ્વિસુકઃ ।

શ્લિષ્ઠાસ્પતા તસ્ય મંવેજ જન્તો-

ર્ગલેન દ્યન્નં કુસ્તે ચ નિત્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

મેદે કદેશા ગણગંડનું લક્ષણ

જે ગણગંડ સ્તિગ્ધ, દોમળ, પાંડુ વર્ણવાળો, ખરાબ ગંધવાળો, અતિ પીડા વગરનો, ધણી ખરજવાળો તૂબડાં, પેટે લટકેલો, અદ્ય મૂળ વાળો અને શરીરના વંચવાથી વધેલો હોય તથા સીણ થવાથી સીણ થતો હોય તે ગણગંડને મેદે કદેશો જાણવો. આ ગણગંડ જેને થયો હોય, તે માણસનું મોટું સ્તિગ્ધ રહે છે અને સર્વદા ગળા માંથી અવાજ થયા કરે છે. ૨૦

કૃષ્ણાચ્છ્વસન્તં મૃદુસર્વગાં

સંવત્સરાનોનમરોચકાન્તમ્ ।

શીતં તુ વૈયો ગલગણ્ડિન્નં તં

મિત્રસ્તરં ચૈવ તિર્વર્જયેત્ ॥ ૨૧ ॥

કેવો ગણગંડ અસાધ્ય છે ?

જે ગણગંડથી માંડમાંડ શામ થઈ શકતો હોય, સ્વપ્નાં ગાત્રો દોમળ થઈ ગયાં હોય,

અરુચિ તથા સીણતા થઈ હોય, સ્વર થેસી થયો હોય તથા જેની ઉત્પત્તિને એક વર્ષ વીટી મળ્યું હોય, તે ગણગંડની વૈધે ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૨૧ નિવદ્ધઃ શ્વયુર્યસ્ય મુષ્કવત્સ્યતે ગલે ।

મહાન્વા યદિ વાહુસ્વસ્તંગઢમિતિ નિર્દિશેન્ ॥ ૨૨ ॥

ગણગંડના સ્વરૂપનો પાકો નિશ્ચય જેનો બધાથેલો, મોટો અથવા નાનો સોમે ગળામાં વૃષ્ટની પેટે લટક્યા કરતો હોય, તે રોગને જ ગણગંડ કહેવો. ૨૨

અધ્યાય ૧૨મો

ઘયાતો વૃદ્ધયુપદંશસ્તીપદાનાં નિદાનં વ્યાહ્યા-
સ્વામઃ । યથોક્તૌ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી 'વૃદ્ધયુપદંશ સ્તીપદનિદાન' એનામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે બ્યાખ્યાન કરીશું, કે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મુશ્તની પામે કહેલું છે. ૧

વાતપિત્તછેષ્મશોષિતમેદોમૂઝાન્તનિમિત્તાઃ સ્ત
વૃદ્ધયઃ । તાસાં મૂઝાન્તનિમિત્તે વૃદ્ધો વાતમુન્યે
કેવલમુત્તચિદેહુરન્યતમઃ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધિ (વધરાવળ)નાં નિદાનો તથા સંખ્યા વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્ત, મેદ, મૂત્ર અને આંતરડાંથી એમ સાત પ્રકારની વૃદ્ધિઓ થાય છે. એમાં મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિ અને આંતરડાંથી થયેલી વૃદ્ધિ પણ જો કે વાયુરૂપ નિદાનથી જ થાય છે, તેપણુ તે વાયુ મૂત્ર તથા આંતરડાના આશ્રયથી એ વૃદ્ધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત તે વૃદ્ધિઓની ઉત્પત્તિમાં મૂત્ર તથા આંતરડાં પણ કારણ હોય છે, એટલી ભૂદાઈને હોય એ બે પ્રકારને વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિથી ભૂદા ગણવામાં આવ્યા છે. ૨

૧ વધરાવળ. અંગ અને સ્તીપદના નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા સંખ્યા વધેલો નિરપજ નિર્મોહ.

તત્ર વાતિકે પારુષ્યં ત્વક્પરિપુટનં સ્તબ્ધમેદૂતા
પરુષશોકતા વિવિધાશ્ચ વાતવેદનાઃ ॥ ૧૪ ॥

વાયુથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
જે ઉપદંશ વાયુથી થયો હોય, તે તેમાં
ખરસટપણું, ત્વચાનું ફાટવું, લિંગની સ્તબ્ધતા,
સોજની ઠઠિનતા અને બીજી પણ અનેક પ્રકાર-
ની વાયુ સંબંધી વેદનાઓ થાય છે. ૧૪

પૈત્તિકે જ્વરઃ શ્વયથુઃ પક્ષોદુર્મ્વરસક્લાશસ્તીન્ન-
દાહઃ ક્ષિપ્રપાકઃ પિત્તવેદનાશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

પિત્તથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
જે ઉપદંશ પિત્તથી થયો હોય, તે તેથી
જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, પિત્ત સંબંધી બીજી પણ
વેદનાઓ થાય છે અને પાકેલાં ઉખરાનાં ફળ
જેવો, તીવ્ર બળતરાવાળો તથા તુરત પાકનારો
સોજો થાય છે. ૧૫

શ્લેષ્મિકે શ્વયથુઃ કણ્ઠમાન્ કઠિનઃ સ્નિગ્ધઃ
શ્લેષ્મવેદનાશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

કફથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
જે ઉપદંશ કફથી થયો હોય, તે ખરજ-
વાળો, ઠંડણ તથા સ્નિગ્ધ સોજો થાય છે અને
બીજી પણ કફ સંબંધી વેદનાઓ થાય છે. ૧૬

રક્તજે કૃષ્ણસ્ફોટપ્રાદુર્ભાવોડલ્યર્થમસુકપ્રવૃત્તિઃ
પિત્તલિઙ્ગાન્યલ્યર્થં જ્વરદાહૌ શોષશ્ચ યાપ્યશ્ચૈવ કદા-
ચિત્ ॥ ૧૭ ॥

રુધિરથી થયેલા ઉપદંશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
જે ઉપદંશ રુધિરથી થયો હોય, તે કાળા
ફાડલા ઉત્પન્ન થાય છે, લોહીની બહુ જ પ્રવૃત્તિ
થાય છે, પિત્ત સંબંધી વેદનાઓ થાય છે, જ્વર
તથા દાહ અત્યંત થાય છે અને શોષ થાય છે.
આ ઉપદંશ કોઈ વખતે યાપ્ય પણ થઈ પડે છે.

સર્વજે સર્વલિઙ્ગદર્શનમવદરણં શેફસઃ ક્રુમિપ્રા-
દુર્ભાવો મરણં ચેતિ ॥ ૧૮ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદંશનું
વિશિષ્ટ લક્ષણ
જે ઉપદંશ ત્રણે દોષોથી થયો હોય, તે ત્રણે

દોષોનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે, લિંગ ફાટી
જાય છે, ફીડા પડે છે અને ખરણ પણ થાય છે.

કુપિતાસ્તુ દોષા વાતપિત્તશ્લેષ્માણોડધઃપ્રપન્ના
વજ્રગોરુજાનુજઙ્ઘાસ્વવતિષ્ઠમાનાઃ કાલાન્તરેણ પાદમા-
શ્રિત્ય શનૈઃ શોફં જનયન્તિ તચ્છીપદમિત્યાચક્ષતે ॥ ૧૯ ॥

શ્લીપદનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને
સામાન્ય લક્ષણ

પ્રકુપિત થયેલા વાયુ, પિત્ત અને કફ એ
દોષો શરીરના નીચા ભાગમાં પ્રાપ્ત થઈ, સાથજો-
માં, સાથજોની સંધિઓમાં, ગોઠણોમાં તથા
પગની પિંડીઓમાં રહી કાળાંતરે પગમાં આવી-
ને ધીરેધીરે સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજને
આચાર્યો શ્લીપદ કહે છે. ૧૯

તત્ત્રિવિધં વાતપિત્તકફાનિમિત્તમિતિ ॥ ૨૦ ॥

શ્લીપદોના ભેદ

વાયુથી થયેલ, પિત્તથી થયેલ અને કફથી
થયેલ, એ રીતે શ્લીપદો ત્રણ પ્રકારનાં થાય છે. ૨૦

તત્ર વાતજં ચ્ચં કૃષ્ણં પરુષમનિમિત્તાનિલરુજં
પરિસ્ફુટતિ ચ વહુરાઃ ॥ ૨૧ ॥

વાયુથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
વાયુથી થયેલું શ્લીપદ ખરસટ, કાળું અને
રૂક્ષ હોય છે, ઘણા પ્રદેશોમાં ફાટે છે અને તે શ્લીપદ
અકારણ વાયુ સંબંધી વેદનાઓવાળું થાય છે.

પિત્તજં તુ પીતાવભાસમીષ્ણ્વદુ જ્વરદાહપ્રાયં
ચ ॥ ૨૨ ॥

પિત્તથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
પિત્તથી થયેલું શ્લીપદ પીળા અનભાસ-
વાળું, કાંઈક ડામળ અને લગભગ જ્વર તથા
બળતરાવાળું હોય છે. ૨૨.

શ્લેષ્મજં તુ શ્વેતં સ્નિગ્ધાવભાસં મન્દવેદનં
મારિકમતિમહાગ્રન્થિકં કણ્ઠકૈરુપચિતં ચ ॥ ૨૩ ॥

કફથી થયેલા શ્લીપદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ
કફથી થયેલું શ્લીપદ ઘોળું, સ્નિગ્ધ અવ-
ભાસવાળું, મંદ વેદનાવાળું. ભારે અનન્ય

સામે યુદ્ધ કરવાથી, ઝાડ ઉપરથી પડવાથી અને એવાજ પ્રકારના બીજા પણ પરિશ્રમે કરવાથી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો અને પ્રકુપિત થયેલો વાયુ, ઝાડા આંતરડાના એક પ્રદેશને અને ઝીણા આંતરડાના એક પ્રદેશને ઝેડી દેવાથી બેવડો કરી, પોતાની સાથે લઈ, નીચે જઈ, સાયળની સંધિમાં પ્રાપ્ત થઈ અચિરપે રહે છે અને જો તે સમયમાં જ યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે, તો વૃષણની કાયળીમાં પ્રવેશ કરી, વૃષણમાં સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. આ સોજો પવનથી ભરાયેલી મૂત્રાશયની કાયળી જવો કૂવેલો અને લાંબો થાય છે. આ સોજો જો દબાવતામાં આવે તો અત્યાજ કરીને જીવો ચડી બચ છે અને દબાણથી છૂટો કરવામાં આવતાં પાછો નીચે જીતરીને કૂસી બચ છે. આ વધરાવળ અંતઃવૃદ્ધિ કહેવાય છે અને અસાધ્ય ગણવામાં આવે છે. ૧૧

તત્રાતિમેયુનાદતિમ્લચર્યાદ્વા તથા પ્રલ્લચારિણી ચિત્તેશ્વર્યાં રજસ્વલાં દોષોત્તમાં કર્કશરોમાં સક્કીર્ણોમાં નિગ્દ્ધરોમમલ્લદ્વારાં મહાદારામપ્રિયમક્રામામચીક્ર્યસ-
લિઝપ્રજ્ઞાલિતયોનિમશ્જાલિતયોર્નિ યોનિરોગોપમુષ્ટાં
સ્વમાવતો વા દુષ્ટયોર્નિ વિયોર્નિ વા નારીમલ્લચર્યાદ-
સ્ત્રામિષ્ણતાચતુષ્પદીગમનાદચીક્ર્યસલિઝપ્રજ્ઞાલનાદવ-
પીડનાચ્છુકમૂત્રવેગવિષાણાન્મૈધુનાન્તે વાડપ્રજ્ઞાલના-
દિમિમંદ્રમાગમ્ય પ્રકુપિતા દોષાઃ ક્ષતેડક્ષતે વા ચ્ય-
યુમુપજનયન્તિ તમુપદંશમિલાચક્ષતે ॥૨૨॥

ઉપદંશ(આંટી)નાં દૂરનાં નથા પાસેનાં
નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

અત્યંત મૈથુન કરવાથી, અત્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી, શરૂઆતથી જ બ્રહ્મચર્ય પાળનારી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, લાંબો કાળ યુવા છાટી ધીવેલી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, લાંબાં રૂવાડાંવાળી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, રજ-સ્વણનો અતિસંગ કરવાથી, કંદાર રૂવાડાંવાળી

સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, ધાટાં રૂવાડાંવાળી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, યોનિની અંદર રૂવાડાં-વાળી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, જેની યોનિનું દ્વાર અલ્પ દે મોટું હોય એવી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, અપ્રિય સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, કામનાવગરની સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, જણે યોનિ મેલા પાણીથી ધોયેલી હોય એવી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, જણે યોનિ ધોયેલી ન હોય એવી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, યોનિના રાગ-વાળી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, જેની યોનિ સ્વાભાવિક રીતે જ વાત આદિ દોષોથી દુષ્ટ હોય એવી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, ટૂંકી યોનિવાળી સ્ત્રીનો અતિસંગ કરવાથી, સિંગ ઉપર નખ, દાંત કે શૂક નામના ઝેરી છીડાનો નિપાત કર્યાથી, સિંગનું પીડન થવાથી, હાથ વડે સિંગનો અભિધાત થવાથી, બકરી વગેરે પશુ જાતિનો સંગ કરવાથી, મેલા પાણી વડે સિંગને ધોવાથી, સિંગનું મદન થવાથી, વીર્યના કે મૂત્રના વેગને અટકાવવાથી અને મૈથુન કર્યા પછી સિંગને નહિ ધોવા વગેરેથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો જળમી થયેલા અથવા નહિ જળમી થયેલા સિંગમાં આવી સોજો ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજો આચાર્યો ઉપદંશ^૧ કહે છે. ૧૨

સ પચ્ચવિષ્ણિમિદોષૈઃ પૃથક્સમસ્તૈરમુજા
ચૈકઃ ॥ ૧૩ ॥

ઉપદંશોની સંખ્યા

વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, જણે દોષોથી થયેલો અને લોહીથી થયેલો, એ રીતે ઉપદંશના પાંચ ભેદ છે. ૧૩

૧ ઉપદંશો ત્રીએતરે પણ થાય છે અને પુરોગોને પણ થાય છે. ઉપદંશના દારણ ફેડાઓમાં ફેડાક ઉપરથી સંધિમાં થાય છે, ફેડાક મર્વ ઉપરથી થાય છે, ફેડાક કળી જેવા થાય છે, ફેડાક મગની દાળ જેવા થાય છે, ફેડાક ટુરન પ્રસરે છે અને ફેડાક ખીરખીરે પ્રસરે છે. એથી વેદના, દાદ, તરસ તથા મોઢ થાય છે. (૩૫૫)

કાન ઉપર, કાનની ચામેર કે કાનને પછવાડે

મોટા ત્રિથિઓવાળું અને કાટા જેવા ઊંચાણેથી
યુક્ત હોય છે ૨૩

તત્ર સવત્સરાતીતમતિમહદ્ભૂમીકજાત પ્રસ્રુત-
મિતિ વર્જનીયાનિ ॥ ૨૪ ॥

અસાધ્ય શ્લીપદો

શ્લીપદ જો રાફડા જેવું થયું હોય, અત્યંત
મોટું કે સ્નાનવાળું હોય, તે તેની ચિકિત્સા
કરવી નહિ જેની ઉત્પત્તિ થયાને એક વર્ષ
પીતી ગયું હોય, તે શ્લીપદની પણ ચિકિત્સા
કરવી નહિ ૨૪

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ત્રીણ્યપ્યેતાનિ જાનીયાચ્છલીપદાનિ કફોચ્છયાત્ ।
ગુરુત્વં ચ મદત્ત્વં ચ યસ્માન્નાસ્તિ વિના કફાત્ ॥ ૨૫ ॥

ત્રણે શ્લીપદોમાં કફનો સંબંધ હોય છે

આ વિષયના ૧૦૦૮મા ભગવાન ધન્યતરિએ
કહ્યું છે 'આ ત્રણે શ્લીપદોમાં કફનો પ્રકોપ
તો હોય જ છે એમ સમજવું કારણ કે ભાગે
અને મોટાપણુ કફના પ્રકોપ વિના હોય જ નહિ
પુરાણોદકમૂષિષ્ટા સર્વસ્તુષુ ચ શીતલા ।

યે દેશાસ્તેપુ જાયન્તે શ્લીપદાનિ વિશેષત ॥ ૨૬ ॥

ખાસ શ્લીપદોની ઉત્પત્તિ કયા દેશોમાં ?

જે દેશોમાં જાતુ પાણી ઘણું રહેતું હોય
અને સઘળી ઋતુઓમાં શીતળતા રહેતી હોય તે
દેશોમાં શ્લેષ્મીપદો વિશેષે કરી યાય છે ('વિશેષે
કરી' એમ કહ્યું તે ઉપરથી સમજાય છે કે, ખીજ
દેશોમાં પણ શ્લીપદો યાય છે) ૨૬

પાદવદ્ધસ્તયોશ્વાપિ શ્લીપદ જાયતે નૃણામ્ ।

કર્ણાક્ષિનાસિન્ધોષ્ઠેપુ કેચિદિચ્છત્તિ તદ્દિદ ॥ ૨૭ ॥

પગની પેટે હાથ વગેરેમાં પણ શ્લીપદો યાય

માણસોને જેમ પગોમાં શ્લીપદો યાય છે,

તેમ હાથમાં પણ યાય છે આયુર્વેદના કુશ્માક

આચાર્યો કહે છે કે, કાન, નેત્રો, નાક અને હોઠ

માં પણ શ્લીપદો યાય છે ૨૭

અધ્યાય ૧૩મો

અથાત ક્ષુદ્રોગાના નિદાન વ્યાખ્યાસ્યામ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્યતરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછતા ઉપરથી 'ક્ષુદ્રોગ
નિદાન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યતરિ
એ સુશ્રુત પાસે કહેલું છે ૧

સમાસેન ચતુશ્વત્વારિશત્ક્ષુદ્રોગા મવન્તિ ॥

તથા અજગલ્લિકા યત્રપ્રવ્યાજ્ઞાલગ્ની

વિવૃતા કચ્છપિકા વસ્ત્રીકમિન્દ્રવૃદ્ધા પનસિકા
પાપાળગર્દભો જાલગર્દભ કક્ષા વિસ્ફોટકોડગ્નિરોહિણી
ચિષ્પ કુવલોડનુશયી વિદારિકા શર્કરાડ્વંદ પામા
વિચર્ચિકા રક્સા પાદદારિકા કદરમલેન્દ્રલ્લો
દારુણકોડરુપિકા પલિત મસૂરિકા યૌવનપિડકા
પદ્મિનીકણ્ટકો જતુમણિમંશકથર્મકોલસ્તિલકાલકો
ન્યઞ્ચ વ્યક્ત પરિવર્તિકાજ્વપાટિકા નિરુદ્ધપ્રકશો
નિરુદ્ધગુરોડહિપૂત્રન વૃષણકચ્છુર્ગુદગ્રશશ્વતિ ॥ ૨ ॥

ક્ષુદ્રોગોની સંખ્યા અને નામ

સંક્ષેપથી જોતા ક્ષુદ્રોગો યુ માળીસ થાય

છે અજગલ્લિકા, યનપ્રખ્યા, અધાવજ, વિવૃતા,
કચ્છપિકા, વસ્ત્રીક, ઇન્દ્રવૃદ્ધા, પનસિકા, પાપાણ
ગર્દભ, જનગર્દભ, કક્ષા, વિસ્ફોટક, અગ્નિ
રોહિણી, ચિષ્પ, કુવલ, અનુશયી નિદારિકા,
શર્કરાડ્વંદ, પામા, વિચર્ચિકા, રક્સા, પાદન
રિકા, કદર, અનસ ઇન્દ્રપૂત્ર દારુણક, અરુરિકા,
પલિત, મસૂરિકા, યૌવનપિડકા, પદ્મિનીકટક,
જતુમણિ, મંશક, અર્મગ્રીન, તિનકાવક, ન્યઞ્ચ,
વ્યક્ત, પરિવર્તિકા, અનપાટિકા, નિરુદ્ધપ્રકશ,
નિરુદ્ધગુદ, અહિપૂત્રન, વૃણકચ્છુ અને ગુદગ્રશ,
એ નામના યુ માળીસ ક્ષુદ્રોગો છે ૨

૧ ક્ષુ રાગોના નિ નામિ વિ નો

૨ આ અપ્રકાશ જે કે કે વાક મદા પાધિઓ

૩ જ તાપજ યુ ગો મા યુ ઇ, તથા અવો યુ રામ

અનુશયીનું નિદાન તથા લક્ષણ

અંદર પાઠવાળી હોવાથી ગંભીર, થોડા સોબવાળી અને શરીરના જવાબ વર્ણવાળી જે કોડલી પગ ઉપર થાય છે, તેને વૈદે અનુશયી જાણવી. આ કોડલી કદના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૮

વિદારીકન્દવદ્વૃત્તાં કક્ષાવક્ષણસન્ધિષુ ।

રક્તાં વિદારિકાં વિદ્યાત્સર્વજાં સર્વલક્ષણામ્ ॥૧૯॥

વિદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

કાખ, સાથળોના સાંધાઓ કે અન્ય સાંધાઓમાં ફંગવેલાના કંદની પેઠે ગોળ આકારવાળી, રાતી અને દોષોના સમુદાયનાં લક્ષણોવાળી જે કોડલી થાય છે, તેને વિદારિકા જાણવી. આ કોડલી ત્રણે દોષોથી થાય છે. (ત્રણે દોષોથી થતાં છતાં સાધ્ય છે.) ૧૯

ગ્રામ્ય માંસશિરાસ્ત્રાયુ મેદઃશ્લેષ્મા તથાડનિલઃ

ગ્રન્થિ કુર્વન્તિ મિત્રોડસૌ મધુસર્પિર્વસાનિભમ્ ॥

સવત્સાસ્ત્રાવમત્યર્થ તત્ર વૃદ્ધિં ગતોડનિલઃ ॥

માંસં વિશોઘ્ય ગ્રથિતાં શર્કરાં જનયેત્પુનઃ ॥

દુર્ગન્ધં ક્ષિન્નમત્યર્થ નાનાવર્ણં તતઃ શિરાઃ ।

સવન્તિ સહસા રક્તં તદ્વિદ્યાન્ચ્છર્કરાર્બુદમ્ ॥૨૦॥

શર્કરાર્બુદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ

મેદ, કદ તથા પવન માંસની શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને પ્રાપ્ત થઈ અંધિ ઉત્પન્ન કરે છે; એ અંધિ ફૂટીને મધ જેવો, ઘી જેવો તથા ચરબી જેવો અત્યંત સ્ત્રાવ કરે છે. એમાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ માંસને સૂકવીને ગુંથાયેલી જેવી કાંકરી ઉત્પન્ન કરે છે. કાંકરી ઉત્પન્ન થતાં શિરાઓ દુર્ગંધી, અત્યંત ભેજવાળા, અનેક વર્ણોવાળા રુધિરને એકદમ સ્ત્રવે છે; એ શર્કરાર્બુદ કહેવાય છે. (આ કાંકરી રેતી જેવી હોય છે. સા. પ્ર.) ૨૦

પામાવિચચૈૌ કુષ્ઠેષુ રક્સા ચ પ્રકીર્તિતા ॥૨૧॥

પામા, વિચરિકા તથા રક્સા

પામા, વિચરિકા તથા રક્સાનાં નિદાન તથા લક્ષણો વગેરે આ નિદાનસ્થાનના કુષ્ઠનિદાનનામના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયાં છે. ૨૧

પરિક્રમણશીલસ્ય વાયુરત્યર્થરૂક્ષયોઃ ।

પાદયોઃ કુસ્તે દારીં સરુજાં તલસંશ્રિતામ્ ॥૨૨॥

પાદદારિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

જેને બહુ જ ફરવાનો અભ્યાસ હોય, તે માણસના અત્યંત રૂક્ષ થઈ ગયેલા પગોનાં તળાંઓમાં વાયુ વેદનાવાળી ચીર, (ફાટને) ઉત્પન્ન કરે છે; એ રોગ પાદદારિકા કહેવાય છે. ૨૨

શર્કરોન્મથિતે પાદે ક્ષતે વા કણ્ટકાદિભિઃ ।

મેદોરક્તાનુગૈશ્ચૈવ દોષૈર્વા જાયતે નૃણામ્ ॥

સકીલઃ કઠિને ગ્રન્થિર્નિમ્નમધ્યોન્નતોડપિ વા ।

કોલમાત્રઃ સરુક્ષ્માવી જ્ઞાયતે કદરસ્તુ સઃ ॥૨૩॥

કદર(કપાસી)નું નિદાન તથા લક્ષણ

પગ કાંકરીઓ વડે પીડાવાથી અથવા કાંટા વગેરે વડે ધવાયાથી અથવા મેદ તથા રુધિરને અનુસરેલા દોષોથી પગમાં (કે હાથમાં) નાના બોર જેવડી, કઠણ, પીડાવાળી, સ્ત્રાવવાળી, અંદર શદ્યવાળી અને નીચાં મધ્યવાળી, અથવા ઊંચી જ અંધિ થાય છે, તે કદર કહેવાય છે. ૨૩

ક્ષિન્નાઙ્ગુલ્યન્તરૌ પાદૌ કણ્ડુદાહરુગન્વિતૌ ।

દુષ્ટકર્દમસંસ્પર્શાદલસં તં વિનિર્દિશેત્ ॥૨૪॥

અલસનું નિદાન તથા લક્ષણ

ખરાબ કાદવના સ્પર્શથી પગ, આંગળીઓના મધ્યમાં સડાવાળા, ખરજવાળા, પીડાવાળા અને દાહવાળા થાય છે; એ રોગ અલસ કહેવાય છે. ૨૪

રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સહ સૂચ્છિતમ્ ।

પ્રચ્યાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્મા સશોણિતઃ ॥

રુણદ્વિ રોમકૂપાંસ્તુ તતોડન્યેષામસમ્ભવઃ ॥

તદિન્દ્રલસં ચાલિત્યં રુજ્યોતિ ચ વિભાવ્યતે ॥૨૫॥

ઉચ્ચવેદનાવાળી ને કમળના કદ જેવી જે કોડલી થાય છે, તેને પનસિકા જાણવી આ કોડલી કદ તથા વાયુના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૦

હનુસન્ધી સમુદ્મૂતં શોફમલ્પરૂજં સ્થિરમ્ ।
પાપાણગર્દભં વિદ્યાદ્દલાસપવનાત્મકમ્ ॥ ૧૧ ॥

પાપાણગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ
કદ તથા વાયુના પ્રકાપથી દાઢીના સાધામાં કઠણ અને મદ વેદનાવાળા જે સોજે થાય છે, તેને પાપાણગર્દભ જાણવો. ૧૧

વિસર્પવત્સર્પતિ યો દાહજ્વરકાસ્તનુઃ ।
અપાક શ્વયથુ. પિત્તાત્સ જ્યેયો જાલગર્દમ્ ॥ ૧૨ ॥

જલગર્દભનું નિદાન તથા લક્ષણ
પાતળો, યોડા પાકવાળો અને દાહ તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરનારા જે સોજે નિસર્પ પેટે દેવાય છે, તેને જલગર્દભ જાણવો આ સોજે પિત્તના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૨

ચાદુપાર્શ્વસંક્રાસુ કૃષ્ણસ્ફોટાં સવેદનામ્ ।
વિત્તપ્રકોપાત્સમ્મૂતા કશામિતિ વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૩ ॥

કશા(કખ)નું નિદાન તથા લક્ષણ
ખાદુઓમાં, પડખાઓમાં, ખભાઓમાં અને કાખોમાં પિત્તના પ્રકાપથી વેદનાવાળા જે કાળા કોડવા થાય છે, તેઓને કશા કહેવા ૧૩

અગ્નિદગ્ધનિમા. સ્ફોટા. સજ્વરા રક્તવિત્ત. ।
કચિત્સર્પત્ર વા દેહે સ્મૃતા વિસ્ફોટકાઈતિ ॥ ૧૪ ॥

વિસ્ફોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ
રક્ત અને પિત્તના પ્રકાપથી શરીરના કોઈ પ્રદેશમાં અથવા આખા શરીરમાં અગ્નિથી દાઢયા જેવા અને જ્વરવાળા જે કોડવા થાય છે, તેઓને વિસ્ફોટક જાણવા ૧૪

કશામાગેષુ ચ સ્ફોટા જાપન્તે માસદારણાઃ ।
અન્તર્દાહજ્વરકરા દીપ્તપાવકપનિમાઃ ॥
સપ્તદ્વાદશદશદશ પક્ષાદશ ગન્તિ માનવમ્ ।
તામિરોદિહીં વિપાદમાપ્યાં સનિપાતતઃ ॥ ૧૫ ॥

અગ્નિરોદિહીનું નિદાન, લક્ષણ તથા અસાધ્યતા

કાખ(અગવ)ના ભાગોમાં માંસને ફાડી નાખનારા, અદર દાહ તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરનારા અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવા જે કોડવાઓ થાય છે, તે અગ્નિરોદિહી કહેવાય છે આ અગ્નિરોદિહી સન્નિપાતથી (ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી) થાય છે માટે અસાધ્ય છે ત્રણ દોષોમાં જે વાયુની અધિકતા હોય તો આ રોગ માણસને સાત દિવસની અદર મારી નાખે છે, પિત્તની અધિકતા હોય તો દશ દિવસની અદર મારી નાખે છે અને કફની અધિકતા હોય તો પદર દિવસની અદર મારી નાખે છે. (આમાં એક સમજવાનું છે કે, જે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો જ અગ્નિરોદિહી અસાધ્ય થઈ પડે છે, પણ જે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તો સાધ્ય થાય છે, કેમ કે, અરકે અગ્નિરોદિહીની ચિકિત્સા કહેવી છે બા પ્ર) ૧૫

નયમાસમધિષ્ઠાય પિત્ત વાતશ્ચ વેદનામ્ ।
કરોતિ દાહપાકો ચ ત વ્યાધિ ચિપ્પમાદિશેત્ ॥
તદેવ ક્ષતરોપાણ્ય તથોપનસમિત્યપિ ॥ ૧૬ ॥

ચિપ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ
વાયુ અને પિત્ત નખના માંસમાં રહીને વેદના, દાહ, પાક, (તથા નખના કાપને) કરે છે આ રોગને ચિપ્પ કહેવો આ રોગ ક્ષતરોગ અને ઉપનખ એ નામોથી પણ ઓળખાય છે ૧૬ અમિષાનાત્પ્રદ્યો યો નયો રુક્ષોઽમિતઃ તત્ત્વ. ।
મૈત્રેયુ કુનસ વિપાલુડીનમિતિ સન્નિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

કુનખનું નિદાન તથા લક્ષણ
કાષ્ટ વગેરેના પ્રદાર થવાથી દુષ્ટ યથેલા નખ રક્ષ, કાળો તથા ખરસટ થઈ જાય છે, એ રોગ કુનખ અથવા કુલીન કહેવાય છે ૧૭
મમ્મીરામત્તમરમ્મા સર્ગાગુપરિમ્વિતામ્ ।
કપાદન્ત પ્રસાર્કાં તાં વિપાદનુસયી મિપ્પુ ॥ ૧૮ ॥

જેવી જે ફેડલીઆ થાય છે, તેઆને યૌવન-
પિડકા અથવા મૂખદૂષિકા જણવી. ૩૦

કળકૈરાચિતં વૃત્તં કળદૂમત્પાણ્ડુમળલમ્ ।

પક્ષિનીકંટકપ્રચ્ચૈસ્તદાચ્ચ કફવાતજમ્ ॥ ૩૧ ॥

પક્ષિનીકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફ તથા વાયુથી કમળના નાળના કાંટા
જેવાં જાંચાણેથી વ્યાપ્ત, ગોળ, ખરજવાળું તથા
ધોળું જે મંડલ (ચક્રકુંડ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે
પક્ષિનીકંટક કહેવાય છે. ૩૧

નીરુજં સમમુત્સન્નં મળ્ડલં કફરક્તજમ્ ।

સહજં રક્તમીષત્ત્વ શ્લક્ષ્ણં જતુમણિં વિદુઃ ॥ ૩૨ ॥

જતુમણિ(લાખા)નું નિદાન તથા લક્ષણ

વેદનાવગરનું, શરીર જેવા વર્ણવાળું,
કાંઈક જાયું, શરીરની સાથે જ થયેલું, લાસું અને
કાંઈક રાતું જે ચક્રકુંડ થાય છે, તે જતુમણિ
કહેવાય છે. (કેટલાકનો મત એવો પણ છે કે,
વાયુ, પિત્ત અને અધિકતાવાળા કફથી કાળું
અને સ્નિગ્ધતાવાળું જે મંડલ થાય છે, તે જતુ-
મણિ કહેવાય છે અને એવું જ વેદનાવગરનું જે
રાતું મંડલ થાય છે, તે લાખું કહેવાય છે.) ૩૨

અવેદનં સ્થિરં ચૈવ યસ્ય માત્રેષુ દૃશ્યતે ।

માપવત્કૃષ્ણમુત્સન્નમનિલાન્મશકં દિશેત્ ॥ ૩૩ ॥

મશક(મસ)નું નિદાન તથા લક્ષણ

ગાત્રમાં અડદ જેવું કાળું તથા જાયું,
વેદનાવગરનું અને કઠણ જે થાય છે તે મશક
કહેવાય છે. મશક વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. ૩૩

કૃષ્ણાણિ તિલમાત્રાણિ નીરુજાણિ સંમાણિ ચ ।

વાતપિત્તકફોદ્રેકાક્તાન્વિદ્યાતિલકાલકાન્ ॥ ૩૪ ॥

તિલકાલક (તિલ)નું લક્ષણ તથા નિદાન

કાળાં, તલ જેવડાં, પીડાવગરનાં અને
જાંચાઈવગરનાં જે ચાઠાં થાય છે, એ તિલકાલક
કહેવાય છે. આ તિલકાલક વાયુ, પિત્ત તથા
અત્યંત વધેલા કફના પ્રકોપથી થાય છે. ૩૪

મળ્ડલં મહદત્પં વા શ્યાપં વા યદિ વા સિતમ્ ।

સહજં નીરુજં માત્રે ન્યચ્છમિત્યભિધીયતે ॥ ૩૫ ॥

ન્યચ્છનું નિદાન તથા લક્ષણ

ગાત્રમાં મોટું અથવા નાનું, કાળું અથવા
ધોળું, શરીરની સાથે થયેલું અને વેદનાવગરનું
જે મંડલ થાય છે, તે ન્યચ્છ કહેવાય છે (આ
ન્યચ્છ પિત્ત તથા રુચિરથી સંયુક્ત થયેલા
વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. હલ્લિન આ ન્યચ્છને
લાખું કહે છે.) ૩૫

સમુત્થાનનિદાનાભ્યાં ચર્મકીલં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

અર્મકીલ

અર્મકીલનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ
આ નિદાનસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં કહેવાઈ
ગયેલ છે. ૩૬

ક્રોધાયાસપ્રકુપિતો વાયુઃ પિત્તેન સંયુતઃ ।

સહસા મુખમાગમ્ય મળ્ડલં વિસૃજેત્તતઃ ॥

નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુખે વ્યઙ્ગં તમાદિશેત્ ॥ ૩૭ ॥

વ્યંગ(દાઝ)નું નિદાન તથા લક્ષણ

ક્રોધ તથા પરિશ્રમથી પ્રકુપિત થયેલો
વાયુ, પિત્તની સાથે મળી તુરત મોઢામાં આવીને
મોઢા ઉપર વેદનાવગરનું, પાતળું અને કાળી
ઝાંઘિવાળું મંડલ કરે છે, તે વ્યંગ કહેવાય છે.
(મોઢા ઉપર અથવા ગાત્ર ઉપર એ પ્રમાણે જ
પિત્ત સાથે મળેલા પ્રકુપિત થયેલા વાયુથી
વેદનાવગરનું, પાતળું તથા કાળું મંડલ થાય છે,
તે નીલિકા કહેવાય છે. વ્યંગ અને નીલિકા
દાઝના જ ભેદ છે.) ૩૭

મર્દનાત્પીડનાદાપિ તથૈવાત્યભિવાતતઃ ॥

મેદ્વર્ચમ્ યદા વાયુર્મજતે સર્વતશ્ચરઃ ।

તદા વાતોપસૃષ્ટં તુ ચર્મ પ્રતિનિર્વર્તતે ॥

મળેરધસ્તાત્કોશશ્ચ ગ્રન્થિરૂપેણ લમ્બતે ।

સવેદનઃ સદાહશ્ચ પાકં ચ વ્રજતિ ક્વચિત્ ॥

માસ્તાગન્તુસમ્મૂતાં વિદ્યાતાં પરિવર્તિકામ્ ।

સકળ્દુઃ કઠિના ચૈવ સૈવ શ્લેષ્મસમુત્થિતા ॥ ૩૮ ॥

ઉદ્વૃત્તમ (ઉદરી)નું નિદાન તથા લક્ષણ

સ્વાડાઓના ખાડાઓમાં રહેલું પિત્ત વાયુ સાથે પ્રકૃતિ યર્ધને સ્વાડાઓને પાડી નાખે છે અને તે પડી રૂધિર સંલિત કંઈ સ્વાડા ઓના ખાડાઓને ગ્રાસી દે છે, કે ગ્રાસી તે ઠેકાપે બીજા સ્વાડા ઉત્પન્ન થતાનથી આને ઉદ્વૃત્તમ ખાલિત્ય અને રક્તના અનામોથી ઓગળાય છે ૧૫ દારુણા કણ્ઠુરા રૂક્ષા કેશમૂર્ધિ પ્રજાયતે ।

કફગતવપ્રતોષણ વિચારુણક તુ તમ્ ॥૨૬॥

દાહ્યુકનુ નિદાન તથા લક્ષણ

કંઈ અને વાયુના પ્રકાપથી કેશાની જગ્યા કંઠણ, ખરજનાગી તથા રૂક્ષ યર્ધ જન છે, એ રાગ દારણક કંઠેવાય છે (કંઈ અને વાયુના પ્રકાપના પિત્ત તથા રક્તને પ્રકાપ પણ પેટામાં હોય છે) ૨૬

ઋરુપિ ષ્ઠુવક્ત્રાણિ ગુહેગ્નિ મૂર્દનિ ।

કફાસૃક્મિકોરેન નૃણા વિચારુષ્કામ્ ॥૨૭॥

અરુપિગતુ નિદાન તથા લક્ષણ

કંઈ, રૂધિર અને કૃમિઓના પ્રકાપથી માણસના મરતકમાં ધણા મોઢાવાળા તથા ધણા કનેનાગામણી થાય છે, એ રાગ અરુપિકા કંઠેવાય છે ૨૭

ઋષશોકઘ્રમકૃત શરીરોષ્ઠા શિરોગત ।

તિત્ત ચ કશા પશ્વિત્ત પલિત તેન જાયતે ॥૨૮॥

પશ્વિત (ધાળા વાળો)નું નિદાન તથા લક્ષણ

ગોઠ, કોન તથા શ્રમથી પ્રકૃપિત થયેના વાયુ શરીરની ગમી (તૃનપિત્ત)ને માયાના લઈ જા છે અને માયામાં રહેતું જાજક નામનું પિત્ત કોરથી પ્રકૃપિત થાય છે 'પ્રકૃપિત થયના એક દોર બીજા દોષોને પણ પ્રકૃપિત કરે છે' એ વચન પ્રમાણે ઉર કંઠેના રીતે પ્રકૃપિત થયેના વાયુ અને પિત્ત કંઈને પ્રકૃપિત કરે છે અને પ્રકાપ પામેના એ કંઈ કેશોને સફેદ કરી નાખે છે આ રીત ત્રણ દોષોએ કરેલું કેશોનું

સફેદપણ પલિત કંઠેવાય છે (પચકામાં તો અમ વ્યાખ્યાન આપેલું છે કે કોષ, શોક અને શ્રમે પ્રકૃપિત કરેના અને તથી માયામાં ગયેના શરીરને આગ્રિ અને પિત્ત એક યર્ધને કરેશોને સફેદ કરી નાખે છે, એ પશ્વિત કંઠેવાય છે-૬૬) ૨૮

દાહજ્વારુઘાવન્તમ્ત્રા સ્ફોટા સ્પીનકા ।

ગાત્રુ વદને ચાન્તિરિજેવાસ્તા મસૂરિકા ॥૨૯॥

મસૂરિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

ગાત્રોમાં અને મોઢામાં પણ દાહવાળા, જ્વારુવાળા, પીડાવાળા, રાના અને પીગાશવાળા ફોડાઓ થાય છે, તે મસૂરિકા કંઠેવાય છે (નવાનરમાં કંઈ છે કે, 'લાહીની સાથે મગેલું પિત્ત બ્યારે શરીરને દૂષિત કરે છે, ત્યારે સર્વ ગાત્રોમાં મસૂર અડક અથવા નાનાં મોર જવડી ફોડાઓ થાય છે, તે મસૂરિકા કંઠેવાય છે' ૬૬) ૨૯ કંઠે છે કે 'આ રાગ જગનમાં શીનગા કંઠેવાય છે' ભાવપ્રકાશમાં તે શીતગાને મસૂરિકાના મેરૂપ ગણેન છે અને મસૂરિકાને વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંઈજન્ય, ત્રિપાષ્ઠજન્ય અને રધિગજન્ય એમ ચાર પ્રકારની માનેની છે તથા તે ચાર પ્રકારનાં બુદ્ધિ / લક્ષણો આપેલા છે ભાવપ્રકાશમાં મસૂરિકાનાં કે દૂર્વંશો તથા લક્ષણો આપ્યા છે, તે ધણું કરીને હાલ ગુજરાતમાં જે ઓરી કંઠેવાય છે, તેને મળતા આવે છે) ૨૯

શાલ્મલીકળ્પકપલ્યા કપ્પમારુણશોણિત ।

જાયન્ત પિડકા ચૂના વસ્ત્ર યા મુલ્લદૂષિકા ॥૩૦॥

યૌવનરિકા(ખીલ)નું નિદાન તથા લક્ષણ

જુવાન માણસના મોઢા ઉર કંઈ વાયુ તથા રૂધિરથી ઉત્પન્ન થયેની શીમગાના કાટાઓ

૧ અહીં ઉપમાથી રાગનું જ્ઞાન થાય છે જુઓથી આ રાગ થતા નહીં પણ પિત્ત બગરેલું છે આ સાથે પિત્ત હોય છે તથી પ્રથમ આમ ઉપર જલ્ય મેળવવા લક્ષણ મ્હાની જોઈએ એટલે જો આમને થતા હોય તો તેની માતાને લક્ષણ કરાવવી પ્ર

ખરજ થતાં ખંજેળવાથી તુરત શ્લેષ્મીઆ તથા
સ્રાવ થાય છે અને તેમાંથી થયેલા પ્રણે એકઠા
થઈને ભયંકર થઈ પડે છે. આ રોગ અહિપૂતન
કહેવાય છે. ૪૨

સ્રાનોત્સાદનહીનસ્ય મલો વૃષણસંશ્રિતઃ ॥
પ્રક્લિયતે યદા સ્વેદાત્સ કણ્ઠં જનયેત્તદા ।
તત્ર કણ્ઠ્યનાત્ક્ષિપ્રં સ્ફોટાઃ સ્રાવશ્ચ જાયતે ॥
પ્રાહુર્વૃષણકચ્છં તાં શ્લેષ્મરક્તપ્રકોપજામ્ ॥ ૪૩ ॥

વૃષણકચ્છનું નિદાન તથા લક્ષણ

જે પુરુષ નહાય નહીં અને નહાય તો
પણ અંગોને સાફ કર્યા વગરનો જ રહે, તેનો
વૃષણ ઉપરનો મેલ આરે પસીનાથી પલળીને
ભીનો થાય છે, ત્યારે ખરજને ઉત્પન્ન કરે છે
અને ત્યાં ખંજેળવાથી તુરત શ્લેષ્મી તથા સ્રાવ
થાય છે; એ રોગ વૃષણકચ્છ કહેવાય છે. આ
રોગ કંઈ અને રુધિરના પ્રકોપથી થાય છે. ૪૩

પ્રવાહણાતિસારમ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદં વહિઃ
રુક્ષદુર્બલદેહસ્ય તં ગુદપ્રંશમાદિશેત્ ॥ ૪૪ ॥

ગુદપ્રંશ(આમણ)નું લક્ષણ તથા નિદાન
જેનું શરીર રુક્ષ તથા દુર્બલ હોય, તેની
ગુદા દસ્તના સમયમાં ભેર કરવાથી કે અતિસા-
રથી બહાર નીકળે છે; એ ગુદપ્રંશ કહેવાય છે.
(આ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.) ૪૪

અધ્યાય ૧૪મે

અથાતઃ શૂકદોષનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથો-
વાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શૂકદોષ-
નિદાન' એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન તે

૧ જળના મેલથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂક નામના એક
જાતના કીડાનો સિંગવૃદ્ધિ માટે ઉપયોગ કરવાથી, જે
રોગો થાય છે તે રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વગેરેના
નિરૂપણ વિષેનો.

પ્રમાણે કરીશું, કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુત પાસે કહેલું છે. ૧

લિઙ્ગવૃદ્ધિમિચ્છતામક્રમપ્રવૃત્તાનાં શૂકદોષનિમિત્તા
દશ ચાષ્ઠૌ ચ વ્યાવયો જાયન્તે । તદ્વથા । સર્પપિકા ।
અષ્ઠીલિકા । ગ્રથિતં । કુમ્ભીકા । અલજી । મૃદિતં ।
સંમૂઢપિડકા । અવમન્યઃ । પુષ્કરિકા-સ્પર્શહાનિઃ ।
ઉત્તમા । શતપોનકઃ । ત્વક્પાકઃ । શોણિતાર્બુદમ્ ।
માંસાર્બુદમ્ । માંસપાકઃ । વિદ્રધિઃ । તિલકાલકશ્ચેતિ ॥ ૨ ॥
શૂકદોષથી ઉત્પન્ન થતા વ્યાધિઓની

સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા

લિંગને મોટું કરવા ઇચ્છતા અને તેમ
કરવા માટે અયોગ્ય વૃદ્ધિથી પ્રવર્તેલા પુરુષોને
શૂકદોષથી (જળના મેલથી ઉત્પન્ન થયેલા એક
જાતના કીડી કીડાની ભસ્મ વગેરે વાળા ઉપાયોરૂપ
દોષથી) અઘાર પ્રકારના વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય
છે.^૧ સર્પપિકા, અષ્ઠીલિકા, ગ્રથિત, કુંભીકા,
અલજી, મૃદિત, સંમૂઢપિડકા, અવમન્ય, પુષ્ક-
રિકા, સ્પર્શહાનિ, ઉત્તમા, શતપોનક, ત્વક્પાક,
શોણિતાર્બુદ, માંસાર્બુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને
તિલકાલક એ શૂકદોષથી થયેલા અઘાર વ્યાધિ-
ઓનાં નામો છે. ૨

ગૌરસર્પપતુલ્યા તુ શૂકદુર્ભગ્નદેહતુકા ।

પિડકા કફરક્તમ્યાં જ્ઞેયા સર્પપિકા લૈષઃ ॥ ૩ ॥

૧ વાત્રયાન સૂત્રમાં (કામશાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે કે,
'લિઙ્ગમાંના કીડા, શૂક નામનો પાણીનો કીડો અને
કમળપત્રને વાસણની અંદર બાળી ભસ્મ કરી, તે
ભસ્મને સંધવથી મિશ્રિત કરી મોટી ભોરિંગણીના
ડોડવાના રસમાં વાટવી. પછી લિંગને પાડાના છાણથી
સારી પેકે ઘોઈને તેના ઉપર એ ભસ્મનો કલક લગાવ-
વામાં આવે, તો લિંગ ઘોડાના લિંગ જેવું મોટું થાય છે.'
કામશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે શકેનો ઉપયોગ કરવાના
બીજા પણ અનેક પ્રયોગો લખ્યા છે, જેમાં શકેનો
ઉપયોગ નથી એવા અશ્વગંધાદિ તેલ વગેરે બીજા ઉપાયો
કરવામાં કશો દોષ નથી. આસોદ, શતાવરી, કંક,
જટામાંસી અને ભોરિંગણીના ડોડવાનો કલક નાખી
તેલથી યોગણા દૂધમાં પકાવવામાં આવેલું તેલ તેલ
અશ્વગંધાદિતેલ કહેવાય છે. આ તેલ લિંગ, સ્તનોને
અને કા... યોગને વધારે છે. (ભા. પ્ર.)

સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવી થાય છે, તે સ્પર્શ-
હાનિ કહેવાય છે. આ ક્રોડલી રુધિરના પ્રકાપથી
થાય છે. ૧૨

મુદ્ગમાષોપમા રક્તા પિડકા રક્તપિત્તજા ।
ઉત્તમૈષા તુ વિજ્ઞેયા શૂક્રાજીર્ણનિમિત્તજા ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તમાનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂક્રદોષના અજીર્ણ (વારંવાર શૂક્ર સંબંધી
ક્રિયા થવા)થી મગ તથા અડદના જવ
આહારવાળી જ રાત્રી ક્રોડલી થાય છે, તે ઉત્તમા
કહેવાય છે. આ ક્રોડલી રુધિર તથા પિત્તના
પ્રકાપથી થાય છે. ૧૩

શિદ્રૈર્ણુમુલ્યૈર્જીવિત્તુ ચિત્તં મેદું સમન્તતઃ ।

વાતશોષિનજો વ્યાધિર્વિજ્ઞેયઃ શનપોનકઃ ॥ ૧૪ ॥

શતપોનકનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂક્રના ઉપયોગને લીધે દુષ્ટ થયેલા વાયુ
અને રુધિરથી લિંગ ઝીણાંઝીણાં મોઢાંવાળાં
શિદ્રોથી આરંભાર વ્યાપ્ત થઈને શતપોનક
(ચારણી) જેવું થઈ જાય છે, એ વ્યાધિ શત
પોનક કહેવાય છે. ૧૪

પિત્તરક્તકૃનો જ્ઞેયસ્ત્વક્કાકો જ્વરદાહવાન્ ॥ ૧૫ ॥

ત્વકપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ

શૂક્રના ઉપયોગથી દુષ્ટ થયેલાં પિત્ત અને
રુધિરથી લિંગની આમડીને જ્વર તથા બળતરા
ઉત્પન્ન કરનારો જ પાક થાય છે, તે ત્વકપાક
કહેવાય છે. (ગયદાસાચાર્ય કહે છે કે, 'આ
વ્યાધિ શૂક્રના ઉપયોગથી દુષ્ટ થયેલા વાયુથી અને
પિત્તથી થાય છે.')

કૃષ્ણસ્ફોટૈઃ સરક્તૈશ્ચ પિડકામિશ્ર પીડિતમ્ ।

લિલ્લં વાસ્તિરુજશ્ચોગ્રા જ્ઞેયં તચ્છોણિતાર્બુદમ્ ॥ ૧૬ ॥

શોણિતાર્બુદનું નિદાન તથા લક્ષણ

ઠાંઈક રતાશવાળા કાળા ક્રોડલાઓ અને
ક્રોડલીઓથી લિંગ પીડાય અને મૂત્રાશયમાં ઉગ્ર
વ્યથાઓ થાય, એ શોણિતાર્બુદ કહેવાય છે.
આ રોગ શૂક્રના ઉપયોગથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી

થાય છે ૧૬

માંસદોષેણ જાતીયાદર્બુદં માંસસમ્પન્નમ્ ॥ ૧૭ ॥

માંસાર્બુદનું નિદાન તથા લક્ષણ

શૂક્રના ઉપયોગથી દુષ્ટ થયેલું માંસ વૃદ્ધિ
પામતાં લિંગ ઉપર જ માંસની રસોળી જેવું
થાય છે, તે માંસાર્બુદ કહેવાય છે. ૧૭

શીર્ચન્તે यस્ય માંસાનિ યસ્ય સર્વાશ્ચ વેદના ॥

વિદ્યાત્તં માંસપાકં તુ સર્વદોષકૃતં મિષક્ ॥ ૧૮ ॥

માંસપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ

શૂક્રના ઉપયોગને લીધે થયેલા ત્રણે દોષોના
પ્રકાપથી લિંગનાં માંસો ખરી પડે છે અને ત્રણે
દોષો સંબંધી વેદનાઓ થાય છે, એ રોગને વેદે
માંસપાક જાણવો. ૧૮

વિદ્રધિં સન્નિષાતેન યથોક્તમભિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૯ ॥

વિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ

આ સ્થાનના દેમા અધ્યાયના ૭મા ત્રિપય-
માં જ ત્રણે દોષો સંબંધી વિદ્રધિ કહેવામાં
આવ્યો છે, તેના જવાં જ લક્ષણો ત્રણો જ સોજે
લિંગમાં થાય છે, તેને પણ વિદ્રધિ કહેવો. આ
સોજે શૂક્રના ઉપયોગથી પ્રકુપિત થયેલા ત્રણે
દોષોથી થાય છે. ૧૯

કૃષ્ણ નિ ચિત્રાણ્યથવા શૂક્રાનિ સવિષાણિ ચ ।

પાતિતાનિ પચન્ત્યાશુ મદં નિરવંશપતઃ ॥

કાલાનિ મૂત્વા માંસાનિ શીર્ચન્તે યસ્ય દેહિનઃ ।

સન્નિષાતસમુત્થાનં તં વિદ્યાત્તિલકાલકમ્ ॥ ૨૦ ॥

તિલકાલકનું લક્ષણ તથા નિદાન

કાળા અથવા નિવિધરંગોવાળા શૂક્ર નામના
ઝરી છીડાઓ લિંગ ઉપર નાખવામાં આવ્યા
હોય, તો તેઓ તુરત આપ્તા લિંગને પકાવી
નાખે છે અને તેથી લિંગનાં માંસો કાળાંકાળાં
થઈને ખરી પડવા લાગે છે. આ રોગ તિલકાલક
કહેવાય છે અને તે ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થાય
છે. ૨૦

તત્ર માંસાર્બુદં યચ્ચ માંસપાકશ્ચ યઃ સ્મૃતઃ ।

વિદ્રાધિશ્ચ ન સિધ્યન્તિ યે ચ સ્યુસ્તિલકાલકાઃ ॥ ૨૧ ॥

સર્પચિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂક નામના શીડાને લિંગ ઉપર ખરાબ રીતે ભાગનાથી ઘોળા સરસન જેવા આહારવાળી જે ફોડલી થાય છે, તે સર્પચિકા કહેવાય છે. આ ફોડલાનું નિદાન કફ અને રધિર છે (૩૮વાક એ થોભા શૂકદુર્ભગદેતુકા એવો પાઠ કહીને આ પ્રોક્તો એવો અર્થ કર્યો છે, કે 'શૂકથી અથવા દુધયોનિમાં મૈથુન કરવાથી ઘેળા મરસન ના જેવા આહારવાળા જે ફોડલા થાય છે, તે સર્પચિકા કહેવાય છે' પણ એ અર્થનું ગમદા-સાચાઈ ખડન કર્યું છે, કેમ કે દુધ યોનિમાં મૈથુન કરવાથી તો ઉપદંશ થાય છે, એમ આ નિદાનસ્થાનના આરમ્ભ અથવા આરમ્ભ વિષયમાં કહેનાઈ ગયું છે) ૩

કઠિના વિપૈરત્તૈર્માસનસ્ય પ્રસોગત્ ।

શૂકેતુ વિપત્તસુતૈ વિઢકામ્બોલિકા મવેત્ ॥૪॥

અર્ધીલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

ઝેરી શૂકનો ઉપયોગ કરવાને લીધે વાયુના પ્રકાપથી વિષમ હડાઆવાળી જે કઠણ ફોડલી થાય છે, તે અર્ધીલિકા કહેવાય છે ૮

શૂકૈર્વત્પુરિત શશ્વદ્ગચિત તત્ક્રોતિયત્મ ॥૫॥

અચિતનું લક્ષણ તથા નિદાન

લિંગન શૂક નામના શીડાઆના અવયવોથી પૂરિત ગાખનાથી નિગ ગુથાયેના જેનું ચર્મ બળ છે, એ અચિત કહેવાય છે અચિતનું નિદાન કફ છે ૫

કુમ્ભીકા રક્તપિત્તોત્થા જામ્વવાસ્થિનિમાડ્યુમા ॥૬॥

કુલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂકોપને લીધે જ રધિર તથા કફનો પ્રકાપ થવાથી બળ્યુના કળિયા જેવા આહારવાળી જે કાળી ફોડલા થાય છે, તે કુલિકા કહેવાય છે ૬

અલજીલક્ષણૈર્લુક્કામર્જી ચ વિતર્કયેત્ ॥૭॥

અલજનું લક્ષણ તથા નિદાન

અનજ નામની પ્રમેહ સખથી ફોડલી કે

જે રતાશ તથા કાળાશવાળી થાય છે તથા બીજા ફોડલીઆથી પણ વ્યાપ્ત થાય છે, તેના જેવી જે ફોડલી શૂકોપને લીધે લિંગ ઉપર થાય છે, તે પણ અલજ કહેવાય છે. આ ફોડલીનું નિદાન રધિર તથા પિત્ત છે ૭

મૃદિત ધીરિત યતુ સરન્ધ વાયુકોપત્ ॥૮॥

મૃદિતનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂકોપ પ્રાપ્ત થતા લિંગ દવાવવાથી લિંગ ઉપર જે સોજો ચડે છે, તે મૃદિત કહેવાય છે મૃદિતનું નિદાન વાયુનો પ્રકાપ ૮

વાગિચા મૃગસમૃદ્ધ સમૃદ્ધિલિકા મવેત્ ॥૯॥

સંમૃદ્ધિલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂકોપ પ્રાપ્ત થતા બન્ને લાથ વડે લિંગને અલ્પ તથા જવાળાથી જે ફોડલી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંમૃદ્ધિલિકા કહેવાય છે આનું નિદાન પણ વાયુનો જ પ્રકાપ છે ૯

દીર્ઘા વહચથ વિઢકા દીર્ઘતે મચ્યતસ્તુ યા ।

સોડરમચ્ચ કક્કાસમ્મથા વેદનારોમહર્વકૃત્ ॥૧૦॥

અવમથનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂકનો ઉપયોગ કરનાથી થયેલી ધણી અને લાભા અકુરોવાળી જે ફોડલીઓ મધ્ય ભાગમાં ફાટે છે, અને વેદના તથા રૂનાડા બાજુ કરે છે, તે ફોડલીઓ અવમથ કહેવાય છે આ ફોડલીઓ કફ તથા રધિરના પ્રકાપથી થાય છે ૧૦

પિત્તશોષણસમ્મતા વિઢકા વિઢકાચિતા ।

પક્ષપુષ્કરસસ્યાના જ્ઞયા પુષ્કરિકિંતિ સા ॥૧૧॥

પુષ્કરિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂકનો ઉપયોગ કરવાથી આસપાસ નાની-નાની ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત અને કમળની ડાડી જેવા આહારવાળી જે ફોડલીઓ થાય છે, તે પુષ્કરિકા કહેવાય છે આ ફોડલીઓ પિત્ત તથા રધિરના પ્રકાપથી થાય છે ૧૧

જનયેત્સ્પર્શદાનિ તુ શોણિત શૂકદ્વિતમ ॥૧૨॥

સ્પર્શદાનિનું લક્ષણ તથા નિદાન

શૂકનો ઉપયોગ કરનાથી થયેલી જે ફોડલી

જય, તેથી અંગતું વિષમપણું થાય, અને વેદના-
તું પણ વિષમપણું થાય, એ વિવર્તિતતું લક્ષણ
છે. (અસ્થિતું પડખામાં ફરી જવું, એ વિવર્તિત
શબ્દનો અર્થ છે)

એક સંધિતું અસ્થિ પોતાના સ્થાનને
છોડીને જુદું પડે અને વેદનાઓ તીવ્ર થાય, એ
અવક્ષિપ્તતું લક્ષણ છે. (સંધિના એક અસ્થિતું
દૂર થઈ જવું, એ અવક્ષિપ્ત શબ્દનો અર્થ છે.

સંધિનાં બન્ને અસ્થિઓ દૂર જતાં રહે અને
અતિવેદના થાય, એ અતિક્ષિપ્તતું લક્ષણ છે.
(બન્ને અસ્થિઓતું દૂરદૂર જતું રહેવું, એ અતિ-
ક્ષિપ્ત શબ્દનો અર્થ છે.)

સાંધાનું એક અસ્થિ પડખામાં ખસી જાય
અને અત્યંત વેદના થાય, એ તિર્યંક્ષિપ્તતું
લક્ષણ છે. (આડું ફેલાઈ જવું, એ તિર્યંક્ષિપ્ત
શબ્દનો અર્થ છે.) ૫

કાણ્ડમગ્નમત ઉર્ધ્વ વક્ષ્યામઃ—કર્કટકમશ્વ-
ર્ણકં ચૂર્ણિતં પિચ્છિતમસ્થિચ્છલિતં કાણ્ડમગ્નં મજ્જા-
નુગતમતિપાતિતં વક્રં છિન્નં પાટિતં સ્ફુટિતમિતિ
દ્વાદશવિધમ્ ॥ ૬ ॥

કાંડભગ્નના બાર ભેદ

હવે કાંડભગ્નના ભેદો કહીએ છીએઃ કર્ક-
ટક; અશ્વઠર્ણક, ચૂર્ણિત, પિચ્છિત, અસ્થિચ્છ-
લિત, કાંડભગ્ન, મજ્જાનુગત, અતિપાતિત, વક્ર,
છિન્ન, પાટિત અને સ્ફુટિત એ રીતે કાંડભગ્ન
બાર પ્રકારનું થાય છે. ૬

શ્વયથુવાહુલ્યં સ્પન્દનવિવર્તનસ્પર્શસાહિષ્ણુત્વમ-
વપીઙ્ગમાને શ્વદઃ સ્ત્રસ્તાઙ્ગતા વિવિધવેદનાપ્રાદુર્ભાવઃ
સર્વાસ્વવસ્થાસુ ન શર્મલાભ ઇતિ સમાસેન કાણ્ડમગ્ન-
લક્ષણમુક્તમ્ ॥ ૭ ॥

કાંડભગ્નનું સામાન્ય લક્ષણ

સોજો ધણો થાય, ચલન સહન ન
થાય, ફરવું સહન ન થાય, સ્પર્શ સહન ન
થાય, દબાવતાં અવાજ થાય, અંગ શિથિલ

થાય, અનેક પ્રકારની વેદનાઓ પ્રકટ થાય
અને ઠાઈ સ્થિતિમાં પણ સુખ ન મળે, એ
કાંડભગ્નનું ટૂંકું સામાન્ય લક્ષણ છે. (એ
લક્ષણો થતાં હોય, તો કાંડભગ્ન થયું છે એમ
સમજવું.) ૭

વિશેષતસ્તુ સંમૂઢમુખ્યતોઽસ્થિ મધ્યમગ્નં ગ્રન્થિ-
રિવોન્નતં કર્કટકમ્ । અશ્વકર્ણવદુદ્રતમશ્વકર્ણકમ્ ।
ચૂર્ણિતમસ્થિ તત્તુ શ્વદસ્પર્શાભ્યાં વોદ્ધવ્યમ્ । પિચ્છિતં
પૃથુતાં ગતમનલ્પશોફમ્ । પાર્શ્વયોરસ્થિ હીનોદ્રતમ-
સ્થિચ્છલિતમ્ । વેલ્લેતે પ્રકમ્પમાનં કાણ્ડમગ્નમ્ ।
અસ્થ્યવયવોઽસ્થિમધ્યમનુપ્રવિશ્ય મજ્જાનુમુગ્ધતીતિ
મજ્જાનુગતમ્ । અસ્થિ નિઃશેષતશ્ચિન્નમતિપાતિતમ્ ।
આમુગ્ધમવિમુક્તાસ્થિ વક્રમ્ । અન્યતરપાર્શ્વવશિષ્ટં
છિન્નમ્ । પાટિતમણુવહુવિદારિતં વેદનાવચ્ચ ।
શૂકપૂર્ણમિવાધ્માતં વિપુલવિસ્ફુટીકૃતં સ્ફુટિતમિતિ ॥
કાંડભગ્નના બાર ભેદોનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો

મધ્યમાં ભાંગેલું, બન્ને પડખાંઓમાં નમેલું
અને વચ્ચેમાં અંધિની પેઠે જાયું થયેલું અસ્થિ
કર્કટક કહેવાય છે.

ઘોડાના કાનની પેઠે બહાર નીકળેલું અસ્થિ
અશ્વકર્ણક કહેવાય છે.

ચૂર્ણ (શ્રેષ્ઠ) થઈ ગયેલું અસ્થિ ચૂર્ણિત
કહેવાય છે. શબ્દ ઉપરથી અને સ્પર્શ ઉપરથી
એ ચૂર્ણિત જાણી શકાય છે.

પીચાઈ (ચગદાઈ)ને પકોળું થઈ ગયેલું
અને ઘણા સોજવાળું અસ્થિ પિચ્છિત કહેવાય છે.

પડખાંઓમાં જરાક જાયું થયેલું અસ્થિ
અસ્થિચ્છલિત કહેવાય છે.

ચલિત થઈને કંપાયમાન થયા કરતું
અસ્થિ કાંડભગ્ન કહેવાય છે.

અસ્થિનો અવયવ અસ્થિના મધ્યમાં પેસી
જઈ મજ્જાને જાંચી કરી નાખે છે, એ મજ્જા-
નુગત કહેવાય છે.

તમામ છેદાઈ ગયેલું અસ્થિ અતિપાતિત

શૂક્રદોષથી થયેલા અમુક અસાધ્યવ્યાધિઓ

શૂક્રદોષથી થયેલા ઉપર કહેવા અદાર વ્યાધિઓમાં માંસાપુંદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિવકાલક એ ચાર અસાધ્ય છે ૨૧

અધ્યાય ૧૫મો

અયાતો મદ્દાનાં નિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામ । યથો વાચ મગર્વાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ભક્ષન દાન' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશુ-તની પાસે કહેયુ છે ૧

પતનપીડનપ્રહારાક્ષેપણ્યાલમૃગદંશનપ્રભૃતિમિ રમિઘાતવિશેષૈરેતેકવિષમસ્ત્રાં મજ્જમુગદિગ્નિતિ । તત્તુ મજ્જજાતમનુસાર્યમાણ દ્વિવિષમેવોત્પદ્યતે સન્ધિમુક્ત કાળદમય ચ ॥ ૨ ॥

ભક્ષનાં નિદાનો અને મુખ્ય બે ભેદ

પડવાથી, દબાવાથી, પ્રહાર થવાથી, અતિ શય આથવાથી, હિ સક બનવરો કરડવાથી અને એવા જ પ્રકારના બીજા પણ પ્રહારોથી અસ્થિ એના ભગ (જુદાં પડયુ વગેરે) અનેક પ્રકારે થાય છે, એમ આચાર્યોએ કહ્યુ છે ભક્ષના સઘળા પ્રકારોને અનુસરે એવા ભેદોના બારીકીથી વિચાર કરતાં એ સઘળા પ્રકારોના સંધિમુક્ત અને કાડભક્ષ નામના બે ભેદોમાં સમાવેશ થાય છે (બે અસ્થિઓની સધાવાની જગ્યામાં જે ભક્ષ થયુ હોય, તે સંધિમુક્ત કહેવાય છે અને અસ્થિ ના એક ભાગમાં જે ભક્ષ થયુ હોય તે કાડભક્ષ કહેવાય છે) ૨

તત્ર સન્ધિમુક્તમુપિષ્ઠ વિષ્ઠિષ્ટ વિવર્તિતમવક્ષિ સ્મતિશ્ચિત્તિ તિર્યક્ષિત્તમિતિ ષ્ઢ્વિષમ ॥ ૩ ॥

સંધિમુક્તના છ ભેદ

ઉત્પિષ્ઠ, ત્રિસ્પિષ્ઠ, વિવર્તિત, અશક્ષિત, અતિશક્ષિત અને તિર્યક્ષિત, એ રીતે સંધિમુક્તના છ ભેદ છે. ૩

તત્ર પ્રસારણાકુંચનવિવર્તનાક્ષેપણાડગતિક્ષ્ણ-જલ્વ સ્પર્શસહત્વ ચેતિ સામાન્ય સન્ધિગુત્તલકુળ મુક્ત ॥ ૪ ॥

સંધિમુક્તનું સામાન્ય લક્ષણ

પસારવામાં, સંકાચવામાં, ફેરવવામાં તથા ફેંકનામાં અશક્તિ થાય, ઉગ્ર વેદના થાય અને સ્પર્શ ખમી શકાય નહીં, એ સંધિમુક્ત સામાન્ય લક્ષણ સમજવું (એ લક્ષણો થતા હોય તો સંધિભક્ષ થયુ છે એમ જાણવું) ૪

વિશેષોર્વિષ્ઠે સન્ધિવિવર્તનમયતઃ શોફો વેદનાપ્રા-દુર્ભાવો વિશેષતઃચ નાનાપ્રકારા વેદના રાત્રો પ્રાદુર્ભવન્તિ । વિષ્ઠિષ્ઠેડ્વર્ણશોફો વેદનાસાતલ્ય સન્ધિવિક્રિયા ચ । વિવર્તિતે તુ સન્ધિપાપગમના દ્વિપમાક્રતા વેદના ચ । અવક્ષિતે સન્ધિવિષ્ઠેપસ્તીનરુજત્વ ચ । અતિશક્ષિતે દ્વયો સન્ધ્યસ્થોરતિક્રાન્તતા વેદના ચ । તિર્યક્ષિતે સ્વેકાસ્થિપાર્શ્વપગમનમત્યર્થ વેદના ચેતિ ॥ ૫ ॥

સંધિમુક્તના છ ભેદોનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો

જે અસ્થિઓ પરસ્પર ધસાવાથી સાધો દર્માઈ જતા બને ભાગમાં સોજો ઉત્પન્ન થાય, વેદનાની ઉત્પત્તિ થાય અને વિશેષે કરી રાતે અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય છે એ ઉત્પિષ્ઠનું લક્ષણ છે. (સંધિના અસ્થિઓનું ભિસાઈ જવું, એ ઉત્પિષ્ઠ શબ્દનો અર્થ છે)

સોજો થોરો હોય, રાતે તથા દિવસે હમેશ વેદનાઓ રહે અને સાધાઓમાં નિદ્રિયા થાય, એ વિસ્પિષ્ઠનું લક્ષણ છે (સાધાના અસ્થિઓ તુ પરસ્પરથી જુદાં પડયુ, એ વિસ્પિષ્ઠ શબ્દો નો અર્થ છે)

સંધિઓના અસ્થિઓ ઉથલી જતા પોતાના સ્થળને છોડી દઈને સંધિઓના પડખામાં ખરડી

દંતપુષ્પુટકનું લક્ષણ તથા નિદાન

બે દાંતોનાં પેદામાં અથવા ત્રણ દાંતોના પેદામાં મોટા તથા વેદનાવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય; એ રોગ દંતપુષ્પુટક કહેવાય છે. આ રોગ કફ અને રુધિરના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૪

ઋવન્તિ પૂરુરુધિરં ચલા દન્તા ભવન્તિ ચ ।
દન્તવેષ્ટઃ સ વિજ્ઞેયો દુષ્ટશોણિતસમ્ભવઃ ॥ ૧૫ ॥

દંતવેષ્ટકનું લક્ષણ તથા નિદાન

દાંતોનાં પેદાંઓમાંથી પરુ તથા રુધિરનો આવ થાય અને દાંતો હલી જાય, એ રોગ દંતવેષ્ટક કહેવાય છે. આ રોગ દુષ્ટ થયેલા રુધિરથી થાય છે. ૧૫

શ્વયશુર્દન્તમૂલેષુ સ્ત્રાવાન્કફાક્તજઃ ।

લાલાસ્રાવી સ વિજ્ઞેયઃ કણ્ઠમાઞ્છૈપિરો ગદગા ॥ ૧૬ ॥

શૌપિરનું લક્ષણ તથા નિદાન

દાંતોનાં મૂળોમાં (પેદાંઓમાં) પીડાવાળો, લાળના આવવાળો અને ખરજવાળો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, એ રોગ શૌપિર કહેવાય છે. આ રોગ કફ તથા રુધિરના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૬

દન્તાશ્વલન્તિ વેષ્ટેભ્યસ્તાલુ ચાપ્યવદીર્યતે ।

દન્તમાંસાનિ પચ્યન્તે મુખં ચ પરિપીડ્યતે ॥

યસ્મિન્ સ સર્વજો વ્યાધિર્મહાશૌપિરસંજ્ઞકઃ ॥ ૧૭ ॥

મહાશૌપિરનું લક્ષણ તથા નિદાન -

પેદાંઓમાંથી દાંતો અસિત થઈ જાય, તાળવું તથા પેદાંઓ ફાટવા લાગે, પેદાંઓ પાટી જાય અને મોઢું અત્યંત પીડાય; એ રોગ મહાશૌપિર કહેવાય છે. તે ત્રણે દેવોના પ્રકાપથી થાય છે (અને તે સાત રાતમાં મારી નાખે છે.) ૧૭

દન્તમાંસાનિ શીર્યન્તે યસ્મિન્શીવતિ ચાપ્યસક્ ।

પિત્તાસ્રુક્કફજો વ્યાધિર્જ્ઞેયઃ પરિદરો હિ સઃ ॥ ૧૮ ॥

પરિદરનું લક્ષણ તથા નિદાન

દાંતોનાં માંસો ખરી પડવા લાગે અને રોગી વારંવાર લોહીને થુંક્યા કરે, એ રોગ પરિદર કહેવાય છે. આ રોગ પિત્ત, રુધિર અને કફના

પ્રકાપથી થાય છે. ૧૮

વેષ્ટેષુ દાહઃ પાકશ્ચ તેમ્યો દન્તાશ્વલન્તિ ચ ।

આઘટ્ઠિતાઃ પ્રઋવન્તિ શોણિતં મન્દવેદનમ્ ।

આધ્માયન્તે સ્તુતે રક્તે મુખં પૂતિ ચ જાયતે ॥

યસ્મિન્નુપકુશઃ સ સ્યાપિત્તરક્તકૃતો ગદઃ ॥ ૧૯ ॥

ઉપકુશનું લક્ષણ તથા નિદાન

પેદાંઓમાં દાહ તથા પાક થાય, પેદાંઓમાંથી દાંતો અસિત થઈ જાય, દાંતોને હલાવવામાં આવે ત્યારે મંદ વેદનાવાળો લોહીનો આવ થાય અને લોહીનો આવ થતાં પેદાં સૂણી જાય તથા મોઢું દુર્ગંધવાળું થઈ જાય; એ રોગ ઉપકુશ કહેવાય છે. આ રોગ પિત્ત તથા રુધિરના પ્રકાપથી થાય છે. ૧૯

ઘૃષ્ટેષુ દન્તમૂલેષુ સંરમ્ભો જાયતે મહાન્ ॥

ઋવન્તિ ચ ચલા દન્તાઃ સ વૈદર્ભોઽમિઘાતજઃ ॥ ૨૦ ॥

દંતવૈદર્ભનું લક્ષણ તથા નિદાન

પેદાંઓ ધસાતાં મોટા સોજો ઉત્પન્ન થાય, દાંતો અસિત થઈ જાય, વેદના થાય, દાહ થાય તથા પાક પણ થાય; એ રોગ દંતવૈદર્ભ કહેવાય છે. આ રોગ પ્રહારથી થાય છે. ૨૦

માસ્તેનાધિકો દન્તો જાયતે તીવ્રવેદનઃ ॥

વર્દ્ધનઃ સ મતો વ્યાધિર્જાતે સ્વચ પ્રશામ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

વર્દ્ધનનું નિદાન તથા લક્ષણ

વાયુના પ્રકાપથી તીવ્ર વેદનાવાળો એક દાંત અધિક ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પન્ન થયા પછી વેદના શાંત થાય છે; એ રોગ વર્દ્ધન કહેવાય છે. (બીજા અંથોમાં આ રોગને 'અસિ-વર્દ્ધન' નામ આપેલું છે.) ૨૧

હાનયે પશ્ચિમે દન્તે મહાઞ્છોયો મહારુજઃ ।

લાલાસ્રાવી કફકૃતો વિજ્ઞેયઃ સોઽધિમાંસકઃ ॥ ૨૨ ॥

અધિમાંસકનું નિદાન તથા લક્ષણ

નીચલી પંક્તિના છેદલા દાંતમાં (છેદલી દાઢના પેદામાં) મોટી પીડાવાળો તથા લાળના આવવાળો સારે સોજો થાય છે; એ રોગ અધિ-

ઠહેવાય છે.

જરાક વાકુ થયેલુ અને છૂટું નહીં પડેલું
અસ્થિ વઠ ઠહેવાય છે.

પડખાઓમાથી એક પડખામાં બાકી રહેલું
અસ્થિ છિન્ન ઠહેવાય છે

જેમાં ઝીલીઝીલી ધણી કાગ પડી ગઈ
હોય અને વેદના થતી હોય, તે અસ્થિ પાટિત
ઠહેવાય છે

બહુ જ ફાટી ગયેલુ અને બધે જ વગે
રેની અણીઓથી પૂરવામા આવેલુ હોય, તેમ
ફૂંચેલુ તથા વેદના કરતુ અસ્થિ સ્ફુટિત ઠહે
વાય છે ૮

તેષુ ચૂર્ણિતચ્છિન્નાનિપાતિતમજ્જાનુગતાનિ કુચ્છ
સાધ્યાનિ । કૂચવૃદ્ધવાલના ક્ષતક્ષીણકુષ્ઠશ્વાસના
સન્ધ્યુપગત એતિ ॥૯॥

અમુક ભ્રમો કષ્ટસાધ્ય

ઠાડબ્રમોમા ચૂર્ણિત, છિન્ન, અતિપાતિત
અને મજ્જાનુગત એ ચાર (અને ઠાડબ્રમ પણ)
કષ્ટસાધ્ય છે કૂચળા, વૃદ્ધ, મૂર્ખતાથી અહિત
આહારાદિ કન્યાગ, સ્ત્રીથી ક્ષીણ થયેલા, ઠાડ
વાળા અને શ્વાસના દરદવાળાનુ તે સધમા પ્રકા
રતુ સધિયુક્ત અને ઠાડબ્રમ કષ્ટસાધ્ય જ છે ૯
મવાન્તિ ચાર ॥

મિત્ર કપાલ કલ્યા તુ સન્ધિયુક્ત તથા ચ્યુતઃ ।
જઘન પ્રતિપિષ્ઠ ચ વર્જયેત્તત્તિકિસ્ત્વક ॥
અસંછિદ્ધ કપાલ તુ હલટે ચૂર્ણિત ચ યત્ ।
મમ સ્તનાન્તરે શઘ્ન ઘટે મૂર્ધ્નિ ચ વર્જયેત્ ॥
ઘાદિતો યચ્છ દુર્જાતમસ્ય સન્ધિરથાપિ વા ।
સમ્યક્વહિતમપ્યસ્થિ દુર્ન્યાસાદ્દુર્નિવન્ધનાત્ ।
સક્ષોમાદ્વાપિ યદ્રચ્છેદિક્રિયા તત્તુ વર્જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

ભ્રમોની અસાધ્યતાનું વિવેચન

આ ત્રિપથના મોઢામા બગવાન ધન્ય
તરિ સ્વમુખે ઠહે છે 'ગોઠણુ, નિતબ
ખભા, ગાન, તાગવુ, લમણુ કે માથામા ઠાડ

બક્ક થયુ હોય, તે વેધે નની ચિકિત્સા કરવી
નહી. કમરમા સધિયુક્ત કે તિયંક્ષિત થયેલા
હોય, તે તેની ચિકિત્સા કરવી નહી અને
પેડુમાં હિતપિષ્ઠ થયેલ હોય, તે તેની ચિકિત્સા
કરવી નહી. ગોઠણુ, નિતબ, ખભા, ગાન,
તાગવુ, લમણુ તથા માથાનાં અસ્થિઓ જે
મીઠ અસ્થિઓથી છૂટાં પડી ગયા હોય તે
તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહી લવાટમા ચૂર્ણિત
નામતુ ઠાડબ્રમ થયુ હોય તે તેની ચિકિત્સાનો
ત્યાગ કરવો સ્તનોતુ મધ્ય, પીઠ, લમણુ અને
માથામા ગમે ને પ્રકારતુ બક્ક થયુ હોય,
નોપણુ તેની ચિકિત્સા છોડી જ દેવી જે ઠાડ-
બક્ક કે સધિયુક્ત શરૂઆતથી જ બગડેલ હોય,
તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહી જે અસ્થિ
મારી રીતે સાધેલુ છતાં અયોગ્ય રીતે
સ્થપાયાથી, ખરામ રીતે બધાયાથી કે પ્રહાર
દિને લીધે ચયિત થવાથી વિઠ્ઠિયાને પ્રાપ્ત થયુ
હોય, તેની ચિકિત્સા પણ કરવી નહી ૧૦

મધ્યસ્થ વયસોડવસ્થાસ્તિઓ યાઃ પરિકીર્તિતા ॥
તત્ત્વિરો મંચેજતુરુપકાન્તો વિજાનતા ॥ ૧૧ ॥
અવસ્થાના પ્રમાણે ચિકિત્સાની સફલતા

સૂત્રસ્થાનના ૩૫મા અધ્યાયના ૧૧મા
ત્રિપથમા સોળમાથી આઠીસમા વર્ષ મુખીમા જે
વૃદ્ધિ, યૌવન અને સપૂર્ણતા નામની ત્રણ
અવસ્થાઓ ઠહેલી છે, તેઓમા સધિયુક્તને કે
ઠાડબ્રમને પામેલા માણસની જે વિચક્ષણ વૈદ
ચિકિત્સા કરે, તે તે માણસ સારી રીતે અશોગ્ય
પામી સ્થિર થાય છે ૧૧

તરુણાસ્થીનિ નમ્થન્તે મગ્ધન્તે નલકાનિ તુ ॥
કપાલાનિ ત્રિભિઘન્તે રફુટન્તિ રુચકાનિ ચ ॥ ૧૨ ॥

અમુક અસ્થિઓમાં અમુક ભ્રમ

તજ્જાસ્થિઓ (નોક, કાન, આખ અને
ઠોઠના અસ્થિઓ) નમી બાય છે, અર્થાત્
તેઓમા વઠ નામતુ ઠાડબ્રમ થવાનો સંભવ છે

રહેલો મેલ અને કફ વાયુએ સૂકવ્યાથી રેતી
જવા ખરસટ સ્પર્શવાળા થઈ જાય, એ રોગ
દંતશર્કરા કહેવાય છે.) ૨૯

દલન્તિ દન્તવલ્કાનિ યદા શર્કરયા સહ ।

જેવા કપાલિકા સૈવ દશનાનાં વિનાશિની ॥૩૦॥

કપાલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

મેલસહિત દાંતોના અવયવો માટીનાં
ઠીકરાંઓની પેઠે ચીરવાળા થઈ જાય અને
ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે શર્કરા પણ હોય, તો એ
રોગ કપાલિકા કહેવાય છે. આ કપાલિકા
દાંતોનો વિનાશ કરે છે અને વાયુના પ્રકોપથી
થાય છે (તથા અતિ કષ્ટસાધ્ય છે.) ૩૦

યોડસચ્ચિશ્રેણ પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્ત્વશેષતઃ ।

શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ શ્યાવદન્તકઃ ॥૩૧॥

શ્યાવદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ

રુધિર સાથે મિશ્ર થયેલા પિત્તથી બળેલા
જેવો થઈ ગયેલો જ દાંત, સંપૂર્ણ રીતે કાળા-
પણાને અથવા આસમાનીપણાને પામે છે, એ
રોગશ્યાવદંતક કહેવાય છે. (આ અસાધ્ય છે.) ૩૧

વાતેન તૈસ્તૈર્માવૈસ્તુ હનુસન્ધિર્વિસંહતઃ ।

હનુમોક્ષ ઇતિ જ્ઞેયો વ્યાધિરર્દિતલક્ષણઃ ॥૩૨॥

હનુમોક્ષનું નિદાન તથા લક્ષણ

ઊંચા સ્વરથી ભાષણ તથા કંઠણ પદાર્થોનું
ભક્ષણ વગેરે કારણોથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ
હડપચીના સંધિને હચમચાવી નાખે છે અને
તેથી આ નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના
૧૧મા વિષયમાં કહેલા અર્દિત જેવાં જ લક્ષણો
જેવામાં આવે છે, એ રોગ હનુમોક્ષ કહેવાય
છે. (જે ઠે આ રોગ વાતવ્યાધિઓમાં ગણવા
યોગ્ય છે, તોપણ દાંતોની પાસે રહેવાને લીધે
અને દાંતોને પીડા કરનારો હોવાથી તેને દંત-
રોગોમાં ગણ્યો છે. અંથાંતરેમાં તો આ રોગને
ખદેલે કરાલ નામનો જુદા જ લક્ષણોવાળો રોગ
લખ્યો છે.) ૩૨

જિહ્વાગતાસ્તુ કણ્ઠકાશ્ચિવિવાશ્ચિમિર્દોષૈરલાસ
ઉપજિહ્વિકા ચેતિ ॥૩૩॥

જીભના રોગોનાં નામો

વાતકંટક, પિત્તકંટક, કફકંટક, અલાસ
અને ઉપજિહ્વિકા; એ પાંચ જીભના રોગો છે. ૩૩

જિહ્વાડનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુતા ।

મવેચ શાકચ્છદનપ્રકાશા ॥૩૪॥

વાતકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

વાયુના પ્રકોપથી જીભ જરાક ફાટી જાય
છે, ખારા મીઠા વગેરે રસોને બળી શક્તી નથી
અને સાગના પાંદડાંની પેઠે કાંટાઓથી વ્યાપ્ત
થઈ જાય છે; એ રોગ વાતકંટક કહેવાય છે. ૩૪

પિત્તેન પીતા પરિદહ્યતે ચ ।

ચિતા સરક્તૈરપિ કણ્ઠકૈશ્ચ ॥૩૫॥

પિત્તકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

પિત્તના પ્રકોપથી જીભ પીળી થઈ જાય
છે, બળતરાવાળી થાય છે અને રતાશવાળ
કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ રોગ પિત્ત-
કંટક કહેવાય છે. ૩૫

કફેન ગુર્વીં વહુલા ચિતા ચ ।

માંસોદ્ગમૈઃ શાલ્મલિકણ્ઠકામૈઃ ॥૩૬॥

કફકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફના પ્રકોપથી જીભ બડી થઈ જાય છે,
મારે થઈ જાય છે અને શીમળાના કાંટા જેવા
માંસના કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ રોગ
કફકંટક કહેવાય છે. ૩૬

જિહ્વાતલે યઃ શ્વયથુઃ પ્રગાઢઃ

સોડલાસંજઃ કફરક્તમૂર્તિઃ ।

જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભયતિ પ્રવૃદ્ધો

મૂલે તુ જિહ્વા મુશ્મતિ પાકમ્ ॥૩૭॥

અલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ

જીભના તળામાં કફ તથા રુધિરના પ્રકોપથી
જ અત્યંત દારુણ સોજો થાય છે, તે અલાસ
કહેવાય છે. વૃદ્ધિ પામેલો આ રોગ જીભને
સ્તબ્ધ કરી નાખે છે અને આ રોગથી જીભનું
મૂળ પણ અત્યંત પાકી જાય છે. (જીભને સ્તબ્ધ
કરી દેવાને લીધે આ રોગમાં વાયુનો પણ પ્રકોપ

સકૃત્કૃષ્ણી સકૃત્પીતી સકૃત્ફેરૈ તયૈવ ચ ।

સન્નિપાતેન વિજ્ઞેયાવતેકપિઢકાચિતી ॥ ૭ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ

બન્ને હોઠ જરાક કાળા, જરાક પીળા, જરાક ધાળા અને અનેક ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત થઈ બપ, એ ત્રણે દોષોથી થયેલો હોઠનો રોગ બણવો. (આ અસાધ્ય છે.) ૭

સ્વર્ણફલવર્ણાભિઃ પિઢકાભિઃ સમાચિતી ।

રક્તોપસૃષ્ટૌ રુધિરં ધ્રુવતઃ શોણિતપ્રમૌ ॥ ૮ ॥

રધિરથી થયેલા હોઠના રોગનાં લક્ષણ

બન્ને હોઠ ખભરીના કળ જેવા બણવાળી ફોડલીઓથી વ્યાપ્ત, રધિરના સાવચાળા અને રધિરના જેવી કાતિવાળા થઈ બપ, એ રધિરથી થયેલો હોઠનો રોગ બણવો. ૮

માંસદુષ્ટૌ ગુરુ સ્થૂલૌ માંસપિંડવદુદ્રતૌ ।

અન્તઃસ્થાત્ર મૂર્ચ્છન્તિ સ્વસ્થોભવતો મુલાત્ ॥ ૯ ॥

માંસથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ

બન્ને હોઠ ભારે, બડા તથા માંસના પિંડોની પેઠે ભાયા થઈ બપ અને મોઢાના બન્ને ગેવાઈં આમાં ઘીડાઓ પડે, એ માંસથી થયેલો હોઠનો રોગ બણવો. (આ અસાધ્ય છે.) ૯

મેદસા ઘૃતમળ્દામૌ કણ્ઠમન્તૌ સ્થિરૌ મૃદુ ।

અચ્છસ્પટિકસક્લાશમાઘ્રાવ ધ્રુવતો ગુરુ ॥ ૧૦ ॥

મેદથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ

બન્ને હોઠ ઘીની ઉપરના આછા ભાગ જેવા, ખરજવાળા, નિશ્વળ, ઠોમળ, ભારે અને સ્વચ્છ સ્પટિક જેવો સાવ ઠરનારા થઈ બપ, એ મેદથી થયેલો હોઠનો રોગ બણવો. ૧૦

ક્ષતજામૌ વિદોયેતે પાત્યેતે ચામિષાતતઃ ।

ત્રયિતૌ ચ સમાશ્વયાતાવોઘૌ કણ્ઠસમન્વિતૌ ॥ ૧૧ ॥

પ્રહારથી થયેલા હોઠના રોગનું લક્ષણ

બન્ને હોઠ લોહી જેવા બણવાળા, ચીરાઓવાળા, બણે ભેદન પામતા હોય એવા, અચિવાળા અને ખરજવાળા થઈ બપ, એ પ્રહારથી થયેલો

હોઠનો રોગ બણવો. ૧૧

દન્તમૂલગતાસ્તુ શીતાદો દન્તપુષ્પટકો દન્ત વેષ્ટકઃ શૌષિરો મહાશૌષિરઃ પરિદર ઉપકુશો દન્ત-વૈદર્ભો વર્દ્ધનોડધિમાંસો નાઘ્યઃ પથેતિ ॥ ૧૨ ॥

દાંતોનાં મૂળોમાં થતા રોગોનાં નામો

શીતાદ, દાંતપુષ્પટક, દાંતવેષ્ટક, શૌષિર, મહાશૌષિર, પરિદર, ઉપકુશ, દાંતવૈદર્ભ, વર્દ્ધન, અધિમાંસ અને પાંચ પ્રકારની દાંતનાડીઓ, એ રીતે દાંતોનાં મૂળોમાં પંદર રોગો થાય છે. ૧૨

શોણિત દન્તવેષ્ટમ્યો યત્રાકસ્માત્પ્રવર્તતે ।

દુર્ગન્ધીની સકૃષ્ણાનિ પ્રક્લેદીનિ મૃદૂનિ ચ ॥

દન્તમાંસાનિ શીર્ષન્તે પચન્તિ ચ પરસ્પરમ્ ।

શીતાદો નામ સઘ્વાધિઃ કફશોણિતસમ્મવઃ ॥ ૧૩ ॥

શીતાદનું લક્ષણ અને નિદાન

દાંતોનાં પેઢાંઆમાંથી પ્રહાર વિના અકસ્માત્ લોહી નીકળના લાગે તથા પેઢાંના માંસો દુર્ગંધવાળાં થઈ બપ, કાળાં થઈ બપ, સડાવાળાં થઈ બપ, ઠોમળ થઈ બપ, પડવા લાગે અને પરસ્પરને પકાવના લાગે, એ રોગ શીતાદ કહેવાય છે આ રોગ કફ તથા રધિરના પ્રકોપથી થાય છે ૧૩

દન્તયોષ્ઠિયુ વા યસ્ય શ્વયધુ. સરુતો મહાન્ ।

દન્તપુષ્પટકો જ્ઞેય કફરક્તનિમિત્તજઃ ॥ ૧૪ ॥

૧ વાયુથી થતા હોઠના રોગમાં કેવળ વાયુ જ નિદાનરૂપ હોય છે અને પ્રહારથી થયેલા હોઠના રોગમાં કફ અને રધિરથી સહક્રમ થયેલો વાયુ નિદાનરૂપ હોય છે, એ પરસ્પરનો ભેદ સમજવો

૨ આ નિદાનસ્થાનના દશમા અધ્યાયનો દશમો વિભાગ બુદ્ધો વાનજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ત્રિદોષજન્ય, અને શ નજન્ય એ પાંચ ભેદવાળા, દાંતોના પેઢાં આમાં થયેલા નાડીવણો, દાંતનાડીઓ કહેવાય છે

૩ અન્ય અથવા દાંતવિદિધિ નામનો એક મેળમો દાંતમૂળજાળ પછી લખ્યો છે પેનાઓમાં રહેલા વાન, પિત્ત, કફ અને રધિરથી, બહાર બાહ્યરાવળો તથા તે નાવાયો મોટો સોળો થાય છે અને તેમાંથી પરુ તથા લોહી સહે છે, તે દાંતવિદિધિ કહેવાય છે.

રહેલો મેલ અને કંક્ર વાયુએ સૂકવ્યાથી રેતી
જેવા ખરસટ સ્પર્શવાળા થઈ જાય, એ રોગ
દંતશર્કરા કહેવાય છે.) ૨૯

દલન્તિ દન્તવલ્કાનિ યદા શર્કરયા સહ ।

જેવા કપાલિકા સૈવ દશનાનાં વિનાશિની ॥૩૦॥

કપાલિકાનું લક્ષણ તથા નિદાન

મેલસહિત દાંતોના અવયવો માટીનાં
ઠીકરાંઓની પેઠે ચીરેવાળા થઈ જાય અને
ઉપર ઠલા પ્રમાણે શર્કરા પણ હોય, તો એ
રોગ કપાલિકા કહેવાય છે. આ કપાલિકા
દાંતોનો વિનાશ કરે છે અને વાયુના પ્રકોપથી
થાય છે (તથા અતિ કષ્ટસાધ્ય છે.) ૩૦

યોડ્સુચ્છિશ્રેણ પિત્તેન દગ્ધો દન્તસ્ત્વશેષતઃ ।

શ્યાવતાં નીલતાં વાપિ ગતઃ સ શ્યાવદન્તકઃ ॥૩૧॥

શ્યાવદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ

રુધિર સાથે મિશ્ર થયેલા પિત્તથી બળેલા
જેવો થઈ ગયેલો જ દાંત, સંપૂર્ણ રીતે કાળા-
પણાને અથવા આસમાનીપણાને પામે છે, એ
રોગ શ્યાવદંતક કહેવાય છે. (આ અસાધ્ય છે.) ૩૧

વાતેન તૈસ્તૈર્માવૈસ્તુ હનુસન્ધિર્વિસંહતઃ ।

હનુમોક્ષ ઇતિ જ્ઞેયો વ્યાધિર્દિતલક્ષણઃ ॥૩૨॥

હનુમોક્ષનું નિદાન તથા લક્ષણ

જાંચા સ્વરથી ભાષણ તથા કંઠણ પદાર્થોનું
ભક્ષણ વગેરે કારણોથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ
હડપચીના સંધિને હચમચાવી નાખે છે અને
તેથી આ નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના
૧૧મા વિષયમાં કહેલા અર્દિત જવાં જ લક્ષણો
જેવામાં આવે છે, એ રોગ હનુમોક્ષ કહેવાય
છે. (જે ઠે આ રોગ વાતવ્યાધિઓમાં ગણવા
યોગ્ય છે, તોપણ દાંતોની પાસે રહેવાને લીધે
અને દાંતોને પીડા કરનારો હોવાથી તેને દંત-
રોગોમાં ગણ્યો છે. ગ્રંથાંતરોમાં તો આ રોગને
ખદલે કરાલ નામનો જુદા જ લક્ષણોવાળો રોગ
લખ્યો છે.) ૩૨

જિહ્વાગતાસ્તુ કણ્ઠકાશ્ચિવિષાશ્ચિમિર્દોષૈરલાસ
ઉપજિહ્વિકા ચેતિ ॥૩૩॥

જીભના રોગોનાં નામો

વાતકંટક, પિત્તકંટક, કંક્રકંટક, અલાસ
અને ઉપજિહ્વિકા; એ પાંચ જીભના રોગો છે. ૩૩

જિહ્વાડનિલેન સ્ફુટિતા પ્રસુતા ।

મવેચ શાકચ્છદનપ્રકાશા ॥૩૪॥

વાતકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

વાયુના પ્રકોપથી જીભ જરાક ફાટી જાય
છે, ખારા મીઠા વગેરે રસોને બહુ શક્તી નથી
અને સાગના પાંદડાંની પેઠે કાંટાઓથી વ્યાપ્ત
થઈ જાય છે; એ રોગ વાતકંટક કહેવાય છે. ૩૪

પિત્તેન પીતા પરિદહ્યતે ચ ।

ચિતા સરત્તૈરપિ કણ્ઠકૈશ્ચ ॥૩૫॥

પિત્તકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

પિત્તના પ્રકોપથી જીભ પીળી થઈ જાય
છે, બળતરાવાળી થાય છે અને રતાશવાળા
કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ રોગ પિત્ત-
કંટક કહેવાય છે. ૩૫

કફેન ગુર્વી વહુલા ચિતા ચ ।

માંસોદ્ગમૈઃ શાલ્મલિકણ્ઠકામૈઃ ॥૩૬॥

કંક્રકંટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કંક્રના પ્રકોપથી જીભ બડી થઈ જાય છે,
મારે થઈ જાય છે અને શીમળાના કાંટા જેવા
માંસના કાંટાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે; એ રોગ
કંક્રકંટક કહેવાય છે. ૩૬

જિહ્વાતલે યઃ શ્વયથુઃ પ્રગાઢઃ

સોડ્લાસસંજઃ કફરક્તમૂર્તિઃ ।

જિહ્વાં સ તુ સ્તમ્ભયતિ પ્રવૃદ્ધો

મૂલે તુ જિહ્વા મૃશમેતિ પાકમ્ ॥૩૭॥

અલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ

જીભના તળામાં કંક્ર તથા રુધિરના પ્રકોપથી
જે અત્યંત દારુણ સોજે થાય છે, તે અલાસ
કહેવાય છે. વૃદ્ધિ પામેલો આ રોગ જીભને
સ્તબ્ધ કરી નાખે છે અને આ રોગથી જીભનું
મૂળ પણ અત્યંત પાટી જાય છે. (જીભને સ્તબ્ધ
કરી દેવાને લીધે આ રોગમાં વાયુનો પણ પ્રકોપ

માંસક કહેવાય છે આ રોગ કહના પ્રકાપથી થાય છે ૨૨

દન્તમૂળગતા નાહ્ય પચ્ચ જ્ઞેયા યથેરિતા ॥૨૩॥

પાંચ પ્રકારની દત્તનાડીઓનાં

લક્ષણો તથા નિદાનો

આ નિદાનસ્થાનના દશમા અધ્યાયમા નાડીવ્રણના પ્રકરણમા જોવી વાયુથી થયેલી, પિત્તથી થયેલી, કફથી થયેલી, ત્રણે દોષોથી થયેલી અને શન્યથી થયેલી, એમ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ કહેની છે, તેની જ પાંચ પ્રકારની નાડીઓ (નળીઓ) દાતોના પેદાએમા થાય છે, માટે તેઓનાં લક્ષણો નાડીવ્રણના પ્રકરણમા કહ્યા પ્રમાણે જ સમજી લેવાં (આ નાડીઓમા ત્રણે દોષોથી થયેલી નાડી અસા'ન છે) ૨૩

દન્તગતાન્તુ દાલનઃ કિમિદન્તકો દન્તહર્ષો મજ્જનકઃ શર્કરા કપાલિકા રથાવદન્તકો દત્તમોક્ષ એતિ ॥ ૨૪ ॥

દાંતોના રોગોનાં નામ

દાક્ષન, દિનિદત્ક, દત્તહર્ષ, ભજનક, શર્કરા, કપાલિકા, રથાવદત્ક અને દત્તમોક્ષ એ રીતે દાંતોમા આઠ રોગ થાય છે (ગીજ અથોમા દત્તમોક્ષને બદલે કરાસ નામનો આઠમો દંતરોગ લખ્યો છે અને તેનું જુદું જ લક્ષણ આપ્યું છે, કે 'દાંતોમા રદ્ધો વાયુ ધીરધીરે દાંતોને ભયાનક અને નિકટ કરી નાખે છે,' એ રોગ કરાસ કહેવાય છે અને અમા'ન છે) ૨૪

દાલ્યન્તે વ્રહુધા દન્તા યસ્મિસ્તીનરુગન્વિતાઃ ।

દાલન સંઈતિ જ્ઞેય સદાગતિનિમિત્તજ ॥૨૫॥

દાલનનું લક્ષણ તથા નિદાન

દાંતો જાણે ચીરી નાખનામાં આવના થાય એવી દાંતોમાં તીવ્ર પીડા થાય, એ રોગ દાલન કહેવાય છે આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે (આ અર્થ ગીજ અથના અભિપ્રાયથી

મેળવીને લખ્યો છે મૂળના અક્ષરોનું સ્વારસ્ય એના ના અવો અર્થ થાય છે, કે જે રોગથી તીવ્ર વેદનાવાળા દાંતો અનેક રીતે ચિરાઈ અથ કે-કાટી બળ છે તે રોગને દાલન અણવો અને તે વાયુના પ્રકાપથી થાય છે) ૨૫

કૃષ્ણશ્વિક્રી ચલ જાવી સમરમ્મો મહારુઢઃ ।

અનિમિત્તરુઢો વાતાદ્વિજય ક્રમિદન્તક ॥૨૬॥

કૃમિદંતકનું નિદાન તથા લક્ષણ

દાંતોમા છિદ્રો કરનારો, કાગો, અન અથવા અચ્ચ, સાતવાળો, મોટી પીડાવાળો સેજ માળો અને જેમા હવાવાત્રા વગેરે કાણો વિના વેદના થયા હો એ, અવો જે રોગ થાય છે, તે કૃમિદંતક કહેવાય છે આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે ૨૬

દશના' શીતમુષ્ણ ચ સહન્તે સર્શનં ન ચ ।

યસ્ય ત દન્તહર્ષં તુ વ્યાધિં વિદ્યાઃસમીરણાત્ ॥૨૭॥

દંતહર્ષનું લક્ષણ તથા નિદાન

જેના દાંતો ટકું, ઉતુ કે સ્પર્શને સહન કરી શકે એના થઈ બળ, એ રોગ દંતહર્ષ કહેવાય છે આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે. વચ્ચ વચ્ચ મંદેષામિન્દન્તમહશ્ચ તીવ્રરુઢ ।

કક્ષાતક્રુઢો વ્યાધિ' મ મજ્જનકવજ્જિન ॥૨૮॥

લંજનકનું લક્ષણ તથા નિદાન

જોથી મોટું વાકુ થઈ બળ છે, દાંતો ખાગી પડે છે અને તીવ્ર વે ના થાય છે, તે રોગ લંજનક કહેવાય છે આ રોગ કફ તથા વાયુના પ્રકાપથી થાય છે (આ અમા'ન છે) ૨૮

શર્કરેવ શિરોમૂતો મલો દન્તેષુ યસ્ય વે ।

મા દન્તાનાં ગુણમો તુ વિજ્ઞેયા દન્તશર્કરા ॥૨૯॥

દંતશર્કરાનું લક્ષણ તથા નિદાન

જેનાદાંતો ઉપર પથરાની કળીઓ જેવા મેન ચિર થઈ બળ અને દાંતોનું મંદેષાનું વગેરે શુભો નષ્ઠ થઈ જા, એ રોગ દંતશર્કરા કહેવાય છે (ગીજ અથોમા કહ્યું છે કે, દાંતોમા

તાલુપુષ્પુટનું નિદાન તથા લક્ષણ

મેદથી સંયુક્ત થયેલા કંઠના પ્રકોપને લીધે તાળવામાં પીડાવગરનો, સ્થિર અને નાનાં બેર નવડો જે સોજે થાય છે, તે તાલુપુષ્પુટ કહેવાય છે. ૪૬

શોષોડ્યર્થં દીર્યતે ચાપિ તાલુ

શ્વાસો વાતાત્તાલુશોષઃ સપિત્તાત્ ॥૪૭॥

તાલુશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ

વાયુ અને પિત્તના પ્રકોપથી તાળવામાં અત્યંત શોષ થાય, તાળવું કાટ્યા કરે અને શ્વાસ પણ થાય, એ રોગ તાલુશોષ કહેવાય છે. ૪૭

પિત્તં કુર્યાત્પાકમત્યર્થવોરં

તાલુન્યેનં તાલુપાકં વદન્તિ ॥૪૮॥

તાલુપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ

પિત્તના પ્રકોપથી તાળવામાં અત્યંત અયંકર પાક થાય છે, એ રોગ તાલુપાક કહેવાય છે. ૪૮

કળઠગતાસ્તુ રોહિણ્યઃ પચ્ચ કળઠશાલૂકમધિ-
જિહ્વો વલયો વલાસ એકવૃન્દો વૃન્દઃ શતધ્વી ગિલા-
સુર્ગલવિદ્રધિર્ગલૌઘઃ સ્વરઘ્નો માંસતાનો વિદારી ચેતિ ॥૪૯

કંઠના રોગોનાં નામો

પાંચ રોહિણીઓ, કંઠશાલૂક, અધિજિહ્વ, વલય, બલાસ, એકવૃન્દ, વૃન્દ, શતધ્વી, ગિલાયુ, ગુલવિદ્રધિ, ગલૌઘ, સ્વરઘ્ન, માંસતાન અને વિદારી એ કંઠના રોગો છે. (આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં આપેલી સંખ્યા પ્રમાણે કંઠના રોગો સત્તર જે થવા જોઈએ અને અહીં ગણતાં અઠાર થાય છે, તેથી જેજગટાચાર્ય કહે છે કે, 'જે એકવૃન્દ છે તે જ વિશેષ સ્થિતિથી અવસ્થાંતર પામીને વૃન્દ બની જાય છે, માટે એકવૃન્દ અને વૃન્દ એ બન્ને એક જ હોવાથી સંખ્યાનો વધારો થતો નથી.' ગયદાસાચાર્ય તો કહે છે કે, 'વૃન્દનો જે પાઠ જોવામાં આવે છે, તે અનાર્થ જ છે.' ભાવપ્રકાશ વગેરે ગ્રંથોમાં એકવૃન્દ તથા વૃન્દને સ્પષ્ટ રીતે જુદા ગણ્યા છે અને સુશ્રુતના

અક્ષરોનો સ્પષ્ટાર્થ જોતાં પણ એકવૃન્દ અને વૃન્દ જુદાજુદા જ જણાય છે, માટે આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં રોગોની જે સંખ્યા આપેલી છે, તેમાં પરંપરાથી એકનો ફરક રહી ગયો હોય, એમ પણ માની શકાય છે.) ૪૯

ગલેડનિલઃપિત્તકફૌ ચ મૂર્ચ્છિતૌ

પૃથક્ સમસ્તાશ્ચ તથૈવ શોણિત્સ :

પ્રદૂબ્ય માંસં ગલરોધિનોડ્ઙ્કરાન્

સૃજન્તિ યાન્સાડસુહરા તુ રોહિણી ॥૫૦॥

પાંચે રોહિણીઓનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા સામાન્ય લક્ષણ

ગળામાં વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ, પિત્ત, અથવા કંફ, અથવા વૃદ્ધિ પામેલા એ ત્રણે દોષો, અથવા વૃદ્ધિ પામેલું રુધિર માંસને દૂષિત કરી ગળાને રૂંધી દેનારા અંકુરો ઉત્પન્ન કરે છે, એ રોહિણી કહેવાય—અને તે, પ્રાણનો નાશ કરનારી—એટલે અસાધ્ય છે. (કટલાક આચાર્યો છેલ્લી બેને અસાધ્ય અને પહેલી ત્રણને સાધ્ય માને છે. વાસ્તવિક જોતાં તો ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણી જ ખરી અસાધ્ય જણાય છે; કેમ કે બાકીની ચાર રોહિણીઓની ચિકિત્સાસ્થાનના બાવીસમા અધ્યાયમાં ચિકિત્સા કહેલી છે.) ૫૦

જિહ્વાં સમન્તાદ્ ભૃશવેદના યે

માંસાઙ્કરાઃ કળઠનિરોધિનઃ સ્યુઃ ।

તાં રોહિણીં વાતકૃતાં વદન્તિ

વાતાત્મકોપદ્રવગાદ્યુક્તામ્ ॥ ૫૧ ॥

વાયુથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

જલની ચારેકાર અત્યંત વેદના કરનારા અને ગળાને રોગી દેનારા માંસના અંકુરો થાય છે અને તેઓના યોગથી વાયુ સંબંધી સ્તબ્ધ-પાણું વગેરે ઉપદ્રવો પણ અત્યંત થાય છે, એ વાયુથી થયેલી રોહિણી કહેવાય છે. ૫૧

ક્ષિપ્રોદ્ગમા ક્ષિપ્રવિદાહપાકા

તીવ્રજ્વરા પિત્તનિમિત્તતઃ સ્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પિત્તથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

ગળામાં માંસના અંકુરો તુરંત ઉત્પન્ન

છે અને જીભનું મૂળ અત્યંત પાકવાથી પિત્તનો પણ પ્રકાપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે આ રોગ ત્રણે દોષોના અને રુધિરના પણ પ્રકાપથી થયેલો હોવાથી અસાધ્ય છે.) ૩૭

જિહ્વાપ્રસ્થઃ શ્વયથુર્દિ જિહ્વા-
મુદ્ગમ્ય જાતઃ કફરક્તયોનિઃ ।

પ્રસેકકણ્ઠપરિદાહયુક્તા

પ્રકપ્યતેડસાવુપજિહ્વિકતિ ॥ ૩૮॥

ઉપજિહ્વિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફ અને રુધિરના પ્રકાપથી જીભને ઊંચી કરી જીભની નીચે જે સોજો થાય છે, એ સોજો જીભની અણીના જેવી આકૃતિવાળો હોય છે અને તેથી જીભ લાળના આવથી, ખરજથી તથા બળતરાથી યુક્ત થાય છે. આ રોગ ઉપ જિહ્વિકા કહેવાય છે ૩૮

તાલુગતાસ્તુ ગલશુન્ઢિકા તુઙ્ઢિકયધુયો
માંમકચ્છપોડુર્ધ્વદં માંસસંઘાતસ્તાલુપુષ્પડસ્તાલુશોષ
સ્તાલુપાક इति ॥ ૩૯॥

તાળવાના રોગોનાં નામો

ગલશુન્ઢિકા, તુડિકરી, અધ્રુપ, માંસકચ્છપ, તાલ્વપુષ્પ, માંસસંઘાત, તાલુપુષ્પટ, તાલુશોષ અને તાલુપાક; એ રીતે ત્રણ તાળવાના રોગો છે.

શ્લેષ્માસુગ્મ્યાં તાલુમૂલાદ્યવૃદ્ધો

દીર્ઘઃ શોકો ધ્માત્તવસ્તિપ્રકાશઃ ।

તુળ્ણાકાસશ્વાસકૃત્સમ્પ્રદિશે

વ્યથિર્વર્ધ્ય કણ્ઠશુન્ઢીનિ નામ્ના ॥ ૪૦॥

ગલશુન્ઢિકાનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફ અને રુધિરના પ્રકાપથી તાળવાના મૂળમાંથી વધેલો, લાંબો, વાયુથી પુરાયેલા ખસ્તિ(મુત્રાશયની ઠાથળી)ના દડા જેવો અને તરસ, ખાંસી તથા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરનારો જે સોજો થાય છે, તેને વેલો ગલશુન્ઢિકા કહે છે. ૪૦

શોકઃ સ્થૂલસ્તોદદાહપ્રપાકી

પ્રાગુક્તામ્યાં તુન્ઢિકેરી મતા તુ ॥ ૪૧॥

તુન્ઢિકેરીનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફ અને રુધિરના પ્રકાપને લીધે તાળવામાં

બડો, ભોંકાયા જેવી વ્યથાવાળો, બળતરાવાળો અને પાકવાળો જે હીરવણીના ફળ જેવો સોજો થાય છે; તે તુન્ઢિકેરી કહેવાય છે. ૪૧

શોકઃ સ્તન્ધ્યો લોહિતસ્તાલુદેશે

રક્તાઙ્ગેયઃ સોડધુષો રુગ્જ્વરાઢ્યઃ ॥ ૪૨॥

અધ્રુપનું નિદાન તથા લક્ષણ

રુધિરના પ્રકાપને લીધે તાળવામાં અક્રડ, રાતો, જ્વરવાળો અને વેદનાવાળો જે સોજો થાય છે, તે અધ્રુપ કહેવાય છે. ૪૨

કૂમોત્સન્ધોડ્વેદનોડીધિજન્મા-

ડરક્તો જ્ઞેયઃ કચ્છપઃ શ્લેષ્મણા સ્યાત્ ॥ ૪૩॥

માંસકચ્છપનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફના પ્રકાપને લીધે તાળવામાં કાયબાની પેડે મધ્યમાં ઊંચો તથા છડાઓમાં નીચો, થોડી વેદનાવાળો, પાંડુ વર્ણવાળો અને મંદ ગતિવાળો જે સોજો થાય છે, તે માંસકચ્છપ કહેવાય છે. ૪૩

પચાકારં તાલુમય્યે તુ શોકં

વિવાદ્રક્તાદર્શ્યં પ્રોક્તલિઙ્ગમ્ ॥ ૪૪॥

તાલ્વપુષ્પનું નિદાન તથા લક્ષણ

રુધિરના પ્રકાપથી તાળવાના મધ્યમાં કમળની ડોડીના જેવા આકારવાળો, (કમળના ઢેસરા જેવા લાંબા માંસના અંકુશથી પડખાંઓમાં પીંટાયેલો તથા ગોળ) અને આ નિદાનસ્થાનના અગિયારમા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલાં રુધિરસંબંધી અધ્રુપનાં ચિહ્નોનાવાળો જે સોજો થાય છે, તે તાલ્વપુષ્પ કહેવાય છે. (આ રોગ અસાધ્ય છે. ૪૪

દુષ્ટે માંસે શ્લેષ્મણા નીરુજં ચ

તાલ્વન્તઃસ્થં માંસસંઘાતમાહુઃ ॥ ૪૫॥

માંસસંઘાતનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફના પ્રકાપને લીધે તાળવાની અંદર પીડાવગરનું જે બગડેલું માંસ જમા થયેલું હોય છે, તે માંસસંઘાત કહેવાય છે. ૪૫

નીરુક્તયાયી કોલમાત્રઃ કફારુચ્યા-

ન્યેદોયુક્તાત્પુષ્પડસ્તાલુદેશે ॥ ૪૬॥

નામૈકવૃન્દઃ પરિકલ્પિતોડસૌ

વ્યાધિર્બલાસક્ષતજપ્રસૂતઃ ॥ ૬૦ ॥

એકવૃંદનું નિદાન તથા લક્ષણ

૬૬ અને રુધિરના પ્રકાપને લીધે ગળામાં ગોળ, ઊંચો, જરા બળતરાવાળો, ખરજવાળો, જરા પાકનારો, જરાક કામળ અને ભારેપણાવાળો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય છે, તે એકવૃંદ કહેવાય છે. ૬૦

સમુન્નતં વૃત્તમમન્દદાહં

તીવ્રજ્વરં વૃન્દમુદાહરન્તિ ।

તં ચાપિ પિત્તક્ષતજપ્રકોપા-

દ્વિઘાત્સતોદં પવનામ્નજં તમ્ ॥ ૬૧ ॥

વૃંદનું નિદાન તથા લક્ષણ

પિત્તના અને રુધિરના પ્રકાપથી ગળામાં ઊંચો, ગોળ, અત્યંત દાહવાળો અને તીવ્ર જ્વરવાળો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વૃંદ કહેવાય છે. આ રોગ જો ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી યુક્ત હોય, તો તેને વાયુ તથા રુધિરના પ્રકાપથી થયેલો જાણવો. (આ રોગ અસાધ્ય છે.) ૬૧

વર્તિર્ધના કણ્ઠનિરોધિની યા

ચિતાડતિમાત્રં પિશિતપ્રરોહૈઃ ।

નાનારુજોચ્છ્રાયકરી ત્રિદોષા-

જ્ઞેયા શતધીવ શતઘ્ન્યસાધ્યા ॥ ૬૨ ॥

શતધીનું નિદાન તથા લક્ષણ

ત્રણે દોષોના પ્રકાપને લીધે ગળામાં ભોંકાવું, દાહ તથા ખરજ વગેરે અનેક પ્રકારની વ્યથાઓ વધારનારી, કઠણ, માંસના અંકુરોથી અત્યંત વ્યાપ્ત અને ગળાને રાશ્ટી દેનારી વાટ ઉત્પન્ન થાય છે, એ શતધી કહેવાય છે. આ વાટ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થયેલી હોવાથી તોપની પેઠે પ્રાણ લેનારી છે તેથી અસાધ્ય છે. ૬૨

ગ્રન્થિર્ગલે ત્વામલકાસ્થિમાત્રઃ

સ્થિરોડલ્પરુક્ષ્યાત્કફરક્તમૂર્તિઃ ।

સંલક્ષ્યતે સક્તમિવાશનં ચ

સ શસ્ત્રસાધ્યસ્તુ ગિલાયુસંજઃ ॥ ૬૩ ॥

ગિલાયુનું નિદાન તથા લક્ષણ

૬૬ અને રુધિરના પ્રકાપને લીધે ગળામાં આમળાંના ઠળિયા જેવડો, સ્થિર, થોડી વેદનાવાળો અને જાણે ખાધેલું અન્નાદિક ગળામાં અટકી રહ્યું હોય, એવો જણાતો ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ ગિલાયુ કહેવાય છે. આ રોગ શસ્ત્રક્રિયાથી મટે છે. ૬૩

સર્વં ગલં વ્યાપ્ય સમુત્થિતો યઃ

શોફો રુજો યત્ર વસન્તિ સર્વાઃ ।

સ સર્વદોષો ગલવિદ્રધિસ્તુ

તસ્યૈવ તુલ્યઃ खलु सर्वजस्य ॥ ૬૪ ॥

ગલવિદ્રધિનું નિદાન તથા લક્ષણ

સધળા દોષોના પ્રકાપને લીધે સધળા પ્રકારની વેદનાઓવાળો અને સધળા ગળામાં વ્યાપ્ત થઈ ઊઠેલો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગલવિદ્રધિ કહેવાય છે. આ ગલવિદ્રધિ આ નિદાનસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કહેલા ત્રિદોષજન્ય વિદ્રધિ જેવો જ હોય છે. ૬૪

શોફો મહાનન્નજલાવરોધી

તીવ્રજ્વરો વાતગતેર્નિહન્તા ।

કોફન જાતો રુધિરાન્વિતેન

ગલે ગલૌઘઃ પરિકીર્ત્યતેડસૌ ॥ ૬૫ ॥

ગંલૌઘનું નિદાન તથા લક્ષણ

રુધિરથી સંયુક્ત થયેલા કફના પ્રકાપને લીધે ગળામાં અન્નની તથા જળની ગતિને રોકનારો, તીવ્ર જ્વરવાળો અને ઉદાનવાયુની ગતિને પણ રોકનારો જે મોટો સોજે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગંલૌઘ કહેવાય છે. (આ અસાધ્ય છે.) ૬૫

યોડતિપ્રતામ્યઞ્છૃસિતિ પ્રસક્તં

મિન્નસ્વરઃ શુષ્કવિમુક્તકણ્ઠઃ ।

કફોપદિગ્ધેષ્વનિલાયનેષુ

જ્ઞેયઃ રોગઃ શ્વસનાત્સ્વરમ્નઃ ॥ ૬૬ ॥

યાય, તુરત બળતરા યાય, તુરત પાકે અને જરૂર
પણ તીવ્ર આવે, એ પિત્તથી થયેલી રોહિણી
કહેવાય છે. ૫૨

ઓતોનિરોધિન્યપિ મન્દપાકા

ગુર્વા સિરા સા કફસમ્મવા વૈ ॥ ૫૩ ॥

કંઠથી થયેલી રોહિણીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

ગળાની શિરાઓને રૂંધી દેનારા ગળામાં
માંસના અંકુરો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ ધીરે-
ધીરે પાકે છે, ભારે દોષ છે અને સ્થિર દોષ છે;
એ કંઠથી થયેલી રોહિણી કહેવાય છે. ૫૩

ગમ્भीરપાકાડપ્રતિવારવીર્યા

ત્રિદોષલિહ્વા પ્રયસમ્મવા સ્પાત્ ॥ ૫૪ ॥

ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણીનું લક્ષણ

ગળામાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો-
વાળા, જાંડા પાકવાળા અને જ્યોત્સ્ના જેવો
અટકાવી શકાતું નથી, એવા માંસના અંકુરો
ઉત્પન્ન થાય છે; એ ત્રણે દોષોથી થયેલી
રોહિણી કહેવાય છે. (અત્યંત અસાધ્ય છે.) ૫૪

સ્ફોટાડ્ઞચિતા પિત્તસમાનલિહ્વા-

ડ્ઞસાધ્યાપ્રદિષ્ઠા રુધિરાત્મિકેયમ્ ॥ ૫૫ ॥

રુધિરથી થયેલી રોહિણીનું લક્ષણ

દોડલાઓથી વ્યાપ્ત અને પિત્તરોહિણીનાં

જેવાં જ ચિહ્નોવાળા જે માંસના અંકુરો ગળામાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તે રુધિરથી થયેલી રોહિણી
કહેવાય છે અને તે અસાધ્ય છે. ૫૫

કોલાસિયમાત્રઃ કફસમ્મવો યો

ગ્રન્યિર્ગલે કળ્ટકચુકમૂતઃ ।

ઘ્રઃ સ્થિરઃ શ્લેષ્મિપાતસાધ્ય-

સ્તંકળ્ઠશાલુકમિતિ બ્રુવન્તિ ॥ ૫૬ ॥

કંઠશાલુકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કંઠના પ્રકોપને લીધે ગળામાં કાંઠાની જેટ
તથા જવ વગેરે ધાન્યની અણીની જેટ વેદના
ઉત્પન્ન કરનારો, ખરસટ, સ્થિર, બોરના ઠંજિયા
જેવડા અને શસ્ત્રક્રિયાથી જ મટાડી શકાય, એવો
જે અંધિ થાય છે, તે કંઠશાલુક કહેવાય છે. ૫૬

જિહ્વાપ્રરૂપઃ શ્વયયુઃ કફાતુ

જિહ્વાપ્રવચ્છોપરિ રક્તમિશ્રાત્ ।

જ્યેષ્ઠોડ્ધિજિહ્વઃ સ્વલુ રોગ એવ

વિવર્જયેદાગતપાકમેનમ્ ॥ ૫૭ ॥

અધિજિહ્વનું નિદાન તથા લક્ષણ

રુધિરથી મિશ્રિત થયેલા કંઠના પ્રકોપને
લીધે જીભના મૂળની ઉપર જીભની અણી જેવા
આકારવાળો જે સોજો ઉત્પન્ન થાય છે, તે
અધિજિહ્વ કહેવાય છે. આ સોજો જે પાકે
તો પછી અસાધ્ય સમજીને તેની ચિકિત્સા
કરવી નહિ. (આમાં પાક થાય છે, તેથી પિત્તનું
પણ મિશ્રણ છે એમ સમજવું.) ૫૭

વલાસ એવાપતમુન્નતં ચ

શોફં કરોલ્લગતિ નિવાર્ય ।

તં સર્વથેવાપ્રતિવારવીર્ય

વિવર્જનીયં વલયં વદન્તિ ॥ ૫૮ ॥

વલયનું નિદાન તથા લક્ષણ

પ્રકોપ પામેલા કંઠ અતની ગતિને અટ-

કાવીને ગળામાં લાંબા તથા જાંઘા સોજાને ઉત્પન્ન
કરે છે, એ વલય કહેવાય છે. આ રોગ ઠાઈ
રીતે મટે એવો નથી, મટે તેની ચિકિત્સા જ
કરવી નહિ. ૫૮

મલે ચ શોફં કુસ્તઃ પ્રવૃદ્ધૌ

શ્લેષ્માનિલૌ શ્વાસરુજોપપન્નમ્ ।

મર્મચ્છિદ્રં દુસ્તરમેતમાહુ-

ર્થલાસસંજ્ઞં નિપુણા વિકારમ્ ॥ ૫૯ ॥

બલાસનું નિદાન તથા લક્ષણ

વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ તથા કંઠ ગળામાં

શ્વાસવાળા, પીડાવાળા અને દૃઢતા મર્મસ્થળ-
માં છેદનના જેવી વ્યથા કરનારો સોજો ઉત્પન્ન
કરે છે, એ રોગને નિપુણ વૈદો બલાસ કહે છે
અને તે કષ્ટસાધ્ય છે એમ કહે છે. ૫૯

વૃત્તોન્નતો યઃ શ્વયયુઃ સદાહઃ

કણ્ઠુન્વિતોઽપાકયમ્દુર્ગુરુથ ।

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

सुश्रुत आयुर्वेद

सरण गुजराती भाषांतर^१ साथे

शारीरस्थान

अध्याय १. दो।

अथातः सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

उपक्रम

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સર્વભૂતચિન્તાશારીર'^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः संभवहेतुरव्यक्तं नाम ।

तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामविष्टानं समुद्र इवौदकानां भावानाम् ॥ २ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જગતનું કારણ

‘ભૂણપ્રકૃતિ’ એ, બીજા નામથી પણ કહેવાતું અવ્યક્ત, કે જે પોતે કારણ વગરનું છે— અર્થાત્ કાર્યથી પણ ઉત્પન્ન થયેલું નહીં હોવાને લીધે કાર્યના પણ વિકારરૂપ (કાર્ય) નથી; સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યવસ્થારૂપ છે અને પ્રકૃતિત્વ રૂપ સામાન્ય ધર્મવાળું અવ્યક્ત, મહત્તરત્વ (બુદ્ધિ અથવા ચિત્ત), અહંકાર તથા શબ્દ આદિ પાંચ તન્માત્ર એ આઠ રૂપોવાળું છે અને સર્વ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઈ છે તે જ સઘળા સ્થાવરજંગમ પદાર્થોનું ભૂણકારણ (ઉપાદાનકારણ)^૨ છે. જેમ એક સમુદ્ર જ સઘળાં જળજંતુઓનું અધિષ્ઠાન (શરીર કારણ), છે તેમ એ એક અવ્યક્ત જ સઘળા જીવાત્માઓનું અધિષ્ઠાન છે. ૨

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव । तल्लिङ्गाच्च महत्तत्तल्लિङ्ग एवाहङ्कार उत्पद्यते । स च

૧ રોગોનાં કારણોનું, ભેદોનું, સંપ્રાપ્તિઓનું, લક્ષણોનું તથા સાધ્યાસાધ્યપણાનું નિરૂપણ કરનારા નિદાનસ્થાનથી જેને રોગોનાં એ કારણો વગેરેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયું હોય. એવા વૈદ્યને ચિકિત્સા બાણવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તે ચિકિત્સા બ્યાંસુધી શારીરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન હોય, ત્યાંસુધી ઘણું કરી કામ લાગી શકતી નથી, માટે વૈદ્યને શારીરજ્ઞાન આપવા સારુ વચમાં આ શારીરસ્થાન દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

૨ સઘળા સ્થાવરજંગમ પદાર્થોનાં કારણરૂપ પૃથિવી વગેરે પંચમહાભૂતો કયા કારણગ્રાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે, એ પંચમહાભૂતોનાં કયાં કયાં લક્ષણો છે તથા તેઓનાં કાર્યો કયાં કયાં છે છત્યાદિ વિષયોના વિચાર વિષેનો.

૩ યત્સમવેતે કાર્યમુત્પદ્યતેતત્સમવાયિકારણમ્ । યથા તન્તવઃ પટસ્ય, પટશ્ચ સ્વગતરૂપાદેઃ સમવાયિ કારણમ્ (તર્કસંગ્રહ) કાર્ય જેમાં અભિન્નપણાથી રહીને જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થ કાર્યનું સમવાયિ કારણ (અથવા ઉપાદાનકારણ) કહેવાય છે; જેમ કે તંતુઓ વસ્ત્રનું સમવાયિકારણ છે અને વસ્ત્ર પોનામાં રહેલા રૂપાદિકનું સમવાયિકારણ છે.

સ્વરમ્ભનું નિદાન તથા લક્ષણ

વાયુના માર્ગો કૃત્રી અત્યંત ખરડાઈ જતાં વારંવાર તથા નિરંતર હાંફ આદ્યા કરે, સ્વર બેદાર્થ જાય, ગળું ખાધેલા પદાર્થને ગળવામાં અશક્ત તથા સુકાયેલું થઈ જાય અને અત્યંત અંધારાં દેખાયા કરે, એ રોગ સ્વરમ્ભ કહેવાય છે. આ રોગ વાયુના પ્રકાપથી થાય છે (અને અસાધ્ય છે.) ૬૬

પ્રતાનવાન્ યઃ શ્વયુઃ સુકથો

ગ્લોપરોધં કુષ્ઠે ક્રમેણ ।

સ માંસતાનઃ કથિતોઽવલમ્બી

પ્રાણપ્રણુત્સર્વકૃતો વિકારઃ ॥ ૬૭ ॥

માંસતાનનું લક્ષણ તથા નિદાન

ત્રણે હોષોના પ્રકાપને લીધે ગળામાં વિસ્તારવાળો, લટકતો અને અતિક્ષ્ણ દેનારો જે સોજે હોયે કરી ગળાનો ઉપરોધ કરે છે, તે રોગ માંસતાન કહેવાય છે. આ રોગ પ્રાણ લેનારો છે ૬૭

સદાહ્તોદં શ્વયું સરક્ત-

મન્તગંઢે પૂતિત્રિશીર્ણમામમ્ ।

વિતેન ત્રિદાદદને ત્રિદારો

પાર્થે ત્રિશેવાત્સ તુ યેન શેતે ॥ ૬૮ ॥

વિદારીનું નિદાન તથા લક્ષણ

પિત્તના પ્રકાપને લીધે ગળામાં દાઢવાળો, તીવ્ર વેદનાવાળો, રતારાવાળો અને સડેલા કુર્ગં થી માંસવાળો જે મોજે દલ્બજ થાય છે, તે વિદારી કહેવાય છે. માળખને વિશેષે કરી જે પડખું વાળીને ચુનાની ટેવ દોય, તે પડખાના ગળાના ભાગમાં પડા કરીને આ રોગ થાય છે (હાઈ વખને બીજા પડખાના ગળાના ભાગમાં થાય છે. આ રોગ અમાધ્ય છે.) ૬૮

સર્વંમત્સુ વાગિષ્ઠ્યઝ્ઞોપિત્તનિમિત્તાઃ ॥ ૬૯ ॥

મોદામાં અને દોડ વગેરે રુચાનકોમાં

થનારા રોગોનાં નિદાનો

મોદામાં થનારા મધ્યા રોગો, જે જોવા

સર્વંસર કહેવાય છે, તેઓ વાયુ, પિત્ત, કફ અને રુધિરથી થાય છે. (તેઓમાં પિત્ત અને રુધિરથી થયેલાનું લક્ષણ એક જ છે, મોટે રુધિરથી થયેલાનું જુદું લક્ષણ આપનામાં આવશે નહિ.) ૬૯

સ્ફોટઃ સતોદૈર્વદનં સમન્તા-

ઘઞ્ઞાઽઽચિતં સર્વંસરઃ સ વાતાત્ ॥ ૭૦ ॥

વાયુથી થયેલા સર્વંસરનું લક્ષણ

સોઈજા વડે ભોંકાયા નવી વ્યથાવાળા ફેડલાઓથી સપથું મોઢું બ્યાસ થઈ જાય છે, એ વાયુથી થયેલા સર્વંસર કહેવાય છે. ૭૦

રક્તેઃ સદાદેસ્તનુમિઃ સર્પીતૈ-

ર્ચઞ્ઞાઽઽચિતં ચાપિ સ પિત્તકોષાત્ ॥ ૭૧ ॥

પિત્તથી થયેલા સર્વંસરનું લક્ષણ

ખળતરાવાળા, રાતા અને પીળાશવાળા ઝીણાઝીણા ફેડલાઓથી સપથું મોઢું બ્યાસ થઈ જાય છે, એ પિત્તથી થયેલા સર્વંસર કહેવાય છે. ૭૧

કણ્ઠ્યુતૈત્સવૈઃ સર્વર્ણ-

ર્ચઞ્ઞાઽઽચિતં ચાપિ સ વૈ કફેન ॥ ૭૨ ॥

કૃત્રી થયેલા સર્વંસરનું લક્ષણ

ખરજવાળા, ઘોડીવેદનાવાળા અને મોદાની આમળીના જેવા જ વળુંવાળા ફેડલાઓથી સપથું મોઢું બ્યાસ થઈ જાય, એ કૃત્રી થયેલા સર્વંસર કહેવાય છે. ૭૨

રક્તેન વિચોદિતં ઇદમ્

કૈમિષ્ણદિદ્ધો મુગપાકગ્રંથઃ ॥ ૭૩ ॥

રુધિરથી થયેલા સર્વંસરનું બીજું નામ

એ કે રુધિરથી થયેલા મગર અને પિત્તથી થયેલા સર્વંસર એક લક્ષણવાળા જ છે, તેપણે રૂપાક આચાર્યોના રુધિરથી થયેલા સર્વંસરને 'મુગપાક' એવું જુદું નામ આપેલું છે. ૭૩

સાંખ્યસિદ્ધાંત મુજબનાં પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ-
વિકૃતિઓ અને વિકારો

એ ચોવીસ તત્ત્વોમાં જે અવ્યક્ત છે તેનું કાઈ કારણ નથી, પણ તે પોતેજ સર્વનું કારણ છે; તેથી તે પ્રકૃતિ જ છે. મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રો અનુક્રમે અહંકારનાં, પાંચ તન્માત્રોનાં તથા અગિયાર ઇંદ્રિયોનાં અને પાંચ ભૂતોનાં કારણરૂપ છે અને અવ્યક્તનાં, મહત્તત્ત્વનાં તથા અહંકારનાં કાર્યરૂપ છે, તેથી પ્રકૃતિરૂપ પણ છે અને વિકૃતિરૂપ પણ છે. (મહત્તત્ત્વ અવ્યક્તનું કાર્ય છે અને અહંકારનું કારણ છે. અહંકાર મહત્તત્ત્વનું કાર્ય છે અને પાંચ તન્માત્રોનું તથા અગિયાર ઇંદ્રિયોનું કારણ છે. પાંચ તન્માત્રો અહંકારનાં કાર્ય છે અને પાંચ મહાભૂતોનાં કારણ છે, તેથી એ સાત તત્ત્વો પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ ગણાય છે.) બાકીનાં સોળ (અગિયાર ઇંદ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો) કાઈનાં કારણરૂપ નથી, પણ કાર્યરૂપ જ છે તેથી વિકારો જ ગણાય છે. ૫

સ્વઃસ્વચ્છૈષાં વિપયોઽધિભૂતમ્ । સ્વયમધ્યાત્મમ્ ।
અધિદેવતં ચ બુદ્ધેર્બ્રહ્મા । અહંકારસ્યેશ્વરઃ । મનસશ્ચ-
ન્દ્રમાઃ । દિશઃ શ્રોત્રસ્ય । ત્વચો વાયુઃ । સૂર્યશ્ચક્ષુષોઃ ।
રસનસ્યાપઃ । પૃથિવી ગ્રાણસ્ય । વચસોઽગ્નિઃ । હસ્ત-
યોરિન્દ્રઃ । પાદયોર્વિષ્ણુઃ । પાયોર્મિત્રઃ । પ્રજાપતિરુપ-
સ્યસ્યેતિ ॥ ૬ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત
અને અધિદેવની વ્યવસ્થા

બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ) અધ્યાત્મ છે, બોદ્યવ્ય અધિભૂત છે અને બ્રહ્મા અધિદેવ છે. અહંકાર અધ્યાત્મ છે, અહંકારત્ત્વ અધિભૂત છે અને રૂદ્ર અધિદેવ છે. મન અધ્યાત્મ છે, મંતવ્ય અધિભૂત છે અને ચંદ્ર અધિદેવ છે. શ્રોત્ર અધ્યાત્મ છે, શ્રોતવ્ય અધિભૂત છે અને દિશાઓ

અધિદેવ છે. ત્વચા અધ્યાત્મ છે, સ્પર્શનીય અધિભૂત છે અને વાયુ અધિદેવ છે. ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે, દૃશ્ય અધિભૂત છે અને સૂર્ય અધિદેવ છે. ગ્રહિત્વા અધ્યાત્મ છે, રસનીય અધિભૂત છે અને વશુ અધિદેવ છે. ગ્રાણ અધ્યાત્મ છે, ગ્રાતવ્ય અધિભૂત છે અને પૃથ્વી અધિદેવ છે; તેમજ વાણી અધ્યાત્મ છે, વક્તવ્ય અધિભૂત છે, અને અગ્નિ અધિદેવ છે. હસ્ત અધ્યાત્મ છે, આદાતવ્ય અધિભૂત છે અને ઇંદ્ર અધિદેવ છે. ઉપસ્થ અધ્યાત્મ છે, આનંદનીય અધિભૂત છે અને પ્રજાપતિ અધિદેવ છે. પાયુ અધ્યાત્મ છે, વિસર્જનીય અધિભૂત છે અને મિત્ર અધિદેવ છે. પાદ અધ્યાત્મ છે, ગંતવ્ય અધિભૂત છે અને વિષ્ણુ અધિદેવ છે. ૬

તત્ર સર્વં એવાચેતન એવ વર્ગઃ । પુરુષઃ પञ्च-
વિंશતિતમઃ । સ ચ કાર્યકારણસંયુક્તશ્ચેતયિતા ભવતિ ॥ ૭ ॥
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ચેતનનો તથા
અચેતનનો વિભાગ

ઉપર કહેલાં ચોવીસે તત્ત્વોનો વર્ગ અચેતન છે. જીવાત્મા કે જે પચીસમો છે અને મહત્તત્ત્વ આદિ કાર્યોના તથા અવ્યક્તરૂપ કારણના આભિમાનિક સંયોગવાળો છે, તે ચેતન છે. ૭

સત્યપ્યચેતન્યે પ્રધાનસ્ય પુરુષકૈવલ્યાર્યં પ્રવૃત્તિ-
મુપદિશન્તિ ક્ષીરાદીંશ્ચ હેતુનુદાહરન્તિ ॥ ૮ ॥
સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે અવ્યક્તની અચેતન
છતાં પ્રવૃત્તિ અને દૃષ્ટાંત

અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) પોતે અચેતન (જડ) છતાં જીવાત્માને મોક્ષ દેવા માટે પ્રવર્તે છે. જમ દૂધ જડ છતાં પણ વાછરડાના પોષણ માટે પ્રવર્તે છે અને રેત જડ છતાં પણ પુરુષને આનંદ દેવા માટે પ્રવર્તે છે, તેમ પ્રકૃતિ અચેતન છતાં પણ જીવાત્માને મોક્ષ દેવા માટે પ્રવર્તે છે. ૮
અતઃ ऊर्ध्वं પ્રકૃતિપુરુષયોઃ સાધર્મ્યવૈધર્મ્યે
વ્યાख्याસ્યામઃ । તથા—ઉભાવપ્યનાદી ઉભાવપ્યનન્તૌ

ત્રિવિધો વૈકારિકસ્તૈજસો મૂતાદિરિતિ । તત્ર વૈકારિકાદદહ્વારાતૈજસસદ્વાયાત્તલક્ષણાન્યેવૈકાદશેન્દ્રિયાણ્યુ-
ત્પદ્યન્તે તદયથા-શ્રોત્રત્વકૂચક્ષુર્જિહ્વાધ્રાણવાગ્ધસ્તો-
પચ્ચવાયુપાદમનાંધીતિ । તત્ર પૂર્વાણિ પંચ સુદ્દીન્દ્રિ-
યાણિ । इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं
मनः । मूतादेरपि तैजससद्वायातत्तल्लक्षणान्येव पञ्च
तन्मात्राण्युत्પદ્યન્તે તદયથા-શબ્દતન્માત્રં સ્પર્શતન્માત્રં
રૂપતન્માત્રં રસતન્માત્રં ગન્ધતન્માત્રમિતિ । તેષાં
વિશેષાઃ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાસ્તેષ્યો મૂતાનિ વ્યોમા-
નિલાનલજલોર્વ્યઃ । एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्यो-
ख्याता ॥ ૩ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ

એ અવ્યક્ત(મૂળપ્રકૃતિ)માંથી તેવા જ
સ્વભાવવાણું (સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ એ ત્રણ
શુણ્ણોભય સ્વભાવવાણું) મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.
સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ એ ત્રણ શુણ્ણોભય સ્વભાવ-
વાળા એ મહત્ત્વમાંથી તેવા જ સ્વભાવવાળો અહં-
કાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ અહંકાર વૈકારિક (સત્ત્વ-
પ્રધાન), તૈજસ (રજઃપ્રધાન) અને ભૂતાદિ (તમઃ-
પ્રધાન) એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો છે. તૈજસની સદ્વાય-
વાળા વૈકારિક અહંકારમાંથી તેવા જ સ્વભાવ-
વાળા એટલે પ્રકાશ અથવા જ્ઞાનરૂપ સાત્ત્વિક
સ્વભાવવાળાં શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, શ્રિદ્વા, ઘ્રાણુ,
વાણી, હાથ, ઉપસ્થ, પાચુ (ગુદા), પગ અને
મન એ અગિયાર ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. એ
અગિયારમાં પહેલાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે,
તે પછીનાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે અને
છેદદ્વં એટલે અગિયારમું મન, જ્ઞાનકર્માત્મક બન્ને
પ્રકારના સ્વભાવવાણું કહેવાય છે. તૈજસની
સદ્વાયવાળા ભૂતાદિ અહંકારમાંથી પણ તેવા જ
સ્વભાવવાળાં એટલે મોહાદિકરૂપ તામસ સ્વભા-
વવાળાં શબ્દતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર, રૂપતન્માત્ર,
રસતન્માત્ર અને ગંધતન્માત્ર; એ પાંચ તન્માત્રો
(અનુભૂત સ્વરૂપવાળાં-જેઓનાં સ્વરૂપો
યોગીઓ સિવાય બીજાઓના અનુભવમાં ન આવે

એવાં સૂક્ષ્મ ભૂતો) ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ,
સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, કે જેઓ આપણા
સર્વના અનુભવમાં આવે છે, તેઓ એ તન્માત્રોનાં
વિશેષરૂપો (સ્વરૂપો) છે. શબ્દતન્માત્રમાંથી
શબ્દશુણ્ણવાણું આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ-
તન્માત્રથી યુક્ત થયેલા સ્પર્શતન્માત્રમાંથી શબ્દ
તથા સ્પર્શ એ બે શુણ્ણોવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થાય
છે. શબ્દ તથા સ્પર્શ, એ બે તન્માત્રોથી યુક્ત
થયેલા રૂપતન્માત્રમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ
ત્રણ શુણ્ણોવાણું તેજ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ,
સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ તન્માત્રોથી યુક્ત થયેલા
રસતન્માત્રમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ
ચાર શુણ્ણોવાણું જળ ઉત્પન્ન થાય છે અને
શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર તન્માત્રોથી
યુક્ત થયેલા ગંધતન્માત્રમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ તથા ગંધ એ પાંચ શુણ્ણોવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન
થાય છે. આ રીતે અવ્યક્ત, મહત્ત્વ, અહંકાર,
અગિયાર ઇન્દ્રિયો, પાંચ તન્માત્રો અને આકાશ
આદિ પાંચ મહાભૂતો, એ ઝાલીસ તત્ત્વોનું
વ્યાખ્યાન થયું. ૩

તત્ર સુદ્દીન્દ્રિયાણાં શબ્દાદયો વિપયાઃ । કર્મે-
ન્દ્રિયાણાં યથાસક્ત્યર્થે વચનાદાનાનન્દવિસર્ગવિહર-
ણામિ ॥ ૪ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના
તથા કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો

શબ્દ ઓનેન્દ્રિયનો વિષય છે, સ્પર્શ ત્વચા-
નેન્દ્રિયનો વિષય છે, રૂપ ચક્ષુનેન્દ્રિયનો વિષય છે,
રસ શ્રિદ્વાનેન્દ્રિયનો વિષય છે અને ગંધ ઘ્રાણુ-
નેન્દ્રિયનો વિષય છે. એવી જ રીતે વચન (બોલણું)
વાણીનેન્દ્રિયનો વિષય છે, લેણું-ઉપાણું દસ્ત-
નેન્દ્રિયનો વિષય છે, રતિ ઉપસ્થનેન્દ્રિયનો વિષય
છે, મતોત્સર્ગ પાચુનેન્દ્રિયનો વિષય છે અને ગતિ
પાદ (પગ) નેન્દ્રિયનો વિષય છે. ૪

અવ્યક્ત મહાનહંકારઃ પચ તન્માત્રાણિ ચેત્વહી
પ્રકૃતયઃ શેષાઃ પોદશ વિકારાઃ ॥ ૫ ॥

પરિણામ; એ છ પદાર્થોને જગતના મૂળકારણરૂપ માને છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતીઓ આકાશ આદિ

૧ સ્વભાવવાદીઓ કહે છે કે, 'કંઈકામાં તીક્ષ્ણતાને, મૃમપક્ષીઓમાં વિચિત્રતાને, શેરડીમાં મધુરતાને અને મરીમાં તીખાણને કારણ કરે છે? સ્વભાવ જ કરે છે, મારે સર્વ જગતનું કારણ સ્વભાવ જ છે,' કૃષિરવાદીઓ કહે છે કે, 'પૃથ્વી, પર્વતો, ગ્રહો, પ્રાણીઓ તથા સ્વર્ગ-નરકાદિકની બનાવટ કૃષિર વિના શીજન કારણથી થવી સંભવની જ નથી. મારે સર્વ જગતનું કારણ કૃષિર જ છે.' ત્યોનિપશાસ્ત્રી વગેરે કારણવાદીઓ કહે છે કે, 'જગતની ઉત્પત્તિ, રિયનિ અને પ્રલય, એ સમયનું કારણી થાય છે, મારે સર્વ જગતનું કારણ કાળ જ છે.' યદ્યચ્ચાવાદીઓ કહે છે કે, 'સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કાર્મ અમુક કારણથી જ થાય છે એમ શિદ્ધ કરી ચકાસું નથી; મારે યદ્યચ્ચા નામની કાર્મ આકસ્મિક કક્તિ જ સર્વ જગતનું કારણ છે.' નિપતિવાદીઓ કહે છે કે, 'પાપો તથા પુણ્યો કે જેઓ નિપતિ કહેવાય છે તેઓ જ સર્વ જગતનું કારણ છે.' સાંખ્યસિદ્ધાંતીઓ કહે છે કે, 'અવ્યક્ત અથવા અવ્યક્તનું પરિણામ જ સર્વ જગતનું કારણ છે.' યૈષ્ણસાસ્ત્રીઓ તો એ સઘળા વાદોને સુક્તિસિદ્ધ ગણીને સ્વભાવ આદિ છએ પદાર્થોને જગતના કારણરૂપ સ્વીકારે છે. એ ઉપરથી જ આ સુશ્રુતમંથમાં અંગપ્રત્યંગો બનવા વગેરે અનેક વિષયોમાં અંગપ્રત્યંગ-નિવૃત્તિ: સ્વભાવાદેવ જાયતે શા. અ. ૪ વિ. ૨૧ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્વભાવને પણ કારણરૂપ માન્યો છે. અનપાચન વગેરે અનેક વિષયોમાં જાટરો ભગવાન્ વહ્નિરીશ્વરોડન્નસ્ય પાચક: સ્વ. અ. ૩૫ વિ. ૧૦ ઇત્યાદિ અનેક વાક્યોથી કૃષિરરૂપ જરૂરાશિ વગેરેને પણ કારણરૂપ માનેલા છે. રસોનાં દ્વાસ, ટૂંદિ તથા માણસનાં જીવનમરણ આદિ વિષયોમાં કાલો દિ નામ ભગવાન્ સ્વયંભૂરનાદિમધ્યનિઘનોડ્વ રસઘ્યાપત્સંપત્તી જીવિતમરણે ચ મનુષ્યાણામાયત્તે સ્વ. અ. ૬ વિ. ૨ ઇત્યાદિ અનેક વાક્યોથી કાળને પણ કારણરૂપ માન્યો છે. ગરબંડના પાકવા વગેરે અનેક વિષયોમાં પારુષ્ય-યુક્તશ્ચિરવૃદ્ધ્યપાકો યદ્યચ્છયા પાકમિયાત્ કદા-ચિત્ત નિ. અ. ૧૧ વિ. ૧૮ ઇત્યાદિ વાક્યોથી યદ્યચ્છાને પણ કારણરૂપ માનેલી છે. કુટ વગેરેના વિષયોમાં બ્રહ્મહીસજ્જનવધપરસ્વહરણાદિભિ: । કર્મભિ: પાપરોગસ્ય પ્રાદુ: કુષ્ટસ્ય સંભવમ્ નિ. અ. ૫ વિ. ૧૬ ઇત્યાદિ અનેક વાક્યોથી પાપપુણ્યોને પણ કારણ-રૂપ માનેલા છે અને વીર્યની અભિવ્યક્તિ વગેરે અનેક વિષયોમાં વાલાનામપિ વય:પરિણામાચ્છુકપ્રાદુર્ભવો ભવતિ સ્વ. અ. ૧૪ વિ. ૧૦ ઇત્યાદિ અનેક વાક્યોથી

પાંચ મહાભૂતોને શબ્દસ્પર્શાદિકના પરિણામરૂપ માને છે, પણ આયુર્વેદના સિદ્ધાંતવાળા યૈવે તો ઉપર કહેલા સ્વભાવ આદિ છ પદાર્થોમાંથી પર-ખારાં જ બનેલાં માનવાં અને તેઓમાં ઉત્તરોત્તર વધતી શબ્દસ્પર્શાદિક શુણ્ણોની સંખ્યાને સાંખ્ય-સિદ્ધાંતીઓએ મુકરર કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે જ માનવી. એ પાંચ મહાભૂતોમાંથી જેઓના જેવાં જ લક્ષણોવાળો આ સ્થાવરજંગમ પદાર્થોનો સઘળો સમૂહ ઉત્પન્ન થયો છે, કે જેનો સર્વદા ચિકિત્સામાં ઉપયોગ હોવાનું આ ગ્રંથના મૂલ-સ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમાં જ મુલવવામાં આવ્યું છે. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર (આયુ-ર્વેદ)માં પાંચ મહાભૂતોના શુણ્ણસ્વભાવાદિક સુધીનો વિચાર કરવાની જરૂર છે, પણ તેથી ઉપર વધીને અવ્યક્તાદિકનો વિચાર કરવાની જરૂર પણ નથી; કેમ કે પાંચ મહાભૂતો જ પુરુષની ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ શુદ્ધશોણિતાદિક પદાર્થોનું મૂળ કારણ છે. સાંખ્યસિદ્ધાંતીઓ ઇંદ્રિયો તથા શબ્દસ્પર્શાદિકને અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં માને છે, પણ આયુર્વેદમાં તો ઇંદ્રિયો તથા શબ્દસ્પર્શાદિકને પાંચ મહાભૂતોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં માનવામાં આવે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'એ કે ઇંદ્રિયો અને તેઓના શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયો પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, તોપણ માણસ જે ઇંદ્રિયમાં જે ભૂતનું આધિક્ય છે, તે ઇંદ્રિયથી તે ભૂતના શુણ્ણનું જ ગ્રહણ કરે છે, (જેમ કે ચક્ષુમાં તેજનું આધિક્ય છે, તો ચક્ષુથી તેજના શુણ્ણ-રૂપનું જ ગ્રહણ થાય છે અને શ્રાણમાં પૃથ્વી આધિક્ય છે, તો શ્રાણથી પૃથ્વીના શુણ્ણ-ગંધનું જ ગ્રહણ થાય છે, ઇત્યાદિ.) પણ જે ઇંદ્રિયમાં જે ભૂતનું આધિક્ય ન હોય,

પરિણામને પણ કારણરૂપ સ્વીકાર્યું છે. દરેક પદાર્થની જે સામ્યાવસ્થા તે અવ્યક્ત ગણાય છે અને તે પદાર્થનું સામ્યાવસ્થાથી જે બ્રહ્મ થવું, તે તેનું પરિણામ ગણાય છે.

ઉમાવપ્યલિક્ષ્ઠૌ ઉમાવપિ નિલૌ ઉમાવપ્યપૌરૌ ઉમૌ ચ
સર્વગતાવિતિ । एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीज
धर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति ॥ बहवस्तु
પુરુષાશ્વેતનાવન્તોડગુણા અબીજધર્મીણોડપ્રસવધર્મીણો
મધ્યસ્થધર્મીણશ્વેતિ ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિ અને જીવાત્માની તુલ્યતા અને
અતુલ્યતાનું સાંખ્યસિદ્ધાંતપ્રમાણે વિવેચન

પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા એ બને ઠાઠભાથી
પણ ઉત્પન્ન થયેલાં નથી, (સ્વતઃ પિદ્ધ જ છે,)
બને અત વગરના છે, બને અપ્રલય છે, બને
નિત્ય છે, બનેથી પર ઠાઠ પણ નથી અને બને
સર્વવ્યાપક છે-અર્થાત્ સ્વતઃ સિદ્ધત્વ, અનતત્વ,
અનતરસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અપરતન અને સર્વવ્યા
પકત્વ, એટલા અશોભા પ્રકૃતિ તથા જીવાત્મા
બને તુલ્ય છે

પ્રકૃતિ એક છે અને જીવાત્માઓ અનેક
છે પ્રકૃતિ અચેતન છે અને જીવાત્માઓ ચેતન
છે પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોવાળી છે અને
જીવાત્માઓ ત્રિગુણ છે પ્રલયના સમયમાં
મહત્તરત્વ આદિ સધળા કાર્યો પ્રકૃતિમાં લય
પામે છે અને જીવાત્માઓમાં ઠાઠ નો પણ લય
થતો નથી પ્રકૃતિ ચરાચર જગત ઉત્પન્ન કર
નારી છે અને જીવાત્માઓ ઠાઠ ને પણ ઉત્પન્ન
કરતા નથી પ્રકૃતિ સત્ત્વ આદિ ગુણોના સમૂહ
રૂપપણને લીધે સુખદુઃખાદિકરૂપ છે અને
જીવાત્માઓ સુખદુઃખાદિકથી રહિત સાક્ષીઓ
રૂપ જ છે આટલા અશોભા પ્રકૃતિ અને
જીવાત્માઓ અતુલ્ય છે ૮

તત્ર કારણાતુરૂપ કાર્યમિતિ કૃત્વા સર્વં એવૈતે
વિશેષા સત્ત્વરજસ્તમોમયા મવન્તિ । તદ્વચ્ચનત્વાત્તન્મ
યત્વાચ તદ્ગુણા इव पुरुषा मवन्तीत्येके यावन्ते ॥ ૧૦ ॥

મહત્તરત્વાદિ પ્રકારો સત્ત્વ આદિ ગુણોવાળા,
તેતું સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે કારણ

જ કાર્ય હોય તે પોતાનાં કારણ જુલુજ

હોય' એ નિયમ પ્રમાણે એ મહત્તરત્વાદિક
સધળા નિકારો ત્રિગુણાત્મક છે, કેમકે સધળા
નિકારોના કારણરૂપ પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક (સત્ત્વ
રજસ્તમોમય) છે જીવાત્માઓ તો પોતે
ત્રિગુણાત્મક નહિ છતાં પણ દેહાદિક ત્રિગુણા
ત્મક પદાર્થોના સબધથી અને તેઓમાં મિથ્યા
અભિમાન ધરવાથી ત્રિગુણાત્મક હોય એવા
દેખાય છે ૧૦

વૈયકે તુ-

સ્વમાવમીશ્વર કાલ યદૃચ્છા નિયતિ તયા ।
પરિણામ ચ મન્યન્તે પ્રકૃતિ પ્રયુદશિનઃ ॥
તન્મયાન્યેવ મૂતાનિ તદ્ગુણાન્યેવ ચાદિશેત્ ।
તૈશ્ચ તલ્લક્ષણઃ કૃત્સો મૂતપ્રામો વ્યજન્યત ॥
તસ્યોપયોગોડમિહિતશિકિત્સા પ્રતિ સર્વદા ।
મૂલેભ્યો હિ પર યસ્માન્નાસ્તિ ચિન્તા ચિકિત્સિતે ॥
યતોડમિહિત તત્સમવદ્વ્યસમૂહો મૂતાદિકૃત્ ।
મૌતિકાનિ ચેન્દ્રિયાણ્યાયુર્વેદે વર્ણ્યન્તે તથેન્દ્રિયાર્થા ॥
મવતિ ચાત્ર-

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्व स्व पृच्छाति मानव ॥
નિયત તુલ્યયોનિત્વાજ્ઞાન્યેનાન્યમિતિ સ્થિતિ ॥
ન ચાયુર્વેદશાસ્ત્રેપુરુષદિશ્યન્તે સર્વગતા ક્ષેત્રજ્ઞા
નિત્યાથ । અસર્વગતેષુ ચ ક્ષેત્રજ્ઞેષુ નિત્યપુરુષત્વાપકાન્
હેતુતુદાહરન્તિ ॥ આયુર્વેદશાસ્ત્રેષ્વસર્વગતા ક્ષેત્રજ્ઞા
નિત્યાથ તિર્યગ્યોનિમાનુષંદેવેષુ સચરન્તિ ધર્માર્પ
નિમિત્તપ્ । ત એત્જનુમાનપ્રાદ્યા પરમસુહમાશ્વેતનાવન્ત
શાશ્વતા લોહિતેરત્તયો સન્નિપાતેષ્વમિવ્યવ્યન્તે યતોડ
મિહિત પશ્ચમદામૃતશીરિસમવાય પુરુષ इति । स
एव कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृत ॥ ૧૧ ॥

સાંખ્યસિદ્ધાંતથી વૈયકસિદ્ધાંતમાં

અમુક બાબતોની ભુદાઈ

સાંખ્યસિદ્ધાંતનીઓ એક અન્યકતને જ
જગતના મૂળ કારણરૂપ માને છે, પણ વિરતીર્થ
નિચારનાગ આયુર્વેદ સિદ્ધાંતનીઓ તો સ્વભાવ,
ઈશ્વર, કાલ, યદૃચ્છા, પાપ, પ્રભુ અને અન્યકતને

ક્રોધની આકાંક્ષા છોડી દઈ સત્કર્મ કરવાં,
એટલા સાત્ત્વિક ગુણો છે. ૧૩

રાજસાસ્તુ દુઃખબહુલતાડટનશીલતાડધૃતિરહ-
ક્ષાર આનૃતિકત્વમકાર્ણ્યં દમ્ભો માનો હર્ષઃ કામઃ
ક્રોધશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

રાજસ ગુણો

દુઃખની અધિકતા, કરવાનો સ્વભાવ,
અધૈર્ય, અહંકાર, જહું બોલવાની ટેવ, નિર્દયતા,
દંભ, પોતાને મોટા સમજવાની ટેવ, હર્ષ,
કામ અને ક્રોધ, એટલા રાજસ ગુણો છે. ૧૪

તામસાસ્તુ વિષાદિત્વં નાસ્તિક્વમધર્મશીલતા
બુદ્ધેર્નિરોધોડ્ઝ્ઞાનં દુર્મેધસ્ત્વમકર્મશીલતા નિદ્રાલુત્વં
ચેતિ ॥ ૧૫ ॥

તામસ ગુણો

બેદયુક્તતા, નાસ્તિકતા, અધર્મ કર-
વાની ટેવ, બુધિનો નિરોધ, અજ્ઞાન, બુદ્ધિની
દુષ્ટતા, આળસ અને જાંધવાની વધારે ટેવ,
એટલા તામસ ગુણો છે. ૧૫

આન્તરીક્ષાસ્તુ શબ્દઃ શબ્દેન્દ્રિયં સર્વચ્છિદ્ર-
સમૂહો વિવિક્તતા ચ ॥ ૧૬ ॥

આકાશના ગુણો

શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય, સધળાં છિદ્રોનો સમૂહ
અને નિર્મળતા, એટલા આકાશના ગુણો છે. ૧૬

વાયવ્યાસ્તુ સ્પર્શઃ સ્પર્શેન્દ્રિયં સર્વચેષ્ટાસમૂહઃ
સર્વશરીરસ્પન્દનં લઘુતા ચ ॥ ૧૭ ॥

વાયુના ગુણો

સ્પર્શ, ત્વચાદેન્દ્રિય, સધળા પ્રકારની
ચેષ્ટાઓ, સધળા શરીરનું ચલનચલન અને હલ-
કાપણું, એટલા વાયુના ગુણો છે. ૧૭

તૈજસાસ્તુ રૂપં રૂપેન્દ્રિયં વર્ણઃ સંતાપો
બ્રાજિણુતા પક્તિરમર્ષસ્તૈક્ષ્ણ્યં શૌર્યં ચ ॥ ૧૮ ॥

તેજના ગુણો

રૂપ, ચક્ષુદેન્દ્રિય, વર્ણ, સંતાપ, તેજસ્વીતા
આહારનું પાકવું, ક્રોધ, ઝડપ અને શૂરતા, એટલા

તેજના ગુણો છે. ૧૮

આપ્યાસ્તુ રસો રસનેન્દ્રિયં સર્વદ્રવસમૂહો ગુરુતા
શૈલ્યં સ્નેહો રેતશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

જળના ગુણો

રસ, જિહ્વાદેન્દ્રિય, સધળા પ્રવાહીના સમૂહ,
ભારેપણું, શીતળતા, સ્નિગ્ધતા અને વીર્ય
એટલા જળના ગુણો છે. ૧૯

પાર્થિવાસ્તુ ગન્ધો ગન્ધેન્દ્રિયં સર્વમૂર્તિસમૂહો
ગુરુતા ચેતિ ॥ ૨૦ ॥

પૃથ્વીના ગુણો

ગંધ, ઘ્રાણેન્દ્રિય, સર્વ પ્રકારની કઠિનતા
અને ભારેપણું, એટલા પૃથ્વીના ગુણો છે. ૨૦

તત્ર સત્ત્વબહુલમાકાશમ્ । રજોબહુલો વાયુઃ ।
સત્ત્વરજોબહુલોઽગ્નિઃ । સત્ત્વતમોબહુલ આપઃ । તમો-
બહુલ પૃથિવીતિ ॥ ૨૧ ॥

કયા ભૂતમાં કયા ગુણનું આધિક્ય છે ?

આકાશમાં સત્ત્વગુણ ધણો છે. વાયુમાં
રજોગુણ ધણો છે. અગ્નિ (તેજ)માં સત્ત્વ તથા
રજ એ બે ગુણો ધણા છે. જળમાં સત્ત્વ તથા
તમ એ બે ગુણો ધણા છે અને પૃથ્વીમાં તમોગુણ
ધણો છે. ૨૧

भवति चात्र ॥

अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् ।
स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥ २२ ॥

ભૂતોનો અનુપ્રવેશ અને તેમનાં

દ્રવ્યોમાં સ્પષ્ટતા

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘એ સર્વ ભૂતો પરસ્પરમાં
પેટેલાં છે એમ સમજવું. (આકાશ વાયુમાં
પણ પેટેલું છે, તેથી વાયુમાં શબ્દ તથા સ્પર્શ
એ બે ગુણો છે. આકાશ તથા વાયુ તેજમાં
પણ પેટેલાં છે, તેથી તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને
રૂપ એ ત્રણ ગુણો છે. આકાશ, વાયુ તથા તેજ
જળમાં પણ પેટેલાં છે, તેથી જળમાં શબ્દ, રૂપ અને

તે ઈન્દ્રિયથી તે જ્ઞાના શુણ્ણુ અદલુ કરતો નથી, એવી મિથિ છે ।

જેમ સામ્યસિદ્ધાંતમાં જીવાત્માઓને સર્વ-વ્યાપક અને નિત્ય માનવામાં આવે છે, તેમ આયુર્વેદશાસ્ત્રોમાં માનનામાં આવતા નથી, પણ અમર્વંવ્યાપક (પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્નભિન્ન) અને નિત્ય માનવામાં આવે છે તથા તેઓમાં અમર્વંવ્યાપકપણુ છતાં પણ નિત્યપણુ છે, એમ મિદ્ધ કરનારા હેતુઓ પણ આપનામાં આવે છે. જીવાત્માઓ, પોને જે પાપપુણ્યો કહેલા હોય, તે પ્રમાણે પશુપક્ષી વગેરે યોનિઓમાં, મનુષ્યયોનિ-ઓમાં અને દેવયોનિઓમાં જાય છે, તેથી તેઓની મર્વંવ્યાપકતા સંભવતી નથી જે સર્વંવ્યાપક હોય, તેની અન્ય સ્થાનમાં ગતિ સંભવે જ નહિ જે જીવાત્માઓ સર્વંવ્યાપક હોય, તો એકના સુખથી સર્વને સુખ થયુ જોઈએ અને એકના દુઃખથી મર્વને દુઃખ થયુ જોઈએ, તેથી સુખોની તથા દુઃખોની વ્યવસ્થા પણ તુરી જાય તથા પાપપુણ્યોની વ્યવસ્થા પણ તુરી જાય આ પ્રમાણે જીવાત્માઓમાં સર્વંવ્યાપકતા નથી પણ નિત્ય તો તો છે જ, કેમ કે એ અનિત્ય એટલે વિનાશી હોય તો તેઓને પાપપુણ્યોનાં ફોગે ભોગવવા માટે અન્ય યોનિઓમાં જવુ સંભવે નહિ, અને ધુનગ્નનનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે, તો કૃતનાશ (કરલાં પાપપુણ્યોનો ફળ આધ્યા વિના વિનાશ) અને અદૃતાવ્યાગમ (નહિ કરેલાં પાપપુણ્યોનાં સુખદુઃખરૂપ ફોગોની પ્રાપ્તિ) એ નામના ૧૦ દોષ પ્રાપ્ત થાય, આ કાગ્ધોથી આયુર્વેદશાસ્ત્રોમાં જીવાત્માઓને પ્રતિશરીર ભિન્ન-ભિન્ન છતાં પણ નિત્ય (અવિનાશી) માન્યા છે

એ જીવાત્માઓ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી નહિ પણ અનુમાનપ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, પરમ નુરૂપ છે, યેનતાવાળા છે અને નિત્ય છે, તેઓ કદી જન્મતા નથી, પણ રચતા અને લીધેના સંયોગોમાં માત્ર પ્રકટ થાય છે, કે જથી

‘તેઓ જન્મે છે’ એમ કહેનામાં આવે છે એ ઉપરથી જ આ અથવા સૂત્રમાનના પહેલાં જ આપના ૧૮માં ત્રિવધમાં જણાવ્યું છે કે, ‘જીવાત્માનો અને પરમહાત્માત્મક શુદ્ધશોણિતનો જે સંયોગ થાય છે, તે જ પુરુષ છે અને તે પુરુષ માટે જ ચિકિત્સા છે’ એ પુરુષ જેમ પાપપુણ્યો નાં ફોગે ભોગવે છે, તેમ ચિકિત્સાના ફોગે (આગેગ્યાદિ) ને પણ ભોગવે છે, તેથી કર્મપુરુષ કહેવાય છે (સામ્યશાસ્ત્રમાં પુરુષનું જે નિરજન સ્વરૂપ માનેયુ છે, તેને ચિકિત્સાની સાથે કરી સંબંધ ધરતો નથી અને જીવાત્મા વગરના એકલા શરીરને પણ ચિકિત્સાની સાથે કરી સંબંધ ધરતો નથી, માટે આ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જીવાત્માના અને શુદ્ધશોણિતના સંયોગને પુરુષ માનીને ચિકિત્સાના અધિપાતરૂપ ગણ્યો છે) ૧૧

તસ્ય સુખદુઃખે દૃષ્ટ્યોદેયી પ્રયત્ન પ્રાણાપાના વુન્મેષવિમેષો શુદ્ધિર્મેન સત્ત્વો વિચારણા સ્મૃતિર્વિ-જ્ઞાનમચ્ચનસાયો વિષયોષઙ્ઘિધ્વ ગુણા ॥ ૧૨ ॥

મન સાથે સંબંધ થતાં પુરુષ (જીવાત્મા) નાં ગુણો

સુખ, દુઃખ, ધરુણ, દોષ, પ્રયત્ન, પ્રાણુક્રિયા, અપાનક્રિયા, નેત્રોત્તુ ઉપાડતુ, નેત્રોત્તુ ધીમતુ, બુદ્ધિ, મનથી થતો સંકલ્પ, ત્રિચાગ, રમગ્નુ, શિલ્પશાસ્ત્રાદિકનો ગોધ, નિશ્ચય અને વિષયોત્તુ જ્ઞાન, એલાં પુરુષના ગુણો છે ૧૦

સાત્ત્વિકાસ્તુ આત્મસ્ય સવિમાગદ્વિતા તિતિશ્ચા સત્ય ધર્મે વાસ્તિક્ય જ્ઞાન શુદ્ધિર્મેષા સ્મૃતિ ધૃતિરત્નમિપદ્મ ॥ ૧૩ ॥

સાત્ત્વિક ગુણો

હૃતાથી ગદિતપણુ, બીજાઓને વિભાગે આપીને અનાદિક જમવામાં ગ્રિય, કામા, સત્ય, ધર્મ, આરિતકના, આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન, શુદ્ધિતુ વત્કાલ રૂકરુત, અર્થોને ધારણ કરવાની શક્તિ, મુખ પ્રસંગનું રમરણ, ધીરજ, અને

વિજ્ઞાનીય' નામના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે તે જોઈ લેવું.)

જે વીર્ય ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય, તે મૂત્રના જેવા તથા વિદાના જેવા ગંધવાળું હોય છે.

એમાં રુધિરથી દૂષિત થયેલું, કફ તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું, પિત્ત તથા કફથી દૂષિત થયેલું અને પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું; એટલા પ્રકારનાં વીર્યો કષ્ટસાધ્ય છે. ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું વીર્ય અસાધ્ય છે અને વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત તથા કફદૂષિત; એ ત્રણ વીર્યો સાધ્ય છે. ૨

આર્ત્તવમપિ ત્રિમિર્દોષૈઃ શોણિતચતુર્થૈઃ પૃથગ્
દ્વન્દ્વૈઃ સમસ્તૈશ્ચોપસૃષ્ટમવીજં ભવતિ તદપિ દોષવર્ણ
વેદનાદિમિર્વિજ્ઞેયમ્ । તેષુ કુળપગ્રન્થિપૃત્તિપૂયક્ષીળ-
મૂત્રપુરીષપ્રકાશમસાધ્યં સાધ્યમન્યદ્ભવતિ ॥ ૩ ॥

દુષ્ટ રજવાળી સ્ત્રીની અશુદ્ધિ, દુષ્ટ રજનાં નિદાન, લક્ષણો અને સાધ્યાસાધ્યતા

જે સ્ત્રીઓનું રજ વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત, કફદૂષિત, વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત, કફ તથા વાયુથી દૂષિત, પિત્ત તથા કફથી દૂષિત, પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય, તે સ્ત્રીઓ શુદ્ધ બીજરહિત હોઈ શુદ્ધ ગર્ભને ધારણ કરવા સમર્થ નથી.

જે રજ વાયુદૂષિત હોય, તે રાતા કે કાળા વર્ણવાળું હોય છે અને તેમાં તોદન (સોયથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા) તથા ભેદન વગેરે વ્યથાઓ હોય છે.

જે રજ પિત્તદૂષિત હોય તે પીળા તથા આસમાની વંગેરે વર્ણોવાળું હોય છે, શયના તથા પરના જેવા ગંધવાળું હોય છે અને તેમાં દાહ તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓ હોય છે.

જે રજ કફદૂષિત હોય, તે સફેદ વર્ણવાળું, કાચા માંસના જેવા ગંધવાળું, અને ખરજ વગેરે

વેદનાવાળું હોય છે.

જે રજ વાયુ વગેરેથી દૂષિત થયેલા રુધિરથી દૂષિત હોય, તે લાલ રંગવાળું, શયના જેવા ગંધવાળું, દાહ તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓવાળું અને ઘણું હોય છે.

જે રજ કફ તથા વાયુથી દૂષિત હોય, તે ગાંઠાઓવાળું હોય છે.

જે રજ પિત્ત તથા કફથી દૂષિત હોય, તે દુર્ગંધવાળા પરુ જેવું હોય છે.

જે રજ પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત હોય, તે ક્ષીણ હોય છે. (ક્ષીણ રજનું લક્ષણ આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમત્ત-ક્ષયવૃદ્ધિ વિજ્ઞાનીય' નામના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયું છે તે જોઈ લેવું.)

જે રજ ત્રણે દોષોથી દૂષિત હોય, તે મૂત્ર તથા વિદાના જેવા ગંધવાળું હોય છે.

તેમાં રુધિરથી દૂષિત થયેલું, કફ તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું, પિત્ત તથા કફથી દૂષિત થયેલું, પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું અને ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલું; એ પાંચ પ્રકારનાં રજો અસાધ્ય છે અને વાયુદૂષિત, પિત્તદૂષિત તથા કફદૂષિત, એ ત્રણ પ્રકારનાં રજોસાધ્ય છે. ૩

भवन्ति चात्र ॥

તેષ્વાઘાશ્ચુક્રદોષાંસ્ત્રીન્સેહસ્વેદાદિમિર્જયેત્ ।

ક્રિયાવિશેષૈર્મતિમાંસ્તથા ચોત્તરવસ્તિભિઃ ॥

પાયયેત નરં સર્પિર્મિપકુળપેરતસિ ।

ઘાતકીપુષ્પઘડિરદાહિમાર્જુનસાધિતમ્ ॥

પાયયેદય વા સર્પિઃ શાલસારાદિસાધિતમ્ ।

ગ્રન્થિમૂતે શઠીસિદ્ધં પાલાશે વાપિ મસ્મનિ ॥

પરુપકવદાદિમ્યાં પૂયપ્રલેયે ચ સાધિતમ્ ।

પ્રાગુક્તં વક્ષ્યતે યન્ન તત્કાર્યં ક્ષીણેરતસિ ॥

વિટ્પ્રમે પાયયેત્ સિદ્ધં ચિત્રકોશીરહિઙ્ગભિઃ ।

સ્તિગ્ધં વાન્તં વિરિક્તં ચ નિરૂદ્ધમનુવાસિતમ્ ।

યોજયેચ્છુક્રદોષાંતં સમ્યગુત્તરવસ્તિના ॥ ૪ ॥

અને રસ એ ચાર શુદ્ધો છે. આકાશ, વાયુ, અને જળ પૃથ્વીમાં પણ પેદેલાં છે, તેથી તેમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ શુદ્ધો છે, ઇલાદિ.) એ ૬ આ પ્રમાણે સર્વ ને પરસ્પરના સંબંધ છે, તેમણે જે દ્રવ્ય તત્ત્વ દોષ છે—અર્થાત્ જે દ્રવ્યમાં જે ખૂતું વેદ્ય દોષ છે, તે દ્રવ્યમાં તે ખૂતું લક્ષણ દોષ છે. ૨૨

પ્રકૃતયઃ પ્રોક્તા વિકારાઃ પોદ્ગૈર્વ તુ ।
 ત્રય સમાષ્ટન સ્વતંત્રસતંત્રયોઃ ॥ ૨૩ ॥
 આ અધ્યાયમાં કહેલા વિષયો
 આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિઓ, સોળ વિકારો અને છતાત્મા જે સિદ્ધાંત છે, તે આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી છે. ૨૩

અધ્યાય ૨૦

નઃ શુક્રગોણિતશુદ્ધિ નામ શારીરં વ્યાખ્યાસ્વામઃ ।
 ત્રાય મગવાન્ વન્ત્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉપરથી 'શુક્રગોણિત શારીર' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે પાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે મગવાન વન્ત-મે સુશ્રુતની પામે કહેલું છે. ૧

વાતપિત્તશ્લેષ્મકુળપગ્નિપૂનિપૂયક્ષીણમૂત્રપુરીષ-
 : પ્રજોત્પાદને ન સમર્થા મવન્તિ । તેષુ વાતવ-
 નં વાતેન । પિત્તવર્ણવેદનં પિત્તેન । શ્લેષ્મવર્ણ-
 શ્લેષ્મણા । શોણિતવર્ણવેદનં કુળપર્ગવ્યનત્વં
 ન । ગ્રંથિમૂત્રં શ્લેષ્મવાનામ્યામ્ । પૂનિપૂયનિર્મ-
 ણમધ્યામ્ । ક્ષીણં પ્રાશુક્યં પિત્તમાસ્તામ્યામ્ ।

૧ વીરની તથા રક્તની શુદ્ધિ વિશેષ એ વીર રક્ત શુદ્ધ દોષ, તે જ તેઓના સંયોજિત શુદ્ધ નથી છે, માટે વીરની તથા રક્તની શુદ્ધિ વિશેષ અધ્યાય છે.

મૂત્રપુરીષગ્નિ સન્નિપાતેનેતિ । તેષુ કુળપગ્નિપૂનિ-
 પૂયક્ષીણોત્તસઃ કૃત્ત્રગ્રાહ્યા મૂત્રપુરીષોત્તસસ્ત્રગ્રાહ્યાઃ
 સાવ્યમન્યચ્ચેતિ ॥ ૨ ॥

કૃત્ત્ર વીર્યવાળાને શુદ્ધ પ્રત્ન ન થવાનાં
 નિર્ધાન, લક્ષણો—સાધ્યાસાધ્યતા
 અગ્નિનું વીર્ય વાયુદ્વિપિત, પિત્તદ્વિપિ, કંદદ્વિપિ, વાયુ વગેરેથી દ્વિપિ થયેલા રગિથી દ્વિપિ, કંદ તથા વાયુથી દ્વિપિ, પિત્ત તથા કંદથી દ્વિપિ, પિત્ત તથા વાયુથી દ્વિપિ કે ત્રણે દોષોથી દ્વિપિ દોષ, તે પુરુષો શુદ્ધ પ્રત્ન ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થતા નથી.

એ વીર્ય વાયુદ્વિપિ દોષ, નો રાતા કે કાળા વર્ણવાળું દોષ છે અને તેમાં તોદન (સોઈ આથી ભોંકાયા જેવી પીડા) તથા ભેદન વગેરે વ્યથાઓ દોષ છે.

એ વીર્ય પિત્તદ્વિપિ દોષ, નો પીળા તથા આસમાની વગેરે વર્ણવાળું દોષ છે, શન તથા પત્તની જેવી ગંધવાળું દોષ છે અને તેમાં દાહ તથા શોષ વગેરે વેદનાઓ દોષ છે.

એ વીર્ય કંદદ્વિપિ દોષ, તો સદેહ વર્ણ-વાળું દોષ છે, કાચા માંસના જેવા ગંધવાળું દોષ છે અને તેમાં ખરખર વગેરે વ્યથાઓ હોય છે.

એ વીર્ય વાયુ વગેરેથી દ્વિપિ થયેલા ગધિરથી દ્વિપિ હોય, તો ગધિરના જેવા વર્ણવાળું હોય છે, શનના જેવા ગંધવાળું દોષ છે, દાહ તથા શોષ વગેરે વેદનાઓવાળું અને ધણું હોય છે.

એ વીર્ય કંદ તથા વાયુથી દ્વિપિ હોય, તો ગાંઠાઓવાળું હોય છે.

એ વીર્ય પિત્ત તથા કંદથી દ્વિપિ હોય, તો કુર્ચંધવાળા પર જેવું હોય છે.

એ વીર્ય પિત્ત તથા વાયુથી દ્વિપિ દોષ તો ક્ષીણ હોય છે. (ક્ષીણ વીર્યનું લક્ષણ—આ ગ્રંથના સૂત્રરચનાના 'દોષધાતુમલસપત્તિક'—

વાયુ આદિ દોષોને હરનારાં દ્રવ્યોનો, પોતાંઓનો અને પથ્ય આચમન (ચોનિને ધોવાનાં જળો)નો પણ યોગ આપવો.

જ્યોતું રજ ક્ષ તથા વાયુથી દૂષિત થયેલું હોય; અર્થાત્ ગાંઠાઓવાળું થયું હોય, તે સ્ત્રીઓને કાળીપાડ, સૂંઠ, મરી તથા પીપર અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ પાવો.

જ્યોતું રજ પિત્ત તથા ક્ષથી દૂષિત થયું હોય, અર્થાત્ દુર્ગંધી પર જવું થઈ ગયું હોય, તે સ્ત્રીઓને તથા જ્યોતું રજ ત્રણે દોષોથી દૂષિત થવાને લીધે મજ્જા જવું થઈ ગયું હોય, અર્થાત્ મૂત્ર તથા વિષ્ણના જવા ગંધવાળું થઈ ગયું હોય, તે સ્ત્રીઓને સુખડનો તથા રતાંજલિનો ક્વાથ પાવો.

જ્યોતું રજ પિત્ત તથા વાયુથી દૂષિત થયું હોય, અર્થાત્ ક્ષીણ થયેલું હોય, તે સ્ત્રીઓને વીર્યના દોષોનું હરણ કરનારા રસાયન તથા વાજકરણ વગેરે ઉપાયોનો યોગ્યતા પ્રમાણે યોગ આપવો.

ઉપર જણાવેલા આઠ પ્રકારોમાંથી કોઈ પ્રકારની અથવા તે સિવાય બીજી પણ કોઈ રજ સંબંધી પીડા થઈ હોય, તો દોષોની શુદ્ધિ કરવી, ચોખ્ખા તથા જવ ખવડાવવા, મધ પાવું અને પિત્ત વધારનારું માંસ ખવડાવવું, એ હિત કરનારી સામાન્ય ચિકિત્સા છે. (આ પ્રકરણમાં અસાધ્ય રજોદોષોની પણ ચિકિત્સા કહી છે, તે કેવળ તેઓની દુર્ગંધ ટાળવા માટે કહી છે.) ૫ સ્ફટિકામં દ્રવં સિગ્ધં મધુરં મધુગન્ધિ ચ ।

શુકમિચ્છન્તિ કેચિત્તુ તૈલક્ષ્દોદનિમં તથા ॥ ૬ ॥

વીર્યની શુદ્ધતાનું લક્ષણ

જ વીર્ય સ્ફટિક જેવું, રસરૂપ, સ્નિગ્ધ, મધુર અને મધના જેવા ગંધવાળું હોય તેને શુદ્ધ સમજવું. કેટલાક કહે છે કે, જ વીર્ય તેલ જેવું તથા મધ જેવું હોય તેને શુદ્ધ સમજવું. ૬

શશાસુકપ્રતિમં ચત્તુ યદ્વા લાક્ષારસોપમમ્ ।
તદાર્તવં પ્રશંસન્તિ યદ્વાસો ન વિરજ્જયેત્ ॥ ૭ ॥

રજની શુદ્ધતાનું લક્ષણ

જ રજ સસક્ષાના લોહી જેવું અથવા લાખના રસ જેવું હોય તથા જને ઘોઈ નાખ્યા પછી વસ્ત્ર ઉપર ડાઘ રહે નહિ, તે રજને શુદ્ધ સમજવું. ૭

તદેવાતિપ્રસજ્જેન પ્રવૃત્તમનૃતાવપિ ।
અસુગ્દરં વિજાનીયાદતોડન્યદ્રક્તલક્ષણાત્ ॥
અસુગ્દરો ભવેત્સર્વઃ સાક્ષમર્દઃ સવેદનઃ ।
તસ્યાતિવૃત્તૌ દૌર્બલ્યં ભ્રમો મૂર્છાં તમસ્તૃપા ॥
દાહઃ પ્રલાપઃ પાણ્ડુત્વં તન્દ્રા રોગાશ્ચ વાતજાઃ । ૮

પ્રદરનું લક્ષણ તથા તેના ઉપદ્રવો

એ રજ જ ને બહુ જ સ્વે અથવા લાંબા વખત સુધી સ્વે અથવા ઋતુ વગર પણ સ્વે તો તે પ્રદર કહેવાય છે. પ્રદરના વર્ણાદિ ઉપર કહેલા શુદ્ધ રજના વર્ણાદિ કરતાં જુદા જ હોય છે. (સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના ચૌદમા અધ્યાયના ૧૩મા વિપયમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રદરમાં ક્ષીણથી સંયુક્તતા વગેરે લક્ષણો પણ હોય છે.) સર્વ પ્રકારના પ્રદરોમાં અંગોનું ભાંગ્યા કરવું તથા શૂળ નીકળ્યાં કરવાં; એ તો હોય જ છે. લોહીનો અતિસ્રાવ થવાથી દુર્બળતા, ભ્રમ, મૂર્છા, અધકારદર્શન, તરસ, બળતરા, પ્રલાપ, પાંડુપણું, તંદ્રા અને વાયુથી થતા આક્ષેપક વગેરે રોગો થાય છે. ૮

તસુણ્યા હિતસેવિન્યાસ્તદલ્પોપદ્રવં મિષક્ ॥
રક્તપિત્તવિધાનેન યથાવત્સમુપાચરેત્ ॥ ૯ ॥

પ્રદરની ચિકિત્સા

સ્ત્રી જુવાન હોય તથા હિતકર પદાર્થોનું સેવન કરનારી હોય અને પ્રદર થોડા ઉપદ્રવોવાળું હોય, તો વૈદે તે પ્રદરની રક્તપિત્તના વિધિ પ્રમાણે ઉચિત ચિકિત્સા કરવી. (ઉત્તરતંત્રના ૪૬મા અધ્યાયનો ૧-૧૨મો વિપય જુઓ.) ૯

વીર્યના દોષોની ચિકિત્સા

આ વિષયના સ્વોદામાં ભગવાત ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જ્યોતુ' વીર્ય વાયુદ્વિપિત, પિત્તદ્વિપિત કે કફદ્વિપિત હોય, તે પુરુષોની બુદ્ધિમાન વૈદે દોષોની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન, નિરૂદ્ધખસ્તિ તથા અનુવાસનખસ્તિ એ ક્રિયાઓથી ચિકિત્સા કરવી અને વિશેષે કરી ઉત્તરખસ્તિઓથી ચિકિત્સા કરવી.' (રામન ચિકિત્સા પણ કરવી.)

જેનું વીર્ય વાયુ વગેરેથી દ્વિપિત થયેલા રુધિરથી દ્વિપિત થયું હોય, તે પુરુષને વૈદે ધાતુલીના ફૂલ, ખેર, દાડમ અને કડાથો અથવા સાગડના કદંક તથા કાથથી પકાવેલું અથવા શાકસારાદિગણના કદંકથી તથા કાથથી પકાવેલું થી પાવું.

જેનું વીર્ય કફ તથા વાયુથી દ્વિપિત થયેલું હોય, તે પુરુષને વૈદે કચ્ચરાના અથવા કપૂરકાચલીના કદંક તથા કાથથી પકાવેલું અથવા ખાખરાની ભસ્મથી પકાવેલું થી પાવું.

જેનું વીર્ય પિત્ત તથા કફથી દ્વિપિત થયેલું હોય, તે પુરુષને પરચકાદિગણ તથા ન્યગ્રોધાદિગણ (સુતરથાનના ૯૮મા અધ્યાયમાં કહેલા)ના કદંક તથા કાથથી પકાવેલું થી પાવું.

જેનું વીર્ય પિત્ત તથા વાયુથી દ્વિપિત થયું હોય-અર્થાત્ ક્ષીણ થયેલું હોય, તે પુરુષને વીર્યવર્ધક પદાર્થોના ઉપયોગ કરાવવો અને ચિકિત્સિત સ્થાનના 'ક્ષીણબલીયવાચકરણ-ચિકિત્સિત' નામના ૨૬મા અધ્યાયમાં કથા

૧. કારક, દૃષ્ય તથા તેજ ભેગાં કરી તેની યુક્તમાં પિચકાગી મારવામાં આવે, તે નિરૂદ્ધખસ્તિ કહેવાય છે.

૨. ધી ૩ તેજ વગેરે એકાદથી યુક્તમાં જે પિચકાગી મારવામાં આવે, તે અનુવાસનખસ્તિ કહેવાય છે.

૩. સિંચમાં ૩ મોનિમાં પિચકાગી મારવામાં આવે, તે ઉત્તરખસ્તિ કહેવાય છે.

૪. સુતરથાનના ૯૮મા અધ્યાયમાં કથા નિલચુક્તે

પ્રમાણે વાચકરણક્રિયા પણ કરવી.

જેનું વીર્ય ત્રણે દોષોથી દ્વિપિત થયેલું હોય-અર્થાત્ મૂત્ર તથા વિદાના જેવા ગંધવાણું થયેલું હોય, તે પુરુષને ચિત્રક, વાળો અને હિંગના કદંક તથા કાથથી પકાવેલું થી પાવું. (જે કે ત્રણે દોષોથી દ્વિપિત થયેલું વીર્ય અસાધ્ય છે, તોપણ તેની દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે આ ચિકિત્સા કહી છે, એમ સમજવું.)

વીર્યના દોષથી પીડિત થયેલા પુરુષને સ્નેહન, વમન, વિરેચન, નિરૂદ્ધખસ્તિ તથા અનુવાસનખસ્તિથી યોગિત કરીને પછી ઉત્તરખસ્તિની સારી રીતે યોજના આપવી, એ તેની સામાન્ય ચિકિત્સા છે. ૪

વિધિમુત્તરવચસ્ત્વંતં કુર્યાદર્તાવશુદ્ધયે ॥

ઘ્રીણાં શ્લેહાદિયુક્તાનાં ચતસૃષ્વાર્તવાર્તિષુ ॥

કુર્યાત્કલ્પકાન્પિચૂંચ્યાપિ પચ્યાન્યાચમનાનિ ચ ॥

ગ્રન્થિમૂતે પિવેત્પાઠાં ચ્યૂપ્પણં વૃક્ષકાપિ ચ ॥

દુર્ગંધિન્યુપસદ્ગાય મજ્જતુર્યે તથાત્રે ॥

પિવેદ્દ્રઘ્રિયઃ કાયં ચન્દનકાયમેવ ચ ॥

શુક્રદોષહતાણાં ચ યયાસ્ત્વમવચારણમ્ ॥

દોષાણાં શુદ્ધિકરણં ચેપાસ્વપ્યાર્તવાર્તિષુ ॥

અન્નં શાલિયવં મધં દિત્તં માંસં ચ પિત્તભ્ ॥ ૫ ॥

રજના દોષોની ચિકિત્સા

જ્યોતુ' રજ વાયુદ્વિપિત, પિત્તદ્વિપિત, કફદ્વિપિત કે વાયુ વગેરેથી દ્વિપિત થયેલા રુધિરથી દ્વિપિત થયેલું હોય, તે સ્ત્રીઓના રજને શુદ્ધ કરવા માટે દોષોના અનુસારે સ્નેહન, વમન, વિરેચન, નિરૂદ્ધખસ્તિ તથા અનુવાસનખસ્તિ એ ક્રિયાઓ કરવી. ઉત્તરખસ્તિ ક્રિયા તો વાયુદ્વિપિત, પિત્તદ્વિપિત, કફદ્વિપિત અને વાયુ વગેરેથી દ્વિપિત થયેલા રુધિરથી દ્વિપિત એ ચારે પ્રકારની રજ ઉપર કરવી. એ ચારે પ્રકારની રજ સંબંધી પીડાઓમાં સ્ત્રીઓને સ્નેહનાદિક યોગ્ય ક્રિયાઓથી યુક્ત કરીને, ઉત્તરખસ્તિના ૯૮મા અધ્યાયમાં કહેલાં

મવન્ત્યુણસ્ય મોક્તારઃ સત્પુત્રાઃ પુત્રિણે હિતાઃ ॥ ૨૦ ॥

આર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી સારા

પુત્રોનો જન્મ

જન્મ યોગ્ય ઋતુ, યોગ્ય ક્ષેત્ર, યોગ્ય વરસાદ અને યોગ્ય ખીજ; એ આર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી અવશ્ય સારા અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ યોગ્ય રજ, યોગ્ય ગર્ભાશય, યોગ્ય રસધાતુ અને યોગ્ય ખીજ; એ આર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી અવશ્ય સારા ગર્ભની સ્થિતિ થાય છે. આવા ગર્ભોથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો રૂપાળા, ધણા સત્ત્વગુણવાળા, માતાપિતાને કરજથી છોડાવનારા, લાંબા આયુષ્યવાળા, સુપાત્ર અને પિતાનું સંધળી રીતે હિત કરનારા એવા થાય છે. ૨૦

તત્ર તેજોઘાતુઃ સર્વવર્ણાનાં પ્રભવઃ । સ યદા ગર્ભોત્પત્તાવઘાતુપ્રાયો મવતિ તદા ગર્ભ ગૌરં કરોતિ, પૃથિવીઘાતુપ્રાયઃ કૃષ્ણં પૃથિવ્યાકાશઘાતુપ્રાયઃ કૃષ્ણશ્યામં તોયાકાશઘાતુપ્રાયો ગૌરશ્યામમ્ । યાદગ્વર્ણમાહારમુપસેવતે ગર્મિણી તાદગ્વર્ણપ્રસવા મવતીત્યેકે માપન્તે ॥ ૨૧ ॥

ગર્ભના ગૌર કે શ્યામ વગેરે વર્ણો

સંધળા વર્ણોનું મૂળ કારણ તેજ નામનું ત્રીજું મહાભૂત છે. એ તેજ જો ગર્ભાધાનના સમયમાં પોતામાં જળના અધિક મિશ્રણવાળું હોય તો ગર્ભને ગૌર વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં પૃથ્વીના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને શ્યામ વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં પૃથ્વી તથા આકાશના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને કૃષ્ણશ્યામ વર્ણવાળો (અત્યંત શ્યામ રંગવાળો) કરે છે અને પોતામાં જળ તથા આકાશના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને ગૌરશ્યામ વર્ણવાળો કરે છે. આ વિષયમાં ક્રેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે, ગર્ભિણી જોવા વર્ણવાળા આહારનું સેવન કરે, તેવા વર્ણ તેના ગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

તત્ર દષ્ટિભાગમપ્રતિપન્નં તેજો જાલ્યન્ધં કરોતિ, તદેવ રક્તાનુગતં રક્તાક્ષં પિત્તાનુગતં પિત્તાક્ષં શ્લેષ્માનુગતં શુક્લાક્ષં વાતાનુગતં વિકૃતાક્ષમિતિ ॥ ૨૨ ॥

ગર્ભની આંખોમાં વિકારો થવાનું કારણ એ એ તેજ એથી મહિને ગર્ભની દષ્ટિના ભાગમાં પ્રાપ્ત ન થાય, તો ગર્ભને જન્માંધ કરે છે, જો રુધિરસાથે સંબંધ પામેલું હોય, તો ગર્ભને રાતી આંખોવાળો કરે છે, જો પિત્તની સાથે સંબંધ પામેલું હોય, તો ગર્ભને પીંગળી આંખોવાળો કરે છે, જો કફની સાથે સંબંધ પામ્યું હોય, તો ગર્ભને સફેદ આંખોવાળો કરે છે અને જો વાયુ સાથે સંબંધ પામ્યું હોય, તો ગર્ભને ત્રાંસાપાયું વગેરે ખોડવાળી આંખોવાળો કરે છે. ૨૨

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ઘૃતપિણ્ડો યથૈવામિમાશ્રિતઃ પ્રવિલીયતે ।

વિસર્પત્યાર્તવં નાર્યાસ્તથા પુંસાં સમાગમે ॥ ૨૩ ॥

ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રીની થીજેલા રજનો મૈથુનસમયમાં પાછો સંચાર કેમ ?

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘જન્મ ધીનો પિંડ અગ્નિના સંબંધથી પીગળીને સંચાર કરે છે, તેમ ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રીને થીજેલું સ્ત્રીનું રજરૂપ રુધિર, પુરુષનો સમાગમ થતાં જે ઈંદ્રિયોના ધર્મણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીથી પીગળીને સંચાર કરે છે.’ (એ સંચાર પામેલું રુધિર વીર્ય સાથે મળી ગર્ભાશયમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થાય છે. પુરુષના સમાગમના સમયમાં સ્ત્રીનું વીર્ય પણ સ્ત્રીને છે, પણ તે વીર્ય સારા ગર્ભને કશું ઉપયોગી થતું નથી, માટે તેનો કશો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. કલ્પન) ૨૩ વીજેઽન્તર્વાયુના મિત્રે દ્વૌ જીવૌ કુક્ષિમાગતૌ ।

યમાવિલ્યમિધીયેતે ધર્મેતરપુરઃસરૌ ॥ ૨૪ ॥

એક્ટીવખતે જે ગર્ભ રહેવાનું કારણ

શુક્રશોણિતરૂપ ખીજ ગર્ભાશયની અંદર

દોષેત્તમત્ત્વાદર્શનં નયતિ સ્ત્રિયા ॥
તથ મન્થકુન્થ્યામ્નિટમાપમુત્ત દિવાઃ ।
પાનં મૂયમુદશ્ચિદ્ધ દધિ શુક્રં ચ મોજને ॥ ૧૦ ॥

લુપ્તાન સ્ત્રીને રજ ન આપતાં

તેનું નિંદ્રાન તથા ચિકિત્સા

રજનો માર્ગ વાયુ, કફ કે એ બંનેથી રોકાઈ ગયો હોય, તો સ્ત્રીનું રજ નથ થઈ અથ છે. આ પ્રમાણે રજ નથ થઈ ગયું હોય, તો તે ઉપર માછલાં, કળથી, ગોમૂત, અરથા પાત્તીવાળી છાશ, ખાટી કાંચ, તથા, અડદ અદિરા, હઠી અને શુક્રાંતેય અને લાળુ વગેરે નાખીને જે પ્રવાહીમાં કંદમૂળ અને કળ વગેરે આથવામાં આવે છે, તે આથવા નુ અ. ૪૫ ત્રિ. ૧૮૭ માં કહેલો આથી) ખાવાપીવામાં ઉપયોગ કરાવવો એ દિનકારી થાય છે. ૧૦

શીનં પ્રાગીરિતં રક્તં સટ્થનવિક્ષિપ્તવત્ ।

તમાપ્યપ્રિયાતપ્યં પ્રિયાનં નષ્ટકરત્ ॥ ૧૧ ॥

શીળુ થયેલા રજની બીજી ચિકિત્સા

શીળુ થયેલા રજનું સક્ષાળુ અને ચિકિત્સા પ્રથમ આ આપાપના પદમાં વિષયમાં તથા સ્વસ્થાનના ૧૫મા અંગાપના ૧૪મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયેલ છે, તોપણ અહીં કહેવું જોઈએ છે કે શીળુ થયેલા રજની નથ થયેલા રજની પંદે ૫૫ ચિકિત્સા કરી ૧૧

પ્રથમદુષ્કૃતઃ શુદ્ધાર્ત્થઃ । જ્વરીશયવદિવમા રમ્ભતિ મધ્વજાતિદિવાગ્નય પ્રનામસાચનાનુદેવ-મન્થજનમ્પેદનરથાવનદમનમ્પતિન્નદમ્પદ્મતા ચેત્તનામિત્યાવાપન્નદિશ્ચ ॥ કિ વાગ્મય ? દિવા રજનસા જાતિમેટનાદનો તોદન દિક્ષતદિ યત્તેત્તેવત્તુ તદીત્તેયેવજનતુર્ણ મજ્જાજનં મન્થજનો મધ વનવપ્તમે દમ્પદ્મજનદ રજીક્રા સુરિદઃ મદ્યો જર્જરકદરદિશ્ચદમરથાદિસિદ્ધ-સુત્તમ્પદ્મસાચિદેવત્તવપેદનમ્પતિન્નદમ્પદ્મો જ્વરી મદ્યો-મેવંદેવતદિશ્ચ ॥ દર્શકમાગ્નિઃ જગત્પદ્મજ

પર્ણન્યતમમોજિર્નો દવિષ્પસ્ય ક્યદં ચ મનું
સંક્ષેત્ ॥ ૧૨ ॥

રજસ્વલાએ પાળવાના નિયમો અને તે ન પાળવાથી પ્રમત્તને નુકસાન

એ પ્રકારે કરવાથી પૂર્ય અશુદ્ધ વીર્ય-વાળો દોષ, તો શુદ્ધ વીર્યવાળો થાય છે, અને સ્ત્રી અશુદ્ધ રજવાળી હોય તો શુદ્ધ રજવાળી થાય છે. સ્ત્રીએ જાતુ આવ્યા પછી ત્રણ દિવન સુધી જલ્પચર્ચ પાળવું (મેથુનનો ત્યાગ કરવો) દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ, આંગણુ આંગળુ નહિ, આંસુ પાડવાં નહિ, નડાવું નહિ, ચંદન-દિતું લેવન કરવું નહિ, તેજ શોષવું નહિ, નખો કાપવા નહિ, દોહવું નહિ, દમવું નહિ, જાડું ખોસવું નહિ, હાલાદસ સાંભળવા નહિ, કાંઈક વગેરેથી આગું આંગળું નહિ, જાજા પવનવાળી જગ્યામાં જેમવું નહિ, અને કોયો પરિયમ કરવો નહિ.

રજસ્વલા સ્ત્રીએ દિવસની મુર્છા રહે, તો મર્મ અત્યંત કષાયના થાય છે, આંગળુ આંગળુ તો મર્મ આંધળો થાય છે, રહે તો મર્મ વિપ્ર નેત્રવાળો થાય છે, નડાય કે લેવન કરે તો મર્મ દુષ્પીઓ થાય છે, તેજ માંડે તો મર્મ જાડીઆ થાય છે, નખો કાપે તો મર્મ ખરાબ નખો થાય છે, દોડે તો મર્મ અંચલ થાય છે, દમે તે મર્મનાં કાંત, જ્વર, તા ૧૫ તથા દોહ-કાંત થાય છે, જાડું ખોસે તો મર્મ પ્રતાપ કરનારો (અન્ય કંઈ વચન ખોસનારો) થાય છે, હાલાદસ સાંભળે તો મર્મ ખરેખર રક્ત ને, આગું આંગળું તો મર્મ જાડીઆ થાય છે અને જ જા પવનનું જે પરિયમ ખનું મેવન કરે, તે મર્મ ખરેખર થાય છે અને દોષવાળી દિવસનું શરત નથી આંગળુ આંગળું ખમેતો અચ્છેદના કોઈ ત્યાગ કરવો

તેનું રજસ્વલાને ત્રણ દિવસ સુધી મર્મના નિષ્કાન ખાં શુષ્કતાથી, એ કાંઈ અપવનું જે

મવન્ત્યુણસ્ય મોક્તારઃ સત્પુત્રાઃ પુત્રિણે હિતાઃ ॥ ૨૦ ॥

આર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી સારા
પુત્રોનો જન્મ

જન્મ યોગ્ય ઋતુ, યોગ્ય ક્ષેત્ર, યોગ્ય વરસાદ અને યોગ્ય બીજ; એ આર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી અવશ્ય સારા અંકુરની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ યોગ્ય રજ, યોગ્ય ગર્ભાશય, યોગ્ય રસધાતુ અને યોગ્ય બીજ; એ આર પદાર્થોના સાંનિધ્યથી અવશ્ય સારા ગર્ભની સ્થિતિ થાય છે. આવા ગર્ભોથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો રૂપાળા, ધણા સત્ત્વગુણવાળા, માતાપિતાને કરજથી છોડાવનારા, લાંબા આયુષ્યવાળા, સુપાત્ર અને પિતાનું સંધળી રીતે હિત કરનારા એવા થાય છે. ૨૦

તત્ર તેજોધાતુઃ સર્વવર્ણાનાં પ્રમવઃ । સ યદા ગર્ભોત્પત્તાવચ્ચાતુપ્રાયો મવતિ તદા ગર્ભ ગૌરં કરોતિ, પૃથિવીધાતુપ્રાયઃ કૃષ્ણં પૃથિવ્યાકાશધાતુપ્રાયઃ કૃષ્ણશ્યામં તોયાકાશધાતુપ્રાયો ગૌરશ્યામમ્ । યાદ્યર્વર્ણમાહારમુપસેવતે ગર્ભિણી તાદ્યર્વર્ણપ્રસવા મવતીત્યેકે માપન્તે ॥ ૨૧ ॥

ગર્ભના ગૌર કે શ્યામ વગેરે વર્ણો

સંધળા વર્ણોનું મૂળ કારણ તેજ નામનું નીલું મહાભૂત છે. એ તેજ જો ગર્ભધાનના સમયમાં પોતામાં જળના અધિક મિશ્રણવાળું હોય તો ગર્ભને ગૌર વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં પૃથ્વીના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને શ્યામ વર્ણવાળો કરે છે, પોતામાં પૃથ્વી તથા આકાશના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને કૃષ્ણશ્યામ વર્ણવાળો (અત્યંત શ્યામ રંગવાળો) કરે છે અને પોતામાં જળ તથા આકાશના અધિક મિશ્રણવાળું હોય, તો ગર્ભને ગૌરશ્યામ વર્ણવાળો કરે છે. આ વિષયમાં કેટલાક આચાર્યો એમ કહે છે કે, ગર્ભિણી જોવા વર્ણવાળા આહારનું સેવન કરે, તેવો વર્ણ તેના ગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧

તત્ર દષ્ટિમાગમપ્રતિપક્ષં તેજો જાત્યન્ધં કરોતિ, તદેવ રક્તાનુગતં રક્તાક્ષં પિત્તાનુગતં પિત્તાક્ષં શ્લેષ્માનુગતં શુક્લાક્ષં વાતાનુગતં વિકૃતાક્ષમિતિ ॥ ૨૨ ॥

ગર્ભની આંખોમાં વિકારો થવાનું કારણ
જો જો તેજ સાથે મહિને ગર્ભની દષ્ટિના ભાગમાં પ્રાપ્ત ન થાય, તો ગર્ભને જન્મમાં કંઈ કરે છે, જો રુધિરસાથે સંબંધ પામેલું હોય, તો ગર્ભને રાતી આંખોવાળો કરે છે, જો પિત્તની સાથે સંબંધ પામેલું હોય, તો ગર્ભને પીંગળી આંખોવાળો કરે છે, જો કફની સાથે સંબંધ પામ્યું હોય, તો ગર્ભને સંદેહ આંખોવાળો કરે છે અને જો વાયુ સાથે સંબંધ પામ્યું હોય, તો ગર્ભને ત્રાંસાપાણું વગેરે ખોડવાળી આંખોવાળો કરે છે. ૨૨

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ઘૃતપિણ્ડો યથેવાગ્નિમાશ્રિતઃ પ્રવિલીયતે ।

વિસર્પત્યાર્તવં નાર્યાસ્તથા પુંસાં સમાગમે ॥ ૨૩ ॥

ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રી થીજેલા રજનો
મૈથુનસમયમાં પાછો સંચાર કેમ ?

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિયે સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જન્મ ધીનો પિંડ અગ્નિના સંબંધથી પીંગળીને સંચાર કરે છે, તેમ ત્રણ દિવસ સુધી સ્ત્રીને થીજેલું સ્ત્રીનું રજરૂપ રુધિર, પુરુષનો સમાગમ થતાં જો ઈંદ્રિયોના ધર્પણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીથી પીંગળીને સંચાર કરે છે.' (એ સંચાર પામેલું રુધિર વીર્ય સાથે મળી ગર્ભાશયમાં ગર્ભની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ થાય છે. પુરુષના સમાગમના સમયમાં સ્ત્રીનું વીર્ય પણ સ્રવે છે, પણ તે વીર્ય સારા ગર્ભને કશું ઉપયોગી થતું નથી, માટે તેનો કશો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. ૬૬૧) ૨૩

વીજેન્તર્વાયુના મિત્રે દ્વૌ જીવૌ કુક્ષિમાગતૌ ।

યમાવિત્યભિધીયેતે ધર્મેતરપુરઃસરૌ ॥ ૨૪ ॥

એટીવખતે જો ગર્ભ રહેવાનું કારણ
શુક્રશોણિતરૂપ બીજ ગર્ભાશયની અંદર

ગાંધો દીર્ઘાયુશ્ચ મવતિ ॥ ૧૬ ॥

રજસ્વલાપણાની પહેલી ત્રણ રાત્રિઓમાં
સ્ત્રીસંગ કરવાથી નુકસાન

રજસ્વલા સ્ત્રીમાં પહેલે દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે, તો પુરુષના આયુષ્યને હાનિ થાય છે અને જો તેમાં ગર્ભ રહે, તો તે પણ જન્મતો જન્મતો મરી જાય છે. બીજો દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે, તો પુરુષના આયુષ્યને હાનિ થાય છે અને ગર્ભ રહે, તો તે પણ જન્મતો જન્મતો મરી જાય છે અથવા જન્મ્યા પછી દસ દિવસની અંદર મરી જાય છે. ત્રીજો દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે તો પણ એમ જ થાય છે અને કદાચ ગર્ભ જીવે, તો પણ તે અપૂર્ણ અંગોવાળો અથવા અદ્ય આયુષ્યવાળો થાય છે. ચોથે દિવસે મૈથુન કરવામાં આવે, તો ગર્ભ સંપૂર્ણ અંગોવાળો તથા સાંખા આયુષ્યવાળો થાય છે. ૧૬

ન ચ પ્રવર્તમાને રક્તે ઘીજં પ્રવિષ્ટં ગુણકરં મવતિ । યયા નવાં પ્રતિઘોતઃ સ્ત્રાવિ દ્રવ્યં પ્રક્ષિપ્તં પ્રતિનિર્વર્તતે નોર્ધ્વં ગચ્છતિ તદ્દેવ દ્રણ્યમ્ । તસ્માન્નિયમવર્તી ત્રિરાત્રં પરિહેત્ ॥ ૧૭ ॥

રજસ્વલાપણાની પહેલી ત્રણ રાત્રિમાં
સ્ત્રીસંગ ન કરવાનું બીજું કારણ

પહેલી ત્રણ રાત્રિ સુધીમાં લોહી કે જ આલુ જ હોય છે, તેમાં જો વીર્ય પ્રવેશ કરે, તો તે ગુણકારક (પ્રજોત્પાદક) થાય, એવો સંભવ નથી, પણ જન્મ પહેલી નદીમાં પ્રવાહની સામે નાખવામાં આવેલો તરનારો પદાર્થ ઉપર ન જતાં પાછો જ વળે છે, તેમ પહેલાં લોહીમાં નાખેલું વીર્ય પાછું કરીને ગર્ભાશયમાં નહિ જતાં પાછું જ વળે એવો સંભવ છે, એટલે વીર્યના અર્થ જવાની ધારતીને લીધે પણ ત્રણ રાત્રિ સુધી રજસ્વલાના સંગનો ભાગ કરવો અને રજસ્વલાએ પણ ત્રણ રાત્રિ સુધી પતિના મૈથુનેત્સાહનું નિવારણ કરે, એવા ઉપર કહેલા નિયમો પાળવા યોગ્ય છે. ૧૭

અતઃ પરં માસાદુપેયાત્ ॥ ૧૮ ॥

સ્ત્રીસંગની મર્યાદા

રજસ્વલા થયેલી સ્ત્રીનો ઉપર કદા પ્રમાણે ચોથી રાત્રિથી ખારમી રાત્રિ સુધીમાં એક વાર સંગ કરીને પાછો એક મહિના પછી સંગ કરવો; કારણ કે પાછું રજોદર્શન થયાથી ગર્ભ નહિ રહ્યાનો નિશ્ચય થાય, એટલે પછી ગર્ભના દ્વારને આધાત થયાથી ગર્ભનો સ્થાન થઈ જવાની રહેતી નથી. ૧૮

લઘ્વગર્ભોયાશ્વેતેષ્વહઃસુ લક્ષ્મણાવટશ્ચાસદ-
દેવાવિશ્વદેવાનામન્યતમાં ક્ષીરેણામિપુત્ર્ય શ્રીશ્વતુરો વા
વિન્દુન્દપાદક્ષિણે નાસાપુટે પુત્રકામાયૈ ન ચ
તાન્નિષ્ઠીવેત્ ॥ ૧૯ ॥

ગર્ભવતીને નસ્ય દેવો

જોને ગર્ભ રહ્યો હોય તે સ્ત્રીને એ જ દિવસોમાં લક્ષ્મણા, (નાનાંનાનાં રાતાં છાંટણાંવાળી, બકરાના જેવા ગંધવાળી અને બકરાના જેવી જ આકૃતિવાળી ઔષધિ થાય છે તે,) વડવાઈનું અથ, પીળાં ફૂલવાળી મહાખસા, કે જન્મજન્મ દાણાની જાત છે, તે અને ગંગેટી જે ચાર ઔષધિઓમાંથી કોઈ પણ ઔષધિને ફૂલમાં વાટી તેનાં ત્રણ કે ચાર ટીપાં જમણા નાકમાં નાખવાં અને તે ટીપાં ગળામાં જતાં પણ ગર્ભવતીએ તેઓને શુદ્ધી કાઢવાં નહિ. જોને પુત્રની ઇચ્છા હોય, તે સ્ત્રી માટે આ વિધિ છે. (આ નસ્ય રહેલા ગર્ભનું સ્થાપન કરે છે અને પુત્રની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેથી ત્રણત્રણ મહિનાને અંતરે આપતું બેઈ એ ગર્ભ ન રહ્યો હોય, તોપણ પ્રથમ આ ચાર ઔષધિઓનું નસ્ય આપીને પછી સંગ કરવામાં આવે, તો ગર્ભ રહે છે અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કેટલાંક તંત્રોમાં લખ્યું છે) ૧૯

ધ્રુવં ચતુર્ણાં સાન્નિપ્રયાદર્મઃ સ્વાદિધિપૂર્વકઃ ।
શ્વતુષેગમ્પુષીજાવાં સામગ્ર્યાદકુરો યયા ॥
એવં જાતા રૂપવન્તો મહાસત્ત્વાશિરાયુષઃ ।

અર્થાત્ વિપરીત મૈથુન કરાવી પોતાની યોનિમાં પુરુષનું વીર્ય ગ્રહણ કરતાં તેથી રહેલા ગર્ભથી જે કન્યા ઉત્પન્ન થાય, તે તે કન્યા સ્ત્રીનપુંસક (વેદળ) થાય છે. એ કન્યા પોતે સ્ત્રીરૂપ છતાં ખીજ સ્ત્રીની ઉપર પુરુષની પેઠે ચડી તેની યોનિમાં પોતાની યોનિ ધસે છે. ૩૦

आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा ।
सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्राः पण्डसंज्ञिताः ॥
अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः शिराः ।
हर्षात्स्फुटत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥ ३१ ॥
પાંચ પુરુષનપુંસકોભાં પહેલા ચારને વીર્ય હોય અને પાંચમાને ન હોય

આસેક્ય, સૌગંધિક, કુંભીક અને ઈર્ષ્યક એ ચાર નપુંસકોને વીર્ય હોય છે અને પંઢક નામના પાંચમા નપુંસકને તો વીર્ય મુદ્દલ હોતું જ નથી. આસેક્ય, સૌગંધિક, કુંભીક અને ઈર્ષ્યક એ ચાર નપુંસકોની વીર્યનું વહન કરનારી શિરાઓ અનુક્રમે મુખમૈથુનથી, શિશ્નનો તથા યોનિનો ગંધ લેવાથી, ગુદામૈથુનથી અને અન્ય સ્ત્રીપુરુષોના મૈથુનના દર્શનથી હર્ષ પ્રાપ્ત થતાં અક્કડ થાય છે અને તેથી તેઓનાં લિંગો ભીંસાં થાય છે. (ચરક તો કહે છે કે, પુરુષોનાં આ દુર્લક્ષણો સ્ત્રીઓમાં પણ હોય છે. ૬૧) ૩૧

आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ।
स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥ ३२ ॥

જેવી આહારાદિ તેવી પ્રજા

જે સ્ત્રી તથા પુરુષ જેવા આહારથી, જેવા આચારથી તથા જેવી ચેષ્ટાઓથી યુક્ત થઈ સમાગમ કરે, તેઓની પ્રજા તેવા જ આહારથી, તેવા જ આચારથી અને તેવી જ ચેષ્ટાઓથી યુક્ત થાય છે. ૩૨

यदा नार्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथंचन ।

मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥ ३३ ॥

અદ્ય તથા કોમળ અસ્થિવાળો ગર્ભ

જે સ્ત્રીઓ કામાતુર થઈ, ટાઈરીતે પરસ્પર મૈથુન કરે અને વીર્ય છોડે, તે તે મૈથુનથી જ ગર્ભ રહે તે અદ્ય તથા કોમળ અસ્થિઓવાળો થાય છે. ૩૩

ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥ ३४ ॥
ગર્ભ કેશો, નખો તથા સ્નાયુથી રહિત હોવાનું કારણ

જે સ્ત્રી ઋતુસ્નાત થયા પછી સ્વપ્નમાં મૈથુન પામે તો વાયુ તેના શુદ્ધ રજને લઈને તેના ઉદરમાં ગર્ભ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ થવાથી ગર્ભિણીનાં અંગોમાં ગર્ભનાં ચિહ્નો મહિને મહિને વધતાં જાય છે અને ઉદરમાં લીંટ જેવો લોચો ઉત્પન્ન થાય છે, જે જે કેશો, રંવાડાં, નખો, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, ધમનીઓ તથા અસ્થિઓ વગેરે પિતાના ગુણોથી રહિત જ હોય છે. ૩૪

सर्पवृश्चिककूष्माण्डविकृताकृतयश्च ये ।
गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता भृशम् ॥ ३५

સર્પાદિક જેવા ગર્ભો હોવાનું કારણ

સ્ત્રીઓને કોઈ સમયે સર્પ, વીંછી કે કાળાના જેવી વિકૃત આકૃતિઓવાળા ગર્ભો જન્મે છે, તેઓ અતિશય પાપોથી જન્મ્યા હોય છે. ૩૫

गर्भो वातप्रकोपेण दौहदे चावमानिते ।

મવેત્કુન્જઃ કુળિઃ પક્ષ્મૂકો મિળિમળ એવ ચ ॥

मातापित्रोस्तु नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ।

વાતાદીનાં ચ કોપેન ગર્ભો વિકૃતિમાપ્નયાત્ ॥ ૩૬ ॥

ખૂંધાં વગેરે ખોડવાળાં ક્યારે જન્મે છે ?

વાયુના પ્રકાપથી અને ગર્ભિણીને જે કાંઈ ખાવાપીવા વગેરેની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, તે ઇચ્છાનું અપમાન થવાથી ગર્ભમાં રહેલાં બાળકો ખૂંધાં, ઠૂંઠાં, લૂંઠાં, મૂંગાં તથા ગંગણાં થાય છે.

અગ્નિ સંબંધી પદાર્થ છે, એમ કહેવાય છે, તોપણ વીર્ય કેવળ જળમય જ છે અને રજ કેવળ અગ્નિમય જ છે. એમ સમજવું નહિ; કારણ કે વીર્યમાં અને રજમાં પૃથિવી, વાયુ તથા આકાશનું પણ સૂક્ષ્મ પ્રકારથી સાંનિધ્ય છે. પાંચે મહાભૂતો પરસ્પરને આશ્રય આપનારાં તથા પરસ્પરનાં આશ્રયમાં રહેનારાં હોવાથી પરસ્પરમાં પ્રવેશેલાં જ છે, જેથી 'સર્વ દ્રવ્યોમાં સર્વ ભૂતોનું' સાંનિધ્ય સ્વીકારવામાં આવે છે. (પાર્થિવ દ્રવ્યમાં પૃથિવી બલવત્તર છે, તેથી બીજાં ચાર ભૂતો, કે જેઓ પાર્થિવ દ્રવ્યમાં અદૃષ્ય બળવાળાં છે, તેઓને આશ્રય આપે છે અને જળનાં દ્રવ્યોમાં જળ બળવત્તર છે, તેથી તે દ્રવ્યમાં પૃથ્વી આદિ ચારે ભૂતો, કે જેઓ અદૃષ્ય બળવાળાં છે તેઓને આશ્રય આપે છે. એ રીતે પ્રત્યેક ભૂતોનાં દ્રવ્યોમાં સમજી લેવું.) ૨

તત્ર સ્ત્રીપુંસયોઃ સંયોગે તેજઃ શરીરાદ્યાયુરુદીરયતિ ।
તત્તસ્તેજોડનિલસન્નિપાતાચ્છુક્રં ચ્યુતં યોનિમભિપ્રતિ-
પદ્યતે સંસૃજ્યતે ચાર્તવેન । તત્તોડમીપોમસંયોગાત્સં-
સૃજ્યમાનો ગર્ભાશયમનુપ્રાંતિપદ્યતે ક્ષેત્રજ્ઞો વેદયિતા
સ્પષ્ટા વ્રાતા દ્રષ્ટા શ્રોતા રસયિતા પુરુષઃ સ્પષ્ટા ગન્તા
સાક્ષી ધાતા વક્તા યઃ કોડસાવિલેખમાદિમિઃ પર્યાયવા-
ચકૈર્નામભિરભિધીયતે દૈવસંયોગાદક્ષયોડવ્યયોડચિ-
ન્ત્યો મૂતાત્મના સહાન્વક્ષં સત્ત્વરજસ્તમોમિદૈવાસુરૈ-
પૈશ્વ માવૈર્વાયુનાભિપ્રેર્યમાણો ગર્ભાશયમનુપ્રવિશ્યાવ-
તિષ્ઠતે ॥ ૩ ॥

ગર્ભનું અવતરણ તથા જીવાત્માનો પ્રવેશ

સ્ત્રીપુરુષનો મેથુનરૂપ સંયોગ થતાં બંનેની ઈંદ્રિયોનું ધર્ષણ થવાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીને વાયુ વધારી દે છે; પછી એ વાયુના અને ગરમીરૂપ તેજના સંયોગને લીધે પીગળીને શરીરમાંથી લિંગ દ્વારા સ્ખલિત થયેલું વીર્ય યોનિના ત્રીજા આવર્તમાં (ત્રીજી ચક્રીમાં) ગર્ભશય્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને રજની સાથે

મળી જાય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિમય રજનો અને સોમમય વીર્યનો સંયોગ થતાં તુરત જ સત્ત્વ, રજસ્ તથા તમસ્ નામના પ્રકૃતિના ગુણોથી અને દેવયોનિમાં જવાનું હોય, તો દેવસંબંધી ભાવના-જોથી, અસુર યોનિમાં જવાનું હોય તો અસુર-સંબંધી ભાવનાજોથી તથા મનુષ્ય આદિ યોનિમાં જવાનું હોય તો મનુષ્યાદિક સંબંધી ભાવનાજોથી મિશ્ર થતો જીવાત્મા પોતે અક્ષય, અવ્યય તથા અચિંત્ય છતાં અવિદ્યાથી કદપી લીધેલા ધર્મોધર્મના સંબંધથી લિંગ-શરીરની સાથે ગર્ભશય્યામાં આવે છે અને આવતાં જ ત્યાં થતી વાયુની પ્રેરણાથી વીર્ય રહિરતા સંયોગમાં પેસીને રહે છે, કે જે જીવાત્મા સંકલ્પ, સ્પર્શ, ગંધ, રૂપ, શબ્દ, રસ વગેરે બળનારો, કર્મપુરુષ, પાપપુણ્યો કરનારો, તે તે યોનિઓમાં જનારો, સર્વને પ્રકાશ આપનારો, સંસ્કારોને ધારણ કરનારો, બોલનારો, દુર્ગોધ અને સ્વયંપ્રકાશ વગેરે પર્યાય-શબ્દોથી શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવે છે. ૩

તત્ર શુક્રવાહુલ્યાત્પુમાનાર્તવચાહુલ્યાત્સ્ત્રી સામ્યા-
દુમયોર્નપુંસકમિતિ । ઋતુસ્તુ દ્વાદશરાત્રં ભવતિ
દ્વ્યર્તવઃ ॥ ૪ ॥

પુરુષ, કન્યા કે નપુંસકનાં કારણો

અને ઋતુકાળ

જો વીર્ય ગર્ભાશયમાં દાખલ થયેલા રજથી અધિક હોય, તો ગર્ભમાં પુરુષ જાપજ છે, જો રજ ગર્ભાશયમાં દાખલ થયેલા વીર્યથી અધિક હોય, તો કન્યા જાપજ છે અને જો ગર્ભાશયમાં દાખલ થયેલાં વીર્ય તથા રજ બંને સમાન હોય, તો નપુંસક જાપજ છે. જ્યાં રજ દેખવામાં આવે એ સમય તો બાર રાત્રિ સુધી રહે છે. (દૃટલાક ઋતુસમયને સોળ દિવસનો ગણે છે, પણ તેમાં એમ છે કે, તેરમો, ચૌદમો અને પંદરમો એ ત્રણ દિવસે રજ જોઈ શકાય છે અને સોળમે દિવસે

માતાપિતાના નાસ્તિકપણાથી, વાયુ વગેરે દોષોના દોષથી અને પૂર્વજન્મમાં કરેલાં પાપોથી ગર્ભ વિકૃતિ પામે છે. ૩૬

મટાત્પત્વાદયોગાઞ્ચ વાયોઃ પક્વાશયસ્ય ચ ।
વાતમૂત્રપુરિષાણિ ન ગર્ભસ્યઃ કરોતિ હિ ॥ ૩૭ ॥
ગર્ભસ્થ સંતાન અધોવાયુ મૂકતું નથી તથા વિદ્યામૂત્ર કરતું નથી તેનું કારણ ગર્ભમાં રહેલું સંતાન મળોની અદ્યપતાથી તથા વાયુ અને પડવાશયનો અદ્ય યોગ દોષથી અધોવાયુ મૂકતું નથી અને વિદ્યામૂત્ર પણ કરતું નથી. ૩૭

જરાયુળા મુલે ચ્છન્ને કપ્થે ચ કપ્થેષ્ઠિતે ।
વાયોર્મર્મગનિરોધાચ ન ગર્ભસ્યઃ પ્રતોદિતિ ॥ ૩૮ ॥
ગર્ભસ્થ સંતાન રોતું નથી તેનું કારણ મોટું જોળાના પછેડાથી ઠંકાયેલું દોષાને લીધે, ઠંક કંકથી ઘેરાયેલો દોષાને લીધે અને શબ્દને ઉત્પન્ન કરનારા વાયુનો માર્ગ રોકાયેલો દોષાને લીધે ગર્ભમાં રહેલું સંતાન રોતું નથી. (કાસોચ્છ્વાસરૂપ વાયુને નીકળવાનો માર્ગ તો રહે છે એમ કહેવામાં આવ્યો; કેમ કે જો એ માર્ગ ન રહેતો હોય તો ગર્ભ જીવી જ શકે નહિ) ૩૮ નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસસહ્જોમસ્વપ્નાર્મોઽધિગચ્છતિ ।

માતુર્નિઃશ્વસિતોચ્છ્વાસસહ્જોમસ્વપ્નસમ્ભવાન્ ॥ ૩૯ ॥
માતાના નિઃશ્વાસ વગેરેથી ગર્ભને નિઃશ્વાસાદિ

માતાના નિઃશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, ચલન અને સ્વપ્નથી ગર્ભમાં રહેલા પ્રાણીન પણ નિઃશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, ચલન તથા સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૯ સન્નિવેશઃ શરીરાણાં દન્તાનાં પતનોદ્ભવૌ ।
તલ્લ્પ્વસમ્ભવો યશ્ચ રોમ્ણામેતત્ સ્વમાવતઃ ॥ ૪૦ ॥
અવયવોની રચના વગેરે સ્વાભાવિક છે શરીરના હાયપગ વગેરે અવયવોની જુદી-જુદી રચનાઓ, દંતોનું ઉત્પન્ન થવું તથા પડવું અને હાયપગનાં તળાઓમાં રૂંવાડાંઓનું ન

થવું; એ સર્વથું સ્વભાવથી જ થાય છે. ૪૦ માવિતાઃ પૂર્વદેહેષુ સતતં શાસ્ત્રચુદ્ધયઃ ।
મરન્તિ સત્ત્વમૃષિઃ પૂર્વજાતિસ્મિન્ન નરાઃ ॥ ૪૧ ॥
કોઈ માણસોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કેમ! પૂર્વજન્મમાં જે મનુષ્યો સત્ત્વગુણ અધિક-તાવાળા, નિરંતર સારી ભાવનાઓના અશ્વાસો-વાળા અને સર્વદા શાસ્ત્રોમાં જ પરિબુદ્ધિવાળા હોય, તેઓને પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ થાય છે. ૪૧ કર્મણા ચોદિતો યૈન તદાપ્રોતિ પુનર્મવે ।
અમ્યસ્તાઃ પૂર્વદેહે યૈ તનિવ મરજતે ગુણાન્ ॥ ૪૨ ॥

સંજ્ઞાં કારણોમાં કર્મની મુખ્યતા જીવ સંચિતકર્મોના સમૂહમાંથી પ્રારબ્ધ-રૂપે ગોઠવાયેલાં બેટલાં કર્મોનાં ફળોને ભોગવવા અવતર્યો હોય, તેટલાં કર્મોનાં ફળો તે જન્મમાં પામે છે અને પૂર્વજન્મમાં જે શુણ્ણોનો અભ્યાસ કર્યો હોય, તે શુણ્ણને જ સેવે છે. ૪૨

અધ્યાય ૩૦

અચાતો ગર્ભાવક્રાન્તિશારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ગર્ભાવ-ક્રાન્તિશારીર' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સૌમ્યં શુક્રમાર્તવમાત્રેયમિતેષામપ્યન્ન મૃતાનાં સાન્નિધ્યમસ્ત્યજાના વિશેષેન પરસ્પરોપકારાત્પરસ્પરાતુ-ગ્રહાત્ પરસ્પરાતુપ્રવેશાચ ॥ ૨ ॥

વીર્યં તથા રજનું સ્વરૂપ વીર્યં જળ સંબંધી પદાર્થ છે અને રજ

૧. ગર્ભનું પ્રાપ્ત થવું, ગર્ભમાં જીવનું આવવું અને તેમાં અંત્રો વગેરેનું ગોઠવાવું પ્રત્યાદિક વિષયોના નિરપેક્ષ વિષયો.

મૈથુનના અંતે ગર્ભ રહ્યાની તુરત પરીક્ષા

જેણે ગર્ભનું ગ્રહણ કયું હોય, તે સ્ત્રીને તુરત જ શરીરમાં શ્રમ થાય છે, અંગો ઢીલાં થાય છે, તરસ લાગે છે, સાથજો નરમ તથા અશક્ત થાય છે, વીર્ય તથા રજ યોનિની અંદર જ રોકાઈ બચે છે અને યોનિ ફરકે છે. ૯

સ્તનયોઃ કૃષ્ણમુક્તા રોમરાજ્યુદ્ગમસ્તથા ।

અક્ષિપક્ષ્માણિ ચાપ્યસ્યાઃ સંમીલ્યન્તે વિશેષતઃ ॥

અકામતરશ્ચર્દયતિ ગન્ધાદુદ્વિજતે શુભાત્ ।

પ્રસેકઃ સદનં ચાપિ ગર્ભિણ્યા લિઙ્ગમુચ્યતે ॥ ૧૦ ॥

ગર્ભ રહ્યાનાં ચિહ્નો

સ્તનોની ડીટડિયો કાળી થઈ બચ, રંગાડાઓની પંક્તિ ઊભી થઈ બચ, નેત્રોની પાંપણો વિશેષે કરી વીંચાયા કરે, ધચ્છા નહિ છતાં અને પથ્ય ભોજન કરતાં છતાં ઊલટી થાય, સારા ગંધથી પણ કંટાળો થાય, વારંવાર થૂંકવું પડે અને અંગોમાં ઢીલાશ થાય, એ ગર્ભવતીનાં ચિહ્નો કહેવાય છે. ૧૦

તદાપ્રમૃત્યેવ વ્યાયામં વ્યવાયમપતર્પણમતિકર્ષણં
દિવાસ્વપ્નં રાત્રિજાગરણં શોકં યાનાવરોહણં મયમુત્ક-
ટકાસનં શોણિતમોક્ષણં ચૈકાન્તતઃ સ્નેહાદિક્રિયાં
ચાકાલે વેગવિધારણં ચ ન સેવેત ॥

દોષાભિષૈતૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો ભાગઃ પ્રપીઙ્યતે ।

સ સ ભાગઃ શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્યસ્ય પ્રપીઙ્યતે ॥ ૧૧ ॥

ગર્ભવતીએ પાળવાના નિયમો

ગર્ભ રહ્યો બાળવામાં આવે, ત્યારથી જ તે ગર્ભવતીએ મહેનત, મૈથુન, અત્રાદિકથી ઓછી ઇશિ, અત્યંત ઉપવાસાદિક, દિવસની નિદ્રા, રાતનો ઉઝગરો, શોક, વાહન પર ચડવું, ભય, ઉભડક બેસવું, ફસ ખોલાવવા વગેરેથી સ્થિરસ્થાવણ અને મલમૂત્રાદિકના વેગોની અટકાવતો ત્યાગ કરવો; તેમ જ સમય વગર સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓ પણ છોડવી ('સમય વગર' એમ કહ્યું, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, આઠમા

મહિનામાં યોગ્ય જણાય, તો સ્નેહન આદિ ક્રિયાઓના પેટામાં આસ્થાપન બસતિ અને અનુવાસન બસતિની છૂટ છે. ૩૬૧)

ગર્ભિણીનો ઠોઈ પણ શરીર સંબંધી ભાગ મૈથુનાદિકથી થતા દોષોના આધાતપ્રત્યાધાતોથી પીડાય, તો ગર્ભમાં રહેલા બાળકના શરીરનો પણ તે તે ભાગ પીડાય છે. ૧૧

તત્ર પ્રથમે માસિ કલલં જાયતે । દ્વિતીયે
શીતોષ્માનિલૈરભિપ્રપચ્યમાનાનાં મહાભૂતાનાં સજ્ઞાતો
ઘનઃ સજ્ઞાયતે, યદિ પિણ્ડઃ પુમાન્સ્ત્રી ચેત્પેશી નપુંસકં
ચેદર્બુદમિતિ । તૃતીયે હસ્તપાદશિરસાં પચ્ચ પિણ્ડકા
નિર્વર્તન્તેઽન્ગપ્રત્યન્ગવિભાગશ્ચ સૂક્ષ્મો ભવતિ । ચતુર્થે
સર્વાન્ગપ્રત્યન્ગવિભાગઃ પ્રવ્યક્તતરો ભવતિ । ગર્ભહૃદય-
પ્રવ્યક્તભાવાચેતનાધાતુરભિવ્યક્તો ભવતિ, કસ્માત્ત-
ત્સ્થાનત્વાત્સ્માદર્મશ્ચતુર્થે માસ્યભિપ્રાયમિન્દ્રિયાર્થેષુ
કરોતિ, દ્વિહૃદયાં ચ નારીં દૌહદિનીમાચક્ષતે ॥ ૧૨ ॥

પ્રથમ ચાર માસમાં ગર્ભની સ્થિતિ

પહેલે મહિને લીંટના જવા આકારવાળો લોચો થાય છે. બીજે મહિને કંક, પિત્ત તથા પવનથી પાકવા લાગેલાં મહાભૂતોનો સમૂહ કંકણ થાય છે. એ ગર્ભનાં મહાભૂતોનો સમૂહ કંકણ થઈને જો ગોળાકાર થાય, તો તેથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો પેશી જવા લાંબા આકારવાળો થાય, તો તેથી કન્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જો ગોળ ફળના અર્ધ જવા આકારવાળો થાય, તો તેથી નપુંસકની ઉત્પત્તિ થાય છે. ત્રીજે મહિને બે હાથના, બે પગના અને એક માથાનો એવી રીતે પાંચ સૂક્ષ્મ પિંડો થાય છે અને હૃદય, પીંડ, પેટ, હડપત્તી, નાક, હોઠ, કાન, આંગળીઓ તથા પેની વગેરે અંગપ્રત્યંગોના પણ સૂક્ષ્મ વિભાગો થાય છે. ચોથે મહિને સઘળાં અંગોનો તથા પ્રત્યંગોનો વિભાગ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. ગર્ભનું હૃદય પ્રકટ થતાથી ચૈતન્ય પદાર્થ પણ પ્રકટ થાય છે; કેમ કે ચૈતન્યનું સ્થાનક

તો યોનિના સંકાય થઈ જાય છે, એટલે એ ચાર દિવસો યોગ્ય ગર્ભની ઉત્પત્તિમાં નકામા જ છે આ ઉપરથી જ આ સ્થાનના ગયા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં તેરમી વગેરે રાત્રિઓને મૈથુનમાં નિહિત જ ગણેલી છે.) ૪

અઘર્ષત્વાપ્યસ્તીલ્યેકે માપન્તે ॥
મવતશ્ચાત્ર ॥

પીનપ્રસન્નવદનાં પ્રહિન્નાત્મમુલ્હિજામ્ ।

નરકામાં પ્રિયકયાં સસ્તકુદ્યક્ષિમૂર્દજામ્ ॥

સ્ફુરદ્મુજકુચશ્રોણિનામ્પૂરજનસ્ફિચમ્ ॥

દર્પાસ્તુક્યપરાં ચાપિ વિચાદ્તુમતીમિતિ । ૫

૨જ દેખાયા વિના પણ ઋતુમતીનાં લક્ષણો

ટકાકા આચાર્યો કહે છે કે, '૨જ નહિ

દેખાયા છતાં સ્ત્રી ઋતુમતી હોય છે.' આ

વિષયને ટકા આપે એવા ઋતુમતીનાં લક્ષણો

જગવાન ધનંતરિએ પણ સ્વમુખે કહ્યાં છે:

'જનું મુખ પુષ્ટ તથા પ્રસન્ન દેખાતું હોય, જનું

શરીર, મુખ તથા હાંતોનાં પેદાં ભીનાં દેખાતાં

હોય, જેને સંભોગની ઇચ્છા થઈ હોય, જેને

પતિની વાતો પ્રિય લાગતી હોય, જેનાં પેટ, નેત્રો

તથા કેશો શિથિલ દેખાતાં હોય, જેનાં હાથ, સ્તન,

કમર, નાભિ, સાથળ, પેડું તથા ફૂલા ફરકતાં

દેખાતાં હોય અને જ મૈથુનમાં અત્યંત ઉત્સાહ-

વાળી દેખાતી હોય, તે સ્ત્રીને ઋતુમતી અજીવી. ૫

નિયતં દિવસેઽતીતિ સદ્કુચલ્પમ્બુજં યથા ।

ઋતૌ વ્યતીતિ નાર્યાસ્તુ યોનિઃ સંચિયતે તથા ॥ ૬ ॥

ઋતુ જતાં વીર્યની ગર્ભાશયમાં અપ્રાપ્તિ

જેમ દિવસ વીતતાં કમળ સંક્રાંત્યાર્થે જાય,

તેમ ઋતુ વીતતાં સ્ત્રીની યોનિ સંક્રાંત્યાર્થે જાય છે

અર્થાત્ પછી વીર્ય ગર્ભાશયમાં પહોંચતું નથી. ૬

માસેનોપચિતં કાલે ધમનીમ્યાં તદાર્તવમ્ ।

ઈપ્સ્કૃષ્ણં વિગન્ધં ચ વાયુર્યોનિમુલં નયેત્ ।

તદર્પાદ્ દ્વાદશાકાલે વર્તમાનમસ્યપુનઃ ।

જરાપકશરીરાણાં યાતિ પચ્ચાશતઃ ક્ષયમ્ ॥ ૭ ॥

૨જનું યોનિના મુખમાં આવવાનું કારણ
તથા રજ્જેદર્શનનાં વર્ષોનો અવધિ

મહિનામરમાં એકહું થયેલું ૨જ, કે જ કાર્તિક
કાશું અને ખરા મ ગંધતાશું હોય છે, તેને વાયુ
મહિનેમહિને ઋતુના સમયે ૨જ વહેતી બે
નાડીઓ દ્વારા યોનિના મુખમાં લઈ આવે છે.

જેઓનાં શરીરની ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામતી
હોય, એવી સ્ત્રીઓને ધણું કરી ખારમા વર્ષથી
મહિનેમહિને ૨જ ચાતુ થાય છે અને જ્યારે
શરીરો ઘડપણથી પાકના લાગે છે, ત્યારે ધણું કરી
પચાસ વર્ષથી તે ૨જ પાણું નાશ પામે છે. ૭

યુગમેષુ તુ પુમાન્મોકો દિવસેવ્યવ્યાજ્વલ ।

પુષ્પકાલે શુચિસ્તસ્માદપસાર્યો સ્ત્રિયં વ્રજેત્ ॥ ૮ ॥

ઋતુકાળના બેટ્રીના દિવસોમાં ગર્ભ રહે

તો પુત્ર અને બેટ્રીના દિવસોમાં કન્યા

સ્ત્રીઓનું ૨જ ઋતુકાળના બેટ્રીના દિવસોમાં

આણું થઈ જાય છે, તેથી તે દિવસોમાં રહેલા

ગર્ભથી પુત્રો જન્મે છે અને બેટ્રીના દિવસોમાં તે

૨જ વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી તે દિવસોમાં રહેલા

ગર્ભથી કન્યા જન્મે છે. (ગયા અધ્યાયનો ૧૪મો

તથા ૧૫મો વિષય જુઓ.) માટે પુરુષે સઘની

રીતે પવિત્ર તથા ઉન્નવળ થઈ એ પુત્રની ઇચ્છા

હોય, તો ઋતુકાળના બેટ્રીના દિવસોમાં એક દિવસે

સ્ત્રીસંગ કરવો અને એ કન્યાની ઇચ્છા હોય તો

ઋતુકાળના બેટ્રીના દિવસોમાં એક દિવસે સ્ત્રી-

સંગ કરવો. (બેટ્રીની રાત્રિઓમાં ૨જ આણું થઈ

જાય છે, તેથી વીર્યનું આધિશ્ચયતાં પુત્રની ઉત્પત્તિ

અને બેટ્રીની રાત્રિઓમાં ૨જનું આધિશ્ચય થઈ

જાય છે, તેથી વીર્ય આણું થતાં કન્યાની ઉત્પત્તિ

થાય, એ યુક્તિસિદ્ધ છે. ગમે તે દિવસમાં પણ એ

૨જ અને વીર્ય સમાન હોય તો નપુંસક જન્મે ૮

તત્ર સઘો ગૃહીતગર્ભ્યા લિજ્ઞાનિ-શ્રમો ગ્લાનિઃ

વિષાસા સન્નિયસદનં શુકશોણિતયોરવબન્ધઃ સ્ફુરણં

ચ યોનેઃ ॥ ૯ ॥

જેવા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને સર્વ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓના દર્શનની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી દિસા કરવાના સ્વભાવવાળા નિર્દય પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને ઘોતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ઊંઘી રહેવાની ઇચ્છાવાળા અને હૃદયમાં લીધેલી વાતને નહિ છોડનારા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને બળદતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી સઘળા કૈંસો સહન કરી શકે એવા બળવાન પુત્રને જન્મ આપે છે, જેને પાડાતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી શર, લાલ નેત્રોવાળા અને ઘણાં ડુંવાડાંવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને સૂરતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી વીર અને ઊંઘી રહેવાના સ્વભાવવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને મૃગતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી વેગવાળા, તથા હમેશ જંગલમાં ફરવાની ટેવવાળા ઉઘોગી પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને સુમર નામના પશુતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ભયથી ચંચળ મનવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે અને જેને તેતરતું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી હમેશ ભયભીત રહેનારા પુત્રને જન્મ આપે છે. ટૂંકમાં એટલું સમજવાતું છે કે, ગર્ભિણી સ્ત્રી આ પ્રકરણમાં નહિ કહેલા પણ ઘાઈ પદાર્થની કે ઘાઈ પ્રાણીના માંસની ઇચ્છા કરે, તોપણ ધારી લેવું કે, જે પદાર્થની કે જે પ્રાણીના માંસની ઇચ્છા કરે છે, તેના જેવા જ શરીર, રીતસાત તથા સ્વભાવવાળા પુત્રને તે જન્મ આપશે. કર્મોની પ્રેરણાને લીધે ગર્ભસ્થ પ્રાણીતું જે કંઈ ભવિષ્ય હોય, તે ભવિષ્યને અનુસરી દેવયોગને લીધે ગર્ભિણીના મનમાં ઇચ્છા થાય છે.

પચ્ચમે મનઃ પ્રતિબુદ્ધતરં ભવતિ । પષ્ટે બુદ્ધિઃ । સપ્તમે સર્વાંગપ્રત્યક્કવિભાગઃ પ્રવ્યક્તતરઃ । અષ્ટમે ડસ્તિરી-મવલ્યોજસ્તત્ર જાતશ્ચેન્ન જીવેન્નિરોજસ્ત્વાન્નૈર્જતમાગ-ત્વાચ્ચ તતો ષલિં માંસૌદનમસૌ દાપયેત્ । નવમદશ-મેકાદશદ્વાદશનામન્યતમસ્મિજ્ઞાયતે । અતોડન્યથા-

વિકારી ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

પાંચમાથી આઠમા મહિના સુધીમાં ગર્ભની સ્થિતિઓ અને કયા મહિનામાં જન્મ યોગ્ય ગણાય ?

પાંચમે મહિને ગર્ભતું મન વધારે બચત થાય છે. છઠ્ઠે મહિને ગર્ભની બુદ્ધિ વધારે બચત થાય છે. સાતમે મહિને સઘળાં અંગોનો તથા પ્રત્યંગોનો વિભાગ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. આઠમે મહિને ગર્ભના હૃદયમાં રહેલું સઘળાં ધાતુઓતું ધામરૂપ ઓજ અસ્થિર થાય છે, એટલે જરાવારમાં ગર્ભના હૃદયમાં પેસે છે અને જરાવારમાં માતાના હૃદયમાં પેસે છે; તેથી જે સમયે ગર્ભના હૃદયમાં ઓજ ન હોય, તે સમયે ગર્ભ જન્મે તો તે જીવતો નથી. આઠમે મહિને ગર્ભના શરીર ઉપર રાક્ષસોનો પણ ભાગ લાગે છે, તેથી પણ ગર્ભતું જીવન રહેતું નથી માટે વેદે તે રાક્ષસને માંસવાળા ભાતતું અલિદાન પણ દેવડાવવું. નવમે, દશમે, અગિયારમે કે બારમે, એમાંના ઘાઈ માંસમાં ગર્ભનો જન્મ થાય તે યોગ્ય ગણાય છે; એટલા મહિના સિવાય બીજા ઘાઈ પણ મહિનામાં જન્મે, તો તે ગર્ભ વિકારી જ થાય છે. ૧૪

માતુસ્તુ ચલુ રસવહાયાં નાડ્યાં ગર્ભનામિનાડી પ્રતિવદ્ધા, સાસ્ય માતુરાહારસર્વીર્યમભિવહતિ । તેનોપ-સ્નેહેનાસ્યામિવૃદ્ધિર્ભવતિ । અસંજાતાઙ્ગપ્રત્યક્કવિભાગમા-નિષેકાત્ પ્રમૃતિ સર્વશરીરાવયવાતુસારિણીનાં રસવહાનાં તિયગ્ગતાનાં ધમનીનામુપસેહો જીવયતિ ॥ ૧૫ ॥

ગર્ભ નિરાહાર જ રહે તોપણ ઉદરમાં તેને વધવાનું તથા જીવવાનું સાધન

જે રસતું વહન કરનારી માતાની નાડી હોય છે, તે નાડીમાં ગર્ભની નાભિની નાડી બંધાયેલી હોય છે. એ નાડી માતાએ ખાધેલા આહારના રસના વીર્યને ગર્ભમાં પહોંચાડે છે, એટલે તે ઉપરનેહથી ગર્ભની અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

દૃઢ્ય છે. ચૈતન્ય પ્રકટ થવાથી ગર્ભ ગોથે મહિને
શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોની ઇચ્છા કરે છે. એક
ગર્ભનું દૃઢ્ય અને એક પોતાનું દૃઢ્ય
એમ બે દૃઢ્યોવાળી હોવાથી ગર્ભિણી 'દૌહદિની'
કહેવાય છે. ૧૨

દૌહદવિમાનનાત્કુચ્ચં કુર્ણિ સ્તંભે જડં વામનં
વિકૃતક્ષમન્નર્થં વા નારી સુતં જનયતિ । તસ્માત્સા
યથદિચ્છેતત્તસ્યે દાપયેત્ । ઇષ્વદૌહદા હિ વીર્યવન્તં
ચિરાયુષં ચ પુત્રં જનયતિ ॥

મવન્તિ ત્રાત્ર ॥

इन्द्रियार्थास्तु यान्यान्सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी ।

गर्भवाधमयातांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ॥

सा प्राप्तदौहदा पुत्रं जनयेत् शुणान्वितम् ।

अलम्बदૌહદા ગર્ભે ભષેતાત્મનિ વા મયમ્ ॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दૌહદૌ वै विमानना ।

प्रजयितुं सुतस्यार्तिस्तस्मिस्तस्मिस्तयेन्द्रिये ॥

રાજસન્દર્શને યસ્યા દૌહદં જાયતે સ્ત્રિયાઃ ।

અર્થવન્તે મહાભાગં કુમારં સા પ્રસૂયતે ॥

शुक्लपट्टकौशेयमृषणादिषु दૌહદાત્ ॥

અલક્ષરૈર્પિણં પુત્રં લલિતં સા પ્રસૂયતે ।

આશ્રમે સંયતાત્માનં ધર્મશીલં પ્રસૂયતે ॥

દેવતાપ્રતિમાયાં તુ પ્રસૂતે પાર્ષદોપમમ્ ।

દર્શને વ્યાલજાતીનાં હિંદાશીલં પ્રસૂયતે ॥

ગોધામાંસાશને પુત્રં સુપુષ્પું ધારણાત્મકમ્ ।

ગર્ભાં માંસે ચ વલિનં સર્વલેશશદ્ધં તથા ॥

માહિષે દૌહદાચ્છરં રક્તાશ્ચં લોમસંયુતમ્ ।

વરાહમાંસાત્સ્વપ્નાલં શરં સજ્જનયેત્સુતમ્ ॥

માર્ગાદિક્રાન્તજહાલં સદા વનચરં સુતમ્ ।

સુમરાદિસમનસં નિત્યમીતં ચ તૈત્તિરાત્ ।

અતોઽનુકેપુ યત્તારી યામિષ્યાયતિ દૌહદમ્ ।

ચારશીલૈઃ સા સમાનં જનયિષ્યતિ ॥

જોદિતં જન્તોર્ધૈવિતવ્યં પુનર્મૈવેત્ ।

દૈવયોગાદૌહદં જનયેદ્દિ ॥ ૧૩ ॥

ગર્ભિણીની ઇચ્છા નહિ પૂરવાથી ગર્ભની
વિકૃતિ, ઇચ્છા પૂરવાથી ગર્ભનું હિત
અને ઇચ્છા પ્રમાણે પુત્રની ઉત્પત્તિ

જેની ઇચ્છાનું અપમાન કરવામાં આવે,
તે ગર્ભિણી સ્ત્રી ખૂંધા, ઠૂંઠા, લંગડા, જડ, ઠોંગણા,
વિકૃત નેત્રોવાળા અથવા આંધળા પુત્રને જન્મ
આપે છે; માટે વૈદે ગર્ભિણી જે જે વસ્તુ ઇચ્છે
તે તે દેવરાવવી. જેની ઇચ્છા પુરાર્થે હોય, એવી
ગર્ભિણી ઉત્તમ શક્તિવાળા તથા લાંબા આયુષ્ય-
વાળા પુત્રને જન્મ આપે છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિએ
સ્વપ્રભુએ કહ્યું છે: 'ગર્ભિણી જે જે વિષયોને
ભોગવત્રાની ઇચ્છા કરે, તે તે વિષયો વૈદે તેના
પતિ વગેરેની પાસે મંગાવી મંગાવી ગર્ભિણીને
અપાવતા; કેમ કે જે ગર્ભિણીની ઇચ્છા પૂરી
પાડવામાં ન આવે, તો ગર્ભને તુકસાન થવાની
ધાર્ટી છે. જેની સપળી ઇચ્છા પુરાર્થે હોય,
એવી ગર્ભિણી શુણ્ણવાન પુત્રને જન્મ આપે છે
અને જેને ઐર્ષ્ટી વસ્તુઓ ન મળી હોય, અર્થાત્
જેની ઇચ્છા પુરાર્થ ન હોય એવી ગર્ભિણી
પોતે કાંઈક ખરાબ હાલત પ્રાપ્ત કરે છે અથવા
તેના ગર્ભે તેવી હાલતને પ્રાપ્ત થાય છે જે જે
વિષયની આખતમાં ગર્ભિણીની ઇચ્છા અપૂર્ણ
થાય, તે તે વિષયનું અહણ કરનારી ઇન્દ્રિયમાં
પુત્રને પીડા થાય છે. જેને રાજનું દર્શન કરવાની
ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ધનવાળા તથા મહા-
ભાગ્યશાળી પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને ઝીણું
વસ્ત્રોની, પદ્મવસ્ત્રોની, રેશમી વસ્ત્રોની તથા બૂધણ
વગેરેની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી અલંકારોની
ઇચ્છાવાળા રૂપાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. જેને
રૂપિણોના આશ્રયો એવાની કે તેઓમાં રહેવાની
ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી ધર્માત્મા પુત્રને જન્મ
આપે છે. જેને દેવતાઓની સૂતિઓ એવાની કે
સેવવાની ઇચ્છા થાય, તે ગર્ભિણી દેવપાર્ષદ

એ જ અંગો તથા પ્રત્યંગો ઠાળના પ્રકર્ષથી પ્રકટ થાય છે. ૧૭

તત્ર ગર્ભસ્ય પિતૃજમાતૃજરસજાત્મજસત્ત્વજસા-
ત્મ્યજાનિ શરીરલક્ષણાનિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ । ગર્ભસ્ય
કેશમશ્રુલોમાસ્થિનસ્તદન્તશિરાસ્ત્રાયુધમનીરેતઃપ્રભૃ-
તીનિ સ્થિરાણિ પિતૃજાનિ । માંસશોણિતમેદોમજ્જહ-
ન્નાભિયકૃત્પ્લીહાન્નગુદપ્રભૃતીનિ મૃદૂનિ માતૃજાનિ ।
શરીરોપચયો વલં વર્ણઃ સ્થિતિર્હાનિશ્ચ રસજાનિ ।
ઇન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાયુઃ સુખદુઃખાદિકં
ચાત્મજાનિ । સત્ત્વજાન્યુત્તરત્ર વક્ષ્યામઃ । વીર્યમારોગ્યં
વલ્લવર્ણં મેઘા ચ સાત્મ્યજાનિ ॥૧૮॥

શરીરમાં પિતા, માતા, રસ, આત્મા,
સત્ત્વ અને સાત્મ્યથી થતા વિભાગો
તથા ગુણો

ગર્ભના શરીરમાં પિતા, માતા, રસ,
આત્મા, સત્ત્વ અને સાત્મ્યથી જે જે જુદા-
જુદા વિભાગો તથા ગુણો થાય છે, તેઓનું
વ્યાખ્યાન આપીએ છીએ: શરીરમાં દેશ, દાઢી-
મૂછના વાળ, રંગ, અસ્થિઓ, નખો, દાંતો,
શિરાઓ, આયુઓ, ધમનીઓ તથા રેત વગેરે
પદાર્થો જે જોવા સ્થિર છે તેઓ પિતાથી થાય છે.

માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા, હૃદય, નાભિ,
ચક્ર (જમણા પડખાંની ગાંઠ), પ્લીહ (ડાબા
પડખાંની ગાંઠ-ખરલ), આંતરડાં તથા ગુદા
વગેરે પદાર્થો, જે જોવા ઠામળ છે, તેઓ માતાથી
થાય છે.

શરીરનું વધવું, ખળ, વર્ણ, સ્થિતિ અને
હાનિ (ક્ષીણતા) આહારના રસથી થાય છે.

ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, આયુષ્ય અને
સુખદુઃખાદિક આત્માથી (આત્માના સાંનિ-
ધ્યથી) થાય છે.

જે પદાર્થો સત્ત્વથી એટલે ચિત્તની પ્રકૃતિથી
થાય છે, તેઓનું નિરૂપણ હવે પછી (ચોથા
અધ્યાયના ૩૮મા, ૪૦મા તથા ૪૧મા વિષ-

યમાં) કરવામાં આવશે.

વીર્ય (શક્તિ અથવા ઉત્સાહ), આરોગ્ય,
ખળનું સારાપણું, વર્ણનું સારાપણું અને બુદ્ધિની
ધારણાશક્તિ સાત્મ્યથી થાય છે. ૧૮

તત્ર યસ્યા દક્ષિણે સ્તુને પ્રાક્પયોદર્શનં ભવતિ
દક્ષિણાક્ષિમહત્ત્વં ચ પૂર્વં ચ દક્ષિણં સક્થ્યુત્કર્ષતિ
વાહુત્યાચ પુત્રામધેયેષુ દ્રવ્યેષુ દૌહદમભિધ્યાયતિ
સ્વમેષુ ચોપલભતે પશ્વોત્પલકુમુદામ્રાતકાદીનિ
પુત્રામાન્યેવ પ્રસન્નમુખવર્ણાં ચ ભવતિ તાં વ્રૂયાત્પુત્ર-
મિયં જનયિષ્યતીતિ, તદ્વિપર્યયે કન્યામ્ । યસ્યા:
પાર્શ્વદ્વયમુન્નતમ્પુરસ્તાન્નિર્ગતમુદરં પ્રાગભિહિતલક્ષણં ચ
તસ્યા નપુંસકમિતિ વિદ્યાત્ । યસ્યા મધ્યે નિમ્નં
દ્રોણીમૂતમુદરં સા યુગ્મં પ્રસૂયત ઇતિ ॥ ૧૯ ॥

ગર્ભમાં પુરુષ, કન્યા, નપુંસક કે
જેડલાની પરીક્ષા કરવાનાં ચિહ્નો

જે ગર્ભવતીના જમણા સ્તનમાં દૂધ પ્રથમ
આવે, જમણી આંખ મોટી થઈ જાય, ચાલવામાં
પ્રથમ જમણો સાથળ ખેંચાય, જમણો સાથળ
પુષ્ટ થાય, ઘણું કરીને પુલ્લિંગ નામોવાળા પદા-
ર્થોની જ ઇચ્છા થાય, સ્વપ્નમાં પણ પદ્મ, ઉત્પલ,
કુમુદ તથા અંબાડા વગેરે પુલ્લિંગ પદાર્થો જ
જોવામાં આવે અને સુખની કાંતિ પ્રસન્નતાવાળી
દેખાય, તેને વૈદે 'દીકરો આવશે' એમ કહેવું.

ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી ઊંચટાં લક્ષણો
જોવામાં આવે તો 'દીકરી આવશે' એમ કહેવું.

જે ગર્ભવતીનાં બન્ને પડખાં ઉંચાં થઈ
ગયાં હોય, પેટ આગળ નીકળી ગયું હોય અને
ઉપર કહેલાં પુરુષગર્ભનાં ઢેટલાંક લક્ષણો તથા
કન્યાગર્ભનાં પણ ઢેટલાંક લક્ષણો જોવામાં
આવતાં હોય, તેને 'નપુંસક આવશે' એમ વૈદે
મનમાં જાણવું.

જે ગર્ભવતીનું પેટ મધ્યભાગમાં નમી ગયું
હોય અને પાણીની ઢાઢી જવું થઈ ગયું હોય
(તથા રોમાવળી પણ નમી ગઈ હોય) તેને

ગર્ભ રહે ત્યાથી માટીને તે ગર્ભના અંગોનો તથા તથા પ્રત્ય ગોનો વિભાગ ન થયો હોય, ત્યાસુવીખા પણ જેમ પૂર્ણ તળાવના જળનો ઉપરનેહ ઓટામા રહેવા વૃક્ષને પણ જિવાડે છે, તેમ માતા ના સપગા શરીરના અવયવોમા રહેની રસને વહેતી તીરછી નાડીઓનો ઉપરનેહ ગર્ભને જિવાડ્યા કરે છે (માતાએ કરેના આહારના રસનુ વીર્ય ત્રણ ભાગે વહે ચાઈને એક ભાગથી માતાના શરીરનુ પોષણ કરે છે, બીજા ભાગથી રતનોમા દૂધરૂપે વૃદ્ધિ પામે છે અને ત્રીજા ભાગથી ગર્ભને પોષે છે ૧૫

ગર્ભસ્ય હિ સમ્ભવત પૂર્વ શિર સમ્ભવતીત્યાહ શૌનક' શિરોમૂલત્વાદેહેન્દ્રિયાણામ્ । હૃદયમિતિ કૃતવીર્યો બુદ્ધેર્મનસઃ સ્થાનત્વાત્ । નાભિરિતિ પારાશર્યસ્તતો હિ વદન્તે દેહો દેહિનઃ । પાણિપાદ મિતિ માર્કણ્ડેયસ્તન્મૂલત્વાચ્છેદ્યાયા ગર્ભસ્ય । મધ્યશ રીરમિતિ સુમૃતિર્ગૌતમસ્તન્નિવદ્ધત્વાત્સર્વગાવસમ્ભવ સ્ય । તત્તુ ન સમ્યક્ ॥ ૧૬ ॥

ગર્ભનું અમુક અંગ જ પ્રથમ ઊપજે એ વિષયના મતોની અયોજ્યતા

શૌનક મુનિ કહે છે 'માતાના ઉદરમા ગોઠાવા લાગેવા ગર્ભનુ માથુ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે માથુ જ દેહનુ તથા હૃદયોનુ મૂળ છે (અને સપગી મુખ્ય હૃદયો માથામા જ રહે છે)' કૃતવીર્ય મુનિ વહે છે 'ગર્ભનુ હૃદય પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે હૃદય જ બુદ્ધિ અને મનનુ સ્થાનક હોવાથી પ્રધાન છે ' પારાશર્ય મુનિ કહે છે 'ગર્ભની નાભિ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે પ્રાણ નાભિમાં જ રહી ગમ્भीરી યુક્ત થઈ દેહને વનાર છે, એટલે પ્રાણીનો દેહ નાભિથી જ વધે છે ' માર્કંડેય મુનિ કહે છે 'ગર્ભના હાથ તથા પગ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે ગર્ભની સપગી નેણાનુ મૂળ હાથપગ જ છે (અને

સપગા પ્રાણીઓમા હાથપગવાળા પ્રાણીઓ જ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે)' ગૌતમ ગોત્રના સુમૃતિ મુનિ કહે છે 'ગર્ભનુ મધ્યશરીર (દેહો) પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે સપગા માત્રોની ઉત્પત્તિ મધ્યશરીરને આધીન છે ' આ પાંચે મતો ખરાખર નથી ૧૬

સર્વાં પ્રલક્ષ્યાનિ યુગપત્સમ્ભવન્તીત્યાહ ધન્વન્તરિર્ગર્ભસ્ય સૂક્ષ્મત્વાન્નોપલમ્બ્યન્તે વશાદ્ગુરુવૃત્તફન્નવચ્ચ । તદયથા-ચૂતફલે પરિપેકે કેશરમાસાસ્થિમજ્જાન પૃથગદૃશ્યન્તે કાલપ્રકર્ષાત્તાન્યેવ તરુણે નોપલમ્બ્યન્તે સૂક્ષ્મત્વાત્પેપા સૂક્ષ્માણા કેશરાદિના કાલ પ્રવ્યક્તતા કરોતિ । એતૈવ વશાદ્ગુરોડપિ ધ્યાલ્યાત । એવ ગર્ભસ્ય તારુણ્યે સર્વેષ્વજ્ઞપ્રલક્ષ્યેષુ સત્સ્વપિ સૌદમ્યા-દનુપલમ્બિઃ । તાન્યેવ કાલપ્રકર્ષાત્પ્રવ્યક્તાનિ મવન્તિ ॥ ૧૭ ॥

ગર્ભનાં અંગો તથા પ્રત્ય ગો એકી વખતે ઊપજે છે

ભગવાન ધન્વન્તરિનો સિદ્ધાંત આ છે કે, ગર્ભનાં સપગાં અંગો તથા પ્રત્ય ગો અનુક્રમથી નહિ, પણ એકી વખતે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ વાસના અકુરના અવયવોની પેઠે અને આમાના ફળના અવયવોની પેઠે મુદ્ધમતાને લીધે ભેદામા આવતા નથી, જેમ કે આખાના પરિપક્વ થયેલા ફળમા કાળના પ્રકષ્ણને લીધે રેસાઓ, ગર્ભ, ગોઠથી અને ગોઠલીની અદરનુ મીઠા જુદા-જુદા ભેદામા આવે છે, પણ તેઓ જ ઉત્પન્ન થવા વાગેના નાના ફળમાં મુદ્ધમતાને લીધે ભેદામા આવતા નથી એ રીતેમા વગેરે કે જ્યાં ફળમા મુદ્ધમરૂપે પ્રથમથી રહેવા હોય છે, તેઓને કાગ સ્પષ્ટ કરે છે વાસના અકુરનુ વ્યાખ્યાન પણ આમાના ફળ પ્રમાણે જ સમજી લેવું એ પ્રમાણે ગર્ભની પ્રથમની કાચી સ્થિતિમા પણ સપગા અંગો તથા પ્રત્ય ગો હોય જાહે, પરંતુ મુદ્ધમતાને લીધે દેખાતાં નથી મુદ્ધમતાથી રહેલા

પ્રકાશિત કરે છે. એ અવભાસિની વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી ચોખાની સાળની બઢાઈના અઢાર ભાગોના બેટલી બઢાઈવાળી છે. એ ચામડી સિંધ તથા પવિત્રીકંટક નામના રોગોના સ્થાનકરૂપ છે. (જવ અને ચોખાની શાળનું પ્રમાણ એક જ છે.)

બીજી ત્વચાનું નામ લોહિતા છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી ચોખાની સાળની બઢાઈના સોળ ભાગોના બેટલી બઢાઈવાળી છે. એ ચામડી નિલકાલક, ન્યગ્ચ અને વ્યંગ નામના રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ત્રીજી ત્વચાનું નામ શ્વેતા છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી, ચોખાની સાળની બઢાઈના બાર ભાગોના બેટલી બઢાઈવાળી છે. એ ચામડી ચર્મદસ, અજગદસી અને મશક એ નામના રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

ચોથી ત્વચાનું નામ તામ્રા છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી, ચોખાની સાળની બઢાઈના આઠ ભાગોના બેટલી બઢાઈવાળી છે. એ ચામડી અનેક પ્રકારના કિલાસ નામના કોઢોના સ્થાનકરૂપ છે.

પાંચમી ત્વચાનું નામ વેદિની છે, કે જે ત્વચા વીસ ભાગોમાં વહેંચાયેલી, ચોખાની સાળની બઢાઈના પાંચ ભાગોના બેટલી બઢાઈવાળી છે. એ ચામડી વિસર્પના તથા ઉપર લપેલા સિવાયના બીજા કોઢોના સ્થાનકરૂપ છે.

છઠી ત્વચાનું નામ રોહિણી છે, કે જે ત્વચા ચોખાની સાળની અથવા જવની બઢાઈ બેટલી બઢાઈવાળી છે. એ ચામડી અથિ, અર્ધુદ, શ્લીપદ તથા ગણગંડ એ રોગોના સ્થાનકરૂપ છે.

સાતમી ત્વચાનું નામ માંસધરા છે, કે જે ત્વચા ચોખાની બે સાળની અથવા બે જવની બઢાઈ બેટલી બઢાઈવાળી છે. એ ચામડી

ભગંદર, વિદ્રધિ અને ચરશ એ રો સ્થાનકરૂપ છે.

ત્વચાઓની બઢાઈનાં જે પ્રમાણો કહે આવ્યાં, તે પ્રમાણો ઘણા માંસોવાળા ઉપરની ત્વચાઓનાં સમજવાં; પણ ઉપરની કે સૂક્ષ્મ આંગળીઓ વગેરે પ્રદેશો ઉ ત્વચાઓનાં સમજવાં નહિ; કેમ કે ઉદરરો વિષયમાં 'ત્રીહિમુખ નામના શસ્ત્રથી અંગ મધ્યભાગ બેટલો ઊંડો વેધ કરવો' એમ વામાં આવશે. (ચિકિત્સાસ્થાનના ૧ અધ્યાયનો ૧૮મો વિષય જુઓ.) ૩

કલાઃ સ્વત્વપિ સસ સમ્ભવન્તિ ધાત્વાશયાન્તરમર્મ ભવતશ્ચાત્ર ॥

યથા હિ સારઃ ક્રાષ્ટ્રેષુ ચ્છિદ્યમાનેષુ દૃશ્યતે ।

તથા ધાતુર્હિ માંસેષુ ચ્છિદ્યમાનેષુ દૃશ્યતે ॥

સ્નાયુમિશ્ર ચ પ્રતિચ્છન્નાન્સંતતાંશ્ચ જરાયુગા ।

શ્લેષ્મણા વેદિતાંશ્ચાપિ કલાભાગાંસ્તુ તાન્વિદુઃ ।

તાસાં પ્રથમા માંસધરા નામ યસ્યાં માંસે સ્નાયુધમનીસોતસાં પ્રતાના ભવન્તિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

યથા વિસમૃણાલાનિ વિવર્દન્તે સમન્તતઃ ।

મૂમૌ પક્ષોદકસ્યાનિ તથા માંસે શિરાદયઃ ।

દ્વિતીયા રક્તધરા નામ માંસસ્યાભ્યન્તરતઃ શોણિતં વિશેષતશ્ચ શિરાસુ યકૃત્પ્લીહોશ્ચ ભવતિ ॥

ભવતિ ચાત્ર ॥

વૃક્ષાઘયાભિપ્રહતાસ્ક્ષીરિણઃ ક્ષીરમાવહેત્ ।

માંસાદેવં ક્ષતાત્ક્ષિપ્રં શોણિતં સમ્પ્રસિચ્યતે ॥

તૃતીયા મેદોધરા નામ, મેદો હિ સર્વભૂતાઃ દરસ્યમળવસ્થિષુ મહસ્તુ ચ મજ્જા ભવતિ ।

ભવતિ ચાત્ર ॥

સ્થૂલાસ્થિષુ વિશેષેણ મજ્જા ત્વભ્યન્તરાશ્રિતઃ ।

અયેતરેષુ સર્વેષુ સરક્તં મેદ ઉચ્યતે ॥

શુદ્ધમાંસસ્ય યઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા ।

ચતુર્થી શ્લેષ્મધરા નામ, સર્વસન્ધિષુ પ્રાણ

એડતું આવશે, એમ વેદે અણી લેવું. ૧૯

મવન્તિ ચાત્ર ॥

દેવતાબ્રાહ્મણપરાઃ શૌચાચારહિતે રતાઃ ।

મહાગુણાન્પ્રસૂયન્તે વિપરીતાસ્તુ નિર્ગુણાન્ ॥ ૨૦ ॥

માતાઓનાં આચરણો પ્રભાણે સંતાનો

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંએ કહ્યું છે : 'દેવતાઓની તથા બ્રાહ્મણોની સેવામાં તત્પર રહેનારી અને પવિત્રતામાં, સદાચારમાં તથા હિતમાં આસક્ત રહેનારી ગર્ભવતીઓ ઉત્તમ ગુણોવાળાં સંતાનોને જન્મ આપે છે અને ઉપર કહેલી દેવસેવા આદિ ક્રિયાઓથી ભક્તી ક્રિયાઓમાં તત્પર રહેનારી ગર્ભવતીઓ અધમ ગુણોવાળાં સંતાનોને જન્મ આપે છે. ૨૦

અદ્ભુતપ્રત્યક્ષનિર્વૃત્તિઃ સ્વમાવાદેવ જાયતે ।

અદ્ભુતપ્રત્યક્ષનિર્વૃત્તી ચે મવન્તિ ગુણાગુણાઃ ॥

તે છે ગર્ભસ્ય વિજ્ઞેયા ધર્મોધર્મનિમિત્તજાઃ ॥ ૨૧ ॥

અવયવોની રચના અને અવયવોના

ગુણદોષોનાં કારણો

ગર્ભનાં અંગોની તથા પ્રત્યંગોની બનાવટ

સ્વભાવથી જ થાય છે અને તે અવયવોમાં જે

ગુણદોષો થાય છે, તેઓની બનાવટ પૂર્વજન્મોમાં

કરેલાં પાપપુણ્યોથી થાય છે. ૨૧

અધ્યાય ૪થો

અયાતોર્ગર્ભવ્યાકરણં નામ શારીરં વ્યારુપાસ્થામઃ ।

યયોચાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિશોના પૂછવા ઉપરથી 'ગર્ભ-વ્યાકરણશારીર' એ નામના ગ્રંથો અધ્યાયનું તે પ્રભાણે વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રભાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશુતની પાસે કરેલું છે. ૧

૧. ગર્ભ-વ્યાકરણ પ્રત્યંગના, તત્ત્વજ્ઞાનના, કાર્યજ્ઞાનના તથા બાળ-કીડા વર્ણનોના વ્યાખ્યાન વિનિર્દેશ

અગ્નિઃ સોમો વાયુઃ સત્ત્વં રજસ્તમઃ પચેન્દ્રિયાણિ મૂતાત્મેતિ પ્રાણાઃ ॥ ૨ ॥

પ્રાણો (શરીરને જિનારનારા મુખ્ય પદાર્થો)

સપથના આગ્રેય પદાર્થોની શક્તિરૂપે રહેલો અગ્નિદેવ, સપથના જલાત્મક પદાર્થોની શક્તિરૂપે રહેલો સોમદેવ (ચંદ્ર), પ્રાણાપાનાદિક રૂપે રહેલો વાયુદેવ, સત્ત્વગુણ, રજેગુણ, તમેગુણ, પાંચ જ્ઞાને દ્રિયો અને જીવાત્મા-આ પદાર્થો શરીરને જિવાડવામાં મુખ્ય હોવાથી પ્રાણ કહેવાય છે. ૨

તસ્ય સત્ત્વેવગ્મવૃત્તસ્ય શુક્રશોણિતસ્સામિપચ્ચ-ગાનસ્ય ક્ષીરસ્યેવ સન્તાનિકાઃ સત્ત્વત્વચો મવન્તિ । તાસાં પ્રથમાડ્વપ્રાસિની નામ યા સર્વવર્ણનિવમાસયતિ પચ્ચવિધાં ચ છાયાં પ્રકાશયતિ સા વ્રીહેરણદશમાગ-પ્રમાણા સિધ્ધપક્ષિનીકળકટકાપિષ્ઠાનમ્ । દ્વિતીયા લોહિતા નામ ષોડશમાગપ્રમાણા તિલકાલકન્યચ્છવ્યજ્ઞા-વિષ્ઠાનમ્ । તૃતીયા શ્વેતા નામ દ્વાદશમાગપ્રમાણા ચર્મદણ્ડાગ્ન્યશ્લેષશ્ચાપિષ્ઠાનમ્ । ચતુર્થી તામ્રા નામા-ષ્ટમાગપ્રમાણા વિવિધકિલ્લાસકુષ્ઠાપિષ્ઠાનમ્ । પચ્મી વેદિની નામ મીહિપચ્ચમાગપ્રમાણા કુષ્ઠવિસર્પાપિષ્ઠાનમ્ । પઠ્ઠી રોહિણી નામ મીહિપ્રમાણા ગ્રન્ધ્યપચ્ચર્કુદ-સ્ત્રીપદગલગળ્ડાપિષ્ઠાનમ્ । સપ્તમી માંસપરા નામ મીહિદ્વયપ્રમાણા મગન્દર ત્રિદ્રવ્યશોષિષ્ઠાનમ્ ।

યદેતત્પ્રમાણં નિર્દિષ્ટં તન્માસલેષ્વવકાશેષુ, ન ટલ્ટે સૂક્ષ્માદુત્પાદિષુ ચ યતો વક્ષ્યત્યુદરેષુ-મીહિ-ગુણેનાહુષ્ઠોદરપ્રમાણમવગાદં વિષ્યેદિતિ ॥ ૩ ॥

સાત ત્વચાઓ (આમરીઓ)

જેમાં જીવાત્માએ પ્રવેશ કર્યો હોય છે, એના એ ગર્ભાશયમાં રહેલાં વીર્ય અને રજ પાકવા લાગતાં, જેમ પાકવા લાગેલા ફળની તર થાય છે, તેમ એ વીર્ય તથા રજની સાત ત્વચાઓ થાય છે.

એઓમાં પહેલી ત્વચાનું નામ અવભાસિ-ની છે, કે જે ત્વચા આગળ નામના પિત વડે ગોર આદિ મધ્યમા વર્ણોને તથા પંચમજાત્મક કાંતિને

છે તે તો શુદ્ધ માંસના રસેહ જ છે.' ૧

ચાથી શ્લેષ્મધરા નામની કળા છે. કદ્દતું ધારણ કરનારી એ કળા પ્રાણીઓના સઘળા સંધિઓમાં (સાંધાઓમાં) હોય છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જમ પૈડાંની ધરી તેલથી ચોપડેલી હોવાને લીધે પૈડું સારી રીતે ચાલે છે, તેમ શરીરના સંધિઓ કદ્દથી ખરડાયેલા હોવાને લીધે શરીર સારી રીતે ચાલે છે.'

પાંચમી પુરીષધરા નામની કળા છે. વિષ્ટાતું ધારણ કરનારી એ કળા પક્ષાશયમાં રહેલી છે અને મળની પોટલીમાં રહેલાં વિષ્ટા-મૂત્રોને જુદાં પાડે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે : 'ઉપર ચક્રત, પ્લીહ વગેરેને તથા આંતરડાંઓને અને નીચે શુદ્ધ સુધીના ટાઠાને આશ્રિત થઈ રહેલી પુરીષધરા નામની કળા પોટલીમાં રહેલા મળોને જુદા પાડે છે.'

છઠી પિત્તધરા નામની કળા છે. જઠરાગ્નિરૂપ પિત્તતું ધારણ કરનારી (અને પક્ષાશયમાં રહેલી) એ કળા જ્યારે ઉપયોગ કરવામાં આવેલું ભક્ષ્ય તથા પેય વગેરે ચારે પ્રકારનું અન્નપાન આમાશયમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને પક્ષાશયમાં જવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તે અન્નપાનને પાક માટે ધરી રાખે છે. આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જમેલું, ખાધેલું, પીધેલું તથા ચાટેલું જે કંઈ અન્નપાન માણસોના કોઠામાં રહેલું હોય છે, તે અન્નપાન તે તે દ્રવ્યોના હલકાભારેપણાને અનુસરતા પાકના કાળ પ્રમાણે તથા જઠરાગ્નિના તીવ્રત્વ મંદત્વાદિકને અનુસરી જઠરાગ્નિના તેજથી શોષિત થઈને (પાકી જઈને) પચી જાય છે.'

સાતમી શુક્રધરા નામની કળા છે. વીર્યતું ધારણ કરનારી એ કળા સર્વ પ્રાણીઓનાં સઘળાં શરીરમાં વ્યાપી રહેલી છે. આ વિષયના

શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જમ દૂધમાં ધી રહેલું છે અને શેરડીમાં રસરૂપ ગોળ રહેલો છે, ૧ તેમ માણસોનાં શરીરોમાં વીર્ય રહેલું છે એમ ઉત્તમ વૈદે જાણવું. બે આંગળ નટલી જમણી બાજુમાં મૂત્રાશયના દ્વારની નીચે મૂત્રના સ્રોતના છિદ્રમાંથી પુરુષનું વીર્ય પ્રવર્તે છે. વીર્ય કે જે સઘળા શરીરમાં રહેલું છે, તે જ્યારે પુરુષ કામદેવથી પ્રસન્ન મનનાં થાય છે અને સ્ત્રીઓમાં મૈથુનરૂપ વ્યાયામ કરે છે, ત્યારે હર્ષને લીધે શરીરમાંથી જુદું પડીને મૂત્રના માર્ગથી પ્રવર્તે છે.' ૪

ગૃહીતગર્ભાણામાર્તવવદાનાં સ્રોતમાં વર્ત્માન્યવ-રુચ્યન્તે ગર્ભેન, તસ્માદ્ગૃહીતગર્ભાણામાર્તવં ન દ્વચ્યતે । તતસ્તદધઃ પ્રતિહતમૂર્ધ્વમાગતમપરશ્ચોપચીયમાનમ-પરેત્યભિધીયતે । શેષશ્ચોર્ધ્વતરમાગતં પયોધરાવમિપ્ર-તિપદ્યતે । તસ્માદ્ગર્ભિણ્યઃ પીનોન્નતપયોધરા મવન્તિ ॥ ૫ ॥

ગર્ભવતીનું રજ કેમ દેખાતું નથી ?

જન્મને ગર્ભ રહ્યો હોય છે એવી સ્ત્રીઓનાં શરીરોમાં રજનું વહન કરનારાં, સ્રોતોના માર્ગો ગર્ભથી રોકાઈ જાય છે, તેથી ગર્ભણીઓનું રજ બહાર પ્રવર્તતું જોવામાં આવતું નથી.

નીચે પ્રવર્તતાં અટકીને જાંચે આવેલો ગર્ભ રહેવાના સમયનું રજ તથા તે પછીનું પણ રજ મિશ્રિત થઈને વધતાંવધતાં અપરા બની જાય છે, કે જને સ્ત્રીઓ 'ઝોળ' એવું નામ આપે છે. ઝોળ બન્યા પછી બાકી રહેલો એ રજનો અમુક ભાગ અત્યંત જાંચે ચડીને સ્તનોમાં જાય છે, કે જથી ગર્ભણી સ્ત્રીઓ જાંચા તથા પુષ્ટ સ્તનોનાળી થાય છે. ૫

ગર્ભસ્ય ચક્રત્પ્રીહાનો શોણિતજૌ । શોણિતફેન-

૧. શેરડીનું દષ્ટાંત મંદવીર્યવાળા પુરુષો માટે છે; કેમ કે જેમ શેરડીનો રસ બહુ પિલાયાથી નીકળે છે, તેમ મંદવીર્યવાળાઓનું વીર્ય મૈથુનના અતિપરિશ્રમથી નીકળે છે.

મવતિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

સ્નેહામ્યકે યયા ત્વક્ષે ચક્ર સાધુ પ્રવર્તેતે ।

સન્વયઃ સાધુ વર્તન્તે સંશ્લિષ્ઠાઃ શ્લેષ્મણા તથા ॥

પચ્ચમી પુરીષધરા નામ, યાન્ત-કોષ્ટે મલમિ-
વિમજતે પકાશયસ્યા ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

ચક્રસ્તમન્તાત્કોષ્ઠ ચ તયાન્ત્રાણિ સમાશ્રિતા ।

ગુણ્હુકસ્ય વિસજતે મલ મલધરા કલા ॥

પૃષ્ઠી પિત્તધરા નામ, યા ચતુર્વિષમત્રપાનમુપ-
યુક્તમાશયતાત્રચ્યુત પકાશયોપસિયતે ધારયતિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

અશિત લાદિત ધીતં લીઢ કોષ્ઠગતં નૃણામ્ ।

તત્તીર્થતિ યયાકાલ શોપિતં પિત્તતેજસા ॥

સપ્તમી શુક્રધરા નામ, યા સર્વપ્રાણિનાં સર્વશ-
રીરભ્યાપિની ॥

મવન્તિ ચાત્ર ॥

યયા પયસિ સર્વિસ્તુ ગુહ્યથેક્ષૌ રસો યયા ।

શીરેષુ તયા શુક્ર નૃણાં વિચાદ્વિષમ્વરઃ ॥

દ્યક્ષ્ણે દક્ષિણે પાર્શ્વે ચસ્તિદ્વારસ્ય ચાપ્પય ।

મૂત્રજોત પયાચ્છુક પુરુષસ્ય પ્રવર્તેતે ॥

કૃત્સ્નદેહાશ્રિત શુક્ર પ્રસન્નમનસસ્તથા ।

સ્ત્રીષુ વ્યાયચ્છતશ્ચાપિ દર્પાત્તત્સમ્પ્રવર્તેતે ॥ ૪ ॥

સાત કલાઓ (આશયોનાં અંતરોમાં
સીમાડાઓરૂપ કહેશે)

કલાઓ પણ સાત છે, કે જેઓ ધાતુઓના
એટલે શરીરનું ધારણ કરનારા પદાર્થોના બુદ્ધા
બુદ્ધા આશયોનાં (સ્થાનોના) અંતરોમાં સીમાડા-
ઓરૂપ છે આ વિષયના લોકોમાં ભગવાન
ધન્વતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે 'જમ કાપવામાં
આવતાં કાષોમાં તેઓની અંદર સાર ભેવામાં
આવે છે, તેમ શરીરનાં માંસોને કાપતાં તેઓની
અંદર ધાતુ ભેવામાં આવે છે. ધાતુઓના બુદ્ધા-
બુદ્ધા આશયોનાં અંતરોમાં સ્નાયુઓથી ઠંઠા-

યેલા, ગર્ભની ઓળના ભવા પડદાથી વી ટાપેલાં
અને કડકથી પણ વી ટાપેલાં જે કવેદોરૂપ સીમા-
ડાઓ છે તેઓ 'કલાઓ' કહેવાય છે. '

સાત કલાઓમાં પહેલી માંસધરા નામની
કલા છે, કે જેની અંદરના માંસમાં શિરાઓના,
સ્નાયુઓના, ધમનીઓના તથા સોતોના વિસ્તારો
છે. આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે 'જમ પૃથ્વીમાં કાદવવાળા
પાણીની અંદર રહેલા કમળના તંતુ તથા નાળ
વગેરે અવયવો ચોમેર વધ્યા કરે છે, તેમ માંસની
અંદર રહેલા શિરાઓ વગેરે ભાગો ચોમેર
વધ્યા કરે છે. '

બીજી રક્તધરા નામની કલા છે, કે જેમાં
માંસની અંદર રહિર રહ્યું છે રહિર વિશેષે કરીને
તેા શિરાઓમાં, યદૃત્માં અને પ્લીહમાં રહે છે.
આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે : 'જમ છીરવાળા વૃક્ષને ટોચો
દેવાતાં તેમાંથી તુરત છીર સ્રવે છે, તેમ માંસને
ટોચો દેવાતાં તેમાંથી તુરત લોહી સ્રવે છે. '
(ધાતુઓના કમમાં રસ પછી રહિર અને
રહિર પછી માંસ ગણાયું છે, તે પોષણના અતુ-
ક્રમને અતુસરી ગણાયું છે અને અહીં માંસ
પછી રહિર ગણ્યું છે, તે શરીરમાં ધાતુઓની
સ્થિતિના ક્રમને અતુસરીને ગણ્યું છે એમ સમ-
જવું. ૩૮૯ન)

ત્રીજી મેદોધરા નામની કલા છે મેદ
સર્વ પ્રાણીઓનાં પેટમાં નાનાં અસ્થિઓની
અદર રહેલું છે જોકે અસ્થિઓની અંદર મજ્જા
રહેલી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તોપણ તેમાં
એમ સમજવાનું છે કે, મોટાં અસ્થિઓની અંદર
મજ્જા રહેલી છે. આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગ-
વાન ધન્વતરિએ સ્વમુખે કહેલું છે : 'મજ્જા
વિશેષે કરી બડાં અસ્થિઓની અંદર રહે છે.
બીજાં સપળાં અસ્થિઓમાં તો રહિર સંહિત
મેદ જ રહે છે. વસા (ચરબી) નામનો ઉપધાતુ

જિંધા વાળેલા કમળ જેવું છે. જગતા માણસનું
હૃદય પ્રકૃતિત રહે છે અને જિંધેલા માણસનું
હૃદય ણિડાઈ જાય છે. ૧૧

નિદ્રાં તુ વૈષ્ણવીં પાપ્માનમુપદિશન્તિ સા સ્વ-
ભાવત એવં સર્વપ્રાણિનોઽભિસ્પૃશતિ । તત્ર યદા સંજ્ઞા-
વહનિ ઓતાંસિ તમોમૂયિષ્ઠઃ શ્લેષ્મા પ્રતિપદ્યતે તદા
તામસી નામ નિદ્રા સમ્ભવત્યનવબોધિની, સા પ્રલય
કાલે । તમોમૂયિષ્ઠાનામહઃસુ નિશાસુ ચ ભવતિ । રજો-
મૂયિષ્ઠાનામનિમિત્તમ્ । સત્ત્વમૂયિષ્ઠાનામર્દ્ધરાત્રે । ક્ષીણ-
શ્લેષ્મણામનિલવહુલાનાં મનઃશરીરાભિતાપવતાં ચ નૈવ
સાં વૈકારિકી ભવતિ ॥ ૧૨ ॥

નિદ્રા, તેનું કારણ અને તેના ભેદ

જે નિદ્રા છે તે વિષ્ણુની માયા જ છે અને
તે સધળા શુભ વ્યાપારોને રોકનારી હોવાને લીધે
પાપરૂપ જ છે, એમ કહેવાય છે. એ નિદ્રા
સ્વભાવથી જ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે; એ
તામસી, સ્વાભાવિકી અને વૈકારિકી એમ ત્રણ
પ્રકારની છે.

જેમાં તમોગુણ અધિક છે એવો કંઈ જ્યારે
સંજ્ઞાનું વહન કરનારા સ્ત્રોતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે,
ત્યારે તામસી નિદ્રા થાય છે, કે જે પ્રાણીઓને
જગવા દેતી જ નથી. આ તામસી નિદ્રા
પ્રલયકાળમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. (જોકે સધળા
પ્રકારની નિદ્રાઓ તમોગુણથી થાય છે, તોપણ
આ નિદ્રામાં તમોગુણનું અત્યંત આધિષ્ઠ્ય છે,
તેથી તેને 'તામસી' નામ આપેલું છે.)

જે નિદ્રા માણસોને દરરોજ આવે છે તે
સ્વાભાવિકી કહેવાય છે. જે માણસોમાં તમો-
ગુણ અધિક હોય છે, તેઓને દિવસોમાં તથા
રાત્રિઓમાં પણ એ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. જે
માણસોમાં રજોગુણ અધિક હોય છે, તેઓને રજો-
ગુણની ચંચલતાથી એ નિદ્રા ઠાઈ વખતે
દિવસે અને ઠાઈ વખતે રાત્રે આવે છે. જે માણ-
સોમાં સત્ત્વગુણ અધિક હોય છે, તે માણસોને

સત્ત્વગુણની ઓછાશવાળા અને તમોગુણની
વૃદ્ધિવાળા સમયરૂપ અધરાતે એ નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય
છે અર્થાત્ સાત્ત્વિક માણસો અધરાતે જ સૂવે છે.

વિકારોવાળાં માણસોને જે નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય
છે તે વૈકારિકી કહેવાય છે. જેઓનો કંઈ ક્ષીણ
થયો હોય તથા વાયુ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય, એવાં
માણસોને તથા જેઓને મનમાં કે શરીરમાં
સંતાપ હોય, એવાં માણસોને નિદ્રા આવતી જ
નથી અને વખત પર જે આવે છે, તે વૈકારિકી જ
(વિકારોથી થયેલી) હોય છે.

(શ્રમાદિકથી થાકી જવાને લીધે જીવાત્મા
જ્યારે વિષયોથી નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે પણ
માણસોને નિદ્રા આવે છે.) ૧૨

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

હૃદયં ચેતનાસ્થાનમુક્તં સુશ્રુત દેહિનામ્ ।
તમોઽભિમૂતે તસ્મિન્સ્તુ નિદ્રા વિશતિ દેહિનઃ ।

નિદ્રાહેતુસ્તમઃ સત્ત્વં વોધને હેતુરુચ્યતે ।

સ્વભાવ એવં વા હેતુર્ગરીયાન્પરિકીર્ત્યતે ॥

પૂર્વદેહાનુભૂતાંસ્તુ મૂતાત્મા સ્વપતઃ પ્રમુઃ ।

રજોયુક્તેન મનસા ગૃહ્ણાત્યર્થાન્જ્ઞુમાશુમાન્ ॥

કરણાનાં તુ વૈકલ્યે તમસામિપ્રવર્દ્ધિતે ।

અસ્વપન્નપિ મૂતાત્મા પ્રસુપ્ત ઇવ ચોચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

નિદ્રા, જગૃતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિનાં કારણ

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વપ્નને કહ્યું છે: 'હે સુશ્રુત ! પ્રાણીઓનું
હૃદય કે જે ચેતનાનું મુખ્ય સ્થાન કહેવાય છે,
તે જ્યારે તમોગુણથી અભિભૂત થઈ જાય છે,
ત્યારે પ્રાણીઓને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે. નિદ્રાનું
કારણ તમોગુણ છે અને જગવાનું કારણ સત્ત્વ-
ગુણ છે અથવા સ્વભાવ જ તેઓમાં પ્રબળ
કારણરૂપ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. સૂતેલા
શરીર પર માલિકી ધરાવતો જીવાત્મા નિદ્રાના
સમયમાં પણ રજોગુણે પ્રેરેલા મનથી, પૂર્વ
દેહમાં જન્મવાન દેહમાં પણ અનુભવેલા

પ્રમદાઃ કુપ્ફુસઃ । શોણિતકિટ્પ્રમદ ઉપ્દુઃ ॥ ૬ ॥

ગર્ભમાં યકૃત, પ્લીહા, કુપ્ફુસ તથા
મળની પોટલીની ઉત્પત્તિ

ગર્ભની યકૃત (જમણા પડખાની ગાંઠ) તથા પ્લીહા (ડાબા પડખાની ગાંઠ-બરલ) રુધિરથી ઉત્પન્ન થાય છે. કુપ્ફુસ (કેકેસુ) રુધિરના ફીણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને મળની પોટલી રુધિરના ડીઠાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

અમૃજઃ ક્લેષ્મણશ્ચાપિ યઃ પ્રસાદઃ પરો મતઃ ।
તં પચ્યમાને પિત્તેન વાસુશ્ચાપ્યનુઘાવતિ ॥
તતોડ્ડ્યાન્ત્રાણિ જાયન્તે ગુદં ષસ્તિશ્ચ દેહિનઃ ॥ ૭ ॥
આંતરડાં, ગુદા તથા મૂત્રાશયની ઉત્પત્તિ

રુધિર અને કફનો જે ઉત્તમ સ્વચ્છ ભાગ હોય છે, તેને પિત્ત પકાવે છે અને વાયુ એ પિત્તને બળ આપે છે અને જે સ્વચ્છ ભાગમાંથી ગર્ભનાં આંતરડાં, ગુદા અને મૂત્રાશય બને છે ૭
ઉદરે પચ્યમાનાનામાધ્માનાદ્રુક્મસારવત્ ॥
કફશોણિતમાંસાનાં સારો જિહ્વા પ્રજાયતે ॥ ૮ ॥

ગર્ભની જીભની ઉત્પત્તિ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વાયુએ પ્રદીપ્ત કરાતું પિત્ત કફ, રુધિર અને માંસને પકાવે છે. જેમ ગાળવામાં આવતા સુવર્ણમાંથી સાર તૈયાર થાય છે, તેમ પકાવવામાં આવતાં એ કફ, રુધિર અને માંસમાંથી સારરૂપ જીભ થાય છે. ૮
યથાર્યમૂષ્મણા સુક્તો વાયુઃ સ્તોતાંસિ દારયેત્ ॥
અનુપ્રવિશ્ય પિશિતં પેશીર્વિમજતે તથા ।
મેદસઃ સ્તેહમાદાય શિરા સ્નાયુત્વમાશ્રયાત્ ॥
શિતળાં ચ મૃદુઃ પાકઃ સ્નાયૂનાં ચ તતઃ સ્વરઃ ।

આશ્વય્યાડ્યાસયોગેન કરોલાશ્ચયસમ્પવર્ગ ॥ ૯ ॥
ગર્ભના સ્તોતાની, પેશીઓની, શિરાઓની, સ્નાયુઓની અને આશયોની ઉત્પત્તિ

પિત્તથી સંયુક્ત થયેલો વાયુ બેટલા શરીરની સ્થિતિમાં ઉપયોગી થાય છે, તેટલા સ્તોતોને કાતરી આપે છે. એ વાયુ માંસમાં પ્રવેશ કરીને

માંસની પેશીઓને જુદીજુદી કરી આપે છે. એ જ વાયુ મેદમાંથી સ્નેહને લઈને તેમાંથી શિરાઓ તથા સ્નાયુઓને બનાવે છે. શિરાઓનો પાક કોમળ થાય છે અને સ્નાયુઓનો પાક તે કરતાં કઠણ થાય છે. વાયુ જ પોતાના હમેશના અધ્યાસથી સ્થિતિ કરીને આશયોને બનાવે છે. ૯

રક્તમેદઃ પ્રસાદાદ્ બુઘ્નો માંસામૃક્તમેદઃ પ્રસાદાદ્
દૃષ્યૈ ॥ ૧૦ ॥

બુઘ્નો અને વૃષણોની ઉત્પત્તિ

રુધિર અને મેદના સારમાંથી બુઘ્નો (કૂખના બે ગોળા) બને છે અને માંસ, રુધિર, કફ તથા મેદના સારમાંથી બે વૃષણ બને છે. ૧૦

શોણિતકફપ્રસાદજ્ઞ હૃદયં યદાશ્રયા હિ ધમન્યઃ
પ્રાણવહ્નઃ । તસ્યાધોવામતઃ સ્ત્રીહા કુપ્ફુસશ્ચ દક્ષિણતો
યકૃત્ક્રોમ ચ ॥

તદ્દૃદયં વિશેષેણ ચેતનાસ્થાનમતસ્તસ્મિન્સ્તમસા-
વૃતે સર્વપ્રાણિનઃ સ્વપન્તિ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

પુણ્ડરીકેણ સદૃશં હૃદયં સ્યાદધોમુલ્લમ્ ।

જાગ્રતસ્તાદિકસતિ સ્વાતશ્ચ નિમીઝતિ ॥ ૧૧ ॥

હૃદય, ચેતના, બગૃતિ અને નિદ્રા

રુધિર અને કફના સારમાંથી હૃદય બને છે. પ્રાણનું વહન કરનારી ધમનીઓ હૃદયનો આશ્રય કરીને રહેલી છે. હૃદયની નીચે ડાબા ભાગ તરફ પ્લીહા (બરલ) તથા કેકેસુ છે અને જમણા ભાગ તરફ યકૃત તથા તિલક નામનું તરમ લાગવાનું સ્થાન છે. (આ તિલકની ઉત્પત્તિ રુધિરથી થાય છે.)

જે કે સપ્તશ્ચ શરીર ચેતનાનું સ્થાન છે, તોપણ હૃદય મુખ્યત્વે ચેતનાનું સ્થાનક છે, માટે તે હૃદય બ્યારે વૃદ્ધિ પામેલા તમેગણુથી ઢંકાય છે, ત્યારે પ્રાણીઓ કાંધી બળ છે. આ વિષયમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ ‘હૃદય કમળ ભવ’ છે અને તે નીચા મોઢાવાળાં અર્થાત

નિદ્રાનાશોઽનિલાત્પિત્તાન્મનસ્તાપાત્ક્ષયાદપિ ।

સમ્ભવત્યભિઘાતાત્ચ પ્રત્યનીકૈઃ પ્રશમ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

નિદ્રાના નાશનાં નિદાનો અને ચિકિત્સા

વાયુ અને પિત્તના પ્રકાપથી, મનના પરિતાપથી, ક્ષયથી અને અભિઘાતથી નિદ્રાનો નાશ થાય છે. એ નિદ્રાનો નાશ, વાયુ વગેરે નિદાનોને ટાળનારા અભ્યંગ વગેરે ઉપાયોથી શાંત થાય છે. ૧૭

નિદ્રાનાશેઽમ્યજ્ઞયોગો મૂર્ધ્નિ તૈલનિષેવણમ્ ।

ગાત્રસ્યોદ્વર્તનં ચૈવ હિતં સંવાહનાનિ ચ ॥

શાલિગોધૂમપિષ્ઠાન્નમક્ષયૈરૈક્ષવસંસ્કૃતૈઃ ।

મોજનં મધુરં સ્તિરધં ક્ષીરમાંસરસાદિભિઃ ॥

રસૈર્વિલેશયાનાં ચ વિષ્કિરાણાં તથૈવ ચ ॥

દ્રાક્ષાસિતેક્ષુદ્રવ્યાણામુપયોગો ભવેન્નિશિ ।

શયનાસનયાનાનિ મનોજ્ઞાનિ મૃદૂનિ ચ ॥

નિદ્રાનાશે તુ કુર્વીત તથાન્યાન્યપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૮ ॥

નિદ્રાના નાશની ચિકિત્સાનું નિર્ણય

નિદ્રાનો નાશ થયો હોય, તો સારી રીતે તેલનું મર્દન કરવું, માથામાં તેલ ધસાવવું, શરીરને લોટ વગેરે ચોળાવીને સ્વચ્છ કરવું અને અગો અંપાવવાં એ હિતકારી થાય છે. શેરડીના ખાંડ વગેરે પદાર્થોથી જ્યોને સંસ્કાર આપ્યા હોય એવાં ચોખાનાં, ઘઉંનાં તથા અડદ વગેરેનાં લોટનાં લક્ષ્યો ખાવાથી, દૂધ તથા માંસના રસો વગેરેથી સ્તિબ્ધ કરેલું મધુર અન્ન જમવાથી, બિલેશય પ્રાણીઓનાં તથા વિષ્કિર પક્ષીઓનાં માંસોના રસોએનો ઉપયોગ કરવાથી અને રાતે દ્રાક્ષનો, સાકરનો તથા બીજા પણ શેરડીના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી નિદ્રાનો નાશ દૂર થઈ બચે છે. નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો બુદ્ધિમાન પુરુષે શયનો, આસનો તથા વાહનો અતિ સુંદર અને દામળ બનાવવાં તથા એવા જ પ્રકારના બીજા ઉપાયો પણ કરવા. ૧૮

વમેન્નિદ્રાતિયોગે તુ કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ।

લઙ્ગનં રક્તમોક્ષં ચ મનોવ્યાકુલનાનિ ચ ॥ ૧૯ ॥

નિદ્રાના અતિયોગની ચિકિત્સા

જને નિદ્રાનો અતિયોગ થયો હોય, અર્થાત્ બહુ જ નિદ્રા આવ્યા કરતી હોય, તેણે વમન, વિરેચન વગેરે સંશોધનો કરવાં, લંઘન કરવાં, ફસ ખોલાવવા વગેરેથી લોહી કઢાવવું અને મન વ્યાકુલ થાય એવા ઉદ્યોગો કરવા. (સર્વમાં વમન મુખ્ય છે.) ૧૯

કફમેદોવિષાર્તાનાં રાત્રૌ જાગરણં હિતમ્ ।

દિવાસ્વપ્નશ્ચ તૃટ્કૂલહિક્કાઽજીર્ણતિસારિણામ્ ॥ ૨૦ ॥

અમુક રોગીઓને રાતે ઉબગરો અને અમુક

રોગીઓને દિવસે નિદ્રા કરવાનો વિધિ

કફ, મેદ કે વિષથી પીડાયેલાઓને રાતનો ઉબગરો હિતકારી થાય છે અને તરસ, શૂળ, હેડકી, અઝર્ણ કે અતિસારથી પીડાયેલાઓને દિવસની નિદ્રા હિતકારી થાય છે. ૨૦

ઇન્દ્રિયાર્થેષ્વસંપ્રાપ્તિર્ગૌરવં જૃમ્ભણં ક્લમઃ ।

નિદ્રાર્તસ્યેવ યસ્યેહા તસ્ય તન્દ્રાં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૧ ॥

તંદ્રાનું લક્ષણ

ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનું બરાબર ગ્રહણ થાય નહીં, શરીરમાં ભારેપણું રહ્યા કરે, બગાસાં આવ્યા કરે, ક્લમ રહ્યા કરે અને નિદ્રાથી ઘેરાયેલાના જેવી ચેષ્ટા થયા કરે, એ તંદ્રા કહેવાય છે. (નિદ્રામાં અને તંદ્રામાં મોટો ભેદ એ છે કે, નિદ્રાથી બંધી ગયેલા માણસને જગાડયા પછી ક્લમ રહેતો નથી અને તંદ્રાથી બંધી ગયેલા માણસને તો બીજા કયાં પછી પણ ક્લમ જ રહ્યા કરે છે.) ૨૧

પીત્તૈકમનિલોચ્છાસમુદ્વેષ્ટન્ વિવૃતાનનઃ ।

યન્મુચ્ચતિ સનેતાન્નં સ જૃમ્ભેતિ સંજ્ઞિતઃ ॥ ૨૨ ॥

બગાસાંનું લક્ષણ

માણસ મોઢું ફાડી છાનીને સ કાચતો-સં કાચતો પવનના એક ઉચ્છ્વાસને પીને પાછો નેત્રે ... આવેલો થઈ, તે ઉચ્છ્વાસને ફાટેલા

શુભાશુભ અર્થો અહણુ કરે છે, એ સ્વપ્ન કહેવાય છે. ન્યારે તમોશુણુ મનસહિત તમામ ઈંદ્રિયોને વિકળ કરી નાખે છે, ત્યારે કશા પદાર્થનું અહણુ બની શકતું નથી, એ અવસ્થા સુષુપ્તિ કહેવાય છે. જીવાત્મા પોતે નિર્વિકાર હોવાને લીધે કદી કાંઈ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે પણ એ સમયે જાણે સુષુપ્તિ પામ્યો હોય, એવો જણાય છે ' ૧૩

સર્વર્તુષુ દિવાસ્વાપઃ પ્રતિષિદ્ધોઽન્યત્ર ગ્રીષ્માત્ ।
પ્રતિષિદ્ધેષ્વપિતુ ચાલવૃદ્ધદ્વીકર્ણિતક્ષતક્ષીણમચનિત્ય-
યાનવાહનાઘ્વકર્મપરિશ્રાન્તાનામમુક્તવતાં મેદઃસ્વેદ
કફરસરક્ષીણાનામજીર્ણનાં ચ મુદૂર્ત દિવા સ્વપન-
મપ્રતિષિદ્ધમ્ । રાત્રાવપિ જાગરિતવતાં જાગરિકા
છાદર્દર્મિષ્યંતે દિવાસ્વપ્નઃ । વિકૃતિર્દિ દિવાસ્વપ્નો
નામ, તત્ર સ્વપતામર્મ સર્વદોષપ્રકોરશ્ચ । તત્રપ્રકોપાચ
કાસશ્વાસપ્રતિશ્વાયશિશેગૌરવાદ્ધર્મદાંડરોચકજ્વરાગ્નિ-
દૌર્ભિર્યાનિ મવન્તિ । રાત્રાવપિ જાગરિતવતાં વાતાપિત્ત-
નિમિત્તાસ્ત્વ ઇશેપદ્રવા મવન્તિ ॥ ૧૪ ॥

દિવસે ઊંઘવાનો-રાતે ઉઝગરો કરવાનો
નિષેધ, કંઈક છૂટ-તેનાં કારણો

ઔષ્ઠમ ઋતુ સિવાય બીજી કાંઈ પણ ઋતુમાં દિવસે ઊંઘવું નહિ બાળક, વૃદ્ધ, મૈથુનથી દર્શિત થયેલ, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ, હમેશા મધ પીતાના અભ્યાસી, હમેશા કરનારા, વાહન ઉપર બેસવાથી થાકેલા, પથ કરવાથી થાકેલા, કામ કરવાથી થાકેલા. ઉપવાગ્રી, ક્ષીણ મેદવાળા, ક્ષીણ પસીનાવાળા, ક્ષીણ કદવાળા, ક્ષીણ રસ વાળા, ક્ષીણ રધિરવાળા અને અજીર્ણનાથાને સપાળી ઋતુઓમાં એ ધરી દિવસની નિદ્રા કરવાનો નિષેધ નથી જ્યાંએ રાતનો ઉઝગરો કર્યો હોય, તેઓએ પણ ઉઝગરો કરવાના વખતથી અરધા વખત સુધી દિવસમાં સૂઈ રહેવું યોગ્ય છે દિવસમાં નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય,

કરવાથી અધર્મ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સધળા દોષોનો પ્રકાપ થાય છે અને એ પ્રકાપથી ખાંસી, શ્વાસ, પ્રતિરયાય (સળેખમ), માથાતું ખારેપણુ, અગોતું ભાંગવું, અરુચિ, નવર અને મદાશિષ્યણુ-આ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. રાતે ઉઝગરો કરનારાઓને પણ વાયુ તથા પિત્તના પ્રકાપને લીધે ઉપર કહેવા જ ઉપદ્રવો થાય છે ૧૪ મવન્તિ ચાત્ર ॥

તસ્માત્ર જાગૃયાદ્રાત્રૌ દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ।
જ્ઞાત્વા દોષકરાવેતૌ વૃષઃ સ્વપ્નં મિતં ચોત્ ॥
અરોગઃ સુમના દ્યેવં વલ્લર્ણાન્વિતો વૃષ ।
નાતિસ્થૂલકૃશઃ શ્રીમાન્નરોજીવેત્સમાશતમ્ ॥ ૧૫ ॥
દિવસની નિદ્રા અને રાતના ઉઝગરાને
ત્યાગ કરવાથી લાભ

આ વિષયના સ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વપુષ્પે કહ્યું છે "રાતે ઉઝગરો કરવો નહિ અને દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ. રાતનો ઉઝગરો અને દિવસની નિદ્રા એ બંનેને દોષકારી જાણી સમજી માણસે નિદ્રા તથા જાગવું નિયમસર જ કરવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી માણસ રોગરહિત, પ્રમત્ત મનવાળો, અને બળથી તથા સારા વર્ણથી યુક્ત રહે છે, સ્ત્રીઓની સાથે રમણુ કરવાની શક્તિવાળો રહે છે, બહુ ખડો કે બહુ પાતળો થતો નથી, શરીરની શોભાવાળો રહે છે અને સો વર્ષ સુધી જીવે છે ૧૫

નિદ્રા સાત્ત્વગીઢના યૈસ્તુ રાત્રી ચ યદિ વા દિવા ।
ન તેષાં સ્વપ્તાં દોષો જાગ્રતા વા વિધીયંતે ॥ ૧૬ ॥

નિદ્રા પર કાણુ ધરાવનારાને છૂટ
જ્યાંએ દિવસે કે રાતે નિદ્રાને અભ્યામથી સાત્ત્વરૂપ જ કરી લીધેલ હોય, તેઓને દિવસે કે રાતે નિદ્રા કરવાથી કે ઉઝગરો કરવાથી

દષ્ટિશ્ચ રોમકૃષાશ્ચ ન વર્દન્તે કદાચન ।

ધ્રુવાણ્યેતાનિ મર્યાનામિતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥ ૩૦ ॥

શરીર વધે છે તેમ દષ્ટિ વગેરે ન વધે

માણુસોનાં દષ્ટિ, (તેનોતી અંદરની શીઘ્રી), અને રુવાડાંઓનાં ઝિદ્રો ઠદી પણ નહીં વધતાં, જેવાં પ્રથમથી હોય તેવાં જ રહે છે, એમ બગવાન ધન્વંતરિનો મત છે. ૩૦

શરીરે ક્ષીયમાણેડપિ વર્દન્તે દ્વાવિમૌ સદા ।

સ્વભાવં પ્રકૃતિં કૃત્વા નચકેશાવિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૧ ॥

શરીર ક્ષીણ થયા છતાં નખ અને

કેશ સદા વધે

શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે, ત્યારે પણ નખ અને કેશ—એ પદાર્થો સર્વદા વધ્યા જ કરે છે; તેનું કારણ સ્વભાવ જ છે, એમ મનાયું છે. ૩૧ સસ પ્રકૃતયો ભવન્તિ । દૌપૈઃ પૃથગ્ દ્વિશઃ સમસ્તૈશ્ચ । શુકશોણિતસંયોગે ચો ભવેદોપ ઉત્કટઃ ।

પ્રકૃતિર્જાયતે તેન તસ્યા મે લક્ષણં યૃણુ ॥ ૩૨ ॥

સાત પ્રકૃતિઓ.

એકએક દોષથી, બે દોષોથી અને ત્રણે દોષોથી વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ, ક્ષ્પ્રકૃતિ, વાતપિત્તક્ષ્પ્રકૃતિ, વાતક્ષ્પ્રકૃતિ, પિત્તક્ષ્પ્રકૃતિ, અને વાતપિત્તક્ષ્પ્રકૃતિ એ રીતે માણુસોની સાત પ્રકૃતિઓ થાય છે. પ્રકૃતિ થવાનું કારણ એ છે કે, વીર્યના અને રજના સંયોગના સમયમાં જ દોષ અધિક હોય છે, તે દોષથી પ્રકૃતિ થાય છે. એ સાત પ્રકૃતિઓનાં લક્ષણો મારી પાસેથી સાંભળો. ૩૨

તત્ર પ્રજાગરૂકઃ શીતદ્રેષી દુર્ભગઃ સ્તેનો મત્સર્ય-
નાર્યો ગાન્ધર્વચિત્તઃ સ્ફુટિતકરચરણોડતિરૂક્ષસ્મશ્રુ-
નચકેશઃ ક્રોધી દન્તનચચાદી ચ ભવતિ ॥

અધૃતિરદ્વસૌહૃદઃ કૃતઘ્નઃ ।

કૃશપરુષો ધમનીતતઃ પ્રલાપી ॥

દુતગતિરટનોડનવસ્થિતાત્મા ।

વિયદપિ ગચ્છતિ સમ્પ્રમેણ સુતઃ ॥

અવ્યવસ્થિતમતિશ્ચલદષ્ટિર્મન્દરત્નધનસંચયમિત્રઃ ।

કિંચિદેવ વિલપત્યનિવદ્ધં મારુતપ્રકૃતિરેપ મનુષ્યઃ ॥

વાતિકાશ્ચાજગોમાયુશશાસ્ત્રપ્રશુનાં તથા ।

ગૃધ્રકાકશરાદીનામનૃકૈઃ કીર્તિતા નરાઃ ॥ ૩૩ ॥

વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ

જે માણુસ અત્યંત જગ્યા કરતો હોય, શીતનો દ્રેષી હોય, કદરૂપા આકારવાળો હોય, ચાર હોય, પરાયા ઉત્કર્ષનું સહન ન કરે એવો હોય, નીચ વિચારવાળો હોય, ગાયન વગેરેમાં અત્યંત રચિવાળો હોય, ક્રોધેલા હાથપગવાળો હોય, ક્રોધી હોય, સૂતાંસૂતાં દાંત કરડતો હોય, દાંતો વડે નખો કાપવાના સ્વભાવવાળો હોય અને જેના ઠાઠીમૂઠના વાળ, નખ તથા કેશ અત્યંત રૂક્ષ હોય, તે માણુસને વાયુપ્રકૃતિવાળો જણવો. વાયુપ્રકૃતિવાળો માણુસ ધીરજ વગરનો હોય છે, પ્રેમને લાંબા કાળ સુધી નભાવે નહિ એવો હોય છે, જણે ઉપકાર કર્યો હોય તેનું જ ભૂંડું કરે છે, દૂખળો હોય છે, જેના શરીરની ધમનીઓ ત્વચામાંથી સ્પષ્ટ વર્તાઈ રહે એવો હોય છે, વ્યર્થ બકવાદ કરનારો હોય છે, ઉતાવળથી ચાલનારો તથા ઉતાવળથી બોલનારો હોય છે, બહુ જ ફરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળો હોય છે, સ્વપ્નમાં સંભ્રમ થી આકાશમાં પણ જાય છે, અદઢ નિશ્ચયવાળો હોય છે, ચપલ દષ્ટિવાળો હોય છે, રત્નોના, ધનોના તથા મિત્રોના થોડા સંચયવાળો હોય છે અને ઢંગધડા વગરનું કાંઈક કાંઈક બોલ્યા કરે છે.

વાયુપ્રકૃતિવાળા માણુસોના સ્વભાવો બકરાં, શિયાળ, સસલાં, ઉંદરો, ઊંટો, કૂતરાંઓ, ગીધ-પક્ષીઓ, કાગડાંઓ અને ગધેડાંઓ વગેરેના જેવા હોય છે. ૩૩

સ્વેદનો દુર્ગન્ધઃ પીતશિથિલાઙ્ગસ્તામ્રનચનયન-
તાલુજિહ્વૈષ્ઠપાણિપાદતલો દુર્ભગો વલીપલિતલાલિ-
જુષ્ઠો વહુસુગુણદ્રેષી ક્ષિપ્રકોપપ્રસાદો મધ્યમવલો

મોઢાથી જ બહાર કાઢે છે, એ બૃંહ (બગાસુ) કહેવાય છે. ૨૨

યોજનાયાસઃ શ્રમો દેહે પ્રવૃદ્ધઃ શ્વાસવર્જિતઃ ।

ક્રમઃ સંદેહિ વિજ્ઞેય ઇન્દ્રિયાર્થપ્રવાધકઃ ॥ ૨૩ ॥

કંઠમનુ' લક્ષણુ

કશી પણ મહેનત કર્યા વગર વિષયોનું ખરાબર ગ્રહણ ન કરવા દે એવો, વૃદ્ધિ પામેલો અને શ્વાસ (હૃદય) વગરનો શરીરમાં જે શ્રમ થાય છે, તે કંઠમ કહેવાય છે. ૨૩

સુખસ્વર્ગપ્રસન્નિત્વં દુઃસ્વદેષણલેલતા ।

શક્તસ્ય ચાપ્યનુત્સાહઃ કર્મસ્વાલસ્યમુચ્યતે ॥ ૨૪ ॥

આળસનું લક્ષણુ

સુખ લેવામાં આસક્તિ, દુઃખોનો દ્રેષ કરવામાં મનની પ્રવૃત્તિ અને શરીરમાં સામર્થ્ય છતાં પણ કામો કરવામાં નિરત્સાહ એ આળસ કહેવાય છે. ૨૪

ઉત્ક્રિયાન્નં ન નિર્ગચ્છેત્રસેકષ્ટીવનેરિતમ્ ।

હૃદયં ધીહ્યતે ચાસ્ય તમુક્લેષં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૫ ॥

ઉત્કંઠેશનું લક્ષણુ

મોઢા આવવાને લીધે લાળ ઝરવાથી તથા શું કવાથી પ્રેરાયેલું અન્ન ઉછળીને પણ બહાર નીકળે નહીં અને છાતી પીડાયા કરે એ ઉત્કંઠેશ કહેવાય છે. ૨૫

વક્ત્રે મધુરતા તન્દ્રા હૃદયોદ્દેષનં શ્રમઃ ।

ન ચાન્નમમિકાલ્લેત ર્લાનિં તસ્ય વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૬ ॥

ગ્લાનિનું લક્ષણુ

મોઢામાં મધુરતા રહે, તંદ્રા થાય, છાતી સંકોચાયા કરે (પીડાયા કરે), ફેર આવે અને અન્નની ઇચ્છા ન થાય, એ ગ્લાનિ કહેવાય છે.

આર્દ્રચર્માવનદં દિ યો માત્રમભિમન્યતે ।

તથા મુઠ્ઠ શિરોઽલ્પર્થ ગૌરવં તદ્વિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૭ ॥

ગૌરવ(ભારેપણ)નું લક્ષણુ

શરીર જાણે બીના સામગ્રીથી મઢાયેલું હોય એવું જણવામાં આવે અને માથું અત્યંત

ભારે થઈ જાય, એ ગૌરવ કહેવાય છે. ૨૭

મૂર્છાં પિત્તતમઃપ્રાપ્યા રજઃપિત્તાનિલાદ્યમ્ ।

તમોવાતકફાત્તન્દ્રા નિદ્રા શ્લેષ્મતમોમૈવા ॥ ૨૮ ॥

મૂર્છા, ભ્રમ, તંદ્રા અને નિદ્રાનાં નિદાનો

પિત્ત અને તમોગુણની અધિકતાથી મૂર્છા થાય છે. રજોગુણ, પિત્ત તથા વાયુની અધિકતાથી ભ્રમણ થાય છે. (ફેર આવે છે.) તમોગુણ, વાયુ તથા કફની અધિકતાથી તંદ્રા થાય છે અને કફ તથા તમોગુણની અધિકતાથી નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે." ૨૮

ગર્ભસ્ય ચલુ રસનિમિત્તા મારુતાધ્માનનિમિત્તા ચ પરિવૃદ્ધિર્ભવતિ ॥

ભવન્તિ ચાત્ર ॥

તસ્યાન્તરેણ નાભેસ્તુ જ્યોતિઃસ્થાનં ધ્રુવં સ્મૃતમ્ ।

તદા ધમતિ વાતસ્તુ દેહસ્તેનાસ્ય વદ્ધેતે ॥

ઝબળા સહિતશ્ચાપિ દારવલ્પસ્ય મારુતઃ ।

ઝર્ષં તિર્યગધસ્તાઞ્ચ સ્ત્રોતાંસ્યપિ યથા તથા ॥ ૨૯ ॥

ગર્ભની વૃદ્ધિ થવાનું બીજું કારણુ

જેમ ગયા ત્રીજા અધ્યાયના ૧૫માં વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે માતાએ કરેલા આહારનો રસ ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ છે, તેમજ અશિસહિત વાયુથી કરાતી સ્ત્રોતોની વિશાળતા પણ ગર્ભની વૃદ્ધિનું કારણ થાય છે.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વપ્નએ કહ્યું છે :

‘ગર્ભની નાભિના મધ્યમાં અશિનું સ્થાનક હોય જ છે. એ

સ્થાનકને વાયુ જેમજેમ ધમીધમીને ફૂલાવે

છે, તેમતેમ ગર્ભનો સપળો દેહ વધતો જાય છે.

મધ્યસ્થાનક ધમાર્ધને ફૂલતાં, શરીરના સપળા

અવયવો ફૂલે (વધે) છે; તેનું કારણ એ છે કે,

જેમજેમ મધ્યસ્થાન ફૂલતું જાય છે, તેમતેમ તે

અશિની ગરમીથી સચુક્ત થયેલો વાયુ શરીર-

સંબંધી ઉપરનાં, આડેનાં તથા નીચેનાં સ્ત્રોતોને

પણ વધારેવધારે ફાટીને ખુલ્લાં કરે છે.’ ૨૯

છે, સફેદ રોળાવાળો હોય છે, સ્થિર, વાંકા તથા અત્યંત શ્યામ દેશોવાળો હોય છે, લક્ષ્મીવાળો હોય છે, મેઘ, મૃદંગ તથા સિંહના જેવા અવાજવાળો હોય છે, શારસોના દંડ વિચારવાળો હોય છે, સ્થિર મૈત્રીવાળો હોય છે, સ્થિર ધનવાળો હોય છે, લાંબા વખત સુધી વિચાર કરીને ધણું આપે એવો હોય છે, નિશ્ચિત કરી રાખેલાં જ વાણ્યોને તથા પદોને બોલે છે અને સર્વદા વિદ્યાશુર્યોને માન આપે છે. ક્ષપ્રકૃતિવાળા માણસ નો વર્ણ ધ્રોબડના જેવો, નીલ કમળના જેવો, ખડ્ગના જેવો, લીલા અરીડાના જેવો અથવા તીરકાંડાના (ખાણના થોપાના) જેવો હોય છે. એ માણસ સ્વપ્નોમાં કમળો, હંસો તથા ચક્રવાક-પક્ષીઓવાળા મનોહર જળાશયોને દેખે છે.

ક્ષપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવો પ્રજ્ઞા, રુદ્ર, ઈંદ્ર, વરુણ, સિંહ, ઘોડા, બળદ, ગરુડ અને હંસના જેવા હોય છે. ૩૫

દ્વયોર્વા તિષ્ઠણાં વાપિ પ્રકૃતીનાં તુ લક્ષણેઃ ।

જાત્વા સંસર્ગજા વૈદ્યઃ પ્રકૃતીરમિનિર્દિશેત્ ॥ ૩૬ ॥

વાતપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફપ્રકૃતિ, અને વાતપિત્તકફપ્રકૃતિનાં લક્ષણો ।

ઉપર જે વાતપ્રકૃતિનાં, પિત્તપ્રકૃતિનાં અને ક્ષપ્રકૃતિનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો અતુકમથી કહ્યાં, તેઓમાંથી જે માણસનાં વાતપ્રકૃતિનાં અને પિત્તપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જેવામાં આવે, તેને વૈદ્યે વાતપિત્તપ્રકૃતિવાળો જાણવો, જે માણસમાં વાતપ્રકૃતિનાં અને ક્ષપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જેવામાં આવે, તેને વૈદ્યે વાતક્ષપ્રકૃતિવાળો જાણવો; જે માણસમાં પિત્તપ્રકૃતિનાં અને ક્ષપ્રકૃતિનાં મિશ્રિત લક્ષણો જેવામાં આવે, તેને વૈદ્યે પિત્તક્ષપ્રકૃતિવાળો જાણવો અને જે માણસમાં વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ અને ક્ષપ્રકૃતિ એ ત્રણેનાં મિશ્રિત લક્ષણો જેવામાં આવે, તેને વૈદ્યે વાતપિત્તક્ષપ્રકૃતિવાળો જાણવો. ૩૬

પ્રકૃતિો વાન્યથામાવઃ ક્ષયો વા નોપજાયતે ।

પ્રકૃતીનાં સ્વભાવેન જાયતે તુ ગતાયુષઃ ॥

વિપજાતો યથા કીટો ન વિષેણ વિપદ્યતે ।

તદ્વત્પ્રકૃતયો મર્ત્ય શક્તુવન્તિ ન વાવિતુમ્ ॥ ૩૭ ॥

હંમરભર પ્રકૃતિરપ દોષો ટળતા નાં

પ્રકૃતિભૂત (શરૂઆતથી જ પ્રકૃતિ ગોઠવાયેલા) દોષોનો હંમરભર પ્ર

અન્યથાભાવ (ફેરબદલી) કે કાય થતો ન

પણ જ્યારે મૃત્યુનો સમય નજદીક આવે

ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેઓનો પ્રકાપ, ફેર

કે કાય થઈ જાય છે—અર્થાત્ જેમતું નજદીક આવ્યું હોય, તેઓની પ્રકૃતિ

ફેરફાર થઈ જાય છે. જેમઝેરમાં જન્મેલા શ્રી

ઝેર અત્યંત હરકત કરી શકતું નથી,

પ્રકૃતિરપ દોષો માણસને અત્યંત હરકત

શક્તા નથી; પરંતુ જેમ ઝેરનો શ્રીડો એ

સ્વભાવથી થયેલા દાહાદિકથી કાંઈક પી

છે, તેમ વાન આદિ પ્રકૃતિવાળાં માણસો

આદિ પ્રકૃતિઓથી થયેલી રક્ષતા, હાથપ

કાટવું, પસીનો તથા દુર્ગંધ વગેરેથી ક

પીડાય છે. ૩૭

પ્રકૃતિમિહ નરાણાં ભૌતિકાં કેચિદાહુઃ ।

પવનદ્વહનતોયૈઃ કીર્તિતાસ્તાસ્તુ તિષ્ઠઃ ॥

સ્થિરવિપુલશીરઃ પાર્થિવશ્ચ ક્ષમાવાન્ ।

શુચિરય ચિરજીવી નામસઃ સ્વૈર્મહદ્ભિઃ ॥ ૩૮ ॥

કેટલાકના મતે પાંચ ભૌતિક પ્રકૃતિએ

ઠેકલાક આચાર્યો કહે છે : ‘માણસો

પૃથ્વી સંબંધી, જળ સંબંધી, અગ્નિ સંબંધી

વાયુ સંબંધી અને આકાશ સંબંધી, એમ પ

પ્રકૃતિઓ થાય છે.’ એઓનો મત સ્વીકારી

તોપણ વાયુપ્રકૃતિનાં લક્ષણો કહ્યાં, તેથી વા

સંબંધી પ્રકૃતિ; ક્ષપ્રકૃતિનાં લક્ષણો કહ્યાં, તે

જળ સંબંધી પ્રકૃતિ અને પિત્તપ્રકૃતિનાં લક્ષ

મધ્યમાયુશ્ચ મવતિ ॥

મેધાવી નિપુણમતિર્વિગૃહ્ય વક્તા ।

તેજસ્વી સમિતિષુ દુર્નિવાસ્વીર્યઃ ॥

સુષ્ઠઃ સન્કનકપલાશકર્ણિકારાન્સમ્પર્યેદપિ ।

ચ હુતાશવિદ્યુદુત્કાઃ ॥

ન મયાત્પ્રણમેદનેતેષ્વમૃદુઃ ।

પ્રણેતેષુ ચ સાન્ત્વનદાનરુચિઃ ॥

મવતીહ સદા વ્યયિતાસ્યગતિઃ ।

સ મવેદિહ પિત્તકૃતપ્રકૃતિઃ ॥

મુજક્ષોલ્લુકગન્ધર્વયક્ષમાર્જારવાનરૈઃ ।

વ્યાગ્રક્ષ્મન્કુલાલુકૈઃ પૈત્તિકાસ્તુ નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૪ ॥

પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ

પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસ ધણા પસીનાવાળો હોય છે, દુર્ગંધવાળો હોય છે, પીળાં તથા શિયિલ અંગોવાળો હોય છે, ખરાબ આહારવાળો હોય છે, ઘણું ખાનારો હોય છે, ગરમીનો દ્રેષી હોય છે, જેને ઢોપ તથા પ્રસન્નતા તુરંત જ થાય એવો હોય છે, મધ્યમ બળવાળો હોય છે, મધ્યમ આયુષ્યવાળો હોય છે, બુદ્ધિમાન હોય છે, નિપુણ નિયામકવાળો હોય છે, પરાયા વાડ્યને વચમાંથી અટકાવીને બોલનારો હોય છે, તેજસ્વી હોય છે અને સંઘાતોમાં દાર્દરથી અટકાવી શકાય નહિ એવા પરાક્રમવાળો હોય છે એ માણસનાં નમ્પ, નેત્રી, તાળવુ, જીભ, હોઠ, હાથનાં તર્કાં તથા પગનાં તર્કાં રાતાં હોય છે, અંગોમાં વળી તથા સફેદ વાળ હોય છે અને માથામાં ટાલ હોય છે પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસ સ્વપ્નમાં સોનું, ખાખરા, ગરમાળો, પંડિરો, અગ્નિ, વીઝળી તથા ખરતા તારાઓ દેખે છે. એ પિત્તપ્રકૃતિવાળો માણસ દાર્દરને પણ બીકથી નમતો નથી; જેઓ પોતાને નમતા ન હોય, તેઓના ઉપર દૂરતા વાપરે એવો હોય છે, જેઓ પોતાને નમતા હોય, તેઓનું માંત્વન કરવામાં તથા ધન દેવામાં રચિવાળો હોય છે અને સર્વદા તેનું મોહું પકિલું જ રહે છે.

પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસોના સ્વભાવ સર્પો, ધુવડો, ગંધર્વો, યક્ષો, બિલાડાઓ, વાનરો, વાઘો, રીછો અને નાળિયાના જેવા હોય છે. ૩૪

દુર્વેન્દીવરનિહિંશાર્દારિષ્ટશરકાણ્ડાનામન્યતમવર્ણઃ
સુમગઃ પ્રિયદર્શનો મધુરપ્રિયઃ કૃનઝો ધૃતિમાન્સદિષ્ટુ-
રલોલુપો ચલવાંશ્ચિરગ્રાહી દદૃવૈરશ્ચ મવતિ ॥

શુક્રાક્ષઃ સ્થિરકુટિલાતિનીલકેશો ।

લક્ષ્મીવાજ્જલદમૃદક્લ્લસિંહલોષઃ ॥

સુષ્ઠઃ સન્સકમલહંસચક્રવાકાન્ ।

સમ્પર્યેદપિ ચ જલાશયાન્ મનોજ્ઞાન્ ॥

રક્તાન્તનેત્રઃ સુવિમક્તગાત્રઃ ।

શ્લિગ્ધચ્છવિઃ સત્ત્વગુણોપપન્નઃ ॥

ક્લેશક્ષમો માનયિતા ગુરુણાં ।

જ્યૈવો ચલાસપ્રકૃતિર્મનુષ્યઃ ॥

દદૃશક્ષમતિઃ સ્થિરમિત્રધનઃ ।

પરિગ્ણય ચિરાત્પદદાતિ ષટ્ ।

પરિનિશ્ચિતવાક્યપદઃ સતતે ।

ગુરુમાનકરશ્ચ મવેત્ સ સદા ॥

મહાસ્ત્રેન્દ્રવરુણૈઃ સિંહાશ્વગજગોઘૃષૈઃ ।

તાદર્શ્યહસસમાનૂકાઃ શ્લેષ્મપ્રકૃતયો નરાઃ ॥ ૩૫ ॥

કફપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યનું લક્ષણ

કફપ્રકૃતિવાળા માણસ છેડાઓમાં રાતાં નેત્રીવાળો હોય છે, ગાત્રોની સુદૃશ રચનાવાળો હોય છે, સ્તિબ્ધ કાંતિવાળો હોય છે, સત્ત્વશુદ્ધી હોય છે, કુખોને સહન કરી શકે એવો હોય છે, ગુરુઓને (વડીલોને) માન આપનારો હોય છે, રૂપાળો હોય છે, ભાગ્યશાળી હોય છે, જેનું દર્શન પ્રિય વાગે એવો હોય છે, મધુર પદાર્થોની ઉપર પ્રેમ રાખનારો હોય છે, બીજાઓએ કરેલા ઉપકારોને વીમારતો નથી, ધીરજવાળો હોય છે, સહનશક્તિવાળો હોય છે, ચાપલ્યથી રહિત હોય છે, બળવાન હોય છે, લાંબા કાળ સુષી વાત પકડી રાખે એવો હોય છે, લાંબે કાળે પણ શન્યોની સાથેના વૈરને ન જ છોડે એવો હોય

અમર્ષણોડનવશ્યાયી શાકુનં કાયલક્ષણમ્ ।
 એકાન્તગ્રાહિતા રોદ્રમસૂયા ધર્મવાહ્યતા ॥
 મૃશમાત્રં તમશ્ચાપિ રાક્ષસં કાયલક્ષણમ્ ।
 ઉચ્છિદ્રાહારતા તૈક્ષ્ણ્યં સાહસપ્રિયતા તથા ॥
 સ્ત્રીલોલુપત્વં નૈર્લઙ્ગ્યં પૈશાચં કાયલક્ષણમ્ ।
 અસંવિભાગમલસં દુઃખશીલમસૂયકમ્ ॥
 લોલુપચ્ચાપ્યદાતારં પ્રેતસત્ત્વં વિદુર્નરમ્ ।
 પંડિતે રાજસાઃ કાયાસ્તામસાંસ્તુ નિવોધ મે ॥૪૦॥
 રાજસ સત્ત્વોવાળાં છ શરીરે।

ઐશ્વર્યતા, દૂરતા, શૂરતા, તીવ્ર ઠાપવાળા-
 પાણું, પરાયા ગુણો ઉપર ભત્સર રાખનારપાણું,
 બીજા દોષ પ્રાણીને અન્નાદિક્કમાંથી વિભાગ
 નહિ આપતાં એકલા જ જમનારપાણું અને
 પોતાનું પેટ ભરવા ઉપર જ લક્ષ્ય રાખનાર-
 પાણું; એ લક્ષણો જમાં હોય, તે માણસના શરીરને
 આશુરસત્ત્વ એટલે અસુરના જેવી ચિત્તની
 પ્રકૃતિવાળું બાણું.

તીક્ષ્ણતા, બીજાઓને પરિશ્રમ આપનાર-
 પાણું, બીકણુતા, દઢવૈરપાણું, કપટીપાણું અને
 વિહારમાં તથા આચારમાં ચપલતા; એ લક્ષણો
 જમાં હોય, તે માણસના શરીરને સર્પસત્ત્વ
 એટલે સર્પના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

અસહનતા, એક ઠેકાણે નહિ રહેનારપાણું,
 નિરંતર આહાર કરનારપાણું અને કામદેવની
 વૃદ્ધિને લીધે મૈથુનનું અતિસેવન, એ લક્ષણો જમાં
 હોય, તે માણસના શરીરને શાકુનસત્ત્વ એટલે
 પક્ષીના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

એકાંતમાં રહેવાનો સ્વભાવ, ભયંકરતા,
 ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ કરવાની ટેવ, ધર્મથી
 બ્રથતા અને અત્યંત ક્રોધ તથા મૂઢતા—એ લક્ષણો
 જમાં હોય, તે માણસના શરીરને રાક્ષસસત્ત્વ
 એટલે રાક્ષસના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

ઉચ્છિદ્ર ખાનારપાણું, તીક્ષ્ણતા, સાહસ
 ઉપર પ્રેમ રાખનારપાણું, સ્ત્રીઓમાં લંપટતા

અને નિર્લજ્જતા એ લક્ષણો જમાં હોય, તે
 માણસના શરીરને પૈશાચસત્ત્વ એટલે પિશાચન
 જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

અન્નાદિક્કમાંથી દોષને પણ વિભાગ નહિ
 આપનારપાણું, આળસ, નિરંતર દુઃખિતપાણું,
 ગુણોમાં દોષોનો આરોપ કરનારપાણું, ખાવા-
 પીવામાં લંપટતા અને અદાતાપાણું, એ લક્ષણો
 જમાં હોય; તે માણસના શરીરને પ્રેતસત્ત્વ
 એટલે પ્રેતના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

આ છ રાજસ સત્ત્વવાળાં શરીરે કલા.
 હવે તામસ સત્ત્વોવાળાં શરીરે વિષે કહું છું, તે
 સાંભળો. ૪૦

દુર્મેવસ્ત્વં મન્દતા ચ સ્વપ્ને મૈથુનનિત્યતા ।
 નિરાકરિણ્ણુતા ચૈવ વિજ્ઞેયાઃ પાશવા ગુણાઃ ॥
 અનવસ્થિતતા મૌર્ખ્યં મૌર્યત્વં સલિલાર્થિતા ।
 પરસ્પરાભિમર્દશ્ચ મત્સ્યસત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્ ॥
 એકસ્થાનરતિર્નિત્યમાહારે કેવલે રતઃ ।

વાનસ્પત્યો નરઃ સત્ત્વધર્મકામાર્થવર્જિતઃ ॥
 इत्येते त्रिविधाः कायाः प्रोक्तावैतामसास्तथा ॥४१॥

તામસ સત્ત્વોવાળાં ત્રણ શરીરે।

દુર્બુદ્ધિ, મંદતા, નિત્ય સ્વપ્નમાં મૈથુન
 કરનારપાણું અને બીજાઓને દૂર કરનારપાણું,
 એ લક્ષણો જમાં હોય, તે માણસના શરીરને
 પાશ્વસત્ત્વ એટલે પશુના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું
 બાણું.

અતિચંચલતા, મૂર્ખતા, બીકણુપાણું,
 જળની અત્યંત ઇચ્છા અને પોતાની જાતમાં જ
 પરસ્પરનું મર્દન કરનારપાણું—એ લક્ષણો જમાં
 હોય, તે માણસના શરીરને મત્સ્યસત્ત્વ એટલે
 માછલાંના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બાણું.

એક જ ઠેકાણે રહેનારપાણું, નિત્ય ક્વણ
 આહારમાં જ રુચિ ધરાવનારપાણું અને સત્ત્વ-
 ગુણ, ધર્મ, કામ તથા ધનથી રહિતપાણું—
 એ લક્ષણો જમાં હોય, તે માણસના શરીરને

માટે હવે પૃથ્વી સંબંધી અને આકાશ સંબંધી—
એ જે પ્રકૃતિઓનાં જ લક્ષણો કહીએ છીએ—
પૃથ્વી સંબંધી પ્રકૃતિવાળો માણસ મોટા તથા
દૃઢ શરીરવાળો હોય છે તથા ક્ષમાવાળો હોય
છે અને આકાશ સંબંધી પ્રકૃતિવાળો માણસ
પવિત્ર હોય છે, લાંબા કાળસુધી જીવે છે તથા
નાક, કાન વગેરેનાં મોટાં છિદ્રોવાળો હોય છે. ૩૮

શૌચમાત્તિસ્યમમ્યાસો વેદેષુ ગુરુપૂજનમ્ ।

પ્રિયાતિચિત્ત્વિજ્યા ચ વ્રજકાયસ્ય લક્ષણમ્ ॥

માદ્વાત્મ્યં શૌર્યમાજ્ઞા ચ સતતં શાસ્ત્રબુદ્ધિતા ।

મૃત્યુનાં ભરણં ચાપિ માદેન્દ્રં કાયલક્ષણમ્ ॥

શીતસેવા સહિષ્ણુત્વં પૈઠ્યત્વં દર્શિકેશતા ।

પ્રિયવાદિત્વમિત્યેતદ્વાત્મ્યં કાયલક્ષણમ્ ॥

મધ્યસ્થતા સહિષ્ણુત્વમર્થસાગમસંચયૌ ।

મહાવ્રતવ્રજશક્તિત્વં કૌવેરં કાયલક્ષણમ્ ॥

ગાન્ધમાલ્યપ્રિયત્વં ચ નૃત્યવાદિવ્રજામિતા ।

વિદ્યારશીલતા ચૈવ ગાન્ધર્વં કાયલક્ષણમ્ ॥

પ્રાસક્કારી દ્વોર્યાનો નિર્મયઃ સ્મૃતિમાત્રહૃદિઃ ।

રાગમોદ્ભવદ્વેષૈર્વૈર્જિતો યામ્યસત્ત્વવાન્ ॥

જપવ્રતવ્રજચર્યદ્વોમાધ્યયનસેવિનમ્ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નમૃષિસત્ત્વં નરં વિદુઃ ॥

સૌતે સાત્ત્વિકાઃ કાયા રાજસાંસ્તુ નિયોષ મે ॥૩૯

સાત્ત્વિક સત્ત્વવાળાં સાત શરીરો

પવિત્રતા, આસ્તિકતા, વેદોનો અભ્યાસ,
ગુરુઓનું પૂજન, અતિથિઓની ઉપર પ્રેમ અને
દેવતાઓનું પૂજન—એ લક્ષણો જેમાં હોય, તે
માણસના શરીરને ધ્રુવસત્ત્વ એટલે અક્ષાના
જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બન્યું.

મહાત્માપણું, શરતા, અભંગ આજ્ઞા,
નિરંતર શાસ્ત્રોનું પરિશીલન અને આશ્રિતોનું
બરણપોષણ કરવામાં ઉદારતા—એ લક્ષણો જેમાં
હોય, તે માણસના શરીરને માદેન્દ્રસત્ત્વ એટલે
એન્દ્ર જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બન્યું.

શીતનું એવન સદનશીલતા નેત્રોનું

પિંગળાપણું, દેશોની કપિલવર્ણતા અને પ્રિય
બોલનારપણું—એ લક્ષણો જેમાં હોય, તે માણસના
શરીરને વારુણસત્ત્વ એટલે વરુણના જેવી
ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બન્યું.

સપ્તળી બાબતોમાં તટસ્થતા (નિરંભિમાન-
તા), સકનશીલતા, ધન મેળવવાની તથા ધનનો
સંચય કરવાની સંપૂર્ણ યુક્તિ અને પ્રબળ
ઉત્પન્ન કરવાની મોટી શક્તિ—એ લક્ષણો જેમાં
હોય, તે માણસના શરીરને કૌબેરસત્ત્વ એટલે
કુબેરના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બન્યું.

અંદન આદિ સુગંધી પદાર્થોની ઉપર
તથા સુગંધી પુષ્પોની ઉપર પ્રેમ, નૃત્ય તથા
વાદિત્તની કલામાં અગિરચિ—અને તે તે પ્રદેશોમાં
ફરવા જવાનો અભ્યાસ; એ લક્ષણો જેમાં હોય
તે માણસના શરીરને ગાંધર્વસત્ત્વ એટલે
ગંધર્વના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું બન્યું.

યોગ્ય કામ કરનારપણું, દૃઢ ઉદ્યોગવાળા-
પણું, નિર્ભયતા, સ્મરણશક્તિ, પવિત્રતા,
આસક્તિથી રહિતપણું અને મોહ, ભય તથા
દ્વેષથી પણ રહિતપણું—એ લક્ષણો જેમાં હોય, તે
માણસના શરીરને યામ્યસત્ત્વ એટલે યમ-
રાખના જેવી ચિત્ત પ્રકૃતિવાળું સમજવું.

જપ, વ્રત, ધ્રુવચર્ય, હોમ તથા અધ્યયનનું
સેવન અને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી યુક્તપણું—એ
લક્ષણો જેમાં હોય, તે માણસના શરીરને ઋષિ-
સત્ત્વ એટલે ઋષિના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું
બન્યું.

આ સાત સાત્ત્વિક સત્ત્વવાળાં શરીરો કક્ષાં.
હવે રાજસ સત્ત્વવાળાં શરીરો નિષે કહું છું, તે
સાંભળો. ૩૯

ऐश्वर्यवन्तं रौद्रस्य शूरं चण्डमसृपकम् ॥

एकाग्रिणं चौदरिकमासुरं जनमादिशेत् ।

तीक्ष्णमायासिर्न भीरुं चण्डं मायाचितं तथा ॥

विद्वान्चारचपलं सर्वसत्त्वं विदुर्नरम् ।

प्रवृत्तकाममेकी चाप्यज्ઞધારા एव च ॥

પેટ, પીઠ, નાભિ, લલાટ, હડપચી, મૂત્રાશય તથા
 ઠોઠ એ એકએક અવયવો, તેમ જ બે કાન, બે
 નેત્ર, બે નાક, બે ભ્રમરો, બે લમણા, બે ખમા,
 બે ગાલ, બે કાખ, બે સ્તન, બે વૃષણ, બે પડખાં,
 બે ફૂલા, બે ગોઠણ, બે હાથ તથા બે સાથળ—
 બધાં અવયવો અને વીસ આંગળીઓ તથા હૃદય
 આદિમાં રહેનારાં જ સ્ત્રોતો કહેવામાં આવશે,
 તેઓ પ્રત્યંગો (અંગોના અવયવો) ગણાય છે.
 આ પ્રત્યંગોનો વિભાગ કહ્યો. ૪

તસ્ય પુનઃ સંખ્યાનમ્ । ત્વચઃ કલા ધાતવો
 મલા દોષા યત્કૃત્સ્ત્રીહાનૌ ફુપ્ફુસ ઉણ્ડકો હૃદયમાશયા
 અન્તાણિ વૃક્કૌ સ્ત્રોતાંસિ કણ્ડરા જાલાનિ કૂર્ચા રજ્જવઃ
 સેવન્યઃ સજ્ઞાતાઃ સીમન્તા અસ્થીનિ સન્ધયઃ સ્નાયવઃ
 પેશ્યોમર્માણિ શિરા ધમન્યો યોગવહાનિ સ્ત્રોતાંસિ ચ ॥૫॥

અંગપ્રત્યંગાત્મક શરીર

ત્વચાઓ, કલાઓ, ધાતુઓ, મળો, દોષો,
 યકૃત, પ્લીહા, હૃંકુંસ, ઉંડુંક (મળની કાયળી)
 હૃદય, આશયો, અંત્રો, (આંતરડાંઓ), બુક્રાઓ,
 સ્ત્રોતો, કંડરાઓ, જળો, ફૂંચો, રજ્જુઓ, સીન
 ળીઓ, સંધાતો, સીમંતો, અસ્થિઓ, સંધિઓ,
 સ્નાયુઓ, પેશીઓ, મર્મો, શિરાઓ, ધમનીઓ
 અને અન્નાદિકંતુ વહન કરનાર ધમનીઓથી
 બેડાયેલાં સ્ત્રોતો; એટલા વિભાગો અંગપ્રત્ય-
 ગાત્મક શરીરમાં ગોઠવાયેલાં છે. ૫

ત્વચઃ સપ્ત । કલાઃ સપ્ત । આશયાઃ સપ્ત ।
 ધાતવઃ સપ્ત । સપ્ત શિરાશતાનિ । પચ્ચ પેશીશતાનિ ।
 નવ સ્નાયુશતાનિ । ત્રીણ્યસ્થિશતાનિ । દ્વે દશોત્તરે
 સન્ધિશતે । સપ્તોત્તરં મર્મશતમ્ । ચતુર્વિંશતિર્ધમન્યઃ ।
 ત્રયો દોષાઃ । ત્રયો મલાઃ । નવ સ્ત્રોતાંસીતિ સમાસઃ ।
 વિસ્તારોઽતઃ ઉર્ધ્વમ્ ॥ ૬ ॥

ત્વચા વગેરે વિભાગોની સંખ્યા

ત્વચાઓ સાત છે, કલાઓ સાત છે,
 આશયો સાત છે, ધાતુઓ સાત છે, શિરાઓ
 સાતસો છે, પેશીઓ પાંચસો છે, સ્નાયુઓ નવસો

છે, અસ્થિઓ ત્રણસો છે, સંધિઓ બસો દશ છે,
 મર્મો એકસો સાત છે, ધમનીઓ ચોવીસ છે,
 દોષો ત્રણ છે, મલો ત્રણ છે અને સ્ત્રોતો નવ છે,
 આ વિભાગો સંખ્યામાત્રથી આ પ્રમાણે દૂંકમાં
 કહ્યા. હવે વિસ્તાર કહેવામાં આવશે. ૬

ત્વચોઽમિહિતાઃ કલા ધાતવો મલા દોષા યકૃ-
 ત્સ્ત્રીહાનૌ ફુપ્ફુસ ઉણ્ડકો હૃદયં વૃક્કૌ ચ ॥ ૭ ॥

ત્વચાઓ, કલાઓ, યકૃત, પ્લીહા, હૃંકુંસ,
 ઉંડુંક, હૃદય અને બુક્રાનો વિસ્તાર ગયા
 અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયો છે અને ધાતુઓ, મલો
 તથા દોષોનો વિસ્તાર સૂત્રસ્થાનના ૧૬મા
 અધ્યાય વગેરેમાં કહેવાઈ ગયો છે, તેથી ફરી
 અહીં કહેવાની જરૂર નથી. ૭

આશયાસ્તુ વાતાશયઃ પિત્તાશયઃ શ્લેષ્માશયો
 રક્તાશય આમાશયઃ પક્વાશયો મૂત્રાશયઃ સ્ત્રીણાં ગર્ભા-
 શયોઽષ્ટમ ઇતિ ॥ ૮ ॥

આશયોનો વિસ્તાર

વાતાશય, પિત્તાશય, શ્લેષ્માશય (કફ-
 શય), રક્તાશય, આમાશય, પક્વાશય અને
 મૂત્રાશય—એમ સાત આશયો છે. સ્ત્રીઓને
 એ સાત આશયો ઉપરાંત આઠમો ગર્ભાશય છે.
 (રક્તાશય, કફાશય, આમાશય, પિત્તાશય,
 પક્વાશય, વાતાશય અને મૂત્રાશય—એ પ્રમાણે
 આશયોનો અનુક્રમ છે. સ્ત્રીઓને આઠમો જ
 ગર્ભાશય છે, તે પિત્તાશય અને પક્વાશયના
 મધ્યમાં છે. વાગ્બટ) ૮

સાર્દ્ધત્રિવ્યામાન્યન્ત્રાણિ પુંસાં સ્ત્રીણામર્દ્ધવ્યા-
 મહીનાનિ ॥ ૯ ॥

અંત્રો (આંતરડાંઓ)નો વિસ્તાર

પુરુષોનાં આંતરડાં સાડાત્રણ વાંભ લાંબાં
 હોય છે અને સ્ત્રીઓનાં આંતરડાં ત્રણ વાંભ
 લાંબાં હોય છે. ૯

શ્રવણનયનવદનધ્રાણગુદમેદ્ધાણિ નવ સ્ત્રોતાંસિ
 નરાણાં વહિર્મુખાન્યેતાન્યેવ સ્ત્રીણામપરાણિ ચ ત્રીણિ

વાનસ્પત્યસત્ત્વ એટલે ઝાડના જેવી ચિત્તની પ્રકૃતિવાળું જાણવું.

આ ત્રણ તામસ સત્ત્વવાળાં શરીરો કલ્પાં ૪૧ કાયાનાં પ્રકૃતીર્જિત્વા ત્વનુરૂપાં ક્રિયાં ચરેત્ ॥ મહાપ્રકૃતયસ્સ્વેતા રજઃસત્ત્વતમઃકૃતા. ।

પ્રોક્તા લક્ષણતઃ સમ્યગ્મિપક્તાશ્ચ વિમાલયેત્ ॥૪૨॥

પ્રકૃતિઓ જાણવાનું પ્રયોજન

વેદે શાળીઓનાં શરીરોની પ્રકૃતિઓની પરીક્ષા કરીને પછી તે પ્રકૃતિને લાયક જણાય, એવી ચિકિત્સા કરવી આ (છેવટમાં) સત્ત્વગુણ રજોગુણ અને તમોગુણથી થતી મહાપ્રકૃતિ ઓનાં પણ લક્ષણો કલ્પા. એ લક્ષણો ઉપરથી વેદે તે પ્રકૃતિઓનાં પણ સારી પેઠે નિશ્ચય કરવો, જેથી ચિકિત્સા કરવામાં ઠેકઠીક સમજડ પડે ૪૨

અધ્યાય પમેા

ઘયાતઃ શરીરસંલ્યાઘ્નાકરણં શરીરં વ્યાલ્યા સ્યામઃ । યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શરીર સપ્પાઘ્યાઠરણશારીર' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

શુક્રઘોણિત ગર્માશયસ્યમાત્મપ્રકૃતિવિકારસમૂહ્ચિંતિત ગર્ભે ઇત્યુચ્યતે ।

તત્ત્વ ચેતનાવસ્થિત વાયુર્વિમજતિ તેજ એન પચતિ આપઃ ક્લેદયન્તિ પૃથિવી સહન્સ્યાકાશ વિવર્દયતિ । એવ વિવર્દિતઃ સ યદા દસ્ત્વપાદ્જિહ્વાપ્રાણ કર્ણનિતમ્બાદિભિરજ્ઞેરુપેતસ્તદા શરીરમિતિ સજ્ઞા લમતે ॥

ગર્ભનું તથા પંચમહાભૂતોની ક્રિયાઓ પૂર્વક શરીરનું લક્ષણ

ગર્ભાશયમાં રહેવો અને જીવાત્મા, આઠ

પ્રકૃતિઓ તથા સોળ વિકારોથી મિશ્ર થઈને ગોઠવાયેલા વીર્યનો તથા રજનો સમુદાય ગર્ભ કહેવાય છે.

જેમાં ચેતના, શરૂઆતથી જ દાખલ થઈને કથુ વીખાવુ કે સડો થવા દેતી નથી એવા તે ગર્ભમાં વાયુ દોષોના, ધાતુઓના, મળોના, અગ્નિના તથા પ્રત્યંગો વગેરેના વિભાગો કરે છે. નેજ (અગ્નિ), એ ગર્ભને એકએક રૂપથી અનુક્રમે જુદાજુદા રૂપની પ્રાપ્તિ આપવારૂપ પાક આપે છે જળ, વિભાગને કરનારા વાયુ વડે તથા પરિણામ(પાક)ને કરનારા અગ્નિ વડે ગર્ભનું શોષણ થયાં છતાં તે ગર્ભને સ્નિગ્ધ રાખ્યા કરે છે પૃથ્વી, જળ વડે સ્નિગ્ધ થયા કરતા એ ગર્ભને કઠણપાતું આપ્યા કરે છે અને આકાશ, વાયુએ તથા અગ્નિએ દૂધાવવા માટેનાં ભોતોને જાણે, નીચે તથા આડે અવકાશ આપીને તે ગર્ભને વૃદ્ધિ આપ્યા કરે છે આ પ્રમાણે પંચ મહાભૂતોએ વધારેલા એ ગર્ભ, આરે સ્પષ્ટ રીતે હાથ, પગ, માથું, જીભ, નાક, કાન તથા નિતબ વગેરે અવયવોથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે તે 'શરીર' નામને પ્રાપ્ત થાય છે ૨

તત્ત્વ પઢજ્ઞં શાસ્ત્રાશ્ચત્સો મધ્યં પચ્ચમં ષષ્ઠં શિર ઇતિ ॥ ૩ ॥

શરીરમાં છ અંગો

શરીરમાં એ હાથ, એ પગ, કાંડો અને ડોકસહિત આખું માથું, એ છ અંગો ગણાય છે. (તેઓમાં એ હાથ અને એ પગ એ ચાર, શાખાઓ પણ કહેવાય છે) ૩

અતઃ ૫૨ પ્રત્યક્ષાનિ વક્ષ્યન્તે । મસ્તકોદરપૃષ્ઠનાં મિલચટાચિયુકચસ્તિગ્રીવા ઇત્યેતા એકૈકાઃ । કર્ણનેત્રનાસાસૂક્ષ્ઠ્ઠાંસગળકક્ષાસ્તનવૃષણપાર્શ્વસિફગજાનુવાહુરુપ્રમૃતયો દ્વે દ્વે । વિશતિરક્કલયઃ । સ્ત્રોતાંસિ ચ વક્ષ્યમાણાનિ । એવ પ્રત્યક્ષવિભાગ ઉક્તઃ ॥ ૪ ॥

શરીરનાં પ્રત્યંગો

હવે શરીરનાં પ્રત્યંગો કહીએ છીએ માથું,

નિવન્ધનાર્થ દ્વે વાહ્યે આમ્યન્તેરે ચ દ્વે ॥ ૧૪ ॥

રજ્જુ (દોરી)ઓનો વિસ્તાર

ખરડાની બે બાજુઓમાં માંસની મોટી મોટી ચાર દોરીઓ છે. માંસની પેશીઓને ખાંધી રાખવી, એ તેઓનું કામ છે. એઓમાં બે દોરીઓ ખરડાના બહારના ભાગમાં અને બે દોરીઓ અંદરના ભાગમાં છે. ૧૪

સપ્ત સેવન્યઃ । શિરસિ વિમક્તાઃ પચ્ચ જિહ્વા-
શેફસોરેકૈકા । તાઃ પરિહર્તવ્યાઃ શ્લેષેણ ॥ ૧૫ ॥

સીવણીઓનો વિસ્તાર

સીવણીઓ કુલ સાત છેઃ માથામાં પાંચ છે, જીભમાં એક છે અને ઉપસ્થમાં એક છે. શસ્ત્રક્રિયા કરવાના સમયમાં તેઓને અવરથ છેડી દેવી જોઈએ એટલે તેઓમાં કદી પણ કોઈ પણ ભાગમાં શસ્ત્ર નાખવું નહિ. ૧૫

ચતુર્દશાસ્ત્રાં સજ્ઞાતાઃ । તેષાં ત્રયો ગુલ્ફજાનુ-
વહ્નણેષુ । એતેનેતરસક્થિ વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ ।
ત્રિકશિરસોરેકૈકઃ ॥ ૧૬ ॥

સંધાતો (અસ્થિઓના જથ્થાઓ)નો
વિસ્તાર

અસ્થિઓના સંધાતો ચૌદ છે; તેઓમાં પગની બે ઘૂંટીઓમાં બે; બે ગોઠણમાં બે; બે સાથબોની સંધિઓમાં બે; બે હાથનાં કાંડાંઓમાં બે; બે કાણીઓમાં બે; હાથોની તથા ખભાઓની સંધિઓમાં બે; ડોકના તથા બાહુઓનાં ત્રણ અસ્થિઓ જ્યાં ભેળા થાય છે ત્યાં એક અને માથામાં એક છે. ૧૬

ચતુર્દશૈવ સીમન્તાઃ । તે ચાસ્થિસંધાતવદ્ગુ-
નીયા યતસ્તૈર્યુક્તા અસ્થિસજ્ઞાતા । એ હુક્તાઃ સજ્ઞા-
તાસ્તે સ્વલ્પઘટકૈકેષામ્ ॥ ૧૭ ॥

સીમંતો (ચૌદ સંધાતોને થોભાવી

રાખનારા સેંથાઓ)નો વિસ્તાર

સીમંતો પણ ચૌદ જ છે. તેઓને અસ્થિ-

ઓના સંધાતો જોટલા એટલે ચૌદ જ ગણના જોઈએ; કેમ કે એ ચૌદ સંધાતોને તેઓએ જ જોડી રાખેલા છે. જોટલાક આચાર્યો કહે છે કે, સીમંતો અઢાર છે, એટલે ચાર સીમંતો અધિક છે. (તેઓની રીતે કે, એક સીમંત કમરની ઢાંડીની ઉપર છે, બીજે સીમંત છાતીની ઉપર છે, ત્રીજે સીમંત પેટના અને છાતીના સંધિપ્રદેશમાં છે અને ચોથો સીમંત ખભાઓના ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર છે.) ૧૭

ત્રીણિ સપષ્ટીન્યસ્થિશતાનિ વેદવાદિનો માપન્તે ।
શલ્યતન્ત્રે તુ ત્રીણ્યેવ શતાનિ । તેષાં સવિંશમસ્થિશતં
શાખાસુ । સપ્તદશોત્તરં શતં શ્રોણિપાર્શ્વેષ્ઠોદરોરસ્સુ ।
ત્રીવાં પ્રત્યૂર્ધ્વં ત્રિપષ્ટિઃ । એવમસ્થાં ત્રીણિ શતાનિ
પૂર્યન્તે ॥ ૧૮ ॥

અસ્થિઓનો વિસ્તાર

યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ વગેરે વેદવાદી આચાર્યો તથા આયુર્વેદના પણ જોટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'શરીરમાં અસ્થિઓ ત્રણસો સાઠ^૧ છે; પરંતુ શલ્યતંત્રમાં તો ત્રણસો અસ્થિઓ જ સ્વીકારેલાં છે. તેઓમાં એકસો વીસ અસ્થિઓ શાખાઓમાં (હાથપગમાં) છે. એકસો સત્તર અસ્થિઓ કમર, પડખાં, પીઠ, પેટ અને છાતીમાં છે અને ચોસઠ અસ્થિઓ ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં છે. આ પ્રમાણે ગણતાં ત્રણસોનો સરવાળો થાય છે. ૧૮

એકૈકસ્યાં તુ પાદાઙ્ગુલ્યાં ત્રીણિ ત્રીણિ તાનિ
પચ્ચદશ । તલકૂર્ચગુલ્ફસંશ્રિતાનિ દશ । પાણ્યર્થમે-
કમ્ । જઙ્ઘાયાં દ્વે । જાનુન્યેકમ્ । એકમૂરાવિતિ ।
ત્રિંશદેવમેકસ્મિન્ સક્થિ ભવન્તિ । એતેનેતરસક્થિ
વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ ॥ ૧૯ ॥

૧ તસ્ય પોઢા શરીરાણિ પદ ત્વચો ધારયન્તિ ચ ।
પડઙ્ગાનિ તથાસ્થનાં ચ સહ ષષ્ટયા શતત્રયમ્ ॥
(યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય શ્લોક ૮૪ મો)
ચરકે પણ પોતાના શારીરસ્થાનના ઉમા અધ્યાયમાં
૩૬૦ અસ્થિઓ ગણાવ્યાં છે.

દ્વે સ્તનયોરધસ્તાદ્રક્તનદ્વ ચ ॥ ૧૦ ॥

બહાર દેખાતા સોતોનો વિસ્તાર

પુરુષોને બહાર મુખવાળાં બે કાન, બે નેત્ર, મોઢું, બે નાક, શુદ્ધ અને ઉપસ્થ એ નવ ઓનો છે અને સ્ત્રીઓને એ નવ ઓનો ઉપરાંત પણ બીજા ત્રણ બહાર મુખનાળાં સોનો છે, તે આઠ, સ્તનોમાં બે સોન છે અને યોનિની ડાડીની નીચે એક રક્તવહ (રજનું વહન કરનાર) સોત છે. (અદર મુખવાળા જે ઓનો છે, તેઓનો વિસ્તાર આ શારીરસ્થાનના નવમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે) ૧૦

પોદ્ધ કળ્દરા. તાસાં ચતસ્ર. પાદયોસ્તાવલ્યો હસ્તગ્રીવાષ્ટ્રેષુ । તત્ર હસ્તપાદગતાનાં કળ્દરાણાં નલ્લા. પ્રરોહાઃ । ગ્રીવાદ્વદનિવન્ધનીનામધોમાગગતાનાં મેદુન્મ । શ્રોણિષ્ઠનિવન્ધનીનામધોમાગગતાનાં વિન્ધ્યઃ । મૂર્દ્ધોઽસ્ત્રક્ષોઽસપિન્ધાદીનાચ ॥ ૧૧ ॥

કંડરાઓ (મોટી સ્નાયુઓ)નો વિસ્તાર

કંડરાઓ સોળ છે તેઓમાં જમણા પગમાં બે, ડાબા પગમાં બે, જમણા હાથમાં બે, ડાબા હાથમાં બે, ડોકમાં ચાર અને પીઠમાં ચાર છે હાથના તથા પગના જે નખો છે, તેઓ હાથમાં તથા પગમાં રહેલી કંડરાઓના નીચેના ભાગોના અકુરરૂપ છે જે ઉપસ્થ છે તે ડોકની સાથે દૈન્યને નિશ્ચય રીતે બાધીને રહેલી ચાર કંડરાઓના નીચેના ભાગોના અકુરરૂપ છે જે નિત બમડવ છે તે ઠમરની સાથે પીઠને નિશ્ચય રીતે બાધીને રહેલી ચાર કંડરાઓના નીચેના ભાગોના અકુરરૂપ છે. એવી જ રીતે મસ્તકનું મંડળ ડોકમાં રહેલી ચાર કંડરાઓના ઉપરના ભાગોના અકુરરૂપ છે, જમણા સાયળનું મડળ જમણા પગમાં રહેલી બે કંડરાઓના ઉપરના ભાગોના અકુરરૂપ છે ડાબા સાયળનું મડળ ડાબા પગમાં રહેલી બે કંડરાઓના ઉપરના ભાગોના અકુરરૂપ છે. છાતીનું મડળ પીઠમાં

રહેલી ચાર કંડરાઓના ઉપરના ભાગોના અકુરરૂપ છે જમણા ખભાનું મડળ (ટોચ) જમણા હાથમાં રહેલી બે કંડરાઓના ઉપરના ભાગોના અકુરરૂપ છે અને ડાબા ખભાનું મડળ ડાબા હાથમાં રહેલી બે કંડરાઓના ઉપરના ભાગોના અકુરરૂપ છે સ્તનોનું જે મડળ છે તે પણ કંડરાઓના જ અકુરરૂપ છે ૧૧

માંસશિરાસ્ત્વાવસ્થિજાલાનિ પ્રત્યેક ચત્ત્વારિ ચત્ત્વારિ । તાનિ મળિવન્ધગુલ્ફમશ્રિતાનિ પરસ્પરનિ વચ્ચાનિ પરસ્પરસંશ્લિષ્ઠાનિ પરસ્પરગવાક્ષિતાનિ ચેતિ યૈર્ગવાક્ષિતમિદ શરીરમ્ ॥ ૧૨ ॥

જળો (જળાંઓ)નો વિસ્તાર

માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ અને અસ્થિઓ—એ પ્રત્યેકનાં ચારચાર જળાં છે એ જળાંઓ નીચે પ્રમાણે એકએક સ્થાનમાં ચારચાર છે અને સપળાં મળીને સોળ છે જેમ કે જમણા હાથનાં કાંડામાં એક માંસનું, બીજું શિરાઓનું, ત્રીજું સ્નાયુઓનું અને ચોથું અસ્થિઓનું જળ છે ડાબા હાથનાં કાંડામાં, જમણા પગની ધૂટીમાં અને ડાબા પગની ધૂટીમાં પણ એ પ્રમાણે જ ચારચાર જળાં છે. એ ચારચાર જળાંઓ પરસ્પરથી બધાયેલાં છે, પરસ્પરની સાથે માટેલાં છે અને જળોમાં પરસ્પર છિદ્રો થયાં છે એવાં છે, કે જળોએ શરીરના એ ભાગોને પરસ્પર અતર વગરના જળિયાં જેવાં અનેક છિદ્રોના સમૂહોનાળા કરી મૂક્યા છે ૧૨

પદ વૃષ્ણસ્તે હસ્તપાદગ્રીવામેદ્રેષુ ।

હસ્તયોર્દ્ધાં પાદયોર્દ્ધાં ગ્રીવામેદ્રયોર્દ્ધૈકૈક ॥ ૧૩ ॥

કુર્યો (ગાભા)નો વિસ્તાર

બે હાથમાં, બે પગમાં, એક ડોકમાં અને એક ઉપસ્થમાં એવી રીતે સપળાં મળીને છ કુર્યો છે (એ કુર્યો શિરા, સ્નાયુ, માંસ અને અસ્થિઓમાંથી બનેલા છે) ૧૩

મહત્વો માંસરસવશ્વતસ્રઃ-શુષ્કવશ્વમવત. પેશી

પિંડીઓ એ ઠેકાણાંઓનાં અસ્થિઓ નલકા-
સ્થિઓ કહેવાય છે. ૨૨

भवन्ति चात्र ॥

અભ્યન્તરગતૈઃ સૌરૈર્યથા તિષ્ઠન્તિ મૂરુહાઃ ।
અસ્થિસૌરૈસ્તથા દેહા ધ્રિયન્તે દેહિનાં ધ્રુવમ્ ॥
તસ્માચિરવિનષ્ટેષુ ત્વઙ્માંસેષુ શરીરિણામ્ ।
અસ્થીનિ ન વિનશ્યન્તિ સારાણ્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥
માંસાન્યત્ર નિવદ્ધાનિ શિરાભિઃ સ્નાયુમિસ્તથા ।
અસ્થીન્યાલમ્બનં કૃત્વા ન શીર્યન્તે પતન્તિ વા ॥૨૩
શરીરના ટેકાઓરૂપે અસ્થિઓ

જમ વૃક્ષો પોતામાં રહેલા સારોથી ટટ્ટી
રહે છે, તેમ પ્રાણીઓનાં શરીરો પોતામાં રહેલા
અસ્થિઓરૂપ સારોથી ટટ્ટી રહે છે, એ વાત
નિઃસંશય છે; એટલા માટે પ્રાણીઓનાં ત્વચા
તથા માંસો લાંબા કાળથી નષ્ટ થઈ ગયા છતાં
અસ્થિઓ નષ્ટ થતાં નથી. શરીરમાં શિરાઓ
તથા સ્નાયુઓથી બંધાયેલાં માંસો પણ એ
સારરૂપ (મજાખૂત) અસ્થિઓના ટેકાથી જ
જીવ્યાઈ જતાં નથી કે પડી જતાં નથી. ૨૩

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ॥

શાખાસુ હન્વોઃ કત્યાં ચ ચેષ્ટાવન્તસ્તુ સન્ધયઃ ।
શેપાસ્તુ સન્ધયઃ સર્વે વિજ્ઞેયા હિ સ્થિરા ભુવૈઃ ॥૨૪

સંધિઓ(સાંધાઓ)ના બે ભેદ

ચેષ્ટાવાળા અને સ્થિર-એ રીતે સંધિઓ બે
પ્રકારના છે. હાથપગમાં, હડપચીના બે પ્રદેશોમાં
અને કમરમાં જ સંધિઓ છે, તેઓ ચેષ્ટાવાળા
(ચળ) છે અને બાકીના સધળા સંધિઓ સ્થિર
(અચળ) છે. ૨૪

संख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते । तेषां शाखास्त्र-
ष्टष्टिरેकोनषष्टिः कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वं त्र्यशीतिः ॥ २५

સંધિઓનો વિસ્તાર

સંધિઓ બસોડસ છે. તેઓમાં અડસઠ
સંધિઓ શાખાઓમાં (હાથપગમાં) છે, ઝોગણ-
સાઠ સંધિઓ ઢાઠામાં છે અને ત્રાશી સંધિઓ

ડોઠથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં છે. ૨૫

एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्रयौ द्वावङ्गुष्ठे
તે ચતુર્દશ । જાનુગુલ્ફવદ્ધળેષ્વેકૈકઃ । एवं सप्तद-
शैकस्मिन्सक्विंश भवन्ति । एतेनेतरसक्विंश बाहू च
વ્યાખ્યાતૌ ॥ ૨૬ ॥

શાખાઓ-હાથપગમાં ૬૮ સંધિઓ

પગની એકએક આંગળીમાં ત્રણત્રણ અને
અંગૂઠામાં બે, એ રીતે ચૌદ ૧૪ થાય છે. ગોઠણમાં
એક, ઘૂંટીમાં અને સાથળની સંધિમાં એક
એ રીતે ત્રણ થાય છે. આ પ્રમાણે એક પગમાં
સત્તર સંધિઓ થાય છે. બીજા પગમાં પણ એ
પ્રમાણે સત્તર જ સંધિઓ છે. એ રીતે જ એક-
એક હાથમાં પણ સત્તરસત્તર સંધિઓ ગણી
લેવા, એટલે કુલ સરવાળો કરતાં શાખાઓમાં
અડસઠ સંધિઓ થાય છે. ૨૬

त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे ।
તાવન્ત એવ પાર્શ્વયોઃ । उरस्यष्टौ ॥ २७ ॥

ડોઠામાં ૫૯ સંધિઓ

કમરનાં કપાલાસ્થિઓમાં ત્રણ સંધિઓ
છે, ખરડામાં ચોવીસ સંધિઓ છે, બે પડખાં-
ઓમાં મળીને ચોવીસ સંધિઓ છે અને છાતીમાં
આઠ સંધિઓ છે; એટલે કુલ સરવાળો કરતાં
ડોઠામાં ઝોગણસાઠ સંધિઓ થાય છે. ૨૭

तावन्त एव ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठे । नाडीषु
હૃદયક્ષોમનિવદ્ધાસ્ત્રણદશ । दन्तपरिमाणा दन्तमू-
लेषु । एकः काकलके नासायां च । द्वौ वर्त्ममण्ड-
लजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । द्वौ हनु-
सन्धी । द्वावुपरिष्ठाद् भ्रुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरः-
કપાલેષુ । एको मूर्ध्नि ॥ २८ ॥

૧. પગનો અંગૂઠો ત્રણ અસ્થિઓથી યુક્ત છે, તો
પણ સંધિઓ બે જ થાય અને હાથનો અંગૂઠો પણ
ત્રણ અસ્થિઓથી યુક્ત છે, તોપણ સંધિઓ બે જ
ગણાય; કેમ કે ત્રીજી સંધિ કાંડાના સંધિમાં જ સમાઈ
બધ છે. (હૃદય)

હાથપગમાં ૧૨૦ અસ્થિઓ

પગની એકએક આંગળીમાં ત્રણત્રણ, એ રીતે પાંચ આંગળીઓનાં ૫૬૨ અસ્થિઓ થાય. પગનાં તળામાં અસ્થિઓની પાંચ સળીઓ અને તે સળીઓના આધારભૂત એક અસ્થિ, એ રીતે તળામાં ૭ અસ્થિઓ થાય. પગના કૂચમાં (ગાભામાં) બે અસ્થિ, ધૂટીમાં બે અસ્થિ, પેનીમાં એક અસ્થિ, પિંડીમાં બે અસ્થિ, ગોઠણમાં એક અસ્થિ અને સાયળમાં એક અસ્થિ-એ રીતે નવ અસ્થિઓ થાય. આ પ્રમાણે એક પગમાં ત્રીસ અસ્થિઓ થાય છે. બીજા પગમાં પણ એ પ્રમાણે જ ત્રીસ અસ્થિઓ છે. એ રીતે જ એકએક હાથમાં પણ ત્રીસત્રીસ ગણી લેવાં; એટલે કુલ સરવાળો કરતાં શાખાઓમાં એકસો વીસ અસ્થિઓ થાય છે. ૧૮

શ્રોણ્યાં પચ તેપાં ગુદમગનિતમ્વેપુ ચત્વારિ ત્રિકસંશ્રિતમેકમ્ । પાર્શ્વે પર્ત્વિંશદેવમેકસ્મિન્ । દ્વિતીયેડપ્યેવમ્ । શ્લેષ્ટે ત્રિંશત્ । અણુરસિ । દ્વે બધ્ધકસંજ્ઞે ॥ ૨૦ ॥

કમર, પડખાં, પીઠ, પેટ અને છાતીમાં અર્થાત્ ઠોઠામાં ૧૧૭ અસ્થિઓ

ગુદામાં એક, ઉપરથમાં એક, બે નિતાંબમાં બે, અને ખરડાની કરોડનો નીચલો ભાગ કે જ્યાં ત્રણ અસ્થિઓનો સંયોગ થાય છે ત્યાં એક, એ રીતે કમરમાં પાંચ અસ્થિઓ થાય છે. એક પડખામાં છત્રીસ અને બીજા પડખામાં છત્રીસ, એ રીતે પડખાંઓમાં બોતેર અસ્થિઓ થાય છે. પીઠમાં ત્રીસ અસ્થિઓ છે, છાતીમાં આઠ અસ્થિઓ છે અને અક્ષક નામનાં બે અસ્થિઓ છે. આ અસ્થિઓનો કુલ સરવાળો કરતાં ઠોઠામાં એકસો સત્તર અસ્થિઓ થાય છે. (અક્ષક એટલે ખભાઓ તરફ ગયેલાં હાંસડીનાં બે અસ્થિઓ હશે, એમ સમજાય છે. કલ્લત અહીં કથું નહીં બોલતાં

ચિકિત્સાસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે, અક્ષક ખભાના સંધિથી ઉપર છે.) ૨૦

ગ્રીવાયાં નવકમ્ । કળ્ઠનાઢ્યાં ચત્વારિ । દ્વે હન્વોઃ । દન્તા દ્વાત્રિંશત્ । નાસાયાં ત્રીણિ । એકં તાલુનિ । ગળ્ઠકર્ણશ્લેષ્ઠેકૈકમ્ । પદ્ શિરસિ ॥ ૨૧ ॥ ઠોકથી ઉપરનાં પ્રદેશોમાં ત્રેસક અસ્થિઓ

ઠોકમાં નવ અસ્થિઓ છે. ગળાની નળીમાં ચાર અસ્થિઓ છે. હડપચીના બે ભાગોમાં બે અસ્થિઓ છે. મોઢામાં દાંતરૂપ અસ્થિઓ બત્રીસ છે. નાકમાં ત્રણ અસ્થિઓ છે. તાળવામાં એક અસ્થિ છે. બે ગાઢોમાં બે અસ્થિઓ છે. બે કાનો-માં બે અસ્થિઓ છે. બે લમણાંઓમાં બે અસ્થિઓ છે અને માથામાં છ અસ્થિઓ છે. આ અસ્થિઓનો કુલ સરવાળો કરતાં ઠોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ત્રેસક અસ્થિઓ થાય છે. ૨૧

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा-कपाल-रुचकतरुणवलपनलकसंज्ञानि । तेषां जातुनितम्बांस-गण्डतालुग्रहशिरसु कपालानि । दशनस्तु रुच-कानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि । पाणि-पादपार्श्वश्लेष्मोदरोस्तु वलयानि । शेषाणि नलक-संज्ञानि ॥ २२ ॥

અસ્થિઓના પાંચ ભેદ

અસ્થિઓના કપાલાસ્થિ, રુચકાસ્થિ, તરણાસ્થિ, વલયાસ્થિ અને નલકાસ્થિ એ નામનાં પાંચ ભેદ છે. તેઓમાં ગોઠણ, નિતાંબ, ખભા, ગાલ, તાળવું, લમણાં અને માથું એ ઠોકાણાંઓનાં અસ્થિઓ કપાલાસ્થિઓ કહેવાય છે. દાંતો રુચકાસ્થિઓ કહેવાય છે. નાક, કાન, ઠોક અને નેત્રોના ઢોશ-એ ઠોકાણાંઓનાં અસ્થિઓ તરણાસ્થિઓ કહેવાય છે. હાથ, પગ, પડખાં, પીઠ, પેટ અને છાતી, એ ઠોકાણાંઓનાં અસ્થિઓ વલયાસ્થિઓ કહેવાય છે. હાથપગનાં તળાં, હાથપગની-આંગળીઓ, કૂચો, કાંડાં, બાહુ અને

૧. અહીં મૂળમાં તો બચ શબ્દ છે. ઉપરથ શબ્દથી સ્ત્રિંગ અને થોનિ એ બંનેનું પ્રહણ થાય છે.

માં એટલે હાથપગમાં છે. ખસો ત્રીસ ઢાઠામાં છે અને સિતેર ડોકથી માંડીને ઊંચા પ્રદેશોમાં છે.

એકેકસાં તુ પાદાङ्गुल्याં षण् निचितास्ताङ्गि-
શત્ । તાવત્ય એવ તલકૂર્ચગુલ્ફેષુ । તાવત્ય એવ
જંઘાયામ્ । દશ જાતુનિ । ચત્વારિંશદૂરો । દશ વજ્રણે ।
શતમધ્યર્દ્ધમેવમેકસિન્સક્ષિ ભવન્તિ । એતેનેતરસક્ષિ
વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ ॥ ૩૨ ॥

હાથપગમાં છસો સ્નાયુઓ

પગની એકએક આંગળીમાં છછ સ્નાયુ-
ઓ બંધાયેલા છે, એટલે ત્રીસ થયા. પગના
તળામાં, કૂર્ચ (ગાભા)માં અને ઘૂંટીમાં મળીને
ત્રીસ છે. પિંડીમાં ત્રીસ છે. ગોઠણમાં દસ છે,
સાથળમાં ચાળીસ છે. સાથળની સંધિમાં દસ છે.
એટલે એક પગમાં દોઢસો થયા. એવી રીતે બીજા
પગમાં અને બે હાથમાં પણ દોઢસો દોઢસો છે.
આનો કુલ સરવાળો કરતાં શાખાઓમાં છસો
થાય છે. ૩૨

પટ્ટિઃ કલ્યામ્ । અશીતિઃ પૃષ્ઠે । પાર્શ્વયોઃ પટ્ટિઃ ।
ઉરસિ ત્રિંશત્ ॥ ૩૩ ॥

ઢાઠામાં ખસો ત્રીસ સ્નાયુઓની વહેંચણી
કમરમાં સાઠ સ્નાયુઓ છે, પીઠમાં એંસી
સ્નાયુઓ છે, બે પડખાંઓમાં મળીને સાઠ
સ્નાયુઓ છે અને છાતીમાં ત્રીસ સ્નાયુઓ છે.
આનો સરવાળો કરતાં ઢાઠામાં ખસો ત્રીસ
સ્નાયુઓ થાય છે. ૩૩

પદ્ત્રિંશદ્ ગ્રીવાયામ્ । મૂર્ધ્નિ ચતુશ્ચિંશત્ ॥ ૩૪ ॥

ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ૭૦ સ્નાયુઓ

ડોકમાં છત્રીસ સ્નાયુઓ છે અને માથામાં
ચોત્રીસ સ્નાયુઓ છે. આનો સરવાળો કરતાં
ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં સિતેર સ્નાયુ-
ઓ થાય છે. ૩૪

એવં નવ સ્નાયુશતાનિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥

ભવન્તિ ત્રાત્ર ॥

સાચૂશ્ચતુર્વિધા વિદ્યાત્તાસ્તુ સર્વા નિવોધ મે ।

પ્રતાનવત્યો વૃત્તાશ્ચ પૃથ્વ્યશ્ચ સુષિરાસ્તથા ॥

પ્રતાનવત્યઃ શાખાસુ સર્વસન્ધિષુ ચાપ્યથ ॥

વૃત્તાસ્તુ કણ્ઠરાઃ સર્વા વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈરિદ્ધિ ।

આમપક્ષાશયાન્તેષુ વસ્તૌ ચ સુષિરાઃ સ્વલુ ॥

પાર્શ્વોરસિ તથા પૃષ્ઠે પૃથુલાશ્ચ શિરસ્યથ ॥ ૩૫ ॥

સ્નાયુઓના ચાર ભેદ

ઉપર પ્રમાણે સ્નાયુઓનો કુલ સરવાળો
કરતાં નવસો થાય છે. એ સ્નાયુઓનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં
સ્થાનો પણ કહ્યાં. આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંત-
રિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘એ સધળા સ્નાયુઓ
પ્રતાનવતી, વૃત્તા, સુષિરા અને પૃથુલા એ ચાર
ભેદોમાં વહેંચાય છે. શાખાઓમાં તથા સધળા
સંધિઓમાં જે સ્નાયુઓ છે, તેઓ લતાઓની
પેઠે ગૂંચળાઓવાળા હોવાને લીધે પ્રતાનવતી
કહેવાય છે. જે કંડરાઓ છે, એટલે આ અધ્યા-
યના અગિયારમા વિષયમાં કહેલા મોટા સ્નાયુઓ
છે, તેઓ ગોળ આકારવાળા હોવાને લીધે વૃત્તા
કહેવાય છે. આમાશય તથા પક્ષાશયના
છેડામાં અને મૂત્રાશયમાં જે સ્નાયુઓ છે, તેઓ
છિદ્રોવાળા (પોલા) હોવાને લીધે સુષિરા કહેવાય
છે. પડખાંઓ, છાતી, પીઠ તથા માથામાં જે
સ્નાયુઓ છે, તેઓ પહોળા હોવાને લીધે પૃથુલા
કહેવાય છે.’ (દેહમાં જે માંસ, હાડકાં, મેદ તથા
સાંધાઓ છે, તેઓનાં બંધનો ૩૫ સ્નાયુઓ છે.
સ્નાયુઓ શિરાઓ કરતાં અત્યંત દૃઢ છે.) ૩૫

નૌર્યથા ફલકાસ્તીર્ણા બન્ધનૈર્વહુભિર્યુતા ॥

મારક્ષમા ભવેદપ્સુ નિયુક્તા સુસમાહિતા ॥

એવમેવ શરીરે ડસ્મિન્યાવન્તઃ સન્ધયઃ સ્મૃતાઃ ॥

સ્નાયુભિર્વહુભિર્વદ્ધાસ્તેન મારસહા નરાઃ

નહ્યસ્થીનિ નવા પેશ્યો ન શિરા ન ચ સન્ધયઃ

વ્યાપાદિતાસ્તથા હન્યુર્યથા સ્નાયુઃ શરીરિણમ્ ॥

યઃ સ્નાયૂઃ પ્રવિજાનાતિ ચાદ્યાશ્ચાભ્યન્તરાસ્તથા

સગૂઢં શલ્યમાહર્તુ દેહાચ્છક્નોતિ દેહિનામ્ ॥ ૩૬ ॥

ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ૮૩ સંધિઓ

ડોકમાં આઠ સંધિઓ છે. ગળાની નળીમાં ત્રણ સંધિઓ છે. ગળાનાં પડખાંઓની નાડીઓ, ૪ જોડો હૃદયમાં અને તિલકમાં બંધાયેલી છે, તેઓમાં અઢાર સંધિઓ છે. દાંતોના પેઢાંઓમાં દાંતોના જટલા જ સંધિઓ છે, એટલે બત્રીસ સંધિઓ છે. ગળાની અંદરના કાકડામાં એક સંધિ છે. નાકમાં એક સંધિ છે. પાંપણોનાં મંડલોમાં ચણેલા અને નેત્રોપી આશ્રયોવાળા બે સંધિઓ છે. બે ગાલોમાં બે સંધિઓ છે. બે કાનોમાં બે સંધિઓ છે. બે લમણાંઓમાં બે સંધિઓ છે. હડપચીના બે સંધિઓ છે. બમરોની ઉપર બે સંધિઓ છે. લમણાંઓની ઉપર બે સંધિઓ છે. માથાનાં કપાલાસ્થિઓમાં પાંચ સંધિઓ છે અને માથામાં એક સંધિ છે; એટલે કુલ સરવાળો કરતાં ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ત્રણસી સંધિઓ થાય છે. ૨૮

ત એતે સન્ધયોઽષ્ટવિધાઃ । કોરોદ્ધલસામુદ્ર-પ્રતરતુન્નસેવનીવાયસતુન્નમ્મળ્લશક્ત્યવર્તાઃ । તેપામદ્ધુભિમિળિવન્ધગુલ્ફજ્વાનુકૂંરેપુ કોરાઃ સન્ધયઃ । કશ્ચાવ-ક્ષ્ણદયનેત્રપૂદ્ધલ્લાઃ । અંસપીઠગુદમગનિતમેષુ સા-મુદ્રાઃ । ઔવાષ્ઠ્યવંશયોઃ પ્રતરાઃ । શિરઃકટીકપાલેપુ તુન્નસેવની । હન્વોરુમયતસ્તુ વાયસતુન્નઃ । કણ્ઠ-હૃદયનેત્રક્લોમનાઢીપુ મળ્લલાઃ । શ્રોત્રગૃહ્ણટકેપુ શક્ત્યવર્તાઃ । તેષાં નામિરેવાકૃતયઃ પ્રાયેળ વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૨૯ ॥

આકૃતિઓ ઉપરથી સંધિઓના આઠ ભેદ સંધિઓના ઠારસંધિ, હૃદયસંધિ, સામુદ્રગસંધિ, પ્રતરસંધિ, તુન્નસેવનીસંધિ, વાયસ-તુંડસંધિ, મંડલસંધિ અને શંખાવર્તસંધિ એ નામના આઠ ભેદ છે. તેઓમાં આંગળીઓ, હાથનાં કાંડાં, ધૂંટીઓ, ગોઠણ અને ઠાણીના સંધિઓ કળીઓના જેવા આકારોવાળા હોવાને

લીધે ઠારસંધિઓ કહેવાય છે. કાખો, સાયળો-નાં મૂળો અને દાંતોનાં પેઢાંઓના સંધિઓ ખાંડલિયાના જેવા આકારોવાળા હોવાને લીધે હૃદયસંધિઓ કહેવાય છે. ખમા, ગુદા, ભગ અને નિતંબના સંધિઓ સપુટ જેવા આકારોવાળા હોવાને લીધે સામુદ્રગસંધિઓ કહેવાય છે. ડોક અને ખરડાના સંધિઓ ત્રાપા જેવા આકારોવાળા હોવાને લીધે પ્રતર-સંધિઓ કહેવાય છે. માથું અને કમરનાં કપાલાસ્થિઓના સાંધાઓ તૂની લીધેલા કપડાની સીવણીના જેવા આકારોવાળા હોવાને લીધે તુન્નસેવનીસંધિઓ કહેવાય છે. હડપચીના બે ભાગોની બન્ને ખાંજુના સંધિઓ કાગડાની ચાંચ જેવા આકારોવાળા હોવાને લીધે વાયસતુંડ-સંધિઓ કહેવાય છે. ગળું, હૃદય, નેત્રો, અને ક્લોમ(તિલક)ની નાડીઓના સંધિઓ ગોળ આકારવાળા હોવાને લીધે મંડલસંધિઓ કહેવાય છે. કાન તથા શૃંગાટક નામનાં મરોનાં સંધિઓ શંખના આવર્તો જેવા આકારોવાળા હોવાને લીધે શંખાવર્તસંધિઓ કહેવાય છે. (આ વિષયમાં ૨૧૦ કરતાં જેટલાએક સંધિઓ ન્યૂનાધિક આપેલા જણાય છે.) ૨૯

અસ્થાં તુ સન્ધયો દ્યોતે કેવલાઃ પરિકીર્તિતાઃ । પેશીલાયુશિષ્ટાણાં તુ સન્ધિસંસ્થા ન વિદ્યતે ॥૩૦॥ પેશીઓ વગેરેના સાંધાઓની સંખ્યા નથી ઉપર જે સાંધાઓની સંખ્યા કહી, તે કેવળ અસ્થિઓમાં રહેલા સાંધાઓની કહી છે, એમ સમજવું. પેશીઓના, આયુઓના અને શિરા-ઓના સાંધાઓની સંખ્યા તો છે જ નહિ. ૩૦

નવ આયુશ્વતાનિ । તાસાં શાસ્ત્રસુ પદ્ શ્વતાનિ । દે શતે વિંશચ કોષ્ઠે । ગ્રીવાં પ્રત્યુર્ધ્વ સપતિઃ ॥૩૧॥

સ્નાયુઓનો વિસ્તાર

સ્નાયુઓ નવસો છે. તેમાં છસો શાખાઓ-

૧. આ પછીના અધ્યાયના ૨૮મા વિષયમાં જુએ

કર્ણયોદ્ધે । ચત્ત્રો લલટે । એકા શિરસિ ॥ ૪૦ ॥
ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ચોત્રીસ પેશીઓ

ડોકમાં ચાર પેશીઓ છે. હડપચીના બે ભાગોમાં આઠ પેશીઓ છે. કાકડામાં એક પેશી છે. ગળામાં એક પેશી છે. તાળવામાં બે પેશીઓ છે. જીભમાં એક પેશી છે. બે હોઠમાં બે પેશીઓ છે. નાકમાં બે પેશીઓ છે. નેત્રોમાં બે પેશીઓ છે. બે ગાલોમાં ચાર પેશીઓ છે. બે કાનોમાં બે પેશીઓ છે. લલાટમાં ચાર પેશીઓ છે અને માથામાં એક પેશી છે. આનો સરવાળો કરતાં ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ચોત્રીસ પેશીઓ થાય છે. ૪૦

भवति चात्र

શિરાસ્નાયુસ્થિપર્વાણિ સન્ધયશ્ચ શરીરિણામ્ ।
પેશીભિઃ સંવૃતાન્યત્ર વલવન્તિ ભવન્ત્યતઃ ॥૪૧॥

પેશીઓનું પ્રયોજન

માણસોનાં શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ, બીજા વિભાગો અને સંધિઓ પેશીઓથી વીંટાયેલા હોય છે તેથી બળવાન રહે છે. ૪૧

સ્ત્રીणां तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरे-
कैकस्मिन् पञ्च पञ्च । यौवने तासां परिवृद्धिः ।
अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे मुखश्रिते
बाह्वे च वृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिष्ठः । शुक्रा-
र्तवप्रवेशिन्यस्तिष्ठ एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो
यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥ ४२ ॥

સ્ત્રીઓને વીસ પેશીઓ અધિક હોય છે

સ્ત્રીઓને ઉપર કહેલી પાંચસો પેશીઓ કરતાં વીસ પેશીઓ અધિક છે. તેઓમાં એક એક સ્તનમાં પાંચપાંચ, એટલે બન્ને સ્તનોમાં મળીને દસ છે. જ્યારે યૌવન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે એ પેશીઓ વૃદ્ધિ પામે છે. યોનિમાં ચાર પેશીઓ છે; તેઓમાં યોનિના મુખમાં રહી અંદર પ્રસાર પામેલી અર્થાત્ મૂત્રના સ્રોતરૂપે બે પેશીઓ છે અને યોનિથી બહાર દેખાઈ રહેલી

યોનિની ડોડીનાં બે પડખાંઓમાં બે પેશીઓ છે. ડોડીનાં પડખાંઓમાં રહેલી એ બે પેશીઓ ગોળ છે. ત્રણ પેશીઓ ગર્ભને રહેવાના માર્ગમાં ત્રણ આવર્તોરૂપે રહી છે અને ત્રણ પેશીઓ ગર્ભાશયની અંદર વીર્ય તથા રજને પ્રવેશ કરાવનારી છે કે, જે ગર્ભાશય, પિત્તાશય અને પક્વાશય એ બેતા મધ્યમાં ત્રીજા આવર્તની અંદર છે. એ ગર્ભાશયમાં ગર્ભ રહે છે. ૪૨

तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिर-
मृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका
यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥ ४३ ॥

સ્થાનોને અનુસરી પેશીઓનાં અનેક રૂપો

ગાઢતા, પાંખાપણું, જડાઈ, સૂક્ષ્મતા, પહોળાઈ, ગોળાઈ, ટૂંકાઈ, લંબાઈ, કઠિનતા, કામળતા, લાસાપણું તથા ખરસટતા વગેરે પેશીઓના પ્રકારો કે જેઓ સંધિઓને, અસ્થિઓને, શિરાઓને તથા સ્નાયુઓને ઢાંકવામાં ઉપયોગ પામેલા છે, તેઓ પોતપોતાનાં સ્થાનો પ્રમાણે સ્વભાવથી જ થાય છે. ૪૩

भवति चात्र

પુંસાં પેશ્યઃ પુરસ્તાઘાઃ પ્રોક્તા લક્ષણમુષ્કજાઃ ।

સ્ત્રીણામાવૃત્ય તિષ્ઠન્તિ ફલમન્તર્ગતં હિ તાઃ ॥૪૪॥

પુરુષોનાં લિંગોમાં તથા વૃષણોમાં રહેનારી પેશીઓ સ્ત્રીઓને કયા પ્રદેશમાં છે?

ઉપરના ઉદ્દેશ વિષયમાં પુરુષોનાં લિંગોમાં તથા વૃષણોમાં જ પેશીઓ કહેલી છે, તે પેશીઓ સ્ત્રીઓના શરીરમાં અંદર રહેલા ગર્ભાશયને ઢાંકી રહેલી છે. (ગયદાસ તથા ભોજ તો એમ કહે છે કે સ્ત્રીઓને એ ત્રણ પેશીઓ છે જ નહિ.) ૪૪

मर्मशिराघमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ॥ ४५ ॥

મર્મોનો, શિરાઓનો, ધમનીઓનો અને અંદર મુખવાળા સ્રોતોનો વિભાગ હવે પછી છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. ૪૫

સ્નાયુઓનું પ્રયોજન તથા તે સ્નાયુઓને
શસ્ત્રક્રિયા કરતાં અચાપવાની જરૂર

જેમ અગાધ પાણીમાં ચલાવેલું હાકડાનાં
પાટિયાંઓવાળું વહાણ ધણું બધેનોથી બાધેલું
હોવાને લીધે ધણું બોળને ઉપાડી શકે છે, તેમ
આ શરીરમાં જટલા સાધાઓ છે, તે સધળા ધણું
સ્નાયુઓથી બધાયેલા હોવાને લીધે માણસો
બોળે સહન કરી શકે છે

અસ્થિઓ, પેશીઓ, શિરાઓ કે સધિઓ
શસ્ત્રથી વીધાય કે કપાય, તો માણસને એવું
નુકસાન કરતાં નથી કે જેવું સ્નાયુઓ શસ્ત્રથી
વીધાય કે કપાય તો નુકસાન કરે છે જે વેધ
બહારના તથા અંદરના સ્નાયુઓને બરાબર
બાળતો હોય, તે વેધ જ માણસોના શરીરમાંથી
ગૂંદ શરૂ થને ઠાઠી શકે છે ૩૬

પચ્ચ પેશીશત્તાનિ મન્વન્તિ । તાસાં ચત્વારિ
શત્તાનિ જ્ઞાતાસુ । કોષ્ઠે પદ્મપ્રિ । ત્રીણાં પ્રચૂર્ણ
ચતુસિશત્ ॥ ૩૭ ॥

પેશીઓનો વિસ્તાર

માસની પેશીઓ પાચતો છે તેઓમાં
ચારસો શાખાઓમાં એટલે હાથપગમાં છે. છાસક
ઢાઢામાં છે અને ચોત્રીસ ડોકથી માંડીને ઉપરના
પ્રદેશોમાં છે ૩૭

एकैकस्यां तु पादाङ्गुल्यां तिष्ठस्तिष्ठस्ता-
पचदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तान्य
एव । दश गुल्फतल्यो । गुल्फान्वन्तरे निशति ।
पच जानुनि । विंशतिरूरी । दश वक्षणे । शतमेव
मेरुस्मिन्सन्निभ मन्वन्ति । एतेनेतरसन्धिय चाह च
व्याख्याती ॥ ३८ ॥

હાથપગમાં ચારસો પેશીઓ

પગની એકએક આંગળીમાં ત્રણત્રણ પેશી
ઓ છે એટલે ૫૬૪ થઈ. પગના કૂણામાં દસ છે
પગની ઉપરના કૂચ(ગાખામાં) દસ છે. ધૂરીમાં
અને તળામાં મળીને દસ છે. ધૂરીમાં અને

ગોઠણના મધ્યમાં વીસ છે ગોઠણમાં પાંચ છે.
સાથળમાં વીસ છે અને સાથળના સાંધામાં દસ
છે, એટલે એક પગમાં સો પેશીઓ થઈ આ
પ્રમાણે બીજા પગમાં અને બે હાથમાં સો સો
ગણી લેવી, એટલે ચારસો પેશીઓ હાથપગમાં
મળીને થાય છે ૩૮

તિઘ્રઃ પાયૌ । एका मेढू । सेवन्या चापरा ।
द्वे वृषणयो । स्फिचोः पच पच । द्वे वस्तिशिरसि ।
पचोदरे । नाग्यामेका । पृष्ठोर्वसनिविष्टाः पच पच
दीर्घाः । पद् पार्श्वयो । दश वक्षसि । अक्षकांसौ
प्रति समन्तात्सप्त । द्वे हृदयामाशययो । पद् यकृत्क्षी
होण्डकेषु ॥ ३९ ॥

ડોઢામાં છાસક પેશીઓ

ત્રણ પેશીઓ ગુદામાં છે એક પેશી લિંગમાં
છે એક પેશી લિંગની સીવણીમાં છે બે પેશીઓ
વૃષણોમાં છે. એકએક કૂલામાં પાચપાંચ, એટલે
બન્ને કૂલાઓમાં મળીને દસ પેશીઓ છે. બે
પેશીઓ મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં છે પાંચ
પેશીઓ ઉદરમાં છે એક પેશી નાભિમાં છે
પીઠના ઉપરના ભાગમાં લાંબી દસ પેશીઓ છે
બે પડખામાં મળીને છ પેશીઓ છે દસ પેશીઓ
છાતીમાં છે. અક્ષક નામનાં બે અસ્થિઓની
તથા ખભાઓની ચોમેર સાત પેશીઓ છે
હૃદય અને આમાશયમાં મળીને બે પેશીઓ
છે યકૃતમાં બે પેશીઓ છે, પ્થીદામાં બે પેશી-
ઓ છે અને મળની પોટવીમાં બે પેશીઓ છે
આનો મરવાગો કરતાં ડોઢામાં છાસક પેશીઓ
થાય છે (ગપાસે નો ઢાઢામાં સાઠ ગણી છે
અને ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ચાળીમ
ગણી છે. જદ વાગઝે પણ ઢાઢામાં માઠ જ
ગણી છે ૩૯) ૩૯

श्रीकापां चतस्र । अष्टौ हन्वो । एकैका
काकलकण्ठयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वापम् ।
ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयो । गण्डयोर्मतस्रः ।

અવયવોની સંખ્યા તથા તે સંખ્યાને લગતા વિશેષો પ્રત્યક્ષ થાય નહિ, માટે સંપૂર્ણ ગાત્રો-વાળું શય લેવા કહ્યું છે. વિપથી નાશ પામ્યું હોય તો વિપની જ્વાળાથી ત્વચા વગેરે વીંખાઈ ગયેલાં હોવાથી વિભાગો ખરાખર પ્રત્યક્ષ થાય નહિ, માટે વિપથી નાશ ન પામેલું શય લેવા કહ્યું છે. જો લાંબા કાળની વ્યાધિથી પીડાઈને મરણ પામેલ હોય, તો ત્વચા વગેરેનું માપ ખરાખર રહેલું ન હોય, માટે લાંબા કાળના વ્યાધિથી ન પીડાયેલું શય લેવા કહ્યું છે. શયને ખડ વગેરેથી વીંટલું ન હોય તો, માંસમાં વગેરે ખાઈ જાય, તેથી અવયવો અપૂર્ણ થઈ જાય, માટે ખડ વગેરેથી વીંટવા કહ્યું છે. પાંચરામાં રાખ્યું ન હોય, તો જળના વેગથી તણાઈ જાય, માટે પાંચરામાં રાખવા કહ્યું છે અને અગ્રમ પ્રદેશમાં રાખ્યું હોય, તો ગરંજ વગેરે પ્રાણીઓ તોડીફોડીને બગાડી નાખે, માટે ગ્રમ પ્રદેશમાં રાખવા કહ્યું છે; વગેરે સમજ લેવું.) ૫૦

શ્લોકૌ ચાત્ર ભવતઃ ॥

ન શક્યશ્ચક્ષુષા દ્રષ્ટું દેહે સૂક્ષ્મતમો વિમુઃ ।
દૃશ્યતે જ્ઞાનચક્ષુર્મિસ્તપશ્ચક્ષુર્મિરેવ ચ ॥ ૫૧ ॥

કેવળ જીવાત્મા પ્રત્યક્ષ થતો નથી

આ વિપયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'શરીરમાં જીવાત્મા, જે જ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તેનું કદી પણ ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરી શકાતું નથી. જીવાત્માનું દર્શન તો જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુઓથી તથા તપરૂપ ચક્ષુઓથી જ કરી શકાય છે. ૫૧

શરીરે ચૈવ શાસ્ત્રે ચ દૃષ્ટાર્થઃ સ્યાદ્વિશારદઃ ।

દૃષ્ટશ્રુતાભ્યાં સન્દેહમવાપોહ્યચેત્ક્રિયાઃ ॥ ૫૨ ॥

શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ એ બન્નેથી શરીરના

અવયવો જોવાની જરૂર

જે વેદે શાસ્ત્રથી તથા પ્રત્યક્ષથી પણ

શરીરના સઘળા વિભાગો જોવા હોય, તે વેદ પ્રતીક્ષ થાય છે. વેદે પ્રત્યક્ષ તથા શાસ્ત્રથી સઘળા સંદેહ દૂર કરી પછી ક્રિયાઓ કરવી.' ૫૨

અધ્યાય ૬૭

અયાતઃ પ્રત્યેકમર્મનિર્દેશં શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'પ્રત્યેકમર્મ-નિર્દેશશારીરં' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, જે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સસોત્તરં મર્મશતમ્ ॥ તાનિ મર્માણિ પચ્ચાત્મ-કાનિ । તદ્યથા-માંસમર્માણિ । શિરામર્માણિ । સ્નાયુમર્માણિ । અસ્થિમર્માણિ । સન્ધિમર્માણિ ચેતિ ॥ ન ચલુ માંસશિરાસ્નાય્વસ્થિસન્ધિવ્યતિરેકેનાન્યાનિ મર્માણિ ભવન્તિ, વસ્માન્નોપલમ્બન્તે ॥ ૨ ॥

મર્મોની સંખ્યા તથા પાંચ જાતો

શરીરમાં મર્મો એકસો સાત છે. એ મર્મો માંસમર્મ, શિરામર્મ, સ્નાયુમર્મ, અસ્થિમર્મ અને સંધિમર્મ એ રીતે પાંચ જાતનાં છે. માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ સિવાય મર્મો જોવામાં આવતાં નથી, માટે મર્મોની આ પાંચ જાતો જ ગણી છે. ૨

તત્રૈકાદશ માંસમર્માણિ । એકચત્વારિંશ્ચિહ્નિ-મર્માણિ । સપ્તવિંશતિઃ સ્નાયુમર્માણિ । અષ્ટાવસ્થિમર્માણિ । વિંશતિઃ સન્ધિમર્માણિ । તદેતત્સસોત્તરં મર્મશતમ્ ॥ ૩ ॥

મર્મોની પાંચ જાતોની એકંદર સંખ્યા

તેઓમાં અગિયાર માંસમર્મો છે. એક-તાલીસ શિરામર્મો છે. સત્તાવીસ સ્નાયુમર્મો છે. આઠ અસ્થિમર્મો છે અને વીસ સંધિમર્મો છે. આ

૧ માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પ્રત્યેકનાં જુદાંજુદાં દરેક મર્મના નિરૂપણ વિશેનો.

શઙ્ખનામ્યાકૃતિયોનિહ્યાવર્તા સા પ્રકીર્તિતા ।
તસ્યાસ્તૃતીયે ત્વાર્વેતે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥
યયા રોહિતમત્સ્યસ્ય મુલ્લ મવતિ રૂપત ।
તત્સસ્થાનાં તથારૂપા ગર્ભશય્યા વિદુર્બુધા ॥૪૬॥

યોનિનુ તથા ગર્ભાશયનુ' સ્વ૩૫

યોનિ શબ્દની નાભિના જેવા આકારવાળી છે અને તેની અદર ત્રણ આવર્તો છે યોનિના ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભશય્યા (ગર્ભાશય) છે જેનું રોહિત (રોહીડા) નામના મત્સ્યનું મુખ હોય છે તેવા જ આકારવાળી અને તેવા જ રૂપવાળી ગર્ભશય્યા છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે (ગર્ભાશય નાના મુખવાળો છે અને અદર મોટાં છિદ્રવાળો છે) ૪૬

આમુષ્મોડમિમુલ્લ શેતે ગર્મો ગર્ભાશયે સ્થિયા ।

સ યોનિ શિરસા યાતિ સ્વમાવાત્પ્રસવ પ્રતિ ॥૪૭॥

ગર્ભની સ્થિતિનુ' સ્વ૩૫

સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ગર્ભ અત્યંત સડોચાથેલા અગોવાગો ધઈ સામે નોંટે જ રહે છે જ્યારે પ્રસવનકાળ થાય છે, ત્યારે એ ગર્ભ સ્વભાવથી જ પોતાના માથા વડે યોનિના દ્વારમાં આવે છે ૪૭ સ્વર્ણવર્ણન્યસ્વ દેહસ્ય યોડયમહાવિનિશ્ચય ।

શલ્યજ્ઞાનાદ્યેતે નૈવ વર્ણયેતેજ્ઞેષુ કેષુચિત્ ॥૪૮॥

આયુર્વેદનાં તત્ત્વોમાં શલ્યતત્ત્વની શ્રેષ્ઠતા

જેના છેડે તત્ત્વો છે એવા શરીરમાં રહેલા સર્વ અંગો (વિભાગો) નો જે આ નિશ્ચય કહ્યો છે, તે શલ્યતત્ત્વ વિના બીજા કોઈ તત્ત્વમાં કહ્યો નથી ૪૮

તસ્માન્નિ સશય જ્ઞાન હર્તા શલ્યસ્ય વાન્છતા ।

શોધયિત્વા સૃત સમ્યગ્રદ્યોઽજ્ઞવિનિશ્ચય ॥

પ્રત્યક્ષતો હિ યદ્ દષ્ટ શાસ્ત્રદષ્ટ ચ યદ્ભવેત્ ।

સમાસતસ્તદુભય મૂયો જ્ઞાનવિવર્દનમ્ ॥૪૯॥

શરીરના સવળા વિભાગોનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી

તથા પ્રત્યક્ષ મેળવવું

શરીરની અદરના સવળા વિભાગોની

સ્થિતિ એ પ્રત્યક્ષ બેઈ હોય, તો બધા સશયો દૂર થાય છે, માટે શલ્યને એથી કાઢવા વગેરેની વૃત્તિ કરનારા વૈદો શરીરની અદરના સવળા વિભાગોનું ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી શબ્દને સંપૂર્ણ રીતે તોડીફોડી નજરે બેઈને સર્વ વિભાગોનો નિશ્ચય કરેલો બેઈએ, કારણકે શાસ્ત્ર તથા પ્રત્યક્ષ એ બંનેને મેળવીને જ કોઈ હોય, તેથી જ્ઞાન ધણુ જ વધે છે ૪૮

તસ્માત્સમસ્તગાત્રમવિપોપહતમદીર્ઘધ્યાધિપીઢિ તમવર્ણશતિક નિ સદ્મૂતપુરીપ પુરુષમનહત્યામાપ- ગાયા નિષદ્ધ પજ્જરસ્ય મુજ્જવત્કલકુશળાદીનામન્ય તમેનારેષિતાક્ષમપ્રકાશે દેશે કોપયેત્સમ્યક્પ્રકૃયિત ઓઢૃત્ય તત્તો દેહ સમરાત્રાદુશીરવાલવેણુવત્કલકૂચી- નામન્યતમેન શ્વે શ્વેતવર્ણયસ્ત્વગાદી સર્વાનેવ યા દ્યામ્યન્તરાક્ષપ્રત્યક્ષવિશેષાન્યયોક્તાન્ લક્ષ્યેષુક્ષુપા ॥

કેવા શબ્દને તોડીફોડી કેવી રીતે બેઈ?

જે શબ્દ સંપૂર્ણ ગાત્રોવાળું હોય, ગ્રેહથી નાશ પામ્યું ન હોય, લાંબા કાળના વ્યાધિથી પીડાયેલ ન હોય, ઘણાં વર્ષોની ઉંમરનું ન હોય અને પુરુષ હોય, તેના અંગોમાં અરકાયેલાં વિષ્ટામૂત વગેરે સાફ કરી નાખી, તે શબ્દને પાજરામાં રાખી, મૂજ મૂજ નામનું ખડ, ઝાડની છાવ, દર્બ અને શણુ વગેરેમાંના કોઈ પદાર્થથી તેના સવળા અંગોને વીટી, ઝાઝા પ્રવાહ વગરની નદીમાં કોઈ શુભ પ્રદેશની અદર મૂકી રાખી ફુગાવવું સારી પેઠે ફૂગી જાય, ત્યારે તે શબ્દને બહાર કાઢી લઈ પછી સાત દિવસની અદર ધીરે ધીરે વાગો, વાળ, વાંસ, ઝાડની ઝાવ ઢે (આસ જેવી) ફેંચી વગેરે કોઈ પદાર્થ વડે યસીયસી ખેંચીને તે શબ્દના, આ અર્થમાં કહેના તત્ત્વો વગેરે બહારના તથા અદરના સવળા અંગો તથા પ્રત્યગોના વિભાગોને અને વિશેષોને નેત્રો વડે જોવા (શબ્દ એ સંપૂર્ણ ગાત્રોવાળું હોય, તે શાસ્ત્રમાં કહેથી

નીલધમનીમાતૃકાશૃંગાટકાપાદ્મસ્થપનીફળસ્તનમૂ-
ળપલાપાપસ્તમ્મહદયનાભિપાર્શ્વસન્ધિવૃહતીલોહિતાક્ષો-
ર્ચઃ શિરામર્માણિ ॥ ૧૧ ॥

સઘળાં મર્મેભાં શિરાઓનાં મર્મે કયાં છે ?

ધમની નામનાં ચાર, માતૃકા નામનાં આઠ,
શૃંગાટક નામનાં ચાર, અપાંગ નામનાં બે, સ્થપની
નામનું એક, દ્વણ નામનાં બે, સ્તનમૂલ નામનાં
બે, અપલાપ નામનાં બે, અપસ્તંભ નામનાં બે,
હૃદય નામનું એક, નાભિનામનું એક, પાર્શ્વસંધિ
નામનાં બે, બૃહતી નામનાં બે, લોહિતાક્ષ નામનાં
ચાર અને ઊર્વી નામનાં ચાર; એ રીતે એકતા-
લીસ મર્મે શિરાઓનાં છે. (જે કે સઘળાં
મર્મેભાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ
એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે, તોપણ જ્યાંમાં
શિરાઓનો સંબંધ અધિક હોય છે, તેઓ શિરા-
મર્મે કહેવાય છે.) ૧૧

આણિવિટપકક્ષધરકૂર્ચકૂર્ચશિરોવસ્તિક્ષિપ્રાંસવિ-
ધુરોક્ષેપાઃ સ્નાયુમર્માણિ ॥ ૧૨ ॥

સઘળાં મર્મેભાં સ્નાયુઓનાં મર્મે કયાં છે ?

આણિ નામનાં ચાર, વિટપ નામનાં બે,
કક્ષધર નામનાં બે, કૂર્ચ નામનાં ચાર, કૂર્ચશિર
નામનાં ચાર, વસ્તિ નામનું એક, ક્ષિપ્ર નામનાં
ચાર, અંસ નામનાં બે, વિધુર નામનાં બે અને
ઉક્ષેપ નામનાં બે એ રીતે સત્તાવીસ મર્મે
સ્નાયુઓનાં છે. (જે કે સઘળાં મર્મેભાં માંસ,
શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ એ પાંચેનો
સંબંધ હોય છે, તોપણ જ્યાંમાં સ્નાયુઓનો
સંબંધ અધિક હોય છે તેઓ સ્નાયુમર્મે કહે-
વાય છે.) ૧૨

કટીકતરુણનિતમ્વાંસફલકશઙ્ખાસ્ત્વસ્થિમર્માણિ ॥ ૧૩ ॥

સઘળાં મર્મેભાં અસ્થિઓનાં મર્મે કયાં છે ?

કટીકતરુણ નામનાં બે, નિતંબ નામનાં
બે, અંસફલક નામનાં બે અને શંખ નામનાં બે
એ રીતે આઠ મર્મે અસ્થિઓનાં છે. (જે કે

સઘળાં મર્મેભાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને
સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે, તોપણ
જ્યાંમાં અસ્થિઓનો સંબંધ અધિક હોય છે
તેઓ અસ્થિમર્મે કહેવાય છે.) ૧૩

જાતુકૂર્વરસીમન્તાધિપતિગુલ્ફમણિવન્ધકુકુન્દ-
રાવર્તક્રુકાટિકાશ્ચેતિ સન્ધિમર્માણિ ॥ ૧૪ ॥

સઘળાં મર્મેભાં સંધિઓનાં મર્મે કયાં છે ?

જાતુ નામનાં બે, કૂર્વર નામનાં બે, સીમંત
નામનાં પાંચ, અધિપતિ નામનું એક, ગુલ્ફ
નામનાં બે, મણિબંધ નામનાં બે, કુકુંદર નામનાં
બે, આવર્ત નામનાં બે, અને ક્રુકાટિકા નામનાં
બે એ રીતે વીસ મર્મે સંધિઓનાં છે. (જે કે
સઘળાં મર્મેભાં માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને
સંધિ એ પાંચેનો સંબંધ હોય છે, તોપણ જ્યાંમાં
સંધિઓનો સંબંધ અધિક હોય છે તેઓ સંધિ-
મર્મે કહેવાય છે.) ૧૪

તાન્યેતાનિ પદ્મ વિકલ્પાનિ મર્માણિ ભવન્તિ ।
તદ્વથા--સઘઃપ્રાણહરાણિ કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ વિશ-
લ્યમાનિ વૈકલ્યકરાણિ રુજાકરાણિ ચેતિ ॥

તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણ્યેકોનવિંશતિઃ । કાલાન્તર-
પ્રાણહરાણિ ત્રયચિંશત્ । ત્રીણિ વિશલ્યમાનિ । ચતુ-
શ્ચત્વારિંશદ્વૈકલ્યકરાણિ । અઘૌ રુજાકરાણીતિ ॥ ૧૫ ॥

સઘળાં મર્મેની બીજી પાંચ જાત અને
દરેકમાં મર્મેની સંખ્યા

સઘળાં મર્મે જમ માંસમર્મ, શિરામર્મ,
સ્નાયુમર્મ, અસ્થિમર્મ અને સંધિમર્મ એ પાંચ
જાતમાં વહેંચાયેલાં છે, તેમ સઘઃપ્રાણહર, કાલાં-
તરપ્રાણહર, વિશલ્યમ્, વૈકલ્યકર, અને રુજકર
એ રીતે બીજી પણ પાંચ જાતમાં વહેંચાયાં છે.

એકસો સાત મર્મેમાં ઝોગણીસ મર્મે
સઘઃપ્રાણહર, (સાત દિવસની અંદર પ્રાણ
લેનારાં) તેવીસ મર્મે કાલાંતરપ્રાણહર, (પચ-
વાડિયામાં અથવા એક મહિનામાં પ્રાણ લેનારાં),
ત્રણ મર્મે વિશલ્યમ્ (ઠાઠેલા શલ્યથી રહિત

જુદીજુદી સખ્યાઓનો સરવાળો ૧૦૭ થાય છે ૩

તેપામેકાદશૈકસ્મિન્સકિશ્ન મવન્તિ । એતેનેતર
સકિય વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ । ઉદરોરસોદ્દાશ્ન ।
ચતુર્દશ પૃષ્ઠે । ગ્રીવા પ્રત્યુર્ધ્વ સસર્વિશ્વત્ ॥ ૪ ॥

શારીરના પ્રદેશોમાં ૧૦૭ મર્મેની વહેંચણી

તેઓમાં અગિયાર મર્મે એક પગમાં છે
બીજા પગમાં પણ અગિયાર છે એકએક હાથમાં
પણ અગિયાર અગિયાર મર્મે છે આ પ્રમાણે
શાખાઓમાં કુલ બુધાગ્રીસ મર્મે યથા પેટમાં
અને છાતીમાં મળીને બાગ મર્મે છે અને પીઠમાં
ચોદ મર્મે છે, એટલે ઠાઠામાં કુલ છત્રીસ મર્મે
થયા ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં સાડનીસ
મર્મે છે આનો સરવાળો કરતા (૧૦૭) થાય છે ૪

તત્ત્વ સક્રિયમર્માણિ ક્ષિપ્રતલહદયકૂર્ચકૂર્ચશિરો
શુલ્કેન્દ્રપસ્તિકાન્વાળ્યૂર્વીલોહિતાક્ષાણિ વિટપ ચેતિ ।
એતેનેતરસકિય વ્યારમાનમ્ ॥ ૫ ॥

પગમાં રહેલા મર્મેનાં નામો

એક પગમાં ક્ષિપ્ર, તલહદય, કૂર્ચ, કૂર્ચ
શિર, શુલ્ક, ઇંદ્રપસ્તિ, બતુ, આણિ, ભીર્,
લોહિતાક્ષ અને વિટપ-એ નામના અગિયાર મર્મે
છે બીજા પગમાં પણ એજ નામના અગિયાર
મર્મે છે ૫

ઉદરોરસોસ્તુ ગુદપસ્તિનામિદ્વદયસ્તનમૂલસ્ત
નરોહિતાપલાવાન્યપસ્તમ્મૌ ચેતિ ॥ ૬ ॥

પેટ તથા છાતીમાં રહેલા મર્મેનાં નામો

પેટ તથા છાતીમાં મળીને શુલ્ક, પસ્તિ, નાભિ,
દદય, બે સ્તનમુન, બે સ્તનગોહિત, બે અપલાપ
અને બે અપરજન એ નામના બાગ મર્મે છે -

પૃથ્વમર્માણિ તુ કરીક્ષ્ણરુણકુન્દરનિતમ્બગર્થ
સધિરૂદ્ધત્વસફલકાન્યમૌ ચેતિ ॥ ૭ ॥

પીઠમાં રહેલાં મર્મેના નામો

પીઠમાં ૭ કટીકતરપા, ૭ કુદ્દગ, ૭
નિનબ, બે પાર્શ્વસધિ, બે બુદતી, બે અસદ્વક,

બે અસ, એ નામના ચોદ મર્મે છે ૭

વાહુમર્માણિ તુ ક્ષિપ્રતલહદયકૂર્ચકૂર્ચશિરોમણિ
વન્ધેન્દ્રપસ્તિકૂર્ષરાણ્યૂર્વીલોહિતાક્ષાણિ કક્ષધર ચેતિ ।
એતેનેતરો વાહુર્વ્યાખ્યાત ॥ ૮ ॥

હાથમાં રહેલાં મર્મેનાં નામો

હાથમાં ક્ષિપ્ર, તલહદય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર,
મણિબધ, ઇંદ્રપસ્તિ, કૂર્ષર, આણિ, ભીર્,
લોહિતાક્ષ અને કંકશર એ નામના અગિયાર
મર્મે છે બીજા હાથમાં પણ એજ નામના
અગિયાર મર્મે છે (આમાં ક્ષિપ્ર, તલહદય,
કૂર્ચ, કૂર્ચશિર, ઇંદ્રપસ્તિ, આણિ, ભીર્ અને
લોહિતાક્ષ એ આઠ મર્મે તો પગના મર્મેના
જતા નામેવાળાં જ છે કુલ મણિબધ, કૂર્ષર
અને કંકશર એ ત્રણ મર્મે જુદા નામેવાળાં છે) ૮

જનૂર્ધ્વ મર્માણિ ચત્ત્વો ધમન્યોડૌ માતૃકા દ્વે
કૃકાટિકે દ્વે વિધુરે દ્વો ફળૌ દ્વાવપાક્ષો દ્વાવાવર્તા
દ્વાબુલ્લેષૌ દ્વો શઘ્નૈકા સ્વપની પચ સીમતાઘત્વારિ
ગૃહ્ણાટકાન્યેકોડધિપતિરિતિ ॥ ૯ ॥

ડોકથી ઉપરના ભાગોનાં મર્મે

ડોકથી માંડી ઉપરના પ્રદેશોમાં ચાગધમની,
આડ માતૃકા, બે કૃકાટિકા, બે વિધુર, ૨ ફળુ,
બે અપાંગ, ૨ આવર્ત, ૨ ઉત્તેપ, બે શખ,
એક સ્વપની, પાચ સીમત, ચાર શૂગાટક અને
એક અધિપતિ એ નામના સાડનીસ મર્મે છે ૯

તત્ત્વ તલહદયે દ્રવપસ્તિગુદસ્તનરોહિતાણિ માંસ
મર્માણિ ॥ ૧૦ ॥

સપ્તમા મર્મેમાં માસના મર્મે કયાં છે ?

તલહદય નામના ચાર, ઇંદ્રપસ્તિ નામના
ચાર, શુદનામતુ એ અને સ્તનગોહિત નામના
બે, એ રીને અગિયાર મર્મે માસના છે (એ ૨
માસના મર્મેમાં આગ શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને
સધિ એ પાંચેના સ ૧ ૧ દોષ છે, તોપણ જેઓ
માં માસનો મ નધ અધિક દોષ છે, તે માસમર્મે
કહેવાય છે) ૧૦

૩૩માંથી ૩૭મા સુધીના વિષયોમાં કહેલાં દુઃખો તથા સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમાં કહેલાં ભ્રમાદિક દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૭

તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણ્યમેયાન્યગ્નિગુણેષ્વાશુ ક્ષી-
ણેષુ ક્ષપયન્તિ । કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ સૌમ્યામેયાન્ય-
ગ્નિગુણેષ્વાશુ ક્ષીણેષુ ક્રમેણ ચ સોમગુણેષુ કાલાન્તરેણ
ક્ષપયન્તિ । વિશલ્યપ્રાણહરાણિ વાયવ્યાનિ । શલ્યમુ-
ખનિરુદ્ધો યાવદન્તર્વાયુસ્તિષ્ઠતિ તાવજ્જીવિત્યુદ્ધૃતમાત્રે
તુ શલ્યે મર્મસ્થાનાશ્રિતો વાયુર્નિષ્ક્રામતિ તસ્માત્સશલ્યો
જીવિત્યુદ્ધૃતશલ્યો મ્રિયતે । વૈકલ્યકરાણિ સૌમ્યાનિ
સોમો હિ સ્થિરત્વાચ્છૈત્યાચ્છ પ્રાણાવલમ્બનં કરોતિ ।
રુજાકરાણ્યગ્નિવાયુગુણભૂયિષ્ઠાનિ વિશેષતશ્ચ તૌ રુજા-
કરૌ । પાન્નમૌતિકીં ચ રુજામાહુરેકે ॥ ૧૮ ॥

સઘનાં મર્મોની પ્રાણ ઉપર ક્યારે
અસર થાય છે ?

જ સઘઃપ્રાણહર મર્મો છે તેઓ આગ્નેય છે; એટલે અગ્નિના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે, તેથી અગ્નિના ગુણો ધાથી તુરત ક્ષીણ થઈ જતાં તે મર્મો તુરત (સાત દિવસની અંદર) પ્રાણ લે છે; કારણ કે આગ્નેય પદાર્થો ઝડપથી ક્રિયા કરનારા હોય છે.

જ કાલાંતરપ્રાણહર મર્મો છે, તેઓ સૌમ્યાગ્નેય છે; એટલે અગ્નિ તથા સોમ, એ બંનેના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે, તેથી અગ્નિના ગુણો પ્રહારથી તુરત ક્ષીણ થતાં અને સોમના ગુણો અતુક્રમે ક્ષીણ થતાં તે મર્મો કાલાંતરે (પચ્ચવાડિયે અથવા મહિને) મારે છે; કારણ કે અગ્નિના ગુણો ઝડપથી ક્રિયા કરનારા છે અને સોમના ગુણો વખત લગાડીને કામ કરનારા છે.

જ વિશલ્યમ્ મર્મો છે તેઓ વાયવ્ય છે; એટલે વાયુના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે; માટે શલ્યના મુખથી રોકાયેલો વાયુ જ્યાંસુધી અંદર રહે છે, ત્યાંસુધી તે મર્મોમાં પ્રહાર પામેલો માણસ જીવે છે, પણ શલ્ય કાઢી લેવામાં આવતાં

તે મર્મસ્થળમાં રહેલો વાયુ તુરત બહાર નીકળી જાય છે; તેથી તુરત જ મરી જાય છે. (પાકવાથી શલ્ય પોતાની મેળે નીકળી, જાય તોપણ માણસ જીવે છે.)

જ વૈકલ્યકર મર્મો છે તેઓ સૌમ્ય છે; એટલે કેવળ સોમના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે, તેથી તે મર્મોમાં પ્રહાર પામેલો માણસ વિકલ (ખોડખાંપણવાળો) થઈ જાય છે; પણ મરણ પામતો નથી. સોમ સ્થિર છે અને શીત છે, તેથી પ્રાણને ટકાવી રાખે છે.

જ રુજાકર મર્મો છે, તેઓ આગ્નેય છે તથા વાયવ્ય પણ છે; એટલે અગ્નિ અને વાયુના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે. અગ્નિ અને વાયુ વિશેષે ઠરી પીડા કરનારા છે, તેથી એ મર્મોમાં પ્રહાર પામેલો માણસ પીડાય છે.

કેટલાક આચાર્યોનો મત એવો છે કે, પીડા થવી એ પાંચે ભૂતોનો ગુણ છે, માટે રુજાકર મર્મો પાંચે ભૂતોના ગુણોના આધિશ્વવાળાં છે. ૧૮

કેચિદાહુર્માસાદીનાં પચ્ચાનામપિ સમસ્તાનાં વિવૃદ્ધાનાં ચ સમવાયાત્સઘઃપ્રાણહરાણિ । એકહી-
નાનામલ્પાનાં વા કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ । દ્વિહીનાનાં વિશલ્યપ્રાણહરાણિ । ત્રિહીનાનાં વૈકલ્યકરાણિ ।
એકસ્મિન્નેવ રુજાકરાણીતિ ॥ ૧૯ ॥

કેટલાક આચાર્યોની જુદીજુદી માન્યતાઓ

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'જ મર્મોમાં માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ એ પાંચે મિશ્રિત હોય છે અથવા અધિક હોય છે, તે મર્મો સઘઃપ્રાણહર છે.' (તુરત પ્રાણ લે છે.)

જ મર્મોમાં માંસ, શિરાઓ, સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ અને સંધિઓ, એ પાંચ પદાર્થોમાંથી

૧ ગુદ, અસ્તિ. નાભિ અને હૃદય, કે જેઓ સઘઃ-
પ્રાણહર મર્મોમાંનાં છે, તેઓમાં જો કે અસ્થિઓ પ્રકટ નથી, તોપણ શક્તિરૂપે રહેલાં છે, તેથી તેઓમાં માંસાદિક પાંચે પદાર્થો છે એમ સમજવું.

યવાથી પ્રાણુ લેનારાં) યુ' માણીસ મર્મો વૈકલ્યકર,
(વિકલત કરનારાં એટલે ખોડખાં પણુ કરી દેનારાં)
અને આઠ મર્મો રુગકર(પીડા કરનારાં) છે. ૧૫

भवन्ति चात्र ॥

ગ્રહાટકાન્યવિપતિઃ શઘ્નો કળ્થશિરા ગુદચ્છ ।
હૃદયં વસ્તિનામી ચ મ્હન્તિ સયો હતાનિ તુ ॥
વક્ષોમર્માણિ સીમન્તતલક્ષિત્રેન્દ્રવસ્તયા ।
કરીકતરુણે સન્ધી પાર્શ્વજૈઃ વૃહતી ચ યે ॥
નિતમ્બાવિતિ ચૈતાનિ કાલાન્તરહરાણિ તુ ।
ઉક્ષેપૌ સ્વપની ચૈવ વિશલ્યદ્વાનિ નિર્દિશેત્ ॥
લોહિતાશ્નાણિજાનૂર્વાકૃર્ચા વિટપકૂર્પરાઃ ।
કુકુન્દરે કક્ષધરે વિધુરે સક્કાટિકે ॥
અંસાસપલકાપાઙ્ગા નીલે મન્યે ફળૌ તથા ।
વૈકલ્યકત્તણાન્માહુરાવતૌ દ્વૌ તથૈવ ચ ॥
ગુલ્ફૌ દ્વૌ મળિચન્ધૌ દ્વૌ દે દે કૂર્ચશિરાંસિ ચ ।
રજાકરાણિ જાનીપાદપ્પલેતાનિ શુદ્ધિમાન્ ॥
શિપ્રાણિ વિદ્મમાશ્રણિ મ્હન્તિ કાલાન્તરેણ ચ ॥૧૬॥
સઘાપ્રાણુહર આદિ પાંચ મર્મોનું વિવેચન

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વયંબ્રે
કહ્યું છે. 'ચાર શુ'ભાટક નામનાં મર્મો,
એક અધિપતિ નામનું મર્મ, બે શ'ખ નામનાં
મર્મો, આઠ માતૃકા નામનાં મર્મો, એક ગુદ
નામનું મર્મ, એક હૃદય નામનું મર્મ, એક
અસ્થિ નામનું મર્મ અને એક નાભિ નામનું
મર્મ એ આગળીસ મર્મો સઘાપ્રાણુહર છે.

બે સ્તનમૂલ નામનાં મર્મો, બે સ્તનરોહિત
નામનાં મર્મો, બે અપસ્રાપ નામનાં મર્મો, બે
અપસ્તંભ નામનાં મર્મો, પાંચ સીમંત નામનાં
મર્મો, ચાર તલહૃદય નામનાં મર્મો, ચાર શિપ્ર
નામનાં મર્મો, ચાર હિંદ્રઅસ્થિ નામનાં મર્મો, બે
કટીકતરુણ નામનાં મર્મો, બે પાર્શ્વસંધિ
નામનાં મર્મો, બે બૃહતિ નામનાં મર્મો અને બે
નિતંબ નામનાં મર્મો; એ નેત્રીસ મર્મો કાસાં-
તર પ્રાણુહર છે.

બે ઉત્ક્ષેપ નામનાં મર્મો અને એક સ્થપની
નામનું મર્મ એ ત્રણ મર્મો વિશલ્યદ્વા છે.

ચાર લોહિતાક્ષ નામનાં મર્મો, ચાર
આણિ નામનાં મર્મો, બે જનુ નામનાં મર્મો,
ચાર ઊર્વી નામનાં મર્મો, ચાર કૂર્ચ નામનાં
મર્મો, બે વિટપ નામનાં મર્મો, બે કૂર્પર નામનાં
મર્મો, બે કકુદર નામનાં મર્મો, બે કક્ષધર
નામનાં મર્મો, બે વિધુર નામનાં મર્મો, બે
કૂકાટિકા નામનાં મર્મો, બે અંસ નામનાં મર્મો,
બે અંસફલક નામનાં મર્મો, બે અપાંગ નામનાં
મર્મો, ચાર ધમની નામનાં મર્મો, કે જ્યાંમાં બે
નીલા તથા બે મન્યા નામથી આગળાપ છે
તેઓ, બે ફણુ નામનાં મર્મો અને બે આવતે
નામનાં મર્મો, એ યુ'માળીસ મર્મો વૈકલ્યકર છે.

બે ગુલ્ફ નામનાં મર્મો, બે મળિઅંધ
નામનાં મર્મો અને ચાર કૂર્ચશિર નામનાં મર્મો,
એ આઠ મર્મો રુગકર છે.

કાલાંતરપ્રાણુહર મર્મોમાં જ શિપ્ર નામનાં
ચાર મર્મો છે, તેઓ એ અત્યંત પ્રહાર પામ્યાં
હોય, તો તુરત પણુ મારી નાખે છે અને થોડો
પ્રહાર પામ્યાં હોય, તો પખવાડિયે અથવા
મહિને મારી નાખે છે.' ૧૬

મર્મોણિ નામ માંસશિરાસ્નાયુસ્થિસન્ધિસન્નિ-
પાતસ્તેષુ સ્વમાવત એવ વિશેષેણ પ્રાણાસ્તિશ્ચન્તિ
તસ્માન્મર્મસ્થમિહતાસ્તાંસ્થાન્ માવાનાવચન્તે ॥૧૭॥

મર્મોને પ્રહાર થતાં પ્રાણુનાશ આદિ
થવાનાં કારણો.

માંસ, શિરા, સ્નાયુ, અસ્થિ અને સંધિ
નાં જ્યાં જ્યાં અત્યંત મિશ્રણ છે, તે તે
સ્થળો મર્મ કહેવાય છે. એ મર્મસ્થળોમાં આ
શારીરસ્થાનના ગ્રાયા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં
કહેલા અગ્નિ તથા સોમ આદિ પ્રાણુ સ્વભાવથી
જ વિશેષે કરી રહે છે, એટલા માટે મર્મ-
સ્થળોમાં પ્રહાર પામેલાં પ્રાણુસો આ અધ્યાયના

ઉત્પન્ન કરે છે. વેદનાઓથી પરાભવ પામેલું શરીર વીંખાઈ જાય છે અને તે પાંચ ભૌતિક શરીર વીંખાઈ જતાં છઠો ચેતનારૂપ ધાતુ પણ જતો રહે છે, એટલા માટે વેદે શલ્ય કાઢવાના સમયમાં યત્નપૂર્વક મર્મેની પરીક્ષા કરીને પછી શલ્યને ખેંચવું જોઈએ.

મર્મના પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત થયેલો વાયુ જેમ તીવ્ર વેદનાઓ કરે છે, તેમ મર્મમાં પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત થયેલું પિત્ત-દાહાદિક કરે છે અને મર્મમાં પ્રહારથી વૃદ્ધિ પામી વ્યાપ્ત થયેલો કફ સ્રોતોનો નિરોધઆદિ કરે છે વગેરે સમજી લેવું. ૨૧

તત્ર સઘઃપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં કાલાન્તરેણ મારયતિ ।
કાલાન્તરપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં વૈકલ્યમાપદયતિ ।
વિશલ્યપ્રાણહરમન્તે વિદ્ધં કાલાન્તરેણ ક્લેશયતિ રૂઝાં
ચ કરોતિ । રૂઝાક્રમતીવ્રવેદનં ભવતિ ॥ ૨૨ ॥

સઘળાં મર્મેમાં પ્રહાર થવાથી નિયમિત
કૃત્યોનો ફેરફાર

જે મર્મ સઘઃપ્રાણહર છે, તે મધ્યમાં નહિ પણ અંતમાં (સમીપમાં) વીંધાય, તો પ્રાણનું તુરત (સાત દિવસની અંદર) હરણ નહિ કરતાં કાળાંતરે (પખવાડિયે કે મહિને) કરે છે, અર્થાત્ પોતે સઘઃપ્રાણહર છતાં કાળાંતરપ્રાણ-હરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ કાળાંતરપ્રાણહર છે તે મધ્યમાં નહિ પણ અંતમાં વીંધાય તો કાળાંતરે પણ પ્રાણનું હરણ નહિ કરતાં વિકલતા (ખોડખાંપણ) કરી આપે છે—અર્થાત્ પોતે કાળાંતરપ્રાણહર છતાં વૈકલ્યકરનું કામ કરે છે.

જે મર્મ વિશલ્યદ્ધ છે તે મધ્યમાં નહિ પણ અંતમાં વીંધાય તો શલ્ય કાઢ્યા પછી પણ તુરત પ્રાણનું હરણ નહિ કરતાં કાળાંતરે મરણ કરે છે અથવા પીડા કર્યા કરે છે—અર્થાત્ પોતે વિશલ્યદ્ધ છતાં કાળાંતર પ્રાણહરનું કે રુઝાકરનું

કામ કરે છે.

જે મર્મ રુઝાકર છે તે મધ્યમાં નહિ પણ અંતમાં વીંધાય, તો તીવ્ર વેદના નહિ કરતાં મધ્યમ કે મંદ વેદના કરે છે.

(સઘળાં મર્મે જે મધ્યમાં વીંધાય, તો પોતપોતાનું કૃત્ય કર્યા વગર રહેતાં જ નથી.) ૨૨

તત્ર સઘઃપ્રાણહરાણિ સપ્તરાત્રમ્યન્તરાન્મારયન્તિ ।
કાલાન્તરપ્રાણહરાણિ પક્ષાન્માસાદ્વા તેષ્વપિતુ ક્ષિપ્રાણિ
કદાચિદાશુ મારયન્તિ । વિશલ્યપ્રાણહરાણિ વૈકલ્ય-
કરાણિ ચ કદા ચિદલ્યભિહતાનિ મારયન્તિ ॥ ૨૩ ॥

પ્રાણહરણનો વખત, ઝડપ અને

વખતમાં ફેરફાર

જે મર્મે સઘઃપ્રાણહર છે તેઓ સાત રાતની અંદર મારી નાખે છે.

જે મર્મે કાળાંતરપ્રાણહર છે તેઓ એક પખવાડિયામાં અથવા મહિનામાં મારી નાખે છે. કાળાંતરપ્રાણહર મર્મેમાં પણ જે ક્ષિપ્ર નામનાં મર્મે છે તેઓ વખત પર તુરત પણ મારી નાખે છે.

જે મર્મે વૈકલ્યકર છે તેઓ અત્યંત પ્રહાર પામે, તો વખત પર મારી પણ નાખે છે અને જે મર્મે વિશલ્યદ્ધ છે તેઓ અત્યંત પ્રહાર પામે તો વખત પર શલ્યના સંબંધ વિના પણ મારી નાખે છે.

(આ પ્રમાણે જ રુઝાકર મર્મે પણ અત્યંત પ્રહાર પામે, તો ખોડખાંપણ કરી દે છે; બીજા પણ વિશેષે કંટપનાશક્તિથી સમજી જવા.) ૨૩
અતઃ કર્ણ્વ પ્રત્યેકશો મર્મસ્થાનાન્યનુવ્યાख्याસ્યામઃ—
તત્ર પાદાન્નુષ્ઠાન્નુલ્યોર્મધ્યે ક્ષિપ્રં નામ મર્મ તત્ર
વિદ્વસ્યાક્ષેપકેણ સરણમ્ । મધ્યમાન્નુલીમનુપૂર્વેણ મધ્યે
પાદતલસ્ય તલહ્રદયં નામ તત્રાપિ રૂઝાભિર્મરણમ્ ।
ક્ષિપ્રસ્યોપરિષ્ટાદુભયતઃ કૂર્ચો નામ તત્ર પાદસ્ય ભ્રમણ-
વેપને ભવતઃ । ગુલ્ફસન્ધેરધ ઉભયતઃ કૂર્ચશિરો
નામ તત્ર રૂઝાશોફો । પાદજઙ્ગયોઃ સન્ધાને ગુલ્ફો
નામ તત્ર રૂઝઃ સ્તંભપાદતા સ્વજ્ઞતા વા । પાર્શ્વિ

ચાર પદાર્થો જ હોય છે^૧ અથવા એ માંસાદિક પાંચ પદાર્થો અદ્ય હોય છે, તે મર્મો કાળાંતર-પ્રાણુકર (કાળાંતરે પ્રાણુ લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી એ પદાર્થો સુદક્ષ હોતા નથી,^૨ તે મર્મો વિશદ્યન્ન (પોતામાંથી શદ્ય કાઢી લેવાય સારે પ્રાણુ લેનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી ત્રણ પદાર્થો સુદક્ષ હોતા નથી,^૩ તે મર્મો વૈકલ્પ-કર (ખોડામાંપણુ કરનારાં) છે.

જે મર્મોમાં માંસાદિક પાંચ પદાર્થોમાંથી ચાર પદાર્થો સુદક્ષ હોતા નથી પણ એક જ પદાર્થ હોય છે,^૪ તે મર્મો રુઝકર (પીડા કરનારાં) છે.^૧ ૧૬

નૈન, યતચૈવમતોડસ્થિમર્મસ્વપ્નમિદેતુ શોણિતા-ગમનં મવતિ ॥

મવન્તિ ચાત્ર

ચતુર્વિધા યાસ્તુ શિરાઃ શરીરે

પ્રાયેણ તા મર્મસુ સન્નિવિદ્યાઃ ।

સ્નાયુશ્ચિમાંસાનિ તથૈવ સન્ધીન્

સંતર્પ્ય દેહં પ્રતિપાલયન્તિ ॥૨૦॥

૧ મતનમન, અપનામ, અપગ્મભ, મીમત, કડી-તણ, પાર્શ્વસંધિ, જીહ્વાની અને નિનળ, એઓ માસ વગરના છે અને રતનરોહિત, તનહન, શિષ્ત તથા શેદમશિન-એઓ અગ્નિ વગરના છે એમ માન્ય છે.

૨ હલેપોમા માસ તથા મધિ નથી અને અપનામા શિરા તથા સ્નાયુ નથી એમ માન્ય છે

૩ લોહિતાક્ષોમા આયુ, મધિ તથા અગ્નિ નથી મનુઓમા મામ, શિરા તથા આયુ નથી ડીપીઓમા અગ્નિ, મામ તથા આયુ નથી વિદપોમા મામ, શિરા તથા અગ્નિ નથી. કૂપરોમા માસ, શિરા તથા આયુ નથી અને કુકુદોમા મામ, સંધિ તથા શિરા નથી, એમ વૈકલ્પકર મર્મોમા ત્રણનજ પદાર્થોના અભાવ માન્યો છે.

૪ મુદ્રે, મહિમધો તથા કૂચશિરોમા મામ, શિરા, અગ્નિ અને સ્નાયુ એ ચાર પદાર્થોના અભાવ માન્યો છે.

આચાર્યોના સિદ્ધાંત ઘરાઘર નથી

સઘળાં મર્મોમાં કોઈ પણ મર્મ માંસાદિક પાંચ પદાર્થો વગરનું નથી, પણ સઘળાં મર્મો એ પાંચે પદાર્થોથી ગોઠવાયેલાં છે; માટે ઉપર કહેલો અન્ય આચાર્યોના સિદ્ધાંત ઠીક નથી. કદીકતરણુ વગેરે મર્મો કે જો આસ્થિમર્મો કહેવાય છે તેઓ જે પ્રકાર પામે, તે તેઓમાંથી પણ લોહી પ્રકટ થતું એવામાં આવે છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓમાં પણ શિરાઓ છે. જેમાં શિરા ન હોય તેમાંથી લોહી પ્રકટ થતો સંભવ જ નથી. લોહી દેખાવા રૂપ પ્રલસ પ્રમાણથી જ્યારે સર્વ મર્મોમાં શિરાઓની સ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે એકદેશની સિદ્ધિ ઉપરથી બધી લેવું યોગ્ય છે કે, સઘળાં મર્મોમાં માંસાદિક પાંચે પદાર્થો છે. વાતવક, પિત્તવક, કફવક અને રક્તવક-એ ચાર પ્રકારની શિરાઓ શરીરની અદર ધણું કરીને મર્મોમાં રહેલી છે અને ત્યાં રહી સ્નાયુઓ, અસ્થિઓ, મસિા તથા સંધિઓને સારી રીતે વૃક્ષ કરીને તે વૃક્ષ દ્વારા દેહનું પાલન કરે છે. ૨૦

તતઃ ક્ષતે મર્મણિ તાઃ પ્રવૃદ્ધઃ

સમન્તતો વાયુરમિસ્તૃણોતિ ।

વિવર્દ્ધશનસ્તુ સ માતરિશ્વા

રુઝઃ સુતીનાઃ પ્રતનોતિ કાયે ॥

રુઝામિસૂતં તુ પુનઃ શરીસ્

પ્રલીયેત નરયતિ પાસ સંજ્ઞા ।

અતો દિ શલ્યં નિનિદર્તુમિચ્છન્

મર્મોણિ યત્નેન પરીક્ષ્ય કર્પેત્ ॥

એતેન શેષં વ્યાખ્યાતમ્ ॥૨૧॥

મર્મરૂપ એક પ્રદેશમાં પ્રહાર થતાં સઘળા શરીરમાં પીડા

મર્મમાં પ્રહાર થતાં વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ ચોમેર શિરાઓને દાંડી દે છે અને વૃદ્ધિ પામેના પાખતો સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને તીવ્ર વેદના

વિશેષતસ્તુ યાનિ સક્ષિન્ન ગુલ્ફજાનુવિટપાનિ
તાનિ વાહૌ મળિવન્ધકૂર્પરકક્ષધરાણિ । યથા વહ્ન-
વૃષણયોરન્તરે વિટપમેવં વક્ષઃકક્ષયોર્મધ્યે કક્ષધરં
તસ્મિન્વિદ્ધે ત એવોપદ્રવાઃ । વિશેષતસ્તુ મળિવન્ધે
કુળ્લતાકૂર્પરાખ્યે કુળિઃ કક્ષધરે પક્ષાઘાતઃ । એવમેતાનિ
ચતુશ્ચત્વાર્શિચ્છાઘાસુ મર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥૨૫॥
હાથનાં મર્મોનાં સ્થાનો તથા તે મર્મોના
પ્રહારથી થતી વ્યથાઓ

હાથમાં ક્ષિપ્ર, તલદ્વદ્ય, કૂર્ચ, કૂર્ચશિર,
મણિખંધ, ઇંદ્રખસ્તિ, કૂર્પર, આણિ, ઊર્ત્રી,
લોહીતાક્ષ અને કક્ષધર-એ નામનાં અગિયાર
મર્મો છે. તેઓમાં હાથનો અંગૂઠો અને અંગૂ-
ઠાને લગતી આંગળીઓના મધ્યમાં ક્ષિપ્ર નામનું
મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ આક્ષેપક
નામના રોગથી મરી જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ
છે, અરધા આંગળનું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

હાથની વચલી આંગળીની લીટીમાં હાથના
તળાના મધ્યમાં તલદ્વદ્ય નામનું મર્મ છે. એ
મર્મમાં વીંધાયેલો માણસ પીડાઓથી મરી
જાય છે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગળનું
છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ક્ષિપ્રની ઉપર જે આંગળને છેટે બન્ને તરફ
કૂર્ચ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસનો હાથ ભમી જાય છે તથા ધ્રુજે છે.
(આ સ્નાયુમર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને
વૈકલ્યકર છે.)

કાંડાના સંધિની નીચે બન્ને તરફ કૂર્ચ-
શિર નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસને પીડા તથા સોજો થાય છે. (આ
સ્નાયુમર્મ છે, એક આંગળનું છે અને રુઝકર છે.)

હાથ અને ડાણીથી નીચેના લાંબા ભાગ
(કરાઈ)ના સંધિ (કાંડા)માં મણિખંધ નામનું
મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો હાથ
સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અથવા લૂલો કે કુઠિત થઈ

જાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, જે આંગળનું છે
અને રુઝકર છે.)

મણિખંધથી ખાર આંગળને છેટે ડાણીથી
નીચેના લાંબા ભાગ (કરાઈ)ના મધ્યમાં ઇંદ્ર-
ખસ્તિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસનું લોહીનો ક્ષય થવાથી મરણ થાય છે.
(આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને
કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ડાણીથી નીચેના લાંબા ભાગ (કરાઈ)
અને ખાહુ(ખાંહા)ના સંધિમાં (ડાણીમાં) કૂર્પર
નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો
હાથ લૂલો થઈ જાય છે અથવા ઠૂંડો કે ખરાબ
થઈ જાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, ત્રણ આંગળનું
છે અને વૈકલ્યકર છે.)

કૂર્પરથી ઉપર ત્રણ આંગળને છેટે બન્ને તરફ
આણિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસને સોજની વૃદ્ધિ થાય છે અને ખાહુ
સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા
આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

ખાહુના મધ્યમાં ઊર્ત્રી નામનું મર્મ છે.
એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો ખાહુ લોહીનો
ક્ષય થવાથી સુકાઈ જાય છે. (આ શિરામર્મ છે,
એક આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

ઊર્ત્રીથી ઉપર અને ખાહુના સંધિથી નીચે
ખાહુના મૂળમાં લોહીતાક્ષ નામનું મર્મ છે. એ
મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને લોહીનો ક્ષય થવાથી
પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે. (આ શિરામર્મ
છે, અરધા આંગળનું છે અને વૈકલ્યકર છે.)

છાતી અને કાખના મધ્યમાં કક્ષધર
નામનું મર્મ છે. (વાગ્બલે તે અક્ષકના અને
કાખના મધ્યમાં કહ્યું છે.) એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસને પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે અને
નપુંસકતા થાય છે અથવા વીર્યની અલ્પતા
થાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, એક આંગળનું છે
અને વૈકલ્યકર છે.)

પ્રતિ જહામધ્યે દન્દ્રવસ્તિર્નામ તત્ર શોણિતક્ષયે મરણમ્ ।
જહોર્વોઃ સન્ધાને જાતુ નામ તત્ર ચક્ષ્મતા । જાતુન
ઊર્ધ્વમુમયતરુયજ્જુલમાણિર્નામ તત્ર શોષાભિવૃદ્ધિઃ
સ્તબ્ધસક્રિયતા ચ । ઊર્ધ્વધ્યે ઊર્વી નામ તત્ર
શોણિતક્ષયાત્સક્રિયશોષઃ । ઊર્વ્યા ઊર્ધ્વમધો વહ્ણ-
સન્ધેરુરુમૂલે લોહિતાક્ષં નામ તત્ર લોહિતક્ષયેળ
પક્ષાઘાતઃ । વહ્ણળવૃષળયોરન્તરે વિટપં નામ તત્ર
પાળ્લવમલ્પશુકતા ચા મવતિ । એવમેતાન્યેકાદશ
સક્રિયમર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ । એતેનેતરસક્રિય ચાહ
ચ વ્યાખ્યાતૌ ॥ ૨૪ ॥

પગનાં મર્મેનાં સ્થાનો તથા મર્મેના
પ્રકારોથી થતી વ્યથાઓ

હવે પગની અંદરનાં પ્રત્યેક મર્મનું સ્થાના-
દિક ખતાવવા ૩૫ વિવેચન આપીએ છીએ.
પગનો અંગૂઠો અને અંગૂઠાને લગતી આંગળીના
મધ્યમાં ક્ષિપ્ર નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં
વીંધાયેલા માણસ આક્ષેપક નામના રોગથી મરી
જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા આંગળનું
છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પગની વચલી આંગળીની લીટીમાં પગના
તળાના મધ્યમાં તલદંદય નામનું મર્મ છે. એ
મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ પીડાઓથી મરી
જાય છે. (આ માંસમર્મ છે, અરધા આંગળનું
છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ક્ષિપ્ર ઉપર બે આંગળને છેટે બન્ને તરફ
કૂર્ચ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસનો પગ બમી જાય છે તથા ધ્રુજે છે. (આ
સ્નાયુમર્મ છે, ચાર આંગળનું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

ધ્રુવીના સંધિની નીચે જન્ને તરફ કૂર્ચશિર
નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને
પીડા તથા સોજે યાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે,
એક આંગળનું છે અને રક્તકર છે.)

પગ અને પિંડીના સંધિમાં મુહક નામનું
મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો પગ

સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અથવા લંગડો થઈ જાય છે.
(આ સંધિમર્મ છે, બે આંગળનું છે અને
રક્તકર છે.)

પેનીને લગતી લીટીમાં પેનીથી ખાર આંગળ
દૂર પિંડીના મધ્યમાં ઉદ્રધસ્તિ નામનું મર્મ
છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનું લોહીનો
ક્ષય થવાથી મરણ થાય છે. (આ માંસમર્મ છે,
અરધા આંગળનું છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

પિંડી અને સાયળના સંધિમાં જનુ
નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસ
લંગડો થાય છે. (આ સંધિમર્મ છે, ત્રણ
આંગળનું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

જનુથી ઉપર ત્રણ આંગળ દૂર જન્ને તરફ
આણિ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસને સોજની વૃદ્ધિ થાય છે અને સાયળ
સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, અરધા
આંગળનું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

સાયળના મધ્યમાં ઊર્વી નામનું મર્મ છે.
એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસનો સાયળ લોહીનો
ક્ષય થવાથી સુકાઈ જાય છે. (આ શિરામર્મ
છે, એક આંગળનું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

ઊર્વીથી ઉપર અને સાયળના સંધિથી નીચે
સાયળના મૂળમાં લોહીતાક્ષ નામનું મર્મ છે.
એ મર્મમાં વીંધાયેલા માણસને લોહીનો ક્ષય
થવાથી પક્ષાઘાત નામનો રોગ થાય છે. (આ
શિરામર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને
વૈકલ્પકર છે.)

સાયળનું મૂળ અને વૃષણના મધ્યમાં
વિટપ નામનું મર્મ છે. એ મર્મમાં વીંધાયેલા
માણસ નપુંસક થઈ જાય છે અથવા અદ્ય-
નીર્ગવોળો થઈ જાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે,
એક આંગળનું છે અને વૈકલ્પકર છે.)

પગમાં રહેલા અગિયાર મર્મોનું આ
વ્યાખ્યાન કર્યું. બીજા પગમાં પણ એ પ્રમાણે ૧૧
અગિયાર મર્મો સમજી લેવાં. ૨૪

માંસમર્મે છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ખત્રે ખલાઓના ટોચરૂપ અસ્થિઓની નીચે પાર્શ્વો(પાસાંઓ)ના ઉપરના ભાગોમાં અપ-લાપ નામનાં બે મર્મે છે; એક જમણા ખલાના અસ્થિની નીચે પાસાંની ઉપર છે અને એક ડાખા ખલાના અસ્થિની નીચે પાસાંની ઉપર છે. આ મર્મોમાંથી ઠાઈ પણ મર્મ વીંધાય, તો લોહી પર થઈ જવાથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

છાતીના ખત્રે (ડાખા તથા જમણા) પાસાં-ઓમાં વાયુનું વહન કરનારી જે એકએક નાડી છે, તે ખત્રે નાડીઓ અપસ્તંભ નામનાં મર્મો કહેવાય છે; એ બે મર્મોમાંથી ઠાઈ પણ મર્મ લેદાય તો ઠાઠો વાયુ વડે ભરપૂર થઈ જવાથી ખાંસી અને શ્વાસથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.) છાતી અને પેટનાં બાર મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું. ૨૬

અતઃ ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः-તત્ર પૃષ્ઠવંશુમયતઃ પ્રતિશ્રોણીકાણ્ડમસ્થિની કટીકતરુણે નામ મર્મણી તત્ર શોણિતક્ષયાત્પાણ્ડુર્વિવર્ણો હીનરૂ-પશ્ચ મ્રિયતે । પાર્શ્વયોર્જઘનવહ્નિર્મર્મે પૃષ્ઠવંશુમયતો નાતિનિષ્ણે કુકુન્દરે નામ મર્મણી તત્ર સ્પર્શજ્ઞા નમઃ-કાપે ચેષ્ઠોપઘાતશ્ચ । શ્રોણીકાણ્ડયોરુપર્યાશયાન્ઝાદનો પાર્શ્વોન્તરપ્રતિવદ્ધૌ નિતમ્બૌ નામ તત્રાઘઃકાયશોષો દૌર્ભિલ્યાન્ન મરણમ્ । અઘઃ પાર્શ્વોન્તરપ્રતિવદ્ધૌ જઘન-પાર્શ્વમધ્યયોસ્તિર્થર્ધૂર્ધ્વ ચ જઘનાત્પાર્શ્વસન્ધી નામ તત્ર લોહિતપૂર્ણકોષ્ઠતયા મ્રિયતે । સ્તનમૂલાદુમયતઃ પૃષ્ઠ-વંશસ્ય વૃહલ્લૌ નામ તત્ર શોણિતાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્ત-રૂપદ્રવૈર્મ્રિયતે । પૃષ્ઠોપરિ પૃષ્ઠવંશુમયતઃશ્ચિક્ષસમ્વદ્ધે અંસફલ્કે નામ તત્ર વાહોઃ સ્વાપઃ શોષો વા । વાહુમૂર્ધ્વગ્રીવામધ્યેઽસપીઠસ્કન્ધનિવન્ધનાવંસૌ નામ

તત્ર સ્તવ્ધવાહુતા । એવમેતાનિ ચતુર્દશ પૃષ્ઠમર્માણિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥ ૨૭ ॥

પીઠનાં મર્મોનાં સ્થાનો તથા તે મર્મોમાં પ્રહારથી થતી વ્યથાઓ

ખરડાના અસ્થિની ખત્રે તરફ (ફલાઓની ઉપર) કમરના છેડાને લગતાં જે બે અસ્થિઓ છે, તેઓ કટીકતરુણ નામનાં મર્મો કહેવાય છે; આ બે મર્મોમાંથી ઠાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો માણસ લોહીનો ક્ષય થવાથી ફીકા વર્ણ-વાળો, ખગડી ગયેલા વર્ણવાળો અને ખરાબ રૂપવાળો થઈને મરી જાય છે. (આ બે અસ્થિ-મર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતરપ્રાણહર છે.)

ડાખી તથા જમણી તરફના ઢેડના પાછળના ભાગોમાં ખરડાના અસ્થિની ખત્રે તરફ ઝાઝી હાડાઈ વગરના ખાડાઓરૂપ કુકુન્દર નામનાં બે મર્મો છે; આ મર્મોમાંથી ઠાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો માણસને શરીરના નીચેના ભાગમાં ઠાઈ પણ પ્રકારના સ્પર્શની ખબર પડતી નથી તથા એ ભાગમાં ચેષ્ઠાનો નાશ થઈ જાય છે. (આ બે સંધિમર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

કમરના ડાખા તથા જમણા ડાંડાઓની ઉપર આભાશયને ઢાંકનારાં અને પડખાંઓની અંદર સંબંધ પામેલાં નિતંબ નામનાં બે મર્મો છે; આ બે મર્મોમાંથી ઠાઈ પણ મર્મ લેદાય, તો શરીરનો નીચેનો ભાગ સુકાઈ જાય છે અને હુર્બળપણાથી મરણ થાય છે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને કાલાંતર-પ્રાણહર છે.)

નીચેના ભાગમાં પડખાંઓના મધ્યમાં સંબંધ ધરાવનારાં, ઢેડની પાછળના ભાગના ડાખા તથા જમણા પાસાના મધ્યોમાં આડાં તથા ઊભાં રહેલાં અને તે પાછળના ભાગના આશ્રય-

હાથમાં રહેલાં અગિયાર મર્મેનું આ વ્યાખ્યાન કર્યું. બીજા હાથમાં પણ એ પ્રમાણે જ અગિયાર મર્મે સમજી લેવાં. આટલા સુધી જે પગનાં બાવીસ અને એ હાથનાં બાવીસ મળીને સાખાઓમાં રહેલાં ચુંભાલીસ મર્મેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ૨૫

અતઃ ऊर्ध्वमुदरोરસોर्मर्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः—

તત્ર વાતવર્ચોનિરસત્તં સ્થૂલાન્વપ્રતિષદ્દં ગુદં નામ મર્મ તત્ર સઘો મરણમ્ । અલ્પમાંસઞ્જોષિતોઽ-
મ્પન્તરતઃ કઠ્ઠાં મૂત્રાશયો ષસ્તિર્નામ તત્રાપિ સઘો-
મરણમશ્મરીવિષાદતે । તત્રાપ્યુમયતો મિત્તે ન જીવત્તે-
કતો મિત્તે મૂત્રઘાવી ઘ્નણો મવતિ સ તુ યદ્દેનો
પક્વાન્તો રોહતિ । પક્વામાશયયોર્મધ્યે શિરાપ્રમવા
નામિર્નામ તત્રાપિ સઘ એવ મરણમ્ । સ્તનયોર્મધ્યમ-
ધિષ્ઠાયોરસ્વામાશયદ્વારં સત્ત્વરજસ્તમસામધિષ્ઠાન્તં હૃદયં
નામ તત્ર સઘ એવ મરણમ્ । સ્તનયોરધસ્તાદ્ વ્યઙ્ગ-
હુમયતઃ સ્તનમૂલે નામ મર્મણી તત્ર કફપૂર્ણકોષ્ઠતયા
કાસશ્વાસામ્બાં ઝિપતે । સ્તનચૂલુકયોર્સ્પર્શ્ય વ્યઙ્ગુ-
હુમયતઃ સ્તનરોહિતૌ નામ તત્ર હોહિતપૂર્ણકોષ્ઠતયા
કાસશ્વાસામ્બાં ચ ઝિપતે । અંસકૂટયોરધસ્તાત્પાશ્વોર્વ-
રિમાગયોરપલંબૌ નામ તત્ર રક્તેન પૂચમાર્વં ગતેન
મરણમ્ । ઉપયગોરસો નાલ્પી વાતવદ્દે અપસ્તમ્ભૌ

નામતું મર્મ છે; એ મર્મ પથરીના વણ સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે બેદાય, તો માણસ તુરત મરે જાય છે. પથરીના વણથી પણ જાને તરફમ બેદાય તો માણસ જીવતો નથી. એક તરફમ બેદાય તો માણસને તે વણમાંથી મૂત્રનો સ્ત્રાવ થાય છે. એ પૂરી કાળજીથી ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તે વણ રજાય છે. (આ સ્નાયુમર્મ છે, ચાર આંગળતું છે અને સઘપ્રાણહર છે.)

પક્વાશય અને આમાશયના મધ્યમાં સઘળી શિરાઓના આશ્રયરૂપ નાભિ નામતું મર્મ છે; એ મર્મમાં બેદાયેલો માણસ તુરત જ મરી જાય છે. (આ શિરામર્મ છે, ચાર આંગળતું છે અને સઘપ્રાણહર છે.)

જે સ્તનના મધ્યમાં ઉરઃસ્થલની અંદર આમાશયના દ્વારરૂપ અને સત્ત્વ, રજ તથા તમનાં સ્થાનરૂપ હૃદય નામતું મર્મ છે; એ મર્મ બેદાય તો માણસ તુરત જ મરી જાય છે. (આ શિરામર્મ છે, કમળની કળી જેવા આકાર-વાળું છે, નીચે રહેલા મુખવાળું છે, ચાર આંગળ-તું છે અને સઘપ્રાણહર છે.)

જાને સ્તનોની નીચે બપ્પો આંગળ છેટા પ્રદેશમાં જુદાંજુદાં સ્તનમૂલ નામનાં બે મર્મે છે; એક જમણા સ્તનની નીચે અને એક ડાબા સ્તનની નીચે છે. એ મર્મેમાંથી કોઈ પણ મર્મ બેદાય, તો માણસ કદ્ધી જરૂર ઠાઠાવાળો થઈને ખારી તથા શ્વાસથી મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મે છે, બપ્પો આંગળનાં છે અને કાલોતર-પ્રાણહર છે.)

જાને સ્તનોની ટીંટડીઓની ઉપર બપ્પો આંગળ છેટા પ્રદેશમાં જુદાંજુદાં સ્તનરોહિત નામનાં બે મર્મે છે; એક જમણા સ્તનની ટીંટ-ડીની ઉપર અને એક ડાબા સ્તનની ટીંટડીની ઉપર છે; એ મર્મેમાંથી કોઈ પણ મર્મ બેદાય, તો માણસ લોહીથી જરૂર ઠાઠાવાળો થઈ જવાથી ખારી તથા શ્વાસથી મરી જાય છે. (આ બે

પેટ અને છાતીનાં મર્મેનાં સ્થાનો તથા તે મર્મેમાં પ્રદારથી થતી વ્યથાઓ

અધાવાયુ તથા વિદાને બહાર કાઢનાર (પ્રેરનાર) અને સૂક્ષ્મ આંતરડાંમાં બંધાયેલું ગુદ નામતું મર્મ છે. એ મર્મમાં બીધાયેલો માણસ તુરત મરી જાય છે. (આ મર્સમર્મ છે, ચાર આંગળતું છે અને સઘપ્રાણહર છે.)

કમર, નાભિ, પીડ, વૃષણ, યુદ, સાયળનાં મૂળ અને લિંગના મધ્યમાં થોડા મર્સવાળું તથા થોડા રુધિરવાળું જ મુત્રાશય છે, તે જસ્તિ

માયું અને કંઠના સંધિમાં (જે બાબુ-
જોમાં) કૃદાદિકા નામનાં જે મર્મો છે; આ
મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ પ્રહાર પામે, તો
માયું કંપવા લાગે છે. (આ જે સંધિમર્મો છે,
અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને કાનોના પાછળના ભાગની નીચે વિધુર
નામનાં જે મર્મો છે; તેઓમાંથી કોઈ પણ ભેદાય,
તો બહેરાપણું થાય છે. (આ જે સ્નાયુમર્મો
છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે, કાંઈક ડાંડા
આકારવાળાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

નાકના માર્ગની બન્ને બાબુજોમાં અંદરના
છિદ્ર(ગળા)ના દ્વાર સાથે સંબંધ ધરાવનારાં
ફેણ નામનાં જે મર્મો છે; આ મર્મોમાંથી કોઈ
પણ ભેદાય, તો ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી. (આ જે
શિરામર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને
ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને ભમરોની પૂંછડીઓના છેડાઓની
નીચે અને નેત્રોની બહાર અપાંગ નામનાં જે
મર્મો છે; જો બન્નેમાં પ્રહાર થાય તો અંધતા
આવે છે અને જો ક્રમાં પ્રહાર થાય તો દષ્ટિનો
નાશ થાય છે. (આ જે શિરામર્મો છે, અરધા
આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને ભમરોની ઉપરના ખાડાઓમાં
આવર્ત નામનાં જે મર્મો છે; જો બન્નેમાં
પ્રહાર થાય, તો અંધતા આવે છે અને જો ક્રમાં
પ્રહાર થાય તો દષ્ટિનો નાશ થાય છે. (આ જે
સંધિમર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને
ખોડ કરનારાં છે.)

બન્ને ભમરોની પૂંછડીઓના છેડાઓની
ઉપર અને કાનો તથા લલાટના મધ્યમાં શંખ
નામનાં જે મર્મો છે; જોમાં પ્રહાર થાય તો
તુરત મરણ થાય છે. (આ જે અસ્થિમર્મો છે,
અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને સઘ:પ્રાણુહર છે.)

ભમણાંઓની ઉપર અને ઢેશોના અંત-

ભાગમાં ઉલ્લેપ નામનાં જે મર્મો છે; તેઓમાં
શલ્ય પેહું હોય તો જ્યાં સુધી તે શલ્ય કાઢ્યું
ન હોય ત્યાં સુધી જિવાય છે અથવા પાટીને
શલ્ય પડી જાય તો જિવાય છે; પણ શલ્ય જો
કાઢી લેવામાં આવે; તો જીવી શકાતું નથી.
(આ જે સ્નાયુમર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં
છે અને વિશલ્યદ્ર છે.)

ભમરોના મધ્યમાં સ્થપની નામનું જો ક
મર્મ છે; જો મર્મમાં શલ્ય પેહું હોય, તો જ્યાં
સુધી તે શલ્ય કાઢ્યું ન હોય ત્યાં સુધી જિવાય
છે અથવા પાટીને શલ્ય પડી જાય તો જિવાય છે;
પણ શલ્ય જો કાઢી લેવામાં આવે, તો જીવી
શકાતું નથી. (આ શિરામર્મ છે, અરધા આંગ-
ળનું છે અને વિશલ્યદ્ર છે.)

માથાનાં કપાલાસ્થિઓમાં સેંથા જવા
પાંચ સંધિઓ છે, જે જો વિષે ગયા અધ્યાયના
રટમા વિષયમાં કહેલું છે, તેઓ સીમંત નામનાં
પાંચ મર્મો છે; તેઓમાં પ્રહાર થાય તો ઉન્માદ,
ભય તથા મૂર્છા ઉત્પન્ન થઈને મરણ થાય છે.
(આ પાંચ સંધિમર્મો છે, ચારચાર આંગળનાં છે
અને કાલાંતરપ્રાણુહર છે.)

ગ્રાણુ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ અને જિહ્વાને તૃપ્ત કર-
નારી શિરાઓના, મસ્તકના મધ્યમાં જે ચાર
સંયોગસ્થાનો છે, તે ચાર શૃંગાટક નામનાં મર્મો
કહેવાય છે; જો મર્મોમાં પ્રહાર થાય, તો તુરત
મરણ થાય છે. (આ ચાર શિરામર્મો છે, ચાર-
ચાર આંગળનાં છે અને સઘ:પ્રાણુહર છે.)

મસ્તકના અંદરના ભાગ ઉપર શિરાનું
અને સંધિનું સંયોગસ્થાન જે જોની ઉપર વાળોની
ચક્રી છે, તે અધિપતિ નામનું મર્મ છે; જો
મર્મમાં પ્રહાર થાય તો તુરત મરણ થાય છે.
(આ સંધિમર્મ છે, અરધા આંગળનું છે અને
સઘ:પ્રાણુહર છે.)

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોનાં સાડત્રીય

વાળા પાર્શ્વસિ વિ નામના જે મર્મે છે, એ મર્મેમાથી ઠાઈ પણ મર્મ ભેદાય, તે માણસ લોહીથી ઠાઠો ભરાઈ જવાથી મરી જાય છે (આ જે શિરામર્મે છે, અરધાઅરધા આગળના છે અને કાળાતરપ્રાણહર છે)

હાખા તથા જમણા સ્તનોના મૂળથી ખરડાની કરોડની ખત્રે તરફ બૃહત્તી નામના જે મર્મ છે આ જે મર્મેમાથી ઠાઈ પણ મર્મ ભેદાય તે લોહીના અતિસ્રાવને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થયેના ઉપ દ્રવોથી માણસ મરી જાય છે (આ જે શિરામર્મે છે, અરધાઅરધા આગળના છે અને કાળાતર પ્રાણહર છે)

પીઠના ઉપરના પ્રદેશમા ખરડાની કરોડની ખત્રે તરફ ત્રિકનો (જ્યાં ડોકના અને ખભાના નણુ અસ્થિઓનો સંયોગ થાય છે તે ભાગનો) સખધ ધરાવનારા અસંકલક નામના જે મર્મે છે, આ જે મર્મેમાથી ઠાઈ પણ મર્મ ભેદાય, તે ખાહુઓ જડ થઈ જાય છે અથવા સુકાઈ જાય છે (આ જે અસ્થિમર્મે છે, અરધાઅરધા આગળના છે અને ખોડ કરનારા છે)

જે ખાહુઓના ઉપરના ભાગો અને કંઠના મધ્યમા ખભાઓની ટોચોને તથા કાંધોને બાંધનારા અસ નામના જે મર્મે છે એ મર્મેમાથી ઠાઈ પણ મર્મ પ્રહાર પામે, તે ખાહુ સ્તમ્ભ થઈ જાય છે (આ જે સ્નાયુમર્મે છે, અરધાઅરધા આગળના છે અને ખોડ કરનારા છે) પીઠના ઓઁ મર્મેનુ આ વ્યાખ્યાન યથુ ૨૭

અતઃ ઊર્ધ્વમૂર્ધ્વ જનુગતાનિ વ્યાર્યાસ્વામ -

તત્ર કળ્ઠનાડીમુમયતથાત્સો ધમયો દ્વે નીલે દ્વે ચ મયે વ્યત્સાસેન તત્ર મૂકતા સ્વરવૈકૃતમરસ ગ્રાહિતા ચ। ગ્રીયામામુમયતથાત્સ શિરામાનુસાસ્ત્ર સઘો મરણમ્। શિરોગ્રીવયો સધાને કુક્કારિકે નામ તત્ર ચલમૂર્ધતા। કર્ણવૃષ્ણતોડધ સન્નિવે વિધુરે નામ તત્ર વાધિર્યમ્। ધ્રાણમાર્ગમુમયત યોતોમાર્ગપ્રતિવદ્ધ

અમ્યન્તરતઃ ફળો નામ તત્ર ગન્ધાજ્ઞાનમ્। મૂપુન્ઘ ન્તયોરવોડ્ઘ્ણોર્ગદ્ધતોડ્પાક્ષૌ નામ તત્રાન્ધ્ય દષ્ટ પધાતો વા। મુવોરુપરિ નિમ્નયોરાવતો નામ તત્રાન્ધ્ય દષ્ટપુષ્પાતશ્ચ। મુવો પુન્ઘન્તયોરુપરિ કર્ણછલટયે મધ્યે શક્ષી નામ તત્ર સઘો મરણમ્। શક્ષ્યોરુપ કેશન્ત ઉત્ક્ષેપી નામ તત્ર સશલ્યો જીવિતિ પાક્ષત્ તિતશલ્યો વા નોદ્ધૂતશલ્ય। મુવોર્મધ્યે સ્વપની નામ તત્રોત્ક્ષેપવત્। પથ્થ સન્ધય શિરસિ વિમક્તા સીમત નામ તત્રોન્માદમયચિત્તનાશૈર્મરણમ્। ધ્રાણશ્રોત્રાક્ષિ જિહ્વાસન્તર્પણીના શિરાણા મધ્યે શિરા સન્નિપાતા શૃંગ્ગાટકાનિ તાનિ ચત્વારિ મર્માણિ તત્રાપિ સઘ મરણમ્। મસ્તકામ્યન્તરોપાર્ષ્ટાત્ શિરાસન્ધિસન્નિપાત રોમાવત્તોડધિપતિસ્તત્રાપિ સઘો મરણમ્। એવમેતાં સત્ત્રિશદૂર્ધ્વજનુગતાનિ મર્માણિ વ્યાહવાતાનિ ॥૨૮॥ ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોનાં મર્મોનાં સ્થાનો-

તેમા પ્રહાર થવાથી થતી વ્યથાઓ

કંઠની નળીની એક તરફમા ૧ અને બીજી તરફમા જે એવી રીતે ચાર ધમનીઓ છે, પહેલી જેમા એક નીલા અને એક મન્યા નામથી ઓળખાય છે અને બીજી જેમા પણ એક નીલા અને એક મન્યા નામથી ઓળખાય છે આ ધમનીઓ નામના ચાર મર્મે છે, એ ચારમાથી ઠાઈ પણ મર્મ પ્રહાર પામે, તે મૂગાપણુ થઈ જાય છે, સ્તરમાં વિકાર થઈ જાય છે અને કશા રસની ખમર પડતી નથી (આ ચાર શિરામર્મે છે, ચારચાર આગળના છે અને ખોડ કરનારા છે)

કંઠના જે પાસાઓમા એકએક તરફ ચાગચાગ-એવે એક પાસામા ચાર અને બીજા પાસામા પણ ચાર એ રીતે આઠ માતૃકા નામનાં મર્મે છે, એ આઠમાથી ઠાઈ મર્મ પ્રહાર પામે તે તુરત મરણુ થાય છે (આ આઠ શિરામર્મે છે, ચાગચાગ આગળનાં છે અને સઘ પ્રાણહર છે)

જ પ્રદેશ રૂઝકર હોવાથી પીડા કરીને જ
શાંત થઈ જાય છે. ૩૦

મર્માણિ શલ્યવિપયાર્દ્રમુદાહરન્તિ
યસ્માન્ન મર્મસુ હતા ન ભવન્તિ સઘઃ ॥

જીવન્તિ તત્ર યદિ વૈદ્યગુણેન કેચિત્
તે પ્રાપ્નુવન્તિ વિકલત્વમસંશયં હિ ॥૩૧॥

શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી શલ્યનો મરણ-
કારક અને અમરણકારક વિષય

શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી શલ્યનો મરણકારક
અને અમરણકારક—એ રીતે જે પ્રકારનો વિષય
છે, તેમાં જે શલ્ય પ્રાણહર મર્મમાં ખૂંચેલું
હોય, તો તે મર્મરૂપ વિષય મરણકારક થાય છે
અને તે સિવાય બીજા પ્રદેશમાં ખૂંચેલું હોય, તો
તે પ્રદેશરૂપ વિષય અમરણકારક છે. પ્રાણહર
મર્મમાં પ્રહાર થયા છતાં જે ઘાઈ માણસો
વૈદ્યના પ્રબલ ગુણથી જીવતાં રહે, તો તેઓ
ખોડખાંપણવાળાં તો અવશ્ય થાય જ છે. ૩૧

સંમિત્તજર્જરિતકોઘશિરઃકપાલા
જીવન્તિ શસ્ત્રવિહૃતૈશ્ચ શરીરદેશૈઃ ।

છિન્નૈશ્ચ સક્તિયમુજપાદકૈરૈરશેષૈ-

યૈષાંન મર્મપતિતા વિવિધાઃ પ્રહારાઃ ॥૩૨॥

પ્રાણહર મર્મોના ઘા ન પામેલા જીવે છે

ઠાઠો તથા મસ્તકના પ્રદેશો ભેદાયેલા
તથા ખોખરા થઈ ગયા હોય, શરીરના બીજા
પ્રદેશો પણ શસ્ત્રોના ઘા પામ્યા હોય અને
સાથળ, ખાડુ, પગ તથા હાથ લગલગ છેદાઈ
ગયા હોય, તોપણ જે પ્રાણહર મર્મોમાં વિવિધ
પ્રહારો ન પડ્યા હોય, તો માણસો જીવે છે. ૩૨

સોમમારુત્તેર્જાસિ રજઃસત્ત્વતમાસિ ચ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં મૂતાત્મા ચાવતિષ્ઠતે ।

મર્મસ્વમિહતાસ્તસ્માન્ન જીવન્તિ શરીરિણઃ ॥૩૩॥

બીજા પ્રદેશોમાં થયેલા પ્રહારો કરતાં

મર્મોમાં થયેલા પ્રહારો ભારે છે

સોમ, વાયુ, અગ્નિ, સત્ત્વ, રજ, તમ અને

જીવાત્મા માણસોનાં મર્મસ્થળોમાં વિશેષ કરી
રહે છે; એટલા માટે બીજા પ્રદેશોમાં પ્રહારો
પામ્યા કરતાં મર્મોમાં પ્રહારો પામેલા માણસો
જીવતા નથી. ૩૩

इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ।

રૂઝશ્ચ વિવિધાસ્તીત્રા ભવન્ત્યાશુહરે હતે ॥૩૪॥

સઘઃપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

જે શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોની ખબર પડતી
ન હોય, મનની તથા બુદ્ધિની વિપરીતતા
થઈ ગઈ હોય અને વિવિધ પ્રકારની તીવ્ર વેદના-
ઓ થતી હોય, તો જાણવું કે સઘઃપ્રાણહર
મર્મમાં પ્રહાર થયો છે. ૩૪

હતે કાલાન્તરઘ્ને તુ ધ્રુવો ધાતુક્ષયો નૃણામ્

તત્તો ધાતુક્ષયાન્નતુવેદનામિશ્ચ નશ્યતિ ॥૩૫॥

કાલાંતરપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહારનું લક્ષણ

જે કાલાંતરપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર થયો
હોય, તો માણસોનાં શરીરમાં અવશ્ય ધાતુઓના
ક્ષય થાય છે અને એ ક્ષય થવાને લીધે માણસ
વેદનાઓ પામીપામીને મરે છે. (ધાતુક્ષય આદિ
લક્ષણો જેવામાં આવતાં હોય, તો જાણવું કે
કાલાંતરપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર થયો છે.) ૩૫

હતે વૈકલ્યજનને કેવલં વૈદ્યનૈપુણાત્ ।

શરીરં ક્રિયયા યુક્તં વિકલત્વમવાપ્નુયાત્ ॥૩૬॥

વૈકલ્યકર મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

કેવળ વૈદ્યની હોંશિયારીથી શરીર ચેષ્ટાઓથી
યુક્ત રહે, પણ ખોડખાંપણવાળું થઈ જાય એમ
હોય, તો જાણવું કે વૈકલ્યકર મર્મમાં પ્રહાર
થયો છે. ૩૬

વિશલ્યઘ્નેષુ વિજ્ઞેયં પૂર્વોક્તં યન્ન કારણમ્ ॥૩૭॥

વિશલ્ય મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

શલ્યના મુખથી રોઠાયેલો વાયુ જ્યાંસુધી
અંદર રહે ત્યાંસુધી જીવન રહે, પણ શલ્ય કાઢ-
વામાં આવતાં મરણ થઈ જાય એમ હોય, તો

વાળાં પાર્શ્વસંધિ નામનાં બે મર્મો છે; એ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય, તે માણસ લોહીથી ઠાઠો બરાઈ જવાથી મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને કાળાંતરપ્રાણહર છે.)

કાળાં તથા જમણાં સ્તનોના મૂળથી ખરડાની કરોડની બન્ને તરફ બૃહત્તી નામનાં બે મર્મ છે. આ બે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય તે લોહીના અતિભાવને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ઉપ-દ્રવોથી માણસ મરી જાય છે. (આ બે શિરામર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને કાળાંતર-પ્રાણહર છે.)

પીઠના ઉપરના પ્રદેશમાં ખરડાની કરોડની બન્ને તરફ ત્રિકનો (ન્યાં ડોકનાં અને ખજાનાં ત્રણ અસ્થિઓનો સંયોગ થાય છે તે ભાગનો) સંબંધ ધરાવનારાં અસંકુલક નામનાં બે મર્મો છે; આ બે મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ ભેદાય, તે બાહુઓ ૧૪ થઈ જાય છે અથવા સુકાઈ જાય છે. (આ બે અસ્થિમર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

બે બાહુઓના ઉપરના ભાગો અને ઠંઠના મધ્યમાં ખભાઓની ટેશીને તથા કંધીને બાંધનારાં અસં નામનાં બે મર્મો છે; એ મર્મોમાંથી કોઈ પણ મર્મ પ્રહાર પામે, તે બાહુ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. (આ બે સ્નાયુમર્મો છે, અરધાઅરધા આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.) પીઠનાં ચૌદ મર્મોનું આ વ્યાખ્યાન થયું. ૨૭

અતઃ કર્ણમૂર્ધ્વ જન્નગતાનિ વ્યાહ્યાસ્યામ -

તત્ર કળ્પનાહીમુમયતશ્ચત્સ્રો ધમન્યો દ્વે નીલે દ્વે ચ મન્યે વ્યલાસેન તત્ર મૂકતા સ્વરવૈકૃતમરસ ગ્રાહિતા ચ । ગ્રીવાયામુમયતશ્ચત્સ્રઃ શિરામાતૃકાસ્તત્ર સઘો મરણમ્ । શિરોગ્રીવયોઃ સન્ધાને કુકાટિકે નામ તત્ર ચલમૂર્ધતા । કર્ણપૃષ્ઠતોડષ-સંશ્રિતે વિધુરે નામ તત્ર વાધિર્યમ્ । પ્રાણમાર્ગમુમયતઃ સ્ત્રોતોમાર્ગપ્રતિવદ્ધે

અગ્યન્તરતઃ ફળો નામ તત્ર ગન્ધાજ્ઞાનમ્ । મૂન્તયોરધોડ્ગ્ણોર્ધાદ્યતોડપાક્તી નામ તત્રાન્વ્યં પષાતો વા । મુવોરુપરિ નિમ્બયોરાવર્તો નામ તત્ર દ્યુપુષ્પાતશ્ચ । મુવોઃ પુન્ચાન્તયોરુપરિ કર્ણહલ મધ્યે શક્તી નામ તત્ર સઘો મરણમ્ । શક્ત્યં કેશાન્ત ઉત્તેષી નામ તત્ર સશલ્યો જીવતિ પાતિતશલ્યો વા નોદ્ધૃતશલ્યઃ । મુવોર્મધ્યે સ્વપતી તયોરેષેપવત્ । પથ સન્ધયઃ શિરસિ વિમક્તાઃ સી નામ તત્રોન્માદમયચિત્તનાર્શર્મણમ્ । પ્રાણશ્રોત્ર જિહ્વાસન્તર્પણીનાં શિરાણાં મધ્યે શિરા સન્નિ શૃંગ્લાટકાનિ તાનિ ચત્વારિ મર્માણિ તત્રારિ મરણમ્ । મસ્તકાગ્યન્તરોપરંધાત્ શિરાસન્ધિસન્નિ રોમાવર્તોડધિપતિસ્તત્રાપિ સઘો મરણમ્ । એવમે સસન્નિશ્વર્ણજન્નગતાનિ મર્માણિ વ્યાહ્યાતાનિ ॥

ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોનાં મર્મોનાં સ્થાનો

તેમાં પ્રહાર થવાથી થતી વ્યથાઓ

ઠંઠની નળીની એક તરફનાં બે બીજી તરફનાં બે એવી રીતે ચાર ધમનીઓ પહેલી બેમાં એક નીલા અને એક મ નામથી ઝાળખાય છે અને બીજી બેમાં એક નીલા અને એક મન્યા નામથી ઝાળખાય છે; આ ધમનીઓ નામનાં ચાર મર્મો છે; ચારમાંથી કોઈ પણ મર્મ પ્રહાર પામે, મૂંગાપણું થઈ જાય છે, સ્વરમાં વિકાર થઈ જાય છે અને કશા રસની ખબર પડતી નથી. (આ ચાર શિરામર્મો છે, ચારચાર આંગળનાં છે અને ખોડ કરનારાં છે.)

ઠંઠનાં બે પાસાંઓમાં એકએક ત ચારચાર-એટલે એક પાસામાં ચાર અને બી પાસામાં પણ ચાર એ રીતે આઠ માતૃ નામનાં મર્મો છે; એ આઠમાંથી કોઈ મ પ્રહાર પામે તે તુરત મરણ થાય છે. (આ આઠ શિરામર્મો છે, ચારચાર આંગળનાં છે અને સઘ:પ્રાણહર છે.)

જે પ્રદેશ રાજકર હોવાથી પીડા કરીને જ શાંત થઈ જાય છે. ૩૦

મર્માણિ શલ્યવિપયાર્દ્ધમુદાહરન્તિ
યસ્માન્ન મર્મસુ હતા ન ભવન્તિ સઘઃ ॥

જીવન્તિ તત્ર યદિ વૈદ્યગુણેન કેચિત્
તે પ્રાપ્નુવન્તિ વિકલત્વમસંશયં હિ ॥૩૧॥

શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી શલ્યનો મરણ-
કારક અને અમરણકારક વિષય

શસ્ત્રાદિકના પ્રયોગથી શલ્યનો મરણકારક
અને અમરણકારક—એ રીતે જે પ્રકારનો વિષય
છે, તેમાં જે શલ્ય પ્રાણહર મર્મમાં ખૂંચેલું
હોય, તો તે મર્મરૂપ વિષય મરણકારક થાય છે
અને તે સિવાય બીજા પ્રદેશમાં ખૂંચેલું હોય, તો
તે પ્રદેશરૂપ વિષય અમરણકારક છે. પ્રાણહર
મર્મમાં પ્રહાર થયા છતાં જે ઠાઠ માણસો
વૈદ્યના પ્રયત્ન ગુણથી જીવતાં રહે, તો તેઓ
ખોડખાંપણવાળાં તો અવશ્ય થાય જ છે. ૩૧

સંમિજ્જર્જરિતકોષ્ઠશિરઃકપાલા
જીવન્તિ શલ્યવિહતૈશ્ચ શરીરદેશૈઃ ।

હિન્નૈશ્ચ સક્વિયમુજપાદકૌરશેષૈ—

યૈર્વાન મર્મપતિતા વિવિધાઃ પ્રહારાઃ ॥૩૨॥

પ્રાણહર મર્મોના ધા ન પામેલા જીવે છે

ઠાઠો તથા મસ્તકના પ્રદેશો બેઢાયેલા
તથા ખોખરા થઈ ગયા હોય, શરીરના બીજા
પ્રદેશો પણ શસ્ત્રોના ધા પામ્યા હોય અને
સાથળ, ખાડુ, પગ તથા હાથ લગભગ છેદાઈ
ગયા હોય, તોપણ જે પ્રાણહર મર્મોમાં વિવિધ
પ્રહારો ન પડ્યા હોય, તો માણસો જીવે છે. ૩૨

સોમમાસ્તતેજાંસિ રજઃસત્ત્વતમાંસિ ચ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં સૂતાત્મા ચાવતિષ્ઠતે ।

મર્મસ્વમિહતાસ્તસ્માન્ન જીવન્તિ શરીરિણઃ ॥૩૩॥

બીજા પ્રદેશોમાં થયેલા પ્રહારો કરતાં

મર્મોમાં થયેલા પ્રહારો ભારે છે

સોમ, વાયુ, અગ્નિ, સત્ત્વ, રજ, તમ અને

જીવાત્મા માણસોનાં મર્મસ્થળોમાં વિશેષે કન-
રહે છે; એટલા માટે બીજા પ્રદેશોમાં પ્રહારો
પામ્યા કરતાં મર્મોમાં પ્રહારો પામેલા માણસો
જીવતા નથી. ૩૩

इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्ययः ।

રુજશ્ચ વિવિધાસ્તીત્રા ભવન્ત્યાશુહરે હતે ॥૩૪॥

સઘઃપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

જે શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોની ખળર પડતી
ન હોય, મનની તથા બુદ્ધિની વિપરીતતા
થઈ ગઈ હોય અને વિવિધ પ્રકારની તીવ્ર વેદના
ઓ થતી હોય, તો જાણવું કે સઘઃપ્રાણહર
મર્મમાં પ્રહાર થયો છે. ૩૪

હતે કાલાન્તરઘ્ને તુ ધ્રુવો ઘાતુક્ષયો નૃણામ્

તતો ઘાતુક્ષયાજન્તુર્વેદનામિશ્ચ નશ્યતિ ॥૩૫॥

કાલાંતરપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહારનું લક્ષણ

જે કાલાંતરપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર થયો
હોય, તો માણસોનાં શરીરમાં અવશ્ય ધાતુઓનો
ક્ષય થાય છે અને એ ક્ષય થવાને લીધે માણસ
વેદનાઓ પામીપામીને મરે છે. (ધાતુક્ષય આદિ
લક્ષણો જેવામાં આવતાં હોય, તો જાણવું કે
કાલાંતરપ્રાણહર મર્મમાં પ્રહાર થયો છે.) ૩૫

હતે વૈકલ્યજનને કેવલં વૈદ્યનૈપુણાત્ ।

શરીરં ક્રિયયા યુક્તં વિકલત્વમવાપ્નુયાત્ ॥૩૬॥

વૈકલ્યકર મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

કેવળ વૈદ્યની હોંશિયારીથી શરીર ચેષ્ટાઓથી
યુક્ત રહે, પણ ખોડખાંપણવાળું થઈ જાય એમ
હોય, તો જાણવું કે વૈકલ્યકર મર્મમાં પ્રહાર
થયો છે. ૩૬

વિશલ્યઘ્નેષુ વિજ્ઞેયં પૂર્વોક્તં યત્ત્વ કારણમ્ ॥૩૭॥

વિશલ્ય મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

શલ્યના મુખથી રોકાયેલો વાયુ જ્યાંસુધી
અંદર રહે ત્યાંસુધી જીવન રહે, પણ શલ્ય કાઢ-
વામાં આવતાં મરણ થઈ જાય એમ હોય. તો

મર્મોનુ આ વ્યાખ્યાન થયુ ૨૮

મન્વન્તિ ચાત્ર ॥

કર્ત્ય. શિરાસિ વિટપે ચ સરુધપાથે

एकैकमङ्गुलमिव रतनपूर्वमूलम् ।

વિદ્યચદ્ગુલદ્વયમિત મણિધન્યગુલ્ફ

ગ્રીણ્યેવ જાનુ સપર સદ્ કુર્વતામ્યામ્ ॥

હૃદયસ્તિકૃત્ચંગુદનામિ વદન્તિ મૂર્ધિ

ચત્તારિ પમ્ ચ ગદે દય યાનિ ચ દ્વે ।

તાનિ સ્વપાણિનલકુશ્મિતસમિતાનિ

શેષાપ્યવેદિ પરિવિસ્તરતોઽદ્ગુલાદ્દમ્ ॥૨૧॥

સપ્તાં મર્મોનાં લુદાંનુદાં માપ

આ વિચયના પ્રોથમા ભગવાન વન્વત

ગિએ સનમુખે કહ્યુ છે 'ચાઁ છર્ત્તી નામના મર્મો,

ચાર દુર્થશિ નામના મર્મો, મે વિટપ નામના

મર્મો અને મે કક્ષત નામના મર્મો એકએક

આગળનાં છે ૨૮

મે સ્તનમૂળ નામના મર્મો, મે મલિખધ

નામના મર્મો અને મે શુક્ર નામના મર્મો બન્ને

આગળના છે

મે જનુ નામના મર્મો અને મે પંચ નામના

મર્મો ત્રાપત્ર આગળના છે

એક દૃદ્ય નામનુ મર્મ, એક બસ્તિ નામનુ

મર્મ, ચાર દુર્થ નામના મર્મો, એક લુદ નામનુ

મર્મ, એક નાભિ નામનુ મર્મ, ચાર શૂળાક

નામના મર્મો, પાંચ ગ્રીમત નામના મર્મો, આઠ

માતૃકા નામના મર્મો અને ચાર ધમની નામના

મર્મો આ ચાર આગળના છે

૮૫૨ કહેલા મર્મો સિનાયના બીજ સપ્તમા

મર્મો અગ્ર આગળના છે ૨૯

एतत्प्रमाणमिषीद्वय वदन्ति तच्चा

શસ્ત્રેણ કર્મકરણ પરિહૃત્ય કાર્યમ્ ।

પાર્શ્વોમિધાનિતમપીહ નિહન્તિ મર્મ

તસ્માદ્દિ મર્મસદન પરિવર્તનીયમ્ ॥

ઠિત્રેપુ પાણિચરણેપુ શિરા નરાણા

સદ્ગોચમીયુરસગત્યમતો નિરેતિ ।

પ્રાપ્યામિતવ્યસનમુગ્રમતો મનુષ્યા

સઙ્ગિજ્ઞાપ્તતસ્ત્રિધન ન યાન્તિ ॥

શ્ચિપ્રેપુ તત્ર સતટેપુ હૃતેપુ રક્ત

ગચ્છત્પતીન પવનથ રુઝ કરોતિ ।

एव विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा

વૃક્ષા દ્વાયુવવિધાનનિકૃત્તમ્ ॥

तस्मात्तथोर्मिहतस्य तु पाणिपाद

હેત્તયમાશુ મણિનન્ધનગુલ્ફદેશે ॥૨૦॥

મર્મોનાં માપ કહેવાનું કારણ અને

ક્ષિપ્રમાં કે તત્સદૃશ્યમાં આ થાય

તો ખાસ ક્રિયા

૯૫૨ કલા પ્રમાણે મર્મોના માપ જોઈ

તે પ્રમાણે મર્મને ઠોડી દઈ શસ્ત્રક્રિયા

કરવી એમ વિદ્વાન આચાર્યો કહે છે મર્મના

પડખામા શસ્ત્રની ધા કરવામાં આવે તો પણ

તે મર્મ મોગ અનર્થ કહે છે, માટે શસ્ત્રક્રિયા

મા મર્મ તથા તેની પાસેના પ્રદેશને પણ છોડી

દેવો જોઈએ હાય કે પગ કાપી નાખવામાં

આવે, તો પણ શિરાઓ મ ઢાલ્યાઈ જાય છે અને

તેથી લોહી થોડું નીકળે છે કે જથી માણુમે

અપાર વ્યથા પામતા છતાં જ્યોત્તની શાખાઓ

કાપી નાખવામાં આવી હોય એવા વૃક્ષોની પેટે

મરતુ પામતા નથી, પરતુ હાયમા અને પગમા

જ કાનાતરે પ્રાણ હરનારાં ક્ષિપ્ર નામના તથા

તવદૃશ્ય નામનાં મર્મો છે, તેઓ પ્રકાર પામે

તો લોહી અત્યંત નીકળે છે તથા વાયુ અત્યંત

વેદના કરે છે, તેથી માણુમે, આયુષના ધારી

જ્યોત્તના મૂળો કાપી નાખવામાં આવ્યા હોય

એવા વૃક્ષોની પેટે નિનાશ પામે છે એવા માટે

ક્ષિપ્રમાં કે તત્સદૃશ્યમાં જેને પ્રકાર થયો હોય,

તે માણુસના હાયને મલિખધના પ્રદેશમાં અને

પગને શુદ્ધના પ્રદેશમાં તુરંત જ કાપી નાખવો,

શરીરની અંદર રહેલી શિરાઓના (નસોના) એ સ્તારો છે. જ નાભિ છે તે સઘળી શિરાઓનું છે. સઘળી શિરાઓ નાભિપ્રદેશમાંથી જ નીચે તથા આડે પ્રસરે છે. ૨

વતશ્ચાત્ર ॥

વાવત્યસ્તુ શિરાઃ કાચે સંભવન્તિ શરીરિણામ્ ।

વામ્યાં સર્વા નિવદ્ધાસ્તાઃ પ્રતન્વન્તિ સમન્તતઃ ॥

નાભિસ્થાઃ પ્રાણિનાં પ્રાણાઃ પ્રાણાન્નાભિર્વ્યુપાશ્રિતા ।

શિરામિરાવૃતા નાભિશ્ચક્રનાભિરિવારકૈઃ ॥ ૩ ॥

શિરાઓ અને પ્રાણોને એકબીજાને આધાર

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'પ્રાણીઓનાં શરીરમાં
રહેલી શિરાઓ છે, તે સઘળી નાભિપ્રદેશમાં
અંધાયેલી છે અને તે પ્રદેશમાંથી સઘળા શરીરમાં
જોમેર ફેલાયેલી છે. પ્રાણીઓના પ્રાણો નાભિમાં
રહે છે. (નાભિનું આવરણ કરનારી શિરાઓમાં
રહે છે.) અને નાભિ પ્રાણોના સંબંધમાં રહેલી
છે. જેમ ગાડીના પૈડાંની નાભિ (વચલો ભાગ)
આરાઓથી વીંટાયેલા હોય છે, તેમ પ્રાણીઓની
નાભિ શિરાઓથી વીંટાયેલી છે.' ૩

તાસાં મૂલશિરાશ્ચત્વારિંશત્તાસાં વાતવાહિન્યો
દશ પિત્તવાહિન્યો દશ કફવાહિન્યો દશ દશ રક્ત-
વાહિન્યઃ । તાસાં તુ વાતવાહિનીનાં વાતસ્થાનગતાનાં
પચ્ચસત્તિશતં ભવતિ । તાવત્ય એવ પિત્તવાહિન્યઃ
પિત્તસ્થાને કફવાહિન્યશ્ચ કફસ્થાને રક્તવાહિન્યશ્ચ
યક્ત્ત્વીહોરેવમેતાનિ સપ્ત શિરાશતાનિ ॥૪॥

મૂળશિરાઓનાં કામે, સ્થાનો અને

તેમાંથી બીજી શિરાઓની ઉત્પત્તિ

એ સાતસો શિરાઓમાં મૂળશિરાઓ ચાળીસ
છે. એ ચાળીસ મૂળશિરાઓમાં દસ મૂળશિરાઓ
વાતવાહિની (વાયુમિશ્રિત રુધિરનું વહન કર-
નારી) છે, દસ મૂળશિરાઓ પિત્તવાહિની (પિત્ત-
મિશ્રિત રુધિરનું વહન કરનારી) છે, દસ મૂળ-

શિરાઓ કંકવાહિની (કંકમિશ્રિત રુધિરનું વહન
કરનારી) છે અને દસ મૂળશિરાઓ રક્તવાહિની
(શુદ્ધ રુધિરનું વહન કરનારી) છે. તેઓમાં
વાતવાહિની શિરાઓ વાયુનાં સ્થાનકોમાં જઈને
એકસો પંચોતેર થયેલી છે, પિત્તવાહિની શિરા-
ઓ પિત્તનાં સ્થાનકોમાં જઈને એકસોપંચોતેર
થયેલી છે, કંકવાહિની શિરાઓ કંકનાં સ્થાનકો-
માં જઈને એકસોપંચોતેર થયેલી છે અને રક્ત-
વાહિની શિરાઓ યકૃતમાં તથા પ્લીહામાં
જઈને એકસોપંચોતેર થયેલી છે. આ પ્રમાણે
કુલ સાતસો શિરાઓ થઈ. ૪

તત્ર વાતવાહિન્યઃ શિરા એકસ્મિન્ સક્ષિન્ન
પચ્ચવિંશતિઃ । એતેનેતરસક્ષિન્ન વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ ।
વિશેષતસ્તુ કોષ્ઠે ચતુશ્ચિંશત્તાસાં ગુદમેદ્વાશ્રિતાઃ
શ્રોણ્યામઘૌ દ્વે દ્વે પાર્શ્વયોઃ ષટ્ પૃષ્ઠે તાવત્ય એવ
ચોદરે દશ વક્ષસિ । એકચત્વારિંશજ્જનુળ ઊર્ધ્વ તાસાં
ચતુર્દશગ્રીવાયામ્ । કર્ણયોશ્ચત્ત્વરઃ । નવ જિહ્વાયામ્ ।
ષણ્ નાલિકાયામ્ । અઘૌ નેત્રયોઃ । એવમેતત્ પચ્ચસ-
સત્યધિકશતં વાતવહાનાં શિરાણાં વ્યાખ્યાતમ્ । એવ
એવ વિભાગઃ શેષાણામપિ । વિશેષતસ્તુ પિત્તવાહિન્યો
નેત્રયોર્દશ કર્ણયોર્દ્વે । એવં રક્તવહાઃ કફવહાશ્ચ ।
એવમેતાનિ સપ્ત શિરાશતાનિ સવિભાગાનિ વ્યાખ્યાતા-
નિ ॥ ૫ ॥

સાતસો શિરાઓની વહેંચણી

તેઓમાં વાતવાહિની શિરાઓ, ૬ જોડા
૧૭૫ છે, તેઓમાંથી ૨૫ જમણા પગમાં, ૨૫
ડાબા પગમાં, ૨૫ જમણા હાથમાં અને ૨૫
ડાબા હાથમાં છે; એટલે શાખાઓમાં બધી મળી
૧૦૦ છે.

કાઠામાં ૩૪ છે; તે એવી રીતે ૬ કમરની
અંદર ગુદા તથા ઉપસ્થમાં ૮ છે, એકએક પડખા-
માં બન્ને-એટલે પડખાઓમાં ૪ છે, પીઠમાં ૬
છે, પેટમાં ૬ છે અને છાતીમાં ૧૦ છે.

કાઠથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં ૪૧ છે;

બાણુવું કે વિશદ્યમ્ન મર્મમાં પ્રહાર થયો છે. ૩૭
રુજાકરાણિ મર્માણિ ક્ષતાનિ વિવિધા રુજઃ ।

કુર્વન્ત્યન્તે ચ વૈકલ્યં કુર્વૈઘવશમેયો યદિ ॥૨૮॥

રુઝકર મર્મમાં પ્રહાર થયાનું લક્ષણ

જે વિવિધ પ્રકારની વેદનાઓ થતી હોય,
તો બાણુવું કે રુઝકર મર્મમાં પ્રહાર થયો
છે. જે રુઝકર મર્મમાં પ્રહાર પામેલો બાણુસ
ખરાબ વેદના કળખમાં રહ્યો હોય, તો તે મર્મે
અંતે ખોડખાંપણ પણ કરી દે છે. ૩૮

હેદમેદામિષાતેમ્યો દહનાદારણાદપિ ।

ઉપવાતે વિજાનીયાન્મર્મણાં તુલ્યલક્ષણમ્ ॥૨૯॥

મર્મની પાસે થયેલો પ્રહાર મર્મમાં

થયેલા પ્રહાર જેવો ગંભીર

મર્મના સમીપના પ્રદેશમાં હેદન, હેદન,
પ્રહાર, હેદન કે દારણ (શિરાણું) થાય તોપણ
મર્મમાં થયેલા પ્રહારો જેવા જ અનર્થો કરે છે
એમ સમજવું. ૩૯

મર્મામિષાતશ્ચ ન કશ્ચિદસ્તિ

યોડ્વપાલ્યયો વાપિ નિરત્વયો વા ।

પ્રાયેણ મર્મસ્થમિતાહિતાસ્તુ

વૈકલ્યમૃચ્છન્ત્યય વા મિયન્તે ॥૩૦॥

મર્મમાં પ્રહાર થયેલાની ચિકિત્સામાં

વેદની કાળજીની જરૂર

જેવો ઠાઈ પણ મર્મામિષાત નથી, કે જે
થોડી ખરાબીવાળો અથવા ખરાબી વગરનો જ
હોય. મર્મમાં પ્રહાર પામેલા બાણુસો જે
યોગ્ય ચિકિત્સાથી રહિત રહે, તો ઘણું કરીને
ખોડખાંપણવાળા થઈ જાય છે અથવા મરી જાય
છે; એટલા માટે મર્મમાં પ્રહાર પામેલા બાણુસની
ચિકિત્સા કરવામાં વેદ પૂરી કાળજી રાખવી. ૪૦

મર્માણ્યધિષ્ટાય દિ યે વિકારા

મૂર્છન્તિ કાપે વિવિધા નરાણામ્ ।

પ્રાયેણ તે કૃચ્છ્રતમા મવન્તિ

નરસ યત્તેરપિ સાધ્યમાનાઃ ॥૩૧॥

મર્મમાં કે તેની સમીપના પ્રદેશોમાં
થયેલા વિકારો અતિ કષ્ટસાધ્ય છે

જે વિવિધ વિકારો બાણુસોનાં મર્મોમાં
અથવા મર્મોના સમીપના પ્રદેશોમાં રહીને કાયા-
માં ફેલાય છે, તેઓ અનેક યત્નોથી ચિકિત્સા
કરવામાં આવતાં છતાં ઘણું કરી અતિકષ્ટસાધ્ય
થાય છે. ૪૧

અધ્યાય ૭ મો

અથાતઃ શિરાવર્ણનવિમર્ક્તિ નામ શારીરં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શિરાવર્ણન-
વિભક્તિશારીર' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે મગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સપ્ત શિરાશતાનિ મવન્તિ । યામિરિદં શરી-
નારામ ઇવ જલદારિણીમિઃ કેદાર ઇવ ચ કુલ્યામિક-
પલ્લિઘટેજ્જુગૃહ્યતે ચાકુચ્ચનપ્રસારણાદિર્નિર્વિશેષૈઃ ॥
દ્રુમપત્રસેવનીનામિવ ચ તાસાં પ્રતાનાસ્તાસાં નામિ-
મૂઠે તતશ્ચ પ્રસન્ત્યૂર્ધ્વમથસ્તિર્થકચ ॥ ૨ ॥

શિરાઓની સંખ્યા, કર્મ, શૂળ અને પ્રસાર

શરીરમાં શિરાઓ ૭૦૦ સાતસો છે. જેમ
મોટી નહેરો બગીચાનું ઉપસ્તેહન કરે છે અને
નાના ધોરિયા ક્યારાનું ઉપસ્તેહન કરે છે, તેમ
મોટી અને નાની શિરાઓ આ શરીરનું ઉપ-
સ્તેહન કરે છે. (તરણુ બાણુસના શરીરને પ્રુષ્ઠિ
આપે છે અને વૃદ્ધ બાણુસના શરીરને નભાવ્યા
કરે છે.) શિરાઓ જ આકુંચન, પ્રસારણ, ભાપણ,
નિદ્રા તથા બળતું વગેરે પ્રકારોથી શરીર પર
અતુચ્છ કરે છે. (શરીરનું પાલન કરે છે.)
ઝાડનાં પાંદડાંની નસોના વિસ્તારો જેવા જ

૧ શિરાઓનાં વર્ણનો તથા વેદ્યો વિવેચના.

ઘાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞાનમસંશયમ્ ।
સ્વાઃ શિરાઃ સચ્ચરદ્રક્તં કુર્યાન્નાન્યાન્ગુણાનપિ ॥
યદા તુ કુપિતં રક્તં સેવતે સ્વવહાઃ શિરાઃ ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે રક્તસમ્ભવાઃ ॥૧૥

રક્તવાહિની શિરાઓમાં રુધિરનાં કર્મે

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતું લોહી ધાતુઓ પૂરે છે, વર્ણને સારો રાખે છે, નિઃસંશય રીતે સ્પર્શનું જ્ઞાન કરાવે છે અને બળ તથા માંસની પુષ્ટિ વગેરે બીજા ગુણો પણ કરે છે. (રુધિરનું આ પ્રાકૃત કર્મ કહ્યું.)

એ રુધિર જ્યારે પ્રકાપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં રુધિર સંબંધી વિવિધ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. (રુધિરનું આ વૈકૃત કર્મ કહ્યું.) ૮

નહિ વાતં શિરાઃ કાશ્ચિન્ન પિત્તં કેવલં તથા ।
શ્લેષ્માણં વા વહન્ત્યેતા અતઃ સર્વવહાઃ સ્મૃતાઃ ॥
પ્રદુષ્ટાનાં હિ દોષાણાં મૂર્છિતાનાં પ્રધાવતામ્ ।
ધ્રુવમુન્માર્ગમનમતઃ સર્વવહાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૦॥

ખરી રીતે સઘળી શિરાઓમાં સઘળા દોષો વહે છે

કોઈ પણ શિરા એકલા વાયુ, એકલા પિત્ત કે એકલા કફનું વહન કરતી નથી પણ તેઓમાં સર્વદા સઘળા દોષોનાં પ્રાકૃત કાર્યો પણ જોવામાં આવે છે; માટે સઘળી શિરાઓને સર્વવહ (ત્રણે દોષોનું વહન કરનારી) સ્વીકારવી જોઈએ.

વૈકૃત સ્થિતિમાં પણ દુષ્ટ થયેલા (પ્રકુપિત થયેલા), પરસ્પરથી મિશ્રિત થયેલા અને દોડવા લાગેલા ત્રણે દોષો અવશ્ય પ્રત્યેક શિરાઓમાં ઉન્માર્ગથી ગતિ કરતા જોવામાં આવે છે; તેથી પણ સઘળી શિરાઓને સર્વવહ સ્વીકારવી યોગ્ય છે. ૧૦

તત્રારૂણા વાતવહાઃ પૂર્યન્તે વાયુના શિરાઃ ।

પિત્તાદુષ્ણાશ્ચ નીલાશ્ચ શીતા ગૌર્યઃ સ્થિરાઃ કફાત્
અસૃગ્વહાસ્તુ રોહિણ્યઃ શિરા નાત્યુષ્ણશીતલાઃ ॥૧૧॥
શિરાઓના બુદ્ધાબુદ્ધા વર્ણો

વાયુનું વહન કરનારી શિરાઓ લાલ છે અને વાયુથી પુરાય છે. પિત્તનું વહન કરનારી શિરાઓ આસમાની રંગનાળી છે, ગરમ છે અને પિત્તથી પુરાય છે. કફનું વહન કરનારી શિરાઓ ગૌરવર્ણવાળી છે, ઠંડી છે, સ્થિર છે અને કફથી પુરાય છે. રુધિરનું વહન કરનારી શિરાઓ અત્યંત લાલ વર્ણવાળી છે, ખડું ગરમ નથી, ખડું ટાઢી પણ નથી અને લોહીથી પુરાય છે. ૧૧

અતઃ ઋર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ ન વિધેદ્યાઃ શિરા મિષક્ ।
વૈકલ્યં મરણં ચાપિ વ્યધાત્તાસાં ધ્રુવં ભવેત્ ।

શિરાશતાનિ ચત્વારિ વિદ્યાચ્છાલાસુ બુદ્ધિમાન્ ॥
ષટ્ત્રિંશચ શતં કોષ્ઠે ચતુર્વિંશિં ચ મૂર્દ્ધનિ ।
શાખાસુ ષોડશ શિરાઃ કોષ્ઠે દ્વાત્રિંશદેવ તુ ।

પચ્ચાશ્ચત્રુણશ્ચોર્ધ્વમવેધ્યાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૨॥

નહિ વીંધવા યોગ્ય શિરાઓનો નિર્દેશ

હવે હું એવી શિરાઓ કહું છું કે, 'જ્યાંને વેધે કદી પણ વીંધવી જોઈએ નહિ. જટલી શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી તેઓને વીંધવાથી રોગીને અવશ્ય ખોડખાંપણ અથવા મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. શાખાઓમાં ચારસો, ઢાઠામાં એકસો છત્રીસ અને ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં એકસો ચાસઠ જોડે શરીરમાં કુલ સાતસો શિરાઓ છે; તેઓમાં શાખાઓની સોળ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી, ઢાઠાની બત્રીસ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી અને ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોની પચાસ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.'

તત્ર શિરાશતમેકસ્મિન્ સન્નિશ્ચ ભવતિ તાસાં જાલધરા ત્વેકા તિન્નશ્ચાશ્વન્તરાસ્તત્રોર્વીસંજે દ્વે લોહિતાક્ષસંજા ચૈકૈતાસ્ત્વવેધ્યા એતેનેતરસન્નિય વાહ ચ વ્યાખ્યાતાવેવમશ્નકૃત્યાઃ ષોડશ શાખાસુ ॥૧૩॥

તે એવી રીતે ૬ ડોકમાં ૧૪ છે, એકએક કાનમાં બન્ને-એટલે બન્ને કાનમાં મળી ૪ છે, જીભમાં ૮ છે, નાસિકામાં ૬ છે અને એકએક નેત્રમાં ચારચાર-એટલે બન્ને નેત્રોમાં મળી ૮ છે.

આ પ્રમાણે એકસોપચોતર વાતવાહિની શિરાઓની વહેંચણી કરી.

૧૭૫ પિત્તવાહિની શિરાઓ પણ ઉપર પ્રમાણે જ શાખાઓમાં, કોઠામાં તથા ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલી છે; તેમાં ફેરફાર ફક્ત એટલો જ છે કે, પિત્તવાહિનીઓ એક નેત્રમાં પાંચપાંચ છે અને એકએક કાનમાં એકએક છે.

૧૭૬ કફવાહિની શિરાઓ પણ પિત્તવાહિનીઓ પ્રમાણે જ શાખાઓમાં, કોઠામાં તથા ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલી છે.

૧૭૭ રક્તવાહિની શિરાઓ પણ પિત્તવાહિનીઓ પ્રમાણે જ શાખાઓમાં, કોઠામાં તથા ડોકથી ઉપરના પ્રદેશોમાં વહેંચાયેલી છે.

આ કુલ સાતસો શિરાઓની વહેંચણીનું વ્યાખ્યાન થયું. ૫

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ક્રિયાણામપ્રતીવાતમમોહં બુદ્ધિકર્મણામ્ ।
કરોલ્યન્યાન્ગુણાંધ્યાપિ સ્વાઃ શિરાઃ પવનશ્ચરન્ ॥
યદા તુ કુપિતો વાયુઃ સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપચતે ।
તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે વાતસમ્મવાઃ ॥૬૧॥
વાતવાહિની શિરાઓમાં વાયુનાં કર્મો

આ વિષયના સ્વોક્ષામાં જગત્ત્રાન ધન્વંતરિએ સ્વપુષ્પે કહ્યું છે: 'પોતાની શિરાઓમાં ફરતો વાયુ અંગોને કાંબાંટૂંકાં કરવા વગેરે ક્રિયાઓમાં અડચણ આવવા દેતો નથી; જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, મનને તથા બુદ્ધિને પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે અને રસ આદિ પદાર્થોને શરીરમાં વ્યાપ્ત કરી શરીરમાં પોષણ વગેરે ગુણોને પણ કરે છે. (વાયુનું આ પ્રાકૃતકર્મ કહ્યું.)

એ વાયુ જ્યારે પ્રકાપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં વાયુ સંબંધી અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. (વાયુનું આ વૈકૃતકર્મ કહ્યું.) ૬

પ્રાજિણ્ણતામન્નરુચિમમિદીપ્તિમરોગતામ્ ।
સંસર્પત્સ્વાઃ શિરાઃ પિત્તં કુર્યાન્વાન્યાન્ગુણાનપિ ॥
યદા પ્રકુપિતં પિત્તં સેવતે સ્વવહ્નિઃ શિરાઃ ।

તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે પિત્તસમ્મવાઃ ॥૭૧॥
પિત્તવાહિની શિરાઓમાં પિત્તનાં કર્મો

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતું પિત્ત પ્રકાશિતપણું કરે છે, અન્નમાં રચિ ઉપરતરે છે, ગડરાશિને દીપ્ત કરે છે, પિત્ત સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી અને ધારણશક્તિ, સમજવાની શક્તિ તથા જ્ઞેવાની શક્તિ વગેરે બીજા ગુણોને પણ કરે છે. (પિત્તનું આ પ્રાકૃતકર્મ છે.)

એ પિત્ત જ્યારે પ્રકાપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં પિત્ત સંબંધી અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. (પિત્તનું આ વૈકૃતકર્મ છે.) ૭

શ્લેહમજ્જેપુ સન્ધીનાં સ્થૈર્યં ઘટ્નમરોગતામ્ ।

કરોલ્યન્યાન્ગુણાંધ્યાપિ ઘલાસઃ સ્વાઃ શિરાશ્ચરન્ ॥

યદા તુ કુપિતઃ શ્લેષ્મા સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપચતે ।

તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે શ્લેષ્મસમ્મવાઃ ॥૮૧॥

કફવાહિની શિરાઓમાં કફનાં કર્મો

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતો કફ અંગોમાં સ્નિગ્ધતા રાખે છે, સંધિઓને મજબૂત રાખે છે, બળ આપે છે, કફ સંબંધી રોગો ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી અને પુષ્ટિ વગેરે બીજા ગુણો પણ કરે છે. (કફનું આ પ્રાકૃતકર્મ કહ્યું.)

એ કફ જ્યારે પ્રકાપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં કફ સંબંધી અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. (કફનું આ વૈકૃતકર્મ કહ્યું.) ૮

ષટ્ત્રિંશન્નિહ્યાયાં તાસામધઃ ષોડશાડશ્ચકૃત્યા રસવહે
દ્વે વાગ્વહે ચ દ્વે । દ્વિદ્વાદશ નાસાયાં તાસામૌપનાસિ-
કીશ્વતસ્રઃ પરિહરેત્ । તાસામેવ ચ તાલુન્યેકામેકાં
મૃદાલુદ્દેશે । અષ્ટાત્રિંશદુભયોર્નેત્રયોસ્તાસામેકૈકામપાઙ્ગ-
યોઃ પરિહરેત્ । કર્ણયોર્દશ તાસાં શબ્દવાહિનીમેકૈકાં
પરિહરેત્ । નાસાનેત્રગતાસ્તુ લલોટે ષાષ્ટિસ્તાસાં કેશા-
ન્તાનુગતાશ્વતસ્રઃ । આવર્તયોરૈકૈકા સ્થપન્યાં ચૈકા
પરિહર્તવ્યા । શહ્વયોર્દશ તાસાં શહ્વસન્ધિગતામેકૈકાં
પરિહરેત્ । દ્વાદશ મૂર્ધ્નિ તાસામુત્ક્ષેપયોર્દ્વે પરિહરેત્ ।
સીમન્તેષ્વૈકૈકામેકામધિપતાવિતિ । એવમશ્ચકૃત્યાઃ
પચ્ચાશ્વજ્વળ ઊર્ધ્વમિતિ ॥૧૫॥

ડોકની ઉપરના પ્રદેશોમાં નહિ
વીંધવા યોગ્ય પચાસ શિરાઓ

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં એક-
તાલીસ વાતવાહિની, એકતાલીસ પિત્તવાહિની,
એકતાલીસ ક્ષ્વાહિની અને એકતાલીસ રક્ત-
વાહિની, એમ મળીને એકસો ચાસઠ શિરાઓ
છે; તેઓમાં ડોકની અંદર જે છપ્પન શિરાઓ છે,
તેઓમાંથી માતૃકા નામનાં આઠ મર્મોની આઠ,
ધમની નામનાં ચાર મર્મોની ચાર, કૃકાટિકા
નામનાં બે મર્મોની બે અને વિધુર નામનાં
બે મર્મોની બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

હડપચીના બે ભાગોની બન્ને તરફ જે આઠ
આઠ શિરાઓ પહેલી છપ્પન શિરાઓ માંહેલી જ
છે; તેઓમાંથી બંને તરફની બધીએ એટલે જ
ચાર સંધિશિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

નીચે સોળ અને ઉપર વીસ, એમ મળીને
છમની જે છત્રીસ શિરાઓ છે, તેઓમાંથી નીચે
રહેલી સોળ શિરાઓ, રસ વહેનારી બે શિરાઓ
અને વાણી વહેનારી બે શિરાઓ વીંધવા
યોગ્ય નથી.

નાકમાં ચોવીસ શિરાઓ છે, તેઓમાંથી
નાકના સમીપમાં રહેલી ચાર શિરાઓ વીંધવા
યોગ્ય નથી. એ ચોવીસમાંની એક શિરા તાળવા-

માં અને બીજી શિરા ઘોણા નામની જગ્યાની
પાસે છે; તે બે પણ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બંને નેત્રોમાં મળીને આડત્રીસ શિરાઓ
છે (આઠ વાતવાહિની, દસ પિત્તવાહિની, દસ
ક્ષ્વાહિની અને દસ રક્તવાહિની); તેઓમાંથી
એકએક શિરા, કે જે અપાંગ નામનાં બે મર્મોમાં
છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બન્ને કાનોમાં મળીને દસ શિરાઓ છે (ચાર
વાતવાહિની, બે પિત્તવાહિની, બે ક્ષ્વાહિની
અને બે રક્તવાહિની); તેઓમાં શબ્દ વહેનારી
જે એકએક શિરા છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા
યોગ્ય નથી. (અહીં પગનો સરવાળો થાય છે.)

નાકની ચોવીસ શિરાઓ અને નેત્રોની
આડત્રીસમાંની છત્રીસ શિરાઓ એટલે સાઠ
શિરાઓ, કે જેઓ લલાટમાં આવેલી છે, તેઓ-
માંથી આવર્ત નામનાં મર્મોની પાસે કેશોના
છેડાના ભાગે રહેલી જે ચાર શિરાઓ છે તેઓ
વીંધવા યોગ્ય નથી. (આ શિરાઓ નાકની
તથા નેત્રોની શિરાઓના જ અવયવો છે; માટે
તેઓને જુદી ગણીને પચાસની સંખ્યામાં વધારો
ગણવો નહિ.)

આવર્ત નામનાં બે મર્મોમાં જે એકએક
શિરા છે અને સ્થપની નામના એક મર્મમાં જે
એક શિરા છે, તે ત્રણ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય
નથી. (આ શિરાઓ પણ નાકની તથા નેત્રોની
શિરાઓના અવયવો જ છે, માટે તેઓથી પચાસ-
ની સંખ્યામાં વધારો થતો નથી.)

નાકની તથા નેત્રોની શિરાઓમાં જે દસ
શિરાઓ શંખ નામના બે મર્મોમાં આવેલી છે,
તેઓમાંથી જે એકએક શિરા એ શંખોના
સંધિમાં છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.
(આ શિરાઓ પણ નાક તથા નેત્રોની શિરા-
ઓના જ અવયવો છે, માટે તેઓથી પચાસની
સંખ્યામાં વધારો થાય છે એમ સમજવું નહિ.)

તે એવી રીતે કે ડાકઠા ૧૪ છે, એકએક ઠાનમાં બધો એટલે બંને ઠાનમાં મળી ૪ છે, જીભમાં ૮ છે, નાસિકામાં ૮ છે અને એકએક નેત્રમાં ચાગ્યાર-એટલે બંને નેત્રોમાં મળી ૮ છે

આ પ્રમાણે એકસોપચાતર વાતવાહિની શિરાઓની વહેચણી કહી

૧૭૫ પિત્તવાહિની શિરાઓ પણુ ઉપર પ્રમાણે જ શાખાઓમાં, ઢાઠામાં તથા ડાકઠી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં વહેચાયેલી છે તેમાં ફેરફાર ફક્ત એટલો જ છે કે, પિત્તવાહિનીઓ એક નેત્રમાં પાચપાચ છે અને એકએક ઠાનમાં એકએક છે

૧૭૫ કફવાહિની શિરાઓ પણુ પિત્તવાહિનીઓ પ્રમાણે જ શાખાઓમાં, ઢાઠામાં તથા ડાકઠી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં વહેચાયેલી છે

૧૭૫ રક્તવાહિની શિરાઓ પણુ પિત્તવાહિનીઓ પ્રમાણે જ શાખાઓમાં, ઢાઠામાં તથા ડાકઠી ઉપરના પ્રદેશોમાં વહેચાયેલી છે

આ કુલ સાતસો શિરાઓની વહેચણીનું વ્યાખ્યાન થયું ૫

મવન્તિ ષાત્ર ॥

ક્રિયાણામપ્રતીવાતમમોહ શુદ્ધિકર્મણામ્ ।

કરોલ્યન્વાનુગુણાશ્ચાપિ સ્વા શિરા પવનશ્ચરન્ ॥

યદા તુ કુપિતો વાયુ સ્વા શિરા પ્રતિપવતે ।

તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે વાતસમ્મવા ॥૬॥

વાતવાહિની શિરાઓમાં વાયુના કર્મો

આ વિષયના સ્ત્રોતોમાં બગવાન ધન્વન તરિક્ષે સ્વમુખે કહ્યું છે 'પોતાની શિરાઓમાં ફરતો વાયુ અગોને નાંખાટું કરવા વગેરે ક્રિયાઓમાં અડચણ આવવા દેતો નથી જાને દ્રિયોને, મનને તથા મુદ્ધિને પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે અને રસ આદિ પદાર્થોને શરીરમાં વ્યાપ કરી શરીરમાં પોષણ વગેરે ગુણોને પણ કરે છે (વાયુનું આ પ્રાકૃતકર્મ કહ્યું)

એ વાયુ જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં વાયુ સમર્થ અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે (વાયુનું આ વૈકૃતકર્મ કહ્યું) ૬

બ્રાજિણ્યતામન્નરુચિમગ્નિદીપ્તિમરોગતામ્ ।

સમર્પત્સ્વા શિરા પિત્ત કુચાન્વાન્યાનુગાનપિ ॥

યદા પ્રકુપિત પિત્ત સેવતે સ્વવદ્વાઃ શિરા ।

તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે પિત્તસમ્મવા ॥૭॥

પિત્તવાહિની શિરાઓમાં પિત્તના કર્મો

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતું પિત્ત પ્રકાશિતપણુ કરે છે, અત્રમાં રુચિ ઉભરે છે, જઠગાંઠિને દીપ્ત કરે છે, પિત્ત સમર્થ રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી અને ધારણશક્તિ, સમજવાની શક્તિ તથા એનાની શક્તિ વગેરે બીજા ગુણોને પણ કરે છે (પિત્તનું આ પ્રાકૃતકર્મ છે)

એ પિત્ત જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં પિત્ત સમર્થ અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે (પિત્તનું આ વૈકૃતકર્મ છે) ૭

સ્નેહમદ્દેપુ સમ્પ્રીના સ્થૈર્ય ધલમરોગતામ્ ।

કરોલ્યન્વાનુગુણાશ્ચાપિ ષલાસ સ્વા શિરાશ્ચરન્ ॥

યદા તુ કુપિત સ્નેહમા સ્વા શિરા પ્રતિપવતે ।

તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે સ્નેહસમ્મવા ॥૮॥

કફવાહિની શિરાઓમાં કફના કર્મો

પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરતો કફ અગોમાં સ્તિગતતા રાખે છે, સંધિઓને મજબૂત રાખે છે, બગ આપે છે, કફ સમર્થ રોગો ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી અને પ્રુદિ વગેરે બીજા ગુણો પણ કરે છે (કફનું આ પ્રાકૃતકર્મ કહ્યું)

એ કફ જ્યારે પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે શરીરમાં કફ સમર્થ અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે (કફનું આ વૈકૃતકર્મ કહ્યું) ૮

ષ્ટ ત્રિંશજિહ્વાયાં તાસામધઃ ષોડશાઽશ્ચકૃત્યા રસવહે
દ્વે વાગ્વહે ચ દ્વે । દ્વિર્દ્વાદશ નાસાયાં તાસામૌપનાસિ-
કીશ્વત્ત્વઃ પરિહરેત્ । તાસામેવ ચ તાલુન્યેકામેકાં
મૃદાબુદ્દેશે । અષ્ટત્રિંશદુભયોર્નેત્રયોસ્તાસામેકૈકામપાઙ્ગ-
યોઃ પરિહરેત્ । કર્ણયોર્દશ તાસાં શબ્દવાહિનીમેકૈકાં
પરિહરેત્ । નાસાનેત્રગતાસ્તુ લલોટે ષષ્ટિસ્તાસાં કેશા-
ન્તાનુગતાશ્વત્ત્વઃ । આવર્તયોરૈકૈકા સ્થપન્યાં ચૈકા
પરિહર્તવ્યા । શઙ્ખયોર્દશ તાસાં શઙ્ખસન્ધિગતામેકૈકાં
પરિહરેત્ । દ્વાદશ મૂર્ધ્નિ તાસામુત્ક્ષેપયોર્દ્વે પરિહરેત્ ।
સીમન્તેષ્વૈકૈકામેકામધિપતાવિતિ । એવમશ્ચકૃત્યાઃ
પચ્ચાશજ્જનુળ ઊર્ધ્વમિતિ ॥૧૫॥

ડોકની ઉપરના પ્રદેશોમાં નહિ
વીંધવા યોગ્ય પચાસ શિરાઓ

ડોકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં એક-
તાલીસ વાતવાહિની, એકતાલીસ પિત્તવાહિની,
એકતાલીસ કફવાહિની અને એકતાલીસ રક્ત-
વાહિની, એમ મળીને એકસો ચોસઠ શિરાઓ
છે; તેઓમાં ડોકની અંદર જ છપ્પન શિરાઓ છે,
તેઓમાંથી માતૃકા નામનાં આઠ મર્મોની આઠ,
ધમની નામનાં ચાર મર્મોની ચાર, કૃકાટિકા
નામનાં બે મર્મોની બે અને વિધુર નામનાં
બે મર્મોની બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

હડપચીના બે ભાગોની બન્ને તરફ જ આઠ
આઠ શિરાઓ પહેલી છપ્પન શિરાઓ માંહેલી જ
છે; તેઓમાંથી બંને તરફની બધીએ એટલે જ
ચાર સંધિશિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

નીચે સોળ અને ઉપર વીસ, એમ મળીને
જીભની જ છત્રીસ શિરાઓ છે, તેઓમાંથી નીચે
રહેલી સોળ શિરાઓ, રસ વહેનારી બે શિરાઓ
અને વાણી વહેનારી બે શિરાઓ વીંધવા
યોગ્ય નથી.

નાકમાં ચોવીસ શિરાઓ છે, તેઓમાંથી
નાકના સમીપમાં રહેલી ચાર શિરાઓ વીંધવા
યોગ્ય નથી. એ ચોવીસમાંની એક શિરા તાળવા-

માં અને બીજી શિરા ઘોણા નામની જગ્યાની
પાસે છે; તે બે પણ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બંને નેત્રોમાં મળીને આઠત્રીસ શિરાઓ
છે (આઠ વાતવાહિની, દસ પિત્તવાહિની, દસ
કફવાહિની અને દસ રક્તવાહિની); તેઓમાંથી
એકએક શિરા, કે જ અપાંગ નામનાં બે મર્મોમાં
છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.

બન્ને કાનોમાં મળીને દસ શિરાઓ છે (ચાર
વાતવાહિની, બે પિત્તવાહિની, બે કફવાહિની
અને બે રક્તવાહિની); તેઓમાં શબ્દ વહેનારી
જ એકએક શિરા છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા
યોગ્ય નથી. (અહીં પંને સરવાળો થાય છે.)

નાકની ચોવીસ શિરાઓ અને નેત્રોની
આઠત્રીસમાંની છત્રીસ શિરાઓ એટલે સાઠ
શિરાઓ, કે જો બે લલાટમાં આવેલી છે, તેઓ-
માંથી આવર્ત નામનાં મર્મોની પાસે કેશોના
છેડાના ભાગે રહેલી જ ચાર શિરાઓ છે તેઓ
વીંધવા યોગ્ય નથી. (આ શિરાઓ નાકની
તથા નેત્રોની શિરાઓના જ અવયવો છે; માટે
તેઓને જુદી ગણીને પચાસની સંખ્યામાં વધારો
ગણવો નહિ.)

આવર્ત નામનાં બે મર્મોમાં જ એકએક
શિરા છે અને સ્થપની નામના એક મર્મમાં જ
એક શિરા છે, તે ત્રણ શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય
નથી. (આ શિરાઓ પણ નાકની તથા નેત્રોની
શિરાઓના અવયવો જ છે, માટે તેઓથી પચાસ-
ની સંખ્યામાં વધારો થતો નથી.)

નાકની તથા નેત્રોની શિરાઓમાં જ દસ
શિરાઓ શંખ નામના બે મર્મોમાં આવેલી છે,
તેઓમાંથી જ એકએક શિરા એ શંખોના
સંધિમાં છે, તે બે શિરાઓ વીંધવા યોગ્ય નથી.
(આ શિરાઓ પણ નાક તથા નેત્રોની શિરા-
ઓના જ અવયવો છે, માટે તેઓથી પચાસની
સંખ્યામાં વધારો થાય છે એમ સમજવું નહિ.)

આખાઓની નહિ વધવા યોગ્ય શિરાઓ

દરેક પગમાં અને દરેક હાથમાં સો સો શિરાઓ છે; તેઓમાં બે પગની તથા બે હાથની મળીને એ ચાર શિરાઓ ક્યંચિર નામનાં મર્મોમાં વ્યાપ્ત થયેલાં માંસાદિકનાં જળોને (આ શારીરસ્થાનના શરીરસંખ્યા-વ્યાકરણશારીર નામના પાંચમા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલ) ધરનારી છે, તેઓને વધવા નહિ. બે હાથનાં તથા બે પગનાં મળીને ચાર કાર્યો નામનાં મર્મોમાં રહેલી આઠ શિરાઓને વધવા નહિ; તેમ જ બે હાથનાં તથા બે પગનાં મળીને ચાર લોહિતાસ નામનાં મર્મોમાં રહેલી ચાર શિરાઓને પણ વધવા નહિ. આખાઓમાં રહેલી એ સોળ શિરાઓ શસ્ત્રક્રિયાને હાયક નથી, તેઓનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૧૩

દ્વાવિંશત્ચોળ્યાં તાસામણ્વશ્ચક્રુત્વા દે દે વિટ્પયોઃ કટીકનરુણયોથ । અણ્વણ્વેકૈકસ્મિન્ પાર્શ્વે તાસામૈકૈકામુર્ચ્વણાં પરિહરેત્ પાર્શ્વસંધિયતે ચ દે । ચત્ત્વો વિંચનિશ્ચ પૃથ્વંશમુમયતસ્તાસામુર્ચ્વણા-મિન્યૌ દે દે પરિહરેદ્દૃહતીશિરે । તાવત્ચ ઘ્વોરે તાસાં મેદ્ધોપરિ સોમરાજીમુમયતો દે દે પર્હિરેત્ । ચત્વારિંશ-દ્વણ્વિ તાસાં ચતુર્દશાશ્ચક્રુત્વા હૃદયે દે, દે દે સ્તનમૂલે, સ્તનરોહિતાવલગપાપસ્ત્રમેપમયતોઽષ્ટી । ઇર્વ દ્વાવિંશદશ્ચક્રુત્વાઃ પૃષ્ઠોદરોઃસુ મન્વન્તિ ॥૧૪॥ કોઠાની ન વધવા યોગ્ય બત્રીસ શિરાઓ

કમરમાં આઠ વાતવાહિની, આઠ પિત્ત-વાહિની, આઠ કફવાહિની અને આઠ રક્ત-વાહિની મળીને એ બત્રીસ શિરાઓ છે, તેઓમાંની ત્રિપ નામનાં બે મર્મોની ચાર તથા કટીકતરણ નામનાં બે મર્મોની ચાર, એમ મળીને આઠ શિરાઓ વધવા યોગ્ય નથી. (ત્રિપ નામનાં બે મર્મો જો કે ગયા અધ્યાયમાં કોઠાનાં મર્મોમાં નહિ, પણ પગનાં મર્મોમાં ગણેલાં છે, તે પણ તેઓમાં કમરની શિરાઓનો સંબંધ છે;

તેથી તેઓને અર્ધા કોઠાની શિરાઓના પ્રકરણમાં લીધાં છે.)

એકએક પડખામાં બે વાતવાહિની, બે પિત્તવાહિની, બે કફવાહિની અને બે રક્તવાહિની, એમ મળીને આઠઆઠ શિરાઓ છે; તેઓમાં કવચે રહેલી એકએક શિરાને વીધવી નહિ, કે જે બે શિરાઓ પાર્શ્વસંધિ નામનાં બે મર્મોમાં છે.

પીઠમાં બરડાની કથોડની એક એક તરફમાં ત્રણત્રણ વાતવાહિની, ત્રણત્રણ પિત્તવાહિની, ત્રણત્રણ કફવાહિની અને ત્રણત્રણ રક્તવાહિની, એમ મળીને ચોવીસ શિરાઓ છે; તેઓમાં કવચે રહેલી બન્ને શિરાઓને વીધવી નહિ, કે જે ચાર શિરાઓ બૃહતી નામનાં બે મર્મોમાં છે.

હૃદયમાં પણ છ વાતવાહિની, છ પિત્ત-વાહિની, છ કફવાહિની અને છ રક્તવાહિની એમ મળીને ચોવીસ શિરાઓ છે; તેઓમાં ઉપરથી ઉપરની સમાવગીની બન્ને તરફ આવેલી બન્ને શિરાઓ-એટલે બે ચાર શિરાઓ વીધવી નહિ.

છાતીમાં દસ વાતવાહિની, દસ પિત્તવાહિની, દસ કફવાહિની અને દસ રક્તવાહિની, એમ મળીને આગીસ શિરાઓ છે. તેઓમાં દશ નામના એક મર્મની બે, સ્તનમૂળ નામનાં બે મર્મોની બન્ને એટલે ચાર, સ્તનરોહિત નામનાં બે મર્મોની બન્ને એટલે ચાર, અપસાપ નામનાં બે મર્મોની એકએક એટલે બે અને અપસ્તંભ નામનાં બે મર્મોની એકએક એટલે બે, એટલી શિરાઓને વીધવી નહિ.

કોઠામાં (કમર, પડખાં, પીઠ, હૃદય તથા છાતીમાં) રહેલી એ બત્રીસ શિરાઓ શસ્ત્રક્રિયાને હાયક નથી, તેઓનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૧૪

ચતુઃપૃષ્ઠિશિરાગ્નં જવુણ ઝર્વ મન્વન્તિ । તત્ર પૃષ્ઠચાગ્નિચ્છોરધારાં તાસામષ્ટી ચત્ત્વશ્ચ મર્મસંજ્ઞાઃ પરિહરેદ્ દે કૃકાટિકયોર્દે વિચુરયોઃ । હન્યોરુમયતોઽ ધ્રુવશ્ચે તાસાં તુ સન્ધિવમન્યૌ દે દે પરિહરેત્ ।

કરનાર થઈ પડે છે; મધ પીવાથી વિક્ષેપ પામે-
લાનું તથા મત્તનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત હોવાને લીધે
તેને લોહીનું સ્રાવણ અત્યંત મૂર્છા કરનાર થઈ
પડે છે; પંથ કરવાથી ઠે સ્ત્રીસંગથી કપિત થયેલાને
લોહીનું સ્રાવણ વાયુનો પ્રકોપ કરનાર થઈ પડે છે;
જેને વમન કે વિરેચન કરાવવામાં આવ્યું હોય
તેને, અન્નસંસર્ગાદિક કરાવ્યા વિના તુરત જ લોહી
સ્રાવવામાં આવે તો વાયુનો પ્રકોપ થઈ જાય
તેથી, જેને નિરૂદ્ધ બસ્તિ દેવામાં આવી હોય કે
ઉત્તરે થયો હોય તેને પણ લોહીના સ્રાવણથી
વાયુનો પ્રકોપ થઈ જાય છે; જેને અતુલાસન
બસ્તિ દેવામાં આવી હોય તેનો મંદ થયેલો
અગ્નિ લોહીના સ્રાવણથી વધારે મંદ થઈ જાય
છે; નપુંસક પ્રધાનધાતુના ક્ષયવાળો હોવા-
થી તથા અદ્યપસન્નવાળો હોવાથી લોહીના
સ્રાવથી મરી જ જાય છે; કૃશ તથા ગર્ભિણી
ઉપક્ષીણ ધાતુઓવાળાં હોવાથી તેઓનાં શરીર
પડી જવાની ધાસ્તી રહે છે; ખાંસી શ્વાસ
કે શોષથી પીડાયેલાં માણસો ક્ષીણ થતા
ધાતુઓવાળાં હોવાથી તેઓની પણ મરી
જવાની ધાસ્તી રહે છે; અને જેનો જ્વર
અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તેને લોહીના સ્રાવથી
પ્રક્ષાપાદિક થઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે; તેથી એ
લોહીના શિરાઓને વીંધવી નહિ. આ પ્રમાણે જ
આક્ષેપક તથા પક્ષાઘાત વગેરે રોગોથી પીડા-
યેલાઓને પણ શિરાવેધ ન કરવાનાં કારણોની
કલ્પનાઓ કરી લેવી.) ૨

શોણિતાવસેકસાધ્યાશ્ચ વિકારાઃ પ્રાગ્મિહિતા
સ્તેષુ ચાપેક્ષ્યન્યેષુ ચાનુક્તેષુ યથામ્યાસં યથાન્યાયં
ચ શિરાં વિધ્યેત્ ॥ ૩ ॥

કેવા કેવા રોગોમાં શિરાઓ વીંધવી ?

સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના
૧૪મા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં જે વિકારો
લોહી સ્રાવના અભ્યાસથી ટળે-એવા કહ્યા છે,

તે વિકારો પાકા ન હોય; તે પહેલાં સ્નેહન તથા
સ્વેદન આદિ યોગ્ય ક્રિયાઓ કરીને તે વિકારો-
ને લગતી આવેલી શિરાઓને, તેમ જ એ
અધ્યાયમાં જે વિકારો કહ્યા નથી તે વિકારો
પણ પાકવામાં તૈયાર થાય એવા હોય, તો પાક-
વાની પહેલાં સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ યોગ્ય
ક્રિયાઓ કરીને તે વિકારોને લગતી શિરાઓને
વીંધવી. (પાત્રી ગયેલા વિકારોમાં લોહી હોતું
નથી, માટે પાક્યા પહેલાં જ શિરાઓને વીંધ-
વાનું કહ્યું છે.) ૩

પ્રતિપિદ્ધાનામપિ ચ વિષોપસર્ગાત્યયિકેષુ ચ
શિરાવ્યધનમપ્રતિપિદ્ધમ્ ॥ ૪ ॥

નિષેધ કરેલી શિરાઓ વીંધવાની છૂટ

આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે બાળક
તથા વૃદ્ધ આદિ રોગીઓની શિરાઓ વીંધવાનો
નિષેધ કર્યો છે, તે રોગીઓને જે સંબંધી
ઉપદ્રવ થયો હોય અથવા જેઓથી પ્રાણ જાય
અને બીજા કાઈ પણ ઉપાયોથી ટળે નહિ
એવા વિદ્રધિ વગેરે રોગો થયા હોય, તો તે રોગી-
ઓની શિરાઓ વીંધવાનો પણ નિષેધ નથી. ૪

તત્ર સ્તિગ્ધસ્તિગ્ધમાતુરં યથાદોષપ્રત્યનીકં દ્રવ-
પ્રાયમન્નં મુક્તવન્તં યવાગૂં પીતવન્તં વા યથાકાલમુપ-
સ્થાપ્યાસીનં સ્થિતં વા પ્રાણાનવાષમાનો વસ્ત્રપટ્ટચર્મા-
ન્તર્વલ્કલલતાનામન્યતમેન યન્ત્રયિત્વા નાતિગાઢં
નાતિશિથિલં શરીરપ્રદેશમાસાઘ યથોક્તં શસ્ત્રં ગૃહીત્વા
શિરાં વિધ્યેત્ ॥ ૫ ॥

શિરા વીંધવા પહેલાં કરવાનું મુખ્ય કર્મ

જેની શિરા વીંધવાની હોય તે રોગીને
સ્નેહન તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી, રુધિરના
ઉત્કલેહન માટે જે દોષ હોય, તેને ટાળે એવું
લગભગ પ્રવાહી અન્ન જમાડી અથવા રોગીને જે
રાખ માફક હોય, તો યોગ્ય માત્રાથી તલની
રાખ પાઈ, આ અધ્યાયના ૬૬ા તથા ૧૪મા
વિષયમાં કહેલા કાળ ઉપર ધ્યાન આપી-તે કાળને

નાક તથા નેત્રોની શિગઓમાં જે બાર શિરાઓ માથામાં આવેલી છે, તેઓમાંથી ઉત્કેષ નામનાં મર્મોમાં રહેલી જે શિગઓ, પાંચ સીમ ત નામનાં મર્મોમાં રહેલી પાંચ શિરાઓ અને અધિપતિ નામના મર્મમાં રહેલી એક શિરા—એ આઠ શિગઓ વીધવા યોગ્ય નથી. (આ શિરાઓ પણ નાક તથા નેત્રોની શિગઓના જ અવયવો છે, માટે તેઓને જુદી ગણીને પચાસની સંખ્યામાં વધાવે ગણવે નહિ.)

ટાકથી માંડીને ઉપરના પ્રદેશોમાં જે પચાસ શિરાઓ વીધવા યોગ્ય નથી, તેઓનું આ વ્યાખ્યાન આખું ૧૫

મવતિ યાત્ર ॥

આમુન્યમિતો દેહં નામિતઃ પ્રવૃતાઃ શિરાઃ ।
પ્રતાનાઃ પન્નિનીરુન્દાદિસાદીનાં યયા જલ ॥૧૬॥
શિરાઓની સંખ્યા મુકરર કરી શકાતી નથી

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્યતરિએ સ્વયંમે કહ્યું છે 'જમ કમલિનીના કંઠમાંથી પ્રસરેલા ગિસ વગેરે વિભાગોના નિસ્તાગે જળમાં ઓમેર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા હોય છે, તેમ નાભિથી પ્રસરેલી શિરાઓના નિસ્તાગે શરીરમાં ઓમેર વ્યાપ્ત થઈ રહેલા છે, તેથી શિરાઓની સંખ્યા મુકરર કરી શકાય એમ નથી.' ૧૬

અધ્યાય ૮મે

અથાતઃ શિરાવ્યવનિષિશારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ પન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

ત્વે શિરોના પૂછના ઉપરથી 'શિરાવ્યવ-
નિષિશારીર' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યતરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

૧ શિરાઓ વીધવાના એટલે જમ બોલવાના
પ્રકાર વિશે

વાલસ્યનિરુદ્ધસ્યતક્ષીણનીરુપરિશ્રાન્તસ્ત્રીમણ-
ધ્વક્રગિતવત્પન્નત્વિરિક્તાસ્થાપિતાનુસિતજાગરિત-
ક્રીયક્રમગર્મિણીનાં વાસસ્વાસગોપપ્રવૃદ્ધગ્રાક્ષેપક્ર-
ક્ષાપાતોપગાસપિપાસામૂર્છાપ્રવીઢિતાનાં ચ શિતાં ન
વિવ્યેધાશ્વાવ્યધ્યા વ્યધ્યાશ્વાદૃષ્ટા દૃષ્ટાશ્વાવ્યન્નિતા
યન્નિતાશ્વાનુલિયતા इति ॥ ૨ ॥

કેવા રોગીઓની અને કેવી શિરાઓ

વીધવી નહિ ?

બાળક, વૃદ્ધ, રક્ત, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલ,
બીકણ, થાકી ગયેલ, સ્ત્રીસગથી કષિત થયેલ,
મધથી વિક્ષેપ પામેલ, પથ કરવાથી કષિત
થયેલ, મત્ત થયેલ, જેને તુરત જ વખતે વિરેચન
કરાવવામાં આવ્યું હોય તે, જેને નિરૂદ્ધ બસ્તિ(દૂધ
તથા કાદા વગેરેથી યુક્ત કરેલા તેવની પિચકારી)
મારનામાં આવી હોય તે, જેને અનુવાસન બસ્તિ
(કેવળ ધી કે તેવ વગેરે સ્નેહની પિચકારી)
મારનામાં આવી હોય તે, જેણે ઉભગદે કઠેવ
હોય તે, નપુ સક, કૃશ, ગર્ભિણી, ખાંસી, શ્વાસ
તથા શોષથી પીડાયેલ, જેને જ્યાર અત્યંત
વૃદ્ધિ પામ્યા હોય તે, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત,
ઉપનાય, તરસ અને મૂર્છાથી પીડાયેલની શિરા-
ને વીધવી નહિ જે શિરાઓને ગયા અધ્યાયમાં
નહિ વીધવા યોગ્ય કહેલી છે તે, જે શિરાઓ
વીધવાલાયક છતાં પણ દેખવામાં આવતી ન
હોય તે, શિગઓને વીધવી નહિ. જે શિરાઓ
દેખવામાં આવતાં છતાં બરાબર બાંધવામાં
આવેલી ન હોય અને જે શિરાઓ બરાબર બાંધેલી
છતાં છોડેલી (અર્થે આવેલી) ન હોય, તેઓને
પણ વીધવી નહિ (બાળક તથા વૃદ્ધ અપૂર્ણ
ધાતુઓના હોય છે, ક્ષતથી ક્ષીણ થયેલા માણસ
ક્ષીણ ધાતુઓના હોય છે, બીકણ માણસ
લોહીના દર્શનથી મૂંઝવેલ થઈ જાય એવી પારતી
રહે છે, થાકથી થકેલા માણસના વાયુ લોહી
ની કળતાં અત્યંત પ્રબળતા પામી શરીરનો વિનાશ

પ્રદેશથી ચાર આંગળ ઉપર વસ્ર વડે, ચામડા વડે, ઝાડની અંતરછાલ વડે કે વેલા વડે શિરા ખાંધીને તે શિરા વીંધવી.

હાથની શિરા વીંધવી હોય તો હાથ લાંબા રખાવી, અંગૂઠાઓ અંદર રહે, એ રીતે બન્ને હાથની મૂઠીઓ વળાવી, બન્ને હાથને આસન પર સારી રીતે રખાવી, રોગીને સુખાકારીથી બેસાડી, હાથની શિરાને વસ્ર વડે, ચામડા વડે, ઝાડની અંતરછાલ વડે કે વેલા વડે વીંધવાના પ્રદેશથી ચાર આંગળ ઉપરના પ્રદેશમાં ખાંધીને પછી તે શિરા વીંધવી.

ઘૃંધ્રસી નામનો પગનો રોગ થયો હોય, તો રોગીએ ગોઠણને સંઢાચીને બેસવું અને વિશ્વાચી નામનો હાથનો રોગ થયો હોય, તો રોગીએ ઢાણીને સંઢાચીને બેસવું. ૮

શ્રોણીપૃષ્ઠસ્કન્ધેષૂન્નામિતપૃષ્ઠસ્યાવાક્શિરસ્કસ્યો-
પવિષ્ઠસ્ય વિસ્ફૂર્જિતપૃષ્ઠસ્ય વિધ્યેત્ ॥ ૯ ॥

કમર, પીઠ કે કાંધની શિરા વીંધવાની રીત
કમર, પીઠ કે કાંધની શિરાઓ વીંધવી હોય, તો રોગીને તેની પીઠ ઊંચી તથા પહોળી રહે અને માથું નમેલું રહે, એ રીતે બેસાડી શિરા વીંધવી. ૯

ઉદરોરસોઃ પ્રસારિતોરસ્કસ્યોન્નામિતશિરસ્કસ્ય
વિસ્ફૂર્જિતદેહસ્ય ॥ ૧૦ ॥

પેટની કે છાતીની શિરા વીંધવાની રીત
પેટની કે છાતીની શિરા વીંધવી હોય, તો રોગીની છાતી પહોળી રખાવી, માથું ઊંચું રખાવી, શરીરના મધ્ય ભાગને વિસ્તીર્ણુ રખાવી, શિરા વીંધવી. ૧૦

વાહુમ્યામવલવમ્માનદેહસ્ય પાર્શ્વયોઃ । અવનામિ
તમેદસ્ય મેદૃન્નામિતવિદપ્તજિહ્વાગ્રસ્યાધોજિહ્વાયામ્ ।
અતિવ્યાત્તાનનસ્ય તાલુનિ દન્તમૂલેષુ ચ ॥ ૧૧ ॥

પડખાં, ઉપસ્થ, જીભનો નીચેનો ભાગ,
તાળવું કે દાંતનાં પેઢાંની શિરા
વીંધવાની રીત

ઢાઈ પણ પડખાની શિરા વીંધવી હોય, તો રોગીને તેના શરીરનો ભાર બાહુઓ ઉપર આવે, એ રીતે બેસાડી તે શિરા વીંધવી.

ઉપસ્થની શિરા વીંધવી હોય, તો ઉપસ્થને સ્તબ્ધ ઠરાવી (ઠંડાડી) ને તેની શિરા વીંધવી.

જીભના નીચેના ભાગની શિરા વીંધવી હોય, તો જીભની અણીને ઊંચી રખાવી બેવડી વાળેલી જીભને દાંતો વડે દબાવરાવી તે શિરા વીંધવી.

તાળવાંની કે દાંતોનાં પેઢાંઓની શિરા વીંધવી હોય, તો રોગીના મોઢાને અત્યંત પહોળું રખાવી તે શિરા વીંધવી. ૧૧

एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च शिरोत्थापनहेतून्
बुद्ध्यावेक्ष्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् ॥

શરીરના વિભાગો અને રોગ અનુસાર
શિરાઓ ઠંડાડવાની યુક્તિ

આ પ્રમાણે શિરાઓને ખાંધવાના ઉપાયો કે જગ્યા શિરાઓને ઠંડાડવાના કારણ રૂપ છે, તેઓને તથા અસુક પ્રકારોથી અંગોને રાખવા તથા દબાવવા વગેરે બીજા પણ શિરાઓને ઠંડાડવાના ઉપાયોને વેધે બુદ્ધિથી કદપી લઈ શરીરના વિભાગોને તથા વ્યાધિને અનુસરી ગોઠવવા. ૧૨

मांसलेष्ववकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽ
न्येष्वर्द्धयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा व्रीहिमुखेन । अस्त्रा-
मुपरि कुठारिकया विध्येदर्द्धयवमात्रम् ॥ १३ ॥

જીભના પ્રદેશોમાં શસ્ત્ર ઘોંચવાનું પ્રમાણ
અને શસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શરીરના જે પ્રદેશોમાં માંસ અધિક છે, તે પ્રદેશોમાં જવ જેટલી ઊંડાઈ સુધી શસ્ત્ર નાખવું અને બીજા અલ્પ માંસવાળા પ્રદેશોમાં યોગ્યતા

અનુસરી, રોગીને હાજર કરી, જે પ્રેશમા શિગા વીધવાની હોય, તે પ્રદેશ અનુસાર બેમાડી અથવા સ્થિતિ કરાવી, રોગીના પ્રાણને હરકત ન આવે તેમ વસ્ત્રના પાટાથી, ચામડાથી, ઝાડની અતરછાવથી કે વેનાથી બહુ દઢ નહિ અને બહુ શિથિલ પણ નહિ, એવી રીતે તેના શરીરના પ્રદેશને આધી, મર્મવગ્ના પ્રદેશને પકડી, યોગ્ય રીતે વીધવામાં ઉપયોગી થાય એવા શસ્ત્રને લઈ તે શસ્ત્ર વડે શિરાને વીધવી નૈવાતિશીતે નાત્યુષ્ણે ન પ્રવાતે ન ચાષ્ણિતે ।

શિરાણાં વ્યથન કાર્યમરોગે વા કદાચન ॥ ૬ ॥

શિરાઓ ડ્યારે ન વીધવી ?

અત્ય ત ઠડીવાળા, અત્ય ત ગરમીવાળા, અત્ય ત પવનવાળા કે વાદળના ધનરેરથી ઠંડા થેના દિવસમા ઠડી પણ શિરાઓ વીધવી નહિ તેમ સ્વસ્થ માણસની શિરાઓ પણ ઠડી વીધવી નહિ ૬

તત્ર વ્યધ્યશિર પુરુષ પ્રત્યાદિત્યમુલ્લમરત્નિમાત્રો ન્દિને ઉત્તેરશાસને સક્ક્રોરાકુચિતયોર્નિવેદય કૂર્પરી સન્ધિવદ્યસોપરિ દસ્તાવન્તગૂદાન્નુષ્ઠનમુષ્ઠી મન્યયો સ્યાપયિત્વા યન્ત્રણશટક મ્રોત્તામુષ્ઠોરુપરિ પરિશ્વિપ્યા-ન્યેન પુરોણ વધારિત્યેતેન વામહસ્તેનોત્તાનેન શટકા-ન્તદ્ય ગ્રાહયિત્વા તત્રો વૈષ્ણ મૃયાદક્ષિણહસ્તેન શિરો ત્યાગનાય નાત્યાયતશિમિલ યન્ત્રમાવેષ્ટેત્યમુલ્કધા વગાર્ય યન્ત્ર ષ્ઠમધ્યે ચ પીડયેતિ કર્મપુરુષ ચ વાયુર્ણમુર સ્યાપયેદેષ ઉચ્ચમાન્નગતાનામન્તર્મુસત્ત્વર્વાનાં શિરાણા વ્યથને યન્ત્રણવિધિ ॥ ૭ ॥

માથાની શિરાઓ વીધવાની રીત

જેના માથાની શિરાને વીધવી હોય તે માણસને એક હાથ બાયા આમન પર ચૂર્ણની સામે મોઢું રહે, એ રીતે બેમાડી, બન્ને પગને મ હાથ કરાવી, અંગુળો અદર રહે, એ રીતે બન્ને હાથની મૂઠીઓ વગાવી, બન્ને હાથની ઠાણીઓને

મોઠણ ઉપર રખાવી, બન્ને મૂઠીઓને ઠાકના પાછના ભાગની મન્યા નામની બે શિગાઓની ઉપર રખાવી, આધવા માટે એક વસ્ત્ર લઈ, તે વસ્ત્રને ઠાકની તથા મૂઠીઓની ઉપર નાખી, બીજા ઠાઈ પુરુષને રોગીની પાછળ બિભે રાખી, તે પુરુષના સત્રગા રખાવેના હાથા હાથ વડે પેલા વસ્ત્રના બે છેડા પકડાવી, પછી વેંવે તે પુરુષને કહેવું કે, 'શિરાને ઉડાડવા માટે જમણા હાથ વડે બહુ પકોણું કે પોચું ન રહે, એ રીતે વસ્ત્ર ચોગેર આધી લે અને લોહી અચાવવા માટે તે બધનને પાછળના ભાગ વચ્ચે દબાવજે' જેની શિરાને વીધવી હોય તે માણસને એ સમયમા મોઢું બધ રખાવીને બેસાડવો, કે જથી તેનું મોઢું અદરના પવનથી પૂર્ણ રહે મોઠાના અદરના ભાગની શિરાઓ સિવાય બીજી સપગી માથાની શિરાઓ વીધવાના સમયમાં બધન કરવાનો આ પ્રકાર વાપરવો (વાગ્મટે તો બાધ્યા પછી અંગુડાથી છટકાવેલી વચની આગળી વડે શિરા પર તાડન કરવાનું પણ કહ્યું છે) ૭

તત્ર પાદવ્યધ્યશિરસ્ય પાદ સમે સ્થાને સુસ્થિર સ્યાપયિત્વાન્ય પાદમીપત્સક્ષિતમુચ્ચે કૃત્વા વ્યધ્ય-શિરપાદ જાનુસન્ધેરધઃ શાટકેનાવેષ્ટય દસ્તામ્યા પ્રીટ્યાગુત્ક વ્યધ્યપ્રદેશસ્યોપરિ ચતુરઙ્કે સ્રોતારી-નામન્યત્તમન ધદ્વા વા પાદશિરાં વિષ્યેત્ । બયોરિ છાદન્તો ગૂદાન્નુષ્ઠનમુષ્ઠી સમ્યગાસને સ્યાપયિત્વા સુષોપવિષ્ટસ્ય પૂર્વવધન ધદ્વા દસ્તાશિરાં વિષ્યેત્ । શ્વસ્રીવિશ્વાન્ચો સદુચિતજાનુકૂર સ્પાત્ ॥ ૮ ॥

પગ કે હાથની શિરાઓ વીધવાની રીત

જેના પગની શિરા વીધવી હોય, તે માણસના પગને મપાટ સ્થાનમા મારી પેડે સ્થિર રખાવી, બીજા પગને કંઈકે સ હાથ કરાવતા પૂર્વક તેની ઉપર રખાવી, વીધવાના પગને જોખના મપિની નીચે વચ વડે વીટી લઈ, બન્ને હાથ વડે પગના ઠાકાને રખાવી, વીધવાના

લોહીનો અત્યંત સ્ત્રાવ કરવાનો નિષેધ

વિચક્ષણ વૈદે લોહીમાં કાંઈક દોષ બાકી રહી જતો હોય, તોપણ રહેવા દઈ લોહી અર્તુ બંધ કરી દેવું; પણ દોષને સંપૂર્ણ દૂર કરવા લોહીનો અતિસ્ત્રાવ કરવો નહિ. (કારણ કે લોહીનો અતિસ્ત્રાવ થવાથી આક્ષેપક તથા તિમિર વગેરે રોગો થાય છે અને વખત પર મરણ પણ થઈ જાય છે.) લોહીમાં થોડોક દોષ બાકી રહી ગયો હોય, તો તે દોષને સંશયન ઔષધોથી દૂર કરવો. ૧૯

વલિનો વહુદોષસ્ય વયઃસ્થસ્ય શરીરિણઃ ।

પરં પ્રમાણમિચ્છન્તિ પ્રસ્થં શોણિતમોક્ષેણ ॥ ૨૦ ॥

લોહી કાઢવામાં છેલ્લું વળન

‘જે માણસ બળવાન, ધણા દોષવાળો અને વળી યુવાન હોય, તેનું લોહી કાઢવામાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લું ચોપન તોલા ભાર માપ સમજવું. એ છેવટના પ્રમાણથી અધિક કદી પણ ઝરાવવું નહિ, એમ આચાર્યો કહે છે.’ (ચિકિત્સિત સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયનો ૩ઞે ત્રિપથ બ્રુઓ.) ૨૦

તત્ર પાદદાહપાદહર્ષાવવાહુકચિપ્પવિસર્પવાત-
શોણિતવાતકળ્પકવિચર્ચિકાપાદદારીપ્રમૃતિષુ ક્ષિપ્ર-
મર્મણ ઉપરિષ્ટાદ્ હ્યજ્જુલે વ્રીહિમુલેન શિરાં વિધ્યેત્ ।
શ્લીપદે તચ્ચિકિત્સિતે યથા વક્ષ્યેતે । ક્રોષ્ટુકશિરઃસ્વજ્જ-
પહ્નુલવાતવેદનાસુ જઙ્ઘાયાં ગુલ્ફસ્યોપરિ ચતુરજ્જુલે
અપચ્યામિન્દ્રવસ્તેરધસ્તાદ્ દ્વયજ્જુલે । જાનુસન્ધેરુપર્ય-
ધો વા ચતુરજ્જુલે ગૃધ્રસ્યાં । ઝરુમૂલસંશ્રિતાંતુગલ-
ગ્ણે । એતેનેતરસક્થિ વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ ॥ વિશેષ-
તસ્તુ વામવાહૌ કૂર્પરસન્ધેરમ્બ્યન્તરતઃ । શ્રીહિ કનિષ્ઠિ-
કાનામિકયોર્મધ્યે વા । એવં દક્ષિણવાહૌ યકૃદ્વાલ્યે
કપોદેરે ચૈતામેવ ચ કાસશ્વાસયોરપ્યાદિશન્તિ ગૃધ્ર-
સ્યામિવ વિશ્વાચ્યામ્ । શ્રોણિં પ્રતિ સમન્તાદ્ દ્વયજ્જુલે
પ્રવાહિકાયાં શૂલિન્યામ્ । પરિવર્તિકોપદંશશૂકદોષશુ-

કચ્યાપત્સુ મેદૂમધ્યે વૃષણયોઃ પાર્શ્વે મૂત્રવૃદ્ધચામ્ ।
નાભેરધશ્ચતુરજ્જુલે સેવન્યા વામપાર્શ્વે દકોદેરે । વામ-
પાર્શ્વે કક્ષાસ્તનયોરન્તરેડન્તર્વિદ્રઘૌ પાર્શ્વશૂલે ચ ।
વાહુશોષાવવાહુકયોરપ્યેકે વદન્ત્યંસયોરન્તેર ત્રિકસ-
ન્ધિમધ્યગતાં તૃતીયકે । અધઃસ્કન્ધસન્ધિગતામન્યત-
રપાર્શ્વસંસ્થિતાં ચતુર્થકે । હનુસન્ધિમધ્યગતામપસ્સારો
શઙ્ગકેશાન્તસન્ધિગતામુરોડપાજ્જલલોટેષુ ચોન્માદે ।
જિહ્વારોગેષ્વઘોજિહ્વાયાં દન્તવ્યાધિષુ ચ । તાલુનિ
તાલવ્યેષુ । કર્ણયોરુપરિ સમન્તાત્ કર્ણશૂલે તદ્રોગેષુ
ચ । ગન્ધાગ્રહણે નાસારોગેષુ ચ નાસાગ્રે । તિમિરા-
ક્ષિપાકપ્રમૃતિષ્વામયેષૂપનાસિકે લાલાઘ્યામપાજ્ઞયાં
ચૈતા એવ શિરોરોગાધિમન્યપ્રમૃતિષુ રોગેષ્વિતિ ॥ ૨૧ ॥

રોગોને અનુસરી વીંધવા યોગ્ય

શિરાઓના પ્રદેશો

પાદદાહ, પાદહર્ષ, અવબાહુક, ચિપ્પ, વિસર્પ, વાતરક્ત, વાતકંટક, વિચર્ચિકા અને પાદદારી વગેરે પગના રોગો થયેલા હોય, તો ક્ષિપ્ર નામના મર્મથી જે આંગળ ઉપર શિરા વીંધવી.

શ્લીપદ નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો શ્લીપદની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં જે પ્રકાર કહેવામાં આવશે તે પ્રકારથી વીંધવી. (ચિકિત્સિત સ્થાનના ૧૯મા અધ્યાયના ૧૬-૧૭-૧૮ વિષયો બ્રુઓ.)

ક્રોષ્ટુકશિર, અંજ તથા પંચુ નામના વાત-રોગોમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો શુલ્ક નામના મર્મથી ઉપર ચાર આંગળ પિંડીની અંદર શિરા વીંધવી.

અપચી નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો ઇંદ્રખસ્તિ નામના મર્મથી જે આંગળ નીચે વીંધવી. (આ રોગમાં શિરા વીંધવી હોય, તો તે રોગ ઉત્પન્ન થાય કે તુરત જ વીંધવી. જમ્યા પછી કરવાની ચિકિત્સા તો ચિકિત્સા-

જેઈ અરધા જવ જેટલી અથવા આખી રાતા ચોખ્ખાની સાળ જેટલી ઊંડાઈ સુધી શસ્ત્ર નાખવું. આવા પ્રદેશોમાં ત્રીહિસુખ^૧ નામના શસ્ત્રથી શિરા વીંધવી. અસ્થિઓની ઉપર રહેલી શિરા વીંધવી હોય, તો કુહારિકા^૨ નામના શસ્ત્રથી અરધા જવ જેટલો ઊંડો વીંધ કરવો. ૧૩

મવન્તિ ચાત્ર ॥

વ્યગ્રે વર્ષાસુ વિધ્યેત ગ્રીષ્મકાલે તુ શીતલે ।

દ્વેમન્તકાલે મધ્યાહ્ને શશ્ત્રકાલઃસ્થાઃ ॥૧૪॥

શિરા વીંધવાના સમય

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્યંતરિએ સ્વયંબુએ કહ્યું છે: 'વર્ષાઋતુમાં શિરા વીંધવી હોય, તો જ દિવસે વાદળોનો ઠરો ધનધોર ન હોય, તે દિવસે વીંધવી. ગ્રીષ્મઋતુમાં વીંધવી હોય, તો શીતલ સમયમાં-દિવસનો ત્રીજો પહોર વીત્યા પછી વીંધવી. દેમંતઋતુમાં અર્ધાંત શિયાળામાં વીંધવી હોય, તો બપોરના સમયમાં વીંધવી. શસ્ત્રથી વેધ કરવાના આ ત્રણ સમયો કદા છે. (જે ઝેરની પીડા કે વિદ્રધિ વગેરે આત્યયિક રોગ હોય, તો તેઓ માટે આ સમયો કદા છે એમ સમજવું. બીજા રોગોમાં તો સુત્ર-સ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં કદા પ્રમાણે સમય લેવો.) ૧૪

સમ્યક્ચક્ષુનિપાતેન ધારયા યા સવેદસુક્ ।

મુહૂર્તં રુદ્ધા તિષ્ઠેચ સુવિદ્વાન્તાં વિનિર્દિશેત્ ॥૧૫॥

બરાબર વીંધાયેલી શિરાનું લક્ષણ

સારી રીતે શસ્ત્ર નખાયાને લીધે જ શિરા બે ધડી લોહી એકધારું ઝરે અને રાકવામાં આવે

૧ જેનું કણું અરધા આંગળનું હોય અને મોઢું ચોખ્ખાની સાળના જેવી અણીવાળું હોય, તે શસ્ત્ર ત્રીહિ-મુખ કહેવાય છે. આનો ઉપયોગ શિરા વીંધવામાં તથા ઉદર વીંધવામાં કરવો. (વા. સ. અ. ૨૬મે)

૨ પહોળી, હાથાવાળી અને ગાંધા દાંન જેવા અરધા આંગળના મોઢાવાળી કુહારિકા (કુહારી) થાય છે. (વા. સ. અ. ૨૬)

સારે તુરત લોહી ઝરતી બંધ પડી જાય, તે શિરાને બરાબર વીંધાયેલી સમજવી. ૧૫

યથા કુસુમ્મપુષ્પેભ્યઃ પૂર્વં ઋવતિ પીતિકા ।

તથા શિરાસુ વિદ્વાસુ દુષ્ટમગ્રે પ્રવર્તેતે ॥૧૬॥

શિરા પ્રથમ બરાબર લોહી જ ઝરે

જેમ કસૂબાનાં પુષ્પોમાંથી પ્રથમ પીત્તાશ-વાળો રસ જ ઝરે છે, તેમ વીંધવામાં આવેલી શિરાઓમાંથી પ્રથમ બગડેલું લોહી જ ઝરે છે. ૧૬

મૂર્છિતસ્યાતિમીતસ્ય શ્રાન્તસ્ય તૃપિતસ્ય ચ ।

ન વદન્તિ શિરા વિદ્વાસ્તયાતુત્યિતયન્ત્રિતાઃ ॥૧૭॥

શિરા કોઈ વખતે ઝરતી હોવાનું કારણ

મૂર્છિત માણસની, અત્યંત ભય પામેલા માણસની, થોડેલા માણસની અને તરસ્યા માણસની શિરા યોગ્ય રીતે વીંધાયેલી હોય છતાં લોહી ઝરતી નથી; કારણ કે અત્યંત ભયાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલો વાયુ શિરાના મુખને રાંધી દે છે. જ શિરા બાંધેલી હોય છતાં ઊંડેલી ન હોય, તે શિરા પણ યોગ્ય રીતે વીંધાયા છતાં લોહીનો ઝરતી નથી; કારણ કે નહિ ઊંડેલી શિરાનું લોહી ઝરી શકતું નથી. ૧૭

ક્ષીણસ્ય बहुदोषस्य मूर्च्छयामिद्रुतस्य च ।

मूयोऽपराहे विज्ञाव्या सा परेद्युर्न्यहेऽपि वा ॥૧૮॥

લોહી ઝરતું જરૂરી છતાં ક્ષીણતા કે

મૂર્છાને લીધે એક વાર આવ ન

થાય તો ફરી કરવો

કોષાનું ઘણું હોવાને લીધે લોહી ઝરતું આવશ્યક છતાં ક્ષીણતા કે ક્ષીણતા વિના પણ મૂર્છાને લીધે પ્રથમ પ્રયોગમાં લોહીનો આવ ન થાય, તો બપોર પછી અથવા બીજા દિવસે કે ત્રીજા દિવસે પણ ફરીવાર પ્રયોગ કરી શિરામાંથી લોહી ઝરાવવું. ૧૮

રક્તં સયોપદોષે તુ કુર્યાદપિ વિચક્ષણઃ ।

ન ચાતિપ્રસૂતે કુર્યોન્ત્યેપે સંશમનેર્જયેત્ ॥૧૯॥

લોહીનો અત્યંત સ્નાવ કરવાનો નિષેધ

વિચક્ષણ વૈદે લોહીમાં કાંઈક દોષ બાકી રહી જતો હોય, તોપણ રહેવા દઈ લોહી ઝરતું બંધ કરી દેવું; પણ દોષને સંપૂર્ણ દૂર કરવા લોહીનો અતિસ્નાવ કરવો નહિ. (કારણ કે લોહીનો અતિસ્નાવ થવાથી આક્ષેપક તથા તિમિર વગેરે રોગો થાય છે અને વખત પર મરણ પણ થઈ જાય છે.) લોહીમાં થોડોક દોષ બાકી રહી ગયો હોય, તો તે દોષને સંશમન ઔષધોથી દૂર કરવો. ૧૯

ચલિનો बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥ ૨૦ ॥

લોહી કાઢવામાં છેલ્લું વજન

‘જે માણસ બળવાન, ઘણા દોષવાળો અને વળી યુવાન હોય, તેનું લોહી કાઢવામાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લું ચોપન તોલા ભાર માપ સમજવું. એ છેવટના પ્રમાણથી અધિક કદી પણ ઝરાવવું નહિ, એમ આચાર્યો કહે છે.’ (ચિકિત્સિત સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયનો ૩૯ ત્રિપથ બ્રુઓ.) ૨૦

તત્ર પાદદાહપાદહર્ષાવબાહુકચિપ્વિસર્વવાત-
શોણિતવાતકઠ્ઠકવિચર્ચિકાપાદદારીપ્રભૃતિષુ ક્ષિપ્ર-
મર્મણ ઉપરિષ્ટાદ્ હ્યજ્જુલે વ્રીહિમુખેન શિરાં વિધ્યેત્ ।
શ્લીપદે તચ્ચિકિત્સિતે યથા વક્ષ્યતે । ક્રોઘુકશિરઃસ્વજ્જ-
પઙ્ગુલવાતવેદનાસુ જઙ્ઘાયાં ગુલ્ફસ્યોપરિ ચતુરઙ્ગુલે
અપચ્યામિન્દ્રવસ્તેરવસ્તાદ્ દ્વયઙ્ગુલે । જાનુસન્ધેરુપર્ય-
ધો વા ચતુરઙ્ગુલે ગૃધ્રસ્યાં । ઝરુમૂલસંશ્રિતાંતુગલ-
ગણ્ડે । એતેનતરસક્થિ વાહુ ચ વ્યાખ્યાતૌ ॥ વિશેષ-
તસ્તુ વામવાહૌ કૂર્પરસન્ધેરમ્યન્તરતઃ । પ્લીહિ કનિષ્ઠિ-
કાનામિક્કયોર્મધ્યે વા । એવં દક્ષિણવાહૌ યકૃદ્વાલ્યે
કપોદે ચૈતામેવ ચ કાસશ્વાસયોરગ્ન્યાદિશન્તિ ગૃધ્ર-
સ્યામિવ વિશ્વાચ્યામ્ । શ્રોણિં પ્રતિ સમન્તાદ્ દ્વયઙ્ગુલે
પ્રવાહિકાયાં શૂલિન્યામ્ । પરિવર્તિકોપદંશશૂકદોષશુ-

કવ્યાપ્તસુ મેદૂમધ્યે વૃષણયોઃ પાર્શ્વે મૂત્રવૃદ્ધચામ્ ।
નાભેરધશ્ચતુરઙ્ગુલે સેવન્યા વામપાર્શ્વે દકોદરે । વામ-
પાર્શ્વે કક્ષાસ્તનયોરન્તરેડન્તર્વિદ્રઘૌ પાર્શ્વશૂલે ચ ।
વાહુશોષાવબાહુકયોરપ્યેકે વદન્ત્યંસયોરન્તરે ત્રિકસ-
ન્ધિમધ્યગતાં તૃતીયકે । અધઃસ્કન્ધસન્ધિગતામન્યત-
રપાર્શ્વસંસ્થિતાં ચતુર્થકે । હનુસન્ધિમધ્યગતામપસ્સારો
શઙ્ગકેશાન્તસન્ધિગતામુરોડપાઙ્ગલલોટેષુ ચોન્માદે ।
જિહ્વારોગેષ્વધોજિહ્વાયાં દન્તવ્યાધિષુ ચ । તાલુનિ
તાલવ્યેષુ । કર્ણયોરુપરિ સમન્તાત્ કર્ણશૂલે તદ્રોગેષુ
ચ । ગન્ધાગ્રહણે નાસારોગેષુ ચ નાસાગ્રે । તિમિરા-
ક્ષિપાકપ્રભૃતિષ્વામયેષૂપનાસિકે લાલાઘ્યામપાઙ્ગ્યાં
ચૈતા એવ શિરોરોગાધિમન્યપ્રભૃતિષુ રોગેષ્વિતિ ॥ ૨૧ ॥

રોગોને અનુસરી વીંધવા યોગ્ય

શિરાએના પ્રદેશો

પાદદાહ, પાદહર્ષ, અવબાહુક, ચિપ્પ, વિસર્પ, વાતરક્ત, વાતકંઠક, વિચર્ચિકા અને પાદદારી વગેરે પગના રોગો થયેલા હોય, તો ક્ષિપ્ર નામના મર્મથી બે આંગળ ઉપર શિરા વીંધવી.

શ્લીપદ નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો શ્લીપદની ચિકિત્સાના પ્રકરણમાં જે પ્રકાર કહેવામાં આવશે તે પ્રકારથી વીંધવી. (ચિકિત્સિત સ્થાનના ૧૯મા અધ્યાયના ૧૬-૧૭-૧૮ વિષયો બ્રુઓ.)

ક્રોઘુકશિર, અંજ તથા પંચુ નામના વાત-રોગોમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો શુદ્ધ નામના મર્મથી ઉપર ચાર આંગળ પિંડીની અંદર શિરા વીંધવી.

અપચી નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો ઇંદ્રપ્રસ્ત નામના મર્મથી બે આંગળ નીચે વીંધવી. (આ રોગમાં શિરા વીંધવી હોય, તો તે રોગ ઉત્પન્ન થાય કે તુરંત જ વીંધવી. જમ્યા પછી કરવાની ચિકિત્સા તો ચિકિત્સા-

જેઈ અરધા જવ જેટલી અથવા આખી રાતા ચોખ્ખાની સાળ જેટલી જાંડાઈ સુધી શસ્ત્ર નાખવું. આવા પ્રદેશોમાં મીઠિસુખ નામના શસ્ત્રથી શિરા વીધવી. અસ્થિઓની ઉપર રહેલી શિરા વીધવી હોય, તો કુઠારિકા નામના શસ્ત્રથી અરધા જવ જેટલો જાંડો વીધ કરવો. ૧૩

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ધ્યમે વર્ષાસુ વિધ્યેત ગ્રીષ્મકાલે તુ શીતલે ।

હેમન્તકાલે મધ્યાહ્ને શઘ્રકાલાઘ્નયઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૪॥

શિરા વીધવાના સમય

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વન્તરિએ સ્વયંબ્રે કહ્યું છે: 'વર્ષાઋતુમાં શિરા વીધવી હોય, તો જે દિવસે વાદળોનો કરો ધનધોર ન હોય, તે દિવસે વીધવી. ગ્રીષ્મઋતુમાં વીધવી હોય, તો શીતલ સમયમાં-દિવસનો ત્રીજો પહેર વીત્યા પછી વીધવી. હેમન્તઋતુમાં અર્ધાતુ શિયાળામાં વીધવી હોય, તો બપોરના સમયમાં વીધવી. શસ્ત્રથી વેધ કરવાના આ ત્રણ સમયો કહ્યા છે. (જે ઝેરની પીડા કે વિદ્રધિ વગેરે આત્મચિકિત્સા રોગ હોય, તો તેઓ માટે આ સમયો કહ્યા છે એમ સમજવું. બીજા રોગોમાં તો સુત્ર-સ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે સમય દેવો.) ૧૪

સમ્યક્લક્ષ્મિનિપાતેન ધારવા યા સ્ત્રવેદસક્ ।

મુહૂર્તે રુદ્ધા તિષ્ઠેચ સુવિદ્વાન્તાં વિનિર્દિશેત્ ॥૧૫॥

બરાબર વીધાયેલી શિરાનું લક્ષણ

સારી રીતે શસ્ત્ર નખાયાને લીધે જે શિરા એ ધડી લોહી એકધારું ઝરે અને રોકવામાં આવે

૧ જેનું કણું અરધા આંગળનું હોય અને મોઢું ચોખ્ખાની સાળના જેવી અણીવાળું હોય, તે શસ્ત્ર મીઠી-મુખ કહેવાય છે. આનો ઉપયોગ શિરા વીધવામાં નથા ઉદર વીધવામાં કરવો. (વા. સ. અ. ૨૬મે.)

૨ પહોળી, હાથાવાળી અને ગામના દાંત જેવા અરધા આંગળના મોઢાવાળી કુદારિકા (કુહાડી) થાય છે. (વા. સ. અ. ૨૬)

સારે તુરત લોહી ઝરતી બંધ પડી જાય, તે શિરાને બરાબર વીધાયેલી સમજવી. ૧૫

યયા કુસુમ્મપુણેભ્યઃ પૂર્વં ભવતિ પીત્તિકા ।

તથા શિરાસુ વિદ્વાસુ દુષ્ટમગ્રે પ્રવર્તેતે ॥૧૬॥

શિરા પ્રથમ બરાબર લોહી જ ઝરે

જેમ કસૂખાનાં પુષ્પોમાંથી પ્રથમ પીત્તાશ-વાળો રસ જ ઝરે છે, તેમ વીધવામાં આવેલી શિરાઓમાંથી પ્રથમ બગડેલું લોહી જ ઝરે છે. ૧૬

મૂર્છિતસ્યાતિમીતસ્ય શ્રાન્તસ્ય તૃપિતસ્ય ચ ।

ન વદન્તિ શિરા વિદ્વાસ્તયાનુત્થિતયન્ત્રિતાઃ ॥૧૭॥

શિરા કોઈ વખતે ઝરતી હોવાનું કારણ

મૂર્છિત માણસની, અત્યંત ભય પામેલા માણસની, યાદિકા માણસની અને તરસ્યા માણસની શિરા યોગ્ય રીતે વીધાયેલી હોય છતાં લોહી ઝરતી નથી; કારણ કે અત્યંત ભયાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલો વાયુ શિરાના મુખને રાક્ષી દે છે. જે શિરા બાધિતી હોય છતાં જોડેલી ન હોય, તે શિરા પણ યોગ્ય રીતે વીધાયા છતાં લોહીનો ઝરતી નથી; કારણ કે નહિ જોડેલી શિરાનું લોહી ઝરી શકતું નથી. ૧૭

ક્ષીણસ્ય બહુદોષસ્ય મૂર્છ્યામિદ્રુતસ્ય ચ ।

મ્યુઝપરાદે વિદ્વાબ્યા સા પરેચુચ્છયદેડિપિવા ॥૧૮॥

લોહી ઝરવું જરૂરી છતાં ક્ષીણતા કે

મૂર્છાને લીધે એક વાર આવ ન

થાય તો ફરી કરવો

દોષોનું ધણું હોવાને લીધે લોહી ઝરવું આવશ્યક છતાં ક્ષીણતા કે ક્ષીણતા વિના પણ મૂર્છાને લીધે પ્રથમ પ્રયોગમાં લોહીનો આવ ન થાય, તો બપોર પછી અથવા બીજા દિવસે કે ત્રીજા દિવસે પણ ફરીવાર પ્રયોગ કરી શિરામાંથી લોહી ઝરાવવું. ૧૮

રક્તં સશેષદોષં તુ કુર્યાદપિ વિચક્ષ્મઃ ।

ન ચાતિપ્રસુતં કુર્યોચ્છેષં સંશમનૈર્જેયત્ ॥૧૯॥

વગેરે દાંતોના રોગો થયા હોય, તો જીભના નીચેના ભાગમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

તાળવાના રોગોમાં તાળવામાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

રુધિરથી ઢંઠાયેલા વાયુએ ઉત્પન્ન કરેલા કર્ણશૂળમાં અને બીજા પણ કાનના રોગોમાં કાનોની ઉપરના આસપાસના ભાગોમાં શિરાને વીંધવી.

ગંધનું ગ્રહણ કરી શકાતું ન હોય અથવા બીજા પણ નાકના રોગો થયા હોય, તો નાકના અંતમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

તિગિર કે અક્ષિપાક વગેરે આંખના રોગો થયેલ હોય, તો નાસિકાના સમીપમાં રહેલી, લક્ષાટમાં રહેલી કે ભમરની પૂંછડીના છેડા પાસે રહેલી શિરાને વીંધવી. શિરોરોગ, અધિ-મંથ તથા અરૂંધિકા વગેરે રોગોમાં પણ એ શિરાઓ જ વીંધવી.

(ઉપર કહેલા સધળા રોગોમાં એટલો સામાન્ય નિયમ યાદ રાખવો કે, જે તેઓ-માંનો કોઈ રોગ રુધિરના સંબંધથી થયેલ હોય, તો જ તેમાં શિરાને વીંધવી, પણ રુધિરના સંબંધ વગર કેવળ અન્ય દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો વીંધવી નહિ.) ૨૧

અતઃ ऊर्ध्वं દુષ્ટવ્યધનમનુવ્યાख्याસ્યામઃ । તત્ર દુર્વિદ્ધાઅતિવિદ્ધા કુશ્વિતા પિચ્ચિતા કુદ્ધિતા અપ્રસ્રુતા અત્યુદીર્ણા અન્તામિહતા પરિશુષ્કા કૂળિતા વેપિતા અનુત્થિતવિદ્ધા શસ્ત્રહતા તિર્યગ્વિદ્ધા અપવિદ્ધા અવિદ્ધા વિદ્રુતા ધેનુકા પુનઃપુનર્વિદ્ધા માંસશિરાસ્તા-વૃથ્થિસન્ધિમર્મસુ ચેતિ વિંશતિર્દુષ્ટવ્યધાઃ ॥ ૨૨ ॥

ખરાબ રીતે વીંધાયેલી શિરાઓના ભેદો હવે ખરાબ રીતે વીંધાયેલી શિરાઓના ભેદો કહીએ છીએ. દુર્વિદ્ધા, અતિવિદ્ધા, કુંચિતા, પિચ્ચિતા, કુદ્ધિતા, અપ્રસ્રુતા, અત્યુદીર્ણા, અંતાલિ-હતા, પરિશુષ્કા, કૂણિતા, વેપિતા, અનુત્થિત-

વિદ્ધા, શસ્ત્રહતા, તિર્યગ્વિદ્ધા, અપવિદ્ધા, અવિદ્ધા, વિદ્રુતા, ધેનુકા, પુનઃપુનર્વિદ્ધા અને મર્મવિદ્ધા—જે વીસ પ્રકારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારને પ્રાપ્ત થયેલી શિરા, દુષ્ટવ્યધા એટલે ખરાબ રીતે વીંધાયેલી કહેવાય છે. ૨૨

તત્ર યા સૂક્ષ્મશસ્ત્રવિદ્ધા ન વ્યક્તમસૂક્ સ્વવિ-રુજાશોફવતી ચ સા દુર્વિદ્ધા । પ્રમાણાતિરિક્તવિદ્ધા-યામન્તઃપ્રવિશતિ શોણિતં શોણિતાતિપ્રવૃત્તિર્વા સાતિ-વિદ્ધા । કુશ્વિતાયામપ્યેવમ્ । કુળ્લશસ્ત્રપ્રમથિતા પૃથુ-લીભાવમાપન્ના પિચ્ચિતા । અનાસાદિતા પુનઃપુનરન્ન-યોશ્ચ વહુશઃ શસ્ત્રામિહતા કુદ્ધિતા । શીતમયમૂર્છા-મિરપ્રવૃત્તશોણિતા અપ્રસ્રુતા । તીક્ષ્ણમહામુલશસ્ત્રવિદ્ધા અત્યુદીર્ણા । અત્પરક્તશ્ચાવિપ્યલે કિદ્ધા અન્તામિહતા । ક્ષીણશોણિતસ્યાનિલપૂર્ણા પરિશુષ્કા । ચતુર્માગાવસા-દિતા કિંચિત્પ્રવૃત્તશોણિતા કૂળિતા । દુઃસ્થાનવન્ધ-નાદ્દેપમાનાયાઃ શોણિતસંમોહો ભવતિ સા વેપિતા । અનુત્થિતવિદ્ધાયામપ્યેવમ્ । છિન્નાડતિપ્રવૃત્તશોણિતા ક્રિયાસજ્જકરી શશ્ત્રહતા । તિર્યકપ્રણિહિતશસ્ત્રા કિંચિ-ચ્છેષા તિર્યગ્વિદ્ધા । વહુશઃ ક્ષતા હીનશસ્ત્રપ્રણિધાને-નાપવિદ્ધા । અગ્નશ્ચકૃત્પાડવિદ્ધા । અનવસ્થિતવિદ્ધા વિદ્રુતા । પ્રદેશસ્ય વહુશોડવષટ્ઠનાદારોહવ્યધા મુહુ-ર્મુહુઃશોણિતશ્ચાવા ધેનુકા । સૂક્ષ્મશસ્ત્રવ્યધનાદ્વહુશો વિચ્છિન્ના પુનઃપુનર્વિદ્ધા । માંસસ્તાવ્યસ્થિશિરાસન્ધિ-મર્મસુ વિદ્ધા યા રુજાં શોષં વૈકલ્ય મરણં વાપાદયતિ ૨૩ શિરાઓના વીસ ભેદોનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો ।

જ શિરા સૂક્ષ્મ શસ્ત્રથી વીંધાવાને લીધે લોહીનો સ્પષ્ટ નહિ પણ ગુપ્ત સ્થાવ કરતી હોય અને પીડાવાળી તથા સોજવાળી થઈ હોય, તે દુર્વિદ્ધા કહેવાય છે.

જ શિરા પ્રમાણથી વધારે વીંધાતાં, લોહી શરીરની અંદર પેસે અથવા અત્યંત સ્ત્રવા લાગે, તે શિરા અતિવિદ્ધા કહેવાય છે.

જ શિરા વીંધાવાથી વાંટી થઈ જતાં, લોહી શરીરની અંદર પેસે અથવા અત્યંત સ્ત્રવા

રચાનના ૧૮મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેવાશે.)

ગૃધ્રસી નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો જનુ નામના મર્મના સંધિથી ચાર આંગળ ઉપર અથવા નીચે વીંધવી.

ગક્ષગંડ નામના રોગમાં શિરાને વીંધવી હોય, તો સાથળના મૂળમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

અમુક રોગમાં હાથની શિરાઓને વીંધવી હોય, તોપણ પગની શિરાઓને જે પ્રમાણે તે તે પ્રદેશોમાં વીંધવાનું કહ્યું છે, તે પ્રમાણે જ હાથની શિરાઓને હાથના તે તે પ્રદેશોમાં વીંધવાનું સમજી લેવું; પણ તેમાં એટલું વિશેષ જણવાનું છે કે, 'જે પ્લીહોદર થયો હોય, તો કાખા બાહુની કાણીના સંધિના સમીપમાં અથવા તે બાહુની કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા આંગળીની વચ્ચે શિરાને વીંધવી અને યકૃદાદ્યુદર કે કફોદર થયેલ હોય, તો જમણા બાહુની કાણીના સંધિના સમીપમાં કે તે બાહુની કનિષ્ઠિકા અને અનામિકાની વચ્ચે શિરાને વીંધવી. ખાંસી કે શ્વાસ કફથી થયેલ હોય, અથવા કફથી ઘેરાયેલા વાયુથી થયેલ હોય, તોપણ જમણા બાહુના મધ્યમાં રહેલી શિરાને જ વીંધવી.

જમ ગૃધ્રસી નામના રોગમાં જનુ નામના મર્મના સંધિથી ચાર આંગળ ઉપર અથવા નીચે શિરાને વીંધવી, તેમ વિશાચી નામના રોગમાં કાણીના સંધિથી ચાર આંગળ ઉપર અથવા નીચે શિરાને વીંધવી.

જે કારણરૂપ થયેલા રઘિરથી ઘેરાયેલા વાયુને લીધે રાજવાળી પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તો કમરની આસપાસ એ આંગળ છેડા પ્રદેશમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

પરિવર્તિકા, ઉપદંર, રાકદોષ કે વીંધનો બગાડ થયેલ હોય, તો ઉપરચના મધ્યમાં રહેલી

શિરાને વીંધવી.

મૂત્રવૃદ્ધિ નામનો રોગ થયો હોય, તો વૃષણોના પડખામાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

દ્વેઘોદર નામનો રોગ થયો હોય, તો નાભિથી નીચે સીતલ્લીની લીંટીથી કાખા પડખામાં ચાર આંગળ છેડા પ્રદેશમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

જે અંતર્વિદ્રધિ કે પાર્શ્વશૂળ થયેલ હોય, તો કાખા પડખામાં કાખ તથા સ્તનના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી. (જે જમણા પડખામાં અંતર્વિદ્રધિ કે પાર્શ્વશૂળ થયેલ હોય, તો જમણા પડખામાં કાખ તથા સ્તનના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.)

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, 'રઘિરથી ઘેરાયેલા વાયુથી થયેલા બાહુશોષ કે અવબાહુકે એ રોગોમાં પણ ખસાના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.'

૯૮૫જન્મર એટલે એકાંતરે તાવ આવતો હોય, તો જે ખભાઓના મધ્યમાં જે ત્રિક એટલે ત્રણ અસ્થિઓનો સંયોગ છે, તેના સંધિના સમીપમાં રહેલી શિરાને વીંધવી.

ચતુર્થક એટલે ચોથિયો તાવ આવતો હોય, તો કાખી કે જમણી બાહુમાં કાંધના સંધિથી નીચે રહેલી શિરાને વીંધવી.

અપસ્માર (વાર્ષનું દરદ) થયેલ હોય, તો હડપચીની પાસેના સંધિના મધ્યમાં રહેલી શિરાને વીંધવી. (અથવા ભગરની વચ્ચે રહેલી શિરાને વીંધવી.)

ઉન્માદ નામનો રોગ થયો હોય, તો શંખ નામના મર્મ અને માથાના વાળના છેડાની સંધિના સમીપમાં રહેલી શિરાઓને તેમ જ છાતી, નેત્રના છેડા અને લલાટમાં રહેલી શિરાઓને પણ વીંધવી.

કંટક વગેરે જનના રોગો અથવા મૃગિદંતક

મળી શકતું નથી; માટે વેધે શિરાઓને વીધવામાં બહુ જ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. શિરાઓના વિષયથી અબાણુઓ વેધ શસ્ત્ર પકડીને રોગીના શરીરમાં ઘોંચે, તો તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખરાબી થાય છે અને બીજા પણ ઘણા ઉપદ્રવો થાય છે. ૨૪

સેહાદિમિઃ ક્રિયાયોગૈર્ન તથા લેપનૈરપિ ।

યાન્ત્યાશુ વ્યાધયઃ શાન્તિં યથા સમ્યક્શિરાવ્યઘાત્ ॥

શિરાવ્યઘશ્ચિકિત્સાર્ધં શલ્યતન્ને પ્રકીર્તિતઃ ।

યથા પ્રણિહિતઃ સમ્યગ્વસ્તિઃ કાયચિકિત્સિતે ॥૨૫॥

શિરાઓનો વેધ વધારે લાભકારી

રોગો શિરાઓના વેધથી તુરંત જ જમ મટી જાય છે, તેમ સ્નેહાદિક ક્રિયાઓના યોગોથી થતા લેપનાદિક વડે પણ મટતા નથી. જમ જવરાદિક વિષયોવાળી કાયચિકિત્સામાં સારી રીતે મારવામાં આવેલી પિચકારી મુખ્ય ચિકિત્સારૂપ છે, તેમ શલ્યતંત્રમાં શિરાઓનો વેધ મુખ્ય ચિકિત્સારૂપ છે. ૨૫

તત્ર સ્લિંગસ્વિન્નવાન્તવિરિક્તાસ્થાપિતાનુવાસિત-
શિરાવિદ્ધૈઃ પરિહર્તવ્યાનિ-ક્રોધાયાસમૈથુનદિવાસ્વપ્ન-
વાગ્વ્યાયામયાનોત્થાનાસનચંક્રમણશીતવાતાતપવિરુ-
દ્ધાસાત્મ્યાજીર્ણાન્યાવલલામાન્માસમેકે મન્યતે । एतेषां
विस्तरमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ २६ ॥

શિરાવેધ વગેરે ક્રિયા વખતે

પાળવાની પરેજી

સ્નેહનક્રિયા, સ્વેદનક્રિયા, વમનક્રિયા, વિરે-
ચનક્રિયા, નિરૂહખસ્તિક્રિયા, અનુવાસનખસ્તિક્રિયા
કે શિરાવેધક્રિયા જાઓનાં શરીરોમાં કરવામાં
આવી હોય, તેઓએ ક્રોધ, પરિશ્રમ, મૈથુન, દિવસે
ઊંઘવું કે ઘણું ખાપણું કરવું નહિ; ઘોડા વગેરે
વાહન પર બેસવું નહિ, વારંવાર ઊઠવું નહિ, બેસી
જ રહેવું નહિ, બહુ ફરવું નહિ, ઠંડીનો ત્યાગ કરવો,
પવનનો ત્યાગ કરવો, તડકાનો ત્યાગ કરવો,

વિરુદ્ધ ભોજનનો ત્યાગ કરવો, અહિતકર
ભોજનનો ત્યાગ કરવો અને અબાણુ થવા દેવું જ
નહિ. જ્યાંસુધી શરીરમાં સંપૂર્ણ બળ આવે,
ત્યાંસુધી આ પરેજી પાળવી. કટલાક આચાર્યો
કહે છે કે, ‘એ ક્રિયાઓ કર્યા પછી એક મહિના
સુધી એ પરેજી પાળવી.’ આ ક્રોધ તથા પરિશ્રમ
વગેરેની બાબતમાં જ વિસ્તાર કહેવાનો છે,
તે ચિકિત્સાસ્થાનના આતુરોપદ્રવચિકિત્સિત
નામના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. ૨૬

भवतश्चात्र ॥

શિરાવિષાણતુમ્વૈસ્તુ જલૌકામિઃ પદૈસ્તથા ।

અવગાઢં યથાપૂર્વં નિર્દેરેદુદ્દુશોણિતમ્ ॥

અવગાઢે જલૌકાઃ સ્યાત્ પ્રચ્છન્નં પિણ્ડિતે દિતમ્ ।

શિરાજ્ઞવ્યાપકે રક્તે શૃંગ્ગાલાવૂ ત્વચિ સ્થિતે ॥૨૭॥

બગડેલું લોહી કાઢવાના પાંચ ઉપાયો

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘શિરાવેધ, શિંગડું, તૂંબડી,
જળો અને પદ (શસ્ત્રથી ટોચા) એ પાંચ ઉપાયોથી
શરીરની અંદર રહેલા બગડેલા લોહીને કાઢવું.
જો બગડેલું લોહી ઊંચું હોય, તો પદોથી કાઢવું,
ઊંડું હોય તો જળોથી કાઢવું, વધારે ઊંડું
હોય તો તૂંબડીથી કાઢવું, અત્યંત ઊંડું હોય
તો શિંગડાથી કાઢવું અને અત્યંત ઊંડું તથા
સઘળા અંગમાં વ્યાપક હોય, તો શિરાવેધથી
કાઢવું.’ કટલાક આચાર્યો કહે છે કે, ‘બગ-
ડેલું લોહી ઊંડું હોય, તો જળો મુકાવવી
હિતકારી છે, પિંડારૂપે જમા થયું હોય તો
શસ્ત્રથી ટોચા દેવડાવવા હિતકારી છે, અંગમાં
વ્યાપ્ત થઈ ગયું હોય, તો શિરા વિંધાવવી
હિતકારી છે અને ચામડીમાં જ રહ્યું હોય, તો
શિંગડું મુકાવવું અથવા તૂંબડી મુકાવવી
હિતકારી થાય છે.’ ૨૭

લાગે તે શિરા કુંચિતા કહેવાય છે

જે શિરા કુઠિત (ખૂટી) ધારવાળા શસ્ત્રથી ચૂર્ણાઈ જઈ પહોળી થઈ ગઈ હોય (પીચાઈ ગઈ હોય), તે શિરા પિચ્ચિતા કહેવાય છે.

જે શિરા ખરાખર હાથ નહિ આવવાને લીધે વાર વાર છેડાઆમાં શસ્ત્રથી ઢાચાઈ હોય, તે શિરા કુઠિતા કહેવાય છે

જે શિરામાંથી શીત, બય અથવા મૂર્છાને લીધે લોહીનો સાવ ન થયો હોય, તે શિરા અમ્ત્સુતા કહેવાય છે.

જે શિરા તીક્ષ્ણ તથા મોટા મોટાવાળા શસ્ત્રથી વીધાયેલી હોય, તે અત્યુદીર્ણ કહેવાય છે

જે શિરા છેડાઓમાં વીધાઈને થાડું લોહી ઝગતી હોય, તે શિરા અંતાભિહતા કહેવાય છે.

જે શિરા રોગીનું રુધિર ક્ષીણ હોવાને લીધે વાયુથી પુગઈ ગઈ હોય, તે શિરા પરિશુષ્કા કહેવાય છે.

જે શિરા કૂટ ચતુર્થાંશમાત્ર હાથ આવવાને લીધે તેટલી જ વીધાવાથી કાર્ધક જ લોહીનો સાવ કરતી હોય, તે શિરા કુણ્ચિતા કહેવાય છે.

જે શિરા અયોગ્ય પ્રદેશમાં બધાવાને લીધે ધ્રુજતી હોવાથી લોહીનો સાવ ન કરતી હોય, તે શિરા વેપિતા કહેવાય છે

જે શિરા ઊંડેલી (ઊપડી આવેલી) નહિ છતાં વીધાવાને લીધે લોહીનો સાવ ન કરતી હોય, તે શિરા અનુત્થિતવિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા બે ફૂટેરૂપ થઈ જવાને લીધે લોહીનો અત્યંત સાવ કરતી હોય અને તેથી જવાઆવવા વગેરે ક્રિયાનો વિનાશ થઈ જાય, તે શિરા શસ્ત્રહતા કહેવાય છે.

જે શિરા પોતામાં આડું શસ્ત્ર નખાવાને લીધે આડી કપાતાં જરાક ખાંધી રહી હોય, તે

શિરા તિર્યગ્વિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા હીન શસ્ત્ર નખાવાથી વાર વાર જખમી થયેલી હોય, તે શિરા અપવિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરામાં શસ્ત્રે કામજ ન કર્યું હોય, તે શિરા અવિદ્ધા કહેવાય છે

જે શિરા અનવસ્થિત રીતે (ઢગંડા વગર) વીધાયેલી હોય, તે શિરા વિદ્રુતા કહેવાય છે.

જે શિરા પોતાના પ્રદેશમાં વારંવાર પ્રહાર થવાથી ઉપરઉપરના ભાગોમાં શસ્ત્રથી ટોચા-ચેલી હોય અને તે ટોચાઓમાંથી જમ ગાય આંચળોમાંથી વાર વાર સાવ કરે, તેમ વાર વાર સાવ કરવા લાગી હોય, તે શિરા ધેનુકા કહેવાય છે.

જે શિરા સૂક્ષ્મ શસ્ત્રથી વીધાવાથી એક સ્થાનમાં જ ઘણીવાર ભેદાયેલી હોય, તે શિરા પુનઃપુનર્વિદ્ધા કહેવાય છે.

જે શિરા માસ, સ્નાયુ, અસ્થિ, શિરા કે સધિના ભર્મમાં વીધાયેલી હોય, તે શિરા ભર્મવિદ્ધા કહેવાય છે. આ શિરા વેદના, શોષ ખોડખાંપણ અને મરણ પણ કરી દે છે ૨૩

મવન્તિ ચાત્ર ॥

ગિરાસુ શિશ્વિતો નાસ્તિ ચલો દ્યેતા. સ્વમાવતઃ ।

મત્સ્યવત્ પરિવર્તન્તે તસ્માદ્યત્ને તાડયેત્ ॥

અજાનતા ગૃહીતે તુ શલ્કે કાયનિપાતિતે ।

મવન્તિ વ્યાપદયૈતા વહવશ્ચાપ્યુપદ્રવાઃ ॥૨૪॥

શિરાઓ વીધવામાં સાવચેતીની જરૂર

આ વિષયના મ્લેકાકામા ભગવાન ધન્વ તરિ-એ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘વેદને શિરાઓના વિષયનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ રાખની અચળ શિરાઓમાં મળે છે જીવતા માણસની શિરાઓ તો સ્વભાવથી જ ચચલ હોય છે અને માછલાઓની જેમ પરિવર્તન પામ્યા કરે છે, માટે વેદને શિરાઓના વિષયમાં જેવું બેઠેલું તેવું શિક્ષણ

તાસાં તુ નામિપ્રમવાણાં ધમનીનામૂર્ચ્વગા દશ
દશ ચાષોગામિન્યશ્વત્તસ્તિર્યગ્ગાઃ ॥ ૩ ॥

ઉંચે, નીચે તથા આડી ગયેલી
ધમનીઓની સંખ્યા

નાભિથી પ્રકટ થયેલી એ ચાવીશ ધમની-
ઓમાં દશ શરીરમાં ઉંચે ગયેલી છે, દશ
શરીરમાં નીચે ગયેલી છે અને ચાર આડે
ગયેલી છે. ૩

ऊर्चगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वास-
संज्ञमितक्षुब्धसितकथितसुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः
शरीरं वारयन्ति । तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते
तास्त्रिंशत् । तासां तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे
वहतस्ता दश । शब्दरूपरसगन्धानभिर्गृहीते ।
द्वाम्यां भाषते द्वाम्यां घोषं करोति द्वाम्यां स्वपिति
द्वाम्यां प्रतिबुध्यते च । द्वे चाश्रुवाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं
धिया वहतः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तना-
भ्यामभिवहतः । तास्त्वेतास्त्रिंशत्सर्विमाणा व्याख्याता
एतामिदं नામેરુદરપાર્શ્વષ્ટોરઃસ્કન્ધગ્રીવાવાહવો
વાર્યન્તે યાપ્યન્તે ચ ॥

મવતિ ત્રાત્ર ॥

ऊर्चं गतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्येतानि सर्वशः ।
अषोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ॥ ४ ॥
ઉંચે ગયેલી ધમનીઓનાં બ્રહ્માંબ્રહ્માં કામો

ઉંચે ગયેલી દસ ધમનીઓ શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ, ગંધ, અંદર જતો શ્વાસ, બહાર
નીકળતો શ્વાસ, બગાસાં, ધીંક, હસતું, બોલતું
તથા રાતું વગેરે ખાસ ક્રિયાઓ કરે છે
અને તે ઠરતીઠરતી શરીરનું ધારણ કરે છે.
એ ઉંચે ગયેલી દસ ધમનીઓ હૃદયમાં ગયા પછી
ત્રણત્રણ થાય છે એટલે ત્રીસ ખની જાય છે.
એ ત્રીસ ધમનીઓમાં બે ધમનીઓ વાયુનું, બે
ધમનીઓ પિત્તનું, બે ધમનીઓ કફનું, બે
ધમનીઓ રુધિરનું અને બે ધમનીઓ રસનું

વહન કરે છે. જીવાત્મા મનથી સંયોગ પામીને
એથી વપ્તે નહિ પણ અનુક્રમે બે ધમનીઓથી
શબ્દને બે ધમનીઓથી રૂપને, બે ધમનીઓથી
રસને અને બે ધમનીઓથી ગંધને ગ્રહણ કરે છે.
એ જીવાત્મા બે ધમનીઓથી ભાષણ કરે છે, બે
ધમનીઓથી અક્ષરો વગરનો અવાજ કરે છે, બે
ધમનીઓથી નિદ્રા કરે છે અને બે ધમનીઓથી
જાગે છે. બે ધમનીઓ આંસુઓનું વહન કરે છે,
બે ધમનીઓ સ્ત્રીઓનાં સ્તનોમાં રહીને દૂધનું
વહન કરે છે અને એની એ બે ધમનીઓ પુરુષોનાં
સ્તનોમાં રહી તે દ્વારા વીર્યનું વહન કરે છે.

આ ત્રીસ ધમનીઓનું તેઓના વિભાગો
સહિત વ્યાખ્યાન આપ્યું. આ ધમનીઓ નાભિથી
ઉપરનાં પેટ, પડખાં, પીઠ, છાતી, કાંધ, ડોક
તથા બાહુને અન્ય વિભાગોની સાથે ખાંધી
દઢ કરી ધરી રાખે છે અને વાયુ વગેરેનું વહન
કરી એ ભાગોને નમાવ્યા કરે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે: 'નાભિથી ઉંચે ગયેલી ધમ-
નીઓ આ સઘળાં કામો કરે છે. હવે નાભિથી
નીચે ગયેલી ધમનીઓનું તથા તેઓનાં બ્રહ્માંબ્રહ્માં
કામોનું વ્યાખ્યાન આપું છું.' ૪

અષોગમાસ્તુ વાતમૂત્રપુરીષશુક્રાર્તવાદીન્યધો
વહન્તિ । તાસ્તુ પિત્તાશયમભિપ્રતિપન્નાસ્ત્રયમેવાન્ન-
પાનરસં વિપક્કમૌઘ્યાદિવિચયન્ટ્યોઽભિવહન્ત્યઃ । શરીરં
તર્પયન્ત્યર્પયન્તિ ચોઽવગતાનાં તિર્યગ્ગતાનાં રસસ્થાનં
ચામિપૂરયન્તિ મૂત્રપુરીષસ્વેદાંશ્ચ વિવેચયન્ત્યામપકાશ-
યાન્તરે ચ ત્રિધા જાયન્તે તાસ્ત્રિંશત્ । તાસાંતુ વાત-
પિત્તકફશોણિતરસાન્ દ્વે દ્વે વહતસ્તા દશ । દ્વે અન્ન-
વાહિન્યાવન્નાશ્રિત । તોયવહે દ્વે મૂત્રવસ્તિમભિપ્રપન્ને ।
મૂત્રવહે દ્વે । શુક્રવહે દ્વે શુક્રપ્રાદુર્માત્રાય । દ્વે વિસર્ગાય
તે એવ રક્તમભિવહતો નારીણામાર્ત્તવસંજ્ઞમ્ । દ્વે વર્ષો-
નિરસન્યૌ સ્થૂલાન્નપ્રતિવદ્દે । અઘ્રાવન્યાસ્તિર્યગ્ગાનાં
ધમનીનાં સ્વેદમર્પયન્તિ । તાસ્ત્વેતાસ્ત્રિંશત્ સર્વિમાનાં

અધ્યાય ૯ મો

અગ્રાંતો ધમનીવ્યાકરણ શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ધમનીવ્યાકરણશારીર' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયું, કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ચતુર્વિંશતિર્ધમન્યો નામિપ્રમવા અમિહિતા । તન કેચિદાહુઃ શિરાધમનીઘ્રોતસામવિમાગઃ । શિરાવિકારા એવ ધમન્યઃ ઘ્રોતાંસિ ચેનિ । તતુ ન સમ્યક્ । અન્યા એવ હિ ધમન્યઃ ઘ્રોતાંસિ ચ શિરામ્યઃ કસ્માદ્વ્યજ્ઞના ન્યત્વાનમૂલમત્રિયમાત્ કર્મરેશ્વપાદાગમાચ । કેવલં તુ પરસ્પરસન્નિકર્ષાત્ સદગમકર્મસ્ત્વાત્ સીદ્ધ્યાચ વિમત્તકર્મણામપ્યવિમાગ ઇવ કર્મસુ મવતિ ॥ ૨ ॥

ધમનીઓની શિરાઓ તથા ઘ્રોતોથી

ભિન્નતા હોવાનાં કારણો

ધમનીઓ કે જ્યો નાભિથી પ્રકટેલી છે અને તેઓ 'આવીસ છે' એમ આ શારીરરચનાના શરીરસંખ્યાકરણ નામના પાંચમા અધ્યાયના ૬ વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધમનીઓના વિષયમાં દેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'શિરાઓ, ધમનીઓ અને ઘ્રોતો એ ભિન્નભિન્ન નથી, પણ જે ધમનીઓ તથા ઘ્રોતો છે, તે શિરાઓના જ ભૂદાં આકારે પરિણામો છે' પણ તે આચાર્યોનું એ કહેવું બરાબર નથી. ધમનીઓ અને ઘ્રોતો શિરાઓથી ભૂદાં જ છે, કારણ કે 'શિરાઓ ગતા, આસમાની, સદૈવ અને અત્યંત લાલ વર્ણોવાળી છે અને ધમનીઓ પોતામાં રહેનારા ધાતુઓના જેવા વર્ણોવાળી છે, તેમ જ ઘ્રોતો પણ પોતામાં રહેનારા ધાતુઓના જેવા વર્ણોવાળાં છે,

વળી મૂળ શિરાઓ આવીસ છે અને ધમનીઓ આવીસ છે તથા ઘ્રોતો આવીસ છે; તેમ જ શિરાઓનાં કામો, ધમનીઓનાં કામ અને ઘ્રોતોનાં કામ પણ ભૂદાંભૂદાં જ છે. શરીરનું ઉપરનેહલ તથા આડુંચન-પ્રસારણાદિક શિરાઓનાં કામો છે અને શબ્દાદિકનું વહન કરવું એ ધમનીઓનું કામ છે તથા પ્રાણાદિકનું વહન કરવું, એ ઘ્રોતોનું કામ છે. આયુર્વેદ પણ સ્પષ્ટ રીતે શિરાઓની, ધમનીઓની અને ઘ્રોતોની પરસ્પરથી ભિન્નતા જણાવે છે. 'આ પ્રમાણે શિગઓ, ધમનીઓ તથા ઘ્રોતો એ કે ભિન્નભિન્ન કામો કરનારાં છે, તો પણ તેઓ પરસ્પર અત્યંત સમીપમાં રહેનારાં હોવાને લીધે જેમ પરસ્પર અતિસમીપમાં રહેવાં સળગેલાં ખંડોનું સળગવું, પરસ્પરથી ભૂદાંભૂદાં છતાં એક જવું જણાય છે, તેમ તે શિરા વગેરેનું કામ એક જવું જણાય છે. આયુર્વેદમાં કલા પ્રમાણે શિરાઓ, ધમનીઓ તથા ઘ્રોતો અવકાશયુક્ત-પણામાં તુલ્ય છે, તેથી પણ તેઓનું કામ ભિન્ન-ભિન્ન છતાં એક જવું જણાય છે. જેમ સાથે મળીને ગાવા લાગેલા ભૂદાંભૂદાં ગેયોઓની ગાયનક્રિયાઓ પરસ્પરથી ભૂદાં છતાં તુલ્ય પણાને લીધે એક જવી જણાય છે, તેમ શિરાઓનાં, ધમનીઓનાં તથા ઘ્રોતોનાં કામો ભૂદાંભૂદાં છતાં તુલ્યપણાને લીધે એક જવાં જણાય છે. જેમ એક ઘડામાં રહેલા માટીના અનેક અવયવો, પાણીના ભૂદાંભૂદાં અવયવોને ધરવારૂપ ભૂદાંભૂદાં ક્રિયાઓને કરતા છતાં સૂક્ષ્મતાને લીધે એક જ ક્રિયા કરતા હોય એમ જણાય છે, તેમ શિરાઓ, ધમનીઓ તથા ઘ્રોતો ભૂદાંભૂદાં કામો કરતાં છતાં પણ સૂક્ષ્મતાને લીધે બધું એક જ કામ કરતાં હોય એમ જણાય છે આમ હોવાને લીધે જ દેટલાક આચાર્યોએ શિરાઓને, ધમનીઓને તથા ઘ્રોતોને ભિન્નભિન્ન ગણ્યાં ન હોય એમ જણાય છે. ૨

પહાર ત્વચાને તૃપ્ત રાખ્યા કરે છે. અભ્યંગ, પરિષેક, અવગાહ અને આલેપનનાં વીર્યો ત્વચામાં ભ્રાજક નામના પિત્તથી પાકીને એ ધમનીઓનાં મુખોથી જ શરીરની અંદર પ્રવેશ કરે છે. જીવાત્મા સર્વ અંગોમાં વ્યાપી રહેલી એ ધમનીઓનાં મુખોથી જ સુખદાથી કે દુઃખ-સ્પર્શનું ગ્રહણ કરે છે.

આ ઉત્તરોત્તર જતાં અસંખ્ય ખની જઈને સર્વ શરીરમાં વ્યાપી રહેલી ચાર ધમનીઓનું તેઓના વિભાગો સહિત વ્યાખ્યાન આપ્યું.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘જમ કમળનાં નાળોમાં અને તંતુઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ છિદ્રો હોય છે, તેમ આ અસંખ્ય ધમનીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે છિદ્રો છે, કે જ છિદ્રોથી રસ ધાતુ વધ્યા કરે છે અને અભ્યંગ, પરિષેક, અવગાહ તથા આલેપનની શક્તિઓ પણ ચોમેર ફેલાય છે. ૬

પञ्चभिर्मૂતાસ્ત્વય પञ्चકૃત્વ:

‘પञ्ચેન્દ્રિયં પञ્ચસુ ભાવયન્તિ ।

પञ્ચેન્દ્રિયં પञ્ચસુ ભાવયિત્વા

પञ્ચત્વમા યાન્તિ વિનાશકાલે ॥૭॥

જીવાત્માને શબ્દાદિક વિષયો ગ્રહણ

કરાવનારી ધમનીઓની ક્રિયા

પાંચ મહાભૂતોથી ચોતરફ ઉત્પન્ન થયેલી અથવા પાંચ મહાભૂતોથી અથવા શબ્દસ્પર્શાદિક પાંચ વિષયોથી વ્યાપ્ત થયેલી ધમનીઓ પ્રાકૃત સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા જીવાત્માને પાંચવાર એટલે એકી વખતે નહિ પણ મનોવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે શબ્દ-સ્પર્શાદિક વિષયોમાં જોડે છે અને શરીરના વિનાશનો સમય આવે, ત્યારે વૈકૃત સ્થિતિવાળી ખની શ્રોત્ર આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોને તેઓનાં સ્થાનોમાંથી તે તે ઇન્દ્રિયોનાં કારણભૂત પંચ-મહાભૂતોમાં મેળવી દઈ થોડા કાળ પછી નષ્ટ

થઈ જાય છે.’ ૭

अत ऊर्ध्वं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥

તાનિ તુ પ્રાણાન્નોદકરસરક્તમાંશમેદોમૂત્રપુરીષ-શુકાર્તવવહાનિ યેષ્વધિકાર એકેષાં વહૂનિ । એતેષાં વિશેષા વહવઃ । તત્ર પ્રાણવહે દ્વે તયોર્મૂલં હૃદયં રસવ-હિન્યશ્ચ ધમન્યઃ । તત્ર વિદ્વસ્ય ક્રોશનવિનમનમો હનન્નમણવેપનાનિ મરણં વા ભવતિ । અન્નવહે દ્વે તયોર્મૂલમામાગયોડન્નવાહન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વસ્યાધ્માનં શૂલાન્નદ્વેષૌ છર્દિઃપિપા સાડન્ધ્યં મરણં વા । ઉદક-વહે દ્વે તયોર્મૂલં તાલુક્લોમ ચ । તત્ર વિદ્વસ્ય પિપાસા સઘો મરણં ચ । રસવહે દ્વે તયોર્મૂલં હૃદયં રસવાહિ-ન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વસ્ય શોષઃ પ્રાણવહવિદ્વચ્ચ મરણં તલ્લિજ્ઞાનિ ચ । રક્તવહે દ્વે તયોર્મૂલં યકૃતપ્લીહાનૌ રક્તવા-હિન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વસ્ય શ્યાવાજ્ઞતા જ્વરો દાહઃ પાણ્ડુતા શોણિતાતિગમનં રક્તનેત્રતા ચેતિ । માંસવહે દ્વે તયોર્મૂલં સ્નાયુત્વચં રક્તવહાશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વસ્ય શ્વયથુર્માસશોષઃ શિરાગ્રન્થયો મરણં ચ । મેદોવહે દ્વે તયોર્મૂલં કટી વૃઢ્ઘૌ ચ, તત્ર વિદ્વસ્ય સ્વેદાગમનં સ્નિગ્ધાજ્ઞતા તાલુશોષઃ સ્થૂલશોફતા પિપાસા ચ । મૂત્ર-વહે દ્વે તયોર્મૂલં વસ્તિર્મેદં ચ, તત્ર વિદ્વસ્યાનન્દ-વસ્તિતા મૂત્રનિરોધઃ સ્તબ્ધમેદૂતા ચ । પુરીષવહે દ્વે તયોર્મૂલં પક્વાશયો ગુદં ચ, તત્ર વિદ્વસ્યાનાહો દુર્ગન્ધતા ગ્રથિતાન્ત્રતા ચ । શુક્રવહે દ્વે તયોર્મૂલં સ્તનૌ વૃષણૌ ચ, તત્ર વિદ્વસ્ય ક્લીબતા ચિરાત્ પ્રસેકો રક્તશુક્રતા ચ । આર્ત્તવવહે દ્વે તયોર્મૂલં ગર્ભાશય આર્ત્તવવાહિન્યશ્ચ ધમન્યસ્તત્ર વિદ્વાયા વન્ધ્યાત્વં મૈથુનાસહિષ્ણુત્વમાર્ત્ત-વનાશશ્ચ ॥ ૮ ॥

ધમનીઓમાં રહેનારા અંતર્મુખ સ્રોતો, તેઓનાં મૂળો અને લક્ષણો

શરૂત્યતંત્રમાં જેટલાં અંતર્મુખ સ્રોતો જણાવવાની જરૂર છે, તેટલા સ્રોતોનું તથા તે સ્રોતો પોતપોતાનાં મૂળોમાં શરૂ થઈ વીંધાય ત્યારે જે જે લક્ષણો થાય છે, તે લક્ષણો હવે જણાવીએ છીએ. (મૂળો સ્પૂલ હોવાને લીધે

વ્યાખ્યાતા પ્તામિરધો નામેઃ પ્તાગયકટીમૂત્રપુરીષુ-
દ્વસ્તિમેદસક્ષીનિ ધાર્યન્તે યાપ્યન્તે ચ ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

અધોગમાસ્તુ કુર્વન્તિ કર્માણ્યેતાનિ સર્વજઃ ।
તિર્યંગાઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ કર્મ ચાસાં યયાયયમ્ ॥૫૥॥
નીચે ગયેલી ધમનીઓનાં જુદાંજુદાં કામે

નીચે ગયેલી દસ ધમનીઓ અધોવાયુ, મૂત્ર, વિષા, વીર્ય તથા રજ વગેરેને નીચેના પ્રદેશોમાં વહે છે. એ ધમનીઓ પિત્તાશયને પ્રાપ્ત થઈ સ્નાન રહેલા અને અગ્નિની ઉષ્ણતાથી પાકેલા અન્નપાનના રસનું પૃથક્કરણ કરે છે, અભિવહન કરે છે, શરીરને તૃપ્ત કરે છે, રસના સ્થાનને પરંપરાએ રસથી ભરપૂર રાખ્યા કરે છે, જોયે ગયેલી તથા આડે ગયેલી શિરાઓને રસ આપ્યા કરે છે, મૂત્ર, વિષા તથા પસીનાનું પૃથક્કરણ કરે છે; વળી કાયા આહારના પાકવાના સ્થાનની અંદર જઈ, ત્રણત્રણ થાય છે એટલે ત્રીસ બની જાય છે. એ ત્રીસ ધમનીઓમાં બે ધમનીઓ વાયુનું, બે ધમનીઓ પિત્તનું, બે ધમનીઓ કફનું, બે ધમનીઓ લોહીનું બે ધમનીઓ રસનું, બે ધમનીઓ આંતરડામાં રહી પાકા આહારમાંથી જુદા પડેલા તથા વિષા થવાના કારણરૂપ અન્નનું; બે ધમનીઓ પાકા આહારમાંથી જુદા પડેલા તથા મૂત્રના કારણરૂપ પ્રવાહીનું વહન કરતી-કરતી મૂત્રાશયને પ્રાપ્ત થયેલી છે, બે ધમનીઓ મૂત્રનું, તથા બે ધમનીઓ વીર્યનું વહન કરે છે; કે જ્યાં વીર્ય બનવામાં ઉપયોગી થાય છે; બે ધમનીઓ વીર્યને બહાર કાઢે છે તથા એ જ બે ધમનીઓ સ્ત્રીઓના શરીરમાં રજ નામના રુધિર-નું વહન કરે છે, બે ધમનીઓ સૂક્ષ્મ આંતરડામાં બંધાઈ રહી વિષાને બહાર કાઢે છે અને બીજી આઠ ધમનીઓ આડે રહેલી ધમનીઓને સ્વેદ આપ્યા કરે છે.

આ ત્રીસ ધમનીઓનું તેઓના વિભાગે સહિત વ્યાખ્યાન આપ્યું. આ ધમનીઓ નાભિની નીચેના પક્ષાશય, કમર, મૂત્ર, વિષા, ગુદા, મૂત્રાશય, ઉપરથ તથા પગને બીજા વિભાગોની સાથે બાંધી દૈઙ કરી, ધરી રાખે છે અને વાયુ વગેરેનું વહન કરી તેઓને ગભાળ્યા કરે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ 'નાભિની નીચે ગયેલી ધમનીઓ આ સંધર્ષા કામે કરે છે. હવે નાભિથી આડે ગયેલી ધમનીઓનું તથા તેઓનાં જુદાં-જુદાં કામેનું વ્યાખ્યાન આપું છું.' ૫

તિર્યંગાનાં તુ ચત્તરુણાં ધમનીનામૈકૈકાશ્વતથા સહસ્રથા ચોત્તરોત્તરં વિમગ્ન્યન્તે તાસ્ત્વસ્રજ્જયેયાસ્તા-
ભિરિદં શરીરં ગવાક્ષિતં વિવદ્દમાતતં ચ । તાસાં મુખાનિ રોમકૂપપ્રતિષ્ઠાનિ યૈઃ સ્વેદમભિવદ્દન્તિ રસં
ચાપિ સન્તર્પયન્ત્યન્તર્ગદિથ્ય । તૈરેવ ચાભ્યક્ષપરિષેકા-
વગાહાલેપનવીર્યાણ્યન્તઃશરીરમપ્રતિપચન્તે સ્વચ્ચિ
વિષકાનિ તૈરેવ સ્પર્શમુલ્લમસુલંઘા શુદ્ધાતિ । તાસ્ત્વે-
તાશ્વતત્ત્વો ધમન્યઃ સર્વાઙ્ગગતાઃ સવિમાગા વ્યાપ્યાતાઃ ॥
મવતથાત્ર ॥

યથા સ્વમાવતઃ જ્વાનિ મૃણાલેષુ વિસેષુ ચ ।

ધમનીનાં તથા જ્વાનિ રસો યૈરુપચીયતે ॥ ૬ ॥

આડે ગયેલી ધમનીઓનાં કામે

જે ચાર ધમનીઓ આડે ગયેલી છે, તેઓમાંની પ્રત્યેક ધમની ઉત્તરોત્તર જતાં સેંકડો અને હજારો ધમનીઓરૂપે વહેવાઈ જાય છે, કે જ્યાંની સંખ્યા જ કહી શકાતી નથી. એ અસંખ્ય ધમનીઓએ આ શરીરને અનેક બળીઓવાળા જેવું સારી રીતે બાંધેલું અને વિસ્તીર્ણ કરેલું છે. એ ધમનીઓનાં મુખો રુઝાડાંઓનાં છિદ્રોમાં લાગી રહ્યા છે, કે જ્યાંથી તે ધમનીઓ સ્વેદનું અભિવહન કરે છે અને સારી રીતે પાકેલા આહારના પ્રવાહીનું વહન કરીને અંદર રસ ધાતુને તથા

જે જે સ્રોતો રજતું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ ગર્ભાશય અને રજતું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. એ મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો વાંઝણીપણું થાય છે, મૈથુન સહન થઈ શકતું નથી અને રજનો નાશ થાય છે. ૮

સેવનીચ્છેદાદ્રુજાપ્રાદુર્ભાવો વસ્તિગુદવિદ્ધલક્ષણં ચ પ્રાગુક્તમિતિ ॥ ૯ ॥

સીવણુમાં છેદનભેદનાદિ વખ્ખીનાં લક્ષણો-તેઓનું નિરૂપણ

સીવણીમાં કાંઈ છેદન-ભેદનાદિક થાય તો પીડા ઉત્પન્ન થાય, આક્રોશ થાય, મૂત્ર અટકી પડે, ઉપસ્થ ઊંચું રહે, દુર્ગંધપણું થાય અને આંતરડામાં ગાંઠ થાય. ૯

સ્રોતોવિદ્ધં તુ પ્રત્યાખ્યાયોપચરેદુદ્ધૃતશલ્યં તુ ક્ષતવિધાનેનોપચરેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે માણસને સ્રોતમાં વેધ થાય છે તેની ચિકિત્સા

જે માણસ સ્રોતમાં વીંધાયેલ હોય, તેની ચિકિત્સા કરવાની ના પાડવી અર્થાત્ અસાધ્ય જણાવીને પછી શલ્ય કાઢવાના પ્રકારથી ચિકિત્સા કરવી અને શલ્ય નીકળ્યા પછી પણ પ્રથમ અસાધ્ય જણાવી ના પાડીને જ પછી ક્ષતની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૧૦ મવતિ ચાત્ર ।

મૂલાત્ સ્વાદન્તરં દેહે પ્રસૂતં ત્વમિવાહિ યત્ ।
સ્રોતસ્તદિતિ વિજ્ઞેયં શિરાધમનિવર્જિતં ॥ ૧૧ ॥

સ્રોતનું લક્ષણ

હૃદયના છિદ્રમાંથી દેહની અંદર પસરેલો અને શિરાઓ તથા ધમનીઓ વગરનો જે અભિ-વહન કરનારો અવકાશાત્મક ભાગ હોય છે, તેને સ્રોત જાણવો. શિરાઓને તથા ધમનીઓને સ્રોતોમાં ગણવી નહિ. (સ્રોતો પેતાના ધાતુ-ઓના જવા વર્ણોવાળાં, લાંબી આકૃતિવાળાં,

ગોળ અને લતાઓના તંતુઓ જવાં હોય છે. ટટલાંક જડાં હોય છે અને ટટલાંક ઝીણાં પણ હોય છે.) ૧૧

અધ્યાય ૧૦મે

અથાતો ગર્મિણીવ્યાકરણં શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ગર્ભિણી-વ્યાકરણશારીર' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ગર્મિણી પ્રથમદિવસાત્ પ્રભૃતિ નિત્યં પ્રહૃષ્ટા શુચિરલક્ષ્ણતા શુક્લવસના શાન્તિમજ્જલેદવતાત્રાહ્મણગુરુ-પરા ચ મવેન્મલિનવિકૃતહીનગાત્રાણિ ન સ્પૃશેદુર્ગન્ધ-દુર્દર્શનાનિ પરિહરેદુદ્વેજનીયાશ્ચ કથાઃ શુષ્કં પર્યુષિતં કથિતં ક્લિન્નં ચાન્નં નોપમુક્ષીત બહિર્નિષ્ક્રમણં શૂન્યા-ગારચૈત્યમશાનવૃક્ષાશ્રયાન્ ક્રોધમયસઙ્કરાન્ ભાવાનુ-ચ્છેર્માઘ્યાદિકં ચ પરિહરેદ્યાનિ ચ ગર્ભં વ્યાપાદયાન્તિ, ન ચામીક્ષણં તૈલામ્યજ્ઞોત્સાદનાદીનિ નિષેવેત, ન ચાયાસ-યેચ્છરીરં, પૂર્વોક્તાનિ ચ પરિહરેચ્છયનાસનં મૃદ્વાસ્તરણં નાત્યુચ્ચમપાશ્રયોપેતમસસ્વાધં વિદધ્યાદ્દહ્યં દ્રવં મધુર-પ્રાયં સ્તિગ્ધં દીપનીયસંસ્કૃતં ચ ભોજનં ભોજયેત્ સામાન્યમેતદાપ્રસવાત્ ॥ ૨ ॥

ગર્ભિણીએ પાળવાના નિયમો

ગર્ભિણીએ ગર્ભ રહેવાના દિવસથી માંડીને નિત્ય આનંદયુક્ત, પવિત્ર, શણગારેલ, સફેદ વસ્ત્રોનું ધારણ, શાંતિકર્મોમાં, મંગલ કૃત્યોમાં, દેવતાઓના આરાધનમાં, બ્રાહ્મણોના આરાધન-માં, ગુરુઓના આરાધનમાં તત્પર રહેવું; મલિન અંગોવાળાં માણસોનો, જાણનાં અંગો

૧ ગર્ભિણીને, પ્રસૂતાને તથા બાળકને કરવાના ઉપચારોના વ્યાખ્યાન વિષેનો.

તેઓમાં વીંધાયેલા સ્રોતોનાં લક્ષણો જ સાધ્યા-સાધ્યતા જણાવે છે, માટે તે લક્ષણો જણાવવા અહીં ઠહ્યું છે. કલ્પન.)

જે સ્રોતો પ્રાણતું, જે સ્રોતો અનનુતું, જે સ્રોતો જળનું, જે સ્રોતો રસનું, જે સ્રોતો રધિરનું, જે સ્રોતો માંસનું, જે સ્રોતો મેદનું, જે સ્રોતો મૂત્રનું, જે સ્રોતો વિષાનું, જે સ્રોતો પુરુષના શરીરમાં વીર્યનું અને જે સ્રોતો સ્ત્રીના શરીરમાં રજનું વહન કરનારાં છે. જે કે શરીરમાં મન, દોષો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ તથા મળો વગેરે પદાર્થોને ફરવાના માર્ગોરૂપ સ્રોતો અસંખ્ય છે, તોપણ શલ્યતંત્રમાં ઉપર કહેલા ખાત્રીસ સ્રોતોના વ્યાખ્યાનની જ જરૂર છે. કહેલાક આચાર્યો માને છે કે, 'શલ્યતંત્રમાં પણ ખાત્રીસથી વધારે સ્રોતોનું વ્યાખ્યાન આપવાની જરૂર છે.' ઉપર કહેલા ખાત્રીસ સ્રોતોના પણ ઘણા મોટા છે.

જે જે સ્રોતો પ્રાણનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ હૃદય અને રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો માણસ આતંત્રવરથી રેવા લાગે, અત્યંત નમી જાય, મૂર્છિત થઈ જાય, બ્રમણ પામે, ધ્રુવવા લાગે અને વખત પર મરી પણ જાય છે.

જે જે સ્રોતો અનનુતું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ આમાશય તથા અનનુતું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો પેટમાં આક્રંશ થાય, શળ નીકળે, અત્ત ઉપર દ્રેષ થાય, જીઘટી થાય, તરસ લાગ્યા કરે, અંધતા થાય અને વખત પર મરણ પણ થઈ જાય છે.

જે જે સ્રોતો જળનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ તાળવું અને ક્ષોમ (તરસનું સ્થાન) છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય તો તરસ લાગ્યા કરે અને તુરંત જ મરણ થઈ જાય છે.

જે જે સ્રોતો રસનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ હૃદય અને રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ

છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય તો શોષ થાય, આતંત્રવરથી રુદન થાય, શરીર નમી જાય, મૂર્છા થાય, બ્રમણ થાય, કંપ થાય અને વખત પર મરણ પણ થઈ જાય છે.

જે જે સ્રોતો રધિરનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ યકૃત, પ્લીહા અને રધિરનું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો અંગ રયામ થઈ જાય, જ્વર ચડી આવે, દાંડ થાય, પાંડુતા થાય, લોહીની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય અને નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે.

જે જે સ્રોતો માંસનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ રનાયુ, ત્વચા અને રધિરનું વહન કરનારી ધમનીઓ છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો સ્તેજ થાય, માંસ સુકાઈ જાય, શિરાઓની અંધિઓ થઈ જાય અને મરણ થાય છે.

જે જે સ્રોતો મેદનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ કમર અને જે વૃક્ક (લુક્કા) છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો પક્ષીનો વળી જાય, અંગો સ્નિગ્ધ થઈ જાય, તાળવામાં શોષ પડે, બડો સોજો થાય અને તરસ લાગ્યા કરે.

જે જે સ્રોતો મૂત્રનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ મૂત્રાશય અને ઉપસ્થ છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો મૂત્રાશયમાં આક્રંશ થાય છે, મૂત્ર અટકી જાય છે અને ઉપસ્થ અક્રક થઈ જાય છે.

જે જે સ્રોતો વિષાનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ પક્વાશય અને ગુદા છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય તો આક્રંશ થાય છે, દુર્ગંધપણું થાય છે અને આંતરડામાં ગાંઠ થઈ જાય છે.

જે જે સ્રોતો વીર્યનું વહન કરનારા છે, તેઓનું મૂળ સ્તનો અને વૃષણો છે. જે મૂળમાં કાંઈ વેધ થાય, તો નપુંસકપણું થાય છે, ઘણા નિષંજથી વીર્ય ઝરે છે અને વીર્ય રાતું થઈ જાય છે.

વિદ્યાની શુદ્ધિ અને વાયુના અતુલોમનને માટે બળદાણા, ખપાટ, સુવા, માંસ, દૂધ, દહીંનું પાણી, તેલ, લૂણ, મીઠણ, મધ તથા ઘીથી મિશ્રિત કરેલા બોરના અથવા કપાસના છોડના ક્વાથથી નિરુહખસ્તિ (પિચકારી) મારવી અને તે પછી દૂધ તથા મધુર (જીવનીય) દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખીને પકાવેલા તેલથી અનુવાસન નામની પિચકારી પણ મારવી. કેમકે વાયુનું અતુલોમન થવાથી ગર્ભિણી સુખથી પ્રસવ કરે છે અને ઉપદ્રવો વગરની રહે છે. આટલું કર્યા પછી છેક પ્રસવકાળ પર્યંત સ્તિગ્ધ થવાગૂઓ અને બાંગલ પ્રાણીઓનાં માંસોના રસોથી ઉપચાર કરવો. આ પ્રમાણે ઉપચારો કરવાથી સ્તિગ્ધ થયેલી અને બળ પામેલી ગર્ભિણી કશેો ઉપદ્રવ નહિ પામતાં સુખથી પ્રસવ કરે છે. ૩

નવમે માસિ સૂતિકાગારમેનાં પ્રવેશયેત્ પ્રગસ્ત-
તિથ્યાદૌ તત્રારિષ્ઠં બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાણાં શ્વેતરક્ત-
પીતકૃષ્ણેષુ ભૂમિપ્રદેશેષુ ચિલ્વન્યગ્રોધતિન્દુકમલ્લાતક-
નિર્મિતસર્વાંગારં યથાસજ્જયં તન્મયપર્યક્કમુપલિપ્તમિત્તિ
સુવિમક્તપરિચ્છદં પ્રાગ્દ્વારં દક્ષિણદ્વારં વાઘ્રહસ્તાયતં
ચતુર્હસ્તવિસ્તૃતં રક્ષામજ્જલસમ્પન્નં વિધેયમ્ ॥૪॥

ગર્ભિણીનો સુવાવડના ધરમાં પ્રવેશ અને તે ધર કેવું બનાવવું તે

નવમે મહિને જ્યોતિષશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે તિથિ, નક્ષત્ર તથા વાર વગેરેની અનુકૂળતા લઈ ગર્ભિણીને સુવાવડના ધરમાં પ્રવેશ કરાવવો. ગર્ભિણી જે ગ્રાહણ વર્ણની હોય, તે સુવાવડનું ધર સફેદ માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સધળું બીલીનાં કાષોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ બીલીનાં કાષોનો જ કરવો. ગર્ભિણી જે ક્ષત્રિય વર્ણની હોય, તે સુવાવડનું ધર રાતી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સધળું વડનાં કાષોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ વડનાં કાષોનો જ

કરવો. ગર્ભિણી જે વૈશ્ય વર્ણની હોય, તે સુવાવડનું ધર પીળી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સધળું ટીંબરનાં કાષોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ ટીંબરનાં કાષોનો જ કરવો. ગર્ભિણી જે શૂદ્રવર્ણની હોય, તે સુવાવડનું ધર કાળી માટીવાળા પ્રદેશમાં કરવું, સધળું ભિલામાંનાં કાષોથી બનાવેલા અવયવોવાળું કરવું અને તેમાં પલંગ પણ ભિલામાંનાં કાષોનો જ કરવો. એ ધરની ભીંતે સારી રીતે લીંપવી (રંગવી), અને તેમાં સુવાવડમાં ઉપયોગી થાય એવો સધળો સામાન સારી રીતે વિભાગપૂર્વક ગોઠવી રાખવો. એ ધર ઉગમણ દ્વારવાળું અથવા દક્ષિણ તરફના દ્વારવાળું કરવું, આઠ હાથ લાંબું તથા ચાર હાથ પહોળું કરવું અને તેને રક્ષા તથા મંગળોત્પત્તિ સામગ્રીથી સંપન્ન કરવું. ૪

જાતે હિ ગિથિલે કુક્ષૌ મુક્તે હૃદયવન્ધને ।
સશૂલે જઘને નારી જ્ઞેયા સા તુ પ્રજાયિની ॥

તત્રોપસ્થિતપ્રસવાયાઃ કટીપૃષ્ઠં પ્રતિ સમન્તાદે-
દના ભવત્યમીક્ષણં પુરિષપ્રવૃત્તિર્મૂત્રં પ્રસિચ્યતે યોનિ-
મુખાન્જ્ઞેમા ચ ॥ ૫ ॥

પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણો

પેટ પોચું પડી બય, હૃદયના બંધ મોઠળ થઈ બય અને પેડુમાં શૂળ નીકળવા લાગે ત્યાં સ્ત્રી તુરત પ્રસવ કરશે એમ સમજવું. જને પ્રસવ થવાનું પાસે આવેલો હોય તે સ્ત્રીને કમર તથા પીઠમાં ચોમેર વેઢના થાય, ઝાડો તથા પેશાબ વારેધીએ થાય અને યોનિના મુખમાંથી કઠક (ઝરપટાં) પડે છે. ૫

પ્રજનયિષ્યમાણાં કૃતમજ્જલસ્તિવાચનાં કુમાર-
પરિવૃતાં પુત્રામફલહસ્તાં સ્વમ્યક્તામુષ્ણોદકપરિવિક્તા-
મયૈનાં સમ્મૃતાં ચવાગૂમાકણાત્ પાયયેત્ । તત્-
કૃતોપધાને મૃદુવિસ્તીર્ણે શયને સ્થિતામામુસસકથીમુ-
ત્તાનામશક્કનીયાશ્વત્ત્વઃ સ્ત્રિયઃ પરિણતવયસઃ પ્રજનન-

વિકારવાળાં હોય, જ્યોનાં અંગો ન્યૂન હોય તેઓને સ્પર્શ કરવો નહિ; દુર્ગંધ લેવી નહિ, ખરાબ વસ્તુઓ જોવી નહિ, જનાથી ઉદ્વેગ થાય એવી વાતો કરવી કે સાંભળવી નહિ, શુષ્ક અન્ન, વાસી અન્ન, અત્યંત ઊંઘળેલું અન્ન, ખયપચી ગયેલું અન્ન જમવું નહિ; બહાર ફરવા નીકળવું નહિ, ઉઝડ ધરમાં જવું નહિ, યાળાં ખાધેલાં વૃક્ષોની નીચે જવું નહિ, સ્પર્શનામાં જવું નહિ, વૃક્ષના આશ્રયમાં રહેવું નહિ, ક્રોધ તથા ભય છોડી દેવો, કચરાનો તથા લોઢાની ગિરદીનો સંસ્પર્શ કરવો નહિ, બોમ્બે ઉપાડવો નહિ, જાયા સ્વરથી બાપણાદિકનો ત્યાગ કરવો, આ શારીરસ્થાનના ગર્ભાવસ્થાંતિ નામના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં જણાવેલાં મહેનત તથા મૈથુનાદિક કર્મો કે જ્યો ગર્ભનો વિનાશ કરનારાં છે તેઓને ત્યાગ કરવો, વારંવાર તેલનો અભ્યંગ કરવો નહિ, વારંવાર લોટ વગેરેથી શરીરને ચોળાવવા વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવો, શરીરને શ્રમિત થવા દેવું નહિ અને આ શારીરસ્થાનના શુક્રોશ્ણિ-શુદ્ધિ નામના બીજા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલાં દિવસની નિદ્રા તથા અશ્રુપાત આદિનો પણ ત્યાગ કરવો. શયન તથા આસન પણ ક્રોમળ બિહાનાવાળાં, બહુ જાંચાં પણ ન હોય તથા બહુ નીચાં પણ ન હોય એવાં, તકિયા તથા ગાલમશરિયાં વગેરેવાળાં અને સાંકડવગરનાં કરવાં. ભોજન પણ દ્વિધને પ્રિય લાગે એવું, દ્રવવાળું, ઘણાં મધુર દ્રવ્યોવાળું, સિન્ધ અને જીરે જઠરાગ્નિની પ્રદીપ્તતા કરનારા પદાર્થોથી સંસ્કારે આપેલા હોય એવું કરવું. આ નિયમો ગર્ભ રહેવાના દિવસથી તે છેક પ્રસવ થતાં સુધી પાળવા. ૨

વિશેષતઃસ્તુ ગર્ભિણી પ્રથમદ્વિતીયતૃતીયમાસેષુ મધુરશીતદ્રવપ્રાયમાહારમુપસેવેત । વિશેષતઃસ્તુ તૃતીયે વૈષ્ણિકીદનં પયસા મોજયેચ્છતુર્થે દદ્મા પચ્ચમે પયસા

પષ્ઠે સર્પિષા ચેત્યેકે । ચતુર્થે પયોનવતીતસંસૃષ્ટમાહારયે-
જાક્ષ્ણમાંસસહિતં દ્વ્યમન્નમ્ । પચ્ચમે ક્ષીરસર્પિઃસંસૃષ્ટમ્ ।
પષ્ઠે શ્વદંષ્ટાસિદ્ધસ્ય સર્પિષો માત્રાં પાયયેધવાનું વા ।
સપ્તમે સર્પિઃ પૃથક્પર્ણ્યાદિસિદ્ધમેવમાપ્યાયતે ગર્ભઃ ।
અષ્ટમે ચદ્રોદકેન ઘલાતિવલગતપુષ્પાપલ્લપયોદધિ-
મસ્તુતૈલલવણમદનફલમધુષ્ટમિથ્રેણાસ્થાપયેત્ પુરાણ-
પુરીપશુદ્ધવર્ચમનુલોમનાર્થં ચ વાયોઃ । તતઃ પયોમ-
ધુરકપાયસિદ્ધેન તૈલેનાનુવાસયેદનુલોમે હિ વાયૌ સુલં-
પ્રસૂયતે નિરુપદ્રવા ચ મવતિ । અતઃ ઊર્ધ્વં ત્રિગ્ધા-
મિર્ચવાગૂમિર્ગાંઢલસૈશ્વોપક્રમેદાપ્રસવકાલાત્ । એવમુ-
પકાન્તા ત્રિગ્ધા બલવતી સુલમનુપદ્રવા પ્રસૂયતે ॥૩॥

ગર્ભિણીના સુખપ્રસવ માટે વૈધના ઉપચારો

ગર્ભિણીને પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા મહિનામાં વિશેષ કરી મધુર, શીત અને વધારે દ્રવવાળા આહારનું સેવન કરાવવું. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'ગર્ભિણીને વિશેષ કરી ત્રીજા મહિને દૂધની સાથે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો, ચોથે મહિને દહીંની સાથે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો, પાંચમે મહિને દૂધની સાથે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો અને છઠે મહિને ધીની સાથે સાઠી ચોખાનો ભાત જમાડવો' પણ અમારો મત એ છે કે, 'ત્રીજા મહિને ઉપર કદા પ્રમાણે મધુર, શીત તથા વધારે પ્રવાહીવાળો આહાર કરાવવો, ચોથે મહિને દૂધથી તથા માખણથી સંયુક્ત કરેલું, દ્વિધને પ્રિય લાગે એવું અન્ન જાગલ પ્રાણીઓનાં માંસની સાથે જમાડવું. પાંચમે મહિને દૂધવાળું તથા ધીવાળું પ્રિય અન્ન જમાડવું અને છઠે મહિને ગોખરુનો કદક નાળીને પકાવેલા ધીની માત્રા પાવી અથવા ચવાગુ પાવી.' સાતમે મહિને વિદારિગંધાદિ ગણનાં દ્રવ્યો નાળીને પકાવેલું પ્રિય અન્ન જમાડવું. આમ કરવાથી ગર્ભ વૃદ્ધિ તથા પ્રુષ્ઠિ પામે છે. આઠમે મહિને જુની

મુરુગમુખી કે પાડલ પાંધવી. ૯

અથ જાતસ્પોલ્વમવનીય મુલ્લં ચ સૈન્ધવસર્પિષા
વિશેષ્ય વૃતાક્તં મૂર્ધિ પિત્તું દદ્યાત્તતો નામિનાડીમણ-
કુલમાયમ્ય સૂત્રેણ વદ્વા છેદયેત્તત્સૂત્રેકદેશં ચ કુમારસ્ય
ગ્રીવાયાં સમ્યગ્વધીયાત્ । અથ કુમારં શીતામિરઙ્ગિરા-
શ્વાસ્ય જાતકર્મણિ કૃતે મધુસર્પિરનન્તાગ્રાહીરસેન
સુવર્ણચૂર્ણમહુલ્યાનામિકયા લેહ્યેત્તતો ઘલાતૈલેનામ્ય
વ્ય ક્ષીરવૃક્ષકપાયેણ સર્વગન્ધોદકેન વા રૂપ્યહેમ
પ્રતેનેન વા વારિણા સ્નાપયેદેનં કપિત્યપત્રકપાયેણ વા
કોળેન યથાકાલં યથાદોષં યથાવિમવં ચ ॥૧૦॥

જન્મેલા બાળકને કરવાના ઉપચારે.

જન્મેલા બાળક ઉપરથી ઓળને દૂર કરી,
તે બાળકના મોઢાને સિંધવ સહિત ધી વડે કઢતા
બળા વગરનું કરી નાખી, તેના માથા પર ધીથી
બિંબવેલું રત્નું પૂમડું ચૂકવું અને તે પછી
નાશિના નાળને આઠ આંગળ લાંબું કરી દોરાથી
પાંધીને બાણીના ભાગમાં ઠાપી નાખવું તથા તે
દોરાના બીજ છેડાને, નાળમાંથી આવ ન થવાને
માટે બાળકની ડાઠમાં સારી રીતે પાંધવો.

પછી ચોનિરૂપી યંત્રમાં દબાયાને લીધે મૂર્છિત
થયેલા બાળકને શીતળ જળ છાંટવાથી આશ્વા-
સિત કરી, જાતકર્મ નામનો સંસ્કાર કર્યા પછી
મધ, ધી, ધમાસાનો અથવા ધરોનો રસ અને
પ્રાક્ષીના રસને મિશ્રિત કરી તેમાં સોનું
ધસી તે સુવર્ણનું ધસેલું ચૂર્ણ અનામિકા
નામની આંગળી વડે એક અણોઠીભાર ચટાડવું.
પછી ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમાં
ઠહેલા બલાતેલ વડે બાળકના શરીરને ચોળી
શીતકાલાદિક સમયને, વાયુ આદિ દોષને તથા
વૈભવને અનુસરી છીરવાળાં વડ વગેરે પાંચ
વૃક્ષોના ક્વાથથી અથવા જેમાં એલાદિ ગણનાં
સર્વ સુગંધી દ્રવ્યો નાખ્યાં હોય એવા ગરમ જળથી
અથવા તપાવેલું રૂપું તથા સોનું નાંખીને જન્મેલા
જળથી અથવા લગાર બિના ડાઠનાં પાંદડાંના

ક્વાથથી તે બાળકને નવરાવવો. ૧૦

ધમનોનાં હૃદિસ્યાનાં વિવૃતત્વાદનન્તરમ્ ।
ચતુરાગ્રાત્રિરાગ્રાદ્વા સ્ત્રીણાં સ્તન્યં પ્રવર્તેતે ।

તસ્માત્પ્રથમેઽહિ મધુસર્પિરનન્તામિશ્રં મન્ત્રપૂતં
ત્રિકાલં પાયયેદ્, દ્વિતીયે લક્ષ્મણાસિદ્ધં સર્પિસ્તૃતીયે
ચ । તતઃ પ્રાહ્નિવારિતસ્તન્યં મધુસર્પિઃ સ્વપાણિતલ-
સમિતં દ્વિકાલં પાયયેત્ ॥ ૧૧ ॥

સ્ત્રીઓને ધાવણ આવતાં સુધી બાળકને
તૃપ્ત રાખવાની યોજના

સ્ત્રીઓના હૃદયમાં રહેલી ધમનીઓ પ્રસવ
થયા પછી ત્રણ અથવા ચાર રાતે ખુલ્લી થાય
છે, તેથી ત્રણ અથવા ચાર રાત પછી સ્ત્રીઓને
દૂધ પ્રવર્તે છે; એટલા માટે પહેલે દિવસે બાળક-
ને ધમાસાના અથવા ધરોના રસથી મિશ્રિત
કરેલું ધી મધથી મિશ્ર કરી મંત્રથી પવિત્ર કરીને
ત્રણ વખત પિવડાવવું; બીજે દિવસે લક્ષ્મણા
નામની ઔપધીનો ઠલ્ક નાખીને પઠાવેલું ધી
મધથી મિશ્ર કરી મંત્રથી પવિત્ર કરીને ત્રણ વખત
પિવડાવવું અને ત્રીજે દિવસે પણ એ પ્રમાણે જ
કરવું. આ પ્રમાણે ચોથે દિવસે પણ બપોર સુધી
ધાવણ નહીં ધવરાવતાં પ્રસાતે તથા બપોરે
પોતાના હાથના તળામાં સમાઈ રહે તેટલું મધ-
સહિત ધી પાવું. (પછી ચોથા દિવસના ત્રીજ
પહોરથી તૃપ્તિ પર્યંત ધાવણ ધવરાવવું.) ૧૧

અથ સૂતિકાં ઘલાતૈલામ્યક્તાં વાતહરૌષધનિઃ-
કાથેનોપચરેત્, સશેષદોષાં તુ તદહઃ પિપ્પલીપિપ્પલી-
મૂલહસ્તિપિપ્પલીચિત્રકશૃજ્જવેરચૂર્ણ ગુહોદકેનોળેન
પાયયેત્ । एवं દ્વિરાત્રં ત્રિરાત્રં વા કુર્યાદાદુષ્ટશોષિ-
તાત્ । વિશુદ્ધે તતો વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધાં સ્નેહ્યવાગ્નું
ક્ષીરયવાગ્નું વા પાયયેત્ત્રિરાત્રમ્ । તતો યવકોલકુલ-
સિદ્ધેન જાઙ્ગલરસેન શાલ્યોદનં મોજયેદ્ઘલમગ્નિવલં
ચાવેક્ષ્ય ॥ ૧૨ ॥

સૂતિકાને કરવાના ઉપચારે.

સૂતિકાને ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૫મા

કુશલાઃ કર્તિતનત્વાઃ પરિચરેયુરિતિ ॥ ૬ ॥

પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીને
કરવાના ઉપચારો

સ્ત્રી પ્રસવ માટે તૈયાર થાય ત્યારે મંગલ તથા સ્વસ્તિવાચન કરાવી, તેની આસપાસમાં બાળકોને ઊભા રાખી, ગર્ભિણીના હાથમાં પુલ્લિંગ નામવાળાં ફળો આપી, ગાત્રોમાં સારી પેટે તેલનો અભ્યંગ કરી, ઊના પાણીથી નવરાવી, જેમાં માત્રાથી થી નાખેલું હોય એવી અને જરાજરા ઊની હોય એવી યવામૂ (રામ) તેના ગળા સુધી પાની. પછી જેમાં દામળ દામળ ઓશીકાં મુક્યાં હોય એવી દામળ તથા વિસ્તીર્ણ શય્યામાં તે ગર્ભિણીને સાયળો પડોળા રખાવી ઉભડક બેસાડવી અથવા ચત્તી સુવાડવી અને તે વખતે વૃદ્ધાવસ્થાવાળી, પ્રસવ કરાવવામાં નિપુણતા ધરાવતારી, જેઓએ નખ સારી પેટે ઉતરાવી નાખ્યા હોય તથા જનાથી ગર્ભિણી લગ્નય, બીએ કે દાઈ પ્રકારે ગભરાય નહીં એવી ચાર સુયાણી-ઓએ તે ગર્ભિણીના ઉપચારો કરવા તથા સેવા કરવી. ૬

અથાસા ત્રિશિલાન્તરમનુલોમનુમુલ્લમમ્યવ્યાદ્ બ્રૂયચૈનામેકા સુમગે પ્રવાહસ્વેતિ ન ચા પ્રાસાવી પ્રવાહસ્વ તતો વિગુક્તે ગર્મનાહીપ્રવચ્ચે સશ્લેષુ શ્રોણિ-વટ્કણવત્સિશિરઃસુ પ્રવાહેયાઃ શનૈઃ શનૈસ્તતો ગર્ભ-નિર્ગમે પ્રગાઢં તતો ગર્મે યોનિમુલ્કં પ્રવજ્ઞે ગાઢતરમા-વિશલ્યમાવાત્ ॥ ૭ ॥

સુયાણીઓએ શુ' કર્ણ' તે વિષે

પછી એ ગર્ભિણીના છોકરું નીકળવાના માર્ગમાં રવાંડાંઓની વડાણના અનુસારથી તે માર્ગની ઊંડાઈની અંદર ચોમર તેલનો અભ્યંગ કરી ચાર સુયાણીઓમાંની જે એક શ્રેષ્ઠ સુયાણી હોય, તેણે તે ગર્ભિણીને કહેવું કે, 'બાઈ! જે તને બરાબર પીડ આપતી હોય, ત્યારે બેર કરજે પણ બરાબર પીડ આવ્યા વિના બેર કરીશ નહીં.

ગર્ભની નાહીઓનો અંધ છૂટી અથ અને તારાં કમર, સાયળોનાં મૂળ તથા મૂત્રાશયના ઉપરના ભાગમાં સળ નીકળવા લાગે ત્યારે ધીરેધીરે બેર કરજે, ગર્ભ નીકળવા લાગે ત્યારે વધારે બેર કરજે અને પછી ગર્ભ ચોનિના મુખમાં આવે, ત્યારથી તે તંમામ શય નીકળી અથ ત્યાં સુધી અત્યંત બેર કરજે. ૭

અકાલપ્રવાહનાદ્ધિરંમૂકં વ્યસ્તદનુમૂર્ધ્વામિષા-વિનં કાસશ્વાસશોષોપદ્રુતં કુઞ્જં વિકટં વા જનયતિ ॥ ૮

પીડ ન આવતાં છતાં બેર કરવાથી
સંતાનની થતી ખરાબી

સમય પ્રાપ્ત થયા વિના બેર કરવાથી બદરું, મૂઠું, કંથારી, હડપચીત્રાણું, ડોકની હાંસડીથી ઉપરના પ્રદેશોમાં શોગોવાણું, ખાંસીના ઉપદ્રવ-વાણું, શાસની પીડાવાણું, શોષથી ઉપદ્રવ પામેલું, ખૂંધું કે ચિકટ આકારવાણું છોકરું આવે છે. ૮ તથા પ્રતિલોમનુલોમયેત્ ॥

ગર્ભસજ્જે તુ યોનિં ધૂપેત્ કૃષ્ણસર્પનિર્મોકેષ્ણ વિણ્ડીતકેન વા । વધીયાદિરણ્યપુષ્પી મૂલં હસ્તપાદ-યોર્દારયેત્ સુવર્ચ્છાં વિશલ્યાં વા ॥ ૯ ॥

ગર્ભ આવળો હોય કે અટકી રહે ત્યારે
શુ' કરવું?

આ અંથના નિદાનસ્થાનના મૂઠગર્ભનિદાન નામના આઠમા અધ્યાયમાં કંઠા પ્રમાણે ગર્ભ પ્રતિલોમ હોય તો ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઠગર્ભ-ચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયમાં કંઠા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરીને ગર્ભને અનુલોમ કરવો.

જે ગર્ભ અનુલોમ છતાં પણ અટકી રહ્યો હોય તો ચોનિને કાળા સર્પની કાંચળીની અથવા મીંઠળની ધુમાડી દેવી અને ગર્ભિણીના હાથ ઉપર તથા પગ ઉપર ભોરિંગાણીનું મૂળ બાંધવું અથવા

૧ મૂળમાં 'દિરણ્યપુષ્પી' શબ્દ છે તેનો ઉપરો 'ભોરિંગાણી' અર્થ લખ્યો છે. નિષંદમાં જોતાં મસજી કે નાની અમુરી નીકળે છે. બાવપ્રકારમાં તો દ્વિધા અન્નાગ્રનું મૂળ બાંધવાનું કહ્યું છે.

અત્યંત અપતર્પણ (કર્ષણરૂપ ચિકિત્સા) કરવાથી
કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય થઈ પડે છે; ઝેટલા
માટે વૈદે દેશકાળ જોઈને વ્યાધિ ટાળવામાં
ઉપયોગી થાય એવી ક્રિયાથી સૂતિકાના ઉપચારો
કરવા, કે જોથી સૂતિકા વિનાશ પામે નહિ. ૧૬

અથાપરાડપતન્ત્યાનાદાધ્માનો કુરુતે, તસ્માત્
કણ્ઠમસ્યાઃ કેશવેષ્ટિતયાહુત્યા પ્રમૃજેત્ । કટુકાલા-
ચૂકૃતવેષનસર્પસર્પનિર્મોર્કર્વા કટુનૈલવિમિશ્રેયોનિમુખં
ધૂપેત્ । લાઙ્ગલીમૂલકલ્કેન વાસ્યાઃ પાણિપાદતલ-
માલિખેત્ । મૂર્ધ્નિ વાસ્યા મહાવૃક્ષક્ષીરમનુસેચયેત્ ।
કુષ્ઠલાઙ્ગલીમૂલકલ્કં વા મધમૂત્રયોરન્યતેરેણ પાયયેત્ ।
શાલિમૂલકલ્કં વા વિપ્પલ્યાદિં વા મધેન । સિદ્ધાર્થક-
કુષ્ઠલાઙ્ગલીમહાવૃક્ષક્ષીરમિશ્રેણ સુરામળ્ડેન વાડસ્યા
પયેત્ । એતરેવ સિદ્ધેન સિદ્ધાર્થકતૈલેનોત્તરવસ્તિં દદ્યાત્ ।
સિંગ્ધેન વા કૃત્તનલેન હસ્તેનાપહરેત્ ॥ ૧૭ ॥

પ્રસવમાં ઝોળ ન પડવાથી થતા ઉપદ્રવો
અને ઝોળ પાડવાના ઉપાયો

જેને પ્રસવ થયો હોય તે સ્ત્રીને પેટમાંથી
ઝોળ ન પડી હોય, તો તે ઝોળ આનાહને.
આક્રાને, શૂળને તથા અગ્નિની મંદતાને કરે
છે, તેથી તે ઝોળને પાડવા માટે કેશોથી
વીટેલી આંગળી વડે સૂતિકાના કંઠને ધસવો;
અથવા કડવી તુંબડી, કડવી ઘીસોડી, સરસવ
તથા સર્પની કાંચળીનું ચૂર્ણ કરી સરસિયા
તેલમાં કાલવીને તેને ચોળિના મુખ પર ધુમાડો
દેવો; અથવા સૂતિકાના હાથપગનાં તળાઓમાં
દૂધિયા વછનાગનાં મૂળિયાંના કલ્કનો લેપ કરવો;
અથવા સૂતિકાના માથા પર ખરસાણી ચોરના
ક્ષીરનું સિંચન કરવું; અથવા કઠનો અને દૂધિયા
વછનાગનાં મૂળિયાનો કલ્ક કરી મઘની સાથે
કે ગોમૂત્રની સાથે સૂતિકાને પાવો; અથવા
ચોખ્ખાના છોડનાં મૂળિયાંના કે પિપ્પલ્યાદિ ગણનો
કલ્ક કરી મઘની સાથે પાવો; અથવા સરસવ,
કઠ, દૂધિયો વછનાગ તથા ચોરના ક્ષીરથી

મિશ્ર કરેલી મઘની આખથી શુદ્ધમાં પિચકારી
મારવી; અથવા એ જ ઔષધોનો કલ્ક નાખીને
પકવેલા સરસિયા તેલથી ચોળિમાં પિચકારી
મારવી અથવા સૂચાણીએ કે વૈદે હાથના નખ
સારી પેટે ઉતરાવી સિંગ્ધ કરેલો તે હાથ
નાખી ઝોળ કાઢી લેવી. ૧૭

પ્રજાતાયાશ્ચ નાર્યા રુક્ષશરીરાયાસ્તીક્ષ્ણરવિ-
શોષિતં રક્તં વાયુના તદ્દેશંગનાતિસરુદ્ધં નામેરધઃ
પાર્શ્વયોર્વસ્તૌ વસ્તિશિરસિ વા ગ્રન્થિ કગેતિ, તતશ્ચ
નાભિવસ્ત્યુદરશૂલાનિ ભવન્તિ, સૂત્રીભિરિવ નિસ્તુદ્યતે
મિદ્યતે દીર્યત ઇવ ચ પકાશયઃ, સમન્તાદાધ્માનમુદરે
મૂત્રસક્ષશ્ચ ભવતીતિ મક્કલલક્ષગમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂતિકાના મક્કલ નામના રોગનું
નિદાન તથા લક્ષણ

રુક્ષ શરીરવાળી સૂતિકાનું રુધિર પીપર
વગેરે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી શુદ્ધ ન થયું હોય, તો તે
રુધિર તે પ્રદેશમાં રહેલા વાયુથી અત્યંત રોકાઈ
જઈને નાભિની નીચે, પડખાંઆમાં, મૂત્રાશયમાં
અથવા મૂત્રાશયના ઉપરના પ્રદેશમાં ગ્રંથિને
ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે ગ્રંથિથી નાભિ, મૂત્રાશય
તથા ઉદરમાં શૂળ થાય છે અને પકાશય
જાણે સોઈઓથી ભોંકાનો હોય, કુડાડાથી
ભેદાનો હોય અને ઠરતથી ચિરાનો હોય તેમ
વ્યથા પામે છે; આથી પેટમાં ચોમેર આધ્માન
(ફૂલી જવું) થાય છે અને મૂત્રની અટકાયત
થાય છે; આ મક્કલનું લક્ષણ સમજવું. (પ્રસવના
રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ પણ મક્કલ કહેવાય
છે અને રોકાયેલું રોધન પાકનાથી થયેલો નિદ્રધિ
પણ મક્કલ કહેવાય છે—હૈન.) ૧૮

તત્ર વીરતર્વાદિમિદ્ધ જલમૂષ્કાદિપ્રતીવાપં
પાયયેદ્યવક્ષારચૂર્ણં વા સર્પિષા સુખોદકન વા લવણ-
ચૂર્ણં વા પિપ્પલ્યાદિકાંચન પિપ્પલ્યાદિચૂર્ણં વા સુરા
મળ્ડેન વરુણાદિકાંચં વા પચ્ચકોલૈલાપ્રતીવાપં પૃથક્પ-
ર્ણ્યાદિકાંચં વા મદ્દારુમરિચસંસૃષ્ટ પુરાણગુહં વા

અધ્યાયમા કહેવું બન તેન ચેળા સુરસ્થાનના
 ૩૮મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમા કહેનાં
 વાતકર ઔષધોના કનાય પિવડાવે તથા તે
 કનાયનું જ સેયનાદિક કરવું બે કુદરુધિર
 બાધી રહી ગયું હોય, તો પહેલે દિવસે પીપર,
 પીપરીમૂળ ગજપીપર, ચિત્રક અને સુંઠનું ચૂર્ણ
 ગોળના ઉઘાગેના ગરમ પાણીની સાથે પિવડાવવું
 આ પ્રમાણે ૭ રાત સુધી અથવા ત્રણ રાત સુધી
 એટલે જ્યાસુધી કુદરુધિર હોય ત્યાં સુધી કરવું
 ત્રીજી અથવા ચોથે દિવસે રુધિર શુદ્ધ થઈ ગયા
 પછી વિદારિગધાદિગણના દ્રવ્યોથી પકાવેલી
 ઝાઝા પીનાળી અથવા દૂધવાળી રાખ ત્રણ રાત
 સુધી પાવી પછી સોના તથા તંબુલ જકરાશિના
 બળને જોઈ જવ, પચેડાલ (પીપર, પીપરીમૂળ,
 ચવક, ચિત્રક તથા સુંઠ) અને કળથી નાળી
 પકાવેલા જગત પ્રાણીઓના માસના રસની
 સાથે રાતા ચોખાનો ખાત જમાડવો ૧૨

બેનેન વિધિનાધ્યર્ધમાવમુપસસ્કૃતા વિમુક્તા
 દ્વારાચારા વિગતસૂતિકામિવાના સ્વાત્ પુનરાત્તવદર્શ
 નાદિત્યેકે ॥ ૧૩ ॥

સૂતિકાપણું ક્યારે મટે ?

આ પ્રમાણે દોઢ મહિના સુધી ખરાખર
 ઉપચાર કરવામા આવે, અને પછી સૂવાવડ
 સળધી આહાર તથા આચરણ છોડી દેવામા
 આવે ત્યારપછી સૂતિકા કહેવાય નહિ 'કે'લાક
 આચાર્યો કહે છે કે 'ફરીવાર રજેદર્શન થાય
 ત્યારે સૂતિકા કહેવાય નહિ' ૧૩

ધન્વમ્મિજાતાતુ વલવર્તી સૂતિકા ઘૃતતૈલયોર
 ન્યતરસ માત્રા પાંચયેત્ પિપ્પ્લ્યાદિકપાયાનુપાના,
 સ્નેહનિત્યા ચ સ્વાત્તિરાગ પચરાગ વા । અપ્લા યવાગ્
 પાંચયેત્તિરાગ પચરાગ વા । અતઃ ઉર્ધ્વ સ્તિગ્ધનાન્ન
 સસર્ગેષોવચેત્ ॥ ૧૪ ॥

જાગલ દેશની સૂતિકાના ઉપચારમા વિરોધ
 જાગલ દેશમા ઉત્પન્ન થયેલી સૂતિકા,

દેશસ્થાનને લીધે બૂખી થઈ જાય, તા તેને રહેને
 દિવસે જ પાચન થાય તેટલા ધીની કે તેનની
 માત્રા પાવી, એ માત્રા પાવા પછી પિપ્પ્લ્યાદિ
 ગણના કનાયનું અનુપાન દેવું અને તે માત્રા પચ્યા
 પછી વિદારિગધાદિ ગણના કઠક નાળી પકાવેલી
 રાખ ત્રણ પાવી આ પ્રમાણે ત્રણ અથવા પાંચ
 રાત સુધી કરવું અને તેટલા દિવસોમા તે
 સૂતિકાને નિત્ય તેન ઓગવું જગનદેશમા
 ઉત્પન્ન થયેલી જે સૂતિકા બળવાળી હોય તેને
 માટે એ પ્રકાર છે, પણ તે દેશના ઉત્પન્ન થયેલી
 સૂતિકા નિર્બલ હોય તો તેને ધી કે તેનની
 માત્રા નહિ પાતા ત્રણ રાત સુધી કે પાંચ રાત
 સુધી ફક્ત વિદારિગધાદિ ગણના દ્રવ્યોવાળી
 સ્તિગ્ધ રાખ જ પાવી અને નિત્ય તેન ઓગાવવું
 ત્રણ રાત કે પાંચ રાત વીત્યા પછી બીજું સ્તિગ્ધ
 અન્ન યોગ્યતા પ્રમાણે જમાડવું ૧૪

પ્રાયશ્ચયૈના પ્રમૂનેનોષ્ણોદકેન પરિવિચ્ચત્ ।
 ક્રોધાયાસમૈથુનાદીન્ પરિહરેત્ ॥ ૧૫ ॥

સૂતિકાનો સામાન્ય ઉપચાર અને પરેશ
 સૂતિકાના શરીર પર લગભગ ગરમ કરેલા
 પુષ્કળ પાણીથી સિંચન કરવું અને સૂતિકાએ
 ક્રોધ, પરિશ્રમ તથા મૈથુન વગેરેના ત્યાગ કરવો
 (ગભથી ક્રુધ્ધ થયેલા રુધિરને ઝારવા માટે
 અને વાયુ ન વધે તે માટે ગરમ પાણીથી સિંચન
 કરવાનું કહ્યું છે) ૧૫

મવતશ્ચાર ॥

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા ચો વ્યાધિરુપજાયતે ।
 સ ક્રુક્ષ્ણાધ્યોડસાધ્યો વા મવેદત્વપતર્વણાત્ ॥
 તસ્માત્તા દશકાલૌ ચ વ્યાધિપાત્મ્યેન કર્મણા ।
 પરીક્ષોપચરદેવ નેયમત્સયમામ્રણાત્ ॥ ૧૬ ॥

વંધે સૂવાવડીની ખાસ કાળજી રાખવી
 આ વિષયના શ્લોકોમા ભગવાન ધન્વતરિએ
 સ્વયંએ કહ્યું છે 'સૂતિકાને અદિત આહાર
 વિદારથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે વ્યાધિ

ઊંચાં ન હોય એવી, ખોડખાં પણ વગરની, વ્યસન-
વગરની, જેનું છોકરું જીવતું હોય એવી, ઘણા
દૂધવાળી, પ્રેમવાળી, હલકાં કામો નહિ કરનારી,
સારા કુળમાં જન્મેલી, કહેવામાં આવેલા આ ગુણો
કરતાં પણ જેમાં અધિક ગુણો હોય એવી અને
શ્યામવર્ણવાળી રાખવી. આવી ધાવ રાખવાથી
બાળકનું આરોગ્ય અને બળ વૃદ્ધિ પામે છે.
(શ્યામવર્ણવાળી સ્ત્રીમાં ઘણું કરી ધાવણ વધારે
હોય છે, તેથી શ્યામવર્ણવાળી ધાવ રાખવાનું
કહ્યું છે.) ધાવ જે ઊંચાં સ્તનોવાળી હોય તો
બાળકને વિકરાળ કરી નાખે છે અને લાંબાં
સ્તનોવાળી હોય તો બાળકના નાકને તથા મુખને
સ્તનો વડે ઢાંચી દેવાથી બાળકના મરણનું કારણ
થઈ પડે છે. (ધાવમાં બીજા દોષો જે કહેવામાં
આવ્યા છે, તેઓનાં કારણોની કલ્પના પણ આ
પદ્ધતિ પ્રમાણે કરી લેવી.) ૨૨

તતઃ પ્રશસ્તાયાં તિથૌ શિરઃસ્નાતમહતવાસ-
સમુદચ્ચુક્ષં શિશુમુપવેશ્ય ધાર્ત્રીં પ્રાચ્ચુક્ષીમુપવેશ્ય
દક્ષિણં સ્તનં ધૌતમીષત્પરિસ્તુતમમિમન્ત્ય મન્ત્રેણાનેન
પાયયેત્ ॥

‘ચત્વારઃ સાગરાસ્તુભ્યં સ્તનયોઃ ક્ષીરવાહિનઃ ।
ભવન્તુ સુમગે નિત્યં વાલસ્ય વલવૃદ્ધયે ॥
પયોડમૃતરસં પીત્વા કુમારસ્તે શુભાનને ।
દૌર્ધમાયુરવાપ્નોતુ દેવાઃ પ્રાશ્યામૃતં યથા ’ ॥ ૨૩ ॥

બાળકને ધાવનું દૂધ ધવડાવવાનો વિધિ

જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે જે દિવસે
તિથિ, વાર તથા નક્ષત્ર વગેરેની અનુકૂળતા હોય,
તે દિવસે માથે નાહેલા તથા જણે નવીન વસ્ત્રો
પહેર્યાં હોય એવા બાળકને તેનું મોઢું ઉત્તર તરફ
રહે એવી રીતે બેસાડી અને ધાવને તેનું મુખ
પૂર્વ તરફ રહે એવી રીતે રાખી, ધાવના જમણા
સ્તનને જળથી ધોવડાવી, તેમાંથી પ્રથમનું થોડુંક
ધાવણ કઢાવી નાખી પછી નીચે લખેલા અર્થ-
વાળા બે મંત્રોથી મંત્રી બાળકને ધવડાવવું.

‘હે ઉત્તમ ભાગ્યવાળી ! આ બ
બળની વૃદ્ધિ માટે ચારે સમુદ્રો નિત્ય
સ્તનોમાં દૂધની પ્રાપ્તિ કરનારા થાઓ. હે
મુખવાળી ! જેમ દેવતાઓ અમૃત પીને
આયુષ્ય પામ્યા છે, તેમ આ બાળક અ
જેવા રસવાળું તારું દૂધ પીને લાંબું ૨
પામજો.’ ૨૩

અતોડન્યથા નાનાસ્તન્યોપયોગસ્યાસાત્મ્યા
ધિજન્મ ભવતિ । અપરિસ્તુતેડન્યતિસ્તબ્ધસ્તન્યપૂ-
પાનાદુત્સુહિતસ્રોતસઃ શિશોઃ કાસશ્વાસવમીપ્રા-
તસ્માદેવંવિધં સ્તન્યં ન પાયયેત્ ॥ ૨૪ ॥

ધાવ બદલવાથી તથા પહેલું દૂધ
નહિ કાઢવાથી નુકસાન

જે એક જ ધાવને સુકરર કરી રાખ
ન આવે, તો બાળકને અનેક સ્ત્રીઓના ધા
ઉપયોગ માફક ન આવતાં રોગો
થાય છે. જે ધાવના સ્તનોમાંથી પહેલું
ધાવણ સ્ત્રવાવી નાખવામાં ન આવે, તો ૨
અકકડ અને ધાવણથી ભરપૂર થયેલા
ધાવવાથી બાળકના સ્રોતો ભરાઈ જ
બાળકને ખાંસી, શ્વાસ તથા ઊલટી થા
માટે અનેક સ્ત્રીઓનું ધાવણ ધવડાવવું
અને સ્તનોમાં ભરાયેલું પહેલું થોડુંક
કાઢી નાખ્યા વગર પણ ધવડાવવું નહિ. ૨
ક્રોધશોકાવાત્સલ્યાદિમિશ્ર સ્ત્રિયાઃ સ્તન
ભવતિ ॥ ૨૫ ॥

ક્રોધવાળી ધાવથી નુકસાન

ધવડાવનારી સ્ત્રી જે ક્રોધથી કે શે
યુક્ત હોય અને બાળક ઉપર પ્રેમવિનાની
તો ધાવણનો નાશ થઈ જાય છે. ૨૫

અથાસ્યાઃ ક્ષીરજનનાર્થ સૌમનસ્યમુત્પાદ્ય
ગોધૂમશાલિષ્ઠિકામાંસરસસુરાસૌવીરકવિણ્યાકલ
મત્સ્યકરોરુકશ્ચઙ્ગાટકવિસવિદારિકન્દમધુકશત
નાલિકેરાલાવૂકાલશાકપ્રમૃતીની વિદધ્યાત્ ॥ ૨

ત્રિકલકવતુર્જાતકક્ષુસ્તુમ્વરુમિથં સ્વાદેદચ્છં વા
પિષેદરિષ્મિતિ ॥ ૧૯ ॥

મહાક્ષની ચિકિત્સા

સૂત્રિકાને મહાક્ષ યથે દોષ, તે વૈવે વીરત
વોદિ ગણુના ક્વાયમાં ઊપકાદિ ગણુ પણ પાછળ-
થી-સિદ્ધ થતી વખતે નાખી તે ક્વાય પાવે;
અથવા સહેવાય તેવા જીના જળની કે ધીની
સાથે જવખારનું ચૂર્ણ પાવું; અથવા પિપ્પલ્યાદિ
ગણુના ક્વાયની સાથે સંધનનું ચૂર્ણ પાવું; અથવા
મદિરાની આછની સાથે પિપ્પલ્યાદિ ગણુનું ચૂર્ણ
પાવું; અથવા વરુણાદિ ગણુના ક્વાયમાં પાછળથી
સિદ્ધ થતી વખતે પંચકોશ તથા એક્ષથી નાખી
તે ક્વાય પાવે; અથવા દેવદાર તથા મરીનાં
ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલો વિહારિંગધાદિ ગણુનો ક્વાય
પાવે; અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, તમ્બૂ, તમાલપત્ર,
એક્ષથી, નાગકેસર અને ધાણાના ચૂર્ણથી મિશ્ર
કરેલો જૂનો ગોળ ખવડાવવો; અથવા દેવજ
અમયારિષ્ટ વગેરે અરિષ્ટ પાવું. (દોષાદિક તપાસી
આ પ્રમાણે યોગોમાંથી જે યોગ અનુકૂલ જણાય
તે આપવા.) ૧૯

અથ યાતં ક્ષીમપરિવૃતં ક્ષીમવદ્ધાસ્તૃતાવાં
શય્યાયાં શાયેત્ । પીતુષદરીનિમ્બપરુષકશાલા
મિથૈનં વીજયેત્ । મૃદ્ધિં ચાસ્યાહરહસ્તેટપિતુમવ-
ચારયેત્ । ધૂપયેથૈનં રક્ષોઘૈર્ધૈઃ । રક્ષોગ્રામિ ચાસ્ય
પાણિપાદશિરોગ્રીવાસ્ત્રવજ્જેત્ । નિલાતસીસર્પપક્ષાં-
મ્યાથ પ્રકિરેત્ । અપિષ્ઠાને ચામ્પિં પ્રજ્વાલયેત્ ।
મનિતોપાસનીયં પારેક્ષેન ॥ ૨૦ ॥

બાળકને કરવાના ઉપચારો

બાળકને કૌમ^૧ વચ્ચેથી વોદી, જેમાં કૌમ
વસ બિહાવેલું દોષ એવી રાખ્યામાં સુવડાવે.
ખીટુ, બોરડી, લોખંડો કે કાશસાના ઝાડની
રાખાએથી બાળક ઉપર પવન કરવે. બાળકના

માથામાં દરદોષ તેજથી બિજાવેલું પૂમકું
મૂકું. રાક્ષસોને હણનારા વજ્ર વગેરેના ધૂપોની
ધુમાડી દેવી. બાળકનાં હાથ, પગ, માથું તથા
ડોક ઉપર રાક્ષસોને હણનારી ઔષધીએ
નાખવી તથા બાંધવી. સૂતાવડના ધરમાં તલ,
અળસી તથા સરસવના દાણા વેરી રાખવા
અને અગ્નિને પણ પ્રજ્વલિત રાખવો. આ
અંયના સૂત્રસ્થાનના પ્રણિતોપાસનીય નામના
૧૯માં અધ્યાયમાં કહેલા વિધિ ઉપર પણ ધ્યાન
આપવું. ૨૦

તતો દશમેઽહ્નિ માતાપિતરૌ કૃતમન્નલકૌતુકૌ
સ્વસ્તિવાચનં કૃત્વા નામ કુર્યાતાં યદમિથેતં
નક્ષત્રનામ વા ॥ ૨૧ ॥

દશમે દિવસે બાળકનું નામ પાડવું

દશમે દિવસે માતાએ તથા પિતાએ મંગળ
તથા વાઘ આદિ કૌતુક કરી સ્વસ્તિવાચન
કરાવીને બાળકનું પોતાના મનને ગમે તેવું નામ
પાડવું અથવા અંયોતિઃશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર
પ્રમાણે જન્મનક્ષત્રને અનુસરવું નામ પાડવું. ૨૧

તતો યથાવર્ણ યાત્રીપ્રેયાન્મધ્યમપ્રમાર્ગ મધ્ય-
મવયસમરોર્ગાં શીલવતીમચપલામલોલુપામકુશામચ્છૂટાં
પ્રસન્નહૃદીરામલમ્બોઘ્રીમલમ્બોર્વસ્તનીમવ્યક્તામવ્યસનિ-
ર્નાં જીવદ્વસાં દોર્ગ્રી વત્સલામધુદ્રકર્મિણીં કુલે જાતા-
મતોમૃષિષ્ઠિય ગુણૈરન્વિતાં શ્યામામારોગ્યવલવૃદ્ધયે
યાલસ્ય । તત્રોર્ધ્વસ્તની કરાલં કુર્યાત્ । લમ્બસ્તની
નાષિકામુલં છાદયિત્વા મરણમાપદયેત્ ॥ ૨૨ ॥

બાળકને ધવડાવવા ધાવ કેવી નેઈ એ ?

બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણચૂંની, ક્ષત્રિયે ક્ષત્રિય-
ચૂંની, વૈશ્યે વૈશ્યચૂંની અને શૂદ્રે શૂદ્રચૂંની
ધાવ રાખવી. ધાવ મધ્યમ કદવાળી, મધ્યમ
ઉંમરવાળી, રોગવગરની, સારા સ્વભાવવાળી,
અપગતાવગરની, વિષપાદિકમાં લાંબટાવગરની,
કૂચ નહિ, બડી પણ નહિ સ્વચ્છ દૂધવાળી, જેના
દોડ લાંબા ન દોષ એવી, જેનાં સ્તનો લાંબાં કે

૧ જન્મની તંતુએથી જન્મવેલું જન્મ કૌમ કહેવાય.
અને કૌમ એટલે રક્ષકો વચ્ચે એમ લખ્યું છે.

હાંયાં ન હોય એવી, ખોડખાંપણવગરની, વ્યસન-
વગરની, જેનું છોકરું જીવતું હોય એવી, ધણા
દૂધવાળી, પ્રેમવાળી, હલકાં કામો નહિ કરનારી,
સારા કુળમાં જન્મેલી, કહેવામાં આવેલા આ ગુણો
કરતાં પણ જમાં અધિક ગુણો હોય એવી અને
શ્યામવર્ણવાળી રાખવી. આવી ધાવ રાખવાથી
ખાળકનું આરોગ્ય અને ખળ વૃદ્ધિ પામે છે.
(શ્યામવર્ણવાળી સ્ત્રીમાં ધણું કરી ધાવણ વધારે
હોય છે, તેથી શ્યામવર્ણવાળી ધાવ રાખવાનું
કહ્યું છે.) ધાવ જે હાંયાં સ્તનોવાળી હોય તો
ખાળકને વિકરાળ કરી નાખે છે અને લાંબાં
સ્તનોવાળી હોય તો ખાળકના નાકને તથા મુખને
સ્તનો વડે ઢાંછી દેવાથી ખાળકના મરણનું કારણ
થઈ પડે છે. (ધાવમાં ખીજ દોષો જે કહેવામાં
આવ્યા છે, તેઓનાં કારણોની કલ્પના પણ આ
પદ્ધતિ પ્રમાણે કરી લેવી.) ૨૨

તતઃ પ્રશસ્તાયાં તિથૌ શિરઃસ્નાતમહત્વાસ-
સમુદચ્ચુક્ષં શિશુમુપવેશ્ય ધાત્રીં પ્રાચ્છુચ્છીમુપવેશ્ય
દક્ષિણં સ્તનં ધૌતમીક્ષત્પરિસ્થુતમભિમન્ત્ર મન્ત્રેણાનેન
પાયયેત્ ॥

‘તત્ત્વારઃ સાગરાસ્તુભ્યં સ્તનયોઃ ક્ષીરવાહિનઃ ।
મવન્તુ સુમને નિત્યં ચાલસ્ય ચલવૃદ્ધયે ॥
પયોડમૃતરસં પીત્વા કુમારસ્તે શુમાનને ।
દીર્ઘમાયુરવાપ્નોતુ દેવાઃ પ્રાર્યામૃતં યથા ’ ॥ ૨૩ ॥
ખાળકને ધાવનું દૂધ ધવડાવવાનો વિધિ

જ્યોતિઃશાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે જે દિવસે
તિથિ, વાર તથા નક્ષત્ર વગેરેની અનુકૂળતા હોય,
તે દિવસે માથે નાહેલા તથા જણે નવીન વસ્ત્રો
પહેયાં હોય એવા ખાળકને તેનું મોઢું ઉત્તર તરફ
રહે એવી રીતે બેસાડી અને ધાવને તેનું મુખ
પૂર્વ તરફ રહે એવી રીતે રાખી, ધાવના જમણા
સ્તનને જળથી ધોવડાવી, તેમાંથી પ્રથમનું થોડુંક
ધાવણ કઠાવી નાખી પછી નીચે લખેલા અર્થ-
વાળા બે મંત્રોથી મંત્રી ખાળકને ધવડાવવું.

‘હે ઉત્તમ સાગ્યવાળી ! આ ખા-
ખળની વૃદ્ધિ માટે ચારે સમુદ્રો નિત્ય
સ્તનોમાં દૂધની પ્રાપ્તિ કરનારા થાઓ. હે
મુખવાળી ! જેમ દેવતાઓ અમૃત પીને
આયુષ્ય પામ્યા છે, તેમ આ ખાળક અમ-
જવા રસવાળું તારું દૂધ પીને લાંબું અ-
પામજો.’ ૨૩

અતોડન્યથા નાનાસ્તન્યોપયોગસ્યાસાત્મ્યાત્
ધિજન્મ મવતિ । અપરિસ્થુતેડપ્યતિસ્તન્ધસ્તન્યપૂર્ણ
પાનાદુત્સ્નુહિતસ્રોતસઃ શિશોઃ કાસશ્વાસવમીપ્રાદુ-
તસ્માદેવંવિધં સ્તન્યં ન પાયયેત્ ॥ ૨૪ ॥

ધાવ બદલવાથી તથા પહેલું દૂધ
નહિ કાઢવાથી નુકસાન

જે એક જ ધાવને સુકરર કરી રાખ-
ન આવે, તો ખાળકને અનેક સ્ત્રીઓના ધાવ
ઉપયોગ માફક ન આવતાં રોગો ઉ-
થાય છે. જે ધાવના સ્તનોમાંથી પહેલું થે
ધાવણ સ્ત્રાવી નાખવામાં ન આવે, તો અ-
અક્રડ અને ધાવણથી ભરપૂર થયેલા સ-
ધાવવાથી ખાળકના સ્રોતો ભરાઈ જ-
ખાળકને ખારસી, શ્વાસ તથા હાલટી થાય
માટે અનેક સ્ત્રીઓનું ધાવણ ધવડાવવું
અને સ્તનોમાં ભરાયેલું પહેલું થોડુંક ધ-
કાઢી નાખ્યા વગર પણ ધવડાવવું નહિ. ૨૪
ક્રોધશોકાવાત્સલ્યાદિમિશ્ર સ્ત્રિયાઃ સ્તન્ય-
મવતિ ॥ ૨૫ ॥

ક્રોધવાળી ધાવથી નુકસાન

ધવડાવનારી સ્ત્રી જે ક્રોધથી ઠે શો-
યુક્ત હોય અને ખાળક ઉપર પ્રેમવિનાની
તો ધાવણનો નાશ થઈ જાય છે. ૨૫

અથાસ્યાઃ ક્ષીરજનનાર્થ સૌમનસ્યમુત્પાદ-
ગોષ્ઠમશાલિષ્ટિકમાંસરસસુરાસૌવીરકપિણ્યાકલ્પ-
મત્સ્યકશેરુકશૃજાટકવિસવિદારિકન્દમધુકશતા-
નાલિકેરાલાવૂકાલશાકપ્રમૃતીની વિદધ્યાત્ ॥ ૨૬

ત્રિકલકચતુર્જાતકકુસ્તુમ્બરુમિશ્રં ધાત્રેદન્ઠં વા
વિવેદરિમિતિ ॥ ૧૯ ॥

મક્ષ્મણી ચિકિત્સા

સૂતિકાને મક્ષ્મણી થયો હોય, તે વૈદે વીરત
વાદિ ગણના ક્ષાયમાં બિષકાદિ ગણ પણ પાછળ-
થી-સિદ્ધ થતી વખતે નાખી તે ક્ષાય પાવો;
અથવા સહેવાય તેવા જિના જળની કે ઘીની
સાથે જવખારતું ચૂર્ણ પાવું; અથવા પિપ્પલ્યાદિ
ગણના ક્ષાયની સાથે સેંધવતું ચૂર્ણ પાવું; અથવા
મદિરાની આછની સાથે પિપ્પલ્યાદિ ગણતું ચૂર્ણ
પાવું; અથવા વચ્છાદિ ગણના ક્ષાયમાં પાછળથી
સિદ્ધ થતી વખતે પંચકોશ તથા એલચી નાખી
તે ક્ષાય પાવો; અથવા દેવદાર તથા મરીનાં
ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલો વિહારિગંધાદિ ગણનો ક્ષાય
પાવો; અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર,
એલચી, નાગકેસર અને ધાણાના ચૂર્ણથી મિશ્ર
કરેલો જૂનો ગોળ ખવડાવવો; અથવા કેવળ
અમ્બારિષ્ટ વગેરે અરિષ્ટ પાવું. (દોષાદિક તપાસી
આ ઘણા યોગોમાંથી બે યોગ અતુલ્ય જણાય
તે આપવા.) ૧૯

અથ પાલં ક્ષોમપરિવૃતં ક્ષોમવદ્ધાસ્તુતાયાં
શય્યાયાં શાયયેત્ । પીલુપદરીનિમ્વપરુપકશાલા
મિથૈનં વીજયેત્ । મૂર્ધિ ચાસ્થાહરહસૈલપિચુમ્બ-
ચારયેત્ । ધૂપથેનં રક્ષોમૃષ્ટૈઃ । રક્ષોઘ્નિ ચાસ્ય
પાળિપાદશિરોગ્રીવાસ્થવમ્જેત્ । નિલાતસીર્ષપક્ષા-
ન્માત્ર પ્રચિરેત્ । અપિષ્ઠાનિ ચામિં પ્રજ્વાલયેત્ ।
મળિતોપાસનીયં ચોરેક્ષેત્ ॥ ૨૦ ॥

બાળકને કરવાના ઉપચારો

બાળકને ક્ષોમ વસથી વાંટી, જેમાં ક્ષોમ
વસ બિહવેશું દોષ એવી રાધ્યામાં સુવડાવેતા.
પીલુ, બેરડી, લીંબડો કે કાલસાના ઝાડની
શાખાઓથી બાળક ઉપર પવન કરવો. બાળકના

૧ અમ્બારીના તંતુઓથી ખતાવેલું જમ ક્ષોમ કરે ॥ ૧
અને ક્ષોમ એટલી રેકમાં જમ એમ જણ્યું છે.

માથામાં દરેક તેલથી બિહવેશું પૂમકું
મૂકવું. રાક્ષસોને હણનારા વજ્ર વગેરેના ધૂપોની
ધુમાડી દેવી. બાળકનાં હાથ, પગ, માથું તથા
કોઠ ઉપર રાક્ષસોને હણનારી ઓષધીઓ
નાખવી તથા બાંધવી. સૂત્રાવકના ઘરમાં તલ,
અળસી તથા સરસવના દાણા વેરી રાખવા
અને અગ્નિને પણ પ્રજ્વલિત રાખવો. આ
અંતરના સૂત્રસ્થાનના પ્રણિતોપાસનીય નામના
૧૯મા અધ્યાયમાં કહેલા વિધિ ઉપર પણ ધ્યાન
આપવું. ૨૦

તતો દશમેઽહનિ માતાપિતૃૌ કૃતમજ્જલકૌતુકૌ
સ્સ્તિવાચનં કૃત્વા નામ કુર્યાતાં યદમિથેતં
નક્ષત્રનામ વા ॥ ૨૧ ॥

દશમે દિવસે બાળકનું નામ પાડવું

દશમે દિવસે માતાએ તથા પિતાએ મંગળ
તથા વાઘ આદિ કૌતુક કરી સ્થિતિવાચન
કરાવીને બાળકનું પોતાના મનને ગમે તેવું નામ
પાડવું અથવા જ્યોતિઃશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર
પ્રમાણે જન્મનક્ષત્રને અનુસરતું નામ પાડવું. ૨૧

તતો યયાવર્ણં યાત્રીમુષેયાન્મધ્યમપ્રમાર્ણાં મધ્ય-
મવ્રવસમરોગાં શીલવતીમચપલામલોલુપામકુશામસ્પૂર્ણાં
પ્રસન્નહીરામલમ્બોઘ્રીમલમ્બોર્ધ્વસ્તનીમધ્યક્ષામધ્યસનિ-
ર્નાં જીવદ્વત્સાં દોઘ્રીં વસ્ત્રામશુદ્રકર્મિણીં કુલે જાતા-
મતોમૃષિષ્ઠેય ગુણેરન્વિતાં શ્યામામારોગ્યપલ્લવદ્વયે
ચાલસ્ય । તત્તોર્ધ્વસ્તની કરાલં કુર્યાત્ । લમ્બસ્તની
ગાત્રિકામુરું છાદયિત્વા મળમાપાદયેત્ ॥ ૨૨ ॥

બાળકને ધવડાવવા ધાવ કેવી જોઈએ ?

બાળકે બાલણુચૂર્ણની, કાનિયે કાનિય-
વર્ણની, વેરથે વેરથવર્ણની અને રાદ્રે રાદ્રવર્ણની
ધાવ રાખવી. ધાવ મધ્યમ કદવાળી, મધ્યમ
ઉંમરવાળી, રોગવગરની, સારા સ્વભાવવાળી,
અપજનાવગરની, વિષયાદિકમાં લપટતાવગરની,
કૃશ નહિ, બડી પણ નહિ સ્વચ્છ દૃપવાળી, જેના
દોડ સાંખા ન દોષ એવી, જેનાં સ્તનો લાંબાં કે

હાથથી અડધ્યા કરે છે અને બીજો કાઈ માણસ તે પ્રદેશનો સ્પર્શ કરે, તો તે બાળક રડે છે. બાળકને માથામાં દરદ હોય તો તે બાળક આંખો મીંચી રાખે છે અને માથાને અકડ રાખી શકતો નથી; અર્થાત્ માથું ઢાળી બચે છે. બાળકને મૂત્રાશયમાં દરદ હોય તો તે બાળક મૂત્રની અટકાયતથી પીડાય છે અને પીડાને લીધે વારંવાર તરસ્યો થાય છે તથા મૂર્છિત થઈ બચે છે. જો બાળકને ઝાડાની તથા મૂત્રની અટકાયત થઈ હોય, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ ગયો હોય, ઊલટી થતી હોય, પેટ ચડી આવ્યું હોય કે આંતરડાંમાં અવાજ થતો હોય તો એ ઉપરથી બાળકને બાળકના કાઠામાં રોગ છે. જો બાળક રોયા જ કરતો હોય તો બાળકને તેના સંધના-શરીરમાં રોગ છે. ૨૯

તેષુ ચ યથામિહિતં મૃદ્વચ્છેદનીયમૌષધં માત્રયા ક્ષીરપસ્ય ક્ષીરસર્પિષા ઘાત્ર્યાશ્ચ કેવલં વિદધ્યાત્, ક્ષીરાન્નાદસ્યાત્મનિ ઘાત્ર્યાશ્ચાન્નાદસ્ય કષાયાદીનાત્મન્યેવ ન ઘાત્ર્યાઃ ॥ ૩૦ ॥

બાળકના રોગને ટાળવાનો ઔષધપ્રકાર

બાળકને રોગ થાય તો જ જ રોગ ઉપર જ જ ઔષધ કહ્યું છે, ને તે રોગ ઉપર તે તે ઔષધ કરવું; પણ તે ઔષધ તીક્ષ્ણતાથી રહિત હોવું જોઈએ અને કડ્ડું તથા મેદનું છેદન કરનાર ન હોવું જોઈએ, બાળકને દૂધ તથા ધી માફક હોય છે માટે ધીથી તથા દૂધથી મિશ્ર કરીને પાવું અને તે પણ માત્રાથી પાવું અને બાળકને જ ઔષધ દેવું તે જ ઔષધ ધવડાવનારીને પણ દેવું; પરંતુ તે દૂધના તથા ધીના યોગ વગરનું એકલું જ દેવું. આ પ્રકાર કૃત્ત દૂધ ધાવીને જ રહેનારા નાના બાળક માટે સમજવો. જો બાળક ધાવણ ધાવતો હોય અને અન્ન પણ ખાતો હોય, તેને પણ ઉપર પ્રમાણે જ તથા દૂધથી અને ધીથી મિશ્ર કરીને જ દેવું અને

ધવરાવનારીને પણ આપવું, પરંતુ તે દૂધના તથા ધીના મિશ્રણ વગરનું આપવું. જો બાળક અન્ન ખાઈને રહેતો હોય તેને પોતાને જ કાચ વગેરે ઔષધો આપવાં, પણ ધવડાવનારીને આપવાં નહિ. (બાળકો એક વર્ષની ઉંમર સુધી દૂધ ધાવીને જ રહેનારાં ગણાય છે, બે વર્ષની ઉંમર સુધી દૂધથી તથા અન્નથી રહેનારાં ગણાય છે અને તે પછી અન્ન ખાઈને રહેનારાં ગણાય છે.) ૩૦

તત્ર માસાદૂર્ધ્વ ક્ષીરપાયાઙ્ગલિપર્વદ્વયગ્રહણસંમિ- તામૌષધમાત્રાં વિદધ્યાત્, કોલાશ્લિસમિતાં કલ્કમાત્રાં ક્ષીરાન્નાદાય, કોલસંમિતામન્નાદાયેતિ ॥ ૩૧ ॥

બાળકને દેવાના ઔષધની માત્રા

બાળક એક માસનું થાય તે પછી પહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી તેને દૂધ તથા ધીમાં ચોળી નાખેલા ઔષધની પોતાની આંગળીનાં બે ટેરવાં ઉપર આવે તેટલી માત્રા દેવી, બીજું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી દૂધ તથા ધીમાં ઔષધનો કલ્ક કરીને તેની નાના ભોરના ઠળિયા જેવડી માત્રા દેવી અને બીજા વર્ષ પછી નાના ભોર જેવડી માત્રા દેવી. (બીજા ગ્રંથમાં તો એમ કહ્યું છે કે બાળકને જન્મ્યા પછી એક મહિના સુધીમાં વાવડિંગ જેટલું ઔષધ દેવું અને બીજા મહિનેથી એક એક વાવડિંગ જેટલું વધારતું જવું; વળી બીજા ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે બાળકને પહેલે મહિને એક રતિભાર ઔષધ દેવું અને તે મધ, ધાવણ, સાકર તથા ધીથી અવલેહ જવું (ચટાય એવું) કરીને આપવું. પછી મહિને મહિને એક એક રતિ વધારતું જવું. પહેલું વર્ષ પૂરું થતાં સુધી એ પ્રમાણે કરવું. પહેલું વર્ષ પૂરું થયા પછી સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી વર્ષે વર્ષે પાંચ પાંચ ચણેાઈભાર વધારતું જવું.) ૩૧

યેષાં ગદાનાં યે યોગાઃ પ્રવક્ષ્યન્તેડગદક્કરાઃ ।

તેષુ તત્કલ્કસંલિપૌ પાયયેત શિશું સ્તનૌ ॥ ૩૨ ॥

૧ સૂત્રચાનના ૩૫મા અધ્યાયનો ૧૧મો વિષય જુઓ.

ધાવણુ ખરાખર ન આવે તેનો ઉપાય

જે સ્નાને ધાવણુ ખરાખર ન આવતું હોય તે સ્નાને ધાવણુ ઉત્પન્ન કરવા અનેક યુક્તિઓથી હર્ષયુક્ત કરવી અને જવના પદાર્થો, ધઉના પદાર્થો, ચોખ્ખાના પદાર્થો, સાઠી ચોખ્ખા, માંસનો રસ, મદિરા, સૌવીરક, તલના પદાર્થો, લસણ, માછના, ઠસેરકક, શીંગોડા, ઠમળનાં મૂળ, ડુંગેલાનો કદ, મહુડા, શતાવરી, નાળિયેર, ખીઠી તુ બડી તથા શરપ ખો વગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ કરાવવો ૨૯

ઘવાસા સ્તન્યમપ્સુ પરીક્ષેત તચ્ચેન્ઢીતલમમલ તતુ શઙ્ગાવમાસમાપ્સુ ન્યસ્તમેકીમાવ ગચ્છત્યફેનિલ મતન્તુમશ્નોઽહ્વતે ન સીદતિ ઘા તત્તુદમિતિ વિધાત્તેન કુમારસ્યારોગ્ય શરીરોપચયો વલવૃદ્ધિશ્ચ મવતિ ॥૨૭॥

સારા ધાવણુની પરીક્ષા

બાળકની માતાના અથવા ધાવના ધાવણુની આ પ્રમાણે પરીક્ષા કરવી ધાવણુ બે શીતળ, નિર્મળ અને પાતણુ શખ જેવા સફેદ પ્રકાશનાણુ પાણીમા નાખતા પાણીની સાથે મળી જતું હોય પણ ઉપર તરતું કે અદર તળામાં બેસી જતું ન હોય, ફીણવગરતું તથા તાતણુઓથી રહિત હોય, તે તે ધાવણુને શુદ્ધ બાણુ બેગા ધાવણુથી બાળકનું આરોગ્ય રહે છે, શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને બાળ પણ વધે છે ૨૭

ન ચ ક્ષુધિતશોકાતિશ્રાન્તપ્રદુષ્ઠાતુગર્ભિનીજ્વરિતાનિશ્ચીનાતિરશૂલત્રિદગ્ધમશ્વપિચુદ્ધાહારતર્પિતાના સ્ત ય પાયયેલાનીનાંધમશ્વ વાલ, દોષવાતુમલના તીનવગોત્પત્તિમવાત્ ॥

મર્વતિ ચાથ ॥

ચામ્પાસ્તુ મુઠમિર્મોર્ગ્યવિર્મર્દોપિટેસ્થા ॥

દોષા દેદે પ્રકુપ્પતિ તત સ્તન્ય પ્રદુપ્પતિ ॥

મિપ્પાદારાગિદારિણા દુગ્ધા વાતાદય મિથા ॥

દૂષયન્તિ પયસ્તેન શરીરા વ્યાધય શિશો ॥

મવન્તિ કુશલસ્તાથ મિષક્ સમ્પન્નિમાવયેત્ ॥૨૮॥

કેવી સ્ત્રીનું ધાવણુ ધવડાવવું નહિ ?

ભૂખી સ્ત્રીનું, શીકથી પીડાયેલી સ્ત્રીનું, થાકેલી સ્ત્રીનું, દુષ્ઠ ધાતુઓવાળી સ્ત્રીનું, ગર્ભિણીનું, જેને જ્વર આવતો હોય તે સ્ત્રીનું, અત્યંત ક્ષીણ થયેલી સ્ત્રીનું, અત્યંત બડી સ્ત્રીનું, જેણે અરધા કાયા તથા અરવા પાકા ભક્ષ્યો ખાઈને પેટ ભર્યું હોય તે સ્ત્રીનું, વિરુદ્ધ આહારોથી ભરેલી થયેલી સ્ત્રીનું અને જેને અત્યંત અચ્છૂંચ્યું હોય તે સ્ત્રીનું ધાવણુ બાળકને ધવડાવવું નહિ, કારણ કે એવી સ્ત્રીઓનું ધાવણુ ધાવનાથી દોષાનો, ધાતુઓનો તથા મળાનો તીવ્ર વેગ ઉત્પન્ન થવાની ધાર્તી રહે છે

આ વિપયના શ્લોકોમા ભગવાન ધન્યતરિએ સ્વયંબુએ કહ્યું છે 'મારે, વિપય તથા દોષાને વધારનારા આહારોથી ધવડાવનારીના શરીરમાં દોષો પ્રકુપિત થાય છે અને દોષો પ્રકુપિત થવાથી ધાવણુ દૂષિત થઈ બધ છે ખરામ આહાર તથા ખરામ વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દુષ્ઠ થયેલા વાયુ આદિ દોષો, તે સ્ત્રીના ધાવણુને દુષ્ઠ કરે છે અને તે દુષ્ઠ ધાવણુ ધાવનાથી બાળકના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, માટે વિવશણુ વેધે ધાવણુથી થતા વ્યાધિઓની નીચે પ્રમાણે ખરાખર પરીક્ષા કરવી ૨૮

અઘ્રપત્યદ્દેશે તુ રક્ત યથાસ્ય જાયતે ॥

મુદુર્મુદુ સ્થશતિ ત રુદ્ધ્યમાને ચ રોદિતિ ॥

નિમીલિતાશ્ચો મૂર્ધસ્યે શિરો રોગે ન ધારયેત્ ॥

પત્તિસે મુગ્ધસજ્ઞાતો રક્ત તૃપ્તિ મૂર્ચ્ચતિ ॥

વિષ્ણુસજ્ઞવેરણ્યેષ્ણ્યાધ્માનાત્રકૃત્તે ॥

ફોષે દોષાન્વિજાનીયાત્ સર્વપ્રસ્થાથ રોદને ॥૨૯॥

બાળકના અંદરના રોગ જાણવાનો ઉપાય

બાળકને જે અગતા કે જે પ્રત્યગતા પ્રદેશમાં પેડના થતી હોય, તે પ્રદેશને બાળક વારંવાર

નાળીને દૂધમાં પકવેલું ધી પાવું. અત્રને
આહાર કરનારા એટલે જે વર્ષથી અધિક ઉંમરના
બાળકને દશમૂળ, ક્ષીરતગર, દેવદાર, મરી,
જેઠીમધ, વાવડિંગ, દ્રાક્ષ અને જે બતની
શ્રાલીનો કઠક નાળીને દૂધમાં પકવેલું ધી પાવું.
આ પ્રમાણે કરવાથી બાળકને આરોગ્ય, બળ,
બુદ્ધિ અને આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૭

બાલં પુનર્ગાત્રસુખં ગૃહ્ણીયાન્ન ચૈનં તર્જયેત્
સહસા ન પ્રતિવોષયેદિત્રાસમયાત્ સહસા નાપહરેદુ-
ત્ક્ષિપેદ્વા વાતાદિવિઘાતમયાન્નોપવેશયેત્ કૌઞ્યમયા-
ન્નિત્યં ચૈનમનુવર્તેત પ્રિયશતૈરજિષાંસુઃ ॥ ૩૮ ॥

બાળકને કેવી રીતે ઉછેરવું ?

બાળકને તેડવું હોય ત્યારે તેનાં ગાત્રોને
સુખ જ રહે એટલે કાઈ રીતે સ્પર્શાદિકથી દુઃખ
ઉત્પન્ન ન થાય એવી રીતે તેડવું. બાળકને
અમઝી જનાની ધાસ્તીને લીધે કદી પણ ધમકાવવું
કે તરછોડવું નહિ. વાયુ વગેરેથી વિઘાત થવાની
ધાસ્તીને લીધે કદી પણ એકદમ જગાડવું નહિ
કે એકદમ ખેંચી લેવું નહિ. ખૂંધું થઈ જવાની
ધાસ્તીને લીધે કદી પણ બળાત્કારથી બેસાડવું
નહિ. બાળકને કશી હરકત ન આવવા દેવાની
ધૃત્તિ રાખીને સર્વદા રમકડાં દેવા વગેરે સેંકડો
પ્રિય આચરણોથી તેના મનને રાજી જ રાખવું.

एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-
सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति ॥ ૩૯ ॥

બાળકને સારી રીતે ઉછેરવાથી લાભ

જે પ્રમાણે જો બાળકની સારી રીતે
ઉછેરણી કરે તો તેથી બાળક મનમાં કાઈ
બતનો આઘાત નહિ પામતાં નિરંતર વૃદ્ધિ
પામે છે અને જ્યાં સત્ત્વથી સંપન્ન, રોગોથી
રહિત તથા સુપ્રસન્ન મનવાળો થાય છે. ૩૯

વાતાતપવિશુત્પ્રમાપાદપલતાશૂન્યાગારનિમ્નસ્થા-
નગૃહ્છાયાદિभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥

નાશુચૌ વિસૃજેદ્વાલં નાકાશે વિષમે ન ચ ।
નોષ્મમાસ્તવર્ષેષુ રજોધૂમોદકેષુ ચ ॥ ૪૦ ॥

વાયુ તથા તડકો વગેરેથી બાળકની રક્ષા

પવન, તડકો, વીજળીની પ્રમા, ઝાડ, લતા,
ઉજ્જડ ધર, જાંડું સ્થાનક તથા ધરની છાયાથી
અને પૂતના આદિ દુષ્ટ બાળકને હોના ઉપસર્ગથી
બાળકનું રક્ષણ કરવું. અપવિત્ર, ખુદ્ધા નીચા-
જાંચા, ગરમીવાળા, પવનવાળા, વરસાદવાળા,
રજવાળા, ધૂમાડાવાળા કે જળવાળા પ્રદેશોમાં
બાળકને મૂકવું નહિ. ૪૦

ક્ષીરસાત્મ્યતયા ક્ષીરમાજં ગવ્યમથાપિ વા ।
દદ્યાદાસ્તન્યપર્યાસેર્વાલાનાં વીક્ષ્ય માત્રયા ॥ ૪૧ ॥

બાળકને ધાવણ એાછું મળતું હોય કે
ખિલકુલ મળતું ન હોય તો શું કરવું ?

બાળકને દૂધ માફક છે એટલા માટે જટલું
ધાવણ એાછું રહેતું હોય તેની માત્રાનો વિચાર
કરીને તેટલી જ માત્રાથી બકરીનું અથવા ગાયનું
દૂધ પાવું. ૪૧

षण्मासं चैनमन्नं प्राशयेत्तु हितं च ॥ ૪૨ ॥

બાળકને અન્ન ક્યારે દેવું ?

બાળક છ મહિનાનું થાય ત્યારે તેને હલકું
તથા હિતકારી અન્ન ખવડાવવું. ૪૨

नित्यमवरोषरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गमयात् ।
प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥ ૪૩ ॥

બાળકને જનાનામાં જ રાખવાની અને
બાલગ્રહોથી બચાવવાની જરૂર

બાળકને ઘણું કરી હમેશ અંતઃપુરમાં જ
(જ્યાં સ્ત્રીઓ રહેતી હોય તે સ્થળમાં જ) રાખવું
અને બાલગ્રહોના ઉપસર્ગની ધાસ્તીને લીધે તેના
રક્ષણનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ હમેશાં કર્યા કરવો.
બાળગ્રહોના ઉપસર્ગોથી બાળકનું પ્રયત્નપૂર્વક
રક્ષણ કરવાની જરૂર છે. ૪૩

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो

બાળકને ઔપધ દેવાની બીજી યુક્તિ

જ જ રોગો માટે જ જ ઔપધો કહેવામાં આવશે, તે તે રોગોમાં તે તે ઔપધોના કદકથી માના અથવા ધાવના સ્તનો પર લેપન કરીને તે સ્તનો બાળકને ધનકાવવાં. ૩૨

एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।

स्तन्यपाय हितं सर्पिरितराम्यां ययार्थतः ॥

न च तृष्णामयादत्र पाययेत् शिशुं स्तनौ ।

विरेकवस्तिवमनानृत्ये कुर्याच्च नालयात् ॥ ૩૩ ॥

બાળકને જ્વરના વિષયમાં વિશેષ

એક વર્ષ પૂરુ થતાં સુધીમાં બાળકને વાત-

જ્વર આંચો હોય તો એક દિવસ, પિત્તજ્વર

આંચો હોય તો બે દિવસ અને કફજ્વર આંચો

હોય તો ત્રણ દિવસ સુધી થી આપવું સારુ છે

એક વર્ષ પછી એટલે દૂધથી તથા અન્નથી

રહેનારા બાળકને અને બીજા વર્ષ પછી એટલે

અન્ન ખાઈને રહેનારા બાળકને માફક આવે

તેટલું થી હેતુ જ્વરમાં ઘણી તરસ લાગવાની

ધાસ્તીને લીધે જ્વરવાળા બાળકને સ્તનપાન

કરાવવું નહિ (બાળકને સ્તનપાનની અટકાયત

ન જ કરવી, એમ ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે) તેમજ

ચિનાશ જ થઈ જાય એવો ભય કરે રોગ થયા

સિવાય બાળકને વિરેચન હેતુ નહિ, પિચ્કારી

મારવી નહિ અને વમન પણ કરાવવું નહિ ૩૩

મસ્તુલ્લક્ષયાવસ્ય ધાતુસ્તાલ્વચ્ચિ નામયેત્ ॥

તસ્ય વૃદ્ધૈન્યયુક્તસ્ય સર્પિર્મથુરકૈઃ શૃતમ્ ।

પાનામ્યજ્ઞનયોર્યોજ્ય શીતામ્બુદ્વેજન તથા ॥ ૩૪ ॥

બાળકનું નાળવું નીચે ખેંસી જાય તો

તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા

મસ્તુલ્લ ગતો (માયાના મગજનો) કાય

થવાને લીધે જ બાળકના તાળવાના અસ્થિને વાયુ

નભાવી દે તે બાળકને તરસ લાગ્યા કરે છે

તથા દીનતા ઉત્પન્ન થાય છે એ બાળકને

કાઠાડ્યાદિ ગણનાં દ્રવ્યોના કદક નાખીને

પકાવેલું થી ખીવામાં તથા ચોળવામાં ચોળવું

અને ટાઢા પાણીની અઝલિ છાંટીને તે બાળકને

ચમકાવવું, એ હિતકારી થાય છે ૩૪

वातेनाघ्मायितां नाभिं सक्तुं तुडिसंज्ञिताम् ।

मास्तमेः प्रशमयेत् स्नेहस्नेदोपनाहने ॥ ૩૫ ॥

બાળકની નાભિ ફૂલી જાય તો તેની

નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા

વાયુના પ્રકોપને લીધે બાળકની નાભિ ફૂલી

જાય છે અને દુખવા લાગે છે, કે જને આચાર્યેએ

‘તુડિ’ નામ આપેલું છે એ નાભિની વાયુને

હણનારાં સ્નેહનોથી, સ્નેહનોથી તથા બધારણોથી

ચિકિત્સા કરવી ૩૫

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नो कारयेत्क्रियाम् ।

रसाक्षत विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ૩૬ ॥

બાળકની ગુદા પાકે તેની ચિકિત્સા

બાળકની ગુદા પાકી ગઈ હોય તો પિત્તને

હણનારી ચિકિત્સા કરવી. આ રોગ ઉપર

રસવતી પાણી અને ચોપકવી, એ વિશેષ

હિતકારી છે ૩૬

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकचामां-

सीयस्यापामार्गशतावरीसारिवामाक्षीविष्ण्वીहृग्निद्राकु-

ष्ठवेन्धवसिद्ध, क्षીરાज्ञાદાય મધુકવચાપિપ્પલીધિવ્રક-

ત્રિકાસિદ્ધમન્નાદાય દ્વિપદ્મલીક્ષીરતગરમદ્રદાકમ-

રિચમધુવિહ્વદ્રાક્ષાદિવાક્ષીસિદ્ધમ્ । તેનારોગ્યવલ્મે-

ધાત્વી શિશોર્મવન્તિ ॥ ૩૭ ॥

બાળકને તંદુરસ્તીમાં પણ માફક

હોવાથી થી જ ઔપધ ૩૫ છે

દૂધનો આધાર કરનારા એટલે એક વર્ષ

સુધીની ઉંમરના બાળકને સપ્તમ, વજ, જટા-

મારતી, ખરણેર, અથેડો, રાનાવરી, કપૂરી,

શાલી, ખીપર, હળદર, કઠ અને સિધવનો

કદક દૂધમાં નાખીને તે દૂધમાં પકાવેલું થી

પાવું. દૂધનો તથા અન્નનો આધાર કરનારા

એટલે બે વર્ષ સુધીની ઉંમરના બાળકને જીઠીમધ,

વજ, ખીપર, ચિત્રક અને ત્રિફ્તાનો કદક

તે શ્રીમાં ગર્ભાધાન ન જ કરવું. તેમ જ
જે પુરુષ વૃદ્ધ હોય, લાંબા કાળના રોગવાળો
હોય કે બીજા દારૂ વિકારથી યુક્ત હોય તેણે
પણ શ્રી સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોય છતાં ગર્ભાધાન
કરવું નહિ. અયોગ્ય શ્રીમાં કે અયોગ્ય પુરુષથી
ગર્ભાધાન થાય, નોપણ પ્રજનની ઉત્પત્તિમાં ઉપરના
૪૭મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે જ દોષો થાય છે ૪૮

તત્ર પૂર્વોક્તિઃ કારણેઃ પતિવ્યતિ ગર્ભે ગર્ભાશય
કરીવદ્ધાનપસ્તિશૂન્યતિ રક્તદર્શનં ચ । તત્ર શીતે પરિ
પેકાવગાદ્રપ્રેદાદિશિરુપચેરજીવનીયજૂતક્ષીરપાનેશ્ચ ॥

ગર્ભસ્થાવનાં તથા ગર્ભપાતનાં પૂર્વરૂપે
અને ગર્ભસ્થાવની ચિકિત્સા

આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં ગર્ભાવેલાં
મલિનરપશીદિક કારણોથી ગર્ભ સ્થાવનો કે
પડવો થાય, ત્યારે ગર્ભાશયમાં, કમરમાં,
સાથળોનાં મૂળોમાં તથા મૂત્રાશયમાં શૂન્ય ઉત્પન્ન
થાય છે અને યોનિમાંથી લોટી પડતું દેખાય છે

આ પ્રમાણે બને ત્યારે વેદે શીતલ સિંચન
કરવારૂપ, શીતલ જલમાં સ્નાન કરાવવારૂપ,
શીતલ લેપનાદિક કરાવવારૂપ, તથા કાંદાદ્યાદિ
ગળના કદકથી પકાવેલું દૂધ પાવારૂપ ચિકિત્સા
કરવી. ૪૯

ગર્ભસ્ફુરણે મુદુર્મુદુસ્તત્સધારણાર્થં ક્ષીરમુલ્પલા
ચિસિદ્ધં પાયયેત્ ॥ ૫૦ ॥

ગર્ભના વારંવાર ફરકવાની ચિકિત્સા

જે ગર્ભ વારંવાર ફરક્યા કરતો હોય તે
તે ગર્ભની સ્થિરતા કરવા માટે વેદે ગર્ભાગ્નિને
ઉત્પલાદિ ગળના કદકથી પકાવેલું દૂધ પાવું. ૫૦

પ્રથમમાને સદાહવાર્થપ્રપ્તજામરદગનાદમૂત્ર
સજા, સ્થાનાત્ સ્થાનં ચોપકામનિ ગર્ભે કોષ્ટે સંરમ્ભઃ ।
તત્ર શિરઘશીતાઃ ક્રિયાઃ । વેદનાયાં મહામહાશુદ્ધ-
મહામધુકથદેપ્રાકળટકારિકામિદં પયઃ શર્કરાશોદ્ર-
મિશ્રં પાયંયત્ ॥ મૂત્રમંદં દર્મોદિસિદ્ધસ । જ્ઞાનંદં
દિશુભૌયચેતલજનનવચાસિદ્ધય । અત્યર્થં અવતિ રક્તં

કોષ્ટાગારિકાગારમૃત્પિપ્પ્લસમજ્ઞાપ્રાતકીકુરુગનવમાલિ-
કાંર્ષિકપર્જરમરમાહાનચૂર્ણ મધુનાવલિધાધ્યાયાભે
ન્યગ્રોધાદિત્વક્પ્રવાલકલકં વા પયસા પાયયેદુત્પલા-
દિકલકં વા કંદોરુદ્ધાટકકાલૂકાલૂકં વા શૂતેન
પયસોદુર્મધરફલૌદકકન્દાકાથેન વા શર્કરામધુમધુરેણ
શાલિપિપ્પ્લ ન્યગ્રોધાદિસ્વરમપરિપીતં વા વસ્ત્રાવયવં યોન્યાં
ધારયેન્ ॥ અથાદ્યશોણિતવેદનાયાં મધુકંદેવદામ્પજ્ઞિ-
પ્રાપયમ્યાસિદ્ધં પયઃ પાયયેત્ તદ્વાશ્મન્તકગતાવરી-
પયમ્યામિદં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધં વા મૃદતીઢ્યોત્પલ-
જતાવરીસારિવાપયમ્યામધુકસિદ્ધં વા, પયં ક્ષિપ્રમુપ-
ક્રાન્તાયા ઉપાવર્તન્તે રુજો ગર્ભશ્ચાપ્યાયતે । વ્યવશિતે
ચ ગર્ભે ગર્ભ્યેનોદુર્મ્બરજાલદુર્મિદ્ધેન પયસા મોજયેત્ ॥

ગર્ભપાતના તથા ગર્ભ ખસવાના

ઉપદ્રવો અને તેની ચિકિત્સા

ગર્ભ પડવા લાગે ત્યારે પડ્યાગ્યામાં તથા
પીડમાં દાઢ સહિત શૂન્ય નીકળે છે, લોટીનો
અત્યંત આવ થાય છે, અળખંધ થાય છે અને
મૂત્રની અટકાયત થાય છે. ગર્ભ એક સ્થાનમાંથી
બીજા સ્થાનમાં જતાં આમાશયમાં તથા પકા-
શયમાં ક્ષોભ થાય છે અને ઉપર કહેલા ઉપદ્રવો
પણ થાય છે. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે શિથિલ તથા
શીતલ ક્રિયાઓ કરવી. વેદનાને ટાળવા માટે
જંગલી અડદના છોડ, જંગલી અગના છોડ, જેલી-
મધ, ગોખર અને બોરિ ગળીના કદકથી પકાવેલા
દૂધમાં સાકર તથા મધ નાખીને તે દૂધ પાવું.
મૂત્રની અટકાયતને ટાળવા માટે લાળપંચમૂત્ર-
ગળના કદકથી પકાવેલા દૂધમાં સાકર તથા મધ
નાખીને તે દૂધ પાવું. અળખંધને શાંત કરવા માટે
લીંમ, સંચળ, લસાણ તથા વજના કદકથી
પકાવેલું દૂધ પાવું. અધિરનો અત્યંત આવ-
અર્થોત્ત પ્રદર યથા હોય તે નેને શાંત કરવા
માટે બગરીના દરની આટીના પિંડા, દિસામળી,
ધાવળીનાં ફૂલ, માગરી (ડાવર), આનાગરું, અળ
તથા રસવંતીમાંથી જેટલા મળી આવે

ન પૂર્યતિ મન્દં સ્પન્દતે ચ, તં વુંહણીયૈઃ પયોમિર્મા-
સસૈશ્વોપચેત્ ॥ ૫૪ ॥

ગર્ભ વાયુથી પેટમાં જ સુકાય તેનાં
(ઉપવિષ્ટકનાં) લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

ઢાઈક વખત ગર્ભ વાયુથી કિલ્લ થઈને
પેટમાં જ સુકાય છે. એ ગર્ભ ગર્ભિણીના ઉદરને
મોટું કરતો નથી અને અંદઅંદ ચલિત થયા
કરે છે. આ પ્રમાણે થયું હોય તો વૈદે ધાતુઓનું
ખૂંદણ (પોષણ તથા વૃદ્ધિ) કરનારા પદાર્થો
નાંખીને પકવેલાં દૂધથી તથા માંસના રસોથી
ઉપચાર કરવા. ૫૪

શુક્રશોણિતં વાયુનામિપ્રપન્નમવક્રાન્તજીવમા-
ધ્માપયત્યુદરં, તત્કદાચિદ્દદ્યયોપશાન્તં નૈગમેષાપહ-
તમિતિ માપન્તે । તમેવ કદાચિત્ પ્રલીયમાનં નાગો-
દરમિત્યાહુસ્તત્રાપિ લીનવત્ પ્રતીકારઃ ॥ ૫૫ ॥

પેટ ગર્ભથી વધ્યા પછી નાનું થાય
તેની નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા

ઢાઈક વખત વાયુથી કિલ્લ થવાને લીધે જમાં
અંગો ઉત્પન્ન ન થયાં હોય એવો વીર્યનો અને
રજનો સંઘાત જીવ સહિત રહેતાં વાયુ પેટને
મોટું કરી દે છે. એ મોટું થયેલું પેટ ઢાઈ વખતે
દૈવગ્રાથી ઉપશાંત થઈ જાય, તો તે જઈને લોહા
કહે છે કે 'આ ગર્ભને નૈગમેષ નામના બાળગ્રહે
હરી લીધો.' ગર્ભ એ ઢાઈ વખતે વાયુથી કિલ્લ
થવાને લીધે સંકોચ પામતાં પેટ નાનું થઈ જવા
લાગે, તો લોહા તેને નાગોદર કહે છે.

આ નાગોદર હોય તોપણ ઉપર આપેલા
પંચમા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૫૫
અતઃ ઝર્વ માંસાનુમાસિકં વક્ષ્યામઃ ।

મધુકં શાકવીજં ચ પયસ્યા સુરદારુ ચ ॥

અશ્મન્તકસ્તિલાઃ કૃષ્ણાસ્તામ્રવહ્ની શતાવરી ।

વૃક્ષાદની પયસ્યા ચ લતા ચોત્પલસારિવા ॥

અનન્તા સારિવા રાક્ષા પદ્મા મધુકમેવ ચ ।

વૃહત્યૌ કાશ્મરી ચાપિ ક્ષીરિશુક્લાસ્ત્વચો વૃત્તમ્ ।

પૃશ્નિપર્ણી વલા શિશુઃ શ્વદંટ્રા મધુપર્ણિકા ।

શૃંગાટકં વિસં દ્રાક્ષા કશેરુ મધુકં સિતા ॥

વત્સૈતે સપ્ત યોગાઃ સ્યુરર્ધશ્લોકસમાપનાઃ ।

યયાસહ્યયં પ્રયોક્તવ્યા ગર્ભસ્ત્રાવે પયોયુતાઃ ॥

કપિત્યવૃહતીવિલ્વપટોલેશુનિદિગ્ધિકા- ।

મૂલાનિ ક્ષીરસિદ્ધાનિ પાયયેન્દ્રિષગઢમે ॥

નવમે મધુકાનન્તાપયસ્યાસારિવાઃ પિવેત્ ।

ક્ષીરં શુળ્લીપયસ્યામ્યાં સિદ્ધં સ્યાદ્દશમે દિતમ્ ॥

સક્ષીરા વા હિતા શુળ્લી મધુકં સુરદારુ ચ ।

એવમાપ્યાયતે ગર્ભસ્ત્રીવા રુક્ ચોપશામ્યતિ ॥ ૫૬ ॥

ગર્ભિણી સ્ત્રીનો ગર્ભસ્ત્રાવ આદિ અટકાવવા

દર મહિને કરવાના ઉપચારો

પહેલે મહિને જાડીમધ, સાગનાં બીજ,

ખરણુર અને દેવદારનો એક તોલાભાર કલક

દૂધમાં ઘોળીને પાવો. (ભાવપ્રકાશમાં ખરણુરને

ખદલે આસોદ કહી છે.)

બીજ મહિને આસોદરો, કાળા તલ, મજીઠ

અને શતાવરીનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં

ઘોળીને પાવો.

ત્રીજ મહિને ખાંદો (અપરવૃક્ષ), ખરણુર,

ધઉલાં અને ઘોળી ઉપલસરી (ઘોળી કપૂરી)નો

એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

ચોથે મહિને ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલ-

સરી, રાસ્ના, ભારંગી અને જાડીમધનો એક

તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

પાંચમે મહિને જાલી ભોરિંગણી, બેઠી

ભોરિંગણી, સીવણ, વડ આદિ પાંચ ક્ષીરીવૃક્ષોની

નહિ બિધડેલી ટીસીઓ, એ જ વૃક્ષોની છાલો અને

ધીનો એક તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

છઠે મહિને પૃશ્નિપર્ણી, બળદાણા, સરગવો,

ગોખર અને જાડીમધ અથવા સીવણનો એક

તોલાભાર કલક દૂધમાં ઘોળીને પાવો.

સાતમે મહિને શિંગોડું, કમળનાં મૂળ,

દ્રાક્ષ, કસેરકંદ, જાડીમધ અને સાકરનો એક

તેટલા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલનીને ચટાડવું, અથવા ન્યથોધાદિ ગણુની છાલ તથા કંપણિયાંનો કદક કરી દૂધમાં ઘેળીને પાવો, અથવા ઉત્પલાદિ ગણુનો કદક કરી ગરમ કરેલા દૂધની સાથે પાવો, અથવા કસેરુકદ, શિગોડાં તથા કમળના કદનો કદક કરી ગરમ કરેલા દૂધની સાથે પાવો, અથવા હાજરાનાં દૂળોનો તથા જળમાં થતા કમળ વગેરે પદાર્થોના કદનો કદાચ કરી તેને સાકરથી તથા મધથી મધુર કરી તે કદાચની સાથે ચોખ્ખાને લોટ પાવો, અથવા વસ્ત્રના દુકડાને ન્યથોધાદિ ગણુના સ્વરસથી ખૂબ પલાળીને તે કટકા ચોનીની અંદર રખાવો. લોહી કેખાયા વગરની વેદના થતી હોય તો તેને શાંત કરવા માટે ઢીમન, દેનદાર, મજ્જા તથા ખરણેરના કદકથી પકાવેલું દૂધ પાવું, અથવા આસોદંગ, ગતાવરી તથા ખરણેરના કદકથી પકાવેલું દૂધ પાવું, અથવા નિઠારિ ગધાદિ ગણુના કદકથી પકાવેલું દૂધ પાવું, અથવા જાખી ભોગિ ગણુ, ગેડી ભોગિ ગણુ, કમળ, શતાવરી, કપૂરી, ખરણેર તથા ઢીમનના કદકથી પકાવેલું દૂધ પાવું આ પ્રમાણે તુલન જ ચિકિત્સા કરનાર્થે આવે તો તેથી વેદનાચ્છા શાંત થાય છે અને રુધિરના આવથી કંઈ પણ પામેલો ગર્ભ પણ પાટો પ્રુષ્ઠિ પામેલો થાય છે.

ગર્ભ સ્થિર થયા પછી ગર્ભિણીને જાજરાનાં કામળ દૂળોના કદકથી પકાવેલા દૂધની સાથે હવડું અથવા જમાડવું ૫૧

અતીત ઉવણસેદ્ધવર્જ્યામિથંવાગુમિરુદાલ્કાદીનાં પાચનીયોપસસ્થતામિદાક્રમેત યાવન્તો માસા ગર્ભસ્ય તાવન્વ્યહાનિ । યસ્ત્યુદરશ્લેષુ પુરાણગુહ દીપનીય સંયુક્ત પાયવેદરિષ્ટ વા ॥ ૫૨ ॥

૧ ઓરધના કદકથી આદાગણુ દૂધ અને દૂધથી ગોગણુ પાખી નાખીને પચાવના પાખી તમામ જાગી વળેને દૂધ જ પાખી રહે એ પકાવેલું દૂધ રહેવા છે

ગર્ભપાતમાં કરવાની ચિકિત્સા

ગર્ભ પડી જાય તો લઘન કરાવી, લૂણ તથા ઘી નાખ્યા વગરની જગલી ઢાઢરા વગેરેની ગળો કરી તે રાગોને પાચન કરનારા પદાર્થોથી સંસ્કાર આપીને પાવી આ ચિકિત્સા, બેટવા મદિનાનો ગર્ભ પડ્યો હોય, તેટલા દિવસો સુધી કરવી. મૂત્રાશયમાં જે પેટમાં રાગ નીકળતા હોય, તો પચકાચ (પીપર, પીપ્પીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૂડ) થી મિશ્ર કરેલો ખેનો ગોળ પાવો અથવા અમ્બારિષ્ઠાદિક અરિષ્ટ પાવું. ૫૨

યાતોપદ્રવશૂદીતત્વાત્ સ્રોતસાં કીયતે ગર્ભઃ । સોડતિકાલમગતિષ્ઠમાનો વ્યાપચતે, તાં મૃદુના સ્નેહા દિવમેળોપચરેત્ । ઉત્ત્રોશરસસિદ્ધામનત્વચ્છેદાં યગ્મગૂ પાયયેત્ । માપતિલનિલ્લગ્નલુસિદ્ધાન્ વા કુલ્માપાન્ મહ્યેન્મયુ માન્વીક ચાતુપિવત્ સત્તાત્રય્ । કાલતીતસ્યાયિનિ ગર્ભે વિશેષતઃ સધાન્યમુદ્ગલ મુસલેનામિદન્યાદિપમે વા યાનાસને સેવેત ॥ ૫૩ ॥

લીન ગર્ભનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

ઓનો વાયુના ઉપદ્રવેથી પકડાઈ જવાને લીધે ગર્ભ લીન થાય છે (સકાચ પામે છે), અને તે લાંબા કાળ સુધી પેટમાં રહેતાં દ્રવ્યો પથુ નથી. આ પ્રમાણે થયું હોય તો તીક્ષ્ણતા વગરના સ્નેહન આદિ કામળ ઉપચારોથી ગર્ભિણીની ચિકિત્સા કરવી અને ટીટાડાના માંસના રસથી પકાવેલી ઘણા ધીનાળી રાગ પાવી, અથવા સાત રાત સુધી અડદ, તલ, તથા બીલીનાં કાચાં ફળથી સિદ્ધ કરેલી ધૂધરી ખવડાવવી અને તે ઉપર અવ તથા મધ પાવું પ્રસવનો કાળ વીત્યા છતાં ગર્ભ પેટમાં રહે તો નિશેષે કરી એમ પણ કરવું કે ખાડણિયામાં નાન્ય નખાડીને ગર્ભિણીના હાથથી સાંગેક્ષાં વડે તે ધાન્ય ખડાવવું અથવા ગર્ભિણીને નિમ્મ વાહન તથા આસનનું સેવન કરાવવું ૫૩

ચાતામિપત્ર એવ શુષ્કતિ ગર્ભ । સ માતુ. કુષ્ઠિ

તમુખે કહ્યું છે: 'સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું' પારીક ચૂર્ણ, કઠનું પારીક ચૂર્ણ, મધ, ઘી અને વજનું ચૂર્ણ એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકોનાં શરીર, ધારણાશક્તિ, બળ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું પારીક ચૂર્ણ શ્રાક્ષીનું ચૂર્ણ, શંખાવલીનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીને એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકોનાં શરીર, ધારણાશક્તિ, બળ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું ચૂર્ણ, સુરજ-મુખીનું અથવા ખરણરનું ચૂર્ણ, મધ, ઘી અને વજનું ચૂર્ણ એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકોનાં શરીર, ધારણાશક્તિ, બળ

અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

સારી રીતે કરેલું સુવર્ણનું ચૂર્ણ, કાયકળનું ચૂર્ણ, ઘોળી કુર્વાનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધને એકઠાં કરીને ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી બાળકોનાં શરીર, ધારણાશક્તિ, બળ અને બુદ્ધિ વધે છે.'

(આ ઉપાયો એક વર્ષ સુધી કરવા, એમ કટલાક કહે છે; અને કટલાક કહે છે કે બાર વર્ષ સુધી કર્યા કરવા. બાળકને ઔષધની કટલી માત્રા આપવી, એ વિષયમાં જે મતભેદો છે, તે આ અધ્યાયના ૩૧મા વિષયમાં આપેલા છે. એ મતભેદો જોઈને તેઓમાંથી જે પ્રકાર અનુકૂળ જણાય, તે પ્રકારને અનુસરીને બાળકને માત્રા દેવી.) ૫૯

इति श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे शारीरस्थानं समाप्तम्॥

તોલાભાર ૬૯૬ દૂધમા ઘેળીને પાવે

હે પુન સુશુન! આ પ્રમાણે કરનાથી ગર્ભનો આવ કે પાન થતો નથી

આડમે મહિને વૈવ કે ૬ બીબોગિ ગળી, બીની, પટોલ, રોરડી અને ટેડી બોગિ ગળીન મૂળોનો એક તોલ ભાર ૬૯૬ બીબ પલ (આ-તોવાનું એક પલ-એ) બાર જળથી નિશ્ચિત કરેલા આઠ પલભાર દૂધમા નાખી ન દૂધને ઉકાળી સપથળે જળ બળા જઈને કનળ દૂધ બી રહે ત્યારે ન દૂધ ગર્ભિણીને પાવુ

નવમે મહિને જોડીમધ ઘોળી ઉપલમરી, ખરણેર અને કાળી ઉપલમરીનો એક તોલા ભાર ૬૯૬ દૂધમા ઘોળાને પાવે

દસમે મહિને સૂઠ અને ખ-ણેરનો એક તોલાભાર ૬૯૬ બીબ પલભાર જળથી નિશ્ચિત કરેલા આઠ પલભાર દૂધમા નાખી તે દૂધને ઉકાળી સપથળે જળ બળા જઈને કનળ દૂધ આપી રહે ત્યારે તે દૂધ ગર્ભિણીને પાવુ અથવા સૂઠ, જોડીમધ અને દેવદારનો એક તોલાભાર ૬૯૬ દૂધમા ઘોળાને પાવે.

આમ કરનાથી ગર્ભ પ્રુષ્ટિ પામે છે અને ગર્ભ સ બધી તીવ્ર વેદના પથ શાન્ત થઈ જાય છે ૫૬

નિવૃત્તપ્રસવાયાસ્તુ પુન ષટ્થ્યો વર્વેચ્ચ ઊર્ધ્વ પ્રસવમાનાયા નાર્યાં કુમારોડ્ડગાયુર્ધવતિ ॥ ૫૭ ॥

છ વર્ષ પછી બીબે પ્રસવ થાય તો તે બાળક અદ્ય આયુષ્યવાળુ થાય

એક ગર્ભનો જન્મ થવા પછી છ વર્ષની અંદર જેને બીબે ગર્ભ ન રહે, તે સ્ત્રી નિવૃત્ત પ્રસવ એટલે જણી રહેવી (જેને ફરીવાર જણવ રહ્યું નથી એવી) કહેવાય છે એ સ્ત્રી બે છ વર્ષ પછી પાછો પ્રસવ કરે, તો તે બાળક ચેતિના અને ગર્ભાશયના દેખને લાંબે અદ્ય અયુષ્યવાળુ થાય છે (વયમા ધણી મુદત સુતા ગમ નહિ રહેવાથી ચેતિ અને શય દુષ્ટ થઈ જાય છ અનુ

યાગ્ય ચિકિત્સાથી રોધન થયા વિના એ કે આદારાદિકના ગુણથી જ બીબે ગર્ભ રહે, તે ગર્ભથી જન્મવા બાળકનું આયુષ્ય અ થાય કે) ૫૭

અથ ગર્ભિણી ધ્યાયુત્પતાવચ્ચે હર્દમે મદુ મેન્દાગ્રોપહિતેનાનુલોમે ચ સશમનીય ચ મુદુ િ ધ્યાદગ્નપાનયોરશ્રીયાચ મુદુવીર્ય મધુપ્રાપ્ય ગર્ભાકિ ચ, ગર્ભાવિરુદ્ધાથ ક્રિયાયથાયોગનિરર્ધન મુદુપ્રાપ

ગર્ભિણીને વમન આદિ ક્રિયાનો ને નિષેધ છે તેનો અપવાદ

જેનાથી મરણ થઈ જાય એવો કોઈ જાય બ્યાધિ ગર્ભિણીને ઉત્પન્ન થયેા હોય તો ને મધુરતા તથા ખગાશવાળુ અને તીવ્ર નરનુ વમનદ્રવ્ય અત્રની સાથે ખવડાવી દા વમન કરાવવ, એવી યુક્તિથી જ વિરેચન અને સશમનીય ઔષધ પથ જે મુદુ હોય તેનો અત્રપાનમા ઉપયોગ કરાવેા બોજન મુદુ વીર્યવાળુ, ધણા મધુર દ્રવ્યોવાળુ અને ગર્ભ વિરોધી ન હોય એવુ આપવુ અને બીજ ને ક્રિયાઓ કરવી ને સપળી લગભગ કામ તાવાળી અને ગર્ભને હરકત ન થાય એ કરવી ક્રિયાઓમાં હીનયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યા યોગ ન થાય તેની સખાજ રાખવી ૫૮ મવન્તિ ચાત્ર ॥

સૌવર્ણ સુક્રત ચૂર્ણ કુપ્ર મધુ ઘૃત વચા । મત્સ્યાક્ષક શઙ્ખપુષ્પી મધુ સર્પિ સકાશનમ્ ॥ અર્કપુષ્પી મધુ ઘૃત ચૂર્ણિત કનક વચા । હેમચૂળાનિ કૈડર્ય શ્વના દૂર્વા ઘૃત મધુ ॥ ચત્વારોડ્મિદ્ધા પ્રાશા શ્લોકાર્દેષુ ચતુર્વર્ષિ । કુમારણા વપુર્મેધાવલગુદ્ધિવિવદ્ધના ॥ ૫૯ ॥

બાળકના શરીર ધારણાશક્તિ બળ તથા બુદ્ધિચિકાસના ઉપાયો

આ વિષયના સ્વાકાંક્ષા ભગવાન ધનન તરિ

श्रीसौश्रुत आयुर्वेदे शारीरस्थानं समाप्तम्